

Disput. -
Call number

समस्त कार्य रेजिस्टरी करके लाभीन रखा गया ।

दशमस्कन्धांतराद्धे

श्री १०८ श्रीराधामुखो जयति ।

द्वितीयखण्डः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णदेवायनप्रणतिम्-

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीहरसामिपुत्रभाचार्यदीपिका, श्रीमजीवगोस्वामिपुत्रवैष्णवतोषिणी, श्रीमद्विशिष्टाद्वैत-
सिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यवर्यश्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयनमाक्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्गीत-
रासवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशमिका, श्रीमन्मन्वसिद्धान्तपुराणधरश्रीमद्विजयध्वजतार्थकृत—
चन्द्रतावली, श्रीगोपीयवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमजीवगोस्वामिपुत्रकृतमसन्दर्भाख्यटीका,
श्रीमजीवगोस्वामिपुत्रकृतमसन्दर्भाख्यटीका, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्य
प्रवरश्रीमद्भलभाचार्यकृतसुयोधिनी, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिना,
श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि-श्रीमच्छक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका इति दशभि-
र्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलंकृतम्

तद्विद्

परमहंसपरिब्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

बङ्गदेशास्तमंत ताडस ६ ति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीवनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तथा

श्रीवृन्दावन श्रीरङ्गमान्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

काशीमण्डलान्तर्गते ‘कान्दूर’ पं०श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोधितम्

श्रीवृन्दावनधामनि

सूचीये “श्रीदेवकीनन्दन” ग्रन्थालये

मुद्रापितम् ।

सम्बत १९६४

१९९६

S/O
294 S-925
P. 985 B.H.

Sine. 80606

चतुस्तप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

एवं युधिष्ठिरो राजा जगामन्धवं विभोः ।
कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतिस्तमश्नीत ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वे लोकमहेश्वराः ।
वहन्ति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशासनम् ॥ २ ॥
स भवानरविन्दाक्षो दीनानामीशमानिनाम् ।
धत्तेऽनुशासनं भूमस्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ३ ॥
न लोकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
कर्माभिर्वर्धते तेजो ह्रस्वते च यथा रथेः ॥ ४ ॥
न वै तेऽजितभक्तानां ममाहमिति माधव ।
त्वं तवेति च नानाधीः पशूनामिव वैकृता ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा यज्ञिये काले वव्रे युक्तान् स ऋत्विजः ।
कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥

भीष्मरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपका ।

चतुर्मुकुलसन्निभे राजसूयक्रिया विभोः ।

अप्रभृजप्रसङ्गेन चैद्याघातादि वर्ण्यते ॥

राजसूयमुक्ते हत्वा जगामन्धं शब्दन्तरे ।

चैद्यं पदम् कुर्वन्तं बीजं कलिमिवावपत् ॥

कृष्णस्य चानुभावं मिति अकारास्तस्य स्वाहाऽनुविधायित्वस्वा-
स्येत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्राह—ये स्युः इति । ये त्रैलोक्यस्यापि गुरवः स्युः सनका-
दयः सर्वे च लोकपालाश्च ते शिरसैव तवानुशासनं वहन्ति
दुर्लभं लब्ध्वा इति भाष्येनेतद्व्युत्पत्तिरिति बहुमानेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

स भवान् परमेश्वरोऽस्माकमनुशासनं धत्ते तदत्यन्त-
विडम्बनमनुशासनं धत्ते स्वतेजोहानिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथवा तव पूजस्याभापनाभाषणाभ्यां न तेजसो हानि-
रिति भाष्येनेत्यर्थः सर्वे सङ्गच्छन्ति इत्याह—न लोकस्याद्विती-
यः ॥ ४ ॥

यस्येति । समानात्मज्ञानरहितस्य ब्रह्मणस्तदोपदेशो नास्ति परमात्मनः
इति सर्वजीवानियन्तुस्तस्य नियम्यत्वं सुतया न साक्षात्पश्यन्तः
परानुग्रहार्थेनैतैः कर्मभिरनन्यं लब्धं न वर्धते न च ह्रस्वते
रथेविधोव्यास्तमयादिकर्मभिरित्यर्थः । नानाधेः इति । नानाधेः
वर्धते लोकजीवान् इति ॥ ५ ॥

नन्वेवमप्यहं परमेश्वरो भगवन् तान् कर्माद्योगमिति पतन्ति
कथं न भवेदन्त आह—न वैत इति । हे यज्ञिज ! तव भक्तानां
मेव तावदियं नानाधीर्भेदभावोनास्ति यथा पशूनामिदानीं
वैकृता शरीरविषया तव तु नास्तीति किमनर्थकत्वं
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

यज्ञिये यज्ञोचिते वसन्तादिकाले युक्तानिभ्युक्तान् स यज्ञि-
ष्ठिरः ऋत्विजो होतृप्रमुखाश्च वव्रे वृत्तवान् ॥ ६ ॥

(1996)

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवोपनिषद् ।

तत्र दिव्ये ते न श्रीकृष्णमग्रवीन राजेति नरासन्ध-
वशाद्भ्याः सप्त व्याभिप्रायेण प्रथमप्रति मेव जगत्सन्धध्वं
श्रीकृष्णस्य श्रीमाध्यायनाहकस्याधुनैव जगत्सन्धध्वनादिलक्षणा-
नुशासनेन जगत्सन्धध्वं यद्वा नरासन्धध्वं आहूणस्य तन्मुखा-
नलि विषो हे प्रते ! इति तत्पुत्रेषु तादृशभगवत्कृपास्मृत्या
पराध्वान् सर्वेकृपायै निजप्रसीद ॥ १ ॥

यः स्फुरिति । तर्जितेन पराध्वानि अतुशासने तवेति शेषः
तच्च साध्यान्ध्रीमुखेन यदादिद्वारा वा शिरसेव वहन्ति
भक्त्या स्फुरन्ति ॥ २ ॥

दीनानाम् अकिञ्चनानां यद्वा दुःखितानां वा तथापीश-
पाताभिमानवतामभ्याकं यदा पातयति परमादरेण श्रीकरोति
या हे भगवद्विदुषो नराणां कृपाययतासौन्दर्यानुभवमय-
प्रणः सर्वोत्तमं भूपतः कृपापरिनिष्ठप्रभावेति स्फुरतिप्रेत-
तान् अतोऽयन्तर्जयते परमातीनां भिड्मनपनधिकारित्वा-
कोरापापपयवमेव मर्यामद् इत्यर्थः । यद्वा सर्वथा कर्तु-
मशक्यं इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भयकं तु तेनापि न हारेतित्याह—न लोकस्येति । तच्च
नरानां तत्र सर्वमिति आत्रापनाभाषणनेजोवृद्धिद्वारा
नेष्योऽर्थः । वृद्धिद्वारा तत्रात्रात्रात्राकृत्याये क्षेत्रे कृपयेव
विकसितं हेतुः तत्रोक्तस्येति व्याख्यायां समानेतिदि-
नसङ्गोऽनन्तस्मैतीश्वरान्तराभाषादाभाषणं न सम्भवति
परमान् इतिनस्येति आशङ्क्यशक्त्यान्तक्यस्तुत्यतिरिक्तराहि-
तसमाधानाः न सम्भवन्ति न ते स्वोऽस्ववर्ता याऽऽभाषना-
त्यावृत्तिरित्येव इच्छाभावेन विरोधः तस्यावृथयमात्रापनाभाषण-
ने न वक्तव्यं न सम्भवति तद्वत्सम्भावनेशयः परमात्मन-
स्त्वस्य व्याख्यानं समाजासमानाहिले हेतुः प्रमाण इति
सर्वोत्तम इत्यर्थः । अतन्मयापयेति पाते भक्त्यु कृपा
श्रान्तचित्त्यान् दुष्टदृष्टनाकल्पिण्या कृपाययता स्वेच्छयेन सम्भ-
वतीति युक्तमेवोक्तम् अतः कृपयेतीति भावः । न वक्तव्यं न च
इत्येति किन्तु प्रकटीकृत्यपकटीभवति चेत्येवार्थः । तत्र
योग्यदृष्टेः तस्याप्यापयेति ॥ ४ ॥

न हे इति च नैष्योऽर्थान् परमसौशील्यादेवेतिभावः
प्रेमर्पणा निवृत्तस्य गुरुस्वरूपमुणनिर्गन्ततया परिणतो यः
कुस्मिन्नेष्टमय भवतीति कृतान्वेनेत्यर्थः । वैकृतेति पाठः
कल्पितं तस्य तु तदभावेकमुक्त्यं हेतुः सर्वोत्तमस्य हे
अजित ! भाषार्थमवगतोऽस्मिन् ! हे माधव ! परमस्वरूपशक्ति-
पते ! इति जयया न च यद्भोक्तुस्तव स्वार्षमवेदं कर्म यतो
न युज्यते न च त्वदीयानामभ्याकं स्वाभिमानमयमेतत् यतो
न वै इति तस्यान्ध्र शीव कारणमस्माकं च भक्तिरेवेति
भावः ॥ ५ ॥

यस्य श्रीशङ्ख उवाचेति कविस्त् यजिष्ये काले पूर्वमेव
निवासा निर्णयति शुभसमयान्तरे इति पूर्वोक्तमुक्त-
नेत्येव ब्रह्मादिनः परादतोऽर्थतश्च यदा वेनाभ्यासपरान् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीया ।

॥ १-४ ॥

नानार्थाः शब्देहपरवेहतः सम्बन्धिष्वनात्मभूतेषु अनात्मी
आत्माभिमानात्मीयत्वाभिमानरूपतया नाभाकृपा धीः ॥ ५-१

श्रीमद्भगवद्गीताचार्यकृतभगवत्सङ्घट्टिका ।

अथ राजसूययाजनशिशुपालवधात्मकं भगवच्छेष्टिनभक्तु
यति चतुस्सतितमन—एवमिति । युधिष्ठिरा राजा तं
सन्धधातनात्मकं कृष्णस्यानुभावं प्रसाधेन श्रुत्वा तं श्री-
मग्रवीत् ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह—य इति चतुर्भिः । ये त्रैलोक्यस्यापि गुरवः क-
कादयः ये च सर्वे लोकाः जनास्तत्पराध्वं ते यस्या
दुर्लभे लब्ध्वा भाग्यैरेव तल्लब्धमिति बहुमानेनेत्यर्थः
यद्वहति ॥ २ ॥

स भवान् ह अरविन्दाक्ष ! ईशमानान् मन्यन्त इ-
तेषां जनानामनुशासने धत्ते करोतीति यत्तद्व्यस्तविड-
मनुष्येष्टाभिनयमात्रमन्यथा सर्वनियन्तुः यद्दुष्पमामहन्त-
जगदुत्पत्तिस्थितिलयणं तवेतत् साक्षात्कृत्युजयशक्तिरूपं कर्म
न घटत इति भावः ॥ ३ ॥

तनु प्रभावातिशयार्थमेवाहमपीतरवत्तवानुशासने दधत्यत
आह—नहीति । एकस्याविमक्तनामरूपचिद्विशिष्टतया अग-
दुपादानकारणभूतधाद्वितीयस्य निमित्तकारणस्य च ब्रह्मणस्त-
नुभयकारणत्वापयुक्तस्याभाविकसावैश्यसर्वदाकृत्यदिकव्याण-
युणष्टस्वराजिनः एवं लालाविभूतिनायकत्वमुक्तम् परमे नित्य-
विभूत्याख्ये तिष्ठतीति तथा तस्य त्व कर्मभिः प्राकृतशत्रुजयादि-
रूपैस्तेजःप्रभावा न वज्जेते नापि हुसते च यथा स्वैरुद्ध्या-
स्तमयादिकर्मभिर्न पर्यजेत न क्षीयते च तदस्य ॥ ४ ॥

उक्तमेव सहेतुकं कैमुत्यनयमभिप्रायेणाह—नमेति । हे माधव ! हे
अजित ! तव भक्तनेनामध पश्यामिव पशुमुत्पाना देहात्माभि-
मानिनामिव ममाहमिति न्यज्यते च नागर्षाः तापस्याधिष्वनात्मभूतेषु
आनाभिप्रायेणात्माभिमानात्मीयत्वाभि-
मानरूपानार्थमिव नास्ति कुतः तद्वक्तुंतेजावृद्धिद्वारा किं पुनस्त-
तो न स्त इत्यादि भावः ॥ ५ ॥

निति । यद्विषये यद्वाहै यस्मत्तादिरूपकाले स पाथी युधिष्ठिर-
कृष्णवानुमोदितः युक्तानभियुक्तान् ब्रह्मादिनः ब्राह्मणान् ब्रह्मिज-
यन्वान् ॥ ६ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चजतीयकृतपद्मसाधनी ।

आत्मनेतरे अमाजनक वीरवीर्यवर्धनं हरेः समंभूति-
निदर्शने शिशुपालवधे निगदत्यस्मिन्नध्याये, तत्रादौ युधिष्ठिरा
भगवान् स्तुत्वा तदनुकृया राजसूयप्रादम्भणं वक्ति एवमित्या-
दिना ॥ १ ॥

यस्य तस्य त्रिलोकगुरवः ब्रह्मादयः ॥ २ ॥

ईशमानिनाम् ईश्वरोहमहं भोनीत्यादिभिमानवतां दीनाना-

दशमस्कन्धसमाप्तः ।
श्रीरूपार्पणमस्तु ।

श्रीश्रीराधारमणो जयति ।

श्रील सनातनरूपजीवानां परिचयः ।

श्लोकः ।

भूमिगतम्यकपस्त प्रीत्ये भगवतः कृता ।
 दिव्यपी दशमस्कन्धे पूर्णो वैष्णवतोषणी ॥
 जयश्रीराधारमणो जयति ॥
 ये श्रीभागवतं प्राप्य स्वप्ने प्राप्नुयुः जागरे ।
 स्वप्ने दृष्टादेवदिप्राप्तमे वयसि धिताः ॥
 ममज्जुः श्रीभागवतमेवामृतमहाभुधौ ।
 तेषामेव हि केसोऽयं श्रीसनातननामिनाम् ॥
 तदेनहिनिवेद्यापि किञ्चिदन्विष्यक्षया
 अथो तद्विज्जीवेन जीवेनेदं निवेद्यते ॥
 उद्यकावपदकमाभितवतां यस्यामृतकाविर्णी
 जिह्वाकल्पलता त्रयीमधुकरी भूयो नरीनुत्थत ॥
 रेजे राजसमासमाजितपदः कर्णाटभूमीपतिः-
 श्रीसर्वज्ञजगद्गुरुवि मरुताजान्वयप्रागणीः ॥
 पुत्रस्तस्य नृपस्य कश्यपकुलामारोहतोरोहिणी-
 कान्तस्पर्शियशोभरः सुपतेस्तुत्यप्रभाधो भवतः ।
 सर्वशमापतिपूजितोऽकेल्यजुर्वैदेकविश्रामभू-
 र्केशोवाचनिरुज्जदेव इति यः कथासि धितो जडिवाद् ॥
 महिष्यो भूयस्य प्रशितयशस्तस्य जनयो
 प्रजज्ञाते रूपेश्वरहरिहराभ्यो गुणनिधी ।
 तयोराद्यः शास्त्रे प्रबलतरभावं गङ्गाविधे
 जगामात्यः शास्त्रं निजमिजगुणप्रेरिततया ॥
 विभज्य खं राज्यं मधुरिपुपुरप्रस्थितिदिने
 पिता ताभ्यां रूपेश्वरहरिहराभ्यां किल ददौ ।
 निजज्येष्ठं रूपेश्वरमथ कनिष्ठो हरिहरः
 कराराज्याचार्याणां कुलातलकमभ्रं च वदसौ ॥
 श्रीरूपेश्वरदेव एवमभिनिर्निधूतराज्यः कमा-
 दृष्टानिस्तुरगैः समं दयितया पौरस्त्यदेशं ययौ ।
 तत्रासी शिखरेश्वरस्य विषये सभ्युः सुखं समस्त
 धन्यः पुत्रमजीजनहुणनिधिं श्रीपद्मनाभामिनाम् ॥
 प्रभुर्देवः साक्षोवितनिरपि सर्वोपनिषदात्
 रसदायां यस्य सुकृतमधयत्ताण्डवकलात् ।
 जगदाधमेवोक्तविद्वदयः कर्णवदयि-
 ज्ञातः केषाभ्यां किलकनूपरूपेश्वरसुतः ॥

विद्याय गुणेश्वरः शिखरभूमिवासस्पृहा
 स्फुरत्सुखराजिर्णाडनिवासपर्वसुखाः ।
 ततोऽनुजमर्दनसिद्धिपूज्यपाद कर्मा-
 द्वासनवदृक्के किलपद्मनाभः कर्ता ॥
 मूर्तिं श्रीपुरुषोत्तमस्य यजमानदेव सत्रोत्सवैः
 कन्याष्टादशकेन सार्द्धमभवन्नेतस्य पञ्चात्मजाः ।
 तत्राद्यः पुत्रोऽनुजः बहो जगन्नाथश्च नारायणो
 धीरः श्रीलमुरारिकुलसमृणः श्रीमान् मुकुन्दः कर्ता ॥
 जातस्तत्र मुकुन्दतो द्विजवैः श्रीमान् कुमारमिधः
 कश्चिद्रोहमवाप्य सारकुलज्जिह्वालयं सङ्गतः ।
 तत्रैवेषु महिष्येभ्यश्चगणप्रेष्टास्त्रयो अक्षिरे
 ये खम् गोभ्रममुभ चेद्वत् पुनश्चाकुलैरामिर्जितम् ॥
 आदिः श्रीलसनातनस्तदनुजः श्रीरूपनामा ततः
 श्रीमद्वज्रः मधेयधलितमिर्जिते राक्षसः ।
 मासायातिकृपां ततो गवतः श्रीकृष्णप्रेतव्यतः
 कृष्णप्रेतं बहो मेजिरे सुहृदप्रेमाभ्यभासिभिधि ॥
 यः सैर्गावराजः यिता मम सतो श्रीरामस्यसेविषान्
 गङ्गायां वृत्तमप्रजो पुनरमुद्वेगान् सङ्गो ॥
 तस्यां माधुरगुप्तनीर्धनिवहो व्यलीकृतो भक्ति-
 रप्युषैः श्रीमजराजनन्दनगता सर्वत्र सुखदिता ॥
 यस्मिन् रघुनाथदास इति विख्यातः द्विती राधिका-
 कृष्णप्रेममैर्दान्वावेर्मनिवहेषूयन्सदादीव्यसि ।
 दृष्टान्तप्रकरप्रभाभरमतीत्यवानयोऽजितो-
 र्यस्तुत्यवपदमतारिभुवने साक्षर्यमाय्योत्तमैः ॥
 गोपालभालकथाजाययोः साक्षाद्भवह ।
 साक्षाद्भुतगोपालः क्षीराहरणलीलयः ॥
 तयो रत्नजसृष्टेषु काव्यं श्रीसद्वृत्तकम् ।
 श्रीमदुद्धवसन्देशचन्द्रोपावशकं तथा ॥
 स्वबाभोत्कलिकापल्ली गोविन्दविरदावली ।
 प्रमेस्तुसागराद्याश्च वद्वः सुमतिष्ठिताः ॥
 विद्वन्मल्लिताश्रयमाज्जं नाटकद्वयम् ।
 माणि कानानकन्याहारसाङ्गनयुगं पुनः ॥
 मधुरा महिमापद्यावली नाटकचन्द्रिका ।
 साहित्य श्रीभागवतावृत्तमेतं च सङ्ग्रहाः ॥

कथाञ्जलिनेत्रेण श्रीलमागवतामृतम् ।
 हरिभक्तिविलासश्च तद्भाषादिप्रदेशिनी ॥
 लीलास्तयटिप्पणीन्, सेव्यैषणवतोपणा ।
 यासहिता मया शुद्धजीवनापि तदाहया ॥
 अनुकूलं शुद्धाया यदिह मय काऽभिलषि सहसा
 तथा यद्भाष्येद्विषयमपि सहैव न परमर्था ।
 अहो किंया यद्यभ्यनसि मम विस्फारितमग्नू—
 द्मीभिस्तस्मात् यदुल्लमलं शङ्कितकुले ॥
 नमस्तभ्यो ममोपधल्लवैभ्यो नमोनमः ।
 नमस्तभ्यो ममाशेषवल्लवैभ्यो नमोनमः ॥
 इति श्रीभागवतकृष्णचैतन्यदेवचरणानुचरविश्वविज्ञानसम-
 श्रामहितप्रहामहिमसुरगृहीतनामधेयश्रीकृपाप्रज्ञान-
 सनातनाविर्भावितादशमस्कन्धटिप्पण्याम्
 वैष्णवतापणी संहिता श्रीराधाकृष्ण—
 प्रियतमयो देवप्रीतयेस्तु
 शुभमस्तु ।

श्रीहर्यनमः ।

श्रीगोविन्दायनमः ।

श्रीराधाकृष्णाय नमोनमः ।

श्रीचमुनाथै नमोनमः ।

शाकेष्वदसततिमनोपूर्णैर्षट्पिण्डिभुम्

सङ्किताः शुभं शृण्वामपञ्चैकगणिते तथा ॥

* १४७६ ।

x १५०० ।

॥ श्रीकृष्ण! प्रसीदतु ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवबोधोपनिषद् ।

तद्यत्तु तद्वद्वेण तदनुसन्धिप्रतिः स्यात्तथा विवृणोति-मर्त्य इति । तदु ह्येवम् । मर्त्यो मरणधर्मः यः कोपि तथा पूर्वोक्त माहात्म्यात् मुकुन्दभीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तया मुकुन्दस्य सर्व दुःखविमोक्षकत्वेन महाकाव्यिकत्वं स्वयं भगवतो या भी-मस्य सर्वसम्पदां प्राप्तिश्च कथा तस्याः श्रवणेन जातं यत्की-र्तनं स्वयमुल्लासते गानं शत्रु या चिन्ता तत्प्राप्त्युत्कण्ठामयी स्मृतिस्तथा समेधितया नित्यमेव तेन गानेन वर्धितया सत्त्वा पूर्वोक्तं भीमद्वन्द्वनादिप्रकाशविशेषकं तस्मात् एति वासना-नुसारेण तदेकतरं प्राप्नोति तदेव विशिनष्टि-दुस्तरः प्रह्ला-दिभिरपि स्वतोऽपरिहाय्योयः कृतान्तः कृतः सर्वस्यान्तो येन स कालः तस्यापि जवस्य विक्रमस्य अपवर्गः समाप्तिर्यत्र तत् यदुक्तं "न यत्र माया न च कालविक्रमः" इति "दर्शयामास लोकं सर्वं गोपानां तमसः परम्" इति च तच्च परमाविषयान्धाना-मपि लोभनीयशोभं किमुत मुमुक्षुमुक्तमकानामुत्तरोत्तरपरम-वृत्तामिह्याह-श्रमाविति । चितिः सप्तद्वीपवती पृथ्वी तां भुजते ये तेषां बहवो यदेव परमपुरुषार्थो येषां तथामृताः सन्तो प्रामात्वा मन्त्रसुखारोचकतया जनस्नानमात्रं त्यक्त्वा वने जन-मन्त्रशुश्रूषप्रदेषां भाग्यवशात् द्वादशवनात्मकं भीमधुरामगडलं वा ययुः तत्र गत्वा नित्यमवसन् भीमन्मधुरामगडलस्यैव परमसाधनसाध्यकत्वात् तथा हि साविधाराह-

न पापेभ्यो भयं यत्र न भयं यत्र वै यमात् ।

न गर्भवासभीर्यत्र धनद्वेषत्र को न संशयेत् ॥

मधुरां च परित्यज्य योऽन्यत्र गच्छते रतिम् ।

मूढो भ्रमति संसारे मम माया विमोहितः ॥ इति

किञ्च वक्तव्यं-

तन्मण्डलं माधुरं हि विष्णुशकोर्परं शिष्यम् ।

परमाकारं सदा तत्र वर्तते शाश्वतं नृप ॥ इति

किञ्च वार्यम्-

लाभानां मधुराख्यो ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

प्रीतानां परमा प्रीतिर्नैतानाङ्गतिहस्तमः ॥ इति

अत एवोक्तं पाद्मपातालखण्डे अहोमधुरी धन्या वैकुण्ठाख्य गरीवसीत्यादि ॥ ५० ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

नवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥

समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ।

भीमवर्धनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मर्त्यस्तथाऽनुसन्धिप्रतिः मुकुन्द

भीमत्कथा श्रवणधर्मेन चिन्तयेति ।

यस्मिन् दुस्तरजगतान्तजवापवर्गे

प्रामादने क्षितिभुजोपि ययुर्दर्याः ।

महापादस्य भगवः उग्रवद्वीनां मनुष्यमात्रं ईश्वरत्वम्

पश्यन्तीनां अनुसन्धिः मनुसन्धिः दुस्तरकृतान्तजवापवर्गे दुस्तरः कृतान्तो येषां तेषां जनानां दुःखापवर्गहेतुं भाम स्थानम् ॥

चित्रं च चित्तदुःखावर्षाविवर्णीया-

विदुष्यकर्मवर्षकर्मवर्षकमुक्तिरूपम् ॥

जीर्णां सुदुस्तरजगतान्तजवापवर्गे

प्रामादने क्षितिभुजोपि ययुर्दर्याः ॥

इति भीमद्वीतकुलतिलक वाग्विजयसूनुना श्रीरङ्ग-

राजदिव्याङ्गलब्ध वेदव्यासापरनामधेय श्रीसुद-

र्षेण सूरिणाभिहिते भीमद्वागवतमहापुराणे

व्याख्याने श्रीशुकपक्षीये दशमस्कन्धे नवति

तमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमते रामानुजाय नमः ।

भीमद्वीरसववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु किमनुसन्धिरित्युक्तं आह-मर्त्य इति । अनुसन्धिरनुसन्धिः मुकुन्दस्य भीमत्कथाः श्रवणकीर्तनचिन्तया श्रवणकीर्तन-युक्ता या चिन्ता तथा समेधितयाऽनुसन्ध्या दुस्तरकृतान्तजवाप-वर्गे दुस्तरः कृतान्तो येस्तेषां जनानामपवर्गे दुःखावसानहेतुभूतं तस्यः भगवतो भाम स्थानमिति प्राप्नोति दुस्तरकृतान्त-विशेषणेन दुर्लभत्वं सूचितं तत्पदमेवाह-प्राप्नोति । यदर्थः यस्मात् अर्थः प्रयोजनं येषां ते यस्मात्प्राप्तिकामा इत्यर्थः । प्रामादने ययुः यान्ति तपस इति शेषः यदा यदनुसन्धि-कामाः दुस्तरजगतान्तजवापवर्गमिति पाठान्तरं दुस्तरः कृतान्तो कृतान्तजगते भवः संसारः तस्यापवर्गोऽवसानं यस्मात्तज्ज्ञानं प्रेतीति सन्ध्यायः ॥ १० ॥

इति भीमद्वीरसववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां दशमस्कन्धे

विद्यानिधेः श्रीशुकमुनिस्मृतयेन तत्परिणामल-

परिचर्याप्रसन्नतन्मूर्ति तुमविभक्तभीमद्वागवतम-

हृदमेन श्रीवेणवदामेन श्रीगोवराज-

विदुषा चित्तिविद्यायां श्रीमद्भाग-

वतचन्द्रचन्द्रिकायां श्रीमद्भाग-

वतव्याख्यायां दशमस्कन्धे

नवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विभुर्धियतेतरां विविधविषयजन्मोदय ।

क्षितिप्रभृतिनोदयोनिस्वधिव्यपःस्वनः ।

निरस्तनिखिलाशुभः सकलशोभनाशय-

धियः सहस्रः पुमान् भुविदशममनोहाकृतिः ॥

साम्यन्त्वातिक्रमन्वत्र शङ्कार्यविषयं मम ।

निर्मलराः सुमन्त्रो गुणः । गृह्णन् सर्वशः ॥

समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मर्त्यः तथाऽनुसन्ध्या तस्य हरेर्धोम लोकमिति कीदृश्या भीमन्याः

थीमज्जागवत्तजतीयेकतपदरत्नावली ।

कथायाः भवणकीर्तनचित्तमलक्षणया दुष्करेण तपसा कृतं साधितं जननायाः किञ्चलज्जफलरूपं जनतापवर्गं पश्य हरेर्धामार्थं क्षितिभुजोपि प्रामाद्वनं प्रामं विहाय वनं ययुः यान्ति किंपुनरस्य इति ॥ ५० ॥

सूत उवाच ।

य इवमनुशृणोति भाषयेद्वा मुरारि—

भारतममृतकीर्त्तयेर्षिते व्यासपुत्रे ।

जगद्व्यभिर्दले तज्जककर्णावतंस—

भगवति कृतचित्तो वाति तन्क्षेमधाम ॥

स्वर्गार्थमुपसंहरति य इति । व्यासपुत्रेः शुभादिभिः जगतोऽथ पापं भिनत्तीति जगद्व्यभिर्दले तज्जकानां कर्णावतंसं व्यासं भवणादिकलमाह भगवतीति क्षेमधाम मोक्षलक्षणं स्थानं भवणादिकुर्वता इत्येव भावमिदं उक्तं भवतीति—

स्वर्गानमोपि भगवान् गुणभावं जनार्दनः ।

दर्शयेत्तासुदोषोपि क्षान्तमो जीवतामपि ॥

भगवताकावभावस्तु कुतस्तस्वाक्किञ्चिदनु ।

कुतश्च जीवता तस्य प्रधानपुनर्वेशितुः ॥

कुतो दोषाः सर्वगुणपूर्णस्वानन्दवारिधेः ।

इत्येतद् प्रमाणम् अथ जनैः कृष्णे क्रियमाणसर्वशकुननिराकरणार्थं भगवत्पादैः स्वस्थान्तः वर्शितमिति ज्ञानव्यमिति—

योऽयाचि निदेशः कुभाहृतवेष्टातारि वनं क्षिती—

जग्रे येन सुपासुदृष्टमुदयो वनं विलोक्यति सा ॥

येनाशायि युधिष्ठिरा निजपदे धर्मोपि वनं कुरि ।

श्रीकृष्णं तपकृष्णकृष्णद्वयितं धन्वमहं सन्ततय ॥

पदरत्नावलीनिर्मादशमस्कन्धसङ्क्रान्ता ।

कृष्णमेत्या समासं विद्वन्मानसप्रविणी ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमज्जागवत्तजतीयेकतपदरत्नावल्याम्

नवमिन्तमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

(भीमज्जागवत्तजतीयेकतपदरत्नावल्याम् ॥ १०३३)

समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ।

भीमज्जागवत्तजतीयेकतपदरत्नावल्याम् ॥

तदेव विशिष्टं सुदुस्तरेण ॥ ५० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धोऽध्यायः

भीमज्जागवत्तजतीयेकतपदरत्नावल्याम्

नवमिन्तमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

भीमज्जागवत्तजतीयेकतपदरत्नावल्याम् ॥

ननु तस्यानुवृत्तिस्तदामलक्ष्येण स्यात् सा कथं भवेत्

मर्त्यानामित्याह मर्त्य इत्यादि ननु भोराज भोराजा मर्त्यापि तथा पूर्वोक्ता समेधितया वर्धमानया मुकुन्दभीमस्कन्धायाः भवणे याचिता नया तस्याम तज्जिवास्तं परमवैकुण्ठं इति दुस्तरं यः कृतान्तजगः कालवेगस्तस्यापवर्गं यत्स्यात् यदर्थो यत्प्राप्तिप्रामाः प्रामात् निजराज्यतः क्षितिभुजोपि वनं ययुः तद्यत्र तत्र क्षित्वा तत्कथाभवणेनैव भवतीति मावः ॥ ५० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमज्जागवत्तजतीयेकतपदरत्नावल्याम्

नवमिन्तमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

भीमज्जागवत्तजतीयेकतपदरत्नावल्याम् ॥

नन्वेवं नियतया भवणे कारणानुवृत्तौ वा किं भविष्यतीत्याकाङ्क्षामाह—मर्त्यस्तथेति । तथा कारणानुवृत्त्या मरणधर्माप्यसं पुरुषः तेनैव शरीरेण तरताम इति । ननु तदानीमव तस्य वैकुण्ठागमनं नोपलभ्यत इति चेत्तत्राह—तनुसमेधित्वेति तनु अल्पं भवत् समेधितया तैलधारावदनच्छिन्नभवणादिभिः क्रमेण वदा पुष्टा भवति तनौ । शरीरे वा समेधिता नश्यति पात्रे अप्रतारणार्थं सम्बोधनं तस्या अनुवृत्तेः पोषाणि त्रीण्यनुगति निरूपयति भीमस्कन्धायाः भवणं कीर्त्तनं चिन्ता च यस्यामिति भीमदित्यनेन पामराणां वक्तुमजानतां सम्बन्धिनी कथा व्यावर्तिता भगवदाज्ञः सर्वोत्कृष्टफलत्वाय विशेषणमाह—दुस्तरकृतान्तजवापवर्गपिति दुस्तरः सर्वप्रकारैरपि निराकर्तुमशक्यः कृतान्तस्य जवस्य वेगस्य मारभार्थं धावनरूपस्य अपवर्गं समाप्तिर्यत्र सृष्ट्युत्तावदेव धावति धावद्वारे अक्षरपर्यन्तमेव कालनिरूपणात् रेनाक्षरात्मकं व्यापिदैकुण्डं धातीत्यर्थः । एतत्फलं धानमार्गोऽपि तुल्यमिति ज्ञापयितुमाह—प्रामाद्वनं क्षितिभुजोपि ययुर्वयो इति । पूर्वं क्षितिभुजः राज्ये क्षित्वा राज्यपरिपालनधर्मेण परिपकाः सन्तः नभरादिकं विहाय प्रामे कलापप्रामादैः क्षान्तिप्राप्ताः सन्तः तिष्ठन्ति तनोपि भगवन्माहात्म्यवंगत्य तदपि विहाय वनं सर्वं सूक्ष्मस्थानं ययुरित्यर्थः । प्रामशब्दो प्राम्यपरो वा यस्य भवणमात्रमेव राज्यापेक्षयापि सर्वोत्कृष्टं अन्यथा क्षितं विहाय कथं ते विवेकिनः वनं गच्छेयुः सदेव पदं अर्थः पुरुषार्थो नृणां ते पदार्थः ॥ ५० ॥

इत्येवं दशमस्कन्धे सङ्क्षेपेणान्तरेणतः ।

अर्थोमयातियक्षेन अभिषेकं निरूपितः ॥

अनेकयुक्तिसम्बन्धमात्राकारेण योजितः ।

कृष्णपादाम्बुजे न्यस्तो बाह्वुष्पाञ्जलिज्वलः ॥

सिद्धान्ताः ककलागमका विरता लोकेषुना सर्वतः—

स्तं प्रापेण निरूपिताः सुदुस्तरेण अन्तर्गुह्यं सुदुस्तरेण ॥

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्—
धीज्ञातनोस्तदनुकूलविडम्बनानि ॥

कमाणि कर्मकषणानि यदुत्तमस्य

भूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छत् ॥ ४६ ॥

अधिरक्षाभिकृतमाध्याशीपिका ।

तत्तत्कार्यविशेषैः स्वीकृतमस्तत्कूर्मादिनाममूर्तेर्विशेषतो यदुत्त-
मस्य यती कस्य तदनुकूलानुकारीणि कर्माणि चरितानि
भूयात् शृणुष्वदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अभिप्रेक्ष्यमाणामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्येतादृशपरममनस्तस्यानुवृत्ति जनः अथ तमेत उच्यते
नेह मनुकं भीमगवलीलाभरणशालं शास्त्रान्तरविष स्वाभि-
हितागोहृष्टानेनैव कलप्रदं भिक्षु भवणाः श्रेणापीत्याह—इत्य-
मिति । यथा तेषां तद्विषयपरिधानां निता तदेकधामस्थितिः
किं भव्यतां नैः सह या कीर्तिमताः शृण्वतामपि सा नित्येव
स्वादिष्याह, इत्यमिति । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण परस्य सर्व-
गोचरान्तरपि कृपया निजधर्मस्य स्वभक्तिस्वरूपस्य रिरक्षया
रिरक्षयया आत्मा प्रपञ्चं प्रत्यानीता प्रकटिता लीलाप्रधाना,
तनुनिर्गमिषाहो येन तस्य कर्माण्यनुष्य पदयोरनुवृत्तिमनु-
वृत्तिमिच्छत् जनः शृणुष्व पदस्येति विशिनष्टि यदुत्तमस्य
पूर्वपूर्वधामाभ्येन यदुत्तु पुस्त्येन जनस्येन च उत्तमस्य तत्-
दाभ्यस्य तत्तथैव नीलकौलस्येति यावत्कर्माणि विशिनष्टि
तदनुकूपाणि लीलातनुयोर्यानि च तानि विडम्बनानि अन्य-
सादृश्यातिशयाणि च नास्ति यथा तदनुकूपाणि तत्सद-
र्शानि अवतारान्तरकर्माणि तादृश्या विडम्बयन्ति हीनोपमात्वं
प्रापयन्ति यानि तानि असमोर्द्धैवमानीत्यर्थः अत एवाकं
इतीये कर्माणि पारममहिमोपनिबन्धनानीति तथा कर्म-
कषणानि कर्मकषणानि जगतां कर्मविशेषकानीति ॥ ४६ ॥

अभिप्रेक्ष्यमाणामिकृतमाध्याशीपिका ।

प्रस्तुतकथयार्थेभ्यः फलं तदधिकारिणश्चाह—इत्यमिति
निजधर्मरिरक्षया रनिगमोक्तधर्मरक्षणं कृया आत्मा पदियुहीता
लीलायां तनुयैर्न लीलापदेन तस्याः कर्मफलभोगार्थवद्वाक्यः तस्य
यदुत्तमस्य परमपुरुषस्येयमभूतानि तदनुकूपाणि अवतारानु-
कूपाणि धर्मरिरक्षानुकूपाणि वा विडम्बनानि तस्यैवैष्टानु-
काराणि कर्मनिकषाणि शृण्वतां कीर्तिवताः भक्तियोगोपाधि-
मिच्छत् कामयमानः ॥ ४६ ॥

अभिप्रेक्ष्यमाणामिकृतमाध्याशीपिका ।

योहात्मा जगदादिमध्यनिधनोऽज्ञकर्त्ता विध्वरो-
यः सुष्ठुमनुमविष्ट कविणा कवे बतः संहिताम् ॥
अं सम्पद्य जहात्यसामनुगयीः सुतः कुलाय यथा-
त केवलयनिरस्तयतीनममं व्यावेदकं हरिम् ॥

जगत् आदौ मध्य निधने वर्तते इति जगदादिमध्यनिधनः
जगदुत्पत्तिस्थितिलहारकर्त्ता अज्ञकर्त्ता विध्वरोः कविणा
कवे सात्त्विक भागवती महितां अनुशयी जीवः स, संपाद्य
प्राप्य अज्ञां बन्धकश्चक्रे जहाति, सता सोम्य तदा संप्रप्रा-
भवतीति भूतेः सुतः परमात्मानं प्राप्य प्राप्तः यथा कुलाय
शरीराभिमानं त्यक्त्वास्तं तथा केवल्येन सन्धिबन्धकस्य
विपत्त्या निरस्तयतीति निरस्तप्रकृतिम् ॥ ४७ ॥

इत्थं एवमिष्यत् यदुत्तमस्य कर्माणि विक्रमकषणानि गये-
दित्यन्वयः निजधर्मरिरक्षया स्वकल्पितधर्मरक्षणं कृया तस्या-
नुकूलविडम्बनानि कर्मकषणानि दुष्कर्मनिराकरणसमीचीनि
अनुवृत्ति अनुगमनमिच्छत् ॥ ४८ ॥

अभिप्रेक्ष्यमाणामिकृतमाध्याशीपिका ।

तेषां नित्यवर्षेहानां नित्या तदेकधामस्थितः किं वष्यतां ।
यतस्तैः सह या कीर्तिमताः शृण्वतामपि सा नित्येव स्वादि-
ष्याह—इत्यमिति । पूर्वप्रकारेण परस्य सर्वगोचरान्तरपि
कृपया निजधर्मस्य स्वभक्तिस्वरूपस्य रिरक्षयया आत्मा
प्रपञ्चं प्रत्यानीता प्रकटिता लीलाप्रधाना, तनुनिर्गमिषाहो येन
तस्य । तदनुकूपाणि यानि तस्य तत् कथानि अवतारान्तर-
कर्माणि तादृश्या विडम्बयन्ति हीनोपमात्वं प्रापयन्ति यानि
तानि असमोर्द्धैवमानीत्यर्थः । इथा तदनुवृत्तिं तदनुवृत्तिं
प्राप्तः स्वात्मा विजृणोति मर्त्याः इति यस्याः अभिवृद्धावनादि
रूपेण वासंतानुशारेणैकतरं प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

अभिप्रेक्ष्यमाणामिकृतमाध्याशीपिका ।

उपसंहरति—इत्यमित्यादि । इत्थं अनेन प्रकारेण नित्यकाल-
त्वेनेति यावत् यदुत्तमस्य कर्माणि शृणुष्व शृणुष्व निज-
धर्मरिरक्षया निजधर्मो वैष्णवधर्मस्तस्य रिरक्षया तदेव
धर्मरक्षणं कीदृशस्य आत्मीयतातनोः आत्मा युहीता आलि-
किता लीलाया लीलास्वरूपाया राधाया दक्षिण्याश्च तनुयैर्न

श्रीकृष्णाय नमो नमः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवसौविणी ।

श्रीगोपालतापस्या अम्बरारम्भा भिन्नः काणुरम्भमच्छेदोऽयं
योसो योसो तिष्ठति योसो गोपु तिष्ठति योसो गोपान् पाल
यति योसो गोपेषु तिष्ठतीत्यादिसौख्यं इति सौख्यं यमुनाया-
स्तरे श्रीवृन्दावने सदस्नानाच्च सुयामुन इति हि तद्भाष्ये
व्याख्यातम् अथ प्रपञ्चे प्रकटाप्रकटरूपेण प्रकाश-
मेवेन स्थितानि श्रीवृन्दावनादीन्येव नित्यस्थानानीति च पूर्वा-
दाहरणजातेन व्यक्तमवाप्ति यथोक्तं पाप्मनिर्माणकण्डे श्रीभग-
वद्भाष्यम् —

नित्यां मे मथुरां विधिं वनं वृन्दावनं तथा ।

ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः ॥ इति

तथाच वृन्दावतीमीये श्रीकृष्ण उवाच—

इवं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव कवलम् ।

अत्र ये पशवः पक्षिपुङ्गवाः कीटा नराभराः ॥

ये वसन्ति ममाधिपण्यं सुखं यान्ति ममालयम् ।

अत्र या गोपकन्याश्च निवसन्ति ममालये ॥

योगिन्यस्ता मया नित्यं भम सजापरायणाः ।

प्रजयाशनमवाप्ति वनं मे देहरूपकम् ॥

कालिन्दीयं सुपुष्पाख्या परमाभूतवाहिनी ।

अत्र देवाश्च भूतानि वसन्ति तृद्धमरूपतः ॥

सर्वदेवसमश्वाहं न त्यजामि वनं कञ्चिद् ।

आविर्भावस्तिरोभावा भवेद्यं मुमयुगे ॥

तेजोमयमिदं रम्यमदृश्यं चर्मचक्षुषा ॥ इति

यथैवावशस्कन्धान्ते—

हार्कां हरिणा त्यक्तां समुद्रो ग्रावयत् चण्डात् ।

वर्जयित्वा महारात श्रीभद्रगधदालयम् ॥

नित्यं सज्जिहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ।

रम्यशेषाशुमहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम् ॥ इति

एवमेव विष्णुपुराणे—

ग्रावयामास तां शूच्यां हारकाञ्च महोदधिः ।

यदुत्तेवगृहन्तेकं नाग्रावयते क्षीगरे ॥

नात्यक्रमेत्ततो ब्रह्मस्तदद्यापि महोदधिः ।

नित्यं सज्जिहितस्तत्र भगवान् केशवो यतः ॥

इतिविष्णु ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवसौविणी ।

उक्तधर्मासाधारणप्रभावनिर्वाहकं परस्वमाह जयतीति ।

सर्वोत्कर्षेण वर्तते को जयतीत्यत आह जननिवास इति

नानां आधारजङ्गमानां निवासो धारकः जनेषु निवसति

तत्कृतयेत्यर्थः । तर्हि परमात्मनः कथं प्राकृतेषु जन्मेत्यत्राह

वकीति । देवक्या जन्मेति वाश्मात्रं यस्य सः तस्य प्राकृतस्वेव

कर्मोपपन्नं जन्म अपि तु स्नेहलामूलकं तदिति भावः । तदपि किमर्थ-

मिच्छाह यदुच्यते । यदुभेष्टास्तेषां परिपक्वः सङ्कास्ताभिरेव दोर्मभुञ्जे-

रधर्मस्यैव लक्षणहेत्वोरित्यत्र श्रुता प्रविशेष्टुमित्यर्थः । न केवलं

तरेव तस्य सकुलपुत्राणां सुशकवात् किमेतदेवा-
वतारकृत्यं मुपमित्यभिप्रेत्य निश्चयि-स्ति स्वयं जन्मजन्मः
आधिकारमनपेय सिराणां कृदावगादिमानां तत्सुलमादि-
रूपाणां शिवाणां चराणां यशुशकुनिप्रभृतीनां केन नित्य-
सम्बन्धेन वृजिं प्राप्तिप्रतिष्ठाप्य पापं जन्मि तथा तदेवो-
दाहर्तुं विधिनिधि शोभन् किमे यस्मिन् भूमिस्तेन प्रजवनि-
तानां पुरवनिगानां च कामदेवं पश्यन् ता कामसङ्गाताः वानराः
स्तेनैव स्वमन्त्रेण स्वविषयकेण युज्येरन्ति ते तासां वल्लभ-
मिति भावः । वरुण इत्यतीति सम्बन्धः यदा जयमाय
लक्षणहेत्वोरिति श्रुता वरुणितु पुनर्कातन्मयावो जयतीति
सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवसौविणी ।

अयनि जननिवासे देवकीजन्मवादा-

नियमकृतपदार्थैर्देवकीपुत्रां स्थनाभिः ।

मुवमुभयदशानां श्रीनिकेतात्तद्व्या-

स्मरवपुरवदनां किमप्यदासेक्षयात् ॥

देवकीजन्मवादः देवकीपुत्रत्वेन वादः कीर्तयेत्यत्र स तथा-
च जननिवासः जननिवासो जयति कथावाद् नियमिति
भूभारभरणार्थे नियमेन भूमौ कृताति पुनर्जनि पादपास-
पद्मानि यानि ते सुदोर्मिज दशगुपीडां कुशजति शवः ।
उभयदशीनां अन्तर्द्विःखितोपस्य दृष्टि दृश्यं यथा तथा नृ-
कुर्वन् अयलानां श्रीणां श्रीनिकेतात्मस्यो जन्मनिमित्त-
जन्मेति किं तिसृषुया किमप्यदास्मिन्तज्जोमिममकदाह-
निरोक्षणेन च स्मरवपुः कालमूर्तिरिव स्थितः ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवसौविणी ।

एवं तस्य सर्वोत्कर्षकत्वं भूत्वा सुखं प्राप्नुयतांशिव श्रोतुं
सर्वव्यवहारीतमिवाशुक्यं म्लायतः स्वाशुभवेन मानययन्त्याह
जयेति ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवसौविणी ।

अतः स एव जयतीत्याह-अयतीत्यादि । स इत्यध्याहार्यः
स श्रीकृष्णो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते कीदृशः जननिवासः
जनाजनमनासि तेषां निवासः सर्वेषां मनोरमः यथा जननी
यशोदा तस्यां तदङ्गुः वासो यस्य कृपायाः हृदिभूतः
नवसौ देवकीपुत्र एव कथमवमुच्यते तत्रतः देवकीजन्म-
वादः देवक्या जन्मेति वादः प्रसिद्धमात्रं यस्य राज्ञस्याह
न कयापि गर्भे भूतः यदवा यादवा चराः भूतः मायना-
लाभ परिपक्व पापदूषणा यस्य किं कुर्वन् जयति तेऽस्मिन्
योदेवगोपबालवैद्य दोर्मिरेव दोर्मिः अप्रभं अयन् याद-
पक्षे अथर्भं अमुरपरीरे गोपराजकपक्षे अथर्भं न अयन्

श्रीमद्भगवद्गीतासहितसुबोधकमस्यम् ।

स्थापयति। शिराणां चराणां च वृजिनं दुःखं आनन्दप्रदं द्वारकायां
तद्वत्तमृगपदादीनां वृजिनं दुःखं आनन्दप्रदं द्वारकायां
मपि चराणां तद्वत्तमृगपदादीनां च पुनः श्रीमुखेन वृजितः
सन् प्रज्वलन्तीनां गोपीनां पुरमणीनां कर्मणीप्रमुखाणाञ्च
कामदेवं वन्देयन् सत्सम्पन्नं कामध्यासी दीव्यतीति तथा
अथवा कामेन सङ्कल्पेन दिव्यतीति कामदेवः प्रेमात् एतेन
प्रज्वलितसद्भारकाधिलस्योरेव यैगपद्येनैव नित्यत्वं बोद्धव्यं
प्रज्वलितसद्भारकाधिलस्योरेव यैगपद्येनैव नित्यत्वं बोद्धव्यं
प्रज्वलितसद्भारकाधिलस्योरेव यैगपद्येनैव नित्यत्वं बोद्धव्यं
प्रज्वलितसद्भारकाधिलस्योरेव यैगपद्येनैव नित्यत्वं बोद्धव्यं

श्रीमद्भगवद्गीतासहितसुबोधनी ।

एतादृशोपि भगवान् साम्प्रतं कास्तीत्याकाङ्क्षायामाह
अयं जननिवास इति । स वृजिः भगवानिदानीमपि तत्सम्पन्न-
जनेषु सर्वेष्वेव जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते यतोऽयं जन-
निवासः स्वभागतोपि सर्वेषु जनेषु निवसेति परमात्मा सर्वो-
न्तरः ननु देवकीपुत्रं पृच्छामि देवक्यां जातः सः कथं वर्तते
इति तत्राऽऽह देवकीजन्मवाद् इति । देवक्यां जन्मवाद्मात्रं
लोकविवादे यति भगवान् कापि नास्तीत्युक्तौ सिद्धान्त-
निरूपणप्रस्तावं वीतरागाः देवक्यां जातोऽस्तीत्याहुः-ननु ताव-
न्मात्ररूपत्वं तस्येत्यर्थः । ननु सर्वत्र किं कुर्वन् तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां
तस्य त्रिविधं कर्माह तत्र सात्त्विकं निरूपयति यदुच्यते
परिधिं समाधायामपि केवललौकिकपरा अपि ये स्वे स्वकीयाः
सेवकाः सन्ति तैरपि अधर्मजाते सर्वमेव देतादित्येत्यर्थः
अपि यद्यपि भगवान् द्वारकायां यादवसमायां सेवकैः
परहं विराजते यदि कश्चिदेतन्मये तैः प्रकटो भवेत् तदा
रुत एव कश्चित्प्रयत्नित्वा तं मारुतीत्यर्थः । तामसं चरित्रमाह
शिरश्चरित्रमग्नः इति द्वारकायातिरिक्तस्थाने सर्वत्रैव प्रज्वलन्
परित्रमणं कृतवान् तेषां सर्वैर्मेव प्रसङ्गादपि वृजिनं पापं
वृत्तीवाप्येति येषां दुःखा येषां वृत्ताः वृजिनस्यैव वा शिरश्चर-
मेवोपकारवाचनार्थं अनेन सर्वत्रैव भगवानस्ति यदि नक्तो
अवेदिनि निरूपितं राजसमाह सस्मितश्रीमुखेन प्रजपुत्रनितानां
वन्देयन् कामदेवमिति सस्मितं शोभायुक्तं यन्मुखारविन्दं तेनैव
वर्तते गोकुले पुरे मथुरायां द्वारकायां च याः स्त्रियः गोपिका
कुम्भप्रभृतयो महिष्यश्च तासां हृदये कामदेवं वन्देय-
न्मात्रेण कामस्य देवत्वं मोक्षपर्यवसानात् योऽस्यैव सर्वेषु
तमेव वन्देयन् स्वसम्बन्धमात्रेणैव मोक्षं प्रयच्छतीत्यर्थः । एषा
पूर्वकथा पूर्व यादृशी तादृश्यदेवानीमपि तथैव तेषु
स्थानेषु वर्तते । अत्रार्थान्तरोपि ध्वन्यते अत्यन्तमोहि
कथा शोके परमसीम्बर्ध्वं प्राप्तया भक्त्या प्रज्वलितानां पुर-
स्थितानां प्रामेऽरण्येन निवसतां काममुद्धाधयभास्त इति
तस्य देवत्वं मन्तव्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितसुबोधनी ।

हस्तं हन्तीतादृशः कृष्ण एतादृशकालपर्यन्तं न तस्याविति

मा शोकेत्याह—अयतीति । जनेषु मनुष्येषु नापवादवाह-
मभ्येवेव निवासो यस्य सः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते यत्स-
माननिर्देशः सविशेषणस्यैव कृष्णस्य सार्वकालिकी स्थिति
वर्तते शुक्लस्य तद्वत्त्वात् तत्राशीर्वादागोमाहोद प्रयोगो नैवा-
शङ्क्यः आशीर्वादेपि तदाशिरः सार्वकालिकसन्त्यगादिविहित-
सिद्धिरेव देवक्योर्नन्दवत्तुदेवगुणियोऽगमैव वादः सिद्धन्तौ
यत्र सः तथाच त्रेनास्तीनन्दभास्याया यशोदा देवकीतिवत्त्वा-
दिपुराणं देवक्यामिव यशोदायां शुकोक्तेः वादः प्रवृत्तामह-
मिति अण्वनुक्तिः आरम्भवात्परिणामवादादिष्वपि वाद-
शब्दस्य सिद्धान्तवाचित्वे इष्टं यदुच्यते गोपाः प्रज्वलन्तः भुजियाः
पुरस्थाश्च परिश्रुत् समाकृपा यस्य सः सैर्दोभिः अधर्मे धर्मे-
प्रतिपक्षमसुरसङ्गं निरस्यन् निम्नं दोस्तुज्यैरङ्गुनादिभिर्वा
अत एव स्थिरचराणां वृजिनं संसारदुःखं प्रजपुत्रस्थानां
तेषां स्त्रिवियोगदुःखञ्च हन्तीति सः प्रजपुत्रनितानां पुरजनि-
नानां मथुराद्वारकापुरस्थानुरागिणीनां वृजितेन श्रीमता
मुखेनैव कामदेवं कामध्यासी दीव्यतीति देवाऽप्राकृतेस्तत्त्व-
स्वरूपभूतस्त्वं वन्देय इति जयतीति प्रजपुत्राद्वारकास्थ-
लीलानां सर्वोत्तमैव दशमस्कन्धवर्णितानां नित्यत्वमुक्तं एतच्च
प्रकारश्च सप्रमाणकः सर्वं पञ्चोच्चलनीयमपि दीकायां साधु
क्षिप्त एव अत्राप्येकादशान्ते भगवद्माखीनप्रसङ्गे व्याख्यायते
एव ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितसुबोधनी ।

उक्तलीलस्य भगवतो बहुशो वर्णितं परत्वं सङ्क्षेपत आह
जयतीति । जनानां सर्वेषां निवासः धारकः तदपि भक्तवत्सल्य
देवक्यां जन्मेति वादः कथा यस्य सः यदुच्यते परिश्रुत् समा-
सेवककृपा यस्य सः दोभिः भुजैः अधर्मे अस्य चिपन्
शिराणां चराणां च वृजिनं पापं हन्तीति तथा शोभनं स्मितं
यस्मिन् तेन श्रीमता मुखेन प्रजपुत्रनितानां पुरजनिनाना-
दीव्यति विनिगीपति संसारमिति देवः कामध्यासी देवस्तं
वन्देयन् भक्तवत्सल्यपूरणार्थं तत्सङ्कतानुगुणवैदितं कुर्वन्तित्यर्थः
जयत्यतिशयेनोत्कर्षेण वर्तते ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

सत्र प्राणियों में निवास करने द्वारा देवकी में जन्म
भगा इस प्रकार का जिस का वाद है यदुच्यते प्राणियों में
भोग जिस के समान है निज भुजाओं से अधर्मे का
नाश करने द्वारा स्थावर अंगम प्राणिमात्र के पापन का
नाश करने द्वारा सुन्दर मंदहास युत श्रीमुख से राज की
और मथुरा तथा द्वारका पुरी की वनितान को कामदेव
की वृद्धि करने द्वारा अर्थात् भोगद्वारा मोक्ष देने द्वारा
श्रीकृष्ण भगवान् सर्व प्रकार के उत्कर्ष से वर्तमान है ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतगोपामिहृतवैष्णवततेषी ।

कृतिरुगपुराणे "युगे युगे विष्णुरनादिसृष्टिमात्मनः शिष्टे परि-
पाति ब्रह्म" इति अत एव तत्तद्वाराधनं शास्त्रं मिथ्या न
स्वात् तत् एव च जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिरियादि
श्रीनारायणवर्मादी तथा नित्यं एव शास्त्रमामिश्रितेषु
नदीसहस्रादिभेदः सङ्गच्छते तत्तत्साधिव्यादेव हि तत्तद्भेदः
भूयते चेत् नवरूपेण चैषेषु साक्षात्तत्तदुपासनादि यथोक्तं
नवरूपेण चैषेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषार्ण तद्गुण-
हायात्मतत्त्वयुगेनात्मनाद्यापि सन्निधीयत इति श्रीप्रद्युम्नादीनां
गतिविलासादिकञ्च तत्र तत्र वर्णितं तत्र श्रीप्रद्युम्नस्य साध-
दृश्यते अतीव सुललितप्रतिविलासरुगिरहासाधलोकलीलये-
त्यादिभ्यां रमयमित्यादि च अत एवोक्तं तत्र तत्र सङ्कर्षण-
संज्ञाभाः सप्तमाधिक्येण सन्निधायेति ब्राह्मपादोत्तरसङ्ख्यादौ
श्रीमत्सुदेवादीनां वैकुण्ठे पृथक्पृथक् लोकाश्च भूयन्ते तथा
मन्त्रमात्रप्रमाणिता भुविश्च वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नोऽनि-
तकोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नृसिंहो वामनो रामो रामः
कृष्णो बुद्धः कलिकरुहं शतधाहं सहस्रधाहं अभितोहं
मनस्तोहं नैवेते जायन्ते नैवेपामनुज्ञानध्वो न मुक्तिः सर्वं
एवं क्षेत्रे पूर्णो अजरा भ्रमताः परमाः परमानन्दा इति अथ
विशेषतः श्रीकृष्णगतामि यथा तथैकादशांशे धारणा
ध्यानमङ्गलमित्यत्र च श्रीस्वामिभिर्गोप्यात् धारणाया ध्यानस्य
च मङ्गलं गोप्यं विषयम् इतरथा तयोर्निर्विषयत्वं दृश्यते
आद्याप्युपासकानां साक्षात्कारस्तत्फलप्राप्तिश्चेति तथा च वैलो-
क्यसम्बोद्धतस्य श्रीमद्द्वादशाक्षरप्रसङ्गे--

अहर्निशं जपेद्यस्तु मन्त्री नियतमानसः ।

स परयति न सन्देहो गोपवेषधरं हरिम् ॥ इति

एवं गौतमीये च सदाचारप्रसङ्गे--

अहर्निशजपेन्मन्त्रं मन्त्री नियतमानसः ।

स परयति न सन्देहो गोपवेषधरं हरिम् ॥ इति

ब्रह्मवैवर्ते वसेक्षीमाह पाण्डुकृष्णस्य दर्शनमिति च । तथा च
श्रीकृष्णसहस्रनामप्रारम्भे--

तस्य दृष्टाशयः स्तुत्या कृष्णिगोपाङ्गनायकः ।

तापिच्छ्रयः प्रलम्बं रूपं पिच्छ्रोत्तरमदर्शयत् ॥ इति

कृष्णे च तदाकथम्--

यामवेहि महाभाग कृष्णं कृत्यविदां वर ।

पुरस्कृतोऽसि त्वद्वक्त्रा पूर्णस्ते स्युर्धनोरधाः ॥ इति

तथा पाणिनिर्माणखण्डे "पश्य त्वं दर्शयिष्यामि स्वरूपं वेदगोपितम्"
इति श्रीभगवद्राक्ष्यानन्तरं प्रवृत्तवाक्यम्--

ततोऽपश्यगहं भूय घालं कालान्मुदप्रभम् ।

गोपकन्यादुतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः ॥

बद्धमधुलं आसीनं पीतभाससमद्भुतम् ।

कुने वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम् ॥ इत्यादि

श्रीगोपालतपस्विवेद्यः "तद्गोपाय ब्राह्मणोऽसावनवरतं
मेघातः कृतः पराक्रमेण खोऽनुव्यत गोपवेणो मे पुरस्तादापि-
वर्धम्" इति सिद्धनिर्देशमपि भूयते ब्रह्मरक्षीयमङ्गलाक्षरेण

(१२३)

वन्द्ये वृन्दावनासीनमिन्दिरानन्दमन्दिरम् ॥ इति स्काण्डशारका-
माहात्म्ये श्रीकृष्णे प्रणि प्रह्लादवाक्ये--

गृहे सन्तिष्ठते यस्य माहात्म्यं दैत्यनाथक ।

हारकायाः समुद्रतं सावित्र्यं केशवस्य च ।

कविमणीसहितः कृष्णो नित्यं निवसते गृहे ॥ इति

पात्रकार्तिकमाहात्म्ये तत्प्रातः स्नानार्थमन्त्रे--

प्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिर्यम् ॥

गृहाणाव्यै मया वस्तं राधया सहितो हरे ॥ इति

एवं नानामन्त्रा अपि तथैव तं साक्षात्निर्दिशन्ति अत एव
गोपालनामन्यां गोविन्दं सखिदानन्दविभक्तं वृन्दावनपुरुषं
तडासीनं सततं समधुगणोहं परया स्तुत्या तोषयामास
तदेवमभिप्रेत्य श्रीशुकदेवाय निजामीष्टैवतत्वेनाह--प्रतिगति-
श्चाप्यकवृष्णिसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान् सताम्परिचितं
प्रीयाञ्च इन्द्रा गवामिति च श्रीमत्सराकुलमिषाधिकृत्य नारा-
यणवर्धनव्याह "मां केशवो गदया प्रातरव्याहोविन्दआसङ्गव
आसवेणुः" इति एवं श्रीमन्नराकार या येषां या भ्रान्तिः सा
तेषामपि निरस्ता यथोक्तम्--

यत्पादपानसुखं दुःखमकृच्छतो धृतात्मभिर्दोषैरिष्यमानम् ।

स एव बहुविधपयः स्वयं स्थितः किं वष्येन पिष्टपदोऽप्येकसाम् ॥

एवं न शान्तनयद्विषयेत्यादि नोभीष्यते इत्यादि नल्लयदहं
प्रतिमेत्यादि अहोभाग्यमहोभाग्यमित्यादि च एवमेव ब्रह्माण्डे
श्रीकृष्णाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे श्रीमन्नराकृतित्वमवाधिकृत्य--

"नन्दवज्जनानन्दी नखिदानन्दविप्रहः ।

नयनोदयिनिताङ्गो मयनीनमनोमयः ॥ इति

श्रीगोपालतपस्यः "नित्यो नित्यानां भक्तवत्सलप्राप्तो
बहूनां यो विद्वान्निजं च तत् तं पीठये वेत्तुं शक्नोति योऽपि
स्तेषां सुखं शाश्वतं नैवेदयत्" इति विशेषश्रोतः गोपकन्या
किमचरत् यदनुवन्द्यादी जगत्स्य पादविर्माणपण्डे श्रीकृष्ण
व्यासवाक्यम्--

इष्टानिष्टोद्यमं नरेषुपणपुण्यं

गोपालमयदानमुद्रितं कृष्णाय ॥

ततो मामाह भगवान् वृन्दावनवन्द्यः सत्यम् ।

यदिह मे त्यदा दृष्टं रूपं दिव्यं तदा तदा

निष्कले निजं च शान्तं सखिदानन्दविप्रहम् ।

पूर्णपद्मपदाक्षतं नातः परस्परं मया

इदमेव यद्वन्देन सदाः कारुण्यतः मया ।

इत्यादि । अथ तस्य भक्तवत्सलं शरीराणाञ्च गुणानां स्या
भाविकत्वमप्यभिचारित्वञ्चकं प्रथमं सत्यं शौचं दया क्षान्ति-
रित्यादिना--

एते भान्ये च भगवदित्या यत्र महागुणाः ।

प्राथम्यमहम्भिरुत्तिर्न विद्यन्ति सः कश्चिन्निजम् ॥

इत्यनेन अथ तत्तत्परिचयनित्यादे प्रतिपुष्टाप्रमाणानि यथा
व्याख्यायन्ते तत्र देवावतरणवाक्यभेदोऽप्यतः प्रामि-
पूर्वपूर्वादिशतमानि मौडलादिकञ्च ब्रह्मशास्त्रमन्त्रादिरुप-
माधिक्येव आह स्म च तदानीमेव वाक्ये इति

जीमद्विजनायकप्रसिद्धतुल्योपनी ।

आयुष्यं जीमद्विजनायकप्रसिद्धतुल्योपनी । तस्मात् कृष्णावतारे यः कश्चन धर्मः मोक्षं प्राप्नुयतीति निरूपितं भगवतः सकाशादेदिकसिद्धौ प्रोक्तमाह—अक्षितपरा जीरिति । अक्षयिभगवत्परा अतः स्वामी देवकम्प एव प्राप्नुयति नाप्येभ्य इति अनायासेनाप्येदिकसिद्धिः इव तृतीयमाहात्म्यं परमपराप्रकारेणानतं प्रसङ्गात् अनायासेनाप्येदिकसिद्ध्या लक्ष्या माहात्म्यमाह—येनाप्येभ्य माहात्म्यं निरूपितं भवति यद्ये अन्वयक इति वक्ष्याः लक्ष्याः सन्वयार्थं अर्थरूपं पुराणार्थं अन्येषां महान् यज्ञ एव प्राप्नुयति सन्धिः ज्ञेयार्थः । यत्रार्थ एव पुराणार्थो दीनोप्येषां सन्धिः तत्र धर्मविष्णु का वार्ता इत्युक्तम् एवं भगवत्सम्बन्धिपदार्थमात्रस्य जीमद्विजनायकप्रसिद्धतुल्योपनी माहात्म्यमाह—यत्रा-मामङ्गलमिति । यस्य नाम अमङ्गलं नाशयति सम्बन्धनाश-मपेक्ष्यते इति वक्तुं श्रुतमिति गदितं तु ततोपि भिन्न-प्रकारेण हेतुसहितमपि अमङ्गलं नाशयतीत्यर्थः । ननु अवि-परम्परागतस्य धर्मस्य माहात्म्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—येनैव भगवता कृतं प्रपिपरम्परासु वर्तमानो धर्मः एव बद्धिध-माहात्म्यस्य उक्तं यस्मैतावत्माहात्म्यं तस्य एतज्जगत्भारहरण-लक्षणं तदङ्गनादिभिः कृतं तच्चित्रं न भवति जीवधर्मत्वात् गन्तुं कालिधर्मः संप्रकरोत् कर्तुं शक्यते न प्रभुणेति भूभार-हरणलक्षणं भगवतः अशक्यते च कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह कालचक्रायुधस्येति । कालरूपं चक्रमायुधं यस्येति कालसहस्रां-शेनापि भूभारो हर्तुं शक्यः तत्र पूर्णः कालः अम-वर्तः सुदधन्मेकं आयुधमिति कः सन्देहो भूभार-हरणोपि ॥ ४७ ॥

जीमद्विजनायकप्रसिद्धतुल्योपनी ।

श्रीकृष्णनित्यलीलारक्षाकरं श्रीदशमस्कन्धमुपसंहरन् श्री-कृष्णस्यावतारवैलक्षण्यपञ्चकमाह—तीर्थमिति । यत् यत्पु-अजनि जाते तीर्थं कृष्णकीर्तिरूपं तत् कर्तुं स्वःसन्धि-पादशौचं तीर्थं कृतं चक्रे इतः पूर्वं गङ्गेव सर्वतीर्थोपका-आसीत् अतः परन्तु कृष्णकीर्तिरेव ततोप्यधिका अभूदिति भावः इदमेकं चित्रं तथा यत् यस्य विद्विषः कंसादयः स्निग्धा गोप्यादयश्च स्वरूपं क्रमेण स्नायुजं प्रापुः तदीयधी-विग्रहश्च सम्मोक्तं प्रापुः इव द्वितीयं चित्रं यद्ये यस्याः कृपासम्प्राप्त्यर्थं अन्येषां ब्रह्मादीनां परिचारकाणां यज्ञः सा भीरजितं जयाभावस्तत्परैव अभूत् बहुतपोभिरपि ब्रजस्त्री-अक्षितरेव यत् यज्ञेन वशीकृत्य रासादिभिः रमायितुं न शक्त-केत्यर्थः इव तृतीयं चित्रं यत् यस्य नाम कृष्णेति व्यसृज-नारायणादि नेत्रिलतदंशनामोक्तं अमङ्गलमविद्यापथ्यन्ते इतीति तत् मुक्तप्रभया वृषा मङ्गलः सर्वोत्कर्षे अम-ङ्गलं तन्मात्रः तं हन्तीति तत् श्रुतान् अविशेषेण सर्व-साधनकालोत्कर्षेण मथनीतीति स्त्रीयसर्वोत्कर्षेण विलो-भयति श्रुतमथनदितं यस्य तत् नारायणादिनि तदंश-नामोक्तमित्यर्थः । सहजनाम्नां पुण्यानां विराड्वा न रूपं फलं । एतत्तुल्ये कृष्णस्य नामैकं तत् प्रयच्छतीति ब्रह्माण्डपुरा-

णोक्तेः इव चतुर्थं चित्रं गां सर्वोपपि पृथ्वीं प्रायतेचतुर्भि-रेव पादेर्निस्तरे सर्वत्रेवामिदुत्यवा पालयतीति सखासी धर्म-अति स तादृशी येनैव कृतः प्रापरान्ने त्रिपादहीनोपि धर्मो येन चतुष्पादेव कृत इत्यर्थः चतुर्भिर्वर्तते येन पादैर्लोकसुखाव-हरिति छुधियुक्तेः इव पादमं चित्रं विम्बयात्रहं वेदक्षणे तस्य कृष्णस्य प्रसिद्धिभारहरणस्तु न चित्रं येनैव लोका-विस्मिता भवन्तीति भावः ॥ ४७ ॥

धर्मचक्रवर्तकृतसिद्धातप्रदीपः ।

निरतिशयाद्भुतकीर्त्यादिभिः सर्वभूषण श्रीकृष्णस्य चिनि-भारहरणं कियदित्याह—तीर्थमिति । हे नृप ! यत् भजनि जानं कीर्तिरूपं तीर्थं तत् स्वःसन्धि-पादशौचं तीर्थं भेद्यनया विख्यातमप्युनमद्वयं चक्रे यत्कीर्तिरूपं ताथमथ सर्वतीर्थोपरि विराजत इति भावः । विद्विषतः प्रातिकूल्येन स्मरन्तः भिन्नाः शानुकूल्येन स्मरन्तः यस्य स्वरूपं ययुः अजितः यस्य स्वरूपं ययुः अजितः स एव परः आश्रयो यस्याः शक्तिभूतायाः सा यद्ये यद्वलोकनार्थं अन्विषां यज्ञः तपोव्रतादिभ्यः सा भीः यस्मैव भेष्टा शक्तिरित्यर्थः । यस्य श्रुतमथवा गदितं नाम अमङ्गलमम् यत् येन गोत्रेषु तत्तद्विषयेषु धर्मः कृतः प्रव-र्तितः कालः सर्वसंहारकः शक्तिरूपः चक्रे सुदर्शनारयपादे-ते आयुधे यस्य तस्य सर्वेश्वरस्य श्रीकृष्णस्य भूभार-हरणं शक्तिदुष्करतया वर्णितमपि न चित्रं नाह—तम् ॥ ४७ ॥

मापाटीका ।

हे नृप इति पहले गंगा हि तीर्थ रहा और इस समय मैं तो य जो अन्म लिया श्रीकृष्ण कीर्ति रूप तीर्थ नै निज वालन रूप गंगा तीर्थ न्यून कर दिया अर्थात् हे नृप सर्व तीर्थोपरि विराजता है यह एक ही श्रीकृष्ण परमात्मनो का ही है इसी भक्तजनों भी भक्त होकर श्रीकृष्ण के स्नायुज्य मोक्ष को प्राप्त हो गए यह द्वितीय आश्रय्य तथा जिस लक्ष्मी के कृपा पाटाव को अर्थ ब्रह्मादिकन का तप आदि करने में महान् यज्ञ है वह लक्ष्मी भी श्रीकृष्ण की सेवा में आश्रयण होकर उस के आधीन हो रही है यह तीसरा आश्रय्य तथा श्रवण कियो गयो अथवा उच्चारण कियो गयो जिस का नाम सब धर्मकर्मन की नाश करने वाला है यह चौथा आश्रय्य है तथा कपियो के वंश में धर्म के प्रवर्तन जिसने करी है अथवा पृथिवी को रक्षा करने वारा धर्म जिस जिस ने प्रवृत्त किया है यह पांचवा आश्रय्य है सर्व का संहार करने वारे काल का अधिष्ठाता सुदर्शन चक्र जिस का आयुध है उस श्रीकृष्ण को पृथिवी का भार हरण करना यह कुल आश्रय्य नाह है ॥ ४७ ॥

व्रजपुत्रवर्जितानां वर्धयन् कामदेवम् ॥ ४८ ॥

इलात्रापि लोकलेश्वनकूपे स्वविम्बं गिजसूतिं प्रदश्य पुन-
रायायैव चान्तरदधात ननु त्यक्स्वत्युक्तं यथा मत्स्यादिकृपाणी-
त्यनन्तरमपि तथोक्तं यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं जहौ
स्वतन्त्रेति त्यागोन्नस्वतनुकरणक इति सर्वान्ते तल्लोक-
गमनं पूर्वशमाकृत्यावतीर्णस्य तस्य तत्तदशेषैव तथैका-
दशस्कं लोकभिरामामित्यादिकं संयुक्तिकं टीकाकृत्रिरेव
इत्याकषातं यथात्रानुकूलवचनानि तत्र सर्वावतारगतानि यथा

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तद्विद्यताबोधनाय तदैव चित्रविशेषैर्विशिनष्टि—यत् यतस्ता-
दृशोपि यदुक्तं लोककथया अजनि जातः य एव स्वःसरि-
दायं श्रीगोत्रपादश्रीवरुणं तीर्थभूतं चक्रे निजचरणरजः-
सम्बन्धियमुनादिभिरिति भावः—

गङ्गा शतगुणा पुण्या माथुरे मम मण्डले ।

यमुना धिमुता देवि नाम कस्यां विचारता ॥

इत्यादिवाराहाय—

यत्पादसंभवाः सूत मुनयः प्रशमायनाः ।

सधः पुनस्त्युपस्पृष्टाः सधुन्व्यापः अनुसेवया ॥

कोशा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेऽप्यकर्मणः ।

शुक्तिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलान्तरम् ॥ इति

श्रीशौनकाय तत्प्रश्नकरणाच्च किञ्च विभक्तिविपरिणामात् यत्
येन हेतुना क्षिप्या इव विक्षिप्यः पूतनादयः यद्वा विक्षिप्यं
क्षिप्याः पितृभ्रात्रादयोपि स्वरूपं सर्वगुणभूतं श्रीभगवन्तमेव
ययुः सङ्केषादियं पूतनापि सकुलात्त्वामेव देवापेतेत्यादेः यत्
यच्च श्रीः कृपाविसम्पत्तिपरा सर्वोत्कृष्टा अजिता अन्या
स्पृष्टास्त्यर्थः । यथोक्तं यन्मर्त्यलीलोपयिकमित्यादि अहङ्कार-
समं लोके इत्युपक्रम्य तृतीयेस्मिन् भवेदं वै इत्यादि चर्चयेत्यस्य
दर्शनादिकृपायै अन्येषां महाकाळपुराधिपाशनामपि यत्तः परम-
ब्रह्मण्यवेत्येति मुहुर्मुहुर्ब्राह्मणबालहरणब्राह्मणदुःखातिशयदान-
धोषानादरपूर्वकः प्रयासः यथोक्तं द्विजात्मजा मे युवयोर्विदग्धुणा
इत्यादि आरिर्विशेषः—

तद्वर्धनार्थं ते शाला हृतास्तेन महाभ्रमा ।

विप्रार्थमेत्येतं कृष्णो नागच्छेद्वन्त्येति हि ॥ इति

अतएव यस्यैव नाम अथ कात्स्न्येन सर्वतोपि सामस्येन
तदतिरिक्तसर्वपरिहाजनादिना अमङ्गलं तदुपलक्षणतया सर्व-
मङ्गलदायं च यथोक्तं ब्रह्मण्डपुराणे तन्नामाष्टोत्तरशत-
प्रसङ्गे—

सहस्रनाम्नां पुण्यानां विराड्व्याप्तुं यत्फलम् ।

एकादशानु कृष्णस्य नामैकं तत्प्रयच्छति ॥ इति

तन्नामि विशेषः भूतं किमुत गदितमित्यर्थः । किञ्च यत्कृतो
यैवोपदिष्टो गोत्रधर्मः अनादृशविपरम्पराप्राप्तो भगवद्भक्तः
यथोक्तेकादशे अयमेव—

कालेन प्रष्टा घाणीयं प्रलये वेदसेविना ।

अयावी प्रक्षणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां महात्मकः ॥ इति

यद्वा गोत्रधर्मो वैष्णवधर्मः वैष्णवाणां तद्गोत्रतया प्रसिद्धः अन्यत्र
ब्राह्मणकुलादन्यत्राक्युतगोत्रतः ॥ इति चतुर्थे यद्वा अगोत्र-
धर्मः सत्कुलाद्योपधारितः स पञ्च धर्मो यत्कृतः ।

मां हि पार्थ ज्यपाभित्य येपि स्युः पापयोनयः ।

क्षियो वैश्यास्तथा क्षूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम् ।

किमुनप्रक्षणां पुण्यां भक्ता राजर्षयस्तथा ॥

इति हि श्रीगीतासु यद्वा अत्र जगति तादृशधर्मः सदासर्वभागः
स्मिरः यथा द्वितीये नष्टतोम्यः शिवः पन्था इत्युपक्रम्य
यदुपसंहारः—

तस्मात्सर्वोयना राजन् धृतिः सर्वत्र सर्वदा ।

भोक्तव्यः कीर्तितव्यश्च सर्वतोऽप्ये भगवाद्भुजाय ॥

इति यद्वा गां पृथ्वीमपि प्रायते गोत्रः सखासौ धर्मश्च

[१२८१]

अपिचेत्सुदुराचार इत्यादिकं हि श्रीगीतासु मन्त्रकियुक्तो
भुवनं पुनातीत्येकादशे च यद्वा प्रसिद्ध्या योगद्वया च
गोत्रस्य श्रीगोत्रधर्मस्य धर्मो भवद्रूपो येनैव कृतः भक्तवा-
त्सल्यं दर्शयतेऽस्मिन्पि सुन्दरीकृत्य प्रकाशितः यद्वा तदेव दर्श-
यता बलिमाददानेन गोत्रधर्मः शैलत्वमपि येन अस्मिन् प्रका-
शितः यद्वा गोत्रधर्मः स्वदेहसम्बन्धभावनारूपो धर्मो यस्मिन्
कृतो विहितः न कर्हिहिन्मत्परा इत्यादौ येषामहं प्रिय आत्मा
सुतश्च सखा शुरुः सुहृदौ वैभक्तिमितीत्यादि । यद्वा श्री-
नन्दादौ श्रीवसुदेवादौ श्रीयुधिष्ठिरादौ च गोत्रधर्मः स्वस-
सम्बन्धपुरस्कृतप्रेमा येन कृतो यच्च वा तैः कृतः यद्वा गात्रा-
यन्ते इति गोत्राः श्रीगोत्राः तेषां धर्मो स्वभावः असंशयप्रेमा
येन यच्च वा कृतः यद्वा गोत्रधर्मः सर्वकृपातिक्रमिपरमरूपं
गोपस्वं येन प्रकाशितमिति विष्णु यच्च स्वस्तेत्येति तस्य अथ-
व्याख्यान्तरं स्वःसरित् पादश्रीसमूहं चक्रे इत्यत्र चित्रं
यतः विक्षिप्यक्षिप्या अपि स्वापं ययुः तथा तदपि न चित्रं
वतो जितपरेत्यादिकं परपरत्र योज्यम् अतः निमित्तभरहरणं नैव
चित्रमित्यर्थः । तत्र च हेतुविशेषः काळेत । सर्वत्र हेतुः कृष्ण-
स्येत्येवम् ॥ ४७ ॥

श्रीमागीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकम् ।

अमात्मन न विदुरितानेन तस्मादात्मन विदुरिति सूचितं
तदेवानितरमाधारणं चदसत्याश्चर्यमेतद्भूमापहरणमिति
विचित्रमपभुद्रजाह—तीर्थमिति । हे रूप ! इतः पूर्वं स्वःसरित्-
स्वर्नदी गङ्गेय सर्वतोधिकं तीर्थमासीदित्यानीतु यदुक्तं यद-
जनि जातं तेषु जातं धोकृष्णकीर्तिकरं तत्कृष्णः स्वःसरित्
पादश्रीचं तीर्थभूः चक्रे यद्वा शरीरं तीर्थमेव सर्वतीर्थो-
परि धिराजत भावः । तथा विप्लवः शत्रवः क्षिप्या
अनुरक्ताश्च तं रूपं ययुः प्रापुः अमसाधारणं कामाकृतिः
तत्साधर्म्यमिति यावत् तत्प्रापुः प्रीत्यप्रीत्यात्मकस्य साविषयस्य
ज्ञानस्य साधर्म्यप्रापणस्याभावादितीथावाः तथा अजितपदः कैचिच्च-
प्यप्रापपदा श्रीश्च यस्यैवति शेषः
तां भियं विशिनष्टि—यदर्थेऽभ्ययत्न
कटाक्षलेशप्रसरणार्थं अन्येषां ब्रह्मादीनां
इत्यर्थः किञ्च यस्य भगवतो नाम श्रुतमधिगते ।
गदितं उच्चरितं श्रोतारि सति अर्थज्ञानगहितमपि
कृतमाशने किञ्च गोत्रेषु तत्तद्ब्राह्मणवंशेषु
यत्कृतः येन प्रवर्तितः तस्यैतस्य आश्रयस्यैतन्न चित्रं किं
तत्र यत् चित्रिभरहरणं तत्र हेतुत्वेन पुनस्तस्मिन् विशिनष्टि काल-
चक्रायुधस्येति कालचक्रं काळमिमानि सुदर्शनान्ये चक्रमायुधं
यस्य तस्य काळायसं हि सर्वमिति भावः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्निजयज्जतोर्ध्वकृत्पद्मवर्त्तिका ।

इजे कतुभिरात्मानं सर्ववेदार्थसङ्ग्रहम् ।

स्वयोगमायारचितैः कुरुक्षेत्रे द्विष्टसमाः ॥

भीमजीवगोस्वामीकृतपदसंज्ञावली ।

कृष्णगायत्रितामसि रामाचार्योऽश्वर ।

दीप्तिप्रपयपत्नीभिः पुण्यश्लोकसहाप्रणीः ॥

सर्ववेदाङ्गमेव सर्ववेदविषयत्वेन सस्यगाहो ग्रहणं यस्य स तथा तं ज्ञयोगमायया स्वरूपसामर्थ्येन रचितैकरपा-
दितैः कृष्णो वेदव्यासः गाधिर्विश्वामित्रः असितः आश्विनिः
सान्दीपनिः रामः एत आचार्या यस्य कृष्णस्य सः उद्भवस्य
ईश्वरः उद्भवेश्वरः कृष्णगायत्रितामसिदाचार्यश्चासौ उद्भवे-
श्वरश्च तथा अप्रणयपत्नीभिः रुक्मिण्यादिभेदपत्नीभिः सह
सम्बद्धितः अप्रणीः सर्वोत्तमः ॥ श्रीकृष्णस्मरणार्थं सङ्क्षिप्य
ज्ञानगुणाहं कथयति—तीर्थमिति । तीर्थं श्रीनिलक्षणं नृणां चक्रे
यत् यः यदुपजनि भावुर्भूतं यस्य पादशौचं पादप्रक्षालन-
जले आसरेत्स्वयमेव गङ्गासु यस्य स्वरूपं पेयार्थादिपङ्-
गुणैरातं पूर्णं यस्य उद्दिष्टं वृद्धं चरितं समा कवेदास्ते यस्य
शास्त्रं शासकं वचनं सत्यसार्थं लोकस्येतिषेयः यद्व्याख्यं
वेदादिशास्त्रं तत्प्रमाणमिति वा सदसद्व्यक्तयः कार्यकारणव्यक्तयः
सम्पद्यमाना यदनुकूलत्वेन सत्तासम्बन्धिन्यः धर्मा यत्र यद्विष-
यत्वेन वर्तन्ते तस्य कृष्णस्यैतत् क्षितिभारहरणं न चित्रं
किञ्चस्माकमेव हेतुवन्तमाहं कालेति ॥ ४७—४८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे ॥

तदेवं यदुकुलरूपमभिधानं प्रशस्य श्रीकृष्णरूपमभिधानं
प्रशंसति कृष्णस्य स्वयं भगवत एतत् पूर्ववर्णितं क्षितिभार-
हरणं न चित्रं विबुधसङ्ख्यविस्मयावहं न भवति यतः
परमाण्वादिक्षिपराज्ञास्तकपो यः कालः स एव चक्रे
चक्रवर्त्यवद्विषयं परिवर्तयति तत्त्वात् तत्त्वं सत्यं सहाय-
साधनं यस्य तस्य स्वतः सिद्धोऽस्मत्त्वात् दयोद्यमे मान-
मिति भावः । तद्विषयतामोघनाय तमेव विश्वविशेषैर्विशि-
मिति । यतस्तदाहोऽपि यदुक्तं लोककृपया भजति जाता

मानपादशौचरूपं तीर्थपूर्णं चक्रे

विमिरिति भावः । साक्षात्तगुणा

यदुना विश्रुता इति नाम काया-

वाराहाय यत्पादसंश्रवाः सुतेत्यादि भीमजीवगो-

स्वामी किञ्च विपरिणामात् यत् येन हेतुना

या इव विविधः पूतनादयश्च यद्वा विविधः क्षिप्रः क्षिप्रः
विप्रेक्षणादयोऽपि स्वल्पे सर्वमूलभूतं भीमगवद्वयमेव ययुः
सुखेतिव पूतनापि सकृदाभ्यासं देवपितृत्यादेः । यत्
यत् श्रीरूपविस्मयः अक्षिता अभ्यास्पृष्टा परा सर्वोत्कृष्टा
केत्यर्थः । यद्येकं यामलंभीकैर्पर्यकमित्यादि यद्येव यस्य
वशैरूपस्यर्थः अन्येषां महाकायपुराधिपानामपि यत्
अथोक्तं विजयसजा मे युवयोर्विदधुनेत्यादि अतएव यस्यैव
नाम अथ कास्त्वैनं सुततोऽपि असमर्थेन तदतिरिक्तमग-
रित्याजनादिना भगवत्कृते तदुपलक्षणतया सर्वमूलदायु च
यथोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे यत्तन्माहोत्तरशतप्रसङ्गे "सहस्रनाम्नां
पुण्यानां निराश्रयात् पदं फलम् । एकाहस्यायु कृष्णस्य कामेकं

सदं प्रकृष्टतीति उक्तं विदुषः कुतः किञ्च अतिनामिक-
विश्वं यत्कृतो येनैव विदुः कौमुदीनां प्राप्तिरिति भावः
स चासौ भगवन् अपि यत् सुहृदाचार्य इत्यादि अतिनामि-
विश्वः । यद्वा गौतमस्य भीमगवद्वयस्य इत्यादि अतिनामि-
येनैव कृतः मन्त्रवात्सल्यं यद्येता ते मन्त्रेभ्योऽपि सुहृद्वि-
प्रकाशितः यद्वा गावस्त्रायन्त एव गोत्राः भीमगव-
तेषां धर्मः स्वगावः भगवत्प्रिया येन यत्र वा कृत
इतिदिक् ॥ ४७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे ॥

जगद्गुरुकृतं प्रपञ्चयति—तीर्थं चक्रे इत्यादि । हे रूप !
पृथिव्या सहस्रं पञ्चमस्ये श्रीकृष्णलोककूपं तीर्थं यत्कृति
अतः तत् स्वःसरिदम् यत् पादशौचं पादप्रक्षालनं तत् कृतं
चक्रे भगवन् भगवन्मन्त्रेणैव यत् एव निधेयमात्रतः मन्त्रा-
स्तु दृष्टेनस्वर्गनायकैरेव तत्रापि क्षिप्रैव तत्कृतं
सर्वान्यापदोलेक्येति किञ्च यस्य भीमकृष्णस्य विविधविशेष-
विशिष्टश्च क्षिप्रश्च स्वरूपं ययुः विविधः स्वरूपं मोक्ष-
क्षिप्रः स्वेषां पापशान्तिं कृतं यस्य भीमिभूतिः अक्षितपरा-
भजिता मन्त्रेणभिभूता अत एव परा उत्कृष्टा रक्षा कर्माप-
यदर्थं यस्याः शिष्योर्गो अन्येषां प्रह्लादीनां यथा । यस्या
भीमहादृशमीः अविद्या सती अबाधिता सती परा परा-
यणा यस्य यत् यस्य नाम अमङ्गलं संसारसङ्घट्टं भवे
वा गदितं वेत्यर्थः यत् येन गोत्रधर्मः कृतः तां पृथिवीं
जायतीति गोत्रः सचासौ धर्मश्चेति तथा एतत् क्षितिभार-
हरणं श्रीकृष्णस्य न चित्रं कृतं इत्याह—कालप्रकायुधस्य कालं
चक्रे सुदर्शनमेवाहं यस्य ॥ ४७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतसुवाचिनी ।

एवं लीलायामुपपादितायां भारतयत् भूमावर्धने विषेय-
कारेण न निरूपितमिति शङ्कान् व्याख्येयितुं कौमुतिकन्याय-
निरूपणाय भगवतां नामाविधानि माहात्म्यानि निरूपयति
तीर्थं चक्रे नृपोनिति । किं भगवतो माहात्म्यं यत्कृतं
यत्किञ्चयदुक्तं अत्र निरुक्तं गुणाः पुद्गलाः भगवत्सम्बन्धि-
यत्किञ्चित् तत्सर्वमेव प्रत्येकं तीर्थमूनं चक्रे तस्मिन् तीर्थे
मिल्याकाङ्क्षायांमाह स्वस्सरिदिति, गङ्गैत्यर्थः यदुक्तंभीमजीव-
भगवत्सम्बन्धिं तत्सर्वमेव प्रत्येकं पदार्थमात्रमपि गङ्गाकोप्युत्तम-
मित्यर्थः । एतस्य तथात्वं भगवतेव कृतमिति आपत्तेरिति
इति स्वयं तस्य चरित्रस्य तथा माहात्म्यं वृत्तान्तिसंक्षे-
पतु, तथापि ये वृत्तैश्च पदार्थानङ्गीकुर्वन्ति तेषामत्र कथं
बुद्धिर्भवत्यति इत्याह—स्वःसरिदपि पादशौचमिति
प्राणिनः सर्वेस्वर्गपदार्थोपेक्षया पादशौचमपेक्षते तत्पुरुषः
पुनर्न स्पृशति स्वःसरिदिति भूमिप्रायाः पादशौचमात्र-
तत्त्वस्योपलक्षणमाह कदाचिदोषोपि भवेत् इति एवमेव
माहात्म्यं निरूपितं सामान्यरूपं भगवत्प्राधान्यं जीवेतु विदुषः
माह विविधं क्षिप्रः स्वरूपं ययुर्दिति भगवत्प्राधान्यं मोक्ष-

तेषां प्रमाणं भगवान् प्रभुत्वेनाभवहरिः ।

मेवानुवर्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ॥ ४५ ॥

कन्यासनाटनाक्षपत्रीडाक्षानादिकर्मसु ।

न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वृष्णपञ्चकृतसुबोधिनी ।

युक्तपुत्राणां नाशार्थं मनुष्येभ्यः उत्पन्नाः अकारात् सम्बन्धे
तत्कालाभिनः, तेषामुत्पत्तौ पूर्वधर्माः समागता इति ज्ञापनार्थ-
माह-प्रजा इति ज्ञातव्ये इति । ततो जगद्धार्यं प्रवृत्तं
भवत् तेषां देवानां निग्रहार्थं देवाः प्रोक्ता आहताः तस्येते
कोटिशो देवगणाः अचिदचित्पदीर्घाः बहोः कुले तेषां मध्ये
कुलानां अत्यन्तलीनेषु एकमात्रिकञ्च तत्रापि नावकापं नृपेति
अनुबोधनं शान्तोपायः ॥ ४२-४४ ॥

श्रीमद्वृष्णपञ्चकृतसाराधर्षिणी ।

यदुकुलं आचार्योः मध्यापनाः अशान्तिघातादिकाः
विघ्नः कोट्यः सहस्राणामसङ्ख्यानां कुमारानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अयुगानामिति बहुवचनं कपिजवाधिकरणत्वात् नित्य-
विशिष्टायां सङ्ख्यायां पर्यवसायितं अयुतानां अयुतलक्षेण
किं दुर्बोधशक्त्येता अयेण शङ्कनवेणेत्यर्थः आसीदिति वक्तव्ये
भावः इति निष्कर्षात्कुसुमा उक्तम् ॥ ४२-४३ ॥

एकमधिकं कुलशतमिति कुलसैव सङ्ख्या कृता ननु
असीदामसङ्ख्यात्वादिति भावः । येच तस्य भगवतः अनुव-
र्तिनः नित्यपार्षदाः सर्वयादवका ववृधुः तेषां सङ्ख्यातस्य
प्रभुत्वे भगवान् हरिरेव प्रधानमर्थादित्यर्थः उत्सङ्ख्याया
प्रमादीनामपि कुक्ष्यगोचरत्वादिति भावः ॥ ४४-४६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सहस्राणां यदुनां कुमारानाम् ॥ ४१-४४ ॥

भाषाटीका

असंख्य कुमारान् के पढाने बारे यदुकुल के आचार्य
तीन कोटि अठासीसौ रहे ऐसा सुना जाता है ॥ ४१ ॥

महात्मा यदुवंशीनकी संख्या को न करेगा यदु वंशीन
मध्य में तीन शङ्ख सेवकन सहितो वह राजा उग्रसेन
रहा ॥ ४२ ॥

देवगण संघर्ष में मारे गए जो अति अग्रगण्य देव-
गण वेदिसङ्घर्ष में उत्पन्न और गर्वीले होकर प्रजान् की
पक्षा करते भए ॥ ४३ ॥

हे वृष्ण उन देवगण के नाश करने के अर्थ भगवान् के
कृपासे होकर देवता लोग यदुकुल में जन्म लेते भए उन
के एक अधिक सौ कुलमें ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वृष्णोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नित्यपार्षदानां तु ततोपि सङ्ख्यावैभवे श्रीभगवदेकगम्य
इत्याह—तेषामिति । तेषां तेषु तस्य श्रीभगवतोऽनुवर्तिनो-
नित्यपार्षदाः सर्वयादवा ववृधुः उत्तरोत्तरं सङ्ख्यातो वैभव-
तश्च वृद्धिं प्राप्ताः तेषां विभुत्वेन चेति अकारात्सङ्ख्यायां
विभुत्वे भगवान् हरिरेव प्रधानं साक्षी वभूवत्वन्वयः प्रमादिवृक्षगो-
चरत्वात् तेच देवगणतो विमिश्रं पथोक्तं हरिवंशे श्रीमद्-
कृष्णे देवानाञ्च द्वितीयं पथं वातामनुष्यतामिति अत्र
हरिर्वहिरन्तश्च सर्वसमाहरणशक्तः बभौ भगवान् पूर्णेश्वर्यो-
द्विपदकमग्न इति नामद्वयतात्पर्यम् ॥ ४५ ॥

तेषाञ्च वृष्णानां परमेश्वर माहात्म्यमित्याह—शार्येति ।
शार्यादिषु सन्तं ज्ञातमप्यन्तर्गतं न विदुः श्रीभगवत्प्रेर-
यैव सर्वं कुर्वन्ति ननु स्वयमनुसन्धातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ।
यतः कृष्णचेतसः कीडाक्षतापिः आदिशब्दान् सौरतादयः
इति यथादवं कुलमहो अविगच्छा आस्ते इत्यादिकं नाम्यादवाव-
त्त्वापकं किन्तु तद्विगच्छात्मात्मयत्त्वापकमेव वक्ष्यते अल-
यवानां यदान्वानां निम्नं वृक्षोपसदिनामित्यादि ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वृष्णपञ्चकृतभगवत्तन्त्रसन्निधिका ।

तेषामिति । तेषां कुलानां प्रभुत्वे निमित्ते भगवान् श्रीकृष्ण-
रूपेण भगवदवततारये सवे गादवास्ते तस्य श्रीकृष्णसामु-
त्तिनः हेतुगर्भमिदं ववृधुरेवाश्चकिरे ॥ ४५ ॥

किन्त्वेने परमात्मवृक्षान्वयवर्तननेत्याह—शार्येति । वृष्णयो-
यवः शार्यासनादिषु कृष्णे एव चेत्ते तेषां तथाभूता अपि
तं श्रीकृष्णं स्वमात्मानं स्वान्तरात्मानं परमात्मानमित्यर्थः । न
विदुः किं तु भादवविशेषं विवुरितिभावः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वृष्णवन्द्यजर्तधैर्यपदरत्नावली ।

श्रीकृष्णो भगवान् तेषां प्रभुत्वे कामर्थ्ये देवे प्रमाणं यतः
श्रीकृष्णो नारायणावतारः प्रसिद्धः तेषाममानुषसामर्थ्यं हेतुश्च
ततो यावन्ना देवा इति शिखे एतदेव दृढीकारणाय पुनर्वक्ति
येत्येति ॥ ४५ ॥

अशान्तिं न विदुः शार्यादिषु सन्तं ब्रह्म धर्तारान् आत्मानं
स्वरूपान् श्रीनारायणम् ॥ ४६ ॥

तिसः कोटयः सहस्रानाम्नाशीतिशतानि च ।

आसन् यदुक्ताचार्याः कुमारानामिति श्रुतम् ॥ ४१ ॥

सन्धानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।

यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः ॥ ४२ ॥

भीमदीराचमभाष्यकृतभाष्यवतसम्प्रदायिका ।

तस्मादजाप्रतिपादः तस्य प्रतिपादोरात्मजः सुबाहुः
श्रुतः धर्मकेनसुतः श्रुतसेनः ॥ ३८ ॥

अर्थात् अर्थात्प्रतिपादः नदीति । अथना निर्धनाः ॥ ३९ ॥

तेषामात्मनाम्नाह—यदुक्ताप्रसूतानामिति ॥ ४० ॥

भीमदीराचमभाष्यकृतपदपर्यायटीका ।

पौत्री पुत्रपुत्री दीहित्रः दुहितुः पुत्रः अनिरुद्धः—

निहतेरुक्मिणीद्वाले पात्रवीर्यात्पलायु धा ।

रुक्मिणीवलयो राजद्वारे ह्यमरुभयारिः ॥

अथान्न सर्वसमर्थ इति केहमरुभयमुच्यते तत्कथं मदत
दीर्घाकृष्टा—

न केहमरु भयस्तु न भयं केहवश्य च ।

स्नेहमीत इवाथापि नोके रुक्मिण्यधे हरिः ॥

अथान्न परिहर्तव्यं अत्र भीमजगत्पादैः, तिहावलोकन-
वावेनाप्यायेयसासुचनाय केच प्रमाणमुक्तं मौलिकान्तक-
राव ॥ ३७-३८ ॥

एतस्मिन् कुले अधनादिदोषयुक्ता न जश्निर इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

तेषां यदुक्ताप्रसूतानाम् ॥ ४० ॥

भीमदीराचमभाष्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रापि—अर्थात्—सन्धानं । रुक्मिणः पौत्री दीहित्र
ति पदकेण मूलदोषसंज्ञार्थोपेयौ निरूप्य तारद्वयं एव कस्य
दीर्घाकृष्टीति प्राप्तिं तदाह—वज्रलक्षणाभूति । मौलिक-
आदिकेचितः कवेरितः ततोपि अर्थात्—प्रतिपादोरात्मजस्येति
एव वज्रलक्षणाभूति प्रतिपादः पुत्रो—युव तस्याच सुबाहुः
आहोः अर्थात्सेनः तस्य च श्रुतसेन इति अनुविधुपाय-
प्रकाशनाद्वारो निरूपिताः ॥ ३७-३८ ॥

अथान्न पुत्रपुत्रीपर्यवसानं न भविष्यतीत्याहुः तन्नि-
रूपणमाह—न केतस्मिन् कुले इति । यादवकुले राजमिति
इत्येवम् । अथान्नार्थे अथना इति प्राप्तिः अथान्नार्थः यद्व्या-
हृतः पुत्र इति आकवात् न केवपेक्षितपुत्रविहीना इत्यर्थः ।
अथान्नार्थः अथान्नमाह—अथान्नार्थोपेयार्थोऽस्ति । एवं
अथान्नार्थः निरूप्य अथान्नार्थमिव निरूपयन्नाह सन्धान-
प्रकाशनाद्वारो निरूपिताः ॥ ३९-४० ॥

“अथकामौ तथा धर्मश्चरजीवित्वमेव च । एतस्मात्प्राप्तं
प्रोक्तं वीर्यं तु सन्निवर्तते” ॥ आनार्थं तेषां संख्यायुक्तव्येत्याह—
यदुक्ताप्रसूतानामिति । अथान्नार्थं परं कर्तुं अशक्यं
अथान्नमेव महत्पुत्रकमिति न योगजधर्मेण प्राप्ता कथं
एकेन पुरुषेण भार्कण्डेवविरजीविनापि अर्थायुतेरापे तेषां
संख्या कर्तुं अशक्येत्यर्थः तर्हि कथं परिज्ञानं कोट्यनु-
संख्याया बुद्धिः पर्ववासिनेति चेत्तत्राह—तिस्रःकोटय इति । आहो
सहस्रानां तिस्रःकोटयः त्रिंशद्विंशतिस्तु अष्टाशीतिशतानिच
अष्टाशिरान्नाशीतिशतानि लक्षसंख्याभगवत्पुत्रेभ्यश्च निरूपि-
तेति कोटिसंख्या सहस्रसंख्या अतसंख्या ततो न्यूनसंख्या
कोट्याह एतावन्तः यदुक्ताचार्याः यदुक्ताचार्या एव
आचार्याः तत्कुमारानामिति श्रुतमिति प्रमाणं बहुतां मध्ये
कश्चिदाचार्यो भवितुमर्हति बालकाद्यैकस्य स्थाने यद्वोपि
पठन्ति अनेनैव तेषां बहुत्वं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४०-४१ ॥

भाषा टीका ।

रुक्मि के धेवने उस जानमझ नेही रुक्मि की नातिनी
विवाही उस अनिरुद्ध से उस में यज्ञ नामा पुत्र भया जो
याज्ञक निमित्त से यदुक्ता के साथ ते भगवान् ने वचन
दिया ॥ ३७ ॥

उस वज्र का प्रति पाद पुत्र भया सुबाहु का शति
सेन पुत्र भया उस का शतसेन पुत्र भया ॥ ३८ ॥

इस कुल में कोई वरिंदी नहि भय यादी संताभ वारे
नहि भय लक्ष आयु वारे नहि जन्मे अथ पराकमी नहि
जन्मे ब्राह्मणों के जनक अहि जन्मे किन्तु अनादि से संशय
हि भय ॥ ३९ ॥

हे नृप ! समीचीन दार्ढ्य से क्यानि वारे और यदु-
क्ता में उत्पन्न पूतादय पुत्रपुत्र की संख्या करने को हजार
कहेन से भी नहि होसकी है ॥ ४० ॥

भीमदीराचमभाष्यकृतसुबोधिनी ।

सहस्रानामपरिमितानां कुमारानामित्यन्वयः ॥ ४१ ॥

यदा प्रत्येकं बहुनध्यापयतामाचार्याणामित्यं सङ्ख्या तदपि
भुतमात्रं ननु सङ्ख्या प्रापते तदा कुमारानामेवं संख्याने
कर्तुं न शक्यते इति पुनः सर्ववर्णनानामिति ॥ ४२ ॥

देवासुराहवहता देतेया ये सुदारुणाः ।

ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा हता ववाधिरे ॥ ४३ ॥

तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुबे ।

अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ ४४ ॥

भीमरश्मिनिहतभावाद्येदीपिका ।

ते चोत्पन्ना इति प्रत्येकं बहुभीरुरिति हेतुम् ॥ ४३ ॥

एवमेव यदुकुलेऽपि देवा इति तथाचोक्तम् सहस्रशः
समुद्भूता देवा यदुकुले वृण्वन्ति ॥ ४४-४५ ॥

भीमजीगवतोत्तमिकुलवैष्णवतोर्यपि ।

संख्यावाङ्मयी हेतुमाह—तिस्र इति । यदुकुलस्याचार्याः
अध्यापकाः सहस्राणां कुमाराणां इत्यन्वयादेकमकं सहस्र-
मेकस्याचार्यस्य शिष्यमित्याचार्यसङ्ख्येन सहस्रगुणिताकुमा-
राणां संख्येतिभावः । इत्येतच्छ्रुतं प्रसिद्धमवश्यम्भूतमिति । पाठः
कश्चित् ॥ ४१ ॥

अहो आस्तां तावत् सर्वेषां संख्या नित्यपार्षदाश्च तत्र देवाणां
मपि सा किलाश्रयत्वाद्—सङ्ख्यामिति । महात्मनां मुखाणा-
मपि यत्र येषु मध्ये अयुतानामयुतसङ्ख्येन विन्दुवयोदश-
शुकेनैकादशेन संख्याक्येन सह अयुतानामिति बहुत्वेन त्रित्व-
श्रुतं शङ्खध्वजसङ्ख्येन । आहुकः उग्रसेनाः सदेति कदाचिच्च तत्-
धिकेनापीत्यर्थः स इति पाठः कश्चित् आसीदिति वक्तव्यं
आस्त इति नित्यलीलास्फूर्त्तौ साक्षात् स्थापयि-
ष्यते ॥ ४२ ॥

ते च यादवाः द्विविधाः देवा नित्यपार्षदाश्च तत्र देवाणां
यदुकुलावतीर्णत्वमसङ्ख्यत्वं च सहस्रकमाह—देवेति श्रद्धायां
सुदारुणा अयुधाः अत उत्तरजन्मस्थपि हताः सन्तः प्रजाः
ववाधिरे ॥ ४३ ॥

अत एव तेषां निग्रहाय कश्चित् तद्गुणसहयोगे च तद्व-
कोपाय यदोः कुबेऽवतीर्णाः कश्चित्प्रवेशेन कश्चिन्पार्षद्वेन च
जाताः एकाधिकं कुलशतमिति तत्सङ्ख्यानां त्वन्नामिरपि दुस्सङ्ख्या-
नत्वमिति भावः ॥ ४४ ॥

भीमजीगवतोत्तमिकुलवैष्णवतोर्यपि ।

तदेव कैमुत्यवयवमिन्द्रादेर्माह—तिस्रः कोट्य इति ।
यदुकुलस्याचार्यास्तत्कुमारानामनुशिक्षका अध्यापकाः तिस्रः कोट्यः
सहस्राणां महाकृतिः शतानिच सहस्रायमध्यापका एव
तावन्ताः किमुनस्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एकस्य समुद्रेष्वेव वंशजानां सङ्ख्यैवभूता किं पुनः
सर्वेषां सङ्ख्यैवमाह—सङ्ख्यामिति । यत्र येषां वंशजो
य आहुको बहुदेवः स यद्ययुतानामयुतसङ्ख्युः ॥ ४५ ॥

तेषां जीवन्तौर्वादिगुणनिरूपणावाह—देवेति । देवासुराहवे
देवासुरयुद्धे हता ये अतिदारुणा देतेयाः ते मनुष्येषु चैव-
मागधादिकेण जाताः हताः सन्तः प्रजा इति द्वितीयास्तं
ववाधिरे पीडां कृतवन्तः ॥ ४३ ॥

तन्निग्रहायेति । तेषां निग्रहं कर्तुं प्रोक्ताः आदिताः
देवाः यदोः कुलेऽवतीर्णाः येषामवतीर्णानां कुलमेकाधिकं-
शतं इत्यन्वयकदाद्याहदिकेण एकाधिकशतमेदमित्य-
मित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भीमजीगवतोत्तमिकुलवैष्णवतोर्यपि ।

सङ्ख्यावाङ्मयी तदाचार्याणां सङ्ख्यां कारयि भाव-
यामीत्याह तिस्र इति ॥ ४१ ॥

यत्र येषाम् ॥ ४२ ॥

देवाङ्गानां यादवानां अयुष्मानुत्पन्नं निमित्तमाह—देवेति ॥ ४३ ॥

यादवा देवा इत्यत्र किं प्रमाणमत्राह कुलशतमिति ॥ ४४ ॥

भीमजीगवतोत्तमिकुलवैष्णवतोर्यपि ।

ते च यादवा द्विविधाः । देवाः नित्यपार्षदाश्च । तत्र
देवानां यदुकुलावतीर्णत्वमसङ्ख्यत्वं च सहस्रकमाह—देवेति
श्रद्धायां । नित्यपार्षदानाम् ततोऽपि सङ्ख्याधिमये भीमजवदेक-
गम्ये इत्याह ॥ ४३-४४ ॥

भीमजीगवतोत्तमिकुलवैष्णवतोर्यपि ।

तन्निग्रहेव प्रकारेण यादवानां सङ्ख्यां वदेत्याहुकमाह—
सङ्ख्यातं यादवानां कः करिष्यतीति यादवाः सङ्ख्यातौपि
सङ्ख्यातुमशक्याः आत्मन्याह तत्रापि विशेषमाह—महात्मना-
मिति । परिकल्प कोटिः सेवनाः सन्तीति प्रधानगुणभावेन
गणनायां सुव्यवस्थामन्वयमित्यर्थः । अत एव मुख्ये सेवकानाम्
निरूपयति । यद्ययुतानामिति अयुतानामयुतस्य लक्षणे सङ्ख्य-
सङ्ख्येन सेवकवर्गेण सह स आहुक उग्रसेनो राजा । तत्र
एवं अन्येषामपि सेवकवर्गो ज्ञातव्यः ननु भीमा वंशजो
केनैव पार्षदसङ्ख्येन यतावतां कथमेकशतपरिमितं वेदमाह—
देवासुराहवहता इति । देवानामसुराणां च पूरे बहवः सन्
आध्याः सहस्रानां जाताः तत्र ये देतेयाः सुदारुणाः देवता

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च धीतिमान् समनुरेव च ।

साध्वो मधुर्धृष्टानुश्चित्रभासुर्द्वौऽरुणः ॥ ३३ ॥

पुष्करो वेदकाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्वनः ।

चित्रबाहुर्विरूपश्च कश्चिर्न्यग्रोध एव च ॥ ३४ ॥

वीर्यवान् (त्रिवक्राया उपक्रोशः पुत्रः कृष्णमनुव्रतः ।

शिष्यः साक्षात्सारदस्य दधौ प्रतमस्त्राण्डितम् ॥ क ॥

ॐ तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिमान् भवेत् ।

यत्र स्त्रीशूद्रवासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥ ख ॥

एतेषामपि राजेन्द्र तनुजानां मधुर्द्विषः ।

प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्विक्रिमणीसुतः ॥ ३५ ॥

स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ।

तस्मिन्सुताऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतवलान्वितः ॥ ३६ ॥

श्रीधरन्वामिद्वतभाषार्थटीपिका ।

अनिरुद्धश्चेति अतः पुत्राणां मध्ये सप्तदशैव महारथाः
हेयाः अथवा अनिरुद्धनामापि कश्चित्पुत्र एवेति ॥ ३३-४० ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽयमिद्वतभाषार्थटीपिका ।

प्रद्युम्न इति सुप्रसक्तम् । अनिरुद्धादयः केचित्प्रागेकपठितमा-
ध्याये उक्ता अपि वीर्यानां सप्ततन्त्राणां रोहिण्यास्तनयादुरोरित्याद्य-
शब्दाद्गृहीताः किञ्चात्यासां कासांचिदुत्रेषु मुख्या हेयाः
चित्रबाहुर्विरूपः कश्चित् पक्ष्मस्थाने विरूपः
कश्चित् ॥ ३३-३४ ॥

मधुर्द्विष इति । पितृपराक्रमवत्पुत्राणापि पराक्रमः सुखितः
तथापि तेषां मध्ये प्रथमः भेदः राज्ञः हेतुः पितृवदिति पितृ-
मुख्यत्वादिः । तत्रापि हेतुः रुक्मिणीसुत इति सर्व-
महिषीभेदायः । धेनुपुत्रत्वादित्यर्थः । इ राजेन्द्रेति राजकुले सर्वत्र
प्रसिद्ध्या त्वया विहायतर्पयति भाषा ॥ ३५ ॥

महारथ इति राजवर्गनिर्जयेन युद्धाद्ये रुक्मवतीहरणत-
तस्तस्मात्प्रद्युम्नात् नागायुतस्य बलेनान्वित इति च लोक-
कीलानुकरणस्यैव वस्तुतस्तर्वाभ्युपगच्छति ॥ ३६ ॥

श्रीसुवर्दीनसूरिकृतपञ्चमीयम् ।

ॐ तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिमान् भवेत् ।

संयोगात्तायादचित्ताप्ययमयमिति ॥ अ ॥

यनोक्तमिति । सात्वतशक्त्याविषयः कश्चिदन्तः सेनापि
वस्तुतस्तर्वाभ्युपगच्छति । श्रीमद्युगपणी-

तस्यावोचिन्तयायोगात् यत्र यस्मिन् अथः प्रतिपाद्यः सङ्ग्रहः
इति सङ्ग्रहः सर्वध्यानां सङ्ग्रहः प्रतिपाद्यः संयोगात्ता-
रचितैः स्वगतसङ्कल्पैः ॥ अ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽयमिद्वतभाषार्थटीपिका ।

प्रद्युम्नश्चेति । अनिरुद्धनामापि कश्चित्पुत्राणाम्
पुत्रः ॥ ३३-३४ ॥

त्रिवक्राया इति । उपक्रोशोनाम त्रिवक्राया । पुत्रः यत्
कृष्णमनुव्रतः अनुव्रतमानः साक्षात्सारदस्य शिष्यो भूत्वा
अस्यपुत्रमात्रं उल्लेखं यथा तथा चित्तं दधौ भगवत्समाधि-
निष्ठो बभूवेत्यर्थः ॥ क ॥

तमेव विशिष्टाष्टनेवेति । सात्वतं पञ्चमयम् उक्तं सात्वतं ॥ अर्था-
विषयः कश्चिदन्तः विशेषः प्रतिपत्तिस्तौक्यासतिमद्भूतान्तरूपेण
कृत इत्यर्थः । तस्यानादिशास्त्रस्य तौक्यासतिमद्भूतान्तरूपेण
यदिति लोकाद्विद्वानामपि वैष्णवः विष्णुप्राणः संस्कारमप्युपादि-
संस्कारः स्मृतः ॥ ख ॥

एतेषामपि । मधुर्द्विषः श्रीकृष्णस्य तनुजानां प्रथम-
मेतेषामप्युक्तानां मध्ये यः प्रद्युम्न रुक्मिणीसुतः पितृवद-
येन सुप्रसक्तः पितृमुख्यः सर्वेषां प्रथमः आसीत् ॥ ३५ ॥

स प्रद्युम्नः रुक्मिणो मातुलस्य दुहितरमुपयेमे पतिगतिना
तस्यां आसीत्ततः प्रद्युम्नादनिरुद्धोनाम नागायुत बलः तस्य बले-
पुत्रोऽभूत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽयमिद्वतभाषार्थटीपिका ।

त्रिवक्रायाः सैरन्ध्याः स नारदस्तस्यै स्थापितं
चित्तं प्रतीतिभूतमवसरणसमर्थं ज्ञानं ददौ ॥ क ॥

स चापि रुक्मिणः पौत्री दौहित्रो जयहे ततः ।
 वज्रस्तस्याभवस्तु मौनवादवशेषितः ॥ ३७ ॥
 प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजाः ।
 सुबाहोः शान्तसेनोऽभूच्छतसेनसु तत्पुत्रतः ॥ ३८ ॥
 न ह्येतास्मिन् कुले जाता अधना अबहुप्रजाः ।
 अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्च अग्रहणयाश्च जङ्घिरे ॥ ३९ ॥
 यदुवशप्रसूतानां पुंतां विख्यातकर्मणाम् ।
 सङ्ख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षायुतैर्नृप ॥ ४० ॥

भीमविजयव्यज्जतोर्यकृतपदरत्नावली ।

येन नारादन सात्वते तन्म पञ्चाशत्संविता यत् क
 ज्ञात्वा पुमान् वृत्तिमाह निजकृपामिच्छकिप्राह अथेव यथा
 यस्मिन्ने कोटिप्रादीनां लेखाः कर्तकारः स्मृतः विष्णु-
 विष्णुपुत्रानेन शरीरशुद्धिः कथिता ॥ ३४ ॥
 तनुजानां पुत्राणां ॥ ३५-३६ ॥

भीमकुलमानार्थकृतसुखोचिनी ।

अतो लोकप्रसिद्धये तेषां नामान्याह-प्रद्युम्न इति-द्वितीय-
 आरुहेणः अनिरुद्ध इति पाठेपि पुत्र एव कश्चिन्निरुद्धः तेषां
 अपि पुत्राः शतश इति पौत्राणां अथैव एकैव महारथत्वं
 प्राकटीकृतमिति समाह एतेषामपीति मधुविजयस्तनुजानामिति
 अत्रान्त-आमर्त्ये निरूपितं तत्रापि प्रथमस्य विशेषमाह
 प्रद्युम्न आसीत्प्रथम इति तस्य विशेषता निरूपणस्य
 प्रयोजनमाह पित्रादिति वैशिष्ट्ये हेतुमाह-प्रथमो रुक्मिणी-
 पुत्र इति रुक्मिणी अष्टः तत्रापि प्रथमो तीर्थवधरो
 भवति ॥ ३२-३३ ॥

मन्त्रनिरूपणप्रसादे नवमस्कन्धयोगे भगवान्निरूपित इति
 मध्ये प्रश्नानुरोधेन विज्ञापनी निरूप्य नवमे गिरि वंश-
 माह-यं यामिणो दुहितरमिति । महारथ इति जित्वा
 जगत् प्राप्तं ततः प्रद्युम्ना अनिरुद्धोऽभूत् तस्य विये-
 यतो निरूपणे प्रयोजनमाह नागायुजबलान्विते इति ॥ ३६ ॥

भीमविजयनाथकवचिकृतसाराधर्षिणी ।

अनिरुद्धनामपि कश्चित्पुत्र एव हेतुः पुत्रप्रकरणात् ॥ ३३-४० ॥

भीमकुलकुलेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिरुद्ध इति तजामापि कृष्णपुत्र एव कश्चिदासीदिति
 बुध्यते ॥ ३३-४० ॥

भाषाटीका ।

प्रद्युम्न अनिरुद्ध इतिवाच्यं भाव्यं आम्ह ननु इदंभावे
 विजयमात्रं दूष्य भवति ॥ ३३ ॥

पुत्रकर शब्दात् पुत्ररेण कुलम्बन विजयमात्रं विरुद्ध कश्चि
 न्यस्यते ॥ ३४ ॥

हे राजेश्वर भीमकाण्व के हव अठारह पुत्रो में भी रुक्मिणी
 जी का प्रथम पुत्र प्रद्युम्न रूप करके पिता के संप्रान
 रता ॥ ३५ ॥

जस महारथी ने अपने मामा रुक्मिणी की पुत्री विवाही
 भस प्रद्युम्न ने रुक्मिणी की पुत्री में दश हजार महार हस्तिनी
 के पराक्रम पारा अनिरुद्ध नामा पुत्र भया ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न केवल भीमप्रद्युम्नय मातुलेहीमुपपन्ने किम्बनिरुद्धोपीति
 नापिशब्दार्थः दौहित्रो रुक्मिण एव ततस्तस्मान्निरुद्ध-
 जाय ॥ ३७ ॥

अत्रानेनस्य पुत्रादीनामनुक्तिः प्रायः साकुर्व्यादिवंशलोपा-
 रमात् श्रुतसेनास्त्विति पाठः कश्चित् ॥ ३८ ॥

एतस्मिन् भगवत्कुले सुखद्वयविपुलासुपत्येने भवनाः
 घनहीनाः ॥ ३९ ॥

विख्यातकर्मणामपि किपुनरस्येतानित्यर्थः । अत एव भीमाधु-
 रेष प्रसिद्धिरियं बद्धमुकुटाराजानप्य यावताः प्रदपञ्चाध्यातो-
 टय इति ॥ ४० ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

सकाप्यनिरुद्धापि रुक्मिणो दौहित्रः तस्य पौत्री अष्टौ
 उपपन्ने ततोऽनिरुद्धास्तस्या वज्रो नाम पुत्रो बभूव तं वज्रो
 विशिनष्टि-यतिवति मोक्षकाक्ष(माक्ष्ण)शापप्रमुक्तयदुक्तकक्ष-
 क्षरास्मशलावदोषित इत्यर्थः । कृष्णेति शेषः ॥ ३७ ॥

आदिष्यतश्च परं धमं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् ।
आसन्नं षोडशसाहस्रं महिष्यश्च शताधिकम् ॥ २६ ॥
तासां स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः ।
रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्रांश्चानुपूर्वशः ॥ २७ ॥
एकैकस्यां दशदश कृष्णोऽजीजनत्तान्मान् ।
यावन्त्य आत्मनो भार्या अमोघगतिरीश्वरः ॥ २८ ॥
तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ।
आसन्नद्वारयशस्तैषां नामानि मे शृणु ॥ २९ ॥

श्रीमच्छोकदेवकृतसिद्धान्तः (अष्टावक्र) ।

आदिष्यतः माधवसिद्धः ॥ २५ ॥

उद्दिष्टमिदं विदुषा गीतैः उद्दिष्टं गीतः यः श्रुत्वा तत्रैव
स्त्रीणां मनः प्रसन्नं बलान् आकर्षते सः पश्यन्तीनां माधवीनां
महीदरोद्भूतिरिति कुतः पुनर्वक्तव्यम् ॥ २६-२७ ॥

गृहमेधिनश्च आचरन् धर्मादीनां पदं आत्ममर्शं—
यत् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

योगेश्वरन के भी ईश्वर श्रीकृष्ण के विषय में वर्तमान
काल में किए इस प्रकार के अनुपम प्रेम भाव से श्रीकृष्ण-
की पत्नी लोग रहे ॥ २५ ॥

अनेक कथाओं से अनेक बार जिस का गान किया
गया इसी से किसी प्रकार भवण प्राप्त होने से स्त्रियों के
मनको बलात्कार से हरण करने वाले श्रीकृष्ण नित्य प्रति
दर्शन करने धारिण के मनको हरण करते हैं इस में
कच ॥ २६ ॥

जिसे स्त्रियों ने पनि सुदि करके चरण सम्बाहनादि
अनेक प्रकारों करके प्रेम के साथ जगत्के गुरु श्रीकृष्ण
की परिचर्या करी हि उनका तप हम से किसी प्रकार
भी वर्णन नहि किया जासका ॥ २७ ॥

सत्पुरुषों के गति श्रीकृष्ण इस प्रकार वेदोक्त धर्म का
निर्णय आचर करके धर्म अर्थ काम का बंध है गृह इस
वर्णन मय ॥ २८ ॥

श्रीमच्छोकदेवकृतभाषावर्धोपिका ।

या रुक्मिणीप्रमुखा अष्टादशद्वारः प्राक् ॥ २७ ॥

एवमस्त्रीरत्नशताधिकषोडशसहस्रमहिषीणां पुत्रा उद्दिष्ट-
कमधीतुषु चैकपदिसहस्राणि च भवन्ति ॥ २८-२९ ॥

[३१९]

श्रीमच्छोकदेवकृतभाषावर्धोपिका ।

अथ तादृशगार्हस्थ्यानुभूतानां श्रीमन्नवतुत्रादीनां सर्वेषां
यादृशानामपि पाहात्स्वद्वाराधुनाधुनापूर्वकं वर्णयति—आदिष्यतः
स्त्रीणां परमकुण्डलं प्रायः सर्वेषामप्याश्रमिणामभवात्पाद-
तनुकम्—

मिताभुजश्च ये केचित्परिवाहमन्त्रवारिणः ।

तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै वरम् ॥ इति

यदा परं सुखं मुख्यकल्पत्वेन कृतत्वात् कृष्णस्य अशेषैश्वर्य-
प्रकटनार्थमवतीर्णस्य स्वयं भगवतः दत्ता तदमर्षादुद्दान-
माधुर्व्येणापि सर्वसिद्धाकारकस्य तुष्ट्या भेदे महामहिष्यस्ता-
दृशवासनेषु षोडशसाहस्रं महिष्यस्तु शताधिकं
यथा स्यात्तथा ऽऽसन्नं महिष्यश्चेति पाठेपि स
एवार्थः ॥ २६ ॥

स्त्रीषु तज्जातिषु स्त्रानां भेदतन्मात्रं तासां पुत्राद्वानु-
क्रमेणोदाहृता एव ॥ २७ ॥

तदेवानुसारायति एकैकस्यामिति । यावत्सो भार्या-
स्तावतीष्वेव एकैकस्यां दशदशैवामजान् स्त्रानुरूपान्
पुत्रानित्यर्थः । हि यतः अमोघरतिः अव्ययचरितवृत्तान्तः एव
तासु सर्वप्रकट्यसमयं दशैव क्रमवो दशैव स केचनया तदी-
यपरमज्योतिर्गमनमथावाधानानि जाहिर इति ज्ञेयं तत्र
हेतुरीश्वरः इति । तस्यैश्वर्याश्रितावदेवाश्चर्यमिति
भावः ॥ २८ ॥

उद्दामवीर्याणामिति यद्यपि सर्वे एव से महाप्रभावास्त-
थापि तेषां मध्येऽष्टादशैवः महारथा महारथविक्रमाः अतः
एवद्वारयशसः यथा महारथा इति वीरस्यैवैव सत्क-
र्मादप्याह उदायति मे मया शृण्विति । अन्य केचित्
तेषां नामान्तराण्यप्याहुः प्रकृतनिर्धारणात् मया तु सर्वे
निर्धार्यैव कथ्यत इति भावः ॥ २९ ॥

श्रीमच्छोकदेवकृतभाषावर्धोपिका ।

अथ भगवतः सपत्नीषु सन्तानमनुवर्णयितुं प्रसीति

श्रीमद्गीतावाचार्थकृतमागवतसम्प्रदायिका ।

आस्थितमिति परं गृहमेधितां धर्मेमास्थितस्यानुतिष्ठतः कृष्णस्य महिष्यः पत्न्यः आसन् ॥ २९ ॥

तासां स्त्रीरत्नरूपाणां मध्येऽष्टौ रुक्मिणीप्रमुखाः याः पूर्वं कथिताः सर्वशः सर्वश्वः सहपुत्राः पुत्रवत्यप्येवमर्थः । तासां पुत्रास्तु लक्ष्ममेकमश्रित्युत्तरैकपट्टिसहस्राणि भवन्ति ॥ ३० ॥

तदेवाह—एकैकस्यां इति । अजजिगृह्णयामास आत्मनः स्वस्य यावद्यो भार्यातासामेकैकस्यां इति स्वस्वमेव तत्र हेतुत्वेन कृष्णं विधिनष्टि अमोघगतिरप्रतिहतसङ्कल्पः ॥ ३१ ॥

तेषामुक्तसङ्ख्यानां पुत्राणां मध्ये उदारयशसः विपुल-यशसिनः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णस्य शीतशङ्खसहस्रमहिष्यः ॥ २९ ॥

तासां मध्ये या रुक्मिणीप्रमुखा अष्टौ महिष्यः प्रागुक्ताः सन्तु पूर्वशः तत्पुत्राश्चोक्ताः ॥ ३० ॥

आत्मनो यावद्यो भार्याः तासकस्यामकस्या भार्याणां दशदशमसानजीजनन् ॥ ३१ ॥

तेषां पुत्राणां मध्ये अष्टौ दशमहारथाः आसन् ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवतो धर्मपरस्वमुक्त्वा स्त्रीणामतथापि प्रादुर्भूतं धर्मविरुद्धमिति तासामपि धर्मपरत्वं वक्तुमाह—आस्थित-मिति । परमेत्कर्त्तव्यं धर्मेमास्थितस्य कृष्णस्य कथपत एकस्य गृहमेधितां गृहस्थत्वेन नानारूपस्य शीतशङ्खसहस्रमहिष्यामासीत् महिष्य इति षष्ठ्येकवचनं यथा एकः कृष्णः बहुवो गृहस्थाः तथैव महिषीषोऽशसहस्रतङ्क्या पुत्रैर्युक्तैः तदाहः प्रकाशान्तरं धारयति शताधिकमिति सहस्रस्य विधेयं शतसङ्ख्यायुक्ताभ्योप्यधिकानीत्यर्थः एकापि शतस्त्रीषो-प्यधिका सर्वभावेनेति ॥ २९ ॥

एवं धर्मार्थतां निरूप्य प्रजासम्पत्त्यर्थतापि तासां पुत्रवत्युपपत्तौ उच्यते—तासां स्त्रीरत्नभूतानामिति । यद्यपि सर्वासां भव दशपुत्रस्तथापि मुख्या एव कथिता इति उप-संहारे ता पुत्रा उच्यते तासां स्त्रीरत्नभूतानां सती एव सर्वार्थतां कृष्टा इति रत्नपदप्रयोगः तत्रापि अष्टौ याः प्रागुक्ता-हताः रुक्मिणीप्रमुखाः—

रुक्मिणीसत्यभामाश्च काकिन्वीः श्रुतकम्पका ।

तस्या भद्रा मित्रविन्दा लक्ष्मणोत्पन्नायिकाः ॥

राजकिति सख्योचनं स्त्रीबाहुव्यवसायिहानार्थं तत्पुत्राश्च उदाहृताः आनुपूर्वशः ज्येष्ठानुक्रमेण चकारारपीभ्योप्युक्त इति ज्ञापितम् ॥ ३० ॥

अनुक्तानां सर्वासां तुल्यत्वाय पुत्रादिसम्पात्तिमाह—इके-कस्यां दशदशेति । इत्येतां पुत्रवत्यादृश्याः आत्मजपदं

प्रत्येकैकस्यादृश्यते यावत्स्य इति दश भावाः भवन्तीति । यद्यपि भावेषु भगवान् अमोघरतिः फलपर्यवसाने अमोघरतिं ननु दशदशेव कथमुत्पादितः दशकस्यां पुत्रानाधेहीति कृते-रिति चेत्तथापि नैतद्भोके नियतं तत्राह, ईश्वर इति । अशक्ताः भृत्यैर्योऽपिपालनं मा कुर्वन्तु नाम शक्ताः कुर्वन्ती-त्यर्थः ॥ ३१ ॥

धर्माधर्मव भगवता पुत्रा उत्पादिता इति अष्टादशविधा-स्त्रीयाः अष्टादशपुत्राः महावीर्यो निरूप्यन्ते—तेषामुद्दाम-वीर्याणामिति—

लक्ष षष्टिः सहस्राणि तथाभीतिनिरूपिताः ।

केचित्सहस्रमधिकं प्राहुर्नैतन्मतं सताम् ॥

तेषां पुत्राणां मध्ये अष्टादश महारथाः ।

सर्व एव च उद्दामवीर्याः वस्तुतस्तु सर्व एव महारथाः ॥

तथापि तेषां महारथत्वं प्रकटीकृतमिति ज्ञापयति । आस-मिति विधानां प्रामाण्यसिद्धयर्थं तावद्विरेव वीर्यं प्रकटीकृतम् । अथवा हि विपुलान्ते कर्त्तव्यं न प्रयोजनम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजकृतसाराधर्मिणी ।

या रुक्मिणीप्रमुखा अष्टौ ता उदाहृता उक्ताः तत्पुत्राश्च उदाहृता उक्ताः प्रमेव ॥ ३० ॥

अमोघरतिः अमोघकागः अमोघसङ्कल्प इति यावत् ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैष्णवसाम्प्रदायिकाश्च ॥ २९ ॥

तासां अष्टौ पदकपोरवशसहस्रसङ्ख्याकानां मध्ये याः रुक्मिणीप्रमुखा उदाहृताः तत्पुत्राश्च प्रामाण्यविध्या उदाहृताः प्रमेव ॥ ३०—३१ ॥

भाषाटीका ।

गृहस्थः यथा धर्म का आसरता करने वारे अधिक की सोचें हजार पदको भाठ पदराणी रहें ॥ २९ ॥

इह राक्षस स्त्रीषो में राज रूप उन स्त्रियों के मध्य में रुक्मिणी बादि जो भीठ पदराणी के पहले कहे गये हैं उनके पुत्र भी कम से कहे गये हैं ॥ ३० ॥

जितनी अपनी आश्री रही उन में अमोघ मति अधिक मने एक २ दश १ पुत्रों के लिए किए किए ॥ ३१ ॥

अति भय पदकोम वारे कम पुत्री के मध्य में उदार यश वारे अमोघ मति महारथी भय उनके नीमिष को हम से तुम भयान करी गये ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्पत् तदेकमिदं तदा पञ्चमं चरत् असेवन्त इत्यर्थः । तासां तप-
स्तपसासनाभ्यासं किं वर्ण्यते यत्किं वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः ।
कामादभ्युत्थेन निवर्त्तेत तथा सेवमानानां तासां वर्त्ता वृत्त-
येति भावः ॥ २७ ॥

तदेव तस्य भीमास्त्रेणैव शकुने प्रतीयमानं चरितं वर्ण-
यित्वा तादृशस्वमेव वैभक्त्यर्थव्यतिरिक्तं सर्वेषामपि शर्म-
दत्तमाह—एवं कृतावृत्तिः तत्कीडेकपरमकानां गतिः सन्
वेद्योक्तिं वर्त्तयन्नादिकं च मुहुस्तुतिष्ठन् गृहं कुरु धर्मार्थ-
कामानां पदमित्यप्यदर्शयन् अन्येष्वप्युपादिशदिति यतः सतां
तत्कीडेकजीवनां धर्मादिपरायणानां गतिराभवः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतराजाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

इतीति । मीमांस्यो माधवस्य [कृष्णस्य] क्रियः बोधेश्वरेभ्यः
कृष्णे क्रियमाणेनेत्याभूतेन माधवेन वैष्णवी गतिं कुर्वन्ति
लेभिरे ॥ २५ ॥

कृष्णे तासांमिदमभूतो भावो तानिचिन्मिदमाह—भुत-
मात्रोपेति । कुरुभिर्बहुभिर्गोविर्भीतिरुक् बहुधा गीतो वा उक्त-
गात्र इति पृथक्पदं वा सन्धिस्त्वत्रापेः किं बहुना
यथा कश्चिद्विदुर्मामोपि वा स्त्रीणां मनः प्रसह्य बलादा-
कर्त्तते किं पुनः साक्षात्पश्यन्तीनां स्त्रीणां मन आकर्षति
इति ॥ २६ ॥

अतस्तासामिदमभूतो भावोऽतस्ता अनुमोक्षेते वा इति
तं कृष्णे जगद्गुरुं सर्वोत्तमं परमपुरुषमपि भर्तुं ब्रूया वा पाद-
सङ्गृहणादिभिः प्रेरणा पञ्चमं चरत् तदासां तपः किम्बन्धते
कथं वर्ण्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमिति । सतां गतिः स्वप्नाद्युपायभूतो ऽप्यनुतिष्ठन् गृहान्
धर्मादीनां पदं ज्ञानमित्यदर्शयन् पदमिति पदं यत्किमुपनिष्ठति-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतादरज्ञावली ।

धर्माधिकारिणां पदं विषयं सन्दर्शयन् त्रिवर्गाणामाभवो
गृह्य इति अभ्यक्तं दर्शयन् द्वारकामावसति श्रीकृष्ण इति
शेषः ॥ २८ ॥

एवं ज्ञासति भूचक्रं चक्रपाणौ जनार्दने ।

द्वारका वृष्णिनिलया योजनद्वयशायता ॥ क ॥

मुनिभिर्गोविन्दैश्च सन्निधौ वापि चन्द्रिभिः ।

भासीत्पूर्णा कुदभेष्ट सततं समलङ्कता ॥ ख ॥

पिण्डारकात्कुदक्षेत्राच्छालप्रामाण्यं पुष्करात् ।

वीराणां प्रनागाश्च वेङ्कटाच्छ्रीगिरेरपि ॥ ग ॥

कथं वृत्तात् गोकर्णाय प्रतोयाश्च शोभनात् ।

कङ्काक्षे च भृगुक्षेत्रात्कुमारनिलयादपि ॥ घ ॥

गोविन्दरीतदात्पुण्याभर्मद्वानिकदादपि ।

शूर्पाकारात्प्रभासाच्च पुण्याद्वदिकाभमात् ॥ ङ ॥

पावनाद्यैर्मिषारण्याङ्गुलिदुर्गाच्च पुर्ममात् ।

आयुर्मुनयः शान्ता नित्यव्रतपरायणाः ॥ च ॥

अभ्यक्षा वायुमहाश्च निराहारा दमताः ।

वत्कक्षजिनसम्प्रीता अट्टिनध्यापि मुण्डिनः ॥ छ ॥

विक्राडकायिनश्चैव भीमव्रतपरायणाः ।

वेदस्थाध्यायनिरताः स्तुतिस्तोत्रपरायणाः ॥ ज ॥

ध्यानेकतानमनसः समाधौ कृतनिश्चयाः ।

त्वगन्धिमात्रावस्थाः शिराधमनिसन्तताः ॥ झ ॥

आगत्य मुनयो राजन् प्रवर्ततः शान्तचेतसः ।

उपासत महाराज नित्यं तस्वैकचिन्तकाः ॥ ञ ॥

सन्निधौ महावीर्यैर्ब्राह्मणैश्च तपोधनेः ।

सुतेषु मागधैश्चैव श्लोकस्तुतिपरायणैः ॥ ट ॥

पूर्णमङ्गलचोदेषश्च वादिनाणां च निःस्त्रिणैः ।

निर्घुष्टा प्रह्वयाश्चैव द्वारका कुरुनन्दन ॥ ठ ॥

क्षेत्राणामपि सर्वेषां तीर्थानां च द्वादिनाम् ।

इवैवमस्य साक्षिण्यादप्रपञ्चाच्च बभूव मा ॥ ड ॥

ततः परं किमत्रेत्याह—एवमिति । भूचक्रं भूमण्डलं
द्वारका मुन्यादिभिः पूर्णा निविडा भासीदित्यन्वयः ॥ क-ङ ॥
पिण्डारकावितिर्ध्वजैश्चैव द्वारकोत्तमतीर्थमित्याह—पिण्डार-
कादित्यादेना ॥ ग ॥

कुमारनिलयात् कुमारपर्वतात् ॥ घ-ङ ॥

द्वारकामितिशेषः ॥ च-छ ॥

स्तुतिस्तोत्रपरायणाः स्तुतिप्रबन्धरूपा स्तोत्रप्रबन्धरूपं
तज्जपेकपरायणाः ॥ ज ॥

ध्यानेकतानमनसः श्रीहरिगुणगणसञ्ज्ञितनायामेव चिन्तन-
मनसः समाधौ चित्तनिग्रहे कृतनिश्चयाः [समीचीनाधिष्ठान-
लक्षणमुक्तौ वा शिरा रेखाः ॥ झ ॥

सर्वत आगत्य ॥ ञ-ठ ॥

अप्रपञ्चा अप्रपञ्चेति छान्दसः उत्तमोत्तमाश्रया ॥ ड ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इतीदृशेन वैष्णवी सर्वत्र परिपूर्णस्य श्रीकृष्णस्य गतिं
लेभिरे । तत्र क्रियमाणेन गतिं वर्त्तमानप्रयोगेण व्यवधानञ्च
निरस्तं अतः प्रासाद्विदुर्बपराजयानन्तरगत्यन्तरं मायिकमेव
सम्बुधगतम् ॥ २५-४२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवृत्तक्रमसन्दर्भः ।

उपसंहरति—इतीत्यादि । एवं प्रकारेण भावेन वैशिष्ट्यात्मेन
भावेन कीदृशेन कृष्णे क्रियमाणेन कृष्णे कीदृशे योगेश्वराणां
मपीश्वरे माधव्यो मदिष्यः वैष्णवी गतिं लेभिरे वैष्णवीयां

धीनज्ञानवतः स्वामिकृतसुखसम्बन्धः ।

गतिं रुक्मिणीमाहृत्य रुक्मिणी यथा नित्याप्रिया तथैवाभव—
वित्तं विष्णुः श्रीकृष्णः तस्मात्तया वैष्णवी तस्यैवमिति वा
वैष्णवीह रुक्मिणी वैष्णवीनामित्यर्थे वैष्णवीनि हान्दं
अथवा विष्णुः श्रीकृष्णः वैष्णवी विष्णुदेवताकां गतिं
प्रेम ॥ २१ ॥

ननु तासां यादीह दशा भविष्यति तत् किमित्याह—
श्रुतसाधोपीत्यादि यः श्रीकृष्णः सतमात्रेण स्त्रीणां मनः
प्रसङ्ग आकर्षते स एव पश्यन्तीनां अकार्षिष्यति तत् किं
तथापि यामिः सह सततं गिरति तासां नु कथं भवि-
ष्यति तत् किं वक्तव्यमिति चेत् । आदिशः उक्त्यायैः पुण्य-
रुहोक्तैः उक्त यथा स्वात्तया गीतो वा इत्यादयः ॥ २२ ॥

तदेवाह याः स्वपुण्यचरित्रादि या माधव्यः जगद्गुरुं
श्रीकृष्णं भक्त्युद्धा सम्यक् परिचरेत्तथापि प्रेम्णा ननु कामेन
पादसम्वाहनादिभिः क्रियाभिः तासां तपः किं वर्धते तद्वर्ण-
नीयं न भवति अथस्वान्धर्मेणियं कथ्यते न तदिति भावः
अतो ये मां भजन्ति दास्यते तपसा भक्त्यर्थयेति पूर्व प्रथा-
क्यातं तत्साधु ॥ २३-२४ ॥

अमलसुखसम्बन्धकृतसुखोचिनी ।

एते स्त्रीणां प्रेम्णा भातः संसारः निवारितः ततो
भगवत्पुण्य एवाधिकं इति फलमुच्यते—इति चेन्निति । इदं
भावं सर्वप्रकारं लोकप्रतिः भवत्येव भावतज्जगत्प्रादितः
एतेषु मोक्षसाधकत्वे प्रमेयवत्वेनति आपत्तिमात्र-कृष्णे
योग्यवत्त्वेन योग्यादयोपि फलं प्रयच्छन्ति भगवदनुग्र-
हत्वं इति चेन्निति चेन्न कृष्ण इति तासां प्रेम्णा तन्वमाप्ती
कः सर्वप्रकारः । योग्यवत्त्वं महादेवायः तेषामपि नियन्ता
साधनं भोगो महाविति स एवोक्तः भक्तियोगादयोपि योग-
साध्यादीनां एव माधव्यो माधवसिद्धः परमा गतिर्भगव-
त्प्राप्तिः पदापिताना भगवत्सम्बन्धः तस्मिन्नापि कृष्णे भग-
वन्तं प्राप्तव्यं इत्यर्थः । निग्रमविश्वत् तासां फलसम्बन्धो
व्याख्येयः अथवा शरीरात्मादिविकल्पानां माधव्यादिपदेः
तद् विरोधः उपपद्यते ॥ २५ ॥

ननु यहैर्मुक्तानां संसारविश्वविज्ञानां संसाराप्रकारेणैव
भायन्तमपि प्रपन्नानां कथमेवं सर्वसङ्गतस्य भगवति प्र-
पन्नानां-श्रुतमात्रेणैव । भगवान् स्त्रीणामेवार्थेपि प्राप्नु-
येत इत्युक्तं अतस्तदर्थमेवावतारात् तत्कर्तव्यमवश्यकमिति
प्रपन्नानामपेक्ष्यं तत्र भवणमात्रमतिमुल्लभः सम्बन्ध इति
स एवोक्तः मात्रदायेन विचारविशुद्धासः प्रमेयवत्त्वमेवाव-
मुच्यते इति स्वयं प्रसङ्ग मनः आकर्षते सर्वतः आकृष्य
स्वात्मनेन आपत्तिव्यतीत्यर्थः । तदपेक्षया कीर्तनकर्तृणां विशेष-
माहः उक्त्यायैरुगीतानामिति । उक्त्यायै भगवाद् उक्त गीतो
यामिः प्रकृतवाधायिगीतत्वाय वोरुणावपदं तेषामपि मनः
प्रसङ्ग जायते इत्यर्थः । यद्यप्यत्रापि कैवलीकन्यापो वक्तव्यः
तथाऽप्ये पदोक्तः अत्राप्यनुसन्धेयः पुनरेकदेशे कृताः पश्यति

तासां मनः आकर्षते इति कृतः सिद्धमेव भगवति मनसि
वृत्तीत्यर्थः । विषयसौन्दर्येणैव मनसो कशीकरणात् न प्रमेय-
फलसम्बन्धेयत्वं इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एताः त्रिविधाः सगुणा निरुपिताः गुणातीताः कैवलीक-
न्यायेन सुतरां स्तौति—याः सत्पर्यवर्तयति । साक्षादेह
सम्बन्धः सर्वभावेन यासां तथापि प्रेम्णा आन्तरः सम्बन्धः
पादसम्वाहनादिभिरिति बाह्यः जगद्गुरुमिति क्रियापि
विहितप्रकारेणापि तासां फलसिद्धादुपायः उक्तः भक्त्युत्थेति
तासां बुद्धिरप्युत्तमा निरुपिता ननु भाविकावस्थाभूतिरिति
भावः—

भुक्तिः प्रपत्तिः सम्बन्धो द्विविधोपि विधेयत्वम् ।
प्रमेयवत्त्वमित्यासां बोद्धा कृष्णे निरुपिता ॥

एकैकोपि महत्पुण्यसाध्यः पणान्तु कः कथा ।

अतः प्रपत्तिः प्रपत्तिः हि तासां भवतुं क इत्येति ॥

तदाह—तासां किं वर्धते तप इति ॥ २७ ॥

एवं सर्वसां किञ्चिदुत्तमा प्रसङ्गादपि कृतं भगवत्प्राप्ते-
क्षितमेवेति आपत्तिर्न उपसंहारे निरूपयति—एवं वेदोदितं
धर्ममिति । यथा निरोधेभिरेतः एवं वेदोदितोपि धर्मः लोक-
विचार्य भगवतोभिप्रेतः तत्र हेतुः यदा गतिरिति भगवत्प्रा-
प्त्यर्थवत्त्वा न स्यात् इति अतो रक्षा न स्यादिति न
केवलं वैदिकधर्म एव भगवतोभिप्रेतः किन्तु साक्षापि
द्विवर्गः तत्सक्तानां बुद्धिसङ्ग्राहार्थं अभिप्रेतः इत्याह—युद्धं
धर्मार्थकामानाति ॥ २८ ॥ यथास्पर्धे स्थानभूतं युद्धमिति युद्धं-
दुर्गोद्वारं योद्धाप्रकारेण अदोश्यत्वं लोकस्थः अदोश्या-
भासः ॥ २९ ॥

धीनज्ञानवतः स्वामिकृतसुखसम्बन्धकृतसुखोचिनी ।

तासां गीतश्रीकृष्णविषयकमाधवतीनां किं प्राप्य यस्मिन्-
त्येवमायामुक्तः—इति । वैष्णवी वैष्णवप्राप्यां प्रेममादि-
मेव तासां प्राकृतीनां भगवत्प्रियसतीनां सन्निधानस्यवपुषां
प्रसङ्गात्तासां अधिकभगवन्माधुन्यात्वादवतीनां पुनर्मोक्षादिक-
प्राप्त्यसम्भवात् प्रेमाधिक्यमेवेत्यर्थः । यदा वैष्णवी विष्णोस्त-
स्यैव कृष्णस्य माधव्यादौद्विज्ञातादात्म्यमर्थं तासां-
ज्ञाने वज्रमुद्धरी नानाप्रश्नाद्यनन्तरमुत्पादस्य प्रौढिता यथा
कृष्णाहं पश्यन् गतिमिति कृष्णतादात्म्यमेव लेभिरं तथैव
वेन अपि कुर्याद्विप्रभानन्तरं तमेवेत्यर्थः । प्रेमवैशिष्ट्यादि-
कृष्णतादात्म्यादिदशा अत्रागविलासा एव यदुमहर्षाणाम-
जुरागपर्यन्ता दशा श्रीमदुज्ज्वलनीलमणी व्याख्याता एव ॥ ३० ॥

उरुमितीयेषां प्रपन्नैरुक्तं यथा स्वात्तया गीतः स पश्य-
न्तीनां तु कृतः सिद्धिः शब्दस्यार्थः ॥ ३१ ॥

तासां किं तपः वर्धते नैव वर्धते किन्तु नित्यासिद्धा
एव ता इति भावः यदा तासु मन्त्रे कासाभिव्य साधनवि-
द्यानां कीदृशं साधनं तप इति चेदतथाह—ता इति ॥ ३२ ॥
एवं स्थानम् ॥ ३३-३४ ॥

भीमद्विजनाथकविकृतसागंधर्वविनी ।

सजातीयो भर्ता भवति महाभिसत्रापि खेदं कुर्यात् एतत्
ज्ञापयितुमाहुः—यदुपतेरिति । अवलोको कश्चास्मैहः आभ्यन्तरः
उभयमप्येव अन्तर्बहिष पुरुकशिताः मन्त्रम्येन कथं
न बुद्धा जायन्ते यथा मिष्टाकाभावे यादशेनापि पुष्टो भवति
लोकांतगृहं मुष्टदद्या इति हृदयस्य मोहः पूर्वमेव ज्ञात
इति येन साधनेन कश्चित् युज्यते तत् भगवतैवापहतं नातः
परमम्येन पुष्टा भविष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं बहिर्विचारयन्त्याः काश्चिदुणातीताः दूरे कृताः ततो-
भ्यः पुरैरेव नयासीरे वर्तमानं हंसं दृष्ट्वाहुः हंसं स्वागतमिति
तास्तु भगवति शुद्धाः सर्वथा दोषरहिताः स्वहितमात्रमेव
भावयन्ति कस्य च हितं भगवत्सम्बन्धेन सत्तं सम्बन्धः
ज्ञानवतीनां ज्ञानापनोदयतिरेकेण कृतो न भवति ततोभगवान्
मानापनोदनायमेनमप्यापितवान् अयं हंसः सदसद्विवेकज्ञा-
नाति अतोस्मान् गुणातीताः भगवत्पार्श्वे नेष्यन्तीति मिश्रित्य
सम्बोधयन्ति हंसेति स्वायंमागत इति कुशलं पुरुकशिताः शीघ्रं
वर्षे साध्या न भविष्याम इति ज्ञापयितुं आस्यतामित्याहुः
नन्वस्माकं पक्षिणां मिथं क्षुधितानां तस्मिन्स्यर्थमुपायः
कर्तव्यः अतो गन्तव्यमिति चेत्तत्राहुः पिब पब इति मनेने-
त्यपि ज्ञापयन्ति अत्र धितो दुग्धमिव अस्मानेष्यसि अन्यत्र
गतो जलमिव अन्यकमधुराः नेष्टासीति ननु क्तिन्वा किङ्क-
र्तव्यमिति चेत्तत्राहुः—मृदात् शौरेः कथामिति पितृनाम्ना शौर्य-
मुपपादयन्त्याः कथासत्त्वमाहुः न जान इति न वक्तव्यमित्याहुः
दूतं त्वां नु विदमिति नु इति धितके पूर्वमपि हेसा दूता-
भवन्ति अतस्त्वमपि हंस इति आगते प्रयोजनान्तराभावात्
दूतत्वमेव निदर्शयत इत्यर्थः । अतो दूतत्वनिर्धारार्थं कथां
कथय नत्वपुष्टं नोदयत इति चेत्तत्राहुः कश्चिदजिनः स्वस्यास्त
इति सजितत्वात् कुशलमस्त्येव परं सर्वान् मारयन् ध्यमो
अवेत् तदस्ति न वेति प्रश्नः अथवा स्वस्तिकत्यागप्रेण
शुद्धरूपेण किमस्ति शयनावुत्थिता नारी शुची स्यादशुचिः
पुमान् इति वाक्यात्सम्बन्धे जाते ज्ञानाभावात् भवतीति
तथा सति स्वस्य तदानीं गमनं व्यर्थमेवेति अजितत्वात्
पराजयाभावोपीति सम्बन्धेनाप्रश्ने कुशलेन वर्तते इत्यङ्गी-
कारेणैवेत्यसिद्धौ प्रष्टव्यमस्मादुः उक्तं पुरा किं वा न-
जलसौहृदः स्मरतीति पुरा यदुक्तं न त्वाहर्षी प्रणयिनी
यदिर्षी गृहेषु पश्यामीति यत् पुरोक्तं तर्हि स्मरति नवेति
अर्थः ननु सर्वहास्मरणे को हेतुरिति चेत्तत्राहुः जलसौहृद
इति नहि कोपि सर्वथा कमपि स्मरति लोहादे सति स्मरणं
भगवत्सौहृदः सर्वथा न स्मरति समागन्तव्यमिति चेत्तत्राहुः
हे कस्मादयं नजाम इति कार्यान्तराणि शिवसौम्येव
सौहार्दवि सन्देशः तस्मात् कारणाभावात् किमर्थं
नजामः तत्रापि वयं प्रसिद्धाः तथापि क्रोधस्त्याज्यः
समागन्तव्यमिति चेत्तत्राहुः—हे शौद्रालापेति शौद्रवत्
शब्देरावत् मिष्ट आलापो यस्य तब केवलं शब्दाधुर्व शौद्रा-
लपं यातीति शौद्रालाप यः तस्य सम्बोधनेपि मिष्टता कक्षा
शुद्धस्य सम्बन्धीति निष्ठापरतायां केचित्ताहुः तमेव भगवन्तं
आलापय कश्चन कामद्वभगवन्तं आलापय गानेन आलापनं
कुत्र कामदं भगवन्तं ॥ इति वा शौद्रालापकोर्भावान्

[११५]

परमालापे लक्ष्म्या आलापो न कर्तव्यः तदाहुः भियमृत इति
ननु सा परमभक्ता भगवदेकप्रायणा कथं सह न गीयते इति
चेत्तत्राहुः सेवेकनिष्ठाः स्त्रियरति सेव किं एकनिष्ठा अपितु
भर्ताः स्त्रियः स्त्रीणां मध्य इति पक्षी वा ज्ञापयेद्यथा वैक-
यचनमिति केचित् एवं भावाः स्त्रियः पर्यवसितनिरोधा-
वर्णिताः ॥ २४ ॥

भीमद्विजनाथकविकृतसागंधर्वविनी ।

भोः सिन्धुपत्न्यो नद्यः सम्प्रति यूपं नृप्यद्वाः स तत्र
कारणमाहुः इष्टमर्तुः सिन्धुपत्नीनामपि योऽभीष्टसुखप्रदो भर्ता
यदुपतिस्तस्य प्रणयावलोकनमप्येव गच्छत्यर्थं प्रणयावलोक-
नमप्य मुष्टदद्याः वञ्चितानेताः स तद्वदेव यूयम् ॥ २३ ॥

कमपि हंसं दूतं प्रकृतमाहुः हेमेति । ननु भवतीर्विना स कथं
कस्यास्त्वामिति चेत् इह पुरेति न त्वाहर्षी प्रणयिनी
यदिर्षी गृहेषु पश्यामीत्यादि स्वप्रेमयुक्तं स्मरति किं किम्वा
जलसौहृदः सन् स्मरति ननु स्मृत्येव मां प्रसन्नितवानस्त-
त्सत्कालत तं भजतेति तत्राहुः कस्मादिनि सत्सदस्मान् न
भजते वाप्तागच्छति इति वयं कस्माज्जामः कस्मात्ता यामः
भोः करणसिन्धुनस्तर्हि वामपीडितस्य तस्य कथं निस्तारण-
त्राहुः—हे शौद्र ! शुद्धस्य दूत आलापय अत्रैव तं
कामदं कामपीडितमपि दानिमात्रेणव कामपीडाप्रदं आकारय
स एवास्मान् आयातु ननु गर्भवत्या वयं तं याम इतिभावः
भोमिति गच्छन्तं तं मत्वा पुनराहुः, याद्यस्मान् यश्चिन्वा
एकाकिनी रमते तां धियमृतं तमेव केवलमाकारय ननु सा
तदेकमिष्टा कथं परिश्रुतं भक्ता स्यात्त आहुः, भियामिति
जातावेकवचनं स्त्रीष्वस्मात्तु मध्ये सा एव किमेकनिष्ठा
येकान्तिका ननु धयमित्यर्थः शौद्रालापकामदमिति पाठे
शौद्रं मधु तद्वत्प्रभुरालापमत्र यस्य तं प्रकामदं इतिप्रदं
तं धियमृते इयं कस्माज्जामः सिन्धुनाहता सती सेव
पुनः पुनर्भजतु यतोऽस्मादयो मानिन्यः स्त्रियः स्त्रियां
स्त्रीषु मध्ये एकनिष्ठाः एकमेव स्वमानसिद्धी निष्ठा यासां
ताः ॥ २४ ॥

भीमद्विजनाथकविकृतसागंधर्वविनी ।

भोः सिन्धुपत्न्यः नद्यः यत्तत् तथा वयं यदुपतेः प्रणया-
वलोकनमप्य मुष्टदद्याः मुष्टानि दद्यानि यासां ताः स्य
प्रसिद्धं पुरुकशिताः तथा यूयमपि संप्रति प्रीप्से इष्टमर्तुः
सिन्धोः प्रणयावलोकनमप्य तदुपादृष्टिकं मेघद्वाराऽमृत-
वर्धमलम्बा नृप्यन्तो इह । यानां ताः अपास्ताऽपयता कमल-
भीः याम्यस्ताः वत अहो कष्टं कथिताः स्यः ॥ २३ ॥

हे हंस ! स्वागतं शोभनमागमनं जानम आस्यतामुप-
विष्यताम पयः क्षीरं पिब हे अह ! त्वां तु शौरेः दूतं
विदम अतः शौरेः कथां वार्तां बहि कश्चित् अजिनः
स्वस्यास्ते किम्वा नः अस्मान् प्रति पुरा उक्तं स्मरति ननु

इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।

क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिम् ॥ २५ ॥

श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसङ्गाकर्षते मनः ।

उरुगायोरुगीतो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनः ॥ २६ ॥

याः सम्पर्यवरत्न प्रेम्णा पादसम्बाहनादिभिः ।

जगद्गुरुं भर्तुबुद्ध्या तासां किं वर्णयते तपः ॥ २७ ॥

एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन् सतां गतिः ।

यहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चावर्शयत्पदम् ॥ २८ ॥

भीमश्रुकदेवकृतसिखाभ्युपदीपः ।

तत्र कः सन्देह इत्यत्राहुः—चलसौहृद इति । नैव स्मरतीति भावः तर्हि तं चलसौहृदं कस्माद्भजामः नैव भजाम इत्यर्थः एवं प्रेमसंस्मरणमुक्तव्यं तद्विरहमसहमानाः आहुः, हे योऽत्र धर्मकर्मन । इतः भजामहे तं श्रीकृष्णं धियसृते आलाप्य ननु सा तदेकनिष्ठा कथं निवारणीयेत्यत्राहुः, स्त्रियां जाना-
नकर्मचरं स्त्रीषु मध्ये तदेकनिष्ठा अपि तु सर्वां चयं तदेक-
निष्ठा इति भावः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे सिन्धुपत्नीनदीयो ! यदु पति के प्रेम पूर्वक अथलोक को नहि प्राप्त होकर हमारे हृदय चुराए गए इसी से अत्यन्त दुःख होकर जैसे हम स्थित हैं तैसेहि इस प्रीति-
मय में घांछित भर्ता समुद्र के प्रेम पूर्वक अथलोक को नहि प्राप्त होकर आप के देख सुख गए तथा कमलन की शोभा नष्ट होगई इसी से आप सत् कथित होकर स्थित हो रही है ॥ २३ ॥

हे प्रिय ! हे इस ! तेरा आगमन समीचीन भया वैठ जाय तू क्षीर पान कर तू श्रुतिष्ण की वार्ता कह हमनां को उस का दून जानती है चलायमान मित्रता वारो परम स्वतन्त्र श्रीकृष्ण भ्या मंगल पूर्वक रहता है और उमरा जो पहले यह कहा गया कि आप की सदृश प्रेम वारी खय स्त्री को मैं नहि देखना पास वचन का वह स्मरण करना है हे सौन्द । श्रुत के दूत हम उसका भजन क्यों करें जो लक्ष्मी एगारी वंचना पर इकेली रमण करती है उन को छोड़ कर काम के देने वारे केवल उन्नी को तू दृष्टा बुलाइ हम स्त्री के लक्ष्य में क्या वह लक्ष्मीहि केवल उस की सेवा में निष्ठा वारी है क्या हम नहि हैं ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

तासां कृष्णे एवम्भूतो भावो नातिविश्रमिष्याह—श्रुतमात्रोऽपि गीति । उदभिर्गायैगीतिरुचया गीतो वा यैः केचिदपि गीतैः कथामिः कथञ्चिदपि गीतां वेत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥
पद स्थानम् ॥ २८—२९ ॥

भीमजीवमोस्वामिकृतवैष्णवतांषेणी ।

इत्थं (अणितं) फलिततादृशप्रेमवतीनां तासां आहात्म्यमाह—
इतीति । अनेनोक्तरीतिकेन ईदृशेन चाभ्येनाभ्येन कृष्णे स्ववं भगवति अत एव योगेश्वरे परमबुद्धे इत्यर्थः । क्रियमाणेन यदा विश्रीयमानेन गति तस्मिन्नासामर्शितभावानिहृतिश्च सूचिता माधव्यः मधुर्यशोद्धवस्य तस्य पत्न्यः विष्णुः अयं भगवत्त्वात्सर्वव्यापकः श्रीकृष्ण एव तदीयां भति दृशां केचिरे यादृश पद्मासौ आत्ता अपि तादृश एव भवेयुरित्यर्थः । यद्वा स यथा सर्वव्यापकस्तथा ता अपि तस्व व्यापिका जाता इत्यर्थः । परमामिति पाठे त्वप्रकटकपामलौकिकीमित्यर्थः । शान्तः प्रयोगेन व्यवधानावगत्या कासाञ्चिद-
ज्ञानपराजयानन्तरं गत्यन्तरं मायिकमात्रमित्यभ्युपगमं तत्र युक्तं विवाहप्रसङ्गे तासां तत्त्वप्रकाशित्वेन दर्शित-
त्वात् ॥ २५ ॥

तत्र तस्यापि आहात्म्यमाह—श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां मन आकर्षति उदभिर्गायैगीतेः प्रवचैरुच्यं तथा इत्यादि गीत-
स्तद्विषयीकृतो वा किं पुनः तथापि साक्षात्पश्यतीति तु किमुपनिषत्कथामित्यर्थः । कुतः पुनरिति पाठोपि स एवार्थः । य-
स्तत्पत्नीनां आमायिकमहाप्रेमवतीनां सदा तेन सह विहर-
न्तीनां तासां तादृश एव भावो युक्तः कश्चिदप्यथा भवणन्तु मुनिनामपि महाभक्त्यादेव इत्यत्रोपनिषत्स्यैके विस्मयः आहु-
वाङ्मयमिति (यश्चिन्ति) भावः ॥ २६ ॥

अतस्ता एव धन्या नस्वये केचनेति आश्चर्योद्देशे-
नाहं वा इति । याः काञ्चिदप्यथा अपि भर्तुबुद्ध्या भावनामाध-
गम्येनापि भर्तृत्वेन सत् साक्षात्पश्यन्ते यः प्रेमा तेन यामि पादसम्बाहनादिभिः मानसकृपाणि वैष्णवगुणं परमबुद्धेश्वरं

भीमब्रह्मभाष्यकृतसुबोधनी ।

सर्वस्वत्वमिव तात्पर्यम् एतस्यैव, सर्वात्मत्वं ज्ञेयमिति ज्ञेय-
योगस्यापि ज्ञानवृत्तिरयमेवेति आत्मेति च एतदर्थमेव चित्त-
वृत्तिरोच्यमिति “आत्मन्येव यदा नयेदिति वाक्यान्तात्पर्यं
यथापत् पशुवद्विमतस्याप्यत्रैव स्कन्दपुराणे महादेवेन स्कन्द-
मुत्पत्त्यात्—

परमो विष्णुरेवैकस्तत् ज्ञानं परमं मतम् ।

ज्ञात्वाणां निर्णयस्त्वेव तदन्वयमोहनाय हि ॥ इति

वेङ्कटविद्यान्ते तु न सन्देह एव अतः सर्वशास्त्राणामत्रैव
तात्पर्यमिति स्वार्थः ॥ २० ॥

ननु तथापि ब्रह्मलक्षणाभावे कथं ब्रह्मत्वमिति चेत्तत्राह
“एक एवाद्वितीयो” इति वेदान्तेषु “एकं ब्रह्म अद्वितीयं
ब्रह्म” इति कथितं ब्रह्मलक्षणं कथिषिर्णयशास्त्रे “विश्वब्रह्मे”ति
अत एव विश्वमिति प्रथमं नाम किञ्च ज्ञात्मानं
स्वयमकुर्वत” इति श्रुतेः “यो ज्ञात्मानं स्वयं करोति स आत्मा
ब्रह्मे”ति यस्त्वात्माभयः स ब्रह्मेति “यतोवा इमानि भूतानि
जायन्ते” इत्यादिश्रुतिभिः सुविप्रलयकर्त्ता ब्रह्मेव वस्तु सर्वोऽन्तर्यामी
सर्वमेव सः स ब्रह्मेति “अन्तरो यमयति” इति श्रुतेः एवम्ब्रह्मवाक्यानु-
सारेण सर्वमेव धर्मजातं भगवद्भूतमित्यनुवदति एकमेवायं महतां
दृष्टिरत्र प्रमाणं ते हि सर्वत्र कृष्णमेव पश्यन्ति “अद्विती-
यस्य ज्योतीषि विष्णुरित्यादिवाक्यात् तेषामनुमकोपि प्रमाणं
सोऽसौ प्रविश्यतीत्याशङ्क्याह—असाविति—

सर्वेषामेव भूतानां पिता माता स माधवः ।

तमेव शरणं यात शरण्यं कौरवर्षभाः ॥

इतिमार्कण्डेयवाक्यात् पर्णपुटे तेनायमेव दृष्ट इति अभि-
ज्ञानाच्च किञ्च ऐतदात्म्यमिदं जगत्तुर्वाससा आरण्यकेपर्वणि
निर्दिष्टं अन्यथा शाकाद्यनुष्ठिमक्षणेन कथं ते वृक्षा भवेयुः
किञ्च अयमेव आत्मनात्माभयोभूत्वा जगदात्मस्वभावः सुजल्य
वसिष्ठ इति स्वयं त्वजः अत्र प्रमाणं सभ्या इति सम्बोधनं
सम्मुख्यम् ॥ २१ ॥

किञ्च इहैव जगति विविधानि कर्माणि जनयन् यो
वर्तते सर्वकर्माण्ययमेव तत्पादयति योतः प्रविश्यमवाचमिति
वाक्यानुसारेण अत्रापि प्रमाणं सभ्या इत्येव किञ्च साक्षी-
त्वात् यतः सर्वोपि लोकोऽस्मदादिः धर्मादिलक्षणं भेद इहते
यद्वेक्ष्यमेव न हि भगवद्वेक्षाभावे भेदः सिध्यति अत्र धय-
मेव प्रमाणम् ॥ २२ ॥

तस्मात् साक्षात् पूर्णपरब्रह्मत्वात् सर्वानुपपत्त्यभावाच्च
कृष्णमेव दीयतां परमार्हं तथाप्यस्मदपेक्षया कनिष्ठः मातु-
ल्येव कथं दानमर्हतीत्याशङ्क्यामाह—महत् इति । विश्वरूपप्रद-
त्वं ज्ञात्वा पितामातेति वाक्याच्च महत्त्वं सिद्धं मोहार्थमेव च
तत्साक्षात्त्वमिति परस्वरूपार्हं न देयं किञ्च परमार्हं नन्वे-
व कृष्णे को विशेषः अलौकिकं च भवति अतो व्यासादिरेव
कथितं पूजार्हो भवावित्याशङ्क्यामाह—एवमेवेति । अत्रैव
ब्रह्मं क्षमानासिष्ठमिति सर्वे एवैकदा पूजयितुमशक्याः त
एकस्यावामभ्यर्चो भवतीति त्रयक्षविरोधः अन्योन्यादेव
अनुपाद्य इति श्रुतिविरोधश्च अतस्तदुपायदेयं वक्षिन्नु दाने

सर्वे एव वृक्षा भवन्ति सोयमेवेत्याह—एवं चेत्सर्वभूताना-
मात्मनश्चार्हं भवेदिति ॥ २३ ॥

तत्र हेतुः सर्वभूतात्मभूतायेति सर्वभूतभूतः आत्मभूतश्च
वेदव्यासव्यासस्यैव कृष्णायैत्येकवचनकथनं ननु तथापि गृही-
तावतारः कदाचिदपि आत्मानं परिच्छिन्नं मन्येत तदा दोषा-
दानमनुचितं स्यादित्याशङ्क्याह अनन्यदर्शिन इति न तस्य
कचिदप्यन्यदर्थनमस्ति किन्तु सर्वमात्मत्वेनैव पश्यतीत्यर्थः
प्रसङ्गादोषान्तरमपि वारयति शान्ताय पूर्णयेति शान्तो दान
पात्रं पूर्णश्च लोलुपताकोऽप्यदोषो एवं निर्दोषपूर्णगुणावात्रे दाने
अनुरक्तं कथं भवति ॥ २४ ॥

भीमविश्वनाथकवार्त्तिकतत्साराधर्षिणी ।

अष्टममध्यात्मिकम् आपेक्षिकमपि म्रैष्टुयं वस्तुतोऽस्येवेति कैमु-
त्येनाह—एव वै इति ॥ २६ ॥

उक्तमर्थं विदुष्योति । यदात्मकमिति साङ्गर्थं ज्ञानं योगो-
ऽज्ञातः यत्परः यद्विषयकः ॥ २० ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति एक एव सजातीयमेव रहितः पर-
मेस्वरान्तराभावादिति भावः अद्वितीयो विजातीयमेव रहितश्च
तत्र हेतुः ऐतदात्म्यमिति स्वार्थेऽप्यम् एतदात्मकमित्यर्थः
एतच्छक्तिकार्यत्वादेव ऐतदात्मकमित्याह—आत्मना प्रकृत्या
आत्माभयः अनन्याभयः हे सभ्याः ! इति अत्र विप्रतिपक्षि-
द्विप्रतिपद्यतां मयैव सर्वे समाधेयमिति भावः ॥ २१ ॥

भीकृष्णस्य कृपयैव सर्वलोकस्य सर्वकर्माणि तत्फलानि
च सिध्यन्ति—तदर्थमप्ययमग्रेऽर्हन्तुं युज्यत एवेत्याह विवि-
धानीति इह भूलोके यद्वेक्ष्यया यत् कृपाबल्लोकेनैव तपो-
योगादीनि जनयन् कुर्वन् यत् यस्मादयं सर्वोपि जनः धर्मादि-
लक्षणं भेद इहते साधयति कर्माणि तत्फलानि च वदधीनानी-
त्यर्थः ॥ २२—२३ ॥

न केवलमिदमिदानीमेव रजन्यास्मिन्नेव विधीयते किन्तु
विधिरयं सार्वकालिकः सार्वलौकिकश्चेत्याह—सर्वेति अनन्यद-
र्शिने स्वाभिन्नदर्शिने ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमशुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साङ्गर्थं चेतनाचेतनविवेकः योगः परमात्मध्यानयोगः ॥ २० ॥
एकः अद्वितीयः निरुसमानातिशयः आत्मनात्माभयः
स्वाभयः स्वयमज इदं सुजल्यवति दन्ति अत एवेदं जगदैतदा-
त्म्यम् ॥ २१ ॥

यस्य प्रेरकस्य अवेक्षया भवलोकनेन विविधानि कर्माणि
जनयन् कुर्वन् यत् यस्मात् कर्मफलदात् सर्वोपि जनः धर्मादि-
लक्षणं भेदः इहते साधयति ॥ २२ ॥

यस्मादेवं तस्मात् कृष्णाय परमार्हं दीयताम् ॥ २३ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मभूताय उपादानभूताय अतर्पदानन्य-
दर्शिने अन्यस्वस्माद्भिन्नं पश्यतीति अन्यदर्शी तत्रभवतीति
अनन्यदर्शी तस्मै सर्वभूतभिन्नभिन्नायेत्यर्थः ॥ २४—२६ ॥

इत्युक्त्वा सहदेवोऽभूत्पूर्णं कृष्णानुभाववित् ।
 तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधु साध्विति सप्तमाः ॥ १५ ॥
 भुत्वा द्विजेरितं राजा शात्वा हार्दं सभासदाम् ।
 समर्हयक्षुषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ १६ ॥
 सत्पादावबनिष्यापः शिरसा लोकपावनीः ।
 सभार्यः सानुजामास्यः सकुटुम्बोऽवहन् मुदा ॥ १७ ॥
 वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनेः ।
 अर्हयित्वाऽश्रुपूर्णाक्षो नाशकसमवेक्षितुम् ॥ १८ ॥
 इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्राञ्जलयो जनाः ।
 नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ १९ ॥
 इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।
 उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सवस्यमर्षी संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

यहाँ के सभा में बैठे भद्र, पुरुष, सभ्य पुरुष के मध्य में प्रथम पूजा के योग्य भेष्ट पुरुष का विचार करते २ सभा में अनेक योग्य पुरुषों के होने से किसी एक नियत पुरुष का निश्चय जव न कर सकें तब माद्रीको पुत्र सहदेव बोला ॥ १९ ॥

परमपूज्य सनकादिकन के भी स्वामी श्रीकृष्णभगवान् हि अग्रपूजा के योग्य है क्योंकि ब्रह्मादिक सब देवता और देव काल द्रव्य आदिक सब यहि के आधीन है ॥ २० ॥

यह सब विश्व श्रीकृष्ण का शरीर है और सब यह इनका आराधन है तथा अग्नि आहुति वेद मन्त्र इनका हि रूप है और ज्ञान मार्ग तथा कर्म मार्ग इनकी प्राप्ति के उपाय हैं ॥ २१ ॥

हे सभ्य ओ ! कर्माधीन जन्म रहित और निज समान रहित तथा सहकारी रहित यह श्रीकृष्ण हि सृष्टि के पूर्व काल में रहा और इस जगत्का अन्तरात्मा यहि है और स्वतन्त्र होकर अपने स्वरूप से हि यह जगत्को सृजता है पालन करता है संहार करता है ॥ २२ ॥

इस संसार में यह सबहि लोक जिस के अनुग्रह से नामा प्रकार के कर्मों को करता भया जिस से अपने मनो वाञ्छित फलको प्राप्त होता है ॥ २३ ॥

इसी कारण से परमपूज्य श्रीकृष्ण के अर्थ अग्रपूजा दीजियेना ऐसा कीये तो सब प्राणियों का और पूजा करने वाले का पूजन होजावेगा ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषाटीका ।

श्रीकृष्णानुभाववित् सहदेव इत्युक्त्वा तृष्णीमभूत् ॥ १५ ॥
 द्विजेरितं साधुसाध्विति घोष भुत्वा हार्दमभिप्रायम् ॥ १६—१९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्युक्त्वेत्यत्र हेतुः कृष्णानुभावविदिति तच्छ्रुत्वेदिं साह ।
 मनैकान्साधुं तत्र किञ्चिदवलम्बनापेक्षयैव ते पूर्वमृष्णी-
 मासक्तिरितिमीवः । सप्तमा भद्र द्विजाः भुत्वा द्विजेरितमिति
 वक्ष्यमाणात् ॥ १५ ॥

सभासदामन्येवाञ्च सर्वेषां हार्दं सम्मतिमित्यर्थः । यद्वा
 श्रीकृष्णे लोहं शात्वाञ्च प्रीतः सानन्वस्सन् निजामीहसिद्धिः
 अत एव प्रणयेन तत्प्रेम्णा विह्वलोपि समर्हयत् सम्यगर्हयत्
 कुतः हृषीकेशं प्रणयकोपेन तत्र मुहुः कुतश्चर्जनमपि सभा-
 वतः कुतसर्वेन्द्रियाकर्षम् ॥ १६ ॥

सम्यक्त्वमेव दर्शयति—तदिति ब्राह्म्याम् ॥ १७ ॥
 महाधनैरमूल्यैरित्यर्थः । इदं वासु आदीनां सर्वेषामेव
 विशेषणम् ॥ १८ ॥

नम इति केचित् जयेति केचित् केचित्स्वत्यन्ताहर्षेण नमो
 जयेति च वदन्तः ॥ १९ ॥

अत्र यद्यपि शिशुपाकहन्तवकयोर्जयविजयत्वेन नाम्ना
 रासुरभावः किन्तु बहिस्तदनुकरणमेवेति हिरण्यवत्सुखदीपा
 कश्चिदुद्देशितमस्ति युक्तञ्च तत् अन्यथा कीलेयः भूयः
 सौख्याय सौख्याय च न कल्पतेति तदुद्देश्यविशेषः । काव्य
 अन्तरानुकूल्यादेव सिद्धायामेव पूजायां तादृशं वक्तव्यमेव

श्रीमद्गीतासंवादिभक्तप्रणवतोषिणी ।

तस्माद्गुणोपेक्षस्यार्थान्तरं वास्तवम् अन्वेष्टव्यम् गीर्वाणीप्रेरितमेव
तथापि पुंस्वरस्योपेक्षार्थं यथाहमेव स्पष्टमाह—इत्यमिति ।
निश्चयः श्रीहृदयवचनमारभ्य नमो जयेत्यन्तं भुत्वा दमघोष-
स्तुत इति पितुरपि तुह्यत्वेन तस्य तदाधिक्यं सूचितं
तथैव श्रीहरिवंशे गोमन्वदाहमन्त्रेण व्यक्तं श्रीकृष्णस्य गुणवर्ण-
नापि किमुनरहणेन जातो मनुष्यः कोऽपि यस्य सः यस्मा-
त्पुत्री असादिभ्यः मत्सरीत्यर्थः । यद्वा जातमनुज्जातशोकः
अमर्षी कुंभश्च सन् अत एव स्वपीठादुत्थाय बाहुं दक्षिण-
मुखीत्येव च सम्यक् समीप एवोपेक्षावचनादिना अभावयत्
वस्मादभीतः महासाहसिक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अवनिज्य प्रज्ञादय ॥ २७—४५ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । कृष्णप्रभाववित् सहदेवस्तूर्णी, बभूव तत्सहदेवोक्तं
भुत्वा सर्वे सप्तमाः द्वैपायनादयः साधुसाध्विति तुह्युः ॥ २५ ॥

भुत्वेति । द्विजेरितं साधु साध्विति घोषं भुत्वा समासदां
सप्तमानां जातं हार्दमभिप्रायं ज्ञात्वा चेति शेषः । यद्वा
जातमभिप्रायं हार्दमभिप्रायो यस्मात्तद्विजेरितं भुत्वेत्यर्थः
राजा बुधिविह्वलः प्रीतः प्रीतियुक्तः प्रणयेन केहेन विह्वलः परवशः
समार्चयत् ॥ २६ ॥

अर्चनप्रकारमेवाह—ब्राह्मणम् । तस्य भगवतः पादावबनिज्य
प्रज्ञास्य लोकान्पादयन्ति पुनस्तीति तथा ता अपः भार्यादि-
सहितः शिरसा वहन् ॥ २७ ॥

पीतैः कौशेयैश्च वासोभिर्महाधनेष्वुत्प्रेरितैरनर्थैरिति यावत्
भूषणैश्चार्हयित्वा अभुभिः आनन्दाभुभिः पूर्णं अक्षिणी यस्य सः
त, भगवन्तमवेक्षितुं नालं न प्रबभूव ॥ २८ ॥

इत्यमिति । इत्येवं सभाजितं सम्पूजितं भगवन्तमवलोक्य
नमो जयेति वदन्त इति शेषः । तं श्रीकृष्णं नेमुः नम-
स्कृतुः ॥ २९ ॥

इत्यमेवम्भूतं श्रीकृष्णस्य गुणवर्णनं भुत्वा दमघोषस्तुतः
शिष्टपुत्राः जातो मनुष्यस्य सः आसनादुत्थाय बाहुमुत्-
लिङ्ग्य उज्ज्वल अमर्षी क्रुद्धोऽभीतश्च भगवन्ते पुरुषाणि
प्रवृत्ताः संभावयन् संभावयितुम् इदं वक्ष्यमाणमाह इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कैशिकाः सर्वं भेदाः ॥ २५—३० ॥

[१६६]

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं बुधिविह्वलमुक्त्वा अयमुद्यममकृत्वा तूर्णीभूत
अन्यथा पूजार्थं स्वयमेव बलात् सामग्रीं संपादयेत् त-
हेतुः कृष्णानुभावविदिति स्वयमेव भगवदनुभावः सर्व-
हृदयं प्रेरयिष्यति यद्यभिप्रेतोर्थो मविष्यति अत्र भगवद्दर्शनं
प्रकटीभवित्युक्तीति भगवद्विच्छायां सन्वेहात् तूर्णीभाव-
ततो भगवद्विच्छया तद्वाक्यं सर्वसम्मतं जातमित्याह—तच्छु-
त्वेति । सर्व एव सोर्थः सर्वयुक्तिसह इति साधुसाध्विति
त्यक्त्वा भगवन्त सहदेवं तुह्युः दैत्यांशानां स्तोत्रं तेन
नाशप्रतिबन्धकमिति तत्र भगवद्विच्छाभावात् सप्तम
एव तथोक्तवन्तः ॥ २५ ॥

ततः सर्वसम्मतिं ज्ञात्वा शापादिभ्यः परित्यज्य भगवत्पु-
जार्थं प्रवृत्त इत्याह—भुत्वा द्विजेरितमिति । सर्वैरेव द्विजेरी-
रितं राजत्वासेषां भावमपि जानाति तदाह ज्ञात्वा हां
समासदांमिति अत्र वादिनामविवादं मन्व्यते समासव-
तत इन्द्रियप्रेरकमस्तयांमिन् तत्प्रेरितस्त्वन् समर्चयन् श्री-
इत्यन्तःकरणेन पूजनं प्रणयविह्वल इतीन्द्रियैः शरीरेण तु
पूजयत्येव ॥ २६ ॥

तत्पूजाप्रकारमाह—तत्पादावबनिज्येति । चरणोदकधारण-
मतिभङ्गाबोधकम् अन्यथा अन्नजयेति दानं इत्यर्थं स्यात् अत-
अपः लोकपावनीः शिरसा अवहत् समार्च इति सम्पूर्णः सानु-
गामास्य इति सेवकामात्यसहितः सकुटुम्बश्च अनेन सर्वेषां
भङ्गा सम्मतिश्चोका ॥ २७ ॥

ततः पीताम्बरादिभिः पूजनमाह—वासोभिरिति । योग्य-
त्वाय पीतकौशेयैः पीतपद्मचक्रैः महाधनैर्भूषणैश्च पूजनं
हर्षश्चान्तरस्यः भक्त्या पूजनं नाङ्गविकलं भवतीति ज्ञापयितु-
माह—अर्हयित्वेति । अभुभिः पूर्णं अक्षिणी यस्येति भगवद्दर्श-
नेन चक्षुस्तेजःप्रसवसहितं जातमित्यर्थः । ततो यथाभिलषि-
तेनापि न द्रष्टुं शक्त इत्याह नाशकसमवोक्षितुमिति दर्शनो-
पभोगेनापि तत्र व्ययितमिति तस्याधिदैविकसमारोधनं पूर्णमेव
स्वितमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

अयमुत्तगाधिदैविको धर्मो भवतीति ज्ञापयितुं सर्वसभाजन-
माह—इत्येवं सभाजितमिति । कायवाङ्मनोभिः स्तोत्रं मात्सर्या-
भावश्चोच्यते प्राञ्जलय इति कायिको व्यापारः नेमुरिति
मानसः जयेति वाचनिको मात्सर्याभावश्च न केवलं तत्रस्थानां
किन्तु विविधानामपीति ज्ञापयितुमाह—निपेतुः पुष्पद्वय इति
अये धर्मः सर्वोत्तमो जात इति ज्ञापनार्थम् ॥ २९ ॥

दैत्यांशस्यानभिनन्दनं प्रद्वेषो निष्ठा च भगवत्तन्माभि-
प्रेतोर्थे इति स्वतस्तन्मारणे सर्वात्मकत्वात् तस्यापि भोगार्थं
बाधकांशं निराकृत्य सायुज्यमपि निरूप्यते तत्रादौ तद्दर्श-
नेन दैत्यक्षोभमाह इत्येवं निशम्येति सर्वेषामनुमोदनं स्तोत्रं
च निश्चयः विपरीतमदस्य तुह्यमदस्य वो घोषः सर्वलोकेषु
व्यमारवः तदात्मको दमघोषः तत्सुतः वीजयोनिद्वेजेण तुह्यः
स्वतोपि उपविष्टश्चेत् ब्रूयात् तदा सर्वोपि न भोष्यतीति
स्वपीठादुत्थाय भगवता स्वधर्मप्राकट्ये कृते सिंहासने भग-
वद्दर्शनं प्रकटो जात इति सन्तत उन्थापित इति वस्तुस्थितिः
तस्यानधिकारं सूचयति कृष्णगुणवर्णनेन जातो मनुष्यस्येति

ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ।
 वृक्षानामपि यदुच्छिर्वाजवाक्यैर्विभियते ॥ ३१ ॥
 यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्धवं बालभाषितम् ।
 सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्सम्मतोऽर्हणे ॥ ३२ ॥
 तपोविद्याव्रतधरान् ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् ।
 परमर्षीन् ब्रह्मनिष्ठालोकपालैश्च पूजितान् ॥ ३३ ॥
 सदस्पतीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः ।
 यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ॥ ३४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

स एव दैत्यांशो ज्ञेयः भगवत्सम्बन्धिनमर्थं श्रुत्वा न सहते
 सन्तस्रश्च भवति प्रतिकूलं च वदति ततश्च दैत्यसम्बन्धानं
 यत् न युक्तमिति भगवत्प्रेरणयैव तस्यातथावचनम् अन्यथा
 वक्ष्यो न भवति देवा मनुष्याः पितर एकत्र असुरा रक्षांसि
 पिशाचाश्चैकत्र "अपहृता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिवः",
 इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वथा निराकार्याः असुरादयः तत्रायं बन्धु-
 वेकेण गुप्त इति अशक्यवधो भवति तदर्थमेतावन्निरूप्यते
 उत्तिष्ठ्य बाहुमिति क्रियाशक्तिः स्वस्य महती सूचयति इदं
 वक्ष्यमाणमाह सदसस्पतीति तस्यापराधः सर्वजनीनो भवत्विति
 ज्ञापितं सत्सिवा सर्वानेव भगवतः अपरुषाणि अभीक्ष्णशः
 भावयन्निति सर्वेषामेव शत्रुरयमिति ज्ञापितम् अभीत इति
 सर्वेषामशक्यवधः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिन्ननाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

द्विजानामीरितं साधुसाध्विति घोषं समर्हयत भो कृष्ण
 त्वं सर्वलोकानां पादावनेजनकर्मणि स्वगृहीने व्यग्रो वत्से
 साम्प्रतं परन्तु ब्रह्मरुद्रादिसर्वोपपूज्यस्य तव पादावनेजनार्थं
 व्यग्रो राजा त्वामाकारयति तस्य तत्र शीघ्रं गच्छेति साम्प्र-
 शिकलोकद्वारा सम्यक् प्रकारेणाभीय अर्हयत् पूजयामास
 आङ्गमाव आर्यः । हृषीकेशं स्वपादावनेजने मेघमैवं कुर्विति
 प्रणयकोपिनमपि सर्वेन्द्रियागयाकर्तव्यम् ॥ २६—२९ ॥

अमर्षी असहिष्णुरतो जातमन्युः अत्र पूजाया आरम्भ-
 काले मोक्षं किन्तु पूजासमाप्त्यनन्तरमेवेत्यत्र शिशुपालस्याय-
 मभिप्रायः यद्यहमधुनैव विप्रतिपद्य बहूनेव हेतुनूपम्यस्य कृष्ण-
 स्यापूज्यत्वं प्रतिपादयामि ततो निरस्तीकृतमशक्यतमस्य
 ममैव मनं गृहीत्वा सज्याः कृष्णमपूजयित्वा कमप्यन्यमेव
 योग्यमप्रपूजायां व्यवस्थापयिष्यामि यद्यहं साधुप्रवर्तित्यते
 तस्मात् यत्र विजिघांसुरहं साम्प्रतं तूष्णीमेव वसिष्ये कृष्णे
 कलु पूजिते सत्येव तस्यापूज्यत्वं मत्प्रतिपादिते—

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानां च व्यतिक्रमः ॥ इति
 प्रति बभ्राति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥
 इत्यादिस्मरणात् पुथिष्ठिरस्यायं यत्नो तद्वद् इत्युक्त्वा मयि

मत्संगिषु बहुषु राजसु वेदविद्विमेषु चास्य भ्रातृवन्धुषु
 दुर्योधनदिषु चोत्थाय गतेषु हाहाकारे प्रवृत्ते मदभीष्टं
 सेत्स्यतीति ॥ ३०—३१ ॥

भाषाटीका ।

दीप भय दान के अनन्त फल की इच्छा करने वाले
 को सब प्राणियों के अन्तरात्मा तथा देव मनुष्यादि प्राकृत
 आकार को नहि देके वारे शांत स्वरूप परि पूर्ण भीकृष्ण
 के अर्थ हि अग्रपूजा देना योग्य है ॥ २९ ॥

भीकृष्ण के प्रभाव से जाता सहदेव इस प्रकार कह
 कर चुप होगया उसके वचन को सुनकर सबहि अश्वि
 जन अच्छा २ इस प्रकार प्रशंसा करते गए ॥ ३० ॥

ब्राह्मणों के वचन को सुनकर तथा समोसदों के अभि-
 प्राय को जानकर जेह से विह्वल प्रसिद्धि बिच भया राजा
 युधिष्ठिर भीकृष्ण की अग्रपूजा करता भया ॥ ३१ ॥

भीकृष्ण के धरणाधिदों का प्रक्षालन कर बोकन की
 पत्रिज करने वारे उस जलको भाग्या सहित जाताभी
 सहित मंत्री सहित कुटुम्ब सहित मोद के साथ राजा
 मस्तक स धारन करता भया ॥ ३२ ॥

रेशमी पीताम्बर वस्त्रों से और अमोल भूषणों से
 भीकृष्ण का पूजन करके आनन्द के अभुपातर्न से परि-
 पूर्ण नेत्र बारा भया राजा सम्यक् देखने को समर्थन हि
 भया ॥ २९ ॥

इस प्रकार भीकृष्ण को पूजित देखकर सबहि जित
 अजलि जोडकर नमः जय इस प्रकार भीकृष्ण को प्रणाम
 करने भय । तथा आकाश ते पुष्पन की वर्षा होती
 भई ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे सदसस्पतः ! यत्सर्वे बालस्य भाषितं मा मय्येषं मा जानीत मोक्ष
 कीर्ति किं तत् यद्यतः कृष्णोऽहंने अग्रपूजायां सम्मतस्तत् ॥ ३२—३३ ॥

• वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः ।

स्वैरवर्त्ती गुणेर्हीनः सपर्या कथमर्हति ॥ ३५ ॥

ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सन्निर्वाहिकृतम् ।

वृथा पानरतं शश्वत्सपर्या कथमर्हति ॥ ३६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अर्ह्येवं वास्तवोऽर्थः पूर्ववदुच्यते गोपाल इति वेदपृथि-
व्यादिपालक इत्यर्थः । कुत्सितं वेदविपरीतं लपन्तीति कुलपाः
पापुण्डालान् अंसते समाघातयतीति तथा सः अकाकः कञ्च
अकञ्च काके सुखदुःखे ते न विद्येते यस्य सोऽकाकः
आप्तकाम इत्यर्थः । स यथा आप्तकामो देवयोग्यं केवलं पुरो-
डाशमग्निं नार्हत्यपि तु सर्वस्वमपि तथाऽयं भ्रुकृष्णोऽपि
ब्रह्मर्षियोग्यं सपयामात्रं कथमर्हति किंस्वात्मसमर्पणमव्यर्ह-
तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वर्णाश्रमकुलेभ्योऽपेतो ब्रह्मत्वात् "अनामगोबन्धु" इति श्रुतेः अतः
एवानधिकारित्वा सर्वधर्मैर्बहिष्कृतः स्वैरवर्त्ती परमेश्वरत्वात्
अत एव निर्गुणस्तम आदिरहितः एवम्भूतो जीवानां योग्यं
तुच्छं सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपिच कथं वर्णनीयो मादशैरेषां यदूनां महिमा यस्मा-
देषां कुलं ययातिना शप्तमपि किं सन्निर्वाहिकृतमपि तु
शिरसा धृतं किञ्चास्मदादिकुलवार्त्तिकं वृथा पानरतमपि त्वति
नियताचारमित्यर्थः । अहो यदूनामेव तावदीदृशं माहात्म्यम्
यदुकुलवृद्धस्य वयातेः शापोन प्राप्नुयिष्यादि अयन्तु साक्षादी-
श्वरोऽतः सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आदौ स्वमतग्रहणार्थमुपालम्भगर्भं सभ्याननुनयन्माह-ईशः
तुर्ध्वदधनाशक्तः नख परिहर्त्तुं शक्य इत्याह तुरत्यय इति
सत्यवती सत्या भुतिरैतिह्यं वेदो वा कुतः अपूर्वप्रवसना-
दित्याह वृद्धानामिति यद्यस्मात् कालात् ॥ ३१ ॥

अनु, सा बुद्धिः कानामेत्यपेक्षायामाह-यूयमिति । बालस्य
सहदेवस्य भावितं मामन्यध्वम् अयुनापि पूजां परिवर्त्तयध्व-
मित्यर्थः । तत्र हेतुः पात्रविदां श्रेष्ठाः अग्रपूजापात्रं यूयमेव
केत्थ न त्वयं बाल इत्यर्थः । यद्यस्मात् भाषितात् कृष्ण
इति मूलतामग्रहणमनादरेण वास्तवार्थे सा भुतिः सत्यैव
किन्तु यूयं बालस्य मूर्खस्य मम भावितं मा मन्यध्वं यतः
पात्रविदां श्रेष्ठाः तत्र हेतुः यद्यस्मात् भीकृष्णो नराकृतिपर-
ब्रह्मकृपेऽग्रमर्हणे लुम्मत इति ॥ ३२ ॥

किञ्च, पूजायोग्याभ्याभावे कथञ्चिदहंतु अत्र च तयो-
ग्येषु महम्भु कथमयमर्हतीत्याह-तप इति युग्मकेन । तपः
अधर्मः विद्याः चतुर्दश व्रतं कृच्छ्रादि तद्वरान् अतिव्रज्य अति
कथ्येति ज्ञा पाठः । कुलपांसनः मातुलवधादिना स्त्रकुलदूषणः
वात्सल्येभ्यश्च व्रतारिका किन्तु तप इत्यादि वाक्या खेयं
यया गोपालः आभीरजातिरिति प्राकृतदृष्ट्या तद्व्याक्येण्यास्मिन्

वेदागमोकमहामन्त्रगणाधिदैवत्वेनाप्राकृततल्लीलत्वात् स्वनः
परममाहात्म्याविशेषः सिद्धः तथापि बाह्यमहिमदृष्ट्यैव वेद-
पृथिव्यादिपालक इति व्याख्यातम् ॥ ३३-३४ ॥

अनु, महादुष्टकंसवञ्चनार्थं गोपालेन तस्य च वधेन
को नाम दोषः इति स्वयमेवाशङ्क्याह-वर्णेति । यथाश्रुतार्थः
स्पष्टः वास्तवार्थे ब्रह्मत्वेभ्यश्चरत्पक्षस्तोष्ययातः नरलीलापक्षेपि
यदि वर्णाश्रमकुलापेतादिकपः स्यात्तदा सपर्या देवमुन्यादिभिः
क्रियमाणत्वेन सर्वतः प्रसिद्धां कथमर्हति नार्हदेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यतो ययातिनेति तं निन्दन् तत्सम्बन्धिनो यादवानपि
सर्वान् निन्दति ब्राह्म्याम् हि यतः शप्तं तदनुसारेण सन्निश्च
बहिष्कृतं परित्यक्तमित्यमित्यर्थः । वास्तवार्थे सन्निर्महामुनिभि-
स्तत्तद्यजनादिना बहिष्कृतं तस्माच्छापादित्यर्थः । अतः पानं
पृथिवीपालनं यत्तत्र रतमासकं तर्हि कथं सपर्या वृथाऽर्हति
अपि तु सार्थकमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

तदेवाह-ईश सप्तभिः । ईशः ब्रह्मादीनामपि प्रभुः कालो
तुरत्ययः तुरतिक्रमणीयः इत्येवमिवा भुतिः किञ्चदन्ती सत्यवत्
यथार्था कुतः यत यस्मात् वृद्धानामपि बुद्धिः बालस्य सह-
देवस्य वाक्यैः भिद्यते विपरीता क्रियते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यूयमिति । हे सदस्वरूपतयः बालभाषितं मा मन्यध्वं मा
गृहीत किन्तु यद्वर्णे कृष्णः सम्मत इति तत् ॥ ३२ ॥

तप इत्यादि । तपोऽनशनादि विद्या शास्त्रजन्म ज्ञानं व्रतं कृच्छ्रादि
एतानि धरन्तीति तथा तान् ज्ञानं परमात्मोपासनात्मकं तेन
विध्वस्तं कलमवं पापं येषां तान् ब्रह्मणि परस्मिन् निष्ठा येषां तान्
साक्षात्कृतब्रह्मस्वरूपानित्यर्थः । एवम्भूतान् परमर्षीनतिक्रम्यानादस्य
कुलाधर्मोऽसौ गोपालः काकः पुरोडाशमिव सपर्या प्रति कथ-
मर्हति ॥ ३३-३४ ॥

किञ्च, वर्णेति । वर्णादिभ्योऽपेतः ब्रह्मः सर्वास्माद्वर्णादिप्रभुक्त
धर्मादिप्रयुक्ताद्वर्माद्विष्कृतश्च स्वैरं खेच्छं वर्त्तत इति तथा
गुणैर्निरवधैर्हीनो रहितः ॥ ३५ ॥

ययातिनेति । एषां यदूनां कुलं ययातिना तत्कृतत्वेन
शप्तं सन्निः कुलीनैर्बहिष्कृतश्च च शश्वत्सदा वृथा पापे रतं
तत्परम् ॥ ३६ ॥

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

ईशः कालो तुरत्ययः इति भुतिः सत्यवती । अवधिनाथो
तदुपपादयति । वृद्धानामिति ॥ ३१ ॥

भीमप्रज्ञानवचनप्रतीतिप्रसङ्गवद्भाष्यम् ।

मा मन्त्रं हे सर्वे सदसस्पतयः । किं बालभाषितं तदाह
कृष्ण इति ॥ ३२—३३ ॥

आतिव्रज्यातिक्रम्य कुलकर्मणि एते इत्याह गोप इति ॥ ३४ ॥

एतदेव विष्णुणेति वर्णयति ॥ ३५ ॥

यदोर्वेशो जातत्वात्कथं कुलाभाव इति तत्राह—यथाति-
नेति ॥ ३६ ॥

भीमप्रज्ञानवचनप्रतीतिप्रसङ्गवद्भाष्यम् ।

तादृशस्य सर्वोपालम्भवाक्यमाह—इद्यो दुरत्ययः काल इति ।
सदसस्पतयो हि सभायां युक्तायुक्तं विचारयन्ति भतस्तान् प्रत्यु-
पाकम्भ उच्यते यत् दैत्यांशः समीपे स्थितोऽपि न निवार्यत
इति यद्वानुचितं जायते धर्मस्थाने हेतुः काल एव स हि
कदाचित् धर्ममङ्गीकरोति कदाचित् धर्ममिति द्विःश्रमावः
सर्व ईशः कस्याप्यनुकूलः इति कालमाहात्म्यवाचिनी भुक्तिः
सत्येव स कालो यद्वा लोका इति कालस्य स्वया विपरीते
धर्मदृष्ट इत्याकाङ्क्षायामाह—इदानीमपि बहुविरिति उभयथापि
सभासदो वृद्धाः निम्बापक्षे सहदेवो बालः स्तुतिपक्षे शिशु-
पालः नाम्ना शिशुपालो पालक्येति पलसमूहः बालः मांस-
प्राप्तिः ननु कश्चित् तत्र धर्महेतुरिच्छियवर्गो जीवो वा तिष्ठति
इति पलाशानामेव योग्यः कालस्यैतद्विपरीतं यदेतद्वाक्येनापि
वृद्धानामपि बुद्धिः भेदं प्राप्स्यतीति कस्यानुगुणः काल इति
एकोऽपि सभायां तथा विद्वज्जं वदामीति कपितवान् एतत्
द्वितीयं सभासदां वृषणम् ॥ ३१ ॥

पुनः स्ववाक्यभरणार्थं तान् स्तौति यूयं पात्रविदां भेष्टा इति न
केवलया विद्यया तपसा चापि पात्रतेति पात्रस्वरूपं ते जान-
न्तीति ते पात्रविदः तेषां भेष्टाः पात्रसूक्ष्मविदः भत एव वा
भ्रात्रितं मम सहदेवस्य माङ्गीकुरुत बालवाक्येन पात्र-
निर्धारो न कर्तव्यः किन्तु बहुमुख्यैव कर्तव्यः यतो यूयं सद-
सस्पतयः सभायां निवृत्तिहेतवः तादृश एव सर्वे भवन्त
इत्यपि स्तुतिः तादृशानामनुचिताशमाह कृष्ण इति कृष्ण-
शब्दो दुष्टमुक्ताभिर्गतः मालिन्ययोगात् मलिनमेव वक्ति तथैव
शिशुपालमिषावञ्च ततो योगात् तादृशः शिशुपाल एव भवति
तादृशोऽयं वचसात् महर्षिसमीपे सम्मतः तिष्ठति
सम्मतः इदं सभासदां मुचितमित्यर्थः । यतो मये कालविलम्बो
भविष्यति ॥ ३२ ॥

ननु भगवानपि क्षत्रियः सन्निहितबन्धुः ततश्च समीप-
स्थितौ को हेतुरिति चेत् तत्राह—तपोर्विद्याव्रतधरामिति ।
निम्बापक्षे लोकप्रसिद्ध एवार्थः तपोविद्ययोः पात्रलक्षण एव
साधनं स्पष्टं व्रतस्यापि हेतुत्वमाचारहीनं न पुनस्ति चेदा इति
व्रतशब्दो नियमवाचकः किं बहुना भगवद्भूतपर्यन्तं व्रतधारका
अत्र सन्ति पात्रगुणानुक्ता दोषाभावमाह ज्ञानविषयस्तत्तत्प्रवृत्ति-
मिति । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति वाक्यात् सर्वापेक्षया ज्ञानं
पापनिवर्तकं एतावत्साधारणज्ञानेनैव सम्भवति यूयन्तु
मरमर्षयः भगवद्भूतः अनेन पूर्वकाण्डमवर्षकत्वमुक्तं तत्रापि

प्रज्ञानिष्ठाः उत्तरकाण्डकवः प्रवर्षकाः लोके च तथात्वे
सम्मता इत्याह—लोकपालैश्च पूजिता इति । लोकपालानां
सर्वं वानु शकाः ॥ ३३ ॥

एतादृशान् सदसस्पतीनतिव्रजेति । अतिक्रमदोषोप-
तेषामेव समीपे स्थितिरुचिता न ममेति तत्र हेतुत्वेन न
वृषणान्याह—गोपाल इति । यथा काक इति च पञ्चगुणा
सदसस्पतिषु त्रयो दोषाः अस्व इन्द्रियपालकः भूपाकको च
क्षत्रियाधमः दशवेद्यासमो नृप इति दोषभ्रवणात् तत्रो-
क्तुलपासनः कुलाधमः येन वैद्यवंशः सर्वोऽपि निम्बितः ।
तु मांसहस्तात्पक्षि पुनस्ति किञ्च यथा काकः पुरोडाशः
यदि कृष्णशकुनिरुपरि उपरि अतिपतेदिति सामीप्येऽपि दोष-
भ्रवणात् स बहिः स्थितमेव बलिमर्हति ननु चेत् किं
पुरोडाशं तत्सामीप्येऽपि हविषो नाशालया अहं सपर्यां पूज-
सामीप्येन कथमर्हामि निम्बायास्तु बाक्येऽप्यावृत्तित्वं पञ्चा-
परकीहरणादिना कीर्तिजनकरं यथा वा भकाकः पुरोडाश-
मर्हति कं शुक्लकं दुःखम् इत्यरहितः भकाकः शुकावि-
तुल्यः स यथा पुरोडाशं कर्मेमार्गं मर्हति तथा अहमर्गं
सपर्यां मर्हामीत्यर्थः । वेदरक्षकः कुलपान् कुलपविन्नकरण-
द्वन्ना कुलरक्षकान् वा अंके नयतीति सत्परिपालकत्वं नि-
दिपितं भीतिकर्माध्यसात्तत्र मर्हतीति भगवत्परत्वेऽपि केचि-
द्योजयन्ति तच्छब्ददुष्टत्वादुपेक्षम् ॥ ३४ ॥

पुनः क्षत्रिन्दार्थं वृषणान्तरमाह—ययतिनेति । यथातिव्र-
जि चत्वारः पुत्रा निम्बिताः एकः पूरः स्तुतः अथवा यथा
तिना एषां पाण्डवानां कुलं शतं यत्पुत्रवयसा मातु-
सम्भोगः कृतः स कथं परम्परयापि दोषसम्भवात् कथं
पूतो भवेत् भत एषां गृहे कथं भगवान् सपर्यामर्हति
सन्निधौ तेन वा हेत्वन्तरेण वा विगर्हितं शम्भुद्वयापाकृतञ्च
एवमेतत्साधारणवृषणं तद्यथातिव्रतशब्दः सपर्यां समीपं च
कथमर्हति ॥ ३५ ॥

कुलनिम्बां कृत्वा कुलोद्भवं निम्बति—वर्णाभमेति । वर्णा-
भाभमाश्रित्यारः कुलं क्षत्रियत्वजातिः एतत् त्रितयेनाप्युपेत
भगवानेव वर्णाभमकुलकव इति तदपेक्षः शिशुपाल इति
तस्य तथात्वं सर्वैरेव धर्मैर्भगवद्भूतमुक्ताद्विहितः ततः स्वै-
वर्षी स्वैर्वर्षभुभिः सह वर्सनशीलोऽपि न भवति अन्यथा चेद-
मेव न कुर्यात् भत एव गुणैः तपसादिभिर्विहीनः सपर्यं
समीपं वा कथमर्हतीत्यर्थः । केचिद्भगवत्पक्षेऽपि गुणातीत-
इति वर्णाभमकुलरहितत्वं वेदाभावात् धर्मराहित्यं इन्द्रिया-
भावात् स्वैरवर्षित्वं स्वैरवर्षित्वं तेनान्तःकरणाभावाच्च तेन
त्रितयवर्धितः त्रितयसहितबोध्यसपर्यां कथमर्हती-
त्याहुः ॥ ३६ ॥

भीमप्रज्ञानवचनप्रतीतिप्रसङ्गवद्भाष्यम् ।

हे सदसस्पतयः मा पृथीतेत्यर्थः । बाण्देवीमते पुर्वोक्तमपि
विपक्षेण बालभाषितमिदं मा मन्त्रं किंस्त्वित्येव तत्त्वं चेद-
भाषितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

• अक्षरिसेवितान् देशान् हित्वेते ऽग्रहवर्षसम् ।
 समुद्रं हुर्यमाभिम्य बाधन्ते वस्यवः प्रजाः ॥ ३७ ॥
 वक्रमादीन्यभद्राणि वभाषे नष्टमङ्गलः ।
 नोवाच किञ्चिन्नगवान् यथा सिंहः शिवारुतम् ॥ ३८ ॥
 भगवन्निन्दनं श्रुत्वा दुस्सहं तत्सभासदः ।
 कर्णो पिधाव निर्जग्मुः शपन्तश्चेदिपं रुषा ॥ ३९ ॥
 निन्वां भगवतः शृण्वन्तस्परस्य जनस्य वा ।
 ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्छ्रुतः ॥ ४० ॥
 ततः पाण्डुसुताः कुम्भा मस्यकैकयसृजयाः ।
 उदायुधाः समुत्तस्युः शिशुपालजिघांसवः ॥ ४१ ॥
 ततश्चैयस्वसम्भ्रान्तो जगृहे खड्गवर्मणी ।
 भार्तायन् कृष्णपक्षीयाज्राज्ञः सदसि भारत ॥ ४२ ॥

• श्रीमद्भिम्बनाथकवचसिद्धतसारार्थदीपिका ।

• उपोविष्टेत्यादि विशेषणानि सप्तसप्ततीन् प्रीणयित्वा
 कवचं आपयितुमुपन्यस्यताम् ॥ ३३ ॥

• मातृकवधादिना कुलपांसनः पक्षे कुत्सितं वपन्तीति कुलपाः
 शान्तिं वसयति वातयतीति सः यथावदेव न विद्यते कं कुल-
 मके दुःखश्च वस्य स इति प्राकृतसुखदुःखातीतस्वरूप इत्यर्थः
 पुरोडाशार्पणमार्गी सप्तर्ष्यामिन्द्रादिष्व कथमर्हति अपितु
 स्वात्मारपणमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

• वर्णाभमेति स्पष्टम् पक्षे वर्णाभमकुलानि आ सम्यक्प्रकारेण
 आहुतवन्तीति वर्णाभमकुलापाः श्रीवज्रदेवादयस्तैः पुत्रादित्वेन
 इक्ष्वाकुः प्रातः सूर्योदयेऽर्हतिरुक्तो रहितः स्वैरवर्तीच परमेष्ठ-
 र्स्वयं गुणैः सत्त्वादिभिर्हीनः शुद्धसत्त्वस्वरूपत्वात् एवम्भूतो-
 ऽर्हः सप्तर्ष्यामात्रं कथमर्हति अपितु स्वात्मारपणमपि ॥ ३५ ॥

• ववातीति स्पष्टम् पक्षे यथातिना घातमपि सञ्जितस्मात्
 क्षापात् बहिष्कृतं (किम्) अत एव कार्तवीर्यादिभिः साम्राज्य-
 मपि प्राप्तम् अत एव पानं पृथ्वीपादनं तत्र रतं तस्मादुपा-
 क्षेपणी कथमर्हति अपितु सार्थकमेव ॥ ३६ ॥

• श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ ३७—३९ ॥

• हे सप्तसप्ततयः ! वाकमायितं मा सम्यग्धं मा जानीत मा-
 नुषीत नतु कृष्णोर्ध्वे सम्मतस्तथा ॥ ३२—३६ ॥

• भाषा टीका ।

• इस प्रकार श्रीकृष्ण के गुण वर्णन को सुनकर श्रीकृष्ण
 के गुण वर्णन से कोपित भया मसहजगीक निर्भय इसवीच
 [१७०]

का पुत्र शिशुपाल निज आसन ते उठकर समा के बीच
 में भुजा को ऊपर उठाकर श्रीकृष्ण को कठोर वचन सुना-
 वत यह बोलता भया ॥ ३१ ॥

“वह काव सबहि करने को समर्थ है इसी कारण
 इस का उल्लङ्घन नहि होसकता इस प्रकार काल की
 महिमाको कहने वाली भुक्ति यथार्थ हि है इस काव के
 प्रभाव से ज्ञान बुद्ध बयो बुद्धन की बुद्धि सहदेव बालक के
 वचनों से ज्ञान्त होती है ॥ ३२ ॥

हे सभापति औ आप सबहि पूजा पात्र को जानने बारे
 के मध्य में भेद हो इस वास्ते अग्रपूजा के निमित्त कृष्ण
 योग्य पात्र है इस सहदेव बालक के भावकन को आप लोग
 ग्रहण मतना करो ॥ ३३ ॥

अप विद्या अत के धारण करने बारे और ज्ञान करके
 जिन के आप नष्ट भये हैं तथा लोक पालों से पूजित
 पतादश ब्रह्मनिष्ठ महर्षियों को छोड़कर ॥ ३४ ॥

तथा सभापतियों का अतिक्रमण करके जैसे देवताग
 का भाग पुरोडाशके योग्य काव नहि होता तैसे हि कृष्णको
 दाग लगाने बारा गौन के चराने बारा कृष्ण अग्रपूजा के
 योग्य कैसे होसकता है ॥ ३५ ॥

वर्ण आभम कुल ते ब्रह्म तथा सब धर्म ते ब्रह्म और
 वेष्ठावारी गुणों से हीन ऐसा वह कृष्ण अग्रपूजा के क्यों
 कर योग्य होसकता है ॥ ३६ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतमार्थदीपिका ।

किञ्च ये राजानो पुद्गाजुष्वाटयन्ति तदर्थं कीकटुविदेशा-
 न्याभयन्ति पते तु अक्षरिसेवितानेव देशानाभित्याग्रह-

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

वर्चसं समुद्रं दुर्गमपि हित्वा हापयित्वेत्यर्थः । बाधन्ते, तथा वाः इत्यवः प्रजास्ताम्र अयमर्थः वेदतदर्थोभियोगो ब्रह्मवर्चसं तद्विरुद्धमब्रह्मवर्चसं समुद्रं मुद्रांश्च लिङ्गं तत्सहितं समुद्रम् वेदविरुद्धलिङ्गधारिणं पाषण्डमित्यर्थः । तद्विङ्गं त्याज्यत्वा बाधन्ते इत्ययमिति कथम्भूतम् दुर्गम् धर्मव्यतीतेरधर्मतया दुर्गमित्यर्थः । तथा इत्यवो इत्यूनपि प्रजावेधेन वर्तमानान् इत्ययमिति अतो यदुच्यतेऽन्यः कोनाम धार्मिकोऽस्तीति पाषण्ड्यम्कार्यमेव ॥ ३७ ॥

शिवा केवलत्वा कृतं भूत्वा यथा सिंहो न किञ्चिद्भूते तद्वत् ॥ ३८-४२ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अब्रह्मवर्चसं वेदादिरहितं समुद्रं इत्यवः पश्यतामेव सर्वस्वप्राणलुण्ठकास्तन्तः बालवार्धे नन्वेते समुद्रदुर्गाभयाद्वावणादिवदेव मन्तव्याः तत्राह ब्रह्मर्षीति अयमर्थः अग्रे रावणादयः अमनुष्यजन्तवात्प्रजाकृपा अपि इत्यवः सन्तो ब्रह्मर्षिसेविताश्च देशान् हित्वा समुद्रं दुर्गमाभित्य ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणानां वेदानां वा तेजस्सत्कर्मादिकं बाधन्ते काका तथा एते किं बाधन्ते अपितु पालयन्त्येव तदिति महानेव विरोध इति ॥ ३७ ॥

नष्टमङ्गलः सन्निहितस्तुरित्यर्थः । वस्तुतस्तु नष्टं मूढमेव खितं मङ्गलं पार्षदत्वात्मकं यस्य तथाभूतम् इति पुनस्तथाविर्भावयोग्य एवासावित्यर्थः । तथैव सतमे श्रीयुधिष्ठिरं प्रति श्रीनारदाचार्ये “कुण्डलकहतां हसौ” इत्यत्र तैर्वाक्यात् तयोः पापमेव हतं ननु तावित्यर्थ इति । तृतीये च करालवृद्ध इत्यादौ चक्षुर्भ्यो दृष्टमिव सञ्ज्ञाणः पश्यन् इवेति वस्तुतः क्रोधाभयमाहेति हिरण्यक्षभावो व्याख्यातः तथा परानुपकमित्यादौ प्रबण्डमन्युत्वमधिपेपदिकञ्चानुकरणमात्रं दैत्यवाक्य-भीतानां देवानां अवनिवृत्तये वस्तुतस्तेन तथाऽनुकत्वेन कोपादि हेतुमावाधिति श्रीमगवद्भाष्येपि व्याख्यातः अतोऽनयोत्त-दुर्बलने स्वभावतो बालवार्धेभ्यः अगवविद्युज्जलीलारक्षार्थमेव त्वर्थांतरानुकरणम् अन्यदेत्यानान्तु स्वभावतोऽर्थान्तर-प्रतिपादनं बालवार्धेऽस्तु गीर्द्धयेव प्रतिपादित इति चेन्न अमद्भाषि नष्टमद्भाषीति बाह्यार्थानुसारेण बालवार्धेऽस्तु न विद्यन्ते मद्भाषि वेद्यस्तानि बभाषे इति नोवाचेति बाह्यार्थे महाशयत्वमुक्तं तत्र दृष्टान्तः यथेति बालवार्धेभ्यः वचने गान्धीर्यमेव कारणं दृष्टान्तः सिंहो नृसिंहः शिवस्याकृतं सम्बद्धं स्तुतिमिमेति ॥ ३८ ॥

तत्र बालवार्धेविदां तद्विदित्वेभ्यः तदनुकरणमप्यसहिष्णूनां चेद्विदितमाह—अगवदिति । शपन्तः सद्यः प्रायैर्विद्युज्यस्वेत्याक्रोशन्तः यतो दुस्सहं साधुत्वेन सोऽमुशम्यत्वा-चथा निर्जग्मुर्निर्युक्तम् ॥ ३९ ॥

किञ्च, दुर्गतिपरिहारार्थमपीत्याह—निन्दामिति । अथो महा-नरकं मुकुतक्षयेन तस्य कदापि सन्नतिर्न स्यादिति सूचितम् ॥ ४० ॥

कर्णौ पिबाय निरिवाद्यदकद्वर्षा इत्यादि अतुर्थस्त्वधो-

काकुलोरेणाशकानां निर्जग्मुस्त्वा कर्णानां कृतमाह—तत् इति । सम्बद्ध उत्प्लुत्य उत्प्लुः पादवास्तु श्रीमगवत्पतामुखा-देन नोत्थिता न च किञ्चिद्भूत इति चेन्न ॥ ४१ ॥
मुद्रादेनान्येषां विपक्षापान्तु सम्प्रमः सूचितः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रबिम्बिका ।

ब्रह्मर्षिसेवितानां वर्चसादीन् देशान् हित्वा तपो ब्रह्म-वर्चसञ्च त्यक्त्वा समुद्रं तन्मध्यस्थं दुर्गं निविष्टं च देशमा-भित्य दस्युवत् दुष्टस्ववत्प्रजाः जनाश्च बाधन्ते ॥ ३७ ॥

एवमिति । नष्टं मङ्गलं वद्य सः हेतुगर्भमिदम्, अत एव-मादीन्यमद्भाषि पदवाणि बभाषे अगवान् नु यथा सिंहः शिवा-कृतं शिवा केवलत्वाः कृतं सत्त्वं भूत्वा तूष्णीमासीत्तथा किञ्चिदपि नोवाच तूष्णीं बभूवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अगवनिन्दनमिति । कणा पिबावाच्छाद्य तथा चेदियं वैश-शिशुपालं शपन्तो जुम्सुः ॥ ३९ ॥

कुतो निर्जग्मुर्निर्युक्तानिर्गमने प्रत्यवावमाह—निन्दा-मिति । तत्परस्य अगवत्परस्य च जनस्य निन्दां भूत्वा वा जनः पुमांस्ततो नापेति न निर्गच्छति सोऽपि भोतापि अपिचान्दा-निन्दकोपि मुकुतात् व्युतो ब्रह्मोऽधः नरके पतती-त्यर्थः ॥ ४० ॥

ततः सभासदां निर्गमनान्तरं मत्स्वाद्यश्च वरथाय कुडाः शिशुपालं हन्तुम् इच्छन्तः उदायुधाः उदूतान्वायुधानि यस्ते उत्प्लुः ॥ ४१ ॥

तत् इति । असम्भ्राण्योऽवहितः हे भारत ! कुण्डपसी-याश्च रावो भूपाश्च मत्स्यश्च जह्नुर्जहो जग्राह ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अब्रह्मवर्चसः गायत्रीजपसम्बन्धतेजोऽरहिताः ब्रह्म वेत्स्य-सम्बन्धवक्ष्योयुक्ताश्च देशान् वा समुद्रमित्यादिना बाधसाध्य-मापादयति ॥ ३७ ॥

शिवाकृतं सुनालशब्दितम् ॥ ३८-३९ ॥

कुतो निर्गमनमिति तत्राह—निन्दामिति ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कुलस्वरूपमिन्दे निरूप्य व्यवहारतो निन्दामाह—ब्रह्मर्षि-सेवितामिति । ननु को दोषो भवत्वित्याशङ्कतवामाह—एते वयं ब्रह्मर्षिसेविताश्च कुलसेवादिदेशान् विद्याध्ययनमाभित्य ब्रह्म-वर्चसं समुद्रं मुद्रासहितं पाषण्डमाभित्य दस्यवो भूत्वा प्रजा बाधन्ते इति अथवा अगवत्सामिन्वासात् स्तौति—एते जपयः ब्रह्मर्षिसेविताश्च ज्ञानकर्मादिसहिताश्च परित्यज्य ब्रह्मणो-ऽपि वचो दीप्तिर्यस्यात् तादृशं समुद्रं मुद्रासहितं अगवत्स-चक्रपाणि दुर्गमाभित्य महद्यवो भूत्वा इन्द्रियादिकारा कस्यापि विषयस्य ग्रहणमकृत्वा प्रकर्वेण जाताः इन्द्रियादी-र्वलिङ्गाः बाधन्ते इति अगवदाभ्यवसादेव अगवतः कृतार्थो इति तेषां स्तुतिः समुद्रस्याब्रह्मवर्चस्त्वमदत्वात् यत्तत्वात् “शिखी-स्तदं चन्द्रमागात्” इति भाष्यानुसारेण अब्रह्मवर्चसि शिखा

भीमद्विजयनाथकवार्तिकतसारायर्धर्शिनी ।

वा वस्तुतस्तु भगवन्मोहितः कीदृशैः स्वीकृतानि वाच्यधर्माः स्वीकृत्य निन्दतीति स्वकीयस्योपाक्रम इव महत्त्वव्यापका स्तुतिरेव भवति ॥ ३७ ॥

• ततो वज्राति तदाह—एवमादीनिति । अमद्राण्यमङ्गल-
वाच्यानि अमर्त्यमङ्गलस्य महत्वात् वज्रि मनसा ध्यायतीति
वाच्यत्वात् अमङ्गलवाच्यान्येवौकवान् तदा भगवानप्येतच्छ्रुत्वा
व किञ्चिद्वाच्यं प्रतीकारार्थं आधिकं वाचिकं मानसं वा न
सम्प्रदितवान् तूष्णीं भावो वचानुकल्प इति केचित् भव-
गणनायकतत्वात् वचानुकल्पः सङ्गोह इति वस्तुतस्तु धर्मं
तर्हीकवानां वाचकत्वाभावात् कुबुद्धिरयमित्युपेक्षितः ननु
वा वाचाः वाचापेक्षया पदवा इति कथमुपेक्षेत्याशङ्क्य इहान्त
माह—मया सिंह इति । न हि जृगालशब्दे सिंहसमीपेपि
जावमाने सिंहनिन्दाकपायैस्ति अभिमानेन कल्पयित्वा तच्च
सदृशीकृतत्वात् एव शृगालः शब्दकुरोति ननु सिंहः सिंह-
मुख्यो वा सिंहपदेन मारको निरूप्यते वर्णविपर्ययात् अतो
मारविन्याम्येवैवं किमनेनेति तूष्णीं स्मितः नापि तदुक्ता
धर्मा भगवति सन्नि येन मर्ममेवः स्यात् नापि निन्दिता-
नर्थान् भगवान् परिगृह्णाति येन निन्दके क्रोधः स्यात् अतो
ज्ञान्तवाक्यादुपेक्ष्यमेव ॥ ३८ ॥

अग्रे पुनः बहिर्भुजाः भगवन्निन्दनमेतदिति मत्वा तच्च
कस्य निन्दितत्वात् न भोतव्यमिति शापं दत्वा गतवन्त
इत्याह—भगवन्निन्दनं भुत्वेति । तत्तु दुःखं कर्मयोरपि कठिनं
निन्दासहितसमायां ये विताः ते कर्णौ स्वस्य विधाय चेदपि
शिशुपालं दुषा शपन्तो निर्जग्मुः ॥ ३९ ॥

एवं करने धर्म इत्याह—निन्दां भगवतः शृण्वन्निति ।
भवकर्षवाक्यं निन्दा येनैव वाक्येन भगवत्पकर्षप्रतीतिर्भवति
तच्च औत्तम्ये तथा भगवत्कर्षस्य जनस्य अपकर्षप्रतीतिर्भवति
जनस्येति साधारणस्यापि ततः कर्णौ विधाय नोपयाति
सोपि लक्ष्मणात् द्युतस्सजघो याति भगवदुत्कर्षवानार्थं हि
सर्वेपि प्रयत्नः तदपकर्षं दृष्टागते विपर्ययं जातमिति स-
ङ्गस्य धर्मस्य दृष्टा नाशात् स्वयं विपरीतवानात् अथो
याति इवमशकविषयं शकानां तु धर्मं चतुर्थे प्रतिपादितः
“क्षिप्यात्प्रसूया कशतीमसती प्रभुभोजिह्वामसुनपि ततो
विशुजेत्स धर्मः” इति ॥ ४० ॥

पाण्डवास्तु मर्त्य मारयितुञ्च समर्था इति तस्मारणार्थं
प्रवृत्ता इति ततः पाण्डुसुता इति पितृनाम्ना शूरत्वाय व्यप-
देशः भादौ कुञ्जाः अन्यथा मातृभगिनीपुत्रत्वात् खेदः
प्रतिबन्धकी भवेत् मरस्याः विराटवंशोद्भवाः कैकेयाश्च भरत-
पूर्वजाश्चैषणाः सुश्रयाः दुपदवंशजाः एते चतुर्विधा इति
उदायुधाः समुत्तम्युः समरणसम्बेहं वारयति शिशुपाल-
जिघांसयेति ॥ ४१ ॥

शिशुपालोपि क्रियाशक्ती सर्वाधिक इति जिघांसन्तं
जिघांसीवाविति पाण्डववधार्थं असम्भ्रान्तो भूत्वा सङ्ग-
धर्मिणी अपहृष्टे ततोऽग्रेः अनुचितं क्रियत इत्युक्तः तान् भर्त्स-
यन् कृष्णपक्षीया एत इति साक्षाद्वचसाधनं गृहीतवान्

वत्स्य च रसासाधनं राज्ञः सदसीति नाम ब्राह्मणशायश्रुतेति
सूचितं भारतेतीति विश्वासार्वभ ॥ ४२ ॥

भीमद्विजयनाथकवार्तिकतसारायर्धर्शिनी ।

एते यद्वचो द्रव्यः अभद्रवर्चसं प्रकृतेजोरहितं समुद्रं
समुद्रगतं दुर्गे द्वारकास्थं माभित्य प्रजा वाधन्ते पक्षे ब्रह्मर्षि
सेवितानपि देशान् माथुरान् हित्वा तत्र दुर्गाभावास्यकत्वा-
ब्रह्मवर्चसं प्रकृतेजोमये समुद्रगतं द्वारकास्थं दुर्गेमाभित्य
वाधन्ते कानित्यपेक्षामाह द्रव्यः शिशुपालाद्याः प्रकर्षेण
बलवत्त्वेन जायन्ते उत्पद्यन्ते इति प्रजास्तानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शिवा शृगालसत्त्वा कृतं भुत्वेतिशेषः द्वितीयेयं तु न विद्यन्ते
भद्राणि येभ्यस्तानि सिंहः भीमसिंहः शिवस्य भावं
स्तुतिम् ॥ ३८ ॥

शपन्तः अरे शिशुपाल ! सद्यः प्राणैर्वियुज्यसेत्याको—
शपन्तः ॥ ३९ ॥

निष्क्रमणे प्रमाणं शास्त्रवाक्यमाह—निन्दामिति ॥ ४० ॥

पाण्डुसुताः भीमादयः सम्बन्धुत्वात् तस्युः ॥ ४१-४२ ॥

भीमद्विजयनाथकवार्तिकतसारायर्धर्शिनी ।

अभद्रवर्चसं प्रकृतेजोरहितम् समुद्रदुर्गम् ॥ ३७ ॥

शिवाकृतं भुत्वा यथा सिंहस्तूष्णीमवति तद्वत् ॥ ३८-४१ ॥

भाषा टीका ।

ययाति राजाने इनके कुल को शाप दिया है इसी
कारण सज्जनों ने इनके कुलको राज्यसे बाहिर कर दिया है
और इनका कुल सदा दुःखादि यद्यपान में प्रीति वारा है
इस लिये कैसे अभद्रपूजा के योग्य है
ब्रह्मर्षियों से सेवित माथुरादि पवित्र देशों को छोड़-
कर ब्रह्मतेज का नाश करने वारे समुद्र दुर्ग का आश्रय
लेकर धर्म विरोधी यादव लोग प्रीति को बाधा करते
हैं ॥ ३७ ॥

जिसका मङ्गल कर्म नष्ट होगया वह शिशुपाल इत्या-
दिक भगवान् के निन्दा के वचनोंको बोलता भया परन्तु
भीकृष्ण भगवान् कुछ भी नहि बोले जैसे गीदड़ के
मावण को सुनकर सिंह कुछ भी नहि बोलता ॥ ३८ ॥

भगवान् की दुःसह निन्दा को सुनकर उस सभा में
बैठे भद्र विष्णुजी जन क्रोध से शिशुपाल को गालीदेत
अपने दोनों कानों को मूढ़कर सेमात उठगये ॥ ३९ ॥

भगवान् का अधवा भगवत् की निन्दा सुनने वारा
ओ पुरुष यदि उस स्थान से नहि चलाजाये तो वह भा
पुण्य से ब्रह्म होकर नरक में पड़ता है निन्दा करने वारे
को नरक में जाने का तो कहनाहि क्या है ॥ ४० ॥

तावदुत्थाय भगवान् स्वाभिर्वायं स्वयं कृत्वा ।
 शिरः क्षुरान्तचक्रेण जहारापततो रिपोः ॥ ४३ ॥
 शब्दः कोलाहलोप्यातीच्छिशुपाले हते महान् ।
 तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ॥ ४४ ॥
 चैयदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् ।
 पश्यतां सर्वभूतानामुत्केव भुवि खारुच्युता ॥ ४५ ॥
 जन्मप्रयानुगुणितवैरसंरब्धया धिया ।
 ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम् ॥ ४६ ॥
 ऋत्विग्भ्यः स सदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात् ।
 सर्वान् सम्पूज्य विधिवच्चक्रेऽवभृथमेकराट् ॥ ४७ ॥
 साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
 उवास कतिचिन्मासान् सुहृद्भिरभियाचितः ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

भगवान् की मित्रा सुनने के पश्चात् पाँचों पाण्डव और मत्स्य केकप सृञ्जय देश के क्षत्रिय जन क्रोधित हुए आयुध लेकर शिपाल के वध करने की इच्छा कर उठ-
 कड़े होते भय ॥ ४१ ॥

हे भारत तदनन्तर सबमें कृष्णके पक्षके राजाओं का तिस्कार करत् निर्मय होकर शिशपाल भी उनके मारने के वास्ते डाल तरवार लेताभया ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः एव मत्पार्षदो मन्त्रस्य बलः
 सर्वानेतान् हन्यादतो मयैव शीघ्रं हन्तव्य इति तत्त्वणमेवो-
 त्थाय शिरो जहारेति ॥ ४३—४५ ॥

नन्वेवं निष्पत्त्यस्य ऋषं वासुदेवे प्रवेशस्तत्राऽऽह-जन्म-
 जयेति । जन्मप्रयेऽनुगुणितमनुवर्तितं यद्वैरं तेन संरब्धयाऽऽवि-
 ष्टया तन्मयतां तत्कल्पतां यातः पुनः पार्षदो बभूवेत्यर्थः ।
 अत्र हेतुः भावो हीति भावो भावना अनुष्ठानं भवस्य
 ज्येष्ठाकारजन्मनः कारणम् पेशस्कारिभ्यामेव कीदादौ तथा
 वदन्त्यादित्यर्थः ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तावदुत्थायेति जन्मप्रयान्तेऽधुना विप्रशायिन्मोचयित्वा
 पुनः श्रीवैकुण्ठपार्षदतां प्रापयितुं पूर्वपूर्वजन्मयैव ऋहस्तेन
 हन्तुं योग्य इति पाण्डवादीनां तद्विषयमाह प्रागेवोत्थाय यतो
 भगवान् तत्तद्विज्ञानमकवात्सल्याद्यशेषगुणयुक्तः प्रापततः
 अभिमुख्यं गच्छतः ॥ ४३ ॥

अथानन्तरं महान् शब्द आसीत् अपीति 'कचित्पाठः
 उक्तसमुच्चयार्थः कथम्भूतः कोलाहलः केनाश्चिज्जाहेति केना-
 श्रित्तापुलाभिविति केनाश्चिज्ज अयजयेत्यादिभिर्वाक्यैश्च—
 वचः ॥ ४४ ॥

ज्योतिः तद्रूपेण लीनतया सितं पार्षदवपुरेव तस्यानन्ध-
 रत्नात् ॥ ४५ ॥

प्रविशति तन्मयतां तद्रूपमाप्नुय्य तत्सदृशाकाशतामित्यर्थः
 कीदृशान्तेन च तथैवायाति कीदृशधियापि किमुर्वेद तत्राह—
 जन्मेति तत्र हेतुः भाव इति भावोत्र तद्रूपभावनामिच्छापार्षद-
 भावस्यासंस्कारः सच वैत्यभावस्योपाधिकत्वेन कश्चिद्वैर-
 वन्तर्निगूहो वर्तत एव अत एव हन्तव्यकविशेषमिदं
 तैरपि व्याख्यास्यते परमार्थस्तु दुर्मदो गत (मद) इति एवं तस्य
 श्रीभगवति प्रवेशोपि सर्वाधिर्भावंकीभूषावतारात् समया-
 लामेनैव ज्ञेयः प्रकटकीलासमाप्तौ तु तत्र तत्र तत्तद्विशगमे
 निजाभीष्टस्य श्रीवैकुण्ठाद्युत्तरूपस्य भगवतः पार्षदत्वात्
 बहिःप्राकट्यमपि कल्प्यते यथा सप्तमे—

“वैराजुबन्धुतीक्ष्णेन ध्यामेनाद्युतसारमताम् ।

नीती पुनर्हरेःपार्श्वे जग्मुर्दुर्विष्णुपार्षदौ” ।

इति ॥ ४६ ॥

ततश्च विप्रविनाशेन यद्वः सुदु समाप्त इत्याह—कृतिवर्ण्य
 इति भवभूतं यद्वावसानकर्म एक एव रात्रिति साक्षाज्ज-
 सिद्धेः ॥ ४७ ॥

योगेश्वरेश्वर इति तादृशोपि सुहृद्भिरभियाचितस्तेषां
 प्रार्थनावशः सन्नित्यर्थः । यद्वा योगेश्वरेश्वर इति “विप्रं वसैत-
 देकेन वपुषा युगपत्पृथक्” इत्यादिभ्यः सदा सर्वसुहृद्भिर्यु-
 निजाविर्भावानन्ददानं सूचितम् ॥ ४८ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतमुपपत्तीयम् ।

भावाभिप्रायः भवकारणम् शुभाशुभजन्मनोः फलोदय-
कारणम् ॥ ४६—॥ ४८ ॥

भीमद्वीपराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

इति । तावत्तत् क्षणमेव उच्यते स्वात् अकीयाभिवाच्यं
देवा धुरत्येवान्तो धारा यस्य तेन चक्रेणापततो रिपोः शिरो
जहार चिच्छेत् ॥ ४३ ॥

शब्द इति । शिशुपाले हते सति महानुचैः कोलाहलः
कलकलशब्दः आसीत् तस्य चैद्यस्यानुयायिनोऽनुवर्तिनो भूपाः
जीवितेच्छ वः दुद्रुवुः ॥ ४४ ॥

चेष्टेति । सर्वभूतानां पश्यतां सतां आकाशात् व्युता
उत्का भुवीव चैद्यस्य देहादुत्थितं तेजो जीवात्मकं वासु-
देवं भीकृष्णम् उपाविशसावत्प्रविश्य ततस्तत्साधर्म्यमवाप
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदेव व्यञ्जयन् कथं तन्निष्कस्य तत्साधर्म्यप्राप्तिरिति शङ्काञ्च
निराकुर्वन्माह—जन्मत्रय इति । जन्मत्रयेणानुगुणितमनुवर्तितं यद्वैरं
तेन संरम्भया आविष्टया धिया ध्यायंस्तन्मयतां तत्प्रचुरतां
तत्साधर्म्यमिति यावत् यातः प्राप्तः पार्यदो बभूवेत्यर्थः । हि
यस्मात्त्रावाभिप्रायः भवकारणं शुभाशुभजन्मनोः निदानम् अतः
शुभाशुभविषयो भावः शुभभवकारणं बभूवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

ऋत्विभ्य इति । एकराद् युधिष्ठिरः सदासि भवाः
सदस्याः तैस्सहितैः ऋत्विभ्यः विपुलां महतीं दक्षिणां ददौ
सतो विधिवद्वभृथं नाम ज्ञानं चक्रे ॥ ४७ ॥

साधयित्वेति । राज्ञो युधिष्ठिरस्य कर्तुं राजसूयं साधयित्वा
सुहृद्भिः पृथादिभिर्वाहितः प्रार्थितः कतिचिन्मासानुवासा
वधितवान् मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सवचनं सत्यं कर्तुं तावत्ततः पूर्वमेव कृष्णः धुरान्त-
चक्रेण धुरधारसुदर्शनेन रिपोः शिरो जहारेत्यन्वयः
॥ ४३—४४ ॥

ज्योतिर्जयचित्तन्यात्मकं आकाशाच्छुतोत्का भुवीव ॥ ४५ ॥
जन्मत्रयेऽनुगुणितेन सम्बर्धितेन वैरेण शत्रुभावेन विशि-
ष्टेतेतरेण ज्ञानेन संरम्भया समुद्रिकया धिया ध्यायंस्तन्मयतां
देवभूयताम् असुरो भगवत्प्रधानतां जयो यातः तथाहि भावो
भक्तिर्भक्तकारणं माङ्गल्यकारणं भवति ॥ ४६ ॥

शुभतेऽप्रपूजासमर्पणेन युधिष्ठिरः कृतकृत्यः किमुत ऋत्वि-
गादिभ्योपि यथाविहितदक्षिणामदादिति तत्राह—ऋत्विभ्य
इत्यादिना—एकराद् अक्षवर्ती ॥ ४७—४८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

कृष्ण एव स्वयं हि तथा लीलाव्यवहारमाश्रितवानिति
ज्योतिस्तद्रूपेण लीलाया जितं पार्यद्वपुरेव तस्यानभारत्वात्
[१७१]

प्रविशन् तन्मयतां तद्रूपप्राप्त्यै तत्सदृशाकारता-
मित्यर्थः ॥ ४५ ॥

कीदृशाधियाऽपि किं कुर्वन् तत्राह—जन्मेति । तत्र हेतुः
भावो हीति भावाऽत्र तद्रूपभावनामिधवावेवभावस्य सुसारः
सच्च भगवल्लीलच्छया यद्वैरेव प्रवर्तितस्य वैत्यभावस्योपाधि-
कत्वात् निगूढं वसंत पश्यति ॥ ४६—४७ ॥

भीमद्वलभावाच्यकृतसुबोधिनी ।

भगवान् एनं तदपेक्षया बलिष्ठं मत्वा भगवद्वीर्यं च
स्वार्थं यतन्त इति भक्तद्रोहे बधः स्मृत इति शास्त्रं पुर-
स्कृत्य स्वयं मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह—तावदुत्थायेति । भगव-
त्वात् स्वस्य पूर्णा शक्तिः अत एव स्वात् भक्तान् निवार्य
स्वयं चक्रेण शिरश्चिच्छेत् सोऽपि भक्तः कथमेवं कृतवान्
इत्याशङ्क्यामाह—रुषेति । भगवद्राषधर्मेण स मारितः भगवद्भ-
क्तेषु तस्य रोषजननात् तत्रापि शिरश्चिच्छेदं येन मार्गेण सा
वाङ्निर्गच्छति अलौकिकेन भगवत्सामर्थ्येन स मारिति इति
शङ्काशङ्क्यार्थमाह—धुरान्तेति । धुरान्तवर्तीरूपेण तथासति लोके
भगवन्माहात्म्यं न स्यात् साधनोत्कर्षस्तु कर्तुर्नोपकर्षं
सम्पादयति आपततोरिपोरिति तस्यापराधो वधहेतु-
रुक्तः ॥ ४३ ॥

ततस्तद्वधे महान् शब्दो जातः कोलाहलश्च सर्वैः कृतः
शिशुपाले हत इति निमित्तम् अनायासेन तन्मारणञ्चोक्तं ततस्तत्-
पक्षपातिनः वैत्यांशाः सर्व एव जीवरक्षार्थं युद्धमकृत्वैव
जीवनार्थं दुद्रुवुः ॥ ४४ ॥

एवं धर्मार्थं तस्य वधं निरूप्य सचेज्जीवो न मुक्तो
भवेत् तदा इमंशान्तत्वं तस्य स्थापनस्य भवेदिति तद्विपरि-
हारार्थं मुक्तिमाह—चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिरिति । इदं जितं
जीवात्म्यं तज्ज्योतिः भगवदिच्छया सहजक्रियायुक्तं वासुदेवं
मोक्षदातारम् उपावित् भगवत्पादयोः प्रविष्टं वैकुण्ठात्मकं
तत्पुनर्लोकाय अन्तिकमित्यादिपदैः व्यापिवैकुण्ठस्यैव निरूपणम्
अन्यथा कृत्स्नमवैकुण्ठात् त्याजनं व्यर्थं स्यात् “प्रक्षालनादि
पक्वस्य” इति न्यायात् एतदन्यथानुपपत्त्यैव आराधनजीवपक्ष एव
मुख्य इत्यङ्गीकर्तव्यं सात्त्विकशरीरांशशेषेनेति मतसङ्गतं
ज्योतिरिति वाक्यात् अन्यत्रात्मज्योतिप्रकाराच्च गृहीत्वैतानि
संवातीतिवाक्यात् तस्य सहजक्रियापि सिद्धा केवञ्जीवस्य
यथेतादृशं रूपं सिध्यति तथोपपादितं निबन्धे पश्यतां सर्व-
भूतानामिति सायुज्ये प्रमाणमुक्तं जीवस्वरूपनिर्धारश्च प्रवेशः
सर्वैर्देह इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—उल्लेखेति । निर्गमनप्रवेश-
नयोस्तस्यादर्शनं ज्ञात् आकाशात् व्युता ॥ ४५ ॥

एवं निश्शङ्कप्रवेशमुक्त्वा भगवद्विन्वाकर्तुः कथं सायुज्य-
मिति शङ्कां वारयति—जन्मत्रयेति । वैकुण्ठात्पतितस्य हिरण्य-
कशिपुरावणशिशुपाललक्षणजन्मत्रये अनुगुणितमावर्तितं
यद्वैरम् अपकारं वधादिना तेन यः संरम्भः क्रोधसंरम्भः
तद्युक्तया धिया वैरद्वया तं भगवन्तं ध्यायन् तन्मयतामेव
जातः तेन पेशस्कारिणत्वं भगवद्व्यानेन भगवद्रूपेभूत्वा भग-
वति सायुज्यं प्राप्तवान् अन्यथा जीवभावे भगवति स्मितजगत

ततोऽनुज्ञाप्य राजानमनिच्छन्तमपीश्वरः ।
ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ॥ ४९ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

इव न सायुज्यता स्यात् तस्मादिदं भगवद्रूपेण तज्जन्म तत्र
कारणे भाव एव निरन्तरस्वरूपमेव यमेवार्थं निरन्तरं स्वरूपि
स एव भवति ॥ ४९ ॥

एवं प्रसङ्गात् दोषनिवृत्तिं मोक्षञ्च निरूप्य प्रारब्धं यागं
शिष्टं निरूपयति—आत्विग्न्य इति । ततो आत्विग्न्यो दक्षिणा
ततः सवस्येभ्यो यावन्तो वै सवस्या इति सर्वेभ्य एव
विपुलां वाञ्छितावप्यधिकामदात् ततः सवनत्रयानन्तरं
सायस्कृष्टिरात्रसत्रानन्तरं सर्वानेव देवान् यज्ञभागभुञ्जः तत्तत्-
स्थाने सम्पूज्य लोकिकानपि दानमानादिभिः ततोऽवभृ-
क्षानं कृतवान् एकरात्रि एकरात्र्यं तस्य सिद्धमिति याग-
फलस्यानुवादः ॥ ४७ ॥

एवं सफलं यागमनूय भगवत्तैवेतत्सर्वं कृतमिति भग-
वच्चरित्रमुक्त्वा उपसंहारं भगवतः प्रयाणमाह—साधयित्वेति
ब्राह्मणं । राज्ञः कर्तुं राजसूयं साधयित्वा कृष्णः फलात्मापि
साधनत्वेन स्वनियोगं कारयित्वा सम्मोहनमुत्पाद्य यथा न
ज्ञातं तथा योगं साधयित्वा योगेश्वराणामपीश्वरो दुर्ज्ञेयः
योगवर्षा दुर्ज्ञेयेति सिद्धेऽपि योगे ते स्वात्मानं न ह्रास्यन्तीति
निश्चित्य कौतुकार्थमग्रेः सुहृद्भिरभियाचितः सन् कतिचिन्मा-
सानुवास ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसाराधर्षिणी ।

सायुज्यायेत्यत्र भगवतोऽयमभिप्रायः यद्यहं तूष्णीमेव
वर्षं तदेते परस्परं युज्यमानाः यज्ञप्रदेशमिमं दधिरप्रदेशमेव
करिष्यन्ति यदिच स्वसेनासहितो रथमावह्यानेन सह योऽस्ये
तदपि सकृदमिदं रक्तकर्दममयं भविष्यति उभयथापि मत्प्रेष्टस्य
युधिष्ठिरस्य राजसूययो नश्यति सन्धिस्त्वत्र सर्वयेव पुष्कर-
तरलसादेवंविधेयमिति निश्चित्य तत्तृण एवोत्पाद्य विरो
जहार तथा ब्रह्मा तत्र ब्रह्मणले दधिरविन्दुरपि न पपा-
तेति ॥ ४३-४४ ॥

उच्यते तद्रूपेण क्षीनतया स्मितं पार्षदवपुरेव तस्यानभ-
रत्वात् ज्ञात् क्युता उल्लेखेति कं वैकुण्ठपर्वन्तमुत्प्लुत्य
तत्रैवैकुण्ठनाथस्य श्रीकृष्णस्यैक्यमवधार्य कृष्णमेव
उपाविशत् कृष्णवपुषि प्रविश्य स्वप्रभावेऽकुण्ठनाथस्य पार्श्वे
एव स्मितं बभूवेत्यर्थः । छीलांते कप्रभुणा वैकुण्ठनाथेन
सार्धं प्रभासक्षेत्राद्वैकुण्ठं यास्यति राजसूयसमयेतु कृष्णे
वेद्यः सायुज्यं प्रायेति लोकप्रसिद्धिरभूत् ॥ ४५ ॥

जन्मत्रये अनुगुणितव अनुवर्तितं यद्वैरं तेनैव संरक्ष्य
आविष्टया धिया तन्मयतां तत्स्वरूपतां यातः पुनः पार्षदो
बभूवेत्यर्थः । तत्र हेतुः भावो भावना भवत्स तत्प्राप्तेः कारणं
भूमाताविलम्बात् तदुक्तं—

“वैराज्यवन्धतमेण एवामेनाक्युतसारमताम् ।

भीतो पुनर्हरेः पार्श्वे जन्मनुविष्णुपार्षदी ॥”

इति ॥ ४६-४७ ॥

योगेश्वरेश्वर इति । योगेश्वराणां श्रीकृष्णादीनामीश्वरः एव
श्रीयुधिष्ठिरस्य तु प्रेमवन्ध्यादीशित्तवो निर्देशवत्स्यैव
तदीयराजसूयसकलभारं स्वयमेवोवाहेति भावः ॥ ४६-४७ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वेष्टेणापि हृदिप्रावृण्य तत्प्राप्तिकारणमित्याह—जन्मत्रयेति ।
जन्मत्रये अनुगुणितं दृढाकृतं यद्वैरं तेन संरक्ष्यया आका-
शतया धिया तन्मयतां तत्प्राप्त्युयतां तत्साधर्म्यं यातः भूयस्तत्पा-
र्वदो बभूव हि यतः भावो ध्यानं भवकारणं भवस्य ज्ञेयाकार-
जन्मनः कारणं निदानम् ॥ ४६-४७ ॥

भाषा टीका ।

उसी क्षण में श्रीकृष्ण भगवान् उठकर अपने पक्ष के
न को निवारण करके कोषयुत होकर घुरा की धार के
समान तीक्ष्ण चक्र से भाप ही भावते भये शिशुपाल के
शिर का छेदन करते भय ॥ ४३ ॥

शिशुपाल के मरने पर महान् कोलाहल शब्द होता
भया और शिशुपाल के पक्ष के राजा लोग जीने की इच्छा-
कर वहाँ से भगवत् ॥ ४४ ॥

शिशुपाल के देह से ते ज्योति निकलकर सब प्राणियों
के देहमें जैसे आकाश से निकली गई बिजली पृथिवीमें
समाव जावे तैसे ही श्रीकृष्ण के देह में लय हो
गई ॥ ४५ ॥

हिरण्यकशिपु रावण शिशुपाल तीन जन्म में निरन्तर
अभ्यास किये वैर से व्याप्त भई बुद्धि से भगवान् का
का ध्यान करते २ भगवान् के सदृश पार्षद रूपका प्राप्त
होगया क्योंकि जिस वस्तु का निरन्तर चिन्तन हि
करता रहता है वह चिन्तन हि उस वस्तु के सदृश
आकार का हेतु होता है ॥ ४६ ॥

चक्रवर्ती राजा युधिष्ठिर सभासदों सहित ऋषिजन
को महान् दक्षिणा देता भया पश्चात् पूजा के सब सज्जनों
की पूजाकर विधि विधान से यज्ञान्त करेता
भया ॥ ४७ ॥

राजा युधिष्ठिर के यज्ञ को सिद्ध करायकर सुहृदंन से
प्रायश्चित्त होकर योगेश्वर के भी ईश्वर श्रीकृष्ण भगवान् कुं
मास पर्वन्त ब्रह्मवि वास करते भय ॥ ४८ ॥

वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरम् ।
 वैकुण्ठवातिनोर्जन्म विप्रशापाख्युनः पुनः ॥ ५० ॥
 राजसुपावभृध्येन ज्ञातो राजा युधिष्ठिरः ।
 ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ॥ ५१ ॥
 राज्ञा सभाजिताः सर्वे सुरमानवस्त्रेचराः ।
 कृष्णं क्रतुश्च शनन्तः स्वधामानि मुदा ययुः ॥ ५२ ॥
 दुर्योधनमृते पापं कर्त्तुं कुरुकुलामयम् ।
 यो न तेहे भ्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पाण्डुसुतस्य ताम् ॥ ५३ ॥
 य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म वैद्यवधादकम् ।
 राजमोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
 शिशुपालवधो नाम
 चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सुरा मानवाः केचराः प्रमथाश्च ॥ ५२ ॥
 पापं धर्मद्विषम् अत्र हेतुः कलिं कलेरंशम् अत एव
 कुरुकुलस्थऽऽमयं व्याधिवशादकम् ॥ ५३ ॥
 वितानं यज्ञश्च ॥ ५४ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
 चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इन्द्रः परमसत्त्वोप्यनुज्ञाप्य ययौ याने हेतुः देवकीति
 गातापिनादिमुक्तार्थमिति भावः ॥ ४६ ॥
 भूयैस्तु कथमपि विप्रा नाथमन्तव्या इत्यानुष्णिकतया
 बोधयन् महाकथामुपसंहरति—वर्णितमिति । तत् त्वया सप्तमे
 पृष्ठे अस्मिन् वा बहुविस्तरः शब्दप्रपञ्चो यस्मिन् तत् क्रिया-
 विशेषणं वा किं तदाह—वैकुण्ठेति । तादृशयोरपि वैकुण्ठेति
 वादः कश्चित् ॥ ५० ॥
 पुनरुक्तव्या तदभिषेकं स्तौति—राजेति । ज्ञात इत्यत्र ज्ञयं
 अभिगच्छता प्रीतिदीप्तिरहितस्य तस्य केशसंस्कारपूर्वकामिषेकादि-
 विशेषो महाभारते दृश्यः ॥ ५१ ॥
 सति राजेति शुभकमिदं सुराः श्रीमद्भाष्यः मानवा

राजादयः केचराः सिद्धादयः कृष्णमिति—

“यद्भर्तृसमीपतराजस्ये निरीक्ष्य इह कश्चिद्व्ययं त्रिलोकः ।
 कारस्वयेन चाद्येहगतं विधातुरर्वाक् स्मृतौ कौशलमित्यमस्त”
 इति । यन्मर्त्यलोपयिकं ज्ञयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतं विज्ञा-
 पनं स्वस्य च सौमगर्जेः परंपरं भूषणभूषणाङ्गमित्यादि-
 र्णितकपादिकमित्यर्थः क्रतुं च तत्सन्निध्यात्सर्वविजयणतां
 यातव्यं एवं साधवः सर्वे इष्टाः ॥ ५२ ॥
 दुष्टास्तु स्वपापेनैवावृण्यन्तेति बोधयितुं तन्मुख्यस्य तापं
 निदर्शयति—दुर्योधनमिति । स तु कृष्णं क्रतुं च न प्रशंसन्
 नच मुदा स्वधाम ययौ किन्तु केवलं शोकसन्तप्तोऽभूदि-
 त्यर्थः । तत्र हेतुः पापमिति । पाण्डुसुतस्येत्यसहने हेतुवन्तरे
 ज्ञातृत्वेन स्यर्जया तत्रापि धर्मेनिष्ठत्वेन मात्सर्यापत्तिरिति
 भावः ॥ ५३ ॥

एवं श्रीकृष्णं साक्षात्पश्यतामपि दुर्योधनादीनामभक्ष्या
 दुःखमेव कथञ्चित्कथा च सर्वेषां सदा सुखमेवेत्याशयेनाह—
 य इति । मनेनाधिकारापेक्षा निरस्ता विष्णोः स्वमाहात्म्य-
 विशेषप्रकटनेनापि विश्वव्यापकस्य श्रीकृष्णस्य आदिशब्देन
 युधिष्ठिरप्रतिष्ठापनादिक सर्वैः पापैस्तद्भक्ष्यन्तरायेः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
 चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वैकुण्ठवासिनोः वैकुण्ठप्राप्तिश्च भव्यं वक्तव्यं सर्वं पूर्वं
प्रपञ्चितमिति ॥ ५०—५४ ॥

इति श्रीमद्भागवतस्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
चतुस्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमद्द्वारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति । ईश्वरं भगवान् स गमनमनिच्छन्तमपि
राजानं युधिष्ठिरमनुवाच राजानं प्रत्यनुवां प्राप्येत्थं ।
स्वपुंरं द्वारकां प्रति ययौ ॥ ४९ ॥

जन्मत्रयानुगुणितवैराग्येन विस्तारबुद्धिस्तुमाकल्पाह—वर्णितमिति ।
वैकुण्ठवासिनोर्जयविजययोः विप्राणां सत्कादीनां शपादतोः
पुनः पुनर्जन्म तद्विषयं यदुपाख्यातं तत् मया तुभ्यं बहुविस्तरे
वया तथा वर्णितम् ॥ ५० ॥

राजसूयेति । राजसूयसम्पन्निना भवभूयेन ज्ञातः सुररा-
डिन्द्रश्च शुशुभे ॥ ५१ ॥

रावेति । राडा युधिष्ठिरेण सम्पूजिताः सर्वे सुरा मानवाः
मनुष्याश्च संसन्तः स्तुवन्तः मुदा इवैव स्वचामानि
स्वचामानि प्रति ययुः ॥ ५२ ॥

किं सर्वे मुदा ययुर्मेत्वाह—दुर्योधनमिति । दुर्योधनमेकं विना
सर्वे मुदा ययुः तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि पापं प्रत्येकं किं धर्मं वि-
कुलकुलस्यामयं रोगवशादनिदानं किञ्च दुर्योधनः समृद्धां
पाण्डुसुतस्य भियं सम्पदं दृष्ट्वा न सहे न सोढवाह ॥ ५३ ॥

उपवर्णितोपाख्यानकोटनफलमाह—य इति । राडां जरा-
सन्धवन्दीकृतानां मोक्षं ततस्त्वाजनं वितानं यच्च यः कीर्त्ये-
दनुवर्णयेत्स सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्द्वारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
चतुस्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तथोपाख्यानं वैकुण्ठवासिनोर्जयविजययोर्विप्रापातपुनः
पुनर्जन्म ॥ ५० ॥

राजसूयावभृथविहितकर्मणा ब्रह्मणा विप्राणां क्षत्राणां
महर्षिभ्यश्चराणां समामध्ये स्वरुडिन्द्रः ॥ ५१—५३ ॥

बन्धुभूतशिशुपालवधलक्षणं हरेः कर्म न पुण्यसाधनं
किन्तु तद्विपरीतकारणमिति मन्दाबाहुं परिहृत् फलमाह—
इदमिति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुस्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थीत्या इत्युक्तीतमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतकमसम्बन्धः ।

कतुञ्ज कण्ठसम्बन्धेन संसन्तः ॥ ५२—५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धे
चतुस्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धे
चतुस्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो लीलात्तरं कर्तुं राजानमनुवाच कोहवशादनिच्छन्त-
मपि ईश्वरत्वात् स्वातन्त्र्यमवलम्ब्य यथागतं समर्थः सानु-
गामात्यः स्वपुंरं ययौ ननु भगवत्कार्ये किमपि न सिद्धं
महत्या सम्भूत्या किमित्यागतः किमिति गतः इत्याशङ्क्या-
माह—देवकीसुत इति । भक्त्यास्तुत्येन देवक्याश्च पुनो जातः
तथेवमपि कृतवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥

उपसंहरति—वर्णितं यदुपाख्यानमिति । नन्वत्र शिशुपा-
लस्य स्वकपं न सम्भूयुक्तं तदकथने कथा न रसवतीत्याश-
ङ्क्याह—मया पूर्वमेव वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात् पुनः
पुनः जातमिति बहुविस्तरे वया भवति तथा तस्य शिशुपा-
लस्य उपाख्यानं मया वर्णितं तृतीये सप्तमे च ॥ ५० ॥

ततो राडाः सर्वपापक्षये महती शोभा जातेत्यह—राज-
सूयावभृथेनेति । राजसूयावभृथमवभृथकर्म तत्र ज्ञातो, राजा
सर्वपापक्षये जाते ब्रह्मक्षत्रसमामध्ये सर्वेभ्यः अधिकं शुशुभे
समानजातीयोपि ब्राह्मणादीनोपि सर्वोत्कर्षेण भात इत्यत्र
दृष्टान्तमाह—सुरराट् देवेन्द्रश्चेति ॥ ५१ ॥

राजसूयस्य साङ्गस्य फलमनूय प्रस्थापति यदह सर्वेषां
राडां प्रतियानमाह—राडा सभाजिता इति । सर्वे सुराव्यः
सभाजिताः सार्विका राजसाः तामसाश्च आधिदैविकमाध्या-
त्मिकाश्च उभयसमाराधनं मध्ये अंशत्वेन प्रसङ्गाच्च स्वयं
प्रीणिताः मुदा स्वचामानि ययुः ॥ ५२ ॥

राजसूयस्य फलं स्वाराज्यं सर्वसन्तोषं चोक्त्वा भूभार-
हरणमपि तस्य प्रयोजनमिति तस्यापि बीजं तत्र जात-
मिति निरूपयति—दुर्योधनसूते पापमिति । दैत्याणां भूधुमेव
निराकृताः अथ सन्निहितबन्धुत्वेन छत्रः अस्तः कितः
तथापि फले सिद्धे स्वदोषं प्रकटितवान् ततो मानमङ्ग-
प्राप्य विमनागतः यतः स पापकपलेरवतारः तादृशः कथं
बन्धुरितिरुक्तमाह—कुलकुलस्वामयमिति । ब्रह्मकल्पाद्येतत्पर्यन्तं
कुलवंशं यावत्पापमभूत् तदेवैकीभूतं दुर्योधनकृतेणार्चिभूतम्
अतस्तस्य बन्धुत्वं पापत्वञ्चाविदधमिति अर्थः आमयो योगः
प्राणिनां सहजः भावश्चैवमन्येन निर्वर्तयति स कदाचित्
प्रबुद्धः रोगव्यपदेशं प्राप्नोति तथायमपि पापकप इति भावः
तस्योद्गोमे किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामाह—यो न सेहे विषं

भीमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्कीतमिति धर्मफलधर्मो न सहते यथा नामयो शुद्धभोजनं
[हादोपायान्] पाण्डुसुतस्य भीः स्कीता जाता तादृशीं
मलिकां न सहते इति कुक्कुले रोगत्वम् ॥ ५३ ॥

यतदुवाक्यानभिवचस्य फलमाह—य इदं कीर्त्तयेदिति ।
प्रत्यहं पठेत् किमिच्छेत्पठिष्यतीत्याशङ्कयामाह—विष्णोः
कर्मणि । इदमु राजसूयार्थं रावः कर्म कथं भवत्कर्मैत्यत
माह—यैश्चमधादिकमिति । शिशुपालवधः आदिर्यस्य ततः-
भूतिः सर्वं भगवत्कर्मैव तर्हि तावदेव भोतव्यमित्याशङ्क्याह-
तथा मोक्षं विनामयेति नयमेतत् तामसं राजसं सात्विक-
इति एतर्कीर्त्तनेन भवनेन च सर्वपापैः प्रमुच्यत इति
श्रवणादिकलं निरूपयत् तस्य धर्मस्योत्तमत्वमाह—यथा
वृक्षपत्रं उत्तमत्वं वर्धते तथा इहफलसाधकत्वेनापि माहात्म्य-
मेति फलोक्तिः ॥ ५४ ॥

इति भीमङ्गागवते सुबोधिन्यां भीमङ्गलमणमहात्मजभीवल्लभ
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
पञ्चविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २५ ॥ ७४ ॥

भीमङ्गलभाचार्यकृतसाराधर्षदीक्षिणी ।

वितानं वक्ष्यम् ॥ ५४ ॥

इति साराधर्षदीक्षिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

चतुस्सप्ततितमोऽध्यायो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥ ७४ ॥

भीमङ्गलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ ५१ ॥

केचनशब्द उपदेष्टव्यः ॥ ५२-५३ ॥

वितानं राजसूयम् ॥ ५४ ॥

इति भीमङ्गागवते महापुराणे दशमस्कन्धोऽध्याये

भीमङ्गलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुस्सप्ततितमोऽध्यायप्रकाशः ॥ ७४ ॥

भाषा टीका ।

भीकृष्ण के जाने में राजा की रुका नहि भी है तथापि
राजा युधिष्ठिर से पूछकर भार्याओं सहित और मन्त्रियों
सहित देवकीनन्दन जगदीश्वर द्वारकापुरी को पधारते
मय ॥ ४६ ॥

सनकादिकन के शापते वैकुण्ठ वासी जय विजय का
बारंबार जन्म और जो उसका इतिहास रहा सो
मेने तुम्हारे अर्थ बड़े बिलार से सुतीव तथा सतम स्कन्ध में
वर्णित किया ॥ ५० ॥

राजसूय के यज्ञांत में जान किया राजा युधिष्ठिर
ब्राह्मण क्षत्रियों की सभा के मध्य में इन्द्र के समान शोभित
होता मया ॥ ५१ ॥

राजा युधिष्ठिर से पूजित भय देवता मनुष्य आकाश
चारी सबहि भीकृष्ण की और यज्ञ की प्रशंसा करत
हर्ष के साथ अपनेर धामन को चले गए ॥ ५२ ॥

राजा युधिष्ठिर की उस समूह भीको देखकर जिसने
सहन नहि किया उस कुक्कुलके रोग रूप कलिके भंश
पापी दुर्योधन के बिना सबहि हर्षित होकर गए ॥ ५३ ॥

शिशुपाल का वध भादि तथा जरासन्ध के रोके
भय राजान का मोक्ष और राजसूय यज्ञ महोत्सव इत्यादि
भीकृष्ण के चरित्र को जो कीर्त्तन भवण स्मरण करता
है वह पुरुष सब पापन से छूट जाता है ॥ ५४ ॥

इति भीमङ्गागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे चौहत्तरके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ७४ ॥

इति भीमङ्गागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अजातशत्रोस्तं हृष्टा राजसूयमहोदयम् ।
सर्वे सुमुदिरे ब्रह्मघृदेवा ये समागताः ॥ १ ॥
दुर्योधनं वज्रयित्वा राजानः सर्वयः सुराः ।
इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच ।

पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः ।
बान्धवाः परिचर्यायां तस्यातन् प्रेमबन्धनाः ॥ ३ ॥
भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ।
सहदेवस्तु पूजायां नकुलोद्रव्यसाधने ॥ ४ ॥
गुरुशुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनंजने ।
परिवेषणे^(१) द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ॥ ५ ॥
युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ।
वाहीकपुत्रा भूर्याया ये च सन्तर्दनादयः ॥ ६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पञ्चयुक्तसप्ततितमे यज्ञावभृथसम्भ्रमः ।

सुयोधनस्य चाक्षान्त्या मानमङ्गो दधि भ्रमात् ॥

दुर्योधनस्यैव दुःखे कारणं प्रष्टुमुक्तमनुवदति-अजातशत्रो-
रिति ॥ १ ॥

इति भुतम् स्वप्नुकादेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

दुर्योधनस्यासहनकारणत्वेन यागमहोत्सवमेव पुनः सिंहा-
बलांजनेन निरूपयति-पितामहस्येत्यादिना, एकदाऽन्तःपुरे
तस्येत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । प्रेमबन्धनाः प्रेम्परिग्रिताः ॥ ३ ॥

पूजायां सम्मानने द्रव्यसाधने नानावस्तुसम्पादने ॥ ४ ॥
गुरुणां शुश्रूषणे चन्दनालेपनादौ ॥ ५-६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पापमित्यादिना प्रागुक्तस्यापि कारणस्य विशेषं बुभुक्षु-
रकानुवादपूर्वकं पृच्छति-अजातेति युग्मकेन । इति दुष्ट-

(१) द्रुपदः इति ० वीर० पाठः ।

दुर्योधनेपि तस्य द्वेषाभावात् क्वचित् दुर्योधनस्य तु मीत-
सर्व्यं हेतुः राजानम आत्मन्येव तद्विमानिनिमित्तार्थः । श्रुतं
परम्परया भीमगवमुक्तेन तु निश्चिततयेत्यर्थः ॥ १-२ ॥

ते पितामहस्येति श्रोतुस्तस्य प्रहर्षणार्थं यज्ञे परिचर्यायां
विविधक्रियायां तस्य बान्धवाः महात्मनः उत्कृष्टस्वभावस्य
अतस्तत्प्रेमबन्धनाः प्रेम्णा बध्यन्त इति तथा ॥ ३ ॥

भीम इति चतुष्केण तदेव विविच्य-वदन्नादौ मुख्यकर्मसु स्विता-
नाह द्वाभ्याम अध्यक्षो नियोका कश्चित् स्थाने समये कश्चित्स्वयं
कर्त्ता च भीमादीनां तत्तत्कर्मणि प्रवृत्तिस्तत्र तत्र तेषां नैपुण्या-
दिच्छाविशेषाच्च अत एव सर्वेषां विशेषणत्वेन निर्दिष्टं महा-
मना इति महात्मन इति पाठः कश्चित् ॥ ४ ॥

सतां भीमगवत्पक्षपातिनां शुश्रूषणे जिष्णुरध्यक्षः सता-
मेव पादप्रक्षालने भीकृष्णो ऽध्यक्षः अयं भावः नास्मिन्
कर्मयत्नौ भीयुषिष्ठिरेण नियुक्तः किन्तु प्रेमबन्धना इत्युक्तत्वात्
स्वयमेव प्रवृत्तः तत्स्वभ्यामभिमानित्वात्तेन कर्मणा भीमो
यज्ञः सच्छिद्रः स्वात्तव्यं मदेकवधोरस्य माभूविति ॥ ५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विक्रमोऽपुर्वोऽधनघाता धिक् विराट इति पाठः स्पष्टः ।
हार्दिक्यः कृतवर्मा आदिशब्दाच्छ्रीभीमद्रोणादयो पुण्यासनादय-
ञ्च तत्र "कृताकृतपरिहाने मीमद्रोणी महामती" इति समा-
पर्वोक्त्या तत्रैव तौ वेद्यौ बाहीकपुत्रः सोमदत्तः तत्पुत्रो भूरिः
आदिशब्दाभूतिधवः प्रभृतयः तथापि बाहीकपुत्रा इति पुत्र-
पौत्रबोरमेवाह सप्तर्षिनः केकयः भीपृथामगिनी भुतकीर्ति-
पुत्रः आदिशब्दास्तत्रातरञ्च ॥ ६ ॥

भीमवर्धनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

—३१॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"दुर्योधनमृते पापम्" इत्येतस्यैव विस्तरबुभुक्षया प्रष्टुमुक्त-
प्रबुधवति राजा-भजातशत्रोरिति द्वाभ्याम् । राजसूयस्य महोदधे
महोत्सवं दृष्ट्वा मुमुक्षुरे सन्तुष्टुदुरिति नोऽस्माभिः भुतं
सम्बुद्धादेवेत्यर्थः । हे भगवन् ! तत्र दुर्योधनासक्तोऽपि कारण-
मुच्यताम् ॥ १-२ ॥

तद्वक्तुं प्रस्तौति—पितामहस्येति । ते तत्र पितामहस्य
महात्मनो राज्ञो युधिष्ठिरस्य राजसूये तस्य राज्ञो बान्धवाः
मेमबन्धनाः प्रेमबन्धिताः परिचर्यायामासन् परिचेरु-
रित्यर्थः ॥ ३ ॥

तद्वेष प्रपञ्चयति—भीम इति । महानसाध्यक्षः पाक-
ताकापुष्टो बभूव सुयोधनः धनाध्यक्षः भास पूजार्थं
सम्मानने सहदेवः द्रव्यसाधने नानावस्तुसम्पादने नकुलो
ऽभवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

जिष्णुरर्जुनः सतां शुभ्रवने चन्दनलेपनादौ कृष्णः पादावने-
ने पादप्रक्षालने रुपदजो भूद्वयुक्तः परिवेषणे भक्ष्यभोज्यादि-
विनियोगे कर्णस्तु दागे निकषित इति वचनपरिणामेनोत्तरत्र
सम्बन्धः ॥ ५ ॥

युयुधानः सात्त्विकिस्तत्प्रभृतयः ॥ ६ ॥

भीमविजयभजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनेनानन्तरातीताभ्याम्येकमेव प्रभपूर्वकं विस्तृत्य कथयति,
भजातशत्रोरित्यादिना ॥ १-७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धनः ।

॥ १-४ ॥

कृष्णः पादावनेजने ॥ ५-७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बर्धनः ।

॥ १-४० ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

पदविशेषो राजसूयस्य भूभारहरणे यथा ।

कारणत्वे तदर्थे हि मानभक्तो निरूप्यते ॥

यथाभ्यङ्गवत्कर्म मुख्यं कंसवधादिकम् ।

राजसूयकृतिस्तद्वद्भूभारहरितिकारणम् ॥

स्वात्मन्ये तु हरेरत्र गौणतेति निरूपणम् ।

हरेः कथायां तस्यात्र न युक्तमिति निश्चयः ॥

लौकिक्येव समृद्धिर्हि तस्याभिमतिकारणम् ।

अतः सेवात्र पूर्वोक्तादधिका वर्ण्यते स्फुटा ॥

तस्माज्जालौकिकीयं भावादङ्गं न सर्वथा ।

न विरोधस्ततः पूर्वैर्नाभिमेरपि वाचकैः ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते दुर्योधनमृतं पापमित्युक्तं तत्र राजा
विस्तारं पृच्छति—भजातशत्रोरिति द्वाभ्याम् । स्वयं सर्वे साव-
धानतया भूयत इति ज्ञापयितुं साक्षेन पूर्वोक्तमनुब्रूयति
भजातशत्रोरिति वैदेकारणभावः । तामलौकिकीं राजसूयेन महा-
बुधयो यस्येति तां समृद्धिं दृष्ट्वा पुल्लिङ्गपाठो वा तस्य
वाऽऽह्लादकत्वमह—सर्वे मुमुक्षुरिति । ब्रह्मवादिनो वाक्यं सत्य-
मिति सम्बोधनं सात्त्विका राजसा एव निरूपिताः नृदेवा
इति नरञ्च देवाश्चेति ॥ १ ॥

राजानो भूयः सुरा इति त्रिविधा लोकान्तरस्था इति
भुतमिति भुतं समर्थनीयमिति त्वत्त एवचभुतमस्ति नोऽस्माभिः
सर्वैरेवं भगवन्निजं ज्ञापनार्थं प्रशंसा दुर्योधनस्य बन्धोरीप
कथं न मुत तस्य सन्तोषभावे कारणमुच्यता-
मित्यर्थः ॥ २ ॥

लौकिकसम्पत्तिमाह—पितामहस्येति । सम्बन्धेन भवण-
प्रोत्साहो निरूप्यते महात्मन इति महानुभावत्वात् अन्येषां
परिचर्यायां न काचन लज्जा अन एव बान्धवाः परिचर्यायां
तस्यासन् ॥ ३ ॥

यद्ये बहूनि कार्याणि तत्र प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वं सर्वेषां
वक्तुं सामान्यतो निरूप्य विशेषतो निरूपयति—भीमो महान-
साध्यक्ष इति । स एव तत्र तेन युज्यते यो यस्मिन् कर्मणि
महत्येव प्रीतो भवति तत्र बहुभक्षकत्वात् भीम एव महा-
नसाध्यक्षः कृतः स हि बहुपात्रयति तथा धनाध्यक्षः धन-
रक्षकः दुर्योधनः स हि पद्महसनः यमर्थे स्पृशति सोऽक्षयो
भवति सहदेवो ज्ञानवान् ब्राह्मणादिपूजार्थं नियुक्तः नकुलस्तु
अभिनीकुमारपुत्र इति द्रव्याणां गुणदोषाभिन्नत्वात् द्रव्य-
साधने द्रव्याणां विनियोगार्थं परीक्षायां नियुक्तः ॥ ४ ॥

तथा सतां सेवायां जिष्णुरर्जुनः स सुपासितवृद्धः सेवां
जानाति कृष्णः पादावनजन इति भगवत अनङ्गत्वे दुर्यो-
धनद्वौ सर्वोत्तमत्वं न स्फुरिष्यतीति ब्रह्मण्यत्वात् तत्र
विनियोगो वर्ण्यते इदमेव हि भगवत आधिक्यं भृगुपरी-

निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तर्षा ।

प्रवर्तन्ते स्म राजेन्द्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः । ७ ।

ऋत्विक्सदस्य बहुविधसु सुहृत्तमेषु सिद्धेषु सुवृत्तसमर्पणदक्षिणाभिः ।

चैथे च सात्वतपतेश्वरणं प्रविष्टे चक्रुस्तत्सर्ववभृथक्षपनं युनयाम् ॥ ८ ॥

मृदङ्गशङ्खपणवधुन्धुर्यानकगोमुखाः ।

वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोस्तवे ॥ ९ ॥

मर्तव्यो नमृतुर्हृष्टा गायका यूथशो जगुः ।

वीणावेणुतलोद्गादस्तेषां स दिवमस्पृशत् ॥ १० ॥

भीमवल्गुभाष्यकृतसुबोधनी ।

सायां निरूपयिष्ये परिवेषणे वृषदजा प्रीपदी अमृतहस्ता
कर्णो दाने अत्युदारत्वात् महामना इति बहुदानेपि राज्ञः
सन्तोष एवेष्टतर्षमुक्तम् ॥ ५ ॥

युयुधानादयः सर्व एव नानाकर्मसु वैषम्याभावात्
नियुक्तः युयुधानः सात्यकिः वाद्वोप्यर्जुनश्चिष्यः विकर्णदयो-
ऽपि बान्धवाः बाहीकः शन्तनोर्जाता तस्य पुत्राः भूरिभवा-
दयः सन्तर्दानादयश्च गोबजाः सर्वेषां कर्णं सम्प्रमा-
यम् ॥ ६ ॥

भीमवल्गुभाष्यकृतसुबोधनी ।

पञ्चसप्ततितमे कृतकृत्ये तत्र कः किमकरोदिति वार्थम् ।
आवभृथकृतकञ्च विमानो मभ्युमाश्च धृतराष्ट्रतनूजः ॥
भृतं त्वमुक्तात् ॥ १ ॥

यो न सेहे भियं स्फीतामित्यनेतोक्तं मात्सर्यमेकं कारणं
कारणात्तरमपि विवधुः स्मृत्या कदमवर्णितं राजसूयपरिशिष्ट-
भागमपि सिद्धान्तलोकम्यायेन वर्णयति—पितामहस्येत्या-
दिना ॥ २ ॥

प्रेमवन्धना इत्यनेन खेच्छयेव खरोचिते कर्मणि प्रवृत्ताः
ननु राजा प्रवर्तिताः अतः पादाचनेजनकर्मणि सामिमानाना-
मशक्ये कृष्ण एव प्रवृत्तः ॥ ३-१० ॥

भीमवल्गुभाष्यकृतसुबोधनी ।

पञ्चसप्ततितमे युयुधानासन्तोषहेतुतया राजसूयाभूषोत्सवो
युयुधानदीरात्म्यश्च वर्णयते—यो न सेहे भियं स्फीतामिति । युयु-
धानासन्तोषे कारणं पृष्टमुक्तमनुवदति, भजातशक्नोरिति ॥ १ ॥
इति भृतं त्वम् इति शेषः ॥ २ ॥

प्रेमवन्धनाः केदवन्धनाः ॥ ३-४ ॥

जिष्णुरर्जुनः ॥ ५-६ ॥

भाषा टीका ।

राजोक्तात् ।

हे ब्रह्मन् ! राजसूय यज्ञ में जो राजा लोग तथा ऋषियों
सहित देवता लोग भागे हैं वे सब एक युयुधान के
सिवाय युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ के महोत्सव का दर्शन
कर्ण के मोह को ध्यात् होते भय ॥ १ ॥

यह हमने आप से भयन किया है भगवन् ! युयुधान
के असन्तोष के कारण को आप कहियेगा उसको प्रसन्नता
क्यों नहीं भई ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

आप के पितामह महात्मा युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ
में राजा के बान्धव जन युधिष्ठिर के प्रेम परतन्त्र होकर
सर्व प्रकार की परिचर्या में सब कार्य के सिद्ध करने
बारे होते भय ॥ ३ ॥

भीमसेन तो रत्नोद्धार का माणिक भया जन के देने
लेने का अधिकारी युयुधान भया और भागे भये कुछ
पुरुषों की पूजा में सहदेव अधिकारी भये तथा अनेक
प्रकार की सामग्री के सम्पादन में नकुल अधिकारी
भये ॥ ४ ॥

शुकन की शुभ्रा करने में अर्जुन अधिकारी भये और ऋषि
मुनियों के चरण प्रक्षालन में भीष्म अधिकारी भये
भोजन परोसन में द्रौपदी भई दान देने में उदारी मन बारा
कर्ण अधिकारी भया ॥ ५ ॥

सात्यकि विकर्ण कदवर्मा विदुरादिक भूरिभवा से
भादि लेकर बाहीक के पुत्र और जो सन्तर्दान से भादिलेकर
रहे हैं ॥ ६ ॥

भीमवल्गुभाष्यकृतसुबोधनी ।

निरूपिताः नियुक्तास्ततो नानाकर्मसु प्रवर्तन्ते कः ॥ ५ ॥

ऋत्विजस्य सदस्याश्च सभासदो बहुविधस्य लेखुः सिद्धेषु
सम्पन्न पूजितेषु सुवृत्त प्रियवाहू समर्पणमकङ्कुरादि दक्षिणा-
भिः प्रसिद्धास्ताभिः युनयां गङ्गायाम् ॥ ८-१० ॥

• चित्रपञ्चपताकामैत्रिमेन्द्रस्य त्रिमास्यभिः ।

खलुङ्कतेर्भटैर्भूपा निर्ययूरुक्ममाहिनः ॥ ११ ॥

यकुसुम्भकाम्बोजकुरुकेकयकोसलाः ।

कम्पयन्तो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरस्सराः ॥ १२ ॥

भीमरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

चित्राणि पञ्चपताकामाणि येषु तैरिमेन्द्रैः सैन्यैर्भूमि-
रभ्यैर्भटैश्च एवं चतुरङ्गैः सैन्यैर्मिर्ययुः ॥ ११ ॥

• यजमानो युधिष्ठिरः पुरस्सरो येषां ते ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबोधवतोषिणी ।

तदा तत्क्षण एव प्रवर्तते स्म ॥ ७ ॥

बहुविदः ऋत्विक्सदस्येतरे विद्वांसो विप्रादयः अ-
भूये भीयुधिष्ठिरस्य क्षपणमुत्विगादयश्चकुः ततस्तत्पश्चादिति
नक्षत्रसिद्धौ च कल्पचित्तया तस्य कल्पत्वादिति विशेष-
धोतन्यर्थे तद्व्येप्यतिशयोक्त्यर्थे चैवे चेति पञ्चाभिर्देशः पुनर्थां
नमनमस्य कर्मणो यमुनासम्बन्धवद्गङ्गासम्बन्धोपि स्यादिति
बहुधा कौलिकराजधान्याः सम्माननायेक्षया च ॥ ८ ॥

पुन्युरी आनकभेदः आनकः पटवो दुन्दुभिर्वा ॥ ९ ॥

भीणा कच्छपी वेणुकपाङ्गं तलं करतालं नर्तकीनामुचिते
क्षेत्रे तेषामेव प्राधान्यात् ॥ १० ॥

एवमवबुधोत्सवं सामान्यतो वर्णयित्वा तदर्थं प्रस्थानमारम्भ
विशेषतो वर्णयति—चित्रेत्यादिभिर्दिष्टैरुत्सवैः । चित्रेति
सार्धैर्द्वयकम् एकममालाः कर्णपुष्पमाल्यानि किम्वा किरीटादि-
कर्मप्रकयः सयुक्ताः ॥ ११ ॥

भूपानेवाह-यद्विति । काम्बोजाः सुदक्षिणादयः ॥ १२ ॥

भीमद्वाराचवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

महायज्ञे नानाकर्मसु निरूपितास्सन्तो राज्ञो युधिष्ठिरस्य
श्रियं कर्तुमुच्छ्रयः यथानियोगं प्रवर्तन्ते स्य प्राव-
र्तन्त ॥ ७ ॥

• ऋत्विगिति । ऋत्विजश्च सवस्याश्च बहुविदश्च तेषु सुहस-
मेषु च सुवृत्तादिभिः सिद्धेषु सम्यक् पूजितेषु सत्सु तत्र
सर्वतः प्रियवाक्यम् अर्हणमलङ्कारादि सात्वतपतेः भीष्मस्य
वरणं प्रविष्टे सति पुनर्थां गङ्गायामवभृथक्षपणं चकुः ॥ ८ ॥

• तदर्थं प्रपञ्चयितुं तावत् गङ्गां प्रति गमनारम्भं प्रस्तौति
श्रुतेति । अवभृथे अवभृथसम्बन्धिभ्युरस्ये श्रुत्वाद्यो भव्यानि
रादित्राणि वाद्यानि च विचित्राणि नेतुर्दध्नुः ॥ ९ ॥

गङ्गायाम् इति । तेषां च तासाञ्च तेषां "पुमान् श्रिया" इत्येक-
वचनं प्राधान्यात् नर्तकीनामेत्यर्थः । भीमादीनां नादः यद्वा तेषां
इवकादीनां भीमादीनाञ्च च मञ्जरी नादः विषमस्तरिक्त-
प्रसूयायास्तथा ॥ १० ॥

[१७३]

चित्रेति । एकममालाः स्वर्णमाला एषां सन्तीति तथा त्रीणा-
दित्वाग्न्यर्थीय इति तेषां भूपाः चित्रा पञ्चादयो येषां तैरिमेन्द्रा-
दिभिः कलङ्कतेर्भटैश्च सह निर्जग्मुः ॥ ११ ॥

यद्विति । यजमानो युधिष्ठिरः पुरस्सरोः पुनोयायी येषां
ते यद्वाद्यः सैन्यैर्भुवं कम्पयन्तो निर्ययुरिति पूर्वेण
सम्बन्धः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयपञ्चजतीयकृतपदरक्षावली ।

ऋत्विजश्च सवस्याश्च बहुविदश्च ते तथा तेषु
सुहसमेषु सिद्धेषु सुहस पूजितेषु सत्सु ततः कालव्यवधान-
प्रसारेण ॥ ८ ॥

आराहरे समीपे च ॥ ९-१३ ॥

भीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसम्बन्धः ।

पुनर्धामित्यनेन तत्रैव तस्य विधानादिति गम्यते ॥ ८-१५ ॥

भीमद्विजयपञ्चजतीयकृतसुबोधिनी ।

महायज्ञोयमिति आकारणप्रेषणद्रव्यसम्मानयनादिना कर्मसु
नियुक्ताः सन्तः प्रवर्तन्ते स्य राजसूयस्य परमधर्मत्वात्
तत्कर्तुं मनःप्रीतिं सर्वे एव कर्तुं प्रवृत्ताः एवमारम्भे
सर्वेषां बन्धूनां विनियोगलक्षणः महान् सम्पन्न उक्तः ॥ ७ ॥

अन्ते तु महानेव सम्पन्नो जात इति वक्तुं मध्ये वैदिकं
सङ्केपेणाह—ऋत्विक्सदस्येति । ऋत्विजः सवस्याश्च बहुविदश्च
विहितदानेन सन्तर्पिताः सुहसमास्तु लौकिकदानेन सिद्धाः
इच्छापूर्णेण प्रीणिताः सुननं वाचा तर्पणं समर्पणं कायिकं
दक्षिणा द्रव्यकृता मानसन्वेभिरेव श्रायते एवं मित्राणां
सन्तोषं कृत्वा अमित्राणाञ्च नाशं व्याजेनष्टं कृतवानित्याह—
चैवे च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्ट इति वक्तुस्ततस्त्ववभृथ-
क्षपणमिति लौकिकोत्सवो ऽवभृथे भवति पुनर्थां यमुनैव
देवकृत्वात् इयमपि सूर्यमण्डलादेव समागत्यैति वैदिक-
विरोधाभावे गङ्गायां वा गताः अनेनालौकिकसामर्थ्यं च
धोतितम् ॥ ८ ॥

तत्र श्रुत्वादिवाद्यानां वादनमाह—श्रुतेति । लौकिकोत्स-
वार्थमेव वादित्राणां सिद्धानामपि वर्णनम् ॥ ९ ॥

अवभृथनिमित्तमाभित्य लौकिके उत्सवे उत्सवकार्यं सर्व-
मेवाह—नर्तक्यो ननुतुरिति । इहा उत्सवासत्तया यूयहीः सम-

सदस्यविगिहजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा ।

देवर्षिपितृगन्धर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः ॥ १३ ॥

स्वलङ्कृता नरा नार्यो गन्धस्त्रग्भूषणाम्बरैः ।

विलिम्पन्त्योऽभिषिञ्चन्त्यो विजन्तुर्विविधैरसैः ॥ १४ ॥

तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासान्द्रकुङ्कुमैः ।

पुंभिर्लिप्ताः प्रलिम्पन्त्यो विजन्तुर्वारयोषितः ॥ १५ ॥

युष्मा नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुर्मतद्व्यो यथा दिवि विमानवरेर्नृदेव्यः ।

ता मातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः सत्रीडहासविकसद्ददना विरेजुः ॥ १६ ॥

ता देवरानुत सखीन् सिषिचुर्दृतीभिः क्लिन्नाम्बरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः ।

औत्सुक्यमुक्तकवराच्यवमानमाल्याः क्षोभं वधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः ॥ १७ ॥

त सम्राड्भूथमारुढः सदश्वं रुक्ममालिनम् ।

अरोचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥ १८ ॥

भीमव्रतभाष्यकृतसुबोधिनी ।

इशः वीणावेणुश्च तलस्तालः हस्ततलोबादा वा दिवसस्पृश-
दितिलोकोक्तिः ॥ १० ॥

एवं निर्गमने सम्प्रममुक्त्वा सर्वेषां राज्ञां युधिष्ठिरेण
सह निर्गमनप्रकारमाह—गदडादिचिह्निता ध्वजाः जयपत्रा-
ङ्किताः पताकाः आश्चर्यहेतुत्वं चित्रत्वं ध्वजानां पताकानाञ्च
श्रेष्ठाः अग्न्याः इमेन्द्राः स्यन्दनानि च अर्वाणश्च अश्व्याः
एते स्वलङ्कृता भटाश्च चतुरङ्गानामलङ्करणमुक्तं तैः सह
भूषा निर्ययुः रुक्मालङ्करणसमूहयुक्ताः रुक्मं सुवर्णम् ॥ ११ ॥

यदुच्यते यद्यः क्षत्रियावान्तरमेवाः तत्तत्कुलाभिमानयुक्ता
अपि सह निर्ययुरित्युक्तं यः स्वसैन्यैर्भुवं कम्पयन्तः यजमानो
युधिष्ठिरः पुरस्सरो येषाम् ॥ १२ ॥

भीमव्रतभाष्यकृतसाराधर्षिणी ।

चित्राणि ध्वजपताकाग्याणि येषु तैः इमेन्द्रादिभिश्चतु-
रङ्गसैन्यैः सह निर्ययुः अर्वाणोऽश्व्याः ॥ ११—१३ ॥

भीमव्रतभाष्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निरूपितास्सन्तः नानाकर्मसु प्रवर्तन्ते ॥ ७ ॥

सूनुतेन प्रियवचनेन समर्पणेन अलङ्कारवस्त्राद्यर्पणेन दाक्षि-
णया चर्चिहेतु अवभृथजननं, क्रतुसमाप्तौ अवभृथाव्यं ज्ञानं
चक्रुः ॥ ८—१० ॥

चित्राणि ध्वजपताकाग्राणि येषु तैरिमेन्द्रैस्स्यन्दनैः रथैः
अर्वाभिरश्वैः ॥ ११ ॥

यजमानो युधिष्ठिरः पुरस्सरः अग्रगो येषां ते ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

वे सब उस काल में महायज्ञ में नाना प्रकार के कर्मन
में नियुक्त होकर हैं राजेन्द्र ! राजा के प्रियकरण की इच्छा
करके अपने कर्म में प्रवृत्त होते भए ॥ ७ ॥

ऋत्विज संभासद तथा अनेक शास्त्र के ज्ञाताजन और
अति सुदृढ़ जनों को प्रियवचन पूजन दक्षिणार्धों से
पूजित होने पर और शिशुपाव को भीष्मण के चरणार-
विन्द में प्रविष्ट होने पर अनन्तर, गंगाजी में सब अपने
यहान्त स्नान करते भए ॥ ८ ॥

यहान्त स्नान उत्सव में मृदंग शंख पणव, पुंघुरी
आनक गोमुख आदि विचित्र बाजे बजते भए ॥ ९ ॥

नाचने वाली प्रसन्न होकर नाच करती भई गान करने
वारे झुंड के झुंड गान करते भए उनके वीणा, बही ताकन
को बडो भारी शब्द आकाश में पूरि गयो ॥ १० ॥

सुवर्ण की माला धारण किये राजा लोग अच्छे विभिन्न
ध्वजापताका वारे हस्ति रथ अश्वों के साथ और अलङ्कार
धारण किये योधाओं के साथ निकसते भए ॥ ११ ॥

यदुवंशी सृजय वंशी काम्बोज देश के कुरुवंशी कश्मीर
देश के कोशलदेश के राजा लोग सेनाओं से भूमि को
कम्पायमान करत युधिष्ठिर महाराज को आगे करके निकसते
भए ॥ १२ ॥

भीमव्रतभाष्यकृतभाष्यदीपिका ।

सदस्या ऋत्विजोऽग्न्येष विजश्रेष्ठा निर्ययुः ॥ १३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतमाधविदीपिका ।

किञ्च गन्धादिभिः खलकृताः नराः नार्यश्च मिथो विजङ्गुः ॥ १५ ॥

इसानेवाह—तैलेति । किञ्च साम्प्रकुङ्कुमादिभिः पुष्पमिलिताः खलान् प्रालिम्पन्त्यां धारयोषितश्च विजङ्गुः ॥ १५ ॥

‘नृभिर्गुप्ता’ रथादियानैर्नृदेव्यो राजपत्न्यो निरगमाश्चिरगुः एतदुपलब्धुं विमानवरैर्देव्यो यथा तद्वत् मातुलेयैः सखिभिश्च परितः सिध्यमानाः समीडेन हासेन विकसन्ति वदनानि यासां ताः ॥ १६ ॥

देवरान् पतिभ्रातृन् उत सखीन् सखीनपि हनीभिर्दकनोदनचर्मयन्त्रैः सेचनपात्रैश्च मलधियां कामिनाम् ॥ १७ ॥

क्रियाभिरङ्गाक्रियाभिः क्रतुराट् सशरीरो राजसूय इव ॥ १८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवेष्णवतोषिणी ।

देवर्षित्वर्जकम् ॥ १३ ॥

खलमिति सार्जकम् । विलिम्पन्त्य इत्यादौ स्त्रीत्वं नार्य इत्यस्यैव विशेषणत्वात् अर्थान्तराणामेव विविधतया लिम्पन्त्योऽमितः सिद्ध्यन्त्यश्च ॥ १४ ॥

पुष्पमिलित्वर्जकम् । तैलादिभिः प्रकर्षेण पुष्पयोऽप्याधिक्येन लिम्पन्त्यः ॥ १५ ॥

नृदेव्यः नृदेवस्य श्रीयुधिष्ठिरस्य पत्न्यः भीमद्रौपदीयौधेयीप्रभृतयः गङ्गातीरगमनानन्तरं तनुस्सचोचितां तासां क्रीडामाह—सार्जेन तावच्च श्रीद्रौपद्याद्या एव भीरुक्मिण्याद्यास्तु प्रायः कौतुकवर्षिण्यः सखिन् यवकर्मणि द्रौपद्यादीनामेव मुख्यत्वात् मातुलेयशब्दाच्च यथापत्युर्भागिनेये भागिनेयता प्रयुज्यते तथा मातुलेयोप्यत्र पत्युर्मातुलेय एव गृह्यते स एव युक्तः खमातुलेयेन परिहासस्यानर्हत्वात् स च भीरुष्ण एव च प्रसिद्धः प्रसिद्धश्चैव च ग्रहणं युक्तं “हृतायमद्रिखला हरिदासवर्यः” इत्यत्र भीमोवर्जनवत् तनः भीरुष्णो देवर इति तत्सहयोगेनाग्ये च देवरा गृह्यन्ते ते च निकटा भीमादयः सखायस्तु तेषामेव भ्रातृप्राया ह्येताः अत एव देवरानुनसखीमिति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यत्वञ्च अतो लोके किञ्चिन्मप्राप्तेस्तत्र योग्या अन्तरङ्गसम्बन्धाच्च दुष्टदृष्ट्यास्पदानि च ते ॥ १३ ॥

नामत्वेन प्राप्तावपि वैशिष्ट्योपवक्ष्या कुचादिप्रयोगः किमन्यत्सुक्येन सेकामिनिवेशेन च मुक्तकवराश्च तादृश्यवमानमाख्याञ्च अत्र कवराच्छयवमानेति कवराः पतमानेति पाठविकल्पो दृश्यते मलधियां दुर्योधनादीनामेव ननु साधूनां किमुत तद्विधदेवरादीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पुनाराहो गमनं वर्णयति—स इति । खल्य पत्न्यः भीमद्रौपद्याद्याः ताभिः सह ॥ १८ ॥

भीमजीवराववाचार्गकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

खल्येति । सख्यादयो भूयसा ब्रह्मघोषेण निर्ययुः तदा देवादयः पुष्पवर्षिणः तुष्टुबुध ॥ १३ ॥

किञ्च गन्धादिभिः खलकृताः नराः नार्यश्च विविधैः रसैः विलिम्पन्तोऽभिषिञ्जन्त्यश्च मिथो विजङ्गुः ॥ १४ ॥

रसानेवाह—तैलेति । पुष्पैः कर्तुमिस्तेलादिमिलिताः धारयोषितः पुनस्तैर्विलिम्पन्त्यः विजङ्गुः गोरसो दधिक्षीरादिः गन्धादकं चन्दनोदकम् ॥ १५ ॥

गुप्ता इति । दिवि यथा विमानवरैर्देव्यो देवपत्न्यः देवस्त्रियः तथानृदेव्यः राज्ञां स्त्रियो नृभिर्भेदेर्गुप्ताः रथादियानैरेतद्वभूथक्षणम् उपलब्धुं द्रष्टुं निजङ्गुः ता नृदेव्यः मातुलेयैः सखिभिश्च सिध्यमानाः समीडेन हासेन विकसन्ति वदनानि यासां ताः विरेजुः ॥ १६ ॥

ता इति । ता नृदेव्यः हताभिर्दकनोदनचर्मयन्त्रैः देवरान् पतिभ्रातृन् उत सखीनपि मिषिषुः खञ्ज तैः सिक्ताः क्लिप्तानि सिक्तानि अम्बराणि यासां ताः अत एव विवृणं व्यक्तं गात्रशरीरं कुचावूरुप्रदेशञ्च यासां ता औत्सुक्यात्तत्प्रयुक्तजलक्रीडातिशयात्सुकेश्यः श्लेष्म्यः कवरेभ्यः व्यथमानानि गलितानि मांसानि पुष्पाणि यासां ता रुचिरैर्विहारैर्मलधियां कामिनां क्षोभं विसृज्यमान्य कामोद्रेकमिति यावत् दधुश्चक्रुः ॥ १७ ॥

स इति । सन्तः समीचीनाः अम्बाः सन्त्यभ्येति तथा तं रथमाकटः सम्राट् युधिष्ठिरः क्रियाभिरङ्गाक्रियाभिः प्रयाजादिभिः क्रतुराट् राजसूय इव स्वपर्जाभिर्व्यरोक्त रराज ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपवरंज।यकी ।

रसैश्च हरिश्च हरिद्रादिरागजलैः ॥ १४ ॥

एतदेवाह—तैलेत्यादिना ॥ १५ ॥

नृदेव्यः राज्ञः एतदुपलब्धुं चक्षुर्विषयं स्थलं निरगमन्ति सन्धयः । देव्यः देवस्त्रियः मातुलेयैः सखिभिश्च ॥ १६ ॥

हतीभिः जलसेचनपात्रैः मलधियां विषयाविष्टानां रुचिरैर्भूषणैः समेताः ॥ १७—१८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

नृदेव्यः श्रीद्रौपद्याद्याः श्रीयुधिष्ठिरपत्न्यः मातुलेयाऽत्र पत्युर्मातुलेयः श्रीरुष्णसखलायश्च पत्युरेव भ्रातरः श्रीभीमादयः तनुख्या अन्ये च केचित् । देवरान् भीरुष्णभीमादीन् तनुख्यान्त्यांश्चेति ॥ १६ ॥

मलधियामेव न तु साधूनां किमुत तद्विधदेवरदीनामित्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

एवं केवललौकिकपराणां निर्गमनमुक्त्वा अलौकिकानामपि सह निर्गमनमाह—सदस्येति । त्रिविधाः अपि ब्रह्मणाः ब्रह्म-
घोषेण सह निर्गताः भूयसेति वाचापेक्षया ब्रह्मघोषस्यैव
निकटे जायमानत्वात् भूयस्त्वम् अलौकिकपञ्चकौ देवानामप्या-
गमनमाह—देवर्षीति । देवादय उपरिगच्छन्तः पुष्पवृष्टिं स्तोत्रञ्च
कृतवन्तः ॥ १३ ॥

ततः कामकलाभिः गच्छतामुत्सवमाह—स्वच्छकृताः इति । गन्धा-
दिभिः स्वच्छकृताः विविधैरसेः विविधैः स्तः तैलगोरसारदिभिः
हृष्टाः सन्तः कामकलाभिर्विजन्दुः याभिः सह जीलोपयुज्यते
तास्तेष्व विजन्दुरिति विमर्शः ॥ १४ ॥

साधारणीनां भेदेनाह—नैवगोरसेति । इदमर्थं देहलीप्रदीप-
वन पुष्पिर्घटैः प्रकर्षेण लिप्ताः ज्यमपि लिम्पन्त्यः वार-
योपितः वेद्यावराणां समूहो वारं नत्य योपित इति
धर्ममध्येपि लौकिकभाषात्वात् तथा वर्णनदोषः ॥ १५ ॥

ततो राजपक्षाणां निर्गमने विहरणमाह—गुप्ता नृभिरिति ।
गुह्यपार्णभिः पक्षातिभिः गुप्ताः एतद्वद्भूयास्यं कर्म देव्यः
राजस्त्रियः नरयानैः निर्गताः नरयानानां तासाञ्चोत्तमत्वं
हृष्टान्तेनाह—देव्यो यथा दिवि विमानवरेणिति । नृदेव्य इति
तासामपि लेपनादिलीलामाह—ता मातुलेयसंज्ञभिरिति ।
मातुलेयैः सखिभिश्च परिचिन्त्यमानाः मातुलेया एव वा
सखायः मातुलेयस्य भगवतः सखाभिरित्यपि व्याख्यानं सर्व-
राजां स्त्रीणां प्रकान्तत्वात् मातुलेयपदञ्च तासामेव मातुलेयं
गमयति न भर्तुर्मातुलेयं ता देवरानुत्सखीरित्यग्रे विरोधश्च
मातुलेयकथापण्ये उद्येष्टस्य कमिष्ठा देवरा मातुलेयाश्च
भवन्ति मातुलेयपदं पैतृवस्येत्याप्युपलक्षणं देवरेः सह
सखीणां परिहासविलासः लौकिकः सर्वदेशप्रसिद्धो न
निषिद्धः यथा राजभोग्याः पदार्थाः सर्वेषामुपयुज्यन्ते तथा
स्त्रीणामपि बाह्यालीलाः सम्बन्धिनामपि युज्यन्ते मातुलेय-
पदेन धर्मो विवाहो निराकृतः धर्मविवाहवतीनान्तु सुतरां
पतिव्रतनान्तु विलासा एव न भवन्ति सुतरामन्यैः सह
तस्मात् सुष्ठु मातुलेयैः सखिभिश्चेति तथापि सम्भृता
इति समीक्षा हार्स्यकसद्वदना इति पूर्वोक्ताभ्यो विशेषः
परिषेचनस्तु जलमध्येनतु मध्येमार्गे तत्रैव कमलानीव
विरेजुः ॥ १६ ॥

ता अपि प्रतिभोगिनां सेचनं चक्रुरित्याह—तां देवरा-
निति । त एव मातुलपुत्रा देवरा एव उतेति सखीनां भिन्न-
त्वाय इत्यः वंशचर्मकृताः स्वयञ्च ताः क्लिष्टाभराः सूक्ष्म-
वस्त्रपरिधानाद्विबुधगात्राः रसस्थानामपि दर्शनार्थं विशेषतो
निरूपणं कुचोरुमध्या इति शृङ्गारस्थानार्थाय तासां तथा-
वर्णनं मध्यं नामिस्थानं क्रीडोत्सुक्येन मुक्तं कबरं यासाम्
अत एव व्यवमानमाल्याः तासां दर्शनेन कम्पपीविर्भावो
भवतीति तेन प्रकारेण विशेषो वर्णनः दोषजनकत्वं व्यव-
स्थया दूरिहरति—मलधियाभिति । अजितान्तःकरणानामेव तद्-
र्शनेन क्षोभः अनेन कीर्तनश्रवणादावपि दोषः परिहृतः
वचिरैरिति रसाभासव्यातिरिक्तैः ॥ १७ ॥

ततो युधिष्ठिरस्य निर्गमनमाह—ससन्नाडिति । साम्राज्यं

कर्मणा तेनैव प्रादुर्बलिः पञ्चविधोऽर्थः सहस्रं दक्षममास्यमिति
सत्पदेन दान्तस्त्वमपि गच्छते सुवर्णालङ्कारोपेतं स्वपत्नीभिः
असाधारणभिः पूर्ववैलक्षण्यार्थमुक्तं तस्यालौकिकत्वमाह—
क्रियाभिर्नित्याभिः कृत्स्नानां वा कतुरादिवेति प्रकुरवेन
प्राप्तं लौकिकत्वं परिहृत्य कतुरादपि कोनजडत्वा
दृश्यते ॥ १८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

नृदेव्यो नृदेवस्य युधिष्ठिरस्य पत्न्यः द्रौपदीयौधेयीव-
तय एव एतत्सुखमुपलब्धुं यथा दिवि विमानवरेणैव-
स्तथैव रथादिभिर्निरगमन् मातुलेयेति यथा पशुर्माग्निनेत्रे भागि-
नेयशब्दः प्रयुज्यते तथैव पशुर्मातुलेयोपि मातुलेय उच्यते
तस्य देवत्वात्तेनैव सह परिहासोचितत्वात् ता देवरानुत्स-
खीनित्युत्तरवाक्यदृष्ट्या स एवात्र गृहीतः नतु यमातुलेयस्तेन
सह परीहासानोचितत्वात् तस्मात् मातुलेयः प्रसिद्धः कृष्ण
एव ततश्च मातुलेयैः कृष्णगद्गसारणादिभिः सखिभिर्मामा-
नादिभिश्च ॥ १४ ॥

इतीमिदं कनोदनविचित्रचर्मयन्त्रैः मलधियां पुष्पोचना-
दीनामेव नतु साधूनाम् ॥ १५—१७ ॥

स्वपत्नीभिर्जलविहारानन्तरमुत्थिताभिः जलविहारपूर्वकृत-
वर्णनमिदं वा हेयं क्रियाभिरङ्गक्रियाभिः कतुराह सशरीरो
राजसूय इव ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

सदस्यादयः भूयसा ब्रह्मघोषेण निर्ययुः देवादयश्च तदा
पुष्पवर्षिणस्तुष्टुः ॥ १३—१५ ॥

यथा दिवि विमानवरेणैव देवपत्न्यः तथा नृदेव्यः राज-
पत्न्यः नृभिर्गुप्ताः रथादिभिः निरगमन् निरगुः ताः मातुलेयैः
श्रीकृष्णगदादिभिः सखिभिश्च परिचिन्त्यमानाः समीक्षासेन
विकसन्ति वदनानि यासां ताः विरेजुः एतत्सुखमुपलब्धुमनुभूय
तद्भूमिरिति शेषः ॥ १६ ॥

इतीमिः उदकनोदनचर्ममयैर्यन्त्रैः मलधियां कामि-
नाम् ॥ १७ ॥

क्रियाभिः अङ्गक्रियाभिः कतुराह राजसूय इव ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

समासद् अतिवज और भी द्विजों में भेड़जन बड़ी
भारी वेदकी ध्वनि के साथ निकसते भय और देवता
अपि पितृ गन्धर्व लोग पुष्पन की वर्षा करत स्तुति
करते भय ॥ १३ ॥

सुगंध माला भूषण वस्त्रों से अलंकार किये ली पुष्प
परस्पर में कुंकुम लगावत और पिचकारीन से भिजोवत
अनेक प्रकार के । शृङ्गार रसों से विहार करते
भय ॥ १४ ॥

पक्षीसंयाजावभृष्येभरित्वा ते तमृत्विजः ।
 आचाम्स्तं आपयाञ्चुर्गङ्गायां सह कृष्णया ॥ १६ ॥
 देवकन्दुभयो नेदुर्नरदन्दुभिभिः समम् ।
 मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः ॥ २० ॥
 सस्नुस्तत्र ततः सर्वे वर्णाश्रमयुता नराः ।
 महापातक्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ॥ २१ ॥
 अथ राजाऽहते क्षौमे परिधाय स्वसङ्कृतः ।
 ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चाभरणाम्बरैः ॥ २२ ॥
 बन्धुजातिनृपान् मित्रसुहृदोऽन्यांश्च सर्वशः ।
 अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः ॥ २३ ॥
 सर्वे जनाः सुररुचो माणिकुण्डलसगुष्णीषकञ्चुकदुकूलमहार्यहाराः ।
 नार्यश्च कुण्डलयुगालकवृन्दजुष्टवक्राभयः कनकमेखलया विरेजुः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तेल गोरस सुगन्धजल हरवी सघन कुंकुमन करके
 पुरुषों से लिपाय मान देखाकी पुरुषों को तेल आदि
 लगावत् विहार करती भई ॥ १५ ॥

इस यज्ञान्त खान उत्सव को प्राप्ति के वास्ते स्वर्ग में
 रहने वाली देवांगना विमानन में बैठ के जैसे निकलीं
 तैसे ही पौधाओं से राक्षित राणी लोग रथादिकन में बैठ
 के निकलती भई और पति के मामा के पुत्रों से तथा
 सखियों से भीजी भई लजा सहित हास से विकसित
 मुक वाली होकर शोभा को प्राप्त होती भई ॥ १६ ॥

यस भीजने से शरीर कुचा ऊक मध्य जिनके दीजने
 लगे उत्कण्ठा से जुड़ा खुलने से जिनके जुझानते पुष्प
 गिरते हैं पताइश वे ली लोग डोहबीन से देवरन को
 को और सखान को मिजोवती भई इस रीति से मनो-
 हर विहारों से काम मल वासित शुद्धि वारन को शोभ
 करती भई ॥ १७ ॥

सुवर्ण की मालायुत अच्छे छोडा जुरे भये रथ में
 विराजमान चक्रवर्ती राजा शुचिष्ठिर द्रौपदी भद्रि पक्षियों
 के साथ इस प्रकार शोभायमान भय कि मानो कियामों
 के साथ सुचिमात्र राजसूय यज्ञ शोभित भया ॥ १८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषावर्दीपिका ।

पक्षीसंयाजो यागविशेषः अवभृथसम्बन्धि भावभृथश्च
 तैत्तिरीयः ताम्रजुष्टावैत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥

अहवे नृतेन आनर्चाधितवात् ॥ २२—२३ ॥

[१७४]

सुराणामिव रुक् कान्तियेषां माणिकुण्डलैः सहिताः
 सगुष्णीवादयो येषां ते कुण्डलयुगेनालकवृन्देन च जुष्टा वक्राभी-
 र्यसां ताः ॥ २४—२९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ गङ्गां गतस्यावभृथकृत्यं वर्जयति—पक्षीति । ते
 पूर्वोक्ताः भीक्षेपायनादयः ॥ १९ ॥

देवादीनां यथापूर्वं पुष्पवर्षणे भैक्ष्यम् ॥ २० ॥

ततस्तस्मात् शुचिष्ठिररूपनात्पश्चात् वर्णां ब्राह्मणादयः
 तत्र चाश्रमयुता आभिभिण इत्यर्थः । वर्णाश्रमाभ्यां युता इत्य-
 न्यजा अपि गृहीताः किन्तु तत्सहयोगस्तेषां न युक्त
 इति पश्चादेव ते देवाः, भीविष्णुपुराणे शतधन्वनो मयूर-
 जन्मस्यपि तस्मान्ने शुचिष्ठिराणां यतो यत्रावभृथतीर्थं
 किञ्चन भीयुचिष्ठिरादिभीवेदस्यासाध्यधिष्ठिते किमुततरां
 गाङ्गे किमुततर्मा साक्षाच्छ्रीकृष्णसनाये इतिभावः ॥ २१ ॥

अथानन्तरमेव ॥ २२ ॥

आविशब्दगृहीतानेव विवृणोति—बन्धुजातिनृपानिति ।
 बन्धुश्च भीकृष्णादीन् वातीन् भीभीष्मादीन् मित्राणि विरा-
 टादीनि सुहृदः सम्बन्धिनः द्रुपदादीन् नृपानिति सर्वत्र
 विशेष्यम् अस्यानुदासीननृपांश्च बन्धवादीनां यथापूर्वमेष्टुभेन
 तत्तत्क्रमेण पूजनं नारायणः “नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिना-
 मारमासि” इत्याद्युक्तमाहात्म्यः श्रीकृष्णः तत्परस्सन् तस्मीत्यर्थ-
 मितिभावः ॥ २३ ॥

जनाः पुमांसः ॥ २४ ॥

भीमशिरावचनार्थकृतमायचनचन्द्रमित्रिका ।

पक्षीति । पक्षीसंयाजाः यागविशेषाः अवभृथस्य सम्बन्धि-
आवभृथ्यं तच्च कर्म चरित्वाऽनुष्ठाय ते ऋत्विजः तं सत्राज-
माचान्तं कृताचमनं कृष्ण्या द्रौपद्या सहितं स्नापया-
ञ्जुः ॥ १९ ॥

देवेति । नराणां पुण्डुभिभिः समं सह देवानां पुण्डुभयो-
नेभुः देवान्यः पुष्पवर्षाणि मुमुक्षुः ॥ २० ॥

सस्तुरिति । ततः आपनानन्तरं चातुर्वर्ष्यचतुराश्रम्यवस्थाया-
अवस्थिताः सर्वे जनाः सस्तुः ज्ञानं वक्तुः तत्र कारणमाह, महा-
पातक्यपीति । यतः स्नानाग्नमहापातक्यपि किञ्चिदाहृत्यादि-
पातकाभ्युच्येत किंपुनरितरे पातकिनस्ततो मुखेरन्निति केमुख-
नयघोतनाथोऽपिशब्दः पापनिवृत्तये सस्तुरिति भावः ॥ २१ ॥

अथेति । राजा युधिष्ठिरोऽहते नूतने क्षीमे वक्ष्ये परिधाय
आभरणादिभिः ऋत्विगादीनामर्चयितवान् ॥ २२ ॥

बभूविति । मित्रामितिपुत्रवर्षे तत् नृपानित्यस्य विशेष-
णम् अभीक्ष्णं पुनः पुनः पूजयामास तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि
नारायणः परो यस्य सः सर्वस्य नारायणात्मकत्वमुक्तिरुक्त-
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सर्वरिति । सर्वे जनाः नराः सुराणामिव वक्राग्निर्येषां ते मणिकुण्डला-
दीनां हस्तः ततो मत्वर्यीयोऽयं मणिकुण्डलाभ्यां सहिताः जगादयो
येषामिति वा तथाभूता विरेजुः नार्यस्तु कुण्डलयुगेनालकहृदेन
च जुह्व्य मुक्त्व भीर्यासां तथाभूताः कनकमेकलयापलक्षिता
विरेजुः ॥ २४ ॥

भीमहिरावचनार्थकृतपदरत्नावली ।

पक्षीसंयाजावभृथ्याप्येहिमिदचरित्वा कृत्वा ॥ १९-२१ ॥
अहते अचोते ॥ २२-२३ ॥

भीमहिरावचनार्थकृतसुबोधिनी ।

अभिव्यक्तदद्यावान्तु सर्वैरेव क्रियामिर्निस्त्यामिः ऋत्विजां
वा यागाः नानाशास्त्रास्तु प्रकारमेवेन न भवन्ति इति पक्षी-
संयाजावासंख्याः साम्प्रतं प्रचरन्ति सहस्रान्ता वा तस्मिन्
पक्षे स्वतन्त्रतया पक्षीसंयाजाः पृथगेव क्रियन्ते आध्यादि-
द्रव्यैः आवभृथ्याश्च इष्टयः आवभृथ्यैः कर्मभिः चरित्वाऽऽचरणं
कृतिः ततस्त एव ऋत्विजः माचान्तं कर्मसमाप्यनन्तरं
आपयाञ्जुः अभिवेकविधिना अभिवेको मुखयैवेति
सकृष्णयेत्युक्तं मुख्याभिवेकीतिवाक्यात् गङ्गाध्यामिति अन्वय-
भाष्याभिवेकः ॥ १६ ॥

तस्य यागकृतिः सर्वसम्पत्ता जातेति आपयितुं देवदुग्ध-
भीनां वादनं नरदुग्धभयः लौकिकाः अभिलषितसमये नर-
दुग्धभिवादनं तदैव देवदुग्धभीनामपीति देवा इच्छानु-
सारिणो जाता इति आपयितुं सहस्रावो निरूपितः देवत्वसम्पा-
दककर्मापेक्षयापि राजसूयो महानिति आपयितुं मुमुक्षुः
पुष्पवर्षाणीत्याह— ॥ २० ॥

ततो राजसन्निधौ सर्वं एव सस्तुः कथितपापघ्नानां

तत्र प्रवेशाभावात् सर्वसम्पत्ता जना इत्युक्तं महासम्पत्ता-
महापातक्यपीति । सद्यः ज्ञानानन्तरमेव अक्षुण्णसमाप्यते
मन्वन्तुव्या जातिष्वेत् शतो रावः लौकिकोत्कर्षार्थमक्षुण्ण-
माह—अथेति । एतावत्कालं त्वनलकृतः नियमे न्यस्तमूक-
त्वात् अहते नूतने क्षीमे लौक्यं वै क्षीममिति लोभेन वरदत्ते
एव परिधाय अलकृतो जातः ततोऽप्यामपि ऋत्विगादीनां
असमानवेषान् कृतवान् ॥ २१-२२ ॥

यथायोग्यं वभूविति नृपान् मित्रान् सुहृदश्च अर्चयित्वा
नृपान् सर्वप्रकारेण पूजयामास कालो न निवामकः किन्तु पुनरा-
प्येति आपयितुं अभीक्ष्णमित्युक्तं पूजयामासेति विविक्तः
ननु लौकिकम् अनेनास्मिन् प्रकरणे रावः केवलकालं वैदिकी
वेदा अभ्येषां लौकिक्येति । ननु विहिताः परिच्छिन्ना एव
भवन्ति यागाङ्गभूताः किमिति सर्वानेव पूजयामासेत्याह-
ज्ञायामाह—नारायणपर इति । तस्य भगवत्पूजयामेव सर्वस्य
तेन तदात्मकाः सर्वरिति । अजया सर्वपूज्यं पूजयामा-
समुक्तिः ॥ २३ ॥

राजपूजितानां सर्वेषां शोभामाह—सर्वे जना इति । अन्व-
यस्य शोभो निवृत्तः इच्छापूर्णादाभरणैश्च कान्था सु-
वर्णो जाताः तत्र हेतुभूतं विशेषणं मणिकुण्डलेति । मणि-
कुण्डले युक्ते राजः उष्णीषं कम्बुकं पुण्ड्रमण्यवर्णम्
महासूर्यश्च हारो येषां नार्यश्च तथाऽलकृताः चकारेण तत्र-
मौकिः विशेषमाह कुण्डलयुगेनालकहृदेन च जुह्व्य वक्रा-
ग्न्यासां सुतरां कनकमेकलया विरेजुः एतद्वत्सालौकिकी
शोभा ॥ २४ ॥

भीमहिरावचनार्थकृतसाराध्यायिनी ।

पक्षीसंयाजो यागविशेषः आवभृथ्यानि अवभृथसम्बन्धि-
कर्माणि च तैश्चरित्वा ताम्यनुष्ठायेत्यर्थः ॥ १९-२४ ॥

भीमहिरावचनार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पक्षीसंयाजा यागविशेषः आवभृथ्यानि अवभृथसम्बन्धि-
कर्माणि च तैः चरित्वा ताम्यनुष्ठायेत्यर्थः । माचान्तं कृता-
चमनं कृष्ण्या द्रौपद्या सह आपयाञ्जुः ॥ १९-२१ ॥

अहते नूतने ॥ २२-२३ ॥

सुराणामिव वक्राग्निर्येषां ते मणिकुण्डलाभ्यां सहिताः
जगादयो येषां ते कुण्डलयुगेनालकहृदेन च जुह्व्य वक्रा-
ग्न्यासां ताः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

पक्षीसंयाजनाम यह और अवभृथ कर्मों का अनुष्ठान
करायकर ऋत्विज लोग आचमन किये राजा युधिष्ठिर
को द्रौपदी के साथ गङ्गाजी में स्नान कराते भवे ॥ १९ ॥

उस समय में अनुष्ठान की पुण्डुभियों के साथ
तान की पुण्डुभी बजती भई और देवता ऋत्वि विष्टु में
प्रांने पुष्प की वर्षा करी ॥ २० ॥

सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद्गतउत्तरः ॥ ३० ॥

नच तेन स्वातन्त्र्यमङ्गाच्छीकृष्णस्य तत्रानिष्ठाशङ्कया
प्रत्युत भक्तप्रीतेरेव तत्प्रीतित्वात् प्रीतिरेवामुदित्याह—भगवा-
नपीति । परमस्वतन्त्रोऽपि तत्र इन्द्रप्रक्षे मितरां भीमहिषीवर्ग-
साहित्यादिना भवात्सीत् यतस्तस्य परमभक्तस्य भीयुषिहि-
रस्य प्रियङ्गुरः ननु द्वारकावासिनामपि शिरशिरहातुराणां
प्रियाचरणं योग्यं तत्राह—प्रख्याप्येति । तेवामाश्वासनार्थमेवेति
भावः । ननु तेषां प्रस्तापनेन कथं तेवामाश्वासनं स्यात्तत्राह—
स्वान् स्वांशभूतानिति भीमपुङ्गवस्य द्वारकायां कृतत्वात्
साम्बादीनित्युक्तं साम्बादिभिः पुत्रैस्तु तन्मातरोपि गृह्णते॥२६॥

श्रीमद्गीतासुप्रसिद्धाभिप्रेतव्यमिति ।

मनोरथमहर्षिर्वाच्यं यत्ने विभूतीर्भवत इत्यारभ्य तदेवैव
मन्तव्यमिति श्रुत्वा तत्तत्कालेन कृष्णेन हेतुना सम्यक्
सुखेन सम्पूर्णतया बोधीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीतासुप्रसिद्धाभिप्रेतव्यमिति ।

अथेति । महर्षीणं सुखभावः सद्भूतिर्वाच्यं यत्ने
गायः पूजिताः सन्तः हे नृप ! तमनुष्ठाय तदनुष्ठायपादायेत्यर्थः
अथानि अथुहानि यत्ने ॥ २५—२६ ॥

हरिदासस्येति । राजसूयमहासूयं प्रशंसन्तो नाप्यत्र
यथा मर्त्योऽनुते पिबन्त्युपैति तद्वत् ॥ २७ ॥

तत इति । सुहृदश्च सम्बन्धिनो हार्तीश्च वाच्यार्थं जिग-
मिषुः प्रेम्णा निवारयामास स्वागादिभ्योवात्मानः दीनः
स्वागमसहमान इत्यर्थः । प्रेम्णा च श्रीकृष्णं निवारया-
मास ॥ २८ ॥

भगवानपीति । तस्य पुत्रिष्ठिरस्य त्रिविक्रः त्रिविक्रीर्गुः
कुशकलीं द्वारकां प्रति साम्बादीन्पुत्रीराजं प्रत्याप्य प्रत्याप्य
सर्वं तत्रैवान्वाति कतिचिदिनानि अवासीत् उचितवाद् ॥ २९ ॥

इत्यमिति । सुहृदस्तत्तुमशक्यं मनोरथं राजसूयविक्रीर्वा-
च्यं महर्षिर्वाच्यं कृष्णेन कर्मचारिण्यानीयेन समुत्तीर्य गतज्वरो
निश्चिन्त आसीत् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवत्सुप्रसिद्धाभिप्रेतव्यमिति ।

अथ भिन्नप्रक्रमेण समागतानां निर्गमनमाह—अथर्विज
इति । अग्रे वक्ष्यमाणमानमङ्गः प्रत्यापासिपर्यन्तं मध्ये केना-
प्येन न्यूनतायां तेनैव दुष्टानां सन्तोष इति न मात्सर्यं
बुद्धिं भवेदिति प्रपत्तिपर्यन्तं वर्णना महाशालाः ओत्रियाः
तेषामेवार्थिज्यं सहस्रास्तु ब्रह्मादिनः त एव सर्वशाः एवमुभये
अपेक्षितधर्मयुक्ता निरूपिताः अन्ये विप्रादपः तेषामागमनमेव प्रयो-
जकं तदाह ये समागता इति ॥ २५ ॥

तथा देवादीनामपि ते सर्वे पूजिताः अन्तः सुदा अ-
थानि ययुः नृपेति सम्बोधनं समाप्तौ सन्तोषाय ॥ २६ ॥

तेषां मानसं कान्तिकं चोक्त्वा वाचनिकमाह—हरिदास-
स्येति । राजयैः स्वधर्मनिरतस्य हरिदासस्य च प्रमाणप्रमेय-
बलपुष्टस्य तत्रापि राजसूयस्य तत्रापि महोदयं अत एव
प्रशंसन्तः स्वयमेव नैवातुप्यत् अन्येकस्याधिर्णनायां तद्विच्छा-
धूर्त्तां निवृत्तिरपि भवेत् इदंस्तु कार्यमेवेति निरन्तरं प्रशंसा
प्रतिज्ञास्तु उक्त्याधिक्याय ब्रह्मास्तमाह मर्त्यो मरणधर्मी
अमृतं स्वादिष्टं मरणनिवर्त्तकञ्चेति अनुभवपर्यवसानार्थं
उक्तवाङ्म निवर्त्तते अत्रापि तदासक्त्या वर्णनायां यो यच्छब्द-
इति न्यायेन राजसूयसम्पादकत्वात् अनिवृत्तिर्युक्ते-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीकृष्णं वारुण्यं विशेषतो वक्ष्यमिति साधारणमुच्य-

त्येन श्रीमेति साधारण्यं तदेतुं वारुण्यं साधारण्यं
तत इति । भगवद्विष्णुर्वाच्यं यत्ने ऽनर्थांमे भविष्यतीति सुखेन
मिवापि ज्ञानाभिप्रेतं विद्याः वाच्यं वाच्यं बोधिकां ज्ञेयैति
वागममेव वाच्यं परिचर्यावामेव व्यापृताः न ह्येव
भोगं प्राप्नुवन्तः । अतः सम्मर्दे निवृत्ते सह श्रीमेति
केहेन तेषां आपनमित्यर्थः कृष्णमेति विशेषार्थमुक्तं बहुकाय-
आपनं सुखयति स्वागतात् इति ॥ २८ ॥

सर्वे वाच्यं वाच्यं भविष्योपासनं विद्याः भगवतस्तु कान्ति-
मन्तरमप्यसीति कदाचिदिति आद्यकथाह भगवाचेति अ-
त्यप्रतारणे तत्रैवावासीदिति एककारेण सभार्यस्य वक्ष्य-
निरूपिता कार्यान्तारायै अप्रतिनिधितया अन्वाप्य प्रका-
पितवानित्याह प्रकाप्येति भगवति विद्यमाने रक्षाविक-
सस्य द्वारकायां भवेत् तत्रैकेन द्वयं न विध्यसीति रक्षा-
युधीराजं विद्यासायै साम्बादींश्च प्रकापितवाद् तच्च भगवा-
नतः समर्थं आनमाह कुशकलीमिति कुशो दैत्य इति उक्तां युधी
दैत्योपद्रवसम्भवः ॥ २९ ॥

यागपूर्वं मध्ये अन्ते च वाच्यंभीषितं तावद्वाच्यं आ-
मिति राजसूयसुपसंहरति—इत्थं राजेति । राजेति स्वर्ग-
वत्त्वं धर्मसुत इति बीजशुद्धिः मनोरथ एव महानर्थाः मह-
त्वात् प्रातिवन्धकनकसज्जावाच्यं अत एव सुहृदस्तुमर्त्यः
स्वस्यापि परं कृष्णेन समुत्तीर्य गतमानसज्वर आसीत्
यथा वेष्णवधर्मैः स्वसाधिकं समुद्रं निक्षिप्य उक्तीर्णं निवृत्ते
भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवत्सुप्रसिद्धाभिप्रेतव्यमिति ।

महाशालाः परमकुलीनाः ॥ २५—३० ॥

श्रीमद्भगवत्सुप्रसिद्धाभिप्रेतव्यमिति ।

महत् शीलं तेषां ते ॥ २५—३१ ॥

माया टीका ।

अनन्तरं महाशीलस्वभावादे कृत्विज समातद् ब्रह्मादी-
ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र तथा माये मय राजा-
लोग ॥ २५ ॥

देवता कृत्विजः पितृ बन्धवादी तथा भूतान् कृत्विज
लोकपाल एवैव पूजाको प्राप्त होकर राजाको पूजा करे
नृप ! अपने २ धामनको चले गए ॥ २६ ॥

श्रीकृष्ण के दास राजा पुत्रिष्ठिर के राजसूय महोत्सवकी
प्रशंसा करत तब नहि मय कि जैसे अनुष्ठान अनुष्ठान पाव
करत तबनहि होता ॥ २७ ॥

अनन्तर राजापुत्रिष्ठिर विद्योग होनेते मयजीत तथा
सुहृद सम्बन्धी वारुण्य श्रीकृष्णकी वम से विद्याकाव्यमा-
मया ॥ २८ ॥

एकवाऽन्तःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ।

अतप्यद्राजसूयस्य महित्वञ्चाव्युत्तमनः ॥ ३१ ॥

यस्मिन्नरेन्द्रवितिजेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्मीर्नाना विभान्ति किल विश्वसृजोपकल्पाः ।

ताभिः पतीन् द्रुपदराजसुतोपतस्थे यस्यां विषक्तहृदयः कुरुगडतप्यत् ॥ ३२ ॥

यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं भ्रोणीभरेण शनकैः कणदङ्घ्रिशोभम् ।

मध्ये सुचारु कुचकुङ्कुमशोणहारं श्रीमन्मुखं प्रचलकुण्डलकुन्तलाढ्यम् ॥ ३३ ॥

सभयां मयकलसायां कापि धर्मसुतोऽधिराट् ।

वृतोऽनुजेर्बन्धुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥ ३४ ॥

आसीनः काञ्चने साक्षादासने मधवानिव ।

पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च वान्वभिः ॥ ३५ ॥

तत्र दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप ।

किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन् रुषा ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! युधिष्ठिर के प्रिय करनेकी इच्छा कर भीकृष्ण भगवान्भी साम्ब के भावि लेकर मधुवीरनको डारका के प्रति भेज कर भाप वहाँदि वास करते भए ॥ २६ ॥

इस प्रकार धर्म पुत्र राजा युधिष्ठिर अत्यन्त दुस्तर राजसूय समाप्ति के मनोरथ रूप समुद्र को भीकृष्ण कर के सम्यक् प्रकार तीर कर निश्चिन्त होगया ॥ ३० ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अव्युते आत्मा यस्य तस्य ॥ ३१ ॥

नरेन्द्रादीनां लक्ष्मीलक्ष्म्यो विभूतयो विश्वसृजा मयेनोपकल्पाः विरचिताः ताभिः सह कुराद् दुर्योधनोऽतप्यत् ॥ ३२ ॥

महिषीसहस्रमिति बहुस्वोपलक्षणं कणजिरकाभिभिः शोभा यस्य मध्ये सुचारु सुचारुमध्यमित्यर्थः । कुचकुङ्कुमेः शोभाः द्वाराः यस्य तत् भीमन्ति मुकुटैर्मि यस्य तत् चलेः कुण्डलेः कुन्तलैश्चाङ्गं सम्पन्नमशोभतेतिशेषः ॥ ३३ ॥

अपि कदाचित् स विरेजतिशेषः । स्वस्य चक्षुषा द्वितीयादित्यापकेन ॥ ३४-३५ ॥

मानी साहजिकः किरीटश्च मालाश्च विद्येते यस्य सः अविशदिवेश क्षिपन् द्वासीदीनधिक्षिपन् ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोशामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं दुर्योधनस्यानुतापवीजत्वेन भीयुधिष्ठिरस्य राजसूयं वर्णयित्वा द्रुपदसमोरथाने हेत्वन्तराह—एकदेत्यादिना तद्वशे-
त्वात्तेन । एकदेति महाभिमानिनस्तस्य प्रायो निजधिविर एव

[१७५]

स्थितिर्बोध्यते ततश्च एकदा नित्यतत्प्रवचनमात्सर्व्योद्दीपित-
तया कदाचिदागतौ सत्यां श्रियं साम्राज्यलक्ष्मीं राजसूय-
सम्बन्धिमहित्वं प्रभावं प्रतिष्ठाञ्च वीक्ष्येति पूर्वं राजसूयसमये
लोकसम्मर्दादिना कार्यव्यग्रतया च नात्यवधानं कृतवान्
मधुनातु नस्तदपगमे विशेषतो हङ्गल्यर्थः । अतप्यत साक्षादेव
तापं व्यञ्जितवानित्यर्थः । भीयुधिष्ठिरस्य तु सा भीः तच्च
महित्वं युक्तमेव न च तत्रगर्वादिशेषोऽभूदित्याह—अव्युते
सर्वैश्चर्यसर्वमाधुर्यपरिपूर्णं भीकृष्ण आत्मा विसं यस्य
तस्येति ॥ ३१ ॥

तत्र राजसूयमाहारम्यं दर्शितं श्रियञ्च दिग्दर्शनयोपदिशं-
स्तद्धेतुं तत्तापमनुवदति—यस्मिन्निति । अन्तःपुरे नानाविधाः
विशेषेण नरेन्द्रादेरलक्ष्मीतोप्याधिक्येन भान्तिस्म किल निश्चये
तत्र हेतुः विश्वसृजा मयेन सभानिर्माणद्वारा किं वा विश्व-
कर्मणोपकल्पाः तेनैव पुरनिर्माणान्न पति भीयुधिष्ठिरं पतीनिति
वित्तसुखः द्रुपदराजस्य सुतेति तद्यच्च एव तस्याविर्भावसूच-
नेनालीकिकरूपगुणादिमत्त्वं सूचितं तस्यां पूर्वोक्तायां श्रियां
विषक्तहृदयो मात्सर्व्योदिना आविष्टचित्तः कुरादिति कुराणां
राजाऽहमेवेत्यभिमानेन मात्सर्व्योदवादितिभावः ॥ ३२ ॥

किम्बहुना “रेमे रमाभिर्मिजकामसम्प्लुतः” इत्युक्ताया
भीकृष्णलक्ष्मीरूपास्ता एव यत्र स्वयं कलमि स्मेत्याह
यस्मिन्नुदति । तदा राजसूयानन्तरं मधुपतेः स्वयं भगवद्भुः
भीकृष्णस्य भ्रोणीभरेणोपलक्षितम् अत एव शनकैः कणजिरकाभिभिः
शोभा यस्य तत् भीममुक्तत्वे हेतुः चपलेति तेनाप्यपि
सीम्भर्यादिकं बोध्यते ॥ ३३ ॥

एकदेत्यादिकं विदुषोति—सभायामित्यादि वदभिः । तत्र
सभायामिति युग्मकम् । पूर्वोक्तायां सभायामासीनः मयकलसाया-
मिति परमाद्भुतत्वमभिप्रेतं तन्नोकं सभापर्वणि—

“सभा तु सा महाराज शानकुम्भमयहम् ।

भीमजीवगणेश्वामिकृतवज्रवतोषिणी ।

दशकिष्कुसहस्राणि समस्तावायनामवत् ॥

यथा बह्वैयार्कस्य सोमस्य च यथैव भाः ।

आजमानाः तद्यत्पर्यं बभार परमं वपुः ॥

इत्यादि. किञ्च-

"तां ह्य तत्र मयेनोक्ताः किङ्करा नाम राज्ञसाः ।

सभामष्टौ सहस्राणि रक्षन्ति च वहन्ति च ॥"

इत्यादि. भविराट् सम्राट् तथाप्याभिमानाद्यभावेन सज्जर्मपरत्वं सूचयति धर्मसुत इति तत्रैव हेतुः स्वच्छुपेति अभ्यसैः यद्वा स्वे स्वीये च चक्षुषी यस्मिन् तेन यद्वा स्वे आत्मस्य च चक्षुषी यस्य तेन यद्वा स्वच्छुपेति यथा चक्षुर्वेना न तादृश्यपि सम्पत्सुखकरी तथा तं विनोति रूपकेण प्रतिपादितम् अहो किं वाच्यं मघ-
वानिगेति परमेष्ठितुल्यसम्पत्त्यापि सेवित इति ॥ ३४-३५ ॥

तत्र तस्यां सभायां मानत्वादेव निजविभूतिबोधनार्थं किरीटमालां प्रशंसायां मत्स्वर्णीयः तेन तयोर्महाधनत्वं बोध्यते किञ्च वीरत्वदर्शनार्थमसिहस्तः किञ्च सहायप्रदर्श-
नार्थं भ्रातृभिः परीतः अत एव मानो कथा भिषञ्च नितरा-
मसङ्गोचमावेशात् हे नृपेति ! मानिनामांशश्च स्वान्वेषेन भावः । अत एव हार्त्वादिभिर्मयादिनाभिगमनाद्यभावाज्जलादि परिचायकाभावेन किं वा अभ्यस्तस्यापि वर्त्मनः प्रगाढमात्म-
व्याधिसंरम्भापरित्यागेन विंशतस्तु सभापञ्चकं सभाशोभा-
दर्शनार्थमितस्तातो भ्रमणेन तत्रापपरिचयाद्व्याकुलनादकं श्रेयं तत्तद्विशेषणञ्च जलास्तःपतन किरीटादिप्रशंस्य तथा तादृशस्यापि पतनादिना श्रीढाभरस्य च घातनार्थमिति विहू ॥ ३६ ॥

भीमवर्शनस्रिभूतशुक्लपक्षीयम् ।

यस्मिन्पुरे लक्ष्मीः सम्पदः तामिरुपलक्षिताः पतीन्
कुकराट् दुर्योधनः ॥ ३२ ॥

अधुपतेः कृष्णस्य महिषसिहस्रम् आस्ते इत्यर्थः । अनेन महर्षेण कथितं तस्मिन् अन्तःपुरे भियं दृष्ट्वा दुर्योधनः अत-
प्यविति पूर्वोक्तम् ॥ ३३ ॥

स्वच्छुपा नेत्रभूतेन ॥ ३४-३७ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एकदेति । अभ्युते भगवत्प्राप्ता मनो यस्य तस्य युधिष्ठिरस्य अन्तःपुरे भियं सम्पदं राजसूयस्य महस्वज्वालोक्य दुर्योधनोऽतप्यत् तस्मै मनसि परितापं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अियमेव प्रपञ्चयन्तरपितामह-यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । यस्मिन्नन्तःपुरे विश्वकर्मणोपकृताः रचिताः नानाविधाः नरेन्द्रादीनां लक्ष्मी-
भोग्यभोगोपकरणभोगजानादिलक्ष्यः भास्ति हृपदराजसुता द्रौपदी तामिहलक्ष्मीभिः पतीन् युधिष्ठिरादीनुपतस्ये पर्यवरत यस्यां हृपदराजसुतायां विषकमासकं दृश्यं यस्य सः कुकराट् दुर्योधनोऽतप्यत् ॥ ३२ ॥

यस्मिन्निति । तत्र दुर्योधनपरि(दोष)भावकात्वे युधिष्ठिरस्य पुरे यदुपनेः श्रीकृष्णस्य महिषसिहस्रं पक्षीलोचनं पति-
(हारा) तापावहत्वेन भास्तेति शेषः । सहस्रमिति दुर्योधनस्य कथंभूतं शोणीभरेण नितम्बमरेण शनकैः कणभिः चरणाभरचक्रैर्न-
पूर्वकं चलन्निरुद्धमिभिः शोभा यस्य तत् मध्ये सुखाय आरम्भमितिर्त्यर्थः । कुक्कुटुमैः शोणा रक्षाः हाराः यस्य तत्-
भीमसि शोभायुक्तानि मुक्तानि यस्य तत् चपलेः कुक्कुटैः कुक्कुटैः आत्मं सम्पन्नम् ॥ ३३ ॥

सभायामिति । कापि कदाचित् मयेनैव दत्तायां मयविद्यायां इति पाठे विद्याप्रभावरचितव्यामित्यर्थः । स्वच्छुपा हितादित्यदि-
केन श्रीकृष्णेन च परितुतो रेजे इति शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्चासीन इति । पारमेष्ठ्याभिया चतुर्मुखसम्पत्सहसाभिया जुहः सेवितः इन्द्र इवासीनः उपविष्टवान् ॥ ३५ ॥

तत्रेति । किरीटमालेऽस्य स इति तथा मानो साहस्यारः भस्तिः सङ्गः हस्ते यस्य सः भ्रातृभिः दुश्शासनादिभिः परीतः परितुतः नृपान् क्षिपन्निवन् तत्र सभायां न्यविशद्विवेश क्वन्ति त्रान्ते द्वात्पाकात् क्षिपन्निवन्त्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

यस्मिन्पुरे विश्वसृजा कृष्णेन तस्मिन् तामिः भीमिः सह
हृपदराजसुता पतिमुपतस्य इत्यन्वयः ॥ ३२-३३ ॥

स्वच्छुपा स्वदीप्तभूतेन ॥ ३४-३५ ॥

[सूक्तं] उपास्यमानो विप्रेन्द्रैर्नानादेशसमागतैः ।

दोषयमानोऽथवलीर्वालयजनसङ्कुलैः ॥

रराज राजशार्दूलोद्विधिवेपतिर्यथा ॥ ० ॥

वालभ्यजनसङ्कुलैः चामरस्तिमितचायुभिः दोषयमानो धीम-
मानः ॥ ० ॥

(भीमद्विजयवज्रजतीर्थकृतपदरक्षावली ॥ ३३ ॥)

विप्रेन्द्रभ्यासेषु शास्त्रवचनमाहात्म्यं कथयति-तथापि कुमार-
हरणहेतुदुर्योधनस्य तेजःशक्तिश्च यकि तत्रेत्यादिना-तत्र सभायाम् ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

अनः परं भूभारहरणाख्यं भगवत्परिचयं कर्तुं दुर्योधनमान-
भङ्गमाह-एकदेति । दुर्योधनादिष्वपि मीमादयो अत्रा-
पुरे गताः वैद्योऽपि कर्मणि कृतानि त एव विताः पूर्वोक्त-
वेशात् न मात्सर्वोत्पत्तिः पञ्चाक्षुः सहजदीपाविर्भावमात्रस्य-
जातमित्याह-तस्यान्तःपुरे भियं श्रीकृष्णं धनरुपायं दृष्ट्वा
वैदिकोक्तं राजसूयस्य दृष्ट्वा मध्युतात्मन इति मन्त्रादित्यर्थः
दृष्ट्वा मार्गवचसम्पत्तौ स्वास्यापि युधिष्ठिरतुल्यत्वं मन्त्रमात्र-
भित्तयमप्येकस्याप्यभावात् अतप्यत् ॥ ३१ ॥

तत्र धनकृतां भियं वर्जयति-यस्मिन्निति । नरेन्द्रादीनां लक्ष्मी-

श्रीमद्भगवद्गीता चतुर्थोऽध्यायः ।

राजा । तेषां सम्पत्तिर्नानुचो विनिजेन्द्रा इत्यभेदाः तेषां सम्पत्तिराहुरा मायाभिप्रायाः सुरेन्द्रा देवभेदाः तेषां सम्पत्ति-
रकीर्तिर्वा विधिना ताः सर्वा अपि नानाविधाः ताः सर्वा
वचनमोक्षपुरं विनापि किञ्चित् प्रमाणं ननु प्रमितिगताः
कथं मनुष्ये सर्वा जाता इत्याशङ्क्याह—विश्वसृजोपहृता
इति । भगवता नृत्वा रचिताः तेन तत्तदपेक्षयाप्युत्कर्ष उक्तः
ताभिः सृष्टिभिः सह स्वपक्षीयं नृपद्वाराभ्युता उपनश्ये
ततः किमेतं भाह—यस्यां विश्वकद्वय इति । सर्वोत्कर्षोऽयमर्थः
यथाकथञ्चिद् भातः यथा पञ्चमिर्युज्यते तथाऽस्माभिरपि
भाक्कथामिति तस्येच्छा अतस्तस्यां विश्वकद्वयः कुरुगद्
तद्विनिर्वाणसर्वविषययुक्तः अतप्यत् परमं वा कामसम्पादं प्राप्त-
वान् ॥ ३२ ॥

एवमाशङ्क्यो दीवो वर्णितो मोहं वर्णयितुं भगवत्सम्बन्ध-
कीलां तत्र वर्णयन्नि-पक्षिति । तदा ननु दर्शनसमये मनु-
ष्यतेर्मगवतः व्यामोहकस्य कोटिकन्धर्परूपस्य महिषीसहस्रं
वदन्ती इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः भगवतोपि कामपूरकत्वेन
बाहुल्यात् मोहकत्वं निकषितं मोहककरणमिव विशेषणमाह-
श्रीमतीमरेति नितम्बभारेण शनैः कण्ठावधूतो नृपरा-
दिभिः शोभा यस्य नृपुण्डरीकं तच्छब्दो वा व्यामोहक
इत्यर्थः मध्ये सुचारु यत् कुचकुङ्कुमं मनेन प्रकारविशेषेण
संयोजितं कुचकुङ्कुमं निकषितं मकरिकापत्रमध्ये कुङ्कुमं निक-
षितमिति अतिसूक्ष्मवस्त्रव्यापधानं रसजनकमेव न दृष्टिप्रति-
बन्धकं तेन मोहार्थवर्णनमुपपद्यते तेन यः शोभो हारः कमल-
ध्वजाणीव तन्मध्ये श्रीमन्मुखं कार्यावेशो भावार्थं वा चल-
कुण्डलकुण्डलैः भावं मध्ये सुचार्विति मित्रं वा प्राप्तस्त्रिय
अवेक्षयापि मण्डलीनां कविमन्वादिनामप्युक्तद्वत्वात् ॥ ३३ ॥

एवं स्त्रीणां मोहहेतुत्वमुक्त्वा नरदेवकृतमोहहेतुं साम्पाद्य
देवकृतं स्थानतो मोहहेतुमाह—समायामिति । मयेन विशेषतः
एतदर्थमेव हृता सभा काचि कालस्यापि तथाकथं धर्मसुतः
अर्थावधर्ममङ्गं करिष्यतीति सूचितम् अथिराडितिसामर्थ्यं
वृत्तानुगैर्धर्मधुमिष्येति सहायः कियामवः क्षान्तिकिराकपं सहाय-
माह—हृन्मेनापि स्वचक्षुषेति । मनेन दुर्योधनावेक्षयापि भग-
वतः सम्मानना भगवत्कृतमेव प्रमाणमिति सूचि-
तम् ॥ ३४ ॥

तस्य दुर्योधनप्रदर्शनार्थं विशेषतः सिंहासनस्थितिमाह
मासीन इति । सुवर्णसिंहासने सर्वोत्कर्षं प्राप्य मधवानिव
मासीनो जातः साक्षादासन इति भासनशक्तिसत्त्वेन स्थापिता
अगुणैकपदारमेष्ठ्यभिवापि जुष्टः बभूविः स्तूयमानः इति
भाष्योक्तिः ॥ ३५ ॥

एवंविधे सम्ये दुर्योधनः समागत इत्याह—तत्रेति । सोऽभि-
मानी सः येषकं कर्तुं मध्यांसां वा अजयितुं आपयतीति
प्रापुमिः अहितः असम्मतं युधं वा करिष्यामीति वा निमित्तं
किपुत्रितस्तः सर्वोद किरीटमासीभूत्वा मसिहस्तः प्रायेण
कश्चिन्नारयितुमिच्छन्विद्यत्तु वेति कौकिकम्भावेनापि तस्याऽऽ-
शङ्क्योक्तम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता चतुर्थोऽध्यायः ।

दुर्योधनमानभङ्गप्रकारमाह—एकदेति । अक्युतात्मनः कृष्णा-
सकमनसः ॥ ३१ ॥

नरेन्द्रादीनां लक्ष्यः सम्पदो नानाविधाः भास्ति विश्वसृजा
मयेन उपहृताः विरचिताः नामिलक्ष्मीभिः सहिता द्रौपदी
यस्यां बाहु लक्ष्मीषु विश्वकद्वयः मात्सर्यविष्टचित्तः कुरु-
राट् दुर्योधनः ॥ ३२ ॥

महिषीणां सहस्रं सहस्राणि भीमस्ति मुक्ताणि यस्य तत्
व्यराजतेति शेषः ॥ ३३ ॥

स्वस्य चक्षुषा हितहितज्ञापकेन कृष्णेनापि वृतः व्यरोच-
तेति शेषः ॥ ३४—३५ ॥

क्षिपन् द्वाःस्थादीनाकोशम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता चतुर्थोऽध्यायः ।

लक्ष्मीलक्ष्यः विश्वसृजा मयेनोपहृताः संस्थापिताः कुरुराट्
दुर्योधनः ॥ ३२ ॥

कणाक्षिरक्ष्मिभिः शोभा यस्य तत् कुचकुङ्कुमैः शोभाः
हाराः यस्मिन् तत् भीमस्ति शोभायुक्तानि मुक्ताणि यस्य
तत् चलेः कुण्डलैश्च भावं सम्पन्नम् अशोभतेति शेषः ॥ ३३ ॥

चक्षुषा देयोपादेयबोधकेन च वृतः आसीत् इत्युत्तरणा-
न्वयः ॥ ३४—३५ ॥

क्षिपन् द्वाःस्थादीनामिति शेषः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

एक समय श्रीकृष्ण के विषय में जिस बारे राजा
युधिष्ठिर का रणमास में सम्पत्ति को और उसके राज-
सूय महिमा को देखकर दुर्योधन तपायमान होता
मथा ॥ ३१ ॥

जिस अन्तःपुर में मयकी रानी भई राजानकी देवराजान
की देवराज की अनेक प्रकार की लक्ष्मीन का प्रकाश
होरहा है उन सम्पत्तिओं के साथ द्रौपदी युधिष्ठिर आदि
पात्रों पतीन की सेवा करती रही जिस द्रौपदी में आसक-
क्षित होकर दुर्योधन तपाय मान होता मथा ॥ ३२ ॥

उसी समय जिस अन्तःपुर में नितम्ब के भार के धीरे-
चलने वाली और पग पैजनीन के शब्द से शोभायमान
चरण वाली मनोहर मध्य वाली कुचान के कुङ्कुमा की
झलक से रक्तहार वाली शोभायमान मुख वाली चपल
कुण्डल और अलकावली की सम्पत्ति वाली श्रीकृष्ण की
अनेक महिषीये शोभा को प्राप्त होती भई ॥ ३३ ॥

उसी अन्तःपुर में मय दानवकी रानी भई सभा में कदा-
चित् मनुज और वन्धुओं समेत तथा नेत्र के समान हित
महित के ज्ञापक श्रीकृष्ण के समेत धर्म पुत्र चक्रवर्ती
राजा युधिष्ठिर दृष्ट चक्रवर्तीकी सम्पत्ति लेवित और वन्धी-
जनों से स्तुतिको प्राप्त भयो काञ्चन के जिह्वासन पर
आकाश इन्द्र के मुख्य विराजमान रहा ॥ ३४-३५ ॥

स्थलेभ्यगृह्णाद्विद्वान्तं जलं मत्वा स्थलेऽपतत् ।

जले च स्थलवद्भ्रान्त्या मयमायाविमोहितः ॥ ३७ ॥

जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे ।

निवार्यमाणा अप्यङ्ग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ॥ ३८ ॥

स व्रीडितोऽवागवद नो रुषा ज्वलन्निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गङ्गाद्वयम् ।

हाहेतिशब्दः सुमहानभूत्सतामजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ।

बभूव तूष्णीं भगवान् भुवो भरं समुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स्म यदृशा ॥ ३९ ॥

एतत्सेऽभिहितं राजन् यत्पृष्ठोऽहमिह त्वया ।

सुयोधनस्य दौर्गत्यं राजसूये महाक्रतौ ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे

दुर्योधनमानभङ्गो नाम

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भाषाटीका ।

हे नृप ! किरीट माला धारण किये और चारों तरफ से आताओं के बीच में हाथ में खड्ग लिये महकारी दुर्योधन क्रोध से द्वारपाल आदिको दुर्वचन बोलत उस समा में प्रवेश करता भया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपका ।

तत्र स्थले वस्त्रान्तमभ्यगृह्णादकुञ्चितवान् कुतः तस्मिन् स्थले एव भ्रातृणा जलं मत्वा जले चापतत् कुतः स्थल-
वद्भ्रान्त्या ॥ ३७—३८ ॥

भुवो भरं भारं जिहीर्षुरिति अथ सत्पादितेन कलह-
बीजेन कुक्कुणां संहारं करिष्यामीति मत्वेति किञ्च वक्ष्ये दृशा
दृष्टिमात्रेण दुर्योधनो भ्रमति स्म भ्रातिं प्राप मयमायातु
निमित्तमात्रम् स भूभाद्रहरणबीजं दुर्योधनस्य भ्रमं भीमादि-
हास्येन च तस्य पराभवं विधाय तूष्णीमासीदित्यर्थः ॥ ३९—४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपकायां

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अन्तशब्दः स्वरूपे अथावत्त्वमेवेत्यर्थः । स्थलवत् कुलकुले
जले या भ्रातृस्तया जलेचापतत् यतो मयस्य मायया
विपरीतदृष्टिकारिणिरुपरिपाट्या विशेषेण निजामिमानं च स-
नयिना मोहितः अस्तु तावत्लोकपालादिमाया किञ्चा-
स्तुतरां भगवन्मयिति ते दुर्मानिनं प्रति खोपहासो भावः

तथा च समापर्वणि—

स्फाटिकस्थलमासाद्य जलमित्यभिवाक्या ।

स वस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः ॥ ३७ ॥

ततः स्फाटिकमोयां तां स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।

वार्षीं मत्वा स्थलमिव सचासाः प्रापतच्छले ॥

किञ्च—

जले निपतितं दृष्ट्वा किङ्करा जहसुर्भूषणम् ।

वासोसि च शुभान्यसौ प्रवृत्तौ जयासंनतम् ॥

तथागमन्तु तं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।

अर्जुनश्च यमौ क्षोभी सर्वे ते प्राहसंस्तवा ॥

नैवानुप्यसतस्तेवामवहासंभ्रमवर्णः ।

भाकारं लक्ष्मणान्तु न स ताम् समुदेक्षत ॥

पुनर्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरय्यन्निव स्थलम् ।

वर्हिरोह ततः सर्वे जहसुस्ते पुनर्जनाः ॥

द्वारं च विवृताकारां समोपेदे पुनश्च सः ।

वृतेयञ्चेति मन्वानो द्वारदेशानुपारमत् ॥

इत्यादि ॥ ३७ ॥

तं दुर्योधनमिति भ्रातृभिः साहित्येपि तस्यैव पतनादिक-
मग्रगमित्वात् अपरे पाण्डवानामात्मीया नृपतयः यद्वा अन्ये
च किङ्कराख्यराक्षसादयः भीमीमादीनां यथापूर्वं हासे मेघ-
कुण्डेन हासे सर्वविक्ताकर्षकेन भगवतामुमोदिताः भीमेवाप्य-
स्मितादिना प्रेरिता इत्यर्थः । अङ्गेति श्रीभगवदनुमोदनेन
राक्षोपि निवारणाशक्त्या हालप्रीडितानुस्मरणेन सहासं सम्बो-
धनम् ॥ ३८ ॥

भूवागवद नोऽधोमुखः हाहेति महादुःखसमाधिमात्रेण
अजातशत्रुत्वाद्वाजातु सहजकृपया विमना इवाभूत् इति श्रुति-
ऽभूत् बभूवत्येकं तूष्णीं बभूव निजामीदृशेति भावः

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।
नेत्राह—युव इति । नम जिहीर्षुष्यैरिति पाठः टीकासम्मतः
सुखिणीपुरिति पाठो बहुवचनः ॥ ३६ ॥

राजसूय इति तद्वत् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।

नेत्राह—युव इति ॥ ३७—४० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।

इत्यहं इति । यजुषां जलस्थलबुद्धिविपर्यासकारिणीं समा-
माविष्टं युवोचनः तावत्स्थले जलमस्त्विति शेषः । वक्ष्यान्त-
मन्वयुद्धादुद्धनवात् तथा कश्चित्स्थले जलं मत्वा न्यप-
तत् । तथा जले च स्थलवज्जान्त्या न्यपतत् अलविषयकज्ञानस्य
स्थलाविषयकज्ञानसाक्ष्यज्ञापनाय वत्करणं तदात्मिकया
ज्ञानस्येत्यर्थः । ज्ञानतो कारणं वहन्विशिष्टमिदं—मयस्य
मायया विमोहित इति ॥ ३७ ॥

अहासेति । तमेवमभूतं युवोचनं दृष्ट्वा भीमो अहास
हसितवान् तथाऽप्ये नृपाश्च राक्षा युधिष्ठिरेण निवार्यमाणा
अपि भगवताऽनुमोदितास्तं पश्यतेत्येवं प्रबोधिताः अहसुः ॥ ३८ ॥

अ इति । अ युवोचनो कञ्चितो धोमुको गजाद्वयं हासित-
पुरं । यवी तदा सुमहाबुद्धेर्हाहा युवोचनोऽवमानित इति
शेषः । इत्येवम्विषयः शब्दो बभूव अजातशत्रुयुधिष्ठिरो विमनाः
विजयना इवामवत् इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः ॥ ३९ ॥

प्रज्ञस्योत्तरमुक्तं निगमयति—एतदिति । हे राजन् । यत्प्रत्यहं
त्वा पृष्टः तस्यैतदुत्तरं तुभ्यम् इतीत्यमभिहितं किं तत्
यत् युवोचनस्य दीरात्म्यं युधिष्ठिरसम्पदवलोकनजपरितापकं
दीर्घमिति ॥ ४० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।

इत्येवम्विषयः शब्दो बभूव अजातशत्रुयुधिष्ठिरो विमनाः
विजयना इवामवत् इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः ॥ ३९ ॥
इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

[७५]

पुरः ममत्तः एकदिकमाग्निनिबजाम् ॥ क ॥
॥ ३७—४० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।

यस्यां पूर्वोक्तायां श्रियाम् ॥ ४० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।

ततस्तत्र पदार्थेषु भ्रमो जात इत्याह—एतदेवम्विषयः शब्दो बभूव अजातशत्रुयुधिष्ठिरो विमनाः
विजयना इवामवत् इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः ॥ ३९ ॥
काचादिभिः कृत्वा तथा कृतवान् ततः कल एव जलबुद्ध्या
वक्ष्यान्तं कभावाद्भ्ययुद्धात् तत्र हेतुः जलं मत्वेति । न केवलं
वक्ष्यग्रहणमात्रं किञ्चेतन्निरूपणमिति जले प्रविशतिव कल
एवापतत् एवं जले च स्थलबुद्ध्या सवक्ष्य एव प्रविष्टः
निरुत्वात्पतितः तत्र हेतुः स्थलवज्जान्त्येति यथा स्थले पूर्वं
जलममतो जातः एवम् भ्रात्रापि स्थले जात इत्यर्थः । तत्राप्र-
त्याख्येयहेतुमाह—मयमायाविमोहित इति । यो हि बुधः सामि-
मानकोपेन तं दृष्टं प्रविशति तस्य भ्रमो भवतीति काचित्
माया देवताकृपा तस्यां सभायां मयेन स्थापिता सा तथैव
विरुद्धं भ्रमयतीति मायया विमोहितः ॥ ३७ ॥

अहासेति । तमेवम्विषयः शब्दो बभूव अजातशत्रुयुधिष्ठिरो विमनाः
विजयना इवामवत् इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः ॥ ३९ ॥
अहासेति । तमेवम्विषयः शब्दो बभूव अजातशत्रुयुधिष्ठिरो विमनाः
विजयना इवामवत् इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः ॥ ३९ ॥
अहासेति । तमेवम्विषयः शब्दो बभूव अजातशत्रुयुधिष्ठिरो विमनाः
विजयना इवामवत् इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः ॥ ३९ ॥

ततो यज्जातं तदाह—समीडित इति । अजातशत्रुयो बहिः
ततोऽपमानेन आतो महात् रोषः तेन उबलमिव तस्मात्
स्थानात् भीममस्त्रममकृत्वेव तूर्णीं निष्क्रम्य तूर्णीं राजानं
गमिष्यामीत्यनुज्ञाप्य गजाभ्यमेव प्रवयौ वसुनामुत्पीयं गत
एव ततो महात् बन्धुरेवं गत इति हाहेतिशब्दः सुमहा-
नभूत् सोऽपि सतामेव बभूव तूर्णीमिति पुनः सम्माननायां
भूमारहरणं न भवेत् तस्मारणे वा पाण्डवानां गर्वा न गच्छेत्
इति भगवाद् सर्वसमस्तूर्णीमास यतो भुवो मादं जिहीर्षुः
नन्वेवं कृते कथं भूमारहरणं भविष्यतीत्याद्युपाह—यदुशेति ।

भीमज्जागवतसुबोधिनी ।

यत् यस्मात् कारणात् भुगवान् दशा ज्ञानचक्षुषा ज्ञानेनैव सह भ्रमति साध्यसाध्यभावः सर्वोपि तस्य प्रत्यक्ष इत्यर्थः स्मेति सर्वेषां के वेदप्रसिद्धिरेव प्रमाणं निरूपि— तम् ॥ ३९ ॥

उक्तमुपसंहरति—एतत्तेऽभिहितमिति । राजभिति केदात्म- सम्बोधनम् एतस्य चरित्रस्य निरोधोपयोगित्वं नास्तीति शङ्काप्युदाहार्यं त्वया पृष्ठजेत् तदोक्तमित्याह—यत्पृष्ठोहमिह स्वयेति त्वया मानमङ्गे हेतुः पृष्ठः तत्र दुर्योधनस्य दौरात्म्य मेव मानमङ्गे हेतुरित्युच्यते दौरात्म्यञ्च निरूपितमभिमान- रूपं तच्च राजसूये समागतस्य कर्णमनुचितं नहि धर्मार्थ- मागतोभिमानं करोति तत्रापि महाकृतौ निरभिमानतयेव तत्र गन्तुमुचितमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति भीमज्जागवतसुबोधिनीं भीमज्जस्मरणमहात्मजभीवल्लभ दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे पञ्चविंशोऽध्यायविबरणम् ॥ ३६ ॥ ७५ ॥

भीमज्जिम्बनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्थले वक्षान्तमभ्यगृह्णात् माकुञ्चितवान् तस्मिन् स्थले एव जले मत्वा तथा जले चापतत् कुतः तस्मिन् जलेऽपि स्थलवत् स्थल इव या भ्रान्तिस्तथा स्थलं मत्वेयं । मयस्य माया हेतुजनविज्ञापनीशक्तिर्या तथा विमोहितः ॥ ३७ ॥

स्यादयोपि जहसुः राजा नेत्रेक्षितेन मा हसतेति निवा- र्ज्यमाणा अपि कुतः कृष्णेनानुमोदिताः हसतेति श्रुवा दत्ता- नुमतय इत्यर्थः । भुवो भारं हर्तुमिच्छुः कवहवीजात्थापना- दिति भावः । यस्य दशा दृष्टिमात्रेणैव दुर्योधनो भ्रमति स मय- मायानु निमित्तमात्रमिति भावः ॥ ३८—४० ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायो दशमेऽजनि-सङ्गतः ॥ ७५ ॥

भीमज्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्थले जले मत्वा वक्षान्तम् अभ्यगृह्णात् उद्धृतवान् जले च स्थलवत्त्वान्त्वा अपतत् ॥ ३७—३८ ॥

यमभीमादिक्रयोः कर्मो दुर्योधनोऽयं मनुजस्य भ्रमति सः स मगवान् तूर्णो बभूव ॥ ३६—४० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमज्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७५ ॥

भाषा टीका ।

उस सभा में मयदानव ने ऐसी माया रची है कि— भगवान् मनुष्य को जल में स्थल की भ्रान्ति और स्थल में जलकी भ्रान्ति होजाये इस लिये 'मयभीमाया' से मोहित होकर दुर्योधन ने स्थल में हि भ्रम से जल- मानिकर स्थल में दक्षिण को ऊपर उठा लिया तथा स्थल के समान भ्रम से जल को हि स्थल जानकर दुर्योधन जल में गिर पड़ा ॥ ३७ ॥

हे राजन् ! उस दुर्योधन को देखकर भीमसेन ईसने लगा तथा लीजन और राजा लोग भी देखकर हँसी करते भए वधपि राजा युधिष्ठिर ने सब को मने भी किया तथापि भीकृष्ण ने कदाच से उनको ईसने मनुमति देवाई इस वास्ते सब ईसने लगे ॥ ३८ ॥

वह दुर्योधन सब के ईसने से लजित होकर नीचे को झुककर क्रोध रूप भग्नि से प्रज्वलितमया बुपचाप हस्तिनापुर को चला गया तब तो सज्जन पुरुषों की भविष्य अनर्थ के मयसे हा हा इस प्रकार का महाव शब्द होता मया राजा युधिष्ठिर भी उदास मन हो गया मूमि के भार को हरण करने की इच्छा से भीकृष्ण भगवान् बुपचाप होगये क्योंकि भीकृष्ण की दृष्टि से हि दुर्योधन को सभा में भ्रम मया रहा ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! राजसूय यज्ञ में दुर्योधन के मलम्लोच का कारण जो भोले तुमने पूछा रहा सो उस का बुद्धावधान मेने तुम्हारे अर्थ कह दिया ॥ ४० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे पञ्चहत्तरके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ७५ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

।टसप्ततितमोऽध्यायः।

श्रीशुक उवाच ।

अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्मानुतं नृप ।
 क्रीडानरशरीरस्य यथा सौमपतिर्हतः ॥ १ ॥
 शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्धाह आगतः ।
 यदुभिर्निर्जितः सङ्ख्ये जरासन्धादयस्तथा ॥ २ ॥
 शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
 अयावर्षी क्षमां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ ३ ॥
 इति मूढः प्रतिज्ञाय [१] देवं पशुपतिं प्रभुम् ।
 (निम. १००) (गते तस्मिन् बहून् वर्षान् प्रतीक्ष्य तदुपागमम् ।
 तदनन्तरजोऽमात्यैरभिषिक्तो नृपार्थिभिः ॥
 तपस्तप्त्वा तं नृपतिर्देवं पशुपतिं प्रभुम् ॥०॥)
 आराधयामास (२) नृपः पांसुमुष्टिं सकृद्व्रतन् ॥ ४ ॥
 संवत्सरान्ते भगवानाशु तोष उमापतिः ।
 वरेणच्छन्दयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ ५ ॥
 देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोऽरक्षसाम् ।
 अभेद्यं कामगं वने स यानं वृष्णिभीषणम् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

कतः बहुसप्ततितमे वृष्णिशास्त्रमहाकृषे ।
 शुमद्रूपप्रहारेण रणात्प्रयुक्तनिर्गमः ॥
 कृष्णाय धर्मराजस्य राजसूयमहोदयम् ।
 निहत्तुं क्षीमराजादीनयोपारमव्युत्तः ॥

॥ १-३ ॥

मूढः सकृत्पांसुमुष्टिमेकां प्रसन्नं भवन् ॥ ४ ॥

संवत्सरान्त इति माशु तोषोऽपि भगवानुमापतिः
 श्रीकृष्णविद्विषि शाल्वे वरस्व वैफल्यं मन्वमानो न शान्तिं प्राप्नु-
 रान्त्वा प्रत्यासिन्निर्गममाकलय संवत्सरान्ते च वरेणच्छन्द-
 याकाशेच्छां कारित्वा च वरं वृष्णिभीषणायैत्यर्थः ॥ ५-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथानन्तर्ये तदानीमेवेन्द्रप्रस्थाच्छ्रीद्वारकामागतेन भग-
 वता शाल्वस्य वधात् तच्चाग्रे व्यक्तं भावि भवतु तस्य हेतुः
 क्रीडामयं नरशरीरं प्रसिद्धमनुष्याकारो विग्रहो यस्य तस्य
 तेन विभिन्नमधुरक्रीडाविस्तारणादित्यर्थः । किं तदित्यपेक्षाया-
 माह - यथेति । येन प्रकारेण हतस्तत्प्रकारकं कर्म ॥ १ ॥

तत्रोपोद्घातकथामाह - कृषिवति । सङ्ख्ये युद्धे तस्य का वार्ता
 जरासन्धादयोपीत्यर्थः ॥ २ ॥

तथापि प्रतिज्ञामकरोत् अनादरे बह्वी महाकषेये प्रतिज्ञा
 नोचितेति तेषां वाक्यमनादलेत्यर्थः । यद्वा कृषवत्स्वित्यर्थः
 ततश्च प्रतिज्ञाया दातव्यं बोधयति ॥ ३ ॥

इत्येतत्प्रतिज्ञाय वतो मूढः निर्बुद्धिः श्रीकृष्णनाथानामन्वतो-

(१) कतः प्रतिज्ञाय इति (२) वने इति च विमर्शः पाठः ।

श्रीमद्गीतागोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

(१५) इत्यभ्यासानुसंधानात् तमेव कथमाराधयामासेत्यत्र योग्यपदान्येवोपन्यस्यति देवं निजेष्टदेवतं पशूनां स्वसदृशानां तु प्रथमानां पतिं प्रभुम् भाव्यमीदृदानसमर्थश्चेति नृपः सुखभोगयोग्योपात्यर्थः पश्चिदिति योग्यमेव तस्य प्रथमतस्तज्जो जनमित्युपहासव्यञ्जना ॥ ४ ॥

भगवानिति वरवैफल्यक्षाने कारणम् अत एव तादृशवरेणापि कल्पयामास अत्र उभायां मायां शस्वात्पतिरिति वञ्चनाभिप्रायेण ननु तर्ह्यनागमनमेवोचितं तत्राह—शरणमागतम् अन्वया शरणागतोपेक्षा लोके प्रवर्ततेति शङ्क्येति भावः । अत्र सामान्यतो वस्तुस्य पशुपतित्वं तच्छमशानवासादिनैव तादृशकृतेन निजगोपनायैव इत्याश्रयस्य स्यादित्युक्तवत् यच्च भगवद्विरोधिभ्योऽपि वरमदाने तत्पुनस्तानुत्साह्य वक्तव्यमिति स्यादनेन च योग्याश्च कृत्वा श्रीभगवदत्त्वमीदृगुक्तादिसीद्धायां प्रवर्तनावेति वास्तवं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अत एव वृष्णीनां भीषणमेव वने ननु जातकमिति श्रीशिवेनास्तस्तथा प्रेरणादिति भावः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

॥ १-३ ॥

पांसुमुष्टिं भस्ममुष्टिम् ॥ ४-१६ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

अथ सात्वतव्यात्मकं भगवच्छेदितमनुवर्णयितुं प्रसूतिं वदुस्ततितमेन—अयेति । क्रीडार्थं नरस्येव शरीरे यस्य तस्य श्रीकृष्णस्वाभूतमन्यदपि चेष्टितं शृणु किन्तदित्यत आह—अयेति । यथा सौमपतिः सोमं नाम पुरं तस्य पतिः शास्त्रो यथा येन प्रकारेण हतः तथा तस्य हननमित्यर्थः ॥ १ ॥

शिथुपालसङ्घ इति । तदा सात्वतो रुक्मिणीविवाहे आगतः सङ्घे युद्धे निर्जितः जरासन्धादवध जिताः स तदा सर्वभूतानां शृण्वतां सतां प्रतिज्ञामकरोदिति सम्बन्धः । प्रतिज्ञा नामेव दर्शयति, अयादृशीं यादवराहितां स्मां भूमिं करिष्यामि मे पराक्रमं पश्य ॥ २-३ ॥

इतीत्यं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कृत्वा ऽत एव मूढः पशुपतिं देवं रुद्रमाराधयामास किङ्कर्तव्यं प्रत्यहं सकृत्पांसुमुष्टिम् एकं प्रसन्नं भक्षयन् आराधयामासेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

सम्बन्धस्तस्मात् इति । आशुतोषः ईशस्ततोषवान् भगवद्विद्वेचित्वादिति भावः । वरेणेति—देवार्थे तृतीया वरार्थे कल्पयामास वरं वरयेत्युवाचेत्यर्थः ॥ ५ ॥

देवेति । स सात्वतः यानं विमानं वने वृत्तवान् कथम्भूतं देवादीनां भेत्तुमशक्यं कामं यथेष्टं गच्छतीति तथा तद्वृष्णीनां शत्रूनां भीषणं भयदुरम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतागोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वभूव वृष्णीं भगवान् भुवो मरं जिहीर्षुरात्मेति प्रमत्तमिति कारणम् । तदा ऽऽविरासीजगतीशसन्निधौ मुनिः सुपादायिष्यार्थपदुजः ॥

उपेत्य नारदः सर्वैः सर्वकौ रामिकृतिः ।

कृष्णेनाभ्यर्चितः सम्बन्धुपविष्टो वृपासिद्धे ॥ ४ ॥

उवाच धर्मराजस्तं प्रणिपत्य वप्राविधि ।

भवान् सर्वत्र गोब्रह्मन् सर्वकालेऽवसत्तु ॥ ५ ॥

वृपाणां शौर्ययुक्तानां सर्वमण्डलवासिनाम् ।

इदानीं कतमः शूरो मित्रोद्योगेन वर्तते ॥ ६ ॥

इति तेनोदितं प्राचीनाकर्णं मुनिरजवीर्यम् ॥ ७ ॥

नारद उवाच ।

भगवतो वृपाः सर्वे कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।

वसन्ति विषये स्वे स्वे नृद्वेष्टा गतमिवः ॥ ८ ॥

एक एव महोत्साहः क्षत्रियाणां पुराणवीर्य ।

जातः शास्त्रेण वृपतिर्वृपादातिबाहुतः ॥ ९ ॥

प्रातर्गुणरते युद्धे विष्णुना लोकजिष्णुना ।

महादक्षसुते हंसं यमुनायां महात्मना ॥ १० ॥

कृष्णद्विष्टेन राक्षसी रुक्म्यादीन् कुण्डिने पुरे ।

समाजं कारयामास भ्रातुराङ्गुलकाङ्गुवा ॥ ११ ॥

शिथुपालदुर्ममुक्षुर्देवस्तवकपुरस्सदेः ।

पराजितेषु सङ्ग्रामे जरासन्धादिषु प्रभो ॥ १२ ॥

योगेश्वरेण श्रीकृष्णेनानुज्ञातः साक्षा साम्बवचनेन ॥ १३ ॥

आत्मना स्वेनेव ईदितं चेदितम् आत्मनि मनसि स्मरन् मञ्जु-

मिति शेषः तत्र कथान्तरं वक्तुं तज्जरासन्धमनाहं—तदेति ॥ १४ ॥

रुक्म्यादीन् राक्षःसमाजं सम्मेलनमादुष्यं कृत्वा मायकरवत् ॥ १५ ॥

शिथुपालदुर्ममुक्षुः सहजरासन्धादिषु सत्सु ॥ १६ ॥

॥ १-३ ॥

तस्य सात्वतस्यानन्तरजोऽनुजः ॥ ४ ॥

कल्पयामास वृत्तमकरोत् ॥ ५-६ ॥

श्रीमद्गीतागोस्वामिकृतकमलसम्बन्धः ।

॥ १-३ ॥

तमेव कथमाराधयामासेत्यत्र योग्यपदान्येवोपन्यस्यति देवं निजेष्टदेवतं पशूनां स्वसदृशानां पतिं प्रभुम् भाव्यमीदृदानसमर्थश्चेति ॥ ४ ॥

भगवानिति वरवैफल्यक्षाने कारणम् अतएव तादृशवरेणापि कल्पयामास । ननु तर्ह्यनागमनमेवोचितं तत्राह—शरणमागतम् अन्वया शरणागतोपेक्षा लोके प्रवर्ततेति शङ्क्येति भावः ॥ ५-१३ ॥

श्रीमद्गीतागोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

॥ १-३ ॥

श्रीमद्भिमन्तकवर्तिकावली

अतिथिभक्तानां निरोधस्तु बहुभिरेव निरूपितः ।
अतिथिभक्तानां निरोधस्तु बहुभिरेव निरूपितः ।
ककास्तु विविधं प्रोक्तं शास्त्राद्यो वशास्तथा ।
निरुद्धिनी तथा संपद्य भ्रात्र्या भ्रात्र्या निरूप्यते ॥
बन्धुनाश्च तथाशास्त्र मिश्रयेति पृथक् पृथक् ।
बन्धुना कृष्णसत्त्वावाक्यान्वयेन कथञ्चन ॥
सहागतस्य रक्षस्य कीर्तिरेवेति सता भुवि ।
मित्रस्य कर्मवीर्यस्य सत्त्वात्किञ्चित् कथितम् ।
परोक्षे वारदहो हि मित्रत्वमुपपाति हि ।
अत्रादी वारकास्थानां बन्धुनाश्च तथा कथितम् ॥
अनिवार्यं दुःखमुक्तं द्वितीयेन विचार्यते ।
सत्त्विके तथाप्याये वादवानां महद्भयम् ॥
महादेवादिपुत्रेभ्यः सात्त्वादिभ्यो निरूप्यते ।
अत्रत्याग्येवतासिद्धये प्रयुक्ताय जयो महान् ॥
निरूपितः समस्तानां यतः स्वाशु महद्भयम् ।

अतस्तत्तयाफलप्रकरणमारभते-अथेति । तदेव निरुद्धानां
अगवत्परता भवति एतच्चरित्रमुत्तममिति भवणार्थं विशेषेण
प्रेरयति अन्वयेति कृष्णस्य भृगुविति यत अद्भुतं कमेति
अज्ञाचरित्रात् अगवतोद्भूतानि कर्माणि बहूनि भवन्ति इदञ्च
चरित्रमद्भुतं तदेवाद्भुतं यदन्वयार्थमारब्धमन्वयार्थं भवति अत
एव विष्णुमेवाद्भुतं चरित्रमिति अगवच्छास्त्रं धर्माधि प्रयत्नं
कुर्वन् अर्थं करोति अर्थार्थमनर्थमेव पुरुषार्थान्तरोपि किं
बहुना सुखार्थं यतमानो दुःखं प्राप्नोति सर्वभमादिधर्मेषु
अगवदनुसन्धानम्यतिरेकेषु बोद्धव्यम् अत्रापि फलं अगवदनु-
मेवः साङ्गनत्वेन मन्यते तथा सर्व एव अगवत्सम्बन्धी
यदार्थः इदं रहस्यं सर्वदेव अगवदीयैः अनुसन्धेयम् अतो
अत्रापि सर्वमेवाद्भुतं तथापीदं महत् तस्याद्भुतत्वमुपपादयति
क्रीडानरक्षरीरस्येति क्रीडार्थं नरक्षरीरम् अङ्गीकृतं यत्र क्रीडा-
सम्प्राप्त्यापि नास्ति नराणां सुखस्यैव नरकत्वात् तत्किमि-
त्याकाङ्क्षायां निर्दिशति यथा सौमपतिर्हृत इति मायिकं पुरं
सौमपत्येनोच्यते तस्य पतिः सात्त्विकः स चेत्प्रयत्नं न
कुर्वन् जीवेद्वा कियत्कालं दुर्बोधनादिबन्ध अयन्तु शीघ्रमेव
इवः ॥ १ ॥

तस्य अनुवार्थम् उपपन्नानामाह-शिशुपालसख इति ।
अप्युपार्थिका तेन सह मैत्री शिशुपालसखित्वेनैव प्रसिद्धः
अत्र एव दक्षिणपुत्रादे आगते उपस्थिते आगतो
वा यदुमिर्निमित्तः आगतं वा सङ्गवे युजे तदा यदुमि-
र्निमित्तः न केवलमेकः किन्तु जरासन्धादयोपि तथा मित्राणि
निमित्तास्तैः एवं सर्वेभ्येव तथाभूतेषु सर्वहितान्वेषी वादवानां
भारणं विचारितवान् ॥ २ ॥

अतस्तत्किञ्चार्थं सात्त्विकः प्रतिज्ञामकरोदिति हेतुप्यनिरूप्यार्थं
कर्मयुक्तं भृगवतामकरोत् प्रतिज्ञामाह-अयादवीं स्मां
चरित्र इति यस्यां स्मायां वादवा न तिष्ठन्तीति सवीज-
मिदंरम्योः किं ब्रह्मशापेनैव नेत्याह पीरुवं मम पश्यतेति
पश्यतेति पीरुवं अस्मीत्यं लोकापहयति ॥ ३ ॥

अतस्तत्किञ्चार्थं सात्त्विकः प्रतिज्ञामकरोदिति हेतुप्यनिरूप्यार्थं
कर्मयुक्तं भृगवतामकरोत् प्रतिज्ञामाह-अयादवीं स्मां
चरित्र इति यस्यां स्मायां वादवा न तिष्ठन्तीति सवीज-
मिदंरम्योः किं ब्रह्मशापेनैव नेत्याह पीरुवं मम पश्यतेति
पश्यतेति पीरुवं अस्मीत्यं लोकापहयति ॥ ३ ॥

भूमिर्वाद्योपजीविनी कथं वादवरहिता स्रक्पं स्रक्प्यते इति
तथापि मौख्यात् प्रतिज्ञाय तत्राप्यसमर्थं देवं सेवितवान् यतः
स पशुनामेव पतिः प्रभुः न त्वन्तर्यामी यदि पुरुषोत्तम-
मन्तर्यामिन् वा भजेत् भक्तो बानी यं वा भजेत् तदा जग-
ज्जननसामर्थ्यं विष्णोपसंहारसामर्थ्यं वा भवेत् विष्णुमित्रस्यैव
तद्ब्रह्माकाङ्क्षाभ्यामिति मत्वा क्षिप्रप्रसादं सस्य पशुत्वात् प्रभु-
माराधयामास तत्राराधनप्रकारः पांसुमुष्टिं सकृद्व्रसन्निति भग-
वद्भैरुव्यात् समुक्तं धूषिप्रक्षेपः ॥ ४ ॥

ततो यज्जातं तदाह-सम्बत्सरास्त इति । महादेवः कालप्रेभ्यः
सम्बत्सरात्मकस्तु कालः सात्त्विको दुर्बलः अगवद्विरोधार्थं
यतते अस्मांश्च प्रार्थयते तत्राद्भुतकर्मत्वाङ्गवदभिप्रायो न
जायते किमस्मात् एव वरो देवो न वेति तदर्थं सम्बत्सर-
प्रतीक्षा कृता यदि सम्बत्सरेणायं प्रार्थयते तदा स्वामिहित-
कर्त्ता सम्बत्सरेणैव कार्यं सिद्धम् अथ यदि हेतुमेव दत्त्वा
जीवायिष्यति तदा मयापि हेतुशानार्थमेव वरो देव इति विचार्य
सम्बत्सरं तूष्णीं स्थितः नन्वप्रेपि कथं न स्थितः तत्राह-
माशुतोष इति । स परमदयालुः अल्पमप्यन्यस्य हेतुं न
सहते तथाप्यस्मान्ने यज्ञं करोतीति तावद्विलम्बं कृतवान्
ननु तथापि स्वामिद्रोही उपेक्षणीय एव किं किमिति वरो
दत्त इत्याकाङ्क्षायामाह उमापतिरिति । उमापि तपःकुर्वाणा
मया उपेक्षिता सा गच्छे पतिता तथायमपि भविष्यतीति
विचार्य ततो विप्रार्थमेव वरेण छन्दयामास स वरं ब्रूही-
त्युक्तवान् ननु तस्य को धर्मः येन वरार्थं छन्दयामास
तपस्तु नास्त्येव अगवद्भैरुव्यात् नहि नाराकिणो रोगिणो
वा तपःकुर्वन्ति किन्तु कर्मानुभव एव तेषां तादृशः तस्मा-
दुपेक्षणीय एवेत्याशङ्काकायामाह-शरणागतमिति शरण्योपेक्षा
दोषमियेति ॥ ५ ॥

ततस्तस्यान्तर्यामिणैव बुद्धिनाशो जात इति यत्किञ्चि-
त्प्रार्थयते देवास्तुरेति देवास्तुरमुत्पन्नाः त्रिगुणप्रधानाः गन्धर्वो-
रगराक्षसाः मिश्रगुणप्रधानाः एवं बहूनि सर्व एव सगुणाः
परिगृहीताः तेषां सर्वेषामेवामेवम् अस्मदधीनं च कामग-
मन्यथा समुद्रवदस्मत्पुरुषार्थाय न स्यात् किञ्च यदर्थस्तु
प्रयासः तदर्थं किञ्चित् याचनीयमिति तस्य यानस्या-
परं धर्मं प्रार्थयते बुद्धिभीषणमिति बुद्धीनां भयजनकं
महादेवोपि भगवति किञ्चिद्वाचकमिति तथेत्यङ्गीकृतवान् ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिमन्तकवर्तिकावली

षट्सप्ततितमे सात्त्विके रुद्रप्राप्तवरे रणम् ।

कुर्वति सुमतः शस्त्रायुक्तं प्रयुक्तनिष्क्रमः ॥

क्रीडाप्रधानासौनरक्षरीरस्येति शाकयार्थिवादिः ॥ १-४ ॥

वरेण वित्तितेन छन्दयामास ब्रूहीचक्रे "अभिप्रायवशो-
छन्दौ" इत्यमरः ॥ ५-६ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षट्सप्ततितमे बुद्धिसात्त्विकयुजे प्रयुक्तप्रभुत्वञ्चाह ॥ अथेति ।

तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरञ्जयः ।

पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्सौभमयस्मयम् ॥ ७ ॥

स लब्ध्वा कामगं यानं तमोधाम दुरातदम् ।

ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ॥ ८ ॥

निरुध्य सेनया शाल्वो महत्या भरतर्षभ ।

पुरीं बभञ्जोपवनान्युद्यानानि च सर्वशः ॥ ९ ॥

सगोपुराणि द्वाराणि प्रासादाद्दालतोलिकाः ।

विहारान् सविमानान्यान्निपेतुः शस्त्रवृष्टयः ॥ १० ॥

शिलाद्रुमाभ्राशनयः सर्पा आसारशर्कराः ।

प्रचण्डभ्रकवातोऽभ्रव्रजताच्छादिता दिशः ॥ ११ ॥

इत्यर्थ्यमाना सौभेन कृष्णस्य नगरी मृशम् ।

नाभ्यपद्यत शं राज्ञस्त्रिपुरेण यथा मही ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथेति श्रीशार्ङ्ग नरस्येव शरीरं यस्य तस्य अप्राकृतेन देहेनैव
नरवद्विहरत इति भावः ॥ १-३ ॥

प्रत्यहम् सकृदेकवारम् ॥ ४ ॥

आशु तोषोपि श्रीकृष्णविद्विषं शाल्वं सम्बत्सरान्ते वरेण
द्विस्तितेन छन्दयामास वरं वरेति बोद्धव्यामास ॥ ५-६ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! अनन्तर लीला के वास्ते मनुष्य शरीर धारी
श्रीकृष्ण के अभ्यमी एक मनुज चरित्रको तुम सुनो जिस
प्रकार श्रीकृष्णने शाल्वको मारा ॥ १ ॥

शिशुपालका सखा और रुक्मिणी के विवाह में आया
शाल्व राजा युद्ध में यादवनने वह जीत लिया रक्षा तथा
जरासन्ध आदि राजाओं उनोंने जीत लिये रहे ॥ २ ॥

उस समय सब राजान के सुनते २ शाल्वने यह प्रतिज्ञा
करीहि कि मैं भूमिको यादवं रहित कर दूंगा आप सब
मेरे पुरुषारथको देखियेगा ॥ ३ ॥

हे नृप ! वह मूर्ख ऐसी प्रतिज्ञा कर के नित्यप्रति एक
वार धूरिकी एक मुट्ठीका भोजन करके फल देने में समर्थ
महादेवकी आराधना करता भया ॥ ४ ॥

शीघ्र प्रसन्न होने वारे उमापति भगवान् एक सम्ब-
त्सर व्यतीति होने पर शरणागत शाल्वको वर मागने के
वास्ते प्रेरणा करते भये ॥ ५ ॥

देव असुर मनुष्य मन्धर्व उरग राक्षस जन जिसका
भेदन नहि करसके तथा इच्छाकारी और यादवनको
अथ करी देसा विमान शाल्वने महादेवजी से मागा ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तथेति प्रतिज्ञाय गिरिशोनाऽऽदिष्टोऽयस्यैव कोहमयं पुरं
सौमसं निर्माय रचयित्वा प्रादात् ॥ ७ ॥

तमसोन्धकारस्य धामाऽऽभयम् अभ्यैर्दुरासदं वृष्णाप्ययम्
॥ ८-९ ॥

प्रासादा गृहा अट्टालास्तदुपरिगृहास्तोलिकास्तत्पर्यन्त-
कुक्ष्यानि ताः विहारान् श्रीशाल्वानानि च स बभञ्ज किञ्च
विमानान्यात्समाच्छादयुष्ट्यादयः पेतुः ॥ १० ॥

आसारशर्कराधारा सम्पातवज्रकोपकाः ॥ ११ ॥

शं सुकं नाभ्यपद्यत ॥ १२-१५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परपुरञ्जय इति । सौमसदशपुरादिनिर्माणमभ्या माययेति
शेषः । पुरं तदाकारं महारथं प्रकर्षेण दैत्यपक्षबाहुत्कृष्टया
अदात् ॥ ७ ॥

तमोधामत्वादेव दुरासदं वृष्णाप्ययमभयं वृष्णिपुत्रं कृष्ण-
कृतमिति पाठद्वयम् ॥ ८ ॥

निरुध्येतित्रिकम् । तत्र विहाग्य स इत्यन्तमके दाय्यं दिश
इत्यन्तमव्ययं पुरीं श्रीद्वारकां निरुध्य सर्वतो बहिरावृत्त्य
इतिमहाबिसयात्सम्बोधयति—भरतर्षभेति । यद्वा अनिष्टाश-
ङ्किनं तमाभ्यासयति महावशभेष्टत्वेन त्वया श्रीमगवन्मा-
हात्म्यं ज्ञायत एवेति कापि शङ्का न कार्येति भावः । बभञ्ज
अकृमुद्यतवान् “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” ॥ ९ ॥

गोपुराणि पुण्यादिद्वाराणि तत्सहितानि द्वारादिवानि
मञ्जुनार्थमेव नितरां नैरन्तर्ज्योदिना पेतुः प्रचण्डव्यापी भ्र-
कवातश्च वात्याविमानार्थमेव नितरां नैरन्तर्ज्योदिना पेतुः प्रच-

भीमस्त्रीवमोस्वामीकृतसुबोधिनी ।

वृद्धासौ चक्रवातश्च बात्या विमानाभ्यादेवामूय शीघ्रम-
नोजित्यात् रजसा चक्रवातमवेन ॥ १०—११ ॥

भृशमर्षमाना हित्यमाना भीकृष्णस्य पुरीति साध्वर्य-
दुःखवचनं तस्य दुर्बोधलीलस्य तादृश्येवेत्येति भावः ॥ १२ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथेति । तथेत्यङ्गीकृत्य मिरिषोनादिको भवः सौमं नाम
भयोर्ध्वं कोहमचं पुं निर्माच ददौ ॥ ७ ॥

कृष्णस्य । स साध्वः तमसोभ्यकारस्य धामाऽऽभ्यं यानं
कृष्णां भविष्यायेत्यर्थः । कृष्णस्य कृतं वैरं स्मरन् द्वारवतीं
ययौ ॥ ८ ॥

निरुप्येति । हे भरतर्षभ ! पुरीं द्वारवतीं निरुप्य उपवनादीन्
वभञ्ज ॥ ९ ॥

तत्राह्लाः प्राकारोपरिगृहाः तोरणाः बहिर्द्वाराणि
विहाराः क्रीडास्थानानि विमानाभ्यासस्मात्सौमाच्छलादृष्टयः
शिलाद्वयश्च निपेतुः ॥ १० ॥

तत्रासारो धारासम्पातः शर्कराः सूक्ष्मशिलाः प्रचण्डो
निष्ठुरश्च वातो बभूव विशास्य रजसाधूलिताः क्षादिताः
बभूवुः ॥ ११ ॥

इतीति । इतीत्यं सौमेन यानेन भृशमर्षमाना पीड्यमाना
दृष्ट्वा नगरी द्वारका हे राजन् ! शं सुकं नाभ्यपद्यत न
प्राप यथा त्रिपुरेणाद्यमाना मही शं नाभ्यपद्यत तद्वत् ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(मूलं) माययौ स्वं जनपदं समग्रबलवाहनम् ।

इदानीं राजपुत्राणां स एवोद्योगवान्नुप ॥ क ॥

इति धर्मसुतः भीमान् भुत्वा तत्राग्नौदितम् ।

पार्श्वे भगवतः शीरेः शनैर्मुक्कमवेक्षत ॥ ख ॥

निशङ्ग्य तत्रासुदेवो धैर्यसारो निराकुलः ।

किञ्चित्प्रहस्यास्तु नामेत्याह सा हि महात्मता ॥ ग ॥

पूजयित्वा क्षाधिं सम्यक् सुवृत्तेर्गीर्भिरच्युतः ।

धिराभिलषितः सोऽपि प्रातः साध्वित्यचिन्तयत् ॥ घ ॥

उग्रसेनं यदुपति युयुधानं च माधवः ।

भर्तृ कृतवर्माणमभ्यास्य यदुपुञ्जवान् ॥ ङ ॥

प्रेषयामास रक्षायै द्वारवत्याः ससैनिकान् ॥ च ॥

भीमिजयध्वजतीर्था चतुरशीति तनोऽभ्यासः समाप्तः ॥

भीशुक उवाच ।

तथा वसति गोविन्दे शक्रप्रस्थे महात्मनि ।

ह्रस्वाजुजे वैव नृपे कृतकृत्ये युधिष्ठिरे ॥ छ ॥

आकर्ण्य शास्त्रवः सक्कुडो वमघोषस्तुतं इतम् ।

अराधयन् सुहृदं राजसूयं कर्तुं कृतम् ॥ ज ॥

अथमथ भयोमयम् "अथमयादीनिच्छन्दसि" (१-४-२०) इति
पाणिनिः ॥ ७ ॥

गीकरादिपुञ्जात्मकत्वात्समोधाभेद्युच्यते ॥ क-ग ॥

सुवृत्तेः सुवृताभिः ॥ घ-ङ ॥

ससैनिकान् ससेनानायकान् ॥ च ॥

तथा महोत्सवसमेतत्वेन शास्त्रवः सक्कुडो ऽभूदिति
शेषः ॥ छ-ज ॥

भागवत चान्तरिक्षे तं विमानमावसंस्तस्मिन्विमाने स्थितः
युयुधे इत्यन्वयः सम्प्रहारप्रकारमाह—पुरीमिति ॥ ८—९ ॥

महालोऽहः तोलिका बीधिका गृहपक्षिमध्यपद्धतिरित्यर्थः ।
विहायस आकाशात् ॥ १० ॥

मासारो वेगवान्बभूवः तत्सहिताः शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः चक्र-
वातो मण्डलवायुः ॥ ११ ॥

शं सुकम् ॥ १२-१६ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वरमात्रसिद्धो नित्यो भविष्यतीति अनित्यत्वे कृतकत्वं
प्रबोजकमिति मयं प्रत्याहं दत्तवानित्याह—तथेति । निरिशा-
दिह इति परपुरजय इति शत्रूणां पुरजयशीलः स हि
जानाति पुरं जेयमजेयं च अतो यथा अजेयं तथा करिष्य-
तीत्यर्थः । अतस्नादृशं पुरं निर्माय शास्त्राय प्रादात् तस्य
नामचक्रपे आह—सौममयस्मर्यामिति । सुन्दु मा येषां ते सुमाः
तेषां सम्बन्धि पुरं सौमम् उत्कृष्टलोहनिर्मितं इहं भवति ॥ ७ ॥

ततः कृतार्थो भूत्वा युद्धार्थे द्वारकां समागत इत्याह—
स लब्ध्वेति । कामगम् इच्छामात्रेणैव इहदेशप्रापकं तमोधास-
म्भकारप्रचुरं तस्मिन्सम्भकारस्तिष्ठतीति स न दृश्यते दुरा-
सदं च केनापि प्राप्तुमशक्यम् एवं प्राप्तदेववरस्य भगवद्वि-
रोध एव फलमिति द्वारवनीमेव ययौ कृष्णिकृतं वैरं
कस्मिन्पीहरणात्मकं शिशुपालवधात्मकञ्च पूर्वं इहं भुतञ्च
स्मरन् ॥ ८ ॥

ततो वैरेण यत्कृतवान् तदाह—निरुप्येति । सौममात्रन्तु
तस्य वरप्राप्तं सातु कामाधिक्यधिका भवस्तदा पुरीं निरुप्य
उधानोपवनानि सर्वंशो वभञ्ज ॥ ९ ॥

ततो दुर्गमध्येऽप्युपद्रवकृतवान् इत्याह—सगोपुराणीति ।
गोपुरद्वारसहितानीति द्वाराण्यालस्यशस्त्रवृष्टयो निपेतुरिति
सम्बन्धः वमञ्जति केचित् प्राकारा मट्टालास्तोलिकाश्च प्राकारा-
एवैताः तोलिकाः छिद्रपक्षकयः यत्र स्थितैः पाषाणाः
क्षिप्यन्ते प्रतोलिका वा शोभास्थानानि विहाराविभाम-
स्थानानि तानि विमानाभ्यासहितानि तेषां भञ्जनार्थं तत्र स्थित-
पुरुषाणां पीडार्थं वा शस्त्रवृष्टयो निपेतुः साधारणमेतद्यु-
जम् ॥ १० ॥

वैद्ययुजमाह—शिलादुमा इति । पाषाणादुमाश्च बहिरुत्पादिताः
अन्तः प्रक्षिप्ताः अयनयोपि तस्य वरप्राप्त्या आसुरमायया
तदधीनः तदा सर्पाश्च प्रासारशर्कराः प्रकृष्टासाररूपाः
शर्कराः सूक्ष्मपाषाणवृष्टिं कृतवन्तः शिलादुमास्तामसाः अश-
नयः सात्त्विकाः सर्पप्रासारशर्कराः राजसाः एवं त्रैविध्येन
सर्व एव प्रकार उक्ताः ततः कस्मिन्माह—प्रचण्डश्च विक्रवातः

प्रद्युम्नो भगवान् वीक्ष्य बाष्पमाना निजाः प्रजाः ।

मभिष्टेयभ्यधाद्विरा रथारूढो महायशाः ॥ १३ ॥

सात्यकिश्चारुदंष्ट्राश्च साम्बोऽक्रूरः सहानुजः ।

हार्दिक्यो भानुविन्दश्च गदश्च शुकसारणौ ॥ १४ ॥

अपरे च महष्वात्सा रथयूथपयूथपाः ।

निर्ययुर्दंशता गुप्ता रथेभाश्चपदातिभिः ॥ १५ ॥

ततः प्रववृते युद्धं साल्वानां यदुभिः सह ।

यथाऽसुरणां विबुधैस्तुमुलं सोमहर्षणम् ॥ १६ ॥

ताश्च सौभपतेर्माया दिव्यास्त्रै रुक्मिणीसुतः ।

क्षणेन नाशयामास नेशं तम इवोष्णयुः ॥ १७ ॥

दिव्याश्च पञ्चविंशत्या स्वर्णपुङ्खैरयामुलैः ।

शाल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १८ ॥

भीमवृद्धभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अभूदिति श्रमं जनयतीति मित्रतया च निरूपितं चक्रवातो
बाह्या रजसा रेणुसमूहेन दिश आच्छादिताः एवं प्राकार-
तन्मध्यस्थितानां क्रियाविघातकं ज्ञानविघातकं च कृतवन्त
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तेषामुपद्रवेण आतं फलमाह—इत्यर्थमानेति सौभेनाश्रमेन
सौभेनाश्रमा अतर्ह्यो यतः कृष्णनगरी अतिसुकुमारी शं नाभ्य-
पद्यत निरोधार्थं न भक्तिमार्गविरुद्धं वर्णनं राजशक्ति विधा-
सार्थं पीडाया इयसा वक्तुं दृष्टान्तमाह—त्रिपुरेण यथा
महीति ॥ १२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

सौभं सौभसंभम् भद्रस्यं लोहमयम् ॥ ७—८ ॥

तोलिका भित्तिः विहारान् क्रीडास्थानानि स साल्वः ततश्च
विमानभेष्टात् सौमात् ॥ १०—१२ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सौभसंभम् पुरम् ॥ ७—९ ॥

स साल्वः सगोपुराणि गोपुरसहितानि द्वारादीनि बभू-
वेति शेषः तोलिका कुम्भानि विमानाग्न्यात्सौमात् शक्रवृद्धयज्ञ
निषेधः ॥ १० ॥

शिलादयश्च निषेधुरित्यनुषङ्गः असारेण अक्षरासम्पातेन
अह अक्षरा अलोपलाः ॥ ११—१२ ॥

भाषाटीका ।

शाल्व के घर को मझीकार कर महादेवजी ने शक्र के
पुरको जीतने वाले मयदेव को उक्त विमान बनाने की
आज्ञा हुई उस भयने लोहे से निर्मित पुरके समान सौभ
नामा विमान को निर्माण करके शाल्व को दे दिया ॥ ७ ॥

इच्छाचारी और मन्थकार का धाम इसी से पुष्पाक्ष
देसे विमान को प्राप्त होकर वह शाल्व यादवन के पिता
वैर का स्मरण करत द्वारकापुरी को जाता भया ॥ ८ ॥

हे भरतर्षभ ! बड़ी भारी सेनासे द्वारकापुरी को घेर कर
शाल्व राजा सब उपवनों का और उद्यानों का भक्षण करता
भया ॥ ९ ॥

किले के दरवाजेन सहित अन्य दरवाजे महक मटोली
पाश की भीति विहारस्थान इन सब का भी भक्षण करता
भया और उस भेष्ट विमान से शक्र की वर्षा पड़ती
भई ॥ १० ॥

तथा शिला वृक्ष विजली सर्प जलके धारापात जोड़े
भी पड़ते भए तथा अति भयङ्कर पवन का चक्र होता
भया और धूलिसे सबदिशा आच्छादित हो गई ॥ ११ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार सौभ करके पीडाको प्राप्त हुई
भीकृष्ण की पुरी छुट्ठ को नहि प्राप्त हुई जैसे त्रिपुर करके
भूमी छुट्ठ को नहि प्राप्त हुई रही ॥ १२ ॥

भीमरश्मिकृतभाषाधर्षीपका ।

तुमुलं स्वाकुलम् सोमहर्षणं रीदम् ॥ १६ ॥

नेशं मिथिभवं तम् उष्णयुः सूर्य इव ॥ १७ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

विष्णोर्विष्णोर्वेति स्वर्णमयानि पुष्पानि पुष्पमाप्ता येषां तेः
अथो श्रीः । तन्मयानि मुक्तामयानि येषां तेः भवजिनीपादं
सेनापतेः सज्जतानि निजानि पर्वणि ग्रन्थयो येषां
तेः ॥ १८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवर्णवतोधिनी ।

वाप्यामनाः बाधितुमारुह्यमीणाः मामैष्टेयम्यथात् भगवती
यतो भगवान् स्वयं भगवत् एव तृतीयभूतः तथा लौकिक-
लीङ्गवा च भीरः शूरः तत्रापि महारथः योधवर्गभेदः तत्
किमिदमभ्यर्थ्य किन्तु तादृशमुद्वेगपि लीलाकौतुकमिति
भावः ॥ १३ ॥

सात्यकिरिति युग्मकम् । चारुदेणः प्रद्युम्नाजः भक्रानुजाः
भासङ्गसारमेवादयश्चतुर्दश भानुविन्दः भीमस्यमामाज्येष्ठपुत्रो
भानुरेव शुक्रः कश्चित् सारणः भीरोहिणीसुतः चकारात्
सर्वेषां निष्पन्ने प्राधान्यापेक्षया पुरीरक्षार्थं भीमलदेवसु-
देवोभलेनादयोऽभ्यन्तर एवासमिति ज्ञेयं रथादीनां यथापूर्वं
सेनापत्ये शुप्तिसाधनत्वे च भेदधर्मः ॥ १४-१५ ॥

सावित्र्या साव्यदेवोभयानां यद्वा साव्यव्य (२६) तदीयाना-
न्नेत्यर्थः ॥ १६ ॥

कविमण्याः भीमहिपीवर्गभेदावाः सुतः ज्येष्ठपुत्रः इति
महास्यमरः सूचितः ॥ १७ ॥

स्वर्णपुष्परित्यादिविशेषणैः शराणाङ्गाद्वेधकत्वं सूचि-
तम् ॥ १८ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उष्णगुः आदित्यः ॥ १७-२० ॥

भीमहीरदावभाष्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रद्युम्न इति । भगवान् बहुलसम्पन्नः प्रद्युम्नः बाध्यमानाः
पीड्यमानाः निजाः स्वकीयाः प्रजाः प्रेक्ष्य इतीत्यन्तरमुक्त्वेति शेषः
अभ्यवाह्यप्रवर्तः ॥ १३ ॥

तथा सात्यकिप्रभृतयोऽपरेण यदुवीरा महान्तः इष्वासाः
अनुवि येषां ते रथयूथपानामपि यूथया दक्षिताः कवचिताः
रथविभिन्नतुर्मिरङ्गैर्गुताश्च निर्ययुः द्वारकाया इति शेषः
॥ १४-१५ ॥

तत इति । युद्धं प्रवृत्तमभूत् यथा विबुधैर्देवैः सह
असुराणां तद्वत् कथम्भूत् तुमुलं व्याकुलं रोमहर्षणं शृण्वता-
मपि रोमोद्धमम् ॥ १६ ॥

तत्त्वमिति । याः शस्त्रवृष्ट्यादयो मायास्ताः क्षणेन नाशयामास
उष्णा गावः किरणाः यद्य सः सूर्यो नैश निशासम्बन्धि तमो-
न्धकारं नाशयति तद्वत् ॥ १७ ॥

विष्णोर्वेति । स्वर्णमयः पुष्पाः पुष्पमाप्ताः येषां तेऽयो
॥ १८ ॥

कोहं तन्मयानि मुक्तामयानि येषां तेः सज्जतानि निजानि
पर्वणि येषां तेः पञ्चविंशत्या शरैः साल्वस्य भवजिनीपादं
सेनापतेः निजम् ॥ १८ ॥

भीमहिजयभजतोर्थकृतपद्विजयवी ।

उष्णा गावो यस्य स उष्णगुः सूर्यः ॥ १७-१८ ॥

भीमहस्तभाष्यकृतसुबोधिनी ।

एवं महादेवप्रतीत्यर्थं तस्योत्कर्षमुक्त्वा सर्वथा भग्नोपाय
एव भगवत्परो भवतीति उपायान्तरं दूरीकर्तुं प्रद्युम्नादीनां
रक्षार्थं युद्धमाह—प्रद्युम्न इति । तस्य प्रथमतो गमने हेतुभग-
वानिति भगवत्स्वात्स्वरूपज्ञानमुपायज्ञानञ्च निजाः प्रजाः इति
रक्षाभिनिवेशार्थमुक्तम् भावी मनसा रक्षां विचारितवान्
ततो वचनेनैवाप्याह—मामैष्टेति । अभ्ययात् मुक्ततो मामैष्टेयुक्त्वा
पश्चात् रथेन युद्धदेशमभ्ययादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तथा सात्यकिरपि चारुदेणः प्रद्युम्नमाता भक्रो भ्रातृ-
सहितः हार्दिक्यादयो यादवाः गदादयो भ्रातरः शुक्रसारणी
दूतो परं भ्रातरौ ॥ १४ ॥

अपरेण यादवाः महेश्वासाः धनुर्जराः रथयूथपानामपि
यूथयाः दक्षिताः रथादिभिः वेष्टिता निर्ययुः फलप्रकारत्वात्
लौकिकी भाषा फलं सर्वत्रानुभवसिद्धत्वात् लौकिकमेव भनः
कृतो महान्तः साधनसहिताः युद्धार्थं निर्गता इति स्वतः
प्रतीकाराऽप्रवृत्तिः तज्जगवान् दूरीकरिष्यति लौकिकीभाषेयमिति
न पूर्वविरोधः बलमग्नौ विद्यमानोपि महादेवप्रेरितोऽयमिष्टयुपे-
क्षत इति केचित् कश्चिदग्नयत्र गत इति च ॥ १५ ॥

तत उभयोः शूरत्वस्यापनाय युद्धं वर्णयति—ततः प्रवर्तने
युद्धमिति । बहुवचनं प्राणभूम्यायेन धामव्यपदेशम्यायेन वा
उभयेषां युद्धे दार्ढ्यमाह यथाऽसुराणां विबुधैरिति असुराणां
यथा देवैस्तुमुलमधिकं रोमहर्षणं प्रवृत्तप्रहारयुक्तं यस्मिन्
मृते रोमाश्चो भवति ॥ १६ ॥

ततो मायया तैर्या विभीषिका प्रदर्शिता तां प्रद्युम्नो
निवारितवानित्याह—ताश्च सौभगनेर्माया इति । दिव्यास्त्रे-
यादिभिः नारायणाक्षेण पाशुपतेन वा मूलोच्छेदमकृत्वा
अजं प्राकृतबुद्ध्या युद्धं करोतीति अपरितोषेणाह—दक्षमणीसुत
इति । यदर्थं कृतवान् तज्जातमित्याह—क्षणेन नाशयामासेति
नैश तमो रात्रेः सम्बन्धव्यन्धकारः सूर्यस्य सहजमिराकार्यः
तेन निरायासेन निराकरणमुक्तम् ॥ १७ ॥

ततो विशेषयुद्धमाह—विष्वाध पञ्चविंशत्येति । पञ्चविंशति-
तत्त्वात्मकाः सर्वे सर्वभावेन विद्धा इति ज्ञापयितुं साल्वस्य
भवजिनीपादं सेनापति शरैर्विष्वाध सुवर्णपुष्पैरिति प्रत्यक्षानः
शीघ्रनिर्गमनार्थम् अयोमुदैरिति उत्तमवेधार्थं मध्ये शराः
सज्जतपर्वणः ॥ १८ ॥

भीमहिद्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रद्युम्नो भगवान् वीक्ष्येति युद्धार्थं बलमग्नौ निर्णिगमिष्यति

शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्य सैनिकान् ।
 दशभिर्दशभिर्नेतृन् बाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १९ ॥
 तदद्भुतं महत्कर्म प्रद्युम्नस्य महात्मनः ।
 दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः ॥ २० ॥
 बहुरूपैकरूपं तद्दृश्यते न च दृश्यते ।
 मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं परैरमृतम् ॥ २१ ॥
 कचिद्भूमौ कचिद्व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि जले कचित् ।
 अलातचक्रवच्चान्यत्सौभं तदुरवस्थितम् ॥ २२ ॥
 यत्र यत्रोपलक्ष्येत तत्सौभः सहसैनिकः ।
 शाल्वस्ततस्ततोऽमुश्चक्षुरान् सात्वतयुधपाः ॥ २३ ॥
 शौरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः ।
 पीडयमानपुरानीकः शाल्वोऽमुष्मात्परिरितैः ॥ २४ ॥

भीमशङ्खनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सति वयमेव शाल्वं वधिष्यामस्त्वया तु सुकेनामेव स्वेय-
 मियुक्त्वा साम्बादिभिः सह प्रद्युम्न एव निर्जगामेति
 शेषम् ॥ १३-१६ ॥

नेशं निष्ठाभवम् उज्जगुः सूर्यः ॥ १७ ॥

श्वजिनीपालं सेनान्धः सप्ततानि निम्नानि पर्वानि ग्रन्थयो
 वेकां तैः ॥ १८ ॥

भीमशङ्खकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभ्ययात् अभ्यप्रवत् ॥ १३-१५ ॥

तुमुलं व्याकुलम् ॥ १६-१८ ॥

भाषाटीका ।

महायश वारा रथ पर बैठा शूर वीर प्रद्युम्न भगवान्
 अपनी प्रजानको पीडित देख कर बोला, कि-आप लोग भय
 मतना करो ॥ १३ ॥

सात्यकि चारु देखन साम्ब अनुज कहित अमूर हार्दिक्य
 भानुविन्द गद और युद्ध सारण ॥ १४ ॥

इन के सिवाय अन्यमी महा धनुष धारी रथ समूहके
 पालन करने वारेन के समूह केभी रक्षा करने वारे महा
 रथोजन कवच धारण किये रथ हस्ती अथ पर्वान से
 रक्षित होकर युद्ध के वास्ते द्वारकापुरी से निकसते
 भए ॥ १५ ॥

पश्चात् जैसे पहले असुरनको देवतान के साथ युद्ध
 भया रक्षा तैसीहि शाल्व और उस के सेना वारेनका बाद-

वन के साथ संकुल तथा देखने सुनने वारेन के रोमांच
 कडे जिस से होजाये ऐसा युद्ध प्रवृत्त भया ॥ १६ ॥

कविमणी पुत्र प्रद्युम्न ने दिव्य अस्त्रों से शाल्वकी उन
 मायानका क्षण मात्र में इस प्रकार नाश कर दिया कि जैसे
 रात्रि के अन्धकारको सूर्य भगवान् नाश कर देते हैं ॥ १७ ॥

सुवर्ण के पुंज वारे लोहेकी भाल वारे नीची गोठ वारे
 पत्नीस वारों से प्रद्युम्नजी शाल्व के सेनापतिका वेषन
 करते भए ॥ १८ ॥

भीमशङ्खकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सैनिकान् भटान् नेतृन् सारथीन् ॥ १९ ॥

अपरसेनयोर्वर्तमानाः सर्वे पूजयामासुः सम्मानितवन्तः ॥ २० ॥
 कदाचिद्भुकरूपं कदाचिदेकरूपं कचिद्दृश्यते कचिन्न दृश्यते
 एवं दुर्विभाव्यं दुर्वितर्क्यममृतम् ॥ २१ ॥

किञ्च कचिदिति एवं तदुरवस्थितम् अभूत् ॥ २२-२३ ॥

अग्निवद्वाहकोऽर्कवद्युगपरसर्वतः संस्पर्शो येषां तैः आग्नी-
 विषवदेकदेशस्पर्शमात्रेण भारकत्वादुरासदैर्दुस्सहैः पीडयमानं
 पुरमनीकानि च यस्य सः परैर्यदुमिरीरितैर्भुजैः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एकैकेनेति । प्रत्येकमेकैकेन शरेणेत्यर्थः । एवमग्रेषु ॥ १६ ॥

अद्भुतं लोकाततिम् अतो महत् सर्वतः भेदं तच्च तस्य
 नात्यद्भुतामित्याह महात्मनः अपरिच्छिन्नशरीरित्यर्थः ॥ २० ॥

ततश्च भीमप्रद्युम्नभयात्तत्सौभमवस्थामभिरक्षाद्दिव्यैर्बलैर्दिति
 द्वाभ्याम् ॥ २१ ॥

कचिरकदाचित् गिरैः दैवतकला भूद्वि ॥ २२ ॥

भीमक्षीरगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उपहीहे वाक्किञ्चिदपि लक्ष्यते ॥ २३ ॥

अथः दाहकृतया तद्रूपत्वेन रूपिता इत्यर्थः । अर्कसंस्पृष्टां अर्कस्यैव । रश्मिद्वारा सर्वत्र संस्पृष्टांस्तारपमयो येषां ते च ज्ञेयं ॥ २४ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मयामयम् आश्चर्यं द्रव्यमयं मूर्च्छित इति मयादपक्रमणं मकीर्षिकं ननु मूर्च्छाधामित्यर्थः ॥ २१-२३ ॥

भीमक्षीरराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

शास्त्रम् । शतेन च बाणानामिति शेषः । अताडयत् सैनिकान् भटानेकेकेन शरेणाताडयत् नेतृनवान्तरसेनानायकान् सारथीन् वा दशमिर्दशभिः शरैर्बाहुनानि गजाश्चरथादीनि त्रिभिः स्त्रिभिः शरैस्ताडयत् ॥ १६ ॥

तदिति । तत्प्रयुग्मविक्रमात्मकं महदतिकौशलं कर्म दृष्ट्वा अपरसेनयोः वर्तमानाः सर्वे ते प्रयुक्तं पूजयामासुः बहु-
मेतिरे ॥ २० ॥

वदिते । तन्मयकृतं सौमं कश्चिद्बहुकपं कश्चिद्वैककपं कश्चिच्च दृश्यते कश्चिन् न दृश्यते एवं परैर्दुर्विभाव्यमवितर्क्यमभवत् ॥ २१ ॥

किञ्च कश्चिदिति । एवं दुरवस्थितमनवस्थितश्चा-
भूत् ॥ २२ ॥

अत्र यत्रेति । उपलक्ष्येत दृश्येत सात्वतयूथपाः यदुवीराः ॥ २३ ॥

शरैरिति । अग्निवद्दाहकोऽर्कवत् संशोषकः युगपत्सर्वतः संस्पृष्टो येषां तैराशीविषवत् स्पर्शमात्रेण दुरासदः दुस्सहः परे-
रितैर्यदुवीरप्रयुक्तैः शरैः पीड्यमानं पुरमणीकानि च यस्य सः सात्वोऽमुद्यत् मुमोह ॥ २४ ॥

भीमक्षिजयचञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्य प्रयुक्तस्य ॥ २०-२१ ॥

दुरवस्थितं नैकत्र स्थितमभूदिति शेषः ॥ २२ ॥

तस्य सौमस्य सैनिकः सेनासहितः शास्त्रः यत्रयत्रोपल-
ब्धेन सात्वतयूथपाः ततः शरानमुद्यत्तित्यन्वयः ॥ २३ ॥

इति परैः शरैः प्रपीड्यमानः पुरस्थितानीकः ॥ २४ ॥

भीमक्षुभाचार्यकृतसुबाधनी ।

ततः शतेन शास्त्रमताडयत् एकैकेन चास्य सैनिकान् दशभिः दशभिः सारथीन् अश्वोत्तमिभिः त्रिभिः ॥ १९ ॥

मूर्च्छमेकेन सर्वेषां प्रहारः अत्याश्चर्यत्वात् शत्रुभिरपि स्तुत इत्याह—तच्चस्येति । अद्भुतमाश्चर्यकरं मन्त्रसामर्थ्यात् पितृ-
सामर्थ्याद्वा कृतमिति पृथक् वारयति महात्मन इति स्वयमेव

महाभूमावः अत एवाश्चर्यं स्वस्य परस्य शत्रोश्च सैनिकाः ॥ २० ॥

ततः शास्त्रः स्वयं युद्धं करिष्यतीति बहुं तस्य अक्षय-
माह—बहुकपैककपमिति । कदाचित् बहुकपं दृश्यते कदाचि-
देककपं कदाचित् दृश्यते कदाचित् दृश्यत इति प्रमाणप्रमे-
ययोरपि वैलक्षण्यमुक्तं तत्र हेतुः मायामयमिति तर्हि दिव्या-
क्षेण नाशं यास्यतीति अत आह—मयकृतमिति । तर्ह्ये-
तादृशैः सूक्ष्मेक्षितया तन्नाशोपायो ज्ञातो भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याह—परैरन्यैर्दुर्विभाव्यं तर्कितुमशक्यमभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥

तस्य देशोपि दुर्लभ्य इत्याह—कश्चिद्भूमाविति । लक्ष्यं दृष्ट्वा पञ्चाङ्गस्यप्रयोगः तत्तत्क्षिरे क्षरे च भवति क्षरेच लक्ष्यभूमिः
ज्ञातुं शक्या भवति अस्य तु सर्वमेवाशक्यमिति लक्षण-
मात्रव्यवधानेपि विरुद्धे देशान् वर्णयति आकाशभूम्योरिति-
व्यवधानम् एवं गिरिमस्तकजलयोरपि अलातचक्रवत् भ्राम्यच्च
भवति तेनाविद्यमानस्थलेपि दृश्यत इति तत्क्षिराकरणार्थं न
शास्त्रप्रयोगः कर्तुं शक्यः केनचित्मन्त्रादिना तथात्वे तत्प्र-
तीकारेण प्रतिकर्तव्य इति शङ्कां वारयति तत्सौमं चभाषत
एव दुरवस्थितमिति ॥ २२ ॥

एवं माहात्म्यमुक्त्वा तादृशमपि यादवेर्निराक्रियत इत्याह-
यत्रयत्रेति । उपलक्षणविधयापि यत्र प्रतीयेत ससौमः स
शास्त्रः सैनिकसहितश्च ततस्ततः सात्वतयूथपाः शरानमुद्यत्
तत इति तस्माद्देशात् शास्त्रस्य गमनं सूचयति अभ्यधा तत्र-
तत्रेत्युक्तं स्यात् ॥ २३ ॥

एवं सर्वतः शरप्रक्षेपे सूक्ष्मेपि गन्तव्यदेशो दृश्य इति
सौमं सैनिकाश्च शास्त्रस्य पीडिता जाता इत्याह—शरैरन्यर्क-
संस्पृष्टैरिति । स्पर्शो अग्न्यर्काभ्यां तुल्यता पर्यवसाने आशी-
विषतुल्यता अत एव दुरासदः अप्रतीकार्यैः शरैः पीड्यमान-
पुरमणीकाः सैनिकाश्च यस्य एतादृशः शास्त्रः अमुद्यत् तर्हि
पलायनं तेषां प्रार्थना वा कर्त्तव्येति तन्नाह परैरितैरिति
शत्रुभिरिता एते बाह्या अतः शत्रुजयो मरणं वा उपायः
नाम्य इति मोहं प्राप्तवान् ॥ २४ ॥

भीमक्षिभनाथचक्रवर्तिकृतसौरार्थदर्शिनी ।

नेतृन् सारथीन् ॥ १६ ॥

तत् सौमम् ॥ २०-२३ ॥

अग्न्यर्कयोरिव स्पर्शो येषां तैः आशीविषैः सपैरिव दुरा-
सदैः दुस्सहैः पीड्यमानं पुरम् अनीकानि च यस्य सः परै-
र्यदुभिरीरितैर्मुक्तैः ॥ २४-२५ ॥

भीमक्षुभकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नेतृन् सारथीन् ॥ १६-२० ॥

माया अद्भुतरूपा मयशक्तिसम्भवं तया रचितम् अत एव
दुर्विभाव्यमतर्क्यम् ॥ २१ ॥

दुरवस्थितमभूत् ॥ २२-२३ ॥

परैः शत्रुभिरितैः शरैः पीड्यमानं पुरमणीकान् यस्य

शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः ।

न तस्यजूरणं स्वं स्वं लोकद्वयजिगीषवः ॥ २५ ॥

शाल्वामृत्यो युमान्नाम प्रद्युम्नं प्राक्प्रपीडितः ।

आसाद्य गदया मौढ्या व्याहृत्य व्यनदहली ॥ २६ ॥

प्रद्युम्नं गदया शीर्णवक्षस्स्थलमरिन्दमम् ।

अपोवाह रणात्सूनो धर्मविहारुकात्मजः ॥ २७ ॥

लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन कार्णिः सारथिमब्रवीत् ।

अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपसर्पणम् ॥ २८ ॥

न यदूनां कुले जातः श्रूयते रणाविच्युतः ।

विना मल्लीबचितेन सूतेन प्राप्तकिल्बिषात् ॥ २९ ॥

किं नु वक्ष्येऽभिसङ्गम्य पितरौ रामकेशवौ ।

युद्धास्तम्यगपक्रान्तः पृष्ठस्तत्रात्मनः क्षमम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सः मुहूर्तं विस्मृतकार्याकार्योऽभूत् कथम्भूतैः अग्निवत्सद्यो
मारकत्वात् अर्कवदनिवार्यत्वात् स्पर्शो येषां तैः आशीविष-
वदेकदेशस्पर्शमात्रेण मारकत्वादुरासदेः दुस्सहैः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

और सौ बाणों से शाल्वको ताड़ना करते भए तथा
एक १ बाण से सात्व के सेना वारेनको ताड़ना करते भए
और द्वा २ बाणों से सेना पतीनको ताड़ना करते भए
तथा तीन ३ बाणों से बाहनोंको ताड़ना करते भए ॥ २४ ॥

महा बुद्धिमान प्रद्युम्न के उस अद्भुत कर्मको देख कर
अपनी पराई सेना के स्वहि जन प्रद्युम्न की बड़ाई करते
भए ॥ २० ॥

मयदैत्यका किया हुआ वह शाल्वका आश्चर्य रूप विमान
कभी अनेक रूप कभी एक रूप कभी तो दीखने लगे और
कभी नहि दीखे इस प्रकार मन्व पुरुषोंको भतकणीय हो-
जाता भया ॥ २१ ॥

वह सौमनाम विमान कभी भूपिपर कभी आकाश में
कभी पर्वत के शिखर पर कभी जलमें जैसे लुका के
फिराने चक्राकार होजाता है तैसेहि वह विमान भ्रमण करत
एक स्थान में स्थित नहि रहा ॥ २२ ॥

सौमविमान सहित सेनापति सहित शाल्वयुजा जहां
जहां दीक्षा तहां तहांहि यादव समूह के रक्षक सेनापति
बाण छोडते भए ॥ २३ ॥

अग्नि के सदृश दाह करने वाले सूर्य के तुल्य सर्वत्र
एक काज में अति प्रबल स्पर्श वाले सूर्य के समान दुःसह

बादवन के चलाए भए बाणों से जिसका विमान और
सेना पीडित होगए वह शाल्वराजा मोहको प्राप्त
होगया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

भृशार्दिता अपि स्वं स्वं रणे कां कां युद्धभूमिम् ॥ २५ ॥

मौढ्या कार्णायसमस्या व्याहृत्य प्रहृत्य ॥ २६ ॥

अपोवाहाऽन्यतो निनाय ॥ २७—२८ ॥

मत्तमसो ह्येवं चित्सं यस्य तेन स्वया सूतेन ॥ २९ ॥

पितरौ रामकृष्णाभिसङ्गम्य तत्पार्श्वं गत्वा ताभ्यां युद्ध-
संयोगं किन्तु वक्ष्यामीति ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृष्णवतोषिणी ।

लोकद्वयस्य जिगीषवः क्षात्रधर्मप्रवर्त्तनार्थं यशोधर्मप्रवर्त्तनार्थं
यशोधर्माद्यपेक्षकास्तन्तः यद्वा जगद्धितार्थं मित्रकीर्तिविस्ता-
रेणाधुनीलोकद्वयवशीकरणेच्छा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रद्युम्नाज्ञेतोः प्राक् प्रकर्षेण पीडितः अक्षप्रहारेण दुःखितः
विशेषणाहृत्य प्रहृत्य ॥ २६ ॥

अशीर्णवक्षःस्थलमप्यपोवाह किमर्थम् अरिभ्रमे खणं विध्वंस्य
निजार्तिं दमयितुमित्यर्थः । तथापि रणादपवाहनमयुक्तं तत्राह
धर्मविद सारथिः रथिरखणधर्मी जानन्न यतो दाहकत्वा-
त्मजः ॥ २७ ॥

कार्णिः तदपत्यत्वेन तद्वल्लीलावैविध्याकृष्टचित्स इत्यर्थः ।
अतो मोहाद्यनुकरणं सर्वं सङ्गच्छतेति भावः । अहो को मे
मम भीयादनेन्द्रसुतस्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतायोगोत्तराभिहितवृत्तमन्त्रिका ।

श्रीं पीडयद्भीमं चित्तं यस्य तेन सुतेन त्वया हेतुना प्राप्तं
त्वया चित्तविकल्पं पापं येन तस्मात् ॥ २३ ॥

वेदिवशादिनां सादृश्यमस्तीति रामः केशवश्च हेतुया केशिसू-
तात्सम्यक् इति तयोर्महावीर्यस्य सुखितं धर्मादिवद्व्यक्तत्वरमुक्तम्
आत्मनः क्षमं योग्यं कर्म ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सादृश्येति सादृश्यत्वपानां शब्दोऽर्थः भूदां पीडिता अपि यदु-
दीराः स्रं स्रं रणं रणमूर्तिं न तत्पुत्रं त्यक्तवन्तः तत्र हेतुत्वेन
विशिष्टादि-लोकत्रयमपि अनुमिच्छन्तः ॥ २५ ॥

सादृश्यामात्र इति । सुमात्रात् सुमदायः बली मैत्र्या
कार्णावसमस्या शुभ्येति पाठान्तरं व्याहृत्य प्रताप्य व्यनदत् ॥ २६ ॥

प्रयुज्यमिति । गद्या तत्प्रहारेण विशीर्णं वक्षःस्थलं
वक्ष्यते प्रयुज्यं रणाद्रणस्थानादपोवाह अपसारयामास तत्र
हेतुत्वेन सुतं विशिष्टादि-धर्मवित् सुतः कृष्णगतं रणेद्रयिणम्
इत्येवमिव धर्मवित् दारकस्य कृष्णसारथेरात्मजस्य ॥ २७ ॥

कृष्णसंज्ञ इति । तावन्मूर्च्छितस्ततो मुहूर्त्तेन कृष्णं संज्ञा
केतना येन सः कार्पण्यः प्रयुज्यः सारथिमुवाच, उकिमेवाह—
महो इति सार्धं धनुर्भिः । हे सुत ! इदमसाधु किं तन्मम रणा-
दपसर्पणम् इति यत् ॥ २८ ॥

कुतस्तस्यासाधुत्वमत आह—नेति । यद्गुणां कुले जातः
कोपि रणाद्रिच्युतः पलायितः न भूयते किम्पुनर्न इद्वयत
इति भावः न ह्रीवमभूद्वं चित्तं यस्य तेन त्वया सुतेन हेतुना प्राप्तं
कर्मवचनयो येन तस्मात्सम्यक्तः विनाऽप्यः कोपि रणविच्युतो
न भूयत इति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

किञ्च, किम्ब्रति । रामकेशवावभिसङ्गम्य तत्पार्श्वं गन्धेत्यर्थः
ताम्बीं पृष्टः व्याख्यायुक्तादपक्रान्तः पलायितोऽहमात्मनः क्षमं
योग्यं किम्बु वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शाद्वस्यानीकपाः सेनानायकाः तेषां शास्त्राणामोद्यः ॥ २५-२६ ॥

"रथिनि प्राणसन्निधौ सारथीरथमाहरेत् ।

जीवयेद्युद्धतः साधु युद्धकर्मविचारदः ॥

इति युद्धधर्मवित् ॥ २७ ॥

अपसर्पणम् अपसरणम् ॥ २८ ॥

कुतोऽस्य विषयतस्तदाह—नेति मञ्जिना ॥ २६ ॥

धर्मसाधनायुक्तादपगतोऽहं पितृभ्यां पृष्टः तत्र पित्रो-
रात्मनः मया कृतमक्षयं किन्तु कथं नु वक्ष्ये इत्यवयवः ॥ ३० ॥

[१७९]

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

एवं यादृशानां पीडयमुक्त्वा शास्त्रस्य सैनिकानामपि पीडय-
माह—तुल्यत्वाच्च शास्त्रानीकपक्षौघेरिति शास्त्रस्याप्यनी-
कपाः सेनारक्षकाः तेषाञ्च शस्त्रोघाः तैः सर्वैः पीडिता अपि
वृष्णिदीराः स्रं स्रं रणं न तत्पुत्रः अनेन भगवत्कृपया युद्धं
जायत इति कथ्येत अपरित्यागे हेतुः लोकद्वयजिगीवस इति
जये मरणे वा इह लोके कीर्तिः परलोके स्वर्ग इति अतो
लोकद्वयजयार्थमपरित्यागः ॥ २५ ॥

एवं साधारणयुद्धमुक्त्वा प्रधानयुद्धमाह—शास्त्रामात्र इति ।
अमात्रो मुख्यमन्त्री शास्त्रतुल्यः नास्ति सुमान् कान्तियुक्तश्च
पूर्वं प्रयुज्यापीडितः सन् आसाद्य निकटे भागस्य मौर्व्या
कृष्णलोहनिर्मितया तृणविशेषवज्रया वा गद्या व्याहृत्य
ताडयित्वा व्यनदत् शब्दं कृतवान् जितं जितमिति यतो
बली गद्यां बलं प्रधानं तेन महती पीडा जातेति सुचितम् ॥ २६ ॥

ततो यज्जातं तदाह—प्रयुज्यमिति । शरीरस्यैव महती पीडा
जाता यः कक्षनात्रापकर्षः स सर्वोपि महादेवसम्मानार्थः
सुमतः प्रसिद्धस्य गद्या शीर्षं वक्ष्यन्तं यस्येति स्वभावतो-
ऽप्यप्रयोजकत्वं वारयति—अरिभ्यमिति । तदा रणक्षानात् तस्य
सुतः अयोवाह दूरे गीतवान् सोपि शत्रुवक्षपातीति शङ्का-
व्युदासार्थमाह—दारकात्मज इति । तस्य अयाचयनं वारयति
धर्मवित् इति ॥ २७ ॥

ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—कृष्णसंज्ञो मुहूर्त्तेनेति ।
मुहूर्त्तमात्रं मूर्च्छितः प्रयुज्यस्य कर्मिणीयुक्त्वात् मानुसादिपक्ष-
पाताद्वा ततो भगवदनुग्रहात् मुहूर्त्तानन्तरं कृष्णसंज्ञः यतः
कार्पण्यः कृष्णपुत्रः अमे साराधे दृष्ट्वा अनभिप्रेतं पलायनमिति
बोधयन्नब्रवीत्—महो इति । इत्यतिरस्कारवचनम् इदं मम
अपसर्पणम् अत्यन्तमसाधु सर्वत्र निम्नितं सुतेति सम्बोधनं
परिहानार्थम् ॥ २८ ॥

ननु लोके पलायमाना अपि शूरा इद्वयन्ते तत्राह—न
यद्गुणां कुले जात इति । रणक्षानादपसरणं न भुतपूर्वं मरणं
वा जयो वेति न तृतीयः पक्षः नन्वेव जेजातं तदापि व्याप्ति-
र्भवेति आशङ्क्यामाह—विनामर्त्यं चित्तेन सुतेनेति अहमे-
वैकः सोपि सुतेन तथा जातः सुतोप्यधिष तथा जातः ह्रीव-
चित्त इति अतः प्राप्तकल्मषोऽहम् ॥ २९ ॥

ननु, किमेतावता तत्राह—किन्तु वक्ष्ये इति । पितरौ राम-
केशवावभिसङ्गम्य नु इति वितर्के किं वक्ष्ये वचने प्रकारः
कोपि नास्तीति ननु प्रहार एव वर्तते तत्राह युक्तादपक्रान्त-
पक्रान्त इति धर्मादनपेतं युद्धम् अतस्तस्यादपक्रमः अथमो भवति
तर्हि तूष्णीं ज्ञातव्यमिति चेत्तत्राह—पृष्ट इति । तर्हि अशक्ति-
र्वक्ष्येति चेत् आत्मनः क्षममिति नहि मया अशक्तिर्वक्तुं
शक्या ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रयुज्यादेतोः प्राक् प्रथमं पीडितः प्रयुज्यप्रयुकेनाक्षेण
बाधितः मौर्व्या कार्णावसमस्या ॥ २६ ॥

व्यक्तं मे कथयिष्यन्ति हसन्त्यो भ्रातृजामिवः ।

कृत्यं कथं कथं वारं तवान्यैः कथ्यतां मृधे ॥ ३१ ॥

सारथिरुवाच ॥

धर्मं विजानताऽऽयुष्मन् कृतमेतन्मया विभो ।

सुतः कृच्छ्रगतं रक्षद्रथिनं सारथिं रथी ॥ ३२ ॥

एतद्विविक्ता तु भवान् मयाऽनेर्वाहितो रणात् ।

उपमृष्टः परणेति मूर्च्छितो गदयाऽऽहतः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तराह्णे

सौभव्यो नाम

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकवर्णितसाराथ्यदक्षिणी ।

तं प्रद्युम्नं शीर्षवक्षस्वकमिति प्रकृत्या प्रद्युम्नो गदया
विजानन्मयवक्षस्वकमिति शीर्षवक्षस्वकमिति लीलाशक्तयेव तस्य
युद्धोत्साहरसर्वार्थमावेनमात्रे उत्पादितं तं गदयेव शीर्ष-
वक्षस्वकं मत्वा अपोवाह—अन्वयः निनाक यतो धर्मवित्
“सुतः कृच्छ्रगतं रक्षेव” इति धर्मकः प्रद्युम्नस्तु अकारप्रत्ययेण
सखिवानन्दविमलकण्ठकं तस्य धर्मं क वेत्तीत्यर्थवित्
तस्य तद्वक्तृत्वं तस्य परमसुखसम्पत्तयेव यतो दातृकात्मजः “परी-
क्षिति भवेद्भागो दातृकश्च तयोदात्तः” इति श्रीमद्विष्णुनायक-
महाकर्मवतो दातृकस्यात्मजः प्रद्युम्नविक्रयकमहाकर्मवमिति
भावः ॥ २७ ॥

ततश्च लब्धा सम्यक् भा अनेन युद्धस्थलावहमपसारित
इति ज्ञानं येन सः कृतावमान इत्यर्थः । यदा लब्धा सखा
अर्थसूचना अपसारणव्यपारेण समुच्छाद्वापना सुतकृता येन
सः अत एव तं प्रति विपिनस्सज्जवर्णात् अवाविनि “संज्ञा
स्याचेतनानामहस्तायैः वार्थसूचना” इत्यमरः । मुहुर्तेन चणेन ॥ २८ ॥
सूतं त्वया हतुना प्राप्तं किञ्चिदपि कलङ्को येन
नत्सन् ॥ २९ ॥

धर्मं योग्यम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिदं तन्त्रप्रदीपः ॥

रणं युद्धस्थानम् ॥ २५—२६ ॥

अपोवाह अपमानयामास ॥ २७ २८ ॥

हृदयमधुष्टं चिन्तं यस्य तेन प्राप्तकिञ्चिदपि मत् मत्तो
विना रणविद्युतस्य कयुद्धस्थानः न भूयते ॥ २९—३० ॥

भाषा टीका ।

आत्मके सेनापियों के बाण अवाहों से अत्यन्त पासीतमी

होगए तथापि इस लोक में विजय से कीर्ति तथा मरण
पर स्वर्ग प्राप्ति इस प्रकार दोनों लोक के विजयकी प्राप्ति
वारे यदुर्वीर अपने अपने रणको नहीं छोड़ते मर ॥ २५ ॥

शास्त्रका प्रधान मंत्री युमाद नामी बन्नी पहले प्रद्युम्न से
पीड़ित भया रहा इसी कारण निकट में भाव कर सुर
जाति के लोह से निर्मित गदा से प्रद्युम्न के ऊपर प्रहार
करके मर्जना करता भया ॥ २६ ॥

वैरीनको दमन करने वारे प्रद्युम्नका वक्षस्थल गदा से
मझ होगया उनको दातृकका पुत्र धर्मका दाता सुत रण-
भूमि से बाहिर निकाल लेगया ॥ २७ ॥

एक मुहुर्त में होस होने पर श्रीकृष्ण पुत्र प्रद्युम्न
सारथि के प्रति बोला कि— हे सुत ! जो मेरा रण से मर्जना
भया सो अत्यन्त अजुचित भया ॥ २८ ॥

कापर किञ्च वारे द सुत के निमित्त से अपवर्णको
प्राप्त भया मेरे विना अन्य पुरुष यदुर्वीरों के कुल में
रणते भया भया नहीं सुन जाता है ॥ २९ ॥

मुझसे सम्यक् भगा भया मैं भीष्मकृष्ण पितान के पास
जाय कर उन्होंने मोसे पूजातो वहाँ अपने को मर्जने योग्य
कर्मको कहूंगा ॥ ३० ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषावर्षीयका ।

भ्रातृजामसौ भ्रातृभार्याः व्यक्तं निश्चितं मर्त्यकं कथं
यिष्यन्ति तत्कथनमनुकरोति—कथं कथमिति ॥ ३१ ॥

विभो हे समर्थ ! एतदपसर्पणम् धर्ममह—सुत इति ॥ ३२ ॥

अयोर्वाहतो प्रणीतः उपमृष्ट उपसर्ग पीडा प्राप्त इति कृत्या
यतः परेण शत्रुणा नदयक इतस्तद मूर्च्छितो निदस्यतां
गतो भवामिति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषावर्षीयकार्य

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः ।

यत्नं ममोदती लोकवर्माविकृतिजिता उपहासभातीवाभू-
दित्याह-एतदिति । मम इत्यर्थः । आतरोत्र ज्येष्ठाः पितृव्यानिपुत्राः
हेयाः क्लेशमिच्छन् परेणात्स्यः अर्धं शत्रुभिर्हेतुभिः नव
देव्यं कथयन्तु तस्यया कल्याणी तत्र वास्ताव हे वीर !
वोपहासति यथा यद्वा अन्येर्जनैः कथं कथ्यताम् अपितु नैकैः
नापि कथयितव्यमिति मा लज्जस्तेत्यर्थः । तदिदं तु सारथिभर्त्स-
नार्थमप्युक्तं भोक्तुं मर्मभेदकस्य दशवाक्यस्य चाभिरामो-
द्याभिरवक्यत्वात् ॥ ३१ ॥

आयुष्मन्निति नित्ययोगे मनुष्यं हे सर्वकालव्यापक ! विमो !
हे सर्वदृष्ट्यापक ! त्वयि कथमप्यनिष्टाङ्गा नास्त्येवेति
भावः । तेषां हि कृतं कुतः धर्मं विशेषेण जानता कुरुगते कष्ट-
प्राप्तं सारथिं रथी रक्ष ॥ ३२ ॥

एतदिति । परेणोपसृष्टो गद्या इति मूर्च्छितश्चेत्येतद्विदित्वे-
त्यन्वयः । अर्थावाहित इत्यस्मिन्लोकारमभ्यवहारमर्थम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवत् महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः

पद्मसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्भगवत्पुरुषोत्तमशुक्लपञ्चमः ।

इति श्रीमद्भगवत्पुरुषोत्तमशुक्लपञ्चमः

श्रीमद्भगवत्पुरुषोत्तमशुक्लपञ्चमः

पद्मसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्भगवत्पुरुषोत्तमशुक्लपञ्चमः ।

किञ्च, व्यक्तमिति । म मम शत्रुजामया मीतुः शत्रुः मृधे युजे
प्राप्तं हेतुं कथं कथं इति वस्तव्यः कथयिष्येति व्यक्तं नूनं
हे वीर ! तथाऽप्येव कथं कथं कथयतां सम्भाषनायां लोड ॥ ३२ ॥

इत्यमुक्तः प्राह सूतः—धर्ममिति । हे विमो ! धर्मं वो जान-
तेति हेतुगर्भम् अतो मया एतद्व्याख्यानं कृतं कोर्ता धर्मः ?
तत्राह—सूत इति । कुरुगते विपक्षिप्राप्तं शत्रि रक्षयितुं तत्राश्रितं
सारथिमिति ॥ ३२ ॥

वस्तव्यं धर्मः किमपि उपरान्तं प्राप्तं कुरुगते यतो मामपोवाहित-
वान् तत्राह—एतदिति । परेण शत्रुणा कर्त्ता गद्या आहतस्ताडितः
उपसृष्टः पीडां प्राप्नोति मूर्च्छितश्चेत्येताद्विदित्वा उपसृष्ट इति
पाठे परेणोपसृष्टेनैव तत्राद्विदित्वेति । मया भवान् रणाक्षो
कथितः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवत् महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः

पद्मसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्भगवत्पुरुषोत्तमशुक्लपञ्चमः ।

किञ्च, व्यक्तमिति । म मम शत्रुजामया मीतुः शत्रुः मृधे युजे

कथं कथयन्तीति ममाह—व्यक्तमिति । हे वीर ! मृधेऽप्येः सह
कथं कथं गतस्तत्कथ्यतामिति ॥ ३१ ॥

काथं धर्म इति तत्राह—सूत इति ॥ ३२ ॥

उपसृष्टः उपसृष्टः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवत् महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः

पद्मसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

(श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः ॥ ७६ ॥)

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भगवत् महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः

पद्मसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भगवत् महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः

पद्मसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः ।

किञ्च सूतवेषेभ्युक्तं कदाचिद्विधा अर्थाकर्षणं मनु श्रा-
प्योभिः हास्यस्वभावाभिरित्याह—यत्नं म कथयिष्यन्तीति
उक्तेषुपाये विपरीतं ज्ञात्वा (सन्ध्यां भगवत्प्राप्तं ततो आ-
जामयः कुलशिवः एवञ्च वत्स तत्राह—व्यक्तं कथं कथं यो-
हे वीर ! विपरीतार्थं सम्भाषना अन्यः सह ते क्लेशं कथं
कथयिष्येति भवणादने विपरीतं कथं वा कथयिष्यन्ति तत्र
कथनेषुपहासः अन्यः सह कथं कथयिष्येति ॥ ३२ ॥

एवमुक्तं श्रुत्वा मनुष्यं वचनं धर्मं विजानतेति धर्ममप्य-
मग्रे वक्तव्यं तर्हि मरणपर्यन्तं किमिति पश्येति चेन्न तत्राह
आयुष्मन्निति । आयुर्धर्मं एव सत्यं आ गतोपाय अतः
आयुर्धर्मञ्च विजानता मयैतत्कृतं धर्ममप्युक्तं कुरुगते रक्ष-
दिति ममाप्येवं भावे त्वयो रक्षणीय इत्युपदेशार्थं वचनम् ॥ ३२ ॥

इदं त्वया कृतोऽवगतमित्याशङ्क्याह—एतद्विदित्वा तु
भवानिति । तुशब्दः अज्ञानादागमनं चान्वति एतद्धर्मं ज्ञात्वा
भवान् रणाक्षोवाहितः । किमपि ज्ञात्वाकाङ्क्षायामाह—उपसृष्टः
परेणेति इति इत्यमुना प्रकारेण हृदयविदारणरूपेण परेणोपसृष्टः
शत्रुणा ताडितः ताडयमाह गद्या इतः ततो मूर्च्छित इति
एतत् कुरुगममप्य अतो धर्मकीर्तिविरोधे धर्मो रक्षणीय इति
सिद्धांशः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पुरुषोत्तमशुक्लपञ्चमः

श्रीमद्भगवद्गीतामीकृतकमसन्दर्भः

पद्मसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्भगवत्कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मा ज्ञायो आत्मा ज्ञायो हेवीर ! अग्रेः सह मृचे तव हेव्यं
कथं कथमभूत् विस्मये द्वितीयः ॥ ३१-३२ ॥

अपोवाहितः अपनीतः उपसृष्टः पीडित इत्यर्थः । यतो
गदया हतो मर्षाणां मूर्च्छितोऽभूत् इति ज्ञात्वेन मया
अपोवाहितः तस्य चिन्मूढं मां नैव स्वमहासीरिति
प्रयुक्तिर्व्या ॥ ३३ ॥

इति सारांशदर्शिन्यां हर्षिभ्यां भक्तिचेतसाम् ।

षट्सप्ततितमोऽध्यायो दशमोऽङ्गि सङ्गतः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्भगवत्कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मा ज्ञायो आत्मा ज्ञायो ॥ ३१-३२ ॥

परं वाच्यं गदया हतः अत एव स्पृष्टः रथोपस्थं
पतितो मूर्च्छितो नानसङ्गः अतः मृतः कुरुक्षेत्रं रक्षितं रथं
इति एतद्विस्मये मयाऽपोवाहितोऽपनीतः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवत् महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भगवत्कृतसिद्धान्तप्रदीपे

षट्सप्ततितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

और मेरी मीजारी हैसती आई यह विधिबद्धि कहैगी
कि हे वीर ! युद्ध में शत्रुओं से, तुमको अपोवाहित किया
प्रकार आई जिस कारण तुम रथ से नीचे गिर लो कहि-
येगा ॥ ३१ ॥

सूत उवाच ।

हे भयुष्मन् ! हे विभो ! धर्म के बाता मेरे रथ से आप
को बाहर निकाल दिया है क्योंकि यह धर्म है कि जो
रथी कष्टको प्राप्त होजावेतो उसकी रक्षा सूत करे और
जो सूत कष्टको प्राप्त होजावे तो उसकी रक्षा रथी
करे ॥ ३२ ॥

शत्रुने आपको गदाका प्रहार किया उस से मूर्च्छित
होकर आप पीडित होगये यह जान कर मेने आपको रथ
से बाहर निकाल दिया ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवत् महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें छिहत्तरके आशायकी

अष्टादीका समाप्ता ॥ ७६ ॥

इति श्रीमद्भगवत् महापुराणे दशमस्कन्धे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

- अ० पा० (इति सूतोवितां ऋणीमाकर्ण्य यदुनन्दनः ।
पुनरात्तप्रहरणः सूतमार रणाङ्गणे ॥०॥)
- (१) स उपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः ।
नय मां शुमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिम् ॥ १ ॥
- (२) विधमन्तं स्वसैन्यानि शुमन्तं रुक्मिणीसुतः ।
प्रतिहत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः समयन् ॥ २ ॥
चतुर्भिश्चतुरो वाहान् सूतमेकेन चाह गतः ।
द्राभ्यां धनुश्च कतुं च शरेणान्येन वै शिरः ॥ ३ ॥
- (३) गदसात्पाकिसाम्बाद्या जघ्नुः सौभपतेर्बलम् ।
पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे सञ्छिन्नकन्धराः ॥ ४ ॥
एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरम् ।
युद्धं त्रिनवरात्रं तदभूत्तुमुत्तमुल्बणम् ॥ ५ ॥
इन्द्रप्रस्थं गतः कृष्ण अहूतो धर्मसुनुना ।
राजसूयेऽयं निर्वृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ॥ ६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

- सप्तमुक्तसप्ततितमे जानामावाविचक्षणः ।
छन्नेनाऽऽगत्य शास्त्रस्तु इतः सौभश्च चूर्णितम् ॥
दंशितः सञ्चयः ॥ १ ॥
विधमन्तं सपयन्तं प्रतिहत्य प्रतिकथ्य ॥ २ ॥
अहानां विविधयोगमाह—चतुर्भिरिति ॥ ३ ॥
सौभेयाः सौभकाः ॥ ४ ॥
शाल्वानां रात्रीणां समाहारो नवरात्रम् त्रयाणां समाहार-
विघ्नवरात्रम् सप्तविंशतिमहोरात्राणीत्यर्थः । तुमुत्तमाहुलम्
उल्बणं घोरम् ॥ ५ ॥
पुरातनमुपम्यस्यति-इन्द्रप्रस्थं गत इत्यादिना ॥ ६-७ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मुक्तयो मित्रोपक्रमे दंशित इति सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

मध्ये सूतोस्तपणात् धृतमुद्यतं कार्मुकं येन सः इति पर-
मोत्साहो दंशितः अतस्तत्रैव नयने हेतु राह—वीरस्येति ॥ १ ॥

प्रतिहत्य स्वसैन्यं कन्धानं तं तः पार्श्वे कृष्ण प्रत्यविध्यन्त
तत्कृतयेधप्रतियोगितयाविध्यन्त नाराचैर्गणविशेषैः समयन्
स्मरमान इति वीरस्वभावत्वेनोक्ताह एव गतो ननु क्रोध इति
स्थापितम् ॥ २ ॥

वै समुदये शिरोपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

न केवलं स एव स्वाधिकारं दर्शयामास तेन विवर्द्धितो-
त्साहा अन्येपि यदुचीरा इत्याह—गतेति । सर्वे प्रायश
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्रिनवरात्रं व्याप्य ॥ ५ ॥

इन्द्रेति युगमकम् । आहूत इवाहुतः श्रीनारदद्वारा तादृश-
विज्ञापनात् राजसूय इत्यादिन्द्रप्रस्थगमनप्रयोजने सर्वस्मिन्

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवमोचिनी ।

समाप्त इत्यर्थः । अथेति चेति वा पाठः निमित्तानि पथि
पश्यन् ॥ ६-७ ॥

भीमसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चोपनिषद् ।

॥ १-१० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवमोचिनी ।

अथ पुनः सन्नयेन प्रद्युम्नेन गुमतिं हते सति प्रद्युम्नं
बुध्यमानेषु भगवानागत्य साधवं जघानेत्याह सन्नयेन गुमतेन—
सन्निवृत्तिः । सन्तु प्रद्युम्नः सलिलमुपस्पृश्याचम्य मुनिं तत्र उल्लिख्य
स्वादिति भावः । दक्षितः सन्नयः धृतं कार्मुकं धनुर्वज्रं तः सामर्थ्य-
माह—किमिति । वीरस्य गुमतः पार्श्वं समीपं नय प्राप
येति ॥ १ ॥

विचमन्तमिति । कश्चिन्मणीसुत इत्यस्य पार्श्वं गत
इत्यादिः स्वसैन्यानि विधमन्तं ताडयन्तं गुमतः । सन्नयेन सन्नि-
वृत्त्यस्य चनेनावायासः सूच्यते अष्टमिः शरैः प्रत्यागच्छन् प्रत्यता-
डयत् ॥ २ ॥

तत्राद्यानां विनियोगमाह—अनुमिति । बाधनश्रानेकेन
कार्मुकम् एकेन ध्वजम् एकेन सुतम् एकेन तु गुमच्छिरो
ऽहनत् ॥ ३ ॥

गवेति । गदप्रभृतयो यादवाः सौमपतेर्बलं जघ्नः सौमेयाः
सौमस्याः सर्वे संविद्धाः कन्धराः येषां ने प्रभुः पेतुः
पतितवन्तः ॥ ४ ॥

एवमिति । इतरेतरं परस्परं निघ्नतां सम्बन्धि तत्र विजय-
राजमभूत् नवानां राज्ञीणां समाहारः नवरात्रं त्रयाणां समाहारः
स्त्रिनवरात्रं सप्तविंशत्यां राजाणीत्यर्थः । तुमुलमाकुलमुन्वयं
शोरम् ॥ ५ ॥

अत्र कौशिकविभिर्नाड कृषयितुमनुवदति शुकः—इन्द्रप्रस्थइत्या-
दिना एवं वदन्ति यः कृषय इत्यतः प्राक्तेन । धर्मसुनुना युधिष्ठि-
रणाहृतः श्रीकृष्णः राजसूये सम्भूतं परिसमाप्ते सति शिशु-
पाते संस्थिते मृते च सति तत्रैव कतिचिद्दिनानि स्थितः
अनिशोऽपि निनिशानि पश्यन् कुरुवृद्धादीन् भीष्मादीन् समुतां
पृथां कुन्तीं मुनीन् आत्मन्व्य वृद्धा द्वास्वतीं ययावाहचेत्युत्तरेण
संभवन्त्यः ॥ ६-७ ॥

भीमजितयज्वज्जीवकृतपदरत्नावली ।

यदुभययतीति यदुभयनः एव यमान् दक्षितो रणाङ्गणे
आस्ते इति शेषः ततः किं तत्राह—नयेति ॥ ८ ॥

॥ १-४ ॥

विजयरात्रं सप्तविंशद्वारात्रम् ॥ ५ ॥

अक्षिप्रवृद्धरं कृष्णागमन्तं वाक्—इन्द्रप्रस्थमिति ॥ ६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवमोचिनी ।

॥ १-२६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवमोचिनी ।

॥ १-२६ ॥

भीमजितयज्वज्जीवकृतपदरत्नावली ।

अष्टाविंशतिपीडायां भगवत्स्मरणे कृते ।
तत् पुनः सवारणं कृष्णाङ्गकारेति निरूप्यति ॥
पुमतोपि वयं कृष्णाङ्गोत्कृष्टात् स्वभावात् ॥
तदा प्रद्युम्नः स्वस्य न मिश्रसिर्मवेत्कायित् ॥
अतः प्रद्युम्नहस्तेन मार्जनं तस्य कृतम् ॥
भक्तानां पुनः सङ्गमस्तु न युक्तमिति वै हरिः ॥
भतान्तरेणाशक्तत्वे वीरवशात् वाक्यम् ॥
अन्यथा भीष्मको क्रीडां ताडयति नैव वर्जयेत् ॥
ताडयन्तीशान्तरमिव वर्जिता वा न युज्यते ॥
एवंसिद्धान्तप्राप्त्वा लोको ज्ञायति सर्वथा ॥
कल्पान्तरे तथा चक्रे स्वस्मादाकावतारतः ॥
निरोधे यदि नो ब्रूयत्सिन्धुः हि विदधते ॥
शास्त्रार्थे वीरनाशाय निराकरणमुच्यते ॥
अतः स्वस्वार्थशास्त्रार्थं पक्षाभ्यामिह कथितम् ॥

पूर्वाध्यायान्ते गुमतापकर्षे पञ्चाक्षापः निकषितः प्रद्युम्नस्य
तदानीं गुमदधारे प्रवृत्तिरुच्यते स उपस्पृश्यादिति सूचीनान्तरं
तथा कर्त्तव्यमिति सलिलोपस्पृश्यान्माचम्य नारायणस्योक्तं
पुनर्वर्णितः बद्धकवचः नारायणकवचादिना लौकिकेन च ततो
धृतकार्मुकः अनेन पूर्वं कवचरहितएव स्वयैकपाशिमानी
गत इति कथ्यते अत एव गर्वनाशार्थं मन्त्रोपि ततः आ-
गुमतः पार्श्वं नयेति सूतं प्रतिवचने उच्यते प्रशंसायाह वीर-
स्येति ॥ १ ॥

सन्तु वञ्चितः सन्नयः लज्जया आक्रोशेन मारित इति बोध-
व्यावृत्त्यर्थमाह—विधमन्तं स्वसैन्यानीति । स्वबलप्राप्तकृत्वाद्य
मारणीय एवेत्यर्थः । तथाप्याक्रोशेन मारणादाह—कश्चिन्मणीसुत
इति । प्रतिहृत्य मन्विष्य भक्तसंस्थिता वा अष्टाभिर्नाडैः प्रत्य-
पिच्यत् ससामग्रीकं नाशितवानेवेत्यर्थः । जयाभिति अनुगम्य क
द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अष्टवाजानां विनियोगमाह—अनुमिति । गुमतः
शिरः अन्येनाष्टमेन यानाङ्ग येन प्रेरितो येन करणेन च वेत्त
लभ्यः प्रतिष्ठः तत्सर्वमाचिन्तत् ॥ ३ ॥

ततोऽप्येपि प्रजाने मारिते तद्वक्तुं मारितवन्त इत्याह—
गदसात्यकिष्ठांश्चाप्या इति गदया प्रद्युम्नो मारित इति स्व-
बलेन तत्सैन्यं मारितवन्तः गदयामेव शीघ्रं बलं प्राप्तुं
भवति ततः सौमेयाः सर्वे अन्तरिक्षे पुनर्वायमावताः यज-
यमाना वा समुद्रे पतिताः सन्निवृत्त्यस्य चनेनावायासः ॥ ४ ॥

एवं भगवत्प्रतीक्षार्थं यदैव शास्त्रार्थं जयाभ्य जयरात्रि-
तानां युद्धादुत्तिमाह—यत्तु नानामिति । इतरेतरं निघ्नतां सम्बन्धि तत्र विजय-
राजमभूत् नवानां राज्ञीणां समाहारः नवरात्रं त्रयाणां समाहारः
स्त्रिनवरात्रं सप्तविंशत्यां राजाणीत्यर्थः । तुमुलमाकुलमुन्वयं
शोरम् ॥ ५ ॥

कुरुद्वारासुखाय मुनीनां तसुतां पृथग् ।
 निमित्तान्यातिघोराणि पश्यन् दास्यतीं ययौ ॥ ७ ॥
 आह बाहामिहायात आर्यमिश्राभिसङ्गतः ।
 अजन्माक्षेपक्षीया नूनं हन्युः पुरीं मम ॥ ८ ॥
 वीक्ष्य तं कुरुन स्वानां निरूप्य पुरस्क्षणम् ।
 सौभं च शाल्व राजश्च दारुकं प्राह केशवः ॥ ९ ॥
 रथं प्रापय मे सूतः शल्वस्यान्तिकमाशु वै ।
 सम्भ्रमस्ते न कर्तव्यो भयावी सौभराडयम् ॥ १० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

समता विनयरात्रं सप्तविंशत्यहोरात्रं तुमुलमत्यन्तकोशयुक्तम् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

यादवानां दुरत्ययं व्यसन्नं गतोनां महदुक्तं निरूप्य
 भगवतः पश्यन्पेक्षा युक्तेति दोषपरिहारायै भगवान्तरमारभते
 इन्द्रप्रस्थं गत इति । भगवान्तरे पूर्वोक्तभ्यामेव भगवान्तरागमनेनापि
 सम्भ्रमस्तथा तदर्थं तत्रत्यां कथामेवाह—धर्मसुखं आहूतः
 स्वयमेकाकी इन्द्रप्रस्थं गतः पश्चाद्बलशून्योऽप्याहूतः मानसकुरुतु
 तस्मिन् काले नास्ति विद्यमानेपि प्रकारान्तरेण वा भविष्यति
 भूतः बलभद्रसहायोपि न दोषाय ततो राजसूयं निवृत्ते
 विषयकमेव समाप्ते शिष्टेऽप्युक्ते तदनन्तरमेव ॥ ६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

सप्तसप्ततितमे हरिरिन्द्रप्रस्थतो निजपुरीं समुपेत्य ।

शास्त्रमाप्तबहुभयमरिद्राफुल्लमसकभरिणैव जघान ॥

विरिति । सूतेन भारव्यधर्मसावधानेन तथा कृतं स प्रयुग्म-
 स्तु भगवन्धर्मप्रदीपो । इणविद्युतिरूपप्रख्यबाधपरिहारार्थं
 सलिलमुपस्पृश्य दक्षितः धृतकवचः ॥ १ ॥

प्रतिहृष्टं रेरे यादवसामर्थ्यं प्रहरेत्युक्त्वा तदनुवाता-
 नन्तरं तस्मै अलक्षणात् समर्थ्यत्वार्थः । नासकैः शरैः ॥ २ ॥

अहानां विनियोगमाह—बहुमिरित्यादि ॥ ३ ॥

सौमेयाः सौमस्थाः ॥ ४ ॥

त्रयाणां नक्षत्राणां समाहारश्चित्रवरात्रं सप्तविंशतिमहो-
 रात्रादि व्याप्नोत्यर्थः ॥ ५-७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

सप्तसप्ततितमे शाल्वं भगवानवधीदित्याह—तत्रावी परा
 इत्युक्त्वा यत्कृतवान् तदाह—स इति । उपस्पृश्य भाग्य-
 निमित्तं सङ्गतः ॥ १ ॥

विषयकः उपपन्नं प्रतिहृत्य प्रहृत्य तदनुवाताडयत् ॥ २-३ ॥

कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः ॥ ४ ॥

त्रयाणां नक्षत्राणां समाहारः चित्रवरात्रं सप्तविंशतिमहो-
 रात्रादि व्याप्नोत्यर्थः ॥ ५ ॥

इन्द्रः पमित्यादिना एवं वदन्तीत्यन्तेन परमतमुपन्य-
 स्यति ॥ ६-९ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

जलं का भाग्यमनं करके कवचं धारण कर धनुषं
 धारणकर यह प्रयुक्त शरार्थि के प्रति बोला कि शूरवीर
 युमाव के पास मोकों लू लेखोगे ॥ १ ॥

युमाव के पास प्राप्त गया रुक्मिणी पुत्र सेना के नाश
 करने वाले युमावको घेर कर हँसता भया आठ बाणों से
 युमान के ऊपर प्रहार करता गया ॥ २ ॥

चार बाणों से चार अश्वन को और एक बाण से
 सूतको मारकर गया दो बाणों से धनुष और ध्वजा को
 काट देता भया एक बाण से उस के शिर को काट देता
 भया ॥ ३ ॥

गद साखकी साख आदि धीर तीम राजन की सेना
 को मारते भय सौम विमान पर बैठे भय शाल्व के पक्ष
 के सबहि कम्बा कट कर समुन्द्र में डालते भय ॥ ४ ॥

इस प्रकार यादव और शाल्व के तर्फ के धीरों को
 परस्पर मारते सप्ताईस दिन रात्रि पर्यन्त संकुल मयंकर
 युद्ध होता भया ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर से बुझाए भय श्रीकृष्ण इन्द्रप्रस्थ को पधारे
 है वहाँ विशुपाल के मरने पर और राजसूय यज्ञ के समाप्त
 होने पर कुछ दिन पर्यन्त वहाँ ही रहगए रहे ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषाटीका ।

आहवेति—सङ्गतमेव पथि निमित्तविजृम्भितभाषणम् आर्य-
 मिश्रासिङ्गवो बलभद्रसहितः ॥ ८ ॥

इत्युक्तश्रोदयामास रथमास्थाय शरकः ।
विशन्तं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजम् ॥ ११ ॥
शाल्वश्च कृष्णमात्रोक्ष्य हतप्राप्रबलेश्वरः ।
प्राहरत्कृष्णमुत्ताप शक्तिं भीमरवां मृधे ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तुर्निमित्तदर्शनाकुलचित्तः एवं चिन्तयन् शारकामागत्य
स्नानां कर्तुं वीक्ष्य सौमत्र शाल्वराजश्च वीक्ष्य रामं पुर-
रक्षणं प्रति निरूप्य नियुज्य शरकं प्राहृत्यन्वयः ॥ ९ ॥
ते त्वया ॥ १० ॥
आस्थाय सम्यगधिष्ठाय अरुणानुजं ध्वजे वर्धमानं
उम ॥ ११ ॥
हतप्रायस्य बलस्य सैन्यस्येश्वरः ॥ १२-१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणि ।

आद्यर्षो गुरुः श्रीबलमद्रः स एव मिथः १ ॥ यद्वा आर्य्येण
तेन मिथः सहिता ये नैरपि सङ्गतः ॥ ८ ॥
वोप्येति टीकायां तुर्निमित्तत्वात् शरकामागत्यन्तमध्या-
हृतम् ॥ ९ ॥
ये एव भाष्येव सम्प्रमः साधवसां शुभावः आवेगो न कर्त्तव्यः
यतो मायावी मनु खतो वीरः सैन्येन च मायामयेनैव राजत
इति तथा ॥ १० ॥
विशन्तं युद्धमिति शेषः ॥ ११ ॥
हतप्रायबलेश्वरपि मृधे प्र ॥ रत् प्रहारार्थं विक्षेप ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनरिक्तशुक्लपदीयम् ।

अरुणानुजं ध्वजस्य उम ॥ ११-१४ ॥

श्रीमद्भारतार्थचर्यकृतभागवतचन्द्रनन्दिका ।

अनिमेषाद्-आहवेति । अर्यमिश्रो बलमद्रः तेनाभिसङ्गतः
सहितोद्भू इहागतः वैद्यपक्षीया राजन्या मम पुरी इत्युनोश-
येयुः अनाहं गमिष्यामीति शेषः ॥ ८ ॥

वोप्येति । अस्यागमनान्तरम् इत्यादिः स्वानां तत्काले युयं
सौमं सत्त्वं च वीक्ष्य रामं पुररक्षणे प्रति निरूप्य नियुज्य
शरकं प्राहृत्यन्वयः ॥ ९ ॥

उक्तिमन्त्रा-रथमिति । हे सुत । शाल्वस्यान्तिकं प्रत्यागु-
रथं प्रापय तं सत्त्वं सह सङ्ग्रामः कर्त्तव्यः अयं सत्त्वं
मायावी सौमराद्वेति ॥ १० ॥

इतीति । आस्थाय सम्यगधिष्ठाय श्रोदयामास गमयामास
अश्वानिति शेषः । अरुणस्यानुजो यस्मिन्तं गरुडध्वजं रथं विशन्तं
रणभूमौ इति शेषः स्वे यदयं परे शाल्वपक्षीयाभ ददृशुः ॥ ११ ॥
शाल्व इति । हतप्रायस्य बलस्येश्वरः युद्धे शाल्वः कृष्णमवलोक्य

क्यमीमो ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मलावली ।

अजस्रबहुःशकुनाम् घोरात् सङ्ग्रामघोसिनः ॥ क ॥
कुर्वन्मानुष्याप्य मुनीन् प्राक्पणैः सह ।
अर्धायमानः सामात्यैः पागडैर्निर्धेयौ पुरात् ॥ ख ॥
स गत्वा किञ्चिदध्वानं क्षापयित्वा पुरीकसः ।
पृथासुताननुकाप्य प्रणतानभुलोचनाम् ॥ ग ॥
सुवर्णपिण्डिकाद्वैरवरोधवधुजैः ।
गजाभ्यध्यापातिसहस्रैरपि संयुतः ।
अम्भीतराजकटकःप्रतक्षेपश्चिमासुतः ॥ घ ॥
शाल्योपिकुशार्कलविमानेनकाचारिणः ।
अपाहृत्यरणाद्वाष्ट्रमेवाभ्यर्द्धिकोययौ ॥ ङ ॥
गच्छमानस्यशाल्वस्यसाम्बोमिदुस्वपृष्ठतः ।
शाल्वामात्यह्नेमूर्तिर्वापैर्निर्म्येयमक्षयम् ॥ च ॥
सेनापति विविध्वाक्यंशाल्वस्याजिलयसुभम् ।
निरुध्यपयिगच्छन्तंगुह्यः प्राहरच्छरैः ॥ छ ॥
प्रद्युम्नेनातिविजोसौपहीत्वाकङ्कगवर्मणी ।
ससञ्जरोकिमणेनतद्भूद्रणमद्भुतम् ॥ ज ॥
मण्डलानि विचित्राणिचरते तस्यसङ्करे ।
कृपाणेनयुधैश्च शिरःकायादपाहरत् ॥ झ ॥
निभ्रष्टमार्गासासेनाहतप्रवरयुधपा ।
विदुःप्रावयथाकामम्राणम्राणपरायणा ॥ ञ ॥
देवोपिद्वारकामेत्यवेगेनरुडध्वजः ।
ददर्शनगरीमप्रमासावाहलणोपुराम् ॥ ट ॥
विशीर्णतोरणाङ्गुणतुंगसालप्रतोलिकाम् ।
विश्वस्तोपवनोद्यानांमस्तदापूर्णदीर्घिकाम् ॥ ठ ॥
निःस्त्राभ्यायवषट्कारामात्रोक्ष्यद्वारकापुरीम् ।
अपृच्छत्कृतवर्माणांकिमेतदितिदुर्मनाः ॥ ड ॥
तेनोक्तं सर्वमाकर्ण्यशाल्वराजविबोद्धितम् ।
प्रतिजकेषुपतिः शृण्वतां सर्वसावताम् ॥ ढ ॥
अनुदत्तंमथैवसौम इत्वादुरात्मकम् ।
सौमिनिपात्यजलधोप्रवेष्ट्यद्वारकामिति ॥ ण ॥
सरथंशैष्यसुग्रीवमेघपुण्ड्रकाहकैः ।
युक्तं बहुप्रहरणमप्रावञ्चितवाकम् ॥ त ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आकाशं पृथ्वीमिच्छन्तुर्गदहं वज्रसुतम् ।
प्रथमोऽसीमपदं यमोमादतरं हस्ता ॥ ४ ॥
तथागन्वाहुरस्तमोऽसीमपदं यमोमादतरं हस्ता ॥ ५ ॥
कूर्वासीमस्तमोऽसीमपदं यमोमादतरं हस्ता ॥ ६ ॥

॥ ४-५ ॥

यमादपादस्य रजमिहायेत्यर्थः ॥ ४-५ ॥

अकिलोत्तमस्तमकृतिजनात् बहुमं प्रियतमम् ॥ ६ ॥

संसर्गः सङ्गतः ॥ ७-८ ॥

सावः प्राकारः प्रतीकी विशिखा रथ्येति हलायुधः प्रतीलि-
रेव प्रतीलिका प्रस्तरा पूर्णदीर्घिका पाषाणपुरितपारेकां
गन्तुमिति शेषः ॥ ८-९ ॥

त-२ ॥

॥ ७-१४ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कुरुक्षेत्रानुवाप्य पुत्रसहितां पितृभगिनीञ्च पृष्ट्वा अय-
मकुलेषु आपमानेषु द्वारकाऽस्वास्थ्यप्रापकेषु प्राप्तशङ्क इव
घोरानि निमित्तानि पश्यन् द्वारवतीं यथा ॥ ७ ॥

अथोक्तसहितामाह—आहवेति । प्रथमतः अहमिह इन्द्र-
प्रस्थे समागतः पञ्चाशत्यभिषेज्ज बलभद्रेण अभिसङ्गतो
मिलितः सदैव भागमनं सतो रक्षार्थमवतीर्णोऽहमपि द्वार-
कायां प्राप्स्येति वैद्यपक्षीया राजन्या देव्याः नूनं मे पुरीं
हन्तुः निमित्तदर्शनं चिन्ताभङ्गयेति निरूप्यते मतान्तरे दोष-
भावं मोहकार्यं वर्णयन्ति हि ॥ ८ ॥

(मूलम्) इति सञ्चिन्त्य भगवानाजगाम त्वरान्वितः ।

सहस्रमभूमिमागत्य प्रद्युम्नादीन्निरीक्ष्य सः ॥ १० ॥

उतो यज्ज्ञात्वा तदाह—वीक्ष्यतत्कदनमिति । अहो रारत्रं युद्ध-
क्षेत्राव्वीक्ष्य पुररक्षणमर्पोद्बलभद्रे निरूप्य यथाकथञ्चित्
कथाया अनुवादः आश्वासनमपेक्षतादोषः नापि क्रियायां क्रियान्त-
रोद्धानदोषः सौभञ्ज निरीक्ष्य शाल्वराजञ्च निरीक्ष्य स्व-
सारथिं दारुकं प्रतिप्राह—अतः समर्थस्य सूतस्य प्रेरणामयुक्त-
मित्याशङ्क्याह—केशव इति । यथा ब्रह्मशिवो प्रेरयति तथैनमपी-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

तंश्चिन् कल्पे सारथिः प्राकृत इति सम्बोधयति रथं
प्रापयेति सम्प्रभो भवे ते स्वया यतः सौभराद् मायावीति
तस्य स्तुतिः पूर्वं प्रेरणायां दारुको विकलस्थित इति ॥ १० ॥

एवं भगवता उक्तः भववर्त्तमानयामास तथैव करिष्या-
मीति मयं स्वकल्पो प्रवृत्त इत्यर्थः । रथं सम्यगास्थाप्य यतो
दारुणां शिरोरूपः सुखरूपो वा अतस्तद्विच्छानुसारेण
दारुणां चलनमुक्तं ततो रथस्य शीघ्रगत्या रणभिराकृष्टादने
रथमदौर्ध्वं धावेत् एव खे परे ये अरुणानुजं गच्छन्मेव
विशन्ते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

[११]

ततः शाल्वेनेह कृष्णो दष्ट इत्याह—शाल्ववेति इतप्राय-
बलस्य ईश्वरः सोऽपि निरन्तरयुद्धेन क्रिष्टः ततः क्रोधेन सूतेन
रथः शीघ्रमानीत इति कृष्णसूनाय भीमरथां दारुकिं प्राहि-
णोत् सुखे युद्धे सावधानदशायाम् ॥ १२ ॥

भीमद्विजयवज्रकवर्त्तिकृतनारायणदिनी ।

आहवेति स्वगतम् आर्यः शोषलभद्रेः स एव मिश्रः पूज्य-
स्तेनाभिसङ्गत इति न आशुक्रमते किन्तु परमतमेवोक्तं तथै-
वोपरिष्टाद्यास्यमानत्वात् ॥ ८ ॥

एवं चिन्तयन्नेव द्वारकामागत्य तत्र च शाल्वप्रापिते
रथानां कदनं वीक्ष्य पुराणामन्तःपुरस्थानां भीरुकिमण्यादीनां
रक्षणं निरूप्य ताः सर्वाः पद्महिनीः सेनानीद्वारा गुन-
मानेन द्वारकावासमभ्यञ्ज प्रवेष्टव्येत्यर्थः शाल्वराजञ्च वीक्ष्य
॥ ९-१० ॥

ततश्च अरुणानुजं ध्वजं यत्नेमानं भीमकडम् ॥ ११ ॥

इतप्रायः बलेश्वराः सेनान्या यस्य सः ॥ १२-१३ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आर्यमिभ्राः बलः सहिताः महारथाः सात्यक्यादयः तैः
सङ्गतः ॥ ८ ॥

द्वारवतीमागत्य सौभं शाल्वराजञ्च वीक्ष्य स्वानां कदनं
युद्धञ्च वीक्ष्य रामं पुररक्षणं प्रति निरूप्य दारुकं प्राह
॥ ९-१० ॥

अरुणानुजं ध्वजस्थं भक्तम् ॥ ११ ॥

इतप्रायस्य बलेश्वरः ॥ १२-१३ ॥

भाषा टीका ।

मय के सुखक दुर्निमित्तनको देख कर कौरवन में कुछ
पुरुषों और मुनिजनोंको पुत्र सात कुन्तीको पुत्र कर
भीकृष्ण भगवान् द्वारकाको पधारते भए ॥ ७ ॥

इस के पहले भीकृष्णजी अपने नहि मन में यह कहते
भए कि पूज्य बलभद्रेजी सहित मैंतो इहां चलो आओ
पाहें शिशुपाल के पक्ष के दुष्टिय लोग हमारी पुरीका
अधश्य नाश करेंगे ॥ ८ ॥

द्वारका में आय कर वहां शाल्व करके अपने यादवन
के कष्टको देख कर तथा सौभ और शाल्वको देख कर
पुरीकी रक्षा के प्रति बलदेवजीको कह कर भीकृष्णजी
दारुक नाम सारथि के प्रति बोलते भए ॥ ९ ॥

हे सूत ! मेरे रथको शीघ्रहि नू शाल्व के पास लेचल
और नू कुछ सम्प्रभ नहि करना यह शाल्व मायावी है ॥ १० ॥

इस प्रकार भीकृष्णने उसको कहा तब दारुक सारथि
रथमें बैठ कर अश्वनको हांकता मया पश्चात् यादव और
शाल्व के पक्ष के सबहि गदगदजीको ध्वजा में प्रवेश करते
देखते भए ॥ ११ ॥

तामापतन्ती नभसि महोत्कामिव रंहसा ।

भासयन्ती दिशः शौरिः सायकैः शतधाऽच्छिन्नम् ॥ १३ ॥

तं च षोडशभिर्विद्धा बाणैः सौभं च खे भ्रमत ।

अविध्यच्छरसन्दोहैः खं सूर्य इव रश्मिभिः ॥ १४ ॥

शाल्वः शौरेस्तु दास्तव्यं तशार्ङ्गं प्राक्पन्नवः ।

विभेद न्यपतद्भस्ताच्छार्ङ्गमाक्षीत्तद्व्रुतम् ॥ १५ ॥

हाहाकारो महानासीद्भूतानां तत्र पश्यताम् ।

विनय सौभराडुर्बोदमाह जनार्दनम् ॥ १६ ॥

यत्त्वया मूढ नः गल्युर्ध्रातुर्भार्या हतेक्षताम् ।

प्रमत्तः स सभ मध्ये त्वया व्यापादितः सखा ॥ १७ ॥

तं त्वाऽद्य दिशैर्बाणैरपराजितमाननम् ।

नयान्यपरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाग्रतः ॥ १८ ॥

भाषाटीका ।

मरे के सरश असार सेनाका शर शाल्वराजा श्री-
कृष्णको देख कर श्रीकृष्ण के साराथ के मारने के वास्ते भयं
कर शब्द बारी शक्तिको युद्ध में डेरता भया ॥ १२ ॥

श्रीभरस्यामिकृत गवार्थदीपिका ।

तत्र शाल्वं शरसन्दोहैः शरजालैः खं सूर्य इव रश्मिभि-
रिति सुनीलस्वाविपुलत्वादिभिराकाशोपमा सौमस्य अचिन्त्य-
वेगबाहुल्यादिभिः शराणां रश्मिसादृश्यम् अयङ्मेव रश्मि-
वच्छरजालप्रसारणात्सूर्यतुल्यः श्रीकृष्ण इति ॥ १४ ॥

शोर्बाहुम् ॥ १५-१६

सख्युः शिशुपालस्य इक्षतामस्माकं प्रमत्तोऽनवहितः
व्यापादिनो निहतः ॥ १७ ॥

अपराजिताऽहमिति मानिनं मानवन्तम् अपुनरावृत्तिं मृत्युं
तिष्ठेः न्याम्यसि ॥ १८-२२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नभस्यापतन्ती नभस्येवाच्छिन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

खे भ्रमरपि ॥ १४ ॥

दोषो नपुंसकत्वं च दृश्यते सख्यं दोरच्छिन्नसख्येति
रघुकाव्यातशार्ङ्गभग्ननोपि ॥ १५ ॥

जनानां तादृशानां दुष्टानां महानमपि लीलयेव तादृशता-
मनुकुर्वन्तं तमाहेति धृष्टता निवृत्तिता च सूचिता ॥ १६ ॥

यदिनि युगमकम् । यत्, येन तथा अस्माकं सख्युस्तव तु

प्रातुः पैतृष्वसीयस्य संभामध्ये न तु युद्धमध्ये अतः प्रमत्तः
अनवहितः अत एव व्यापादितः त्वयेति पुनरुक्त्या व्यापा-
दनस्य तत्रैककृतत्वेन परमदृश्यत्वं तथा सखेति सख्युः शोक-
विशेषं सख्यति मित्रार्थकृत्यसावधकात्वं च सूचयति यदीत्युपमेय
मद्भयातिकल गलादिभ्यस इति भावः । गोर्वेचीमते अमूढ
हे परमविद्वन् ! अस्माकं सख्युर्ध्रातुश्च शिशुपालस्य तथा
नोऽस्माकम् इक्षतामीक्षमाणानां तस्मात्संभामादृशत्वं । येन
त्वया भार्या लक्ष्मीत्वाभिजा जायैव हता तथा प्रमत्तः
पीतमवादिषणानादुर्ध्वनाथुन्मत्तबोधः सोऽस्मत्सखा व्यापा-
दितः ॥ १७ ॥

तं न विद्यते पुनरावृत्तिर्यस्मात्तथाभूतं तथा अपराजितः
केनाप्यनाभिभूतां मानः पूजा तद्वच्च त्वां त्वदीयेरेव मिशितै-
र्बाणैर्हेतुभिर्नयामि गच्छामि प्रविशामीत्यर्थः । "नय एव मती"
किन्तु मद्भग्नमेव तत्र साधकतममित्याह यदिति ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

न्यपतदिति मनुष्यभावानुकारः ॥ १५-२७ ॥

श्रीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

तामिति । रंहसा वेगेन नभस्यापतन्तीम् उत्कामिव शरी-
रदिशो भासयन्तीं तां शक्तिं शतधा चिच्छेद ॥ १३ ॥

तमिति । खे आकाशे भ्रमन्नाम्बमाणं सौभं तं सौमस्यस्य
आविध्य समाकाशं रश्मिभिः सूर्य इव शरजालैः पुनः श्रीम-
माविध्यत् सुनीलस्वाविपुलत्वादिभिराकाशोपमा सौमस्यस्य
वेगत्वबाहुल्यादिभिः शराणां रश्मिसादृश्यमयमेव रश्मि-
वच्छरजालप्रसारणात् सूर्यतुल्यः श्रीकृष्ण इत्ययमन्तर्भावः ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थात्पदरत्नावली ।

सर्वं हस्तम् ॥ १५—१६ ॥
सर्वधुर्भार्या शिशुपालस्य सङ्कृता आया रुक्मिणी ॥ १७ ॥
अपुनरावृत्तिं मरणं यमगृहं वा ॥ १८ ॥

तद्वद्वाह—यदिति द्वाभ्याम् । यत् यस्मात् हे मूढ ! नोऽस्मात् । पश्युः
वेद्यस्य भार्यात्वेन सङ्कल्पिता रुक्मिणी त्वयाऽस्माकम् । इति ।
पश्यतां सतामपहृता तथा नः सखा सभामध्ये व्यापादितो
इतः तत्र हेतुत्वेन प्रकाशं विशिष्यति, प्रमत्तः तदाऽनवाहितः
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तद्वद्वाह—यदिति द्वाभ्याम् । यत् यस्मात् हे मूढ ! नोऽस्मात् । पश्युः
वेद्यस्य भार्यात्वेन सङ्कल्पिता रुक्मिणी त्वयाऽस्माकम् । इति ।
पश्यतां सतामपहृता तथा नः सखा सभामध्ये व्यापादितो
इतः तत्र हेतुत्वेन प्रकाशं विशिष्यति, प्रमत्तः तदाऽनवाहितः
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तामेति । तुशब्दोच्यते हेतुर्थः । तस्मात् सस्युर्भार्यापहृतां
हन्तारं व्यापराजितं मातमानं मय्यभिमन्यमानं त्वामपुनरावृत्तं मृत्युं
नवाभ्यतां युद्धे ममाकृतस्तिष्ठ ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थात्पदरत्नावली ।

सर्वं हस्तम् ॥ १५—१६ ॥

सर्वधुर्भार्या शिशुपालस्य सङ्कृता आया रुक्मिणी ॥ १७ ॥

अपुनरावृत्तिं मरणं यमगृहं वा ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थात्पदरत्नावली ।

शतसन्निराकरणमाह—तामापतन्तीमिति । दर्शनेनापि भय-
जनकत्वायाह—महोत्कामिवेति । इह सा आपतन्तीमिति प्रती-
कारान्तरे निराकृतं भासयन्ती दिश इति तस्या माहात्म्यं
कलावश्यकत्वाय ततो भगवान् सायकैर्बहुभिरेव शतधा
अच्छिन्नत् ॥ १९ ॥

ततः प्रहृष्टकर्तुरपि प्रहारे कृतवानित्याह—तज्जेति । षोडशभि-
र्बाणैरुद्धाक्रेषु द्वाभ्यां द्वाभ्यां वेधः सौमञ्च षोडशभिः
के समवेधेन ननु खितम् आदौ तं विध्वा गन्धाराभावे सौमञ्च
विभ्यत् तत्र तु शरसन्दोहा एव बहव एव उपर्यधश्च
वेधायै हृष्टान्तः खं सूर्य इवेति अनेनाकाशस्य पीडाभावो
निरूपितः ॥ १९ ॥

महादेवप्रशंसये ततो महादेव भक्त्यामौमानिकमे कृते
शास्त्रोप्यातिक्रमं कृतवानित्याह—शाल्वः शौरंगति । तुशब्दः
मिथ्यान्तं वारयति मय्यं दोः वामबाहुं सायुधञ्च यतोयं
शार्ङ्गध्वजेति प्रसिद्ध एव प्रसिद्धहेतुमद्वितं महापराक्रमसाहितं
निराकृतवानिति महादेवप्रशंसा ॥ १९ ॥

हस्ताभ्यपतदिति अपि तत्र पश्यताम् भूतानां अभूतपूर्वत्वा-
द्वाहाकारः एकं काविकनिराकरणमुक्त्वा वाचिकमाह—
विभ्यति । जितश्रितमिति विजयममुक्त्वा ततः सौमराट्
सौमे विराजमानः वज्राद्वज्रमधिषाया अपि नाशकम् ॥ २० ॥

प्राप्तः सौमराट्—वत्सवेति द्वाभ्याम् । तस्य वाक्यं

विभ्यति अमुदेति छेदः नः सस्युः शिशुपालस्य तव भ्रातुः
भ्रातृकपसस्युषां ईक्षितामस्माकं सतामेवाकिञ्चित्कराणामपि
इता अनेन आभाविकर्षायास्तव महच्छौर्यमिति स्तुति-
रक्षा न केवलं तद्भार्या आत्मसाकृता किन्तु सोपि त्र्याह
प्रमत्तः ससभामध्य इति सोपि समर्थः तथापि गदायां
सक्तिवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तरधीयतप्रमत्तत्वात् सभायां त्वया व्यापा-
दितः युद्धे अतः ख सजेति हेतुर्थं पुनः कथनम् ॥ १७ ॥

ततः अकर्तव्यमाह—तन्वेति—निमित्तेति स्वपीठप-
स्थापनम् ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थात्पदरत्नावली ।

खं सूर्य इवेति सौमस्य इयाम्भरितत्वाभ्यामाकाशेनोपमा
शराणामसङ्ख्यन्वतापकत्वाभ्यां रहिमभिः कृष्णस्य सर्व-
तेजाप तावकतया, सूर्येण ॥ १९ ॥

साह—इत्यादि श्लोकद्वयं न शुक्रममृतं दोःसस्यमिति
दोषो ननु रक्तत्वमपि दृश्यते सस्यं दोःच्छिन्नसस्येति रघु-
काव्यात् तत्त्वं रक्ततनम अमृतं तद्गुणवत्त्वापरिमितत्वात्
॥ १९—२० ॥

हे मूढ ! अपुनरावृत्तिं मृत्युं नयामि प्रापयामि भारती-
पक्षे न भवति मूढो यस्मात्तन्माभूत् नः सस्युः भ्रातृस्त्वत्-
पेतृष्वसेवस्य शिशुपालस्य ईक्षमाणानामस्माकञ्चेत्यनादरे
पत्नी भार्या लक्ष्मीन्वा र स्वस्त्री इता गृहीता निशितेर्भाजैः
अपराजितभ्राता मानी अदरपात्रश्च तम् अपुनरावृत्तिं योचं
नयामि नाययामित्यर्थः । यथा न भवति पुनरावृत्तिः संसारो
यस्मात् मोक्षदायिनं त्वां नयामि प्रापयामित्यर्थः ॥ २०—२० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृता रक्षातप्रदीपः ।

शराणां सन्दोहैः समूहैः ॥ २१ ॥

दोर्बाहुम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

सस्युः शिशुपालस्य व्यापादितः निहतः ॥ २४ ॥

तिष्ठेः स्थास्यसि ॥ २५—२६ ॥

भाषा टीका ।

बड़े लुका के समान विशानको प्रकाशित करती जेग
से आकाश में आता भई उस शक्तिको श्रीकृष्णजी बाणों
से आकाश मेंहि सौ प्रकार छेदन कर देते भए ॥ २१ ॥
और पश्चात् षोडश १६ बाणों से शाल्वका घेधन कर
के आकाश में समेत भए सौम विमानको बाणों के
समूहों से बेधते भए जैसे सूर्य निज किरणों से आकाशका
बेधन करे ॥ २२ ॥

पश्चात् शाल्वको शार्ङ्ग धनुष भारी श्रीकृष्ण के धनुष
साहित वाम भुजाको बेधित करता भया तबतो श्रीकृष्ण
के हस्त से शार्ङ्ग धनुष गिर पड़ा उसका गिर पना आश्चर्य
कारी होगया ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वृथा त्वं कथसे मन्द न पश्यस्यन्तिकेऽन्तकम् ।
 पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः ॥ १९ ॥
 इत्युक्त्वा भगवाञ्छाल्वं गदया भीमवगय ।
 तताड जत्रो संरब्धः स चकम्पे वामजस्तृक् ॥ २० ॥
 गदायां सन्निवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तरधीयत ।
 ततो मुहूर्त्न आगत्य पुरुः शिरसाऽच्युतम् ।
 देवक्या प्रहितोऽस्मीति नत्वा प्राह वचो रुवन् ॥ २१ ॥
 कृष्णकृष्ण महाबाहो पिता ने पितृवत्सल ।
 वभूऽपनीतः ॥ त्वेन शौनिकेन यथा पशुः ॥ २२ ॥
 निशम्य विधिय कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः ।
 विमनस्कं घृणीं स्नेहाद्भाषे प्राकृतो यथा ॥ २३ ॥
 कथं रामसम्भ्रान्तं जित्वाऽज्यं सुरासुरैः ।
 शाल्वं नाल्पीयमा नीतः पिता मे बलवान् विधिः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वहां देखने वाले पाण्डियोंका महान् हाहाकार शब्द होता भया तबतो शाल्वराजा ऊले उससे गर्जना करके श्रीकृष्ण के प्रति यह बोलता भया ॥ ६ ॥

हे मूढ़ ! जिस कारण तू भवके देखने देखते हमारे मित्र शिशुपालकी मार्या से तेने हरी, तथा हमारा मन्त्रा असामर्थान रहा उसका शिशुपालको तेने मभाके मध्यमे मार दिया ॥ १७ ॥

इसी कारण अपने । अपना जितमानने जाने तोंको इस कालमें तीक्ष्ण बाणोंसे मृत्युको प्राप्त करताहूँ, यदि युद्धमें तू मेरेभागे स्थिर रहेगा तो ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

घृणी दयावान् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्गीतासुखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कथसे आत्मान नष्टाचसे तब युक्तमित्याह--मन्द हे निबुद्ध ! मन्दमेवाह, नेति, साससमृत्युवादीदशं कथने युक्तमेवेतिभावः । शूरेपि न त्वत्तु भवसात्याह-पीडयामिति । स्मेति प्रसिद्धमेवेतिवत्यर्थः ॥ १८ ॥

यः शाल्वः ॥ २० ॥

गदायामिष्यकम् सत्यम् निवृत्तायां मिदृशः पुनः श्रीमग-

वत्कल्पद्वयं गतायां मुहूर्त्ने जाते सतीत्यर्थः मुहूर्त्नादिति कथितं पुरुषः भीमसुरदेवस्य प्रसिद्धभूत्यावेष्टाकारः वचनसन्देशं गीर्द्वीमते अप्रहित इतिच्छेदः वचो यत्किञ्चिद्वचनमात्रं नतु सत्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

हे कृष्ण ! एतत्संज्ञयामिप्रसिद्धं । गीप्सा प्रासानुकारात् हे महाबाहो परमवीर्यस्यः । इति तात्पितुः शत्रुणा बहुमानयनं परमानुचितमितिभावः किञ्च हे पितृवत्सवेति शोकं जनयति । अपनीतः अपमान्य अपकारार्थं वा नीत इत्यर्थः । नच त्वत्पिता आत्मानं मोक्षयितुं शक्त इत्यादिषु ह्यन्तेन बाधयन् शोकः अधिकं जनयति । शौनिकेनेति । पशु गतिना व्याघ्रेनेत्यर्थः । गीर्द्वीमते अपिनेति छेदः पितृसदृशः काश्चित्मायानिर्मित इत्यर्थः ॥ २२ ॥

कृष्णः स्वयं भगवानपि प्रकृतिं स्वभावं विमनस्कः शोकात् कुलस्मन् घृणी पितरि कृपावान् अतः स्नेहात् प्राकृतवत् वच्यं स्वस्मिन्नेव वभाषे ॥ २३ ॥

असम्भ्रान्तम् अप्रमत्तम् अतपीरसा नदपेक्षयातिशुद्धवक्त्रेणापि अहो दुर्घटमपि विधातुरिच्छया घटतेति शोकादाह--विधि-बलवानिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतासुखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्युक्तः प्राह--भगवान् वृथेति । हे मन्थ ! निशम्यके प्रगतं भाषसे अगतिके समगतरे प्राप्ते कृत्यं न पश्यसि । अतो कयसीत्यर्थः । किञ्च शूराः केवलं पौरुषमेव दर्शयन्ति नतु बहु यथा तथा भाषन्त इति तथा ॥ १९ ॥

अभिहितराजवाच्यार्थकृतभगवत्सम्बन्धिका ।

मीमो भवद्गो वेगो यस्यास्तथा गद्या जगो
एकवर्षे तदाह गद्यामास सप्त सात्वः असुभिरं वमन्
अत्रिदं क कये कमित्तवा ॥ २० ॥

गद्यामिति । सञ्चिदुत्तायां भगवत्पत्नीतायां सत्या-
मित्यर्थः । अन्तरधीयत अन्तर्हितवात् तत अन्तर्धानान्तरं कश्चित्
सात्वमेवितः पुरुषः भागवत्पुरुषं शिरसा नत्वा गणम्य कन्
यसो वाक्यं प्राह, किमित्यत आह—देवक्या प्रहितः पितो
ऽस्मीति ॥ २१ ॥

किञ्च, हे पितृवत्सल ! ते तव पिता वसुदेवः सात्वेन
वन्द्य आनीतः यथा सौमिकेन पशुमारकेन पशुरपनीयते
तद्वत् ॥ २२ ॥

निश्चयेति । मानुषीं प्रकृतिं स्वभाव अनुगतः प्राप्तः घृणी
दयावानत एव विमनस्कः दुःखितमनाः केहात्पितृधिष्य-
काहभावे यथा प्राकृतः पुरुषस्तद्वत् ॥ २३ ॥

भाषणमेवाह—कथमिति । सुरासुरैरपि जेतुमशक्यं न
प्रसिद्धं रामे कथं जीत्वा भुव्रेण सात्वेन मम पिता
आनीतः विधिर्देवं बलवानहो ॥ २४ ॥

अभिहितजयभ्वजर्तार्यकृतपदरत्नावली ।

यस्य तवातिकौतुकमिति व्याख्यातं वीर्यं नास्ति स त्वं
वृषा कथसे पौरुषम् अस्तिचेद्दर्शय शूराणाञ्च भाषणं फलम्
तित वीर्यप्रकटनं बह्वित्यर्थः । यद्वा शूराणां पौरुषं दर्शय
भाषणं फलम् तुल्यं विकथनमित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥

अभिहितजयभ्वजर्तार्यकृतपदरत्नावली ।

निश्चयं विप्रियमित्यादि । अमानुषीं प्रकृतिं गतः आकृति-
रेव तस्य मानुषीं मनुष्यसदृशी न प्रकृतिरित्यर्थः । विमनस्कः
विशिष्टमनाः केहादपि केहेनापि अघृणी खिरः यतः अप्राकृतः
एवं सत् यथा यथावत् वसाये ॥ २३ ॥

तत्कथमित्याह—कथमित्यादि । एवम्भूतं रामं जित्वा कथम्
मदीयस्य भुव्रेण सात्वेन बलवान् मे पिता आनीतः कीदृशः
पिता विधिः सुखतो भावेन समर्थः तदिदं मृषेवेति सावैक-
प्रकटनम् ॥ २४—२५ ॥

अभिहितराजवाच्यार्थकृतसुबोधिनी ।

मनवास्तु वाक्येन शब्दातिक्रमं वारयति । वृथा त्वं कथयस
इति । अर्थस्य प्रापितत्वात् एव मन्वत्त्वं प्रत्युत विपरीतं तदा-
स्तीत्याह—न पश्यसीति । आन्तिके मन्त्रे तवाम्ति कोत्सीति इद-
मनुकमिति अयापजवयोः अयवद्वेति शूराणां प्रकाशं वाक्य-
कथनमनुकमिति उपदिशति पौरुषं दर्शयन्तिस्तेति पौरुषं
पुरुषादीनाम् शूरः अभियाः प्राणानाम्नु वाक्कलमेव भवति
इति तदनुवाचः ॥ २६ ॥

[१५५]

एवमुक्त्वा राजवाच्यसत्यत्वात् भगवान् अपौरुषं दर्श-
यामास—इत्युक्त्वेति । यतो भगवान् समर्थः शीमवेगयेत्यलौ-
किकं सामर्थ्यं निराकृतं तत्रोक्तमात्रास्तीनि संरम्भः क्रोधेन
क्रियावेवमात्रं वा ततः स शास्त्रः असुग्वमन् चकम्पे ॥ २० ॥

ततस्तस्य कोहितं वृद्धा कृतकार्यं गदा निवृत्ता तस्यां निवृ-
त्तायां प्रहारान्तरेण मरणं भविष्यतीति निश्चित्य असुरत्वा-
जगवद्रूपां मायां प्रार्थयितुम् अन्तरधीयत तुशब्देन महादेव-
पक्षां निवारितः ततो भगवद्रूपमायाकृत्यमाह—ततो
मुहूर्त्त इति । मुहूर्त्तानन्तरं कश्चित् पुरुषः समागतः इयं मानस-
निराकरणं तेन मनसा प्रार्थितेनेवरेण क्रियत इति भगव-
तोऽपि मनस्येव काचित् प्रतिभासेव स पुरुषो मायिकः
त गपि भगवदीय इति भगवत्समीपागमनेऽपि न तस्य मायः
सोऽपि व्यामोहार्थमच्युतमव्यामुग्धं देवक्या महे, प्रहित
इति यात्मानं निषेध पश्चाज्जगधन्तं नत्वा उदन् वधः प्राह—
देवक्यः रक्तत्वक्यापनार्थं रोदनं तस्य वा वाक्यम् ॥ २१ ॥

कृष्णः णेति । तुःके वीप्सा महावीहो इति क्रियाशक्ति-
सामर्थ्यं वाच्यमाह—पिता त इति । पितृवत्सलेति अभिमागार्थं
सम्बोधनं बन्धुपनीत इति महायपमानना स्वयमेव त्यक्त-
तीति शङ्काभाषाः इष्टान्तमाह—सौमिकेनेति । मृनायां प्रसिद्धः
मारक एव अनो मरणार्थं नीतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

निराकरणकार्यं भवति भातमित्याह—निश्चयं विप्रिय-
मिति । मानुषीं मनुष्यसदृशत्वमङ्गीकृतवान् ततः तत्स्वभावात्
विमनस्कः घृणी पितरि उपायाञ्च ततः केहात् वक्ष्यमाणं
वभाषे “मनःपूर्ववागुशररूपः” इति श्रुतेः । तस्य वपुरेव शिर-
इति मनसः पुरुषशब्दप्रकृति वात् शब्दाभावे मानसपीडा-
पूर्णा नोक्ता भवतीति शब्दोऽपि निरूप्यते ॥ २३ ॥

कथं राममिति । रामो रक्षार्थं नियुक्तः सचासम्भ्रान्तः
अतिसावधानः समयविशेषात् अतिक्रमस्तु तस्याशक्य
इत्याह—सुरासुरैरजेयमिति । अथ सर्वोत्तमो भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह—नात्वेनाल्पीयसा नीय इति । मे पिनेति
भाग्य वा तस्य कथं न रक्षकं जातः पत्यर्थः सर्वोत्तमस्य
हाष्टत्वात् नित्यच्छो विधिरेव बलवान् ॥ २४ ॥

अभिहितराजवाच्यार्थकृतसर्पदर्शिनी ।

परमतमाह—गद्यायां सञ्चिदुत्तायामित्यारभ्य यावत्स्वार्थं
यथेति ॥ २१—२२ ॥

घृणी दयावान् ॥ २३—२४ ॥

अभिहितराजवाच्यार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

घृणा दयाऽस्यास्तीति स तथा ॥ २३—२४ ॥

भाषा टीका ।

अभिगतवानुवाच ।

मरे मन्द ! तु वृथाहि वक्याद् करता है समीप में अपने

इति ब्रुवाणे गोविन्दे सौभराद् प्रत्युपस्थितः ।
 वसुदेवमिवानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ २५ ॥
 एष ते जनिता नातो यदर्थमिह जीवसि ।
 वीधष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥ २६ ॥
 एवं निर्भर्त्स्य मायावी खद्गेनानककुन्दुभेः ।
 उत्कृत्य शिर आदाय स्वस्थं गौभं समाविशत् ॥ २७ ॥
 ततो मुहूर्त्तं प्रकृतावुपप्लुतः स्वबोध आस्ते स्वजनानुषङ्गतः ।
 महानुभावस्तदबुध्यमानसुर्गं मायां स शास्त्रप्रसृतां मयोदिताम् ॥ २८ ॥
 न तत्र दूतं न पिपुः कलेवरं प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः ।
 स्वामं यथा चा वरचरिणं रिपुं सौभस्थमालोक्य निहन्तुमुद्यतः ॥ २९ ॥
 एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः केच नान्विताः ।
 यत्स्ववारी विरुध्येन नूनं ते न स्मरन्त्युत ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

मृत्यु को तो नहीं देखता और जो (रखीर होने हैं वे बहुत बोलते नहीं हैं किन्तु अपने पराक्रम को दिखावते हैं ॥ २५ ॥

इस प्रकार कहकर श्रीकृष्ण भगवान् को धिक् होकर अथेकर वेगवारी गदा से कण्ठ के भूत में शाल्व को मारने भए गदा के प्रहार से कधिर की समन करत् शाल्व राजा को पयमान होजाता भया ॥ २॥

गदा के निवृत्त होने पर शाल्व अन्तर्धान होगया पश्चात् एक मुहूर्त्त काल व्यतीति होने पर शाल्वने माथा कर के भोजा भया वसुदेव के भृत्यक रूप धारी एक पुरुष आय कर मस्तक से श्रीकृष्णको प्रणाम कर के रुदन करत् यह बोला कि मैं देखतीने पड़ाये हूँ ॥ २६ ॥

हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे महाबाहो ! हे पितृवत्सल ! जस कलाई पशुको बांध कर लेजाना है तैसेहि शाल्व राजा आप के पिता वसुदेवको बांध कर लेगया ॥ २७ ॥

इस प्रकार के अप्रिय वचनको सुन कर प्राकृत मनुष्य वत् क्रोध से मनुष्य स्वभावका प्राप्त होकर तथा दयावान् और उदासीन मन होकर श्रीकृष्ण बोलने भए ॥ २८ ॥

सुर और असुरों से अजेय पुराणी राजा में सावधान ऐसे श्रीबलरामजीको पीत कर अति तुच्छ शाल्व राजा हमारे पिताजीको कैस लेगया इस वास्ते देवहि बलवान् हैं ॥ २९ ॥

श्रीपरश्वामिकृतमावार्थटीपका ।

जनिता जनयिता ईशश्चेच्छकरोत ॥ २६-२७ ॥

स्वबोधः स्वतस्त्वित्त्वानवानपि स्वजनसेहतः प्रकृतौ मनुष्य-

स्वभावे उपप्लुतो निमग्न आस्ते अतिष्ठत् ततस्तत्सर्वमासुरी मायामबुध्यन् मायेयमिति ज्ञातवान् ॥ २८ ॥

स्वामं स्वप्नप्रपञ्चं यथा ॥ २९ ॥

एवं परममनुष्यमनं निराकरोति—एवमिति । केच केचन नान्विताः अनान्विताः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः तदाह वत्स-वाच इति तत्रानुस्मरन्तीत्यर्थः । अयमपि प्रायः न तावद्वाज-सूयार्थं रामेण सह गतः श्रीकृष्णः सकूर्पेणमनुष्ठाप्यते पूर्व-मुक्तत्वात् ॥ ३० ॥

भूमिजीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रत्युपस्थितः पुनः परानृत्य समीपमागतः किं कृत्वा वसुदेवमिवानीय कश्चित्तदाकारमुपस्थाप्य ॥ २५ ॥

जनिता जनकः नत्त्वजदाद्यादिलक्षणः पिता इति समाग-विशेषण शोकभरमुत्पादयति—यदर्थमिति । सत्पुत्रस्य तदर्थं प्राणत्यागोचित्यादिति भावः । वीणतः साक्षाद्वीक्ष्यमानस्यापि नव हे बालिश ! मत्प्रभावानभिज्ञत्वादिति भावः । गीर्वाणो वाचयति यदर्थमिह मयि जीवसि बलं प्रकटयसि अ एष ते तव अजनिता जनको न भवति अत एव यतातस्तातो न भवतीत्यर्थः । तस्मात्पश्यतस्ते इन्द्रजावमिध कौतुकेन पश्यति त्वयि अमुं वक्षिष्वे तत्र निजोद्देश्यमाह—ईदं इति । वक्षिष्व-वधारणे “यत्से पदं त्वमविता यदि विभ्रमूर्ति” इति वात् । बालिश ! बाका बूझो ! सम्येपां बालिनो मूर्खमापततः तान् मारयाम् इयति तनूकरोति विधोतीति हे दयावान् ! यस्मादयममीशः परमस्वतन्त्रस्त्वं तस्मात् पाहि मादयोऽप्यप्रा-दुहरेति ॥ २६ ॥

आनककुन्दुभेस्तदाकारस्य उत्पत्त्यं कृत्वा पश्यति वा पाठः ॥ २७ ॥

ततः क्षिरस्य उत्पादनादायानाह देतोः सावधानादयो तज

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रितवर्णनतोषिणी ।

प्रवृत्तिः । ननु कुतस्तस्येदं शक्तिः । तत्राह मये-
नोदितमप्युच्यते ॥ २५ ॥

प्रवृत्तिः न सम्यक् । तत्राह मये-
नोदितमप्युच्यते ॥ २६ ॥

अथोपि स्वकीयाया एव वाच्यो हेतोः । तत्राह-
स्वादि तत्रानुसरन्ति मानुसन्वयति नूनं ॥ २७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपदीयम् ।

प्रकृतानुपपत्तुः । प्रकृतिवशात्संसारिवदित्यर्थः । अतएव
प्रवृत्तिर्नानुपपत्तिरिति ॥ २८-२९ ॥

यत् स्वयमेव "ताम्यहं वेद सर्वाणि" इति स्वसाधनविषय-
त्वात् ते इति प्रवृत्तिर्न तस्याभिप्रायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रितवर्णनतोषिणी ।

इति इत्थं वृत्तान्ते सति वसुदेवमिवेति इवशब्देन वस्तुतो-
ः वसुदेवमिति सूच्यते ॥ २५ ॥

उक्तिमेवाह—एष इति । ते तत्रैव जनिता जनकः तानः
पेता पालकव्यावृत्तये जनितेत्युक्तं यदर्थं किमर्थमित्यर्थः । ते
व वीर्यतः पश्यतः सतोऽमुं वसुदेवं यन्निष्पद्ये हे वालिश मूढ !
तः समर्थश्चेदमुं पाहि ॥ २६ ॥

एवमिति । जानकद्वन्द्वेन सुदेवस्य शिर उक्त्य क्तिन्वा
॥ २७ ॥

तत इति । प्रकृतौ मानुषस्वभावे उपपत्तुनो मग्नः स्वभावः
तत्साधारणं सार्वस्थे यस्य सः तत्र हेतुः स्वजनाननुपपत्तु-
ऽनुवर्तन्त इति तत्रा तेष्वसक्तो वा ततो महाभूमावः हेतु-
र्भूमिदं तत्स्वात्म भगवान् मयोदितां सात्त्वं प्रति मयेनैवं कुर्वि-
पदिष्टमित्यर्थः । सात्त्वेन प्रेषितामासुरीं मायामनुव्यन ज्ञात-
त्वं इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ततः किं कृतवांस्तदाह—नेति । यदेवं प्रवृत्तौ प्रवृत्त तत्र
वै भाजी युद्धाङ्गणे वृत्तं नापश्यत् नापि पितुः कलधरं यथा
प्रादु (स्थितः) दृष्टः स्वात्ममर्थं न पश्यति तद्वत् किन्तु अस्मर-
रिणं सौमि सितं तं रिपुं सात्त्वमवबोधय निहतमुद्युक्तो
इव ॥ २९ ॥

इतीत्यनुपपत्त्यस्तं परमतं निराकरोति—एवमिति । हे
प्रथं ! केचिदप्ययः माग्विताः अनग्विताः पूर्वापरानु-
पपत्तिरिति इत्यर्थः । इत्थं वदन्ति तदेवाह—यत्स्वभावा
दस्मिन् निरोधं प्राप्नुयुरिति यत्तत्रानुसरन्ति मानुसन्व-
नूनं भुवम् अगममिमायः नतावप्राजसूयार्थं रामेण सहा-
श्रीकृष्णः सङ्कुर्वन्मानुषायेति पूर्वमुक्तत्वात् अनेन प्रसूयं
कृष्णं सात्त्वमवबोधय सात्त्वमवबोधय सात्त्वमवबोधय मया युष्म-
तः न हीनमिति काम्यकवमन्वान् पाण्डवान् सात्त्वमवबोधय
इति वक्तव्यं व्यासोक्तिरिति ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रितवर्णनतोषिणी ।

शात्त्वस्य शक्तिप्रकटनाय तन्मायाप्रकारमाह—तत इति ॥ २७ ॥
श्रीकृष्णः शात्त्वस्य मायाम् अवबोधय किमकरोद्ब्राह्म-
तत इति । ततो वसुदेवशिरोहरणानन्तरं मुहूर्तकालं तत्र
युक्तं अनुतिष्ठन् अम्बानिष्ठम् अन्यवर्तन्त कोरशः प्रकृतौ चिदा
नन्दमनस्वभावे उपस्थितोपि शात्त्वमायां जानन्नाय प्रकृतानुप-
प्रकृतिसमीपे स्थितः अजानन्निष्ठ पुनः किं चकारेति तत्राह—
ततो मुहूर्तान्महानुभावः अपरिमितप्रमायः स हरिः स्वजनस्य
स्वभक्तजनस्यानुकूलासङ्गतः यच्चनप्रसङ्गात् ननुमुहूर्तशिरोहरण
मनुव्यन, कथम् ? तदब्राह्म—आसुरीमिति । शात्त्वेन प्रकृतौ प्रयुक्तं
पुलक्यमाह—भय इति । मयेनासुररक्षणोदितामुपविष्टामित्यर्थः
तत्कं जानन् शात्त्वकृतं मायामजानन्निष्ठ केतवः । अम्बान्तेन
किं न इति बुद्ध्या किं कृतमब्राह्म, प्रकृताविति । "कृती च्छेदने"
इति यतो बुद्ध्या मायाः प्रकृतौ निर्मूलने सत्यम् स्थितोऽभूदिति
शेषः । ततस्मादाह—ततोऽमुं इति वचनात् यजानन्प्रकटने कला-
दब्राह्म, प्रकृताविति । प्रकृतिनिमित्तशरीरवत्त्वात्सुरजनमोहना-
र्थत्वाच्च—

"एवमेव तु सर्वं परमात्मासनातनः
विद्वान् कथं प्राची कथञ्चिदजयत्परम् ॥
इत्यादि दर्शयेत् "पुमोहयन्मायया जगत्" इति विद्वान्मन्त्र-
जगत् इत्येतत्कुत इति चेन्न "विद्वान्मन्त्रमनस्यास्य कुतो वधादि
सम्भवेत्" इत्यस्मात्स्वजनं नुपपन्नं इति इदमपि सङ्गतेः इति चेन्न
"यदस्मरन्त्या वावृधानो बलानीन्द्र प्रवृत्ताणो जनेषु मायेन
मृते यानि युद्धान्याहुन राक्षसं ननु पुराविधिसे" इत्यादि-
भूमिर्नानुपपत्त्यमित्यर्थः । तथाहि हे इन्द्र ! तन्वा वावृधानः स्व-
भवेन भृशं वर्धमानस्त्वे बलान् दोषाणि विक्रमलक्षणानि
प्रवरः अकरोति यत् स्वजनेषु वृधानो व्याकुर्वाणो वर्धस
इति शेषः । तस्मात् स्वभाववद्भवे स्वजना जानन्तीत्यर्थः ।
शात्त्वादिशत्रुणा क्रियमाणानि यानि युद्धानि आहुः पुराणादौ
एतानि त्वामुद्दिश्य सा मयोदिता माया इव इन्द्रजाललक्ष-
णेव त्वं पुरा प्रथमतो मुहूर्तं शत्रुसुखं प्रादनाम्मायां न विचिन्ते
न ज्ञानवानसि अद्याधुना विचिन्ते ननु पश्चात्सा मित्याभू-
दित्यर्थः ॥ २८ ॥

एतदेव स्पष्टयति—नान । अकृतुतः ज्ञानव्युत्तिरिति तत्पिबुः
कञ्चरश्च नापश्यत्प्रवृद्धः मायामिति शेषः । आत्मा परमात्मा
निदर्शयति स्वप्न इति यथा स्वप्ने कर्तुमादीन् पश्यति ततः
प्रवृद्धः तान्पदार्थाञ्च पश्यति बुद्ध्या किं कृतमब्राह्म अस्मर-
चारिणमिति ॥ २९ ॥

तद्वृत्तानुपपत्त्यादीनामपि ज्ञानलोपो नास्ति किम्पुनः हरेरिति
भावनाह—एवमिति । कथं वदन्तोत्पन्नाह—यत्स्वभावा इति ।
स्यस्य स्वतन्त्रस्य हरेर्वाचो वदन्तक्षणा यन्मोहादिकं हरि-
विषयं प्रति विरुध्यन्ते विरुध्यन्त्या भवन्ति हरेर्मोहादिकं न
सहन्त इत्यर्थः । "अजस्यावकचेनसः" इति श्रुतेः । नूनं नाकिंका
उपकमाविषेदतात्पर्यलिङ्गकोविदास्ते वैदिकास्तन्मोहादिकं
स्मरन्तं नु किं नैव स्मरन्तीत्यर्थः । येषां स्ववानो विद्वान्
हरेर्मोहादिव्यादन्यः परस्परविरोधिन्यः स्युः ते शात्त्वमवबोधय
तादृशीर्वाचः स्मरन्ते पुराणादौ नैवेति वा ॥ ३० ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

एवं वदन्तीति विदुः यस्तत्त्वमेषाह-क शोकेति । यथा-
सम्भवा अन्ये लभ्यन्ते पूर्वं मायापारवश्यकताः चेत् संसा-
रिणाम् उत्तरे परमार्थवस्तुमाधुरीपारवश्यकताः । तेषु संसा-
रोत्पत्तिनां यथा पहादस्य संसारिणां तद्वहिर्मुखत्वमयदुःख-
दर्शनं श्रीकृष्णदेवे स्वशोकनिवेदनं यथा ब्रह्ममाहनलोल-
कभाराम्भे श्रीशुकदेवस्य मोहः यथा श्रीभक्तस्य श्रीभगवन्त-
मावदुपि बहुगणेऽनुग्रहमयः स्नेहोदयः यथा वा सनकादीनां
श्रीकृष्णदेवे तत्पार्वदशापजनितस्वभयनिवेदनमिति एत-
द्विभागवतेऽपि वर्णितः यथा "मानवीक्ष्य कृष्णः सकलाभय-
प्रवेष्टुं ह्यनन्यनाथान् स्वकरोरपचयुताम् । दीर्घांश्च मृत्प्राज्ज्वलाग्नि-
भासान् प्रगाहिनो विप्रकृतेन विस्मितः" ॥ इति तस्मादसुखं
मायया मोहयितुमिच्छते तदा तु न सर्वथापि शोकमोह-
विभाज्यतेत्येव मन्यते यत् ततो वत्सानदृष्ट्यादिकं वर्णितं
तत् पुनः परमभक्तेन ब्रह्मणा सह लीलाकौतुकार्थमेव स्वा-
तन्त्र्येणाङ्गीकृतमिति श्रेयम् ॥ ३०-३७ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

एवं ते जनितेत्यादि सरस्वती वक्ति । ए. वसुदेवः ते तव
अजनिता अतः अजनितायामपि अजन्तेति, जातः तातः अत-
स्वीकृतः सन्तुतस्तव जनितेय नाति कुतस्तातसम्भवाना-
यदर्थं यस्य वसुदेवपूर्वपूर्वजन्मकृतस्य निमित्तं जीवसि तेषां
इवाचरसि जातघटप्रतीयसे आचार्य किंपि कृते तलोपात्
सिद्धमर्थकतः दीक्षमाणस्य तव पुस्तोऽमुं वधिष्ये पाह-
रश्च चेत् यतस्माद् ईशः हे बालेश ! केशिनाशन बालाः
केशाः सम्यग्योत बाली केशं न द्यतीति कः ॥ २६-२७ ॥

ततो मुहूर्तमित्यादि । तत्तदनन्तरम् अस्वजनानां परेषां
शत्रूणाम् अनुपपन्नः अमुहूर्तं क्षणमात्रमेव उपप्लुत उपद्रुत-
स्सन् महान् भावः श्रीकृष्ण-तत्ताम् आसुरीं मायां अनुध्यत
यतः प्रकृतौ भावे सर्वत्र वे स्थितः ॥ २८-२९ ॥

एवं वदन्तीत्यादि । राजर्षे ! केच न अन्विता मुनय एवं
वदन्ति ननु तत्सत्यं त्वत्स्य श्रीभगवत्स्तथापि सरस्वत्यैव
तत्समाधीयते ॥ ३०-३७ ॥

श्रीमद्बहुमाचार्यकृतसुधाधनी ।

न केवलं नयनमात्रं तदा मानसः क्लेशः सम्बिम्बोपि
भवेत् किन्त्वन्तर्धानमपीत्याह-इतिमुवाण इति । प्रत्युपस्थितः
आभिमुख्येन समायातः ततो वसुदेवमिव मायिकं कञ्चन
पुरुषं समानीय कृष्णमिदं वक्ष्यमाणमुवाच यतः स उपासित-
मायारूपः स भगवान् ॥ २५ ॥

तस्य वाक्यम् "एवं ते जनिता ते" इति । भगवत्वादिन्द्रिय-
प्रवृत्तिः अजनिता अतः इति तु वस्तुस्थितिः कृतेपि भूमा-
हरणे स्थितिः पित्र्येति मन्यते यद्यप्यन्येषां स्थितिर्विदु-
कार्याणां तथापि पितृभक्त्य एतदेव कार्यमिति प्रकृते क्लेशाधि-
क्याय आरोप्य न्यायेन पितृभक्तत्वं वदन् स्वतः पीडा कर्तुं

मशक्तः तदभावे स्वतः इह योचितो भविष्यतीति तथोक्त-
वान् अधिकक्षेत्रार्थमाह-वधिष्यति । क्रिया तु कर्तव्येति
प्रतिज्ञाशब्दार्थम् ईशक्षेत्रादीत्युक्तवान् स्वयम्भूतः कालि-
नापि शं यस्मादिति स्वयमेव क्षेत्रे नामानुपकारं करोषीति
मारणेनास्मान् कृतार्थान् इति प्रार्थना मत्तत्त्वभावेति
पदार्थो नात्राभिप्रेत इति न पदामाह ॥ २६ ॥

अर्थान्तरं वर्णितं, निर्भस्तनम् अभिमानप्रकाशणं तथा कल्पे
बलं मायायाः न "मायेत्यसुराः" इति श्रुतेः । तं यथावदुपास्यते
तत्रैव भूत्वाऽवतीति च भगवत्तैव भगवान् एवं कीदृ-
शेति न काप्यनुपपत्तिः अतो भगवदावेशाद् वीलाप्रदर्शक-
इव आनन्ददुग्धमेः शिरः अङ्गेनोत्सृज्य पुनर्योजनाभावात् अ-
क्षम् आकाशस्थितं सौमं मृलाभयं समाविशत् ॥ २७ ॥

एतन्मुहूर्तमात्रं त्रितीयेपि मुहूर्ते भगवानिममर्थं चिन्तयन्
तूष्णीं स्थितः अनेन प्रलम्भप्रक्षामावशात्तुपि निवारिता
तदनन्तरं मुहूर्तमात्रं प्रकृतावेवोपप्लुतस्सन् पञ्चाङ्गानुशीं प्रकृतिं
परित्यज्य अन्यप्रबोधामावेपि स्वबोध एवास्ते स्वज्ञानशक्ति-
प्रकटीकृतवान् अत्रापि क्रियाव्यवहितेन सम्बधः स्वजनाः
नुपप्लुतो वा तस्य स्वजनानुपप्लुतो नास्तीति मोहाभावात्
जिज्ञासया स्वबोधे स्थितिर्जानित्यर्थः । ननु तथाप्युपदेशाभावे
कथं ज्ञाननिष्ठा ? तदाह-महानुभाव इति । तदा तामासुरीं माया-
मनुष्यत इदं ममैव रूपान्तरमिति आत्मजिज्ञासायानेव आत्मा-
वबोध इति अनेन तस्मिन् अपि कल्पे भगवतः शुद्धब्रह्मत्व-
मित्युक्तम् अक्षत्वादिलीला सर्वोपकारेणिति न काप्यनुपपत्तिः
परमुपकान्ते भगवते कृष्णो नैवस्मिन् इति अत्रापि साधार-
ण्येन योजयतां रूपमग्रे शक्त्यै सा माया कुत उत्पन्ना किं
निष्ठेति तत् इयं निर्विशति-शाल्वप्रसूतां मयोदितामिति
साल्वे व्यासा मयेन च निरूपिता ॥ २८ ॥

ततो बोधेन तद्रूपे उपसंहृते तत्कार्याणां भयो जात-
इत्याह-न तत्र दूतमिति । अनेनापि भगवत्त्वमेव साधितम्
अन्यथा मायिकोपसंहारे हेत्वभावः दूतः पितुः शरीरञ्च पूर्वं
दृश्यमानमपि प्रबुद्धस्सन् पञ्चाङ्गतो युद्धस्थाने न संभ-
पश्यत् यतोऽयमनुपप्लुतः रूपान्तरस्थितः तथैवेति आपत्ति-
गूढार्थोऽयमिति दृष्टान्तमाह-स्वप्नं यथेति । स्वप्नेपि स्वय-
मेव स्थितः परं रूपान्तरेणेति । रूपान्तरस्वीकारे तस्यास्तीति
युक्तः अकारेण मायामनोऽप्यादिकमपि संगृह्यते ततः अमर-
चारिणं रिपुं सौमरथमाढोक्य मारणे पापेन महाप्रेमभगवतोः
उपेक्षणाद्रक्षकामावात् निहन्तुमुद्यतः इति पूर्वपक्षः ॥ २९ ॥

सिद्धान्तमाह-एवमिति । अस्य पूर्वपक्षस्य युक्तबोधेन
वक्तव्यमेव प्रमाणबोधेनापि निरूप्यते-एवं मुनयो ब्रह्मन्तीति ।
मननेन सञ्जातं यदार्थज्ञानं तेनोत्प्रेक्ष्येव ज्ञात्वा वदन्ति मूल-
विरोधे आर्षज्ञानप्रमाणमिति शास्त्रमर्यादा उपजीव्यविरो-
धात् यथा प्रमाणबोधितधर्मैवम आर्षज्ञानं वृत्तमिति प्रमाण-
विरोधेन निरूपितानि साङ्ख्यादिमतान्यप्रमाणानि एवं भगव-
दनुभावकृपाव्यतिरेकेण प्रमेयबलं विना आर्षज्ञानं न भवतीति
तेन ज्ञानेन भगवति दोषदर्शनं अजन्मनि मातृव्यभार-
दर्शनमिव सर्वथा बाधितधियवत्त्वात्तुपेक्षं तथापि पुनः निरुद्धाः
ये वदन्ति मूलभूतेपि भगवति दोषातानुपपत्तिस्तद्वदन्ति

क शोकमोहौ जेहो वा भयं वा येऽज्ञसम्भवाः ।

क चाखण्डितविज्ञानि^(२) ज्ञानैश्वर्यस्वखण्डितः ॥ ३१ ॥

यत्पादसेवोर्जितया ऽऽत्मविद्या हिन्वन्त्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ।

लभन् आत्मीयमनन्तमैश्वरं कुतानु मोहः परमस्य सदतेः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधनी ।

इति श्रुत्वा इत्यपि तथा राजर्षे इति सम्बोधनं स्वप्न-
पद्मप्राप्तिविशेषयोः विभक्त्योपहासो बोधयति एतेषां मध्यं
केचनैवास्मिता युक्तवादिनः सर्वनिराकरणे अज्ञनिराकरणे
प्ररोचनं यं नास्मिता इति पदच्छेदे सर्वनिराकरणं वा उप-
हासे श्रुतिमाह—यत्स्ववाचो विदुष्येरन्निति ते किं कल्पा-
न्तरव्यवस्थां योगबलेन ज्ञात्वा वदन्ति आहोस्विन् इदानी-
न्तमभगवद्वचनं श्रुत्वा आये नाम्नाकं कापि क्षतिः द्वितीये तु कृष्णस्तु
भगवान् स्वयमिति शास्त्रार्थलोचनया तदनुगुणा एव धर्माः
वक्तव्या इति विदुषकथनात् ते नूनं न स्मरन्ति अपिच तादृ-
शार्थज्ञानेन त अपि पूर्वमपि स्मृतिमप्रमाणमेव ननु सर्वैश्व-
र्यतायेषु अवतारधर्माः प्रवर्तन्ते अन्यथा वसुदेवसुतत्वादयोपि
वाधितार्था इति न वक्तव्याः स्युः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधनी ।

जनिता जनयिता ॥ २६—२७ ॥

प्रकृतौ मानुषवभावे उपप्लुतः द्वाप्तः सुष्ठु अबोधः
संजास्ते त्वं तदन्तरन्तु स महानुभावस्तत्सर्वमासुरी
मायां सान्त्वेन प्रकृतां प्रयुक्तां मया उदिताम् अबुध्यत ॥ २८ ॥

अत एव य तत्रेत्यादि स्वाप्तं स्वप्नप्रपञ्चं यथा ॥ २९ ॥

एवं परमतमुपपन्नस्य तन्निराकराति—एवमिति । केच केचन
नास्मिताः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः तदेवाह यत्स्ववाचो
विदुष्येत विदुष्येरन्निति तन्नानुस्मरन्तीत्यर्थः । तथाहि न ताव-
द्राजसूयार्थे रामेण सह गतः कृष्णः सङ्कर्षणमनुज्ञाप्येति पुर्य-
युक्तत्वात् तन्मन्त्रार्थविश्रामिभक्त इति तैर्निर्णितं कृष्णोक्तं कथं
सङ्कर्षणं यदि वा कष्टेन सङ्कर्षणं नाम तदा पुनरपि “कथं
ममसम्भवं जित्वाऽजेयं सुरासुरैः” इति कृष्णोक्तमुपपद्यता-
मिति ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधनी ।

जनिता जनयिता ॥ २६—२७ ॥

एवः द्वाप्ताधारणः “यः सर्वतः सर्ववित्” इत्यादि-
भूतिप्रसिद्धो बोधो यस्य स तथाभूतोपि स्वप्नप्रपञ्चं योनुयुक्तः
मनुष्यवत्प्रकृतौ प्रकृतौ प्राकृतजनस्वभावे उपप्लुतो निमग्नः
भास्ते अतिवृत्तः ततः मयोदितामासुरी मायां सान्त्वयिताम्
अबुध्यत इति ॥ २८ ॥

एतदेवं प्रवृत्तः न दूतं न पितुः कलेवरं समपश्यत् यथा
प्रवृत्तः स्वाप्नमर्थं न पश्यति ननु ॥ २९ ॥

परमतं दूषयति—एवमिति । केच केचन ऋषयः एवं वदन्ति
ने नास्मिताः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः तदेवाह यत्स्ववाचो
विदुष्येत विदुष्येरन्न विरोधं प्राप्नुयुः राज स्मरन्ति नूनं निश्चि-
तमभयमाशयः न तावद्रामेण सह राजसूयार्थं गतो इति
सङ्कर्षणमनुज्ञाप्येत्युक्तत्वात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण जी इसप्रकार काहि रहे हैं इतनेही मैं शास्त्र
राजा प्रकट होकर मायासे रहे भये वसुदेव के समान
पुरुष को लाय पर श्रीकृष्ण के प्रति यह बोल ॥ २६ ॥

तेरे उत्पन्न कहे वाला यह पिता है जिसके अर्थ
इस संसार में तू जीता है तेरे देखने में मैं का धन
कहंगा हे अब यदि स्मरण होतो तू इस की रक्षा कर
लेता ॥ २६ ॥

मायावी शास्त्र राजा सप्रकार श्रीकृष्ण का निरस्कार
करके तरवार से मायवसुदेव के शिरको काटकर
उस शिरको लेकर आका में स्थित विमान पर
जावेडा ॥ २७ ॥

इस के अनन्तर पिता के विषय में आसक्ति होनेत
एक मुहूर्त पर्यन्त श्रीकृष्ण भगवान् मनुष्य स्वभाव में
हूय जाते भए पश्चात स्वतः सर्व महानुभाव श्रीकृष्ण
भगवान् पिता के वधको मयदेव से शिक्षित और शास्त्र
से प्रसारित आसुरी माया जानते भः ॥ २८ ॥

सर्व कालमें प्रकट भगवान् श्रीकृष्ण जी ने
के शरीर को नहीं देखा जैसे जागने पर स्वप्न को यदि देखने
पश्चात विमान पर बैठे भये आकाश चारी धेरि शास्त्र
को देखकर श्रीकृष्ण जी उस के वध करने का उद्युक्त
होते भए ॥ २९ ॥

हे राजर्षे ! पूर्वापर विवेक नहीं करने वारे कोई
कृष्ण लोग ऐसे कहते हैं जो अपने वचन विरोध को
प्राप्त होता है उस का वे कृष्ण लोग विवेक नहीं
करते ॥ ३० ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतभाष्यटीपिका ।

असम्भावितश्चेत्याह—क शोकः क्षविति । भयं वा बुर्नि-
मित्तदर्शनकृतं नूनं ह्यनुः पुरीं मां ते यदुक्तं यथा हस्ताच्छाङ्गे

तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसा सात्त्वं शरैः शौरिस्मोघनिक्रमः ।

विद्धाऽच्छिनदर्म धनुः शिरोमणिं मोमं च शत्रोर्गदया रुराज ह ॥

तत्कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं पपात तोये गदया सहस्रधा ।

विसृज्य तद्भूतलमास्थितो गदामुद्यम्य शाल्वोऽष्टपान्भ्यगाद्भुतम् ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्थामिकृतमाशार्ददीपिका ।

अपतदित्युक्तं तद्भयं या केति अनेषु सम्भवो येषां ते अक्ष-
विडमणि विज्ञानज्ञानैश्वर्याणि यस्य सः तत्र विज्ञानं स्वरूप-
विषयं ज्ञानं बाह्यविषयम् ॥ ३१ ॥

किञ्च यस्य पादसेवया ऊर्जिता पुष्कला या आत्मस्थिता
तया अनादिशासावात्मविपर्ययप्रदश्च अहं कृशः सुखाः ऽस्ती
इत्यादिलक्षणस्तं दिव्यं नानाशयन्ति सन्तः ऐश्वर्यं पदः तस्य
शतां गतेः कुतो नु मोह इति अतो नैतद्वचनं अस्य—
नित्यं ॥ ३२ ॥

किं तर्हि सत्यं तदाह—तं शस्त्रपूगैरिति । धनं कनकम् रुराज
वमज्ज ॥ ३३—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मोहः अज्ञानं सुरैरीडित इति शुद्धसात्त्विकदेवः तत्त्वेन
सामसशोकः चभावोऽखण्डविद्याभासिज्ञावच्च दृढीकृतः ॥ ३१ ॥

आत्मविषया स्वतस्त्रविज्ञानेन आत्मनः स्वरूपस्य विपर्य-
येन वेपरीत्येन ग्रहं ग्रहणं इति नित्यं । आत्मीयं पदं स्वरू-
पाभुमवलक्षणं मोक्षमित्यर्थः । ऐश्वर्यञ्च वैकुण्ठलोकं कथम्भूतम् ?
अनन्तं लोकानपि श्रीविष्णुपदपरिच्छिन्नं नु अहं मोहः
अज्ञानं परमस्य परमेश्वरस्य इति दुर्निमित्ततादर्शनं तेन सिन्धता च
न सम्भवेत् तथा सतां पुत्रानां मोक्षानपेक्षकभक्तानां वा गते-
र्गैम्यस्येति सखिज्ञानहृदिप्रह्वेन च दोषैर्दनादिकं न सम्भवे-
दनेति भावः । अथात्र प्रकरणे सर्वं नासम्भवं किन्तु
... देव कुरुपुत्रानुशापनापूर्वकप्रख्यानादीनामपेक्षितत्वात् श्री-
वलदेवस्य सम्भवापराधिकं तत्र गमनं च न विरुद्धं पूर्वमाग-
तस्यापि पञ्चास्यार्थभाह्वानेन तथा श्रीकृष्णेन सहैवागत्य पुर-
वधार्यावस्थानेन च सम्भवात् पूर्व द्वारकायां स्थिते तु श्रीवल-
देवे श्रीप्रद्युम्नस्य युद्धवौ प्राधान्यापुनत्वात् प्राकृता अपि
तदानीं जानीयुः किमुत श्रीवैशम्पायनादयः अतस्तेषां तत्र
मोहो न सम्भवेत् दुर्निमित्तदर्शनादिकञ्च लोलैव ततस्तदपि
न विरुद्धं यत्तु श्रीमद्भगवन्तुसित्वात्तैर्दुर्गं विरुद्धञ्च तत्त्व-
मेवाह—क शोकेति । अकण्डितविज्ञानादित्वेन शोकादिवशत्वेन
चाकत्वात् स्ववार्तिकरुता तन्नाशसम्भवा इति विशेषणान्नि-
सम्भवा अन्ये लक्ष्यन्ते पूर्वं मायापारवश्यकताः तेन
संसारिणाम् उत्तरे परार्थवस्तुमाधुरीपात्त्वम्यकताः तेषु
संसारोन्नीर्णानां यथा श्रीः तस्य संसारिणां तद्विमुक्त-
प्रयत्नः अदर्शनेन श्रीनृसिंहदेवे स्वशोकनिवेदनं यथा वा ब्रह्म-

मोहनलीनकथनारम्भे श्रीशुकदेवस्य मोहः यथा वा श्रीम-
तस्य श्रीभगवन्तमविदुषि रङ्गणेऽनुग्रहमयः स्नेहोदयः यथा वा
नकादीनां श्रीवैकुण्ठदेवे तत्पापेदयापञ्जितस्वभयविज्ञान-
मिति एते श्रीभगवतोपि रामोदरलीलाप्रसङ्गे भक्तकुण्ड-
स्यभावतात्त्वापनया व्यापिता एव यथेय श्रीशुकदेवेनापि स्वय-
मन्यत्र वर्णितं—

“ताव वीक्ष्य कृष्णः सकलामयप्रदो-

क्षान्त्यनाथाय स्वकरादपक्युताम् ।

दीनांश्च मृत्योर्जडराशिघात-
धृणार्चितो दिष्टकृतेन विस्मितः ॥ इति

यथा तत्रैव च सर्वसात्वतगणरक्षार्थं शात्त्वेन युद्धयतीति तस्मा
दसुरैर्यदि मायया मोहयितुमिच्छते तदा न सर्वथा शोक-
मोहादिभागभवतीत्येव भन्तव्यं यत्—

“ततो वत्सानहृद्वत् पुलिनपि च वत्सपादः ।

उभावपि घने कृष्णे विचिकाथ समभ्यस्तः ॥ इति

ब्रह्मणो माययैव तत्तद्वर्णितं तत्पुनः परमभोजेन ब्रह्मणा सह
लीलाकौतुकार्थमेव स्वामन्येणाङ्गीकृतमिति हेयम् एवमेषोक्तः
पद्येपि अनाद्यात्मविपर्ययग्रहं दिव्यमतीत्येवोक्तमिति हि किं एव ततो
मुहूर्त्तमित्यादिद्वयं गीर्वाणीतमेतत् मुहूर्त्तं व्याप्य तत्समात्
मिध्याकारणाद्येतोयः स्वजनस्य श्रीवलदेवस्य अनुषङ्गेऽनु-
स्मरणं तृतीयायास्तसित् तनोपप्लुतो व्याप्तोपि प्रकृती स्वस्व-
रूपे स्वयं निजसात्विकं पपास्ते स्वयं स्वच्छन्दैकमीति यथा
महानुभाव इत्यादि मुहूर्त्तान्तरस्तु बहिरपि नापश्य-
वित्याह—नेति । तत्र दृष्टान्तः प्रबुद्धः स्वयं समयेपि स्वप्रत्यभिनि-
निर्णीतबोद्धो जनो यथा क्षणात्स्वामं तत्सम्पत्तिं वस्तु न पश्यति
तथेति ॥ ३२ ॥

एवं परमतामिधं पूर्वं प्रकरणं संशोध्य केवलस्यैव तत्पुनः
प्रकरणमाह—वर्मादीनां तत्तत्कर्मणाच्छादनं तदर्थस्यैव
निरसनार्थं यनः शत्रोः ह हवै ॥ ३३ ॥

तत्सोमं तोये समुद्रे ॥ ३४ ॥

श्रीसुवर्धनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अज्ञसम्भवाः संसारिणः सम्भवतः क्षान्तियज्ञानशब्दौ प्रकार-
प्रकारिज्ञानपरौ अकण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यः ऐश्वर्यः विज्ञानज्ञान-
श्वर्याणाम् इति वा अर्थः ॥ ३१ ॥

सात्मीयमनन्तमैश्वरं गुणाष्टकलक्षणं तन्मते ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमदीश्वरसंवाचः । कृतमागमनचन्द्रकम्पिका ।

अ—विद्यतेतदित्याह—क शोकमोहादिति । विद्यतेक इत्यनेनैकः शोकः । गन्धर्वी प्रकृति गतइत्यनेनैको मोहश्च घृणी अहोदित्यनेनैको स्नेहा । वा दुर्निमित्तदर्शनजं नूनं हन्तुः पुरी अमेत्यनेनैकं यच्च हस्ताच्छात्रं पतदिति तन्मृगानसम्भवं न विद्यते ज्ञानं येषां तेषु सम्भवे परम्भवे भवे वा केत्यसम्भावना योत्यते तदेतत्त्वेन भगवन्तं । किमिति—अत्र ण्डितेति । शान्तेशानशास्त्री प्रकारप्रकारविषयज्ञानं । अत्र ण्डिते ज्ञानविज्ञाने सर्वपर्यायतथाध्यात्मविषयके ऐर्ष्यव्यञ्ज स्य तस्यैश्वरस्य भव्यान्तर्धामनिः शोकादिः केति सम्बन्धः । हेत्येव निबन्धः भगवतः शोकादिकं वन्दतो विस्मयन्ते इति ॥ ३१ ॥

शोकाद्यभावं कैमुत्यनयामिप्रायेणाह—यत्प्रायेति । इत्य भगवतः पार्थिवः सेवया परिषयादिकपसेवया अवणकीर्तिनादिरूपया वा ऊजिता पुष्कला परिनिष्पन्नेनि यावत् तयाऽऽत्मविषयो आत्मनस्तस्य परमात्मनः प्रियया उपासनया अनाद्यात्मवैर्ष्यग्रहं हिन्वन्ति अपनयन्ति अनादिकासावात्मनो विषययः प्रेहादिलक्षणभ्याम्भनो वेहताध्यात्म्यधर्मः अस्तत्प्रत्यक्षमनः स्वात्मन्यन्तर्मध्येवाम्बिधो विपर्ययः स एव ग्रहः पिपासस्तं किञ्चानन्तमसककुचितमात्मीयमैश्वर्यं अपहतगात्मत्यादिगुणाष्टकलक्षणं लभन्ते निरस्तनिर्दोषाज्ञानतत्कार्याः गुणाष्टकप्रामाण्यरूपशक्तिः लभन्ते इत्यर्थः । सतां गतेः परमपुरुषस्य मोहं कुतोनु तत्प्रायेसेकामाभेदं न मोहः किम्पुनस्तस्य मोहाभाव इति वक्ष्यामिस्तथा ॥ ३२ ॥

इति परमते निरस्ते किमर्हि नास्ति कमित्याह—नमिति । शोदेरित्येन्द्रप्रस्थादागत इत्यादिः यद्वा भगवतः शोकमोहादे- इतिप्रत्यक्षकमिव स्थितपदार्थं परमतमुद्धरति—एवं वदन्तीति त्रिभिः । अस्मिता युक्ता इति यावत् केचनैववदन्ति इत्यर्थः । ननु तिरस्त्रमिजिलदोषस्य भगवतोऽज्ञानशोकादिदोषान्वदन्तः कथं भविष्युः इत्यत आह—यदिति । यत् यस्मात्स्वभावा इति वपुष्मन्तं स्वभावं वेदाहं समतीतानि वसंमानानि चार्जुन । तान्ग्रहं वेद सवतीति इतिसार्वभयविषयभगवद्वचसः ये विरुध्येन अज्ञाना- दयो शोकास्ताम् ते ऋणयः नानुसरन्त्येव किन्तु मनुष्यभायानु- कारतावसात्पर्यकत्वेन तथोचुरिति भावः । त इति बहुवचनं सर्वप्रमाणपकम् एवञ्च मानुषी प्रकृतिज्ञत इत्यस्य प्रकृतिः कमादीनांऽऽनुत्ता अनुकुर्वन्त्यर्थः । अन्यथा प्राकृतो यथेति इत्यादिप्रमाणे इत्याच्छात्रं यत्पतदित्युक्तेरपि मनुष्यभायानु- कारे कस्यचिद् अन्यथा निरस्तनिर्दोषस्य कावचसम्भावनापी- त्यभिप्रायेणाह—क शोकेति ज्ञाप्याम् । अनयोर्धोक्त एवार्थः । अस्मिन्नेव आर्यमिथ्याभिसक्त इत्यस्यायमर्थः आर्यमिथ्याः वृद्धाः मीमांसवस्तेरभिसक्तः अमितस्सक्तस्तु कमास- मिति आर्यमिथ्या सक्त इति पाठान्तरमपि कचिद्दृश्यते आर्यमिथ्याभिसक्तः सक्त इत्यर्थः । ननु यलमद्र- सहितमनोकोक्यते अस्मिन्नेव काव्यकवनस्य पाण्डवसाम्बनमुप- पन्नमिथ्याभिसक्तः इत्यर्थः । कावरायणः कवचसोः पूर्वपरयो- विरोधः अस्मिन् नापादयितुमर्हति ततो मुहूर्त्तमित्यादेत्ययमर्थः उपपन्नो लोकोप इत्यसमस्तं पदार्थं स्वकीयः स्वः स्वाभा- विकाः स्वाभाविकारण्यं वीचः सार्वजनिको यस्य तथाभूतोपि प्रकृतोपपन्नो मन्त्रः प्रकृतिवद्व्यावृत्तसंज्ञापीय आस आस

इत्यर्थः । तत्र हेतुः स्वजाना यदनुसङ्गतः अनुवर्त्तमानः स्वय- मपि कश्चिदादवबदनुकुर्यन्त्यर्थः । ततोऽऽनुत्ता प्रबुद्धवानभूत नित्यसर्वत्रोपि प्राकृतव्यक्रमेण बुध्यन् रति किञ्चाद्य व्याख्याने इन्द्रप्रस्थादागमनस्यानुकत्वात् शस्त्रपूनेरित्यादेः पूर्व- प्रत्यसन्दर्भवैद्यत्यं शौरिरित्यस्येन्द्रप्रस्थादागत इत्यादि पूरणस्ये- स्थारस्यमित्यवगन्तव्यमित्यलं विस्तरेण । अत्रोपाप्रति- हतो विक्रमो यस्य स शौरिरोजसा बलेन शस्त्रज्ञा(ने) तैः प्रह- रन्ते सास्त्रं शौरेर्विज्ञा ताडयित्वा धर्मं कवचं धनुश्च शिरोमणिश्चाच्छिनत् सोमस्तु गदया करोजं वभञ्ज हेत्याकार्ये ॥ ३३ ॥

तदिति । कृष्णहस्तेनेतिया प्रयुक्ता गदया सङ्कषा विचू- रितं तत्सौमं नाये समुद्रजले पपात ततः साल्वः तत् सौमं स्य स्या भूतलमास्थितः गदाम उद्यम्य हृतं यथा तथा तं कृष्ण- मभ्यर्चयत् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थेकनपदस्तावली ।

(बूलम्) शौरे तैरुदितां वाणीमाकर्ण्य कमलक्षणः । ससौमं हन्तुं रोमं साल्वं कुरुकुलोद्वह । क ॥

ततो निशातमाय चक्रं कृष्णः सुदर्शनम् । अग्नेयास्त्रेणाभिमन्थ प्राहिणोत्सौभनाशनम् ॥ ग ॥

नक्षारायणहस्ताग्रया पुनः प्राग्नेयमन्त्रितम् । अज्वालाब्रह्मसदनं ज्वालामालतिभीषणम् ॥ ग ॥

ततो वैमानिकाः सर्वे त विहाय विहायसमा । सुदर्शनोष्मणा तमा दुर्दुःखं नवनेत्रा दिशम् ॥ घ ॥

तवर्कशतसङ्काशं सौमं भिक्षा विधा पुरम् । भूयो नागायणकरं प्राप भू सुदर्शनम् ॥ ङ ॥

ततः समुद्रे न्यपनत्पुरं विच्छिन्नचन्दनम् । गदापाणिर्दुर्गाधरः साल्वोपि प्रहृष्टयत् ॥

तां प्रेषयामास गदां कृष्णमुद्वहं दुर्मतिः । च ॥

ततो रथं देववल्लोपनीतं संस्थाप साल्वो बहुशस्त्रसञ्चयम् । अथाकिञ्च कृष्णशिरस्यन्तर्महायुधैः । कवचदलोप्यथा ॥ क ॥

तां गदां प्रेषितां तेन छित्त्वा भाणो तथा हरिः । पाञ्चजन्यमुपाध्याय सिंहनादं व्यनीनत् ॥ ज ॥

प्रत्युत विषरीतमेव धवन्तीत्याह—कति । ये शोकादयोऽज्ञा- नतः सम्भयो येषां ते तथा ॥ ३१ ॥

तदेव दृढयति—यत्प्रायेति । आत्मविषयया परमात्मज्ञानेन अनादिकालेन आत्मविषयग्रहं मत्सि स्थितमन्यथाज्ञानं हिन्वन्ति नाशयन्ति न तावदेव किन्तु हरितस्वज्ञं जानन्ती- त्याह—लभन्ते इति । आत्मीयमात्मनः परमात्मनो विद्यमानमनन्त- त्रैश्वर्यमैश्वर्यं लभन्ते जानन्ति यद्वा स्वयोर्यमैश्वर- माश्वरानुपुद्गीतमनन्तं मोक्षं लभन्ते प्राप्नुयन्ति ॥ ३२ ॥

॥ क ॥

अःप्रहसदनं आत्मनं प्रहलोकपर्वतम् ॥ ग—घ ॥

सौमं नाम पुरम् ॥ ङ ॥

अनन्तरनेकसङ्घैः हरिः सिंहः ॥ क—ज ॥

शिरोमणिं कीरीदं करोजं विभेदं ह प्रसिद्धम्—

भीमशङ्खवतः कृतपदप्रकाशः ।

“ततः सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतावुदे ।

य्युदे शङ्खवतः मिश्रं लघुप्रयुतम् ॥

इति यादवः ॥ ३३-३४ ॥

भीमशङ्खवतः कृतपदप्रकाशः ।

तस्यावतीर्णस्य शोचयन्ते न बाधितमिति शङ्खायामाह—
क शोकमोहो ज्ञेयो वेति । अयमवतारः नायतारान्तरवत्
केनचित्पदेन अज्ञानशक्तिमदितो वा किन्तु साक्षात्पुरुषोत्तम-
स्यैव पूर्णशक्तिमतः तन्त्रं तत्र पूर्णरूपे प्रथमतो हीनभाव-
एव बोधयितुमनुचितः भक्तोत्कर्षबोधनाभावात् तदर्थं
पित्रर्थं शोकमोहश्च मायिके पितृत्वयुद्धिः तस्मिन् मोह इति
वेत्यनादरे तदनुगुणं धर्मेन च पिता मे बलवान् विधि-
विन्यादि एते कथं न भवन्तीत्याह—अज्ञानमवा इति । अज्ञान-
गुहीत एव वेत्यन्ये एतेऽस्तःकरणस्य धर्माः सम्भवन्ति पकृते-
प्यवमेवास्त्विति चेत्तत्राह—कृष्णकण्ठिणविज्ञानवदिति । भग-
वति सर्वदा त्वं संसिद्धं सर्वलोकाम्यपि अकण्ठिणं विज्ञान-
मात्मानुभवः ज्ञानं सर्ववस्तुनाम् ऐश्वर्यं पूनरुत्पत्त्यः पानप्रभृति
सर्वत्र व्रयाणां निरूपणान् यत्राज्ञानं बालं सर्वलोकानं तत्र
यदि नास्ति तदा कथमिदानीं जीवानामपि विवेकवर्गायां तन्
सम्भवेत् तत्र लोकास्त्रया बोध्यन्तः न पक्षः लोकानामपि
भगवानतिशय इय) ऐश्वर्यं इति युद्धिः यतः सुरैरनुक्षणमीडितः
उपलभ्यमानेतत् पारिजातहरणगोचरं तदुत्पत्त्यकालीयदमनादीनि
पामराणामपि माहात्म्यव्यापकाणि भगवच्चरित्राणि सन्ति
अतः सर्वथाऽस्मिन्नवतारं केनाऽप्येनाज्ञानादिकथने बाधित-
विषयमेव ॥ ३२ ॥

किञ्च यद्यस्मिन्नवतारे को यशः अज्ञानकृतः प्रदर्शनार्थो
वा भवेत् तदा अयमवतार एव न भवेत् मोहज्ञानमेषास्याव-
तारस्य प्रयोजनम् अन्यथा तत्रागमेव नृणां निःश्रेयसार्थोऽस्ति
वाक्यात् अन्यथा कामादिभिर्भजने मोक्षो न स्यात् भक्तियोग-
विधानार्थमित्यपि पक्षे माहात्म्यविषयकत्वादिदं चरित्रमसा-
मञ्ज्यमित्याभिप्रेत्याह—स्वाध्यासे बोधितत्वाऽऽप्तविशयोति । यस्य
पादमेवगा ऊर्जिता आत्मविद्या अवति त्र्यक्षिचरणसेवया
उत्पन्ना भगवच्चरणसेवया पुष्टा भवति बीजमावदेहभावयोः
लोके महान् विदोषः तथा गुणैर्भगवतः सकाशात् जायमान-
ज्ञानविदोषः एवं यत्र चरणसेवकानामप्येवामेव भवति
यत्र च सुरैरपि मोहो निवार्यते तत्र कथमभगवन्मोहसम्भवः
किञ्च न केवलं तेषां ज्ञानमेषोत्पद्यते किन्तु तेन ज्ञानेन
अनाद्यान्मविषयं हिंस्वन्ति माशयन्ति अनादिर्योयमात्मा-
ग्रहः ततो विपर्ययः देहादियुद्धिः तत्र योयमाग्रहः समूलक-
मज्ञानकार्यं नश्यतीत्यर्थः । न केवलं तावन्मात्रं किन्त्वज्ञानं
निवृत्त्यन्तरम् आत्मानं भगवन्मपि लभन्ते ननु स्वात्मा लब्ध-
एव को विशेष इति चेत्तत्राह—अज्ञानमीश्वरमिति । अपरिच्छेद-
ऐश्वर्यं आत्मना आत्मन्येव तद्वैश्वर्यं तत्रैवेति सर्वथादिसम्मतं
परिच्छेदेऽस्तु केषाञ्चित्मते अविद्यकः उभयथापि विशिष्टात्मा
सायुज्य एव प्राप्तो भवति यद्यश्चेत्स्मिन् इव जन्मनि चरण-
सेवामात्रेण निषिद्धप्रकारेणापि अविद्यानिवर्त्तकं ज्ञानम् अनुपप-

मेव सायुज्यं ज्ञानमार्गोऽपि जन्मकोटिभिः सुखं कुरु
लभन्ते अतस्तेवामस्मिन्नवतारे अज्ञानादिवर्त्तनं प्राप्ता-
न्तराकरणज्ञानवदुपेक्ष्यमेव ननु प्रदर्शनार्थं तत्रागमे लोकाः
प्रदर्शनं भविष्यतीति चेत्तत्राह—परस्परं सन्नतेरिति । काका-
रपि परस्य को महादेवः तत्रागमे सन्नतेरपि सन्नतेरपि
मोहप्रवर्त्तकत्वं सन्नतेरपि न मोहं प्रदर्शयति कुतस्तेवामपि
गतिः अतस्तेवामपि भक्तैः सह लोकायामेव पराजयादि-
वर्त्तनं मङ्गलं जाय्यधिकेति प्रदर्शनार्थं तस्याप्युक्ते मोहोऽसौ
कस्याप्यभावात् तु इति निश्चयेन कुतो मोहः ॥ ३३ ॥

तर्हि अत्र सायुज्ये किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—न शङ्क-
पूनेः गहरन्तमोजसेति । अत्र केचित् मोहप्रदर्शनप्रभृति सर्वमेव
बाधितं किन्तु पृष्ट एव विद्यमाने भगवति तस्मिन्नागते शङ्क-
पूनेः गहरन्तं मरितचानित्याह अन्वेष्टिन्मन्त्रप्रसादेवागता
स्वसंस्थं शङ्कैः गहरन्तं दृष्ट्वा मरितचानिति अपरेट् वाह-
वेधादिमोहप्रदर्शनं जातमेव केवलं भगवति मोह एव
निषिद्धः न त्वस्य इति पञ्चान्मोहाभावे एव पुनरपि शङ्कैः
गहरन्तमिति तत्र मतान्तरत्वात् कल्पान्तरे सर्वमेव यथायथं
भगवति तु तस्य सर्वस्यापि सपकरणस्य मोहस्य निषिद्ध-
त्वात् अष्टाविंशे दिवसे केवलं स्ववर्मागस्य माहितवानिति
एकः पक्षः समर्थो वा समागत्य मरितचानिति अज्ञानपूनेः
शङ्कसमूहेः अवाप्तरजातिभेदापत्तेः नानाछात्रवैद्यां अज्ञाना
गहरन्तं साहसं शरैश्चिर्मिर्विधानैरेवास्मिन्नुत्तमं धनुः
शिरामणिञ्च पुनरप्येवार्थोः सौमं चकारात्तत्र उता गिकटं
समागतं सौमं बाणप्रहारैरानीतं गहया कुराज पीडो सङ्गा-
वितवान् हेत्वाश्चर्यम् ॥ ३३ ॥

ततो यज्जानं तदाह—तत्कृष्णहन्तेरिनयेति । प्रथमः काकात्मा
तत्रापि पूर्णं क्रियाशक्तिः तथा च प्रेरिता गदा अतः अज्ञाना-
स्मिन्नादिसर्वरक्षकाणां निवृत्त्यन्तत्वात् विधूयितं सत् गदया सह
तोयं सहस्रधा भूत्वा पपात गदयेत्पपादो वा कटभस्वनम्
प्रहार एव पुनर्हस्ते वा समागमने ततः शास्वस्तद्विद्युज्य भूताह-
मास्थितः ॥ ३४ ॥

भीमशङ्खवतः कृतपदप्रकाशः ।

किञ्च सात्वतमात्रया मोह एव तावत् कृष्णस्य न सम्भ-
वेत् कुतस्तदुक्तौ वसुदेवविषयकस्मद्दर्शनी सम्भवति तथा
सात्वतमात्रमेव तस्य न सम्भवेत् कुतस्तदुक्तं शास्वस्तमेव
त्याह—क शोकेति । शोकादयो त्रिविधाः आहसम्भवाः त्रि-
सम्भवाश्च तत्र अज्ञे असर्वज्ञजने सम्भवन्ति ये ते वा कृष्ण-
कण्ठिणानि विज्ञानादीनि यस्य स परमेश्वरः कृष्णः कति
तस्माद्विज्ञे मायाभीतलोके सम्भवन्ति ये ते विज्ञेयाः त्रिका-
नयो, भगवन्नुक्ते भगवति च निजिलरसाभूतमयस्वरूपे एतन्नि-
भूतसञ्चारिणामात्रः सम्येव तेव दामोदरलोका गोपीपुत्राणां
रासाविलोका सुव्यका एव द्रष्टव्याः अत्र भवे वेति अत्र
पलायनहेतुभूतमयार्थं वेद्यम् अस्मिन्मात्रं पलायनविषयकः
तत्तत्र वास्तवं शेरस्यासन्निधौ बुद्धिप्रमत्ततां तद्विषयि-
मागयताभूतोक्तेः दामोदरस्यैव रक्षणं ऽभूतस्यैव विज्ञेय-
अभ्याभिधानीमात्रं इति चेत् ॥ ३५ ॥

आधावतः सगदं तस्य बाहुं भस्त्रेन हित्वाऽथ रथाङ्गमद्भुतम् ।

वधाय शास्त्रस्य लयार्कसन्निभं बिभ्रद्भूमौ मार्क इवोदयाचलः ॥ ३५ ॥

शिरः सकुण्डलं किरीटयुक्तं (१) पुरुषायिनो हरिः ।

गोपुरन्दरो बभूव हाहेति वचस्तदा नृणाम् ॥ ३६ ॥

तस्मिन् पापे सौभे च गदया हते ।

नन्दुर्दुन्दुभं राजन् दिवि देवगेणरिताः ।

सखीनामपचितिं कुन् दन्तवक्रो रुपाऽभ्ययात् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे

साल्ववधे

सप्तमस्तुतितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

श्रीमद्भिरुक्तमप्युक्तमिदं तत्साराद्यर्थदर्शनी ।

साधवामाया मोहासम्भवे कैमुत्यमोह—यत्पादसेवया ऊर्जिता पुष्टा या आत्मविद्या तथा अनादिआसावात्मविपर्यय-प्रहङ्गमहं कृशः सुखी दुःखीत्यादिलक्षणः तं हिन्यन्ति दूरी-कुर्वन्ति सन्तः ऐश्वर्यं पदं न लभन्ते तस्य सतां गतेः परमेश्वरस्य सात्वस्थ नरस्य मायया कृता मोहोऽज्ञानं तस्मात् तद्वाक्यं सत्यमिदमर्थः ॥ ३२ ॥

तदेवं परमत् दूषयित्वा प्रकृतमनुसर्तुं—तमिति । करोज बभूव ॥ ३३ ॥

तत् सोमय ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्भिरुक्तमप्युक्तमिदं तत्साराद्यर्थदर्शनी ।

किञ्च असम्भवाः शोकादयः तत्र विमनस्क इत्यनेन शोकः निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषी प्रकृतिज्ञः इत्यनेन मोहः केहा-ल्लावे प्रोक्तो यथेत्यनेन केहशोकः वीर्यं चार्थं द्वितीयो वाशब्दः अनुकसङ्गदार्थः कथं रामममस्मान्ति जित्वा जयं सुरासुरैः । सात्वे-नास्वीयता जीतः पिता मे इत्यनेनाशङ्कं शाल्वः शीरेस्तु दोषस्य लशङ्कं शङ्कान्वयः विभवे इत्यादिना अनवाहितत्वा-दयो दोषाः क अक्षयितानि विज्ञानज्ञानैश्वर्याणि यस्य सः विधानं विविधं स्वगुणदत्तत्वादिविषयकं ज्ञानं स्वविषयकम् एवं-भूतं अक्षयितः पूर्णः श्रीकृष्णश्च कः ॥ ३१ ॥

अथतः शोकादिरहितत्वं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति—यदिति । यस्य पादसेवया भक्त्या ऊर्जिता या आत्मविद्या “भक्त्या मा-मभिजातिं यावान् यश्चास्मि तत्स्वतः” इति श्रीमुखध्वनात् आत्मनो भगवतः स्वकृपागुणादिप्रत्यक्षानुभवरूपा विद्या तथा अनाद्यात्मविपर्ययप्रहम् अनादिआत्मविपर्ययस्य अज्ञातमकत्वस्य यो ग्रहो निर्बन्धस्तं हिन्यन्ति नाशयन्ति मुमुक्षवः ऐश्वर्यम् ईश्व-रस्य भगवतः अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं साम्प्यम् आत्मीय-ममत्वं यत् प्राविर्भूतम् “शिरः परमं साम्यमुपैति” मम सा-धर्म्यमागतम् इति भुतिस्मृतिश्चाम् अनन्तं पुनरावृत्तिशून्यं “नस पुनरावृत्ति” आमुपेत्यतु कौन्तेय पुनर्जन्म न विधत्ते” इति भुतिस्मृ-

तिभ्यां तस्सतां मुमुक्षुणां गतः गम्यते ज्ञया इति प्रतिश्रुतिं करण-व्युत्पत्तिः श्रुत्युत्पत्तिश्च अपुरुषोत्तमाचार्येण वेदान्तरत्नमञ्जु-पायां दर्शिताः वम्भूतस्य मुक्तिप्रदस्य मुक्तगम्यस्य मोहः कुतः मोह इत्युपलक्षणं सर्वेषां शोकादीनामुक्तानां अनुक्तानां प्राकृत-गुणानां सर्वेषां परममयुक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

किं तर्हि युक्तं तदा—तमित्यादि करोज बभूव ॥ ३३ ३५ ॥

भाष टीका ।

अज्ञानी में होने वारे एक मोह अथवा केह अथवा जय व सब कदा और जिसके विज्ञान ज्ञान पश्वर्य आद अक्षयित और स्वरूप से दूषयित यनादश श्रीकृष्ण कदा ॥ ३१ ॥

जिस के अरणाराधित की रवा करके पुष्कल भिन्न भई आत्मविद्या से अनादि के वेदान्ताभिमान रूप-पिशाच को भक्तजन त्यागि देंगे और अनन्त ऐश्वर्य सम्पन्न परमात्मा को प्राप्त होते हैं उस सत्पुरुषों के परम पुरुषार्थ पुरुषोत्तम को क्लिप्त कारण से मोह प्राप्त सक-ताई ॥ ३२ ॥

अमोघ पराक्रमी श्रीकृष्ण भगवान् शत्रु समूहों से बल प्रहार करने वारे उस शाल्व राजा को बाणों से वेधित करके उसके कवच धनुष मस्तक के मणिधौ केवन करते भए और शाल्व के सोम विमान को गदा करके भस्म कर देते भए ॥ ३३ ॥

श्रीकृष्ण के हस्त से खड़ाई भई गदा से हजार प्रकार चून होकर वह सोमविमान समुद्र के जल में गिरपड़ा हन विमान को छोड़कर भूलमें स्थित भया शाल्व राजा गदा को उठाकर शीघ्र ही श्रीकृष्ण के प्रतिचला ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

लयार्कसन्निभं प्रलयकालीनसूर्यसदृशम् ॥ ३५—३६ ॥

(१) पुरुषायिनः इति सुशोभिनी पाठः

[१३७]

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिका ।

देव गणेशीरिताः बाधिताः किञ्च सखीनामिति ॥ ३७ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्जागवतमाचार्यदीपिकायां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिका ।

अद्भुतः रेवाह-लयांत । उवाच विप्रत भीकृष्णः यत्तु दुष्टवधाय
चक्रम्य ते जोमरप्रकाशः सुखितः तथा युद्धेपि भीम-
गतो मगोह रणोगाभः इति ॥ ३५ ॥

पुरमायिनः बहुलमायायुक्तस्यापि जहार छित्वा ३-
सेनिकाप्रे किं तर्कं सकुण्डलमिति विशेषणाभ्यां तत्र स्वर्कुक-
मपि बोधयति ॥ इति परमाद्भुतत्वात् ॥ ३६ ॥

नितरां पातेते मृते अपुनरावृत्तिं प्राप्ते सौमे च हते
वाहितं सखीनां मिथ्यार्थकम् । अपाजितं वैरनिग्रहणं प्रत्युपका-
रेणाभ्यासमिव दुर्धनं कर्तुमश्यामाश्रयेव इति महानिबुद्धित्वं
युक्तिं तत्र हेतुः रूपेति ॥ ३७ ॥

इति भीम ज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्जागवतमाचार्यदीपिकायां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिका ।

पुरमायिनः पुरुषपराभावात् ॥ ३६-३७ ॥

इति भीमज्जागवतमाचार्यदीपिकायां
भीमज्जागवतमाचार्यदीपिकायां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिका ।

आधावत इति । अध्यापततोऽस्य सात्वस्याहनेन सहितं
यादुं भवेन बाणविशेषेण छित्वा (मथ) सात्वस्य वधाय प्रलय-
तुल्य रथाङ्गं चक्रं विघ्नानो यमो यथा शार्कः मृगसहितं उदयाचल-
नद्वत् ॥ ३५ ॥

अद्भुतं । पुरमायिनः बहुविधमायावतः) यिनः सात्वस्य शिरः
तेनैव चक्रेण जहार इतवान् यथेन्द्रो वज्रेण वृत्रस्य शिरस्तद्व-
त्तथा नृणां हावेति शब्दो बभूव ॥ ३६ ॥

यथ सात्वज्जन्तवक्रगथाग्रकं इत्येवेति वक्तुं तावत्प्रसीति
सात्त्वज-तस्मिन्मिति । तस्मिन्मिति निमित्ते हते च सनि सखीनां
सात्वज्जन्तवक्रगथाग्रकं इत्येवेति वक्तुं तावत्प्रसीति ।
वर्णाधिक्यमर्थः ॥ ३७ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्जागवतमाचार्यदीपिकायां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिका ।

(सुलभ) * देवपुत्रपुत्रो नेतुः बभूवः पुत्र-
स्तुयमानः ॥ सुतमागवतीभिः ॥

॥ शारवती हरिः ॥

॥ रत्नां पताकायचक्रमण्डिताम् ॥

॥ भलकुरैः सिद्धसम्पदवराभाम् ॥

॥ ततो यदुभयैः पौरजानपदैस्तथा ॥

॥ रम्यं गङ्गाहाराहमहिषीः प्रेमविह्वलाः ॥

॥ उवाच देवकीपुत्रः कामन्दः कुदमन् ॥ ३८ ॥

पुरमायिनः अनेकशतमाचार्यः ॥ ३६-३७ ॥

सामन्दं भानन्दसहितम् इत्यर्थे विवयानन्दः न सकृदपानन्द
इत्यर्थः । स्वात्सोद्यपयः "विद्वानमानन्दं ब्रह्म" इति सुतेः ॥ ३८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिकायां

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

(भीमज्जागवतमाचार्यदीपिकायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥)

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिका ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्जागवतमाचार्यदीपिकायां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिका ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्जागवतमाचार्यदीपिकायां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिका ।

ततो रथाङ्गेन मोक्षदानार्थं अद्भुतं रथाङ्गं कयार्कसन्निभं
दर्शनेनैव मृत्युमवब्रजकं विप्रत भगवान् यमो स तावत्तैव
सर्वेषां प्रातःकालं इव बहुतुल्यं जातमित्याह—शार्कः श्वो-
दयाचलरति । किञ्चित् कालं श्वः भूत्वा सितिः महादेवोदि-
परीक्षार्था यद्यस्ति कश्चिदश्व-रक्षकः तदा समायातु
इति ॥ ३५ ॥

ततः न कस्यापि समागमने तेनैव शिरश्छिद्येद मन्थार्थं
यत्तु भूतमिति तुच्छत्वात्सर्वं यथोभेन मविष्यतीति तेनैव-
युक्तं सकुण्डलमिति सर्वं देवाधिष्ठितं तत्रापि पुरमायिनः
पुरलक्षणाभ्यां यस्य पताकायास्यापि यथे हेतुः हरिरिति सर्व-
तुल्यहर्ता एतस्यैव च मोक्षार्थं किञ्च श्वयं जीवेत् तदा
सर्वोपद्रवं कुर्यादिति दृष्टान्तेनाह—वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरन्दर
इति । तदा तदीयानां पुत्रां हावेति शब्दः बभूव ॥ ३६ ॥

तावतापि युद्धं न निवृत्तमिति वक्तुमाह—तस्मिन्मिति
इति । भगवान्निवृत्तकर्मा तत्र मास्तिवान् किञ्च पश्येत्तैव पतितः

भीमज्जागवतधुवोधिनी ।

पापेन साकुलमासौ वा सौमेव गजया इत इति माया
निर्मितत्वात् केदाचर इतिर्मवेत ततस्तस्मिन् प्राविश्य
बाभ्यो युज्जं कुर्यात् अतः गगनान्तरमपि सौमस्य पृथक्
गदया तदा इतवक्तः पूर्ववृत्तानां कभीनाम् अपचितिं कुर्वन्
सकीलामर्थे कथा कोधेन युज्जार्थमाभिमुख्येन समागतः
अन्धैः सह एतेन छिद्यदशायां स्वरूपं जयो भविष्यति
इति ॥ ३७ ॥

इति भीमज्जागवतधुवोधिनी श्रीमद्भस्मणमहात्मजभीवल्लभ

दीक्षितविरचितार्था दशमस्कन्धे उत्तरार्धे

महाविद्याध्यायविवरणम् ॥ ३८ ॥ ७७ ॥

भीमज्जागवतधुवोधिनी ।

सखीनां शिष्टपाशादीनामपचितिं वैरनिर्यातनेनास्येष्टिं
कुर्वन् कर्तुम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिनां हविष्यां भक्त्येनसाम् ।

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः सङ्गतसङ्गतस्थाताम् ॥ ७७ ॥

भीमज्जागवतधुवोधिनी ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमज्जागवतधुवोधिनी

सप्तसप्ततितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७७ ॥

भाषा टीका ।

संक्षुब्ध आसते भयं शाल्व के गदा सहित हस्त को
माले से काटकर पश्चात् शाल्व के बंध करनेके वास्ते
श्रीकृष्ण भगवान् प्रलय कालमें प्रचंड सूर्य के सहस्र
अद्भुत सुदर्शन को धारण करत सूर्य सहित उदयाचल
के समान प्रकाश मान होते मये ॥ ३५ ॥

जैसे इन्द्र ने वृष्णाक्षुर के शिरको छेदन किया रह
तैसे हि भीहरि उसी शक्त से अनेक मोंगा जान ने धार
शाल्व के कुंडल किरीट युक्त शिर के काट देते भय
तवतो मनुष्यों को हाहा कार शब्द होता मया ॥ ३६ ॥

पापी शाल्व के गिरने पर और गदासे सौभ दिमान
के चूना होने पर स्वर्ग में देवता समूहसे वजाते मये
हुए भी वजाते मये हे राजा अपने खानके घेर घुमाने
लिये धार करके इत शक्त पुसकरनेको आतामया ॥ ३७ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें छिहत्तरके अध्यायको

भाषाटीका समाप्ता ॥ ७८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

शिशुपालस्य सात्वस्य पौण्ड्रकस्यापि दुर्मतिः ।
परलोकगतानाञ्च कुर्वन् पारोक्ष्यसौहृदम् ॥ १ ॥
एकः पदातिः सङ्कुद्धो गदापाणिः प्रकम्पयन् ।
पञ्चामिमां महाज महासत्त्वो द्यदृश्यत ॥ २ ॥
तं तथायान्तमलोक्य गदामादाय सत्वरः ।
अवप्लुत्य रथात्कृष्णः सिन्धुं वेलेव प्रत्यधात् ॥ ३ ॥
गदामुद्यन्त कारूपो मुकुन्दं प्राह दुर्मदः ।
दिष्ट्य दिष्ट्या भवानय मम दृष्टिपथं गतः ॥ ४ ॥

भीमधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तमोऽष्टसप्ततितमे दन्तवक्त्रेदुरधो ।

हत्वा हरिः पुरे रेमे राजः सून ततोऽवधीत् ॥

सखीनामपविति कुर्वन्निस्तुक्तं तदेवाह—शिशुपालस्येति
पारोक्ष्यसौहृदं परोक्षं करणीयं सुहृत्कृत्यम् ॥ १-२ ॥

प्रत्यभात् प्रातेरुदधे ॥ ३ ॥

मुकुन्दं प्राह दुर्मद इत्यादेरधिक्षेपपरता स्फुटैव परमार्थ-
स्तु दुर्मदो गतमदः प्राह मुकुन्दं तृतीये जन्मनि मुक्तिदानार्थ-
मागतम् अद्येति जन्मत्रयेऽन्विष्यमाणो ऽद्य ब्रह्मशापावसाने
भवान् मम स्वामी दृष्टिपथं गतः प्राप्तः एतद्विष्ट्या दिष्ट्या
भद्रं भद्रम् अतिहर्षे धीप्सा ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवलोपिणी ।

शिशुपालस्येति युग्मकम् इमां महीं महत् सत्त्वं बलं कायो
वा यस्य स व्यदृश्यत भीमगवता ॥ १-२ ॥

रथावप्लुतेति प्रतियोधस्य पदातिश्चेन धर्मानुरोधात् उद्य-
म्येत्यत्राद्येति कनिष्ठ ॥ ३ ॥

कारूपः करुणदेशभवः ॥ ४ ॥

श्रीसुत्रशेनमृत्कृतशुकपञ्चीवम् ।

॥ १ ॥

द्यदृश्यत दन्तवक्त्र इत्यर्थः ॥ २-१५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतमागवतचन्द्रशेखरिका ।

सखीनामपविति कुर्वन्निस्तुक्तं विस्तरेणाह—शिशुपालस्ये-
त्यादिना । पारोक्ष्यसौहृदं परोक्षेण कर्तव्यं सुहृत्कृत्यं कुर्वन्
“लक्ष्मणहेतवो” इति शत्रुदेशः कर्तुमित्यर्थः । व्यदृश्यतेत्युभयत्र
सम्बन्धः कथम्भूतः एकोऽसहायः गदापाणी यस्य सः पञ्चधा
महीं प्रकम्पयन् महत्सत्त्वं बलं यस्य सः हे महा-
राज ! ॥ १-२ ॥

तदा कृष्णः किमकरोत्तदाह—कमिति । तं दन्तवक्त्रमलोक्य
त्वरया सहितः सिन्धुं समुद्रं वेलेव प्रत्यधात् ; प्रतिहरोधे-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

गदामिति । कारूपो दन्तवक्त्रः प्राह । तदेवाह—दिष्ट्येति ।
दिष्ट्या अयमानन्दो जातः इत्यर्थः । कोसौ अद्य दृष्टिपथं भवन्तं
प्राप्ता इत्येव ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीशुक उवाच ।

(मूलम्) उद्घापनज्ञानहेतोर्धैर्युनातीरमागतम् ।

भुत्वा पूर्णं कलिज्जेशो दन्तवक्त्रः सहायुजः ॥

महत्या सेनया युक्तो गजानीकसमन्वितः ।

गच्छन्तं द्वारकां कृष्णं पथि रोषं समाकुर्वन् ॥

सोऽप्येव पथि गच्छन्तं मृतं यदुक्तमारुहः ।

कास्तापोऽसहायसाधिकापारिवारिकः ॥

परलोक को प्राप्त भय शिशुपाल शाल्व पौण्ड्रको
परोक्ष में मित्र को कसंख्य कर्म करने ह दुर्बुद्धि ॥ १ ॥

त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रधुम्मां जिघांससि ।

अतस्त्वां गदयामन्व हनिष्येवज्जकल्पया ॥ ५ ॥

तद्धानुष्यमुपैम्यद्ग मित्राणां मित्रवत्सलः ।

बन्धुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहधरं यथा ॥ ६ ॥

एवं रूक्षैस्तुदन् वाक्यैः कृष्णं तोत्रैरिव हिपम् ।

गदयाऽताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्वधनदञ्च सः ॥ ७ ॥

गदयाऽभिहतोऽप्याजौ न चचाळ यदूहहः ।

कृष्णोऽपि तमहन् गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

इकेला पयोदो गदाधारी अति क्रोधित बहो बलवान्
दन्तवक दोनो पावन से भूषि को धपायमान करत हे महा-
राज दीक्षता भया ॥ २ ॥

उसको सल प्रकार आते एककर गदा लेकर भीकृष्ण
भगवान् शीघ्र हि रथ से नाचे कृष्णः सै समुद्र को किनारे
रोक लेता है तैसे ही उसको रोक लेता भर ॥ ३ ॥

दुष्टमद धारा दन्तवक गदा की उठाकर भीकृष्ण के
प्रति कि आप मेरी दृष्टिके समुद्र प्राप्त भय यह महाद्
आनन्द भया ॥ ४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

किञ्च हे ! कृष्ण त्वमस्माकं मातुलेयो बन्धुः पदमपि
मित्रधुक् मित्राणि घातितवान् माञ्ज जिघांससि तस्मा-
दस्माकं त्वत्तो नृत्युः सनकाद्यनुग्रहप्राप्तो नूनं दुर्वारः अतस्त्वा-
मेतावन्मात्रमहं याचे, किन्तु दाह-प्रमन् सर्वसहनसमर्थ । तत्र-
प्रमोण सेवितुं गदया त्वां हनिष्ये प्रहरिष्यामि तामेकधारं सहस्रव-
रते ननु वज्रतुल्यां त्वद्गदां को वा सहेत नैवामत्वाह अवप-
कताया उत्पलमालावदतिकोमल्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वेव हनने कस्तव पुदयार्थस्तमाह—तर्हीति । अह ! न
मिद्यते हो यस्मात्तु हे सर्वज्ञेत्यर्थः । परमार्थतः त्वामिनमेतदेह-
सम्बन्धेन बन्धुरूपमरिं हत्वा शापेन शत्रुत्वेन प्रतीतं त्वां
हत्वा मित्राणामानुष्यमुपैम्यद्ग मित्रेणेणाऽऽधीयते गतासि
विन्यत इति व्याधिः देहेऽन्तर्गमित्यर्थं चरनीति तथा रुम्
ईश्वरं हत्वा त्वाप्रमोणाराध्य हन्तेर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थात्वाज्ज्ञात्येति
वा तेन यथा मित्रादीनामानुष्यमुपयन्ति तद्वदिति ॥ ६ ॥

रूक्षैरित्यादि प्रतीत्यभिप्रायेण तोत्रैरुद्गारादिभिः ॥ ७—१५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मातुलेयोपि दन्तवकमानुः भूतदेवायाः भीमसुदेवमणिनी ।

त्वात् वास्तवार्थत्वेन वा मित्रधुक् यासावहमेति तं मां
जिघांससि हतुं गतुं लोकर्मुमिच्छसीत्यर्थः । अतो हे भगवन् !
("विधाय सुहृदां सुखम्" इति "हत्वा वांसं रज्जुमध्ये प्रतीपं सर्व-
सात्वताम् । यदाह वः सभागत्वं कृष्णः सत्यं करोति तत् । आग
मिष्यत्यदीर्घेण कालेन प्रजमक्युतः ॥ मियं विधास्यते पित्रो-
भंगवात् सात्वतां पतिः" इति च स्वमुखेन भक्तजनमुखेन धर्म-
सङ्कल्पसिद्धेरन्यथानुपपत्तेः सत्यसङ्कल्पइति परमेश्वरमिहा
भुतिः । सत्यव्रतमिति । ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचिरित
मिति च सत्यं भीमज्जागवतमेव कथं वाङ्मूरस्य कुञ्जावाहक
सकृन्मात्रगृहागमनप्रतिष्ठा सम्पादिता कथं वा मुहुरपि तेषा-
मपि मानः सम्पादयितव्यः । न केवलमेतावदेव तस्य ज्ञा-
गमनमपि भीमरकावासिद्वन्द्वेन कृपुटमेवाह प्रथमे । "वर्क-
भुजापतसार भो भवात् कुरुद् मधून वापि सुहृदिहस्य" इत्यत्र
मधून मधुराज्ञेति व्याख्याय तदानीं तन्मन्त्रेण सुहृदो
व्रजस्थापय अकटा इति अभिधाभिप्रायेरपि तथाभिमतं "तत्र
योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः" इत्यत्र सर्वशब्देनान्यथा
तत्राविद्यमानत्वात् सुहृदिहधुक्कण्ठ इति भीमरदेवागमनेपि
तत्रैव नत्प्रयोगात् भीमगयस्तत्र गमने समयश्चाप्येष
तत्स्वारस्य लब्धेः । विधाय सुहृदां सुखमित्युक्तत्वात् बाहु-
नैव निजितायेण शत्रुत्वादिना तेषां नैश्चित्यं जातमिति यतः
प्राचीनलीलः केन स्यादपिष्यमाणायां सूर्योपसगयावापाम ।
वज्रकल्पया हीरकवद्विराजमानया गदया त्वदीयवा कौमोदक्या
हेतुना त्वां हनिष्ये प्राप्स्ये इति ॥ ५ ॥

आनुरागं च मयाऽवश्यं कृतमित्याशयेनाह—मित्रेति ।
बन्धुरिव कथ्यते दृश्यते यस्तं विचारे तु महावैरिणमित्यर्थः
स्वदेहसम्बन्धपि महादुःखदः स्यादित्यादौ दृष्टान्तः व्याधि-
मिति वास्तवार्थं च यथा यथावद्वत्वा ज्ञात्वा अन्तरैः कृष्ण
व्याधिं विगतः आधिर्येन तं देहधरानन्तर्यामिणादिति ॥ ६ ॥

हिपं मथगजं तोत्रैरिवेति दृष्टान्तोऽयमन्तर्दुःखीनाकवि-
क्षया ॥ ७ ॥

माजौ युद्धक्रियायां न चचाळ न क्युतः पतितौ भूतं वद-
यतः कृष्णोपीति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

हे कृष्ण ! त्वमस्माकं मातुलक पुत्रः कुरुमित्रमिति तात्पर्यं । त्वमात्रं मित्राण्येव वृक्षतीति तथा मां च हन्तुम् इच्छसि यतः यन्मृतस्ततः त्वां वञ्चयितुं वृक्षं गन्वा हनिष्ये तादृशिमामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्वञ्चमित्रवत्सकोऽहं देहगतं व्याधिमिव मृत्युसम्पादकं वञ्चयामि । त्वां हत्वा मित्राणामावृण्यम् भृगुनामां प्राप्स्यामि ॥ ६ ॥

एवमिति । तोत्रैरकुशादिभिर्द्रव्यं गजमिवेत्यं कृष्यः पशवेः वाक्यैः कृष्णं तुवन् व्यथयामि मूर्च्छि गन्वा तताड ततः स तुल्यवर्कः सिंहवद्वयनदत्त ॥ ७ ॥

गदयेति । वृद्धहः कृष्णः आजौ युद्धे गन्वा तादृशोऽपि न वञ्चयिष्ये अपितु कृष्णस्तं दन्तवर्कं स्तनान्तरे स्तनमध्ये कौमोदक्यास्वया खगन्वा गाढं यथा तथा अताडयदित्यनु-वृत्तः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

(वृक्षः) त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रं पारदादिकः ।

विश्वासघाती वञ्चुजः सततं कलहप्रियः ॥

पौष्पकं मातुलेयं मे सङ्गमे सुदितवानसि ।

वक्त्रं च शिशुपालश्च ज्ञातरो मे त्वयाहतौ ॥ १० ॥

मातुलो वञ्चुदेवः तत्पुत्रः पारदारिकः परलीरतिसमु-त्पन्नः ॥ ५ ॥

ज्ञातरो मातुलोदरीपुत्रत्वेन ॥ १० ॥

मातुल्यम् भ्राताभावं देहवत् देहगतम् ॥ ६ ॥

(वृ.) इति लोकप्रवादोक्तिः तेन दोषोपनिशितः मे ।

वक्ष्ये वचनैर्व्यथयित्वेति शेषः ॥ ७-९ ॥

भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

आत्मानं व्यापयन् भगवत्सम्बन्धमाह—त्वं मातुलेय इति । कोऽस्माकं शिशुपालादीनां मातुलेयः सुतरां नोऽस्माकं कृष्णेति ज्ञेयात् सम्बोधनं मित्रभुगिति उपाक्रमः वस्तुतस्तु कृष्ण-मित्राहं प्रोच्येति सर्वसकाशिक इत्युक्तम् अत एव मां मित्रां कसि महमपि कृष्णमित्रमिति अपराधव्यतिरेकेण न मार-विश्वसीति प्रथममहमपराधं करिष्यामीत्याह—अतस्त्वां गद-येति । अमयेति छेदः हनिष्ये प्राप्स्यामि गन्वा वञ्चुजया वञ्चयितुं यथा वञ्जेन वृक्षं प्रातवाह ॥ ५ ॥

अहं कसि 'तवावृणो मृतवर्कं विधातु' इतिवत् मित्राणामवृणो-मये वतोऽहं मित्रवत्सलः त्वं वा अमित्रवत्सलः देख्येष्वपि कृष्णकरणात् मित्रवत्सलो वा सर्वेनामेव मित्रत्वात् किं कृत्वा वदामीति विवक्ष्यसीति अ कांक्षायाम् आह—वञ्चुकरुपमर्ति इत्येति । वञ्चुकरो देहः वञ्चो रूपमिव मित्रं यस्य हितकर्तृत्वात् वञ्चुकरोऽपि वञ्चुकररूपवतीति न्यायात् नन्वात्मतया

कीकृतः कर्तुं मारणीय इति ज्ञेयं दृष्टान्तमाह—व्याधिं देह-वत् धयेति । अयं स्तुतिपक्षो व्याख्यातः निन्दापक्षस्तु स्पष्टः वञ्चुकरं वञ्चुकरपुत्रत्वात् मारकत्वादिति ॥ ६ ॥

निन्दयां कृतता तुवन् मर्ममेवं कुर्वन् भीकृष्णं तुदधिति स्तुतौ लघोः दूरीकुर्वन् तोत्रम् अकुशापृष्ठभागं तेन यथा भग्रे भग-नार्थे प्रवेति छिपः प्रवं कृष्णोपि शीघ्रं कर्तुं मारयितुं वृक्षं वा दातुं प्रवेत इति ॥ ७ ॥

एवं व्याख्यापराधं कृत्वा कायिकापराधं कृतवानित्याह गदयेति । मूर्च्छिं समीपे सुषुप्ताया ब्रह्मरूपमेव वा ततः सिंहवद्वयनदत्त आत्मानं कृतार्थं मन्वमानः यतः सः पूर्वोक्त-प्रकारेण भक्तः शूरो वा एतावता स्वकृतकृत्यता जातेति गदया निहतो वा आजौ कोधो भवतीति प्रहारस्व क्रूरत्वं दर्शितं वृद्धह इति यादवलीला स्वीकृतेति तथा ब्रह्मरूप इत्यर्थः । एवमपराधं तस्योक्त्वा ततोऽपराधशास्त्रार्थं भगवतः कृपाया—कृष्णोऽपीति । शुष्येति साधनः माहात्म्यं कौमोदक्येति स्वकीयया प्रसिद्धया तेन मोक्षः सुप्रसिद्धः तत्रापि स्तनान्तरे यथा जीवस्य निर्गमने पदचक्रमेव नक्षो न भवेत् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

नः प्रभुरपि त्वं मातुलेयः सम्प्रति मातुलपुत्रोऽभूः नदपि मित्रभुक् आसावहमेति तं तद्रूपमातुलेयप्रोदिनं मां जिघां-ससि उचितमेवेतदिति भावः । अतः हेऽमन्व ! गन्वा त्वदीयया कौमोदक्या मद्रिघातिन्या हेतुना त्वां हनिष्ये प्राप्स्यामि वञ्च-कल्पया वञ्चतुल्ययेति कृष्णमादाया लोकदृष्ट्येवोत्कर्षो विव-क्षितः वस्तुतस्तु मामल्पसत्वं हन्तुं त्वद्गदा वञ्चवदेव स्वस्य बलं प्रकाशयिष्यति नाधमत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च त्वदनुभवी त्वां प्राप्तो जनः स्वबन्धूनप्युद्धरतीत्याह तर्हीति । न विद्यते को यस्मात् हे सर्वह ! मित्रवत्सलोऽहं तद्वञ्च मित्राणामावृण्यम् उपैमि तेषामप्युद्धारणादिति भावः । अरिं लोकप्रसीत्या शत्रुमपि त्वां वञ्चुकरं वस्तुतो वञ्चुकरं हत्वा ज्ञात्वा यथा यथावदेव विशेषेण आधीयते मनसि चिन्त्यत इति व्याधिस्तं परमप्येयमित्यर्थः । विगत आधिर्हस्मात्समिति वा देहे चरतीति तमन्तर्यामिणम् ॥ ६ ॥

कक्षेर्वाप्येर्विशिष्टः तुवन् पीडयितुं कक्षैरित्यादिकं प्रथमा-र्थानुगतमुपन्यस्तं तोत्रैरकुशैः ॥ ७-९ ॥

भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

मित्रवत्सलः महम् ॥ ६ ॥

तोत्रैरकुशादिभिः ॥ ७-९ ॥

भाषा टीका ।

हे कृष्ण ! मयापि इमं शिशुपालादिको का तु मामा पुत्र है तथापि मित्र प्रोही है इसी कारण तू मेरे मारने की इच्छा

(१) गन्धानिर्निजहृदय उदमन् रुधिरं मुखान् ।

प्रसार्य केशवाद्भृङ्गीन् धरण्यां न्यपतद्रवसुः ॥ ९ ॥

ततः सुहृमतरं ज्योतिः कुण्णमाविशदनुतम् ।

पश्यतां सर्वभूतानां यथा वैद्यवधे नृप ॥ १० ॥

विदूरयस्तु तद्भाता आतृशोकपरिप्लुतः ।

आगच्छदसिचर्मभ्यामुच्छसंस्तब्धिषांसया ॥ ११ ॥

तस्य चापततः कुण्णश्चक्रेण धुरनेमिना ।

शिरो जह्वा रजेन्द्र सकिरीटं सकुण्डलम् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

करता है इसी विधे हे मन्द वक्त्र के समान गदा से मैं तेरा वध करूँगा ॥ ९ ॥

तेरे वध करने पर जैसे वेह सज्जारी व्याधि का नाश करके सुख को प्राप्त होता है तैसे ही वन्दु रूप तू का वध करके मित्रों में प्रेम बारी में अपने शिशुपाल आदि मित्रों के झुण से दूर होजाऊँगा ॥ १० ॥

जैसे मंडूआ आदि से गजको व्यथित करते हैं तैसे ही इस प्रकार के कठोर वचनों से भीकुण्ण को व्यथित करके दन्तवक्र गदा से भीकुण्ण के मस्तक में ताडना करता भया पश्चात् सिंह सदृश गर्जना करता भया ॥ ७ ॥

यादवन के पाछन करने पर भीकुण्ण जी संभ्राम में गदा के लगने से भी चलायमान नहि भय पश्चात् भीकुण्ण भी बड़े भार बारी कौमोदकी गदा से उसके दोनों स्तन के बीच में प्रहार करते भय ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बाह्वङ्गीनिलेकवस्त्राभाय आर्षः गाढमित्यत्र गदेति वा पाठः ॥ ९ ॥

ततस्तद्देहादित्यर्थः । सुहृमतरं चक्षुराद्यप्राद्यं न तु प्रमाणतो-
न्यपतद्रवसुः उक्तेन भुवि जायतेति वैद्यवधोक्तेः चक्षुरप्राद्यत्वा-
वद्भुतं लोकातीतं पश्यतामिति तथापि सर्वेषु भूतेषु साक्षात्-
पश्यतित्यर्थः । इति भगवद्विद्वेभ्यः तत्कारणत्वेन दर्शिता
अत एव विस्मयात् सम्बोधयति (नृपेति) यथा वैद्यवध इति
पार्षदत्वेन द्वयोरपि तुल्यत्वात्तस्यैव प्रवेष्टुं गतिश्च सूचिता ॥ १० ॥

तुल्यत्वे भेदे तस्य दन्तवक्रस्य भ्रातेति यादवो विदूरथो
व्यावर्तितः ॥ ११ ॥

आपततः वेगेनागच्छत एव ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

यस्य ताडितो निर्मिशं हृदयं यस्य सः मुखान्धिरस्तु-

(१) गन्धानिर्निजहृदयः । इति विष्णुः पाठः ।

मन् केशादीन् प्रसार्य न्यपतद्रवसुः धरण्यां न्यपतत् ॥ ९ ॥

ततो दन्तवक्रधारितात् सुहृमनुलक्षणं (परं) परिप्लुतप्रकृति-
सम्बन्धं ज्योतिः अग्रकाशं जीवस्वरूपं भीकुण्णमाविशत् यथा-
दाविश्य ततस्तत्साधर्म्ययुक्तस्तत्पार्षदतां प्राप्त इत्यर्थः । यथा
सर्वभूतानां पश्यतां सतां हे नृप ! वैद्यवधे कृते तद्देहादिवि-
सृष्टित्यर्थः । यद्यप्यात्मज्योतिरिति सुहृमत्वात्सर्वभूतेषु भूतमप्य-
मतीन्द्रियञ्च तथापि स्वस्य परमपुरुषत्वं तयोस्तु ध्यायन्
स्वास्मिन् प्रवेशं च सर्वभूतेभ्यः प्रस्थापयितुमशक्नोति नैव प्र-
स्थापयामासेति विभावयन्तु ॥ १० ॥

विदूरथ इति । तस्य दन्तवक्रस्य भ्राता विदूरथः आतृ-
विषयकशोकेन परिप्लुतो व्याप्तः उच्छ्वसत् तब्धिषांसया कुण्णं
हन्तुमिच्छयाऽसिचर्मभ्यां कञ्चवेदाभ्यां युक्त इति चेत्
आगच्छदव्यपतत् ॥ ११ ॥

तस्वेति । धुरत्येव नेमिद्वारा यस्य तेन चक्रेण हे राक्षस !
किरीटादिसहितमापततस्तस्य विदूरथस्य शिरो जह्वा, चिच्छेदे,
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दन्तवक्रगताधुरः कुण्णं व्याप्तापरपर्यायं तमोविशत् सन्ध्या-
धारपाकः कुण्णम् उत्कृष्टानन्दरूपभीहरिम् ॥ १० ॥

(सूक्ष्म) आतृविदूरथस्य दन्तवक्रान्निदूरथः

सूक्ष्मतोऽप्राद्योकेनाप्यसिचर्मसमावधे ॥ ११ ॥

सौवन्द्यरघापूर्णस्त्रिभुजवक्राङ्गमुत्तमम् ।

अभिदुग्धावगोविन्दस्यपद्मामुर्वीम्प्रकल्पयत् ॥

तत्तवाजेनचिच्छेदकद्वङ्गवाद्दन्तवन्धनः ।

ततोऽप्राहनिशितांशकिङ्कोराभिवदूरथः ॥

तथाप्रहृतुंशोविन्दमभिमिश्रित्यसहारे ।

रुणेनाभिससारादपमृकोवधाधुरः ॥

मसिपुङ्कं चर्म ॥ ११ ॥

॥ ११-१२ ॥

एवं सोमश्च सात्वश्च वन्तवक्त्रं सहानुजम् ।
हृत्वा दुर्विषहानन्यैरीडितः सुरमासवेः ॥ १३ ॥
मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैर्विद्याधरमहोरगैः ।
अप्सरोगैः पितृगणैर्यक्षैः किन्नरचारणैः ॥ १४ ॥
उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः ।
वृत्तश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालङ्कृतां पुरीम् ॥ १५ ॥
एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवाज्जगदीश्वरः ।
ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

सुस्मतरं चक्षुराद्यप्राप्तं ननु स्वल्पतमप्रमाणं । उक्तेष्व
मृदि काष्ठ्युतेति वैद्यवचोक्तैः । तथापि पश्यतामिति श्रीमज्ज-
विविधत्वा एव कारणतः सुखितम् । अत्र श्रीकृष्णस्य ब्रह्मा-
गमने मनेन सह वृन्दावन एव च तस्याप्रकटलीलाप्रवेशः
श्रीकृष्णसन्दर्भे चतुःसप्तत्यधिकशततमाहुस्त्वावतारिका प्रथ-
मकमारम्भादिति । अतएव यदुनामनुयान्येवेत्युक्त्वापि श्रीवक्त्रदे-
वता पुनर्ब्रजगमनं नोक्तं भावित्वादिति ततस्तु पुरानिवृत्ति-
भावित्वाभिलष्यः । विशुद्धयत्ने विमलकीर्तिर्भवति ॥ १०-४० ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुचोचिनी ।

ततो यज्ज्वातं तदाह—गाढनिर्मिषद्दृश्य इति । मुक्तो कधि-
रोद्धमं वाक्पाठ्यदोषपरिहारार्थं ततो द्योत्पत्त्यर्थमिव
केशाहं वाह्वर्माह प्रसार्य चरण्यां भगवच्चरणारविन्दे विशि-
ष्टादुर्ध्वगतासुर्वा न्यपतत् आदौ मात्रैव समवनयनं द्वितीये
भोगावेष्टाभावात् प्राधान्यां परित्यागः ॥ ९ ॥

तत्तुल्यं सायुज्यं जातमित्याह—ततः सुस्मतरं ज्योतिरिति ।
आत्मज्योतिः कृष्णं भगवच्चरणारविन्दम् अत्र सर्वं साक्षिण
इत्याह—वर्धमानमिति । यथा वैद्यवच इति वैद्यवचं तत्तेजः
वृद्धिर्दो भासयन् भगवन्तं प्रविशेश एवमयमपीत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्य सायुज्यं दृष्ट्वा तज्ज्ञाता विदूरथोपि तथापि तथा
कष्टं प्रवृत्त इत्याह—विदूरथस्त्विति । अक्षरयुतकालद्वारः विदू-
रथ इति विकटो भवति दूरादेव रथ इति तज्ज्ञाता दन्त-
वक्त्रात् आत्युद्योकेन परितः प्लुतः मग्नः सन् असिचर्मभ्या-
मुत्प्लुक्तमृतः मनेन सर्प इव तस्य क्रोधो निरूपितः तज्जि-
वाविति भागमनाभिप्रायः ज्ञान्तोपि प्रवर्त्तकः ॥ ११ ॥

तत्तत्प्रवृत्तसम्बन्धीति भागत एव प्रहारात्पूर्वमेव चक्रेण
धितो जहार धुरनेमिनेति । स्वाकीकृतसामर्थ्याभावात् जहार
दुरीकृतकारं सङ्कुण्डलं आकिरीडमिति देवाविद्यानं तेन मुक्ति-
प्राप्त्या विवक्षिता ॥ १२ ॥

[७४]

भाषा टीका ।

गदा से भिन्न दृश्य होकर युद्ध से कबिर की वमन
करके केच भुजा पाव पसार कर प्राण रहित दन्तवक्त्र
चरणी में गिरपड़ा ॥ ९ ॥

हे युप ! सब प्राणियों के देखते हैं, भाग्यार्थ कारि भक्ति
सूक्ष्म जीवरूप ज्योति दन्तवक्त्र के शरीर से निकलकर श्री-
कृष्ण के शरीर में प्रवेश कर गई जैसे शिशुपाल के बध में
उसके शरीर से ज्योति निकलकर श्रीकृष्ण के श्रीमङ्ग में प्रवेश-
कर गई रही ॥ १० ॥

अनन्तर दन्तवक्त्र का भ्राता विदूरथ भ्राता के मरण-
जनित शोक से व्याप्त भया श्रीकृष्ण के मारने की इच्छा
करके डाल तरवार से युक्त होकर ऊँचेर स्वास लेता भया
युद्ध करने की आता भयो ॥ ११ ॥

हे राजेन्द्र ! आते भवे विदूरथ के किरीट कुण्डल सहित
शिर का कुरा की धार के समान तीक्ष्ण धार धारे सुदर्शन
वक्त्र से श्रीकृष्ण जी ने काटि दिया ॥ १२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपका ।

एवं श्रीकृष्णो महाबलानपि कीलया जयत्येवेति कृत्वा
स कदाचिज्जरासन्धादिभिर्निर्जित इति पशुदृष्टीनामीयते मित्य-
जये हेतवः योगेश्वरो भगवान् जगदीश्वर इति ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमिति त्रिकम् । अग्न्यैः श्रीकृष्णेतरेर्दुर्विषहात् असह्यधिक-
मानपीत्यर्थः । सुरैर्मानवैश्च ईडितः जबजयेत्यादिना स्तुतः
मुन्यादिभिरुपगमिमानः सोमादिवचन विजयो यस्य सः तैरेव
सर्वैः कुसुमैः कृत्वाऽभितो वर्षितः वृष्णैश्च व्यापित इत्यर्थः
वृष्णिप्रवरैः प्राण्युद्धार्थं श्रीप्रयुक्तादिभिः तत्तत्प्रधानान्तरमुन्या-
गतैरेव सर्वैः श्रीवृद्धदेवबलदेवोपसेनादिभिर्भूतः अलङ्कृतां कभा-
वत एव किं वा महापुङ्गवगणविजयोत्सवेन विशेषतो भूषिता-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवभोषिणी ।

मित्यर्थः । अत्र दन्तवक्रवधप्रसङ्गे पाञ्चोत्तरखण्डे विशेषः भूयते तथाहि तदीयगद्यानि “अथ शिशुपालं निहतं भुत्वा दन्तवक्रः कृष्णेन योद्धुं मथुरामाजगाम, कृष्णस्तु तच्छ्रुत्वा रथमारुह्य मथुरामाययौ तयोर्वन्तवक्रवासुदेवयोरहोरात्रं मथुराद्वारं सङ्ग्रामः समवर्तत, कृष्णस्तु गद्या तं जघान स तु चूर्णितसर्वाङ्गो वज्रनिर्मिञ्चो महीधर इव गतासुरवनीतले पपात सोपि हरः सारूप्येण योगिगम्य नित्यानन्दसुखं शाश्वतं परमं पदमवाप । इत्थं जयविजयो सनकादिशापव्याजेन केवलं भगवतो लीलार्थम् संवृतावतीर्य जन्मत्रयेपि तेनैव निहतौ जन्मत्रयावसाने मुक्तिमवापतुः” इति । अत्र कल्पभेदव्यवस्था न मन्तव्या सङ्गतेः सङ्गात्वात् साह्यगतेरेव गतिः तस्मादत्राप्यपि सङ्गतिः कर्त्तव्या मरितमात्रे साल्वे तन्निष्क्रयाथमप्यागतत्वेन निर्दिष्टस्य तस्य तच्छ्रवणं गृहे न सम्भवति किन्तु सोऽयं पौण्ड्रकस्य वधं पूर्वमेव ज्ञात्वा शिशुपालवधे तु ज्ञातमात्रेऽतिरुषा निजदेशतः शक्रप्रस्यदिशमेवागतः तत्र गदामात्रमादायैकाकिंत्वेन चलिततया पृथ्वीप्रकम्पन-गतिरित्या महासत्त्वतया सिन्धुतया वज्रनिर्मिञ्चमहीधरतया च तत्र तत्र पठितया महादेशाराधनेनाकस्माद्विरण्याक्षसदृक्षताप्राप्ततया चागतः श्रीशुकदेवनिर्दिष्टदुर्मतितया जरासन्धवधार्थं श्रीमदुद्धवमन्त्रमेवावलम्ब्य श्रीकृष्णं चक्रमात्रबलं मत्वा द्वन्द्वयुद्धाय गदामात्राय श्रीबलदेवभीमार्दान् गदाशिक्षानिपुणान् मत्वा तमेकाकिनमेवाह्वयितुं तच्च तद्देशमुपद्रावयितुं मथुराया-मेवाययौ ततश्च नूनं श्रीनारदमुखात् द्वारकामागतं विनिहत-साल्वं च श्रीकृष्णं भुत्वा तत्रैव चलितुमुद्यतो हिरण्याक्षव-देवातिदुरादपि दृष्टः तावदेव च साल्ववधानन्तरं श्रीभगवता मनोजवनेनैव स्वस्थेन तद्वदेकाकितयेवागतवता मथुरायां निष्क्र-म्यागच्छन्सौ प्रतिकूलागमनतया दृश्यतेत्यादि तत्रैव चासौ दन्तवक्रो हत इत्यादिपि मथुरायां द्वारकादिद्वारं दन्तवक्र-हेतिसंस्कृतानुगायां लोकभाषायां इतिहा नास्ति प्रसिद्धः श्रीवज्रेण वासिनो ग्रामो वर्तते अथ विदूरथस्तु तदसम्भृत्या तेन सममनागतोपि भ्रातृस्नेहेन पश्चादागत्य तं हतं दृष्ट्वा श्री-कृष्णश्चित्रभानो पतङ्ग इव पपातेति किञ्चान्यदपि तदनन्तरमुत्तर-खण्डे वर्त्तते यथा कृष्णोपि तं हत्वा यमुनामुत्तीर्य नन्दवज्रं गत्वा सोत्कण्ठौ पितरावभिवाद्याश्वस्य ताभ्यां साधुकण्ठ-माबिहितः सकलगोपवृद्धान् प्रणम्याश्वस्य बहुभस्त्राभरणादिभि-स्तत्रस्थान् सर्वान् सन्तपयामास —

“कालिन्ध्याः पुत्रिणं रम्ये पुण्यवृक्षसमाचिने ।

गोपनारीभिरनिशं क्रीडयामास केशवः” ॥ इति

यमुनाजलमुत्तीर्येति ब्राह्मणबालकाहरणे दर्शितप्रभावेन स्वेनैव रथेनति ज्ञेयं बहुभस्त्रादीनां तत्क्षणं तत्सम्पर्कात्तत्र लक्ष्मीपति-त्वादकस्मात्सर्वत उगस्थितेरिति च इदं पुनर्व्रजागमनं श्रीमद्भा-गवत्स्यापि सम्मतम् —

“तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदुत्तमः ।

सान्त्वयामास सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैः ॥

इति—

“यान् यूयं व्रजं तान् वयञ्च स्नेहदुःखितान् ।

ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥ इति ।

हत्वा कंसं रङ्गमभ्युपगच्छति सर्वसात्वताम् ।

यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ॥

आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः ।

प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् साधवतां पतिः” ॥

इति च स्वमुखेन भक्तजनमुखेन च बहुसङ्कल्पसिद्धे-रभ्ययानुपपत्तेः सत्यसङ्कल्प इति हि परमेश्वरनिष्ठा भूतिः सत्यव्रतमिति ईश्वराणां वचः सत्यमिति च स्वयं श्रीमद्भागवत-मेव कथं वाऽऽकूरस्य कुञ्जायाश्च सङ्क्रामात्रगृहागमनप्रतीक्षा सम्पादिता कथं वा सुहृदपि तेषामपि सा न सम्पादयितव्या न केवलमेतावदेव तस्य व्रजागमनमपि अत्र मधुन मथुरां प्रेति व्याख्याय तदानीं तन्मण्डले सुहृदो व्रजस्था एव प्रकट इति श्रीस्वामिपादैरपि तथाभिमतं “तत्र योगप्रभावेन नीत्वा सर्वं जनं हरिः” इत्यत्र सर्वशब्देनान्येषां तत्राविद्यमानत्वात् सुहृदिदृष्टवत्-कण्ठ इति श्रीबलदेवागमनेपि तत्रैव तत्प्रयोगात् श्रीभगवत्-स्तत्र गमने समयश्चायमेव तत्स्मारकालम्बः विधाय सुहृदां सुखमित्युक्तत्वात् अधुनैव निर्जिताशेषशत्रुत्वादिना तेषां नैश्चिन्त्यं जातमिति एतत्प्राचीनलीलात्वेन स्थापयिष्यमाणायां सूर्यो-परागयात्रायामप्येतदेव निजकडित्यनागमने कारणमुपपन्नं स्वयं भगवता—

“अपि स्मरणं नः सत्यः स्वानामर्थश्चिकीर्षया ।

गतांश्चिरायितांश्चक्षुःपक्षक्षपणचेतसः” ॥ इति ।

एवमपि यदिदं श्रीमद्भजागमने पुराणान्तरेषु नोद्धाटितं तत् खलु परोक्षवादीतिकत्वाद्दृष्टीणाम् अत्र च परोक्षवादो बहि-र्मुखान् प्रति तादृशतदीयरहस्यलीलादिगोपनाय अनुरागिणः प्रति उत्कण्ठावर्द्धनायचेति ज्ञेयम् अभ्युपगम्य त एव चानेकत्र पुराणेऽनुक्तस्याप्येकत्रोक्तस्य प्रामाणिकत्वं यथा ब्रह्ममोहनवस्त्रद्वरणमृद्धक्षणादिलीलानां यत् “तत्र तत्र स्वयं सूचितस्यापि व्रजागमनस्य श्रीशुकदेवेन आशयकथनं तत्खलु परोक्षवादसिद्धान्तमेव दृढयति—विशेषश्चास्य “तस्मा-रितान्तहताऽखिलेन्द्रियः” इतिवन्मध्ये मध्ये प्रेममूर्च्छा प्राप्नु-वतः कदाचिद्वारीप्सितकथासक्या स्यात्कदाचिन्न स्यादपि यथैव काश्चिदपि लीलाः क्रमवैपरीत्येनापि वर्णिताः सन्ति यथैव दन्तवक्रवधात्पूर्वापि सूर्योपरागयात्रा दूरतः परत एव वक्ष्यते यतस्तीर्थयात्रातः श्रीबलदेवे कुरुयुद्धं मागते सत्येव सर्वकौरववधोत्तरकाल एव च दुर्योधनवधः तदुत्तरतो वक्ष्यमाणा सूर्योपरागयात्रा तु श्रीभीष्मद्रोणद्यागमनमपीनि, क्रमस्त्वयमेव प्रथमं सूर्योपरागयात्रा ततो राजसूयसभा ततो द्यूतं ततः पाण्डवानां वनगमनं तदैव साल्वदन्तवक्रवधमृजा-गमनानि वनाद्वागतेषु पाण्डवेषु श्रीबलदेवनीर्थयात्रादिकमिति सूर्योप-रागयात्रातु कंसवधाश्रान्तिबहुसम्यत्सरानन्तरा यत-स्तदैव—

“कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता विश दिशम् ।

एतच्छेषं पुनः स्थानं देवेनासाविता स्वसः” ॥

इति कुन्तीप्रति श्रीवसुदेववाक्यम् अतः प्रथमदर्शनादेव श्रीद्रौपद्या श्रीकृष्णयादीनां मिथो विवाहप्रश्नोत्तरे घटेते यत् “आस्ते ऽनिरुद्धा रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः” इति सूर्योपरागयात्रायां अनिरुद्धस्यापि प्रौढत्वप्रतितीक्ष्णकालत्वमाकल्पते तत्पुन-

श्रीमद्गीर्वाणगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नीतिरूपेण कालेन "स काष्णीं रुदयौवनः" इति न्यायेनाल्प-
कालत एव तत्सम्पत्तेन तादृशत्वम् अत एव "आगमिष्यत्य-
दीर्घेण कालेन व्रजमेच्युतः" इत्यपि सङ्गच्छते श्रीकृष्णनन्दो-
प्यन्येऽनिरुद्धो वर्तते यः खलुः दशमान्ते महारथमध्ये
गणतो वर्णितो व्याख्यातश्चेति व्यवस्थितमेव श्रीपाशोत्तरखण्डे
स्पष्टमुक्तं पुनः श्रीव्रजागमनं किञ्चान्यदपि रहस्यमेतदन्ते तत्र वर्तते
यथा—

"रम्यकेलिसुखेनैव गोवधेषधरः प्रभुः ।

बहुप्रेमरसेनात्र मासद्वयमुवास ह ॥

अथ तत्रस्था नन्दगोपादयः सर्वे जनाः पुत्रदारसहिताः पशु-
पक्षिमृगादियश्च वासुदेवप्रसादेन दिव्यरूपधरा विमानमारूढाः
परमं वैकुण्ठं लोकमवापुरिति ह स्फुटं प्रकटं यथा स्यात्तथा मास-
द्वयमुवास अथानन्तरं दिव्यरूपधरा इति परमानन्देन पूर्व-
तोप्यलौकिकशोभायुक्ता इत्यर्थः । श्रीगोपागोपीपरिकरत्वेनैव
नित्यलीलायाः स्थापितत्वात् परमं वैकुण्ठं लोकमिति "दर्शया-
मास लोकं खं गोपानामित्यादिना "नन्दाव्यस्तु तं दृष्ट्वा पर-
मानन्दनिर्वृताः । कृष्णश्च तत्र हृन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः ।"
इत्थं तेनैव नाथेन सनाथं गोलोकमेवेत्यर्थः ।

"वत्सैर्वत्सतरीभिश्च सरामो बालकैर्वृतः ।

वृन्दावनान्तरगतः सदा क्रीडति माधवः ॥

इति स्कान्दोक्तानुसारेण श्रीरामरोहिण्यादियुक्तमपि तमिति
भावः । तेषामुत्कण्ठां दृष्ट्वा "न वेद् खां गतिं भ्रमन्" इति
विचिन्त्य तदभिप्रायेणैव श्रीभगवता पूर्वमपि दर्शितोऽनौ एवं
श्रीवृन्दावन एव तादृशप्रकाशस्य विद्यमानत्वादिमानारूढा इति
तदानीं सूर्योपरागयात्रातः समागत्य दुःखात् दूरतो धमुनापार
एव कृतवासत्वात् अत एवोक्तं कृष्णोपि तं हत्वा यमुना-
मुत्तीर्येति विमानमत्र वारुकादिभिः सह वैकुण्ठादागतः
खच्छापरिमाणो भगवद्रथ एव तादृशतया तत्र नयनं चैश्वर्यं
ज्ञानप्रधानभक्तेषु देवादिषु महिमदर्शनार्थमेव तस्य शीघ्र-
त्वमहाज्योतिर्मयत्वाभ्यामलक्ष्यगतित्वेन विस्मापनार्थमेव च
व्याख्यानाभ्यन्तरेण न युक्तम् "अर्केचेन्मधुविन्देत् किमर्थं पर्वतं
व्रजेत्" इतिभ्यायात् अर्कं इत्यवयवं निकटार्थं यदि चेयं तस्य
पुनर्व्रजागतिः नित्यप्राप्तिश्च न स्यात्तदा सर्वा गोकुलानुराग-
वर्णना उद्भवादिषु स्वयं भगवता तदुत्कण्ठामुच्यमाना विफला
एव स्युः न केवलं विफला विरसा एव चेति सुभीभि-
र्विचार्यम् एव श्रीव्रजवासिनां पुनः साक्षात्तादृशतत्ता-
त्पेक्षैव सूर्योपरागयात्रायामुक्तम्—

"मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।

किंष्ट्या यदासीन्मत्तोलो भवतीनां मदापनः । इति

श्रीभगवता "गोपीनां स गुरुगतिः" इति श्रीशुकदेवेन च तथा श्री-
भागवतैकादशे "केवलं हि भावेन" इत्यादिपद्यद्वये साधकचरीणां
श्रीगोपीनां प्रथमं स्वप्राप्तिमुक्त्वा प्रस्तावाभित्यप्रेयसीनामपि
तत्प्रमदावियोगान्तरप्राप्तिस्तस्य वियोगस्यातीतावनिर्देशात्
दृढीक्रियते व्याख्याम्—

"रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीते श्वाफलिकनामप्यनुरक्तचित्ताः ।

विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं दृश्यः सुखाय ॥

तास्ताः क्षपाः प्रेष्टमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण ।

क्षणाद्देवताः पुनरङ्ग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥
इति पूर्वस्तु तस्य व्रजाय प्रस्थापने—

"मयि ताः प्रेयसां प्रेष्टे दूरस्थे गोकुलस्थितः ।

स्वरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहोत्कण्ठयविह्वलाः ॥

धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चन ।

प्रत्यागमनसन्देशैर्वल्लभ्यो मे मदात्मिकाः ॥

इत्यत्र वर्तमानप्रयोग एव कृतः सम्प्रति त्वतीतनिर्देशः क्रियते
ततश्च विगाढभावेन वियोगतीव्राधयः सत्यो मत्तोऽन्यं मत्स्या-
दिकमपि न सुखाय दृश्यः ततश्चाधुना सुखाय पश्यन्तीति
वियोगो नास्तीत्यर्थः । एवं तास्ताः क्षपा मया हीनाः कल्प-
समा बभूवुः अधुना तु तादृशो न भवन्तीति वियोगो नास्ती-
त्यर्थः । हे उद्भव ! त्वद्वारा ताम् सन्देशानुसारेण श्रीवृन्दावन-
स्यैवाप्रकटप्रकाशविशेषप्रवेशात्तासां नित्यमत्राप्तेरिति भावः ।
ननु पूर्वोक्तानुसारेण गोलोकाख्यं वृन्दावनस्य प्रकाशविशेषे
तस्मिन्नास्ति प्रकटलीलासदृश्यैवाप्रकटलीला तर्हि कथमुभयो-
रेकत्र समावेशः ? उच्यते, प्रकटलीलायाः प्रकटप्रकाशस्य
चाभेदेनैव तावत्प्रकटलीलाप्रकाशौ प्रतिपन्नाविति च दृश्यते
तदनन्तरपद्येन—

"ता नाविदन्मय्यनुपङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमवस्तथेष्टं ।

यथा समाधौ मुनयोऽधितीयं नद्यः प्रविष्टा इव नाम रूपे"

इति. अन्वयः तास्तथाभूताः विरहोत्कण्ठातिशयेनाभिव्यक्त-
दुर्जरमहाभावाः सत्यः अथ कदाचित्तद्दर्शनार्थं गते मयि
लब्धो योऽनुपङ्गो महामोदनाख्यभावाभिव्यक्तिकारी पुनश्च
संयोगस्तेन बद्धा धीर्यासां तथाभूताः सत्यः स्वं ममता-
स्पदमात्मानमहङ्कारास्पदं च अदः प्रकटलीलानुगत-
त्वेनाभिमतं तथैव इदं प्रकटलीलानुगतत्वेनाभिमतं वा यथा
स्यात्तथा नाविदन् किन्तु द्वयोरैक्येनैवाविदुरित्यर्थः । प्रकट-
प्रकाशस्य तल्लीलायाश्चाभेदेनैवाप्रकटं तद्वयमजानन्निति विव-
क्षितं ततश्च नाम्च रूपं च तस्मिन् तन्नामरूपात्मनि अप्रकट-
प्रकाशविशेषे प्रविष्टा इव प्रविष्टाः वस्त्वभेदादित्यर्थः । तत्र
प्रकटाप्रकटलीलागतयोर्नामरूपयोरभेदे दृष्टान्तः, यथा समाधौ
मुनय इति. समाधिः शुद्धात्ममात्रस्फूर्तिः तस्मिन् तयोर्लीलयो-
र्भेदाभेदेन दृष्टान्तः यथाधितीयं नद्य इति । यथा नद्यः पृथि-
वीगतामधितीयगतां च स्वास्थिनि भेदेन न विदन्ति किन्तु-
भयस्यामपि स्थितौ समुद्रतोयानुगताविद्याधिशान्ति तथा प्रकटाञ्च
लीलास्थिति ताश्च भेदेन नाविदुः किन्तु मय्येवाविदुः इत्यर्थः ।
दृष्टान्तस्त्वयं लीलाभेदाभेदनांश एव ननु सर्ववेदनांशे "लोक-
वत् लीलाकैवल्यम्" (२।१।३३) इतिवत् ततश्चाप्रकटलीलायां
प्रविष्टा अपि यद्रूपमात्मनः प्रापुस्तदनन्तरमेव दर्शयते—

"मत्कामारमणं जारमस्वरूपविदोऽचलाः ।

ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गच्छतसहस्रशः ॥ इति

अत्र "आनन्दो ब्रह्म" इति श्रुतिप्रसिद्धेरानन्दरूपं ब्रह्मैव विशेष्यं
सर्वैः पदैः सर्वविशेषाश्रयस्य तस्यैव विशेषयितव्यत्वात्
अन्वये चार्थिक एव क्रमो गृह्यते तस्यैव प्राधान्यात् "पश्यन्तां
विविधाः पाकाः" इत्यादौ सर्वदोहश्च गृह्यतामिति वत् "नचात्रा-
नूयविधेयस्तयोः पूर्वापरीभावः श्रयणीयः यस्य पर्णमयी

भीमज्जीयगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति वद्वैपरीत्यस्य प्रतीति-
वशादुच्यते ततश्चायमर्थः पूर्वोक्तरीत्या ताः ब्रह्म प्रापुः
तासां मन्दाश्रुतानां नित्याप्रियाणां सङ्गादन्या अपि साधनसिद्धाः
शतसहस्रशः प्रापुः गणद्वयस्यास्य भेदो रासारम्भे दर्शित
एव सङ्गस्य तत्प्रापकत्वं भट्टिति समानभावजनकत्वात् यथोक्त
मेतत्पूर्वोक्तमेव केवलं हि भावेनेत्यादि एवं गवादिष्वपि
द्विविधत्वं ज्ञेयं तदेवं यत्प्रापुः तच्च ब्रह्मनाद्वैतवादिना इति
भीविष्णुपुराणात् परमा लक्ष्मीः स्वरूपशक्तिरूपा यत्रेति निरुक्ते-
श्च तथाभूतं भीमगवद्रूपमेव न च भगवद्रूपस्य विविध-
त्वेपि मत्सोन्वाकारं प्रापुः किन्तु मां “ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्”
इति निर्दिष्टं मद्रूपं स्वयं भगवन्तं नराकृतिपरब्रह्माख्यमेव
मत्कामा इति विशेषणात् “मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय
कल्पते । दिष्टया यदासीन्मत्केहो भवतीनां मदापनः ॥ इति निर्वि-
शेषब्रह्ममात्रप्राप्तिनिषेधपूर्वकसंज्ञास्वप्राप्तेः प्रतिज्ञातत्वात् “दर्श-
यामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्” इत्यादौ च “वाञ्छन्ति
यद्भवमियो मुनयो वयञ्च” इति मुमुक्षुमुक्तमकैरपि वाञ्छनीयेन
प्रेमविशेषेण लब्धतया सर्वतो वैशिष्ट्येन तद्भावावगमात् सर्वेषा-
मेव व्रजवासिनां श्रीकृष्णरूपस्य स्वभावेव स्वलोक इति
तेनैव दर्शितत्वेन अथ तत्रस्था नन्दादयः सर्वे जनाः पुत्रदार-
सहिता इत्यादौ च श्रीकृष्णादिलक्षणपुत्रभ्रातृशोकादिलक्षणदार-
सहिततत्प्राप्तेः सर्वव्रजजनकीयत्वेन तास्तु कैमुत्यस्य सिद्ध-
त्वाच्च तदेवं ब्रह्मत्वेनानन्दरूपतया स्वरूपस्य तथा परमत्वेन
गुणानामपि सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शयित्वा स्वस्य सर्वोत्तमनायकत्वं
दर्शितं तत्रापि मां पदेन स्वयं भगवत्त्वं व्यज्य परमवैशिष्ट्यं
ज्ञापितं तदेवं स्वरूपे निर्दिष्टे कीदृक् सम्बन्धं त्वां प्रापु-
रित्याशङ्क्यत इत्यभिप्रेत्य तासामेव विशेषणेष्वन्तःपतितया
स्वविशेषणाभ्याम् सम्बन्धमपि निर्दिशति “मत्कामा रमणं
जारमस्वरूपविद्” इति च तत्र रमणः पतिः जार उपपतिः
इत्येव कृष्णा ज्ञायते “रूढियोगमपहरतीति” न्यायेन जारशब्द-
वद्रमणशब्दस्याप्यन्यार्थो न युज्यते तथा हि समानेपि यौगि-
कत्वेन नन्दनरमणशब्दयोर्मिश्रार्थत्वेन प्रतीतेर्मित्रापुत्रांमित्रारमणो
नोच्यते न च मित्रापतिर्मित्रानन्दन इति तथा च विश्व-
प्रकाशे पटोलमूले रमणं स्वास्तथा रमणः प्रिय इति प्रिय-
शब्दस्य चात्रपतिवार्थत्वमेव “अत्रः प्रियः पतिर्भर्ता” इत्यमर-
कोषात् जारस्तूपपत्तावेव कृदः “जारस्तूपपतिः समौ” इत्यमर-
कोषात् पापपतिरयमुच्यते जारः पापपतिः समाविति त्रिकाण्ड-
शेषात् तस्मात्पत्यावेव कृदाऽयं रमणशब्दो यौगिकत्वेनान्य-
वाचकत्वं नोरीकरोति तदेवं यो जारः स पतिर्न भवति यः
पतिः स जारो न भवतीति तथात्रैकस्मिन् द्वावपि पर्यवसायितव्या
विति स्थितः स्वयमेव तासां विशेषणाभ्याम् व्यवस्थापयति
मत्कामा रमणमिति जारमस्वरूपविद् इति च अत्र मत्पदाभा-
वात् स्वरूपशब्देनात्र तासामेव स्वरूपमुच्यते ततश्च प्रथमं
तावल्लीलाशक्त्या जन्मादिना विस्मारितं मन्त्रित्यप्रेयसीत्वलक्षणं
स्वरूपमजानन्त्यो रागातिशयाज्जारतया प्रतीतमेव मां प्रापुः
तथापि मत्कामामपि कामेभिलाषः कथमस्मिन् रमणत्वमेव
जारवद्बुद्धिः स्याज्जारत्वन्तु स्वजनवद्विलीयतेति लक्ष्मणो यासां

तथाभूताः सत्यो रमणत्वमेव प्रापुः परपुरुषरागिणीष्वन्यास्वपि
तादृशभावाद्बुद्धिमतादिकं तत्कालु विप्रलम्भात्मकमेवेति विप्रलम्भ-
एव तत्र रत्युत्कर्षः ततश्च सद्यता वा सद्यदेन तास्तु तस्य-
कादाचित्कता यदि—

“न विना विप्रलम्भेन संयोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वत्सादौ भूयान् रागो विवर्धते ॥

इत्यादिभ्यायेन पर्यवसाने कषायेण राग इव विप्रलम्भेन संयोगः
पुष्टः स्यात् तेन च इव पुनरपि बाधितो न स्यात् हन्त हन्त तस्य
शब्दवाच्यः कस्य वा कर्णयोरेकतरेणापि स्पृश्यतां भोजन-
रक्षिष्यये लक्ष्मणाद्युप्राधिकृतानामविभक्तिवत् तस्यापि
तदुपद्रवशमनाय रमणतया प्राप्तावेव तात्पर्यम् अनर्थथा रसमङ्ग-
श्च स्यात् तथाहि “निवारयामः समुपेत्य माधवं किञ्चो करि-
ष्यन् कुलवृद्धबाधवाः” इति. “विस्तृत्य लज्जां वरुणः स
सुखं गोविन्द दामोदर माधवेति “ता मम्भनस्का मप्राणा
मर्थे त्यक्तदेहिताः” इति त्यक्तलौकिका इति गतद्विष इति
काविन्मधुकरं दृष्टेति “या तुस्त्यजे स्वजनमार्यपथञ्च हित्वा” इति
“मातरं पितरं भ्रातृन् पतीन् पुत्रान् स्वप्नुरपि । यदर्थं जहिम
दाशार्ह” इति च व्यक्तदुर्जरश्रीकृष्णमहाभावानां व्रजं प्रत्यागते
श्रीकृष्णे परपत्नीत्वस्य मिथ्यात्वव्याक्तिवित्ना तस्य व्रजे परमकृष्णा
प्रसज्येत उक्तञ्च लज्जाशीलत्वं तस्य भीहरिवंशे—

“यत्र ह्रीः श्रीः क्षिता तत्र यत्र भीस्तत्र सन्नतिः ।

सन्नतिर्हीस्तथा भीश्च नित्यं कृष्णे तथा ऽऽत्मानि ॥ इति
तस्मात्तल्लज्जानिवारणार्थमपि मायया स्वगुप्ते रमणत्वं व्यञ्जनीय-
मेव तच्च लोकवल्लीलाकैवल्यमये व्रजे लोकरीत्यैव ननु परी-
क्षितसमायामिष गोपीनां तत्पतीनाञ्चेत्यादिदर्शितपरमात्मत्वादि-
रीत्या किञ्च श्लीलत्वाद्रसविघातकृत्पारदार्यस्य कथञ्चन-
पूर्वकं तत्रैवात्र च रमणत्वमेव व्यञ्जयितव्यमिति दिक् । यथाह
भीगोपालोत्तरतापिन्यां ताः प्रति दुर्वासाः “जन्मजरार्थ्यां मित्रः
स्वाणुरयमच्छेद्योयं योसौ सौम्यं तिष्ठति योसौ गोपुः तिष्ठति
योसौ गोपान् पालयति योसौ गोपेषु तिष्ठति योसौ सर्वेषु
वेदेषु तिष्ठति योसौ सर्वैर्वेदगीयते योसौ सर्वेषु भूतेष्व-
विद्यं भूतानि विदधाति स धो हि स्वामी भवति” इति सौम्यं
इति सौरी यमुना तद्वद्वरमवदेश इत्यर्थः । अथ तत्तद्गन्तव्य-
मपि पाश्चात्तरकण्डे गद्यान्तरं यथा “कृष्णस्तु नन्दगोपव्रजौ-
कसां सर्वेषां परमं निरामयं स्वपदं दत्त्वा दिवि देवगणैः
संस्तूयमानो द्वारवतीं विवेश” इति निरामयं प्रापञ्चिकवोषामिहं
पुनर्विरहदुःखरहितञ्चेत्यर्थः । स्वपदं स्वस्य भीगोपालकृ-
स्यैव नित्याविहारास्पदमित्यर्थः । तत्रा च सति जारत्वमेव
तस्मिन् सिद्ध्यतीति श्रीशुकदेवेन सिद्धान्तितं गोपीनां तत्प-
तीनाञ्चेत्यादिना भीदृष्टात्रेण परमार्थविषयकः श्लाघागर्भं गुरुत्वेन
मतया पिङ्गलया च आत्मना रमणेनैव रस्ये अनेन यथा रमेति
जारभावेन प्राप्तेरागन्तुकत्वेन दर्शितत्वात् ‘दर्शयिष्यमाणत्वाच्च
न पर्यवसायितपुरुषार्थत्वं तस्माज्जारत्वेन प्रतीतमपि मल्लक्षणं
नराकृतिपरमब्रह्मैव रमणरूपं प्रापुरित्येवं जारतया पूर्वप्रतीतत्व-
मनूर रमणत्वं विधीयते प्रसिद्धं श्रान्ध्याप्रसिद्धं विघातव्यं
विप्रोयं पण्डित इतिवत् जारत्वं कृष्णैव प्रसिद्धमिति न वैप-
रीत्यं घटते किञ्च प्राप्तेहि शास्त्रमर्थवदिति न्यायेन दृष्टा-

भीमजीवगोस्वामिकृतकैष्णवतोषिणी ।

जुहोतीतिदी दधिपदवद्रमणपद एव विधेयत्वं ननु पूर्वपूर्व-
प्राप्ते ब्रह्मादिजारपर्यन्त इति इह च ब्रह्मेत्येवोक्ते भुतानिर्विशेष
ब्रह्मवादानां भगवत्त्वं भ्रमाविषयः स्यादिति परममित्युच्यते
सिद्धे च भगवत्त्वे श्रीकृष्णरूपत्वं न व्यक्तीभवतीति मामि-
त्युच्यते मामित्येवोक्तञ्च ब्रह्मत्वं भगवत्त्वं प्रमाणात्तरसापेक्षं
भवतीति तत्तदुच्यते यदि रमणपदं नोच्येत तर्हि जार-
मित्येव विधेयतया प्रतीयेत यदि च जारपदं नोच्येत तर्हि
पूर्वप्रतीतत्वाद्रमणपदेनापि जारत्वमेव प्रतीयेतेति तन्निरासार्थं
तत्र ईशानीयं “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इति
मम भक्तभावानुसारित्वात् सोऽयं भावश्च भीराधादेव्या स्वय-
मेव शेषां व्यक्तीकृतः “अपि तत्र मधुपुर्यानाय्यपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान् सौम्यबधूंश्च गोपान् । सकृदपि स कथां नः
किङ्करीणां गृणीते भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्नि धास्यत् कदाचुः” ॥ इत्य-
नेन भद्रं सल्लुपत्यावेव कविभिः प्रयुक्तैर्नार्यपुत्रइत्यनेन तद्दीयात्व-
मेव स्मृतं भावितं व्यज्य किङ्करीणामित्यनेन तदेव दैव्येनापि
नारदीकृत्य भुजमगुरुसुगन्धमित्यादिना तेनापि तादृशत्वेन
एवैव स्मृतिजङ्गीकृतिः प्रार्थिता मयाचेयं कर्तुमिष्टेव गोपीनां
मद्वियोगाधिमित्यारभ्य बल्लव्यो मे मदात्मिका इत्यनेन
तस्माद्रमणतयैव तासामप्राप्तिः पर्यवसिता तदेवमेवाभिप्रेत्य
पत्युपपत्तिशब्दावदत्वा जाररमणशब्दाभ्यां तत्तद्योगिकार्थबलेन
तथा तथा प्राप्तेर्निकर्षप्रकर्षौ व्यज्य रमणतया प्राप्तिरेव
पूर्वये योग्येति व्यञ्जितं व्याख्यातञ्च स्वामिभिः जारबुद्धिवेद्य-
मपीत्येव ननु रमणबुद्धिवेद्यमपीति तासां क्रमेण तथातया
मत्प्राप्तौ मरुपैव हेतुरित्याह—अबला इति । ज्ञानक्रियाशक्ति-
हीनत्वाभ्यन्तकृपाविषया इत्यर्थः । तदेवं स्थितेपि विशेषप्रति-
पत्तये विचार्यते रमणोत्र रतिजनको वक्तव्य इति चेत् न
रतिजनकत्वं विना लौकिकोपि जारो नाश्रीयते इति जार-
पदेनैव तदर्थतायालब्धेः किमुत सर्वोत्तमनायकतासूचकेन
परमप्रतिमामितिच पदेन इत्यादिस्थापिभावश्च न साक्षा-
द्वाच्यः किन्तु भङ्ग्या व्यञ्जयितव्य एवेति नुरसशास्त्राणां
स्थितिः “क्रीडार्थत्वेपि क्रीडाच पूर्वहेतोरेव लभ्यत इति तेना-
प्यलं ननु” सत्त्वपि केषुचित्प्राप्तिं मन्यादिषु रमणपदमत्र
तत्सम्बन्धदुःखनिवारकत्वं प्रति नेयमिति चेत्कष्टं कथं वा
तासामनुभवापलापः क्रियते कृष्णैरपतितत्सम्बन्धिमात्राणां
सम्बन्धमात्रस्य ताभिः सुवुस्सहत्वात् यथोक्तं “कुर्वन्ति हि
त्ववि रति कुशलाः स्व आत्मभित्त्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्चिदैः
किम्” इति तेष्ववस्थितेस्तु सुतरां यथोक्तं नान्यसमक्षमञ्जः
स्यात् त्वद्याभिरमिता बत पारयाम इति किमुत तत्कृतिं निवा-
रणादीनां यथोक्तम् “अन्तर्गृहगताः काश्चित्” इत्यादि तदेवं
योगिकी वृत्तिर्न घटते गौण्यान्तु तत्सदृशत्वप्राप्तेर्जार इत्येव प्रति-
पद्येतेति पौनरुक्त्यमेवापद्येत नच जारपदं वा तद्वृत्तिद्वयं
नेतव्यं योगिकया अभिमतत्वात् गौण्यां तद्गुणयोगाभिधानेन
रमणशब्दयोगेन च गुणत्वदिरीतिकपतेरेव प्रतिपत्तव्यत्वेन
जारताप्रतिसिद्धेर्याघातात् भीमगवता तु तत्र तत्र तत्तद्वि-
शेषणं दत्त्वा व्यवस्थापितमेवेत्यलं स्वयं कुकल्पनायां दुरा-
प्रवेण तस्माद्विषयावकत्वेपि सर्वविशेषाभये तस्मिन् ब्रह्मणि

[१८७]

सामानाधिकरण्यस्यावमन्तव्यत्वादेकस्य प्रातीतिकत्वमन्यस्य
वास्तवत्वमित्येव मन्तव्यं तत्र न सम्भवात् नच कल्पिता-
कल्पितयोर्युगपदविभावो न स्यात् संज्ञाया आविर्भावेच्छायायाः
स्थितिभ्रवणान् नचौपपत्त्यापगमे निवारणाद्यभावेन रागद्विर्भे-
स्यात् यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याङ्घ्रियुगं
नवं नवमिति वचनस्य तासु सर्वोर्द्ध्वप्रेमवतीषु कैमुत्योपपत्तेः
नच यत्र मिथो दुर्लभता यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वञ्च यत्रच निवारणा
स्यादया तु नो रतिः परा ज्ञेयेति रसशास्त्रानुसारेणौपपत्त्य एव
रतेरुत्कर्षः रत्नावतीनाटिका ययातिचरितवहाम्पत्येपि तत्स-
म्भावात् नेष्टा यदाङ्गनि रसेकविभिः परोद्वेत्यादौ परोद्वानङ्गी-
काराच्च लज्जालुत्वाद्दुप्रेयसीत्वाच्छ्रीमजराजनन्दने तु मुहुर्दुर्ल-
भतादिकमपि सम्भवतीति किमनिष्टप्रसङ्गेन “या दुस्त्यजं स्वजन-
माय्यपथं च हित्वा” इत्यादिदर्शितं तत्तदुल्लङ्घनं तु तासामुत्
कण्ठात्मकप्रेमबलस्य प्रकाशकमेव ननु तत्कृतनिवारणतया तस्य
जनकं नहि महादुर्गन्धोटनं महाहस्तिनो बलजनकं किन्तु
तत्प्रकाशकमेवेति किञ्च परकीयत्वे सति तदनुवादश्च
कार्य इति तथोक्तं तस्माद्रमणतया प्राप्तावेव वक्तुर्मम विव-
क्षितपर्यवसानमिति भावः । तदेतदेवं “तमेव परमात्मानं
जारबुद्ध्यापि सङ्गता” इत्यवष्टम्भेन “या मया क्रीडता राज्याम्”
इत्यत्र ज्ञापितम् अप्यर्थत्वेन तस्याहेयत्वव्यक्तेः “जिज्ञांसयापि
हरये स्तनं दत्वाप सङ्गतिम्” इतिवत् अपिशब्दस्य सल्लु स्वभावोऽयं
यन्निन्द्यावचकसाक्षिभ्यो निन्द्यस्य हेयत्वं स्तुत्यवाचकसाक्षिभ्यो
स्तुत्यस्योपादेयत्वं गमयति पलाण्डुमपि सिञ्चति तुलसीमपि
सिञ्चतीति चेत् नच भर्तृबुद्धिरपि तादृशी “याः सम्पर्यवसरत्
प्रेम्णा पादसम्बाहनादिभिः । जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं
वर्ण्यते तपः” ॥ इत्यत्र स्तुतत्वात् न चासामहो चरणेत्यादौ जार-
भावोपि स्तुतः अपितु राग एव स एव जारतयापि तं
स्वीकारितवानिति एतस्यैव चमत्कारकारित्वात् नचैताः पर-
मित्यादौ मुमुक्षुमुक्तभक्तानामुद्भवोक्तानां परदारा भूत्वा जार-
तया तं भजामेति तात्पर्यं किन्तु तादृशनिरर्गलमहाप्रम
दृष्टा तत्कृपामाशासानास्तच्छविमेव ते प्रार्थयन्ते ततो यद्यपि
यथा भीष्ममुदारं दर्शनीयं कटङ्करोतीत्यादौ कृतिक्रियाया
विशेषणानि चान्वयन्ते तथात्र प्राप्तिक्रियायापि कटङ्करोति
तच्च भीष्ममित्यादिवद्भूष प्रापुस्तच्च परमित्यादिरीत्या तथापि
रमणत्वेन प्राप्तिरेवात्र विधेया जारमस्वरूपविद इत्युक्त्वा तन्नि-
त्यप्रेयसीत्वात्तासां तच्च भीमइशाक्षरादौ व्यक्तम्—

“अनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां पतिरेव वा ।

नन्दनन्दन इत्युक्तलोकानन्दवर्द्धनः” ॥

इति तन्मन्त्रस्य तन्नामव्याख्यातृगौतमीयात् अनेकजन्मसिद्धत्व-
मत्र “बहुनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन” इतिवत्
एवशब्दः प्रकटलीलागतजारत्वकिम्बदन्तीनिरासार्थः वाशब्द-
श्च पूर्वोक्तब्रह्मत्वेश्वरत्वमयव्याख्याद्वयस्यानादरापेक्षया नच ताभिः
परकीयतया प्रसिद्धाभित्तस्य रमणतया प्राप्तिर्वैजं कथङ्कटतेति
वाच्यं यथा लीलाशक्त्याऽन्यथा प्रत्यापितं तथा यथावत् प्रत्याप-
यितुं कथमिव न शक्येत नच तासां श्रीकृष्ण एव पर्यवसि-
तत्वे तत्पतिं मन्यादीनामसूया स्यात् “नासूयन् सल्लु कृष्णाय”
इत्याद्युक्तानुसारेण मायया स्वकल्पितानां तत्प्रतिरूपाणामर्प-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

णेन समाधानानन्तरञ्च प्रकाशान्तरेण यदुभिमिलित्वेतिशेषः
“वृत्तश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालङ्कृतां पुरीम्” इत्युक्तत्वात् श्रीकृष्णा-
गमने प्रतीक्ष्य तेषां बहिरेव स्थितत्वात् तच्च मासद्वयविल-
म्बेऽपि जाते नाशङ्ककरं विदूरवर्त्मत्वात् तस्यैव योगमाधया
मुहूर्तवद्भानसम्भवात् एकस्मिन्नपि यातेऽध्वे इत्यत्र क्षणाद्धै-
मेनिरेऽभेका इतिवत् पश्चादेव तद्विशेषज्ञानं श्रीदारुकमुखा-
दित्यवगन्तव्यं तस्मादिदमपि व्यवस्थितम् एवं श्रीगोकुलवासिना-
मप्रकटलीलाप्रवेशस्य सिद्धत्वादेव श्रीरामस्य यमुनामनु-
तीर्थकृतौ तथा प्रथमस्कन्धवर्णिते भारतयुद्धानन्तरं श्रीभग-
वतो हस्तिनापुराद्वारकापुरगमने रासपञ्चाध्याय्यां श्रीमदुद्धव-
सन्देशे च तत्तद्वाक्यानि मेलयित्वा द्रष्टव्यम् ॥ १३—१५ ॥

इत्थं सर्वविजयमुक्त्वा लोकरीत्या कदाचित्पराजयोपि
जात इति सम्भावयतो निन्दति-एवमिति । इतीति जये सति
कदाचित्पराजयोपि स्यादिति विचिन्त्येत्यर्थः । तच्चान्येष्वेव
सम्भवेन नतु भगवतीत्याह—पशुदृष्टीनां निबुद्धीनामेव
इत्येते तैरेव प्रतीयते नन्वेतिरिति पराजयस्तु कल्पनयैवेत्यर्थः ।
यतो योगस्य अचिन्त्यशक्तेरीश्वरः स्वामी तत्र खिङ्गं भग-
वान् सर्वैश्वर्यादिभिर्भुङ्क्ते इति तत्र च लिङ्गं जगतः सर्व-
स्येश्वर इति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरीकृतशुकपञ्चीयम् ।

निर्जितो जयतीति भ्रान्तिः अजित एव जयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । मन्यानपि दुर्विषहान् सोढुमशक्तान् शत्रून्
सौभावीन् हत्वा सुरादिभिरीडितः उपगीयमानः विजयो यस्य सः
वृष्णिप्रवरैर्यदुत्तमैः परितुतश्च पुरीं द्वारकां विवेश ॥ १३—१५ ॥

इत्थं सर्वत्र सर्वदा विजयिनो भगवतः क्वचित्पराजयं
वदन्तो मूढा इत्याह—एवमिति । भगवान् बाङ्गुययपूणः जगतः
कृत्स्नस्येश्वरः प्रशंसिता च अनेन पराजयसम्भावना दूरत
एवापास्तेति सूचितम् निर्जितः जरासन्धादिभिरिति शेषः । क्वचित्
जयतीत्येवं पशुदृष्टीनां मूढानाम् इत्येते प्रतीयते निर्जितो जयति
इति भ्रान्तिरजित एव जयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीधिरुतपदरत्नावली ।

(मूलम्) एवं निहत्य समरे दन्तवक्रविदूरथो ।

कालयामास तस्मैत्यं जगृहे वारणादिकम् ॥ क ॥

भूयः पुष्परथं दिव्यमारुह्य समलङ्कृतम् ।

सहितः सात्वतगणैरीडितः सुरमानवैः ॥ ख ॥

कालयामास द्रावयामास वारणादिकमित्यत्र गजाश्वरथा-
दिकं गृह्यते ॥ क ॥

पुष्परथं विवाहयोग्यरथम् ॥ ख ॥

॥ १३—१५ ॥

पशुदृष्टीनां अज्ञजनबुद्धीनां पक्षे जयतीति इत्येते भावते ॥ १६ ॥

(मूलम्) तस्य कर्माण्युद्धारानि पुण्यश्लोकस्य भारत ।

शक्यन्ते कथितुं नैव वर्षाणामयुतैरपि ॥ ॥

एवमारभ्य राक्षस्याः पूतनायाः परन्तप ।

भूभारभूतानसुरान् जघान मधुसूदनः ॥ ॥ ॥

• ब्रह्माद्यन्यतमेनापि तत्कर्मसमाप्तिं कर्तुं न शक्यते किं पुन-
र्मेयेति भावेनाह तस्येति ॥ ॥ ॥

स्कन्धमारभ्ययद्वैत्यहहनं तदादितः उपसंहरति एवमिति ॥ ॥ ॥

(श्रीविजयध्वजनीधरीत्या एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥)

राजोवाच ।

(मूलम्) अष्टादशाक्षौहिणीनां तावद्भिर्मांभयादिनैः ।

व्यापादनं येन कृतं तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ क ॥

शृण्वतो मे कथास्तस्य चरितानि च सङ्गशः ।

वैकुण्ठ्यमिव स्मयो भीतिर्ध्वंते मे पुनः पुनः ॥ ख ॥

मन्ये प्रायेण पाप्मानं जीर्णं मम दुरत्ययम् ।

इन्द्रियाणि प्रबुद्धानि प्रसन्नं च मनो भृशम् ॥ ग ॥

धुत्तृष्णे च प्रशान्ते मे आत्माचानन्दनिर्भरः ।

प्रसादात्तवधर्मज्ञ कृतार्थोऽहमिहाभवम् ॥ घ ॥

अपि च भोतुमिच्छामि किञ्चिदर्थं तपोधन ।

युध्यतः सुहृदो दृष्ट्वा निवारितुमशक्नुवन् ॥

तीर्थं स्नातुं गतो रामः किञ्चकार तपोधन ॥ ङ ॥

सितकेशावेशिनो बलभद्रस्य चरितं कृष्णमाहात्म्यानुस्यूत-
मेवातस्तदपि पुरुषार्थोपयोगिभवतीत्यनेनाध्यायद्वारेण निरूपयति
तत्रादौ श्रुतकृष्णवैभवो विस्मिनमनाः राजा भगवन्तं नमति-अष्टा-
दशेति । माययामहिम्ना व्यापादनं निधनं विश्वात्मने सर्वान्तर्या-
मिणे ॥ क ॥

हरिकथाश्रवणस्य प्रत्यक्षफलमाह-शृण्वत इति । वैकुण्ठ्यं पार-
वश्यङ्कथाश्रवणतात्पर्यं विस्मयः स्मयभावः भीतिः विहिताकरणे प्रत्य-
चायनुद्धिः ॥ ख ॥

प्रबुद्धानि प्रफुल्लानि स्वविषयइतिशेषः ॥ ग ॥

आत्माभोगायतनं आनन्दनिर्भरः पूर्णानन्दः ॥ घ ॥

कृतार्थश्चेत्तृष्णमिवेति तत्राह—अपि चेति किञ्चिदित्यव्ययं
शब्दतोऽप्यमर्थतो महान्तमित्यतो वा व्यत्ययः ॥ ङ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मारितान् सात्विकराजसतामसान् उपसंहरति-एवं सौभमिति ।
चकारस्तत्सेनापरिग्रहार्थः सात्त्वे चकारः तन्मायाप्रेषतावर-
नाशार्थः दन्तवक्रो विदूरथसहितः दुर्विषहैरन्यैः शूरैः सह
तेपि मारिता इति हत्वा स्थितः इडित इति क्रियाध्याहारोर्पि
अर्थाद्भवति सुरैर्मानवैश्च दुर्विषहानन्यैरिति यादववाचकत्वं
वा ॥ १३ ॥

तथा मुनिप्रभृतिभिरपि कुसुमैरभिषर्पित इत्यन्तं महती
स्तुतिः भगवतो युद्धलीला समाप्यत इति सन्तोषात् कृतम्
धोतृणां युद्धलीलाभिनिवेशो भवत्विति ॥ १४ ॥

भीमद्विभवाचार्यकृतसुबोधनी ।

ततोऽभगवतः पुरप्रवेशमाह—वृत्तश्च वृष्णिप्रवरैरिति । इत्वा स्तुतः
विवेचेति तस्थुः क्रियात्रयं निरूपितम् ॥ १५ ॥

त्रिशुणां भगवतः क्रियालीलामुपसंहारं दोषभावमाह—
एवं योगेश्वर इति । योगे भ्रष्टास्ते मोक्षिता इति एकप्रयोजनं
कृष्णत्वाद्भूमारो हत इत्यपरं भगवानिति सामर्थ्यं जगदीश्वर
इत्यावश्यकत्वम् एवं क्रियाकरणे हेतुनुक्त्वा लौकिकबुद्ध्या
प्राप्तान् हेतून् निन्दति—इयते पशुदृष्टीनामिति । पशुदृष्टिभिः
निर्जितो भगवान् जयतीति इयते ज्ञायते कदाचिर्निर्जितः
कञ्चिज्जयतीति, एतदुभयमपि पूर्वापरानुसन्धानरहितानोभव
त एव पशवः यतः सः पुरुषोत्तमः नतु केनाप्यशेन भावा-
न्तरं प्राप्त इत्यर्थः । अत्र भगवतः शस्त्रसन्ध्यासः पुराणान्तरेपि
निरूपितः । स एवात्र उपसंहारेणापि सूचितः ॥ १६ ॥

भीमद्विभवाचार्यकृतसाराधर्शनी ।

पशुदृष्टयो बहिर्मुखाः दुर्योधनादयस्तु तदपि न चम-
त्कारं प्राप्नुवन्तीत्याह—पशुदृष्टीनां पशुदृष्टिभिस्तु जनैरयं मथुरा-
त्याजनपूर्वकं जरासन्धादिनिर्जितं एव द्वित्रान् धीरान् जय
तीति इयते प्रतीयते अत्र दन्तवक्रवधप्रसङ्गे पाण्डोत्तरखण्डे
विशेषो दृश्यते तथाहि तदीयगद्यानि “अथ शिशुपालं निहतं
भुत्वा दन्तवक्रः कृष्णेन सह योजुं मथुरामाजगाम । कृष्णस्तु
तच्छ्रुत्वा रथमारुह्य मथुरामाययौ तयोर्दन्तवक्रवासुदेवयोरहो-
रात्रं मथुराद्वारि सङ्ग्रामः समवर्तत । कृष्णस्तु गदया ते
जघान सतु चूर्णितसर्वाङ्गो वज्रनिर्भिन्नो महीधर इव गतासु-
खनितले विपपात सोऽपि हरः सारूप्येण योगिगम्यं
नित्यानन्दसुखं परमं पदमवाप इत्थं जयविजयौ सनकादि-
क्षापव्याजेन केवलं भगवतो लीलार्थं संसृताववतीर्य जन्म-
त्रयेपि तेनैव निहतौ जन्मत्रयावसाने मुक्तिमवाप्तौ” इति
कृष्णस्तु तत् श्रुत्वेति मनोजवस्य नारदस्यैव मुखात् अत एव
शालवधुधानन्तरं द्वारकामप्रविश्यैव मनोजवेन रथेन तत्क्षण
एव मथुरान्तिके तं ददर्श अत एवाद्यापि मथुराया द्वारका-
दिगद्गारि दन्तवक्रहेति संस्कृतानुगलोकभाषया दन्तिहा
इति नास्माक्या वज्रेण वासिनो ग्रामो वर्तते तत्र पाण्डो
तदनन्तरमपि गच्छत्यथा “कृष्णोपि तं हत्वा यमुनामुत्तीर्य
नन्दव्रजं गत्वा सोत्कण्ठौ पितरावभिवाद्याश्वास्य ताभ्यां
सांभुसेकमालिङ्गितः सकलगोपवृद्धान् प्रणम्य बहुवस्त्राभरणा-
दिभिस्तत्रस्थान् सन्तर्पयामास—

“कुलिन्ध्याः पुत्रिने रम्ये पुण्यवृत्तसमाचिते ।

गोपनारीभिरनिशं क्रीडयामास केशवः ॥

रम्यकेलिमुखेनैव गोपवेषधरः प्रभुः ।

बहुप्रेमरसेनात्र मासद्वयमुवाच ह ॥

अथ तत्रस्था नन्दगोपादयः सर्वे जनाः पुत्रदारादिसहिताः
वासुदेवप्रसादेन दिव्यरूपधराः विमानमारूढाः परमं वैकुण्ठ-
लोकम्भाषुः कृष्णस्तु नन्दगोपप्रजौकसां सर्वेषां निरामयं
क्षपदं दत्वा दिवि देवगणैः संस्तूयमानो द्वारघर्ती विवेश” इति
अत्र भागवतामृते कारिकाभिरेव व्याख्या यथा—

यदुसीर्येत्युत्तरणं तदाप्लवनमुच्यते ।

दुष्टं हत्वा व्रजं यानं ज्ञानपूर्वमिहोचितम् ॥

व्रजेशादेरंशभूता ये द्रोणाद्या अवातरन् ।

कृष्णस्तानेव वैकुण्ठे प्राहिणोदिति साम्प्रतम् ॥

प्रेष्टेभ्योपि प्रियतमैर्जनैर्गोकुलवासिभिः ।

वृन्दारण्ये सदैवासौ विहारं कुरुते हरिः ॥ इति

अत्र नन्दगोपादयः पुत्रदारसहिता इति नन्दगोपार्थानां पुत्राः
कृष्णभ्रातामसुबलादय एव दाराश्च यशोदा कीर्त्तिदादय
एव सर्वे जना इति व्रजमण्डलस्थाः सर्वे एवेत्यतः परमं
वैकुण्ठं गोलोकमेव ययुः दिव्यरूपधरा इति गोलोकं देवलील-
त्वमेव नतु गोकुल इव नरलीलत्वं तेषामिति विशेषो ज्ञेयः
तस्माद्रामावतारेऽप्योद्ध्यावासिनां सशरीराणामेव यथा वैकुण्ठ-
प्रापणं तथैवात्रवतारेपि व्रजस्थानाम् एतच्च द्वारकातः कृष्णस्य
व्रजागमनं श्रीभागवनसम्मतमपि मन्यते “यद्यंभुजाक्षपस-
सार भो भवान् कुरुन् मधून् वाथ सुहृदिदृष्ट्या” इति प्रथम-
स्कन्धोक्तेः सुहृदिदृष्ट्या कृष्णस्य बलदेवव्रजागमनसमयत एवा-
सीत् किन्तु तत्रात्ममातापित्रादिगुरुजनासम्मतिरेव तत्र प्रति-
गन्धिका आसीत् साच प्राग्विदुताकारिष्याम् इदानीन्तु शालव-
धधान्ते नारदमुखादेकाकिनं दन्तवक्रमायान्तं भुत्वा द्वारका-
मप्रविश्य तं हन्तुमेकाकिनयैष तत्र गमने न कापि कस्याश्चिद्वि-
प्रतिपात्तिः दन्तवक्रं हत्वा तु अयमवसरो व्रजस्थबन्धुवर्गमिब्रन
इति विमृश्य गायन्ति ते विशदकर्मैत्यत्र गोप्यश्चेत्युद्धव-
सङ्केतं च स्मृत्वा व्रजमागत्य स्वविरहं निर्वाप्य कंसवधान्ते
विवृतं व्रजस्थानां प्रकाशद्वयमैकधर्म्यादेकीकृत्य मासद्वयं पूर्व-
वत् प्रकटं विहृत्य व्रजस्थलीलां प्रापञ्चिकलोकचक्षुर्भ्यस्तिरो-
धाय कृष्णः पित्रादिबन्धुवर्गसहितो वैकुण्ठं गच्छतीति स्वर्ग-
स्थादिलोकदृश्यः सङ्केतः पूर्णकल्पप्रकाशेन गोलोकं जगाम
अन्येन पूर्णतमप्रकाशेन प्रापञ्चिकलोकादृश्यो व्रज एव नित्यं
विजहार अन्येन पूर्णप्रकाशेन रथारूढ एकाकी द्वारकां
जगाम शौरसेनिकलोकास्तु कृष्णो दन्तवक्रं हत्वा व्रजस्थैः
पित्रादिभिर्भिजित्वा द्वारकामसौ गच्छति व्रजस्थाः सर्वेत्वक-
सात् क गता इत्यजानन्तो महाविस्मयमवापुः किञ्च व्रज-
स्थान् गोपान् सशरीरानेव वैकुण्ठं प्रापयामास यः स एव
कृष्णो द्वारकास्थान् यदून् कथं मौशललीलया तादृशीं दुर-
वस्थां प्रापयामासेति विचिन्त्य परीक्षितं दुर्मनायिष्यते
यदुपेवास्य स्त्रीयाभिमानादिति विमृश्य श्रीशुकदेवः पाण्डो-
त्तरखण्डोक्तमेतां लीलां न श्रावयामासेति तस्थुः ज्ञेयं
किन्त्वेवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान् जगदीश्वर इत्यत्र इति
पदार्थस्य विवेशेति क्रियान्विति कृतस्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणी-
कृत्य किञ्चित्तदलक्षितं द्योतयामासेत्यपि ज्ञेयं किञ्च व्रजस्थ-
लीलोपसंहारः प्रकारान्तरेण काप्यदृष्ट्वात्तत्रायमेव प्रकारः
सर्वैरपि प्रमाणीकृत्य एव अत्र वैष्णवतोषिण्यां दृष्टौ लीला-
कमस्त्वयं प्रथमं सूर्योपरागयात्रा ततो राजसूयसभा ततो धृत्वं
ततः पाण्डवानां वनगमनं तदैव शालवदन्तवक्रवधव्रजागमन-
व्रजलीलोपसंहाराः ॥ १६ ॥

भ्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पाण्डवैः ।
 तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥ १७ ॥
 ज्ञात्वा प्रभाते सन्तर्प्य देवर्षिपितृमानवान् ।
 सरस्वतीं प्रतिस्नोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ १८ ॥
 पृथूदकं बिन्दुसरस्त्रितकूपं सुदर्शनम् ।
 विशालं ब्रह्मतीर्थञ्च चक्रं प्रार्चीं सरस्वतीम् ॥ १९ ॥
 यमुनामनु यान्येव गङ्गामनु च भारत ।
 जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सन्नमासते ॥ २० ॥
 तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसन्निभः ।
 अभिनन्द्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन् ॥ २१ ॥
 सोऽर्चितः सपरीवारकृतासनपरिग्रहः ।
 रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥ २२ ॥

भीमरूपकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

योगध्वरेः युज्यते इति योगः सङ्कल्पस्तदीशः सत्यसङ्कल्पः
 सङ्कल्पमात्रेणैव सर्वत्र कर्तुं कुशल इत्यर्थः । भगवान् स्वामाविक-
 षङ्गुणनिधिः जगदीश्वरः विश्वनियन्ता एवम्भूतः कृष्णः
 एवमुक्तप्रकारेण कश्चित् साक्षादेव जयति शिशुपालदन्त-
 वक्रादीनामन्यवज्जयत्वासम्भवात् कश्चित्स्वयम्पलायमादिमिषेण
 शत्रुवधमकृत्वा युधिष्ठिरादिभैष्ठयव्यापनार्थं भीमादिद्वारा जय-
 त्येव जरासन्धादिभिर्जित इति पशुदृष्टीनामीयते प्रतीयते
 इत्यर्थः ॥ १६-१७ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार सौमविमान का विश्वस करके और इस
 पक्ष सुनने के अयोग्य शाल्व कौ तथा अनुज दन्तवक्र कौ
 मारकर देव मनुष्यों से स्तुति किये गये ॥ १३ ॥

तथा मुनिजनों से, सिद्ध गन्धर्वों से विद्याधर महान्
 वरगों से स्तुति किये गये अप्सराओं से पितृगणों से पक्षों
 से किन्नर चारणों से ॥ १४ ॥

जिस के विजय का गान होरहा है तथा पुष्पों से जिन
 पर वर्षा भई है और भेष्ट यादवों से युक्त भये श्रीकृष्ण
 भगवान् अखण्डकृत द्वारकापुरीर में प्रवेश करते भए ॥ १५ ॥

आश्चर्य योग के नियन्ता जगदीश्वर श्रीकृष्ण भगवान्
 बड़े बलवानों कौ सदा जीतते हि हैं तथापि पशु बुद्धि वाले
 कौ तो हारे समान हि प्रतीत होते हैं ॥ १६ ॥

भीमरूपकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपिका ।

विदुरयाज्ञतमामध्य पूतनादिद्वयोः कुलम् ।
 कृष्णस्तूपारमजाराद्रामोऽहन् सूतबलबलौ ॥

तत्प्रसङ्गमाह—भुत्वेति ॥ १७ ॥

प्रतिस्नोतं प्रतिलोमम् ॥ १८ ॥

सुदर्शनं तीर्थम् चक्रं चक्रतीर्थम् ॥ १९ ॥

यमुनामनु यानि तीर्थानि गङ्गामनु च यानि तानि सर्वाणि
 गत्वा नैमिषमरण्यं जगाम ॥ २० ॥

अभिप्रेत्य भीराम इति ज्ञात्वा ॥ २१ ॥

महर्षेर्व्यासस्य ॥ २२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मध्यस्थः उभयपक्षाग्राही सन् श्रीकृष्णस्यैव लीलाकौतुक-
 समीहितं खलिवर्दं प्रययौ श्रीद्वारकातः प्रतस्थे ॥ १७ ॥

ब्राह्मणसंवृतः इत्यतिनिर्वेदं बोधयति—तन्मात्रसाहि-
 त्यात् ॥ १८ ॥

पृथिवति युग्मकम् । पृथूदकं कुरुक्षेत्रवर्षिं यत्र वैद्येनाश्व-
 मेधानां शतं विहितं बिन्दुसरः कईमाश्रमं गृज्जदेशीयसिद्धपुरः
 वर्षिं त्रितकूपं त्रितोनाम एकताडितयो धाता सत्तु स्वं वज्रः
 यित्वा धात्रागोत्रजं नयतोरप्रवर्त्ती तत्र कूपे वृकभयात्पतितः
 तत्रैव च सोमेन देवानिष्टा तत उरिषतश्च सत्तु सरस्वती-
 तीरवर्त्ती कूपस्त्रितकूपः विशालाम भवन्तीं विशालमितिपादे
 सरस्वतीवर्त्तिनमेव तीर्थविशेषं ब्रह्मतीर्थं कन्यातीर्थं सोमतीर्थयो-
 र्मध्यवर्त्तिं तथा चारण्यपर्वणि कन्यातीर्थान्तरं—

“ततो गच्छन्नरव्याघ्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।

तत्र वर्णावरः ज्ञात्वा ब्रह्मण्यं लभते नरः ॥

ततस्तु सोमतीर्थञ्च कथितमिति चक्रं चक्रतीर्थं प्रार्चीं सरस्वतीञ्च
 कुरुक्षेत्रवर्त्तिनीमिति मार्गव्युत्क्रमोयं तत्क्रमतस्तीर्थक्रियाविधानं
 द्योतयति ॥ १९-२० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आदीवृत्ताय ततः प्रणम्य स्वागतादिनाऽभिनन्द्य च यथान्याय-
मर्चयन् ॥ २१ ॥

महर्षेः शिष्यमिति विनयादिगुणयोग्यः तथाप्यासीन-
मिति महापराधः ॥ २२ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १७ ॥

प्रतिज्ञोतं पश्चिमाभिमुखोत्तमम् ॥ १८—२२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ पुनः कानिचिद्वलभद्रचेष्टितानि अनुवर्णयति—भुत्वे-
त्यादिना यावदेकोनाशीतितमाध्यायसमाप्तिः । कुरूणां पाण्डवैः
सह युद्धोद्यमं युद्धाय यत्नं भुत्वा मध्यस्थः उभयेषामपि
बान्धवताविशेषादुभयमध्यस्थस्तदस्य इति यावत् हेतुगर्भमिदम्
अतः पुण्यतीर्थज्ञानयात्राव्याजेन प्रययौ ॥ १७ ॥

ज्ञात्वेति । प्रतिप्रत्यक्षोत्तः प्रवाहो यस्वास्तां सरस्वतीं
प्रत्यक्सरस्वतीं ययौ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ततः पृथूदकादीनि तीर्थविशेषाणि ययावितिसम्बन्धः
तत्र चक्रं चक्रतीर्थं प्राचीं सरस्वतीं त्रिवेणीमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ततो यमुनामनु यानि तीर्थानि गङ्गामनु च यानि तीर्थानि
तानि सर्वाणि सादरं यथा तथा नारदमिति पाठे
तदाख्यं तीर्थं नैमिशञ्च जगामेति सम्बन्धः । नैमिशं विशिनष्टि
यत्रेति । यत्र नैमिशे ऋषयः शौनकादयः सत्रमासतेऽनुति-
ष्ठन्ति ॥ २० ॥

तत्र यद्भूतदेवाह—तमित्यादिना । तं बलभद्रमागतमभि-
प्रेत्य दृष्ट्व्यर्थः । दीर्घं सहस्रसमं सत्रमेषामस्तीति तथा ते मनुष्यः
यथान्यायमभिनन्द्यार्चयन्नार्चितवन्तु ॥ २१ ॥

स इति । कृतः आसनपरिग्रहो येन स रामः रोमहर्षण-
मैक्षतेति सम्बन्धः । कथम्भूतमासीनमुपविष्टं महर्षेर्बादरायणस्य
शिष्यम् ॥ २२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १७ ॥

भोजनादिना मानवसन्तर्पणं प्रतिज्ञोतं प्रवाहाभिमुखम् ॥ १८ ॥

पृथूदकं नाम तीर्थं त्रितस्य मुनेः कूपं विशालमप्येकं
तीर्थम् ॥ १९—२० ॥

अभिप्रेत्याभिगम्य ॥ २१—२२ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवतः क्रियाशक्तिमुपसंहृत्य बलभद्रस्यापि कर्त्तुं-
सिध्यर्थं धर्मक्रियामाह—भुत्वा युद्धोद्यममिति । यत्रानर्थपर्यव-
सानं तत्परित्याग एव आदौ धर्मः तत्रापि तद्व्याजेन
[१८८]

तीर्थाभिषेकव्याजेन आचरणं सुतरामेव अतः युद्धोद्यमं भुत्वा
भगवान् पाण्डवपक्षपातीति स्वस्य कौरवपक्षपाते अयोन्यमेव
विरोधो भवतीति तीर्थाभिषेकव्याजेन वस्तुतः तीर्थयात्रा
नाभिप्रेतोति निमित्ताभावात् तद्व्याजेनैव उभयोर्मध्यस्थः प्रययौ
तीर्थं ज्ञानेन किलेति प्रमाणं जीववत्तस्य तीर्थाचरणं भग-
वत्प्राप्तिरोधीति स्वतः अनुक्त्वा किलेत्युक्तं हृदये व्याजेपि
लोकप्रतीत्यर्थम् ॥ १७ ॥

प्रभासे गत्वा सङ्कल्पं कृत्वा ततो निर्गत इत्याह—ज्ञात्वा प्रभास-
मिति । भगवता सात्त्विकप्रकरणधर्मः कर्त्तव्यः सच्च प्रवृत्त्या-
त्यक्तः स धर्मो यज्ञतीर्थानि च तदुक्तं “यज्ञास्तीर्थानि च पुनः
समानि हरिणा कृताः” इति यज्ञाः कृताः तीर्थानि च पुनः
तत्समानानि च कृतानि तत्र वसुदेवः जीवतीति न स्वतो
यागकरणं सम्भवतीति सुतरां राजसूयादिकरणं ततो भग-
वान् साहाय्यमेव कृतवान् बलभद्रस्तु तीर्थयात्रां यज्ञसमानां
मन्यत इति तामेव कर्त्तुं प्रवृत्तः व्याजेन करणं धर्मो न
भवतीति पञ्चाङ्गगवान् निमित्तं सम्पादयिष्यति अन्यथाऽन-
धिकारिणा कृतमकृतमिति धर्म एव न भवेत् प्रभासेऽभिकुण्डे
सङ्क्रमे वा ज्ञात्वा ततो देवर्षिपितृमानवान् ब्राह्मणभोजनादिना
सन्तर्प्य सरस्वतीतीरे एव प्रतिज्ञोतं यथा भवति तथा ययौ
ब्राह्मणसम्भृत इति तत्पूर्य्यर्थः ब्राह्मणाभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेण
तीर्थपूर्य्यभावात् ॥ १८ ॥

यद्यपि प्रतिज्ञोतोगमने क्रमेण पृथूदकादीनि तीर्थानि
न सन्ति तथापि तीर्थमाहात्म्यं पुरस्कृत्य तेषां गणना तस्मिन्
कल्पे वा तथा सन्निवेशः पृथूदकादीनि षट् तीर्थानि सर्वत्र
प्राचीं सरस्वती एवं प्लक्षजाता सरस्वतीति यावत् ॥ १९ ॥

ततो यमुनां प्राप्य अनुज्ञोतन्यायेन प्रयागे समागतः
ततो गङ्गामनु हरिद्वारपर्यन्तं वा गतः ततः पुनः गोमतीतीरं
नैमिशपर्यन्तं समागतः तत्र विलम्बे कारणमाह—यत्र ऋषय इति ।
सत्रं यत्किञ्चिदासत ॥ २० ॥

ततो यज्ञानं तदाह—समागतमभिप्रेत्येति । मुनयः अग्रे
अस्मान् ज्ञानोपदेशो भविष्यतीति एष ज्ञानयुक्तः अत एव तदर्थं
दीर्घसत्रिणः तस्यागमनमभिनन्द्य यथान्यायं यथा क्षत्रियो-
त्तमे समागते कर्त्तुमुचितं तथा कृतवन्तः ततो भगवदुज्ज्या
प्रणम्य उत्थाय च अर्चयन् ॥ २१ ॥

स हि व्याजेन प्रवृत्तः मुख्यज्जाभ्याभिप्रायाभावात् भग-
वच्छास्त्रपर्यालोचनाभावाच्च स्मृतिन्यायेन धर्ममप्यधर्मं ज्ञात्वा
धर्मस्थाने ऽधर्मं नियुक्त इति तेषां सत्कारफलासिध्यर्थम् उप-
कारमिव कुर्वन् सूतनिराकरणार्थं तं दृष्टवानित्याह—सोर्वित
इति । सपरिवारः ब्राह्मणसहितः कृतः आसनपरिग्रहो येन
स्थिरताये उपदेशयोग्यत्वायाभिमानाय चोक्तं रोमहर्षणः
सूतः ब्राह्मणानामग्रे उच्चासने स्थितः न बायं बालः यतो
महर्षेः (व्यासस्य) शिष्यः ॥ २२ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

“विदूरथान्तानसतो हत्वाऽस्त्रन्यासमाचरत् ।
हरिर्बलस्तु पुनरप्यवधीत् सूतबल्वली” ॥

अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणाञ्जलिम् ।
 अध्यासीनं च तान् विप्रांश्चुकोपोद्दीक्ष्य माधवः ॥ २३ ॥
 कस्मादसाविमान विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः ।
 धर्मपालांस्तथैवास्मान् न धमर्हति दुर्मतिः ॥ २४ ॥
 ऋग्भगवतो भूत्वा शिष्योऽधीत्य बहूनि च ।
 सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ २५ ॥
 अद्वान्तस्याविनीतस्य वृथा पाण्डनमानिनः ।
 न गुणाय भवन्ति रम नटस्यैवाजितात्मनः ॥ २६ ॥
 एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ।
 वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पार्ताकनोऽधिकाः ॥ २७ ॥
 एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोऽसद्वधादपि ।
 भावित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनत् प्रभुः ॥ २८ ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भुत्वेति मम दुर्योधनः प्रियो युधिष्ठिरोपि उभयोरपि निमन्त्रणे
 आयास्यति कस्य पक्षे स्यामिति विमृश्य तीर्थज्ञानमिषेण
 प्रययौ ॥ १७ ॥

सरस्वतीं प्रतिस्नोते प्रतिलोमस्नोतस्वतीम् ॥ १८ ॥

चक्रं चक्रतीर्थं यमुनाम् अनु लक्ष्मीकृत्य यानि तीर्थानि तानि
 गत्वेत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥

महर्षेर्व्यासस्य ॥ २२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रतिस्नोतं प्रतिजोमम् ॥ १८ ॥

चक्रं चक्रतीर्थम् ॥ १९ ॥

यमुनामनु लक्ष्मीकृत्य यानि गङ्गाञ्जानुलक्ष्मीकृत्य यानि
 तीर्थानि ताः नैमिषं च जगाम ॥ २० ॥

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ २१ ॥

कृतः आसनपरिग्रहो येन सः महर्षेर्व्यासस्य ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

पाण्डवन के साथ कौरवों के युद्ध के उद्यमको सुन
 कर पक्षपात रहित बलदेवजी तीर्थज्ञान के निमित्त से द्वारका
 पुरीते निकल गए ॥ १७ ॥

प्रथम प्रभावतीर्थ में ज्ञान कर देवता ऋषि पितृ मनुष्यों
 का तर्पण कर के प्रवाह के सम्मुख होकर ब्राह्मणों से
 सम्बुद्ध होकर भीबलदेवजी सरस्वती के तीर २ जाते
 गए ॥ १८ ॥

उस के तीरपर विन्दु सगतीर्थ में गए पश्चात् पृथ्वीक
 श्रितकूप सुदर्शन विशालतीर्थ ब्रह्मतीर्थ चक्रतीर्थ प्राचीसर-
 स्वती इन तीर्थों में गए ॥ १९ ॥

हे भारत ! यमुनातीर के तीर्थ तथा गङ्गातीर के तीर्थों
 को गए पश्चात् जहाँ शौनकादिक ऋषिजन यहका अनुष्ठान
 करते रहे उस नैमिषारण्य में गये ॥ २० ॥

भीबलदेवजी को आयेभये जानकर बहुत कष्ट पर्यन्त यह
 करने वाले शौनकादिक ऋषिजन उठकर भीबलदेवजीका
 अभिवादन करके और प्रणाम करके विधिपूर्वक पूजनकरते
 भये ॥ २१ ॥

ऋषियों से पूजित होकर परिवार सहित आसन स्वीकार
 करके घिराजमान बलदेवजी ने व्यासजी के शिष्य राम-
 हर्षण को व्यास गद्दी पर बैठे देखा ॥ २२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सूतं प्रतिलोमजं न कृतं प्रह्वणमञ्जलिम् येन तम अध्या-
 सीनं च तान् तेष्योऽप्युचैरासीनामित्यर्थः ॥ २३—२४ ॥

अज्ञानवध्यास्त इति चेत् नैवमित्याह—ऋषेरिति ॥ २५ ॥

ननु, बहुलः कथमेवं कुर्यात्तत्राह—अद्वान्तस्येति । गुणाय
 यथोचितानुष्ठानाय ॥ २६ ॥

विप्रानध्यास्तामन्यद्वा किञ्चित्करोतु किं तथेति चेत्तत्राह
 एतदर्थ इति । धर्मध्वजिन उक्तमलिङ्गधारिणः ॥ २७ ॥

भावित्वादिति । न हि भवितव्यं केनापि परिहर्तुं शक्यम् इत्यर्थः
 अहनत् अहनत् ॥ २८ ॥

भीमजीगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रत्युत्थायिनं ततोऽकृतप्रहणञ्जलिं ततो विप्रानध्यासीनं
ततः सूतं लिङ्गविशेषेण तज्जातिमुद्गीक्ष्यत्युत्तरोत्तरार्धस्मयबुद्धिः
उद्गीक्ष्यति । उच्चासनापविष्टत्वादुच्चकर्तुं दृष्ट्या वीक्ष्येयः ॥ २३ ॥

कस्मादिति श्रुतमकम् । इमान् यद्वपरान् नयेवेति समुद्ये
धर्मपालानप्यस्मांश्च कस्मादेनोर्ध्वमतिरन्ध्राध्यास्ते अपितु न
कस्माद्विद्वन्ध्यास्मात् केवलं दुर्बुद्धित्वादेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत इति भीमभगवद्वतारत्वात् धर्मशास्त्राणि स्मृत्या-
दीति च ॥ २५ ॥

गुणाय उपशमादिफलाय न भवन्ति शास्त्राणि कुतः
अजितात्मनः प्राचीनापराधनाजितचित्तस्य अतश्चादान्तस्य
असंयतेन्द्रियस्य अत एव वृथा पण्डितमानिनः ॥ २६ ॥

मयूत्येकवचनं श्रीकृष्णनामद्विवक्षया स वा परमकोमल-
स्वभावत्वेन महतां नाहन्तु सहे इत्यभिप्रायेण वा टीकायामुत्तम-
लिङ्गधारिण इत्यनधिकार्यपेक्षया ॥ २७ ॥

उक्तं चेति स्वमनस्ययान्यथा मुनिभिः प्रत्युत्तरेण तद्व्यप्रति-
षेधस्मवात् तीर्थयात्रायामसतां वधाभिवृत्तोपि अहन् तथैव
तन्मृत्योर्भाषित्वात् करण्येनेति तांश्च ब्रह्मचारिणः । हस्ते नङ्क-
हणात् ननु कुशाग्रमात्रेण हननं कथं घटेत तत्राह-प्रभुः सर्वं
कर्तुं समर्थः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनमूर्तिकृतशुकपञ्चीयम् ।

प्रहणं प्रणामः ॥ २३—३० ॥

भीमद्वाराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अप्रत्युत्थायिनं प्रत्युत्थानमकृतवन्तं न सूतं प्रतिलोमजं
न कृतं प्रहणं प्रणामोऽञ्जलिश्च येन न तान् विप्रानध्यासीनं
विप्रेभ्योऽप्युच्चासनासीनमित्यर्थः । माधवो रामश्चुकोप सकोप
प्राह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदेवाह—कस्मादिति चतुर्भिः । विप्रानध्यास्ते विप्रेष्वै-
रासनमधितिष्ठतीत्यर्थः । प्रतिलोमज इत्यनेन तदनर्हत्वाविष्कारः
तथा धर्मं पाद्व्यतीति तथा तानस्मानप्यद्वयास्तेऽतोऽयं दुर्मति-
बंधमर्हति ॥ २४ ॥

अजाननध्यास्ते इत्यत आह—श्रुतेरिति । श्रुतेर्भगवतो वाद-
रायणस्य शिष्यो भूत्वा बहूनि इतिहासादीनि सर्वशः कारस्तेन
अधीत्य च ॥ २५ ॥

अदान्तस्य दमयिन्यादिरहितस्य वृथा पण्डितमात्मानं मन्य-
मानस्य गुणाय न भवन्ति इतिहासाद्यध्ययनादीनीति शेषः ।
किन्तु दोषयैवेति भावः । अदान्तस्येत्यादि विशेषणैर्नास्या-
मानकृतमध्यासनाधिष्ठानमपित्वहङ्कारप्रयुक्तमिति सूच्यते ॥ २६ ॥

विप्रानध्यास्तामन्यद्वा करोतु किं तवेत्यत आह—एत-
दर्थ इति । क्लासावर्थः ? धर्मध्वजिनः उत्तमवेषधारिणो मे वध्या
इत्येषः, कुतः ? हि यस्मात्ते धर्मध्वजिनोऽधिकाः पातकिनः

अतो दुष्कृद्दिनाशार्थमवतर्जनेन मयैवमिधधाः अवश्यं वध्याः
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एतावदिति । असनां वधाभिवृत्तोपि भगवान् रामः भावि-
त्वाद्भावितव्यस्य केनाप्यपरिहार्यत्वात् रामहर्षणं कुशाग्रेण
अहनत् ॥ २८ ॥

भीमद्विजयश्चजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्यवस्थायिनम् आभिमुख्येन स्थितं प्रहणं नग्नं तान्विप्रा-
नध्यासीनं तेषां मध्ये उच्चासने स्थितं माधवो मधुकुलोद्भवः ॥ २३ ॥

प्रतिलोमजः विपरीतजन्मा अस्मानिति द्वितीया पञ्च-
म्यर्थे ॥ २४ ॥

सेतिहासपुराणान्यधीत्य सुदृष्टस्य प्रतिजन्मनः ॥ २५ ॥

गुणाय पुण्यफलदानलक्षणाय न भवन्ति ॥ २६ ॥

एतदर्थः दुष्टनिग्रहार्थः ॥ २७ ॥

असद्वधाभिवृत्तोपि मरणस्यावश्यं भावित्वात् ॥ २८—२९ ॥

भीमद्वलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमपि स्मृतिविरुद्धं करोतीति तस्मिन् क्रोधं कृतवान्
इत्याह—अप्रत्युत्थायिनमिति । यस्तुतो ब्राह्मणातिक्रम एव
तस्य दण्डे हेतुः तथापि ब्राह्मणैः केनचित्प्रकारेण तस्य
दोषोद्गीकृतः तस्य मात्सर्याजनकत्वात् अप्रत्युत्थापनमेव हेतुं
मन्यते यद्यस्य महस्व केनापि प्रकारेण जातं तथापि ब्राह्म-
णोत्तमादधिकं भवति ब्राह्मणाश्चेदभ्युत्थानादिकं कृतवन्तः
तत्रास्याभ्युत्थाने कः सन्देहः अतो नास्मिन् धर्मः मार्गाभावात्
अतः पापण्डेन केनचित्छोभादिना पुष्टः धर्माभासः गर्वजनक-
त्वाद्दण्डार्थे जात इति तस्मिन् विद्यमानं धर्मं पापण्डत्वेन
आभिप्रेत्य क्रोधं कृतवान् सूत इति जात्या हीनः न कृतः
प्रहणार्थमञ्जलिर्येन अतस्तेनाप्येतावत्कस्यमिति द्वितीयो दोषः
उक्तः तृतीयमाह—अध्यासीनमिति । आधिर्येनोच्चासनेन ब्राह्म-
णान् हीनान् कृत्वा आसनं तेन विप्राः विशेषेण पूरकाः
सर्वसुहृदः अतस्तेषां तूष्णीम्भवां न दोषायेति स्वयं दण्डा-
धिकृत इति क्रोधोपपत्तिकृता माधवो मधुयंशोत्पन्नः ॥ २३ ॥

तस्यालोचनामाह—कस्मादिति । अस्माविनि नास्मिन् तेजो
दृश्यत इति ज्ञापितम् इमान् विप्रानिति तेजोदर्शनं नचायमपि
महान् यतः प्रतिलोमजः अनेन ज्ञानाधिक्यादुपविष्ट इति
पक्षो निराकृतः विप्राणामेव ज्ञानतो ज्येष्ठमिति भावः । किञ्च
धर्मपालांस्तथेवास्मानिति ऐहिकभयमामुष्मिकभयञ्च नास्त्य-
स्मिन्निति द्वयं निरूपितं तत्र दण्डो वध्य एवेत्याह—वध-
मर्हतीति ननु बोधनीय एवायं किमिति वधः क्रियत इत्या-
शङ्क्याह—दुर्मतिरिति । दुर्बुद्धिः उक्तमपि न गृह्यति ॥ २४ ॥

नन्वयमनुगासितवृद्धः बालवत्प्रबोधनीय एवेति चेत्तत्राह-
क्रपेर्भगवतोभूत्येति । श्रुतिर्मन्त्रद्रष्टा तस्य शिष्योप्यलौकिका-
र्थो भावितुमर्हति तत्रापि भगवतः सानुभाषस्य न केवलं
शिष्यत्वमात्रं किन्तु बह्वन्यधीत्येति चकारादध्यापनाभ्यासे-

भीमद्वलभावायकृतसुबोधिनी ।

वेदाध्ययनं शङ्कितं भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं सेतिहास-
पुराणानीत्याह—इतिहासभ्रवणेन नीतिज्ञानं भवति तदभावे
केवलधर्मैक्यनयः स्यात् गजेन्द्रवत् पुराणाध्ययनात् साभि-
प्रायधर्मज्ञानं धर्मशास्त्रैः देशकालकुलादिधर्माः आधुनिका एव
सर्वे एव ज्ञाता भवन्ति सर्वदा इति तत्तदभिप्रायोपि बहूनां
मुखादवगतः ॥ २५ ॥

ननु विद्याया कथमस्य गुणो नात्पादिताः कथमयमेता-
दृशो जात इत्याह—अदान्नस्येति । विद्या गुणात्पादिता आश्रय
शोभाभावे भवति तत्राजितेन्द्रियत्वं महानाश्रयशेषः “पराञ्चि
जानि ह्यतनोस्त्वयम्भूः” इति सहजबहिर्मुखानि विद्याहन्त-
मुखं कर्तुमिच्छति तादेन्द्रियाणां प्रतिबन्धनं भवतीति
इन्द्रियजयो मृग्यते किञ्च विद्याग्रहणं विद्याबाधकधर्माभावो
हेतुः विद्याहये ब्राह्मणमाजगाम गोपायमाशेषधिष्ठहमस्मि
असूयकयाऽनृजवंऽयता यनमां अयादवीर्यवती तथास्यामिति
अविनीतस्य विद्या निर्धार्येति न गुणजननसामर्थ्यं किञ्च
कृथा पण्डितमानिन इति विद्या बुद्ध्या गृहीता सती
स्वकार्यं करोति तदभिमानात् तस्याग्रहणमेव यस्तु पाठयति-
रेकेणापि मन्यते पण्डितोऽहमिति स प्रयोजनाभावात् स्वार्थं
विद्यां न गृहीष्यत्येव कथं विद्याफलं जनयेत् अतो न
गुणाय भवन्ति पुराणादीनि किञ्च नटस्येवेति परप्रदर्शनार्थ-
मेव यो विद्यां गृह्णाति तस्य न विद्यातः फलं यथा नटस्य
किञ्च अजितात्मनः अन्तःकरणजयाभावे उत्पादिता अपि
गुणाः तामसैर्भावैस्तिरोहिता भवन्ति अतोऽस्य सर्वमेव वर्णत
इति दोषपञ्चकसन्नावास्मिन् विद्याफलम् ॥ २६ ॥

नन्वस्य दोषेणायमेव नष्टो भवतु किं तव यथास्य विनयो
धर्मः एवं क्षमापि तदभावे तथापि दोष एवेत्याशङ्क्याह—
एतदर्थं इति । इदं नाधिकारिभिः कर्तुं शक्यम् अन्यथा-
अधिकारस्वीकारो व्यर्थः स्यात् यथा परमहंसानां सर्वात्मिकम-
सहने युक्तम् एवं राज्ञेपि चेतदा सर्वनाशः स्यात् एतदर्थ-
मेव ममावतारः येन धर्मो रक्षितो भवति अतस्तदेव मम
कर्तव्यं धर्मं च प्रतिपन्ना निराकर्तव्याः तत्राधर्मकारिभ्योपि
धर्मध्वजिनो बुद्धाः अन्यान्पि नाशयन्तीति तेषां दोषाधिक्य-
माह—तेहि पातकिनोऽधिका इति । ते अधिकाः पातकिनः
साक्षात्त्रिषिद्धाखरणमधर्मः तस्योत्कर्षः महापातकं तेभ्योपि
धर्मध्वजिनः अधिकाः विधर्मः परधर्मश्चेति वाक्ये एतन्नि-
रूपितम् उपधर्मास्ते तद्धर्मनिवृत्तीच्छायामपि न निवर्तन्ते
नापि प्रतीकारार्थम् इच्छामपि कुर्वन्ति अतोऽस्मिन् विद्यमाने
अधर्मानुवृत्तिर्भवत्यतीति वधावश्यकता निरूपिता ॥ २७ ॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह—एतावदुक्तेति । सहि सहूल्यमारभ्य
असह्यधादपि निवृत्तः कृतिनोऽवध्यवधापि निषिद्ध इति तथापि
शोभाधिक्यात् तथैव भावित्वात् धर्मपरीक्षार्थं बौकिकं शस्त्रं
परित्यज्य तत्रापि स्मरस्तस्थितं सूक्ष्ममेव कुशं मारणार्थं गृही-
तवान् हस्तस्थितौ तस्मिन् क्रियाशक्त्यभ्यासः मारणे च हेतुः
प्रभुरिति ॥ २८ ॥

भीमद्विभनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तान् विप्रानप्यधि तेभ्यो विप्रेभ्यः सकाशादप्यधिकं उच्ये
आसने आसीने कथक्त्वादिति भावः ॥ २३ ॥

अस्मानपि मध्यास्ते अतिक्रम्योच्चासने आस्ते उपविष्ट एव
न तृप्तिष्ठति ॥ २४ ॥

अज्ञात्वैवास्ते इति चेन्न, ऋषेरिति ॥ २५ ॥

न गुणाय शास्त्राणि नोपशमादिकलाय ॥ २६ ॥

ननु विप्रानध्यास्तामन्यद्वा किमपि करोतु निरभिमान-
स्याक्रोधनस्य परमेश्वरस्य तव किमनेनेत्यत आह—एतदर्थं
इति । धर्मध्वजिनः धर्मरहितत्वेपि स्वस्य धर्मवत्त्वं प्रदर्श-
यन्तः ॥ २७ ॥

भावित्वात्तन्मृत्योस्तथैव भावित्वात् नहि भवितव्यं केनापि
परिहर्तुं शक्यत इति भावः ॥ २८—२९ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अप्रत्युत्थायिनम् अकृतप्रत्युत्थामनं सूतं “ब्राह्मण्यां क्षत्रिया-
ज्जातः स वै सूत उदाहृतः” इति स्मृतिप्रोक्तलक्षणं प्रति-
लोमजं न कृतं प्रहणं प्रणामोऽञ्जलिश्च येन तम् तान् विप्रानप्यधि
आसीनम् विप्रैरप्यधिकं उच्ये आसने उपविष्टम् ॥ २३—२५ ॥

सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि च गुणाय यथोचितानुष्ठा-
नाय न भवन्ति ॥ २६ ॥

धर्मध्वजिनः यथार्थधर्मानुष्ठानाभावेपि आत्मनो धार्मिकत्व-
ख्यापकाः ॥ २७ ॥

भावित्वात्तन्मृत्योस्तथैव भावित्वात् ॥ २८—२९ ॥

भाषाटीका ।

बलदेवजी को देखकर सूतजी उठे नहि और प्रणाम
अञ्जलि भी उसने नहि किया और ऋषीन से भी ऊँचे आसन
पर बैठा भया उस को देखकर बलदेवजी को धक्करते
भए ॥ २३ ॥

क्षत्रिय से ब्राह्मणी में उत्पन्न भया वह सूत जाति किस
कारण से धर्म रक्षक इन ब्राह्मणों से औरतै सेहि हमारे
से ऊँचे आसन पर बैठा है ताहि कारण से वह धर्मोति
बध के योग्य है ॥ २४ ॥

भगवान् व्यासऋषि का शिष्य होकर इतिहास
बहुत पुराणों को तथैव सब धर्मशास्त्रों को पढ़कर
भी अभिमान से सबके ऊपर बैठा है ॥ २५ ॥

विषयनते इन्द्रियां को नहि रोकने वारे मनको
नहि जीतने वारे विनयरहित अपने को कृथा पंडित,
मान्ने वारे को इतिहास पुराण आदि बहुत से शास्त्र
शम दमादि गुणों के अर्थ नहि होते जैसे भाषावी
नट अनेक प्रकार के वैभव दिखाता है परन्तु वैभव

हं हेति वादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः ।

ऊचुः सङ्कर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो ॥ २९ ॥

अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन ।

आयुश्चात्म क्लमं तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ॥ ३० ॥

अजाननैवाचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा ।

योगेश्वरस्य भवतो नाम्नायोऽपि नियामकः ॥ ३१ ॥

यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावन ।

चरिष्यति भवान्लोकसङ्ग्रहोऽनन्यचोदितः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

उसको सुखकारी नहि होते है ॥ २९ ॥

इसी प्रयोजन के लिये मैंने इस लोकमें अवतार किया है कि बाहर से धर्म का प्रकाश करने वारे और भीतर पाप करने वारे ऐसे धर्म ध्वजा मेरे वध के योग्य है क्यों कि वे अधिक पातकी हैं ॥ २९ ॥

यद्यपि असत्पुरुषों के वधसे निवृत्ति भी रहे तथापि धर्म बान बलदेव जी इतना कहकर हानहार नहि मिट सका इस वास्ते कुशाके अग्र भाग से रोमहर्षण का वध करने भये ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ते त्वया ॥ २९ ॥

आधार्मिकप्रतिज्ञामजवधः कोऽयमधर्म इति चेन्न ब्राह्मणः—अस्येति । पुराणप्रवचनायाऽऽत्मनः शरीरस्य नास्ति क्लमो यस्मिन् सदायुश्च दत्तमिति ॥ ३० ॥

ब्रह्मवधेऽपि किं ममेश्वरस्येति चेत्स्वयमेव तथापि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्याशयेनाहुः—योगेश्वरस्येति साधेन । आम्नायोऽपि न हन्तव्य इत्यादिलक्षणः ३१ ॥

तथाप्येतस्याः ब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं हे लोकपावन ! अनन्यचोदितः स्वयमेव भवान्यदि करिष्यति तर्हि लोकसङ्ग्रहो भविष्यति नान्यथेति ॥ ३२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

“खिन्नमानसाः सन्त ऊचुः किं सक्रोधं नहि नहि किन्तु सविनयमेवेत्याहुः—हे प्रभो ! सर्वेश्वर ! ते त्वयाऽधर्मः कृत इति तथापि तथाविनये हेतुः सङ्कर्षणं स्वयं भगवतो वासुदेवस्य द्वितीयन्यूहम् अत एव देवं सर्वोपाध्यमिति वास्तवायैतु न विद्यते धर्मो यस्मात्परमधर्म इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किञ्च, हे यदुनन्दन ! सद्धर्मपालनाद्यर्थं यदुकुलेऽवतीर्णोऽसि त्वया ब्रह्म तमवश्यं पात्यमघात भावः ॥ ३० ॥

[१८६]

यथा यथावत् अजाननैव विचाररहितेनैव आचरितः (इव) ब्रह्मवध इवेति योज्यम् एवं ब्रह्मवधसदृश एवायं नतु ब्रह्मवधः किञ्च योगेश्वरस्येति ॥ ३१ ॥

तथापि यदीति नान्यचोदितः सर्वेश्वरत्वेनानन्यप्रवेद्योऽपि भवान् यद्वा अनन्यप्रवर्तितो लोकसङ्ग्रहः तद्रक्षणे हेतुः लोकपावनेति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनमूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आम्नायोऽपि न नियामकः कर्त्तनकृदित्यर्थः इति ॥ ३१ ॥

भवान् करिष्यति लोकसङ्ग्रहं लोकसङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हाहेति । खिन्नं मानसं येषां ते ऊचुः उक्तिमेवाह—अधर्म इत्यादिना सपादवयेण ॥ ते त्वयाऽधर्मः कृतः ॥ २९ ॥

आधार्मिकप्रतिज्ञामजवधः कोऽयमधर्मः ? इत्यत आहुः—अस्येति साधेन । हे यदुनन्दन ! अण् रोमहर्षणस्यास्माभिर्ब्रह्मासनं यावान् यावता कालेन सत्रं समाप्यत तावदात्मनो देहस्य न क्लमः श्रमो यस्मिन् तदायुश्च दत्तं पुराणवक्त्रे ब्राह्मणाय देयं यस्मात् प्रत्युन्नीयते तद्ब्रह्मासनमित्यर्थः ॥ ३० ॥

अजाननेति । अतस्त्वया अजाननैव आचरितं कृतं यथा ब्रह्मवधः ब्रह्महत्या तद्वन् । ब्रह्महत्यासदृशं पापं कृतमित्यर्थः । ननु ब्रह्मवधादपि किं ममेश्वरस्येत्यत आहुः—योगेश्वरस्येति साधेन यद्यपि योगेश्वरस्यावद्याम्पशोऽप्युक्तयोगानिर्वाहकस्याकर्मवश्यस्य तव “ब्राह्मणा न हन्तव्यः” इत्यादिलक्षण आम्नायोऽपि न नियामकः यद्यपि त्वं न विधिवद्वय इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तथापि हे लोकपावन ! ब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं चरिष्यति चरत्वनुतिष्ठित्वित्यर्थः । किमर्थमित्यत आहुः—नान्यैश्चोदितः स्वयमेव यदि भवान् करिष्यति तर्हि लोकसङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः । “यद्यदाचरति भेषः” इत्युक्तीत्या लोकाननुशिक्षितुं चरेति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मासनं ब्राह्मणमध्ये ब्राह्मणयोग्यासनम् ॥ ३० ॥

अस्य निधनं त्वया अजानतेन यद्वाऽजानता वा ब्राह्मण-
वधसमानदोषोयमित्याशयेनाह—इहोति । भवत आम्नायो विधि-
निषेधशास्त्रि शास्त्रं नियामकम् इदं कुरु नेदमिति नियन्ता नास्ति
कुत इत्यत्राह योगेश्वरस्येति ॥ ३१ ॥

विद्यगोचरत्वात् ऋषयः स्वहार्दं विज्ञापयन्ति—यदीति । यदि
भवान् त्वं ब्रह्महत्यायाः एतत्पावनं शुद्धिलक्षणं परिहारं चरि-
ष्यति तर्हि लोकसङ्ग्रहं करिष्याति कुतात्राह नेति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबाधनी ।

यद्यपि तन्मारणं धर्मः तथापि धर्मप्रवर्त्तकानां नाभिप्रेतः
अतस्ते क्षिप्त्वा जाता इत्याह—हाहेति । सर्वे एव स्वामिलयित-
नाशात् हाहेति वादिनः ते हि भगवत्कर्मां शृण्वानाः
तद्विधातो जात इति क्षिप्तमानसा जाताः यतो मुनयः
श्रुतो हि भगवान् मन्तव्यो भवति साक्षाद्गुरोः सकाशात्
अप्यथनव्यापारे मननं बाधितं भवेत् अनायं प्रसङ्गाद्ब्रह्म
समागतः सर्वे भाषयतीत्यनायासेनाभिलषितसिद्धिः नन्वाशा-
स्मनःक्षेदः तथापि जात एवार्थमिति तूष्णीं स्यात्तव्यं किमि-
त्युपालम्भः क्रियत इति तत्राह—सङ्कुपणमिति । सहाय्यधर्मो-
ऽन्यत्र प्रयोजयितुं शक्तः इष्टदृश्ययोर्मेलकत्वात् तत्रापि देवः
अलौकिकमपि योजयेत् अतः स वक्तव्य एवेत्युच्यते ते त्वया
अधर्मः कृत इति अयमधर्मः तवैव जातो नास्माकमयमभि-
प्रायः प्रभोइति सामर्थ्यमेव त्वया प्रकटितं ननु ज्ञानमिति
सूचितम् ॥ २६ ॥

कथमधर्ममित्याशङ्क्यामाह—अस्य ब्रह्मासनं दत्तमिति ।
अन्यस्मात्कथाभ्रवणं दोषायेति ब्रह्मासनं दत्तवन्तः यावदय-
मासने उपविश्य तिष्ठति तावद्ब्राह्मण एवेति अत एवानेन
नोत्थितं तैस्तु स्रग्भस्मत्वमत्र स्थापितमिति तेषाम् उत्थानेप्य-
स्यानुत्थानं न हि ब्राह्मणः क्षत्रियं मन्यते धर्मस्तु अयुक्ते
ब्रह्मत्वं स्थापितमिति वधे सानुकूलः अस्माभिरिति स्वसामर्थ्यं
पापयन्ति यदुन-दनेति ब्राह्मणहृदयानभिमतं पितापुत्रौ
विजानीयादिति वाक्यात् क्षत्रियः पुत्रो भवति ततः पितुः
अभिप्रायाज्ञानं तव प्रयुक्तमिति गूढोऽभिप्रायः किञ्च अस्मद्वाक्य-
मपि त्वया नाशित इत्याह—आयुश्चेति । यद्यपि ब्राह्मणानां
कुतिः अन्यथापि भवेत् तथापि वाक् सृष्टा भवितुं नार्हति
अस्माभिश्च अल्पायुर्यं ज्ञात्वा अस्मै आयुर्दत्तं यावत्सत्रं
समाप्यते तावदसदायुरत्र तिष्ठति अतोस्माकमायुषोपि क्षयो
जातः सूर्यो धर्मादिकरणदशायाम् आयुर्न गृह्णातीत्यवांचाम किञ्च
आत्माहमश्च आत्मनो देहस्य ह्रमाभावः अतः ह्यकीयदान
मलौकिकदानञ्च स्वयं नष्टमित्याक्रोशां जातः ॥ ३० ॥

तर्हि किं पर्यवसितं जातमित्याकाङ्क्षायामाहुः
अजानतेवाचरितमिति । यथा ब्रह्मवधः तथास्य च वध
इति महापातकसमत्वं अज्ञानात् कृतमिति प्रायश्चित्ताहंता
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विवक्षितेति तर्हि किं कर्त्तव्य-
मित्याकाङ्क्षायामपि आह—योगेश्वरस्येति । योहि जीवः तस्यैव

कर्मणा गुणदोषौ भवतः भवस्तु योगेश्वरो ब्रह्म अतो भवती
नियामक आकाशोपि न भवति चेदेन हि सर्वाणि नियम्यते
अतो यद्यपि तव न वधदोषः प्रकारान्तरेण धर्माभीप्सित-
मप्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तथापि प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्याहुः—यद्येतद्ब्रह्महत्याया
इति । एतादृशब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं तदा तव लोक-
सङ्ग्रहः इति चेत्तत्राहुः—लोकपावनं इति । लोकपावित्र्यार्थमेव
त्वया समागतमिति यथा वधामावे त्वया भवनारवैयर्थ्य-
मुक्तं तथा प्रायश्चित्ताकरणेपि लोकापकाराभावाद्ब्रह्महत्याया-
मिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मनो देहस्य नास्ति क्लमो यस्मिन् तादृशमायुश्च दत्तम् ॥ ३० ॥
अजानतैव जनेन यथा आचर्यते तथा सर्वज्ञेनापि त्वये-
त्यर्थः । किन्तु त्वयि न पापसम्भावनेत्याह—योगेश्वरस्येति ॥ ३१ ॥
एतस्याः ब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं भवान् यदि चरि-
ष्यति तदैव लोकसङ्ग्रहो भविष्यति नाम्यथा यतः स अनन्य-
चोदितः अनन्यप्रवर्त्तितः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनो देहस्य नास्ति क्लमः क्लेशो यस्मिन् तदायुश्च
दत्तम् ॥ ३० ॥

अजानतैवेति “आचार्यशास्त्रा या जातिः सां नित्या सा
ऽजरा मरा” इति महर्षिणोक्तृष्टायां जातौ सर्वाभिमाननिरासपूर्वक-
परब्रह्मात्मकत्वलक्षणायां निवेशितस्यात एवास्माभिः “ब्रह्मासनं
स्थापितस्य सर्वज्ञेनापि त्वया भावित्वाजानतेन यथा यथा-
वदेव ब्रह्मवधः कृतः इत्यर्थः । यद्यपि योगेश्वरस्य भवतः ब्राह्मणो
न हन्तव्यः” इत्यादिलक्षण आम्नायोपि नियामकः इदं कुर्वित्वेव
नियोजको नास्ति तस्य जीवविषयत्वात् ॥ ३१ ॥

तथापि हे लोकपावन ! नाम्यचोदितः स्वेच्छयेव ब्रह्महत्यायाः
पावनं प्रायश्चित्तं यदि चरिष्यति तर्हि लोकसङ्ग्रहो भविष्य-
तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

उस समय क्षिप्र मन होकर हाहाकार करतूँ सब क्रमि-
जन बलदेवजी के प्रति बोलें कि हे प्रभो! आपने यह अधर्म
किये ॥ २६ ॥

हे यदुनन्दन ! जितने काल तक यज्ञ समाप्त होगा ततने
काल तक हमने इस रोमहर्षण को ब्रह्मासन दिया है
इस वास्ते व्यासगर्दी पर घेठकर इस को अम्यके लिये उठना
योग्य नाह और जिस में देह को परिधम नहि होवे ऐसा
आयुः भी हमने इस को दिया है यह सब नहि जानत हि
आपने ब्राह्मणवध के सदृश इस का वध किया है ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

(च) करिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ।

नियमः प्रथमे कले यावान् स तु विधीयताम् ॥ ३३ ॥

दीर्घमायुर्बतैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च ।

आशातितं यत्तद्भूत साधये योगमायया ॥ ३४ ॥

ऋषय ऊचुः ।

अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ।

यथा भवद्वचः सत्यं तथा राम विधीयताम् ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ।

तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रियसत्त्ववान् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हे लोकपावन वेद आदि सब योग के आप ईश्वर हो इस वास्ते वेद भी आप का नियन्ता नहि है तथापि यदि अन्य की प्रेरणा के बिना स्वयं हि इस ब्रह्महत्या के प्रायश्चित्त को आप करोगे तो अन्य लोकन की भी प्रायश्चित्त में प्रकृति होगी अन्य प्रकार से लोक संग्रहण होगा क्यों कि जो शिष्ट पुण्य करता है उसी को देखकर अन्यपुरुष भी करता है ॥ ३१-३२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

वधस्य निर्वेशं प्रायश्चित्तं प्रथमे कले मुख्य (कले) पक्षे विधीयतामुपदिश्यताम् ॥ ३३ ॥

किञ्च वत हे मुनयः ! एतस्य दीर्घमायुः सत्त्वं बलमिन्द्रियं तत्पाटवञ्च अन्यञ्च यद्भवद्भिराशासितमपेक्षितं तं नो भूत सर्वम् ॥ ३४ ॥

अस्त्रादीनां यथा सत्यता भवेदस्माकं च वचः सत्यं यथा भवेत् तथा विधीयतामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तर्था सम्पादयन्नाह—आत्मा वा इति । “अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वैपुत्रनामासि सर्जाव शरदः शतम्” इत्यादि वेदानुशासनं वेदवचनम् तस्मादस्य रोमहर्षणस्य पुत्रः उग्रधवाः भवतां पुराणप्रवक्ता भवेत्स चायुरादिमांश्च भवेत् अतः साक्षादजीवनादस्य मृत्योश्च सत्यता पुत्ररूपेण चायुरादि सिद्धयुग्मवचनस्यापि सत्यता स्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नियमो व्रतं कल्पः पक्षे स तु च एव जन्तुकल्पपादिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

योगमायया अभिन्त्यशक्त्या ॥ ३४ ॥

अस्त्रस्य वीर्यस्य च पराक्रमस्य त्वदीयत्वेन मृत्योश्च विधात्रा त्वयैव नियुक्तत्वेन अस्माकं वचसञ्च त्वद्यजनादिना तावकसम्बन्धिरावेनावश्यं सत्यतापेक्ष्यत इति हे रामेति । च तेनैव तव सर्वरमणतासिद्धेरिति भावः ॥ ३५ ॥

वै प्रसिद्धौ ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अस्त्रस्य सत्यत्वम् अस्माकं वचः सत्यमिति स्वरस एवार्थः ॥ ३५—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्तः प्राह रामः—चरिष्ये इति आश्रयाम् । लोकानुग्रहकाम्यया लोकानुजिघृक्षया वधस्य निर्वेशं प्रायश्चित्तं करिष्ये प्रथमेकले मुख्यपक्षे यावान्नियमः स तु विधीयतां मुख्यप्रायश्चित्तमुपदिश्यतामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च दीर्घमिति । अस्य रोमहर्षणस्य दीर्घमायुः सत्त्वं बलम् इन्द्रियम् इन्द्रियपाटवात्मकमन्यञ्च यद्भवद्भिराशासितम् अपेक्षितं तत्सर्वं भूत योगमायया आभ्यर्षयत्वाऽहं तत्सर्वं साधये ॥ ३४ ॥

इत्थमुक्ताः प्राहुर्मुनयः—(श) अस्त्रस्येति । अस्त्रस्य त्वत्प्रयुक्तकुशाग्ररूपस्य तव वीर्यस्य च मृत्योः रोमहर्षणस्य च यथा सत्यत्वं यथा चास्माकं वचः यावत्सत्रं त्वं दीर्घायुष्मान्पुराणवक्ता भवेत्येवंविधं वचः सत्यं भवेत्तथा हे राम ! विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अस्त्रादीनां सत्यत्वं सम्पादयन् आह रामः—आत्मा वा इति । “अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वैपुत्र-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नामासि सजीवः शरद्विशतम्" इत्यादि वेदानुशासनं वेदवाक्यं तस्मादस्य पुत्रः उग्रधवाः भवतां पुराणवक्ता भवेत् आयु-
रादिमांश्च भवेदित्यर्थः । अतः साक्षाद्गोमहर्षणस्याजीवनादस्य
मृत्याश्च सत्यता पुत्ररूपेण च आयुरादिसिद्धेर्भवद्वचनस्यापि
सत्यता स्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रथमे कल्पे उत्तमकल्पे यावाभियमो विधिः सत्वेन विधि-
र्भवति विधीयताम् ॥ ३३ ॥

तस्य व्रतं दीर्घमायुः सत्वमिन्द्रियं दूरध्वजकूरदर्शनादि-
शक्तिमाधये किम्बहुना यद्यदाशांसितं कामितं तत्तत्-
साध्य इत्याह—आशांसितमिति ॥ ३४ ॥

अस्त्वयोर्योरमोघं च मृत्योरनावृत्तित्वमस्मद्वचसश्चावध्य-
फलत्वं यथा स्यात्तथा विधीयताम् ॥ ३५ ॥

पुराणानां वक्ता पुत्रः स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ऋषिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति निश्चित्य पृच्छति
परिष्य इति । यद्यनिर्देशो वधप्रायश्चित्तं लोकपावनोपपत्ति-
मङ्गीकृत्याह—लोकानुग्रहकाम्ययेति । ततश्चानुकल्पं परित्यज्य
मुख्यकल्पमेव वदन्तिवत्याह—नियमः प्रथमे कल्प इत्याह—
मुख्यकल्पे यावद्भूतं तावत् वदो न वदतीति शङ्कान्ध परित्यज्य
स विधीयताम् ॥ ३३ ॥

अथान्यदप्यभिलषितं भवतां करिष्यामीत्याह—दीर्घमायुरिति ।
यथैतस्य दीर्घमायुः सत्त्वं बलम् इन्द्रियसामर्थ्यञ्च चकारा-
दप्यदपि यदेव किञ्चित् भवतामाशांसितं चकारात्पूर्वमाशासतञ्च
तत्सर्वं योगमायया साधयिष्यामि ॥ ३४ ॥

तदा सन्तुष्टा ऋषय ऊचुः परीक्षार्थं सन्दिहानाः विरुद्ध-
व्ययमस्मा भिर्वन्द्यं तत्र यदि समाधानं ज्ञास्यति तदा
अभ्यासं भविष्यतीति तद्वदमाहुः अस्म्येति । अत्वारोत्र
व्यापृताः अस्मि तव वीर्यं मृत्युर्वयञ्चेति तत्र तस्य जीवने
व्रतं बाधितं भवेत् अजीवनेतु धर्मं चकारात्तव वाक्यञ्च
यथैतच्चतुष्टयमपि सत्यं भवेत्तथा राम विधीयतामिति ॥ ३५ ॥

एकेनैव चतुर्णां दूषणानां निर्झारमाह—आत्मा वै पुत्र उत्पन्न
इति । "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्र-
नामासि सजीवः शरद्विशतम्" इति यद्यप्ययमनुकल्पः तथापि
मुख्याभावे विधीयते यतो वेदानुशासनं तस्मादस्य आयु-
रिन्द्रियवीर्यवान् अयमेव भवेत् तदा स्वस्य मम वीर्यस्य
मृत्योश्च न बाधा भवति सामान्यात् प्रतिनिधिस्तद्धर्मजः
स्यादिति न्यायादस्यापि तथाविधा भवत्विति बोधितम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिवनाथकवचिंकृतसारार्थदर्शिनी ।

निर्देशं प्रायश्चित्तम् ॥ ३३ ॥

यस्मान्ममैव हि मुखं ब्रह्मणकुलं तस्माद्वधतां वाक्य-
भङ्गो न मे चिकीर्षित इत्यतो ब्रूत यथा युष्मदुक्तमेव करो-
मीत्याह—दीर्घमिति । सत्यं बलम् इन्द्रियमिन्द्रियपाटवम् ॥ ३४ ॥
अस्मादीनां सत्यता यथा भवेदस्माकं च वचः सत्यं
यथा भवेत्तथा विधीयतामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत् सम्पादयन्माह—आत्मा वा इति । "अङ्गादङ्गात् सम्भ-
वसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सजीवः शरद्वि-
शतम्" इत्यादि वेदानुशासनं वेदवचनं तस्मादस्य रोमहर्षणस्य
पुत्रः उग्रधवाः भवतां पुराणवक्ता भवेत् स चायुरादिमांश्च
भवेत् अतः साक्षादजीवनादस्य मृत्याश्च सत्यता पुत्ररूपेण
चायुरादिसिद्धयुष्मद्वचनस्य सत्यताऽभूदिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

लोकानुग्रहकाम्यया वधस्य निर्देशं प्रायश्चित्तं करिष्ये
तत्र प्रथमं कल्पं मुख्यपक्षे नियमो विधीयताम् ॥ ३३ ॥

सत्त्वं बलम् इन्द्रियं करणपाटवम् अन्यञ्च भवद्विर्यदाशा-
ंसितमपेक्षितं तत्सर्वं ब्रूत ॥ ३४ ॥

अस्मादीनां सत्यता यथा भवेत् यावत्सत्रं त्वं दीर्घा-
यस्मान् पुराणवक्ता भवेत्यस्माकञ्च वचः सत्यं यथा भवेत्तथा
विधीयताम् ॥ ३५ ॥

अस्य मृत्यादस्मादीनां सत्यता भवतु "अङ्गादङ्गात् सम्भ-
वसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सजीवः शरद्वि-
शतम्" इति वेदवचनान्मृतस्याप्यस्य रूपान्तरभूतः पुत्रः
युष्माकं पुराणवक्ता भवेत्ततः भवतां वचसः सत्यता भवतु
इत्याह आत्मेति अस्य रोमहर्षणस्य पुत्रः उग्रधवाः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवानुवाच ।

लोकन के अनुग्रह की कामना से इस वध के प्रायश्चित्त
को मैं करूंगा इस लिये मुख्य पक्ष में प्रायश्चित्त का जितना
नियम है उतना ही मोको कर्त्तव्य है ॥ ३३ ॥

तथा इस रोमहर्षण का दीर्घ आयु बल और इन्द्रियों
की कुशलता इस के सिवाय अन्य भी आप को जो लपेक्षित
हो वह सब आप लोग कहाँ अपनी अभिन्य शक्ति से मैं
सब का सम्पादन करदूंगा ॥ ३४ ॥

अप्य ऊचुः ॥ आप का अस्त्र प्रभाव और इस रोमहर्षण
का मरण तथा सत्र पर्यन्त इस को दीर्घ आयु आप पुराण
वाचना इत्यादि जो हमने वरदान दिया है ये सब जैसे सत्य
हो हे राम ! तैसे ही आप कीजियेगा ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पिताहि पुत्र रूप से उत्पन्न होता है यह वेदकी आज्ञा
है इसी कारण इसी रोमहर्षण का पुत्र उग्रधवा आपका पुराण

किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथ ।

अज्ञानतस्त्वपचितिं यथा मे चिन्त्यतां बुधाः ॥ ३७ ॥

ऋषय ऊचुः ।

इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ।

स दूषयति नः सन्नमेत्य पर्वाणि पर्वणि ॥ ३८ ॥

तं पापं जहि वाशार्हं तन्नः शुश्रूषणं परम् ।

पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणम् ॥ ३९ ॥

ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ।

चरित्वा द्वादशमामांस्तीर्थस्नायी विशुद्ध्यसे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे

बल्वलत्रयापक्रमो नाम

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

भाषा टीका ।

वक्ता होगा और आप के वचनानुसार दीर्घ आयु इन्द्रिय कुशलता बल आदि वारा भी वह होगा ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

प्रथमं तावदपेक्षितं कथयन् तदहं करिष्यामीत्याह—किम्बः काम इति । किं विषयो वः कामो वर्तते तद्वृत्तेति अथानन्तरं ब्रह्मदण्डं गृहीत्वाऽपचितिं निष्कृतिमजानतो मे हे बुधाः ! यथा-वर्षाद्विषयतामपचितिरिति ॥ ३७ ॥

प्रथमं तावत् अपेक्षितं कर्तव्यं कथयन्ति इल्वलस्येति द्वाभ्याम् ॥ ३८—३९ ॥

मायश्चित्तमाहुः—ततश्चेति । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य सुसमाधानादिगुणविशेषार्थकावमात्रमुक्तमित्यविरोधः सुसमाहितः काम-कोपाद्विरहितः चरित्वा कुरुक्षेत्राणि ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकायां

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मज्जानत इति नरलीलावेशात् वास्तवत्वे तु वधरोपाभा-वात् ॥ ३७ ॥

पर्वणि अमावास्यादौ वीक्ष्ययाऽवश्यं सर्वपर्वस्वागमनं बोधयन्ति ॥ ३८ ॥

ब्रह्मविधपाठनार्थं हे दशार्हवशावतीर्ण ॥ ३९ ॥

[१९०]

ऋषयस्तु चातुर्यास्तद्वचसितार्थकरणादधिकं प्रायश्चित्तं नोपादिष्वन्त इति ततश्चेति भारतं वर्षमिति तन्मध्यभागमित्यर्थः । द्वादशान् द्वादशेति चित्सुखः द्वादशेति पाठः सुमद्भूत एव स्वामि-पादानाञ्च सम्मत इव तद्वद्व्याख्यानात् विशुद्ध्यसे निर्मलकीर्ति-र्भाव्यस्यासि वस्तुतस्तु अन्तर्भूतण्यर्थत्वं विशोधयसि निर्मलयशसा अधिकं पावयिष्यमीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चायम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चायम्

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च ब्रह्मदण्डार्थं युष्मदपेक्षितं कथयन् तदहं करिष्यामी-त्यत आह—किं वः काम इति । हे मुनिश्रेष्ठाः । वो युष्माकं किं कामः याद्विषयः कामः वर्तते तं वृत्तं अथानन्तरं ब्रह्मदण्डं गृहीत्वाऽप-चितिं निष्कृतिमजानतो मम हे बुधाः । यथावद्वेदशास्त्रानुसा-रतः अपचितिश्चिन्त्यतां विधीयतामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

इत्यमुकास्तावदपेक्षितं कथयन्ति—इल्वलस्येति । दानयो वसन्त इति शेषः स बल्वलः प्रतिपर्वगस्य सन्नं दूष-यति ॥ ३८ ॥

तं बल्वलं जहि मारय तदेव नोऽस्माकं परमम् उत्कृष्टं

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शुभ्रूषणं तं कथम्भूतं पूयादीनभिर्वर्षतीति तथाभूतं तत्र पूयं
द्वयम् ॥ ३६ ॥

ततस्तद्वधानन्तरं भारतं वर्षं परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य सुस-
माहितो रागद्वेषादिरहितः तीर्थस्नानशीलो द्वादशमासांश्चरित्वा
विशुद्ध्यसे शुद्धो भविष्यासि चरित्वेत्यस्य कृच्छ्राणीत्या-
दिवो ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे बुधाः ! युष्माभिर्वरो दत्त इत्यजानतो मेऽपचितिं
परिहारं बुध्यताम् ॥ ३७ ॥

प्रायश्चित्तं विधातुमाहुः—इत्यलस्येति ॥ ३८—४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या वयव्यवहितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च यद्यपीदं भवतां सर्वथा नाभिप्रेतं तथाप्येतत्प्रति-
निधित्वेनान्यद्वक्तव्यमित्याह—किं वः कामो मुनिभ्रेष्ठा इति ।
अथ तदनन्तरं शीघ्रमेव तत्करणाणि तर्हि स्वेच्छयेव किञ्चित्
कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह—अजानतस्त्वपचितिमिति । विधाय यथा-
वत् यतो भवन्तो बुधाः अतः अपचितिं अपराधदूरीकरणो-
पायं चिन्त्यतां तदनुच्यतामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदाहुः—इत्यलस्येति । समानमेव निष्कृतिहेतुर्भवति
इत्यलस्येति ब्रह्मवेषधरो भवति ऋषिवेषधरोऽपि क्वचित् स्थित्वा अग-
स्त्यायातिथये ये च वातापि स इत्यलः तस्य सुतो बल्ललः
स स्वभावतोऽपि वध्य इति ज्ञापयितुमाह—दानव इति ।
किञ्च तत्तत्राह—स दूषयति नः सत्रमिति । पर्वणि पर्वणि पूर्ण-
मास्यां सुत्यादिवसे ॥ ३८ ॥

एवं तस्यापराधमुक्त्वा कर्त्तव्यमाह—तं परं जहीति
पापत्वादवश्यं मारणीयः दाशाहंति स्वस्य शरणगतत्वं
तस्य तत्पालकत्वं च बोधितं तदेव नः शुभ्रूषणम् अपेक्षित-
त्वात् दुःखनिवारकत्वाच्च यद्यपि पादसम्बाहनादिकमपि
भयति शुभ्रूषणं तथापि तत्परं तस्य दूषणप्रकारमाहुः—पूय-
शोणितेति परशुभ्रूषणत्वाद्येतदग्रे कथितं पूयादिवेषणमभितो
वर्षणं यस्मादिति ॥ ३९ ॥

एवं स्वाभिलषितमुक्त्वा तत्करणेनास्मत्सन्तोषे सुगममेव
प्रायश्चित्तं त्वया कर्त्तव्यमित्याह—ततश्च भारतं वर्षमिति ।
भारतवर्षस्य सम्पूर्णस्य परिभ्रमणं कर्त्तव्यम् अयं सुख्यः कल्पः
तत्र प्रकारः सुसमाहित इति द्वादशान् मासान् व्रतं चरि-
त्वेति शूद्रहत्या व्रतमुपदिष्टं ततः वर्षपर्यन्तं तीर्थस्नानेनाप्ति-
मेन वा विशुद्ध्यसे शुद्धो भविष्यासि यात्राब्रह्महत्यायाः प्राय-
श्चित्तं भवति कालस्तु शूद्रहत्यायाः अस्मत्सन्तोषो वैल्वल-
वधेन वाक्यादीनां सत्यता प्रतिनिधित्वापनेनेति सर्वं यथाशक्तिं
जातमिति विशुद्ध्यसे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभमहाराजभट्टविरचित-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
एकोनविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २९॥७८ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च प्रायश्चित्तोपदेष्टव्यो बुधेभ्यः प्रथमं किञ्चिदेव भव-
तीत्यभिप्रेत्याह—किं व इति । तदनन्तरमेव अपचितिं निष्कृति-
मजानतो मे यथावच्छिन्त्यतां निष्कृतिव्यवस्थीयतामित्यर्थः ॥ ३७ ॥
पर्वणि पर्वणि प्रत्यमावास्यादिनम् ॥ ३८—३९ ॥
प्रायश्चित्तमुपदिशन्ति—ततश्चेति । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य
सुसमाधानादि गुणविशेषादेकादशमात्रमुक्तमित्यादिरोधः चरित्वा
कृच्छ्राणि ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

अष्टयुक्त्सप्ततितमो दशमोऽजनिस्सङ्गतः ॥ ७८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जानतापि विद्वद्भ्योऽर्थं दत्वा धर्मः प्रष्टव्यः इति लोक-
शिक्षार्थं सर्वत्रोपि मुग्धवत्पृच्छति—किं वो युष्माकं प्रायश्चित्तोपदे-
ष्टृणां काश्यते इति काम ईप्सितोर्थः किमस्ति तर्हि कृतं अहं
करवाणि अधानन्तरं अपचितिं प्रायश्चित्तमजानतो मे मम यथा-
वदपचितिश्चिन्त्यतां शास्त्रतो व्यवस्थीयताम् ॥ ३७ ॥

प्रथमं स्वकामं कथयन्ति—इत्यलस्येति द्वाभ्याम् । अप-
चितिं कथयन्ति—ततश्चेति । भारतवर्षं परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य
सुसमाहितः रागद्वेषादिरहितः तीर्थस्नानादि द्वादशमासान्
चरित्वा कृच्छ्राणि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य बहुकालनिर्वर्त्यस्यापि
द्वादशमाससाध्यत्येको हेतुरेकः सुसमाहित इति ॥ ३८—४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टसप्ततितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७८ ॥

भाषा टीका ।

हे मुनि ! भेष्टों आपकी क्या कामना है सोभी आप कहिये आप के कहने के अनन्तर हि मे आप के कहेको करुंगा हे बुधा ! स्तहत्या के प्रायश्चित्त को मे नहि जानता इस वास्ते यथावत् विचार कर मेरे लिये प्रायश्चित्त आप कहियेगा ॥ ३७ ॥

कृष्यऊचुः ॥ रत्नलका पुत्र बल्ललनाम कर के भयंकर दैत्य है वह अमावास्या पूर्णमासी आदि सब पर्वमें आय-कर हमारे युद्धको भ्रष्ट करता रहता है ॥ ३८ ॥

हे दाशार्ह ! उन पापीको आप मारियेगा उसका बध करताहि आपको तर्फ से हमारी परम सेवा है क्योंकि

यह पर्व २ में आय कर राधि रुधिर विष्ठा मूत्र मदिरा मांसकी वर्षा करता है ॥ ३९ ॥

अनन्तर अति सावधान होकर वारहमास पर्यन्त भरत खण्डके तीर्थों में भ्रमण करके और कच्छ्र घत करके तीर्थों में स्नान करके आप शुद्ध हो जावोगे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें अठत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचण्डः पांसुवर्षणः ।
भीमो वायुरभूद्राजन् पूयगन्धस्तु सर्वशः ॥ १ ॥
ततोऽमेध्यमयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितम् ।
अभवद्यज्ञशालायां सोऽन्वदृश्यत् शूलधृक् ॥ २ ॥
तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोमश्रुकुटीमुखम् ॥ ३ ॥
सस्मार मुसलं रामः परसैन्यविदारणम् ।
हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ॥ ४ ॥
तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गगनेचरम् ।
मुसलेनाहनत्कुद्धा मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः ॥ ५ ॥
सोऽपतद्भुवि निर्भिन्नललाटोऽमृक्समुत्सृजन् ।
मुञ्चन्नार्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपका ।

ऊनाशीतितमे रामो बल्वलं द्विचतुष्टये ।

निहत्य तीर्थस्नानाद्यैः सूतहत्यामपातुदत् ॥

उपावृत्ते प्राप्ते ॥ १-२ ॥

भिन्नो विदीणोऽञ्जनचय उपमा यस्य तमतिकृष्णमित्यर्थः ।
तप्तताम्रवच्छिखाश्मश्रुभि च यस्य तम् दंष्ट्रोमश्रुकुटीमुखं
यस्य तम् ॥ ३-५ ॥

अरुणो रुचिरेण दैत्यः शैलो धातुभिर्यथेति ॥ ६-७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततस्तदैव प्रचण्डः अतितीव्रः भीमो भयङ्करः पूयगन्ध-
भाभूत् हे राज्ञिति विस्मयात् । ततस्तस्मात् वायोरनन्तरम्
अमेध्यानि पूयादीनि तन्मयं विशेषेण पूर्वतोऽप्याधिक्येन च
निर्मितम् अनु पश्चात् ब्रह्मदृश्यत् तत्रत्यैः यद्वा क्षयमेव दृश्यो-
ऽभूदित्यर्थः ॥ १-२ ॥

तमितियुग्मकम् । बृहत्कायमित्यादिविशेषणैर्यथोत्तरं घोरत्वं
सूचितम् । तम् इति तज्जिघांसया मुनीन् रमयन्निति
भाक् । तत्तस्मरणे हेतुः परेति दैत्येति च, लीलया ताभ्यां

तद्वधार्थमिति भावः । अहनत् प्रहृतवान् यतो ब्रह्मद्रुहं विप्र-
कुलहंसकं बल इति बलाधिक्येन हननस्य गाढता सूचिता
॥ ३-५ ॥

सम्यक् धारादिरूपेण उत्सृजन् अत एवारुणः महा-
कायस्यापि तस्य सकृत् प्रहारेण पतने दृष्टान्तः । शैल इति ।
वज्रेण आहतः प्रहतः सोऽप्यसृक्तुल्यं गौरिकं समुत्सृजन्
तेनैवारुणो महाशब्दं कुर्वन् पतति घहत इति पाठे पाठा-
न्तरेण्यर्थः । स एव सम्यक् ईश्वरत्वधीकृष्णैकप्रियत्वात् यतो
मुनयो महाभिन्नाः अघितथाः सत्याः सद्यःफलाः आशिषः
सुखं जगत् पाहि सुसिद्धाभीष्टा भूया इत्याद्याः प्रयुज्यं
दत्वा अभ्यषिञ्चन् तस्य मङ्गलाभिषेकं कारयामासुः । यतो
महाभागाः परमभाग्यवन्त इति सर्वसम्पत्तिमश्वं सूचितम् ।
तत्रानुरूपो दृष्टान्तः ब्रह्ममिति ॥ ६-७ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

॥ १-६ ॥

श्रीमद्वीरराज बाबायकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

अथपत्यलभ्यं वक्तुं तद्बुद्धेः प्रस्तौति-तत इति । पर्वण्युपावृत्त

भीमस्त्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्राप्ते सति प्रवयडो निष्ठुरः पांसून् वर्षतीति तथा भयङ्करो दुर्गन्धो वायुरभूदभूत् ॥ १ ॥

ततः अमेभ्यमिति छेदः स बलवलः शूलं धरतीति तथा अन्वहृदयत ॥ २ ॥

तमिति । तं बलवलमवलोक्य रामः परसैन्यं विदारयतीति तथा तं मुसलं दैत्यान् दमयति नाशयतीति तथा तद्वलञ्च सस्मारेणि सम्बन्धः तं कथम्भूतं बृहत्कायः शरीरं यस्य भिन्नो विदीर्णो अजनवयः उपमा यस्य तमतिकृष्णमित्यर्थः । ततः ताम्रवच्छिन्ना इमभूणि च यस्य तं दंष्ट्राभिरुग्रं भुकुटी-युतं मुक्तं यस्य तम् ॥ ३ ॥

तौ हलमुसलो तूर्णं तदैव उपतस्थतुः सन्निहितौ बभूवतुः ॥ ४ ॥

तमिति । गगनेचरं तं बलवलं हलाभेणाकृष्य बलो रामः क्रुद्धो मूर्च्छि मुसलेनाहनत् ताडयामास तत्र हेतुत्वेन बलवलं विशिनष्टि—ब्रह्मदुहं ब्रह्म ब्राह्मणकुलं तस्मै दुह्यतीति तथा तम् ॥ ५ ॥

स इति । निर्भिन्नं ललाटं यस्य सः बलवलः असृग्मुधिरं समु-त्सृजन्नुद्गिरन्नात्तस्वरं मूर्च्छं भुवि भूमावपतत् यथाऽरुणः गैरिकादिप्रातुभिरिति शेषः । उपमेयेतु रुधिरेणारुणः वज्रेणा-हतः पर्वतः पपात तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १-२ ॥

ततताम्रवत्प्रकाशमानाभिः शिखाइमभुदंष्ट्रोप्रभुकुटीभिर्युक्तं मुक्तं यस्य स तथा तं शिखा च इमभूणि च दंष्ट्रे च उग्र-भुकुटी च शिखाश्मभुदंष्ट्रोप्रभुकुटयः उग्रा भुकुटी उग्रभुकुटी ॥ ३-७ ॥

भीमउजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-३० ॥

भीमउजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-३४ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कीर्त्यभावे सुसंसिद्धे कीर्तिहेतून् बलः स्वयम् ।

त्रिशक्तमे तथाऽध्यायं चकारेति निरूप्यते ॥

तत्र प्रथमं बलवलवधार्थं प्रतीक्षा कृता ततो बलवल-समागमनमाह—ततः पर्वण्युपावृत्त इति । दानवा अदृश्याः दृष्टेति तत्कार्यमेव दृष्टं वर्णयति ततः प्रवयडपांसुवर्षणः पांसुवर्षि, वर्षन् भयानको वायुराविर्भूतः एतत्तेषां प्रथमकार्यं राजर्षीति सङ्गोधनं महती सेना पश्चात्समायातीति ज्ञाप-नार्थम् ततः पूयगन्धश्च सर्वतो जातः वृष्ट्यर्थं सुरामांसादीनां भक्षणार्थम् ॥ १ ॥

[१-३१]

ततो यज्ञशालायामभ्ययमयं वर्षमभूत् तेन स एषोपद्रव इति निश्चितं ततः सोप्यन्वहृदयत शूलधृगिति युद्धार्थं महादेवालुब्धधरत्वं ख्यापयितुम् ॥ २ ॥

ततो बलदर्शनेन तस्य स्वरूपं वर्णयति—तं विलोक्येति । आदौ मूर्त्तिस्थौल्यं दृष्ट्वापि भयजनकं बलाधिकञ्च वर्णेनापि तथात्वमाह—भिन्नाजनवयोपममिति । अजनवयोऽजनपर्वतः प्रसि-द्धाजनपर्वताङ्गभ्रमेन्मूर्त्तिमानजनपर्वतो भवति नस्याधिदैविकः पृथक् पर्वतः स्थितः तदायं तत्तुल्यो भवति एवं तस्मिन् तामसभावमुक्त्वा तथा सति जडो भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्य स्वरूपे वर्णेन राजसं भावमाह—ततताम्रशिखा इमभु-मिति । अग्निरमताम्रवत् शिखा केशाः इमभूणि च यस्य तं दंष्ट्राभिः उग्रभुकुट्या च सहितं मुक्तञ्च भुकुटीसहितं मुक्तं दंष्ट्राभिरुग्रं वा अयं सर्वथा वध्य एवेति ॥ ३ ॥

स्वशस्त्रं मुसललाङ्गलात्मकं द्वारकायां स्थितं पाताले वैकुण्ठे वा स्थितं सस्मार यतो रामः सर्वेषां रतिजनकः पूर्ववद्विशेषणं परसैन्यविदारणमिति शत्रुसेनाविनाशकं हलञ्च तादृशं चकारेण तद्वर्मानुत्कर्षः स्मरणानन्तरमेव बलमद्रमुप-तस्थतुः तत्समीपमागते ॥ ४ ॥

ततो लीलायाः कर्त्तव्याभावात् एकेनैव प्रहारेण तं मारितवानित्याह—तमाकृष्येति । गगनेचरं दूरं वर्त्तमानमपि भगवत्स्वेषि क्रुद्धत्वाभ्यारणं क्रोधे हेतुः ब्रह्मदुहमिति बल इति सामर्थ्यम् ॥ ५ ॥

न तस्य पराक्रमः कोपि जात इति वक्तुं शीघ्रं तस्य पतनमेवोच्यते—सोपतदिति । भुवीति तस्यापि मुक्तिः निर्भिन्न-ललाटत्वं प्रहारहापकम् असृक् समुत्सृजन्निति महा-प्रहारः प्रतीकाराऽकरणहापकः आत्तस्वरं मुञ्चन्निति मुक्त्यर्थं स्वस्मिन् दया ख्यापिता तादृशापि हन्तव्य एवेति दृष्टान्तमाह—शैलो यथा वज्रहत इति । अरुणः अरुणवर्णः पर्वतः ॥ ६ ॥

भीमत्रिध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऊनाशीतितमे हत्वा बलवलं बहुतीर्थगः ।

भीमदुर्गोधनयुद्धं दृष्ट्वा रामः पुरा ययौ ॥

उपावृत्ते प्राप्ते ॥ १-५ ॥

अरुणो रुधरेण दैत्यः शैलो धातुभिः ॥ ६-७ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऊनाशीतितमे बलवलवधरोमहर्षणहत्याशान्त्यर्थं तीर्थज्ञाना-दिकं बलकर्म वर्णयति—तत इति । उपावृत्ते प्राप्ते पांसून् वर्ष-तीति तथा पूयगन्धो दुर्गन्धो वायुरभूत् ॥ १-२ ॥

भिन्नः किञ्चित् पुरुषाकारेण विदीर्णः अजनवयः उपमा यस्य तम् ॥ ३-५ ॥

अरुणः गैरिकादिना ॥ ६-७ ॥

संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्यावितथाशिवः ।
 अभ्यषिञ्चन् महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ॥ ७ ॥
 वैजयन्तीं ददुर्मांलां श्रीधामाम्लानपङ्कजाम् ।
 रामाय वासती दिव्ये दिव्यान्याभरणानि च ॥ ८ ॥
 अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकामेत्य ब्राह्मणैः ।
 स्नात्वा सरोवरमगाद्यतः सरयुरास्त्रवत् ॥ ९ ॥
 अनुस्रोतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य तः ।
 स्नात्वा सन्तर्प्य देवादीन् जगाम पुलहाश्रमम् ॥ १० ॥
 गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः ।
 गयां गत्वा पितृनिष्ठा गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ११ ॥
 उपस्पृश्य महेन्द्राद्रौ रामं दृष्ट्वाऽभिवाद्य च ।
 सप्तगोदावरीं वेणां पम्पां भीमरथीं ततः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

हे राजन् ! अनन्तर पर्वको आने पर धुरिकी वर्षा कर
 ने वारा राधिकी दुर्गन्ध वारा भयङ्कर प्रचंड पवन चारों
 से चखने लगा ॥ १ ॥

अनन्तर बल्लल कर के निर्मित रुधिर आदि अपवित्र
 वर्षा यज्ञ शाखा में होने लगी पश्चात् त्रिशूल धारण लिये
 बल्लल दीख पड़ा ॥ २ ॥

बड़े लम्बे चामारारीर वारे विदीर्ण अञ्जनकी संशि के
 सहस्र कृष्ण वर्ण वारे तप्त किये भये ताँवे के सहस्र शिखा
 डाढी मुँछ वारे डाठ और भयंकर भृकुटी युक्त मुख वारे
 उस बल्ललका देखकर ॥ ३ ॥

श्रीबलरामजीने शत्रु सेनाको विदारण करने वारे मुसल-
 को तथा दैत्यको दहन करने वारे हलको स्मरण किया
 वे दोनों हल मुसल उसी क्षण में बलदेवजी के समीप में
 आय गए ॥ ४ ॥

आकाश चारी ब्रह्म द्रोही उस बल्लल को हलके अग्र-
 भागसे खींच कर क्रोधित होकर श्रीबलदेव जी मुसल से
 मलक में प्रहार करते भए ॥ ५ ॥

मुसल से उस काललाट फट गया और रुधिर की
 वमन करने लगा रुधिर ते खाल होगया दीन स्वर से पुका-
 रत वह बल्लल भूमि पर गिर पड़ा जैसे वज्र के लगने से
 पर्वत गिर पड़े ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

७ भियोधामान्यम्लानानि पङ्कजानि यस्यां ताम् ॥ ८ ॥

किन्तत्सरः यतइति आस्त्रवदुद्गात् ॥ ९ ॥

अनुस्रोतेनानुलोमतः पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रम् ॥ १० ॥

गोमत्याङ्गण्डक्यां विपाशायां च स्नात्वा शोणे च आप्लुतः
इष्टा सम्पूज्य ॥ ११-१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीधामेति महादिव्यतयं तथा वैजयन्त्याः पञ्चवर्णत्वेपि
पङ्कजप्रायत्वमुक्तम् ॥ ८ ॥अथानन्तरमेव तीर्थयात्रोद्यतत्वात् तैर्मुनिभिरभ्यनुज्ञातः
प्राज्ञेणः स्वसङ्गागतैः पुरोहितादिभिः सह सरयुः सरयूः ॥ ९ ॥सरयूमनुस्रोतेन सरय्वा आनुलोमतः स्नात्वा प्रयागे
सन्तर्प्य च ॥ १० ॥गोमतीमिति सार्द्धद्वयकम् । विद्यमानपितृपितामहस्यापि तत्त्व-
गयायां पितृयागः श्रीवसुदेवाज्ञया तत्पूर्वजापेक्षयेति हेतुं
सागरसङ्गमे उपस्पृश्य स्नात्वेत्यर्थः । तदनन्तरं गम्येपि श्रीपु-
षोत्तमक्षेत्रे तस्यागमनं सर्वैः स्नायतारैस्सह सम्पूर्णतयाऽवतीर्ण-
भगवता श्रीकृष्णेन सह श्रीविष्णवादिषु श्रीजगन्नाथदेवस्या-
प्येक्यप्राप्त्या तदपूज्यत्वात् किं वा आत्मनस्तत्र साक्षा-
द्वर्त्तमानत्वेनात्मनोऽत्यन्ताभिन्नत्वेन प्रयोजनविशेषाभावादिति
दिक् ॥ ११ ॥उपस्पृश्य आत्मन्य स्नात्वा वा तदनन्तरं गम्येतु श्रीपु-
षोत्तमक्षेत्रे तस्यागमनं श्रीकृष्णबलभद्रसुभद्राव्यखेन साक्षात्
स्वपूजने लज्जापत्तेरिति हेतुं रामं जामदग्न्यं ततो रामदश-
नादेः पश्चादेव सप्तगोदावरादीनि तीर्थानि उपस्पृश्य तेन
स्नात्वेत्यर्थः । एवं परशुरामे भाकिः सुचिता तत्र सप्त-
गोदावरमिति नदीभिर्भेति समाहारेऽप्यस्तीभावः सप्तगोदा-

भीमजीवगोस्वामिकृतवेषणवतोषिणी ।

वरमिति बह्व्र पाठस्त्वायः वेणाभीमरघ्यो नद्यो पम्पायं सरः ॥ १२ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पुलहाभ्रमं सालग्रामम् ॥ १०—१२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संस्तुत्येति । अथितयाः सत्याः ताः आशिषः प्रयुज्याशाश्वान् कृत्वेत्यर्थः । हे महाभाग ! अय्ययिञ्चन् स्नापयामासुः यथा विबुधाः देवाः वृत्रघ्नम् इन्द्रं तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

वैजयन्तीमिति । भ्रियो धामान्यभ्लानानि पङ्कजानि यस्यां सां वैजयन्तीं नाम मालां दिव्ये वस्त्रे दिव्याभरणानि च ददुः ॥ ८ ॥

अथोत । तैर्मनिभिर्गणैः सह कौशिकीं नदीमागत्य तत्र स्नात्वा ततः सरोवरमगात् किं तत्सरस्तत्राह । यतः सरसः सरयूरास्त्रवतुगात् ॥ ६ ॥

सरयूमनुस्रोतेनानुलोमेन स बलभद्रः पुलहाभ्रमं सालग्राम-क्षेत्रं गोमत्यां गण्डक्यां विपाशायाञ्च स्नात्वा शोणे च नवे आप्नुतः स्नातः पितृन् पितामहादीनिष्टा सम्पूज्य मनसा आरा-धेत्यर्थः । जीवत्पितृत्वाच्छ्राद्धाधिकाराभावात् यद्यपि जीवत्-पितृत्वाच्छ्राद्धादिकाभावात् यद्यपि जीवत्पितृकेः गया न गन्तव्येति वदन्ति तथाप्यत एव वचनात् तार्थयात्राव्याजेन गन्तव्या नतु आश्रयार्थमित्यवगम्यते गङ्गासागरसङ्गमं गत्या-पस्पृश्य तत्र स्नात्वा क्त्वाप्रत्ययान्तानां समुद्रसेतुमगमदित्युपरिष्ठा-दन्वयः ॥ १०—१२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भ्रियो धामानि अभ्लानानि च पङ्कजानि यस्यां सा तथा ताम् ॥ ८ ॥

यतः सरोवरात् आस्त्रवत् अत्यन्तम् ॥ ९ ॥

स्रोतेन प्रवाहेण ॥ १० ॥

शोणं नदम् ॥ ११ ॥

सप्तगङ्गाभेदेन समुद्रङ्गता सप्तगोदावरी तां वेणीं कृष्ण-वेणीम् ॥ १२—१८ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः इहस्य सिद्धत्वात् मुनयः शोभादिकं कृतवन्त इत्याह— संस्तुत्येति । स्तोत्रं च स्तोत्रव्यापकं ततः प्रीतानां सत्याशी-दीनां ततः कृत्स्नपुरुषार्थसिद्ध्यर्थम् अय्ययिञ्चन् कीर्त्यर्थं पाप-निवृत्त्यर्थं वा परमदयालुव्रतस्यः कथमेवं कृतवानित्याशङ्कां धार-यितुं महत्या प्रार्थनया केवलं मारितवान् नतु सत एवेति

वापायितुं इष्टान्तमाह—इत्रघ्नं विबुधा यथेति । वृत्रे हते यथा देवेन्द्राभिषेकं अकुरित्यर्थः । अनेन तस्य सर्वपापक्षयो निरु-पितः ॥ ७ ॥

ततः कीर्त्याद्युपचयार्थं वैजयन्तीं मालां ददुः आपाद-लम्बिनी वैजयन्तीं भोगामेति स्थिरलक्ष्मीत्वम् अभ्लानेति दोषा-भावः पङ्कजेति गुणाः ततो रामाय सर्वगणरूपाय दिव्ये वाससां दिव्यानि आभरणानि लौकिकशोभातिशयार्थं ददुः ॥ ८ ॥

एवं लौकिकाद्यौकिकशोभातिशयसंयुक्तः सन् नदाङ्गापाल-नार्थं तैरभ्यनुज्ञातः तीर्थयात्रार्थमाज्ञप्तः ब्राह्मणैः सह कौशिकीं नदीं ययो तत उत्तरभागं या कोटाग्रामादायाति सा कौशिकी-तत्र स्नात्वा तत्रैव मार्गेण मानसरोवरमगात् ॥ ९ ॥

तस्मात्सरोवरात् बह्व्यां नद्यः प्रसृताः ततः सरयूरपि प्रसृता अतस्तत्सङ्गं अनुस्रोतेन सरयूरयोऽप्यनुसन्तमागत्य पश्चात्प्रयागे समागतः सरयुशब्दः सरयुशब्दश्च सर इत्यु-दकनामसरो युनक्ति इति तथा ततः तीर्थराजः प्रयाग इति तत्र विशेषस्नानादिकमाह—स्नात्वा सन्तप्येति । तत उत्तरभागं पुलहाभ्रमं हरिक्षेत्रं गतः ॥ १० ॥

गमनमध्य एव गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशा काञ्चित् क्षुद्रा पञ्चनद्यां प्रविष्टा हरिक्षेत्रनिकट एव अन्या तु विपाशा काश्मीरदेशे ततः शोणे समागतः गङ्गा-मुत्तीर्य सोऽपि महानद इति शोणे आप्नुत इत्युक्तं ततो गङ्गार्या गत्वा सामान्यपितृनिष्टा पितामहपित्रादीन् वा केवल-गयाभिगमनं जीवत्पितृकस्य निषिद्धं यात्रायान्तु न निषिद्ध-मिति भावः । ततो गङ्गासागरसङ्गमङ्गतः सर्वत्र स्नान-तर्पणादिः ॥ ११ ॥

ततो मध्ये तदानीं पुरुषोत्तमस्थानं स्नानमात्रं न भग-वानस्तीति तदनुकम्पा महेंद्राद्रि गतः तत्र परशुरामं दृष्ट्वा अभिवाद्य च ज्येष्ठत्वात् ततः सप्तगोदावरीं गतः यत्र सप्तधा गोदावरी समुद्रे गतः ततः कृष्णवेण्यां तस्यापि सङ्गमं गतः ततो देशमध्ये समागत्य निवृत्तिसङ्गमे पाण्डु-रङ्ग गां भीमरथीं गतः पम्पाञ्च सरः विद्यानगरमसीपे ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्शदिशिनी ।

भ्रियो धामानि अभ्लानानि पङ्कजानि यस्यां ताम् ॥ ८ ॥

किं तत् सरोवरं तत्राह—यत इति । आस्त्रवत् उद-गात् ॥ ९ ॥

सरयूमनुस्रोतेन सरयूना अनुकूलस्रोतसेत्यर्थः ॥ १० ॥

गोमतीमित्यादीनां गत्येत्यनेनान्वयः । स्नात्वेति तत्र तत्रेत्यर्थः पितृनिष्ठेति जीवत्पितृपितामहस्यापि तस्य श्रीवसुदेवाक्षया तत्पूर्वजापेक्षयैवेति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

उपस्पृश्य स्नात्वा तदन्तरगम्येपि श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे तस्या-गमनं श्रीकृष्णबलभद्रसुमद्राणां स्वेषामेव स्वकर्तृके पूज-मादावश्यकसंख्ये लज्जापत्तेरिति ज्ञेयमिति वेषणवतोषिणी रामं जामदग्न्यम् अभिवाद्य स्नात्वा ॥ १२—१७ ॥

स्कन्दं दृष्ट्वा ययौ रामः श्रीशैलं गिरिशालयम् ।
 द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वङ्कटं प्रभुः ॥ १३ ॥
 कामकोष्णीं पुरीं कार्क्षीं कावेरीञ्च सरिद्वराम् ।
 श्रीरङ्गाख्यं महापुण्यं यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १४ ॥
 ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मधुरां तथा ।
 सामुद्रं सेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ १५ ॥
 तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्यो हलायुधः ।
 कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयञ्च कुलाचलम् ॥ १६ ॥
 तत्रागस्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवाद्य च ।
 योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोऽर्णवम् ।
 दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः ॥ १७ ॥
 ततः फाल्गुनमासाद्य पञ्चाप्सरसमुत्तमम् ।
 विष्णुः सन्निहितो यत्र स्नात्वाऽस्पर्शद्रवायुतम् ॥ १८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रियः शोभायाः धामानि अम्लानानि पङ्कजानि यस्य
 ताम् ॥ ८ ॥

आस्त्रवदुद्गात् ॥ ६ ॥

अनुस्रोतेन अनुलोमेन पुलहाभमं शालग्रामक्षेत्रम् ॥ १० ॥

दृष्ट्वा सम्पूज्य ॥ ११-१२ ॥

भाषा टीका ।

महाम् भाग्य वारे मुनि जन बलदेवजी की स्तुति कर के तथा यथार्थ आशीर्वाद करके बलदेवजी का अभिषेक कराते भए जैसे बृहस्पति के वध करने वारे इन्द्र का अभिषेक देवताओं ने किया है ॥ ७ ॥

शोभा के धाम अकुमिलहाय कमल के पुष्प जिसमें लगे ऐसी वैजयन्ती माला को तथा दो दिव्य वस्त्रों को और अनेक दिव्य आभूषणों को बलदेवजी के अर्थ मुनि जन देते गए ॥ ८ ॥

अनन्तर उन मुनियों से अनुमति प्राप्त होकर बलदेव जी ब्राह्मणों के साथ कौशिकी नदी को जायकर वह स्नान करके पश्चात् जहाँ से सरयू नदी बहि है उस सरोवर को भए ॥ ९ ॥

बलदेवजी वहाँ से सरयू के उतरते प्रवाह के मार्ग से प्रयाग में आयकर वहाँ स्नान करके देवता आदि का तर्पण करके वहाँ से पुलहाभम को चलगए ॥ १० ॥

शोमती में गङ्गी में विपाशा में स्नान करके बल-

देवजी शोणनद में स्नान करते भए पश्चात् गया में जाय कर वहाँ भाद्र आदि से पितृन का यजन करके अनन्तर गंगासागर संगम में स्नान करके ॥ ११ ॥

महेन्द्र पर्वत पर परशुराम जी का दर्शन करके तथा उनका अभिषादन करके पश्चात् सप्तगोदावरी तथा कृष्ण बेणा पंथा भीमरथी को जाते भए ॥ १२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

श्रीशैलं श्रीपर्वतम् ॥ १३ ॥

कार्क्षीं पुरीम् ॥ १४-१६ ॥

दक्षिणमर्णवम् ॥ १७ ॥

फाल्गुनमनन्तपुरम् पञ्चाप्सरसं सरः अस्पर्शद्रवपृथक् ॥ १८ ॥

भीमजीगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

द्रविडेष्विति सार्धद्वयं महापुण्यम् भीमिल्लनायाभ्यवत्वात्
 भीवैष्णववर्गाभ्यवत्वाच्च दृष्ट्वा ॥ १३ ॥

कामकोष्ठादिकमगमदिति परेणान्वयः प्रभुः सर्वथा समर्थः
 इति तत्र तत्र कृत्यानां सम्पूर्णता बोधयति श्रीरङ्गाख्यं क्षेत्रं
 हरिः सर्वदुःखहरः सर्वमनोहरश्च भगवान् यत्र सन्निहितः
 श्रीरङ्गाशायिमुख्यं स्वयं वा सन्निहितो भित्तं वर्तत इत्यर्थः ।
 अतएव महापुण्यं तथा शब्दस्यार्थः चेति तथा च ॥ १४ ॥

समुद्रसेतुञ्च महापातकनाशनमिति तत्र गमनमात्रे ब्रह्मा-
 द्युषादि प्रायश्चित्तसिद्धेः ॥ १५ ॥

तत्रेत्यङ्कम् ब्राह्मणेभ्यस्तत्रत्येभ्यः हलायुध इति बलदेव-

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मारुत्यं तत्तद्वैष्णवीयब्राह्मणकुलपालनार्थं हलस्यापरित्यागं बोधयति सङ्कर्षणत्वं बोधयन् तस्य साक्षाद्भगवत्त्वेन सर्व सामर्थ्यं सूचयति कुलाचलं भारतवर्षदक्षिणसीमापर्वतं गत इति परेणार्थः ॥ १६ ॥

तत्र मलयं सम्यगासीनं सदा तत्रैव निवामात् तेनागम्येन आशोर्मिर्योजितोऽनुज्ञातश्च सन् तत्र दक्षिणार्णवास्तिकं देवीं जगत्पूज्यां स्वमहिम्ना द्योतमानां वा ॥ १७ ॥

पञ्चाप्सरसश्च तीर्थमासाद्य उद्यमत्वमेव दर्शयति, विष्णुर्विश्वव्यापकोऽपि भगवान् यत्र पञ्चाप्सरसे सन्निहितः गवामयुतं अस्पृशत् ददावित्यर्थः ॥ १८ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भीशैलं श्रीपर्वतम् ॥ १३-१४ ॥

ऋषभाद्रिं वनगिरिम् ॥ १५-१७ ॥

फाल्गुनम् अनन्तपुरम् अस्पृशत् ददौ ॥ १८-२२ ॥

भीमद्वीपराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गिरिशालयं कद्रुशालयं भीशैलं श्रीपर्वतं काञ्चीपुरीं सरिद्धरां कावेरीं भीरङ्गाख्यं महापुण्यं क्षेत्रं यत्र हरिः सन्निहितः परिवर्तते तथाभूतं भीरङ्गाख्यं महापुण्यावहं क्षेत्रम् ॥ १३-१४ ॥

ऋषभाद्रिं वनगिरिं तद्विशेषणं हरेः क्षेत्रमिति ॥ १५ ॥

तत्र समुद्रसेतो हलायुधः रामः अयुतं धेनुर्ददौ कृतमालामिति अगमदित्यनुपङ्गः शेषो वा ॥ १६ ॥

तत्र मलयपर्वते तेन अगम्येनाशीर्मिर्योजितः चोदितश्च दक्षिणमर्णवं गतः तत्रार्णवसमीपे कन्याख्याम् कन्याकुमार्याख्यां दुर्गा देवीं ददर्श स बलरामः ॥ १७ ॥

तत इति । फाल्गुनमनन्तपुरं प्राप्य उत्तमं पञ्चाप्सरसं नाम सरः समासाद्य तद्विशिनष्टि यत्र पञ्चाप्सरसे विष्णुः सन्निहितः तत्र ज्ञात्वा गवामयुतमस्पृशद्ददौ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्पृशत् ददौ ॥ १८ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रैव स्कन्दं दृष्ट्वा ततः भीशैलं गतः अनेन देशमध्ये परिश्रमणं कृत्वापि सर्वाणि तीर्थानि कृतानीत्युक्तं ततः पूर्वाभागे भीशैले किमिति गतमित्याकांक्षायामाह—गिरिशालयमिति । तत्र महादेवं दृष्ट्वा द्रविडदेशेषु महापुण्यजनकं वेङ्कटाद्रिं भगवद्भूषणं ददर्श सहि पर्वत एव विष्णुरूपः यथा नारायणः ॥ १३ ॥

[१६९]

ततः कामकोष्णीं कामाक्षीं शिवकाञ्चीति प्रसिद्धा ततः काञ्ची पुण्यकाण्डिः ततः कावेरी भीरङ्गस्थाने तत्र भीरङ्गमहापुण्यहेतुं ददर्श सर्वायतनापेक्षया भीरङ्गे विशेषमाह यत्र सन्निहितो हरिरिति ॥ १४ ॥

ततोऽऋषभाद्रिं तस्यैवापरभागे तच्छिखरे विष्णुचेन वेति सम्बन्धे निर्णयार्थमाह—हरेः क्षेत्रमिति । ततो दक्षिणमथुरां गतः या नाम मथुरेति प्रसिद्धा ततः समुद्रसेतुमगमत् सेतुबन्धे गतः तस्य माहात्म्यमाह—महापातकनाशनमिति । तदत्यन्तं पुण्यतममिति ॥ १५ ॥

तत्र धेनुनामयुतं प्रादात् तीर्थवासिभ्यो दानशङ्कं वारयितुमाह—ब्राह्मणभ्य इति । यद्यपि तत्त्वानं अकृतमेव ततश्च न ज्ञातवानिति ख्यापयितुं हलायुध इत्युक्तं ततः कृतमाला अष्टे दक्षिणसमुद्रसमीपे ततः ताम्रपर्णीं तत्रैव मलयः कुलाचलः यत्रागस्त्यस्थानम् ॥ १६ ॥

ततस्तत्रागस्त्यागस्त्यं नमस्कारं कृतवानित्याह—तत्रागस्त्यमिति । समासीनं तपःकुवाणं खिरासनं वा भगवन्निस्तकं नमस्कारः माहात्म्यायख्यापकः साष्टाङ्गः अभिवादनं नामोच्चारणपूर्वकं चकारास्तस्य स्तोत्रमपि कृतवानिति ज्ञेयम् अतस्तेन आशीर्भिः योजितः ततोऽप्यनुज्ञातः दक्षिणसद्रस्यानं गतः यत्र कन्याकुमारी तिष्ठति ततस्तामपि दृष्टवानित्याह—ततः कन्याख्यां दुर्गामिति । लक्ष्म्यंशत्वं वारयितुं दुर्गापदं सा च देवी देवतारूपा पूर्वं मानुष्यपि देवतारूपा जाता ॥ १७ ॥

ततः फाल्गुनम् अनन्तशय्यां गतः तत्रार्जुनस्य पञ्चाप्सरसां पादगृहीतानामुच्चारणास्तन्नाम्नैव तत् प्रसिद्धं जातं तदाह पञ्चाप्सरसमिति उत्तमं स्थानमेतत् तस्य स्थानस्य माहात्म्यमाह विष्णुः सन्निहितो यत्रेति । तत्रापि ज्ञात्वा सेताविव गवामयुतं दत्तवान् ॥ १८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

अस्पृशत् ददौ ॥ १८-२२ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गिरिशालयं भीशैलं श्रीपर्वतम् ॥ १३-१६ ॥

दक्षिणम् अर्णवं गतः ॥ १७ ॥

तत्र दक्षिणार्णवसमीपे कन्याख्यां दुर्गां ददर्श ततः फाल्गुनमनन्तपुरं प्राप्य उत्तमं पञ्चाप्सरसं नाम सरः आसाद्य ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

पश्चात् प्रभु बलदेवजी स्कन्दका दर्शनं करके महादेव के स्थान भीशैल पर्वत पर जाय कर द्रविड देशों में महापवित्र वेङ्कटाद्रि पर्वतका दर्शन करके ॥ १३ ॥

ततोऽभिषज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्तकान् ।
 गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः ॥ १९ ॥
 आर्या द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाहलः ।
 तार्षीं पयोष्णीं निर्विन्ध्यामुपस्पृश्याथ दण्डकम् ॥ २० ॥
 प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी ॥
 मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवसंयुगे ।
 सर्वगजन्यनिधनं भारं मेने हृतं भुवः ॥ २२ ॥
 स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युद्धतोर्मृधे ।
 नागयिष्यन् विनशनं जगाम यदुनन्दनः ॥ २३ ॥
 युधिष्ठिरस्तु न दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ।
 अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं विवशुरिहागतः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

कामकोष्णी और कांची पुरीको जाते भए पश्चात् नदीन में श्रेष्ठ कावेरी गंगा को गए जिस कावेरी के मध्य में महापवित्र श्रीरंग क्षेत्र है जहां श्रीरंगनाथ हरि सन्निधि कर कर के विराजमान है ॥ १४ ॥

पश्चात् सुन्दरबाहु भगवान् के क्षणमात्र क्षेत्रको गए तथा दक्षिण मथुराको गए वहां से महापातक नाशक समुद्र सेतुको गए ॥ १५ ॥

तहां बलदेवजीने ब्राह्मणों के अर्थ दूध देने वाली दस हजार गौनका दान किया वहां से ताम्रपर्णी नदीको गए वहां से कृतमाला नदीको गए मलय पर्वतको गए ॥ १६ ॥

वहां विराजमान अगस्त्यमुनिको नमस्कार और अभिवादन कर के अगस्त्यजीने बलदेवजी के आशीर्वाद किये उन से अनुज्ञाको प्राप्त होकर दक्षिण समुद्रको गए तहां कन्या नामादुर्गा देवीका दर्शन बलदेवजीने किये ॥ १७ ॥

वहा से फालगुण नामा अनन्तरपुरको गए जहां अनन्तशयन श्रीविष्णु भगवान् सन्निहित है वहां से पञ्चाप्सर नामा उत्तमतीर्थको गए वहां बलदेवजी ज्ञान कर के दस हजार गौनका दान करने भए ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

केरलादीन् देशान् ॥ १९ ॥

द्वीपमयम् यस्यास्ताम् ॥ २०—२२ ॥

विनशनं कुरुक्षेत्रम् ॥ २३ ॥

विश्वधुर्वक्तुमिच्छुः किं वदिष्यतीति भिया तूष्णीमसज्जिति ॥ २४—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत इति सार्द्धकम् । [तोग्मान्] केरलान् त्रिगर्तकांश्च देशान् गोकर्णाख्यं चातिव्रज्य आगादिति परेणान्वयः । 'ततो भगवान् सर्वशक्तिमान् इति तत्र तत्र ज्ञानदानादिसत्कर्मसाङ्गता पूर्ववत् सूचिता ॥ १९ ॥

बल इति । वेगेन गमनं भ्रमाद्यभावाच्च सूचयति । अत एवाधानन्तरमेवेति प्रवेशे शैल्यं बोधयति ॥ २० ॥

[दण्डकं दण्डकानिति पाठः] मनुतीर्थमित्यर्द्धकम् । द्विजैस्तत्रत्यैः तीर्थयात्रयागतैर्वा विप्रैः हृतं श्रीकृष्णेनेति शेषः ॥ २१—२२ ॥

मृधे युद्धक्षले युद्धतोऽस्सतोः किं वा मृधे मृधा तौ वारयिष्यन् यद्वा युद्धनोरिति कर्मणिषट्ठी युद्धन्तौ वारयिष्यन् यदुनन्दन इति पुनः प्रभासगमनेन यदुनां प्रहर्षणात् यद्वा उभयोरपि भीमदुर्योधनयोर्यदुभिः सह तुल्यसम्बन्धात् द्वयोरपि जगामेति ॥ २३ ॥

कृष्णार्जुनाभ्यां पश्चादभिवादनं सम्प्रति भारतयुद्धे निजबन्धुवर्गादिसर्वक्षत्रियघर्षक्षये तस्मिन् तयोर्द्वयोरेव मुख्यत्वात्सङ्कोचापत्तेः आगत इत्यन्ते इति वितर्क्येति शेषः । यद्वा किं गुणादिकं वा वक्तुमिच्छन् आगत इत्यभिप्रायज्ञानेन किमपि वक्तुमशक्तेस्तूष्णीमभूवमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विनशनं सरस्वतीतिरोधानदेशम् ॥ २३—२९ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मगवान् रामः केरलादीन् देशान् यत्र धूर्जटेः शिवस्य साभिध्यं तद्गोकर्णार्ण्यं शिवाभिमानिच्छेत् ॥ १९ ॥

द्वीपमयनं यस्यास्तामार्यामम्बिकां दृष्ट्वा शृणारकं क्षेत्रं जगाम ह्यपीमिति । उपस्पृश्य ताप्यादिषु स्नात्वा अथ दण्डकं दण्डकाख्य-मरण्यं प्रविश्य ततो रेवां नर्मदामगमत् यत्र रेवातीरे माहिष्मती पुरी वर्तते तां रेवाभित्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

भुत्वेति । तत्र द्विजैः कथ्यमानं सर्वेषां बहूनां राजन्यानां राज्ञां निधनं नाशं भुत्वा भुवोभारं हतं मगवतेति शेषः मेने अमन्यत ॥ २२ ॥

स इति । स यदुनन्दनो रामः मृधे युद्धे युद्धयोः सतोः तौ वारयिष्यन् वारयितुं विनशनं कुरुक्षेत्रं जगाम ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर इति । तं रामं दृष्ट्वा ययौ तत्समीपमित्यर्थः तथा कृष्णाजुनाविषि ययतुः ने तमभिवाद्य किं वक्तुमिच्छुरिहागतः इति संशयानास्तूष्णीमभवत् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्थानं दूरम् अनन्तक्षेत्रं धूर्जटेः शिवस्य ॥ १९—२० ॥

मनुतीर्थं नाम तीर्थम् ॥ २१ ॥

भुव एतत् एतं भारं हतं भुत्वा एतत् एतर्हि भुवो भारं हतं मेन इति शेषः इति वा ॥ २२ ॥

विशसनं युद्धम् ॥ २३ ॥

किं वक्तुकाम आगत इति मत्वा ॥ २४—२५ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽनिवज्य शीघ्रं तद्देशोल्लङ्घनार्थमतिव्रजनं यतो ऽयं भगवान् तत्र देशे भेदत्रयमाह—केरलान् स्लोकमान् गर्त्तकां-क्षेति 'स एव [मल्लिवार] इति प्रसिद्धः । ततोऽग्रे गोकर्णार्ण्यं राखणेन नीयमानो महादेवः तत्र स्थापितः मोक्षार्थं शक्य आसीत् तत उत्पाट्यामानः गोकर्णकृतिर्जातः तच्छिवक्षेत्रं तद्धूर्जटेः साभिध्यं सर्वदेव ॥ १९ ॥

ततस्तीरे गच्छन् मनुतीर्थमुपस्पृश्य समुद्रसङ्गमपर्यन्त-गत्या पुनः प्रभासमगमत् एवं भारतवर्षस्य परिभ्रमणमुक्तम् एतावतापि वर्षो न पूर्णः आर्या नदी द्वैपायनस्य सम्बन्धिनी ततः शूर्पारकस्थानं कृष्णवेण्यां ततः तार्पी नदीं पयोष्णीं निर्वि-ध्याञ्च ततस्ततो दण्डकारण्यं प्रविष्टः ॥ २० ॥

तत्र च रेवां नर्मदामगमत् यत्र मण्डपा च निकटे माहिष्मती नाम पुरी पूर्वं प्रसिद्धा ततोऽप्यग्रे पुनर्भ्रमणार्थं गच्छन् कुरुक्षेत्रं निकटे गतः ॥ २१ ॥

तत्रत्यैर्द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवानां संयुगे तत्सम्बन्धिनां सर्वेषां राज्ञां निधनं भुत्वा भुवोभारं हतं मेने ॥ २२ ॥

ततस्तेरेव गदायुद्धमपि जायत इति भुत्वा भूभारस्तु हतं

एव उद्देशान्तरं नास्तीति यथा पञ्चपाण्डवा जीवन्ति एव-मेको दुर्योधनोपि जीवतां किं मरणेनेति निश्चित्य विनशनं-प्रदक्षिणं कुर्यात् तत्र समागत इत्याह—स भीमदुर्योधनयो-रिति । स रामः भीमदुर्योधनयोः गदाभ्यां युद्धयोः सतोः युद्धं वारयिष्यन् विनशनं कुरुक्षेत्रमागतः इदानीमागमने पक्ष-पातशङ्का नास्तीति तस्यागमनं यतो यदुनन्दनः यदुरिष-विचारितार्थकर्त्ता केहादिना पक्षपातरहितः ॥ २३ ॥

ततः सर्वेषां शङ्का जानेत्याह—युधिष्ठिरस्त्विनि । तं रामं तु शब्देन साधारणानां विद्वेषिणाञ्च सुखं जातमिति सूचितं युधिष्ठिरप्रभृतीनां तु तनोन्यथेति अन्यपक्षो व्यावर्त्तितः यमौ नकुलसहदेवौ सर्वे एवाभिवाद्य तूष्णीमभवन् तेषामालोचन-माह—किं विविधुरिहागत इति । क्रियाप्रयोजनस्तु निवृत्तं वाङ्मात्र-मवशिष्यत इति तस्यैवोपप्रेक्षा ॥ २४ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विनशनं कुरुक्षेत्रम् ॥ २३ ॥

किम्वादिष्यतीति शङ्कया तूष्णीम् ॥ २४—२५ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

यत्र पञ्चाप्सरसि विष्णुः सन्निहितः तत्र स्नात्वा गवा मयुतम् अस्पर्शत् अस्पृशत् ददौ केरलादीन् देशान् ॥ १९ ॥

द्वैपायनीं द्वीपमयनं यस्यास्तामार्यामम्बिकाम् ॥ २०—२२ ॥

वारयिष्यन् तौ वारयितुं विनशनं कुरुक्षेत्रम् ॥ २३ ॥

किम्ब्रवधुः किम्ब्रवक्तुमिच्छुरिहागतः इति संशयानाः तूष्णीमासन् ॥ २४—२५ ॥

भाषाटीका ।

श्रीवलदेव भगवान् वहां से केरल और त्रिगर्भ देशन को गए जहां महादेवजीकी सन्निधि है उस गोकर्णनामा शिव क्षेत्रको गए ॥ १९ ॥

वहां से द्वीप में रहने वाली आर्या नामा देवीका दर्शन कर के बलदेवजी शृणारक क्षेत्र में गए वहां से तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या नदीन में स्नान कर के दण्ड-कारण्यको गए ॥ २० ॥

पश्चात् नर्मदा नदीको बलदेवजी गए जहां माहिष्मती पुरी है पश्चात् ब्रह्मावर्त्त में मनुतीर्थ में स्नान कर के फिर प्रभासतीर्थ में आए गए ॥ २१ ॥

वहां ब्राह्मणों ने कौरव पाण्डवन के महाभारत संग्राम में सब क्षत्रियन के नाश होने का वर्णन किया, उस का श्रवण करके बलदेवजीने यह माना कि भूमि भार नष्ट होगया ॥ २२ ॥

उस समय, कुरुक्षेत्र रणभूमि में भीमसेन और दुर्यो-धन दोनों गदान से युद्ध करते रहे, उनको निवारण-

गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ ।
 मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविदमब्रवीत् ॥ २५ ॥
 युवां तुल्यबलौ वीरौ हे राजन् हे वृकोदर ।
 एकं प्राणाधिकं मन्ये उत्तैकं शिक्षया ऽधिकम् ॥ २६ ॥
 तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ।
 न लक्ष्यते जयान्यो वा विरमत्वफलो रणः ॥ २७ ॥
 न तद्वाक्यं जगदुत्तुर्बलवैरौ नृपार्थवत् ।
 अनुस्मरन्तावन्योऽन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च ॥ २८ ॥
 दिष्टं तदनुमन्वानां रामो द्वारवर्ती ययौ ।
 उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतैः ॥ २९ ॥
 तं पुनर्नैमिषं प्राप्तमृषयोऽयाजयन् मुदा ।
 क्रत्वङ्गं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

करने के वास्ते बलदेवजी कुक्कुट में गए ॥ २३ ॥
 वहाँ राजा युधिष्ठिर और श्रीकृष्ण तथा अर्जुन और
 नकुल सहदेव, बलदेवजी को देख कर और अभिवादन
 करके न जाने क्या कहने की इच्छा कर बलदेव जी
 आए है ऐसा भयभीत होकर सब चुप चाप हो
 गए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्यः पराजयो वा रणः सङ्ग्रामः ॥ २७ ॥
 अर्थवद्वाक्यम् ॥ २८ ॥
 दिष्टं प्राचीनदुर्म समुपागतः सङ्गतः ॥ २९ ॥
 क्रत्वङ्गं यन्मूर्तिम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

संरब्धौ कुडौ किञ्च मिथो विजयेच्छाशीलौ अतो विधि-
 प्राणि बहुप्रकाराणि मण्डलानि गदायुद्धगतिभेदात् चरन्तौ
 दृष्ट्वा अयमुक्तौ हेतुः यद्वा तथाभूतावपि दृष्ट्वा अतएव नम-
 स्कृतवन्तौ नेति भावः ॥ २५ ॥

तुल्यं बलं युद्धसामर्थ्यं ययोस्तौ किञ्च वीर्यं महोत्साही
 हे राज्ञिति शिष्ये दुर्योधने जेहविशेषणादरात् अत
 एवादौ तत्सम्बोधनं यद्वा राज्यभोगापेक्षया जीवनार्थं युद्ध-
 त्याग एव तवोचित इति भावः यद्वा निजवाक्यग्रहणार्थं दुष्टं
 तन्नुवर्णयति-एकं भीमं प्राणेन बलेनाधिकम् दुर्योधनाच्छ्रेष्ठम् उत
 तु एकं दुर्योधनं तु शिक्षया गदायुद्धविद्याज्ञानवैशिष्ट्येनाधिकं स्वयं

तच्छिक्षणात् इलेषेण प्राणादप्यधिकं परमसुहृत्तमं शिक्षया
 शिष्यतया चाधिकमिति मन्ये तदानीमेव वा तयोस्तदृष्ट्या पूर्वत
 एव वा वेत्ति ॥ २६ ॥

समं वीर्यं युद्धसामर्थ्यं ययोस्तयोः इह रणे न लक्ष्यते
 मया अतो ऽफलः जयादिरहितो विरमतु ॥ २७ ॥

अर्थः कारणं प्रयोजनं वा तद्वदपि न जगदुत्तुः बलवैरौ
 चिरं वृद्धिभूतद्वेषौ अत एव निरन्तरं स्मरन्तौ ॥ २८ ॥

तद्युद्धं दिष्टं श्रीकृष्णेन भगवतैवादिष्टं प्रवर्तितं तद्विच्छया
 जनितमित्यर्थः । अर्थवतोपि स्ववाक्यस्यैकतरेणाप्यग्रहणात्
 राम इति उग्रसेनादीनां रमणार्थमिति भावः । आदिशब्दात्
 श्रीवसुदेव प्रद्युम्नादयः द्वारकानिकटे उग्रसेनादिभिः सभ्यक्
 तन्मङ्गलाचारमहितं यथा स्यात्तथा उपसमीपे आ सर्वतो गतो
 मिलितः ॥ २९ ॥

पुनरिति तीर्थयात्रादिसमाप्तौ सत्यां यज्ञेच्छया प्राप्तं
 सर्वयज्ञोपकरणयादवादिसपरिवारसाहित्यादिनोत्कृष्टप्रकारेण स्व-
 गोष्ठ्या यज्ञोचितं सम्पस्या च गते सन्तं तदा तदानी-
 मेव अक्षिरादित्यर्थः ॥ मुदेति पाठः स्पष्टः । पाठान्तरं स्पष्टं
 क्रतुरङ्गम् एकांशो यस्य यद्वा क्रतवोऽङ्गेषु अवयवेषु यस्य
 यद्वा क्रतोरङ्गानि नामोच्चारणादिना साङ्गता यस्मात्तन्मध्यया-
 जयन् तदानीञ्च तद्योग्यतामाह—मिष्टः । उपरतः अकिलो
 विग्रहो युद्धं यस्य तथाभूतं यथा स्यात्तथा “विग्रहः समरे
 काये विस्तारप्रविभागयोः” इति विश्वः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

क्रत्वङ्गं यन्मूर्तिम् ॥ ३० ॥

भीमभीरवराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उमा भीमदुर्योधनौ दृष्ट्वा वक्ष्यमाणमब्रवीत् कथम्भूतौ संरब्धौ कुक्षौ विजयमाकाङ्क्षमाणौ विचित्राणि मण्डलानि गतिभेदाभ्यरन्तौ कुर्वन्तौ ॥ २५ ॥

• वक्तिमेवाह—युवामिति । हे राजन् दुर्योधन ! हे वृकोदर ! भीम ! एकं भीमं प्राणाधिकं बलाधिकं मन्ये उतैकमेकन्तु दुर्योधनं शिक्षयाधिकं मन्ये ॥ २६ ॥

तस्मादेतौ तुल्यवीर्ययोर्युधयोरन्यतरस्य विजयोन्यः पराजयो भविष्यतीति न लक्ष्यते अतो निष्फलो रणः सङ्ग्रामः विरमतु शाम्यतु ॥ २७ ॥

नेति । नृपात्मजौ भीमदुर्योधनौ इत्यमुक्तावपि तस्य रामस्य वाक्यं न जगृहतुः तत्र हतुत्वेन तौ विशिनष्टि—बद्धवैरी तत्रापि हेतुरन्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च स्मरन्तौ इति ॥ २८ ॥

दिष्टमिति रामः तत्स्ववाक्याग्रहणं दिष्टं तयोः प्राचीन-कर्मप्रयुक्तं मन्वानस्तूर्णी द्वारवर्ती पुरीं ययौ तत्र च स्थितेः सर्व-सम्पत्समृद्धैरुग्रसेनादिभिः सङ्गतो बभूव ॥ २९ ॥

तमिति । तं बलमद्रं निवृत्ताखिलविरोधं क्रत्वङ्गैः सह क्रतुभिरयाजयन् क्रत्वङ्गमिति पाठे यज्ञशरीरकं परमात्मानम् ॥ ३० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्राणाधिकं बलाधिकम् ॥ २६ ॥

अन्यः पराजयो वा विरमतु शान्तो भवतु ॥ २७ ॥

दुष्कृतानि जतुगृहदाहादीनि ॥ २८ ॥

तद्युद्धं दिष्टं देवकृतम् ॥ २९—३३ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

येन ज्ञानेन आत्मनि स्वस्य वक्तुः स्वरूपे आश्रये आत्मानं तमेव ॥ ३१—३४ ॥

• भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः स्वयमेव स्वगतं प्रकटीकृतवान् इत्याह—गदापाणी उभाविति । युद्धार्थं हस्तेन गदा उभयोरपि अतः साधनमाह—संरब्धमिति अनिवृत्त्यर्थं कामनामाह—विजयैषिणाविति तदर्थं यक्षमप्याह—मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविति नद्येवं प्रवृत्तौ कदाचित् स्वतो निवृत्तौ भवतः तस्मात् ज्ञानेनैव निवृत्तिरिति ज्ञानोपदेशार्थमागतः इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २५ ॥

उभयोद्गदौ प्रशंसामाह—युवां तुल्यबलाविति । युधयोर्मि-
• अतया सम्बोधनं हे राजन् ! हे वृकोदरेति राजभिति । सम्बोधनादेकोपि जीवितः राज्यमेव प्राप्स्यतीति निश्चितं ननु भीमश्च बलमद्रश्चेति वाक्यात् कथं भीमसमो दुर्योधनः इति चेत्तत्राह—एकं प्राणाधिकं मन्ये इति । एकं भीमं प्राणेन बलेन द्वितीयाधिकं मन्ये अपरं राजानं भीमापे-

[१६३]

क्षया शिक्षया मयैव कृतया अधिकं मन्ये ॥ २६ ॥

तद्येवं सति किं भविष्यतीत्याशङ्कयामाह—तस्मादेक-
तरस्येति बलांशः शिक्षांशन समो भविष्यतीति अत एक-
तरस्यापि युधयोर्मध्ये अर्थात्समवीर्यता जातेति जयः अन्यः
पराजयो वा न लक्ष्यते अतो निष्फलः अयं क्लेशरूपो रणः
विरमतु निष्फलत्वात् ॥ २७ ॥

एवमुक्तावपि न निवृत्तावित्याह—न तद्वाक्यं जगृहतु-
रिति । यतो बद्धवैरो यद्यप्यर्थवत् आन्तरमनिवर्त्तकं बाह्यो
निवर्त्तक इति ततो रामः तत्सेषामनिवर्त्तनं दिष्टं भाग्या-
धीनमिति मन्वानः यथाभाग्यं भविष्यतीति स्वयं यात्रा-
कुर्वन्नेव द्वारवर्ती ययौ बलमद्रे बहुकाले गृहागते नष्ट-
लब्धधना इव उग्रसेनादयः समागताः तं गृहे निन्युः ततो
यात्राया अनिवृत्तत्वात् पुनर्नैमिषे समागतः एतावता वर्षः
पूर्णः ॥ २८—२९ ॥

ततः ऋषयस्तं मुदा अयाजयन् सर्वैरेव क्रतुभिः अग्नि-
होत्रादिभिः क्रत्वङ्गमिति पित्रादिषु जीवत्सु कथं सर्वे यागाः
कृताः इति शङ्का व्युदस्ता यतोयं क्रत्वङ्गः क्रतवः अङ्गानि
अङ्गेषु वा यस्येति तमयाजयन् क्रत्वङ्गं वा भगवन्तं
तस्मिन् पक्षे याजने भगवानिति क्रतोरङ्गमिति यजमानं पुरु-
षस्य च कर्मार्थत्वात् इति न्यायात् अत आह निवृत्ता-
खिलविग्रहमिति निवृत्तः अखिलैः सह विग्रहः कलहो
यस्य ॥ ३० ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकं भीमं बलाधिकं मन्ये उतैकं दुर्योधनं गदाशिक्षया
अधिकम् ॥ २६ ॥

अन्यः पराजयः ॥ २७ ॥

अर्थवत् तद्वाक्यम् ॥ २८ ॥

दिष्टं भीकृष्णेनैवादिष्टं तत् प्रवर्त्तितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

क्रत्वङ्गं यज्ञमूर्तिम् ॥ ३० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे नृप ! तस्य रामस्य अर्थवत् वाक्यं न जगृहतुः ॥ २८ ॥
दिष्टं तयोः प्राचीनं कर्म मन्वानः द्वारवर्ती ययौ तस्या-
मुग्रसेनादिभिः समुपागतः सङ्गतः ॥ २९ ॥
क्रतुरङ्गं शरीरं यस्य तम् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

वहां भीमसेन और दुर्योधन दोनों के हाथ में गदा
और दोनों क्रोध में भरे हुए दोनोंको परस्पर में विजय
की इच्छा होरही है और गदा युद्ध के विचित्र मण्डलों
में दोनों विचरते हैं ऐसा देखकर बलदेवजी दोनों के
प्रति बोले ॥ २५ ॥

हे राजन् ! हे भीमसेन ! तुम दोनोंही वीर तुल्य बल

तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान् व्यतरद्विभुः ।
 येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वं विदुः ॥ ३१ ॥
 स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबन्धुसुहृदुतः ।
 रेजे स्वज्योत्स्नयैवेन्दुः सुवासाः सुष्ठूलङ्कृतः ॥ ३२ ॥
 ईदृग्विधान्यसङ्ख्यानि बलस्य बलशालिनः ।
 अनन्तस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य सन्ति हि ॥ ३३ ॥
 योऽनुस्मरेत रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ।
 सायं प्रातरनन्तस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
 बलदेवतीर्थयात्रानिरूपणं नाम
 एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

वारे हो तहां एक भीमसेनको तो दुर्योधन से बल में अधिक
 मैं मानता हूं और एक दुर्योधनको गदा युद्धकी शिक्षा करके
 अधिक मानता हूं ॥ २६ ॥

इसी कारण तुल्य पराक्रम वारे तुम दोनों के मध्य
 मैं एकका विजय अथवा एक का पराजय होना इस युद्ध
 में नहिं दीखता तासे यह निष्फल युद्ध वन्द होना
 चाहिये ॥ २७ ॥

हे नृप ! बलदेवजी के उस हित वचनको दोनोंनेहि
 नहिं ग्रहण किया क्योंकि दोनों वज्र चैर वारे रहे और
 परस्पर में दुर्वचन तथा दुष्ट कर्मनका स्मरण करते रहे इस
 वास्ते दोनोंने बलदेवजी के वचनको नहिं माना ॥ २८ ॥

अपने वचनको नमाने मैं उन के प्रारब्ध कर्मको हेतु
 मान कर बलदेवजी द्वारकाको चले गए वहां प्राप्ति धारे
 उग्रसेन आदि ज्ञातिन के साथ मिलते भए ॥ २९ ॥

सब कलह से निवृत्त और पुनः नैमिषारण्य में प्राप्त भए
 यह मूर्ख भीबलदेवजीको शौनकादिक ऋषिजन मोदके साथ
 यहाँ से यजन कराते भए ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

आत्मन्यभिष्टाने विश्वं सर्वानुस्यूतं येनैव विदुः पश्यन्ति
 तद्विशुद्धं विज्ञानं व्यतरददात् ॥ ३१—३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीकायाम्

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्भागवतोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विशुद्धं मायासम्बन्धरहितं विज्ञानमनुभवं विशद्भाष्यां
 ज्ञानस्य श्रीभगवद्विषयत्वेन वैशिष्ट्यं बोध्यते अत आत्मनि
 स्थस्मिन्नेव विश्वं तत्तस्तेन महात्मनो अभिन्नत्वात् तथा
 विश्वं विश्वव्यापकमपि आत्मानं भगवन्तमन्तर्यामितया च
 स्थितं येन साक्षादनुभवन्ति तद्यतरत् यतो भगवान् सर्वज्ञः
 परमदयालुर्वा विभुः सर्वं दातुं समर्थो भक्त्युपरिपूरको
 वा ॥ ३१ ॥

स्वपत्न्या श्रीरेवत्या सह ज्ञातयो यादवाः बन्धवः सम्ब-
 न्धिनः कौसलदेशाधिपादयः सुहृदो मित्राणि मैथिलादयः
 तैर्वृतः सुशोभने वाससी यस्य सः सुष्ठु अलङ्कृतश्च सन्
 रेजे अशोभत । तत्र इष्टान्तः क्षेत्रज्ञश्चैर्ज्ञात्यादिस्थानीयैः तद्यु-
 क्तया ज्योत्स्नया श्रीरेवतीस्थानीयया यथेन्द्रुरिति नञ् मन्तव्यम्
 एतावन्त्येव तस्य कर्माणीति अन्यान्यपि बहुनि सन्ती-
 त्याह ॥ ३२ ॥

ईदृगिति । एतत्सुल्यविधाप्रकारो येषां तानि असङ्ख्यानि
 अनन्तानि सन्ति कर्माणीति शेषः । तत्र हेतुर्बलस्येत्यादिः ।
 तत्र बलशालिन इति महाविक्रमवन्तीति भावः । किञ्च अन्-
 तस्य सर्वथाऽपरिच्छिन्नस्य इत्यसङ्ख्यानानीति । किञ्च अप्रमे-
 यस्य पुर्वितर्कमाहात्म्यस्येति अत्यन्ताद्भुतानीति किञ्च मायया
 रूपया युक्तस्य मर्त्यस्य अप्राकृततदाकारलीलस्येति परममधु-
 राणीति सर्वत्रैव हेतुः बलस्य सर्वथा सर्वाधिकबलवत् इति
 विशेषणानामेषां यथोत्तरं भैरव्यं हि निश्चितम् अत्र प्रमाणा-
 पेक्षा कापि न कार्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नञ् तत्कर्मणामीदृशमाहात्म्योऽर्थवादः शङ्क्यः साक्षात्मा-
 हाफलसिद्धेरित्याशयेनाह— य इति । सायं प्रातश्च चारुद्वयम्

। श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनु निरुन्तरतया वा स्मरेत् मनसा चिन्तयेदपि स विष्णोः
निजाशेषभगवतः प्राकट्येन विश्वज्यापकस्य किं वा स्नेह-
भरेण श्रीरामान्तःप्रविष्टस्य श्रीकृष्णस्य दयितो दयापात्रं
भवेत् कुतः रामस्य बहुधा तं तद्भक्तांश्च रमयतीति तथा
तस्य ननु श्रीकृष्णप्रियपाण्डवद्वेषिदुर्योधनानुग्रहणादिना
तद्विरुद्धमपि किञ्चिच्छ्रूयते तत्राह—अद्भुतमिति । दुर्योधनस्य
वधे हेतुर्बुद्धिमानवर्द्धनेन तद्दृष्ट्यां पाण्डवानां कीर्तिविस्तार-
णार्थमेवेति भावः । यतोऽनन्तस्य महागम्भीराशयस्येत्यर्थः ।
यद्वा, निजाशेषभगवत्प्रकटनेनानन्तस्य विष्णोः सार्धं प्रातश्च
सर्वं दयितो भवेत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ज्ञानप्रदानदक्षिणास्थानीयं येनेतिधारकत्वं विश्वगमिति
प्राप्यत्वम् ॥ ३१—३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेभ्य इति । भगवान् रामः तेभ्यः ऋषिभ्यः विशुद्धं विप-
र्ययसंशयादिरहितं विज्ञानं व्यतरद्वावुपदिदेशेत्यर्थः । किन्तु
ज्ञानं यद्वितरदित्य आह—येनैवेति । येन ज्ञानेन आत्मनि परमात्मन्या-
धारभूते विश्वमात्मानञ्च विश्वं विश्वं गच्छति व्याप्य तिष्ठतीति
तथाभूतं विदुः साक्षात्कुर्युः तथाविधं ज्ञानं व्यतरदित्यर्थः ।
[ज्ञानप्रदानं दक्षिणास्थानीयम् इति बोध्यम्] ॥ ३१ ॥

• स्वपत्येति । रेवत्याख्यया स्वपत्या सहावभृथस्नातः कृता-
वभृथज्ञानइत्यर्थः । स्वज्योत्स्नया चन्द्रश्च रेजे ज्योत्स्नास्थानीया
स्वपत्नी चन्द्रस्थानीयस्तु रामः अनपायित्वाच्छुभ्रवर्णत्वाच्च ॥ ३२ ॥

रामस्य चेष्टितानी साकल्येन वक्तुं न शक्यानीत्यागेप्रयत्नाह—
ईदृग्विधानीति । अनन्तस्य अनन्तावताररूपस्याप्रमेयस्यासंख्यात-
कल्याणगुणगणस्य मायामर्त्यस्य सङ्कल्पगृहीतमनुप्यजन्मनः ॥ ३३ ॥

• उपविर्णितबलभद्रचेष्टितभ्रमणादिफलमाह—यइति । अद्भु-
तानि कर्माणि यस्य तस्यानन्तस्य तद्वताररूपस्य बलदेवस्य
कर्माणि यः पुमान् शृण्वन् सति धत्तरे गुणन् कथयन् सीत
श्रीतरि कीर्तयन्नुभयोरभावे स विष्णोर्दयितो निरतिशयप्रियो
भवेत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो दक्षिणात्वेन तेभ्यो ज्ञानं दत्तवानित्याह—तेभ्यो
विशुद्धविज्ञानमिति । दक्षिणाज्ञानसन्देश इति वाक्यात् “आत्म-
लाभाच्च परं विद्यते” इति श्रुतेश्च आत्मदक्षिणां वै सन्नमिति
च आत्मानमेव दक्षिणां नत्वा स्वर्गं लोकं यातीति च
ज्ञानदक्षिणेव दक्षिणा विशुद्धं ज्ञानमनुभवरूपं निरुपाधिकं
ननु कर्मासक्तानां तेषां कथमकस्मात् ज्ञानमभूत् तत्राह—
भगवान् व्यतरद्विभुरिति । भगवत्वात् तादृशज्ञानवत्त्वं वितरण-
ञ्च वितरणेन हि दानपात्रापेक्षा विभुत्वात् सर्वसामर्थ्यं
तस्मिन् ज्ञाने प्राप्ते तेषां का अवस्था जातेत्याकांक्षायामाह—
येनैवात्मन्यदो विश्वमिति । परोक्षविश्वमात्मन्यपश्यन् विश्व-
स्मिन्नात्मानं तदाह—आत्मानं विश्वगमिति ॥ ३१ ॥

ततो दक्षिणादानानन्तरं यज्ञसमाप्तिञ्च कृतवन्त इत्याह
स्वपत्येति । रेवती रामस्य पत्नी तथा सह अवभृथे स्नात
एव ज्ञात्यादिभिर्वृतः पश्चाद्वा शोभार्थं निरूप्यते शोभायां
पत्नीञ्च हेतुभूता जानेत्याह—रेजे स्वज्योत्स्नयैवेन्दुरिति ।
अन्यथा दिवसे धूसरश्चन्द्रो न शोभते तस्यावभृथातुस्ती-
र्णस्य परमशोभां प्राप्तस्य पश्चालौकिका वत्साभरणानि प्रति-
पत्यर्थं निरूप्यन्ते सुवासाः सुष्ठुलकृत इति ॥ ३२ ॥

उपसंहरति—ईदृग्विधानीति । यथा तीर्थयात्रात्मकमिदम् एकं
चरित्रम् एवंविधान्यसङ्ख्यातानि तस्य चरित्राणि यतोऽयं
बलशाली बलकार्यं बह्वेव करिष्यतीति न तच्चरित्रं पर-
जयात्मकं यतोऽयमनन्तः तर्हि कथं नोच्यत इति चेन्नब्राह्म-
मायामर्त्यस्येति । स्तुतिपरत्वं वारयति सन्तीति शुकश्चाय-
मर्थः अवतारोहि किञ्चित् कार्यार्थः केषाञ्चिदर्थं साधयेत्
अन्येषामन्यदन्येषामन्य इति अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः तस्मा-
द्ब्रह्मविस्तरमिष्या परं न लिख्यन्ते किन्तु सन्ति बुद्धिरेकत्र
स्थिरीभूता दृढा भवतीति ॥ ३३ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

बलभद्रचरित्रस्य भवणादेः भगवद्भजनोपयोगित्वमाह—
शृण्वन् गृणन्ति । भोतारि सति गृणन्तित्यादिव्याख्येयं गृण-
न्तिशुष्यन् स्वयमेव ननु भगवद्भक्तः किमिति भोष्यति
भावान्तरापन्नस्य तत्राह अद्भुतकर्मण इति अद्भुतत्वाच्छृण्वणं दुर्यो-
धनाद्य एवं मन्यन्ते यथा पाण्डवानां पक्षे कृष्णः एव-
मस्मत्पक्षे बलभद्र इति ततो घयं तुल्या जेष्याम इति इयं
बुद्धिर्भूभारहरणार्थं बलभद्रेणैव सम्पाद्यते यथार्थं वदन् तथैव
साहाय्यं च कुर्वन् तथापि मारयत्येव कृष्णरामयोरैकभावा-
दिति अद्भुतकर्मत्वं स्ततन्व्रतया भवणादौ तत्रैव भक्ति-
र्भविष्यतीति कर्माङ्गत्वार्थमाह—सायम्प्रातरिति । अनन्तस्य शेषस्य
विष्णोः पुरुषोत्तमस्य भवणादिकर्त्ता भगवतः प्रियो
भवेत् अयमस्मत्सेवक इति प्रगौत्रवत्प्रियः एवमुपसंहृत्य फल-
कथनात् तच्चरित्रं समापितमिति सूचितं कीर्त्तिस्तस्य सर्व-
प्रकारेण स्थिरीकृता निरूपिता ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्भक्तमहात्मजश्रीवल्लभ
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
त्रिंशोऽध्यायविवरणम् ॥ ३०॥७९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

येनैव ज्ञानेन आत्मनि परमात्मन्यधिष्ठाने अदो विश्वम्
आत्मनं परमात्मानं च विश्वं विश्वाधिष्ठितं विदुः ॥ ३१-३२ ॥

मायया स्वरूपेण मर्त्यस्य स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या माया-
स्यया युत इति भुतेः ॥ ३३ ॥

विष्णोस्तदनुजस्य कृष्णस्य ॥ ३४ ॥

इति साराधर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकोनाशीतितमो दशमोऽजनि सङ्गतः ॥ ७९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेभ्यः ऋषिभ्यः विशुद्धं संशयाविरोधरहितं व्यतरद्देश

येन विज्ञानेन आत्मनि परमात्मनि अदः कार्यभूतं विश्वम्
आत्मानं परमात्मानं च कारणभूतं विश्वं विश्वाधिष्ठितं विदुः
पश्यन्ति ॥ ३१-३२ ॥

ईदृग्विधानि कर्माणि सन्ति श्रीबलदेवचरित्रकथनान्ते तत्कृपा
अपि भवत्विति प्रार्थयते अमर्त्यस्य मर्त्यमिच्छस्य मायाकृपा,
मयि भवत्विति शेषः ॥ ३३ ॥

श्रीबलदेवचरित्रस्मरणादिफलं दर्शयति—यदिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकोनाशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७९ ॥

भाषाटीका ।

सर्वसक्तिमान् बलदेव भगवान् उन ऋषीनके अर्थ विशुद्ध
विज्ञान देते मय जिस विज्ञान करके इस विश्वको
परमात्मा के आधार जानते हैं, और विश्व के व्यापक
परमात्मा को जानलेते हैं ॥ ३१ ॥

अपनी रेवती पत्नी के साथ ज्ञाति बन्धु सुहृद जनो
से युक्त होकर बलदेवजी ने यज्ञांत ज्ञान किया, सुन्दर
आभूषणों से अलंकृत तथा सुन्दर वस्त्र धारण किये बल-
देवजी इस प्रकार से शोभा को प्राप्त मय कि जैसे
अपनी चांदनी के साथ चन्द्रमा शोभित होता है ॥ ३२ ॥

बल करके शोभायमान अन्तरहित जीव माया से विल-
क्षण सङ्कल्प से मनुष्य शरीरधारी बलदेवजी के इस प्रकार
के अगणित चरित्र हैं ॥ ३३ ॥

अन्तरहित अद्भुत कर्म धारे बलरामजी के चरित्रन को
पुरुष सायंकाल प्रातः काल में सदा स्मरण करता है वह
श्रीविष्णु भगवान् के अत्यन्तप्रिय होगा ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें उनासीके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ७९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

भगवन् यानि चान्यानि मुकुन्दस्य महात्मनः ।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्रभो ॥ १ ॥
कोऽनु श्रुत्वा सकृद्ब्रह्मश्रुतमश्लोकसत्कथाः ।
विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममार्गणैः ॥ २ ॥
सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीते करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च ।
स्मरेद्दसन्तं स्थिरजङ्गमेषु गृणीति तत्पुण्यकथाः स कर्णः ॥ ३ ॥
शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेतदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः ।
अङ्गानि विष्णोरथ तज्जनानां पादोदकं यानि भजन्ति नित्यम् ॥ ४ ॥

सुत उवाच ।

विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान् बादरायणिः ।
वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
श्रीशुक उवाच ।

कृष्णस्यासीत् सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथाशीतितमे कृष्णः श्रीवामानं गृहागतम् ।

सम्पूज्यापृच्छदर्थेषु गुरुवासकथाम्मुदा ॥

सुरारिमारको हारिः पुरा चकार शं सताम् ।

अतः परं विनैवतमिजोषकारमाचरत् ॥

आचरितानि श्रुत्वा पुनर्मुकुन्दवीर्याणि पृच्छति—हे भगवन् !
श्रोतुमिच्छामहे इत्यन्वयः ॥ १ ॥

उत्तमश्लोकस्य श्रीकृष्णस्य सत्यो मनाहराः विषयवैतुष्य-
जनिकाः कथाः विशेषज्ञः सारवित् विषण्णो विषादं प्राप्तः ॥ २ ॥

कथाभ्रवणं श्रुत्वा दृष्टान्ततयाऽन्यार्थानाह—सा वागिति ।
तावेव करौ यौ तत्कर्मकर्तारौ तदेव मनो यत्स्थिरजङ्गमेषु
वसन्तं स्मरेत् यस्तस्य पुण्याः कथाः शृणीति स एव
कर्णः ॥ ३ ॥

उभयलिङ्गमिति मत्वा आनमेतदेव शिरः तदेव तस्य
लिङ्गं स्थिरं जङ्गमञ्च तस्यैव लिङ्गमित्येव यत्पश्यति तदेव

[१६४]

चक्षुः तान्येवाङ्गानि यानि पादोदकं भजन्तीति ॥ ४—६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवोपनिषी ।

कथासमाप्तिमिवालयस्य स्रोतकण्ठः पृच्छन्ति वस्तुतस्तु विष्णोः
स द्युतिः भवेदित्यनेनोक्तं तद्वा ततस्मज्जनितकथारुचिं वशोप-
श्रुत्वा प्राप्य ताभ्यां पृच्छति—भगवन् हे सर्वज्ञ ! मुकुन्दस्य
सर्वदुःखविमोचकस्य महात्मनः सर्वोत्तमस्वभावस्य यान्यन्यानि
वीर्याणि प्रभावमयचरितानि च श्रोतुमिच्छामो वयं प्रार्थ-
नायां लोहं अन्येषामपि वीर्याणां सम्भावने हेतुः अनन्त-
वीर्यस्येति । एवं कथने योग्यता तथा तद्वीर्याणामेव तादृश-
त्वात् अस्माकं तन्मात्रभ्रवणौचित्यं तथा तेषामानन्त्यञ्चेति
सर्वान्येव तानि कथयेति भावः । ननु द्विप्राण्येव दिनानि
तव जीविनमिति कथमेतावत्याशा सम्पद्येत तत्राह—प्रभोरिति
आयुष्यपि यथेष्टं दातुं शक्तस्येत्यर्थः अन्यतृप्तिविलसित-
मेवेदम् ॥ १ ॥

भीमजीवगास्वोमिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, गुणमभिर्बहुनि तानि भूतान्येव किमुस्तद्विच्छया तत्राह—कोम्विति । असकृदपि भुत्वा कोनु पुमान् विरमेव अपितु न कोपि तत्र हेतुः उत्तमाः उन्नते तमसो अज्ञानदुःखे यस्मात् तादृशः उत्तमः सर्वोत्कृष्टो वा श्लोको यस्य तस्य भगवतः सतीः श्रीकृष्णावतारसम्बन्धित्वेन तदीयकथास्यपि श्रेष्ठाः कथाः ननु बहवो विरमन्तोपि दृश्यन्ते तत्राह विशेषः इति विशेषी महात्म्यमाधुर्यरूपे वैशिष्ट्ये जानात्यनुभवति यः सः इति अहो आस्तान्तदनुभवे जाते विरामः नित्यानुभूयमानदुःखध्वंसार्थमपि विरन्तुं न युज्यत इत्याह विषण्ण इति कामस्य विषयभोगस्य मार्गणैरन्वेषणैः श्लेष्णेन बाणैर्विषण्ण इति ॥ २ ॥

अन्यथा कर्णस्य वैयर्थ्यमेवेति दर्शयितुं तत्सहयोगेन अन्यभ्यापीन्द्रियाणि तथा दृष्टास्तथति—सेति । गुणानिति बहुत्वं प्रीतौ जातायां नानागुणानुसन्धानात् करणतया वाचःप्रवृत्तेः कर्त्रधीनत्वं निर्दिश्य पुनरपरितोषेण सर्वेन्द्रियाणां तत्र स्वतः प्रवृत्तिरेव समीचीनेति ज्ञापयन् करादीनि कर्तृत्वेनैव निर्दिशति, तत्कर्मकरावित्यादिना, कर्म पूजापरिचर्यादि स्थिरेत्यादि सदा सर्वत्रैव स्मरणापेक्षया तस्य पुण्याः पुण्यकरीर्मनोहा वा कथाः कर्णः भवणोद्दिष्टम् अस्य ज्ञानेन्द्रियत्वाज्ज्ञानस्य चैकेनापि सिद्धिः करादिवन्न द्वित्वाद्यपेक्षत्वमित्येकत्वं निर्दिष्टम् एवं चक्षुरपि वक्ष्यते ॥ ३ ॥

उभयलिङ्गं विष्णोस्तज्जनानाञ्चेति व्यक्तीभावित्वात् भीमदर्शादिरूपं तद्भक्तरूपं च आ सम्यक् भूमिस्पर्शादिना नमेत् एवमश्वेन विचित्ररूपदर्शनशीलस्य चक्षुरोऽन्यत्र प्रवृत्तिं निरस्यति तद्धि तदेव अनेनैव पूर्वप्राप्युत्तरप्रापि निर्वारो ज्ञेयः अथानन्तरं तस्य विष्णोर्जनानामपि भजन्ति भ्रष्टया धारयन्ति नित्यस्य सर्वान्ते प्रयुक्तत्वात्पूर्वैरपि सर्वैः सहान्वयः अङ्गानि नाभेरङ्गानि ज्ञेयानि अश्वस्तद्वारणनिषेधात् यथाकथंचित्तन्नामाधारणाविमर्वागादीनां सार्थकत्वेऽपि तथा तथा तत्सिद्धयुक्तिः तत्तत्सम्यक्कृतयैव साफल्यसम्यक्तासिद्धिः करादीनां दृष्टान्तत्वेऽप्ययं भावः एवमेव वागादीनि सार्थकानि भवन्ति मम तु न च दभावेन सर्वाणि तानि व्यर्थान्येव केवलं त्वत्प्रसादाच्छ्रवणान्द्रियमेव सार्थकं भवत्विति ॥ ४ ॥

विष्णुरातेनेति । स्वस्मिन्सादृशतदनुग्रहभावनोद्दीप्तप्रेम्णेत्यर्थः । अत एव सम्यक् सोत्कण्ठं पृष्टः सच स्वतो भगवान् भगवत्प्रीलातस्वहृत्वेन सर्वज्ञशिरोमणिः किञ्च वादरायणस्य सर्ववेदान्तसारस्य पुत्रः तेन पुनः सम्प्रश्नेन तु श्रीवसुदेवनन्दने समप्रश्नव्याप्तिसमप्रकारव्यादिगुणनिवासे नितरां मग्नद्वयः सन्नयवीत् तस्य परमरूपमयं कथास्त्रेव विशेषं स्मृत्वा कथयामासेत्यर्थः ॥ ५ ॥

कृष्णस्येति युगमकम् सर्वचित्ताकर्षकसद्गुणनिधेः कश्चिदेकः भीदामनामा “भीदामरङ्गभक्तार्थं भूयानीतेन्द्रवैभवः” इति बृहत्सहस्रनामपाठात् ब्राह्मणत्वेऽपि विशेषमाह—ब्रह्मविस्तमः वेदार्थविदां भेष्टः इत्यर्थः । श्रीभगवद्भक्त्येकनिष्ठत्वात् अत एव इन्द्रियार्थेषु विषयेषु विरक्तः कुतः प्रकर्षेण शान्तः कामादिबोभरहित आत्मा चित्तं यस्य सः तच्च कुतः जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-३ ॥

उभयलिङ्गं चरमचरं च शरीरं रामायवताररूपम् अर्च्यारूपं चेति केचित् ॥ ४-१५ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवतो भक्तानुग्रहं ब्रह्मण्यत्वाद्यात्मकं कुचेष्टुत्तान्तं प्रस्तोभ्यंलावचद्विषयकं राहः प्रश्नमाह सूतः—भगवन्नि । हे भगवन् शुक ! अनन्तस्यापरिच्छिन्नस्वरूपसमावस्य महात्मनो भक्तानुकम्पिनो मुकुन्दस्य यानि वीर्याणि प्रभावसूचकानि कर्माणि तानि भोतुम् इच्छामहे प्रभो ! वक्तुं समर्थेति-भावः ॥ १ ॥

बहुधा भुतवतोपि कुतस्तव न विरक्तिरुद्देसीत्यत आह—कोम्विति । हे ब्रह्मन् ! उत्तमश्लोकस्य सत्कथाः असकृदपि भुत्वा काममार्गणैर्विषयान्वेषणैरविषण्णो विषादमप्राप्तः विशेषको रसज्ञश्चेत् कोवा पुमान् विरमेत भगवः कथाभवणादिति शेषः । सारज्ञश्चेन्न कोपि विरमेतेत्यर्थः । यद्वा काममार्गणैर्विषण्णः निर्वेदं प्राप्तिः ॥ २ ॥

भगवद्गुणवर्णनादिषूपयुक्तानामेव वागादीन्द्रियाणां साफल्यमन्यथा वैयर्थ्यमेवेत्याह—सेति ब्रह्म्याम् । या अनन्तस्य गुणान् गुणीते वर्णयति सैव वाक् सफलेत्यर्थः । विषयं “जिह्वा उत्ती दातुंरकीव” इत्यादि द्वितीयस्कन्धोक्तार्थोऽनुसन्धेयः तस्य भगवतः कर्मोपाधनात्मकं कुरुत इति तथा तावेव करौ हस्तौ स्थावरेषु चरेषु चान्तरात्मतया वसन्तं भगवत्तं यत् स्मरेत् तदेव मनः यस्तस्य पुण्याः कथाः शृणोति स एव कर्णः भोजनम् ॥ ३ ॥

उभयं चराचरात्मकं लिङ्गं शरीरं यस्य तं विभवावताररूपमर्चावताररूपञ्चेति वा यद्दानमेत्प्रणमेत्तदेव शिरः यत् पश्यति तदेव चक्षुः विष्णोस्तज्जनानां तद्भक्तानां वा (उदकं) पादोदकं नित्यं यानि भजन्ति सेवन्ते तान्येवाङ्गानि गात्राणि ॥ ४ ॥

इत्थमापृष्टः प्राह मुनिरित्याह सूतः—विष्णुरातेनेति । विष्णुरातेन परीक्षिता निगममासक्तं मानसं हृदयं यस्य सः ॥ ५ ॥

उक्तिमेवाह—कृष्णस्येत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्तिः । ब्रह्मविस्तमः ब्रह्मविदां भेष्टः इन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु विरक्तः तत्र हेतुः प्रशान्तः आत्मा मनो यस्य जितानीन्द्रियाणि बाह्यानि यन् सः ॥ ६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीशुक उवाच ।

(मूलम्) भगवानपि गोविन्दः साधयित्वा स्ववाङ्मनसं सुयोधने महाबाहौ निहते गदया रणे ॥ क ॥

विसृज्यायोधनं शून्यं प्रयातुमुपश्रुत्तम् ।

कृपञ्च कृतवर्मा च द्रौणिञ्च रथिनां वरः ॥ क ॥

भीमज्जीवजयजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

अवशिष्टा महात्मानः सुयोधनबले त्रयः ।
पञ्च पाण्डुसुता वीराः सात्यकिश्च महाबलिः ॥ ग ॥
वेद्यापुत्रो युयुत्सुश्च शिष्टः कृष्णपुरोगमाः ।
तान् पुरस्कृत्य गोविन्दो मुनिवृक्षसमन्वितः ॥ घ ॥
जगाम हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं प्रसादितुम् ।
गान्धारी धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महामतिम् ॥ ङ ॥
प्रसाद्य पाण्डवान् खेले राज्ये संस्थाप्य यज्ञतः ।
स्तुयमानो मुनिगणैः सूतमागधवन्दिभिः ॥ च ॥
अनुयातः पाण्डुपुत्रैः प्रेमबाष्पाविलेभणैः ।
ताननुवाप्य सोरकण्ठाग्रयेनादित्यवर्चसा ॥ छ ॥
शङ्खदुम्बुभिनिर्घोषैर्वैद्यमङ्गलानिःखनैः ।
पुण्याहमन्त्रघोषैश्च द्वारकां प्रययौ हरिः ॥ ज ॥
विचित्रतोरण रम्यां चक्रत्कदलिकाकुलाम् ।
अलङ्कृतां पौरजनेः सिकसम्पृष्टभूतलाम् ॥ झ ॥
उपस्थितः पौरजनेः पाण्डिकाकुरधारिभिः ।
योषिर्निर्वाहमुक्याभिर्भूषिताभश्च भूषणैः ॥ अ ॥
बहन्निर्वाहमुकुरकलयस्त्रकूफलाक्षतान् ।
उपस्थितो ब्राह्मणैश्च पुत्रैः पौत्रैः सहानुजैः ॥ इ ॥
प्रविशेश पुरीं दिव्यां दिवसे पूजितो हरिः ।
स प्रविश्य सभां दिव्यां सुधर्मा लोकविभुताम् ॥ ठ ॥
आहुकं वसुदेवश्च रामश्चैवाभ्यवाक्यत् ।
प्रणम्य मातरो विश्वाः काञ्चने परमासने ॥ ड ॥
उपविश्य यथाजोषं पूजितो यदुपुङ्गवैः ।
रराज रजनीनाथो यथा ग्रहगणैर्दिवि ॥ ढ ॥
हतावशिष्टैर्भूपालैस्तत्पुत्रैश्च महाबलैः ।
अभिषिक्तैर्यथास्थानं संव्यमानो दिवानिशम् ॥ ण ॥
अवतीर्णमहाभारां विश्वां विश्वम्भरो हरिः ।
धर्मराजं पुरस्कृत्य धर्मेणैवान्वशासत ॥ त ॥

अनेनाध्यायद्वयेन कृष्णब्राह्मणकृपातिशयकथनेन हरिभक्तस्य केवलं न पारत्रिकमेव फलम् अपितु ऐहिकमप्यतिविस्मयकरं स्यादिति दृष्टं माहात्म्यं वक्ति तत्र प्रथमतः भारतयुद्धं समाप्य कृष्णस्य हास्तिनपुरप्रयाणप्रकारं प्रख्यापयति—भगवानपीति ॥क॥

शून्यं शवादिनापि रहितं प्रयातुं गन्तुम् अष्टादशाक्षौहिणीभ्यः शिष्टानाह—कृपयति ॥ छ—ङ ॥

भगवत्सेवामन्तरेण राज्यानिच्छन्निवृत्ततां यत्नत इति युक्त्वा प्रतिपाद्यते ॥ च ॥ छ ॥

वेदे, ये मङ्गलनिःखनाः मङ्गलवचनानि तैः ॥ ज ॥ झ ॥

उपस्थितोऽभिगतः अङ्कुरपूरितपालिकापात्रविशेषः ॥ अ ॥ ठ ॥

मातरो मानूः ॥ ड ॥

यथाजोषं यथासुखम् ॥ ढ ॥ त ॥

॥ १-५ ॥

राजा एतदेव इन्द्रियकृत्यमिति वक्ति—सा वागिति । या अनन्तरं गुणान् गृणीते सैव वाक् यौ तत्कर्मकरौ द्वावेव करो अनेन करोतीति कर इति कर्तर्यचप्रत्ययः सफल इति सूचितं यत्स्विरजङ्गमेषु वसन्तं हरिं स्मरेत्तदेव मनः “मन जाने” इति धातोः स्मरणलक्षणं ज्ञानं यस्तस्य हरेः कथाः

शृणोति स कर्णः “कृष्ण आकर्षणे” इति धातुः ॥ ३ ॥

चराचरभेदेनोभयविज्ञम् उभयप्रतिमामानमेव तदेव शिरः भयत इति शिरः “भिष् संधायाम्” इति धातोर्भयमलक्षण-संवायां शिरः इति निपात्यते यदुभयलिङ्गं पश्यति तदेव चक्षुः “चक्षुर्दर्शने” इति धातुः तस्य हरेर्जनानां यानि विष्णोः पादोदकं मित्यं भजन्ति पानक्षानलक्षणां सेवां कुर्वन्ति अथ मङ्गलानि तानि एवाङ्गानि नान्यानि ॥ ४-६ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

असकृदिति यो विशेषणः यो वा काममार्गणैर्विषयणः सोऽपि सोऽपि ॥ २ ॥

स्विरजङ्गमेष्विति । सदा सर्वत्रैव स्मरणापेक्षया ॥ ३ ॥

उभयलिङ्गं भीमदर्चादिकं तद्भक्तादिकपञ्च । तदन्यसर्वं विस्मरणांशे दृष्टान्तः ॥ ४-६ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-२ ॥

सा वागित्यादि । स्विरजङ्गमेषु वसन्तं स्विराः संसारवास-नयाऽनुतरलो ये जङ्गमाः प्राणिनो महान्तस्तेषु वसन्तं तेषां हृदये सन्तम् ॥ ३ ॥

उभयलिङ्गं भगवन्मूर्तिवैष्णवं च विष्णोः पादोदकं तज्जनानां च ॥ ४-६ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुशोधिनी ।

सम्पत्तिर्भगवन्मित्रे द्वाभ्यामत्र निरूप्यते ।

लोकावगतहेतूनामभावात् केवलं हरेः ॥

एकत्रिंशे तथाध्याये कृष्णमित्रस्य सर्वथा ।

सम्पत्त्यभावो वाक्याच्च स्थाप्यते सविशेषतः ॥

अङ्गवेन बलस्यात्र भूत्वा लीलां विचक्षणः ।

निर्विण्णो भगवल्लीलां विशेषेणात्र पृच्छति ॥

पूर्वाध्याये बलभद्रलीलां धृत्वा भगवल्लीलायां जातस्फुटः पृच्छति—भगवन् यानि चान्यानीनि चतुर्भिः । भगवन्निति सम्बोधने भगवच्चरित्रं भ्रष्टां ज्ञानञ्च सूचयति यानि प्रसिद्धानि चरित्राणि चकारादप्रसिद्धानि च अन्यानि ग्रन्थान्तरेपूक्तानि तत्सम्बन्धि चकारादनुक्तानि च नचैव चरित्रबाहुल्यं नास्तीति च शङ्कनीयं यतो मुकुन्दस्य चरित्रबाहुल्याभावे सर्वेषां मुक्तिर्न सिद्धा भवेत् देशकालव्यवहितानां सर्वेषामेव चरित्रभ्रवणादिनैव मोक्षे सिद्धे मम त्वेतावती भ्रष्टा तानि सर्वाण्येव चरित्राणि श्रोतव्यानीति न केवलं मोक्षार्थित्वेनैव किन्तु महत्त्वार्थिन आत्मार्थिनश्च तत्रापि वीर्याणि पराक्रमरूपाणि तत्रापि बाहुल्यमाह अनन्तवीर्य-स्येति श्रोतुमिच्छामह इति भ्रवणेच्छा सर्वेषां निरूपिता प्रभो इति एतावता भ्रवणेच्छापूर्तिर्न संभव्येव, कर्तुं शक्या नान्येन इति ॥ १ ॥

भीमङ्गभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, भुतान्येव बहुचरित्राणि पुनः कथमाकाङ्क्षेति चेत्
ब्राह्म—कोनु भुत्वेति । असकृत् वारुधारमपि भुत्वा भवणा-
द्विरमेत् ब्रह्मक्षित्यदिमन्त्रे सर्वज्ञत्वात् सम्मतिरुक्ता तत्रा-
प्युत्तमश्लोकस्य सत्कथाः उत्तमैः श्लोक्यन्त इत्यतियोग्यानां
कथाश्च सद्रूपाः स्वतोपि पुरुषार्थपर्यवसायिन्यः एवं सर्व-
प्रकारेण उत्तमाभ्यः कोवा विरमेत् ननु सत्कथाः बह्व्य एव
सन्ति बहूनां भगवतश्च ततश्च भुतानामेवानुवृत्तिः कस्यवा
किमपूर्वभवणेनेत्याशङ्क्यामाह—विशेषश्च इति । यदैकं चरित्रं
भुतं तदा यावान् रसः तदपेक्षया द्वितीयचरित्रभवणे शत-
गुणः ततस्त्वृतीयेपि ततः शतगुणाधिक्यम् एवमुत्तरोत्तरं
भ्रातृणां रसाधिक्यमनुभवसिद्धम् अतो विशेषश्चः कोवा विर-
मेत् पूर्वचरित्रेणान्तःकरणभालिभ्ये निवृत्ते उत्तरोत्तर-
मधिकचरित्रस्वरूपज्ञानात् विशेषज्ञता युक्तैव तत्र कदाचित्
संसारे व्यापृतः अन्यधर्मैर्बाह्यगृहीतः विरमेतापि यस्तु पुन-
र्विरक्तः स कथं तत्र गृहीयात् वैराग्ये उपपत्तिमाह—विषण्णः
काममार्गैरिति । कामाः नानाविधाः मार्गणत्वाद्भन्तःस्थिताः
भित्वा बहिर्निर्गच्छन्ति बहिः स्थिताभ्यान्तः प्रविशन्तीति तत
उपायो जातः यतोऽयं काममयः पुरुषः अतः सर्वतो भिन्नः
सर्वानन्दहेतोश्चरित्रात् कथं विरमेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं जीवस्य स्वतः भगवच्चरित्राद्विरतिमुक्त्वा विरक्तौ न
केवलम् आत्मन एव कामैः नाशः किन्तु सर्वेन्द्रियाणामपि वैफल्यं-
मिति बद्ध्वा इन्द्रियवत्त्वं भगवच्चरित्रादेवेत्याह—सा वागिति
द्विष्याम । वाग्देवतारूपा अनेनान्येषां दैत्यरूपा वागिति तेषा-
मिन्द्रियाणां वागादिपदप्रयोगो भाक्तः आभासा वा वागादयः
अन्धथा भगवतः सकाशात् उत्पन्नाः वागादयः कथमन्यपरा
भवेयुः अथ बाह्व प्राजापत्या इत्यत्र देवपक्षेतेह वाचभूचु-
रित्यादिना वाक्शब्दव्यवहार उक्तः आसुराणान्तु सर्वेन्द्रियाणा-
मासुरत्वमेव न वागादित्वम् अथवा इन्द्रियाणां द्वेधा
उत्पत्तिः भुतो निरूपिता “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि-
च” इति. “पराञ्चि खानि व्यतरस्वयम्भूः” इत्यादि च पुराणादिष्व-
हङ्कारादपि तेषामुत्पत्तिः यत्र ये भगवद्योग्याः तेषां भगवदीयैव
सामग्री तत्रैव वागादिव्यवहारः ब्रह्मानिमित्तेऽहङ्कारनिमित्ते वा
इन्द्रियगोणायं व्यवहारः राजसतामसव्यवहारात् अतः सात्त्विका
निर्गुणावा भगवदीया भवन्तीति भगवत्कृतेन्द्रियसम्बन्ध एव
तेषां तत्र परीक्षार्थमिदमारभ्यते सा वागिति अभिप्रेता
वाक् सैव यया तस्य गुणान् गृणीते गृणन् नोच्चारणमात्रं
किन्तु नितरां “गृणिगरणे” इत्यनुशासनात् भगवतः कथा-
मात्रं कदाचिदन्योपि वदेत् उत्कर्षार्थायकालान्तु तेन प्रका-
रेण नितरां भक्तिपूर्वकमुच्चारणं भगवत्कृतवाच एवेति न
काव्यव्याप्त्यतिव्याप्ती इदमेव चाभिज्ञापिकम् एवमप्रपि ज्ञातव्यं
करो च तत्कर्मकरो कर्म लौकिकं परिचर्यात्मकं भगवत्त्वेन
ज्ञात्वा यत्कृतौ तदपि भवति तच्छब्देन पुरुषोत्तमो वा
यत्कृतु पुरुषस्य कर्मेति न तत्रातिव्याप्तिः चकाराद्विहि-
मुखानामपि सेवकसेवकानां करो सङ्गृहीतो गुणानुवर्णनं
तु न तेषामन्तरं शक्यं बाह्यन्तु प्रसंगाद्भवेदपि मनश्च तत्र
लुकारः पूर्वकर्मसङ्ग्रहार्थः ननु सेवकानां शिरज्जमेपु

वसन्तं भगवन्तं स्मरेदिति । अनेन द्वितीयस्कन्धे भूस्मधारणायां
युक्तं धारणया स्मरतीति तत्र विशेषो निरूप्यते—शिर-
ज्जमेपु वसन्तमिति । तत्र खदेहान्तर्द्वयावकाश इति अन्य-
दपि रूपद्वयं सामान्यात् सङ्गृह्यते आभिदैविकमन्तर्यामिरूपं
च तत्राप्युत्तमत्वादिभेदः कल्पनीयः उत्तमास्तु पूर्वोक्ताः
सर्वत्र भगवद्दर्शनन्तु भगवत एव तथानुगृहीतस्य वा भवति
तादृशस्य स्मृतिर्निवर्तत एव सर्वत्रानुभव एव, कणयास्तु
विशेषमाह—शृणोतीति । तत्पुण्यस्य जीवतकरणस्य कथाः पुण्य-
जनकास्तु प्रकरणविरोधाच्च प्राज्ञाः कर्ण इत्येकवचनं वामा-
भिप्राये उत्तरो देवदृष्टमृत इति वाक्यम् अथवा यः कर्णो
भक्तिजनिकां कथां शृणोति स सर्वसम्मत इति तं परि-
त्यज्य योपि पुण्यकथाः शृणोति स कर्णः स एव कर्णः
पूर्वोक्तो वा ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणां निरूप्य अङ्गानि निरूपयन् उत्तमाङ्गं निरूप-
यति—शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेदिति । उभयं स्वावरज्ज-
मात्मकं लिङ्गं यस्येति अन्यन्तु भारात्मकत्वेन पूर्वमेव निरू-
पितं तु शब्दः तद्वशाच्चर्तयति एतद्येन सम्भवति तदप्येन्द्रिय-
कार्यं तथापि फलवशायामुपयुज्यत इति तदाह तदेव यत्-
पश्यतीति । सर्वमेव जगत् तद्विज्ञप्त्वेनैव यदा पश्यति तदेव
चक्षुः भवति अत्रायं साधककर्मोपि निरूपितः मार्गान्तरानु-
सारेणैव गुणानुकीर्तनपर्यन्तमधिकारं सिद्धे पञ्चाक्षरीर्तनं भग-
वदीयानां प्रथमं साधनं ततः सेवारुच्या सेवा ततो ज्ञानो-
दये सर्वत्र भगवद्बनुसन्धानं तादृशस्य बहिर्योपारे तत्साधक-
पुण्यकथाभ्रवणं तस्य पुण्यैर्नारदादिभिर्वा कथाभ्रवणं ततः
सर्वत्र भगवत्साक्षात्कारः ततो नमनमिति एवं क्रमसिद्ध्यर्थं
सर्वापेक्षया पूर्वमेव कर्त्तव्यम् आश्रयकफलसाधकमिति भग-
वच्चरणोदकस्य पञ्चादपि साधकमिति सर्वाङ्गे निरूपयति—अङ्गानि-
विष्णोरिति । तान्येवाङ्गानि यानि विष्णोः पादोदकं गङ्गां
वहन्ति अथ भिन्नप्रक्रमेण विष्णोः शालग्रामादौ तज्ज्ञानाच्च
नित्यं वहन्ति अङ्गात्प्रथममागमनं भिन्नप्रक्रमः नित्यवहनं त्रि-
षवणम् अहरहः तदेकपानादिना वा एवं भगवदीयत्वेनैव सर्व-
पुरुषार्थ इति कथं कथातो विरतिरिति ॥ ४ ॥

एवं भगवदुत्कर्षे वर्णिते भवणेन शुकोपि भक्त्यान्तर्दे
निमग्नः कथारम्भः कृतवानिति सूतः शौनकादीन् प्रत्याह
विष्णुरातेन, संपृष्ट इति सहि भगवता एतदर्थमेव
रक्षितः शुकोपि परमभगवच्छ्रद्धया भगवान् यतो बाहुरा-
यणिः तपःपरायणाद्भगवत उत्पन्नः अत एव बाहुरादे-
सत्त्वान्तःकरणाविर्भूते निमग्नहृदयः सन् ततो गूढं भगव-
च्चरित्रं गृहीत्वैवाग्रधीत् इदं सत्यचरित्रं एकादशाध्यायैर्वक्तव्यम्
अतो निमग्नहृदयत्वादिकं साधनेन निरूपितम् ॥ ५ ॥

कथामाह—कृष्णस्यासीदिति । स पूर्वमपि कृष्णस्यैवासीत्
इदानीं तु सखा बाल्ये मित्रं कश्चिदिति विशेषतो देवा-
शत्वनिराकरणं किन्तु केवलं स जीवः तर्हि तेन सह कथं
सक्यमासीत्तत्राह—ब्राह्मण इत्यादिसप्तविशेषणानि येन यद्-
गुणेभ्यर्युक्तो भगवांश्च तत्र प्रतिष्ठितो भवति । ततो भग-
वानेव भगवतः सखासम्भवतीत्युक्तं भवति तत्र ब्राह्मणः
भियो रूपं ब्रह्मानन्दत्वाद्ब्रह्माः अथवा ब्राह्मणः सम्बन्धी-

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो दृष्टाश्रमी ।

तस्य भार्या कु(चे)चैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ॥ ७ ॥

पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ।

वरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाऽभिगम्य च ॥ ८ ॥

भीमद्वलुभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ब्रह्मसम्बन्धयोग्यतामेव सम्पादयति न जीवसम्बन्धमिति प्रकरणाद्ब्राह्मण्यं निरुक्तम् अनेन एतादृशभावे यद्वदं भगवदिच्छा वा तेनैवाप्य सच्यं जातमित्युक्तं भवति ब्रह्मविदां मध्ये भेदः ब्राह्मणोत्कर्षः परमोऽयं ज्ञानस्यैतद्रूपं विरक्त इति इन्द्रियाणामर्थेषु सहजेषु रागाभावः वैराग्यस्य रूपं प्रकर्षेण शान्तः आत्मा प्रस्येति त्रितयानन्तरं धर्मी निरूपितः ततो जितेन्द्रियः ऐश्वर्ययुक्तः ॥ ६ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अशीतितम आयातः भीदामा हरिणार्चितः ।

सप्रेमपृष्ठ उक्ता च कथा गुरुकुलाभया ॥

हे प्रभो ! तानि श्रोतुमिच्छाम इत्यन्वयः ॥ १ ॥

असकृदपि भुत्वा ननु विरमन्तोपि बहवो दृश्यन्ते तत्राह—विशेषः इति । निर्विशेषतत्त्वज्ञानिन एव विरमन्तु अमाकृतगुणरूपलीलास्वादविशेषस्तु को विरमेत् किञ्च नित्यानुभूयमानदुःखध्वंसार्थमपि विरमितुं न युज्यते इत्याह—विषण्णः विषण्णोपि अन्यथा भवणद्वयं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ २ ॥

न केवलं कर्णस्यैव किन्तु कृष्णसम्बन्धं विना सर्वेषां मध्यस्थानां वैयर्थ्यमाह—सा वागित्यादि । अन्यानि वागादीनि तु “जिह्वाऽसती दार्दुरिकेव” इत्यादि शौनकोक्तैर्निन्द्यान्वयेत्यर्थः तत्कर्मकरावेव करो धन्यो शिरेषु जङ्गमेषु वसन्तं सरेत् यन्मनस्तदेव मन इति यत्र यत्र नेत्रं पतति तत्र तत्रैव कृष्णस्मरणशीलं मन एव धन्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

उभयलिङ्गं विष्णोस्तज्जनानाञ्चेति व्यक्तीभावित्वात् विष्णु-प्रतिमाकृपञ्च तत् द्वयमेव यत्पश्यति तदेव चक्षुः अङ्गानि नामैकवर्त्तनीनि ज्ञेयानि ॥ ४—६ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अशीतितमे आगते सुदक्षि भीकृष्णकृतसत्कारादिकं वर्ण्यते बह्वचरितानि भुत्वा पुनः भीकृष्णचरितानि पृच्छति भगवन्निति ॥ १ ॥

कामस्य मार्गणैर्विषण्णः विषादं प्राप्तः विषयेभ्यो जातम्लानि-रित्यर्थः । विशेषः मुकुन्दवीर्यभवणादेः सर्वानन्देभ्यो विशेषं कलं जानातीति स तथा ॥ २ ॥

तौ एव करो तत्कर्मकरो तदेव मनो वसन्तं यत् सरेत् ॥ ३ ॥

[१-६५]

उभयोः विष्णुतज्जनयोर्लिङ्गं मूर्तिं तज्जनानां वैष्णवा-
नाम् ॥ ४—६ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

हे भगवन् ! हेप्रभो अनन्तवीर्यं संयुक्त महात्मा श्री-
कृष्णके जो इनके सिवाय अन्यवीर्यहैं उनके भवण करनेकी हम सब इच्छा करते हैं ॥ १ ॥

हेप्रभन् ! उत्तम यश सम्पन्न श्रीकृष्णकी समीचीन कथान को सुनकर वारंवार कामके बाणोंसे विषादको प्राप्त भया विषेकी पुरुष कौन विरामको प्राप्त होसकताहै कोई भी नहीं ॥ २ ॥

जिस वाणीसे पुरुष, भगवान्के गुण कर्म नामन का कथन करताहै वहि वाणी सफलहै जो भगवान्की सेवा करने वारे है वेही हस्त सफल है, और स्वावरजङ्गम सब वस्तुमें अन्तर्ध्यामी रूपसे वास करने वारे परमात्माको जो स्मरण करताहै वहि मन सफलहै और जो परमात्माको कथानका भवण करताहै, वहि कर्ण सफल है ॥ ३ ॥

जो मस्तक, भगवान्के अर्चावतार आदि और वैष्णव इन दो रूपनको नमन करताहै वहि सफल है, और जो भगवत् भागवत दोनों रूपका दर्शन करताहै वहि नेत्र सफल है, और जो अङ्ग, भगवान्के अथवा भागवतनके चरणोदकको नित्य प्रति धारण करतेहै वेही सफलहैं ॥ ४ ॥

सूतउवाच ।

निरविधक ज्ञान आदि गुण संपन्न, श्रीवासुदेवके विषय में जिनका हृदय दूध रहाहै ऐसे व्यास पुत्र शुकदेव भगवान् राजा परीक्षितने पूछा तो श्रीशुकदेवजी बोले ॥ ५ ॥

श्रीशुकउवाच ।

इन्द्रियनके विषयनमें वैराग्यवान् इन्द्रियजित शान्त मन वारा ब्रह्मज्ञानीन में भेष्ट एक कोई ब्राह्मण श्रीकृष्णका सम्भा रहा ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथाविधा कुचैला किञ्च क्षुत्क्षामा यार्तिकचित्संपन्नम तरेम परिविध्य स्वयं क्षुधा जीर्णा ॥ ७ ॥

पतिव्रता सती म्लायता शुष्यता वदनेन सीदमाना :

ननु ब्रह्मन् भगवतः सखा साक्षाच्छ्रूयः पतिः ।
 ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान् सात्वतर्षभः ॥ ९ ॥
 तमुपैहि महाभाग साधूनाञ्च परायणम् ।
 दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुम्बिने ॥ १० ॥
 आस्तेऽधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः ।
 स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ।
 किन्न्वर्थकामान् भजतो नात्यभीष्टाज्जगद्गुरुः ॥ ११ ॥
 स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रथितो मृदु (दुः) ।
 अयं हि परमां लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभार्य्यादीपिका ।

भोगसम्पादनाशक्तावसीदन्ती वेषमाना भयेन कम्पमाना ॥ ८-१० ॥

भोजवृष्ण्यन्धकेश्वर इति तस्त्रीकारमात्रेण सर्वे ते दास्यन्तीति भावः । नात्यभीष्टान् परिपाकविरसत्वात् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतो गृहाश्रम्यपि यदृच्छया प्रयत्नं विनापि उपपन्नेन समीपलब्धेन अर्थेन वर्त्तमानः इति कल्पयन् कुचेलस्य जीर्ण-मलिनधुद्रवस्त्रस्य भार्यावासीविति पूर्वैर्गोस्वाम्यः तथाविधा तादृशसङ्गुणा ॥ ७ ॥

वदनश्लान्यादित्रयं प्रथमतो मर्त्यभोगसम्पादनाशक्ता निरन्तरबुभुक्षयेव च ततो भगवति भक्तीतरप्रार्थनानर्हत्वभावनया पतिभयेन सम्भवति ॥ ८ ॥

भगवतः पूज्यस्य भवत इत्यर्थः । साक्षात्सर्वेषां प्रकट एव भ्रियःपतिः ननु तादृशेन सहाधमस्य मम सख्यं कुत इति चेत्तत्राह—ब्रह्मण्यः ब्राह्मणहितकारीति ननु तादृशं ब्राह्मण्यञ्च मम कुत इति चेत्तत्राह—शरण्यः शरणागतवत्सल इत्यर्थः । कोसौ ? तत्राह—भगवान् सात्वतर्षभः तद्रूपत्वेनावतीर्णोऽयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तमिति सार्द्धकम् । अतस्तमुपैहि तत्समीपे गच्छ ननु तथाप्यत्यन्तायोग्यत्वाल्लुब्धया विभेमि च तत्राह—साधूनां भवादृशां परायणं परमाश्रयं तदेकाग्र्यत्वेन भयादिना तदनाश्रयणं सतामयुक्तमिति भावः । ननु साधुत्वे सति तदास्तां नाम अहम्बसाधुरेव नेत्याह—हे महाभागेति । अन्यथा तेन सह सख्यानुपपत्तेरिति भावः । अतो भवताऽनभ्यर्थितमपि धनं तच्च भूरि बहुलं ते तुभ्यं दास्यति किञ्च सीदते दारिद्र्येण श्रुधादिना सदा दुःखं लभमानाय किञ्च कुटुम्बिने इति दानपात्रता सूचिता ॥ १० ॥

नग्नसौ निजबन्धुसन्तोषार्थं कदाचिद्विद्रुमस्य कदाचित्

ब्रन्दावने कदाचित् पुत्रार्थमन्यत्रापि गच्छेदिति दूरं गन्तुमशक्तेन मया कथं प्राप्तव्यमिति चेत्तत्राह—आस्त इति । तद्वितो नाति दूरां श्रीद्वारकां गच्छ युष्मादिनिवृत्त्या यदुभिः सह विलासार्थमधुना तत्रैव निवासार्हत्वादिति भावः । यद्वा भोजादयः ईश्वराः सर्वसम्पत्तिमन्तो यस्मात्स इति गमनमात्रेणैव तव सर्वसम्पत्तिर्भवितेति भावः । यद्वा द्वारकावासतो मातिशिर-कालगतमिदं वृत्तं ज्ञेयं ननु तथाप्ययोग्याय भूरि न दास्यत्येव तत्राह—स्मरत इति । चतुर्थ्याः षष्ठी पादकमलमेकमपि स्मरतः तच्चिन्तनमात्रे प्रवर्त्तमानायपि आत्मानं सर्वेश्वरमपि यच्छति तद्वदयं करोतीत्यर्थः । भजतः भजते भवणाद्यशेषभक्तिं कुर्वते यथाविधि पूजयते वा जनाय अर्थकामान् किन्तु अर्थान् कामान् यच्छतीति किमुन वक्तव्यमित्यर्थः । किमुत-तरां सख्यसौभाग्ययुक्ताय तुभ्यमिति भावः । तेषां ग्यूनत्वे हेतुः नात्यभीष्टान् परिणामविरसत्वेन प्रायोऽनभीष्टान् ननु तर्हि तानवश्यं न दास्यत्येव तत्राह—जगतो गुरुः सर्वधर्मोप-देष्टा ततो भक्तस्य मनोरथे किमिति न पूरयेदिति भावः । यद्वा जगतो गुरुः पितातं अर्थं भावः यथा पिता क्रीडन-कादिकं तुच्छमपि प्रार्थयमानाच्च बालकाय ज्ञेहेन तद्विच्छया वृत्ते पञ्चाद्रजालङ्कारादिकमपि तथा सावधेकामानपि ददाति पञ्चात्परमपदञ्चेति ॥ ११ ॥

स एवमिति सार्द्धकम् । भार्य्ययेत्याद्यकतङ्गरणार्थं तद्वचनं पाल्यमिति भावः । तत्रापि च विशेषेण प्रतिकामं पूरयतीति विप्रः तत्रापि बहुशो बहुलयुक्तिप्रदर्शनेन तत्रापि सुदुर्गारं-म्बारं मृद्वितिपाठे क्रियाविशेषणम् एवं प्रार्थितोऽयं दीत्यादि मनसा सञ्चित्यैव गमनाय मतिं दधे दीयता-मित्यस्यानन्तरमुवाचेति शेषः । हे कल्याणि ! इति श्रीभगव-दर्शनमकुञ्चे प्रवर्त्तनात् तत्प्रार्थनञ्च रिक्तपाणितादोषनिरासार्थ ॥ १२-१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

यदृच्छयोपपन्नेन वैवाह्येनासादिना वर्त्तमानः 'जीवन् एव-भूतः कृष्णस्य सखा आसीदिति सम्बन्धः । तस्य ब्राह्मणस्य कुचेल-

भीमेश्वरीरपायवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

व्यस्य कुरिततन्त्रलमस्यतीक्ष्णमर्थं नाम भार्या ध्रुवक्षामा
यदृच्छया लब्धे तस्मै परिविष्य स्वयं ध्रुवा जीर्णा तत्र हेतुः
तथाविधा पतिवत् जितेन्द्रिया ॥ ७ ॥

अत एव पतिव्रता एवभूता सा म्लायता शुष्यता
वदनेन पतिं प्राह ॥ ८ ॥

तदेवाह-नन्विति साज्ज्ञेभिः । हे ब्रह्मन् ! भगवतः पूज्यस्य तव
यः सखा कृष्णः तमुपैहि समीपं गच्छ कथम्भूतः ? साक्षाच्छ्रियो
लक्ष्म्याः पतिः तत्र दारिद्र्यापनयनं तस्य कियदिति भावः ।
ननु भियः पतिश्चेन्मां नावलोकयेदपीत्यत आह-ब्रह्मण्य इति ।
ब्रह्मणि ब्राह्मणकुले साधुः तस्मात्स्वामादरिष्यत इति भावः ।
अथापि भियः पतिश्चेन्मोक्षयो ननु विलसद् इत्यत आह
शरण्यः चतुर्विधपुरुषार्थाधिनां शरणार्हः अथापि न मद्भि-
प्रेतं जानीयादित्यत आह-भगवान् ज्ञानसत्त्वादिषाद्गुण्य-
पूर्णः अथापि परत्वेन न मामाद्वेष्टनेत्यत आह-सात्वत-
वर्मः निरतिशयसौशील्यादेव सात्वतभेद्युतयाऽवतीर्ण इति
भावः ॥ ९ ॥

तमेव किं विशिष्योपैहीति ब्रूये इत्यत आह-साधूनां
भवाद्दर्शा परमयनं प्राप्यम् उपेताय किं दास्यतीत्यत आह-
दास्यतीति । भूरि पुष्कलं द्रविणं धनं सीदते क्लृप्तमानाय
कुटुम्बिने च तुभ्यं दास्यति ॥ १० ॥

कास्त इत्यत आह-आस्ते इति । द्वारकायामेवाधुनाऽऽस्ते
न तु शत्रुविजयाद्यर्थं कापि गत इति भावः । दास्यति वा
नवेति संशयानं प्रत्याह-स्मरत इति । स्मरत एवात्मानमपि यच्छति
इवाति किम्पुनः दूरङ्गत्वा भजतो याचमानस्यार्थकामान्
वदातीति वक्तव्यमित्यर्थः । नान्वाशिनष्टि-नात्यभीष्टानिति ।
परिपाकविरसत्त्वाशितिभावः । भर्तुर्भोगसम्पादनार्थमेवं प्रचोदित-
मिति न पूर्वोक्तजितेन्द्रियपतिव्रत्यादिविरोधः ॥ ११ ॥

अ इति । स विप्रः कुचेलः सुदुर्मृदुस्वभावत्वात् ओमिति वद-
क्षिति भावः उत्तमश्लोकस्य भगवतां दर्शनमित्ययं परमो
लाभः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तथाविधा भर्तुर्वभलिनवत्त्वा ॥ ७ ॥

म्लायता म्लानं गच्छता अशनयावेपमानेत्येकम्पदं अश-
नया अशनेच्छया कम्पमाना ॥ ८-९ ॥

सीदते, अवसन्नाव दरिद्राय ॥ १० ॥

अर्थकामाद् यच्छतीति किन्तु वक्तव्यं किञ्च जगद्गुरुः अन्य-
मुक्तेभ्योऽन्यमिष्टं न यच्छति किन्तु भजतः पुरुषस्य यच्छत्ये-
वेत्यर्थः । यद्वा ना परमपुरुषः अन्यमभीष्टं यच्छतीत्यतः तमुपै-
हीत्यन्वयः ॥ ११-१३ ॥

भीमद्विजयभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानः वीर्यवान् इव त्वतिसहनं परम-

वीर्यकार्थं गृहाभमी गृहस्यः एतत्कार्थिरूपं नन्वेतादृशस्य
गृहस्थाभमो न युक्त इति शङ्कां धारयितुमाह-तस्य भार्या
कुचेलस्य ध्रुवक्षामा च तथाविधेति । पूर्वं परमहंसगृहस्थ-
निर्णये यद्येतादृशी भार्या लभ्येत तदा गार्हस्थ्यमुत्तमम् एतद्-
भावे पारमहंस्यमिति अन्यथा पुरुषार्थेष्वगल इति पुरुषार्थ-
साधने खण्डः स्यात् कुचेलस्येति तस्यां रागाभावो निरूपितः
रागिणां प्रथमतो वस्त्रालङ्करणमिति तस्यां रागाभावे अस्यापि
हेतुमाह-ध्रुवक्षामेति । सर्वथा ध्रुवा क्षामा कृशा तदपेक्षया
तस्याः व्रतमधिकमिति पदार्थोत्पत्तावेक एव प्रकारः तत्रापि
विशेषभोजनादाधिक्यं चकारात्तस्मैयुक्तापि तथाविधा कुचेल-
अनेन तस्मिन्नपि तस्याः रागाभावो निरूपितः ॥ ७ ॥

तस्याः कामनायां प्रथमतो हेतुमाह-पतिरेव व्रतं यस्याः
यथा व्रती स्वव्रतोत्कर्षे वाञ्छतीति तथा सापि भर्तुः सर्व-
समृद्धिं वाञ्छतीति पतिव्रतात्वादेव नान्यतस्तत्सम्पादनम् अतः
पतिं प्राह म्लायता वदनेनेति दैन्यव्यापनं ननु मनसि
कामाभावे दैन्यरूपदृक्पदमिति पतिव्रत्यधिक्यम् विद्यमाने तु
तथाविधत्वं नास्तीत्याशङ्कयामाह सेति । सा पतिव्रता व्रतार्थं
तत्साधनमिति न दोष इति भावः । स्वतः स्वव्रतोत्कर्षो
नास्तीति शापयितुमाह-दरिद्रा सीदमाना सेति । दरिद्रायात्
दुर्गतेः न कोप्यर्थः तत्राप्यवसादं शरीरेण प्राप्नोति ततः
प्रथमत एव देहवियोगे व्रतभङ्गोपि भविष्यतीति भयात्तथा
करणं यतः सा पूर्ववत् तर्ह्येतावत्कालं कथं नोक्तवती
तत्राह-वेपमानेति । भयादिति केचित् शरीरं पतनदशापन्न-
मिति अतः परं कालो विलम्बं न सहत इति आभिमुख्य-
नागत्य चकारात् तस्मिन्प्रीतिं कृत्वा स्तोत्रं वा वक्ष्यमाण-
माह ॥ ८ ॥

तस्या वाक्शानि निरूपयति - नन्विति साज्ज्ञेभिः । सर्वथा
अवसादे ईश्वरोपसर्पणं विहितम् अतः आपन्नमत्वात्सा
बोधयति नन्विति कामलसम्बोधनं ब्रह्मज्ञित्यविकृतत्वाय सिद्ध-
दर्शना तव विषयभागेपि न स्वरूपनाशः किञ्च भगवता
म्वस्य रूपं त्वयि समर्पितम् अतो भगवतस्तव सखा भगवान्
साक्षात् अनन प्रतिग्रहस्तदोपपन्नं निधारितः तस्याप्यस्मत्-
तुल्यत्वे व्यर्थमुपधावनमिति शङ्काद्युदासार्थं सकृदप्ये नैव भग-
वत्वं प्राप्तमिति साक्षाच्छ्रियोः पतिरित्याह-मूर्धिमत्याः आधि-
दैविक्याः लक्ष्म्यपतिः तेन सखाः सम्पदः तदधीना इत्युक्तं
तथाप्यस्मभ्यं कथं दास्यतीत्यत्र हेतुमाह-ब्रह्मण्य इति ।
चकारात्स्वनोप्युदारः किञ्च शरण्यश्च शरणं गच्छति तस्मै
च सर्वं प्रयच्छति शरणागतायपि गमनमात्रेणैव दास्यतीति
चकारार्थः नन्वेवं सति सर्वेभ्यो दाने सति पदार्थक्षयः
अल्पावशेषे स्यात् वा आपयतीति शङ्कां धारयति भगवा-
निति । पूर्णसर्वशक्तिः सेवकाः प्रतिबन्धं कृत्स्न्यन्तात्यत आह-
सात्वतवर्म इति । सात्वतानां परमभक्तानाम् ऋषभः स्वामी ॥ ९ ॥

किमतो यद्येवं तत्राह-तमुपैहि तन्निकटे गच्छति प्रार्थना
ननु महाभाग्यव्यतिरेकेण कथं भगवत्समीपगमनं तदभवञ्च
दारिद्र्यादेवावसीयते तत्राह-महाभागेति । पतिव्रत्येन तद्भाग्यं
प्रादुर्भूतं पश्यतीति तथा सम्बोधयति अनेनाल्पद्रव्येपि भाग्य-
रहितः कथं सर्वपुरुषार्थनिधिः प्राप्स्यतीति परिहृतम् इदानी-

श्रीमद्भगवत्पादसुबोधिनी ।

मेव प्राप्नुमहेति किञ्च साधुना च परायणं ये स्वभावेन
एव इन्द्रियाः परमसाधनः तेषामपि परमयनं चकारो युक्त-
न्तरिमिति स्थापयितुं नन्वेवमपि को वेद दास्यति न
वेति शङ्काऽयुदासार्थमाह—दास्यति त्रिविधं भूरीति । तत्र हेतुः
सीदते ते कुटुम्बिन इति । सीदत्कुटुम्बी पात्रं तथापि भवान्
सर्वगुणसम्पन्नः ॥ १० ॥

कदाचिद्भगवानभ्युपगच्छति गत इति शङ्कान् व्युत्स्यति—आस्ते
ऽधुनेति । तस्य कार्यान्तरवैयर्थ्याभावात् ऐश्वर्यं निरूपयति
भोजवृण्यन्धकानाम् ईश्वर इति त्रिगुणप्रधानास्तयो निरूपिताः
तथापि “दाता जगति दुर्लभः” इति न्यायेन कदाचिन्न इत्यात्
तत्राह, स्मरतः पादकमवमिति । यः स्मरति तस्मै बहु
प्रयच्छति किं बहुना ब्रह्मानन्दं किं बहुना आत्मानन्दमपि
तत्र किं वक्तव्यं भजते अर्थकामान् ददातीति नन्वर्थकामावेव
चेन्नस्याभीष्टौ तदा न दद्यादित्यत आह—नात्यभीष्टानिति ।
बहुष्वेव नीयत इति लोके प्रसिद्धं सर्वथाऽनभीष्टं सखा न
दास्यतीत्यन आह—नातीति । किञ्चदभीष्टत्वं वर्तत एव अतः
प्रथमं दत्त्वा पश्चात् दूरीकरिष्यतीति भावः । ननु पात्रं प्राप्य
कदाचित् कूकरं दास्यतीति शङ्कान् वारयति । जगद्गुरुरिति । सर्वेषां
हितोपदेष्टा कथमन्यथा कुर्यादित्यर्थः । अनभीष्टत्वे वा हेतुः
अन्यथा जगद्गुरुत्वं न स्यादिति स्वयं विषयासक्तः नष्ट-
म्येभ्यो वैतुष्यं बोधयितुं शक्नोति ॥ ११ ॥

एवं तस्या वाक्यानुक्ता तेषामावृत्त्या तस्यापि मनः किञ्चित्
तथा जातमित्याह—एवं स इति । ननु स्वयमेव कुतो न गतः
किमिति भार्यया प्रार्थितः यतो भगवद्दर्शनं सर्वेषामेवाभीष्टं
तत्राह—विप्र इति । बहुशो बहुप्रकारेण उक्तसदृशेन मुहुः
एकस्मिन्नपि दिवसे चारं चारं मन्त्रं रोचत इति ततस्तस्य गमनार्थ-
मालोचनमाह—अयं हि परमो लाभ इति । उक्तमश्लोकस्य
दर्शनं ब्रह्मभावादपि दुर्लभं यतो ब्रह्मणोपि तद्विच्छिन्नम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

तथाविधा तादृशगुणयुक्ता क्षुत्क्षामा चेति चकारात्
क्षुत्क्षामत्वमित्येको गुणः । तु तस्मादप्यधिकस्तस्याः प्राप्तं यत्किञ्चि-
दन्नं तस्मै परिवेष्य स्वयं क्षुधयेव स्थितत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

सीदमाना भर्तृभोगसंपादनासामर्थ्यात् सीदन्ती वेपमाना
भगवति भर्तृतरप्रार्थनाया अनर्हत्वात् पतिमयेन सकम्पा ॥ ८ ॥

ननु भीपतिना दीनस्य मम कुतः सख्यं तत्राह—ब्रह्मण्यः
मम तादृशं ब्राह्मण्यमपि नास्तीति चेत् शरणागतत्वमपि नास्तीति चेत् भगवान् सर्वज्ञतया तव
दुःखं दृष्ट्वा दयिष्यत एवेत्यर्थः । ननु स्वकर्मफलभोगेषु मङ्गि-
भेष्वनन्तेषु दुःखिजीवेषु मध्ये सर्वत्र समः स मङ्गमेव कथं
धनं दद्यादिति चेन्मैवमित्याह—सात्वतां भक्तानाम् श्रद्धा-
पतिरिति स मा ददातु नाम किन्तु व्यजनादिभिस्तैः परिचरन्तः
परमकृपालवत्तत्कास्तु दास्यन्त्येवेति भावः । सात्वतान् यदु-
च्यमानं स पाण्डयस्येव त्वत्पालने तस्य को भारः को वा
दोषो भवितेति भावः ॥ ९ ॥

साधुनामेति चकारादीमानाञ्च यदि त्वमात्मानं साधुं न
मन्यसे तदा दीनस्तु भवत्येवेति भावः । अतः सीदते कुटु-
म्बिने इति दानपात्रत्वं द्योतितम् ॥ १० ॥

ननु स साम्प्रतमिन्द्रप्रस्थे द्वारकायां वा असुरमारणार्थ-
मन्यत्र काप्यास्ते वा तत्राह—आस्त इति । अथुना स्वस्तंशक्तः,
स्वनगरादप्यत्र न यातीत्यर्थः । भोजवृण्यन्धकेभ्यश्च इति तत्-
स्वीकारमात्रेण तेपि दास्यन्तीति भावः । ननु तदपि धर्मं प्राप्य-
यितुमर्हं वञ्जे तत्राह—स्मरत इति । चतुर्थ्यर्थे वृष्टी स्मरणमात्रं
कुर्वते जनाय अप्रार्थकायापि स्वात्मानमपि ददाति किञ्चुन-
रकामान् परिणामविरसत्वात् । दातुं नात्यभीष्टान् यतो जगतां
गुरुरित्येकतां याचकानाम्निवच्छ्रया नामप्यप्रार्थितोपि दत्ते तेन
तत्र गत्वा त्वया तूष्णीमेव ख्यं सतु त्वदभीष्टं बहुधने
त्वद्वितकारित्वात् स्वाभीष्टं स्वचरणपथमाधुर्यञ्च दास्यतीति
द्योतितम् ॥ ११ ॥

बहुशः प्रार्थित इति तस्या भार्यात्वात् तस्य च मृदु-
त्वादिति भावः । तस्मात् प्रार्थनया अप्रसन्नं मनः परामर्शेन प्रसा-
दयति अयमिति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथाविधा तादृशगुणयुक्ता क्षुत्क्षामा च बहुच्छयोपपन्नं
संस्कृत्य बहुमानेन भर्त्रे परिवेष्य स्वयं क्षुधाजीर्णा अनेन
गुणेन भर्तृतोष्यधिकेत्यर्थः ॥ ७ ॥

एकदा अभिगम्य ग्लायता शुष्यता वदनेन पतिं प्राह
कथम्भूता सीदमाना भर्तृर्थार्थभोजनाच्छादनसम्पादनेन
सीदन्ती यतः पतिव्रता वेपमाना निष्कामभक्तं धनार्थं भग-
वति नियोजनेन भर्तृक्रोधसम्भावनया कम्पमाना ॥ ८ ॥

साक्षाच्छ्रीः स्वयं श्रीः रुक्मिणी तस्याः पतिः ॥ ९-१० ॥

अर्थकामान् यच्छतीति किञ्चु वक्तव्यम् कथंभूता नौर-
भीष्टान् धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं बाधा नो धनमिति
सिद्धान्तं विजानतस्तवेति शेषः ॥ ११-१४ ॥

भाषा टीका ।

और वह यज्ञ के बिना प्राप्त भक्त से जीवन करने
वारा गृहस्थाश्रमी रहा उस मलिन जीर्ण वस्त्र धारी ब्राह्मण-
की पति के सदृशगुणवती क्षुधा से कुछ भार्या
रही ॥ ७ ॥

दारिद्र्य युत खेदको प्राप्त कंपयमान मेलिने वदन धारी
व्रह्म पतिव्रता श्री एक दिन पति के संमुख जाय कर
बोली ॥ ८ ॥

हे ब्रह्मन् ! साक्षात् लक्ष्मीपति और ब्राह्मणों के भक्त-
आश्रयण के योग्य यादवन में भेष्ट भीकृष्णभगवान् आपके
मित्र हैं यह निश्चय ही है ॥ ९ ॥

हे महाभाग ! धर्मशील महात्मानको सचहि फल देने के
परम उपाय उस भीकृष्ण मित्र के पास आप जाइयेगा

इति सञ्चित्य मनसा गमनाय मतिं दधे ।
 अप्यस्त्युपायनं किञ्चिद्गृहे कल्याणि दीयताम् ॥ १३ ॥
 याचित्वा चतुरो मुष्टीन् विप्रान् पृथुकतण्डुलान् ।
 चैलखण्डेन तान् बद्ध्वा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ॥ १४ ॥
 स तानादाय विप्राग्युः प्रययौ द्वारकां किल ।
 कृष्णमन्दर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥ १५ ॥
 त्रीणि गुल्मान्यतीयाय त्रिस्रः कक्षाश्च मद्विजः ।
 विप्रोऽगम्यान्ध(क)वृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ॥ १६ ॥
 गृहं द्रव्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ।
 विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानन्दं गतो यथा ॥ १७ ॥
 तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापयङ्कमास्थितः ।
 सहसोत्थाय चाभ्येत्य दाम्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

कृत्युत कुटुम्बी आपके अर्थ वह श्रीकृष्ण बहुत धन देवेगा ॥ १० ॥

भोज वृष्णि अन्धक यदुवंशीनके ईश्वर श्रीकृष्ण वर्त्तमान कालमें द्वारकामें विराजमान हैं निज चरणचिह्नके स्मरण करने वाले पुरुषोंको अपने आत्मा का भी वह देवेता है ॥ ११ ॥

जब पेसाहै तो वह जगत्का गुरु श्रीकृष्ण निज भक्त को अत्यन्त महि वांछित अर्थ कामोंको देता है इसमें तो कहनाहि कहाहै इस प्रकार कोमल वचनसे भाव्याने बहुत बार उस विप्रको प्रार्थनाकी तबतो उस ब्राह्मणने विचार किया कि जानेसे श्रीकृष्णका दर्शन होगा यही परम लाभ है ॥ १२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अप्यस्ति किमस्तीति प्रश्नः ॥ १३—१४ ॥

मह्यं मम ॥ १५ ॥

गुल्मानि रक्षार्थं सैन्यस्थानानि कक्षाः प्रतोक्षाः अतीयाय अतिक्रम्य जगाम सविजः द्विजैः सहितः ततश्च अगम्याः दुर्गमाः येऽन्धका वृष्णयश्च तेषां गृहेषु ॥ १६ ॥

तथा हरेर्द्वर्षष्टसहस्राणां महिषीणां च ये गृहास्तेषु मध्ये श्रीमदेकतमं गृहं विवेश तदा च स द्विजो ब्रह्मानन्दकृतो यथा तथा बभूवेतिशेषः ॥ १७ ॥

पर्यग्रहीत्, पर्यरम्भत ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणो ।

याचित्वा प्रति विप्रान् प्रति चतुर इत्यधिकन्यूनतायां प्रयोजनाभावात् पृथुकतण्डुलाः नवार्द्धप्रष्टधान्यकुटनाज्जाताश्चिपिटतण्डुलाः ॥ १४ ॥

सोऽपि तानवादाय अन्यासद्वावात् किल वार्त्तायाम् ॥ १५ ॥

त्रीणि गार्द्धकम् । गुल्मलक्षणमिदमुक्तम्--

नवद्विपं नवधरं ममभिषिन्ति सप्तिकम् ।

गुल्मं तज्ज्ञैः स्मृतं पञ्चचत्वारिंशत्पदानिकम् ॥

इति. अत्र तु पुरश्चकतावत्सेनानिवेशस्थलमेव गुल्ममित्युपचारात् तादृशानि त्रीणि । विप्र इति सार्द्धकं । ननु दुर्गमगृहाणां गृहेषु कथं प्रवेशः तत्राह अच्युतस्य ब्रह्मण्यदेवत्वादिनिज-माहात्म्ये सदा सुखित्वेन तन्मात्मनस्तस्यैव धर्मः तत्रतां यद्वा भगवद्धर्मघतां वैष्णवत्वेन स्वत एव ब्राह्मणानां वैष्णवानां चादरादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमदिति श्रीकृष्णमागृहस्य श्रेष्ठ्येन शोभाभरात् तथा च पाश्चात्तरखण्डे गद्यं स तु रुक्मिण्यान्तःपुरद्वारि क्षणं तूर्णं स्थित इत्यादि, अतोऽग्रे श्रेष्ठ्याख्याने गुर्जरादिप्रसिद्धः साक्षादिति पाठ एव सङ्गतः तथाचानन्तराध्यायेऽपि "तावच्छ्रा-जं गृहं हस्तम्" इति. "राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि" इति श्रीविष्णुपुराणोक्त्या तस्या एव प्रधान्येन श्रीरिति प्रसिद्धः तदन्यसर्वधिसमारणांश्च दृष्टान्तः प्रकरोति ॥ १७ ॥

अच्युतदेवसर्वसद्गुणसङ्ग्रहहारेभ्यः यथाकथञ्चिज्जातात् सख्याश्च विच्युतिरहित इत्यर्थः । अतः प्रियायाः पयङ्क-भित्तोऽपि पर्यङ्क आभित्ति इति चित्सुखः अर्थः स एव टीकायां पर्यरम्भतेत्यस्यालिङ्गित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अन्येद्विजैर्भिभुभिः सहित इति निर्भयप्रवेशे हेतुः ॥ १६-२९ ॥

श्रीमद्गीतासुवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति मनसा सञ्चित्य चिन्तापूर्वकं निश्चित्येत्यर्थः । विस-
लाभस्त्वानुषङ्गिक इत्याभिप्रेत्येति भावः । मतिं बुद्धिं दधे चक्रे
विधाय ग्राहेत्यर्थः । तदेवाह—अपीति । हे कल्याणि ! उपा-
यनं भगवते समर्पणीयं योग्यं वस्तु गृहे किमस्तीति
प्रश्नः ॥ १३ ॥

इत्थमापृष्टा सा पृथुकतण्डुलान् तानपि चतुरो मुष्टान्
ग्रामस्थान् विप्रान् प्रति याचित्वा खेलखण्डेन छिद्रपट-
शकजेन बद्ध्वा भगवन् उपायनं भर्त्रे दत्त्वा तद्वस्त्रे ददौ
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स इति । स विप्रान्यः कुबेलः तान् पृथुकतण्डुलान् ॥ १५ ॥

श्रीणीति । स द्विजः कुबेलः गुल्मानि रक्षार्थं सैन्यस्थानानि
ततः कक्ष्याः प्रतोलयस्ताभ्यानीयायातिक्रान्तवानित्यर्थः स्वान्वयः
अच्युतस्येव धर्माः सम्पत्त्यादिगुणाः येषां तेषामगम्यानां
दुर्गमानामन्धकानां वृष्णानाञ्च गृहेषु मध्ये ॥ १६ ॥

द्व्यष्टसहस्राणि हरेर्महिषीणां गृहान् तत्रापि श्रीमदेकतमं
गृहं विवेशेति सम्बन्धः द्विजशब्दस्य त्रैवर्णिकसाधारणत्वा-
दप्रजात्यवगमाय विप्र इति चोक्तमित्यनो न पौनरुक्त्यं यथा
ब्रह्मानन्दं मोक्षसुखं प्राप्तो वैकुण्ठे हरेर्मन्दिरं विशति तद्वत् ॥ १७ ॥

तमिति । प्रियायाः रुक्मिण्याः पर्यङ्के आस्थितो भगवान्सं
कुबेलं दूरदेव दृष्ट्वा दाम्भ्यां बाहुभ्यां पर्यग्रहीदालिङ्गितवान् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

खेलखण्डेन जीर्णयस्त्रखण्डेन ॥ १४-१५ ॥

गुल्मानि शिबिराणि कक्ष्याः पुरप्रकोष्ठानि “कक्ष्या कच्छं
वरत्रायां कांठ्यां गेहे प्रकांठके” इति यादवः । अन्धवृष्णीनां
गृहेषु मध्ये यानि द्व्यष्टसहस्राणि महिषीणां गृहाणि गम्य गत्वा
तेभ्येकतमं गृहं विवेशेत्यर्थः । द्विजस्य शत्रियस्याप्यस्तीति विप्र
इति आनन्दं गतो मुक्तो ब्रह्म विशति यथा तथा ॥ १६-१७ ॥

पर्यग्रहीदालिङ्गितवान् ॥ १८-१९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

ब्रह्मानन्दमिति ॥ १७-१८ ॥

निर्वृतिरानन्दः प्रीतिः स्नेहः ॥ १९-२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

श्रीणि गुल्मानीत्यादि श्रीणि गुल्मानि तिलः कक्षाश्च स-
द्विजः द्विजैरन्यः सहितः सविप्रः अतीयायत्येकं वाक्यं पुनरुक्त-
रन्ध्रये द्व्यष्टसहस्राणां हरेर्महिषीणां मध्ये एकतमं मुख्यतमं

गृहं द्विजो विवेशेति एक एवेति मनने पुनर्द्विजशब्दोपादानं
विवेक्षेकतममित्यादि एकतमं प्रधानतमं श्रीरुक्मिणीं भगवन्
यथावत् गतः सन् विवेशेत्यन्वयः कीदृशं प्रधानन्दं ब्रह्मा-
नन्दस्यैकपदम् ॥ १६-२२ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमेकं कार्यमुभयं साधयिष्यतीति सञ्चित्य इदं गोप्यं
भार्यायै न वक्तव्यमिति मनुसेत्युक्तम् अन्यथा साप्यागच्छेत
ततो गमनाय मतिं दधे ततो गमनसामग्रीं विचारयन्
रिक्तहस्तां न पश्येतेत्युपायनं याचितवान् ‘यासनावाक्य-
माह—अप्यस्तीति । अपीति सम्भावनायां हे कल्याणि कदा-
चित् कुतश्चित् प्राप्नुयात् गृहेऽस्तीति प्रश्नः नास्तीत्युक्ते कदा-
चिद्गमनप्रतिबन्धकमेतदेव भवेदिति तूष्णीं स्थिता ॥ १३ ॥

ततः अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति ज्ञात्वा याचयति—
दीयतामिति । सा च पनिव्रता भर्तृवाक्यं प्रतिपालयितुं
चतुरो मुष्टान् पृथुकतण्डुलान् धान्यचिपिटान् ते मध्ये भक्ष-
यितुमपि शक्नुयन् इति तानेव याचयित्वा खेलखण्डेन
स्वस्त्रखण्डेन तान् बद्ध्वा स्वभर्त्रे उपायनं प्रादात् एतद्भग-
वन्तं देयमिति अबध्वा दाने कदाचित् अन्यस्मै प्रवच्छेत्
पातयेद्वा ॥ १४ ॥

ततो भगवन्तं प्रति सोपायनस्य गमनमाह—स ताना-
दायेति । किञ्चेति प्रमाणं मध्ये यो गच्छति स स्वाभिलषितं
विभिन्यति ततोऽयमपि चिन्तयन् गच्छति तत्किं धनं ददौ न-
ञ्चेति सन्देहे तन्निवृत्त्यर्थमाह कृष्णसन्दर्शनमिति ॥ १५ ॥

ननु, कथं कियद्दानं प्राप्स्यामीति ततः दुर्गगतत्वात् रक्षका-
स्तत्र तत्र स्थिताः ते किमपि न प्रवेशयन्ति अज्ञातचरं
तत्र कथमयं गतः इति शङ्कां निवारयति श्रीणि गुल्मा-
न्यतीयायेति । गुल्मानि सेनाभाराः कक्ष्याः प्राकारभेदाः गुल्म-
शब्देन गुल्मकृतं वनं दुर्गाणि वा निःशङ्कगमने हेतुः स-
द्विज इति । द्विजैः सहितः स एव वा द्विजः द्विजत्वं
साधारणमिति विशेषेण पूरणत्वं वदन् विप्रत्वमाह—अन्धक-
वृष्णानाम् अच्युतधर्मिणां वैष्णवानां परितो, व्याप्तानां
गृहेषु मध्ये हरेः द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां गृहेषु च मध्ये
द्विजः अप्रत्याख्येयः एकतमं गृहं विवेश भगवानत्र स्थास्य-
तीति तत्र हेतुः श्रीमदिति शोभासम्पत्तिशययुक्तं तत्र
गमनमात्रेणैव तस्य या वत्सा तामाह—ब्रह्मानन्दं गतो
यथेति । द्वारकायां वैकुण्ठावेशात्तस्य च ब्रह्मत्वात् तन्मध्ये
भगवद्गृहस्य च आनन्दांशत्वात् तत्र प्रविष्टो ब्रह्मानन्दं
प्राप्नोष्वेव यथेति प्रकारभेदार्थमुक्तं ततः परितो विलोकन-
सामर्थ्यरहितः आनन्दानुभवेन निमीलितश्च इव भगवता दृष्ट-
इत्याह—तं विलोक्येति । प्रियापर्यङ्के लक्ष्मणापर्यङ्के विरति-
वेलायां चतुर्थप्रहरे रात्रौ वा प्रियापर्यङ्के भगवानुपविष्टः सा
लक्ष्मणा चिह्नेन लक्ष्मीर्भवति ततः सहस्रोत्थाय अग्रे समा-
गत्य दोष्यो पर्यग्रहीत् अनेन तुल्यता निरूपिता । मुदेत्यान्तर-
भावः यथा भगवत्सम्बन्धे तस्य हर्षः एवं तत्सम्बन्धे भग-
वतोपि भक्तत्वादिति ज्ञापितम् ॥ १६-१८ ॥

सख्युः प्रियस्य विप्रसङ्गसङ्गातिनिवृतः ।
 प्रीतो व्यमुञ्चदाब्बिन्दुस्रत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥ १६ ॥
 अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम् ।
 उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ॥ २० ॥
 अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवौल्लोकपावनः ।
 व्यलिम्पद्विव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥ २१ ॥
 धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावालिभिर्मुदा ।
 अर्चित्वाऽऽवेश्य ताम्बूलं गाञ्च स्वागतमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 कुचेलं मालनं क्षामं द्विजं धमनिसन्ततम् ।
 देवी पर्यचरत्साक्षाच्चामरव्यजनेन वै ॥ २३ ॥
 अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णनामलकीर्तिना ।
 विस्मितोभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितम् ॥ २४ ॥

• श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीर्घा ।

अप्यास्ति गृहे अस्तिचेहीयतां रिक्तापाणिः सख्युस्तस्य गृहं
 कथं यास्यामीति भावः ॥ १३-१४ ॥
 कथं स्यादिति द्वाः शैवोरयिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ १५ ॥
 गुल्मानि पुष्पहिम्वाररक्षकसेनानिवेशस्थानि कक्षाः पुरा-
 णतद्वारदीर्घप्रहृष्टकोशान् सविजः तत्रत्याद्विजसहितः अगम्याः
 ये अन्धकवृष्णयस्तेषां गृहेषु तद्गृहनिगटे इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 द्व्यष्टसहस्राणां हरेर्महिषीणां द्व्यष्टसहस्रमहिषीगृहाणां
 मध्ये एकतमं मुख्यतमं गृहं विवेशेत्यन्वयः । तच्च गृहं
 रुक्मिणीगृहमेव यदुक्तं पाश्चात्तत्त्ववङ्गयं "सतु रुक्मिण्यन्तः-
 पुरद्वारि क्षणं तूर्णी स्थितः" इत्यादि तदन्वयसंवाविस्मरणांशे
 दृष्टान्तः ब्रह्मेति ॥ १७ ॥
 अन्त्येष्ट्यं प्राङ्गणमागत्य पर्यग्राहीत् परिरेभे ॥ १८-१९ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• मह्यं मम कृष्णदर्शनं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥ १५ ॥
 • गुल्मानि रक्षार्यैः सैन्यस्थानानि कक्षाः प्रतोलीश्च स द्विजः
 भीक्षामा प्रतीयाय अतिक्रान्तवानित्यर्थः । ततश्च अगम्याः
 येऽन्धकवृष्णयः अन्धकवृष्णयः तेषाम् अच्युतधर्मोस्ति तेषां विष्णु-
 धर्मेनिरतानां भागवतानामित्यर्थः ॥ १६ ॥
 • गृहेषु हरेर्महिषीणां गृहेषु च मध्ये एकतमं श्रीम-
 रुक्मिणीगृहं विवेशेत्यर्थः । तत्र स द्विजः यथा ब्रह्मानन्दं गतो
 तथा बभूवेति शेषः ॥ १७-१९ ॥

भाषा टीका ।

मनसे ऐसा चिन्तन करके द्वारका जाने के वास्ते
 उस विप्र ने बुझि, करी ॥ भाव्या से बोला कि यदि

गृह में भगवान् के सम्पर्ण याग्य कुछ वस्तु होय तो
 हे कल्याणि ! राजियेगा ॥ १३ ॥

ऐसा कहने पर उसकी भार्या अन्य ब्राह्मणों से वाचना
 कर के धान के चार मुट्ठी चूडानको एक बखकी चीर में
 बांध कर पतिको श्रीकृष्णकी भेट के योग्य उन चूडानको
 देती भई ॥ १४ ॥

वह विप्रों में भेष्य उन चूडानको लेकर श्रीकृष्णका
 दर्शन मोका किस प्रकार होवेगा ऐसा चिन्तन करन
 द्वारकापुरीको प्रयाण करता भया ॥ १५ ॥

ब्राह्मणों के साथ वह विप्र द्वारका में अन्तःपुर के
 बाहिर दरवाजे पर तीन पलटन और तीन ज्योटीनको
 उलंघन कर के जाता भया श्रीकृष्णहि जिनको इस लोक
 परलोक के कल्याण करने धारे और दुःख सभी जिनक
 शत्रु नहि आय सके ऐसे अन्धक वृष्णयादवन के गृह-
 नमें ॥ १६ ॥

तथा श्रीकृष्णको सोरह हजार भार्याओं के गृहन के
 मध्य में प्रति सम्पत्ति युत एक मुख्य गृह में वह ब्राह्मण
 गया वहां जाय कर उस समय ब्रह्मानन्दको जैसे प्राप्त हो
 तैसा होगया ॥ १७ ॥

उस ब्राह्मणको दूर से हि देख कर निज प्रिया रुक्मिणी
 के पलिंग पर विराजमान श्रीकृष्ण शीघ्रहि उठ कर आगन
 में आव कर मोद के साथ दोनों भुजान से मिलते
 भए ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अब्बिन्दुनामन्दाभूणि ॥ १६ ॥

समर्हणमुपायनमुपहृत्य समर्प्य पादावनेजनीरपः ॥ २०-२२ ॥

भीमशङ्खवतम् ।

धमनिभिः सिराभिः सन्ततं व्यासम् ॥ २३ ॥
अवधूतं मलिनम् ॥ २४ ॥

भीमशङ्खवतम् ।

सख्युः सतीर्थत्वेन सह विहारिणः तेष्वपि बहुषु
प्रियस्य प्रेमविशेषविषयस्य किञ्च विप्रश्नासौ ऋषिश्च भीमग-
वद्भक्त्यादिमाहात्म्यः तस्य निवृत्तिरानन्दः प्रीतिः खेद-
इति भेदः विशेष्टायां मुञ्चतु तत्र पुष्करक्षणे इति भीमशङ्खयोः
सौन्दर्याधिकता सूचिता ॥ १९ ॥

अथ चिरपरिरम्भणानन्तरमेव उपवेश्येति भयाविनानुप-
विशन्तं बलादाकृष्य स्वयमुपवेश्यत्यर्थः । स्वयमित्यस्य यथा-
योग्यं परैरप्यन्वयः समर्हणं पूजाद्रव्यं स्वयमेवोपहृत्य ततः
स्वयमेवावनिज्येत्यादि भगवान् साक्षात्परमेश्वरोप्यग्रहीत् कि-
मर्थं लोकपावनः तच्छिक्खणेन लोकान् पावयितुमिति यद्वा
भगवानपि लोकपावनोप्यग्रहीत् अहो विनयादिसौशील्य-
मिति भावः । व्यलिम्पदित्यर्जकम् दिव्येन गन्धेन अगुर्वादि-
साधितसुगन्धिद्रव्याविशेषेणा चन्दनादिभिश्च सहैव पिष्टैः विशे-
षेण भक्तिच्छेददिना अलिम्पत्तमिति शेषः ॥ २०—२१ ॥

अर्चित्वा अर्चयित्वा परमाभादिभोजनञ्च यथासमयं
क्षणपूर्वकं ज्ञेयं तच्च भुक्त्वेत्यादिनाप्रे वक्ष्यत्यपि ॥ २२ ॥

कुचेलमिति वस्त्राप्रदानं सूचयति तच्च सकारणमप्रे-
क्ष्यकं भावि मलिनं विघर्णमित्यादिकं शीतादिदुःखैर्नैव
एभिस्तु विशेषणैः परिचरणीयत्वायोग्यता तस्योक्ता एवं तेषां
यथोत्तरं श्रेष्ठं तथापि पर्यचरत्, का ? या साक्षात्स्वयमेव
देवी पट्टराज्ञी भीरुकिमर्णात्यर्थः । इति भीमशङ्खद्वयस्य अपि
परमश्रवण्यत्वं दर्शितम् ॥ २३ ॥

अवधूतं भीरुक्षणेन सभाजितं दृष्ट्वा ॥ २४ ॥

भीमशङ्खवतम् ।

सख्युरिति । अङ्ग सङ्केनालिङ्गनेनातीव निर्वृतः सुखितः प्रीतिश्च
पुष्करक्षणेः नेत्राभ्यामानन्दाधुविन्दुनभ्यमुञ्चतु ॥ २९ ॥

अथेति । उपाविष्टं कृत्वा तस्य सख्युः स्वयमेवोपायनमुपहृत्य
समर्प्य पादाववनिज्यं प्रक्षाल्य पादावनेजनीरपः शिरसा
अग्रहीद्धार व्यलिम्पदिनि । चन्दनादिभिः साधितेन दिव्यगन्धेन
मित्रं सखायं व्यलिपत् ॥ २०—२१ ॥

सुरभिभिर्धूपैर्दीपैर्बलिभिरन्यैश्च पूजासाधनैरर्चित्वा गां धेनुं
ताम्बूलं च निवेद्य स्वागतमब्रवीत् पप्रच्छ ॥ २२ ॥

कुचेलमिति । मलिनमभ्यङ्गोद्वर्तनाद्यभावात् धमनीभिः
सिराभिः सन्ततं व्यासं मर्दोर्मांसादिरहितकेवलत्वङ्गाडी-
मावावशिष्टशरीरमित्यर्थः । तत्र हेतुः क्षामं श्रुत्वा कर्षितं भैष्मी
रुकिमणी क्षामरज्यजनेन पर्यचरन्तीजयामासेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अन्तःपुरजन इति । अमला निर्मला कीर्तिर्यस्य तेन कृष्णेन
प्रीत्या सभाजितं सम्यक् पूजितं तमवधूतं मलिनं वीक्ष्य
विस्मितो बभूव ॥ २४ ॥

भीमशङ्खवतम् ।

पादावनेजनीरपः पादप्रक्षालनजलानि ॥ २०—२२ ॥
धमनिसन्ततं सिरासहस्राक्षितगात्रम् ॥ २३—२४ ॥

भीमशङ्खभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत आनन्दापूरित इव लीलां कृतवानित्याह—सख्युः
प्रियस्वेति । सखित्वात्तस्य यथाजातं तथैव भावं भगवता-
ऽपि सुतरां प्रियस्य स प्रीतिविषयः पूर्वत्र हेतुरपि भवति
ततो विप्रर्षिः ब्राह्मणोत्तमः अलौकिकः परमानन्दोप्यस्मिन्
प्राकुर्भूत इति तत्सङ्केनातिनिवृत्तः अन्तःसुखं प्राप्तवान् ततः
प्रीत्या मनस्तं द्रष्टुं बहिरागतमिष नेत्राभ्याम् अङ्गिभूतं व्यमुञ्चतु
पुष्करक्षणे इति कृपालुत्वमुक्तं हेतुत्वेन ॥ १९ ॥

ततो भार्याकृतवैलक्षण्यमावश्यकमिति 'तेनैव सख्यं
न्यूनं भविष्यतीति शङ्कायामाह—अथोपवेश्यत्यर्थः इति । ततः
सख्युः समर्हणं स्वयं कृतवान् अस्य पादाववनिज्यं समर्हण-
साधनान्युपाहृत्य पादावनेजनीरपः ॥ २० ॥

शिरसा अग्रहीत् धर्मोयमिति नात्र वृषणं लोकशिक्षार्थञ्च
धर्मकरणं राजभित्तिं सम्मत्यर्थं विशेषतश्चरणोद्वधारणे अभि-
प्रायात्तरमाह—लोकपावन इति । सहि सर्वलोकात्मकः ब्राह्मणो-
ऽपि स्वयं स्थित इति पूर्वमुक्तं तेन स्वचरणारविन्दोदकेन
लोकान् पावितवानित्युक्तं नैतावता त्वपकर्षः यतो भगवान्
ततः पूजामाह—व्यलिम्पदित्यगन्धेनेति । पूजयातदेवत्वं वारयति
मित्रमिति प्रदीपावलिभिरारत्रिकैः अनेन तस्य सुखं तथा यद्यपि
न भवति तथापि मुदा कृतवान् ततः पुष्टैः शिरसि अर्चित्वा
ताम्बूलं निवेद्य गाञ्च विधिपरिपालनार्थं पश्चात् स्वागत-
मब्रवीत् अत्र वृषभो गौः ॥ २१ ॥ २२ ॥

ततो भार्यापि पतिव्रतात्याम्नासर्वादिमकृत्वा तं पूजित-
वतीत्याह—कुचेलमिति । मलिनमभ्यङ्गलवणं शरीरं संस्कार-
रहितं दुर्बलं धमनिभिः सिराभिः सन्ततं तथापि । त्रिजं
ब्राह्मणस्यैषैव शोभा तादृशमपि देवी देवतारूपा लक्ष्म्याव-
शात् शैव्या लक्ष्मणा क्षामरज्यजनेन पर्यचरत् पूर्वं भगवान्
क्षामरज्यजनं कुर्वाणा स्थिता पश्चाद्ब्राह्मणपूजायामपि तथैव
कुर्वाणा स्थितेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमुभाभ्यां पूजितं दृष्ट्वा तत्रत्या आश्चर्ययुक्ता जाताः
इत्याह—अन्तःपुरजन इति । कृष्णेन सभाजितमवधूतं दृष्ट्वा
विस्मितोऽभूत् अनेन भगवत्यपि अपकर्षो भाव्यतामिति शङ्का
भावायाह—अमलकीर्तिनेति । तत्राप्यतिप्रीत्या तत्रापि सोऽवधूतः
मलिन एव अन्यद्वारा मलापकर्षणं कृत्वा पश्चात्पूजापक्षा
निवारितः ॥ २४ ॥

भीमशङ्खवतम् ।

पादावनेजनीरपः ॥ २०—२२ ॥
साक्षाद्देवी रुकिमणी शैव्येति क्वाचित्कः पादः पाक्षोसर-
क्षण्डासम्मतः ॥ २३ ॥

किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ।
 श्रिया हीनेन लाकेऽस्मिन् गर्हितनाधमेन च ॥ २५ ॥
 योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन सम्भृतः ।
 पर्यङ्कस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोऽग्रजो यथा ॥ २६ ॥
 कथयाञ्चक्रतुर्गाथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ।
 आत्मनो ललिता राजन् करौ गृह्य परस्परम् ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अपि ब्रह्मन् गुरुकुलान्नवता लब्धदक्षिणात् ।
 समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥ २८ ॥
 प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा ।
 नैवातिप्रीयसे विद्वन् धनेषु विदितं हि मे ॥ २९ ॥
 काचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।
 त्यजन्तः प्रकृतीर्देवीर्यथाऽहं लोकसङ्ग्रहम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिनृतसारार्थदर्शिनी ।

अमलकीर्त्तिनेति ततःप्रभृति भीशमपरिचरणरूपा कीर्त्तिः
 सदाभारद्वयभञ्जनरूपं नामचाभूत् अवधूतं मलिनवेषम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपहृत्य समर्थं पादावनेजनीः अपः ॥ २० ॥
 शिरसा अग्रहीत् दधार तत्र हेतुः लोकपावनः पञ्चविध-
 मञ्जनचरणोदकं शिरसा धारणीयमित्यर्थं लोकशिक्षया लोकात्
 पावयति पवित्रीकरोतीति तथा ॥ २१—२२ ॥
 धमनिभिः सिराभिः साक्षाद्देवी रुक्मिणी ॥ २३ ॥
 अवधूतं मलिनवेषम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

ध्वारे सखा विप्र ऋषि के अंग संग से अति आनन्द
 को प्राप्त तथा प्रसन्न भए कमल नेत्र श्रीकृष्ण, दोनों
 नेत्रों से आनन्द के आशून् की बूंद टपकाने लगे ॥ १९ ॥
 अनन्तर उस ब्राह्मण को पल्लिग पर बैठाकर साक्षात्
 आप ही श्रीकृष्णजी, पूजा की सामग्री को सम्पादन कर
 के निज सखा ब्राह्मण के दोनों चरण पखार कर ॥ २० ॥
 हे राजन् ! लोकन को पवित्र करने धारे श्रीकृष्ण भग-
 वान् इस ब्राह्मण के चरण प्रक्षालन जल को मस्तक से
 धारण करते भए, अनन्तर चन्दन अगारु केशरि से
 बनाए भए दिव्य सुगन्धि से उस ब्राह्मण को चर्चित करते
 भए, ॥ २१ ॥

[१९७]

सुगन्धि धूपों से और दीपावलियों से मोद के साथ
 मित्र का अर्चन कर के तथा ताम्बूल और गौ का निवे-
 दन कर के श्रीकृष्ण भगवान् कुशल पूछते भए ॥ २२ ॥

मलिन वस्त्र धारण किये मलिन रूप कुश नाडीन से
 व्यास ब्राह्मण को लक्ष्मणा देवी अमर बीजना से परिचर्या
 करती भई ॥ २३ ॥

निर्मल कीर्त्ति सम्पन्न श्रीकृष्ण ने प्रीति से उस
 मलिन ब्राह्मण की पूजा करी उस को देख कर अन्तः
 पुर में रहने धारा सवहि जन आश्चर्य्य करने लगा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विस्मयमाह—किमनेनेतिद्वाभ्याम् ॥ २५ ॥

सम्भृतः सम्मानितः ॥ २६ ॥

सतोर्वसतोः गृह्य गृहीत्वा ॥ २७ ॥

भार्या ऊढा परिणीता नवेति गृहस्थलिङ्गदर्शनाद्भोगादर्शनाच्च
 संशयादिव प्रश्नः ॥ २८ ॥

अप्रतिषेधादुद्वाहमनुमतं मत्वाऽऽह—प्राय इति । तर्हि ते
 चित्तं नूनमकामविहतं कामैर्विहतं न भवतीति मे विदितम्
 तथाहि धनेषु वस्त्रादिषु नैवातिप्रीयसे हे विद्वज्जिति विदुष-
 स्तवैतद्युक्तमिति भावः ॥ २९ ॥

कामहतत्वाभावे किं गृहधर्मकेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह—केचि-
 दिति । देवीरीश्वरमायारचिताः प्रकृतीर्विषयवासनास्त्यजन्तः
 कामैरनाकृष्टचेतसामपि, कर्मकरणे दृष्टान्तः यथाऽहमिति लोक-
 सङ्ग्रहं लोकस्य सङ्ग्रहो ग्रहणं यथा भवति तथाऽह-
 मीश्वरोऽपि कर्माणि यथा करोमि तद्वत् ॥ ३० ॥

श्रीमद्जीवगोस्थामिकृतवैष्णवभोषिणी ।

श्रिया सम्पत्त्या हीनेन भिक्षुणा याचकेन अतोऽस्मिन् लोके
गर्हितेन अनश्नाधमेन निरुपेन इति पुण्ययोन्यता निरस्ता ॥ २५ ॥

अतो अयम् अधुना साक्षादेवेत्यर्थः । त्रिलोकगुरुणा श्री-
ब्रह्मादिपूज्येनापीति गर्हिताधमस्य श्रियो नतरां धामा
यस्मिन् तेनापीति च भ्रात्रानादेः सम्माननाऽनर्हतेनोक्ता अतः
आस्तां वा विप्रत्वादिना सम्माननं परिष्वङ्गं स्वीदृशं नाहं-
त्येवेत्याशयेनाह—प्रियां श्रोतुं पर्यङ्कुष्यामपि हित्वा परि-
ष्वक्तः श्रियामिति तु पाठोऽनुवृत्तः पार्ष्वङ्गश्च महादरेण
परमस्नेहेन चेति सूचयति यथाऽप्रज इति तादृशं श्रीमद्भक्तः
पुरज्जनवचनमिदं युक्तमेव अन्येषां श्रीमद्भक्तस्तथाविधान्तु
नायुक्तताभानमिति तद्वचनत्वेनोक्तम् ॥ २६ ॥

पुरज्जनविस्मयापनोदनार्थमिव तत्त्वतो मिथः सख्यसुखो-
दयार्थं स्वस्नेहभरं प्रकाशयन् करग्रहणपूर्वकं पूर्वाः प्रिय-
यार्ताः गुरोः कुले गृहे तथाच विश्वः “कुलं जनपदं गृहं”
इत्यादि लालिताः सर्वलोकमनोहराः परस्परं करो गृहा-
न्वेति श्रीमद्भगवता व्यञ्जितेन सख्येन तस्यापि सख्याद-
यात् ॥ २७ ॥

तत्र श्रीमद्भगवानुवाचेति प्राचुर्यात् अपि किम् अनेन लब्ध-
वक्षिणत्वादेः सर्वस्यापि प्रश्नो ज्ञेयः हे धर्मज्ञेति यदि समा-
वर्त्तनं कृतं तल्लनाभ्राम्बुदोषपरिहारार्थमवश्यं भार्या परि-
ग्राह्येति धर्मं भवान् वेत्स्येति भावः ॥ २८ ॥

अकामविहतमिति । धनेषु नाभिप्रायस इति चापानतस्तद-
दाने दयाजार्थं तत्र प्राय इत्यनेन विशद्वेनातिशब्देन च वास-
नाया मूर्च्छितत्वेन स्थितिं सूचयित्वा काममपि दास्यामीति
निगूढमाश्रयितश्च अन्यत्तैः तत्र तर्होति चूर्णिकार्थमनुसृत्य
अध्याहृतं तथाहीति तथेत्यनेन हिशब्दस्यान्वयात् ॥ २९ ॥

कर्माणि गृहस्थधर्मान् केचित्कामैरहतचतस्रः केचित् देवाः
प्रकृतीस्त्यजन्तः इत्याद्युक्त्यान्वयः ननु नरः पक्षः सम्भवतु नाम
पूर्वस्तु न भवेदित्याशङ्क्याह—यथाहमिति । लोकस्य सङ्ग्रहो
येन तादृशं यथा स्यात् ॥ ३० ॥

श्रीमुद्देशेनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

केचित् मृमुक्षुवस्त्यजन्तः त्यक्तफलसङ्गविरहे दृष्टान्तः यथा
अहमिति । लोकसङ्ग्रहमिति क्रियाविशेषणं लोकेन सङ्ग्रहो
यस्येति बहुवचनलोकसङ्ग्रहानुगुणमित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीरगात्रवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विस्मितावाक्यमेवाह—किमिति द्वाभ्याम् । पुरा पूर्वजन्मनि
किं पुण्यमनेन कृतमित्यर्थः । अन्यथैवं पूजितां न स्वादित्यभिप्रायं
विशिनष्टि अवधूतेन मन्त्रिणेन श्रिया हीनेन दूरिद्रेणात एव
अस्मिन्लोके गर्हितेनादरणीयेन अस्मिन् लोके इत्यनेन अमुष्मि-
त्वाद्दरणीय एवेति सूच्यते अधमेन न ह्यधमः पूज्यते किन्तु
पूजकापेक्षेयोत्तम एव पूज्यते इति ॥ २५ ॥

योसाधुकाविधोप्ययं द्विजाल्लोकगुरुणा श्रीनिवासेन
सम्भृतः सम्मानितः परीष्वक्तः आलिङ्गितश्च यथाश्रितो
रामस्तद्वत् ॥ २६ ॥

कथयाञ्चक्रतुरिति । अस्य कण्ठकुशलावितिशेषः पुरा गुरु-
कुलं सतोर्वर्त्तमानयोरात्मनोर्याः सुन्दराः गाथाः कथाः
ताः परस्परं करो हस्तौ गृह्य गृहीत्वा ल्यबार्थः हे राजन्
कथयाञ्चक्रतुः ॥ २७ ॥

तदेवाह—अपीति । हे ब्रह्मन् ! लब्धा दक्षिणा येन तस्माद्गुरु-
कुलात्समावृत्तेन कृतसमावर्त्तनाख्यकर्मणा भवता “वेदमधीत्या-
भिसमावृत्य” इत्यधीनसाङ्गसशिस्कखाध्यायेरनुष्ठेयं समावर्त्त-
नाख्यं कर्म विहितं हे धर्मज्ञ ! सदृशी अनुरूपा भार्याऽपि परिणीता
नवा? अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः ॥ २८ ॥

नोदैवेत्यहन्तु सम्भावयामीत्यभिप्रायनाह—प्राय इति । इकाम-
विहतं तव चित्तं प्रायशः गृहेषु गृहाधर्मेषु न रमत इत्यध्या-
हारः, यद्वा, तव चित्तं गृहेषु कामैरविहतं विहतं न भवति तथा हे
विद्वन् तत्त्वत्रययाथात्म्यज्ञानिन् ! धनेष्वपि विषयभूतेषु नातीव
प्रायसे प्राप्तिर्युक्ता भवतीति मे मया विदितम् ॥ २९ ॥

गृहस्थानिङ्गदर्शनाद्वैवेति पुनर्निश्चित्य कामहतत्वाभावे किं
गृहाधर्मणेत्याशङ्कामपदनुदस्तप्रयोजनमाह—केचित्किति । कामैरवि-
हतं चेतां येषां तथाभूता अपि केचिन्मुमुक्षुः देवीं देवस्य
विष्णोः सम्बन्धनीं प्रकृतिं मायां “देवीं शया गुणमयीं मम
मायां दुरत्यया” इत्युक्तविधां त्यजन्तः “लक्षणहेत्वोः” इति
शब्दादेशः त्यक्तुं प्रकृतिसम्बन्धान्मोक्तुमिति यावत् कर्माणि
गृहस्थाश्रमप्रयुक्तान्यनभिसंहितफलानि नित्यनैमित्तिकादिरूपाणि
कुर्वन्ति ब्रह्मविद्याङ्गत्वेनानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याङ्गतया कर्मणा-
मनुष्ठानार्थं गृहाश्रमपरंपरहरति भावः । ननु कामैश्चेत्तसोऽवि-
हतय एव हि कर्माणि कर्त्तव्यानि कर्मणां विद्याङ्गत्व-
मपि चित्तशुद्धिजननद्वारं तथा च गतिं कामैरविहत-
चेतसां किं कर्मानुष्ठानेनेत्यत आह—यथाहं लोकमिति लोकस्य
सङ्ग्रहो यस्मिन्स्तद्यथा अहं तथा करोमि तद्वत् अयं भावः कामै-
र्विहतचेताभिस्तद्विहितद्वाराविद्यानिष्पत्तये कर्माणि कर्त्तव्यानि-
अविहतचेताभिस्तु लोकसङ्ग्रहार्थमिति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

सम्भृतः सभाजितः सङ्गृहीतो वा ॥ २६ ॥

गुरुकुले सतां स्वेषां काले पूर्वास्मिन् याः गाथाः वृत्तास्ताः
कथयाञ्चक्रतुः ॥ २७ ॥

स भवान् सदृशी भार्या लब्धापि किं न वा यथा
प्राकृतस्य चित्तं गृहेषु कामविहतं भवति तथा प्रायस्ते चित्तं
गृहेषु भार्यादिष्वकामविहतं कामनाविषयेकलया विहितं न
स्यात् तद्वत् चित्तं धनेष्वपि नैवातिप्रायतं कथमेतद्वद्वाह—
विदितमिति ॥ २८—२९ ॥

केचित्शुद्धिस्त्यमार्गस्थाः प्रकृतिं देहाभिमानलक्षणां देवीं देवा-
धीनाम् ॥ ३० ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

कथयाञ्चक्रतुरिति विप्रस्यापि मध्ये तत्पूरणादिति ज्ञेयम् ॥ २७—२८ ॥

केचित् कामैरहतचेतसः केचित् देवीः प्राकृतीस्त्यजन्त
प्राकृतस्यान्वयः ॥ ३०—३१ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

देवी. पर्यवरच्छेद्येत्यादि । देवी रुक्मिणी कीदृशी शैव्या
शिवं कल्याणं तस्य समूहं शैवं तत्र साधुः शैव्या अन्यथोक्त-
राध्याये “त्रावच्छीजं गृहे हस्तम्” इत्यस्यासङ्गतिः वस्तुतस्तु श्री-
रुक्मिण्येव एकतमं गृहमिति च तस्या एव गृहस्य प्राधान्यम्
॥ २३—४५ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विस्मितानां वाक्यमाह—किमनेनेति । ते सर्वे पुण्यफलमेव
शुभं मन्यन्ते अदृष्टपूर्वत्वात् किमित्याशङ्का किञ्चित्तथाभावि-
ष्यतीति चेत्तत्राहुः—अवधूतेनेति पञ्चविंशदणानि यद्यस्य धर्मो
भवेत् तदा प्रथमं धर्मोत्पादितं शरीरं भवेत् देहे कात्य-
तिशयो भवेत् अयञ्च भिया हीनः लोकिकी सम्पत्तिश्च अनेनैव
समुज्जिता किञ्च यद्यस्य धर्मो भवेत् तदा लोके
कीर्त्तिर्भवेत् अयञ्च लोके गर्हितः अस्मिन्निति वयमेवात्र
प्रमाणम् इह लोकवत्परलोकोपि इति सूचितं किञ्च धर्म
विद्यमाने तत्कार्यमस्य धर्मे भवेत् अयञ्चाधर्मा दरिद्रः
अधम इति वा कचित्पाठः तदा संस्कारसामान्यभावात्
संस्काराभावात् तथाकिं चकारादन्येपि लक्षणादयः सङ्ग-
गृहीताः ॥ २५ ॥

ननु किमस्य जातं येनैतावदुच्यत इति तत्राह—योसा-
विति । त्रैलोक्यगुरुणा भगवान् हि लोकशिक्षार्थं कर्माणि
करोति लोके यद्येतादृशेनापि सख्यं बोधयेत् तदा नीचै-
रपि लोकैः सख्यं कुर्युः किञ्च भगवान् ध्याननिवासः यदि
पुण्यरहितोपि लक्ष्म्या संयुज्येत तदा कोपि दरिद्रो न भवेत्
एतादृशेन सम्भृत इति किञ्चत्पुण्यमस्तीति ज्ञायते काम्यश्च
परमकाष्ठपन्नः किञ्च महता आदरेण परिपूज्यतः अनेनान्तरो-
ऽपि भावोऽस्मिन् वर्णितः ते भाव निरूपयितुं दृष्टान्तमाह
अग्रजो बलभद्रो यथेति । कदाचिद्दशान्तराद्बलभद्रः समागच्छेत्
तदा भगवानेव सादरं करोतीत्यर्थः पूजात्वधिका ॥ २६ ॥

एवं कथयिकमानसिकसन्तोषजननामुक्त्वा वाचिकसन्तोष-
जननामाह—कथयाञ्चक्रतुरिति । गाथाः पूर्वकथानिवद्धाः श्लोकाः
याः पूर्व गुरुकुले सेताः सम्बन्धिन्यः ताः कथयाञ्चक्रतुः
कथानिमित्तं वा स्मृत्वा कथयामासतुः ता आत्मनो ललिताः
सुख्येषु प्रियजनिकाः राज्ञिति सावधानार्थं परस्परं करौ
गृहीत्वैति तुल्यतामापाद्य ये श्लोकाः यावाः श्रुतयः ताः
परस्परसन्तोषार्थं प्रथमं पठितवन्तः ततो भगवानाह—समु-
दायानुवादो वा तत्र प्रथमं भगवद्वाक्यानि षोडशभि-
राह—अपि ब्रह्मज्ञिति । वाक्यस्तस्य सम्पत्त्यभाषोपि स्थिरी-

क्रियते अन्यथा वर्णनार्थमेव तथा वर्णितः स्यात् तत्र प्रथमं
विशेषावधि यज्जातं तत्पृच्छति—अपीति त्रिभिः । विद्यासमाप्ति-
स्तदेव जाता तदनु नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा समावर्त्तनेन
विवाहो वा कृत इति वक्तव्यं तदर्थं पृच्छति ब्रह्मज्ञिति
सम्बोधनात् विद्यासाधिकाः सूचिता गुरुकुलात् ब्रह्मचर्यं गुरु-
कुले अदृष्टार्थमपि स्थित्या भवति “गुरुभावे तत्पण्यां तत्पुत्रे
तद्भावे वा ब्रह्मचर्यमिति ज्ञापयितुं कुलपदे “गुरवे तु धरं
दत्त्वा स्नायीत तदनुक्या” इति स्नानाख्यं समावर्त्तनं दक्षिणा-
दानानन्तरं भवति तदनन्तरं च—

“चतुर्थमायुषो भागमुपित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।

द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहं वसेत् ॥ इति

तदनन्तरं विवाहः तत्राह गुरुकुलालुब्धदक्षिणात् समावृत्तेन
तदनन्तरं समावर्त्तनसंस्कारेण संस्कृतेन हे धर्मज्ञ ! धर्मरहस्या-
भिज्ञ ! सदृशी स्वस्य सर्वतः समा भार्या ऊढा नवा ऊढति
॥ २७—२८ ॥

तस्य भाव्यं स्त्रीकृत्य रागविषेपयोर्विवाह इति निन्दायां
प्राप्तायां तन्निषेधार्थमाह—प्रायो गृहेष्विति । ते चित्तं गृहेषु
कामविहृतं प्रायेण न भवति अन्यथा कथं परिग्रह इति
विशेषमाह—तथेति । यथा लोकानां तथा कामैर्न हतामित्यर्थः
अत एव गृहेषु नैवानिप्रीयते अतिप्रीतियुक्तं चित्तं न भवति
तत्र हेतुं सम्बोधनेनाह—हे विद्वन्निज ! ज्ञानोदयाच्छरीराध्या-
साभावात् तत्प्रीतिकरे गृहे न प्रीतिः ननु धनाभावादापि
गृहे पुरुषो न प्रीयते “अन्तरं नैव पदयामि निर्वेनस्य मृतस्य च”
इतिवाक्यात् तत्राह—धनेष्विति । तय चित्तं नानाप्रकारधनेष्वपि
न प्रीयते गोभूहिरण्यादिभेदेन धनं बहुविधं तथा गृहा
अपि स्त्रीभेदेन विलासभेदेन, अत्र प्रमाणमाह—विदिनं मे
इति । युक्तश्रायमर्थः योहि महापुरुषः स एतादृश एव भवे-
दिति ॥ २६ ॥

ननु, विरक्तस्य सन्यास एवाधिकारः “यदहरेव विरजेत्तदह-
रेव प्रव्रजेत्” इति श्रुतेः । अतः कथं विवाह इति चेत्तत्राह—
केचित्कुर्वन्ति कर्माणि । “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषे शतं
समा इति” इत्यानास्वारातर्बुद्धिमाः “इति च श्रुतेः । यावज्जीवं
कर्म कर्तव्यम् अत एवाग्निहोत्रादी यावज्जीवाधिकारः तत्र विर-
काविरक्तभेदेन परित्यागकर्मेणां व्यवस्थां मन्यमानान् प्रति
भगवान् प्रकारान्तरेण व्यवस्थामाह—एके तु यथा स्वयोक्तः
तथैव व्यवस्थापयन्ति । केचित्तु कामैरहतचेतसोपि निष्कामा
अपि कर्माण्येव कुर्वन्ति ननु कथययति कर्माणां कर्मेणां
न साक्षात् पुरुषार्थसाधकत्वं किन्त्यन्यः करणशोधकत्वमेव
यथा प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि स्थिता इति कामाभावे
मोक्षः सन्नहिताः इति कर्मेणां कोपयोग इति चेत्तत्राह—
त्यजन्तः प्रकृतीर्देवीरिति । स्वभार्यावजयार्थं कर्मेणां करणं
स्वभावाद् हि दुर्जयः अत एव भगवानाह—“प्रकृतिं याप्ति
भूतानि निग्रहः किङ्कुरिष्यति” इति । ताश्च प्रकृतयः स्वभावा-
रूपाः देशकालबीजान्यादिभेदेन नैकविधा भवन्ति ताश्चेत्
पुरुषं त्यजन्ति तदा मूलप्रकृतिमपि त्यक्त्वा स्वस्था भवति तद-
भावे कामोऽप्रयोजकः कामाभावेपि संसारस्य निरूपितत्वात्
ननु ताः प्रकारेणैव जेतव्याः तत्र कर्मेणां किं प्रयोजनम् ।

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्राह—देवीरिति । ता देवतारूपाः अतो वैदिककर्मभिरेव तासां निवृत्तिरिति कर्मकरणं ननु कषायपाकार्यमेव कर्मणः विनियोगः भूयते स्वर्गाद्यर्थं वा ननु स्वभावजयः—तत्र केवलयुक्त्या तदर्थं कर्मकरणमिति चेत्तत्राह—यथाह लोक-सङ्ग्रहमिति । अहं च कर्माणि करोमि लोकसङ्ग्रहार्थं तत्र युक्तिरेव मूलं मम वर्त्तानुवर्त्तन्त इति नचैव कश्चिदपि वाक्यमस्ति लोकसङ्ग्रहार्थमीश्वरेण कर्त्तव्यानीति तस्मात्फल-निर्णयः युक्त्यापि भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विस्मयमाह—किमनेनेति द्वाभ्याम् । अधमवेषत्वाद्धमेन ॥ २५-२६ ॥

गृह्य गृहीत्वा ॥ २७ ॥

भार्या उढा परिणीता नवेति गृहस्थलङ्घनशान्ता भोग-दर्शनाच्च संशयादिव प्रश्नः हे धर्मज्ञेति यदि समावर्त्तनं कृतं तर्ह्यनाश्रमत्वदोषपरिहारार्थमवश्यं भार्या परिग्राह्येति धर्म भवान् वेत्येवेति भावः ॥ २८ ॥

त्वया लज्जया सम्प्रत्यवचनादपि सर्वमहमज्ञासिषमेवेत्याह-प्राय इति । सम्प्रति गृहस्थस्यापि ते चित्तम् अकामविहृतं न कामैर्धिहन्तुं शक्यं हे विद्वन् ! भोगपरिणामविह्वलधनेषु वस्त्रेषु च नातिप्रीयसे एव इति विदितम् अत एवाधुना तानि तानि न दीयन्ते प्राय इत्यतीति पदाभ्यां भार्यानुरोधेन धनार्थेषु प्रीयसे चेत्त्यत एव पश्चात्तानि दास्यन्ते चेति भावः । पश्यत भोः किलायं गृहस्थोऽप्यतिनिष्ठः परस्मात् किमपि न कामयते बलादुत्तमपि न गृह्णातीति द्वारकायां तत्प्रतिष्ठा-स्यापनार्थमेव तस्य सकामत्वं न प्रकटीकृतं नापि किञ्चित् प्रकटं दत्तञ्चेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

त्वमतिविरक्तोऽप्यस्य इव सम्न्यासं नाकरोरित्यत्र तस्यामहं जाने इत्याह—केचित् विरक्ताः कामैरनाकृष्टचेतसोऽपि कर्माणि कुर्वन्ति केचिच्च दैवीः प्रकृतीर्देवनिर्मिताश्च चित्तस्य स्वभावात् कुलक्षयं सूक्ष्मविषयवाङ्मनात्मकमालिन्यमवान् त्यजन्तस्त्यक्तुञ्च कर्माणि कुर्वन्ति तत्र पूर्वेषां दृष्टान्तः यथाह लोकसङ्ग्रहं यथास्यात्तथा कर्म करोमीति ॥ ३० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विस्मयमाह—किमनेनेति द्वाभ्याम् । धिया हीनेन निर्धनेन गृहीतेन धनसाध्यस्वज्जनादिस्तकाराहो लोके स्तुत्यो भवति गतिपरीतेन अधमेन लोके बहुधनसञ्चयेन परोपकार्ये उत्तमः शोभाजनाच्छादनमात्रकर्त्ता मध्यमः भवन्तु स्वसोऽज्जनाच्छादनेऽप्यर्कलोऽध्यस्तमेन ॥ २५ ॥

सम्भूतः भ्रष्टत्वेन धृतः परिवर्त्तकश्च यथा भ्रष्टजो हन्तः ॥ २६ ॥

समावृत्तेन समाप्तब्रह्मचर्येण भार्योद्देश्युक्तिः समावर्त्तन-कर्मस्मरणात् जितेन्द्रियत्वस्मरणात् नवेत्युक्तिः ॥ २८ ॥

जितेन्द्रियत्वेन गार्हस्थ्याभाषसम्भाषनायां सत्यामापे केषा-ञ्चिजितेन्द्रियाणां लोकशिक्षा येगार्हस्थ्यमाचरतां मतमाश्रित्य समावृत्तेन त्वया भार्योद्देश्येत्याशयेनाह—प्राय इति द्वाभ्याम् । ते चित्तम् अकामविहृतं कामविहृतं न भवति अतः गृहेषु गृहोचितेषु कर्मसु साधनेषु धनेषु च न प्रीयसे न प्रीति-युक्तो भवसि इति मे विदितम् ॥ २९ ॥

तथापि कामैरहतचेतसोऽनाकृष्टचेतसोऽपि केचिन्मुनयः देवीः देवमायारचिताः प्रकृतीर्विषयवासनास्त्यजन्तः कर्माणि गृहो-चिनानि कुर्वन्ति यथाह लोकस्य सङ्ग्रहो यथा तथा कर्माणि करोमि तथा जितेन्द्रियेणापि त्वया लोकशिक्षायै गृहोचित-कर्मानुष्ठानार्थं भार्योद्देश्येति भावः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

भिक्षारी दरिद्री लोकमें निन्दित अधम इस मलिन ब्राह्मणने कौनसा पुण्य किया ॥ २५ ॥

कि जिसके प्रतापसे सेजपर स्थित रुक्मिणी को छोड़ कर त्रिलोक के गुरु भीनिवासने बड़े भ्राता के समान इस का सत्कार किया और अखिगन किया ॥ २६ ॥

हे राजन् ! श्रीकृष्ण और वह सुदामाजी परस्पर जब उज्जैनमें सांझीपनि गुरु कुलमें दोनों रहे उस कालकी अपनी पहली मनोहर कथा कहते भये ॥ २७ ॥

भीमगवानुवाच ।

हे ब्रह्मन् ! हे धर्मज्ञ ! विद्या पाठने के अनन्तर आपसे शिक्षणा के प्राप्त गुरु कुलसे आग्रहकर समावर्त्तन संस्कार का प्राप्त अपने अपने सहस भार्य को विवाही अथवा नहि ॥ २८ ॥

हे विद्वन् ! आप गृहमें वर्त्तमान भी होताहै तथापि आप का चित्त बहुधा करके संसार के विषय से क्षुभित नाहै है यह मोको विदित है इसी कारण धन वस्त्रा दिकन में आपकी अत्यन्त प्रीति नहि है ॥ २९ ॥

उनके चित्त विषयों से नही भी है तथापि कोई कविने की जन देवीमायाको त्यागने के अर्थ निष्काम कर्मन को करतेहैं । जैसे मोको कुछ प्रयोजन नही भी है तथापि लोक संग्रह के वास्ते मैं कर्म करताहूँ ॥ ३० ॥

कश्चिद्गुरुकुले वासं ब्रह्मन् स्मरसि नौ यतः ।
 द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्रुते ॥ ३१ ॥
 स वै सत्कर्मणां साक्षात् द्विजांतरिह सम्भवः ।
 आद्योऽङ्ग यत्राऽऽश्रीमणां यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः ॥ ३२ ॥
 नन्वर्थकाविदा ब्रह्मन् वर्णाश्रमवतामिह ।
 ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यजो भवार्णम् ॥ ३३ ॥
 नाहमिज्याप्राजातिभ्यां तपसोपशमेन वा ।
 तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ ३४ ॥
 अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन् वृत्तं निवसतां गुणैः ।
 गुरुदारैश्चोदितानामिन्धनानयने क्वचित् ॥ ३५ ॥
 प्राविष्टानां महारण्यमपत्तौ सुमहद्विज ।
 वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्स्नवः ॥ ३६ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नौ आद्योः यतो गुरोः विज्ञेयं परमात्मतत्त्वम् तमसः संसारस्य ॥ ३१ ॥

तत्राऽऽत्मज्ञानप्रदस्य गुरोरत्यन्तं पूज्यत्वं धत्तुं पुरुषस्य श्रीन् गुरुमाह—स वा इति । इह संसारं यत्र सम्भवो जन्म-
 मार्गं स पिता तावदाद्यः प्रथमो गुरुः पूज्यः । कर्मविद्याप्रदं
 गुरुमाह—द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां यत्र सम्भवः उप-
 नीय वेदाध्यापक इत्यर्थः । स द्वितीयो गुरुः यथाऽहमश्वर-
 सथा प्रथमादपि पूज्य इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याप्रदं गुरुमाह—आश्र-
 मिणां सर्वेषामपि ज्ञानदो यः स तु साक्षादहमेवेति ॥ ३२ ॥

अतो ज्ञानप्रदं गुरुरूपं मामाश्रित्य ये संसारं तरन्ति ते
 बुद्धिमन्त इत्याह—नन्विति । हे ब्रह्मन् ! ते ननु वर्णाश्रमवर्तां मध्ये
 अर्थकोविदाः इह मनुष्यजन्मनि तत्रापि वर्णाश्रमवर्त्तव्ये सति
 ये मया गुरुणा गुरुरूपेण वक्ता वाचा उपदेशमात्रेणाङ्गः
 सुखेनैव भवार्णवं तरन्तीति ज्ञानप्रदाद्गुरोरधिकः सेव्यो नास्ती-
 त्युक्तम् ॥ ३३ ॥

अत एव तद्भजनादधिको धर्मश्च नास्तीत्याह—नाहमिति ।
 इज्या गृहस्थधर्मः प्रजातिः प्रकृष्टं जन्म उपनयनं तेन ब्रह्म-
 चारिधर्मः उपलभ्यते ताभ्यां तथा तपसा धनस्यधर्मेण उपश-
 मेन यतिधर्मेण वा अहं परमेश्वरस्तथा न तुष्येयं यथा सर्व-
 भूतात्माऽपि गुरुशुश्रूषयेति ॥ ३४ ॥

किञ्च अस्माकं गुरुशुश्रूषणं किमपि वैषादेव सम्पन्नं तत्किम्
 त्वया स्मर्यत इति पृच्छति—अपिन इति । गुरौ निवसताम्
 अस्माकं शक्तिमपि वृत्तं तत् क्वचित् कदाचित् ॥ ३५ ॥

अपत्तौ अपगते ऋतौ अकाल इत्यर्थः । वातश्च वर्षश्च तयोः
 समाहारः स्तनयित्स्नवो गर्जितानि चाभवन् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मौनं सम्मतिलक्षणमिति न्यायेन तत्स्वाकारमात्मस्य सख्य-
 हेतुपूर्वगाथा एव कथयितुमारभमाणो वक्ष्यमाणकप्रवार्त्तायां
 दोषपरिहारार्थं सुखहेतुत्वबोधनार्थं आदौ गुरुनस्त्वेवादिमाहात्म्य-
 माह—कश्चिदिति चतुर्भिः । नौ वासं विज्ञाय अनुभूय विज्ञेय-
 मिति विशब्देन श्रीभगवत्तत्त्वमभिप्रेतं तमसः सर्वाज्ञानदुःख-
 मयतः प्रकृतेः पारं श्रीवैकुण्ठलोकं लभत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मयै स एव यत्र निमित्ते अस्य विराट्त्वात्त्वयः निमित्ते
 द्विजातेः सत इति तृतीयस्याप्यपेक्षितत्वात् यतः ज्ञानदो
 मत्तत्त्वापदेशकः स्वताप्युत्तमे ज्ञेयान्तरे सति गुरोर्भूतत्वं
 मेवोच्येत अत एव स्वपरितोष एव फलत्वेनोपसंहरिष्यते नाह-
 मित्यादिना ॥ ३२ ॥

ननु निश्चये अङ्ग इति विज्ञेयविज्ञानेन भक्तेः सिद्ध्या
 अवान्तरफलतया भवार्णवतरणस्य सुखसिद्धेः ॥ ३३ ॥

सर्वभूतात्मेति । सर्वभूतानामन्तर्यामिन्त्वेन तेषां सेवया मत्-
 सन्तोषसम्भवेपि गुरुसेवया तुष्येयमित्यनिशयविवक्षया तां विना-
 ऽन्यवैयर्थ्यापत्तेश्च गुरौ मदाघंशेन साक्षान्मद्रूपत्वात् मङ्गलवर-
 रूपत्वाच्चेति भावः । अन्यस्यैः । यज्ञा, इज्या मत्पूजा प्रजातिर्महीक्षा
 तपो मत्समाधिः उपशमो मन्त्रिष्ठा तैरपीति किन्त्वर्थद्वयमिदं
 स्वधर्मभगवद्दर्शोपदेष्टृत्वेन यथायथं गुरुद्वयतारतम्ये ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

एवं श्रीगुरुसेवामाहात्म्यमुक्त्वा लोकशिक्षार्थं तत्प्रकारं
 दर्शयन् एकत्रैव दुःखप्राप्त्यादिना सख्यस्य हेतुविशेषं प्रति-
 पादयन् तत्र दार्ढ्यं बोधयति—अपीत्यादिना । नौ इति श्रीबल-
 देवापेक्षया पूर्वं सतीरिति द्विवचनं तु तदपेक्षयापि स्वयोरपेक्ष-
 व्यञ्जनया तं ज्ञेययति स्म, गुरौ गुरुगृहे ब्रह्मसिति मुहुः
 सम्बोधनेन लज्जामयादिकं निरस्यन् सख्यमेव हृदयन् स्वसन्दर्श-
 नाय सुखमुन्नमयंस्तं प्रहर्षयति ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रविष्टानां प्रविष्टेष्वस्यासु सत्सु अपर्तौ शीतनीं प्राप्ते तीव्रं दुःखं हे द्विजति तद्धेतुभूतज्ञानोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः यद्वा, सत्कर्मणां पुंसां द्वितीयजन्मनः सम्भवेन गुरुकुलवास-रूपः आद्याभ्रम इत्यर्थः । यस्मिन्नाभ्रमे गुरुरहमिव ज्ञानप्रदः स इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तमसः परम् अज्ञानस्य पारं स गुरुकुलवासः सत्कर्म-सम्भवात् अनुष्ठानहेतुः तद्धेतुभूतज्ञानोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः यद्वा, सत्कर्मणां पुंसां द्वितीयजन्मनः सम्भवेन गुरुकुलवास-रूपः आद्याभ्रम इत्यर्थः । यस्मिन्नाभ्रमे गुरुरहमिव ज्ञानप्रदः स इत्यन्वयः ॥ ३१-३२ ॥

वर्णाभ्रमवतां मध्ये अथ कोविदाः प्रयोजनकुशलाः अज्जः अज्जसा ॥ ३३ ॥

प्रजातिः सन्तत्युत्पादनम् ॥ ३४-३५ ॥

अपर्तौ अकाले ॥ ३६-३९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

कश्चिदिति । हे ब्रह्मन् ! नौ आवयोः गुरुकुले वासं स्मरामि कश्चित् तं विशिनष्टि यतो गुरुकुलवासाद्विज्ञेयं स्वपरात्मवाधात्म्यं विज्ञाय तमसः पारमज्ञानस्य पारं मुक्तिमिति यावत् अमुते प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

किञ्च, स वा इति । सर्वे गुरुकुलवासः द्विजातेस्त्रैवर्णिकस्य सतां कर्मणां सम्भवोऽनुष्ठानहेतुः तद्धेतुभूतज्ञानोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः । यद्वा, सत्कर्मणां पुंसां द्वितीयजन्मसम्भवेन गुरु-कुलवासरूपो ह्याभ्रम इत्यर्थः । यस्मिन्नाभ्रमे गुरुरहमिव ज्ञानप्रदः स इत्यन्वयः । यद्वा ज्ञानप्रदस्य गुरोः अत्यन्तपूज्यतां वक्तुं पुरुषस्य त्रीन् गुरुनाह—स वा इति । अङ्ग हे ब्रह्मन् ! इह संसारे यतस्सम्भवो जन्ममात्रं स पिता नावदाद्यः प्रथमः गुरुः । द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां यत्र सम्भवः उपनीय वेदाध्यापकः स द्वितीयो गुरुः यथा अहमीश्वरस्तथा प्रथमा-दपि पूज्य इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याप्रदं गुरुमाह—आभ्रमिणां सर्वेषा-मपि ज्ञानदो यो गुरुः स तु साक्षादहमेवेति ॥ ३२ ॥

अतो ज्ञानप्रदं गुरुमाश्रित्य ये संसारं तरन्ति ते बुद्धि-मन्त इत्याह—नन्विति । हे ब्रह्मन् ! इह लोके सर्वेषां वर्णाना-माभ्रमिणाञ्च मध्ये त एवार्थकोविदाः पुरुषार्थकुशलाः, के ? ये मया गुरुणा गुरुरूपेण वक्ता वाचा उपदेशमात्राज्जः सुखेन संसाररूपं महार्णवं तरन्ति ॥ ३३ ॥

एवं महापुरुषगुरोरधिकः सेव्यो नास्तीत्युक्तम् अत एव तद्भजनादधिको धर्मश्च नास्तीत्याह—नाहमिति । इज्या महा-यज्ञपञ्चकं प्रजातिः प्रकृष्टं जन्म तपोऽनशानादिरूपं शमः इन्द्रिय-निग्रहः यथाऽहं गुरुशुभूषया तुल्येयं प्रीतः स्यां न तथेज्या-दिभिः तुल्येयम् आत्मानं विशिनष्टि—सर्वभूतानामन्तरात्मा ॥ ३४ ॥

किञ्चास्माकं गुरुशुभूषणे किमपि देवादेव सम्पन्नं तत्कि-त्त्वया न स्मर्यते इति पृच्छति—अपि न इति । गुरौ तत्सन्निधौ

वसतामस्माकं वृत्तं न स्मर्यते किम् किं तदित्यत आह गुरु-दारैरित्यादिना । इन्धनानयने निमित्ते बोधितानामस्माकं कश्चित् कदाचित् ॥ ३५ ॥

अपर्तावपगते क्रंतावकाल इत्यर्थः । महारथं प्रविष्टानां सतां वातो वर्षश्च तयोः समाहारस्तदभूत् तथा निष्ठुराः स्तनयित्तवः स्तनयित्तुशब्दोऽत्र तद्वर्जितेऽक्षयिकः गर्जितानि वामवन् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तात्पर्यात्पुनरुक्तं करोति—कश्चिदिति । यतो यस्मिन् गुरु-कुलवासे विज्ञेयं विज्ञाय तमसः अज्ञानस्य पारं प्रकृतेर्वा वैकुण्ठमभ्युते ॥ ३१ ॥

इतोऽपि गुरुकुलवासः कर्तव्य इत्याह—स वा इति । यस्या-द्विजातेः साक्षात्सत्कर्मणां सम्भवो जन्म स गुरुकुल वासो वा इत्यन्वयः, अत्र हेतुमाह—आद्य इति । ज्ञानदो गुरुः आभ्र-मिणाम् आद्यः हि यस्मात्सस्मात् यथाऽहमिति ॥ ३२ ॥

ज्ञानमपि यन्मुक्तिसाधनं तद्वदेव गुरुरित्याह—तेत्विति । गुरुणा गुरुत्वेन मयाप्युक्तया वाचा अज्जः शिक्षिताः ये गुरुषाः भवार्णवं तरन्ति ते त्विह वर्णाभ्रमवतां मध्ये अर्थकोविदाः स्वप्रयोजनसम्पादनपटव इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

सर्वेषु साधनेष्वयमेव भगवदनुग्रहान्तरङ्गमित्याह—नेति । इज्या यजनं प्रजनं प्रजातिः सन्ततिजननं “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति श्रुतिः ॥ ३४ ॥

अनुग्रहविशेषस्मरणार्थं उभयोरनुभूतविशेषं स्मारयति अपीति । गुरौ निवसतां नौ यत्कर्म तत् स्मर्यतामपि स्मर्यते किम् ॥ ३५ ॥

अपर्तौ वर्षाकालमन्तरेण वातयुतवर्षम् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननूत्तरः पक्षः सम्भवतु नाम पूर्वस्तु न सम्भवेदित्या-शङ्क्याह—यथाहमिति । सर्वे इत्यत्रापि यत्रेत्यस्य त्रिरादृष्टिः कार्या । यत्र सम्भवो यत्र निमित्ते द्विजातेः सतः यत्रैव च निमित्ते सत्-कर्मणां सम्भव इति ॥ ३२-४५ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वतो ज्ञातमप्यर्थे प्रश्नव्याजेन विरक्ततया गृहाभमे तिष्ठतीति कृतमुक्त्वा तथाकरणस्य प्रयोजनं स्वभावाद्वास्तव्या केवलं कृतवानिति भूतेषु बोधेणाननुभूय न जानाति जनो विषयतीक्ष्णतामिति मनःप्रत्ययजननार्थं विधाह कृतवान् यतः इच्छा निवर्तते तत इच्छायामपि निवृत्तायां गले पतित्वा भार्येति उपहसन्निव कृतमभिनन्द्य तेन सह सख्यं स्मारयितुं गुरुकुलवासं बोधयति—कश्चिद्गुरुकुले वासमिति चतुर्भिः । आदौ गुरुकुलवासस्य प्रशंसा निरूप्यते सफलत्वेन महत्त्वे स्मरणं भवति ब्रह्मजिति सम्बोधनं तत्प्रसादादेव जातमिति बोधयति

भीमश्चक्रभाष्यकृतसुबोधिनी ।

ना आवयोः गुरुकुले वासं किं स्मरसि अनेन बाह्याभ्यन्तरभेदेन यन्किञ्चिदनुभूतं गुरुकुले तत्स्मरणेन कृतार्थता भवतीति ज्ञापितं गुरुकुलस्य प्रतिष्ठामाह—द्विजो विज्ञाय विज्ञेयमिति । विज्ञेय-
आत्मानं प्रमाणं च विज्ञाय ज्ञात्वा तमसः पारं भगवन्त
मश्नुते “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

किञ्च गुरुकुलवासो द्विजन्मनां द्वितीयं जन्म तच्च साक्षात्
कर्मणां सम्बन्धी सम्यग्भवो यत्रेति तत् एव कर्माण्युत्पा-
द्यन्ते “जायमानो वै ब्राह्मणस्तुभिर्ऋणवान् जायते” इति श्रुतेः
किञ्च यत्राभमिणामाद्यो भवति गुरुकुले स्थितो ब्रह्मचारी
भवति आभमाः पुरुषार्थसाधकाः तेषामाद्योऽयं तदभावे
कोप्याभमो न भवेदिति साध्यसाधकत्वेन गुरोरुपयोगमुक्त्वा
साक्षाद् ज्ञानसाधकत्वेन पुरुषार्थोपयोगित्वमाह—यथाहं
ज्ञानदो गुरुरिति । गुरोः भक्तेरनुभवपर्यवसायित्वात् स्तु-
त्यता ॥ ३२ ॥

ननुभयोः कथं करणत्वम् अननुगमादित्याशङ्क्याह—नन्वर्थ-
कोविदा इति । अर्थे पुरुषार्थे ये पुरषाः कोविदाः पण्डिताः
शीघ्रं पुरुषार्थसिद्धिर्भवति विचारयन्ति तेन ये मया गुरुणा
बाष्पा बाष्पात्रेणैव अङ्गः अनायासेन भवार्णवं तरन्ति तरि-
ष्याम इति निश्चित्य गुरुमेव भजन्ते त एव अर्थकोविदा
इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञिति सम्बोधनं सम्प्रत्यर्थं साधनान्तरव्युदासाध-
माह—वर्णाभ्रमवतामिहेति । अनेन वर्णधर्मा आभ्रमधर्माश्च
तत्साधका इत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

एवं प्रसङ्गात् ये केचन संसारतरणोपायाः गुरुसेवाति-
रिक्ताः तान् निषेधुं गार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासानां मुख्यधर्माणां
मत्प्रीतिहेतुत्वं नास्तीत्याह—नाहमिज्या प्रजातिभ्यामिति । इज्या
यागः प्रजातिः सन्ततिः उभयं गार्हस्थ्यधर्मः ऋणापकरणरूपः
तपोवनस्य उपशमः परमहंसस्य एवं त्रिभिरपि अहं न
तुष्येयं तत्र हेतुः सर्वभूतात्मेति सर्वभूतेषु आत्मा यस्य यागेन
जीवानां नाशः प्रजात्या उत्पत्तिः तेनात्पत्तिप्रलयौ कुर्वन् मम
सन्तोषं न जनयति उत्पादनेनापि जीवः क्लिष्टो भवतीति तपसा
शरीरक्लेशः उपशमेन देहेन्द्रियादीनाम भतः क्लेशकरत्वात् मम
न सन्तोषः गुरुशुभ्रवायां तु क्लेशे सेवया सेवकस्यानन्दः गुरो-
श्चेति अतोऽहं तुष्येयं वेदाध्ययनस्यैव ऋणापकरणरूपत्वात्
सेवा अधिकैव यथ्यङ्ग ! भायेनेव सेवाया विनियोगः तथापि
अज्ञाया कृतः मत्प्रीतिहेतुरपि भवति संयोगपृथक्त्व-
न्यायेन ॥ ३४ ॥

एवं गुरुकुलवासं स्तुत्वा तं स्मारयित्वा आवयोर्वासः
सेवार्थं परमक्लेशं सम्पादितवानिति सेवाविशेषं स्मारयति—अपि
नः स्मर्यते ब्रह्मज्ञिति नवभिः । त्रिगुणकार्यमेतदिति नोऽस्माकं
सम्बन्धि ब्रह्ममाणं स्मर्यते अपीति सम्भावनायां ब्रह्मज्ञित्यन-
स्यार्थं गुरौ निवसतां व्रतस्थानां गुरुवाक्यत्वात् गुरुपुत्रगुरुपत्नी-
प्राक्यमपि कर्तव्यमिति अत एव गुरुदारैः प्रेरितानामिन्ध-
नानयने भ्रण्यादिधनमानीयतामिति कश्चित् कदाचित् विषम-
संभवे ॥ ३५ ॥

तत् उत्कृष्टे इन्धनार्थं महारण्यं प्रविष्टानाम् अपर्त्तो वर्षानि
रिक्ताकाले शिशिरे द्विजोति सम्बोधनं जन्मभूमिः सेति ज्ञाप-

नार्थं सुमहद्वातवर्षमभूत् निन्दुराश्च सनयित्वाः गर्जितानि
नैन्दुर्यं कर्णासह्यम् ॥ ३६ ॥

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

मामतिनीचमपि यदेवं सम्मानयति तन्मां परिचित्यान्त्यस्य
कस्याचिद्ज्ञानेन वेति मनसि सन्दिहानस्य तस्य सन्देहापगमाधि
गुरुकुलवासं स्मारयति—कश्चिदिति द्वादशभिः । नौ आवयोः
विज्ञेयं भगवत्त्वं तमसः संसारस्य ॥ ३१ ॥

इह खलु पिता उपनेता मदीयतत्त्वोपदेष्टा चेति त्रय एव
गुरवो भवन्ति तेष्वन्य एवातिपूजनीय इत्याह—सखा इति ।
इह संसारे यत्र सम्भवो जन्ममात्रं स आधानकर्त्ता पिता
तावदाद्यो गुरुः । यत्र द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां सम्भवः स
उपनेता सावित्र्युपदेष्टा द्वितीयो गुरुः यस्तु आभ्रमिणाम्
आभ्रमिभ्यश्चतुर्थ्य एव ज्ञानदः मत्तत्त्वोपदेष्टा स यथाहं
मत्तुल्यत्वेनातिपूजनीय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तृतीयो गुरुरेव संसारात्तारयतीत्याह—ननु निश्चिन्ममेव
वर्णाभ्रमवतां मध्ये ते एव अर्थकोविदाः ये मया मद्रूपेण
मत्तत्त्वोपदेष्टा गुरुणा वाचा मन्मन्त्रोपदेशमात्रेणैवाङ्गः सुखे-
नैव भवार्णवं तरन्ति ॥ ३३ ॥

तस्मान्मदुपदेष्टा गुरुरेवातिशयेन शुभ्रवर्णीय इत्याह—नाह-
मिति । इज्या होमो ब्रह्मचारिधर्मः प्रजातिः प्रजापुत्रोत्पादनं
गृहस्थधर्मः ताभ्यां तपसा वनस्थधर्मेण उपशमेन यतिधर्मेण वा
अहं परमेश्वरस्तथा न तुष्येयं यथा सर्वभूतानामात्माऽपि गुरु-
शुभ्रवर्णा ॥ ३४ ॥

गुरौ निवसतामस्माकं यद्वृत्तं तर्किक स्मर्यते ॥ ३५ ॥

अपर्त्तो अपगतवर्षर्त्तो शीतकाल इत्यर्थः । सनयित्वा गर्जन-
वन्तो मेघः ॥ ३६-३७ ॥

भीमश्चक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं सर्वज्ञोपि लीलासौष्ठवार्थं तद्गार्हस्थ्यं सम्भाव्य गुरु-
कुलवासं स्मारयति—कश्चिदित्यादिना । नौ आवयोः गुरुकुले
वासं स्मरसि कश्चित् यतः वासात् विज्ञेयं यद्विज्ञानेन आत्मा-
नात्मपरब्रह्मरूपादि विज्ञातं भवति तत्परं ब्रह्म विज्ञाय तेन सः
प्रकृतेः पारं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

गुरुवत्स्यः पित्रुपनेतृमत्तत्त्वोपदेष्टृभेदात् तत्र मत्तत्त्वोपदेष्टा
मदभिन्न एवेत्याह—इह संसारे यत्र सम्भवो जन्म स जनयिता ताव-
दाद्यः प्रथमो गुरुः पूज्यः द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां
यत्र सम्भवः उपनीय वेदाध्यापकः यथाहं मत्सहस्रो द्वितीयो
गुरुः आभ्रमिणां सर्वेषां यथाऽधिकारं ज्ञानदो मत्स्वरूपादि-
विषयकबोधप्रदो यः सतु साक्षाद्दहमेवेति ॥ ३२ ॥

मज्ज्ञानप्रदेन गुरुणा जनाः भवार्णवं तरन्ति तस्य सर्व-
श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—नन्विति । इह वर्णाभ्रमवतां मध्ये ये जाता
इति शेषः । ते गुरुणा मदात्मयाथात्म्योपदेष्टा वाचा मद्रु-
पयकेन श्रोतव्येन वाक्येन मन्त्रादिरूपेण वेदान्तवाक्यकद-
म्बेन च अर्थेषु उपास्योपासककृपाफलभक्तिरसविरोधिसंज्ञकेषु

सूर्यश्चास्तङ्गतस्तावत्तमसा चावृता दिशः ।
 निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ३७ ॥
 वयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभिर्निहन्यमाना मुहुरम्बुसम्प्लवै ।
 दिशोऽविदन्तोऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिवञ्चितामृतुराः ॥ ३८ ॥
 एतद्विदित्वा उदिते रवौ सान्दीपनिगुरुः ।
 अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ॥ ३९ ॥
 अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ।
 आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ ४० ॥
 एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ।
 यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्षणं गुरौ ॥ ४१ ॥
 तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
 कृन्दांस्ययातयामानि भवन्तिवह परत्र च ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कोविदाः व्युत्पन्नाः सन्तः भवार्णवं नूनं निश्चितमज्ज्ञस्तरन्ती-
 त्यन्वयः ॥ ३३ ॥

मन्त्रस्वज्ञानप्रदगुरुशुभूपयाऽहं प्रीतः स्यामित्याह, नाह-
 मिति इत्या गृहस्थधर्मः प्रजातिः प्रकृपं जन्मोपनयन-
 नेन ब्रह्मचारिधर्म उपलक्ष्यते ताभ्याम् तपसा धनस्थधर्मेण
 उपशमेन यतिधर्मेण च अहं तथा न तुभ्यं प्रीतः स्याम्
 यथा सर्वभूतात्मापि गुरुशुभूपया गुर्वानुवृत्त्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्च नः अस्माकं गुरौ वृत्तम् अनुकूलाचरणरूपं चाष्टितं
 त्वया स्मर्यते क्वचिदावश्यं कार्यं इन्धनानयने निमित्ते
 चोदितानां प्रवर्तितानाम् ॥ ३५ ॥

अपत्नीं अपगते ऋतौ अकाले तीव्रम् उल्बणम् घातेन
 सह धर्मं महद्भूम् तथा स्तनयित्वो गर्जितानि अभूवन् ॥ ३६ ॥

● ———

भाषा टीका ।

हे ब्राह्मन् ! हम दोनों के गुरु कुल वास का आप कभी
 स्मरणकरते हो जिस गुरु से ज्ञातव्य परमात्मनस्व के
 जानकर द्विज संसार के अन्तको प्राप्त होजाता है ॥ ३१ ॥

हे मित्र ! इस संसार में जिसते जन्म मात्र होता है
 वह पिता प्रथम गुरु है और द्विजको उपनयन संस्कार
 कर के जो वेदका अध्यापक है वह द्वितीय गुरु होता है
 और जो चारों आश्रमियोंको ज्ञान देने वारा है वह तो
 साक्षात् जैसे मैं सर्वेश्वर गुरु हूँ तैसेही गुरु भाव से
 पूजनीय है ॥ ३२ ॥

हे ब्राह्मन् ! इस लोक में जो गुरु मूर्ति मेरे उपदेश
 — कर के परिश्रम के बिना संसार समुद्रको तिरते हैं

वेहि विवेकी जन वर्णाश्रमियों के मध्य में निज प्रयोजन के
 विषय कुशल हैं ॥ ३३ ॥

यद्यपि मैं मध्व प्राणियोंका आत्माहूँ इस कारण सब
 प्राणी मेरे अधीन हैं तथापि गुरु की परिचर्या करनेसे
 जैसा मैं प्रसन्न होता हूँ गृहस्थ के पंचमहा यज्ञादि धर्म
 से तथा ब्रह्मचारी के उपनयनादि धर्म से धानप्रस्थ के
 तप से सन्यासी के शमदमादि धर्म से मैं प्रसन्न नहीं
 होता ॥ ३४ ॥

हे ब्राह्मन् ! आप में बलदेवजी हम सब जब गुरुजी के समीप
 में निवास करते रहे तब कदाचित् गुरुजी की भार्या ने
 हम को इन्धन लाने के वास्ते आज्ञा करी रही हमारे उस
 वृत्तांत का आपको स्मरण होताहै ॥ ३५ ॥

जब गुरुजी की भार्या की आज्ञा से हमलोग धोर घनने
 प्रविष्ट होगए तब हे द्विज वर्ण ऋतु के निवृत्त होनेपर
 शीत काल में महान् दुःसह पवनसहित वर्षा आई और
 भी दुःसह ये घन की गर्जना आई ॥ ३६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निम्नं कूलं नतमुन्नतञ्च स्थानम् ॥ ३७ ॥

अम्बुनां संप्लवो व्यामिश्रणं यस्मिन्नेकोदके तस्मिन् वने-
 इत्यर्थः । परिवञ्चिम “भृञ् भरणे” इति धातोरूपम् परि परित्यं
 बन्धिम इडागमश्छान्दसः भारान् धृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥

उवाच रूपया श्लोकत्रयीम् यया वयं कृतार्था इत्याह—अहो
 इति आत्मा देहः ॥ ४० ॥

गुरोर्निष्कृतं प्रत्युपकारः सर्वे अर्थाः यस्मात्स आत्मा
 देहस्तत्पार्षणं विनियोगः ॥ ४१ ॥

यातयामानि यातो यामो यस्य . पक्षस्याक्षस्य तद्वत्सारं

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भवति तद्वदन्यदपि गतसारं गोण्यावृत्त्या यातयाममित्युच्यते
अगतसाराणि छन्दांसि मत्तोऽधीयमानानि भवन्त्वित्यर्थः ॥ ४२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

चकाराभ्यां द्वयोरपि प्राधान्यं योगपद्यात् निम्नं नीचं
स्थानं कूलं च तटमुन्नतं किञ्चानेन प्रकपेणाज्ञायत किञ्चि-
त्प्राप्य संयुक्तं न ज्ञातमस्माभिः यतो जलमयं जलेन ग्लानित-
मित्यर्थः ॥ ३७ ॥

परितो बध्निम बध्निमिमेत्यर्थः । भ्रमधातोऽपि लोप आर्षः ॥ ४८ ॥

एतदस्मदुःखं विदित्वा चित्कर्तुं गुरुर्महानपि ॥ ३८ ॥

अहो इति य आत्मा प्राणिनां प्रेष्टस्तमप्यनादृत्य मत्पराः
सन्तो यूयमस्मदर्थं दुःखिता जाता इत्यर्थः । मदित्येकत्वं निर्दिश-
न्नप्यस्मदिति बहुत्वं निर्दिशन्मत्सम्बन्धिष्वपि तत्परा जाता
इति व्यनक्ति स्म ॥ ४० ॥

अतो गुरुसेवा युष्माकं सुसम्पन्नेत्याह इत्यदिति ॥ ४१ ॥

अतो वो युष्मभ्यं तुष्टोहं किञ्च छन्दांसीति अयातयामानि
अजीर्णानि अलुप्तानि अविस्मर्यमाणानीत्यर्थः “जीर्णं च परि-
भुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्” इत्यमरनानार्थात् ॥ ४२ ॥

भीमसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मा वै इति शरीरम् ॥ ४०—४१ ॥

अयातयामानि वीर्यवन्ति प्रदोषरहितानि ॥ ४२—४४ ॥

भीमह्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावत्तथैव सूर्योऽस्तङ्गतश्च अत एव दिशस्तमसा व्याप्ताः
निम्नोन्नतं कूलमुन्नतञ्च स्थलं जलमयं हेतुगर्भमतो न प्राज्ञा-
यत न ज्ञातमभूत् ॥ ३७ ॥

व्यमिति । अम्बुनां सम्प्लवे प्रवाहे महानिलैरम्बुभिश्च हन्य-
मानाः पीड्यमाना दिशोऽविदन्तः अतः अजानन्तः एवातुराः
परस्परं गृहीताः हस्ताः यैः ते वयं वने परिवध्निम परितो बध्निम
इन्धनभारान् धृतवन्त इत्यर्थः । पर्यचरामेति वा उपसर्गवशाद्भ्रज-
श्चरत्यर्थत्वात् इडाः ॥ ३८ ॥

एतदिति । एतदस्माकं कृच्छ्रं विदित्वा सूर्ये उदिते
सत्यन्वेषमाणो नोऽस्मानपश्यत् दृष्ट्वा चाब्रवीदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदेवाह—अहो इति त्रिभिः । हे पुत्रकाः ! देहिनामात्मा
देहः प्रेष्टः प्रियतमस्तथापि तमात्मानमनादृत्य मत्पराः मत्सेवापराः
मत्प्रयोजनायातीव दुःखिता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इयद्वेति । सच्छिष्यैः गुरोः कर्त्तव्यं निष्क्रियं प्रत्युपकारः
इयदेवैतावदेष्ट कियत् यद्विशुद्धभावेन निष्कपटभावेन सर्वथा
सर्वप्रकारेण आत्मार्पणं देहसमर्पणमित्येतावत् “शरीरमर्थं प्राणाञ्च
सद्वशुदभ्यो निवेदयेत्” इत्युक्तेरिति भावः ॥ ४१ ॥

[१६९]

तुष्ट इति । हे द्विजभेष्टाः ! द्विजशब्दस्य त्रैवर्णिकपरत्वादेवं
सम्बोधनं वो युष्मभ्यमहं गुरुः सन्तुष्टः अतो युष्माकं मनो-
रथाः अपेक्षाः सत्याः सफलाः सन्तु किञ्च छन्दांसि मत्तो-
ऽधीतावेदाः इह परत्र च लोके अयातयामान्यगतसाराणि सफलानि
देहिकामुष्मिकापेक्षितफलजननसमर्थानि भवन्तु इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदं निम्नमिदं कूलमिति किञ्चन स्थूलजलप्रवाहेण न
प्राज्ञायत न ज्ञातमभूत् ॥ ३७ ॥

अम्बुसम्प्लवे जलप्रवाहे दिशोऽविदन्तः अजानन्तः परि-
बध्निम परितो भ्रान्ता बभूविम ॥ ३८ ॥

विदित्वा उदित इत्यनेन दुःखातिशयं दर्शयति—कथमेत-
दब्राह्म—अरुरुद्वदिति ॥ ३९ ॥

आत्मा देहः ॥ ४० ॥

गुरुनिष्कृतं गुरुप्रत्युपकारः सर्वोर्थो यस्मात्स तथा सर्वार्थ-
आत्मा शरीरं तस्यार्पणं यत्तत् ॥ ४१—४२ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतस्मिन्नन्तरे सूर्यश्चास्तङ्गतः तमसा दिशश्चावृताः तथापि
कथं नागतमित्याकाङ्क्षायामाह—निम्नं कूलं जलमयमिति । नद्याः कूलं
सर्वमेव जलमयं कियती नदी कियती भूमिरिति ज्ञातु-
मशक्यं ततः क्षिप्रोत्तरणार्थं न प्राज्ञायत कमप्युपायं न
ज्ञातवन्तः ततस्तत्परपर एव रात्रौ स्थिता इति ॥ ३७ ॥

क्लेशस्थितिं स्मारयति—वयं भृशमिति । वयं त्रयोऽपि
तत्रैवारण्यदेशे अनन्तमहानिलाम्बुभिः नितरां हन्यमानाः उप-
वेशनार्थमपि भूमिर्नास्तीत्याह—अम्बुसम्प्लव इति । ततो दिशो-
प्यविदन्तः एवं जाते किं कर्त्तव्यमिति विचार्य अथ भिन्न-
प्रक्रमेण अतः परं गमनार्थं प्रयत्नो न कर्त्तव्यः किन्तु काल-
क्षेप एवेति विचार्य अन्योन्यविश्लेषाभावाय गृहीतहस्ताः
सन्तः तस्मिन् वने आतुरा दीनाः क्षुधिताः सन्तः परिवध्निम
इतस्ततो भ्रमणमेष कृतवन्तः ॥ ३८ ॥

तर्हि निर्दयो गुरुः कथं तत्र वासः कृत इति चेत्तत्राह
एतद्विदित्वेति । गुरोरपि हृदये अयमस्मत्क्लेशो भान एव अत
एवानुदित एव रघौ सान्दीपिनिर्गुरुः गृहान्निर्गतः नः अस्मान्
अन्वेषमाणः आतुरान्वेषमानानपश्यत् ॥ ३९ ॥

ततो दया परमा तस्योत्पन्नत्वाह—अहो इति । एतदर्थमेव
भगवतैवैवं सम्पादितं विद्या हि वेधन्यायेन गुरौ स्थिता
अतिमन्थनात् प्रादुर्भूता शिष्यं समायाति तत्र मथनस्थानीया
परमा दया अहो इत्याभ्यर्थं हे पुत्रका इति दयया जात-
कोहात् सम्बोधनं पुत्रकाः पुत्रप्रायाः अनेन भवतामेव गृह-
मिति स्वार्यमेवैतत् क्रियते इत्याश्वासनमप्युक्तं तेषां दुःखं निरुक्तं
गच्छतीत्यनुवदति—अस्मदर्थेऽतिदुःखिता इति । ननु व्रतं क्रियते
कथं दुःखमिति चेत्तत्राह—आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ट इति । “द्रव्य-
संस्कारविरोधे द्रव्यं बलीयान्” इति न्यायेन शरीरमतयोर्विरोधः

इत्थं विधान्यनेकानि वसतां गुरुवेदमसु ।

गुरोरनुग्रहणैव पुमान् पूर्णः प्रशान्तये ॥ ४३ ॥

भीमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शरीरमेवावरणीयं तत्रापि कोहपात्रं विधिस्नेहयोः कोहो बलिष्ठ इति एवं वैदिकलौकिकन्यायांलङ्घनमपि कृत्वा यतो मत्परा जाताः तदाह—आत्मा देहः प्राणिनामतिप्रेष्ठः तमनादृत्य मत्परा जाता इति ॥ ४० ॥

तर्हि विरुद्धाचरणान् कथं भवान् प्रसज्य इत्याशङ्क्याह—इयदेव हीति । सच्चिद्वैतलौकिकैः इयदेव तावदेव गुरु-निष्कृतं गुरोः प्रत्युपकारः तदाह—यद्विशुद्धभावेन सर्वस्यार्थस्य आत्मनश्च समर्पणं वै निश्चयेन ॥ ४१ ॥

ननु केनचिद्व्याजेन तद्भवद्भिः कृतमित्यहं तदुष्टः यावच्छक्यं निष्कपटतया कृतमिति सम्बोधननैव तोषफलमाह—हे द्विज-भेष्टा इति । श्रेष्ठं भवतु व्रतस्य सर्वोक्तं सम्पद्यतामित्यर्थः । यदर्थं च व्रतं कृतं तद्दानमाह, सत्याः सन्तु मनोरथा इति । पठितानां विद्यानाञ्च अयातयामत्वमाह—छन्दांस्ययातया-मानीति ।

अम्नाया तु विनिर्मुक्ता अनध्याये तथा स्मृताः ।

अयाज्ये योजिताश्चैव निषिद्धा येच पाठिताः ॥

फलार्थं योजिता इष्टा यातयामा भवन्ति हि ।

अन्यथा ज्ञातरूपाश्च अन्यथार्थप्रबोधिनाः ॥

अग्रतः शूद्रसङ्काशे पातित्याद्याकुले स्थले ।

आधीताः सर्वथैवैते यातयामा भवन्तिवति ॥

तेष्वपि समयेषु मत्प्रसादाद्यातयामा मा भवन्तिवति वरः इह परत्रेति परलोकार्थमिह लोकार्थं च स्वार्थं स्थापिताः पर-लोकार्थं भवन्ति विनियुक्ताभ्वैहिकफलाः भवतां नृभयत्रापि फलसाधका भवन्तिवत्यर्थः चकारात् सर्वकर्मस्वपि ॥ ४२ ॥

भीमङ्गिध्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

परिवस्त्रिम परितो ध्रुमणं करधाम इन्धनभारमवहाम वा ध्रुमधातोर्ध्रमणार्थः छान्दसः प्रयोगः ॥ ३८—३९ ॥

उवाच चेत्याह त्रिभिः—अहो इति ॥ ४० ॥

गुरोर्निष्कृतम ऋणशोधनं सर्वोऽर्थो ममनास्पदम आत्मा अहन्तास्पदश्च तयोरर्पणम् ॥ ४१ ॥

अयातयामानि अगतसाराणि “जीर्णञ्च परिमुक्तं च यात-याममिदं द्रवम्” इत्यमरः ॥ ४२ ॥

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निष्कं कूलं नतमुन्नतं च स्थानम् ॥ ३७ ॥

भृशमत्यर्धं मुहुः महानिलैरम्बुभिश्च हन्यमानाः पङ्क्तिमानाः अम्बुनां सङ्ख्याः प्रवाहाः यस्मिन् तस्मिन् बने दिशोऽभिहन्तः

इन्धनभारान् धृतवन्तः “भृशं भरणे” इत्यास्य रूपम् । इडा गमश्छान्दसः ॥ ३८—३९ ॥

उवाच चेत्याह—अहो इत्यादिना ॥ ४० ॥

सच्चिद्वैतैः कर्तव्यं गुरोर्निष्कृतं प्रत्युपकारः एतदेवं किम् यद्विशुद्धभावेन सर्वोऽर्थश्च आत्माच तयोर्गुरोर् अर्पण-मिति ॥ ४१ ॥

मनोरथाः वाञ्छितार्थाः युष्माकं सत्याः सन्तु किञ्च छन्दांसि मत्तोऽधीता वेदाः इह लोके परत्र परलोके च अयात-यामानि अगतसाराणि यथेष्टफलानि भवन्तु ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

उक्त वर्षा होने पर सूर्य अस्त होगया, तथा दिशान में अन्धकार छाया गया, सबकुं जलमय होने से नीचा ऊंचा स्थान कुछ भी नहीं जान पडा ॥ ३७ ॥

जल के प्रवाह युत बन में महान् पवन से और जलसे अत्यन्त पीडित तथा दिशान को नहीं जानत व्याकुल चित्त, परस्पर में हस्त गृहण किये हमलोग, वारम्बार भ्रम ते रहे ॥ ३८ ॥

सान्दीपिनी गुरुजी, ईधन के लिये हमारे गमन को जान कर, सूर्य के उदय होने पर बन में, हम शिष्य लोगन का खोज करते २ आचार्यजी, हम लोभन को व्याकुल देखते भय ॥ ३९ ॥

देख कर बोले, कि—हाय कष्ट, हे पुत्रों! तुम सब हमारे प्रयोजन के वास्ते अत्यन्त दुखी होगय, सब प्राणिओं को अपना शरीर अत्यन्त धारा हे यह निश्चित है उस का अनादर करके आप लोग हमारी सेवा में परा-यण हो ॥ ४० ॥

सज्जन शिष्यों को गुरु का उपकार इतना ही कर्तव्य है, कि—निष्कपट प्रेम से अपने सब धन और शरीर का गुरु के अर्थ, समर्पण कर देना ॥ ४१ ॥

हे द्विज भेष्ट ओ! मैं तुम्हारे ऊपर प्रसज्य हूँ तुम्हारे सबहि मनोरथ सफल होजावे और तुम्हारे पडे भय वेद यालोक परलोक के सकल फल देनेमें समर्थ होजावे ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

‘इत्थं विधान्येवम्प्रकाराण्यनेकानि वृत्तानि किं त्वया स्मर्यन्ते’ इति शेषः । फलितमुपसंहरति—गुरोर्निष्कृतं ॥ ४३ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ।

भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥ ४४ ॥

यस्यच्छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ।

श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडम्बनम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे

श्रीदामचरिते

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अस्माभिः किमनिर्वृत्तमसम्पन्नं येषामस्माकं भवता सह वासोऽभूत् ॥ ४४ ॥

भवतस्तु सर्वमेतद्विडम्बनमात्रमित्याह—यस्येति । छन्दोमयं वेदाख्यं ब्रह्म तथा श्रेयसामावपनं तदुद्भवस्थानं देहो मूर्तिर्यस्य तस्यैव तव ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमज्जीगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्थमित्युक्तम् । गुरोरित्यपि सर्वकामपूजो भवति प्रशान्तये प्रकृष्टसुखस्वरूपाय मोक्षाय श्रीमद्वदनुभवाय च भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सर्वश्रेष्ठेण सर्वोत्तरमाह—किमिति द्वाभ्याम् । अस्माभिर्हेतुभिः किमनिर्वृत्तं किन्त्वस्माकं भवता पृष्टमपृष्टं सर्वमेव सुसम्पन्नमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—देवदेवेत्यादिसम्बोधनाभ्यां तथासत्यकामेनेति च ॥ ४४ ॥

तर्हि भीमाध्ययनादिना किं तत्राह—यस्येति । छन्दोमयं वेदप्रधानं तदेकगम्यम् अत एव श्रेयसां सर्वपुरुषार्थानाम् उद्भवस्थानं च यद्वस्तु तदेव यस्य देहः अत्यन्तविडम्बनम् अनुकरणमात्रं लीलाकौतुकमेवेति यावत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आवपनं पुरुषार्थानामास्थानम् उत्पत्तिभूमिः छन्दोमयं ब्रह्म ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमिति । गुरुवेदमभि स्वाचार्यगृहेषु वसतामस्माकम् एव-
म्विधान्यनेकानि वृत्तानि किं त्वया न स्मर्यन्त इति शेषः
फलितमाह—गुरोरिति । अनुग्रहेणैवेत्येवकारेण उपायान्तर-
व्यावृत्तिः पूर्णः पूर्णमनोरथः स्यादिति लक्षयत् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इत्थमुक्तः प्राह कुचेलः—किमिति । हे देवदेव ! हे जगद्गुरो
अस्माभिरनिर्वृत्तमसम्पन्नमस्माकं दुर्लभ्यं किं न्वास्ति न किमपीत्यर्थः
तत्र हेतुं वदन्नात्मनो विशिनष्टि येषामस्माकं सत्यकामेन
भवता सह गुरुकुले वासो बभूव तैरस्माभिरिति सम्बन्धः
सत्यकामस्य तव गुरुकुलवासः केवलमस्मन्मनोरथपूरणार्थं
एवेति भावः ॥ ४४ ॥

अन्यथा न घटत इत्यभिप्रयन्नाह—यस्येति । छन्दोमयं वेद-
रूपं ब्रह्म यस्य देहः विग्रहः श्रेयसां पुरुषार्थानामावपनम् उत्पत्ति-
भूमिः तस्य तव गुरुषु गुरुगृहेषु वासोऽत्यन्तविडम्बनमभिनयमात्रं
विडम्बननास्मन्मनोरथः पूर्णार्थः अन्यथा सर्वविद्यास्थान-
तद्वबोधयपुरुषार्थश्चतुष्टयवर्षुकशीलशरीरस्य तव न घटत
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तमतिविशति—इत्थमिति । इत्थं विधान्यनेकानि व्यसनान्यास-
जिनि शेषः । तानि व्यसनानि गुरोरनुग्रहेण निस्तीर्य पुमान्
प्रशान्तये प्रकृष्टसुखवृत्तये पूर्णः कृतार्थः स्यात् ॥ ४३ ॥

अस्माभिर्गुरुकुलवासे इदं कृतमिति विशेष्यं किं वक्तव्यं
सर्वमप्यनुष्ठितमिति ब्राह्मण आह—किमिति । सत्यकामेन भवता
सह येषां नो गुरुकुलवासोऽभूत्तैरस्माभिः गुरुकुलवासे कि-
मनिर्वृत्तं न कृतं किं सर्वं मया शीर्णमेव ॥ ४४ ॥

किमिदमस्माकं युक्तं तव तु अत्यन्तविडम्बनमित्याह
यस्येति । छन्दोमयं वेदमुख्यप्रतिपाद्यम् आवपनं जगदुत्पात्तिक्षेत्रं
ब्रह्म यस्य तव देहः स्वरूपं तस्य तव योगं गुरुषु वास

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
सोऽयमत्यन्तविडम्बनम् अनुकार इति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भे
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमद्ब्रह्मभार्यकृतसुबोधिनी ।

इदमेकं फलसाधनरूपं चरित्रमुक्त्वा नैतावदेवेत्याह—इत्थं-
विधान्यनेकानोनि । गुरुवेदमसु वसतां भवन्ति गुरुवासस्य
नित्यत्वमाह—गुरोरनुग्रहेणैवेति । न केवलं वासेन पुमान् पूर्णो
भवति सर्वार्थैः प्रशान्तः एव भवति स्वामाधिकाः कामादयः
तदुत्पन्नैर्न शान्ता भवन्ति किन्तु गुर्वनुग्रहेणैव भगवता
कृतस्पर्शेन वा प्रशान्त एव पूर्णः समर्थः एवमुपाख्यानैः
सर्वे पुरुषार्थास्त्वया साधिता नवेति प्रश्नः ॥ ४३ ॥

तत्रोत्तरमाह—किमस्माभिरनिर्वृत्तमिति । को वा पुरुषार्थो-
ऽस्माभिर्नोत्पादितः परं विशेषोस्तीत्याह—भगवता सह येषां
गुरो वासो भवेदित्यर्थः । गुरुगृहवासनानन्तरं तत्प्रसादेन जाते
पश्चात्सर्वे पुरुषार्थाः साधयितुं शक्यन्ते अस्माभिस्तु गुरु-
कुल एव पुरुषार्थस्वरूपेण त्वया सङ्गताः अतो गुरुकुल-
वासोऽस्माकमेव सफलो जातः न त्वन्येषामिति अस्माभिः किं न
निर्वृत्तं नापि तत्तन्मन्त्रदेवतानां तृप्तिः प्रयोजिका मृग्यते यतो
भवानेव देवहन्तवः नापि गुरुप्रसादो मृग्यते यतो भवानेव
जगद्गुरुः किञ्च भवान् सत्यकामः अस्मत्सङ्गध्ययनयुक्ताना-
मस्माकञ्च लोकन्यायेन सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धा भवन्तिवति भवतः
कामः सत्य एव भवतीति भवदिच्छेयवास्माकं सर्वे पुरुषार्थाः
सिद्धा इत्यर्थः । अतस्त्वया सह गुरुगृहवासः पुरुषार्थः
तत्साधनञ्च ॥ ४४ ॥

किञ्च यदुक्तमस्माकं सर्वेषां गुरुगृहवासं स्मरसीति तत्र
स्मार्तिनस्तत्र वासः अनुकरणार्थमेव भवतीत्याह—यस्य कुन्दो-
मयं व्रहेति । वेदामर्कप्रहाराद्ब्रह्मेति यं विदुः तत्तत्र देहः
अध्ययनार्थं गुरुगृहवासोऽपेक्ष्यते ननु कथं मम देहः जीव-
विशेष एव कश्चित्त्राधिष्ठितो भवेदिति तत्राह—विनोरिति । भवा-

नेव तमधिष्ठितुं शकः देशकालपुरुषान्त्येष्वधिष्ठितस्य फल-
दानं व्यापकाधिष्ठानव्यतिरेकेण न भवतीति तस्यैव फल-
साधकत्वमाह—भेयसामावपनमिति । भेयांस्यस्मिन्नां समन्तामुप्यन्त
इति एतादृशदेहवतः तव गुरुषु वासोऽत्यन्तं विडम्बनमनुचि-
तानुकरणमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्ब्रह्मणभट्टारमज्जीवगुः
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
एकत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३१॥८० ॥

श्रीमद्विद्वनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अनेकानीति वृत्तान्यभूवन्निति शेषः ॥ ४३ ॥

किम् अनिर्वृत्तम् अपितु सर्वमेव निर्वृत्तं ससम्पन्नमित्यर्थः ।
सत्यकामेन सत्यसङ्कल्पेनेति भवतो गुरुकुलवासः स्वेच्छा-
धीनः समिद्धहने वातवर्षादिकृच्छ्रमपि गुरुभक्तिज्ञापकस्य
तव स्वेच्छाधीनमेवान्यथा वातादीनां का खलु त्वयि शक्तिः
“भीषास्माद्वातः पवते” इत्यादिभुतेः । अस्माकं तु तत्र त्वत्
साहित्यं महाभाग्यफलमिति भावः ॥ ४४ ॥

कुन्दोमयं ब्रह्मैव यस्य तव देहः भेयसां सर्वेषाम् आव-
पनं चेन्नम् ॥ ४५ ॥

इति साराधर्षिणीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

दशमेऽश्रीतितमः सङ्गतस्सङ्गतस्सताम् ॥ ८० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थंविधान्यनेकानि ईदृशानि बहूनि वृत्तानि अभूवन्निति-
शेषः फलितमाह गुरोरिति ॥ ४३ ॥

अस्माभिरनिर्वृत्तमसम्पन्नं किमपि तु सर्वं निर्वृत्तमेव भवता
सह येषामस्माकं वासो गुरावभूत् ॥ ४४ ॥

भेयसां भेयस्साधनानां ज्ञानादीनामावपनं चेन्न ज्ञापक-
मित्यर्थः । एवम्भूतं कुन्दोमयं वेदाख्यं ब्रह्म देहः प्रकाश्यं तस्य
स्वतस्सिद्धज्ञानस्य गुरुषु वासः अत्यन्तं विडम्बनं लोक-
सङ्ग्रहार्थमिति फलितार्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८० ॥

भाषाटीका ।

गुरुजी के गृह में निवास करते समय हमारे इस
प्रकार के अनेक वृत्तान्तों का आप को स्मरण होता है ।
बहुत कहने से क्या है गुरुन की कृपा से ही सिध्य, इस
लोक में पूर्ण कामना द्वारा होकर मुक्ति के अर्थ समर्थ
होता है ॥ ४३ ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मण उवाच ।

हे देव देव ! हे जगुरु आप सत्य-काम के साथ गुरु
समीप में जिनफु निवास भया, उन हमको कौनसा फल
महि प्राप्त भया, सब हि फल की प्राप्ति होगई ॥ ४४ ॥

हे विभो धर्म. अर्थ. काम. मोक्ष सब हि फलकी उत्पत्ति
ता स्थान वेद रूप ब्रह्म, जिसका शरीर है उस आप का

गुरुन के समीप में वेद पढ़ने के वास्ते निवास होना वह
केवल हमारी शिक्षा के लिये अत्यन्त लीला रूप है ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें अस्तीके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

स इत्थं द्विजमुख्येन सह सङ्कथयन् हरिः ।
सर्वभूतमनोऽभिज्ञः स्मयमान उवाच तम् ॥ १ ॥
ब्रह्मण्यां ब्राह्मणं कृष्णो भगवान् प्रहसन् प्रियम् ।
प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन् खलु सतां गतिः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

किमुपायनमानीतं ब्रह्मन् मे भवता गृहात् ।
अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ।
भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ ३ ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ४ ॥
इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ।
पृथुकप्रसृतिं राजन्न प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥
सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्याऽऽगमनकारणम् ।
विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामोमाऽभजन्पुरा ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकाशीतितमे सख्युज्ज्वला पृथुकतण्डुलान् ।

प्रियं निर्मितानिन्द्रुलभां तु तदाभेम ॥

सकथयन् सुखगोष्ठीः कुर्यन् सर्वभूतानां मनसोऽभिज्ञः
मदर्थं पृथुकानानीय दातुं लज्जित इति जानन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रहसन् ह्वेलीं कुर्वन् ॥ २ ॥

लज्जया त्वकथयतस्तामपनुदन्नाह-मयत्रपीति द्वाभ्याम् ॥ ३-५ ॥
सर्वभूतानामात्मदृगन्तःकरणसाक्षी ॥ ६ ॥

श्रीमर्जावगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स इति युग्मकम् । सः पूर्वघणितब्रह्मण्यत्यभक्तसौहृदादिगुणः
यतो हरिः सर्वमनोहरत्वान्नमामेवासौ अत एव द्विजेषु
मुख्येन तत्प्रियसखत्वाच्छ्रेष्ठेन तेन सह सङ्कथयन् सङ्कथा-
रसेन तमानन्दयन्नित्यर्थः । तत्र हेतुः, सर्वेति । तत्र हेतुर्भगवा-

निति । तत्र च वैशिष्ट्यं कृष्ण इति सर्वभूतमनोऽभिज्ञ इति
मदर्थं दूरतस्तावता प्रयासेन पृथुकतण्डुलाः 'समानीताः
दृष्ट्वापि मद्भवेन तदर्थमानीतं कथं चेन्नित्यमिति प्रेम्णा जलादौ
न विक्षिप्ताः सम्प्रत्यपि यत्नेनैव रक्षिताः तथापि दातुं लज्जित
इति च तत्रैव सङ्कथने जानन्नित्यर्थः । अत एव स्मयमानः
प्रेम्णा तं ब्राह्मणं प्रकर्षेण कौतुकसप्रसादसानन्दत्वेन ईक्षन्
ईक्षमाणश्च तच्च निरीक्षणेन कदाऽपि दास्यतीत्यनुसन्धान-
नेत्यर्थः । तद्वन्धिनीरीक्षणेनोपलक्षित इति वा तथापि यतो
ब्रह्मण्यः ब्राह्मणजातावेव तावत्सहजहितः किमुत सादृशीत्यर्थः
ततोऽप्यदत्ते प्रहसन् मत्प्रजावत्या यदुपायने दत्तं तन्नवान्
कथं गोपयतीति परिहसन्नुवाच यतः 'प्रियं सखायमिति
खलु वाक्यालङ्कारे तदेवं सताङ्गतिः स एव सतां परमाभय
इत्यर्थः ॥ १-२ ॥

किमित्यङ्ककम् । किमानीतं तत्कथयति देहि चेति शेषः । दे
प्रहसिति । वेदार्थविदा त्वया मदर्थमानीतं स्वयं गृहीतुं न
युज्यत इति सनमभावात् तत्रापि गृहात्पक्षीतः सकाशादिति

श्रीमद्भगवद्गीतासुविशेषोपनिषत् ।

पूर्ववत् किञ्च भवान् मित्रोचितं न व्यवहरति यत्परमपति-
व्रतया पत्न्या प्रेरितोपि मां याचितुं सङ्कुचति अहन्तु तदुचित-
स्वच्छन्द्यवहारपरः यतो याचित्वैव गृहार्थमिति परिहासं परि-
त्यज्य तं प्रोत्साहयन् यथार्थमाह—अण्वपीति । स्वल्पमप्यभक्तिकं
भक्तैः सादरैः तत्रापि प्रेमवद्भिः प्रेम्णा यद्वा भक्तविषयक-
मप्रेम्णा भूय्येन भवेत् तावदेव बहुकालतृप्तिः स्यादित्यर्थः
भक्तैरुपहृतं मे तोषाय न कल्पते न सम्पद्यते तेषु न किञ्चि-
दपि रोषत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

असंज्ञावे स्मृति पत्रादीनां मध्ये यत्किञ्चिदुच्यते तदेकमपी-
त्यर्थः । अतएव क्रमानुक्तिः भक्त्या प्रेम्णा अतः प्रकर्षेण यच्छति
अहं स्वयमेवाश्रमि स्वीकरोमि कुतः भक्तोपहृतं तनस्तेषामुपहरण-
मात्रं भवदने कारणं नतु मन्त्रादिकमपीति भावः । पुनरुक्तिर्भक्तौ
स्वलाक्षणां व्यापयति भक्त्युपहृतत्वे हेतुः प्रयत्नात्मनः विशुद्ध-
चित्तस्य कामनान्तरङ्ग्यस्येति यावत् । तत्र पत्रपुष्पयोरसनायोग-
त्वमप्यशननिर्देशस्ते अप्यभ्रविषोपभुञ्जे किम्वा भोज्याभावे ते
अश्रमिकस्तोये तु सुतरामश्रम्येवेति गमयति तोयस्य पे यत्वेप्य-
शननिर्देशस्तोयाहारवत्तदेकतृप्त्यपेक्षया ॥ ४ ॥

पृथुकानां प्रसूति चतुर्मुष्टिभिः प्रसूतिः तत्परिमितान् चिपि-
टान् तस्मै प्रकर्षेण स्वेच्छया नायच्छन् किन्तु व्रीडितः सन्नवाङ्मुखो
बभूवेत्यर्थः । व्रीडायां हेतुः ध्रियः पतय इति ॥ ५ ॥

तर्हि श्रीभगवांस्तु किं व्यवसितवान् इत्यपेक्षायामाह—
सर्वेति सार्द्धं भूतभिः । साक्षादेव सर्वेषां भूतानामात्मनां च हृक् द्रष्टा
तदन्तर्यामी पुरुषः सोऽपि साक्षात्तुल्योऽन्यूनरूपो यस्य सः
“विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति इतरगृहीताभ्यः
“आक्षात्प्रत्यक्षैतुल्ययाः” इत्यमरः विज्ञाय अपरोक्षतया ज्ञात्वा
किमचिन्तयत्तदाह—नायमित्याद्यधिकेनैकेन । श्रीकामः सन् पुरा
पूर्वजन्मनि मा मा नाभजन् इति सव्यार्थमेवाभजदिति सूचि-
तम् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

॥ १-३३ ॥

श्रीमद्गीतासुविशेषोपनिषत् ।

ततः किं जातं तदाह—स इति । स हरिरित्यं द्विजमुख्येन
कुबेलेन सह सङ्कुचयन् सुखगोष्ठीं कुर्वन् सर्वभूतानां मनसोभिन्नः
मदर्थं पृथुकानानीय दातुं लज्जित इति जानन्नित्यर्थः । तं
विप्रमुखाच्च ॥ १-२ ॥

तदेवाह—किमिति सार्द्धं द्वयेन । हे ब्रह्मन् ! भवता गृहात्
मे मह्यम् उपायनं किमानीतं लज्जया तूष्णीं स्थितस्य तामप-
हृदन्नाह—अण्विति व्याख्या । यज्ञकैः प्रेम्णोपहृतं समर्पितं तदणु
अत्यल्पमपि मे भूयैव भवेत् यज्ञ्यप्यभक्तोपहृतं तन्मम
सन्तोषाय न कल्पते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अतः पत्रादीनामन्यतमं यः पुमान् मह्यं प्रयच्छति इवाति

समर्पयतीति यावत् प्रयतः नियतः विशुद्ध आत्मा मनो यस्य तस्य
सम्बन्धि भक्त्या समर्पितमहमश्रमि ॥ ४ ॥

इतीति । व्रीडाऽस्य सज्जात इति तथाऽन एवावाङ्मुखः
हे राजन् ! तस्मै ध्रियः पतये भगवते पृथुकप्रसूतिं न प्राय-
च्छत् नददौ ॥ ५ ॥

सर्वभूतानामात्मानमन्तःकरणं पश्यतीति तथाऽत एव
साक्षाद्द्रष्टा भगवान् सर्वभूतमनाभिप्रायसाक्षात्कर्त्ता वा तस्य
द्विजस्यागमनकारणं विज्ञाय कार्यमात्मना कर्त्तव्यमचिन्तयत्
किमिति विज्ञायेत्यत्राह—श्रीकाम इत्यादिना मामित्यन्तेन
श्रीकामो नाभजत् मामिति शेषः । किन्तु मोक्षार्थकाम
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सङ्कुचयन् संलापकुर्वन् ॥ १-२ ॥

हरिद्रव्येन भूरिद्रव्याभावान् भवतो महतोऽल्पं मनस्तुष्टि-
करं न स्यादिति नानीतदिति शङ्का माभूदित्यह—अल्पमिति ।
आहृतमानीतं द्रव्यभूरित्वाभूरित्वे अप्रयोजकं किन्तु भक्तिरेवे-
त्यनेनादर्शितं ॥ ३-५ ॥

सर्वभूतानामात्महृक् स्वभावज्ञः “आत्मा देहे धृतां जीवे
स्वभावे परमात्मानि” इति यावत् ॥ ६-७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुविशेषोपनिषत् ।

॥ १-२ ॥

भक्तैः सादरैः तत्रापि प्रेमभक्तैः प्रेम्णा ॥ ३-५ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मनां च हृक् द्रष्टा तदन्तर्यामी पुरुषः
सोऽपि साक्षात्तुल्योऽन्यूनरूपो यस्य सः ॥ ६-६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुविशेषोपनिषत् ।

॥ १-३७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुविशेषोपनिषत् ।

द्वात्रिंशे भगवानस्य पुरुषार्थतयोदितः ।

स्वकर्त्तव्यं विदित्वैव कृतवानित्युदीर्यते ॥

मर्यादयाप्रेरिता तु लक्ष्मीः स्वर्यमिहोच्यते ।

अतोऽत्र भगवांस्तस्य पृथुकानप्यभक्षयत् ॥

दानेपि तेजोहानिः स्याद्भार्याक्षत्तमुपायनम् ।

तस्या एव फलं भूयादिति जग्धुः समुद्यतः ॥

मुष्टिको जगत्तृप्त्यै वनवान् निरूपितः ।

सर्वं फलं सर्वतृप्त्या परलोके तथा परः ॥

तृतीये देवतां दद्यादात्मानञ्च ततः परम् ।

एवं बुद्ध्या तथा दत्तास्तेष्वभिर्विशुद्धिरिम् ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अतुर्थशः सिद्धिमेतु तस्या नाधिकमित्युत ।

लक्षणायां प्रविष्टा श्रीः प्रतिबन्धं चकार ह ॥

पूर्वाध्यायान्ते मनःप्रीतिमुक्त्वा तदिष्टं पूरयित्वा तद्वार्यैः पूरयितुं पूर्वमुपसंहरन्नाह—स इत्यमिति । जीवेन सह सङ्गुथे-
त्याह—द्विजमुष्येनेति । ब्रह्मभावाज्जीवोपि आदेशी भवतीति सङ्गुथेन न दोषायेत्यर्थः । ततो भार्याहृदयं ह्यवोवाचेत्याह—
सर्वभूतमनोभिह इति । हेतुत्वार्थं साधारण्येन निरूपयति स्मयमानः भार्यासम्बन्धात् तेन सह परिहासं चिकीर्षुः हेत्याभ्यर्थे न हि पूर्णो भगवान् अदत्तं स्वयं गृह्णातीति ब्राह्मण-
स्तु जानन्नपि लज्जया न दत्तवान् तथापि भगवान् ब्रह्मण्यः ब्राह्मणानां हितकर्ता सोपि ब्राह्मणः स्वयं च कृष्णः तदर्थं चावनीर्णः अन्यथा भगवान् कथमागच्छेत् प्रहसन्निति गोप्यं करोतीति तं प्रति तथा वचने हेतुः प्रियमिति ॥ १-२ ॥

सार्द्धाभ्यामाह—भगवद्भाष्यं, किमुपायनमानीतमिति । ब्रह्मन्निति सम्बोधनात् धर्मज्ञानं सूचितं तेन उपायना-
नयनं निश्चितं ते मही मध्ये शास्त्रार्थत्वाय गृहीतन्तु न मे सुखायेति विशेषमाह—गृहादिति । ननु पूर्णस्य तव किमुपायनेन अस्मदर्थन्तु अस्माभिरेव दत्तं स्यात् अतो ह्यर्थं गृहणमिति चेत्तत्राह—अवप्युपगृह्णामिति । एतत्सर्वं प्रायेणा-
भक्तेरुपगृह्णते सर्वं पृथुकतगडुला एव भक्तोपाहृताः सर्वस्यामपि द्वारकायां भक्ताहृतत्वे को विशेष इति चेत्तत्राह प्रेम्णा अप्वपि भक्तोपाहृतं भूयैव मे भवेत् प्रेमान्तः
करणधर्मः यां हि स्वापेक्षया अधिकमानयति तत्तस्याधिकं भवति “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति मम चार्यं नियमः प्रेम्णा समानीतं हृदयानीतं भवति हृदमणुमात्रं तण्डुलास्तु मुष्टि-
चतुष्टयात्मिकाः अहञ्च हृदयरूप एव तत्तृणमिति अतः अप्वप्यु-
पाहृतं मत्समानत्वात् भक्ष्यं न्यूनपरिमाणमेव युक्तमिति मे भूयैव भवेत् अभक्तेन उपाहृतं बहिर्वृष्ट्या उपहृतं भवति ब्रह्माण्डमितं भवति तदग्रहणे अहमपि तथा अतो यथा कथाञ्चित् सर्वसामर्थ्येनापि समाहृतं मम तृमिहेतुर्न भवतीति अल्पत्वाय न मे तोषाय कल्पते अथवा “भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति,” इति वाक्यात् प्रेम्णैव तुष्टयति नत्वान्येनेति प्रेम तु साधारण्ये मेव मत्सन्निधौ समायानीति तस्या देहोऽन्यार्थमेव विनियुक्त इति लिङ्गशरीररूपं तेष्ववयवमिति तण्डुलादितैव भक्तिरत्रा-
गता अतो भक्तिसहभावः पदार्थानां निरूप्यते अभक्तेन रूक्षेण लोकेपि व्रतादिप्लुते भक्ष्यं तोषाय नतु रूक्षं विधौ ग्रयं प्रयोजकम् अधिकारविशेषणं करणञ्च निषेधे न विशेषण-
माह—करणन्तु सिद्धमेवेति अभक्तस्य भक्तिरप्यभक्ति-
रेवेति वा ॥ ३ ॥

एवं पदार्थस्थितिमुक्त्वा स्वस्य बलादिव ग्रहणे हेतुमिव स्वसङ्कल्पमाह—पत्रं पुष्पमिति । पत्रन्तु तुलस्यादि पुष्पं लवङ्गादि फलमात्रादि तां गङ्गाजलादि एतच्चतुष्टय-
मविकृतमनुपहतञ्च अन्यन्पाकादिना उपहृतं भवेत् अग्नि-
संस्काराद्यभावात् वनस्थानां द्रविद्राणां परमहंसानाम् उपलक्षण-
विधया तेषामर्थे चतुष्टयमुक्तमिति केचित् ब्राह्मणद्वारा त्वन्ध-
वपि भक्ष्यमतीति नाहं तथाप्यतीति वाक्यादपि कृतमुक्तमसंस्का-
रेण संस्कृतमिति विचारकाः एकेनत्वाद्दत्तमेक एव भक्षयामि

नहि कस्यचिदपि चतुष्टये भक्षाधिक्यं भवति अत उहि-
द्वानां विकल्प इति व्यापयितुं तद्वित्याह तत्रत्यादीनामस्तुतमम्
अहमिति पुरुषोत्तमः मदर्थं सम्पाद्य स्वाधिकारानुसारेण
यत्रकचिन्नित्येदयत् तत्रैवाहं भक्षयामि इत्यर्थः । दानसममे
भक्त्यैव दानं यथेष्टं पुत्राय कश्चित्प्रयच्छति मम तु ततोपि
विशेष इत्याह—भक्त्युपगृह्णामिति । तत्स्थानावुद्धरणप्रभृतिमत्समी-
पानयनपर्यन्तं ह्येहस्याविकल्पेदोऽपेक्ष्यते स्मरणसहितस्नेह इति
केचित् किञ्च तच्चेत् द्रव्यं प्रयतात्मनो भवति प्रकर्षेण निय-
तान्तःकरणस्य कामादिसर्वदोषरहितस्य चेत्पत्रादेकं भवेत्
तदा अवश्यमभ्यामि अशनं यथाकियोपलक्षकं उस्तुतस्तु
सर्वमेतच्चतुष्टयमध्ये निविशति अन्नवस्त्रादिकमपि फलमेव
तुग्धेभ्युरसादिकं तोयं ताम्बूलादिकं पत्राणि सुवर्णरत्नादिकं
पुष्पाणीति अन्तःप्रवेशनं च भोजनं यत्र कचित् स्थापतम्
आत्मसत्करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं भार्यया प्रहितं त्वया भक्तेन भक्त्याचाहृतं देयमि-
त्युक्तोपि द्विजः सङ्कोचाविष्टोऽल्पबुद्धिः श्रियः पतये तस्म
पृथुकतगडुलप्रसृतिं मुष्टिचतुष्टयात्मकं प्रसृतिः सेरमात्रं भव-
तीति न प्रायच्छत् लज्जया चाधोमुखो जातः किं मया समा-
हृतमिति अतिसाधारणानामेवैतद्भक्ष्यं ततो भगवान् विचारि-
तवान् अयन्तु न प्रयच्छति तथापि प्राह्यं नवेति तदर्थं चैत-
द्विचारयति किमस्मै सम्पदो देया नवेति ॥ ५ ॥

कामितं दोषरहितं भगवांस्तु प्रयच्छति ।

अलौकिकत्वात्सम्पत्तौ दोषाभावः सुनिश्चितः ॥

कामाभावस्त्वस्य सिद्धो न देयं तत्कथञ्चन ।

स्वत आगमनं तस्य न भवत्येव भार्यया ॥

प्रेषितस्यागतिस्त्वस्य भार्यागतिरियं मता ।

प्रतिबन्धकता त्वस्य दाने लज्जादिदोषतः ॥

तस्मात्तस्या गृहीत्वैतत्तस्यै दास्यामि निश्चितम् ।

एतद्भक्ष्यस्य दोषाभावमाह—सर्वभूतानामात्मानमन्तःकरणं
पश्यतीति एतस्य तस्य नापि हृदयं जानातीत्युक्तं साक्षात् तस्य
आगमनकार्यं भार्यार्थमेव प्राप्तिकं नु स्वार्थम् एतद्विषया-
चिन्तयत् अत्रार्थः सन्दिग्ध इति सन्देहमेवाह—नार्यं श्रीकामः
माञ्च पुरा अगमत् ततोऽयं भक्तो निष्काम अतोऽस्मै स्वरूप-
मेव देयम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

एकाशीतितमे भुक्तपृथुकोऽस्मै परोक्षतः ।

इत्वाप्यतुलसंपत्तिं स्वं मेने कृण्वन् हरिः ॥

सर्वभूतानामपि किम्पुनस्तस्य मनसोऽभिह इति मदर्थं पृथु-
कात् आनीयापि दातुं लज्जते इति सहसैव जानन्नित्यर्थः । स्वयं
मान इति तवैतत् उपायनमहं व्यक्तीकरिष्याम्येवेति द्योतया
मास तं ब्राह्मणं ब्रह्मण्य इति तस्य ब्राह्मणत्वे स्वयं तस्य भक्त
इति तं प्रियं भगवानिति तस्य प्रियत्वे स्वयं तस्य भजनी
इत्यर्थः । प्रहसन्निति महोभनीयमानीतं वस्तु कियन्तं क्षणं त
स्वकत्वे निन्दोभ्यसीति स्वप्रागलभ्यप्रद्योतकः प्रहासः प्रेम्णा निरी-
क्षणेनेति प्रेमपूर्वकं यत् कक्षस्पर्शकप्रभ्यनिरीक्षणं तेन उप

भीमद्विद्वन्नाथश्चकार्षिकृतसारायर्दशिनी ।

लङ्घितः स प्रेक्षमाण इति तवेदं धमनिसन्ततत्वमिदं च कुचेलत्व-
मत्रत्यजनानां । विस्मयरसपोषकमतः परमपि श्वस्तनप्रहर-
द्वयपर्यन्तं स्थास्यति न ततः परमिति भावः । सर्वत्र हेतुः सतां
गतिरिति ॥ १-२ ॥

भवता गृहादिति भवाद्द्वारेण प्रियेण मादशस्य प्रियस्य
निकटं प्रति यत्स्वगृहादिरादागमनं तत् किं रिक्तहस्तत्वेन
सम्भवेदित्यनुमानादेव विदितमिति भावः । ननु तदत्यल्पमेवा-
तोऽत्र दर्शयितुमहं लज्जे इत्यत आह अयवपीति ॥ ३ ॥

ननु । निर्वृद्धिना यदा स्वगृहादिह त्वदर्थं गृहीतं तदा
किमपि न विचारितमधुना तु विमृशामि त्वज्ज्ञानयोग्यमिदं
न भवत्यतो न दीयत इत्यत आह—पत्रमिति । अत्र भक्त्युप-
हृतमिति पौनरुक्त्याङ्गकेयेति न करणे तृतीया किन्तु सहाय्ये
तेन भक्त्या युक्तो मङ्गलजनो यद्वाति तच्च भक्त्यैव उप-
हृतं चेत्तद्विभक्तिं न तु कस्यचिदुनुरोधनेत्यर्थः । अयमर्थः वस्तु
खलु स्वाद्विद्वन्नाथो वा भवतु किन्तु स्वाद्विद्वन्नाथो वा भवतु
मङ्गल-
केन भक्त्यैव यत् दीयते तन्मे अति स्वादिष भवेत्तत्र न
मे कोपि विवेकसिद्धिर्तीति अस्मामीति प्रेयमप्यनशनीयमपि
पुष्पमहं भक्तप्रेममोहिताऽस्माभि ननु देवतान्तरभक्तस्य भक्त्यु-
पहृतं वस्तु किं नास्मासि यतो मङ्गलजनो यद्वातीति ब्रूये
तत्र सत्यं नास्माभ्येवेत्याह—प्रयतात्मन इति । मङ्गलकैव स
शुद्धान्तःकरणो भवति नान्यथा यद्वा भक्तौ प्रकर्षेण यतमान-
मनसः अतस्तस्यैवास्माभि नाम्यस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

पृथुकानां प्रसृति मुष्टिचतुष्टयं मीडित इत्यत्र हेतुः पतये
भिय इति श्रीपति खलु कठोरविरसांश्चिपिटान् कथं भोजयामीति
विमृश्येति भूयः । अवाङ्मुख इति भोः प्रभो ! मा मां विड-
म्बय बहुशो याच्यमानोऽप्यहं तुभ्यमिदं न दास्यामीति मे
सङ्कल्प इति विप्राभिप्रायः गृहादागमनसमये मङ्गलस्य तव
यः सङ्कल्पः स नान्यथा भवितुमर्हतीति भगवदभिप्रायः ॥ ५ ॥

आत्मदक् अन्तःकरणसाक्षी यद्वा सर्वेषां भूताना-
मात्मनां च दक् दृष्टा अचिन्तयत् सर्वज्ञोऽपि मङ्गलस्यास्य कथ-
मीदृशं दाद्मिदमभूदिति तत्प्रममुग्धश्चिन्तयामास तत्क्षण एव
अधिगततस्वः स्वगतमाह—नायमिति । ननु निष्कामभक्तस्याप्य-
ननुसंहितं फलं सद्भिषयभोगो भवत्येव यदुक्तं “धर्मस्य
क्षयवर्गस्य नार्थोऽर्थयोपकल्पते । नार्थस्य धर्मैकान्तस्य
कामो लाभाय हि स्मृतः । कामस्य नेन्द्रियप्रीतिः” इति
उच्यते निष्कामभक्तस्य स्वभावभेदादननुसंहितं फलं द्विधं
स्यात् द्विष्टमादिष्टञ्च यस्य विषयभोगमात्र एव द्वेषस्तस्य
विषयभोगो नैव स्यादिति भरतादौ तथा दर्शनात् यस्य तु न
द्वेषो नापि स्पृहा तस्य स स्यादेव प्रहादादौ तथा दर्शना-
दतोऽस्य विप्रस्य प्रागेतज्जन्मनि च भोगे द्वेष एव केवलं
भार्यानुरोधान्मङ्गलवद्दर्शनलोभाच्चायात इति ॥ ६ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकाशीतिनमे स्त्रभक्तपृथुकान् जग्ध्वा तस्मै श्रियं दत्तवान्
हरिरित्याह—स इत्यमिति । स वर्णितवीर्यो हरिः इत्थं सङ्क-

[२०१]

थयन् सुखगोष्ठिं कुर्वन् सर्वभूतमनोऽभिष्टः मर्त्यं पृथुकानानी-
यापि लज्जया न दशानीति जानातित्यर्थः । अनेनाप्रकाशितान्
प्रकटीकरिष्यामीति कौतुकेन स्मयमानस्तमुवाच ॥ १ ॥

किं कुर्वन् प्रहसन् श्वेलिकां कुर्वन् ॥ २-४ ॥

पृथुकानां प्रसृति मुष्टिचतुष्टयम् ॥ ५ ॥

सर्वेषां भूतानामचेतनानाम् आत्मानं पश्यन्तीत्यात्मदशश्च
चेतनानां च साक्षी साक्षाद्दृष्टा आगमनकारणं स्वदर्शन-
मात्रम् “अयं हि परमो लाभः उत्तमरुद्रोऽकदर्शनम्” इत्युक्त-
त्वात् ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकउवाच

आभितजनोके दुःखनको हरण करने वारे सुदामा
ब्राह्मणोंके साथ इस प्रकार सँलाप करत् सब प्राणियोंके
मनको जानने वारे मन्दहास करत श्रीकृष्ण भगवान् सुदा-
माके प्रति बोले ॥ १ ॥

ब्राह्मणभक्त सत्पुरुषोंके गति श्रीकृष्ण भगवान् हास्य
करत् प्रेमयुक्त कटाक्ष से ब्राह्मणको देखत बोले ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हे ब्रह्मन् । आप अपने गृहसे मेरे वास्ते क्या भेंट
लायेहो मेरे भक्तोने प्रेमसे समर्पण किया थोडा भी वस्तु
मोको बहुत होजाताहै और भक्तने बहुतभी समर्पण
कियाहै परन्तु वह मेरे सन्तोषके वास्ते नहि होता ॥ ३ ॥

जो पुरुष भक्तिले मेरे अर्थ पत्र पुष्प फल जल सम-
र्पण करताहै उस विशुद्ध मन वारे पुरुषके भक्तिले
समर्पित पुष्प आदि का मेभी प्रेमसे भोजनहि कर
लेताहुं ॥ ४ ॥

हे राजन् ! श्रीकृष्णने इस प्रकार उसको कहाभी तथापि
वह ब्राह्मण खजित होकर नीचेको मुख कर श्रियः पति
के अर्थ चूडानकी परसेको नहि देता भया ॥ ५ ॥

साक्षात् सर्व प्राणियोंके मनके साक्षी श्रीकृष्णजी उस
ब्राह्मणके आगमन कारणको जानकर चिन्तित करने लगे
कि ऐश्वर्यकी काम वारा होकर इस सुदामाने पहले मेरा
भजन नहि किया ॥ ६ ॥

पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखाप्रियचिकीर्षया ।
 प्राप्तो मामस्य दास्यामि सम्पदोऽमर्त्यदुर्लभा ॥ ७ ॥
 इत्थं विचिन्त्य वसनाञ्चरिबद्धान् द्विजन्मनः ।
 स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ॥ ८ ॥
 नन्वेतदुपनीतं म परमप्रीणनं सखे ।
 तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमेते पृथुकतण्डुलाः ॥ ९ ॥
 इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे ।
 तावच्छीर्जिगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥ १० ॥
 एतावताऽलं विश्वात्मन् सर्वसम्पत्समृद्धये ।
 अस्मिँल्लोकेऽथवाऽमुष्मिन् पुंसस्त्वत्तोषकारणम् ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणस्तान्तु रजनीमुषित्वाऽच्युतमन्दिरे ।
 भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः ॥ ७ ॥

अतिजीर्णव्याद्वसनस्य पुनस्तन्मध्ये चीरेण बद्धान् ॥ ८ ॥

अङ्ग हे सखे ! मां विश्वं विश्वात्मानं माम् ॥ ९ ॥

इति वदन्नेकां मुष्टिं जग्ध्वा तत्परेति अयं भावः एता-
 वता पुंस इहामुत्र च मत्कटाक्षविलासभूतानां सर्वसम्पदां
 समृद्धयेऽलम् अतःपरं द्वितीयमुष्ट्यदनेन मां मामेतदधीनां
 कुर्याति ॥ १० ॥

त्वत्तोषकारणं तव तोषस्य कारणं यथा भवेत्तथा सर्व-
 सम्पत्समृद्धये यां भक्तस्य समृद्धिं दृष्ट्वा त्वं तुष्येरित्यर्थः ॥ ११ ॥
 स्वर्गतं स्वर्गवासिनम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तर्हि कथमधुना धनार्थमागतः तत्राह—पत्न्या इति ।
 तत्प्रियचिकीर्षयां हेतुः पतिव्रताया इति करुणया धर्म-
 हानिभिर्याचेति भावः । अनेन सापि सुष्ठु पतिलेखनार्थमेव
 तमेनं मयाचनार्थं प्रेषितवर्ताति भावः । ननु तर्हि वदा-
 न्यान्तरं कुतो न गतः तत्राह सखेति मत्सन्ध्येन मय्ये-
 वाऽऽगमनं योग्यमन्यत्र गमने सङ्कोचे च सति सख्यमेव
 न स्यादिति किञ्च सख्येन मुख्यतया मत्सन्दर्शनमेव प्रयो-
 जनमिति भावः । अतः अस्य अस्मै दास्यामि यद्वा अस्य
 स्वाधीना एवेत्यर्थः । यद्वा साक्षात् प्रत्यक्षानेन केवलं तत्पत्नी-
 प्रीत्यर्थमेव दानेन सम्बन्धमात्रापेक्षया सम्प्रदानत्वाभावा-
 दस्येति ॥ ७ ॥

इत्थमीदृशः सम्यक् चिन्तयित्वेति अद्वयं नोपनिष्ठत
 इति न्यायेन तत्सम्पत्सिद्धयर्थं स्वयं तदायं किञ्चित् स्वीकर्तुं

मिति भावः । तथा च श्रीलक्ष्मणी देवी वक्ष्यति । एता-
 वताऽलमिति । इत्थं स्य परमभक्तत्वं सञ्चिन्त्य स्वय-
 मेव जहार वलात् गृहीतवान् कथं किमिदमित्येष वदन्
 स्वयं जहार वलाद्गृहीतवान् द्विजन्मन इति ब्राह्मण्येन
 वसनस्य पृथुकतण्डुलानामपि पावित्र्यादिकं ध्वनितम् ॥ ८ ॥

ननु, वितर्कं एतदेव उपनीतं न च मन्तव्यमेतदुपायनं योग्यं न
 स्यादिति मम परमप्रियत्वादित्याह मे मम परमप्रीतिकर-
 मिति तत्र हेतुः हे सखे इति सख्या त्वयानीतत्वा-
 दिति भावः । न च मन्तव्यमेतदल्पमित्यपि विश्वात्मनो मम
 तर्पकत्वाद्विश्वस्यापि तृप्तिजनयितुं समर्थमित्याह—तर्पयन्तीति
 अन्यस्यैः यद्वा यतो माम् अतः सुतरामपि विश्वं यथा तरोर्मूल-
 निपेचनेनेत्यादिन्यायात् ॥ ९ ॥

यावदाददे तावदेवेत्यतित्वरां बोधयति अन्यथा भक्षिता
 स्यात् परमेष्ठिनः परमेश्वरस्यापि हस्तं जगृहे यतस्तत्परा
 ततः परमेष्ठिनस्तस्य तादृशकदम्बभोजनं सादुमशक्तेरिति
 भावः ॥ १० ॥

ननु भवतु तस्या वस्तुन एवमभिप्रायः किमुक्त्वा जगृहे
 इत्यपेक्षायामाह— एतावतेति । एतावता द्वितीयमुष्ट्यर्थेन
 भोजनेन अलं प्रयोजनं नास्ति किमुताभ्यने तेनेत्यर्थः । कुतः
 पुंसो जीवमात्रस्येहामुत्र च सर्वेषां तत्प्रेमपर्यन्तानां पुरुष-
 र्थानां या सम्पत् तस्याः समृद्धये वृद्धये तत्तोषरूपमेव
 कारणं भवति सनु पूर्वत एव विद्यते परमभक्त्युपहतपृथु-
 कैकमुष्टिभोजनेन तु सुतराम् अतो मदशाभासरूपाया, व्यवहार-
 सम्पदधिष्ठातृलक्ष्म्या दृष्टिमात्रेण या सम्पत् सिध्यति तस्याः
 सिद्ध्यर्थं मदीयपरमाश्रयस्य भवतः प्रयासेनालं किन्त्वस्य
 गृहे सिद्धेन सेत्यर्थः । अतो यदि गार्हस्थ्यसम्पत्तिं सम्प्रति
 प्रकटं दातुमिच्छसि तदा साप्यस्य गृहे सिद्धेव तस्यावृण-
 प्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेदिति भवतुभव-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रामाण्येन भोजनप्रयोजनेन तव सन्तोषे जाते तत्प्रयोजनान्तरे चास्य समृद्धिभरे जाते किं मुष्टयन्तरादनेनेति व्यञ्जनाभार्यः हे विश्वात्मनि तत्परिणोपे युक्तैव सर्वो सिद्धिरिति भावः एतदन्तरं सखीभिर्विभज्य स्तोकं स्तोकं सा स्वयमपि तद्भोजनगौरवाद्भुक्तवतीति श्रेयं टीकायां तु तत्परित्यग्य भाव इत्यादिनैव व्याख्यातिमिदं पद्यम् अयमेतावतेति पदार्थ एव तत्परित्यस्याभिप्राय इत्यर्थः । तमेव व्यञ्जयति, एतावता पुंस इत्यादिना, एतावता प्रथममुष्टिभक्षणैव सर्वसम्पत्समृद्धिं दातुम् अलं पश्यसि तस्य पूर्तिर्जातेत्यर्थः । तामेव समृद्धिं विशिनष्टि भक्तोषेत्यादिना । धात्वर्थस्यैव विशेषणमिदं ननु किन्प्रत्ययान्तस्य अतः क्लीबत्वादिकम् अलं शब्दोऽत्र धर्मपरत्वेन व्याख्यातः ननु अलमस्यस्य धनमित्यादिवत् धर्मपरत्वेन अतो हेतुत्वविषयतया तृतीया चेतिज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तामिति । यस्मिन् दिने गतस्तदीयामेकामेव व्याप्येत्यर्थः । अच्युतस्य सर्वसुखपरिपूर्णस्य भगवतो मन्दिरमिति मन्दिरस्यापि तादृशत्वमभिप्रेतम् अतः सुखं यथा स्यात्तथा भुक्त्वा सायमप्यशित्वा पीत्वा च स्वर्गतमिव मेन इति लोकोक्तिमात्रम् अच्युतमन्दिर इत्युक्तत्वात् किं वा स्वःशब्देन वैकुण्ठलोकोप्युच्यते “स्वचूडामणिं सुभगयत्तमिवात्मधिष्यम् इति द्वितीयोक्तेः यथा यथावत् द्वारकायास्तन्निवत्त्वेन परमवैकुण्ठत्वात् पाठान्तरे सुप्त्वाच श्रीभगवतैव सहेति श्रेयं छन्दोभङ्ग आनन्दादार्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वैष्णवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

अधुनानु पतिव्रतायाः पत्न्याः प्रियं कर्तुमिच्छया मां प्राप्त इति कार्यचिन्ताप्रकारमेवाह—अस्येत्यादिना । अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः सम्पदः भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादिसमृद्धिरस्य द्विजस्य दास्यामि ॥ ७ ॥

इत्थमिति । अतिजीर्णत्वाद्ब्रह्मस्य तन्मध्ये चीरेण बद्धान् पृथुकतण्डुलान् किमिदमिति पृच्छन् स्वयमेव जहार आददे आदाय उवाचेत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तिमेवाह—नन्विति । ननु हे सखे ! मह्यमेतत्पृथुकतण्डुलरूपमुपायनमानीतमेतदेव मत्परप्राणनम् नितरां प्रीतिकृतं अङ्ग हे सखे ! एते पृथुकतण्डुलाः विश्वशरीरकं मां तर्पयन्ति तृप्तं कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

इतीत्यनन्तरमुक्तेवेति शेषः एकं मुष्टिं जग्ध्वा द्वितीयं मुष्टिं जग्धुमनुमादौ तावद्दनात्पूर्वमेव श्रीरुक्मिणी सत्परा त्वरया युक्ता परमेष्ठिनः श्रीकृष्णस्य हस्तं जगृहे गृहीत्वा वारयती प्राहेत्यर्थः ॥ १० ॥

तदेवाह—एतावतेति । हे विश्वात्मन् ! विश्वात्मना त्वयैकमुष्ट्यदनेनैव कृत्स्नं विश्वं तर्पितामिति सम्बोधनाभिप्रायः एतावता एकमुष्ट्यदनमात्रेणैव पुंसोऽस्मिन् अमुष्मिन् वा लोके सर्वसम्पदां समृद्धयेऽलं पर्याप्तम् इतः परं द्वितीयमुष्ट्यदनेन किं मामपि द्विजाधीनां कर्त्तुमुद्युक्त इति भावः । तव तोषस्य

कारणं यथा भवेत्तथा सर्वसम्पत्समृद्धये इति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

ब्राह्मण इति । अच्युतस्य मन्दिरे भुक्त्वा पीत्वा तां रात्रिं सुखं यथा तथोषित्वा चात्मानं स्वर्गसङ्गतं स्वर्गवासिनम् इव अमन्यतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चीरं पटञ्चरम् जीर्णवस्त्रमित्यर्थः । इदं चीरबद्धं किमित्युक्त्वा द्विजन्मनः पृथुकतण्डुलान् स्वयमाजहार ॥ ८—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्परा तादृशकदम्बभोजनादिसौदुमशक्तेति विवक्षितम् ॥ १०—११ ॥

स्वर्गतमिव मेन इति लोकोक्तिमात्रं । वस्तुतस्तु स्वशब्देन वैकुण्ठोऽप्युच्यते यथा यथावत् ॥ १२—२७ ॥

श्रीमद्वैष्णवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साम्प्रतश्च पत्न्या सम्प्रेषितः आयातः मत्सपीपं सन्निधिरार्थः तर्हि कः सन्नेहः इदानीं तस्या एवार्थं देयमिति चेन्नब्राह्मे सखेति तथापि मम मित्रं मम च प्रियकरणार्थमागतः अतः किमेतद्विदं कर्त्तव्यं तस्या हितं वा भोगः किमेतद्भामी तद्भामी वा एतद्भामीचेन्न देयं तद्भामीचेद्देयमिति आद्ये अस्य भोगात्स्वरूपात् प्रच्युतिः द्वितीये तु प्रासङ्गिको भोग इति स न नाशकः तस्याश्च प्रासङ्गिको मोक्षोऽपि भविष्यति अत एतदर्थं पृथुकभक्षणमावश्यकम् अस्मै चेत् दानं स्यात् तदैवमेव दद्यात् न ह्यन्येष्यो ब्राह्मणेभ्यः किञ्चित् गृहीत्वा प्रयच्छति अतो द्वितीयपक्षमाह—प्राप्तो मामस्य दास्यामीति । मत्प्रीत्यर्थमेव सम्प्राप्तः अस्येति सम्बन्धमात्रं ननु सम्प्रदानम् एव विचार्य दयोत्कर्षमाह—सम्पदोऽमर्त्यदुर्लभा इति । अमर्त्यानामपि दुर्लभाः यदा भगवान् स्वयमिन्द्रोऽभूत् तदा या सम्पत्तां दत्तवानिति वाक्यान्तरादवगम्यते “श्रीदामरुक्मिकार्यभूम्या नतितन्द्रवैभवाः” इति अत्र चामर्त्यदुर्लभा इति अतो देयव्यतिरिक्तो भगवानेवेति ॥ ७ ॥

एवं निश्चित्य वसनादाच्छादिनात् तेन प्रायुतात् तत्प्रावरणं दूरीकृत्य चीरेण वस्त्रवगडेन बद्धान् द्विजन्मन इति यदाभ्यमसावधानः कर्मकरणार्थं व्यग्रा वा तदा स्वयं जहार हरणसमयवाक्यमाह—किमिदमिति ॥ ८ ॥

पश्चान्मोचयित्वा पृथुकतण्डुलान् दृष्ट्वा भगवानाह—नन्वेतदुपनीतमिति । एतदुपायनं परमप्रीतिजनकं सखित्वात् सङ्कोचाद्दीयमानमपि ब्राह्मणं पृथुकतण्डुलानां माहात्म्यमाह—तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमिति । एते उपास्थिताः भक्त्या सम्बलिताः ॥ ९ ॥

एवं विचार्य मुष्टिमात्रं गृहीत्वा भक्षितवानित्याह—इति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मुष्टिमिति सर्वमेव जग्धुं द्वितीयं मुष्टिमाददे तदा लक्ष्म्या प्रतिध्वजः कृत इत्याह—तावच्छीर्जगृहे हस्तमिति । लक्ष्मणाभिनिविष्टाप्रतिबन्धे तस्या अभिप्रायमाह—तत्परंति । सा हि भगवत्परा सर्वं चेद्भक्षयिष्यति तस्मै सर्वं दास्यति ततो मां दास्यति अहमेव सर्वमिति अहन्तु भगवत्परेति न तत्र गमिष्यामि इति तात्पर्यं किञ्च भर्त्सेपि दत्ते आमुष्मिके फले सेत्स्यतीति तस्य मर्यादा ब्रह्माण्डमेव सर्वमिति साम्प्रतं ब्रह्माण्डविग्रहो भगवानेवेति द्वितीयमुष्टावेव विभ्रं कृतवती तदाह—परमेष्ठिन इति । भगवतः पुरुषोत्तमत्वं लक्ष्म्यपि तथा जाता ॥ १० ॥

तत्र ब्रह्माण्डविग्रहस्यैव सम्बन्धिनीति सुदृष्ट एव तथात्वे पुनरपि स्यात्तस्याः फलमात्रप्रतिबन्धकत्वशङ्कायां सा स्वाभिप्रायं निरूपयति । एतावताऽलमिति । एतस्यै दितिसत्तमत्वं मुष्टिमात्रस्यापि बहुदानसम्भवात् अत उक्तमेतावतेति अन्यथा एतावदलमिति चरेत् नच चक्तव्यं सर्वमेव दास्यामीति यतस्त्वं विश्वात्मा अन्येभ्यः किं दास्यसि अन्यच्च तवावश्यक इत्यर्थः । सर्वाः याः धनादिसम्पदः तासां समुच्चये ननु मुष्टिमात्रेण ऐहिकी सर्वा सम्पत् सिध्येत् न त्वामुष्मिकी तत्राह अस्मिन् लोके अथवा अमुष्मिन्निति लोकद्वये न तस्य भोगापेक्षा उत्तमाधिकारात् किञ्चित् कचित् भोगापेक्षा नदिह लोके परलोके वा भवतु तत्र एक एव मुष्टिः प्रयोजकः समुच्चयस्तु न तस्यापि सम्मत इति । ननु मुष्टिमात्रेण कथं सर्वा सम्पत्तिस्तदाह—त्वत्तोषकारणमिति । एकमुष्टिभक्षणे प्रयत्न आरब्धः सम्पूर्णगलनपर्यन्तमनुवर्त्तते तावता तद्रसेन तृप्तिमुष्टयन्तरे पुनः प्रयत्नः प्रारम्भणीयः तेन च प्रीतिरन्या पुनर्भविष्यति फलञ्च देयमेकम् अतस्तव सन्तोषो द्वितीय एवमेव निष्ठेदिति द्वितीयो नोत्पादनीय एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं भगवत्पुण्याः सम्पदादमुक्त्वा एवं फले भविष्यतीति विनिर्द्धार्य ब्राह्मणस्य तत्फलप्राप्त्यर्थं खगृहगमनं वदन् भगवत्सन्निधौ तस्य स्वाभिलषितमानन्दमाह—ब्राह्मणस्यान्तु रत्नमिति । अच्युतमन्दिरे उपित्वा तत्रैव वासं कृत्वा भुक्त्वा पीत्वा नानाविधरसाणि अमृतादीन्यपि अलौकिकभोगसमर्थो भूत्वा मेने आत्मानं स्वर्गं ॥ १२ ॥ एव अमृतपानादिकं प्राप्नोति भगवत्पूजार्थं किञ्चिदभरणं बस्त्रादिकं गाञ्च दत्तवानिति लक्ष्यते यावता सुवेपेण गृहं गच्छति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अत एव पुनः स्वर्गमाह—पत्या इति । पतिव्रताया इत्यनेन तस्या अप्येतन् प्रेमानुरोधेनैव सकामत्वं स्वतस्तु परमनिरूपित्वमेवेत्यन्तो अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः ॥ ७ ॥

अर्तजर्णत्वाज्जनस्य पुनस्तन्मध्ये श्रीरेण यद्भान् स्वयं स्वपाणिना कक्षादाहप्य जहार ॥ ८ ॥

धिरसमन्तमदयोग्यमिति मामन्यथा यतो मे परमप्रीणनं नाश्वलं यतस्तर्पयन्तीत्यादि ॥ ६ ॥

जगृहे स्वपाणिना जग्रह मा भुङ्क्ष्वेति घोतयामास तत्र स्वस्य सकयुर्गृहादागतमिदमङ्गुलं वस्तु स्वयमेव यदि सर्वं भोक्ष्यसे तदाह स्व(जा)यातुभ्यः स्वसपत्नीभ्यः स्वकिङ्करीभ्यः स्वस्मै च विभज्य किं दास्यामि वण्टने खल्वेकैकोपि पृथुको नायास्यतीति स्वाभिप्रायं श्रीदामानं ज्ञापयामास महासौकुमार्यवतोऽस्योदरगताः कठोरपृथुका अपकरिष्यन्तीति वास्तवं स्वाभिप्रायं स्वसजीभिर्ज्ञापयामास ॥ १० ॥

स्वप्रेयांसं प्रति तु स्वाभिप्रायं ज्ञापयन्ती मनसैवाह—एतावता तु भुक्तेनैवालम् एतावतैव तृप्तो भव अतःपरं न भोक्ष्यमिति भावः । हे विश्वात्मन् ! तव तृप्तौ विश्वमेव तृप्तं भवेदिति भावः । ननु स्वप्रियसखायास्मै महासम्पत्तीदानम् अन्यदपि भोक्तव्यं तत्राह—अस्मिन् लोके अमुष्मिन् वा लोके पुंसः सर्वसम्पत्समुच्चयं त्वत्तोष एव कारणं भवति विसर्जनीयलोप आर्षः । तस्मादलं विरसकठोरपृथुलपृथुकचर्वणेनेति भावः । एषा रुक्मिययास्वर्गतोक्तिरेव नतु स्पष्टोक्तिः तथाचेदर्थोवगमे सत्यधनोयं धनं प्राप्येत्यग्रिमवाक्यं श्रीदामनो न सम्भवेदिति विवेचनीयम् ॥ ११ ॥

स्वर्गतं यथा स्वर्गतमिव ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पत्यास्तु प्रियाचिकीर्षया प्राप्तः तत्र हेतुगर्भे विशेषणं पतिव्रताया इति । सापि पतिसेवार्थं द्रविणं वाञ्छति नान्यथा अतः अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः दास्यामि ॥ ७—८ ॥

विश्वं सर्वात्मानं माम् ॥ ९ ॥

श्रीरुक्मिणी परमेष्ठिनः परमलोकवासिनः श्रीकृष्णस्य हस्तं जगृहे उवाच च ॥ १० ॥

एतावनेति । हे विश्वात्मन् ! एतावता एकमुष्टयदनेनैव पुंसोऽमुष्य अस्मिन् अमुष्मिन् वा लोके सर्वसम्पत्समुच्चयं अलं पर्याप्तम् ननु खभक्ताय ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनभूतसम्पत्समुद्दिमात्रं दत्त्वा नाहं तुष्यामि किन्तु मां दत्त्वा तुष्यामि तदर्थं द्वितीयमुष्टयदनं करिष्येऽत आह त्वत्तोषस्य कारणं त्वज्ज्ञावापत्तिरूपमोक्षसुखं तदपि एतावतैव भविष्यतीति शेषः । अतोऽवशिष्टान् पृथुकतण्डुलान् महां देहीति भावः । एवं सत्यस्य श्रीपतिभावापत्तिर्भविष्यतीति गूढो भावः एकमुष्टयदनमात्रेण पतिव्रतामनोरथपूर्त्यर्थं सम्पत्समुद्भिः विप्रमनोरथपूर्त्यर्थं मुक्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

तां रजनीमच्युतमन्दिरे सुखं यथा भवति तथोषित्वा स्वर्गवासिन्मात्मानं मेने अमन्यत ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

किन्तु पतिव्रता भार्या के प्रिय करने की इच्छा करके यह मेरा सखा मेरे पास आया है इस कारण मनुष्यों को दुर्लभ सम्पत्तियों को मैं इस ब्राह्मण को देऊंगा ॥ ७ ॥ इस प्रकार चिन्तन करके उस ब्राह्मण के श्रीर में

श्रोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिवन्दितः ।

जगाम स्वालयं तान पथ्यनुव्रज्य नन्दितः ॥ १३ ॥

स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान् स्वयम् ।

स्वगृहान् व्रीडितोऽगच्छन्महदर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥

अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ।

यहरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो विभ्रतोरसि ॥ १५ ॥

क्राहं दरिद्रः पापीयान् क कृष्णः श्रीनिकेतनः ।

ब्रह्मबन्धुगिति स्माहं बाहुभ्यां परिगम्भतः ॥ १६ ॥

निवानितः प्रियजुष्टं पर्यङ्के भ्रातरो यथा ।

महिष्या वीजितः श्रान्तो वालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥

शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ।

पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

बंध चूड़ा चावरन को यह क्या है ऐसा पूछ कर वस्त्र से आप ही श्रीकृष्ण जी ने लेलिया ॥ ८ ॥

हे सखा! आप की खाई भर यह भेट मोको अत्यन्त तृप्तिकारी है यह निश्चित है हे मित्र! चूड़ान के तण्डुल विश्व सहित मोको तृप्त करते है ॥ ९ ॥

ऐसा कह कर एक बार एक मुट्ठी भक्षण करके जब दूसरी मुट्ठी भक्षण करने को लेने लगे उतने ही में भगवत्परायण श्रीकृष्णजी ने श्रीकृष्ण का हस्त पकड़ लिया ॥ १० ॥

हे विश्वात्मन्! जिस प्रकार आप का सन्तोष हो इस के वास्ते आप के भक्त को इस लोक में अथवा परलोक में सब सम्पत्ति समृद्धि के अर्थ एक मुट्ठी भक्षण मात्र से ही पूर्ति है ॥ ११ ॥

अनन्तर सुदामा ब्राह्मण श्रीकृष्ण के मन्दिर में सुन्दर नाना प्रकार के भोजन करके और सुन्दर दुग्ध आदि का गान करके जिस प्रकार सुख होय उस प्रकार उस रात्रि में वास करके अपने को स्वर्ग वासी मानता भया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रोभूते उदिते रवौ विश्वं भावयतीति विश्वभाव-
स्तेनेति पुरती भाविनमिन्द्रदुर्लभं विभवं सूचयति स्वसुखेन
स्वानन्दपूर्णमिति दानेऽदीनतां दर्शयति—नन्दितां विनयो-
किभिः ॥ १३ ॥

व्रीडितः स्वचित्तकार्पण्येन लज्जितः महतः श्रीकृष्णस्य
दर्शनेन निर्वृतः सुखं प्राप्तः ॥ १४ ॥

[२०२]

निर्वृतिमेवाऽऽह—अहो इति चतुर्भिः—। यद्यनः लक्ष्मीमुरासि
विभ्रता आश्लिष्टोऽहम् ॥ १५ ॥

पापीयान्नीचः ॥ १६—१७ ॥

पूजितश्चन्दनलेपनादिभिः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतापिणी ।

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—अथ इति । यतो विश्वं वा
भावनः पालकः ततः सुतरां स्वेषां भक्तानां सुखं यस्मात्
नथाभूतः तेन प्रातरुत्थायाभिवन्दित इति युक्तमेव ब्रह्मण्य-
त्वादिगुणयुक्तत्वमिति भावः । ततश्च धिक् याश्चार्थमहभिहागत
इत्यन्तःसङ्कुचैर्नव श्रीवलदेवमप्यभिलित्वा शीघ्रञ्च स्वालयं
प्रति जगाम प्रस्थितवान् ततश्च यथा यथावत् आनिजान्तः-
पुरसीमव्रजनयिन्येति परिक्रमनमस्कारसाञ्जलितमुखवीक्षणदि-
नीतियुक्तं यथा स्यात्तथाऽनुव्रज्य नन्दितः पथीति पाठे
दूरे इत्यर्थः । दत्तन्तु न किञ्चिदपीति कौतुकन सम्प्रदाययति हे
तातेति ॥ १३ ॥

सख्युः सकाशाज्जनमलब्ध्वापि स्वगृहानेवागच्छत् नतु
स्वयं याचितवान् तत्र हेतुः, व्रीडित इति । महदर्शननिर्वृत
इति च ॥ १४ ॥

यद्यप्यहो इत्यादिभिः सार्द्धैरष्टभिः कुलकं स्यात् इति
तच्चिन्तयन्नित्यनेन तदनुपङ्गादिचित्रेत्यादिसाङ्गेन चान्वयान्
तथापि स्पष्टतार्थं पृथगेवाङ्कयित्वा व्याख्यायते अहो आश्चर्यं
लक्ष्मीं पीतरेखारूपाम् ॥ १५ ॥

पूर्वार्थमेव विशदयति—कति । अहं जीवविशेषत्वावत्क-
कृष्णस्तु स्वयं भगवान् क? तत्राप्यहं दरिद्रो धनविहीनः
पापीयाश्च तद्भाग्यहीनः क? सतु श्रीनिकेतनः स्वभावतः
तत्सम्पत्तिमान् तत्तच्छक्तिमांश्च केत्यर्थः । तत्र तत्र च भक्त

श्रीमद्गीगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मबन्धुः विप्रकुले जात इति मायाज्ञेतोर्बाहुभ्यां द्वाभ्यामेव परिरम्भितः परिरम्भः स विस्मये एवं परिरम्भे विप्रत्वमेव कारणमुक्तं ननु स्वयं तत्रात्मनोऽतीवायोग्यत्वमननात् अतो भगवतो ब्रह्मण्यतेव स्थायिता ननु भक्तवत्सलताऽपीति ॥ १६ ॥

न केवलं परिरम्भ एव भिया रुक्मिण्या जुष्टे सदा भगवता सहाधिष्ठिते पर्यङ्के निवासितश्च प्रियेति कश्चित्पाठः तच्च परमादरज्ञेदाभ्यामेवेति सूचयति भ्रातरोऽनुजाः श्रीगदादयो यथेति किञ्च महिष्येति बालव्यजनं चामरं वीजने हेतुः भ्रान्तः दूरागमनादिना जातभ्रम इति करुणां च दर्शयति ॥ १७ ॥

किञ्च, शुभ्रययेति । पादसम्बाहनादिभिः वा शुभ्रया सेवा तथा पूजितः संकृतः स्वयन्तु कीदृशेन देवानामाराधयेन विप्राणामप्याराधयेन क इव देववत् इष्टदेव इव ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नतः श्वोभूते उदिते रवौ विश्वं भावयत्यङ्गुदययुक्तं करोतीति तथा तेन स्वसुखेन श्रीकृष्णेनाभिनन्दितः अभिनन्दनपूर्वकमनुज्ञात इत्यर्थः । तथा हे तात ! तेन पथ्यनुब्रज्यानुगम्य वह्निदत्तश्च स्वालयं स्वगृहं प्रति जगाम ॥ १३ ॥

सचेति । स ब्राह्मणः सख्युत्सकाशाखनमलब्ध्वा स्वयं व्रीडितः कर्पण्येन लज्जितः न याचितवान् भगवानयाचितो न ददौ स्वयन्तु न याचित्वापि लब्धवानित्यर्थः । किन्तु महतो भगवतो दर्शनेनैव निर्बुधः सुखितः स्वगृहान् प्रति जगाम ॥ १४ ॥

निर्बुधतिर्मेवाह—अहो इति चतुर्भिः । ब्रह्मण्यदेवस्य ब्राह्मणभेष्यस्य ब्रह्मण्यता ब्रह्मकुले साधुता इष्टा काऽसौ उरसि बद्धसि लक्ष्मीं विभ्रता भगवता अहं दरिद्रोऽप्याश्रितः आलङ्कितः इति यदेषा ॥ १५ ॥

अयमलङ्कृत इत्याह—काहमिति । पापीयाश्चैवः अथापि ब्रह्मबन्धुरयमित्यभिप्रेत्य बाहुभ्यामालङ्कितः ॥ १६ ॥

किञ्च भिया लक्ष्यवताररूपया रुक्मिण्या जुष्टे सेविते पर्यङ्के अहं निवासितः यथा भ्रातरस्तद्वत् किञ्चाऽध्वनि धाग्नोऽहं बालव्यजनं हस्ते यस्यैस्तया महिष्या भार्यया वीजितश्च ॥ १७ ॥

किञ्च, शुभ्रययेति । पादसम्बाहनपादपीडनमार्जियेषाम आश्रित्य चन्दनलेपादिसंग्रहः देवानां ब्रह्मादीनां देवेन तथापि सौशील्यातिशयेन विप्राणां देवेन कर्त्ता देववदहं पूजितः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुब्रज्य अनुगम्य नन्दितः कृष्णेनेति शेषः ॥ १३ ॥

महतः कृष्णस्य दर्शनेन निर्बुधः ॥ १४—१५ ॥

अहं ब्राह्मणानां विप्राणां बन्धुरिति स्मृत्वा ॥ १६ ॥

भ्रातरो यथा भ्रातरमिति शेषः ॥ १७—१८ ॥

श्रीमद्बल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः प्रातःकाले ततो निर्गत इत्याह—श्वोभूत इति । समन्वादाने हेतुः, विश्वभावेनेति । विश्वस्त्रिमेवानुभावो यस्य यत्रैव गमिष्यति तत्रैव सर्वाधिर्भावे सम्भवति किमर्थमितो नयनं सख्यमेव पुरस्कृतमिति सखा बहु, न ददाति राक्षसीर्युक्ते अभिनन्दितः गन्तव्यमिति ततः स्वालयं गतः भगवान् पुनः पथि उदकान्तमागम्य नन्दितः सन्तोषं प्रापितः ॥ १३ ॥

मध्ये तस्य भार्यामयाचिन्तां जातामाह—स बालव्यवेति । स्वतो भगवता न दत्तमिति धनं बालव्यया स्वयञ्च न याचितवान् सख्युः सखाशात् तत् उभयथापि लज्जितः स्वगृहान् गच्छन् महदर्शनेन निर्बुधः सुखित एव जातो ननु धनभावेन दुःखितो जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ततस्तस्य मनोरथो यथा जातस्तमाह अहो ब्रह्मण्यदेवस्येति वदभिः । धर्मिणामु सिद्ध एवार्थः धर्मैः कृत्वा सन्वेह इति ब्रह्मण्यदेवोपि अवसरविशेषे ब्राह्मणस्य हितं करोति अस्यतु अनवसरेपि तथा करुणादाभ्यर्थं मयैव ब्रह्मण्यता इष्टा तदाह, यद्विरिद्रतम इति । लक्ष्मीमुरासि विभ्रता भगवता दरिद्रतमः द्रष्टुमप्ययोग्योऽहम् आश्रितः ॥ १५ ॥

एतदेव विशदयति—काहं दरिद्र इति । अत एव पापीयान् दारिद्र्यव्याप्तदेहः दारिद्र्येण वा अनुमितपापवान् कुह वा भगवान् भीनिकेतनः अतः सखित्वसम्भावनापि नास्ति अतुल्यत्वात् तर्हि कथमालङ्कृतं कृतवानित्यत आह—ब्रह्मबन्धुरिति । स्मेति प्रसिद्धे ब्राह्मणो माननीय इति ॥ १६ ॥

सहि ब्रह्मणो भावः स्वयं विष्णुरिति तुल्यतया आलङ्कृतं सर्वभोगदानं च कृतवानित्याह—निवासितः प्रिया जुष्टे पर्यङ्के इति । स्वस्थाने स्वयमेव योग्यो भवति नत्पथ्यस्तत्रोपवेशनीयः तत्राह—भ्रातरो यथेति । अनेनानौचित्यमेव परिहृतम् उपचारास्तु कृता एवेत्याह—महिष्या वीजित इति । अदृष्टार्थतां निवारयति भ्रान्त इति । बालव्यजनहस्तेति राजोपचारः ॥ १७ ॥

ततो भगवतापि ब्राह्मण इति पूजित इत्याह—शुभ्रयया परमयेति । पादसम्बाहनमेवाविधेयमिति ते उपचाराश्चतुर्णाष्टः नृत्यगीताद्याः ननु किमाधिक्यमेतावता तत्राह—देवदेवेनेति । देवाः पूज्याः तेषामपि देवो भगवान् तेनापि पूजितश्चेत् किमवशिष्यते ननु भगवान् हीनभावं किमित्यवलम्बते तत्राह विप्रदेवेनेति । विप्रा एव देवा यस्येति देववदित्यनुमात्रमपि स्वव्यापारः तत्र निवारितः ज्ञानादिकमपि भगवतेन कारितमिति ज्ञापितम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्वोभूते परदिने विश्वमेव भावयति सङ्कल्पमात्रेण सुजतीति विश्वभावस्तेन तस्मात्तादृशविचित्रमहासम्पन्नसुखदाम् पुरस्ठौ तस्य कः प्रयास इति भावः । स्वसुखेन स्वानन्दपूर्णनेति तस्य तादृशविषयानन्दमात्रदाने च कः प्रयत्न इति भावः । यथा यथोचितम् ॥ १३—१४ ॥

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि सम्पदाम् ।
 सर्वातामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १९ ॥
 अधनोऽयं धनं प्राप्य मायन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।
 इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥ २० ॥
 इति तच्चिन्तयन्नन्तः प्राप्तो निजगृहान्तिकम् ।
 सूर्यानलेन्दुसङ्काशैर्विमानैः सर्वतो वृतम् ॥ २१ ॥
 विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्विजकुलाकुलैः ।
 प्रोत्फुल्लकुमुदाम्भोजकङ्कारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥
 जुष्टं खलङ्कृतैः पुष्पैः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ।
 किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥
 एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ।
 प्रत्यगृह्णन् महाभागं गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विद्वन्नाथचक्रवर्तिसंस्कृतसारार्थदर्शिनी ।

निर्वृतिमेवाह—अहो इति चतुर्भिः । यत् यतो लक्ष्मीम् उरसि
 विभ्रता तेनाहमास्मिष्टः ॥ १५ ॥

इतिरप्यर्थे ॥ १६—१८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रोभूते उदिते रघौ विश्वं भावयत्युत्पादयतीति तथा
 तेन अनेन पुरतो भाविनः अन्यदुर्ध्वो विभवः सूच्यते
 स्वसुखेन च सुखं यस्मात्तेन मोक्षप्रदेन अनेन भाविमोक्षसुख-
 मपि सूच्यते अभिवन्धितः अभिवन्धनपूर्वकमनुज्ञातः नन्दिता
 विनयोकिभिः ॥ १३ ॥

स द्विजाग्र्यः महतः वेदाविर्भावानभूतस्य “एतस्यैव
 महतो भूतस्य निःश्वसितं यद्वेदः” इत्यादि श्रुतेः । दर्शनेन
 “अयं हि परमो लाभः उत्तमश्लोकदर्शनम्” इत्युक्तेः स्वप्नितेन
 निर्वृतः सुखितः—दास्यति द्विषणमिति पत्नीकाभितं न लब्धं धनं
 येन सः पत्नीं किं वक्ष्यतीति स्वगृहान् व्रीडितोऽगच्छत्
 अयम् ॥ १४ ॥

निर्वृतिं दर्शयन् भगवतो गुणान् संस्मृत्य वर्णयति—अहो
 इति चतुर्भिः ॥ १५—१८ ॥

भाषाटीका ।

हे तात ! सूर्य के उदय होने पर आनन्द मूर्ति श्री-
 कृष्णचन्द्रने, ब्राह्मणको विदा कर के मार्ग में उस के पीछे २
 जाय कर सर्व प्रकार से उसकी वंदना करी पश्चात् वह
 ब्राह्मण अपने जानको खोजा गया ॥ १३ ॥

सुदामाजी ने साक्षात् याचना नहि करी इसी कारण-
 श्रीकृष्ण ने धन को नहि प्राप्त होकर श्रीकृष्ण के दर्शन-
 से सुखी हो कर लज्जा को प्राप्त भया निजगृह को चला
 गया ॥ १४ ॥

विदा होने के अनन्तर सुदामाजी यह चिन्तन करने
 लगे कि ब्राह्मणों के भक्तन के इष्टदेव श्रीकृष्णका अत्यन्त
 आश्चर्य्य कारी ब्राह्मण कुल में भक्तपनो मेने देखा क्योंकि
 जिस वक्षस्त्रल में लक्ष्मी जी को धारण करते हैं उसी वक्ष-
 स्त्रल में श्रीकृष्ण ने अत्यन्त दरिद्री मेरा आलिङ्गन किया ॥ १५ ॥

कहाँ दरिद्री पापी में और भीनिवास श्रीकृष्ण कहाँ
 इस पर भी यह सुदामा अधम ब्राह्मण है ऐसा मानि-
 कर श्रीकृष्ण ने दोनों भुजान से मेरा आलिङ्गन किया ॥ १६ ॥

जैसे आतान को अपने पलिंग पर निवास कराते हैं ।
 तैसे ही मार्ग में परिश्रम को प्राप्त मेरा प्यारी रुक्मिणी
 जी के सेवित पलिंग पर निवास कृपा और बालव्यजन
 से पटरानी ने मेरी हवा करी ॥ १७ ॥

देवनके देव ब्राह्मण देव श्रीकृष्ण ने पादसं वाहनसे
 आदि लेकर परम पूजा करके इष्टदेव के सदृश मेरा पूजन
 किया ॥ १८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं सम्पूज्यापि धनस्यादाने कारणं कल्पयति—स्वर्गाप-
 वर्गयोरिति द्वाभ्याम् । स्वर्गादीनां यद्यपि तस्य चरणार्चनमेव
 कारणं तथाऽपि कारुणिकत्वाद्भूर्यपि स्वल्पमपि धनं मुञ्चं
 नाददात् ॥ १९—२० ॥

इत्येवं चिन्तयन्ननिजगृहस्यान्तिकं तत्प्राप्तं तस्य विदो-
 वणं सूयति ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

विचित्रोपवनादिभिर्वृक्षैः कथम्भूतैः कूजभिर्द्विजकुलैः पक्षि-
समूहेराकुलेर्व्याप्तैः तथा प्रोत्फुल्लानि कुमुदादीनि येषु तानि
वारीणि येषु तानि तथा तैः ॥ २२ ॥

किञ्च जुष्टमिति । हरिणीनामिवाक्षीणि यासां ताभिः तदै-
श्वर्यं दृष्ट्वा चित्तकिंतवास्तदाह किमिदमिति प्रथमं तेजःपुञ्जं
दृष्ट्वा किमिदमिति पश्चाद्विमानानि दृष्ट्वा कस्यचेति स्थानं
स्वीयमिति ज्ञात्वा कथं तद्विदं स्थानमित्येव रूपमभूदिति ॥ २३ ॥

अमरप्रभास्त्वल्पकान्तयः प्रत्यगृह्णन्नुपायनादिभिराहत
वन्तः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भावागोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वर्गंति युगमकम् । पुंसां माध्यो यः स्वर्गोऽपवर्गश्च संसार-
दुःखध्वंसः तयोः (रथा) रसायां भुवि च याः सम्पदो विभूतय-
स्मान्मां च मूलमिति तद्विना सुष्ठुनुष्ठितेपि साधनास्तरे
विघ्नापातान् वस्तुविचारे निश्चिद्वत्त्वार्थप्रयुक्तत्रयतत्त्वरण-
स्यैव साधकतमत्वादिति भावः । चरणान्चनमिति चरणशङ्क-
साहित्यं भक्तिमात्रव्यञ्जनाय कृतं यथाकथाञ्चिदर्थनमात्रे तु
तात्पर्यं किन्तु तथापि मैवं ज्ञेयं प्रसक्तत्वात् वक्ष्यत च
मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिमिति ॥ १६—२० ॥

इति तन्निवृत्तयानि सार्धद्वयकम् । इति एवं तत् श्रीभगव-
द्भावादाय धनप्राप्तिकारणञ्चान्ननिगूढतया चिन्तयन् तत्र च
दिव्यरत्नमयतया नेजसा सूर्यादितुल्यैर्विमानैस्तत्सदृशैर्विषयगृहे
कसंबतो वृत्तं स्थानमपश्यदिति शेषः ॥ २१ ॥

अनेन प्रकारेण तत् श्रीकृष्णकारुण्यम् अन्तश्चिन्तयन् निज-
रहस्यमिदं कुतोपि कोपि न शृणुयादिति शङ्कया नतु मुखे
जल्पन् विमानैस्तत्सदृशगृहभेदः तथा बृहत्सहस्रनामस्तोत्रे
“श्रीदामरङ्गभक्तार्थभूष्यानीतेन्द्रवैभवः” इति कुमुदं श्वेतम् उत्पलं
नीलम् अम्भोजं कमलं कङ्कारं सौगन्धिकं पद्मिनीसावित्रिभिः
श्रीभिर्दास्यादिभिः हरिणादिभिर्मित्युभयेषां युगपद्विशेषणत्वेन
एकशेषात्पुंस्त्वं समासान्ताभाव आर्पत्वादनित्यत्वाद्वा अत्रैव
ज्ञेयं तस्य विप्रस्य द्वाकावासरान् श्रीभगवद्दे सुप्तायां पत्न्यां
नम्पानं तादृशं तद्रूपाविकं च सर्वं दिव्यमभूत् पद्मात्प्रातः
प्रयुज्या तथा तद्दृशनात् सुविस्मितया सत्या स्वविचारेण
तत्रत्यदास्याद्वारा च स्वभर्तृसङ्गतः श्रीभगवत्प्रभावात्सर्ज-
ज्ञातं ततश्च स्वपत्यागमनापेक्षया तद्वर्त्मनि स्थाने स्थाने लोका
निगुक्ता इति ॥ २२—२३ ॥

ननु, ते परमदिव्यरूपाः कथं दृष्टिरूपस्य तस्यानुगता-
वशोभन्त तत्राह—महाभागमिति । महाभागत्वमेव सर्वेषां
चित्तं चमत्कारयन् शोभाहेतुत्वाय सम्पद्यत इति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं सम्पूज्यापि धनलादाने कारणं कल्पयति—स्वर्गाप-

वर्गयोरिति ब्राह्मणम् । यद्यपि रसायां पातालं भुवि च सम्पदां
सर्वासां सिद्धिनामणिमादीनाञ्च स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गमोक्षयोश्च
कारणं तस्य भगवत्तत्त्वरणार्चनमेव ॥ १९ ॥

तथाप्येव भगवज्जकारुणिकः हेतुगर्भमिदम् अतो निर्देनो
मादृशो धनं लब्ध्वा नितरां मायम् गर्वितो मां न स्मरे-
दित्यभिप्रेत्य मे मह्यं भूयः बहुधनं नाददात् न ददौ ॥ २० ॥

इतीति । तन्निवृत्तया भगवद्भणानुचिन्तयैव दृष्टः स्वगृहसमाप-
प्राप्तः तस्य विशेषणं सूर्येति सूर्यादिवहोप्यमानोरत्यर्थः । सर्वतः
पारतः वृत्तम् ॥ २१ ॥

किञ्च, विचित्रानि । कूजतां द्विजानां पक्षिणां कुलानि तै-
राकुलेर्व्याप्तैर्विचित्रैरुपवनैरुद्यानैश्च वृक्षैः तथाप्रोत्फुल्लानि (कुमुदा-
दीनि) कुमुदादीनि येषु तानि वारीणि येषु तैः सरोमिरिति
विशेष्यमभ्याहार्यं जुष्टं युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

पुंस्मिन् हरिणां नामिवा क्षीणि यासां ताभिः स्त्रीभिश्च जुष्टं
तदाश्रयं दृष्ट्वा चित्तकिंतवानित्याह—किमिति प्रथमं तेजःपुञ्जं
दृष्ट्वा किमिदमिति पश्चाद्विमानानि दृष्ट्वा कस्यचेति स्थानमिति स्वीय-
मिति ज्ञात्वा कथं तद्विदं स्थानम् इत्येव रूपमभूत् ॥ २३ ॥

इत्येव मीमांसमानं विमर्कयन्तं द्विजं नराः नार्यश्च हे
महाभाग भूयसोऽर्चनीयत्वाद्येन प्रत्यगृह्णन् उपायनादिभिराहतवन्त-
इति सम्बन्धः । अमरप्रभाः देवतुल्यकान्तयः इति नरनारी-
विशेषणम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्विवि आकाशे ॥ १९ ॥

माद्यन्मदं गच्छन् ॥ २० ॥

अन्तर्हृदय इति तस्मिन् कृष्णे स्थितचित्तगत्या स्वगृहा-
तिकं प्राप्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्वमन्दिरं दृष्ट्वा इदं किं कस्यचेति स्थानम् इदं तदिति
तत् द्वारकाविधं कथम्भूत् ॥ २३ ॥

एवं मीमांसमानं जिज्ञासमानं तं नरादयः प्रत्यगृह्णन्
अभ्याययुरित्यन्वयः ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवन्तं स्तुत्वा धनादानात् अन्यथा यत्फलं
प्राप्नोति तन्निराकरणार्थं हेत्वन्तरमेवात्र स्थापयति । स्वर्गा-
पवर्गयोरिति । पञ्चधा हि फलं जगति प्रसिद्धं लोकत्रय-
सुखं मोक्षः अणिमादिसिद्धयश्चेति तेषामेव द्वरेः पादसेवनं
कारणं पुंसां सर्वेषामेव नतु कस्यचिदपि देवतान्तरोपपन्न-
कस्य हेत्वन्तरमस्तीति मूलं मुख्यकारणं नन्विदानीं चरण-
सेवार्थं नतः तदा कथं न दत्तवान् पूर्वं चरणसेवां न कृतेति
चेदस्मीं चरणसेवा कृतेति तस्याः कारणतयैव न स्यात् ॥ १९ ॥

तत्राह—अधनोयं धनं प्राप्येति । धनेनावश्यं मदीं भवेत्
मदेन च विस्मृतात्मा मां सुतरामेव न स्मरेत् ततः स्मरे-

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नामवे सर्वनाश इति कारुणिको भगवान् मे भूरधनं नादत्तं तुल्यं तु दत्तवानिति सूचितम् ॥ २० ॥

उपसंहरन्प्रथममाह—इति तच्चिन्तयन्निति । तत्प्रमेयं चिन्तयन् निजगृहस्यान्तिकं प्राप्तः अपूर्वं दृष्टवानित्याह—एतादृशेर्मनोभिलषितसुखावहेः सर्वतो व्याप्तम् ॥ २१ ॥

ततः परितः शांभामाह—विचित्रोपवनोद्यानैरिति । उपवनं फलप्रदानम् उद्यानं पुष्पप्रधानम् अवान्तरभेदपरिग्रहार्थं बहुवचनं कूजद्विजानां कूजद्विजानां कुलानि जातिविशेषास्तेराकुलाणि • पुष्पसमृद्धिः निरूपिता तामसराजसभावाभिरुच्य सातिवकभावानाह—प्रकुलानि कुमुदानि येषु वारिषु तैः पुष्करिणीस्थैः सर्वतो वृत्तं कुमुदं रात्रिविकसि अत्यवस्थितम् अम्भोजकलहारोत्पलानि दिनसन्ध्यारात्रिविकासयुक्तानि नियतानि ॥ २२ ॥

मध्यं वर्णयति । जुष्टं स्वलङ्कृतैः पुष्पैरिति स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः परमसौन्दर्ययुक्ताभिः एवम्विधं गृहान्तिकस्थानं दृष्ट्वा गन्धर्वनगरादिशङ्कया अलौकिकं किञ्चित् सम्भावयति किमिदमिति इदं परिदृश्यमानं गन्धर्वनगरमाया वैभवादीनाम् अन्यतम आहोस्वित् सत्यमेवेति ततः स्थिरतां प्रदार्थानां दृष्ट्वा स्वस्यैव भ्रमात् स्थानान्तरगमनं सम्भावयति कस्यवा स्थानान्तरमिदमिति ततोऽपि पारतो भोगात् दृष्ट्वा मदीयमेवेतत् स्थानमिति निश्चित्य तदतिहीनः मस्मद्गृहमिदम् एतादृशं कथमभूदिति चिन्तितवान् ॥ २३ ॥

एवमाश्चर्याविष्ट एव तस्मिन् तत् निर्णयार्थं कौतुकात्तरमाह—एवं मीमांसमानमिति । पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः एवमुक्त्यर्थविचारकं पुरुषा नार्थश्च गीतवाद्येन भूयसा प्रत्यगृह्यन् नन्वयं पिशाचसदृशः गीतवाद्यादिकं कथं भजते योग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह—महाभागमिति । परमभाग्ययुक्तं तस्मिन् भगवत्स्वरूपदेवेन्द्रावेशं जातः अतो योग्यरूप इव सन् नृत्यादिभिः पुरस्कृतो जात इत्यर्थः ततः पूर्वं तस्मिन्नेव स्थाने अमरावती प्रादुर्भूता तस्याश्च इन्द्रपत्न्याविर्भावः तेन परमसौन्दर्यं प्राप्तवती ततो भगवता चिपिटभक्षणोत्तरक्षण एव तादृशीमवस्थां प्राप्ता कदा पतिरायास्यतीति पतिमेव चिन्तयाना इदानीं पतिमागतमाकर्ण्य पत्नी तदेकनिष्ठा उद्धर्षो हर्षोत्फुल्लनयना अलिसम्भ्रमात् सर्वाभरणभूषिता सर्वैश्वर्ययुक्ता तूर्णं गृहाभिष्क्राम, निष्क्रामतीं तां स्थानञ्च वर्णयति—रूपिणी श्रीः आलयादिवेति । क्षीरसमुद्रात् कमलालयाद्वा रूपिणी श्रीः दृतावतारा यथा निर्गच्छति ततः पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा मर्त्ये भर्ता क्लेशं प्राप्त इति चिरात् दूरादागत इति प्रेमात्कण्ठा सती अभ्रलोचना जाता ततो लज्जावशादपशकुनभयाद्वा मीलिताक्षी जाता ततो यथोचितं पूजां कृतवतीत्याह—बुद्ध्याऽनमदिति । विवेकवत्या बुद्ध्यैव भर्तुनमस्कारं कृतवती मनसा खालिङ्गनम् एतावदेव च कर्तव्यम् ॥ २४-२५ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अभूर्यपि धनं नादात् यद्वा यन्मह्यं नादात्तदेव मे भूरि धनं यद्वा तु निश्चितम् ऊनम् अल्पधनं न अदात् अपितु भूरि अदात् ॥ २० ॥

तत् तदा निजगृहस्यान्तिकं विशिनष्टि—सूर्यत्यादिभिः ॥ २१-२२ ॥

प्रथमं तेजःपुञ्जं दृष्ट्वा किमिदमिति ततो विमानानि दृष्ट्वा कस्यवेति तत्स्वलस्थ स्वीयत्वं निश्चित्याह—कथं तदिदमिति । प्रत्यगृह्यन्निति एताश्च भगवतैव मह्यं दत्ता इति निश्चित्य तात् स भगुद्वात् मनसा स्वीचकार पश्चादेता अपि तं प्रत्यगृह्यन् स्वामित्वेन स्वीचक्रुः ॥ २३-२४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वसुखमूलं भगवच्छरणार्चनमस्ति तत्र विघ्नकरं धनं मह्यं न दत्तवानित्याह—स्वर्गेति द्वाभ्याम् ॥ १९-२० ॥

निजगृहान्तिकं परितः कीदृशं विमानैरावृतम् ॥ २१ ॥

चित्रोपवनादिभिश्चावृतं कूजद्विजकुलैः पक्षिसमूहैः आकुलैः व्याप्तैः प्रोत्पुल्लानि कुमुदादीनि येषु तानि वारीणि येषु तैर्जलाशयैरिति विशेष्यपदाध्याहारः ॥ २२ ॥

किञ्च स्वलङ्कृतैः पुष्पैः हरिणाक्षिभिः मृगनयनीभिस्त्रीभिश्च जुष्टम् दूरतस्तेजःपुञ्जं दृष्ट्वा किमिदमिति तदनन्तरं स्थानं दृष्ट्वा कस्य वा स्थानमिति तदनन्तरं स्वीयं निश्चित्य तत् तादृशम् इदम् एवंविधं कथमभूदिति तीर्कितवान् ॥ २३ ॥

एवं मीमांसमानं तर्कयन्तम् अमरप्रभाः देवतुल्यकान्तयः प्रत्यगृह्यन् स्वामित्वेन स्वीचक्रुः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

यद्यपि पुरुषेण कौ पाताल लोक की भूलोक की सम्पत्ति यों का और अणिमादि सब सिद्धियों का तथा स्वर्ग मोक्ष का कारण श्रीकृष्ण के चरणारविन्द का अर्चना हि है ॥ १९ ॥

तथापि यह निर्धनी सुदामा धन को पाय कर अत्यन्त गर्वित होकर मेरा स्मरण नहि करेगा ऐसा विचार कर करुणावान् श्रीकृष्ण ने मो को धन नहि दिया यह निश्चित है ॥ २० ॥

सुदामाजी अपने मन में इस प्रकार का चिन्तन करत अपने गृहके समीप में प्राप्त भए । अब गृह को देखते हैं तो सूर्य अग्नि चन्द्रमा के सदृश घारे अनेक विमानों से चारों तरफ घिरा भया है बीच में गृह है ॥ २१ ॥

बोल ने घारे पक्षीन के समूह से व्याप्त विचित्र नजरि वागन से तथा विना लगाये भए वृक्षन के समूहन से घिरा भया वह गृह है ॥ और प्रफुल्लित कुमोदिनी द्यौत कमल कलहार रक्त कमल युत सरोवरन से युक्त वह गृह है ॥ २२ ॥

पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षाऽतिसम्भ्रमा ।
 निश्चक्राम गृहानूर्णं रूपिणी श्रीरिवाल्यात् ॥ २५ ॥
 पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रमोत्कण्ठाभ्रलोचना ।
 मीबिताक्षपनमहुद्धया मनसा परिष्वजे ॥ २६ ॥
 पत्नीं वीक्ष्य (वि)प्रस्फुरन्तीं दैवीं वैमानिकीमिव ।
 दासीनां निष्कण्ठीनां मध्ये भान्तीं स विरिमतः ॥ २७ ॥
 प्रीतः स्वयं तथा युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।
 मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ २८ ॥
 पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
 पर्यङ्का हेमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥
 आसनानि च हैमानि मृदूपस्तरणानि च ।
 मुक्तावामविलम्बीनि वितानानि द्युमन्ति च ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

भूषण धारण किये पुरुषों से और हिरणीयों के नेत्र सहस्र चपल नेत्र वारी स्त्रियों से युक्त यह गृह है । इस प्रकार के गृह को देख कर सुदामाजी मन में विचार करने लगें, कि—यह क्या तेज है? और यह किसका है पश्चात् निज गृह जान कर विचार करने लगे कि यह गृह इस प्रकार को कैसे हो गया ॥ २३ ॥

सुदामा जी इस प्रकार विचार करते हि हैं इतने हि में देवतान के सहस्र कान्ति वारे नर और नारी बहुत गाजे वाजे के साथ उस महाभाग सुदामा जी को आगे आव कर लेते भए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

उद्भूतो हर्षो यस्यैः सा अतिसम्भ्रमः आदरो यस्याः सा आल्यात् कमलवनाद्रूपधारिणी श्रीरेव स्वर्गस्य तत्र भगवता आनीतत्वात्स्वर्गिणामिव तयोरूपश्च बभूवेति भावः ॥ २५ ॥

नुद्धया अयमेव वन्द्य इति निश्चयेन मनसा सङ्कल्पेन ॥ २६-२८ ॥

यत्र मन्दिरे पयःफेननिभाः शय्याः आस्तरणानित्यादि सम्पदस्तत्र सर्वसम्पदां समृद्धीर्बिलोक्य तर्कयामासेति चतुर्थेनान्वयः । यत्र च दान्ताः गजदन्तमयाः पर्यङ्काः ॥ २९ ॥

यत्राऽऽसनानि च मृदूपुस्तकानि तूलादिमयानि येषु तानि यत्र मुक्तावामविलम्बवन्ति द्युमन्ति च वितानानि ॥ ३०-३१ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आकर्ण्य पूर्वनिगुक्तलोकेभ्यः श्रुत्वा अन्यतैः यद्वा रूपिणी भीरुकिमणीव सौन्दर्यवती पत्नी अत एव श्रीरिवाल्यात् वैकुण्ठलोकात् ॥ २५ ॥

प्रमोत्कण्ठयाऽभ्रलोचना मीलितार्थी लज्जया अतो बुद्धेः ननाम मनसैव परिष्वजे ननु साक्षादित्यर्थः । तूना बुद्धयेति “पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्” इति विचारांशापेक्षया मनसेति रागप्राधान्येन सङ्कल्पमात्रापेक्षया कारणभेदः ॥ २६ ॥

पत्नीमिति युग्मकम् । स विप्रः प्रथमं प्रीतः ततः स्वयमपि युक्तः सहसा जातेन रूपादिना योग्यतां प्राप्तस्त्वम् तथा सह मन्दिरं प्रविष्टः ॥ २७-२८ ॥

तदेव वर्णयति—पय इति चतुष्केण । चामराणि, व्यजनानि च तालवृन्दादीनि स्वच्छानि स्फाटिकानां कुण्ड्यानि भित्तयो येषु तेषु तदीयेषु क्रीडागृहेषु महत् मारकतं मरकतसमूहं येषु तेषु यद्वा महामरकतमयेषु गृहेषु रत्नरूपा वीपाः भ्राजमानाः सन्ति पाठान्तरे रत्नदीपैः सह रत्नसंयुता इति रत्नमयालङ्कारवत्त्वात् ॥ २९-३१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवाम्बिका ।

पतिमिति । आल्यात्कमलवनाच्छीलैर्हर्मीरिव सगृहानूर्णं निश्चक्राम निर्गतवती ॥ २५ ॥

पतिव्रतेति । उत्कण्ठया प्रेमपूर्वकानुध्यानेनाभूण्यात्स्वजलः बिन्द्वो लोचनयोर्यस्याः सा प्रेम्णा पतिं दृष्ट्वा मीबिते अक्षिणी यया सा बुद्ध्याऽनमजमभ्यके मनसा परिष्वजे आलिङ्गीतवती च ॥ २६ ॥

भीमद्वीपराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पत्नीमिति । स ब्राह्मणः वैमानिकीं विमानाकटां देवीं त्वत्किंमिव प्रस्फुरन्तीं तां निष्कः पद्माक्षभूषणं हण्डं यासां तासां दासीनां मध्ये भान्तीं दीप्यमानां पत्नीं दीप्य विस्मितो बभूव ॥ २७ ॥

प्रीति इति । तथा पत्न्या युक्तः सहितः निजमन्दिरं वेशिनष्टि, मणिस्तम्भेभ्योऽपि । यथा महेंद्रभवनं तद्वत् क्षतम् ॥ २८ ॥

पय इति । पयःफेनत्वादेः मन्दिरः इत्यादि पयःफेननिभाः पयःफेनसम्बुद्धाः शुभ्राश्च दान्ताः घृताः परिकृष्टाः रुक्ममयाः रिकराः यासां ता शय्या इति द्वितीयास्तान् त्वलोक्ष्य-परीष्टास्त्वन्धः । प्रथमान्तपाठे तु यत्र मन्दिरे पयःफेन-निभाः शय्यादयः तत्र सर्वसम्पदां समृद्धिमवलोक्य तर्कयामासेति सम्बन्धः । अस्मिन् पक्षे दान्ताः दन्तमयाः रुक्मपरिकृष्टा इति च पर्यङ्कविशेषणं हेममयो दण्डो येषां तानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥

आसनानीति । मृदून्पुस्तकानि तूलादिमयानि येषु तानि आसनानि मुक्तादाम्नां मुक्तासराणां विलम्बा येषु सन्तीति तथाभूतानि तानि वितानान्युल्लोचाः घुमन्ति कान्तियुक्तानि च ॥ ३० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स निजमन्दिरं प्रविष्टोऽभूत् ॥ २८-२९ ॥

घुमन्ति घुतिमन्ति ॥ ३०-३१ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रथमं प्रीतः ततः स्वयमपि युक्तः रूपादिभिर्योग्यतां प्राप्तः सन् ॥ २८-३९ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो ब्राह्मणः पत्नीं दृष्ट्वा विस्मितो जात इत्याह—पत्नीं दृष्टेति । पूर्वापेक्षया प्रकर्षेण स्फुरन्तीं देवीं देवतामिव वस्त्रालङ्करणोदिभिः पूजितां तस्यां तेजोविशेषं भावादिकं दृष्ट्वा तामुप्रेक्षते—वैमानिकीमिवेति । यथा विमानस्था अप्सरा भवति ततोऽप्यतिशयमाह दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्ती-मिति । दासीनां विशेषणं रसस्त्रीत्वाय तासां मध्ये विभान्ती शोभमानामेव दृष्ट्वा स ब्राह्मणो विस्मितः भगवच्चरित्र-मेतादृशमलौकिकमिति ततो भगवता कृपयैतद्वत्तमिति निश्चित्य प्रीतस्त्वत् तथा युक्तो निजमन्दिरं प्रविष्टः ॥ तन्मन्दिरं वर्णयति—मणिस्तम्भशतोपेतमिति । एकमेव भवनं मणिस्तम्भ-शतोनोपेतं यत्र पत्न्यासह स्थितिः एषं लोकोत्तरं तदित्युक्त्वा सामान्यतः परमोत्कर्षमाह—महेंद्रभवनं यथेति ॥ २७-२८ ॥

तत्रस्यान्यपदार्थान् वर्णयति—पयःफेनेति त्रिभिः । शयनोप-योगीत्यासनोपयोगीनि गृहोपयोगीनि च वस्तूनि वर्णयन्ते

पयःफेननिभाः शुभ्रा उज्ज्वाः शय्याः दन्तनिर्मिताः पर्यङ्काः रुक्मपरिकृष्टाः सुवर्णेन दन्तमध्ये योजिताः हमेदण्डानि चामर-व्यजनानि चकारादन्यामपि शयनासाधनानि आसनान्युपवेशन-स्थानानि हैमानि सुवर्णमयानि मृदुपद्मस्रजानि आस्तरणानि च मृदुपदनिर्मितानि चकारादन्यानि सिंहासनापयोगीनि तदुपरि मुक्तादामबिलम्बानि चन्द्रातपानि घुमन्ति च विवि-त्राणि कान्तियुक्तानि ॥ २९-३० ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रूपिणी श्रीरिति मग्नच्छवि भित्तिके गृहे सा कुचेला शुष्क-कुचाद्यवयवा निशि सुप्ता आसीत् प्रातस्तथाय स्वं स्वीयं गृहादिकञ्च तादृशं दृष्ट्वा क्षणं चमत्कारसिन्धुमग्ना पश्चाद्भगवता दत्तं तद्वैभवं निश्चित्य ततः पतिमान्तुं निश्चक्राम ॥ २९ ॥

पतिं दृष्टेति । धमनिष्ठ्याप्तं शुष्कगात्रं कुचेखं स्वपतिं । सा परिचिनोत्वेतदर्थमेव भगवता सख्युस्तस्य तादृशत्वं न दूरीकृत-मिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

सतु स्वपत्नीं तां न परिचिकाय इत्याह—पत्नीं स्वभाष्यी देवीमिव धीक्ष्य स विस्मितः केयं देवाङ्गना मामधममप्युपे-तीति विस्मयाध्मौ पतितः ततश्च तवैवेयं सा भाष्येति ताभि-र्ज्ञापितस्तत् क्षण एव स्व(मेव) देहञ्च दिव्यसौन्दर्यतारुण्य-वस्त्रालङ्काराद्याभितं धीक्ष्य प्रीतः महेंद्रभवनं यथेति “भीदाम-रुक्मकायेभूयानीतेन्द्रवैभवः” इति गृहसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ २७-३१ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्सर्पेण उद्भूतेन हर्षेण अतिसम्भ्रमो वैवश्यं यस्याः सा आलषात् कमलवनात् रूपिणी रूपधारिणी श्रीरिव गृहा-न्तूर्णं निश्चक्राम निर्गतवती ॥ २९ ॥

प्रेम्णा कोहन या उत्कण्ठा हर्षोद्रेकः तथा अभूणि लोच-नयोः यस्याः सा बुद्ध्या अनमत् मनसा परिष्वज्ज आलिङ्ग-तवती ॥ २९ ॥

भान्तीं दीप्यमानाम् ॥ २७-२८ ॥

यत्र मन्दिरे पयःफेननिभाः शय्यादयः तत्र ब्राह्मणः सर्वसम्पदां समृद्धीर्विलोक्य तर्कयामासेति चतुर्थेनाश्वयः शय्या आस्तरणानि दान्ताः गजदन्तमयाः पर्यङ्काः ॥ २९ ॥

मुक्तादाम्नां विलम्बा ये येषु सन्ति तानि वितानानि ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

पति को भाये भए सुन कर उत्पन्न हुए हर्ष से अति व्याकुल भई सुबामा जी की भाष्या जैसे कमल वन से साक्षात् लक्ष्मी निकले तेसे ही श्रीमती निज गृह से निक-सती भई ॥ २९ ॥

पति को देख कर प्रेम से उत्साह भया उस से नेत्रों में अश्रुपात बहने लगे तब तो नेत्र मीच कर पतिव्रता बुद्धि

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
 रत्नदीपान् भ्राजमानाँल्ललनारत्नसंयुतान् ॥ ३१ ॥
 विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसम्पदाम् ।
 तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहेतुकीम् ॥ ३२ ॥
 नूनं वतैतन्मम दुर्भगस्य शश्वद्वरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।
 महाविभुतेरवलोकतोऽन्यो नैवोपपद्येत यदुत्तमस्य ॥ ३३ ॥
 नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः ।
 पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥ ३४ ॥
 किञ्चित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फलवर्षा भूरिकारी ।
 मयोपनीतां पृथुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥
 तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री दास्यं पुनर्जन्मनिजन्मनि स्यात् ।
 महानुभावेन गुणालयेन विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

मे पति को नमस्कार करती आई और मनसे पति को मिलती आई ॥ २६ ॥

जिन के कण्ठ में पदक पड़ी हैं ऐसी दासियों के मध्य में अत्यन्तशोभायमान और विमान में बैठे देवाङ्गना के सदृश प्रकाशमान भार्या को देख कर सुदामा जी चर्कित हो गए ॥ २७ ॥

इन्द्र के भवन सदृश मणीन के सेकड़ों खम्भा युक्त निज मन्दिर में सुदामा जी आप प्रसन्न होकर भार्या सहित प्रवेश करते गए ॥ २८ ॥

उस मन्दिर में दूध के भाग सदृश कोमल पद्म बिछोना बिछे और जिन में सुवर्ण के पत्र की लगी ऐसी अनेक सेज बिछी हैं और जिन में सुवर्ण की सामग्री एमे हाथी दाँत के बड़े पल्लिन जहाँ विद्यमान हैं और सुवर्ण की डाँडी के अनेक और वीजना जिस में विद्यमान हैं ॥ २९ ॥

कोमल बिछोना वारे सुवर्ण के अनेक आसन जिस में विद्यमान हैं मोतीन की मालान के गुच्छा वारी प्रकाशमान अनेक चांदनी जिस में लगी रही हैं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

स ब्राह्मणो निर्व्यग्रः सन् स्थिरस्सन्नहैतुकीमाकस्मिन् वस्य समृद्धिं तर्कयामास कुत एषा समृद्धिरागतेति ॥ ३२ ॥

निश्चिनोति—नूनमिति एतन्ममेति एषा सावहृच्छ तस्यै-
 न्मम महती विभूतिर्यस्य तस्यावलोकान्नयः ॥ ३३ ॥

ननु स चेदवलोकनमात्रेण महद्देव्यं दत्तवांस्तर्हिदं तुभ्यं

मया दत्तमिति किं नाचोचदत आह—नन्विति । ननु मे सखा समक्षमब्रुवाण एव याचिष्णवे याचकाय भूरि बह्वपि दिशति ददाति अत्र हेतुः भूरिभोजः स्वयं तदेयं पर्जन्य-
 वदीक्षमाण इति, अयमर्थः स्वयं तावद्भूरिभोजो बहुभोज आप्त-
 कामत्वालुक्ष्मीपतित्वाच्च अतो यथा पारावारपरिपूरकोऽति-
 वदान्यः पर्जन्यः कदाचिद्बह्वपि वर्षमल्पमेवच मन्यमानो लज्ज-
 येव समक्षमवर्षप्राप्तां निद्राणे कर्षके तत्क्षेत्रमाप्तावयत्येवं
 श्रीकृष्णाऽपि स्वभोगापेक्षया तदेयमिन्द्रादिर्दिवस्यतितुच्छं
 मन्यानस्तस्य च भजनं बहुमन्यमानः समक्षमब्रुवाण एव
 ददातीति ॥ ३४ ॥

तदेवाऽऽह—किञ्चिदिति । उक्तं बह्वपि स्वयं यत्किञ्चित्-
 करोत्यल्पं मन्यते सुहृत्कृतं फलवर्षा भूरिकारी बहु-
 मन्यत इत्यर्थः । अतएव मयोपनीतां समीपं नीताम् प्रीति-
 युतः स्वयमेव प्रतिगृहीतवान् ॥ ३५ ॥

श्रीकृष्णस्य भक्तवात्सल्यं दृष्ट्वा तद्भक्तिं प्रार्थयते । तस्येति
 सौहृदं प्रेम सख्यं हिताशंसनञ्च मैत्री उपकारत्वञ्च दास्यं
 सेवकत्वम् तत्समाहारैकवचनम् तस्य तत्सम्बन्धिनो मे मम
 स्यान्नतु विभूतिः किञ्च महानुभावेन तेनैव विषज्जती
 विशेषेण सङ्गं प्राप्नुवतस्तद्भक्तकेषु प्रकृष्टः सङ्गः स्यादिति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषेणी ।

तत्र स्वगृहे सर्वसम्पदां समृद्धीरित्यतोऽनुकाम्यन्मन्या-
 नीन्द्रभवनाधिकानि वैभवानि गृहीतानि स्वस्य समृद्धिं विभूति-
 मित्यर्थः । तर्कयामास कुतः ? कथं जातेति विचारितवान्
 एवं कुत एषा समृद्धिरागतेति तेषां व्याख्याऽत्रैव युक्ता तर्क-
 णस्य प्रकारापेक्ष्यत्वात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतासोपनिषद्भाष्येणवतोषिणी ।

नूनं निश्चये वत हवे यदुत्तमस्यावलोकतोऽन्यत् किञ्चिदपि वतस्य मम ह सा समृद्धिहेतुर्न अन्य इति तु पाठः सर्वत्र एतच्छब्दार्थमेव हेतुत्वेन विवृणोति दुर्भगस्य धनादिभाग्यहीनस्य अतः शश्वत्स्य दरिद्रस्येति यदुत्तमस्य तु कीदृशस्य महती सर्वतः पूर्णा विभूतिर्लक्ष्मीरूपा शक्तिर्यत्र तादृशस्य ॥ ३३ ॥

दाशार्हकाणामृषभो मे मम सखाऽसौ असमं याचिष्णवे साक्षादयाचकाय किन्तु निगूढतद्वासानायुकाय अङ्गुबाणोपि असमक्षमपि भूरि साष्ट्यादिकमपि दिशते नन्वसमक्षयाचनं कथं जानीयात् तत्राह तत्स्वयमेवेक्षमाणः सर्वशिशोमणित्वादिति भावः । तत्र भूरिदाने हेतुः भूरिभोज इति तादृशः स्वयमल्पं दातुं लज्जत इति भावः अनुल्लेखासाक्षादेव च दाने हेतुः असमक्षं याचिष्णव इत्येवं तदेव सारस्याय स्यादिति भावः । सख निरुपाधिकं दातुः स्वभावोऽन्यत्रापि दृश्यत इत्याह—पञ्चन्यवदिति कदाचित् प्रकटमयाचमानेपि सुप्तेतिलोकगर्जनं विनापि वर्षतीति दर्शनात् दाशार्हकाणामृषभ इति तादृशभावनायां निजभावविशेषाद्रेकात् तत्रैव सखेति तेन परमानन्दमदोद्रेकादुक्तम् ॥ ३४ ॥

नख मन्तव्यं तावद्वत्वापि तस्य रुतिः स्यादिति स्वल्पेपि भक्तकृते बहुमाननादित्याह—किञ्चिदिति । तत्र मत्कृतमेव मुख्यं प्रमाणमित्याह, मयेति । पूर्वत्र हेतुः महात्मा महान् पूज्यः आत्मा कृपाद्रादिसमाधो यस्य सः अतो मत्पृथुकैकमुद्येस्सकाशात् तुच्छत्वमननेन नूनमसौ लज्जितश्चास्ते इति भावः ॥ ३५ ॥

यस्मादेवं तस्मात्तस्यैवेति येन मम सम्बन्धेन तत्कृद्भूमपि साक्षाद् चर्चितवान् तस्यैवेत्यर्थः । सौहृदास्ये स्वकर्तृके तद्विषयके सख्यमैत्र्यौ च तत्कर्तृकेस्वविषयके तस्मिन्नेव प्रेम करवाणि तस्यैव च सेवां स एव मम हितमाशास्तां स एव मामुपकरोतु चेत्यर्थः । पुनरिति पुनरपीत्यर्थः । यद्वा त्वयोर्यं पुनःशब्दः जन्मादिकं यत्र कुत्रापि स्यात् सौहृदादिकन्तु तस्यैवास्त्वित्यर्थः । सौहृदादिकन्तु तैर्द्याख्यातम् अथवा सौहृदं ऐहिकसम्बन्धः सख्यं विश्वासः मैत्री ज्ञेयः पुनः स-हेत्योक्तिर्दास्यमिति यद्वा सौहृदं निरुपाधि मिथो हितकारित्वं तस्य सह विहारमयः प्रणयः मैत्रस्निग्धतामात्रमपि दास्यं कर्मकारत्वमपीति पुनरिति वाक्यालङ्कारे अन्यत्समानं नन्वेकारेण तदीयसुहृदादयोपि व्यावर्त्यन्ते नेत्याह—महाननुभावः गमां येभ्यस्तस्य तेन किञ्च गुणानां रूपतादृश्यादण्यवात्सल्यादीनामालयेन विषज्जतः विशेषेण सौहृदादिना तज्जं प्राप्नुवतो मम तत्प्रभावेन तदीयगुणेनैव च तस्य वषाणां सुहृदादीनां प्रकटः सप्रेमकः सङ्गश्च स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

पञ्चन्यवत् । पञ्चन्यो गर्जितपूर्वकं ददाति नैवमित्यर्थः । यद्वा पञ्चन्यवत् ददाति न अस्मान्निक्षमाण इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

[२०४]

किञ्चिदिति । महदपि स्वदत्तम् अल्पं मन्यते सुहृदसमल्पमपि भूरि मन्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सौहृदसख्यमैत्रीदास्यमिति दन्त्रैकवद्भावः सौहृदं हितैषित्वं सख्यं प्रियैषित्वम् अभिप्रायकत्वं मैत्री उपकारस्मरणेन किञ्चित्करत्वं दास्यम् ॥ ३६—४१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

महान्तो मरकता इन्द्रनीलमणयो येषु तेषु खच्छेषु स्फटिकमय-कुण्डेषु रत्नाभ्येव दीपाः स्फुरन्त्यस्संयुताः आजमाना औज्वल्या-तिशयाद्रत्नानां दीपत्वं रूपणम् ॥ ३१ ॥

विलोक्येति । निर्व्यग्रः निश्चलः स्थितः सखहेतुकीमाकस्मिकीं सख्यं समृद्धिं तर्कयामास कुतः ? एषा समृद्धिरागतेति तावच्चिन्तितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

निश्चिनोति—नूनमिति । दुर्भगस्यासिन् जन्मनि निर्भाग्यस्य शश्वत्सदा जन्मान्तरेष्वपीत्यर्थः । दरिद्रस्य मम समृद्धिहेतुः सम्पदेतुः महाविभूतेः विभूतिद्वयनायकस्य यदुत्तमस्य भगवतो अवलोकनादन्यो नैवोपपद्येत न सम्भाव्येत नूनं ध्रुवम् अहो वतैतदाश्चर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं तर्हि समक्षमेव मह्यं दास्यामीति भुवन् किं न ददावित्याशङ्क्याह—नन्विति । भूरिभोगः बहुभोगो भगवान् हेतुगर्भमिदम् अतः याचिष्णवे याचकाय भूर्यपि बहु-भाग्यमप्यङ्गुबाणो दास्यामि प्रतिगृह्णांस्वेत्येवमवदन्नसमक्ष-मेव दिशते यच्छति विरञ्जिभोगपर्यन्तमपि याचकाय दीय-मानं स्वभोगापेक्षया अतितुच्छमेवेत्यभिप्रेत्य लज्जया तत्समक्षं न यच्छति किंत्वसमक्षमेवेत्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तमुक्तेन यद्वन् कृतज्ञतामप्याह—पञ्चन्यवदिति । यथा पञ्चन्यः कदाचित् बहुपि वर्षमल्पमेव मन्यमानः शयाने सति जने रात्रा-वगर्जन्नसमक्षमेव वर्षति तद्वदयं दाशार्हकाणामृषभो यदुपतिः तत्सेवकसमर्पितामत्यल्पमपि समीक्षमाणो बहुमन्यमानः सकामे कामनया युक्ते पुंस्यभिलषितानर्थानसमक्षं वर्ष-तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्स्वयमीक्षमाण इत्येतदेव स्पष्टं दृष्टान्तेन द्रढयति—किञ्चिदिति । यत्स्वदत्तमात्मना दत्तमैश्वर्येण भूर्यपि तत्-किञ्चित्करोत्यत्यल्पं मन्यत इत्यर्थः । यत्सुहृदा भक्तेन कृतं समर्पितं फलम् अल्पमपि तद्भूरि बहु करोतीति तथा तथा हि मयोपनीतं समीपं अनीतं पृथुकानामेकं मुष्टिं स्वयं महात्माभयविभूत्यधिपतिरपि प्रीतियुक्तः प्रत्यग्रहीतु महा-त्मेत्यस्य सर्वभूनाभिप्रायज्ञ इति वाऽर्थः ॥ ३५ ॥

अतः कृतज्ञतमस्य भगवतः सख्यादिकमेव मम प्रति-जन्मनि स्यादिति प्रार्थयते—तस्यैवेति । भगवत् एव सौहृदं हितैषित्वं प्रेम वा सख्यं प्रियत्वं हितमाशंसनं वा मित्र-प्रायकत्वं वा मैत्री उपकारकरणेन किञ्चित्करत्वं दास्यं भूत्वा त्वं तेषां दन्त्रैकवद्भावः तन्मम जन्मनि जन्मनि वीप्सायां जन्मनि स्यादस्तु ननु विभूतिरिति भावः । किञ्च गुणालयेन अनन्तकल्याणगुणाभयेन महानुभावेन भगवता विषज्जतः विशेषेण

श्रीमद्दीरोद्यवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

सङ्गतिं प्राप्नुवतो मम तत्पुरुषाणां तद्भक्तानां प्रसङ्गः
प्रकटस्सङ्गः स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निर्व्यग्रः निरुसम्भ्रमः ॥ ३२ ॥

ममेतदेव समृद्धिहेतुर्महाविभूतेर्यदुत्तमस्यावलोकतोऽप्यस्मिन्
नैवोपपद्येत स एव हेतुरित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

यः स्वयम्भुवाणस्तूष्णीकः पर्जन्यवत् नः अभयं शं दिशते
ददाति तेन यो यस्मै विष्णवे अभूर्यपि धनं ददाति भूरि
तेजाः अनल्पप्रभावो भवति स एतादृशमहिमा दाशार्हकाणामृषभः
श्रीकृष्णः मे सखा नन्वनुमतं लोकेनेति शेषः ॥ ३४ ॥

भक्तदत्तमेव हेतुमिजनकत्वेनानन्तफलत्वेन परिणमति
नाभक्तदत्तमित्याह—किञ्चिदिति । यत्सुष्ठु भक्तिपूर्वमदत्तं तदु-
र्वपि किञ्चित्करोति फलत इतिशेषः । “त्रैविद्या मां सोमपाः
पूतपापा यद्दैरिष्ठा स्वर्गतिम्” इत्यादेः सुदृढकृतं पूजनं फल्यु
अपि अल्पमपि भूरिकारि एतत्कुतो दृष्टमत्राह मयेति हेतु-
गर्भविशेषणमेतत् ॥ ३५ ॥

यतोऽत्र भक्तिरेव प्रधानकारणमतः सेव संप्राप्येति भावे-
नाह—तस्यैवेति । योऽहमनादिकालमारभ्य तच्छरणैकशरणः तस्यैव
मे सौहृदादि स्यादित्यन्वयः न केवलस्य हरेः भक्तिलक्षण-
सङ्गेन पूर्यते अपितु तद्भक्तसङ्गापि स्यादिति प्रार्थयते—महा-
नुभावेनेति । भगवता सह विपज्जनः विशेषेण सङ्गं कुर्वतः
मे तत्पुरुषप्रसङ्गः तस्य हरेः पुरुषेषु ब्रह्मादिष्वपि प्रकटसङ्गश्च
स्यादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गृहभित्तीर्वर्णयति—अच्छस्फटिककुण्डेष्विति । स्फटिकमयाः
भित्तयः महामरकतमयाश्च तेषु सर्वत्र रत्नप्रदीपा आभासि
ललनाः स्त्रियश्च रत्नसंयुताः चित्रमयारत्नैर्विगचिताः सत्यः
स्त्रिय एव वा ॥ ३१ ॥

एवं दृष्ट्वा ब्राह्मणस्यैवा बुद्धिस्तामाह—विलोक्य ब्राह्मण इति ।
किञ्च सर्वसम्पदां समृद्धीर्दृष्ट्वा तस्य हेतुं तर्कयामास निर्व्यग्रः साव-
धानः ननु हेतुः प्रसिद्ध एव भवति किमिति चिन्तनं तत्राह
स्वसमृद्धिमहेतुकीमिति ॥ ३२ ॥

लोकावगतहेतुभावात् तत्र बहून् हेतून् उत्प्रेष्य निरा-
करोति—नूनं इतैतदिति । भगवद्विच्छा अदृष्टं कालो प्रहाः भग-
वानेव वेति तत्रान्ये बाधकविषया इति भगवानेव दृष्टकारण-
मिति निर्णयमाह—एतत्पण्डित्यमानं मम दुर्भगस्य कथं
बतेति हर्षं कदाचिद्भाष्योदयेन भवतीति चेत् तत्राह—दाश-
दृष्टिरित्येति—सर्वदा दृष्टिर्दोहं कथमेकदैव सुसमृद्धो जातः
न ह्यकस्मादेवं भाष्यानि भवन्ति अतो महाभूतेर्भगवत एवा-
वलोकनादते अन्यो हेतुर्नैवोपपद्येत लोकेष्वेवं भूयते अकस्मा-
द्वृक्ष्या दृष्टो महासमृद्धो जात इति भगवांश्च महाविभूतिः

महृत्यो विभूत्यो लक्ष्मीसदृशो यस्येति अनौपपत्ति-
मप्याह—यदुत्तमस्येति । यादवाः पूर्वमन्यप्रयोजकाः स्विताः
इदानीं भगवद्दृष्ट्या अतिसमृद्धेर्दृष्टा उपपत्तिर्यदुत्तम
इति ॥ ३३ ॥

ननु भगवांश्चेत् दद्यात् तर्हि कथं न वदेत् अतः समृद्धे
इति चेत्तत्राह—नन्वभुवाण इति । नन्विति निश्चये भगवा-
नेव याचिष्णवे एतद्दिशते आदिशति प्रदर्शयति प्रयच्छतीत्यर्थः
परमसमक्षम् अनुवाणश्च इदं प्रयच्छामीति नोक्तवान् स्वसमक्षम्
न दत्तवान् एतवान् परं विशेष इत्यर्थः नन्वेतादृशं
दातृस्वरूपं न काप्युपलक्षितमिति चेत्तत्राह—पर्जन्यवत्तत्त्व-
मीक्षमाण इति । यथा पर्जन्यः कृषीवलानामैकशरणान् निदाघ-
पीडितान् दृष्ट्वा कदाचिच्छयानेष्वेव तेषु तत्सत्यं सर्वमेवाभ्या-
ययति एवं भगवानपि मां तथाविधमेवमाभ्यायितवा-
ननु तत्रापि स्वयमेवेक्षमाणः ननु तथापि बावदपेक्षितं
तावदेव दद्यात् कथं बहु दत्तवान् इत्याशङ्क्याह—भूर्यपीति ।
यतः स्वयं भूरिमोक्षः ननु केचित् स्वयं भोक्तारोपि परस्मै
न बहु प्रयच्छन्तीति चेत्तत्राह—दाशार्हकाणामृषभ इति । दाश-
ार्हका दाशार्हाः यादवविशेषाः ते सेवकसमृद्धिदायकाः
तेषामधिपः स्वसेवकान् दाशार्हान् तथा कृतवानिति ननु ते
तस्य सम्बन्धिन इति चेत्तथाहमपीत्याह—सखा म इति ॥ ३४ ॥

अन्यमपि भगवद्गुणं स्मृत्वा धीरोदात्तो भगवानेवैवं दातुं
समर्थ इति निश्चिनोति—किञ्चित्करोतीति । योऽहलं प्रयच्छति
स लज्जया अनुकत्वा प्रच्छन्नत्वं प्रापयति अतः स्वदत्त-
मुर्वपि किञ्चित्करोति सुदृढकरोतीति सुदृढकृतमस्मन्मीतं तु
तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमित्यादिवाक्यैः फल्यपि मुष्टिचतुष्टया-
त्मकमुपायनं भूरिकारी तत्प्रकटीकरोति मयोपनीतमिति
भगवानिन्द्रादिभिरप्यानीतमेवममृतं न भक्षयति यथा पृथु-
कानाम् एकमुष्टिं भक्षितवान् अतः अमृतापेक्षयापि पृथुकाना-
मानन्ददातृत्वादभूरिकारित्वं तत्रापि प्रीतियुतः परमापेक्षित-
पदार्थं प्राप्त इव स्वयन्तु महात्मा कोटिब्रह्माण्डनायकः ॥ ३५ ॥

तस्मादेवं भक्तवत्सलः कोपि नास्मीति तत्सम्बन्धा मम
बहवो भवन्त्विति प्रार्थयते—तस्यैव मे सौहृदसक्यमैत्रीति ।
प्राणिनो देहेन्द्रियं प्राणान्तःकरणानि चतुर्विधाभि भवन्ति
तत्र हृदयस्य सम्बन्धः सौहार्देन भवति सौहार्देनैव स्मरणं
सक्यं प्राणस्य सह सर्वत्र जीवमुपयाति सखावमेवानु-
गच्छति भगवांश्चेत्तप्राणानां स भवेत् तदा तमेवानुगच्छयुरिति
तात्पर्यम् इन्द्रियाणां मैत्री तानि मित्रानुगुणमेव कुर्वन्ति
दास्यं देहस्य एतच्चतुष्टयं मम पूर्वं स्थितमेव अन्यथा अग-
वत्सम्बन्धः कथं भवेत् पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यादिति प्रार्थना
यत्र याच्यमानेषु समृद्धिमेतावतीं दत्तवान् तत्र वाच्याय
किं न दद्यादिति गृहे प्रविष्टो याचते नन्वेकस्मिन् जन्मनि एकेन
सहजातं जन्मान्तरे शिवेनान्येन वा प्रार्थ्यतां कोयं निर्वन्ध इति
चेत्तत्राह—महानुभावेन गुणालयेनेति । सहि महानुभावः तत्सेवक-
सेवकेष्वपि न संसारादिवर्मा भवन्ति इति किञ्च गुणालयेन गुणावां
स एव एक आलयः आकरः ननु तत्र सख्यायै जन्ममर्दि-
प्रार्थनायां तत्र विषयैः सह आसङ्गः स्यात् तदा अनर्थो
भवेदित्याशङ्क्याह—विषयतस्तत्पुरुषप्रसङ्ग इति । तदा भगव-

भीमबलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लोकः सह सङ्गो भवतु तेनैव सङ्गदोषो निवर्त्तिष्यत
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अहेतुकीमाकस्मिकीम् ॥ ३२ ॥

एव चासावहञ्च तस्य एतन्मम महाविभूतेस्तस्यावलोक-
यो न अन्यत्रैवेत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥

ननु स्वयंवलोकनमात्रेणैव महदैश्वर्यं दत्तवान्स्तिर्हि इदं
भूय-दत्तमिति तदेव किं नाबोचयत् आह—ननु निश्चितमेव
मे सखा समक्षमब्रुवाण एव याचिष्यन्ने मद्रिध्यायकजनाय
भूरिभोजः लक्ष्मीकान्तत्वादात्यन्तिकभोगाधिक्यवान् अयं भग-
वत आशयः मत्प्रियसखोऽयं स्वभोग्यवस्तुतोऽप्याधिकान् पृथु-
कान् मह्यं ददौ स्वगृहे श्वर्त्तमानानामपि तेषां याचित्वैवानी
तत्वात् तस्मादस्मै मयापि स्वभोग्यादधिकमेव दातुं युक्तं किन्तु
मद्भोग्यस्य सममेव कापि नास्ति अधिकं कुतः स्यादिति अतः स्व-
भोग्यादधिकञ्च स्वभोग्यसमञ्च दातुमसमर्थो देयमैन्द्रपारमेष्ठ्यादि
पद्मरूपमेव मन्यमानो लज्जया अब्रुवाण एव परोक्षमेव ददा-
तीति तत्र दृष्टान्तः पर्जन्यवदिति यथा पारावारपरिपूरकोपि
वदान्यः पर्जन्यः कर्षकदत्तं बहुविधं पूजोपहारं सम्भुज्य कर्ष-
कापेक्षया बह्वपि वर्षं स्वयं तदल्पमेव देयमीक्षमाणः कदा-
चित्तुल्येव समक्षमवर्त्तन् रात्रौ कर्षकेषु निद्राणेषु तत्क्षेत्रा-
ण्याप्लावयति तथेत्यर्थः । दाशार्हकाणामृष्टभ इति दाशार्हवद्वया
एव वदान्यान्नेषामपि ऋषभः ॥ ३४ ॥

उरु अपि बह्वपि स्वयं महामीदृशैश्वर्यं किञ्चित्करोति
अल्पं मन्यते सुहृदो मद्रिधस्य फलं अतितुच्छमपि वस्तु
भूरिकारी बहुमन्यत इत्यर्थः । यतो मयेत्यादि ॥ ३५ ॥

तस्यैवेतादृशभक्तवत्सलस्य सौहृदं स्नेहः सख्यं सहाय-
स्थायित्वमयः प्रणयः मैत्री बन्धुभावः दास्यं सेवा तेषां
इन्द्रैक्यं महानुभावेन तेनैव विपञ्जतः विशिष्टसङ्गं प्राप्नुवतो
मम तज्जकेषु प्रसङ्गः स्यात् ॥ ३६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थान्येव च प्रदीपाः रत्नप्रदीपाः ॥ ३१ ॥

सर्वसम्पदां समृद्धीर्विलोक्य निर्व्यग्रः अवहितः सन् अहे-
तुकीमाकस्मिकी स्वस्य समृद्धिं तर्कयामास कुतः इयमाग-
तेति चिन्तितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

निश्चित्याह—नूनमिति ॥ ३३ ॥

इदं तुभ्यं दत्तमित्येवमब्रुवाणेनासमर्क्षं बहुविभवे दत्ते
बीजमाह—नन्विति । दाशार्हकाः कृतज्ञाः तद्वृषभोऽतिकृतज्ञः
भूरिभोजोपि बहुसम्पत्पूर्णगृहादिभोक्तापि तत् गृहे विद्य-
मानम् उपायतः सङ्गादितं पृथुकमुष्टिचतुष्कं स्वयमीक्षमाणः
स्वगृहगतविभूतिदानेनापि तत्प्रतिकर्तुमात्मानं मन्यमानः याचि-
ष्यन्ने भार्यादिद्वारेतिशेषः । अस्माद्विधाय भूर्यपि इन्द्रादिषु

अविद्यमानमपि लज्जया असमक्षम् अब्रुवाण एव मे सखा
दिशते ददातीत्यन्वयः । पर्जन्यवत् यथा कदाचिदिति कुःखोपाजितै-
जलादिभिः कर्षकेनार्चितः पर्जन्यः स्वाभाधिकं स्वयं जल-
समूहं तत्सममन्यमानः कर्षके निद्राणे असमक्षं तत्क्षेत्रं
रात्रौ खज्जया ऽप्लावयति तद्वत् ॥ ३४ ॥

तत्स्वयमीक्षमाण इत्यनेन मूर्खितां भगवतः कृतज्ञतां प्रप-
ञ्चयति—किञ्चिदिति । स्वदत्तम् उरु अपि यत् करोति न बहु-
मन्यते इत्यर्थः । सुहृत्कृतं फलं अल्पमपि भूरिकारी भूरि बहु-
करोतीति तथा बहुमन्यते इत्यर्थः । अतो ममोपनीतं केषलं
समीपं नीतं ननु अर्पितं तथापि मद्दात्ता सर्वात्मा स्वतः
परिपूर्णकामः पृथुकेकमुष्टिं स्वयमेव प्रीतियुतः प्रत्यग्रहीत् प्रति-
गृहीतवान् ॥ ३५ ॥

भगवति विविधां भक्तिं भागवतेषु च प्रसङ्गं प्रार्थयते
तस्येति । भौहृदादीनां इन्द्रैकवद्भावः महानुभावेन भगवता विप-
ञ्जतः विशेषेण अन्येभ्यस्तत्पुरुषेषु श्रेष्ठेन भावेन सङ्गं
प्राप्नुवतः तत्पुरुषेषु भागवतेषु प्रकृष्टः सङ्गश्च स्यात् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जहां बड़ी नीलमणि जटित निर्मल विलोरी पापाण काँ
भीतिन में प्रकाशमान अनेक रत्न हि मानो द्रष्टिक हैं
तथा उत्तम स्त्री जहां विद्यमान हैं ॥ ३१ ॥

उम भवन में उनको देखकर और सख समृद्धिको
देखकर सावधान चित्त होकर सुदामा ब्राह्मण निज समृद्धि
को निहंतुक्त तर्कना करता भया कि यह समृद्धि कैसे
आय गई ॥ ३२ ॥

पश्चात् उसने यह निश्चय किया कि भाग्य हीन सदा
दरिद्रा मेरी अद्भुत इस समृद्धि का महान् ऐश्वर्य
सम्पन्न यदुत्तम श्रीकृष्णके कृपा कटाक्ष के सिवाय अन्य
हेतु नहि घटिसका है यह निश्चित है ॥ ३३ ॥

यहां भोग सम्पन्न दाशार्हक वंशियों में श्रेष्ठ यह सखा
ये सखा श्रीकृष्ण मैं तुमको देता हूँ ऐसा नहि कहत
आप निज आश्रित को देखत मेमके सहश अमनज्ञ में
याचना करने को बहुत भी देने हैं यह निश्चित है ॥ ३४ ॥

आश्रितन के अर्थ आपके द्विष्ट भए बहुत से ऐश्वर्य
को भी भगवान् थोड़ा मानते हैं कि हमने कुछ नहि
किया और जिन भक्तों के किए भए थोड़े भजन को भी
बहुत मानते हैं कि हमने बहुत किया क्योंकि भगवान्
उदार चित्त हैं इसी लिये मेरी लार्ई भई चूडाकी एक
मुट्टी को अति प्रसन्न होकर अंगीकार किया ॥ ३५ ॥

इसी लिये जन्म जन्म में बारबार मोकों श्रीकृष्ण के
विषय में हि जुहदियना और उसी के साथ सखा भाव
तथा मित्र भाव और उसी का दास भाव होउ ओह
कल्याण गुण सम्पन्न महानुभाव श्रीकृष्ण से प्रेरित
होकर विशेष संग को प्राप्त होने वारे मोको भगवान्
के भक्तन का हि सत्सङ्गहो यह मेरी प्रार्थना है ॥ ३६ ॥

भक्ताय चित्रा भगवान् हि सम्पदो राज्यं विभूतीर्न समर्थयत्यजः ।
 अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां मदीन्द्रवम् ॥ ३७ ॥
 इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने ।
 विषयाज्जायया त्यक्ष्यन् बुभुजे नातिलम्पटः ॥ ३८ ॥
 तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ।
 ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ ३९ ॥
 एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितम् ।
 तद्ध्यानवेगोद्गूयितात्मबन्धनस्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतिम् ॥ ४० ॥
 एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।
 लब्धभावो भगवति कर्मबन्धादिमुच्यते ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे

पृथुकोपाख्यानं नाम

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकाम् ।

ननु, भक्तेः फलं सम्पदं प्राप्य पुनर्भक्तिं किमिति प्रार्थयसेऽत आह—भक्तायेति । सम्पदः कोशादीन् राज्यमैश्वर्यं विभूतीः कलत्रपुत्रादीन् समर्थयति न ददात्यपि तु ददां भक्तिमेव कुतः अदीर्घबोधाय अविवेकिनो मम तु भक्त्यभावादेवं जात-मतस्तद्भक्तिरेव स्यादिति भावः ॥ ३७ ॥

त्यक्ष्यन् शनैःशनैस्त्यागमभ्यस्यन् जायया सह बुभुजे ॥ ३८ ॥

श्रीकृष्णस्यैवं ब्रह्मण्यता नातिचित्रामित्याह—तस्येति ॥ ३९ ॥

अभ्यैरजितमपि स्वभृत्यैः पराजितं दृष्ट्वा तस्य ध्यानं तस्य वेगस्तेनोद्गूयितमात्मबन्धनमहङ्कारो यस्य सः गति-मित्याविष्टलिङ्गं धाम विशेषणम् सतां ब्रह्मविदां प्राप्य-मित्यर्थः ॥ ४० ॥

एतत्पृथुकोपाख्यानं श्रुत्वा तत्र ब्रह्मण्यतां विशेषतः श्रुत्वेति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान् सर्वैश्वर्यपरिपूर्णोऽपि अजः सदा स्वयमेव सिद्धः अतो, दानेऽप्यनन्यापेक्षोपीति भावः । तासामदाने हेतुः चित्राः विविधप्रकाराः ततो नानाप्रकारं भक्तान्तःकरणं स्यादिति किञ्च धनोपलब्धितत्वात् धनं सम्पदादित्रयं तन्मदीन्द्रवम् नितरां पातं स्थानिष्ठातो अंशं स्वयं स्वधर्मादिभ्यो नरकेषु पतनं वा साक्षादेव

पश्यन् यतो विचक्षणः सर्वज्ञः ननु तर्हि भीष्मप्रह्लादाम्बरीषेभ्यः कुतोऽददात् तत्राह—अदीर्घेति । दीर्घबोधानां तेषां स्वतो विवेक-बलेन मदानुद्भवात् अदीर्घबोधाय मग्नान्तु दुराग्रहदर्शनादेव दत्तवानिति भावः ॥ ३७ ॥

बुद्ध्या विचारेण व्यवसितः कृतनिश्चयः अतो जनेषु निज-भक्तेषु अर्हशानं किमुपायनमानीतमित्यादि प्रकीर्णं याचने यस्य सः परमभक्तवत्सलः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । तस्मिन्नतीव भक्तः जातप्रेमा अतो विषयान् त्यक्ष्यन् तथापि बुभुजे किमर्थं जायया हेतुना पतिव्रतायास्तस्याः प्रीत्यर्थमित्यर्थः अन्यथा धर्मदोषः स्यादिति भावः । तथापि नातिलम्पटः अतिशयेन नितरामलम्पटः तेष्वनासक्त एव बुभुजे ॥ ३८ ॥

तस्येत्यस्यावतारिकाटीका श्रीकृष्णत्वमेव तत्र हेतुरित्य-भिप्रायेण यदा ब्राह्मणस्य तस्य गुणानि शयं वक्ष्यन् श्री-भगवतो गुणविशेषमाह—तस्येति । देवदेवस्य श्रीब्रह्मादिपूज्यस्य किञ्च यज्ञपतेः विप्राद्यनुष्ठेययज्ञानां फलप्रदस्य किञ्च प्रभो-र्जगदीश्वरस्य विशेषणानामेतेषां यथोत्तरं विप्रसेवनायोग्य-त्वाधिक्यं तस्यापि प्रभवः सेव्याः वै एतत्प्रसिद्धमेवेत्यर्थः तस्मान्नाश्चर्यमिति भावः । तस्मात्तेभ्यः परमन्यद्वैधं देवता च नास्ति अत एव भक्त्या पूज्या इत्यर्थः । एवमन्यत्र ग्राम-कतिपयेश्वरमन्यादावप्यसम्भवसम्भवेन गुणेन सर्वमनोहर-णात् हरेरिति ॥ ३९ ॥

तथापि स विप्रस्त्वेव पूर्वोक्तप्रकारेण स्वभृत्यैरेव पराजित-मजितं दृष्ट्वा भक्ताय चित्रा इत्यादिना निश्चित्य तस्य भक्त-वशीकृतत्वस्य भक्त्या तम् अनुकेनैव वशीकृतोसावमुकेनैवमिति सप्रेमचिन्तनं तस्य वेगः प्रवाहस्तेन उद्गूयितमात्मबन्धनं ब्रह्म-ण्यत्वाद्यभिमानो यस्य सः तस्मान्मभीष्टारकायं नित्यतत्त्वानं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मचिरुतः श्रीममेव लेभे तस्य च तत्सर्वं नाश्चर्यमित्याह—
गवत्सुष्टुदिति । अन्यत्तः यद्वा सतां नित्यरूपाणां यादवानां
तिमिति ॥ ४० ॥

अहो भगवन्मित्रमसौ विप्रः शीघ्रं तद्धाम प्रापेति चित्रं न
न्तव्यं तत्कथा श्रवणेनापि तत्सिद्धेरित्याह—एतदिति । ब्रह्मण्यनामपि
ह्मपुनः सख्येन तादृशपरिरम्भणादि नरो यः कश्चिदपि मनुष्यइति
धिकापेक्षा निरस्ता भगवति श्रीकृष्णे लब्धो भावः प्रेमा येन
याभूतस्सन् कर्मबन्धाद्विशेषेण मुच्यते स्वयमेव प्रारब्धभोगा-
नि न स्यात् स्वेच्छया सुखं भक्तिमनुतिष्ठस्तत्पदं लभत
त्यर्थः । अन्यत्तः यद्वा एष उक्तो यो ब्रह्मण्यदेवः तस्य श्री-
ण्येत्यर्थः । अत एव भगवति सर्वैश्वर्यप्रकाशके तस्मिन्नेव
भावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीमद्विराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, भस्मभवे किमिति पुनः तद्भक्तिं प्रार्थयसे
इत्यत आह—भक्तायेति । चित्रं यद्यहं भक्तस्तर्हि मह्यमैश्वर्यं
प्रदानमतिचित्रमित्यर्थः । इत्यमैश्वर्यदानेन मामभक्तमेव सम्भा-
षयामीति भावः । कुतः हि यस्मादजो भगवान् भक्ताय
सम्पदो राज्यं विभूतीश्च न समर्पयति न वर्धयति न यच्छ-
तीत्यर्थः । तत्र सम्पदो भोग्यभोग्यानादिसमृद्धयः विभूतयः
पुत्रपशुविष्ठादिसमृद्धयः अदाने हेतुं वदन् भगवन्तं विशि-
नष्टि—धनिनां मदस्योद्भवो यस्मात्तदैश्वर्यं निपातं निपतन्त्य-
नेन नरक इति तथाभूतम् अदीर्घबोधाय अविवेकाय च भवे
इति पश्यन् जानन् विचक्षणः हेतुगर्भमिदम् अतस्तावन्नसम-
र्पयत्येवेति सम्बन्धः अतः किम्वाऽहमभक्तस्तस्मात्तद्भक्तिं प्रार्थये
इति भावः ॥ ३७ ॥

इत्यमिति । बुद्ध्या विवेकात्मिकया व्यवसितः निश्चिन्वन्नितरां
भगवति भक्तियुक्तस्सन् विषयास्त्यक्ष्यन् शनैःशनैर्विषय-
त्यागमभ्यसन्नातिलम्पटः तेष्वतीवाद्दरहितः तान् जायया
सह बुभुजे अनुबभूव ॥ ३८ ॥

अयं निस्समाभ्यधिको भगवान् कथमेवमकिञ्चनं
द्विजमादृतवानिति स्वयमानं राजानमालक्ष्याह—तस्यैवेति । हे
प्रभो ! यज्ञपतेर्यज्ञनिर्वाहकस्य देवानां ब्रह्मादीनामपि
देवस्य हरेः प्रभवो देवश्च ब्राह्मणा एव तेष्यो ब्राह्मणेभ्यः
परमन्यदेवं न तस्य विद्यते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

[२०५]

ततो ब्राह्मणः किमभूदित्यत आह—एवमिति । भगवत्-
सखः स ब्राह्मणः अन्यैरजितमपि [स्वभक्तैः] स्वभृत्यैः पराजितं
वशीकृतं दृष्ट्वा तस्य भगवतो ध्याननोद्भूतम् उन्मोचित-
मात्मनः स्वस्य बन्धनं संसृतिबन्धो यस्य सः चरितै-
स्तद्व्यानाङ्गतयाऽनुष्ठितैर्वर्णाश्रमानुगुणैः पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानै-
र्यानाद्वारा साधनैः सतां मुक्तानां गतिं प्राप्य तस्य
भगवतो धाम स्थानं वैकुण्ठाख्यं लेभे प्राप्तवान् स्वभृत्यैः पराजितं
सताङ्कितम् उपायभूतं दृष्ट्वा वा सम्बन्धः ॥ ४० ॥

अथापवर्णितभगवच्छष्टितफलमाह—एतदिति । ब्रह्मण्यश्रेष्ठस्य
भगवतो ब्रह्मण्यतां श्रुत्वा लब्धः भावो भक्तियेन सः कर्म-
बन्धाप्राचीनकर्मरूपाद्बन्धनान्मुक्तोऽभवत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरिरैहिकमैश्वर्यं न ददातीति मन्दजनानुमितस्त्वहोपाप-
मार्जनायेयं सम्पादितेति भावेनाह—भक्तायेति ॥ ३७ ॥

त्यक्त्याऽहम्मतामिति शेषः ॥ ३८ ॥

देवदेवस्यत्यनेन सर्वप्रभुत्वं यज्ञपतेरित्यनेन सर्वदेवत्वञ्च
हरेरेव मुख्यमिति सूचितम् । अनेन इतरैर्ब्राह्मणभक्तिरैवावश्यं
कर्तव्येति तात्पर्यं विधीयते ननु तस्यैवेति ॥ ३९ ॥

तस्य विप्रस्य का सिद्धिरभूत्तत्राह—एवमिति । अजितं
नाम भगवन्तं स्वभक्तैः पराजितं दृष्ट्वा तस्य हरेर्ध्यानवेगेन
उद्भूतमुन्मुक्तम् आत्मबन्धनं यस्य तथा तद्भक्तैरेव प्राप्यं
तद्धाम वैकुण्ठादिलक्षणम् ॥ ४० ॥

एतच्चरितोपासकस्य फलमाह—एवमिति । लब्धभावो लब्ध-
भक्तिः अनेनास्य विप्रस्येतरभक्तवैलक्षण्यमुक्तं स्यादिति तात्पर्य-
मवगन्तव्यम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकांशतमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भक्तायेति । अदीर्घबोधाय महान्तु दुराग्रहदर्शनादेव दत्तवा-
निनि भावः । स विप्रस्त्वेवमुक्तप्रकारेण स्वभृत्यैरेव पराजितं
तमाजितं दृष्ट्वा भक्ताय चित्रा इत्यदिना निश्चित्य तस्य
भक्तवशीकृतत्वस्य यद्व्याप्तम् अमुकेनैवं वशीकृतोऽसावमुकेनैव-
मिति चिन्तनं तस्य वंगः प्रवाहः नैनदग्रधितमात्मबन्धनं ब्रह्म-
णत्वाद्यभिमानो यस्य सः ब्रह्मण्यतामिति किमुत मुख्येन तादृश-
परिरम्भणादि ॥ ४०—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

विषयात् जायया त्यक्ष्यन्नित्यादि । भगवत्प्रसादबुद्ध्या बुभुजे
अत एव नातिलम्पटः तत्रापि त्यक्ष्यन् अद्य श्वा वा त्यक्ष्यामीति
कृत्वा ॥ ३८—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भे
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, तस्मिन् जन्मनि धनराज्यादिसम्पत्तौ न भगव-
द्भक्तैः सह सङ्गः नया निम्नार इति चेत्तत्राह—भक्ताय चित्रा
इति । भगवान् विचित्रा बुद्धिव्यामोहकाः सम्पदः भक्ताय
न समर्हयति तथा राज्यं विभूतीरैश्वर्याणि च तत्र हेतुः
अज इति । स्वयं न जातः अनेन पद्मभावविकारा निराकृताः
अतः स्वार्थं मेववानां समृद्धिं न करोतीत्यर्थः । तेषामेवार्थं
कारिष्यतीति पक्षं दूषयति दीर्घबोधधायति यतः सम्पदादयः
अदीर्घबोधा भवन्ति दीर्घबोधभावाय नाशाय वा अतो
भक्तानां दीर्घबुद्धिर्भविष्यति नाति जाना वा नाशं यास्यतीति
न समर्हयति नात्रान्यकथनावेशा यतः स्वयमेव विचक्षणः
कदाचिद्विस्मरणे का गतिरिति चेत्तत्राह—पश्यन्नित्यादि
भविनां भद्राद्भवति । भविनां धनमदपातदर्शनमेव भगवत्-
स्मारकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं भगवति सख्यादिकमेव निश्चित्य तत्परोभूत्वा
त्यागार्थं विषयायभोगं कृतवानित्याह—इत्थं व्यवसित इति ।
एवं बुद्ध्या निश्चीय स्वयञ्च जनार्दने भक्ता भूत्वा जायया
सह तदर्थमेवैतावज्जातमिति कियत्कालानन्तरं तां विषया-
श्च त्यक्ष्यामीति अनतिलम्पटः किञ्चित्तिलम्पटो भूत्वा अन्यथा
रसो न भवतीति बुभुजे ॥ ३८ ॥

एवं तस्य चरित्रमुक्त्वा भगवतोऽयं ब्रह्मण्यत्वगुणयुक्त
इति ज्ञापयितुं स्तौति—तस्य वै देवदेवस्येति—

पूज्यो दुःखप्रहर्ता च कर्माध्यक्षः प्रभुस्तथा ।
चतुर्विधो महान् लोके तादृशोऽपि क्षिप्रजियः ॥

तदाह, तस्य प्रसिद्धस्य देवानामपि देवस्य सर्वदेवसहजः
यज्ञभोगानुनियन्तुः पण्डितस्यापि ब्राह्मणाः प्रभवः देवञ्च
आक्षां करोति पूजयति चेत्यर्थः । किञ्च भगवतो विचारे
न तेभ्यः किञ्चिदुत्तमं वर्तते अनेन दाक्षिण्यात्तान्मानयति
इति पक्षो निवारितः—

शुक्लास्त एव वक्तारो माहात्म्योक्तौ निरुत्तराः ।
निस्पृहा ज्ञानसंयुक्ता मोक्षयोगिनि रिति ॥

॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मण्यत्वगुणं स्थापयित्वा ततः सुदृष्टः ॥ जात-
मित्याकाङ्क्षायामाह—एवं स विप्रो भगवानिति । भगव-
दावेशाद्भगवान् भगवतः सुहृद्भगवत्सुहृद्भा अजितं सर्वैरपि
स्वभक्तैः पराजितं सर्ववशोपि भक्तवश्य इति सर्वैश्वरे
वशं जाने सर्वे पुरुषार्थाः करस्थिता इति तद्भयानवगोदप्र-
थितात्मवन्धनं इति तस्य ध्यानयोगैव उद्धारिताः आत्मानः

सर्व एव अविद्यादिबन्धाः यस्येति तथाविधं भूत्वा
भगवच्चिन्तनेनैव तद्धाम लोभे वैकुण्ठं प्राप्तवान् ततः अचि-
रतः शीघ्रमेव सतां गतिं भगवन्तमपि पश्चात्सायुज्यं प्राप्-
यानित्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं सुदाम्न उदारमुक्त्वा तस्य पश्चादपि लोके कीर्ति-
र्भवत्विति एतदुपाख्यानस्य श्रवणफलमाह—एतद्ब्रह्मण्यदेव-
स्येति—एतदित्यवयवम् इमां ब्रह्मण्यतां भूत्वा नरो भवति
लब्धभावो यति नराणामेहिके दृष्टिरिति तद्भगवान् करोतीति
भगवद्भावो दृढो भवति ततः कर्मबन्धाद्विमुच्यते यत्रैत-
च्छ्रोतुरपि मोक्षः तत्र सुदाम्नो मोक्षे कः सन्देहः एवं भुक्त-
मुक्तिप्रदो भगवानेवेत्युक्तम् अन्यदपि फलं भगवान् प्रयच्छ-
तीति च एवं निरुद्धानां फलदाता निरूपितः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्भक्त्यमणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
द्वाविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ ३२॥८१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

ननु, तव भक्तिरस्यैव तत्फलं सम्पत्तिश्च प्राप्ता तत्र
नास्ति मे भक्तिर्नापि भक्तेर्वस्तुतः फलं सम्पत्तिरित्याह—
भक्तायेति । सम्पदः कोपादीन् राज्यामैश्वर्यं विभूतीः कलत्रा-
दीन् न समर्हयति न ददाति अदीर्घबोधधायति दीर्घबोधेभ्यः
प्रज्ञादिभक्त्यो यदिह सम्पदोपि ददाति तत्रापि तेषां
नापकारः मम त्वदीर्घबोधस्य भक्त्यभावादेव सम्पत् प्राप्ति-
रभूत्तदलमनयेति विमृश्य स यावदर्थमेव विषयभोगं कुर्वन्
स्यण्डिलशायी तदीयव्रतनिष्ठः श्रवणकीर्तनादिषु परमाग्रहवा-
नभूदिति श्रेयं भक्ताय सुखयितुं सम्पदादिकं न समर्हयति
न सम्यग्वर्हयति किन्तु तदभीप्सितप्रेमसेवासिद्ध्यर्थमाप-
न्मात्रं वर्हयतीति केचिदाहुः “ऋधु वृद्धौ ॥ ३७—३८ ॥

भक्तवत्सलस्यापि कृष्णस्यैवा ब्रह्मण्यतैव लोके प्रसिद्धा
अभूदित्याह—तस्येति । सर्वेषां प्रभोरपि हरेश्चाह्वयणा एव प्रभवः
देवदेवस्यापि तस्य ब्राह्मणा एव देव यज्ञपतरपि ते एव
यजनीया इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्यैहिकीं सम्पदमुक्त्वा पारलौकिकीं सम्पदमाह—एव-
मिति । सर्वैरजितमपि स्वभृत्यैः पराजितं वशीकृतं दृष्ट्वा तत्-
ध्यानवेगेति तस्य पूर्ववृत्तमुक्तम् ॥ ४०—४१ ॥

इति साराथदर्शिन्यां द्विपिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकाशीतितमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वभक्त्यो भक्तिफलं स्वपदं ददाति ननु सम्पदः अतः
प्राप्तासु संपत्सु अनासक्तस्तमेव भजामीत्याशयेनाह—भक्ता-
येति । न समर्हयति न ददाति अतो मम भार्यामनोरथपूर्त्यर्थं
तद्भगवत्पि संपत्सु अनासक्तः सन् तत्पदप्राप्त्यर्थमेव भजामीति
भावः ॥ ३७ ॥

एवं कृतनिश्चयस्य मुनेः हरिभजनेन हरिपदप्राप्तिमाह—

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथामिति । त्रिभिः । त्यक्षन् शनैः शनैः त्यजन् आयया सह
भुजे ॥ ३८ ॥

प्रभवः मान्याः भक्तप्रियत्वान् अत एव तेभ्योऽन्यं दैवतं
नान्यं न विद्यते ॥ ३९ ॥

सं विप्रः सतां मुक्तानां गतिं गच्छते इति गतिस्त्वं
तप्यं भगवन्तं अजितमपि भक्तैर्जितं वशीकृतं दृष्ट्वा तस्य
गवतः ध्यानवेगेनोद्धृतमात्मनो बन्धनं संसारलक्षणं यस्य
तः तन्नाम भगवत्पद्मचिरतः स्वल्पेनैव कालेन लेभे ॥ ४० ॥

प्रकृष्टणभ्रवणादिफलमाह—एतदिति । एतत्प्रथुकोपाख्यानं
ब्रह्मण्यदेवस्य श्रीकृष्णस्य विशेषतो ब्रह्मण्यताच्च भुत्वा भग-
तिं लब्धभाक् प्रदीपसन्निधौ स्वपात्रत्वानुसारेण लब्ध-
ताशवत् स्वाधिकारत्वानुसारेण लब्धभक्तिरित्यर्थः । कर्म-
बन्धनाद्विमुच्यते ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकाशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८१ ॥

भाषा टीका ।

धनी मुरुषोंको मदकरके नरकपान होता है इस बातको
विचार कर स्वयं चतुर कर्म के आधी जन्म रहित

श्रीकृष्ण भगवान् अविनेकी भक्तके अर्थ माना प्रकार की
संपत्ति राज्य स्त्रीपुत्र विभूतीनको नहि देतेहैं ॥ ३७ ॥

भगवान्के विषय में अति भक्तिमान् सुदामाजी बुद्धि-
से इस प्रकार निश्चय कर संसार के विषयनमें अत्यन्त-
लिपायमान नहि होकर विषयनके त्याग करने को स्त्री
करके सहित विषयनका भोग करताभया ॥ ३८ ॥

देवन के दवे ! भक्तन के दुःखहारी यज्ञन के भोक्ता सब
के स्वामी श्रीकृष्णके ब्राह्मणहि स्वामीहै तथा इष्टदेवहै इसी
कारण ब्रह्मणोंसे अधिक यस्तु दूसरा कोईभी नहिहै ॥ ३९ ॥

भगवान्को सखा सुदामा ब्राह्मण, अभक्तजनों से नहि
पराजित निजभक्तों से पराजित श्रीकृष्णको इसप्रकार देखकर
भगवान्के ध्यानके वेगसे आत्मा को बंधन कारी अंहकारसे
छूटकर थोड़ेहि कालमें सत्पुरुषों को प्राप्यभगवान्के वैकुण्ठ-
धामको प्रप्त होगया ॥ ४० ॥

ब्रह्मण्यदेव श्रीकृष्ण को ब्राह्मणों के विषयमें भक्तिको
तथा सुदामा के अर्थ संपत्ति देने को सुनकर भगवान् के-
विषयमें भक्तिको प्राप्त होकर पुरुष कर्म रूप बंधन ते छूट
जाताहै ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें इक्यासीके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ८१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथैकदा द्वारवत्यां वसतो रामकृष्णयोः ।
सूर्योपरागः सुमहानासीत् कल्पक्षये यथा ॥ १ ॥
तं ज्ञात्वा मनुजा राजन् पुरस्तादेव सर्वतः ।
स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं ययुः श्रेयोविधित्सया ॥ २ ॥
निःक्षत्रियां महीं कुर्वन्नामः शस्त्रभृतां वरः ।
नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाहूदान् ॥ ३ ॥
ईजे च भगवान्नामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ।
लोकस्य ग्राह्यन्नीशो यथाऽन्योऽघापनुत्तये ॥ ४ ॥
महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागन् भारतीः प्रजाः ।
वृष्णयश्च तथाऽक्रूरवसुदेवाहुकादयः ॥ ५ ॥
ययुर्भारत तत्क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः ।
गदप्रयुन्नताम्बाद्याः सुचन्द्रशुकसारणैः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

द्व्यशीतितम आगत्य कुरुक्षेत्रं रविग्रहे ।
वृष्णात् रुद्रा मुदा भूपाश्चक्रुः कृष्णकथा मिथः ॥
श्रीदामसुहृदे कृष्णः प्रकल्प्यैन्द्रं पदं भुवि ।
नन्दाविसुहृदानन्दी कुरुक्षेत्रं जगाम सः ॥
कल्पक्षये यथा सर्वप्रास इत्यर्थः ॥ १ ॥
ज्योतिर्विद्भिः कथ्यमानमादावेव ज्ञात्वा स्यमन्तपञ्चकं
क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् ॥ २ ॥
अब्रह्मण्यक्षत्रियवधस्थानत्वेन परशुरामस्याघापनुत्तिष्ठान-
त्वेन च क्षेत्रस्य पापनिरासकत्वमाह— निःक्षत्रियामिति
ब्राम्ह्याम् ॥ ३ ॥
अन्यो विद्वान् यथा ॥ ४ ॥
आगन्नाजगमुः भारतीभारत्यः ॥ ५—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ कथान्तरारम्भे पृथुकोपाख्यानादनन्तरं वा एकदेति
राजसूयात्पूर्वं श्रीबलदेवव्रजगमनादूर्जं कदाचिदित्यर्थः । द्वार-
कायां वसतोः श्रीमथुरां त्यक्त्वा कियन्तमपि समयमुचित्वा

स्थितयोः सतोरित्यर्थः । सुशब्दार्थं व्यञ्जयति कल्पक्षये यथेति
आच्छादनस्य कालस्य चातिबाहुल्यात् ॥ १ ॥

हे राजभिति तं पूर्वकथायामाविष्टमस्यामवधापयति अत्र
पूर्वतोपि रसविशेषोस्तीति द्योतनाय भयस्नानदानादि
सुकृतम् ॥ २ ॥

तत्रैव गमने हेतुः—निःक्षत्रियामिति । इयं श्रीपरशुराम-
प्रभावएव तस्य तादृशत्वे हेतुरिति महाहूदानित्येतत् स्यमन्त-
पञ्चकमितीत्याख्याकारणमूहं समन्तात्पञ्चहृदा ग्रसिमिति ॥ ३ ॥

लोकसङ्ग्रहे हेतुः, ईशः सर्वलोकेश्वरः स धर्मप्रवर्त्तनेन
सर्वलोकहितार्थमिति भावः । प्रशंसा चेयं श्रीव्रजवासिनां
श्रीकृष्णमिलनानन्दगर्भा ज्ञेयां तत्तीर्थयात्राहेतुकत्वासस्य पद्य-
ग्रये चात्र तदा फलाधिक्यवशात् ययुरित्यतस्तत्प्रतिष्ठापनञ्च
ग्रहणयोग एव तेन कृतमिति बोधितम् ॥ ४ ॥

महत्यामित्यर्थकम् । महत्यामिति सर्वप्रासेन महापर्वत्वात्
अतएव भारत्यः भारतवर्षवर्त्तिन्यः प्रायः सर्वा एवेत्यर्थः ।
वृष्णय इति युग्मकम् । प्रजास्ववर्तीर्णत्वेन तच्छ्रेष्ठत्वाङ्गीकारा-
दाहौ यादवानाह—वृष्णय इति सपादेन । श्रीकृष्णराभाद्वं
इत्यर्थः । यथा ते तथैवाक्रूरादय इति तेषां प्रायः श्रीकृष्ण-
साहित्यगमनावर्शनात् तथाऽक्रूरस्यादित्वं कर्मण्यत्यन्तादरात्
स्वमघं क्षपयिष्णवः क्षपयितुमिच्छन् इत्यर्थः । एतच्च विशेषणं

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सर्वेषामेव तत्र वृष्णीनां लालया तदन्येषां केषाञ्चित्-
वस्तुतोपि न केवलं पुण्यपरावृक्षा एव कुमारारब्ध ययुर्गत्याह
गतेति । तर्हि द्वारकारक्षणे के आसन् तत्राह—सुचन्द्रेतिपाद-
त्रयेण । सुचन्द्रः भीमकिमययाः पुत्रश्चारुचन्द्रः ॥ ५—६ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चायम् ।

॥ १—१८ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवतः सवान्धवस्य तीर्थयात्राव्याजेन सुदृढ-
ममत्तसल्लापाद्यात्मकं चेष्टितमनुवर्णयति त्रिभिर्ध्यायैः—अथति
गमकृष्णयोर्द्वारकायां वसतोः सतोः सुमहान् सर्वप्रासः तत्र
इष्टान्तः, कल्पक्षये यथेति । यथा कल्पावसाने सूर्या न दृश्यते
तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

तमिति । हे राजन् ! न सूर्योपरागं ज्योतिर्विद्भिः कथ्यमानम्
आवेद्य ज्ञात्वा सत्तमाः शिष्टाः सर्वे श्रेयोविधित्सया
पुण्याजनेच्छया स्वमन्तपञ्चकं नाम क्षेत्रं कुरुक्षेत्रमित्यर्थः
ययुर्जुम्भुः ॥ २ ॥

अब्रह्मण्यक्षत्रियवधस्यानत्वेन परशुरामस्याघापनुत्तिष्ठानत्वेन
च क्षत्रस्य पापनिरासकत्वमाह—निःक्षत्रियमिति मद्वाक्या ।
रामो भार्गवः रुधिरौघेण रुधिरधारया यत्र क्षेत्रं महाहृदन् पञ्च
चक्रे ॥ ३ ॥

इज इति । कर्मणा नृपवधप्रयुक्तपापेनास्पृष्टोऽपि रामो भार्गवः
लोकस्य ग्राह्यमन्यपि मत्तोऽर्वाचिनाः शिष्टा एव कुर्युरिति
नान् ग्राहयितुमित्यर्थः । तथाऽन्येषामविदुषामघापनुत्तये पापा-
पनोदनाय च यत्र क्षेत्रे इजे इयाज तत्क्षेत्रं ययुरिति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४ ॥

महत्यामिति । महत्तमम् अतिशयितपुण्यावहायां भारतीभारत्यः
भारतवर्षस्थाः प्रजाः तत्र क्षेत्रेऽगमन्नाजम्भुः तथाऽक्रूरादयश्च
वृष्णयश्चागमन् ॥ ५ ॥

किमर्थमित्यत आह—ययुरिति । हे भारत ! एवं स्त्रकीय-
मघं पापं क्षपयिष्णवः निरसितुमिच्छन् इत्यर्थः गदेति गदा-
विभिस्सह अनिरुद्धः रक्षायां निमित्तभूनायां द्वारकारक्षणार्थ-
मित्यर्थः । तत्रैवास्ते स्थितवान् इत्यर्थः । तथा युधपः
सेनानीः कृतवर्मापि तत्रैवास्ते इत्यर्थः । एतैर्विशेषणैस्सर्वेभगवदा-
दयोर्जगुर्निष्प्रभिमप्रायः । तत्र भीकृष्णस्तु लोक तीर्थयात्रायां
प्रवर्तयितुं गत इति बोध्यं । तेऽक्रूरादयः देवधिण्याभैर्देव-
धिमानसङ्काशैरिति रथविशेषणं तरलाः तरङ्गाः तद्वत् प्लवो गतिः
येषां तैः इतिहयविशेषणम् ॥ ६—७ ॥

भीमक्षिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(सूर्योपरमो कुरुक्षेत्रं प्रति भीकृष्णादीनां गमनकथा तु
(३३९) पृष्ठे भीविजयध्वजतीर्थयिपाठे मुद्रापिताऽभूत्)

• [२०६]

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १—२६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

॥ १—१३ ॥

भीमबल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सात्विकप्रक्रियायान्तु पद्भिः पद्भिस्तयं जगौ ।

प्रमेयसाधनफलं धर्मास्तत्र निरूपिताः ॥

धर्मिणोत्र त्रयो वाच्यास्तत्राध्यायत्रयं मतम् ।

सात्विकेतु प्रमेये हि धर्मी यादृग्विधो मतः ॥

त्रयस्त्रिंशे तथाऽध्याये प्रथमं स निरूप्यते ।

सर्वाभीष्टः सर्वसाक्षी सर्वप्रयहितैषिणः ॥

तीर्थैकगम्यो ज्ञानात्मा गुरुमोक्षप्रदः परः ।

सात्विकानामेकमेव साधनं गुणवर्णनम् ॥

सरसस्य भुतिश्चापि तदग्रे विनिरूपितम् ।

ततः फलात्मा स हरिः सर्वाभीष्टप्रपूरकः ॥

देशकालौ तथा चाङ्गं ततस्तत्रैव तत्प्रयम् ।

तामसा राजसाः प्रोक्ताः राजसाश्चैव सात्विकाः ॥

ततोऽध्याये प्रमेयेऽत्र सर्वे सात्विकतां गताः ।

प्रमेयमेतदेवात्र यदा सर्वे नु सात्विकाः ॥

तदा प्रमेयो भगवान् नान्यथेत्युच्यते स्फुटः ॥

इदानीमध्यायत्रयेण भगवत्साक्षात्कारः भगवद्दीयानां साधनं
तेषां फलञ्च क्रमेण निरूप्यते—तत्र प्रथमं सात्विकाना-
मपि सर्वोत्कृष्टानां ग्रहणादिकावविशिष्टे कुरुक्षेत्रादावेव
भगवद्दर्शने साम्यमेति निरूप्यते, तदर्थं कुरुक्षेत्रयात्रप्रसङ्गः
तीर्थमपि गृह्येत् तदा न फलतीति मथुरानो द्वारकान्
सर्वेषां गमनं तत्र कालस्य प्राधान्यात् प्रथमं सूर्यग्रहणमाह—अथ-
कवेति । राहुग्रस्तदिवाकरात् नान्यो मुख्यः कालः सच कालः
सर्वनाशक इति भगवति विद्यमाने कदाचिन्न भवदित्याशङ्क्याह—
रामकृष्णयोर्द्वारकायामेव सतोः यथा कल्पक्षये कल्पक्षय-
निमित्तं तत्सूचकः सूर्योपरागः सर्वप्रासात्मको भवति एवं भग-
वति विद्यमानेपि जातः भूभारहरणं सूचयिष्यति ॥ १ ॥

ततः किमत आह—तं ज्ञात्वेति । ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्यात्
पूर्वमेव माघे मासि ग्रहणं जायत इति भूत्वा स्वमन्तपञ्चकं
क्षेत्रं कुरुणा निर्मितदेशानां मध्ये मुख्यं श्रेयोविधित्सया तत्र
गत्वा श्रेयस्सम्पादयिष्याम इति निश्चित्य तस्मिन् समा-
गताः ॥ २ ॥

ननु, तत्रैव श्रेयःसम्पादनं कुत इति चेत्तत्राह
निःक्षत्रियां महीं कुर्वन्निति । पूर्वं रामेण क्षत्रियाणां सर्वेषामेव
नाशार्थं सङ्कल्पः कृतः ततः क्षत्रियाः सर्वान् मारयिष्यन्तीति क
युजेन मृते प्राप्स्याम इति मोक्षं विचार्य “कुरुक्षेत्रसमागङ्गा” इति
धर्मक्षेत्रमिति कुरुणा महता कष्टेन तत्स्थानं तथा कृतमिति तत्रैव
मोक्षो भविष्यतीति निश्चित्य परशुराममारणसमये सर्व एव

भीमबलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र समागताः ततो रामेण ते सर्वे हताः तेषां रुधिरौघेण नव हृदांश्चक्रे तान्येव तीर्थानि जातानि गङ्गातोप्यधिकानि अनेन तस्योत्कर्षो निरूपितः शङ्खभृतां वर इति स्वधर्म-निष्ठया तस्य सम्यग्देशज्ञानं निरूपितम् ॥ ३ ॥

किञ्च, न केवलं क्षत्रियाणामेव तत्रोत्कर्षः सम्पादितः किन्तु स्वस्यापीत्याह—ईजे च भगवान् राम इति । प्राय-श्चित्तार्थं यज्ञांश्च तत्रैव कृतवान् प्रायश्चित्तान्तु पापसम्बन्धे भवति तथाच तस्मिन् क्षेत्रे पापमप्युत्पद्यत इति शङ्ख-व्युदासार्थमाह यत्रास्पृष्टोपि कर्मणेति । यद्यपि भगवत्त्वेनापि न कर्मसम्बन्धः तथापि तत्र देशमाहात्म्यादेव न कर्मसम्बन्ध इति ज्ञापयितुं यत्रैत्युक्तम् अन्यथा चकारादपि पूर्वस्थानमायाति तर्हि यागस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह—लोकं सम्प्रादयति । ननु, किमित्येव मन्यते तत्राह, ईज इति । ननु ईश्वरस्य यज्ञ-धिकार एव नास्ति कथं कृतवानिति चेत्तत्राह—यथाऽस्य इति कर्त्तव्यतां वारयति अघापनुत्तय इति पापक्षयार्थम् ॥ ४ ॥

एवं देशकालयोर्माहात्म्यमुक्त्वा तत्र सर्वासां प्रजानां समागमनमाह—महत्यां तीर्थयात्रायामिति । एतादृशे निमित्ते तीर्थयात्रा महती भवति महत्त्वं सर्वेषां गमनात्फलाधिक्याच्च अत एव भारतीः भारतवर्षोद्भवाः प्रजाः सर्वा एव तत्रागमन् तत्र महतां नामानि सङ्क्षेपेणाह—वृष्णयश्चेति । आदौ वृष्णयः समागताः तत्रापि मुख्या एव समागता इति वक्तुम् अक्रूर-वसुदेव आहुकादय इति सात्विका महान्तो राजानश्चोक्ताः ॥ ५ ॥

तेषामन्यत्र गमनं वारयितुमाह—ययुस्ते भारतं क्षेत्रमिति । भरतवंशोद्भवेन निर्मितं क्षेत्रं वृष्णीनां सर्वधेयांसि गृह एवेति भगवद्वक्त्राख्यक्षुण्णं पापं सम्भवतीति तस्यान्यत्रनिष्कृतिमलम-मानाः स्वमसाधारणमग्नं क्षपयिष्णवः तत्रागता इत्युक्तं त्रिविधा एव समागता इति शङ्खव्युदासार्थम् अन्यानपि गणयति गद-प्रशुभ्रसाम्बाश्चेति ॥ ६ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रविग्रहे कुरुक्षेत्रे बन्धूनां सङ्गमो मिथः ।

कृष्णो व्रजस्थप्रेमाब्धौ द्व्यशीतितम आप्लुतः ॥

अथेति क्रमानुक्तकथान्तरारम्भे एकदेति बलदेवव्रजगमना-दुर्जं राजसूयात्पूर्वमेवेयं कुरुक्षेत्रयात्रा यदस्यां धृतराष्ट्रविदुर-युधिष्ठिरभीष्मद्रोणादीनां सुखमेकत्रावस्थितानां श्रीकृष्णदर्शना-नन्दकथा दृश्यते अस्या यात्राया राजसूयानन्तर्यत्वेत्येवं न सम्भवेत् यतो राजसूयानन्तरमेव मनुयुप्रस्तेन दुर्योधनेन दूतप्रवर्त्तनं ततो वनपर्वदृष्ट्या सालवदन्तवक्रवधसमकालमेव युधिष्ठिरादीनां वनगमनं तेषामागमनानन्तरमेव भीष्मद्रोणादि-वधमयभारतयुद्धमिति श्रीवैष्णवतोषणी कल्पक्षये यथा सर्वप्रास इत्यर्थः ॥ १ ॥

स्यमन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रं सूर्योपरागे सत्वस्यैव क्षेत्रस्य सर्वतः सकाशादपि पुण्यप्रदत्वाधिक्यभ्रवणादिति भावः ॥ २ ॥

क्षेत्रस्यास्य श्रीपरशुरामपराक्रमद्योतकत्वमाह—निःक्षत्रिया-मिति ॥ ३ ॥

पापापनोदकत्वमाह—ईजे चेति ॥ ४ ॥

आगन् आजग्मुः भारतीः भारत्यः ॥ ५-६ ॥

भीमकुरुक्षेत्रकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ श्रीकृष्णस्य सूर्योपरागयोगतः कुरुक्षेत्रयात्राव्याजेन सुहृत्सङ्गमादिचेष्टितं वर्णयति—अथैकदेति—द्व्यशीतितमाध्याये । ए-दापूर्वोक्तात्कीरवपाण्डवयुद्धात्पूर्वमेव भीष्मादिसमागमस्य वक्ष-माणत्वात् कल्पस्य क्षयं कल्पावसाने यथा सर्वप्रासस्त-महान् सर्वप्रासरूपः सूर्योपरागः आसीत् ॥ १ ॥

स्यमन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रम् ॥ २-३ ॥

अन्यः कर्मणा संस्पृष्टः ॥ ४ ॥

भारतीः सूर्योपरागं भुत्वेति शेषः । प्रजाः आगन् आजग्मुः ॥ तत्क्षेत्रं गदादयः ययुरन्ये स्वमग्नं क्षपयिष्णवः अघ-न्तोपि ययुः सुचन्द्रादिभिः सह ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

इसके अनन्तर यह कहते हैं कि भीराम कृष्णजी जब द्वारका में निवास करने रहे तब एक समय में जैसे कल्प के अग्न में सर्व प्रास ग्रहण होता है उसी प्रकार का सूर्य ग्रहण होता भया ॥ १ ॥

हे राजन् ! उस ग्रहण को जानकर उस के पड़ले हि पुण्य सम्पादन की बांछासे सबहि देशनते मनुष्य, स्यमन्त पञ्चक नाम कुरुक्षेत्र को जाने भये ॥ २ ॥

शस्त्रधारीन में श्रेष्ठ परशुरामजीने भूमिको निःक्षत्रिय करत राजान के रुधिर प्रवाह से जिस देश में बड़े बड़े कुण्ड किये हैं उसी देश का स्यमत पञ्चकनाम है वह कुरुक्षेत्र के अन्तर्गत है ॥ ३ ॥

यद्यपि राजान के वध करने से जो पाप होता है उससे लिपायमान नहि भी रहे परशुराम भगवान् तथापि लोक शिक्षाके लिये जैसे पाप निवृत्ति के वास्ते प्राकृत मनुष्य यज्ञ करता है तैसेहि सर्व शक्तिमान् परशुरामजी ने जिस देश में यज्ञ किया है उसी देश का स्यमन्तपञ्चक नाम है ॥ ४ ॥

महान् तीर्थयात्रा के निमित्त कुरुक्षेत्र में भरतवण्ड की प्रजा जातीभई और अक्रूर वसुदेव उग्रसेन आदि कृष्णवंशी भी उसी प्रकार जाते भये ॥ ५ ॥

हे भारत ! अपने पापके नाश करने की इच्छा करके उस कुरुक्षेत्र में गद प्रशुभ्र साम्बा आदि भी जाते, भय और सुचन्द्र शुकसारण सहित अनिरुद्धजी रक्षा के निमित्त रहे तथा कृतवर्मा सेनापति रहा ॥ ६ ॥

आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ।
 ते रथैर्देवाधिष्यन्माभैर्हयश्च तरलप्लवैः ॥ ७ ॥
 गजैर्नदाद्भरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ।
 व्यरोचन्त महातेजाः पाथ काञ्चनमालिनः ॥ ८ ॥
 दिव्यस्त्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खचरा इव ।
 तत्र स्नात्वा महाभगा उपोष्य सुममाहिताः ॥ ९ ॥
 ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूर्वासस्त्रमुक्कममालिनीः ।
 रामहृदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः ॥ १० ॥
 ददुः स्वप्नं द्विजाग्न्यभ्यः कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति ।
 स्वयश्च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ ११ ॥
 भुक्त्वापर्विविशुः कामं स्निग्धच्छायाङ्घ्रिपाङ्घ्रिषु ।
 तत्रागतास्ते ददशुः सुहृत्सन्धन्धिनो नृपान् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

सुचन्द्रशुकसारणैः सहानिरुद्धो द्वारकारक्षायामास्ते तथा
 कृतवर्मा च यूथपतिः सेनानीः देवधिष्यन्माभैर्विमानसङ्काशैः
 तरलास्तरङ्गास्तद्वत् प्लवो गतिर्येषां ते ॥ ७ ॥

विद्याधरद्युभिर्विद्याधराणामिव द्युतिर्येषां ते महातेजाः महा-
 तेजसः ॥ ८ ॥

दिव्याः अयुक्तमाः स्त्रग्वस्त्रसन्नाहाः येषाम् ॥ ९ ॥

पुनरन्येषुराप्लुत्य यद्वा तस्मिन्नेवाहनि मुक्तिस्नानं कृत्वा ॥ १०-११ ॥

स्निग्धा शीतला छाया येषामङ्घ्रिपाङ्घ्रिनामङ्घ्रिषु मूलेषु
 ॥ १२-१४ ॥

श्रीमज्जीयगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

रक्षायां रक्षार्थम् आस्ते आसीदिति अनिरुद्धस्यात्यल्पवय-
 स्वादिना लघुत्वेऽपि प्राधान्यान्महानुभावत्वं ज्येष्ठान्वयत्वा-
 साहसव्यवहारार्हत्वं च दर्शितम् अनिरुद्धोऽयं श्रीकृष्णपुत्रो वा ते
 इति च युग्मकं । ते वृष्णयो रथादिभिः सेनायाश्चतुर्भिरङ्गैः
 कारणभूतैः नृभिः पदातिभिः ॥ ७-८ ॥

कलत्रैः सह खचराणां दृष्टान्तं साधारणजनचमत्काराय
 श्रीकृष्णे चन्द्रादीनामिव तत्र तेषु देवेषु उपोष्य सूर्यग्रहणा-
 येक्षयायैव ननु तीर्थोपवासापेक्षया पुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व-
 तीर्थेष्वर्थं विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रम् इति स्मृतेः ॥ ९-१० ॥

स्वप्नमुत्तमार्गं महाभागत्वमेव दर्शयन् ज्ञानदानादौ सुस-
 कृष्टितमाह-कृष्ण इति । न इति प्रत्येकं स्वस्वपरिवारापेक्षया
 भक्तिः सादरप्रेमास्तु भवतात् लालसास्वभावीयम् एवं प्रहृष्ट-
 दिने कृतमुक्त्वा तत्परदिनेऽप्याह स्वमिति तदनुज्ञाताः व्रतसमाप्तौ
 तदनुज्ञां प्रार्थ्य प्राप्य चेत्यर्थः तत्र हेतुः कृष्णेति ॥ ११ ॥

तत्रेति सार्धद्वयकम् । काञ्चिन्निजागमनात्पूर्वमागतान् काञ्चित्

पश्चादागतान् तत्र काञ्चिदुपरागात्पूर्वं काञ्चित् पश्चाददशु-
 रित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नदाद्भरभ्राभैर्नीलमेघसङ्काशैरिति च गजविशेषणं विद्या-
 धराणामिव द्युतिर्येषां ते नृभिर्नरैश्च व्यरोचन्तेति सम्बन्धः महा-
 भागाः भाग्यवन्तः सर्वे काञ्चनमालायुक्ताः ॥ ८ ॥

दिव्याः स्त्रगादयो येषां ते सन्नाहाः कवचादिपरिकरबन्धः
 खचरा देवा इव कलत्रैः सह व्यरोचन्त । तत्रेति । वासः-
 स्त्रगादयः आसां सन्तीति तथा ताः धेनूर्धदुः रामहृदेषु
 भार्गवनिर्मितेषु हृदेषु आप्लुत्य स्नात्वा कृष्णो भगवति नोऽस्माकं
 भक्तिरस्त्विति प्रार्थयमाना ददुः तथा स्वयं भगवानपि तत्रा-
 प्लुत्य ददौ इत्यर्थः कृष्णो देवता येषां ते ॥ ९-११ ॥

अतएव तेन कृष्णेनानुज्ञाताः कृष्णयः कामं यथेष्टं
 भुक्त्वा स्निग्धा सान्द्रा छाया येषां तेषामङ्घ्रिपाङ्घ्रिणां श्रृङ्गाणां
 मङ्घ्रिषु मूलेषु उपविशुः । तत्रेति । ते वृष्णयस्तत्र स्वमन्त-
 पञ्चके आगतान् सुहृदादीन् ददशुः सुहृदश्च सम्बन्धिनश्च
 तान् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वेषामेवागमने द्वारकार्या कः स्थितः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—
 आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायामिति । अनिरुद्धो योगपतिरिति योगा-
 भ्यासपरस्याप्यनागमनमुक्तं कृतवर्मा च यूथप इति नैस्य
 सेनापतिरित्यर्थः । योऽपि तस्योत्तरसाधकः सोऽपि नागच्छेदिति
 यद्यपीयं यात्रा सर्वथा साधारणी तथापि भगवच्छरित्रस्य
 प्रकरणत्वात् मुख्यतया यादवा वर्ण्यन्ते ये समागतास्ते किं

भीमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यात्रानियमेन आहोस्त्रिचोभयेति सम्बन्धे निरूपयति—ते रथे-
देवधिष्यामैरिति । कृत्वा कार्पटिकं वेषमिति निययो यात्रायां
देशमात्रमाधान्ये सति नियमः कालप्राधान्ये तु न नियम
इति चतुरङ्गसेनया महत्या सहितास्ते व्यरोचन्तेति रक्षा
शोभाविषयश्च निरूप्यते रथादयो वाहनरूपा इति केचित्
देवधिष्यामि विमानानि जगन्नाथादिदेवत्वानयात्रानिमित्त-
देवासनरथसदृशा वा नानालङ्करणोपेताः तैर्व्यरोचन्तेत्याग्निमेण
सम्बन्धः । ते गदादयः सर्व एव वा लोकाः तथा ह्या अपि
तरलवत्तरङ्गवत् प्लवः प्लवनं गतिर्येषां हयानां गतिरेव
गुणः ॥ ७ ॥

गजाश्च नदन्तः अन्नाभाः अत्युष्माः नादेनान्तस्तोषो मत्तता
वा निरूप्यते नृभिः पदातिभिर्दोलावाहकैर्वा तेषां कागितः
विद्याधरसदृशी ते हि नानाविद्यया नानारूपा भवन्ति अल-
ङ्कृताश्च प्रतिक्षणमन्यथान्यथारूपमिति ज्ञापयितुं विद्याधर-
कान्तितुल्यता स्वयमपि महातेजाः महत्तेजो येषामिति
समासन्तोऽटन्तु तेन टिलोपात् महातेज इत्यकारान्तो
भवति अनेन सहजोत्कर्षः तेषामुक्तः आगन्तुकमाह—पथिकाञ्जन-
मालिन इति अनेन सर्वदेशस्वास्थ्यं सर्वनिर्मलचित्तताच
निरूपिता ॥ ८ ॥

अन्यथा साभरणा निर्भगाश्च सर्वे सर्वतो नागच्छेयुः
दिव्यस्त्रगवस्त्रसन्नाहाः दिव्यान्यलौकिकानि लोके आश्चर्यकराणि
वस्त्रादीनि (सम्बाहाश्च) सन्नाहा वा कवचादयः सर्व एव
सस्त्रीकाः प्रवृत्तौ स्त्रीसहितानामेवाधिकार इति महत्स्व-
रूपापकं वा स्त्रीणां बाहुल्यं शोभानिर्णयश्च ज्ञापयितुं दृष्टान्तः
क्षेत्रा इवेति । एवं सर्वेषामागमनमुक्त्वा अमावास्यायां ग्रहण-
दिवस एव यावतामागमनं भवति तानुक्त्वा पञ्चासीर्थ-
ज्ञानादिकं कृतवन्त इत्याह—तत्र ज्ञात्वेति । महाभागा इत्य-
नेन तीर्थप्राप्तिभाग्यं दानाद्यर्थश्च निरूप्यते ततो प्रस्तापनमयः
सूर्य इति तस्मिन् दिवसे सर्वेषामुपवासः ननु तीर्थप्राप्ति-
निमित्तः कुरुक्षेत्रे तन्निषेधात् सुसमाहिता इति सर्वभोग-
निवृत्तिः क्रोधादिसर्गदोषनिवृत्तिश्च ततो ग्रहणसमये ब्राह्मणेभ्यो
ददुर्द्धनूः वासांसि स्रजश्च रुक्ममालाश्च यासु सर्वालङ्क-
रणोपेता दत्ता इत्यर्थः तत्र मुख्यमंत्रं सरः अन्येष्व हृदा नव
ते रामहृदाः “शोणितोयान् हृदाश्रव” इति वाक्यात् ततो रामहृ-
द्वपि विधिवत्फलसाधकत्वात् ज्ञानं कृतवन्तः ॥ ९—१० ॥

तत्रापि स्वर्णं ददुः ज्ञानपूर्वार्थं दानाभावे ज्ञानं विकलं
स्यात्, कामनामाह—कृष्णे नो भक्तिरस्तिवति—तीर्थसुवर्णदान-
योऽभयोरपि सार्वकामिकत्वात् तत्स्नानं द्वितीयदिवस एवेति
केचित् पुनः यदा द्वितीयदिवसेऽपि दानञ्च ततो ब्राह्मणानु-
दया कृष्ण एव देवता येषाम् ॥ ११ ॥

तत्र तीर्थे कृष्णं पूजयित्वा भोजनार्थमुपविष्टे भुक्ते वा
भगवति भगवता वाऽनुज्ञाताः स्निग्धच्छायायुक्तं चक्षुरपेक्षु
भुक्त्वा समुपविष्टिषुः एतावत्पर्यन्तं तीर्थवैयग्यालोकदर्शनार्थं
नाशकाशः ततो यादवाः स्वयमन्यत्रागन्तव्यं भगवांस्तत्र वर्तत
इति तत्रैव समागतान् सर्वान् ददशुरित्याह—तत्रागतास्ते ददशु

रिति सुहृदो मित्राणि सम्बन्धिनः विद्याद्यान् अपरानु-
दासीनान् च भगवद्दर्शनार्थमागतान् नृपानिति वा ॥ ११ ॥

भीमद्विषयचक्रवर्तिकृतसाराधर्शदिशिनी ।

अनिरुद्धो द्वारकारश्चायामास्ते इति तस्यैव श्वेतद्वीपस्य
पालनकर्तृविष्णुत्वेन प्रसिद्धेः देवधिष्यामैर्देवविमानतुल्यैः ॥ ७

महातेजाः महातेजसः ॥ ८—९ ॥

पुनराप्सुत्य उपरागमुक्तिज्ञानं कृत्वा ॥ १०—११ ॥

स्निग्धा छाया येषां तेषामक्षिपानामक्षिपु तले
॥ १२—१५ ॥

भीमङ्गलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिरुद्धः यूयपः सेनानीः कृतवर्माश्च रक्षायां द्वारकारश्चाथ
आस्ते तरलवत् तरङ्गवत् प्लवो गतिर्येषां तैः ॥ ७ ॥

विद्याधराणामिष्य द्युतिर्येषां तैः ॥ ८ ॥

दिव्याः स्रगादयो येषां ने क्षेत्रा इव व्यरोचन्त महा-
तेजः श्रीकृष्ण क्षेत्रा इव शुशुभे इतिशेषः ॥ ९ ॥

वासःस्रगादयः सन्ति यासान्तास्तथा पुनराप्सुत्य सूर्यो-
परागमुक्तिज्ञानं कृत्वा ॥ १० ॥

स्निग्धा छाया येषामक्षिपानां तेषामक्षिपु मूलेषु उवि-
विशुः ॥ ११—१४ ॥

भाषा टीका ।

देवतान के विमान सदृश रथन कर के तथा तरंग
सदृश चलन वारे अश्वन कर के ॥ ७ ॥

मेघ सदृश नाद करने वारे हस्तिये कर के विद्या-
धर देवतान के सदृश कीर्ति वारे सुशुभ्यन कर के
सहित बड़े तेज वारे सुवर्णकी माला धारण किये
दिव्यमाला वस्त्र धारण किये वे यादव लोग, मार्ग में
आकाश चारी देवतान के समान प्रकाशमान होते
भए महाभाग्य संपन्न यादव लोग तीर्थ में ज्ञान कर के
तथा उपवास कर के सावधान होकर ब्राह्मणों के अर्थ
सुंदर वस्त्र पुष्प माला सुवर्ण माला वारी दूध देने वाली
गोनका दान करते भए परसरामजी के किये भए कुण्ड
में फिर विधि पूर्वक ज्ञान कर के शृष्णि वंशी लोग ॥ ८—१० ॥

श्रीकृष्ण में हमारी कि होउ ऐसा संकल्प कर के
ब्राह्मणों के अर्थ सुंदर वस्त्र दान करते भए श्रीकृष्णहि हैं
इष्ट देव जिनके ॥ ११ ॥

ऐसे ब्राह्मण वंशी ब्राह्मणों से भोजन की अनुमतिको
प्राप्त भए निज इच्छा के अनुसार भोजन कर के सघन
छाया वारे हस्तन के मूल में बैठ गए वहां कुरुक्षेत्र में
सुहृद सम्बन्धी ॥ १२ ॥

मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृजयान् ।
 काम्बोजकैकयान् मद्रान् कुन्तीनानर्त्तकेरलान् ॥ १३ ॥
 अन्यांश्चैवात्मपक्षयान् परांश्च शतशो नृप ।
 नन्दादीन् सुहृदो गोपान् गोपीश्चोत्कण्ठिताश्चिरम् ॥ १४ ॥
 अन्योऽन्यसन्दर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृदकप्रसरोरुहश्रियः ।
 आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला हृष्यत्वचो रुद्धागिरो ययुर्मुदम् ॥ १५ ॥
 स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृदस्मितामलापाङ्गदृशोऽभिरेभिरे ।
 स्तनैः स्तनान् कुङ्कुमपङ्कुरुषितान्निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥ १६ ॥
 ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान् यविष्ठैरभिवादिताः ।
 स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथा मिथः ॥ १७ ॥
 पृथा भ्रातृन् स्वसृजोक्ष्य तत्पुत्रान् पितरावपि ।
 भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दश्च जहौ सङ्गथया शुचः ॥ १८ ॥

भीमद्वीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिपिका ।

प्रोत्फुल्लहृदकप्रसरोरुहैः श्रीः शोभा येषां ते ॥ १५ ॥
 अनिसौहृदेन यत् स्मितं तेनामलाः अपाङ्गैर्नान्ते-
 यासां ताः मिथः परस्परं संवीक्ष्य दोर्भिरभिरेभिरे आलिङ्गनं
 कृतवत्याः ॥ १६—१७ ॥

सङ्गथया मिथः सप्रेमगोष्ठया ॥ १८ ॥

भीमद्वीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नृपानेवाह—मत्स्येति । उशीनरान् आबन्ध्यान् काम्बोजान्
 आरदांश्च सिन्धुपारश्यान् भीमन्वादींश्च तत्रागतानित्यन्व-
 यार्थस्यायं भावः ज्ञातीन् वा द्रष्टुमेष्ट्यामः इति भगवदभि-
 प्रायेण मथुराद्वारकादौ पूर्वमागमनं प्रतिपाद्य ततः परमोत्क-
 ण्ठितास्ते कथमपि तन्मिषं कृत्वा गता इति सुहृदो मित्राणि
 सुहृदित्वादी प्राशुक्येपि पुनरप्येतदुक्तिः सौहृदविशेषाववक्ष्या-
 गोपींश्च चिरमुत्कण्ठिताः भीमगवदृशीनोत्सुकाः इत्येवमत्रा-
 ष्ट्वं च तासामीदृशविशेषणं विना निर्देश एव न क्रियत
 इति माहात्म्यविशेषः सूचितः एवं प्रेमोद्रेकेण सम्बोधनं
 नृपेति ॥ १३—१४ ॥

तत्रादौ भीकृष्णमकानां सामान्यतः सर्वेषां पुंसां समा-
 गमस्तुल्यमाह—अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परदर्शनं साक्षाद्दर्शनं
 तेन हर्षस्य रंहो वेगः तेन कृत्वा प्रकण्ठेन उत्फुल्लासि हृदय
 पाणिबद्धरूपाणि च सरोरुहाणि तैः भीर्यैः तथाभूताः सन्तो-
 गाढमाश्लिष्य मुदं ययुः । नयनैरिति विशेषणैस्त्रिभिः
 एषां यथोत्तरमुत्कण्ठणत्वे अष्टयम् इत्यानन्वयविशेष उक्तः ॥ १५ ॥

तथैव तत्रैकानां स्त्रीणामाह—स्त्रियश्चेति । मिथः इति सर्वत्रो-
 पयोऽयं निहत्य गाढालिङ्गनादुन्मथं ॥ १६ ॥

एवं सर्वजनानां सामान्यतः समागममुक्त्वा विशेषत आह—तत
 इति । वृद्धान् ज्येष्ठान् यविष्ठैः कनिष्ठैः मिथः पृष्ट्वा मिथः
 कथाम्बुः ॥ १७ ॥

तत्रैव भीकुन्तीवसुदेवयोर्विशेषं रसविशेषणं विस्तार्यह
 पृथेति पञ्चभिः । भ्रातृन् भीवसुदेवादीन् स्वम्भुः भुतदेव्याद्याः
 तत्पुत्रान् भीरामगदादीन् सन्तर्दनादींश्च पितरौ शूरं तत्-
 पत्नींश्च भोज्यां भ्रातृपत्नीः भीदेवक्याद्याः शुचः चिरादर्शन-
 शोकान् जहौ तत्याज यद्वा अभ्युपगच्छन् ॥ १८ ॥

भीमद्वीवगोस्वामिकृतभाषार्थकृतवैष्णवचन्द्रिका ।

मत्स्यादयः शम्भ्राः जनपदतद्राजसाधारणाः अन्वाम्मत्स्यादिभ्यो
 ऽन्यानात्मपक्षयान् स्वपक्षपातिनस्तथा परान् शत्रून् सुहृदो
 नन्दादीन् गोपांश्चिरमुत्कण्ठाप्राप्तिपूर्वकानुध्यानमासां सञ्जातेति
 तथा ताः गोपींश्च दृश्युरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १३—१४ ॥

अन्योन्येति । अन्योन्यस्य सन्दर्शनेन यो हर्षस्तस्य रंहसा वेगेन
 अतिशयेनेति यावत् प्रोत्फुल्लहृदकाण्येव सरोरुहाणि तैः श्रीः
 शोभा येषां ते गाढं यथा तथा आलिङ्ग्य नयनैः स्रवन्ति
 जलानि येषां ते हृष्यन्त्यः उद्भितरौमाणः (तनवो) त्वचो येषां
 यद्वा गददाः गिरो येषां ते मुदं हर्षं ययुः प्रापुः ॥ १५ ॥

स्त्रियश्चेति । अतिसौहृदेन स्मितं तेनामलाः अपाङ्गैर्नान्ते-
 रंशो दृष्टयो यासां ताः कुङ्कुमपङ्केन रुषितान् लिप्तान्
 तादृशैः स्तनैर्मिहत्य सम्पीड्य मिथो ऽभिरेभिरे परिवस्त्रिरे
 प्रणयेन प्रीत्याऽभूणि लोचनयोर्यासां ताः ॥ १६ ॥

तत इति । ते यद्वा मत्स्यादयश्च वृद्धान् वयसा ऽधि-
 कानमिव यविष्ठैर्न्यूनवयस्कैरभिवादिताश्च स्वागतं कुशलञ्च
 पृष्ट्वा तत्र परस्परं कथाम्बुः कथयामासुः ॥ १७ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावत्पृथा कुन्ती भ्रातृन् स्वभूमिनीश्च तत्पुत्रान् भ्रातृ-
पुत्रान् स्वपुत्राश्च वीक्ष्य सङ्कुथया मिथः सप्रेमगोष्ठ्या
शुचः क्लेशान् जहौ तत्याज ॥ १८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

नन्दादीनित्यादि । नन्दोपनन्दसन्नन्दादीन् सुहृदो गोपान्
वामसुवामवसुदामादीन् गोपीश्चोत्कण्ठिता इत्यादिना अन्योन्य-
सम्दर्शनेनैव नन्दादयो वसुदेवादिभिः परिष्वङ्गं चकुरित्यर्थः
॥ १४—३६ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नानादेशास्त इति देशभेदाभिरूपयति-मत्स्येति । नारद-
देशः काङ्गुणदेशः अन्येतु प्रसिद्धाः एकादश निरूपिताः तत्त-
न्मनोवृत्तिप्राधान्यस्यापनाय अनुक्तममुष्यार्थमाह-अन्यांश्चेति ।
परान् शत्रुपक्षीयान् शतश इति शत्रुबाहुल्यं सूचितं द्रष्टुं
समागता इति भगवतोऽचिन्त्यसामर्थ्यं निरूपितम् एते सर्वे
क्षत्रिया एव सजातीया निरूपिताः विजातीयान् निरूपयन्
प्रथमं नन्दादीनपश्यत् गोपान् गोपीश्च उत्कण्ठिता इति
भगवद्विषयिणी उत्कण्ठा भगवदीयान् वा सुसमृद्धान् एता-
वान् भगवतो विज्ञास इति द्रष्टुं तासामुत्कण्ठा उत्कण्ठाया-
मेव चिरमिति विशेषणम् ॥ १३—१४ ॥

तत्तत्संयामन्योन्यसम्भाषणादिकं लौकिकभाषया निरूपयति
अन्योन्येति । भगवद्भक्तैः सह साक्षात् परस्परया वा सर्वेषा-
मासक्तिरस्तीति । सर्वे भगवदीया एवेति प्रमेयत्वं तेषामन्यथा
तन्निरूपणेऽधर्मः स्यात् प्रकरणञ्च विरुद्धेन अतस्तदुक्तार्थमिव
अन्योन्यदर्शनेन प्रेमाधिक्यं निरूप्यते हर्षं आन्तरः तस्य
नादृशो वेगः यो बहिरपि स्वानुभावं प्रकाशयति अतो हृदय-
सरोरुहयोः उत्फुल्लयोः भीर्येषां दृग्दर्शनस्येतावत् आश्रयस्य
ततोऽप्यधिकमित्याह-आश्रयेत्येति । कायवाङ्मनसां सर्वेन्द्रियाणां
च भाव उत्पन्न इति निरूपयति तत्र प्रथमं सर्वेन्द्रियोपल-
क्षणार्थं हृदयस्वच इति कायिकः सन्तोषः रुद्धगिर इति वाचिकः
मुदं ययुरिति मानसः ॥ १५—१६ ॥

एवं पुरुषाणाम् अन्योन्यं स्त्रीणामप्याह-स्त्रियश्च सम्बो-
ध्येति । तासां भावः प्रकटो जात इति व्यापयितुं स्मिनामलापाङ्ग-
निरूपणम् अतिसौहृदुमान्तरं सितं मध्यस्थम् अमलापाङ्गा बाह्याः
एतत्सहिता दृष्टयो यासाम् अभितः आन्तरमानसव्यवधान-
राहित्येन रमण वाचनिकं स्तनैः स्तनानिति कायिको गाढाश्रयः
प्रणयेणाभुलाचना इति सर्वेन्द्रियसंश्लेषः एवमुभयेषामेकता
निरूपिता अतः सर्व एव भगवदीयाः भगवदीयाश्च भग-
वानिति प्रमेयं भगवानेव निरूपितो भवतीति तेषामर्थान् भग-
वदीयत्वं निरूप्य साक्षान्निरूपयति ततोऽभिवाचेति वृद्धाभि-
वादनं धर्मः कीर्त्तनाङ्गं यविष्ठेराभिवादिता हीनानां परिग्रहः
एवमुष्णीकार्थं परिग्रहः सर्वोपकारार्थं कृष्णकथां मिथः चक्रुः
एतदेव परमवैष्णवलक्षणं तेऽन्योऽन्यतो भागवताः प्रसङ्गः “सभा-
जयन्तो मम पौरुषाणि” इति आख्यायिका ॥ १७ ॥

एवं साधारणानां निरूप्यासाधारणानां स्वभावतः आसक्ति-
युक्तानामन्योन्यवैमनस्यलक्षणे दोषे परिहर्तुमुपालम्भपरिहारौ
निरूप्येते-पृथग्भातृमिति । भ्रातरो वसुदेवादयः स्वसारः सुत-
देव्याद्याः तत्पुत्राः बलशिशुपालादयः पितरौ मारिषाशूरो
भ्रातृपत्नीः देवक्याद्याः मुकुन्दः सर्वेषां मोक्षदानार्थमागतो
भगवान् चकारास्तस्य सर्वसम्बन्धो निरूपितः एवं सङ्कुथया
शुचो जहौ सामान्यप्रज्ञेनैव शोकलक्षणो दोषो निवृत्तः ॥ १८ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्योन्यसन्दर्शनेन यो हर्षः तस्य रंहसा जेगेन प्रोत्फुल्ले
हृदयसरोरुहेः भीः शोभा येषां ते गाढं यथा तथा आश्रित-
मालिङ्ग्य मुदं ययुः प्रापुः ॥ १५ ॥

अतिसौहृदस्मिताभ्याममलाः अपाङ्गदशः नयनप्रान्तदृष्ट-
यासां ताः मिथः सम्बोध्य कुङ्कुमपङ्कजं रुषितान् ललित-
स्तनान् तादृशैरेव स्तनैर्निहत्य दोर्भिरभिरभिरं परिष्व-
जिरे ॥ १६—१७ ॥

सङ्कुथया अन्योन्यसप्रेमगोष्ठ्या ॥ १८ ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

मत्स्य राशीनरदेश के कौसल देश के विदर्भ देश के कुङ्कु-
मे स्तंजय देश के आप भए राजान को यदुवंशीयों ने देखे
भीकाम्बोज देश के कयदेश के मद्र देश के कुन्ति देश के
आनस देश के केरलदेश के अरने पक्षपातीनको और हेनुप
शत्रुन के पक्षपातीनको भी यहाँ देखे ताँ नन्दर्ज
आदि सुहृद् गोपनको और बहुत कालसे प्रीति पूर्वक
स्पर्ण करने वारी गापीनको आद्यों ने देखे
परस्परमें दर्शन होनेसे हृदय के वेगते प्रफुल्लित हृदय मुक्त
रूप कमलनकी शोभा धारं जिनके नेत्रोंसे आनन्द के जल बह
रहे हैं शरीर में रोमाञ्च हो रहे हैं प्रेमसे आनन्दवाणी हो रही है
एतादृश यदुवंशी आदि परस्परमें प्रीति गाढ आलिङ्गन
करके मादको प्राप्त होते भए ॥ १३—१५ ॥

प्रतिप्रेम मन्दहास निर्मल कटाक्ष वारी अति प्रीतिसे
नेत्रोंमें अधुपात वारीकी जननी परस्पर में देखकर सघन
कंशरिसे चर्चित स्तनोंको आदि स्त्रीयोंके स्तनोंके साथ मिला
कर भुजान करके मिलती गई ॥ १६ ॥

अनन्तर वादव तथा आप भए अन्यराजा लोग उनके
प्रणाम करके छोटेओंसे प्रणामको प्राप्त भए सुन्दर आग
मन तथा कुशल पूछकर आपसमें भीकृष्णकी कहते
भए ॥ १७ ॥

तहां कुन्तीमहाराणी वसुदेव आदि भ्रातानको बलदेवजी
आदि भतीजनको तथा निज माता पितानको देखकी आदि
भौजाइनको और भीकृष्णको देखकर परस्पर सल्लाप कई
नेसे अनेक प्रकारके शोकनका परिखाग कर देती भई ॥ १८ ॥

कुन्त्युवाच ।

आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषम् ।
यद्वा आपत्सु मद्भर्ता नानुस्मरथ सत्तमाः ॥ १९ ॥
सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि ।
नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ २० ॥
वसुदेव उवाच ।

अम्ब माऽऽत्मानसूयेथा दैवक्रीडनकान्नरान् ।
ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेऽथ व ॥ २१ ॥
कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता विशंदिशम् ।
एतर्ह्येव पुनः स्थानं दैवैनासादिताः स्वसः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

वसुदेवोऽप्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेऽर्चिता नृपाः ।
आसन्नच्युतसन्दर्शपरमानन्दनिर्वृताः ॥ २३ ॥
भीष्मो द्रोणोऽम्बिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा ।
सदाराः पाण्डवाः कुन्ती सृजयो विदुरः कृपः ॥ २४ ॥

अधिरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तामेव वसुदेवपृथयोः सङ्कथामाह—आर्येत्यादिचतुर्भिः ।
अकृताशिषमपूणमनोरथम् ॥ १९ ॥

यस्य दैवमदक्षिणमननुकूलं ते स्वजनमपि सन्तं सुहृदा-
दयो नानुस्मरन्ति अतो मम दैवं प्रतिकूलं युष्माकं कोऽप-
राध इतिभावः ॥ २०—२१ ॥

ईशवशत्वमेवाह—कंसप्रतापिता इति । हे स्वसः ! एतर्ह्येव
सम्प्रत्येव ॥ २२—२३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र श्रेष्ठयात् भीमसुदेवं समोऽप्याह—आर्येति । हे गुरो !
ज्येष्ठत्वात् इत्यात्मनस्तत्प्राप्त्यत्वं सूचयति—हे भ्रातरिति
कोहं जनयति. यद्वा, एकमेव पदं सुहृद्भ्रातरित्यर्थः । भावः
स एव वद्यस्मात् सत्तमाः सत्तमत्वेन बन्धुकीनवात्सल्ययोग्या
अपि नानुस्मरथ अम्बाश्च येनापि न स्मरथ बहुत्वं पित्राद्य-
पेक्षया ॥ १९ ॥

सुहृदः सम्बन्धिनः सुहृदादीनां यक्षेणरं कोहानुस्मरणे
श्रेष्ठम् ॥ २० ॥

अम्ब हे मातः ! इति कनिष्ठभगिनीत्वेन कोहविशेषात् वक्ष्य

ईश्वरस्य क्रीडनं क्रीडा तेन कातरान् विवशान् “दैवक्रीडन-
काश्ररान्” इतिपाठे क्रीडनकान् क्रीडासाधनानि तत्रापि नरान्
देवाद्यपेक्षया स्वल्पशक्तिमत इत्यर्थः । रोगजरामरणादिधर्मिणो
वा आद्यस्तु पाठादिवत्सुखसम्मतः एवमुक्तमस्वातन्त्र्यमेव
दर्शयति—ईशस्येति । हि यतः अधवेति समुच्चये लोकः स्वात-
न्त्र्येण यत्कुरुते यच्च कार्यते पारतन्त्र्येण तत्र नियोजन-
विषयो भवति तत्सर्वमेशस्य वशे तदधीनमेवेत्यर्थः । तस्य
नियोजकस्यापि नियोजकत्वात् ॥ २१ ॥

कंसेति अयमर्थः पूर्वं तावत्कौमारमारभ्य वेणुस्यैव
कंसस्य प्राबल्ये विशेषतश्च केद्वीरपृष्ठणावर्तपूतनादिसङ्ग्रहे
जाते तेन प्रतापिताः नभोवाणीमारभ्य तु ततोऽप्यतितरां
कीर्त्तिमदादिजन्मारभ्य ततोऽप्यधिकतमं प्रतापिताः देवर्षिवचन-
मारभ्यतु दिशं गतास्तनुपलक्षणत्वेन बद्धाश्च प्रक्षपित-
बालकद्वये गोकुले तत्कृतोपद्रवतया भीताश्च तदेतदप्युपलक्षणं
जरासन्धकतमुहुरवरोधेतु दिशन्दिशं गन्तुमप्यशका द्वारका-
मागता अपि जनुगृहे भवतां दाहप्रतीत्या निरालम्बव्यग्राचिन्ता
वयमेतर्ह्येव भवत्पुत्राणां कुर्वन्नेराज्यप्राप्तिसमयकूपे सम्प्रत्येव
दैवैर्नैश्वरानुकूल्येन पुनः स्थानं स्वगोष्ठीष्वव्यग्रतया ज्ञानान्
मासादिता इति अत्र तु हे स्वसः इति भ्रातृणामस्माकं वशां
भोतुमाशङ्क्यता भवत्या ज्ञायत इति भावः ॥ २२ ॥

मिथोऽर्चने योग्येपि यदुभिरैवार्चनं तेषामेव सर्वश्रेष्ठत्वेन
सर्वसम्मानकताहत्वात् ततश्चाच्युतस्य सर्वसौन्दर्यादिरि-

भीमज्ञानगोस्वामिकृतवैष्णवगोपिणी ।

पूर्णस्य भगवतः सम्बन्धः साक्षाद्दर्शनं तेन तदेव वा परमानन्दः
ब्रह्मसुखादपि सुखविशेषः तेन निर्वृतास्तुताः परिपूर्णा
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

नृपानेव नाम्ना निर्दिशन् परमानन्दनिर्बुद्धितेतौ तस्मिन्
वैशिष्ट्यमप्याह—भीष्मेति चतुर्भिः । अम्बिकायाः पुत्र इति
धृतराष्ट्रस्यान्धकत्वं सूचितम् । सुताः दुर्योधनादयः तथेति
समुच्चये दाराः भीमप्राप्यादयः ॥ २४ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भ्रातरिति वसुदेवः सम्बोधयते ॥ १९-२८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावत् पृथावसुदेवयोः सङ्ग्रहमाह—आर्येति चतुर्भिः । हे
आर्य हे भ्रातः ! अहमात्मानमकृताशेषमप्राप्तमनोरथं मन्ये मम
मनोरथपूर्तिरजातेत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात् हे सत्तमा ! मद्भार्या
नानुसरतः न स्मृतवन्तः अहंभाव आर्यः ॥ १९ ॥

युक्तञ्चेतवित्याह—सुहृद् इति । यस्य दैवमदक्षिणं प्रतिकूलं
तं स्वजनमपि सुहृदो नानुसरन्त्येव अतो मम दैवं
प्रतिकूलमिति भावतां कोऽपराध इतिभावः ॥ २० ॥

एवमुक्तः प्राह वसुदेवः—अम्बेति । हे अम्ब ! दैवस्य क्रीड-
नकान् क्रीडासाधनभूताश्वरानस्मान् प्रति मास्येयाः असूयां
माऽकार्षीः कुतः हि यस्माल्लोकः जनः ईश्वरस्य वशे ईश्वरेण
वशाकियत इत्यर्थः । यथा (ईशस्य) यथागच्छि कार्यते
व्यापार्यते च ॥ २१ ॥

ईशवशत्वमेवाह—कंसप्रतापिता इति । कंसेन प्रतापिताः
ऋषिणाः सर्वे वयं विशन्दिशं याताः गताः हे स्वसः ! एतर्ह्येव
सम्प्रत्येव दैवेन स्नानमासादिताः प्रापिताः ॥ २२ ॥

वसुदेवेति । ते मत्स्यादयो नृपाः वसुदेवादिभिर्विदुभि-
रर्चिताः अकृतसन्दर्शनजपरमानन्देन सुखिताश्चासन्
बभूवुः ॥ २३ ॥

* भीष्मादयः अन्ये च युधिष्ठिरमनुव्रताः ते सर्वे सखीकाः
भ्रियो लक्ष्म्याः निकेतनमाश्रयं शीरेः भ्रोकृष्णस्य वपुः शरीरं
वीक्ष्य विस्मिताः बभूवुरिति चतुर्णामन्वयः तत्राम्बिकापुत्रो
धृतराष्ट्रः ससुता दुर्योधनादिसहिता गान्धारी ॥ २४-२७ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विशेषनिराकरणार्थमुपालम्भमाह—आर्य भ्रातरिति । दुष्टस्तु
न पृच्छत्येव स्वन्वार्थः तथापि न पृच्छसीत्यादिर्यं तत्र स्वय-
मेव हेतुं कल्पयति अहमात्मानमेव अकृताशेषम् अक्षयभाग्यं मन्ये
न कृताः आशिषो भाग्यहेतुयुक्तामीति ननु त्वामुपेक्षकं मन्ये
भाग्याभावे बभूवुर्नां प्रभासभावः लोकेपि सिद्ध इति तं

* हे राजेन्द्र कथम्भूतं वपुः भीमिकेतं सर्वशोभास्थानं सखीकं रुक्मिण्यादि-
सङ्गमनहितम् । इति पाठान्तरम् ।

निरूपयति—सुहृद् इति । अस्माकस्तु आपस्तु एकस्या अपि
वार्त्ता नानुसरन्तीति किमाश्चर्यं यस्य दैवमदक्षिणं तं सुहृदा-
दयः केऽपि न स्मरन्ति सर्वदैव यद्वेत्यापास्त्विति न वक्तव्यं
दैवमदक्षिणमितिनां दैवता अदक्षिणं प्रतिकूलम् ॥ १९-२० ॥

उपालम्भं पारहरति—वसुदेवः । अम्बेति कनिष्ठभगिनीं ब्रूयात्
मातृनाम्ना सम्बोधयति—अस्मान् भ्रात्रादीन् मास्येयाः दौषा-
रोपणे न माद्राक्षीः तत्र हेतुः, दैवकीडनकानिति । दौषोऽत्र कालः
स एवावतारणः अतो देवपदं तत्रापि नरान् मनुष्याः सर्व-
लेखका इति कथमेवमिति खेतत्राह—ईशस्य हि वशे लोक-
इति । प्रयोजककर्तृत्वे साक्षात्कर्तृत्वे च ईशस्य नियन्तुः काल-
स्यैव वशे युक्तश्चायमर्थः तदुदर एवोत्पन्नत्वात् या हि यस्य
गृहे उत्पद्यते स तस्य वशे भवति हीति समुच्चये
अनादरे सर्वाः क्रियाः तदधीना इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सामान्यतः परार्थान्त्वमुक्त्वा विशेषतोऽप्याह—कंस-
प्रतापिता इति । प्रकर्षेण तापमुत्पादिताः सर्वे एव यादृशाः
विशं विशमष्टदिशु याताः एतर्ह्येवदानीमेव भोगेन काले न
स्मृतः ततः कंसवधं साम्प्रतमेव जानमिति मन्यते पुनः कानं
यथा प्रतापनात्पूर्वं दैवेन भगवता कालेनासादिताः स्वस नि
सम्बोधनमप्रतारणाय ॥ २२ ॥

एवं दोषपरिहारमुक्त्वा गुणान् वक्तुं प्रथमतो मास-
माह—वसुदेवोऽप्रसेनाधिरिति । वसुदेवोऽलौकिको महान् उग्र-
सेनो लौकिकः तौ आदिभूतौ येषां यदूनां तैरग्रे वक्ष्यमाणाः
सर्वे एवार्चिताः सन्तः महत्पुरस्कारेण गतमूलदोषाः अकृत-
सन्दर्शनेन यो जातः परमानन्दः तेन निर्वृताः आसन् निर्बुद्धि-
मौनसी तान् गणयन्ति भीष्म इति त्रिभिः सात्त्विक राजसा
सामसाश्च क्रमाजिरूपिताः अम्बिकापुत्रो धृतराष्ट्रः ससुत-
दुर्योधनादिसहिता नयेति नम्याः सात्त्विकसन्देहयुदासः
नव भेदाः सात्त्विकाः ॥ २३-२४ ॥

भीमद्विद्वनायचक्रवर्तिकृतमारादर्शिनी ।

अकृताशेषम् अकृतसुकृतं यद्यतो निश्चितमेव सत्तमा
अपि नानुसरयेति ममेव भाग्यं नस्ति युष्माकं कोऽपराध
इति भावः ॥ १९-२० ॥

अम्ब हे परमवत्सले ! कनिष्ठभगिनीत्यर्थः दैवस्य क्रीडन-
कान् क्रीडासाधनानि कुरुते भ्रातन्वयेण कार्यते पारत-
न्वयेण ॥ २१ ॥

कंसप्रतापितास्सर्वे वयं विशन्दिशं याता इत्यन्यामित-
स्ततः कंसभयात् पलायिता न यादवान् क्रीडीकृत्येकं एत-
र्ह्येव समयं हे स्वसः ! ॥ २२-२६ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तामेव वसुदेवद्वययोः सङ्ग्रहमाह—आर्येत्यादि चतुर्भिः ।
अकृताशेषमकृतसुकृतम् यत यस्मात् सत्तमा अपि वयं
नानुसरथ ॥ १९ ॥

यस्य जन्मस्य दैवमदक्षिणं प्रतिकूलं तं स्वजनं स्वीयं जन-

कुन्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नम्रजिन्महान् ।
 पुरुजिद्रुपदः शल्यो धृष्टकेतुः स काशिराट् ॥ २५ ॥
 दमघोषो विशाखाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ ।
 युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाह्लिकादयः ॥ २६ ॥
 राजानो ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरमनुव्रताः ।
 श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सखीकं वीक्ष्य विस्मिताः ॥ २७ ॥
 अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः ।
 प्रशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन् कृष्णपरिमहान् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माता सुहृदादयो नानुस्मरन्ति अतो देवोपेक्षितास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥
 हे अम्ब देवि ! देवक्रीडोपस्करान् अस्मान् मा असूयथाः
 अस्यां माकार्षीः कुरुते स्वयं करोति कार्यते पित्राद्याह्वया
 प्रियते ॥ २१ ॥

शिवशब्दं दर्शयति—कंसप्रतापिता इति ॥ २२-२४ ॥

भाषा टीका ।

कुन्त्युवाच ।

कुन्ती वसुदेवजीके प्रति बोली कि हे भ्राता ! मैं
 अपने आत्मको ऐसा मानती हूँ कि मैंने कुछभी पुण्य नहीं
 किया क्योंकि सर्वप्रकार भ्रष्ट होकर भी आप सब आपस
 यों मेरी वात्सा का भी स्मरण नहीं करते ॥ १८ ॥

जिस का देव प्रतिकूल होता है उसको सुहृद् ज्ञाती
 भ्राता माता पिता स्वजन आदि कोई भी स्मरण नहीं
 करता ॥ २० ॥

वसुदेव उवाच ।

हे अम्ब ! परम वार्यव्यगुण युत कुन्ती ! परमेश्वर की
 लीला के खिलौना रूप हम मनुष्योंपर दोषारोपण करके तु
 मतना देखे क्योंकि सब हिंजन ईश्वर के आधीन है इसी
 कारण उससे प्रेरितहि भया यह लोक कर्म करता है अथवा
 परमात्मा हि इस लोक से कर्म कराता है ॥ २१ ॥

हे बहवा ! कंसने क्लेश दिया इसी कारण हम सब जहाँ
 तहाँ सब दिशान में भग गये अहि थोड़े दिनों से देवने
 फिर भी हम स्नान में प्राप्त किये हैं ॥ २२ ॥

श्रीशुक्रउवाच ।

वहाँ आप भय राजान का वसुदेव उग्रसेन आदि
 योद्धाओं ने सरकार किया वे राजा लोग कृष्ण से सम्यक्
 प्रकार दर्शन जमित परमानन्द से अत्यन्त सुखी हो
 गए ॥ २३ ॥

श्रीभगजी द्रोणाचार्य धृतराष्ट्र तथा पुत्रों सहित

[२०८]

गान्धारी स्त्रीयों सहित पाण्डव कुन्ती सृजय विदुर कृपा-
 चार्य्य ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

युधिष्ठिरं येऽनुव्रतास्ते राजसूये जितत्वात् ॥ २७-२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महानिति । भक्त्या निजकन्यादानेन भगवद्दीयेश्वरवर्गेषु नम्र-
 जितः श्रेष्ठयात् पुरुजित् शैव्यः श्रीमित्रवृन्दापिता काशिराट्
 सुदक्षिणभ्राता अन्यो वा कश्चित् तेन सह वर्तत इति द्वयाः
 क्लेशविशेषः सूचितः विशाखाक्षः कश्चित् मैथिलो बहुला-
 श्वश्च अन्यो वा तद्देशधिपः कश्चित् आदिशब्दात्तदनुया-
 यिनः ॥ २५-२६ ॥

जरासन्धश्चिशुपालयोरनुकिर्तनं श्रीभगवांस्तत्रागत इति
 मत्सरेण तयोरनागमनात् युधिष्ठिरमनुव्रता इति तदानीं
 राज्यार्जुनप्राप्तेः स्वतः श्रीनिकेतं सर्वशोभासम्पदाविर्भावाश्रयं
 सखीकं यथा स्यात्तथा वीक्ष्य साक्षाद्दृष्ट्वा स्त्रीभिस्सह वर्त्त-
 मानाः सखीका इति तासां मुख्यतया विस्मयाधिक्यमुक्तं
 प्रेमाद्रस्वभावत्वात् यद्वा यथा स्त्रियस्तथा तेषां तुल्यभाव-
 विशेषोऽभिप्रेतः ॥ २७ ॥

अथानन्तरं स्वयं श्रीरामकृष्णाभ्यामपि तत्रापि सम्पत्-
 "परिमहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमुखयोः" इतिविश्वः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्करिका ।

अथेति । ते भीष्मादयः कृष्णरामाभ्यां कर्तव्यां सम्यग्यथातथा
 प्राप्तं समर्हणं येस्ते कृष्णेन परिगृह्यन्त इति तथा तान्
 वृष्णीन् प्रशंसुः ॥ २८ ॥

अहो भोजपते यूगं जन्मभाजो नृणामिह । .

यत्पश्यथाऽसकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम् ॥ २९ ॥

यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् ।

भूः कालभर्जितभगाऽपि यदङ्घ्रिपद्मस्पर्शार्थशक्तिराभिवर्षति नोऽखिलार्थान् ॥ ३० ॥

तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौ नसपिण्डबन्धः ।

येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्ततां वः स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

नन्दस्तत्र यदूनं प्राप्तान् ज्ञात्वा कृष्णपुरोगमान् ।

तत्रागमद्वृतो गोपैरनस्स्थार्थैर्दिदक्षया ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतक्रमसन्वर्धः ।

सस्त्रीकं यथा स्यात्तथा वीक्ष्य तद्दर्शनम् ॥ २७-३९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तथैव नवविधान् राजसान् निरूपयति—कुन्तिभोज इति । महानिति नम्रजितो विशेषणं दमघोषाद्यस्तामसाः मद्रदेशाधिपतिः कैकयदेशाधिपतिश्च ससुता इति भूरिभवाद्यो भिन्नतया निरूप्याः अतस्तेपि नवविधाः ॥ २५-२६ ॥

निर्गुणान्परमसात्विकान्वा सम्बन्धाभावाभिरूपयति—राजन इति । अन्ये पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता चकारास्तत्सम्यग्निधनश्च नन्वेते सम्बन्धिनस्ते त्रिगुणा जाताः अन्ये कथं निर्गुणाः परमसात्विका वा जातास्तत्राह युधिष्ठिरमनुव्रता इति । परमवैष्णवसङ्गात् तच्छीलैर्न शिक्षिताः एवं चतुर्विधा अप्येते श्रीनिकेतं भगवतो वपुर्दृष्ट्वा विस्मिताः इदं वपुर्ध्यानगम्यं कथं दृश्यत इति ध्यान गम्ये नियामकं श्रीनिकेतमिति सस्त्रीकमिति सहजभार्यायां विद्यमानायां पुनरभ्यासां परिग्रहोप्याश्चर्यमिति तासामैकमत्यं कान्त्यतिशयं वा दृष्ट्वा विस्मितानां निरन्तरस्मरणेन ज्ञानोत्पत्तौ मुक्तिः स्यादिति तत्सांप्रतमनभिप्रेतमिति कृष्णरामाभ्यां तेषां पूजा समारब्धा सम्यक्प्राप्तं समर्पणं यैरिति ततो भगवद्विच्छया भक्ता एव भूत्वा भगवत्स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह प्रशंससुरिति । मुदा युक्ता इत्यन्तरस्तोषः केवलवाचिकत्वं व्यावर्त्तयति भगवांस्तु सर्वैरेव स्तूयते ते विरलाः ये भगवत्परिगृहीतान् स्तुवन्ति अतः कृष्णपरिगृहीतान् वृष्णीन् प्रशंससुः ॥ २७-२८ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

युधिष्ठिरमनुव्रता इति । तदानीं तस्य राज्यार्द्धप्राप्तेः ॥ २७-२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युधिष्ठिरमनुव्रताः राजसूये जितत्वात् ॥ २७-२८ ॥

भाषाटीका ।

कुन्तिभोज विराट् भूमिक माहात्मा नम्रजित् पुत्र जित् दुपद शल्य काशी राज सहित धृष्ट केतु ॥ २५ ॥

दमघोष विराल नेत्र वारो मिथिला को राजा मद्रवेश और कैकय देश के दोनों राजा युधा मन्यु सुर्मा और पुत्रों सहित बालिहक आदि राजा ॥ २६ ॥

हे राजेन्द्र ! युधिष्ठिर के आज्ञानुवर्त्ती जो राजा लोग रहे वे सब श्रीकृष्ण के स्त्री सहित भीनिवसित दिव्य रूपका दर्शन करके आश्चर्य को प्राप्त होगए ॥ २७ ॥

अनंतर ! श्रीरामकृष्ण से सर्व प्रकार सम्मान को प्राप्त भए वे राजा लोग मोद से युक्त होकर श्रीकृष्ण ने अपने मानकर जिनका अङ्गीकार किया है उन वृष्णियों की प्रशंसा करते भए ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

जन्मभाजो नृणां मध्ये सफलजन्मानः ॥ २९ ॥

किञ्च न केवलं तस्य दर्शनमेवापित्वत्यन्तदुर्लभं बहु युष्माकं स्वतः सम्पन्नमित्याहुः—यद्विश्रुतिरिति द्वाभ्याम् । यदिति पृथक् पदम् यथेत्यर्थः विश्रुतिः कीर्तिः श्रुतिभिर्नुता वेदेः स्तुता इति विश्वमलमत्यर्थं पुनाति यद्विश्रुति-श्रुतिरमीषमलमिति नाठे श्रुतिः श्रवणममीषं पापमिति यस्य पादावनेजनपयो यज्ञा च यस्य नचो वाक्यरूपं शास्त्रं च वेदाख्यं विश्रुतिः पुनाति किञ्च कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्य सा तथाविधाऽपि भूर्यस्याऽङ्घ्रिपद्मस्पर्शेन उत्था आविर्भूता शक्तिर्यस्याः सा नोऽस्माकमखिलार्थान् अभितो वर्षति ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

दर्शनञ्च स्पर्शनञ्चानुपथोऽनुगतिश्च प्रजल्पो गोष्ठीञ्च शय्या शयनं चासनञ्चाशनं भोजनञ्च यौनं विवाहसम्बन्ध-
स्तेन सह वर्तमानः सपिण्डबन्धो दैहिकसम्बन्धः तेन श्रीकृ-
ष्णेन सह दर्शनानुपलक्षितः स यौनः सपिण्डबन्धो येषां
घोऽस्ति किञ्च येषां घो गृहे विष्णुः स्वयमास आविरभूत्
निरयवर्त्मनि प्रवृत्तिमार्गे वर्तमानानां स्वर्गापवर्गाभ्यां विरम-
यति वितुष्णान् करोतीति तथा सः ते यूयं जन्मभाज इति
यद्वा तदिति सामान्यनिर्देशः स इत्यर्थः । स विष्णुः स्वयं
येषां वा निरयवर्त्मनि संसारकारणे गृहे वर्तमानानामपि
बन्धने सम्बध्यत इति बन्धोः दर्शनादिभिः सम्बन्धस्सन्
स्वर्गापवर्गविरम आस परमसुखप्रदो बभूवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनस्त्रायैरिति तत्रैव वासचिकीर्षया शकटेषु स्थापितै-
र्यैः सहागत इत्यर्थः ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यदुराजत्वेन भेषज्यव्यवहारात् नृपत्वेन स्वसाम्यमननाद्वा
उत्पत्तेन सम्बोद्धाहुः-अहो इति । सादरसम्बोधने आश्चर्य्यं वा
योगानाम् सनकादीनामपि सकृदपि दुर्दर्शं कृच्छ्रेणवान्तः साक्षात्
कार्यम् ॥ २९ ॥

इति युगकम् । षष्ठ्यालुक् छान्दसः विभुत्यादीनां यथोक्तं
पावनं न्यूनत्वम् एवं प्राचीनं साधारणं माहात्म्यमुक्त्वा
साम्प्रतं विशेषमाह-भूरिति । काष्ठः कलिः तदानीं तस्य प्रवे-
शात् एकपक्षेण सुकामलत्वादिना तस्य भूस्पर्शानर्हत्वं
तथापि स्पर्शमाप्त्या परमसौभाग्यञ्च सूचितः अत एव उत्थ-
सर्वाथशक्तिः सती नोऽस्माकमखिलानर्थान् अभिनो वर्पति अवि-
च्छेदेन सम्पादयति तदिति तृतीयाया लुक् सयौनः यौन-
सम्बन्धेन सहितः सपिण्डबन्धः पदान्तरेच सपिण्डं समान-
पिण्डता ज्ञातित्वमित्यर्थः । निरयवर्त्मनीति लोकदृष्ट्या स्वर्गापवर्ग-
विरमः दर्शनादिपरमसुखविशेषप्रदानेन स्वर्गरूपमहाविषय-
भोगे ब्रह्मानुभवसुखेच वितुष्ण्यापादकः स्वयमिति युष्मदीय-
प्रयासं विनित्यर्थः । यद्वा अयनमयः संसारः तस्माद्भिर्गतं निरयं
वर्त्मापि यस्य तस्मिन् स्वयमेव वितुः सर्वव्यापकः साक्षा-
द्भगवानेवेत्यर्थः । अन्यतः तेषां तदिति सामान्यनिर्देश इत्यादौ
तत्किमपि वस्तित्वार्थः । विष्णुरिति तद्विशेषणमजहल्लुङ्गमिति
स्थितेपि तात्पर्य्यबुद्ध्या स इत्यवगम्यत इत्यर्थः । यद्वा तदिति
पुंस्यपि प्रथमाया लुक्छान्दसः ॥ ३०-३१ ॥

एवं श्रीकृष्णविरुद्धादीनां सम्भाषणं विक्रमलपकतयादौ समाप्य
कुरुक्षेत्रयात्रा मुख्यप्रयोजनमुषरागमप्रागेवागतैः श्रीनन्दा-
दिभिः पूर्वयुक्त्वा दुर्घटमिलनैः सह तदानीन्तनमेव श्रीभगवतः
समागमं विस्तरेणाह-नन्द इत्यादीनां यावदध्यायसमाप्तिः ।
नत्र कुरुक्षेत्रे प्रकर्षेण सर्वपरिवारसाहित्यादिना प्राप्तानाग-
ताम् चारादिद्वारा ज्ञात्वा ननु तस्य तादृशस्य केवलैर्यदुभिः
किमित्याशङ्क्याह-कृष्णः प्रजालिताप्रकर्षकः स्वयत्रः पुरोगमोऽग्रे
येषां तान् गोपैः श्रीमदुपनन्दादिभिर्हितः एकशेषेण गोपीभिश्च
तत्पत्न्यादिभिः तत्र हेतुः दिदृक्ष्येति । भवत्वन्येषामन्तरालौकिक-

मैहिकञ्च निमित्तं तेषां तु श्रीकृष्णदिदृक्षैव तत्रागमने निमित्त-
मित्यर्थः । इति तेषां तद्विरुद्धाचितदशापि सूचिता अन्यतः
यद्वा अनस्त्रासु शकटोपरिस्थासु श्रीगोपीषु अर्थः श्रीकृष्णार्थ-
प्रियद्रव्यादियेषां तैः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चायम् ।

भोजपते इति हे उग्रसेन ॥ २६ ॥

विभ्रुतिभ्रुतिर्यस्य विभ्रवणं विभ्रुतिः विभ्रुतिमिति पाठे "इमं
मे गङ्गे यमुने सरस्वति" इत्यादिषु विविधभ्रुतिषु भ्रुतमिति
पयोविशेषणं स्ववचः गीताशास्त्रं यस्य कीर्त्तिः भ्रवणं गङ्गा-
जलं गीताशास्त्रं चेति अलं पुनातीत्यन्वयः अमीवमलमिति
पाठे पापार्थं मलमित्यर्थः । भूरिति कालभर्जितभगापि कालेन
दग्धैर्भर्यापि भूमिर्दक्षिणपक्षस्पर्शोत्थशक्तिरस्माकमखिलानार्थान्
वर्धनार्थः ॥ ३० ॥

अनुपथशब्दोऽनुगमपरः सयौनं सविवाहादिसम्बन्धः
सपिण्डबन्ध एकगोत्रान्वयः स्वर्गापवर्गविरमः जन्ममृत्यु-
निवारकः ॥ ३१-३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रशंसामेवाह-अहो इति त्रिभिः । भोजपतिरुग्रसेनः हे भोज-
पते ! इह लोके नृणां नध्ये यूयमेव जन्मभाजः सफलजन्मानः
कुतः यद्यस्माद्योगिनामपि दुर्दर्शं श्रीकृष्णमसकृत् पश्यथ ॥ २६ ॥

किञ्च न केवलं तस्य दर्शनमेवापित्वत्यन्तदुर्लभं बहु
युष्माकं सम्पन्नमित्याहुः, यद्विभ्रुतिरिति द्वाभ्याम् यदिति पृथक्-
पदमव्ययं यस्येत्यङ्गं विभ्रुतिपादावनेजनपयोभ्यां पृथक्
सम्बध्यते यद्वा पादेत्यस्य यस्येत्यादिः यस्य भगवानो
विभ्रुतिः कीर्त्तिः श्रुतिभिर्वैदेः नृना इदं कथयत्सर्वं
माश्वपाकं जगत्पुनानि यस्य पादावनेजनपयः पादप्रक्षालनजलं
तदात्मिका गङ्गा च जगत्पुनातीत्यर्थः । वाचः काव्यपुराणादि-
रूपं शास्त्रं शासनात्मकवेदाश्च विश्वं पुनानि किञ्च कालेन
भर्जितं दग्धं भगवन्माहात्म्यं यस्यास्तथाविधापि भूः पृथ्वी
यस्याह्निपक्षस्पर्शेन उत्था आविर्भूता शक्तिर्माहात्म्यमैश्वर्यम् इति
यावत् सा यस्याः तथाभूता नोऽस्माकमखिलानर्थान् सर्वान्
अमीष्टानर्थान् भिवर्षतीति श्रुतेरिति पाठे श्रुतेर्यस्य विभ्रवणं
विभ्रुतिः विभ्रुतमिति पाठे "इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति"
इत्यादिषु विविधभ्रुतिषु भ्रुतमिति पयोविशेषणं वचः गीता-
त्मकं शास्त्रं यस्य कीर्त्तनं जगदलं सकलमिति पाठे अलं पुना-
तीत्यन्वयः जगदमीवमलं पुनातीति पाठे अमीधं पापं तदेव मलं
यस्य तज्जगत्पुनातीत्यर्थः । गङ्गाजलं गीताशास्त्रञ्चैव
जगत्सकलं पुनातीत्यर्थः ॥ ३० ॥

किञ्च, यद्दर्शनमिति । यस्य दर्शनं च स्पर्शनञ्चानुपथः अनु-
गतिश्च प्रजल्पो गोष्ठीञ्च शय्या शयनं आसनञ्चाशनं भोजन-
ञ्चतीतरेतरयोगद्वन्द्वः सयौनसपिण्डाभ्यां विवाहैकगोत्रत्वाभ्यां
बन्धः सम्बन्धः दर्शनादिभिः सहितस्सयौनसपिण्डबन्धः स
येषां भवतामस्ति किञ्च येषां गृहे श्रीकृष्णः स्वयमास आवि-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बभूव येषां वो निरयवर्मनि प्रवृत्तिमार्गे वर्त्ततां वर्त्तमानानामपि स्वर्गापवर्गविरमः भगवत्सङ्गात्स्वर्गापवर्गवैतृण्यञ्चास अभूत् ॥ ३१ ॥

नम् इति । कृष्णपुरोगमान् कृष्णप्रभृतोन् ज्ञात्वा आकर्षयन्ति हृदया कृष्णादिदर्शनेच्छया गोपैः परिवृतः अनाभिः शकटैर्गमनसाधनैः तत्र कृष्णसन्निधौ आजगाम ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रशंसामाह—त्रिभिः सात्त्विकादिभावेन अहो इति भगवद्दर्शनं दुर्बलं मत्वा तत्त्वमनायासेन जायत इति हे भोजपते राजन् ! यूयमेव जन्मभाजः सुतरां नृणां मध्ये वैकुण्ठवासिनां तु कदाचिद्भवतीति योगः कदाचित्परिपक्वः सकृद्दर्शयति भवन्तस्त्वसकृद्वास्वारं पश्यत पश्येति पाठे तादृशमावहकान्दसः ॥ २९ ॥

एवं भगवद्दर्शनं स्तुत्वा भगवतो गुणध्वजादीन् धर्मान् स्तुवन्ति—यद्विश्रुतिरिति । विश्रुतिः कीर्तिः श्रुतिभिः सर्वैरेववेदेर्जुता अनेनाधिक्यं माहात्म्यं चोक्तं श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियैर्वा नुता अतिरसालत्वेनात्यादरं गृहीता इयं जगदेवात्यर्थं पुनाति भगवत्कीर्तयः, विषयत्वेन भगवत्सम्बन्धः नतु साक्षात् तादृश्यपि चेत्पुनाति तदा साक्षात्सम्बन्धो भगवान् किं वक्तव्य इति माहात्म्यं निरूपणे भवति कीर्तिः सात्त्विकी गङ्गा राजसी शास्त्रं ततोऽन्यदिति सर्वेषां तुल्यत्वायाह—पादावनेजनपयः शास्त्रं वचो गीता भागवतञ्च एतद्वयमप्यलं पुनाति एवं कीर्त्यादिद्वारापि भगवन्माहात्म्यमुक्त्वा प्रकारान्तरेण पुनः साक्षादेवाह—भूरिति । कालेनातिबलिष्ठेन भर्जितभगापि गतदृष्टादृष्टसामर्थ्यापि यद्वद्विस्पर्शमात्रेणैव उत्थाः उत्थिताः सर्वा एव शक्तयो यस्याः तादृशीभूत्वा नोऽस्मभ्यं सर्वानेवार्थान् वर्धति अनेन कालप्रवृत्त्यापि भगवच्छरणरूपेण पुनः प्रत्यापत्तिर्निरूपिता पूर्वस्माच्च अधिक्यं सर्वोपजीव्यत्वञ्च निरूपितम् ॥ ३० ॥

एवं दर्शनरूपमाहात्म्यमुक्त्वा तादृशदर्शनादिकं सर्वं येषां मिलितं भवति तेषां भाग्यं किं वक्तव्यमित्याह—तद्दर्शननेति । तादृशं दर्शनं स्पर्शनम् अनुपपन्नं सहचलनं प्रकृष्टजलपाः इष्टकथाः शय्या शयनम् अशनं भोजनम् आसनमुपवेशनं सयोनं स्त्रीकृतः सम्बन्धः सापण्डो गोत्रसम्बन्धः एवं विधैर्भवविधैर्बन्धैर्धर्मैः साक्षात्सम्बन्धो भगवता सहास्तीति सगुणस्तु सम्बन्धादुल्लभ इति स एवोक्तः किञ्च येषां भागवतानां नरकवर्त्मनि गृहे वर्त्ततां नरकं आवश्यकः साधारणगृहमात्रमेव नरकसाधनं सुतरां मर्यादारहितानाम् अस्माकं वो वा ज्ञयमेव विष्णुः सर्वसन्देहनिवारकः य एव सम्बन्धो नरकहेतुरन्येषां स एव भवतां विष्णुर्जात इति ततोपि किमित्याशङ्कं वारयितुं विष्णोः प्रकृतोपयोगिगुणमाह—स्वर्गापवर्गयोः विगतमरणरूपः भगवति हृष्टे न कोपि स्वर्गे मोक्षे वा रमत इति विरामो वा तावदेव स्वर्गापवर्गो प्राप्नोति वासज्जगवानेव सम्बन्धो न प्राप्यते एवं तान् स्तुत्वा परम-

भक्त्याविष्टास्त्पूर्णां स्विताः एवमेकविधानां भगवत्परत्वं निरूपितम् ॥ ३१ ॥

प्रमेयत्वाय द्वितीयानामाह—नन्दस्तत्रेति । स दूरे स्थितः पूर्वभागे ते तु पश्चिमभागे स्थिताः अतः पश्चात् भूत्वा सर्वैः सहितः तत्र गतः तत्र कुरुक्षेत्रे यद्वत् प्राप्तान् कृष्णपुरोगमान् भगवानेव पुरोगमो येषामिति भगवदेवैव तत्र द्रष्टव्यमिति गापैरनोभिश्च सर्वसामान्या वृतः भगवन्तं द्रष्टुं तत्रागतः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विद्वनाथश्वकवार्तिककृतसारार्थदर्शिनी ।

यदिति पृथक्पदं यस्येत्यर्थः । विभुतिः कीर्तिः श्रुतिभिर्जुता इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति यस्य पादावनेजनपयः गङ्गाच यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रं वेदाख्यं च विश्वं पुनाति किञ्च कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्याः सा यद्वद्विपद्योः स्पर्शेन उत्तिष्ठति शक्तिर्यस्यास्तथाभूता सती नोऽस्माकमखिलानर्थान् पुरुषार्थान् अभितो वर्धति ॥ ३० ॥

तदित्यपि पृथक्पदं तेन सहेत्यर्थः । दर्शनाद्युपलक्षितः सयोनः सापण्डो बन्धुसम्बन्धो येषां वोऽस्ति किञ्च येषां वो गृहे विष्णुः स्वयमास आविर्बभूव द्योतते स्मेतिवा निरयवर्मपापं तस्माद्विषयतां निवर्त्तमानानां निष्पापानामित्यर्थः स्वर्गापवर्गस्पृहाया विरमो विरामो यस्मात्सः ॥ ३१ ॥

अनःखाः ये मर्षाः स्वपुत्रं कृष्णं भोजयितुं तन्निकटे वासं कर्तुं च आनीतास्तेऽहं वृतः ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृणां मध्ये यूयं जन्मभाजः सफलजन्म इति फलिताऽर्थः ॥ २८ ॥

यदिति पृथक्पदमतः पदान्तरेणापि सम्बध्यते यस्य श्रीकृष्णस्य श्रुतिभिर्जुता स्तुता विश्रुतिः कीर्तिः यस्य पादावनेजनपयः गङ्गाच यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रं श्रुतिरिति रूपम् इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति पवित्रीकरोति किञ्च कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्याः सा तथाविधापि भूः यद्वद्विपद्योः स्पर्शेन उत्था प्रवृद्धा शक्तिर्यस्याः सा नोऽस्माकमखिलानर्थान् अभिवर्धति ॥ ३० ॥

तदित्यपि पृथक्पदम् तेन श्रीकृष्णेन सह दर्शनाद्युपलक्षितः सयोनः सवैवाहिकः सापण्डः सदैहिकः बन्धः सम्बन्धः येषां वोऽस्ति किञ्च स्वर्गापवर्गाभ्यां विरमयति स्वसङ्गजानन्ददानेन सुखयितुं भोगमोक्षाभ्यां वितृष्णान् करोतीति तथा सः स्वयं विष्णुः श्रीकृष्णः निरयवर्मनि “एतेवै निरयास्तात” लोकस्य परमात्मनः ॥ इति वैष्णववचनात् पुनः प्राकृतल्लोकप्रायके प्रवृत्तिमार्गे मनुष्ये लोके वा वर्त्ततां येषां वो गृहे आस आविर्बभूव ॥ अतो यूयं जन्मभाजः ॥ ३१ ॥

श्रीकृष्णपुरोगमोऽयुनिकटे श्रीनन्दवाससुखनार्थमनस्वार्थैरित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः ।

परिष्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः ॥ ३३ ॥

वसुदेवः परिष्वज्य सम्प्रीतः प्रेमविह्वलः ।

स्मरन् कंसकृतान् क्लेशान् पुत्रन्यासञ्च गोकुले ॥ ३४ ॥

कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ।

न किञ्चनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकण्ठौ कुरुद्रह ॥ ३५ ॥

(१) तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।

यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

हे उग्रसेन ! इस लोकमें मनुष्य लोगनमें जन्मका सफल करने वाले आपहीही क्योंकि योगिलोगन काभी दर्शन करने को योग्य नहि होते श्रीकृष्णजीको आप बारं बार दर्शन करते हैं ॥ २६ ॥

जिदोंने जिसकी स्तुति करी है वह श्रीकृष्णकी कीर्ति इस विश्वको पवित्र करती है जिस श्रीकृष्ण के चरणारविन्दका प्रक्षालन रूप गंगाजलभी विश्वको पवित्र करता है और जिस श्रीकृष्णका वाणी रूप वेद गीता आदि शास्त्र भी विश्वको पवित्र करता है काल कर के जिसका ऐश्वर्य दग्ध हो गया वह भूमिभी जिस श्रीकृष्ण के चरणारविन्द के स्पर्श होने से फिरभी उत्पन्न शक्ति वारी होकर हमारे सब वांछित धर्मोंकी पूर्ति करती है ॥ ३० ॥

हे यादवओं ! आपको श्रीकृष्णका दर्शन स्पर्शन पाछे २ चखना संछाप शय्या आसन भोजन इत्यादि सहित विवाह सम्बन्ध तथा गोत्र सम्बन्ध भया है और जिन आप के गृह में श्रीकृष्णजी स्वयं प्रकट भये हैं तथा नरक मार्ग के सदृश प्रवृत्ति मार्ग में चरने वाले जिन आपको श्रीकृष्ण संग से स्वर्ग मोक्षकी रास्ता निवृत्त होगई है इस कारण से आपका जन्म सफल है ॥ ३१ ॥

श्रीशुभ उवाच ।

कुरुक्षेत्र में श्रीकृष्ण आदिपरायानको आप भए जान कर गोपन कर के सहित नन्दजी श्रीकृष्ण आदि के दर्शन करनेकी वांछा कर के शकटन के ऊपर आपित वस्तुओं के सहित वहांहि आवते भए ॥ ३२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषाटीकीपिका ।

वसुदेवस्य परिष्वज्य प्रेमविह्वलो बभूवति शेषः ॥ ३४-३५ ॥

तौ सुतौ परिरभ्य नन्दो यशोदा च निरहशोकान् विजहतुस्तत्त्वजंतुः यद्वा शुचोऽभूणि विजहतुर्मुचुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वृष्णयः श्रीकृष्णावासद्वारसभोपाविष्टाः तन्वः करचरणाद्यङ्गानि मूर्च्छितानां यथा मुख्यं प्राणमागतं प्राप्योत्तिष्ठन्ति तथोत्थिताः इति सद्यो युगपदुत्थानं वृष्णीनां तदेकालम्बनजीवनत्वं च सूचितम् इति तस्य परमगुणो व्यक्तः अत एव चिरेण यद्दर्शनं तेन कातराः विवशाः यद्वा चिरं दर्शने कातराः अत्युत्सुकाः अत एव गाढं परिष्वजिरे ॥ ३३ ॥

एवं सामान्येन सर्वेषां समागममुक्त्वा तत्रैव भीमवसुदेवस्य विशेषेणाह—वसुदेव इति । अन्योन्यतो विशेषात् सम्यक् प्रीतो वृष्टः पञ्चाङ्ग प्रेम्णा विह्वलः कम्पपुलकादिभिराकुलोऽभूदित्यर्थः । किञ्च स्मरति क्लेशान् स्वबन्धनपुत्रवधादीन् पुत्रयोः पुत्रस्य वा न्यासं तद्दर्शनतः पूर्ववृत्तस्मृत्या तत्क्लेशवर्गनिस्तारहेतुतदीयमहोपकारानुसन्धानादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं तेन सहागतैः श्रीमदुपनन्दादिभिरपि समागमो ज्ञेयः तावदेव श्रीवज्रेश्वरीमपि तद्दर्शनोत्कण्ठाविस्फुटहृदयां वर्त्मन्यपि कृतोपवासप्रायां कुशातिकुशामद्वाराविजमुखां स्वसखीगृहीतबाहुभ्यां पटावृतशकटीयानेन तद्दूरत एवागतां निशम्य सहस्रेः श्रीमदानकदन्दुभिना तां च तच्च तदन्तरीणपरिजनैः समं निजान्तरावासं प्रापय्य तत्रैव श्रीकृष्णरामयोराहृतयोः सतीर्यद्वत्तं तदाह—कृष्णेति । अत्र यद्यपि ब्रजादागताः पित्राद्यः श्रीवसुदेवादिभिः समुपविष्टाः बहिः कक्षायां मिलिताः मात्राद्यस्तु भीदेवक्यादिभिरुपाविष्टा अङ्गः कक्षायामिति महाजनव्यवहारान्मन्यते तथापि युगपदिह तत्तन्मिलनवर्णनं द्वयोरपि समानप्रेमपरिपाटीबोधनार्थं सङ्केपार्थमेव च कृतं तदेवमेव वक्ष्यमाणं भीदेवकीयशोदादीनां मिथः परिष्वङ्गसम्भाषादिकमपि सम्भवतीति विवेक्तव्यं पित्रोः क्लेशहराकृष्टचित्तः कृष्णः तयोः क्लेशरहितो रामश्चेति द्वावपि युगपदेव पितरौ भीमशोदानन्दौ परिष्वज्य परिष्वङ्गानन्तरं चिरतः स्वास्थ्ये जात एवाभिवाद्य तच्च दर्शनमात्रादभिसृत्य पितृभ्यामालिङ्गितयोस्ताभ्यां स्वाभ्याञ्च मोक्षनाशक्तेः ततः कथञ्चित्कृतेषुपवेशे किञ्चन नोचतुः कुशलप्रश्नादिकं चिरं वक्तुं न शक्तौ कुतः साश्रुकण्ठौ बाष्पकण्ठकण्ठत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुः प्रेम्णेति । पित्रोः स्वविषयकेन स्वयोश्च तद्विषयकेन स्नेहभरेणेत्यर्थः । एवमस्य पूर्व-

श्रीमज्जीवगोखामिकृतधैष्णवतांषिणी ।

आपि सर्वत्रान्वयः तेन कम्पपुलकादिविकारादयोपि हेयाः
भीकृष्णस्यादौ निर्देशः स्नेहमराकृष्टतयाप्रेमिगमनान् किं वा
सुस्निग्धेन श्रीरामेणैव तस्याप्रेम करणात् पितराविति सदा
तयोस्तौ प्रत्येव मातापितृत्वबुद्धेः इति प्रेमाद्रेकेण सम्बोध-
यति कुरुहृदिति महाकुलप्रभावानां महत्तमानां भवादृशमपी-
दृशः स्वभावः आचारयुक्त एवेति भावः ॥ ३५ ॥

ततश्च ताविति आसनं श्रीवसुदेवेनातिथ्यरीत्या तत्रापि
स्नेहोद्रेकविह्वलत्वेन तेषां पतनशङ्कया सद्योर्पितमारोप्य तत्रा-
पवेक्ष्य यशोदेति तादृशप्रेमवर्णनेनास्मभ्यमपि यशःसांभ्राग्य-
दानतो योग्यतन्मास्मी सेत्यर्थः अतो महाभागा परमधन्या
चकारात् श्रीनन्दश्च महाभागस्तत्रापवेक्ष्य अत्र श्रीयशोदाया
एव साक्षादुक्तिस्तत्रापि तस्या वात्सल्यातिशयव्यञ्जनार्थं ननु
प्रौढयोः प्रकटितैश्वर्यविशेषयोस्तयोः कथं ताभ्यां निःशङ्क-
स्वयमारमासनारोपणादि तत्राह सुताविति स्वाभाविकवात्स-
ल्येन सदैव तौ प्रति तयोस्तद्व्यतिरिक्त्यर्थः । अतः सर्वतो विश-
येण जहतुः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति । तं नन्दं प्राणं मुख्यप्राणं प्रति तन्वः शरीराणीव
तावद्विनिर्गते पुनरागते सति मुख्यप्राणे यथा शरीराण्युत्ति-
ष्ठन्ते तद्वदित्यर्थः । उत्थिताः सन्तः चिरं दर्शने निमित्ते कातराः
लम्पटाः अतो गाढं यथा तथा परिष्वजिरे आलिङ्गित-
वन्तः ॥ ३३ ॥

वसुदेव इति । परिष्वज्य नन्दमिति शेषः । प्रणयेन स्नेहा-
तिशयेन विह्वलः परवशः गोकुले पुत्रयोः रामकृष्णयोभ्यांसम-
भवस्थापनञ्च स्मरन्नास्ते इत्यध्याहारः ॥ ३४ ॥

कृष्णरामाविति प्रथमान्तं पिताच मानाच पितरौ “पितामात्रा”
(१-२-७०) इत्येकशेषः तौ यशोदानन्दावभिवाद्यालिङ्ग्य च हे कुरु-
हृद ! प्रेम्णा साभुः कण्ठो ययोस्तौ किञ्चिदपि नोचतुस्त्स्नी-
मासतुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ताविति । यशोदाचेति चशब्दाज्जन्तः तौ सुतौ रामकृष्णा-
वारमनः उत्सङ्गमारोप्य तस्मिन्नुपवेश्येत्यर्थः । बाहुभ्यां परिरभ्य
च शुचः पुत्रविस्तेषजशोकान् विजहतुः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्मिन् यादवानां पूर्वापेक्षया विशेषानुवृत्तिमाह—
तद्वदिति । दर्शनमात्रेणैव सर्ववृष्णयो दृष्टाः तेषां मनः
प्रीतिर्जाता ततो वेहेनापि मनःप्रेरणराहितेनापि उत्थिता
इत्याह—तन्वः प्राणमिवोत्थिता इति । यथा प्राणेषु समागतेषु
करचरणाद्यवयवाः स्वयमेवोत्थिता भवन्ति अनेनैतावत्कालं
यादवा मूर्च्छिता इव स्थिता इत्युक्तम् अतः परिष्वजिरे
क्रमेण यथाळाभं किञ्च चिरदर्शनेन बहुकालजातदर्शनेन
कातराश्च जाताः कदाचिदस्मान् त्यक्त्वा गमिष्य-
तीति ॥ ३३ ॥

एवं साधारणानामुक्त्वा पूर्ववद्वसुदेवस्य विविधमाह—
वसुदेवः परिष्वज्येति । सम्यक् प्रीतः अन्तःप्रेम्णा च बहि-
र्विह्वलो जातः इति तस्यैतावत्स्वेवावस्था निरूपिता विह्वल-
तायां हेतूनाह—स्मरन् कंसकृतान् क्लेशान् इति पुत्रमारणादीन्
गोकुले कृष्णबलभद्रयोः स्थापनञ्च ॥ ३४ ॥

ततो नन्दस्य साक्षाद्गवद्वर्शनमाह—कृष्णरामौ परिष्व-
ज्येति । उभौ प्रथमं परिष्वज्य पितराभित्यभिवाद्य आविर्भूत-
प्रेम्णा साभुकण्ठौ भूत्वा न किञ्चनोचतुः तूष्णीं स्थितौ
नन्दे कायिकमानसिकावेष व्यापारौ भगवता प्रदर्शितौ नतु
वाचनिक इति कुरुहृदिति विश्वासार्थं सम्बोधनम् ॥ ३५ ॥

ततो नन्दकृत्यमाह—तावात्मासनमिति “ये यथा भां प्रपद्यन्ते”
इति न्यायेन यशोदानन्दौ बालभावेनैव भगवद्भाषनां कुरु-
हृदिति तयोर्बालत्वेनैवापस्थितौ अतः सूक्ष्मत्वात् स्वकोडे
वेद्य आत्मैवासनमिति ततो बाहुभ्यां परिरभ्य चकारा-
प्रणादिकमपि कृत्वा शुचः शोकाभूणि विजहतुः शो-
कत्यक्तवन्तौ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

परिष्वज्येति । प्रथममतिद्वीत्येन पितृकनृकपरिष्वज्य एव पुत्रां पितृक
परिष्वज्येहेतुर्बभूवेति भावः । ततश्च पितृभ्यां चिरपरिष्वज्यतः
परित्यक्तयोरेव पुत्रयोर्भवादानेऽवकाश इत्यतः परिष्वज्यान्तर-
मभिवादनमुक्तं नोचतुरित्यत्र हेतुः साभुकण्ठौ अभ्युक्तकण्ठ-
त्वादित्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥

ततश्च श्रीवसुदेवेनैव स्वान्तःपटगृहं प्रवेशितौ सपरिजनौ
गृहीतकृष्णरामहस्तौ गत्वा तत्र किं चक्रतुष्येषेक्षायामाह
ताविति । प्रथमं नन्दस्तनोऽन्युत्कण्ठाभ्युद्वेग्य यशोदेति क्रमः
ननु, प्रौढयोः प्रकटितैश्वर्यविशेषयोस्तयोः कथं ताभ्यां स्वात्मा
सनारोपणादिकं सम्भवेदत आह—सुतौ स्वाभाविकवात्सल्य-
वनास्नयार्हपुत्रतद्वैश्वर्ययोरपि तत्र सदैव प्रवर्तितस्वसुतबुद्धि-
रेवेति भावः । शुचः विरहशोकान् अत्र कृष्णो यदा नन्दयशो-
दाभ्यां परिष्वक्तस्तद्वरुपीठकृतासनौ बभूव तदैव पूर्णतमो
गोपजातिरेवाभूत्तेनैव सहापि शास्त्रोपल्लिखामालिङ्गनादिकं
वक्ष्यते ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तन्वः शरीराणि अङ्गानीत्यर्थः । प्राणं पञ्चबुद्धिम् ॥ ३३ ॥
वसुदेवः कंसकृतान् क्लेशान् पुत्रभ्यासञ्च स्मरन् प्रेम-
विह्वलः सन् सम्परिष्वज्य प्रीतो बभूवति ॥ ३४-३५ ॥

तौ सुतौ परिरभ्य नन्दः यशोदाञ्च शुचः अभूणिविजहतुर्मुमु-
चतुः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

नन्दजीको देह कर कृष्णीजन इर्षित होकर उठे बहु
काल के अनन्तर दर्शन होने से अकुल होत परस्पर में

रोहिणी देवकी चाथ परिष्वज्य ब्रजेश्वरीम् ।

स्मरन्तौ तत्कृतां मैत्रीं बाष्पकण्ठयौ समूचतुः ॥ ३७ ॥

का विस्मरेत वां मैत्रीमनिवृत्तां ब्रजेश्वरि ।

अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यं यस्या नह प्रतिक्रिया ॥ ३८ ॥

एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः सम्प्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ।

प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्षोर्न्यस्तावकुत्रचभयौ न सतां परः स्वः ॥ ३९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति ।

दग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वास्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

गाय जैसे मिल जावे तैसेहि आलिंगन करते भए जैसे मूर्च्छा होने से कर चरणादिक मूर्च्छित होजाते हैं पश्चात् प्राणको आया देख कर कर चरणादिक चेष्टा धारे हांजा तैसे तैसेहि नन्दजी को देख कर यादव लोग प्रसन्न होगए ॥ ३३ ॥

इसने किण क्लेशनको और गोकुल में नन्दजी के पास कृष्ण बलदेवजी के रखनेको स्मरण करत यमुदेवजी नन्दजीका आलिंगन कर के प्रति प्रसन्न होत प्रेम से व्याकुल होजाते ॥ ३४ ॥

हे कुक्कुट ! श्रीकृष्ण बलदेवजी दोनो नन्द यशोदा माता पिताको प्रणाम कर के पश्चात् आलिंगन कर के प्रेम से कण्ठ में अक्षुपात बहावत् कुक्षमी नहि बोले ॥ ३५ ॥

महाभाग्यवती यशोदा और नन्दजी दोनो श्रीकृष्ण बलदेवजी दोनो पुत्रनदी अपनी गोदीमें बैठाये कर दोनो भुजानसे आलिंगन कर के विरह से उत्पन्न शोकनको त्याग कर देते भए अथवा नेत्रों से अक्षुपात छोड़ते भए ॥ ३६ ॥

अधिरस्वामिकृतमेवार्थदीपिका ।

• ब्रजेश्वरीं यशोदाम् ॥ ३७ ॥

• अनिवृत्तां निवृत्तिकारणे संप्रप्यनुवर्तमानाम् ऐन्द्रमैश्वर्यं प्राप्यापि यस्याः प्रतिक्रिया कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

• तत्कृतां मैत्रीमाहतुः—एताविति न दृष्टौ पितरौ याभ्यां तौ वस्तुतस्त्वज्जन्मत्वाद्देवादृष्टपितरौ भवति ! युवयोः पित्रोर्न्यस्तावेतौ सम्प्रीणनादीनि प्राप्याकुत्र च भयौ कश्चिदपि भयराहितौ भूत्वोषतुर्वासं चक्रतुः कम्भूयोः अक्षोर्न्ययोः स्तब्धं पक्ष्म यद्वत्तथा रक्षकयोः युक्तं युवयोरेतौ सतां परः स्वः इति नास्ति वैषम्यम् ॥ ३९ ॥

अभीष्टत्वे लिङ्गं यद्यस्य श्रीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु नेत्रेषु व्यवधायकं पक्ष्मकृतं विधातारं शपन्ति दग्भिर्नैर्हृदि कृतं

हृदये प्रवेशितं परिरभ्य तद्भावं तदात्मतां प्रापुः अपि नित्य-युजामाकटयोगिनामपि ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ श्रीकृष्णरामसमागमाद्यनन्तरं किञ्चित्स्वास्थ्ये जाते नानाम्यवज्जवासिलक्ष्मिलनार्यं भीमन्दवसुदेवाभ्यां सह तयोर्बहिर्निर्गतयोश्च सनोरित्यर्थः । देवक्या अपि पूर्वं रोहिण्या निर्देश-स्तस्याः पुत्रमिलनानन्दवैह्वयेनेतः किञ्चित्त्रिलम्बात् अस्याः श्रीमति ब्रजे चिरं सहवासादिक्लेशविशेषाच्च ब्रजेश्वरीमिति भीषादरायणेभावविशेषेण ते अप्यतिक्रम्य तां प्रति महागौर-वात् मैत्रीं हिताचरणम् ॥ ३७ ॥

तत्र भीरोहिण्याह— केन । स्वोद्देशेन वां युवयोः दम्पत्योः विस्मरेत सदा नानुचिन्तयेदित्यर्थः । कुतः अनिवृत्ताम् अस्माभिर्निकातदागमनेन परित्यक्तयोरपि सदानुवर्तमानां विदूरेपि सदा स्वयमुपहृतदिव्यघृतवीरसारादिद्रव्याणां तथा अस्माकं कुशलवार्ताया हरणार्थं निजजनानाञ्च मुहुः प्रेषणात् अधुना यात्रामिवेण वयमागमनाच्च एवं प्रेम व्यज्य आदरं व्यञ्जयति ब्रजेश्वरीति । ऐन्द्रैश्वर्यात् द्वारकैश्वर्यं प्राधिक्येप्यपि प्राप्य-त्याद्युक्तिरेन्द्रैश्वर्येण महामहोदयेन विस्मृत्याधिक्यात् भवेद-प्यन्यदीयाया मैत्र्याः प्रत्युपकृतायाः सत्याः विस्मृतिर्नतु भव-दीयायाः तादृशप्रत्युपकारासम्भवात् इत्याह—यस्या इति ॥ ३८ ॥

अथ श्रीदेवक्याह—एताविति । न दृष्टावपि किम्पुनर्लाल-नादिप्राप्त्यानुभूतौ पितरौ याभ्यान्तौ जातमात्राधित्यर्थः । अतः पित्रोः साक्षात् पितृत्वं प्राप्तयोः स्म प्रसिद्धौ स्त्रेति कश्चित् तत्र कारणमाह—सम्प्रीणनेत्यादिना । सम्यक् प्रीणनं प्रियद्रव्यप्रदानादिना तोषणम् अभ्युदयं जालकर्मादिविवृद्धि वा पोषणं सन्यादिना लालनञ्च विभ्रमणादि पालनानीति पाठेपि स एवार्थः तानि प्रकर्षेण सर्वोत्कृष्टतया प्राप्य लब्ध्वा ननु भवतु स्वपुत्रत्वेनावगते श्रीकृष्णे तत्तत् श्रीरामे वा कथं तत्राह—न सतामिति । अन्यस्यैः एष्वर्थः श्रीदेवक्या यद्यपि तथैवाभिप्रेत्य । प्रयुक्तः यथा सुप्रसिद्धमेव जातं श्रीकृष्णे

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अस्मत्पुत्रं ततोऽनयापि ज्ञायतेवेत्यतस्तदनुकूपमेव सान्त्वनं युक्तमिति । तथापि श्रीब्रजेश्वर्यास्तद्वद्वनरसंस्काररसत्वेनान्यथा-प्रतीत्यभावात् तथा “ ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेध्यामां विधाय सुहृदां सुखम् ” इत्यैकान्तिकश्रीकृष्णमन्त्रानुस्मरणायमेवार्थः स्फुरति स्म तथाहि एतौ युवयोः पित्रोर्युवाभ्यां पितृभ्यामेव न्यस्तौ अस्मा-स्वर्पितौ यौ यथा स्वः सम्प्रीणनः सर्वप्राणिसुखकरो योऽङ्गु-द्यो जन्म येन पोषणलालने तानि अक्ष्णोः पक्ष्म यद्वज्रजन्म-स्थानं रक्षकं च तद्वद्यथा स्यात्तथा युवयोरैव प्राप्यापि अदृष्टपितरौ पित्रोर्युवयोरुक्तदृष्टौ एव सन्तौ ऊषतुरस्मासु वासं स्वीकृतवन्तौ यद्यप्यत्रतादृशवाद्यष्ट्यं नास्ति यथापीति भावः । तर्हि कथं तत्राह न सतामिति परः आत्मनो भिन्नोऽयं स्वः आत्मा वा तथा परः पित्रादिभ्यो भिन्नः स्वः पित्रादि-रूपोवेति सतां नास्तीत्यर्थः । अत्र श्रीरामस्यापि तद्वद्दे जातृवात्तयोरैव जन्मोक्तमिति प्रतीतम् ॥ ३९ ॥

अत्रोभयथापि श्रीब्रजेश्वर्याः प्रत्युत्तरं न युक्तमिति । किम्वा तदानीन्तया चिरात्पुत्रदर्शनपरमाविष्टया किञ्चिदपि न श्रुतमिति न किञ्चिदप्युक्तमित्येवं तदनुकृत्वा भीष्मपिः भीयुक्त ऋषिः सर्वत्र उवाचेति श्रीगोपीनां श्रीकृष्णस्य च मिथो भावतत्त्वादिकं सम्यग्वेत्तीति तदुक्तौ दृढविश्वास एव कार्य इति भावः । एवमग्रेपि ज्ञेयं ततश्चातिविरहताप-क्षीणतमानां प्रतिक्षणमाश्वासनसन्तर्पणाभ्यां सन्धुक्षित-प्राणानां चिरादागतानां नूनं भीमगवतैवोद्धवद्वारा निजा-न्तर्वासं नीतानां श्रीगोपीनां समागममाह—गोप्यश्चेति । न केवलं तेन गोप्यश्चेति खानन्दपूर्तिव्यञ्जनं त्वयै वा चशब्दः सर्वतो विशेषात् चिरात् अभित इष्टं सर्वतो भावेन द्रष्टुं चाञ्छितम् उप समीपे लब्ध्वा यद्वा अभीष्टं निज-प्राणकोटितोष्याधिकं प्रियं चिरादुपलभ्य तासां सर्वतोपि प्रेमाधिक्यं दर्शयति, यदिति. यस्य प्रकर्षेण नैरन्तर्यादिना ईक्षणे निमित्ते दृशिष्विति बहुत्वं तासां बाहुल्यात् तच्चा-स्माकमेकस्या अप्येकस्यां दृशौ कथं पक्ष्म न दूरीकृतमित्य-भिप्रायेण यद्वा अतिप्रेममृणास्त्रभावेन तत्प्रेमकाणां सर्वेषा-मेवापेक्षया दृष्टिमात्रे कथं पक्ष्माणि कृतानीति इदी कृत-मिति दीर्घदृष्टान्दसः अलमत्यर्थं परिरक्ष्य अन्तः परि-रम्भेण ज्ञातन्वात् सैवां इति वगंशो बहुधा भिन्ना अपि अविशेषैवेत्यर्थः । चिराद्विरहातिभरेण सर्वासामेकयापादनात् तद्भावं तन्मयताम् आत्मादिविस्मृत्या तदेकपरिस्फूर्तेः अन्यसैः यद्वा इदि कृतं सदा चित्ते धृतमेवाधुना दृग्भिः तं परि-रक्ष्य परमासक्त्या सर्वतो निरीक्ष्य तद्भावं तं भावं प्रेम्णः परमं काष्ठाविशेषं प्राप्तः तेन चिरमानन्दमूर्च्छामवापुरित्यर्थः । नित्य-युजां नित्यसंयोगवतीनां रुक्मिण्यादीनामपि दुरापम् अन्यत्-समानम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

मैत्रीति पक्ष उपलक्ष्यते ॥ ३७—३८ ॥

अक्ष्णोः पक्ष्म यथा रक्षकं तद्वद्युवामित्यर्थः । पक्ष्मकृतं पक्ष्म-

कर्तारं ब्रह्माणं इदि नित्ययुजां नित्ययुज्जानानां योगिनाम् ॥ ४०—४२ ॥

भीमज्जीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

देवकीति । ब्रजेश्वरी यशोदां परिष्वज्य तत्कृतां ब्रजेश्वरी—कृतां मैत्री स्मरन्त्यौ बाष्पमानन्दाभु कण्ठे यथोक्ते सम-चतुः ॥ ३७ ॥

उक्तिमेवाह—केति । हे ब्रजेश्वरि ! वां युवयोर्मैत्रीमनि-वृत्तां यावद्देहमनुवृत्तामित्यर्थः । का वा स्त्री विस्मरेत न कापीत्यर्थः । अत्र हेतुत्वेन तां विशिनष्टि—एन्द्रमैश्वर्यं दत्त्वापि यस्या मैत्र्याः प्रातिक्रिया प्रत्युपकृतिरिह लोके नास्ति ॥ ३८ ॥

मैत्री प्रपञ्चयतः—एताविति । न दृष्टौ पितरौ बाभ्यां हेभधति युवयोः पित्रोर्न्यस्तावेतौ सम्प्रीणनादीनि प्राप्या अकुत्रचभयौ कचिदपि भयरहितौ भूत्वा ऊषतुः कृतं चक्रतुः कथम्भूतयोः अक्ष्णोर्नैत्रयोः पक्ष्मकं पक्ष्म यद्वत्तथा रक्षकौ-युवयोरितिसम्बन्धः । रक्षकयोरित्यस्याध्याहारः सुप्रीणनमपेक्षित-प्रदानेन तर्पणम् अङ्गुद्यो महोत्सवः युक्तञ्चतदित्युच्यते न सतां परोस्तीति परः स्व इति पाठे परः स्वकः इति च न वैषम्यमस्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

गोप्यश्चेति । अभीष्टं प्रियतमं कृष्णम् उपलभ्य दृष्ट्वा यस्य कृष्णस्य प्रेक्षणे प्रवृत्तासु दृशिषु स्वनेत्रेषु व्यवधायकपक्ष्मकृतं विधातारं शपन्त्यः दृग्भिर्नैत्रद्वारेर्दृदि कृतं इदमे प्रवेक्षितमाश्रित्य नित्य-युजां नित्यं मनोयुज्जानानां योगिनामपि दुरापं दुर्लभं तद्भावं कात्स्न्येन तद्विग्रहावगाहनात्मकमभिप्रायं प्राप ॥ ४० ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नित्ययुजां नित्यसंयुक्ताद्यभिमानिनीनां परमद्विषीणामपि ४० ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

गोप्यश्चेत्यादि । गोप्यः कृष्णम् उपलभ्य तद्भावं आपुः तं प्रसिद्धं भावं तद्भावं कीदृशम् ? निकृष्टां रुक्मिणीप्रमुखानामपि दुरापं दुर्लभं पुनः कीदृशम् ? अभीष्टं चाञ्छितं चिरात् चिरकालेन किं कृत्वा दृग्भिर्दृदि कृत्वा परिरक्ष्य ॥ ४० ॥

भीमद्वबलमन्त्रार्थकृतसुबोधिनी ।

एवं पुदुषाणामन्योन्यसम्बन्धमुक्त्य स्त्रीणामाह—रोहिणीति । अथ पूर्वाभ्यां भिन्नप्रकरणे चकारात् तत्सम्बन्धिन्योपि नृन्व-समा कथं परिष्वजेतां शङ्क्याह—ब्रजेश्वरीति । ब्रजस्य सर्व-गोधनस्य प्रभवी अतो देवताकृत्वात्सम्येत्यर्थः । ततस्तत्कृतां मैत्री स्मरन्त्यौ बाष्पकयौ भूत्वा समुचतुः अनयोः कायिकादित्रय-व्यापार उक्तः ॥ ३७ ॥

तयोर्वाक्यं श्लोकद्वयेनाह—को विस्मरेतेति । वां युवयोर्नन्दयशो-द्योरनिवृत्तां निवृत्तारद्वितां प्रत्युपकाररहितामितियावत् ब्रजे-

भीमद्विष्वनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अस्तीति माहात्म्यार्थं सम्बोधनं नन्वोपि निकट एव तिष्ठति
त्रिविधानामेव कुरे व्यवहारः कदाचित्प्रत्युपकारसमर्था अपि
यादवाः प्रत्युपकारं न कृतवन्त इति यशोदाया हृदयं कृत-
प्रता भावेत तन्निर्दयार्थमुच्यते, अथाप्याप्येन्द्रमैश्वर्यमिति, ऐन्द्र-
मैश्वर्यं प्राप्य को वा विस्मरेतेति यशोदानन्दाभ्यां यावा-
र्थो वक्तुः सः स्वर्गादौ नास्त्येव स एव विस्मारको भवेत्
यो महान् भवेत् अथ प्रत्युपकारः कर्तव्य इति तस्मिन्पि पक्षे
ऐन्द्रेपि पदे वृत्ते न प्रत्युपकार इति इन्द्रपदकीर्तनं यस्याः
मैश्याः इह जुगति प्रतिक्रियैव नास्ति अनेन सर्वयादवाः
भवद्भ्यां मैश्या कृता इति निरुक्तं भवति ॥ ३८ ॥

सतां मैत्रीं स्मारयति-एतावद्वर्णितराविति । बाल्ये दर्शनदमर्शन-
मित्यद्वर्णितत्वं युवयोरेव पित्रोः पितृभ्यां सम्प्रीणनादिकं प्राप्य
युवयोरेवोषतुः सम्यक् प्रीणनमलौकिकदानहिताचरणदिभिः
अयुक्तैः शान्तिकादिभिः पोषणं नवनीतादिभिः लालनं स्तुति-
चुम्बनादिभिः एतच्चतुष्टयं प्राप्य अक्ष्णोः पक्ष्म तथा त्वमिति
भवति इति सम्बोधनं हे भवति ! त्वमनयोरक्ष्णोः पक्ष्मेव रक्ष-
कं यशोदायाः अधिका स्तुतिः अत एव युवयोर्यस्तावेता-
वकुञ्चभयौ अत एव पूतनादीनां भयं निवृत्तमिति भावः
नन्वेव रक्षा स्वकीयस्यैव क्रियत इति कृष्णोऽस्माकमेव अस्माभि-
श्च तत्तस्य इति शङ्कायामुच्यते न सतां परः स्व इति
परस्वैयसद्विषयः सतां कदापि न भवति ॥ ३९ ॥

एव द्वितीयानामुक्ता तृतीयानामाह-गोप्यञ्चेति । गोपीनां कृष्ण
एव सम्भोज्यः ननु देवक्याद्या तादृश्यः कृष्णमुपलभ्य सम्यक् दृष्ट्वा
दृशि स्थितं भगवन्तं दृग्भिरिव दृष्ट्वा कृत्य अन्तः करणे समागत-
मात्मैव देहोद्भव्यवधानराहित्येनालमत्यर्थं परिरभ्य सर्वा
एव तद्भावं कृष्णभावं प्राप्ताः अन्तर्गते भगवति आलिङ्गनार्थं
प्रवृत्ताः स्वजीवातीनां तत्र संयोज्य भगवता सह ऐक्यं प्राप्ताः
लिङ्गशरीरमपि तिष्ठतीति जीवधर्मापेक्षया भगवद्धर्मा बलिष्ठा
इति जीवभावं परित्यज्य भगवद्भावं प्राप्ता इत्यर्थः । चिरादभीष्ट-
मिति सर्वभावेन प्राप्ताः न तस्मिन्पिगमने हेतुरुक्तः अभीष्ट-
तायाः परमसीमामाह-यप्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्तीति ।
“जड उदीक्षतां पक्ष्मकृत् इषाम्” इति अक्षिरक्षार्थं पक्ष्मकरणं ।
भगवद्दर्शनदशाया एव अयुपघातकशङ्काभावत् पक्ष्म व्यर्थं प्रत्युत
व्यवधानं करोतीति बाधकमेतत्तं ब्रह्मा भगवद्दर्शनयुक्तानां
पक्ष्म कुर्वन् दर्शनरसानभिज्ञो जड एवेति वदन्त्यः भगवत्-
प्रेक्षणे दृशिषु यः पक्ष्मकर्त्ता तं आपान्ति एवं दर्शनरसाभिज्ञाः
ततो दृग्भिरुदीक्षतं भगवन्तं दृष्टिः शङ्कया आलिङ्गन-
बाधात् अन्तरेव परिरभ्य तद्रूपा जाताः अयं भावस्तासां
कार्मेन जातः तत्राप्यनायासेन साधनरहितस्यापि एतदशक्य-
मित्यहमित्ययुजामपि कुरापमिति । निरन्तरयोगरतानामप्यप्राप्यम्
असुखादिसर्वदोषपरिहारार्थं भगवान् उपायान्तरमलभमानः
स्वभावं वक्ष्यान् ननु तासां स्वभावे काचित् प्रतीतिरस्ति
अत एव श्रूयते-

“गौमतिमृतिमतिक्रिमिदं हरिहरिहरिणा कपं सङ्गः ।

जातं पीतं घसनं मेचकमङ्गं गतोङ्गनाभावम्” ।

[२१०]

इति अतः पूर्वविस्मरणार्थं भगवानेव कृतवानिति तृतीय-
कक्षास्थानामप्युक्तं उक्तः ॥ ४० ॥

भीमद्विष्वनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

ततश्च श्रीवसुदेवाङ्कते नन्दे बहिरुप्रसेनादिमिलनार्थं निर्गते
सति रोहिणीदेवक्योर्मजेश्वरीसम्मिलनमाह-रोहिणीति । उप-
विष्टाभ्यामेव रोहिणीदेवकीभ्यां सात्मजायाः व्रजेभ्यः परि-
रम्भः ॥ ३७ ॥

पुनरपि रामकृष्णानुसङ्गतौ परिष्वज्यैवोपविष्टायामधुस्तन्य-
पयःप्रवर्णितयमुनागङ्गायामानन्दस्तम्भमोहमहावर्षविभ्रान्तचि-
त्तायां व्रजेभ्योर्मप्रतः उपविष्टयोस्तयोर्मध्ये प्रथमं रोहि-
ण्याह-केति । ऐन्द्रमैश्वर्यमपि प्राप्य किम्पुनद्वारकैश्वर्यमिति
नरलोकरीत्येवोक्तिः ॥ ३८ ॥

इन्तहन्तास्त्युत्राविमौ चिरात् स्वमातरमिव प्राप्य पर-
मानन्दवारिधौ स्नातां पुरोवर्त्तिन्याघप्यावाजैवेवेते इयमपि
चिरात् प्राप्तस्वपुत्रेव प्रेमान्धा मत्तोपि कोटिगुणितमातृभाव-
वती स्नेहसमुद्रनिमज्जिता सख्यायायां चिरात् प्रेक्ष्यापि
न परिचिन्तति तदहं स्निग्धसम्भाषणभङ्ग्यैव रहस्यतस्व-
मिमां ज्ञापयामीति मनसि विमृश्य श्रीदेवकी किञ्चिदुद्धेराह
एताविति । न दृष्टौ पितरौ याभ्यां तौ युवयोः पित्रोः सम्प्री-
णनादीनि प्राप्य हे भवति ! युवयोर्यस्तौ न्यासरीत्या स्थापितौ
अकुञ्चभयौ न कुनोपि विभ्यतौ भूत्वा ऊपतुयुवयोर्गृहे
वासं चक्रतुः कथम्भूतयोः अक्ष्णोर्नैत्रयोः रक्षकं पक्ष्म यद्वत्
तथा रक्षकयोः युक्तञ्च युवयोरेतत् यतः सतां परः स्व इति
नास्ति वैषम्यं ततश्च चिरादपि प्रतिसम्भाषणमप्राप्य हे सखि
देवकी ! सम्प्रत्यस्या आनन्दनिद्रा नोपशाम्यति तदलमरण्य-
रुदिनेन पुत्रावप्यस्याः प्रेमपाशबद्धौ वसन्ते तदावान्तावद्बहि-
र्युत्कण्ठितानां पृथाद्वीपधादिबन्धुजनतानां सम्मिलनार्थं प्रयावः
नावयोरत्र लोकयात्राः महासम्मर्दः खल्वेकैवावस्थिता-
ववकाशो योग्य इति श्रीरोहिण्युक्त्या देवकी तयासह निष्का-
न्तेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

ततश्चारादेय तत्रैव किञ्चिद्व्यवहितखले महोत्कण्ठा-
स्फुटज्वर्याः कृष्णसम्मिलनमप्राप्य प्राणान् जहतीरिव गोपी-
र्वीक्ष्य विदग्धचूडामणौ श्रीबलदेवप्युत्थाय ततो निष्क्रान्ते
तासामसाधारणदशाप्राप्तिमाह-गोप्यञ्चेति । अत्र श्रीशुकदेवस्य
ऋषिशब्देन निर्देशस्तद्वाक्यं, एव परमतस्वप्रकाशके दृढ-
विश्वासं जनयितुं गोप्यञ्चेति त्वर्थे चकारः तासां सर्वतो विशेष-
यात् ननु का गोप्य इत्यतस्तासामसाधारणं लक्षणमाह-
यस्य श्रीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु नेत्रेषु व्यवधायकपक्ष्मकृतं
विधातारं शपन्ति यास्ता इति तेन दर्शने तावन्मात्रसमय-
विरहेपि यासां तथा असाहिष्णुता यथा देवमात्रपरम-
सम्मानकर्मणामपि स्त्रीणां तासां सर्वदेवमुख्ये विधातर्यपि अभि-
शापो भवेत्ताभ्यो गोपीभ्यः एतावान् विरहः कृष्णेन वक्ष्यते इति
तस्मिन्पिप्या ध्वनिना दृग्भिरवलोकनैराकृत्य दृग्भिरिव दृष्टिर्दृष्टी
कृतं हृदयप्रविष्टीकृतं परिरभ्य तस्य भावं महाभागं कृष्णोहं
पश्यत गतिमिति वदन्सतावतस्य वा आपुः नित्ययुजामात्मा-

भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसङ्गतः ।
 आश्लिष्यानामयं पृष्ठा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ।
 गतांश्चिरायिताञ्शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ ४२ ॥
 अप्यवध्यापथास्मान् खिदकृतज्ञाविशङ्कया ।
 नूनं भूतानि भगवान् युनक्ति त्रियुनक्ति च ॥ ४३ ॥
 वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च ।
 संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ४४ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

रामशिखामणीनां महायोगेश्वरभीरुद्रादीनामपि दुर्लभमापुन्ता
 अपि गोपीरध्यात्म्यं शिक्षयिष्यत्यधुनेव कृष्ण इति तस्मिन्
 पुनरपीष्या ध्वनिता किं वा नित्यसंयोगिनीनां भीरुकिमण्या-
 दीनामपि दुर्लभम् ॥ ४० ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्रजेश्वरीं धीयशोदाम् ॥ ३७ ॥

वां युवयोः अनिवृत्ताम् अबलाम् प्रतिक्रिया प्रत्युप-
 कृतिः ॥ ३८ ॥

मैत्रीमित्र सङ्केतः आहतुः—हे भवति । एतौ रामकृष्णौ न
 दृष्टौ पितरौ देहोन्पादकौ ययोः नित्यशरीरित्वात् अज्ञा-
 वित्यर्थः दिशब्दस्यायमर्थः हि यतः भक्तमनोरथपूर्वार्थं पुत्र-
 रूपेण प्रथममस्माभिः सङ्गत्तौ ततः पुत्रीभूते जनार्दने भक्तिं
 कर्तुमवतीर्णयोः युवयोः पित्रोः न्यस्तौ ततः सम्प्रीणनं चुम्ब-
 नादिना प्रभुद्वयं महोत्सवं नामकरणजन्मक्षेत्रक्रियादिना पोषणं
 दुग्धादिना पालनं शृङ्गयादिभ्यः प्राप्य अकुत्रच भयौ काचि-
 दपि भयरहितौ भूत्वा ऊपतुः वासं चक्रतुः कथम्भूतयो-
 युवयोः अक्षोर्नेत्रयोः रक्षकं पक्ष्म यद्वस्तथा रक्षकयोः ननु शरी-
 रनस्तु युष्माकमावयोः पुत्री न भवतः प्रथमसङ्गत्या युष्माकं
 पुत्री मुख्यो इत्यत्राहतुः न सतां परः स्व इति सर्वेषा-
 मस्माकं पुत्री इति फलितार्थः ॥ ३९ ॥

यस्य भीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु नेत्रेषु व्यवधायकपक्ष्म-
 कृतं पक्ष्मस्त्रपारं शपन्ति तमभीष्टं पतिं प्रियं कृष्णमुपलभ्य
 प्राप्य दृष्ट्वेत्यर्थः । दृग्भिर्नेत्रद्वारैः हृदि कृतं हृत्प्रविष्टीकृतं परि-
 रभ्य नित्ययुजामाकृतयोगिनामपि दुरापं यद्भावं तस्मिन् खिलै-
 काग्न्यलक्षणां भक्तिमापुरित्यर्थः ॥ ४०—४२ ॥

भाषा टीका ।

अनन्तर रोहिणी और देवकी ये दोनों यशोदाकामिल
 कर यशोदा के किए भए पुत्र पालनादि मित्र भाव को

स्मरण करती कण्ठ में आनन्द जनित सुगन्ध से रुके भये कण्ठ
 से यशोदा के प्रति बोलीं ॥ ३७ ॥

हे व्रजेश्वरि ! इन्द्र के ऐश्वर्य को प्राप्त होकर भी इस
 लोक में मित्रताका के बदले में प्रत्युपकार नहीं हो स-
 कता इस प्रकार प्रत्युपकार से निवृत्ति रहित जो आप
 दोनों की मित्रता है उसको कौन खी भूल सकती
 है ॥ ३८ ॥

हे भवति ! जन्म से ही जिनेने माता पिता का दर्शन
 नहीं किया प दोनो रामकृष्ण नेत्रों के रक्षा करने वारे
 पलकन के समान आप दोनो के पास में रखवा गये
 रहे इस कारण जिस वस्तु की इनका चाहना भई उसको
 देकर तृप्त करना जन्म दिवस में गोदानादि महो-
 त्सव होना दूध दही माखन आदि से पोषण पाना चूमा
 आदि से लाड प्यार होना इत्यादि को आप ही प्राप्त होकर
 तथा निर्भय होकर इनोने आपके पास निवास ही किया
 ऐसा होना आपको युक्तिही है क्योंकि सज्जनो को यह
 परायो है यह मेरी है ऐसा भेद भाव नहीं होता ॥ ३९ ॥

भीशुक उवाच ।

व्रज में रहने समय भीकृष्ण के दर्शन करने में प्रवृत्त
 नेत्रों में पलक करने वारे विधाता की गाली देती रहि गोपी
 कि भीकृष्ण के निरन्तर दर्शन में विरोधकारी पलकन को
 विधाता ने क्यों बनाया वे सदा ही गोपीजन अतिप्रिय भी
 कृष्ण को बहुकाल के अनन्तर प्राप्त होकर प्रथम नेत्रों द्वारा
 भीकृष्ण को हृदय में प्रवेशि किया पश्चात् भीकृष्ण का
 अच्छी तरह से आलिंगन करके समाधि करने वारे
 योगियों को भी दुर्लभ भगवान् के तदाकार भाव को गोपियां
 प्राप्त होगई ॥ ४० ॥

भीष्मस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चिरायितान् तिलम्बितान् अत्र हेतुः शत्रूणां पक्षेण क्षपणे
 चेतो येषां तान् ॥ ४२ ॥

अपिस्त्रिः अस्मानवध्या यथावजानीय अकृतज्ञा एत

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकाम् ।

इत्युपविशङ्क्या ईषच्छङ्क्या न शङ्कामात्रं निश्चितमेवैतत्परित्यज्य
गतत्वादित्यत आह—नूनमिति ॥ ४३ ॥

एतत् सदृष्टान्तमाह—वायुरिति । आक्षिपते पृथक्करोती-
त्यर्थः ॥ ४४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च सान्त्वनाय वासविशेषं नीतानां तासां भीमगवता
स्वयमेव यत्सान्त्वनं तदाह—भगवान् सर्वज्ञः तथाभूताः स्व-
विस्हेणात्यन्तदुरवस्थां प्राप्ताः विविक्ते नक्तं निर्जनतां गते प्रदेश-
विशेषे उप सामीप्ये सङ्गतस्सन् आश्रित्य प्रेमवैयग्येण मूर्च्छा-
मूर्च्छार्थं प्रत्येकं वैभवविशेषेण युगपदालिङ्ग्य ततश्च मुहुरवती-
मुपगन्तीः सान्त्वयित्वाऽचिरं स्वस्वयमानाश्च दृष्टेति ज्ञेयम् अना-
मयं पृष्टेति पूर्वं मयोद्धवद्वारा विरहस्य हरणोपायः समुप-
दिष्ट एव तत एतत्कार्योद्दिहेतुः स न भवतीति व्यञ्जना
निजापराधसङ्कोपनाय साधारणामयराहित्यमेव पृष्ट्वा ततश्च
मृदुलंलापादिपरिपाटीभिः क्षणकनिपये गमिते सति प्रह-
सन् प्रेति प्रारम्भे तासां शोकादिखाद्यवार्थं स्मयमानः इद-
मत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

अपि किं न इति बहुवचनं बहुसङ्कितेन स्वरूपेण बहुत्व-
मङ्गीकृत्य केवलस्वेच्छया श्रुतित्यागमनं न सम्भवदिति सूचितं
हे सख्य इति ताभिरात्मनः स्मरणयोग्यतां बोधयति आश्वा-
सयति अपराध क्षमापयति च किन्तु महापराधेन स्मरण-
योग्या न भवन्तु भवाम इत्याह—स्नानमिति । भवतीरनादृत्य
स्नानां भीमेश्वरप्राप्तत्वेन श्रीवसुदेवादिभिरक्षणातीनां महा-
शत्रुकंसवधरूपेणार्थस्य कर्तुमिच्छया गतानपि किञ्च तत्प्र-
सङ्गेन चिरायितानपि चिरायितत्वे हेतुः शत्रुपक्षेति तच्चेन-
स्त्वेनैव यादवान्पांश्च सहायिकर्तुं श्रीवसुदेवपुत्रत्वं विख्याप्य
विवाहाभासादिकञ्च कृतवन्तः स्म इति भावः ॥ ४२ ॥

अहो कृतकृतादिसंशुण्डीनस्य मम गुणैः स्मरणं न सम्भ-
वेदेव किन्तु दोषेणैव स्मरथत्याशयेन सकातर्यं निजा-
पराधक्षमापनार्थमाह—अपीति । अपिस्त्विदं विवर्कं अकृतञ्च इति
आ सर्वतः विशिष्टा या शत्रुता तया किम्वा अविशङ्क्या निश्च-
येनेत्यर्थः । तत्रच प्रेमवशस्सङ्गे सम्भ्रमाभिज्ञैश्वर्यमननुसन्द-
धादौ लोकवल्लीलाकेवल्यगतिभ्यस्तु सन् तत्राप्युत्तरोत्तरमपश्यं-
स्तत्त्वज्ञानरीत्यैव सान्त्वयति—नूनमिति निश्चये भगवानी-
श्वरः ॥ ४३ ॥

नन्वेवं तस्य नेष्टुण्यवैषम्ये प्रयोज्येयातां तत्राह—वायु-
रिति । भूतकृदीश्वरः वायोर्यथा स्नामैविकलीजयैव ते चलन्ति
नतु तदर्थोद्देशेन तथेति भावः ॥ ४४ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अध्यायार्थं अवधानं प्रीत्या चिन्तनम् ॥ ४५-४५ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवानिति । तथाभूताः आत्मभाषमापन्नाः ताः गोपी-
विविक्ते एकान्ते उपसङ्गतः अनामयमारोग्यं पृष्ट्वा इदं वक्ष्य-
माणमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

तदेवाह—अपीति षड्भिः । हे सख्यः ! नोऽस्मानपि स्मरथ
किमित्यर्थः । क्षणसौहृदान् युष्माकानुसगमेत्यत आत्मनो
विशिष्टि—सतां साधूनां स्नानार्थं प्रयोजनं कर्तुमिच्छया
चिरायितान् विलम्बितान् तत्र हेतुः शत्रुपक्षक्षणे सतां येषां
तानस्मान् ॥ ४२ ॥

अकृतञ्चविशङ्क्याऽकृतञ्चः कृतञ्चादन्यस्तादृशङ्क्या कृतञ्चा
एवेते इति बुध्येत्यर्थः । अवध्याययापिस्त्रिद्वजानीथ किम्
इत्यर्थः । अवपूर्वाख्यायतेर्लोपमध्यमबहुवचनं न शङ्कामात्रं निश्चित-
मेतत्परित्यज्य गतत्वादित्यत आह—नूनमिति । भूतानीति
द्वितीयान्तम् ॥ ४३ ॥

एतत्सदृष्टान्तमाह—वायुरिति । घनानीकं मेघसमुदायं तृणा-
दीनि च वायुर्यथा युनक्ति वियुनक्ति वियोजयति च तद्वत् भूत-
कृद्भूतक्षणा भगवान् कचिद्भूतानि संयोज्य पुनराक्षिपते वियो-
जयति च ॥ ४४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रहसन् स्वापराधस्य तुच्छताकरणाय कृत्रिमं हसन् ॥
॥ ४१-४४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

भगवानित्यादि । भगवान् अचिन्त्यपरमैश्वर्यः तास्तु
दृग्भिरिव परिरिभिरे अतो युगपत् घटते अयमेकस्तास्तु
बह्वीरेकदा यदा शिथिलेन तेन भगवच्छब्दोपादानं तत्रापि
तदानीं विविक्तस्वभावान् भारतप्रजानामेव तत्रसङ्गतेः
सर्वेषां द्वारकावासिनाञ्च तथापि तत्रैव विविक्तस्वल्-
मभूत् अनामयं पृष्ट्वा प्रहसन्नित्यर्थः । मद्भिरहे कथमासामनामयं
तदपि नत्पृच्छामीति स्वावैदग्ध्यात् प्रहासः ॥ ४१ ॥

अपीत्यादि । हे सख्यः ! यद्यपि कठिनत्वात् स्मृतिर्योग्योऽहं न
भवामि तथापि निजसौजन्यात् किं स्मरथ स्मरणयोग्यत्वं
हेतुमाह—स्नानमित्यादि । स्नानां ज्ञानीनां प्रयोजनचिकीर्षया
आगतान् तत्रापि चिरायितान् तत्र हेतुः शत्रुपक्षेत्यादि, अतो
ज्ञातिप्रयोजनशत्रुवधादिबाहिरङ्गकार्यहेतोर्भवतीनामासङ्गस्त्यक्त—
इति प्रेमनिरपेक्षोहं स्मर्तुमयोग्य एवेति वाक्यार्थः ॥ ४२ ॥

प्रेम्णा स्मरणन्तु दूरादास्ताम अवज्ञापूर्वकमपि किं स्मरतेत्याह-
अन्यवध्यायतेत्यादि । अकृतञ्चया विशङ्क्या अकृतञ्चोय इति
या आ सम्यक् विशेषणशङ्काप्राप्तः तथापि किंस्वित्
अवध्यायत अवजानीत अवज्ञा च न योग्या नाहमकृतञ्चः दैव-
योगेनैवैतदुपपन्नमित्याह—नूनं भूतानीत्यादि ॥ ४३ ॥

भीमज्जागवतांस्यामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

तमेवार्थमध्यात्ममुद्रया दृढयति-वायुर्यथेत्यादि ॥ ४४ ॥

भीमज्जागवतांस्यामिकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवान् तज्ज्ञानदाढ्यैर्धे किञ्चिदुपदेशं तत उरथाय एकान्ते गत्वा यथोचितं कृतवान् इत्याह—भगवानिति । स्वयमेवावतर्क्यन्त इति यदेव करिष्यतीति विविके एकान्ते उपसङ्गताः समीपमागताः गोपीः बहिः स्वयमेवाभिरुप्य बहिर्वर्त्तमानान् स्वकीयांस्तासु बहिः स्थापयित्वा पञ्चादनामयं पृष्ठा खवचनं स्मृत्वा प्रहसन्निदं वक्ष्यमाण—मग्नवीर्य ॥ ४१ ॥

खलीलां तासु स्थापयन्निवाह—अपि स्मरतेति । हे सख्यः ! अपीति सम्भावनायां नोऽस्मान् किं स्मरत अस्मरणस्तु भवतीनामेव दोष इति परिहासोक्तिः स्वस्यापराधं परिहरति स्वानामर्थचिकीर्षया गतानिति किं कर्त्तव्यार्थं गतं मथुरायां तत्र बन्धूनां हितकरणार्थं प्रवृत्तौ भूयाद् कालो जातः नेनेवानागमनं खिन्तं तु भवतीष्वेवेत्यर्थः । चिरकालाखितौ हेतुमाह—शत्रुपक्षक्षपणचेतस इति । शत्रूणां पक्षाः सर्व एव नाशनीया इति अन्यथा समूला न नश्यन्तीति स्त्रीभिः सह परिहासभाषया एतज्जगवतोक्तं यस्तु मर्मानभिन्नः स एतदङ्गीकरोति नत्वभिन्न इति अभिज्ञा गोपिकाः भगवान् वक्ष्यतीति भगवति अवधानबुद्धयो भवन्ति ॥ ४२ ॥

अतस्तदोषपरिहारार्थं भगवानाह—अवध्यायय इति । “अध्विन्तायाम्” इत्यस्य अवोपसर्गसहितस्य छोटि तादेशरहितस्य मध्यमपुरुषबहुवचनम् अवध्याययति अवधानं विरुद्धध्यानम् अपीति सम्भावनायाम् अस्मान् बलभद्रोऽवध्यादिसाहित्येनावध्यान् प्राप्तिं सूचयति—अपिस्त्रिद्वितीति । अकृतज्ञा एते इति या विशिष्टशत्रूणां विरुद्धशत्रूणां वा स्वाधीनत्वे दोषोऽयं भवेत् पराधीनत्वे नेत्याह—नूनं भूतानि भगवानिति । युनक्ति कश्चिद्विदुर्नाकं वियोजयति वा यस्मिन् पक्षे भगवति जार बुद्धिः ॥ ४३ ॥

तदेवं वचनं प्राणिन एव जारा भवन्तीति कथं कालेन संयोगवियोगौ क्रियेतेति चेत्तत्राह—वायुर्यथा घनानीकमात । यथा वायुः मेघसमूहं योजयति वियोजयति च यथा तृणसमूहं वात्यारूपः तूलञ्च कार्पासपिण्डं रजो भूरेणुः तृणादीनि राजससात्विकतामसानि निर्गुणा मेघाः चतुर्विधा अपि वायुना स्वेच्छया नीयन्ते स्थाप्यन्ते वा तथा भूतानि चतुर्विधान्यपि भूतानि भूतकृत्कालः योजयति वियोजयति च अतः कालाधीनत्वाद् योगवियोगार्थं कोपि गोपालभ्यः ॥ ४४ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च कृष्णो मातुस्त्वङ्गादुत्थाय कचन विविकप्रदेशे गत्वा ताभिः सह सम्मिलनसम्भाषणादिकं चकारेत्याह भगवानिति । तथाभूताः पूर्वश्लोकोक्तलक्षणाप्रामाण्यमूर्च्छा प्राप्ताः

आभिरुप्य स्त्रीयविभूत्या शक्त्यैव सर्वा दृढमालिङ्ग्य भालिङ्ग्यदाढ्यैर्नैव ताः मोहात् प्रबोध्येत्यर्थः । अनामयं मद्भिरहमहारोगपीडा सम्प्रत्युपशान्ता नवेति पृष्ठा प्रहसन्निति तासां हास्यमुत्पादयितुम् ॥ ४१ ॥

स्वानां मत्पितृर्ज्ञातीनाम् वसुदेवादीनाम् अर्थः कंसवधादिस्तच्छिकीर्षया गतान् चिरायिनान् विलाम्बितान् तत्र हेतुः शत्रुपक्षस्य क्षपणे चेत्ता येषां तान् अत एव प्रजमागन्तुमप्राप्ता वसारान् अस्मान् अपि किं स्मरथ ॥ ४२ ॥

यथा त्वं रात्रिर्द्विधमस्मत्स्मरणीयदीर्घद्वयोऽस्मद्विरहरेगनिवर्त्तितसकलविषयभोगो महाप्रेमी भवसि तथा किं वयं भवितुं शक्नुमः वयन्तु त्वां न स्मरामः त्वां विनोपि सुखिन्य एवास्म इति वक्रोक्त्योक्तकद्रुमङ्गिभिरेव संस्मरम् कृतप्रत्युत्तराः स्ता आलस्याह—अपिस्त्रिद्वितीति अस्मान् अवध्यायय अवजानीथ एवेति अकृतज्ञा इति आ सर्वतो या विशङ्का तत्र किं कर्त्तव्यमस्माभिस्तत्त्वं शृणुतेत्याह—नूनमिति ॥ ४३ ॥

एतत् सहस्रान्तमाह—वायुरिति । आक्षिपते आक्षिपति प्रोक्षरोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अकृतज्ञा एते इत्याशङ्कया ईषच्छङ्कया अपिस्त्रिद्वितीति अस्मान् अवध्यायय अवजानीत किम् ॥ ४३ ॥

आक्षिपते वियोजयति ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीकृष्ण भगवान् एकान्त स्थान में, भगवान् सब को प्राप्त भई गोपीन के पास प्राप्त होकर उन का आलिङ्गन कर उन का कुशलक्षेम पूछ कर हंसते भए यह बोले ॥ ४१ ॥

हे सखीओ, अपने माता पिता आदि के प्रयोजन करने की इच्छा से हम प्रज ते चलेगए वह हम को बिलम्ब होगया कारण कि शत्रुन के नाश करने में हमारा खिस्त रहा क्या आप सब हमारा स्मरण करती रही ॥ ४२ ॥

एतो अकृतज्ञ हैं इस प्रकार जो अति शत्रुन से क्या आप सब हमारा अपमान करती हो इस में हमारा कुछ दोष नहि है, क्योंकि परमात्मा प्राणियों के कर्मानुसार कभी प्राणियों को मिलाय देता है कभी उन का वियोग कर देता है यह निश्चित है ॥ ४३ ॥

मेघन के समूह को तृण को रुई को पृथिवी के रेणून को पवन जैसे मिलाय कर के फिर उन का वियोग कर देता है इसी प्रकार विश्वकर्मा परमात्मा भी प्राणियों को मिलाय कर फिर उन का वियोग कर देता है ॥ ४४ ॥

- मयि भक्तिर्हि भूतानामभूतत्वाय कल्पते ।
 विष्टया यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ॥ ४५ ॥
 अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिः ।
 भौतिकानां यथा खं वाभूर्वायुर्ज्योतिरङ्गनाः ॥ ४६ ॥
 एव ह्येतानि भूतानि भेत्तुवात्माऽऽत्मना ततः ।
 उभयं मय्यथ परे पश्यताऽऽभातमक्षरे ॥ ४७ ॥

• भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अपि च अतिभद्रमिदं यदुत भवतीनां मद्वियोगेन मत्प्रे-
 मतिप्रियो जात इत्याह—मयीति । मयि भक्तिमात्रमेव ताव-
 दभूतत्वाय कल्पत इति यदुत भवतीनां मत्स्नेह आसीत्तद्वि-
 ष्टयाऽतिभद्रम् कुतः मदापनो मत्प्रापण इति ॥ ४५ ॥

कहिंशस्त्वं यं वयं ज्ञेहंन प्राप्स्याम इत्यपेक्षयामात्मस्वरूप-
 माह—अहंहीति । हे अङ्गनाः ! भौतिकानां शरावसैन्धवादीनां
 यथाऽऽकाशादीनि पञ्चमहाभूतान्याद्यन्तादिरूपाण्येवं सर्व-
 भूतानां जरायुजादीनामहम् अतो व्यापकं मां भवत्यः प्राप्ता
 एवेति ॥ ४६ ॥

तु चतुर्विधभूतग्रामाणां तद्भोक्ता आत्मेवाऽऽद्यन्तादिरूप-
 स्तासि च सर्वव्यापकं सर्वभूतानि वर्तन्ते इति कुतस्त्वप्राप्ति-
 रस्माकमित्यत आह—एवं हीति । अयमर्थः शरावादीनां यथा
 भौतिकानां महाभूतान्याद्यन्तादिरूपाण्येवमेतानि चतुर्वि-
 धानि भूतान्यपि भौतिकत्वाविशेषात्स्वकारणेषु भूतैस्त्वेव
 वर्तन्ते ननु भूतकृत्यात्मनि आत्मा तु तेषु भूतैश्चात्मना भोक्तृ-
 रूपेण ततो व्याप्तो न कारणत्वेन अथैतदुभयं भूतभौतिकरूपं
 भोग्यं च भोक्तृभूत्वाऽऽत्मानं मय्यक्षरे परिपूर्णं आभातं
 पश्यतेति ॥ ४७ ॥

• भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ प्रसिद्धं ममैश्वर्यं नूनमेताभिरपि ज्ञातमस्तीति
 क्षणादनुसन्धाय तदेवालम्ब्यैषाथाध्यैनापि सान्त्वयति—अह-
 मेवैश्वर्येणैषायापि शत्रुपक्षस्यैषालीलावेशेन हृतेपि भवतीनां
 वियोजने मम शक्तिर्न भविष्यतीति ज्ञेहपारवश्यादित्यभिप्राये-
 णाह—मयीति । हि प्रसिद्धौ भक्तिर्नैवविधानां भक्तीनामेकापि
 प्रीतिमात्रं वा भूतानां सर्वेषामपि अभूतत्वाय मोक्षाय कल्पते
 ततो भवतीनां सर्वतः पूज्यानां मदापनः मामेव साक्षात्प्राप-
 न्ति बलादाकर्षति, यः ज्ञेहः उभयाद्रीभावहेतुः प्रेमपरिपाक-
 विशेषः स यदासीत् संयोगवियोगलीलाभ्यामाविर्बभूव तसु
 विष्टया अतिभद्रं पुनर्वियोगासम्भावादिति भावः ॥ ४५ ॥

• ननु कथं भवत्प्राप्तौ ज्ञेह एव कारणम् नैत्याशङ्क्य सर्वा-
 भयत्वात्सत्याहमेव योग्यो मम च स एव योग्य इत्याशये-
 नाह—अहं हीति । इत्यां शब्दार्थस्तु टीकासम एव तत्रोत्तरपद्ये
 भूतभौतिकरूपमित्येव लिखनं शुद्धं भूतभौतिकरूपं भोग्यं

• [२११]

भोक्तृरूपत्वात्मेत्युभयना स्पष्टीभावादिति तदेव शीघ्रमेव भवतीनां
 नित्यमल्लामो भविष्यतीति भावः । ननु तर्हि कथमीदृश-
 विष्टिरह इत्याशङ्क्यार्थान्तरञ्च सङ्गमयति—अहमिति ज्ञाप्त्या-
 मेव । हि निश्चये “न चान्तर्न बाहिर्यस्य” इति भीमामोदरलीलादर्शित-
 न्यायाच्छ्रीविग्रहरूपोऽहमेव आदिः कारणं अन्तो लयस्थानम् अन्तरं
 मध्यम् परं सर्वव्यापकोऽहं सामान्यतो युष्मानपि व्याप्य
 तिष्ठाम्येवेति वस्तुतो विरह एव नास्तीत्यर्थः । अङ्गना इति
 तासां सौन्दर्यगुणोल्लेखेन स्वप्रेमाऽपि ज्ञापयति ॥ ४६ ॥

एवमिति । हि निश्चये अनेन आविष्ठादिनैव प्रकारेण
 एतानि महान्ति भूतानि आकाशादीनि भूतेषु देहेषु
 वर्तन्ते आत्मा चात्मना स्थयमेव तेष्वेव ततः स्वशक्त्या तानि
 व्याप्यास्तीत्यर्थः । उभयं देह आत्मा च मयि वर्तन्ते कुतः परे
 परमेश्वरे जगतस्तदेकाधारत्वात् अथ अतः निजदेह आत्मा
 चेत्युभयमेव अक्षरे सदा सर्वत्र वर्तमाने मयि आभाः विरा-
 जमानं पश्यत अनुभवन्तति एतच्चासां भावतोतिबहिरङ्गमित्या-
 शङ्क्य भीमदुःखद्वारा सन्देशवर्धनान्तरं योजयति—यथाहम्
 अहङ्कारो भूताविः सर्वेषां भूतानां आदीनाद्यन्तादिरूपः अहङ्का-
 रान्तर्गतान्येव आदीनीत्यर्थः । एवमेतानि प्रकटलीलायामनुभूय-
 मानानि युष्माकं ममतास्पृशानि भूतानि “एको विष्णुर्महद्भूतम्”
 इतिवत् परमार्थसत्यवस्तुनि भीमद्वारादीनि भूतैश्चप्रकट-
 लीलागतेषु परमार्थसत्यवस्तुषु वर्तन्ते यथा युष्माकं प्रकट-
 लीलाभिमान्यहन्तास्पृशमात्मा च अप्रकटलीलाभिमान्यहन्तास्प-
 र्शेनात्मना व्याप्तः एवमिदन्ताहन्तास्पृशं यदुभयं तच्च पुनः
 परे प्रकटमत्र दृश्यमानेपि तस्यां दृग्दृष्ट्यां विहरमाणे तत्रा-
 प्यक्षरे नित्यमेव युष्मत्साङ्गनि मयि आश्रयरूपे आभातं विराज-
 मानं पश्यतेति तस्मात्प्रकाशभेदादेव तद्वत्त्वादिभेदव्यपदेशां
 विरहसंयोगव्यवस्थाचेति पूर्वमप्युद्धवद्वारा सन्दिहमिति भावः
 तदेवमुभयथापि स्फूर्त्यस्फूर्त्योरेव संयोगविरहत्वं भवतीनाञ्च
 परमज्ञेहंन स्फूर्तिः सदैव वर्तत इति वस्तुतो नास्त्येव विरह
 इति व्यञ्जितम् ॥ ४७ ॥

• भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उत्पत्तिकारणत्वे अन्तर्बहिः सङ्गावे च दृष्टान्तमाह—यथा
 क्षमित्यादिना । यदा एव प्रथिव्यादिभूतानि देवादिशरीर-
 रूपं कार्याणि एवस्विधेदुतमस्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भूतेष्वामा जीवात्मा अत्मना मया कृतशरीरसंस्थाकृति-
रित्यर्थः ॥ ४७-४८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रबन्धिका ।

किञ्चातिमद्मिदं यज्ञवतीनां मन्त्रियोगेन मत्प्रेमातिशयोऽ-
भूदित्याह—मयीति । मयि भक्तिमात्रमेतान्दमृतत्वाय मुक्तये
कल्पते यत्तु भवतीनां मयि ज्ञेहः आसीत्तद्विष्ट्याप्रतिभद्रं
कुतः ? मदापनः मत्प्रापणः ॥ ४५ ॥

कीदृशस्त्वं यं वयं ज्ञेहेन प्राप्स्यामहे इत्यपेक्षायामात्मनो
याचात्स्यमाह—अहमिति । आदिः सृष्टिकारणमन्तर्लोककारणम्
अन्तरमन्तरात्मा बहिष्कृत्याप्य स्थितः इत्यर्थः । अन्तर्बहिष्कृत-
सङ्गावे दृष्टान्तार्थमाह—मौतिकानामिति । हे अज्ञानाः ! ज-
माकाशः वाः जलं भूः पृथ्वी आदीनि यथा भौति-
कानां भूतपरिणामात्मकानां देवमनुष्यादिशरीराणामन्तर्बहिष्कृत-
वर्तन्ते ॥ ४६ ॥

एवं दृष्टान्तमुखेन शिक्षितमर्थं दार्ष्टान्तिके सङ्गमयनि-
एवमिति । एतान्याकाशादीनि तत्कार्यरूपाणि देवादिशरीरात्मकानि
च भूतानि भूतेषु आत्मा तेषु भूतेषु स्थित आत्मा जीवात्मा च आत्मना
मया अन्तर्बहिष्कृत्याप्यन्त इति शेषः । तत्सत्त्वादुभयं चेतन-
मचेतनञ्च वस्तुजातमक्षरेऽन्तर्बहिष्कृत्याप्य धर्ममानेपि व्याप्यगत-
विकाररहिते मय्याभाते प्रमितं पश्यत मयीत्यनेन धारकत्वमुक्तम्
आत्मनेत्यनेनान्तःप्रविश्य प्रशासितृत्वञ्च अन्तःप्रविश्य नियमनं
ह्यात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिककमसन्दर्भः ।

ननु केचित् त्वामेव परमेश्वरं वदन्तीत्याशङ्क्याह—मयीति ॥ ४५ ॥
अहं हीत्यादि ॥ ४६-४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतपृहत्कमसन्दर्भः ।

ननु, भूतानामेव कृत्विजं व्यवस्था ननु भवदुपरि देवाधि-
कारं नापि वयं भूतात्मान इत्याशङ्क्याह—मयि भक्तिर्ही-
त्यादि । मयि श्रीकृष्णे भगवति भूतानां प्राणिनां भक्तिः अमृ-
तत्वाय मोक्षाय कल्पते मोक्षाकांक्षिणां भक्तेर्मोक्षदत्ताङ्गीकृतेः
भवतीनां भूतमित्राणां पुनर्मयि यत् ज्ञेह आसीत् तद्विष्ट्या
भाग्येनैव कीदृशः मदापनः मां प्रियत्वेन प्रापयतीति तथा
भक्तिज्ञेहयोरयं विशेषः भक्तिः कदाचिन्मोक्षमपि प्रापयतीति
ज्ञेहस्तु मामेव अतो मत्प्राप्तिर्वै शाश्वती ॥ ४५ ॥

ननु, तथापि नैतादृशकाठिन्यमुचितमित्याशङ्क्याह—अहं
सर्वभूतानाम् आदिरन्तश्च यथा तथा अन्तरं हृदये च बहिष्कृत-
भौतिकानां यथा समादीनि अन्तर्बहिष्कृत अतो भौतिक-
विग्रहाणां भवतीनां यदन्तर्बहिर्हृदि भवेयं तर्त्तिक चित्रं तेन
भवतीभिः सह मे विरहमेव नास्ति ॥ ४६ ॥

एतदेव पुनर्दृढयति—एवमित्यादि । एवम्भूतेषु भौतिकेषु

यथा भूतानि महाभूतानि तथा आत्मा जीवः आत्मना परमा-
त्मना सह भूतेषु ततः आततः उभयम् आत्मपरमात्मरूपं द्वयं
परे परात्परे मयि अक्षरे दृश्यमानरूपत्वेन अव्यये आमान्तं
पश्यत ॥ ४७ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परमार्थबुद्धियुक्ताश्चेत्तत्राह—मयि भक्तिर्हि भूतानामिति ।
भक्तिः शास्त्रीया आन्तरप्रेमसहितासेवादिः इन्द्रियाणामह-
महभक्त्या आमाविकी वृत्तिर्वै अमृतत्वाय मोक्षाय भूताना-
मिति नात्रान्तराधिकारभेदो वक्तव्यः यथा मर्यादायां
ब्राह्मण एव मुख्यत इति न तथा भक्तिमार्गे कल्पत इति ।
असहायैव भक्तिर्मोक्षं दातुं समर्था नतु ज्ञानमिव कर्मा-
पेक्षते अन्तःकरणशुद्धिं वा अतो भक्तानां मोक्षो ज्ञानात्
दुष्प्राप्यः भवतीनान्तु ततोपि विशेष इत्याह—विष्ट्या
यदासीन्मोक्षेह इति । ज्ञेहो लौकिकः सतु कामकृतो भवति
काममयः पुरुष इति सहजोपि कृत्रिमो वैधः सहजो भग-
वद्विषयको न भवतीति असंख्यवहार्यत्वाज्जगत्तः प्रकृतेः तु
दैवगत्या मन्त्रियो जातः तस्य च फलं मदापनामिति
मामेवापयति प्रापयतीति मङ्गावं मत्सायुज्यं वा करोती-
त्यर्थः । अमृतत्वं ब्रह्मभावः । पुरुषोत्तमभावं मङ्गावः तद्वैलक्षण्यं
पूर्वमेवावोचाम ॥ ४५ ॥

कीदृशो भगवान् यादृश ज्ञेहः प्रापयतीति आकाश्या-
माह—अहं हीति । ज्ञेहस्य मत्प्रापणे आचरणनिराकरणमेव
साध्यं नतु प्रयासान्तरमस्तीति वक्तुं भूतानां पुनर्परवाद्या-
भ्यन्तरभेदेन प्रादेशचतुष्टये स्वस्थावस्थानं निरूप्यते शुक-
आयमर्थः । व्यापकोहि परिच्छिन्नस्य एवमेव भवति । आदि-
रन्त इति उत्पत्तेः पूर्वं नाशानन्तरञ्च अहमेवेति । कालपरि-
च्छेदं उभयतः स्थितिमाह—अन्तरं बहिरिति । देशपरिच्छेदे
सङ्गाताभिप्रायमेतत् । अणुजीवाभिप्रायेपि तत्र पञ्चमहाभूतानि
दृष्टान्तिकरोति भौतिकानामिति जमाकाशं वाजलं तामस-
राजसभावनिरूपणार्थम् आकाशजलयोः क्रमो निरूपितः ।
तथैव भूवायोः सृष्टिप्रलयभेदेन क्रमद्वयं निरूपितं भवति
मध्ये सात्त्विकं तेजः आद्यं तथैव तामसो तत्संलग्नो राजसो
मध्ये सात्त्विकमिति यथा सततोव्याप्तं शरीरं तत्संलग्नं
इन्द्रियप्राणाः मध्ये चैतन्यमिति उपनार्थम् अज्ञाना इति सम्बो-
धनम् उत्तमाङ्गवत्त्वेन विश्वासाद्यैव परं परितो वेष्टनमात्रतया
स्वस्य जीवानां जगतो वा भेदो निरूपितः ॥ ४६ ॥

तन्निराकुर्वन् केवलप्रतिपत्तिमाह—एवमिति । ज्ञेहेन
प्रमेयं भगवानिति समर्थितं भविष्यति पूर्वश्लोके भूतानि
परितो निरूपितानि भौतिकानां कालपरिच्छेदे देशपरिच्छेदे
च मध्यभावस्तु न निरूपितः मध्यभावस्तु किमात्मक इत्या-
काङ्क्षायामाह—मध्येपि भूतान्येव भौतिकेषु वर्तन्ते नदी-
निमग्नघट इव स्थितः भविष्यन्तीति पिण्डकारणत्वे च स्थिता
भविष्यन्तीति न जलात्मता घटस्य भविष्यतीति विशदयमाह
आत्मात्मतयेति । आत्मनां भूतशब्दवाक्यानां घटेपटादीनाम्
आत्मतया स्वरूपत्वेन महाभूतानि भौतिकेषु भवन्तीत्यर्थः ।

श्रीशुक उवाच ।

अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ।

तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनेन पञ्चमहाभूतात्मकत्वं जगतो निरूपितम् अतः परमुभय-
विधस्य कार्यकारणभावापन्नस्य भूतजातस्य भगवान्नाद्यन्तयो-
रन्तर्बहिः-तद्रूपमेति निरूपयति । तत उभयं मयीति बोधनार्थं
तत इति क्रमः आनन्तर्यायौ निरूपितः एतन्मयीति वचनं
ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिभूतभौतिकपक्षे पुरुषवचनं ब्रह्माण्डपक्षे तु
कालपरम् अथ तदन्तरं कालसहितस्य सर्वस्यापि कार्यजातस्य
पूर्ववत्त्वमपि परे अहं तेषामाद्यन्तान्तरवर्तीत्यादि एतावद्वरे
स्वैक्यं निरूप्य तस्यानुभवं कारयति पश्यतेति किं प्रष्टव्य-
मित्याकाङ्क्षायां क्रमनिरूपणं परित्यज्य फलमाह—अक्षरे
आभातमिति । आननब्रह्मात्मभावोपि निरूपितो भवति जीवाना-
मप्यतिरिक्तभावस्य निराकृतत्वात् ज्ञेयस्य मदापनजनने अधिकार
इव निरूपितः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु भोः वाग्निशिरोमणे ! यस्मिन् दोषमारोपयसि स भग-
वान्त्वमेव सर्वलोकविख्यातो भवसीत्यस्माभिर्ज्ञायत एव, भोः
सत्त्वः । एवञ्चेत् सत्यमहं भगवानेव तदपि भवतीनां मत्स्नेहा-
धीन एवास्मीत्याह, मयि भक्तिमात्रमेव तावदमृतत्वाय मोक्षाय
कल्पते यस्तु भवतीनां मत्स्नेह आसीत्सिद्धिप्राप्त्या मज्जाग्नयेनैवाति-
भद्रमेव यतो मदापनः माम् आपयति बलादाकृष्य युष्मत्
समीपमानयत्यानीयाच्चिरेणैव युष्मदन्तिक एव स्थापयिष्य
तीति भावः ॥ ४९ ॥

किञ्च, मामेव भगवन्तं यदि यूयं जानीध्वे एव तदा मद्भि-
रहङ्मुखं नास्म्येव युष्माकं, केवलमधिषेकेनैव दुःखं लभध्वे
तस्मादधिषेकध्वंसनं भक्तः शिक्षध्वमित्याशयेनाह—अहमिति ।
वस्तुतस्तु भोस्त्रिजगतीवर्तिनो महायोगेध्वराः ज्ञानं दुःख-
मात्रध्वंसनं यत् यूयं भूध्वे तदिदमवधत्त उद्धवोपदिष्टमिव
साक्षात्पुनरिष्टमपि ज्ञानं प्रेमवत्सु जनेषु दुःखानिवर्तनाद्वैयर्थ्य-
मेव प्राप्नोतीति ज्ञापयञ्च गोपीर्ज्ञानमाह—अहमिति । सर्वभूतानां
देवमनुष्यतिर्यगादीनाम् आद्यन्तमध्यवर्तिन्सीत्यर्थः भौतिकानां
बेहादीनां यथा आदीनि पञ्चमहाभूताभ्याद्यन्तादिवर्तिनीत्यर्थः ।
हे अङ्गनाः ! रमण्यः, एवं तत्त्वं मे यूयं स्त्रीजनाः नैव जानीथेति
भावः ॥ ४६ ॥

एवं हि तदेवमित्यर्थः । एतानि भूतान्याकाशादीनि भूतेषु
वेदिषु वर्तन्ते आत्मा जीवश्च आत्मनां स्वरूपेण ततः
विस्तृतः देहव्यापकस्त्वं वर्तते इत्यर्थः । उभयं देहजीवश्च
मयि परे परमात्मनि अक्षरे नित्ये, सर्वस्यालोधिष्ठानतत्त्वे
आभातं प्रकाशितं पश्यत तेन युष्माकं देह आत्मानश्च

मय्येव सदा वर्तन्ते एवेति कुतो मद्भिरेव ज्ञेयोऽविवेकविजृ-
म्भित इति भावः ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संयोगवियोगयोरीश्वरकृतत्वेन तयोश्चिन्तां त्यक्त्वा मुक्त्यर्थं
मज्जनं कर्तव्यमित्युक्तं सार्वज्ञ्यात् । अथ मया तु स्वेच्छया
भक्तकार्यसिद्धौ संयोगवियोगौ भजमानेनापि कदाचिदपि
कस्यचिदपि वियोगो नास्तीत्याह—अहमिति । सर्वभूतानां
चिदचिद्रूपाणां भौतिकानां पञ्चभूतविकाराणाम् ॥ ४५-४६ ॥

उक्तार्थं स्पष्टीकरोति—एवमिति । एवमेतानि भूतानि
आकाशादीनि उपलक्षणमेतद्वेत्तनवर्गस्य सर्वोप्यवेत्तनवर्ग
इत्यर्थः । भूतेषु आत्मा शुभाशुभकर्मकर्त्रा स्वेनैव प्रतिशरीरं
पृथक् यस्ततः आत्मा जीवः जातावेकवचनं सः एवमुभयं
चिदचित्तस्वद्वयम् अक्षरे निर्विकारस्वरूपे मयि आभातं सागन्ततः
प्रकाशमानं पश्यत ॥ ४७ ॥

भाषा टीका ।

जिस कारण मेरी भक्ति प्राणियों को मोक्ष देने में
समर्थ है इसी लिये मो को प्राप्त करने वारा मेरे विषये
में ज्ञेय जो आप का भया है यह अति मङ्गल भया ॥ ४५ ॥

हे अङ्गनाभो ! जैसे पृथिवी आदि पांच तत्त्व के रच भए
घट आदि कार्यों के आदि अन्त में पृथिवी जल तेज पवन
आकाश ए पांच तत्त्व रहते हैं तैसे हि सब प्राणियों के
आदि अन्त बाहिर भीतर व्यापक होकर मैं रहगा
हुं ॥ ४६ ॥

जैसे आकाश आदि पांच तत्त्व में घट आदि सर्व वस्तु
और स्थावरजङ्गम सर्व शरीर वर्ति रहै हैं और उन सब
में जीवात्मा भोका रूप से व्याप्त होरहा है तैसे हि जड
चेतन दोनों वस्तु का निर्विकार सब से परे मोमे भान
हो रहा है अर्थात् सब मेरे आधार हैं इस प्रकार अनन्तर
ज्ञान दृष्टि से तुम देखा ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अध्यात्मशिक्षया स्वरूपोपदेशेन शिक्षिताः बोधितास्तस्यानु-
स्मरणेन ध्वस्तो जीवकोशो लिङ्गं वासां तास्तमेवाध्यगन्
प्रापुः ॥ ४८ ॥

आहुश्च ते नलिननाभ पदारविन्दं योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।

संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं गेहञ्जुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे

वृष्णिगोपसङ्गमो नाम

द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

एवं प्राप्तोऽपि कृष्णः पुनर्गृहव्यासङ्गेन माऽपयात्विति तस्मिन्स्मरणं प्रार्थयामासुरित्याह-आहुश्चेति । हे नलिननाभ ! ते पदारविन्दं गेहञ्जुषां गृहसेविनीनामपि नो मनसि सदा उदियात् आधिर्भवेत् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकार्या

द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदुपदेशकलमाह-श्रीकृष्णेनैवमात्मानं श्रीकृष्णमेवाधिकृत्य या शिक्षा तया शिक्षिताः गृहितार्थाः सत्यस्तदनुस्मरणेन तस्य शिक्षितार्थस्य सदा चिन्तनेन ध्वस्तो नष्टः जीवस्य जीवनस्य कोशमाच्छादनं न जीविष्याम इति भावना यासां ताः तं श्रीकृष्णमध्यगन् प्राप्स्याम इति दृढसम्भावनाविषयत्वेनाज्ञानं इति प्रथमे द्वितीयेतु तस्य सर्वव्यापकमूर्तेरनुस्मरणेन सप्रेमातिशयादेव तथानुभवेन ध्वस्तो जीवस्य आत्मनः कोशः परिच्छेदः अप्राप्तिरूपभावेनायाभ्यस्तथाभूताः सत्यः तमध्यगन् प्राप्तत्वेनैवामन्यन्तेत्यर्थः । तृतीये तस्याप्रकटप्रकाशस्यानुस्मरणेन ध्वस्तो जीवानां कोशो प्रकटलीलाकूपो विच्छेदहेतुर्यासां ता इति सर्वत्र चार्थे श्लेषेण दृष्टान्तद्योतनाच्च अन्ये यथा अध्यात्मशिक्षया आत्मानमधिगच्छन्ति तद्वदिति ॥ ४८ ॥

यद्यपि परोक्षवाङ्मय दृष्टान्ताय वा आध्यात्मभक्त्योक्तमपि नादृगर्थमनाहत्य तद्वचनेनैव तं प्राप्तव्यं ज्ञात्वा परमसन्तुष्टः बभूवुस्तथापि परमौत्सुक्येन प्रार्थयामासुरित्याह-आहुश्चेति । हे नलिननाभेति पद्माकारनामित्यात् परमसौन्दर्यमुद्दिष्टम् अतः अरविन्दरूपकेण श्रीपदस्य परममधुररसत्वं तावद्वरत्वादिकञ्च ध्वनितम् अतएव योगो भक्तियोगः तदीश्वरैर्वशीकृतभक्तियोगैरित्यर्थः । इदं च विशेषेण सर्वोत्कृष्टतया भाव्यं चिन्त्यम् अगाधबोधैर्ज्ञानिभिर्मुक्तैरपि परमपुरुषार्थतया भाव्यं किञ्च संसारेति एवं भक्तमुक्तविषयिणां त्रयाणां सेव्यत्वेन साध्यत्वं साधनत्वं चोक्तं सदा मनसि जुषां सेवमानानामपि नोऽस्माकं गेहं प्रति सकृदुदियात् तत्र प्रकटं भवतु यद्वा प्रथमतो नलिननाभेति सम्बोध सपरिचयविशेषं ज्ञापयित्वा तावता विरहस्यानोचित्यं दुःसहत्वं च ज्ञापितं वाक्यार्थेभ्यामपि नास्तास्ता-वदुर्विधिहतानामस्माकं तद्वर्धनगन्धवाचापि हे नलिननाभ !

तव पदारविन्दं त्वनुपदेशानुसारेणाऽस्माकं मनस्युदियात् ननु, किमिवात्रासम्भावं तत्राहुः, योगेश्वरैरेव इति, विचिन्त्य नत्वस्माभिसर्वस्मरणारम्भ एव मूर्च्छांगामिनीभिः तदेवोपपादयन्ति अगाधबोधैः साक्षाददर्शनेष्वधुनितबुद्धिभिः नत्वस्माभिरिव तद्दर्शनेच्छयामुद्गमोदेन धुनितबुद्धिभिः तदुक्तमुद्धवं प्रति स्मर्य भगवता-

“मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्थियः ।

स्मरन्त्योऽङ्गं विमुञ्चन्ति विरहौत्कण्ठ्यविह्वलाः ॥”

स्मरणास्यारविन्दरूपकं तत्प्रेष्ठेनैव दाहशान्तिर्भवति ननु स्मरणेनैवेति ज्ञापनाय ननु तथा निदिध्यासनमेव योगेश्वरैर्ज्ञां संसारदुःखमिव भवतीनां विरहदुःखं दूरीकृत्य तदुदये विरप्यतीत्याशङ्क्याहुः- संसारकूपपतितानामेवोत्तरणावलम्बं नत्वस्माकं विरहसिन्धुनिमग्नानां तच्चिन्तने दुःखवृद्धेरानुभूयमानत्वादिति भावः । नन्वत्रैवागत्य मुद्गमो साक्षादनुभवत तत्राहुः गेहञ्जुषां परगृहिणीनामस्वर्धनीनामितिर्थाः । यद्वा, गेहञ्जुषामिति सङ्कतिञ्च त्वत्पूर्वसङ्गमविलसिधासि तदास्मत्कामदुष्टे स्वाभाविकास्मत्प्रतीतिनिलये निजगृहे गोकुल एव भवतु ननु द्वारकादाविति स्वमनोरथशेषेण तस्मिन्नेव प्रीतिमतीनामित्यर्थः । यः कौमारहरः स एव हि धर इत्यादिवत् तस्मात् अस्माकं मनसि भवस्मरणचिन्तनसामर्थ्याभावात् स्वयमागमनस्यासामर्थ्यादनभिरुचिर्वा “धारयन्त्येव कृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चन । प्रत्यागमनसन्देहैः” इति भवज्जातास्मन्ममोनुरूपं भवान् साक्षादेव भोवृन्दावन एव यद्यागच्छेत् तदैव निस्तार इति भावः । अत्र श्रीदामादिगोपवर्णां श्रीमदुत्सवधानदर्शितसिद्धान्तरीत्या विरह एव न जातोस्तीत्यनागमनात् किन्तु गोरक्षायामेव स्थितत्वान्मिलानादिकानां वर्णनं हेतुम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां

द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

गेहञ्जुषां गृहस्थानामैश्वर्यपराणामित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अध्यात्मशिक्षयेति । आत्मनि आध्यात्मं विभक्त्यर्थे ऽव्ययी-
भावः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविषयज्ञानमित्यर्थः । तस्य शिक्षया
सम्यगुपदेशेन साधनेनेत्यं कृष्णेन कर्त्ता शिक्षिताः गोप्यस्तस्य
भगवदुपदिष्टात्मयाथात्म्यस्यानुस्मरणेन मननपूर्वकनिदिध्यास-
नेन ध्वस्तः जीवकोशः कोशवहावरकं कर्ममूखमज्ञानं यासां
॥ तं भगवन्तम् अभ्यगन् प्रापुः क्रमेण मुक्ता बभूवु-
रित्यर्थः ॥ ४८ ॥

तदा तदुपदिष्टाध्यात्मानुस्मरणविरोधिभोऽपशमनाय मनस-
स्तद्विप्रावृण्वं प्रार्थयमानाः प्राहुर्ध्वेत्याह; आहुर्ध्वेति ।
उक्तिमेवाह—त इत्यादिना । हे नलिननाभ ! अगाधोऽपारो बोधः
ज्ञानं येषां तैर्योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यं केवलं चिन्त्यमेव ननु
इदं संसारकूपे पतितानाम् उत्तरणायावलम्बमालम्बनभूतं ते
तत्र पदाम्बुजं देहधारिणाम् नोऽस्माकं मनसि सदा उदियात्
आविर्भवेत् यथावद्विषयीभवेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अध्यात्मशिक्षयेत्यादि । आत्मानम् अधि अध्यात्मं स्वमुद्दि-
श्येत्यर्थः । अध्यात्मं या शिक्षा तथा कृष्णेन शिक्षिताः गोप्यस्तं
कृष्णम् अभ्यगन् प्राप्तवत्यः पुनस्तद्विज्ञेयं यथा न भवति तथा
स्मिता इत्यर्थः । अचिरान्मामवाप्स्यथेन्युद्धवद्वारा यदादिष्टं तस्यै-
वायं प्रपञ्चः कीदृश्यः तदनुस्मरणेन ध्वस्तो जीवभावो यासाम्
एतास्तु मुनिरूपा इति बोद्धव्यम् ॥ ४८ ॥

आहुर्ध्वेत्यादि । हे नलिननाभ ! ते तव चरणारविन्दं सदा
जुषां नोऽस्माकं मनसि उदियात् अर्थास्तव मनसि तव मन
एव नो गृहं स्यादित्यर्थः । तत्रैव यथा सदा वसाम इति
प्रसादः क्रियतामिति चिन्तयामि । कीदृश्यं पदारविन्दं योगे-
श्वरैर्हृदि विचिन्त्यं ननु साक्षाद्भ्यं संसारकूपपतितानां जनानाम्
उत्तरणायावलम्बं तव मनसि चेदस्माकं गृहं जातं तदा
नः किं नाभूदिति वाक्यार्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भे
द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

तेन कोवाऽधिकारः सम्पन्न इत्याकाङ्क्षायामाह—अध्यात्म-
शिक्षयेति । अध्यात्मशिक्षा आत्मनो ब्रह्मत्वज्ञानवाधाय युक्ति-
पूर्वकनिरूपणं तेन गोप्यः एवं भगवता शिक्षिताः ब्रह्म-
भावापन्ना अपि बोधकस्य भगवतः अनुस्मरणेन वा ध्वस्तः
जीवकोशास्सन्तः व्यवधायकं स्वकीयमुपाधिरूपं लिङ्गशरीरं
परित्यज्य तमेवाभ्यगन् भगवद्रूपा एव जाताः ॥ ४८ ॥

यथा भगवान् तेनान्तःपूर्णो भगवानेव जातः कोश-
स्थानीयो भगवानाधिदैविकः सहजशक्तिर्वा देहत्ववशिष्यते
व्याप्तभगवदंशः तस्य प्रतिबन्धकत्वाभावाय भगवन्तं विज्ञाप-
यामासुः आहुर्ध्वेति भक्तानामेवं स्थितिः उत्तमा एवं भावश्च
ब्रह्मात्मभावोऽस्माकं जात एव च इन्द्रियवर्गश्चातीतः अतः
आधिदैविके मनसि तवावतीर्णस्य पुरुषोत्तमस्य पादयुगलं
मनसि सर्वदा स्फुरतु ताकता इयमवस्था स्थिरा भवि-
ष्यति एतद्भावे ब्रह्मभावापन्नस्यापि सर्वे दोषाः सम्भविष्य-
न्तीत्याशयेनाहुः—हे नलिननाभेति । पञ्चनाभत्वादयं ब्रह्मादीना-
मुत्पादकः तदनुवृत्त्यैव जीवानां स्थितिर्वा ब्रह्मभावेन तद्वत्तायां
कृतम्रता भवतीति तद्भावार्थं प्रार्थित इत्यर्थः । उपायेना-
विर्भावं सम्पादयन्त्विति चेत्तत्राहुः—योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्य-
मिति । अगाधबोधैर्ज्ञानपूर्णैः बहिर्योगरूपसाधनयुक्तरपि हृदि
विचिन्त्यमेव नन्वेतादृशस्याविर्भावे किं प्रयोजनमिति चेत्
तत्राह—संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बमिति । संसारकूपे निर्गमो-
पायरहिते यः पतति दूरावुच्छेदः स्थितः याचककर्मणा
नीचत्वं प्राप्नोति तस्य वैकुण्ठपदारोहणं अवलम्बनं भवति
कर्मज्ञानादिकम् ऊर्ध्वगमने तन्निरालम्बनेन साधकमिति सर्वथा
आलम्बनं मृग्यते स्वल्प बाधान्तरसम्भावनामाहुः—गेहञ्जुषा-
मपीति । देहो वर्त्तत इति देहभागिनः गृहे योजयिष्यन्ति
ततो गृहासत्त्वा पूर्ववदेव प्राकृतत्वं भविष्यति अयमेव च
कूपे पातः अतीति कदाचित् त्वत्कृपया देहसम्बन्धो न
भवेत् तदा न काचिच्छिन्ता इत्यपि सूचितं मनसि स्वयमेवो-
दियात् नोऽस्माकं सर्वासामेवं निष्कामतया गोप्यो मुख्याः
भक्ता जाताः कामनिवारणार्थञ्च ज्ञानोपदेश इति निरू-
पितम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्ब्रह्मणमहात्मजश्रीवल्लभ-

दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायविचरणम् ॥ ३३॥८२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्याः पञ्चश्लोक्या आभ्यन्तरहेत्वर्थस्तु वैष्णवतोषिण्यां
द्रष्टव्यः अध्यात्मशिक्षया एवं ज्ञानोपदेशेन शिक्षिताः प्रबो-
धिताः तदनुस्मरणेन तद्विरहोत्पत्तिनिरन्तरध्यानसूयेण
ध्वस्तो जीवनकुमुदस्य कोशोऽन्तर्भागो यासां ताः तत्प्राप्त्याशा-
मात्रं रक्षित्वा त्रिमात्रजीवना इत्यर्थः । तम् अभ्यगन् अधि-
गतवत्यः यः स्वल्पस्माकमजिज्ञासूनामपि रासारम्भे धर्मोप-

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देष्टा उद्धवद्वारा च ज्ञानोपदेष्टा साम्प्रतमपि ज्ञानमुपदिशति सोऽयं स्वभावाऽप्यस्य दुस्त्यज एवेति प्रत्यभिज्ञानवत्य इत्यर्थः । जीवकोशो लिङ्गदेह इति व्याख्यातुं न सङ्गच्छते नित्यसिद्धानां सतां लिङ्गदेहाभावात् साधनभिज्ञानामपि तासां कृष्णसम्भुक्तानामेतावत्कालपर्यन्तं प्राकृतलिङ्गदेहसत्तान्मुपगमात् ॥ ४८ ॥

आहुश्च वक्रोक्त्या सेव्यमृच्छेत्यर्थः । भोस्तत्त्वज्ञानाध्यापकशिरोमणे ! परमेश्वर ! साक्षान्मूर्त्तपरमात्मन् ! अस्माकं गृहवित्तकुटुम्बाद्यासक्तिमाधिकामवधार्यैव पूर्वमुख्यद्वारा साम्प्रतं स्त्रयमपि यदज्ञाननिवर्त्तकज्ञानोपदेशेन चित्तं निर्मलयामि तदेष ते निरुपाधिक एव ज्ञेयोऽस्मासु मोक्षार्थकोध्वगतः किन्तु गोपस्त्रीजनानां दुर्मेधानामस्माकं हृदि कथमेतज्ज्ञानं तिष्ठेत् ब्रह्मादिगम्य त्वच्चरणचिन्तनमपि नाशयति तस्मात्तदेव यथाशक्यं स्यात्तथा कृपयेत्याहुः—ते इति । योगेश्वरैरेव हृदि विचिन्त्यं वयं स्वकर्मफलसन्तापिताः कथं चिन्तयितुं शक्नुमः अगाधबोधैर्व्ययन्तु मन्दधियः संसारकूपेणस्माकं संसारदुःखं निवर्त्तयितुं त्वं कृपया यतस्वेति भावः । गृहजुषां गृहासक्तानामपि नः सदा मनसि उदयतामित्यन्तः कोप एव व्याजितः इह खलु—

“न पारमेष्ठ्यं न महेश्वधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः ॥ इति

“न किञ्चित् साधवो धीरा भक्ता लोकान्तिनो मम ।

वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ इति

“स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शनाः” इत्यादिपरदशतचचनैरवगततस्वा भक्ताः केऽपि ज्ञानफलं मोक्षं भगवता दत्तमपि नैवाददते सर्वभक्तचूडामणिभिराभिर्गोपीभिर्मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य ब्रह्मं कथमुपपद्यतामतः प्राणप्रेष्टमुख्यात्तदसहामध्यात्मं भुत्वा श्लोकेनानेन कोप एव व्यजयितुमर्ह इत्यत एवमेव व्याख्या समुचिता यथाभुनोपस्थितार्थव्याख्यानमीप मोहिनी-सधर्मणः शास्त्रस्यास्य सम्भवेदेव तत्तु स्पष्टमेव यद्वा भोः साक्षादज्ञानध्वान्तभास्कर ! तव एतैस्तत्त्वज्ञानातपैर्वयञ्ज्वलाम एव वयं हि चकार्यस्वन्मुखचन्द्रज्योत्स्नयैव जीवामस्तस्मात् श्रीवृन्दावनमागत्य धीयरासादिविलासैरस्मान् जीवयत्याहुः ते इति । योगेश्वरैर्हृदि विचित्यम् अस्माभिस्तु हृदुपरि कुचद्वये तत् धृत्वेव जीवितुमुत्सामहे नान्यथेति भावः । अगाधबोधैर्गम्भीर-बुद्धिभिः तरलबुद्धिभिरस्माभिस्तु तच्चिन्तनारम्भ एव मूर्च्छा-सिन्ध्यां निमज्जते कुतस्तच्चिन्तनमिति भावः । किञ्च तत् चिन्तितं सत् संसारकूपादेवोद्धारकं ननु त्वद्विरहसमुद्रपतित जनानुबर्त्तुं समर्थमिति भावः वयं हि गोप्यो न संसारकूपे पतिताः अबाल्यादेव त्यक्तगृहपत्याविसंसारसुखत्वात् किन्तु

त्वद्विरहाम्बुधावेव ननु तद्वागच्छत द्वारकामेव तत्रैव युष्माभिः सह विखसामस्तत्राहुः, मनस्यपि गेहं गेहरूपमारूपदं श्री-वृन्दावनं जुषां जुषमाणानां त्यक्तुमशक्नुवतीनमित्यर्थः । तत्रै तव पिच्छमैलिखसुरलीमनोहरत्वादिमाधुर्याणामस्मद्गोचक-त्वादिति भावः । तस्मादस्माकं तत्रैव चरणारविन्दम उदियात् उदयतां व्रजभूमौ त्वदर्शनेनैवास्माकं सत्तापोऽशमो ननु त्वत्स्मरणेन कुतः पुनरात्मज्ञानेनेति भावः ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

दशशीतितम एषोपि दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदनुस्मरणेन ध्वस्तः जीवकोशः जीवस्वरूपावरकाज्ञान-मूलः जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसारो यासां ताः तं श्री-कृष्णमध्यगन् प्रापुः तत्तन्मुक्तिकाले प्राप्ते इति शेषः ॥ ४८ ॥

यावत्प्रारब्धं कर्म तावत् गेहजुषां गृहसेविनीनां सदा प्रति-क्षणमुदियात् आविर्भवेत् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८२ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीकृष्णने जीव ईश्वर के यथावत् तत्त्वज्ञान के उपदेश कर के इस प्रकार गोपीन को शिक्षा कर ~~हृद~~ शिक्षा को प्राप्त होकर गोपियों ने श्रीकृष्ण का निरन्तर ध्यान किया उस प्रेम पूर्वक ध्यान से गोपीन का अज्ञान नाश होगया अज्ञान के नाश होने से वे गोपीजन श्रीकृष्णको प्राप्त हो गई ॥ ४८ ॥

और गोपीजन श्रीकृष्ण के प्रति बोलीं कि-हे कमलनाभ ! अगाध अज्ञान वारे योगीश्वरों से हृदय में ध्यानके योग्य तथा संसारकूप में पड़े भये जीवों के उद्धारका अवलम्ब पतादृश आपका चरणारविन्द गृहका सेवन करने वारी हमारे मन में सदा प्रकट रहा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें व्यासीके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ८२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे दशशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

तथाऽनुगृह्य भगवान् गोपीनां स गुरुगतिः ।

युधिष्ठिरमथापृच्छत् सर्वांश्च सुहृदोऽप्ययम् ॥ १ ॥

त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ।

प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांसः ॥ २ ॥

कुतोऽशिवं त्वच्चरणाम्बुजासवं महन्मनस्तो मुखानिस्सृतं क्वचित् ।

पिबान्त य कर्णपुटैरलं प्रभो देहम्भृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम् ॥ ३ ॥

हित्वाऽऽमधाम विधुतात्मकतत्र्यवस्थमानन्दसम्प्लवमखण्डमकुण्ठबोधम् ।

कालोपसृष्टनिगमावन आत्तयोगमायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्म(ः) ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इयशीतितम एवञ्च स्त्रीणां कृष्णकथोत्सवे ।

द्रीपथे कृष्णभार्याभिरुक्ताः स्वस्वकरप्रदाः ॥

अव्ययं कुशलम् ॥ १ ॥

तत्पादेक्षया हतमहो येषां ते ॥ २ ॥

महतां मनस्तः सकाशान्मुखद्वारतो निस्सृतं कचित्कदा-
चिद्देहम्भृतां देहधारिणां देहकृत्सावस्मृतिश्चाविद्या तां क्षि-
प्तीति तथा तं देहकृद्दीश्वरस्तद्विषयाज्ञानच्छिदं वा ॥ ३ ॥

हि त्वेति पदद्वयम्. त्वा त्वां हि एव त्वामेष नताः स्म-
त्यर्थः । कथम्भूतम् ? आत्मभास्वा स्वरूपप्रकाशेन विधुताः
निरस्ताः आत्मकृताः बुद्धिनिमित्तास्तिस्रोऽनस्थाः यस्मिंस्तम्
अतएवाऽऽनन्दसम्प्लवं सर्वानन्दकदम्बरूपम् अखण्डञ्चापार-
च्छिन्नं यतो न' कुण्ठः कुण्ठितो बोधश्चिच्छक्तियस्य तम् ननु
एवंरूपता श्रीकृष्णस्य कुतः ? अस्मदादिवत्प्रतीतेरत आहुः
कालोपसृष्टेति । कालेनोपसृष्टा विप्लुताश्च ते निगमाश्च तेषाम्
अवने रज्ज्वार्धमात्मा उपात्ता योगमायया आकृतिर्नराकारमूर्तिर्येन
तं परमहंसानां गतिं त्वाम् अतस्तत्रैवं रूपत्वादस्माकञ्च
त्वन्माययैतत्सर्ववैपरीत्या स्वादेव नताः स्मेति यद्वा त्वामिति
प्रकरणाज्ज्ञातव्यम्. त्वां नताः स्म किं कृत्वा हित्वा किम्
आत्मधाम आत्मा शरीरं धाम गृहं तच्च तच्च देहदैहिक-
सङ्गं परित्यज्येत्यर्थः । समानमन्यत् ॥ ४ ॥

अन्यदिनगतमपि प्रकारान्तरं लक्ष्मभयन् तासां यथाऽसौ स्वय-
मेव गुरुस्तथा स्वयमेव फलमिति बोधयित्वा पूर्वोपदेश-
तात्पर्यं व्यञ्जयन् ततो गौणत्वेनैव श्रीयुधिष्ठिरादिसम्भाषणमपि
प्रस्ताति-तथेति । तथा तेन तासां प्रार्थनाप्रकारेण गोपीरनुगृह्य
यतः स एव तासां गुरुरुपदेष्टा गतिश्च गम्यो नित्यप्राप्यः
अथ तदनन्तरमेवेति तावत्कालं तद्विधानामप्यस्फूर्तः अपृच्छत्
एतत्पूर्वं तेषां प्रश्नमपि न कृतवान् किमुतान्यदित्यर्थः । एवं
तासां प्रेष्टव्यबोधनार्थमेव तदनुवादः क्रियत इति भावः
अद्ययं व्ययभावं हानिराहृत्यं कुशलमिति यावत् ॥ १ ॥

एवं क्रमरीत्या लोकनाथेन सर्वलोकेश्वरणापि परि सर्वतः
पृष्टाः सुष्ठु नानोपहारादिना सत्कृताश्च अतस्तत्प्रमाददर्शनेन
हृष्टमनसः सन्तस्तत्पादेक्षयैव तु हताहंसो गतफलेशास्ते
श्रीयुधिष्ठिरादयः प्रत्यूचुः ॥ २ ॥

अशिवममङ्गलं तेषां कुतः कुत्र कस्माज्जेतोर्वा तेषां तु
सदा सर्वत्र मङ्गलमेवेत्यर्थः । केषां ये नव चरणाम्बुजयोरामव-
माधुर्यं चरणाम्बुजेति भक्त्या तव रूपगुणलीलासौष्ठवामत्यर्थः ।
अलमत्यर्थं कर्णपुटैः पिबान्त प्रीत्या शृण्वन्तीत्यर्थः--ननु परम-
दुर्लभं तत्कुतो लभ्यत तत्राहुः--कचित्कदाचित् प्रेमोल्लास-
समये महतां त्वद्भक्तानां मनसो मुखेन निस्सृतं मनःपरि-
पूर्यात्पुत्रेकेण मुखद्वारा प्रकाशमानम् आसवशाब्देन तस्य स्वतो
मधुरत्वं मादकतया सर्वदुःखविस्मारकत्वं च ध्वनितम् अमङ्गल-
नाशं केमुत्पन्नं पुष्पाति । देहम्भृतामिति । अनेन देहस्य प्रत्यक्ष-
तया तत्कर्तुः स्मृतियोग्यताका तथापि देहकृतः ईश्वरस्य तव
या अस्मृतिर्विस्मृतिः तच्छिदं यद्वा देहम्भृतां सदा विविध-
दुःखमयं देहं द्रष्टां देहकृत् देहोत्पादिकाच्चावस्मृतिश्च
त्वद्विस्मृतिः तच्छिदं सदा तत्स्मरणमङ्गलकरमित्यर्थः । तच्च त्वत्-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतेपिणी ।

एवं श्रीगोपीनां प्रथमदिनगतं सम्भाषणमुपसंहरन् तेन

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवबोधिणी ।

प्रभावात्सम्भवत्येवेत्याशयेनाहुः—प्रभो ! हे सर्वमार्थयुनेति यद्ये-
वमन्यदापि तत्कदाचिदपि शृण्वताम् अमङ्गलं नास्ति तदा
सम्प्रति कृपया त्वया स्वयं विस्तार्यमाणस्य तस्य भवणा-
दप्यस्माकं किञ्चिदप्यमङ्गलं सुतरां नास्त्येवेति येषां च
साक्षात्त्वदर्शनं येषु चेदृशस्तत्कृपाप्रदानः तेषां प्रागेवाशेषा-
मङ्गलक्षयात् पुनस्तत् कुतो वर्तताम् अतः सदा मङ्गलमेवेति
भावः ॥ ३ ॥

अतः सर्वोपेक्षया त्वामेव प्रपद्यामह इत्याहुः—हित्वेति । काले-
त्यादि आसत्त्वं प्रकटितत्वं यन्मर्थ्यालौपयिकं स्वयोगमायाबलं
दर्शयता गृहीतं इत्यादि श्रीमदुद्धववाक्येन सर्वोत्तमं नरा-
कृतिसामान्यदर्शनेनान्यदुर्बोधमित्यर्थः । अत एव परमहंसाना-
मेव गतिं गम्यं ज्ञेयमित्यर्थः । अन्यस्यैः यदा आत्मधाम शुद्ध-
स्वरूपं तदेष विशिनष्टि विधत्तेत्यादिचतुर्भिर्विशेषणैः
तादृशमपि तद्वत्त्वा तद्विज्ञानमनादित्येत्थर्थः । त्वामेव नताः
प्रपन्नाः स्म प्रसिद्धौ स्म इति विसर्गान्तपाठो वा नित्यमेव
दृढं भजाम इत्यर्थः । कुतः परमहंसानामपि भजनीयं तत्रैव
हेतुः कालेत्यादि तदवने निमित्ते तन्निमित्तीकृत्य आत्ताः
सङ्गृहीताः योगमायाः सर्वे स्वरूपशक्तिविलासा यत्र तादृश-
कृतियस्य तं व्याख्यान्तरे योगमायात्ता प्रकृतिरित्येव स्यात्
यद्वा आत्मधाम निजनित्यलीलारूपदं श्रीगोलोकादिकं
हित्वा आत्ता प्रकटिता योगमायाख्याचिच्छक्तिप्रधाना
मूर्त्तियेन तम् आत्मधासो विशेषणानि विधुतेत्यादीनि समान-
मन्यत् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥

तत्पादेशाहतांहसः तत्पादसन्दर्शनहतपापाः ॥ २-३ ॥

आत्मधाम विधुतात्मकतदवस्थम् अवस्था उत्पत्तिस्थितलय
स्वतेजसा निधूतस्वकृतजन्मादि अवस्थम् अन्येषां सृष्ट्यादि-
कृत्वयं सृष्ट्याद्यविषय इत्यर्थः । कालोपदिष्टनिगमाद्ययात्तयाग
मायाकृति कालोप्युतवेदाख्यस्यैत्रायसाने तद्रक्षणाय स्वाध्वयं
योगशक्तिकल्पितदिश्विग्रहम् ॥ ४-७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेति । गुरुस्त्वोपदेष्टा भगवान् गोपीनां सङ्गतिं स्त्रपादार-
विन्दासक्तिं तथास्त्वित्यनुगृह्याथ युधिष्ठिरं सर्वान् सुहृदश्च प्रति
अव्ययमारोग्यमपृच्छत् ॥ १ ॥

त इति । ते युधिष्ठिरादयः तस्य भगवतः पादयोरीक्षया दर्श-
नेन हतं निरस्तमहः पापममङ्गलञ्च येषां ते अत एव दृष्टं
मनो येषां ते प्रत्युचुः ॥ २ ॥

उक्तिमेवाह—कुत इति द्वाश्याम् । त्वच्छरणाभ्युजासवं त्वत्-
पादाब्जकथामृतमित्यर्थः । आसववन्मधुरं विषयविस्मापनञ्च ये
कर्णपुटैः श्रोत्रचपकैः पिबन्ति त्वच्छरणाभ्युजं ये ध्यायन्तीत्यर्थः
तेषामाशिवम मङ्गलं कुतः नास्त्येवेत्यर्थः । आसवत्वरूपणात्पिबन्ती-

त्युक्तं प्रसिद्धासवादीकृष्टं वक्तुं विशेषति—महात्मनां सनः
परिशुद्धाभ्युजमेव पक्षं तस्मान्निष्पन्नं निर्गलितं देहधास्त्रिणां
देहकृष्णासावस्मृतिः देहकृदस्मृतिः देहसम्पादकममाद्यज्ञानं छन-
तीति तथा तं प्रसिद्धस्मृतं तु नैवविधमितिभावः ॥ ३ ॥

तमिति । यस्य शरणाभ्युजामृतमेवास्वित्त्वं तं त्वां नताः
स्मः प्रणमामः कथम्भूतं परमहंसानां गतिं प्राप्यं मुक्त्युपायभूतं च
तदुपयुक्तं सौशील्यं वात्सल्यञ्चाहुः—कालेनोपसृष्टो विप्लुते
निगमो वेदः तस्यावने निमित्ते रक्षणार्थं वैदिकधर्ममर्षा-
पाठनार्थमित्यर्थः । आत्ता परिगृहीता योगमायाया स्वाध्वयशक्तिः । गे-
नाकृतिर्विग्रहा यस्य तं योगमायत्यनेनाकृतेरकर्मायत्तत्वमुक्तम्
आत्मत्यनेन स्नेहलयेनोपासत्त्वं यद्यपि सङ्कल्पमात्रेण निगम
विरोधिदुष्कृद्दिनाशसम्भवस्तथाप्याश्रितवात्सल्यात्सौशील्याच्चात्त
योगमायाकृतिरितिभावः आश्रितकार्पापादकज्ञानगुणयोगमाहुः
अखण्डः अविच्छिन्नः अप्रतिहतः बोधः अनिष्टपरिहारेष्टप्रापणाद्युप-
युक्तज्ञानं यस्य तं प्राप्यत्वोपयुक्तं गुणमङ्गलं, आनन्दसम्पू-
मानन्दप्रवाहरूपं प्राप्यवैखण्ड्यमाहुः—तिष्ठ अवस्थाः उत्पत्तिस्थिति
संहृतयः आत्मधासो स्वतेजसा विधुता निर्जृताः आत्म-
कृताः स्वकृताः तिष्ठ अवस्थाः यस्य तम् अन्येषां सृष्ट्यादिकृत
स्वयं सृष्ट्याद्यविषयश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१-३ ॥

हित्वेति । आत्मधाम शुद्धस्वरूपं तदेष विशिनष्टि विधुतेत्यादि
चतुर्भिर्विशेषणैः । तादृशमपि तद्वत्त्वा तद्विज्ञानमात्रेत्यर्थः ।
त्वामेव नताः प्रपन्नाः स्म प्रसिद्धौ स्म इति विसर्गान्त पाठो
वा नित्यमेव दृढं भजाम इत्यर्थः । कुतः परमहंसानामपि गतिं
भजनीयं तत्र हेतुः कालेत्यादि तदवने निमित्ते तन्निमित्ती-
कृत्य आत्ताः संगृहीता योगमायाः सर्वाः स्वरूपशक्तिविलासा
यत्र तादृशकृतियस्य तं व्याख्यान्तरे योगमायायात्ताकृतिरेव
स्यात् ॥ ४-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चतुर्लिखे साधनानां मुख्यं साधनमीर्यते ।
कीर्त्तने सरसरत्वाय स्त्रीभिः स्त्रीणां निरूप्यते
सर्वसाधनसम्पत्तिः कृष्णानुग्रहपूर्विका ।
तद्भावे नैवसिद्ध्यदित्यनुग्रहवर्णनम् ॥
अनुग्रहस्थ स्थिरता सद्युक्तैव हरी भवेत् ।
माहात्म्यज्ञानतः पुष्टास्तुत्या कार्यक्षमा भवेत्
सर्वशक्तियुतः कृष्णः भोतव्य इति सिद्ध्यति ।
शक्तीनामप्यभीष्टञ्च सज्ञानस्तुतिभावतः ॥

श्रीमद्ब्रह्मसंहितासुबोधिनी ।

• पूर्वाध्याये गोपीनामुपदेश उक्तः प्रार्थना च अनुग्रहस्त्ववशिष्यते तदत्र तासामनुग्रहं कृतवानित्याह—तथानुगृह्येति तथा तैर्यथा प्रार्थितं तथैव तदुदये स्वचरणारविन्दं स्थापयित्वा युधिष्ठिरमथापृच्छदिति सम्बन्धः भगवतः • तथाऽनुग्रहे हेतुमाह—गोपीनां स एव गुरुर्गतिः फलञ्च कलसाधनरूपत्वात् तासामन्य उपायो नास्तीति स्वचरणारविन्दं स्थापितवानित्यर्थः । गोपिका उत्तमाधिकारिण्यः परं पुष्टिस्थाः तदनु मर्यादायां युधिष्ठिरः भ्रेष्टः अतस्तदनन्तरं युधिष्ठिरौऽनुगृहीतः ततः सर्वाश्च सुहृदः अव्ययमपृच्छत् अव्ययशब्देन कुशलं ज्ञानमप्युच्यते तेन पूर्वं मनसा तेभ्योपि ज्ञानमुपदिष्टमिति लक्ष्यते तस्य पुनः प्रश्नस्थिरीकरणार्थम् अनेन उत्तमादयः सर्व एवानुगृहीता इत्युक्तम् ॥ १ ॥

ततस्ते स्वाधिकारं प्रकटयन्तः प्रत्युत्तरमुक्तवन्त इत्याह—त एवमिति । प्रश्नेनापि महान् सन्तोषो जात इति ज्ञापयति लोकनाथेन परिपुष्टा इति । महतः प्रश्नमात्रमपि सन्तोषजनकं प्रकृते स्वाधिकमप्यस्तीत्याह—सुसत्कृता इति । आसनाधिकृतः सत्कारः अनेन कायिकपूजा निरूपिता ततः प्रत्युच्यः पूजितवार्णा निरूपितवन्नः कायवाङ्मनसां गुणमुक्त्वा दोषाभावमाह—तत्पादेषाहतांहस इति । भगवच्चरणारविन्ददर्शनेन हतपापाः ॥ २ ॥

यज्ञगवता पूर्वं कुशलमस्तोति तत्रोत्तरमाहुः—कुतोऽशिवमिति । अशिवसम्भावनायां कुशलप्रश्नः सङ्गच्छते अन्यथा निस्तम्बिगन्धे प्रश्नो व्यर्थः स्यात् यद्यपि संसारित्वेनाकुशलं सम्भवति तथापि सर्वाकुशलनिवर्त्तकसाधनस्य निरन्तरमनुष्ठानात् कथमशिवमित्यभिप्रायेणाहुः—कुतः अशिवमिति । तर्हि साधनमित्याकाङ्क्षायामाह—स्वचरणाम्बुजासवं महम्मनसो मुक्तनिस्सृतमिति । परमानन्दस्य तव चरणो भक्तिमार्गप्रवर्त्तकः अम्बुजमिति सुखसेव्यः तत्रत्यो मकरन्दरसः रसात्मको भगवान् सर्वत्रैव वर्त्तत इति ब्रह्मानन्द एव मार्गान्तरेण समानीतः देहाद्यभिमानवतामपि देहादिविस्तारकत्वेन आसन्नशब्दाद्यो भवति स स्वभावत एव परमानन्दरूपो दोषान्तरानिवर्त्तकश्च तत्रापि यदि ततोऽप्युत्कृष्टरसेन सम्मिलितो भवेत् तदा किं वक्तव्यं रसान्तरेण पुष्टस्सन् परमानन्दं प्रयच्छतीति वक्तुमाह—महम्मनस्त इति । अत्र भक्तिमार्गस्यायं सिद्धान्तः ब्रह्मानन्दः स्नेच्छया वस्त्रमिव सङ्कुचितात्मा शतगुणित इव घनीभूतः परिणतदधिबद्धंभूतः आनन्दघनो भवति तदात्मको भगवच्चरणः स यदा भक्तिमार्गेण गृहीतो भवति तदा भगवद्भक्तानां कायवाङ्मनोभिः दृढं गृहीतः रसात्मकत्वाद्भक्तानामानन्दरूपं भवति स भक्तिरस इत्युच्यते सोऽपि शब्दब्रह्मणि भगवताऽऽदायुद्धतः षट्कृतजलमिव महतां भवणस्मरणकीर्त्तनादिभिः इन्द्रियाघातेः तच्छिद्रद्वारा सरसो हृदि विनिविशति सन्तु भक्तिरसापेक्षयापि पुनः भक्तेन्द्रियैः पावितत्वात् निर्गलितः ततोऽप्यधिकरसः एवं सति यदायदा वारम्बारं भगवद्गुणान् कीर्त्तयति चरणारविन्दमकरन्दरूपम् भक्तिमार्गानुसारेण गूढार्थरूपम् तदा महम्मनस्तः महम्मनसि सित्वा मुक्तनिस्सृतो भवति कश्चिदिति ।

[२१३]

अत्यन्तमकसङ्गे रसादिर्भावे च कदाचिदेव वर्त्ततीति तथा अलङ्कृर्णपुटेऽवस्थितकर्मैरलमत्यर्थं पिबन्ति ननु दुर्लभायं रसः कथं बहुपानसमर्थो भवेत् तत्राह—प्रभा इति । सहि सर्वसमर्थः तादृशा भक्ताः कोटिशो भवन्ति अतो भगवदाभये भूयानेव तादृशो रसः पीयत इति अशुभसम्भावनापि का अशुभं धर्मादेव निवर्त्तते ततो ज्ञानं ततः सवासनाऽविद्यानिवृत्तिः ततः केवलत्वात्मा भगवन्निष्ठो भवति तदा आनन्दघनो भगवान् प्रकटो भवति । तत्र भक्त्या भक्तिरसः सर्वदोषनिवर्त्तकः मित्यं संसारविस्मरणहेतुः प्रादुर्भवति सोऽपि पूर्वोक्तप्रणालिकया एवं नित्यं पेयीयमानानामशुभसम्भावनापि बाधिता किञ्च देहाभिमाने विद्यमानेषु प्रयत्नमात्रेण गृहीते देहकर्त्री या स्मृतिः तामपि छिनत्तीति मूले गते देहसम्भावनापि निरस्ता ॥ ३ ॥

एवं प्रश्नोत्तरमुक्त्वा भगवति स्वचिकीर्षितं विज्ञापयन्ति हिवेति । आत्मधाम स्वगृहादिकं हित्वा देहं वा परमहंसगतिं त्वां नताः स्म इति सम्बन्धः । यथा कश्चित् पूर्वभावं परित्यज्य उत्तरभावप्रवृत्तार्थं तद्गतारं नमस्यति हि त्वेति पदद्वयं वा आत्मनोपि धाम तेजोरूपं त्वां तस्मिन् पक्षे दोषाभावः पूर्वोक्त एवानुसन्धेयः नन्ववस्थात्रये विद्यमाने किं भगवन्नमनेनेत्यत आह—आत्मकृताः अन्तःकरणकृताः तिस्रोऽवस्थाः विधृताः दूरीकृताः येन तत्राहङ्कारमेव दूरीकरोति तत्र तत्कृतावस्थानात् दूरीकर्तुं कः प्रयासः ? न केवलमवस्थानिवर्त्तकत्वमात्रं तथा सति बीजभावेऽपि तदवस्थामाव इति भगवतः को विशेषः स्यात् तत्राह—आनन्दसम्प्लवमिति । आनन्दस्य सम्प्लवः समा पुरो यस्य सोऽपि चेत्यपरिच्छिन्नः स दोषस्तदवस्थ इति चेत् तत्राह—अखण्डमिति । तथापि लोके अज्ञातः परमानन्दो न पुरुषार्थ इति सुषुप्तो तथोपालम्भात् अपुरुषार्थो भवेदित्याशङ्क्याह—अकुपटबोधमिति । न कुण्ठितः कुण्ठो बोधो यस्येति अनुभूयमानानन्दरूप एवेत्यर्थः । नन्वेतादृशः श्रुत्यैकमात्रसमाधिगम्यः स्वानुभवः प्रकटः ब्रह्मानन्द एव भवति ननु परिदृश्यमानो भगवानिति चेत्तत्राह—कालोपसृष्टनिगमावन आसयोगमायाकृतमिति । कालेन वेदानां नाशे तत्प्रतिपाद्यधर्माणां तत्सम्बाधनां सर्वेषामपि अघने रक्षार्थम् आस्ता योगमायया आकृतिर्येन स एव धर्मरक्षार्थमेवमाधिभूतः न त्वन्य इत्यर्थः । तर्हि कथं न सर्वैस्तथा ज्ञायत इति चेत् तत्राह—परमहंस गतिमिति । ये संसारादात्मनः पृथग्भावं जानन्ति कर्तुं च शक्नुवन्ति ते हंसाः ततोऽपि ये जीवानां गतिं भगवद्गतिं च विवेचितुं जानन्ति ते परमहंसाः तेषामेव गतिर्गम्य इत्यर्थः । अतः स्वभजनानुकूलतया कियन्तो धर्मा ज्ञाता इति तथाभूताः भगवद्भक्त्यर्थं त्वां नता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवार्त्तिकतत्साराथदर्शिनी ।

सुदृष्टिः संस्तुतः कृष्णस्तन्नाय्यां द्रौपदीं प्रति ।

स्वस्वोद्गाहकथामुच्यतेऽशीतिम ईक्षिताम् ॥

यथा तासां मनःप्रसादोऽभूत्तथेत्यर्थः । सर्वेषामेव साधूनां

ऋषिरुवाच ।

इत्युत्तमश्लोकांशस्त्वामाणि जनेष्वभिष्टुतस्त्वन्धककौरवस्त्रियः ।

समेत्य गोविन्दकथा मिथोऽगृणंस्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शशिरी ।

स गतिर्भवेदेव गोपीनान्तु गुरुर्गतिर्महती गतिरित्यर्थः । अव्ययं कुशलम् ॥ १-२ ॥

त्वच्छरणाम्बुजासवं ये कर्णपुटैः पिबन्ति तेषां देहभृतां देहधारिणां कुतोऽशिवमित्यन्वयः महतां मनस्तः सकाशान् मुखद्वारतो निस्तृतं देहकृच्छासाधस्मृतिश्चाविद्या तां छिनत्तीति तथा तम् ॥ ३ ॥

हि निश्चिनमेव त्वा त्वां नताः स्मः आत्मधात्मा स्वविग्रहः प्रकाशेन विधुताः खण्डिताः आत्मकृताः अविद्यानिर्मिताः अवस्थाः जीवानां त्रिगुणमय्योऽवस्था येन तम् अतः कथमकुशल-मस्माकं सम्भवेदिति भावः । आनन्द एव सम्प्रभो निमज्जनं यस्य यस्माद्वा तं प्रत्युत त्वां दृष्ट्वा वयमानन्द एव निमज्जाम इति भावः । अखण्डः परिपूर्णः विकुण्ठः कालादिभिरकुण्ठितो बोधो ज्ञानं यस्य तमित्यस्माच्चित्तवृत्तीस्त्वच्छरणानुवर्त्तिनीस्त्वं जानास्येवेति भावः । कालेन उपसृष्टानां नष्टानां निगमानां वेदानां वेदोक्तमर्यादानाम् अवने पालने निमित्तं एव आत्मा युहीता योगमायया कृतिर्दुर्निग्रहशिष्टपालनलक्षणा लीला येन तमिति सर्वसुखप्रदमिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णयुधिष्ठिरादिसम्भाषणं द्रौपदिकमिष्यादिसम्भाषणञ्च वर्णयति त्र्यशीतितमे—गोपीनां गुरुः स्वप्राप्त्युपायोपदेष्टा गम्यते इति गतिः प्राप्यश्च भववान् यथा कृतार्थता स्यात् तथाऽनुब्राह्मणं अथ युधिष्ठिरं सर्वान् सुहृदश्च अव्ययं कुशल-मपृच्छत् ॥ १ ॥

ते युधिष्ठिरादयः त्प्रावेक्षया लोकनाथस्वरणदर्शनेन हतमहो येषां ते ॥ २ ॥

हे प्रभो ! देहकृद्देहावलिकृच्छासौ अस्मृतिः आत्मपरमात्म-स्वरूपाद्यज्ञानं छिनत्तीति तथा तं महतां मनस्तः सकाशान् मुखद्वारतो निस्तृतं त्वच्छरणाम्बुजयोरसवमासवधन्मधुरं त्वदि-तररागविस्मरणं कथामुनमित्यर्थः । ये कचित्कदाचित् कर्णपुटै-रलमत्यर्थं पिबन्ति तेषां देहभृतां प्राणिनां कुतोऽशिवमकुशलं न कुतोपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

हि हेतौ त्वत्कथाश्रवणस्यैवं क्लमतः त्वा त्वां नतास्म कीदृशं परमहंसानाम् सारासारविवेकवतां गम्यते अनया इति गतिः उपायः गम्यते इति गतिः उपेयः तमुपायोपेयम् कालेनोपसृष्टस्य विष्णुतत्त्वस्य निगमस्य अवने रक्षणे निमित्ते प्राप्ता उपात्ता आभिरुक्ता योगमायया युज्यते इति योगः स्वरूपसात्सहितया मायया दयया आकृतिः स्वाभा-

विकी मूर्त्तियेन तम् अकुण्ठबोधं परिपूर्णज्ञानम् अखण्ड-मपरिच्छिन्नम् आनन्दसम्प्रभमानन्दसागरं स्वभावात् स तेजसा विधुताः आत्मकृता जीवोपकाराय खेनैव कृताः तिस्रः सृष्ट्यादिरूपा जाग्रदादिरूपा वा अवस्थाः यस्मिन् तम् ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

गोपीन को गुरु तथा परम फलरूप श्रीकृष्ण भगवान् उपरोक्त प्रकार से गोपीन के ऊपर अनुग्रह करके पश्चात् युधिष्ठिर के प्रति और सर्व सुहृदों के प्रति कुशल खेन पूछते भए ॥ १ ॥

लोक स्वामी श्रीकृष्णने उन युधिष्ठिर आदि सुहृदों को इस प्रकार कुशल पूछा और उनका सर्व प्रकार सत्कार किया श्रीकृष्ण के चरणारविन्द का दर्शन से उनके पाप निवृत्त होगए तथा उनके मन प्रसन्न होगए पश्चात् श्रीकृष्ण के प्रति वे बोले ॥ २ ॥

हे प्रभो ! व्यास पराशर आदि महर्षियों के मनसे उनके मुख द्वारा निकल कथारूप अमृत का जो अपने कर्णरूप दोनान करके निरन्तर पीयते हैं उनको कहु भी किसी कारण से भी अमङ्गल नहि होता वह कथामृत देहधारियों के देह कारी अनादि अज्ञान का जेदन करने वारा है और आपके चरणारविन्द के रस सदृश ध्यान का कारण है क्योंकि कथा श्रवण करने से हि आपके चरणारविन्द का प्रीतिरूप ध्यान होता है ॥ ३ ॥

हे भगवन् ! हम आपहि के शरणागत हैं आप कैसे हो कि जीव में बुद्धि सम्पादित जायतु स्वप्न सुषुप्ति रूप तीन के प्रकार की अवस्था का निजस्वरूप के प्रकाश से आपने नाश किया है अर्थात् अज्ञान छुत जायतु आदि अवस्था से आप रहित हो और आप निरवधि आनन्द के प्रवाह हो और आप अखण्ड स्वरूप हो आपके ज्ञान का कभी संकोच न हि होता और काल करके नष्ट वेद मार्ग के रक्षा निमित्त आपने निज आश्चर्य्य शक्ति करके श्रीकृष्ण रूप दिव्य मूर्ति को अङ्गीकार किया है और सारासार विवेकि परमहंस जनों के आप परम पुरुषार्थ फलरूप हो ॥ ४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्रिषु लोकेषु गीताः ॥ ५ ॥

द्रौपद्युवाच ।

हे वैदर्भ्यः(१) अयुतो भद्रे हे जाम्बवति कौसले ।
हे सत्यभामे कालिन्दि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥ ६ ॥
हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान् स्वयम् ।
उपगमे यथा लोकमनुकुर्वन् स्वमायया ॥ ७ ॥

रुक्मिण्युवाच ।

चैद्याय माऽर्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजस्वजेयभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः ।
निन्य मृगन्द्र इव भागमजाविद्युथात्तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय ८॥

अधिरस्वामिकृतभावार्थदीपिपिका ।

कौसले हे सत्ये ! शैब्ये हे मित्रविन्दे रोहिणीनाम काञ्चि-
त्पट्टमहिषीतुल्या ॥ ६ ॥

हे अन्याः श्रीकृष्णस्य पत्न्यः ॥ ७ ॥

माममर्पयितुं सम्पादयितुं राजसु जरासन्धीदृषु उद्यतकार्मु-
केषु सत्सु अजेया ये भटशेखरिताः मुकुटवत्कृताः अङ्घ्रि-
रेणवो येन तेषां मूर्ध्नि पदं दधदित्यर्थः तस्य श्रीनिकेतस्य चरणो
ममार्चनायास्तु ॥ ८ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यथा भीयुधिष्ठिरादयो भिषटुवन्त इति एतत्प्रकारेण जने-
ष्वपि राजादिष्वभिषटुवन्त्यर्थः । याः अन्धकानां यादवानां
कौरवाणाञ्च भीयुधिष्ठिरादीनां स्त्रियः पत्न्यः ताः समेत्य
मिलित्वा याः कथा अगृणन् ताञ्च त्रिलोकगितास्ते तुभ्यं
वर्णयामीति महानुग्रहवचनम् अतः परमभङ्गया शृण्वित्यर्थः
एवं नानास्त्रीणां नानाकथास्वपि वृत्तासु श्रीरुक्मिण्यादीनां
द्रौपद्या सह तद्विवाहप्रसङ्गस्यैव कथनं श्रीमन्मुनीन्द्रस्य
भावविशेषेण तस्यामिवाद्यात् तस्या एव महामाधुर्येण मुख्यत्वा-
च्चेति हेयम् ॥ ५ ॥

तत्र भीद्रौपदी तु सख्यविशेषात् परमकौतुकेन विवाहमेव
पृच्छति—हे वैदर्भीति युगमेकं । अयुत इति प्रत्येकं सर्वासां
तासां गृहतो विद्युतिराहित्याभिप्रायेण यद्यपि रमारूपत्वात्
नित्यमेव श्रीभगवतो महिष्यो यूयमिति जानीमस्तथापि प्रकट-
लीलायां क्षेत्रे भक्तेषु या माया कृपा तथा लोकमनुकुर्वन्
यथोपयेमे तथेति स्वीद्विशेषो व्यञ्जितः स्वकौतुकविशेषश्च
नाऽस्मान् प्रत्येतद्ब्रूत तासां विवाहक्रमादिना ज्येष्ठत्वनिष्ठत्व-
सम्भवेपि तत्तत्क्रमेण सम्बोधनं तत्रोपशेषक्रमापेक्षया तासु
तिष्ठानां मुख्यत्वादादेरेण हेतुप्रयोगः रोहिण्याश्च तासां मध्ये
निर्देशः शत्रुधिकबोद्धसहस्रमहिषीमुख्यत्वेन ताभिस्तुल्यत्वान्
प्रत्युत्तरन्तु विवाहक्रमादेव केवलं जाम्बवत्याः प्राक् भीसत्य
भामाया उत्तरं तस्याः श्रीभगवत्प्रेमविशेषेण प्राधान्यात् भी-

भद्रामित्रविन्दयोश्च मिथो नामलिपिष्विपर्ययो लेखकप्रमादेव
ज्ञेयः पूर्वोक्ततत्त्वाद्वाहप्रकारस्य बहुविरोधापत्तेः अतोऽग्रे श्री-
लक्ष्मणाकावाद्यपद्यटोकायामपि यथा मित्रविन्दाया इत्यत्र भद्राया
इति द्रष्टव्यम् ॥ ६—७ ॥

वेदवृद्धेदभावाद्या वन्दे श्रीकृष्णवल्लभाः ।

यासां वागर्थविवृतौ यत्कृपयव गतिर्मम ॥

ते राजान एवाजेयभटाः तेषां मूर्द्धाकामिणश्चरणरेणवोपि
यस्य स इति यद्वा अजेया ये भटाः योद्धारस्तैरपि निजा-
जेयतार्थं शेखरितार्थं शेखरिता अङ्घ्रिरेणवोऽपि यस्य स इति
सर्वोपरि प्रतिभटजेतेत्यर्थः । भागं स्त्रीयं मां यो निन्ये स्वीकृत-
वानित्यर्थः । तच्चानायासेनेति बोधयन् अनेयेत्यादिना सूचितं
महावीरत्वमेव दृष्टान्तत्वेनाह—अजाश्च अवयश्च मेघाः तासां
यूथान् स्वभागं मृगन्द्र इवेत्यर्थः । एवं परिपाटीविशेषेण तत्त-
द्भूतकथनमसादृश्येन नेतुमयोग्यस्याप्यात्मनस्तत्तत्प्रकारेण नय-
नात् तत्कारुण्यभरणार्थं ननु त्वमेव पूर्णा श्रीः पूर्णेनानेन
भगवता कथं नानेन भगवता कथं नानेतद्व्येति चेत् तत्राह-
तनिति । तस्य चरण एव श्रीनिकेत इति तत्प्रसादादेव मम
तादृशत्वमित्यर्थः । मम मत्कृतकायाचर्चनाया अस्त्विति प्रार्थ-
नया यद्वास्ययोग्यापि न स्यां कुतस्तत्पत्नीत्वमर्हामीति केवलं
दासीत्वेन तत्पादाज्जम्भेयैव काञ्चित्प्रार्थ्येत इति भावः । अन्यस्यैः
यद्वा सचासौ श्रीनिकेतचरणश्चेति तत्र सः अयमेव नित्य
इत्यस्य कर्ता तच्च यद्गादरण्यमित्यादिवद्भक्तिविशेषात् अन्यत्
समानम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

वर्णयामीति शुकवाक्यम् अजेयवल्लोकागिताङ्घ्रिरेणुः अजे-
यवल्लवत्वादेव शिरोभूतपादरेणुः श्रीनिकेतचरणो मम श्रीम-
त्पादारविन्दपरिचर्याधिम् ॥ ८ ॥

श्रीमञ्जीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । उत्तमश्लोकानां पुण्यकीर्तिनाम् उत्तमं श्रीकृष्ण-
मित्थं जनेष्वभिषटुवन्तु सत्सु परितः स्त्रोत्रं कुर्वन्तु सत्सु अन्ध-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कानां कौरवाणाञ्च स्त्रियः समेत्य सङ्कीर्ण्य मिथो गो-
विन्दस्य कथा अगुणन् कथयामासुः तास्त्रिषु लोकेषु गीताः कथाः
वयं वर्णयामहे त्वं शृण्वति शुक्राकिः ॥ ५ ॥

इत्थं प्रतिज्ञाय तावत्ताः प्रस्तोतुं तं श्रीकृष्णपत्नीः प्रति द्रौपदी-
प्रश्नमाह—वैदर्भीतिहास्याम् । अच्युतं इति वैदर्भीविशेषणं नित्या-
नपायिनीत्यर्थः । हे कौसले ! सत्यं हे शैश्यं ! मित्रविन्दे ! रोहि-
णीनाम काचित्पद्महिणीतुल्या ॥ ६ ॥

अन्याः कृष्णपत्नीर्युगपत्सम्बोधयति—हे कृष्णपत्न्य इति ।
एतत् नोऽस्मभ्यं ब्रूत किं यदयं भगवान् श्रीकृष्णः स्वमायया
स्वसङ्कल्पेन लोकमनुकुर्वन् यथा भवतीरूपयमे उद्वृट्त्वानित्यं-
तत् ॥ ७ ॥

एवमापुष्टासु तावद्भूमिणी प्राह—चैद्यायेति । मां चैद्याय शिशु-
पालायार्पयितुं दापयितुं राजसु चैद्यपक्षीयेषु उद्यतकामुकेषु उद्युत
चापेषु सत्सु अजेया भटास्तेषां शेररिताः मुकुटवत्कृताः अर्द्धा-
रेणवो येन सः तेषां मूर्ध्नि पदं निदधदित्यर्थः । स भगवान् मृगेन्द्रः
सिंहः अजानामवीनाञ्च यूथात् स्वभागमिव मां निन्ये आनीतवान्
अत्रोद्यतकामुकराजन्ययूयस्याजाविद्युत्तुल्यताऽभिप्रेता तस्य भग-
वतः भीनिकेतचरणः श्रीमत्पादारविन्दं ममार्चनाय परिचर्यार्थमस्तु
तच्छ्रीनिकेतचरणं सदाऽहं परिचरेयमिति प्रार्थना ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतयुद्धकर्मसन्दर्भः ।

हे वैदर्भीत्यादि । यद्यपि श्रीकृष्णस्य श्रीरुक्मिण्यादिविवाह-
कथातिसुप्रसिद्धैव शतशः श्रुता च तथापि श्रीकृष्णे कस्याः
कीदृशी भक्ता प्रीतिरिति सर्वासां हृदयं ज्ञातुं द्रौपद्या अयं
प्रश्नप्रक्रमः हे वैदर्भीत्यादी व्यतिक्रमो द्रौपद्या हर्षावेशवैद्य-
सूचकः प्रत्युत्तरेतु क्रमः ॥ ६ ॥

अनुकुर्वन् स्वमाययेति स्वमायया स्थलीलया लोकम् अनुकुर्वन्
लोकानुकरणमेव लीला ॥ ७ ॥

चैद्यायेत्यादि । तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय भीनिकेतः
पद्मं तद्वत् चरणः भीनिकेतचरणः तद्विति षष्ठ्यर्थेऽव्ययं
तस्येत्यर्थः । ममापि श्रीत्वात् तस्य चरण एव मे निकेतः तद्वर्चन-
मेव काम्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

(अग्रिमश्लोकटिप्पणम्) एवं पुरुषाणां सर्वभावप्रतिपत्तिमुक्त्वा
श्रीणामपि साक्षाद्भगवत्प्रपत्यर्थं पुरुषद्वारा जातायामपि
नादृशी प्रपत्तिर्भगवत्स्त्रीषु दृश्यत इति । तस्या मूलकारणं
द्रष्टुं सर्वाः स्त्रियो मिलिताः ततस्ताभ्यः श्रुत्वा स्वयञ्च तथा
जाता इति सर्वाः स्त्रियः पुरुषवदेवेति यदुपाख्यानं वृत्तं तदु-
पक्षिपति—इत्युत्तमश्लोकेति । उत्तमैः श्लोकयुक्त इति उत्तमानां
तदेव प्रयोजनमिति । ततोऽप्युत्तमत्वमेव कर्तव्यमिति उत्तम-
श्लोकशिखामार्गं भगवन्तमेव स्तुवन्ति सर्वे जनाः स्त्रीणां पुनः
तदभिष्टवाभावात् तज्ज्ञानार्थम् अन्धकानां यादवानां कौरवाणां

च स्त्रियः समेत्य मिथः भोविन्दकथाः अगुणन् तास्ते वर्ण-
यिष्यामीति प्रतिजानीते ननु तावता किं स्यादित्याशङ्क्याह—
त्रिलोकगीता इति । ताः कथाः लोकत्रयोपि । गीताः अतः
सावधानतयाऽपि शृण्वति सात्त्विकसाधनमिति नियोगः ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमं द्रौपद्याः प्रश्नमाह—हे वैदर्भीति । अष्टस्त्रीणां
प्रत्येकमन्यासां समुदायेन च सम्बोधनं सर्वभावेन भगवद्गुण-
ज्ञानार्थं मूला प्रकृतिः लक्ष्मीः ततोऽष्टप्रकृतयो रुक्मिण्याद्य-
ततः षोडशविकाराणां सहस्रशः कार्यप्रकृतयः सर्वासु भग-
वतो याः लीलाः यथा वा तासां परिग्रहः तदनुसन्धानेन
कृतार्थता भविष्यतीति तथा प्रश्नः अच्युत इति सर्वास्त्रिपि रमणे
न च्युतो भवतीति जीववैलक्षण्यं निरूपितं हे भद्रे ! हे जाम्ब-
वति ! हे कौसले ! हे सत्यभामे ! हे कालिन्दीति ! हे मित्रविन्दे !
षोडशसहस्रस्त्रीषु मुख्या रोहिणी सैवाष्टमहिणीष्वपि कल्पा-
न्तरम् अत एव क्रमदीपिकायां सैव गृहीता ॥ ६ ॥

हे कृष्णपत्न्यः ! इति साधारणीनां सम्बोधनम् एतदनुपदमेव
पृष्टव्यं नोऽस्मभ्यं ब्रूत तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह—भगवानयं यथा
उपयेमे इति आन्तरं भावमुत्पाद्य विवाहं कृतवानिति चेत्
तत्राह—यथा लोकमनुकुर्वन्ति । लोकानुकरणं बाह्यप्रकारेण ननु
सर्वान्तरो भगवान् कथं बाह्यप्रकारं करिष्यतीति चेत् तत्राह
स्वमाययेति । असाधारणमायया बहिरपि स्वभावं प्रकट-
यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं वैदर्भी स्वविवाहप्रकारमाह—चैद्याय मार्पयितु-
मिति । राजा मपिता भ्राता वा यावदास्यति ततः पूर्वमेव
नेष्यतीति तन्निराकरणार्थमुद्यतकामुका राजानो जाताः तत-
श्चैद्याय मार्पयिष्यन्ति राजद्वारा एवं स्थिते अजेयभटशेर-
रिताङ्गिरेणुः भगवान्निन्ये न जेयो भटापि येषां ते अजेयभटाः
भटः पदातिः कीर्तिवक्ता दूतकूपो वैतालिको वा तेषां शेर-
रितः मुकुटेष्वधिकुटः अङ्गिरेणुर्यस्य तादृशं भगवन्तं जेष्य-
तीति । दूरापास्तम् अत एव मां निन्ये निदशङ्कार्थमाह—मृगेन्द्र
इवेति । एवमावश्यकनयने हेतुः भागमिति । अन्यवामप्रयोजकत्व-
माह—अजाविद्युत्तादिति । अजानामवीनाञ्च समूहात् येषि
सात्त्विकाः येषि राजसाः ते उभयेष्वप्रयोजकाः एवं पुरुषोत्त-
मत्वं प्रकटितमिति मम सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं तच्चरणो ममार्च-
नायास्तु प्रत्यक्षमेव तत्र सर्वपुरुषार्थसर्ववामित्याह—भीनिकेतैति ।
स्वभागत्वात् शरीरं स्वयमेव भोष्यति तत्र प्रसङ्गात् आगतो
जीवः भगवद्भक्तिमेव चाच्छतीति निरूपितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

याः कथाः अगुणन् तास्त्रिलोकगीतास्तुभ्यं वर्णयामि ॥ ५ ॥

कौसले हे नाम्नाजिति ! अच्युतो भगवान् वो यथा उपयेमे
एतद्वत् सुष्ठु अमायया सत्यं ब्रूतेत्यर्थः । यद्वा अमायया निष्कैत-
वेन यथोपयेमे ॥ ६ ॥ ७ ॥

चैद्याय चैद्यार्थं मा माम् अर्पयितुम् तत्र प्रक्षिप्तं उद्यतकामु-
केषु सत्सु अजेया ये भटा योद्धारस्तेषां शेररिताः मुकुटवत् कृताः
अङ्गिरेणवोऽपि येन तेषां मूर्ध्नि पदं निदधदित्यर्थः । अजाः

सत्यभामोवाच ।

यो मे सनाभिवधतसहृदा ततेन लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार ।
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात् स तेन भीतः पिताऽदिशत मां प्रभवेऽपि दत्ताम् ॥ ९ ॥

जाम्बवत्युवाच ।

प्राज्ञाय देहकृदमुं निजनाथदेवं सीतापतिं त्रिनवहान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् ।
ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरवर्हणं मां पादौ प्रगृह्य माणिनाऽहममुष्य दासी ॥ १० ॥

कालिन्द्युवाच ।

तपश्चरन्तीमाज्ञाय स्वपादस्पर्शनाशया ।
सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिं योऽहं तद्रूहमार्जनी ॥ ११ ॥

भद्रोवाच ।

यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूपान्निन्ये श्वयूथगमिवात्मबलिं द्विपारिः ।
भ्रातृश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं श्रियौकस्तस्यास्तु मेऽनुभवमङ्घ्र्यवने^(१)जनत्वम् ॥ १२ ॥

भीमद्विद्वनायचक्रवर्त्तिसंस्कृतसारार्थदर्शिनी ।

छाया अवयो मेषास्तेषां यूयात् निन्ये तस्य भीनिकेतस्य चरणो
ममार्चनार्थमस्तु ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥५॥

रोहिणी पट्टमहिषीसमा ॥ ६ ॥

अवशिष्टाः सर्वाः पृच्छति—हे कृष्णपत्न्य इति ॥ ७ ॥

मा माम् अजेयैर्ब्रह्मशिवादिभिर्मैटेरन्यैः प्रबलैः सुरासुरा-
दिभिश्च शेखरीताः मुकटवस्तुताः अङ्गिरेणवो यस्य सः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

ऋषिरुवाच ।

पुण्यकीर्तिं वारों के शिखामणि श्रीकृष्ण को इस प्रकार
सुद्धजन स्तुति कर दि रहे हैं इसी अवसर में यादवन की
और कौरवन की स्त्रीजन मिलकर आपस में गोविन्द
की कथा कहने लगीं वे कथा त्रिलोकी में गाई गई हैं मे
उनकी वर्णन करता हूँ हे राजन् ! तुम उनका भवण
करो ॥ ५ ॥

द्वीपयुवाच ।

हे रुक्मिणि ! हे भद्रे ! हे जाम्बवति ! हे कौसले ! हे सत्यभामे !
हे कालिन्दि ! हे शैब्ये ! हे रोहिणि ! हे लक्ष्मणे ! ॥ ६ ॥

हे कृष्णभार्गवाभो ! निजस्वरूपभावसे नहीं चलायमान निर-
वधिकर्षणोंवादी कल्याण गुण संपन्न श्रीकृष्णने निजमायासे
लोक का अनुसार कर जिस प्रकार आपस में वे विवाह

किया है इस वृत्तान्त को आप सब हमारे अर्थ कहियेगा ॥ ७ ॥

रुक्मिण्युवाच ।

शिशुपाल के अर्थ मोकों अर्पण कराने के लिये अपने २
धनुष धारण कर शिशुपाल के तर्फ के राजा लोग तयार
हिरहे उसी समय जिनको कोई नहीं जीत सके ऐसे शूर-
वीरन के मुकुट के सहस्र जिसने अपने चरण की रज को
किया अर्थात् शूरवीरन के मस्तक पर अपने चरण को
धरके जैसे बकरो मेड़न के झुण्डते अपने भाग को सिंह
लेजाता है तैसे ही श्रीकृष्ण भगवान् उन राजान के झुण्डते
मो को लेगए । स भीनिवास का चरणारविन्द मो को पूजनके
वास्ते होए ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सनाभेर्भ्रातृवधेन सिंहकृतेन तप्तं हृद्यस्य तेन मे ततेन तातेन
लिप्तमभिशापं हुयंशोऽपमार्ष्टुं परिहर्तुमृक्षराजं जित्वा रत्नं
स्यमन्तकमुपाजहारानीतवान् अद्यानन्तरं मत्पित्रे रत्नमदात् तेन
स्वापराधेन भीतः स मे पिता प्रभवे श्रीकृष्णाय मामदिशत
द्वौ दत्तामकूरादिभ्यः प्रतिश्रुतामपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

देहकृत् पिता अमुं श्रीकृष्णं निजनाथं स्वामिनं देवमीश्वरं
सीतापतिं प्राज्ञायाचिकाय त्रिनवहानि त्रिनवाहानि हृस्व-
इच्छन्दोऽनुरोधेन सप्तविंशतिदिनान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् परीक्षितः
सजाता परीक्षा यस्य स परीक्षितस्तं साक्षात्सीतापतिरेवासा-
विति ज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य माणिना सह मामर्हणमुपाहरवर्हण-
तया समर्पितवान्, अहो तर्हि त्वमतिभेष्टासि नेत्याह अमुष्याहं
दासीति ॥ १० ॥

(१) जनीत्यत्र इति वीर० सुबोधि० पाठः ।

[३१४]

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सख्या अर्जुनेन तस्य गृहमार्जनी गृहसम्मार्जनकर्त्री ॥ ११ ॥

शुनां यूथगतं स्वर्बलिं द्विपरिः सिंह इवेति मे भ्रातृभ्य अपकुरुतोऽपकारं कुर्वतो विजित्य श्रियौको लक्ष्मी-
निवासः तस्याङ्गन्यवनेजनत्वं चरणक्षालनकर्तृत्वमनुभवं प्रति-
जन्म मेऽस्तु ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, दत्ताया भयादपि दानमयुक्तं तत्राह—प्रभवे परमे-
श्वरायेति । वस्तुतस्तस्यैव सर्वमिति यथाकथञ्चित्दर्पणमेव
न्याय्यमन्यार्पणन्तु अन्याय्यमेवेतिभावः । यद्वा श्रीकृष्णाङ्गीत्या
स्वरक्षणार्थं दत्तां प्रतिभूतां ननु दत्तां तद्वत्त्वाभात् श्रीकृष्णा-
यैवदिशत् एवं पितुरपराधोपि परिहृतः तदर्थमेवोक्तं सना-
भीति । भ्रातृशोकतप्ततयाऽतिव्याकुलत्वेनोन्मादादेवाभिशापो दत्तः
ननु ज्ञानपूर्वकमिति भावः । अत्र य उपाजहार अदाश्च यस्मै
प्रभवे चादिशत् तस्य तच्छ्रुतिनिकेत्यादि रुक्मिणीवाक्येनैव
अन्वयां ज्ञापितः । यद्वा, य उपाजहार सोऽदास्तस्मै प्रभवे चादि-
शत्तत्त्वम्भयः । अत्र श्रीरुक्मिणीवत्साक्षाद्वास्याद्यप्रार्थनञ्च
तासां दास्यप्रधानात्कान्तभावादस्यास्तु सख्यप्रधानायुक्त-
मेव ॥ ६ ॥

प्रकर्षेणाज्ञात्वेति अज्ञानस्यातिरेक उक्तः तादृशयुद्धप्रवृत्तेः
देहकृत्साक्षात्पितृवेति श्रुतत्वेन तदसम्भावनानिरासार्थं देव-
पुत्रत्वेन कामरूपित्वादिति भावः । सीतापतिं तस्या उच्चारार्थ-
मेव तस्य सेवाविशेषलब्धा तस्यां भक्तिविशेषात् भक्तवात्स-
ल्याभिप्रायाद्वा आसीत्तद्वष्टाविशेषादिति प्रागुक्तेष्वत्र त्रिनवा-
हानि इति समाप्तिदिनाग्रहणात् अन्यसैः यद्वा परितःकृपया
सर्वाङ्गेषु भीहस्तस्पर्शनादिनेक्षितः निरीक्षितः तथाच प्रागुक्तम्
“अभिमृश्यारविन्वाक्षः पाणिना शङ्कुरेण तम्” इति ॥ १० ॥

मा मां सख्या अर्जुनेन सहोपेत्य ॥ ११ ॥

भद्रास्थानेऽत्र मित्रविन्दा निर्णीतैव तत्त्ववादिसम्प्रदायपुस्तकेपि
तथा दृश्यते ततश्च विन्वानुविन्दाविति भ्रातृद्वयेपि प्रागुक्ते
आनृत्यत्र बहुत्वं नृपलक्षणत्वप्राप्तेः श्रियौक इति द्वे पदे
सन्धिरार्षः तच्च स्वपुराविशेषणं वा ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सनाभीति । भ्रातृवधतप्तहृदयेन ततेन तातेन रत्नेन सह ॥ ९ ॥

देहकृत् पिता त्रिनवहानि सप्तविंशत्यहानि ॥ १० ॥

सख्या अर्जुनेन ॥ ११ ॥

द्विपरिः सिंह इव अपकुरुतः भ्रातृभ्य विजित्यैत्यन्वयः ॥
॥ १२-१८ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

अथ सत्यभामोक्तिमाह—य इति । सनाभेर्भ्रातुः प्रसेनस्य
वधेन सिंहकर्तृकेण तप्तं हृदयं यस्य तेन ततेनास्मत्पित्रा लिप्त-
मापादितमभिशापं दुर्यशोऽपमार्दुमपनेतुमृच्छराजं जाम्बवन्तं
जित्वा रक्षे स्यमन्तकाख्यमुपाजहार आर्त्तनिवान् अर्थान्तरं
मत्पित्रे रत्नमदाहृदौ तेन स्वापराधेन भीतः स मे पिता
प्रभवेऽस्मत्स्वामिने श्रीकृष्णाय दत्तामकुरादिभ्यः प्रतिभूता
मपि माम् अपिशब्दाद्भ्रतमपि अदिशद्दौ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ जाम्बवती जगौ—अज्ञायेति । देहकृन्मम पिता जाम्बवान्
अमुं श्रीकृष्णं निजनाथं स्वस्वामिनं स्वकुलदैवतं च सीतापति-
मज्ञाय अज्ञात्वेत्यर्थः इत्यर्थः । अमुना श्रीकृष्णेन सह त्रिनवहानि
सप्तविंशत्यहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया कन्दोभङ्गाभावात् इत्य-
र्थः शकम्भादित्वात्पररूपं वा अयुध्यत् युयोध ततः परो-
क्षितः परीक्षाऽस्य सञ्जातेति तथा स मम पिता ज्ञात्वा सीतापति-
रेवासावंधुना यदुपवर्तते इति ज्ञात्वेत्यर्थः । पादौ प्रगुण
पादग्रहणपूर्वकं प्रसाद्य मणिना सह मामर्हणमुपायनमुपाहरत्
समर्पितवान् अहममुष्य भगवतो दासी यावदात्मभावि दास्यं
कुर्यामिति प्रार्थना ज्ञेया ॥ १० ॥

अथ कालिन्दी जगौ—तपश्चरन्तीमिति । स्वस्य भगवतः
पादस्पर्शनाशया पादसम्बाहनादिपरिचर्याधिकीर्षया तपः
कुर्वन्ती मां ज्ञात्वा सख्या अर्जुनेन सहगत्वा मम पाणिमग्रहीत्
इत्थं गृहीताऽहं तस्य भगवतो गृहमार्जनी गृहान् मार्जयतीति
तथाभूता भवेयम् ॥ ११ ॥

अथ भद्रागीतिमाह—य इति । शुनां यूथगतं स्वर्बलिं
द्विपरिः सिंह इव नृपानपकुर्वतः मे भ्रातृभ्य विजित्य यः
श्रियौकः श्रीनिवासः मां पुरं द्वारकां प्रति निन्ये आनीत-
वान् तस्य श्रियौकसः अङ्गन्यवनेजनीत्वं चरणक्षालनकर्तृत्वं
ममाऽनुभवं प्रतिजन्म अस्तु स्यात् ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु, दत्ताया भयादपि दानमयुक्तं तत्राह—प्रभवे परमे-
श्वरायेति । वस्तुतस्तस्यैव सर्वमिति यथाकथञ्चित् तद-
र्पणमेव न्याय्यमन्यार्पणन्तु अन्याय्यं भवेदिति भावः ॥ ६-११ ॥

भद्रास्थानेऽत्र मित्रविन्दा ज्ञेया अत्रे च मित्रविन्दास्थाने
भद्रा लेखकभ्रमात्, प्रागुक्तविवाहप्रस्तावविरोधात् तत्त्ववाद-
सम्प्रदायपुस्तके यथायुक्तमेव नामद्वयमस्ति ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

सत्यभामा वदति—यो मे इति । अस्याः केवलं मनोज्ञत्वाद्गर्व-
एव भावः तद्यथा अपि दत्तां बाग्दत्तामपि भीतः पिता मां
अदिशत् दत्तवान् भीतत्वे हेतुः प्रभवे समर्थाय उपासनप्रकटन-
मकृत्वा केवलं प्रकृतकथाकथनाद्गर्वोऽभिव्यक्तः ॥ ६ ॥

प्राज्ञायेत्यादि । अमुं सीतापतिं प्रथमतश्च प्रकर्षेण अज्ञाय

भीमजीवगोस्वामिकृतकृतसम्बन्धः ।

न ज्ञात्वा त्रिनवहानि सप्तविंशतिदिनान्यमुना अयुष्यत् पश्चात् देहकृत् पिता निजनाथदेवं निजानां भक्तानां नाथं च देवं च तं ज्ञात्वा माम् अर्हणम् उपाहरत् अमुष्य श्रीकृष्णस्याहं दासी ननु प्रेयसीत्यभिमानं वहामीति भावः ॥ १० ॥

तपश्चरन्तीत्यादि । तद्गृहमार्जनी सेवान्तरसम्भावनायोग्यता-
युपि मे नास्तीति भावः । दैन्यातिशयः ॥ ११ ॥

यो मामित्यादि । तस्य अङ्गव्यवनेजनत्वम् अङ्गव्यवनेजनी भावः अनुभवम् अङ्गव्यवनेजनम् ॥ १२ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्यपि प्रौढी परिगणनां व्यत्यासेन कृतवती तथापि क्रमेणैव ताः स्त्रियः स्ववृत्तान्तं निरूपयन्ति, अतस्तदनन्तर-
भाविनी सत्यमामा स्ववृत्तान्तमाह—यो मे सनाभीति । सनाभिः सोदरो भ्राता तस्य वधो यद्यप्यन्यत्र जातः तथापि तद्वधेन ततद्वयः मम पिता अविचार्यैव भगवति क्षिप्तोऽभिशापः तमप-
मार्हुम् ऋक्षराजं जित्वा अथ भिक्षप्रकारेण स्वयं प्रतिगृह्य पारि-
वर्तयत् इत्थं रत्नं तस्मै मत्पित्रे उपाजहार ततो भीतो मत्पिता तेन रत्नेन सह मामादिशद्वृत्तवान् यद्यपि तस्य भार्याः सिद्धाः तथापि प्रभुरिति अन्यस्मै दत्तामपि वाग्दत्तां “दत्ता-
मपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्भार आत्रजेत्” इति क्षत्रियविषयमेतत्
“नैतत्पूर्वधर्म्यङ्गुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
वदन्त्यस्याभ्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते” ॥

इति मनुष्याकृतं ब्राह्मणविषयकम् ऋषिपदप्रेयोगात् किञ्च विवाहे बन्धुनामैकमर्थं मृग्यते तदैवाधिकारः ततोऽधिकारसम्पादनार्थ-
मेव मां दत्तवान् अतः प्रायश्चित्तार्थं दत्ताहं दोषनिघातार्थं जातेति स्वार्थं नावशिष्टेति न किञ्चित्कामये इत्यर्थः । अत एव भगवतः सा प्रिया पितृर्धमेव च व्यापृता अत एव तस्याः स्वर्गो नास्तीति पारिजातापहरणं स्वर्गं च नयनम् ॥ ६ ॥

ज्ञात्ववतीत्याह प्राज्ञायेति-अज्ञाय अज्ञात्वा प्रकर्षेण ज्ञात्वा प्राज्ञाय कश्चित्मनुष्य इति भगवन्तं ज्ञात्वा मम देहकृत् कन्यापिता महता पापेनैव कन्यापितृत्वं भवतीति अत एव दुःखायैवेति शास्त्रम् अतो भगवन्तं न-ज्ञातवान् अमुमित्यग्रे प्रदर्श्याह, वस्तुतस्त्वयम् निजं आत्मा नाथः स्वामी देवं पूज्यश्च ननु तादृशो राम इति चेत् तत्राह—सीतापतिमिति । पूर्वं सीतायै महद्दुःखं दत्त्वा ततस्तां बहुधा अवतार्य तदर्थं स्वयमप्यागत इत्यर्थः । अज्ञानं तावदेव यावद्भगवतः साभिध्यं भवति तत्र त्रिगुणानां भेदाः सप्त-
विंशतितत्त्वानीति तत्तद्व्यवधानाद्भगवद्ज्ञानमिति तन्निराकरणार्थ-
ममुनाऽभ्ययुष्यत् ततो व्यवधानेषु गतेषु परीक्षिते परीक्षायां जातायां भगवानेवायमिति ज्ञात्वा अर्हणं पूजायोग्यां मां पादौ प्रगृह्य मणिना सह उपाहरत् एवं विवाहमुक्त्वा कामना-
महि—अहममुष्य दासी । योहि स्वतन्त्रो भवेत् स कामयेत अहन्तु दासी दास्यव्यतिरेकेणान्यदस्याकामितं भवति ॥ १० ॥

ततः प्राप्ता कालिन्दी स्ववृत्तान्तमाह—तपश्चरन्तीं मामिति ।
अर्जुनादिप्रेषणं व्याजार्थं दस्तुतस्तु स्वमेवाज्ञाय सख्या सह

उपेत्य पाणिमग्रहीत् एवं विवाहमुक्त्वा कामनामाह—योहं तद्-
गृहमार्जनीति मम तु कामना नास्ति स्वभावत एवाह कालिन्दी तद्गृहस्थं मधुरायाः मार्जनी शोधिका तद्गृहं वा सूर्यमण्डलं ततः शोधयित्वा वा निर्गता वा अथवा गृहदासीत्वं स्वस्याः कामितमेव जातमिति निरूपयति ॥ ११ ॥

ततोऽनन्तरा मित्रविन्दा स्ववृत्तान्तमाह—यो मामिति । स्वय-
म्बरे उपेत्येति पूर्वं स्वत एवासक्तापि भ्रात्रा निवार्य स्वय-
म्बरे योजिता ततः स्वयम्बरे स्वयमुपेत्य सर्वानेव विजित्य पैतृ-
ष्वश्वेयोवाहमिति स्वभागम्वादन्यभागमन्यो गृहं भवामतीति
श्वयूथगमिव द्विपारिः सिंहः धर्मभूरक्षकानपि राज्ञो जयतीति एवं
ज्ञातनपकुतः विजित्य यद्यपि विन्दानुविन्दौ द्वौव प्रति-
कूलौ तथापि तत्पक्षपातिनोऽन्येपि गोत्रजा इति भ्रातृनिनि
बहुवचनं चकारादन्येपि प्रतिकूलाः सूचिताः ततः स्वपुत्रं
नित्ये द्वारकां नीतवान् अनेन मध्ये विप्रो निवारितः भियौक-
इति पुरस्य सर्वसमृद्धिरुक्ता ततः कामितमाह तस्य अङ्गव्य-
वनेजनीत्वम् अनुभवं जन्मनि जन्मनि भवतु अङ्गव्यवनेजनी
पादप्रक्षालनकर्त्री एतत्कामितम् ॥ १२ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सनाभेर्भ्रातुः प्रसेनस्य वधेन तप्तं हृत् यस्य तेन ततेन तातेन हेतुना लिप्तम् अभिशापं कलङ्कम् अपमार्हुं परिहर्तुम् ऋक्ष-
राजं जित्वा रत्नं स्यमन्तकुमुपाजहार आनीतवान् अथानन्तरं मत्पित्रे रत्नमदात् तेन स्वापराधेन भीतः स मे पिता प्रभवे यस्मै श्रीकृष्णाय मामादिशत् ददौ दत्ताम् अन्यस्मै दातुं प्रति-
श्रुतामपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

देहकृत् मत्पिता अमुं निजनाथश्चासौ दैवमीश्वरश्च तं प्राज्ञाय अविज्ञाय त्रिनवहानि त्रिनवाहानि हस्वच्छन्दानुरोधेन सप्तविंशतिदिनान्यमुना सह अभ्ययुष्यत् ततश्च परीक्षितः परीक्षा सञ्जाता यस्य स सीतापतिरेवासाधिति ज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिना सह मामर्हणमुपाहरत् अहो तर्हि त्वं पुरा-
वृत्तकथास्वस्माभिः श्रुतचरी रामावतारोत्पन्ना भीरामाय दातुं प्रतिश्रुता तेनैकपत्नीव्रतधरेण तदानीं न स्वीकृता इदानीन्तु बहुपत्नीव्रतधरेण तेनैवानेन स्वीकृता तस्मात्स्वमतिभ्रष्टासीत्यतः सलज्जमाह—अमुष्य दासीति ॥ १० ॥

सख्या अर्जुनेन ॥ ११ ॥

शनां यूयगतं खबलिं द्विपारिः सिंह इव मे भ्रातृभ्यापि-
कुतः अपकुर्वतां विजित्य भियौकः लक्ष्मीनिवासो यः स्वपुत्रं मां नित्ये तस्य अङ्गव्यवनेजनत्वं चरणक्षालनकर्तृत्वम् अनुभवं प्रतिजन्म मेऽस्तु ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सनाभेर्भ्रातुः प्रसेनस्य वधेन सिंहकृतेन तप्तं हृत् यस्य तेन मे ततेन तातेन लिप्तमभिशापं मणिप्रीवो वनं गतो मे भ्राता प्रायः कृष्णेन मण्यर्थं हत इत्येवं वृष्यशः अपमार्हुमपनेतुं ऋक्षराजं मार्णिप्रादिषं जित्वा रत्नं स्यमन्तकुमुपाजहार आनीत

सस्योवाच ।

सप्तोक्षणोऽतिबलवीर्यसुतीक्ष्णशृङ्गान् पित्रा कृतान् क्षितिपर्वार्यपरीक्षणाय ।

तान् वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य क्रीडन् बबन्ध ह यथा शिशवोऽजतोक्तान् ॥ १३ ॥

य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरङ्गिणीम् ।

पथि निर्जित्य राजन्यास्त्रिन्ये तदास्यमस्तु मे ॥ १४ ॥

मित्रविन्दोवाच ।

पिता मे मातुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् ।

कृष्णे ! कृष्णाय तच्चितामक्षौहिण्या सखीजनैः ॥ १५ ॥

अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनिजन्मनि ।

कर्मभिर्भ्रात्र्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वान् अथानन्तरं यः रत्नमदात् मरिचि तस्मै प्रभवे भीकृष्णाय
अकूरादिभ्यो दत्तां प्रतिधुतामपि मां तेन स्वापराधेन भीतः
स मे पिता आदिशत् ददावित्यन्वयः ॥ ६ ॥

देहकृतं मम देहकृतं जाम्बवान् अमुं भीकृष्णं निजनाथः
स्वीययाच्यञ्चासी देव ईश्वरश्च तं सीतापतिं प्राज्ञाय अविज्ञाय
भिनव अहानि अमुनाऽभ्ययुध्यत् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (२-३५)
इति द्वितीया शकन्वादिस्वात्पररूपम् परीक्षितः परीक्षा सञ्जाता
अस्येति सः तारकादित्वादितश्च सीतापतिरयमित्यमुं ज्ञात्वा
पादौ प्रगृह्य मणिना सह मामर्हणमुपाहरत् समर्पितवान् ॥ १० ॥

सञ्चा अर्जुनेन सहोपेत्य समीपं गत्वा स्वपादस्पर्श-
काम्यया तपश्चरन्तीमाज्ञाय यः पाणिमग्रहीत् तस्याहं गृहमार्जनी
गृहमार्जनकर्त्रीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

अयुधं ग्रामसिंहसमूहमध्यगतम् खड्गालं केसरी कन्या-
रूपं स्वीयं भागमित्यर्थः । द्विपारिः सिंह इव नृपान् मे भ्रातृश्च
अपकुर्वतः अपकारं कुर्वाणान् विजित्य भियौकः सम्पत्तिके
तनं स्वपुरं मां यो निन्ये तस्य अकृत्यवेमजनत्वं चरण
क्षान्नकर्तृत्वम् अनुभवं प्रतिजन्म मे ममास्तु ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

सत्यभामोवाच ।

मेरा चाचा प्रसेन मणि को धारण कर वनमें गया उस
को सिंहने मारनेरा उसभ्राता के बधसे मेरापिता के हृदय में
संताप भया उसने भीकृष्णको यहकलंक लगाया कि कृष्ण
ने मेरा भ्राताको मार नेरा उसकुययको मिटावने केलिये भीकृष्ण
भगवाद् द्वारका वासियोंकी साथ लेकर प्रसेन केकोज
लेते वनमेंगये वहाँ प्रसेन को मरा देखकर सिंहका कोज
देखा भागै सिंहको मरा देखकर भालु कोजदेखा उसको
देखकर पर्वत की गुफामें जायकर भीकृष्णने जाम्बान् ऋक्ष

राजाको जीतकर उसमणिको लायकर मेरे पिता को दिया
यद्यपि मेरे पिताने अकूर आदिके अर्थ मेरा वाग्द्वन्द्व करा
दियारहा तथापि भीकृष्णसे भय भीतहोकर पिता ने प्रभुके
अर्थमें देवई ॥ ६ ॥

जाम्बवत्युवाच ।

मेरे पिता जाम्बवान् ने भीकृष्णको निज स्वामी कुलदेव-
सीतापति श्रीराम रूप नहि जानकर सच्चाईस दिन पर्वत
भीकृष्णके साथ युद्धकिया अठ्ठाईसवेंदिनमें पिताको यहपरिज्ञा
भई कि भीकृष्णको स्वामी जानकर भीकृष्ण के चरणार
विन्द ग्रहण पूर्वक परिचर्यका साधन मानकर पिता ने
मणि सहित मेरा समर्पण करदिया इस कारण मैं जाम्ब-
वती उस भीकृष्ण की दासी हूँ ॥ १० ॥

काञ्चिन्मुवाच ।

भगवान् के चरणारविन्दकी परिचर्या करने की आशा
करके मैं तप करती रही इस प्रकार मोको जान कर अर्जुन
के साथ आयकर जिस भीकृष्ण ने मेरा हस्त ग्रहण किया
है उसके गृह की बुहारी लगाने चारी दासी हूँ ॥ ११ ॥

मित्रविन्दा बोली भवानों के कुण्डमें स्थित निज बल बकरी
को जैसे सिंह लेजाता है तैसे हि स्वयंवर मैं आयकर राजान
को जीतकर तथा विरोध करने चारे मेरे भ्रातान को
जीतकर जो भीनिधास मोको अपने पुर में लेगया वा
भीकृष्ण के चरणारविन्द का प्रक्षालन करना मोको जन्म
जन्मांतर में मिले ॥ १२ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सप्तोक्षो वृषभान् बलश्च वीर्यश्च सुतीक्ष्णशृङ्गाणि चाति
शक्तिमानि येषां तान् मे पित्रा कृतान् सम्पादितान् बलीयसे
मां दातुं क्षितिपानां वीर्यस्य बलस्य परीक्षणाय तान्नि-
प्रसिद्धान् वीराणां दुर्मदं प्रप्ति ये तांस्तरसा शीघ्रमेव निगृह्य
दमापित्वा क्रीडनायासेनैव बबन्ध अजतोक्तान्जापत्यानि ॥ १३ ॥

भीमरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

“वीर्यमेव शुक्लं देयं यस्यास्तां दासीभिः सह चतुरङ्गिणीं गजाश्वादिसेनायुक्तां पुंरं निन्द्ये ॥ १४ ॥

हे कृष्णे हे द्रौपदि ! तस्मिन्नेव क्षितं यस्यास्तां माम् अक्षौ-
हिण्यां सेनया सह सखीजनैश्च सह ॥ १५ ॥

येन पादसंस्पर्शेनाऽऽत्मनो मे नरकैवल्यारब्धं भवेत्
तः यद्वा येन कारणेनाऽऽत्मनो जीवस्य तच्छ्रूयः स एव पुरु-
वार्यः इति ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उच्छ्रयः उच्छ्रयः क्षितिपवीर्यपरीक्षणयेति भीमगवत्प्राप्त्यर्थ-
मेव तदिति पूर्वमेवोक्तं ह स्फुटं सर्वेषां साक्षादेवेत्यर्थः ।
क्रीडया बन्धने दृष्टान्तः, यथेति । शिशव इति बहुत्वम् आत्मानं
सप्तधा कृत्वेति पूर्वोक्तानुसारेण अजतोकान् जागापत्यामि ॥ १३ ॥
वीर्यशुद्धकामिति । भीमगवता तथा तात्पितृकृतनिबन्धपरि-
वाहनात् ॥ १४ ॥

मित्रविन्दास्यानेऽत्र भद्रापि निर्णीतेव ततश्च कैकेयीं भ्रातृभि-
र्हन्ताम् इति प्रागुक्तेष्वत्र पिता दत्तवानिति भ्रातृभिः
प्रतिश्रुतां सर्वसम्मत्या पिताऽऽहूयादादित्यभिप्रायेण स्वयमाहूय
दाने हेतुः तच्चित्तामिति तत्रैव हेतुः कृष्णायेति सर्वचित्ता-
कर्षकत्वेन तत्संज्ञायेत्यभिप्रायव्यञ्जनाय तथापि तत्साक्षात्-
पत्युर्नामग्रहणं तत्र स्मारितेन स्वभागेधेयेन तासां परमाभ्या-
प्यर्थं बोधयति येनेदमसङ्कोचाद्वादीति अथवा गुर्वादि-
नामग्रहणं लोकेष्वेव दोषाय केवलनाम्नस्तुच्छत्वाद्नादरापत्तेः ।
भीमगवति तु गुणायैव महामहिमसूचकत्वात् परमादरापत्तेः
“यस्य नाम महद्यशः” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

अतोऽस्यैव पादयोः सम्यक् सम्वाहनादिना स्पर्शः कर्मभि-
र्भ्राम्यमाणायाः सत्या मे मम जन्मनि जन्मनि भवेत् भवतु
इति नरलीलया सर्वमन्यपुरुषार्थधर्गमनादित्य तत्र हेतुः
तदिति ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतमाचार्यकृतभगवत्चन्द्रचन्द्रिका ।

अथ नाम्नजिती गायति—सप्तेति । क्षितिपानां राज्ञां
वीर्यस्य परीक्षणाय परीक्षार्थं मम पित्रा नाम्नजिता कृतान् सत्पादि-
तान् बलं वीर्यं प्रभावश्च सुतीक्ष्णशृङ्गाणि च तान्यतिशयि-
तानि येषां तान् वीराणां दुष्टं मर्दं प्रप्ति इति तथा तान्प्रसिद्धान्
सप्त उच्छ्रयः वृषभाश्च यथा शिशवो बालाः अजतोकान् जापत्यानि
तथा तस्मा आशु निगृह्य दमयित्वा क्रीडननायासेनैव
बन्ध ॥ १३ ॥

यो भगवान् पुञ्जे राजन्याभिर्जित्य वीर्यमेव शुक्लं देयं
प्रार्थय यस्यास्तां दासीभिः सह चतुरङ्गिणीं गजाऽश्वादि-
सेनायुक्तां मां निन्द्य तस्य भगवतो दास्यं ममास्तु इति
प्रार्थना ॥ १४ ॥

अथ मित्रविन्दागायनमाह—पितेति ब्रह्म्याम् । हे कृष्णे !

[२१५]

द्रौपदि ! मे इति पूर्वोत्तरान्वयि पदं मम पिता स्वयमाहूय मम
मातुलसुताय भीकृष्णाय तस्मिन् भीकृष्णे एव क्षितं यस्यास्तां
मामक्षौहिण्या सखीजनैश्च सह दत्तवान् ॥ १५ ॥

अस्य भीकृष्णस्य पादसंस्पर्शः पादसम्वाहनादिपरिचर्या
मम प्रतिजन्म भवेत् अस्तु इत्थं प्रार्थनायां हेतुत्वेन पाद-
संस्पर्शं विशिनष्टि-येन तत्पादसंस्पर्शेनात्मनो मम कर्मभिः पुण्य-
पापात्मकैः भ्राम्यमाणायाः संसरत्याः भयो निन्द्येयसं
भवेत् ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

क्षितिपानामन्येषां भीकृष्णस्य च वीर्यस्य परीक्षणाय तार-
तम्यज्ञापनाय ॥ १३ ॥ १४ ॥

कृष्णायेति साक्षात् पत्युर्नामग्रहणे तात्पर्यमिदं गुर्वादि-
नामग्रहणे लोकेष्वेव दोषाय केवलनाम्नस्तुच्छत्वाद्नादरापत्तेः ।
भीमगवति तु गुणायैव महामहिमसूचकत्वात् परमादरापत्तेः ।
“यस्य नाम महद्यशः” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

कर्मभिर्भ्राम्यमाणायेति नरलीलावेष्टेन ॥ १६—२८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

समोक्षणेत्यादि । क्रीडन्नित्येकवचनोपादानेनैक एव बन्धनेत्यर्थः
बद्धाऽऽत्मानं सप्तधा कृत्वा शिशव इति बहुवचनान्तेन दृष्टा-
न्तेन शिशूनां स्वभावो दर्शितः ॥ १३ ॥

य इत्यमित्यादिना परेणान्वयः तद्दास्यं दासीभाषः ॥ १४ ॥

पिता मे इत्यादि ब्रह्म्याम् । अथ पादसंस्पर्शः पादसम्वाह-
नम् ॥ १५—१६ ॥

भीमबलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नाम्नजितीत्याह—सप्तोच्छ्रय इति । अतिबलं वीर्यं परा-
क्रमः सुतीक्ष्णे शृङ्गे च येषां तान् सप्तव्यसनात्मकान् अत
एव क्षितिपवीर्यपरीक्षार्थं पित्रा कृतान् यो हि व्यसनग्रन्थो
भवति स कुतो भोक्ता भविष्यतीति स्वकन्याया भोगः
सिद्धयस्थिति पित्रा ते कृताः व्यसनानि च त्रिगुणात्मकानि
अतो बलीवर्दास्तथा निरूपिताः वीर्यं सात्त्विकं बलं तामसं
शृङ्गे राजसे किञ्च व्यसनानि धर्मादिभिर्निराकर्तुमशक्यानीनि
जापयितुं तेषां विशेषणं वीरदुर्मर्दन इति वीराः शूराः
राजानः वीर्यं धर्मस्थानीयमुक्तं तथापि दुरभिमानजनकत्वात्
न व्यसननाशने समर्थमित्याभिप्रायेणाह—दुर्मर्देति । वीराणां
दुष्टं मर्दं प्रप्तीति दुर्मर्दनः अतस्तरसा शीघ्रमेव निगृह्य
यतः व्यसनानामेव व्यसनं भवति ततः क्रीडन्निव लीकिक-
व्यापारेणैव तन्निग्रहं कृत्वा हेत्याद्यर्थे वैदिकैरपि दुर्निवार्यं
कथं लौकिकेन निवारितवानिति लौकिकेपि प्रयासाभावा-
याह—यथा शिशवोऽजतोकामिति । स्थूलाः अजबालकान्
विभ्रतीति बालका एव बन्धनार्थं विभ्रतीति तथाप्येकेन न

भीमव्रतमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भवतीति बहुवचनं व्यसनशान्त्यर्थं सप्ततन्तुं यद् बाहकाः कुर्वन्तीति ध्वनितम् ॥ १३ ॥

ततः स्वाभिलषिते सिद्धे पित्रैव दत्तां मां वीर्यमेव शुल्कं यस्याः दासीभिः सहितां राजन्यांस्तेषां चतुरङ्गिणीं सेनाञ्च पथि जित्वा मां स्वगृहं निम्ने कामनामाह—तदास्य-मस्त्विति ॥ १४ ॥

ततो भद्रा निरूपयति—पिता म इति । मम मातुलेयो भगवान् भुतकर्त्तिकन्येयं हे कृष्णे द्रौपदि ! कृष्णार्थं वा विशेषतो दाने हेतुः तच्चित्तामिति भ्रातृभिर्दत्तामिति वाग्दानार्थं भ्रातर एव द्वारकां गता इति श्रेयस इदं दानं सङ्कल्पपूर्वकम् सखी-हिणीसख्यश्च दाने सह भावमापन्नाः ॥ १५ ॥

कामनामाह—अस्य मे पादसंस्पर्श इति । कुम्भनिजन्मनि भवेदिति यदायदा भगवत्तत्त्वतीर्णो भविष्यति तदातदा लक्ष्मीद्वयमप्यागमिष्यामीति वदुः स्वप्नमेव तच्छक्तित्वाद्भावि-ष्यति किमिति प्रार्थयति इति चेत्तत्राह—कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया इति । जीवभावात्कर्मसम्बन्धः अन्यथा अन्यसम्बन्धिनी कथं भवेयं किमनो यद्येवं तत्राह येन पादस्पर्शेन तत्प्रसिद्धं ब्रह्मा-नन्दात्मकं श्रेयो भवति आत्मनः स्वस्यात्मगामि वा सन्तैता भक्तिभेदाः—

अर्चनात्मा रुक्मिणी स्यात् भवणस्तदनन्तरा ।
सर्वपापक्षयः पूर्वं यस्मादत्र निरूप्यते ॥
एकान्ते च प्रदत्तेति तृतीया स्मृतिरुच्यते ।
चतुर्थ्येव चतुर्थी स्याद्वितीया पञ्चमी मता ॥
सर्वान् बलवतो बुधान् विनिवार्यैव कीर्त्तयेत् ।
पृष्ठीतु सप्तमी प्रोक्ता सप्तमी तद्विपर्यया ॥
नमने पादसंस्पर्शः प्रतिवारं भवेदिति ।
सख्यरूपात्त्वष्टमीयं महता विनिरूप्यते ॥

॥ १६ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सत उरणः वृषभञ्जि मे पित्रा कृतान् बलीयसे वराय मां दातुं सम्पादितानित्यर्थः । वीराणां दुर्मदं प्रवर्त्तयति तान् निगूह्य दमयित्वा क्रीडकनायासेनैव अजतोकान् कामबाल-कान् ॥ १३ ॥

वीर्यमेव शुल्कं यस्यां तां मां दासीभिः सहितां चतुरङ्ग-सेनासहितां स्वपुरं निम्ने ॥ १४ ॥

मातुलपुत्राय कृष्णाय कृष्णे हे द्रौपदि ! ॥ १५ ॥

कर्मभिरिति नरलीलतया स्वदेव्योक्तिसत् प्रसिद्धं श्रेयः ॥ १६ ॥

भीमचक्रकदम्बकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

उरणः वृषान् शिशव इत्यनेन भगवतोपि बहुमूर्तित्वं सूच्यते ॥ १३ ॥

वीर्यमेव शुल्कं हेयं । इत्थं यस्यास्तां मां दासीभिः सह चतुरङ्गिणीं मात्त्रिणा दत्तां सेनां वेतिशेषः यः पुरं निम्ने ॥ १४ ॥

हे कृष्णे द्रौपदि ! सेनया सखीजनैश्च सह ॥ १५ ॥

येन भीकृष्णेन हेतुभूतेन पादस्पर्शेन वा तत्प्रसिद्धं श्रेयः भीकृष्णभावापत्तिः आत्मनो जीवस्य ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सख्योवाच ।

राजानके बल परिक्षाके वास्ते मेरे पिता नम्रजितने अत्यन्त बल प्रभाव युत तथा अक्षियैने शींग युत और धीर-नके बुद्धमदके नाश करने वारे एतादृश सात बैलोंका सम्पादन किया रहे कि जो इन सात बैलोंको एक बारहि नाथि लेवेगा उनको कम्बुका विवाह किया जावेगा सो जैसे बालकलोग खेलते २ बाकिरियाके वस्त्रोंको बाध लेतेहैं तैसेहि भीकृष्णने शींगहि वस्त्रमें करके क्रीडा करते २ उन बैलोंको बाध लिया ॥ १३ ॥

इस प्रकार पराक्रमहि मेरे देनेमें कर रहा उस मोको दासियोंके साथ और चतुरङ्गिणी सेनाके साथ पिताने भी-कृष्णको मर्ध दिया पश्चात् मार्गमें राजानको जीतकर जो भीकृष्ण मोको द्वारकामें लेगया उनका दासी भावहि मोको होय ॥ १४ ॥

भद्रोवाच ।

हे द्रौपदि ! मेरे पिताने मेरे मामाके पुत्र भीकृष्णके अर्थ उसको स्वयं बुलायकर भीकृष्णमें मेरा मन रहा इस कारण अक्षौहिणी सेनाके साथ और सखीजनोंके साथ मोको देदिया ॥ १५ ॥

कर्मन करके अनेक योनियोंमें भ्रमण करने वाली मोको जन्मजन्मान्तरमें भीकृष्णके चरणारविन्द की परि चर्च्य होइ जिस परिचर्च्यसे आत्माका मोक्ष रूप कल्याण होता है ॥ १६ ॥

लक्ष्मणोवाच ।

ममापि राक्षस्युतजन्म कर्म श्रुत्वा मुहुर्नरिवगीतमास ह ।

चित्तं मुकुन्दे किल पद्महस्तया वृतः सुसम्मृश्य विहाय लोकपान् ॥ १७ ॥

ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः ।

बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥

यथा स्वयम्बरे राज्ञि मत्स्यः पार्थस्य कृतः ।

अपन्तु बहिराच्छत्रो दृश्यते स जले परम् ॥ १९ ॥

श्रुत्वेतत्सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरम् ।

सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सापाध्यायाः सहस्रशः ॥ २० ॥

भीमरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

राक्षि हे द्रौपदि ! यथा मित्रविन्दायास्तथैव ममापि चित्तं मुकुन्दविषयमासीत् सुसम्मृश्य सुविचार्य पद्महस्तया भिया वृतः किलातोऽपि मम चित्तं भीमुकुन्दे आसेति ॥ १७ ॥

तत्र भीकृष्णप्राप्तादुपायमचीकरत् कारयामास ॥ १८ ॥

यथा राज्ञि ! तव स्वयम्बरे पार्थस्येप्सया आप्तुमिच्छया कृतस्तथा मत्स्यं कारितवान् पाठाग्तरे पार्थस्येपुणाऽपाकृतः तर्हीमामप्यर्जुन एव किं नाविध्यतत्राऽऽह—अयन्तिवति । स मत्स्यो बहिराच्छत्रो नान्तरतः स्तंभलग्नयोर्ध्वदृष्ट्या संलक्ष्यतेऽयन्तु न तथा किन्तु स्तम्भमूले निहितकलशजले केवलं दृश्यतेऽतो दृष्टिरधस्तादुपरि च लक्ष्यमिति भीकृष्ण-व्यतिरेकेण न कस्यापि मेघ इति भावः ॥ १८—२० ॥

भीमजीयगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति सर्वोपरि परमानन्दमयमपि निजभागधेयविशेषकथनं तामिर्लज्जया संक्षिप्तं मन्वाना तत्र च श्रीद्रौपदी निजविवाहोद्यमं प्रकृष्टमिव मन्वानां तर्कयन्ती तद्वृत्त्यमपि परमतन्मदेन सहमाना तासां ज्येष्ठानां सप्तानाम् उत्तरसमाप्तावकाशं प्राप्य-सङ्कोचेन निजविवाहवृत्तं विस्तारय्याह—ममेति अद्युतस्य सर्वैश्वर्य्य परिपूर्णस्य जन्म भीदेवक्यां तादृशमाविर्भावं कर्म च भीमो कुलक्रीडादिकं अकाराद्रूपादिकञ्च ननु मातुलेयत्वेन निकटत्वात्तस्य जामादिज्ञानेन भद्रायास्तच्चित्तता घटतेव त्वया तु कथं श्रुतमित्यपेक्षस्यामाह—नारदेति । मुहुर्नरिवगीतमासः इ इव ननु बहुबलभेदसिद्धिस्तमयुक्तं सत्यं विचारेण तन्मा-त्रैकगतिस्वादिलाशयेन तत्रात्मनो विचारमाह—किलेति । पद्म-हस्तयेति वैदग्ध्यदिकं ध्वनितं तच्च सुशब्देन संशब्देन च समर्थितमपि अत एव लोकपान् भीमहस्त्यादीन् विशेषेण दृष्ट्वा तार्थिकरणेनापि किम्वा विदूर एव हित्वा वृतो मुकुन्द एव क्षीरोदभयने अतो ममापि तादृशविचारेण तस्मिन्नेव चित्तिसमूह इति भावः । यद्वा मम चित्तं मुकुन्दे आसत् अतः

सुसम्मृश्य चित्तावतरणेन तमेव निश्चित्य विलासेन पद्महस्तया लोकपान् महाभूपतीन् विहाय मयाऽसौ वृतः एवमपि स्तब्धेण तद्वद्वान्तत्वं ध्वनितम् इति प्रथमं संक्षेपेणोक्तिः पश्चाद्विस्तरेण भविष्यति मतं निश्चयम् ॥ १७—१८ ॥

उपायमेवाह—यथेति । यादृशः कृतस्त्वत्पित्रा तादृशः कृतो मात्पित्रापीत्यर्थः । पार्थेषुणापाकृत इति पाठे यथा पार्थेषुणा यथा कृतः तथा भीमगवद्विषुनेत्यर्थः । यद्यपि स्तम्भ-मूलन एवोर्ध्वदृष्ट्या दृश्योऽसौ ततो दृष्ट्वापि दूरत एवावरणं भित्त्वा तन्मात्रमेव छेत्तव्यमिति समयेन पश्चाद्भ्रातृमनुमन्धानस्य दुष्करत्वात्स्वत्पितृकृतोपि दुर्वेध एव तथाप्ययं मत्पितृकृतस्त-तोपि दुर्वेध इत्याह—अयन्तिवति । सजले जलपरिपूर्णपरिष्ठा-मण्डले जलगर्भमध्यस्थस्य स्तम्भमूलस्यागम्यत्वेन साक्षाद्दर्श-नात् बिम्बदर्शनमात्रेण पूर्वमपि तदवस्थितिप्रदेशानिश्चयादिति भावः ॥ १९ ॥

एतदाश्चर्य्यं लोभनञ्च ॥ २० ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

बहिर्भ्रान्तःप्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतौ मत्स्यस्तिरोहितः मत्स्यप्रतिबिम्बत्वेन जलं दृश्यते प्रतिबिम्बेन बिम्बभूतं मत्स्या-वस्थानं निरूप्य तत्र वधो दुष्करः मत्स्यप्रतिबिम्बम् ॥ १९—२० ॥

भीमश्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ लक्ष्मणागीतिं प्रपञ्चयति—ममापीत्यादिना । हे राज्ञि ! नारदेन गीतमद्युतस्य जन्मादिकं श्रुत्वा ममापि यथा मित्रविन्दाय स्तथा ममापि चित्तं मुकुन्दे आसीदित्यर्थः पद्महस्तया भिया तदवताररूपया रुक्मिण्येत्यर्थः । वृतः किल अतोपि सुदु-विचार्य्य मम चित्तं मुकुन्दे आसेति संबन्धः ॥ १७ ॥

ज्ञात्वेति । हे साध्वि ! मम तमभिप्रायं ज्ञात्वा मम

श्रीमद्भीमराजवाच्यार्कतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

पिता बृहत्सैनो नाम दुहितृवत्सलः प्रतस्तत्र श्रीकृष्णप्राप्तानुपाय-
मचीकरत् कारयामास ॥ १८ ॥

कोसावित्यन्तस्तं प्रपञ्चयति—यथेति । हे राक्षि ! यथा तव
स्वयम्बरे पार्थस्य आर्जुनप्राप्तीच्छया त्वत्पित्रा मत्स्यः कृतः
तथा मत्स्यपित्रापि कृत इत्यर्थः । तर्ह्यर्जुनपदं किं नाविध्यत्तत्राह
अयन्तिवति । स मत्स्यो बहिरवाच्छन्नो नातः स्तम्भसंलग्नयो-
र्ध्वदृष्ट्या दृश्यते अयं तु न तथा किन्तु स्तम्भमूलनिहित-
कलशजले केवलं दृश्यतेऽतो दृष्टिरधस्तादुपरि च लक्ष्यमिति
कृष्णमन्तरेण न कस्यापि भेद्य इति भावः । बहिराच्छन्नः
प्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतो मत्स्यस्तिरोहितः स मत्स्यप्रतिबिम्ब
एव जले दृश्यते प्रतिबिम्बेन बिम्बभूतमत्स्यावस्थानं निरूप्य
तत्र वेधो दुष्कर इति । व्याख्यानान्तरम् ॥ १६ ॥

भ्रुवेति । एतन्मत्स्ययन्त्रनिर्माणं भ्रुवा सर्वतो दिग्भ्यः
मत्पितुः, पुरमाजम्बुः कथम्भूताः ? सर्वेषां शस्त्राणामस्त्राणां च
तत्त्वं याथात्म्यं प्रयोगोपसंहारौ जानन्त इति तथा उपाध्यायैः
सहिताश्च ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

लक्ष्मणा परिपाठ्यानुपूर्वेण कथयति—ममापीत्यादि । अपि-
काब्धः सविशेषकथनार्थं मया तु स्वयमेवासौ इतः हे राक्षि
द्वौपदि ! तत्प्रकारमानुपूर्वेण भृषिषति भावः ॥ १७ - १८ ॥

यथा स्वयम्बरे राक्षीति पुनराक्षीति सम्बोधनान्तरं
द्वौपदिकथनार्थं यथा तव स्वयम्बरे तव पित्रा पार्थेच्छया
मत्स्यः कृतः तथा मत्पित्रापि मम कृष्णे किम्बिष्यान् विशेषः
स्तु बहिरदृश्यते अयन्तु आच्छन्नं परं केवलं जले दृश्यत
इति भावः ॥ १६-२७ ॥

श्रीमद्भृगुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लक्ष्मणा स्ववृत्तान्तं द्वौपद्यभिमाननाशयाह—ममापीति ।
सा हि स्वविषाहमृत्कण्डं मन्यते राधावेधो हि दुर्लभ्यो भवति
ततोऽप्यधिकभङ्गवत्कृतोपि भवेत् ततो भर्तृसख्यं विहाय
भगवत्सखीभवेदिति स्त्री प्रथमं समनःप्रीतिमाह—स एव
सख्यं प्राप्नोति यस्य जन्मप्रभृति जन्मान्तरेषु वा भगवत्सेव
चित्तं भवति हे राक्षीति सावधानतया भवणार्थं सम्बोधनम्
अच्युतत्वं भजनीयत्वे मुख्यो हेतुः जन्मभक्तोद्धारार्थमेव कर्म तु
भक्तकार्यार्थमेवेति श्रुत्वा कुलशीलौ वा मुहुर्नारदगीतमिति
निर्द्वारार्थं प्रमाणानुवृत्तिरुक्ता मुकुन्दं चित्तमासति तदेकप्रवणं
जातम् अच्युतत्वाद्विहङ्गसुखदातृत्वं मुकुन्दत्वान्माक्षदातृत्वमिति
तथापि योगिगम्यः कथं स्त्रीमात्रस्य घरणीयो भवेत्तत्राह—
पद्महस्तया किल वृत इति पद्मं हस्ते वृत्त्या इति दीपमिष
गृहीत्वा सर्वं दृष्ट्वा विचार्य ग्रहणं निरूपितं ननु तावता किं
त्वयाऽन्यो प्राण इति चेत्तत्राह—विहाय लोकपानिति । अन्ये
लोकपाला अप्रयोजकाः सुदुष्टा इति स्थापितम् ॥ १७ ॥

यत्परं मनस्तस्मै देयमिति स्वयं दाने लज्जा भवतीति
क्षान्तिरस्वयम्बरे च यः कश्चिद्गृहीष्यतीति पणवन्धो महान्

कस्य इति मम पिता ममन्तं कात्या दुहितृवत्सलः यथाभग-
वानेव सिद्धो भवति तथोपायं कृतवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

तमुपायमाह—यथा स्वयम्बर इति । पार्थेऽस्य 'अर्जुन'
एव गृह्णातिवति तत्तदपि महीयो विशिष्ट इत्याह—अयन्तु बहि-
राच्छन्न इति स्तु बहिरदृश्यते परं जले, तस्य प्रातःकृत्वा
उपलभ्यत इत्यर्थः । महीयस्य तु जलेऽप्युपलभ्यो नास्ति सर्वथा
बहिराच्छन्न एव अतः पार्थस्याप्यगम्यं भविष्यतीति पितु
रभिप्रायः ॥ १६ ॥

ततः सर्वे बलोज्जवाः समागता इत्याह—भ्रुवैतदिति । भाग-
मने तेषां बलमाह—सवाक्शशस्त्रतत्त्वज्ञा इति । अस्त्रशस्त्रावैदिक-
लौकिकयोः शेषाक्षेपरहितयोर्वा तत्त्वं स्वरूपम् अत्र स्थित्वा
प्रद्येपे एवं लक्ष्यं भवतीति अस्मिन् वा शस्त्रे योजिते लक्ष्य-
वेध इति अकस्माद्विस्मरणे सभाकम्पे वा सोपाध्यायाः सह-
स्रश इति एकस्य भङ्गे अपरो गृहीष्यतीति स्वतस्तेभ्यो
आदानेपि प्रतिष्ठा न भवतीति समागताः सर्वे एव पित्रा
पूजिताः परं तारतम्यानुसारेण तत्र तरतमभावे नियामकं
वीर्यं वयस्य मिलितं अन्यथा तदुपाध्यायानामेव पूजनं स्यात्
तत्रैव भगवन्मन्त्राभिमन्त्रितं धनुः शरश्च तत्रैव स्थापितं ते
समाददुः आदाने हेतुः वेधं पर्वदि सभायां यतो मन्त्रिवः
मत्कामाः ततस्तेषां भङ्गप्रकारमाह—धनुरेवादाय केचित्सृजन्
तत्र हेतुः सज्जोक्तुमनीश्वरा इति केचित्पुनः वेधमात्रमेव
पणीकृतमिति सज्जीकरणमप्रयोजकमिति अन्यैर्बहुभिर्वा सज्जो-
कृतमेव धनुः आदाय कोष्ठपर्यन्तं उपामाकृष्य अमुना धनुषा
हताः सन्तः पतिताः कर्णान्तं उपार्कषणं कस्यैव कोष्ठप्रदेशे
तु ज्या तिष्ठत्येव तस्यैवान्ते समीपे कथञ्चिदानीतवन्तः
तावत्तैव बलक्षयो जातः तथैव इति पतिताः तदनन्तरं स्वोपरि
पतितेन धनुषा हता इत्यर्थः ॥ २०-२२ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मादर्शनी ।

हे राक्षि ! मुकुन्दे चित्तम् आस आसीत् अतः पद्महस्तया मया
लोकपालानपि विहाय मुकुन्द एव कृतः ॥ १७-१८ ॥

पार्थेऽस्य अर्जुनप्राप्तीच्छया कृतः पार्थेऽप्याकृतः इति पाठे
पार्थस्य इष्टुणा अपाकृतः विद्धः तर्हि ममप्यर्जुन एव किं
नाविध्यदतो विशेषमाह—अयन्तु परमचञ्चलो, मत्स्यः सज्जले
स्तम्भमूलगतजलसहितकलगे परं केवलं दृश्यते नत्सुमित्य-
न्वयः । अतो दृष्टिरधस्तादुपरि तु लक्ष्यमिति कृष्णव्यतिरेकेण
न कस्यापि भेद्य इति भावः । तेन त्वत्पितृकृतो मत्स्यः कलु
बहिराच्छन्नोपि स्तम्भसंलग्नया ऊर्ध्वदृष्ट्या संलक्ष्यत एवेति
तदनुसन्धानचक्रुरेणार्जुनेन स विद्ध एवेति भावः ॥ १६-२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आस आसीत् ॥ १७ ॥

तत्र मुकुन्दप्राप्तौ अचीकरत् कारयामास ॥ १८ ॥

पार्थेऽस्य अर्जुनप्राप्तीच्छया यथा मत्स्यः कृतः तव स्वयम्बरे
तथा मम स्वयम्बरेपीति तर्ह्यर्जुन एव, किं नाविध्यदित्यत्राह

पित्रा सम्पूजिताः सर्वे यथावीर्यं यथावयः ।

आददुः सशरश्चापं वेङ्गुं पर्षदि मस्त्रियः ॥ २१ ॥

आदाय व्यसृजन् केचित् सज्यं कर्तुमनीश्वराः ।

आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेकेऽमुना हताः ॥ २२ ॥

सज्यं कृत्वाऽपरे वीरा मागधाम्बल्लवेदिषाः ।

भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविन्दंस्तदवस्थितिम् ॥ २३ ॥

मत्स्याभासं जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् ।

पार्थो यतोऽसृजद्वाणं नाच्छिनत् पस्पृशे परम् ॥ २४ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तुच्छादौ विशेषं दर्शयति तव स्वयम्बरे बहिरनाच्छन्नः अयं मम स्वयम्बरे प्रकृत[सु]सजले स्तम्भमूलपात्रे प्रतिबिम्बरूपेण परं केवलं दृश्यते बहिराच्छन्नः साक्षाद्भुवनर्हः अतस्तच्छेदं अकृष्ण एव समर्थ इति भावः ॥ १६-२० ॥

भाषा टीका ।

लक्ष्मणोवाच

हे राक्षि प्रीपदि ! नारदजीने वारम्बार भीकृष्णका जन्म और कर्मका गान किया रहा उसको सुनकर तथा हस्त में कमल पुष्प धारण करने वाली लक्ष्मी ने सब लोक पालनको छोड़कर भगवान् काहि घरेहें इस वृत्तान्तको अच्छी तरह के विचारकर मेरा चित्त भीमुकुन्दमें रहा ॥ १७ ॥

हे साध्वि ! पुत्रीमें प्रेमवारं वृहत्सेन इस नामसे प्रसिद्ध मेरे पिताने मेरे अभिप्रायको जानकर भीकृष्णकी प्राप्ति होनेमें एक उपाय करवाया ॥ १८ ॥

हे राक्षि ! जैसे आपके स्वयम्बरमें अर्जुनकी प्राप्तिकी बाँझासे आपके पिताने मत्स्य कराया रहा तैसेहि मेरे पिताने कराया परन्तु आपके पिताका करायो भयो मत्स्य तो बहिरकी तर्फसे हिटका रहा भीतरकी तर्फ से न हि टका रहा इस वास्ते स्तम्भके सहारेसे देखनेमें लम्बाई पर रहा और मेरे पिता का करायो भयो मत्स्य तो स्तम्भ के मूलमें स्थित कलश के जल में हि केवल दीखता रहा इस कारण नीचे की दृष्टि और ऊपर को लक्ष्य होने से भीकृष्ण के सिवाय दूसरा उसका वेध नहि करसके हो ॥ १६ ॥

इस प्रकार के मत्स्य यन्त्र निर्माण को सुनकर सर्व षष्ठ्य अस्त्र के तत्त्व को जानने वाले और शस्त्र प्रयोगादि के शिक्षा करने वाले सहित हजार हों, राजा लोग सब १० दिग्गज ते मेरे पिता के पुर में आए ॥ २० ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मत्स्यं वेङ्गुम् पर्षदि संसदि मस्त्रियो मय्येव धीर्येषा-
मिति अन्यच्छिन्ता न वेङ्गुं शक्ता इति भावः ॥ २१ ॥

तदेवाऽऽह-आदायेति । अमुना चापेन ॥ २२ ॥

नाविन्दंस्तदवस्थितिमिति मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव न तु
वक्ष्यामिह तेत्यर्थः ॥ २३ ॥

यतो यत्नवान् असृजत् मुमोच स बाणो मत्स्यं नाच्छिनत्
परं केवलं पस्पृशे ज्ञानवानप्यर्जुनो बलेनापूर्ण इत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

चापं तद्विशेषं मत्पित्रैव तत्र स्थापितमिति भावः ।
पर्षदि वेङ्गुमिति प्रगल्भता मस्त्रिय इति वेधे प्रयत्नपरताका
तथापि ॥ २१ ॥

एके बलिनः आकोटि चापस्यैकस्याकुनेटौ ज्यामादौ निधाय
पश्चादन्यस्यां योजयितुं तत्पर्यन्तं समाकृष्य स्थिता अमुना
हताः ज्यायोजनाशक्त्याञ्जलितेन चापेनैव हता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अम्बष्ठः अम्बष्ठदेशाधिपः ॥ २३ ॥

मत्स्यस्याभासं ज्ञायां विशेषेण महाभूतिनिवेशेन मुहुरीक्षित्वा
केवलं पस्पृशेति बाणेकदेशेनैव संयोगात् न तु तन्मध्यभागेन
स्पर्शज्ञानन्तु बाणे तत्सङ्घर्षणचिह्नदर्शनात् तत्रार्जुनस्य प्रवृत्तिः
भीमगवन्माहात्म्यविस्तारणाय ज्ञेया ॥ २४ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

पित्रेति । मम पित्रा वीर्यवयःस्थानाद्यनुकूलं सर्वं सम्पू-
जिताः मय्येव धीर्येषां ते मत्स्यं वेङ्गुं पर्षदि । सभायां सशरं
चापमाददुः (जडुः) मस्त्रिय इत्यस्यान्यच्छिन्तत्वाच्च वेङ्गुं नाश-
कनुवन्निति भावः ॥ २१ ॥

तदेवाह—आदायेति । केचिदसृजन् लक्ष्यादन्यत्र प्रयुक्त-
वन्त इत्यर्थः । केचित्तु आकोटि धनुषः कोटिपर्यन्तं ज्यां समुत्कृष्य
सज्जीकर्तुं ज्यासहितं कर्तुमारोपितज्याकं कर्तुमित्यर्थः । अनी-

राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु ।

भगवान् धनुरादाय सज्यं कृत्वाऽथ लीलया ॥ २५ ॥

तस्मिन् सन्धाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ।

द्वित्वेषुणाऽपातयत्तं सूर्ये चाभिजिति स्थिते ॥ २६ ॥

दिवि दुन्दुभयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि ।

देवाश्च कुसुमासारान् मुमुचुर्हर्षविह्वलाः ॥ २७ ॥

नद्रक्तमविशमहं कलनूपुराभ्यां पद्भ्यां प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालाम् ।

नूतनं निर्वाय परिधाय च कौशिकाग्न्यं सत्रीडहासवदना कवरीधृतस्वक् ॥ २८ ॥

भीमद्वीररायवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्वराः असमर्थाः अमुना चापेन हतास्ताडिताः निपेतुः ॥ २२ ॥

सज्यमिति । अपरे जरासन्धादयस्तु वीराः सज्यं कृत्वापि लक्ष्यान्धतिं नाविन्दन् मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव नतु लक्ष्याभिज्ञते (तिभावः) त्यर्थः ॥ २३ ॥

मत्स्येति । पार्थोऽर्जुनस्तु जले मत्स्याभासं मत्स्यप्रतिबिम्बं वीक्ष्य तदवस्थितिं मत्स्ययन्त्रावस्थानदेशं ज्ञात्वा यत्ता यत्नवान् बाणं व्यसृजन्मुमोक्ष स बाणो मत्स्यं नाच्छिनत् परं केवलं पस्पर्शं ज्ञानवानप्यर्जुनो न वेत्तुं प्रबभूवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमप्रतिज्ञानां स्वरूपमुक्त्वा प्रसिद्धानामाह-सज्यं कृत्वेति । अपरे पूर्वोक्तेभ्यः अन्ये मागधो जरासन्धः अम्बष्ठो भगवत्तः हस्तिपक्त्वात् चेदियः शिशुपालः तथैव भीमो दुर्योधनः कर्णश्च तथापि नस्य मत्स्यस्य अवस्थितिं न विदुः कः तिष्ठतीति नतोऽर्जुनः आच्छादनसहितस्य जले प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा मत्स्याभासं तत्र ज्ञात्वा अदकः स्थाने तिष्ठतीति निश्चित्य यत्तस्मिन् पार्थः बाणमसृजत् तावताऽपि लक्ष्यं नाच्छिनत् परं पस्पर्शं स्पर्शमेव सम्पादितवान् नरनारायणयोरेतावदन्तरं शक्तिद्वयमेकस्य पूर्णमपरस्यैका कथञ्चिदिति ॥ २३-२४ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पर्वति सतायां मद्भियः मयि धीः प्राप्त्याशा येषां ते ॥ २१ ॥

आक्रोष्ट चापस्याप्रपर्यन्तं ज्यां समुत्कृष्यापि तत्र निधातुमशक्ताः अमुना चापेनैव हताः ॥ २२ ॥

अम्बष्ठोऽम्बष्ठदेशाधिपतिः तदवस्थितिं नाविन्दन्निति मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव नतु लक्ष्याभिज्ञतेति भावः ॥ २३ ॥

मत्स्यस्याभासं छायां वीक्ष्य विशेषेण महाभिनिवेशेन मुहुर्निश्चिन्ता यत्तः यत्नपरस्मिन् केवलं पस्पर्शेति तदेकदेश एव नतु तन्मध्यदेशे बाणसंयोगादिति भावः । स्पर्शज्ञानस्तु

बाणस्य तत्सङ्घर्षणाच्छिन्नात् लक्ष्याभिज्ञानवत्त्वेपि तादृग्बलाभावादेव न तच्छब्द इति केचिदाहुः ॥ २४-२५ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पर्वति संसदि ॥ २१ ॥

अमुना चापेन ॥ २२-२५ ॥

भाषाटीका ।

वीर्यके अनुगुण अवस्थाके अनुगुण उन सब राजानका मेरे पिताने सत्कार किया मेरे विषयमें उन राजानकी बुझि हुई इस कारण समामे मत्स्ययन्त्रवेधनके वास्ते बाण महित धनुषको उनोंने उठाया ॥ २१ ॥

धनुषकी प्रतिज्ञा चढानेमें असमर्थ होकर कै एक राजा ओने तो धनुषको छेकर छोड़ दिया और कै एक राजा लोग धनुषके द्वितीय छोरमें आरोपण करनेको प्रतिज्ञा खींचकर स्थितो भये परन्तु आरोपण करनेमें असमर्थ होने ते उनके हस्तसे धनुष छूटकर उनहिके लगा इस कारण वे राजालोग गिर पड़े ॥ २२ ॥

पुनरोक्त राजानसे भिन्न भीमसेन दुर्योधन कर्ण और मगधदेशके अम्बष्ठदेशके चन्देरीदेशके धीरलोगोंने धनुष पर प्रतिज्ञातो चढादी परन्तु उस मत्स्यकी स्थितिको उन्होंने नहीं जानी ॥ २३ ॥

जलमें मत्स्यके प्रतिबिम्बको देखकर और उसकी स्थितिको भी जान कर अर्जुनने सावधान होकर बाण छोड़ा परन्तु अर्जुनके बाणने मत्स्यका छेदन नहि किया केवल स्पर्शमात्र किया ॥ २४ ॥

भीमधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अभिजिति सर्वार्थसाधके मुहूर्ते ॥ २६-२७ ॥

भगवत्प्राप्तिहर्षनिर्भरेणाऽऽत्मानमेवानुवर्णयन्त्याह द्वाभ्याम-तद्रक्तमिति । तत्तदा कलौ कलस्वनी नूपुरी ययोस्ताभ्यां

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

पद्म्यां रङ्गं प्राविशं कनकेनोज्ज्वलां रत्नमालां निवीय प्रावृत्त्य परि-
धाय च नीवीवन्धेन च कौशिकाग्नये उत्तमकौशिकवस्त्रे
सत्रीडो हासो यस्मिस्तद्वदने यस्याः सा कवर्या धृताः स्रजो
यया सा ॥ २८ ॥

• भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

राजन्येष्विति युग्मकम् । वीक्ष्य विलासेन दृष्ट्वा अभिजिती-
त्यनेन मध्याह्ने ज्ञेयः अतस्तदुपरि रविस्थित्याऽधिकदुर्लभ्यत्वञ्च
सूचितम् ॥ २५—२६ ॥

भुवि ये जयशब्दाः तैर्युतास्तत्समकाला दुन्दुभयो दिवि
नेदुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रकर्षेण परमादरादिना हस्ताभ्यां गृहीत्वा नूले इत्या-
दिकं विवाहे तदपेक्षत्वात् व्रीडा सभादिना अत एव हासः
अन्तरानन्देन प्रसादमात्रं तद्युक्तं वदने यस्याः इति वदनेत्येव
तत्तद्वदनेन नतु मम कृत्रिममित्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

भगवांस्तु विध्याधेत्याह—राजन्येष्विति । मानिषु साह-
स्युरेषु राजन्येषु भग्नमानेष्वत एव निवृत्तषु च सत्सु सूर्ये
अभिजिति स्थिते (सति) सर्वार्थसाधके मध्याह्ने इत्यर्थः ।
लीलया अनायासेनैव तस्मिन् धनुषि विशिखं बाणं सन्धाय
सकृदेव जले वीक्ष्य इषुणा मत्स्यं छित्त्वा न्यपातयत्
॥ २५—२६ ॥

भुवि जयशब्देन युताः (दुन्दुभयो) देवदुन्दुभयो नेदुः यदा
दिवि दुन्दुभयो नेदुस्तदैव भुवि जयशब्दा बभूवुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

भगवत्प्राप्तिजहर्पनिर्भरेणात्मानमेवानुवर्णयन्त्याह—तदिति
द्राभ्याम् । तत् तदा नूले नवीने कौशिकाग्नये उत्तमकौशिके
(कौशिके) वस्त्रे परिधाय सत्रीडो हासो यस्मिस्तद्वदने यस्याः कवर्या
धृताः स्रजो यया सा अहं कनकेनोज्ज्वलां रत्नमालां निवीय प्रगृह्य
कलां कलस्वनौ नूपुरौ ययोस्ताभ्यां पद्म्यां रङ्गं प्राविशं प्रविष्ट-
व्यासि ॥ २८ ॥

• भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

• तद्रङ्गमाविशमित्यादि । अहमिति हर्षोत्कर्षं गर्वपरम् आत्सुक्या-
दात्मानं विशिनष्टि—कलनूपुराभ्यामित्यादि ॥ २८ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुषोधिनी ।

एवं साधारणप्रसिद्धातिप्रसिद्धनिराकरणे जाते सर्वं
एव निवृत्ता इत्याह—राजन्येषु निवृत्तेष्विति । ततः कृष्णः
किङ्कुरिष्यतीति शङ्कं वारयितुं भगवानित्याह—लीलया च

सर्वं कृतवान् अनेनादित आरभ्य स्वयमेव सर्वं कृतवान्
नत्वम्यकृतयेवः स्थापित इति ज्ञापितं लीलया मत्सन्तोषार्थं
तास्मिन् सन्धाय विशिखमिति लौकिकम्यायेनैव मारित-
वानिति ज्ञापितं ततोऽङ्गुलसन्तोषार्थं सकृन्मत्स्यं जले वीक्ष्य
इषुणा छित्त्वा जलेऽपातयत् तस्मिन्नेव समये अभिजिह्वं
तेनैव सर्वं दोषाः परिहृता इति लौकिक एव प्रकार उक्तः
ततो भगवता सर्वजीवाशक्त्यं कृतमिति इदमेकं चरित्रं लोके
समुत्पन्नमिति सन्तोषादिवि दुन्दुभयो नेदुः जयशब्दाश्च भूमा-
वपि नरदुन्दुभयो जयशब्दाश्च ततो देवानां भगवान् स्वात्कर्ष
प्रकटीकृतवान् अतः परं दैत्यवधं करिष्यतीति सन्तोषान् देवा-
भकारादन्येपि सिद्धादयः कुसुमासारान् मुमुक्षुः हर्षेण विकला-
श्च जाताः ॥ २५—२७ ॥

ततः पणः सिद्ध इति मया वृत्त इत्याह—तद्रङ्गमाविशमह-
मिति द्वाभ्याम् । आत्मानं वर्णयत्येकेन द्वितीयेन स्वक्रियां विषयाः
पञ्चावध्याः शब्दादयः पञ्चापि मयि सन्तीति पञ्चाविशेषणानि
तादृशी अहं तद्रङ्गस्थानं प्राविष्टा यत्र विवाहो विवाहोत्सवः
कलनूपुराभ्यामिति सशब्दान्याभरणानि निरूपितानि यता-
दृशपद्म्यामुपलक्षिता कनकेनोज्ज्वलरत्नमालामिति रूपसम्पत्ति-
निरूपिता सा माला भगवतः कण्ठे देयेति स्वतुल्यतां निरूप-
यन्ती स्वस्यैव रूपातिशयं निरूपयति—ततः कौशिकाग्नये पद्म-
वस्त्रद्वयम् एकं निवीयोपरिधृत्वा अपरं परिधाय चकारात्
कञ्चुकवदपि कृत्वा अनेन स्पर्शोत्कर्षो निरूपितः सत्रीडहास-
वदनेति रसः आन्तरभावसूचिका हासो बहिर्मोहजनकरूपः
कवर्या धृताः स्रजो ययेति गन्धः एवं सर्वगुणपूर्णा मुरारेणैव
स्वमालां तद्वदने अग्रे रसशङ्काव्यावृत्त्यर्थं राक्षो निरीक्षणं कृत-
वती ॥ वक्रमुनीय वक्रस्योन्नयने हेतुः उरुकुन्तलकुण्डलत्विङ्गण-
ललमिति उरुकुन्तलानि यास्मिन् मुखे तेन कुन्तलानां प्रति-
बन्धव्यावृत्त्यर्थमुन्नयने कुण्डलत्विङ्गणकुण्डललमिति समदर्शने
विद्युता हते इव नेत्रे कुण्डलकान्त्याघातात् विषयदर्शनेन
समर्थः अनेन प्रदर्शनार्थं मुखवर्णनापि कृता किञ्च यथा तेषां
प्रतिघातकत्वं न भवति तथा दृष्टवती तदर्थमाह—शिशिर-
हासकटाक्षमोक्षैरिति । शिशिरः सर्वतापहारी हासः उत्पन्न एव
सर्वाङ्गादकरः तत्सहिता ये कटाक्षमोक्षाः एकेन वशीकरण-
मपरेण हननमिति आदौ दर्शने न दोषाय सर्वानेव राक्षो
निरीक्ष्य परितः शनैर्कण्ठे प्रसारयन् तत्र भगवन्तं दृष्ट्वा
तस्य मुरारेणैव अनुरक्तहृदया सती मनोमालां दत्त्वा स्वमालां
स्वप्रतिकृतिरूपां रत्नमालाम् अंसे विदधे ॥ २८—२९ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

अभिजिति मध्याह्ने इति तदाच मत्स्योपरि सूर्य इति
अतिदुर्लभ्यत्वेऽपीति भावः ॥ २६—२७ ॥

तत्कालभवं स्वर्धं स्मरन्ती तादात्विकं स्वयम्भरणं स्वस्य
वर्णयन्त्याह—तद्रङ्गमिति द्वाभ्याम् । तत्तदा कलौ कलस्वनौ नूपुरौ
ययोस्ताभ्यां कौशिकाग्नये उत्तमकौशिकवस्त्रे निवीय प्रावृत्त्य
परिधाय ॥ २८ ॥

उन्नीय वक्त्रमुहुकुन्तलकुण्डलत्विक्कण्डस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः ।

राज्ञो निरीक्ष्य परितः शनकैर्मुरारेरंसेऽनुरक्तहृदया निदधे स्वमालाम् ॥ २९ ॥

तावन्मृदङ्गपटहाः शङ्खभेर्यान्कादयः ।

निनेदुर्नटनर्तक्यो ननुतुर्गायका जगुः ॥ ३० ॥

एवं वृते भगवति मयेशे नृपयूथपाः ।

न सेहिरे याज्ञसेनि ! स्पर्द्धन्ता हृच्छयातुराः ॥ ३१ ॥

मां तावद्रथमारोप्य हयरत्नचतुष्टयम् ।

शार्ङ्गमुद्यम्य तन्नद्धस्तस्थावाजौ चतुर्भुजः ॥ ३२ ॥

दारुकश्चोदयामास काञ्चनोपस्करं रथम् ।

मिषतां भूभुजां राज्ञि मृगाणां मृगराडिव ॥ ३३ ॥

तेऽन्वसज्जन्त राजन्या निषेजुं पथि केचन ।

संयत्ता उद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा यथा हरिम् ॥ ३४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिंहास्तप्रदीपः ।

अभिजिति सर्वाधसाधके मुहूर्ते मध्याह्नसमये ॥ २६—२७ ॥

स्वशोभया भीकृष्णे वशीकर्तुं प्रवृत्तापि तत्कटाक्षविमोहिता
स्वयमहमासमित्याशयेनाह द्वाभ्यामन्तविति । तत्तदा कौशिकाग्नये
उत्तमकौशये वस्त्रे निवीय प्रावृत्य परिधाय च सर्वाङ्गो
हासो यस्मिन् तद्वदने यस्याः सा कवर्या धृताः स्रजो यया
साहं कलौ मधुरस्वनौ नूपुरौ ययोस्ताभ्यां कनकेनोष्णलौ
रत्नमालां प्रगृह्य रत्नमविशं प्रविष्टवती ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार अहंकारीयों का अहंकार का भंग होगया इसी
कारण मरस्यके वेधकरनेसे जब राजालोग निवृत्तहोगये तब
भगवानने धनुषको लेकर उसपर प्रतिचा चढाकर विना
परिभ्रमके लीलाके साथ ॥ २५ ॥

अन्तर धनुषमें बाण का सन्धान कर जलमें एकबार मरस्य
को देखकर उस समय अभिजित नक्षत्र पर सूर्य का स्थिति
रही तबहि बाणसे मरस्यको छेदनकरके उसको नीचे गिरा
दिया ॥ २६ ॥

मरस्यको वेधन होनेपर स्वर्गमें जयध्वनि के साथ कुम्भुभि
वज्रने लगी और हर्षसे विह्वलहुए देवताओंने भूमि पर पुष्पन
की वर्षा करी ॥ २७ ॥

उस समय नवीन भेष रेशमी वस्त्रनको नीचे उपर धारण
कर और कनकसे प्रकाशमान रत्नों की माला को लेकर,
केशों के जूँमें मालाधारणकिये लज्जा सहित हास युक्त-

मुख सम्पन्न मेने' मधुर शब्दायमान नूपर युत खरणोंसे-
चलकर रत्नभूमिमें प्रवेश किया ॥ २८ ॥

भीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उरवः कुन्तलाः यस्मिन् कुण्डलयोस्त्रिषो यथोक्ते गण्ड-
स्थले यस्मिन्तच्च तच्च शिशिरः सन्तापहरो हासो येषु तैः
कटाक्षमोक्षैरपाङ्गमोक्षणविलासैः अनुरक्तं हृदयं यस्याः सा
अहम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

याज्ञसेनि हे द्रौपदि ! ईशे भीकृष्णे मया वृते सति
स्पर्द्धन्तः स्पर्द्धमानाः नन्वेवं परमैश्वर्यं दृष्टवतां कुतः स्पर्द्धाऽव
सरस्तत्राऽऽह हृच्छय तुरा इति हृच्छयेन कामेनाऽऽतुरा-
विषशाः कामविजृम्भिता स्पर्द्धेतिभावः ॥ ३१ ॥

हयरत्नानां चतुष्टयं यस्मिन्तं रथं द्वाभ्यां मामलिङ्ग्य
द्वाभ्यां धनुर्बाणौ गृहीत्वा चतुर्भुजस्तस्थौ ॥ ३२ ॥

मृगाणां मिषतां मृगराडिव तदा हरिर्जगामेति शेषो
ज्ञातव्यः दारुकस्यैव वा मृगराजोपमा ॥ ३३ ॥

अन्वसज्जन्त पृष्ठतः सक्ता बभूवुः निषेजुं प्रतिबन्धं कर्तुं
केचन पुरतो गत्वा पथि संयत्ता बभूवुरित्यर्थः । उद्धृतेष्वासाः
ऊर्ध्वकृतचापाः ग्रामसिंहाः श्वानो हर्षि सिंहं यथेति-
॥ ३४ ॥ ३५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

'कुन्तलानां गण्डान्तःपतनं कर्णसमीपस्थचूर्णकुन्तलानां
बन्धनविशेषेण मरसमीपप्राप्तेः स्थितान् राज्ञो निरीक्ष्य अत्रैवैव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवप्रबोधिनी ।

दृष्ट्वा शिशिरेत्यादिलक्षणश्रीकृष्णकटाक्षमोक्षैः अनुरक्त-
हृदया स्त्रीयां तदर्थं हस्तरचितां गृहीतां मालां मुरारेरिति
महावीरत्वादिना मालानिधानयोग्यतोक्ता अन्यसैः यद्वा उरवः
कुन्तलानां कुण्डलयोश्च त्विषो ययोस्ते गण्डमण्डले यस्मिन्
तत् शिशिरः शीतलो मन्द इत्यर्थः । मुरारेरेवानुरक्तं इत्
यते यातीति तथा सेति मिथः प्रेमोक्तम् अन्यसमा-
नम् ॥ २९ ॥

तावदिति तत्क्षणत एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवमनेनोक्तप्रकारेणापि वृत्ते तावदपि तुराशाग्रस्तत्वा-
दिति भावः । भगवति सर्वशक्तिमति यतः ईशे साक्षात्परमेश्वरे
नृपयूथपा राजवर्गभेदाः सरासन्धावयः हे याज्ञसेनीति विस्म-
यात् अहो यायजूकमुपदकन्यात्वेन सद्बुद्धिमती त्वं तेषां चाप्य-
भरं पश्येति भावः ॥ ३१ ॥

इदमवचनमुच्यमिति रथस्य महावेगादिकं सूचितम् आजौ
युद्धाथे सन्नद्धः उद्यतः सन् रथस्थो रथोपर्येवोद्धीवक्षानेन
असीत् ॥ ३२ ॥

काञ्चनोपस्करं सौवर्णपरिच्छदमिति दूरदृश्यत्वादिकं ध्वनितम्
अतो मिषतां पश्यतामपि अनादरे षष्ठी अनो मृगाणामिति
दृष्टान्तेन श्रीदारुकस्य निर्भयत्वमुक्तं हे राक्षसीति परमो-
त्साहात् ॥ ३३ ॥

श्वानोप्युद्धृतेष्वासधुजुतपुच्छा भवन्ति अन्यसैः यद्वा
केचिद्रथवेगतोप्युत्सजितुमशक्ता दूर एवावस्थिताः आशुग-
रथास्तु केचन ते कुबुद्धयोऽन्वसज्जन्त किमर्थं पथि निषेकुं
रोद्धुमित्यर्थः । अतः संयत्ता युद्धोद्यताः अत एवोद्धृतेष्वासाः
सन्तः ॥ ३४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ग्रामसिंहाः श्वानः हरिं नरासिंहम् ॥ ३४-४३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उन्नीयेति । उरवः कुन्तलाः यस्मिन् कुण्डलयोस्त्विषो ययो-
स्ते गण्डस्थले यस्मिन् वक्रम् उन्नीय परितः
शून्यैः राक्षो राजन्याभिरिष्य मुरारेः श्रीकृष्णस्य शिशिरः सन्ताप-
हरः हासो येषु तैः कटाक्षमोक्षैरपाङ्गवीक्षणविलासैरनुरक्तं
हृदयं चित्तं यस्याः साऽहं तस्य अंसे स्कन्धे मालां निदधे
क निहितवत्यसि ॥ २६ ॥

तावदिति । तदेव नटा नर्तक्यश्च ननुतुः ॥ ३० ॥

एवमिति । इत्यमीश्वरे भगवति मया वृत्ते सति हे
याज्ञसेनि प्रीपदि ! नृपयूथपाः हृच्छयेन कामेनातुराः स्पर्द्धमानाः
न संहिरे ॥ ३१ ॥

मामिति । इत्यरक्षानामभेष्टानां चतुष्टयं वास्यंति रथम्
मारोप्य तस्मिन्निभाप्येत्यर्थः । द्वाभ्यां भुजाभ्यामालिङ्ग्य

[२१७]

द्वाभ्यां अनुर्जानाद् गृहीत्वा चतुर्भुजो युद्धे तस्या-
वित्यर्थः ॥ ३२ ॥

दारुक इति । काञ्चनेनोपस्करं रथं गमयामास हे राक्षी !
मृगाणां भुव्वाणां पश्यतां (सतां) मृगसिंह इव भूभुजां मिषतां
सतां हरिर्जगामेति येषोऽवगन्तव्यः ॥ ३३ ॥

त इति । केचन ते राजन्याः सन्नद्धा आयत्ताः उद्यताः
इष्वासाभ्यां वैस्ते पथि निषेकुं वारयितुम् अन्वसज्जन्त पृष्ठतो-
ऽन्वधावन् यथा ग्रामसिंहाः श्वानो हरिं सिंहं तद्वत् ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

शिशिरहासकटाक्षमोक्षैरुपलक्षितं वक्रं । राक्षो निरीक्ष्य
अवहयैव दृष्ट्वा ॥ २६-४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृद्धकमसन्दर्भः ।

उन्नीयेत्यादि । राक्षो निरीक्ष्येति राक्षः अनिरीक्ष्य जुगु-
प्सया तान् न दृष्ट्वेत्यर्थः । निरीक्ष्येति वा ॥ २६-३८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तन्मम धरणं सर्वसम्मतं जातमिति ज्ञापयितुं तदानी-
मुत्सवाद्यानाह—तावन्मृदङ्गपटहा इति । पञ्चैतानि मङ्गल-
वाद्यानि नित्यानि गीतवाद्यनृत्यानि वक्तव्यानीति वाद्यानि
उक्त्वा नृत्यमाह—नटनर्तक्या ननुतुरिति । गानञ्चाह—गाय-
काश्च जगुरिति ॥ ३० ॥

ततो यज्जातं तदाह—एवं वृत्ते भगवतीति भगवत्वात्
सर्वसम्पत्तिः ईशत्वादावश्यकः अन्ये नृपयूथपा इति
नृपाणां यूथपत्वं शूकरत्वं निरूपितम् एकचरो हि सिंहः
यूथचरास्त इति तेषां वध्यत्वं निरूपितं ततो न संहिरे
अनेन तेषामन्तःकरणदोषो निरूपितः याज्ञसेनीति विश्वा-
सार्थे सम्बोधनं यज्ञरूपा सेना यस्य स यज्ञसेनः तस्य
कन्या याज्ञसेनी यज्ञादेशोत्पन्नमिति यतः स्पर्द्धिनः भग-
वता सह स्पर्द्धायुक्ताः मर्त्ये हृच्छयेन कामेनार्दिताः
एवमन्यक्तो दोषः स्वभावकृतश्च निरुक्तः ॥ ३१ ॥

ततो भगवता यत्कृतं तदाह—श्री तावद्रथमारोप्येति ।
तावता कथं निस्तार इति शङ्कां वारयितुमाह—इत्यरक्षचतु-
ष्टयमिति—

स्यमन्तकः कौस्तुभश्च स्पर्द्धाश्रितामणिस्तथा ।

चत्वारो मणयः प्रोक्तास्तनुन्याः कृष्णवाजिनः ।

ततः शार्ङ्गमुद्यम्य कवचेन सन्नद्धः आजौ सङ्ग्रामे चतु-
र्भुजः सन् तस्थौ ॥ ३२ ॥

साधनस्य च रक्षायाः क्रियायाः सर्वरूपतः ।

कालस्यापि स्वच्छेष्टायाः परिग्रह इहोदिताः ॥

विभीषिकार्थमेतत्परिगृहीतवान् न तु तेषां मारणार्थं तथा-
सति भूम्यर्थं मारणं न स्यात् एव दारुकेण भगवत्प्रेरि-
तेन रथो द्वारकायामेव नीत इत्याह—दारुकभोदयामासेति ।
काञ्चनोपस्करत्वेन लघुता शीघ्रगमने बन्धनाभावश्च सूचितः
मिषतां भूभुजामिति तेषामपि क्रियाशक्तिः भगवतैव चतु-

ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैः कृत्तबाह्वङ्घ्रि कन्धराः ।

निपेतुः प्रघने केचिदेके सन्त्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥

ततः पुरीं यदुपतिरत्यलङ्कृतां रनिच्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् ।

कुशस्थलीं विवि भुवि चाभिसंस्तुतां समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनम् ॥ ३६ ॥

पिता मे पूजयामास सुहृत्सम्बन्धिवान्धवान् ।

महार्हवासोऽलङ्कारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भुजत्वेन स्वीकृतेति ज्ञानशक्तिरेवावशिष्टेति राज्ञीति परि-
ज्ञानार्थं किञ्च ते रूपाद्याश्चर्येणैव व्यामोहिता इति ज्ञाप-
यितुं दृष्टान्तमाह—मृगाणां मिषतामेव सतां यथा मृगराट्
हरतीति ॥ ३३ ॥

ये तु दूरे स्थिताः दर्शनानन्तरं प्राप्तवन्तः ते केचित्
समागता इत्याह—अन्वसज्जन्तेति । केचन मूर्खाः दूरे स्थिताः
अन्वसज्जन्त भगवन्तमन्वसज्जन्त पंथि नयननिषेधं कर्तुं पंथि
भ्रान्ताः संयत्ताः सावधानाः उद्धृतेष्वासाः धनुषि विस्फूर्ज्य
अनेन भगवन्तुल्यता सामान्या निरूपिता तथापि शब्दमात्रता
नेषु अर्थस्तु भगवत्येवेति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—ग्राम-
सिंहा इति । सिंहशब्दतुल्यत्वेपि यथा ग्रामसिंहसिंहयो-
रन्तरम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तात्कालिकमतिदुर्घटं मत्सौन्दर्यमन्यदेवासीदित्याह—उन्नी-
येति उरुकुन्तलानां कर्णसमीपस्थचूर्णकुन्तलानां कुण्डलयोश्च
त्वयो ययोस्तथाभूते गण्डस्थले यत्र तत् ॥ २६—३० ॥

याज्ञसेनि द्रौपदि । स्पर्धन्तः स्पर्धमानाः ॥ ३१ ॥

भीरुस्वभावां मां द्वाभ्यां भुजाभ्यामालिङ्ग्य द्वाभ्यां धनु-
र्बाणौ गृहीत्वेति चतुर्भुजस्तस्थौ ॥ ३२ ॥

मिषतां मृगाणां मृगराडिव हरिर्जगामेतिशेषः । मिषतामित्य-
नादरे षष्ठी ॥ ३३ ॥

अन्वसज्जन्त पृष्ठतः सक्ता बभूवुः निषेधं रोडुमित्यर्थः ।
उद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा अप्युत्तुष्टपुच्छा भवन्ति ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उरुकुन्तलानां कुण्डलयोश्च त्वयो ययोस्ते गण्डस्थले
यस्मिन् तत्र यक्रमुन्नीय परितः राज्ञो राजन्याभिरस्य मुरारेः
शिशिरःसन्तापहरः हासो येषु तैः कटाक्षमोक्षेरपाङ्गकीर्णविलासैः
अनुरक्तं हृदयं यस्याः साऽहम् अस्ते मुरारे स्कन्धे शनकैः स्वमालां
निदधे नतु कण्ठे इति मोह उक्तः ॥ २६—३१ ॥

इया एव रत्नानि तेषां चतुष्टयं यस्मिन् तम् ॥ ३२ ॥

मृगाणां मिषतां मृगराट् यथा शरीराख्यं रथमथवावरणां

शोभयति तद्वत् दारुको रथं चोदयामासेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

अन्वसज्जन्त पृष्ठतः सक्ता बभूवुः ॥ ३४—३५ ॥

भाषाटीका ।

जिस के ऊपर अलकावलि छिटक रहि है और दोनों
कुण्डलन की काग्नियुत कपोलन से शोभायमान, एतादृश
मुख को ऊपर उठाकर शीतल हास युत कटाक्ष विलासों
से चारों तर्फ स्थिराज्ञान को अवका के साथ देख कर
श्रीकृष्ण के बीच में अनुराग युत हृदय बारी में अपनी माया
को श्रीकृष्ण के कण्ठ में पहरा दई ॥ २६ ॥

उसी काल में मृदङ्ग पटह शङ्ख भेरी आनक आदि बाजे
बजने लगे और नृत्य करने बारी नाच करने लगी तथा
गान करने वारे बान करने लगे ॥ ३० ॥

इस प्रकार निरवधिक ज्ञानादि गुण सम्पन्न सर्वेश्वर को
मैंने जब घरे तब हे द्रौपदि ! काम से पीड़ित होकर
निद्रा करत राजा लोगो से सहन नहि भया ॥ ३१ ॥

उसी समय उत्तम च्यारि अश्व जुरे हुए रथ पर मांको
बैठाकर शङ्ख धनुष को लेकर कवच धारण किये चतु-
र्भुजा धारी श्रीकृष्ण भगवान् युद्ध में स्थित होगए ॥ ३२ ॥

हे राज्ञि ! कांचन की सामग्री सम्पन्न रथ को दारुक
सारथी ने चलाया उस समय झोटेर मृगन के देखतेर उन
का तिरस्कार करके उनके मध्य में से जैसे सिंह अपने भाग
को लेजाता है तैसे ही राज्यन के देखतेर उनका तिरस्कार
कर श्रीकृष्ण भगवान् उनके बीचते में को लगए ॥ ३३ ॥

जैसे सिंह को रोकने के वास्ते चारों तर्फ से श्वात्त
दौडते हैं तैसे ही सावधान होकर अपने २ धनुष धारण
कर मार्ग में श्रीकृष्ण को रोकने के वास्ते कोई एक राजा
लोग श्रीकृष्ण के पीछे धाए ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रथि जादयति ते रथिच्छदा स्वजेषु पदा यस्यां चित्राणि
तोरणानि यस्यां सा च सा च तां कुशस्थलीं पुरीं यदुपतिः
समाविशत् स्वकेतने मयङ्गमस्तावलं वा ॥ ३६ ॥

महार्हवासः प्रभृतिभिः सुहृदादीन् पूजयामास ॥ ३७ ॥

दासीभिः सर्वसम्पद्भिर्भटभरथवाजिभिः ।

आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तिः ॥ ३८ ॥

आत्मारामस्य तस्यैवा वयं वै गृहदासिकाः ।

सर्वसङ्गनिवृत्त्याऽद्या तपसा च बभूविम ॥ ३९ ॥

महिष्य ऊचुः ।

भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा ज्ञात्वाऽथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः ।

निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरन्तीः पादाम्बुजं परिणिनाय य आप्तकामः ॥ ४० ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दास्यादिभिः सहऽऽयुधानि पूर्णायापि ददौ ॥ ३८ ॥

इमाः अष्टौ वयं सर्वसङ्गनिवृत्त्या तपसा स्वधर्मेणाद्या साक्षात्तस्य गृहदासिका बभूविम ॥ ३९ ॥

क्षितिजये दिविजये जितानां राज्ञां कन्याः नोऽस्मांस्तेन रुद्धाः ज्ञात्वा ततो निर्मुच्य संसृतिविमोक्षो यस्मात्तत्पादाम्बुजमनुस्मरन्तीः परिणिनायोद्वहत् आप्तकामोऽपि यः ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शाङ्गाच्छुनैः स्वयमिव निस्सृतेः बाणौघैः केचित्कृत्स्नबाहवः केचित्कृत्स्नाक्षयः केचित्कृत्स्नकन्धरा इति विवेचनीयं यद्वा युगपदेव कृतौ युद्धार्थं गृहीतास्त्रत्याजनार्थमादौ बाहू ततो निपातनार्थमङ्गौ ततश्च सद्यो मारणार्थं कन्धरं येषाम् इति बाणानामतिशीघ्रत्वमपि सूचितम् अतः प्रधानं युद्धभूमौ नितरां पेतुः मृता इत्यर्थः । प्रधानं सम्यक् दूरतस्त्यक्त्वा उदुबुः वेगेन पलायन्त ॥ ३५ ॥

ततस्तत्पश्चादेव ननु ताननिर्जित्येत्यर्थः । यतो यदुपतिः महावीरवर्गजैश्च इत्यर्थः । यद्वा यदुपतिरिति पत्नीप्राप्त्यादिना पुरीप्रवेशतो यदूनां प्रहर्षोदयाभिप्रायेण अतीति तदानीं वैशिष्ट्यात् तदेवाह, रवीति । दिवि भुवि चाभितः सर्वतोभावेन सम्यक् परमोत्तमैवेन स्तुतामिति तत्र तत्र तादृशत्वाभावेनासाधारण्यमुक्तं तत्रापि स्वकेतनं निजाधासं तरणिरिव स्वयं जाज्वल्यमानः तत्रत्यांश्च विद्योतयन् सम्यग्गीतवाद्यादिमद्योऽस्येन आ सम्यक् आनन्देनाविशत् प्रविवेश तरणिपक्षे स्वकेतनं स्वमण्डलमित्येव तरणिश्चात्र विष्णुनामा ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

भगवतः सुहृदानीन् तत्र सुहृदो मित्राणि सम्बन्धिनो वैवाहिकाः बान्धवा ज्ञातयः पाणिग्रहणक्षणे द्वारकायां स्वयमेवागतस्सन्निजिते ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

सर्वाः सम्पदः नवयौवनालङ्कारादयो यासां ताभिर्दासीभिः तादृशैर्भटादिभिश्च सेनायाश्चतुर्भिर्द्वैः यद्वा सर्वाभिः सम्पद्भिः धनादिभिः सह भटाः महावीराः पदातयः पूर्णायापि दाते हेतुः भक्ति इति । भक्त्या पत्रादीनामपि तेन

प्राप्तत्वात् तच्च प्रागुक्तमेव अत्र च रवेर्दीपमिवेत्युपमा द्रष्टव्या ॥ ३८ ॥

एवमावेशेनात्मानं बहु वर्णयित्वा सलज्जा इव सर्वाः स्वज्येष्ठाः सम्तोषयन्त्युपसंहरति—आत्मारामस्येति । स्वयमेव पूर्णत्वादात्ममात्रक्रीडायोग्यस्यापि तस्य वयं गृहदासिका बभूविमिति तस्य कारुण्यमात्रमत्र कारणमिति भावः । एवं दैन्याद्भावविशेषाव्यञ्जनेन किन्तु भक्तिमात्रव्यञ्जनेन तत्क्षणं स्वयं तत्तत्क्षणप्रागल्भ्यमप्याच्छन्नम् ॥ ३९ ॥

भौममिति त्रिकम् । योऽस्मान् परिणिनाय एतस्येति तृतीयेनान्वयः भौमं भूमेः पुत्रमित्यवध्यता सूचिता तमपि युधि नितरां हत्वा निशङ्कार्थमेवाभिव्यञ्जयन्ति-सगणमिति । ननु भूमेः पुत्रं कुतो हतवान् ? तत्राहुर्नोऽस्मान् तेन रुद्धाः ज्ञात्वाति कारणान्तरन्तु गौणमेवेति भावः । नत्र हेतुः अथ भौमवधानन्तरमेव निर्मुच्य रोधाक्षिःशेषेण मुक्त्वा द्वारकायां प्रस्थापनात् ज्ञानान्तरेभ्यो वैशिष्ट्यं दर्शयन्त्या निर्मोक्षहेतुमाहुः-पादाम्बुजं तस्यानु निरन्तरं स्मरन्तीः संसृतिविमोक्षमिति संसारमहादुःखतोपि विशेषेण मोक्षयति किम्पुनस्तद्रोधादित्यर्थः । आप्तकामोपि परिणिनायेति तत्रापि परमकारुण्यादिकमुक्तम् । अन्यत्तैः । यद्वा, आप्तकामोपि यः परिणिनाय कुतः संसृतिविमोक्षमपि निर्मोक्षमपि निर्मुच्य किमुतान्यमामुष्मिकमैहिकं वा स्वार्थं निर्मुच्य पादाम्बुजमेव स्मरन्तीः अत एव न कामपि सम्पदामच्छामः ॥ ४० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते नृपाः कृत्ताश्छिन्नाः बाह्यादयो येषां ते केचित्प्रधाने युद्धदेशे नेपेतुः केचित्तु सन्त्यज्य उदुबुः ॥ ३५ ॥

तत इति । यदुपतिः श्रीकृष्णः पुरीं तत्रापि स्वगृहं समाविशदिति सम्बन्धः यथा सूर्यः स्वकेतनं मण्डलमस्ताचलं वा तद्वत्, कथम्भूताम् ? परितोऽलङ्कृतां रविं छादयन्तीति तथा तेषु ध्वजेषु पटाः यस्यां (पटानि) चित्राणि तोरणानि यस्यां सा चासी साच ताम् ॥ ३६ ॥

पितेति । अनर्घ्यवस्त्रादिभिः सुहृत्प्रभृतीन् पूजयामास ॥ ३७ ॥ दासीभिरिति । सर्वसम्पद्भिः सर्वाभरणभूषिताभिरित्यर्थः । हे राक्षि ! दास्यादिभिस्सह पारिवर्तम् उपायनं पूर्णस्यावाप्तसमस्त-

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रप्रका ।

कामस्यापि भगवतो भक्तितो ददौ पूर्णयेति पाठा-
न्तरम् ॥ ३८ ॥

आत्मारामस्येति । इमाः अष्टौ वयं सर्वसङ्गनिवृत्त्या वैरा-
ग्येण तपसा च हेतुना तस्य भगवतः आत्मारामस्य निर-
वधिकस्वानन्दानुभवशीलस्याऽऽज्ञा साक्षाद्गृहदासिका बभू-
विम ॥ ३९ ॥

अथ षोडशसहस्रपत्नीनां गीतिमाह चतुर्भिः—भौममिति ।
सगणं ससैन्यं भौमं नरकं निहत्य क्षितिजये दिग्विजये जितानां
राज्ञां कन्याः अस्मांस्तेन नरकेन रुद्धाः ज्ञात्वा ततो मोक्ष-
यित्वा संसृतेर्विमोक्षो यस्मात्तत्पदाम्बुजमनुस्मरन्तीरस्मान्नाप्त-
कामोपि परिणिनाय उपयेमे ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिका इति वय-
मित्यात्मनः स्थायापरत्वे बहुवचनं सर्वाभिप्रायेण वा
॥ ३९-४० ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नतो यज्जातं तदाह—ते शार्ङ्गयुतबाणौघैरिति । एकोपि शार्ङ्ग-
योजितः तस्मात् युतश्चेद्बाणौघतामापद्यते अत एकेनैव बाणेन
कृत्स्नबाणैकान्धराः षोडा छिन्ना भवन्ति ततः प्रधने निपेतुः
एकेतु सन्त्यज्य दुद्रुवुरिति प्राणमानयोः छेदो निरूपितः ॥ ३५ ॥

ततः सभार्यस्य द्वारकाप्रवेशमाह—ततः पुरीमिति । अयं
विवाहः सर्वसम्मत इति ज्ञापयितुं ततः यदुपुर्यामुत्सवो निरु-
प्यते आदौ सर्वैव पुरी अत्यलङ्कृता रविच्छदध्वजपटचित्र-
तोरणा रविमपि छादयन्तीति ध्वजपटाश्चित्रतोरणानि च
उपरि मध्ये च शोभा निरूपिता अलङ्करणं त्वधः लेपनादिना
कुशस्थलीमिति स्थानस्य सर्वाभेद्यत्वं निरूपितं दैत्यसम्बन्धेन
निन्दितत्वमाशङ्क्याह—दिवि भुवि चाभिसंस्तुतामिति गुप्ततया
प्रवेशं वारयति तरणिरिवेति ॥ ३६ ॥

एवं स्वस्यान्तर्निर्वाहमुक्त्वा तत्र गत्वा पिता सर्वमेव
विवाहयोग्यं कृतवानित्याह—पितामे पूजयामासेति । सुहृदादयो
भगवदीयाः महार्हाः अमूल्याः वासः प्रभृतयः शय्याः आसनानि
परिच्छदाश्च गृहोपकरणानि ततः कारिबर्हदानमाह—दासीभि-
रिति । सर्वाः सम्पदो यासु वस्त्राभरणरूपाद्याः भगवदर्थमेव
वा अन्याः सम्पदः तथा भटेभरथवाजिनश्च सेनाङ्गानि
अमूल्यान्यायुधानि च दत्तवाद् तत्र प्रयोजनमाह—भक्तित इति ।
हेत्वन्तरं वारयति पूर्णस्येति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कामनामाह—आत्मारामस्येति । सर्वाभिः दास्यमुक्तं नोपपत्ति-
रिति स्वयमुपपत्तिमाह—आनीताः परं सर्वाः रमयति च
अयं त्वात्मन्येव रमते अस्मिन्नर्थे प्रमाणसिद्धिस्तस्येति, इमाः
रुक्मिण्याद्याः वयमिति मुख्यतया निरूपिताः चकारादन्याश्च
सर्वा एव गृहदासिकाः भगवदर्थेनोपयुज्यन्त इति इदमप्यत्यन्तं

दुर्लभमित्याह—सर्वसङ्गनिवृत्त्येति । पूर्वजन्मनि सर्वसङ्गनिवृत्तिं
कृत्वा तपश्च कृत्वा इमामवस्थां प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

महिष्य एव भावापन्नाः रोहिणीप्रमुखाः स्ववृत्तान्तमाहुः
भौमं निहत्येति । सगणं सेवकसहितं तद्रक्षकदेवसहितं वा
युधीति न चौर्यादिना तद्वधः ततः तेन रुद्धाः नः अस्मान्
ज्ञात्वा निर्मुक्त्य पादाम्बुजं स्मरन्तीः परिणिनायेति सम्बन्धः
अथ भिन्नप्रक्रमेण निर्मुक्त्येति संसारादेहात् चिन्तातश्च मोक्ष-
निरूपितं तासां निरोधे हेतुमाह—क्षितिजये ये जिताः राजानः
तेषां कन्या इति भगवतो देहेन निर्मोचनं किमाश्चर्यं यस्य
पादाम्बुजं संसृतिविमोक्षं संसृतेरपि मोक्षो यस्मादिति तादृश-
श्रेष्ठं स्मरामः तदाऽस्माकं का चिन्तेति साधनं निरूपितम्
अत एव परिणिनाय स्वार्थतां वारयति आप्तकाम इति ॥ ४० ॥

भीमदिग्बनाथचक्रवर्तिकृतसाराधेदशिनी ।

सन्त्यज्य प्रधनं विहाय ॥ ३५ ॥

रविं छादयन्तीति रविच्छदा ध्वजेषु पटाः यस्यां चित्राणि
तोरणानि यस्यां सा च सा च ताम् ॥ ३६-३७ ॥

दास्यादिभिः सह आयुधानि पूर्णायापि ददावित्यत्र हेतु-
भक्तित इति । भक्त्या पत्रादीनामपि तेन ग्राह्यत्वात् ॥ ३८ ॥

एवमावेशेनात्मानं बहु वर्णयित्वा सलज्जा इव सर्वाः स्वज्येष्ठा
रुक्मिण्याद्याः सन्तोषयन्त्युपसंहरति—आत्मारामस्येति । अन्य-
स्यान्या भार्या इवामुं वयमष्टावेताः वशीकर्तुं न प्रभवाम इति
भाषो विनयभरणं दैत्यादेव वस्तुतस्तु ताः अपि छादिनी-
शक्तिवादात्मभूताः प्रेम्णा तं वशीचक्रुरपीति भावः ॥ ३९ ॥

क्षितिजये दिग्विजये जितानां राज्ञां कन्याः नः
अस्मान् रुद्धाः ज्ञात्वा रोधाभिर्मुक्त्य मोक्षयित्वा आप्तकामोपि
यः परिणिनाय परिणीय स्वभार्याश्चकार एतस्य पादरजः
कामयामहे इति तृतीयान्वायः । परिणये हेतुः, पादाम्बुजम् अनु-
स्मरन्तीः संसृतेरपि विमोक्षो यस्मात्तदिति रोधाभिर्मोचने
हेतुः ॥ ४० ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रविं छादयन्ति पुर्यां तदातपं वारयन्तीति रविच्छदाः
ध्वजेषु पटाः यस्यां विचित्राणि तोरणानि यस्यां सा च सा
च ताम् ॥ ३६-३७ ॥

पूर्णस्यावाससमस्तकामस्यापि दास्यादिभिः सह आयुधानि
ददौ तत्र हेतुः भक्तित इति ॥ ३८-३९ ॥

यः आप्तकामोपि सोऽपि भक्तवत्सलतया भौमं नरकं सगणं
मुरपीठादिगणसहितं निहत्य तेन भौमेन क्षितिजये दिग्वि-
जये जितानां राज्ञां कन्याः नोऽस्मान् रुद्धाः ज्ञात्वा ततो विमुक्त्य
संसृतेर्विमोक्षो यस्मात् तत्पादाम्बुजमनुस्मरन्तीः नः परि-
णिनाय उपयेमे ॥ ४० ॥

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ।
 वैराज्यं पारमेष्ठ्यञ्च आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥ ४१ ॥
 कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।
 कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥ ४२ ॥
 व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्यतृणशीरुधः ।
 गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
 तीर्थयात्रानुवणनं नाम
 त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

भाषा टीका ।

शारङ्ग धनुषते छूटे वाणोंके समूहोंसे हस्तपाद कन्धा कटिकर कितने एकता रणभूमिमें गिरपड़े औरकितने एक सं ग्रामको छोड़कर भगदिये ॥ ३५ ॥

जैसे अस्ताचल में सूर्य प्रवेशकरताहै तैसेही अनंतर श्रीकृष्णमंगवाद् द्वारकापुरी में प्रवेश करते भए जिसपुरी में नाना प्रकारके अलंकार होरहेहैं औरजिसमें सूर्यके धूपको अच्छादन करनेवारे ध्वजनकेवल पहराताहैं और जिसमें वि खित्र तौरण खगरहेहैं और स्वर्ग में तथा श्मिन्मे जिसकी स्तुति करीगईहै ॥ ३६ ॥

अनन्तर मेरे पिताने अनमोल वस्त्रभूषणोंसे तथा श्रेष्ठभासन अनेकप्रकार की सामग्रीयोंसे सुहृद् संबंध बन्धुजनों का सत्कार किया ॥ ३७ ॥

दासीनके साथ तथा सर्व संपन्निके साथ और शूरवीर हस्ती रथ अश्वन करके सहित अमोल आयु धन को भक्ति से मेरे पिता ने परिपूर्ण के अर्थदान किया ॥ ३८ ॥

श्रीकृष्णजी आदि सब मिलकर कहतीहै कि जन्म जन्मा न्तरवैमें वैराग्य करके तथा तपकरके हमसब तात्कालिक आ नन्द स्वरूप में रमण करनेवारे श्रीकृष्ण के गृहकी साक्षात् दासीहै यहप्रार्थना करतीहै ॥ ३९ ॥

महिष्यऊचुः ।

सेना गण सहित भौमासुर का वधकरके भूमिकेविजय कर नेके समय भौमासुरने अपने वसमें किए राजा की कन्या निज गुणिमास मे रोक राखी रही उनसबको जानकर पश्चात वहां से छुड़ाकर संसार से छुड़ाने वारे उसके चरण का स्मरण करने वारी हमसबको जिस परिपूर्ण कामने विवाह कियाहै ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न वयमिति । साम्राज्यादि न कामयामहे किन्तु एतस्य

[२१८]

श्रीमत्पादरजो मूर्ध्ना वोढुं कामयामह इति ननु तस्य गृहिण्यो यूयं सर्वसम्पन्नाजः किमेवं कामयध्वमत आहुः हे साध्वि ! साम्राज्यं सार्वभौमपदं स्वाराज्यमेन्द्रं पदम् भौज्यं तदुभयभोगम् भाक्त्वं विविधं राजन इति धिराद् तस्य भावो वैराज्य-अणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् आनन्त्यं मोक्षं हरेः पदं तत्सालोक्यादि ननु कामयामह इति यद्वा बहुवृचब्राह्मणोक्तक्रमेण प्रागादिविक्वचतुष्टयाधिपत्यानि साम्राज्यभौज्यस्वाराज्यवैराज्यानि व्याख्येयानि ॥ ४१ ॥

तर्हि तत्पादरज एव काम्यते ऽत आहुः--श्रियः कुच-कुङ्कुमगन्धाढ्यमिति ब्रह्मादिसेव्यया लक्ष्म्याऽपि सेवितत्वादिनि भावः ॥ ४२ ॥

ननु, तच्छांतिदुर्लभत्वात्किं तद्वाञ्छयाऽत आहुः--व्रजस्त्रिय इति । यद्यथा गावो गाः महात्मनोऽपि गावश्चारयतः पादस्पर्श-ञ्च गोपा यथा वाञ्छन्ति तद्वन् तत्पराणां सुलभ इति भावः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
 त्र्यशीतिनमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

किन्तु केवलं तद्वाच्यमेवेत्याहुः--नेति द्वाभ्याम् । हे साध्वीनि पातिव्रत्यनिष्ठयैतत्त्वया साधु बुद्धयत एवेति भावः । भौज्य-मिति चतुर्थसन्ध्यचरमभ्यपव पाठो गम्यते भुनक्तीति भुक् तस्य भावो भौज्यमित्यर्थात् तथैव बहुवृचब्राह्मणपाठाच्च उत अपि वैराग्यमपि साम्राज्यादीनां यथोत्तरं श्रेष्ठ्यम् एतस्य गदाभृत इति नरकवधार्थं गदया निर्बिभेदाद्रीत् इति "प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद् गदाधरः" इत्यनेन चोक्तगदाधरस्वामि-प्रायेण श्रीः सर्वोत्तमस्तुतः पादस्पर्शैकस्व रज एक-मपि भीमदिति रजसोऽपि विशेषणं वा तस्य सर्वोत्तमत्वं प्रमाण-यन्ति भिय इति ॥ ४१-४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु श्रीः सर्वस्वीजातितः भेष्टा तत्प्राप्यं कथं प्राप्स्यथ ? उच्यते प्रेममाहात्म्येनैव तत्प्राप्तिः ननु जात्यादिमाहात्म्येनेत्याहुः—पुलिन्ध-
तृणवीरुधञ्ज श्रीवृन्दावनवासिभ्यः तत्र पुलिन्दीनां तद्वाञ्छा-
पूर्णाः पुलिन्ध इति प्रागुक्तेः तृणवीरुधञ्ज वनलतास्तरव
इत्याद्युक्तेः व्रजस्यादीनां यथापूर्वं प्रेम्णा तद्वाञ्छायाः भेष्टं
किं वक्तव्यं व्रजस्थियो वाञ्छन्तीति पुलिन्धोपि वाञ्छन्तीत्येवं
केमुतिकन्यायेन व्याख्येयं तत्र वीरुधञ्जो हि तृणानां भेष्टं
तेषां तस्य लीलाभाधिक्यात् अहो किं वक्तव्यं तास्तास्त-
द्वाञ्छन्तीति गोपाः सम्वाहनाद्यर्थं पादस्पर्शं वाञ्छन्तीत्याहुः—
गाव इति । महात्मन ऐश्वर्येण सर्वव्यापकस्यापि गाभ्यारयत
इति तत्कारणमेव तत्र हेतुरित्यर्थः । अन्यस्यैः । तत्र च ननु
तस्य गृहिण्यो यूयं सर्वसम्पन्नाः किमेव कामयध्व इत्यत्र
तदन्यत्रेच्छाराहित्यादिति परिहारो द्रष्टव्यः तर्हि तत्पादरज-
एव काम्यत इति यद्येवं किमपि न काम्यते तर्हि तद्रजोपि
किमिति काम्यत इत्यर्थः । अथवा आनन्दस्य “तेषु शतम्” इत्यादि
श्रुतेरीत्या मनुष्यानन्दमारभ्य शतशतगुणितत्वेन प्राजापत्या-
नन्दस्य गणनायाः परां काष्ठां दर्शयित्वा परब्रह्मणि तु “यतो
वाचो निवर्त्तते” इत्यनेन यदानन्दस्यानन्त्यं दर्शितं तदपी-
त्यर्थः । किं बहुना हरेः श्रीपतेः पदं सामीप्यादिकमपि यत्
तदेतत्सर्वमधीनमपि न कामयामहे नाधीनं कर्तुमिच्छाम इत्यर्थः
किमधिकं लब्धुं कामयध्वे तत्राहुः एतस्यास्मत्पतित्वेन सर्व-
ज्ञातस्य गदाभृतः श्रीमत्पादरज एव तावन्मूर्द्धां वोढुं कामया-
महे तत्रापि यत् श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धेनाढ्यं तद्रज्ज्वेन प्राप्त-
सम्पद्विशेषं तत्पुनरधिकं कामयामहे इत्यर्थः । ननु श्रीपतेरेव
पदं श्रीकुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं तत्तु भवत्यस्त्यक्तव्य एव यदि
भारत्र रुक्मिण्यभिप्रेयते तर्हि तत्तु भवतीनां प्राप्तमेव तस्मा-
त्तत्तद्विलक्षणाया एव श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं तस्मादिति
गम्यते ततस्तद्वबोधनाय पुनर्विशिष्यतां तत्राहुः व्रजस्थिय
इति—

“पूर्णाः पुलिन्ध उरुगायपदाञ्जरागभीकुङ्कुमेन वयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररजस्तृणरूपितेन लिम्पन्त्य आननकुक्षेषु जडस्तदाधिम् ॥
इति स्ववाक्याद्यनुसारेण व्रजस्यादयो यद्वाञ्छन्ति तद्वाञ्छु-
रित्यर्थः । वर्त्तमानप्रयोगेण तत्तद्विच्छेद उद्भूयते अत्र पुलि-
न्धादिनिर्देशस्तु खेद्यमपि तत्प्राप्तियोग्यताविवक्षया तृण-
वीरुधो वृषाद्याः आसां वाञ्छा “केवलेन हि भावेन गोप्यो
गावो नगा मृगाः” इतिदृष्टेः गावो गाभ्यारयतभ्यारयन्तो गोपा
इत्यन्ते निर्देशस्तु तेषां केषाञ्चित्प्रियसखादीनां तदनुमोदन-
कारित्वेऽपि पुरुषत्वात्तत्रायोग्यत्वविवक्षया अयं भावः श्रीत्वेन
प्रसिद्धायाः श्रियस्तत्र काम्येनैव भूयते ननु सङ्गतिः—

कस्यानुभावोऽस्य न देव विग्रहे तच्चाङ्गिरेणुस्पर्शाधिकारः ।

यद्वाञ्छया श्रीललना चरत्तपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रताः ॥
इति नागपक्षीनामुक्तेः न च रुक्मिणीत्वेन प्रसिद्धायाः श्रिय-
स्तत्र सङ्गतिः कालदेशयोरन्यतमत्वात् न च व्रजस्त्रीणां श्री-
सम्बन्धलालसा युक्ता “नायं श्रीवीरु उ नितान्तरतेः प्रसादः
इत्यादिना ततोपि परमाधिक्यश्रवणात् तस्मात् “रुक्मिणी द्वार-
वत्यान्तु राधा वृन्दावने वने” इति मात्स्यस्कान्दादि-
निर्णयः—

“देवी कुण्ठमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।

सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परा ॥

इतिवृहद्गीतमीयदृष्ट्या च या तासु राधात्वे प्रसिद्धा सर्वतो
विलक्षणा श्रीविराजते तामुद्दिश्यैव तासां तद्विदं वाक्यं
यथा—

“अनयाऽऽराधितो नूनं भगवान् हरिरम्बिरः ।

यत्रो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥

इति. अप्येणेत्युपगतः प्रिययेहेत्यादि द्वयञ्च ततश्च तासां यथा
तत्र स्पृहास्पृहा तथाऽऽस्माकञ्चेति तदेवं तादृशप्रेमस्फूर्तिमय-
तद्गुणभावतायाः सम्प्रत्यस्मासु प्रकाशः स्यादिति दर्शितं न
केवलं तादृशं तद्रज एव वाञ्छन्ति अपितुं तादृशं पाद-
स्पर्शञ्च वाञ्छन्ति ततो धयमपि तत्र कामयामहे इत्यर्थः ।
यद्वा तद्रजस एव विशेषणं पादस्पर्शमिति तदव्यभिचारिकल-
त्वात्तदभिप्रेयतेत्यर्थः । एतस्य तस्य कीदृशस्य महान् सर्वत्र
स्यादपि स्वभावादुत्तम आत्मा सौन्दर्यादिप्रकाशमयः
स्वभावो यस्य तादृशस्य “तत्रातिशुशुभे तामिर्भगवान् देवकी-
सुतः” इतिभीशुकोक्तेः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी

व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नेति । हे साध्वि । धयं साम्राज्यादीनि न कामयामहे तत्र
साम्राज्यं सार्वभौमपदं स्वाराज्यम् ऐन्द्रं पदं कैवल्यं वा भोज्यं
तदुभयभोगभाक्त्वं विविधं राजत इति विराट् तस्य भावो
वेराज्यम् अणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं
आनन्दमिति स्वार्थे व्यञ्ज अनन्तं हरेः पदं इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तर्हि किं कामयध्वम् ? तत्राहुः एतस्य गदाभृतः श्रियो लक्ष्याः
कुचकुङ्कुमस्य गन्धेनाढ्यं श्रीमत्पादरजो मूर्द्धा वोढुं काम-
यामहे इति सम्बन्धः श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यमित्यनेन ब्रह्मादि-
सेवितया श्रियापि सेव्यमानत्वात्पादरज एव कामयामहे
इति सूचितम् ॥ ४२ ॥

नन्विति । तुल्यमत्वात्किं तद्वाञ्छयेत्यत आहुः—व्रजस्थिय इति ।
महात्मनः निरवधिकसौशील्ययुक्तात्मनः अत एव गावः
गाभ्यारयतो भगवतः यद्यथा व्रजस्थियः पुलिन्धः आरक्ष्यक-
स्थियः तृणानि वीरुधञ्ज पदस्पर्शं वाञ्छन्ति तद्वद्वयमपि
कामयामहे इत्यर्थः । सौशील्यसौलभ्याद्यनन्तकल्याणगुणाकरस्य
भगवतः पादरजः तद्वासानां सुखभवेवेतिभावः । तृणवीरुधो
वाञ्छन्तीत्यनेन तृणादीनामपि भगवत्साभिध्यातिशयाहित-

भीमजीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

वैतुष्यानां तद्विच्छादयत्नं सूचितम् ॥ ४३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिकायां
अष्टाशतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्दर्भः ।

वयमिति वयम् ॥ ४१—४३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्दर्भे
अष्टाशतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्दर्भः ।

न वयमित्यादि । हे साध्वि ! वयं षोडशसहस्राणि साम्राज्यं साम्राज्यलक्ष्मीभारम् एवं स्वाराज्यमपि भोज्यादि च किं बहुना आनन्द्यं हरेः पदं वा तर्हि किं वाञ्छयेत्याहुः—कामयामह इत्यादि । एतस्य पादरजः कामयामहे कीदृशं भियः कुचकुङ्कुमगन्धमाख्यं किं कर्तुं मूर्खा बोद्धुम् ॥ ४१—४२ ॥

ननु कथं नोद्यते तनु सुलभमेव भवतीनां तत् किं कामयामह इत्युच्यते तत्राहुः व्रजस्त्रियो इत्यादि । व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति यथा व्रजस्त्रियो महात्मनोऽस्य पादस्पर्शं वाञ्छन्ति तथा वाञ्छाम इत्यर्थः । ननु तासां सौभाग्यमन्यदेव तत्कथमन्यासां भवेदित्याशङ्क्याहुः—पुलिन्द इत्यादि । ननु वृन्दावनसम्बन्धात् ता अपि सौभाग्यवत्य इत्याहुः तृणवीरुत्सामान्येनापि तत्रापि भूत्वा तद्वाञ्छाम इत्यर्थः । महात्मनः कीदृशस्य गावश्चारयतः गाः पालयतः सर्वाः कीदृश्यः अगोपाः गोपनं न गोपः न विद्यते गोपो यासां स्वप्रसिद्धा इत्यर्थः । तेनासां द्वारकाविद्या-सावद्वृन्दावनविलसितमेवातिश्रेय इति मन्तव्यम् ॥ ४३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्दर्भे
अष्टाशतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वस्य • कामनामाहुस्त्रिभिः । न वयमिति । हे साध्वीति सम्बोधनं मात्सर्यकटाक्षभावाय साम्राज्यं सार्वभौमं स्वाराज्य-मात्मारामता अनन सर्वदुःखाभावो निरूपितः अपीति सर्वविद्याद्योपि सङ्गृहीताः उत पुनः भोज्यम् इदानीन्तु भगवता सह भोज्यं कामयामह एव वैराज्यं ब्रह्माण्ड-कमत्वं पारमेष्ठ्यं ब्रह्माण्डाधिपत्यं वेत्युनादरे आनन्द्यं मोक्षः हरेः पदं सायुज्यादि एवं लोकसिद्धानि फलभ्य-नूय निवेद्यन्ति—कामयामह इति । पूर्वोक्तान् न कामयामहे अभिमन्तु कामयामहे तत्किमित्याकाङ्क्षायांमाह—एतस्य भग-

वतः भीयुकचरणरजः तद्रजो वर्णयन्ति, भियः कुचकुङ्कुम-गन्धमाख्यमिति । तर्हि यथा भीः स्ववक्षसि चरणस्नानं काम-यते एवं किं भवतीभिरपीति चेत्तत्राह मूर्खा बोद्धुमिति नन्वेवमसङ्गतं प्रतिभानि चरणभेन्मूर्खि तिष्ठति तदा तद्रजो निरन्तरं तिष्ठति सविषमे कथं तिष्ठदित्याशङ्क्याह, गदाभृत-इति । अस्मासु चेत् किञ्चित् कर्त्तव्यं तदा गदामधलभ्य स्नास्यति इतरथा गद्या समं करिष्यतीति वा भावः स हि कठिनेपि तिष्ठतीति स्नापनार्थं वा यथा ब्रह्मशिलायां स्थितः ॥ ४१—४२ ॥

ननु कामनाभ्येत्यकव्याः सर्वाः एव त्यक्तव्याः किं रजः-कामनया इत्याशङ्क्याह—व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्तीति । तदेव सर्वोत्तममिति ज्ञातव्यं यं नीचोपि लोकः प्रसिद्धं परि-त्यज्य चेद्वाञ्छति यथाऽत्यन्तं क्षुधितः प्राप्तमपि भोजनं परित्यज्य यद्यन्यद्वाञ्छेत् तद्भोजनादुत्तममित्यध्यवसेयं तृप्त-भेद्वाञ्छति तदा नैवम् अतो नीचास्त्रीचमेव दृष्टान्तीकुर्वन्ति व्रजस्त्रियो हि लोकोत्कृष्टं न दृष्टवन्त्य इति कदाचिदेन्द्र-पदं वाञ्छयुः ता अपि चेत्परित्यज्य रज एव वाञ्छन्ति ताः पुलिन्दोपि ततो नीचाः तथा तृणवीरुधोपि “आसामहो चरण-रेणुजुषाम” इतिवाक्ये निरूपितं तथा गावोपि वाञ्छन्ति ता एव चारयतो भगवतः स्पर्शं तुल्या अपि गोपाः पाद-स्पर्शमेव वाञ्छन्ति काऽत्रोपपत्तिरिति चेत्तत्राह महात्मन इति महानेवत्मा इत्यभूतानुभावमित्यर्थः । युक्तिस्तु पूर्व-मेवोक्ता भगवदीयशरीरं तेनैव भवतीति भगवदीयत्वेन परि-समाप्तसर्वार्था इति च ॥ ४३ ॥

इति भीमज्ञागवतसुबोधिनीं भीमलक्ष्मणभट्टात्मजभीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
अनुस्त्रिंशाध्यायविचरणम् ॥ ३४ ॥ ८३ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

यद्येवं तर्हि स्वपादाम्बुजभक्ताभ्यो भवतीभ्यः सर्वानेव कामान् कृष्णो दास्यतीति तत्राहुः—न वयमिति । साम्राज्यं सार्वभौमं पदं स्वः स्वर्गं राजत इति स्वराद् तस्य भावः स्वाराज्यमैन्द्रपदं भोज्यं भुङ्क्ते इति कृष्णस्य भावो भोज्यं यद्येष्टसर्वविषयभोगभाक्त्वं विविधं राजत इति विराट्भाषो वैराज्यमणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् आनन्द्यं मोक्षं हरेः पदं सालोक्यादिकं न कामयामहे तर्हि किं काम-यध्वे एतस्य कृष्णस्य भीमतपादरज एव तत्रापि भियः कुचकुङ्कुमगन्धमाख्यम् अत्र भीपदेन प्रसिद्धा नारायणकान्ता लक्ष्मीं वाचनीया तस्याः खलु “यद्वाञ्छया भीर्लक्ष्मीनाचर-त्तपः” इति नागपत्न्यादिवाक्यात् कृष्णे कामनैव श्रूयते नायं भियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः” इत्युक्तवोक्तेर्न तु प्राप्तिः ॥ ४१—४२ ॥

न भीपदेन रुक्मिण्युच्यत इति तत्राहुः—व्रजस्त्रियो यद्वा-ञ्छन्तीति । “कस्मात् कृष्ण इहायाति प्राप्ताराज्यो हताहिनः नरेन्द्रकन्या उद्वाह्या” इति व्रजस्त्रीणामुक्तेस्तस्यां तासां सपत्नी-

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भावादस्यैव ननु तत्सम्बन्धवति तस्मिन् वाञ्छेति तस्मात्—

“देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।

सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकाम्निः सम्मोहिनी परा ॥ इति ।

बृहन्नौतमीयदृष्ट्या श्रीपदेन श्रीराधैबोध्यते तस्याः कुच-
कुङ्कुमगन्धाख्यं पादरजो ब्रजस्त्रियस्तत्सन्धः सुहृदश्च वाञ्छन्त्येव
तृणवोरुधः सकाशात् पुलिन्यश्च वाञ्छन्ति यदुक्तं “पूर्णाः
पुलिन्यः” इत्यत्र तृणरुषितेनेति गावः गाव्यारयतो महात्मनः
एतस्य गोपाः प्रियनर्मसखाः केचित् सुबलादयश्च तत्सखी-
भावभावितमतयश्च वाञ्छन्ति न केवलं तादृशं तदेव
वाञ्छन्ति अपि तु तादृशं पादस्पर्शं च वाञ्छन्ति ततो
वयमपि तच्च कामयामहे इत्यर्थः । यद्वा रजस एव विशेष-
णं पादस्पर्शमिति अत्र आसामीदृशी कामना तद्दिनमारभ्य
अभवत् यस्मिन् दिने प्रेमरसप्रसङ्गतः उद्भव एव कृष्ण-
सन्निधौ रहसि स्त्रीजनमहासङ्घसि श्रीराधायाः रूपगुणप्रेमसौभाग्य-
माधुर्यपरमोत्कर्षं श्रीकृष्णवशीकारकमवर्णयत् तत्राद्यानां
रुक्मिण्यादीनां स्वेष्टां सौभाग्योत्कर्षं मानयन्तीनां तत्र सा
कामना भूत् षोडशसहस्रस्त्रीणां तु ताभ्यो ग्यूनसौभाग्यानामभू-
दित्यतो मौबलान्ते षोडशसहस्रगोपवेषधरेण कृष्णेनैताः
अध्वन्यजुनादादिष्ठय गोकुलमानेष्यन्ते इति केचिदाहुः ॥ ४३ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां दर्शिण्यां भक्तचेतसाम् ।

त्र्यशीतितम एषोत्र दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८३ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, श्रीकृष्णभार्याभाषमतिदुर्लभं गतानामपि भवतीनां कुत्र
चिद्भासनाऽस्ति न धृत्यत आहुः—नेति । साम्राज्यं सार्वभौमं पदं
स्वाराज्यमैन्द्रं पदम् भोज्यं तदुभयभोगभाक्त्वं विविधं राजते
इति विराट् तस्य भावां वैराज्यमणिमादिसिद्धिभाक्त्वं पार-
मेष्ठ्यं चतुर्मुखपदम् अनन्तो नित्यस्वरूपो जीवस्तस्य भावः
आनन्द्यं कैवल्यम् अक्षरस्वरूपोपासनासाध्यं चन्द्रस्वरूप
प्रातिलक्षणं मोक्षमित्यर्थः । भगवद्भावापत्तिलक्षणाभोक्षादस्व-
मोक्षस्य भिन्नत्वञ्च श्रीभगवद्गीताद्व्याख्यानादिषु प्राचां ग्रन्थेषु
द्रष्टव्यम् हरेः पदं भगवत्पदप्रातिलक्षणं मोक्षं वयं न काम-
यामेत्युत्तरणान्वयः ॥ ४१ ॥

किन्तु भीमत्पादरजः सुखा बोधु कामयामः ननु भग-
वतः प्रियामृत्वा तस्य पादरजः किमिति काम्यते इत्यत
आहुः भियः कुचकुङ्कुमगन्धाख्यमिति भिया मूर्त्ता धृतं तत्प-
रमितं कुचकुङ्कुमगन्धाख्यं भवति उपलक्षणमेतद्व्याख्याना-
मपि—

“धन्या अहो अमी ब्राह्मणः गोविन्दाङ्गुलधरेणवः ।

या मलेशो रमा देवी दधुर्मुखधनुस्तये ॥

इत्युक्तेः । नित्ययुक्तया भिया पारमेष्ठ्याद्योद्यपतिभिर्ब्रह्मादिभिश्च
सेवितत्वात् मोक्षं पारमेष्ठ्यादिकञ्च न कामयामः भीमत्पाद-
रज एव कामयाम इति फलितार्थः ॥ ४२ ॥

ननु दुर्लभ्यलाभः कथं भविष्यतीत्यत्र भक्तानां तत्-
सुलभमवेत्याहुः—ब्रजस्त्रिय इति । यत् यस्य महात्मनः परमा-
त्मनः सर्वस्वामिनः चारयतः गा इति शेषः ब्रजस्त्रियः
पुलिन्यश्च तृणवोरुधः गावश्च गोपाश्च पादस्पर्शं वाञ्छन्ति
तस्य पादरजो वयं कामयामेति पूर्वणान्वयः ॥ ४३ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्र्यशीतितमाध्यायाद्यर्थप्रकाशः ॥ ८३ ॥

भाषाटीका ।

हेसध्व ! चक्रवर्ति पदवी अथवा इन्द्रपद अथवा दोनो पद
के भोगभागी होनेकी अथवा अणिमांदि ऐश्वर्य्य अथवा ब्राह्मण
केपदके अथवा कैवल्य मोक्षकी अथवा भगवान् के परम
पदकी ॥ ४१ ॥

हमसब वांछा नहि करती किन्तु लक्ष्मी के कुचकुङ्कुम की सुगन्ध
युत गदाधर इस श्रीकृष्ण के भीमत्पादरजिन्दकी रजको
मस्तकसे धारणकरने की वांछाकरती है ॥ ४२ ॥

गोनके खराने वारे उदार चित्त श्रीकृष्ण के खरन स्पर्शको
जैसे ब्रज की स्त्री चाहती है जैसे भीलनकी स्त्री चाहती है जैसे
तृणधोर छोटे-बड़े वृक्ष चाहते हैं जैसे गोपलोग चाहते हैं
तैसे हम चाहते हैं ॥ ४३ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमेऽयासीके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ८३ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे दशमस्कन्धे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रुत्वा पृथासुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माधव्यथ क्षितिपपत्न्य उत स्वर्गोप्यः ।

कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबन्धं सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥ १ ॥

इति सम्भाषमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु ।

आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदक्षथा ॥ २ ॥

द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः ।

विश्वामित्रः शतानन्दो भरद्वाजोऽथ गौतमः ॥ ३ ॥

रामः सांश्रियो भगवान् वसिष्ठो गान्धर्वो भृगुः ।

पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कण्डेयो बृहस्पतिः ॥ ४ ॥

द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रास्तथाऽकिराः ।

अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे ॥ ५ ॥

तान् दृष्ट्वा सहस्रात्थाय प्रागासीना नृपादयः ।

पण्डवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववन्दितान् ॥ ६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुर्भिर्धिकाशीतितमे मुनिसमागमे ।

वसुदेवमन्त्रोत्साहबन्धुप्रस्थापनादिकम् ॥

सुबलपुत्री गान्धारी माधवी सुभद्रा क्षितिपानां राज्ञां
पत्न्यः स्वर्गोप्यः कृष्णभक्ता गोप्यः विसिस्म्युर्विस्मयं चक्रुः
॥ १-६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वप्रसङ्गं संस्थाप्यमुपसंहरति-भुत्वेति । भुत्वेत्यनेन याज्ञ-
सेनीत्वस्यैव मुख्योऽन्वयः पूर्वप्रकरणे तस्या एव प्रस्तावात्
प्रभेकतीत्याह सुबलपुत्र्यादीनां तु गौणः तासां नाममात्रप्रह-
णात् ततस्तासां भवणं परम्पर्यैव ज्ञेयं नतु साक्षात् तासा-
ममे तस्याः स्वातन्त्र्यस्य तादृशयिनोद्प्रस्तावस्य पट्टमहिषीभिः
स्वयं तादृशकथनस्य आयोग्यत्वात् एवमपि प्रथमं पृथादीना-
मेकीपादानं गुरुत्वादेव याज्ञसेनीमाधवीत्यनयोक्तव्यतोष्ययशश्च-
निर्देशस्तयोर्लक्ष्मीं सहायस्थानं सूचयति पूर्वपरिच्छेदसूच-
कत्वात् तदनन्तरं क्षितिपपत्नीनामुपादानं यथासम्भवं तन्निकट-
निकटत्वबोधनाय उत स्वर्गोप्य इति सर्वतः पृथगुपादानाच्चासां

तु दूरत्वमेव व्यज्यते अतस्ताश्च परम्पर्यैव भुत्वेति ज्ञेयं
तासु स्वयम्भुजितपूर्वपूर्वशतकृत्वः सङ्क्षुषितमहाप्रेमवतीषु
विद्यमानासु तासां कथाया एव परमाश्चर्यत्वेन प्रस्ताव्यत्वात्
अथवा स्वर्गोपीशब्देन तत्तत्पालयिष्यस्तस्मादय उच्यन्ते
अत एव ज्ञेयं पृथगुक्तिः तत्र पृथासुबलपुत्र्योर्विस्मयः पाति-
प्रत्यांशे याज्ञसेन्यास्तदंशे भाषांशे च माधव्याः
ज्ञेहांशे क्षितिपपत्नीनां यथायोग्यं स्वभोपीनान्तु स्वीयभाष-
मर्मस्पर्शीभाषत्वे पक्षान्तरे यथा स्वाभवं यतः प्रणयानुबन्ध-
शब्दस्य तत्रतत्र तत्तदंशप्राधान्यविचक्षान केवलं विस्मयः
कासाञ्चित्प्रेमसामान्यांशस्पर्शेन कासाञ्चित्सजातीयतद्विशेषांश-
स्पर्शेन च भीमगवद्विषयकप्रीत्युत्सासश्च जात इत्याह-अलम-
श्रुकलाविति । अलमत्यर्थाः अभूणां याः कला धारा बाहिर्नोऽशाः
ताभिराकुलाक्ष्यः ननु भवतु कासाञ्चित्प्रीतिमतीनां तादृशान्यं
कथमन्यासामपीत्याशङ्क्याह-कृष्णे सर्वाकर्षकस्वभावे यतः
अखिलानां प्राकृताप्राकृतानाम् आत्मनि मूलस्वरूपे हरौ रूप-
गुणादिभिश्च सर्वमनोहरेति ॥ १ ॥

नानाकौतुके चात्र कौतुकात्तरमापतितमित्याह-एतीति ।
एतादृचित्रप्रकारेण आजगुरित्युपशाययुरिति कविर्वाचः ॥ २ ॥

मुनीनेव गणयति त्रिकेण-तत्र द्वैपायनस्य प्राङ्निर्देशः
पितृत्वादिना गौरवाधिक्यात् मुख्यतराणां क्रमस्त्वागमनक्रमः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवबोधिणी ।

देवेति गम्यते भगवानिति रामस्य विशेषणं दशावतारमध्य-
पाठाद्वाराधिक्येन द्वितादीनां ब्रह्मपुत्रा इति विशेषणं ब्रह्म-
पुत्रोत्पत्तावनुक्तत्वात् यद्वा ब्रह्मपुत्राः सनकादयः ब्रह्मपुत्र इति
पाठः कश्चित् आदिशब्दात् पराशरमैत्रेयवैशम्पायनादयः ॥ ३-५ ॥

सहसा अतर्कितं शीघ्रमेवेत्यर्थः । प्रागासीना इति यदि ते
पूर्वं तेषाम् आगमनमभ्यस्यन् तदा नासिष्यन्तेषु प्रत्युताग्रे
गत्वा तान् स्वयमानयिष्यन्त चेति भावः । आदिशब्दात् श्रीनन्दा-
दयः पुरोहितादयश्च यतो विश्वेन वन्दितान् श्रीभगवतापि
मानितत्वात् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भुत्वेति । सुबलपुत्री गान्धारी याज्ञसेनी द्रौपदी माधवी
सुभद्रा अथ तथा क्षितिपानां राज्ञां पत्न्यश्च उतापि च गोप्यः
कृष्णभक्ता गोप्यश्च रुक्मिण्यादीनामखिलान्तरात्मनि भगवति
कृष्णे हरौ अमलं निष्कपटं प्रणयानुबन्धं प्रेमपारतन्त्र्ययुक्तं वच
इति यावत् भुत्वा सर्वाः पृथादयः अपुकलाभिरानन्दाभु-
विन्दुभिराकुले व्याप्तेऽक्षिणी यासां ताः विसिस्मयुर्विस्मयं चक्रुः ॥ १ ॥

इतीति । इत्थं स्त्रीषु स्त्रीभिः सह सम्भाषमाणसु सतीषु
तथा नृषु पुरुषेषु तैः सह सम्भाषमाणेषु सत्सु ॥ २ ॥

आगतान्मुनीभिर्दिशति--द्वैपायन इति त्रिभिः ॥ ३ ॥

तत्र रामः परशुरामः ॥ ४ ॥

ब्रह्मपुत्र इत्यङ्गिरसो विशेषणम् अपरे निर्दिष्टेऽन्ये च ॥ ५ ॥

विश्ववन्दितान् कृत्स्नजगद्वन्द्यान् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भुत्वेत्यनेन याज्ञमेर्नात्यस्यैव मुख्योऽन्वयः । पूर्वपूर्वप्रकरणे
तस्या एव प्रस्तावात् सुबलपुत्र्यादीनां गोणः तासां नाममात्रा-
ग्रहणात् ततस्तासां श्रवणं परम्परयैव ज्ञेयं नतु साक्षात् तासा-
मग्रे तस्याः स्वानन्वयस्य तादृशविनोदप्रदस्य प्रस्तावस्य पट्ट-
महिषीभिः स्वयं तादृशकथनस्य योग्यत्वात् स्वगोप्यः तासां
स्वस्वरूपगोप्य इत्यर्थः ॥ १-११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भुत्वेत्यादि । उत स्वगोप्य इति स्वशब्दो बलरामपरिगृहीता-
गोप्यस्तदा तत्र नासन्निति मन्तव्यम् ॥ १-१० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पञ्चाधिशे सात्त्विकानां फलोत्कर्षो निरूप्यते ।

सन्मानसङ्ग्रहा चैव क्रणापाकर्षणं तथा ॥

निरुद्धानां हि लोकेऽस्मिन् पुलभञ्जेति रूप्यते ।

तदीयत्वं फलं नाम्यदिति चोक्तं समासतः ॥

आत्मीयानां निरोधं हि हरिरत्र करोति हि ।

अतः फलं पूर्वमेव सिद्धं रीत्या तु बोध्यते ॥

अद्भुता भगवल्लीलानिरोधः फलसूचकः ।

फलं त्वफलतासिद्धौ किमाश्चर्यमतः परम् ॥

पूर्वाध्याये भगवतः शीयकरणलीला सर्वापि निरूपिता
दृष्टा अदृष्टा च दृष्टा भगवत्कृतिः अदृष्टं चरणरज इति
उभयोः सम्पत्तौ भगवदीयत्वं सेत्स्यति अतस्तासां स्त्रीणा-
मत्याश्चर्यं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा भगवति स्नेहानुबन्ध आश्चर्यं
जातमित्याह—भुत्वेति । द्रौपदी प्रसङ्गं परं कृतवती उपविष्टा-
स्तु भवणार्थं सर्वा एव अतो मुख्याः नामत उच्चार्यन्ते
सुबलपुत्री गान्धारी याज्ञसेनी द्रौपदी माधवी सुभद्रा अथ
क्षितिपत्न्यः इतरराजस्त्रियः उत स्वगोप्यश्च अथ द्वयमुनेति
च स्त्रीणां चतुर्विधत्वमुपपादयति सात्त्विक्यो राजस्यो
तामस्यो निर्गुणाश्चेति एताः सर्वा एव कृष्णे परमानन्दे
सर्वेषामात्मभूते सर्वदोषनिवर्तके प्रणयः स्नेह एव अनुबन्धो
यासां भगवत्पत्नीनान्तु विवाहादिरूपो बाह्योपि सम्बन्धोऽस्ति
अस्माकन्तु साक्षात्सम्बन्धः प्रणयः एव अतः कथं भगवदीयाः
भविष्याम इति कथञ्चनमवस्था च भविष्यतीति सर्वा एव
विस्मयं प्राप्ताः स्मेति प्रसिद्धे कदाचिद्विस्मयो बाह्योपि भव-
तीति क्रियान्तरमप्याह—अभुकलाकुलाक्ष्य इति । अभूणां
कलाभिः आकुलानि अक्षीणि यासां कलाशब्दः शोकं धारयति
आकुलत्वं ज्ञानक्रियायाः व्यापृतत्वं बोधयति ॥ १ ॥

एवं पूर्वोक्तसाधनस्य फलाकाङ्क्षां निरूप्य भगवानेव फल-
मिति ज्ञापयितुं साधनानामेतच्छेषत्वं प्रतिपादयन् मुनीना-
मागमनमाह—इत्थं सम्भाषमाणसिति । स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु
सर्वेषामेव भगवत्सम्बन्धिनां भगवत्परता निरूपिता भवति
येन सम्मर्देषु मुनीनामागमनं न विरुद्धं अत एव तत्र
मुनयः आययुः यत्रैव यस्याभीष्टं फलं तत्रैव तस्यागमनम्
अतो रामकृष्णावत्र वसेत इति तद्विद्वत्तया मननेन ज्ञात्वा
मननं साधनमपि परित्यज्य समागता इत्यर्थः । इदानीं बाह्य-
क्रियैव प्राप्यत इति भावः ॥ २ ॥

तान् गणयति—द्वैपायन इति त्रिभिः । तत्रापि सात्त्विक-
कादिभेदाः गौतमान्ताः नव सात्त्विकाः तत्रापि भेदत्रयम् उत्तमौ
द्वौ मध्यमाः षट् एकश्चापर इति । रामादयोपि नव राजसाः
रामः परशुरामः स भगवानेव तथापि तच्छिष्यास्तत्स्थानीयाः
यां लीलां प्रकाशयन्ति सा निरूप्यते द्वितादयो बहव एव
ब्रह्मपुत्रः पुलहः अङ्गिरसो वा विशेषणम् एते प्रकारनिरु-
पकाः ॥ ३-५ ॥

ततो यज्जातं तदाह—तान् दृष्टेति । लोके तद्गुणाः प्रसिद्धाः
इति तेषां बुद्धिमनुसृत्य व्यवहारं वा समाधेयं सम्माननां
कुर्वन्ति सर्व एव सहस्रोत्थायेति अत्रापि भेदत्रयं साधारणाः
भक्ता भगवांश्चेति तत्र सर्वे प्रणमुः तत्र हेतुः विश्ववन्दित्वा-
निति ॥ ६ ॥

तानानर्चुर्यथा सर्वे सह्रामोऽच्युतोऽर्चयत् ।
स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ॥ ७ ॥
उवाच सुखमासीनान् भगवान् धर्मगुप्तनुः ।
सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कात्स्नर्येन तत्फलम् ।
देवानामपि दुष्प्रापं ययोगेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥
किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषाम् ।
दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्युक्ताशीतितमे मुनिकृष्णमिथः स्तुतिः ।

शौरैः प्रश्नो मन्त्रज्ञातो नन्दप्रस्थापनादिकम् ॥

सुबलपुत्री गान्धारी याज्ञसेनी द्रौपदी माधवी सुभद्रा
भुत्वेति पूथागान्धार्यादीनां परम्परयैव भवणं न साक्षात्
तासामग्रे द्रौपद्याः पट्टमहिषीणां च स्वातन्त्र्येण तारुणाविनोद-
वार्त्ताप्रक्षोसरकौतुकस्यानौचित्यात् तस्मात् द्रौपदीसुभद्रयो-
रेव ताभिः सहवयस्यभावेन तत्तदौचित्यात् साक्षात् भवणं
गोपीनां तु ताभिः साजात्याभावादेव सहावस्थानाभावादति-
परम्परयैव अतएव तत्रोक्तशब्दो विप्रकर्षार्थवापनाय प्रयुक्तः
स्वशब्दप्रयोगास्तास्वैव कृष्णस्य स्वान्तरङ्गबुद्ध्या प्रतिनिशमन्या-
लक्षितं परिष्वङ्गादिविज्ञासोऽस्याप्र तु कुरुक्षेत्रे तस्मिन् महा-
तीर्थे ब्रह्मचर्यस्थितिप्रयेवेति ज्ञेयं विसिस्म्युरिति अधुकला-
कुलाक्ष्य इति गोपीनां विस्मयोऽधुकला च तासां किञ्चित्
स्वसजातीयभावदर्शनात् कृष्णस्य तत्तत्प्रतिभ्रवणाच्च ननु
पट्टमहिषीषु गोपीनां कश्चिदनुराग इति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

नृषु सम्भाष्यमाणेषु च ॥ २-७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• मुनिकृष्णसम्वादो वसुदेवमखोत्सवादिकं च वर्ण्यते—भुत्वेति
चतुराशीतितमेन । सुबलपुत्री गान्धारी याज्ञसेनी कृष्णा
माधवी सुभद्रा स्वर्गोप्यः श्रीकृष्णभक्ताः गोप्यः ॥ १-६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

सर्व के आत्मा आश्रितन के दुःख निवर्त्तक श्रीकृष्ण
के विषय में रुक्मिणी आदि महिषीन के प्रेमाश्रित वज्रन
को सुबकर आनन्द से उत्पन्न आशुन की बूंदों से व्याप्त
नेत्र धारी कुन्ती गान्धारी द्रौपदी सुभद्रा तथा राजान
की भाइयाँ और गोपी ए सब आश्चर्य्य मानती हैं ॥ १ ॥

इस प्रकार श्रीन के साथ श्रीजन सम्भाषण करती
रहीं और पुरुषन के साथ पुरुष सम्भाषण करते रहे उसी
समय श्रीकृष्ण बलदेवजी के दर्शन करने की वांछा करके
वहा मुनिजन आवत भए ॥ २ ॥

व्यासजी नारदजी ज्यवन देवल असित विश्वामित्र शता-
नन्द भरद्वाज गौतम ॥ ३ ॥

शिष्यन सहित परशुराम भगवान् वशिष्ठजी गालव
भृगु पुलस्त्य कश्यप अत्रि मार्कण्डेय वृहस्पति ॥ ४ ॥

द्वित त्रित एकत सनकादिक तथा अङ्गिरा अगस्त्य
याज्ञवल्क्य धामदेव से आदि लेकर अनेक ऋषिजन भी वहां
आए रहे ॥ ५ ॥

पहले से बैठे भए राजान से आदि लेकर तथा पांचां
पाण्डव और श्रीकृष्ण बलरामजी ए सब उन ऋषीन को
देखकर अपनेर आसनते शीघ्र हि उठकर सब शिविश्वने
जिनकी वन्दना करी है उन ऋषीन को प्रणाम करते
भए ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

आनर्चुरचितवन्तः ॥ ७ ॥

धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य स धर्मगुप्तनुः यथा नियता वाक्
यस्य तस्य सदसः ॥ ८ ॥

जन्मभृतः सफलजन्मानः तत्फलं जन्मफलं किं तत् ययोगेश्वर-
दर्शनम् ॥ ९ ॥

किञ्च युष्माकं दर्शनमेव तावदेवानामपि दुष्प्रापमस्माकन्तु
स्पर्शनादिकमपि कथं नु घटितमिति विस्मयेनाऽऽह—किमिति ।
स्वल्पतपसां तीर्थस्नानादिमात्रे तपोबुद्धिर्येषां तथाऽर्चायां
प्रतिमायां देव इति चश्रुदोष्येषां तेषां योगेश्वरदर्शनादिकमिदं
किमसम्भावितमित्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतधैर्यवतोषिणी ।

तान् रामसहितोऽद्युतः सर्वैश्चर्यपरिपूर्णोपि श्रीकृष्णः
स्वागतादिभिरार्चयत् यथा येनार्चनप्रकारेणैव सर्वेपि तानानु-
तस्य सर्वमूलरूपत्वात्तद्वर्चनेनैव तद्वर्चनं सिद्धमित्यर्थः । अर्च-
यन्निति पाठे युग्मकम् । स्वागतादीनां स्वागमानुसारेणार्थिक-
क्रम एवात्र ज्ञेयः । यद्वा, अर्चयेयं व्यवहारक्रमः तत्र प्रथमतः
स्वागतम् उपद्रवे जाते तेषां लोकपालानां प्रथमतस्तस्मै प्रति
कार्यत्वात् स्वागते ज्ञात एवासनदानार्हत्वात् आसनानन्तर-
मेव पाद्यं प्रत्येकगण्डुपप्रत्येकप्रक्षालनपात्राभ्यां ज्ञेयम् एतदुप-
लक्षणत्वेनाचमनीयञ्च ततः स्नास्ये सत्यर्प्यादि सभ्यगवैयग्य
एव चानुलेपनं युक्तमिति ॥ ७ ॥

यतो धर्मगुप्तनुः धर्मरक्षार्थमवतीर्ण इत्यर्थः । महतोपि
यतवाचः कुतः अनुशृण्वतः तदुक्तिभरणार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अहो प्रहयं वयं मनुष्याः योगेषु स्वस्वानुष्ठितेषु कर्म-
ज्ञानभक्तिलक्षणेभ्य इश्वराणां सिद्धानां दातुं दूरीकर्तुञ्च
समर्थानां वा दर्शनं परमभागवतानामेव वा सर्वेष्वेव तदुक्ति-
इष्टप्रिन्यायेन साच सर्वाद्दार्ढ्यं ॥ ९ ॥

एवं महातपसां देवानामपि दुष्प्रापं चेत्तर्हि ततोपि
ध्रुवतपसां तथार्चायां तेषां प्रतिमायामेव देवचक्षुषां तद्दर्श-
नाप तत्स्वरूपज्ञानेपि वा भाग्यहीनानाम् अस्माकं दर्शनं स्पर्श-
नादिकञ्च किं सम्भवति नैवेत्यर्थः । अतो युष्मत्कृपाविल-
सितमेवैतदिति भावः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतसुकपक्षीयम् ।

अर्चायां देवचक्षुषां प्रतिमामेव देवतां मन्वानानां किं न
किञ्चित् प्रतिमादर्शनादकं नोद्देश्यमित्यर्थः ॥ १०-११ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

तानिति । यदा सर्वे आनन्दचिन्तितवन्तः तदा सरामो
ऽद्युतः कृष्णोपि तान् स्वागतप्रश्नादिभिरर्चितवान् ॥ ७ ॥

उवाचेति । धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य भगवान् यतवाचो मौनी-
भूतस्य महतां विपुलस्य तस्य सदासि सभायाम् अनुशृण्वतः
सतः सुखमासीनान् तान् द्वैपायनादीनुवाच ॥ ८ ॥

तद्देवाह-अहो इति पञ्चभिः । हे मुनयः ! वयं जन्मभूतः
सफलजन्मानो यभूविमं तत्फलं जन्मफलं कात्स्न्येनास्माभिरलब्धञ्च
किं तत् यद्देवानामपि दुर्लभं योगिनां वा दर्शन-
मिति ॥ ९ ॥

कथमेतद्वदितम् इति विस्मयेनाह-किञ्चित् । अल्पं तपः
पुण्यं येषामर्चायां प्रतिमामेव देवचक्षुषां तद्वर्चयेयं तेषा-
मस्माकं वा दर्शनादिकं किं न कथं बभूवेत्यर्थः । प्रहृष्टः प्रणाम-
परः प्रश्नः स्वागतप्रश्नः ॥ १० ॥

श्रीमद्बल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तानानु- यथा यथावत् सर्वेष्वेव यथा वा लोकस्थाः
सर्वे भगवन्मार्गानभिज्ञाः तथा अभिज्ञा अप्यानन्दुरित्यर्थः । यदि
भगवान् न पूजयेत् तदा द्वैविध्यमापद्येतेति सदरामः अद्युतो-
ऽप्यर्चयत् आर्चयदिति सम्भिरार्चः । अडागमाभावां वा अर्चना-
प्रकारमाह-स्वागतानुसारेण ॥ ७ ॥

स्तोत्राभावे कायिकं सर्वं नटवद्भवतीति स्तुतिमाह-उवाच
सुखमासीनानिति । यतो भगवान् कस्यचिद् जानाति भगवतोपि
तादृशकथने हेतुः धर्मगुप्तिरिति । तावताऽपि न काचित् क्षति-
रिति विभुरिति धर्मगुप्तनुरिति पाठे धर्मरक्षार्थमेव तनु-
र्यस्येति मुनिस्तोत्रादिकमपि भवतारकार्यमेवेति सूचितं वस्मिन्
स्थाने स्तोत्रे कृते लोकप्रसिद्धिर्भवति तादृशमिदं स्थानमिति
ज्ञापयितुमाह-सदस्तस्य शृण्वत इति । महत इति माहात्म्यं
प्रकृतोपयोगि यतवाच इति सावधानता च तथा ॥ ८ ॥

पञ्चभिर्भगवानाह स्तोत्रं तेषां माहात्मनाम् ।

तन्मुखाभिर्णयं वक्तुं पूर्वपक्षोक्तिरूपतः ॥

आहौ भगवान् तेषां दर्शनं स्तोत्रं-अहो इत्याभ्यर्थे वय-
मिति श्लाघायां जन्मभूतो वयमेव सफलजन्मान इत्यर्थः
कथमित्याकाङ्क्षायां जन्मफलं जातमिति निरूपयति लब्धं
कात्स्न्येन तत्फलमिति जन्मफलं ज्ञानादिकमपि भवति धर्मश्च
परं कात्स्न्येन फलं तस्य दुर्लभत्वमाह-देवानामपि दुष्प्राप-
मिति । यस्माद्योगेश्वराणां दर्शनं देवानामपि दुर्लभं यत इन्द्रोपि
महतापि कष्टेन बृहस्पतिर्दर्शनं न प्राप्तवान् तदुक्तं
पष्ठे ॥ ९ ॥

केवलं दर्शनस्य निरूप्य तत्सम्बन्धिनो सर्वेषामेव निरू-
पयन् अस्य फलत्वे तर्कमाह-किं स्वरूपतपसामिति । देवा-
दीनां महत्तपो भवत्येव मनुष्याणामेव न भवतीति ज्ञापयितुं
नृणामित्युक्तम् अल्पतपस्त्वे हेतुः अर्चायां देवचक्षुषामिति अर्चा
प्रतिमायां जडाजडप्रकृतिः तत्रापि पामरैः कृता तादृशी
स्वस्य चेतनस्य कथं देवता भवेत् आकृतिरस्तीति चेत् तर्हि
नटेन किमपराधं स्वैर्यं नास्तीति चेत् तर्हि जडा आकृतिः
चेतन्यं गुणाश्च राशिद्वयं कृत्वा विचार्यतां किं चेतन्यं गुणाः
देवता आहोऽविदाकृतिमात्रमिति विशोद्धेन-सन्देहः आकृति-
रप्रयोजिका भगवत्त्वात् अन्यथा तद्गृहाकृतिः तद्देहाकृतिश्च
सर्वेष्वेव वर्तते इति तत्परित्यज्य कुशकाशादलम्बनेन बुद्धि-
स्वैर्यं कुर्वाणा अल्पतपसो भवन्ति मुनिषु तु दर्शनं स्पर्शनं
पादयोस्त्वनः प्रश्नः ततो विनयः ततः पादार्चनं एतद्वादि
सर्वं किं भवति चेतनधर्माश्चैते ॥ १० ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतसाराथदर्शिनी ।

सदस इति सत्सम्यग् वष्टी ॥ ८ ॥

जन्मभूतः सफलजन्मानो भवामः देवानामपि दुष्प्रापं
किम्पूनर्नृणामत्रयानाम् ॥ ९ ॥

धर्मगुप्तनुरित्यनेन अहो वयमित्याद्यास्तस्य वाचः केवलं
धर्मगोपनार्था इति ज्ञापयन्ति अर्चायां प्रतिमामेव देवचक्षुषां

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।

ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥

नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारका न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः ।

उपसिता भेदकृतो हरन्त्यघं विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्त्तसेवया ॥ १२ ॥

यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।

यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जेनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

निशम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुण्ठमेधसः ।

वचो दुरन्वयं विप्रास्तृष्णीमासन् भ्रमाद्विषः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु युष्मास्तु तदपि युष्माकमिदं युष्मत्कृपा विलसितमेवेति
भाषः ॥ १०—११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा यथावत् आनन्दः अर्चितवन्तः ॥ ७ ॥

धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य सः यतवाचः मौनीभूतस्य सदसः
समायाः शृण्वतः अहो वयं जन्मभूत इत्याद्युवाच स भाग-
वतेषु जनेषु धर्मं संस्थापयितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥

जन्मभूतः 'सफलजन्मानः तत्तस्य जन्मनः फलं कात्स्न्येन
साकल्येन लब्धम्, किं तत् ? यत् योगेश्वरदर्शनमिति ॥ ९ ॥

येषां दर्शनमात्रमपि देवानां दुष्प्रापं तेषां दर्शनस्पर्शनादिकं
कथं घटितमिति विस्मयेनाह—किमिति । अल्पं तीर्थस्नानादितपो
येषाम् अर्चायां प्रतिमायामेव देव इति चक्षुर्दृष्टिर्येषां तेषा-
मस्माकं योगेश्वरदर्शनादिकं किम् कथं बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

कुशल प्रभु धन्य आगमन आसन पाद्य अर्घ्य माल्य
धूप चन्दनादि से सब हि मै उनका यथावत् पूजन किया
तथा बलदेवजी सहित श्रीकृष्ण ने भी उनका पूजन
किया ॥ ७ ॥

वह महान् सम्राज चुपचाप होकर सुनने लगा उस के
सुनते-धर्म की रक्षा करने वारे दिव्य शरीर धारी श्रीकृष्ण
भगवान् सुखपूर्वक विराजमान ऋषीण के प्रति बोले ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हमारा जन्म सफल है और सर्व प्रकार से उस
जन्म का फल भी हमको प्राप्त होगया क्योंकि देवतान
को भी दुर्लभ आप योगेश्वरन दर्शन हमको प्राप्त भया यह
महाद आश्चर्य है ॥ ९ ॥

[११०]

जिनको अर्चा मूर्ति मात्र में हि पूज्य दृष्टि है और आप
के सदृश भागवतन में पूज्य दृष्टि नहि हैं उन अत्यन्त अल्प-
तप वारे मनुष्यन को आप का दर्शन स्पर्शन प्रश्न प्रणाम
चरण पूजन आदि होना आश्चर्य है । अर्थात् अर्चा रूप
में पूज्य बुद्धि होनी आश्चर्य नहि है किन्तु भागवतन में
पूज्य बुद्धि होना आश्चर्य है क्योंकि निर्दोष होने से
अर्चा में पूज्य बुद्धि होने में कष्ट नहि होता और भाग-
वतन में स्वयमान बुद्धि होने से तथा देह सम्बन्ध से
अन्यथा आचरण देखने से भागवतन में पूज्य बुद्धि होनी
आश्चर्य है । और जहा पर्यन्त भागवतन में पूज्य बुद्धि
नहि होती तहां पर्यन्त भगवद्भक्ति की पूर्ति नहि होती
इस बास्ते अर्चा मात्र देवदृष्टि होना अल्पतप का
कार्य है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एतत्प्रपञ्चयति—न ह्यम्मयानिति त्रिभिः ॥ ११ ॥

वाङ्मनसयोरप्युपासनाविषयत्वं “यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते
मनो ब्रह्मेत्युपास्ते” इति श्रुतेः । अघं तन्मूर्त्तिमहानं न हरन्ति
अत्र हेतुः भेदकृतो भेदकर्तारः यद्वा भेदबुद्धिं कुर्वतः पुंसः
विपश्चितो निरस्तभेदाः ते तु मुहूर्त्तमात्रसेवयैवाघं
घ्नन्तीति ॥ १२ ॥

अतः साधून्विहायान्यत्राऽऽत्मादिबुद्ध्या सज्जमानोऽतिमन्द
इत्याह—यस्येति । आत्मबुद्धिरहमिति बुद्धिः त्रयो धातवो वात-
पित्तश्लेष्माणः प्रकृतयो यस्य तस्मिन् कुणपे शरीरे स्वधीः
स्त्रीया इति बुद्धिः भौमे भूविकारे इज्यधीर्देवताबुद्धिः यद्यस्य
तीर्थबुद्धिस्तीर्थमिति बुद्धिः अभिज्ञेषु तत्त्ववित्तु यस्य एताः
बुद्धयो न सन्ति स एव गोष्वपि खरो दारुणोऽत्यविवेकी
यद्वा गवां तृणादिभारवाहः खरो गर्दभ इति ॥ १३ ॥

दुरन्वयमननुरूपम् भ्रमत्यनवस्थिता बुद्धिर्येषां ते ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यच्च तत्तच्छास्त्रप्रमितमहिम्नां तीर्थानां देवप्रतिमाणाञ्च
सेवया नराणामपि दोषहान्या ज्ञानं जायतेति तत्सत्यमेव
किन्तु तत्राप्यस्ति भवतामतिशय इत्याह—नहीति । काका
अम्मयानि जलावयवरूपाणि नद्यादीनि तीर्थानि पावनानि
न भवन्ति किं तथा मृच्छिलामयाः तद्विकाराः प्रतिमाद-
योपि देवास्तदधिष्ठानत्वेन तत्तदात्म्यापन्नतया पावना न
भवन्ति किम् ? किन्तु ते पुनन्तीत्यादि ॥ ११ ॥

अस्तु तावत् तत्प्रतिमायां तत्तद्वद्वेषोपासनं तत्त-
क्षिमिततीर्थसेवा वा साक्षत्तदुपासनमपि न्यूनं ततो भू-
प्रभृति जडोपासनस्तु सुतरामिति भवद्विधोपासनमेव सर्वो-
त्तममित्याह—नाग्निरिति । तारकास्तदाकारविमानाः बृहस्पत्या-
दयः भेदकर्तारः अहमिन्द्रोऽयं वरुण इति ज्ञापयितारः ननु
सर्वत्राभिज्ञं परमेश्वरं ज्ञापयितारः यद्वा तादृशपरमेश्वराद-
र्शितेन सर्वत्र तत्तद्वद्वेदबुद्धिं कुर्वतः पुंस इति विपश्चित-
स्तु परमेश्वरैकदर्शिनः तादृशं परमेश्वरमेव ज्ञापयन्ति तस्मा-
त्तद्वानमूलमयमपराधं मुहूर्त्तसेवया प्रन्तीति ॥ १२ ॥

कुणपः शवः स्वतस्तुल्यत्वाद्देह एव कुणपः तस्मिन्
जीवद्वयपदेशेऽपि त्रिधातुके तन्मूलकसर्वरोगाकुले अनेनात्म-
वैपरीत्येन तस्मिन्नात्मवदेत्योग्यतोक्ता अभिज्ञेषु सर्वपर-
मात्मभ्रीभगवद्विज्ञेषु तु योग्यता तेषां तादृशभ्रीभगवन्मय-
त्वात् तथापि तस्मिन्नेवात्मबुद्धिः न त्वभिज्ञेषु एवमप्रेपि
तथाहि तादृशदेहपरिकरेषु कलत्रादिषु तादृशेष्वपि स्वधीः
ननु तादृशभगवत्परिकरेषु तेषु तादृशेषु तथा जले सामा-
न्येपि तीर्थबुद्धिः स्नातः पवित्रोहमिति ननु तीर्थपादाद्वय-
भ्रीभगवन्मयेषु तेषु कर्हिचिदिति कदाचिदपि तासां बुद्धीना-
मेकतरास्तत्त्वेपि नास्ति दोषः सूचितः सर्वदा सर्व-
राहित्येन त्वतिनीचत्वमेवेत्याह—स एव गोखर इति । गो-
रत्यन्तनिर्बुद्धिश्चसौ खरोऽत्यन्ताधमश्चेत्यर्थः । सिन्धुनदतीरारण्ये
गोखराख्यो गर्वभाकारो निष्प्रयोजनपशुविशेषोऽप्यास्ति म्लेच्छ-
जातिविशेषोपि बृहस्पतिसंहितायां त्ववैष्णवोपि तथा
निन्दितः—

“अज्ञातभगवद्धर्ममन्त्रविज्ञानसम्बद्धः ।

तस्मिन्ने गोखरा ज्ञेया अपि भूपालवान्विताः ॥ इति

अतो भगवद्दर्चादिसम्बन्धे तु तादृशस्यापि कनिष्ठभागवतत्व-
मेव ननु गोखरशब्दव्यपदेशत्वं यथेकादशे “अर्चायामेव
हरये” इत्यादि. अतः पूर्वपूर्वमपि साधारणादेव तत्प्रतिमा
तत्तीर्थान्येव दर्शितानि ॥ १३ ॥

भगवत्तत्तत्रापि कृष्णस्येति स्वयं भगवत् इत्यर्थः । अतो
ऽकुण्डमेवसः अपरिच्छिन्नज्ञानस्यापि इत्थं ईदृशं दुरन्वयमस-
म्बद्धं कर्मपरजीवसदृशोक्तः स्वयञ्च विप्रास्तन्महिमद्विद्वांसः
अतस्नात्पर्यावधारणाशक्त्या भ्रमस्त्रियः संशयाकुलज्जिज्ञासाः ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चमीयम् ।

उपासितास्तत्कालसेविताः भूजलादिशब्दाः देवतापराः

भेदकृतः आत्मनि देहिनि देहगतभेदं कुर्वाणस्य मन्वमा-
नस्य ते मुहूर्त्तसेवया विपश्चितस्तु हरन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

कुणपे शरीरे त्रिधातुके वातपित्तश्लेष्ममये स्वधीः मदी-
यत्त्वबुद्धिः भौमे. पार्थिवप्रतिमादाधियज्यबुद्धिः गोखरः
गोखरप्रायः अतः अभिज्ञेषु जनेषु सत्त्वपि ताननादस्य
देवतादिषु पूज्यबुद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः । एते श्लोकाः स्थापन-
प्रशंसापराः ॥ १३—१४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मन्वर्चायां देवचक्षुः पवित्रावहमपि किमिति तुच्छीकरो-
षीत्यत्राह—नहीति । अम्मयानि तीर्थानि मृन्मयाः शिला-
मयाश्च देवाश्च दर्शनादेव न पुनन्ति किन्तु उरुकालेन साधव-
स्तु दर्शनादेव पुनन्तीत्यर्थः । तीर्थानीति दृष्टान्तार्थम् ॥ ११ ॥

देवा उरुकालेनैव पुनन्तीत्येतत्प्रपञ्चयति—नाग्निरिति ।
भूजलादिशब्दैस्तदभिमानिदेवताः लक्ष्यन्ते ता अग्न्यादय-
श्चोपासिताः भेदकृतः आत्मनि देहगतभेदं कुर्वाणस्याद्यं
हरन्ति उरुकालसेवया हरन्तीत्यर्थः । विपश्चितः साधवस्तु
मुहूर्त्तसेवयैव हरन्ति इति अवशादेन तन्मूलमज्ञानञ्च विव-
क्षितम् ॥ १२ ॥

यत् एवमतोऽर्चादेवचक्षुः विपश्चित्तरमप्याह—यस्येति ।
यस्य पुंसः त्रिधातुके वातपित्तश्लेष्ममये कुणपे शवप्राये शरीरे
आत्मबुद्धिरात्माभिमानः कलत्रेषु दारेषु स्वधीः स्वकीयव-
बुद्धिः एवमहम्ममाभिमानो उक्तो पार्थिवप्रतिमादौ
इज्यधीर्देवताबुद्धिः जले गङ्गादिजले एव तीर्थबुद्धिः कर्हि-
चिदप्यभिज्ञेषु स्वात्मपरमात्मयायात्म्याभिज्ञेषु भवाद्देशेषु नेज्यधीः
न तीर्थबुद्धिश्च स पुमान् गोखर एव गोप्रायः खरप्रायश्च
यद्वा गवां सम्बन्धी खरः तद्वर्धुणभारार्थं खरसदृशः अतीव
अह इत्यर्थः । न हि निन्दान्यायेनेयं साधुजनप्रशंसा ॥ १३ ॥

निशम्येति । अकुण्ठाप्रतिहतरहिता मेधा यस्य तस्य भग-
वतः कृष्णस्य दुरन्वयमनुरूपं बन्धो निशम्य भ्रमन्ती
अनवस्थिता धीर्येषां तथाभूताः तूष्णीमासन्नहो स्वभजनहित-
माहात्म्यानस्मानयं स्वस्मादुत्कृष्टतमान् वदत्यतो विपरीतमेतद्वच-
इत्येवं तावद्वृत्तमस्त्रियः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

“रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने” इत्युपलक्षणा देवाः
वक्ष्यमाणा अग्न्यादयः एवं भौम इज्यधीः इत्यत्रापि नष्टः
शिरश्चालने भगवत्प्रतिमापूजकस्तु तादृशदेवैश्च कनिष्ठभागवत-
एव । “अर्चायामेव हरये” इत्येकादशात् भेदकृतो भेदकर्तारः
अयमिन्द्रोऽयं वरुण इति ज्ञापयितारो ननु सर्वत्राभिज्ञं परमे-
श्वरं ज्ञापयितारः ॥ १२—२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

न ह्यम्मयानि तीर्थानीत्यादि । अम्मयानि तीर्थानि न भवन्ति

भीमजीवगोस्वामिकृतकृतमन्त्रमर्थः ।

अपितु भवत्येव एवं मृच्छिलामयाः देवा अपि किन्तु तानि तावद् उदकालेनैव पुनन्ति साधवस्तु दर्शनादेव अयं भावः "तीर्थानि यस्य हस्तौ च पादौ च" इत्यादि यथाविधि सेवया देवताश्च यथाविधि निरपराधनादेव पुनन्ति एतेषु यादृक्कृत-मुक्तेनापि ॥ ११-१२ ॥

यस्यात्मबुद्धिः कुणपेत्यादि । कुणपे मृतप्राये शरीर एवात्म-बुद्धिः कलत्रादिषु स्वधीः आत्मीयबुद्धिः भौमे मृण्मये शिवलिङ्गगुणाप्रतिमादौ इज्यधीः सलिले जल एव तीर्थ-बुद्धिः ननु अभिषेपे जनेषु वेणवेषु आत्मबुद्ध्यादयो यस्य स एव गोखरः पशुसेवी पशुः ॥ १३ ॥

यच्चो दुरन्वयमित्यादि । दुरन्वयं दुर्बोधं किमस्मान् स्तोति किमुह सतीति सर्वेषां धीविघ्नमो जाता इत्यर्थः । एवञ्च भ्रम-जियः सन्तस्तूष्णीमासन्निति शेषः ॥ १४-१७ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्वेवं सति कथं सर्वोपि लोकः प्रवर्तत इति चेत्तत्राह—नह्यमयानि तीर्थेतीति । तीर्थान्नेन यच्छोधकं स्वच्छं तदुच्यते तज्जलमपि भवति महान्तापि भवति अतो जलमयानि किं तीर्थानि न भवन्ति भवेत्येव अपां शोधक-त्वस्य दृष्टत्वात् परं या शुद्धिः ज्ञानरूपा महद्भिर्भवति सा न भवत्येव तथैव देवा अपि मृण्मयाः शिलामयाश्च केषाञ्चि-न्मते स्थानमेव देवः प्रतिभात्वप्रयोजिका तस्मिन् स्थाने या काचित् प्रतिष्ठा स्थापिता सैव देवो भवति न त्वयत्र अतो मृण्मया एव देवाः शिलामया वा यत्र स्थानं न प्रसिद्धं शिलारूपलक्षणम् अष्टविधानां स्थिराः शिलामया एव भवन्तीति वा तर्हि लोकप्रसिद्धं किं निन्द्यते नेत्याह—ते पुनन्त्युदकाले-नेति । साधवस्तु दर्शनमात्रेणैव नहि निन्दा निन्दायितुं प्रवर्तते अपितु विधेयं स्तोतव्यमिति पूजायां प्राप्त्या मृण्मयाद्यपे-क्षया साधवः पूज्याः तीर्थगमनापेक्षया साधव एवाभिगन्तव्या इति न तु लोकांसिद्धिं निन्द्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वेतदपेक्षया सूर्यादयः प्रत्यक्षदेवाः सन्ति तदेव कथं न पूज्यन्त इति चेत्तत्राह—नाग्निर्न सूर्य इति । अग्निरग्नि-होत्रादिषु प्रसिद्धः सूर्योऽप्युपासनायां चन्द्रोपि प्रतापादौ तारका अपि ग्रहादिपूजायां बुद्धादिरूपा अभिभ्यादिरूपा वा भूमिश्च विश्वम्भरा उपासनादौ तथा जलं तथैव हृदया-काशः तथैव प्राणायामरूपो वायुः श्वसनः अथ भिन्न-प्रक्रमेण वाक् सुरस्यती मनश्च योगादौ "मनोवशे तेह्यभ-वंश्च देवाः" इति एते सर्वे भगवद्बुद्ध्या पूजिताः अद्य हरन्ति पापक्षयमेव कुर्वन्ति न त्वधिकं तत्र हंतुः भेद-कृदिति भेदमङ्गीकृत्य हि सः प्रवर्तते यो ह्यखण्डं भिनासि सः कथं कृतार्थो भवेत् विपश्चितस्तु भेदं दूरीकुर्वन्ति तदाह—विपश्चितो भवन्ति मुहूर्त्तसेवयेति । तावदेव ज्ञानोद्भवः सर्वपापक्षयः अनायासेन भवति "नालकुर्वन्ति तां शुद्धिं या ज्ञानकलया कृता" इति वाक्यात् ॥ १२ ॥

एवं परमार्थमुक्त्वा एतद्व्यतिरिक्तान् सर्वान् एकीकृत्य निन्दति—यस्यात्मबुद्धिरिति । कुणपे देहे चेतन्यराहितो देहः कुणपमित्युच्यते न हि चेतनस्य जडः आत्मा भवति तत्र मूलविचारेणापि दोषमाह—त्रिधातुक इति । वातपित्तकफ-प्रकृतिकोयं देहः आत्मा चेतनप्रकृतिकः अतोऽस्य देहस्य धातव एव आत्मानो भवितुमर्हन्ति नन्वात्मा आत्मनो वाऽयं भवति एवमात्मबुद्धिभ्रान्तेति निरूप्य आत्मीयबुद्धि-रपि भ्रान्तेत्याह—स्वधीः कलत्रादिष्विति आत्मीयास्त एव भवन्ति ये स्वस्योपकुर्वन्ति ते सन्त एव कलत्राद्यस्त्वप-कुर्वन्ति तथा भगवानेव आत्मनामात्मा सद्रूपः भौमे भूमि-विकारे इज्यधीः स्वदेहस्यापि भूमिजत्वात् तीर्थबुद्धिश्च सलिलं एवं बुद्धिचतुष्टयं यस्य सः न कर्हिचित् अभि-षेपे जनेषु मन्तव्यः किं तु मूर्खेष्वेव मन्तव्यः किञ्चिन्ना स एव बलीवर्धः खरो वा बलीवर्धनां तृणानयनार्थं खरो वा पशुमायाः गृहस्थाः तेषां निर्वाहक इति एवं मुनिस्तोत्रार्थे लोक-प्रसिद्धाः पदार्थाः निन्दिताः ॥ १३ ॥

तेषां पूर्वं भगवानेव स्तोत्रं कृतवान् वेदादिद्वारा अतो विरुद्धमुभयमपि तन्निर्णयार्थं मुनीनां सन्देशो जात इत्याह, निशम्येत्यं भगवत इति । एवं भगवतो यच्चो निशम्य भ्रम-जियो भूत्वा तूष्णीमासन्निति सम्बन्धः । ननु सन्देशः कथं भगवद्वाक्यप्रामाण्ये निश्चय एव अन्यथा पूर्वसिद्ध एवार्थः तत्राह, अकुण्ठमेधस इति, अकुण्ठा मेधा यस्येति को वैदि-केनाभिप्रायेण एवं वदतीति सन्देश इत्यर्थः । ननु निश्चय एव कुतो नोत्पद्यते तत्राह दुरन्वयमिति अन्वयात् लोक-सिद्धार्थसमर्पकः तद्विरुद्धत्वाद्दुरन्वयः अत एव भ्रमजियः ॥ १४ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारविश्वेश्वरी ।

वाङ्मनसयोरप्युपासनाविषयत्वं यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते इति भाष्ये धृतिपासादिभिः आदरप्राप्त्या-दिभिश्चात्मपरयोः साधुः कर्तव्यं करोतीति भेदकृत् तस्य अद्य भेदोत्थमवज्ञोपेक्षामात्सर्ग्यादिकं व्रन्ति ॥ १२ ॥

अतः साधून् विहायान्यत्रात्माविबुद्ध्या सज्जमानोऽति मन्द इत्याह—यस्येति । कुणपः शवस्तुल्ये देहे त्रिधातुके वात-पित्तकफमये यस्य आत्मा बुद्धिः आत्मै प्रेमास्पदं तद्बुद्धिः स्वधीः स्त्रीया इमे इति धीः भौमे पार्थिवप्रतिमादौ इज्यधीः पूज्योऽयमिति बुद्धिः यत् यस्य सलिलं नद्यादिजले तीर्थमिद-मिति बुद्धिः कर्हिचित् कदाचिदपि अभिषेपे भगवत्स्वप्नेषु यस्य ता बुद्ध्या न भवन्ति स एव गोखरः गोभ्यासां खरश्चे-त्युभयसाधर्म्यादुभयशब्दवाच्य इत्यर्थः । यद्वा गधामपि तृणादि-भारवाहकां गर्दभः बृहस्पतिसंहितायान्तु—

"अज्ञानभगवद्भ्रमेमन्त्रविज्ञानसम्बिदः ।

नरास्ते गोखरा ज्ञेया अपि भूपालवन्दिताः" ॥

इत्युक्तम् । अत्र यस्यात्मबुद्धिः कुणप एव न त्वभिषेपित्युक्त्वा उभयत्रात्मबुद्धयो न गोखरा इत्यायातम् अभिषेपेवात्माविबुद्धय-स्त्वतिभ्रेष्टा एवेति भावः । अत्र भौमे भगवत्प्रतिमाभिषे- इति व्याख्येयम्—

चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम् ।

जनसङ्ग्रह इत्युचुः स्मयन्तस्तं जगद्गुरुम् ॥ १५ ॥

मुनय ऊचुः ।

यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वस्तृजामधीश्वराः ।

यदीशितव्यायति गूढ ईहया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् ॥ १६ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अर्थायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेद्वते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥

इत्येकादशोक्तेरभिज्ञेध्वज्यबुद्ध्यभावेपि तत् प्रतिमासेविनः कनिष्ठ भक्त्योक्तेः एवं सलिल इत्यत्रापि गङ्गायमुनादिभिर्भेद इति व्याख्येयं तादृशवचनपरस्सहस्रं इति ॥ १३ ॥

वचः अहो वयं जन्मभृत इत्यादिकं दुरन्वयं तदनुरूपत्वाद् दुर्गमम् ॥ १४ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साधवो दर्शनादेव पुनन्ति अम्मयानि तीर्थानि दर्शनात् पुनन्ति मृच्छिलामया देवाश्च दर्शनात् पुनन्ति किन्तु उरु-कालेन पुनन्ति ॥ ११ ॥

भेदं करोतीति भेदकृत् तस्य "पेतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यादि-श्रुतेः । जगत्कारणात् आग्न्याद्येकतमं खोपास्यं पृथक् मन्य-मानस्येत्यर्थः । अथ तन्मूलमज्ञानं न हरन्ति अनेन जगत्कार-णस्य पुरुषोत्तमस्य सम्बन्धीनि तीर्थानि तत्प्रतिमा तदात्मक-तया सेव्यमाना अग्न्यादयश्चात्र न गृह्यन्ते इति भगवतो-ऽभिप्रायः अत्रैव "यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्य-धिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्" बर्हायते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्ष्यते ये । अग्नौ गुरावात्मनि च सूर्येषु इत्यादौ तेषां परमादरणीयत्वोक्तेश्च विपश्चितस्तु मुहूर्तमात्रसेवया प्रप्ति सर्वात्मोपदेशादिनेति भावः ॥ १२ ॥

उक्तगुणान् विहाय देहाद्यात्मादिवुद्ध्या सज्जमानो निन्द्य इत्याह—यस्येति । यस्य जनस्य कुणपे शवप्राये त्रिधातुके त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः धातवः प्रकृतयो यस्य तस्मिन् आत्मा अत्रातिप्रेमास्पदं वस्तु तद्बुद्धिः कलत्रादिषु भार्यापत्यादिषु स्वीया इति बुद्धिः भौमे भूमिविकारे इज्यधीः सलिले तीर्थबुद्धिः अभिज्ञेषु आत्मानात्मयाथात्म्यवित्तु ता बुद्धयः कर्हिचिदपि न भवन्ति । स गोखरः गावः इन्द्रियाणि करणि दारुणानि यस्य सः दुष्टेन्द्रिय इत्यर्थः । यद्वा गवि दिवि अपि खरः देवलोकगतोऽपि गर्ज्जनिभः किं पुनर्नरलोकस्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अहो वयं जन्मभृतः इत्यादिकं वचो दुरन्वयं दुर्बुध्दं : अन्वयः परे तत्त्वे भीकृष्णे समन्वयो यस्य तत् निशम्य भुत्वा भ्रमन्ती दोलायमाना धीर्येषां ते तूष्णीमासन्न ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

जलरूपी मङ्गादि तीर्थ और मृत्तिकाकूपी तथा शिला-रूपी देवता ए सब दर्शन मात्र से हि पवित्र नहि करते किन्तु बहुत काल में पवित्र करते हैं और आप के सदृश साधुजन तो दर्शन मात्र से हि पवित्र करते हैं ॥ ११ ॥

जिसका आत्मा में देवत्व मनुष्यत्वादि भेद बुद्धि है उस ने अग्नि सूर्य चन्द्रमा तारागणों की उपासना करी तथा पृथिवी जल आकाश पवन वाणी मनके अधिष्ठाता देवतान की उपासना करी परन्तु वे अग्नि आदि देवता उक्त भेद बुद्धि वारे के पाप को क्षीण हि नहि नाश करते किन्तु बहुत काल पर्यन्त सेवा करने से पाप का नाश करते हैं । और साधुजन तो मूर्ध्नि मात्र सेवा करने से हि पाप का नाश करदेते हैं ॥ १२ ॥

जिस को वात पित्त कफ से प्रचुर मुरदेके समान शरीर में आत्माभिमान है और स्त्री पुत्रादि को में ममता बुद्धि तथा भागवतन को छोड़ कर जिस को केवल मूर्ति में पूज्य बुद्धि है तथा केवल जल में तीर्थ बुद्धि है और तत्त्व वेत्ता भागवतन के विषय में जिसको किसी प्रकार से पूज्य बुद्धि नहि है वही पुरुष बैलके सदृश तथा खर के सदृश अत्यन्त अज्ञानी है इत्यादि वचनों का यह तात्पर्य है कि—जिसको भागवतन में भक्ति नहि है केवल मूर्ति मात्र आदि में प्रेम है वह प्राकृत भक्त है खो एकादश स्कन्ध में स्पष्ट कहेंगे ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

निरवधिक ज्ञानादि गुण सम्पन्न प्रतिरोध रहित बुद्धि युत भीकृष्ण के सर्वोत्तम होकर भी अपना निकर्षानु सम्भान रूप अनन्वित वचन को सुनकर भ्रमिती बुद्धि होकर ऋषि-जन सुपञ्चाप होगए ॥ १४ ॥

भीमरस्वामिकृतसामर्थ्यदीपिका ।

ईशितव्यतामनीश्वरतां कर्माधिकारितां जनसङ्ग्रहमात्र-मेतदित्युचुः स्मयन्तो हसन्तः ॥ १५ ॥

अनन्वयं विवृण्वन्त आहुर्वाभ्याम् यन्माययेति । तत्त्वं विस्मृतमा अपि वयम् काऽसौ माया यया विमोहिता इति तामाहुः, यदिति, यद्यस्मादीहया नरचेष्टितेन गूढैः सन ईशितव्यायत्यनीश्वरवद्वाचरति' अस्माद् नन्वहमीश्वरभोक्तिकम्

अनीह एतद्बहुवैक आत्मना सृजत्यवत्यति न वद्धयते यथा ।

भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभून्नश्रितं विडम्बनम् ॥ १७ ॥

अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये विभर्षि सरवं खलनिग्रहाय च ।

खलीलया वेदपथं सनातनं वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान् ॥ १८ ॥

धीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

इत्येवमाज्जरेषम् ? तत्राऽऽहुः, अहो इति. भगवतस्तव विचेष्टितं विचित्रमतकथं ॥ १६ ॥

भगवत्स्वमेवाऽऽहुः—अनीह इति । अनीहोऽक्रिय एव आत्मना स्वरूपमात्रेण बहुधेत्यत्र दृष्टान्तः, यथा भौमैरिति भौमैर्घटादिविकारैरुपलक्षिता “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवमन्यम्” इति श्रुतेः । ननु कथमहं जगत्सृष्ट्यादिकतां वस्तुदेवपुत्रत्वादिनि तत्राऽऽहुः अहो इति विभून्नः परिपूर्णस्य तवेदं जन्मादिविरितं विडम्बनमनुकरणमात्रं ननु तत्त्वमिति ॥ १७ ॥

जनसङ्ग्रहमाहुः—मथापीति त्रिभिः । सरवं शुद्धसत्त्वात्मकं रूपं विभर्षि खलीलया आचारेण वेदपथञ्च विभर्षि ॥ १८ ॥

धीमजीवगोस्याभिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ईशितव्यतां चिरं विमृश्य नैश्वर्यभावाच्च प्रतिष्ठालोभाच्चाज्ञानाद्वा खल्विदं किन्तु परममाद्गुण्येन नरलीलाञ्छितविनय एवेति विचार्य्य स्मयन्तः साश्चर्यं सलज्जं सानन्दं परस्परं वीक्ष्य स्मयमाना एव जनसङ्ग्रहा लोकाशक्षणमिति जनानां भक्तानां सङ्ग्रह आकर्षणमिति वा तमूचुः जनसङ्ग्रहं हेतुः जगतां गुणं सर्वसाद्गुण्यप्रयत्नकमिति ॥ १५ ॥

पुनश्चोचुरित्याह—धीमुनय ऊचुरिति । कथमूचुस्तत्राह यन्माययेति पञ्चभिः । तत्र दुरन्वयत्वं विवृण्वते द्वाभ्यामयस्य मायया अतर्क्यशक्त्या वयं मोहिताः तस्य भगवतो विचेष्टितमित्यर्थः । तत्त्वेति, विश्वेति तत्तद्रूपत्वेन सर्वैर्ज्ञाता अपीत्यर्थः अन्यसैः यद्वा गूढः वेदबुद्धेदोपि भगवान् ईहया विविधलीलया ईशितव्यापति जीववदाचरति परस्मैपदमार्थम् ॥ १६ ॥

नैवमधुनैव किन्तु सर्वदैवेत्याहुः—स्वयमेकः कर्त्रन्तरसहायरहितः तत्राप्यात्मना करणान्तरसहायरहितेन स्वकपेणैव तत्राप्यनीहः क्रियापरिणामाभ्यां विकाररहितो भवान् एतद्विश्वमपि सृजतीत्यादि तत्रापि बहुधेति तत्तद्ब्रह्माण्डभेदेन कालभेदेन च विवित्रतयेत्यर्थः । तच्च स्वस्याज्ञानविषयाभ्यत्वासम्भवात्परिणामेनैवेत्याहुः—यथा भौमैरिति । अथ च न वध्यते तत्तद्बोधेण लिप्तो न भवति तस्मादहो विभून्नः परमपूर्णस्य तव श्रितं विडम्बनमस्मादयबुद्धितिरस्कारकमित्यर्थः । “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् (२-१-२७) इतिन्यायेनाचिन्त्यशक्तिव्यावृत्तिर्भावाः ॥ १७ ॥

यद्यप्येवं दुस्तर्कशक्तिरसि तथापि काले स्रजनोद्भवसमये स्रजनाभिगुप्तये यः खलनिग्रहस्तस्मै सरवं स्वयमपि प्राकट्यं

—[२२१]

विभर्षि तत्र च खलीलया वर्णाश्रमस्यात्मा प्रवर्त्तकः सन सनातनं वेदपथं विभर्षि पुष्पासि तदेतदपि दुरन्वयमिति भावः । तच्च किं विचार्य्य यतः परः सर्वबुद्धिपद्धतिमतीतः पुरुषो भवानिति ॥ १८ ॥

धीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

यदीशितव्यः यस्येशितव्यः सः ईश्वरः ईहया गूढः मनुष्यचेष्टया हेत्वभिप्रायो निर्देशः तस्माज्जगदादिचेष्टितं विचित्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सृजतीति निमित्तत्वमुक्तं भौमैरित्युपादानत्वमुक्तं भूम्नः भगवतः विडम्बनं मनुष्यचेष्टानुकारः ॥ १७-१८ ॥

धीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चिरमिति । जनसङ्ग्रहम् अकृत्स्नविदो जनाः इत्थं साधून् भजेयुर्नित्येवम्विधजनानुग्रहकूपाम् ईश्वरस्य भगवतः ईशितव्यतां (कर्माधिकारितां) चिरमालोच्य स्मयन्तः ईपद्धसन्तः जगद्गुणं कृष्णं प्रतीत्यं वक्ष्यमाणप्रकारेणाच्युरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

तमेवाह—यदिति । हे विश्वसृजां ब्रह्मादीनामधीश्वर ! तत्त्वविच्छेष्टा अपि वयं त्वन्मायया विमोहितास्तावत्स्वभिप्रायं जनसङ्ग्रहात्मकमवगन्तुमसमर्था बभूविमेत्यर्थः । कोसावभिप्रायः इत्यनस्तं निर्दिशन्ति, यदिति. गूढ ईहयेति सर्वेश्वरोपि भगवानीहया गूढः मनुष्यचेष्टयाच्छन्नः ईशितव्यायति ईशितव्यवत्कर्मव्यवदाचरतीत्यर्थः । यत एव तस्मादहो भगवतस्तव चेष्टितमहो विचित्रमितिचित्रमित्यर्थः । यद्वा तत्त्वविदुस्तमा अपि तावत्त्वन्मायया मोहिता इति चित्रम् ईश्वरोपाहया गूढस्सर्वाशितव्यायतइति यत् तद्भगवतस्तव चेष्टितमहो विचित्रमित्यर्थः । यदीशितव्याः सतु गूढ ईहयेति पाठे तु यस्येशितव्या वयं स ईश्वरो मनुष्यचेष्टयाच्छन्न इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विश्वसृजामधीश्वरेति सम्बोधनाभिप्रेतं कृत्स्नजगत्सृष्ट्वेव्यज्जयन्तां विस्मयन्ते—अनीह इति । अनीहः कर्मायत्तचेष्टारहितः भवानेकः कारणावस्थायामेक एव सत्तात्मनैतज्जगद्बुद्ध्या सृजति बहुधेत्यनेन नामरूपविभागनिबन्धनं बहुत्वविधचितम् एक इत्यनेन तु तत्प्रतिसम्बन्धेकत्वं तदयमर्थः व्याकरिष्यमाणकार्यावस्थचिद्विभूतनामरूपविभागनिबन्धनं बहुत्वं प्रतिसम्बन्धि तद्विभागनिबन्धनैकत्वापन्नविद्विच्छरीरकतया एकत्वव्यपदेशाहोपादानकारणतया तावदवस्थितो बहुदैवतजगत्सृजतीति एवञ्चैक इत्यनेनोपादानत्वं फलितं सृजतीति ।

श्रीमद्गीताध्यायार्चकभक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कर्तृत्वनिर्देशाभिहितम् आत्मनेत्यनेन स्वस्यैवोपकरणत्वं वक्ष्यते। अन्तरनिरपेक्षत्वं अवति रक्षति अस्ति संहरते च अथापि न सज्ज्यते सृज्यच्चिद्विभक्तैर्दोषैर्न स्पृश्यते इत्यर्थः । अनेनैवोपादानत्वं प्रयुक्तविकाराभ्यस्तत्प्रसङ्गः परिहृतः विकाराणां चिद्विह्वारकत्वेन स्तुतो न सृज्यत इति भावः । एकस्यैव सतो ऽनेकधापत्तौ दृष्टान्तः यथा भौमैर्भूमिः बहुनामरूपिणीति यथा एकैव सृष्टौमिस्तीक्ष्णकारैर्घटशरावमणिकादिभिर्बहुनि रूपाण्यस्याः सन्तीति तथाभूता तथैकोपि भगवान् बहुरूपो बहुवेत्यर्थः विभूतो भगवतस्तवेदं चरितं विडम्बनमनुकरणमहो अति-विचित्रमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु, नाहं विश्वसृजामधीश्वरोऽपि तु वसुदेवस्तुतोऽप्यथा सर्व-श्वरस्यैवं मनुष्यतापत्तिर्न घटत इत्यत आहुः—अथापीति । यद्यपि सर्वेश्वरस्तथापि स्वजनानां स्वभक्तानां साधूनामभि-गुप्तये परित्राणाय खलानां दुष्कृतां निग्रहाय च सत्त्वं शुद्धसत्त्वमयं रूपं विभर्षि स्वलीलारूपेणाचारेण सनाननं वेदपथं च विभर्षि पुष्पासि कथम्भूतः परः प्रकृतिपुरुषविलक्षणः पुरुषोऽपि वर्णाश्रमात्मा वर्णाश्रमोपब्रजितजीवात्मेव सन्नित्यर्थः । अत्रैवं वर्णाश्रमात्मा वर्णाश्रमयुक्तजीवात्मा इव प्रतीयमानोऽपि भवान् परः परमपुरुष एवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथापीत्यादि । सत्यमिति स परात्परत्वेन प्रसिद्धस्त्वं स्वया-लीलया स्वजनाभिगुप्तये वेदपथं विभर्षि वर्णाश्रमात्मा सन्-पुणः क्षत्रियः आश्रमो गृहस्थः तत्र तत्रात्मा यत्नो यस्य "आत्मा यतो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मविग्रहः" इत्यादि अन्यथा स्वजनानां यादवानां भक्तानां च अभिगुप्तिर्न स्यात् वस्तुतस्तु भवान् परः पुरुषः ॥ १८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मार्चार्चकभक्तसुबोधिनी ।

ततस्तेषां निर्णयो ज्ञात इत्याह—चिरं विमृश्येति । मुनय- इति मननं विचारे सार्धकं विचारितमर्थमाह—ईश्वरस्येशितव्यता-मिति । ईश्वरस्य सर्वसमर्थस्य ईशतव्यता सेवकता या सा जनसंग्रहः जनाः एवं बुद्ध्या संगृहीता भवन्तीति यथा अन्यं चेदेवं ब्रूयात् अन्योऽप्येवं वदेदिति ततो भगवद्वाक्या-भिप्रायं ज्ञात्वा स्मयन्तो हसन्तः जगद्गुरुं सर्वहितोपदेष्टारं प्रति किञ्चिदुचुः ॥ १९ ॥

तत्र मुनयः द्वेधा निर्णीय वदन्ति—किमयं भगवान् अस्मान्-ज्यामोहयितुं वदति आहोस्विद्व्यंयामुपकाराय यद्यस्मात्प्रति-वदति तदोत्तरमुच्यत इत्याहुः—यन्माययेति । तच्च विदां मध्ये उत्तमाः साक्षात्कारतद्बोधनसमर्थाः अनेन ज्ञानशक्तिनिरूपिता विश्वसृजामधीश्वरा इति विश्वसृजः कश्यपादयः ये सर्वदा विश्वं सृजन्ति तेषामपि प्रथमधीश्वराः उपदेष्टारो नियन्तारो वा तेषां वयं विमोहितः विमोहनमाहुः यद्यस्मात् भगवान् गूढ-

स्वम् स ईशितव्यव्यतिः ईशितवदाचरति सेवकभावं सम्पादयति ईहया चेष्टया तथा चेष्टां प्रकटयति यथा लोकः ईशितव्यं जीवमेव मन्यते नत्वीशम् एतादृशं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा आश्चर्या-विष्टा आहुः अहो विचित्रं भगवच्चिचेष्टितमिति । भगवच्चिचेष्टि-तत्त्वं तथा करणे अकरणे च हेतुरिति विचित्रता भगवत्प्रेम्णा किमित्येवं करोति कुतो वा न करोतीत्युभयत्रापि भगवत्स्वस्य हेतुत्वात् अनीशितवत् अलपेक्षितव्यमपि भगवति नास्ति नापि भगवता एवं कर्त्तव्यमेवं न कर्त्तव्यमिति कविभिर्ज्ञारो-ऽस्ति तस्मादलौकिकत्वात्सर्वमेव भगवच्चरित्रं विचित्रम् ॥ १९ ॥

सर्वस्यैवालौकिकत्वाय सहजमपि भगवच्चरित्रं परस्पर-विद्वज्जामित्याह—अनीह इति । लोके ईहासहित एव घटादिकं सृजति मन्त्रयोगादिनापि सृजन् मानसी क्रियामनुसन्धत्ते भगवां-स्तु अनीह एव तत्राप्येकः एतच्चान्येन मनसाप्याकलयितु-मशक्यं तच्च बहुधा ब्रह्माण्डकाटिषु विसृज्यमानेन सृजतीति तत्राप्यात्मनैवाविक्रियमाणेन एवमपि कुर्वन् तेन कर्मणा न बाध्यते करोति च यथा विकृतम् अन्यथा सा सृष्टिस्तादृशी-त्येवेति नान्दर्थ्यं स्यात् तदर्थमाह यथा भौमैर्भूमिः भौमै-रेव विकारैर्भूमिर्बहुनामरूपिणी भवति तथा भगवान् स्वयमेव नानाविधत्वमापद्यते अविकृतत्वाद्यस्त्वधिकाः अत एव भग-वतः अनुकरणमपि विचित्रं सर्वमेवानुकरणं वा ॥ १७ ॥

एवमघटमानत्वमुपपाद्य भोक्तृन् प्रत्युपदेशपक्षे वर्तुमुचित-मिति समर्थयन्ते—अथापीति । काले तत्तद्वसरे स्वजना भक्त-जनाः तेषामभिगुप्तये रक्षार्थं सत्त्वं विभर्षि यद्यपि सर्वजन-पालनार्थं सत्त्वं धृतमेव तथापीदं तस्मादतिरिक्तं येनावतारा जायन्ते पूर्वमेव गुणानां भेदा निरूपिता सन्निधानन्दस्य प्रकृतेः अहङ्कारस्य बुद्धेः कालस्य चेति तत्रैवं सत्त्वं सूक्ष्मस्य तेनैव च भक्ता रक्षिता भवन्ति किञ्च खलनिग्रहाय च दैत्यानां नाशाय च सर्वपालकं तु तेषां न नाशकं किन्तु पालकमेव चकारादन्यान्यपि भक्तिप्रवर्त्तनादीनि संगृह्यन्ते तस्य सत्त्वस्य स्वरूपे स्थितस्य स्वरूपधर्मस्य कथं ग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाह—स्वलीलयेति । किञ्च तेन सत्त्वेन वर्णाश्रमात्मा भूत्वा पुरातनं वेद-पथं पालयसि विभर्षि वा रक्षार्थं हेतुः पुरातनमिति नूतन-निर्माणं बहून् यथा कर्त्तव्यं स्यात् ननु वर्णाश्रमात्मा पुरुषः "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इति श्रुतेः । तत्राह—भगवानेव पुरुषः परः अनेन ब्राह्मणानां त्वद्रूपत्वात् स्वस्य स्वयं सर्वं सम्भवतीति वचनं समर्थितम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

ईश्वरस्य मुनिषु ईशितव्यत्वं चिरं विमृश्य तत्रोपपात्ति-मपश्यन्तो जनसंग्रहो धर्मस्थापकस्य भगवतो लोकशिक्षणार्थक-मेवेदं वचनावरणादिकमित्युच्यते, तत्र हेतुः जगद्गुरुमिति ॥ १९ ॥

स्वयं परमेश्वरोऽपि भगवान् यत् ईशितव्यव्यते ईहया नर-चेष्टया हेतुना गूढः दुर्लभः सन् एतदेव विचेष्टितं भगवत्-परमयशस्करमित्यर्थः । "भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्यवर्ज-कीर्तिषु" इत्यमरः ॥ १९ ॥

ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः ।

यत्रोपबन्धं सद्व्यक्तमव्यक्तञ्च ततःपरम् ॥ १९ ॥

तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् ! शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः ।

सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् ॥ २० ॥

अथ नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः ।

त्वया सङ्गम्य सद्गत्या यदन्तःश्रेयसां परः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिवनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तद्वैश्वर्त्ममनैश्वर्यं च दुर्गमत्वात्पारमित्याहुः—अनीह इति ।
एतत् जगत् बहुविधमात्मना स्वेनैव सृजति भगवानेक एव
बहुनामरूपं जगद्भवतीत्यत्र दृष्टान्तः, यथा भूमिरेकापि भूमैः
घटपटादिभिः अहो अद्भुतं विभूतः पूर्णपरमेश्वरस्यापि
तव चरितं विप्राराधनादिलक्षणमीशितव्यवगमकं विदुस्त्वनम्
ईशितव्यस्यानुकरणमेव ॥ १७ ॥

तदनुकरणञ्च शिष्टपालनदुष्टनिग्रहधर्मस्थापनाद्यर्थमित्याहुः—
त्रिभिः । अथापि पूर्णपरमेश्वरत्वेपि सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मकं
रूपं विभर्षि लीलया स्वाचरणेन वेदपथञ्च विभर्षि यतो
वर्णाश्रमाणामात्मा प्रवर्तकः भवांस्तु परः पुरुषः तादृशत्वत-
स्वकपेषु मध्ये मुख्यः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईश्वरस्य सर्वनियन्तुः ईशितव्यताम् असद्व्यर्थप्रत्युत्थाना-
र्चनस्तुत्यादिचेष्टया परनियम्यतां चिरं विमृश्य किमर्थमिति
सुविचार्य तदनन्तरं ज्ञाताभिप्रायाः स्मयन्तः ईषद्वसन्तः
जनसङ्ग्रहः लोकशिक्षार्थोऽयमीशितव्यभावः इति जगद्गुरुं
श्रीकृष्णम् ऊचुः ॥ १९ ॥

यदित्यादिपञ्चभिः । विश्वसृजामधीश्वराः ब्रह्माद्यश्च विमो-
हिताः यन्मायानियम्या इत्यर्थः । स मायेऽहो भवान् ईहया
अस्मदाद्यर्थप्रत्युत्थानार्चनस्तुत्यादिरूपया नरचेष्टया गूढः
तुल्यः ईशितव्यव्यति परनियम्यवदाचरति इति यत्
तदेव भगवद्विचेष्टितम् अहो विचित्रम् अत्याश्चर्यभूतम् ॥ १६ ॥

यथैकैव कारणभूमिः भूमैः औषध्यादिकार्यरूपैः बहुनाम-
रूपिणी भवति तथा एक एव भवान् विश्वहेतुः आत्मनोप-
करणभूतेन एतत् विश्वं बहुधा नानारूपं सृजत्यवत्यसि
कथम्भूतः अनीह; सृज्यमानपदार्थभोगादिचेष्टाशून्यः पूर्णकाम-
त्वात् न बध्यते सर्वात्मत्वात् एवम्भूतस्य विभूतः चरित्रम्
अस्मदाद्यर्थप्रत्युत्थानार्चनस्तुत्यादिचेष्टितं विदुस्त्वनमनुकरण-
मात्रं लोकशिक्षार्थमित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं यद्यपि अवाप्तसमस्तकामताः शिरीहस्तथापि जुन-
शिक्षार्थं वर्णाश्रमाणामाश्रयः प्रवर्तकः परः पुरुषो भवान् काले
तत्तत्समये स्वजनानां स्वभक्तानामपि गुण्ये रक्षणाय
सलानां लाभहाय च सत्त्वमप्राकृतं शुद्धसत्त्वमयं रूपं विभर्षि

लीलया लोकानुरूपाचाररूपया सनातनं वेदपथं वेदमार्गञ्च
विभर्षि ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

बहुत काल पर्यन्त विचार कर ईश्वर होकर भी
अपने को मुनिजनों का सेवक मानना यह केवल संसारि-
जनों के शिक्षण निमित्त है इस प्रकार ऋषिजन हंसते गए
श्रीकृष्ण के प्रति बोले ॥ १९ ॥

तत्त्वोपदेश करके प्रजापतियों के भी नियंता तथा तत्त्व
वेत्ताओं में भी परम उत्तम हम लोग हैं परन्तु परमेश्वर
की माया से मोहित बुद्धि होकर उस के अभिप्राय को
हम नहि जानते क्योंकि आप मनुष्य चेष्टा से छिपे हुए
सेवक के सदृश आचरण करते हो इस कारण भगवान्
का चेष्टा अति विचित्र है ॥ १६ ॥

कर्माधीन चेष्टा रहित अन्य की सहायता रहित
सूक्ष्म चेतनाचेतन संयुक्त निज आत्मा करके इस जगत्को
अनेक प्रकार सृजता है पालन करता है संहार करता है
तथापि उत्पाप्ते आदि कर्म से बंधना नहि जैसे घट पट
इक्ष आदि कार्यों से भूमि हि अनेक नाम रूप धारी
होती है तैसे हि परमात्मा है एतादृश अपरिमित माहात्म्य
सम्पन्न परमेश्वर का चरित आश्चर्य रूप मनुष्य
लीला है ॥ १७ ॥

यद्यपि आप परम पुरुष हो तथापि निजभक्त जनों की
रक्षा के अर्थ और दुष्टजनों को दण्ड देने के अर्थ समय
समय पर केवल अप्राकृत शुद्ध सत्त्व गुण से प्रचुर दिव्य
रूप को आप धारण करते हो तथा जिस वर्ण में जिस आश्रम
में अवतार लेते हो उसी वर्ण के उसी आश्रम के विषय
में प्रदीपस्व अभिमान करके जिन आचरण से लोक शिक्षा
के अर्थ लीला से हि सनातन वेदोक्त कर्म का आचरण
करते हो ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत एव ब्राह्मणेषु बहुमानमपि करोषीति सहेतुकमाहुः,
संस्तुति । ब्रह्म वेदाख्यं शुक्लं शुद्धं ते हृदयमन्तरङ्गं रूपम् कुतः

नमस्तस्मै भगवन्तं कृष्णाय। कृष्णमेधते ।
स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्ने परमात्मने ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इत्यन आहुः, यत्रेति. यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्यमव्यक्तं कारणं ततः परं सत्सम्पन्नं ब्रह्म च तप आदिभिरुपलब्धं तद्ब्रह्म ॥ १९ ॥

तस्माद्वेदद्वयत्वादेव प्रवर्तकं ब्राह्मणकुलं शास्त्रप्रमाणकस्य तच्च सङ्ग्राम श्रेष्ठमुपलब्धस्थानं सभाजयसि सम्पूजयसि तत्समादेव कारणत्वं ब्रह्मण्यानामग्रणीमुक्त्यस्तत्प्रवर्तकः सन् कर्माचरसीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्मादश्वरस्य तवेदं जनसङ्ग्रहमात्रं वयन्तु तच्च सङ्ग्रह्य कर्तारो इत्याहुः—अद्येति पङ्क्तिः । सतां गत्या त्वया सङ्ग्रह्य सङ्गं प्राप्य यद्यस्मात्वं भयसां परोक्षधिः ॥ २१ ॥ २२ ॥

भीमजीगवतोस्वामिकृतवैष्णवतांषिणी ।

ननु, गोपयान्येष तात् स्वजनान् वेदपथपोषणेन किं तत्राहुः ब्रह्म वेदाख्यं शास्त्रं तेन शुद्धं केवलानुग्रहमयं यद्वदयं तद्गुणमेव यत्र वेदाख्यब्रह्मणि तपः सर्वमनुष्ठानं स्वाध्यायस्तदर्थो सर्वा शिक्षा संयमः अन्यतो मनोनिवर्तनं तैः सह सत् परं ब्रह्म व्यक्तं जगत् अव्यक्तं प्रकृतिः तेभ्यः परं श्रीभगवदाख्य-तत्त्वं चोपलब्धमिति तत्पोषणेनैव अजनपोषणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु भवन्वेवमपि युष्मान् कथं पूजयामि तत्राहुः तस्मादिति तदेवं लोकसङ्ग्रह इति यथापक्रान्ते तथैवोपसंहृतमिति भावः ॥ २० ॥

भवन्वेवं नाम किमस्माकमचित्यचित्तनेन सम्प्रति स्वहृद-यातन्मये निवेद्यामेत्याशयेनाहुः—अद्येति । अद्यत्यजहलक्ष-णया एतादृशे स्वयं भगवतो भवतः प्रकाशसमये अवतीर्णो किलाद्य मे इति वक्ष्यमाण श्रीदेवकीवचनाद्यत् एवमथैव नोऽस्माकं जन्मसाफल्यं वृत्तं तथाऽस्माकं विद्यायाः वेदाद्यभ्या-सस्य तपसस्ततो जानस्य परोक्षज्ञानस्य दृश्यापरोक्षज्ञानस्य जन्मसाफल्यं जातं किं कृत्वा त्वया सतां विदुषां गत्या पर-माश्रयेण सह सङ्गुल्य मिलित्वा ननु भवन्तो ब्रह्मानुभविनः विचित्रमश्विर्भावानां द्रष्टारश्च कथं ममैवाविर्भावसमये जन्मादि साफल्यं वर्णयथ तत्राहुः यत् य एव भयसां सर्वपुरुषा-र्थानां परोक्षतः परमावधिरिति तथा च भीमदुःखवचनं यन्मर्त्यलीलापथिकमित्यादि ॥ २१ ॥

एवं तस्मादात्म्यभरच्चमत्कारेण भक्त्युद्वेकात्प्रणमन्ति—नम इति । तुभ्यमिति शेषः । साक्षात्तदनुक्तिभक्तिभरोदयादेव तस्मै सर्वगोचराय यतो भगवन् कृष्णाय सर्वतोऽपरायेत्यर्थः स्वयं त्वकुण्ठमेधसे सदा सर्वज्ञानवच्छिन्नज्ञानाय एवं चेत्तर्हि कथ-मत्र नित्यमेव न निष्ठथ तत्राहुः—स्वयोगेति “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” इति ग्यायेन “यस्माद्यया तस्य विदुस्तमा वयं विमोहिताः” इत्युक्तीत्या च नैतादृशं ज्ञानं सदा तिष्ठतीति भावः तर्हि पुना कथं जातं तत्राहुः परमात्मने

इति तथैवानुग्रहमय्या प्रेरणयैवेति भावः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

ब्रह्म ब्राह्मणकुलं यस्य सः व्यक्तं कार्यम् अव्यक्तं कारणम् यद्वा व्यक्तं शरीरम् अव्यक्तमात्मस्वरूपम् ॥ १९ ॥

ब्रह्मकुलं ब्राह्मणकुलं शास्त्रप्रमाणकस्य तच्च शेषभूतं तस्माद्वेदधारकं ब्रह्मकुलं सभाजयसीत्यर्थः । विद्यायाः साफल्यमित्यन्वयः ॥ २० ॥

भयसां परः पुरुषार्थः प्रकृष्टः अतस्त्वया सङ्ग्रह्य अद्य नो जन्मसाफल्यम् ॥ २१—२३ ॥

भीमजीगराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतो वेद [मयं] पथं विमर्षेत एव ब्राह्मणान् बहुमन्यसे इत्याहुः—ब्रह्मेति आभ्याम् । शुद्धं भ्रमविप्रलितसाविपुरुषदोषास-रूपं ब्रह्म वेदस्ते तच्च हृदयम् अन्तरङ्गं तद्ब्रह्म विशिष्यति, नप इत्यदिना, यत्र यतो वेदास्तप आदिभिः सह सत् परमार्थं व्यक्तं कार्यम् अव्यक्तं कारणं यद्वा व्यक्तं शरीरम् अव्यक्तम् आत्म-स्वरूपं तत्तत्ताभ्यां परं विलक्षणं परमात्मस्वरूपञ्च उपलब्धं यथावद्वगतं यत्तत्त्रयस्तप आदि याथात्म्यावेदकं ब्रह्म तत्तच्च हृदयमित्यर्थः । तत्र तत्तांऽनशानिरूपं स्वाध्यायोऽध्ययने संयमः धर्माभ्यानुकूलो धर्मः ॥ १९ ॥

तस्मादिति । यस्मादुक्तविधं ब्रह्म तच्च हृदयं तस्मादित्यर्थः । शास्त्रं वेदः योनिः स्वप्रमितिकारणं यस्य तस्य सर्वान्तरा-त्मनस्तच्च ब्रह्मकुलं स्थानम् उपलब्धिस्थानं त्वद्याथात्म्यावबोधक-वेदाधारभूतमित्यर्थः । एवं हेतुनिर्देशः तस्मात्तस्मात् ब्राह्मण-कुलरूपं धाम सभाजयसि बहुमन्यसे किञ्च ब्रह्मण्यानां ब्राह्मणान् बहुमन्यमानानामग्रणीः श्रेष्ठश्च भवानतोपि सभाजय-सीति भावः ॥ २० ॥

आत्मनां कृतार्थतामाधिष्कुर्वन्ति—अद्येति । सतां साधूनां गत्या प्राप्यप्रापकभूतेन त्वया सङ्ग्रह्य नोऽस्माकमद्य जन्म-साफल्यं जातं तथा विद्यायाः तपसो दृशोर्नैत्रयोश्च साफल्य-मित्यन्वयः । कुतः यद्यतः एतत्त्वत्सङ्गमनं भयसामपि पर-मुत्कृष्टं भयः ॥ २१ ॥

किञ्च, यथावद्विज्ञातुं न शक्नुम इत्यभिप्रायेण प्रणेष्टुः तस्मा इति । स्वयोगमायया स्वासाधारणाभ्यर्थशक्त्या छन्नो गूढो महिमा ऐश्वर्ये यस्य तस्मै परमात्मनेऽन्तःप्रविष्ट्य ब्रह्म-सनेन भवे ॥ २२ ॥

भीमजीगवतोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अद्य ॥ २१—२२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकृतसुबोधिनः ।

• ब्रह्म ते हृदयमित्यादि । ब्रह्म वेदः तव हृदयं हृत् अय-
तीति तेषां तव हृद्येव ब्रह्मास्ति त्वमेव वेदवक्ता यत्र त्वयि
व्यक्तं कार्यम् अव्यक्तं कारणं सत् वर्तमानं तपस्वाध्याय-
संयमैः सह उपलब्धं कीदृशम् अव्यक्तं शुद्धं शुद्धं ततः-
• परं व्यक्ताव्यक्तयोः परं ब्रह्म त्वय्यवोपलब्धं त्वन्निजम् एत-
दित्यर्थः ॥ १६-२० ॥

यदन्तःश्रेयसां पर इति श्रेयसां परः परो भाग्यो यदन्तः
यः स्वमेव त्वत्सङ्गो वा अन्तोऽवधिरित्यर्थः ॥ २१-२६ ॥

भीमब्रह्मभाष्यार्थकृतसुबोधिनी ।

एवं साधारण्येन वर्णाश्रमाणामुक्त्वा ब्राह्मणे विशेषमाहुः-
ब्रह्म ते हृदयमिति । ब्रह्म ब्राह्मणजातः ते हृदयमन्तरङ्गा शक्तिः
ताश्च शक्तयः त्रिविधा भवन्तीति विशेषमाह-शुक्लमिति ।
तस्य माहात्म्यमाह, तपस्वाध्यायसंयमैः तदङ्गैः कृत्वा यत्र
शुक्ले हृदये सद्भिर्व्यक्तं सद्रूपं ब्रह्म अभिव्यक्तं भवति
अव्यक्तञ्च जगत्कारणभूतम् अक्षरात्मकं चकारादात्मस्वरूपञ्च
ततः परं पुरुषोत्तममानन्दरूपं वा तपो वानप्रस्थे स्वाध्यायो
ब्रह्मचर्ये संयमः पारमहंस्ये आश्रमत्रय एव सदाश्रमव्यक्ति-
रिति नियमः सूचितः ॥ १६ ॥

किमतो यद्येवं तत्राह-तस्माद्ब्रह्मकुलमिति । त्वं ब्रह्मकुलं सभा-
जयसि तत्रैको हेतुः सज्जामेति सदादीनां धाम स्थानं यदुक्तं
“यत्रोपलब्धं सद्यकम्” इति धामस्फूर्तिराश्रयो वा ब्रह्मभिति
सम्बोधनं तद्रूपतया हेतुवन्तरम् आत्मानमेव पालयसीति पुन-
रप्यं हेतुमाह-शास्त्रयोनेरिति । शास्त्रस्य वेदस्य योनिः
कारणं वेदा उत्पादिताः तेषामाधारो ब्राह्मण एवेति तद्रक्षा
कर्तव्येति । शास्त्रयोनेरात्मन इति वा तथा सति साधन-
फले निरूपिते शास्त्रं साधनमात्मा फलमिति किञ्च तस्मात्
ब्रह्मणाप्रणीभवान् यद्यप्येतत्सर्वमन्यथा भवति त्वं ब्राह्मणानां
हितकारिणः ॥ २० ॥

एवं ब्राह्मणानां भगवतो हितकारित्वं ज्ञात्वा सन्तुष्टाः
सन्तः स्वरक्षकानिधिरथ प्राप्त इति स्वकृतकृत्यतामाहुः-अथ
नो जन्मसाफल्यमिति । सज्जन्म ऋषिर्वंशे तस्य च फलं
ब्रह्मप्राप्तिः साऽथ सम्पन्नेति विद्याः सर्वाः तासां फलं सर्व-
वती तद्वितराभिष्टत्वं पूर्वमपि सिद्धं भगवल्लीलापरिहानं
तु जातमिति विद्यायाः फलं तपसा हि परञ्ज्योति-
भगवन्तमभ्येक्ष्य साक्षात्करोति तच्चाद्यैव जातमिति सर्वथा
कृतार्थता अनद्येति सम्बोधनपाठेन विद्यते अद्य यस्मा-
दिति हे सर्वपापनिवारकेति फलान्तरमपि सूचितम् अपहत-
पाप्मत्वेन वा अस्मत्सम्बन्धेन वा न काचित् क्षति-
रिति अत एव त्वया सङ्गम्य जन्मसाफल्यादिकं जातं
कथंभूतेन त्वया सद्रूप्या सतां गतिः प्राप्यं फलं स्व-
रूपस्यैव फलत्वमविकृतत्वञ्च ज्ञापयितुं स्त्रीलिङ्गपदप्रयोगः
साफल्यं साधयन्ति यदन्तःश्रेयसां पर इति यद्यस्मात्
कारणात् श्रेयसामन्तः परिसमाप्तिः परः एतदेव न ह्यस्मा-
दन्यच्छ्रेयोऽस्तीति ॥ २१ ॥

[२३२]

एवं साक्षाद्भिर्दोषपूर्णगुणत्वं भगवतो निरूप्य भक्षा-
तिशयास्तं नमस्यान्ति-नमस्तस्मै भगवत इति । स एव
कृष्ण इति कृष्णाय ननु ब्रह्मवादे सर्व एव साक्षाद्भग-
वान् को विशेष इति चेत्तत्राह-अकुण्ठमेधस इति । न
कुण्ठा मेधा यस्येति अन्यत्र रूपान्तरभावे मेधाया अप-
गमोऽस्ति पश्चात्प्रत्यापत्तौ योजितपटवत् वैलक्षण्यं भवति
भगवति तन्नास्तीति अकुण्ठत्वं नैतज्जीवेषु भवतीति साक्षा-
दविकृतब्रह्मत्वमित्यर्थः । नन्वेवञ्चेत्कथं सर्वे न विदुः तत्र
हेतुमाहुः, स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्न इति । अस्य साधनत्वेन
स्त्रीकृतया मायया आच्छन्नो महिमा यस्येति मायापिहित-
दृष्टयो भगवन्माहात्म्यं न पश्यन्तीत्यर्थः-

विषयाच्छादनं स्वार्थं चेतने नोपपद्यते ।

अन्यार्थमेव तद्युक्तमात्मस्थे विषयेऽपि च ॥

ननु सर्वात्मकत्वाद्भगवतः आत्मानमेव प्रति कथं तिरोधान-
मिति चेत्तत्राह-परमात्मन इति । यथा गङ्गातदधिष्ठातृ-
देवतयोरन्तरम् एवमात्मपरमात्मनोर्वैलक्षण्यं यथा जले दृष्टेपि
गङ्गादेवता न दृष्टा भवति जलाच्च तिरोधत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यतो वेदस्तव प्रियः इत्याहुः-ब्रह्म वेदाख्यं शुद्धं शुद्धं
ते हृदयं यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्यमव्यक्तं कारणं ततःपरं
सन्मात्रं ब्रह्म च तप आदिभिरुपलब्धम् ॥ १६ ॥

शास्त्रयोनेर्वेदप्रमाणस्य आत्मनः स्वस्य सज्जाम भेषमुपलब्धि-
स्थानं ब्रह्मकुलं सभाजयसि पूजयसि ॥ २० ॥

त्वया सद्रूप्या सद्रतिस्वरूपेण सह सङ्गम्य सङ्गं प्राप्य
वर्तमानानां नोऽस्माकं विद्यादिसाफल्यं यत् यस्मात् त्वं श्रेयसां
परः अन्तोऽवधिः सीमा ॥ २१ ॥

तस्मात् त्वं लोकसङ्ग्रहार्थमस्मान् स्तुहि प्रणम वा वयं
तु त्वामिष्टदेवं नमस्कुर्म एवेति प्रणमन्ति, नम इति ॥ २२ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेदमार्गस्य सनातनत्वमुपपादयति-ब्रह्मेति । यत्र व्यक्तं
कार्यं ततः कार्यात्परं पूर्ववर्तिसत्कारणम् अव्यक्तं व्यक्तं
विलक्षणञ्च तप आदिभिरुपलब्धं नत् ब्रह्म शब्दब्रह्म ते
परब्राह्मणः हृदयं हृदयं सृष्टिसंहारवर्जितं नित्यमित्यर्थः ।
अनेन सृष्टिपूर्ववर्तिभगवद्रूपस्य वेदस्य तन्मार्गस्य च सना-
तनत्वमुक्तम् । मायावादिव्याख्या यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्य-
मव्यक्तं कारणं ततः परं सत्सन्मात्रं ब्रह्मचेति सा निर्मुक्ता “अथातो
ब्रह्मजिज्ञासा” इत्युक्त्वा तल्लक्षणाकाङ्क्षायां “जन्माद्यस्य यतः”
इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् जगत्कारणात् परत्वेन चतुर्विध्यध्यायेषु
वस्त्वन्तरप्रतिपादनाभावाच्च ॥ १९ ॥

यस्माद्देवमार्गं त्वं विभर्षि तस्मात्सिद्धिब्रह्मकुलं सभा-
जयसीत्याहुः-तस्मादिति । हे ब्रह्मन् ! परमात्मन् ! शास्त्रं शब्द-
ब्रह्म योनिः ज्ञापकं प्रमाणं यस्मिन् तस्य आत्मनः पर-
मात्मनस्तव तत्तस्य शास्त्रस्य च धाम उभयब्रह्मस्थानं ब्रह्म-

न यं विदन्त्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः ।

माया[ज]यवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम् ॥ २३ ॥

यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक् ।

नाममात्रेन्द्रियाभातं न वेद रहितं परम् ॥ २४ ॥

(१) एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रियेहया ।

मायया विभ्रमचित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात् ॥ २५ ॥

तस्याथ ते ददृशिमाङ्गिमधौघमर्षतीर्थास्पदं हृदिकृतं सुविपकयोगैः ।

उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा आपुर्भवद्वतिमथोऽनुगृहाण भक्तान् ॥ २६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुलं सभाजयसि बहुमन्यसे अतः ब्रह्मण्येषु भवानग्रणीः
श्रेष्ठः ॥ २० ॥

अथ भगवत्सङ्कल्पा स्मृत्युपप्लवात्—अद्येति । सद्रत्या
मतामुपायोपेयेन त्वया सङ्कल्प्य सङ्कल्पं प्राप्य विद्यादीनां
साफल्यं जातं यद्यस्मात्त्वं भ्रैयसां कल्याणानां परोऽवधिः ॥ २१ ॥

स्वयोगमायया युज्यते इति योगः सङ्कल्पस्तद्रूपया
मायया वयुनेन कृत्रिमहिम्ने गूढप्रभावाय “नाहं प्रकाशः
सर्वस्य योगमायासमावृतः” इति भगवद्भवनमप्यत्रानुसन्धे-
यम् एवम्भूताय दुर्ज्ञेयाय केवलं नमः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

अम आदि दोष रहित वेद आप का अन्तरङ्ग है जिस
वेद में तप वेदाध्ययन संयमों को साथ परमार्थ स्वरूप
शरीर जीवात्म स्वरूप तथा चेतनाचेतन से परे परमात्म
स्वरूप का यथा ज्ञान होता है अर्थात् वर्णाश्रय धर्म का
और माया जीव ईश्वर तत्त्वत्रय का यथावत् ज्ञान उस वेद से हि
होता है ब्राह्मणों के संमान करने में कारण यह है कि—माया
जीव और इन से परे परमात्मा इन का यथा वत् स्वरूप
जिस वेद से जानो गयो है वह निर्दोष वेदरूप ब्रह्म आप का
हृदय है ॥ १८ ॥

हे ब्रह्मन् ! वेदरूप शास्त्र आप का ज्ञापक है उस आप
के वेद का धारण करने वारा ब्राह्मण कुल है इसी कारण
मे आप ब्राह्मणकुल का पूजन करते हो दूसरे ब्राह्मणकुल
के विषय में भक्ति वारेन में आप श्रेष्ठ हो इस कारण
से भी ब्राह्मणकुल का पूजन करते हो ॥ २० ॥

सत्पुरुषों को संसार समुद्र से पार करने वारे तथा
परम पुरुषार्थ आप के साथ समागम को प्राप्त होकर अब
हमारे जन्म की सफलताभई है तथा विद्या तप दृष्टियों की
सफलता भी अब हि भई है कारण कि—आप का समागम
हि सब भ्रैयका परम अवधि है उस के सिवाय अन्य
उत्तम फल नहि है ॥ २१ ॥

निरवधिक ज्ञानादि कल्याण गुण सम्पन्न परमानन्द
स्वरूप प्रति रोध रहित बुद्धि युतनिज आश्चर्य्य शक्ति से
अच्छादित यहिमा वारे सब के भीतर प्रवेश कर नियम
करने वारे वेदान्त प्रसिद्ध आप के अर्थ हमारा नमस्कार है ॥ २२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एकस्मिन्नेव स्थाने आरामो येषां तेऽपि कालं मृष्ट्यादि-
कारणम् ईश्वरं नियन्तारम् ॥ २३ ॥

एतत्सदृष्टान्तमाहुः—यथेति । शयानः स्वप्नान् पश्यन् गुण-
तत्त्वदृक् स्वप्नविषयेषु तत्त्वदृष्टिः नाममात्रमिन्द्रियेण
मनसा आभातं सिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानं वेद तद्रहितं देवदत्तादि-
रूपमात्मानं न वेद यथा ॥ २४ ॥

एवं त्वा त्वां नाममात्रेषु स्वप्नादितुल्येषु विषयेष्विन्द्रियैर्या
ईहा प्रवृत्तिः सैव माया तथा विभ्रमचित्तो न वेद स्मृते-
र्विवेकस्यापप्लवाज्ज्ञाशात् ॥ २५ ॥

अधौघस्य मर्षं नाशं करोति यद्रक्षाख्यं तीर्थं तस्यास्पद-
माश्रयं तेऽङ्गि सुविपकयोगैरपि हृदिकृतं केवलं ननु दृष्टं
तस्य तेऽङ्गि दृष्टशिम दृष्टवृत्ता वयं बहुभिः पुण्यैरतो-
ऽस्मान् भक्ताननुगृहाण भक्तान् कृत्वाऽनुग्रहं कुर्वित्यर्थः ।
ननु किं भक्त्या यथापूर्वं तप एव तप्यतामिति नेत्याहुः
उत्सिक्ता उद्रिक्ता या भक्तिस्तयोपहत आशयलक्षणा
जीवकोशो येषां त एव पूर्वं भवद्वतिमापुर्नान्य इति ॥ २६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो दूरस्थाः के वयं यं भीकृष्णार्यं स्वयं भगवन्तममी
निकटस्थाः भूपाः अपि तथा एकारामाः वृष्णयोपि न विदन्ति
यावन्महिमा तावत्त्वेनानुभवितुं न शक्नुवन्ति ननु सन्तं
सर्वमहिमाभयस्य प्रकटस्थाननुभवे किं कारणं तत्राहुः मायेति
तर्हि तादृशमहिमाभयत्वे किं प्रमाणं तत्राहुः यवनिकेति ।
तद्वत्त्वदिच्छयाऽन्तरङ्गीकृतानाम अनुभवोपि भयत्येवेति भावः ।
महिमानमेवाहुः आत्मानं ब्रह्मरूपं कलयतीति कालमन्तर्यामि-
रूपम् ईश्वरं स्वयं भगवत्स्वरूपमिति ॥ २३ ॥

अन्यत्वन्यथैव वेदेत्याहुः—यथेति युग्मकेन । तस्यैतद्व्याख्यातम्

(१) एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रियेहया ॥ इति वीर० पाठः ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथवाऽयं व्याख्याक्रमः तादृशत्वे हेतुः स्वीयया असाधार-
णया योगमायया आवरणशक्त्यापि न कृष्णो नादृतो महिमा
यस्य तस्मै अशेषैश्वर्यप्रकटनात् यद्वा स्वैव भगवता योगः
भक्तानां संयोगो यथा तथा मायया कृपया हेतुना अच्छन्न-
महिम्ने अत एव परमात्मने सर्वेषां परमप्रियतमाय एव-
मत्रत्या एते अस्मत्तोपि महात्मन्या इत्याहुः—यम् अमी सन्तत-
समागमिनां भूयास्तथैकारामा वृष्णयश्च मायाययनिकाच्छन्नं न
विदन्ति, न पश्यन्ति किन्तु प्रकटस्वस्वरूपत्वाद्नाच्छन्नमेव
पश्यन्ति, तदनाच्छन्नत्वमनुभूयापि आत्मानं निर्विशेषब्रह्म-
स्वरूपमात्रं न पश्यन्ति किन्तु तदतिक्रम्य सविशेषतत्स्वरूपमपि
तादृशत्वमनुभूयापि कालम् अन्तर्यामिस्वरूपमात्रं न पश्यन्ति
किन्तु तदतिक्रम्य तदंशं भीमभवतः स्वरूपमपि तादृशत्व-
मनुभूयापि ईश्वरं परमेश्वरस्वरूपमात्रं न पश्यन्ति किन्तु
सर्वं तत्तदनुभवानन्दातिक्रमेतदप्यतिक्रम्य परमस्निग्धबान्धव-
कुलेश्वरस्वरूपमपीति “इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या” इत्यादि न्यायेन
“राजन् पतिगुरुलं भवतां यदूनाम्” इत्यादिन्यायेन च तत्र
दृष्टान्तः यथा गुणतत्त्वदृक् विषयानुभविता जाग्रत्स्वप्नावस्थः
पुरुषः क्रमशस्तत्तदनुभूयातिक्रम्य च शयानः सुषुप्तस्सन्
आत्मानं नाम्ना देवदत्तादिनाममात्राभिधिपयानुभवेरिन्द्रियेष्वा-
भातं न वेद किन्तु तत्तद्रहितं परं शुद्धसुखस्वरूपं वेदेति
यस्तु मायया विभ्रमचित्तः स त्वेवं न वेद मायाविभ्रममेवाहुः
नाममात्रेन्द्रियेहया स्मृत्युपप्लवादिति अपवा शयानोपि पुरुषः
वृष्णीनां मध्ये कश्चित्पुमान् आत्मानं त्वां यथा यथावद्वेद नतु
रहितं तद्व्यतिरिक्तं परमम्यत् कुतः गुणानां कारुण्यादीनां तत्त्वं
सत्यत्वनित्यत्वादिकं पश्यति साक्षादनुभवतीति तथा सः यथा-
वत्स्वमेवाहुः—नामसु सर्वसंज्ञासु मात्रासु विषयेषु च आभातं
अयमेव परिस्फुरितमिति एषां भगवत्समाधिरेव सुषुप्तमिति
भावः। वक्ष्यते च “शय्याशानाटनालाप” इत्यादि यद्वा नाम श्रीकृष्णादि
संज्ञा मीयते दृश्यत इति मात्रा रूपम् इन्द्रियाणं च तैरा-
भातमेव श्यामसुन्दरं वेद नतु तैः रहितं ब्रह्मरूपमित्यर्थः ॥२४॥

उपसंहरति—एवमिति । त्वा त्वां प्रति अयं सर्वोपि जनः
वेदानां स्मृतीनां धर्मशास्त्राणां पण्डितानां येषु केपुचि-
द्विषयेषु या इन्द्रियाणामीहा प्रवृत्तिस्तथापि मायया मायारूपया
विभ्रमचित्तो न भवति किन्तु वेद सदा त्वामनुभवती-
त्यर्थः । अत्र ‘एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रियेहया’ इति पाठो
न स्वाभिसम्मतः स्वप्नादितुल्यविषयेष्विति समस्तेन व्याख्या-
नात् किन्तु ‘एवं त्वायं जनो ब्रह्मज्ञाममात्रेन्द्रियेहया’ इत्येव तत्स-
म्मत इति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

उपसंहरति—तस्यैवमतिविरलानुभवस्य ते तवाङ्गियुग्म-
मद्य वयं दृष्टाशिम तस्मादेवाद्य नो जन्मसाफल्यमित्युप-
क्रान्तमित्यर्थः । यतः परमसाधनसाध्यरूपमिदमिति क्रमात्-
विशेषणद्वयेनाहुः, अथैवेति । त्वङ्गकिविमुखवृत्तिलक्षणापराध-
कुलक्षमापकगङ्गादिमहातीर्थानाम् उत्पत्तिस्थानं सुविपकयोगै-
रात्मारामैश्च हृदि कृतमिति नन्वात्मरामत्वादि कमनाहत्य किं
भक्तिमेव श्लाघ्यं तत्राहुः, उत्सिकेति । अपहृतेत्यत्र अप-
हृतेति पाठेपि स एवायः । तस्माज्जकान् कृत्वा अनुगृहाण

यथैवं दर्शनभाग्यं नित्यमेव जायेतेति भावः ॥ २६ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

यथा शयान इति स्वप्ने देहेन्द्रियादियुक्तमात्मानं पश्यति
न देहात्परम् ॥ २४ ॥

एवं जाग्रत्पुरुषोपि न देहातिरिक्तं पश्यति अतः सुम-
प्रायपुरुषः प्रत्यगात्मानं न वेद आत्मनः परं परमात्मानं च
न वेदति कैमुत्यसिद्धमित्यर्थः । स्मृत्युपप्लवात् “ध्रुवा स्मृतिः”
इति श्रुतिसिद्धोपासनान्वयाभावात् ॥ २३—२८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

केवलं वयमेव न शक्नुमोऽपि तु शश्वत्सहचरा वृष्णयो-
ऽपीत्यभिप्रेत्याहुः—नेति । एकस्मिन् स्वात्मन्येवारमन्त इति तथा ते
केवलप्रत्यगात्मानुभवपराश्च यं त्वां न विदन्ति यथा --
वज्र जानन्ति कथम्भूतम् ? सर्वजीवमोहिनी मायैव ययनिका
तिरस्करिणी तथा छन्नं भूपादिज्ञानाविषयम् आत्मानमीश्वरमन्त-
रात्मतया सन्तमपि कालं बहिः कालरूपेण परिच्छिन्दन्तम् ॥२३॥

एतत्सदृष्टान्तमाहुः—यथेति । गुणतत्त्वदृग्गुणेषु सत्त्वादि-
गुणकार्थेषु शब्दादिविषयेषु तत्त्वदृक् पुरुषार्थदर्शी यद्वा गुण-
तत्त्वं गुणपरिणामरूपं तत्त्वं ॥ देहमात्मतया पश्यतीति तथा
सः शयानः पुरुषो यथा नाममात्रेन्द्रियाभातं मात्राशब्देन
रूपं विवक्षितं स्वाप्ननामरूपेन्द्रियैस्वभातमुपप्लवितं युक्त-
मित्यर्थः । तमात्मानं वेद नतु स्वतां नामादिरहितं परं
देहाद्विलक्षणमात्मानं वेद ॥ २४ ॥

एवं जाग्रत्पुरुषोपि हे ब्रह्मन् ! मायया त्वन्मायामूलया
नाममात्रेन्द्रियेहया नाममात्रेन्द्रियानुगुणचेष्टया यः स्मृत्युपप्लवः
स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविषयः स्मृतः प्रमेयः तस्माद्विभ्रमत्
अनात्मानं देहमात्मतया परतन्त्रं स्वतन्त्रया च गृह्णाच्चिन्तं
यस्य सः त्वामाश्रितं कर्त्तरिक्तः ते प्रत्यगात्मानमेव, न वेद
प्रत्यगात्मनः परमात्मानं त्वां न वेदैवेति कैमुत्यसिद्ध-
मित्यर्थः ॥ २५ ॥

तर्हि कैरप्यविशेषादमनुपास्योऽमोक्षवैभक्त्यत आहुः तस्येति ।
अधौघस्य मर्षं शुद्धिं करोति यद्वादितीर्थं तस्याश्रय-
मास्पदं ते तवाङ्गि सुविपको योगो भक्तियोगो येषां नैहृदि
कृतं साक्षात्कृतं वयमधुना दृष्टाशिम सुविपकयोगैर्हृदि कृतम्
इत्यनेन योगपरिशुद्धमनादृश्यत्वमुक्तम् अतः कैश्चिदप्यविशेषत्व-
मनुपास्यत्वं च निरस्तम् उत्सिक्तयोद्विक्तया भक्त्या अपहृतः
आशयो वासना जीवकोशः अज्ञानरूपः कोशश्च येषां ते
कोशवदावारकत्वात्कोशत्वरूपणं भवन्निति प्रापुः अनेन मुक्त-
प्राप्त्यत्वमुक्तं यत एवमतो भक्तानस्माननुगृहाण ॥ २६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहो दूरस्थाः के वयं यं कृष्णार्थं भगवन्तममी निकट-

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वा भूपा अपि तथा एकारामा वृष्णयोऽपि न विदन्ति । यावन्महिमा तावत्तेनानुभवितुं न शक्नुवन्ति । ननु, सततं सर्वमहिमाभ्यस्य प्रकटस्य अनुभवे किं कारणं तत्राहुः—मायेति तर्हि तादृशमहिमाभ्यस्ये किं प्रमाणं तत्राहुः यवनिकेति । तद्वत्प्रदिच्छयाऽन्तरङ्गीकृतानामनुभवोऽपि भवत्येवेति भावः । महिमानमेवाहुः । आत्मानं ब्रह्म स्वरूपं । कलयतीति कालमन्तर्यामिरूपम् ईश्वरं स्वयं भगवांस्वरूपमिति ॥२३॥

अन्यस्त्वयैव वेदेत्याह—यथेति युग्मकेन ॥ २४—२६ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अत एव न केपि जानन्तीत्याह—न यं विदन्तीति । अमी विद्यमानाः भूपाः यदि जानीयुः तदा नैवं व्यवहारं कुर्वन्ति तेषां सङ्को नास्तीति न यत्तदर्थं यतः एकारामाः चकाराजन्मप्रभृति सर्वाः क्रियाः एकत्रेति निरूपितं वृष्णय-
श्च तथात्वेन प्रसिद्धाः तथापि न विदन्तीति तत्र हेतुं स्मारयन्ति माया(ज)यवनिकाच्छन्नमिति पुत्रोऽयं भ्राता पिता इत्यादि बुद्धिहेतुभूतया मायया नाट्ये आवश्यकरूपया यव-
निकया आच्छन्नं ननु ते हानाः स्वभावत एव भगवन्तं न ह्यास्यन्ति किमाच्छादनेनेति चेत् तत्राह—आत्मानमिति अनेन तेषां संसारोपि न भवेदिति लीलाबाधोपि निरूपितः किञ्च कालोऽयं यथात्मानं ज्ञापयेत् तदा ते मारिता न भवेयु-
रिति किञ्च ईश्वरोयम् ईश्वरास्तु गुप्ता एव तिष्ठन्ती-
नि ॥ २३ ॥

नन्वात्मत्वे व्यवधानाभावात् कथमेतं न ज्ञातवन्तस्तत्राह, यथा शयान इति । यथा निद्रा आत्मज्ञाने व्यवधायिकां तथा आविद्या माया वा भगवद्गीया तेषामात्मज्ञाने हेतुरिति वक्तुं मायायवनिकाच्छन्नत्वेन निरूपितमपि प्रकारभेदेन निरूपयितुम् इदमुच्यते शयानः पुरुषः आत्मानं नाममात्रेन्द्रियेष्वेव आभातं वेद ननु ततः परं तत्र हेतुः गुणतत्त्वद्वयमिति । गुणेषु स्वप्न-
प्रतिभातविषयेषु तत्त्वद्वयं परमार्थबुद्धिः यदि जानीयादेते अपर-
मार्थाः इदानीमनुभूयमानदेहक्रियासहिताः तदा जाग्रदवस्थ-
मात्मानं जानीयादेव नन्वात्मानुभवस्तत्राप्यस्तीति चेत् सत्यं तथापि नाम तदानीन्तनं देवदत्तादिरूपं मात्रा विषयाः इन्द्रियाणि च तेष्वेवाभातः त एव अहन्तया गृहीता इति आत्माभासप्रतीतिरेव नन्वात्मप्रतीतिः इत्यर्थः । उभयं निषेधयन्ति, न वेद रहितं परमिति । पूर्वोक्तनामादिरहितं तद-
वस्थातोपि च परं न वेद ॥ २४ ॥

एवं दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति—एवं त्वामिति । यथा स्वप्नसङ्कलितस्यायं सङ्कलितः आत्मा तथाऽस्य भगवान् अत एव भगवतः अज्ञानं न च वक्तव्यं स्वप्ने अयं देहो न स्थितः ततो वैलक्षण्यमिति तर्हि क गतः तत्रैवाधारे तस्य प्रपञ्च-
स्योत्पन्नत्वात् अन्यथा तच्छालने तदपगमो न स्यात् तथापि न स पृथग्भासत इति चेत् तस्य परिच्छिन्नत्वात् तत्स्था-
नीयमन्यच्च स्वीकृतवानिति असमर्थत्वात्तस्याभासं भगवतस्तु

व्यापकत्वात् सर्वसमर्थत्वात् पृथगव्याभासमेतावान् विशेषः अज्ञानं तु तुल्यमेव तदाह नाममात्रेन्द्रियेहया नाममात्रेन्द्रियेषु चलनादव्याप्यबुद्धिकारिण्या आत्मबुद्धिमुत्पादयन्त्या विशेषेण भ्रमश्चित्तः त्वां परमार्थत आत्मानं न वेद अनेनाऽऽत्म परमात्मभावभेदानङ्गीकारेपि भगवद्ज्ञानं न स्मर्यते न च नादि-
सिद्धत्वात्संसारस्य गुरुशास्त्रतपोभिः कदाचिद्भगवदनुभवः सम्भवाते आत्मानुभवो वा ततः इदानीं भगवन्तं दृष्टुं सोऽयमिति कथं न प्रतीतिस्तत्राह—स्मृत्युपप्लवादिति ॥ २५ ॥

जन्ममरणादिना स्मृतिनाशात् तादृशोऽयमयं दृष्ट इति स्व-
कृताधतामनूय कृपां प्रार्थयन्ते—तस्याधेति । यः कदाचिदपि नोप-
लब्धः यः फलं सर्वं च स दृष्ट एव तत्रापि यथा सर्वदा दर्शनं भवति तेनोपायेन सहितो न दृष्ट इति ज्ञाप-
नार्थं तस्याङ्गि दृष्टिमेत्युक्तं चरणस्य सर्वदा साक्षात्कार-
हेतुत्वे प्रकारमाह—अधौघमर्षमित्यादि त्रिभिर्विशेषणैः—

“मलापकर्षणं पूर्वं शुद्धादिगुणयोजनम् ।

ततश्च फलरूपं च योगसाधनभावितम् ॥

अधौघस्य पापसमूहस्य मर्षं मृषात्वं यस्मात् मर्षेण शोभनं वा किञ्च तीर्थारूपदं गङ्गादीनामुत्पत्तिस्थानं ततो योगसिद्धेः इति फलत्वे कृतम् एतादृशं चेत्प्राप्ताः तदा क्रमेण इति स्थितो भविष्यतीति तेनाग्रं सर्वं सेत्स्यतीति स्वभाव्याभिनन्दनं ननु कथमग्रे भवन्तो मुक्ता भविष्यन्तीति चेत् प्रकारमाहुः—उत्सिके-
ति उत्सिका या भक्तिः मर्षादामुल्लङ्घ्य अधिका जाता तथा कृत्वा उपहृता भगवते समर्पिताः आशयजीवकोशः अन्तःकरणात्म-
सङ्कताः येः सङ्कतादात्मा तदुपाधिश्च पृथक्कृत्य निरूपितौ आन्तरत्वज्ञापनाय आशय एव वा जीवकोश एवमुपाधिसमर्पणे-
केवला वयं भवद्भक्तिमापुः “आशंसायां भूतवच्च” (३३-१३२) इति प्राप्स्याम इति लुटि प्रायोक्तव्ये बिन्दु प्रयोगः अथ अस्मात् त्वदीया एवेति भक्तानस्माननुगृहाण आत्मसात्कुर्विति प्रार्थना ॥ २६ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतलारार्थवार्त्तिनी ।

एसस्मिन् शय्यासनावाधारमन्तीति ते वृष्णयः आत्मानं परमप्रेमास्पदं ये त्वाम् ईश्वरं न विदन्ति अमी असाधवो भूपाः कालं स्वसंहर्तारं ये त्वाम् ईश्वरं न विदन्ति कुतः मायैव यवनिका तेषां ज्ञानस्यावरणकारिका तथा आच्छन्नं तत्र भूषेण माया आविद्या वृष्णिषु योगमायेति विवेचनीयम् ॥ २३ ॥

किञ्चानेकनामरूपात्मकमिदं जगत् त्वमेक एव ततः परोपि भवसीति लोकोऽयं न वेदेति सदृष्टान्तमाहुर्नयेति द्वाभ्याम् । यथा पुरुषो जीवः शयानः स्वप्नात् पश्यन् गुणतत्त्वद्वयं स्वप्नविषयेषु तत्त्वद्वयं नाम व्याघ्रादि मात्रा तद्रूपादि इन्द्रियं तत्रभ्रादि तैराभाते व्याघ्रसर्पराजादिकमनेकनामरूपं वेद ननु तत्तद्रूपी भवन्तमप्यात्मानं स्वरूपेण तद्रहितं ततो भिन्नं परं केवलमेकं वेद एवमेव तथा त्वाम् अयमज्ञानी ज्ञानो नामानि देवमनुष्यादीनि माणास्तद्रूपादयः इन्द्रियाणि, तत्र भ्रादीनि ईहास्तच्छेष्टाश्च यतस्तया मायया भ्रमश्चित्तः सद्य न वेद त्वां जगद्रूपेण बहुनामरूपमपि स्वरूपेण ततो भिन्नं न

श्रीशुक उवाच ।

इत्यनुज्ञाप्य वाचाहं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम् ।

राजर्षे ! स्वाश्रमानं गन्तुं मुनेयो दधिरे मनः ॥ २७ ॥

तद्दीक्ष्य तानुपक्रम्य वसुदेवो महायशाः ।

प्रणम्य चोपसङ्गुह्य बभाषेवं सुयन्त्रितः ॥ २८ ॥

. श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदक्षिणी ।

जानतीत्यर्थः । स्मृत्युपप्लवः विवेकश्च संसात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

दशमस्कन्धो व्याचक्षणा अपि वयन्तु त्वज्जका एव भक्तिं विना दत्तावशात् दर्शनानुपपत्तेरित्याहुः-तस्येति । अधोघस्य मर्षो नास्तीति वक्ष्यात् तस्य तीर्थस्य गङ्गाव्यस्य आस्पदमाभ्यं सुविपकयोगैरपि इति कृतं न तु दृष्टं वयं तु तवाङ्गि द्वाशिम मनु तदपि किञ्चदेहभ्रंशसन्तर्प्य ज्ञानमवस्थापेत्यमिति तत्राहुः उत्सिका उद्रिका या भक्तिस्तयैव उपहतः आशयलक्षणो जीवकोशो येषां ते एष पूर्वं भगवद्भक्तिमापुः नाम्ये अथो अत एव भक्तानेवास्मान् ज्ञात्वा अनुगृहाण ॥ २६-२७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न केवलं वयमेव त्वयाथात्म्यानभिज्ञाः एकस्मिन्नेव स्थाने आगमो येषां ते कृष्णयोपि यं त्वां न विदन्ति यथावन्न जानन्ति तस्मै नम इति पूर्वेण सम्बन्धः कथम्भूतं माया भगवच्छक्तिः सैव यवनिका जीवावरणहेतुभूता तिरस्करिणी तथा अच्छन्नमनावृतमपि साक्षाद्ग्रेण सन्तमपि स्वयं तथा मोहिता न विदन्तीत्यर्थः । अनावृतत्वाद्बहिर्नन्तरं न ते इत्यु- क्त्वाच्च कालं सर्वसंहारहेतुमीश्वरं नियन्तारम् ॥ २३ ॥

स्वस्वरूपन्तावज्जीवो न जानाति परमात्मानं न जानातीति कैमुत्यन्यायं द्योतयन्तः एतत्सदृष्टान्तमाहुः शयानः अयानो वा पुरुषः परं केवलं गुणतस्वरूपं गुणे गुणकार्यं देहे एवेदं तत्त्वमिति इह दृष्टिर्यस्य सः देहात्ममामी नामानि च मात्रा- शब्दवाक्यानि रूपाणि चेन्द्रियाणि च तेषां समाहारः नाममात्रेन्द्रियम् आभातं यतः तं देहेन्द्रियादिप्रकाशरहितं देहेन्द्रियादिभिर्न परं भेद्यम् आत्मानं स्वस्वरूपं यथा न वेद ॥ २४ ॥

एवं त्वं त्वां पुरुषः स्मृतेः आत्मपरमात्मविवेकस्य उप- प्लवः न वेदेति किमुत वक्तव्यम् नाममात्रेषु नामरूपेषु देह- गेहादिषु विषयेषु शब्दादिषु च इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियबोद्ध्या मायया मायाकायान्तरःकरणवृत्त्या भ्रमचित्तः इति स्मृत्युपप्लवे हेतुर्वर्तितः ॥ २५ ॥

एवं सामान्यतो भगवतो दुर्ज्ञेयत्वमुक्तमथ शिष्टैर्मत्स्या त्वचरणं इति साक्षाद्दृष्टमतो वयमपि पूर्वं त्वज्जका एव प्रत्यक्षचरणानुभवोपपत्तेः अतो भक्तान् प्रत्यक्षचरणानुभवज्ञान- यतोऽस्मात् स्वप्रसिद्धलक्षणं मोक्षं देहीति प्रार्थयन्ते तस्येति हे आद्य विश्वहेतो ! अधोघस्य मर्षं नाशं करोतीति तव तीर्थं

(१३३)

गङ्गादि तस्य आस्पदमाभ्यं सुविपकयोगैः सुष्ठुः विपकः भक्तिलक्षणो योगो येषां ते इति कृतं साक्षाद्दृष्टम् तस्य तेऽङ्गि द्वाशिम दृष्टवन्तो वयमन्तो बोध्यते वयं भक्ता एव अतोऽस्मान् भक्तान् अनुगृहाण कार्यकारणप्रकृतिविभोग- पूर्वकं स्वप्रसिद्धलक्षणं मोक्षं देहीत्यर्थः । यतः उत्सिका उद्रि- कया भक्त्या उपहतः विनष्टः आशयो वासना जीवकोशः लिङ्गदेहश्च येषां भगवद्भक्तिं प्रापुः अतः ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

माया रूपी कर्मात् से ठके हुए सब के आत्मा तथा कालरूपी जिस ईश्वर को ए राजा लोग नहि जानते तथा भगवान् के साथ एक स्थान में रमण करने वाले ए बाध्व लोग भी नहि जानते ॥ २३ ॥

शरीर को आत्मा करके देखने वाला सुता भयां पुनर्बे जैसे स्वप्न काल के नाम रूप इन्द्रियों युक्त देह को हि जानता है कुछ नामरूपादि रहित और देह से परे आत्मा को नहि जानता ॥ २४ ॥

इसी प्रकार स्वप्न के सदृश विषयों में इन्द्रियों करके प्रवृत्ति रूप माया से भ्रमित चित्त द्वारा जागता पुरुष भी विवेक के नाश होने से आप को नहि जानता ॥ २५ ॥

उक्त माहात्म्य सम्पन्न आप के चरणारविन्द को दर्शन अब हमने किया वह चरणारविन्द पाप समुदाय का नाश करने वाला है और वह सब तीर्थों का निवास है और जिन को उपासना की सिद्धि भई है उनोने उस चरणार- विन्द को निज हृदय में किया है औ वही भई भक्ति से जिनकी वासना का तथा अज्ञान का नाश भया है वे सत्पुरुष आप की गति को प्राप्त भए हैं इस कारण आप के भक्त जन हम लोगों के ऊपर आप अनुग्रह कीजिये ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

॥ २७ ॥

उपसङ्गुह्य चरणौ पाणिभ्यां धृत्वा बभाषे इदमिति सन्धिरार्थः ॥ २८ ॥

वसुदेव उवाच ।

नसो वः सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ ।

कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् ॥ २९ ॥

श्रीनारद उवाच ।

नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेनो ब्रुमुस्तया ।

कृष्णं मत्वाऽर्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सर्वे देवा येषु तेभ्यः “यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेद-
विदि ब्राह्मणे वसन्ति” इति श्रुतेः । येन कर्मणा यथाकृतेन वा
कर्मणा निर्हारो निरासो भवति तदुच्यताम् ॥ २९ ॥

श्रीकृष्णं हित्वाऽस्मान् पृच्छतीति विस्मितान् प्रत्याह—
नातीति । ब्रुमुस्तया बोधुमिच्छया ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति विज्ञप्तिप्रकारविशेषेणानुवाच्य प्रस्नानार्थमनुवां प्रार्थ्य
दाशार्हं तत्कुलेऽधर्तार्यं स्वयं भगवन्तं धृतराष्ट्रं चेति तन्मध्ये
उपविष्टत्वादन्यत्वात् श्रीश्यासात्मजत्वाच्छ्रोत्रोद्योष्टिरानुबोधाच्च
स्वस्वाश्रमजिगमिषां च तेषां श्रीभगवदिच्छामभिप्रेत्य तत्रत्य-
शिष्यपरिचारकेषु भक्त्युपदेशयेति हेयम् अतो राजर्षे इति
तत्तदभिप्रायं जानास्येवेति भावः ॥ २७ ॥

तत्तेषां मनो वीक्ष्य अभिप्रायं विज्ञायेत्यर्थः । तानुप-
पन्न्य तेषां समीपे गत्वा श्रीभगवत्पितृत्वेन महायशः
अतः श्रीभगवद्ब्रह्मेण लौकिकलालामनुसृत्य तदुचितस्वयंशसा
तच्च लोकांश्चानन्दयितुमिति भावः । सुयन्त्रितः परमविनीतः
सन् ॥ २८ ॥

किं तदाह कर्मणेति । स्वयं ज्ञायमानस्यापि तान् प्रति-
प्रश्नस्तेषां तदुपदेशाधिकारिणां प्रमाणेन मर्यादाप्रति-
पालनाय ॥ २९ ॥

तत्र नन्वहो अस्मन्मनोरथदुष्प्रापभागेभ्यः श्रीकृष्ण-
पिताऽसौ कथमन्यच्छ्रेयः पृच्छति पृच्छति चेत् तं त्यक्त्वा कथ-
मन्यं पृच्छति इति विस्मित्य मनुयस्तूष्णीमासन् श्रीनारद-
स्तु पूर्वोक्तं तदभिप्रायं बुद्ध्वाऽप्यसहमान एवमचिन्त-
यत् यथाऽयं खलु सर्वश्रेयःप्रथमवीणः श्रीकृष्णमहिम-
निष्णातश्च नतु श्रीनन्दवत्तदीयकेवलमाधुरीमग्नः तथापि यदिदं
पृच्छति तत्किञ्च लौकिकलालायां स्वद्वारा स्वपुत्रस्य तस्य
मात्त्विकयशोविस्तारणायैव तच्चातितुच्छमेव प्ररममहिमकाष्ठा-
वरिष्ठस्य तस्य नतः स्वयं श्रीभगवान् वा कथञ्चिदात्म-
महिमगोपनीं तत्तल्लीलां प्रकाशयतु कथन्तरामयमपि तदनु-
वर्त्तते याद वयमप्येतदनुवर्त्तामहे तदा मुह्येदेव लोकः
तस्मादेतदुपालम्बव्याजेन श्रीभगवन्महिमेवास्माभिर्व्यञ्जयितुं

योग्य इति तथैवाह—नापीति चतुर्भिः । तत्र तदुपालम्भः
प्रथमाभ्यां लोकमोहदोषः उत्तराभ्याम् अपीति शकटाक्षं
अतीति चित्तसुखः कृष्णं स्वयं भगवत्त्वेन सर्वपुरुषार्थ-
शिरोमणिमपि सर्वज्ञशिरोमणिमपीत्यर्थः । अर्भकं लौकिकापत्य-
तुल्यं मत्वा आत्मनः श्रेयः पुरुषार्थान्तरसाधनं पृच्छति
तत्रापि तं समीपवर्तिनं परित्यज्यास्मान् पृच्छतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कर्मनिर्हारः कर्मबन्धक्षापणम् ॥ २९—३१ ॥

श्रीमद्भरतारघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । दाशार्हं श्रीकृष्णम् इदमुक्त्वा अनुवां पृष्टेत्यर्थः । हे
राजर्षे ! मनोवधिरे मनश्चक्रः ॥ २७ ॥

तदिति । तन्मनोधानं वीक्ष्य तान्मुनीनुपपन्न्य समीपमेव
प्रणम्योपसङ्गम्य चरणौ पाणिभ्यां धृत्वा सुयन्त्रितोऽवहितचित्तः
इदं वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ २८ ॥

सर्वे देवा येषु तेभ्यः युष्मभ्यं नमः हे ऋषयः !
श्रोतुं मद्यच्च इति शेषः “यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वाः
वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति” इति श्रुतिप्रसिद्ध्यभिप्रायेण सर्व-
देवेभ्य इत्युक्तं किं तद्यच्च इत्यत आह—कर्मणेति । यथा
यथानुष्ठितेन कर्मणा वर्णाश्रमानुगुणेन कर्मणां भगवद्भक्ति-
योगोत्पत्तिप्रतिबन्धकानां प्राचीनपुण्यपुण्यक्रमकानां निर्हारः
स्यादिति तदुच्यतां तत्रोत्तरमुच्यतामित्यर्थः ॥ २९ ॥

इत्थं पृष्टेषु मुनिषु किं सर्वज्ञं कृष्णं हित्वा अस्मात्
पृच्छतीत्येवं संशयितवत्सु तान् प्रति प्रश्नकारणमुत्थापयन्नाह
नारदः—नातिचित्रमिति चतुर्भिः । हे विप्राः ! वसुदेवः
आत्मनः स्वस्य श्रेयसाधनं बोधुमिच्छया नोऽस्मान् पृच्छती-
त्येतन्नातिचित्रं तत्रहेतुः, कृष्णमर्भकं मत्वेति । मत्वा नः पृच्छ-
तीति सम्बन्धः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्मसन्दर्भः ।

धृतराष्ट्रं चेति तन्मध्ये उपविष्टत्वेन अधिष्ठितिरानुबोधात् ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीभगवत्पुत्रत्वेन महायशाः । अतः श्रीभगवद्देव लौकिक जीलामनुसृत्य । तदुचितस्वयंशासा त लोकांश्चानन्दयितुमिति भावः ॥ २८ ॥

नन्वहो अस्मन्मनोरथदुःप्रापभागधेयः श्रीकृष्णपिताऽसौ कथं मन्यच्छ्रेयः पृच्छति चेत्तं त्यक्त्वा कथमन्यं पृच्छतीति विस्मित्य मुनयस्तूष्णीमासन् श्रीनारदस्तु पूर्वोक्तं तदभिप्रायं बुद्ध्वा ऽप्यसहमान एवमचिन्तयत् यथा ऽयं खलु सर्वभेदः पथप्रवीणः श्रीकृष्णमहिमानेष्णातश्च । ननु श्रीनन्दवत्तदीयकेवलमाधुरा मग्नः तथापि यदि पृच्छति तत्किं लौकिकलोलायां स्वधारा स्वपुत्रस्य सार्वकथशोबिस्तारणायैव । तच्चानितुच्छमेव परम काष्ठावरिष्ठस्य ततः स्वयं भगवान् वा कथञ्चित् आत्ममहिम गोपनीं तत्तल्लीलां प्रकाशयतु कथन्तरामयमपि तदनुवर्त्तते यदिच वयमप्येतदनुवर्त्तामहे तदा मुह्येदेवलोकः तस्मादेतदु- पालम्भयाजेन श्रीभगवन्महिमैवास्माभिव्यञ्जयितुं योग्य इति ॥ २९ ॥

तथैवाह—नापोनिचतुर्भिः । मर्त्यानामिति मर्त्यालीलाङ्गो- कारादस्यापि तादृशो भावो जात इति भावः ॥ ३०—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु, साक्षाद्राजमाने श्रीकृष्णे वसुदेवः कथमस्मान् पृच्छतीति मुनीनामाशङ्कामुद्गाढ्य नारदो वदति—नापिचित्र- मित्यादि । वसुदेवस्य वात्सल्यरसभक्तत्वात् कृष्णे नित्यमर्भक- बुद्धिरेव नोपदेष्टुञ्जिरिति तम् अर्भकं मत्वा नः पृच्छतीति नापि चित्रम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रार्थयित्वा तूष्णीमेवाङ्गीकारे कृतार्थत्वं ज्ञात्वा गन्तु- मारेभिर इत्याह—इत्यनुज्ञाप्येति । दाशार्हं सेवकीप्रयं ततो भका अप्यनुज्ञाता इत्याह धतराष्ट्रं युधिष्ठिरमिति वृद्धभक्तौ निरूपितौ विश्वासार्थं सम्बोधनं ततः स्वाधमान् गन्तुं मनो हृदिरे ॥ २७ ॥

एवं निवृत्तिपराणां फलसिद्धिमुक्त्वा प्रवृत्तिपराणामपि फलसिद्ध्यर्थं प्रक्रियान्तरमारभते—तद्वीक्ष्येति । वसुदेवो हि तानुकुष्ठान् जानाति अतः स्वकृतार्थत्वाय तान् प्रष्टुं यतते अतस्तानुपपन्नं तस्यैवं स्निह्येति यत्ने पूर्वसिद्धं हेतु- माह—महायशा इति । महद्यशो यस्येति कथनार्थं दृष्टमप्यु- पायं कृतज्ञानित्याह—प्रणम्येति । चकारात्स्तोत्रमपि कृत्वा उप- सृज्य निफटे समागत्य सुयन्त्रितस्सन् वक्ष्यमाणमिदं वभाषे सन्धिरार्षः ॥ २८ ॥

क्षीपनामाह—नमो वः सर्वदेवेभ्य इति । यद्यप्येते ऋषयः तथापि सर्वे देवा येष्विति “यावतीर्वै देवताः” इत्यादिश्रुतेः । सर्वदेवत्वम् अनेन देवा भवदधाना इति स्तुतिरप्युक्ता हे ऋषयः ! ऐकिकद्वारः अतो मत्स्वरूपं जानन्तीति विज्ञा- पितं भोतुमर्हथ, तदेवाहुः—कर्मणा कर्मनिर्हार इति । अय- नाशयः ज्ञानेन कर्मनाशः सुप्रसिद्धः “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि”

इति वाक्यात् कर्मतु सजातीयं न व्यावर्त्तयति यद्यपि प्रायश्चित्ते कर्मनाशकत्वं निरूपितं तथापि न तत्कर्म अकर्म कर्म नाशयति विपरीतं वा निषिद्धं विधिबलाद्विहितं नाशयति यथा प्रायश्चित्तं यथा वा नस्मान्मु पूर्वपुण्यं नाश- यति तथापि सजातीयस्य न सजातीयनाशकत्वं नस्मा- दिषु नस्मान्मुप्रभृतिषु कर्मनाशः अधर्मजननद्वारा तेन स नाशः दुःखमेव सम्पादयति न संसारनिवृत्तिः अन्यथा महान्तो ज्ञानतस्तत्रापि यतेरन् अतस्तादृशी कर्मनिवृत्तिरेपेक्ष्यते यस्यां जातायां संसार एव निवर्त्तते यदि संसारनिवृत्तिमेव प्रार्थयेत् तदा ज्ञानादिकमेवोपदिदिशुः ज्ञानस्तु न गृह्य- स्येति मन्यते “कर्मण्येवाधिकारस्ते” इतिवाक्यात् अतः कर्मणैव केन चित्प्रकारेण कृतेन यथासंसारहेतुभूतकर्मनाशः तथा वक्तव्यमित्याह—नस्तदुच्यतामिति । अत्र पुनः ऋषीणां पूर्ववत् सन्देह उपपन्नः यथा भगवान् ईश्वरस्सन् विप- रीतवाक्यमुक्तवान् तस्य च भावो यथाकथञ्चिद्वर्णितः एवं वसुदेवोपि मुक्तएव निजसमस्तपुरुषार्थ एव विपरीत- वत् पूर्वनिर्हारं पृच्छति केनाभिप्रायेणेति किमस्त्वज्ञानं प्रतीक्षते आहोस्विदम्येति ॥ २६ ॥

एवम् ऋषीणां सन्देहं ज्ञात्वा नारदः ख्यमाह—नापि- चित्रमिदं विप्रा इति । इदं वसुदेववाक्यं नापि चित्रम् अपि- राष्ट्रात् गम्भीरार्थमपि न विप्रा इति भवन्तः पूरका इति स्वपूर्त्यर्थमेव तदाह, बुभुत्सयेति । ननु बुभुत्सामात्रं चेत्- प्रयोजनं तदा कृष्णः किं न पृष्ट इति चेत्तत्राह—कृष्णं मत्वाऽर्भकं यज्ञ इति । स्वोत्पन्नः स्वाज्ञानं कथं ज्ञाप्य- तीति किञ्च “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति श्रुत्या येन वसु- देवदृष्टौ बालक एव प्रतिभाति अत एव नोऽस्मान् स्थूलान् पण्डितानिति ज्ञात्वा पृच्छति ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपसङ्गच्छ पादौ धृत्वा वभाषे इदमिति सन्धिरार्षः एतावन्तो मुनयो हि निमग्न्याप्यानेतुमशक्याः एतैर्विना मम हृत्संशयोऽपि दुश्छेद एव तदधुनैवाहं प्रष्टव्यं पृच्छामीति भावः ॥ २८ ॥

सर्वदेवेभ्य इति । “यावतीर्वै देवतास्ता भवतां वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति” इतिश्रुतेः । कर्मणैव कर्मणां निर्हासं नाशो यथेति मम गृहपुत्रकलत्रादिमहासक्तस्य ज्ञानभक्त्योरनाधिकावादिति भावः ॥ २९ ॥

अहो अयं शगवन्ः पिनाप्यात्मानं संसारिणं मन्यते यदि वा परार्थं पृच्छति तदपि कृष्णं हित्वा कथमस्मान् पृच्छ- तीत्यनिविस्मितांस्तान् प्रत्याह—नापीति । अर्भकं स्वपुत्रमेव नर्त्वाश्वरं अतः आत्मनः स्वस्यैव ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्येवं दाशार्हं श्रीकृष्णमुक्त्विति शेषः । अनुज्ञाप्य भगवाञ्च पृष्ट्वा ॥ २७ ॥

सन्निकर्षो हि मर्त्यानामनादरणकारणम् ।

माङ्गं हित्वा यथाऽन्याम्भस्तत्रत्यो वाति शुद्धये ॥ ३१ ॥

यस्यानुभातिः कालेन लयोत्पत्त्यादिनाऽस्य वै ।

स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिप्यति ॥ ३२ ॥

तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रबोद्धव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयम् ।

प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपरानैः ॥ ३३ ॥

अथोचुर्मुनयो राजन्नाभापानकतुन्दुभिम् ।

सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामघोः ॥ ३४ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्गमनोद्योगं वीक्ष्य उपपन्नस्य समीपं प्राप्य उपसङ्गगुण-
चरणग्रहणं हस्ताभ्यां कृत्वा बभावेदमिति सन्निहरार्षः ॥ २८ ॥

हे ऋषयः ! नमो वः युष्मभ्यं सर्वो विष्णुर्देव उपास्यो येषां
तेभ्यः “विप्राणां देवदेवोऽसौ पूजनीयो जनादेनः” इत्यादिभृगु-
वाक्यात् सर्वे देवा येषु तेभ्यः इति वा “यावतां वै देवतास्ताः
सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति” इति श्रुतेः । हे ऋषयः ! भोतुमर्हथ
महाकथमिति शेषः । कर्मणां भगवन्नाभापसिलक्षणमोक्षप्रतिबन्ध-
कानां निर्हारी निरासः यथा कर्मणा यथानुष्ठितेन क्रियायोगेन
स्यात्तदुच्यताम् ॥ २९ ॥

यत् यतः कृष्णमर्मकं मत्वा बुभुत्सया बोधुमिच्छयानः
अस्मान् पृच्छति तत्रापि आत्मनः स्वस्य अधुनापि श्रेयः
पृच्छति अतः नातिचित्रं श्रीकृष्णं सर्वोपदेष्टृतया परम-
श्रेयोरुपतया च पुत्रवात्सल्यसुखसागरनिमग्नचित्तो न जानाती-
त्यर्थः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकोवाच ।

हे राजर्षे ! श्रीकृष्ण के प्रति तथा धृतराष्ट्र और युधि-
ष्ठिर के प्रति जाने की अनुमति पूछकर मुनिजन निज
आश्रमों को जाने के मन करते भए ॥ २७ ॥

ऋषियों के जाने के उद्योग को देखकर, महान् यशस
सपन्न वसुदेवजी, ऋषिण के पास जायकर उनको प्रणाम-
कर तथा उनके चरण पकड़ कर सावधान चित्त होकर
यह वचन बोले ॥ २८ ॥

वसुदेव उवाच ।

सर्व देवता रूप आपके अर्थ नमस्कार है, हे ऋषिओं-
आप मेरे वचन को सुनि लेगा, जिस कर्म करनेसे जिस
प्रकार कर्मों का नाश होता है सो हमारे प्रति आप
कहियेगा ॥ २९ ॥

नारद उवाच ।

हे विप्रयो श्रीकृष्ण को निज पुत्र मानिकर उस को-

छोड़कर वसुदेवजी अपने कल्याण साधन को जानियेकी-
इच्छा कर के जो हमारे प्रति पूछतेहैं यह अत्यन्त आश्चर्य
नहिहै ॥ ३० ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

तत्रत्यो गङ्गातीरवासी ॥ ३१ ॥

श्रीकृष्णोऽर्भकत्वं मन्यमानोऽविद्याविजृम्भित इत्यादि-
व्याख्याम् । अनुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चिदपि न रिप्यति ना नश्यति
तदेवाऽऽह-कालेन कर्कटिकाफलवत् अस्य विश्वस्य लयो-
त्पत्त्यादिनाऽपि स्वतश्च विद्युदादिवत् अन्यस्माच्च मुद्रादेर्घटादि-
वत् गुणतो रूपाद्यन्तरोत्पत्तेः पूर्वरूपादिना देहादिवत् ॥ ३२ ॥

तमेव कुतश्चिद्व्याहतानुभवमत एवेश्वरं किञ्च अद्वि-
तीयं कृष्णमन्यः प्राकृतः उपगूढमाच्छ्रमं मनुष्यं मन्येत कैः
क्लेशकर्मादिभिः तत्र क्लेशाः रागादयश्च तत्पूर्वकाणि कर्माणि
च तत्परिपाके सुखदुःखे च सत्त्वादीनां गुणानां पुनः प्रबोद्ध-
तैः प्राणादिभिश्च स्वैर्विभवैः स्वकार्यैः अत्र दृष्टान्तः मेघहिमो-
परानैरघ्नतुषारराहुभिः स्वविभवैः सूर्यमिवेति ॥ ३३-३४ ॥

भीमजीवगोखामिकृतवैष्णवतर्पणी ।

पूर्वत्र हेतुः—सन्निकर्षो हीति । सन्निकर्षोऽत्रेति पाठः कश्चित्
पूर्वत्रैव दृष्टान्तः गाङ्गमिति मर्त्यानामिति मर्त्यलीलाङ्गीकारा-
दस्यापि तादृशो भावो जात इति भावः । गाङ्गममम इति
गम्यम् अन्याम्भस्तीर्थान्तरमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यस्येति शुभकर्म । यस्य कर्तुः कर्मणश्चानुभूतिर्ज्ञानखण्डनी
प्रकाशलक्षणा च न नश्यति अपितु नित्यं विराजत एवेत्यर्थः
अन्यत्तैः । तत्रास्येत्यादौ विश्वस्य लयोत्पत्त्यादिहेतुनापि काले-
नेति योजनिकार्यः । तथा घटादेर्नाशसम्बन्धोऽपि मुद्रादि-
स्तनैवेत्यर्थः तथा गुणतो रूपाद्यन्तरोत्पत्तेर्हेतोः पूर्वरूपादि-
नाशद्वारा यथा देहादिर्नश्यतीत्यर्थः । दृष्टान्ताच्चेति व्यतिरेकेन
एव तथा अद्वितीयं श्रीकृष्णमिति तस्यैव स्वयं भगवत्स्वामि-
प्राभात् विशेषणानामेतेषां यद्योत्तरं मनुष्यमननाबोध्यत्वे हेतुवत्

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मृत्यापि क्लेशादिभिः प्राणादिभिश्चोपगूढं अन्यः साधारणो जनः निजपरिकरेः क्लेशादिभिः प्राणादिभिश्च हेतुभिर्मन्यते स्वयं क्लेशादियुक्तः आत्मानुमानानुसारेण तमापि स्वसदृशं मन्येनेत्यर्थः । राहोरपि सूर्यविभवस्य सूर्यस्य ग्रहराजत्वात् यद्वा तं क्लेशादीनां तत्रात्यन्ताभाववत्त्वात्तैरव्याहृतानुभवम् अतएवेभ्वरं ज्ञानधीनज्ञानत्वात्परमस्वतन्त्रं तथा सर्वस्य तदेकप्रकाशयत्वा-द्वितीयं भीकृष्णमिमम् अन्यः पृथग्जन एव स्वविभवैः स्वरूप-विभवकर्परपि प्राणैरिन्द्रियैरादिग्रहणात्तदवयवैश्चोपगूढं परि-च्छिन्नज्ञानादिकं मन्येत मन्यत इति सम्भाव्यते कः कमिव मन्यते मेघादिभिः सूर्यमिवेत्यन्वयः अर्थद्वयायं सूर्यभावमेघा-दिभिर्वैव परिच्छिन्नप्रकाशादिको भवति तद्युक्तमेव मेघस्य तदंशाकृष्टजलमयधूमादिपरिणामरूपत्वात् हिमस्य तदाकृष्टजल-परमाणुसङ्करूपत्वात् उपरागहेतुराहोस्तत्प्रतियोगितमोरूपत्वात् तस्यास्य चक्षुरादयस्तु न तद्विधाः किन्तु स्वरूपविभवरूपाः तस्मात्तैराच्छन्नज्ञानादिर्न भवति नहि सूर्यो मेघादिभिरिव स्वरूप-विभवैः प्रकाशौष्ण्यादिभिराच्छन्नप्रकाशादिर्भवति प्रत्युत तैः प्रकाशतः एव तस्मात्स्वरूपस्य कालदेशाद्यपरिच्छिन्नत्वेन तद्विभवानां चक्षुरादिनामपि तादृशत्वाद्यपरिच्छिन्नज्ञानादि-रेवायं स्यात् नील एव तु जनोऽन्यथा मन्यत इति तदुक्तं "नचास्तनं बहिर्यस्य" इति नातः परं परमयज्ञवतः स्वरूपांमद्या-द्यन्ते येनाहतो नरकभाग्निरस्तप्रसङ्गैरिति येन त्वदीयेत्यादि ॥ ३२—३३ ॥

अथानन्तरं भीमसुदेवनारदयोरभिप्रायं बुद्धोभयसमाधानार्थ-मित्यर्थः । तत्र श्रीनारदसमाधानस्तु वसुदेवभवान्नूनमिति उत्तरपद्येन ज्ञेयम् आभाष्य भोः परमकृतार्थशिरोमणे ! हे जगत्-पूज्येत्यादिसम्बोधय सप्तम्यर्थे वक्ष्यः सर्वेषु राजसु शृण्वन्सु इति तान् प्रत्युपदेशार्थम् अच्युतरामयोश्च शृण्वतांरिति वक्ष्य-माणार्थस्य प्रामाण्यायः ॥ ३४ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

यस्यानुभूतिरिति । कालेन जन्मस्थितिप्रलययात्मकेन गुणत्रया-वत्त्वा अन्येषां ज्ञानलोपहेतवः तैरसङ्कुचितज्ञान इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्यैरलस्यत्वे, दृष्टान्तमाह—सूर्यमिवेति ॥ ३३—३७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्कुतः इत्यत आह—सन्निकर्ष इति । हि यत्मात्सन्निक-र्षः निरन्तरसाक्षिभ्यमनादरणकारणं ततः कृष्णमर्भकं मत्वे-त्यर्थः । सन्निकर्षस्यानादरणकारणत्वे दृष्टान्तः, गाङ्गमिति । यथा तत्रत्यो गङ्गातीरस्थो गाङ्गमम्भो हित्वा अनाहत्य आत्मनो विशुद्धये विशुद्धयर्थम् अन्याम्भः प्रति याति पुण्यजलान्तरं याति तद्वत् ॥ ३१ ॥

एवं सन्निकर्षस्यानादरणकारणत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वान्भी-ज्ञानमपि तत्कारणमिति वक्तुं तावत्कृष्णस्य नित्यसर्वज्ञता-माह—यस्येति । यस्य कृष्णस्यानुभूतिर्ज्ञानं कालादिभिर्न

[२९४]

रिप्यति न नङ्ग्याति तं भीकृष्णमिति उत्तरेण सम्बन्धः यथा अस्मदादीनामनुभूतेः कालादिभिः प्रमोषस्तथा नेश्वरस्येति भावः । अस्य जगत उत्पत्त्यादिनेत्यादिशब्देन प्रलयः गुणाः सत्त्वाद्यन्तयः कुतश्चन उकातिरिकादम्यस्मादपि कालादयो ह्यन्येषां ज्ञानलोप-हेतवः तैरसङ्कुचितज्ञान इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तदेव दृष्टान्तमुपपादयति—तमिति । क्लेशाः कर्माणि च पुण्या-पुण्यात्मकानि च तेषां परिपाकः सुखदुःखे च गुणानां सत्त्वा-दीनां पुनः प्रवाहश्च तैरव्याहतोऽनुभवो माहिमा यस्य त-मद्वितीयं स्वतुल्यराहितमोभ्वरं भीकृष्णं स्वाविभवैः स्वकार्यैः प्राणा-दिभिरिन्द्रियादिभिरुपगूढमावृतं प्राकृतेन्द्रियतद्यापारैस्त्रि-हितानुभवं मन्येत मन्यते अज्ञेति हेतुगर्भं स्वयमज्ञत्वा-देवभूतमपीभ्वरं स्वतुल्यं मन्यते इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः मेघहिमोपरागैः अमृतुषारराहुभिः स्वाविभवैः सूर्य-मिवेति ॥ ३३ ॥

एवमुक्त्वा सर्वे मुनयः सम्भूयोचुरित्याह—अथेति । आभाष्य सम्बोध्य सर्वेषां राज्ञां शृण्वतां सतां तथैवाच्युत-रामयोरपि शृण्वतोः सतोः (मुनय ऊचुः आभाष्य सम्बोध्य हे राजन् ! परीक्षित) ॥ ३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ अनन्तरं भीमसुदेवनारदयोरभिप्रायं बुद्धोभयसमा-धानार्थमित्यर्थः । श्रीनारदसमाधानन्त्वत्र "वसुदेव भवान्नूनम्" इत्यन्तिमपद्येन ज्ञेयम् ॥ ३४—३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु सन्निकर्षज एवास्मिन्नयमनादरः अनु वात्सल्येनेति पुनः शङ्कान्तरं निरस्यन्नाह—सन्निकर्ष इत्यादि । तसु मर्त्यानामेव नतु तद्विधायां तत्र दृष्टान्तः गाङ्गमित्यादि ॥ ३१—४० ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु जानाति भगवान् सर्वेश्वर इति तत्राह—सन्निक-र्षोऽत्र मर्त्यानामिति । अनादरे सन्निकर्ष एव कारणं मर्त्याना-मिति मरणधर्माणः ते जानन्ति सर्वे एव मर्त्याः को विशेषः इति आत्मवत् सर्वदर्शनादनादरः सम्भावितं दृष्ट्वा दृष्टान्तमाह—गाङ्गं हित्वेति । तत्रत्यो जनः गङ्गातीरस्थः शुद्धये इति गङ्गातीरे सम्मर्दे स्नातः अशुद्धोऽहं जातः गृहे स्नात्वा-मीति मत्वा यथा पुनः गृहे जाति तदुक्तं शुद्धय इति सहि गङ्गाजलमपि जलत्वेनैव मन्यते नतु तन्माहात्म्यं वेद ॥ ३१ ॥

स्वयं भगवन्माहात्म्यमाह—यस्यानुभूतिरिति । ऋषयस्तु शास्त्रादिना सजातज्ञानाः तथापि क्षिप्रयाजितपटवत् न तज्ज्ञानमुत्कृष्टं भगवतस्तु ज्ञानस्य न कदाचिदपि छेदः तमेवाह कालेन प्रलयेन यस्यानुभूतिरनुभवः न रिप्यति न नश्यति प्रलयमध्येपि नाशसम्भवात् तानपि हेतून् निषेधति लयोत्पत्त्यादिनेति यदा प्राणी म्रियते तदा पूर्वा-

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

नुभवो नश्यति यदाप्युत्पद्यते तदापि लोकान्तरानुभवो नश्यति एवं महाव्याध्यपरमारादिनापि पूर्वानुभवाशः तदेकमपि भगवति न सम्भवति कदाचित्स्वतोप्यनुभवो नश्यति यदा संस्कारं नात्पादयति कार्यकारणयोरभावात् एवं चक्षुषम् अन्यस्मात् द्रव्यान्तरशापादिना चकारात् कालविलम्बेन निरोधज्ञानाविर्भावेन च गुणतो रजस्तमःप्रादुर्भावात् अनुक-परिग्रहार्थं न कुतश्चेति ॥ ३२ ॥

एवं भगवन्माहात्म्यमुक्त्वा तत्र जानातीति वसुदेव-दोषमाह—तं क्लेशेति । तं प्राणारिभिः स्वविभवैरुपगूढं प्राणा-दिभिर्वशीकृतं जीवं मन्यते सहि अध्यासं कारणत्वेन न जानाति पदार्थसम्बन्धमात्रं यथा कारागारे बद्धो बन्धकोपि ईश्वरोपि तिष्ठति भ्रान्तः सर्वोस्तुल्यानेव मन्यते भगवतः देहाद्यसहेतुर्नास्तीति वक्तुं दोषाभावगुणानाह—क्लेशेति । शास्त्रान्तरसिद्धाः अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः इति अत्र तु संसारदुःखानुभव एव क्लेशः तत्साधकं कर्म भ्रान्तरं तु तत्साध्यं तस्य परिपाकः जात्यायुर्भोगाः देहसम्बन्धो वा तत्र यो गुणप्रवाहः उत्पत्तिस्थितिप्रलयपरम्पराः अज्ञान-मारभ्य संसारप्रवाहपर्यन्तं निरूपितम् एतैः सर्वैरपि अव्याकृतः अनुभवो यस्य विशेषेण आ सर्वतः करणं व्याकरणं स्वाधीनकरणं स्वरूपनाशनमिति यावत् अनुभवो ऽत्र स्वरूपं ज्ञाननाशाभावः पूर्वमेव निरूपित इति तस्यैव वा अनुवादः अनाशे हेतुः, ईश्वरमिति, न हीश्वरानुभवं कश्चिन्नाशयितुं शक्नोति तादृशोन्यस्तनोप्यधिकः नाशयेदिति चेत्तत्राह—अद्वितीयमिति । अममोर्द्धऽमित्यर्थः । एतादृश-मपि प्राणेन्द्रियान्तःकरणदेहैः स्वविभूतिभिः आधिदैविकैः आनन्दमयैः स्वयमेव वा तथाभूत इति स्वरूपभूतैर्वा तैरुपगूढं लीलार्थमावेष्टितम् अन्यो भ्रान्तो ऽस्मदादिजीवः स्वतुल्यं मन्येत कीदृशं मन्यते इति शङ्कायामाह, सूर्य-मिवेति, यथा सूर्यं मन्यन्ते मेघैराच्छन्नं हिमेन निम्नम् उपरागेण प्रलमिति तथा अविद्या प्रसूतं तृष्णा-दिना निम्नं शरीरेण छन्नमिति वस्तुतस्तु मेधाविभिः सम्बन्ध एव सूर्यस्य नास्ति बहुव्यवधानात् तथाप्यन्योपि वस्तुतो विद्यादिभिर्प्रस्तादिः कुतोवा भगवान् भविष्यति भगवतस्तु प्रकार उक्त एव ॥ ३३ ॥

एवं तस्य भ्रान्तत्वमुक्त्वा तादृशं स्वनिस्तारार्थं सत्य-मेव प्रार्थयत इति समर्थने निश्शङ्काः सन्तः उत्तरं दातुं प्रवृत्ता इत्याह—अथोचुरिति । मुनिस्त्वात् ज्ञानं राज-भ्रिति सावधानार्थं सम्बोधनम् आभाष्येति हे वसुदेव साव-धानं शृण्वत्युक्त्वा यतो ऽयमानकदुन्दुभिर्महात् सर्वेषां शृण्वतामिति अनेन तेषां कथने उत्साहः सूचितः तथैव अच्युतरामयोगिनि युक्तिपूर्वकं सर्वसिद्धान्ताविरुद्धं भगवान् शृजोतीति निरूपयिष्यन्तीति ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

ननु, कृष्णस्य जन्मक्षणमारभ्यैव तमीद्वरत्वेनायं जाना-

त्येव सत्यं तदपि सन्निकर्षं एवामादरहेतुरित्याह—सन्निकर्षं इति । अत्र भीषसुदेवस्य प्रेमानमेव तदैश्वर्यानुसन्धाने हेतुं नारको जानत्येव तदपि तस्मिन् महासंसदि प्रेमसिद्धान्तमतिरहस्य-मविबुधेन लोकीत्येव समादधौ तथा भाषयित्वा वसुदेवस्य तस्य तदैश्वर्यज्ञानं च प्रोद्दीपयामासेति तत्त्वं ज्ञेयम् अनावरोध-गौरवमननाभावः ॥ ३१ ॥

ओ ब्रह्महृदयपादाः ! न केवलमत्रायं वसुदेव एवोपा-लभ्यः किम्ब्रह्मः प्रायः सर्वं एव लोकः कृष्णमीश्वरं जानातीत्याह—यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य अनुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चि-दपि न रिप्यति न नश्यति तं भीकृष्णं प्राणमिदमिदमगूढम् आच्छन्नम् अन्यः प्राकृतोऽयं लोकः कश्चिन्नमन्यत इत्यन्वयः । तदे-वाह कालेन कर्कटिकाफलवत् कीदृशेन अस्य विश्वस्य लयोत्पत्तिकारणेन स्वतश्च विपुदादिवत् अन्यस्मात् मुहुरादे-घटादिवत् गुणतस्तमोगुणेन ब्रह्माण्डवत् न रिप्यति ॥ ३२ ॥

उक्तपोषण्यायेनेममर्थं पुनराह—तमिति । क्लेशा रागादयश्च कर्माणि क्लेशहेतवश्च परिपाकाः तत्कार्यसुखदुःखानि च गुणानां सत्त्वादीनां प्रवाहश्च तैर्न व्याहृतोऽनुभवो ज्ञानं यस्य तं प्राणारिभिः प्राणमनोबुद्ध्यादिभिर्लिङ्गशरीरघटकैः स्वविभवैः स्वकार्यैरेवाच्छन्नम् अत्र दृष्टान्तः मेघश्च हिमः कुहेडिका च उपरागो राहुश्च तैः स्वविभवैः सूर्यमिव मेघस्य सौरज्योतिः जलात्मकत्वात् जलस्य ज्योतिःकार्यत्वात् हिमस्य च जल-विशेषत्वात् राहोश्च पुष्टजीवाविष्टध्वान्तकण्डात्मकत्वात् ध्वान्तस्य च चक्षुर्ग्राह्यत्वेन पौराणिकमते तैजसत्वात् मेघादीनां सूर्यकार्यत्वम् ॥ ३३ ॥

सर्वेषामित्यादिषु सतम्यर्थे षष्ठ्यः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च प्राप्तावप्राप्तेऽधिकी प्रीतिर्भवतीति लोकीत्येव चेष्टत इत्याह—सन्निकर्षं इति । तत्रत्यो गङ्गातटस्थः ॥ ३१ ॥

किञ्चास्तां वसुदेवस्य परमभागवतस्य कथा अनावृतपरमेश्वरं परमभेयोरुपं भीकृष्णं लोकस्तु स्वतुल्यं मन्यते इत्याह यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य भीकृष्णस्यानुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चन कुतश्चि-दपि न रिप्यति न नश्यति तदेवाह अस्य विश्वस्य लयो-त्पत्त्यादिना स्वतः स्वभावतः अन्यस्मात् शब्दादितः गुणतः एकस्मिन् गुणे नष्टे पुरुषो जीवन्मृतो यथा भवति एकै-कस्यापि गुणस्य यदीयस्य नाशो न भवति येनास्यौपचारि-कोपि नाशः स्यादित्यर्थः । किम्बहुना अनन्तकोटिब्रह्माण्डसृष्टि-संहारनिमित्तभूतेन कालेनापि “हः कालकालः” इतिभूतेः ॥ ३२ ॥

नित्यानुभूतिं तत्रापि अव्याहतः निरावरणः अनुभवोऽनु-भूतिर्यस्य सः नित्यानावृतज्ञानमित्यर्थः । ईश्वरं सर्वनिवन्तारं अद्वितीयं निस्समानातिशयं भीकृष्णम् अन्यः प्राकृतो जीवः स्वविभवैः स्वीयाः स्वकृतफलभूताः विविधाः भवाः पुनः पुनर्जन्मानि तेभ्यः तैः स्वरूपावरकैः क्लेशादिभिः तत्र क्लेशाः रागादयश्च तदेतुफानि कर्माणि च तत्परिपाकानि सुखदुःखानि च सत्त्वादिगुणानां पुनःपुनः प्रवाहश्च तैः प्राणारिभिः । प्राकृतप्राणदेहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिश्चेत्यर्थः । उपगूढमावृतं मन्येत स्वतुल्यं मन्यते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः मेघहिमोपरागैः

कर्मणा कर्मनिर्हार एव साधु निरूपितः ।

यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मलैः ॥ ३५ ॥

चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रवधुषा ।

दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुदावहः ॥ ३६ ॥

अयं स्वस्त्ययनः पन्था द्विजातेर्गृहमोधिनः ।

यच्छ्रद्धयाऽऽसवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषः ॥ ३७ ॥

वित्तैषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् ।

आत्मलोकैषणां देवकालेन विसृजेद्बुधः ।

प्राप्ते त्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धारास्तपोवनम् ॥ ३८ ॥

भीमश्रुकवेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्यमिष भद्रपुषारराहुभिः स्ववधुरावरकैः भास्करम् उप-
गृहं मन्यते यथा तद्वत् ॥ ३३-३५ ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि इस संसार में निरंतर स्वनिधि, अनारद का कारण होता है जैसे गङ्गा तीर निवासी जन गङ्गा जलमें अनादर कर उसको छोड़कर अपनी पवित्रता के अर्थ अन्य तीर्थ के जल के प्रति जाता है, इसी कारण श्रीकृष्ण के नित्य सन्निधान होनेसे उनका अनादर कर वसुदेवजी हम सब के प्रति कल्याण का मार्ग पूछते हैं ॥ ३१ ॥

जिस परमेश्वर के स्वतः सिद्ध ज्ञान का नाश काल से नहीं होता, तथा इस विश्वकी उत्पत्ति पालन संहार करनेसे जिस के ज्ञान का नाश नहीं होता तथा जिस के ज्ञान का नाश अपने से नहीं होता और अन्य साधन से नहीं होता किसी गुण कर के जिस के ज्ञान का नाश नहीं होता ॥ ३२ ॥

इस प्रकार अज्ञान गर्व राग द्वेष विषयोंमें आसक्तिरूप पाँच प्रकारके क्लेशों से तथा पुण्यपाप के कर्मों के सुख रूप फलसे माया के सत्त्व रज तम गुणों के प्रवाह में जिस के अनुभवका नाश नहीं होता जिसके समान जिससे अधिक कोई नहीं सर्व नियन्ता उस परमेश्वर को संसारी जन अपने दृष्टान्त से अपने से अनित प्राण मन बुद्धियों से आच्छादित मानते हैं परन्तु उनसे सूर्य का आच्छादन नहीं होता वे सब सूर्य के नीचे ही रहते हैं इसी प्रकार प्राणादिकों से ईश्वर का आच्छादन नहीं होता ॥ ३३ ॥

हे राजन् सब राजा न के सुनतेर तैसेहि श्रीकृष्ण बल देवजी के सुनतेर अनन्तर हे वसुदेव इस प्रकार संभुषण करके वसुदेव के प्रति ऋषिजन बोले ॥ ३४ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चित्तस्योपशमः उपशमहेतुः योगो मोक्षोपायश्च शनैरात्म-
मुदमावहतीति तथा सुगमः प्रवृत्त्याभयत्वात् धर्मश्चावश्यकः
अन्यथा विहिताकरणेन मालिन्यप्रसङ्गात् ॥ ३६ ॥

ननु, “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकं अमृतमयमानशु”
इत्यादिना त्यागस्यैव विहितत्वात्कथं कर्ममोक्षोपाय इत्या-
शङ्क्यादावेव त्यागस्याशक्यत्वादित्याशयेनाऽऽहुः—अयमिति
सार्धचतुर्भिः । स्वस्त्ययनं अस्ति क्षेममीयतेऽनेनेति तथा श्रद्धया
निष्कामतया शुक्लेन शुद्धेनाऽऽप्तेन वित्तेन पूरुष ईश्वर इज्ये-
तेति यदेष पन्थाः ॥ ३७ ॥

स्वस्त्ययनमाहुः—वित्तैषणामिति । वित्तफलभूतैर्यज्ञैर्दानैश्च
वित्तैषणां वित्तैच्छां विसृजेत् गृहैर्गृहोचितभोगैर्दारसुतैषणां
विसृजेत् तदनुभवैर्यज्ञैश्च तदात्मसुक्यनिवृत्तेः वेहे मृते आत्मनः
स्वर्गादिलोकैषणां कालेन क्षयानुसन्धानेन विसृजेत् देव हं
वसुदेव ! यद्वा देवकालेन देवानामपि मृत्युना मृत्युहेतुभूतेनेत्यर्थः ।
अत्राचारं प्रमागयति—प्राप्त इति ॥ ३८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एव एव कर्मणा क्रियमाणेन कर्मणा कृतानां निर्हारः
साधु यथा स्यात्तथा निरूपितः शास्त्रज्ञैः कः श्रद्धया विश्वा-
सेन विष्णुं स्वमाहिम्ना विश्वव्यापकं स्वयं भगवन्तमेव मलैः
सर्वयजेदिति यत् स इत्यर्थः । तस्यैव यजने व्यक्तं हेत्व-
न्तरं सर्वेषां यज्ञादीनामीश्वरं फलदातारं सर्वदेवेश्वरत्वात्
तद्यजने विना नैष्कर्म्यस्यापि हेयत्वमुक्तं “नैष्कर्म्यमप्यच्युत-
भाववार्जितम्” इत्यादिना एव श्रेयस्वदभीष्टं तथापि भवतु न एवायं
प्रकारान्तरेणाराधनीय इति भावः ॥ ३५ ॥

साधुत्वमेवाहुः—चित्तस्येति । अयं वै पूर्वोक्तप्रकारकर्म-
निर्हार एव चित्तस्य उप आधिक्येन शमः शमो मन्निष्ठता-
बुद्धेरिति भीस्वयं भगवत्सम्मतः शमः प्रापकत्वात् तथापि
सुगमः सुकरो योग उपायः स्वतःसिद्धानां मन्त्रानां साङ्कुल-
विशेषमात्रेण तादृशत्वसिद्धेः न त्वष्टाकादिवत्कष्टसाध्यः तथा

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अयमेव मुख्यो धर्मः भागवतधर्मप्रवेशेन सर्वधर्माभ्युत्थात्
नत्रापि सन्ततभीमगवत्सूक्तिमयत्वेनात्ममुद्रावहम् ननु
तत्कामसूक्तिमयधर्मवन्मात्सर्यादिदुःखावहः— तस्मादयमेव
कविभिः शास्त्रज्ञैः शास्त्रचक्षुषा शास्त्ररूपं यच्चधुर्यप्रकाशकं
नहानेन दर्शितः प्रकाशित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अत्राप्ययमित्यादि स्वस्त्ययनः गार्हस्थ्यधर्मस्य वित्तस्य
भगवत्समर्पणरूपया प्रपत्या तत्प्रप्तादात् द्विजातेष्वैवर्णिकस्य
अन्यस्यानधिकारात् आत्मेन स्ववृत्त्या लब्धेन न्यायाजितेनेत्यर्थः
अत एव शुक्लेन यथाकं श्रीविष्णुधर्मोत्तरं ।

“प्रतिग्रहेण यल्लब्धं याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

गुणान्वितेभ्यो विप्रस्य शुक्लं तत्त्रिविधं स्मृतम् ॥

शुद्धोपलब्धं कारञ्च वयडाञ्च व्यवहारतः ।

क्षत्रियस्य धनं शुक्लं त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥

कृषिवाणिज्यगोरक्षाः कृत्या शुक्लं तथा विशः ।

द्विजशुभ्रपना लब्धं शुक्लं शूद्रस्य कीर्तितम् ।

क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्यया ॥

अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्तितम् ।

शुक्लेन वित्तेन कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत् ॥

इति । ननु पुरुषेऽप्येव चेत्कस्येत्या तर्हि मुख्यनवविधभक्त्य-
ङ्गेन परिचर्यामार्गेणार्चनमार्गेणैव वा स इत्येत किं गौण-
भक्त्यङ्गेन यथादिना तत्राहुः गृहमेधिनः गार्हस्थ्यधर्मोद्भवतः
इत्यर्थः । तच्च सम्यक् भक्तत्वाभावात् लोकसङ्ग्रहाप्रहाद्वेति
ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तस्मिन्स्तत्तदपणात्तत्प्रसादेन तत्तदेषणापि क्षीयतइत्याहुः—
वित्तंति । यज्ञदानैः वित्तस्ययमयतस्तत्कर्मभिः पूर्वोक्तरीत्या
भर्वादित्यर्थः तथा गृहैस्तत्रत्यदारसुतादिभिः तदित्यर्थः ततो
या चार्त्तमेषणा आत्मपक्षपातरूपा याच लोकैषणा लोकद्वय-
वशीकरणेच्छारूपावशिष्टा तां च हे देव ! कालेन सर्वेणैवाव-
सरेण (पथि) तदित्यर्थकानुसन्धानतया तदर्थीकृतेन देवस्य भगवतः
कालेन तदित्यर्थकानुसन्धानमयसमयगमनेन वा विसृजेत् त्यक्तु-
मर्हः स्यात् बुधा विवेकी एवं वित्तवतो गृहस्थस्य ततः
पूर्वविच्छिन्नमनस्येन भवणादिकमपि सुष्ठु न सिद्ध्येदिति
भावः । अत एव (प्रभु इत्यर्थकम्) ग्रामे गृहाश्रमे एषणाक्षया
भावेनाविरक्तस्य हठास्यांगीय भवणमननादिनिष्ठवासिद्धेस्तद-
न्तरमेव त्याज्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

वित्तेषणामिति । अर्थेषणानिमित्तं तद्वर्णनानिमित्तं दुःखम् अर्थस्य
सम्यक् व्ययेन परिहरेदित्यर्थः । गृहैः गार्हस्थ्यवासेन दारपुत्र-
लाभे सति एतावताऽलमिति बुद्धिः स्यादित्यर्थः । कालेन काल-
परिच्छिन्नत्वादनित्यत्वबुद्ध्या लोकैषणां जयेदित्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रनिद्रिका ।

उक्तिमेवाह—कर्मणेति । साधु यथा तथा एषु पथेति

निरूपितः । कोसौ? वत्सवैष्णो यद्वा नामीश्वरं निर्वाहकं विष्णुं भक्त्या
मन्येयैवैवजद्वाराभयोदित्येषः ॥ ३५ ॥

वित्तस्येति । अयं विष्ण्वाराधनरूपो धर्मः अत्र लोके
‘वित्तस्योपशमः शास्त्रावह’ सुखावहः निरतिशयमोक्षसुखा-
वहभातोऽयमेव सुगमोपाय इति मुनिभिः शास्त्रमेव
चक्षुस्तेन दर्शितः ण्यन्तादृशेर्निवृत्ते प्रेरणात्कर्मणि कः इष्ट
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अयमिति । द्विजातेष्वैवर्णिकस्य गृहाभिमणः भेयःप्रापको
ऽयमेव पन्थाः कोसौ शुक्लेन शुक्लेन आसवित्तेन परपीडादिक-
मन्तरेण लब्धेन धनेन पुरुषः परमपुरुषः भक्त्या इत्येतेत्यर्थं
भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनद्वारा मोक्षसुखावहः पन्थाः
केलवमीश्वराराधनात्मकयज्ञ एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

आसवित्तेनेत्येतेत्युक्तं सम्यग्यय एव वित्तस्य प्रयोजन-
मिति वदन्तः प्रसङ्गादभ्युदय्याहुः—वित्तेषणामिति । यज्ञैर्दानै-
श्च वित्तेषणां वित्तच्छां विसृजेत् अर्थस्य सम्यग्ययेन तद्वर्णन-
दुःखं परिहरेदित्यर्थः । गृहैर्गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतैषणां विसृजेत्
तदनुभवे सत्यवैतावताऽलमिति तद्वैसृज्यनिवृत्तेः कृते देहे आत्मनः
स्वर्गादिलोकैषणां कालेन स्वर्गादीनामपि कालवशात् क्षयि-
ष्णुत्वानिरूपणेन त्यजेदित्यर्थः । तथाहि धीराः तावद्ग्रामे
त्यक्ताः इषणाः पूर्वोक्तानिभ्यः यैस्ते ततः तपोवनं
ययुः ॥ ३८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गृहमेधिनः गार्हस्थ्यधर्मोद्भवत इत्यर्थः । भगवद्वर्णादि-
भक्षावनात् तदेव परमभेय इति भावः ॥ ३७ ॥

वित्तेषणामित्यादिकं तादृशभगवज्जनाधिकारिसम्पादना—
योक्तम् ॥ ३८—३९ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कर्मनिर्हारप्रकारमाहुः—कर्मणेति सप्तभिः । आदौ प्रकार-
माहुः कर्मणा कर्मनिर्हारः एषः अभे वक्ष्यमाणः सर्वैरेव
सिद्धान्तिभिः साधु निरूपित इति प्रमाणं स कः प्रकारः
इत्याकाङ्क्षायामाह—यच्छृज्येति । भक्षा सर्वाङ्गं विष्णुं यजे-
दिति कर्मनिर्हारकं कर्म तत्र विष्णुशब्दः इन्द्रियाधिष्ठातृ-
परोपीति गुरुब्राह्मणादिचरणपूजयापि परम्परया विष्णुयागो
भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह—सर्वयज्ञेश्वरमिति । सर्वयज्ञाना-
मीश्वरो विष्णुरत्राभिप्रेतः यतो यज्ञवराहेणाविर्भूतः “यज्ञो वै
विष्णुः” इति श्रुतेः “यज्ञेन यज्ञमयजन्त” इति द्वितीयान्तवाक्यो
यज्ञोत्राभिप्रेतः स तु यज्ञैरेवेष्टो भवतीत्याह—अखरिति । ईश्वर-
पदेन यज्ञश्चैव भगवतां नियोग इति भगवद्वाक्पापरिपालन-
मिति प्रमाणमपि सूचितम् ॥ ३५ ॥

ननु, परिचर्यादिरपि पञ्चरात्राद्यागमे निरूपितः वत्सवाङ्म
ततो वैष्णवमार्गे परित्यज्य भूत एव मार्गो निरूपित इति चेत्त-
त्राह—वित्तस्येति । अयं प्रकारो विद्यमाने वित्ते कविभिर्निरूपितः
वैष्णवमार्गेस्तु प्रायेण किञ्च नाधिकृत एव योऽस्माभिर्निरूपितो
यागादिरूपः सतु वित्तस्यैवोपशमजनकः शरीरस्तु तद्द्वारा

भीमवृक्षमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उपयुज्यते एषा युक्तिरप्रमाणमिति चेत्तत्राह—कविभिः शास्त्र-
चक्षुषेति । कर्तुः साधनस्य चोत्कर्षो निरूपितः किञ्च अयं
सुगमो योगः शरीरहंशापेक्षया बहिरङ्गत्वात् किञ्च अयं
मस्माभिर्देहो निरूपितः ननु भक्तिः “तानि धर्माणि प्रथ-
मान्यासन्” इति श्रुतेः । एतस्य कर्मनाशकत्वमप्रे वक्तव्यं
मन्त्रे किं स्यादित्याशङ्कयामाह—आत्मसुखावहमिति । आत्म-
सुखमावहतीति एतस्य कर्मनाशकत्वं प्रतिज्ञातमिति आत्म-
सुखजनकत्वमधिकामेत्यधिकं ज्ञातव्यम् ॥ ३६ ॥

नन्वेवमपि मार्गेषु विद्यमानेषु कथमयं निरुक्त इति
चेत्तत्राह—अयं स्वस्त्ययनः पन्था इति । गृहस्थस्यायमेव
मार्गः स्वस्त्ययनः अन्येतु स एव मार्गः गार्हस्थ्यभञ्जकाः
यदनुचरितलीलेत्यादिषु निरूपिताः अतोऽयमेव मार्गः गृहस्थं
गृहं स्थापयति किञ्च द्विजातिमात्रस्यात्राधिकारः अन्य-
इत्यपि बीजसंस्कारादिकमाधिकारिविशेषणं मृग्यते एवं साध-
यित्वा निश्चितं विशिष्टमनुवदति—यच्छ्रुयते । प्राप्तेन स्वयं
प्राप्तेन वित्तेन अनाशकेन हितकर्ता शुद्धेन सम्मार्गप्राप्तेन
पुरुषं यज्ञपुरुषं भक्षया यजेतेति यत् अयमेव पन्था इति
सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

नन्वेतस्य कर्मनिर्हारकत्वं कथं तत्राह—वित्तैषणामिति ।
ईषणात्रयपरित्यागः कर्मबन्धाभावज्ञापकः कर्माणि हि ईषणा-
द्वारेण धनन्ति ईषणाभावेन कर्माभावः सिद्ध एव लोके
ईषणात्रयं वित्तैषणा दारैषणा लोकैषणेति त्रयाणां परि-
त्यागप्रकार उच्यते वित्तैषणां यज्ञदानैरिति यस्य वित्ते
महतीच्छा भवति तेन वित्तोपाजनेन कृत्वा यज्ञदानानि कर्त्त-
व्यानि ततो वित्तस्य बहुधा व्यवहृतत्वात् तदिच्छा निव-
र्त्तते अदृष्टद्वारापि तद्यज्ञदानादिकमन्तःकरणशुद्धिमुत्पाद्य निव-
र्त्तयतीत्यवगन्तव्यं ततो दागसुतेषणा गृहस्थाश्रमेर्दुरोक्तत्वा
गार्हस्थ्ये तासां सध्यवहारो बहुधा भवतीति दार-
सुतानां व्यवहृतत्वात् तदिच्छापि निवर्त्तते आत्मनां लोकानां
स्वर्गादिलोकानाम् ईषणात् देवकालेन देवैः सह क्रीडया
बुधः ‘पण्डितः एवं विस्तृजेत् अत्र वैराग्यस्य ज्ञानैक-
साध्यत्वात्’ अत एव वेदे स्वर्गार्थमेव यज्ञाः निरुक्ताः अन्येषु
इयं प्रसङ्गादेव संस्थिति स्त्रीवित्तव्यतिरेकेण यज्ञाभावात्
अन एव स्त्रीणामधिकारशरीरे प्रवेश उक्तः धनस्य च
क्रियायाम् अन्यथा मानसा एव यज्ञाः वेदे उक्ताः स्युः
अन्यथा भेषान् द्रव्यमयाद्यज्ञादिति वाक्यात् द्रव्ययज्ञाना-
मधर्मत्वे तत्प्रविपाद्यवेदो विरुद्धेत इदमेव वेदस्य तात्पर्यं
मन्यन्ते तुल्यः अत एवात्मसुखावहो धर्म इति स्वर्गा-
त्मक्यज्ञार्थमेव यागाः कर्त्तव्या इति यथाश्रुतैव भुतिः सम-
र्थिता अत एवाधर्मधर्माणामपि विधिरिति वक्तुं गार्हस्थ्य-
विधेरितदेव प्रयोजनमित्याह—ग्रामेत्यक्तैषणाः सर्वे इति । ग्राम
एव स्थित्वा ईषणाविनिर्माकः कर्त्तव्यः अनेनैतत् ज्ञापितं
पूर्वं यागे कृते स्वर्गैव जाते ततो लोकविरागं प्राप्य पुन-
रागत्य गार्हस्थ्य एवाङ्गत्वेन पूर्वं व्यवहृतसुवर्णस्त्रीणां लोकानां
काङ्क्षाभावात् प्राधान्येन व्यवहारं कृत्वा तत ईषणात्रयं परि-
त्यज्य तथा वित्तशुद्धभावे विक्षिप्तमपि मनः धैर्यं प्रापयित्वा

[३२५]

सम्यक् वित्तशुद्धयर्थं पुनर्गमनकेशं परित्यज्य तपोवनमेव
विविधैः तपसा सम्यक् वित्तशुद्धिर्भविष्यतीति ये त्वेकजन्म-
परतयेव सर्वं व्याचक्षते ते चिन्त्याः देवेति वसुदेवसम्बोधनं
कालेनेत्यनुगायञ्चाहुः तेषां लोकैषणाया अनिष्टत्वात् कथं
सर्वेषणापरित्याग इति बुध इत्यनेन ज्ञानेनैव तद्विनिर्मुक्तिः
अन्यत्रापि तुल्या पूर्वं यागानां कर्त्तव्यता ईषणापरित्यागार्थ-
शुद्धौ तद्द्वारा कर्मनिर्हारणार्थो भवति ॥ ३८ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कर्मनिर्हारो यथा स्यादिति प्रकारप्रश्नोत्तरमाहुः—यच्छ्रु-
यति । मन्त्रानां विष्ण्वाराधनत्वज्ञानं विना कर्मनिर्हारो न
भवेदिति भावः ॥ ३५ ॥

उपशमः उपशमहेतुः सुगमः प्रवृत्त्याभयत्वात् योगः मोक्षप्राप्तौ
उपायः आत्ममुदावहः मनस्सुखप्रदश्च ॥ ३६ ॥

द्विजातेऽर्चवर्णिकस्य आप्तवित्तेन न्यायप्राप्तधनेन शुद्धेन ॥ ३७ ॥
निष्कामत्वं विना कर्मनिर्हारो न स्यात् निष्कामत्वज्ञानेन
प्रकारेण भवेदित्याहुः—वित्तैषणां वित्ताकाङ्क्षां यज्ञैर्दानैश्च वित्त-
फलभूतैस्त्यजेत् सम्पादितेषु यज्ञेषु दानेषु किमतः परं वित्तेन
इति भावयेत् गृहैर्गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतेषणां स्त्रीसम्भोगवासनां
पुत्रवासनाञ्च त्यजेत् तदनुभवेनैव तदौत्सुक्यनिवृत्तेः देहे मृते
सत्यात्मनः स्वर्गादिलोकैषणां कालेन क्षयानुसन्धानेन विस्तृ-
जेत् देव हे वसुदेव ! अत्राचारं प्रमाणयति—ग्राम-
इति ॥ ३८ ॥

भीमवृक्षकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयं विष्णुयजनात्मको धर्मः वित्तस्य उपशमः शान्ति-
करः योगो विष्णुप्राप्त्युपायश्च शास्त्रमेव चक्षुस्तेन ॥ ३६ ॥

द्विजातेऽर्चवर्णिकस्य गृहमेधिना गृहस्थस्य अयं पन्थाः
स्वस्त्ययनः धरागयजननद्वारा मोक्षप्राप्तकः कोसौ यद्यदा
आप्तं न्यायार्जितेन अन एव शुद्धेन शुद्धेन वित्तेन भक्षया
पुरुषो विष्णुः ईज्येत इत्ययम् ॥ ३७ ॥

यज्ञादेर्वैराग्यहेतुत्वमाहुः—वित्तैषणामिति । विष्णुहंशेन
कृतैर्यज्ञैर्दानैश्च वित्तैषणां धनेच्छां गृहं गृहोचितैर्भोगैर्दार-
सुतेषणाञ्च आत्मनः स्वर्गादिलोकैषणाञ्च कालेन स्वर्गादिक्षय-
हेतुभूतकालानुसन्धानेन विस्तृजेत् अत्र सदाचारं प्रमाणयति
ग्रामे इति ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

सर्वयज्ञन के फल दाता विष्णुभगवान्को भद्राकेसाथ
जो यज्ञनसे आराधन करना यदि कर्म करके कर्मन को नाश
यथावत्निरूपण कियागया है अर्थात् परित्यागका आराधन
मानिकर परमात्मा के नामसे यज्ञादि कर्म करनेसे संसारमें
बांधने वाले कर्मनका नाशहोजाताहै और केवल स्वर्गादि फल
के वास्ते कर्मकरनेसे बन्धन होताहै इस वास्ते स्वर्गादि

ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो ।

यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन् पतेत् ॥ ३९ ॥

त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ।

यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निर्ऋणोऽशरणो भव ॥ ४० ॥

वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिम् ।

जगतामीश्वरं प्रार्चः स यदा पुत्रतां गतः ॥ ४१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः ।

तानृषीनृत्विजो वने मूर्ध्नाऽऽनम्य प्रसाद्य च ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

फलकी वाच्छाका छोड़कर परित्यागका आराधन मानिकर यज्ञादि कर्म करना ॥ ३५ ॥

विवेकी पुरुषोंने शास्त्ररूपनेत्रसे यह सुलभउपाय दर्शायाहै और यहधर्म, आत्मा को मोक्ष के प्राप्तिकरनेवालाहै क्योंकि इस प्रकार कर्म करनेसे चित्तकीशान्ति होतीहै ॥ ३६ ॥

ब्राह्मण क्षत्रियवैश्य गृहस्थामी को यह कल्याण आपके मार्ग होकि धनसे आमशुद्धधनसे श्रद्धाके साथ जो परमपुरुषका यजन करना ॥ ३७ ॥

विवेकीपुरुष, पक्ष दानादिकरनेसे धनकी वांछा का इस प्रकार त्याग करदे वे कि पक्ष दानादि सत्कर्म में स्पर्च होना यह धन का फलहै कबल धनसे कुछ प्रयोजनहि, और गृहके उचित भोगनकरके स्त्री पुत्र की वांछा को इस प्रकार त्यागदेवेकि स्त्री का भोग तथापुत्र का अनुभव यहसब विरस है तथा अनित्यहै अपने को स्वर्गादि लोककीवांछा को इस प्रकार त्यागदेवे कि पुण्य कर्मके अन्त में देवतान को भी मरण का समय आवताहै इस प्रकार के विवेकसे धन की स्त्री पुत्रकी स्वर्गादिलोक का तीनो वांछान को त्याग देवे ॥ ३८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

किञ्च, ऋणैरिति । तथाच भूतिः “जायमानो वै ब्राह्मण-
स्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवभ्यः
प्रजया पितृभ्यः” इत्यादि ताभ्यनिस्तीर्य तेषामृणान्यनपाकृत्य
तथा च मनुः ।

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः” ॥

इति ॥ ३८ ॥

निर्ऋणो निर्मुक्तऋणः अशरणो भव गृहात्प्रव्रज ॥ ४० ॥

किञ्च अविशुद्धचित्तानामयं कर्मस्त्वन्तु कृतार्थ एवेत्याहुः
वसुदेवेति । भवान् नूनं निश्चितं परमया प्रेमलक्षणया भक्त्या
हरिं प्रार्चोऽर्चितवान् यद्यस्मात् वा युवयोः ॥ ४१—४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रभो हे सर्वर्णमोचनसमर्थ ! इत्यशक्तस्य न तद्दोषावह-
मिति सूचितं पितृणामात ह्रस्वत्वमार्थं तान् देवादीन् अनि-
स्तीर्य तानांति पाठे स एवायं देवादिपदानामपि तत्तद्वेण
तात्पर्यात् पतेत् उभयतो भ्रष्टयेत् विघ्नाकुलो भवेदित्येव ।
अत एव ब्रजत्यध इति मनुः अत्र भगवदाभ्यस्तन्तु नोद्विष्टम्
इति तत्र न दोष इति भावः । “देवर्षिभूतात्मनृणां पितृणाम्”
इत्यादिः ॥ ३९ ॥

तुशब्दो विशेषे तमेवाहुः—वै एष द्वाभ्यामृणाभ्यां मुक्त-
एव अर्थोऽमुच्य उभैर्मुक्त्वा निरस्य निर्ऋणः सन् अशरणो
भव त्वन्तु त्यागमपि विष्णवर्थं कुर्वित्यर्थः ॥ ४० ॥

इदन्त्वजातभक्तिश्रद्धानां साधकानां रीतिरुक्ता भवांस्तु
प्रथमत एव परमकृतार्थः इत्याहुः—वसुदेवेति । वसु भगवद्भक्ति-
लक्षणं धनं तेन दीव्यतीति तथा तत्सम्बोधनं तद्वद्दर्श-
यति भवानिति नूनं निश्चये हरिं सर्वदोषदुःखहरं यतो
जगतां देवादीनामीश्वरं प्रकर्षेण पुत्रत्वेन स्ववद्व्यतापेक्षया
आर्चः अतो भवान् अपास्तसमस्तर्णो मुक्तभक्तवर्गादर्थ एव
ततोऽभिप्रायान्तरेणैवायं तवाद्यम इति भावः । इदमपि लौकिक-
बीलानुकरणानुसारेणैवोक्तं ननु नित्यत्वानुसारेण तन् वसु-
देवशब्देन व्यञ्जितमेव शुद्धसत्त्वाभ्यर्थाभगवदन्तरङ्गशक्त्याविर्भाव-
रूपत्वेन तन्नामत्वात् तदुक्तं चतुर्थे “सत्त्वं विशुद्धं वसुदेव-
शब्दितम्” इति । नवमे “वसुदेवं हरेः स्थानं धर्मस्थानकवृन्दुभिम्”
इति ॥ ४१ ॥

इति स्वस्वैवातिगूढाभिप्रायं तेषां वचः श्रुत्वा महामनाः
तथैवावबुध्य चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

भीमदशमस्कन्धकृतपक्षीयम् ।

अशरणः गृहसङ्गरहितः ॥ ४०—५० ॥

भीमद्वीरराष्ट्राचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतोऽपि विष्णुर्यष्टय इत्याहुः—ऋणैरिति । हे विभो ! देवानाम् ऋणीणां पितॄणां च ऋणैस्त्रिभिर्द्विजः त्रैवर्णिको जातः जायते अतस्तानि त्रैवर्णिकपितृऋणानि क्रमेण यज्ञाध्ययनपुत्रैरनिस्तीर्य अनपाकृत्यचरन् पतेन् नरक इति शेषः । अत्र “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति भूतिः—

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः” ॥

इति भूतिस्मृतिश्चानुसन्धेया भूतो ब्रह्मचर्यशब्दस्तत्पूर्वकाध्ययनपरः ॥ ३९ ॥

अतस्त्वयाऽधुना देवऋणमेवापाकृत्यम् ऋषिपितृऋणाभ्यान्तु मुक्त एवेत्याहुः—त्यन्तिषति । हे महामते ! उन्मुच्योपाकृत्य निर्ऋणः ऋणत्रयरहितः अशरणः गृहसङ्गरहितो भव ॥ ४० ॥

हे वसुदेव ! भवान्नूनं हरिमाराधितवान् कुतः यद्यस्मात् भगवान् स्वयं वां युवयोः पुत्रतां गतः ॥ ४१ ॥

इतीति । तद्वचनं तेषां वचः श्रुत्वा आनन्द्य प्रणम्य प्रसाद्य प्रसादान् कृत्वा ऋत्विजो वज्रे वृतवान् ॥ ४२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कामसन्दर्भः ।

वसुदेवभर्तानित्यादि । यन् यो वां पुत्रतां गतः तं जगताम् ईश्वरं परमया भक्त्या प्रार्थ्यः प्रकर्षेणाश्चितवान् ॥ ४१—४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इदानीन्तु ऋणापाकरणार्थमेव यज्ञाः कर्त्तव्या इत्याहुः—ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जात इति “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते” इतिभूतेः ब्राह्मणो जायमानः उपनीयमानः तानि ऋणानि गणयति देव ऋषिपितृणामिति “ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इतिभूतेः । अत्र तु पितृऋणपरित्यागो दानेनाह—यज्ञाध्ययनदानैरिति । दानमत्र सन्तति—दानमेव पिण्डदानमित्येके तत्पुत्राणां कर्त्तव्यमिति फलतो निरूपितं तेषां पुनः ईषणाविनिर्मुक्तो जात एव तेषामपि ऋणविमोक्तो न जात इति मुख्यपक्षे गार्हस्थ्यानन्तरमेव सन्यासमितिमतमैश्वर्याह—अनिस्तीर्य त्यजन् पतेदिति—

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य तार्क्षीस्तु मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति मनुवाक्यात् ननु ‘ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्’ इत्यादिभूतेः का गतिः ? उच्यते ईषणाभावो ऋणाभावश्च मोक्षात्पूर्वभावो एकमधिकारिविपक्षणं द्वितीयः प्रतिबन्धकाभावः अधिकारिविशेषणन्तु मृग्यमेव प्रतिबन्धकावे तु भगवद्भक्तोत्तमकसद्भावे

ऽपि कार्यं भवति तथा तद्वदान्तेरेवावदयन् इति व्यङ्गावदमिनापि ऋणत्रयमपागच्छति एवं स्वाध्यायेनापि केवलं पूर्व बहुधा ऋणापाकरणं कृतं यं यं कृतमधीने तेन तेनास्येष्टं भवतीति “भ्रातृणामेकजातानाम्” इतिवाक्यन्यायेन भ्रातृपुत्रेण पितृऋणनिवृत्तिसम्भवे अन्यैर्वा रक्षित्विभिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वाक्यं सिद्धं भवति तस्माद्यो मुख्यः प्रथमाधिकारी तेन ऋणापाकरणमापणानिवृत्तिश्च कर्त्तव्येति ऋषिभिः साधूकम् ॥ ३६ ॥

एवम् ऋणापाकरणकर्त्तव्यतामुक्त्वा ऋणत्रयमध्ये ऋणत्रयमनीतम् ऋणमात्रमवशिष्यन् इत्याहुः—त्वं त्वद्य मुक्तो ह्याभ्यामिति । वेदाः पठिताः पुत्राश्चोत्पादिता इति ऋषिपितृभ्योः ऋणाभ्यां भवान् मुक्तः महामते इति यज्ञाधिकारो निरूप्यते अजडत्वाय अतो यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निर्ऋणस्सन् पश्चादशरणः सवेपरित्यागेयुक्तो भवेत्यर्थः । भिक्षुर्हि अनाश्रनिकेतनो भवति एवं प्रकारत्रयेण यज्ञकारणमुपनिष्टं कर्मनिर्हारार्थमेषणापरित्यागार्थम् ऋणापाकरणार्थञ्चैति भगवान् भवदीयो जात इति भगवत्पूजा च कर्त्तव्यमित्यादिमश्लोकनोच्यत इत्येके अन्येतु तव देवादिऋणमेव नास्ति त्वं यतो जगतामीश्वरं प्रार्थ्यः अतस्तव यागस्यान्यत्र विनियोगाभावात् कर्मनिर्हारार्थमेव तव यज्ञो भविष्यतीत्याहुः—वस्तुतस्तु त्वं कृतार्थः तव कर्मनिर्हारार्थं नाप्येत्यत इति मूलप्रश्ने उत्तरमुक्तं भवति परमया भक्त्या पूजितश्चेद्भगवान् परमप्रीत्याश्रयः स्वयमपि जात इति स पुत्रतां गत इत्यर्थः । एवं यज्ञाः कर्त्तव्या इत्युक्तं भवति ॥ ४०—४१ ॥

ततो “ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यम्” इति कुरुक्षेत्रमेव वेदिरिति भाग्यत ऋषयः समागता इति तेषां वचनं कृतवानित्याह इति तद्वचनं श्रुत्वेति । महामनाः यज्ञकरणे प्रोत्साहयुक्तः तानेव पूर्वोक्तान् ऋषीन् ऋत्विक्त्वेन वज्रे ओदनं पचतीतिवत् वरणेन तान् ऋत्विजः कृतवानित्यर्थः । मूर्द्धाऽऽनस्येति नमनेनैव वृशीकृताः अस्माभिरुक्तं कर्त्तव्यमिति कथमस्माभिरेव यागः कर्त्तव्य इति तेषां सङ्कोचाभावः कारित इत्याह प्रसाद्येति । चकारात् स्तोत्रादिकमपि कृत्वा ॥ ४२ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिणी ।

किञ्च, ऋणैरिति । तथाच भूतिः “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इत्यादिः तान्यनिश्चीर्य तेषामृणान्वनपाकृत्य ॥ ३६ ॥

ब्राह्म्याम् ऋणाभ्याम् अशरणो भव प्रज्ञान् प्रव्रज ॥ ४० ॥

लोकरीत्येव त्वया कृतस्य प्रश्नस्यास्माभिरपि लोकशास्त्रीत्येवात्तरं वत् वस्तुतस्तु त्वयि भगवत्पितरि नित्यसिद्धे भगवतीव नैव लोकशास्त्रे अधिकर्त्तुं प्रभूष्ण स्यातां तदपि यदि त्वमात्मानं शास्त्रोक्तधर्माणामधिकारिणमेव मन्यसे तत्राप्युत्तरं शृण्वित्याहुः—वसु भनं श्रेष्ठं भक्तियोग एव तत्र दीव्यसि इत्यत एव हे वसुदेव ! भक्त्या तत्रापि परमया प्रकर्षेणैव आर्क्ष्यमेव तत् कथमधुना ततोतिनिरुद्धकर्माधिकारपि पतिष्यतीति

त एनमृषयो राजन् वृता धर्मेण धार्मिकम् ।
 तस्मिन्नयाजयन् क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ॥ ४३ ॥
 तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्तजः ।
 स्नाताः सुवाससो राजन् राजानः सुष्ठूलङ्कृताः ॥ ४४ ॥
 तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककण्ठयः सुवाससः ।
 दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ॥ ४५ ॥
 नेदुर्मृदङ्गपटहशङ्खभेर्यान्कादयः ।
 ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः ।
 जगुः सुकण्ठयो गन्धर्व्यः सङ्गीतं सहभर्तृकाः ॥ ४६ ॥
 तमभ्यषिञ्चन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः ।
 पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोड्ढुभिः ॥ ४७ ॥
 ताभिर्दुकूलवल्लयैर्हारनूपुरकुण्डलैः ।
 स्वलङ्कृताभिर्विवभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः ॥ ४८ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भावः । न चेदमस्मदुक्तप्रमाणमेवेत्याहुः स यद्वामिति । तदपि स्वमतिदैव्येनात्मनि सांसारिकत्वमारोप्य यदि कर्म चिकीर्षसि तदा भगवानिव लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कुर्विति भावः ॥ ४१—४४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऋणेरिति । तथा च श्रुतिः “जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिः ऋणवान् जायन्ते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति तानि अनिस्तीर्य अनपाकृत्य ब्रजन् पतेत् पुरुष इति शेषः । तथा च मनुः—

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षन्तु संघमानां ब्रजत्यधः ॥ इति

इदम् ऋणित्वं मुकुन्दशरणजनाभिन्नाविषयम्—

“देवर्षिभूतात्मनृणां न किङ्करो नायमृणीत्व राजन् ।

सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ॥

इति वक्ष्यमाणात् ॥ ३६ ॥

स्वन्विति । तुशब्दः धीवसुदेवस्य सर्वथा कृतार्थतां दर्शयति ऋणित्वकर्मप्रवृत्तिस्तु तस्य लोकसङ्ग्रहार्था अशरणः त्यक्तगृहस्थत्वाभिमानो भव ॥ ४० ॥

तस्य कृतार्थतामाहुः—वसुदेव इति । प्रार्च्यः अर्चितवान् वा युषयोः ॥ ४१—४४ ॥

भाषा टीका ।

पहले भी सबहि विवेकी जन भी गृहस्थाश्रमकी बाण्ड-

ना को त्याग कर तपो वन में खले गए हैं हेप्रभो ! देवता-ऋषि पितृओं को तीन ऋणों सहितहि द्विज उत्पन्न भया है इसी कारण यह करनेसे देवतान के ऋण को वेद पढ़नेसे ऋषियों के ऋणको पुत्र के उत्पादन से पितृओंके ऋण को निवृत्त नहि करके जो गृहस्थाश्रमके कर्मन न का त्याग करता है वह नरक में गिरता है ॥ ३६ ॥

हे महामते ऋषि और पितृयों के दो ऋणों से तो तुम-अथ छूटगए हो, आगे यज्ञन करके देवतान के ऋण को निवृत्त करके अऋणिया होकर गृहका त्याग कर देउ ॥ ४० ॥

तुमने लोकरीति का प्रश्न किया उसका उत्तर भी लोकरीति से हमने दिया इस लिये अशुद्ध चित्त वारेन का यह क्रम है परन्तु हे वसुदेवजी आपतो कृतार्थ हो क्योंकि परम भक्ति से आपने जगदीश्वर हरिका अर्चन किया है इसी कारण से वह परमात्मा आप के पुत्र भाव प्राप्त भया है ॥ ४१ ॥

श्रीशुकउवाच ।

इस प्रकार ऋषीन के वचन को सुनकर उदार मन-वारे वसुदेवजी मस्तक से ऋषीन को प्रणाम करके तथा उनको प्रसन्न करके उनहि ऋषीन को निमित्त ऋण वर्ण-करते भए ॥ ४२ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आलिप्ताः कुङ्कुमादिभिः वस्तुपाणयो गृहीतार्हणहस्ताः ॥ ४५—४६ ॥

अकं नेत्रयोरक्षणेन अभ्यक्तं सर्वाङ्गेषु नयनीतेन ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तामिः पत्नीभिः सहितो दीक्षितो विरेजे ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवंतोषिणी ।

धर्मेण न्यायेन त्रिप्रैः क्षत्रियाणां याज्यत्वात् किम्वा धर्मेण
पुनः धर्मार्थं कृता इत्यर्थः । धर्मेण धर्मशास्त्रोक्तविधिनेत्यर्थः ।
धार्मिकं भगवत्समर्पणं उत्तमकल्पकैः मुख्यकल्पैः सर्वसामर्थ्य-
सम्पन्नात् ॥ ४३ ॥

तदिति युग्मकम् । वृष्णयो राजानश्च हे रासन् ! इत्यहो
भाग्यं राज्ञामिति भावः । पुनस्तथैव सम्बोधनमत्यन्तहर्षादेव
तस्य श्रीवसुदेवस्य महिष्यः मुदिता इति चशब्दबलाद्बुद्ध्या-
दीनाञ्च विशेषणं द्रष्टव्यम् उप समीपे आजग्मुः ॥ ४४—४५ ॥

नेदुरितिसार्जकम् । सूताञ्च मागधाञ्च गन्धर्व्यः गायकानां
गन्धर्वजातीनां स्त्रियः ॥ ४६ ॥

सोमराजमिवेति । राजशब्दात्तस्य कृतराजसूयावकाशं स्मार-
यति यज्ञस्य तादृशत्वं गमयति यद्वा यदि बहुवः सोमा
भवन्ति तन्मध्ये च कोपि भवति तदैव स उपमीयेत इत्यर्थः
अत एवोडुमीराज्ञीभिरित्यपि ज्ञापितम् अष्टादशभिरिति तादृश-
सप्तविंशतेरत्यन्तासम्भवादिति भावः । एवं श्रीहरिं शन्तु
तज्जन्मप्रसङ्गे यदिदं तस्य वर्णनम्—

“मनुष्यलोके कृत्स्नेऽस्मिन् रूपेणाप्रतिमो भुवि ।

यस्यासीत्पुरुषाण्यस्य कान्तिश्चन्द्रमसो यथा ॥ इति

अत्र तु तदपि न सोढम् ॥ ४७ ॥

विषमौ विशेषेण रेजे ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त इति । एवं धर्मेण यथाविधि कृतास्ते ऋषयस्तस्मिन्
व्यमत्तपञ्चके क्षेत्रे उत्तमकल्पकैः मन्त्रतन्त्रद्रव्यादिलोपरहितैः
मन्त्रैर्यज्ञैस्तं वसुदेवमयाजयन् ॥ ४३ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—तद्दीक्षायामित्यादिना । तद्दीक्षायां यज्ञ-
दीक्षायां पुष्कराणां स्रजो येषां ते ॥ ४४ ॥

तस्य वसुदेवस्य महिष्यः पत्न्यः आलिताः कुङ्कुमादिभिः
वस्तून्मर्हणानि पाण्योर्यासां ताः ॥ ४५ ॥

सूता पुराणपाठकाः मागधाः वंशावलिपाठकाः सह-
भर्तृकाः ॥ ४६ ॥

तमिति । अक्तं नेत्रयोरजनेनाभ्यक्तं सर्वाङ्गेषु नवमीतेनाक्तं
तं वसुदेवम् उडुभिर्नक्षत्रैः सहितं सोमराजं चन्द्रमिवाष्टादशभिः
पत्नीभिः सहितमभ्यपिञ्चन् ॥ ४७ ॥

तामिरिति । बुकूलादिभिरन्यैश्च विविधैर्बिपुलालङ्कारैः सुष्ठु
अलङ्कृताभिः पत्नीभिः सह दीक्षितः अजिनेन सम्वृतः
विरेजे ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः सोमः प्रशक्कृतधरणे जाते द्वैपायनादयः तं
याजयामासुरित्याह—त एनमिति । धर्मेण नतृकोचना-
दिकं कृत्वा यतो धार्मिकः सः यादवाः वैदिकधर्मं न
प्रशस्ता इति वसुदेवे विशेष उक्तः तस्मिन्नेव क्षेत्रे मया-
जयन् मन्त्रैः सर्वैरेव उत्तमः कल्पो येषां न काप्यनुकल्पः
कृत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं वैदिकसमृद्धिमुक्त्वा लौकिकसमृद्धिमाह—तद्दीक्षायां
प्रवृत्तायामिति । सर्व एव वृष्णयः कमलमालायुक्ताः जाताः
अनुवादो वा अनेन भगवत्सारूप्यं निरूपितं ततः जाताः
अभ्यङ्गेन सुवाससो जाताः अलङ्कृताश्च तथैव तन्महिष्यः
अन्तस्तोषमाह, मुदिता । इति पुरुषाद्विशेषमाह निष्ककण्ठ्यः
सुवासस इति इदं वस्त्रमुपरि धेयं ततश्चन्द्रनादिलिप्ताः
उपायनहस्ताः सत्यः यस्यां शालायां दीक्षा कृता ता-
मुपाजग्मुः पत्नीनां दर्शनार्थम् ॥ ४४—४५ ॥

एवं मनुष्यसम्पन्नमुक्त्वा वाद्यादिसम्पन्नमाह—नेदुरिति ।
वाद्यनृत्यगानानि निरूपितानि मध्ये सूतमागधयन्दिनां
स्तोत्रञ्च अत्र रसाधिक्यार्थं मुख्यतया स्त्रीणां गानमुक्तं
ताञ्च केवला निषिद्धा इति सहभर्तृका उक्ताः ॥ ४६ ॥

एवं लौकिकसम्पन्नमुक्त्वा यागप्रकारमाह—तमभ्यपिञ्चन्
विधिवदिति । दशदीक्षासु अजनेनाभ्यञ्जनात् ततस्तमभ्यपि-
ञ्चन् पावनानन्तरं विधिवत् कल्पोक्तप्रकारेण तस्याष्टादश-
पत्न्यः न कापि तस्य भागस्त्री तदर्थमाह पत्नीभिरष्टा-
दशभिरिति । यथा चन्द्रस्य राजसूये बहुपत्नीकः प्रयोगः
तथाऽत्रापि कृतवन्त इति वक्तुं दृष्टान्तमाह—सोमराज-
मिवेति । तास्त्वलङ्कारसहितः स्रजस्त्वलङ्कृत इति यतो दीक्षितः
अजिनेन कृष्णाजिनेन च सम्वृतः विभवेः सर्वैरेव कटक-
वल्यादिभिः खलङ्कृताः स्त्रियः ॥ ४७—४८ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वस्तुपाणयः हस्तगृहीतार्हणद्रव्याः ॥ ४५—४६ ॥

अक्तं नेत्रयोरजनेन अभ्यक्तं सर्वाङ्गेषु नवमीतेन सोमराजं
बहुनां सोमानां यदि वा कादिवदेको रज्ज्वा भवति तमिवे-
त्यर्थः ॥ ४७—४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तन्महिष्यः राज्ञां महिष्यः आलिताः कुङ्कुमादिभिः वस्तूनि
अर्हणानि पाणिषु यासां ताः ॥ ४५ ॥

सहभर्तृकाः समर्तृकाः ॥ ४६ ॥

अक्तमजनेन नेत्रयोः अभ्यक्तं नवमीतेन सर्वाङ्गेषु उडुभिः
सोमराज इव पत्नीभिः सहितो दीक्षितो विषमौ विरेजे
इत्युच्यते ॥ ४७—४८ ॥

तस्यैर्विजो महाराज रत्नकौशेयवाससः ।
 ससदस्याविरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ॥ ४९ ॥
 तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैस्वैर्बन्धुभिरान्वितौ ।
 रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः ॥ ५० ॥
 ईजेऽनुयज्ञं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणेः ।
 प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम् ॥ ५१ ॥
 अथर्त्विग्भ्योऽदवात् काले यथाम्नातं सदक्षिणाः ।
 स्वलङ्कृतेभ्यो विप्रेभ्यो गोभूकन्यामहाधनाः ॥ ५२ ॥
 पत्नीसंयाजावभृष्ट्यैश्चरित्वा ते महर्षयः ।
 सस्तूरामहूदे विप्रा यजमानपुरस्सराः ॥ ५३ ॥
 ज्ञातोऽलङ्कारवासांसि वन्दिभ्योऽदात्तथा स्त्रियः ।
 ततः स्वलङ्कृतो वर्णानाश्वभ्योऽग्नेन पूजयत् ॥ ५४ ॥

भाषाटीका ।

हेराजन् ! यथाविधि वरे भयं वे ऋषिजन उत स्यमन्त पंचक
 क्षेत्रमे उत्तम प्रकार युत यशोसं धर्मात्मा वसुदेव को
 यजन करातेभ्यः ॥ ४९ ॥

हेराजन् ! जब वसुदेवजी को पक्षकी दीक्षा भई तब स्नान
 किये सुन्दर वस्त्र पहरे सुन्दर आभूषण धारणकिये कमल
 कीमती धारणकिये राजालोग तथा यादवलोग ॥ ४९ ॥

तथा कण्ठमें धुक धुका धारणकिये सुन्दर वस्त्र धारणकिये
 चन्दन आदिसे चर्चित मोदको प्राप्त हाथनेमें भेट लिये
 वसुदेवजी की पट्टराणी तथा राजान की भार्याजन यज्ञ
 शालामें वसुदेवजी के पास आवतेभय ॥ ४९ ॥

उससमयमें मृदङ्ग पटह शंख भेरी आनक आदि वाजे
 जने लगे तथा नृत्य करने वारे स्त्री पुरुष नृत्यकरतेभय
 और सुतमागध लोग स्तुति करते भय और अपने पतियों
 साथ सुन्दर कण्ठ वारी गंधर्वी, संगीत गान करती
 ॥ ४९ ॥

नेत्रोंमें अञ्जन लगायें शरीर में घृत लगायें वसुदेवजी का
 पद पत्नीयो के साथ ऋषिलोग विधि पूर्वक अभिषेक
 किये नय जैसे पहले नक्षत्रोंकेसाथ चन्द्रका अभिषेक किया है ॥ ४९ ॥

रश्मी वस्त्रोंसे कडेनसे हारनूपुरकुण्डलों से सुन्दर
 प्रकार किये उन पत्नीयों के साथ दीक्षा को प्राप्त तथा
 शाला धारणकिये वसुदेवजी प्रकाशमान होतेभय ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

जीवेशौ सर्वजीवानामीशौ ॥ ५० ॥

अनुयज्ञं प्रतियज्ञम् आम्नातसर्वाङ्गाः प्राकृताः ज्योतिष्टोमः ।

दर्शपूर्णमासादयः तेभ्यश्चोदनालिङ्गादिभिरिति देश-
 प्राप्ताङ्गा वैकृताः सौरसत्रादयस्तेः सर्वैः द्रव्यं पुरोडाशादि ज्ञानं
 मन्त्रः क्रिया कर्म तेषामीश्वरम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

सस्तुः ज्ञानश्चक्रः ॥ ५३ ॥

आश्वभ्यः शुनोऽभिव्याप्य अग्नेन पूजयदपूजयत् ॥ ५४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोरिणी ।

पीतकौशेयवासस इति भीमगवत्परिधानीय नव्यदिव्य-
 वस्त्रप्राप्तेः पाठान्तरे रत्नश्रेणीविलम्बयुक्तप्राप्तभागकौशेय-
 वासस इति यथेत्यापातमात्रचमत्काराय ॥ ४९ ॥

जीवानामीशौ प्रजानां राजयुवराजाविष नियन्तारौ
 स्वविभूतिभिरन्तरङ्गवैभवेरेजतुः ता एवाह स्वैः स्वैर्बन्धुभि-
 र्मातुलेयसम्बन्धिभिर्नादिभिः स्वैः स्वैर्दारैश्चेत्यन्वयः तथापि
 सुतेषु पुनः स्वशब्दप्रयोगः आकारादिभिरभेदप्रतीतेः स्वतायाः
 स्पष्टज्ञानात् यद्वा जीवः स्वांशेन सर्वसमष्टिजीवान्तर्यामी
 स्वयं सकूर्पणः यथोक्तमेकादशे “कालो मायामये जीवः”
 इति ईशश्च ततः परः स्वयं भगवान् तौ सममन्यत् ॥ ५० ॥

अनुयज्ञं यो विधिस्तेन विधिमेवाह अग्नीत्यादिना द्रव्या-
 दीनामीश्वरं भगवन्तमिति तस्यैवेज्यत्वादिति भावः ॥ ५१ ॥

अथ यागानन्तरं गवाद्या एव दक्षिणाः अलङ्कृत्या-
 दात् कथम्भूताः महाधनाः महान्ति स्वर्णरत्नादीनि भूमानि
 यासु ताः ॥ ५२ ॥

सस्तुः अवभृथस्नानं चक्रुः विप्राश्चाप्ये ॥ ५३ ॥

नानेत्यर्जकं ज्ञात इति कश्चित् तथा स्त्रियस्तस्य अग्नि-
 र्योप्ययुः ततः इति युग्मकं वर्णानपूजयत् अर्ण्यांश्च अपच-
 पर्यन्तानित्यर्थः ॥ ५४ ॥

भीमद्वयैर्नष्टरिक्ततुल्यकपक्षीयम् ।

प्राकृतैः वैकृतैः प्रकृतिभिः विकृतभिश्च द्रव्यज्ञानक्रिये-
भरं पञ्चभूतज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियनिर्वाहकं यद्वा पुरोडाशादि-
व्यम् अङ्गं कर्मविषयज्ञानतदनुष्ठानानां प्रभुम् ॥ ५१-६१ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

तस्य वसुदेवस्य सम्बन्धिनः ऋत्विजः नूतनानि नवानि
कौशेयानि वासांसि येषां ते सदस्यैः सभ्यैः सहिता विरेजुः यथा
इन्द्रहणः इन्द्रास्याध्वरे तद्वत् ॥ ४६ ॥

तदेति । देवानां ब्रह्मादीनामपीशौ इति रामकृष्णयोर्विशेषणं
जीवेशौ इति पाठात्तरं तदा जीवानामीश्वरावित्यर्थः । देवेशोः अ-
विभूतिभिरिति च पाठः तदास्याः विभूतयो येषाम् तैर्देवेशौ-
देवभेदांशसम्भूतैरिति स्वसुतविशेषणम् ॥ ५० ॥

इज इति । अनुयङ्गं प्रतियङ्गमीजे इष्टवान् तदेवाह-विधिनेति ।
आम्नातसर्वाङ्गाः प्राकृताः ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादयः
तेभ्यश्चोदनालिङ्गादिभिरितिदेशप्राप्ताङ्गाः वैकृताः सौर्यसत्रादयः
सर्वैरग्निहोत्रादिनामकैस्तैः होमैश्च द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं भूतपञ्चक-
ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकनिर्वाहकं भगवन्तम् ईजे यद्वा पुरो-
डाशादिद्रव्यसाङ्गकर्मविषयज्ञानतदनुष्ठानानां प्रभुम् ॥ ५१ ॥

अयेति । वसुदेवः काले विहितकाले यथास्नातं यथोक्तं दक्षिणाः
ऋत्विग्भ्यः स्वयमप्यलङ्कृत्य तावत् ततो महाधनाः अनर्घाः
गोभूकन्याश्च ददौ ॥ ५२ ॥

पक्षीसंयाजा अवभृथ्याश्च यागविशेषाः तैश्चरित्वा इष्ट्वा
रामहृदे परशुरामनिर्मिते हृदे सन्तुः ज्ञानं चक्रुः ॥ ५३ ॥

ज्ञानेति । ज्ञानादीनि ददौ स्नापयामास तेभ्योऽलङ्कार-
वासांसि च ददौ इत्यर्थः । तत्र स्त्रियश्च सन्तुः सुष्ठुलङ्कृता-
श्चेति सम्बन्धः । आश्वभ्यः शुनोऽभिव्याप्य सर्वान् वर्णान्
अग्नेन पूजयत् अपूजयत् अहभाव आर्षः । आगमशास्त्रस्यानि-
त्यत्वाद्वा ॥ ५४ ॥

भीमद्वयैर्नष्टरिक्ततुल्यकपक्षीयम् ।

ततः तस्य ऋत्विजां शोभामाह-तस्यर्त्विज इति । कर्मकारा इति
कदाचिद्वनलङ्करणं ततोऽलङ्कारो निरूप्यते सदस्यसहिताः सर्वे
एव ऋत्विजो विरेजुः वृत्रघ्नधानन्तरमिन्द्रो बहुदक्षिणाश्वमेधं
कृतवान् तत्र ऋत्विजोऽपि समृद्धा जाताः तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवम् । इन्द्रवरुणादिसाधारण्योऽस्य यज्ञ इति साधारण्यं
निरूप्य सर्वतो विशेषमाह-तदा रामश्च कृष्णश्चेति । तत्तत्-
सम्बन्धिनो बहव इति चकारद्वयं स्त्रैः स्त्रैर्बन्धुभिः अन्विताः
सुताद्वाराश्च तैः सहितौ रामकृष्णौ एको जीवः अपरः
ईशः उभौ जीवानां नियन्तारौ पूर्वोक्ताः दारादयो विभूति-
रूपाः अथवा भिन्नाः विभूतयः तामस्यः सात्विक्य-
मिति ॥ ५० ॥

एवं सम्प्रममुक्त्वा एवं प्रकारेण बहवो यज्ञाः कृताः

इत्याह-ईजेऽनुयङ्गमिति । अनुयङ्गं विधिना ईजे अग्निहोत्रादि-
नामान्येव लक्षणानि येषां प्राकृतमग्निहोत्रं प्रसिद्धं वैकृतं तु
कुण्डपायनामयनस्थं पयसाऽग्निहोत्रं द्रव्यान्तराग्निहोत्रं वा
तथैव सर्वा इष्टयः दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्ताः पशवो वैकृताः
एवं सोमेष्वपि सर्वत्र प्रकृतिविकृतिभावोऽस्ति सर्वैरपि यज्ञैः
भगवन्तमेव ईजे तत्र हेतुः द्रव्यमाधिभौतिकं ज्ञानमाधि-
दैविकं क्रिया आध्यात्मिकी एतत्प्रतियस्यापीश्वरो भगवान्
अत एव तन्निमित्ते भगवानेव पूज्यतेति युक्तम् अनेन सामान्य-
यज्ञा एव तेन कृताः न तु प्रसिद्धा राजसूयादय इति
निरूपितम् ॥ ५१ ॥

ततो दक्षिणामाह-अथर्त्विग्भ्य इति । दक्षिणादानमुक्तं-
हेतुरिति लोकप्रसिद्धत्वात् पृथगुच्यते काले तत्तद्वसरे यथा-
ऽऽम्नातं यथोदितं स्वलङ्कृतंभ्य इति पूर्वं यज्ञार्थमलङ्कृता
अपि पुनर्दक्षिणाङ्गत्वेन अलङ्कृताः कचिद्भूमिर्दक्षिणात्वेनोक्ता
उर्वरा प्रतिष्ठिताय देयंति तथा देवविवाहे ऋत्विजे कर्म-
कुर्वत इति महाधनाः अन्याः काश्चन दक्षिणाः ततः पूर्ववत्
पृथक् पक्षीसंयाजावभृथ्यकर्मणां करणं महर्षयः कारयन्तीति
न काप्यनुशयः ततोऽवभृथ्यज्ञानं रामहृदेऽप्येव वृत्तवन्तः सिद्धार्थ-
त्वात् यजमानः पुरस्सरो येषाम् ॥ ५२-५३ ॥

ज्ञानोत्सवमाह-नानालङ्कारवासांसि । अद्याद्यजमानः
तत्स्त्रियोपि तत अवभृथादुत्तीर्य स्वयं स्वलङ्कृतस्सन् सर्वा-
नेवापूजयत् आश्वभ्यः अग्नेन पूजयत् ॥ बन्धूंश्च पारिवर्हेण
बन्धून् गणयति विदमैति तथा सदस्यत्विक्सुरगणानित्यपूज-
यदितिपूर्वेष्वेव सम्बन्धः । अग्नेरपूजयदिति पाठः अग्निमटीका
ततस्ते श्रीनिकेतं भगवन्तम् अनुज्ञाप्य कर्तुं शंसन्तः प्रययुरिति
प्रत्यापत्तिर्निरूपिता ॥ ५४-५६ ॥

भीमद्विधनाथश्चक्रवर्त्तिकृतसाराथर्दशिनी ।

जीवेशो सर्वजीवानामीशौ ॥ ५० ॥

अनुयङ्गं प्रतियङ्गम् आम्नातसर्वाङ्गाः प्राकृताः ज्योतिष्टोम-
दर्शपूर्णमासादयः तेभ्यश्चोदनालिङ्गादिभिरितिदेशप्राप्ताः वैकृताः
सौर्यसत्रादयः तैः सर्वैरेव द्रव्यं पुरोडाशादि ज्ञानं मन्त्रः क्रिया
कर्म तेषामीश्वरम् ॥ ५१ ॥

स वसुदेवः दक्षिणाः कीदृशीः महान्ति स्वर्णरत्नादीनि
धनानि यासु ताः ॥ ५२ ॥

पक्षीसंयाजो यागविशेषः अवभृथसम्बन्धिकृत्यानि च तैः
चरित्वा तान्यनुष्ठायेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

स्नातो वसुदेवः तस्य स्त्रियश्चादुः आश्वभ्यः शुनोऽभि-
व्याप्य अग्नेन पूजयत् अपूजयत् ॥ ५४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जीवानामीशौ ॥ ५० ॥

सर्वाङ्गाः ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादयः प्राकृतास्तैर्भ्यश्चो-

बन्धून् सदारान् समुतान् पारिवर्हेण भूयसा ।
 विदर्भकोसलकुरुन् काशिकेकयस्त्रयान् ॥ ५५ ॥
 सवस्यर्विक्कसुरगणान् नृभूतपितृचारणान् ।
 श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसन्तः प्रययुः क्रतुम् ॥ ५६ ॥
 धृतराष्ट्रोऽनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ ।
 नारदो भगवान् व्यासः सुहृत्सम्बन्धिवान्धवाः ॥ ५७ ॥
 बन्धून् परिष्वज्य यदून् सौहृदाऽऽक्लिप्तचेतसः ।
 ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः ॥ ५८ ॥
 नन्दस्तु सह गोपालैर्वृहत्या पूजयाऽर्चितः ।
 कृष्णरामोऽग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीहन्धुवत्सलः ॥ ५९ ॥
 वसुदेवोऽजसोत्तीर्थ मनोरथमहार्णवम् ।
 सुहृद्भूतः प्रीतमना नन्दमाह करे स्पृशन् ॥ ६० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दनादिभिरन्तिदेशप्राप्ताङ्गाः सौर्यसन्नादयो वैकुण्ठास्तैश्च अनु-
 यज्ञं विधिना द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं द्रव्यं कर्मफलं ज्ञानं कर्ता
 क्रिया कर्म तेषामीश्वरं भगवन्तम् ईजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

सस्तुः स्नानं चक्रुः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

हे महाराज ! सभासदों के साथ, रत्न रेशमी वस्त्रवारे जो
 वसुदेवजी के यज्ञ करनेवारे ऋत्विज, वे इसप्रकार शोभा को
 प्राप्तभए कि जैसे वृत्रासुरके मरणानन्तर इन्द्रके यज्ञमें
 ऋत्विज लोग, शोभा को प्राप्तभए है ॥ ४९ ॥

उस कालमें जवाभिमानि संकर्षणावतार बलदेवजी और
 सर्व नियंता पर ब्रह्म नारायणावतार भी कृष्णजी वे दोनों
 अपने २ वन्धुजनों के साथ अपनी २ स्त्री और पुत्रों के साथ
 तथा अपनी विभूतियों के साथ शोभायमान होतेभए ॥ ५० ॥

जिनके सब अङ्गों का प्रतिपादन कियागयाहै एतादृश
 दर्श पूर्णिमादि नामक यज्ञोत्सव तथा ज्योतिष्ठोमदर्श पूर्ण-
 मादि यज्ञों के दृष्टान्तोपदेशते जिनमें अङ्ग की प्राप्तिहै
 एतादृश सौरमन्त्रादिक यज्ञोत्सव और अग्निहोत्रादि नामक
 यज्ञोत्सव पुरोडाशादि हविष्य मन्त्र कर्म इत्यादिके नियन्ता
 भगवान् का विधिपूर्वक यज्ञ २ के वसुदेवजी सवयज्ञोत्सव
 यजनकरतेभए ॥ ५१ ॥

यज्ञ के अनन्तर वसुदेवजी ने अलङ्कार किये ऋत्विजन
 के अर्थ जिस प्रकार की दक्षिणा कही है उसी प्रकार
 की दक्षिणा दी तथा बहुत से धन के साथ गो भूमि
 कन्याय का दान भी दिया ॥ ५२ ॥

पत्नीसंयाज नाम यज्ञ और यज्ञांत ज्ञान के जो कर्म
 रहे उनका अनुष्ठान कर करके ऋत्विज लोग और अन्य
 ब्राह्मण लोग वे सब यजमान को आगे कर परशुराम
 जी के निर्मित कुण्ड में स्नान करते भए ॥ ५३ ॥

स्नान करने के अनन्तर वसुदेव जी ने अपने वस्त्र
 भूषणों को वन्दीन के ताँई देदिये तथा उनका स्त्रीयों ने
 भी अपने वस्त्र भूषण वन्दीन के ताँई दयदीये पहचात्
 अन्य भूषण धारण कर वसुदेवजी ने श्वान से लेकर सब
 हि जातियों का अन्न से सत्कार किया ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बन्ध्यादिचारणान्तान् पारिवर्हेण प्रीतिदानेन स्नापूजयत्
 तेच सर्वे प्रययुः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

प्रयाणे केषाञ्चिद्विशेषमाह—धृतराष्ट्र इति द्वाभ्याम् । अनुजो
 विदुरः पार्था युधिष्ठिरभीमार्जुनाः यमो नकुलसहदेवौ ॥ ५७ ॥

सौहृदेनाऽऽक्लिप्तानि श्रेतांसि येषां ते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मनोरथो यज्ञविषयस्तमेव महार्णवम् ॥ ६० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बन्धून् यादवादीन् विदर्भादींश्च तत्तद्देशानुपादीन् ॥ ५५ ॥

नरोऽन्ये सर्वे मनुष्याः भूतादयश्च तान् तत्र भूताः प्रमथाः
 सुरगणानि भूतादीनि त्यजेन् साक्षात् तत्रागता इति श्रेयम्
 श्रीसूक्तं भीमनिकेतमिति तद्यज्ञानानायासेन सर्वोत्कृष्टतादिको
 कथलतः सौन्दर्यादिना च सर्वेषां सन्तोषोत्पत्तिः सूचिता ॥ ५६ ॥

धृताति युग्मकम् । सुहृदादयोऽन्ये च विरहात् यत्कृच्छ्रं दुःखं
 तेनैवोपलक्षिता ययुः अपरंयुदासीनाः ॥ ५७—५८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं तेषां सर्वेषां भीमगवता प्रस्थापनं ब्रजजनैः सह-
सङ्कोचेन चिरं तत्र निवासाभिप्रायमिति सूचयन्नाह—नन्द-
इति । तुल्यः सर्वतो विशेषात् अत एव महत्या पूजया
अर्चितश्च न्यवात्सीकृत इत्येति कश्चित् यतः बन्धुभ्यः भी-
वसुदेवादिभ्योपि भीकृष्णरामयोर्वत्सलः आद्यशब्दाद्वसुदेवा-
भ्यः तत्र भीवसुदेवस्य साक्षादनुकिर्याङ्गात्वेन पूर्वमेव
कृतपूजाविशेषत्वात् ॥ ५९ ॥

कंसवधमारभ्य भीवसुदेवस्य मनोरथश्चायं भीकृष्णराम-
साहित्येन भीमन्दादिभिर्व्रजजनैः सङ्गत्य कश्चित्क्षाने सर्वेषां
बन्धूनां मुनीनां नृपादीनाञ्च साक्षात्सहोत्सवः क्रियेतेति स
एव महार्णवः पुष्टत्वात् तमञ्जसा अनायासेनोत्तीर्य प्रीत-
मनास्सन् दिनान्तरे सुहृद्भिर्वृतः सर्वैर्घ्रातृपुत्रादिभिः सहितो
भूत्वा तच्चिवासङ्गतः सन्निति करे स्पृशन् आभिमुख्येनैका-
सन उपविश्य कोहेन तत्करं गृहीत्वेत्यर्थः । एषा च परि-
पाटी प्रायस्तस्य भीकृष्णविशोगदुःखसाम्बन्धायेतिहेयम् ॥ ६० ॥

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बन्धवादिन् पारिवर्हेण बहुमानार्थदेयद्वयेण पूजयदिति
सम्बन्धः ॥ ५९ ॥

सदस्येति । सदस्यादयः भीनिकेतं कृष्णमनुष्ठाप्यानुज्ञां
पृष्ट्वा क्रतुं प्रशंसन्तो ययुः ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्र इति । अनुजो विदुरः पृथा कुन्ती यमौ नकुलसहदेवौ
सुहृद्भ्यः सम्बन्धिनश्च बन्धवाश्च ते सौहार्देन सौहृदेन क्लिप्तमात्रे
चेतो येषां ते विरहकृच्छ्रेण विस्तेषयुकक्लेशेन उपलक्षिताः ययुः
तथा अपने जनाश्च ययुः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

नन्दस्त्विति । बृहत्या महत्या पूजया समर्चितः गोपैः सह
न्यवात्सीदुषितवात् तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि बन्धुवत्सल
इति ॥ ५६ ॥

वसुदेव इति मनोरथः यद्विषयः स एव महार्णवः तम-
ञ्जसा सुखेन उत्तीर्य निस्तीर्य ॥ ६० ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुषोधिनी ।

साधारणानां गमनमुक्त्वा प्रसिद्धानामाह—धृतराष्ट्रेति ।
अनुजो विदुरः पार्थाः पाण्डवाः यमौ नकुलसहदेवौ
फले क्षत्रियाः सम्बन्धिनः ततो देवश्रुत्यादीन् सम्बन्धिनः
आह, नारदो भगवान् व्यास इति । सर्वे एव यदून्
परिपूज्य कोहेन क्लिप्तहृदयाः क्लेशदेशान् ययुः विरह-
क्लेशेन सहिता एव ॥ ५७—५८ ॥

ः एवं सर्वेषां गमनमुक्त्वा नन्दस्य भगवद्विरहात् आग-
मनं भगवता सह गमनं भविष्यतीति शङ्कायां वसुदेवो
मनोमात्रेण कृत्वा नन्दं प्रेषयित्वा भगवन्तं आपितवा-
निति वक्तुं तत्सम्बाधो निरूप्यते, आदौ नन्दस्य स्वतो

[११७]

ममनाभवमाह...नन्दस्त्विति । यद्वानन्तरं गोपालैः सहितः
बृहत्यां पूजया अर्चितः प्रथमत एव वा ततः कृष्णरामो-
प्रसेनाद्यैः सहन्यवात्सीत् यादववत् । सोप्येकः बन्धुवत्स-
लत्वाच्च वैषम्यम् ॥ ५९ ॥

ततः सम्बाधार्थं प्रसङ्गमाह...वसुदेवोऽञ्जसोत्तीर्येति । मनो-
रथ एव यद्वः कथं भविष्यतीति यत्तत्तुः महानेवा-
र्णवः विघ्ननकसम्भवात् ततः सुहृद्भिर्वृतः प्रीतमनाः सन्
करे स्पृशन्नाह हस्तस्पर्शेण स्वधर्मः तत्रारोपितः तेन
स्वामिलक्षितं स करिष्यतीति सूचितम् ॥ ६० ॥

भीमद्विष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंदिशिनी ।

पारिवर्हेण प्रीतिदानेन च ॥ ५९ ॥

ते च सर्वे प्रययुः ॥ ५६ ॥

अनुजो विदुरः ॥ ५७—५८ ॥

तुल्यत्वेन सर्वतोपि विशेषतः पार्थादिपूजातोपि बृहत्या
पूजया तान् सर्वान् प्रस्थाप्यापि तस्य चिरमप्रस्थाप-
नात् ॥ ५९ ॥

मनोरथो यद्विषयकस्तं महार्णवम् उत्तीर्य तत्सर्वसम्पूर्णता-
लामेनेति भावः ॥ ६० ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बन्धवादिन् चारणान्ताम् पारिवर्हेण प्रीतिदानेन अपूज-
यत् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विदुरः यमौ माद्रेयौ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

नन्दस्त्विति । तुल्यद्वो नन्दस्यादरणीयत्वे विशेषं दर्शयति बृह-
त्येत्यादिना ॥ ५९ ॥

मनोरथो यद्विषयकः स एव महार्णवस्तम् अञ्जसा सुखेन
उत्तीर्य निस्तीर्य ॥ ६० ॥

भाषा टीका ।

स्त्री पुत्रौ सहित विदर्भ कोसल कुरु काशी केकय
सुजय देश के बन्धुजनों का बहुत से दायजे से सम्मान
किया ॥ ५५ ॥

तथा सभासद ऋत्विज देवतागण मनुष्य भूत पितृ
चारणों का भी बहुतसी विशाई के साथ सम्मान किया वे
सब भीकृष्ण के प्रति जाने की अनुमति पूछकर भगवान्की
प्रशंसा करते हुए तथा यज्ञ की प्रशंसा करते हुए शीघ्रहि
अपने आभ्रमन को खलेगए ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्र विदुर पाण्डव भीष्म द्रोणाचार्य कुन्ती नकुल
सहदेव नारदजी व्यासभगवान् तथा सुहृद् सम्बन्धि
बन्धुजन ॥ ५७ ॥

वे सब कोह से आर्द्राक्षित होकर निजबन्धुजन यादव

वसुदेव उवाच ।

भ्रातरिशक्तः पाशो नृणां यः ज्ञेहसंज्ञितः ।
तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिनाम् ॥ ६१ ॥
अस्मात्प्रतिकल्पेयं यत्कृताङ्गेषु सत्तमैः ।
मैऽप्यर्पिताऽफला वापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥ ६२ ॥
प्रागकल्पाच्च कुशलं भ्रातर्वो नाचराम हि ।
अधुना श्रीमदान्धाक्षा न पश्यामः पुरः सतः ॥ ६३ ॥
मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानव ।
स्वजनानुत बन्धून् वा न पश्यति यथाऽन्धदृक् ॥ ६४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुन्दुभिः ।
रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥ ६५ ॥
नन्दस्तु सख्युः प्रियकृत् प्रेम्णा गोविन्दरामयोः ।
अथ श्व इति मासांस्त्रीन् यदुभिर्मनितोऽवसत् ॥ ६६ ॥

भाषाटीका ।

को मिलकर विरहजनित कष्ट के गए तथा उनके सिवाय
अन्यजन भी चले गए ॥ ५८ ॥

भीकृष्ण बलदेव उग्रसेन आदि यादवों ने महान् पूजा
से गोपन सहित नन्दजी का सत्कार इस कारण बन्धुजनों
में प्रेम सम्पन्न होकर नन्दजी वहाँ ही रहे ॥ ५९ ॥

सुहृद सहित वसुदेवजी, यज्ञ के मनोरथ रूप महा
समुद्र को परिश्रम के बिना तिरकर प्रसन्न मन होकर
नन्द जी का हस्त पकड़ कर नन्दजी के प्रति बोले ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

शूराणां धलेन योगिनां ज्ञानेनापीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तत्कृतस्तत्राह—अस्मास्त्विति । कृताङ्गेषु कृतमुपकारमजा-
नत्सु सत्तमैर्भवद्भिरप्रतिकल्पा अनुपमा मैत्री इयमर्पिता
अफलाऽपि प्रत्युपकाराद्यापि कर्हिचिद्यस्यान्न निवर्तेत तस्मा-
द्विश्वरक्तः पाशोऽयं भवतामिति गम्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अफलत्वमेवाऽह—प्रगिति । हे भ्रातः ! अकल्पादसामर्थ्याद्
कुशलं प्रियं न ह्याचराम न कृतवन्तो वयम् भीमदेन
अन्धान्यक्षीणि येषां ते ॥ ६३ ॥

राज्यश्रीर्माभूत् छान्दसोऽडागमः ॥ ६४-६५ ॥

अथ श्व इति । प्रातर्निर्गमेऽद्यैवापराह्णे गम्यताम् अपराह्णे
निर्गमे श्वो गम्यतामिति पुनः पुनरेवं मानितः ॥ ६६-६७ ॥

श्रीमदजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एव सर्वे वयं त्वदधीना इति सूचयन्नाह—चतुर्भिः
अत एव प्रथमतो भ्रातरिति सम्बोधनम् आवयोरपस्थादिषु
भेद एव नास्तीति भावः । ईशकृतत्वादेव दुस्त्यजम् ॥ ६१ ॥

ईशकृतपाशत्वमेव कुतः तत्र तमेव दृष्टान्तयन् विव-
क्षितमाह—अस्मास्त्विति । मत्सम्बन्धेनाप्येवपीत्यर्थः । कर्हिचित्
कदाचिदपीति दूरदेशस्थित्यादावप्यपराधादौ सत्यपीत्यर्थः ।
अन्यसैः यद्वा तदेवमीशकृतज्ञेहस्य पारस्परिकत्वे सत्येव
गवोर्युगलतया बन्धनवत् पाशता युक्ता एतस्य तद-
संयोगेन्यतरस्य तत्सङ्गे हि परस्परसम्बन्धाभावदर्शनात् मम
तत्संयोगाभावेपि तव तु तेन मयि बन्धः परम एवा-
पूर्व इत्याह अस्मास्त्विति कृताङ्गत्वात् ज्ञेहेन बन्धुमश-
क्येष्वप्यस्मासु सत्तमैः कृतैर्भवद्भिर्या मैत्री ज्ञेहलक्षणा-
ऽर्पिता सा त्वमुपमाप्यफला बन्धुसमर्थोपि कर्हिचित्करा-
चिदपि न निवर्तेत निवर्तितुं सम्भावयापि न
स्यादिति ॥ ६२ ॥

पुरःसतः अग्रेवर्त्तमानानपि युष्मान् न पश्यामः किं पुन-
र्दूरस्थान् ॥ ६३ ॥

मानवन्ति श्रियां सत्यामपि अन्येभ्यो मानवानृणां युष्माक-
मेव सोचितेति भावः ॥ ६४ ॥

स्वभावत एव सौहृदेन शैथिल्यं यत्र तादृशाक्षितः पुन-
श्चेहं तत्कृतां मैत्रीं स्मरन् ॥ ६५ ॥

अत्र भीमन्दस्याप्यप्रतिबन्धनं युक्तमेव तस्य तज्ज्ञाव-
ज्ञानात् भीकृष्णस्य स्वजातत्वे सन्देशाभावात् भीकृष्णस्य च

भीमजीवगोस्वामिकृतकैणवतोचिनी ।

“ज्ञातीन् वो प्रपुमेभ्यामो विधाय सुहृदां सुखम्” इत्यनुसारेण
अन्तरीणाहारात् यथैव दर्शितं भीमकिरसामृतसिन्धो—

देवक्या विवृतप्रसूचरितयाऽप्युन्मृज्यमानानने—

भूषोभिर्वसुदेवनन्दनतयाप्युद्बुध्यमाने जनैः ॥

गोविन्दे मिहिरप्रहोस्तुकतया क्षेत्रे कुरोरागते-

प्रेमावल्लवनाथयोरतितरामुल्लासमवाययो ॥

अथ भीमन्दोपि कथञ्चन चालितुमनुज्ञात इत्याशङ्क्याह—
नन्दस्तु यदुभिः श्रीवसुदेवादिभिर्मनितः प्रत्यहं वर्जितमानः
सर्व मांसांस्त्रीनवसत् कथमिव अथ भव इति मासत्रये
जातेपि तथा रामे तद्वदेव स्वसुखहेतुत्वेन धृतनास्ति भ्रातृ-
पुत्रे च यः प्रेमा तेन तुल्यश्च श्रीवसुदेवस्य तादृशसद्व्य-
वहारादपि तस्य व्यवहारस्योत्कर्षं दर्शयति, तदेवाह—सक्यु-
स्तस्य प्रियकृदेव सज्जवसत् तत एव भीकृष्णे स्वात्मजत्व-
मव्यज्यन् स्वसङ्गे नेतुं साक्षादनागृह्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चोपमम् ।

अनेषु सौहृदानभिक्षेषु सत्तमैः युष्माभिः अर्पिता मैत्री
अप्रतिकल्पा अप्रतिकार्या प्रमिति कुशलं नाचरामः नाच-
रितवन्त इति एवं पुरस्ततः पुरोवर्तिनो युष्मान् न
पश्याम इत्यर्थः ॥ ६२—७१ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—भ्रातरिति । हे भ्रातः ! य ईशेन भगवता
कृष्णेन कृतः निर्मितः स्नेहलक्षणपाशस्तं सुराणां बलेन योगिनां
ज्ञानेनापि दुस्त्यजं मन्ये इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुत इत्यत आह—अस्मास्विति । यद्यस्मात्कृतमुपकारं न
जानन्तीति तथा तेष्वस्मासु सत्तमैर्भवद्भिरियमप्रतिकल्पाऽनु-
पमा मैत्री अर्पिता निहिता अफला प्रत्युपकारशून्याप्यु-
नापि न निवर्त्तते ॥ ६२ ॥

अफलत्वमेवाह—प्रागिति । हे भ्रातः ! प्राक् कंसकृतनिर्बन्ध-
दशायाम् अकल्पाः असमर्थाः हेतुगर्भमिदम् अतो वो युष्माकं
कुशलं प्रियं नाचरेमहि न कृतवन्तः अधुना तु भीमदेन
ऐश्वर्यमदेनाभ्ये अक्षिणी येषां ते धैर्यं पुराकृतमुपकारं न
पश्यामः ॥ ६३ ॥

अतो हे मानद ! भयस्कामस्य पुंसो राज्यधर्माभूदिति
प्रार्थना कुतः यतो मदान्धहृक् पुमान् सुजनान् साधूनुतापि
च बन्धून् पश्यति ॥ ६४ ॥

एवमिति शुकांक्तिः । सौहृदेन शैथिल्यं स्वार्थं स्वञ्च
शिथिलं चित्तं यस्य सः तत्कृतां नन्दकृतां मैत्रीं सरलभूणि विलो-
चनयोर्यस्य सः करोद् ॥ ६५ ॥

नन्दस्त्विति । सत्युः वसुदेवस्य रामकृष्णयोश्च प्रियकृत अत
एव (लक्षणहेत्वोरिति शत्रा प्रिक्रुयन्तु इत्यर्थः) अथ भवः इति प्रातः

निर्गमे अपराहे गम्यताम् इत्यपराहे निर्गमे भवो गम्यताम्
इत्येवं यदुभिर्वीरितश्च मानित इति पाठान्तरं त्रीन् मासान्
अवसत् मासानित्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ६६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नन्दस्तु । कामैः भीकृष्णस्य गोकुलागमनमयैः तत्र भीकृष्णं न
स्थागमप्रतिज्ञा तत्रैव नित्यस्थितिमयो अन्येस्तु गमनागमन-
मयीति भेदो ज्ञेयः ॥ ६६—७१ ॥

भीमवृवल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

आदौ तत्स्तोत्रं वक्तुं स्वस्मिन्कृतसौहृदं स्थापयति—
भ्रातरीशकृतः पाश इति । अत एव स्नेहः सुदुस्त्यजः ।
भोगाभिनिवेशिनो ज्ञानिनो देवाः मोक्षसाधनाभिनिविष्टाः
योगिनः तेषां स्नेहाभावः सम्भवति इदानीं स्नानुभवा-
देवं ज्ञायते तेषामपि सुदुस्त्यजमिति अतस्त्वया बन्धु-
त्वात्स्नेहः क्रियते न त्वस्य प्रतीकारः कर्त्तव्य इति
भावः ॥ ६१ ॥

मैत्रीमपि अप्रतीकार्या निरूपयति—अस्मास्वप्रतिकल्पेय-
मिति । सत्तमैर्भनद्भिरस्मासु मैत्री या अर्पिता सा अङ्गेषु
अप्रतिकल्पा प्रतिकल्परहिना प्रतिकल्पः प्रत्युपकारः अतः
अफलाः वाशब्दः अनादरे अफला सफला वा भवन्तु
परं न निवर्त्तते ॥ ६२ ॥

एवं प्रत्युपकाराभावं मैत्रीञ्च स्थापयित्वाऽऽह—प्रागकल्पासु
कुशलमिति । क्रिया प्रतिकल्पाभावेऽपि स्वशक्त्यनुसारेण प्रत्यु-
पकारः कर्त्तव्यः तस्याप्यकरणे हेतुकव्यते पूर्वं यदा फलां
न हतः झारकाया वा न गतं तदा वयमेवाकल्पाः तत
एव हे भ्रातरः ! वः कुशलं नाचरामहे सम्बोधनात् कुश-
लावश्यकत्वं बोधितम् अधुना पुनः प्राप्तराज्याः कल्पा अपि
भीमदेनैवाध्याः सन्तः पुरःसतापि विद्यमानाम् न पश्यामः
धर्मिदर्शनानन्तरं हि तत्र प्रतिकर्त्तव्यसम्भावना ॥ ६३ ॥

तर्हि किं युक्तमित्याकाङ्क्षायां निर्णयमाह—मा राज्यभी-
रभूदिति । यद्यप्युभयप्रापि प्रतिकर्त्तव्यतः नास्ति तथाप्यकल्पा-
वस्थैव समीचीना ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्योः ज्ञानशक्तिसहितस्यैव
सद्भावत्वात् क्रियाशक्तिस्तु सम्पत्तौ विद्यमानापि ज्ञानशक्त्य-
भावात्प्रयोजिका अत एवमन्तरं वर्त्तत इति पुनः भयस्कामस्य
राज्यधर्माभूत मानं ददातीति मानदः अनेन त्वं सर्वथा
अस्माकं मानमेव प्रयच्छसि को दोषो राज्यस्येति चेत् सु-
जनानुतबन्धून्नेति यथा श्रियाकृत्वा अन्धा दृष्टिर्यस्य गतदृष्टि-
रित्यर्थः । सत्पुरुषान् बन्धून् न पश्यति ॥ ६४ ॥

एवं स्वदोषव्यापनं नन्दगुणप्रकटीकरणं च कृत्वा स्नेहेन
रोदनं कृतवानित्याह—एवमिति । रोदनमुक्तार्थस्य स्थापकम्
अन्यथा मुञ्चत एव वदतीत्यपि शङ्का स्यात् सौहृदेन शैथिल्यं
यस्य चित्तस्य तादृशं चित्तं यस्य यतो ज्ञमानकदुन्दुभिः
अतिसुबुद्धिः कसाङ्गवन्तं रक्षितवान् नन्दं स्वगृह-

ततः कामैः पूर्यमाणः सत्रजः सहबान्धवः ।

पराधर्माभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदेः ॥ ६७ ॥

वसुदेवोऽप्रसेनाभ्यां कृष्णोद्धवबलादिभिः ।

दत्तमादाय पारिवर्हं यापितो यदुभिर्ययौ ॥ ६८ ॥

भीमशङ्करभाष्यकृतसुबोधिनी ।

नयने कः प्रयास इति भावः । तत्कृतां मैत्रीं भगवत्परिपालनं रूपम् ।
अभूणि विलोचनयोर्यस्येति दुःखस्य सहजत्वं निरूपितम् ॥ ६५ ॥

एवं स्नेहानुबन्धं प्राप्य नन्दः सख्युः प्रियकर्त्ता गोविन्द-
रामयोः प्रेम्णा अद्य गमिष्यामि श्वो गमिष्यामीत्येव वदन्
त्रीन् मासान् न्यवात्सर्तात् प्रत्यहमेव यदुभिर्मानितः मासत्रयम् स्व-
भावत एव स्थितः ततोऽद्य इति वदन् मासत्रयम् ॥ ६६ ॥

भीमशङ्करनाथकवसिंकृतसाराधर्षिणी ।

बलेन शूराणामपि दुर्भिक्षं ज्ञानेन योगिनामपि दुस्त्यज-
मित्यर्थान्तरन्यासेन मत्पुत्रयोः स्नेहपाशेन युवां रात्रिन्द्वयं दृढं
बद्धावेव भवथ इति भावः ॥ ६१ ॥

रामकृष्णविषयकदृढस्नेहरूपमहाधनवितरणेन सत्समैर्भवद्भि-
रस्मासु यत् या मैत्री आर्पिता इयम् अप्रतिकल्पा निरुपमा
अफला प्रत्युपकारलिप्साशून्या कदापि न निवर्त्तयते च
एवार्थे अपि निश्चितमेव अस्मासु कीदृशेषु कृताङ्गेषु कृतमुप-
कारमजानत्सु तेन वयमसत्तमाः सत्तमान् युष्मान् प्रतीदं-
वक्तुमपि न शक्यामहे इति भावः ॥ ६२ ॥

स्वेषामकृतज्ञत्वमेवाह-प्राक् अकल्पात् कंसपारतन्त्र्येणासाम-
र्थ्यात् युष्माकं प्रत्युपकारं नाश्वराम न करवाम कंसवधानान्तर-
मधुना स्वातन्त्र्येऽपि भीमदेव्यादि ॥ ६३ ॥

मा अभूत् माभूयात् अडागमआर्षः एवं महादैन्यविनय-
सिन्धौ मज्जयन् स्वयमेव निममज्ज वसुदेव इति भावः ॥ ६४-६५ ॥

नन्दस्त्विनि । तुर्भिक्षोपक्रमे वसुदेवस्य य उपक्रमोऽभूत् स
नन्दस्य नाभूदित्यर्थः । मत्पुत्रं श्रीकृष्णं तव स्वपुत्रत्वाभिमानं
विध्वंसयन्नहमिदानीं स्वपुत्रं गृहीत्वैव व्रजं यास्यामीत्यति-
गाभीर्य्यादेव यज्ञ प्रत्यवाचत् किन्तु तूष्णीमेवातिष्ठत् तेनैव
सख्युर्वसुदेवस्य प्रियकृत् अन्यथा त्वप्रियकृदेव सोऽभविष्यदिति
भावः । अद्य श्व इति अद्य खल्वत्रासमेव श्वः स्वपुत्रं गृहीत्वा
व्रजं यस्यामीति प्रतिरात्रि विचारयन्नपि गोविन्दरामयोः प्रेम्णा
तदाभयविषयकप्रेमानन्देन त्रीनपि मासान् अवसत् ॥ ६६ ॥

भीमशङ्करदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शूराणां बलेन योगिनां ज्ञानेनापि उपकारोऽपि स्वार्थः ।
अस्मासु सत्समैर्भवद्भिः अप्रतिकल्पा अनुपमा इयं मैत्री अर्पिता
अफलापि प्रत्युपकारशून्यापि कर्हिचित् निवर्त्तत यतः अत ईश
कृतः स्नेहपाश इति गम्यते ॥ ६१-६२ ॥

अस्मृतोपकारत्वमात्मनः द्योतयन् मैत्र्याः अफलत्वं दर्श-

यति-प्रागिति । प्राक् अकल्पात् कंसजरासन्धादिपारतन्त्र्येण
असमर्थत्वात् कुशलं प्रियं नाश्वराम नाकरवाम अधुना स्वा-
तन्त्र्यकाले भीमदेन अन्धान्यक्षीणि येषां ते [पुरस्सतोपि न
पश्यामः द्वितीयार्थे वष्टी अग्रे सन्तमपि त्वां न पश्यामः त्वत्
कृतमुपकारं न स्मराम इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

अयस्कामस्य मुक्तिकामस्य राज्यभीः माभूत् माभूयात्
अडागममन्त्रादसः ॥ ६४-६५ ॥

सख्युर्वसुदेवस्य रामकृष्णयोश्च प्रियकृत् अद्य इव इति प्रात-
निर्गमे अद्यैव पारान्धे गम्यताम् परान्धे निर्गमे श्वो गम्यता-
मिति यदुभिः प्रेम्णा यदुभिर्मानितः त्रीन् मासान् अवसदित्य-
न्वयः ॥ ६६-६७ ॥

भाषा टीका ।

वसुदेव उवाच

हे भ्राता ! ईश्वर का किया भया मनुष्यों को जो स्नेह
रूपी पाश है उस को बड़े शूरवीरों और योगियों को
भी मैं दुस्त्यज मानता हूँ ॥ ६१ ॥

किए भए उपकार को नहि जानने वारे हमारे विष-
यमे अति सज्जन आपने उपकार हित यह मित्र भाव
अर्पण किया है सो आप ने प्रत्युपकार रहित इस
मित्र को कर दिया है इसी कारण किसी काल मे
भी यह मित्र भाव निवृत्त नहि होसकता ॥ ६२ ॥

हे भ्राता ! पहले कंस के उपद्रव से असमर्थ होने ते
हमने आप का प्रिय नहि किया, अब अपने आगे विष-
मान भी आप सब हो परंतु श्री मद् से नेत्रों में अंध
होकर हम सब आप को देख ते भी नहि ॥ ६३ ॥

हे मानद ! कल्याण की कामना वारे पुरुष को राज्य
श्री न होई मेरी यह प्रार्थना है क्यों कि उस राज्य
श्री से अन्ध दृष्टि वारा पुरुष, अपने हित कारी जनों को
अथवा बंधून को नहि देखता ॥ ६४ ॥

श्रीशुक उवाच । इस प्रकार अत्यन्त प्रेम से शिथिल चित्त
होने के कारण नेत्रों में अश्रु पात वारे वसुदेव जी नन्द
जी के किए भए मित्र भाव को याद करत रुदन करने लगे ॥ ६५ ॥

अनंतर नन्दजी प्रेमसे वसुदेव जी के और श्री कृष्ण
बलदेव जी के प्रिय करने के लिये आज जाइ येगा कल
जाइ येगा इस प्रकार करते वसुदेव जी आदि से सरकत
हो कर तीन मास पर्यंत वहां हि रहगए ॥ ६६ ॥

भीमशङ्करवचनभाष्यटीका ।

यापितो महासैन्येन प्रस्थापितः ॥ ६८-७० ॥

नन्दो गोपाश्च गोप्यश्च गोविन्दचरणाम्बुजे ।

मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा मधुरां ययुः ॥ ६९ ॥

बन्धुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ।

वीक्ष्य प्रावृषमासन्नां ययुर्द्वारवतीं पुनः ॥ ७० ॥

जेनेभ्यः कथयाञ्चक्रुर्यदुदेवमहोत्सवम् ।

यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्सन्दर्शनादिकम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे

तीर्थयात्रानुवर्णनं नाम

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ययुदेवस्य वसुदेवस्य महोत्सवं यथादिलक्षणं सुहृत्स-
न्दर्शनादिकञ्चेति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायां

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमद्भागवतगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत इतियुग्मकम् । ततः मासत्रायानन्तरं ययौ खलितवान्
माधुरदेशं प्रति श्रीनन्द इति शेषः । तैः सह श्रीकृष्णलोलाया-
स्तत्रैव तेषाञ्चाभीष्टत्वात् तस्य ततश्चलनं चावशिष्टशत्रुपक्ष-
क्षपणस्य श्रीकृष्णेनावश्यमेक्षितव्यत्वादिति गम्यते ननु कथ-
म्भूतस्त्वयं ययौ श्रीवसुदेवोपसनेनाभ्यां कृष्णोऽववलादिभि-
रन्यैश्च ययुभिः प्रथमतस्तावत्कामैरभिलाषैः पूर्यमाणः व्यक्त-
मनुकानामप्यभिलाषाणां स्वयं सङ्कुलपेन दृढमाश्वासमान
इत्यर्थः । तत्र सामान्यतः सर्वैः सर्वेषां श्रीकृष्णस्य श्रीगोकुले
सम्प्रत्यागमनरूपस्य कामस्य पूरणं विशेषतस्तु केनचित्
कस्मिंश्चित्तद्विशेषसहितस्यापि अत एव कामैरिति बहुत्वं
“युद्धामार्थे”त्यादिना “कृष्णे कमलपत्राक्षे सन्न्यस्ताखिलराधसः”
इत्यनेन च तेषां तदेककामत्वस्यान्यकामनात्यागस्य च भवणात्
किञ्च वसुदेवोपसनेनाभ्यामिति प्रथमोपादानं कुलभेष्टत्वरारजत्वाभ्यां
वैशिष्ट्यात् ताभ्यां कामपूरणञ्चैव एतावन्तं काष्ठं युद्धाद्युप-
द्रविणागमनयोर्न कृत्तं सम्प्रति भविष्यत्येवेति श्रीबलदेवसहि-
तेन श्रीकृष्णेनैव ‘हार्तान् वो द्रष्टुमेष्यामः’ इति कंसवधानन्तरं
यन्निर्दिष्टं तस्य ‘समयो ऽयमागतः ततः शीघ्रमेव केनापि
मिषेणागत्य सदा तत्रैव निवर्तस्याम इति भीमदुःखेन चैत-
दनुमोदनं हेयम् अतस्तेन सह मन्त्रयित्वैव ताभ्यां तदङ्गीकृत-
मिति च अत एव मध्ये तस्य पाठः किन्तु तत्राप्येतौ सदा
विहरिष्येतां द्वारकायामपीति पारमेश्वर्यज्ञानात्सन्मनस्समा-
धानम् एवं ययुभिश्च यथापयं हेयम् अत्र श्रीगोपीषु श्रीकृष्णस्य

तद्वैशिष्ट्यमप्यनुसन्धेयम् अत्र च मर्यादा स्वयमुक्ता “अपि
स्मरथ नः सख्यः” इत्यादौ “शत्रुपक्षक्षपणचेतसः” इत्यनेन दन्त-
वक्रवधपर्यन्तैव ज्ञेया साधु दर्शिता किञ्च श्रीवसुदेवादीना-
मधुना श्रीकृष्णस्यात्रत्यदृढगार्हस्थ्यविस्तारातिशयममतादर्श-
नेन जातविश्वासत्वात्तथाऽङ्गीकारो ज्ञेयः तथापराङ्मूर्खाभरणा-
दिभिश्च पूर्यमाणः आद्रियमाण इव पारिवर्ह पराङ्मूर्खाभरणादिकम्
आदाय तत्क्षेहेन स्वीकृत्य यापितः श्रीवसुदेवादिभिरनुमजित
इति ॥ ६७—६८ ॥

क्षिप्तं न्यस्तं हर्तुमाक्रुदुमनीशा इति मनस्ताप्तिमेवाति-
ष्ठत् केवलं ते देहेन ययुरित्यर्थः । इति केवलं ऋटिति निजा-
गमनप्रतिज्ञायुक्तश्रीभगवदाग्रहेणैवेति बोधितम् अत एव माधुरान्
देशान् ययुः मधुरामिति पाठे ऽपि स एवार्थः पुनरिति
तदनन्तरं पुनः प्राप्तिपर्यन्तं तथैवातिष्ठन्नित्यर्थः ।
चकाराभ्यां सर्वेषामेव तादृशभावे प्राधान्यं बोध-
यति ॥ ६९ ॥

बन्धुषु श्रीनन्दादिषु प्रति पुनः पुनर्निवृत्त्य दृढं यातेषु
सत्स्मिति तेषां स्मारके तत्स्थाने विरहोद्रेकेण क्षणमपि स्यात्-
मशक्तेरिति भावः । तथा प्रतियातेष्वेवेति अन्यथा तत्रैवास्था-
स्यन्निति च तत्र हेतुः कृष्णो देवता येषां ते तद्व्यवहारैकानु-
सारादित्यर्थः । ययुर्द्वारवतीम्पुनरित्येव पाठः वृष्णय इति
पूर्वेणान्वयः सुहृदः श्रीमजवास्यायाः ॥ ७० ॥

इतः परं पूर्वोक्तानुसारेण सालवधानन्तरदन्तवक्रवधप्रसङ्गे
श्रीभगवतः स्वयमेव श्रीगोकुलागमनादिकं स्मरन्त्यं जनेभ्यः
श्रीद्वारकास्थितेभ्यः अन्येभ्योपि सर्वेभ्यः वृष्णय एव किं वा
सर्वजनेभ्यः सर्वे जनाः कथयाञ्चक्रुः अकथयन् आदिशब्दात्
नृपमुनिगणवर्णितं यदूनां श्रीभगवतश्च माहात्म्यं श्रीमहिषीणां
तस्मिन्मद्भुतभक्तिभरं तथा श्रीनन्दादिषु तस्य स्नेहविशेषं तेषां
तेन तत्समानताश्वासनादिकञ्च—

तथाच—

यो गोष्ठं विरहस्य कार्यवशतः पुण्यां चिराय स्थितो-

व्यमस्तुःखरोहिणेयमुखतः शम्भत्पुराऽऽश्वासयत् ॥

भ्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आगत्य स्वयमेव यः कुरुभुवि प्रत्याप्य भूयो हृदि-
त्यागच्छत्करुणः स एव शरणं श्रीकृष्णदेवो मम ॥ ७१ ॥

इति श्रीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भ्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमज्जागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचाम्बिका ।

तत इति । सत्रजः गोपैः सहितः स्वान्धवश्च परार्थैः
श्रेष्ठैराभरणैः शौमैर्दुकूलैर्नानाविधैरनर्धैः परिकृष्टैः भोगोप-
करणैरित्येवम्भिष्यैः कामैः पूर्यमाणः दत्तान् पाण्डिहर्ना-
दाय यदुभिर्यापितो महता सैन्येन प्रस्थापितो ययौ
॥ ६७-६८ ॥

नन्दो गोप्यश्चेति । गोविन्दस्य चरणाम्बुजे क्षितं निहितं
चित्तं पुनर्हर्तुमसमर्थाः सन्तः ययुः ॥ ६६ ॥

बन्धुष्विति । बन्धुषु नन्दादिषु प्रतियातेषु प्रस्थितवत्सु कृष्ण
एव देवता येषां ते वृष्णयः प्रावृषं वर्षतुमासन्ना सन्निहितां
वीक्ष्य ज्ञात्वा ॥ ७० ॥

जनेभ्य इति । यदुदेवस्य महोत्सवं यज्ञादिलक्षणं यच्च
सुहृत्सन्दर्शनादिकं तत्सर्वं जनेभ्यो द्वारकास्थेभ्यः कथया-
मासुः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचाम्बिकायां
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नन्दो गोप्यश्चेत्यादि । नन्दो गोपाश्च तत्र गोविन्दचरणाम्बुजं
क्षितं मनः पुनर्हर्तुम् अनीशाः सन्तो माथुरान् ययुः नन्दः
कथं तत्र न स्थित इत्याह-अगोप्यः न गोपयितुमर्हः स्वतः
सिद्धत्वात् मज्जराजन्वाद्य गोपीजनस्तु तमेव प्राप तमध्यगमिति

पूर्वोक्तेः सप्त गोपीजनो मुनिरूप इति पूर्ववत् ॥ ६६-७१ ॥

इति श्रीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भे
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं मघाद्याषाढपर्यन्तं स्थित्वा ततः कामैर्नानाभिलषितैर्मग-
वता पूर्यमाणः सत्रजः गोपालसहितो बान्धवसहितश्च काम्य-
पदार्थान् गणयति परार्थैति अभूत्प्राप्त्याभरणादीनि शौमानि
पट्टवस्त्राणि अनर्घ्यपरिच्छदाः दिव्यगृहोपकरणानि एतानि
प्रत्येकं बहुभिर्दीयन्त इति तान् गणयति वसुदेवेति पञ्च मुख्य-
तया गणिताः उग्रसेनो राजा वसुदेववत् सोऽपि भगवता
मोक्षित इति उग्रवोऽपि बहुकालं तद्गृहे स्थित इति
बलो बलभद्रः आदिशब्देन देवक्याद्योऽपि गृहस्थेन एतैः
दत्तं पारिवर्हमादाय दूरे समागत्य यापितस्सन् ययौ ततो
निर्गतः मन्वयं सर्वं गृहीत्वैव गच्छति न किञ्चित्स्वयं दत्त-
वान् इत्याशङ्क्याह-नन्दगोपाश्चेति नन्दगोपाश्चेका कौटिः गोप्य-
स्त्वपराः उभयेऽपि गोविन्दचरणाम्बुजे समुत्थय्ये क्षितं मनः
अतिपुष्टत्वात् पुनर्हर्तुमशक्ताः माथुरानेव देशान् ययुः मनो-
निमित्तं हि सर्वं दीयते नन्दादीनान्तु मनो भगवत्येव अतो
नन्दादीनामेव बहुद्रव्यमत्र स्थितमित्यर्थः ॥ ६७-६८ ॥

ततो यज्जातं तदाह-बन्धुषु प्रतियातेष्विति । सर्वेष्वेव स्वस्व-
देशं गतेषु स्वयमेकाकिनेऽपि बहुकालं स्थिताः तत्र निश्चाङ्कनस्थितौ
हेतुः कृष्णदेवता इति कृष्ण एव अलौकिकप्रकारेण रक्षको येषां
तर्हि कथं गता इत्याकाङ्क्षायामाह-वीक्ष्य प्रावृषमासन्नामिति दिन-
चतुष्टयदशकव्यवहिताम् ॥ ७० ॥

ततो ये नागतास्तेषामयं महोत्सवो न जात इति
शङ्कां वारयितुं वृत्तान्तकथनमाह-जनेभ्यः कथयाञ्जु-
रिति । वसुदेवस्य यज्ञमहोत्सवं यच्च सुहृत्सन्दर्शनादिकं तदप्येकं
सात्त्विकानां निरुद्धानां परमोत्सवलक्षणं फलं दत्तवानिति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमज्जागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्वल्लभभट्टारमज्जीवगो-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे
पञ्चाशोऽध्यायविवरणम् ॥ ३५ ॥ ८४ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततो मासत्रयानन्तरं भोः प्राणपदार्थनिर्मन्थितश्रीसुख-
धर्मविन्दो ! कृष्ण ! सांप्रतं चल ब्रजमतः परं समर्थं गम-
यितुं न शक्नोमि भोः सखे ! वसुदेव ! कृष्णं ब्रजे
प्रस्थापय भो राजन्नुग्रसेन ! त्वमप्येवमेव मत्प्रियस्त्वमिम-
माज्ञापय नोचेदत्र पुण्यक्षेत्रे रामहृदे वयमधुनैव श्रिया-
महे यूयं स्वच्छुभिः पश्यत वयं हि सूर्योपराने पुण्य-
क्षेत्रे च या नार्याताः कृष्णमप्राप्य मर्तुं कृष्णं प्राप्य जीवितु-
मिति ब्रजस्थानामस्माकं सर्वेषामेव ददो निश्चयः इत्युक्त-
यति श्रीमज्जराजे वसुदेवादिभिः कामैस्तस्य वाङ्मतेरर्थः

• भीमद्विभ्रनाथकवर्तितसारार्थदर्शिनी ।

पुराङ्गीभरणादिभिश्च स पूर्यमाणो ययावित्यन्वयः । तत्र वसु-
देवेन • देशकालपात्राभिहेन स्वातन्त्र्यभूमिर्विचार्य भीमन्दस्य
कामपूरणं यथा भोः सखे ! व्रजराज ! सत्यं ब्रूवे भवाह-
शानां बन्धूनां जिघांसेव किं मे सम्मता तस्मात् सर्वथैव
कृष्णं वृजं प्रस्थापयिष्यामि किन्तु साम्प्रतमयमस्मान्
अनुवृत्तिसुहृदश्च बह्वृक्ष स्त्रीजनान् द्वारकां प्रवेशयतु ततः
परदिन एव शुभक्षणे निर्विरोधमेव व्रजं प्रति यात्रां
करोत्वित्यत्र परस्सहस्रान् शपयान् करोमि वयं खलु
कृष्णेन • सहैवागताः विना कृष्णं कथं गृहं गन्तुं प्रभवामः
लोकाः किं धक्षिष्यन्ति त्वं सकलार्थपण्डितो ऽसि क्षमस्व ममेत-
द्विज्ञापनापराधमेव मामाहापयेति उपसेनेन यथा भोः
व्रजेश्वर ! अत्रार्थे अहमेव प्रतिभूरभूवं शपयं ब्रवीमि बला-
देव कृष्णमहं व्रजे प्रस्थापयिष्यामीति रामोद्भवसहितेन
रहःप्रदेशे कृष्णेन यथा भोस्तात ! यद्यहमद्य सन्त्यज्यैव
अल्वेतान् व्रजं यामि तर्ह्येतेऽपि मद्भिरहेण मर्त्यमुद्यता भवि-
ष्यन्ति केदयिरिष्टादिभ्योपि महाबलिनः परस्सहस्राः शत्रवः
एवैतान् पार्थिवान् निहन्त्युः अवश्यं भावि खलुत्तमपि सर्व-
ज्ञत्वाद्दं जानामि तदपि शृणु ब्रवीमि इतो द्वारकां गत्वेव
लब्धनिमग्नो युधिष्ठिरराजसुयार्थं यास्यामि तत्र श्वेद्यं हत्वा
पुनरागत्य शाल्वनिहत्य दन्तवक्रवधार्थं मथुरादक्षिणद्वार-
प्रदेशमासाद्य तत्रैव तं व्यापाद्य व्रजं प्रविश्य बन्धून् सन्दृश्य
इष्यन्मनाः युष्मदुत्सङ्ग एव रङ्गेण खेलयन्नेव जन्मेदं गम-
यिष्यामि एतन्मम ललाटपत्रे विधात्रां लिखितमेतावद्दिन-
पर्यन्तं युष्मल्ललाटेऽपि मद्भिरहदुःखं लिखितमेतद्द्वयं नैवा-
न्यथा भवितुमर्हत्यतएव हठं त्यक्त्वा साम्प्रतं व्रजं प्रति प्रति-
ष्ठुष्व एतन्मध्ये च भवन्तो पितरौ मम प्रियसुहृदश्च मद्भि-
रहदुःखलिखितमेतद्द्वयं नैवान्यथा भवितुमर्हत्येवात्तां यदा
यदा मां व्रष्टुं किमपि क्रीडयितुं भोजयितुमीहिष्यन्ते तदा
भवद्भिश्चक्षुषि मुद्रयितव्यानि यथाहमाविर्भूय सर्वानेव द्रवथून
अपुष्पीकृत्य सर्वानेव मनोरथान् सम्पादयिष्यामीति प्रति-
जाने • किलाहमत्रार्थे मत्प्रियसखा इपीकाटर्षादावसन्तस-
चरगात्राः • प्रमाणीकर्त्तव्या इति ततश्च व्रजराजः स्वपुत्र-
सुखतात्पर्यपर्यालोचकचेताः भद्रं भद्रमिति सर्वान् वसु-
देवादीनुक्त्वा प्रबोधिता विरतरुद्वन्धुताकलैर्दत्तं पारि-
वर्हमादाय यशुभिस्तत्सङ्गप्रस्थापितया महासेनया यापितो
ययौ अत्र कामेरिति पूर्यमाण इति पदद्वयान्यथानुपपत्ते-
रेव अल्वेतावद्व्याख्यानं प्रपञ्चितं कृष्णो वसुदेवदेवक्यो-
रेव पुत्र इति ब्रह्मणापि सपुत्रपौत्रेणापि सशपथमुक्तेऽपि प्रतीति-
लेशमप्यकुर्वतोः व्रजेश्वरयोः स्वाङ्गलिस्पृष्टमात्रकृष्णचिबुकलब्ध-
महासुखसम्पत्तिस्मृतिमात्रन्यक्कृतप्राकृताप्राकृतसर्वसम्पदोक्तयोः
किं वसुदेवादिदत्तैः पराङ्गीभरणक्षौमनानान्यपरिच्छदैः काम-

पूरणं सम्भवेत् यदि वा कामपूरणं भवेदेवेति प्रौढ-
स्तत्र सव्रजः सहबान्धवः इति विशेषणद्वयोपन्यासात्
केवलं सखीकस्य नन्दस्यैव अपितु गोपीनां गोपानां
सर्वेषां कृष्णप्रियसखानाञ्च ततश्च कृष्णस्य पिता नन्दः
प्रेयस्यो गोप्यश्च सखायो गोपाश्च प्राप्तैर्बहुमूल्याभरणवस्त्र-
रत्नादिभिः पूर्णमनोरथीभूय व्रजं ययुरित्येवं व्याख्येयं तदा
व्रजस्थानां सर्वेषां प्रेमवस्त्वमपगतमेव भक्तिरसामृतसिन्धु-
धृतप्रेमलक्षणे अनन्यममतेत्युक्तेरित्यवधेयम् ॥ ६७—७१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां दर्शिन्यां भक्तचेतसाम् ।

चतुर्थ्युक्ताशीतितमो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यापितः प्रस्थापितः ॥ ६८—७० ॥

यदेव महोत्सवं वसुदेवयज्ञोत्सवम् ॥ ७१ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुरशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८४ ॥

भाषा टीका ।

अनन्तर अमोल आभूषण नानाप्रकार के अमोल
वस्तुओं से व्रज सहित वन्धुजन नन्द जी की पूर्त्तिकर ॥ ६७ ॥

वसुदेव उपसेन कृष्ण बलदेवजी उद्भवजी आदि ने दीप
भए दाइजे को लेकर वसुदेव जी आदि ने नन्दजी को विदा
किया ॥ ६८ ॥

अनन्तर श्रीकृष्ण के चरणारविन्द में लगाए भए मनको
निवृत्त करनेको असमर्थ होकर नन्दजी गोप लोग गोपीजन
मथुरा को चले गए ॥ ६९ ॥

सब बन्धुओं के जाने पर श्रीकृष्ण हि जिनके इष्ट देव
हैं एतादृश यादव लोग समीप में आई भई वर्षाकृतु का
देख कर फिर द्वारका को चले गए ॥ ७० ॥

द्वारका में जायकर यादव लोग तीर्थयात्रा में वसुदेव
जी का जो यज्ञ महोत्सव भया और जुहद साध्यों का जो
दर्शनादिक भया उस को द्वारका वासिजनों के अर्थ वर्णन
करते भए ॥ ७१ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें चौरासीके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ८४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीबादरायणिरुवाच ।

अथैकदाऽऽत्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवन्दनौ ।
वसुदेवोऽभिनन्द्याह प्रीत्या सङ्कर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥
मुनीनां स वचः श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् ।
तद्दीर्घं जातविश्रम्भः परिभाष्याभ्यभाषत ॥ २ ॥
कृष्णकृष्ण महायोगिन् सङ्कर्षण सनातन ।
जाने वामस्य यत्साक्षात् प्रधानपुरुषौ परौ ॥ ३ ॥
यत्र येन यतो यस्य यस्म यद्यथा यथा ।
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥

श्रीचरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पञ्चाशीनितमे रामकृष्णौ सम्प्रार्थितौ सुतौ ।
पित्रे ज्ञानमथो मात्रे मृतान् पुत्रानयच्छताम् ॥
नन्दयित्वा कुरुक्षेत्रयात्रायां सुहृदो बहून् ।
तस्यज्ञानं ततः पित्रारादिशन्मृतसुनुभिः ॥

॥ १ ॥

धाम प्रभावस्तत्सूचकम् जातविश्रम्भः उत्पन्नविश्वासः परि-
भाष्य सम्बोध्य ॥ २ ॥

अस्य विश्वस्य यत्साक्षात्स्वरूपभूतं कारणं प्रधानपुरुषौ
नाम परौ तयोरपि कारणत्वेनेश्वरौ च साक्षाद्वा युवामिति
जाने ॥ ३ ॥

नन्विदं विश्वमनेष्टैः कारकैर्जायमानं कुतः प्रधानपुरुषात्मकं
कुतस्तरामावयोस्तत्कारणत्वेनेश्वरत्वं तत्राऽऽह- यत्रेति । यत्रा-
धिकरणे येन कर्त्रा करणेन च यतः अपादानात् यस्य सम्ब-
न्धेन पष्ठमर्थस्याकारकत्वेऽपि निमित्ततोक्ता यस्मै सम्प्रदानाय
यद्यदिति प्रयोज्यकर्तृकर्मकारकं दर्शिते ननु तयोर्नास्ति भेदः
यथोक्तम्—

“करोति क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना ।
भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतिः कर्म जायते” ॥

तथा—

करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः ।
भविता तमपेक्षाय प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते” ॥

इति च । सत्यम् तथाप्यवस्थामेदेन भेदो विवक्षितः दृश्यते
आवस्थामेदः तण्डुलानोदनं पचति सृवं घटं करोतीति तदेवं

सप्तविभक्त्यर्थाद्वर्णिताः यथेति यदेति च क्रियाविशेषणभूताना-
मन्येषाञ्चाप्ययानामर्थाः स्यादिति क्रियापदार्थोपलक्षणम्
एवं सर्वे प्रपञ्चमनूष्य तत्कारणस्य भगवद्रूपतां विधत्ते इदं
साक्षादिति प्रधानं भोग्यं पुरुषो भोक्ता तयोरीश्वरो भगवां-
स्त्वमेव साक्षादिति तयोरेक्यमभिप्रेत्यैकवचनम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमैश्वर्यज्ञानपितृभावमिश्रप्रेम्णा श्रीवसुदेवेन मुनि-
वाक्योद्दीपितैश्वर्यज्ञानेन ताः सह श्रीभगवतस्तज्ज्ञानगोष्ठीमयो
यः कादाचित्को लीलाविशेषस्तमथ प्रस्तौति—अथेति । स्व-
मन्युपदेशविशेषकुरुक्षेत्रयात्रान्तरम् एकदा कश्चित्प्रातर्नित्यवन्दन-
समये यत आत्मजौ ताभ्यां तेन च तथाप्यपरित्याज्य-
तद्भावो अतः कृतेति च अत एवाभिनन्द्य आशीर्भिः
प्रीणयित्वाऽऽह तत्र प्रीत्येति साक्षात्परमेश्वरयोरप्यनयोर्मत्पुत्र-
त्वेनोक्त्य इत्यन्तःसन्तोषणेत्यर्थः । अत एवाग्रे तत्क्षणज्ञ-
मङ्गिरपि तत्सन्तोषणमैव ज्ञेया सङ्कर्षणाच्युताविति ताद-
शैश्वर्यं तादृशप्रीतिविधायित्वेचाविशिष्टौ ॥ १ ॥

तदानीं त्वैश्वर्यज्ञानप्राप्तये सूचितमेव कारणं व्यञ्ज-
यन् पुनरुक्तपोषम्यायेनाह—मुनीनामिति । ‘स्व इति “विदितो-
पि भवान् साक्षात्” इत्यादौ पूर्वत एव तादृशज्ञानः सुदुश्च
तद्दीर्घजातविश्रम्भः सम्प्रति च मुनीनां वचस्तादृशं श्रुत्वा
परिभाष्य कृष्णेत्यादिना सम्बोध्य ॥ २ ॥

तथैवाह—कृष्ण । हे स्वयं भगवन् ! वप्सिा तदाकर्ण्य भतो
हे महायोगिन् ! सर्वव्यापक ! योगमायाप्रभावमित्याभ्य । तथा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे सङ्कर्षण ! द्वितीयमिजस्यूहत्वाच्छ्रीकृष्णेन सङ्कल्प्यते छाये-
वाप्रकटयामि प्रकटायामपि लीलायां निजसहचरः क्रियते
यः हे तथाभूत ! अत एव हे सनातन ! तथैव नित्यसिद्ध !
वां युवां जाने निश्चित्य जानामि कीदृशं यथा स्यात्तथा
जानीषे तत्राह यत् युवामस्य विश्वस्य यथाक्रमं प्रधान-
कृषौ स्थः तत्र प्रधानं सर्वतः श्रेष्ठं प्रकृत्युपाध्यतीति श्री-
भगवद्रूपं पुरुषस्य प्रकृतीक्षणकर्त्ता तदंशः यथाकं तृतीये
“भगवानक आसेदमप्र आत्मनां विभुः” इत्युपक्रम्य—

“कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः ।

पुरुषेणात्मभूतेन वीर्य्यमाधत्त वीर्य्यवान्” ॥

तथा तत्रापि साक्षात्परो सर्वमूलस्वरूपश्रीकृष्णादिरूपत्वेन
स्वयं भगवदादिस्वरूपो अन्यस्यैः तत्र साक्षादित्यस्योभयत्र
योजनमर्थवशात् ॥ ३ ॥

सर्वमूलस्वरूपमेव दर्शयन् सङ्कर्षणस्यापि श्रीकृष्णेऽन्त-
र्भावमभ्युपगच्छस्तमेव स्तौति त्रिभिः—यत्रेति । इदं स्वरूपाख्य-
तदस्वाख्यबहिरङ्गाख्यशक्तिमयं वैकुण्ठजीवजगदाख्यं वैभवं
यत्र स्याद्येन स्यादित्यादि योजयित्वा स भगवान् श्रीकृष्ण-
लक्षणस्त्वमेव साक्षात् स्वयमनन्याधयितया पूर्वोक्तप्रधान-
पुरुषयोरपि ईश्वरो मूलस्वरूपत्वादाभ्य इति योज्यं यत्रेत्या-
दिभिः स्वरूपसिद्धाधारशक्त्याद्यशक्तिपरमाभ्यत्वव्यक्तेरिति
भावः । तत्र यस्येति इदन्तानिर्दिष्टवस्तुनैव सम्बन्धो धियक्षितः
तत्सम्बन्धं विना तस्य अपुष्पादितुल्यत्वं स्यादिति निमित्त-
त्वञ्च क्रियानिमित्तत्वाविवक्षया कारकत्वाभावश्च यस्मा इति
तल्लीलोपयोगित्वात् यद्यदित्युपादानोपादेयशक्त्योस्तदात्मकत्वा-
नवभेदेन निर्देशः यथा यदेति प्रकारकाशक्त्योरपि येनैव
प्रकाररूपेण यस्मिन्नेव कालरूप इति, अन्यस्यैः । तत्र कारि-
कार्यः कर्मैव किं तत्राह भवतीति भवतेरर्थस्य कर्त्ता यो
मृद्वदिति स एव करोतेः कर्म जायते मृदेव घटो जायते
मृदेव घटो भवति तं भावयतीति णिजन्तमवशेरेकपर्यायेण
करोत्यर्थेन तद्वधातेः एवं यस्य कर्मत्वं साधितं तस्यैव प्रयो-
न्यत्वं साधयति तथेति भवितुमृद्वदादेः तथापीति पूर्वाव-
भाया मृदादेः प्रयोज्यत्वमुत्तरावस्थायाः घटादेः कर्मत्व-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-२ ॥

भूत्वा प्रधानपुरुषो अभ्यक्षपुरुषो ॥ ३ ॥

यत्र इति सप्तविभक्त्यर्थाः यथा यदा प्रकारः कालश्च
वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीताववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ • कदाचिद्भूदेवदेवक्यावेदितयाथात्म्यस्य भगवतः
ताम्रजादानात्मकं चेष्टितमनुवर्णयति—अथेत्यादि पञ्चाशीतितमेन ।
इतं पादाभिधानेन याभ्यां तौ रामकृष्णावभिनन्द्य प्राह ॥ १ ॥

[१२९]

किञ्च, मुनीनामिति । स वसुदेवः पुत्रयोः प्रभावमुखकं
मुनीनां वचः वसुदेवभवाः नूनं भक्त्या परमया इत्याद्युक्तं वचः स्मृत्या
तथा तयोः रामकृष्णयोर्वीर्य्यजोतो विश्वम्भो जगदीश्वरत्व-
विषयाविश्वासो यस्य सः परिभाष्य सम्बोध्य अभाषत ॥ २ ॥

तदेवाह—कृष्णेति । प्राकृतावावां किमित्येवं सम्बोध्यसि
इत्यत आह—जान इति । वामिति “युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी
द्वितीयास्थयोर्वा नौ” इति ८-१-२० इति वामादेशे सति रूपं यद्यस्मा-
दस्य जगतः साक्षात्प्रधानपुरुषो कारणभूतो प्रकृतिपुरुषो
परो ताभ्यां बिलक्षणी च वां युवां जाने कार्यावस्थाचिद्-
चिदात्मकस्यास्य जगतः कारणावस्था प्रधानपुरुषो प्रकृतिपुरुष-
शरीरको अत एव तदात्मभूतो तद्विलक्षणी पुरुषो जाने
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं जगतस्तत्कार्यत्वं प्रतिज्ञातं ननु जगत्कार्यं चेत्कारक-
वद्दकसाध्यं कस्यचित्सम्बन्धि केनचित्प्रकारेण युक्तं कालसह-
चारितं चेति कथं मदेककार्यमित्यत आह—यत्रेति । कारक-
वद्दकसम्बन्धिप्रकारकालानां त्वच्छरीरत्वेन त्वदात्मकत्वात् कृत्वा
जगत्स्वत्कार्यमेवेत्यभिप्रायः यत्राधिकरणे येन कर्त्ता यतः उपा-
दानात् यस्य सम्बन्धिनः यस्मै सम्प्रदानाय यत्प्रयोजकं कर्त्तुं
यदा यस्मिन् काले यथा यः प्रकारः एवं कारकवद्कादीनां
निर्देशः यथा स्यादित्येतदिदं विश्वमधिकरणादिकं सर्वं साक्षात्
प्रधानपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरो भगवांस्त्वमेवेति सम्बन्धः
स्यादित्यस्य यत्र स्यात् येन स्यादित्येवं प्रत्येकं सम्बन्धः ।
वक्ष्यमाणकान्त्यादिसामानाधिकरण्योपयुक्तत्वेनैतत्प्रपञ्चयति हे
अधोक्षज ! आत्मन् आत्मनि आत्मना सृष्टम् अनेनाधि-
करणान्तरकर्त्तृन्तरव्युदासः नानाविधं देवनरपशुपादप-
मिश्रमेतत्जगदात्मना स्वशरीरभूतेन जीवेनानुप्रविश्य
रक्षणापयुक्तमनुप्रवेशं कृत्वा प्राणः प्राणशरीरको जीवन्-
च्छरीरकश्चैवमप्यजः प्राणजीवगतदोषास्पृष्टो बिभर्षि प्राण-
शरीरकत्वं जीवशरीरकत्वं च भूयते “मनोमयः प्राणशरीर-
नेता” “यस्यात्मा शरीरम्” इति ॥ ४-५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-५९ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं निरोधः सर्वेषां भगवत्कृत इति ।

स किं साक्षात्सर्वयुक्त्या भगवानन्यथापि वा ॥

अन्यथाचेत्कृताप्येव निरोधो निष्फलो भवेत् ।

तस्मात् कृष्णस्य सर्वोक्त्या भगवत्त्वं तु साध्यते ॥

अतोऽग्रे भगवान् व्यासः वङ्गध्यायी चकार ह ।

देव्यादिप्रसिद्धयर्थं सङ्गतिस्त्रियमेव हि ॥

भीमप्रज्ञापनसुबोधिनी ।

तत्रादौ भगवद्भाषसिद्ध्यर्थं युक्तिपूर्वकम् ।
ऐश्वर्यादीन् षडर्थान् हि षडध्याय्यां निरूप्यते ।
षट्त्रिंशत् तथाऽध्याये कृष्णस्यैश्वर्यलक्षणः ॥
अलौकिको लौकिकश्च क्रियाज्ञानविभेदतः ।
निरूप्यते यतः पित्रोरेश्वर्यं ह्युन्नतं भवेत् ॥
अनुभावात्पुरैश्वर्यं तयोर्हृदयसंहितम् ।
येन स्तुतिः कृता ताभ्यां कृष्णवाक्यासु निर्णयः ॥
तीर्थयज्ञसमुत्तथा हि शुद्धान्तःकरणो भवेत् ।
ततः कृष्णगुणज्ञाने तस्यैकज्ञाऽभूद्वितीर्यते ॥
तथैव देवकी देवी ज्ञात्वा माहात्म्यमुत्तमम् ।
ऐश्वर्यस्य परीक्षार्थं पुत्राद्वृत्तिमुवाच ह ॥

एवमेतावद्भिरध्यायैस्त्रिविधानां निरोधो निरूपितः अथ
भगवतः षड्गुणाः षड्भिरध्यायैर्निरूप्यन्ते क्रमेण ऐश्वर्यं
लोकवदतिशायि स ईश्वरः यः अलौकिकं करोति यो वा
वेदस्याप्यशक्यं करोति सोऽत्र निरूप्यते पित्रे पुत्रत्वं स्थाप-
यित्वैव ज्ञानोपदेशं यत्करोति यच्चाप्यल्लङ्घं तथा बाल्ये मृतानां
कालेन परमाणुसात्कृतानां पुनः कालमुल्लङ्घ्य यथास्थानं
प्रापयित्वा तत्समानयनं ततोपि स्वपदप्रापणमपि एवं वेद-
कालोल्लङ्घनं न पुरुषोत्तमादन्यस्य शक्यं फलप्रकरणस्य सवि-
धान एव गतत्वात् पित्रोरभिमतञ्च करोति अध्यायसङ्कतिः
कथायाः पौर्वापर्यं नाभिलषितमिति भिन्नक्रमेणारभते अथेति
एकदा प्रसन्नसमये स्वयमेवात्मजो प्राप्नो लालनसमये
ततः कृतपादाभिवन्दनौ जातौ ततो वसुदेवापि तत्कृतमभि-
नन्द्य लौकिकप्रीतियुक्त एव ज्ञानार्थमुवाच सङ्कर्षणमव्युत्तञ्च
सर्वमेतत् ज्ञाने पूर्वाङ्गं श्रुतिविदुषं स्वयं गुरोर्गृहं गत्वा नम-
स्कारानन्तरं गुरुणाभिनन्दितः ॥ १ ॥

एकं स्तौतीति मर्यादा तत्रापि पूर्वं तत्कामनया तदर्थं
न प्रवृत्तः किन्तु प्रासादिकस्मरणेन तथा कृतवानित्याह—
मुनीनां तद्वचः स्मृत्येति । तस्यानुभूतिः कालेनेत्यादि मुनि-
वाक्यं तस्य चाकस्मात् स्मरणं तच्च पुत्रयोर्धाम तेजः
स्वरूपं वा सूचयति केवलवाक्यं स्मृतं वा चेत् ज्ञानं वा न
जनयेत् तत्रापि न काचिच्छिन्ता किञ्च सम्वादात्तस्य प्रामाण्य-
मवधूतमित्याह—तद्वर्यैर्जातविभ्रम्भ इति । गोवर्द्धनोद्धरणादीनि
वीर्याणि नैर्जातो विद्वांसः ऋषिवाक्ये यस्य ततः हे कृष्ण !
हे रामेत्युक्त्वा अभ्यभाषत स्तुतिं कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

स्त्रोत्रं चक्रे षष्ठादशभिः सर्वविद्यानिरूपकः ।

शरणागतिपर्यन्तमुभयोरात्मनस्तथा ।

स्वरूपमाह सर्वासां विद्यानामभिवाञ्छितम् ॥

आदौ जगत्कारणत्वमाह—कृष्णकृष्णेति । आदरे वीप्सा महा-
यागिभिरिति महानपि ज्ञातुमशक्य इत्यत्र हेतुरुक्तः सङ्कर्ष-
णस्य नाममात्रेण सम्बोधनमुक्त्वा तदर्थपरिज्ञानात् तत्स्वरूप-
माह—सनातनं । अनेन नित्यार्थवाचकत्वमेव तस्यापि वक्तव्य-
मिति निरूपितं सभ्यकृ कर्षणात्मकत्वं प्रकृतेरिति तं प्रकृति-
देवतां मन्यन्ते अत आह जाने वामिति अस्य जगतः साक्षात्
सम्पूर्णस्य कार्यकारणाद्भेदोपचारेण तथात्वं वारयति उभयोः
प्रधानपुरुषत्वम् उपचारादङ्गीकारत्वं वारयति परावृत्तिं अक्षरा-

दुत्पन्नौ मूलभूताभिवर्धः ॥ ३ ॥

जगत्कारणत्वमुक्त्वा जगदुत्पत्तामाह—यत्रेति । लोके वद-
कारणानां प्रकारसहितसर्वविभक्तीनां यावान् नाक्योर्थः स
सर्वोपि भगवानेव तत्कारणं प्रधानपुरुषो च तस्यापि कारण-
मीश्वरः कालः तयोरपि नियन्ता पुरुषोत्तम एवेति कृष्ण
एवोक्तः उभयोरेकत्वेन मूलमेव सर्वं भवतीति च एतादृशो
भगवांस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमविद्वन्नाथश्चक्रवर्तिकृतसारार्थवर्धिनी ।

पञ्चाशीतितमे पित्रोर्हरेश्च ज्ञानगीस्तुतिः ।

मातुः पुत्रानानयन् स बलिना सबलः स्तुतः ॥

॥ १-२ ॥

अस्य विश्वस्य कारणीभूतौ यत् यौ प्रधानपुरुषौ परौ
तयोरपि भेदो परमेश्वरौ वाम् महं जाने यद्वा प्रधानीभूतौ
परमेश्वरौ पुरुषौ वासुदेवसङ्कर्षणौ ॥ ३ ॥

कार्यभूतमिदं विश्वमपि त्वमेव भवसीति द्वयोरैक्या-
देकवचनप्रयोगेणाह—यत् घटपटादिकं वस्तु यत्र देशे स्यात्
येन कारणेन यतोऽपादानात् यस्य सम्बन्धे यस्मै देवं यत्तदेव यथा
येन प्रकारेण यदा यस्मिन् काले स्यात् तदिदं सर्वं भगवानेव
भगवत्कार्यमित्यर्थः । कीदृशः साक्षात् प्रधानपुरुषयोरपीश्वरः ॥ ४ ॥

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

भीमसुदेवकृतं भगवत्स्त्वं भीदेवकीवचनात्समृतबालानयना-
दिकं भगवच्छ्रुतिं च वर्णयति—अथेति पञ्चाशीतितमेन ॥ १ ॥

धामसूचकम् स्वरूपज्ञापकम् ॥ २ ॥

विद्वत्कारणं परं धाम ततः परं न किमपि वस्तु तद्व्यो-
तकं मुनीनां वाक्यामवधार्य विद्वत्कारणं ससङ्कर्षणं श्रीकृष्णं
कृष्णकृष्णेत्यादिना संस्तुय युवां न नः सुतौ किन्तु भूभारहर-
णाय साक्षात्परमेश्वराववतीर्णाविति विज्ञाप्य “तस्मै गतोऽस्म्यरण-
मद्य पदारविन्दम्” इति श्रीकृष्णचरणं शरणं व्रजति । यत् यो
अस्य विद्वदस्य परो कारणभूतौ तौ वां युवां जाने प्रधानौ
च तौ पुरुषौ प्रधानपुरुषौ ॥ ३ ॥

अथ बलं तदवतारभूतं तस्मिन्नन्तर्भाव्यं तमेव जगदेतुं
श्रीकृष्णं सर्वात्मतया वर्णयति—यत्रेति । यदा यत्र यथा येन
प्रकारेण यत् प्रयोक्तृत्वं यत्र यस्मिन् अधिकारेण येन कृत्वा
करणेन च यतोऽपादानात् यस्य सम्बन्धेन यस्मै सम्प्रदानाय
तत्साक्षात् भगवान् श्रीकृष्णः स्यात् ननु सर्वस्य जडा-
जडस्य कथमैक्यमत्राह—प्रधानपुरुषेश्वरौ इति । प्रधाने प्रकृतिः
भगवच्छक्तिः तस्याजडत्वविकारित्वादयो धर्माः पुरुषो जीवः
भगवद्वशः तस्य सुखदुःखभोक्तृत्वमदयो धर्माः तयोरीश्वरः
सर्वेश्वरत्वसर्वदोषास्पृष्टस्वरूपत्वसर्वकारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वात्मत्व-
सङ्घिदान्दत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाभयः स्वरूपेण सर्वजडाजड-
विलक्षण इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज ।

आत्मनाऽनुप्रविश्यात्मन् प्राणो जीवो विभर्त्यजः ॥ ५ ॥

प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः ।

पारतन्त्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोश्चेष्टैव चेष्टताम् ॥ ३ ॥

कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कक्षविद्युताम् ।

यत्स्पर्धैर्भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गन्धोऽर्थतो भवान् ॥ ७ ॥

(१) तर्पणं प्राणनमपां देव त्वं ताश्च तद्रसः ।

ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीवाङ्मयणिरुवाच ।

आकाश के अन्तर श्रीकृष्ण बलदेवजी दोनों पुत्र एक समय में बसुदेवजी के पास गए उन्होंने बसुदेवजी के चरणों में प्रणाम किया आशीर्वाद कर दोनों को प्रसन्न कर के प्रेम के साथ उनके प्रति बोले ॥ १ ॥

पुत्रों के वैभव जनने वारा ऋषियों के वचन श्रवण कर उन के अलौकिक चरित्रों से उत्पन्न विश्वास वारे बसुदेवजी हे कृष्ण ! हे राम इस प्रकार उनको सम्मुख कर उन के प्रति बोले ॥ २ ॥

हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! ! महायोगिन् ! हे सङ्कर्षण ! हे सनातन ! जोकि इस जगत् के कारणरूप जाँव समूह तथा माया के दोनों साक्षात् आपके शरीर हैं इसी कारण जैसे शरीर से जीवात्मा है तैसे ही आपके शरीर जीव माया से आप परे हैं उन दोनों के आप नियन्ता हो इस प्रकार मैं आपको जानता हूँ ॥ ३ ॥

जिस आधार में यह जगत् होता है जिस कर्त्ता से तथा साधन से यह जगत् होता है जिस पदार्थ से यह होता है जिस स्वामी का यह विश्व है तथा जिसके विचार के अर्थ यह बना है प्रेरणा से जो कार्य कर्त्ता तथा होने वारा कर्म और जिस काल में जिस प्रकार से होता है वह सब जीव माया के ईश्वर निरवधिक ज्ञानादि कल्याण गुण सम्पन्न आप ही हो अर्थात् विचित्र नाना प्रकार का यह जगत् आपका शरीर है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतवभावार्थटीपिका ।

किञ्च धारणपोषणकर्त्ताऽपि त्वमेवेत्याह—एतदिति । हे आत्मन् ! प्राणः क्रियाशक्तिः जीवो ज्ञानशक्तिश्च सन् त्वमेव विभर्ति ॥ ५ ॥

ननु, प्राणादीनां विचित्रशक्तीनां कारणत्वादिगमात्कथं परमेश्वरस्यैव कारणत्वेन सर्वात्मकत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य प्राणादि-

शक्तयोऽपि तस्यैवेत्याह—प्राणादीनामिति । प्राणः सूत्रं तदादीनां विश्वसृजां विश्वकारणानां याः शक्तयस्ताः परस्य परमकारणस्येश्वरस्यैव कुतः पारतन्त्र्यात् यथा वेधशक्तिर्न बाणस्यापि तु पुरुषस्य तद्वदित्यर्थः । ननु भगवतः प्राणादिवर्गस्य च स्वातन्त्र्यमेव किं न स्यादत आह—वैसादृश्यात् द्वयोरिति । चेतनाचेतनत्वेन विसदृशत्वाद्द्वयोः अचेतनप्राणादिवर्गस्य चेतनपारतन्त्र्यमेव युक्तमित्यर्थः । यद्वा प्राणादिषु द्वयोर्द्वयोरेव तावद्विसदृशत्वं विरुद्धक्रियाकारित्वात्किम्पुनर्वैभवं तस्मादेकेन सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽधिष्ठितानामेव विविष्टकारणरूपकत्वं युक्तं न स्वतन्त्रप्राणामिति तथाचोक्तम्—

“यदेते संहता भाषा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ।

यदायतननिर्माणे न शेकुर्ग्रहवित्तम् ॥

तदा संहृत्य खान्योऽन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ।

सदस्यमुपादाय चोभयं ससृजुर्गदः” इति

तथा “नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विभुम्” इत्यादि । ननु प्राणादीनां क्रियाकारित्वं शक्त्यभावे कुतः स्यादत आह—चेष्टैव चेष्टतामिति । चेष्टमानानामेषां चेष्टैव ननु शक्तिः यथा वायोः शक्त्या तृणादीनां चलनं यथा वा पुरुषस्य शक्त्या शराणां वेग इति ॥ ६ ॥

पारतन्त्र्यमेव प्रपञ्चयति । कान्तिरिति पञ्चभिः । चन्द्रस्य कान्तिः अग्नेस्तेजः अर्कस्य प्रभा ऋक्षविद्युतां सत्ता स्फुरणमात्रेण सत्त्वम् अर्थतो वस्तुतो भवान् तथाच श्रुतिः “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युनो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इति । स्मृतिश्च—

“यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यद्यग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” ॥ इति

भूमेर्वृत्तिः प्राणिनामाधारत्वेन वर्तनं गन्धश्च भवान् तवैव शक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

किञ्च, हे देव ! अपां तर्पणं तृप्तिजनकत्वं प्राणनं जीवनहेतुत्वं ता आपश्च तासां रसश्च त्वमेव किञ्च वायो-रोजः सह आदि तवैव शक्तिः ॥ ८ ॥

(१) तर्पणं जीवनं तासां रसं ताश्च तद्रसः ॥ इति वीर० पाठः ।

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वार्थमेव प्रतिपादयति—एतदिति । तत्रात्मन् आत्मनीत्यनेन यत्रेति आत्मेत्यनेन येनेति आत्मसृष्टमित्यनेन यत् इति यस्येति यद्यदिति च सृष्ट्यादिबीजत्वेन यस्मा इति प्राणो जीव इत्यनेन क्रियाज्ञानशक्त्याभ्यतासूत्रकेन यथेति तत्रैव क्रियाशक्तिविशेषकालशक्तित्वसूत्रकेन यदेदिति च अधोक्षजेत्यनेन तत्रापि परमाश्रयत्वम् अज इत्यनेन स्वयं भगवत्त्वमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

विश्वसृजामिति । आदिशब्दात् वक्ष्यमाणा महाभूतादयः । पारतन्त्र्यं हेतुः द्वेषो वैसादृश्यादिति । अन्यसैर्गोप्यात्म अत्र पारतन्त्र्यमित्यधिकं लेखकप्रमादिति स्वपक्षे अतस्तत्त्विकः तत्त्वप्रभावादेव सिद्ध्यन् त्वग्यथा । त्वच्छक्त्यैव सर्वेषां सर्वशक्तेरित्याह—प्राणेति । विश्वसृजां ब्रह्मादीनामपि ये प्राणायस्तेषाम् अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

शक्तीराह—कान्तिरिति पञ्चभिः । यदिति लिङ्गव्यत्ययेन सर्वैरपि योज्यं याश्चन्द्रादीनां कान्त्यादयः ताः सर्वाभावेनैवेत्यन्वयः । तत्र भवानित्यादरात् अग्रतः त्वमिति भक्त्युद्रेकात् पुनश्च भवानिति तथैवेत्यतश्च भक्तिभङ्ग्येवेति ज्ञेयम् । एवं तेजस्विनां त्वच्छक्तिहेतुत्वेनादौ तेजसः शक्तिरुक्ता तृतीयस्कन्धे कपिलदेवाकायाः पञ्चनादितच्छक्तेरप्यत्रैव धीतभावो ज्ञेयः । एवमन्यत्रापि । अधुना भूमः शक्तिं चरन्नादौ भौमत्वेनाद्रीणामाह—स्थैर्यं धारणशक्तिरित्यर्थः । एवमन्यत्रापि अर्धलोभवानिति शक्तिमनोः कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायेण तेषां तत्त्वच्छक्तिस्त्वच्छक्त्यैवेत्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ ७ ॥

नन्वेक एवाहं कथं न तद्गुरुपः तत्राह—देवेति । हे अनन्तधाभासमान ! एवमीश्वरे त्ययि तत्रैव विभूतयस्ता इति भावः । चेष्टा प्रयत्न गतिश्चलनमात्रम् अत्र तथैश्वरेति केवलगौडीयः पाठः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चमम् ।

प्राणः प्राणशरीरकः जीवः जीवशरीरकः मनोमयः प्राणशरीरः “यस्यात्माशरीरम्” इति ध्रुतेः ॥ ५ ॥

विश्वसृष्टिहेतुभूतानां विश्वसृजां देवतानां याः शक्तयस्ताः परस्य परमात्मनः शक्तयः तद्वत्ता इत्यर्थः । कुतः पारतन्त्र्यात् तेषां देवानां परमात्मपारतन्त्र्यात् वैसादृश्यात् अनन्यप्रतिनिवतशक्तित्वेन वैधर्म्यात् अतस्तेषां तास्ताः शक्तयः परमात्माधीना इत्यर्थः । द्वयोश्चेष्टैव चेष्टतां चेष्टमानानां देहिनां चेष्टा द्वयोश्चेष्टा जीवपरयोश्चेष्टैव न केवलं जीव एव स्वतन्त्रः प्रवर्तते किन्तु परमात्मानुमान्यः प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्ताशब्दः ऋक्षाणां विद्युतां च प्रकाशसत्तामाह—प्रवृत्तिः प्रवर्तनशीलः भूमिवर्त्ता गन्ध एव एतत्सर्वं भवान् त्वदर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अपां तर्पणं लोकवृत्तिहेतुत्वं जीवनहेतुत्वं देवताभिष्टितत्वं ताः आपः रसः माधुर्यं सर्वं भवान् त्वदधीनमित्यर्थः । वायोः ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलं धारणसामर्थ्यम् ईश्वरस्य त्वैतत्सत्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवत्तद्विधाचित्सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनमिति शिक्षा कृता अथ चिद्विदसाधारणधर्मसामानाधिकरण्यं तन्निर्वाहकत्वनिबन्धनमिति शिक्षयति—प्राणादीनामिति । विश्वसृजां विश्वशरीरसृष्टिहेतुभूतानां प्राणादीनाम् आदिशब्देन भूतपञ्चकैकादशेन्द्रियमहद्वहङ्कारसङ्ग्रहः एतेहि विश्वसृष्टिः तेषां याः शक्तयः कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धयर्माः ताः परस्य परमात्मनः तत्रैव शक्तयः त्वन्निर्वाह्याः एतेत्यर्थः कुतः पारतन्त्र्याच्छक्त्याभ्याणां प्राणादीनां पारतन्त्र्यस्याभावात् एवञ्च तच्छक्तीनां पारतन्त्र्यं किम्पुनर्गोप्यसिद्धमिति भावः । ननु प्राणादीनां एकयः मिथो प्राणादिभिर्वाह्याः कुतो न स्थुरित्यत आह—वैसादृश्यादिति । अन्योन्यप्रतिनियतशक्तित्वेन वैधर्म्याच्च मिथो निर्वाह्यतेत्यर्थः । किमुताचेतनानां पारतन्त्र्यस्याभावतेति । यतश्चेतनस्यैव तत्त्वभावत्वादित्यभिप्रेत्याह—द्वयोश्चेष्टैव चेष्टतां मति । चेष्टतां चेष्टमानानां देवानां चेष्टा द्वयोश्चेष्ट जीवपरयोश्चेष्टैव न केवलं जीव एव स्वतन्त्रः प्रवर्तते अपितु परमात्मानुमान्यः प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्ववस्तुशक्तीनां तन्निर्वाह्यत्वनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमाह—कान्तिरित्यादिना । चन्द्रस्य कान्तिरग्नेस्तेजः अर्कस्य प्रभाः ऋक्षाणां नक्षत्राणां विद्युताञ्च सत्ता प्रकाशसत्ता भूभुतां पर्वतानां यत्स्थैर्यं भूमिवृत्तिर्गन्धः यद्वा वृत्तिः प्राणिनामाधारत्वेन वर्तनं गन्धश्चेत्येतत्सर्वम् अर्थतः वस्तुतः भवान् त्वन्निर्वाह्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तर्पणमिति । अपां तर्पणं लोकवृत्तिहेतुत्वं जीवनं जीवनहेतुत्वं प्राणनमिति पाठे स एवार्थः क्लेदनमाद्रीकरणं देवत्वमिति पाठे देवताभिष्टितत्वं ता आपः तासां रसो माधुर्यं च सर्वभक्षान् त्वदधीनमित्यर्थः । याः वायोः शक्तयः ओजः प्रभृतयः ताः ईश्वरस्त्वमेवेति पूर्ववत् तत्र ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलं धारणसामर्थ्यं चेष्टा व्यापारः गतिर्गमनम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्बलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वरूपकारणत्वे निरूप्य उत्पत्तिं निरूप्य स्थितिं निरूपयति—एतज्ज्ञानाविधिमिति । मिश्रमिभ्रमसमायायनेकप्रकारम् आत्मनैव सृष्टं सर्वेष्वेव प्रकारेषु भगवानेव कर्त्ता अधोक्षजेति सर्वकर्तृत्वं तस्याज्ञातं बहिर्मुखैरिति निरूपितं तत्रः ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ इतिवदन्तः प्रविश्य प्रवेशो केवलमात्मनैव प्रविश्य पञ्चाक्षत्रानैकरूपो जात इत्याह—आदौ आत्मा तत्सर्वं व्याप्य स्थितः पञ्चाक्षीवक्षणेन प्राणरूपेण च जातः प्राणशब्देनेन्द्रियाण्यपि सङ्गृहीतानि ताः सङ्गत्यऋषभवदिति भृत्ययौ निरूपितः ततः सर्वमेव जगच्छरीरादिकमपि विभर्त्ति धारकशक्तिमपि तत्रैव योजितवान् अन्तर्यामीवातद्वयमधिकः प्रविष्टः सर्वे भृत्युकाः प्रकाराः अत्र सङ्गृह्यन्ते एवं स्थितिमुक्त्वा तन्प्राधिदैविकमपि रूपमाह—प्राणादीनामिति प्राणादयः सर्वे स्थावराशक्ताविश्वमेव सृजन्ति कर्मेन्द्रियैरेव सर्वे सृज्येते इति विश्वसृक् प्रयोगः एतेषां याः शक्तयः परस्यैव आधिदैविकस्यैव नाराध्यात्मिकस्य आधिभौतिकस्य वा यथा आत्मप्रयत्न एव

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इन्द्रियाणां शरीरस्य च भवति नभस्तेषां सहजाः शक्तयः कुतो नाङ्गीक्रियन्ते किमित्यादिदेविकमधिकं कल्प्यत इति शङ्कां परिहरति—पारतन्त्र्यादिति । एते आध्यात्मिकाः परतन्त्राः कथं स्वतन्त्रतया कार्यं करिष्यन्ति अन्यथा सर्वदेव कथं कार्यं न कुर्युः 'तस्माद्यदेव शक्त्याधानं तदेव कार्यं कुर्वन्ति नान्य-
कुति सर्ववस्तूनां वस्तुस्वरूपः आधिदैविकापरपर्यायः "चक्षुष-
भ्रष्टः भोत्रस्य भोत्र मनसो मनः" इत्यादि श्रुतिवाक्यो भग-
वानेवेत्यर्थः ननु जीवोऽङ्गीकर्तव्यः वक्ष्यमिति अन्तर्यामी जीवां
वा स्वशक्त्याधानं करोतु किमन्तर्गडुनारूपान्तरेणेति चेत्तत्राह
वेसादस्यादिति । सर्ववस्तूनामात्मा विसदृशः चेतनत्वाद्येभ्यः
जडत्वात् यदि विसदृशोपि स्वशक्तिमादध्यात् अन्धादिषु
भोत्रादिष्वपि चक्षुःशक्तिं कुतो नादध्यात् अतः प्रतिनियत-
पदार्थसिद्ध्यर्थं तत्तत्स्वभावापन्नम् अतिरिक्तमेव स्वरूपमङ्गी-
कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च यदेतदुक्तमाध्यात्मिकमाधिर्भातिकञ्च
ताभ्यामेव कार्यं सिद्ध्यत्विति तत्रोच्यते द्वयोरपि तयोश्चेष्टैव
तृणादीनामेव ननु प्रेरकत्वं कर्तृत्वं वा सम्भवानि कुत एतत्
इत्याकाङ्क्षायां देहलीप्रदीपन्यायेन अग्ने अग्ने योजयित्वा निरूप-
यति चेष्टैव चेष्टतामिति चेष्टतां क्रियायतां चेष्टैव धर्मो
भवितुमर्हति ननु प्रेरकत्वं कदाचिद्वा चेष्टाभावः तस्मादाधि-
दैविकरूपमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति भावः—

कर्ता सर्वप्रतिष्ठात्मा नानारूपस्तथापरः ।

चतुर्धा वेदरक्षार्थं चतुरूपो निरूपितः ॥

॥ ५-६ ॥

विभूतिरूपं निरूपयति—कान्तिस्तेज इति । सर्ववस्तुषु या
कान्तिः सौन्दर्यं तेजः दीप्तिः मण्यादिष्विव प्रभा परप्रका-
शिका सत्ता वस्तुस्थितिः यद्यप्येतच्चतुष्टयं सर्ववस्तुषु विद्य-
मानं भवानेव तथापि तद्धर्मा येषु प्रसिद्धास्तान् गणयन्ति
कान्तिश्चन्द्रे तेजः सूर्ये प्रभा अग्नौ ऋक्षाणाञ्च विद्युतां
सत्ता यथा भगवद्व्यतिरेकेण विद्युतां न कापि स्थितिः एव
मेतेषामपि भगवन्नेव कान्त्यादिकं नान्यथेत्यर्थः धर्मरूपायं
निरूपितः सापि भगवानिति ज्ञापयितुं पङ्कगपूर्य्यर्थांस्फुनर्ज-
मीवाह यज्जुभृतां स्थैर्यं यच्च भूमेर्ज्ञेयः तदुभयमपि त्वमेव
तत्र सर्वत्र हेतुः अर्थत इति कार्यतः सुखादिकार्याणि जन-
यन्ति यदि सुखजनकत्वं धर्मिणि स्यात् तदा धर्माणामपि
स्यात् कारणगुणाहि कार्यगुणानारभन्त इति यत्सामर्थ्यं धर्मिणो
नस्ति तद्धर्माणां युक्तिबाधितमपि अथापि धर्मेषु कार्याति-
शयो दृश्यते तेन ज्ञायन्ते ते धर्मा भगवद्रूपा इति एवं कार्येष्वपि
कारणातिरिक्तसामर्थ्यं यत्र दृश्यते तद्भगवानेति ज्ञातव्यम्
धृनेन तेजोभूम्योः धर्माः भगवद्रूपा निरूपिताः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गादन्येषामपि महाभूतानां धर्मा भगवद्रूपा इति
निरूपयति तत्र प्रथमं जलस्याह—तर्पणमिति । यदकस्मात्
पीते जले काञ्चिन्मृतिर्जायते सा मृतिर्न जलस्य अन्यथा
जलस्य शोषो न भवेत् प्राणानामप्याप्यायनं जायते तिष्ठति
तेन प्राणाः एवं सति जले मग्नः पुरुषो न स्त्रियेत तस्माज्जलस्य
धर्मः प्राणनं किन्तु भगवानेव किञ्च जलस्य देवत्वं
भूयते गङ्गादिषु "आपो वै सर्वादेवताः" इति श्रुतिश्च अन्यथा

[२३०]

पापक्षयादिकजनकत्वं न स्यात् किञ्च ताभ्यापः कृपादि-
भेदभिन्नाः तासां दृष्टादृष्टादिकलभेदा दृश्यन्ते तद्भगवन्त्ये
वोत्पद्यन्ते किञ्च तद्रूपोपि नानाविधः कथमेकविधाज्जालाना-
दनेकविधो रसो भवति भूमावपि तत एव रस इति तत्रा-
पीदं दूषणं घायोराह ओज इति ओज इन्द्रियाणां सामर्थ्यं
सहोऽन्नः करणस्य एतद्वायुकार्यमिति लोकः तथा सति वायु-
व्याप्तस्यैतदाधिक्यं भवेत् तस्माद्वायुधर्मत्वेन प्रसिद्धावपि
भगवानेवेत्यर्थः । किञ्च या काचिच्छेष्टा तृणादिषु या वा जङ्ग-
मानां गतिः सापि पूर्वोक्तन्यायेन भगवानेव घायोस्तेवेति
वायुरपि त्वमेवेत्युक्तं वायुभेदाश्च शतशः ईश्वरेति घायोः
सूत्रात्मकत्वभावोपि भगवानेवेति निरूपितम् ॥ ८ ॥

भीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंर्द्धिनी ।

किञ्चाभ्य पोषणकर्तापि त्वमेवेत्याह—एतदिति । आत्मना
अन्तर्यामिस्वरूपेणानुप्रविश्य हे आत्मन् ! प्राणः क्रियाशक्ति-
मयसूत्रतत्त्वरूपः जीवो ज्ञानशक्तिमयबुद्धितत्त्वरूपश्च सन्
त्वमेव विभर्षि प्राणबुद्धिकर्मज्ञानेन्द्रियरूपेण पुष्पासि ॥ ५ ॥

ननु, प्राणजीवावेव तत्तद्रूपौ विश्वपोष्टारौ प्रसिद्धौ न त्वहं
तत्पोष्टा तत्राह प्राणादीनामिति स्वप्रभेदैर्बहुत्वादादिपदप्रयोगः
विश्वसृजामिति न केवलं तयोर्विश्वपोष्टत्वमेवापि विश्वसृष्ट्व-
मपि प्रसिद्धमित्यर्थः । तेषां याः शक्तयस्ताः परस्य परमे-
श्वरस्यैव कुतः पारतन्त्र्यात् यथा वेधशक्तिर्न बाणस्य
अपितु पुरुषस्य तद्वदित्यर्थः । ननु तयोः स्वाधिष्ठातृदेवत-
पारतन्त्र्यमस्तु परमेश्वरपारतन्त्र्यं कुतोऽवसितं तत्राह वै
निश्चितं सादृश्यात् तदधिष्ठातृदेवतानामपि तत्तुल्यत्वान्
यथैव प्राणजीवशब्दवाक्यानि कर्मज्ञानेन्द्रियाणि जडानि तथैव
तदधिष्ठातृदेवतान्यपि जडानीत्यर्थः । ततश्चेश्वरस्य चिदात्म-
कत्वात्तयोस्तदधिष्ठातृदेवतानां च जडात्मकत्वाज्जडानां च
चेतनपारतन्त्र्यदर्शनात्ताः शक्तयः परमेश्वरस्यैवेत्यन्वयः । ननु
प्राणादीनां शक्त्यभावे कुतः क्रियाकारित्वं स्यादत आह
द्वयोः प्राणजीवयोः तयोश्चेष्टैव चेष्टनां स्यादिति यावत्
चेष्टमानां प्राणबुद्धिकर्मन्द्रियाणां चेष्टैव केवलं ननु शक्ति-
र्यथा पुरुषस्य शक्त्या शरादीनां वेग इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्मात् वस्तुमात्राणां या याः शक्तयस्तास्तवैवेति प्रद-
शयति—कान्तिरिति । तत्र कान्तिः कमनीयता चन्द्रक्ष-
विद्युतां प्रसिद्धैव अग्न्यर्कयोश्च शीतकाले अर्कस्योदयास्तसमये
ऽपि तेजः स्पर्शाशक्यत्वलक्षणं सर्वेषामेव प्रभा अनि-
दूरस्थः प्रकाशः सत्ता च चन्द्रादीनाम् अर्थतो वस्तुनो
भवान् तथाच श्रुतिः "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-
तारकं नेमा विद्यतां भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्त-
मनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभति" इति । स्मृतिश्च—

"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयनेऽभिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ "

इति । यद्दिनि लिङ्गविपरिणामेन सर्वत्र योज्यं भूमेर्वाणिः
प्राणानामाधारत्वेन वर्त्तनं गन्धश्च भवान् तथैव शक्ति-
रित्यर्थः ॥ ७ ॥

दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः ।

नादो वर्णस्त्वमोङ्कार आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥ ९ ॥

इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः ।

अवबोधो भवान् बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥

भीमविष्णवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किं बहुना वस्तुधर्मा वस्तूनि च त्वमेवेत्याह—तर्पण-
मिति चतुर्भिः । हे देव ! अपां तर्पणं तृप्तिजनकत्वं प्राणनं
जीवनहेतुत्वं ता आपश्च तद्रसश्च त्वमेव वायोरोजस्सह
आदिकं तवैव शक्तिः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मना अन्तर्यामिरूपेणानुप्रविश्य प्राणः करणरूपः जीवः
स्वांशभूतः कर्त्ता च तद्रूपस्त्वं एतद्विद्मं बिभर्षि अन्तर्यामि-
स्वरूपेण प्रेरकतया प्राणादिजडरूपेण करणतया जीवाख्येन
अंशरूपेण कर्तृभोक्त्वत्वादिना विद्मं पुष्पासीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अत्र निरीक्ष्यरा आहुः पुरुषः कर्त्ता भोक्ता करणकलापेन
कर्माणि कुरुते नेश्वरः प्रेरको कश्चिदिति तान् निरीक्ष्यरान्
मन्दान् “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम् ‘स कारयति पुण्य-
मथापि पापं’ यदासीत्तदधीनमेवासीत् —

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

ग्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इत्यादिशास्त्रबलेन निराकरोति प्राणादीनामिति प्राणादीनां
प्राणाः इन्द्रियाणि तदादीनाम् विश्वसृजां ब्रह्मादिजीवानां च
याः शक्तयः ताः परस्य परमात्मनः तत्र हेतुमाह—द्वयोः
करणकर्त्रोः पारतन्त्र्यात् परमेश्वराय तत्त्वात् पारतन्त्र्येऽपि
हेतुः वैसादृश्यादिति यदा कश्चित् कर्तव्यवहितेऽपि
करणमनवहितं भवति कश्चित्करणेऽवहिते कर्त्ता अनवहितो
भवति एवं द्वयोर्यैसादृश्यात्पारतन्त्र्यसिद्धिरित्यर्थः । अतः
चेष्टतां स्वासाधारणचेष्टां कुर्वतां करणानां कर्तृणां च चेष्टा-
परस्यैवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

एवं चन्द्रादीनां कान्त्यादयो धर्मास्तैवैव शक्तय इत्याह—
कान्तिरिति पञ्चभिः । चन्द्रस्य कान्तिः अग्नेस्तेजः अर्कस्य
प्रभा ऋश्रविद्युतां सत्तास्फुरणमात्रेण सत्त्वम् भूभृतां भूध-
राणां स्थैर्यम् भूमेर्वृत्तिः गिरिसमुद्राद्याधारत्वेन वर्तनम्
अर्थतस्तदुपादानत्वेन भवान् नहि उपादानकारणात्कार्यं
सर्वथा भिन्नं भवतीत्यर्थः । अनेन न्यायेन चन्द्रादिकृपेऽपि
भवानेव अर्थात् इत्येवमपि योज्यम् ॥ ७ ॥

किञ्च हे देव ! अपां तर्पणं प्राणितृप्तिहेतुत्वं प्राणनं प्राणि-
जीवनहेतुत्वं ता आपश्च तासां रसश्च त्वमेव एवं वायोः
आजआदिवायुश्च त्वमेव ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे अधोक्षज ! अपने आधार मे आप के सर्जने पर इस
नाना प्रकार के जगत् में निज शरीर जीव द्वारा प्रवेश
कर के प्राण के तथा जीव के अन्तरात्मा होकर इस
विश्वका धारण पोषण, आप ही करते हैं, और इस व्यापार
के करने पर भी आप निर्विकार रहते हो ॥ ५ ॥

विश्व के सृजने वारे प्राण तथा पञ्च भूत एकादश-
इन्द्रिये पञ्च तन्मात्राऽअहंकार महत्तत्त्व प्रधान इस प्रकार
महत्तत्त्व समूह और इन तत्त्वों की जोर शक्ति है वे सब
आप के आधीन हैं, क्योंकि शक्ति वारे प्राणादिक जब
परमात्मा के आधीन हैं तो उन की शक्ति स्वतः ही पर
मात्मा के आधीन हैं, और परस्पर मे नियत शक्ति होने
से प्राणादिकों का विच्छेद स्वाभाव है इस कारण निज-
शक्तियों के निर्वाहक प्राणादिक नहीं हैं और केवल
प्राणादिक अचेतनहीं परमात्मा के परतन्त्र नहीं हैं किन्तु
जीव भी परमात्मा के पर तन्त्र हैं क्योंकि चेष्टा करने
वारे शरीरों की चेष्टा जैसे जीव के आधीन हैं तैसे ही
जीव की चेष्टा परमात्मा के आधीन हैं ॥ ६ ॥

चन्द्रमा की चाँदनी अग्नि का तेज सूर्य की प्रभा
नक्षत्रों की तथा बिजलियों की सत्ता पर्वतों की जो स्थिरता
सब का आधार होकर जो भूमि का वर्तना तथा भूमि
का गन्ध यह सब तत्त्व करके आप ही की शक्ति हैं ॥ ७ ॥

प्राणियों को तृप्त करना तथा प्राण धारण कराना सब
वस्तुओं को शुद्ध करना यह जल की शक्ति और उन
का रस नाम गुण तथा वे स्वयं जल यह सब आप के
ही आधीन हैं और हे ईश्वर ! इन्द्रियों की शक्ति मन की
शक्ति शरीर की शक्ति शरीर की चेष्टा तथा जड चेतन
का गमन यह सब पवन की शक्ति आप के ही
आधीन हैं ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विशामुपाधिकृताऽऽकाशप्रदेशानामवकाशो दिशश्च त्वम्
खं सामान्याकाशस्तदाश्रयः स्फोटश्च शब्दतन्मात्रं परावस्था
वागित्यर्थः । नादः पश्यन्ती ओङ्कारो मध्यमा वर्णश्चाऽकृतीनां
पादार्थानां पृथक्कृतिः पृथक्करणमभिधानं यस्मात्तत्पदम्
वर्णपदाद्यात्मिका वैखरीच त्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियं विषयप्रकाशनशक्तिर्देवाभ्योन्द्रियविष्णुतारः

भूतानामसि भूताविरिन्द्रियाणां च तैजसः ।

वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥

नश्वरेष्विह भावेषु तदसि त्वमनश्वरम् ॥

यथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदनुग्रहस्तेषामधिष्ठानशक्तिश्च त्वम् अवधोधोऽध्यवसायशक्तिः अनुस्मृतिः प्रतिसन्धानशक्तिः ॥ १० ॥

भूतानां कारणं भूतादिस्तामसोऽहङ्कारस्त्वमसि इन्द्रियाणां कारणं तैजसोराजसोऽहङ्कारस्त्वं विविधमधिदैवाध्यात्माधि-भूतभेदेन विकल्प्यन्त इति विकल्पा देवा स्तेषां कारणं वैकारिकः सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् अनुशायिनां जीवानां संसार-कारणं प्रधानं त्वम् ॥ ११ ॥

अपिच नश्वरेषु नाशशीलेष्विहेतेषु भावेषु यदनश्वरमव-शिष्यमाणं रूपं तत्त्वमसि द्रव्यविकारेषु मृत्सुवर्णादिकार्येषु घटकुण्डलादिषु नश्वरेषु च द्रव्यमात्रं मृत्सुवर्णादिमात्रमनश्वरं यथा तद्वत् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आश्रयश्च त्वमित्यन्वयः । अयमेव हेतुः सर्वत्र ॥ ९ ॥

जीवस्य जीवाधिष्ठानस्य चित्तस्य याऽनुस्मृतिः साधारणी या च सती भगवन्निष्ठा सापि ॥ १० ॥

अनुशायिनां प्रकृतौ लयं प्राप्य स्थितानामिति मुक्ताव्यव-च्छिन्नाः ॥ ११ ॥

तदिति तत्तदुपादानमिति तच्छक्तिकं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

स्फोटः शब्दः तदाश्रयभूतं स्वमित्यर्थः । नादः शब्दाभिव्यञ्जकः आकृतीनां शब्दवाच्यानां प्रथक्कृतिः वैविध्यं विविधाकृतय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियं त्वप्रकाशकत्वं देवा इन्द्रियाणि तदनुग्रहाः अनुग्रहशब्दवाच्याः देवाः इन्द्रियाद्यभिमानिदेवताः तत् सर्वं त्वसौ जातमित्यर्थः । त्वदनुग्रहप्रभवा देवा इति वार्थः । “यस्य प्रसाद-जो ब्रह्म” इति वत् बुद्धेः अवधोधः अध्यवसायः अनुस्मृतिः संस्कारजन्यं ज्ञानं कारणभूतः ॥ १० ॥

भूतादिः तामसाहङ्कारः इन्द्रियाणामनुग्रहकः तैजसः राज-साहङ्कारः विकल्पानामनुग्रहको वैकारिकः सात्त्विकाहङ्कारः विविधकल्पनं जातमनेनेति विकल्पः इन्द्रियं तत्कारणमिति-वार्थः । अनुशायिनाम् अनुशयवतां कर्मिणां प्रधानं फल-प्रदम् ॥ ११ ॥

कर्मिणां नश्वरभावावस्थाः तासु आगमापायिनीषु अन-

वरतास्थितं अनवस्थानं आधारभूतं द्रव्यं तदेव विवृणोति यथा द्रव्यविकारेष्विति । एते सर्वे पदार्थाः परे ब्रह्मणि त्वाय योगमायया माया वयुनं ज्ञानमिति सङ्कल्परूपज्ञानयोगं कल्पिताः त्वयि कल्पिता भूता इत्यर्थः ॥ १२-१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिशामिति । दिशां सम्बन्धी अवकाशः दिशश्च त्वमेव स्फोटः शब्दः आश्रयः तदाश्रयभूतं च त्वमेवेत्यन्वयः । नादः शब्दाभिव्यञ्जकः वर्णः आकाशादिः अहङ्कारः आकृ-तीनां शब्दवाच्यानामाकृतीनां पृथक् कृतिः वैविध्यश्च त्वमेव स्फोटनादोङ्कारशब्देः परा पश्यन्ती मध्यमाख्या चाग्नेदा उच्यन्ते आकृतीनां पदार्थानां पृथक्करणमभिधानं यस्मात् तत्पदं वर्णपदाद्यात्मिका वैखरीत्वमित्यर्थः इति केचित् ॥ ९ ॥

इन्द्रियत्वानीति । इन्द्रियाणाम् इन्द्रियत्वानि विषयप्रकाशनं सामर्थ्यानि तदनुग्रहास्तेषाम् इन्द्रियाणामनुग्रहाः अनुग्रहकाः विषयप्रकाशनरूपसामर्थ्यापादका इति यावत् । ते देवाः दिग्वातर्का-दयः इन्द्रियाभिमानिदेवाश्च त्वम् “इन्द्रियाणामिन्द्रियत्वं देवाश्च त्वदनुग्रहाः” इति पाठेऽनुग्रहाः अनुग्रहशब्दवाच्याः इन्द्रियाद्यभि-मानिदेवाश्चेत्येतत्सर्वं त्वस्वत्तः जातं त्वदनुग्रहप्रभवा देवा इत्यर्थः । अनुग्रह इत्येकवचनान्तपाठे तदनुग्रहः तेषामधिष्ठानशक्तिश्च त्वमेवेत्यर्थः । बुद्धेरवधोधोऽध्यवसायः सत्यबाधिता जीवस्यानुस्मृतिः संस्कारजन्यज्ञानं च भवान् ॥ १० ॥

भूतानामिति । भूतानामाकाशादीनां कारणं भूतादिस्ता-मसाहङ्कारः इन्द्रियाणामनुग्रहकस्तेजसः राजसाहङ्कारः विक-ल्पानामनुग्रहको वैकारिकः सात्त्विकाहङ्कारः विविधं कल्पनं ज्ञानमनेनेति विकल्पः इन्द्रियं तत्कारणमिति वार्थः । अनुशायिनामनुशयवतां कर्मिणां [कर्मिणां] भुक्तावांशष्ट कर्मा-नुशयशब्दार्थः प्रधानं फलदं कर्म च त्वमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं सर्वकारणत्वनिर्वाहकत्वप्रयुक्तसार्वात्म्यमभिधाय च सार्वात्म्यप्रयुक्तानित्यत्वादिदापपरिजिहीषयाह—नश्वरेष्विति । भावेष्ववस्थासु नश्वरेषु आगमापायिषु सत्सु यद्भावाश्रयमनश्वरं स्थिरमवस्थाराहितमाधारभूतञ्च तत्त्वमसि एतदेव दृष्टान्तमु-क्तेन विवृणोति । यथेति । द्रव्यस्य मृत्सुवर्णादिविकारेषु पिण्डत्य-घटत्वकुण्डलत्वकटकवादिविकारेषु नश्वरेष्वपि द्रव्यमात्रं मृत्सुव-र्णादिरूपमनश्वरं सर्वावस्थानुवृत्तं तद्वत् वस्तुतो यद्यपि मृत्सुवर्णादिद्रव्यमपि नश्वरमव तथापि यावत्स्वविकारमनश्व-रत्वमात्राभिप्रायेण दृष्टान्तः ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १२ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

आकाशस्याह—दिशामिति । प्राग्भागेन तस्य तत्रापि महानयकाशो दृश्यते दिग्भेदश्च तदाह दिशस्त्वमिति ब्रह्म-
चादे दिग्भ्रमः आकाशः तत उक्तं दिशश्च सर्वत्र नाना-
विधा भवन्तीति सर्वत्र सर्वं भगवत एव भवतीति दिशोपि
त्वमेव तत्र यः स्फोटः सोपि अन्यथा शब्दं अर्थस्फुरणं न
स्यात् स्फुटत्यर्थोऽस्मादिनि आकाशस्य भुतावाभयः भूयते
दिशां च पूर्वभागे सः दक्षिणभागे स इति अत आभयोपि
भगवानेवेत्यर्थः । बाह्यमुक्त्वा आन्तरमाह—नादो वर्णस्त्व-
माङ्कारइति अनुगुणनात्मकः आन्तरो नादः स एव साका-
रत्वमापन्नो वर्णः स एवान्तःकरणे आवेष्टित ओङ्कारः ततो
वैखरीप्रकारेण निर्गताः पञ्चाशद्वर्णाः तेषामाकृतयः आकारा
भिन्नाः तेषां कारणान्यपि भिन्नानि कण्ठादीनि कथ-
मेकस्मान्कारणादनेकप्रकारवर्णाः अनेकस्थानप्रकाराभवाः भवेयुः
अतः आकृतीनां वर्णानां पृथक्कृतिः पृथक्क्रिया भवाने-
वेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं महाभूतान्युक्त्वा इन्द्रियाण्याह—इन्द्रियमिति । सर्वेषा-
मिन्द्रियाणां यदिन्द्रियं तदेकं सर्वानुस्यूतं वर्तते इति
वक्तव्यं तत्सम्बन्धादेव शरीरावयवविशेषाणामिन्द्रियत्वम् इन्द्रियं
वीर्यं पृथिवीमनुव्याच्छेदिनि भुतिरपि सङ्गच्छते तद्भा-
वनेव अत एतस्य औपधिवीर्यधत्वञ्च सङ्गच्छते इन्द्रिया-
धिष्ठातृदेवता अपि त्वमेव चकारात्तत्सम्बन्धः तेषामनुग्रहो-
पीन्द्रियेषु अन्तःकरणस्याह अवबोधो भवान् बुद्धेरिति
बुद्धेर्जडाया अपि योऽवबोधः विषयप्रकाशरूपः स भवानेव जीव-
स्यापि जीवात्मनः या अनुस्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानं स भवा-
नेव अनुभवएव ब्रह्मणः स्मृतिर्जीवस्य इन्द्रियद्वारा अनुभव-
स्तु कृत्रिमः अत एवेन्द्रियरपि जनितोऽनुभवः आत्मार्थं
संस्कारमेव जनयति यथा स्मृत्युद्गमयोग्यो भवत्यात्मा सापि
जीवस्य भगवानेवेत्यर्थः । सा दांपवशात् कदाचित् प्रकारान्त-
रेणपि स्फुटति यथा शुक्तिका रजतत्वेन तां वारयति
सतीति ॥ १० ॥

एवं सर्वकार्यधर्माः भगवानिति निरूप्य कारताभगवाने-
वेति निरूपयति—भूतानामसि भूतादिरिति । पञ्चमहाभूतानां
कारणं भूतादिरहङ्कारः इन्द्रियाणामपि तैजसो राजसः विक-
ल्पानां सङ्कुलविकल्परूपमनसः कारणं वैकारिकः सात्त्विको
ऽहङ्कारः अनुशयानां महत्तत्त्वादिजीवानां कारणं प्रकृति-
र्भवान् ॥ ११ ॥

एवं कारणस्य कारणतामुक्त्वा कार्यस्यापि कार्यता भवा-
नेवेत्याह—नश्वरेष्वह भावेऽप्यति । नाशप्रतियोगिकार्यं ततश्च
कार्यस्य नाशो कार्यता नोपपद्येत कार्यस्य नष्टत्वात् अतः
कश्चन पदार्थो वक्तव्यः यः कार्येषु स्थितो भवति यस्य
नष्टत्वं धर्मः कार्यस्यति सम्बन्धश्च स अनश्वरः सर्वदा
स्थिरः स एकः सर्वकार्यानुस्यूतो वक्तव्यः तमेवाश्रित्य कश्चि-

दाह-न ह्यसह्य घटादिर्न घटादिरिति ननु नश्वरेषु भावेषु
कोप्यनश्वरो न दृश्यते कोवा भगवान् भविष्यतीति
चेत् तत्र इष्टान्तमुपपादयति यथा द्रव्यविकारेष्विति द्रव्य-
विकारेषु घटपटादिषु सोन्यो घटपटादिरूपो वर्तते तत्सर्व-
व्यपत्त्यर्थः । ननु स एव नास्तिको इष्टान्तेन साध्यत इति
चेत्तत्राह—अन्यदाव्यावहारिक इति घटाभावसमये न्यस्तु
घटव्यवहारं साध्यति अन्यथा सद्यवहारः बाधितार्थविषयकं
कथं स्यात् स घटो भग्नः भूतले घटो नास्ति पञ्चघटो
भग्न इति एवं धर्मधर्मिव्यवहारः सद्रिषयक एवेति सो-
वश्यमङ्गीकर्तव्यः इति दिशद्वार्यः ॥ १२ ॥

भीमद्विभनाथकृतसारार्थबोधिनी ।

विशामुपाधिकृताकाशप्रवेशानामवकाशः निःशब्दं त्वं खं च
सामान्याकाशः तदाभयः स्फोटश्च शब्दतन्मात्रं वाक् परावसे-
त्यर्थः । नादः पश्यन्ती मध्यमा च त्वं वर्णः ओङ्कारश्च त्वम्
आकृतीनां पदार्थानां पृथक्कृतिः पृथक्करणम् अभिधानं
यस्मात् स इति वैखरीच त्वमित्यर्थः । तथा च भुतिः
“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ग्राह्या ये मनीषिणः
गुहायां ग्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या
वशिते” इति ॥ ६ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियं विषयप्रकाशनशक्तिः देवाश्च तदाधिष्ठा-
तारः तदनुग्रहः तेषां विषयग्रहणानुकूल्यञ्च अवबोधो व्यव-
सायशक्तिः जीवस्थानस्मृतिः जीवसम्बन्धिनी अनुस्मृतिः
प्रतिसन्धानशक्तिश्च ॥ १० ॥

भूतानां कारणं भूतादिस्तामसाहङ्कारस्त्वमसि इन्द्रियाणां
कारणं तैजसराजसाहङ्कारश्च विविधं कल्पयन्त इति विकल्पा
देवास्तेषां कारणं वैकारिकः सात्त्विकाहङ्कारश्च त्वम् अनुशयिनां
जीवानां संसारकारणं प्रधानं च त्वम् ॥ ११ ॥

नश्वरेषु भावेषु तत् अनश्वरं प्रधानं त्वमसि यथा द्रव्य-
विकारेषु मृत्सुवर्णादिकार्येषु घटकण्डलादिषु नश्वरेषु द्रव्य-
मात्रं मृत्सुवर्णादिमात्रम् अनश्वरं तद्वत् ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विशामवकाशः दिशश्च त्वम् आभयः शब्दानामाभयः ख-
माकाशः स्फोटनादौकारशब्दैः परा पश्यन्ती मध्यमाख्या वाग्भेदाः
उच्यन्ते वर्णश्च आकृतीनां पृथक्कृतिः पृथक्करणमभिधानं
यस्मात्तत्पदं वर्णयदाधात्मिका वैखरीवाक्त्वमेव अत्रानुकरण-
रूपः प्रणवो ज्ञेयः नत्वनदिसिद्धः वैदिकः तस्याकाशगुणत्वा-
भावात् सर्वस्य वेदस्य प्राकृतसृष्टेः पूर्ववर्षित्वात् ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियम् विषयप्रकाशनशक्तिः देवाश्चेन्द्रियाधि-
ष्ठातरः तदनुग्रहस्तेषामधिष्ठानशक्तिश्च बुद्धेरवबोधोऽव्यवसाय-
शक्तिः जीवस्य अनुस्मृतिः अनुस्मरणात्मकज्ञानं च त्व-
मेव ॥ १० ॥

भूतानामाकाशादीनां कारणं भूतादिस्तामसाहङ्कारः इन्द्रि-
याणां कारणं तैजसो राजसोऽहङ्कारश्च विविधमभिधायात्म-

सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः ।
 त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ॥ १३ ॥
 तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पिताः ।
 त्वं चामीषु विकारेषु ह्यन्यदा व्यावहारिकः ॥ १४ ॥
 गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्वखिलारमनः ।
 गतिं सूक्ष्मामबाधेन संसरन्तीह कर्मभिः ॥ १५ ॥
 यहच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पाभिह दुर्लभाम् ।
 स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भेदेन कल्पते इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः
 सात्त्विकोऽहङ्कारश्च मनुशायिनां जीवानां स्वरूपावरणहेतुभूतं
 प्रधानं च त्वमेव ॥ ११ ॥

अपि च नश्वरेषु आगमापायिषु भावेषु कार्येषु यदनश्वरं
 रूपं तत्त्वमसि यथा द्रव्यविकारेषु घटकण्डलादिषु द्रव्यमात्रं
 मृतसुवर्णादिमात्रम् अनश्वरं निरूपितं तद्वत् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

दिशा और दिशान का अवकाश यह दोनों आप के
 आधीन है आकाश और आकाश गुणशब्द यह दोनों आप
 के आधीन है शब्द को प्रकट करने द्वारा तथा आकार
 आदि वर्ण और ओंकार, शब्द के अर्थों के जो विविध
 प्रकार यह सब आप के आधीन है ॥ ६ ॥

एकादश इन्द्रिये और इन्द्रियों की शक्ति इन्द्रियों वे देवता
 बुद्धि और बुद्धि शक्ति जीव और जीव का यथार्थ आत्मा-
 नुसन्धान यह सब आप के आधीन है ॥ १० ॥

आकाश आदि पञ्च भूतन को कारण तामसाहङ्कार
 तथा एकादश इन्द्रिये इन्द्रियन के देवतान को कारण सात्त्विक
 काहङ्कार और, इन्द्रियन की उत्पत्ति का सहाय कर्त्ता
 राजसाहङ्कार कर्म वासना वारे जीवों का फल देने वारा
 कर्म यह सब आप के आधीन है ॥ ११ ॥

जैसे सुवर्णादि के विकार कटक कुण्डलादि कारण
 नाशवान् वस्तुओं में सुवर्णादि मात्र कारण वस्तु को अन-
 श्वर करके निरूपण किया गया है तैसे ही इस संसार
 में नाशवान् वस्तुओं में जो अनश्वर परमार्थ वस्तु है वह आप
 ही हैं ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, त्रिगुणात्मककार्यरूपोऽपि स्वमित्युक्तत्वात्कथमनश्वरत्वं
 त्वाऽह-सत्त्वमिति । तद्वृत्तयस्तत्परिणामाश्च महदादयः भक्ता

—[१२१]

साक्षात्त्वयि परे ब्रह्मणि कल्पिताः ॥ १३ ॥

तस्मान्न सन्तीति नन्वसतां कथं प्रतीतिरन आह
 यर्हीति । यदा विकल्पितास्तदैव प्रतीतिमात्रेण त्वयि सन्ति
 त्वं चामीषु तदैव कारणतयाऽनुगतः अन्यदा त्वव्यावहारिको
 विकल्पकस्त्वमेवावशिष्यस इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं रूपत्वाद्ज्ञाननिबन्धनश्च संसार इत्याह-इति सूक्ष्मां
 निष्प्रपञ्चां गतिमबुधाः अविद्यांसः अबुद्धेति वा पाठः अतो-
 ऽबोधेन देहाभिमानेन कृतैः कर्मभिः संसरन्तीति ॥ १५ ॥

एवं तयोस्तस्य निरूप्य तद्वाप्या शोचति-यहच्छयेति ।
 नृतां मनुष्यतां सुकल्पां पटुतरेन्द्रियाम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तत्तत्कृत्तिशाब्दये तत्तद्दोषेणाहमपि दुष्येयं तत्राह
 सत्त्वमिति । योगमायया स्वरूपभूताच्चिन्त्यशक्त्या कल्पिताः
 त्वयि तेषां सत्त्वेऽपि स्पर्शा नास्तीत्येवमेव योजिता इत्यर्थः
 तदुक्तं श्रीगीतासु—

“मथा ततमिदं विश्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्”

इति ॥ १३ ॥

तस्माद्यर्हि यदा प्रलयसमये कार्यरूपा अमी भावाः
 विकल्पिताः तद्विच्छादयया योगमायया त्वदृष्टितो वियोजिता-
 स्तदा न सन्ति न भवन्ति त्वञ्चामीषु विकारेषु कार्य-
 रूपेषु न भवन्ति हि निश्चये अन्यदा सप्रतिष्ठित्योस्तु तेषु
 व्यावहारिकः योगमाययैवास्पृष्टोऽपि व्यवहारसत्तासाधकतया
 वर्त्तत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इह सात्वद्ज्ञाननिबन्धनश्चायं जीवानां संसार इति तान्
 शोचति-गुणेति । तथाचैकादशे “भयं द्वितीयाभिनिर्वाशनः
 स्यात्” इत्यादि अन्यतः । यदा एतस्मिन् कथञ्चिदाभयण-
 मात्रेण साक्षात्सर्वैरनुभूयमानेऽपि गुणानां त्वत्कारणतयादीनां प्रवाहे
 परम्परायां सत्यामपि अखिलस्य सर्वस्यात्मनो जीवस्य गतिं
 शरणं त्वां प्रत्यबुधा भक्ताः सन्तः त्वामजानन्त इत्यर्थः ।
 सूक्ष्ममिति स्वशक्त्या दुर्ज्ञेयत्वात् ॥ १५ ॥

एवं भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वे निरूप्य एतत्सिद्धांते
ये न जानन्ति तादृश्वन्ति यतोऽस्य ज्ञानस्य साधकत्वं भवि-
ष्यतीत्याशयेनाह—गुणप्रवाह एतस्मिन्निति । गुणानामयं प्रवाहः
अनेन मायाकल्पितपक्षो निरुक्तः तत्रत्यबुद्ध्या ये वर्तन्ते
ते अबुद्धाः तु शब्दः तेषां बुधत्वपक्षं सिद्धान्तान्तरसिद्धं
वाचयति ननु विषयाणामसत्यत्वं यद्यन्यः समीचीनो न,
भवेत् तदा स आत्मार्थं गृह्येत तदभावाद्गत्यागस्याविषये-
ष्वेव स्यादव्ययमिति चेत्तत्राह—अखिलात्मनः गतिं सूक्ष्मां
न जानन्तीति भगवान् सर्वात्मा स च पूर्णानन्तगुण इति
पूर्वमेवांकम् अत आत्मनो भगवत्त्वसिद्धौ तेनैव कृतार्थः
तेति किं विषयैः किञ्च तस्य च सूक्ष्मा गतिरस्ति भक्तिः
मार्गानुसारिणी सा वा ज्ञातव्या उभयाबोधे इह कर्मभिः
संसरन्ति अखिलात्मनः अबोधे न संसरन्तीति बोधना
गतिं सूक्ष्मां वा अबुध्येति विपरिणामः कर्तव्यः तस्मात्

श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसुबोधिनी ।

स्वार्थव्यं निरूपितं भगवानात्मत्वेन ज्ञातव्यो भक्तिर्वा कस्त-
व्येति ॥ १५ ॥

एतदुभयज्ञाने दोषमाह-यदृच्छया नृतां प्राप्येति । अज्ञाना-
विद्या-बहुन्येव कर्माणि कुर्वन्ति तेन नानाविधेपि संसारे
पुनरावर्त्यमानः कदाचिद्भूतगत्या नृतामपि प्राप्नुवन्ति तत्रापि
सुकल्यां भगवद्भजनादिषु सामर्थ्यम इहास्मिन् विद्यारे संसारे
दुर्लभात् एव पुनरावर्त्यमानाभूतं दुर्लभशरीरं प्राप्य स्वाधे-
ज्ञाने भक्तौ यः प्रसक्तः विघ्नराक्तांतः उभयविरोधिप्रशङ्कत
इत्यर्थः । तादृशः स्वल्पपुरुषार्थसाधनीभूतं देहे वय एव
प्रयोजकं तस्मिन् गते अरुठः किं साधयिष्यति एतादृशं
व्यस्त्वमायया गतं भोगेच्छया ईश्वरेति समर्थत्वाज्ञापना ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, यदि प्रधानमहमेवास्मि तर्हि जगत्कारणस्य तस्य
विकारित्वं ममैव विकारित्वं प्रसक्तमत आह—सत्त्वमिति
ज्ञाभ्याम् । गुणास्त्रयो ये प्रधानसंज्ञा याश्च तद्वृत्तयस्तत्परि-
णामा महदावयव्य ते सर्वे योगमायया त्वत्स्वरूपभूताचित्य-
शक्त्या त्वयि तेभ्यः परे गुणातीतेऽपि कल्पिताः समर्पिताः
अवर्त्तमाना अपि ते वर्त्तितास्त्वद्बुद्धिप्रये योजिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मात् यर्हि महाप्रलये अमी भावा विकल्पिताः त्वदि-
च्छामय्या योगमायया त्वद्बुद्धितो वियोजितास्तदा त्वयि
न सन्ति न भवन्ति त्वञ्च अमीषु विकारेषु कार्यरूपेषु तदा
न वर्त्तन्ते अन्यदा सृष्टिस्थित्योस्तु त्वं तेषु व्यवहारिकः
व्यवहारनिर्वाहकः सन् वर्त्तन्ते तेष्ववर्त्तमानेषु व्यवहार-
सिद्ध्यर्थं अन्तर्यामित्वाद्यंशमाविष्कृत्य वर्त्तस इत्यर्थः । यदुक्तं
गीतासु—

“मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थितम् ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमेश्वरम् ।”
इति । तस्मात्स्व स्वरूपेण गुणमयप्रधानरूपो न भवसीति नास्ति
ते विकार इति भावः ॥ १४ ॥

अत एव एतस्मिन् गुणप्रवाहे संसारे अखिलात्मनस्तव
सूक्ष्मां गतिमुकलक्षणाम् अबुधा अज्ञानन्तः अबोधेन तेनैव कर्मभिः
संसरन्ति ॥ १५ ॥

यच्चभूतं ज्ञानं त्वज्ज्ञत्वा नृजन्मनि सम्भवेत् तत् यस्य नाभूत्
तं शोचति—यदृच्छयेति । सुकल्यां पदुनरेन्द्रियाम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, तर्हि मृत्सुवर्णादिवत् अहमपि स्वरूपत एव विकारित्वादि-
दोषभागस्मि किमित्यत आह—सत्त्वमिति ज्ञाभ्याम् । सत्त्वं
रजस्तम इति गुणाः त्रिधाकारेण स्थिताः ये च तद्वृत्तयश्च ये
तेषु बुद्धिः स्थितिर्येषां देवगुणपञ्चादिभावमापन्नानां जीवानां
ते तथा तद्वृत्तयश्च याः इति पाठे वा गुणवृत्तयः चकाराज्जीवा
बोध्याः सर्वे अचेतनाः तद्वताः सर्वे उत्तममभ्यमनिकृष्टाः

जीवाश्च गुण्यने संगुण्यते मायया इति योगोऽनुशयी परा
प्रकृतिसंज्ञो जीवः तेन सहिता माया अपरा प्रकृतिर्या
ब्रह्मणि परे सर्वविकारिपदार्थविलक्षणं निर्धिकास्वरूपे त्वयि
कल्पिताः स्वैव आस्मिन् स्वकीयाभ्यां परापराभ्यां प्रकृतिभ्यां
रचिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यर्हि यदा एवं त्वयि त्वयैव स्वप्रकृतिभ्यां विविधतया
कल्पिताः रचिताः तदा त्वममीषु विकारेषु परिणामित्वादि-
व्यवहारशून्यः अन्यत् त्विद्विद्विलक्षण एव आढ्याव-
हारिकः ईशानियमादिव्यवहारमाधक एवासि तस्मात् अमी
भावाः विकारित्वकर्मवद्वयत्वं संसारित्वाद्यः त्वयि नैव सन्ती-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु, यदि गुणवृत्तयोपि जीवाः अस्मदीयशक्तिभूता एव
तर्हि कुतः संसरन्तीत्यत्र समाधानमाह—गुणप्रवाहे इति
त्रिभिः । अखिलानां चेतनाचेतनपदार्थानां स्वशक्तिभूतानामात्मनां
आभयस्य सूक्ष्मां गतिम् सर्वात्मताम् अबुद्ध्या तेनैवाबोधेन
तन्मूलकैः कर्मभिश्च संसरन्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सत्त्व रज तम ए मायाके तीन गुण तथा इनके तीन
महदादि तत्त्व यह सब सूक्ष्म चेतनाचेतन युक्त परब्रह्म
आपके बीच में आपके सङ्कल्प से साक्षात् रचे भये
हैं ॥ १३ ॥

जिस कारण सूक्ष्म चेतनाचेतनविशिष्ट ब्रह्म स्वरूपमें इन
उपरोक्त पदार्थों की उत्पत्ति है इसी कारण चेतना चेतनों से
विलक्षण स्वरूपमात्र आप के बीच में उपरोक्त प्रपञ्च साक्षात्
नहि है किन्तु चेतनाचेतन के द्वारा है जब सृष्टिदशा में
चेतनाचेतनके द्वारा उक्त प्रपञ्च आप में रहता तब सब
के भीतर व्याप्त होकर परमात्मा सदा विद्यमान है इस
प्रकार का शास्त्रसे व्यवहार है ॥ १४ ॥

माया के गुणों के प्रवाह रूप इस संसार में पड़े भए
अज्ञानीजन, सर्वान्तर्यामी आपके यथावत् तत्त्व को नहि
जानकर उसी अज्ञान से और उस अज्ञान के कारण पुण्य
पाप रूप कर्मों से इस संसार में झुमे हैं ॥ १५ ॥

अति दुर्लभ सुन्दर देह इन्द्रियादि सम्पन्न मनुष्य योनि
को किसी सुकृत के प्रभाव से इस संसार में प्राप्त हो-
कर भी है ईश्वर ! आपकी माया से मुक्ति के साधन भक्ति
प्रपत्ति के विषय में असावधान इस पुरुष की आयु बृथा
हि चली गई ॥ १६ ॥

असावहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु ।

ज्ञहपाशैर्निबध्नाति भवान् सर्वमिव जगत् ॥ १७ ॥

युवां न नः सुतो साक्षात् प्रधानपुरुषश्चरै ।

भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णी तथाऽऽत्थ ह ॥ १८ ॥

तत्ते गतोऽस्म्यरणमथ पदारविन्दमापन्नसंसृतिभयापहमात्तबन्धो ।

एतावताऽलमलामिन्द्रियलालसेन मर्त्यात्मदृक्त्वयि परे यवपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥

सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ सज्ज इत्यनुयुगं निजधर्मगुण्यै ।

नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासि को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायाम् ॥ २० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अहो किमिति प्रमत्तोऽसि त्वया बहुभिः पाशैर्निबद्धत्वा-
दित्याह—असावहमिति । देहे अस्य देहस्यान्वयादिषु पुत्रा-
दिषु च ममैवैते इति ॥ १७ ॥

अहो त्वत्पुत्रयोरावयोः किमिदमारोप्यते अत आह—युवा-
मिति । भूभारक्षत्रक्षपणार्थमवतीर्णी तथा ह निश्चितमात्थ कथ-
यसि ॥ १८ ॥

तत्तस्मादरणं शरणमापन्नानां संसृतिभयमपहन्तीति तथा
ननु ननु त्वमिति सुखी वृथा किं निर्विघ्नसेऽत आह—एता-
वनेति । इन्द्रियलालसेनेन्द्रियार्थतृष्णया यद्येनेन्द्रियलालसेन मर्त्ये
शरीरे आत्मदृगात्मबुद्धिरहं त्वयि च परमेश्वर अपत्यबुद्धि-
रस्मि तेनालमलं पर्यामिति ॥ १९ ॥

ननु, कुत एतदहं परमेश्वर इति तत्राह—सूतीगृह इति ।
नौ आवयोः अनुयुगं प्रतियुग्मम् यदा सुतपाः पृश्निरिति
युग्मम् यदा कश्यपो दितिश्चेति युग्मम् अधुना वसुदेवो-
दधर्कतियुग्मम् एवं हि प्रतियुग्ममज एवाहं सज्ज्जे अवतीर्णी
इति भवान्नुनं जगाद नन्वन्योऽसौ चतुर्भुजो देव इति तत्रा
ऽह नानातनूर्गगनवदसङ्ग एव त्वं भूम्नः सर्वगतस्य
विभूतिरूपां मायां को वेदेति ॥ २० ॥ २१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र प्रणयरोषमित्राह—असाविति ॥ १७ ॥

नोऽस्माकमिति “अस्मदोद्भयोश्च” (१।२।५९) इति बहुवचनम्
आत्थ जन्मसमये कथितवानसीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं यस्माद्भवानेव मायामयैः ज्ञहपाशैर्जीवानां बन्धक-
स्तत्तस्मात्तेषां तन्निवृत्त्यर्थमथ त्वत्कृपया विवेकोदये सति ते
तव पदारविन्दं शरणगतोऽस्मि ननु यो बन्धको भवति स
कथं मोक्षे प्रवर्त्तते तत्राह आपन्नोति । आपन्नाः शरणगताः
ननु न ते शरणगताः त्वमेव तदर्थं प्रार्थयन्ते तत्राह हे आस्त-
बन्धो ! सहजकरुणस्य न तदपेक्षेति तथा तेषां सर्वत आसि-
विधानं पुरुषार्थशिरोमणिस्त्रसम्मुखीकरणायेति च भावः । एवं
संसारिकाणां निवृत्तं कृत्वा देव्येन मर्त्यालमप्यात्मानं मर्त्य-

मेव मत्वा निजनिवेदनमाह—एतावनेति । इन्द्रियलालसेन
परमेश्वरे पुत्रे सति मम सम्पादिविशेषः स्यादिति तृप्त-
यैव ननु भीमजेश्वरवत् त्वत्प्रेममात्रेणेति भावः अन्यत्रैः ॥ १८ ॥

ननु गयि तवापत्यबुद्धिः कल्पिता न किन्तु वास्तवी-
यतः स्वप्रतिभुतसत्यत्वाय साक्षानुवाभ्यां जातस्सन् युवाभ्या-
मेव पूर्वपूर्वमपि जन्म स्वयमेवाहमुक्तवान् तदङ्गीकृत्य
परिहरति—सूतीति । किं जगादाहं तत्राह अज इति । अजोपि
जन्मरहितोपि नौ आवयोः सम्यक् साक्षादेव जज्ञे आवि-
र्भावमात्रत्वेपि जन्मप्रकारं स्वीकृतवान् तत्राप्यनुयुगं तत्र कैमुत्येन
कारणमपि दर्शयति—तिजानां भक्तानां धर्मो भक्तलक्षणस्तस्य
गुण्यै पालनाय किं चकव्यमावयोस्तत्पालनायेति यद्वा निज-
स्त्वदीयो यो धर्मः स्वभावः भक्तगनोरथपरिपूरणरूपस्तस्य पालना-
येति नन्वेवञ्चेत् मत्कृपामयी तर्हि वास्तवी च तर्हि कथं मय्यपत्य-
बुद्धिराक्षिप्यते तत्राह गगनवत्तत्तद्दोषास्पृष्ट एव त्वं नाना-
तनूः प्राकृतनरादिजीवजातिरूपाः विदधत् तादृशाप्राकृतस्वत-
न्वाविर्भावद्वारा विशेषेण दधत् स्वीकुर्वन् जहासि तत्तन्नि-
जाविर्भावास्पदनित्यधामगमनेन त्यजसि तस्मात्तन्मध्यपाति-
नावावामपि तादृशाविति नात्यन्तीनत्वात्पत्यबुद्धिर्न युक्तैवेति
भावः । ननु नित्यावेव युवां प्राप्स्येधे भवति परामित्युक्त-
मेव तर्हि कथमेतावदेतन् कुरुते तत्राह हे उरुगाय ! वदगान-
मात्रप्रसिद्ध ! भूम्नः अनन्तवैभवपरिपूर्णस्य तव परमगत्याख्यां
विभूतिरूपां मायां स्वरूपशक्तिं को वेद जानात्यपि तस्मात्
तत्परामर्शोनास्माकं दीनानां किमिति भावः । अथवा ननु,
यद्येवमपत्यबुद्धिमाक्षिपसि तर्हि कथं तां कुरुते तत्राह सूतीत्य-
ज्ज्ञेन । यद्यप्येवमघटमानं त्वय्यपत्यत्वं तथापि त्वद्वाक्यप्रा-
ण्येनैवाहं तत्र प्रवर्त्ते इति भावः । नन्वेहं युग्मदेहप्रवेशमा-
मात्रापेक्षया तथोपदिष्टवान् ननु तेनाहमपत्यं स्यां भुतो मम
व्याष्टिसमष्टिजीवदेहमात्रप्रवेशश्रवणनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् “तत्सुष्टा
तदेवानुप्राविशत्” इत्यादौ तत्राह गगनवदसङ्ग एव त्वं जीवानां
नानातनूर्गगनवदसङ्गप्रविष्ट्याङ्गीकुर्वन् जहासि यत् तां
तव श्रुदेभ्यस्वरूपां को वेद बहुमन्यत इत्यर्थः । अयन्तु तथा-
वयोः प्रवेशो विद्वद्भिरपि स्तूयते तस्माद्विद्वदाद्योपि अस्मास्ति
प्रमाणं किन्वात्मा योग्यतया मम तत्राप्यसम्भावना ज्ञायत
इति भावः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

• अन्वयादिषु देहान्वयः आदियेषां तेषु देहानुबन्धिषु
इत्यर्थः ॥ १७—१९ ॥

सूतीगृहे सूतिकागृहे गगनवदिति दोषास्पर्श उक्तः
देहस्यादिविषय इत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

किञ्च असाविति । देहोऽस्य देहस्यान्वयादिष्वनुबन्ध्यादिषु
पुनरादाविष्यसौ देहोऽहं इमे पुत्रादयो ममेत्येवंप्रकारः स्नेह-
पाशैः सर्वमिदमात्मन्यपश्चादित्येव जगद्भवान् ब्रह्माति बद्धं
करोति ॥ १७ ॥

यदुपक्रान्तं “जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषो परौ” इति
तमुपसंस्मारयति-युवामिति । भूमेभारभूतक्षत्रियनिरसनार्थमवती-
र्णोऽहमित्येतदात्थ सूतिकागृहे कथितवानसि हीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्तस्मादशरणः उपायान्तरशून्योऽहं हे आर्त्तबन्धो ! आपन्नानां
संस्तुतिभयमपहन्तीति तथा तत्तव पदारविन्दं शरणकृतोऽसि
ननु, त्वमतिसुखी कृथा किमिति निर्विद्यस इत्यत आह-
एतावतेति । यद्यस्मात् मर्त्ये शरीरे आत्मवगात्मबुद्धिरहं त्वयि
च प्रधानपुरुषेश्वरेऽपत्यबुद्धिरसि अतः इन्द्रियार्थतृष्णयाऽलमलं
पर्याप्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु, कुत एतदहं परमेश्वर इति तत्राह—सूतीगृह
इति । ननु हे भगवन् ! सूतीगृहे जगाद् किं तद्यजः कर्मा-
यत्तोत्पत्तिरहितोऽप्यहं निजधर्माणां स्मृतधर्ममर्यादानां गुप्त्यै
रक्षणायाऽनुयुगं प्रतियुगं जज्ञेऽवतरामित्येतत् नन्वन्योऽग्नौ
चतुर्भुजो देव इत्यत आह—नानेति । नानातनूर्विदधत्तावद्भिन्नाः
अहासि गगनवद्यथा गगनं सर्वत्र व्याप्नुवदप्यजहत्-
स्वभावं तथा भवानपि नानातनूष्ववस्थितोऽप्यजहत्स्वभाव इति
इष्टान्तरार्थः इत्थमहं सम्भावयामि ततस्तव माहात्म्यं को वेदेत्याह
हे उरुगाय ! भूम्नः सर्वगतस्य तव विभूतीर्मायाः आश्चर्य-
शकीञ्च को वेद न कोपि वेदेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

• अथात्मानमपि दैव्येन मर्त्यधर्माणं मत्वा निजनिवेदनमाह—
एतेति । इन्द्रियबालसेन परमेश्वरे पुत्रे सति मम सम्पत्ति-
विशेषः स्यादिति तृष्णयैव ननु श्रीव्रजेश्वरवत् त्वत्प्रेममात्रे-
णेति भावः ॥ १९ ॥

सूतीगृहे अस्थानान्तरप्रवृत्ते दृश्यं श्रीकृष्णस्तु तत्र निज-
महिमप्रयुक्तौ सौशील्येन सङ्कुचित इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

न केवलं भोगेच्छा किन्त्वन्ये दोषा जाता इत्याह—असा-
वहमिति । असौ देहः वसुदेववाच्यः अहमित्यस्मिन् या
बुद्धिः एते च पुत्रविप्तादयः ममेव नन्वहमेतेषामपीति ।

~[३३२]

एवमहम्ममताभ्यां व्याप्तः नाशं गच्छामीत्येको दोषः द्वितीय-
माह देहेचास्यान्वयादिष्विति । अस्य देहस्यान्वयः वंशपुत्रादिः
आदिशब्देन स्त्रीश्वशुराद्याः न केवलं तेष्वेव किन्तु देहेच
चकारात् तत्सम्बन्धिषु पित्रादिष्वपि ज्ञेहपाशैरिति ब्रह्मातीति
न केवलं मामेव किन्तु सर्वमेव जगत् अत्रैकोऽर्थः सान्निध्यः
अहं किं विषयत्वेन त्वां ब्रह्मामि अथ चेश्वरत्वेन ॥ १७ ॥

एवं जगदपि तत्राह—युवां न नः सुताविति । विषयत्वेन
चेद्ब्रह्मासि तदापकारोऽपि भवेत् वस्तुस्वभावात् परं विषयत्वेन
नास्ति यतो युवां न नः सुतो एवं विषयत्वेन बन्धनं दूरीकृत्य
प्रकारान्तरेण बन्धने सामर्थ्यमाह—साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वराविति
प्रधानपुरुषयोरीश्वरां कालपुरुषोत्तमौ तादृशयोः कथमागमनमिति
चेत्तत्राह, भूभारक्षत्रक्षणे अवतीर्णाविति । किमत्र प्रमाण-
मिति चेत्तत्राह—तथात्थ इति । यथा ततश्च शौरिः भग-
वत्प्रबोद्ध इति ग्रन्थे अनुक्तमपि प्रेरणम् अस्मादेव वाक्या-
दवगम्यते एवमत्रापि भूभारक्षत्रक्षयहननार्थमवतीर्ण इति
भगवतैव कदाचिदुक्तमिति ज्ञातव्यं हेत्याश्चर्यजनकम् अनेन
अत्र कल्पना निवर्तिता ॥ १८ ॥

तर्हि किमद्योक्त्यत इत्याशङ्क्यामाह—तत्ते गतोऽस्म्यशरण-
मयेति । ते पदारविन्दम् अहं शरणं गतोऽस्मि अनेन पूर्वं भवान् ब्रह्मा-
तीति अनिष्टमुक्तं तन्निवृत्तिरर्थात्सूच्यते चरणारविन्दशरणा-
गतैः को विशेष इत्याशङ्क्यामाह—आपन्नसंस्तुतिभयापह-
मिति । आपन्ना ये शरणागतास्तेषां भयमपहन्तानि तथा
अतस्त्वयि विलम्बमानेऽपि चरण एव मां कृतार्थं करिष्य-
तीति चरणानुसृतिः भवतोऽपि यथा ज्ञेहो भवति तदाह—
आर्त्तबन्धो इति । एतावता स्वस्यार्त्तत्वं पूर्वमेवोक्तमित्यभ्यवसायने
ननु विषया भुज्यन्तां किं वैराग्येणेत्यत आह—एतावतालमिति ।
इन्द्रियलालसेन एतावता अलम् इन्द्रियमिन्द्रियलालसा सा पूर्वा-
मित्यर्थः । इन्द्रियलालसेन वा मया एतावता एवमवस्थां प्रापितेन
अलमिति अतः परमियमवस्था मा भवत्वित्यर्थः । किञ्च मर्यात्-
मिति द्वितीयो दोषः त्वयि परे यदपत्यबुद्धिरिति तृतीयः
भोगेच्छादेहाभिमानिनः भगवति चान्यथा बुद्धिरिति अचिकित्स्य-
स्त्रिदोषः एतं दूरीकृत्यार्थादुक्तं भवति ॥ १९ ॥

नन्वेतत्सर्वं त्वया कुतोऽवगतमिति चेत्तत्राह—अस्मि-
न्नर्थे त्वमेव गुरुरिति सूतीगृहे ननु जगाद् भवानिति
किं जगादेत्यत आह, नौ आवयोरज एव सजात इति देवकी-
वसुदेवयोः पूर्वदृष्ट एवाहं जात इति तत्र मम सन्देहः
किमस्मदर्थमेव भगवान् जातः आहोस्त्रिदनुयुगं निजधर्म-
गुप्त्यै जायमान इति ननु धर्मरक्षार्थं जनने त्वद्वृत्ते
कथं जायेत अतस्त्वदर्थमेव जात इति चेत्तत्राह—गगन-
वद्विदधज्जहासीति । आकाशो हि सर्ववस्तुभिः स्थाकारं
करोति घटवत् पटवत् पुरुषवच्चैति तस्मात् स्थानात्
तस्मिन् चापगते फलान्तरे रूपाणि गृह्यन्ते पूर्वरूपाणि
जहाति एवं भगवानप्यविकृतः देवकीगृहे प्रादुर्भूतः तत्रत्य-
मायां दूरीकृत्य जातो निश्चल एव ततः प्रवेशान्तर-
गमने पूर्वस्थाने माया सम्भूता स्थलान्तरस्थापगतेति प्रति-
क्षणं रूपान्तराणि भवन्तीतापि देहग्रहणापरित्यागौ इयांस्तु
विशेषः उपाधिवशात्तस्य देहग्रहणं भगवतस्तु मायायव-

भीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसुबोधिनी ।

निकापगमादिति अत एव किमस्मदधमागतः अन्यायं वा समागत इति प्रतिक्षणं गृहीतरूपाणां प्रयोजनवस्त्वमेव दुर्मिरूपं प्रयोजनविशेषस्य का वार्त्तेति भावः । तर्ह्यभिमतये सिद्धान्तो ज्ञातव्य इति चेत्तत्राह—हे उरुगायेति । सर्वैरेव जगतीयत इति गानार्थमेव करोषीत्यर्थः । विशेषतो वक्तव्येन ज्ञायत इत्याह विभूतिरूपां मायां को वेदेति ॥ २० ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किं कर्तव्यं यतस्त्वज्ज्ञानं भवेत्तस्यां त्वज्जकावकाशमेव जनो न प्राप्नोतीत्याह—अस्मादिति ॥ १७ ॥

तत्रावामेव प्रमाणं यदावयोर्देहपुत्रादिष्वहस्ताममते वर्त्तते एवेत्याह—युवामिति । नः आवयोर्न सुतौ तदपि सुतबुद्ध्या युवयोर्ममता वर्त्तत एवेति भावः । क्षत्रक्षणे भूभाररूप-क्षत्रियक्षयाय तथैव आत्थ स्वजन्मसमये कथितवानसि ॥ १८ ॥

अरणं शरणं ननु भोगांस्तावद्भुक्ष्य कुतस्ते संसार इत्यत आह—एतावतैव इन्द्रियलालसेनाल यत् येन मर्त्ये देहे आत्मदृक् आत्मबुद्धिरहं त्वयि च परे परमेश्वरे अपत्यबुद्धिरस्मीत्यन्ताऽज्ञानमूलः संसारो मम नास्त्येवेति भावः ॥ १९ ॥

नन्वहं परमेश्वर एव तस्य पुत्रोऽभूत् यस्य तव कथं संसार इति तत्राह—सूतीगृहे सूतिकागारे ननु भोः भवानेव नौ आवयोरनुयुगं प्रतियुगं (गमं) यदा सुतपाः पृश्निरिति युग्मं यदा च कश्यपो दितिश्चेति युग्मम् अधुना वसुदेवो देवकी तस्मात् सर्वस्मादेव आवयोर्युग्मात् सज्जं अवतीर्ण इति जगात् अत एव आवयोर्नानातनूः सुतपःपुष्ट्यादिनाम्नीर्विदधत् सृजन् गगनवदलित एवावयोः प्रतिजन्मापि पुत्रो भवन्नप्यनासक्त एव जहासि आवां त्यजसि संसारं च न निवर्त्तयसि अतस्तव भूम्नः परमेश्वरस्य विभूतिरूपां मायां को वेद ॥ २० ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्य देहस्य अध्वयादिषु अपत्यादिषु ॥ १७ ॥

यदुक्तं “जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ” इति तदुपसंहरति—युवामिति । भूभारस्य क्षत्रस्य क्षणे अवतीर्णौ तथैव ह स्फुटम् आत्थ सूतीगृहे कथितवानसि ॥ १८ ॥

तस्मात् हे आर्तबन्धो ! तापत्रयपीडितस्त्रभक्तरक्षक ! संसृति-भयभजनं ते पदारविन्दमरणं गतोऽस्मि तापत्रयपीडितं मां संसाराद्विमोचय इति भावः । ननु भवद्विधानां संसारोऽकिञ्चित्करः स्वधर्मार्जितान् भोगान् भुङ्क्ष्वेत्यत आह—एतावन्तेति । यत् येन व्यामोहकेनेन्द्रियलालसेन हेतुभूतेन मर्त्ये शरीरे आत्मदृक् आत्मदृष्टिः परे प्रधानक्षेत्रज्ञाभ्यां विलक्षणे परमेश्वरे त्वयि अपत्यबुद्धिश्चास्ति तेनेन्द्रियलालसेन अलमलं पर्याप्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

युवां न नः सुतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ भूभारक्षत्रक्षणे

अवतीर्णौ तथाऽऽरब्धेति श्लोकार्थं विवृणोति...सूतीति । ननु भो अनुयुगं युगम्प्रति नौ आवयोः पृश्नगर्भादिरूपः भवान् अनुजगात् तदाह—अजः सज्जं इति । अजहच्छ्रीमूर्तिरेवाहं सज्जं स्वरूपतस्तु जीवोपि अज एवेत्यर्थः । तत्र तत्र च मिजधर्मस्य भक्तिक्षणस्य गुप्त्यै रक्षणाय, नानातनूः मिजधर्माधिकारिशरीराणि दधत् रक्षणीयतया विज्ञानः । मिजधर्मविरोधिशरीराणि जहासि त्यज्यसि तथापि स्वयं गगनवत् निर्मल एवेत्यर्थः । एतत्स्वदुस्त्वैव धर्मं जानीमिः स्तस्तु हे उरुगाय ! भूम्नः तव विभूतिमायां विभूतिभूतां स्वरनरादिरूपामपि मायां त्वच्छक्तिलेशरूपामपि को वेद न कोपीत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

भाषा टीका ।

देह में यह ब्राह्मण क्षत्रिय रूप में हूँ इस प्रकार का अहंकार तथा इस देह के सम्बन्धि स्त्री पुत्रादि को मैं ए स्त्री पुत्रादिक मेरे हि हैं इस प्रकार का ममकार इस प्रकार के कोह रूप फांसीयों से यह सब जगत् आपने बांध राखा है ॥ १७ ॥

आप दोनों हमारे पुत्र नहि हो किन्तु भूमि के भार का नाश करने के निमित्त साक्षात् जीव माया के निबन्ता परमात्म स्वरूप आप ने अवतार लियो है तथा जन्म काल में आपने स्वयं स्पष्ट कहा है ॥ १८ ॥

हे आर्तबन्धो ! आप के भजन बिना मेरा आयु व्यर्थ हि चला गया इसी कारण अब संसार की आपत्तियों को प्राप्त भय शरणागत जनों के संसार के भय को नाश करने वारा आप के चरणारविन्द के शरण में आयो हो इन्द्रियों की विषयन में लालसा इतनी हि बहुत है इस विषयबालसा से मेरी पूर्ति है अज्ञान से शरीर में मोको आत्म दृष्टि और आप परमेश्वर के विषयमें पुत्र बुद्धि रही ॥ १९ ॥

हे उरुगाय ! जन्म गृह में आपने हम दोनों के प्रति यह निश्चय करके कहा है कि-कर्माधीन जन्म रहित भी मैं हूँ तथापि चेदोक्त मिज धर्म की रक्षा के अर्थ युग २ में जन्म लेता हूँ इस प्रकार आप अनेक अवतार धारण करते हो और उनका त्याग करते हो तथापि आकाश के सदृश आप निर्मल हि रहनो हो अनन्त माहात्म्य सम्पन्न आप की विभूतिन को और आप के अभिप्राय को कोई भी नहि जानता ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच ।

आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान् सात्वतर्षभः ।

प्रत्याह प्रश्रया नम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वचो वः समवेतार्थं तातेतदुपमन्महे ।

यन्नः पुत्रान् समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः ॥ २२ ॥

अहं यूयमसाचार्य इमे च द्वारकौकसः ।

सर्वेप्येवं यदुभ्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम् ॥ २३ ॥

आत्मा ह्येकः स्वयञ्ज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः ।

आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उपमन्महे उपमन्यामहे समुद्दिश्य विषयीकृत्य तत्त्वग्राम-
स्तत्त्वसमूहः उदाहृतः सम्यक्स्मरूपितः ॥ २२ ॥

इमामेव वृष्टिं सर्वत्र विधस्वेत्याह—अहमिति । एवं
विमृश्यामस्तत्त्वेनैवान्वेषणीयाः किञ्च सचराचरं जगदपि ॥ २३ ॥

ननु, नामाविकारवतां कुतो ब्रह्मत्वमिति चेन्न ब्रह्मण
एवोपधिधर्मैर्बहुधा प्रतीतेरिति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम्—
आत्मा हीति । यथा आदिभूतानि तत्कृतेषु घटादिष्ववि-
स्तिरोभावाद्भि यान्त्येवमसावात्माऽप्यात्मसृष्टेर्गुणैः कृत्वा-
तत्कृतेषु देहेषु बहुधा ईयते पुनश्च यथाशयं यथोपाध्या
विर्भावतिरोभावादिरूपेण प्रतीयते न वस्तुतः कुतः एको
बहुधा स्वयञ्ज्योतिर्दृश्यत्वेन नित्योऽनित्यत्वेनानन्योऽन्यत्वेन
निर्गुणः सगुणत्वेनेत्यादि बहुधात्वं प्रपञ्चनीयम् ॥ २४-२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीकृष्णस्तु तत्र निजमहिमव्यक्तौ सौशील्येन सङ्कुचित
इत्याह—आकर्ण्येति । सात्वतानामुपमः तद्रूपत्वेन तस्मिन् कृत-
जन्मलीलः अत एव पितुरिति तादृशव्यवहारे हेतुः प्रह-
सन्निति । तथा तद्वचनानौचित्याभिप्रायेण प्रहासं व्यक्तीकृत्य
तेनैव मोहनेन प्रहसितं पूर्वसिद्धं तस्य निजैश्वर्यज्ञानं
तत्प्रतिपादकवचनञ्च तेनाननुसंहितं कुर्वन्नित्यर्थः । अस्यायं
भावः मयाऽयं ब्रह्मादिमनोरथागांचरेण पितृत्वेन सदाङ्गीकृतः
साध्वर्णमुन्यादिसुलभमैश्वर्यज्ञानमात्रं नाहंति मां सङ्कोच-
यति च तत् एतदर्थमेव मया कंसवधान्ते शुश्रूषितृभाव-
मूषमेवज्ञानयोर्वर्द्धितः तथाप्यहो मुनिवाक्येन तज्ज्ञानांशः पुन-
रहित इति ॥ २१ ॥

तस्मादात्मनि पुत्रभावमेव इतीकर्तुमैश्वर्यमपलपन्नाह वच
इति । नोऽस्मान् आवागंवादीश्च पुत्रान् समुद्दिश्य सदृज-
विनयादिगुणत्वात् स्तुतिव्याजेन “तत्त्वमसि भूतकेतो” इत्यादि-

वदुपदेशास्पदीकृत्य तत्त्वग्रामः परमेश्वरवैभवरूपः ॥ २२ ॥

एवं परमेश्वरादेव सर्वस्य भासमानत्वेन तदन्यतया
यथावा विभावितौ भवता तथा सर्वैरेव तज्ज्ञानिभिः
सर्वे विभाव्या इति भवदुपदेशेनैव “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इतिवत्
ज्ञातमित्याह—अहमिति । सचराचरमिति साकल्ये व्यर्थभावा-
यदुभ्रेष्ठेति तव तु तद्युक्तमेवेति तथा त्वद्विधानां प्राकट्य-
ञ्ज्ञेतादृशज्ञानप्रकाशेन संसारनिस्तारणार्थमेवेति च भावः ।
अथवा यथा ययं पुत्राः कृपया विभाव्यन्ते तथा यत्सर्वे
जीवा विभावितास्तच्च युक्तमेवेत्याह—अहमिति । एवं कृपा-
विषयत्वेन कृपालुभिर्विमृश्याः अनुसन्धेयाः विमृश्या इति
पाठेऽपि स एवार्थः । ततः संसारिणोपि निस्तरिष्यन्तीति
भावः ॥ २३ ॥

तथा विमृश्यतायां हेतुत्वे युग्मकम् आत्मेति तैर्ग्याख्यातम्
आत्मा परमात्मा अयञ्चान्वयः हि यस्मात् आत्मा पर-
मात्मा एक इत्यादिरूपो जीवभेदरूपैस्तदृष्टांशैर्बहुधा प्रती-
यते तत्रापि आत्मसृष्टेः आत्मशक्तेर्माया तदुद्भूतः सत्त्वा-
दिभिर्गुणैरेव कृतेषु देहेषु बहुधा देवमनुष्यादिरूपैः प्रती-
यते ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

उपमन्महे अभ्युपगच्छामः ॥ २२ ॥

सर्वेप्येवं त्वदुक्तप्रकारणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ईयते भूतेषु व्याप्त इतिप्रमाणतो ज्ञायते ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निशम्येति । प्रश्रयेण विनयेनानम्रः श्लक्ष्णया मृदुया गिरा
प्रत्याह ॥ २१ ॥

तदेवाहन्वच इति चतुर्भिः । आत्मनः परमात्मत्वं गोपय-
न्नाह । हे तात! वो युष्माकमेतद्बुधो वाक्यं समवेतार्थमुपपन्नार्थम्

श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचम्पूचम्पूका ।

उपमन्महे उपमन्यामहे अभ्युपगच्छाम इति यावत् । यद्वा, सम-
वेतार्थं समवेतः अस्मच्छिक्षागमितः अर्थो यस्य तथाभूतम्
उपलभामह इत्यर्थः । कुतः किञ्च तद्वत् इत्यत आह-यदिति ।
यद्यतः पुत्रानस्मान् समुद्दिश्य विषयीकृत्य लक्ष्मीकृत्येति यावत्
तत्त्वग्रामः तत्त्वसमुदायः उदाहृतः सम्यक् निरूपितो येनेत्येतद्वचः
सर्वं ब्रह्मात्मकम् इत्येवमस्मान् आहयितुमस्मानेव विषयीकृत्य
उक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

तदेवाह—अहमिति । असावायोंऽप्रजः सर्वे द्वारकौकसः
किं बहुना हे यदुभ्रेष्ठ सचराचरं विश्वं कृत्स्नं जगच्चैव पर-
मात्मात्मकं तत्कारणं तन्निर्वाह्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

कुत इत्यत आह—आत्मेति । हि यस्मादात्मा परमात्मा
तावदात्मना स्वेनैव सृष्टेः प्राकृतेर्गुणैर्गुणपरिणामात्मकैर्महदादिभिः
तत्कृतेषु महदादिभिः सृष्टेर्गुणेषु देवमनुष्यादिव बहुधा ईयते
व्याप्त इति प्रमाणतो ज्ञायते कथम्भूतः स्वयञ्ज्योतिः स्वयम्प्रकाश
स्वरूपः अन्यः देवादिशरीरतदभिमानिजीवोभ्योऽन्यः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आकर्ण्येति । प्रहसन्नित्यत्र प्रेति प्रारम्भे स्मयन्नित्यर्थः ।
अस्यायं भावः मयायं ब्रह्मादिममोरथागोचरेण पितृत्वेन
सदक्षीकृत्य इत्येवमर्थज्ञानं नाहति मां सङ्कोचयति च तत्
एतदर्थमेव मया कंसवधान्ते शुद्धपितृभावमप्यप्रेमैवानयोः
वर्जितः ॥ २१ ॥

तथाप्यहो मुनिवाक्येन तज्ज्ञानांशः पुनरुदित इति तथैवाह
वच इति । समुद्दिश्य सहजविनयादिगुणत्वात् भुतिव्याजेनो
पदेवेशास्पदीकृत्य तत्त्वग्रामः परमेश्वरस्य वैभवरूपः । यथा
वयं पुत्राः कृपया विभाव्यन्ते यथा यत्सर्वे जीवा विभा-
विताः ॥ २२ ॥

नरुच युक्तमवेत्याह—अहमिति । एवं कृपाविषयत्वेन कृपा-
सुभिर्विमृग्या अनुसन्धेयाः । ततः संसारिणोऽपि निस्तर्हिष्यन्तीति
भावः ॥ २३ ॥

तथा विमृग्यतायां हेतुत्वे युग्मकम् आत्मेति । आत्मा पर-
मात्मा अस्यार्थांतरम् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्बल्लुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्तुतिप्रपत्ती निरूप्य अचिन्त्यरूपत्वे निरूपिते
भगवान् प्रसन्नः अखण्डज्ञानं तस्य जातमिति अखण्ड-
बोधार्थं प्रवृत्त इत्याह—आकर्ण्येति । पितृवाक्यत्वात् स्वामि-
वत् लीलाप्रदर्शनमयुक्तं अतः प्रभया नम्रः सन् अग्रेपि
मोहार्थं प्रहसन् चित्तसन्तोषार्थं शृङ्खला गिरा सात्वत-
र्षभो वैष्णवपतिरिति एवं प्रपत्तिकथनेपि तूष्णीं स्थितो
वैष्णवानां दुःखं भविष्यतीति युष्मां मां पुत्रभावेनैवेति वाक्य-
निर्णयस्योक्तत्वात् प्रयोजनाभावाद्वाक्येन बोधं हास्येन मोहञ्च
कुर्वन् आहृत्यर्थः ॥ २६ ॥

आदौ तदुक्तमभिनन्दति—वचो वः समवेतार्थमिति ।
अस्मिन् वाक्ये अर्थः समवेतौऽस्ति एतद्वाक्यं तथा उप-

मन्महे स कोर्य इति चेत्तत्राह—यजः पुत्रान् समुद्दिश्येति ।
इदं स्तुतिर्न भवति किन्तुपदेशः यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यः
मेवमिदमपि ब्रह्मात्मभावमित्यर्थः । अङ्गीकारे दोषः स्यात्
अनङ्गीकारे च अतोऽन्यथा वर्णनम् ॥ २२ ॥

एवमुक्तस्य प्रकारमुक्त्वा तस्य सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पूर्ण-
बोधितुम् उपदिशति—अहं यूयमिति । यथा मां जानासि
तथा सर्वानेव जानीहि अखण्डं कृष्णवत्सर्वं यथा तत्
निरूपितमिति वत् सर्वस्य शुद्धभगवत्त्वे ज्ञाते न किञ्चिदव-
शिष्यत इति भगवांस्तदेवोपदिशति समुदायपर्यवसान-
व्यावृत्त्यर्थं प्रत्येकमनुवदति अहमिति दृष्टान्तानुवादः यूयमिति
पितुरेव बहुवचनम् असावायों बलभद्रः इमे च द्वारका-
वासिनः अन्ये च ब्रह्माण्डजः सर्वे एव एवमेव विमृश्याः
साक्षाद्भगवानेवेति सचराचरमिति स्थावरजङ्गमेऽपि यथा मयि
तथा बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

यथेच्छां भगवान् विष्णुः पुरस्कृत्याभयस्वयम् ।

एवं सर्वत्र तत्तत्स्यामिति जातः स्वयं हरिः ॥

नन्वेवं सति ब्रह्मानन्दं स्यात् ब्रह्मबुद्धिपरत्वेन आरो-
पितज्ञानविषयत्वेन अनित्यफलसाधकता स्यादिति दृष्ट्वा दूरी-
कुर्वन् आधारार्थेयभावञ्च दूरीकुर्वन् सर्वत्रात्मप्रतीतिसिद्ध्यर्थ-
ञ्च अखण्डात्मत्वं बोधयति—आत्मा ह्येकः स्वयञ्ज्योतिरिति ।
अततिव्याप्नोतीत्यात्मा परिकल्पेदे आत्ममेव भज्येत एके-
नैव कार्यसिद्धौ द्वितीयकल्पना व्यर्था भोगस्य तु न व्यव-
स्थापकत्वम् ईश्वरेच्छयैव व्यवस्थासम्भवात् या क्रिया यदीय-
व्यधिकरणगुणजन्या सा संयोगासमवायकारणिकेऽतिव्याप्ति-
धितेव ईश्वरेच्छायाः सर्वत्र कारणत्वात् तत्संयोगः जीवा-
वात्मसु न सङ्गच्छते अजसंयोगस्यानङ्गीकारात् तस्मान्नभोगस्या-
न्यथाप्युपपत्तेरेक एवात्मा युक्तश्चायमर्थः “एकमेवाद्वितीयम्”
“अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । नित्यः सर्वगतः” इत्यादि
वाक्यसदृशैः आत्मन एकत्वं निर्णीतं नानात्मानो व्यव-
स्थात इति सूत्रमकारप्रत्ययेणापि योजनीयम् अव्यवस्था अवि-
चार इति ननु जीवस्य नानात्वे परिहृतेपि जीवब्रह्मणो-
र्भेदोऽङ्गीकर्तव्यः अन्यथा ज्ञानोपदेष्टृभावात् मोक्षो न स्यात्
अत आह—स्वयञ्ज्योतिरिति । स हि स्वप्रकाशः नास्यात्म-
प्रकाशार्थं कश्चिदपेक्ष्यते मोक्षार्थं वा अन्यथाऽऽत्मवैलक्षण्यं नाली-
त्युक्तमेव पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपीति तस्य नाना-
त्वाज्ञाने अग्रे निरूपयिष्यते वास्तव्यत्वयमर्थः कालेन स्वप्रकाश-
निवृत्तिमाशङ्क्याह—नित्य इति । सदैकरूप इत्यर्थः । तर्हि कालं
एवायं स्यात् तत्राह अन्य इति । कालादन्यः यस्य चेष्टा
काल इति चेष्टामाहुरिति वाक्यात् ननु तादृशः परमात्मा
पुरुषोत्तमः ननु जीव इति चेत्तत्राह—निर्गुण इति । अयमेव
जीवो गुणातीतः ननु ततोऽन्योऽस्तीति कश्चित् नन्वेवं सति
नानात्वमुच्चावचत्वं कथं घटत इति चेत्तत्राह—आत्मसृष्टिर्गुणैः
तैरेव गुणैः कृतेषु देवतैर्यन्मुपपादितेषु भूतशब्दाद्येषु
आधारवशात् अग्निरिव बहुधा ईयते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारार्थदीप्तिनी ।

प्रभयेण आनम्रः प्रहसन्निति चम्पूमानावावां पुत्रावपि

स्वं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तिरोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवता राजन् वसुदेव उदाहृतः ।
श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना अभूत् ॥ २६ ॥
अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता ।
श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता ॥ २७ ॥
कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान् कंनविहिंसितान् ।
स्मरन्ती कृपणं प्राह वैकुण्ठ्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षदीप्तिः ।

प्रत्येकं त्वद्वाक्यस्य रसाभासाभावार्थं प्रतिभयाहमस्य तात्पर्य-
मन्वया प्रतिपादयामीति द्योतकः प्रहासः ॥ २१ ॥

समवेतार्थं युक्तार्थम् उपमन्महे आधिक्येन मन्यामहे समु-
द्दिश्य शिक्षणार्थं “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इत्यादिवदुपदेशास्प-
दीकृत्य ॥ २२ ॥

न, केवलं पुत्रा एवास्मादादयः परं परमात्मत्वेन द्रष्टव्याः
अपि तु सर्वे एवेत्याह—अहमिति । एवं विमृश्याः परमात्म-
त्वेनैवाभ्यवर्णनीयाः विमृश्या इति पाठे द्रष्टव्याः एवञ्च प्राप्त-
युष्मच्छिक्षितैरस्मादाद्यैरपि प्रयुज्यादिष्वपि सर्वत्रात्मदृष्टिरेव
कर्तव्येति भावः ॥ २३ ॥

ननु नानाधिकारवन्तो बहव एते कुतः परमात्मरूपाः
मनुं शक्याः सत्यं परमात्मसूक्ष्मानुपाधीनां धर्मैरेव पर-
मात्मा तथा तथा प्रतीतो भवतीति सहजान्तमाह—आत्मा
हीति ब्रह्मण्यम् । आत्मा परमात्मा आत्मसृष्टेः स्रष्टृगुणैर्बहुधा
ईयते प्रतीयते कुत्र तत्कृतेषु भूतेषु देहेषु स्वयञ्ज्योतिरपि
इत्यस्त्वेन नित्योप्यनित्यत्वेन अन्योऽप्यनन्यत्वेन निर्गुणोपि
सगुणत्वेन यथा खादिभूतानि तत्कृतेषु घटादिषु आविस्तिरो-
भावादिकं यथाशयम् आशयमनतिक्रम्य याति तथैवासावेकः
परमात्मापि याति सर्वदैकरसोपि आविर्भावं तिरोभावञ्च
व्यापकोपि अस्पृक्षं भूतिवञ्च एकोपि नानात्वम् ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समेवातार्थं सम्प्रकार्थम् उपमन्महे सुषपन्नम् मन्यामहे ॥ २२ ॥

एवमेव अहं परमेश्वरः आर्यो मद्वतारः द्वारकाकसः
पुत्राः जीवाः तत्सकपगुणादितः पृथक् पृथक् विमृश्याः
स्वाभावार्थभयनेनाभ्यवर्णनीयाः किंबहुना सखराचरं विमृश्या
विमृश्यम् ॥ २३ ॥

तत्र एवं परमेश्वरमात्मानं चेतनमचेतनञ्च संक्षेपतः स्वय-
माह—नामेति ब्रह्मण्यम् । आत्मा परमेश्वरोऽहम् एकः सानाति-

~[२३३]

शयशून्यः स्वयञ्ज्योतिः स्वप्रकाशः हिशब्दात्सर्वकारणत्व-
सर्वात्मत्वसर्वशक्तित्वादिगुणयोगो ज्ञेयः अन्यो जीवः जाता-
वेकवचनम् नित्यः अविनाशी एव तज्ज्ञेयान् सूचयति निर्गुणः
प्राकृतगुणशून्यो मुक्तः कश्चिज्जीवः परमेश्वरस्य जगत्कारण-
त्वाद्दीनं गुणान् सूचयन् ब्रह्मजीवमाह—तत्कृतेषु परमात्म-
कृतेषु भूतेषु आत्मसृष्टेः परमात्मकृतेः गुणैः सत्त्वादिभिर्बहुधा
देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनेकधा ईयते ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

श्री शुक उवाच । यदुत्तम भगवान् इस प्रकार पिता के
वचन सुनकर विनय से नविकर हसतेभए मधुरवाणी से
पिता के प्रति बोले ॥ २१ ॥

श्री भगवानुवाच । हे तात ! आप का वचन यथार्थ है
इस वचन को हम मान ते हैं क्योंकि हम पुत्रों को लक्ष्य
मे कर आपने इस वचन से तत्व समुदाय कहा है ॥ २२ ॥

हे यदुभेष्ठ माता पिता आप यह बलदेवजी और ए
द्वारका वासी तथा चराचर सहित सबहि इस प्रकार
विचारने के योग्य है कि सब का आत्मा परमेश्वर है सब
कार्य है परमात्मा कारण है सब नियाम्य है ; परमात्मा
नियाम कहे इसी प्रकार विवेक करना चाहिये ॥ २३ ॥

स्वयं परमात्मा के सृजे भए महादि तत्वन से रचे
भए देव मनुष्यादि प्राणियों में एकहि परमात्मा अन्तर्यामी
रूपसे अनेक प्रकार प्रतीत हो रहा है और वह स्वयं प्रकाश
मान है तथा देवादि शरीरों से तथा शरीर वर्ति जीवों
से भिन्न है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सुविस्मिता सती ॥ २७ ॥

समाश्राव्य सम्बोध्य ॥ २८-२९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवशोधिनी ।

तदेव सदृष्टान्तं दर्शयति-स्वमिति । अपिशब्देन सम-
क्रियत्वद्योतनया यथोपमां द्योतयति यथा खादिकं याति तथा
असावात्मा स्वकार्येषु वाय्वादिषु घटान्तेषु यथाशयं कार्या-
विर्भावाद्यनुरूपमाविर्भावादिकं याति तथा असावात्मा स्वकार्येषु
तद्वनुरूपं तत्तद्यातीति ततश्चिच्छक्त्यैकविलासेषु द्वारका-
वैभवेषु किमुतेति तथा दृष्टिस्वप्न सुतरामेव कर्त्तव्या यत
एव अहं यूयमसावार्य इति मयासाभ्यमेव दर्शितं तत्र सति
तव यदुभेष्टस्य रूपयापि तेषां संसारिणामपि दैन्यं न सम्भवति
तव तु दैन्यमयुक्तमेवेति वास्तवो भावः ॥ २५ ॥

एवमात्मैश्वर्यगोपनपूर्वकस्वविषयकपुत्रभावनारक्षणाभि-
सन्धिप्रकारेण भगवतोदाहृतं भुत्वा विनिष्टा नानाधीर्मुन्या-
द्युपदिष्टैश्वर्यादिज्ञानं यस्मात्तथाभूतः प्रीतमनास्तस्मिन् सप्रेम-
चित्तस्तूष्णीमेवाभूदिति ॥ २६ ॥

एवं पितुः स्वस्मिन् पुत्रभावस्य विरोधकमैश्वर्यज्ञानं शम-
यित्वा मानुरूप्यस्य पुत्रभावमशमयदिति तत्प्रसङ्गमारभते ।
अथेत्यादिना । तत्रायेति युग्मकं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां श्री-
कृष्णरामाभ्यामानोतं भुत्वा पूर्वत एव सुष्ठु विस्मितत्वेन
स्थितापि तद्वत् स्नाभीष्टलाभार्थं श्रीवसुदेवसहिततादृश-
प्रेमसम्वाद्यमयविशेषलाभानन्तरमेव प्रादेत्यादि रामस्यात्मजत्व-
निर्देशो गर्भसङ्कुर्षणस्यापि तथा भवणान् सर्वेषां देवतेति
श्रीभगवन्मातृत्वलीलशुद्धसत्त्वलीलशुद्धसत्त्वसम्पत्तिरूपत्वात्—
अत एवास्या इयं बहिरङ्गा चेष्टा भगवतो लीलाकौतुकार्थमेव
लीलाशक्त्या सम्पादितेति ज्ञेयं वक्ष्यते च “मोहिता मायया
विष्णोः” इति ॥ २७—२८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आविस्तृतः आ समन्तात् विस्तृतः व्याप्तः अल्पत्वं विपु-
लत्वम् एकत्वं कार्यतया नानात्वं तत्तदन्तरात्मत्वावित्यर्थः ॥ २५ ॥

विनष्टनानाधीः अब्रह्मात्मकभेदबुद्धिरहितः ॥ २६ ॥

गुरोः पुत्रं सान्दीपिनिपुत्रम् ॥ २७—२९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र दृष्टान्तमाह स्वमिति । यथा खाद्यः तत्कृतेषु आका-
शादिभिः कृतेषु यथाशयं व्याप्यानुरूपम् आविष्कृताल्पभूयैक-
नानात्वं यान्ति तद्वत्सौ परमात्मापि क्वचिदाविष्कृतत्वम् क्वचि-
दल्पत्वं क्वचिद्भूयैकत्वं विपुलत्वं स्वतस्त्वैकत्वं व्याप्य बहुत्व-
प्रयुक्तं नानात्वं च यान्तीत्यर्थः । एकस्यानेकेषु व्याप्तौ तत्-
प्रयुक्तनानात्ववस्तुभेदकत्वं जायते दृष्टान्तः न वस्तुतो
व्याप्यव्यापककारेकेद्रव्यत्वेति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

एवमिति । उदाहृतः उक्तः उदाहृतमिति पाठे तूक्तं
वचः श्रुत्वेत्यर्थः । विनष्टनानाधीः अब्रह्मात्मकभेदबुद्धिरहितः
अतएव प्रीतमनास्तूष्णीं बभूव ॥ २६ ॥

अथेति । हे कुरुभेष्ट ! सर्वदेवतात्मकभगवद्वतारस्वान्तवा-

सथामृता देवकी आत्मज्ञाभ्यां रामकृष्णाभ्यां गुरोः सान्दीपनेः
पुत्रमानीतं भुत्वा अतिविस्मिता सर्ता ॥ २७ ॥

समाभ्राप्य सम्बोध्य वैकुण्ठ्यादभूणि लोचनयोर्यस्याः सा
प्राह ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

एवमात्मैश्वर्यगोपनपूर्वकस्वविषयकपुत्रभावनारक्षणाभिसिन्धि-
प्रकारेण भगवतोदाहृतं भुत्वा विनिष्टा नानाधी-
र्मुन्याद्युपदिष्टैश्वर्यादिज्ञानं यस्मात्तथाभूतः प्रीतमनास्तस्मिन्
सप्रेमचित्तस्तूष्णीमेवाभूदिति ॥ २६ ॥

एवं पितुः तस्मिन् पुत्रभावस्य विरोधकमैश्वर्यज्ञानं शम-
यित्वा मानुरूप्यस्य पुत्रभावमशमयदिति तत्प्रसङ्गमारभते ।
तथेत्यादिना सर्वेषां देवतेति श्रीभगवन्मातृलीलत्वशुद्धसत्त्व-
सम्पत्तिरूपत्वात् । अत एवास्या इयं बहिरङ्गा चेष्टा भगवतो-
लीलाकौतुकार्थमेव लीलाशक्तिसम्पादितेति ज्ञेयम् । वक्ष्यते
च “मोहिता मायया विष्णोः” इति ॥ २७—४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुशोधिनी ।

एवमेकस्यानेकधा भानप्रकारमुक्त्वा नानात्वमपि व्यव-
स्थया आह—स्वमायुरिति । पञ्चमहाभूतानि तत्कृतेषु भौतिकेषु
आशयमनुलक्ष्य आविस्त्रिरोल्पभूयैक इति ताभ्येव भूतानि
क्वचिद्विस्तारं प्राप्नुवन्ति हस्त्यादिशरीरे क्वचिदल्पत्वं मशकादौ
क्वचिद्बहुत्वं विस्त्रिपदमयूरादौ क्वचिदेकत्वं कोकिलादौ
धात्वादौ वा एवं परिमाणरूपादिवैलक्षण्यात् । पृथिव्यादीनां
नानात्वम् एवमात्मनोऽपि तत्तदुपादानोपलम्भकतया नानात्व-
मित्यर्थः । उच्यते च त्वं देहकृतं नानात्वं परिमाणधर्मकृतमिति
वस्तुतः स्वरूपमेकमेवेत्यर्थः । यथा सर्वत्र भौतिकेषु पृथिव्यादि-
रेक एव ननु कार्यवैलक्ष्येन कारणभूतायाः पृथिव्याः नानात्वं
वलक्षण्यं वा कल्प्यते पृथिवीगुणत्वेनैव तत्तिस्रः एवं सवि-
दान्धर्मतारतम्येन ऐश्वर्यादितारतम्येन श्रियादितारतम्येन वा
नानात्वमात्मन उपपद्यत इति न स्वरूपभेदस्तदुनुरोधेन कल्पनीयः
उपाधिकृतवैलक्षण्यमिति सर्वं सुस्पष्टं असावप्यात्मापि अपि-
शब्देन भूतानि सङ्गृहीतानि अतः स्वेच्छया स एव सर्व-
रूपेण तिष्ठतीति विचारप्रवणं चिन्तं कृत्वा यथा मां जानाति
तथैव सर्वं वा जानीहि इत्युपदेशः एव एवावयवाद्वाहेत-
वादः ॥ २५ ॥

एवं भगवता उपदिष्टः ऐश्वर्यभावप्राकट्यात् बोधितार्थ
भावान्तरमापन्नोपि गृहीतवानित्याह—एवम्भगवतेति । उदाहृतं
सिद्धमेव विनष्टा नानाबुद्धिः पञ्चविधा अपि यस्य ततो वक्त-
व्याभावात् स्वास्मिन्नपि तथा तथा स्फुरणात् तूष्णीं भूत इत्यर्थः
एवमेकस्य ज्ञानोपदेशो निरूपितः ॥ २६ ॥

स्वज्ञानशक्तिप्राकट्येन क्रियाशक्तिप्राकट्यार्थमुपाख्यानात्
मारभते—अथ तत्रेति । कुरुभेष्टेति क्रियाधिक्यं तद्व्य इदमे
समायास्यतीति सम्बोधनं वसुदेवः कृतार्थो जात इति
स्वस्यापि इदमे भगवता कृतार्थत्वं प्राप्तापि पूर्वसंज्ञातुः

देवक्युवाच ।

रामरामाप्रमेयात्मन् कृष्ण योगेश्वरेश्वर ।

वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपुरुषा ॥ २९ ॥

कालविध्वस्तसत्त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ।

भूमेर्भारायमाणानामवतर्णो किलाद्य मे ॥ ३० ॥

यस्यांशांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः ।

भवान्त किल विश्वात्मस्तं त्वाऽद्याहं गतिं गता ॥ ३१ ॥

चिरान्मृतसुतादानं गुरुणा कालचोदितौ ।

आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वासनायाः अनिवृत्तत्वात् तद्विषयार्थं भगवन्तं प्रार्थयते वाक्येन तु तद्विवर्तते नाद्येन निवर्तनेपि तेषां जीवानाम् अमुक्तत्वात् ज्ञानोत्तरं सर्वज्ञत्वेपि सिद्धे भगवता वञ्चिनमिति प्रतिनायात् पुनस्तदुद्धारार्थं चिन्तापि स्यादिति तेष्वेव समा गतेषु तद्गुणं गच्छति नान्यथेति निश्चित्य तदर्थं भगवन्तः सामर्थ्यं पुत्राणां स्वरूपप्रतिपत्तिश्च सम्भावितेति दृष्टान्तेनावगता तामाह श्रुत्वानीतं गुरोः पुत्रमिति स्वस्यैवात्मजाभ्यां रामकृष्णाभ्यां स्वरूपं प्रापयित्वा आनीतं श्रुत्वा सुष्ठु विस्मिता जाता ॥ २७ ॥

ततो वस्तुनिर्द्धारं ज्ञात्वा भगवन्तं याचितवतीत्याह—कृष्णरामाविति । सम्यग्भाषाया सावधानं शृण्वित्युक्त्वा कंसविहिंसितान् पुत्रान् स्मरन्ती कृपणं यथा भवति तथा प्राह तेनैव स्मरणेन वैकुण्ठ्यादश्रुलोचना च जाता ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

विनष्टनानाधीः सत्यमेव सर्वं जगदेवैकं ब्रह्मेव किम्पुनरेतौ मत्पुत्रावित्येतत्प्रकारकज्ञानयान् बभूवेत्यर्थः ॥ २६-२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतदेव प्रपञ्चयति—अमिति । यानि स्वादीनि भूतानि वस्तुतेषु स्वादिकृतेषु शरीरेषु यथाशयम् आशयं वासनामन-त्रिकर्म्य आविस्तिरोऽल्पभूयैको नानात्वमसौ याति एक एव अनुपरिमाणकः जीवः देवादिदेहे आविर्भावं वृक्षादौ तिरोभ्यस्य मत्कुणादौ अल्पभावं कश्चित्पुत्रपौत्रादिमत्त्वेन भूरि भावम् अन्वया एकत्वमेवं नानात्वं यातीत्यर्थः । अपिशब्दान्मङ्ग-ज्ज्ञेन मङ्गात् यातीति ज्ञेयम् ॥ २५-२६ ॥

भाषा टीका ।

आकाश पवन तेजःजल भूमि पांशो भूत ; इनके कार्य

घटादि कौमे व्याप्य वस्तु के अनुरूप आविर्भाव तिरोभाव अल्प भाव बहुत भाव इस प्रकार नानाभाव को प्राप्त होते हैं, तैसहि वह एकहि परमात्मा चराचर सब वस्तु ओमे उन वस्तु ओ के अनुरूप आविर्भाव तिरोभाव अल्प भाव बहुभाव इस प्रकार नाना भाव को प्राप्त हो रहाहे वह नाना भाव जीव माया में है परमात्मा में नहि परमात्मा तो एकहि है ॥ २५ ॥

श्री शुक उवाच । हे राजन् ! इस प्रकार भगवान् के कहे भए वचन को सुनकर वसुदेवजी को आत्मा में अब्रह्मात्म देव मनुष्यादि भेद बुद्धि निवृत्त होगई और प्रसन्नमन होकर वसुदेवजी चुप चाप होगए ॥ २६ ॥

हे कुरुभेष्ट अनंतर सर्व देवता रूप देवकी ने यह सुना कि श्रीराम कृष्ण ने सांदिपिनि गुरु का मरा भया पुत्र को लायदिया यह सुनकर देवकी को आश्चर्य भय ॥ २७ ॥

अनंतर जिन पुत्रों का कंसने वध किया रहा उन का स्मरण करते हुई विकल तासे नेत्रों में आंशु बहा वत् देवकी ने राम कृष्ण इस प्रकार सम्मुख कर उनके प्रांत बोली ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भूमेर्भारायमाणानां राज्ञामर्थे तेषां निधनार्थं मे मयि किलाद्यनीर्णो ॥ ३० ॥

हे आद्य ! यस्यांशः पुरुषस्तत्त्वांशो माया तस्या अंशः गुणास्तेषां भागेन परमाणुमात्रलेशेन विश्वोत्पत्त्यादयो भवन्ति ते त्वा त्वां गतिं शरणं गतास्मि ॥ ३१ ॥

आनिन्यथुरानीतवन्तौ पितृस्थानाद्यमसदनात् ॥ ३२-३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

रामेति युग्मकम् रामस्यादौ सम्बोधनं ज्येष्ठत्वेन सपत्नी-पुत्रत्वाद्येन आदरात् अत एव वीप्सा अप्रमेयात्मन्

भिमङ्गीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रमाणानुचरस्वभाव ! योगेश्वरेश्वर योगेश्वराणां सनकादीनामप्य-
चिन्त्यमहाप्रभाव यतो विश्वसृजां ब्रह्मादीनामीश्वरो अत आदि-
पुरुषौ ॥ २६ ॥

कालेन कलिप्रभृतिना (द्रापरदिना) विशेषतो ध्वस्तं सत्त्वं
सत्त्वगुणः साधुष्व वा येषां तेषाम् अत एव उच्छास्त्रं शास्त्रा-
तिक्रमः तेन वर्तितुं शीलं येषाम् अत एव भूमेरिति अद्याधुना
द्रापरास्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं तौ पृथक् स्तुत्वा पुनरैकमत्यार्थमेकत्वेनैव शरणं
याति—यस्येति । किलेति प्रसिद्धमेवेदमित्यर्थः । विश्वात्मन् सर्व-
मूलस्वरूप ! एतावन्तं कालं नैवं त्वां प्रार्थितवत्यस्मि
अधुना च किञ्चित्प्रार्थयितुं शरणं यामीत्याशयेनाह
अयति ॥ ३१ ॥

अतो गुरोरिव ममाप्यभीष्टं परिपूरयतमित्याह—चिरा-
दिति युग्मकेन । चिरकालं मृतस्यापि सुतस्यादाने यमालया-
[हणे आनयन इत्यर्थः] गुरुं गुरुर्वै गुरुदक्षिणारूपं तत्सुतं यथा
[आनिन्यथुः] तदाकृतिव्य आदिसद्भावप्रकारेण आनिन्यथुः
यथा कुरुतम् ॥ ३२ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मे असत्तः ॥ ३०—३४ ॥

भिमङ्गीरराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—रामेति पञ्चभिः । हे अप्रमेयात्मन् ! अपरिच्छेद्यस्वरूप
योगीश्वराणामाचार्यशक्तिवतामपीश्वरौ ! वां युवां विश्वसृजां
ब्रह्मादीनामीश्वरावादिपुरुषौ जगत्कारणपुरुषावहं वेद-
मि ॥ २९ ॥

तर्ह्येवमभूतयोरवयोः किमर्थं यदुषु जन्मेत्यत आह—
गलेनि, कालवशेन विश्वस्तं सर्वं सत्त्वगुणो येषाम् उच्छास्त्रवर्तिनां
तास्त्रीयमर्यादातिलाङ्गिनामत एव भूमेभारायमाणानां राज्ञां
तयाय मे मयि असत्तो वाऽवतीर्णौ ॥ ३० ॥

यस्य तव अंशान्शभागेन अयुतायुतशतैककलांशकांशेन
वेभ्यस्योत्पत्त्यादयो भवन्ति किलेति शास्त्रप्रसिद्धिः तं पूर्ण-
स्वरूपं त्वामधुनाऽहं गतिं शरणं गताऽस्मि ॥ ३१ ॥

स्वामीप्रायमावेदयति—चिरादिति ब्रूयाम् । मृतसुतादाने
नेमिसे गुरुणा सान्दीपनिना चोदितौ भवन्तौ पितृस्थाना-
ग्रमसद्नादानिन्यतुरानातिवन्तौ किल गुरुदक्षिणाः विपुल-
दक्षिणारूपान् पुत्रान् आनिन्यतुरिति सम्बन्धः दक्षिणाम् इति
गते अर्पयितुमिति शेषः ॥ ३२ ॥

भिमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कायवाक्मनोवैकुण्ठमुक्तं तन्निराकरणार्थमाहौ भग-
वन्तं स्तौति—रामरामेति त्रिभिः । भगवान् शरणागताना-
मेष दुःखं दूरीकरोतीति प्रथमतः शरणागतिः कर्तव्या

तत्र यदि कलं न कीर्तयेत् तदा मोक्षार्थं सा भवेत्
भगवतो वा तन्निराकरणे सामर्थ्यं न भवेत् अथ वा नृ-
जानीयात् तयासर्वं विशाकलितं भवेदिति प्रथमतो भग-
वतः सामर्थ्यं स्वस्य ज्ञानं चाह देवक्या कृष्णरामयो-
रवान्तरपरिहानभास्तीति ज्येष्ठानुक्रमेण स्तौति वीप्साभावे
अप्रमेयात्मनिति त्वं सर्वसमर्थः तथापि लोको न जानातीति
साधनान्तरे यतते नहि कश्चिद्विन्तर्मणिं प्राप्य पुनरन्य-
साधनमङ्गीकरोति भगवत्सत्तात्वाज्ञाने हेतुर्भगवत्स्वरूप-
मधर्म एव यथा परमा एव प्रत्यक्षतायाम् एवं भर्तुर्मयोग्य-
मेव भगवत्स्वरूपमित्यर्थः । कृष्णस्यापि सम्बोधनमाह—निकटे
भृणोति सावधान इति सकृदेव सम्बोधनं 'योगेश्वरेश्व-
रिति सर्वसाधनसम्पत्तिः एवमुभयोः माहात्म्यमुक्त्वा अभ्या-
रोपवादनिराकरणार्थं स्वस्य याथाार्थज्ञानमनुवदति वेदाहं वां
विश्वसृजाविति युवामहं जाने केन प्रकारेण जानासीत्या-
काङ्क्षायामाह—विश्वसृजामीश्वराविति । ब्रह्मादीनामपि निय-
न्तृत्वेन कालव्युदासार्थं पुरुषोत्तमत्वेनापि जानामीत्यर्थः
तादृशस्य कथमागमनमिति शङ्कान्युदासायाह कालविध्वस्त-
सत्त्वानामिति भूभाररूपराज्ञां धर्मात् भगवानवतीर्ण-
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु, राजानः सात्त्विकाः कथं भाररूपा जाता इत्याह
कालविध्वस्तसत्त्वानामिति । कालो हि पदार्थान् दूरीकरोति
कदाचिदसत्यार्थान् यथा पुरुषः शिष्टागमनमालक्ष्य दुष्टाग-
मनं वा तथा कालोपि सर्वेषां सत्त्वगुणं विवेकादिकञ्च
हृतवान् अत एव उच्छास्त्रवर्तिनो जाताः राजत्वेन सामर्थ्यं
सत्त्वाभावे सामर्थ्यं सर्वेषां दुःखमिति भूमेभारायमाणा
जाताः मशकार्यं धूमवत् तेषामर्थं भगवानवतीर्णः किलेति
प्रमाणं मे मत्तः ॥ ३० ॥

ननु भूभारहरणार्थमेव जातः नत्वन्यार्थमिति तत्रैव
मम सामर्थ्यमिति चेत्तत्राह—यस्यांशांशभागेनेति । यस्य पुरु-
षोत्तमस्य अंशः अक्षरं तस्याप्यंशः प्रकृतिः तस्यांशा गुणाः
तैषां भागेन विभागेन विश्वस्योत्पत्तिलयोदया भवन्ति किलेति
प्रसिद्धे अनेन सामर्थ्यमुक्तं कारणावश्यकत्वायाह विश्वात्म-
निति सर्वस्यापि स्वकृत्यमावश्यकमिति अतस्तादृशं त्वां स्वकार्य-
सिद्ध्यर्थं शरणं गता ॥ ३१ ॥

तत्कार्यं साधकपूर्वकमाह—चिरादिति ब्रूयाम् । यथा गुरु-
वाक्यं कर्तव्यम् एवं ममापि यथा गुरोः पुत्रः निरन्वय-
कृतः तथा प्रकृतेऽपि यथा दक्षिणा अवश्यं देया एव
सत्कामनापि पूरणीया अतो दृष्टान्तः चिरान्मृतस्य सुत-
स्यादाने दानार्थं दक्षिणात्वेन गुरुणा प्रेरितौ किलेति
प्रमाणं तदा पितृस्थानं गत्वा यत्र पुरुषाणां जीवतां गम-
नागमने न स्तः तादृशस्थानादपि गुरवे दक्षिणां धर्मार्थम्
आनिन्यथुः पदव्यत्ययश्छान्दसः आनीतवन्तौ तथा मे ममापि
कामं कुरुतम् अपमृत्युमृतत्वात् प्रायेण तत्रैव गताः सामर्थ्यं
सूचयति युवां योगेश्वरेश्वराविति योग एव कामनां पूर-
यति तत्रापि तस्येश्वरः किं वक्तव्यः भगवांस्तु ततोऽप्येव
योगश्चेत् कदाचित् वदेत् मत्प्रवर्तको नाद्याप्यतीति सोऽपि
वेददेत् ममान्तर्यामी न प्रेरयेदिति तन्निरासार्थमेतावदुक्तं ॥
स्वकामनामाह—भोजराजहतान् पुत्रानिति । आगतान् द्रष्टुं

तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ।

भोजराजहतान् पुत्रान् कामये द्रष्टुमाहतान् ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं सञ्चोदितौ मात्रा (१)रामः कृष्णश्च भारत ।

(२)सुतलं संविशिशतुर्योगमायासुपाश्रितौ ॥ ३४ ॥

तस्मिन् प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड्विश्वात्मदैवं सुतरां तथाऽऽत्मनः ।

तद्दर्शनाद्वावपरिप्लुताशयः तद्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः ॥ ३५ ॥

तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः ।

वधार पादावबनिज्य तज्जलं सवृन्द आब्रह्म ३ पुनयदम्बु ह ॥ ३६ ॥

भीमवृक्षभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

कामये वक्ष्यामवस्थायां क्षिता मत्तो गताः तारुगवन्नायुक
एव द्रष्टव्या इति भावः ॥ ३२—३३ ॥

भीमवृक्षनाथसकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विश्वस्तं सर्वं सत्त्वगुणः साधुत्वं वा येषां तेषां संहाराय
मे मय्यवतीर्णौ ॥ ३० ॥

यस्यांशो महावैकुण्ठनाथस्तस्यांशो महापुरुषस्तस्यांशः
प्रकृतिस्तस्या भागेन रज आदिना ॥ ३१ ॥

पितृस्थानात् यमसदनात् गुरुदक्षिणां गुरुदक्षिणारूपं गुरु-
पुत्रम् आनिम्यथुः ॥ ३२—३४ ॥

भीमवृक्षदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे आद्य ! मे मयि अवतीर्णौ ॥ ३० ॥

यस्य अंशः जीवप्रकृतिकालाख्याः तेषामंशः एकैकदेशास्तेषां
भागेन स्वल्पप्रदेशेनेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पुत्रानयने तत्कल्याणार्थं भगवन्तं नियोजयति-चिरादिति
ब्रह्मणाम् । आनिम्यथुः आनीतवन्तौ पितृस्थानात् यमलोकात्
॥ ३२—३४ ॥

भाषा टीका ।

देवक्युवाच ॥ हे राम २ हे अखिल्यरूप हे कृष्ण हे
योगेश्वरेश्वर । ब्रह्मादि कौ के ईश्वर जगत्के कारण आप
दोनों को मे जानतीहूँ ॥ २६ ॥

काब कर के जिन के सत्त्व गुण का कार्य विवेकादि
नहीं होगए इसी से शास्त्रमर्याद को छोड़कर वर्तने
वारे भूमि के भार कपी राजान के नाश करने के अर्थ

इस काल में मेरे गर्भ में आप दोनों अवतरंहे यह
निश्चयहै ॥ ३० ॥

हे विश्वात्मन् ! हे आदिकारण जिस के अंश का अंश
उस के भी अंश के लेश कर के विश्व की उत्पत्ति पालन
संहार होतेहैं यह शास्त्र से निश्चित है एतादृश पर
ब्रह्म नारायण आप के शरणागति को मे प्राप्तई हूँ ॥ ३१ ॥

बहुत काल के मरेभए पुत्र के लाने निमित्त सांदि-
पिनि गुरु ने आप को आह्वा करी आप, यम राज के
लोक ते उस पुत्र को लाए और गुरुजी के अर्थ वह पुत्र
रूपहि दक्षिणा आपने दई ॥ ३२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दैत्यराट् बलिः कथम्भूतौ विश्वस्याऽऽत्मभूतं दैवं सान्वयः
सपरिवारः ॥ ३५ ॥

सवृन्दः सपरिजनः कथम्भूतौ पादावबनिज्य यदम्बु ययो-
रवनेजनोदकमाब्रह्म ब्रह्माणमभिव्याप्ता जगत् पुनत् पवित्रयत्
वर्तते तौ ॥ ३६—३७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं स्वकामस्य गौरवं मत्वा प्राकृ स्पष्ट-
मनिर्दिश्य पुनरुत्कण्ठया स्पष्टमेव निर्दिशति-भोजराजेति ।
आहतान् युवाभ्यां यमालयात् आनीतान् सतः ॥ ३३ ॥

सञ्चोदित इति । सञ्चोदितावितिच कचित् हे भारत भरत-
कुलश्रेष्ठेत्याभ्यर्च्यन्तरस्मरणोल्लासेन तं श्लाघते ॥ ३४ ॥

उपलब्ध चिरमभीप्सितौ समीप एव लब्ध्वा तस्य
चालभ्यलाभोऽभूदित्यभिप्रायेण तौ विशिनष्टि-विश्वस्यात्मा
च दैवमाराध्यश्च एकत्वं द्वयोरैक्यापेक्षया त्वर्थे तथाशब्दः
आत्मनस्तु सुतरामतिशयेनात्मदैवं वामनरूपे तस्मिन् स्वयं
सर्वार्पणात् कुलदेवत्वाच्च तस्य ततश्च सम्यक् साञ्जलित्वा-
दिना वस्थाय दैत्यराडिति परमादरात् यद्वा दैत्यानामन्येषा-
मपि तादृशभावं सूचयति अत एव सान्वयः ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तयोस्ताभ्यां मुदा सम्यक् स्वशिरोनिधानादिना द्वयोस्त-
स्वैक्येन स्नेहेन चाभेददृष्ट्या वरासनमेकमेवानीय अतस्मिन्
मुदा निविष्टयोरासीनयोः सतोः तयोरिति पुनरुक्तिर्मक्ति-
भरेण तदेति पाठः कश्चित् बभार शिरसि दधारेति
कश्चित् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विश्वात्मदैवं विश्वात्मनां दैवमीशम् ॥ ३५—३८ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथेति । यथा गुरोः कामं कृतवन्तौ तथा ममापि कामम्
इष्टं कुरुत नावां शक्तौ इति मावोचतमित्यभिप्रायेण
विशिनष्टि-योगीश्वरेश्वरौ निरतिशयाश्चर्यशक्तिमन्तौ कोसौ
काम इत्यत आह-भोजेति । भोजराजः कंसस्तेन हतान् ॥ ३३ ॥

एवमिति । योगमायामाश्चर्यशक्तिम् उपाश्रितौ रसातले (सुतले)
बलिचक्रवर्त्तिनो बालं विविशतुः ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति । दैत्यराट् बलिः विश्वेषामात्मनां दैवं दैवभूतं
तथा नितरामात्मनो दैवतभूतौ तस्मिन् सुतले प्रविष्टौ उप-
लभ्य दृष्ट्वा तयोर्दर्शनेन य आह्लादस्तेन परिप्लुतः व्याप्तः
आशयो मनो यस्य सः सान्वयः सपरिवारः सद्यस्तदैवोत्थाय
ननाम ॥ ३५ ॥

तयोरिति । तयोः रामकृष्णयोः भ्रेष्टमासनमानीयादाय समर्प्य
तत्र वरासने पादावनिज्य प्रक्षाल्य तज्जलं सपरिवारः
शिरसा दधार कुतः हि यस्माद्वदः अम्बु जलम् आब्रह्म ब्रह्माण-
मभिव्याप्य जगत् पुनरिति पुनरुदितपाठे यदम्बु पवित्रयत्
वर्त्तत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवत्कृतमह-एवं सञ्ज्ञोक्ताविति । गुर्वर्थेनान्वे-
षणार्थं गताविति पूर्वमप्युक्तं तथात्रापि सिद्धवत्कारेण
जानीत इति सुतलमेव गतौ गमनमार्गमाह-योगमायामुप-
स्थिताविति । अष्टाविंशतितत्त्वेभ्यः अधस्ताद्योगमाया तस्यां
प्रविष्टः स्वगृहदेशे मध्ये व्यवधायकाभावात् सुतल एव
प्रादुर्भूतौ ॥ ३४ ॥

ततो दैत्यः कदाचिदाज्ञां न करिष्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं
बालकृतां पूजामाह-तस्मिन् प्रविष्टाविति चतुर्भिः । तस्मिन्
स्थले प्रवेशमात्र एव दैत्यानां स्वामी शीघ्रनिवेदकैः दैत्यैर्भग-
वद्भागमनमुपलभ्य सन्नः समुत्थाय ननामेति सम्बन्धः पूर्व-
भगवता बद्ध इति कदाचित्द्वेषाद्भयाद्वा सम्मुखो न भवेदि-
त्याशङ्क्याह-विश्वात्मदैवमिति । विश्वस्यात्मा दैवञ्च भग-
वान् तनात्मत्वात् भयम् आराध्यत्वात् द्वेष इत्यर्थः । यत्र भग-
वान् जगत एव एवमिन्द्रः साधारणस्यापि भवद्वेषसम्भा-

वनारहितः तत्र स्वस्य महतः कथमेवं भविष्यतीत्यर्थः । नच
वक्तव्यं विश्वस्य भगवान्नापकारं करोतीति यतः सर्वस्योत्पत्ति-
प्रलयकर्त्ता स एव तथा ज्ञानं नास्तीति चेत् तर्हि ज्ञानं
गुणो जात इति ज्ञानवतामधिक एव पूज्य इत्याह-सुतरां
तथात्मन इति । किञ्च पूर्वं संसारव्यावृत्त्या अनिर्हृतः स्थितः
इदानीं सुतले स्वर्गाधिके सुखेन तद्भावनया तिष्ठतीति
स्मृतिसञ्जातया भक्त्या पूर्णान्तःकरण एव तद्दर्शनाद्वाके
अधिकेन परिप्लुताशयो जातः अत आलस्यादिधर्मेण लीनेषु
सद्यः समुत्थाय ननाम तत्पुत्रस्य बाणस्य बाहुनेन्दो भग-
वता कृत इति कदाचिदभयं स्यात्तत आह-सान्वय इति
पुत्रपौत्रादिसहितः ॥ ३५ ॥

ततः पूजामाह-तयोः समानीवेति मुदेत्युभयत्र सम्बन्धः
आसनस्याग्रहणे पुनर्भयं सम्भावितं स्यात् अत आह निवि-
ष्टयोस्तत्रेति तत्रासने उपविष्टयोः सतोः महात्मत्वात् नि-
ःशङ्कतया तत्रोपवेशनम् अन्यथा बद्धस्य गृहे प्रभुः सशङ्को
भवति तदा तत्पादावनिज्य चरणोदकं सकुटुम्बः दधार
तस्य माहात्म्यमाह यदम्बु गङ्गारूपमाब्रह्म ब्रह्मलोकमारभ्य
पातालपर्यन्तं पुनातीति आब्रह्मपुनत् हेत्याश्चर्यं कथमन्यस्य
शेषभावं प्राप्तम् अन्यस्य शोधकमिति ततः पुष्पादिभिः सम-
र्हयामास महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च अनुलेपनानि च
चतुःस्रमादीनि तथा स्रग्धूपदीपाः अमृतममृतमयानि वा
भक्ष्याणि आदिशब्देन ताम्बूलाद्युपचारा गृह्यन्ते नैतावता
साधारणधर्मेण भगवांस्तुष्यतीति स्वगोत्रविचारमसमर्पणं
च कृतवान् आत्मीयाः धनं देहश्चेति त्रितय एव सर्वानु-
प्रवेशः ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाधार्थदर्शिनी ।

दैत्यराट् बलिः विश्वस्यात्मा च दैवमाराध्यञ्च एकत्व-
मीश्वरत्वेन द्वयोरैक्यात् ॥ ३५ ॥

सबृन्दः सपरिवारः यदम्बु आब्रह्म ब्रह्माणमभिव्याप्य
पुनत् पवित्रयन्नवति ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दैत्यराट् बलिः विश्वात्मनां सर्वेषां जीवानां दैवतम्
एकवचने द्वयोरैक्यात् सान्वयः सपरिवारः ननाम ॥ ३५ ॥

यदम्बु जलम् आब्रह्म ब्रह्माणमभिव्याप्य जगत् पुनत् पवित्रय-
न्नते तज्जलं सबृन्दः सपरिजनः दधार शिरसेति शेषः
॥ ३६—३७ ॥

भाषा टीका ।

हे योगेश्वरेश्वर ! जैसे आपने गुरुजी के मनोरथ की
पूर्ति करी तैसेहि मेरे मनोरथ की पूर्ति भी कीजियेगा,
कंसके मारेभय और अब आप के लाए भए अपने उनहि
पुत्रों को देखने की मोको कामना है ॥ ३३ ॥

समर्हयामास स तौ विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ।

(१) ताम्बूलदीपामृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ॥ ३७ ॥

स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजं विभ्रन्मुहुः प्रमविभिन्नया धिया ।

उवाच हाऽऽनन्दजलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम्(र) ॥ ३८ ॥

बलिरुवाच ।

नमोऽनन्ताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे ।

साङ्ख्ययोगवित्तानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ३९ ॥

दर्शनं वां हि भूतानां दुष्प्रापं चाप्यदुर्लभम् ।

रजस्तमस्वभावानां यन्नः प्राप्तौ यदृच्छया ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

श्री शुक उवाच ॥ हे भारत ! माता ने इस प्रकार जब आह्वा करी तब श्री कृष्ण बलदेवजी दोनों निज आश्चर्य शक्तिको अभीकार कर सुतल लोक में चले गए ॥ ३४ ॥

सुतल लोक में प्रगटमए सब जीवात्माओं के इष्ट देव और जैसे सब जी नों इष्ट देव हैं तेसेहि अपने तो अत्यंतहि इष्ट देव हैं एतादृश श्री कृष्ण बलदेवजी का दर्शन कर दर्शन से आनन्द भया आनन्द से बलि का अतःकरण व्याप्त होगया तब तो परिवार सहित दैत्यों के राजा बलिने शीघ्र उठ कर श्री कृष्ण बलदेव जी को प्रणाम किया ॥ ३५ ॥

श्रीकृष्ण बलदेवजी को श्रेष्ठ आसन समर्पण कर उस पर विराज मान उन सर्वज्ञ दोनों के चरणारविन्दों का प्रक्षालन कर ब्रह्मा लेकर सब जगत्को पवित्र करि उस चरण प्रक्षालन जल को परिवार सहित बलि महाराज ने मस्तक पर धारण किया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इन्द्रसेनो बलिः प्रेमविभिन्नया प्रेमार्द्रया धिया विभ्रज्जारयन् ॥ ३८ ॥

अनन्ताय शेषाय बृहते कणैकदेशे विश्वधारणाद्बृहत्तरमे कृष्णाय सदानन्दरूपाय च वेधसे जगद्विधात्रे साङ्ख्ययोगवित्तानायेत्यादि पदत्रयमैक्यविवक्षया ॥ ३९ ॥

योगेश्वराणामपि दुर्दर्शौ युवामस्माभिर्दृष्टादित्येतन्नाति-
चित्रमित्याह—दर्शनमिति । दुष्प्रापमपि युष्मत्कृपया केषाञ्चि-
ददुर्लभं सुलभमपि भवति तदाह—रजस्तमस्वभावानामिति ।
नो दर्शनं प्राप्तौ ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीयगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्यगर्हयामास सम्यक्साधनान्याह—महाविभूतिरित्या-
दिना । सतौ विभूतिरिति कचित् । ता एवाह महाहंत्या-
दिना । अमृतवत् भक्षत इति तथातत् महामिष्टाक्षपानादिक-
मिति यद्वा अमृतं सुधां भक्षणं च फलादिकं ताम्बूला-
दिकं वा आदिशब्दाद्रक्षपव्यङ्गादयः पुनरात्मपर्यन्तसमर्पणञ्च
सर्वं सागरस्थानीयाय वामनरूपाय सम्प्रति तु समुद्र-
स्थानीयाय स्वयं भगवते श्रीकृष्णायेत्यविशेष एव विशेषात्त-
दोपाय तदेवं व्यवहारात्तदानीं तद्द्वारदेशविराजमानवासस्य
भीवामनस्य च तदवतारसमये तत्रैव प्रवेशो गम्यते ॥ ३७ ॥

इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य सः प्रायः समानचतुरङ्गत्वात्
भगवतो युगपत् द्वयोरपि पदाम्बुजम् अभेदेन भावनादेकत्वं
मुहुर्विभ्रत् अतृप्या पुनःपुनः शिरसि वक्षसि च धारयन्
यद्वा उत्तरोत्तरोद्भूतत्वात्मुहुर्यत्प्रेम तेन विभिन्नया ह हर्षे
इत्यमेव सम्बोधयति नृपति प्रेमलक्षणमाह आनन्देत्यादिना
तत्रानन्देति तृतीयायादृक्छान्दसो लुक् तस्मात्प्रहृष्टेत्यत्र गद्गदव्यञ्ज-
योज्यं गद्गदाक्षरं यथा स्यात् पाठान्तरे तु गद्गदव्यञ्जं वर्णा-
च्चारो यस्य सः ॥ ३८ ॥

अनन्ताय श्रीकृष्णद्वितीयस्यूह रूपस्य प्रजगमनन्तसख
इति श्रीगोपिकाविलासे तन्नामत्वेन तत्प्रसिद्धेः तत्र शेषायन्त-
र्भावार्थमाह—बृहत् इति । कृष्णाय च स्वयं भगवत्त्वेन प्रसि-
द्धाय यतो वेधसे सर्वकर्त्रे ननु ज्ञानशास्त्रे मुख्यतया ब्रह्म
प्रतिपाद्यते योगशास्त्रे परमात्मा तयोः का गतिस्तत्राह—
साङ्ख्येति । साङ्ख्ययोगयोः ज्ञानाष्टाङ्गशास्त्रयोर्वित्तानां यस्मिन्
यदेकनिष्ठो विस्तर इत्यर्थः । तत्सदाख्यतदेकदेशाविर्भावानिरूपण-
द्वारा स एव ताभ्यामुद्दिश्य इति विवक्षितं यथास्तं श्री-
कपिलदेवेन—

“ज्ञानयोगश्च मभिष्टो नेर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।

द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाभयः ।

भीमङ्गीवर्गोऽस्माभिरुक्तवैष्णवतोषिणी ।

एको नानेयते तद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः" इति ।

अत एव ब्रह्मणे परमात्मने च तुभ्यमेव ॥ ३६ ॥

हि निश्चितं च अपि दुष्प्रापमपि अपिशब्दस्य अतुल्य-
मित्यनेनाम्बयः अतुल्यमपि यद्वक्तव्यं तदेव स्मरितव्यं
अन्यतः तत्र नो दर्शनं प्राप्ताविति अस्मत्कर्तृकं दर्शनं युवां
प्राप्तावङ्गीकृतवन्तावित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीसुदर्शनसूचितशुक्लपक्षीयम् ।

इन्द्रसेनो बलिः ॥ ३८ ॥

साङ्ख्ययोगविधानाय साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकाय ॥ ३६-४४ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

समर्हयामासेति । स बलिः तौ समर्हयामास विभूतिभिः
पुष्कलैः अमृतमञ्जुषामृततुल्यमभ्यद्रव्यं स्वर्गोत्रं स्वकुलं वित्त-
मात्मा च तेषां समर्पणेन च समर्हयामासेति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

स इति । इन्द्रसेनो बलिः प्रेमविभिन्नया प्रेमार्द्रया धिया
भगवत्पादाम्बुजं धारयन् आनन्दजलैराकुले व्याप्ते अक्षिणी
यस्य प्रहृष्टान्युदञ्जितानि रोमाणि यस्य गदगदानि कुण्डितानि
अक्षराणि यस्य सः हे नृप उवाच ॥ ३८ ॥

तदेवाह—नम इत्यादिना विमुच्यत इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।
अन्तर्गत्य शेषाय बृहते फणैकदेशेन विश्वधारकाय वेधसे जगद्विधात्रे
साङ्ख्ययोगविधानाय साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकाय वितानायेति पाठे
मत्स्वर्गीयाऽचूद्रव्यः वितानो यज्ञः स च कर्मयोगोपलक्षकः योगो
भक्तियोगः साङ्ख्यं ज्ञानयोगः ते अस्थाराधनरूपतया सन्तीति
तथा तस्मै कर्मज्ञानयोगानुगृहीतभक्तियोगाराध्यायेत्यर्थः ।
ब्रह्मणे स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहते परमात्मनेऽन्तः
प्रवेशनियमनाभ्यां लोकत्रयस्य भन्ने व्याप्यगतदोषास्पृष्टाय
च ॥ ३६ ॥

युवामस्माभिर्हृष्टावित्येतन्नातिचित्रमित्यभिप्रेत्याह — दर्शन
मिति । वां युवयोर्दर्शनं केषाञ्चिद्भूतानां दुष्प्रापं दुर्लभञ्चापि
केषाञ्चित् युष्मत्कृपया तु सुलभमेव तदुपपादयति रजस्तमः-
स्वभावानामिति । यद्यस्माद्रजस्तमःप्रचुरस्वभावानामपि नो
ऽस्माकं युष्मद्दर्शनं प्राप्तम् अतो भवत्कृपैव तत्र निदानमिति
भावः ॥ ४० ॥

भीमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु दैत्योऽयं कथमेवं भगवद्भक्त इति चेत्तत्राह-
स इन्द्रसेन इति । इन्द्रस्यैव सेना यस्येति इन्द्रः उत्तम-
सत्त्वांशः तस्येन्द्रियादिसामग्रो अत्यन्तं भगवत्परा तथा-
स्यापीत्यर्थः । याज्ञसेनापि तदैवेति ज्ञातव्यं महत्त्वमपि सूच्यते
तादृशोपि भगवत्पदाम्बुजं विभ्रत् हस्तद्वयेन पञ्चान्मुहुः
प्रेमविभिन्नया धिया च विभ्रदुवाच वचनस्यान्यानीन्द्रि-

याणि महाभूतान्याह आनन्दकलाकुलेक्षणः प्रहृष्टोमा गद-
राक्षरः इन्द्रियाणां देहस्य वाचश्च वैकल्यं निरूपितम् ॥ ३८ ॥

एवं परमभक्तियुक्तः भगवतः वङ्गुणप्रतिपादकैः भग-
वत्प्रतिपादकेन च स्तुत्वा प्रार्थयते नमोऽनन्तायेत्यहमि-
त्येकैः । आदौ भगवतः ऐश्वर्यं स्मृत्वा नमस्यति—नमोऽन-
न्तायेति । ईश्वरः स एव यो न केनापि परिच्छिद्यते
अयञ्च देशकालापरिच्छिन्नः किञ्च स एव समर्थो यो
महान् भवति तदाह बृहत् इति बलभद्रनमस्कारो वा
अयं अनन्त इति शेषः प्रादुर्भूतः स एव ईश्वर इति
स एवेश्वरो यो निर्यानन्दः स कृष्णः यश्च जगत्कर्ता
तदाह—वेधस इति जगत्कर्तृमुख्यं ब्रह्मेति 'भगवन्त एव
विशेषणं शास्त्रयानित्वमपि ब्रह्मलक्षणमिति विशेषसिद्धान्त-
प्रतिपादकत्वेन माहात्म्यमाह—साङ्ख्ययोगयोर्वितानाय वितार-
हेतवे तत्र हेतुमिव वदन् सिद्धान्तान्तरकर्तृकत्वमाह—
ब्रह्मणे परमात्मने इति । ब्रह्मत्वाद्देवतदर्थरूपत्वं परमात्मने
इति वैष्णवसिद्धान्तप्रवर्त्तकत्वं तदर्थप्रतिपादकत्वं साङ्ख्या-
ज्ञानप्रधाना इति ब्रह्मपराः योगिनस्तु परमात्मभ्यामपराः
इति तद्वितानकर्तृत्वं सिध्यति अनेन शास्त्रदृष्ट्या ज्ञानं
ध्यानेन च ज्ञानं भगवतः ॥ ३९ ॥

ननु, भगवत्साक्षात्कारः कस्यचिद्भवति स मम जात
इति केवलं भगवद्दीर्घेणैव तद्भवतीति भगवद्दीर्घं समर्थ-
यन्नाह दर्शनं वां हि भूतानामिति । ये उत्पद्यन्ते प्रवाहे तेषाम्
उत्पत्तिविरोधात् भगवद्दर्शनं दुर्लभं वां ब्रह्मपरब्रह्मणोः
स्वक्रियाप्राप्त्यं दुःखेनापि यन्न भवति तद्दुष्प्रापं देवादि-
वरेणादियन्न लभ्यं तद्दुर्लभं चकारात्सर्वसाधनैरप्यल-
भ्यता निरूपिता तत्र हेतुः रजस्तमःस्वभावानामिति राज-
सानां दुष्प्रापं तामसानां दुर्लभं राजसानामपि केषाञ्चित्
दुर्लभमिति चकारः एतादृशावपि नोऽस्माकं रजस्तमःस्वभा-
वानां यद्यस्मात्प्राप्तौ तत्र हेतुर्यदृच्छेव ॥ ४० ॥

भीमङ्गिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इन्द्रसेनो बलिः ॥ ३८ ॥

बृहतेऽनन्ताय अनन्तस्याप्यन्तर्विशतेऽंशे श्रीबलदेवाय नमः
वेधसे विधात्रे सर्वकारणस्वरूपाय कृष्णाय नमः साङ्ख्यविता-
नाय ज्ञानशास्त्रविस्तारकाय ब्रह्मणे नमः योगवितानाय योग-
शास्त्रविस्तारकाय परमात्मने नमः ॥ ३६ ॥

भूतानाम् दुष्प्रापमपि अतिदुर्लभं सुप्रापं केषां रज-
स्तमस्वभावानामप्यसुराणामित्यर्थः । यत् यतः बहुरूपैव
प्राप्तौ ॥ ४० ॥

भीमङ्गुलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• इन्द्रसेनो बलिः विभ्रत् धारयत् ॥ ३८ ॥

बृहतेऽनन्ताय शेषस्याप्यंशे बलाय वेधसे विश्वविधात्रे
साङ्ख्ययोगवितानाय साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकाय साङ्ख्ययोगे ज्ञान-

दैत्यदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याध्वजारणाः ।

यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ॥ ४१ ॥

विशुद्धसत्त्वबाम्ब्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि ।

नित्यं निबद्धवैरास्ते वयञ्चान्ये च तादृशाः ॥ ४२ ॥

॥ (प्राप्ताः सालोक्यसामीप्यं सारूप्यमथ सात्मताम् ।

ते सर्वे पुण्डरीकाक्ष भावो हि भवकारणम् ॥ ० ॥)

केचनोद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः ।

न तथा सत्त्वसंरब्धाः सन्निकृष्टाः सुरादयः ॥ ४३ ॥

इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर ।

न विदन्त्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम् ॥ ४४ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

योगे तत्प्रतिपादके वेदान्ते वितानः स्वरूपगुणादिनिर्णय—
वित्तारो यस्य तस्मै इति वा ॥ ३६ ॥

सामान्यतो भूतानां युवयोर्दर्शनं दुर्लभं तत्र केषाञ्चिद्-
दुर्लभं भवति अतो नोऽस्माकं रजस्तमःस्वभावानां दर्शनं
प्राप्तौ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अष्ट वस्त्रं भूषणं चन्दनं ताम्बूलं दीपावलिं अमृतं तुल्यं
भोजनादिं निजं पुत्रः पौत्रादि धनं निजं देहं समर्पणं
इत्यादि ऐश्वर्य्यो सं बलि ने श्रीकृष्ण बलदेवजी का पूजन
किया ॥ ३७ ॥

हे लृप ! बलि के नेत्र आनन्द जल से व्याप्त होगए
शरीर में रोमावली लड़ी होगई प्रेमसे आई बुद्धि के साथ
भगवान् के खरणारविन्द को धारंवार मस्तक पर धारण
करते जिस प्रकार गङ्गद्वीपाणि होजावे उसी प्रकार वह
बलि महाराज बँधले ॥ ३८ ॥

बलिकथाच ।

सब देश सब काल सब वस्तु में व्याप्त स्वरूपगुण से
बड़े आपके अर्थ मेरा प्रणाम हो परमानन्द स्वरूप सर्वज्ञ
आपके अर्थ मेरा प्रणाम हो आत्मज्ञान और उस ज्ञान का
साधन निष्काम काम इन दोनों का वित्तार करने वाले
परब्रह्म परमात्मा आपके अर्थ मेरा प्रणाम हो ॥ ३९ ॥

रजतम स्वभाव चारे हमको प्रयत्न के बिनाहि आपका
दर्शन प्राप्त भया यद्यपि अभक्त प्राणियों को आपका दर्शन
दुर्लभ है तथापि भक्तजनों को आपकी कृपा से वह दर्शन
दुर्लभ द्वि है ॥ ४० ॥

भीमरस्यामिकृतभावायदीपिका ।

अहो विद्विषो वयं सात्त्विकभक्तेभ्योऽपि सभाग्या इत्याह—
दैत्येत्यादिभिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

उद्धवैरेण या भक्तिस्तया केचनेति वैद्यादयः कामतो
भक्त्या गोप्यादयो यथा सन्निकृष्टास्त्वदात्मतां प्राप्ताः तथाच
सत्त्वसंरब्धा सत्त्वाविष्टा अपि सुरादयो न सन्निकृष्टा
इति ॥ ४३ ॥

ननु, सात्त्विकेभ्योऽपि राजसादयः सन्निकृष्टा इति चित्रं
तदाह—इदमित्थमिति । इदमिति स्वरूपतः इत्थमिति विशेष-
वतश्च ॥ ४४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवबनोपनिषी ।

दैत्येति त्रिकम् । दैत्यादयस्त्वयि नितरां बद्धवैरा अपि वैरं
कुतः तत्राह—विशेषतः शुद्धं रज आद्यमिभितं यत् सत्त्वं
तत् धाम आश्रयो यस्य तस्मिन् तद्विष्टातरीत्यर्थः । अतः
शास्त्रस्य शरीरिणि आत्मनि वेदमार्गप्रवर्तक इत्यर्थः । दैत्या-
दीनां रजस्तमःस्वभावत्वेनोन्मार्गप्रवृत्त्या स्वप्रतिकूलत्वेन मतेः
साधुभिः सह द्वेषेण तत्परिपालके त्वयि स्वत एव द्वेषो-
त्पत्तेरिति भावः । तत्र गन्धर्वादीनां चतुर्णां वैरप्रसिद्धभा-
वेऽपि तदुक्तिः दैत्यानुगानां केषाञ्चिद्रजस्तमस्वभावापेक्षया
यक्षादयश्च वयं तामसाः सर्वे दैत्यानुगा एव ते दुष्टत्वेन
प्रसिद्धा । दैत्यादयो वयमस्मदादय इत्यर्थः । ममापि तत्पक्ष-
पातित्वाज्जिबद्धवैरत्वमेवेति भावः । अन्ये च केचिन्मनुष्यास्तादृशा
दैत्यादिसदृशाः यथा कंसादयः स्वकारण्यस्तुभयेषामपि
प्राधान्यात् तेष्वेव केचित् केवलतमःस्वभावाः पौण्ड्रकादयः
उच्चैर्बलेन वैरेण तत्कृतमनोभिनिवेशेनेत्यर्थः । सन्निकृष्टा मुक्ति-
पदं प्राप्ताः केचित् मन्त्रिणा रजोमिभाः कामतो यथा
आविवाङ्मया या भक्तिस्त्रैलोक्यदानं तथा सन्निकृष्टाः सुरादय-
स्तु न तथा सन्निकृष्टा इति ॥ ४१—४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तव योगमायाम ऐश्वर्यविशेषमित्यर्थः । योगेशः श्रीसन्-
कादयोपि न विदन्ति ज्ञातुं न शक्नुवन्ति तत्र हेतुः हे
योगेश्वरेश्वरेति अचिन्त्यानन्तमहेश्वर्यादित्यर्थः । प्राय इति
भक्तानां केषाञ्चिद्वैधत्वात् अन्यस्यैः अथवा देवादय एव
त्वदर्शनमर्हन्ति ननु वयमित्याह—दैत्येति त्रिभिः । यतो
दैत्यादयो वयं निबद्धवैराः तादृशत्वे हेतुः केचनेति उद्धृ-
वैरेण विशिष्टाः केचन कामतः स्वार्थसाधनायैव भक्त्या
विशिष्टाः ज्ञात्या तु निबद्धवैरा एवेत्यर्थः । सुरादयो न तथा न
तादृशाः तत्र हेतुः यतः सत्त्वसंस्थाः अतस्तत्र सन्निकृष्टाः
साक्षाद्दर्शनादिना तत्सन्निकर्षयोग्या इत्यर्थः । तथाप्यस्याभि-
र्यदर्शनं तव तत्र च स्वयं भगवद्रूपेणैवाविर्भूतस्य साप्रजस्य
प्राप्तं तज्हेतुः केन ज्ञेय इत्याह—इदमिति अर्थः स एव यद्वा
निजैश्वर्यप्रकटनेन तव कृपाविशेषविस्तारणादेवेत्यभिप्रायेण
कृपामेव स्तोति—इदमिति । योगः ऐश्वर्यविशेषः तद्रूपा या
माया कृपा तां इदमित्यमिति ईदृशी अनेन प्रकारेण
हेतुना च स्यादिति योगेशा अपि न विदन्ति अपरिच्छि-
न्तवहेतुकाद्यनन्तमाहात्म्यात् तत्रैव च हेतुयोगेति अन्यत्
समानम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो विद्विषोपि वयं सात्त्विकभक्तेभ्योऽपि सभाग्या
इत्याह—दैत्येति त्रिभिः । दैत्यादयस्त्वयि नित्यं बद्धं वैरं येषां
तथाभूताः कथंभूते त्वयि विशुद्धस्य रजस्तमोभ्यामनु-
विद्धस्य सत्त्वस्य धास्ति आश्रये अनेन कामकोधादिप्राकृत-
दोषप्रतिभट्टत्वमभिप्रेतम् अत्र साक्षात् शास्त्रशरीरिणि शास्त्रवैद्य-
शरीरं स्वरूपमस्यास्तीति तथा तस्मिन् ते वयमित्यभूता-
वयमित्यर्थः । तथाचान्ये कंसादयश्च तादृशाः नित्यं निबद्ध-
वैरा इत्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥

प्राप्त इति । त एते सर्वे सालोक्यादिरूपां मुक्तिं प्राप्ताः
तत्र सालोक्यं नाम भगवता सह समानलोकाध्यायित्वं
सामीप्यं सान्निध्यं सारूप्यं समानवेषता सात्मता समा-
नात्मगुणत्वं सायुज्यमिति यावत् गुणाष्टकाविर्भावसाध्यं
हि सायुज्यं सार्ष्ट्वमथसात्मतामिति पाठे सार्ष्ट्वं समान-
ममृद्धित्वं सालोक्यादीनि त्रीणि सायुज्यप्रयुक्तानीति न
मुक्तितारतम्यशङ्कावकाशः निबद्धवैराणामपि सालोक्यादि-
प्राप्तिः कुत इत्यन आह—भाव इति । हि यस्माद्भावः चित्त-
वृत्तिविशेषः भवकारणं कलोदयकारणं त्वयि कोपि वा
निरन्तरचित्तवृत्तिविशेषो मुक्तिकारणमित्यर्थः ॥ ० ॥

निदर्शयति—केचनेति । केचन कंसादयः उद्धृष्टवैरेण त्वयि
निबद्धवैरेण प्राप्ता इत्यनुपपद्यते केचन भक्त्या केचन गोपी-
जनाः कामतः कामात्प्राप्ताः किञ्च यथा सन्निकृष्टास्त्वत्सात्मतां
प्राप्ताः तथा सत्त्वसंस्थाः सत्त्वाविष्टा अपि सुरादयो न प्राप्ताः
यद्वा यथोद्धृष्टवैरादिना प्राप्तास्तथा सन्निकृष्टा अपि सत्त्व-
प्रधाना अपि नानुप्राप्ता इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वत्कृपासनाथो भाव एव भवकारणमन्यथा त्वन्माया-

वाद्याभ्यावेदिनां कुतस्ततो निस्तारइत्यभिप्रायजातमनः
कैमुत्पन्नयेन तस्या दुर्बलतामाह—इदमिति । हे योगेश्वरेश्वर ! योगि-
श्वरा अपि प्रायशस्तव योगमायामिदमित्यमिति स्वरूपतः स्वभा-
वतश्च न विदन्ति कुतो वयं विद्मः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

शास्त्रस्य शरीरिणि आत्मानं प्रतिप्रवर्तक इत्यर्थः ।
गन्धर्वादीनां चतुर्णां केषाञ्चिदैत्यानुगत्वाद्भैरं यक्षादीनां ताम-
सत्त्वात् सुतरां वयमिति । ममापि तत्पक्षपारित्वाच्चिबद्धवैर-
मवेति भावः ॥ ४१—४२ ॥

केचित् केवलतमस्त्वभावाः पौण्ड्रादयः उद्धृष्टवैरेण
तत्कृतमनोऽभिनिवेशेनेत्यर्थः । सन्निकृष्टाः मुक्तिपदं प्राप्ताः केचित्
मद्विधा रजोमिथाः कामतो यश आदिवाङ्मया या भक्तिः
त्रैलोक्यादिदानं तथा सन्निकृष्टाः शुद्धभक्तपदं प्राप्ताः सत्त्वा-
विष्टाः सुरादयस्तु स तथा सन्निकृष्टाः ॥ ४३—४४ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कथं राजसतामसानां दुर्लभमित्यत्र हेतुमाह—लोक-
द्वयेन । दैत्यदानवगन्धर्वाः राजसगुणभेदाः सिद्धविद्याध्वजाणा-
श्च द्वितयाः तामसराजसाः यक्षरक्षःपिशाचास्तामसाः
भूतप्रमथनायकास्तामसतामसाः प्रमथा महादेवगणाः तयोर्वा
नायकास्तृतीयाः ॥ ४१ ॥

एवं सर्वान् गणयित्वा तेषां स्वरूपमाह—विशुद्धसत्त्व-
धास्तीति । भगवत आत्मत्वेपि उपाधिगुणेनैव विरोधः किञ्च
भगवान् वेदादिशास्त्रं च कृत्वान् ते च लोकप्रधानाः अतः
उभयेषां विरोधो युक्त इत्याह शास्त्रशरीरिणीति शास्त्रैक-
समधिगम्यशरीरयुक्ते अत एव नित्यं निबद्धवैराः ते
पूर्वोक्ताः वयश्च यद्यप्यस्माकमिन्द्रियादिवर्गः सात्त्विकः
तथापि देहो राजस एवेति भिन्नतया गणयति । अन्ये च तथा
ब्राह्मणाः चकारास्तत्सम्बन्धिनश्च ॥ ४२ ॥

ननु ते चेद्वैरेणः तदा तेषां नरकपात इति आसुरीं
योनिमापन्ना इति वाक्यानुसारेण कदाचिदप्यमुक्तौ कथं
भगवान् सर्वात्मेति चेत् तत्र मुख्यं सिद्धान्तमाह केच-
नोद्धृष्टवैरेणिति त्रिविधा लोकाः लौकिकाः तत्र तामसाः
उद्धृष्टवैरेण त्वां जानन्ति प्राप्नुवन्ति या सात्त्विकाः भक्त्या
राजसाः कामतः तथा वैदिकाः सात्त्विकाः सत्त्वेन संस्थाः
सत्त्वगुणेन साहङ्कारेण कर्मस्वाविष्टचित्ताः सुरादयोपि ॥ ४३ ॥

इदमित्यमिति प्रायेण ते योगमायां न विदन्ति कुतो
वयं न लौकिका न वैदिकाः निबद्धभावनयाऽभ्यस्यतिताः
योगेश्वरेश्वर इति सम्बोधनात् भोगाभिनिविष्टाः देवाः
मम जानन्तु योगेश्वराः ज्ञास्यन्तीति तान्निवेशति योगेशा
अपि ॥ ४४ ॥

तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्ययुष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपात् ।

निष्क्रम्य विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिः शान्तो यथैक उत सर्वसखैश्वरामि ॥ ४५ ॥

शाख्यस्मानीशितगेश निष्पापान् कुरु नः प्रभो ।

पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठंश्चोदनाया विमुच्यते ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आसन् मरीचेः षट् पुत्रा उर्णायां प्रथमेऽन्तरे ।

देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥

तेनासुरीमगन् योनिमधुनाऽवद्यकर्मणा ।

हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथसकलवर्तितसाराधर्षिणी ।

अहो किमाश्चर्यं रजस्तमस्वभावा अपि वयं सात्त्विकेभ्यो देवेभ्योऽपि सभाया अभूमेत्याह—दैत्येति त्रिभिः । शास्त्र-शरीरिणि “सात्त्विकशास्त्रविग्रहम्” इति सप्तमोक्तैर्मक्तिशास्त्रोक्त—सच्चिदानन्दमयशरीरे त्वयि यथा वयं सन्निकृष्टाः सन्निकर्ष-प्राप्ताः न तथा सत्त्वसंरम्भाः सत्त्वगुणाविष्टाः सुरादयः इत्य-न्वयः । ननु यूयं मत्परमभक्ता एव तत्र न हस्तिताह—ते प्रसिद्धाः हिरण्यकशिपुवंशा वयं बाणादिपुत्रसहितास्तद्विद्वेषिदैत्यपक्ष-पातिनो नित्यं नियज्यैरा एवेति स्वस्मिन् दोषारोपः परम-भक्त्यनुभाव एवायं ज्ञेयः अन्ये च दानवराक्षसाद्याः ॥ ४१-४२ ॥

केचनोद्भूतवैरेण सहिताः केचन गन्धर्वादयः कामतो या भक्तिस्तया सहिताः सकामभक्ता इत्यर्थः । सन्निकृष्टा इति कृपया द्वारि स्थितैवास्मभ्यं दर्शनं ददासि अन्येभ्यो हत्वा मुक्तिं ददासि अन्येभ्यो गन्धर्वादिव्यः स्वयशोगानादि-गुणं स्व स्वभक्तांश्च आवयितुं ददासि सुरादिव्यस्तु स्व-विस्मयकं विषयभोगमेव ददामीति न ते सन्निकृष्टा इति भावः ॥ ४३ ॥

ननु, तर्ह्येवमहं कथं करोमीति तत्र कस्ते तत्त्वं जानातीत्याह—इदमिति स्वरूपतः इत्थमिति प्रकारतश्च ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सात्त्विकेभ्यो भक्तेभ्योऽपि रजस्तमस्वभावा वयं भाग्य-वन्त इत्याह—दैत्येत्यादित्रिभिः ॥ ४१ ॥

विशुद्धसत्त्वमप्राकृतसत्त्वं तदात्मकं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मिन् शास्त्रं वेदः शरीरं स्वरूपगुणाविधारकं प्रतिपादकं यस्य तस्मिन् ॥ ४२ ॥

केचन तमस्वभावाः चैद्यादयः उद्भूतवैरेण या भक्ति-स्तया केचन रजःस्वभावाः अस्मदादयः कामतः धार्मिक-त्वादिव्यापनसङ्कल्पेन या भक्तिस्तया यथा सन्निकृष्टाः श्री-भगवता सङ्गताः तथा सत्त्वसंरम्भाः सत्त्वगुणे भगवति संरम्भाः

तत्पराः सुरादयो न सन्निकृष्टा इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

स्वदैत्यं द्योतयितुं कैमुतिकन्यायेन स्वस्य ज्ञानभक्तिहीनत्वं वदन् यद्यपि रजस्तमःप्रकृतयोऽपि स्वस्वविशेषेण त्वां प्राप्नुवन्ति तथापि सात्त्विकमार्गे ज्ञानभक्तिसाधनभूते संस्थाप-येति प्रार्थयते—इदमिति आभ्यासः । इदमिति स्वरूपतः इत्थ-मित्यसाधारणधर्मतः तव योगमायाख्यां शक्तिं योगेशा न विदन्ति त्वां न विदन्तीति किमु वक्तव्यम् एवं सति वयं रजस्तमस्वभावास्तव योगमायां त्वां च न जानीम इति कुतस्तरां वक्तव्यम् एवं ज्ञानाभावे भक्त्यभावोऽपि सिद्धः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

दैत्य दानव गन्धर्व सिद्ध विद्याधर चारण यक्ष राक्षस पिशाच भूत प्रमथ नायक ॥ ४१ ॥

इस प्रकार दैत्यादिक तथा एतादृश अन्यजाति के-प्राणी शुद्ध सत्त्व प्रचुर वेद शास्त्रोक्त दिव्य भुक्ति सम्पन्न आप के विषय में साक्षात् धैर बाध ने धार वे सब हम लोग, आप के स्वमीप प्राप्त भए ॥ ४२ ॥

तथा कोई के शिशुपालादिक अनुन्त वाधे भए धैर के उत्पन्न भई साक्षात्कार रूप भक्त से आप के समीप में प्राप्त भए कोई एक गोपी आदि काम रूपी भक्ति से आप के समीप में प्राप्त भए, तथा सत्त्व गुण सम्पन्न देवता आदि अवतक आप को नहि प्राप्त भए ॥ ४३ ॥

हे योगेश्वरेश्वर ! सनकादिक योगेश्वर भी आप की आश्चर्य्य शक्ति को स्वरूप से स्वभाव से यह इतनाहि है ऐसा नहि जान ते फिर हम लोग क्यों कर जान सक ते हैं ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं यद्यपि धैरभावेन त्वत्प्राप्तिर्भवेत्तथाऽपि मां सात्त्विकं कुर्विति प्रार्थयते-तदिति । तत्तथा नः प्रसीद यथा निरपेक्षैराप्तकामे

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

रपि विमृश्य युष्मत्पादारविन्दं तदेव धिषणमाभ्यस्तस्मा-
दन्यद्गृहं तदेवान्धकूपस्तस्मात्त्रिभुक्त्य निगम्य विभक्त्य शरणं
रक्षितारो वृक्षास्तेषामङ्गिमूलेषु स्वत एव गलितैः फलादिभि-
रुपलब्धा प्राप्ता वृत्तिर्जिविका येन सोऽहं शास्तः मन्त्रेण एव
चरामि उत अथवा सर्वेषां सखायो महान्तस्तैः सह
यथा चरामीति ॥ ४५ ॥

कथमन्यपुण्यानामेवम्भावः सम्भवतीति चेत्तर्हि यथैतद्भवे-
त्तथास्माननुशिष्येत्याह—शाधीति । हे प्रभो ! ईशितव्याः
सर्वे जीवास्तेषामीश ! यत्तवानुशासनमातिष्ठन्नाभयं चोदनायाः
विधिनिषेधलक्षणायाः सकाशाद्विमुच्यते न कलुष्यन्को
विधिकङ्कुरः स्यादिति भावः ॥ ४६ ॥

तदुक्तं सर्वमनुमोद्य स्वागमनकारणं सप्रपञ्चं कथयति
आसन्निति पञ्चभिः । ऊर्णायां भार्यायां प्रथमेऽन्तरे स्वायम्भुव-
मन्वन्तरे ते देवाः सुतां वाचं यमितुं यद्गुं मैथुनेन रम-
यितुमुद्यतमुद्युक्तं कं प्रजापति जहसुर्गृहसितवन्तः ॥ ४७ ॥

तेनावयकर्मणा पापेनाऽसुरीं योनिमग्नगमन् अधुना
तत्क्षणमेव हिरण्यकशिपोर्जाता इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वस्मादेवं कृपालुस्यं तत्तस्मादेव हेतोः नोऽस्मभ्यं प्रसीद
प्रसादमेवाह—निरपेक्षेति । मुक्तरपि विशेषण शुद्धभक्तजनभावेन
मृग्यं ननु सहस्रालभ्यं यद्युच्यते पदं तदेव सर्वतापहर-
त्वेन परमदृश्यत्वादिगुणत्वेन परमामोददातृत्वेन चारविन्द
तदेव च परमाश्रयत्वादिपणं धिष्यं तस्मादन्यद्यधिष्यभासो
गृहं तद्वस्तुतोऽन्धकूपः स इव महावरकषण्यहेतुत्वादिश-
वत् सुतलरूपत्वात्तत्सदृशमेवेति तस्मात्त्रिभुक्त्य विभक्त्य शरण-
भूतो योऽयमङ्गिः पादारविन्दं तस्य उप समीपे लब्धा वृत्ति-
र्दासजनोचितवर्त्तनं येन तथाभूतस्सन् उत एकः एकाक्येव च
सन् ननु सपरिकरोपि सन् सर्वसत्त्वस्वदीयजनेः सह चरामि
सर्वसत्त्वत्वात्तेपि न मयि जुगुप्सां करिष्यन्तीति भावः ॥ ४५ ॥

अहो तादृशभाग्यहीनानस्मान् प्रति तादृशप्रसादो यदि
याधुना न सम्पाद्यते तदा निजागमनप्रयोजनमप्यादिश्यतां
तेनैव कृतार्थो भवेयमित्याशयेनाह—शाधीति किञ्चिदादिश-
त्यर्थः । तत्र श्रीभगवतो योग्यतामाह—हे ईशितव्येश ! ईशि-
तव्याः शासनीयाः ईशा ब्रह्मरुद्रादयो ऽपि यस्य हे तादृ-
शेति ! ननु तत्र तु तदनुष्ठाने योग्यता नास्ति तत्राह—
निष्पापान् त्वद्भक्तिविघ्नेभ्यो निर्गतान् कुरु अनुशासनरूपेण
तवाङ्गीकारेणैव तद्वपगमात्सम्पत्स्यते चेति भावः । तदेव
प्रमाणयति यदिति । यद्वैदिकं पारम्परिकं साधारणमप्यनुशा-
सनं किमुत साभ्रातृ आत्मविषयकमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्रोत्तरं प्रार्थनमेव सम्प्रति स्वाभीष्टविशेषेणानुमोदितु-
मुपोद्धानं प्रस्तौति—आसन्निति । देवा अपि जहसुः ॥ ४७ ॥

तेनेति मार्त्तिकम् । आसुरयोनिमग्नमप्रकारमेवाह—अधुनेति ।
हिरण्यकशिपोर्जात इति द्वितीयाध्यायारम्भे व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

भीमरस्वामिकृतशुक्लपञ्चोपनिषद् ।

दुष्पापत्वेपि सुलभत्वनुपपादयति यद्यतः न अस्माभिः सार्द्धं
समनर्द्धितां साम्यतां समानगुणत्वं सायुज्यं गुणाहकविभीषं
साम्यं हि सायुज्यं भावधित्तवृत्तिः तदेवकारणं लयोदयकरणं
निरपेक्षैः विमृग्य युष्मत्पादारविन्दं धिषणा बुद्धिर्यस्य सः
निरपेक्षविमृग्यपादारविन्दधिषणः तस्मात् अन्यतायुक्तं गृहं गृह-
मेवान्धकूपं तस्मात् त्रिभुक्त्य ॥ ४५ ॥

चोदयनायाः कर्मबन्धात् ॥ ४६ ॥

मरीचिः प्रजापतिः कं प्रजापतिं देवा एत एव षट्-
पुत्राः ॥ ४७ ॥

उत्तराः अवयकर्मणा पापकर्मणा ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

तन्न इति । तत्तस्मात्स्वभावात्स्वरूपस्वभाववेदनतरणयोर्दुष्करत्वात्
केवलं प्रसीद प्रसन्ना भव अस्माननुगृह्णतेत्यर्थः । कथं यथा
निरपेक्षैर्निष्कामैर्विमृग्य युष्मत्पादारविन्दं धिषणा बुद्धिर्यस्य
अद्युक्तं गृहमेवान्धकूपः तस्मात्त्रिभुक्त्य विभक्त्य शरणं
रक्षितारो वृक्षास्तेषामङ्गिमूलेषु उपलब्धैः स्वत एव
गलितैः फलादिभिः वृत्तिः जीवनं यस्य सोऽहं शास्तः सन्त्रेण एव
उताथवा सर्वेषां सखायो ये महान्तः तैः सहितश्चरामि
तथाऽनुगृह्णतेत्यर्थः । सर्वसह इति पाठे इतिोष्णादिद्वन्द्व-
सहः ॥ ४५ ॥

प्रकृतागमनप्रयोजनबुभुत्सया स्वविषयकं शासनं प्रार्थ-
यते—शाधीति । हे ईशितव्येश ईशितव्या नियम्यास्तेषामीश !
नोऽस्मान् शाधि केह्योक्षापनेन शिक्षयेत्यर्थः । किं तदित्यत
आह—निष्पापानिति । हे प्रभो ! ततोपि किमत आह—पुमा-
निति । तिष्ठन् त्वच्छासनमाभयन् चोदनायाः कर्मबन्धाद्विमु-
च्यते ॥ ४६ ॥

इत्थं प्रार्थितः ग्राह भगवान्—आसन्निति । प्रथमान्तरे
स्वायम्भुवमन्वन्तरे मरीचिः प्रजापतेरूर्णायां भार्यायां षट्-
सुताः आसन् ते देवाः सुतां सरस्वतीं यमितुं मैथुनकुरु-
मुद्युक्तं कं ब्रह्माणं वीक्ष्य जहसुर्गृहसितवन्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तेन परिहासात्मकेन दुष्टेन कर्मणा आसुरीं योनिं
प्रापुः तथैव हिरण्यकशिपोर्जाताः तेच योगमायया
शक्त्या ततो नीताः सन्तः देवक्या उदरे जाताः
हे राजन् ! तेन कसेन विहितताः देवकी सुतानात्मजा इ-
मत्वा शोचति ते चेमे तवामतिक्रमतिके अभ्यासते “अधिशील-
स्यासां कर्म” (१-४-४६) इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ ४८—४९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विश्वशरणभूतीऽयमङ्गिः पादारविन्दं तस्य उप समीपं लब्धा
वृत्तिर्दासजनोचितवर्त्तनं येन तथाभूतः स्वसमानात्मनपरि-
करसहितः सन् उत एकः एकाक्येव सन् विश्वसत्त्वस्वदीय-
जनेः सह चरामि ॥ ४५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

अहो तादृशभाग्यहीनानस्मान् प्रति तादृशप्रसादो यदि वाऽप्युक्तं न सम्पाद्यते तदाऽङ्गने आगमनप्रयोजनमप्यादि-
इत्यर्था तेनैव कृतार्थो भवेयमित्याशयेनाह—इति चेत् ॥ ४६—४७ ॥

भीमद्विभवायकृतसुबोधिनी ।

एवं भुगुप्तो माहात्म्यं ज्ञानाधिकारश्च विकृत्य अनधि-
कारिणा भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण परित्यागः कर्तुमशक्य इत्याहं
प्रार्थयते—तत्र प्रसीदेति । ननु किमिति परित्यागः प्रार्थयते
तत्राह—हे निरपेक्षविमृग्येति निरपेक्षा ये सर्वतः तेषामेव
विमृग्य इति अनेन गृहे स्तितस्य शत्रुस्यैव वेदोच्चारणमिव
भगवदन्वेषणं निषिद्धमिति ज्ञापितं साक्षादपि भगवदन्वेषणं
नास्तीत्याह—युष्मत्पादारविन्दविषणान्धगृहाण्धकूपादिति ।
युष्मत्पादारविन्दे विषणा येषां तेभ्यो ये अन्ये तेषामेव गृहे
तदन्धकूपप्रायमेव भवति भगवद्वरणादविन्दस्त्विति प्रकाशाभावात्
अत एव तस्माद्विनिष्क्रम्य तादृशमस्मद्वृद्धं देव्याकान्तमिति ।
चरामीति प्रार्थना नन्वज्ञाद्यभावात् कथं चरणं सेतस्यतीति
चेत् तत्राह—विश्वशरणाङ्गन्युपलब्धवृत्तिरिति । विश्वस्यापि
शरणभूते अङ्गी येषां येषां परिभ्रमणेन सर्वं एव संसारिणः
गृहे त्यक्त्वा क्षणमप्यस्यत्र गन्तुमशक्ताः तेषां कृतार्थो भव-
न्तीति सन्तो विश्वशरणाङ्गन्यो भवन्ति तैः कृत्वा लब्धा उप-
जीविका वृत्तिर्भवति ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैरिति
प्रकारेण सङ्घिर्षायां निवृत्ताः यामान्तरदोषोपि निवृत्तो भवि-
ष्यतीत्याह—शान्त इति । यथावत् एकः परमहंसो यथेति
वा तथा भविष्यामीति बाह्याभ्यन्तरदोषस्य निवृत्त-
त्वात् ॥ ४५ ॥

एवं कियत्कालपरिभ्रमणेन उत सर्वसंख्योपि भविष्यामि
यथा सन् एतत्सर्वं परित्यागव्यतिरेकेण न भवतीति गृहे
उद्दिष्टो भगवन्तं प्रार्थयते एतत्कालान्तरकृत्यं साम्प्रतं किं
कर्तव्यमिति विज्ञापयति—शाश्वत्सामिति । ननु यथाशास्त्रमेव
कर्तव्यं न अभ्यागता वयं कथमाज्ञापयिष्याम इति चेत्तत्राह—
हे ईशितव्येशेति । ईशितव्या एव वयं सर्वे जीवाः तेषां
त्वमेवेशः अतस्त्वया आज्ञापनीयाः ननु विशेषतः किमिति
प्रार्थयते तत्र बीजमाह—पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठति । चोद-
नायाः विधिनियोगाज्जिबन्तं इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प्रथमवाक्ये अनङ्गीकारमिव ज्ञापयन् द्वितीयस्योत्तरं वक्तुं
प्रसङ्गमाह—आसन् मरीचेः षट्पुत्रा इति । प्रथमकल्पे अतीत-
प्रलयकल्पे मरीचेरुर्णानामपत्नी अभूत् यथैदानीं कला तस्याः
षड्विन्द्रियदेवा इव पुत्रा जाताः प्रथमकल्पे यदन्तरं मन्वन्तरं त
एवैत इति वक्तुं तेषामपराधमाह—देवाः कं जहसुर्वीक्ष्येति । वाचं
दुहितरं तन्वीमिति यन्निरूपितं तेन प्रकारेण सुतां यामितुं
सम्भोक्तुमुद्यतं कं ब्रह्माणं जहसुः कामो भगवान् तेन प्रेरितः
तत्त्वेषां वा प्रवृत्तो निष्कपटः शुद्ध एव परं ये तत्सिद्धा-
न्तानभिज्ञाः ते तत्रोपहासं कुर्वन्तः भकोपहासका इवासुरीं
योनिं प्राप्नुवन्ति । तेनेमामासुरीं योनिं प्राप्ताः तावतापि
भगवदपराधो न शान्त इति अधुना आसुरयोनी उपहासफल-

[२३६]

त्वेन प्राप्तायामप्यहं कर्म कृतवन्तः तेनावद्यकर्मणा हिरण्य-
कशिपोर्भगवद्विमुक्ता कस्याञ्चिज्जाताः ॥ ४७—४८ ॥

भीमद्विभवायकृतसुबोधिनी ।

ननु भो वरं वृषिवत्यत आह—निरपेक्षैरात्मारामैरपि
विमृग्य युष्मत्पादारविन्दं तदेव विषणमाश्रयस्तस्मादन्यो यो
गृहाण्धकूपस्तस्माद्विनिष्क्रम्य विश्वस्य शरणमुपकारका वृत्तास्तेषां
अङ्गिमूलेषु सन्त एव गलितैः फलादिभिरुपलब्धा वृत्ति-
जीविका येन सोऽहं शान्तः सन्नेक एव चरामि उत अत्यधिकं
कृपयसि चेत् सर्वेषां सन्नायस्त्वङ्गकास्तैः सह चरामि ॥ ४५ ॥

किञ्च साम्प्रतं यदर्थमेतादृशं दर्शनं तदाज्ञापयेत्याह-
शाधि आदिश ईशितव्यनामसदादीनामीश हे प्रभो ! ननु
मदाज्ञां निष्पादयितुं तव कोऽधिकारस्तत्राह निष्पापान् कुरु
तदसामर्थ्येपि तच्छृण्वेनापि निष्कलमया भवेमेति भावः । यत्
त्वदादिष्टम् अनुतिष्ठन् कुर्वन्तु चोदनायाः विधिनियेधलक्षणायाः
सकाशात् विमुच्यते विधिकिकुरो न स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वागमनकारणमाह—आसन्निति पञ्चभिः । ऊर्णायां भार्यायाम्
अन्तरे मन्वन्तरे स्वायम्भुवे ते देवाः षट् सुतां सरस्वतीं
यमितुं सम्भोक्तुम् उद्यतं कं प्रजापतिम् ॥ ४७ ॥

तेनावद्यकर्मणा पापेन अधुना तत्क्षण एव आसुरीं योनि-
मगमन् हिरण्यकशिपोः सकाशात् कालनेमिज्ञेने जाताः तेच
योगमायया देवक्याः उदरे कंसहस्तेन घातनार्थं नीताः ॥ ४८ ॥

भीमद्विभवायकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्मात्स्वद्विषयकज्ञानमकिंहीनत्वेन अतिदीना वयं तस्मात्
नः अस्मान् प्रति प्रसीद प्रसन्नो भव दीनान् त्वां शरण-
ङ्गतान् अनुगृहाणेत्यर्थः । यथा निरपेक्षैः गृहाणपेक्षारहितैः
विमृग्य युष्मत्पादारविन्दं तदेव विषणमाश्रयः तस्मादन्यं
तत्प्राप्तौ अन्तरायकारणं गृहं तदेवान्धकूपस्तस्माद्विनिष्क्रम्य
गृहासक्तिं हित्वेत्यर्थः । विश्वशरणं भवान् तस्य अङ्गन्योर्लब्धा-
भरणमननध्यानरूपावृत्तिर्येन सः उद अथवा सर्वो विष्णुस्त्वं
सन्ना येषां तैः सह शान्तः सन् चरामि तथा प्रसीदत्य-
न्वयः ॥ ४५ ॥

भगवदागमनप्रयोजनं भोक्तुं स्वविषयकं तच्छाशनं प्रार्थ-
यते—शाधीति । हे ईशितव्येश ईशितव्यानां प्रकृतिपुरुषादीनां
नियम्यानां नियन्तः ! नोऽस्मान् शाधि इदं कर्तव्यमित्येवं
शिष्य यदर्थमागतोऽसि तदाज्ञापयेत्यर्थः । हे प्रभो ! यत् येन
शासनेन नोऽस्मान् निष्पापान् कुरु यत्तवानुशासनम् आति-
ष्ठन् आश्रयन् चोदनायाः कर्मबन्धात् विमुच्यते मुक्तो
भवति ॥ ४६ ॥

अक्षिसङ्कोचेन तदुक्तं सर्वमनुमोद्य आगमनप्रयोजनं कथ-
यति—आसन्निति पञ्चभिः । प्रथमेऽन्तरे स्वायम्भुवमन्वन्तरे
ऊर्णायां पत्न्यां षट् पुत्राः आसन् ते षट् देवाः सुतां सर्व-
निर्गमनस्थानात् ब्रह्मशरीराभिर्गतामित्यर्थः । यमितुं भोक्तुमुद्यतं
कं ब्रह्माणं वीक्ष्य जहसुः उपहासितवन्तः ॥ ४७ ॥

देवक्या उदरे जाता राजन् कंसविहिंसिताः ।

सा तान् शोचत्यात्मजान् स्वांस्त इमेऽध्यासतेऽन्तिके ॥ ४९ ॥

इत एतान् प्रणेप्यामो मातृशोकापनुत्तये ।

ततः शापादिनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति विज्वराः ॥ ५० ॥

स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रभृदृष्टणी ।

षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम् ॥ ५१ ॥

इत्युक्त्वा तान् समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ ।

पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥

भूमिच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अधुना सद्य एव आसुरीं योनिमगमन् प्रापुः तानाह—
हिरण्यकशिपोर्जाताः ततो योममाययानीताः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

संसार के भोग की वाञ्छा रहित योगिजन जिस को खोज करते हैं उस आप के चरणारविन्द रूप आश्रय ते भिन्न गृह रूप अन्ध कुपते निकस कर विश्व के शरण व्रक्षों के मूल में उन से गिरे भए फलादिकों से वेह निर्वाह करता भया शान्त स्वभाव होकर जैसे एकला-विचरुं अथवा सर्व सुहृद् आप के भक्त जनों के साथ जै से विचरुं तैसा हमारे उपर आप अनुग्रह करौ ॥ ४५ ॥

हे प्रभो ! नियमनयोग सब जीवों के नियन्ता आप हम को आज्ञा करौ शिक्षा कर के हम को निष्पाप कीजिये गा आप के आज्ञा किये कार्य का भ्रष्टा पूर्वक आचरण करने वारा पुरुष, ब्रह्म लोकादि प्राक्कर्म की विधि ते छुट जाता हे ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

स्वायम्भूमव्यतरः मे मरीचि प्रजापति की उर्णा नाम काला भाय्या में (६) छः पुत्र उत्पन्न भए जब सरस्वती के प्रति मैथुन करने के वास्ते ब्रह्मा प्रवृत्त भए तब ब्रह्मा को देखकर मरीचि के पुत्र उन देवों ने हासी करी ॥ ४७ ॥

उस दुष्टकर्म से उसी क्षणमें वे आसुरी योनिको प्राप्त हांगये वे हिरण्य कशिपु ते उत्पन्न भए उनको वहांसे योग माया ले आउं ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ते च योगमायया ततो नीताः सन्तो देवक्या उदरे जाताः इन्द्राजन् बले ! ते च कंसेन विहिंसिताः सा च तानात्मजान् मत्वा शोचति ते चेमे तवान्तिकेऽध्यासते ॥ ४९ ॥

लोकं देवलोकम् ॥ ५० ॥

स्मरोद्गीथः स्मरलहित उद्गीथः सद्गति मोक्षम् स्मरस्वै-
पूर्व कीर्तिमानिति नाम अतः “कीर्तिमन्” प्रथमजं कंसाद्यानक-
दुन्दुभिः । अर्पयामास” इत्युक्तम् ॥ ५१ ॥

अयच्छतामर्पयामासतुः ॥ ५२—५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र प्रस्ताव्यमाह—सांख्यद्वयेन । तत्रैव सकलमाह स्वस-
ङ्गेन यतः खान् स्त्रीयानात्मजान् ते च न गोपनीया
इति सनमाह त इम इति एवं परमभक्तेन सर्वज्ञेन
बलिना श्रीभगवद्दर्शनार्थं ते सदा स्वसमां प एव च स्थापिता
इति ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

स्वामीष्टमाह—इत इति द्वाभ्याम् । प्रकर्षेण आवश्यकतया
प्रणयेन वा नेष्यामः “अस्मद्वोद्वयांश्च” इति बहुवचनम् एषा-
मपि कुशलं भविष्यतीत्याह तत इति । शापेति शापा-
दिति वा पाठः विशेषेण आसुरभावरहित्येन निःशेषेण
तच्छरीरराहित्येन मुक्ताः अत एव विज्वराः सर्वसन्ताप-
रहिताः सन्तः प्रथमतस्तत्तदेव लोकं यास्यन्ति भोगेच्छाव-
शेषात् ॥ ५० ॥

निश्चयार्थं तानेव नाम्ना निर्दिशन् भोगान्ते नित्यम-
ज्ञामपि प्राप्स्यन्तीत्याह—स्मरेति । पुनः पश्चात् सतां यादवानां
गतिं ममाप्रकटलीलास्पदम् ॥ ५१ ॥

सम्यक् सपरिच्छदत्वादिना करग्रहणादिना आदाय पूजितौ
तदर्पणादिना सम्मानितौ सन्तौ मातुः मात्रे ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकः ।

इत इति । मातुर्देवक्याः शोकापहरणाय इत एतान् प्रणेप्यामः
ततः शोकापनोदनानन्तरं पापात् प्रजापत्यपहंसात्मकाग्नि-
र्मुक्ताः अत एव विज्वराः निर्दुःखाः लोकं तद्व्यत्युपलोकं
यास्यन्ति ततो मत्प्रसादेन मदनुग्रहेण हेतुना इमे स्मरादयः
षट् सद्गतिं मुक्तिं यास्यन्ति ॥ ५० ॥

तान् दृष्ट्वा बालकान् देवी पुत्रमेहस्तुतस्तनी ।
 परिष्वज्याङ्गमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रक्षदभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥
 अपाययस्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिप्लुता ।
 मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥
 पीत्वाऽमृतं पयस्तस्याः पीतेशं गदाभृतः ।
 नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्मरोग्रीथ इति सन्धिरार्षः स्मरसहितोग्रीथ इति मध्यमपद-
 लोपिसमासो वा ॥ ५१ ॥

इतीति । अयच्छतामपर्यामासतुः ॥ ५२ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्ते योगमायया देवक्या उदरे विद्यमानमरिषङ्गुं
 दूरीकर्तुं दोषेणैव दोषो हन्तव्य इति योगमायया देवक्या
 उदरे नीताः राज्ञिति राजसत्त्वात्तवाहानं न दोषाय
 ततः कंसेन विहिंसिताः विदोषेण मारिताः एवं तेषां
 वारत्रयं दण्डो जातः त्रिसत्यां भगवानिति इदानीं मन्माता
 तान् च दोषहारकारकान् अतएव स्वान् आत्मजानिति
 पुत्रा एते ममेति तान् शोचति ते पुनरत्रैव हिरण्य-
 कशिपुवंशत्वात् ते अन्तिके आसते ॥ ४९ ॥

एवं तेषां वृत्तान्तमुक्त्वा ०३ कर्त्तव्यमाह—इत एतान्
 प्रणेश्याम इति । प्रयोजनं मातृशोकापनुत्तिः प्रसङ्गात्तप्युज-
 र्त्तव्या इत्याह ततः शापविनिर्मुक्ता इति अस्मन्मातुः शोका-
 पहरणात् तेषां शापान्नोहः ततो विज्वरास्सन्तः ऋषि-
 ब्रोकं यास्यन्ति ॥ ५० ॥

तेषां नामान्याह—स्मरश्च उग्रीथश्चेति एकभावापन्नौ द्वौ
 स्मरो मानसः उग्रीथो घ्राणः परिष्वङ्गः भोज्य पतङ्गो
 नेत्रं क्षुद्रभृत् जिह्वा घृणिः, स्पर्शः ततो घृणा सञ्जा-
 यत इति चक्षुषा वा व्यत्यासः षडिमे स्वकर्मणा नष्टा
 अपि मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सङ्गतिम् ॥ ५१ ॥

• अत एतान् देहीत्यनुक्तैव सेवकत्वं तस्य स्थिरीकृत्य
 तान् गृहीत्वा स्वयमेव निर्गत इत्याह—इत्युक्त्वेति । इन्द्र-
 सेनत्वात् पूजां कृतवान् येन मार्गेण गती तेनैव वार-
 वृतीनेत्येव मातुः पुत्रान् तान् मात्रे अयच्छतां ते च गुरु-
 पुत्रन्यायेन पूर्ववस्थां प्रापयित्वा समानीता इति तान्
 बालकान् दृष्ट्वा मातुः क्लेदेन स्तुतस्तनी जाता ततः परि-
 ष्वज्याङ्गमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रक्ष अत्यन्तं क्लेशोभिव्यक्तः अभी-
 ष्णुश इति क्लेशविकलितत्वं सूचितं ततस्तनमपाययत् बाल-
 भार्ये दृढं कुर्वती प्रीता गतदुःखा न केवलं दुःखनिवृत्ति-
 रैव किन्तु सुखमपि जातमिति ज्ञापयति सुतस्पर्श-
 परिप्लुतमिति सुतानां स्पर्शेन परितः सर्वाङ्गेभ्यः स्तनं ननु
 भगवत्पुत्रायाः कथमेवमन्यत्र क्लेशः तत्राह मोहिता

मायया विष्णोरिति । कथमन्यथा सृष्टिः प्रवर्तते केचि-
 दियमेव पूर्वपूर्णेत्याहुः ततः पूर्ववासनया तेषु क्लेश-
 धिक्यम् ॥ ५२-५४ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिणी ।

सा देवकी इमे ते इति तर्जन्या तान् दर्शयतीति ते
 परमभागवतेन बलिना भगवद्दर्शनार्थमानीय स्वदृष्टिपथ एव
 स्थापिता इति भावः ॥ ४९ ॥

शापात् पिता पुत्रान् वधिष्यतीति हिरण्यकशिपोः शापा-
 द्विमुक्ता एवेते ततः मन्त्रयनान्तरं लोकं देवलोकम् ॥ ५० ॥

स्मरसहितउग्रीथ इत्यादीनि नामानि मरीचिपुत्रत्व-
 दशायाम् ॥ ५१—५३ ॥

भीमद्वल्लुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवक्या उदरे जाताः कंसेन विहिंसिताः सा देवकी
 तान् शोचति ते चेमे तवान्तिके अध्यासते ॥ ४९ ॥

लोकं देवलोकम् ॥ ५० ॥

स्मरोग्रीथः स्मरसहितोग्रीथ इति मध्यमपदलोपिसमासः
 ततो मत्प्रसादेन सङ्गतिं मुक्तिं यास्यन्ति ॥ ५१ ॥

अयच्छतामपर्यामासतुः ॥ ५२—५३ ॥

भाषाटीका ।

वेहि देवकी के उदरमें जन्मे हे राजन् कंस ने उनका
 बध किया वह देव की अपने उन पुत्रों का शोक करती
 है वेहि अब आपके समीप में सब स्थित हैं ॥ ४९ ॥

माता के शोक निवृत्ति के वास्ते इनको इहासे लेतो जावेंगे
 अन्तर ब्रह्मा के शाप ते छूट कर दुःख रहित प्रथम देव
 लोक में जावेंगे ॥ ५० ॥

स्मर उग्रीथ परिष्वङ्ग पतङ्ग क्षुद्रभृत् घृणी ए छः
 हों मेरे प्रसाद ते फिर मोक्ष को प्राप्त हो जावेंगे ॥ ५१ ॥

इस प्रकार कह कर उन सारादि छहों को लेकर
 बलि से पूजित हुए फिर द्वारका में आयकर श्रीकृष्ण बलदेव
 जी ने देव जी ने देव की माता को वे पुत्र देदीये ॥ ५२ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अमृतत्वे हेतुः गदाभृतः पीतशेषमिति नारायणाङ्गसंस्पर्श-

ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं वन्द्यम् ।

मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम (१) दिवौकसाम् ॥ ५६ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्यदीपिका ।

शेन प्रतिलब्धं देवा वयमित्यात्मदर्शनं येस्ते ॥ ५५ ॥
धाम देवलोकम् ॥ ५६ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बालकानिति मातृसन्तोषार्थं श्रीकृष्णच्छया बालकरूपेण-
वाविर्भूतान् कीर्त्तिमदादीन् श्रीकृष्णरामौ च ॥ ५३ ॥

सुतानां श्रीकृष्णादीनां स्पर्शेनैव परितः स्नुतं प्रस्नुत-
क्षीरमित्यर्थः । परिप्लुतेति पाठे सुतस्नेहेन व्याप्ता सती तत्र
हेतुः मायया खलीलाहेतुना योगमायाव्यशक्त्या मोहिता
सृष्टील्लानिर्माणं प्रस्तुतत्वात् तथापि साधारणतत्तच्छब्दे-
नोक्तिः प्रसिद्धार्थद्वारा आटांते साधारणलोकबोध-
नाय ॥ ५४ ॥

पीत्वेति युग्मकम् । स्वत एवामृतं परमानन्दारमकं तत्रापि
गदाभृतः पीतशेषं तत्र गदाभृत इति गदामादाय पाताल-
गमनागमनादिकं बोधयति । पीतशेषमिति मातुः स्वस्य चेच्छया
प्रथमं तेन पानात् नारायणः सर्वाभयः स्वयं भगवान् तस्याङ्गं
भीहस्तादि तस्य साक्षात् सम्यक् स्पर्शः तेन प्रतिपुन-
र्लब्धनिजदेवत्वदर्शनाः तद्भासनानुसारेण सम्प्रति तन्मात्र-
दानस्य भगवतेष्टत्वात् अत एव मात्रादावपि जेहरहिता देव-
लोकमेव ययुः मिषतां पश्यतां सर्वभूतानामिति कौतुक-
विशेषः सूचितः विहायसेति पाठः स्वामिसम्मतः दिवौकसा-
मिति पाठस्तु सर्वत्र ॥ ५५-५६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तानिति । पुत्रस्नेहेन स्नुतौ स्ववन्तौ स्तनौ यस्याः सा
भीक्षणशः पुनःपुनः मूर्द्धि अजिघ्रत् ॥ ५३ ॥

सुतानां संस्पर्शेन स्नुतं क्षरन्तं स्तनमपाययत् तत्र हेतुः
विष्णोर्मायया मोहिता मायां विशिनष्टि यया सृष्टिः प्रवर्त्तते
सृष्टिरित्यस्य विश्वेत्यादिः ॥ ५४ ॥

पीत्वेत्यादि । तस्या देवक्याः अमृततुल्यं पयःसम्यं तत्र हेतुः
गदाभृतः श्रीकृष्णस्य पीतशेषं पीत्वा नारायणस्य श्रीकृष्णस्य
अङ्गसंस्पर्शात्प्रतिलब्धमात्मदर्शनं स्वात्मपरमात्मयायात्म्यज्ञानं
येस्ते बलं बलमद्रं च नमस्कृत्य सर्वभूतानां पश्यतां सतां
विहायसा धाम देवलोकं ययुः ॥ ५५-५६ ॥

भीमज्जीवगास्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मायया खलीलाहेतुना योगमायया मोहिता सृष्टील्लानिर्माणं

प्रस्तुतत्वात् प्रतिलब्धमात्मदर्शनाः पुनर्लब्धानिजदेवत्वानुभवाः ।
तेषां भोगवासनावशेषाद्भगवतस्तदानीं तावन्मात्रदानस्येष्ट-
त्वात् ॥ ५४-५६ ॥

तदेवं स्वस्मिन्नेव भीमगवता तस्याः स्नेहो रक्षित
इत्याह—तमिति ॥ ५७-५९ ॥

भीमबल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्तनपानानन्तरं तेषां विधेकाद्युत्पत्त्या स्वलोकगतिमाह
पीत्वाऽमृतमयमिति द्वाभ्याम् । अमृतमयत्वं भगवदर्थं देवेः
तत्रामृतं आपितमिति पीतशेषं गदाभृत इति पानं तु पूर्वं
स्थापितं यदैव भगवन्तं स्मरति तदाऽमृतं भगवानेव पिब-
तीति एत एव वा यदा प्रथमं समागतः एतेषां स्वपद-
प्राप्तौ ज्ञानं हेतुः तस्य हेतुत्रयं भगवदुच्छिष्टपानम् अमृत-
पानं नारायणाङ्गसंस्पर्शश्च अत्र नारायणपदं धर्मावतार-
नारायणांशानिरुद्धचारित्रं स्थापयति तेन प्रतिलब्धमात्मदर्शनं
येषाम् ॥ ५५ ॥

ततो ज्ञानशक्तिवत् क्रियाशक्तिरपि तेषामाविर्भूतेत्याह—
ते नमस्कृत्य गोविन्दमिति । आदौ स्वामिनं पञ्चान्मता-
पितरौ तदनु बलमद्रं भगवत्साधनभूतम् एवं चतुर्धूर्तिमिव
भगवन्तं नमस्कृत्य सर्वसाक्षिकं विहायसा स्वधाम ययुः
एवं स्वतो गमनं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्त्तिकृतसरार्थदर्शिनी ।

मायया योगमायया यया विष्णोः सृष्टिरप्राकृती तल्लीला-
परिकरप्रादुर्भावमयी प्रवर्त्तते ननु ब्रह्मणः सृष्टिः प्राकृ-
तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

गदाभृतः कृष्णस्य पीतशेषमिति “ पित्रोः संपश्यतोः सद्यो
बभूव प्राकृतः शिशुः ” इत्युक्तेर्देवक्यां प्रादुर्भूय नन्दगृहे गमन-
समये यदा शिशुरभूत्तदा दूरगमननिबन्धनोऽस्य कण्ठशोषो
माभूदिति स्नेहेन भीदेवकी तं स्तनं पायसामासेवेति तत्रा-
नुक्तमप्यत्रोक्तेरवगम्यते नारायणस्य अङ्गसंस्पर्शेन प्रतिलब्धं
देवा वयमित्यात्मदर्शनं येस्ते धाम देवलोकम् ॥ ५५-५६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मायया ययुनात्मिकया सङ्कल्पनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

नारायणाङ्गसंस्पर्शेन प्रतिलब्धमात्मदर्शनं येस्ते ॥ ५५-५६ ॥

भाषा टीका ।

उन बालकन को देखकर पुत्रों के विषय में स्नेह होने

तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम् ।

मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ॥ ५७ ॥

एवम्विधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ।

वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ॥ ५८ ॥

सूत उवाच ।

य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा सुरारेश्वरितममृतकीर्तित्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।

जगद्व्यभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे

मृताग्रजानयनं नाम

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

भाषा टीका ।

स दुग्ध से जिस के दोनो स्तन चुचाय रहे हैं उस देव की मैं उनको छाती से लगाय कर गोदी में बैठा कर धारंवार उनका मस्तक सूँघा ॥ ५३ ॥

विष्णु की जिस माया से सृष्टि की प्रवृत्ति हो रही है उस से मोह को प्राप्त देवकी प्रसन्न होकर पुत्रों के स्पर्श करने से चुचाते भए स्तनको उने पिवाती भई ॥ ५४ ॥

श्रीकृष्ण के पीने से बचे भए अमृत के तुल्य देवकी के दूध को पीकर भीमारायण के अङ्ग स्पर्श होने से आत्म ज्ञान को प्राप्त होकर ॥ ५५ ॥

वे छः हो श्रीगोविन्द को देवकी को वसुदेव को बलदेवजी को प्रणाम कर वहाँ के सब प्राणियों के देखते देवतान के लोक को चले गए ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मृतानामागमनं निर्गमनञ्च श्रीकृष्णस्य मायां मेने तेनैवाप-
त्यादिरूपेण रचिताम् ॥ ५७-५८ ॥

• अमृत कीर्तिर्यस्य तस्य व्यासपुत्रैरिति बहुवचनं पूजार्थम्
जगतामघं भिनत्तीति तथा तत् अलं निश्शेषं यथा भवति
तथा दिनकृच्छ्रादिष्विति तदेवं मोक्षहेतुत्वं चोक्तं तद्भक्तानान्तु
सत्कर्णपूरं परमसुखावहं कर्णाभरणमिति सुखरूपतामाह
किञ्च भगवति कुलमावेशितं चित्तं येन सः तथाभूत्वा तस्य क्षेम
धाम कल्याणविभयरहितं लोकं यातीति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायां

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीमद्भागवतस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तदेवं स्वस्मिन्नेव श्रीभगवता तस्याः ज्ञेयो रक्षितः
इत्याह—तमिति । आगमनपूर्वकं निर्गमं यद्वा द्वन्द्वैक्येपि
पुंस्त्वमज्झस्वदीर्घप्लुत इतिवत् कृष्णस्य रचितां मायां मेयां
जन्मादिकमागमनादिकं च श्रीकृष्णेनैव कंसवञ्चनादिकाभ्यां
मायया रचितमिति मेन इत्यर्थः । ज्ञेयाद्यदर्शनादिति भावः ।
एवं प्राचीनदेहेरेव भूणतया देवक्यां प्रवेशो न तु तनां
देहोत्पत्तिस्तेषां मारणानन्तरं च पुनस्तेनैव देहेन गतिरिति
प्रकरणादवगतम् ॥ ५७ ॥

अथ राज्ञो मुक्तिकालासत्तिर्माशङ्क्य ग्रन्थमाशु समाप-
यितुं श्रीकृष्णकथामुपसंहरन्नाह—एवमिति । अनन्तानि प्रति-
क्षणं युगपदेवापरिमितलीलाविष्कारात् भीमारेदेन तथा दर्श-
नात् तत्र हेतुः अनन्तं गीर्यं शक्तिर्यस्य तस्येति तत्रैव
हेतुः परमात्मनः सर्वमूलस्वरूपस्येति ॥ ५८ ॥

अथ सर्वमहन्महनायश्रीमद्भजगुरुचरणवर्णितेनैवभूतश्री-
कृष्णचरितवृन्देनोल्लसितस्सन् श्रीसूतोऽप्युपसंहारानुरूपं भोत-
नाशीर्वादप्रायेण तच्चरितमाहात्म्यानुवादेन नापयन् तल्लीला-
परिकराणां तत्तत्प्राप्तिर्नाभ्यर्था यतस्तच्छ्रोतृणामप्येवं स्यादिति
बोधयन् गायत्रेवाह—य इति । अधिकारापेक्षा निरस्ना इदं
पूर्वपूर्वोक्तं किञ्चिदपि तच्चरितम् अनु निरन्तरमिति सकृच्छ्र-
वणस्यैव कच्युत्पादकस्वभावत्वादानुवाद एव सख भावि-
फलस्य शीघ्रव्यञ्जनाय सापराधन्य एवमु न तत्तत्सम्पद्यन्
इति वाङ्मन्त्रादनुशब्दस्योत्तरप्राप्यन्वयः योग्यता चेत् स्वपर-
कृतार्थतार्थम् अनु भावयेद्वा तत्र सामर्थ्यम् अमृतं परानन्दरसः
तद्गुण कीर्तिर्यस्य अमृतकीर्तित्वादेव व्यासपुत्रैर्वर्णितं तद्-
र्णितत्वेन च विशेषो बोधितः “ पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजयुतं
हरिकथामृतम् ” इत्यादेः अत एव जगतः सर्वस्यैव यद्वं
तद्भक्तिविप्रपर्यन्तं तद्भिनत्तीति यथा तत् अत एव भग-
वति तत्तच्चरिताभये श्रीकृष्णे कृतचित्त इत्यस्मिँल्लोकैपि
महासुखमुक्त्वा पारलौकिकमप्याह—तस्य श्रीकृष्णस्यैव ज्ञेयं
“ स्मृत्याशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम् ” इति प्रसिद्धं नित्यं द्वार-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

काव्यमेव धाम एवं तच्चरितप्रवणेन साधकानां फलकमो
दर्शितः सिद्धान्तस्तु तस्यैव सद्यः स्वयं फलतामाह—भक्त-
सत्कर्णपूरमिति ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मायामाश्रयशक्तिम् ॥ ५७ ॥

वीर्याणि पुत्रदानादीनि ॥ ५८ ॥

व्यासपुत्रैरिति बहुवचनं गुरुत्वाभिप्रायं भक्तानां सतां
कर्णान् पूरयतीति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति । तं मृतानामागमनपूर्वकं निर्गममवलोक्य सुतरां
विस्मिता सती कृष्णस्य मायां मेने सर्वं तन्मायया कृत-
ममन्यत माया आश्रयशक्तिः ॥ ५७ ॥

एवमिति । हे भारत ! अनन्तवीर्यस्य अनन्तकल्याणवीर्यसूचक-
गुणाकरस्य भगवतः इत्यभूतानि वीर्याणि प्रभावसूचक-
क्षेत्रितान्यनन्तानि सन्ति न साकल्येन वक्तुं भोक्तुं वा शक्या-
नीति भावः ॥ ५८ ॥

उपवर्णिताख्यानभ्रवणादिफलमाह सूतः—य इति । व्यास-
पुत्रैरिति बहुवचनं गुरुत्वाभिप्रायम् । भमला कीर्तियस्य मुरारे
अरितमलं निश्शेषं यथा तथा जगतोऽद्यं भिनत्तीति तथा
न कृच्छ्रादिवद्यत्किञ्चिद्व्यभिदिति भावः । तद्वत् पापश्रय-
हेतुत्वमत एव मोक्षहेतुत्वं चोक्तं किञ्च तद्भक्तानां सत्कर्ण-
पूरं परमसुखावहकर्णभरणरूपम् इत्यभूतं इदं भक्तिः य-
पुमाननुशृणोति आश्चर्यं स भगवति कृतं निहितं चिन्त-
येन तथाभूतः तद्भगवत्सम्बन्धि ज्ञेयं कालादिभयरहितं धाम
स्नानं याति प्राप्नोति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्दीरघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतद्वहत्कमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतद्वहत्कमसन्दर्भे
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीमद्बल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, देवकीकामनापूर्वस्य 'भगवता' ते समर्पिताः सा
कामना न क्षणमात्रेण पर्यस्त्यति अत एव श्रुतिं तेषां
गमने को हेतुरिति चेत्तत्राह—तद्वेति । तेषां पुत्राणां पूर्व
मृतानाम् आगमनं तदन्तरमेव च निर्गमं दृष्ट्वा विस्मिता
सती सर्वमेव कृष्णचरितं मेने एतत् ज्ञानसिद्ध्यर्थमेव समा-
नीताः । ननु पुत्रतया स्थापयितुम् अन्वया कसद्वारा भगवत्-
कृतवधो व्यर्थः स्यात् भगवच्चरित्रज्ञानेनैव कामनापूर्ति-
मोहान्तरानुत्पत्त्यर्थं विशेषणं देवीति तत्रापि मायां मेने
तेनासत्यतापि पदार्थानामभिज्ञता नृपेति सम्बोधनमाश्रये
मनोभिनिवेशार्थम् ॥ ५७ ॥

एवं चरित्रद्वयमुक्त्वा ऐश्वर्यं एतदेव द्वयमिति कदा-
चिच्छङ्कनाभावात् तदर्थमन्यान्वयि सूचयति—एवमिदानीति
भगवच्चरित्रत्वे ज्ञापकम् अङ्गुतानीति यान्येवाङ्गुतानि भगव-
च्चरित्राणीति तानिभगवानपि किमर्थमेवं करोतीत्याशङ्क्याह—
कृष्णस्येति । अवतीर्णत्वात्करोतीत्यर्थः । प्रयोजनान्तरमप्याह—
परमात्मन इति । सर्वेषामात्मनामात्मेति तत्सङ्ग्रहायै करो-
तीत्यर्थः । अत एव वीर्याण्यनन्तानि सन्ति तथा करणे सामर्थ्य-
मनन्तवीर्यस्येति ननु वीर्याणामनन्तत्वात् कथं सर्वसङ्ग्रह-
इति चेत्तत्राह—सन्तीति सदा सन्तीति नित्यानीत्यर्थः । भारतेति
विश्वासायै सम्बोधनम् ॥ ५८ ॥

एवं भगवच्चरित्रस्य नित्यतां स्थापयितुं तच्छ्रवणादेः
फलमाह—य इदमनुशृणोतीति । भक्त्या अनुगुरुकारण-
मनुयः शृणोति श्रावयेद्वा ननु किमर्थं शृणोति श्रावयति तदर्थमाह-
मुरारेति मुरो हि विघ्नात्मकः दोषात्मकश्च किञ्च अमृतकीर्ति-
रिति अमृतरूपा कीर्तियस्येति चरित्रं भवणेपि सुखजनकम् अत-
एव व्यासपुत्रैर्वर्णितम् इदं चरित्रमनन्तरूपोभूत्वा श्रुको वर्णित-
वान् अतो बहुवचनं सर्वैरेव व्यासशिष्यैः पुत्रैरेवेति वा शिष्याणा-
मपि पुत्रत्वात् सर्वैरेव भोतव्यमित्येतदर्थं बहून्येव फलान्माह
जगद्व्यभिदिति । सर्वपापनाशकं किञ्च अलमस्य सतां कर्ण-
पूरं कर्णभरणम् अनेन सतां निरन्तरं सेव्यता निरुपिता
अतो य एव नित्यं कर्णे स्थापयति स एव सन्नित्यपि सूचिते
प्रयोजनान्तरमप्याह—भगवत्कृतचित्त इति । भगवति तस्य चित्तं
स्थितं भवति ऐहिकमुक्त्वा पारलौकिकमाह—यानि तत्क्षेम-
धामेति । धाम यातीत्येव फलं धामप्रशंसार्थं ज्ञेमेति एवं
विघ्ननिवृत्तिमारभ्य भगवत्स्वरूपप्राप्तिपर्यन्तं भगवत्कीर्त्यभ्रवणफला-
न्युक्तानि भगवत् ऐश्वर्यं स्थापयन्ति अतो भगवान् कृष्णः
सर्वेश्वर इति स्थितम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्बल्लभमहात्मजजीवल्लभः
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे
षड्विंशोऽध्यायविवरणम् ॥ ३६ ॥ ८५ ॥

भीमविष्णुनाथकवर्चिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अमृतमेव कीर्तिर्यशो यस्य तस्य अमृतत्वमाह—जगतामेव
भवं संसारोऽयं भिन्नीति तत् तद्भक्तानां संसारोऽपीर्णानां तु
कर्णपूर्व कर्णामरणम् ॥ ५९ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां दर्शिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चाशीतितमोऽध्यायो दशमेऽङ्गनि सङ्गतः ॥ ८५ ॥

भीमविष्णुकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मृतानामागमनपूर्वकं निर्गमम् भाषां वयुनस्त्रिंशत् सङ्क-
ल्पम् ॥ ५७—५८ ॥

व्यासपुराणैरिति बहुवचनमादरार्थम् अलमत्यर्थं यथा
तथा जगद्विभक्तं तद्भक्तसत्कर्णपूर्व मुरारिभक्तानां समीचीनं
कर्णामरणम् ॥ ५६ ॥

इति भीमभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमविष्णुकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चाशीतितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८५ ॥

भाषा टीका ।

मरे हुए पुरुषों के आर्गमन पूर्वक जाने को देख कर हे
नृप देव की देवी आश्चर्य को प्राप्त होत उस को भी
कृष्णकी रची भई माया मान ती भई ॥ ५७ ॥

हे भारत ! अनन्त बल सम्पन्न परमात्मा भीकृष्ण के इसी
प्रकार के अद्भुत अनन्त चरित्र है ॥ ५८ ॥

सूत उवाच ।

अमृत कीर्ति वारे मुरारि के चरित्र को जो पुरुष भवण
करता है और भवण कराता है वह भगवान् के विषय में
चित्त लगा कर परमात्मा के निर्भय धाम को प्राप्त होता
भी शुक्रदेव जी ने इस चरित्र को वर्णन किया है तथा
इस का भवण कीर्तन में परायण जगत्के पापन का भेदन
करने वारा यह चरित्र है और भीकृष्ण के भक्त सज्जन
पुरुषों के कर्णों को आनन्द से पूर्ण करने वारा यह
चरित्र है ॥ ५९ ॥

इति भीमभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें पिठ्यासी अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ८५ ॥

इति भीमभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

—*—*—*—

षडशीतितमोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

ब्रह्मन् वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः ।
यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटनवर्नी प्रभुः ।
गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः ॥ २ ॥
दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे ।
तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात् ॥ ३ ॥
तत्र वै वार्षिकान् मासानवात्सीत् स्वार्थसाधकः ।
पौरैः सभाजितोऽभीक्ष्णं रामणाजानता च सः ॥ ४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषाचर्चापिका ।

षडशीतितमे दम्भात्सुमद्रामर्जुनोऽहरत् ।
गत्वा च मिथिलां कृष्णो नृपविप्रायनन्दयत् ॥
पित्रोः स्वज्ञानमादिश्य सुमद्रां फाल्गुनाय च ।
जगाम मिथिलां कृष्णः स्रभक्तप्रियकृत्ततः ॥

देवक्या मृतपुत्रलामवदर्जुनस्य सुमद्रालामोऽपि रामप्राप्तिं
कृत्यादुर्घट इति मन्यमानः प्रसङ्गात्पृच्छति—ब्रह्मज्ञिति ॥ १-२ ॥
कथमशृणोत् दुर्योधनायेति अपरे वसुदेवादयो न दास्यन्तीति
तल्लिप्सुस्तस्या मातुलेय्या लिप्सुः रामं वञ्चयितुं ज्येष्ठतमं
त्रिदण्डिवेषं विधाय गत इत्याह स यतिरिति ॥ ३ ॥
स्वार्थसाधकः कस्यां प्रेप्सुः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथोपसंहारमुद्रामालस्य भीपरीक्षितु भीत इव पुनस्तम्भ-
मवतारयितुं पृच्छति—तत्रापि भीमगवता निजदेहसम्बन्धे
मुख्यकारणरूपायाः स्रपितामह्या मूलकथारूपं विवाहं चिरं
प्रन्दुमिष्टं पृच्छति—ब्रह्मज्ञिति । यथा येन प्रकारेणोपयेमे तेन
प्रकारेण तदुपयमनं वेदितुमिच्छामः तत्र रामकृष्णयोरिति
दुर्लभत्वमभिप्रेतं विजय इति तत्रैव तस्य साम्बन्ध-
सम्बन्धं पर्यवसितमिति भावः । निजोत्कण्ठातिशये कारणं
येति ॥ २ ॥

अर्जुन इति सार्द्धकम् दुर्योधनाय राम एव तां दास्यति

मातुलेयमिच्छति न चापर इत्यनेन प्रकारेण मातुलेयमशृणोदि-
त्यन्वयात् प्रभुरिति श्रीकृष्णसम्बन्धेन विशेषतश्च श्रीसुमद्रापति-
त्वेन परमादरात् आत्मनो मातुलेयीत्वेन तत्परिणयने श्रेष्ठता
सूचिता दक्षिणदेशवत्तदानीमन्यत्रापि तद्व्यवहारदृष्टेः ॥ २ ॥

राम इति ! श्रीकृष्णक्रीडाकौतुकार्थमेव तस्य तादृशचेष्टा-
वेशोपि भवतीति पूर्ववदभिप्रायः । तदित्यर्द्धकं । तल्लिप्सुरिति
सम्बन्धविषयक्या षष्ठीसमासः तां लिप्सुरित्यर्थः । यतिर्भूत्वेति
भिक्षाव्याजेनान्तःपुरप्रवेशाय अभ्यसैः तत्र पूज्यतममिति त्रिद-
ण्डित्वमेव स्वमतत्वेन स्थापितम् ॥ ३ ॥

अजानतेति श्रीकृष्णलीलाशक्तिमोहितत्वेनैवेति भावः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-१३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचर्चिका ।

वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्तीत्युक्तं तत्रार्जुनोऽसुमद्राप्रदाना-
त्मकं भगवतश्चेष्टितं भोतुकामः पृच्छति राज्ञ-ब्रह्मज्ञितिं विजयः
अर्जुनः रामकृष्णयोः स्वसारं भगिनीं यथा येन प्रकारेण उप-
येमे तं प्रकारं वेदितुमिच्छामि तां विशिनष्टि या तपोः
स्वीसा मम पितामही बभूव ॥ १ ॥

न प्रसीति मुनिः—अर्जुन इत्यादिना अर्थान्वाद्यपि
कृष्णस्येत्यतः प्राक्तनेन । अवर्नी पृथ्वीं पर्यटनं प्रभासं नाम

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रिका ।

द्विधिं प्रति गतस्तत्र सोऽर्जुनः आत्मनः स्वस्य मातुलेयां मातुलस्य सुता तां सुभद्रां रामो दुर्योधनाय दास्यति अपरे वसु-
देवाद्यस्तु न च दास्यन्तीत्यभ्युज्जोत् वसुदेवाद्यनुमतिमन्त-
रेणापि रामो दातुमुक्तवानित्यभ्युज्जोदित्यर्थः ॥ २ ॥

तल्लिप्सुरिति । तां मातुलेयां लिप्सुः तां जिहीषु-
र्ल्यर्थः । सोऽर्जुनः त्रिदण्डी यतिर्भूत्वा रामं वञ्चयितुं त्रिदण्ड-
यतिवेषं धृत्वा ॥ ३ ॥

स तत्रेति धार्मिकानायादायाभिनान्ताश्चतुरो मासानुचितवान्
तत्र हेतुः स्वार्थसाधनः सार्थं स्वप्रयोजनं साधयतीति
तथा नन्द्यादिवाक्कर्तुरित्युः पौरैर्महात्मना रामेण चाभीक्ष्णं
पुनःपुनः सम्मानितोऽवात्सीदिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १-१२ ॥

भीमउज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ १-३ ॥

अजानता इति भीकृष्णलीलामोहितस्वेनैवेति भावः
॥ ४-१६ ॥

भीमउज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसम्बन्धः ।

॥ १-५९ ॥

भीमद्विजयवाचार्थकृतसुबोधिनी ।

सप्तत्रिंशो हरेर्धीर्यं त्रेधा प्राह सुनिश्चितम् ।
सर्वेषां सर्वकार्याणि कृतवानित्युदीर्यते ॥
तदेव भगवद्गीर्णं यत्न शक्यं हि लौकिकैः ।
न ह्यन्यो भगिनीं दातुमेवं शक्तो हरिं विना ॥
नापि स्वयं यस्य कल्प गृहे स्थातुं विभूतये ।
नापि धर्मं स्वहीनार्थमन्यः कथयितुं प्रभुः ॥
अनाहृतः स्वयं कापि गच्छतीत्यपि नो मतम् ।
यथा ग्रन्थानुसारेण प्रसङ्गोत्र विचारितः ।
क्रमपाठमिदेषु तथा व्याख्यानमिष्यते ।
उदासीनो हरिर्दयासः फलसिद्धेरशक्यतः ॥

ग्रन्थारम्भे तथैवास्मान् बोधयामास माधवः ।

राजां परीक्षित् पूर्वाध्यायान्ते भगवद्गीर्णानुपसंहृतत्वात्
स्वसन्धिधार्मिकार्थान् पृच्छति तत्प्रसङ्गाच्छुकोऽन्यदपि वक्ष्यति
प्येवहारो भगवद्गीर्णानुपसंहृतत्वात् यत्र प्रतीयते स प्रष्टव्यः
वैदिकविरोधः सोऽपि मज्जनाय विरोधश्च एतत्क्रमेणाध्याय-
त्रयेण प्रष्टव्यं यादृशश्च प्रसङ्गः शुकोक्तौ हेतुः स एतत्तत्र
वक्ष्यते कथापक्षेतिव्यं सङ्गतिः विचारेतु पूर्वोक्त इति क्षत्रियो
हि वञ्चादेव विवाहं करोति गान्धर्वो राक्षसश्चेति वाक्यात्
मगवांश्च पूर्वोक्तैः अतो विरुद्धत्वात् सुभद्राया विवाहं
पृच्छति—प्रश्नान् वेदितुमिच्छाम इति । रामकृष्णयोः स्वसार-
मिति मज्जयत्वं हेतुः यथा यथावच्च शास्त्रोक्तप्रकारेणोप-

[२३८]

येमे द्वेभ्यो विवाहं वारयति विजय इति । या ममासीत्
पितामहीति सैव वंशजननी जाता तादृश्याः विवाहः नान्यथा
भविष्यतीति भावः ॥ १ ॥

उभयसमर्थनार्थं शुकः प्रकारमाह—अर्जुनस्तीर्थयात्रायामिति ।
वस्तुतस्तत्त्वं नरः जीवकलात्मकः साधु मायाशक्तिः या पूर्व यशो-
दायां जाता सा देवक्या जेहात्परिगृहीतेति देवकीजेहवशात्
कंसहस्तादिनिर्मुक्ता स्नानादकामिष देवकीमपि प्राप्ता सुभद्रेति व्या-
ख्याता श्रीभाष्येनैव मोहस्सम्भवतीति अर्जुनस्यैव श्रीभविष्यमहेति
अतएव तथा व्यामोहितः कसौ तस्या एव वंशः स्थास्यतीति प्रमाजं
स्वीकृत्य वञ्चयित्वा कन्यां हतवान् चौर्याधर्मवेषौ क्षत्रियस्य
निषिद्धौ तथापि हतेति पितृभ्यां च दत्तेति तीर्थयात्रायां
कृत्रिमवेषौ न निषिद्ध इति उभयात्मकत्वात् इयं समर्थितं
भवति अत्र तीर्थयात्राप्रसङ्गो भारते निरूपितः द्रौपदी-
विवाहानन्तरं पञ्चानामेको वैषम्यहेतुर्भवतीति प्रचेतसामि-
वैक्यमावाभावात् कामो दुर्लभ्यः उद्यतः क्षणमात्रमपि प्रति-
वञ्चयेत् प्रतिबन्धककर्त्तारं इतीति नारदः सुन्दोपसुन्दकथा-
मुक्त्वा प्रत्येकं वर्षमात्रमोगाच्च कालव्यवस्थां निरूपितवान्
तन्मध्ये यद्येन भुज्यमानामन्यः पश्येत्तदा स वर्षमात्रं तीर्थयात्रां
कुर्यादिति ततः कदाचित् कश्चिद्वाक्यः चौरैरपहतगोधनः
अर्जुनं प्रोवाच मदीया गावः संरक्ष्या इति ततः शास्त्रागारे
युधिष्ठिरो द्रौपद्यां स्थितः ततः कार्यस्यावश्यकत्वात् विलम्बा-
सहिष्णुत्वाच्च व्यवस्थां जानन्नपि शस्त्रगृहे प्रविष्टः रममाणौ
दृष्ट्वापि शास्त्राणि गृहीत्वा चौरान् हत्वा ब्राह्मणाय गाः दत्त-
वान् ततो युधिष्ठिरेण निवारितोपि कामादेव दर्शने दोष
इति सङ्ग्राहक्यत्वात् भगवदिच्छया तीर्थयात्रार्थं प्रवृत्तः
तदाह अर्जुनस्तीर्थयात्रायामिति ततः अवनीं पर्यटन् प्रभुः
समर्थः हरणे एकाकिः पर्यटने वा प्रभासं गतः किञ्चिदभ्युत्सदाह-
मातुलेयीमिति । मातुलस्यैव योषा भागस्ते पैतृव्यायामिवेति-
श्रुतेः स्वभागमन्यो नेष्यतीति आत्मनो मातुलेयीः रामो
दुर्योधनाय दास्यतीति सोऽपि कलित्वात् अधर्महेतुरिति
तस्यापि लौकिकएव भविष्यतीति प्रसङ्गं कन्याहरणत्वं
शुद्धधर्मत्वञ्च भविष्यतीति भोगार्थमेव तां लिप्सुः यति-
र्भूत्वा यत्र कस्यापि कामसम्भावनैव न भवति पर्वणि
चौरं विधाय पीठादिद्वित्रितपदार्थपरिग्रहं कृत्वा त्रिदण्डी
सह द्वारकामगात् ॥ २-३ ॥

ततो वर्षाकाले यतः पर्यटनं निषिद्धमिति वार्षिकान्
मासान् अवात्सीत् ननु कृत्रिमवेषे किं धर्मकरणेनेत्यत
आह स्वार्थसाधक इति यथैव तस्या हरणं सम्भवति
ततः अचैरेव सर्वैः पौरैः सभाजितः अभीक्ष्णं एकएव
बहुवारं भिक्षार्थं कथयति रामेण च नरमायया मोहितेन
भगवदिच्छया च अजानता सभाजितः लौकिके चक्षुःप्रीतिः
कथमिति तदर्थं परिचयार्थं पञ्चाहरणसिद्ध्यर्थञ्च तस्याज्ञानं
निरूप्यते बलभद्रोपि परमहंस तं वात्सा तत्र हेतुभिः
विचारो न कर्तव्य इति शास्त्रमेवावलम्ब्य तूष्णीं स्थितः
अतस्तत्राधर्मजिज्ञासा नोत्पन्ना सादृश्यं प्रतिभातमपि
धर्मज्ञानस्य बलिष्ठत्वात् न प्रत्यभिज्ञासाधकम् जातम् ॥ ४ ॥

एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमन्त्र्य तम् ।
 श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥
 सोऽपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहराम् ।
 प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥ ६ ॥
 साऽपि तं चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयङ्गमम् ।
 हसन्ती व्रीडितापाङ्गी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ ७ ॥
 तां परं समनुष्यायन्नन्तरं प्रेप्सुरर्जुनः ।
 न लेभे शं भ्रमश्चितः कामेनातिबलीयसा ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

यतिवेषोऽर्जुनोऽहर्षीत् सुभद्रां मिथिलामगात् ।
 धिन्वन् विप्रनुपौ भकौ षडशीतितमे हरिः ॥

अथ कथोपसंहारमुद्रामालस्य ननु भोः प्रभो बलदेवादीना-
 मनिरुद्धपर्यन्तानां विवाहाः भुता एव किन्तु सुभद्रा-
 विवाहो न भुत इत्याह—ब्रह्मभिति । विजयोऽर्जुनः तद्विवाहो
 मम त्ववश्यपृष्ठव्य इत्याह येति ॥ १ ॥

तां प्रसिद्धां मातुलेयीं रामो दुर्योधनाय दास्यतीत्य-
 शृणोदित्यन्वयः नचापरे वसुदेवकृष्णादयस्तु न दित्सन्ती-
 त्यर्थः ॥ २ ॥

तां लिप्सुः सः स्वप्रियसखकृष्णसाहाय्यमाह्वेन रामं वञ्च-
 यितुं पूज्यतमं त्रिदण्डिवेषम् अकरोदित्याह—यतिरिति ॥ ३-४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षडशीतितमेऽर्जुनबहुलाश्वभुतदेवान् स्वभक्तान् वाञ्छितार्थ-
 दानेन प्रीणयामासेत्युच्यते रामकृष्णादिविवाहा महर्षिणोक्ताः
 मम पितामहीविवाहो नोक्त इत्यतः पृच्छति ब्रह्मभिति
 ॥ १-४ ॥

भाषा टीका ।

हे ब्रह्मन् ! श्रीकृष्ण बलदेवजी की भगिनी सुभद्रा का
 जिस प्रकार अर्जुन ने विवाह किया इस वृत्तांत के जानिधे
 की हमको इच्छा है जो कि सुभद्रा मेरे पितामही
 रही ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तीर्थयात्रा में पृथिवी का पर्यटन करते २ प्रभासतीर्थ
 में अर्जुन गया वहां निज मामा की पुत्री सुभद्रा
 को ॥ २ ॥

दुर्योधन के अर्थ बलदेवजी देवेंगे और वसुदेव आदि
 दुर्योधन के अर्थ नहीं दिया चाहते हैं यह वृत्तांत अर्जुनने
 सुना उस सुभद्रा की प्राप्ति की बांछाकर वह समर्थ

अर्जुन त्रिदण्डी सम्पासी का वेष बनाय कर द्वारका में
 गया ॥ ३ ॥

यह अर्जुन है इस प्रकार नहीं जानने वाले बलदेवजी से
 तथा द्वारका वासियों से निरन्तर पूजा को प्राप्त भया
 अपने प्रयोजन सिद्ध करने द्वारा अर्जुन द्वारका में वर्षों के
 चार मास पर्यन्त निवास करता भया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तमातिथ्येन निमन्त्र्य गृहमानीय बलेन यच्छ्रद्धयोप-
 हृतं परिविष्टं तद्भैक्ष्यं किलार्जुनो बुभुजे इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

भावेन रत्यभिप्रायेण धुभितं मनो दधे ॥ ६ ॥

व्रीडितापाङ्गी समीडकटाक्षा तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदय-
 मीक्ष्णञ्च यया सा ॥ ७ ॥

अन्तरं हर्षमवसरं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः कामेन भ्रमश्चितं
 यस्य सः शं रामादिसम्माननिमित्तं सुखम् ॥ ८-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एकदा चातुर्मास्यान्ते तर्भिर्गमशङ्कया निमन्त्र्यानीय किल
 प्रसिद्धौ ॥ ५ ॥

महती प्रौढां धीरेति धीरेति च पाठे कामादिजय-
 समर्थस्यार्जुनस्यापि मनोहरां दधे निदधे ॥ ६ ॥

अन्यासामपि नारीणां मनोहरं किं पुनः स्वस्य तं वीक्ष्य
 विशेषेण दृष्ट्वा नायं यतिः किन्तु कोपि मम पतित्वाहं
 इति वेदग्या प्राचीनसंस्कारेणचानुभूय तन्न्यस्तहृदयेक्षणा
 सती चकमे तत्र भावेन हर्षेण नम्रेणा च हसन्ती स्मित-
 विकसितनेत्रगण्डा जाता कुलवतीस्वभावेन व्रीडितापाङ्गा च
 जातेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तामिति । तैर्दर्याख्यातं तत्र रामादिपौरजनेयैः सम्मानः स
 एव निमित्तं कारणं यस्य तायाभूतमपि सुखं न लेभे सुखत्वेन
 न मेन इत्यर्थः । अथवा शं शान्तिलक्षणं सुखं न लेभे हेतुर्गमा-
 दिति ॥ ८ ॥

महत्यां वेवयात्रायां रथस्थां दुर्गनिर्गताम् ।

जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥ ९ ॥

भीमद्वीशाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एकदेति । बलेन रामेणैकदा आतिथ्येन हेत्वर्थे तृतीया
श्रुतिध्याये, निमन्त्रितः भ्रूययोपहतं परिविष्टं भैक्षमन्नं बुभुजे ॥ ५ ॥

स इति । सोऽर्जुनः महतीमङ्गतां वीराणां मनो हरतीति
तथा तां प्रीत्या उत्फुल्ले विकसिते ईक्षणे यस्य सः तस्यां
कन्यायां भावेन रत्यभिप्रायेण क्षुभितं मनो दधे निहितवान्
स्मरभ्रुधमिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

सापीति । सापि कन्यापि तमर्जुनं वीक्ष्य व्रीडितौ व्रीडायुक्तौ
अपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्यास्सा तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणे च यया
सा चकमे अकामयत ॥ ७ ॥

तामिति । परं केषलं तां कन्यामेव ध्यायन्नन्तरं हर्तुमवसरं
प्राप्तुमिच्छुरतिबलीयसा कामेन भ्रमचित्तं यस्य सः स रामादि-
सम्मानजं सुखं न लेभे ॥ ८ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतएव तस्य भक्त्या सभाजनमाह—एकदा गृहमानीयेति ।
निकटे गच्छन्तं सङ्गाहृहे समानीय पश्चात् आतिथ्येन निम-
न्त्रणं कृत्वा पाकसिद्धिपर्यन्तं बहुकालं स्थापयित्वा यथा
निलीय दर्शनं भवति कन्यायाः स्थित इत्यर्थात् तमातिथ्येन
निमन्त्र्य स्थित इति ततस्तेनैव बलभद्रेण भ्रूययोपहतं भैक्ष्यं
बुभुजे अयमर्थो महतः वक्तुमनुचित इति किलेत्यु-
क्तम् ॥ ५ ॥

तत एतस्यापि दर्शनमाह—सोपश्यदिति । महतीं स्थूलाम्
अर्जुनाद्वर्षमात्रन्यूनां यस्याः रूपेण वीराः प्राणानपि त्यजन्ति
सा वीरमनोहरा ततस्तस्याः दर्शनेन तद्दर्शनसहितेन प्रीत्या
कृत्वा उत्फुल्लेक्षणे जातः तावता कामवशङ्गतः भावभ्रुधमनो
दधे ॥ ६ ॥

अकामायाः । ग्रहणं न सम्भवतीति तस्य अपि भावो निरु-
प्यते—सापि तं चकमे इति । सौन्दर्येणैव तस्याः मनोहरणं
प्रथमतो हसन्ती ततो व्रीडितापाङ्गौ तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदय-
मीक्षणञ्च यथा एवं तथा वृत्तः ॥ ७ ॥

ततो भिक्षां विस्मृत्य तामेव ध्यायन् हरणार्थमन्तरं
प्रेप्सुर्जातः तादृश्योप्यन्तरं न लेभे अप्रमत्तैः संरक्ष्यमाणत्वात्
अत्र भारतीकमधिकमपि ज्ञातव्यं भगवतानीतो देवकीवसु-
देवसमक्षं ततस्तस्यां सा कन्या दत्ता ततः अतिबलीयसा
कामेन तस्मिन्मचित्तो जातः ततो भगवान् दयालुः यात्रां
कल्पयित्वा पुराद्वहिस्तां निस्सारितवान् ततो महत्यां सर्वेषा-
मुत्सववैयग्ये पूर्वोक्तन्यागेन पित्रोरनुमतः कृष्णस्य च
ततो महारथः अङ्गनिराकरणे समर्थः दुर्गनिर्गतां रथस्थां ता-
महरत् ॥ ८—९ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकदा चातुर्मास्यान्ते तं निमन्त्र्यानीय बलदेवेनोपाहृतं
भैक्ष्यं स बुभुजे इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

वीरेति धीरेति च पाठे तादृशस्याप्यर्जुनस्य मनोह-
रन्ती ॥ ६ ॥

तं नारीणां हृदयङ्गमं वीक्ष्य तादृशलक्षणेर्निश्चित्य नायं
यतिः किन्तु मम प्रेयानेवेति स्मरन् एव प्रमाणीकृत्य
चकमे ॥ ७ ॥

अन्तरं हर्तुमवसरं शं सुखम् ॥ ८ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तमर्जुनमातिथ्येन निमन्त्र्य गृहमानीय बलेनोपहतं परि-
वेष्टितं भैक्षमन्नमर्जुनो बुभुजे ॥ ५ ॥

भावेन इयं मम पत्नी भवत्वित्यभिप्रायेण क्षुभितमाकु-
लम् ॥ ६ ॥

सा सुभद्रा व्रीडितौ सङ्गातलज्जौ अपाङ्गौ नेत्रप्रान्तौ
यस्याः सा तस्मिन्नर्जुने न्यस्तं हृदयमीक्षणं च यस्याः तम-
र्जुनं चकमे अकामयत ॥ ७ ॥

अन्तरं प्रेप्सुः हर्तुमवसरं प्राप्तुमिच्छुः ॥ ८—११ ॥

भाषा टीका ।

एक दिन अतिथिभाव से अर्जुन का निमन्त्रण कर उस
को गृह में लाय कर बलदेवजी ने भद्रा के साथ समर्पण
किये भिक्षा के अन्नको अर्जुन ने भोजन किया इस प्रकार
का इतिहास है ॥ ५ ॥

उस गृह में अर्जुन ने वीरन के मङ्ग को हरने वारी वडे
रूप वारी कन्या को देखा देख कर प्रीतिसँ प्रफुल्लित नेत्र
वारा होकर उस कन्या के विषयमें अर्जुन ने रतिभाव सँ
चलाय मन का धारण किया ॥ ६ ॥

लज्जा युत कटाक्ष वारी तथा अर्जुन के विषयमें जिसने
मन और नेत्र लगादिए हैं एतादृश वह कन्या नारी आँ के
मन को हरने वारे अर्जुन को देख कर पतिभाव सँ उसकी
काम ना करती भई ॥ ७ ॥

उस कन्या का हि केवल चिन्तन करत उस के
हरने को अवसर प्राप्ति को चाँछा करत अत्यन्त बलवात्
कामदेव सँ चलाय मान चित्त वारा अर्जुन, सुख को नहि
प्राप्त भया ॥ ८ ॥

रथस्थो धनुरादाय शूरांश्चारुन्धतो भटान् ।
 विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव ॥ १० ॥
 तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः पर्वणीव महर्णवः ।
 गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥ ११ ॥
 प्राहिणोत्पारिवर्हाणि वरवध्वोर्मुदा वज्रः ।
 महाधनोपस्करेभरथाभ्वनरयोषितः ॥ १२ ॥
 (अभवन् प्रीतिसंहृष्टाः बान्धवा यदुपाण्डवाः ।
 अथान्यदपि कृष्णस्य वात्सल्यं भक्तयोः शृणु ॥ ० ॥

श्रीशुक उवाच ।

(१) कृष्णस्यासीद्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ।
 कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शान्तः कविरलम्पटः ॥ १३ ॥
 स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी ।
 अनीहयाऽगताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाधिदीपिका ।

आ समन्ताद्बुन्धतः आवरणं कुर्वतः ॥ १०—११ ॥
 पारिवर्हाणि वरवध्वोः प्रीतिदेयानि ॥ १२—१३ ॥
 अनीहयाऽनुद्यमेनैवाऽगतं यदाहार्यं भाज्यं तेन निर्वर्तिताः
 निजाः क्रियाः येन सः ॥ १४ ॥

भूमिजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महत्यामिति युग्मकम् । देवयात्रायां देवोत्थानलक्षणायां पित्रोः
 पितृभ्यां भविसुदेवदेवकीभ्यां चातुर्थ्यान् श्रीकृष्णेनैवानुमानिताभ्या-
 मिति ज्ञेयं पश्चान् कृष्णस्य श्रीकृष्णेन चानुमतः अत
 एव रथस्थां तस्मै स्तुत्यसामग्रीं दातुं श्रीभगवतेव स्वरथ-
 मार्गेहितामित्यर्थः । तच्चादिपर्वणि ज्ञेयं ननु तथापि यदुकुल-
 मध्यतस्तत् दुष्करं महारथो वीरश्रेष्ठः श्रीभगवत्प्रियसज्ज-
 त्वात् ॥ ६—१० ॥

अनुसाम्बितः प्रियोक्त्यानुनीय प्रबोधितः अम्बद्याम्यतेति
 पाठेपि स एवार्थः ॥ ११ ॥

अत एव बलो बलेनाधिक्यास्तत्रामापि मुदा पारिवर्हाणि
 प्राहिणोदिति सुहृदां श्रीकृष्णस्य चानुमत्यैव तेन सा हतेति
 बुद्धेति भावः । पारिवर्हाण्येवाह—महेति । महाधना महामहा-
 मूल्याः याः उपस्कारादयस्ताः तत्रोपस्कारा विचित्रालङ्कारपथ्य-
 क्तादयः ॥ १२ ॥

अथ स्वयमेव स्मृतिपथमागतं साक्षात्कृतानुग्रहमयत्वेन

असहयोगेन चातिविस्तारकर्मकं तच्चरितविशेषमपृष्टमभ्याहे-
 त्याह—श्रीशुक उवाचेति पुनरुक्तिः प्रसङ्गात्तरापेक्षया कृष्ण-
 स्येति कृष्णस्वामिको द्विजश्रेष्ठ इत्यर्थः । कृष्ण एवैकस्मिन्
 किम्वा एका विशुद्धा या भक्तिस्तया परिपूर्णा अनाहता
 अपि सर्वतः सर्वोशन वर्त्तमाना अर्था धर्मादयो यस्य सः स्वयं
 तु शान्तः श्रीभगवन्निष्ठचित्तः यतः कविः सर्वतस्त्वहः अल-
 म्पटश्च विषयानासक्तः ॥ १३ ॥

विदेहेषु देशेषु मिथिलायां पुर्व्यां क्रिया श्रीभग-
 वत्पूजालक्षणा यद्याचितं लभ्यते तदपि स्वनास्त्रेव यादर्थ-
 मेव च प्रतिगृह्णाति ननु भगवन्नाम्ना नाप्यधिकमित्युत्तरा-
 र्थायः ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम्

अनीहया गताहार्यः अनीहया स्वयं मुन्यन्नाहारः ॥ १४—२० ॥

भूमिजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं स्मिते कदाचिन्महारथोऽर्जुनः पित्रोः कृष्णस्येवेति
 कर्त्तरिषष्टी देवकीवसुदेवाभ्यां कृष्णेन चानुमतः दुर्गाय
 प्राकाराद्बहिर्निर्गतां रथस्थां कन्यां जहार ॥ ६ ॥

तत्रो रथस्थः धनुर्गण्डीवमादाव समन्ताद्बुन्धतः शूरान्
 भटान् विद्राव्य पलायितान् कृत्वा स्वानां यदुनां क्रोशतां
 माक्रोशतां सतां जहारेति पूर्वेण सम्बन्धः । यथा मृगरा-
 सिंहः स्वबलिं स्वभागं हरति तद्वत् ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभगवत्सङ्गच्छन्दिका ।

• तदिति । तद्वरणं भुत्वा तावत्पर्यणि महाप्रेष इव क्षुभितः कुञ्ज इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ततः कृष्णेन सुहृद्भिश्च गृहीतो पादौ यस्य सः अक्षाम्यत शान्तो बभूव ॥ ११ ॥

किञ्च प्राहिणोदिति । बलो रामः पारिवर्हाणे प्रीत्या देयानि भेषवस्तूनि प्राहिणोत् प्रददौ महाधना अनघाः स्पर्शकराः अक्षङ्काराः येषां तानि इमान् गजान् रथान्श्वान् पराः भेषा योषिणो दासांश्च प्राहिणोदिति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

नदा यद्वः पाण्डवाश्च दाम्पवाः प्रीतिसंहृष्टाः प्राति-
रानन्दस्तेन संहृष्टाः त्रिकसितमुखा बभूवुः अथ भक्तवात्सल्य-
प्रयुक्तं भगवतः चेष्टितं प्रस्तौतुं प्रतिजानीते—अथेति ।
भक्तयोर्विषयभूतयोर्यद्वात्सल्यं तच्छृणु ॥०॥ कावम् भक्तो कोदशं वा
तयोर्वात्सल्यमित्यतः प्रस्तौति—कृष्णस्येत्यादिना । यावदध्याय-
समाप्तिः ॥ भुतदेव इति । भुतः कृष्णस्य भक्त आत्मान्
स च कृष्णे भगवत्प्रेमया एकान्तया अनन्यप्रयोजनयेति
यावत् तथा भक्त्या पूर्णार्थः पूर्णमनोरथः अत एव शान्तः
कविर्विद्वानलम्पटः चित्तविचित्रपरहितः ॥ १३ ॥

स भुतदेवः विदेहेषु वेशेषु तत्रापि मिथिलायां पुरि गृहा-
भमी सङ्कुचितवान् अनीहया अनुद्यमेनैवागतं यदाह्वयं
भाज्यं तेन निर्धर्षिताः निजाः क्रियाः अतिथिपूजनादिकाः
येन सः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयैकतपद्वरत्नाधली ।

“यमेवैषकृष्णने तेनलभ्यः” इत्यादिभृत्यर्थदृढीकरणाय हरेर्भक्ति-
प्रियत्वमाहात्म्यं वक्ति, तत्र भुतदेवबहुलाश्वविषयमिति-
हासं शुको वदति—कृष्णिविति । भक्तिमन्तरेणान्यमर्थमना-
काङ्क्षमाणः पूर्णार्थे इत्युक्तं कृष्णविषयगाथास्वभावात् कविरलम्पटः
शब्दादिविषयेच्छारहितः ॥ १३ ॥

मिथिलायां नगर्यां गृहाभमे स्थितः समर्थ इत्यर्थः ।
अनीहया अप्रयत्नेनागताहार्यः प्राप्तप्राप्तव्यः प्राप्तभोज्यो वा
नितरां वर्तिता सहस्रनामादिजपक्रिया येन स तथा “नित्यं
नामनिकामयोः” इति यादवः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो हरणार्थं तस्य पराक्रममाह—रथस्य इति । आसम-
न्तात् कन्धूतः रथकभटान् विद्राव्य सह समागतानां
बन्धूनाम् आक्रोशतां सतामेव अक्षानादाक्रोशं कुर्वतामिति
स्वभावात्पुष्पेभ्यो निषिद्धेति मृगराजिव समर्थः जहारेति
पूर्वैर्नैव सम्बन्धः ॥ ११ ॥

ततो हतायां तस्यां बलभद्रेण भुतो वृत्तान्तः पारि-
वर्हेषणार्थमयमुद्यमो निरूप्यते ततो रामः तद्वञ्चनादिकं
भुत्वा क्षुभितः तद्वधार्थमेव प्रवृत्तः दृष्टान्तेन तस्य महत्स्य
समयश्च तादृश इति सूचयति—ततो भगवता परिसन्धितः
वाक्यैरनेकविधैः—

[२३९]

“अस्माकं सर्वथा देया हता नान्येभ्य गृह्यते ।
वधे भर्तृविहीना स्यात् योग्यश्चायं विशेषतः ।
कार्यार्थं वञ्चने तस्य न दोषायेति मे मतिः ।
अज्ञाने स्वस्य दोषोहि कृत्रिमो न हि बाधकः ।
ततो गृहीतपादश्च तेनैवाभूदलः स्वयम् ॥

तथा सुहृद्भिरपि गृहीतपादः आन्वशास्यत ततो भगिन्यां
केहातिशयात् पारिवर्हाणे प्राहिणोत् तान्याह महाधनेति
गृहोपकरणानि चतुरङ्गिणी सेना दास्यश्च प्रस्थापित-
वान्—

“भक्ताय भगवान् कृष्णो भगिनीं दत्तवानिति ।
किमाश्चर्यं यतः कर्मज्ञाननिष्ठामवामयोः ।
स्वयं गत्वा ऽतिमहता समाजेन समावृतः ॥
विप्रसन्निययोः प्रीत्या स्वात्मानं दत्तवान् स्वयम् ।
यथामिलयितं ताभ्यां सुखं प्राप्तं हरेर्महत् ।
कृतार्थावपि सञ्जाता पुनरागमनं ततः ॥

॥ ११—१२ ॥

अतोपमाननप्रस्तावे भगवान् भक्तार्थमेवागतः ज्ञात्वैव
अमानीमानद् इति तत्सर्वं करोतीति कैमुत्यन्यायेन मार्गान्तर-
भक्तयोरपि स्वापमानेनापि हितं करोतीति निरूपयति—
कृष्णस्यासीद्द्विजः श्रेष्ठ इति । ब्राह्मणत्वाद्यं प्रकरणी क्षत्रिय-
स्तु प्राप्तिक्रिकः अत एव मध्ये निरूपितः अतो नोप-
क्रान्तक्रमविरोधः कृष्णस्य सम्बन्धी आसीत् भगवद्दीयः
आसीदित्यर्थः । तथा भवने तस्य साधनमाह—द्विजश्रेष्ठ इति ।
भुतदेवः भवणे देववत् प्रज्ञावान् तत्त्वेन च विख्यातः ततः
कृष्ण एव या भक्तिः तयैव पूर्णार्थः एतत् तस्य दारिद्र्य-
दोषाभावाय निरूप्यते विद्यमानायामिच्छायां भक्त्या विषया-
भावः न युक्तः अत आह—शान्त इति । आन्तरोऽयं गुणः
कविर्विचारकश्च स्वभावतोपि तस्येन्द्रियाणि न बहिर्मुखानि
इत्याह—अलम्पट इति । भगवत्सम्बन्धे तस्य षड्गुणाः निरू-
पिताः तत्र द्विजश्रेष्ठत्वमैश्वर्यं नाम कीर्तिः भक्तिः श्रीः
शान्तिर्ज्ञानं कविर्बलम् अलम्पटो वैराग्यमिति तदीयस्तत्तुल्यो
भवतीति निरूपितम् ॥ १३ ॥

ततस्तादृशस्य सात्त्विकदेशे स्थितिर्युक्तेति मिथिलायां स्थिति-
माह—स उवास विदेहस्थिति । विदेहा देशाः यत्र स्थितानां
देहाभिमानो न भवति तत्रापि मिथिलायां गतदेहाभि-
मानकृतायां अभिमानाभावे इतराभ्येभ्योऽपि गृहस्थाभ्रम एव
मुख्यः तत्र दोषानां निरभिमानस्यासम्भवात् अतः गृहाभ्रमी
तत्र वृत्त्यभावे धर्मो न फलतीति तस्य मुख्यां वृत्तिमाह—
अनीहया ऽऽगताहार्य इति । स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण आगतमाहार्यं
भैक्ष्यागतं यस्य तेनैव निर्धर्षिताः क्रियाः येन ताश्च क्रियाः
निजाः न परधर्माः अत एवायं कर्ममार्गानुसारी भक्तः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसरार्थदर्शिनी ।

देवयात्रायां देवोत्थानोत्सवविहितरथयात्रायां जहारेत्यत्र
हेतुः पित्रोः कृष्णस्य च अनुमतः प्राप्तानुमतिः ॥ ६ ॥

क्रोशतामित्यनादरे षष्ठी ॥ १०—११ ॥

यात्रामात्रं त्वहरहर्देवादुपनमत्युत ।

नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्रमे यथोचिताः ॥ १५ ॥

तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्ग बहुलाश्व इति श्रुतः ।

मैथिलो निरहम्मान उभावप्यच्युतप्रियौ ॥ १६ ॥

तयोः प्रसन्नो भगवान् दारुकेणाहृतं रथम् ।

आरुत्य साकं मुनिभिर्विदेहान् प्रययौ प्रभुः ॥ १७ ॥

नारदो वामदेवोऽत्रिः कृष्णो रामोऽसितो ऽरुणिः ।

अहं बृहस्पतिः कण्वा मैत्रयश्च्यवनादयः ॥ १८ ॥

तत्र तत्र तमायान्तं पौरा जानपदा नृप ।

उपतस्थुः सार्धं हस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितम् ॥ १९ ॥

आनर्तधन्वकुरुजाङ्गलकङ्कमत्स्यपाञ्चालकुन्तिमधुकेकयकोसलाणां ।

अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः ॥ २० ॥

धूमिद्विद्वनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पारिवर्त्तानि प्रीतिदेयानि ॥ १२ ॥

अथ स्वयमेव स्मृतिपथमागतं तच्चरितविशेषं स्वसाक्षात्-
दृष्टमपृष्टमप्याह-कृष्णस्येति । कृष्णस्वामिक इत्यर्थः ॥ १३ ॥

विदेहेषु देशेषु मिथिलायां पुर्याम् अनीहया अनुद्यमेनैव
आगतं यद्वाहार्यं भोज्यं तेनैव निर्वसिता निजा क्रिया भग-
वत्परिचर्यापि येन सः ॥ १४ ॥

धूमिच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पारिवर्त्तानि प्रीत्या देयानि वस्तूनि महाधनाः बहुधनशुल्काः
उपस्कराः अलङ्काराः येषां तान् इमान् रथान् अभ्यान् योषितो
दासीश्च प्राहिणोत् ॥ १२-१३ ॥

अनीहया यहच्छया आगतेन आहार्येणास्त्रादिना निर्व-
सिताः निजाः स्वाश्रमाचिताः क्रियाः येन सः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

कदाचित् महान् देवयात्रा के निमित्त रथमें बैठ कर
वह कन्या किलेमें बाहिर निकली उस समय वसुदेव देवकी
ने तथा श्रीकृष्ण ने महा रथी अर्जुन को कन्या के हरण
की अनुमति देई ॥ १२ ॥

अनन्तर धनुष लेकर रथपर बैठ अर्जुन ने चारों तर्फ
से रोकने वाले शूरावीर योधान को भगाय कर जैसे निज
भागकों सिंह लेजाता है तैसे यादव लोग पुकार ते हि
उनका अनादर कर उस कन्या का हरण कर लिया ॥ १० ॥

सुभद्रा के हरण को सुन कर जैसे पर्व मे सुमुद्र-

भूभित होता है तैसे हि बलदेव जी को क्षोभ भया, तब
ता श्रीकृष्ण ने तथा अन्य सुदृढ़ोने बलदेव जी के चरण-
पकर लिये इसमें बलदेवजी घान्त होगये ॥ ११ ॥

बलदेवजी ने प्रातसें घर बधू के वास्ते बड़े मोलके
अलंकार तथा गृह की सामग्री हस्ती रथ अथ दास दासी
आदि दायजा भेजा ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्री कृष्ण कीहि एक भक्ति से पूर्ण मनोरथं वारा तथा
शांति संपन्न विवेकी विषयो मे आस्वात्करहित श्रुतदेव इस
नाम से प्रसिद्ध द्विजों मे श्रेष्ठ, इहोकार का श्री कृष्ण
का एक भक्त रहा ॥ १३ ॥

जनकपुर देशों मे मिथिला पुरी मे वह निवास करता
रहा; यद्यपि यह गृहस्थ रहा तथापि उद्यम के बिनाहि
प्राप्त भोजन से वह निर्वाह कर के गृहस्थाश्रम के कर्मों
को भी करता रहा ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीका ।

यात्रामात्रं शरीरादिनिर्वाहमात्रं भोज्यमुपनमति तं प्रत्या-
गच्छति ॥ १५ ॥

मिथिलस्य जनकस्य वंद्यो मैथिलः ॥ १६ ॥

प्रभुरेव स्वयं विदेहान् दंशान् प्रययौ ॥ १७ ॥

कृष्णो दयासः रामो भार्गवः अहं शुकः एवमादिभिः
सह ॥ १८-१९ ॥

आनर्त्ताद्यर्णान्तास्तद्देशवर्त्तिनो नृनार्यः उदारहासं स्निग्धं
मीर्त्तणं यस्मिस्तत् दृशिभिर्नैः ॥ २० ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र अभिगच्छानुकूल्यमप्यस्तित्याह—यात्रेति । तुः एव यात्रामात्रमेव देवादीश्वरादेनोः योगक्षेमं ब्रह्मस्यहमिति तद्वी-
तातः उत ब्रह्म उपनमत्येव ननु कदाचिन्नोपतिष्ठतीत्यर्थः ।
तावदेव तुष्टः सन् यथोचिता भगवद्भक्त्यनुकूपा इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कथेति । तद्राष्ट्रस्य पालो राजा अपि तादृश एव भोक्तृ-
त्वादिना श्रुतदेवसदृश इत्यर्थः । अतो निरहस्मानः राजा
त्वमक्तत्वाभिमानशून्यः अत एवोभाषपि अविशेषेण अच्यु-
तस्य भक्त्यनुग्रहादिगुणेष्वयदच्युतिरहितत्वेन तस्मान्नस्तस्व
प्रियौ ॥ १६ ॥

अत एव तयोः प्रसन्न इति युग्मकम् मुनिभिः सहाय्य
तेरेव सह गमनं तयोस्तादृशकृतितात् ॥ १७ ॥

मुनीनेव नामभिः निर्दिशति नारद इति ॥ १८ ॥

हे नृपेति ! प्रहर्षात् तथापि महानेजस्विनां मुनीनां
भगवत्साक्षिभ्यामेजोहनिः सूच्यत एव ॥ १९ ॥

आनर्त्तादिदेशीयाः अन्ये अन्यदेशीयाश्च जनाः पपुः परमा-
सत्त्वा दृष्टुरित्यर्थः । ते के तत्राह, नृनार्य इति । सर्वपदेत्यर्थः ।
आनर्त्तादयुः भीष्मारकातो विदेहप्रयाणे क्रमेण देशाः केचित्
पार्श्वस्थाश्च अत्युत्कण्ठया दूरतोपि मिलनाय केषाञ्चित् कृपार्थ-
मेव क्रमेण यथाभ्रमणात् तद्दानन्दनार्थमेव हि भगाच्छूनके-
र्विदेहानिति वक्ष्यते अत्रापि मधुदेशस्थानां श्रीप्रजवासिनां
मिलनावर्णनं पूर्ववत्तेषामप्रकटलीलाप्रवेशेनैवेति शेषम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरगाधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव प्रपञ्चयति । यात्रामात्रमिति । अयं भुतदेवः यात्रामात्रं
शरीरनिर्वाहकमात्रोपयुक्तमाहार्यमहरहः देवातुपनयति उपनयन्ते
प्रतीक्षत इत्यर्थः । अधिकं यात्रामात्रादधिकं नोपनयति तावता
यात्रामात्रेणैव तुष्टः उचिताः वर्णाश्रमोचिताः क्रियाः
पञ्चमहायज्ञादिरूपक्रियाः यथावच्छेदके ॥ १५ ॥

तथेति । अहं हे राजन् ! यथाऽयं भुतदेवः तथा तद्राष्ट्र-
पालः विदेहदेशाधिपः बहुलाश्च इति ध्रुतः विधुतः स मैथिलो
जनकवंश्यः निरहस्मानः देहात्माभिमानरहितः उभौ भुतदेव-
बहुलाश्चो अच्युतस्य प्रियौ भक्तौ ॥ १६ ॥

तयोस्ति । प्रसन्नः प्रसन्नो भवितुमित्यर्थः । आहूतमानितं
मुनिभिः साकं मुनिभिस्सह ॥ १७ ॥

केऽमी मुनय इत्यत आह—नारद इति । कृष्णो द्वैपायनः
रामो भार्गवः अहं शुक्रः ॥ १८ ॥

तत्र तत्रेति । पुरेषु भवाः पौराः जनपदेषु देशेषु भवाः जान-
पदाः प्रजापतिः हस्ताः येषां ते ग्रहेर्गुरुशुक्रादिभिः सहो-
दितं सूर्यमिव समायान्तं ते भगवन्तमुपतस्थुः अभूतोप-
मेयम् ॥ १९ ॥

आनर्त्तेति । हे नृप ! आनर्त्तादिदेशवर्तिनो जनाः तत्रा
अन्येच नष्टः नार्यश्च उदारो हासः क्षिप्रं ईक्षणे च यस्मि-
त्तस्य भगवतो मुखसरोजं पपुः मुखसरोजजावप्यरूपं

मकरन्दं नेत्रचषकेः पपुरित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, प्रयक्षाभावे कथं शरीरयात्रास्यत्याह—यात्रेति ।
अनुविनं यात्रामात्रमुपनमति देवात्प्राप्तं भवति अयं ततोऽधिकं
नाकाङ्क्षते नहि केनलम्बुद्विरत्राह—तपसेति ॥ १५ ॥

यथा भुतदेवः ॥ १६ ॥

ततः क्रियायातमत्राह—तयोरिति । नियतरेकान्तभक्तैः ॥ १७ ॥

मुनीनां नामानि निर्दिशति—नारद इत्यादिना ॥ १८ ॥

त उपतस्थुः निपयया ॥ १९ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्वर्धः ।

ननु कथं परब्रह्मविग्रहं भगवन्महानमयैश्चक्षुभिरपश्यन्
कथं वा वायुवेगरथं तमनुवर्त्तन्ते तत्राह तेभ्य इति । स्वर्वा-
क्षणं स्वकर्तृका कृपादृष्टिः “पुमान् स्त्रिया” (१-२ ६७) इत्येकशेष
त्वान्नृभ्योनारीभ्यश्चेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनीहया कदाचित् अज्ञाभावान् क्रियाविरुद्धः कथा-
दित्याशङ्क्याह—यात्रामात्रमिति । यात्रा शरीरनिर्वाहः सकुटु-
म्बस्य तस्याहरहः तथापि देवातुपनमति ईश्वरेच्छया कदा-
चिच्छरीरबले विद्यमाने एकादशी उपवासादौ वा नोपनम-
तित्यपि सूचयति उतेति अधिकन्तु नोपनमति कदाचिदपि
नावनेव सन्तुष्टः अन्यथा दोषः स्यात् अत एव यथोचिताः
क्रियाश्चक्रे ॥ १५ ॥

एवं ब्रह्मणं निरूप्य क्षत्रियं निरूपयति तथा तद्राष्ट्र-
पालोऽङ्गति भगवद्भक्तवासात् सोऽपि भक्त्यङ्गं प्रविष्ट इति तथ-
त्युक्तं यतस्तस्य विदेहराष्ट्रस्य पालः अङ्गत्यप्रतारणार्थं
सम्बोधनं बहुलाः अश्वाः यस्येति क्रियाशक्तिर्निरूपिता सन्तु
मिथिलवंशोद्भवाभैथिलः अस्य तु पङ्गुणाः राजस्त्वभि-
मानाभावे एव यथा कर्मेतिष्टः प्रियः तथा ज्ञाननिष्ठोऽपि
मगवत्प्रियः अत आह—उभावप्यच्युतप्रियाविति । यथा धर्म-
निष्ठः प्रियः एवं ज्ञाननिष्ठोऽपि एतावद्वर्णनं भगवता तथाभूतो
स्मृतादिति भगवन्मानसक्रियाविषयत्वात् भगवच्चरित्रत्वेन
निरूपितौ ॥ १६ ॥

अत एव तद्वृणान् स्मृत्वा भगवान् तयोरिष्टसिद्ध्यर्थं
तद्वृहं गत इत्याह—तयोः प्रसन्नो भगवान् इति । पूर्व-
गमनबोधनाभावात् लौकिकाभावेनोत्सवाभावाच्च कदाचित्समा-
गमनार्थं दारुकेण समानीतं रथमारुह्य विदेहानेव प्रययौ
न त्वेकाकी सर्वाननुकृत्वा च कथं प्रस्थित इति चेन्
तत्राह—प्रभुरिति । मुनिभिः साकमायुष्यं विदेहान् ययौ तौहि
भगवन्तं मुनिसहितं भावयतः तत्रापि राजा मुनीनपि
भगवद्रूपानेव जानाति ब्राह्मणस्तु मुनिरूपान् अत एव
स्वयं मुनिरूपधारी राजगृहे गमिष्यति मुनिभिः सहित-

तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ।
 गृण्वन् विगन्तधवलं स्वयशोऽशुभं गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छन्कैर्विदेहान् ॥ २१ ॥
 तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप ।
 अभीयुर्मुदितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः ॥ २२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्तु ब्राह्मणगृहे उभावपि कालात् परभूतं भगवत्
 ब्राह्म कालावयवभूतान् मुनीन् जानीतः अतो ब्राह्म-
 मुनीन् नास्मा परिगणयति प्रकारपरत्वाय च भाविपदप्रयोगः
 कृष्णो वेदव्यासः रामः परशुरामः अहं शुकः आदिशब्देन
 गौतमादयः ॥ १७—१८ ॥

गुप्ततया अलौकिकन्यायेन गमनं व्यावर्त्तयितुं सर्वानुभ-
 वार्थं मध्ये पूजामाह—तत्र तत्रेति । सार्वहस्ताः उपतस्थुः
 प्रत्येकं पूजाग्रहणे कालविलम्बो भवेत् अग्रहणे तु दोषः
 स्यादित्युभयथापि व्यावर्त्तयितुं दृष्टान्तमाह—सूर्यमिवोदित-
 मिति । ग्रहस्थानीया ऋषयः न हि सूर्यः सर्वेषामर्च्यं गृह्णाति
 निरीक्षणेन च गृह्णात्यपि एवं भगवानपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

मध्यस्थान् देशान् ब्राह्म नास्मा निरूपयति—आनर्त्तंति ।
 अन्ये च अप्रसिद्धाः प्रसिद्धाश्च भगवतो भुजसरोजं पपुरिति
 तेषामुपासनाफलं निरूपितं सरोजत्वेनामृतपानं दृष्टमेव प्रयो-
 जनं स्यादिति मुखं विशिनष्टि उदारहासस्निग्धेष्वणमिति उदारः
 सर्वपुरुषार्थदायी हासः स्निग्धं चेक्षुषं मायाबहिर्मुखत्वेपि
 सम्पादिते सर्वपुरुषार्थान् साधयति ज्ञानन्तु भगवत्सम्बन्धि-
 नं करोति अतः अदृष्टमपि फलं प्रयच्छतीति निरूपितम् एतादृशं
 नरा नार्यश्च सर्वेधिकारिणोऽहमेति न्यायेन पपुः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्शनी ।

तदप्याहार्यं देवाङ्गवदिच्छावशात् यात्रामात्रं सपरिकर-
 शरीरनिर्वाहो यावता भवति तावन्मात्रमेवाहरहरूपनमति
 मिलित्वा नत्वधिकम् ॥ १५ ॥

मिथिलस्य जनकस्य वंद्यो मैथिलः मिथिलायाम् ईश्वर
 इति वा निरहम्मानः राजत्वाभिमानशून्यः ॥ १६ ॥

तयोः प्रसन्न इति । तौ स्वैष्टदेवश्रीविग्रहपरिचर्यानुरोध-
 वशादेवागन्तुमसमर्था वा लक्ष्यातिदिदृशुभ्यां ताभ्यां स्वय-
 मेव दर्शनं दातुं प्रययौ मुनिभिः सहैवावस्थेयमन्यथा
 तेषां भ्रममालक्ष्य बलादेव मुनयः स्वरथमारोहिता इतिभावः ।
 कृष्णो व्यासः रामो भार्गवः अहं शुकः ॥ १७—१८ ॥

आनर्त्तादिदेशीयाः मार्गसन्निकृष्टा एव अन्ये मार्गविप्र-
 कृष्टा अपि अनास्तत्रतत्रागत्य दृशिभिर्नेत्रैर्भुजसरोजं पपुस्त-
 म्भाभ्युर्धमास्वादयामासुः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यात्रामात्रं निर्वाहमात्रं देवातुलनमति तं प्रत्यागच्छति भक्ता-

दिकमिति शेषः ॥ १५ ॥

मिथिलस्य जनकस्य वंद्यो मैथिलः ॥ १६—१७ ॥

कृष्णः श्रीव्यासः ॥ १८—१९ ॥

आनर्त्तादिशब्दैस्तच्छेदावसिनो जनाः प्रार्थ्याः दृशिभि-
 र्नेत्रैः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जिससे शरीरादिका निर्वाहमात्र होजावे वहतो प्रारब्ध
 कर्म से प्राप्तहि होजाता है, ओर उस से अधिक तो उद्यम,
 करने से भी नहि मिलता ऐसा मानि कर उद्यम के बिना
 हि प्राप्त वस्तु से सन्तुष्ट होकर वह आश्रम के उचित-
 कर्म करता रहा ॥ १५ ॥

हे राजन् ! उसी प्रकार जनक वंशी निरहकारी बह-
 लाश्व नाम से प्रसिद्ध उस देश का राजा रहा वे दोनों
 हि श्रीकृष्ण के प्यारे रहे ॥ १६ ॥

श्रीकृष्ण भगवान् उन दोनों के ऊपर प्रसन्न होकर
 दारुक सारथि के लाए रथ पर बैठकर मुनिजनों को साथ
 लेकर प्रभु मिथिला देशन को जाते भए ॥ १७ ॥

नारद वामदेव अत्रि व्यास परशुराम असित प्रहणि
 मे (शुकदेव) बृहस्पति कण्व मैत्रेय ज्येष्ठन आदि ऋषिजनों
 को साथ लेकर श्रीकृष्ण पधारे ॥ १८ ॥

हे नृप ! जहां २ भगवान् पधारे तहां २ हस्तोंमें भेट
 लिथे पुरवासी देश वासी जनों ने भगवान् का पूजन किया
 उस समय ऋषियों से भगवान् की ऐसी शोभा भई कि
 गुरु शुक्रादि ग्रहों के साथ जैसे सूर्य का उदय
 होवे ॥ १९ ॥

आनर्त्त धन्व कुरु जाङ्गल कङ्क मत्स्य पांचाल कुन्ति
 मधु केकय कोसल अणे इन, देशों के नर नारी तथा-
 अन्य देशों के नर नारी अपनी दृष्टियों से हे नृप उदार
 हास तथा जेह युत नेत्र सम्पन्न श्रीकृष्ण मुखारविन्द का
 पान करते भए ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्ववीक्षणेनैव विनष्टतमिस्रा दृग्भ्यो तेभ्यः क्षेममभयमर्थदृशं
 तत्त्वज्ञानं च ॥ २१ ॥

अभीयुः प्रत्युज्जमुः ॥ २२ ॥

दृष्ट्वा तमुत्तमश्लोकं प्रीत्योत्फुल्लाननाशयाः ।
 कैर्धृताञ्जलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वास्तथा मुनीन् ॥ २३ ॥
 स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानो तं जगद्गुरुम् ।
 मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः ॥ २४ ॥
 न्यमन्त्रयेतां दाशार्हमातिथ्येन सह द्विजैः ।
 मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहताञ्जली ॥ २५ ॥
 भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः प्रियाचिकीर्षया ।
 उभयोराविशद्वेहमुभाभ्यां तदलक्षितः ॥ २६ ॥

भीमरक्षाभिकृतभाचार्यदीपिका ।

प्रीत्योत्फुल्लाननान्याशयाः अन्तःकरणानि च येषां ते
 कैः शिरोभिः ॥ २३—२५ ॥
 तदभिप्रेत्याङ्गीकृत्य तत्तदोभाभ्यामपि ताभ्यां मद्गृहा-
 दन्यस्य गेहं यातीत्यलक्षितोऽविदितः यद्वा उभाभ्यां रूपाभ्यां
 तदलक्षितस्ताभ्यामलक्षित इति ॥ २६—२७ ॥

भीमस्त्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, कथं परब्रह्मविग्रहं भीमवन्तमज्ञानमयैश्चक्षुर्भि-
 रपश्यन् कथं वायुवेगरथं तमम्बवसेन्त तत्राह—तेभ्य इति ।
 स्वर्गक्षणे स्वाविषयकरुपादृष्टिः “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषत्वात्
 नृभ्यः नारीभ्यश्चेत्यर्थः । तमिहमज्ञानं क्षेमं पुनस्तदापातशङ्का-
 निरासम् अर्धदशं तत्स्वरूपभूतपरमार्थप्रकाशकखिच्छार्कं सा चात्र
 भक्तिरूपा ज्ञेया “भक्त्याहमेकया प्राज्ञः” इत्यादिभ्यः ततश्च भु-
 रदितया तयैवापश्यन्नित्यर्थः । अत एवाह—त्रिलोकगुरुदिति
 वेधदीक्षयेवेति भावः । दिगन्तान् दिशस्तत्रत्यान् धवलयनि
 निर्मलयतीति तथा तत् सुरैराकाशगामिभिः नृभिश्च क्रमशो
 मिलितैः ॥ २१ ॥

अच्युतं सर्वरूपगुणादिसम्पूर्णं भगवन्तमाकर्ण्यैव मुदिताः
 जानपदाश्च जनाः तस्मै तदर्थं गृहीतमर्हणमर्घ्यादिपूजोप-
 करणं यैस्ते पाणयो येषां ते ॥ २२ ॥

उत्तमश्लोकमिति । यस्य दूरतः सद्यशः भवणेन विरं-
 दिदृष्ट्वाऽऽसीत् किम्वा तेनापि कृतार्थता स्यात् तं साक्षाद्दृष्टे-
 त्यर्थः । कैरिति भीमुज्जर्शनार्थं, तथा तेनैव प्रकारेणैव मुनींश्च
 यतः श्रुतपूर्वोऽनिति तेषां माहात्म्यज्ञानं तेन दर्शने चोत्सुक्यं
 सूचितम् ॥ २३ ॥

जगत्सु गुरुं भीमहादीनामपि परमपूज्यं स्वयोरनुग्रहायैव
 सम्यक् स्त्रीपुत्रमुनिगणसाहित्यादिना प्राप्तमागतं मन्यमानो
 भगो भक्त्युद्वेगेण प्रभोर्निजेश्वरस्य सर्वोभीपूषदानसम-
 र्थस्य वा पादयोः पेततुः द्विजभेष्टस्यापि श्रुतदेवस्य पश्चा-
 दिदृश भ्रष्टरयोग्यतया सङ्कोचेन पश्चाद्विस्तृत्वात् ॥ २४ ॥

द्विजैर्मुनिभिः सह सहितम् ॥ २५ ॥

[२४०]

आ सम्यक् मुनिसाहित्यादिनाऽविशत प्रविवेश अतोत्र
 निजद्वैधीभावे मुनीनामपि स्वातन्त्र्यं नासीदिति भावः ॥ २६ ॥

भीमुज्जर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अर्धदशं तत्त्वार्थज्ञानम् ॥ २१—२२ ॥

कैः शिरोभिः ॥ २३—२४ ॥

भीमस्त्रीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेभ्य इति । त्रिलोकगुरुर्मगवान् स्वदर्शनेन विनष्टा तमिहा एक-
 येषां तेभ्यः स्वर्गक्षणे मात्रानिरस्ताज्ञानेभ्य इत्यर्थः । भेगः श्रेया
 यथा भवति तथाऽर्धदशं प्रयच्छन्नपाङ्कटदृष्ट्या तानवलोकयन्नित्यर्थः
 अतिशुभ्रं निर्मलं दिगन्तधवलं दिगन्तव्याप्तं स्वयशः सुरैर्नृभिश्च
 गीतं शृण्वन् शनैर्विदेहान् देशानगाद्यौ ॥ २१ ॥

त इति । ते वैदेहाः पीरा जानपदाश्च गृहीतमर्हणं यैस्ते
 पाणयो येषां ते तस्मै भगवतेऽभीयुः प्रत्युज्जग्मुः तमभि-
 ययुरित्यर्थः । यद्वा तस्मै इत्यनेन सापेक्षस्यापि गृहीताह-
 णेत्यस्यापेक्षात्समासः त वा इति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

दृष्टेति । प्रीत्योत्फुल्लमाननमाशयश्च येषां ते विदेहवंश-
 वासिनो जनास्तं कृष्णं तथा श्रुतपूर्वान् मुनींश्च ननु दृष्टपूर्वान्
 निबद्धाञ्जलिभिर्नेमुः कैर्धृताञ्जलिभिरिति पाठे न्यस्ताञ्जलिभिः
 शिरोभिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

स्वानुग्रहायेति । मैथिलः श्रुतदेवश्च जगद्गुरुं भगवन्तं
 स्वानुग्रहार्थमागतं मन्वानो प्रभोः भीकृष्णस्य पादयोः निष्पे-
 ततुः ॥ २४ ॥

न्यमन्त्रयेतामिति । सन्नतो नमस्कुर्वन्तावञ्जली ययोस्तनौ
 द्विजैर्मुनिभिः सह सहितमित्यर्थः । दाशार्हं भगवन्तमाति-
 थ्येनातिथ्यार्थं युगपदेव न्यमन्त्रयेतां निमन्त्रितवन्तौ ॥ २५ ॥

भगवांस्त्विति । तन्निमन्त्रणमभिप्रेत्याङ्गीकृत्य द्वयोरपि प्रियं
 कर्तुमिच्छया तत्तदा उभाभ्यामपि नाभ्यां मद्गृहादन्यस्य
 गेहं समायातीत्यलक्षितः अविदितः उभयोऽपि गृहान्
 प्रविशत् ॥ २६ ॥

अमिहजवध्वजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

सेवाफलमाह—तेभ्य इति । स्वर्वाङ्गणेन दर्शनेन विनष्टं तमिहं यस्याः सा तथा विनष्टतमिह्या निरस्ताज्ञाना इह ज्ञानं येषां ते तथा तेभ्यः तेभ्यः पौरेभ्यः क्षेमं यच्छन् अर्थदशमपरोक्षज्ञानं च ददन् एकस्मिन्दिगन्तेष्वनन्यथा गीयमानत्वादिगन्तधवलम् ॥ २१—२२ ॥

सधृताञ्जलिरिति पाठे के मूर्ध्नि धृताञ्जलिपुटैरित्यर्थः ॥ २३ ॥

सत्यभूतं निर्दोषानन्दज्ञानघनम् ॥ २४ ॥

निमन्त्रयेतां भोजनार्थक्षणं कृतवन्तौ आतिथ्येन अतिथि-योग्येन कर्मणा ॥ २५ ॥

तदलक्षितः ताभ्यां रूपाभ्यामलक्षितः अज्ञातरूपद्वय इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अमिहजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तमिहमज्ञानं क्षेमं पुनस्तदापातशङ्कानिरासम् अर्थदशं तत्-स्वरूपभूतपरमार्थप्रकाशकचिच्छक्तिं सा चात्र भक्तिरूपा ज्ञेया “भक्त्याहमेकया प्राज्ञः” इत्यादिभ्यः ततश्च तथा चक्षुरक्षितयेवा-पश्यन्नित्यर्थः । अतएवाह त्रिलोकगुरुरिति । वैधदीक्षियैवेति भावः । दिगन्तान् दिशस्तत्रत्यान् धवलयति निर्मलयतीति तथा तत् ॥ २१—२० ॥

अमिहवृत्तभाष्यार्थकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवान् फलरूपेणापि भजने फलान्तरं प्रय-च्छन् ततोप्यग्रे फलपरम्परासिद्ध्यर्थम् उपायं कृतवानित्याह-तेभ्य इति । भगवद्वीक्षणेन नष्टं तमः अज्ञानं यस्य तादृश-युक्तदृष्टिभ्यः वस्तुसामर्थ्यादेव दोषे निवृत्ते स्वयमधिकं क्षेमं दत्तवान् लब्धस्य परिपालनं क्षेमः यथेयं मूर्तिः सर्वदा दृष्टौ सन्निहिता भवति तथा वरं दत्तवानित्यर्थः तदेवेदानीं प्राप्तस्य परिपालनं भवति ननु मध्ये विषया-न्तरदर्शनस्यावश्यकत्वात् कथमेतस्यैव दर्शनं निरन्तरं भवे-दित्याशङ्क्याह—त्रिलोकगुरुरिति त्रिलोकस्य स एव गुरुः यत्रान्तर्गमिप्रेरणया सर्वेषां सद्बुद्धिरुत्पद्यते बहिर्वाक्यं त्वप्रयोजनं व्यभिचारात् अतो यदेवान्यदर्शनं प्राप्नोति तदेव तन्निषेधाधुमुपदेशं करोतीत्यर्थः । किञ्च अर्थदशञ्च यच्छन् सर्वत्र ते यथा अर्थरूपं भगवन्तमेव पश्यन्ति सर्ववस्तुषु वस्तुरूपम् अतो यत्किञ्चिदपि ते पश्यन्तः भग-वन्तमेव पश्यन्तीति पूर्वदत्तक्षेमस्य न कापि प्रच्युतिः चकास्त-तत्र स्थितमपि भगवन्तं द्रष्टुं सामर्थ्यं दत्तवानित्यर्थः । नन्वकस्मात् कथमेतावत्फलं प्रयच्छतीति शङ्काम् व्यावर्त्तयन् तेन दत्तं फलं सर्वदेव स्थास्यतीत्यपि ज्ञापयति कृष्णश्च दिगन्तधवलं स्वयश इति तेषां मुखेभ्य एव शृण्वन् मध्ये कालादिवशात् जातधर्मेण प्रतिबन्धमाशङ्क्याह—अशुभ-प्रमिति । कदाचित् तत्कीर्तिविस्मरणे साधनाभावमाशङ्क्याह गीतं सुरेन्द्रेभिरिति । ये देवरूपाः मनुष्याः तैर्गीतं सुरेन्द्रेभि-श्च गीतमिति वा तेन कीर्त्तयितव्यं निरूपितम् एव

अथैवमेवेतावत्प्रयच्छति वदर्थं गच्छति तेभ्यः किं वास्य-तीति शङ्कामुत्पादयन्नेव उद्देश्यदेशान् गतः शनैरिति मध्ये तेषु केचो निरूपितः ॥ २१ ॥

उद्देश्यदेशस्थानां भगवति ज्ञेयादिकमाह—तेभ्युतं प्राप्त-मिति । पुरवासिनो देशवासिनश्च नृपा इति पाठे भगवां-स्तत्र गच्छतीति दर्शनार्थः प्रथमत एव सर्वे गताः—तेपि भगवति पुरवासिधजाता इति त्रिविधा निरूपिताः तेषां कायिकादिभावमाह आभिमुख्येन ईयुरिति कायिकं मुदिता इति मानसं मुहीतार्हणपाणाय इति धनद्वारा ममतास्पदे-नापि भजनमुक्तम् ॥ २२ ॥

तत पेन्द्रियकमाह—दृष्ट्वा तमिति । प्रीत्युत्फुल्लमुज्ज्वलाः इति भगवद्दर्शनं तादृशे चेन भगवानन्तःप्रविशति प्रवि-ष्टोति प्रीतिमुत्पाद्य उत्फुल्लान्याननानि बहिः आशयाम्नाञ्च करोति ततः कैमस्तकैर्धृताञ्जलिभिः सर्वाधराधसमापकैः भग-वन्तं नेमुः मुनीन् विशोषानभिहत्वात् तथा नमनमिति शङ्कां वारयति भुतपूर्वानिति ॥ २३ ॥

साधारणानां प्रपत्तिमुक्त्वा मुख्ययोराह—स्वानुब्रूयाक सम्प्राप्तमिति । ननु सर्वदा भगवान् दृश्यते एव सेव्यते च तथा सति को विशेष इति शङ्कां वारयति—अगद्विष-मिति । किमस्माभिर्यत् क्रियते तदेव कर्त्तव्यमाहोस्विदन्वया एतन्निर्णयं भगवानेव करिष्यतीति विशेषतः समागमन-मित्यर्थः । अत एव पादयोः पेततुः अनेन ब्राह्मणस्यापि नमस्कारः अनिषिद्ध इति निरूपितं प्रभोः समर्थस्य वरण-नमनमात्रेणैव सर्वमेव स्बाहितं करिष्यति नाधिकं कार्य-मपेक्षते फलदानार्थं वेति सूचितम् ॥ २४ ॥

ततः उभावपि स्वस्वगृहे समानयनार्थं निमन्त्रणं कृत-वन्तावित्याह—न्यमन्त्रयेतामिति । स्वगृहे समानयनीत्यत हेतुः दाशार्हमिति सहस्रिजैरिति भागशो निमन्त्रणं वार-यति उभयोस्तु कर्त्तव्यमेव तत् लोकेत्वशक्त्या काष्ठभेदेन भागभेदेन वा लौकिकास्तथा कुर्वन्ति भगवांस्तु प्रभुरिति सर्वं सम्पदायिष्यतीति राजत्वात्मैधिलः प्रथमं निर्विघ्नः चकारः राजसमत्वं बोधयति भुतदेवस्य युगप्रतिभृताञ्जली इति कालभेदव्यावृत्त्यर्थमुक्तं ततो भगवान् तयोरभिप्रायं ज्ञात्वा भगवतो वैभवञ्च ज्ञातुं भगवता शक्यं किमपि नास्तीति तत्तथैव सम्पादनीयमिति भगवानुभयोरपि गृहे गतः तत्र प्रकारमाह—उभाभ्यां तदलक्षित इति । भगवान् समूहद्वयं जातः तत उभयगृहे गतः यस्मिन् देशे मार्गः भेदोस्ति ततो भगवन्माहात्म्ये तथावगते तथा रक्षां न भविष्यतीति ताभ्यामलक्षित एव गतः मुनीनामपि तथात्वं जातमिति केचित् राजानि मुनीनां विशेषाभावात् सर्वत्र भगवद्बुद्धेस्तुल्यत्वात् “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति वाक्यात् भुतदेवगृहपदं मुनिभिः सहितो गतः राजगृहेतु स्वयमेव गतस्तद्वत् इति विमर्शः ॥ २५—२६ ॥

अमिहजवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, परब्रह्मविग्रहस्य तस्य मांभुर्व्यासादनं कथं तेषां

श्रोतुमप्यसतां दूरान् जनकः संवृहागतान् ।

आनीतेष्वासनाग्रेषु सुखासीमान् महासनाः ॥ २७ ॥

प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षहृदयास्त्राविलेक्षणाः ।

नस्वा तदङ्ग्रीन् प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः २८ ॥

सकुटुम्बो बहन् मूर्ध्ना पूजयाञ्चक ईश्वरान् ।

गन्धमाल्याम्बराकल्पधूपदीपार्घ्यगोधूयैः ॥ २९ ॥

‘भीमीन्द्रिचनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिका ।

प्रति स्वनेत्रैस्तदाह—तेभ्यः “ पुमान् स्त्रिया ” इत्येकशेषात् नृभ्यो नारीभ्यश्चेत्यर्थः । स्ववीक्षणं स्वकृपावलोकनेन विनष्टं तमिन्ना-
महान् वासु तथाभूता दशो नेत्राणि येषां तेभ्यः अर्थ-
दशो वरमार्थवत्त्वमुभयं चेत् स्वभक्तियोगश्च स्वमाधुर्य-
विशेषमाहकं यच्छन् “ भक्त्याहमेकया प्राज्ञः ” इति
तदुक्तेः ॥ २१ ॥

अमीयुः प्रत्युज्जग्मुः ॥ २२ ॥

कैः शिरोभिः धृता अञ्जलयो येषु तैः ॥ २३—२४ ॥

न्यमन्त्रयेतामित्यार्थम् ॥ २५ ॥

तदभिप्रेत्य मद्रहमेवायातिविति द्वयोरेव वाञ्छितं ज्ञात्वा
उभयोराविशदिति स्वस्य मुनीनां च प्रकाशद्वयीकरणात्
तत्तदा उभाभ्याम् अलक्षित इति ममैव निमन्त्रणमङ्गीकृत्य
मद्रहमेव कृपालुः प्रभुरायाति भुतदेवस्तु प्रभुरहित एवाय-
मेकाकी स्वगृहं यातीति राजा यथा विश्वारयतिस्य तथा
भुतदेवोपि तत्तत्सयोरपि द्वौ द्वौ प्रकाशावेवाभूताम् एकः
कृष्णसंयुक्तो वृष्टः अन्यः कृष्णवियुक्तो विषण्ण इति कृष्ण-
संयुक्तराजप्रतिवेशिजनैः भुतदेवगृहं गतैः भुतदेवः कृष्ण-
वियुक्तो विषण्णो दृश्यते अथ तथैव कृष्णसंयुक्तभुतदेवप्रतिवेशि-
जनैः राजापि कृष्णवियुक्तो विषण्ण इति ॥ २६—२७ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तेभ्यः आनर्ताविशालिभ्यः स्ववीक्षणेनैव विनष्टतमिन्ना दशो
येषां तेभ्यः अर्थदशं यावज्जीवनं तावत् भोगसाधनभूतो
मोर्धस्तस्मात्पादनज्ञानं चेत् मोक्षोपायं स्वविषयकं ज्ञानं
भक्तियोगश्च दिगन्ताः धवलाः शुद्धाः पवित्रीकृताः येन तव
॥ २१—२२ ॥

ते वैदेहाः अमीयुः प्रत्युज्जग्मुः धृता अञ्जलयो येषु
तैः कैः शिरोभिः ॥ २३—२५ ॥

मगवान् तदभिप्रेत्य मम गृहमायातु इति तयोराशय-
मङ्गीकृत्य द्वयोः प्रियविकीर्षया तदलक्षितस्ताभ्यां भुतदेवबहु-
लप्राप्तां रूपान्तरेण स्वैतरगृहे प्रवेष्टुमुद्यतोऽविदितः उभयो-
र्गौ द्वाभ्यां रूपान्तरमाविशदित्यन्वयः एकेन रूपेण
विप्रवृहमेकेन राजगृहं युगपत् प्रविष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

निज दर्शन कर ने से जिन की बुद्धि का अज्ञान विनष्ट
होगया एतादृश उन२ देशवासि नर नारीयों के अर्थ
तत्त्व ज्ञान और कल्याण को देने२ तथा दैवताओं ने गायो
और मनुष्यों ने गायो भयो ओर पाप को नाश करने-
वाले सब दिशा नमे व्याप्त शुद्ध एतादृश निज यश को
भ्रवण करते२ त्रिलोकी के गुरु श्रीकृष्ण महाराज धीरे२
मिथिला देशों को पधार ले भए ॥ २१ ॥

हे नृप ! श्रीकृष्ण को आप सुन कर मोह को प्राप्त
होते और अपने२ हस्त में भेट लिये वे जनक पुर वासी-
श्रीकृष्ण को सन्मुख आते भए ॥ २२ ॥

श्रीकृष्ण का दर्शन कर के तथा प्रथम सुने भए मुनि
जनों का दर्शन कर के प्रीति से जिन के मुख तथा हृदय
प्रफुल्लित हो गए हैं एतादृश जनक पुर वासी तथा देश
वासी, अञ्जलि धारण किए मस्तकों से श्रीकृष्ण तथा
श्रुणियों को प्रणाम करते भए ॥ २३ ॥

अपने उपर अनुग्रह कर ने के लिये श्रीकृष्ण पधारें हैं
ऐसा मान कर बहुलाश्व राजा और भुतदेव दोनों प्रभु के
चरणों में गिर पड़े ॥ २४ ॥

अञ्जलि किये राजा और भुतदेव दोनों ने एक ही
समय में श्रुणियों समेत श्रीकृष्ण का अतिथि पूजन के-
निमित्त निमन्त्रण किया ॥ २५ ॥

उनके निमन्त्रण को अङ्गीकार कर के दोनों के प्रिय
कारण की इच्छा से उन काजसे यहाँ लिखाई होय कि
मेरे गृह में अन्य के गृह में जाते हैं इस के वास्ते दो
रूप धारण कर श्रीकृष्ण भगवान् एकर रूप से दोनों के
गृह में पधारें ॥ २६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उद्धर्षमुद्धतहर्षं हृदयं यस्य अक्षैराविलेक्षिते ईक्षणे यस्य
सः स च सच ॥ २८ ॥

ईश्वरान् ईश्वरं तत्तुल्यान्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

वाचा मधुरया प्रीणाञ्जिवमाहासतर्पितान् ।

पादावङ्गगतौ विष्णौः संस्पृशन् शनकैर्मुदा ॥ ३० ॥

राजोवाच ।

भवान्हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृग्विभो ।

अथ नस्वत्पदाम्भोजं स्मरतां दर्शनं गतः ॥ ३१ ॥

स्ववचस्तद्वत् कर्तुमस्मद्गुणोचरो भवान् ।

यदात्यैकान्तभक्तान् मे नानन्तःश्रीरजः प्रियः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

प्रीणन् प्रीणयन् संस्पृशन् सम्भर्षयन् ॥ ३० ॥

आत्मा चेतयिता साक्षी प्रकाशकः स्वदृक् स्वप्रकाशः
अथातःकारणात् ॥ ३१ ॥

अनन्तो धन्धुरपि श्रीमोर्याऽपि भजः पुत्रोऽपि ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्जीवनोन्नामिकृतवर्णवतारोपिणी ।

तत्कमेनेवाद्यै राक्षो वृत्तमाह—तत्र भोतुमिति सार्द्ध-
व्ययकम् । महामनाः श्रीकृष्णनिष्ठत्वेन महत् सर्वोत्कृष्टं मनो
यस्य सः अत एव प्रवृत्तया भक्त्या प्रवृत्तभक्त्या उत्कर्षं
इत्यसंहितान्वाद्सन्धिः वहन् धारयन् गन्धेति सार्द्धकं
गावुषा बलीवर्दीः गन्धादीनामार्थिक एव क्रमो वेद्यः
॥ २७—२८ ॥

अक्षेण तर्पितान् सम्भोषितान् सतः सर्वानेव धन्योऽस्मि
कृतकृत्योऽस्मीत्यादि वाचा प्रीणयन् इदं वक्ष्यमाणमाह—
श्रीभगवन्तम अग्रे भवानित्याद्युक्तेः विष्णोः विश्वव्यापकस्यापि
भगवतः कृपया अङ्गं स्वकोटं गतौ तत्रापि पदर्यासाधि-
त्यर्थः अतो मुदा सन्धक् चातुर्यविशेषेण स्पृशन् शनकै-
रिति सुकोमलत्वात् अत एव संस्पृशन्निति संस्पृशनमात्र-
मुक्तम् ॥ ३० ॥

अद्योऽप्यस्याप्यात्मनौ गृहे स्वयमेव श्रीभगवतः साक्षात्
समागमनेन निरुपाधिकृपां वर्णयन्तीति—भवानिति हि यतः
स्वयं प्रकाशो अभ्यापेक्ष्यप्रसादोऽपि स्वभावत एव विभि-
न्नांशरूपजीवानां चेतयिता चित्स्वरूपताभयः यथा सूर्य-
मण्डलो निजांशूनां ज्योतीरूपताभयः ततस्तदुपाधिना-
मपि चेतनत्वकर्ता त्वमेवेत्यर्थः । अत एव लौकिकः साक्षी यथा
स्वयमनासकोऽन्येभ्यो विषयं प्रकाशयति तथा जीवेभ्यस्त्व-
मपि अथ अस्मादेव जीवानाम्स्वदर्शनशक्त्यभावात् तव
रुपातुस्वभावस्याहं हेतोर्नोऽस्मत्कर्तृकं दर्शनं गतः स्वय-
मेव कृपया स्वप्रकाशनाशक्तिप्रकाशनेनेति भावः कीदृशा
मपि स्मरतःमपि यथाकथञ्चित्स्मरणमात्रं कुर्वतामपि ननु तत्र-
प्रेमसंयुक्तानन्दं यन्वा प्रयासं कुर्वतामित्यर्थः अम्भोजकृप-
केणाज्ञानगहिमन्वेनापि प्राप्तसङ्गस्य तस्य तापहरित्वं

स्वाभाधिकमेवेति व्यञ्जितं जीवानामिति भूतानामिति वा
पाठः ॥ ३१ ॥

अथवा स्ववच इति अयमर्थः एकान्तभक्त्यामे मम
अनन्तो भ्रातृत्वेनापि श्रीर्जावात्वेनापि भजः पुत्रत्वेनापि न
प्रियः किन्तु तेप्येकान्तभक्तत्वेनैव मम प्रेष्टा इत्यर्थः । तदेतच्च-
वाच्यं तत्स्ववचः ज्ञातं सत्यं कर्तुं दर्शयितुं भवानङ्गुणो-
चरोभूत् तदनुगामितांशेनैवास्मान् प्रत्यपि कृपां कृतवामि-
त्यर्थः । यद्वा यतस्ते सङ्गे समानीता न सन्ति किन्वेत
एवानीता इति भावः । अत्र शान्तरसमयभक्तत्वादस्य युक्त-
मेवेतत् यत एव तथैव श्रीभगवदाभिर्भाव इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

भोतुमिति । असतां भोतुमपि दूरान् स्वगृहागतान् आनीय
समर्पितेषु भेट्टेस्वासेन, सुखासीनान् नत्वेत्युपादिहस्त्यवस्थः
कथम्भूतः ? प्रवृत्तभक्त्या उत्कर्षमुन्नतहर्षे हृदयं यस्य अक्षै-
रानन्वाधुभिः आविले व्याप्ते ईक्षणे यस्य स चासी
सच्च तेषामक्ष्मी पादौ प्रच्छाद्य ताः लोकपावनीरयः मूर्द्धा
वहन् गन्धादिमिरीश्वरान्पूजयामास आकल्पोऽलङ्कारः तत्रेश्वर-
शब्दः ईश्वरारमकपरः ॥ २७—२८ ॥

वाचेति । ततोऽक्षेण तर्पितान् मधुरया वाचा प्रीणयन् अङ्ग-
गतौ विष्णोः कृष्णस्य पादौ संस्पृशन् पादावङ्गे निधाप्य
संस्पृशन्नित्यर्थः मुदा हर्षेणैवं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३० ॥

तेदेवाह—भवानितिषड्भिः । हे विभो ! हि यस्माज्जा-
नात्मा अन्तरात्मा साक्षाद्गृहा स्वदृक् अनन्याधीनप्रकाशक
अथातो मद्भिप्रायं जानन् त्वत्पदाम्भोजं स्मरतां नोऽस्माकं
दर्शनं प्राप्तः ॥ ३१ ॥

किञ्च स्ववच इति । यस्मात् एकान्तभक्त्यादनन्वयप्रयो-
जनभक्तियुक्तात् ममानन्तः शेषः सखापि श्रीलक्ष्मीर्मायापि
अजो ब्रह्मा पुत्रोऽपि न प्रिय इति यत् मात्थ उक्तवज्जुमितत् स्ववचो
दृढीकर्तुं भवानस्माकं दृगोचरो दृग्विषयो बभूव ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भजयज्वजतीर्थकृतपद्मकावली ।

अथ बहुलाश्वः ईश्वरं पूजयाञ्जक इत्यन्वयो, साक्षात्
कीदृशान् भोतुमपि दूरान् कर्णाक्षिपायान् ॥ २७ ॥

भीमद्विजयजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

अतिवृद्धमकपुत्कार्यदृश्यस्त्राविच्छेदणञ्च स तथा अक्ष-
नेत्रजलम् ॥ २८ ॥

केः साधनेरग्रह—गन्धेति ॥ २९ ॥

आम्बुजम् संवाहनं कुर्वन् ॥ ३० ॥

सुहृदिति यद्य तस्मात् ॥ ३१ ॥

दर्शनहेतुमाह—स्वयञ्च इति । भवान् “प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स
च ममप्रियः” इति यत्स्वयञ्चस्तद्वत्कर्तुम् अस्मद्गोचरोऽभूदित्यन्वयः
भक्तेनापि कृतत्वेन भाव्यमिति भावेनाह—यदेति । आत्मा स्वामी
अनन्तः अन्तर्ब्रह्महीनः अरजाः सात्त्विकः त्वमेकान्तभक्तानां प्रिय
इति वदा यस्मात्तस्मात् ॥ ३२ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

अथ अथापि दर्शनं गतः ॥ ३१ ॥

स्वयञ्चः अतएव तुभ्यं नम इति तस्मादास्तां तव साक्षा-
द्रूपेण सा वार्त्ता ॥ ३२—३४ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्त्वस्मिन् देशे राजा मुख्य इति प्रासङ्गिकत्वाच्च राज-
वृत्तान्तमाह—भोतुमप्यसतामिति । ये असतत्तेषां भोतुमपि दूरे
एते मुनिभावापन्नाः भगवतः तादृशाः स्वगृहे समागता इति
महदन्तरम् असत्त्वं तु देहाभिमानात् सर्वेषामवशिष्टम् अतः
स्वगृहागतान् दृष्ट्वा स्वस्य सिंहासनसदृशानि आसनानि स्व-
मित्रेभ्यः समानीतवान् ततस्तेष्वासनाग्न्येषु सुखसीनान् कृत्वा
कथमेतावतीं पूजां करिष्यामीति चिन्तां परित्यज्य महा-
मनामूत्वा तेषु या प्रवृद्धा भक्तिः तथा उद्धर्षम् ऊर्ध्वदंष्ट्रयुक्तं यत्
हृदयं तेनास्त्रयुक्ते आविले अक्षिणी यस्य तादृशो जातः अनेन
देहे पूजा निरूपिता ततो बाह्यद्रव्यैः पूजामाह—नत्वा तद-
ङ्गीम् प्रक्षालयेति नत्वेति पूर्वेण सम्बध्यते तेन पूजासमाप्तिः
आन्तरेण सूचिता बाह्यार्थमनुष्ठाञ्च प्रार्थयते आदौ तदङ्गीम्
प्रक्षाल्य तदपो- लोकपावनीर्गङ्गाकपत्वात् सकुटुम्बो मूर्ध्नी
अवहत् ततः पूजायोग्योभूत्वा पूजाञ्चक्रे सर्वानेव ईश्वरान्
ननु जीवेश्वरान् पूजासाधनानि गन्धमाल्यादीनि गोदृष्टैरिति
शास्त्रार्थसिद्धये सहि मर्यादया प्रवृत्तो ननु भक्त्या अतो यथा
वाक्यमेव करोति गोनिवेदनं च मुख्यं ततो मधुरया वाचा
इवमग्रे वक्ष्यमाणमाह— अन्नतर्पितानिति । भोजनताम्बूलविभ्रम-
शयनान्तं कृत्वा पश्चात् स्तोत्रं कृतवान् अन्नेन वृत्तिस्तदैव
भवति वद्यन्नमुद्भूतं न भवेत् तस्मात्तुल्यविभ्रमशयनसहितमेव
तत्रापि विशेषमाह—पादावकुण्ठताविति । विष्णोर्भुज्यत्वेन समा-
गतस्य सर्वत्र विष्णुबुद्धिरैक्यबुद्धिश्चेति विशेषाभावात् वा
अवकैः संस्पर्शः अभ्यनुष्ठानार्थः आते स्पर्शे सन्तोषाविर्भावः
॥ २७—३० ॥

स हि यादृशं भावयति तादृशं वदन् भगवत्स्वप्नपनाय
पद्मभिः स्तोति—भवानिति । स हि सर्वदा सर्वं भगवत्कार्य-
[२४१]

मेवेति सम्बन्धे सर्वं च भगवद्रूपमिति तादृशस्य कथमिदानीं
विशेषतो वाक्यं सम्भवति विरुद्धञ्च न वक्तव्यम् अतः पूर्वा-
वस्थामनूय विशेषं बोधयति यद्यपि भगवान् सर्वरूपेणात्म-
रूपेण च दृष्टः तथापि भक्तिमार्गानुसारेण यादृशो भाव्यते
तादृशोऽद्यैव दृष्ट इति युक्तव्यायमर्थः सर्वभूतानामात्मत्वात् सर्वं
भगवानेव साक्षित्वात् आत्मासाक्षित्वेन वा तत्रापि स्वदृक्
स्वप्रकाशः अनेन तत्प्रकाशार्थमपि नान्यापेक्षेति निरूपितं
विभो इति सम्बोधनं सर्वसामर्थ्यं सूचयति तेनास्माकं हृदयं
तथा प्रतीतिजनकं नाभ्येषामिति सर्वं सम्पद्यते तथापि
त्वत्पदाम्बोजं भक्तिमार्गेण स्मरतामद्यैव दर्शनं गतः नन्वस्य
दर्शनस्य कांपयांगः न हि दर्शनार्थं चिन्तनं करोति किन्तु
स्वतः पुरुषार्थत्वेनैव ॥ ३१ ॥

तत्राह—स्वयञ्चस्तद्वत् कर्तुमिति । तद्भगवतः प्रसिद्धं
वचः श्रुतं सत्यं कर्तुं भवानस्मद्गोचरः ननु किं तद्वच
इति चेत्तत्राह—यदात्येति ।

न तथा मे प्रियतमः आत्मयोनिर्न शङ्करः ।

नच सकूर्वेणो न धीर्नैवात्मा च यथा भवान्”

इति एतद्भगवद्वाक्यम् अत्र यथा एकान्तभक्तो मम प्रिय
इति वक्तव्यं दृष्टान्तार्थं यथा भवानित्युक्तवान् अत्राज-
शब्देनैव शङ्करोपि गृहीतः गुणावतारत्वेन तस्याप्यजत्वात्
आत्मापि तत एव अत एतत्सङ्गच्छते एकान्तभक्तादिति
प्रियत्वं तदैव भवति यदि गत्वा हृदयते अतः प्रियत्वा-
न्याधानुपपत्त्या भगवान् स्वयमागत्य दृष्टवानित्यर्थः । एवं भग-
वद्गुणं ज्ञात्वा आत्मत्वसाक्षित्वयोरसिद्धत्वादधिकमेव करो-
तीति सुगमत्वादुत्तमत्वाच्च एवंवित् को वा त्वां विस्-
जेत् ननु प्राप्तात्मभावस्य भक्त्या सर्वं सिध्यति यस्य
त्वात्मभावो न जातः तस्य तदर्थं परित्याग इति चेत्त-
त्राह—निष्किञ्चनानां शान्तानामिति । ब्रह्मात्मभावे साधनत्रयम्
आदौ निष्किञ्चनत्वं सर्वपरित्यागः तदनन्तरं शमः एवमन्त-
र्बहिर्विच्छेदपरहितः मननं कुर्यात् ततो ब्रह्मभावः तदुक्तं निष्कि-
ञ्चनानां शान्तानां मुनीनां च त्वमात्मन् इति ॥ ३२—३३ ॥

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसारयुग्मदर्शिनी ।

अस्त्राविलेखणः अधुक्लिन्ननयनः ॥ २८ ॥

ईश्वरः कृष्णश्च ईश्वरतुल्या मुनयश्च तान् ईश्वरान् ॥ २९—३० ॥

आत्मा चेतयिता अतो जडं मां चेतनीकृत्य कृपया
स्वभक्तौ प्रवर्तयसीति भावः । साक्षी भद्राभद्रकर्मद्रष्टा अतो
मदनुष्ठितां स्वभक्तिं स्वयमेव नित्यं पश्यसीति भावः स्व-
दृगिति त्वयि न कापि विज्ञापनापेक्षेति भावः अथ अत एव
स्मरतामिति यदि प्रभुरेव स्वयमागत्य दर्शनं वदाति तदैव
दर्शनप्राप्तिरस्माकमन्यथा तु स्वगृहे तदीयश्रीविग्रहप्रात्यहिक-
परिचर्यां क्षणमात्रमपि त्यक्त्वा कापि गन्तुमशक्नुवता-
मस्माकं न तद्भाग्यसम्भव इति सततं चिन्तयता—
मित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनन्तो आतापि भीः भार्यापि अजः पुत्रोपि द्वारकातो

को नु स्वस्वराणाम्भोजमेवंविद्विस्तृजेत्पुमान् ।
 निष्कञ्चनानां शान्तानां मुनीनां यस्त्वमात्मदः ॥ ३३ ॥
 योऽवतरिष्य यदोर्विशे नृणां संसरतामिह ।
 यशो वितेने तच्छान्त्यै त्रैलोक्यवृजिनापहम् ॥ ३४ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेघसे ।
 नारायणाय ऋषये सुशान्तं तप ईयुषे ॥ ३५ ॥
 दिनानि कतिचिद्भूमन् गृहाणो निवस द्विजैः ।
 समेतः पादरजसा पुनीहीदं निमः कुलम् ॥ ३६ ॥
 इत्युपामन्त्रितो राज्ञा भगवाल्लोकभावनः ।
 उवास कुर्वन् कल्याणं मिथिलानग्योषिताम् ॥ ३७ ॥
 श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाञ्जनको यथा ।
 नत्वा मुनीन् सुसंहृष्टो धुन्वन् वासो ननर्त ह ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिनः कृतसाराधर्शनी ।

ऽतिदूरे ऽत्रान्यप्रयोजनासङ्गावेपि यदागत्य स्वदर्शनमवाः
 अतो मम स्वस्य त्वदेकान्तभक्तत्वे यः संशय आसीत् स-
 सङ्किञ्च इति भावः । यद्वा यस्मादेवं तस्मादस्मानपि इमां चरी-
 भूय एकान्तभक्तान् कर्तुमिच्छसीति भावः । एवंविदेतत्-
 प्रकारकज्ञानवान् ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

असनां श्रोतुमपि दूरान् दुर्लभान् अत्र हर्षित् हरि-
 दासेष्वपि राज्ञो भक्तिं सूचयितुं बहुयत्नेन हरिसहिताः
 हरिदासाः गृह्यन्ते ॥ २७ ॥

उद्धर्षमुद्रनं हर्षं हृदयं यस्य अस्माविले अभुङ्क्षे ईक्षणे
 नेत्रे यस्य सः ॥ २८ ॥

ईश्वरान् उपास्यान् हरिं हरिदासांश्चेत्यर्थः ॥ २९ ॥

हरिः प्राध्याप्यमाह—पादावित्यादिना ॥ ३०-३३ ॥

भाषा टीका ।

दुराचारियों को तो भवण करने को भी दूर रहने-
 वारे और निजगृह में पधारे समर्पण किए भेंट आसनो
 में सुख से विराजमान श्रीकृष्ण और ऋषियों को उदार मन
 राजा जनक प्रणाम कर ॥ २७ ॥

अत्यन्त बड़ी भई भक्ति से जिस के हृदय में, हर्ष-
 उमांग आया और आनन्द जनित आंशुन से जिस के दोनों
 नेत्र भरि गए पतादश राजा जनक उन के चरणों का

प्रक्षालन कर लोकन को पवित्र करने वारे उन के चरण
 प्रक्षालन जल को ॥ २८ ॥

कुदुम्भ सहित, मस्तक से धारण करन, सुगन्ध पुष्प
 घस्त्र भूषण धूप दीप अर्घ्य गौ बैल इत्यादि वस्तुन का-
 निवेदन कर श्रीकृष्ण तथा श्रीकृष्ण के तुल्य ऋषिन का
 पूजन करता भया ॥ २९ ॥

भोजन से तृप्त भए श्रीकृष्ण प्रभृति ऋषिन को मधुर
 वाणी से प्रसन्न करन अपनी गोदी में धरे भए श्रीकृष्ण
 के दोनों चरणों को धीरे-मीजन् राजा जनक मोद के
 साथ बोला ॥ ३० ॥

राजो वाच ।

हे विभो ! आपहि सब प्राणियों के अन्नरात्मा साक्षी
 स्वयं प्रकाश हो, तथापि आप के चरणारविन्द के स्मरण
 कर ने वारे हमारे दर्शन का आप प्राप्त भए ॥ ३१ ॥

अनन्यप्रयोजन भक्तियुत शेष लक्ष्मी ब्रह्मा भी मोको
 प्यारे नहीं हैं यह जो आप कहते हो उसी मन्त्रन को
 सत्यकरने के लिये गृहमारी दृष्टि के मोचर आप भये
 हो ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तच्छान्त्यै संसारोपशमाय ॥ ३४-३५ ॥

गृहान् गृहंस्वित्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥

धुन्वन् परिभ्रमयन् ॥ ३८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नन्वेकान्तभक्तानुगामित्वमपि भवतां दुर्लभं ततस्तत्प्र-
शस्या भवतां किं सत्यं तथा ऽपि तत्र तादृशगुण एव
मादृशमानं जयतीत्याह—क इति युग्मकेन । एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारं कं गुणं वसति यः स को विस्मृजेत् सुखावमुक्तावपि
त्यजेत् तत्रैकान्तभक्तविषयं कृपागुणमनुबद्धं त्यागे हेतुमाह—
निष्किञ्चनानां त्वदर्थं 'त्यक्ताशेषपरिगृहणार्थं यतः शान्तानां
त्वदेकमिष्टचित्तानां तत्रैव हेतुः मुनीनां शास्त्रतस्याभ्यासवनाम्
आत्मदः वक्ष्यो भवसीत्यर्थः । अहो यत्सम्बन्धेनैव सम्प्रति
प्रकटीभूय सर्वत्रैव कृपागुणाभिरर्गलमेव विस्तारयन्नसीति
तत्रात्यन्तशयमीह—य इति । य एकान्तभक्तकृपालुर्भवान्
इह जगति विशेषेण पूर्वतोष्याधिक्येन तेने विस्तारया-
मास ॥ ३३—३४ ॥

अथ किञ्चिद्विषयं प्रार्थयितुं प्राक् प्रणमति—नम इति । अकुण्ठ-
मध्वसे अपरिच्छिन्नज्ञानायेति किमन्यैर्वाध्यस्त्वमिति भावः ।
किञ्च सर्वलोकहितार्थमद्यापि वदरिकाश्रमे निजरूपेणैकं
तपोलीलामपि कर्त्तुं इत्याह—नारायणायेति । अतोऽस्माकमपि
हितं कर्त्तुमर्हस्येवेति भावः । यद्वा किञ्च नारायणाय सर्व-
जीवाद्याभवाय यतः ऋण्ये वेदद्वष्ट्रे अतएव शान्ताय निर्वि-
काराय सुखघनाय वा तथापि लोकशिक्षार्थं तपःचात्रगृहि-
धर्ममीयुषे आचारत इत्यर्थः । सुशान्ततप इति पाठे लोक-
हितकारितप इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं स्तुत्वा सर्वत्रैव प्रार्थयन्ते—दिनानीति । कतिचिदिति ।
विनयोक्तिः हे भूमन्निनि यद्यपि सर्वपरिपूर्णस्त्वं तथापि
कृपयैवेति भावः । तथैवाह—गृहानिति निवसत्यत्र निवसन्निति
कचित्पाठः निमेषस्त्वत्कृतस्य ॥ ३६ ॥

उप आधिक्येन आमन्त्रितः प्रार्थितः सन् ॥ ३७ ॥

जनको यथातः प्रवृद्धभक्त्या संपि अस्माकं लक्षण इत्यति-
दिशति । मुनींश्चेति मुनीनिति वा पाठः ह इव ॥ ३८ ॥

भीसुदर्शनमूरिकृतशुक्रपञ्चोयम्

(अजंत् सुशान्ततपः ऊर्माषट्कान्ते ज्ञानम् ॥ ३५—४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मादेवम्विधं त्वच्छरणाभोजं पुमान् विस्मृजेत्किन्तु न
त्यज्येवेत्यर्थः । किञ्च यत् यस्मात् निष्किञ्चनानां नास्ति किञ्च न
प्रार्थनार्थं येषां तेषां शान्तानां जितान्तःकरणानां मुनीनां
त्वमात्मदः—निरतिशयपुरुषार्थभूतमात्मानं ददाति स्ववशी-
करोतीति तथा तस्माच्च विस्मृजेत् कन्विवासन्त्यन्धः ॥ ३३ ॥

सत्यमित्यभूतस्तु ईश्वरो न त्वहमित्यत आह—य इति ।
इह प्रकृतिमण्डले संसरतां जीवानां तद्गुह्यं संसारिक-
तापत्रयापशमनाय यद्विदेशं अवनीर्य यस्मिंलोकवृजिनाय हर्त्रलोक्य-
पापहरं स्वं स्थाधारणं यशोऽचिनोत्सम्पादितवान् तस्मै
भगवते तुभ्यं नमः इत्यन्वयः सर्वेश्वर एव त्वं लोकोज्जिजीविषया

अवनीर्य इति भावः ॥ ३४ ॥

एवम्विधाय तुभ्यं न प्रतिकर्तुं शक्नुमः किन्तु केवलं
नमस्कुर्म इत्यमित्येव नमस्करोति । नम इति । कृष्णाय लोक-
सुखकराय कुण्ठोपशान्ते कृतघ्ननाय संशान्तं शान्तिकरं
लोकक्षमावहं तप ईयुषे प्रामाण्यधिकुर्वत इत्याद्यत् नारायणाय
ऋण्ये तद्रूपेणावशिष्टाय तस्मै पूर्वोक्तविधाय भगवते तुभ्यं
नमः ॥ ३५ ॥

अभिप्रेतं निवेदयति—दिनानीति । हे भूमन् ! द्विजैर्मुनिभिः
समेतस्सहितस्त्वं नोऽस्माकं गृहे कतिचिद्दिनानि निवसन् पाद-
रजसा इदं निमेषः कुलं पुनीहि पवित्रीकुरु ॥ ३६ ॥

इतीति । उपामन्त्रितः प्रार्थितः लोकपावन इति हेतु-
गर्भम् अतो मिथिलायां पुरि नराणां योषितां च कल्याण
कुर्वन् कर्त्तुमित्यर्थः । उवाच उचिष्वान् ॥ ३७ ॥

धुतदेव इति । जनकवक्ष्यत्वाद्बहुलाश्वः यथा तथा धुतदेवोऽपि
स्वगृहं [प्रति] प्राप्तमच्युतं मुनींश्च नत्वा नितरां इष्टां
ऽतएव वासः उत्तरोयं विधुन्वन्नुत्तिष्ठन् ननर्त्त इति हर्षे ॥ ३८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतपदरत्नावली ।

एवंचित् उक्तार्थज्ञः कोनु पुरुषः त्वच्छरणाभोजं विस्मृजेत्
कृतघ्नश्चेन्न मुञ्चतीत्यर्थः । एकान्तभक्तप्रियोऽयं किं ददातीति तत्राह
निष्किञ्चनानामिति ॥ ३३ ॥

लोकोपकारायानारो न स्वार्थायेत्याह—य इति । तच्छाः ये
संसारोन्मूलनाय त्रैलोक्यस्य विकृतान् विरोधिनापहन्तीति
त्रैलोक्यविकृतापहः विकृतं दुष्कृतम् ॥ ३४ ॥

शान्तं सुखपूर्तिस्तपः ज्ञानं निर्दोषपूर्णानन्दज्ञानम् ईयुषे
प्राप्तवते ॥ ३५ ॥

राजा स्वगृहनिवासाय भगवन्तं प्रार्थयन्ते—दिनानीत्यादिना ॥ ३६ ॥

मिथिलायां विद्यमानानां नरयोपिनाम् ॥ ३७ ॥

तत्र धुतदेवेन किन्तु कृतमब्राह्म—धुतदेव इति । स्वगृहान्
प्राप्तमच्युतं मत्वा ज्ञात्वा ॥ ३८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसिन्धुः ।

अशरूपेणाप्याह—नारायणायेति ॥ ३५—४३ ॥

भीमहन्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्वेतादृशो भगवान् नाहमित्याशङ्क्याह—योऽवनीर्य इति ।
स एव भगवान् सर्वेषां मोक्षार्थमेव यद्विदेशं अवनीर्य
संसरतां नृणां संसारदुःखदर्शनेन जातकरुणः तन्निवृत्त्यर्थं
यशो वितेने तस्य कथं संसारनिवर्त्तकत्वमित्याशङ्क्य स्पृष्ट-
मेव द्वारमाह—त्रैलोक्यवृजिनापहमिति । पापवशाद्बहिर्मुख-
तादिसर्वं दोषाः संसर्गिदोषाद्वा यशस्तु सर्वेषामेव
दोषनिवर्त्तकम् अतः स्पृष्टमेव तस्य संसारनिवर्त्तकत्व-
मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तृणपीठवृत्तीष्वेतानानीतेषूपवेश्य सः ।

स्वागतेनाभिनन्द्याङ्ग्रीन् सभायोज्वनिजे मुदा ॥ ३९ ॥

तदम्भसा महाभाग आत्मानं सगृहान्वयम् ।

स्नापयाञ्चक उद्धर्षो लब्धसर्वमनोरथः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

एवं जगत्कृतार्थत्वायावतीर्णः स्वकृतार्थत्वाय च समागत इति निरूप्य कर्त्तव्यान्तराभावाभिमन्यति—नमस्तुभ्यमिति । तुभ्यमित्यपरोक्षत्वाय अभ्यो भगवान् भविष्यतीत्युपचारव्याप्त्यर्थं कृष्णायेति साक्षाद्भगवत्त्वे हेतुः अकुण्ठमेधस इति । न कुण्ठा कुण्ठिता मेधा यस्येति सर्वस्यापि भगवत्त्वे एतेनैव वैलक्षण्येन अस्य तथात्वात् साम्प्रतं येन रूपेण समागतम् निर्दिशति—नारायणाय ऋषय इति । नारायण एवायं तृतीयकालां करोतीति स एव ऋषिः अनेन ब्रह्माण्डविग्रहो नारायणः तदंशो वेति पक्षो निराकृतः विशेषरूपनिर्वचने योत्कर्षहेतुस्तन्निर्दिशति सुशान्ततप इत्युप इति । सर्वप्राणिनां सुखजनकं स्वस्याप्यहोभक्तम् एतादृशं तपः तन्नारायण एव करोतीति ॥ ३५ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा कर्त्तव्यं च कृत्वा प्रार्थयते विनानि कतिचिद्भूमभिति । त्रिजैरेतैः सह पादरजसा निमः कुलं पुनीहि यद्यपि सेवा कापि नास्ति तथापि पादरजः निमिकुलसञ्चारस्थाने पतिष्यतीति कुलपाविश्वार्थमेतदुच्यते तेन सर्व एव कुलोत्पन्नाः कृतार्था भविष्यन्तीति तदंशसम्बन्धनिष्ठस्य स्थितिप्रार्थनेति सूचितम् ॥ ३६ ॥

तथैव भगवान् कृतवानित्याह—इत्युपासन्निवृत्त इति । तत्र हेतुः लोकभावन इति लोकानेवानुभावयति तत्र निमिकुलानुभवेन कः प्रयास इत्यर्थः । भगवान् स्वयं स्थितः स्वधर्मे तत्र योजयति अनुभावः सम्पद्यते तदर्थमत्रापि स्थितः प्रयोजनान्तरमप्याह—मिथिलानरयोपितां कल्याणं कुर्वन्निन ज्ञानिनस्तेनात्यन्तमुत्सवं जानन्ति अतस्तेषामुत्सवसिद्धयर्थं कियत्कालं तत्र स्थितः ॥ ३७ ॥

प्रासङ्गिकं निरूप्य प्रस्तुतं निरूपयति—भुतदेवोऽच्युतं प्राप्तमिति नन्वहं दरिद्रः कथं भगवन्तं नयामीति न विचारितवान् किन्तु यथा जनकः तथैव जातः किञ्च अधिकोऽपि जात इत्याह—मुनीन् नत्वा मुनीन् प्राप्तान् दृष्ट्वा वासो धुन्वन् नमस्त आनन्दान् स्वस्याप्युपकारो जात इति नमन् आगमनेनैवान्तःपरमानन्दश्च वृत्तः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसाराधर्षिणी ।

तच्छान्त्यं संसारोपशमाय ॥ ३४ ॥

स्वगृहं कतिचिद्दिनानि वासयितुं श्रौति अकुण्ठा मेधा यत इति तवात्र निवासेनास्माकमपि बुद्धिरकुण्ठाविषयशौरेर्मेतु-

महाकथा भवत्विति भावः । ऋषये नारायणायेति यथा वदन्ति तन्मते भारतभूमिभागेन वर्त्तसे तथैवात्र मिथिलाभूमिर्भूय प्रकटयन् कियन्ति दिनानि वर्त्तसेति भावः । सुशान्ततप इत्युपे इति द्वारका समुचितभोग्यवस्तु वर्जितेऽत्र मम गृहे वसतस्तर्ध तपश्चरणमेव भविष्यतीति भावः ॥ ३५ ॥

समेतः सहितः ॥ ३९—३७ ॥

धुन्वन्मानन्देन वासः कराभ्यां धृत्वा स्वमुखोपरि ब्रामयन् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य संसरणस्य शान्त्यै निराकरणाच्च ॥ ३४—३७ ॥

वास उत्तरीयं धुन्वन् परिस्रामयन् ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

आप के सिवाय अन्य प्रयोजन रहित शान्ति युत मुनि जनो को जोकि आप आत्मा पर्यन्त देदेते हो इस प्रकार जानने द्वारा कौनसा पुरुष आप के चरणारविन्द को छोड़ सकेगा ॥ ३३ ॥

संसार में जन्म मरण भागि मनुष्यों के संसार शमन करने के लिये जोकि आप ने यदु वंश में अवतार लेकर बिलोकी के दुःख नाश कर ने वारे यश का विस्तार किया है ॥ ३४ ॥

निरविध निर्दोष ज्ञानादि गुण सम्पन्न परमानन्द मुर्ति अखण्डित बुद्धि युत अत्यन्त शाश्वत तप करने वारे नारायण ऋषिरूप आप के अर्थ मेरा प्रणाम है ॥ ३५ ॥

हेभुमन् ! मुनि जनो के सहित आप कुछ दिन पर्यन्त हमारे गृहन में निवास कीजियेगा अपने चरणारविन्द की रजसे इस निमित्त कुलको पवित्र कीजियेगा ॥ ३६ ॥

इस प्रकार बहुलाश्व राजासे प्रार्थित भए श्रीकृष्ण भणवाव जनक पुर निवासी नरनारीयों के कल्याण कर ने के लिये तहाँ निवास करते भए ॥ ३७ ॥

निज गृहन के प्रति प्राप्त भए श्रीकृष्ण और मुनीन की राजा जनकवत् भुतदेव भी प्रणाम कर अत्यन्त हर्षित होकर वस्त्र को चारों तर्फ फिरावत नृत्य करता भया ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अवनिजे अवनिनिजे प्रक्षालितवान् ॥ ३९—४० ॥

फलाहर्णोपरिधीवामृताम्बुभिर्मृदा सुरभ्यां तुलसीकुशाम्बुजैः ।
 आराधयामास यथोपपन्नया सपर्यया सत्त्वविवर्जनान्धसा ॥ ४१ ॥
 स तर्कयामास कुतो समान्वभूद्गृहान्धकूपे पतितस्य सङ्गमः ।
 यः सर्वतीर्थारूपदपादरेणुभिः कृष्णेन चास्यास्मनिकेतभूसुरैः ॥ ४२ ॥
 सुपविष्टान् कृतातिथ्याश्रुतदेव उपस्थितः ।
 सभार्यस्वजनापत्य उवाचाङ्घ्र्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥

श्रुतदेव उवाच ।

नाथ नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूरुषः ।
 यहीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टोऽह्यात्मसत्तया ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

फलेरामलकादिभिरहर्णेनोशीरैस्तुणविशेषमूढैः सुवासितैः
 शिबिरसुतवस्त्रादुभिरम्बुभिः सुरभ्यां मृदा कस्तूरीप्रमुख्या
 सपर्यया पुजया यथोपपन्नया ऽनायासेन सम्पन्नया भूता-
 नुपद्रवलम्बत्वात् सत्त्वविवर्जनं यदम्बोऽहं तेन च ॥ ४१ ॥

अस्य श्रीकृष्णस्याऽऽत्मा मूर्तित्वस्य निकेतैः स्थान-
 विशेषैर्भूसुरैश्च सर्वतीर्थारूपदपादरेणुभिः कृष्णादिभिर्यः
 सङ्गमः स मम कुतोऽभवदिति अनु इति विस्मये यद्वा आ
 इति वितर्कं नु इति विस्मये ॥ ४२ ॥

उपस्थितः समीप उपविष्टः भार्या भर्तव्याः स्वजना आप-
 त्यानि च तैः सहितः श्रीकृष्णस्याङ्गभिममृशति सम्म-
 र्दयतीत्यङ्घ्र्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥

यहीदं प्रविष्टस्तदेव दर्शनं प्राप्त इति स एव सम्मात्रो-
 नाद्यतनीभूतस्त्वमित्यर्थः । यद्वा नोऽस्मान्मयेव प्राप्त इति न
 किन्तु तदेव प्राप्तो यहीदं विश्वं स्वशक्तिभिः सत्त्वादिभिः
 सृष्ट्वा स्वसत्तयाऽनुप्रविष्टस्त्वम त्वदर्शनं तु परं केवलमद्यैव
 प्राप्तम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतास्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एतन्निवृत्तादीन् सर्वान् यतीनामासनं श्रुतिः पुलिङ्गोपि
 आनीतेषु स्वस्य प्रतिवेशिनां च गृहादाहतेषु नूतनेषु प्रेम-
 वैवर्धनेन स्वयमेव चरणेषु गृहीत्वोपवेश्य ॥ ३६ ॥

तद्वन्मतेति श्रीकृष्णस्य चरणाम्भसा तु तद्गोचरेणे-
 त्यर्थः । महाभाग इति श्रीसुमुनीन्द्रस्य तस्मिन्नादूरः उद्गर्भत्वे
 हेतुर्लभ्येति ॥ ४० ॥

तज्ज्ञानविशेषेण सुप्रीतः संस्तमेव दीर्घकृष्णदसा गायत्राह—
 फलेति ज्ञान्याम् फलादिभिर्यो सपर्यो तथा आराधयामास
 ताद सन्तोषितवानित्यन्वयः । तत्र प्रथमतः फलानि मङ्गलो-
 पायनानि, ततोऽहर्णान्यार्यादीनि ततो धूपनार्थमुशीरेण वीरण-
 मूलेन तथा जलमिष्टादिसम्पादनार्थं शिवया प्रतिघट-
 मेवैकप्रक्षिप्तया पङ्कजुकामलकया साधितं यदमृततुल्यमम्भ-

• [२४२]

स्तेन अम्बुमिरिति तेषां व्याख्या तु न मूलसम्वादिनी
 तन्मते पाठस्तादृश एव वा ज्ञेयाः ततश्च गतमन्त्रत्वे सति
 मध्याह्नानाद्यर्थे मृदा मृत्तव्या सुरभ्या मुद्रितनववष्टे
 केतक्यादिभिः सह शिरस्त्रापनेन सुष्ठु वासितया अत एव
 कस्तूरीप्रमुखयेति तैर्गोप्यातं तदादितुल्यवेत्यर्थः । कस्तूरी-
 प्रमितयेति वा तत्पाठः ततश्च देवपूजाद्यर्थे तुलस्यादिभिः
 ततश्चायाचितत्वादिगुणैः सत्त्वगुणस्य विवर्जनेनान्धसेति
 उपलक्षणञ्चेतत् आचमनीयादीनाम् ॥ ४१ ॥

एवं निजैकान्तिभिः सह स्वगृहागतेनापि भगवता तस्याभि-
 मानो नाभूत् तत्कारणतयां तस्यैव कृपायाः स्फुरणात् स्वात्मन-
 स्तु दैन्यमात्रस्येत्याह स इति अन्यस्यैः तत्रात्मा मूर्तिरिति
 मनसि सदा प्रस्फुरन्ती मनोमयी ॥ ४२ ॥

उपस्थितः उपेतः सञ्जुवाच श्रीभगवन्तमधिकृत्येत्येत्यर्थः
 अङ्घ्र्यभिमर्शनं इति मुनीनामित्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अकस्माच्छ्रीभगवद्दर्शनेन सुप्रीतः स्तौति-नेति । नो दर्शनम्
 अस्मत्कर्तृकं दर्शनं परं केवलमद्य अस्मिन्नेव तव प्राकट्य-
 समयेन प्राप्तस्त्वं किं त्वात्मसत्तया परमात्मस्वरूपेण यहीदं
 सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टस्त्वं तदारभ्यैव न प्राप्तः कदाप्यस्मदृष्टिगोचरो
 न जातस्त्वमित्यर्थः । तथाप्यकस्मात्तदिदं दर्शनं परमया
 तत्कृपयैवेति भावः । तदेवमस्य द्वारकादौषधि गमनं नासी-
 दिति गम्यते तच्च दीनं मन्यतयेति लक्ष्यते तदुक्तं स तर्क-
 यामासेत्यत्र ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सत्त्वविवर्जनाऽन्धसा सात्त्विकविकारवता अन्धः अन्नम्
 ॥ ४१—४३ ॥

शक्तिभिः सर्गादिशक्तिभिरुपेतः प्रविष्टः अनुप्रविष्टः आत्म-
 सत्तया सदैकरूपेण ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतास्वामिकृतभाष्यचन्द्रिका ।

तृणेति । स श्रुतदेवः आनीतेषु तृणमयेषु पांठेषु वासनेषु ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

च तानुपवेद्य स्वागतप्रभपूर्वकमभिवन्द्य सभार्यो मुदा हर्षेण
अङ्ग्रीनवनिजे अवनिनेजे प्रक्षालितवान् अस्यासलोप आर्षः ॥ ३६ ॥

तदम्भसेति । हे महाभाग ! तदम्भसा अङ्गिजलेन स्वयमेवात्मानं
देहं स्वगृहांश्च स्नापयामास कथम्भूतः उद्धर्षः उत्कटो हर्षः
यस्य सः लब्धः सर्वमनोरथो येन सः ॥ ४० ॥

फलेति । फलानि चार्हणानि च गन्धपुष्पधूपदीपादीनि
उशीराणि सुगन्धितृणविशेषमूलानि च शिवानि निर्म-
लानि अमृततुल्यान्यम्बूनि च तैः सुरभ्या मुदा कस्तूर्या
तुलसा कुशैरम्बुजैश्च सन्विविधैर्नान्धसा सस्ववर्द्धकाभिन
जात्याभयनिमित्तादुष्टाभेन चेत्यर्थः । एभिः कृत्वा यथोपप-
न्नया स्नायासेन सम्पन्नया सपर्यया पूजया आराधया-
मास ॥ ४१ ॥

स इति । स भुनदेवः तर्कयामास तर्कमेव दर्शयति-कुत इति ।
गृहमेवान्धकूपः तस्मिन् पतितस्य मम कृष्णेन तथा अस्य कृष्णस्य
आत्मनो मूर्तेः निकेतैः स्नानभूतैः भूसुरैश्च कथम्भूतैः सर्वतीर्थाना-
मास्पदाम्याभ्याः पादरेणवो येषां तथाभूतैः सह यः
सङ्गमः स कुतोऽन्वभूत अन्विति विस्मये ॥ ४२ ॥

सूपविष्टानिति । कृतमातिथ्यं यैस्तानुपस्थितः समीप उप-
विष्टः स्वगृहानापन्नं प्राप्तं भगवन्तम् अङ्घ्र्यभिमर्शनः
अङ्ग्री अभिमृशन्नाह उवाच ॥ ४३ ॥

उक्तिमेवाह-सोऽद्यत्यादिना तावत् दर्शनेनात्मनः कृतार्थता-
मभिप्रयधाह-स इति । स तादृशः परः प्रकृतिपुरुषविलक्षणः
अन एव परमः पर उत्कृष्टो मा यस्मात् स चासौ पुरपस्त्वं
नोऽस्माकं दर्शनं प्राप्तः कीदृशः यो माययाऽऽत्मसङ्कल्पेनैव
जगत्सृष्ट्वा आत्मसत्तया आत्मनस्सत्ता सदैकरूपता सदैकरूपे-
णात्मस्वरूपेणानुप्रविष्टः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तृणपीठे कटे अवनिजे प्रक्षालयामास ॥ ३९-४० ॥

सिद्धार्हणं सर्षपः उशीरं घालव्यजनं जया वा शिवा
अथसी अमृता प्रसिद्धा एताभिर्भुक्तेन जलेन सुरभ्या सुगन्धया
मृदा सत्त्वंनात्मशक्त्या विवर्धमानया ॥ ४१ ॥

सर्वतीर्थानामास्पदपादरेणुभिः आधयचरणरेणुभिः सह
कृष्णेन अध्यात्मा परमात्मा निकेतो निलयः आधया येषां ते
अध्यात्मनिकेताः तैर्भूसुरैर्ब्राह्मणैश्च यः सङ्गमः स गृहान्धकूपे
पतितस्य मम कुतोऽपतत् तस्मात्स्वतुण्याद्भूदिति तर्कयामास
अचिन्तयित्वन्वयः ॥ ४२ ॥

अङ्घ्र्याभिमर्शनं पादसम्भर्दनं कुर्वन् ॥ ४३ ॥

किमाहत्याशङ्क्य कृष्णनामा वेदान्तप्रतिपाद्यः साक्षात्
श्रीनारायण एव न देवदत्तादिष्वेक इति भावेनाह-अद्येति । यः
सत्त्वदिगुणसृष्टाभिः शक्तिर्भगवद्वादिभिरिदं जगत् सृष्ट्वा आत्म-
सत्तया प्रकटयतिरिक्तेन विविधाकारेण विभजति "तत्सृष्ट्वा तदेवा-
नुप्रविशत्" इति श्रुतेः । स एवं परमपुरुषः श्रीकृष्णः अद्य नो

दर्शनं प्राप्तो नान्य इति शेषः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवेगास्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अकस्माच्छ्रीभगवद्दर्शनेन सुप्रीतः स्तौति । नाद्य न इति
अस्मत्कर्तृकं दर्शनं परं केवलमद्यास्तिशेष तव प्राक्कालसम-
न प्राप्तस्त्वं किं त्वभ्यात्मसत्तया परमात्मस्वरूपेण यहीदं
प्रविष्टस्त्वं तदारभ्यैव न प्राप्तः । अस्मदृष्टिविषयः कदापि
जातोऽसीत्यर्थः । अहो अलभ्यलाभ इति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इदं भक्तानां कार्यं शास्त्रानुसारिणां ततो यथासम्मा
पूजां कृतवानित्याह-तृणपीठवृत्तीष्विति । भगवदासनं स्वहृ-
मेव मन्यते मुनीनां च सिंहासनापेक्षया तादृशान्येषां
प्रियाणि न हि तपोयुक्तानां प्राप्याः पदार्थाः प्रियहेतवे
भवन्ति अतः तृणपीठादिकमेव तेषां प्रियं केषाञ्चित्
तृणान्येषां दत्तवान् केषाञ्चित्पीठादि केषाञ्चित् वृत्तीष्वसी
मासनं वृत्तीति कोमलकुशैः चतुरभं पञ्चालसमानपुच्छ-
कारं क्रियते तेषु आनीतानुपवेद्य ततः आगतेनाभिमर्श-
सभार्याः अङ्ग्रीन् अवनिनेजे ॥ ३६ ॥

राजवदुपचारं कदाचिन्न करिष्यतीति शङ्कया पुनरुच्यते
ब्राह्मणत्वात् अतः पुनराह-तदम्भसेति । स्त्रीपुत्रादिसहित
मात्मानं स्नापयामास तस्य धर्मजनकत्वात् सन्तोषजनक-
न भविष्यतीति आशङ्क्याह-उद्धर्ष इति । उद्धर्षो हर्षो यस्येति
फलार्थमेव करोतीति चेत्तत्राह-लब्धसर्वमनोरथ इति
चरणोदकप्राप्त्यैव सर्वे मनोरथाः प्राप्ता इति ॥ ४० ॥

ततः समाराधनमाह-फलार्हणेति । फलान्यर्हणसाधनानि
तानि फलार्हणानीत्युच्यन्ते उत्तमानि फलानीत्यर्थः । उशी-
राणि च सुगन्धानि तत्सहितं शिवामृताम्बु पर्यवसानसुखदा
अमृतमिष्टं च ततो हस्तपादप्रक्षालनार्थं मृत्सुरभिः पति-
मलयुक्ता ततः पूजार्थं तुलसीकुशाम्बुजानि तैः यथाशक्त्वा
माराधयामास पूजां कृतवान् यथोपपन्नया सपर्ययति एतत्
साधनमपि न क्लेशेन कृतवान् किन्त्वनायासेनैव सिद्धौ
सामग्री किञ्च पूजानन्तरं तादृशमन्धः अन्नं दत्तवान् ये
सत्त्वगुणो वर्द्धते शिलोऽम्बुवृत्त्यां सम्पादितनीवाराद्यो-
नम् ॥ ४१ ॥

एवं पूजां कृत्वा दुर्लभं भगवद्दर्शनं मम कथं जातमिति
मानसिकपूजार्थं तस्यालोचनमाह-स तर्कयामासेति । साध-
सति साध्यं भवति गृहान्धकूपे पतितस्य मम साध्यं
सम्पत्तिः सुवर्णमृत्कुलावत् सात्विकमपि गृहान्धकूपप्रायमे-
स्वपरासद्वाहात् तदेव निस्तारकं यद्भेदबुद्धिनिवर्त्तकम् अतः
गृहान्धकूपे पतितस्य कृष्णेन मुनिभिर्वा कथं सङ्गमः कृष्ण-
दुर्लभत्वं सर्वतादिसम्मतं मुनीनामपि तथात्वमाह-
सर्वतीर्थोऽस्पदपादरेणुभिरिति । ब्राह्मणपादरेणुषु सर्वाणि तीर्था-
यस्यतीति न केवलमेतावानेवोत्कर्षः किन्त्वस्य भगव-
आत्मनः निकेतकृपाः आभयभूताः ये भूसुराः ब्राह्मणाः भूम

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

देव देवभावं प्राप्ता इति फलं भगवत्स्थानसाध्यत्वेन साध्यो-
त्कर्षः तीर्थत्वेन साधनोत्कर्षश्चेति ॥ ४२ ॥

ततो भगवन्तं स्तोतुम् उपक्रान्तवानित्याह—सुप्रविष्टानिति
सत्त्वबोधकत्वात् अस्याप्रत्याग्रे दुःखजनकत्वाभावात् सम्य-
गुपवेशनमात्रेणैव पूजासमाप्तिः सुखिता तदेवाह—कृतातिथ्या-
निति । कृतमातिथ्यं येष्यः तानुप समीपे स्थितः सभार्यः
सर्वथाप्यभक्षितसुखमांशः स्वजनाः अपत्यानि च यस्येति
भार्यास्वजनापेक्ष्यसहितः ॥ ४३ ॥

ततो भगवतः अकुण्डलमर्शनः चरणं स्पृशन् वाचा
स्तोत्रं कृतवानित्याह—राजवदयमापि बह्मभिर्भगवन्तं स्तोति
अथ नो दर्शनं प्राप्त इत्यादिभिः बाह्यैः । यथा राजा निरूपि-
तवान् तथैव प्रथममयं निरूपयति दर्शनं स्वयमेव प्राप्तवानसि
नाद्यनो दर्शनं प्राप्त इति पाठः कश्चित् अद्यैव दर्शनं प्राप्तः
नोऽस्माकं किन्तु यदेवात्मसत्तया सर्वत्र प्रविष्टः तदैव सर्व-
वस्तुषु दर्शनं प्राप्तवान् हि युक्तश्चायमर्थः एतादृशमेव
सर्वत्र त्वां पश्यामीति अथवा दर्शनं चक्षुषा अद्यैव शास्त्रत-
स्तु यः शक्तिभिः सुष्ट्वा आत्मसत्तया प्रविष्टः स कीदृश
इति मनोरथ एव स्थितः ननु कदाचिद्दृष्टः अद्यैव परं
सहृष्ट इति नन्वेकस्य सर्वत्र कथमनुप्रवेशः सम्भवति सूर्य
किरणवदनुप्रवेशो वा कथमन्योन्याननुसन्धानम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

सुसिद्धभासनं केषुचित् स्वगृहाभ्यन्तरात् केषुचित् प्रति-
वेशिशृङ्गावनौतेषु अवनिजे अवनिनिजे प्रक्षालयामास ॥ ३६-४० ॥

कलाभ्यामलकादीनि अर्हणान्यर्थादीनि उशीरेण वीरण-
मूलेन शिवं सुगन्धं शीतं च यदमृततुल्यमम्भस्तेन यथोप-
पन्नया अनायासलब्धया सत्त्वविषर्जने यदन्धः पवित्रमजं
तेन ॥ ४१ ॥

सं श्रुतदेवः कृष्णेन सह सङ्गमो मम कुतो हेतोरभूत्
इति तर्कयामास आ इति स्मरणे नु इति विस्मये यश्च सङ्गमः
अस्य श्रीकृष्णस्य आत्मा मूर्तिस्तस्या निकेतैर्भूसुरैः सहितः ॥ ४२ ॥

सभार्यः भार्यया सहितः स्वसुता एव अमाला यस्य
स च स च सः अङ्गिम् अभिमृशति सम्मर्ह्यतीति
सः ॥ ४३ ॥

ओ भो भूसुरवर्य्य श्रुतदेव ! युष्मद्दर्शनमहं केनातिभागेनै-
वाद्य प्राप्त इति वदन्तं सर्वैर्दग्धीभङ्गीकमाह—नाद्येति । भोः
परमपुरुष ! नोऽस्माकं दर्शनं परं केवलं न अद्य प्राप्तः परन्तु
इदं जगत् सृष्ट्वा मयसत्तया यर्हि अनुप्रविष्टस्तद्वारभ्यापि वयं
किल जीवास्त्वदीयनन्द्यशक्तिवृत्तयः स्वकर्मफलभोगिनस्तद्वारभ्य
अद्यपर्य्यन्तं त्वां दृष्ट्वा एव वत्सामह एव किन्तु वयमेवाद्यैव त्वद्दर्शनं
प्राप्ता इति भावः उत्तरालाङ्करोयं प्रश्नस्योत्तरं यत्र तदुत्तर-
मुदाहृतमिति तल्लक्षणम् ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तृणमयेषु पीठेषु वृत्तीषु दमांसनेषु च अवनिजे प्रक्षाल-
यामास ॥ ३६-४० ॥

फलैराग्नकदल्यादिभिः अर्हणैर्गन्धपुष्पादिभिः उशीरैस्तृण-
विशेषमूखैः शिवानि सुवासितान्यमृतवत्स्वादूनि यान्यम्बूनि
तैश्च सत्त्वविषर्जनेनान्तःकरणशोधकेनान्धसा अन्नेन च
कृत्वा यथोपपन्नया अनायासलब्धया सपर्यया पूजया आरा-
धयामास ॥ ४१ ॥

कृष्णेन सदानन्देन अस्य श्रीकृष्णस्य आत्मनिकेतभूसुरैः
श्रीमूर्तिध्यातृभूतैः सर्वतीर्थानामास्पदमाश्रयः पादरेणुयैषां
तैश्च समागमः मम अनु अहो कुतः अभूत् इति तर्कया-
मास ॥ ४२ ॥

उपस्थितः समीपे उपविष्टः अङ्गिप्रमभिमृशति सम्म-
र्ह्यतीति सः सभार्यः भार्यया सहितः स्वजनाः शिष्या-
दयः अपत्यानि यस्य स च स च सः कृतमातिथ्यं
यैस्तान् कृतमर्पितमातिथ्यं येष्यस्तानुवाच ॥ ४३ ॥

यर्हि यदा इदं विश्वं शक्तिभिश्चेतनाचेतनरूपाभिः सुष्ट्वा
अनुप्रविष्टः अन्तर्यामित्वेन जीवसहचरोपि तदा नोऽस्माकं
दर्शनं न प्राप्तः अस्माकं त्वदभक्तत्वादिति भावः । परं केवल-
मद्य प्राप्तः इदानीमस्माकं त्वद्भक्तत्वादिति भावः । "भक्तिरेवैनं
दर्शयति" इति श्रुतेः—

"भक्त्यात्वनम्यया शक्यो ह्यहमेवम्विधोर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥

इति स्मृतंश्च ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

प्राप्त किए तृण के आसनों पर तथा चटार्थों पर
मुनिओंको विराजमान कर कुशल प्रश्न से उनको प्रसन्न
कर भार्या सहित श्रुतदेव मोद के साथ सब ऋषियों के
चरणोंका प्रक्षालन करता भया ॥ ३९ ॥

अति हर्ष युत सर्व मनोरथको प्राप्त महाभाग्य संपन्न
श्रुतदेव स्त्री सहित कुटुम्ब सहित अपनेको उस चरण
प्रक्षालन जल से स्नान कराता भया ॥ ४० ॥

अनेक भांति के फल गन्ध पुष्प धूप दीपादि सुगन्धि
युत उशीरतृण इत्यादि वस्तुओं से सुगन्धित निर्मल अमृत
घृत्खादु जल से कस्तूरी के समान सुगन्धि मृत्तिका से
तुलसी से कुशान से कमल के पुष्पन से सत्त्वगुणको
बढायवे वार सात्विक अन्न से परिश्रम के बिना प्राप्त
पूजाकी सामग्री से श्रुतदेव सबका पूजन करता भया ॥ ४१ ॥

गृह रूप अन्धकूप में पड़े भए मोको श्रीकृष्ण के साथ
समागम किस कारण से भया और जिनकी चरणकी रज
सर्व तीर्थन का निवास एतादृश भूदेव मुनियों के साथ
समागम किस कारण से भया इस प्रकार श्रुतदेव तर्कका
करता भया ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्ण चरणकी सेवा करने वारा भार्या कुटुम्ब

वथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया ।
 सृष्ट्वा लोकं परं स्वात्ममनुविश्यावभासते ॥ ४५ ॥
 शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां त्वाऽभिवन्दताम् ।
 नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमक्षात्मनाम् ॥ ४६ ॥
 हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविच्छिन्नचेतसाम् ।
 आत्मशक्तिभिरप्राप्तोऽप्यन्त्युपेतगुणात्मनाम् ॥ ४७ ॥
 नमोऽस्तु तेऽध्यात्मविदां परात्मने अनात्मने स्वात्माविभक्तमृत्युवे ।
 सकारणाकारणलिङ्गमीयुषे स्वमायया संवृतरुद्धदृष्टये ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

सन्तान सहित भुतदेव जिनकी पूजा करी गई है तथा
 सुख से विराजे भए मुनि आदि के समीप में स्थित होकर
 बोला ॥ ४३ ॥

सृष्टि काल में महदादि शक्तियों से इस जगत्को उत्पन्न
 कर अपने निर्विकार स्वरूप से जो इस जगत् में प्रविष्ट
 भया है वहि चेतनाचेतन विलक्षण परम पुरुष हमको
 दर्शन देनेको प्राप्त भया है इस वास्ते मनुष्यावतार से जो
 इस काल में प्रतीत होते हो सोई आप नहिहो किन्तु
 साक्षात् परब्रह्म हो ॥ ४४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

मायासृष्टिप्रवेशयोरविद्यासृष्टिप्रवेशौ दृष्टान्ततयाऽऽह—यथेति ।
 आत्ममायया स्वाविद्यया यद्वा आत्मनस्तव माययेति ॥ ४५ ॥

किञ्च, शृण्वतामिति । नित्यं भ्रवणकीर्तनादिपराणाममलात्मना-
 मपि ह्येष त्वं भासि मम तु लोचनगोचरस्त्वमहो भाव्य-
 मिति भावः ॥ ४६ ॥

ननु सर्वेषां हृदि स्थितः कथं केवाञ्चिदेव हृदि भासि
 मेधैः सूर्यवज्जीवोपाधिभिरावृतत्वादिति यद्युच्यते तर्हि न
 कस्यापि भायादित्यत आह—हृदिस्थोऽपीति कर्मेभिर्विच्छिन्नं चेतां
 येषां तेषामात्मशक्तिभिरहङ्कारादिभिरप्राप्तो व्यवहितोऽप्युपेत-
 गुणः प्राप्तभ्रवणकीर्तनादिसंस्कार आत्मा अन्तःकरणं येषां
 तेषामन्ति समीपे अव्यवहितस्त्वमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव प्रपञ्चयन्नमत्यति-नमोऽस्त्विति । तुभ्यं नमोऽस्तु अध्यात्मविदां
 निवृत्तदेहाद्यहङ्काराणां परात्मने परमात्मत्वेन प्रकाशमानाय मोक्ष-
 प्रदायेत्यर्थः । अनात्मने देहाद्यभिमानीने जीवाय परत्वेनाप्रकाशमान-
 त्वात् स्वात्मनः सकशादिभक्तः समर्पितो मृत्युः संसारो येन
 तस्मै कुत एतत्तत्राऽऽह सकारणं महदादिकार्यमकारणं प्रकृति-
 स्तदुभयलिङ्गमुपाधि नियम्यतया ईयुषे प्राप्तवते अत उभय-
 नियन्तुः स्वसात्सकाशास्तदुभयवद्वाय जीवाय विभक्तमृत्युव
 इत्यर्थः । नियन्तुनियम्यत्वं कारणं वदन्नाह—हे स्वमायया सं-
 वृतेति । अतोऽलुप्तैर्धर्मैस्त्वान्नियन्त्रे तुभ्यं नमः किञ्च रुद्धदृष्टये

मायावित्वादेवान्येषां रुद्धा आवृता इदियेन तस्मै यद्वा स्वाययेति
 स्वत्यासंवृता अन्येषां रुद्धा इदियेन तस्मै इत्येकं पदम् ॥ ४८ ॥

भीमजीबगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च वथाशयानः पुरुषः आत्मनस्तव मायया हेतुर्लोकं
 मनसा कारणेन स्वात्मं परं लोकं देहादिकं सृष्ट्वा आत्मा-
 त्मीयत्वेन कल्पयित्वा तमनुविश्यावभासते तथा
 त्वमवभाससे स्मेति शेषः ॥ ४५ ॥

ननु इदि तु तवाहं स्फुरितवानेधेत्याशङ्क्य तदपि
 मम न सम्भवतीति सदेवमाह—शृण्वतामिति । एवमेव-
 भूतानां सताम् अत एवामलात्मनामेव अन्तर्हृदि त्वदन्त-
 र्मुखे मनसि भासि ननु मद्विधानामित्यर्थः । अथस्त-
 दित्यस्य सर्वैरप्यगव्यः । नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नन्वस्तर्यामितया सर्वेषामेव हृदि सर्वे तत्किमुच्यते
 भ्रवणादिपराणामेवावभासीति तत्राह—इदिति । ननु सत्कर्मभि-
 र्हृदि विशुद्धे सति तेषामपि मङ्गलान् सम्भवेदिति ।
 चेन्नेत्याह—आत्मेति । तादृशोपि कथं भासीत्याशङ्क्य शृण्वतां-
 मित्युक्तमेव साधयति अन्तीति ॥ ४७ ॥

तस्मात्तदसम्पन्नस्य मम युष्माकं सङ्गमे कारणं जडं
 तव कृपयेव पर्यवस्यतीत्यात्मन्देन प्रणमंस्तस्य तादृशात्ममाह
 नमइति । अस्तु पदेन नमस्कारस्य सर्वा सत्तामाशास्ते
 अध्यात्मविदां त्वत्स्वभावानिनां परमात्मने सर्वमूलस्वरूपत्वेन
 स्फुरते यतः न विद्यते नराकृतिपरब्रह्मरूपेऽस्मिन्नात्माऽऽह
 यस्य तस्मै अत एव जेन स्वरूपभूतेनात्मना श्रीविग्रहेण
 अनेन विभक्तो दूरीकृतोऽन्येषामघासुरादीनामपि मृत्युर्वेन तस्मै
 सर्वनित्यताभवायेत्यर्थः । एवं स्वरूपस्य मङ्गलान्मुक्त्वा वैम-
 वस्याप्याह, सकारणम् अनित्यं जगत्प्रपञ्चं अकारणं निर्ल-
 ङ्गलोककृपं तद्वद्वयमपि लिङ्गं वैभवकृपं ज्ञापकमीयुषु नियम्य-
 त्वेन नित्यं प्राप्तवते “उतामृतत्वस्येशानः” इति श्रुतेः तर्हि
 कथं जगद्भूतैर्भवद्भिर्बुद्धैर्बोद्धं तत्राह स्वमायया स्वलोकसम्ब-
 न्धिनामसंवृता जगत्सम्बन्धिनाम्तु रुद्धा इदियेन तस्मै
 इति एवमस्माकं त्वदृष्टौ त्वत्कृपेव कारणमिति भावः ॥ ४८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यथा शयानः कृतकृत्यो निर्मलः शेते तथा मायासहितश्च भवति भैतः शयानः पुरुषः दृष्टान्तः जीवस्य स्वप्नसृष्ट्यायोगात् सुषुप्तवत् स्वप्नम् अनित्यं कर्मजातम् ॥ ४५-४७ ॥

अनुत्पन्ने व्यापकान्तरशून्याय अस्वात्मविभक्तमृत्यवे स्व-
विभक्तवैशित्यमतिषु प्राणिषु मृत्युं संसारं स्थापितासि सकार-
णम् अनुत्पन्नकारणं अनुग्रहहेतुकम् अकारणम् अकर्महेतुकं लिङ्गं
शरीरं दृश्यभूतं संसारिणामज्ञानसम्भूतस्वाप्ते तैर्दुरभिगमा-
देत्यर्थः ॥ ४८-५२ ॥

भीमद्वीपराजवाच्यकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

तत्र दृष्टान्तः, यथेति । अत्र पुरुषशब्दो जीवशरीरकपरमात्म-
परः जीवस्य स्वाप्ताद्युत्पत्त्यायोगात् तद्वयमर्थः यथा शयानः
पुरुषः पुरुषशरीरकः परमात्मा मनसा स्वशरीरभूतजीवमनोरथा-
नुसारिण्या आत्मनः स्वस्य मायया सङ्कल्पेन परं शयान-
देहादर्थं स्वप्नं सुषुप्तजीवकर्मानुगुणं तदेकानुभाव्यं तत्काल-
मात्रावस्थायिनं च लोकं देहमनुप्रविश्य तज्जीवमनोरथानु-
गुणेन सङ्कल्पेनानुप्रविद्यावभासते जीवानुभाव्यदेशान्तरगमन-
राज्याभिषेकाशिरच्छेदनादिभिः साक्षादस्पृष्ट एव प्रकाशते
जगत्सर्गतनुप्रवेशयोः स्वाप्तासर्गतनुप्रवेशदृष्टान्तौ उभयत्र
जीवद्वारकोऽनुप्रवेशो व्याप्यगन्तव्योपास्पर्शश्च तुल्यः ॥ ४५ ॥

ननु, महर्शने तुल्यं किमिति मन्यसे इत्यत आह—
भृश्वतामिति । शब्दश्च सदा भवणादिकं कुर्वतामत्त एवामलात्मनां
परिशुद्धान्तःकरणानामन्तर्हृद्यं भासि न तु चक्षुर्विषयो
भवतीति ॥ ४६ ॥

हृदिय इति । कर्मणा विक्षिप्तं चेतो येषां तेषां तु हृदि-
स्थोप्यतीव दूरस्थः एवं कस्याप्यचक्षुर्विषयत्वं मदृग्दृष्टव्योस्यतो
तुल्यं त्वदर्शनं मया लब्धमिति भावः । ननु हृदियस्त्व-
मतिदूरस्थत्वं च परस्परविरुद्धं कथमिव घटते इत्यत आह—
आत्मशक्तिभिरिति । उपेताः गुणाः रजस्तमस्तत्कार्यकामक्रोधमोहा-
दयो येन स आत्मा मनो येषां तेषामस्ति समीपस्थो-
प्यात्मशक्तिभिर्देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानाद्यापादनद्वारा
त्वयाधात्मानापादकमायादिशक्तिभिर्हेतुभिरप्राह्यः एतदेवाति-
दूरस्थत्वमिति न विरोध इति भावः ॥ ४७ ॥

न केवलममलात्मनामन्तर्हृदि भासमान एव कर्मविक्षिप्त-
चेतसामप्राह्य एवापितु मोक्षको बन्धकश्चेति घटन्प्रण-
मति-नमोस्तु त इति । अध्यात्मविदां त्वयाथात्म्यवेदिनां परात्मने
प्राप्त्यात्मने न विद्यते शुकस्त्वयि निवेशित आत्मा येषां तेषां
स्वात्मविभक्तमृत्यवे स्वात्मना स्वसङ्कल्पेन विभक्तः समर्पितः मृत्यु-
येन तस्मै अर्पितमने न इति पाठे व्यापकान्तरशून्यायेत्यर्थः । ननुबन्ध-
मोक्षहेतुत्वं वदन् मयि किं वैषम्यमापाद्यसीत्यतो विशिनष्टि-सकार-
णं । सकारणमनुग्रहहेतुकम् अकारणमकर्महेतुकं लिङ्गं शरीरमीयुषे
प्राप्तवते सर्वलोकाञ्जिजीवयिषया स्वच्छोपात्ताकर्ममूलद्विष-
मङ्गलविप्रहाय अतो न वैषम्यमस्तीति भावः । तर्हि सर्वान्
किं न मोक्षयसीत्यतो विशिनष्टि—स्वमायया सम्भृताः मोहिताः
येषां दृष्टा दृष्टिर्ज्ञानं यस्मिन् विषयभूते तस्मै त्वन्माया-

[२४३]

मोहितानां त्वयाथात्म्यवेदिनां मुक्तिमप्रयच्छन् त्वं विषमः
न ह्यभजतां कामानप्रयच्छन् सुरदुमो विषमः इति भावः ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयभ्यजतीर्थकृतपद्मकावली ।

ननु, सद्य घटः सत्पदः इति सद्यनुविद्यतया प्रतीतेः ब्रह्म-
व्यतिरिक्तं जगन्मास्तीत्याशङ्क्य सदृष्टान्तं परिहरति-यथेति ।
यथा शयानः स्वप्नं पुरुषः आत्मनः परमात्मनः मायया
इच्छया प्रबोधितेन स्वमनोगतकरितुरणादिसंस्कारेणैव परं
अव्यतिरिक्तं स्वप्नं लोकं सृष्ट्वा भवदृश्यं स्वविषयकृत्वा
भवभासते पृथक् प्रकाशते तथा भगवान् जगति स्थितोऽपि
ततो व्यतिरिक्तमात्मानं प्रकाश्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अलौकिकसिद्धयस्तुसत्तायां किं प्रमाणमिति तत्राह—भृश्वता-
मिति । यः स्वकथां भृश्वतां गदां हृदि स्थ इत्यनेन भवण-
वचने प्रमाणत्वेन ज्ञातव्य इति दर्शितं शब्ददर्शनामभिनन्दनां
संबन्धताममलात्मनां नृणां नित्यं हृदि स्थ इत्यनेन प्रत्यक्ष-
प्रमाणं दर्शितमिति ॥ ४६ ॥

नन्येवं तर्हि कस्मान्मादृशानां तज्ज्ञानाभाय इत्याशङ्क्योपा-
सनाभावादुपासनञ्च कर्मप्रतिषेधमिति भावेनाह—हृदिय इति ।
उपासकैरपि स्वप्रयत्नेन ज्ञेयः किन्तु स्वप्रसादेनैवेत्याशयनाह
आत्मेति । आत्मनां जीवानां शक्तिभिः प्रयत्नादिलक्षणाभिः
अप्राप्तो न ज्ञेयः मुह्यन्ति ये सुरय इत्यादिस्वोक्तिं स्मारयति
हिशब्देन देवदत्तवच्छरीरीचेत्कथमप्राह्य इत्यत्राह—अर्थाकार इति
अर्थ्यत इत्यर्थः आनन्दः “ऋ गतौ” इति धातुः यद्वा अर्थ-
शब्देन ज्ञानञ्च ज्ञानानन्ददेह इत्यर्थः । अर्थो वस्तु अप्रतिहतं तदा-
कार इति वा कुत एवमङ्गीकार इत्यत्राह अगुणात्मक इति
सत्त्वादिगुणनिर्मितदेहवाज्ज भवति एवंविधस्त्वम-भाकं दर्शनं
प्राप्त इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४७ ॥

एवंविधत्वान्ममनमनमन्तरेण त्वदुपासनं दुःसाध्यमिति भावे-
नाह—नम इति । अव्यात्मविदां परमात्मादितस्त्वज्ञानिनां परमात्मने
अशेषपुरुषार्थज्ञाने सर्वात्मने सर्वव्यापिने स्वात्मविभक्तमूर्तये
स्वात्मनेव विभक्तस्वरूपाय सकारणं जगदकारणलिङ्गम् अकारणं
कारणन्तरशून्यस्वरूपं प्रधानमेवं हे ईयुषे व्याप्तवन्तं स्वमायया
स्वसामर्थ्येन असंभृतदृष्टये अव्यवहितज्ञानाय ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ततश्च यथा शयानः पुरुषोऽवभासते तथाहमवभास इति
शेषः ॥ ४५-५९ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तादृशस्य वा कथं सत्यत्वमिति शङ्काव्युदासार्थमाह
यथाशयानः पुरुष इति । एकं स्वप्नमेक एव पश्यति यानपि
जीवनः स्वप्ने पश्यति तेषामप्यनुसन्धानं नास्ति स्वप्नश्च
मायिक इति सिद्धं ततश्च स्वप्ने यावन्मो न गजतुरगा-
दयो दृश्यन्ते तेषामपि चैतन्यान्तराभावात् द्रष्टुरेव चैतन्य

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

सङ्क्रान्तमिति मन्तव्यं भुक्तौ भगवन्मन्यमित्युक्तं प्रकृते जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यं न निरूप्यत इति पदार्थनिरूपणे जीव-
वाद्वा नातिरिच्यते दोषनिरासगुणाधानभेदेन मतद्वयस्य
समर्थितत्वात् अतो जीवः स्वयमेव स्वाप्नं दृष्ट्वा तत्रा-
नुप्रविष्टः स्वात्मानमेकदेशस्थं मन्यस्ते अन्योन्यानाभिज्ञा
भवति परमेतावान् विशेषः तद्विज्ञानसृष्टं ज्ञानसृष्टमिति ।
अतो भगवान् जानाति जीवस्तु न जानातीति प्रकारस्तु
तुल्य एव तदाह—यथा शयानः पुरुषः आत्ममायया सामान्या
मनसैव करणेन इमञ्च लोकं परं सृष्ट्वा अस्माल्लोकात्परं
सिद्धं स्वाप्नं ततस्तमेवानुप्रविश्य अवभासते देवतियगादि-
रूपेण अनेनेक एव भगवान् सर्वत्र भासते परं सोऽप्येव
दृष्टइति ॥ ४५ ॥

ननु दर्शनसाधनानि बहुनि भूयन्ते को विशेष इति
चेत्तत्राह—शृण्वतां गुणतामिति । ये पञ्चविधां भक्तिं कुर्वन्ति
तेषां हृदये भासते ननु बहिः मम तु बहिरपीत्याधिक्यं
सम्बद्धतामिति स्मरणं सम्यग्बद्धतामिति कीर्तनं वा तदा
गुणान् उच्चारयन् सर्वदा भगवन्नामोच्चारणं कर्तव्यमिति ।
शब्दवित्युभयत्र सम्बध्यते नास्ति द्वयं रूपेण द्वयमिति
उभयविधस्य सम्बद्धनं पञ्चमी तेषां इति अन्तः तत्रापि
सूक्ष्मतया भासि ननु को विशेषः सर्वत्र वर्त्तसे तथापि
तेषामेव हृदये भासीति तत्राह अमलात्मनामिति विद्य-
मानोपि मलिनदर्पण इव न प्रकाशसे भवणादीनान्तु चक्षुः
संस्कारकत्वं चित्तसंस्कारकत्वञ्च यथा केचन गुणाः दर्पण-
शोधकाः केचन दृष्टिशोधका इति तदुभयमत्रोक्तम् अम-
लात्मनामितिरूपस्य दृष्टिशोधकत्वं नाम्नोऽन्तःकरणशोधकत्वमिति
निर्णयः ॥ ४६ ॥

अन्येषाम्तु हृदये वर्त्तमानोपि न भासत इति आह
हृदिष्योप्यतिदूरस्थ इति । कर्मणा विक्षिप्तं चित्तं येषां न
हि जलप्रतिबिम्बो जले चलति दृश्यते यथातिदूरस्थो न
दृश्यते तथा न दृश्यत इति धर्मसाम्यार्थं दूरस्थत्वम्
अन्यथा दूरस्थोपि दृश्यते इति भगवद्दर्शनमुक्तं स्यात् ननु
कर्मविक्षेपे को दोषः सम्पद्यते येन हृदि स्थो न दृश्यत
इति चेत्तत्राह—आत्मशक्तिभिरप्राप्य इति । यद्यपि अन्तः-
करणादिषु भगवच्छक्तय एव भगवद्प्राहकाः सन्ति ताभ्य-
स्तिष्ठरा भवन्ति तदा भगवन्तं पश्यन्ति कर्मविक्षेपेण शक्तीना-
मन्यत्र विनियोगाद्भगवद्दर्शनं बाधितमित्यर्थः । तदा आत्म-
शक्तिभिरप्राप्तो भवतीति हेतुः शुद्धानामपि कर्मविक्षेपे
भगवद्दर्शनमुक्तं नन्वेवं सति जडात्मकर्मविक्षेपरहितानां
भगवद्दर्शनं स्यात् इत्यत आह अभ्युपेनगुणात्मनामपीति
आभिमुख्येनाभितः सर्वतो वोपेताः स्वीकृताः गुणा
एव आत्मा येन भगवान् गुणाभ्येति कोटद्वयं सत्त्वादीनां
मात्मत्वे जडो भवति जडात्मस्वीकारात् भगवत आत्मत्व-
ग्रहणे चेतनो भवति अतो येजडात्मता स्वीकृता तेषामप्यप्राप्य
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं भगवतो दुर्लभं दर्शनमिति समर्थयित्वा तस्मिन् जाते
प्रत्युपकारार्थं बहुकर्तव्यमिति विचार्य अन्यस्त्राद्यप्यत्वात्

नमस्कारमेव करोति—विमोऽस्तु त इति । कीदृशो भगवा-
निति नमस्करणीयनिर्धारमाह अभ्यात्मविदां परात्मन इति
ये अभ्यात्मविदः ब्रह्मात्मैकत्वं विदः तेषामात्मानुस-
युक्तानां पर उत्कृष्ट आत्मा आत्मनामात्मेति ननु ब्रह्म-
विदामात्मनामात्मा चेन्नगवान् तदा भगवतोऽप्यन्य आत्मा
स्यात् अत आह अनात्मन इति न विद्यते अन्य आत्मा
यस्य एवं ये ज्ञाननिष्ठाः तेषामात्मत्वेन प्रकाशमाना-
मुक्त्वा ये न ज्ञानिनः तेषामयमेव कालरूपेण सृष्ट्यु प्रय-
च्छतीत्याह—स्वात्मविभक्तमृत्युव इति । स्वात्मन्येव वे विभक्ताः
आत्मभेदे कृत्वा स्थिताः तेषां मृत्युः ब्रह्मतत्परादावित्यादि
भुतिभिः ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वादात्मनः आत्मघाती दण्ड इति
तादृशस्य वधं करोतीति युक्तमेव ज्ञानिनान्तु ज्ञानोत्तरं
पूर्वकृतदोषनिवृत्तिः भक्तावपि भगवत्स्मरणादिना तज्ज्ञाशः
ननु भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाङ्गीकर्तुः को दोष इति
चेत्तत्राह सकारणकारणलिङ्गमीयुष इति । एक एव
भगवान् नित्यमनित्यञ्च जगद्रूपं शरीरं गृह्णाति कालादयो
नित्याः घटादयोऽनित्या इति उभयमपि भगवच्छरीरं नन्वेवं
सति कथं सर्वो न प्रतिजानीते तत्राह स्वमायया सम्भूत-
रुद्धदृष्टय इति । स्वमायया कृत्वा उभयशक्तिरूपया कृत्वा
आत्मा सम्भूतः ज्ञानशक्तिश्च रुद्धा यद्येन्द्रियं पिबते घट-
श्चाच्छादयति अन्यथा आत्मप्रकाशेनैवातिपुष्टेन पिहितेपि
ज्ञाने प्रकाशः स्यात् ज्ञानापिधाने वा पिहितमप्यात्मानं
पश्येत् अत उभयं मायाकार्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

भो भगवन्त्वं स्वमनस्मन्कल्पमात्रेणैवेदं सृष्ट्वा यत्तदनुप्रविष्ट-
स्तत्राहं जीव एव दृष्टान्त इत्यतः स्वदृष्टान्तस्य जीवस्य मम दर्शनं
तवोचितमेवेति पूर्ववत् सर्वैर्दार्ढ्यभक्तिमेवाह-यथेति । आत्ममायय
स्वविधया परं लोकं प्रामनगरादिकम् अवभासते तत्तद्दर्शना-
द्विक्रमनुभवति तथैव त्वमपीत्यर्थः । तदेव सृष्टिमारभ्याद्यपर्यन्त-
मस्यदर्शनं त्वं प्राप्नोष्येव वयन्तु तामारभ्याद्यपर्यन्तं त्वदनु-
भवस्यापि गन्धमपि नैव प्राप्ताः किं त्वद्येव त्वत्कृपया त्वद्दर्शन-
मपि प्राप्ता इति भावः ॥ ४५ ॥

ननु महीयभ्रवणकीर्त्तनादिमन्तो भवद्विधा मद्दर्शनं प्राप्नु-
वन्त्येव तत्राह—शृण्वतामिति । सम्बद्धतां त्वद्भक्तैः सह संलापं
कुर्वतां भासि स्फुरसि किन्त्वमलः मत्सरादिमालिन्धरहितः
आत्मा मनो येषां तेषामेव वयं तु मलिनमात्मान एव तदपि
यदिदं दर्शनमवाप्तदिदं ते विविधं कृपास्वरिभूमिति भावः ॥ ४६ ॥

किञ्चाभ्यदपि ते विविधं चरितं दृष्टम् अभक्तानामपि भक्ताना-
नामपि त्वं इति तिष्ठत्येव प्रथमैर्नानुभूयसे द्वितीयैरनुभूयसे
इत्याह—इदित्येव इति । ननु मम इति स्थित्वे दूरस्थत्वं कुत
स्तत्राह आत्मशक्तिभिरविद्यावसिभिर्मत्सराहङ्काराद्यैर्व्यवधायकैः
हेतुभिरप्राप्यः उपेनगुणत्वेनैव व्यवहितोपि प्राप्तत्वनुभावित्वेन
आत्मा अन्तःकरणं येषां तेषां भक्तानाम्तु अस्ति समीप एव
वर्त्तसे तेरनुभूयसे इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

उक्तमर्थं प्रपञ्चयन्मन्यति—नम इति । अभ्यात्मविदां ज्ञान-
भक्तानाम्मते परः मायातीत आत्मा भीविग्रहो यस्य तस्य अन्येषां

स एवं शाधि स्वभृत्यान् किं देव करवामहे ।

एतदन्तो नृणां क्लेशा यद्भवानक्षगोचरः ॥ ४९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तदुक्तमित्युपाकर्ष्य भगवान् प्रणतार्तिहा ।

गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसंस्तमुवाच ह ॥ ५० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मंस्तेऽनुमहार्थाय संप्राप्तान् विध्यमून मुनीन् ।

सञ्चरन्ति मया लोकान् पुनस्तः पादंरणुभिः ॥ ५१ ॥

देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्धनैः ।

शनैः पुनन्ति कालेन तदप्यर्हत्तमेक्षया ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

ज्ञानिनाम् अनात्मने निराकाराय अन्येषामसुराणां स्वात्मना काल-
रूपेण विभक्तः विभज्यविभज्य वक्षोमृत्युर्येन तस्मै वस्तुतस्तु सकारणं
लिङ्गं विराङ्गरूपां मूर्तिं प्राकृतीम् अकारणं लिङ्गं सच्चिदानन्द-
मयीं मूर्तिमप्राकृतीञ्च ईयुषे स्वमायया असम्भृता भक्ताना-
मनावृता कृता अभक्तानामावृता दृष्टिः येन तस्मै ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा अशयानः नित्यप्रबुद्धः पुरुषः परमेश्वरो भवान्
मनसैव सङ्कल्पमात्रेणैव स्वप्नं लोकं सृष्ट्वा अनुविश्य परं ध्ये
स्वभक्तजनं प्रत्येव आत्ममायया अवभासते न तु सर्वे प्रती-
त्यर्थः । स्वप्नसृष्टिः परमेश्वरकृता न तु जीवकृता प्रतिकूल-
स्वाप्नपदार्थदर्शनानुपपत्तेः विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

भक्तानामेव प्राप्योसि नाभक्तानामित्युक्तम् तदेव दृढी-
करोति-शुष्वतामिति द्वाभ्याम् । त्वत्स्वरूपगुणादिभ्रवणादिपराणा-
मेवामलात्मनां शुद्धचित्तानां हृदि भासि ॥ ४६ ॥

कर्मभिः ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनैर्विभिक्षितं केतो येषां तेषां
मारमशक्तिभिः स्वसुखार्थकृततपोव्रतादिवलेरपि अप्राप्यः यतः
तेषां हृदिरूपेण अतिदूरस्थः उपेतगुणात्मनान्तु उपेतगुणः
लघुत्वरूपगुणादिभ्रवणादिसंस्कारः आत्मा मनो येषां तेषाम्
अतिदूरस्थेऽपि अतिसमीपे पृथगिति ॥ ४७ ॥

तदेव प्रतिपादयुक्तमस्यति—नमोऽस्त्विति । ते तुभ्यं नमोऽस्तु
अस्वात्मविश्रामात्मपरमात्मयाथात्म्यवेदिनां परात्मने प्राप्यस्वरू-
पाय अनात्मने अनीश्वराय स्वविमुक्त्या जीवाय स्वात्मना स्व-
सङ्कल्पेन विभक्तो मृत्युः पुनः पुनर्जन्ममरणप्रवाहो येन तस्मै क्लृ-
पेन भक्तानुग्रहेतरमिष्टदलक्षणेन सहितं सकारणम् अका-
रणं कर्मकाकाद्युत्पादकशून्यम् ईदृशं लिङ्गमप्राकृतं शरीरमीयुषे
प्राप्तवत् स्वमायया सम्भृताम् अनादिभगवान्मायावृताम् कृता

दृष्टिर्यस्मिन् तस्मै ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

जैसे सोने वारे जीव के अन्तर्यामी परम पुरुष उस-
जीव के मनोरथानुगुण अपने सङ्कल्प से जाग्रत् शरीर
से भिन्न स्वप्न काल के शरीर की सृष्टि कर' उस में
जीव के मनोरथानुसारा सङ्कल्प से प्रवेश कर निर्विकार
होकर प्रकाश करता है ॥ ४५ ॥

निरन्तर आपका भ्रवण करने वारे कीर्तन करने वारे
प्रणाम करने वारे संवाद करने वारे निर्मलमन वारे मनुष्यों-
के हृदय के भीतरहि आप प्रकाश करने हो बाहिर नहि
परन्तु मेरे तो नेत्रों के गोचर आप हो रहे हो मेरा धन्य
भाग्य है ॥ ४६ ॥

कर्म से विभिक्षित भिन्न वारों के हृदय में आप स्थित
भी हो, तथापि आप उन के दूर हि स्थित रहते हो, इसी
से माया के गुण सम्पन्न मन वारों के समीप मेभी आप
स्थित हो तथा पि अज्ञान सम्पादक माया की शक्तियों से
आप गृहीत नहि होते ॥ ४७ ॥

याथात्म्यतत्त्वके ज्ञाताओं के परम पुरुषार्थ आत्मस्वरूप
अपना अन्य आत्मारहित अपने सङ्कल्पसे प्राणियों को मृत्युका
विभागकरने वारे पुण्यपापकर्म के विना केवल अनुग्रह से
अप्राकृतशरीर को प्राप्त होने वारे निजमाया से मोहित
प्राणियों को ज्ञान जिसमें रुकरहा है एतादृश आप के अर्थ
मेरा प्रणाम होय ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स एवभूतः परमेश्वरस्त्वं नोऽस्मान् स्वभृत्यान् शाप्य-
नुशिक्षय ॥ ४९—५० ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्वस्मिन्नादरमित्यधिकं ब्राह्मणेषु मन्दमिवाऽऽलक्ष्य लोक-
सम्प्रदायरो भगवान् मत्तोऽपि ब्राह्मणेषु भज्जातिरेकं
कुर्वित्येवं तमनुशास्ति ब्रह्मभिति सप्तभिः मया हृदि
स्थितेन ॥ ५१ ॥

देवादिभ्योऽपि ब्राह्मणाः भेदा इत्याह—देवा इति । ते शनैः
पुनन्ति एते तु सद्यः किञ्च देवादीनि यत्पुनन्ति तदप्यहं समाना-
मीक्षया ॥ ५२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शार्धत्वे हेतुः—स्वभूत्यानिति । नञ् नाम्यस्किमपि किन्तु स्वत्-
प्रीतिकरमेवेत्याशयेनाह—किमिति । ते त्वत्प्रीत्यर्थमित्यर्थः । तत्रैव
हेतुः हे देवेति भूत्यैः निजेष्टदेवप्रीणनस्यावश्यकत्वादिति भावः ।
ननु, संसारहंशाभिमानिनः कथं ममानुशासनकर्तृत्वं सम्यक्
स्यात्तत्राह— एतदिति । स तु मम त्वदर्शनानुषङ्गेवापगतः
सम्प्रति त्वदनुशासनकर्तृत्वव्यवस्था एव पुरुषार्थो ममावशिष्ट
इति भावः ॥ ४९ ॥

इत्येतत् उप आधिक्येन सावधानत्वेनाकर्ण्य प्रवर्षेण प्रकृष्टं
हसन्नुवाच यतः प्रणनानां भक्तानां किं वा सकृत्कृतप्रणामानां
मपि आर्त्तिहा अत एव गृहीत्येति ह हर्षे ॥ ५० ॥

स्वस्मिन्नेव स्तुत्यतिशयेन सतां चूडामणित्वात् सङ्कुचं-
स्तथाभक्तवार्त्तसदृशभरेणात्मभक्तेरपि स्वभक्तभक्तिं बहुमन्यमानस्तत्-
प्रार्थितसिद्धयुगायमेव शिष्ययन्नाह— ब्रह्मभिति । साक्षाद्देवरूप-
त्वेन त्वयैतज्ज्ञाय । एवेति भावः । ते त्वय्यनुग्रह एवार्थः
प्रयोजनं त्वर्थमेव सम्यक् मत्साहित्यादिना प्राप्तान् स्वय-
मागतान् विद्धि ननु त्वमेव साक्षादागतोसि मुनिभिः किमा-
धिक्यं तत्राह मयति हृदिस्थेन कचिन्साक्षरज्ञेन च सह
“सहस्रयोगेऽप्रधाने” [१—३—१९] इति पाणिनिस्मरणाद्ह-
मप्येषामधीन इति भावः ॥ ५१ ॥

देवादयस्तु न तादृशास्तद्वैभवाश्चेत्याह—देवाः प्रतिमा-
रूपाः साक्षाद्रूपा एव वा भेदाणि स्थलरूपाणि तीर्थानि जल-
रूपाणि शनैः पुनन्ति तत्रापि कालेन चिरंनेव एते तु
पुनन् एव सञ्चरन्तीत्युक्तं देवादीनां पुनानत्वमप्यहं समानां
तेभ्योऽपि पूजयामेतादृशमज्ञातानामीक्षया देवादित्वसम्पा-
दिन्या इष्ट्यैव मूलहेतुनेत्यर्थः । ममापि तदधीनत्वाद्वाति
भावः ॥ ५२ ॥

भीमदीरगाववाचार्गकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

इत्थं प्रणम्य तत्कैङ्कर्यं प्रार्थयन्ते—स त्वमिति । स उक्तविधत्वं
स्वभूत्याभोऽस्मान् शाधि हे देव । ते तव किङ्करवाम किञ्चि-
दिष्टं करवामेति प्रार्थनाया लोढं ननु मुक्तिमयाचित्वा
कैङ्कर्यमेव किमिति प्रार्थयस इत्यत आह—एतदिति । नृणां
हंशनापन्नरूपः एतदन्तः एतदन्तोऽवधिर्वस्व तथाभूतः किं तत्
यज्ञवानक्षिगोचर इत्येतत् ॥ ४६ ॥

* युक्ते ।

तनुकमिति । इतीत्थं तनुकं भुतदेवोक्तम् उपाकर्ण्य प्र-
वर्त्तिहा आभितार्तिहरः ॥ ५० ॥

उक्तिमेव—प्रह्लादित्यादिभिः सप्तभिः । इत्थं स्वाभ्य-
भीष्टकरणानुरूपकैङ्कर्यं प्रार्थयमानं भुतदेव पति मङ्गलानां
माराधनमेव निरतिशयं मत्कैङ्कर्यमिति । कर्तुं तावज्ज्ञातमप्राप्तं सति
ब्रह्मभिति वृद्धिः । मया हृदिस्थेन यथा पादरेणुभिलोकान्पुनन्तुः
पार्थिवीकुर्वन्तः सञ्चरन्ति ॥ ५१ ॥

ननु, देवादयोऽपि पुनन्त्येवेति किं विशेषेणेत एव पुनन्ति
इत्यत आह—देवा इति । देवाः भगवत्प्रतिमाः क्षेत्राण्ययोध्या-
मधुरादीनि तीर्थानि गङ्गादीनि चिरकालेन दीर्घकालेन पुनन्ति किञ्च
देवादीनि यत्पुनन्तीति तदप्यहं समानामीक्षयाम्भक्तकतुक्केवा-
प्रयुक्तमाहात्म्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

भीमज्जागवज्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्यदा भवानभगोचरः स्यात् एतदन्तोऽयमवधिर्वस्व स
तथा नृणां हंशः परिभ्रमः ॥ ४६—५० ॥

ब्रह्मन् तपस्विन् ॥ ५१ ॥

देवादिभ्यो यच्छुद्धत्वं तदहंसमानां पूज्यानां ब्राह्मणादीना-
मीक्षया दर्शनेन अपिशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ५२—५३ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा नमस्कृत्य तादृशं प्रार्थयन्ते स
त्वं शाधीति । स्वभूत्यानित्याप्रापनावश्यकत्वं शास्त्रद्वाराकर्त्तव्य-
मुपदिष्टमिति चेत्तत्राह किं देव करवाम त इति तुभ्यं
किं करवाम शास्त्रं तु स्वार्थं निरूपितं ननु स्वार्थमेव
क्रियतां किं मद्ध्येनेत्याशङ्क्याह एतदन्तो नृणां हंश इति
एतादृशदर्शनान्त एव प्राणिनां दुःखानुभवः नहि प्रसङ्ग
भगवति दृष्टे कस्यचिद्दुःखं सम्भवति अतः स्वार्थं नापे-
क्ष्यत इति दासत्वात् सामिकार्यमेव कर्त्तव्यम् अतः
आज्ञापयेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भगवांस्तु तस्यैकालक्षणदुःखदूरीकरणार्थं स्वस्य सेवां
निरूपयतात्याह—तनुकमिति । गृहीत्वा पाणिना पाणिर्मार्त
स्तुल्यता निरूपिता ततो यत् स्वकर्त्तव्यं तदेवोपदेस्यति
न सर्वकर्त्तव्यमिति लक्ष्यते प्रह्लादभिति कृतकृत्यत्वात् न-
तव किञ्चित् कर्त्तव्यं येनेतादृशं जातं कर्त्तव्यं चेत्तदेव
कर्त्तव्यम् इदञ्च फलं तथापि यत्पृच्छति तदा यथा मया
लोकसङ्ग्रहार्थं क्रियते व्यामोहार्थं वा तथायमपि करोष्विति-
भावः । इत्याभ्यर्थे एतादृशमपि भगवान् स्वसेवायां न प्रेरयतांति
स्वसेवाया दुर्लभत्वं द्योतितम् ॥ ५० ॥

अत्र भगवानिति मन्यते सगता ब्राह्मणाः तांश्चाप्यन्त-
तुल्यामत्वा तथा न मन्यते नदा समागतानां शोभो
भवेत् समाभवत्त्विति तेषां सम्बोधयति समता तु स्वस्मि-
न्नेव स्थापिता अतोहं परं तथा न पूजनीयः किन्त्वेत एव
पूजनीया इत्युपदिशति ब्रह्मस्तेऽनुग्रहाधीयेति सप्तभिः । यावाद्
धर्मः स्वस्य सर्वभूतिप्रतिपाद्यः तावान् ब्राह्मणेषु निरूप्यते

ब्राह्मणो जन्मना भवान् सर्वेषां प्राणिनामिह ।

तपसा विधया तुष्टया किमु मत्कलया युतः ॥ ५३ ॥

भीमद्वन्द्वभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

तुष्टयोऽपि भगवान् इतीतिवत्त्वं न बाधितविषयं इमान् मुनीन् तेऽनुग्रहार्थाय समागतान् विद्धि ननु प्रसङ्गात् अभ्यर्थे ते वा समागताः ननुभयोः समागमनं प्राधान्येन कथमेक-
स्मिन् कार्ये सम्भवतीति चेत्तत्राह—सञ्चरन्ति मया लोका-
निति । मथा सऽ एते लोकान् सञ्चरन्ति तेन सहभावे मम
प्राधान्यमेतेषामेवेति निरुक्तम् एषां पावनप्रकारमाह—पादरेणुभि-
रिति ॥ ५१ ॥

मत्त्वन्मयापि लोके पावनानि सन्ति क एतेषामेवा-
नुग्रह इति चेत्तत्राह—देवाः क्षेत्राणीति । देवाः क्षेत्राणि
तीर्थानि च त्रयो लोके पावनहेतवः कालस्याप्येतच्छेदेनैव
पावनजनकत्वं ज्ञानान्त एव सूतकादपि शुद्धेः प्रव्याणां
देश एवान्तर्भावः कर्त्तारस्तु प्रकृताः मन्त्रकर्मणोरपि
देवतास्तर्भावः नादर्थात् एवं शुद्धिहेतूनां पर्याणामपि
अत्रैवान्तर्भावात् तत्र य एव निरुक्ताः तद्दर्शनस्पर्शना-
र्थनैः पुनन्ति दर्शनं सर्वेषां दर्शनस्पर्शने तीर्थस्य त्रितयं
देवतायाः एवमप्येते शनैरेव पुनन्ति तत्र हेतुः काले-
नेति । कालो हि पृथक् शुद्धिहेतुः अन्यथा वशाहादर्वा-
गपि तीर्थज्ञानादिना पुरुषः शुद्धो भवेत् तस्मात् यावता
कालेन शुद्धिर्भवति तावत्कालेनैव तीर्थादिना शुद्धो भवति
ब्राह्मणस्तु सद्यश्शुद्धिहेतवः तेषां वाक्यात् अत्यन्तनिरुद्धमपि
शुद्धं भवति । आकरत्वं सदाशुचि स्नेहपकं ननुष्यति प्रयतेन शूद्रेणा-
प्याहृतं भोज्यम् इत्यादिवाक्यानि निर्विचिकित्सं सर्वेषां
शुद्धिप्रतिपादकानि तस्मात् क्षेत्रादिभ्यो ब्राह्मणाः भेष्टाः किञ्च
तदपि तीर्थादिकृतमपि अर्हत्तमस्येक्षया दृष्ट्यैव भवति
सर्वत्र ब्रह्मदृष्टं समं भवेत्—

“अभ्यनुष्ठापिहीनं हि ब्राह्मणानां विशेषतः ।

सर्वे निष्फलतां याति त्रतदानार्चनादिकम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

भीमद्विद्वनायचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

शाधि तनुशिष्य ॥ ४९ ॥

पाणिना पाणि गृहीत्वेति सर्वैर्दृश्यतद्वचःश्रवणेन
तं स्वसङ्घरसे निमज्जयितुमिति भावः । महसन्निति मत्तत्त्वं
त्वया भवगतमेव तव तत्त्वमप्यवगच्छता मया त्वं किमुप्युप-
देष्टव्योसीति भावः ॥ ५० ॥

स्वस्तुतिमाकर्ण्य स्वसङ्गिनां विप्राणां स्तुतिं त्वनाकर्ण्य
ब्रह्मण्यदेवो ब्राह्मणमकथुपदेशमिवेण स्वयमेव ब्राह्मणीन्
स्तुयन् तव तत्त्वमप्येवमपि मम ब्राह्मणा स्तव्या इत्यमिष्यज्जयति
ममन् हे ब्राह्मण ! स्वस्य ब्राह्मणत्वादेव स्वजातिषु तव नात्या-

• [२४४]

दर इति भावः ॥ ५१ ॥

किञ्च देवादिव्योऽपि ब्राह्मणाः भेष्टा इत्याह—देवा इति । ते
शनैः पुनन्ति एते तु सद्य एव तदपि तत्पुनानत्वमपि अर्ह-
त्तमानामीक्षया अर्हत्तमकर्तृकावलोकनं यदि ते प्राप्नुवन्ति तदैव
युक्तं “तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावनेच्छया” इति ॥ ५२ ॥

भीमद्वन्द्वकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स एवम्भूतत्वं नोऽस्मात् शाधि अनुशिष्य दे देव ! ते
तुभ्यं किं कैङ्कर्यं करवाम प्रार्थनायां लोद ॥ ४६—५० ॥

एवं प्रार्थयमानं तं मकेषु विप्रेषु अधिकां प्रीतिं कुर्वि-
त्येतदेव मम कैङ्कर्यमित्यनुशास्ति ब्रह्मचिति सतभिः ॥ ५१ ॥

देवादयः दर्शनादिभिस्तत्रापि शनैः कालेन महता पुनन्ति
किञ्च यत्पुनन्ति तदपि अर्हत्तमानां भागवतानामीक्ष्यैव
अर्हत्तमास्तु शीघ्रं पुनन्तीतिभावः ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

सो आप हम निज दासन को आह्वा कीजियेगा जब
आप नेत्रों के गोचर होते हो, इतने पर्यन्तहि मनुष्यों को
रुझ रहता है, अर्थात् जहां तक आप का दर्शन नहि होता
तहां तकहि मनुष्यों को रुझ रहता है ॥ ४६ ॥

भीशुक उवाच ।

इस प्रकार भुतदेव के कहे वाचन को सुनकर शरणागत
जनों की आर्त्ति के हरने वारे भीकृष्ण भगवान् निज हस्त से
उस के हस्त को गृहण कर हस्तते हुए उसके प्रति
बोले ॥ ५० ॥

भीमगवानुवाच ।

हे ब्रह्मन् ! आप के उपर अनुग्रह के लीये ए मुनिजन,
यहाँ पधारे हैं ऐसा आप इन को जानो, मैं इन के हृदय
में स्थित हुँ इस कारण चरणको रेणु ओसे लोकन को
पवित्र करतु ए मुनिजन विचरते हैं ॥ ५१ ॥

प्रतिमाकूप देवता, अयोध्या मथुरादि पुण्य क्षेत्र गङ्गा
आदि तीर्थ ए सब दर्शन ज्ञान अर्चन करने से बहुत
काल में भीरै पवित्र करते हैं वह पवित्र करना भी मह-
त्पुरुषों के दर्शन सेहि होते हैं ॥ ५२ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मम कथा परिकलनमुपास्तिस्तया युतः ॥ ५३ ॥

न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम् ।

सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ब्रह्म ॥ ५४ ॥

दुष्प्रज्ञा अविदित्वैवमवजानन्त्यसूयवः ।

गुरुं मां विप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥

चराचरमिदं विश्वं भावाये चास्य हेतवः ।

मद्रूपाणीति चेतस्या धत्ते विप्रो मदीक्षया ॥ ५६ ॥

भीमरस्वामिकृतभार्यार्षदीपिका ।

किञ्च ब्राह्मणाराधनमेव मम प्रेम्णमित्याह—नेति, हेतुमाह सर्ववेदमयो विप्र इति । प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयस्य वेदमयो विप्रो देवमयादस्माद्रूपात्प्रेम्ण इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

मसूयवो दोषदृष्टयः इज्यदृष्टयः पूज्यबुद्धयः ॥ ५५ ॥

अस्य विश्वस्य हेतवो भावा महदादयः मदीक्षया ममेव सर्ववेदक्षया ॥ ५६—५८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तेषां तादृशत्वमेव कैमुत्येन स्थापयति—जन्मनेति । जन्मना जातिमात्रेणैव तत्र च तप आदिना भेयानिति स्थिते तत्रापि मत्कलया भेयानिति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तपः स्वधर्मः विद्या शास्त्रीयज्ञानं तुष्टिरात्मारामत्वं मत्कला मत्स्फूर्तिः एषां यथोत्तरं श्रेष्ठ्यम् ॥ ५३ ॥

अत एवभूताद्ब्राह्मणात् ममैतद्भवतां दृश्यमानं श्रीकृष्णारूपमपि चतुर्भुजं रूपं न प्रियं तत्र हेतुः सर्वेति तत्र सर्ववेदमयत्वं तदुत्थसर्वज्ञानाभयत्वं सर्वदेवमयत्वं च तज्ज्ञेयसर्वोपास्यमूलत्वं ततस्तेषां विषयित्वं स्वस्य च विषयत्वं निर्दिश्य विषयिणं विना विषयस्यानुपादेयत्वमिति लौकिकाभानकेनैव स्वभक्तमहिमा साधितः तथैव नवमे वैकुण्ठनाथवाक्यं “नाहमात्मानमाशासे” इत्यादि ॥ ५४ ॥

एवमविदित्वा श्रद्धादावेज्यदृष्टयः सन्तो विप्रं जात्यादिनैव पूज्यं तत्रापि गुरुं महाभागवतत्वात् सर्वोपदेष्टारम् अत एव मां मदीयपरमाधिष्ठानत्वान्मदभिन्नम् अत एवात्मानं परमात्मरूपमवजानन्ति यतो दुष्प्रज्ञा दुष्टबुद्धयः नत एवासूयवः मानुषत्वादिस्वसाम्यदृष्ट्या तदुणासहिष्णवः ॥ ५५ ॥

अथ तादृशस्य महाभागवतत्वमेव दर्शयन्नात्मावेदव्यपदेशहेतुं दर्शयति—चरेति । मम रूपाणि रूप्यन्ते यत्रेति निरुक्त्या अधिष्ठानानि इति चेतसि आ सम्यक् धत्ते धारयति तत्र हेतुः मदीक्षयेति तत्र तत्र मदेकस्फुरणादित्यर्थः । एकादश—

“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तमः” ॥ इति आत्मनोऽभीष्टो यो भगवद्भावस्तत्प्रादुर्भावविशेषस्तमेव यः सर्वभूतेषु पश्यति एवमात्मनि स्फुरन् यो भगवान् तदा-

भयत्वेन च भूतानि पश्यति यः स भागवतोत्तम इत्यर्थः भीमगवद्गीतासु—

“मां हि पार्थ व्यपाभित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैद्यास्तथा शूद्रास्तेपि याप्ति पराङ्मतिम् ॥

किम्पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा” ।

इति ॥ ५६ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मत्कलया मद्दिषयज्ञानेन ॥ ५३—५९ ॥

भीमश्रीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मद्भक्ताव श्रेष्ठो नास्तीत्याह—ब्राह्मण इति । सर्वेषां प्राणिनां मध्ये इह भेदेषु नरेषु ब्राह्मणो जन्मनः भेषान् ब्राह्मणेष्वपि तपसा युतः युक्तः भेषान् ततोऽपि विद्यया वेदान् विद्यया युतः ततोऽपि तुष्ट्याऽनायासेन बहिः श्रित्प्राप्तसन्तोषेण युतः भेषान् मत्कलया कला विद्या (मम) मदुपासनेति यावत्तया युतस्तु भेषान् इति किमुक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किञ्चहुनेत्याह—नैतदिति । एतद्विभुजं चतुर्भुजं वा मम रूपं ब्राह्मणात् मत्कलया युनाञ्च दयितं न प्रियं तत्र हेतुः सर्वेति ब्राह्मणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेः प्रमाणभूताद्देवप्रचुरादिशादेवमयं वपुर्न मे दयितमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

एवं केचित्त्वद्भक्तान् कुतो वा स्वमन्यन्ते कुतो वा देवादीन् भजन्ते इत्यत आह—दुष्प्रज्ञा इति । एवमित्यभूतां नमद्भक्तानविदित्वा तत्र हेतुः दुष्प्रज्ञाः कुरहङ्गाराः देहात्माभिमानिन इति यावत् । अतएवासूयवः सस्त्वपि गुणेषु दोषाधिष्करणैकशीलाः अत एवाश्चादावेज्यदृष्टयः पूज्यताबुद्धिमन्तो मां मदारमकं गुरुमात्मानं विप्रं—ज्ञानी त्वात्मेव मे मन्तम्” इत्युक्तविधं ज्ञानिनं विप्रं चावजानन्ति ॥ ५५ ॥

ज्ञानिनो दृष्टिस्त्वन्यादशी चेत्याह—चराचरमिति । चराचरात्मकमिदं विश्वं होतवो ये भावाः पदार्थाः विश्वं तथा ज्ञेयं महदादयः तान्येनानि सर्वाणि विप्रो मदीक्षया “मद्दिषयज्ञानेन मदात्मकत्वबुद्धयेत्यर्थः । धत्ते विषयीकरोति ॥ ५६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्राह्मणभक्तिजनार्थम् अर्थवादमाह—न ब्राह्मणादिति । ब्राह्मणोऽसमत्वे हेतुमाह—सर्वेति । एवमप्यावयोर्विशेषोऽस्तीति हिशब्देनाह ॥ ५४ ॥

असूयवः गुणेषु दोषविष्करणशीलाः दुष्प्रजा एवं गुरुं मत्सन्निधानपात्रम् अविवेकिता अवजानन्ति आत्मानं माम अर्चादौ अवजानन्ति कथम् अवेव इदिरिति दृश्यः ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणपूजया सर्वमपि पूजितं स्यादिति भावेनाह—चराचरमिति । इदं चराचरं विश्वं भावये कल्पये ब्रह्मणीति शेषः । अस्य ब्राह्मणस्य देवतमहमिति शेषः । विप्रस्य सर्ववेद-प्रत्यक्षमुक्तं स्पष्टयति । मद्रूपाणीति विप्रो मदीक्षया मत्प्रतिपाद-कत्वज्ञानेन एतस्यां सर्वे वेदा यत्पादमाप्नुवन्ति इत्यादिश्रुत्या वायुना वै गौतमसूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि सदृशानि भवन्तीति श्रुतिसिद्धेरभिधराचरैः सहमद्रूपाणि धत्ते ॥ ५६ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु ब्राह्मणस्योत्कर्षहेतुः स चेदन्यत्रापि भवेत् किं ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याह—ब्राह्मणो जन्मना भेयानिति । उत्पन्न एव ब्राह्मणः सर्वेभ्यो वर्णेभ्योऽतिरिच्यते सर्वेषां प्राणिनां पूज्यो भवति तत्रापि तपसा विद्यया तुष्ट इति तुष्टया एवं त्रिभिरेव महत्त्वं सिद्ध्यति तपसा वेदमाहात्म्यं विद्यया चेन्द्रियाणां तुष्ट्यात्स्वन्तःकरणस्येति अनेन गुणत्रय-मपगच्छति सर्वोत्कृष्टमपरं हेतुमाह किमुमत्कलयति मत्कला मगधदीयत्वं भक्तिर्वा तद्युक्तः भेयान् भवति इति किं चकव्य-मित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु, तथापि त्वत्सेवकाः त्वामेव भजन्ते उत्कर्षापकर्षं न मन्यन्ते यथा स्त्री स्वपतिमेवोत्कृष्टमपकृष्टं मन्यते नान्यं महान्तमपि तस्मात्कर्षं ब्राह्मणा भक्तानां सेव्या इति चेत्तत्राह—न ब्राह्मणान्मे दयितमिति । मत्सेवकैर्मन्त्रितं कर्तव्यं मम तु प्रीतिः स्वस्माद्ब्राह्मण एवाधिका तत्र हेतु सर्व-वेदमयो विष्णुः सर्ववेदमयो विप्र इति सर्वे वेदा ब्राह्मणे तिष्ठन्ति देवास्तु मयि प्रमेयाश्च प्रमाणमधिकं मानार्थानां मेयसिद्धिरिति अनेनान्वर्द्धयमपि स्थापितं प्रमेयबलं मया क क प्रकटी-कर्तव्यम् अनः प्रमाणभूता एत इत्येतदुत्तरोधः कियत इति युक्तंभायमर्थः ॥ ५४ ॥

येतु पुद्गलब्राह्मणातिक्रमं कृत्वा गुरुपदेशं विनैव स्वतः पूजां कर्तुं चाच्छन्ति ते ऽतिदुर्बुद्धय इत्याह—दुष्प्रजा इति एवं महभिप्रयं सिद्धान्तं चापि दत्त्वा ब्राह्मणवाक्येष्वसूयां कृत्वा तानवजानन्ति तत्रापि मुख्यो गुरुः तदवज्ञानेन पूजा फलति यतः सोऽहमेव अहं च पूजकस्यात्मा स्वरूपं तेनास्मैवावज्ञात इति स्वार्थत्वान् सर्वस्य कं तत्कर्त्तरः उत्तमा भवेयुः अर्चादौ अर्चातीर्थक्षत्रादिषु इत्यदृश्यः पूज्य इत्यः व्यवस्थैवाचरिषु पूजा कर्तव्या न तदव्यवस्था-येति भावः ज्ञानालङ्कारणं मष्टमर्चायामेवेति व्यवस्था ॥ ५५ ॥

ननु तथापि भगवत्साभिध्यलक्षणो गुणः अर्चादावेव वर्तते इति जीवांतरसम्बन्धेनाभिमानश्च नास्तीति दोषा-भावसहितगुणस्य विद्यमानत्वादर्थैव ब्राह्मणादुत्कृष्टेति चेत् तत्राह—चराचरमिति । ब्राह्मणे सर्वमस्ति स हि स्वात्मानि सर्वे विश्वं ज्ञानेन मन्यते “मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माक्षरमव्ययम् अणो-रणीयानहमेव विष्णुः” इत्यादिभुतेः “यावतीर्षं देवातास्ताः सर्वाः वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति” इति च तदाह इदं चराचरं विश्वम् अस्य च मूलभूताः ये भावाः एतत्कार्याणि वा येसास्य हेतवः कारणभूतानि तस्मान्येतानि सर्वाण्येव भगव-द्रूपाणि इति चेतासि विप्रः आधत्ते अत एव विप्रः विशेष-वेणारमानं पुरयतीति “प्रा पूरणे” इति तत्रापि मदीक्षया मम ईक्षा भगवत्साक्षात्कारः भगवन्तं स्थापयित्वा भग-वद्रूपाण्यपि स्थापयति अथवा आदौ मत्साक्षात्कारं ज्ञाने स्वात्मानि मां पश्यति तत्र मयि चराचरं च पश्यतीति ब्राह्मणे चराचरं सर्वमेव वर्तते इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मम कला परिकलनमुपासनोत्पत्त्यात्कारस्तया युतः ॥ ५३ ॥

सर्ववेदमयो विप्र इति मम सर्ववेदमयत्वात् सर्वेश्वर-स्यापि प्रमाणं ये वेदास्तन्मय एव विप्रो भवेत् ॥ ५४ ॥

असूयवः ब्राह्मणेषु दोषदर्शिनः प्रतिमादाविष ननु ब्राह्म-णेषु पूज्यबुद्धयः ॥ ५५ ॥

इदंशस्य ब्राह्मणस्य लक्षणमाह—चरेति । अस्य विश्वस्य हेतवो भावाः पदार्थाः महदादयः मदीक्षयत्यस्यार्थस्य पौनरुक्त्यान्मदीक्षया मत्साक्षादर्थेन युक्तो विप्रविशेषो नार-दादिरित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ५६—५७ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मत्कलया मदीयया धेयमूर्त्या ॥ ५३—५४ ॥

असूयवः दोषदृष्टयः ॥ ५५ ॥

इदं विश्वम् अस्य हेतवो ये भावाः पदार्थाः महदादयः एतानि मद्रूपाणि मदीक्षया मदात्मकदृष्ट्या विप्रः चेतसि आ-समन्ताद्धत्ते ॥ ५६—५७ ॥

भाषा टीका ।

इस संसार में सब प्राणियों के मध्य में जन्म मात्र से ही ब्राह्मण सब से श्रेष्ठ है फिर तप विद्या सन्तोष मेरी उपासना से सम्पन्न ब्रह्मण उत्तरोत्तर श्रेष्ठ है इस में तो कहनाही क्या है ॥ ५३ ॥

ब्राह्मण से अधिक यह चतुर्भुज रूप श्री मोक्ष प्रिय नहीं है ब्राह्मण का शरीर सब वेदों से प्रसूत है और मैं सब वेदों में प्रसूत हूँ ॥ ५४ ॥

तस्माद्ब्रह्मर्षीनेतान् ब्रह्मन् मच्छ्रुत्वाऽर्चय ।

एवं वेदार्थितोऽस्म्यद्वा नान्यथा भूरिभूतिभिः ॥ ५७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स इत्थं प्रभुणाऽऽदिष्टः सह कृष्णान् द्विजोत्तमान् ।

आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सन्नतिम् ॥ ५८ ॥

एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ।

उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्धारयतीमगात् ॥ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे

श्रुतदेवानुग्रहो नाम

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

भाषा टीका ।

परभु बुद्धि बुद्धि वारे ऐसा नहि जानकर केवल भर्त्तादि को मैं फज्य वारे होकर ब्राह्मणों में दोष दर्शा होकर पूज्य आत्मा विप्र रूपी मेरा अपमान करते हैं ॥ ५५ ॥

इस चराचर विश्व को तणा इस के कारण रूप महदादि तत्व पदार्थों को मेरा रूप मानकर मेरे विषय में बधावत् ज्ञान से ब्राह्मण अपने चित्त में धारण करता है ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सतां वेदानां त्रिकाण्डविषयाणां प्रवृत्तिप्रकारमादिश्य ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायां
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीमद्गीर्णोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मर्षीन् ब्राह्मणेषु मत्तत्त्वज्ञानं एताद् मत्प्रियतमान् एतानित्युपलक्षणं सर्वानेव मन्त्रकानित्यर्थः । मच्छ्रुत्वा उत्तम-प्रीत्या अद्वा साक्षादेवार्थितोऽस्मि अन्यथा मन्त्रकल्याणेन भूरिभूतिभिर्बहुलसमृद्धिभिरप्यर्थितो न भवामि ॥ ५७ ॥

एतमुपदेशं बहुलाभ्येपि श्रीभगवांश्चकारेत्यतिदिशन्नुभयोरन्तिमं फलमप्याह—स इति । स विप्रश्च मैथिलो नृपश्च प्रभुणा निजे-भ्वरेणेति तदादेशे विश्वासादिकं बोधयति सह साहित्येन कृष्णद्विजोत्तमान् तं तांश्च एकात्मभावेन एकचित्तत्वेन तुल्य-प्रयत्नतया भक्त्या वा आराध्य तस्य तेषां च गतिं नित्य-लोकम् ॥ ५८ ॥

सतां सन्तं वा मार्गं स्वभक्तभक्तिप्रधानस्वभक्तियोगलक्षण-मादिश्य किं कृत्वा उषित्वा तयोः प्रीत्यर्थं धिरं तत्रावकाश

यतो भक्तेषु भक्तिरादरः प्रेमलक्षणा वा तद्वाच ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीर्णोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीमद्गीर्णोस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अस्त्वेवं ततः किमत आह—तस्मादिति । तस्मात्प्रज्ञानात् इत्थम्भूतत्वात् हे ब्रह्मज्ञेताद् ब्रह्मर्षीन् अन्वयाऽस्यादरेणार्थे एवञ्चेदित्यमर्चयसि चेदद्वा साक्षाद्दमेवार्थितोऽस्मि अन्यथा मन्त्रकाचनं विना सुविभूतिभिः पुष्कलोपचारैरर्थितोऽप्यहं नास्मिन्तः श्रुतीनेतानिति स्वभक्तमात्रोपलक्षणम् ॥ ५७ ॥

इत्थमिति । प्रभुणा भगवता आदिष्टः स श्रुतदेवः ऐकात्म्य-भावेन परमात्म्यबुद्ध्या आराध्य सतां गतिं मुक्तिमवाप ॥ ५८ ॥

एवमिति । भक्तेषु भक्तिः प्रीतिः सा अस्यास्तीति तथा स भगवान् हे राजन् ! स्वभक्तयोः श्रुतदेवबहुलाभयोः सन्मार्गं सतां साधूनां मार्गम् अनुष्ठेयधर्मप्रकारमादिश्योपदिश्य कतिपयदिनान्यु-षित्वा च पुनर्द्धारयती ययौ ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीर्णोस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायां
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली

प्रतिपादनच्छलेन फलितमाह तस्मादिति ॥ ५७-५८ ॥

भक्तैः प्रसादलाभाज्जोहवान् ॥ ५६ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावल्याम्

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

(भीमज्जागवतनीर्यकृतपदरत्नावल्याम् ॥ ६९ ॥)

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं ब्राह्मणोत्कर्षमुक्त्वा कर्त्तव्यमाह—तस्माद्ब्रह्मश्रुतीनेता-
मिति । एते च तादृशाः ब्राह्मणाः काण्डरूपनिष्णाता इति
ब्रह्ममिति त्वमपि तादृश एव अतस्त्वया चेन्नाङ्गीक्रियते तदा
अन्योऽपि नाङ्गीकरिष्यतीति ज्ञापितं किञ्च एकस्मिन् ब्राह्मणे
यथाकथञ्चिद्व्रिते अहं नानाविभूतिभिः अर्चितो भविष्यामि
एवमुपदिष्टस्तथैव कृतवानित्याह—स इत्थं प्रभुणादिष्ट इति ।
प्रभुत्वाप्राप्त्यथाकर्तुं शक्यं ततः सहकृष्णान् भगवत्सहि-
तान् अधिष्ठानरूपान् स्वभावतोऽप्युत्तमान् द्विजोत्तमान् एकान्त-
भावे अनन्यभक्त्या आराध्य सप्रतिमवाप सतां या गति-
स्तां भगवत्सायुज्यं प्राप्तवान् तदानीमेवान्यथा वा मैथिलश्च
देहान्ते भगवत्सायुज्यं प्राप्तवान् चकारात्तत्सम्बन्धिनोपि तथा
तथा प्रवृत्ताः ॥ ५७-५८ ॥

एवं भगवच्चरित्रमुक्त्वा चरित्रान्तरकथनार्थं पुनर्भगवतः
प्रत्यापत्तिमाह—एवं स्वभक्तयोरिति । राज्ञमिति विश्वासार्य
भक्तैः भक्तिमानिति स्वतो गत्वा करणे हेतुः मैथिलवाक्या-
न्मैथिलगृहे उचिता भुनक्तेवाक्यात्तस्मै सम्मार्गमादिश्य सतां
गतिर्भगवान् तत्र मार्गभूता ब्राह्मणा इति तेषां भजनमादिश्य
पुनः प्रस्थानम्भगत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति भीमज्जागवतसुबोधिण्यां भीमलक्ष्मणभट्टात्मजभीवल्लभ-

दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे

सप्तत्रिंशीत्यायविवरणम् ॥ ३७ ॥ ८६ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतसाराधर्षिणी ।

ऐकात्म्यम् एकमनस्त्वं तद्रूपो यो भावसेन यद्वा कृष्ण-
तत्सङ्गिविप्रयोर्यदैकात्म्यमेक्यं तद्भावनाया ॥ ५८ ॥

सम्मार्गं सतां भक्तानां मार्गं भगवद्विषयकं भक्तियोगम् ॥ ५६ ॥

इति साराधर्षिण्यां धर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षडशीतितमोऽध्यायो दशमेऽजनिस्ततः ॥ ८६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं स्वभक्तयोः भुतदेवबहुलाश्रयोः समीपे उचिता
सम्मार्गं सतां साधूनां मार्गम् अनुष्ठेयं धर्मं स्वभक्तमर्ति भुत-
देवायादिश्य पुनर्द्वारवतीमगात् अनेन भुतदेवस्य हरिभक्तैः
पूर्वं भक्तिरूपेति गम्यते ॥ ५९ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षडशीतितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८६ ॥

भाषा टीका ।

हे ब्रह्मन् ! इसी कारण से मेरे विषय में भज्ना करके
आप इन ब्रह्म श्रुतीन का पूजन करियेगा ऐसा किया तो
मैं साक्षात् पूजित होता हूँ और मेरे भक्तन के पूजन
के बिना, बहुत से ऐश्वर्य्यों से भी मैं पूजित नहीं
होता ॥ ५७ ॥

भीशुक उवाच ।

इस प्रकार भीकृष्ण की आज्ञा पाय कर वह भुतदेव
और बहुलाश्वराजा एदोनो भीकृष्ण सहित श्रुतिन का
परमात्म बुद्धिसे आराधन कर मुक्ति को प्राप्त होगया ॥ ५८ ॥

हे राजन् ! भक्त जनों में भक्तिमान् भगवान् निज भक्त
के अर्थ इस प्रकार समीचीन मार्ग का उपदेश कर
कुछ दिन पर्यन्त मिथिला में निवास कर पश्चात् द्वार
वती को पधार गए ॥ ५९ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें ज्ञासी अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ८६ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रुतिस्तुतिः ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

परीक्षिदुवाच ।

ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।

कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परं ॥ १ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

श्रीनृसिंहाय नमः ॥

सप्ताशीतितमे नारायणनारदवादनः ।

वेदैः स्तुतिर्गुणालम्बा निर्गुणावधि वर्ण्यते ॥

वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ।

यस्याऽऽस्ते हृदये सम्बित्तं नृसिंहमहं भजे ॥

सम्प्रदायविशुद्ध्यर्थं स्वीयनिर्बन्धयन्त्रितः ।

श्रुतिस्तुतिमितव्याख्यां करिष्यामि यथामति ॥

श्रीमद्भागवतं पूर्वं सारतः सन्निषेवितम् ।

मया तु तदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपर्चायते ॥

पूर्वाध्यायान्ते—

“एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ।

उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥”

इत्यत्र सन्मार्गं सनां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमघटमानं मन्वानः पृच्छति—ब्रह्मज्ञिति । तत्र तावत्-
मुख्यालक्षणागुणभेदेन त्रिधा शब्दप्रवृत्तिः मुख्याऽपि रुद्धि-
योगभेदेन द्विधा रुद्धिश्च स्वरूपेण जात्या गुणेन वा निर्दे-
शाहं वस्तुनि, संज्ञासंक्षिप्तकृतेन प्रवर्तते, यथा दित्यो गौः
शुद्धे इति लक्षणा च तेनैव सङ्केतेनाभिहितार्थसम्बन्धिनि
यथा गङ्गायां घोष इति गौणीचाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्ते तत्स-
दृशे यथा सिंहो वेदवत् इति यथाऽऽहुः—

“अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेप्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्गुणैरेष्टातु गौणता” ॥ इति

योगवृत्तिस्तु एतद्विविधवृत्तिप्रतिप्रादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्य-
यार्थयोर्वा योगेन यथा पङ्कजमौपगवः पाचक इत्यादि तत्र
भावप्रमाणे रुद्धिवृत्तिर्न सम्भवतीत्याह साक्षात्कथं चरन्तीति

[२४५]

तत्र हेतुः अनिर्देश्ये अनिर्देश्यत्वेऽपि हेतुं वदन् गुणवृत्तिं निरा-
करोति, निर्गुणे गुणवृत्तय इति. गुणैर्वर्तमानाऽपि निर्गुणे
कथं चरन्तीत्यर्थः । निर्गुणत्वे च हेतुं वदन् लक्षणां योगश्च
निराकरोति सदसतः पर इति कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्न-
सङ्के केनचिदपि सम्बन्धाभावात् लक्षणायोगवृत्ती सम्भवत
इत्यर्थः । एवं पदार्थत्वायोगादपदार्थस्य च वाक्यार्थत्वायोगात्
श्रुतिगोचरत्वं ब्रह्मण इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

श्रीराधारमणो जयति ।

श्रीचैतन्यं श्रीनृसिंहं मुरारि-

विद्वद्भ्यं श्रीधरं भक्तमुख्यम् ।

मिश्रं चन्द्रं गोकुलोपाधिकञ्च-

नत्वा कुर्वे व्याकृतिं व्याकृतंस्तम् ॥

राधारमणेन राधारमणसेविना ।

श्रुतिस्तुतिमिटीकाव्याख्यानं क्रियते ऽद्भुतम् ॥

तत्र तेषामध्यस्थे नारायणेति नारायणनारद-
सम्वादं पुरस्कृत्येत्यर्थः । श्रीशुकेन कर्त्रा गुणानां जगत्-
कर्तृत्वादीनामालम्बः आश्रयणं यस्यां तथाभूता वेद-
कर्तृका श्रुतिः निर्गुणे अवधिः पर्यवसानं यथा स्यात्तथा
निरूप्यते ॥ अधुना निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारानुमित-
कक्षेव्यताकं मङ्गलं निबध्नन् स्वीयसन्ध्यासाश्रयोपास्यं श्री-
नृसिंहं वर्णयति—वागीशेति । वाचां वाणीनामीशा वागीशा
सरस्वती यस्य नृसिंहस्य वदने आस्ते तिष्ठति यस्य
वक्षसि च वक्षःस्थले तु लक्ष्मीर्नित्यकान्ता श्रीविहर-
माणा आस्ते तिष्ठति यस्य हृदये च सम्बित् स्वपर-
प्रकाशिका विशुद्धसत्त्वाऽपरपर्याया ज्ञानशक्तिरास्ते तं नृसिंहम्

भीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

अहं भजे शरणं प्रजामि ॥ स्त्रीयानां छात्राणां निबन्धेन
हठेन वशीकृतोऽहं भीधरः वेदस्तुतेर्मितां लब्धशरामभि-
प्रायतो गम्भीरां व्याख्यां यथामति स्वबुद्धिमनतिक्रम्य कारि-
ष्यामि किमर्थं सम्प्रदायस्य शेषीयस्य नारणीयस्य च
विवेकार्थं ॥ तथाहि-

सम्प्रदायो भागवते द्विविधः परिकीर्तितः ।

ज्ञेयो नारायणीयश्च तत्र शेषो यथोच्यते ॥

शेषः सनत्कुमाराय भीमङ्गावतं जगौ ।

सोऽपि साङ्ख्यायनायाह मुनये संप्रसादितः ।

पराशराय सोऽप्याह मैत्रेयाय जगौ च सः ।

विदुरायाय मैत्रेयो द्वितीयोऽपि निगद्यते ।

नारायणस्तु विधये भीमङ्गावतं जगौ ॥

नारदाय विधिः पाह व्यासायाऽथ कलिप्रियः ।

व्यासः शुकाय मुनये सोऽपि प्राह परीक्षिते ।

तदेव सूतस्तं श्रुत्वा शौनकायाह प्रभतः ॥

पूर्वैश्चिन्तुकादिभिर्दीकाकर्तृभिः सारतः सारं भेषं भेष-
भारुयानं गृहीत्वा भीमङ्गावतं सम्यक् निषेवितम् आस्त्रादितं
अयातु तैरुपपुष्टम् उपस्पृश्य आचम्य त्यक्तं प्रसादरूपमुच्छिष्टं
अभक्ष्य सङ्गृह्यते ॥

अप्रामाण्ये कारणानि चत्वारो दोषाः भ्रमप्रमाद्विप्रलिप्सा-
करणाऽपाटव्रूपास्तैः रहितानां तत्रातस्मिन्तद्विप्रमो यथा
स्वाणीं पुरुषं इति प्रमाणोऽनवधानताऽन्यच्चित्ततेति यावत् येना-
न्तिके गीयमानमपि न भूयते विप्रलिप्सा वञ्चनेच्छा यथा ज्ञातो-
ऽप्यर्थः शिष्याय न प्रकाश्यते करणापाटवमिन्द्रियमान्यं येन
यथावद्वत्तमनसा यस्तु न परिचीयते इति तत्रांके
वेदब्रह्मणोः प्रमाणप्रमेयभावे तत्र वेदे तावत् साकल्येन
साक्षात्सङ्केतिनोऽर्थो यथा वृत्त्या प्रतीयते सा वृत्तिर्मुक्त्या सा
ऽपि रुढिर्योगश्चेति द्विधा तत्र रुढित्वं नाम प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
रहितत्वे सति अनादिपरम्परागतत्वं यागन्त्वमे वक्ष्यते लक्षणा-
हि सापेक्षत्वात् रुढिश्च त्रिधा स्वरूपरुढिर्जातिरुढिर्गुणरुढिश्चेति
संज्ञाशब्दः संज्ञा तदर्थः तयोः सङ्केतेन ईश्वरेच्छारूपेण रुढि-
वृत्तिः प्रवर्तते कुत्र स्वरूपेण निर्देशार्हं संस्थानेन कथनाह
द्विधादिवस्तुनि द्विध इति पदसंज्ञा शास्त्रापलुवादिशून्यत्वं
तदर्थः संज्ञा तयोस्सङ्केतः द्विधपदात् शास्त्रादिशून्यवृक्ष
एवार्थो बोद्धव्यः नान्य इति एवं गोपदं संज्ञा गोत्वजातिस्तदर्थः
एवं शुक्लपदं संज्ञा श्वेतगुणस्तदर्थस्तत्र तत्र तेनैव सङ्केतेन
प्रवर्तते अत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थकरणे ङीष् विहायसा गतो इत्य-
स्मादाकाशे गतिः प्रकृत्यर्थः तत्कर्ता च प्रत्ययार्थः प्रतीयते
एवं गम धातुः प्रकृतिः ङीप्रत्ययः कर्त्तरितदर्थेनागमनकर्त्ता
अश्वादिरपि प्रतीयते एवं शुच धातुः प्रकृतिः कर्त्तरिलः प्रत्यय-
स्तदर्थेन शोककर्त्ता प्रतीयते सच सच प्रकृतेऽनुपपन्न इति रुढि-
रेव स्वीक्रियते तत्र तत्रेति रुढेः परिष्कारः लक्षणा च तेनैव
संज्ञासंज्ञिरूपेण सङ्केतेन तत्र गङ्गेति पदं संज्ञा भगीरथस्नाता-
वच्छिन्नजलप्रवाहस्तदर्थ एव संज्ञा तयोस्सङ्केतः गङ्गापदा-
द्भगीरथस्नातावच्छिन्नजलप्रवाह एवार्थो बोद्धव्यो नान्य इति

ईश्वरेच्छारूपस्तेनेत्यर्थः । अभिहितार्थस्य वाक्यार्थस्य प्रवाहस्य
सम्बन्धिनि तीरे प्रवर्तते यथेति गङ्गाद्व्यवहृत्यप्रवाहाधि-
करणकषोषान्वयानुपपत्त्या तीरे लक्षणा शैव/पावनस्यादि प्रयो-
जनमिति प्रयोजनवर्ती लक्षणा गौणीचेति अभिहितार्थे वाक्ये
सिंहत्वावच्छिन्ने पिण्डे लक्षिता ये कौट्यमारकत्वादिगुणास्तैर्युक्ते
अत एव तत्सदृशे देवदत्ते गौणी/वृत्तिः प्रवर्तते इति पूर्वै-
वान्वयः । अत्रोत्तरपदानुपादाने जलगतसङ्ख्यासंयोगादिगुणा-
मप्रावपि सत्त्वात् अग्निरिदं जलमित्यपि प्रयुज्येत ततस्त-
दुपादानमिति सुधीभिर्विभाव्यं यथाऽऽहुरित्यत्र भट्टा इतिशेषः
अभिधेयाऽविनाभूते वाक्यार्थप्रवाहादिसम्बन्धिनि तदाहो
गङ्गादिशब्दस्य या प्रवृत्तिः यत् शक्यं तम्बन्धरूपवृत्तेः
सा लक्षणावृत्तिरिष्यते तथा सिद्धाहो लक्ष्यमाणा दृश्यमाणाः
ये कौट्यार्थो गुणास्तैर्योगात्साहस्यसम्बन्धात् तमपेक्ष्य तु
वृत्तेऽशब्दव्यापारस्य गौणता इष्टा सा गौणीवृत्तिरित्यर्थः ।
एतद्विधेति एताः रुढिलक्षणा गौणीरूपाः यास्त्रिविधा वृत्तय-
स्ताभिः प्रतिपादितस्सम्पादितोर्थोऽभिधेया यथोक्तयोः
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वीगेन सम्बन्धेन योगवृत्तिः प्रवर्तते उदा-
हरणानि वर्णयति यथेति पञ्चममित्यत्र पञ्चोपपदजनधातुः
प्रकृतिः तदर्थस्तु पञ्चाञ्जनिमात्रं प्रत्ययस्तु जनेऽस्तदर्थस्तु
जनिकर्त्ता एवं मयङ्कशैवालादायतिप्रसङ्गस्तद्व्यावृत्त्यर्थं
प्रसिद्धिरूपरूपा प्रतिपादितपदार्थत्वात्पञ्चपदं रुढियोगरूपम्
एवम् उपगुशब्दः प्रकृतिस्तदर्थस्तु गोसामीप्यसम्बन्धी प्रत्यय-
स्तु अण् तदर्थस्त्वपत्यरूपस्तत्र समीपगोमात्रवाचिन उप-
पूर्वकगोपदस्य मुख्यार्थानुपपत्त्या तत्सम्बन्धिनि गोपे लक्षणा
बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वेन लक्षणयैव प्रवृत्तेः एवञ्च
लक्षणा प्रतिपादितपदार्थत्वात् औपगवपदं लक्षणायोगवृत्ति-
रूपम् एवं पञ्चधातुः प्रकृतिस्तदर्थस्तु पाककपो
णमुल् प्रत्ययः तदर्थः पाककर्त्ता एवञ्च पञ्चतीति
पाचक इति निरुक्तौ पचनकाल एव पाचकपद-
प्रवृत्तौ तदन्यदा तत्पदप्रयोगस्याव्याप्तिस्तदर्थपाचकधगुण-
योगात् पचनादन्यदापि पाचकपदप्रयोगोपपातिः किन्तु सिंहो
देवदत्त इत्यत्र व्यक्तिभेदः अत्रतु पचनापचनकालात्मकावस्था-
भेद इति गौण्या प्रतिपादितपदार्थत्वात्पाचकपदं गुण-
योगिकम् अत्र क्वचित्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वेति पाठत्वागन्तुकः अस-
म्बन्धार्थत्वात् एवञ्च त्रिविधा रुढिल्लिखिता योगवृत्तिः एका
लक्षणाऽन्या च गौणीत्येवमष्टविधा शब्दवृत्तिः स्वामिभि-
र्व्याख्याता तत्र साक्षात्कथं चरन्ति मुख्यया वृत्त्या ब्रह्म कर्म-
भूतं कर्त्तृभूताः भुतयः कथं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । तत्र चरणान-
र्हत्वे हेतुः अनिर्देश्य इति । स्वरूपेण गुणेन जात्या च निर्देष्टु-
मशक्य इति त्रिविधरुढेर्निराकरणं पदार्थत्वाद्येगात्पदवाक्य-
त्वाभावात् अपदार्थस्य पदवाक्यत्वरहितस्य ब्रह्मणः वाक्या-
भिधेयत्वाऽसम्भवाच्च भुतिप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मणो घटत इति राक्षः
प्रभ इति स्वामिचरणानामभिप्रायः ॥ १ ॥

भीकविबुद्धामणिचक्रवर्तिनकृताऽन्वयबोधिनी ।

भीकृष्णाय नमः ।

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाऽङ्गकारिणे ।

नमो वेदान्तवेदाय गुह्ये बुद्धिसाक्षिणे ॥

अथ श्रीवेदस्तुतिव्याख्या श्रीधरपूज्यपादैर्या कृता सैव तद्-
नुकूलधिकपदकदम्बवसंघर्षिताभ्याकार्या यथा स्वास्तथा स्वीयानां
सुखबोधाय मयाऽत्र लिख्यते तथाऽत्र भीमच्छङ्करपूज्यपादकृत-
भाष्यानुमतेन श्रुतीनां व्याख्या क्रियते इति ज्ञातव्यम् अत्रायं
क्रमो ज्ञेयः प्रथमाऽभासस्ततः श्लोकस्तस्यान्वयोऽर्थश्च ततः
पूर्णास्तुतिस्तदर्थश्च ततः सिद्धान्तइति स्वामिभीचरणां
पूर्वाध्याने—

“एवं स्वमक्तयो राजन् भगवान् भक्तभाक्तिमान् ।

उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥

इत्यत्र सतां स्मृतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्ये कारणरहितानां
वेदानां मार्गे ब्रह्मपरत्वमुद्दिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र वेदानां
ब्रह्मपरत्वमघटमानं मन्वानः पृच्छति—ब्रह्माभिति । अप्रा-
माय्ये कारणरहितानामिति पुरुषवाक्यानामप्रामाण्यं भ्रमप्रमाद-
विप्रलिप्साकंरणापादवरूपदोषचतुष्टयैः पुरुषबुद्धेर्वृषितत्वात्
पौरुषेयत्वाभावाद्देवस्याप्रामाण्ये कारणाभाव इत्यर्थः । अत्रा-
न्यदपि प्रश्नबीजं ज्ञातव्यं पूर्वाध्याये “सर्वदेवमयो विप्रः सर्व-
देवमयोऽहम्” इति स्वस्य स्वयं भगवता सर्वदेवप्रमेयत्वमुक्तं
विष्णुरातेनापि तस्मिन् भीकृष्णाख्ये भगवति परब्रह्मत्वं तत्र
तत्रावधारितं तद्यथा गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गमिति परं ब्रह्म
नराकृतीति तदभितं ब्रह्माद्यं शिष्यत इति तत्रोद्बहत्पशुपतश-
शिगुत्वनाट्यं ब्रह्माद्यमिति यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्मसनातनमि-
त्यादिषु अनस्तत्रैव वेदप्रमेयत्वं सादिश्य पृच्छति ब्रह्माभिति हे
ब्रह्मन् ! अनिर्देश्येऽनिर्वचनीये ब्रह्मणि भुतयः कथं चरन्ति
ब्रह्म प्रतिपाद्यन्तीत्यर्थः । कथम्भूते ब्रह्मणि निर्गुणे गुणातीते गुण-
वृत्तयो गुणैर्वसमानाः भुतयः कथं चरन्ति पुनश्च सदस्तः
परे कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्नसङ्गे केनचिदपि सम्बन्धाभावात्कथं
चरन्ति अत्र स्वामिचरणानां तत्रतावत् मुख्यालक्षणागुणभेदेन
त्रिधा शब्दप्रवृत्तिः मुख्यापि रुढियोगिभेदेन द्विधा रुढिः स्वरूपेण
जात्या गुणेन वा निर्देशार्हं वस्तुनि संज्ञासङ्के सङ्केतेनैव प्रवर्तते
यथा दित्यः गोः शुक्रः इति अस्यार्थः । संज्ञाशब्दः संज्ञीचार्यं सङ्केतः
शक्तिः साच अस्यच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छातो
भवति शक्तेस्तु शब्दशब्दार्थोभयनिवृत्तात्वात् संज्ञासंज्ञिसङ्केतत्वं
ततश्च स्वरूपेण रुढस्योदाहरणं दित्य इति छिन्नवृक्षस्य मूल-
भागो दित्य इत्युच्यते दित्यशब्दः संज्ञा तद्वाच्यच्छिन्न-
वृक्षस्य मूलपिण्डः सञ्ज्ञी सङ्केतेनायमेव दित्य इति रुढ्या प्रती-
यते तथा दित्येत्योपि ज्ञेहः । वल्मीककीदसमुद्गतमृदमृत्पिण्डो
उचित्यः । जातिरुढकयोदाहरणं गौरिति जातेर्लक्षणं निन्यमेकमेक
समवेतत्वं जातित्वं गोशब्दो हि गोजातिविशिष्टस्य गोपिण्डस्य
वाचकः साक्षात्स्व गोत्वं “साक्षा तु गलकम्बल” इत्यमरः तथा महि-
षादिः गुणरुढस्योदाहरणं शुक्रइति शुक्रशब्दस्तु शुक्रगुणवाचकः
तथा रक्तपीतादिः रुढिवृत्तिमुक्त्वा लक्षणावृत्तिमाह—लक्षणा च
वेनेव सङ्केतेनाभिहितार्थसम्बन्धिनि यथा गङ्गायां घोष इति

अस्यार्थः तेनैव संज्ञासंज्ञिसङ्केतेनाभिहितो यो गङ्गादिरूपोऽर्थ-
स्तत्सम्बन्धिनि तीरादौ मुख्यार्थेवादे गौणार्थकल्पना लक्षणा
अतो गङ्गायां घोषो वसतीत्युक्ते गङ्गाशब्देन लक्षण्या तीर-
मुच्यते गङ्गातीरे घोषोऽस्तीत्यर्थः । तथा वटेषु गावो
बुद्धान्ते इत्यादिकं ज्ञेयं गुणवृत्तिमाह गौणी चाभिहितार्थ-
लक्षितगुणशुद्धे तत्तद्वशे यथा सिंहो देवदत्त इति अस्यार्थः ।
अभिहितोऽर्थः सिंहादिशब्दस्य सिंहादिरूपः पिण्डः तत्र लभिता
ये विक्रमादिगुणास्तद्युते देवदत्ते तत्तद्वशे अभिहितार्थसिंह-
सद्वशे अर्थं देवदत्तः सिंहः गुणयोगादिति एवमर्थं देवोऽयं
राक्षस इत्यादिकं ज्ञेयं लक्षणा गौणी इत्येतयोर्लक्षणं वृत्ति-
कारमद्वैवाक्येनाह—यथाहुरिति—

“अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिलक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतेरिष्टातु गौणता ॥” इति

अस्यार्थः अभिधेयं रूपम् अविनाभूतम् अभिधेयाविनाभूतं तेन
प्रवृत्तिः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिलक्षणोच्यते अभिधेयेन
मुख्यया वृत्त्या गङ्गादिशब्दवाक्येनार्थेन गङ्गादिस्वरूपेणा-
ऽविनाभूतेन सार्द्धं शब्दसम्बन्धिनि तीरादौ गङ्गादिशब्दस्य
या प्रवृत्तिर्व्यापारः सा लक्षणेत्यर्थः । यद्वा अभिधेयस्य
वाक्यस्यार्थस्य योऽविनाभूतस्तीरादौ सम्बन्धस्तस्य प्रवृत्ति-
लक्षणेति ॥ पूर्वस्यार्थः । परार्द्धस्यायं लक्ष्यमाणं गुणे अभि-
धेये सिंहादिरूपे गुणाविक्रमप्रसङ्गाकारित्वादयो लक्ष्यमाणा-
स्तैर्योगात्सम्बन्धात्सादृश्याद्देवदत्तादौ या शब्दप्रवृत्तिः सा
गौणता इष्टा इति रुढिवृत्तिमुक्त्वा योगरुढिमाह—योगवृत्ति-
स्तु एतद्विविधवृत्तिप्रतिपादितपदपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्यययोगेन
यथा पङ्कजम् औपगवः पाचक इति अस्यार्थः रुढिलक्षणा
गौणी चेति वृत्तित्रयम् एतद्विविधवृत्तितया प्रतिपादितयोः पद-
पदार्थयोः प्रकृतिप्रत्यययोगेन योगवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । उदा-
हरणं पङ्कजादियोगरुढेरुदाहरणं पङ्कजमिति पङ्कशब्दोपपद-
जनधातुः प्रकृतिः प्रत्ययः जनेर्ङः पङ्काज्जायतेति पङ्कजं योग-
रुढिवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं पङ्कजमात्रेयुक्तौ बालादेरप्रतिपत्तेः
किन्तु पञ्च एव रुढित्वं तथा मण्डप इत्युक्ते वहिर्मान्दिरे
रुढिः नतु “मण्डपोऽस्त्रीजनाश्रयः” इत्यमरः । औपगवः
उप समीपे गावो यस्य सः उपगुः तस्याऽप्रत्ययम्
औपगवः उपगुशब्दस्तावत्लक्षण्या प्रवृत्तः मृदुप्रीहेस्तथैव प्रतीतेः
उपगोः प्रकृतेः तद्धितप्रत्ययः अतो लक्षण्या जातिरुढिवृत्ति-
प्रतिपादितपदार्थत्वं पाचक इत्यत्र प्रकृतिः पचधातुः कृत-
प्रत्ययोवत् पचतीतिपाचकः सच पचनादन्यत्रापि पाचक
इत्युच्यते इति पाचकत्वगुणयोगान् गुणवृत्तिप्रतिपादितपदा-
र्थत्वम् आदिपदेनान्यदपि यथायथमूह्यम् अत्र अप्रधा
शब्दप्रवृत्तिरुक्ता सा यथा मुख्या लक्षणा गौणी चेति
त्रिधा मुख्या द्विविधा रुढियोगभेदेन लक्षणा गौणी एकविधैव मुख्या
रुढेरुदाहरणं मुख्यस्वरूपेण दित्यः जात्या गोगुणेन शुक्रा
इति लक्षणाया उदाहरणं गङ्गायां घोष इति गौण्या उदाहरणं
भिहो देवदत्त इति मुख्यायायोगवृत्तेः उदाहरणं योगेन
पङ्कजं जात्या औपगवः गुणेन पाचक इत्यप्रधा शब्दप्रवृत्तिः
एवं शब्दप्रवृत्तिमुक्त्वा ब्रह्मणि तदभावमाह—तत्रेति तत्रतावत्
ब्रह्मणि रुढिवृत्तिर्न सम्भवतीत्याह—साक्षात्कथं चरन्तीति तत्र

भीमविष्णुदामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

हेतवः अनिर्देय इति अनिर्देयत्वेऽपि हेतुं वदन् गुणवृत्ति-
निराकरोति । निर्गुणे गुणवृत्तय इति । गुणैर्वर्तमानाऽपि निर्गुणे
कथं चरन्तीत्यर्थः । निर्गुणत्वे हेतुं वदन् लक्षणां योगं च
निराकरोति सत्सतः पर इति कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्
सङ्गे केनचिदपि सम्बन्धाभावात् न लक्षणायोगावृत्तीसम्भ-
वत इत्यर्थः । एवं पदार्थत्वायोगात् अपदार्थत्वस्य वाक्यार्थत्वा-
योगात् भुतयो गोचरत्वं ब्रह्मणि इत्याभिप्रायः केनचिदिति
लक्षणायाः शक्यसम्बन्धविषयत्वायोगवृत्तेरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
योगयोर्विशेषात् ते वृत्ती असङ्गे ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । सुगम-
मन्यत् ॥ १ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भीमाधिकाङ्क्षाऽर्चनमः ।

भूभृतं श्रीहरेर्दासवर्यं गोवर्द्धनं भजे ।
भुतिस्तुतिवचोव्याख्यां विधित्सामि यदाश्रयी ॥
भीमज्ञाणवतं नोमि यस्यैकस्य प्रसादतः ।
अज्ञातानपि जानाति सर्वः सर्वांगमानपि ॥
भीमरस्वामिपादांस्तान्प्रपद्ये दीनवत्सजान् ।
यत्प्रसादेन वत्सेनं पश्यन् वत्सेयं वैष्णवम् ॥
वन्दे श्रीकृष्णचेतन्यमन्तर्यामिनमीश्वरम् ।
यत्प्रेरणा हि सर्वस्य कारणस्यापि कारणम् ॥

अत्र ब्रह्मज्ञित्यादिद्वये टीकासङ्कतिरियं तत्र प्रथमे पद्ये
पङ्कजमित्यत्र प्रकृतिः पङ्कजशब्दोपपदजनधातुः प्रत्ययोभूते
जनेर्ङः कृत् रुदिवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं शैबलादाव-
प्रतीतेः किन्तु कमल पद्येति औपगव इत्यत्र उपगु-
शब्दस्तावदलक्षणाया प्रवृत्तः बहुव्रीहेस्तथैव प्रवृत्तेः तत्त्वो-
पगोः प्रकृतेः प्रत्ययमन्वितः अतो लक्षणावृत्तिप्रतिपादित-
पदार्थत्वं च पाञ्चक इत्यत्र प्रकृतिः पञ्चधातुः प्रत्ययो णमुल्
कृत् सञ्च पञ्चनादन्यदापि पाञ्चक उच्यते इति पाञ्च-
कत्वगुणयोगाद्गोणीवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं किन्तु सिंहदे-
वत्तयाव्यक्तिमेवेति भेदः अत्र त्ववस्थाभेदेनेति गम्यं निर्गु-
इति गुणानां इत्यर्थः । ननु गुणरहिते गुणानामपि गुण-
रहितत्वादिनिर्देयत्वं शङ्केतेति अथोत्तरत्र पूर्वोक्तमर्थं क्रमे-
णाह अयमभिप्राय इति तत्र पूर्वोक्तस्य तमाह सगुण-
मेवेति भुतौ य इति य उक्तलक्षणोऽक्षराख्य इत्यर्थः । सर्व-
विदिति सर्वं विन्दत इति निरुक्तेः सर्वशक्तित्वं “सर्वस्य
ज्ञानमयं तपः” इति इच्छाप्रधानमैश्वर्यमित्यर्थः । सर्वस्य वशी
सर्वनियन्तेत्यर्थः । सर्वस्थेशानः सर्वोपास्यः सर्वकर्मफल-
दाता चेत्यर्थः । यः पृथिव्यामित्यादिकं पृथिव्याद्यन्तर्वा-
मिनाप्रतिपादकं पूर्वत्र हेतुः प्रतीकदर्शनमेवेदं स ईक्षते-
त्यत्रागमनाभावश्चान्दसः तदिति तच्छब्देन पूर्वोक्तमित्यर्थः
सोऽकामयनेत्यादिकं सर्वकल्पेण गुणनिलयत्वं दर्शयति सर्वा-
श्रयत्वेन कथमात् सत्यं ज्ञानमिति सच्चिदानन्दमित्यर्थः ।
सगुणमेवेत्यारभ्य ब्रह्मेत्याद्या इत्येतदन्तलक्षणमराणां भुतानां

तत्परत्वं दर्शितम् एतच्चानुवादमात्रं निर्गुणपरता-
बोधनार्थं निर्गुणपरत्वञ्च तथेत्यादिना उपसंहरिष्यतीत्य-
न्तेनानन्तरप्रस्थेन हेतुं तदेतदकल्पनायेत्युक्त्याभिप्रायः तत्त्व-
मसीत्यादीत्यादिपदादहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मैवास्मि अय-
मात्मा ब्रह्मेत्यादिवैषम्यं एकार्थाभिप्राये सामानाधिकरण्य-
मिति शब्दयोरेव सामानाधिकरण्यं नार्थयोरित्यर्थः । पृथग्-
र्थत्वं परिहरति यथोक्तमिति तद्विज्ञापयेत्यन्वयः तत्त्व-
तद्विज्ञानतत्त्वैवानुपयुक्ताभिधानशक्तितया ब्रतीभ्रमाणस्योप-
पदेनामिच्छारूपविषयदानमात्रं हि कियत इत्यर्थः । अजहत्-
स्वार्थया न जहत् न त्यजन् स्वार्यो नीलगुणादिरूपो
यस्यां तथा निरुदलक्षणाया नितरां कृता निरुदलक्षणाया
लक्षणा च तथा अनादिपरम्परासिद्धया न साम्प्रतं रक्षि-
तयेत्यर्थः । नीलमुत्पलमितिवत्सामानाधिकरण्यमित्यनुषज्यते
स्वरूपसत्त्वामात्रेण नहि किञ्चिद्विशेषणमिति स्वबुद्धेस्तस्य
वार्त्तिकस्य पूर्वोक्तं येन नीलादिता कर्त्रा स्वबुद्ध्या स्वाकार-
ज्ञानेन करणभूतं विशेष्यमुत्पलादिव्यज्यते अवभास्यते तद्वि-
शेषणमित्यर्थः अस्थूलदिवाक्यादीनामित्यादिकमप्यकल्पनायेत्युक्ते-
रुक्त्याभिप्रायः सामानाधिकरण्येन निषेधावशेषत्वेन चोपाधि-
परित्यागात् उपासनादिनि मात्रार्थेऽप्यतिशयस्याभिप्रायः
आदिग्रहणात् सुप्रत्यादिक्रियायैति क्रिया यथादिः अन्वा-
र्येति पाठे अपवादार्थेत्यर्थः ॥ अथ स्वव्याख्या सम्मार्ग-
मादिश्येत्युक्तमन्वयेन “तत्तुल्यमन्वयात्” (१।१।४) इतिन्यायेन वै-
समन्वयापेक्षा लभ्यते समन्वयपरा काष्ठा च—

“वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ॥

इत्युक्तलक्षणे परतत्त्वं एव तच्च कैश्चिद्वस्तुनो निर्विशेषमेव
मन्यमानैर्ब्रह्मेति शब्दयते स्वाभाविकशक्त्यान्तविशेषमेव मन्य-
मानैः भीमज्ञाणवतस्तु परमात्मेति भगवानिति च तत्रान्त-
र्यामित्वमात्रशक्त्या भगवानेव परमात्मेति शुद्धपरिपूर्णैश्व-
र्याद्यात्मिकया परमधामादौ स्वयं विद्यमाना वशीकृत-
मायाशक्तिकया परमस्वरूपशक्त्या तु भगवानिति अद्वय-
त्वञ्च शक्तिमात्रं विना शक्तेरभावात् ताञ्च विना
कार्याभावात् वस्तुवन्तरास्यन्ताभावाच्चेति एवमेव कलु-
षमयाद्वितीयं ब्रह्म नेहानास्ति किञ्चनेत्यनयोर्निषेधास्त-
दवाधभूताभ्यर्थान् स्वयमाह मन्वयवर्णः “न तस्य कार्यं करणं
च विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकञ्च दृश्यते परास्य शक्ति-
विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच” इति तदेव सति
मध्यमं मतं नात्याक्षिप्य सर्वशक्तिविशिष्टपञ्चब्रह्मणि भीमज्ञाणवति
देवस्य प्रवृत्तिं सम्मतां निर्विशेषब्रह्मण्यसङ्कतां, मन्यमानः
भीमज्ञाणवतत्वेन तद्गुणाद्यपलापनिन्दामसहिष्णुः भीमनिन्दो-
भ्युपगमेन स्वमतं पुपुशुः केवलतन्मात्रवेदार्थिनः । क्षिपति
ब्रह्मज्ञितिं अथवा पूर्वोक्तं सर्ववेदमयो हिमः सः । वमयो
हाहमित्येवाक्षेपबीजं मन्तव्यं यतस्तत्र व्याख्यातं वेदानां
भीमज्ञाणवत्त्वं तात्पर्यमङ्गीकृत्य पूर्वरीत्या परममक्षिपति
ब्रह्मज्ञितिं तैर्व्याख्यातं तत्र गुणेन तावद्रूढिवृत्तिर्न सम्भवतीति
निर्गुणे गुणवृत्तय इत्युक्तं गुणाः सत्त्वाद्यस्तत्कार्यभूताः
शुद्धशीतादयश्च तद्वतीते इत्यर्थः । निर्गुणत्वादेव आतिनिर्देयत्व-

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अपि निरस्तं गुणभेदवाञ्छातेः तथा स्वरूपानिर्देश्यत्वञ्च निर्गुणत्वेनैव दृष्टुं तविलक्षणस्वरूपत्वात् अत आनन्दादि-
पदेन न तद्विनिर्देश्ये प्रसिद्धचित्तवृत्तिविशेषादावेव तेषां
सङ्केतितत्वादिति तेषां मते अतोर्थापत्तिसहितानि वृत्त्यन्तराणि
च निर्गुणत्वादिभिर्निरस्ताभ्युपेति स्वरूपभूतगुणाश्च तेषां मते
न सन्तीति निर्विशेषब्रह्मणि तेषां वेदसङ्गतिर्न सम्भवत्येव
भीमगवतानान्तु भीमगवतो विलक्षणस्वरूपत्वेपि विलक्षणस्व-
रूपपरापौरुषेयतत्तत्तद्व्याख्यायतया मायिकगुणासम्बद्धत्वेपि
मायातीतानन्तगुणतया सत्सङ्गर्था परत्वेपि तेन तयोऽनुस्यूततया
सर्वा अपि वृत्तयः भीमगवति मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्या
रोहते ह्यहमिति “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इति च भीमगवत्सम्भत्या
प्रायश्च सन्त्येव “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादिकं त्वानभ्यादि-
रमेव केवलानासौ यत इत्यवधित्वनिर्देशो न घटते कर्मणा
ज्ञानेन वा आत्ममेवावधिः क्रियते नत्वनात्ममिति अभ्यथा यच्छ-
द्वेनापि निर्देष्टुं न शक्यते अप्राप्येति तु प्रकर्षेणैवास्ति निबधेयति
न त्वंशेनापि “आनन्दं ब्रह्मणो विद्यान् विमेति कुतश्चनेति” मन्त्र
शेषे(ण) तु दर्शयिष्यत एव ज्ञानेन तत्प्राप्तिः एतेन यद्वाचा-
नभ्युदितमित्यपि व्याख्यातम् अप्राप्यतिशब्दोस्तीति अभि-
शब्दप्रयोगात् अवचनेनैव प्रोवाचेत्यपि यतो वाच इत्यभि-
प्रायमेव अनन्ततया वक्तुमशक्यत्वमेव तस्याः प्रवचनमिति
ततश्च “शास्त्रयोनित्वात्” इति “भुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” इति “तर्काप्रति-
ज्ञानात्” इत्यादिन्यायेभ्यः तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति ।
नेषा तर्केण मतिरपनेया प्रोक्तान्येन सुज्ञानाय प्रेष्टव्यादं भुतेश्च
शास्त्रैकप्रमाणत्वाद्सत्येव सर्ववेदसङ्गतिर्न च प्रमाणान्तरप्रयुक्त-
शेषगन्धोपीति विवेचनीयं तस्मात्तैः सम्मते निर्विशेषे ब्रह्मणि
कथं चरन्ति नैवं चरन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसजातीयतया निर्देष्टुमशक्ये निर्गुणे
त्रिगुणप्रत्यनीके तद्गुणप्रवृत्तिनिमित्ताच्च भुतयः कथं प्रवर्त्तन्ते
नहि प्रवृत्तिनिमित्तप्रहाणेनशब्दः प्रतिपादयितुमलमिति
प्रसार्थः ॥ १ ॥

- श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयोऽस्म्यहम्” इति वेदानां ब्रह्म-
प्रमाणत्वं भगवदुक्तैवावगतं तत्पूर्वाध्यायेपि “विशुद्धसत्त्व-
गाम्भ्यञ्चा त्वयि शास्त्रशरीरिणि” इति बलिवचनेनाप्यवगतं
तत्पूर्वाध्यायेपि “ब्रह्म ते हृदयं शुद्धम्” इत्यादिना
शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः इत्यन्तेन मुनिवचसाप्यवगतम् भूयते
वेदे “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तर्पांसि सर्वाणि च
यद्वन्ति इति । स्मर्यते च “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इति ब्रह्मणाभि-
धित्वैलक्षण्यं च बहुशः प्रतिपादितं तत्र चिदचिद्विलक्षण-
प्रत्यक्षरूपस्वभावपराणां “सत्यं ज्ञानमनन्तम्, यः सर्वज्ञः

। १२४६ ।

सर्ववित्” इत्यादिभूतिवत्त्वात् तत्प्रमाणकत्वेपि “अयमात्मा ब्रह्म”
तत्त्वमसि ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिना परमात्मशब्दसमा-
नाधिकरणतया भुतानां चिदचिद्विद्विनां शब्दानां कथं पर-
मात्मप्रमाणकत्वम् ? इति पृच्छति राजा-ब्रह्मजिति । हे ब्रह्मन् ! गुण-
वृत्तय इत्यत्र गुणशब्दो विशेषणपरः गुणेन जातिगुणक्रिया-
न्ययनन द्वारभूतेन वृत्तिबोधनं यासां ताः जात्यदिकं
प्रवृत्तिनिमित्तकृत्य तद्विशिष्टाभिधायिन्यः भुतयः चिदचित्-
पराः कथं ब्रह्मणि साक्षाच्चरन्ति प्रवर्त्तन्ते न हि प्रवृत्ति-
निमित्तप्रहाणेन शब्दः प्रतिपादयितुमलमिति प्रसार्थः न च लक्ष-
णया चरन्तीति वक्तुं युक्तम् उदाहृतभुतिस्मृत्यादिभ्योभिधावृत्ते-
रेवावगमात् न च कतिपयभुतीनां तत्र मुख्यवृत्तिः चिद-
चिदादिपराणां तु लक्षणावृत्तिरिति युक्तं “सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्ति “वेदैश्च सर्वैरहम्” इति शब्दस्वारस्यात्सर्वासामपि तस्मि-
न्निधावृत्तेरेवावगमादत एव साक्षादित्युक्तं तावज्जातिशब्दानां
वृत्त्यसम्भवं व्यञ्जयन् विशिनष्टि, अनिर्देश्ये चेतनाचेतन-
सजातीयतया निर्देष्टुमशक्ये तत्र हेतुः सत्सतः परे सत्त्वा-
सम्भ तयोः समाहारस्तस्मात्परे चिदचिद्व्यां परे विलक्षणे
अन्यस्मिन्निति यावत् न हि चिदचिद्व्यतिरिक्तजातिप्रवृत्तिनिमित्तक-
शब्दानां चिदचिद्व्यामन्यस्मिन्मुख्यवृत्तिः सम्भवतीति-
भावः । अथ गुणशब्दानां वृत्त्यसम्भवं द्योतयितुं विशिनष्टि
निर्गुण इति । निर्गतत्रैगुण्ये त्रैगुण्यप्रत्यनीके यद्वा गुणशब्दानां
ये ये प्रवृत्तिनिमित्तभूताः गुणास्तेभ्यः सर्वेभ्यः निर्गते निर्गुणे
इति निष्क्रियत्वाद्युपलक्षणम् ॥ १ ॥

श्री श्रीनिवाससूरिकृत तत्त्वदीपिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीश्रीनिवासदासाख्यो नत्वा श्रीयतिशेखरम् ।
रामानुजं करोत्याख्यां व्याख्यां वेदस्तुतेर्गुणैः ॥
वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैः श्रीसुदर्शनसूरिभिः ।
शुक्लपक्षानुसारेण कृतं व्याख्यानमुत्तमम् ॥
तद्वाक्यान्त्येव सङ्गृह्य मया तत्करणेक्षणात् ।
अन्यान्यपि प्रमाणानि क्रियते तत्सविस्तरम् ॥

तत्र—

“एवं स्वभक्त्यो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ।
उपित्वादिह्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात्” ॥

इत्युक्तं शुकार्थः एवमिति कथम् इत्थं “चराचरमिदं विश्वं
भावायेचास्य हेतवः । मद्रूपाणीति चेतस्याधत्ते विप्रो मदी
क्षया । तस्माद्ब्रह्मश्रुतिनितान् ब्रह्मन्मच्छ्रुयाच्यं । एवञ्चैदं चि-
तोऽस्म्यञ्चा नाम्यथा भूरिभूतिभिः ” । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सन्मार्गं
सतां भागवतानां श्रुतिस्मृत्याद्युक्तभगवदाराधनरूपमुपदिश्य
भगवान् द्वारवतीमगादित्युक्तमिति तत्र एतस्मादपि पूर्वं
“भवान् हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृक् प्रभो इति
मैथिलेनोक्तं ।

नाथ नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूज्यः ।

यद्दीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ॥

इति च श्रुतदेवेनोक्तं भुत्वा विष्णुरातः इत्थम्भूते सत्ता-

भीकविष्णुडामणिकवर्तिकाऽन्वयबोधिनी ।

हेतवः अनिर्देय इति अनिर्देयत्वेऽपि हेतुं वदन् गुणवृत्ति-
निराकरोति । निर्गुणे गुणवृत्तय इति । गुणैर्वसमानाऽपि निर्गुणे
कथं चरन्तीत्यर्थः । निर्गुणत्वे हेतुं वदन् लक्षणां योगं च
निराकरोति सद्सतः पर इति कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्
सङ्गे केनचिदपि सम्बन्धाभावात् न लक्षणायोगावृत्तौ सम्भ-
वत इत्यर्थः । एवं पदार्थत्वायोगात् अपदार्थत्वस्य वाक्यार्थत्वा-
योगात् भुतयो गोचरत्वं ब्रह्मणि इत्यभिप्रायः केनचिदिति
लक्षणायाः शक्यसम्बन्धविषयत्वायोगवृत्तेरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
योगव्यतिरेकत्वात् ते वृत्तौ असङ्गे ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । सुगम-
मन्यन् ॥ १ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवबोधिनी ।

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ।

भूभृतं श्रीहरेर्दासवर्त्यं गोवर्द्धनं भजे ।

भुतिस्तुतिवचोव्याख्यां विधित्सामि यदाश्रयी ॥

भीमङ्गावतं नौमि यस्यैकस्य प्रसादतः ।

अज्ञातानपि जानाति सर्वः सर्वोऽगमानपि ॥

भीमरस्वामिपादांस्तान्प्रपद्ये दीनवत्सजान् ।

यत्प्रसादेन घट्मेवं पश्यन् घटस्य वैष्णवम् ॥

वन्दे भीकृष्णचैतन्यमन्तर्यामिनमीश्वरम् ।

यत्प्रेरणा हि सर्वस्य कारणस्यापि कारणम् ॥

अत्र ब्रह्मश्रित्यादिद्वये टीकासङ्कतिरियं तत्र प्रथमे पद्ये
पङ्कजमित्यत्र प्रकृतिः पङ्कजशब्दोपपदजनधातुः प्रत्ययोभूते
अनेङ्गे कृत् कृद्वृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं शैवलादाव-
प्रतीतेः किन्तु कमल एवेति औपगव इत्यत्र उपगु-
शब्दस्तावत्लक्षणया प्रवृत्तः बहुव्रीहेस्तथैव प्रवृत्तेः ततश्चो-
पगोः प्रकृतेः प्रत्ययमन्वितः अतो लक्षणावृत्तिप्रतिपादित-
पदार्थत्वं च पाञ्चक इत्यत्र प्रकृतिः पञ्चधातुः प्रत्ययो णमुल्
कृत् सञ्च पचनादन्यदापि पाञ्चक उच्यते इति पाञ्च-
कत्वगुणयोगाङ्गीकृतिप्रतिपादितपदार्थत्वं किन्तु सिद्धे
वक्ष्याम्येति मेदेन भेदः अत्र त्ववस्थाभेदेनेति गम्यं निर्गु-
इति गुणातीते इत्यर्थः । ननु गुणरहिते गुणानामपि गुण-
रहितत्वादिनिर्देयत्वं शङ्केतेति अथोत्तरत्र पूर्वोक्तमर्थं क्रमे-
णाह अयमभिप्राय इति तत्र पूर्वोक्तस्य तमाह सगुण-
मेवेति भुतौ य इति य उक्तलक्षणोऽक्षराख्य इत्यर्थः । सर्व-
विदिति सर्वं विन्दत इति निरुक्तेः सर्वशक्तित्वं "यस्य
ज्ञानमयं तपः" इति इच्छाप्रधानमैश्वर्यमित्यर्थः । सर्वस्य वशी
सर्वनियन्तेत्यर्थः । सर्वस्येशानः सर्वोपास्यः सर्वकर्मफल-
दाता चेत्यर्थः । यः पृथिव्यामित्यादिकं पृथिव्याद्यन्तर्वा-
मिताप्रतिपादकं पूर्वं हेतुः प्रतीकदर्शनमेवेदं स ईशते-
त्यत्राडागमाभावाच्चान्दसः तदिति तच्छब्देन पूर्वोक्तमित्यर्थः
सोऽकामयतेत्यादिकं सर्वकृत्य णगुणविलयत्वं दर्शयति सर्वा-
भ्यन्तेन कथनान्न सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रिज्ञानन्दमित्यर्थः ।
सगुणमेवेत्यारभ्य ब्रह्मेत्याद्या इत्येतदन्तर्लक्षणपराणां भुतानां

तत्परत्वं दर्शितम् एतच्चानुवादमात्रं निर्गुणपरता...
बोधनार्थं निर्गुणपरत्वञ्च तथेत्यादिना उपसंहारिष्यतीत्य-
न्तेनान्तरग्रन्थेन हेतुं तदेतदकल्पनायेत्यभिप्रायः । तत्त्व-
मसीत्यादीत्यत्रादिपदद्वयं ब्रह्मास्मि ब्रह्ममास्मि अय-
मात्मा ब्रह्मेत्यादिवैषम्यं एकार्थोभिधानेन सामानाधिकरण्य-
मिति शब्दयोरेव सामानाधिकरण्यं नार्थयोरित्यर्थः । पृथग-
र्थत्वं परिहरति यथोक्तमिति तस्मिन् पदेत्यन्वयः तस्मै
तस्मिन्तान्तस्थैवानुपयुक्ताभिधानशक्तितया इतीशमानस्योप-
पदेनामिच्छारूपविषयदानमात्रं हि क्रियत इत्यर्थः । अजहत्-
स्वार्थया न जहत् न त्यजन् स्थाप्यो नीलगुणादिकपो
यस्यां तया निकटलक्षणया नितरां कदा कदा साचासौ
लक्षणा च तया अनादिपरम्परसिद्धया न सांप्रतं रक्षि-
तयेत्यर्थः । नीलमुत्पलमितिवत्सामानाधिकरण्यमित्यनुवर्त्यते
स्वरूपसत्त्वामात्रेण नहि किञ्चिद्विशेषणमिति स्वबुद्धेस्तस्य
वार्तिकस्य पूर्वोक्तं येन नीलादिना कर्त्रा स्वबुद्ध्या आकार-
ज्ञानेन करणभूतेन विशेष्यमुत्पलादिव्यव्यते अवभास्यते तद्वि-
शेषणमित्यर्थः अस्थूलादिवाक्यादीनामित्यादिकमप्यकल्पनायेत्यसौ-
वाभिप्रायः सामानाधिकरण्येन निषेधावशेषत्वेन चोपाधि-
परित्यागात् उपासनादिनि मात्रार्थञ्चैत्यादित्रयस्याभिप्रायः
आदिग्रहणात् सृष्ट्यादिक्रियायैवेति क्रिया यद्वादिः अन्य-
र्थेति पाठे अपवादार्थेत्यर्थः ॥ अथ स्वव्याख्या सम्मार्ग-
मादिश्येत्युक्तम् आदेशे च "तनुसमन्वयात्" (१११४) इति न्यायेन वेद-
समन्वयापेक्षा लभ्यते समन्वयपरा काष्ठा च—

"यदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ॥

इत्युक्तलक्षणे परतत्त्वं एव तच्च कैश्चिद्वस्तुनो निर्विशेषमेव
मन्यमानैर्ब्रह्मेति शब्दयते स्वाभाविकशक्त्यान्तर्विशेषमेव मन्य-
मानैः भीमावतैस्तु परमात्मेति भगवानिति च तत्रान्त-
र्यामित्वमात्रशक्त्या भगवानेव परमात्मेति शुद्धपरिपूर्णैश्व-
र्याद्यात्मिकया परमधामादौ स्वयं विद्यमाना वशीकृत-
मायाशक्तिकया परमस्वरूपशक्त्या तु भगवानिति अद्वय-
त्वञ्च शक्तिमात्रं विना शक्तेरभावान् ताञ्च विना
कार्याभावात् वस्तुवन्तरात्यन्ताभावाच्चेति एवमेव बहु-
वचनोक्तिर्यत्र ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेत्यनयोर्विषयान्त-
र्याध्यात्म्यान् स्वयमाह मन्ववर्णः "न तस्य कार्यं करणं
च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्ति-
र्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाश्च" इति तदेव सति
मध्यमं मतं नात्याक्षिप्य सर्वशक्तिविशिष्टपरब्रह्मणि भीमगच्छति
देवस्य प्रवृत्तिं सम्मतां निर्विशेषब्रह्मण्यसङ्कतां मन्यमानः
भीमिष्णुरातत्वेन तद्गुणाद्यपलापनिन्दामसहिष्णुः भीमुनिर्गुण-
म्युपगमेन स्वमतं पुपुषुः केवलतन्मात्रवेदार्थिनः क्षिपति
ब्रह्मभिति अथवा पूर्वोक्तं सर्ववेदमयो विप्रः सः सः समो
ह्यहमित्येवाक्षेपबीजं मन्त्रव्यं यतस्तत्र व्याख्यातं वेदानां
भीमगच्छेत् तात्पर्यमङ्गीकृत्य पूर्वरीत्या परमनमाक्षिपति
ब्रह्मभिति तैर्याख्यातं तत्र गुणेन तावद्रूढिवृत्तिर्न त्वभवतीति
निर्गुणे गुणवृत्तय इत्युक्तं गुणाः सर्वदाद्यस्तत्कार्यभूताः
शुद्धशीतादयश्च तदतीते इत्यर्थः । निर्गुणत्वादेव आत्मिनिर्देयत्वञ्च

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्वामिर्कृतवैष्णवतोषिणी ।

अपि निरस्तं गुणैर्भेदवाञ्छातेः तथा स्वरूपानिर्देश्यत्वञ्च निगुणत्वैवैव दृष्टुं तविलक्षणस्वरूपत्वात् अत आनन्दादि-पदेन न तन्निर्दिश्ये । प्रसिद्धचित्तवृत्तिविशेषादावेव तेषां सहेतितत्वादिति तेषां मतेषु अतोर्थापत्तिसहितानि वृत्त्यन्तराणि च निगुणत्वादिभिर्निरस्ताभ्येति स्वरूपभूतगुणाश्च तेषां मते न सन्तीति निर्विशेषब्रह्मणि तेषां वेदसङ्गतिर्न सम्भवत्येव श्रीभागवतान्तु श्रीभागवतो विलक्षणस्वरूपत्वेपि विलक्षणस्वरूपपरापौरुषेयतत्त्वकृद्वाक्यतया मायिकगुणासम्बद्धत्वेपि मायातीतानन्तगुणतया सदसद्गुणां परत्वेपि तेन तयोऽनुस्यूततया सर्वा अपि वृत्तयः श्रीभागवति मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्या पोक्षते ह्यहमिति “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इति च श्रीभागवतसम्मत्या यथायथं सम्येव “यतो वाचो निवर्त्तते” इत्यादिकं त्वानन्त्यादि-परमेव केवलानातो यत इत्यवधिष्वनिर्देशो न घटते कर्मणा ज्ञानेन वा भातमेवावधिः क्रियते न त्वनात्ममिति मन्यथा यच्छब्देनापि निर्देष्टुं न शक्यते अप्राप्येति तु प्रकर्षेणैवास्ति निषेधेयति न त्वंशेनापि “आनन्दं ब्रह्मणो विद्याम विभेति कुतश्चेति” मन्त्र शेषे (ण) तु दर्शयिष्यत एव ज्ञानेन तत्प्राप्तिः एतेन यद्वाचानश्रुदितमित्यपि व्याख्यातम् अप्राप्येति शब्दोऽस्तीति अभि-शब्दप्रयोगात् अवचनेनैव प्रोवाचेत्यपि यतो वाच इत्यभि-प्रायमेव अनन्ततया वक्तुमशक्यत्वमेव तस्याः प्रवचनमिति ततश्च “शास्त्रयोनित्वात्” इति “भुतेस्तु शब्दमूळत्वात्” इति “तर्काप्रति-ष्ठानात्” इत्यादिन्यायेभ्यः न त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति । नैषा तर्केण मतिरपनेया प्रोक्तान्येन सुब्रह्मणाय प्रेष्टव्याद भुतेश्च शास्त्रैकप्रमाणत्वाद्सत्येव सर्ववेदसङ्गतिर्न च प्रमाणान्तरप्रयुक्त-दोषगन्धोपीति विवेचनीयं तस्मात्तैः सम्मते निर्विशेषं ब्रह्मणि कथं चरन्ति नैवं चरन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसजातीयतया निर्देष्टुमशक्ये निगुणे त्रिगुणप्रत्यनीके तद्गुणप्रवृत्तिनिमित्ताच्च भुतयः कथं प्रवर्त्तन्ते नहि प्रवृत्तिनिमित्तप्रहाणेनशब्दः प्रतिपादयितुमलमिति प्रसार्थः ॥ १ ॥

.. श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयोऽस्म्यहम्” इति वेदानां ब्रह्म-प्रमाणकत्वं भगवदुक्तैवावगतं तत्पूर्वाध्यायेपि “विशुद्धसत्त्व-धाम्म्यज्ञा त्वयि शास्त्रशरीरिणि” इति बलिवचननाप्यवगतं तत्पूर्वाध्यायेपि “ब्रह्म ते हृदयं शुद्धम्” इत्यादिना शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः इत्यन्तेन मुनिष्वचसाप्यवगतम् भूयते चेदं “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तर्पांसि सर्वाणि च यद्भवन्ति इति । स्मर्यते च “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इति ब्रह्मणार्जि-दधिद्वैलक्षण्यं च बहुशः प्रतिपादितं तत्र चिदचिद्विलक्षण-ब्रह्मस्वरूपसमावपराणां “सत्यं ज्ञानमनन्तम्, यः सर्वज्ञः

[२४६]

सर्ववित्” इत्यादिभूतिवत्त्वात् तत्प्रमाणकत्वेपि “अयमात्मा ब्रह्म” तत्त्वमसि ‘सर्वे खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिना परमात्मशब्दसमा-नाधिकरणतया भुतानां चिदचिद्विद्वानां शब्दानां कथं पर-मात्मप्रमाणकत्वम् ? इति पृच्छति राजा-ब्रह्मजिति । हे ब्रह्मन् ! गुण-वृत्तय इत्यत्र गुणशब्दो विशेषणपरः गुणेन जातिगुणक्रिया-न्यूनान्न द्वारभूतेन वृत्तिबोधनं यासां ताः जात्यधिकं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तद्विशिष्टाभिधायिन्यः भुतयः चिदचिद्वि-पराः कथं ब्रह्मणि साक्षाच्चरन्ति प्रवर्त्तन्ते न हि प्रवृत्ति-निमित्तप्रहाणेन शब्दः प्रतिपादयितुमलमिति प्रसार्थः न च लक्ष-णया चरन्तीति वक्तुं युक्तम् उदाहृतभूतिस्मृत्यादिभ्योभिधावृत्ते-रेवावगमात् न च कतिपयभूतीनां तत्र मुख्यवृत्तिः चिद-चिदादिपराणां तु लक्षणावृत्तिरिति युक्तं “सर्वे वेदा यत्पद-मामनन्ति” “वेदैश्च सर्वैरहम्” इति शब्दस्वारस्यात्सर्वासामपि तस्मि-न्भिधावृत्तेरेवावगमादत एव साक्षादित्युक्तं तावज्जातिशब्दानां वृत्त्यसम्भवं व्यञ्जयन् विशिनष्टि, अनिर्देश्ये चेतनाचेतन-सजातीयतया निर्देष्टुमशक्ये तत्र हेतुः सदसतः परे सत्त्वा-सम्ब तयोः समाहारस्तस्मात्परे चिदचिद्गुणां परे विलक्षणे अन्यस्मिन्निति यावत् न हि चिदचिद्व्रतजातिप्रवृत्तिनिमित्तक-शब्दानां चिदचिद्गुणान्यस्मिन्मुख्यवृत्तिः सम्भवनीनि-भावः । अथ गुणशब्दानां वृत्त्यसम्भवं द्योतयितुं विशिनष्टि निगुण इति । निर्गतत्रैगुण्ये त्रैगुण्यप्रत्यनीके यद्वा गुणशब्दानां ये ये प्रवृत्तिनिमित्तभूताः गुणास्तेभ्यः सर्वेभ्यः निर्गते निगुणे इति निष्क्रियत्वाद्युपलक्षणम् ॥ १ ॥

श्री श्रीनिवाससूरिकृत तत्त्वदीपिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीश्रीनिवासदासाख्यो नत्वा श्रीयतिशेखरम् ।
रामानुजं करोत्याख्यां व्याख्यां वेदस्तुतेर्गुणैः ॥
वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैः श्रीसुदर्शनसूरिभिः ।
शुकपक्षानुसारं कृतं व्याख्यानमुत्तमम् ॥
तद्वाक्यान्त्येव सङ्गृह्य मया तत्करणक्षणात् ।
अन्यान्यपि प्रमाणानि क्रियते तत्सविस्तरम् ॥

तत्र—

“एवं स्वभक्त्यो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ।
उपित्वादिह्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात्” ॥

इत्युक्तं शुकार्थः एवमिति कथम् इत्थं “चराचरमिदं विश्वं भावायेचास्य हेतवः । मद्रूपाणीति चेतस्याश्रिते विप्रो मदी क्षया । तस्माद्ब्रह्मश्रुतिनितान् ब्रह्मन्मच्छ्रुयाच्यं । एवञ्चद्वि-तोऽस्म्यज्ञा नान्यथा भूतिभूतिभिः” । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सन्मार्गं सतां भागवतानां श्रुतिस्मृत्याद्युक्तभगवदाराधनरूपमुपदिश्य भगवान् द्वारवतीमगादित्युक्तमिति तत्र एतस्मादपि पूर्वं “भवान् हि सर्वभूतानामात्मा साक्षां स्पष्टं प्रमो इति मैथिलनोक्तं ।

नाद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूज्यः ।
यहीदं शक्तिभिः सुष्ठा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ॥
इति च भुतदेवेनोक्तं श्रुत्वा विष्णुरातः इत्यभूते सत्ता-

भीमिनिवासशूररिक्तत्वदीपिका ।

मात्रे ब्रह्मणि भुतीनां प्रवृत्तिमयदमानां मन्वानः पृच्छति ब्रह्म-
भिति । भो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणि निष्णात ! कथं तादृशे ब्रह्माण
भुतयः साक्षाच्चरन्ति कथम्भूताः भुतयः गुणवृत्तयः गुणेषु
सत्त्वादिषु तत्प्रचुरेषु पुरुषेषु वृत्तिर्यासां तादृशयः तथा
चोक्तं भीगीतोपनिषदि “त्रैगुण्यविषया वेदाः” इति कथम्भूते
ब्रह्मणि अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसजातीयतया निर्देष्टुमशक्ये
चिद्विद्विलक्षणत्वात् तथा हि अविद्वस्तुनः स्वप्रकाश-
ज्ञानैकाकारतया तदात्मभूतचेतनो विलक्षणः चरं प्रधानममृ-
ताक्षरो हर एषोणुरात्मा इत्यादिभूतेः तस्मादपि परमात्मा
चिद्विद्वद्व्यापकतया नियन्त्रतया शेषितया सर्वाधारतया
अविनश्यशक्तितया ज्ञानानन्दैकरूपतया चात्यन्तविद्वक्षणः
“क्षरात्मानावांशते देव एक’ अणोरणीयान्” इत्यादि भूतेः पुनः
कीदृशे निर्गुणे निर्गतत्रिगुणे हेयगत्यनीके इत्यर्थः तदुक्तं
“सत्त्वाद्यां न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः” इति अत
एवानन्ताप्राकृतगुणाकरे तदप्युक्तं—

“नहि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि ।

वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः ॥

तेजोबलैर्भार्यमहावबोधः स्वरीर्यशक्त्वादिगुणकराशिः ।

परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ॥

इत्यादि पुनः कीदृशे सदसतः परे चिद्विद्विलक्षणे तयो-
नियन्तरीत्यर्थः “तदनुप्रविश्य । सच्चत्यन्तामवत् । एष सर्वभूता-
न्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः” इत्यादिभूतेः
ननु “सदेव सौम्येदमम आसीत् एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादि-
भुतिभिः सजातीयादिभेदराहित्येन हेयाहयसमस्तगुणद्वित्रे ब्रह्मणि
कथं सगुणत्वप्रतिपादनं तथासति ब्रह्मणः भुतिगोचरत्वेन
कथं चरन्तीति प्रश्नार्थक्यमेवेति चेन्न सूक्ष्मचिद्विद्विलक्षि-
यस्तु प्रतिपादनपरत्वात्तादृश्याः भूतेः अन्यथा तादृश-
ब्रह्मणः सकाशाज्जगदुत्पत्त्यसम्भवात् ननु सर्वज्ञत्वादय ईश्वर-
गुणा ननु निर्विशेषे ब्रह्मणि तेषां सम्भवः तस्यापि
मायोपाधिकत्वमेव सर्वज्ञत्वादिकं ननु स्वाभाविकम् “अस्मा-
न्मायी सृजते विश्वमेतत्” इत्यादिभूतेरिति चेद्विद्वदं वाक्यम्
आत्मिकोभूत्वा कथं ब्रूये भोः “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च
दृश्यते न त्वत्समोऽभ्यधिकः कुतोऽन्यः” इत्यादि “अतिस्मृतिभि-
स्तस्य समाभ्यधिकद्विरित्येन प्रतिपादनादीश्वरातिरिक्तं गुण-
द्विरिदं ब्रह्म त्वया कुतोऽवगतम् अस्मान्मायीत्यत्र मायाशब्दो
विचित्रकार्यकरत्वज्ञापकः आसुरमायासु तथा दर्शनात् “गौ-
रनाघन्तवनी नित्या सततविक्रिया” इत्यादिभूतिस्मृतिभिस्तस्या
नित्यत्वावगमात् ननु “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादिभि-
स्तस्य ब्रह्मणः भुत्यगोचरत्वं भूयते इति चेत्सत्यं तनु-
ब्रह्मणो महिम्न इयत्ता भुत्यगोचरा इत्यभिप्रायोऽस्याः भूतेः
“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इत्युत्तराज्ज्ञेन तस्य ज्ञानविषयत्वाव-
गमात् तथाचानन्तमहिमत्यमुक्तं भारते—

“वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या—

वक्तुं समैतेराप सर्वदेवैः ॥

महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणे—

विष्णोर्जिष्णोर्बसुर्देवात्मजस्य ॥”

इति अन्यथा स्वकृपेण भुत्यगोचरत्वे प्रमाणाविषयत्वेन ताद-
ृशस्य ब्रह्मणस्तु क्लृप्तत्वमेव स्यात् अतो हेतुप्रत्यनीके अपरि-
च्छिन्नमहिम्नि ब्रह्मणि तत्तद्गुणप्रवृत्तिनिमित्ताच्च भुतयः कथं
प्रवर्त्तन्ते न हि प्रवृत्तिनिमित्तप्रधानेन शब्दः प्रतिपादयितुं समर्थ
प्रमाथे इत्यर्थः ॥ १ ॥

योगिरामनुजाचार्यकृतसरलाख्या ।

भीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीकृष्णं शिरसा नत्वा व्याख्यां वेदस्तुतेरिमाम् ।

योगिरामानुजायैषं तनोति महताम्बुदे ॥

श्रीबुन्दावनमाधवाङ्गिसुरजः कुञ्जालिसेसेविना-

रम्या योगिसमाह्वयेन रचिता रामानुजायैष सा ॥

सद्गुदार्थविबोधिनी सुललिता वेदस्तुतेर्भाषुका—

श्रीकृष्णस्य समर्पिताऽङ्गिकमले व्याख्यासमा राजते ॥

अथात्र “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” वेदैश्च सर्वैरहमेव
वेद्यः” इत्यादिबन्धनेः ब्रह्मणः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं प्रतीयते तत्र
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म निर्गुणं निर्मलं शान्तं । यत्तद्भेदत्रयमप्राकृतम्”
इत्यादीनां स्वरूपमात्रप्रतिपादकानां तथा निर्गुणत्वबोधकानाञ्च
भुतीनां ब्रह्मप्रतिपादकत्वसम्भवेऽपि “सोऽकामयत । बहुस्याम् ।
तत्सुधा । तदेवानुप्राविशतत् । अन्तः प्रविष्टश्चास्ता जनानाम् इत्या-
दीनां सगुणत्वप्रतिपादकानां भुतीनां निर्गुणस्य ब्रह्मणः कथं
प्रतिपादकत्वमिति “केवलो निर्गुणश्च” इत्यादिभूतीनामापातज्ञानेन
ब्रह्मगुणसामान्यरहितमिति मन्वानः राजा पृच्छति ब्रह्मभिति ।
गुणवृत्तयः गुणशब्दोऽत्र जातिगुणक्रियाविशेषणमात्रपरः गुणेषु
वृत्तिर्यासां ताः गुणवृत्तयः वृत्तिश्च शकिलक्षणगौण्यन्यतम-
रूपा तथाच गुणप्रतिपादकाः गुणविशिष्टवस्तुप्रतिपादकाः
इतिभावः केवलगुणप्रतिपादने तात्पर्याभावात्, सोऽकामयत’
इत्याद्याः भुतयः सदसतः परे चेतनाचेतनाद्विलक्षणे इदञ्च
हेतुगर्भविशेषणम् अत एव निर्गुणे जातिगुणक्रियाविशेषण-
रहिते अत एवानिर्देश्य अनिर्वचनीये ब्रह्मणि साक्षात्
मुख्यावृत्त्या कथं चरन्ति प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । अस्य प्रत्युत्तरम्,
इत्येतद्वर्णितं राजन् यज्ञः प्रश्नः कृतस्त्वया यथा ब्रह्मण्य-
निर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत्” इतिश्लोकपर्यन्तेन ग्रन्थेन समर्थि-
तम् तस्य श्लोकस्यायमर्थः इति पूर्वोक्तप्रकारेण जयजयेति
श्लोकमारभ्य इत्येतद्वर्णितं राजश्रित्यन्तेन निर्गुणेऽपि अनिर्देश्ये
ब्रह्मणि यथा मनः अत्र मनश्शब्देन मनःपूर्विकाणां लक्ष्यते
“मनःपूर्वो वागुत्तरः” इतिश्रुतेः यथा येन प्रकारेण निर्गुणे
अनिर्देश्ये ब्रह्मणि वेदवाक् चरेत् प्रतिपादयत् अस्यायम्भावः
जयजयेत्यारभ्य इत्येतद्वर्णितमिति तन्तं ब्रह्मणः सगुणत्वस्यैव
प्रतिपादनात् तादृशसगुणत्वप्रतिपादनस्य कथं चरन्ति भुतयः ?
इति प्रश्नस्य प्रत्युत्तरत्वेन प्रतिपादनात् प्रश्नस्य प्रतिबन्धनं
सुसंस्कृतं प्रत्युत्तरप्रदानपक्षे अनिर्देश्यशब्दस्य साकल्येन निरूप-
यितुमशक्य इत्यर्थः । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इति वचनात्
निर्गुणशब्दस्तु कर्माधीनप्राकृतगुणराहित्यपरः ननु स्वाभाविकः

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलव्याख्या ।

कल्याणगुणराहित्यपरः स्वाभाविककल्याणगुणानां जयजये-
त्यारभ्य प्रतिपादनात् तथा च ब्रह्मणः स्वाभाविकदिव्यगुणवशात्
गुणप्रतिपादकानां भूतानां ब्रह्मप्रतिपादने विरोधो नास्तीति
भावः एतादृशतात्पर्यगुणनायेव द्वितीयश्लोके "बुद्धीमन्प्रयमनः-
प्राणार्द्र लोकानामसृजत्प्रभुः" इत्युक्तम् अत्रापि लोकानामसृज-
दित्युक्ते सृष्टिकर्तृत्वतत्पुण्युक्तब्रह्मसत्त्वादिगुणानामप्यर्थसिद्धत्वेन
ब्रह्म सगुणमेवातः गुणवृत्तीनां भूतानां ब्रह्मप्रतिपादने विरोधो
नास्तीति लोकानामसृजत्प्रभुरिति वाक्यस्य तात्पर्यमिति रमणीयम्
ननु निर्गुणशब्दस्य कर्मपरतन्त्रप्राकृतगुणराहित्यपरत्वे किम्मान-
मिति चेदुच्यते निर्गुणत्वप्रतिपादकेष्वेव वाक्येषु सगुणत्व-
स्यापि प्रतिपादनात् तथा च श्रुतिः "साक्षी चेता केवलो निर्गुण-
श्च" इति अत्र भूतो साक्षित्वादिगुणानां निर्गुणत्वस्यापि प्रतिपाद-
नात् तथा "परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञान-
बलक्रिया च" इत्यादिश्रुतिभिश्च भगवतः अप्राकृतदिव्यगुण-
गणस्य प्रतिपादनात् निर्गुणशब्दः उत्सर्गापवादस्यायेन प्राकृ-
तोपाधिकगुणनिषेधपरः इति निश्चीयते (भीमरीव्याख्यायामपि एव-
मेव प्रतिपादितम् अयमभिप्रायः इत्यारभ्य सगुणमेव गुणै-
रनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिम् सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वो-
पाख्यं सर्वकर्मफलप्रदातारं समस्तकल्याणगुणानिलयं सच्चिदान-
न्दं भगवन्तं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति यथा "यस्सर्वज्ञस्सर्व-
शक्तिः यस्यैकानमयन्तपः सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः" यः पृथिव्यां
तिष्ठन् पृथिव्याः अन्तरः 'सोऽकामयत बहुस्याम्' स पैश्वन
तत्तेजां सृजत सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्याद्याः इत्यन्तेन
अतः सगुणनिर्गुणशब्दयोः स्वाभाविककल्याणगुणगणवत्त्व-
कर्माधीनप्राकृतगुणराहित्यपरत्वे न कोपि विरोधः सर्व-
वर्गसम्मतश्च हे ब्रह्मन् गुणवृत्तयः श्रुतयः सदसतः परे
निर्गणे अनिर्देह्ये ब्रह्मसि साक्षात् कथं चरन्तीत्यन्वयः)
॥ १ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदनन्तनिगमनिकरनिरूपितगुणगणाकरं ब्रह्म तदेव कृष्ण-
नाम्नाऽवतीर्णं लब्धव्यमित्यतो मुमुक्षुभिरत्र भक्तिः इतरत्र विरक्ति-
मूला कर्तव्येति विधीयते ऽस्मिन्प्रध्याये तत्र नारदनारा-
यणसम्बुद्धलक्षणासमुत्थापयितुं शुकं परीक्षितपृच्छति
ब्रह्मसित्यादिना । हे ब्रह्मन् ! पूर्णकाम "सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति" इति श्रूयते तत्र श्रुतयः साक्षादामनन्त्युत लक्षणया वा ?
तत्र न प्रथमं इत्याह—कथमिति । साक्षात् चरन्ति घर्तन्ते
वाच्यकत्वेनेति शेषः । तस्य काऽनुपपत्तिरत्राह अनिर्देह्य इति
"यस्यैव इत्यम्" इति श्रुतेः । न द्वितीयं इत्याह निर्गुण इति ।
"केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुतेः । गुणैः प्रवर्तमानस्य कथं
निर्गुणत्वमुपपद्यत इत्यत्राह सदसत इति निर्गुणे गुणसमर्प-
कत्वेन श्रुतीनां सञ्चरणं कथमिति दीर्घव्यमापादयितुं शक्यन्ते
गाह्यवस्तु तादृशावेदकत्वे न कोपि विरोध इति तत्राह
गुणवृत्तय इति । गुणार्पकत्वेन गुणवृत्तिर्यासां ताभ्यां "तु-
क्षीवीषपोदरः सुबाहुरन्धसोमदे गुणाः श्रुताः सुविदुः" इति

देवे" इत्यादिश्रुतेः । अत एव नः संशयं छिन्दोति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देह्य इत्यादिकमिति तत्र सूरय इत्यन्तं
अत्र निर्गुण इति शुक्लशीतादितत्कारणसत्त्वादिगुणातीते निर्गुण-
त्वादेव निर्जातित्वं प्राप्तं गुणभेदत्वाज्जातेस्तथा स्वरूपानिर्देह्यत्व-
ञ्च । तथाच प्रयोगः । ब्रह्मस्वरूपं निर्देह्यं निर्गुणत्वात्
यत्नैव तत्तैव यथा घटादीति अत्र च त इति नारायण-
स्वरूपं भगवान् अन्वित उपक्रमोपसंहारादिषु प्रतिपाद्यते नानु-
गतो यत्र अथैषां पद्यानां शृङ्खला केषाञ्चिद्व्याख्या च
क्रियते ॥ १—२३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ श्रुतिस्तवस्याकाशकप्रसङ्गे सङ्कतिरुच्यते तत्र पूर्वो-
क्तानां गोपाङ्गनानां त्रैविध्यं नित्यसिद्धाया उदानूढारूपा-
स्तास्तु अप्रकट एव इन्द्रावने ऽप्रकटमेव विलसता भी-
कृष्णेन सह स्विताः अप्रकटा एव सत्यः मुनिरूपास्तु कुरु-
क्षेत्रयात्रायां कृष्णेन सह संयुज्य तमेवापुः ध्वस्तजीव-
कोशास्तमभ्यगाभित्युक्तेः । श्रुतिरूपास्तु श्रुतिरूपमेवाश्रित्य निर्गुण-
मेव द्वारकाधिनाथमेवाभितवत्यः सममेतं स्तुवन्ति चेति
नस्तत्वे निरूपयितव्यं सति तत्र पूर्वाध्यायान्ते "न ब्राह्म-
णाम्भे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम्" इत्यादिभिर्मन्त्रयोः श्रुतदेव-
बहुलाश्वयोरुपदेशं कृत्वा भगवान् द्वारकां ययौ तत्र भगव-
तुपदेशे तात्पर्यं चतुर्भुजमिति चतुर्भुजमेव न दयितम् ऐच्छि-
कत्वात् द्विभुजत्वं नराकृतिसर्वेभ्यो मम दयितमित्यर्थः तत्र
हेतुमाह "सर्वदेवमयो विप्रः सर्वदेवमयः ह्यहम्" अहं द्विभुजः
सर्वदेवमयत्वात् द्विभुजं दयितमित्यर्थः । अज्ञास्त्वेतन्न जानन्तात्याह
तुष्प्रज्ञा इत्यादि मां गुरुम् उपदेष्टारं विप्रं विशेषेण प्रतिपूर-
यतीति विप्रं परिपूरकं पोषकमित्यर्थः । आत्मानं सर्वोत्तमानम्
अर्चादौ प्रतिमादौ अविदित्वैव असूयवः सन्तः अव-
जानन्ति आदिशब्दात् वैष्णवेषु च कुतः इज्यदृष्टयः इज्यं
यज्ञियं कर्म तत्रैव दृष्टिर्येषाम् अत एव तुष्प्रज्ञाः विप्रस्य
दयितत्वे हेतुमाह चराचरमित्यादि न केवलं चराचरं येषां
हेतवो भावास्तेच मद्रूपाणीनि विप्रश्चेतस्याधत्ते अन एव-
विध एव ब्राह्मणः एवम्विध एव ब्रह्मर्षिः तस्माद्ब्रह्मश्रुतीन्
एतान् अर्चय एवञ्चेत् तदा अर्चितोऽस्मि अह्ना साक्षा-
देव मद्रूपाभावितानामर्चनमेव मेऽर्चनं नाम्यथा एवं स्व-
भक्तयोः श्रुतदेवबहुलाश्वयोः सन्मार्गं वेदमार्गम् आदिश्य भग-
वान् द्वारकां ययौ इत्यादिषु वेदप्रतिपाद्यं भगवद्भगवता-
राधनमेव आराधनं हि सर्वशेषस्य ब्रह्मण एव ननु निर्वि-
शेषस्य श्रुतयश्च सविशेषब्रह्मप्रतिपादिका "आनन्दं ब्रह्मणो
रूपम्" इति ब्रह्मणः सम्बन्धितत्वात् पट्टीरूपमिति स्वस्वामिभाव-
सम्बन्धः अहं बहुस्यां सोऽकामयत इत्यादिषु इच्छावत्त्वात्
सविशेषत्वमेव नेन श्रुतीनां शब्दात्मकत्वात् शब्दानाञ्च
मुख्यलक्षणागुणभेदेन त्रैवृत्तिकत्वं मुख्यं वृत्तिश्च कृद्विभाग-

प्रमाणं ग्राह्यः प्रोक्तः प्रमेयमपि वै बृहत् ।

ततः समानधर्मेण व्यवहारात् निकृष्टतया ।
किञ्च निर्गुणे निर्द्धर्मके श्रुतयश्च पदयो गुणद्वयः धर्मप्रति-
पादकत्वात् अन्यथा संसर्गप्रत्यायकत्वं न स्यात् सर्वत्रैकार्थत्व-
प्रत्यायकत्वात् ब्रह्मणश्च धर्मोद्गीकारं अद्वैतहानिः अतः साक्षा-
न्निर्द्धर्मके ब्रह्मणि कथं श्रुतयश्चरन्ति ननु कार्यकारणभावं
स एवापन्न इति तत्प्रतिपादनद्वारा तत्र पर्यवृत्ततास्तद्वारा
धर्मेणि पर्यवस्यन्तीति लक्षणया गोप्या तात्पर्यवृत्त्या वा ब्रह्म-
परत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सदसतः परं इति । कार्य-
कारणघातानभिधे किं तस्य स्वानन्दपूर्णस्य कार्येण कारणेन
वा प्रयोजनम् अतः सम्बन्धाभावात् गुणाभावाद्वानादेव
तात्पर्याभावाच्च न केनापि प्रकारेण श्रुतिप्रतिपाद्यं ब्रह्मे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

भीमद्विधनाथकवर्चिकृतसारार्थद्विती ।

भीमोविन्दो जयति ।

सप्तशतीतमे ह्येणस्वरूपं सर्वतोऽधिकम् ।

वेदैर्निरूपितं ज्ञातं नारदेन गुरोर्मुखात् ॥

मम रत्नविभवायै नमः परित्यज्यतः ।

हस्तं सन्तो जिह्मिन् स्वस्वन्तविनोदकम् ॥

न मेऽस्ति वैकुण्ठपि नमपि भक्तिर्विरक्तिकर्तुं तथापि लौक्यात् ।

सुदुर्गमादेव भयमि वेदस्तुत्यर्थे विस्तारमिच्छामि ॥

मां भीमतामामविशेषाधुः प्रवर्तते वानविभु बलात् ॥

किञ्चाभ्यतः स्वामिसन्तानभीकृणाङ्गिभास्तम्भकृताबलम्भः ॥

अथभ्य भीमिन् भूयः भीकृणं कठजार्जवम् ।

लौकनाथं जगन्नाथः भीशुके तमुपाभये ॥

पूर्वाध्यायान्ते सम्मार्गमादिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र सतां भक्तानां मार्गो हि भक्तियोगो भगवद्विषयकोऽवगम्यत एव एवं सतां ज्ञानिनां ज्ञानयोगोऽपि ब्रह्मविषयक एव ज्ञातव्यः किन्तु ब्रह्मणः भुतिप्रतिपादितत्वेनावयव बुध्यत इत्यतः पृच्छति ब्रह्मजिति । ब्रह्मणि भुतयः कथं साक्षात् अव्यवधानेन अभिधया वृत्त्या चरन्ति यतः अनिर्देश्ये अनिर्देश्यकथं जातिद्रव्यगुणक्रियासु मध्ये ब्रह्म किमपि न भवतीति तत्त्वनिर्देश्यत्वं तथाहि निर्गुणे गुणैः परस्मिन् सदसतः परे सत् पृथिव्यादि द्रव्यम् असत् अनिष्पन्नभावं वस्तु क्रिया ताभ्यां परस्मिन् तथा तत्तदाभितत्वाज्जातेरपि परस्मिन् ब्रह्मा सद्रव्यम् असत् अद्रव्यं जातिः क्रिया च ततः परस्मिन् गुणवृत्तयः गुणैः प्रवृत्तिनिमित्ते जीव्यादिभिर्वर्तमानाः भुतयो निर्जात्यादिके ब्रह्मणि कथं चरन्ति ॥ १ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीमद्विधनाथकवर्चिकृतः ।

अथ सप्ताशीतितमे वेदैर्भगवस्तुतिः कृतेति वर्ण्यते । अत्र व्याख्याद्वयान्तमास्करैः भीकृमीरिकेशवभट्टैः कृता व्याख्या काव्यैर्नोपन्यस्यते—

सनन्दनपदद्वन्द्वं भक्तिनैकचेतसा ।

प्रणम्य कियते व्याख्या ब्राह्मणीपनिषदी मया ॥

तत्र भीमशमस्कन्धे पुष्टभूतां निरोधलक्षणं द्वारि कृत्य दशमं लक्ष्यभूतमोक्षं भीकृणं भीशुकेन तत्तत् ब्रह्मक्रेन्द्विर्वाक्यैस्तत्तद्वैतवादिष्वेवैकस्वस्वैश्च सर्वेषां विभुषां प्रमाणभूतैः शास्त्रविषयत्वेन प्रतिपादितं ज्ञात्वा तस्यैव सर्वज्ञ-सर्वशक्तैर्ब्रह्मणो भगवतः स्वरूपगुणशक्तिज्ञानात्मोत्पलक्षणं फलं निश्चितम् । अग्रेषां च स्वबुद्धिपरिकल्पितवेदविकृतकल्पना-मात्रेण तदसम्भवञ्च निश्चितान्वेषां तत्त्ववर्णनोक्तानां अज्ञानपञ्चानां स्वबुद्धिपरामर्शहीनानां भीकृणं भगवत्सम्मायनादि-विभूतये राजा परीक्षितमहाभानवतः भीशुकं पृच्छति इत्येवमव्यायस्य बीजं भीकृणस्य शास्त्रविषयत्वं प्रमाणसिद्धं कथञ्च ज्ञयते "तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामः । सर्वे वेदा यत्पद-सममस्ति" ।

"अविद्वान्मद्वक्ताव कुप्पायाहिद्वकारिणे ।

नमोऽवेदान्तवेद्याय शूरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥" इत्यादि

[३५७]

सूचितञ्च "शास्त्रयोनित्वात्" (१-१-३) स्मर्यते च भगवता स्वयमेव "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति मन्यत्रापि "नारायण-परा वेदाः" इत्यादि तज्ज्ञानाभ्युक्तिरपि प्रमाणसिद्धा "सुष्टं पश्यत्यन्यमीशं यस्मिन्निमानमिति वीतशोकः यदापश्यः पश्यते कर्ममर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म वेति तदा विज्ञानं पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति तमेव विदित्वानिमित्त्युमेति पृथगात्मानं प्रेरितारञ्ज मत्वा संसारबन्धव्यतिमोक्षहेतुरित्याद्याः श्रुतयः—

"भोकारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुष्टं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।

इदं ज्ञानमुपाधित्य मम साधर्म्यमागताः ॥"

इतिस्मृतेः "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" (१-१-७) इति-न्यायाच्च भगवता पराशरेणापि कैमुत्यन्वायेन भीकृणस्यैव ज्ञानाभ्युक्तिः प्रतिपादिता चतुर्थांशे ध्यावद्व्यां "तच्च रूप-मुत्कृष्टपद्मदलामलामलाक्षमभ्युज्ज्वलं पीतवस्त्रधार्यमलकिरीट-केयूरकटकपद्मभूषितमुदारपीवरचतुर्बाहुशङ्खचक्रगदाधरमिति—रुद्रमेरानुभवेन भोजनज्ञानाशनशयनादिष्ववस्थान्तरेषु तत-स्तमेवैवाकोशेषूच्चारयंस्तमेव इदं धारयन्नात्मन्यवधारय भग-वदस्वच्छांशुमाकोज्ज्वलमभ्युज्ज्वलं परमप्रह्लादपमपगत-रागद्वेषादिदोषं भगवन्तमब्राह्मन् तावद्भगवत्तत्त्वज्ञानाद्वा-दितः तेन तत्स्मरणदग्धाजिलाघसञ्चयो भगवन्तैवातरमुप-नीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ एतत्तत्त्वामिहितं भगवानिहकीर्तितः संस्मृतञ्च ज्ञेयानुबन्धनाप्यखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यक् भक्तिमता" इत्यादिदण्डकैः केचित्तु—

"एवं स्वभक्तयो राजभगवाभक्तभक्तिमान् ।

उषित्वादिश्य सम्मार्गं पुनर्हरवतीमगात् ॥"

इत्यत्र सतां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्ये कारणशून्यानां वेदानां मार्गो निर्गुणब्रह्मपरत्वमुपदिश्य द्वारायतीमगादित्येतद-ध्यावद्व्यात्प्राप्तिकाबीजं कल्पयन्ति तदसत् । पूर्वाध्याये द्वयोर्विप्र-राक्षोरेकतरस्या अपि तेषां विवक्षितार्थस्य भगवता नोपदिष्ट-त्वात् प्रस्थान्तरे च काव्यप्रीतिद्वेरेताऽऽसदुक्तस्यैव वरीयस्त्वं पूर्वश्लोकश्चैवमन्वेतव्यः स्वभक्तयोः समीपे उषित्वा विप्राथ सम्मार्गसतां भागततानां मार्गो भगवतोऽप्याधिक्यपूजार्हत्वमादिश्य द्वारायतीमगादिति तथाच वक्ष्यते मङ्गलपूजाभ्यधिकेति अत्रापि भक्तभक्तिमनिति विशेषणसार्थक्यमुक्तम् । इदानीं प्रकृतं व्याख्यायते शास्त्रसिद्धिस्तावत् द्विधा मुख्या जघन्याचेति मुख्यानाम सामान्यावि-शिष्टव्यक्तिविषयाऽस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूप-सङ्केतः शक्तिरिति तार्किकाः सामान्यमात्रविषयः स्वाभाविक-एवार्थप्रतीतिजननसामर्थ्यवल्लक्षणसम्बन्ध इति, मीमांसकाः सा च द्विधा योगो रुदियोगरुदियेति तत्रायवयोगसापेक्षतया-र्थशापको योगः यथा माधवः लक्ष्मीकान्तः वासुदेवः नियन्ता शास्तेति सर्वाविप्रतिपन्नयोगेन प्रवृत्तिः ज्ञात्वादिविशिष्टवस्तु प्रतिपादिकायवनिर्पेक्षा रुदिः यथा घटः हरिः ब्राह्मणः कविः नीलं पीत उभयप्रवृत्तिहेतुका तृतीया यथा सोमः पट्टजः जघन्यापि द्विधा लक्षणा गौणीचेति तत्र शक्यसम्बन्धे लक्षणा यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहशक्य गङ्गापदस्य लक्षणा यथा तीरेवृत्तिः अत्र बोद्धव्यविषयान्वयानुपपत्तिर्बीजं

श्रीशुक उवाच ।

बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।

मात्रार्थञ्च भवार्थञ्च आत्मने कल्पनाय च ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा मञ्जाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्जशकस्य मञ्जपदस्य तत्सम्बन्धेषु पुरुषेषु वृत्तिः शक्यवृत्तिलक्ष्यमाणगुणसम्बन्धे गौणी यथा सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहवृत्तिशौर्यादिगुणलक्षणया तद्वति माणवके वृत्तिरिति अत एव लक्षणा गौणीतो बलवती गाण्या-वृत्तिद्वयामकत्वात्मेव लक्षितलक्षणेति कैश्चित्तुच्यते तत्तुक्म ।

“अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिलक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतैरिष्टा तु गौणता ॥ इति

व्यञ्जनाख्याऽपरावृत्तिरित्यालङ्कारिकाः तेषु गौणी लक्षणामध्ये अन्तर्भाव्यमुख्यालक्षणा व्यञ्जना चेति वृत्तैर्विवक्षितानाच्यते व्यञ्ज्य-नार्थवापिका व्यञ्जना तत्र गतोऽस्तमर्क इति वाक्यप्रयोगानन्तरं दूरं मागा इति पण्याम्ययसाप्यतामिति सम्बन्धोपायतामिति बहुनां बहुविधार्थप्रत्ययो भवति तत्र न शक्तिर्न वा लक्षणा किन्तु शब्दस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरा व्यञ्जनाख्या वृत्ति-राश्रयणीयेति तच्चिन्त्यं शास्त्रकृद्भिरुपेक्षितत्वात् यत्तु—

“योगिकोयोगकृदश्च शब्दः स्यादौपचारिकः ।

मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः षोढा निगद्यते ॥ इति

वेयाकरणैः षड्विधत्वमुक्तं तन्मुख्यजघन्ययोरैवात्मैवमादाय योजनीयं तथाहि मुख्यो योगिको योगकृद इत्येकं त्रि-मुख्यायां लाक्षणिक औपचारिको गौण इत्यपरं त्रिकं जघन्याया-मन्तर्भाव्यमिति अयान्तरभेदाभ्याकरे द्रष्टव्याः तत्र पृच्छति हे ब्रह्मन् ! ब्रह्मणि भुतयः कथं चरन्ति कया वृत्त्या ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । का वात्रानुपपत्तिरित्याशङ्कार्या योगाद्य-नुपपत्तिं दर्शयति—अनिर्देश्य इति । अवयवमंज्ञाजालादि-शून्ये योगादिवृत्तित्रयाविषयं इत्यर्थः । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्” इतिभूतेः गौण्या वृत्तैर्विषय-मस्त्विति चेत्तत्राह—निर्गुणे “केवलो निर्गुणश्च” इतिभूतेः लक्षणया प्रतिपाद्यत इति चेत्तत्राह—साक्षादिति । सम्बन्धादिशून्ये यस्माच्चादपरोच्चात् ब्रह्मेति भूतेः तत्र हेतुः सर्वसतः परे स्थूलसूक्ष्मादिभावराहिते “अस्थूलमनणु” इत्यदिभूतेः व्यतिरेके सत्यं हेतुः गुणवृत्तय इति । अवयवजातिसंज्ञादेरुपलक्षणं भुतीनां जघन्येन गुणादिप्रतिपादनपरत्वादिति तात्प-र्यार्थः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

परिशिद्धवाच ।

हे ब्रह्मन् ! चेतनाचेतन की जातिगुणक्रियोओंमें किसी एक को प्रवृत्ति का निमत्तकर जाति आदि विशिष्ट चेतना-चेतन को प्रतिपादन करने वाली भुति परब्रह्म केविषयमें

किस प्रकार साक्षात् प्रवृत्त होती है क्योंकि वह ब्रह्म, चेतनाचेतन के सजातिभाव से निर्देश करने के योग्य नहीं है कारण कि चेतनाचेतन की जातिगुणक्रियाओंसे परमात्मा-रहित है इसी से वह चेतनाचेतन से भिन्न है राजा-का अभिप्राय यह है कि—कोई भुति परमात्मा का साक्षात् प्रति-पादन करती है तथापि चेतनाचेतन वाचक शब्दों से यह सब ब्रह्म है आत्माब्रह्म है वह जगत्कर्ता ब्रह्म तू ही है इस प्रकार ब्रह्मका साक्षात् प्रतिपादन किसप्रकार किया गया है ? क्योंकि, लोक में राजा से भिन्न प्रजाका वाचक प्रजाशब्द से यह प्रजा राजा ही है इस प्रकार राजा का प्रतिपादन नहीं किया जाता है । तैसे ही परमात्मा से भिन्न चेतनाचेतन ब्रह्म शब्दों से परमात्मा का साक्षात् प्रतिपादन क्योंकि हो सकता है ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाणदीपिका ।

उत्तरमाह—बुद्धीन्द्रियेति । बुद्ध्यादीनुपाधीन् जनानामनु-शायिनां जीवानां मात्रार्थे प्रभुराश्वरोऽसृजत् मीयन्त इति मात्राः विषयास्तदर्थम् भवार्थं भवो जन्मलक्षणं कर्म तत्प्र-भृतिकर्मकरणार्थमित्यर्थः । आत्मने लोकान्तरगामिने आत्मनः सत्सङ्गोक्तभोगायेत्यर्थः । अकल्पनाय कल्पनानिर्वृत्तये मुक्तय इत्यर्थः । अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः जनानामिति यद्वा जीवार्थमीश्वरस्य सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति प्रभुरिति श्वरस्योपाधिबिभक्ष्यताभावेन नित्यमुक्तत्वं दर्शयति अयमभिप्रायः सगुणैव गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनेयन्तारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफल-प्रदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानन्दं भगवन्तं भुतयः प्रतिपादयन्ति “यः सर्वज्ञः ससर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः” सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या आन्तरः सोऽकामयत बहुस्याम्” स ऐक्षत तत्तेजोऽसृजत सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्याद्याः तथाभूतेश्वरतां तावत्संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयन्ति तत्र च तत्त्वपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते तृष्ण प्रकारान्तर-रेणाघटमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति तथाहि न तच्च द्वैश्वदेव्यामिक्षेतिबहुभयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यम् यथोक्तम्—

“आमिक्षां देवतायुक्तां वदस्वेषैव तद्वितः ।

आमिक्षापदसाक्षिभ्यास्तस्यैव विषयापणम्” ॥ इति ।

कुनः ? मिथार्थत्वात् न चाज्ञहत्स्वार्थया निरुद्धलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिषत् यथोक्तम् ‘सबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम्’ इत्यादि कुतः विरुद्धार्थ-

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

येन तदयोगात् न जहत् (ग) स्वार्थत्वेन सम्बन्धिलक्षणया कुसुमिह्रमा गङ्गेतिवत् कुतः एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अतो जहदजहत्स्वार्थलक्षणया सोऽयं देवदत्त इतिवद्विरुद्धांशः स्वागेनानुगतचिदशेनैकशेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे पर्यवसानम् अस्थूलादिवाक्यनान्तु साक्षादुपाधिनिषेधेन तत्-स्वार्थशेषेण उपयोगाच्चिर्गुण एव पर्यवसानं तथा चात्र-लोपकमे अस्थूडमिदमापीयेत्यादिना विशिष्टमालम्बनं वक्ष्यति अन्ते च भूतयुत्त्वयि हि फलम्यतन्निरसनेन भवविधना इत्युप-संहारिष्यन्ति उपासनादिवाक्यानान्तु क्रियार्थप्रवृत्तसृष्ट्याय-वेकमेवेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वमित्येवादिक् ॥ २ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

अनुशासिनां सवासनानां विषयाः द्रव्याणि अर्था इति वाच्यं अयमभिप्राय इत्यारभ्य ब्रह्मत्याद्या इत्येतत्पर्यन्ता श्रुता बुद्धीत्यादयामन इत्येतत्पर्यन्तं तस्य मूलस्याभिप्राय-सुधिकाऽवशिष्टावाऽकल्पनाय चेत्यस्येति शेषम् तत्र यः सामान्येन सर्वज्ञः विशेषेणापि सर्वविवक्षितं सर्वज्ञत्वे प्रमाणं तथा वक्ष्यं ज्ञानमये तपः इच्छाप्रधानमैश्वर्यमिति सर्व-शक्तिश्चे तथा सर्वस्य वशी इत्यपि तत्रैव यद्वा य उक्त-लक्षणोऽक्षरः सर्वज्ञ इति सर्वज्ञत्वे सर्वं विन्दति प्राप्नो-तीति सर्वशक्तिश्चे यस्य ज्ञानमयं तप ऐश्वर्यं इति सर्व-श्रवणं सर्वस्य वशी सर्वनियन्तेति सर्वनियन्तृत्वे सर्वस्ये-ज्ञान इति सर्वोपास्यत्वे सर्वकर्मफलदातृत्वे च सर्वनियन्तृ-त्वाद्वा हेतुः यः पृथिव्यामित्यादिकं पृथिव्याद्यन्तर्यामित्व-प्रतिपादकं वृत्तमेव सोऽकामयत इत्यादि सत्यसङ्कल्पत्व-परोपकारार्थसृष्ट्यादिकर्तृत्वादिगुणवत्त्वं सत्यं ज्ञानमित्यादि तु सर्वज्ञानदत्त्वे तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य निर्गुणे पर्यवसा-सानं बोधयितुमारभते तथाभूतेति सर्वज्ञत्वादि गुणावशि-ष्टेश्वरत्वं तन्निवृत्तये संस्मरन्निवृत्तये तत्र च तत्त्वमसीति-वाक्ये सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दाना-मेकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्यं वैश्वदेव्यामिहोत्सव द्वयोः पदयोरे-वैकार्थ्यमिधानेन सामानाधिकरण्यं न तु घटः पृथ्वीति वदर्थयोरपि तत्राभिहितोक्तिं प्रमाणयति यथोक्तमिति एष तद्वि-त एषाण् प्रत्ययः 'आमिक्षां देवतायुक्तां वदति देवतार्थकत्वात् तदुक्तं तैत्तिरीय-तद्विनेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः । देवताया-विधित्वं दुर्बलम् परं परम्' इति । ननु विश्वेदेवा देवताः यस्या इत्यत्र विश्वेदेवप्रतिपादिका (ऋगा)दिरपि कुतो न प्रतीयते इत्याशङ्का-यामाह-अमिक्षापदसाभिध्याविति । भुतो वैश्वदेवीपदसाविधेऽव्यय-धार्मिनामिक्षापदस्य भुतत्वात्तस्यैव तद्विज्ञानार्थवैश्वदेवीपदस्यैव सम्बन्धे समीपस्वामिक्षापदेनामिक्षा रूपविषयस्य विहितोद्देश्य-स्यात्पणं दानं क्रियते ननु तस्मिन्निपराया ऋचः विश्वेदेवा एवा-मिक्षामुद्दिश्य विधीयन्त इत्यर्थः । तस्मिन् पयसि ध्यानयति सा वैश्व-देव्यामीक्षावाजिम्यो वाजिनमिति भुतित्यवाजिशब्दस्य द्रव-द्रव्यवाचकत्वं तथाचामिक्षया विश्वेदेवाद्वैताको यशो विधेयः द्रवद्रव्येण तु वाजं देवताको यागो विधेय इत्यर्थः । एवञ्च यथा वैश्वदेवीपदामिक्षापदयोस्सामानाधिकरण्यम्

एकार्थत्वाद्देव न तथा तत्त्वपदयोः परोक्षपरोक्षार्थकत्वेन भिन्नार्थ-त्वात् अजहत्स्वार्थया न जहत् स्वार्थकनीतिपदं न कर्तृ-त्यजत् स्वार्थं नीलगुणरूपं यस्यां तथा यथा प्रवाह-रूपं स्वार्थं गङ्गापदं हिवा लक्षणया तद्वत्परमार्थं द्योत-यति अन्वयानुपपत्तेरेव न तथात्र नीलगुणाम्बयस्योत्पलेऽनु-पपत्तिः किन्तु गुणद्रव्ययोरभेदस्यैवानुपपत्त्या निकटलक्ष-णया नितरां कदा चासौ लक्षणा च तथा अनादिपरम्परा-सिद्धया न साम्प्रतं रक्षितयेत्यर्थः । नीलाभिन्नमुत्पलमिति विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिवा सामानाधिक-रण्यमित्यनुपपद्यते वैधर्म्ये दृष्टान्तः स्वरूपसत्यमात्रेण नहि किञ्चिद्विशेषणमिति हि स्वबुद्धयेत्यस्य वास्तविकस्य पूर्वोक्तं अयमर्थः स्वरूपसत्यमात्रेण स्वस्थितिमात्रेण किञ्चिदपि विशे-षणं न भवत्येवापि विशेयमेव स्वास्थितिमात्रेण तिष्ठति विशे-षणम् तदेव येन नीलादिना स्वबुद्ध्या स्वाकारज्ञानेन विशेय-मुत्पलादि रज्यते भास्यते इतरस्माद्वैश्वदेवेति विशेय एव तस्य स्थितिर्ननु स्वस्वरूपे विरुद्धार्थत्वेनेति यथा नील-गुणस्योत्पलादितत्त्वम् उत्पलद्रव्यस्य च तदाभयवमधिक-स्वभावम् अतस्स्वार्थनीलगुणमपरित्यज्यैव अजहत्स्वार्थनिकट-लक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्यं नील-गुणोत्पलद्रव्ययोः न तथा तत्त्वपदयोः परोक्षपरोक्षत्वादि-विरुद्धार्थत्वेन स्वार्थत्यागमन्तरा विशेषणविशेष्यभावानुप-पत्त्या तदयोगाजहत्स्वार्थलक्षणया सामानाधिकरणासम्भवा-दिति निष्कर्षः गङ्गेयं तट इत्यत्र जहत्स्वार्थलक्षणया गङ्गा सम्बन्धितमिति विवक्षीकारे तत्सम्बन्धीत्वमित्यर्थकरणे विव-क्षितं जीवेश्वरयोरैक्यं न सिद्ध्येत् एवं प्रकारान्तर्धानं दूषयित्वा सिद्धान्तमाह—अत इति । प्रकाशान्तराणामघटि-तत्वात् सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशकालविशिष्टदेवदत्तदेह-वाचकतत्त्वस्यैतद्देशकालविशिष्टवाचकं शब्दस्य च सामाना-धिकरण्यरूपमुक्त्यर्थवाचे भागलक्षणा विधेया तथा तद्देशकाल-तद्देशकालरूपविरुद्धविशेषणभागत्यागेनानुगताऽविरुद्धेह रूप-विशेष्यांशमात्रग्रहणेनैक्यबोधनाद्यथा सामानाधिकरण्यं तथा तत्त्वपदयोर्विरुद्धांशो यः सर्वज्ञत्वकिञ्चिद्वैश्वदेवोत्पला-परोक्षत्वादिरूपो विशेषणभागस्तस्यागनानुगतगविरुद्धं यच्च-तन्ममात्रं तत्पदद्वयेन गृहीत्वा ऐकार्थ्यनावर्णक्यत्वाभा-नेन यत्सामानाधिकरण्यम् अपर्याप्त्युक्तयोस्त्वेवपदयोरेक-विभक्त्यन्तत्वरूपं तेन लक्षणया निर्गुणे पर्यवसानम् अस्थू-लेति । "अस्थूलमनण्वह्ममर्द्राक्षमशब्दमस्पृशमरूपमव्ययम्" इत्यादि वाक्यानां तथाभूतेश्वरतामित्यारभ्य साक्षादुपाधि-निषेधेनेत्यन्तमकल्पनायेत्यस्याभिप्रायः सामानाधिकरण्येन निषेधावशित्वेन बोधाभिपत्तिरित्यागात् लक्षणायां तात्पर्यमाहक-माह—अन्तेनेत्यादि । उपासनादीनि मात्रार्थं चेत्यादि पद-त्रयस्याभिप्रायः आदिशब्देन सृष्ट्यादिवाक्यकर्मकाण्डस्था-भिहोत्रादिवाक्यग्रहः क्रियार्थेति सृष्टिमन्तरा यन्नादिक्रिया-सम्भवात् वित्तशोधनार्थं हि क्रियापक्षिता तदर्थं प्रवृत्तं यत्सृष्ट्याद्याभरणं तेन वत्परंपरया ज्ञानसाधनविधानं तेन उद्गीयद्दहवैश्वानराण्युपासनादिवाक्यानां तत्परत्वम् अन्यायेति-पाठे अपवादायेत्यर्थः । एवं सर्वस्यापि यदस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धम् ॥ २ ॥

अधिकविद्यामधिकमर्थं विदुः ॥ ५ ॥

उत्तरमाह—बुद्धीमिदं । प्रभुराश्रयः जनानां जीवानां बुद्ध्यादीनामाश्रयमसृजत् मीयन्ते इति मात्राः विषय-
भागाय तथा भवार्थं भवो जन्मलक्षणं कर्म तदर्थं जन्म-
प्रभृति कर्मकरणार्थमित्यर्थः । आत्माने लोकान्तरगामिने आत्माने
तत्तल्लोकमोगार्थमित्यतः तत्कर्मः भक्त्यपनाय कल्पना माया
तन्निवृत्तये मोक्षायेत्यर्थः । अर्थधर्मकाममोक्षा (या) र्थमसृजदिति
क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः भवः कामीचरणाः जनानामिति
वदन् जीवाथमीश्वरस्य सुव्यादिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति
प्रभुरिति शब्दोपाधिब्रह्मताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शयति
अथमभिप्रायः सगुणमेव गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं
सर्वेश्वरं सर्वनिवृत्तारं सर्वोपायं सर्वकर्मफलप्रदातारं समस्त-
कल्याणगुणनिलयं सच्चिदानन्दं भगवन्तं भूतयः प्रतिपाद-
यन्ति “यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्य ज्ञानमयन्तपः सर्वस्य वशी-
सर्वस्येशानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः लोकाम-
यत बहुलां स पश्यत तत्तज्जोऽसृजत सर्वं ज्ञानमयन्तं
ब्रह्म” इत्याद्या इति अस्यार्थः लक्षणापरैक्यपरानिषेधपरोपास-
नापरसृष्टिपराणां पञ्चविधानां भूतीनां सगुणावलम्बनं
निर्गुणे पर्यवसानमिदं दर्शयितुमाह—अयमभिप्राय इति । यद्य-
प्यष्टविधानां वृत्तीनामभ्ये उक्तम्यायेन कापि वृत्तिर्ब्रह्मणि न
सम्भवति तथापि सर्वभूतीनां परम्परादिना ब्रह्मपरत्वं घटत
एवेत्याह—सगुणमेवेति । सगुणं समस्तगुणाभयं तैर्गुणैरनभिभूत-
मवशीकृतं पूर्वोक्तमर्थकमेवाह—यः सर्वज्ञ इत्यादिवृत्तिमि-
यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्य ज्ञानमयं तप इति सर्वतो-
दाहरणं सामान्येण सर्वज्ञानातीति सर्वज्ञः विशेषेण सर्व-
वेत्तीति सर्वशक्तिर्यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकार एव सर्वज्ञतालक्षणं
नप अनायासलक्षणमित्यर्थः । सर्वस्य वशीति सर्वस्य ब्रह्म-
न्नादेवैशी सर्वोक्तस्य वशे वर्तते उक्तञ्च “एतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने गार्गि । सृष्ट्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः” इत्यादिना
भारते च—

“ससुरासुरगणैर्व सचक्षोरगराक्षसम् ।

जगद्रक्षो वर्तते हं कृष्णस्य सचराचरम्” ॥

इत्यनेन सर्वशक्तिता दर्शिता न केवलं वशीः सर्वस्वेष्टानः
इतिता च अनेन सर्वेश्वरता यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यामन्तरः-
पृथिवी यस्य शरीरं पृथिवीयजवेद यः पृथिवीमन्तरो यमवत्येवते
आत्मान्तर्गम्यन्तः” इति अस्यार्थश्च यः पृथिव्यां तिष्ठन्
पृथिव्याः प्रथिवीति अन्तरो भवति य अन्तरो ऽन्तर्गते
भूत्वा पृथिवीं यमयति नियमयति एव ते तव आत्माऽन्तर्गामी
ति अनेन सर्वोक्तिवन्तत्वं सर्वोपायत्वं सर्वकर्मफलदातृत्वं चोक्तं
भीमगवतीतासु च यो यो यां तनुं भक्तः भक्षया स्तीति अनेन
सर्वनिवृत्तत्वं सर्वोक्तिमिदं तस्य तस्याचलां अचलां
तामेव विदधाम्यहं । स तथा भक्षया युक्तः तत्पाराधनमीह
ने । लभते च ततः काममयैव विदित्वा हि ताविति अनेना-
प्यन्तर्गमिणः श्रीकृष्णस्यैव तत्तदेवताकवेनोपासकत्वं सर्वकर्म-
फलप्रदातृत्वञ्चोक्तं सकलकल्याणगुणनिलयत्वोदाहरणमाह—सो
कामवत कामितवान् कथं बहुलां बहुतरं यथा भवति
तथा भवेयं स आत्मा सर्वेश्वरमावरात् एकः स वेदत

अत्रादीत् ईदृशेति सङ्गे अज्ञानमोक्षमार्गान्तरः स तत्तद्विदं
केजोऽसृजत बहुवाद ईश्वरस्य ज्ञानमाश्रयः कोमोक्षकारण-
त्वेन तत्तत्कल्याणगुणानिष्यत्वे सच्चिदानन्दोदाहरणमाह
सर्वं ज्ञानमयन्तं ब्रह्म आदिब्रह्मादिज्ञानमाश्रयः एवेति अस्यार्थः
यद्वेण वक्षिष्यते तद्वेण यतो न स्वमिचरति तत्तत्तं ब्रह्म
कथंभूतं सर्वम् असत्यनिवृत्त्यर्थं निवृत्तत्वं असत्यतामिदृश्या-
विकारनिवृत्तिः तन्निवृत्त्याच कारणाभावे तत्ताव कारणात् तत्तत्त-
निवृत्त्याच कारणाभावे तत्तावकारणत्वं कारकवस्तुत्वस्य निवृत्तिः
वदक्षिपतामाता तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानं प्रवृत्तिं ज्ञानं कतिवच-
कोषस्तद्वेणमित्यर्थः । लौकिकज्ञानस्य तत्तदेवताविशेषादित्यतः
रूपस्य ब्रह्मणोपपत्तवत्त्वं तन्निवृत्त्यर्थमनन्तमिति विशेषणम्, एवे-
सच्चिदानन्दत्वं स्पष्टमेव दर्शितम् एवं लक्षणापराणां भूतीना-
मपि लक्षणपरत्वं प्रदर्श्य स्वकृपपराणामपि स्वकृपपरत्वं च प्रदर्श्य
ऐक्यपरत्वं भूतीनामपि सगुणप्रतिपादनमुक्तेन निर्गुणे पर्य-
वसानं दर्शयति स्वमिचरणास्तथाभूतत्वादिना निर्गुणे पर्य-
वसानमित्यनेन । तथाभूतेश्वरतामन्तर्गतत्वादिना जीवज्ञं
तन्निवृत्त्यर्थं तत्तत्प्रकारान्तरेण घटमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति
तथाहि न तावद्वैश्वदेव्यामिदं च तदुभयोर्देवार्थानिष्यत्वं
सामानाधिकरण्यं वक्ष्येकम् ।

“आमिक्षां देवतायुक्तां वक्ष्येवैव तद्विदः ।

आमिक्षापदसाक्षिभ्यास्त तस्यैव विषयार्थञ्च” ।

इति कुतः मित्रार्थत्वात् अस्यार्थः तत्त्वमसीत्यादिब्रह्मानीश-
वादिपदेन प्रधानं ब्रह्मः अहं ब्रह्मासि अयमात्मा ब्रह्मत्वादीनि
गृह्यन्ते तत् प्रत्यतत्त्वमसि भवसि नाभ्यः संसारीत्यर्थः । तत्र
तत्त्वमसिद्वयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अपर्योक्तपदानेकार्थ-
युक्तत्वं सामानाधिकरण्यं तच्च प्रकारान्तरेणाघटमानं दर्श-
यति तथाहि इति “आमिक्षासाभूतोप्येयं क्षीरेत्यादि विद्युतः”
इत्यमरः भूते स्वाख्यां कृतपाके उष्णे दुग्धे दधि योगतो वा
विहृतिः स्यात्साऽमिक्षेत्यर्थः ततश्च विश्वदेवस्येयमामिक्षा वैश्व-
देवी विश्वदेवस्य सम्बन्धिनी आमिक्षा भवति ननु विश्व-
देवत्वं प्राप्नोति अत आमिक्षाविश्वदेवपदयोः सामानाधिकरण्यं
नार्थयोरिति यथोक्तं भवेत् ।

“आमिक्षां देवतायुक्तां वक्ष्येवैव तद्विदः ।

आमिक्षापदसाक्षिभ्यास्त तस्यैव विषयार्थञ्च” ।

इति अस्यार्थः आमिक्षां देवतायुक्तां विश्वदेवसम्बन्धां एव
तद्विदो ऽभ्यप्रत्ययो वदति कथं वदति आमिक्षापदसम्बि-
ध्यात् सच्चिदानन्दत्वात् तस्यैव तद्विदप्रत्ययान्तस्य वैश्वदेवीपद-
स्यैव विषये आमिक्षापदस्यार्थेण तद्विदप्रत्ययेन किञ्चन वृत्ति-
अनेन प्रकारेणैकार्थत्वाभावं प्रदर्श्य पुनः प्रकारान्तरेण वृत्ति-
यति नवेति नचाजहत्स्वार्थया निरुद्धलक्षणाया विशेषणविधि-
भावेन नीलमुत्पलमिति वदुः वयोक्तं “एवमुक्ता रण्यके वे-
विशेषं तद्विशेषमिति कुतः । विकल्पार्थत्वेन तद्वयोपात्तं अस्मत्त्वं
न जहत् न त्यक्तं कार्यो नीलवीलादिकृतो वा स जहत्
त्यायां तत्तद्वितीयास्ताम्यपदार्थबहुव्रीहिः निर्वर्तते सर्वं मह-
र्मावः प्राकट्यं वक्ष्यः । सा निरुद्धा चासौ लक्षणावेति निरुद्ध-
लक्षणा तथा, वक्ष्यः नित्यं कदा चासौ कदाप्यवेति तत्तत्त-
दिपरम्परागतता न ज्ञानस्य दक्षितवेत्यर्थः । विशेषणं अस्मत्त्वं

भीकविषयमणिचक्रसिंहताऽन्वयबोधिनी ।

विशेषणं नीलं नीलमुत्पन्नमिति वत् सामानाधिकरण्यं न च कुतः विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात् तयोः तत्त्वपदार्थयोर्विरुद्धत्वेन तस्या निरुद्धलक्षणाया अयोगात् अभावात् यथोक्तं भट्टैः

“स्वरूपस्वभावमात्रेण नहि किञ्चिद्विशेषणम् ।

स्वरूपस्या रज्यने येन विशेष्यं तद्विशेषणम् ।” इति

अत्रैव स्वाकारेण विशेष्यमनवभाष्य किञ्चिदपि वस्तु-स्वरूपसत्त्वमात्रेण स्वस्वित्यैव विशेषणं नहि न भवति किन्तु पीतनीलादिना स्वरूपस्या स्वाकारज्ञानेन विशेषणविशेष्यभावकल्पने भ्रमरादिभ्यो व्यावृत्ताऽवभाष्यने तद्विशेषणमित्यर्थः । अथ भावः नीलगुणोत्पन्नद्रव्ययोगुणगुणिनोरविरुद्ध-

अभावात्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पने अनुपपत्तेरभावात् भवेत्तत्राजहृत्स्वार्थनिरुद्धलक्षणा अत्र तु परोक्षपरोक्षत्वादि-विरुद्धार्थत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पनानुपपत्तौ न निरुद्ध-लक्षणेति अनेन विशेषणविशेष्यभावप्रकारेण चैकार्थत्वं प्रदर्श्य पुनः प्रकारान्तरेण दर्शयति-नचेति । न च जहृत्स्वार्थो चासौ लक्षणाचेति जहृत्स्वार्थलक्षणा तथा कुसुमिताः हुमा यस्यां सा कुसुमितहुमा गङ्गा इति लक्षणया कुसु-मितहुमा गङ्गेति वत् कुतः एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अर्थश्च जहृत्स्वार्थो यासां जहृत्स्वार्थवत् सामानाधि-करण्यं न च कुतः तत्त्वपदयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् बहुमिष्टत्वात् सम्बन्धिलक्षणायास्तु सम्बन्धिनः सम्बन्धस्य च स्फुरणैकार्थत्वमिति भावः । इति प्रकारान्तरेणाघटमानं प्रदर्श्य येन प्रकारेण ब्रह्मणि पर्यवसानं दर्शयति अत इति अतो जहृजहृत्स्वार्थलक्षणया सोऽयं देवदत्त इति विरुद्धां सस्यामेनानुगतचिदंशेनैकार्थत्वेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे पर्यवसानमिति अर्थश्चायं यतः प्रकारान्तरेण सामानाधि-करण्यं न घटते अतः कारणाजहृती अजहृती च स्वार्थौ ये ते तत्त्वपदे यस्यां सा जहृजहृत्स्वार्थो सा चासौ लक्षणा चेति तथा एकार्थत्वेन निर्गुणे पर्यवसानं सोऽयं देवदत्त इति यथा कश्चित्कादयां दृष्टं देवदत्तं यतिर्बहुकाष्ठान्तरेण कादयामपश्यन् देशकालविप्रकर्षाप्रत्यभिज्ञातुमसमर्थः पूर्व-दृष्टादयं पञ्चादृष्टं मन्यनेति मन्यः प्रत्यभिज्ञाकुशलः प्रति-बोधयति सोऽयं देवदत्त इति तत्र तच्छब्देन विप्रकृष्टदेश-कालविशिष्टोर्धोभिधीयते इदंशब्देन सन्निकृष्टदेशकालविशि-ष्टोऽर्थः तदुक्तम्-

“इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपवर्त्तितं शोऽरूपम् ।

अदमस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षो विजानीयात् ॥” इति विप्रकृष्टं विदूरं सन्निकृष्टं सन्निकृष्टमित्यर्थः न च सन्निकृष्टविप्रकृष्टयो-रेकत्वं सम्भवति तस्माद्विरोधिविशेषणसम्बन्धपरित्यागेन भागलक्षणया सोऽयमिति पदद्वयं देवदत्तस्य स्वरूपलक्षणं प्रतिपादयति तथा जीवापि परमार्थतो ब्रह्मैव सन्नविद्या-दोषवशादसंसारिणो ब्रह्मणोत्पन्नमिदं संसारिणमात्मानं मन्यते तं भुतिबोधयति तत्त्वमसीति । तत्र तत्पदेमाप्रति परोक्षं वस्तु अभिधीयते प्रकृतमेकमस्मिन्नीयम् ईदृशं जगत्कारणं ब्रह्म तत्पदेनापि अविद्यापुपाधिपरिच्छिन्नो नित्यापरोक्षः प्रत्यक्षा-त्माभिधीयते न च परोक्षपरोक्षापरिच्छिन्नयोरेकत्वं सम्भवति तस्मात्तत्पदार्थगतं परोक्षपरिच्छेदादिकं तत्पदार्थगतम् अपरोक्ष-

परिच्छेदादिकं परित्यज्य जहृजहृत्स्वार्थलक्षणया तत्त्वमिति पदद्वयं सन्निकृष्टसमकल्पमात्मतत्त्वं प्रतिपादयति असिपदमपि कृत्यार्थं सतः प्रत्ययार्थस्य च प्रतीचः सङ्गृह्णेनानुवदत् आभ्यां सम्बध्यत इति निषेधपरधुनीनां तत्परत्वमाह अस्थू-लादिवाक्यानां साक्षादुपाधिनिषेधेन तथाचात्रैवोपक्रमे स्रष्टृ-मिदमापीयेत्यादिना विशिष्टमालम्बनं वक्ष्यति अन्ते च धनय-स्वयि हि कलम्यतांजरसनेन भवविधनः” इत्युपसंहरिष्यति अर्थोऽयम् अस्थूलगणवद्ब्रह्ममदीर्घमित्यादिवाक्यानाम् उपाधि-निषेधेन साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवसानमित्यर्थः । सगुणगतानामिव स्थूलत्वाद्युपाधीनामनुवादाद्वांशालम्बनत्वमस्येव उपासना-सृष्टिपरधुनीनां तत्परत्वमाह उपासनादिवाक्यानां उपाधिनिषेधेन साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवसानमित्यर्थः । सगुणगतानामिव स्थूलत्वा-द्युपाधीनामनुवादाद्वांशालम्बनत्वमस्येव उपासनासृष्टि-परधुनीनां तत्परत्वमाह उपासनादिवाक्यानां क्रियार्थप्रवृत्त-सृष्ट्यावलम्बनेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वमिति अर्थोऽयं आदिपदेन सृष्ट्यादिग्रहणं क्रियार्थो यज्ञार्थः यज्ञार्थप्रवृत्तानां सृष्ट्या-दिवाक्यानां आगमापायिसृष्टिस्थितिप्रलयनिरूपणेन यज्ञज्ञान-साधनं वैराग्यविधानस्तेन तद्वारा तत्परत्वं ब्रह्मणि पर्यवसानं उपासनावाक्येस्तद्वाद्युपाध्यालम्बनं सगुणब्रह्मणि रूपयोनान्तः-करणशुद्धिलक्षणं यत् ज्ञानविधानं तेन ब्रह्मणि पर्यवसानं कर्मादिपराणां धुनीनां विविधविषयां यिनियोगादनुपादानमिति । अथान्यः सिद्धान्त उच्यते निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणाः धुनयः कथं चरन्तीति प्रश्नस्य निदान्तः स्वामिचरणैः लक्षणपराधिधुनीनां यथा ब्रह्मणि तात्पर्यं तथा प्रदर्श्य कुत एव तथाप्यत्राशङ्का वर्तते सा यथा बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् मात्रार्थश्च भवार्थश्च आत्मेन कल्पनाय च लोकानां प्रभुरसृजति कथमुक्तं धीशुकेन प्रश्नो-त्तरानुपयोगित्वादिवेति अत्रास्माभिरुच्यते बुद्धिर्हि द्विविधा व्यवसायात्मिका व्यवसायात्मिका न तत्रा व्यवसायात्मिका हि त्रिवर्गसाधने सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधाभूत्वा अनन्ता बुद्धयः स्युः-

“व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुमन्दन ।

बहुशाखास्तन्नाश्च बुद्धयो व्यवसायिनाम् ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिप्राप्तमनीन्द्रियम् ।

इत्युक्तेः अनो बुद्धेः सर्जनं वेदोक्तकर्मप्रतिपादितभोगानन्तरं मोक्षार्थमिति इन्द्रियादिसृष्टेः प्रयोजनं यथा इन्द्रियं धागिन्द्रियं ज्ञेयं तस्य मुख्यत्वात्ततो वाङ्मनः प्राणः क्रियजुः साम-वेदा भवन्ति यथा च भूतः “ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामप्राणं प्रपद्ये वागो जस्रहो जोमयीत्यादि अन्येपि लोकादयः सर्वे वागादय एव भवन्तीत्यत्र सम्यक् प्रबो-धार्थमन्याः भुतयो लिख्यन्ते त्रीण्यात्मेन कुरुतीति “मनो वाचं प्राणं ताभ्याम्मेन कुरुत एतन्मयाय मात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोन्नरिश्चलोकः प्राणास्तीलोकः त्रयो वेदा एत एव वागावेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः देवाः पितरोऽनुप्राण एत एव वागेव देवाः मनः पितरः प्राणो मनुष्या माता पिता प्रजैत एव वाङ्मना मनः पिता प्राणः प्रजा विद्वानं विजिज्ञात्वा मविज्ञातमेत एव यत-विजिज्ञात्वा वाचस्तद्वृषं वाग्धि विजिज्ञाता यागेन तज्जृषाऽयति यत्किञ्चिद्विजिज्ञात्वा मनसस्तद्वृषं मन एतन्तज्जृषाऽयति यत्कि-

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽऽख्ययोधिनी ।

आविज्ञानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणोऽहविज्ञातः प्राण एनं तद्रूपत्वा
ऽवति तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः याव-
त्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः अथेतस्य मनसांघोः
शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः तद्यावदेव मनस्तावती घोः नावा-
नसावादित्यः अथेतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः
तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः त एते सर्व-
एव समाः सर्वे अनन्तास्सयो हीतानन्दवत उपास्ते अनन्त-
वन्तं लोकं जयति अथ यां हीताननन्तानुपास्ते मानन्तलोकं जयति”
इति सुगमं व्याख्यायते इदामुत्रानन्तलोकसुखभोगाय श्रीणि
मनो वाचं प्राणम् एनास्यात्मने आत्मायै यूयं कुरुत यत
एतन्मयोगमात्मा यतस्त्रयो वेदा एत एव असौ लोकः पर-
लोकः विज्ञातमिति यत्किञ्चिद्विज्ञातं विशेषेण ज्ञातं वस्तु-
तत्सर्वं याचामुपमं अतो वाक् तद्विज्ञातं वस्तु भूत्वा एनं
पुरुषं सकदाह चरति रक्षति एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यं विज-
ज्ञास्यमिति ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा यत्र विज्ञासा वर्तते
तद्विजिज्ञास्यं य एतानन्तवतो विनाशवत्त उपास्ते सस्कुट-
मन्तवन्तं लोकं जयति प्राप्नोति स्पष्टमन्यत् अथ कल्पनाय-
त्यस्यार्थः एवं धर्मार्थकामान् वेदोक्तमार्गेण संसेव्य विमुक्तये
नेभ्यो विरज्य परमात्मानं ज्ञात्वा प्रव्रजेदित्यत्र भूतिः “एवं
विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजितो लोकमिच्छन्तः प्रव-
जन्ति एतद्वै पूर्वं विद्वांसः प्रज्ञां कामयन्ते किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोऽयमात्मन् लोकैषणा उभेष्टपणे एव
भवतः तस्माल्लोक इति ने ह स्म पुत्रैषणायाश्च विज्ञैषणायाश्च
लोकैषणायाश्च द्युत्थाय भिक्षाचर्या चरन्ति याज्ञेय पुत्रै-
षणा सा विज्ञैषणा सा ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं चाले तिष्ठा-
मेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नार्थो मुनिरमौनं मौनञ्च
निर्विघ्नार्थो ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात्तेनैव
एवातोऽन्यदात्तम्” इति सुगमं तस्मादिति ब्राह्मणः ब्राह्मणजाति-
गुणविशिष्टः बाल्येन बाल्यस्वभावेन तिष्ठासेत् आतु-
मिच्छेत् तर्हि बाल्येन सदा तिष्ठेत् नेत्याह—बाल्यं च पाण्डित्यं
च निर्विघ्नं त्यक्त्वा मुनिः यतश्चाभवत् तर्हि किममौनेन सदा-
तिष्ठेत् नेत्याह—मौनं चामौनञ्च हित्वा ब्राह्मणः प्रह्मनिष्ठः
स्यात् स ब्राह्मणः केन स्यादित्यस्योत्तरं येनेति येन ब्राह्मणः
स्यात् तेनानिर्वचनीयं ब्रह्मात्मलाभेन ईदृश उक्तप्रकारेण
ब्राह्मण एव स्यात् तद्वस्तु अतः पाण्डित्यादेरसतः अन्यत्
पुण्येव आर्त्तं सत्यमिति तस्मादेतेन बुद्धीन्द्रियेत्यादि श्लोकेन
जनानां चतुर्धर्माप्रतिपाद्यन्त्यः धृतयो ब्रह्मणि यथा चरन्ति
तथा प्रदर्श्य श्रीशुकदेवेन राजान्तः कृत इति ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत्र ऋषिरुवाचेति तस्य सर्वज्ञत्वात्तत्र प्राचाप्यं दर्शितं
श्रीशुक उवाचेति पाठे ब्रह्मवैवर्त्तकीर्षितां कथां सूचयति—
यत्र श्रीकृष्णेनैव तस्य तन्नामकृतं मायाबन्धनतन्मासौ मांश्चित
इति ततः श्रीविष्णुराजवत्तत्कृपाविशेषलाभेन समवासनतया
आऽपि तदनुगुणमेवावाचेत्यर्थः । तथाहि—बुद्धीन्द्रियेति । एतदुक्तं

भवति येन स्वरूपलक्षणेन तदस्थलक्षणेन वा परमकारणं
तत्त्वं निरूप्यते तदुभयमपि श्रीभगवत्स्वमेव पर्यवसाययति
ननु निर्विशेषब्रह्मत्वं तत्राद्ये यः सर्वज्ञः सर्वविदित्याद्य-
नुसारेण प्रभुरित्यन्यैरपेक्ष्येणोक्तत्वात्स्वरूपेणैव श्वरः सर्व-
स्यापनशीलज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमान् एकमेव प्रभुरित्येत्यादिका
टीकापि तथाहि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति विज्ञानमानन्दं
ब्रह्मेति यल्लक्ष्यते तस्यैव बलं “एतस्यैवानन्दस्यान्य-
भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति “को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्य-
देश आकाश आनन्दो न स्यात्” इति आनन्दाख्येक खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं
प्रयन्यभिसम्भवन्तीति । न तस्य कार्यं कश्चाञ्च “विघ्नतः”
इत्यादि भूतयः स्वाभाविकशक्तित्वं दर्शयन्ति वक्ष्यन्ति च
भूतयः “त्वमकरणः खराण्डखिलकारकशक्तिधरः” इति उपाधि-
सम्बन्धेन तत्तच्छक्तित्वे तूपाधेरैव श्वरत्वापातात् वक्ष्यन्ति
तु भूतयः “त्वमासि यदात्मना समवच्छसमस्तभगः” इति अथ
द्वितीये “तत्तेजो सृजत” इत्याद्यनुसारेण जनानां बुद्धीन्द्रियादी-
नसृजदिति सुतरामेव तादृशत्वं परिणामे वा विवर्त्ते वा
योग्यस्यैवोपादानात्तन्निमित्तत्वे च स्वीकारोचित्यात् योग्य-
त्वमेव हि शक्तिरिति अत्र तु कर्तृत्वनिर्देशात् स्वातन्त्र्य-
प्राप्तेः सुतराम् अत एव सर्वबुद्ध्यादिकषट्त्वेन तदीक्षणत्वं पूर्वं
प्रकृतिस्रोभाभावेन च तस्य हि विज्ञानस्वाभाविकबुद्ध्यादि-
मत्तमवगतं स ईक्षत इत्याद्यनुसारेण मात्रार्थज्ञेत्यादिना
विचारपूर्वकसद्भूतत्विनिर्णयात् सुतरां तथैव मात्रार्थमित्या-
दिना तत्तत्सर्वपुरुषार्थपरमाश्रयत्वञ्च “सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरसः अयमात्माऽपहतपाप्मा” इत्यादिभूतः न चारोपितमेव
सर्वमिदं (तत्राद्येतावत्) तन्मतेपि नावत् अविषये वस्तुनि आरोपा-
सम्भवात् ब्रह्मणः कालत्रयेपि शुद्धत्वेनान्यस्य त्वारोप्यकोटि-
प्रवेशेनाज्ञानस्य जडत्वेनारोपकासम्भवे(न) च तदसम्भवात्
तस्मान्न जीवरूपस्य स्वस्य स्वाज्ञानेन तदारोपकत्वं वेद-
सारोपकत्वं चेत्तस्य स्वाज्ञानमयत्वेन स्वप्रमलापतुल्यतया
स्वकर्तृकारोप एव तात्पर्यं सत्यविशेषात् तस्य वेदस्य स्वात-
न्त्र्येपि आरोप्यस्य हेयतया “प्रक्षालनादि पङ्कस्य दूरतो-
ऽस्पृशं वरम्” इतिन्यायेन वेदस्य स्वयं तद्बोधयितुमयुक्तत्वात्
स्वाभाविकत्वादि भूतिविरोधात् “भूतेस्तु शब्दमूलत्वात्” इति-
न्यायविरोधाच्च आरोपितत्वे सत्यनीश्वरत्वादप्रसङ्गञ्च स्वाणौ
पुरुषाभिमानिवद्वृत्तानि श्वराभिमानिनः कालत्रयेप्यसत्त्वापत्तेः
स्वाज्ञानकल्पितपुरुषकल्पितत्वभानस्य स्वाज्ञानकल्पितत्वएव
पर्यवसानात् मध्ये कल्पकान्तरमननवैयर्थ्याच्च संज्ञामूर्तिरूति-
स्तु त्रिष्टुक्त्वेन उपदेशादेत्यादिन्यायवृत्तासम्मतं हि तत्
निन्दितं च श्रीगीतासु—

“असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदादुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकम्” ॥ इति

असत्यं मिथ्याभूतं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वेनाप्रतिष्ठं निर्देशः
शून्यं स्वाज्ञानकल्पितत्वादनीश्वरम् अपरस्परसम्भूतमनाद्यज्ञान-
परम्पराजातम् अपरस्पराः क्रिया सातत्येन अतः कामहेतुकं
मनैःसकलपमात्रजातं स्वप्रवदित्यर्थः । अत्र प्रवृत्तिश्च निवृत्ति-
श्चेत्यादिना पूर्वं तेषां संस्कारदोष उक्तः “एतां दृष्टिमवधुम्”-
इत्यादिना गतिश्च निन्द्यत इति हेयम् एवमेव जनाना-

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मिनीत्यादिटीका । तस्मात्सर्ववेदार्थः श्रीमगवानेव "य
सर्वं देवा नमन्ति मुमुक्षुषो ब्रह्मवादिनाम्" इति श्रीनृसिंह-
हापण्यां "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्" इति
श्रीगीतासु "मताः सः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वता" इति
श्रीविष्णुपुराणे "मां विभक्तेभिर्भक्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम्"
इति कादशे च तथा "सुदेवसौम्येदमप्रभासीन्" इति यस्य स्वतः
सर्वकारणतया स्थितत्वं निर्गुणं निरञ्जनमिति दोषराहित्यं
न तस्य कार्यं करणं च विद्यते इत्यादौ स्वभाविका
ज्ञानव्यक्रियाचेति तत्तदागन्तुकशक्त्यादिराहित्यानुवादेनैव स्वाभा-
विकविलक्षणशक्त्यावियुक्तत्वम् एवं निषेधान्तरवाक्येनापि
तथास्वम् "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो
ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः नित्यो नित्यानां चेतन-
श्चेतनानामेकोबहुनां यो विदधाति कामान् तमात्मस्थं ये
तु पश्यन्ति धारास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्" इति
तत्तद्विवरणं "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमस्तु
देवतं सकारणं करणाधिपानि न तस्य कश्चिज्जनिता-
न बाधियः" इति दशमाहात्म्येनैव सर्वकारणत्वम् "आनन्दं
ब्रह्मणो रूपम्, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तम-
मस्तु पारं" न सन्देहो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति
रूपमस्य यमेष्वप्यवृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते
तन् स्वरूपम्" इति विलक्षणस्वरूपमूर्तित्वं दर्शितं तस्य तु
"एकोह वै नारायण आसीन्नः ब्रह्मा नेशानः" इत्यस्माकं मन्त्राभीष्ट-
रूपत्वमिति तथा "यस्य पृथिवीशरीरं यस्यात्मा शरीरं यस्या-
व्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरमेव सर्वभूतान्तरात्मा अपहत-
पाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति श्रुत्यन्तरं सर्व-
शक्तियुक्तत्वेन प्रकाशकत्वात् पृथिव्यादीनामात्मत्वेन तमेवाह-
पुराणेतिहासवचनानि च—

"हादिनी सन्धिनी सन्धित्वयेका सर्वसंश्रये ।

ह्लातापकरीमिथा त्वयि नो गुणवाञ्छते ॥

कलाकाष्ठानिमेपादिकालसूत्रस्य गोचरे ।

यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य प्रसीदतु स मे हरिः ॥

ज्ञानशक्तिर्लेश्वर्यधीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥

कलामुहूर्त्तादिमयश्च कालो न यद्विभूते परिणामहेतुः ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे—

न शक्यः स त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते ।

यस्य प्रसादे कुरुते सर्वं तं द्रष्टुमर्हति ॥ इति

मोक्षधर्मस्य नारायणीयापाख्याने—

"एतत्त्वयान विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ।

इच्छन्मुहूर्त्तादिमयमीशोऽहं जगतां गुरुः ।

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नाग ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥" इति च

तथैव तत्रैव श्वेतद्वीपपतिवाक्ये अस्यार्थः त्वयैतन्न
विज्ञेयं किं रूपवानिति हेतोरयं दृश्यत इति यतो मूह-
शोने मद्विज्ञेय कारणमित्याह—इच्छन्मिति नश्येयम् अदृशेन-
मापद्येय तस्मादिन्द्रियागोचरत्वाद्भौतिकं क्षेत्रज्ञाया स्वतः
प्रकाशमानत्वात्प्रकाशमेव च मद्रूपमिति भावः यथाकं नारा-

यणाध्यात्म्ये—

"नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तिः ।

तामृते परमात्मानं कः पश्येतामृतं प्रभुम् ॥ इति

तदेवमपि मां सर्वभूतगुणैर्युक्तं पश्यसि तद्युक्तत्वेन प्रत्येपि
एषा माया मयैव सृष्टा मम माययैव तथाभातमित्यर्थः ।
तस्मात्त्वमेव ज्ञातुं नार्हसीति तथा "कृत्स्नोऽक्षर उच्यते"
मक्षरं परमं ब्रह्म—

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

माञ्च यो ऽध्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्येतां ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥

इति श्रीगीतासु । वक्ष्यन्ति च श्रुतयः श्रुतयस्त्वयि हि फलमस्यत-
न्निरसनेन भवन्निधनाः" इति । त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम्" इति
त्वमसि यदात्मना समवयजसमस्तभगः । इति । त्वमुत जहासि
तामहिरिदं चमास्तभगो महसि महीयसे ऽष्टगुणिने
ऽपरिमेय भगः" इति । भवत उपासनेऽङ्गिमभवं भुवि विभ्वसिताः
इति । न पण्डितवन्ति केचिदपवर्गमपीश्वरं न चरणसरोजहंस-
कूलसङ्घविस्तृष्टगृहाः" इति अतएव "स्त्रिय उरोगेन्द्रभोग-
भुजदण्डविषक्तधियो वयमपि ते समाः समृद्धोऽङ्गिसरोजसुधाः
इति । व्याख्यास्यते तु तत्र तत्रैव तदेष्वं सर्ववदार्थत्वेन सर्व-
विलक्षणत्वात् सर्वविलक्षणत्वेनैव सर्ववदार्थत्वात् तदेकवचन-
वेदानां च स्वतःप्रमाणभूतत्वादन्यशब्दवाच्यसाधारण्येन दाया न
प्रसजनीयाः श्रुतयोऽपि तथा वक्ष्यन्ति "त्वयि हि फलं त्यतन्निरसनेन
भवन्निधनाः" इति तदेवं श्रीभगवत्येव सङ्गतिस्तु सङ्गता तथापि
ते तत्त्वमस्यादिलक्षणमैक्यवाक्यम् अस्थूलादिलक्षणनिषेधवाक्यं
वा महावाक्यत्वेन मत्वा लक्षणयोपासनादिवाक्यानि तदनुगत-
त्वेन मत्वा स्वमते ब्रह्मणि यथा कथञ्चिद्वै सङ्गतिं कुर्वन्ति तथा हि
तत्र तावत्तेषां मते मुख्या गौणी च शब्दवृत्तिर्ब्रह्मणि न सम्भवत्येव
लक्षणा च न सम्भवतीत्युक्तम् अत एव तन्निषेधान्मथानुप-
पत्यवगतार्थापत्तिश्च न यद्विस्तररूपादिभिः साक्षात्निर्देशं स्यात्
तत्रैव सा सम्भवतीति तथापि तत्र तावज्जहदजहलक्षणया
मन्यन्ते सा कथं घटेन साच खलु शब्दवृत्तिसामान्येन पूर्व-
वहोपावहेव शुक्तादीं रूप्यारोप्येण सैम्यन्धाभावेऽप्यारोपण
सम्बन्धो मन्तव्य एव तेन धिना कल्पनानाहंत्वात् आरोप-
स्याप्यारोप्यत्वेन न वक्ष्याप्रसङ्गः आरोपश्च याद्वानसागोचरे न
सम्भवति कथञ्चित्सम्भवे वा शब्दविषयत्वं इवारोपविषय-
त्वेपि कथमनित्यत्वादिकं नापतेत् रज्जुशुक्तादिवदिति यत्तु
औपाधिक आविष्टक एव वा जीवेश्वरविभाग इति भवेत् तच्च
ब्रह्मन्तवद्याख्यायां यथा परिहृते तथैवात्र द्रष्टव्यं श्रीवैष्ण-
वानां श्रीभाष्यतदीयटीकायोः शतदूषण्यादिषु च तत्त्ववादिनां
विष्णुतत्त्वप्रकाशिकादौ न्यायामृतादौ च तथा ऽस्माकं तद्वर्हिष्ट-
जशावष्टम्भश्रीभागवतसन्दर्भतटीकादौ च विशेषां द्रष्टव्यः
किञ्च अज्ञानस्यैव भेदमात्रमूलत्वे सति तत्त्वपदार्थयोरैक्य-
ज्ञानमात्रेणैक्यं सङ्गच्छते जीवत्वन्तु कस्याज्ञानेन कुत्र कल्पित-
मिति न दृश्यते ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्याज्ञानाध्यायविषयत्वयो-
रसम्भवात् ईश्वराद्यं तु जीवाज्ञानकल्पितं विद्यामयं चेति

भीमजीवगोस्वामिकृतवेषणवतोषिणी ।

नाप्यसौ तदाभयविषयः जीवाह्वानेन जीवे जीवत्वं कल्पित-
मिति तु परस्परभावेन स्वाभयेन च दुष्टमित्यलमतिप्रसङ्गः ।
तस्माद्यत्किञ्चित्सामानाधिकरण्यमुच्यते तत्राप्येषा गतिः लक्षणा-
हि तत्स्वरूपस्यान्यस्वरूपत्वं न बोधयति किन्तु तच्छब्दे
नान्यद्वाचयति यथा भीलमिदं भुत्पलमिति तदमिदं गच्छेति सोऽयं
देवदत्त इत्यत्र तु स इति तत्कावाविशिष्टत्वेन स्वय्यमाण
इत्यर्थः । अयमिति एतत्कालविशिष्टत्वेन इत्ययमिति इत्यर्थः । ततो-
ऽनयोः साक्षात्काराधिकरण्ये स्यात् विरोध इति लक्षणैव न
स्यात् तत्तत्तद्वद् न लक्षणा गौणीयोभयत्र विवक्षितगुण-
योगं स्थापयत्येव यथा पित्तलमिदं सुवर्णमिति तस्मात्
यस्यात्मा शरीरमिति भुतेः सूर्यतन्मण्डलगङ्गाकृतप्रवाहगोजाति-
तद्वदकिञ्चाक्यनाधिष्ठानाधिष्ठानाः प्रसिद्ध एवामेकप्रयोगः यद्वा
इमास्तिष्ठा देवता अनेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति महापुरुषश्च न तौ अनेनति ज्ञेयस्य भेदमिदं गावश्च
प्राप्ते प्रमेवांशो जीवलाके जीवभूतः समातनः" इति "अपरेयमित-
स्त्वन्वां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूताम्" इति भीगीतासु मायाक्या-
परप्रकृत्यतीतयेव जीवस्य तादृशत्वे व्यक्ते सत्यप्य-
चिन्त्यशुद्धशक्त्या जीवेश्वरभेदे सूर्यतन्मण्डलपरमाणुवृन्दवद्-
विनाभावेन प्रकाशैकरूप्येण चाभेद उपदिश्यते प्रयोजनं तु
मुमुक्षुणां परमेश्वरतादात्म्यानुभवात्स्वशुद्धतानुभवेन देहाद्या-
वेशानिरसनं भक्तीकृतानां तन्मित्रसम्बन्धकत्वेन तज्जननं वक्ष्यति
च भूतयः "स्वकृतपुरुषमीश्वरहिरन्तरसम्बन्धनं तव पुरुषं वद-
न्त्यखिलशक्तिभूतांश कृतम्" इति नृगतिं विविच्य कवया निगमा-
वपनं भवत उपासतोऽङ्गमभवं भुवि विश्वसिताः" इति येन
भीमगवति सर्वपुरुषार्थशिरोमणिपरमप्रमाणास्त्वस्यानुभवश्च
स्यात् तद्वत्तन्महिं दुरवगमत्यादी "न परिलपन्ति केचिदपवर्गमपी-
श्वरतः" इति तथैव श्रीब्रह्मसूत्रान्ते राजप्रश्नानन्तरं भीमभुक्तोऽप्रेणा-
त्तरेतज्ज्ञानं । ननु तत्त्वमस्यादिव्याक्यानां महावाक्यत्वमप्यत्रैकत्वं
प्रयोजनत्वं वा युक्तं लक्षणाभयवाक्यस्य प्रमाणान्तरसापेक्ष-
त्वेन स्वनःप्रामाण्यहानेर्गोणत्वापातात् तादृशमहावाक्यानुश-
नानां सर्वाभावापि भुक्तानां तत्प्रसङ्गात् तथानेकेषां वाक्यानां
महावाक्यत्वायोगात् तेषां प्रादेशिकत्वाच्च निश्चितञ्च तासां
सर्वानामेव गौणार्थत्वमात्रस्वीकरणं यथाहुः—

"एकस्यापि च वक्ष्यस्य गौणत्वस्वीकृतौ सत्याम् ।

महती जायते लज्जा यत्र यत्राखिलावरा ॥

अत्रमुक्तार्था इति च देव्यस्तमार्गानुवर्तिनाम् ।

कथं न जायते लज्जा वक्तुं शाब्दत्वमात्मनः ॥ इति

न च जीवेशयोरेक्यह्वानं सर्वेष्वर्थः तन्निश्चयनिर्दिशेयं वा
निराकृतत्वात् भगवत एव तदर्थत्वेन दर्शितत्वाच्च तथा अस्पृ-
ष्टमित्यादीनां नेति नेतीत्यादीनां च निषेधवाक्यानां तन्मते यद्-
वाह्यनसातीतनिर्दिशेयत्ववधिकत्वं नर्हति न सम्भवति नहि
यत्र जायते तदर्थः कर्तुं शक्यते निर्दिशेयं वा ज्ञातुं शक्यते
तस्मात्प्राकृततत्त्वमात्रधर्मतानिषेधतात्पर्यत्वमेव तेषामप्राकृत-
युगपद्विचित्रधर्माधयताज्ञापनाय तथा नेह नानास्ति किञ्चन इत्य-
स्यापि यद्विह किञ्चन नास्ति ताज्ज्ञानानास्ति किन्वेकात्मकत्वमेव
यिष्यति अन्वयह किञ्चन नास्ति नानाश नास्तीति इत्येकतरे-
ष्वेवामिमेतालेखिः स्यात् किं इयान्पादानेन तस्मादपि तदीयधर्माणां

तदेकात्मकत्वात्पूर्ववदेवाप्राकृतत्वादिकमिति न च निर्दिशेयत्वं
वक्ष्यमाणस्तुतेः सम्मतं जयजयेत्याद्युपपन्नं स्वरूपशकरोहे-
यत्वावगमात् युपतयइत्याद्युपसंहारे च अतश्चशब्देन पूर्वाज्ञो-
क्तस्यार्थः कालदेशपरिच्छेद एव लभ्यते निरस्यते चात्र
सपय ननु विशेषमात्रम् अप्रस्तुतत्वात् अनन्तकोटिब्रह्माण्डा-
द्याभयत्वेन प्रत्युत नानाशक्तिवैशिष्ट्यमेव लभ्यते यद्वि-
तस्यां स्तुतौ निर्दिशेयज्ञानमेव विवक्षितं स्यात्तर्हि तत्पक्षे
ब्रह्मेक्यमेव मध्येमध्ये स्तूयेत प्रत्युत तदतिक्रम्य न परि-
लपन्तीत्यादिभिः भीमगवज्जकिरेव स्तुता दुस्साध्यद्विधीयते
तदेव स्तूयत इति वैदिकस्यायेन भीमगवानेव प्रकुरणार्थः
क्षमनेपि तत्त्वमस्यादिव्याक्यैः कथञ्चिदेव तत्तदर्थस्याधर्मैः
सिद्धिश्च ननु दुरवगममात्रतत्त्वनिगमाय तवास्तनोश्चरितमहा-
मृताधिपपरिवर्त्तपरिभ्रमणाः । न परिलपन्ति केचिदपवर्गमपि"
इत्यादिवत् परमानन्देनैवेतिहेयम् तदेव तत्त्वमस्यादीनामप्राधान्यं
मत्वा स्वनःप्रमाणभूतानां वेदबुद्ध्याणां प्रादुर्भावकत्वाच्च
बीजस्य तद्बीजत्वादेव वेदः प्रणव एवाग्रे इत्युक्तत्वात् सर्व-
वेदवाक्यार्थसमन्वयनिधानत्वेन महत्त्वमकाराद्यक्षरात्मकपरस्पर-
सम्बन्धपदसमुदायत्वाद्वाक्यत्वं ततश्च परमवाक्यस्य साक्षा-
द्भगवद्वाक्यस्य भीमप्रणवस्यैव प्राधान्यम् अत एव—

"अमात्रोऽनन्तमात्रञ्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

अकारो विदिता येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ इति

साधारणभूत्यन्तरं तदेव निर्धारयति स्वयममात्र एकैक-
स्वविभूतिभुतिभिरनन्तमात्रः द्वैतस्योपशमः भगवन्मात्रवाचक-
तया वेदान्तरनिरासकश्चेत्यर्थः । तस्मात्परममहावाक्यस्य
साक्षाद्भगवद्वाक्यस्य भीमप्रणवस्यैव प्राधान्यं मत्वा तदभि-
धेयस्य भीमगवत एव सर्वयोग्यताहेतुत्वेन परमयोग्यतां वदन् सर्व-
वेदाभिधेयत्वमाह—बुद्धीति । अत्र प्रणव स्वसाक्षाद्वाचकत्वादिकम्
"अमित्येतद्ब्रह्मणो नेदिष्टं नामेति भुते नेदिष्टमतिशयेन निकटं
स्वलपमपि व्यवधानं विनैव वाचकमित्यर्थः तथा "ओ विश्वं
विष्णुः" इति सहस्रनामस्तोत्रात् स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षा-
द्वाचकः परमात्मनः ससर्वोपनिषद्ब्रह्मवेदबीजं समातनमिति—
"ततो भूतत्रिपदोऽङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराद् ।
तत्सहितं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥"

इति च द्वादशात् भीमगवतः सर्वयोग्यताहेतुत्वं च "इतय इव
इवसन्त्य सुभूतो यदि तेऽनुविधाः" इत्यादि वक्ष्यमाणात्—
यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरो-
नस्यैते कथिताह्वार्थाः प्रकाशान्ते महात्मनः इति भुतेः—
यावे साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ।
तथा विना तदाप्नोति नरो नारायणाभयः ॥

इति मोक्षधर्मात् —

यत्कर्मभिर्भूतपसा बानवैराग्यतश्च यत् ।

योगेन दानधर्मेण भयोभिरितरैरपि ॥

सर्वं मज्जकियोगेन मज्जको लभतेऽङ्गनां ।

स्वर्गापवर्गं मज्जाम कथञ्चिद्यदिवाच्छति ॥ इति

चैकादशात् अतो मोक्षाभययानुपपत्त्या सामानाधिकरण्यं व्यज्यत
इति च निरस्तम् अथ प्रणवार्थानुसारेण बुद्धीन्द्रियेत्यस्यार्थश्च
अकराद्यात्वाक्यपदचयप्रणवर्थोहि "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृते-
गुणास्तेः" इत्यादौ खित्यादय इतिचत् । सृष्टिकृतिप्रलयकर्तृत्वा-

अभिज्ञानयोगोदयामिकतवेत्येतोविधी।

एकचित्तं प्रणयमेवैकदेवेः सर्वभजनीयः परमपुण्य एव सम-
यितः भूमापि तथेति तथाहि जनानां प्रलये निजैकाभ्याणां
जीवानां मायार्थैहिकविषयभोगार्थे जन्मान्तरतन्मोगार्थम् आत्मने
शुद्धात्मभावाय आत्यन्तिकप्रलयलक्षणमोक्षार्थे अकल्पनाय कल्पना
सङ्कलान्तरं तद्विधाय प्रेमकमपशुसुखभजनार्थेऽपि । तस्मात्

● "ज्ञानयोगश्च भक्तिश्चो नेर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।

इत्येवमेक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥

यथेन्द्रियैः पुण्यप्रारैर्यो बहुगुणाभयः ।

एको नानयेत तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्मभिः ॥ इति

भक्तिमिलेवैवदशितः सर्वतः पूर्णाविर्भावो भिन्नभगवानेव न निर्विशेषं
ब्रह्मति साध्वेवोक्तं भवता अतस्त एव धर्मिजनतुल्यवेदस्तुत्य-
त्वेनोपक्रमोपसंहारादिभिर्देशयितव्यः किन्तु ब्रह्मवादिनां त्रिविधाः
रजस्तया शुक्तिवद्वानेन ब्रह्मैव द्वैततया विवर्तत इत्येकं
नानापदार्थतया विन्नामणिवद्विकृतमेव सदाचिन्त्यशक्त्या
ब्रह्मैव द्वैततया परिणमत इत्येकं तत्र पूर्वतु "भूतेस्तु शब्द-
मूलत्वात्" इति श्रीबोदिरायणमताद्विभूता अनीश्वरवादिन इति
पूर्वपूर्वयुक्त्या खण्डिताः उत्तर एव च तदन्तर्भूताः स्वीकृताः
उत्तरचेतः खल्वीश्वरवादिनापि भक्तिविशेषं विना सच्चिदानन्द-
विग्रहत्वादिभगवत्ताविशेषग्रहणान्वयार्थो भगवन्तमेव निर्विग्रह-
(ब्रह्म)तया मन्यन्ते उपासते च तथैव बुद्धीन्द्रियत्यागनुसारण
भगवद्भक्त्यैवानुभवन्ति यथोक्तं श्रीमत्स्यदेवेन—

"मन्वीयं महिमानश्च परं ब्रह्मैतं शब्दितम् ।

वेत्स्यत्यनुगृहीतं मे सम्प्रश्नो विभुतं हृदि" ॥ इति ।

अत्राभेदेऽपि महिमानेन निर्देशस्तदपि स्वस्यैकदेशाविर्भावयुक्त-
मिति स्वस्य भगवद्रूपतायां पूर्णप्रकाशकत्वं व्यञ्जितं यथोक्तं
श्रीभुवेन "यः निर्वृतिस्तद्भुतां तव पादपद्मध्यानात्" इत्यादौ सा
ब्रह्मणे "स्वमहिमन्यपि नाथ माभूत्" इतितादृशब्रह्मोपासनाफलं
शुद्धात्मतया तत्तादात्म्यप्राप्तिश्च नाहता सालोक्यसांप्रसारण्येत्या-
दिना तदेतत् ब्रह्म च सर्वातीतप्रकाशत्वादप्राकृतस्वरूपगुणत्वादिनि-
र्वैक्यमेव तदेतत् यथा भगवद्भक्त्यस्तथा अनुभवेन सा चाप्रा-
कृतस्वरूपगुणत्वावलम्बकोपनिषदाख्यभृतिसम्बन्धादुद्भवति औप-
निषद्ः पुरुषः इति "तत्त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामि" इति भूतः
यस्यान्मनोपि तस्मिन्भरतीति वक्ष्यते—

"तदेतद्वर्णितं राजन् यो नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।

यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्य निर्गुणेपि मनश्चरेत् ॥ इति

यथा निर्गुणेपि अयज्येत्याद्यदिशक्तिप्रकारकभृतिमार्गेण प्रका-
शितनिजगुणेऽपि किमुत प्रकाशितनिजगुणः इत्यर्थः । अथवा
पूर्वं "सर्ववेदमयो विप्रः सर्ववेदमयो ह्यहम्" इति स्वस्य स्वयं
भगवत्ता सर्ववेदप्रमेयत्वमुक्तं श्रीविष्णुरातेन च तस्मिन्
श्रीकृष्णाख्य एव भगवति परब्रह्मत्वं तत्र तत्रावधारितं
"गूढं परब्रह्ममनुप्यलिङ्गं" परब्रह्मनराकृति तद्वर्तितं ब्रह्मा-
द्वयं शिष्यते यस्मिन् परमानन्दं पूर्णं ब्रह्मसनातनमित्यादः
अतः श्रीगोपावतापन्थां कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवतीति
प्रश्नः ब्रह्मत्वं ह्यनुपचरितवृत्तमन्तःकण्ठः स्वरूपेण गुणेन च बाह्यवत्
अत एव वेदरूपेः तदेतद्भक्तिरूपप्रचरितव्यप्राप्तेः तदेवं ब्रह्मता
कथं स्यादिति प्रसिद्धाहुवादेनैव भुक्ती श्रीगान्धर्वायाः प्रश्नः
अथ च श्रीपरीक्षितेः तद्वत्ताव एव चोक्तं कर्तुं युक्तः

[२४६]

तदर्थमेव श्रीकृष्णमहकथयः भोतुमारब्धत्वात् सर्वविदित-
परम्परदिगुणां भुक्तीनामपि तदेकालम्बकतावाक्येन श्रीमन्मु-
नीन्द्रोपि तथैवाङ्गीकरिष्यति "स्त्रिय उरगेन्द्रमोग भुजवन्द
धिपकधियो वयमपि ते सुमाः समदशोऽङ्गिस्तरोजसुधाः" इति
अतः श्रीनारदोपि तद्वद्भगवान्तरं तमेवोद्दिश्य तद्वर्तितेन
भोतरायणे नमस्यति—

"वमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये ।

यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोरातीः कलाः ॥ इति

अत एव श्रीविष्णुरात उवाचैत्युक्त्वा "द्वौण्यस्त्रिषुपुमिदं
मदङ्गम" इत्याद्यर्थस्य सूचनास्य तादृशाभिप्रायः एव दृष्टी-
कृतः ततस्तत्रैव वेदप्रमेयत्वं सम्बिद्धं पृच्छति ब्रह्मज्ञिति
श्रीकृष्णस्य साक्षाद्व्यञ्जकपदविशेषाप्रयोगस्तु सामान्याकार-
तयापि प्रमेयस्वजिज्ञासितं ज्ञास्यते किं विशेषेणेत्यभिप्रायान्
अतो जयजयेत्युपक्रमे वीप्सा युक्तो जिघातोरुत्कर्षाविविक्-
रणरूपोऽर्थः श्रीकृष्णव्यञ्जकासाधारणागुणपर्यन्त एव ज्ञेयः
अतश्चिरसंनयेत्युपसंहारं "अन्तर्मेवेऽनन्तं भवन्तमेव ह्यतस्य-
जन्तो मृगयन्ति सन्तः" इति श्रीब्रह्मसूत्रव्याख्यानुसारेण
तत्पर्यन्त एवेति ततश्च ब्रह्मणि अनन्तस्वरूपगुणे तत्रा-
प्यनिर्देश्ये सर्वप्रत्यक्षपदार्थकोशनापि निर्देष्टुमशक्ये भूयन्त
इति श्रुत्यः परिमिताः पराप्रमाणं साक्षान्मुख्यवृत्त्या कथं
कन प्रकारेण चरन्ति तं प्रकारं कथयेत्यर्थः "यतो वाचो
नियतन्ते विष्णोर्लोकं धीर्येण प्रचोचम । यद्वाचानभ्युदितं
येन वागभ्युच्यते" इति श्रुतेः । "...मुकुन्दपदवीं धृतिभिर्धिमृग्याम् ।
अथापि यत्परजः धृतिमृग्यमेव" इत्युक्तत्वाच्च यतो निर्गुणं निर्गता-
गुणभ्यः सत्त्वादिभ्यो गुणा यस्य तस्मिन् मध्यपदलोपी
समासः तथा सदसतः परं तेषां तत्कार्याणाञ्च सम्बन्ध-
रहितं तत्तद्भूत्वाद्दृष्टान्तद्वारा गौण्या सम्बन्धिद्वारा तु लक्ष-
णया च निर्देष्टुमनर्हं इत्यर्थः । कथं तत्राह गुणवृत्तयः
सत्त्वादिगुणेषु तत्कार्येषु च वृत्तिर्यासां ताः यथोक्तं श्री-
गितासु "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रिगुण्यो भवार्जुन" इति श्रीभग-
वतः प्रकृतिगुणार्तागुणतत्त्वञ्च प्राप्तं तथैवात्र वक्ष्यति—

"हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।

स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजान्निर्गुणो भवेत्" ॥ इति

श्रीविष्णुपुराणे—

"सत्त्वाद्यो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।

स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रमादतु" ॥ इति

एकादशे—

"मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।

सुहृदं प्रियमात्मानं साम्या मङ्गादयो गुणाः" ॥ इति

अत्र निर्गुणं प्रकृतिगुणैरसम्पृष्टैश्च मां कथम्भूतास्ते अगुणाः
गुणपरिणामरूपा न स्युरिति टीकाप्रमत्तिश्च प्रथमे "एतं
वान्यं च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः" इति अत्र च त्रैस्य-
त्वाद्प्राकृतत्वमेव लभ्यते एतदुक्तं भवति पूर्वं भगवति
भुक्तीनां प्रमाणत्वं व्यञ्जितं तच्च साक्षात्कारणत्वं एव सङ्क-
च्छन् अभ्यधा साधकतमङ्कुरणमित्यत्र तमवर्धमानः तासां
तु विशेषतः स्वतः प्रमाणभूतत्वमेवाङ्गीकृतं श्रीभगवत्तत्त्व-
वेकप्रमेयत्वञ्च ततः साक्षात्कारणमेवोभयवद्भिर्निर्मेतव्यं विशेष-
तश्च श्रीभगवत्तामादिमहिमविश्वैर्भवद्विभवाभयतः अन्यथा

श्रीमद्गीर्णोस्वामिकृतवैष्णवलोचिनी ।

चरणमात्रं मया पृच्छयेत् मयात्विद् पृष्टं कथं साक्षात्
चरन्तीति येन प्रकारेण साक्षात्चरन्ति स प्रकारः कथ्यता-
मित्यर्थः इति । तत्र समाचष्टे—बुद्धीभिरेति । जनानां मनु-
ष्यत्वबीजनानां जातिजीवानां महाप्रलये प्रकृत्या सह स्वस्मिन्
लीनानां मात्रार्थं मीयन्ते गुणाः गुणकार्याणि गुणानी-
तानि चाभिरिति मात्राः भुतयः तदर्थं तद्वारणाद्यर्थं बुद्ध्या-
दीनसृजत् तद्वद्वारा च भवार्थमभ्युदयार्थं ब्रह्मलोकविभागे-
प्राप्त्यर्थम् आत्मने जीवतत्त्वं ज्ञापयितुम् अकल्पनाय कल्पनाः
मायावृत्तयस्तद्वद्विभक्तं भगवत्स्वयमकल्पनं बहुलं वक्ष्ये—

“नमस्तस्मै भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ।

न च भूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना” ॥ इति

तदपि ज्ञापयितुं बुद्ध्यादीनसृजत् तत्र विचारसम्यक्त्वेन
भुतिधारणादिकस्य पूर्ववद्वयार्थता तत्सम्यक्त्वेन तु भगवदेकार्थ-
तेत्युत्तरोत्तरोपादानप्राप्तपूर्वपूर्वापरितोषप्राप्तोत्तरोत्तरोत्कर्षेण
लक्ष्यते तदुक्तं द्वितीये—

“भगवान्ब्रह्मकात्मेन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।

तदभ्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत्” ॥ इति

यं सर्वं देवा नमन्तीत्यादिपूर्वोदाहरणेभ्यश्च अयं भावः
भुतिधारणाद्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजद्विधौ तेन बुद्ध्यादयः भूत्यादि-
द्वारा भवादिसाधनानीति बुद्ध्यादिषु भूतीषु तत्तत्साध्यतां
न्यस्तवान् अत एव प्रभुपदोपादानं तत्र बुद्ध्यादीनां
योग्यता भुतिधारणादिषु स्वतः अन्येषु भुतिद्वारा बुद्ध्यादि-
संस्कर्त्रीणां भूतीनां तु सर्वत्र स्वतः यथा मन्त्रादीनां स्वरूप-
प्रभावमयी उपनिषदादीनां तदंशमिभस्वामिधादिशक्तिमयी
कर्मकाण्डादीनां तदंशद्वयमिभस्वविधिमात्रबलानुष्ठानमयीति
सा सा पुनर्द्विधा मायातद्गुणाबलम्विनी स्वरूपतद्गुणाबल-
म्विनी च तत्र स्वरूपतो मायागुणानां निष्कर्षः प्रसिद्ध एव
आकृष्टेत्वात्मपरमात्मब्रह्मभगवद्रूपेणावस्थितेपि भगवत्त्वेव परमो-
त्कर्षो ज्ञेयः—

“कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।

विष्टम्बाहमिदं कृष्णमेकांशेन स्थितो जगत्” ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम् । यस्मात् शरमतीतोऽहम्”
इत्यादिभ्यः तस्मात्परमोत्कृष्टस्वरूपगुणनिर्देशेन चरन्त्यः
भुतयः साक्षादेव । श्रीभगवति चरन्ति तदेकवाक्यत्वेन
अस्या अपि चरन्तीति “त्रैगुण्यविषया वेदाः” इति तु
कर्मोपासनाविषयमेव तथैव परममहावाक्यतयाऽङ्गीकृतं प्रणव-
मुद्दिश्योक्तं द्वादशे—

“अध्यात्मो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।

स सर्वमन्त्रोपनिषद्देवीञ्ज सनातनम्” ॥ इति

अतः जण्डवाक्येन क्रमात्समुद्देश्यमेव मायादिष्वात्मादि-
ष्वपि चरन्ति तथैव वक्ष्यन्ति भुतयः “अचिदजयात्मना च
चरतो नुचरोन्निगम” इति यथैव व्याख्यातं ब्रह्मसूत्रे अन्न-
भेदेऽनन्त भवन्तमेव द्यतस्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः इति रासं च
मनोरथान्तं भुतयो यथाययुः एवमेवोक्तं भुतिभिर्बिम्बगुण-
मित्यादि किञ्च श्रीभगवति भुतयस्साक्षाच्चरन्तीति किं वक्तव्यं
यत्र भगवन्नाममन्त्रादिकृपाविनाप्यथर्जुनमुचरन्मात्रेण तमाक-
र्वन्ति यथोक्तं षष्ठे “नामव्याहरणं विष्णोर्यत्सद्विषयामिति”

इति टीकाय नामोच्चारकपुण्यविषया मतिर्भवतीत्यादिका “सद्यो
इष्टवक्ष्यतेऽत्र कृतिभिः शुभं भूमिस्तत्प्राप्तम्” इति तत्स्वरूपभूता
एव च ताः प्रभासपुराणे—

“मधुरमधुरमेतन्मङ्गलं मङ्गलानां—

सकलनिगमबह्वीसत्फलं चित्तस्वरूपम् ।

सकृदपि परिणीतं भक्षया हेळया वा —

भृगुवर नरमात्रं तारयेत्कृष्णनाम” ॥ इति

नारदपञ्चरात्रे अष्टाक्षरमुद्दिश्य ।

“अर्कं हि भगवानेव साक्षात्काराद्यः स्वयम्” ॥

अष्टाक्षरस्वरूपेण मुक्तेषु परिवर्तते ॥

इति । अतिशय “नामचिद्विचिक नमस्तेऽस्तु विष्णोर्भूमिर्भजामहे”
इति माण्डूकोपनिषच्च प्रणवमुद्दिश्य “प्रणवोऽहं परं ब्रह्म प्रणवश्च
परं स्मृतम्” इत्यादिका अतो ‘यतां वाच’ इत्यादिकाः भूतवच्च
अनन्तत्वलोकप्रसिद्धतादि सूचयित्वा तथैव वदन्ति वक्ष्यामि च
भुतयः “युपतय एव ते न वयुरन्तमनन्ततया” इत्यादि “क इह तु वेद-
वता वरजम्भलयोगसरम्” इत्यादि च ॥ २ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चावम् ।

सर्वे शब्दाः चिद्विद्द्वारा तस्मिन् वर्तन्त इति, परिहार
उच्यते—बुद्धीभिरेति । मात्रार्थं देहोत्पादनार्थं भवार्थम् आत्मने
आत्मज्ञानार्थं कल्पनाय सृष्ट्याद्यर्थं जगद्व्यापाररूपक्रियार्थ-
मित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमद्गीर्णोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्र “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । नाम-
रूपयोर्निर्बहिता ते यद्भूतं तद्ब्रह्म । सर्वाणि रूपाणि चिचित्
धीरः नामानि कृत्वाभिषदन् यदास्ते । तत्सद्वा तदेवायमाविद्यत्
तदनुप्रविश्य सच्च त्वाभवत्” इत्यादिभुतयः स्वपर्यन्तकामरूप-
व्याकरणेन तत्तच्चिद्विद्भूतशरीरकतया तत्तच्छब्दवाच्योऽभूदिति
प्रतिपाद्यन्त्यः परिहारमाहुरित्यभिप्रेत्य तत्र तत्र बहुषो
जगत्सर्गप्रकारवर्णनयैव प्रकृतप्रभास्योत्तरमुक्तप्रायमिति चाभि-
प्रेत्य केवलं सूष्टिमात्रं स्मारयति—बुद्धीभिरेति । जनानां
जीवानां बुद्ध्यादीनसृजत् प्रभुरध्यक्षः निर्वाहक इति यावत्
अयमभिप्रायः स्वयमन्तरात्मतया नामरूपनिर्वाहको भवितुं
बुद्ध्यादिशब्दोपलक्षितसमष्टिपरम्परया महाभूतपर्यन्तमात्रान्
तत्तच्छरीरकं परिणम्य तन्मयः पुनः सत्सकृच्छब्दवाच्य-
चिद्विद्भिन्मभदेवादिस्वावरान्तजगद्रूपतत्तच्छब्दवाच्यमाभवदिति
एवं चिद्विद्वत्पदाधानां, सर्वेषां परमात्मशरीरतैकस्वाभाव्याव
तत्त्वेनैव तेषां वस्तुत्वादप्युपकिस्रविशेषणत्वाच्चाप्युपकिस्र-
विशेषणवाचिशब्दानामाकृत्यधिकरणभ्यायेन विशेषपर्यन्ता-
मिधानस्वाभाव्याद्वादिशब्दानां गोत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्ती-
कृत्य व्यक्तियन्तामिधानस्वमुच्यत्ववत् सर्वेषां लोकस्युपशि-
सिद्धिस्वस्वाद्योभिधाविनां स्वस्वाद्योव परमात्माप्युपकिस्र-
विशेषणभूताद् प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य परमात्माभिधानं मुक्त्वा

भीमह्रीरराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भवेति विस्तरस्तु भाष्यादिष्वनुसन्धेयः । परमकाव्यकस्य
प्रवातसंमन्मकामस्य स्वपरप्रयोजननिरपेक्षस्य ब्रह्मणो जगत्-
सर्वेण प्रयोजनं किमित्यत आह—मात्रार्थमिति । आत्मने कल्प-
नाय चेति तादर्थ्यवत्तुर्ध्वन्तं मात्रार्थं देहार्थं तदु-
त्पन्नार्थमित्यर्थः । असत्प्रायानां जीवानां स्वाराधनोपयुक्त-
करणकलेवरादिप्रदानेनोद्भावनायै जगत्सर्वे प्रवृत्तिरिति परिपूर्ण-
स्यापि परानुजिघृक्षा सङ्गतैवेति भावः । अत एव गर्भजम्भजरा-
मरणाद्यनेकदुःखावहजगत्सर्वप्रयुक्तनैवृण्यसङ्गाप निरस्ता
दुःखस्व-तत्तज्जीवानादिकर्मप्रयुक्तत्वात् भीयन्त इति मात्राः
देहाः भवार्थमभ्युदयार्थमारोचयितुंभ्यो निःश्वसकरुपाभ्युदय-
प्रदानार्थमित्यर्थः । अनेन देहोत्पादनस्यापि प्रयोजनमुक्तं
यद्वा भवार्थं त्रैवर्गिकरूपभेदःप्रदानार्थम् आत्मने अध्यात्म-
ज्ञानार्थं मुक्तसाधनोपासननिष्पत्तये इत्यर्थः । यद्वा आत्मार्थं
जीवाम्भस्वरूपसत्तालाभार्थं प्रलयावस्थायामसत्प्रायानां जीवानां
परमात्मनः आत्मत्वं शेषशेषिमावधानेनैव आत्मसत्तालाभः
अकल्पनाय कल्पनं ज्ञानैकाकारेणात्मसु देवमनुष्यादिकल्पनं
मेव इति यावत् तदभावाय मुक्तये उपायानुष्ठानेन देवादि-
भेदनिवृत्तिपूर्वकमुक्त्यर्थेऽत्यर्थः । यद्वा सर्वमिदं सङ्कल्पमात्रे-
णैवोपपद्यतामित्यत आह—कल्पनाय चेति । कल्पनं क्रीडनं
तस्मै परिपूर्णस्यापि क्रीडार्थं जगद्व्यापार इति भावः ॥ २ ॥

भीमनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

सर्वे शब्दाद्विद्विहारातस्मिन्नेव प्रवर्तन्ते इति तस्य परि-
हार उच्यते—बुद्धीन्द्रियेति । प्रभुः सर्वस्वामी सर्वमियम्ना सर्व-
शरी सर्वेश्वरो जनानां जीवानां बुद्ध्यादीन्सुखदुःखादितवान्
तथा च वक्ष्यते एकादशे—

“एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ।

ससज्जीवावचाभ्यायः क्षमाभ्रातृप्रसिद्धये” ॥ इति

किमर्थमसृजत्तदाह—मात्रार्थं भीयन्ते शब्दादिविषया येन मात्रो
देहस्तदुत्पादनार्थं भवार्थं भव उत्पत्तिस्तत्प्रभृतिभगवदाराधन-
रूपकर्मकरणमित्यर्थः । आत्मने अध्यात्मज्ञानार्थं जगद्व्यापाररूप-
नीलार्थमित्यर्थः । सूक्ष्मचिद्विद्विद्विशिष्टकार्यकारणोभयावस्थपर-
ब्रह्मप्रविपादनेन चिद्विद्वस्तुशरीरतया भूतीनां तत्प्रतिपादकत्व-
मिति प्रत्युत्तरार्थ इत्यर्थः ॥ २ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

एवं पृष्ठः शुक्रः उत्तरमाह—भगवतः जगज्जम्भादि-
कारणत्वे निकृषिते ब्रह्मणः जगत्कारणत्वस्य तदुपयुक्तज्ञान-
शुक्त्यादिगुणानाञ्च प्रतिपादकानां भूतीनां भगवत्प्रतिपाद-
कत्वप्रकारं भगवत्तज्ज्ञानं तादृशभूतिप्रतिपादितकल्याणगुणकारण-
निर्गुणशब्दस्य च प्राकृतोपाधिकगुणराहित्यपरत्वञ्च अर्थो-
प्रतिपादितं भवति ततश्च निर्गुणे ब्रह्मणि गुणवृत्तयः भूतयः
कथं चरन्तीति प्रसज्य प्रत्युत्तरं सङ्गमुक्तं भवतीति

तात्पर्येण ब्रह्मणः जगत्कारणत्वप्रतिपादकं श्लोकमवतारयति
बुद्धीति । प्रभवति समर्थो भवति सर्वकार्येषु इति
प्रभुः सर्वकारणसमर्थो भवन्तान् जनानां चेतनानां
बुद्धीन्द्रियमनः प्राणान् असृजत् सुहृत्वा एतद्विशेषजेन
च “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिभूतयः जग-
ज्जम्भादिकारणत्वादि गुणविशिष्टत्वरूपेण ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति
प्रत्युत्तरं सुसङ्गतमिति भावः । “जम्भाद्यस्य यतः” इति सूत्रे च
तथा गुणविशिष्टत्वेन ब्रह्मणः निकृषितत्वात् किमर्थमसृज-
दित्यत आह—मात्रेति । भीयन्त इति मात्राः शब्दादयो विषयाः
तदर्थं तज्ज्ञानार्थमित्यर्थः । भवार्थञ्च भवः चारं चारं देव-
मनुष्यादिशरीरप्राप्तिकपं जम्भ तदर्थमित्यर्थः । बुद्धीन्द्रियादि-
सम्प्राप्त्या कर्मोत्पत्तिः तादृशकर्मणा च तत्तत्कर्मानुगुणशरीर-
प्राप्तिरिति भावः—

“शरीरं वद्वामोति यथाप्युक्तमतीश्वरः ।

पृष्टीत्येतानि संवाति यायुगन्धानिवाद्यात् ॥”

इति वचनात् प्रयोजनान्तरमाह—आत्मन इति । आत्मने सर्वा-
न्तरात्मभूतभगवदर्थं तदाराधनार्थमिति यावत् भगवदाराधनार्थ-
मेव करणकलेवरदानमिति भावः—

“विशिष्टा देहसम्पत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।

पूर्वमेव कृता ब्रह्म हसपादितसंयुता ॥

इत्यादिवचनात् यद्वा आत्मने भगवदर्थं तल्लीलार्थं करणकले-
वरादिसृष्टेः भगवल्लीलार्थत्वात् “लोकवत् लीलाकैवल्यम्”
इत्यादिसूत्रादिषु तथा निकृषितत्वात् अकल्पनाय देवमनुष्यादि-
नानाविधदेहकल्पनानिबृत्तये संसारविमोक्षणायेति यावत्
अथवा न कल्पना अकल्पना अकार्यं नित्यमित्यर्थः ।
मोक्षमिति यावत् तत्पदप्रापणायत्यर्थः “नास्त्यकृतः कृतेन” इति
भूतेः । एतेन अर्थपञ्चकमप्युक्तं भवति असृज्यत्प्रभृतिभूते
सिद्धोपायस्य प्राप्यस्वरूपस्य च भगवतः स्वरूपमुक्तं भवति आत्मने
इत्यनेन भगवत्सेवार्थमित्यर्थकत्वात् साध्यभूतमोक्षोपायस्वरूपमुक्तं
भवति मम्मना भव मङ्गको मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्ना-
प्रोति किद्विषयमित्यादिवचनात् अकल्पनायेत्यनेन मोक्षरूप-
फलस्वरूपमुक्तं भवति मात्रार्थं च भवार्थेऽत्यनेन मोक्षप्रति-
बन्धकमाया संसर्गरूपविरोधिस्वरूपमुक्तं भवति तथाच—

“प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुञ्च प्रत्यगात्मनः ।

प्राप्युपाय फलं प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधि च ।

वदन्ति सकला वेदास्सेनिहासपुराणकाः ॥

इतिवचनमत्रानुसन्धेयम् ॥ प्रभुः जनानाम् मात्रार्थं च भवा-
र्थञ्च आत्मने अकल्पनाय च बुद्धीन्द्रियमन प्राणानसृजत्
इत्यन्वयः ॥ २ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भूतयः सत्त्वादिगुणराहित्येन निर्गुणे ज्ञानान्द्रादिगुण-
गणमणिमालालङ्कृतविग्रहे ब्रह्मणि साक्षाद्वर्तन्ते इति परि-
हारमभिप्रेत्य पीठिकामारुच्यति—बुद्धीति । बुद्ध्यादिसृजनेन किं

भीमज्ज्ञानवतमीश्वरपदसङ्ख्येयः ।

प्रयोजनमाह—मात्रार्थमिति । मात्रापरिच्छेदे देशे प्रवृत्तौ कर्णभूषण इत्यतो मात्राप्रवृत्तिः शब्दानामितिशेषः । तदर्थं “मनसा मये सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति” इति श्रुतेः किमत्राह—भवार्थमिति । “भवो भद्रे हरे प्राप्ते” इत्यतो भवो भद्रे कल्याणं पुण्यमिति यावत् तदर्थं “स्वाध्यायपञ्चने एवेति नाको मोक्षलभ्यः तद्धि तपस्तद्धि तपः” इति श्रुतिः च शब्दो समुच्चयार्थो बुद्ध्यादीन्द्रियपूर्विका शास्त्रीप्रवृत्तिरपि न स्वर्गादिविषया किन्तु परमात्मविषयव पुण्यसाधनमित्यभिप्रायेणाह—आत्मन इति । सन्ध्यकरणात् सदसद्विलक्षणः एवात्मा तमात्मानमुद्दिश्य शब्दराशः प्रवृत्तिरिति भावः । ततः परमप्रयोजनमाह—कल्पनायति । कल्पनाय परमात्मज्ञानाय “सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्” इति श्रुतेः च शब्दं मोक्षार्थेति सूचयति “तमेवं विद्वानमृत इह भवति । ज्ञानेनामृती भवति” इति श्रुतेः अनेन वक्तृविषयपूर्विका शब्दप्रवृत्तिरित्यतो बुद्धीन्द्रियादिमत एव सुप्रयुक्तशब्देन ज्ञातपरब्रह्मसत्त्वगुणोपसंहारज्ञानप्रसन्नभगवत्सारूप्यादिमोक्षप्राप्तेः शब्दानां श्रीहरिविषयत्वं साक्षाद्गीकृतव्यमित्युक्तं भवति ॥ २ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति राज्ञो निर्णयमाकलय्य स्वीकार्यापि तदेधानुमोदमान आह—बुद्धीन्द्रियेत्यादि । प्रभुभगवान् श्रीकृष्णः जनानां जीवानां बुद्ध्यादीन्द्रियसृजन् जायत इति जनाः जीवाः तेषां बुद्धीन्द्रियाणि मनःप्राणाश्च असृजत् वस्तुतस्तस्यैव स्वांशश्चित्स्वरूपो जीवन्मस्य बुद्ध्यादीनां स्यतोऽसम्भवात् स्वयं स्वनाशेन जीवान् सृष्ट्वा बुद्ध्यादीनप्यसृजदर्थः । ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः इति तदुक्तेः एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महात्मन इति च किमर्थं ससर्ज ? मात्रार्थम् इत्यादि मात्रा विषयास्तदर्थं भव एष्वर्थ्यं तदर्थम् आत्मने आत्मभजनार्थम् अकल्पनाय अपुनरावृत्तये कैवल्याय कौतुकाज्ञानाभावदिदृष्ट्या नानाकल्पनं हि कौतुकं केचिद्विषयासक्ताः सन्तु केचिद्बुद्धिमन्तो मां भजन्तु काव्यकैवल्यार्थं यतन्तामिति हि कौतुकं तच्च तेषां बुद्ध्यादियोगेनैव भवतीति नस्तत्कल्पनं तेनासौ भगवान् ब्रह्म शब्दवाच्यः स्वयं प्राकृतगुणरहितोऽपि जगत्कर्तृत्वादिसर्वज्ञत्वदिभक्त्यात्मल्यत्वादित्याप्राकृतगुणोऽचिन्त्यैश्वर्यो ब्रह्मैव सविशेषं नस्मिन्नैव श्रुतयश्चरन्ति इति युक्तमेव चित्कृतं भवता ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्य इति यद्यपि भगवानपि अनिर्देश्यः अचिन्त्यमहिमा निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः साश्चादिप्रदः स च सदसत्परः तथापि श्रुतयस्तमेव चरन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

भीमप्रलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सिद्धात्माह—बुद्धिन्द्रियेति । भव पूर्वपक्षवादी प्रष्टव्यः

किं ब्रह्म श्रुतिसिद्धयः श्रुतिद्वारा स्वया अभवत् विचार्यत्वेन निर्दिश्यते आहोस्वित् स्वबुद्ध्या परिकल्पितम् अथ प्रतिपाद्यत्वे न सन्देहः प्रकाराद्वचन्त्यिष्यते द्वितीयपक्षस्य प्रामाणिकः सद्भिरुपेक्ष्यः ब्रह्म च यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तदृशमेव मन्तव्यं तत्र मूलभूतं सर्वव्यवहारातीतमपि स्वयमेव स्वशक्तिरूपेण स्वधर्मेण स्वकार्यरूपेण च जातमिति श्रुतिः प्रतिपाद्यतीति स्वयमेव च शक्ति अतः सर्वस्यैव श्रुत्येकसमधिगत्वात् सङ्कतश्चादूरविप्रकर्षेण लोकधर्मे साम्येन वैदिकपरम्परयैव जायत इति सर्वस्यैव भगवद्भावस्य खण्डशः प्रतिपादकत्वात् सम्पूर्णवाक्यस्य तादृशं ब्रह्मेति ब्रह्मपरत्वं सेत्स्यति सच्च वाक्यार्थः अपूर्वः यथा लोके लोकिं कुरु विषयः पद्माक्षह्मण्यविषयः तदभिप्रेतोऽर्णवः पद्ममीश्वरबुद्धिविषयः तद्वाक्यप्रतिपाद्यः तज्ज्ञानेच्छु बाधयतीत्येवं निमित्त्य शुका भगवता कृतां चतुर्थी सृष्टिं प्रतिपादयति भगवानाहो बुद्धिमुत्पादयति तत इन्द्रियाणि ततो मनः ततः प्राणानिति सर्वेषां जनानां करणचतुष्टयं जनयति जीवसम्बन्धित्वेन चतुष्टयमुत्पादयतीत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यं प्रभुरिति प्रत्येकं चतुर्णामुत्पादने प्रयोजनमाह—तत्र बुद्धेः प्रयोजनं मात्रार्थमिति भीयन्ते त्रायन्त इति मात्राः ज्ञानक्रियोपयोगिनो विषयाः सर्वमेव जगत् ते विशकलिताः शब्देनापि बोधिताः पुरुषस्य ज्ञानक्रियाविषयोपयोगिनो न भविष्यन्तीति बुद्धिमुत्पादयितवान् सा बुद्धिः सर्वानेव सङ्गृह्णाति यथा चित्रं सर्वपदार्थस्फूर्तिस्तथा बुद्धौ सर्वजगत्स्फूर्तिरिति ततस्तया बुद्ध्या यत्किञ्चित् ज्ञेयं कार्यं वा तत्तमेव कर्तुं शक्यत इति मात्रार्थं बुद्धिनिर्माणम् अनेन वेदानामपि खण्डशोऽर्थप्रतिपादकानां बुद्ध्या महावाक्यार्थज्ञानं भवति इति तात्पर्यतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सेत्स्यति चकाराद्रे यत् त्रयं प्रतिपाद्यं फलत्वेन तदर्थश्च बुद्धिनिर्माणं निरूपितं भव उद्भवः सर्वे प्राणिनः बुद्धयेयात्करी प्राप्नुवन्ति तथैवात्मने बुद्ध्यैव भगवन्निष्ठाः आत्मनिष्ठा भवन्ति भगवत्सेवाश्च कुर्वन्ति अकल्पनाय च बुद्ध्यैव ज्ञाननिष्ठा भवन्ति नानाविधपदार्थध्यानार्थं कल्पनामपि कुर्वन्ति तस्मात्सर्वे यथासेत्स्यति सर्वा वाप्नुवन्ति सर्वेषां परिहृता भवति तदर्थं बुद्धिमुत्पादितवान् अनेनायं पूर्वपक्षोपि बुद्ध्यैव परिहृतव्य इति सूचितं तथा भवार्थमुद्भवार्थं जन्मान्तरसिद्ध्यर्थं वा इन्द्रियाणि कृतवान् बुद्धिसिद्ध्यर्थमिति विमर्शः यथा बुद्धेः उद्भवो भवति तदर्थमिन्द्रियाणि सृष्टवान् इन्द्रियैः कर्मकरणे च तैः कर्मभिरुद्भवो जन्मान्तरश्च भवति च धकारादन्यायपि प्रयोजनानि इन्द्रियाणां सूचयति विषयास्तैरेव त्रायन्ते क्रियन्ते च इन्द्रियैरेव भगवत्सेवा भवति इन्द्रियैरेव च नानानिधकल्पना भवति मोक्षश्च योगाद्विद्वान् तथा आत्मने अर्थाय मनः सृजति मनसेवानुद्भूत्यै “नह नानास्ति किञ्चन” इति श्रुतेः इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यर्थं मनसःसृष्टिः प्राणानां प्रयोजनमाह—अकल्पनायति । प्राणा हि कल्पनां दूरीकुर्वन्ति सर्वमेकतामापादयन्ति यदि प्राणा न भवेयुः तदाऽज्ञाद्विपरिणामप्रवृत्तेन सर्वस्यापि जगतः प्रलय एकताबुद्धिर्न स्यात् किंवाशक्तिश्च तत् एवेति सर्वत्र हेतुभूताश्च “अनेन प्राणाः प्राणैर्वलमित्यत्र प्राणैर्मनसश्च विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिरिति निरूपितं स क्रमोत्रापि प्राणः एव सर्वोपयोगार्थं यतो

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनेनेव सर्वाणुपपत्तिः परिहर्तव्येति
शुक्रहृदये ॥ २॥

अभिहितवनाथसकवसिंहकृतसारार्थदर्शिनी ।

उत्तरमाह-बुद्धीति । जनानां जीवानां मात्रार्थं बुद्ध्यादीन् प्रभुरीद्वरोऽसृजत् मांयन् इति मात्रा विषयास्तदर्थं कर्मफल-
भोगार्थमित्यर्थः । भवः पुनः पुनर्जन्म तदर्थं भवबन्धहेतुकर्मकरणार्थ-
मित्यर्थः । अस्मिन् ब्रह्मपरमात्मभगवत्स्वरूपिणे स्वस्मै यत्
कल्पनं बुद्ध्यादीनां समर्पणं तदर्थं यद्वा आत्मने स्वमुपासयितुं
वत्कल्पनं बुद्ध्यादीनां विनियोगस्तदर्थं त्रयाणामेव प्राधान्य-
बोधकं चकारअथ बुद्ध्यादीन् विना न कर्मफलस्वादिभोगः
नापि कर्मकरणं नापि शमदमाद्यङ्गज्ञानं नाप्यष्टाङ्गयोगो
नापि भवणकीर्तनादिभक्तियोगः सिध्यतीत्यनस्तानसृजत
ननु त्वं क गच्छसीति प्रश्ने मयाच दध्यन्नं भुक्तमित्युत्तरं
यथाह त्वं भुतयः कथं ब्रह्मणि चरन्ति इति प्रश्ने प्रभुः मात्रा-
र्थं बुद्ध्यादीनि सृजदित्युत्तरमभूत् मैवं “परोक्षवादा ऋषयः
परोक्षं मम च प्रियम्” इति भगवदुक्तेरत्राभिधया बुद्ध्या प्रश्ने
व्यञ्जनावृत्त्येदमुत्तरं सङ्गतमेव तथाहि शब्दवाच्यत्वाभावादेव
ब्रह्मणः ईदृशनिर्देश्यत्वं त्वं ब्रूये यदीन्द्रियाणि परमेश्वरो नास्म-
क्ष्यत् तदा शब्दस्पर्शादयोऽप्यनिर्देश्या ब्रह्मतुल्या एवाभाविष्यन्
अद्यापि जन्मान्धबधिरस्य रूपशब्दौ ब्रह्मवदतिरूप्यौ भवत
एव तेनास्मदादिभ्यो येन ग्राहकाणीन्द्रियाणि दत्त्वा शब्दादयो
निर्देश्याः सुगमाः कृतास्तेनैव परमेश्वरेण कर्मैचित् रूपया
ब्रह्मणोपि ग्राहकं किमपि सामर्थ्यं दत्त्वा जातिद्रव्यगुणक्रियातिरिक्तं
किमपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं सृष्ट्वा असृष्ट्वा वा ब्रह्म अपि सद्निर्देश्यं
करिष्यते यतः स प्रभुः अनिर्वचनीयमपि निर्वचनीयं कर्तुं
समर्थः ततश्च भुतयोपि तत्र सुखं चरंयुरिति यदुक्तं भग-
वता मत्स्यदेवेन—

“भदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितम् ।

चेत्स्थस्यनुगृहीतं मे सम्प्रभैर्विधृतं हृदि” ॥इति

अस्यार्थः मम भहिमानं महत्स्वरूपं सर्वव्यापकत्वलक्षणं यत्ब्रह्म
तत् त्वं वेत्स्यसि कथं वेत्स्यामि सम्प्रश्नेः तद्ब्रह्म कीदृशमिति
त्वत्प्रश्नैर्ब्रह्म ईदृशमिति मुनिदत्तैरुत्तरैश्च शब्दितं साक्षात्
शब्द[ब्रह्म]निर्दिष्टीकृतं ब्रह्म वेत्स्यसि तत्र हेतुः मे मया अनु-
गृहीतुं प्रसादीकृतं मद्यन्तत्प्रसादं विना ब्रह्मणः साक्षात्
शब्दनिर्दिष्टत्वं न सम्भवेदित्यर्थः । अत्र मदनुकम्पित्वरूपहेत्वन्वया
नुरूपेतिर्व्यवधानेन शब्दनिर्दिष्टत्वं न व्याख्येयं तथा एत-
द्वाक्यानाम्पुनगमे शब्दितमिति पक्षस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यपि
शेषे स्वामिचरणेर्वाक्यात् यथा मे मया अनुगृहीतुं प्रसादी-
कृतं परं ब्रह्म हृदि अपरोक्षं वेत्स्यसीति भगवद्वक्तृपया भीम-
वर्जुनेनापि ब्रह्म साक्षात् दृष्टं यथा हरिवंशे विप्रकुमाराहरण-
प्रसङ्गे तं प्रति भगवद्वाक्यम्—

" ब्रह्म तेजोमयं दिव्यं महत् यद्गुणवानसि ।

ॐ ह्रीं स्व भद्रतक्षेष्ट मत्तेजस्तस्मिन्नात्मने ॥

[२५०]

प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता सनातनी ।

तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुत्तमाः ॥

सा साहस्र्यानां गतिः पार्थ योगिनां च तपस्विनाम् ।

तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥

ममैष नयनं तेजो कातुमर्हसि भारत " । इति

यद्वा भो राजन् ! निर्विशेषे ब्रह्मणि भुतयो नैव खरन्ति "शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थः" इति ब्रह्मोक्तेस्तथा सविशेषे सच्चिदानन्दाकारे ब्रह्मण्यपि भुतयो न खरन्ति तस्य प्राकृत-
जात्यादिपदार्थातीतत्वात् किञ्च "सत्त्वाद्यो न सन्तीति यत्र च प्राकृता गुणाः" इति वैष्णवोक्तौ प्राकृताः न सन्तीत्युक्तेः अप्रा-
कृताः सन्तीति ज्ञेयते "साक्षी चेताः केशलां निर्गुणञ्च" इतिभूतौ निर्गुणत्वेऽप्यप्राकृतसाक्षित्वादिगुणोक्तेः "बेदैश्च सर्वै-
रहमेव वेद्यः" इत्यादिस्मृत्याप्राकृतानन्तगुणान्वये तास्मिन् शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तानामप्राकृतजात्यादीनां सत्त्वात् साक्षादेव भुनक्त्यनत्र खरन्तीत्याह—बुद्धीति । बुद्धिपदेन महत्सर्वमिन्द्रियपदेन शब्दा-
द्याकाशादिकार्यज्ञानं च बोध्यते मात्रार्थे शब्दादीनां ब्रह्मण्यपि प्रवृत्त्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजत् "मत्रा परिच्छेदे देशे प्रवृत्तौ कर्ण-
भूषणे" इत्यनुशासनात् प्राणार्दिकं विना वचनस्यासम्भवात् मन-
आदिसृष्टिरपि शब्दप्रवृत्त्यर्थं ज्ञेया सृष्टेः फलान्तरमप्याह भवार्थं जीवानां कल्याणार्थं "मत्रो मद्दे हरे प्राप्सौ" इत्यनुशासनात् तथा
आत्मने स्वस्मै बुद्ध्यादीनामप्राकृतानां प्राकृतानाञ्च कल्पनं स्वमुपासयितुं विनियोगस्तस्मै यथा गोपालतापिनी श्रुतिः—

“ सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैश्रुताघरम् ।

द्विभुजं मौनमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥ इति

अत्र सिद्धभक्तानामप्राकृतबुद्धीन्द्रियैरप्राकृतपुण्डरीकमेघविभू-
तांशुप्राकृतवाधाभिरुपमितेषु भगवन्नयनवपुर्वसनेष्वप्राकृती
तापनी भुतिर्भगवन्नयनादेवर्णयित्री सुकान्तैव चरति ।
साधकभक्तानान्तु बुद्ध्यादिभिरप्राकृतैर्वि तत्र प्राकृतपुण्डरी-
कादेसादृश्यारोपेणैव ते यथा कथाञ्चिदेव बुद्धिं प्रवशयन्तः
ञ्चित्तैकाग्र्येणापि वस्तुतोऽस्पृष्टतद्रूपभासा अपि भगवन्तं
प्रभुं ध्यायाम इत्यभिमानिनो हृष्यन्ति भगवानप्यपारकृपातरक्-
वशादेव एभिर्भक्तैरहं ध्यात इत्यभिमन्यमानसज्जकपरिपाकं
सति तान् स्वभक्तान् स्वचरणान्तिकं सेवार्थमानयतीति भग-
वत्स्वरूपस्य भुतिर्भगवत्पथं तत्कृपयैव सिद्धम् ॥ २ ॥

भीमरुक्कदत्ते कृतसिद्धांतप्रदीपः ।

पूर्वमङ्गलश्लोके प्रथमस्कन्धे
लक्षणं स्मारयन्पुनरमाह—प्रभुः
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् अत्युत्तम
जायते प्राणो मनः सर्वोन्द्रियाणि च सर्वं वायुर्ज्योतिरापञ्च
पृथिवी विभक्त्य धारिणी"इति तत् ब्रह्म तस्मिन्नेव श्रुतीनां
समन्वयः न ततोऽन्यत्तत्त्वमिति प्रत्यभिज्ञापकः प्रभुशब्दः
तैत्तिरीयके स्पष्ट एव प्रत्यभिज्ञापकशब्दः "यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीयन्ति यत्प्रयन्यभि-
सन्विष्यन्ति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व"इति पुनरपि यच्चदुन्य-

धीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सामान्यशङ्कानिरासार्थं तत्रैव स्पष्टितम् “आनन्दालेखं खल्विदमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रय-
न्यभिसम्बिधशन्तीति तत् ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व” इत्यादिनाभ्यस्तं
ननु करणभिरं किमपि जिज्ञासाविषयत्वेन प्रतिपादितम् एव-
मेव भगवता सूत्रकृता अपि “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (१-१-१)
इति जिज्ञास्यं प्रतिज्ञाय तथाभूतस्य ब्रह्मणः स्वरूपाकाङ्क्षायां
तद्वैषोपनिषद् ब्रह्म जगत्कारणभूतं ज्ञेयत्वेन लक्षणसूत्रं
निर्णीते नान्यत् किमपीति ननु “यतो वाचो निवर्त्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह । न बभूवुः पृथग् न नापि वाचा । अशब्द-
ब्रह्मदर्शमगन्धस्पर्शपाणिपादोजघनोगृहीतापह्यत्यक्षुः सभ्रूणो-
त्यकर्णः । केवलो निर्गुणश्च” इत्यादिवाक्यपुञ्जः प्रति-
पादितं वस्तु कथमपह्यते इति चेन्न तेषां वाक्यानां
लौकिकवाक्यादिविषयत्वेन मायातद्गुणसत्त्वादिकार्यतत्सम्बन्ध-
निषेधपरत्वात्सर्वथा विषयत्वेन शशशृङ्गतुल्यतापत्तेः तथा
च ज्ञात्वा “सदा पश्यन्ति सूरयः । सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नगि । तं त्वोपनिषद् पुरुषं पृच्छामः मनसैवानुद्वेष्टयः इह्यते
त्वग्रया बुद्ध्यासूक्ष्मैः सूक्ष्मात्मदर्शिभिः । सर्वरूपः सर्वगन्धः
सर्वरसः । विश्वतश्चक्षुः । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः” इत्यादिभूति-
विरोधाच्च लौकिकस्थूलबुद्ध्याद्यविषयत्वेन सूक्ष्मा लौकिका
स्तदनुगृहीतैर्बुद्ध्यादिकरणैर्ग्राह्यामिति सर्वमनवद्यं ननु तत्त्व-
मस्यादिवाक्यानां का गतिरिति चेच्छृणु तत्त्वम्पदार्थयो-
रीश्वरप्रत्यगात्मनोर्गुणाः द्विविधाः प्रतिभासिकस्वाभाविक-
भेदात् तत्र प्रतिभासिकाश्च मायातद्गुणतत्कार्यजन्मादि-
विकारसुखदुःखादयः तत्रेश्वरजन्मादीनामाविर्भावमात्रेण
दिव्यत्वादौपचारिकत्वं जीवेच्चाविषयकत्वादनित्यत्वमत उभ-
यत्रापीश्वरजीवयोरुभयमन्वेन “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादि
निषेधविषयत्वादसमन्विताः स्वाभाविकाश्च सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वस्व-
तन्त्रत्वसर्वनियन्तृत्वादयः ईश्वरासाधारणाः यः सर्वज्ञः
सर्ववित् “परास्य शक्तिर्विविधैश्च भूयते स्वाभाविकी ज्ञान-
बलक्रिया च आत्माहि परमः स्वतन्त्रोऽनिगुणः अन्तः
प्रविष्टः शास्ताजनानाम् एव सर्वेश्वर एव सर्वाधिपतिः” इत्यादि-
श्रुतयः “अधिकन्तु भेदनिर्देशात्” (१-१-२२) भेदव्यपदेशाच्चान्यः
(१-१-२२) विविक्षितगुणोपपत्तश्च (१-२-२) इत्यादिन्यायाच्च—

“मत्तः परत्वरान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठति” ॥

इदिस्मृतयश्च अल्पज्ञानपारतन्त्र्याल्पशक्तित्वानुत्पादयो जीवा-
साधारणाः “जीवोल्पशक्तिरुत्पत्तन्त्रोऽश्वर” इति भालवेपथुनिः
पपाण्डुरात्मा चेतसा वेदितव्यः वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पि-
तस्य इति श्रुतेः “तद्गुणसारत्वात्” (२-३-२९) ज्ञात एव (२-३-२६)
इत्यादिन्यायाच्च स्वाभाविकत्वे च “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
विभक्तं विनाशित्वान् नहि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विभक्तं
अविनाशित्वान्नहि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विभक्तं विनाशित्वा अहि
विज्ञानुर्विज्ञातोः” इत्याद्यारण्यकेऽभ्यासः प्रमाणम्—

यथोदया नखननान् क्रियते न जलान्तरम् ।

सदेषनीयते व्यक्तिसतः सम्भवः कुतः ॥

तथा हेवगुणध्वंसाद्वैषोधादयो गुणाः ।

प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥

यथा न कियते ज्योत्स्ना मक्षमकालनाम्नोः ।

दोषप्रहाणाज्ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ इति

स्मरणञ्च साधारणाश्च सत्यज्ञानपापस्पर्शमवावृणु “सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म स आत्मा कतमः योयं विज्ञानमयः य आत्मा
अपहतपाप्मा” इत्यादि भूतेः । तत्रोभयत्रासाधारणैरुदाहृतेः सर्व-
ज्ञत्वादभिरूपज्ञानपारतन्त्र्यादिभेदैर्भेदत्वे सति, उभयसाधा-
रणं सत्यज्ञानादिभेदैर्भाभिन्नस्त्वमसीति वाक्यार्थः सिद्धान्ति-
ज्ञानहृत्वां शारीरकमीमांसा चतुरध्यायीत्याख्यायां धीमञ्जु-
देवाचार्यपादैर्निपुणं प्रपञ्चितः ननु जीवेश्वरमोरपि गुणानां
मायिकत्वात्सर्वेषां निषेधविषयत्वमेव तथाकोक्तसिद्धान्तविशि-
रिति चेन्न किंतावन्मायिकत्वं मायाजन्यत्वं वा प्रत्यक्ष-
तुल्यत्वं वा स्वाभाविकानां सद्रूपानामेवात्मज्ञानादव्यक्तिकरणं
वा ! नाद्यः मायायाः जडत्वेन जनकत्वधर्मानधिकरणत्वात् । अपि
ठितायः सर्वप्रमाणविरोधेन सर्वत्रातिप्रसङ्गात् परिशेषात् ।
तृतीय एवाकामेनापि त्वयाऽङ्गीकार्यः सचास्माकमिष्टापासिः
आत्मान्तावद्विकल्पप्रसङ्गोऽस्माकं तु वैदिकानां भगवत्प्रा-
भूतेः स्मृतेश्च प्रामाण्यं “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ईश्वरादि-
श्रुतयः स्मृतिश्च पञ्चमोऽंशे कालियवाक्येन पराशर्येण—

“तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ स्वाभाविकं पश्य ।

निरस्तातिशयं यस्य तस्य तोष्यामि किन्त्वहम् ॥

तत्रैव चतुर्थोऽंशे ब्रह्मवचनं “कलामुद्रतादिमयश्च ज्वालो न
यद्विभूतेः परिणामहेतुः” इत्यादि तस्मात्सूक्ष्मादीनामभिगुणाना-
मिव ब्रह्मगुणानामभ्युभयप्रकारकत्वमविरुद्धं यथाग्नौ धूमो
न तद्गुणः किन्तु काष्ठान्द्रत्वेन कृतोऽग्नौ प्रतिभासते औष्म-
प्रकाशादयस्तु स्वाभाविकान्तस्यैव एवमेव मायागुणाः सत्त्वा-
दयो ब्रह्मणि भासमानाः प्रातिभासिकाः सर्वज्ञत्वाद्यैश्च स्वाभा-
विका इति अत्रापि न विवादावकाशः तत्र प्रयोजनमाह—
आत्मने जीवाय मात्रार्थं च विपर्ययार्थं भवार्थश्च च भद्रार्थं
“भवो भद्रे हरे प्राप्नो” इति प्रमाणात् कल्याणार्थमिति यावत्
कथम्भूताय जीवाय कदपनाय वासनायुक्ताय तद्भोगमोक्ष-
सिद्धय इत्यर्थः चकारो भोगमोक्षसाधनभूतावर्धधर्मौ समु-
च्चिनोति ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

धीशुक उवाच ।

उपरोक्त राजा के प्रश्न का प्रत्युत्तर इसप्रकार धीशुक-
देवजीने दिया है कि सर्वशक्तिमान् परमात्माने प्रलयस्व जीवों-
को शरीर प्राप्ति के अर्थ शरीरसे योगादिकर्मानुष्ठान द्वारा
स्वर्गादि धैर्यप्राप्तिके अर्थ तथा परमात्मा के उपासना रूप
ज्ञान प्राप्तिके अर्थ और ज्ञान से मोक्षप्राप्ति के अर्थ मह-
दादि तत्त्वनकी सृष्टिकर उन से ब्रह्माण्डकी रचना कर
उस ब्रह्माण्ड में निजनाभिकमल से ब्रह्माको उत्पन्न कर
उसके द्वारा प्रलयस्वजीवोंके शरीर इन्द्रिय प्राणों की सृष्टि
करी इस का कह तात्पर्य है कि महदादितत्त्वस्वरूपसे मायाका
परिणाम और शरीर इन्द्रियप्राण प्रदानपूर्वक ज्ञानप्रकाशरूप
करने से जीवों की सृष्टि कर पश्चात् वेतनोवेतनके सहाय

सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ।
 भद्रया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिञ्चनः ॥ ३ ॥
 अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम् ।
 नारदस्य च संवादभूषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥
 एकदा नारदो लोकान् पर्यटन् भगवत्प्रियः ।
 सनातनमूर्ध्नि द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥
 यो वै भारतवर्षेऽस्मिन् क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ।
 धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

इहमे के वाक्ते परमात्मा उन दोनों में अन्तर्यामि रूपसे
 मित्र स्वरूपद्वारा व्याप्त भया इस कारण चेतनाचेतन दोनों
 परमात्मा से जुड़े नहीं होकर उस के शरीर रूप विशेषण
 है और परमात्मा उनका शरीर आत्मा है अत एव गोत्वादि
 वाचक गौत्वादिशब्द जैसे साक्षात् गोव्यक्तिपर्यन्त के
 वापी होते हैं तैसे ही ब्रह्मके शरीरभूत चेतनाचेत वाचि
 भुक्ति भाक्षात् ब्रह्म पर्यन्त को प्रतिपादन करती है इसी
 अर्थ को स्पष्ट प्रतिपादन करनेवारी श्रुतियोंको दिखाते है
 चेतनाचेतन की सृष्टिकर पश्चात् चेतनाचेतनके नाम रूपका
 मागीभी आपहि भया जिसका जीवात्मा शरीर है जिसका माया
 शरीर है गीतामेंभी इनहि श्रुतियों को लेके कहा है हेभगवान् आप
 सब चेतनाचेतनमे व्याप्तहो रहेहो इसीकारण से सबचेतनाचेतन
 कपी आपहिहो मे शरीर भूत चेतना चेतन और शरीर परमात्मा
 तथा व्याप्य भूत चेतना चेतन और व्यापक परमात्मा इनका
 परस्पर में भेदहि है ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अत्र खानादिशिष्टपरम्परागतत्वात् सन्देहो युक्त इत्याह—
 सैषेति । सैषा यथोक्तालम्बना ब्राह्मी ब्रह्मपरा भद्रया आदरेण
 धैतण्डिकतर्कानभिनिवेशेन यः ध्वजादिना धारयेत् सः अकिञ्चनो
 निरस्तदेहाद्युपाधिः सन् स्वप्नं परं पदं प्राप्नुयादिति ॥ ३ ॥

एतदेव सर्वभूत्यर्थनिरूपणेन प्रपञ्चयितुमितिहासमवतार-
 कति—अत्रेति । नारायणान्वितां नारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितो
 यस्यां ताम् गथामितिहासम् ॥ ४—८ ॥

श्रीराधारम्पणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

अत्र चेति । सर्वासामपि श्रुतीनां पूर्वहीत्वा ब्रह्मणि पर्य-
 वसानरूपेण उत्तरं वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तुं शिष्टं सैषा
 भाष्येन बुद्धीन्द्रियेत्वादिभ्योकरुणा निर्गुणे पर्यवसानं यथा स्यात्तथा

सगुणलाम्बनेत्यर्थः ब्रह्मपरा उपाधिनिरसनद्वारा ब्रह्मप्रतिपादन-
 परा वितण्डा स्वपक्षस्थापनहीना तामहन्तीति धैतण्डिकाः तार्कि-
 काद्यस्तेषां ये तर्काः कुमुक्तयः तदाप्रहरादित्येन ॥ ३ ॥

एतदेव बुद्धीन्द्रियेत्वादिभ्योकेन प्रतिपादितमुत्तरमेव इति-
 हासं पुरावृत्तम् अवतारयति आरभते अत्र बुद्धीन्द्रियेत्वादि-
 भ्योकोकोत्तरप्रसङ्गे वर्णयिष्यामीत्यत्र वर्णयिष्यामीति सभ्यः
 पाठः कश्चित् गतिसामान्येन वर्णने सम्वादस्तद्व्याप्तित्यर्थः
 गाथासम्वादशब्दयोः नियतलिङ्गत्वात्सामानाधिकरण्यम् ॥ ४ ॥

नारायणाश्रमं वदिकाश्रमम् ॥ ५ ॥

क्षेमाय ऐहिकाय स्वस्तये आमुष्मिकाय मङ्गलाय आकल्पात्
 ब्रह्मदिनप्रथमांशमारभ्य ॥ ६ ॥

श्रीकबिचूडामणिचक्रवर्तिकृतान्वयबोधिनी ।

अत्राज्ञादिशिष्टपरम्परागतत्वात् सन्देहो युक्त इत्याह—
 सैषेति । सा एषा यथोक्तालम्बना ब्राह्मी ब्रह्मपरा भद्रया आदरेण
 पूर्वजैस्सनकादिभिर्धृतां भद्रया ध्वजादिभिर्धारयेत् अकि-
 ञ्चनः निरस्तदेहाद्युपाधिः सन् स्वप्नं परं पदं गच्छेत् प्राप्नुया-
 दिति या त्रिवर्गसाधनपरा सा उपनिषत् त्रिवर्गनिष्ठैर्भारत-
 दिभिर्धृता एषा तु । ब्रह्मपरा अत एव ब्रह्मनिष्ठः सनकादिभि-
 र्धृतेति भावः ॥ ३ ॥

एतदेव सर्वभूत्यर्थनिरूपणेन प्रपञ्चयितुमितिहासम् अवतार-
 रयति—अत्रेति । अत्र ते तत्र प्रश्ने गाथामितिहासे वर्णय-
 ष्यामि कथम्भूतां गाथां नारायणान्वितां श्रीनारायणः प्रवक्तृ-
 त्वेनान्वितो यस्यां तां पुनः नारदस्य श्रुपनारायणस्य सम्वाद-
 च प्रवर्णयिष्यामि एतेन स्तौगादशासनः श्रीनारायणात् श्रुत्या
 सनन्दनादिभिर्निर्णीतं तदेव श्रीनारायणात् नारदाय कथि-
 तवानिति अवगम्यते यद्वा नियतलिङ्गत्वाद्वाप्यामित्यस्य विशेष-
 णं नारदस्य श्रीनारायणस्य सम्वादमिति ॥ ४ ॥

एकदा एकास्मिन् काले नारदो लोकान् पर्यटन् सनातनमूर्ध्नि
 द्रष्टुं नारायणाश्रमं कलापग्रामं ययौ ॥ ५ ॥

कोमावृषिस्तमाह— अस्मिन् भारतवर्षे नृणां स्वस्तये सुवि-
 तये क्षेमाय समुद्रये य आकल्पात्कल्पमभिध्याप्य आस्थितः

भीमविष्णुदामनिष्कवार्तिकताऽन्वयबोधिनी ।

भूतयान तं प्रष्टुं किम्भूतं तपः धर्मज्ञानसमैकपेतं
युक्तम् ॥ ६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुनराकथं प्रमाणयति स्नाति च । सा प्रसिद्धा एषा
युक्तोन्मयस्यादिश्लोककृपा ब्राह्मी परब्रह्माण भगवति चरन्ती यद्वा
तत्रावाहारेभ्यमाणप्रकरणं प्रशंसति सैवेति सैषा जयजयेत्यादि
वक्ष्यमाणा भेमं "मर्यादमृत्युव्यालभितः पलायन्" इत्याद्यनु-
सारेण श्रीभगवत्परावन्दरूपम् ॥ ३ ॥

अत्र एतत्प्रसङ्गे गाथां च वर्णयिष्यामि चिरमतीता-
मपि प्रवर्णयिष्ये वर्णयिष्यामीत्यर्थः । नारायणो महत्क-
ष्टादिपुरुषत्रयाभयः सर्वजीवाभयश्च सन्तु "नारायणस्त्वं
नाह सर्वदेहिनाम्" इत्याद्यनुसारेण स्वयं भगवान् भीकृष्णः
स एवाश्रितः उपकरोपसंहारादिष्वनुगतो यस्यां तां गथा-
मेव विधायन् तस्याः प्राकट्यप्रकारमाह—नारदस्येति ।
अस्य परमभागवतत्वात् श्रीभगवत्माहात्म्यमेवोद्देश्यमिति
पूर्वमिच्छास्त एव सूचितः अतो भगवत्प्रिय इति वक्ष्यते
च सम्वादं तद्रूपम् ऋणरिति क्षीरोदशाधिपरव्योमेभरयो-
र्व्यावृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

सनातनमाद्यमूर्ति यद्वा सनातने श्रीभगवन्तं नारा-
यणाभमे तन्नास्तेव प्रसिद्धं यदीरकाधमप्रदेशविशेषमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ऋषित्वे कारणं वदस्तीयकारण्यमयलीलामाह—य इति ।
क्षेमाय ऐहिकाय स्वस्तये आमुष्मिकाय मङ्गलाय अतो
धर्मादिभिरुपेतं युक्तं शमो भगवन्निष्ठचित्तता लोकशिक्षार्थं
नानि स्वयमेवास्थित इत्यर्थः । आकल्पात् ब्रह्मदिनप्रथमांश-
मारभ्य ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

ब्राह्मी वेदसम्बन्धिनी उपनिषद्ब्रह्मस्यमित्यर्थः ॥ ३—५ ॥

क्षेमाय अभयरूपमोक्षाय ॥ ६—८ ॥

श्रीमद्गीतरात्रवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकम् ।

नन्वित्यर्थं सर्वशब्दानां ब्रह्मणि मुख्यवृत्तिर्न लौकिकैर्गृहीता
अपितु तत्तदर्थेष्वेव तत्कथं सार्वजनीनव्युत्पत्तिमञ्जनेन ब्रह्मणि
व्युत्पत्तिः साध्यत इत्यत आह—सैवेति । सैवोपपादिता
ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी सर्वशब्दानां ब्रह्मण्यभिधातृत्वरित्यर्थः
उपनिषद्ब्रह्मस्यतमा उपनिषदर्थविस्तारेणावगन्तव्येति वार्त्तिकम् ।
अनधीतवदन्तशास्त्राणां तत्तदर्थमात्रपर्यवसितव्युत्पत्त्याव्य-
भिगतवेदान्तार्थतद्बुद्धानिष्ठिप्रसङ्गेष्वेव व्युत्पत्तिर्गृहीता नहि
घटशब्दव्युत्पत्तिमगृहीतवतः कस्यचित्पुंसो घटशब्दात्तदर्थो-
न्मगतावपि तस्य तद्बोध्यत्वमकिञ्चिद्विहितेति भावः । तथा हि

पूर्वेषामपि पूर्वजैर्वाग्देवैर्वादिभिरेवा व्युत्पत्तिर्गृहीताऽव्युत्पत्ता निश्चि-
तेति यावत् वामदेवप्रकाशवदो हि परस्य ब्रह्मणः सर्वास्त-
रात्मत्वं सर्वस्य तच्छरीरकत्वं शरीरवाचिनां शब्दानां शरी-
रिणि पर्यवसानश्च पश्यन्तः अहमिति स्वात्मशरीरकं परं
ब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकरण्येन मनुष्यादीन् "अहं मनुष्यमहं
सूर्यश्च कक्षीवानुधिरस्मि विप्रः" इति—

"सर्वगतत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ।

मत्तः सर्वमहं सर्वं मेयि सर्वं सनातने ॥

इति निर्दिशन्तः सर्वबुद्धिशब्दान् परमात्मपर्यवसानं प्रदर्श-
यन्तस्सर्वशब्दानां परमात्मन्येव व्युत्पत्तिमध्यवर्त्तितवन्त-
इति भावः । इत्थं गृह्यमाणाया व्युत्पत्तेः कश्चिद्वि-
भज्येति । तामुक्तविधां व्युत्पत्तिं यः पुमान् भज्या धारयेत्
सोऽकिञ्चनः नास्ति किञ्चन प्रार्थनीयं वक्ष्य सः क्षेमं मुक्तिं
गच्छति प्राप्नोति ॥ ३ ॥

इत्थं परस्य ब्रह्मणः स्वपर्यन्तसर्वबुद्धिशब्दत्वं सर्वांस्तरा-
त्मत्वं जगत्कारणत्वं परमकारणिकत्वं मोक्षप्रदत्वं चोक्तं
अथोक्तार्थस्य स्वमनीषोत्प्रेक्षितत्वशङ्कानिरासाय मूर्तिचरा-
वेवा एवोक्तानुक्तगुणविशिष्टं भगवन्तं तुष्टवुरिति वक्तुं तीव्रस्व-
प्रश्नपरिहारानितिहासात्म्येण सम्वादयति—अत्र ते—इत्यादिना ।
अत्र त्वत्प्रश्ने मनुष्ये च सम्वादरूपां नारायणेन प्रवर्तकेन
अभिधत्तां गाथां ते तुभ्यं वर्णयिष्यामि शृण्वति शेषः कोसौ
नारायणः किं परमव्योमनिष्ठः किंवा अवतारविशेषः कश्च
तस्याः भोतेत्यत आह—नारदस्येति । ऋषेः ऋषिवेषधरस्य
वदर्याभ्रमवासिनो नारायणस्य नारदस्य च सम्वादं प्रश्नोत्तर-
रूपम् इतिहासं कथयिष्यामीति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

सम्वादमेव प्रस्तोतुं तावन्नारदस्य नारयणोपसृतिमाह—
एकदेति । सनातनं पुरातनमूर्तिं नाराणं द्रष्टुं तस्याभमं वद-
याम्यस्य ययौ ॥ ५ ॥

ऋषिं विशिनष्टि—योवा इति । नृणां क्षेमायभयरूपाय स्वस्तये
मोक्षार्थं चाकल्पात् कल्पावधि तपः स्वात्मोपासनात्मकमास्थितः
अधिकृतवानित्यर्थः । कथम्भूतः धर्मः वर्णोचितः ज्ञानमात्मनः
प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणेनावलोकनं शमः रागद्वेषादिराहित्यम-
पभिरुपेतः ॥ ६ ॥

श्रीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपका ।

अध्यायस्य इदीकरणार्थं माहात्म्यकथनपूर्वकमितिहास-
मवतारयति—सैवेत्यादिभिर्नवभिः श्लोकैः । ब्राह्मी वेदसम्ब-
न्धिनी उपनिषत् ब्रह्मस्यमित्यर्थः । पूर्वेषां पूर्वजैः देवादीनामपि
पूर्वजैः सनकादिभिर्भूतेष्वेव भवणादिभिरित्यर्थः । एवं तत्-
भज्या धारयेत् सोकिञ्चनो देहाद्यभिमानरहितः सन् क्षेमं
गच्छेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नारायणान्वितो तत्सम्बन्धिनी स्पष्टमन्यत् ॥ ४—५ ॥

क्षेमाय अभयरूपमोक्षाय स्पष्टमन्यत् ॥ ६—७ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याया ।

मगधराज्याचार्यपञ्चकप्रतिपादनेनास्य श्लोकस्य अर्थपञ्चक-
प्रतिपादकोपनिषत्समानार्थकत्वेनोपनिषद्रूपत्वं प्रमाणतया
महत्परिगृहीतत्वं प्रतिपादयितुमुत्तरश्लोकमवतारयति ।
अनादिशिष्टपरम्परागतत्वाद् न सन्देहो युक्त इत्याह—
सैवेति । सा एषा यथोक्तालम्बना ब्राह्मी ब्रह्मप्रतिपादिका
उपनिषत् तत्समानार्थकत्वात्तद्रूपा पूर्वेषां पूर्वजैरतिवृद्धैस्सन-
कादिभिः धृता अभ्यासेन धृता यो धीमान् तामुपनिषद्
अज्ञया आदरेण भवणादिभिः धारयेत् सः अकिञ्चनस्सन्
इहान्धोपाधिहितस्सन् चेन्ममकुतोभयं परमपदं गच्छेत्
सैषा उपनिषत् ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता हि यः अज्ञया
धारयेत् सः अकिञ्चनस्सन् चेन्मम गच्छेत् इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

एतदेव सर्वभूत्यर्थनिरूपणेन प्रपञ्चयितुमितिहासमवतारयति—
अत्रेति । नारायणाश्विनां नारायणः प्रवक्तृत्वेनाश्वितो यस्मां गाथा-
मितिहासम् ॥ ४—८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शब्दमात्रस्य ह्येकविषयत्वमुक्त्वा अधुना "वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चितायाः" इति पञ्चानुपनिषद्भागस्य तद्वृणगणावेदक-
त्वेन मुख्यवृत्त्या विषयत्वमिति भावेनाह—सैवेति । हिशब्दो
हेतौ ईशबुद्धिस्थिताः सदेतिवचनात् या भीमनारायण-
बुद्धिस्थिता तेषांपनिषद्देवान्तापरपर्याया पूर्वेषां पूर्वजैः ब्रह्मा-
दिभिः धृता अभ्ययनरूपेण नतु कृता नित्यवाक्यत्वात्
नित्ययानित्यया स्तौमीत्यादेः । हि यस्मात्तस्मात् यस्तेनां अज्ञया
धारयेत् स क्षेमं मोक्षं गच्छेत् ब्रह्मज्ञानलक्ष्यस्य मोक्षस्य कथं
भुक्तिधारणया मोक्षः स्यादित्यत्राह—ब्राह्मीति । अथ कस्मा-
दुच्यते ब्रह्मेति "बृहत्तो हस्मिन् गुणाः" इति भुतेः । ब्रह्मगुणा-
वेदकत्वेन तज्ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वोपपत्तेः ज्ञानञ्च विरक्त्या
दिमत एव स्यादिति भावेनाह अकिञ्चन इति ॥ ३ ॥

भवच्छिष्यत्वेन मम भवदुक्तिः प्रमाणमस्तु इतरेषां कथ-
मिति शङ्का माभूदिति भावेनाह—अत्रेति । अत्र भुतवः कथं
चरन्तीत्यस्मिन्नर्थे गाथां त्रिषद्भाष्यलक्षणप्रबन्धां कथां नारायणो-
दितां नारायणेन कथिताम् ॥ ४ ॥

नारायणस्य सङ्गमः कथमभून्नारदस्येष्टत्राह एकदेति ॥ ५ ॥

कस्मिन् जगते नारायणाश्रमः तत्र किं कुर्वन् किं प्रयोजनं आस्त
इति तत्राह—योसाविति । तपसोऽङ्गवेकलवपरिहाराय साकल्यादित्युक्तं
धर्मः सुकृतं विहिताचारो वा ज्ञानं स्वपरपदार्थावगाहि शमो
निष्ठा एतेः उपेतः लोकदृष्ट्यैतदुक्तम् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

न केवलमिदं मयैवोच्यते नाप्येतदप्रमाणमित्याह—सैवेत्यादि ।
सा एषा ब्राह्मी सविशेषब्रह्मपरा उपनिषत् जगत्कर्ता सर्वज्ञः
सर्वशक्तिर्भगवान् ब्रह्म इत्यादिकपी पूर्वेषामपि पूर्वजैर्महात्मनि-

धृताम् एतां अज्ञया धारयेत् निर्विशेषत्वं परित्यज्य सविशेष-
त्वेन तदर्थं यो धारयेत् स अकिञ्चनः अनर्थो भक्त इत्यर्थः ।
क्षेमं तत्पादाब्जं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

परीक्षितकृतप्रश्नं पूर्वमप्यभ्यस्य जातत्वेन दर्शयामितिहास-
माह—अत्रेत्यादि बहुभिः ॥ ४—७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अयमर्थः अनेनैव परिहृत इति कदाचित् शङ्का स्यात्
तत्परिहारार्थमाह—सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मीति । इयमुपनिषत् ब्रह्म-
विद्याप्रतिपादिका भुक्तिः ब्राह्मी ब्रह्मणैव सम्पादिता अत्र
प्रमाणं सा प्रसिद्धा युक्तव्यायमर्थः । न ह्यन्यः इममर्थं पर-
ब्रह्मणो निर्वक्तुं शक्नोति उपनिषच्छब्देन च ब्रह्मविद्या-
निरूप्यते उपोपसर्गः सामीप्ये तत्प्रतीतिसमाप्यते त्रिविधस्य
सदर्थस्य निशब्दोपि विशेषणं "बृहत् विशारणगत्त्वसादनेषु"
इत्यनुशासनात् । जीवात्मानं परब्रह्मनयनार्थं पूर्वभाषादि-
शीर्णे कृत्वा ततः सङ्गातात्केवलमुक्त्य ब्रह्म प्रापयित्वा
तत्रैव तमवसादयतीति यथा सर्वोप्यंशः विशीर्णो भवति
यथा वा सर्वभावेन तं प्राप्नोति यथा वा कदाचिदपि
ततो न निवर्तत इति निशब्दार्थः एतादृशी ब्रह्मविद्यैव
भवति तथात्रापि सर्वानुपपत्तिपरिहारं कृत्वा वेदान् ब्रह्म-
प्रतिपादकान् कृत्वा ब्रह्मणि संयोज्य तत्रैव पर्यवसिनान्
करोतीति इदं वाक्यं तादृशार्थप्रतिपादकत्वेनानुपपत्तिं परि-
हृत्य सिद्धान्तं स्थापयतीत्युपनिषत्प्रतिपादकत्वादुपनिषत् तर्हि
मदन्तःकरणस्थिता इयमुपनिषत् कथं गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह—
पूर्वेषां पूर्वजैर्धृतेति । साधारणे सम्मतिः एतादृशी
अज्ञया यो धारयेत् सत्त्वकिञ्चनः सन् क्षेमं गच्छेत् सर्व-
सन्देहनिवृत्त्या भगवन्तं प्राप्नुयात् अतः सर्वे सन्देहाः उप-
निषदर्थविचारणैव निराकृतव्या इति सिद्धान्त उक्तः ॥ ३ ॥

स विचारो राज्ञा कर्तुमशक्य इति सर्वं भुत्वालां-
उत्तं महतामपि दुर्घटमिति कृपया स्वयमेव पूर्वं विस्मारेण
निर्णीतमिममर्थं वक्तुं प्रतिजानीते अत्र ते वर्णयिष्यामीति ।
गाथा पूर्ववृत्तान्तप्रतिपादिका वाक्यपरम्परा सा भुनि-
गीतारूपा तत्रापि प्रमाणमाह नारायणाश्वितामिति आदि-
नारायणेन लक्ष्मीभुजान्तरगणेन उदारगुणधारिनिधिना संस्था-
पितोदरजगतां शयानेनान्विता तत्प्रबोधनार्थमेव प्रवृत्तेति
अयमप्यर्थः कुतो जात इत्याकाङ्क्षायामाह—नारदस्य च सम्भाष-
मृषेनारायणस्य चेति । अत्र ते वर्णयिष्यामीति पूर्वैरेव
सम्बन्धः महता कृते निर्णये निरुक्ते च सर्वेषां सन्देह-
निवृत्तिर्भवति न तु येन केनचिदुद्वाहने अत एतदर्थं
सम्भाषं च कथयिष्यामि चकारात्तेन प्रोक्तं जनलोकसम्भाषं
चोदाहरिष्यामीति ज्ञापितम् ॥ ४ ॥

सम्भाषार्थं कथाप्रस्तावमाह—एकदा नारदो लोकानिति ।
लोकपर्यटनेनास्याः भवणं अधिकारिमिकपिका शुद्धिर्मवतीति
सूचितम् एकदेति कालस्तत्र नियामकः नारदस्य पर्यटने
हेतुमाह भगवत्प्रिय इति क भगवतां माहात्म्यज्ञानं भवति
क भगवानिति प्रियाम्बेवणार्थं परिश्रमतीत्यर्थः । एवमेव च
परिश्रमणं कर्त्तव्यं यथा कौण्डिन्येन कृतं ततो भगवद्रूपं

तत्रोपविष्टमूर्ध्निभिः कलापग्रामवासिभिः ।

परीतं प्रपद्यतेऽपृच्छद्विदमेव कुक्कुटम् ॥ ७ ॥

तस्मै ह्यबोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम् ।

यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकानिवासीनाम् ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

(१) स्वायम्भुव ब्रह्मसंज्ञं जनलोकेऽभवत् पुरा ।

तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥

श्रीमद्भागवतकृतसुबोधिनी ।

भगवत्प्रतिपादकं च नारायणमूर्ध्नि वदरीनां प्रष्टुं नारायणा-
भयं ययो वदरीस्थाने गतः ॥ ५ ॥

अनस्याप्युत्कर्षमाह—यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्निति । अस्मिन्
भारते कर्मभूमौ एकेनापि तादृशं कर्म कियते येन जग-
देव प्रलयं याति अतस्तत्र रक्षा दुर्लभेति ज्ञायं तत्क्षेमाय
उत्तरोत्तरकल्याणसिद्धये च सर्वेषामेव नृणाम् आकल्पान् कल्प-
प्रभृति तप आस्थितः तत्रापि तपः कुर्वाणां कार्यान्तर-
व्यग्रम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिवनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदीपिका ।

सा प्रसिद्धा एषा श्लोकद्वयी प्रश्नोत्तरमयी ब्राह्मी उप-
निषद्भवति आवाभ्यामाविर्भूतेन नत्वावाभ्यामेव कृतेत्यर्थः ।
यतः पूर्वेषां श्रीनारदादीनां पूर्वजैः समकादिभिः स्वात्म-कर-
णेषु धृता ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं दृढयितुमिति हासमवतारयति । अत्र अस्मिन्नर्थे गाथा-
मिति हासं नारायणः प्रतिपाद्यत्वेनाग्नितो वस्तां तां सम्बाद्-
रूपाम् ॥ ४ ॥

सनातनं नित्यमूर्तिम् ऋषिं धर्मपुत्रं श्रीनारायणम् ॥ ५ ॥

क्षेमाय ऐहिकाय स्वस्तये आमुष्मिकाय मङ्गलाय आकल्पाय
ब्रह्मप्रथमदिनप्रथमभागमारभ्य ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं राजप्रभस्योत्तरं सङ्केततः कथितं विस्तरत उत्तरं दातुं
ब्राह्मणैश्च निषदः माहात्म्यमाह—सेति । तेषां वर्ण्यमाना उपनिषत्
रहस्यविद्या ब्राह्मी ब्रह्मनारायणादिपदवाक्यभगवत्सम्बन्धिनी
का च पूर्वेषां पूर्वजैः समन्वदादिभिर्भूता वस्तां भद्रया धारयन् सः
अस्मिन् निर्मलसत्त्व केने भगवद्भाषापत्तिरूपं मोक्षं गच्छेत् ॥ ३ ॥

अत्र अस्मिन् तव शंसवमिराकरणे तामेव मार्था ब्राह्मण्यौ-
पनिषद्भूतानां वर्णयिष्यामि नारायणेन विषयभूतेन भगवता

अश्विताम् तत्रादौ नारदस्य नारायणस्य ऋषेः सम्बादश्च
वर्णयिष्यामि ॥ ४ ॥

तयोः सम्बादमाह—एकदेति ॥ ५ ॥

क्षेमाय मोक्षार्थं स्वस्तये भोगार्थं च आकल्पान्कल्प-
वाधि तपः आस्थितः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

इसप्रकार चेतनाचेतनके वाचक सब शब्दों की परमा-
त्माके साक्षात् प्रतिपादन करने में शक्तिका प्रतिपादन
किया सो यह ब्रह्मके प्रतिपादन करने वाली शक्ति अत्यन्त
रहस्य है इसीसे आचार्य द्वारा उपनिषद्के अर्थ विचार
करनेसे इसका ज्ञान होना है और पहले ब्रह्म ज्ञानियोंके भी
पहले उत्पन्न भए ज्ञानियोंने उपरोक्त शक्तिका धारण किया
है परमात्माके बिना जिसको स्वर्गादि किसी फलकी चाहना
नहि है एतादृश जो प्राणी उपरोक्त शक्तिका भद्रा के
साथ धारण करेगा वह मोक्षको प्राप्त होगा ॥ ३ ॥

आप के प्रश्न और उसके उत्तर के विषय में नारायण
से शुक कथा वर्णन में करूंगा तुम उस का भजन करो
ऋषि वेषधारी वदरिकाभ्रम निवासी नारायण का और
नारद का प्रश्नोत्तर रूप इतिहास को मैं कहूंगा ॥ ४ ॥

एक समय भगवान्के प्रिय नारद मुनि लोकन में भ्रमण
करते- सनातन नारायण ऋषि के दर्शन करने को उनके
वदरिकाभ्रम को गए ॥ ५ ॥

वर्ण के उचित धर्म संपन्न चेतनाचेतन से विलक्षण काश्म-
ज्ञान सम्पन्न शमदमादि सम्पन्न जो नारायण ऋषि है उसने
इस भरत जगत् में मनुष्यों को निर्मय होने के अर्थ, तथा
मोक्ष के अर्थ निज आत्मस्वरूप के उपासकारूप तप में अधि-
कार किया है ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ब्रह्मसङ्गमिति । यथा यजमाना एव समाना ऋषिवादि-
रूपेण यत्र कर्म कुर्वन्ति तत्कर्मसंज्ञं प्रसिद्धं तथा यत्र सनातना

श्वेतद्वीपं गतवति स्वयि प्रष्टुं तदीश्वरम् ।

ब्रह्मवादः सुसंभूतः श्रुतयो यत्र शेरते ।

तत्र हायमभूत्प्रभस्वं मां यमनु पृच्छति ॥ १० ॥

भीमरक्षामिश्रितभावादिपिका ।

एव वक्तृभोत्वभावेन ब्रह्म मीमांसन्ते तद्ब्रह्मसत्त्वम् ॥ ९ ॥

अहो तर्हि मया कथं तत्र ज्ञातमित्यत आह—श्वेतद्वीपमिति ।
तदीश्वरं तत्राहं मामेवाभिव्यक्तव्यमिति ॥ १० ॥

भीमरक्षामिश्रितभावादिपिकादीपिनी ।

कथं निजभावे ॥ ७ ॥

ब्रह्मणि वेदे वादस्तस्वभुवस्तथैकयाकपः ॥ ८—९ ॥

यत्र ब्रह्मवादे भुतयो शेरते समन्विता भवन्ति तत्र
जनलोके ॥ १०—११ ॥

भीमरक्षामिश्रितभावादिपिकादीपिनी ।

हे कुक्कुट ! तत्र कलापग्रामे स्वाभमे उपविष्ट नारायणे
नारदः प्रणतो भूत्वा इदमेवाप्रच्छत् कथम्भूतं कलापग्राम-
वासिभिः परीतमावृते, निजभावे उपविष्टमिति वैराग्य-
राहित्येन पृष्टावसरः श्रेष्ठ उक्तः ऋषिभिः परीतमिति सर्व-
तत्त्वेन तत्पृष्टावेमांहात्म्यं श्रेष्ठमभिप्रेतम् ॥ ७ ॥

शृण्वताम् ऋषीणां मध्ये तस्मै नारदाय इदमवोचत् इदं
किं जनलोकनिवासिनां पूर्वेषां सनन्दादीनां यो ब्रह्मवादा-
ऽभूत् तद्विदुर्मुद्देयविधेयभावत्वात् लिङ्गवैयर्थ्यदोषः शृण्वता-
मित्यनेन सावधानत्वमुक्तं जनलोकनिवासीनामित्यकारान्तोपि
• भुवनवाची जनशब्दोऽयमुक्तः सकारान्तोपि वर्तते तृतीयस्कन्धे
“जनस्तपःसत्यनिवासिनो जनाः” इति ॥ ८ ॥

हे स्वायम्भुव स्वयम्भुपुत्र ! पुरा कल्पादौ जनलोके मुनीनां
ब्रह्मसत्त्वमभवत्, कथम्भूतानां तत्रस्थानां जनलोके स्थितानां
पुनश्च मानसानां ब्रह्मणो मनसो जातानाम् ऊर्ध्वरेतसां नैष्ठिक-
ब्रह्मचारिणां कर्मसत्रब्रह्मसत्रयोर्लक्षणमाहुः स्वामिचरणाः
यजमाना एव समाना ऋत्विगादिरूपेण यत्र कर्म कुर्वन्ति
तत्कर्मैक्यं प्रसिद्धं तथा यत्र समाना एव वक्तृभोत्वभावेन
ब्रह्म मीमांसन्ते तद्ब्रह्मसत्त्वमिति ॥ ९ ॥

अहो तर्हि मया कथं तत्र ज्ञातमित्यत आह—तदीश्वरं
तत्राहं अनिदमूर्तिं प्रष्टुं स्वयि श्वेतद्वीपं गतवति सति
तत्र जनलोकेऽयं प्रश्नोभूत् कोसौ त्वं यं प्रश्नं मामनु-
पृच्छसि भवतु सनन्दादिभिः पश्चात्पृच्छसि तत्पश्चादयं प्रश्नः
त्वां विना न केनापि कृतोऽस्तीति श्लाघा सूचिता कथि-
तुल्ये “ब्रह्मवादः सुसंभूतः श्रुतयो यत्र शेरते” इत्यभि-
ज्ञेयमस्ति ॥ १० ॥

भीमजीवणोस्वामिश्रितवैष्णवतोषिणी ।

तत्र निजभावे उपविष्टमिति वैयग्यराहित्येन घरः प्रश्ना-
वसर उक्तः ऋषिभिः परीतमिति सर्वसम्मत्येन तत्प्रश्नादे-
र्महाप्रत्ययमभिप्रेतम् ॥ ७ ॥

शृण्वतां शृण्वतस्तु सतिवति सावधानत्वं ब्रह्मणि वेद-
विषये वादः तत्स्वभुवस्तथैकयाकपः ननु जल्पवितण्डाकपः
जनलोक इत्यकारान्तोपि भुवनवाची जनशब्दोऽस्तीति “जन-
स्तपःसत्यनिवासिनो जनाः” इत्याद्युक्त्वा सकारान्तोपि
कथित ॥ ८ ॥

हे स्वायम्भुवेति ब्रह्मसत्रे तथापि येभ्यताऽस्तीति ऋषयः
पुरा कल्पादौ मानसानां भीमब्रह्ममनोजातानामिति, महाविशुद्धत्वं
व्यक्तम् अतो मुनीनां भीमवन्मननशीलानाम् अत एवोर्ध्व-
रेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामित्यर्थः । इति तेषां ब्रह्मसत्रयोग्यता
दर्शिता ॥ ९ ॥

तत्र जनलोके ह स्फुटम् अनु तेभ्यः पश्चात्पृच्छसि इति
तत्पश्चादयं प्रश्नत्वां विना न केनापि कृतोऽस्तीति श्लाघा
सूचिता अत्र पद्ये मध्यत एव पद्याख्ये अधिकं कथिदस्ति
“ब्रह्मवादः सुसंभूतः श्रुतयो यत्र शेरते” इति शेरते समन्विता
भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

स्वायम्भुवं स्वयम्भुवाऽनुष्ठितं ब्रह्मसत्रं वेदसिद्धभगवद्वारा
धनकपं मन्त्रम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मवादः ब्रह्मणां वादः ॥ १० ॥

भीमजीवणोस्वामिश्रितभावादिपिका ।

तत्रेति । तत्र नारायणाभमे कलापग्रामवासिभिः परमात्म-
स्वरूपस्थानीनैष्ठिकैरिभिः परीतं परिश्रुतं नारायणं प्रती-
क्ष्येव त्वत्प्रश्नमपृच्छत् ॥ ७ ॥

तस्मा इति । तस्मै पृष्टवते नारदाय ऋषीणां शृण्वतां
सत्ताव इमं मनुक्तपरिहारगर्भं परिहारमयोचन् ननुक्तपरिहा-
रत्वापि साम्प्रदायिकत्वं वदन् तं विशिनष्टि—य इति । जन-
लोकनिवासिनां पूर्वेषामप्रजानां सनन्दादीनां यः सम्वादः
प्रश्नोत्तररूपः तमिममवोचदितिसम्बन्धः ॥ ८ ॥

उक्तिमेवाह—स्वायम्भुवेति । हे स्वायम्भुव नारद !
तस्य स्वयम्भुवः पुत्रत्वादेवं सम्बोधनं पुरा जनलोके तत्रस्थानां
जनलोकजानां मानसानां ब्रह्ममानसपुत्राणाम् ऊर्ध्वरेतसां जन्म-

भीमद्वीपराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रभृति जितेन्द्रियाणां मुनीनां सनकादीनां सम्बन्धि ब्रह्मसंज्ञं परब्रह्मगुणानुभवात्मकं सन्नमभूत् ॥ ९ ॥

तर्हि तदाहं कं गतः कथं मया न भुतमित्यत आह—श्वेत-
द्वीपमिति । तं श्वेतद्वीपवासिनम् ईश्वरं (तत्रस्थं मामेवानिरुद्धमूर्ति-
मित्यर्थः) । द्रष्टुं त्वयि गतवति सति तदा ब्रह्मवादः ब्रह्मणां वादः
सम्प्रवृत्तः तं विशिनष्टि यत्र ब्रह्मवादे भुतयः शेरते प्रतारण-
भयरहिताः ऐककण्ठ्यं प्राप्ताः सुखेनासत इत्यर्थः । तत्रेति
हेति हर्षे आश्चर्ये वा ऋषिभिः कृतं एव प्रश्नः त्वया कृतः
अहो तव बुद्धिकौशलमिति मां प्रति यं प्रष्टव्यमर्थं पृच्छसि स
तदर्थविषयकः प्रश्नः अभूत्प्रवृत्तः ॥ १० ॥

भीमनिवाससुरिकृततत्त्वदोषिका ।

ब्रह्मवादो ब्रह्मनिरूपणं ब्राह्मणानां वादो वा वादः प्रवृत्तः-
महमिति स्मृतेः स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

स्वायम्भुवं स्वयम्भुवा अनुष्ठितं ब्रह्मसंज्ञं भगवद्वाराधन-
कर्म सन्नं स्वायम्भुवेति पाठे नारदसम्बोधनं स्पष्टमन्यत्
नन्वहं कुत्र गतस्तदानीमित्यत आह—श्वेतद्वीपमिति । तदा-
श्वरं तत्रस्थमनिरुद्धस्वामिनं स्पष्टम् ॥ ९—१० ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाध्याख्या ।

ब्रह्मसन्नमिति यत्र समाना एव वक्तृभोक्तृभावेन ब्रह्म
मीमांसन्ते तव ब्रह्मसन्नम् ॥ ९—११ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्राऽऽश्रमे उपविष्टं तम् ॥ ७ ॥

तस्मै नारदायेमां गाथामवोचत् गाथां विशिनष्टि—य इति ।
ब्रह्मवादः ब्रह्मविषया गाथा ॥ ८ ॥

पुरा तत्रत्यानां जनलोकस्त्रितानां मानसानामूर्ध्वरेतसां
मुनीनां स्वयम्भुवं स्वयम्भुपुत्रैः क्रियमाणं ब्रह्मसंज्ञं ब्रह्मयज्ञं ब्रह्म-
विचारलक्षणो यज्ञो जनलोके भवदित्यर्थः ॥ ९ ॥

यत्र श्वेतद्वीपे ब्रह्मणि भुतयः शेरते अन्यबोधकत्वव्यापार-
मन्त्रेण तद्गुणबोधनपरा एव सन्ति तं श्वेतद्वीपं त्वयि गत-
वति ब्रह्मवादः सम्प्रवृत्त इत्यर्थः । कथमत्राह—तत्रेति । मुनयः
कीदृशा इत्यत्राह तुल्येति भरिः शत्रुः एकं प्रवचनं प्रकृष्टं
वचनं यस्य स तथा प्रवक्ता दृश्यतेत्यर्थः । तम् अपरे शुभूषणः
भोतारः योत्र प्रवक्ता स भेष्ट इत्यत्र नारदस्य ज्ञातव्यं “सन-
काद्याः समाः सर्वे तत्र भेष्टः कुमारकः” इति वचनात् ॥ १०—११ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृततद्दृष्टकमसन्दर्भः ।

तस्मा भवोचदित्यादि ब्रह्मसम्वादः सविशेषस्य

ब्रह्मणो विचारः ब्रह्मनिर्वाक्यः मुख्यार्थतया ब्रह्मसम्बु-
त्पासिः ॥ ८ ॥

स्वायम्भुवेत्यादि । हे स्वायम्भुव नारद ! ब्रह्मसन्नमिति ब्रह्मशाब्दो
मुख्यो ब्रह्मणिको वेदिकः मीमांसने ब्रह्मसंज्ञं प्रकरणवलात्
सविशेषतया मुख्यपदेति मीमांसितमिति भावः ॥ ९ ॥

त्वं तदा तत्र नासीः त्वं श्वेतद्वीपकृत इत्याह—श्वेतद्वीप-
मित्यादि ॥ १०—११ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एकान्तस्थितं प्रष्टमयक इति सुगमावस्थाः निरूपयति
तत्रोपविष्टमृषिमिति । उपविष्टत्वादेवैव्यम् कलापग्रामः सर्व-
विद्यानिधानभूतः कलाः पान्तीति ग्रामस्तेषामपि समूहकः
सर्व एव कलापा इति तैर्वैदित इति बहिः सत्त्वावस्थाप्रति-
पादिता ततः स्वयं प्रणत सन्नमब्रह्मत् इदमेव यत् त्वया पृष्टं
कुरुतेति विश्वासार्यं माहात्म्यम् अत एव तस्मै नारायणः
वृष्टान्तमवोचत् ऋषीणां शृण्वतामिति अतिप्राक्तव्यात् निः-
स्सन्दिग्धता निरूपिता तस्मा अपि भगवानिदमेव पूर्वं निरू-
पितवान् ॥ ७—८ ॥

ततः संक्षिप्तत्वात् यदा नारदस्यापि सन्देहो नः गतः
तदा नारायणः पुरावृत्तमाह—स्वार्थभुवेति । पूर्वं जनलोके ब्रह्म-
सन्नमासीत् यथा कर्मसंज्ञं सप्तदशावरास्तुल्यफलास्तुल्य-
साधनाश्च महामहमिकया प्रधानगुणभावमाश्रित्य कर्म कुर्वन्ति
एवं निस्सन्दिग्धब्रह्मज्ञानार्थं सर्व एव निर्णयार्थं प्रवृत्ताः
तेषां विचारो ब्रह्मसंज्ञं तज्जनलोके आसीत् महःपर्यन्तं कर्म
फलमेवेति शुद्धब्रह्मविचारो न भवतीति जनलोकप्रहणं स्वार्थ-
भुवेति सम्बोधनं विश्वासार्यं न स्थानोत्कर्षमात्रेण विचारः
समीचीनो भवतीति विचारकाणां जन्मकर्माप्युत्कर्षमाह—तत्र-
स्थानामिति । तत्रैव तिष्ठन्तीति कर्मसम्बन्धिदोषाभावस्तेषा-
मुक्तः । मानसानामिति ब्रह्मणो मनसोत्पन्नानां सनकादीनाम्
अनेन जन्मोत्कर्षः सूचितः तेषां कर्माहं मुनीनामिति मन-
शीलानाम् ऊर्ध्वरेतसामिति ब्रह्मविद्याया अधिकारः ॥ ८ ॥

नन्वहं कथमिममर्थं न ज्ञातिवान् तत्राह—श्वेतद्वीपं गत-
वतीति । क्षीरोदस्थाने भगवतो ऽनिरुद्धस्य कीदृशासाधनं तत्र
श्वेतद्वीपपार्ति द्रष्टुं त्वयि गते ब्रह्मवादः सुसंवृत्त इति सम्बन्धः
अनेन सर्वं ब्रह्मस्थाने यदा स्थिताः तदा ब्रह्मवादो जायत
इत्यपि सूचितं पूर्वलोकानां स्थितत्वात् कर्मिणः सुज्ञिनः
भक्ता अपि भगवद्दर्शनं कुर्वाणाः यदा सुज्ञिनः तदा ब्रह्म-
वादः सुसंवृत्तः ब्रह्मनिरूपणार्थं वादे वीतरागा कथा यत्र
तादृशो विचारः सम्यक्प्रपन्न इत्यर्थः । ननु तदपि स्थानं
स्थानान्तरतुल्यमिति कथं तत्र निर्णय इति चेत्त्राह भुतयो
यत्र शेरत इति । भुतयः सर्वत्र भ्रमणं कृत्वा शरणार्थं
यत्र गच्छन्ति अतस्तासामपि विभ्रामस्थानमिति तत्र स्थिताः
भुतयः स्वामिप्राप्तं निवेदयन्तीति भुत्वभिमानिनीनां देवतानां
मूर्तिधराणां भुतीनां वा विचारो वाक्यं सम्वादीति तत्रस्थो
निर्णयः अवाधितः ननु तत्रत्यानां भुत्वभिप्रायपरिज्ञानानां निःसं-
देहानां विचार एव कथं घटत इति चेत्त्राह—तत्र हाव-

वीरपादः॥ (परिहारांश्च तान् सर्वान् वक्ष्येऽहं शृणु तेऽनघ ।)

तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ।

अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुभ्रूषवोऽपरे ॥ ११ ॥

सनन्दन उवाच ।

स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ।

तदन्ते बोधयाश्चक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥ १२ ॥

यथा शयानं सम्राजं वन्दिनस्तत्पराक्रमैः ।

प्रत्युषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥ १३ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मभूत्प्रवचन इति । तत्रैव ह निश्चयेन अयं प्रश्नोऽभूत् तत्राप्ययं विचारः अपेक्षित इति विचारश्चोत्तमत्वम् उक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि कथं चरन्ति भुतय इति अत एव प्रश्नो न निरूपितः ॥ १० ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसरार्थदर्शिनी ।

उपविष्टं भीमनारायणम् इदमेव ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्य इत्येव वदन्तित्यर्थः ॥ ७ ॥

यो ब्रह्मवादी जनलोकनिवासिनामासीत् इममेव ऋषीणां मध्यस्थितो भगवांस्तस्मै नारदाय ह्यवोचदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

स्वायम्भुवहे स्वयम्भूपुत्र ! ब्रह्मसत्रमिति यजमाना एव समानाः ऋत्विगादिरूपेण यत्र कर्म कुर्वन्ति तत् कर्मसत्रमिति प्रसिद्धम् तथा यत्र समाना एव वक्तृभूतभावेन ब्रह्म मीमांसन्ते तत् ब्रह्मसत्रम् ॥ ९ ॥

अहो तर्हि काहमगमं कथं तत्रावगतवांस्तत्राह—श्वेतद्वीपमिति । इ स्पष्टम् ॥ १० ॥

भीमकृष्णकदम्बकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्र नारायणाभमे ॥ ७ ॥

पूर्वेषां सनन्दनादीनां ब्रह्मवादः ब्रह्मनिर्णयः ब्राह्मच्युपनिषद्भूतः तमवोऽवत् ॥ ८ ॥

तत्रस्थानां जनलोकस्थानां मानसवर्तनां ब्रह्मणो मनस आविर्भूतानां सनन्दनादीनां ब्रह्मसत्रं ब्रह्मनिर्णयिरूपो यत्र अभूत् यत्र ब्रह्मवादे भुतयः स्वयमेव जना यथासुखं यथा स्वपन्ति तथा स्वविषये ब्रह्मणि शेरते ॥ ९ ॥

अहं तच्छिष्यस्तदा क्र गतः इत्यत्राह श्वेतद्वीपमिति ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

कृष्ण ! वस ! आश्रम में कालप्राप्त निवासी

[१५२]

ऋषियों से चारों तरफ से युक्त विराजमान नारायण ऋषिको प्रणामकर नारदजी ने तुम्हारे पूछे प्रश्न को हि पूछा ॥ ७ ॥

जनलोक निवासि बृद्ध मनकादिक ज्ञानियोंका ब्रह्म के विषय में जो संवाद भया है इसीको ऋषियों के भवण करते २ नारदजी के अर्थ भगवान् नारायण ऋषि ने कहा ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हे स्वायम्भुव ! ब्रह्मा के मन से उत्पन्न जन्म से लेकर इन्द्रियजनित जनलोक में रहने वाले सगकादिक मुनिजनों का जनलोक में पहले परब्रह्म के कल्याण गुणोंका अनुभव रूप यज्ञ प्रवृत्त भया रहा ॥ ९ ॥

उस समय श्वेतद्वीप में विराजमान अनिरुद्धरूपी मेरा दर्शन करनेको तुम श्वेतद्वीप में गए रहो तब वह सनकादिकों का संवाद प्रवृत्त भया रहा जिस ब्रह्म संवाद में स्वयं भुति एक होकर ब्रह्म के विषय में सुख पूर्वक वर्तन भी मेरे प्रति जिस प्रष्टव्य अर्थको तुम पूछ तेहो उसी अर्थ के विषय में वहाँ ऋषियों का यह प्रसिद्ध प्रश्न होता भया तथा उसका प्रत्युत्तरभी इसी प्रकारका भया (अवचे प्रश्न और प्रत्युत्तर उन ऋषियों के अनघ ! तुम्हारे अर्थ में कहताहों तुम भवण करो) ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु सर्वज्ञाने कल्पत्र चक्रः प्रष्टा या तत्राऽऽह—तुल्यश्रुतेति । श्रुतादिभिरविशेषा अस्मिन्निर्णयहीनत्वेन निरूप्य करुणा अतः सर्वे प्रवचनयोग्या अपि केनापि कौतुकेनैकं प्रवक्तारं कृत्वाऽन्यं पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वसृष्टमिति स्वयं निर्मितमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शयानं योगेन निद्राणमिव वर्तमानं तदन्ते प्रलयान्ते तल्लिङ्गैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परमीश्वरं सृष्टिसमये प्रथम निःश्वासभूताः भुतयः प्रबोधयामासुः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

सुशोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्तयो येषु तैः पराक्रमैः ॥ १३ ॥

श्रीकविशूडामणिकृतवार्तिकतऽन्वयबोधिनी ।

ननु, सर्वज्ञास्ते कोऽत्र वक्ता प्रष्टा वा तत्राह—ते मुनयः सर्वे प्रवचनयोग्या अपि केनापि कौतुकेन एकं प्रवचनं प्रवक्तारं चक्रुः अपरे शुश्रूषवो बभूवुः कथम्भूताः तुल्यभूततपः शीलाः तुल्यानि भूतानि तपांसि शीलानि च येषां ते पुनश्च तुल्यस्त्रीयारिमध्यमाः तुल्याः स्त्रीया अरयो मध्यमा येषां ते अरिमित्रोदासीनहीनत्वेन निरुपमकठणाः एवम्भूता अपि सनन्दनं प्रवक्तारं कृत्वा अन्ये पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

इदं स्वसृष्टं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शक्तिभिः सह शयानं परमेश्वरं तदन्ते प्रख्यान्ते भुतयस्तल्लिङ्गैस्तत्प्रतिपादकैर्यक्यैर्बोधयाञ्चक्रुः प्रबोधयामासुः शयानमिति योगेन निद्राणमिव वर्तमानामत्यर्थः । सृष्टिसमये श्रीनारायणस्य प्रथमनिष्वासात् विनिर्गताः भुतयः स्तुवन्ति ॥ १२ ॥

दृष्टान्तमाह—सम्राजं चक्रवर्तिराजानं शयानं घन्दिनः स्तावकाः प्रत्युषे अभ्येत्य तत्पराक्रमैर्यथा बोधयन्ति तथा परमेश्वरं बोधयन्ति कथम्भूतैस्तत्पराक्रमैः सुशोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्तयो येषु तैः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीयगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तपश्चित्तैकाग्रता प्रवचनमिति कर्त्तरि ल्युः ॥ ११ ॥

पूर्वं यथा न निर्दिशेत् ब्रह्म सर्ववैदामिधेयं सविशेषत्वेऽपि तत्र मायाविभूत्यासक्तमिति व्यञ्जितं यथैव च योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधन इत्यादिकमुपसंहरिष्यति तथैवोपक्रमते स्वसृष्टीमिति । स्वशब्देन विश्वस्य तदुपादानकत्वं तदधीनत्वञ्चोक्तं महदादिपृथिव्यन्तमिदं विश्वम् आ सम्यक् तत्कारणेन प्रकृत्या तद्भाक्त्रा जीववृन्देन च संयुक्तं यथा स्वात्तया पीत्वा सुर्य इव रसान् विलाप्यशक्तिभिः तत्सञ्चालिमय पुरुषादिनिजावतारैः सह मिलित्वा एकीभूयेत्यर्थः—

“अनन्तानि तथोक्तानि यान्यण्डानि मया पुरा ।

सर्वाणि तानि संहृत्य समकालं जगत्पतिः ॥

प्रकृतौ तिष्ठति तदा सा रात्रिस्तस्य कीर्तिता ॥ इति

श्रीविष्णुधर्मोत्तरादौ महापुरुषस्य स्वप्रकृतौ श्रीभगवति प्रवेश-
भ्रवणात् शयानं जगत्कार्यं प्रति निद्राणमिव कृतानवधानं सन्तं परम् आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येति द्वितीयांकेः । स्वयं भगवन्तं श्रीकृष्णं स्वलोकवासिनं तदन्ते तादृशशयनान्ते बहिरावरणगताः भुतयस्तदधिष्ठातृदेवताः तल्लिङ्गैः साक्षाद्वा परस्परया वा स्वयं भगवत्ताबोधकैर्यक्यैर्बोधयाञ्चक्रुः पुनर्विश्वसृष्ट्याम् अवधापयाञ्चक्रुः अयं भावः यद्यपि तस्य बोधने नाम मायाविभवं प्रत्यवधापनमेव तच्च तदीयस्वरूप-
वैभवंमात्रतत्परेभ्यः स्वेभ्यो न रोचते तथापि बोधनस्य स्वाधिकारप्राप्तत्वेनावश्यकत्वंव्यत्वात् तत्तिरस्कारपूर्वकस्वरूप-

वैभवंपुरस्कारेणैव तच्चकुरिति तथैव जयजयेत्यदौ व्यक्तं भावि तदित्यं प्राकृतप्रलयेऽपि तदधिष्ठानवैकुण्ठस्य नान्यत्र-
तैः सम्मतं यत्रासौ शेत इति तदुक्तं द्वितीये—

प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः—

सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥

न यत्र माया किमुतापरे हरे—

रजुमता यत्र सुरासुरार्चितः ॥

इति ॥ १२ ॥

तच्च प्रबोधनं तासां सर्वपरावरगुरुणां सहजतद्भास्येनैवेति दृष्टान्तेन प्राचीनसिद्धान्तमेव द्रष्टव्यं—यथेति । शोभनैः श्लोकैः पद्यैः तस्य पराक्रमः प्रभाषो यत्र तैः तिस्रि सर्वैश्चर्यं सर्ववैलक्षण्यं च सूचयित्वा अभ्येन साम्यमपि नास्मिन् सन्दर्भे विवक्षितं किं पुनरैक्यमिति पूर्वं एव सिद्धान्तः स्थापितः एवं सर्ववैद-
सम्मतार्थत्वेन स्वयं भगवत्स्य स्तुत्यतया लब्धे श्रीकृष्ण एव स इति लङ्घते कृष्णस्तु भगवाद् स्वयमिति निर्णीतत्वात् सत्यस्यास्य तल्लोलामहाप्रकरणान्तःपातात् ‘निभृतमरुन्मनोषे’ त्यादि तल्लिङ्गात् “कृष्णं च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानं सुवि-
स्मिताः” इत्यादि साक्षिकत्वात् “योसौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति योसौ सर्ववैदगीयते” इति गोपालतापनी भुतेः नमस्तस्मै इत्यादिना एतच्छ्रवणानन्तरं श्रीनारदं न तस्यैव नमस्कृतत्वाच्च अत एव सर्वत्रैव पद्ये साक्षात् श्रीकृष्णताव्यञ्जकमर्थान्तरं ग्रन्थान्ते लिखितमस्ति कौतुकञ्चेत्तदपि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चायम् ।

प्रवचनम् एकञ्चक्रुः सनन्दनं प्रतिवक्तारं चक्रुः ॥ ११-१३ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्जकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा परिहारांश्च तान तत्र प्रवृत्तान् प्रश्नपरिहारान् सर्वा-
नहं हे अनघ । ते तुभ्यं ब्रूये शृणु ॥ ० ॥

ननु कस्तत्र वक्ता बभूव के वा श्रोतारः किं वा ब्रह्मसत्रस्य लक्षणम् इत्यत आह—तुल्येति । यद्यपि सर्वे भुते शास्त्रजन्यं ज्ञानं तपोऽनशनादि यद्वा “तप आलोचने” इति धातुरूपं तप इति ब्रह्मोपासनात्मकं ज्ञानमित्यर्थः । शीलं तदुपयुक्ता ब्रह्मचि-
राधनाद्यात्मकस्वभावाच्च तुल्यान्येतानि येषां ते तुल्याः स्त्रीयाः अरयो मध्यमा उपेक्ष्याश्च येषां ते “सर्वे कल्पिदं ब्रह्म तज्जलानि शान्त उपासीत” इत्युक्तविधिसार्वात्म्यब्रह्मोपासननिष्ठत्वात् स्वीयादिरहिता इत्यर्थः । अनेन सर्वेषामपि प्रवचन-
सामर्थ्यं सूच्यते अपि तथापि प्रवचने एकं चक्रुः सनन्दनं प्रतिवक्तारं चक्रुरित्यर्थः । अपरे सनकादयः सर्वे शुश्रूषवो बभूवुरिति शेषः । एतदेव ब्रह्मसत्रं नाम यत्सर्वेभ्योऽधिगतपरमार्थयाथात्म्या-
अप्येकं प्रवक्तारं कृत्वा अन्ये तु तूर्णां शृणुयुरिति भावः ॥ ११ ॥

• प्रश्नस्तु त्वत्कृत पद्यैस्त्वमिमेत्य तमनुक्तवैव सनन्दनोक्त-
मुत्तरमाह—स्वसृष्टमित्यादिभिः । तत्र स्वविद्वक्षितमुत्तरं भुतिगीत्या सम्वादयितुं प्रस्तौति सनन्दनः—स्वसृष्टमिति द्वाश्याम् । स्वेनात्मना सृष्टमिदं विद्वक्षितमकं जगत्

अमरीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

आपीय संहृत्य शक्तिभिः सुस्मावस्त्रामापनाभिः प्रकृति-
पुरुषकालाभिरुकाभिः सह शयानं निद्राणमिव वर्तमानं
प्रकृतिपुरुषादीन् स्वस्मिन् विभागानर्हान् कृत्वा निरवधिक-
स्वानन्दानुभवपरं (सन्तं परं) परमपुरुषं तदन्ते प्रलयान्ते
सृष्ट्यादौ इत्यर्थः । भुतयः तन्निष्ठासरूपाः मूर्तिधराः वेदाः
यज्ञा वेदाभिमानिनो देवाः तल्लिङ्गेः परमपुरुषासाधारणधर्म-
प्रकाशकैः वचोभिर्बोधयाञ्जुः प्रबोधयन्त्य इव तुष्टु-
रित्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । अनुजीविनो भूत्याः वन्दिनः
स्तुतिस्मृकाः प्रत्युपे प्रभाते अभ्येत्य आगत्य शोभनाः श्लोकाः
येषु ते तस्य सम्राजः पराक्रमैः पराक्रमप्रकाशकैः स्तोत्रैर्बोधयन्ति
तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

भीमनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

ननु, ते सर्वेपि तत्त्वज्ञाः कलत्र प्रवक्तृत्वे स्थितः को वा
प्रज्ञा इत्यत आह—तुल्येति । धृतादिभिस्तुल्या अपि तथापि
भगवच्चरित्रास्वादनहेतुना प्रवचने एकं सनन्दनं चक्रुः अपरे
भूषणो बभूवुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वसृष्टं स्वनेव रचितमिदं विश्वं प्रलयावसरे आपीय
संहृत्य शयानं योगनिद्राणमिव वर्तमानं तदन्ते प्रलयान्ते तल्लिङ्गे-
स्तदसाधारणधर्मगुणाक्रियाप्रतिपादकैः वाक्यैः परमेश्वरं तन्नि-
ष्ठासरूपाः भुतयः “ तस्य चा एतस्य महतो भूतस्य निष्वासित-
मेतद्यद्वेदः ” इतिभूतः ॥ १२ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । सुश्लोकैः सुश्लोकाः दिग्विजयादि-
रूपाः कीर्तयन्ते येषु ते पराक्रमैस्तच्चरित्रैस्तमुपजीव्यं स्पष्टम् ॥ १३ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

स्वसृष्टमिति । स्वयं निर्मितमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीय
संहृत्य शयानं योगनिद्राणमिव वर्तमानं तदन्ते प्रलयान्ते तल्लिङ्गे-
स्तदसाधारणधर्मगुणाक्रियाप्रतिपादकैः वाक्यैः परमेश्वरं
सृष्टिसमये प्रथमनिष्ठासभूताः भुतयः प्रबोधयामासुः ॥ १२ ॥

तत्पराक्रमैः तस्य पराक्रमाः येषु ते तस्य शत्रुजयादि-
पराक्रमप्रतिपादकैः सुश्लोकैः शोभना श्लोकाः “ पाठ्ये गेये
च मधुरम् ” इतिवत् अर्थालङ्कारशब्दालङ्कारसहितैः पद्यैः ॥ १३ ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

स एकः कथं प्रायोजनद्वारा—स्वसृष्टमिति । ब्रह्मलये स्व-
सृष्टमिदं जगदापीय संहृत्य शक्तिभिः भीमदुर्गाख्याभिर्बभूव-
प्रकृतिमूर्तिभिः सह शयानं योगनिद्रां कुर्वानं परं परमात्मानं
तदन्ते ब्रह्मप्रलयावसाने भुतयस्तल्लिङ्गेः संसारनिर्मुखादि-
ब्रह्मलक्षणैर्बोधयाञ्जुरित्यन्वयः । अत्रेदं तात्पर्यं मूलप्रकृतिः
भीमरूपाभ्यां विष्णुना सह शेते भुतिनाम्ना दुर्गाकूपेण विष्णुं

स्तौति—जयजवेति पुंशक्तिविषयबोधनवचनं दुर्गाख्याया
अपि तादृशशक्तिमत्त्वात्तदर्थत्वेन भगवदाख्या गृहीतविप्रह-
त्वाच्च भुतीनामनन्तत्वेनाधिगन्तुमशक्यत्वात् दुर्गानामपि
तथात्वाच्च काली भद्रेश्यादि बहुरूपत्वप्रतीतेः भुतेभ्यानन्तत्वेन
वाक्ये भेदाच्छ्रुतय इति बहुवचनं च युज्यते तदुक्तम्—

“ भीमभूमिरितिरूपाभ्यां प्रकृतिर्विष्णुना सह ।

शेते भुतिस्वरूपेण स्तौति ब्रह्मलये हरिम् ॥

एकाग्रनन्तरूपा सा वाक्यभेदात् सरस्वती ।

अनादिनिधना नित्या स्तौति नारायणं प्रभुम् ” ॥ इति

अनेनेदं पौरुषेयं वाक्यत्वादितरवाक्यवदिति प्रत्युक्तं याव-
द्ब्रह्म विष्णुं तावती वागिति भुतेः त्रिरूपायाः रमायाः शक्ति-
शब्दाभिधेयत्वं वेदापरपर्यायाः शक्तेश्चेन्ननाभिधेयत्वं विष्णोः
स्वरूपभूतशक्तेः शक्यत्वगुणयोगेन युज्यते नित्याभ्यवधाना-
दिति विशेषशक्तित्वाच्च—

“ विष्णोः स्वरूपशक्तेः सा शक्यत्वाकच्छक्तिरेव तु ।

नित्या व्यवहितस्यापु विशेषाच्छक्तिनामि ता ॥ ”

इति वचनात्सामान्यवाचिनांपि शक्तिशब्दस्य विशेषनिष्ठत्वं पङ्क-
जादिशब्दव्युज्यते पङ्कजज्ञातं पङ्कजमिति शैबलादिषु शक्ति-
सम्भवेपि पक्षे एव वर्तते विप्रादावपि ब्रह्मशब्दस्य वृत्ति-
योगेपि चतुर्मुख एव रुद्रशब्दस्य रुद्रगुणयोगनातपे घृता-
वपि शङ्कर एव आदित्यशब्दस्यादितिपुत्रसामान्यवाचित्यसम्भवेपि
सूर्य एवेत्याद्युक्तं “ यथैव पङ्कजं ब्रह्मा रुद्र इत्यादिकं पदम् ” इति वच-
नात् उमादीनामपि प्रकृतिशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धेः कथं
उच्यते अपरप्रकृतिवत् तासां लक्ष्म्या एव परमप्रकृतिवत्
तदुक्तम्—

“ भीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता ब्रह्मार्णोः त्वधरा ततः ।

उमा शचीमुन्नास्तस्या अवराः सम्प्रकीर्तिताः ॥ ”

इति ॥ १२ ॥

नित्यबुद्धस्य हरेः कादाचित्कबोधनं विडम्बनमात्रं ननु
सत्यमिति हृदि कृत्वा लौकिकमतमनुसरति—यथेति । अनुजीवन
इत्यनेन वेदान्तानां तदेकनिष्ठत्वं सूच्यते राजवज्रयशसायाः
नित्यबुद्धस्य बोधनं “ विडम्बनमात्रं केवास्य निद्राविद्यपतेर्हरेः ”
इति च ॥ १३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

एवमेतिहासकथनपूर्वकं सविशेषणं ब्रह्मणि भुतय-
श्चरन्तीति दर्शयन् जगत्संसार्ययोगनिद्रामुपेनं भगवन्मं यथा
भुतयश्चरन्तकथनद्वारा द्वारकालीलाप्रकरणे ता कायामपि
तथा भूतिरूपा गोप्यः भुतिकूपेण परिचरन्तीति दर्शयितु-
मेकैनेव पक्षेन श्लेषालङ्कारेणाभयं प्रस्तौति—स्वसृष्टमित्यादि ।
तत्र योगनिद्राशास्त्रपक्षे योऽर्थः स पूर्वैरेव व्याख्यातः द्वार-
केन्द्रपक्षे तु यः स इह व्याख्यायते स्वः प्रियजनैः सुष्ट-
कल्पितम् इदं कामदम् अन्त्यापत्यम् इः कामः तं ददातीति तथा
मधु तावत् कामदं भवति विशेषणमर्थ्यादया पानक्रिया-
शक्त्या मधुरूपं विशेष्यमाक्षिप्यते यथा “ अयमुक्थति सुधा-

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

भजनः पश्चिनीनाम्" इत्यादि । स्वस्वम् इव मधु आपीय सम्यक् पीत्वा शक्तिभिः श्रीरुक्मिण्यादिभिः प्रियाभिः सह शयानं तदन्ते निशान्ते शयनं हि निशायामेवेति शयानशब्दभूत्या तत्परस्तच्छब्दो निशामाक्षिपति तल्लिङ्गैर्बोधनगमकैर्वचनैः भूतयः परं श्रीकृष्णं बांधवाञ्छुः ॥ १२ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह यथा शयानं सम्राजमित्यादि । उभयत्र समानम् अतः पूर्वस्मिन्नपि पक्षे दृष्टान्तेनापि सविशेषं ब्रह्मण्येष भुनिपरिचरणमिति सिद्धान्तः इह परस्मिन् भवत्येव श्रीकृष्णस्य परब्रह्मत्वात् ॥ १३ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु प्रश्ने अहोऽधिकारी उत्तरेच सर्वज्ञ इति कथं तत्र सम्बाद् इति चेन्नब्राह्म—तुल्यभूततपःशीला इति । तुल्यमेव भुनक्तुं अध्ययनं तपः शीलं च येषां त्रयं समानमदृष्टजनकम् एकतरामात्रेपि शिष्टमप्रयोजकं स्यात् तुल्यस्त्रीयारि-मध्यमा इति अन्तःकरणशुद्धिः ब्रह्मज्ञानोपयिकी एवं दृष्टादृष्टप्रकारेण येऽधिकारिणः तेषां मध्ये एकं प्रवचनकर्तारं वक्तुः प्रकर्षेण वचनं सिद्धान्तनिरूपणरूपं वचनं यस्येति अपरे शुभूपवो जाताः "आधुतिरसकदुपदेशात्" [४-१-१] इति न्यायेन ब्रह्मविचारानुक्तिं कुर्वन्तो जाता इत्यर्थः । तत्र सनन्दनो वक्ता सनकादयः श्रोतार इति सनन्दन आह सन्दिग्धार्थनिर्णयार्थं भूतानां वचानि तत्त्वस्य च प्रसङ्गार्थं स्वयमाह— ब्राह्म्यां वेदवाक्यैरेव वेदार्थनिर्णय इति मतं सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायात् ' सर्वेषु वेदेषु तत्त्वनिरूपणप्रकारेण-अष्टाविंशतिधा भिन्नेषु तत्त्वसन्देहनिवृत्त्यर्थं वाक्यशेषरूपाः एतेऽष्टाविंशतिश्लोकाः तेषां प्रकरणं नास्तीति तत्त्वप्रकारेषु न पठिता इति अनारभ्यार्थातानामपि निर्णायकत्वात् सर्व-तत्त्वरूपे भगवति शयानं शुद्धरूपेण स्फुरणदशायां मुख्य-स्फुरणार्थं तत्त्वमेदनिर्णयान्वदन्नः प्रकृते तात्पर्यरहिताः बाधन-मेव तात्पर्यविषयं ज्ञातव्यः नटा इव रसाभिनयेन अर्थ-निरूपको शब्दार्थैक्यो वेदभगवन्तो यथोच्यते तन्निरूपयितुं नादृशीमवस्थां निरूपयति नाप्येतावता सर्ववेदसन्देहनिवृत्तिः किन्तु केषाञ्चिदेव परार्थं प्रवृत्तानां वेदानां बोधकमेतदिति आपनार्थं वेदानां वैतालिकत्वं भगवतो राजत्वञ्च दृष्टान्तेन निरूप्यते तेन निर्णायका अपि अदूरविप्रकर्षेणैव स्वप्रकरण-सिन्देहं वारयन्ति ननु भगवन्तं दृष्टुं सूचितम् ॥ ११ ॥

वेदतत्त्वानां निवृत्तिरूपत्वं वक्तुं भगवतः पूर्वावस्था निरूप्यते—स्वदृष्टमिदमापीयेति सुष्टेरनादित्वं वक्तुं स्वदृष्ट-मिति इह जगत् परिदृश्यमानं तस्य सर्वतः पानं पूर्व-दृष्टान् सर्वान् मुक्तान् विधायामे स्वस्य कर्तव्यताभावमिव ज्ञापयन् शयानं एव भगवान् स्थितः ततो वेदाः सुष्टौ तत्त्वमेदं विस्मृत्य तिष्ठन्तीति सदुक्तिभिः निःसन्देहप्रति-पादकैः बोधयन्त इव जाताः ननु काष्ठात्मिकैव शक्तिः प्रवाधिका वर्तते किं वेदैरिति चेन्नब्राह्म शक्तिभिः सहति

तत्त्वदग्ने शयानान्ते प्रबोधसमये : अन्यथाबोधनमपराधा-येति तल्लिङ्गैः तस्यान्येष भगवतो लिङ्गानि तानि वीर्यो-परनामानि भगवन्तं लीनमर्थं गमयन्तीति तेषां बोधवा-ञ्छुः यत एताः भूतयः भवणमात्ररूपाः ननु प्रत्यक्ष-दर्शिन्यः तत्र न साक्षाद्बोधनं किन्तु बोधकमेवोपस्थाप-यन्ति ॥ १२ ॥

एतामां भूतानां पुनः स्वतन्त्रतयाऽन्यार्थप्रतिपादकैव एतद्विचारोपि कर्तव्यो भवेदिति तेषां प्रकरणरूपेण बोधन-मिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—यथाशयानमिति । तेषामनुवा-दकत्वात् न स्वातन्त्र्येण प्रतिपादकत्वं तथैतः । भूतयो भग-वन्तमेव तत्कृतान् पराक्रमान् भाषयन्ति तत्र हेतुमाह—वदन्ति इति प्रबोधनाधिकारिणस्ते विद्योपजीविनश्च तत्र विद्या दप-जीव्येष अधिकफलनिर्णयार्थं प्रवृत्ताः प्रवृत्त्यै भगवान् कदा-चित्साक्षात्कृतो भवेत् कदाचित्स्वानन्दं वा प्रयच्छेदिति तासां मग्न्यभिलाषा ताः पूर्ववृत्तान्तमेव जानन्ति नाग्रिमवृत्तान्त-मिति ज्ञापयितुं त्रिशन्मुहुरे अहोरात्रे ब्रह्मसंज्ञयापूर्वमेव समागताः तावदेव बोधयन्ति यतस्ते अनुजीविनः सेवकाः तद्वप्रबोधे तासां स्वरूपनाश एव स्यादिति सूचितं भूतयः च प्रथमनिश्वासोद्गता इति केचित् तत् दृष्टान्तादिना विरुध्यते परं ताः पृथगेव तिष्ठन्ति दृष्टान्तानुरोधेन निरूप्यते ॥ १३ ॥

भीमब्रह्मवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु सर्वज्ञा एव ते तत्र कः प्रष्टा को वा वक्ता तत्राह तुल्येति । भूतादिभिरविशेषाः स्वपक्षविपक्षतटस्थपक्षरहिताः अतः सर्वेपि वक्तृत्वे योग्या अपि केनापि कौतुकैर्नैकं प्रवचनं प्रवक्तारं चक्रुः कर्तारिल्युः ॥ ११ ॥

परीतं प्रणतोऽपृच्छद्विदमेव कुरुब्रहेति भीशुकोक्तस्तत्र हायमभूत् प्रशस्त्वं मां यमनुपृच्छसीति भीनारायणोक्तञ्च सनकादयः सनन्दनं प्रति ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्य इति वदन्तः प्रथमं पप्रच्छुः ततश्च भीसनन्दनस्तदुत्तरत्वेन बुद्धीन्द्रिय-मनःप्राणानिति ब्रह्मोपनिषदुत्तरभागमुक्त्वा अत्रार्थे ता एव भूतयः स्वयं प्रमाणमिति प्रपञ्चयितुमितिहासमवतारयति—स्वसृष्टमिति । स्वयं निर्मितं विश्वं प्रलभसमये आपीय संहृत्य शयानं योगेन निद्राणमिव वर्त्तमानं तदन्ते प्रल-यान्ते तल्लिङ्गैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परं परमेश्वरं तदा सृष्टिसमये प्रथमनिश्वासप्रसूताः भूतयः प्रबोधयामासुः सर्वज्ञमपि तं स्वीयस्तुल्यार्थेवृत्साहवशादेवावधारयामासुः ॥ १२-१३ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यपि लोकशिष्यार्थमुपादेयतया तुल्यानि भूतादीनि तेषां तैर् तुल्याः स्वीयावयः अनुपादेयतया येषां ते अपि तथापि एकं प्रवचनं प्रवक्तारं चक्रुः अपरे तु भूतयः वभूवुः ॥ ११ ॥

प्रश्नस्तु त्वत्कृत एव तत्र हायमभूत् प्रश्न इत्युक्तत्वात्

श्रुतय ऊचुः ।

जय जय जह्यजामजितदोषगुभीत (१) गुण। त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।

अगजगदोक्तमखिलशक्त्यवबोधक तं क्वचिदजयाऽऽत्मना च चरतोऽनुचरोन्निगमः ॥ १४ ॥

भीमशुकवक्त्रकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतस्तमनुक्तैव सनन्दनोक्तयुत्तरमाह—स्वसृष्टमित्यादिभिः । स्वसृष्टमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शक्तिभिः सुसमरूपानि प्रकृतिपुरुषकालादिभिः सह शयानं निद्राण-
मिव प्रकृते प्रलयान्ते भूतयो भगवन्निश्चलिताः वेदाः तद्विज्ञेः भगवत्स्वरूपगुणादिपरिर्वचनेन बोधयाऽऽहुः बोधयन्त्य इव पुद्गुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा सुप्तलोकैः शोभनाः श्लोकाः प्रतिपादकानि पद्यानि येषां तैस्तस्य पराक्रमैर्वन्दिनः सप्ताजं बोधयन्ति तद्वत् ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

यद्यपि वेदशास्त्रका भवण तप शीलस्वभाव इतने गुण सब के समान हि रहे और अपनो तथा वैरि उदासीन यहभी उनके समान हि रहे तथापि एक सनन्दन को तौ उनोंने उपदेश करलिया और सनकादिक भवण करनेकी इच्छा वारे होकर भोता होगए इसीकानाम ब्रह्मसत्र है कि सबहि तत्त्व वेत्ता होकर परमात्मा के गुणानुभव करने के लिये पञ्च को उपदेश कर अन्य लोग खुपचाप होकर भवण करें ॥ ११ ॥

सनन्दन उवाच ।

आपके सुजे भए इस चेतनाचेसन जगत्का संहारकर सुसम माया जीव काल रूप शक्तियों सहित प्रलय काल में शेषशक्त्यापर मानो शयन करने वारे अर्थात् निश्चधिक निज आनन्द का अनुभव कर वर्त्तमान परमात्मा के असाधारण पराक्रमके प्रकाश करने वारे वचनोंसे मानो जगावत स्तुति करती आई ॥ १२ ॥

जैसे चक्रवर्ति राजा के भृत्य और स्तुति पाठ करने वारे प्रातः काल में आय कर उस चक्रवर्ति के पराक्रम को प्रकाश करने वारे स्तोत्रों से इस सोते भए चक्रवर्ति राजा को जगाते हैं तैसे ही भुक्तियों ने परमात्मा को जगाया ॥ १३ ॥

भीरदस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

जयजयेति । ओ अजित ! जयजय उत्कर्षमाविष्कृत आदेरे वीर्या केन व्यापारेण अगजगदाकेसाम अगानि स्वावराणि जगन्ति जङ्गमानि च ओर्काणि शरीराणि येषां जीवानां तेषामजामविद्यां जहि नाशय किमिति गुणवती हन्तव्येत्यत

आह—दोषगुभीतगुणाम् । दोषायामन्दाद्यावरणाय गृहीता गुणा यया ताम् “इप्रहोमंश्छन्दसि” इति भकारः इयं हि स्वैरिणीव परप्रतारणाय गुणान् गृह्णात्यन्ता हन्तव्येति तर्हि मय्यपि दोषमावहेदिति ममापि तत्र का शक्तिः स्यात्त आह—त्वमिति । यद्यस्मात्स्वमात्मना स्वरूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः सम्प्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसि वशीकृतमायत्वादिति भावः । ननु स्वयमेव ते ज्ञानवैराग्यादिना किं न हन्युरित्यत आह—अखिलशक्त्यवबोधकेति । तेषां त्वमेवान्तर्हामी सर्वशक्त्युद्बोधकः अतो न ते ज्ञानादौ स्वमन्त्रा इति भावः नन्वेवमुक्तं ज्ञानैश्वर्यादिगुणा जीवानां कर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्याहन्तेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेदहमेव प्रमाणमित्याह, निगमो वेदः नन्वेवम्भूते मयि कथं भूतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह—कश्चिदिति । कदाचित्संख्यादिमन्त्रेऽजया मायया चरतः कीडनो नित्यं चानुमगताया सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसेनाऽऽत्मना च चरतो वर्त्तमानस्य निगमोऽनुचरेत् प्रतिपादयेत् कर्मणि पष्ठ्यौ ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये य आत्मनि निष्ठुन् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यः सर्वज्ञः स सर्वशिवः’ इत्यादि-निगमकदम्बस्त्वामेवम्भूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

जयजयाजित अगजजङ्गमावृत्तिमजाभुपनीतमृदागुणाम् ।

न हि भवन्तमृते प्रभवन्त्यमी निगमगीतगुणार्णवता तव ॥ १ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

स्वैरिणीवेत्यत्राभिज्ञमिभप्रवरपद्यम्—

कयाचित्स्वैरिण्या वलययुगलं याचिनमथो-
तथोवे तन्मित्रं किमिति परवेद्यं न हि भवेत् ॥

प्रदेयं स्वर्द्धुम्या लघुपयसि भिक्षि जननी—

सुते त्वं धन्यासीत्यवददथ दूती सुरसरित् ॥ इति

तत्र हनने अतः अन्तर्यामिण एव शक्त्युद्बोधकत्वात् शरणमहं प्रपद्य इत्यन्ता भूतिरजया चरत इत्यस्यादाहरणव्यवशिष्टात्वात्मान इत्यस्य विदधाति सृजति प्रहिणोति ददाति सङ्कल्पमात्रेणाध्यापयतीत्यर्थः य आत्मनि स्वस्वरूप एव तिष्ठन् आत्मानं जीवं निष्कमयति ननु जीववत् वेदं लिप्तो भवति इत्यादि सत्यज्ञानान्तादि स्वरूपबोधने प्रमाणं यः सर्वज्ञः इत्याद्या सुसम्भवे प्रमाणम् सत्यं त्रिकालाबाध्यम् ज्ञानं जडप्रतियोगि अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं ब्रह्म यो वेद सोऽमृते सर्वान् कामान् सहेति ॥ १४ ॥

भीमविष्णुदामणिचक्रवर्तिनः कृताऽन्वयबोधिनी ।

अथ यद्यपि भुतयस्त्रिकाण्डविषयव्याप्तिविधा एव तथापि तत्तद्वान्तरफलसाधनपरत्वेन बहुधा भवन्ति तत्राप्यष्टाविंशतिभेदास्तः सपरिकराः पृथक् पृथक् स्तुवन्तीति तत्तत्प्रसङ्गे दर्शयिष्यामः तासां नामानि लक्षणाशरणाग्नयामि-भेदाज्ञाननिष्प्रपदेशोपासनाभक्तनुक्रोशदुर्विषयत्वानिर्वचनीय-त्वाऽसद्वादाविशेषजनस्तथैकार्थसुष्टिबन्धमोक्षाऽतर्कशक्तित्वसर्वे श्वरत्वलोपाधिलयनिरुपाधिलयधैराग्यगुरुपसदनब्रह्मानन्दा-ऽनन्तरसनानन्तरप्रतिपादनपराः क्रमेण ज्ञेयाः अत्र नावत्सर्वाः भुतयः सगुणं गुणैरभिभूतं श्रीनारायणमवलम्ब्य निर्गुणं परं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं स्तुवन्ति इति तात्पर्यं तथापि गोपाक-नापिन्यां "योसौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति यो सौ सर्ववेदैर्गीयते असौ श्रीकृष्णः पूर्वतोऽनुवर्तते दशमे कृष्णं च तत्रच्छन्दोभि-स्तूयमानं शुचिस्मिताः इति एकादशस्कन्धे एकविंशत्याये श्रीकृष्णवाक्यम्—

" किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूय विकल्पयेत् ।

इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मदेव कश्चन ॥

मां विधत्ते ऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते त्वहम् ।

एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिक्षाम् ॥

मायामात्रमनूयान्ते प्रतिविध्य प्रसीदति ।"

ज्वाभ्या स्वामिचरणैः इयं गृह्णी भुतिः कर्मकाण्डे मन्त्र-वाक्यैः किमाचष्टे किं प्रकाशयति ज्ञानकाण्डे किमनूय निषे-धार्थं किं कल्पयेत् इत्येवं हृदयं ये तात्पर्यं मत्तोऽन्यः कश्चिदपि न वेद स्वयमेव कथयति मांविधत्ते इति मामेव यत्कल्पं विधत्ते मामेव तत्तद्वैयतारूपमभिधत्ते न मत्तः पृथक् यथा-काशादिप्रपञ्चजातं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः इत्या-दिना विकल्प्यापोहते तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति एतावान् इति शब्दो वेदः मां परमार्थरूपम् आस्थायाश्रित्य भिक्षां भेदं माया-मात्रमित्यनूय "नेह नानास्ति किञ्चन" इति प्रतिविध्यं प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति एतावान्सर्ववेदार्थः । श्रीगीतासु वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् इति तस्मात्सर्वाः भुतयः श्रीकृष्णस्य माहात्म्यमुदीर्य तमेव स्तुवन्तीति ग्रन्थबाहुल्य-भयादधिकं न लिख्यते अथ प्रस्तुतमनुसरामि प्रथमं स्वमनोरथं निवेदयन्त्याहुः । नर्वटकं नामच्छन्दः भो अजित । जय जय उत्कर्षमाविष्कुरु आदरे वीप्सा केन व्यापारेण अगजग-दोक्तां स्थावरजङ्गमशरीराणां जीवानामजामविद्यां जित्वा नाशय अगानि स्वावराणि जङ्गमानि ओकांसि शरणाणि येषां तेषां किमिति गुणवती हन्तव्येत्यत आह—दोषगृहीतगुणां दोषायानन्दाद्यावरणाय गृहीता गुणा यया तां "ह्रस्वभांश्चक्षु-सि"ति भकारः तद्धननादौ क। मम शक्तिस्तत्राह—त्वमासे यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः । यद्यस्मात्त्वम् आत्मना स्वरूपे-णैव समवरुद्धः संप्राप्तः समस्तभेदो येन सः संप्राप्तपरमै-श्वर्योऽपि वशी वशीकृतमायत्वावजां जहीति भावः ते ज्ञानवैराग्यादिना किं न हन्युरित्यत आहुः हे अखिलशक्त्यव-बोधक ! तेषां सर्वशक्त्यवबोधक त्वमन्तर्यामिन्वात् अतो न ते ज्ञानादौ स्वतन्त्रा इति भावः । अत्र किं प्रमाणं निगम-बद्ध प्रमाणं निगमो वेदोऽहं प्रमाणमित्यर्थः । एवमभूते मयि कथं भुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह— कश्चिज्जयात्मना विचरतो-

ऽनुचरेष्विगमः कश्चित्कदाचित् सुखीदलालया भज्या मायया सह पुरुषरूपेण चरतः कीदृशस्तथा कश्चिन्मित्रं चासुखमग-तया सत्यज्ञानानन्दैकरसेनात्मना भगवदादिकोण स्वयोग-मायया विच्छिन्त्वाऽन्तर्याम्यवतारादिविशुद्धकलावां चरतो वर्तमानस्य तव निगमः वेदसमूहः अनुचरेसेवेत तदास्वा प्रतिपाद्येत्यर्थः । कर्मणि बहुषु अत्र भुतयो भृगुणा ब्रह्मणः किं लक्षणमिति पृष्ठो वरुणः प्राह यतो वा इमं भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रथम्यमिसम्बि-शन्तीति तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व इति व्याख्येयं प्रसिद्धा यतो यस्यात् इमानि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि जायन्ते येन हेतुना जातानि जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति चरन्ति च नाशकाले यत्प्रत्ययन्ति गच्छन्ति यत् अभिसम्बिधमिति तादात्म्य-मेव प्रतिपद्यन्ते तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ब्रह्म-मिच्छेति उत्पत्तिस्थितिनाशकाले यदात्मतां न जहति भूतानि तद्ब्रह्मणो लक्षणमित्यर्थः । तद्वत्त्वलक्षणपरेयं भूतिः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रदिणोति तस्मै तं देवमात्म-बुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" यः परमेश्वरः पूर्व-सर्गादौ ब्रह्माणं विदधाति ससर्ज एतस्मै ब्रह्मणे वेदांश्च प्रदि-णोति प्रददौ तं देवं द्योतमानम् आत्मबुद्धिप्रकाशं स्वविषयां बुद्धिं प्रकाशयन्तं मुमुक्षुश्च शरणं प्रपद्ये मोक्षसिद्ध्यर्थम् आभयं प्राप्तोऽस्मि शरणपरेयं भूतिः इत्युभे भूती अजया चरत इत्यस्यादाहरणम् अगजगदोक्तसामित्यस्योदाहरणं इयं-यति—य आत्मनीति । अन्तर्यामिणं गृहीति उद्दालकेन मुविना पृष्टः प्राह यावच्चक्षुः "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-ऽन्तर्याम्यमृतः "अर्थश्च आत्मपदेन जीवात्मा गृह्यते य आत्मनि जीवात्मनि तिष्ठन् आत्मनः सकाशादन्तरः दूरस्य आत्मा यं न वेद न जानाति कुतः यत् शरीरमात्मा भवति य आत्मानम् अन्तरः अन्त्यन्तरस्सन् यमयति नियमयति एव ते तव अन्तर्यामी आत्मा अमृत इत्यर्थः । इत्यादीनां भूतीनां बोद्धव्यः तथा वः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्यो-ऽन्तरः यं सर्वाणि भूतानि विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरोः यमयत्येष ते आत्मान्तर्या-म्यमृतः इति नियमनलीलापरेयं भूतिः आत्मना चरत इत्य-स्योदाहरणं दर्शयति—सत्यमिति । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्वविद्" इत्यादि निगमकदम्बस्त्वामेषम्भूतं प्रतिपाद-यतीत्यर्थः सत्यमित्यस्यार्थः प्रागेव लिखितः स्वरूपलक्षण-परंयं भूतिः ॥ अथ स्वामिश्लोकः—

अथ जयजितजगज्जङ्गमाकृतमजामुपनीतमृषागुणाम् ।

न हि भवन्तमृते प्रभवन्त्यमी निगमगीतगुणार्णवता तव ॥

हे अजित ! जय जय जीवानाम् अगजजङ्गमाकृतमजं जहि अमी जीवा भवन्तमृते विना न प्रभवन्ति न समर्थाः हे निगमगीतगुणार्णव ! निगमगीतो गुणाना-मर्णवः समुद्रो यस्य सः तादृजीवानव रक्ष ॥ १४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वं बुद्धीन्द्रियेत्यादिना प्रणवस्य साक्षाद्भगवद्वाचित्वं दर्श-

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवगोषिणी ।

वित्ता तावद्विदुः। भुतयः तत्राष्टविंशतिश्च चरन्तीति वक्तुं तत्राष्टविंशतेषु पञ्च दृश्यितुं तत्राप्येकैकप्रकरणान्ते शुद्धतत्त्वप्रतिपादकभूतानामुत्कर्षदर्शयितुमाह भुतय ऊचुरिति । जय जयेति टीकायां महामेव प्रमाणमित्याह—वेद इति । निगमोनुचरेदिति मात्रस्यार्थः कश्चिदित्यादि सर्वार्थस्त्वमे हेयः तथा शरणमहं प्रथि इत्यन्ता भूतिरजगत् चरत इत्यस्योदाहरणं अन्या च त्वात्मना चरत इत्यस्योदाहरणं तत्रैव य आत्मनीत्यादिस्वरूपबोधिका यः सर्वज्ञ इत्यादिना अलुप्तमगद्यसाक्षात्केति हेयं भयं स्वव्याख्यात्वमेव तत्र च याः सर्वाश्चक्षा महोपायवदः संवेभूति समस्यार्थे भूयन्तरानुविता तस्मिन्सनपूर्वकस्वरूपगुणानुदेशेन तत्र चरन्ति प्रथमं ता एव वन्दिजनोक्तिपरिहासपूर्वकं प्रथमं स्वमनोरथं निवेदयन्ति—जयजयेति । नन्दकन्यामेव हृन्दः हे भजित ! मायाद्यनभिभूत ! जयजय निजोत्कर्षमवश्यमाविष्कुरु कथं वा न करोषीति वीप्सायः केन प्रकारेण तमाहुः भजां भावां जहि भाक्तय यथा पुनरेषा सृष्ट्यादौ प्रहस्य जीवाश्च बुनोतीति भावः । ननु—

“विद्याविद्ये मम तन् विद्वद्भुवश्चरीरिणाम् ।

बन्धमोक्षकरी माधे मायया मे विनिर्मिते” ॥

इत्येकादशस्य मनुक्यनुसारेण विद्यालक्षणगुणांशेन रूपाविषयापि भवत्वेना तत्राहुः दोष एव विषये गृहीतो गुणो यया नां स्ववृत्तिरूपयैवाविषया जीवान् बद्धा तद्रूपयैव विषया मोक्षयतीति गुणोप्यस्या दोष एव पर्यवस्यतीति ननु मम जगद्वैभवहेतुभूताया अस्याः हनने ममैव हानिः स्यात्तत्राहुः स्वमसीति । आत्मना स्वरूपभूतेन परमानन्देनैव तदभिन्नयैव शक्त्येत्यर्थः सम्यक् निरवशेषं प्राप्तपूर्णश्रव्यादिरसि किं तुच्छया तमेति भावः । तथाच वक्ष्यते टीकाकृद्भिः नहि निरन्तराह्वात्रिसन्धित्कामधेनुवृन्दपतेरजया कृत्यमस्तीति भगवता द्धर्षिणा चोक्तं विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंख्यासमाप्त-सर्वार्थम्” इत्यादि ननु मम तादृशस्वरूपशक्तेरस्ति चे किं प्रमाणं तत्राहुः—अगति । अगति सर्वज्ञा स्थिराणि वैकुण्ठानि जगन्ति चास्थिराणि ब्रह्माण्डानि ओर्कांसि येषां तेषां जीवानां या अखिला अप्राकृत्यः प्राकृत्या वा शक्तयः सन्ति हे तदवबोधक ! तच्छक्तीनामपि शक्तित्वदायकां तत्र प्रकृतेर्जडत्वात्तद्वृत्तीनां तच्छक्तीनामपि तादृशत्वादुद्बोधे तव स्वरूपशक्तिश्चिद्रूपैव कारणं लभ्येतेति स्पष्टमेव अप्राकृतीनां चिच्छक्तिवृत्तीनामप्युद्बोधस्तस्या एव स्यात् सर्वार्थयत्वादिति च गम्येतेवेति भावः । ननु युक्तिमात्रज्ञातार्थाः साक्षिणो न भवन्ति किन्तु साक्षाद्गृह्यार एव किञ्च मक्षि कटला अपि मत्सरे न जानन्ति किन्तु मत्सेवका एवेति नैतावता गुणमद्वयभि प्रमाण्यन्तत्राहुः ते कश्चिदिति सृष्टि-लीलायां पूर्वोक्तया भजया मायया पुरुषरूपेण चरन्तं कश्चित्-विशुद्धानन्दलीलायां आत्मना पूर्वोक्तया स्वरूपानन्दज्ञत्वा स्वयं भगवदादिरूपेण चरन्तं त्वां निगमोऽसल्लक्षणां वेदकदम्बः अनुचरेत् सेवत इति तस्मादेनां जहि तदेवं स्तुतः भुतयो गुणवृत्तय एव न भवन्ति किन्तु तन्निषेधार्थमेव तदनुवादित्यः स्वरूपश्रव्यादिमिति भगवति तत्तदालम्बनेनैव साक्षात्प्रेयुः तेषां भजितस्वभावमेव चरेयुरिति किं वक्तव्यं यासां

भुतानां अत्यन्तान्तरङ्गभूतेन तत्तन्नामरूपेण । शब्द विषयेषु सोप्यभिमुखीक्रियत इति तत्राप्यनुचरेदिति तत्रतत्र, मूलं कारणभक्तिरेवेति सिद्धान्तोपक्रमः भुतयस्तु “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म न तस्य कार्यं करणं च विद्यते” इत्यादि । “तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्” इत्यादिका “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति यस्य देवे पराभक्तिः इत्यादिकाश्च ज्ञेयाः ॥ १४ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भुतय ऊचुः ॥ जयजयेति । भजां प्रकृतिं जहि विध्वंसय संसरतां चेतनानां प्रकृतिसम्बन्धं निराकुर्याः इत्यर्थः । दोषगुभीतगुणः दोषेभ्यो गृहीतगुणः सत्स्वपि दोषगुणानां गृहीतेत्यर्थः । यद्वा, अजितदोषेषु सापराधेष्वपि जनेषु गुणलोपोऽस्ति चेत् तद्व्याहीत्यर्थः । आत्मना समवच्छसमस्त-भगः स्रत एव स्वीकृताऽसङ्कुचितज्ञानेश्वर्यादिगुणकस्मासि यत् यस्माद्भजां जहि माश्रितघत्सलत्वात् निरङ्कुशेश्वर्यत्वाच्च त्वमेव मोक्षं दातुं क्षमः तस्मात् भजां विध्वंसयेत्यर्थः अगजगदोक्तानां स्वाचरजङ्गमशरीराभ्यानां जीवात्मनश्चक्षित-चिच्छक्तिशक्त्यवबोधकशक्त्यावबोधक ! भजया आत्मना च प्रकृतिपुरुषाभ्यां विशिष्टस्य चरतः जगत्सर्गादिलीलां कुर्यात् ते ते इति सम्बन्धसामान्ये कर्मेणि पृष्टी निगमोऽनुचरेत् चिच्छिच्छरीरकस्य जगतः कारणत्वं वेदः प्रतिपादयत्यर्थः एवं जगत्कारणत्वं मोक्षप्रदत्वं तदौपयिकगुणपूर्णत्वं शास्त्रप्रमाणकत्वञ्चोक्तम् ॥ १४ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेदपुरुषमुक्त्वा निर्गलितानप्राविशतिसङ्ख्याकान् श्लोकानाह जयजयेत्यादि । जयजयेत्यदादरे द्विर्भावः । जय उत्कर्षं प्राप्तु-हीत्यर्थः । ननु स्वभावत एव निःस्वमाभ्यधिकत्वानवाप्तः को वा प्राप्य उत्कर्षं इत्यत आहुः—अजाम् इति । भजां प्रकृतिं जहि नाशय त्याजयेत्यर्थः । त्वयि प्रलीनानां सर्वेषां जीवानां संसृतिनिदानभूतप्रकृतिसम्बन्धं त्याजयता त्वया कारुण्यातिशयावहः कश्चिदुत्कर्षोऽभूतपूर्व एव प्राप्यत इति भावः । नन्वहमपि प्रकृतिवद्वस्तुत्कथमजां त्याजयामीत्यतः सम्बन्धयति—अजितेति । सर्वान जितवत्या प्रकृत्याऽप्यजित वशीकृतप्रकृते इति भावः नन्वनादितया सा अपराधिनां जीवानां सा कथं त्याजयितव्येत्यतः सम्बन्धयन्ति दोष-गुभीतगुणेति सत्स्वपि दोषेषु गृहीतो गृहीतः गुणः यादृच्छिकप्रासङ्गिकानुपक्रियान्यतमा येन तथाभूत सापराधजनेष्वपि कश्चिद्गुणलेशोऽस्ति चेन्नमपेक्ष्यानुग्रहशीलस्त्वम् । इत्यर्थः । गृहीतेत्यत्र गृहं भेच्छन्दीप्ति भकारादेशः दोषगृहीतगुणा इति पाठान्तरं तदा ननु कुनः प्रकृतेर्भोग्य-भोग्योपकरणादिरूपायाः महागुणवत्यास्याजनं प्रार्थयेत् इत्यतस्मां विशिष्यन्ति दोषाः जीवानां दोषावहाः गृहीताः गुणाः सत्त्वज-स्तमोरूपाः यया तां निष्ठां तस्य पूर्वनिपाताभाव आर्यः जीवानां संसृतिनिदानभूतगुणाभयत्वात्तां जहीत्यर्थः । ननु त्याजनेऽप्युक्त-

श्रीमद्भारवाचस्पतिमुनिविरचितसमागमसूत्रचन्द्रिका ।

ज्ञानशक्त्यादिरहितोऽहं कथं हापयेयम् (त्याजये) इत्यत आहुः यद्यस्मान् स्वमात्मना ज्ञात एव समचरन्तः स्वीकृतस्तस्मिन् भगो येन सः तस्याऽहोत्वर्थः—

“एभ्यस्तस्य समग्रस्य धीर्यस्य यवासः श्रियः ।

ज्ञानविज्ञानयोश्चैव वर्णा भग इतीरणः ॥ इति

श्रीविष्णुपुराणवचनात् भगवद्भार्याऽवगन्तव्यः असङ्कुचितज्ञाने-
भ्यर्वाशक्तिमत्त्वाद्वास्तव्यसागरत्वाच्च मोक्षयितुं क्षमः अतः जहीति
मन्त्रः ननु य एव प्रकृतिसम्बन्धापादकः स एव त्याजयितुं प्रभु-
र्वावहमित्याशङ्क्यां स्वमेव प्रकृतिपुरुषकाशरीरकत्ववेधेण
स्वैककारणतया तत्सम्बन्धापादक इति ज्ञोतयितुमनुबुद्ध-
क्षामध्वानां प्रकृतादीनां परमात्मविशेषेण तावेवेवापि कार्याक्षमत्वा-
दव्यथाप्रलयानापनेष्य तेषां स्वस्वकार्योन्मुख्य(रूप)सामर्थ्याद्भो-
क्तास्त्वमेवेत्यभिप्रेत्य सम्बोधयन्ति अगजगदोक्तसामक्षि-
कत्वबोधकेति । अगानां स्वरूपाणां जगतां अङ्गमानां शरी-
राणां चराचरात्मकशरीररूपेण (वि)करिष्यमाणानां प्रकृति-
शुणानां इत्यर्थः ओंकां तादृशशरीराभ्यवभविष्णुना जीवानां
वासिलाः शक्तयः स्वस्वकार्योन्मुख्यरूपास्तस्मात्समबोधक उद्बो-
धक तत्र जीवशक्त्युद्बोधकत्वं नाम चिच्छक्त्युद्बोधकत्वं तेषां प्रलय-
दशाभ्यामनुबुद्धचिच्छक्तिकत्वात् अनप्य सर्वकारणतया सब-
कार्यान्तं स्वामेव वेदोऽभिधातीत्याहुः—कचिदिति । अजया
आत्मनाचेति सहाये तृतीया साहित्यं च विशेषणविशेष्य
भावेन तद्वयमर्थः अजयाऽऽत्मना च प्रकृतिपुरुषाभ्यां विशि-
ष्टस्य ते इति कर्मणः शेषत्वविषयया षष्ठी चरतः जग-
दाकारेण परिणममानस्य तावधितिष्ठतश्चेत्यपि विवक्षितं निगमः
चिद्विज्ञाविज्ञासमुदायात्मकोऽपि वेदभागः अनुचरेदनुवर्त्तते
स्वामेवाभिधायदित्यर्थः । अनेन कथं चरन्ति भूतयः इति प्रश्न-
स्योत्तरमुक्तं भवति कारणत्वं चिद्विज्ञाविज्ञाकारेण च
नथा मोक्षप्रदत्वं तदौपयिकगुणपूर्णत्वं शास्त्रप्रमाणकत्वं च
अगजगदोक्तं स्वरूपजगदशरीराभ्यानां सर्वेषां जीवाना-
मजां जहीति वा सम्बन्धः । जीवानामित्यनुक्त्वा अगजगदो-
क्तसामित्युक्तिरासन्नसृष्ट्याभिप्रायिप्रका प्रवृत्तितत्त्वतिकांले स्वा-
रजजगत्मात्मकशरीराभ्यामभावाभिगमोऽनुचरेदिति पारोक्ष्यनिर्देशः ।
स्तुनस्संसारिजीवगत्वाभिप्रायकः कचिदजयात्मना च चरतोनु-
चरंभिगम इत्यनेन प्रकृतिसम्बन्धमोक्षकत्वनियततत्त्वसम्बन्धा-
पादकत्वज्ञापनाय सर्वकारणत्वं तस्य निर्विकारेऽप्युपपन्नत्वात्
तस्मिन् चिद्विज्ञाविज्ञाविशिष्टं विशिष्टकारणत्वादेव चिद्विज्ञाकार्याणां
निशिष्टकारणानव्यत्वाच्छरीरात्मभावाच्च कार्यशरीरभूतचिद्वि-
ज्ञाविज्ञानां विशेष्यात्मपर्यन्ताभिधायकत्वञ्चोक्तम् ॥ १४ ॥

श्रीश्रीनिवाससूक्तितत्त्वदीपिका ।

ओ भगवन् ! अजित जयजय मत्यादरे बीप्सेयम् अर्जुनं प्रकृतिं
जानि विष्णुस्य संसरतां चेतनानां प्रकृतिसम्बन्धं निराकुर्या
इत्यर्थः । नन्वहं यथा कर्मफलप्रदाता प्रसिद्धो वैष्णवाद्यभावात्
कथं तेषामजां विष्णुस्यामीत्यत्र—दोषपुनीतशुभ इति ।

दोषेषु गृहीता गुणा येन स एवभूतोऽसि तेषां दजां यदि
सत्त्वस्य दोषेषु जातितत्त्वत्करवाहुना गृहीतव्यः । यद्वा
अजितदोषेषु सापराधेयस्य गुणकरोति चेत्तदभावीत्यर्थः । तथा
च श्रीरामाचये “वक्त्ररूपकराणां शतमप्यस्यमत्तस्य” इति
चिदुपकारेण कृतेवैकेन तुष्यतीति तथैव मित्रमत्तेन सत्त्वो-
न त्यजेयं कथञ्चन दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सत्त वेत्तव्यमिति
मिति अधिष्ठाता सहकांशु इति नामसदृशमपि जातिविज्ञां
दोषात् जानातीत्यर्थः । अन्योऽप्यजातिभ्रंसे हेतुरित्यत्र आत्मना
समबोधसमस्तभग इति । आत्मना ज्ञात एव स्वीयाऽसङ्कुचित-
ज्ञानेभ्यर्वादिगुणकत्वं यत्तस्मादजां जहीति पराशर शक्ति-
विधिष्वेव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानवत्किवाप्येवादिभ्यः—

“ज्ञानशक्तिवत्त्वैभ्यर्वावर्त्ततेऽज्ञास्योक्तः ।

भगवच्छब्दवाक्यानि विना हैयैर्मुनादिभिः” ॥

इत्युक्ते अत आभितवात्तत्त्वात् शिरकुशैर्भर्वाच्च त्वमेव मोक्ष-
यितुं क्षमस्तस्मादजां जहि विष्णुस्येत्यर्थः । ननु त एव ज्ञान-
देराभ्यादिना कथं न ह्यनुरिक्त आह भगजगदोक्तसामक्षि-
कत्वबोधक इति । अगानि स्वरूपाणि जगन्ति अङ्गमानि
ओंकांसि शरीराणि येषां ते तथा तेषां स्वरूपजगदशरीरा-
भ्यानां जीवानामक्षिच्छक्तिकप्रवृत्तिशक्त्यवबोधकत्वमेव
अतस्ते परतन्त्राः स्वयमेवाजादुरीकरणे असमर्थाः तथा च
श्रीविष्णुपुराणे उक्तम्—

“नानाधीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।

नाशशक्त्युवद् प्रजाः स्रग्दुमसमागम्य कृत्वाः” ॥ इति

अत्राप्यग्रे स्वयमेव वक्ष्यति भुतिः “महवहमादयोऽप्यमसृजन्
यदनुग्रहतः” इति अतः सर्वेषामक्षिच्छक्त्युद्बोधकत्वात्स्वमेवा-
जानिराकणे क्षम इत्यर्थः । नन्वनन्तमहिमस्य मम एवमभि-
पादने कथं भूतानां प्रवृत्तिरित्यत्राह—अजयेति । अजया
प्रकृत्या आत्मना जीवेन च जात्यभिप्रायेण एकवचनं प्रकृति-
पुरुषाभ्यां विशिष्टस्य चरतो जगत्सर्गादिबीलां कुर्वतस्ते
निगमो वेदोऽनुचरेत् चिद्विच्छरीरकस्य तव जगत्कारणत्वं
प्रतिपादयेदित्यर्थः । सकारणं करणाधिपाधिपः पराशर शक्ति-
विधिष्वेव भूयते प्रधानक्षेत्रपतिर्गुणेशः क्षरं प्रधानममृता-
क्षरं हरः चरात्माना वीशते देव एकः यः पृथिव्यां तिष्ठन्
यस्य पृथिवीशरीरं य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्माशरीरं य
आत्मानमन्तरो यमयति यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं
वस्य तमः शरीरं एव सर्वभूतान्तरीत्माऽपहतपाप्मा
दिभ्यो देव एको नारायणः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयत्याधित्यादिविज्ञानि सत्यं ब्रह्म-
मनन्तं ब्रह्म विज्ञाननानन्दं ब्रह्म” इत्यादिवेदवाक्यकदम्बेन ब्रह्म-
क्षिच्छक्त्युद्बोधकत्वेन वेदस्य प्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अतः
सत्यं ज्ञानमनन्तं विज्ञानमित्यादिशब्दाः सत्यत्वज्ञानत्वा-
तत्त्वादिपराः सामानाधिकरणत्वाद्वाक्यस्य मित्रप्रवृत्ति-
निमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः । सामानाधिकरण्य-
मिति हि सामानाधिकरण्यलक्षणं यथा “प्रथेकयो द्विवचनेनैकवच-
ने” (१-४-१२) इति पाणिनिस्त्रे कोकशाब्दी द्विवचकत्वाद्यौ ननु
सत्यादिशब्दैरनुवृत्तजगदपरिच्छिन्नत्वाद्ब्रह्मतया ब्रह्मण्य एकवचन-
प्रतिपाद्यतया तस्य निर्विशेषत्वं प्रतीयते इति चेन्न सत्यादीनां
तत्त्वपदार्थविरोधित्वाद्वास्तव्यत्वेऽप्यवर्त्तमानत्वेन स्यात्तत्त्वानि

॥ श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदोषिका ।

अपि बहुत्वादेकार्थपर्यवसानासिद्धेः नहि गन्तव्यप्राप्तमेवे
इमनक्रियाया भेदेः सम्भवतीति नन्वसत्यव्यावृत्तिरेव जड-
व्यावृत्तिः सैव परिच्छिन्नव्यावृत्तिरिति व्यावृत्तिबहुत्वं नास्तीति
चेन्न असत्यव्यावृत्तिरित्यनेनैव जडव्यावृत्तिपरिच्छिन्नव्यावृत्ति-
तत्त्व स्वरूपस्य प्रतिपन्नतया पश्चात्तरवेयध्वंससङ्गात् ननु सत्य-
त्वाद्यनेकविशेषणविशेषायां विशेषणानां भेदकत्वेन विशेषण-
भेदादिशेषभूतब्रह्मणोप्यनेकत्वं स्यात् ननु तत्वाप्यनिष्ठमिति
चेन्न सत्यत्वादीनां स्वविरोध्यवच्छिन्नात्स्वाभयं व्यावृत्तयता-
न्योन्यविरोधाभावात् अरुणपैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवाक्ष्या सोमं
क्रीणातीत्यादीवनेकविशेषणविशेषायामपि क्रयसाधनभूतविशे-
ष्यत्वाङ्गीकारात्तत्रापि विशेषणौविशेष्यभेदाभावाविति अतः
यथोक्त एवार्थः अत्राजितदोषगृहीतगुण इत्येव शुकपाठः अर्थ-
स्वारस्यात् प्रमाणसङ्गाथाच्च नत्वजाविशेषणम् अर्थानौचित्यात्
प्रमाणाभावाच्च कथमिति चेदित्थं दोषगृहीतगुणामित्यस्य
दोषायानन्दाद्यावरणाय गृहीता गुणा यथा सा तामिति
केचलाद्वैतवादिना व्याख्या कृता स प्रष्टव्यः अजाया जड-
त्वात् गृहीतत्वस्य चेतनधर्मत्वाच्च तस्याः दोषगृहीतगुण-
कत्वं कथमिति किञ्च गृहीता गुणा इति बहुवचनेन सस्वा-
दीनां सर्वेषां दोषरूपत्वाभ्युपगमे—

“सस्वात्मजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥”

इतिभगवद्ब्रह्मचनविरोधः स्यात् अपिच सा अजा परमार्था अपर-
मार्था वा न तावत् परमार्था अनभ्युपगमात् नाप्यपरमार्था
तथा सत्यपरमार्थशब्देन किं विवक्षितं काल्पनिकत्वमिति
चेन्न मूलदोषान्तरापेक्षया अनवस्थापत्तेः किञ्चयमजा केन
कल्पिता जीवेन ब्रह्मणा वा न तावज्जीवेन तस्यैव कल्पितत्वात्
नापि ब्रह्मणा तस्याज्ञानविरोधित्वात् ज्ञानबाध्या अभिमता त्वया
सा इत्यादयो दोषाः श्रीभाष्यादौ प्रपञ्चिता इत्यलमिति विस्तरे-
णेति अतो यथोक्त एवार्थः समीचीन इति ॥ १४ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

अयेति । हे अय ! जयति सर्वमिति जयः । “जी अये” इति
धातोः पञ्चाद्यच् सर्ववशीत्यर्थः जितेन्द्रिय इत्यस्य वक्ष्ये-
न्द्रियः इत्यर्थवत् ॥ “जिते ते पुण्डरीकाक्ष” इत्यादिवचनात्
भगवतः सर्वजयित्वं प्रसिद्धम् ॥ “विनयो जयस्सत्यसन्धः”
इतिसहस्रनामसु जयशब्दस्य भगवद्वाचकत्वेन पठितत्वात् अय-
मपि जयशब्दो भगवद्वाचकः सर्वविजयी त्वं जय ।
स्वोत्कर्ष प्रकाशयेत्यर्थः । निर्गुणेन मया कथं जेतव्यमित्यत
आहुः—अयेति । भगवतः निर्गुणत्वेऽपि स्वभावतस्सर्ववश-
सर्वशक्त्यादिमत्वात् अत एव सर्वजयित्वस्वभाववश्यात्
स्वोत्कर्ष प्रकाशयेति भावः । जयशब्दस्यार्थभेदाच्च पौनरुक्त्यं
जयेत्यनेन भगवतः आशीरात्मकमङ्गलमुक्तं भवति अवाप्तसर्व-
कामस्यापि भगवतः भक्तैः प्रेमातिशयंन क्रियमाणमङ्गलं तत्र
तत्र दृश्यते यथा वा “स्वस्त्यस्तु रामाय स लक्ष्मणाय”

[२५४]

इत्यादौ केन व्यापारेण स्वोत्कर्षप्रकाशनं भवतीत्यत आहुः
अगेति अगानि स्वावराणि अगन्ति अङ्गमानि च ओकांसि
शरीराणि येषां तेषां जीवानामजाम बुद्धेर्विशेषणकारिणांम-
विद्यां “अजगतिक्षेपणयो” इति धातोः तां अहि विमोक्षय
तस्याः मोक्षनमीश्वरं विना अन्येन न शक्यमित्यर्थः “तेषा-
महं समुद्धर्ता मृग्युसंसारसागरात्” इत्यादिवचनात् कथम्भूता-
मजां अजितदोषगृहीतगुणाम अजिताः अनिर्जिताः दोषाः
कामक्रोधादिदोषाः यैस्तै अजितदोषाः भङ्गानिनः “काम
एवः क्रोध एवः” “अहि शत्रुम्पहावाहो कामरूपे दुरासदम्”
इत्यादिवचनैः कामादयोऽत्र दोषशब्देन बोध्याः तैः कामादि-
दोषयुक्तैश्चेतनगृहीता भोग्यत्वेन स्वीकृताः गुणाः शब्दा-
दयः यस्याः सा अहैर्मिषेयमाणशब्दादिगुणवतीमित्यर्थः “पिब-
म्येनामविषमामविहताः कुमारकाः” “अजो ह्येको जुषमाणो
ऽनुशेते जहत्येनां भुक्तभोगामजोग्यः” इत्यादिवचनमत्रानु-
सन्धेयम् चेतनानां बुद्धीन्द्रियाणि भगवत्सकाशादकृष्य शब्दा-
दिप्रवणानि कृत्वा अधः पतनकारिणीमित्यर्थः । श्रीधर्यामेव
व्याख्यातम् दोषाय चेतनादौ ज्ञानानन्दाद्यावरणाय स्वीकृत-
सत्त्वादिगुणवतीमिति एतच्च न कश्चिद् रजस्तमसोर्ज्ञाना-
वरकत्वेपि सत्यस्य ज्ञानावरकत्वाऽभावात् गृहीतगुणामित्यत्र
गुणशब्दस्य सत्त्वादिगुणसामान्यवाचकत्वात् “सत्त्वात्सञ्जा-
यते ज्ञानं” “ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विष्टं सत्त्वमिष्युत”
इत्यादिवचनैः विपृष्टस्य सवस्त्य ज्ञानजनकत्वप्रतिपादनात्
किञ्च मूलप्रकृतेः त्रिगुणात्मिकत्वेन प्रकृतेर्गुणसम्बन्धस्याऽना-
दित्वेन गृहीतगुणामित्यपि न युक्तम् मध्ये प्राप्तस्यैव गृहीत-
त्वव्यवहारात् अत एव गृहीतप्रकाशो रविरित्यादयो न
प्रयोगाः सूर्यस्य च प्रकाशसम्बन्धस्याऽगन्तुकत्वाभावात्
इदमेवरमणीयम् अज्ञानाभ्योहजनकशब्दादिगुणघनीमयां जडा-
तिभावः ईश्वर इवाविद्यायाः अपि अनावित्वात्तस्याः इनने
मम का शक्तिरित्यत आहुः—त्वमिति । यद्यस्मात्त्वमात्मना स्वक-
पेणैव समवच्छसमस्तभगः सम्प्राप्तसमस्तज्ञानशक्त्यादिपङ्गु-
णैर्भर्यः तादृशाणिमाद्यैश्वर्योवा—

ज्ञानशक्तिवैश्वर्यवीर्यनेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विनाह्यैर्गुणादिभिः ॥

वशित्वञ्चाष्टभूतयः इत्यादिवचनोक्तैश्वर्यवानासि ननु ते ज्ञानक-
मादिना स्वयमेव मायां हनिष्यन्ति मया किमित्यत आहुः
हे अखिलशक्त्यवबोधक अखिलानां नानाविधानां चेतन-
गतशक्तीनामवबोधक प्रकाशक अतः ज्ञानादौ न खतन्त्रा इति
भावः उपद्रष्टानुमत्ताच्च कर्त्ता भोक्ता महेश्वरः मत्तस्मृति-
ज्ञानमपोहनञ्च इत्यादिवचनात् सदसतः परस्य निरूप्यस्य
मम कथं तादृशशक्त्युद्बोधकत्वमित्यत आहुः क्वचिदिति ।
क्वचित् सृष्टिसमयादौ अजया मायया चरतः विहरतः सर्व-
चेतनानां ज्ञानशक्त्यादिप्रदानार्थमेव मायया स एव भगवतो
विहार इति भावः । ननु कम् पुनमेव “बुद्धीन्द्रियमनः-
प्राणान् लोकानामसृजत्प्रभुः” इत्यादिना “लोकवतु लीलाकै-
वलय” इति सूत्रेपि भगवतः सृष्टादिव्यापारः क्रीडार्थमि-
त्युक्तत्वात् “अन्तः प्रविष्टदशास्ताजनानां” “आत्मानमन्तरो
यमयती” इत्यादिभूतिभिश्च अखिलचेतनानां प्रेरणार्थमेव
मायया सह विहार इति सिद्धम् काचदात्मना च चरतः

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याया ।

आत्मस्वरूपेण स्वात्मना स्वस्वरूपेणेत्यर्थः । चरतः विहरतः ।
“रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती” त्यादि-
भूतिभिः स्वानन्दानुभवेकपरितुष्टस्य ब्रह्मणः आनन्दार्थं प्रकृ-
त्यादिनिरपेक्षत्वात् आत्मना सह विहारो युक्त एव तथा च
मायया विहरतः इत्युक्तेः “सो कामयत” तत्सुप्ता “तदे-
वानुप्राविशत्” “अन्तःप्रविष्टश्चास्मा जनानाम्” इत्यादि-
भूतिप्रतिपादितजगज्जन्मादिकारणत्वोपयुक्तज्ञानशक्त्यादिगुणवि-
शिष्टत्वम् ब्रह्मणः प्रतिपादितं भवति तथा आत्मना चरतः
इत्युक्ते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मे” त्यादि-
भूतिप्रतिपादितब्रह्मणः स्वरूपलक्षणीभूतसत्यज्ञानानन्द्यादिगुणवि-
शिष्टत्वं प्रतिपादितम् एतादृशविहारविशिष्टत्वे ब्रह्मणः किंप्रमाण-
मित्यत आहुः निगमइति निगमः वेदः अनुचरेत् प्रतिपाद-
येत् चरत् इति कर्मणिषष्ठी तथा च निर्गुणे गुणवृत्तयः कथं
चरन्तीति प्रश्नस्य एतदुत्तरमुक्तम् भवति निर्गुणशब्दस्य प्राकृत-
गुणराहित्यपरत्वात् ब्रह्मणः जगज्जन्मादिकारणत्वोपयुक्तता-
नन्तकल्याणगुणविशिष्टत्वात् सत्यज्ञानानन्द्यादिगुणविशिष्टत्वाच्च
सगुणभूतीनां ब्रह्मप्रतिपादने न कोपि विरोधः इति अन्वयः
हे जय त्वं जय अजितदोषशुभीतगुणामजां जहि यद्यस्मात्स्व-
मात्मनां समवच्छसमस्तभोगोऽसि हे भगजगदोकसामक्षि-
लशक्त्यवबोधक कश्चिदजया चरतः कश्चिदात्मना च चरतः ते
निगमः अनुचरेत् इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भुतयोपि लक्ष्मीविभूतयः पुराणस्य स्त्रीशूद्रादिभूतिगोच-
रत्वेन भूत्यर्थे एव गृह्यते ननु शब्द इत्यभिप्रेत्य कथितं
भुतय उच्युरिति । जयजयेति नित्यविजयाधिकरणस्य हरेर्लो-
टैभ्यत्कालविजयो नाशस्यते किन्तु विजयप्रकाशनं भक्ता
नुकम्पित्वेन जयं प्रकाशयेत्यर्थः । सर्वदा जयतां विष्णोर्जय-
स्तस्य प्रकाशनमित्यादि अत्र राजवद्दिशां जयो न प्रार्थ्यते
किन्तु दुस्तरं प्रकृत्यादेरित्याशयेनाह—जहीति । हे अजित दोषै-
र्जन्मदुःखाद्वानादिभिरानन्दज्ञानादयो जीवगुणा गृहीताः संवृता
यया सा दोषगृहीतगुणा तामजां “अज गतिक्षेपणयो” इति
धातोः जीवगुणाक्षेपिकां जहि हन तथा परमाच्छादिकां
जहि गमय अपसारयेति बाधत् एते अपि प्रकृतिशब्दप्रत्यये
“अधाम्ये प्रकृतीदुष्टे नृषु प्रातिस्विकं स्थितम्” इत्यादेः एतेन जय-
जयेत्यारभ्य संवृताधिसंवृतेत्यन्ता भूतिर्गृहीता अरतिं तन्मूर्तिं
प्रकृत्याच्छन्नत्वाविशेषाज्जीवात्मनाः को विशेष इति तत्राह
त्वमसीति—त्वं यद्यस्मादात्मना स्वत एव स अभिज्ञोत एवा-
वरुद्धः अनपगतः समस्तः पूर्णो भग ऐश्वर्यादिगुणो यस्य
स तथा अनपगतपूर्णैश्वर्यादिगुणोसीत्यर्थः—

“भगो योग्यां भगोपस्थे यशो वीर्याकंभूतिषु ।

कास्तीच्छाज्ञानवैराग्यधनेश्वर्यतपस्तु च” ॥ इति

इति यादवः अतस्त्वप्रतिविम्बभूतस्य जीवस्य प्रकृत्याच्छादितत्वात्
स्वप्रसादमन्तरेणैश्वर्याद्या गुणाः न प्रकाशन्ते अनेन दोषव्या-

मन्द इत्यारभ्य स्वतोक्षि स्वमित्यन्ता गृहीता इतोपि विशेषो-
क्तीत्याह अजेति अज हे विष्णो जगदोक्तां जगदाभय-
भूतानां धीमतादीनां सृष्ट्याद्यखिलशक्त्यवबोधक रमाया इत्या-
रभ्य अनन्तोऽमीत्यन्ताऽनेन सूचिता इवानी गुणवृत्तयः भूतयः
निर्गुणे ब्रह्मणि कथं चरन्तीत्यस्य परिहारमाह कश्चिदजयेति
निगमस्तस्त्वनिश्चायको वेदः कश्चित्सृष्टिकाले आत्मना जीवेन
अजया प्रकृत्या च अनुचरतः प्रकृतमानस्य ते तवानुचरत्
चित्तानुवर्तित्वेन विधिविधेयरूपेण वर्तते हरेस्तद्वदोचरत्वाद्युपे-
केवलं स्तुतिरूपेण जीवानां निर्देहकत्वेन तत्प्रयोजनकोनिति-
शेषः—

“लयस्य त्वष्टमो भागः सृष्टिकाल उदाहृतः ।

तत्रैव वेदसञ्चारो ह्यन्यदा स्तुतिमात्रकः” ॥

इतिस्मृतिः यस्माद्विधिविधेयविषयो जीवस्तस्मात्सृष्टिं कृत्वा
वेदेर्जीवान्बोधयित्वा तदुक्तमनुष्ठाय स्वज्ञानमुत्पाद्य त्वं प्रसन्नः
तत्स्थां पिशाचवद्वर्तमानां भजां प्रकृतिं जहीति अनेन सृष्टि-
काल एव गुणमये जगति वर्तमानाः सदा निर्गुणे परमेश्वर
एव वर्तन्ते इति प्रश्नपरिहारो दर्शितः यजेत न हस्तव्य इत्या-
दिविधिविधेयानां स्तुतिपरत्वं युक्तं कथं यत्प्राप्त्यर्थं यन्निष्प्रा-
प्तिविधिविधेयानां वर्तन्ते स त्वमजां जहीति योजनोपपत्तेः—

“विध्यादीनां नियन्ता यः पूज्यः प्राप्यश्च तद्वताम् ।

इत्यादिस्तुतिरूपेण विध्यादिभूतयोपि तु ।

हरिं वदन्ति सर्वेषां तन्नामत्वावधायि च ॥

इतिस्मृतेः । अस्य सृजतो हित इति प्रभृति मातेक्षणोत्पन्नदिति
पर्यन्तं मूलभूतिरियं “हन हिंसाया” मिति धातुः पृथक् भूति-
त्वाच्च पूर्वपरसम्बन्धः उपलक्षणत्वादनन्तत्वाच्छ्रुतीनां सर्व-
भूत्यर्थोपबृंहितत्वाच्च तेषां श्लोकानां न सर्वभूतीनां प्रयगुक्तिः—

“सर्वभूत्यर्थसम्पन्नान् श्लोकान् सत्यवतीसुतः ।

एकैकशास्त्राभूत्यर्थान् जगौ सर्वोपलक्षणान् ।

बबन्ध तान् भागवते प्रतिश्लोकं प्रयच्छुभूतिः” ॥

इत्याचार्यैरेवोक्तत्वाच्चास्माभिर्मिथः सम्बन्धार्थं प्रपञ्च्यते ॥ १४ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्राष्टाविंशतिधा भूतयस्तत्र तत्र चरन्तीति वक्तुं तस-
द्भगभेदेनैकैकं पद्यं दर्शयितुं तत्राप्येकैकप्रकरणान्ते शुद्धतर्ज्ज-
प्रतिपादकभूतीनामुक्तत्वं दर्शयितुमाह—भूतय उच्युरिति । तत्र च
याः सत्त्वार्थ्यत्वा महोपनिषदः सर्वभूतिसम्बन्धार्थं भूत्यन्तरानु-
दिता तन्निरसनपूर्वकस्वरूपनिर्देशेन भीमगवति चरति ।
प्रथमां ता एवं वन्निज्जनोचितपरिहासपूर्वकं प्रथमं जमनो-
रथं निवेदयति जय जय ॥ १४ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

प्रकृते तत्तत्तत्तमाह—जयजयेत्यादि । हे अजित भीकृष्ण ! जय
जय अजितस्य सर्वदा जय एव ननु किमर्थं जयजयः

भीमजीवगोस्वामिकृतदृष्टकमसन्धर्मः ।

अपि किञ्चिदभिलषितमस्ति वादमित्याह—अजां जहि जहि हीत्यर्थः । निद्रां त्यज निद्रा तु योगनिद्रा सा तु अजा अतः त्वयैव सा जीकर्तुं त्यक्तुं च शक्यते तेन नान्यैस्त्वन्निद्रा दूरयितुमर्हा कीदृशी दोषगृहीतगुणां दोषाय परि—
चक्रकाणां सेवाकलापदानाय गृहीतो गुणः स्वगुणो यया अथवा अजिता दोषा येनिद्रालुभिस्तैर्गृहीता गुणा यस्याः निद्रालुभिरेव निद्रागुणो गृह्यते अस्मिन् हे जय भीरुष्ण जयेति व्याख्येयं—तु न निद्रालुलीलागृहीतनिद्रात्वात् इच्छाधीना-
मेनां जहीति भावः नन्विद्यं माह्वशा न भवति कथं मया हात-
येत्याशङ्क्याह त्वमसीत्यादि यत् यस्मात् त्वम आत्मना स्वय-
मेव समवच्छं वशीकृतं समस्तभगं समस्तैश्वर्यं येन सर्व-
श्रवत्वात् सर्वनियामकः तत्र केयं निद्रा वराकी समवच्छ-
मगत्वं स्पष्टयति भगजगदित्यादि । भगजगदोकसाम् अगाः
स्ववराः जगन्तः जङ्गमाः ओकांसि चतुर्दशलोकाः तेषाम् अथवा
हे भग भगव्य जगदोकसां स्वावरजङ्गमानाम् अखिला यः शक्यः
हासाम् अवबोधक प्रकाशक त्वच्छक्त्यैव सर्वे शक्तिमन्त इत्यर्थः ।
अतो नेयं अस्तत्रा नन्विद्यं योगमायैव तावन्नतु सामा-
न्यानिद्वैव तत्कथं युष्माकं वाङ्मात्रेणैव त्यक्तुं शक्यते तत्राह ते
कचिदित्यादि । कचित् कुत्राप्यवतारे जगत्सृष्ट्यादिलीलायां वा
अजया मायया आत्मना च स्वास्त्येण च चरतस्ते चरन्त-
त्वां निगमो वेदः अनुचरेत् अनुचरति निरूपयति नत्वहं
सर्वेश्वरं सर्वकारणे वा य अजासम्बन्धः त्वं स्वयं भगवत्वात्
स्वस्तत्र एव आत्मनैव स्वास्त्येणैव चरसीति भावः । तदिदं
तवैवत्करं निद्रारूपाजादानमिति अथवा हे अजय तुज्ये !
आत्मना स्वास्त्येण चरतस्त्व स्वैश्वर्येण विलसन्तं त्वां
निगमोऽस्मद्विधः कचित् कुत्रचिद्वैव अनुचरेत् न सर्वदा
तेनायमेवास्माकं सेवासमयस्तद्वद्वयं प्रबोधयितव्य एव भवान्
अव मा कोपं कार्षीरिति भावः ॥ १४ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रसङ्गमुक्त्वा वाक्यशेषरूपेषु प्रथमं प्रकृतिप्रतिपा-
दिकाः भुतयः किं स्वतन्त्रतया प्रकृतिं प्रतिपादयन्ति तथा
सति शक्तेर्देवताया वा प्राधान्यं स्यात् आहोस्विज्जगद्वृत्तां
भगवत्सर्वै निरूपयन्ति आहोस्विज्जीवधर्मरूपेयं प्रकृतिरिति तेषा-
मेव प्रयत्नेन स्वरूपज्ञानेन वा निवर्त्तनीयेति निरूपयन्ति
आहोस्विजिःस्वभावाः शशविषाणवत प्रतिभासत इति आहो-
स्विदन्तरङ्गा इयं भगवच्छक्तिर्लक्ष्मीरूपा सत्या अतस्तस्या-
मेव स्थितिः युक्तं प्रपञ्चनिःप्रपञ्चयोस्तुल्यतया प्रतिपादयन्ति
एवमनेकविधसन्देशोत्पत्तौ प्रकृतिप्रतिपादकानां सुतीनां निर्ण-
यार्थमाह—जयजयेति । यथा शर्करा अक्ता उपदध्यात् तेजो
घृतमिति घृतपदभवणेनैव तैलमधुक्षीरादिनिवृत्तिः एवं भग-
वत्समीपे मायास्वरूपगुणप्रतिपादनश्रवणेनैव सन्देशो निवृत्त
इति न पुनस्तत्पक्षनिराकरणार्थं युक्तयो वक्तव्याः आदौ
प्रकृतिनिराकरणार्थं भगवतः स्वरूपेणार्थयन्ते जयजय सर्वो-
त्कर्षेण वर्त्तस्वेति बीजस्या सर्वदा सर्वोत्कर्षप्रार्थना अन्यथा

अस्मास्ति तत्सम्बन्धिना ह्युः अन्यदपि प्रार्थयन्ते अहजामिति
निद्रां त्यज ततस्तां मूलतो नाशय येन सम्यक् प्रबोधो
भवताति भावः । ननु तयैवाहम् एतावत्कालं वशो नीतः कथं
हन्तुं शक्येति चेत् तत्राहुः हे अजितेति त्वं न केनापि जितः
योगनिद्रा त्वया लीलैव गृहीता ननु जीव इव निद्रया
अभिभूतः भगवन्निद्रा माया सैव प्रकृतिरिति स्वरूप-
त्रयम् एकमेव अत एव मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मणा योगनिद्रा
स्तुता अनेन तस्या जगत्कर्तृत्वं सुतरामेव निवारितं स्वप्र-
दृष्टिः परं तथा सृज्यते न तु सत्या अग्रे सत्यदृष्टेः उत्प-
त्तिप्रकारं वक्ष्यति तन्वेवा कथं हन्तव्या यतो गुणवती
सुषुप्ता परमानन्दलक्षणं गुणं प्रयच्छतीति चेत्तत्राह दोष-
गृहीतगुणामिति दोषार्थमेव स्वरूपार्थज्ञानार्थमेव गृहीता गुणा
यया इयमेव स्वशक्तिद्वारा जीवान् व्यामोहयति तेषामपि
निद्रालस्यादिरूपेण व्यामोहिका वर्त्तन्ते अत आह—भगजग-
दोकसामिति । स्वावरजङ्गमदेहस्थितानां जीवानामर्थे जीवानां
सम्बन्धिनी वा ननु ममाप्येषा सुखदायिनी अतस्तिष्ठति चेति
चेत्तत्राहुः त्वमसीति यद्यस्मात् कारणात् त्वमात्मनैव सम-
वच्छसमस्तभगोसि स एव भूद्रादिसुखमपेक्षते निद्रालस्य
प्रमादोत्थं यस्य स्वरूपानन्दः सात्त्विकानन्दो न सम्भवति
बाधकत्वस्तु तस्या निवर्त्तिनमेव आजितेति पदेन इष्टसाध-
कत्वस्तु निराक्रियते । त्वमात्मनैव तदपेक्षाव्यतिरेकेणैव सत्य-
गवच्छाः समस्तभगा अणिमादिसुखानि स्वरूपानन्दाश्च यस्य
अत एतदपेक्षा केत्यर्थः । ननु सेवार्थं जीवा अपेक्ष्यन्ते तेषा-
ञ्छ्रेन्द्रियवर्गः प्रकृतो भवति तत्प्रकृतिविनाशे सर्वमेव वि-
धेतेति बाधकमिति चेत्तत्राह—भगजगदोकसामिति । स्वावर-
जङ्गमानामखिलेन्द्रियाणां शक्त्यवबोधकत्वमेव न प्रकृतिरिति
किञ्च सुतरां ये ते स्वावरजङ्गमास्त्यदीयाः तेषां त्वमेवाद्बोधकः
प्राकृतानां तु विचारोप्यास्ति ननु प्रकृतेर्नाशे तत्पुरःसरतया
वेदा मङ्गोपने प्रवृत्ताः कथं प्रवर्त्तिष्यन्त इति चेत्तत्राह—
कचिदिति । निगमो वेदः त्वामनुचरेदेव कचिदेवाजया चरतः
सर्वदा आत्मनैव चरतः स्वकारादजया चरन्नाशायामपि
आत्मनैव चरसीति सूचितम् अत एतदर्थमपि अज्ञानभरत्या
निगम इत्येकवचनात् कचिदेव वेदः अजासम्बन्धपुरःसरं
बोधयति तत्रापि स्वरूपस्थितस्यैव नन्वेतादृशमेव वेदां ज्ञेय-
यतीति कुतो नोच्यते मैवम् “अरूपमरूप्या” मित्यादिभूतयः
तत्सम्बन्धाभावमेव प्रतिपादयन्ति तथास्या अपि भूतयः
स्वरूपानन्दबोधिकाः सृष्टिप्रतिपादिकाश्च केवलब्रह्मपरा इत्येव
वक्ष्यते अतो मोहिकां शक्तिं नाशयेति प्रार्थना—

प्राकृत्यः भूतयः सर्वा भगवन्तमधोक्षजम् ।

स्तुवन्ति दोषनाशाय तत्राविष्टो भवेद्यथा ॥

॥ १४ ॥

भीमद्विषयनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

जयजयेति । सो अजित जयजय सर्वोत्कर्षेण यन्मैव स्वीयसर्वो-
त्कर्षमाविष्कृत्यत्यर्थः द्विरुक्तिरादरेण हर्षेण वा केन प्रकारेणोत्कर्ष-
माविष्कृत्यमिति चेत्तत्राह कथं कथं त्वमात्मनैव तदपेक्षाव्यतिरेकेणैव सत्य-
गवच्छाः समस्तभगा अणिमादिसुखानि स्वरूपानन्दाश्च यस्य

भीमद्विधनायककवर्तितसाराधर्शना ।

अगजगदोक्तसाम् अगानि स्वावराणि जगन्नि जङ्गमानि आकांसे
शरीराणि येषां तेषां जीवानामजामविद्यां त्वत्प्राप्तिप्रतिकूल्यत
अहि नाशय ननु गुणवती सा कथं मत्प्राप्तिप्रतिकूल्यत
आहुः दोषगुणगुणां दोषाय ज्ञानाद्यावरणाय देहादिषु दुर-
भिमानप्रापणाय च गृहीता गुणा यया नां यद्वा दावेत्स्व-
स्फूर्तीरूपगुणांता प्रस्ता गुणा सत्वरजस्तमानि यस्यास्तं हृद्रहो-
र्मद्वन्द्वनान्न भकारः तस्या गुणा एवार्थकारणस्वरूपप्राप्ति-
प्रतिकूला इति भावः अजितातं त्वमेवैकतया जेतुमशक्यः अन्ये
तु ब्रह्माद्या अपि तथा स्वगुणैर्जिता एवेति भावः ननु तथा
अहमजित इत्यत्र किञ्चित्प्रतिपत्तिरिति आहुः त्वमिति यत् यस्यास्त्वं
आत्मना स्वरूपेणैव समवदस्वसमस्तभगः सम्प्राप्तसमस्तेश्वर्यो-
ऽसि वशीकृतमायायादिति भावः नत्वाविद्यापरमे सत्यपि
भक्त्यादिना नमप्राप्ति मेवेत् भक्त्याहमेकया प्राप्ता इतिमदुक्ते-
स्तत्राहुः हे अखिलशक्त्यवबोधक बुद्धोद्दिष्टादीन् सूत्रा जीवानां
आत्मनाः शक्तीः कर्मकरणशक्तीः कर्मफलभोगशक्तीश्च यथो-
द्बोधयामि तथैव ब्रह्मपरमात्मामभगवत्स्वरूपिणं स्वस्वप्रापयितुं
ज्ञानयोगभक्तिकारणशक्तीः रूपया त्वमेव उद्बोधयामि तत्तत्-
प्रापके स्तानि ब्रह्मपरमात्मभगवदनुभवभोगाद्बोधयसीत्यर्थः
अत्र किं प्रमाणमिति चेन्नयमेवेति सचिनयमाहुः कश्चिद्वज्या
कवाचिद्वद्व्यादिसमये मायया बहिरङ्गशक्त्या सह आत्मना
च सर्वकालमेव स्वरूपशक्त्या च सहचरत इति कर्मणि
पश्यामीं चरन्तं कीदृशं त्वां निगमोऽस्मल्लक्षणः भूतिकदम्बः
अनुचरेत् परिचरेत् तत्तत्प्रतिपादकरूपप्रमाणीभवनमेवास्माकं
व्यतिरिचरणमित्यर्थः तेन सूत्रपादिसमयभवं कर्मादिकं सार्क-
कातिकं त्वद्विभवं च वयमेव प्रतिपादयाम इत्यतः साधुकं
बुद्धोद्दिष्टमनःप्राणानिति ब्रह्मापनिषद्वाक्यम् अत्र प्रमाणानि
मिथं विज्ञानमामन्त्रं ब्रह्मेति एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्व-
व्यापी सर्वभूतान्नाम्ना कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी-
चेताः केवलो निगुह्य इति यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञान-
मयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः यः पृथिव्यां तिष्ठत्
पृथिव्यामन्तरः साकामयत बहुस्यां स ईक्षत तसेजोऽसृजत-
सत्यं विज्ञानमानन्दब्रह्म इतिसर्वज्ञ इति सम्पूर्णज्ञानं सर्ववि-
दित्यखिलशक्त्युद्बोधकत्वलक्षणस्वच्छिच्छक्तिः स्फुटतः एव लामः
ज्ञानमयं तप इति ब्रह्मे परामर्शस्तम्भयं तपः प्रतापारम्भकमैश्वर्यं
वशीति सर्वनियन्तृत्वम् ईशान इति सर्वकर्मफलदातृत्वं सर्वोपा-
स्यत्वे पृथिव्यां तिष्ठति सर्वव्यापकत्वम् अन्तरः अन्तर्भूतः
तेन पृथिवी तत्र जनातीति सर्वभूतैर्यत्वं सोऽकामयतीति
प्रकृतिभावात् पूर्वस्य कामस्य प्राकृतत्वात् कल्याणगुणमयत्वं
ईक्षतेत्यङ्गमाभावद्वन्द्वसः तत्तज इति तदंशरूपस्य तेजसः
पुष्टयस्यैव जगत्सृष्टत्वं तथैव तत्तज एव व्यापकं सत्येत्यादि-
लक्षणं ब्रह्म यस्या प्रभा प्रभवत इति ब्रह्मसंहितोक्तेः मदीयं
महिमानञ्च परं ब्रह्मेत्यष्टमोक्तेः ब्रह्मज्योतिः समातनमिति दश-
मोक्तेः ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति गीतोक्तेः श्रेयसेवेता ब्रह्मत्व-
परमात्मत्वभगवत्प्रतिपादिकाः येतो वा इमानि भूतानि जायन्त
इत्याद्याः सृष्ट्यादिप्रतिपादिकाः अक्षय्यं हवैवातुर्मास्यजिनः
सुकृतं मयन्तीति कर्मप्रतिपादिकाः ब्रह्मविद्यामोति परमिति
तमेव विदित्वा ऽतिशुभ्युमेतीत्याद्याः ज्ञानप्रतिपादिकाः “ शतं

वेकाच इदयस्य नाड्यस्तासां सूत्रानमभिचूतेका तस्मादमायया
मृतत्वमेती”त्याद्या योगप्रतिपादिकाः “भक्तिरेवेति नयति सचिदा-
नन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठतीत्याद्याभक्तिप्रतिपादिकाः श्रुतयः ॥१४॥

भीमङ्गुकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे अजित ! त्वं जय स्वोत्कर्षमाविष्कृत आदरे शिखरिः
नम्बसिद्धे पदार्थे विधिविशिष्टेन स्वाभाविकोत्कर्षादौ अन्यथा
नित्यत्वहानिरिति चेन्न स्वाभाविकस्यापि वस्तुनः अविष्कार-
मात्रेणाग्रेरोप्यादिवन्न अन्यथाविदोषभाक्त्वं तथा कृतप-
स्यापि स्वाभाविकस्योत्कर्षोद्गीर्णानां ब्रह्मपरिज्ञानान्न
वारायेत्वा तज्ज्ञापनमात्रेण न क्षतिरित्यर्थः । उत्कर्षाद्याधिकारे
क्रियाकारणमित्यपेक्षायामाह “ अजं अहि त्याजयेति फलि-
तार्थः कथम्भूतां दोषगुणगुणां जीवानां तव भजनवैभु-
व्यायै युक्तीता गुणा यया तां हृद्रहोर्मद्वन्द्वसि इति भग-
वान्प्राणिनिः यथा गृह्णामि ते दक्षिणामित्यादि वैदिकप्रयोगः
उक्तार्थे शक्तिं द्योतयन्नाह यद्यत आत्मना समवदस्वसमस्त-
भग इति स्वतः एवावदस्वमनपगतं स्वाभाविकं समस्तेश्वर्यं
यस्येति तथाभूतत्वमसि स्वतःसिद्धैकरसेभ्योऽसीत्यर्थः
“स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे”ति भूतेः तत्र हेतुः “हे अगजगदो-
क्तसामखिलशक्त्यवबोधक चेतनाचेतनामांशक्तिप्रवर्तकप्रधानक्षेत्र-
ज्ञपतिगुणेश इति भूतेः कारणावस्थं ब्रह्मस्वरूपं निरूप्य तस्यैव
त्रिविधं कार्यवस्थं रूपं निरूपयन् “मोका मोक्षं प्रेरितारञ्ज
मत्वा सर्वभूतं त्रिविधं ब्रह्मेतत्” इत्यादिभूतानामर्थमाह-
कश्चिदिति । अजया जडात्मिकया ऽपरा प्रकृतिरिदवाक्यया
आत्मना जीवेन परा प्रकृतिशब्दवाच्येन च रममाणस्य ते
तथेति कर्मणिपद्यो त्वां निगमोऽनुचरेत् उभयावस्थं त्वां भिन्ना-
भिन्नत्वेन प्रतिपादयेदित्यर्थः “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेक-
मेवाद्वितीयं तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये” त्यादिश्रुतयः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

अजय ऊचुः हे अजित आप उज्जति को प्राप्त हुजियेगा
जीवों को अनेक दोष संपादन करने वाली सत्वरजतम गुणों
का ग्रहण करने वाली माया का नाश कीजियेगा क्योंकि
स्वतः हि आपने स्वमस्त ऐश्वर्य का स्वीकार किया है
अर्थात् स्वतः स्वाभाविक समस्त ऐश्वर्य सम्पन्न आप हो
स्वावर जंगम शरीर धारि जीवों की समस्त शक्तियों का
उद्बोधन करने वाले आप हो इसी लिये सूक्ष्म चेतना चेतन
विशिष्ट होकर सृष्टिकाल में जगदाकार रूपसे परिणाम को
प्राप्त और उन दोनों के अधिष्ठाता आप को चेतना चेतन
वाचि शब्द समुदाय रूप से ही मुख्य शक्तिमे प्रतिपादन करता
है ॥ १४ ॥

(१) बृहदुपलब्धमेतदवयवव्यवशेषतया यत उदयास्तमयो विकृतेर्भूविवाऽविकृतात् ।

अतः कथयो वपुस्त्वयि मनोवचनाच्चरितं कथमयथाभवन्ति भुवि वत्तपदानि नृणाम् ॥ १५ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु कथं मामेवं प्रति पादयन्ति 'यत इन्द्रो यातोऽवसित-
तत्वं राजा' इत्यादिभिरिन्द्रो यातो अङ्गमस्यावसितस्य स्थावरस्य
च राजेति प्रतिपाद्यते तथा "अग्निर्मुखादिषः" इत्यादिभिर्भेद-
भेदोक्त्याऽप्युक्तं प्रतिपाद्यते तत्राह बृहदुपलब्धमेतदिति
अर्थमर्थः यतदुपलब्धं बृहदुपलब्धमेतदिति सर्वं बृहदुपलब्धं त्वमित्येवाव-
यवमिति आनयति कथम् बृहत् एवावयवतयाऽवशिष्यमाणत्वेन
कुतः यतो बृहत् सर्वस्यावयवस्तमयाऽनुपासितयो सर्वोपादान-
त्वात् तर्हि किं विकारित्वं बृहत् न अविकृतात् विवर्ता-
विज्ञानत्वेनाविकारादित्यर्थः । वाशब्द उपमार्थः यथा घटादे-
र्निकृतेर्देहि उदयास्तमयो तद्वत् 'वाचाश्चरितं विकारो नाम-
धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् सर्वं वाचिवद् ब्रह्म' इत्यादिमिस्तथा
प्रतिपादनादित्यर्थः । अतः कारणावयवो मन्त्रास्तद्व्यापारो वा
त्वय्येव मनोवचनाच्चरितं वपुः मनसा आचरितं तत्पर्यं
वचनाच्चरितमभिधानं च भूतवन्तः न पृथग्विकारेष्वित्यर्थः ।
अथ निदर्शनम् कथमयमेति । नृणां भूचराणां यत्र कुत्रापि
वृक्षाणि निक्षिप्तानि पदानि भुवि कथमयथाभवन्त्यवस्थानि भवन्ति
अथो वया मृत्पाषाणेषुकादिषु वृक्षाणि पदानि भुवं न व्यभि-
चरन्ति तथा वृत्तिकमपि विकारजातं वदन्तो वेदास्त्वामेव सर्व-
कारणं परमार्थभूतं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

बृहदुपलब्धमेतदवयवव्यवशेषतया यत उदयास्तमयो विकृतेर्भूविवाऽविकृतात् ।
अतः कथयो वपुस्त्वयि मनोवचनाच्चरितं कथमयथाभवन्ति भुवि वत्तपदानि नृणाम् ॥ १५ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

वाच इति "वा प्रापणे" इत्यस्य शतृप्रत्ययात् षष्ठ्यन्तम्
अवसितस्येति अवयवस्य पिम् बन्धनइत्यस्य कप्रत्यायाद्भूपं
"अग्निर्मुखादिषः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्" इति अयमग्निरादित्य-
रूपेण दिवसो घुलोकस्य भूजा भवति ककुत् भेदः पृथिव्याः पतिः
जाठरादिरूपेण भूलोकस्य पालक इत्यर्थः । एवम्भूतत्वेन स्वर्गं
पृथिव्यादीनां शिरस्त्वपालकत्वादिरूपेण अतस्त्विकोऽन्यथा-
भावो विवर्तः यथा रज्ज्वां भुजगइति वाचाश्चरितं वाचाश्च-
रितमपि उपासीतेति वाचालम्बनमिति यावत् तत्सर्वं नाम-
धेयमेव केवलं ननु विकारो नाम वदित्वेति परमार्थतो मृत्ति-
केत्येव सत्यं वस्तु इति परमकारणब्रह्मावस्थत्वं बोधयति
सर्वं वाचिवद् ब्रह्मेत्यस्य तज्जलानिति शान्त उपासीतेति वाक्य-
कोषः सर्वमिदं विश्वं जलु निश्चये ब्रह्मैव तत्र हेतुः तज्जला-
निति तस्माद्ब्रह्मणो जातं तज्जं तस्मिन्नेव लीयत इति तज्ज-
लानि विद्यमाने तस्मिन्नेवानिति जीवतीति तद्वत् इति हेतोः शान्तः
सर्वं ब्रह्ममवस्थानुजैः सर्ववत्त्वादिभिरुपासीतेत्यर्थः । तात्पर्यं
मिथ्याकार्यस्य कारणे पर्यवसानात् इन्द्रादिनिर्देशस्यापि ब्रह्मणि
पर्यवसानकथं अभिधानं भुव्यां योगवृत्ति इन्दिति परमेश्वर्ये

प्राप्नोतीति इन्द्रः अग्ने नयतीत्यग्निः आबुणोतीति बहवः इत्या-
दिकृपां अत्र कार्यवर्जनस्य कारणपर्यवसाने ॥ १५ ॥

भीकविचूडामणिचक्रवर्णिंकृतऽन्यवयोपिनी ।

ननु कथं भुतयः मामेव प्रतिपादयन्ति यतो बह्वीन्द्रा-
दीनीध्वरत्वेन प्रतिपादयन्ति तत्राह यत इन्द्रो यातो-
लब्धं बृहत् किं तत् अवयवतया विविच्यमाणत्वेन यतदि-
न्द्रादि सर्वं बृहत् ब्रह्मैव भवतीति अवयवमिति आनयति
भुतयः कुतः यतो विकृतेः सर्वस्य उदयास्तमयो उत्पत्ति-
प्रलयो अविकृताद्बृहत् सत्त्वात् भवतः सर्वोपादानकस्य
वाशब्द उपमार्थः मृदिवायवाघटादिविकृतेरुदयास्तमयो मृदि
मृत्तिकायां भवतः तद्वत् अतः कारणावयवो मन्त्राः मन्त्र-
दर्शिनो वा मनोवचनाच्चरितं त्वय्येव वपुः न पृथग्विकारेषु
मनसा आचरितं तत्पर्यं वचनाच्चरितं त्वयिचात्मनीत्यर्थः अत्र
निदर्शनं कथमिति नृणां भूचराणां यत्र कापि वृक्षाणि पदानि
कथं किं भुवि अयथा अवस्थानि भवन्ति अतो यथा मृत्पा-
षाणादिषु वृक्षाणि पदानि भुवि भुवं न व्यभिचरन्ति तथा
किं मयि विकारजातं वदन्तो वेदास्त्वामेव सर्वकार्यं कारणे
परमार्थभूतं वदन्तीत्यर्थः । अत्र भुतयः "इन्द्रो यातो वसितस्य
राजे"ति अर्थश्च यातः सङ्गमस्य या प्रापणे इत्यस्य शतृप्रत्य-
यान्तकथं अवासे तस्य वाचरस्य अवयवविशेषात् इत्यस्य
रूपं तथा अग्निर्मुखादिषः ककुत्पतिपृथिव्या अयमग्निं तांतिजु
यवतीति अयं परावरकपेणावस्थितोऽग्निर्देवो भूजां मह्यं सुवो-
त्तमा घुलोकस्य भूजां भवति ककुत्पतिः तथा पृथिव्याः
पतिः पालकः कुतः अगं पयसा रेतोसि वीर्याणि जृष्वति
उद्विक्कभावा नयति तथासूर्योऽग्ने जगतस्तन्मुपयमेति सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेत्यादिभिर्भेदभूतत्वेनेन्द्रादयः प्रतिपाद्यन्ते भेद-
प्रतिपादनपर्यं भुतिः यद्यप्येवम्भूतास्तथापि सर्वान्तर्वा-
मिरत्वात् त्वामेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । मृद्विमत्यस्योदाहरणमाह
वाचाश्चरितं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं सर्वं वाचिवद्
ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति अर्थः वाचाश्चरितं
वचनाच्चरितमिति यावत् तत्सर्वं नामधेयमेव केवलं न
विकारो नाम वस्त्वन्तरमस्ति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव सत्यं
तज्जोत्पत्तिविषयत्वात् तथा कार्यस्य प्रपञ्चस्य परमकारणं
ब्रह्मावस्थत्वं बोधयति सर्वं वाचिवति जलु निश्चये इदं सर्वं
जगत् नाम रूपविकृतप्रत्यक्षादिविपर्ययब्रह्मैव भवति कथं तज्ज-
लानिति तस्माद्ब्रह्मणो जाततज्जं तस्मिन् ब्रह्मणि लीयत इति
तज्जं तस्मिन्नेव स्थिति काले अनिति प्राणिनि वेष्टते इति वन इति
तज्जलात् इदं जगदित्यस्य विशेषणं यस्माद्ब्रह्मणि कालेषु ब्रह्मावस्थ-
याऽवशिष्टं तदुच्यतिरिक्तं किञ्चिन्नस्ति तस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म जग-
तश्चान्तःरागद्वेषादिरहितः उपासीत वाचाश्चरितं नरदेवैर्निर्गन्गादि-

(१) बृहदुपलब्धमेतदवयवव्यवशेषतया यत उदयास्तमयो विकृतेर्भूविवाऽविकृतात् ॥ इति विज्ञ० पाठः ॥

(१५५)

श्रीकविशूडामणिचक्रवर्तिंकृताऽन्वयबोधिनी ।

नामधेयं मात्रपरमकारकं ब्रह्म सत्यमिति ज्ञात्वा उपासनां कुर्वति अभेदोपासनापरेयं भुतिः स्वामिचरणानां द्रुहिणव-
ह्निर्विद्रुमुन्नामराजगदिवं न भवेत्पृथगुत्थितं । बहुमुखैरपि मन्त्र-
गणैरजस्तबमुकुम्भितो विनिगद्यते ॥ द्रुहिण वद्विरवान्द्रमुक्ता
अमरा जगदिवं न पृथगुत्थितं भवेत् किन्तु त्वत्तत्त्व उद्दे-
ह्यविधेयभावत्वादिकवचनम् अतः कारणाम्मन्त्रगणैरपि बहुमु-
खैरजोपि बहुमूर्तिस्त्वं निगद्यसे ब्रह्मेन्द्रादिरूपेण त्वमेव प्रति-
पाद्यस इत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बृहदित्यादि टीकायां यातो जङ्गमस्येति "या प्रापणे" इत्यस्य
शतप्रत्ययात् अवसितस्येति अवपूर्वस्य विभूतयने इत्यस्यक्त-
प्रत्ययादप्यं "अग्निर्मुखादिवः" इति योयमहस्यादित्यात्मना घुञ्जा-
कस्य मूर्खा भवतीत्यर्थः । वाच्यारम्भणमिति वाच्यारम्भणं
वागालम्बनमिति यावत् तत्सर्वं नामधेयमेव केवलं ननु
विकारो नाम वस्त्विति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव सत्यं
वस्त्विति परमकारणब्रह्ममात्रसत्यार्थं बोधयति सर्वं कलिवद्
ब्रह्मेति तज्जलानिति शान्त उपासीतेति श्रुतियेवः कथं सर्व-
स्यैव ब्रह्मत्वं तत्राह—तज्जलानिति तस्माज्जातं तज्जन्तस्मिह्यी
यते तल्लं तस्मिन्नेव अनिति तिष्ठति तद्वन् इति तद्वानिरेकेण व्यनि-
रेकादिति भावः यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म तस्माच्छान्तः सन्
वक्ष्यमाणैस्तद्गुणैरेवोपासीतेत्यर्थः ॥ अथ क्वच्यत्या तदेवमस्व-
पगुणनिरसनपूर्वकसाक्षात्स्वरूपगुणनिर्देशो नान्यभुतिभ्रंश्यपक्षपात-
शून्यास्तु भुतिषु स्तुतवतीषु तत्तत्पक्षपातित्यः काश्चिदन्यास्तद-
विवेकेन तन्निर्देशिकाः भुनयः सलज्जा इव स्वेषां स्वापेक्षणी-
यानाञ्च तत्रैव लक्षणामयमपि चरणं साक्षादेव घटयितुं
स्तुवन्ति—बृहदिति । उपलब्धे दृष्टानुमितं यत्किञ्चित्सेतज्जग-
त्सर्वं बृहत् ब्रह्मस्वरूपस्यैवेत्यर्थः । तद्वानिरिक्तस्याप्यस्तित्वे
बृहत्त्वहानेरिति भावः । ननु बृहज्जगतोर्ध्वलक्षणं महदेव सत्यं
तथाप्येवं घटत इत्याहुः—अवशेषतया प्रलये तस्यैवावशिष्य-
माणत्वेन तद्वनतिरिक्तत्वप्राप्तेः तत्र दृष्टान्तः—चिकुनेर्घटादेः
कारणं मृदिवेति ननु घटादेरुत्पत्त्यादिकं मृदो इत्येते ननु
जगतो बृहत् तत्राहुः—यतो बृहत् सकाशादुदयास्तमयो
जगतो वदन्ति भुतिविशेषाः कथं तर्हि तस्या इव तस्यापि
विकारित्वं नहि नहीत्याहुः—अधिकृतात् विकारश्च नहीदेव
तस्मादेव तस्मात्तो वदन्ति "भुनेस्तु शब्दमूलत्वात्"
इतिम्यायेन चिन्तामण्यादेर्दृष्टान्तेन च भुतिभिसंयोज्याचिन्त्य-
शक्तितया तत्प्रतिपादनादितिभावः । विवक्षितमाहुः—अत इति
अस्मादेव हेतोर्ज्ञेययो वेदाः केचिद्स्मदनुवर्तिनस्तज्जग-
देकदेशस्तावका इवापि तथास्मद्विधास्त्वच्छुद्धस्वरूपगुणा
विवेकिन इवापि त्वय्येव बृहति मनोवचनाच्चरितं तात्पर्या-
भिप्रायं धृतवन्तः तत्र तात्पर्यं सर्वस्य कार्यस्य कारण-
पर्यवसायित्वे स्थिते तन्निर्देशस्यापि तत्पर्यवसानात् अभि-
प्राय परमकारणं त्वां विना तेषामत्यन्ताभावादिति भावः

तदेव स्पष्टयितुमर्थान्तरस्यासमाहुः—कथमयमेति । तद्विषयात्
यद्वा पदानि पदार्था घटादिवस्तुनि तस्मात्सामेकमुद्दिश्य
प्रवृत्तास्त्वस्मात् अज्ञानामेवान्यचारित्वं भाति ननु विज्ञाना-
मिति भावः अत्र मुख्याः भुनयः सर्वं कलिवद् ब्रह्मेत्यादिकाः
अथ तत्पक्षत्वा "इन्द्रो यातोऽवासितस्य राजा" इत्यादिकाः
तास्त्वैव दृष्टान्तदर्शिकाः वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-
केत्येवसत्य मित्यादिकाः अत्रेति शब्देन सर्वमेव वाक्यं
मूढ्यने ननु मृत्तिकेत्येव तस्यैव मुख्यत्वात् विनापीतिशब्दं
विधातुतार्थसिद्धेः तस्माद्वाच्यारम्भणे प्राकृतेन्द्रियैर्वर्तिकाश्चि-
दादिकं व्यवहारास्पदीक्रियते तत्सर्वं विकारसंज्ञं मृत्तिकेत्येव
नतदन्यभूतामित्यर्थः इत्येव सत्यं ननु गौडमतादिर्विस्तृतो
मिथमितिर्थः । "तदस्यत्वमारम्भणशब्दादिव्यः" इतिम्यायात् ॥१५॥

श्रीसुदर्शनचरितशुक्लपञ्चीयम् ।

उपरितनश्लोकैर्यमेवार्थः प्रपञ्चयते—बृहदित्यादिना सूत्रेः
पूर्वकाले यतः त्वत्तः सृष्टिकाले आविर्भूतम् उत्पन्नम् प्रभवदे-
तज्जगत् भवान् स्थितिकाले संरक्षति वा तत्काले अस्ति संर-
रति एवभूतस्य विकृतैर्विकारं प्राप्तस्य कार्यभूतस्य जगत्तः
सूत्रेः पूर्वकाले एवभूतस्य उदयास्तमयो यतस्त्वत्तः तत्का-
लं बृहत् अनन्तगुणयुक्तं ब्रह्म त्वामेव ऋषयो ऽवयन्ति
जानन्ति इत्यन्वयः किम्भूतं ब्रह्म अवशेषतया सर्वोपसंहारे
व्यवस्थिततया जगत्कारणत्वात्पुलक्यशानं कस्मात् केवलघटादुत्पत्तेः
पूर्वं मृदिव घटाद्यवधारिता मृदिव भवदिति ब्रह्म प्रलयकाले
कार्यवस्थाविधुरमित्यर्थः । एवमप्येतत्कारणावस्थाप्रपञ्चनेन सह
सर्गैरक्षणसंहारहेतुत्वमुक्तम् जगत्कारणत्वात्पुलक्यशानं सेव्यत्व-
माह—अत इति । अतः कारणत्वात् ऋषयो ज्ञानिभ्यो मनोवचना-
च्चरितं ध्यानस्तुतिष्वेष्टितानि स्वयि द्रुः तत्र दृष्टान्तः कथमिति
आकाशे निहितानि पदानि मेघानि पतनस्यावर्जनीयत्वात्
भुवि निहितानि पदानि अमोघानि पद्मात् पतनाभवात्
एवं मनोवाक्याचक्षेष्टितानि त्वद्वाराधनरूपाणि अमोघानि संसार-
गर्भपतननिवारणानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ कार्यकारणयोरनन्यत्वं दृष्टान्तमुक्तेनोपपाद्य कारण-
त्वनियतमुमुक्षुपास्यत्वमाहुः—बृहदिति । अवशेषतया ब्रह्मणः
सर्वोपसंहारेण व्यवस्थिततया जगत्कारणत्वात्पुलक्यं सृष्टि-
काले आविर्भूतमुत्पन्नमेतज्जगद्बृहत् ब्रह्मेत्यवयवस्यामनन्ति
"संमूखाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः"
ऐतद्व्याम्यमिदं सर्वं सर्वं कलिवद् ब्रह्म" इत्यादयो वेदान्ताः अव-
गमयन्तीत्यर्थः । अवलम्ब्यवशेषतयेति पाठान्तरं तदोपलब्धमुत्प-
मेतज्जगत् स्थितिकाले ऽवति रक्षत्यन्तकालेऽपि संहरति ततो-
वशेषतया कारणत्वाद्बृहदेवेदं जगदिति सर्वं कलिवद् ब्रह्म
तज्जलानि" इति वरसहेतुको(मन्यत्व)निर्देशः यत्पुण्यपादयन्ति यच्च
विकृतेः कार्यस्य यत इति तन्त्रेण पञ्चमीसप्तम्यर्थयोः सार्वविभाकि-
कस्तासिः यत उदयः उत्पात्तिः यस्मिन् कथः सा विकृतिरवत-

भीमश्रीद्वारावाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारणात्मिका ततोऽनन्या मृद्विवाविकृता यथा तावत् अविकृता विष्ठाकारा मृदु ततो घटशरावादिरुपाविकृता तदनन्या तद्वत् अविकृतादिति पाठादन्तरं तदाऽविकृतात् यतो यस्माद्विकृतः कार्यस्योदयास्तमयो सा विकृतिस्तदनन्या मृद्विष यथा ताव-
द्विकृता मृत्पिण्डादुदिता घटशरावादिरुपा मृत्तदनन्या तद्वदि-
त्यर्थः "यथा सौम्येकेन" मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं
स्वात् "इत्यादिका भुतिरिहानुसंधेया तत्र हि घटेन जलमाहरे-
दित्यादिवाग्यग्रहणपूर्वकजलाहरणादिकाभ्यां मृत्पिण्डस्य घटादि-
नाम कम्बुग्रीवादिरुपाविकारसंस्पर्शमभिधाय मृत्पिण्डस्य तद्वि-
कारघटादेभ्योऽनन्यत्वमुक्तम् अतः सर्वकारणत्वावयवि ऋणयो
मनोवचनाचरितानि ध्यानस्तुतिचेष्टिताभ्यधुः स्वामेव नि-
दधुः तुष्टुः त्वदर्थं ऽचेष्टन्तचेत्यर्थः । तत्र सदृष्टान्तं हेतु-
माहुः—कथमिति आकाशे निहितानि पदानि यथा मोघानि
भवन्ति पतनस्यावजनीयत्वात् भुवि निहितानि नृणां पदानि
तु कथमयथाभवन्ति कथं मोघानि भवन्ति मोघानि न भव-
न्त्येष पञ्चात्पतनाभावात् एवं मनोवाक्यायचेष्टितानि त्वदा-
राधनरूपाणि अमोघानि सांसारिकतापनिवारकाण्यभ्यविष-
यानि ध्यानादीनि तु न तन्निवारकाणि प्रत्युत पतनावहानि
अतस्त्वय्येवाद्ध्युरित्यर्थः । यद्वा एवं जगत्तत्त्वकारणत्वेन त्वद-
नन्यत्वाज्जगद्विषयाः सर्वे वैदिकाः शब्दास्तारपर्यंतः शक्त्या च
त्वय्येव वर्तन्ते इत्याहुः अत इति ऋणयो वेशः तद्वत्-
कृषिणेत्यादौ ऋषिशब्दस्य वेदप्रयोगान्मनोवचनाचरितं
मनस्य आचरितं तात्पर्यं वचनाचरितमभिधानञ्च त्वय्येव दधुः
भूतवन्तः ननु तत्तदर्थविषयाणां कथमभिधायकत्वमित्या-
शङ्कायां दृष्टान्तमुखेन तदुपपादयन्ति कथमिति प्रासाद-
पर्यकुनिषु दत्तानि निहितानि नृणां पदानि कथं भुज्यय
थाऽदत्तानि भवन्ति प्रसादपर्यकुनिधधारकत्वात्तस्यामव यथा
दत्तानि भवन्त्येवं प्रातपुरुषान्तरात्मतया तद्वत्तनामरूपनिर्वा-
हक त्वारव्येव तत्तदर्थशरीरके निर्वाहके अवेदा वर्तन्ते इत्यर्थः ।
अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानामाहुत्यधिकरणभ्यायेन विशेष्य-
पर्यन्तमभिधानं मुख्यमेवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

भीमश्रीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

एष जगत्कारणत्वं मोक्षप्रदत्वं तदुपयिकगुणपूर्णत्वं शास्त्र-
प्रमाणकत्वं चोक्तम् उपरितनलोक्तैरप्ययमेवार्थः प्रपञ्चयते
बृहदित्यादिना अवशेषतया सर्वोपसंहारे व्यवस्थिततया
जगत्कारणत्वावुपलब्धं सृष्टिकाले आधिभूतभुत्वञ्च प्रभवदेन-
जगत् स्थितिकाले भवानवति अन्तकाले संहारनि विकृतेः
कार्यभूतस्व जगत उदयास्तमयो सृष्टिप्रलयो यतस्तत्का-
रणं बृहत् अनन्तगुणयुक्तं ब्रह्म स्वामेव ऋणय अवयन्ति
जानन्ति सृष्टेः पूर्वकाले घटापुत्पत्तेः पूर्वं घटाद्यवस्थाराहिता
मृद्विष भवति ब्रह्मप्रलयकाले कार्यावस्थाविधुरमित्यर्थः
अथ सौम्येदमप्रभातीदेरुमेवाहितीयं ब्रह्म "वाचाारम्भेनं
विकारो नामधेयं मुक्तिरेवेव सत्य" इमित्यदिभुतेः नन्वेव
सति घटशरावादिकारणभूतमुत्पादयन् इव मय्यपि सवि-

कारणं किमित्यत्राह अविकृतात् निरवयव निरञ्जनं "सूर्यो
यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाधुवैर्वाहरोषैः एक-
स्तथा सर्वभूताम्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य" इत्यादि
भुतेः विभक्तनामरूपावस्थानर्हत्सुस्मचिद्विद्वस्तुभिर्निर्दिष्टं ब्रह्मैव
कारणमित्यर्थः तथाचोक्तं गीतोपनिषदि—

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

मत्तः परतरं नास्ति किञ्चिदस्ति भनञ्चयः ॥

मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सुत्रे मणिगणा इव इति

एषमेतत्कारणावस्थाप्रपञ्चनेन सह सर्गरक्षणसंहारहेतुत्वमुक्तं
जगत्कारणत्वाभ्युपगमिः सेव्यमन्योपासनाभ्युपगमः इति । अतः
कारणात् मनोवचनाचरितं ध्यानस्तुतिचेष्टितानि त्वयि
दधुः कथमिति यत आकाशे निहितानि पदानि मोघानि
पतनस्यावजनीयत्वात् पापे उत्तरजगडे—

यथा भूत्वा शुनः पुच्छन्तुंमिच्छेत्सरित्पतिम् ।

तथात्यक्त्वा हरिं सेव्यमन्योपासनया भवेत् ॥

भुवि निहितानि पदानि अमोघानि पञ्चात्पतनाभावात् एवं
मनोवाक्यायचेष्टितानि त्वदाराधनरूपाणि अमोघानीति संसार-
पतननिवारणार्थः उक्तञ्च भगवता—

अनन्याभिस्तयतो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ इति

अन्ये तु त्वद्वद्वानात्संसारे पतन्तीति तदप्युक्तं नैव—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं ननुमाभितम् ।

वरी भावमजानन्तो मग भूतमहेश्वरम् ॥

मोघाशामोघकर्माणो मोघजाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुराश्चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिता ॥ इति ॥

॥ १५ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलव्याख्या ।

जगत्कारणत्वेन मुमुक्षुपास्यस्त्वमेवेत्याहुः । बृहदिति । एत-
त्परिदृश्यमानं प्रपञ्चं मृद्विवावशेषनयोपलब्धम् घटशरावादि-
विकाराणाम् नाशे अन्ते यथा मृण्मात्रमवशिष्यते तथा सर्व-
प्रपञ्चस्य नाशे अवशिष्टत्वेन रूपेण ब्रह्ममात्रमुपलब्धं ज्ञानं
भुतिविषयः अवशिष्यत इत्यवशेषः । तस्य भागः अवशेष-
वता तथा उपलब्धमित्यनेनान्वयः । अव्यक्तमसृष्टे लीयते
अक्षरं तमसि लीयते तमःपरं देव एकीभवती "त्यादिवचन-
मत्रानुसंधेयम् एवं कः बृहत् परब्रह्म बृहति बृहन्ति तस्या-
दुच्यते परं ब्रह्मेति निरुक्त्वा अनन्तज्ञानशक्त्यादिब्रह्मविशेषपरि-
च्छिन्नं त्वमेव ब्रह्मपदवाच्यमिति ऋणयः अवयन्ति जानन्ति
ब्रह्मणः अवशिष्टत्वेन हेतुना प्रपञ्चं ब्रह्मस्वरूपमवति जानन्ती-
त्यर्थः । यथा मृज्जग्यं घटशरावादिकं मृत्स्वरूपं मृदुः अत्र-
शिष्टत्वात् तद्वदिति भावः । अवशिष्टत्वे हेतुमाह—यतः इति
यतः उपादानभूतात् ब्रह्मणस्तत्काशात् विकृतं विकाररूपस्य
कार्यमात्रस्य उदयास्तमयो उत्पत्तिप्रलयो भवतः अत्र यतः
इति तसेः सार्वत्रिककृत्वात् तन्त्रेण पञ्चमासप्तभ्योरुभयोः
प्रयोगो हेयः यस्मादुत्पत्तिः यस्मिन्न लयो भवतीत्यर्थः ।
तथाच ब्रह्मोपादानकत्वात् ब्रह्मावशेषकत्वाच्च एतज्जगत् ब्रह्म-

योगिरामाभ्यासाधीकृतसर्वव्याख्या ।

स्वरूपमन्त्रेऽर्थः । यथा मृदुपादानकं मृदवशेषकञ्च घटशरा-
बादिकं मृत्स्वरूपपादानातिरिक्तम् तद्वदिनाभावः । तथा च
भुतिः वाचाश्चर्मणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् सर्वं
लिङ्गं ब्रह्म" त्यादिः ननु । तर्हि पाकादिना मृदो यथा
विकारित्वं भवति तथा ब्रह्मणोपि विकारित्वं स्यादित्या-
शङ्क्याहुः अविकृतादिति विकारिरहितात् यथा माणिमन्त्र-
कल्पकामधेनुबोधादिभ्यः पदार्थाः जायन्ते मण्यादयः न
विकृताः भवन्ति तद्वदिनाभावः "कारणन्तु ध्येयम्" इत्यादि
भृत्युक्तरीत्या जगत्कारणभूतं त्वामेव ऋषयः मोक्षार्थम् मनोवा-
कायैरुपासन्ते इत्याहुः अतः इति । अतः जगत्कारणत्वाच्चेतोः
ऋषयः मनोवचनाच्चरितं । ध्यानस्तुतिर्चेष्टितानि त्वयि ईश्वरे
दधुः समर्पितवन्तः मनोदधुरित्युक्ते ध्यानमुक्तं भवति । वचनं
दधुरित्यनेन कीर्तनमुक्तं भवति आचरितं दधुरित्यनेन भग-
वदर्थनमुक्तं भवति मनोवचनाच्चरितमिति समाहारेकवचनम् ।
एतेन मनोवाकायैर्मुमुक्षुभिराराधनीयत्वं भगवद्वत् उक्तं भवति—

यत्करोषि यद्वदनासि यज्जुहोषि यद्वदसि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मत्पूजणम् ॥ इति
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि कौन्तेय सदा मद्भावमाश्रितः ॥

इतिवचनात् भगवन्तं विहाय इन्द्रादीनामुपासनन्तु भयधार्थ-
फलं भगवदुपासनन्तु भयधार्थफलं न भवतीति पृथिवी-
निहितपद्मद्वान्तेनाहुः यथा ददाधारताशून्यं आकाशजलादौ
निहितानि पदानि अथयामवन्त्येव निहितदेशात् पतितानि
भवन्ति आकाशजलादौ ददाधारत्वाभावात् भुवि निहितानि
पदानि तु भूमेः ददाधाररूपत्वेन भूमिसकाशात् आकाशा-
दिव न पतिष्यन्तीति भावेनाहुः—कथमिति । नृणां भुवि
ध्यायां दत्तानि स्थापितानि पदानि अथवा मोक्षानि दग्ध-
व्यापाराणीति यावत् कथं भवन्ति कथमिति । काकुः अमो-
घप्रयाजनाभ्येव भवन्तीत्यर्थः । तथा दार्ष्टान्ते परमात्मनि समर्पि-
तानि मननकीर्तनाधनादीनि अथवा निष्कलानि न भवन्तीत्यर्थः ।
भगवद्व्यतिरिक्ते निहितानि मननादीनि यथाधेसमीचीन-
फलशून्यान्त्येवत्यर्थः । भगवदुपासनं तु पतनहेतुकत्वाभावाद्
मोघं भवति भगवद्व्यतिरिक्तोपासनन्तु पतनहेतुकत्वात् मोघ-
मेव भवतीति पूर्वमप्युक्तम् यथा—

येऽप्येवमिन्द्राद्यविमुक्तमानिन-
स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धयुद्धयः ॥
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः—
पतन्त्यधो नाहत युष्मदङ्गयः ॥

इति श्रीभगवद्गीतापनिषदि च तथैवोक्तम् अन्तर्बन्तु फलं तेषां
तद्वत्पदगोपसा मिति कौन्तेयप्रतिजानीहि न मेमक्तः
प्रणश्यतीति ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"बृहदि दृष्टमन्त्रेऽर्थः यत्स्वरूपमीशस्य तन्मोक्षिकस्य सर्वा-

धिकत्वेन तमोहि दुर्गा ततस्तथैवं विबुधा यथाऽहुः" इत्यौदा-
कालकायनभृत्येनिबद्धोऽयं श्लोकः बृहदुपलब्धमिति तथाहि
अविकृते तमसि तम आसीत्तमसा गूढमग्र इति भुतेः नित्य-
तमोविषये त्वमुद्रगा उत्कृष्टत्वं गतः मूलप्रकृतेरपि त्वमधिकोऽसि
यतः अतो बृहत्त्वेन बृह बृह्माविति धातोः पूर्णत्वेन एतत्स्व-
रूपमुपलब्धं वेदेषु दृष्टं कथमत्राह भवदोषतयेति इत इह-
मधिकमितोऽपीदमधिकमिति सर्वाधिकत्वेन परिशेषप्रमाणसि-
त्वेनेत्यर्थः "स एव रसानां रसतमः परमपराध्वोऽहमो यदुद्गीतः"
इति भुतिः—

द्वितीयाथै तृतीयाथै पञ्चम्यथै च सप्तमी ।

चतुर्थ्यथै च सम्प्रोक्ता विषयेऽपि च तां विदुः ॥ इति

महाव्याकरणवचनात् विषयपञ्चम्यो युज्येते "कीदृशस्य
अविकृतः विकाररहितः अतः ऋषयो ब्रह्मादिब्रह्मनिस्तत्वं सर्वोत्तम
इत्यतर्द्धपराणि त्वयि तानि मनोवचनाच्चरितमित्येकवचनाव-
विषयैकवचनं मनोवचनाच्चरितानि दधतामिति दधुः शिष्यां
धृतवन्तः पुसां त्वयि तानि मन आदीनि कथमयथा अत-
द्विषयाणि भवन्तीति दधुः तत्र दृष्टान्तः नृणां पदं भूमी
निक्षिपामीति प्रवर्तमानानां दत्तानि निहितानि यथा भूमे-
रन्यत्र न भवन्ति तथेत्यर्थः । जलवृक्षादेराधारशक्तिमत्त्वेऽपि भूम्य-
तर्भावात् पृथगुक्तिः अतस्तथा बृहत्त्वेन दधुरिति वा—

अतः शब्दश्च हेत्वर्थे तथेत्यर्थे च वर्तते ।

उभयार्थे च भवति यथाशब्दविदो विदुः इति ॥

वचनानां अनिर्देश्यमप्येकदेशेन निर्दिष्टं भवतीत्युक्तं कथमय-
यामवन्तीत्यनेन यथा सर्वा भूमिमसञ्चरन्त्येकदेशसञ्चारेण
भूसञ्चारीभवति तथेति

निरपेक्षबृहत्त्वस्य ज्ञानाज्ज्ञानं भवेत्परम् ।

बृहत्त्वमेव तु गुणैः सर्वैरुद्दिश्यते यत् ॥

इति सामान्यसंहितायाम् ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्र केवलब्रह्मनिर्देशपरा अपि भुतयः स्वतात्पर्यं श्री-
भगवत्त्वेन निर्दिशन्ति—बृहदिति ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

ननु भोः भुतयः ! वसुदेवपुत्रोऽहं कुत एवं मामसदृशं
स्तुयेत्याहुः—बृहदुपलब्धमेतदित्यादि । एतत्तव उपलब्धम् अनु-
भूतम् ऐश्वर्यमिति यावत् ब्रह्म तवैश्वर्यमेव ब्रह्म अतो ब्रह्म-
वैभवंत्वात् त्वं ब्रह्मैव न तावद्वसुदेवसुतत्वेन यावत् एव
इति अवन्ति जानन्ति मनीषिण इत्यर्थः । किं रूपेण
जानन्ति अवशेषाया अवशिष्टमाणत्वेन इदं वैभवं तव
सार्वकाशिकं सर्वैकरूपत्वात् यतो वैभवात् विकृतेः उद्-
यास्तमयो ब्रह्माण्डमण्डलानामुत्पत्तिप्रलयौ कटिघातः अविकृतात्
सर्वैकरूपात् तत्र दृष्टान्तः मृदिषा मृद इव पञ्चम्यर्थे सप्तमी वा
इवार्थः यथा मृदोर्विकृतेमृदिष मृत्तिकेव सप्तमित्युक्तेः अत्र न
केवलमस्माकमेव वचनमेव प्रमाणं ब्रह्मादिव्यवहारीऽपि प्रमाणमस्ते-
त्याहुः—अतः ऋषय इत्यादि । ऋषयो ब्रह्माद्यास्त्वयि श्रीकृष्णे भगव-
वचनं च आचरितं ब्रह्मा विदुः त्वद्विरिक्तमवदुः त्वत्वेन

भीमजीवयोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

सर्वतोभावेन भक्ता इत्यर्थः । ननु, तर्हि कथमेवमहं नुलोके नृलोकधराचरन् स्यामित्याशङ्क्यादुरथान्तरस्यासेन कथमित्यादि-
नृणां मध्ये भुवि वस्तुपदानि कृतव्यवसायानि वस्तूनि अथवा-
भवन्ति स्वभावं त्यजन्ति बहुमानाद्बहुवचनं भुवो भाग्यात्
भक्तानुकम्पनाच्च भुवि क्रीडासि तेन ते कृपा विशेष एव
न तु ते महिमाहानिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो ब्रह्मप्रतिपादनार्थं प्रवृत्ताः भूतयः “यतो या इमानि
भूतानि जायन्ते तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”
इति मध्ये भूतभौतिकसृष्टिं सम्पादयन्ति ब्रह्मनिरूपणार्थं
तासां किं ब्रह्मपरत्वं सृष्टिपरत्वं जगतो वा ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वम्
अध्यारोपापवादेन ब्रह्मावबोधस्थितिकरणार्थं माहात्म्यप्रतिपाद-
नार्थं वेत्यादिना सन्देहे तन्निर्धारार्थमाह—बृहदुपलब्धमेत-
दिति । यदा विश्वस्य ब्रह्मत्वं सिद्धं भूतनुभावाभ्यां तदा
अस्या भूतयः तदेकवाक्यतया योजिता एव भवन्तीति
भगवन्माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा सिद्धार्थप्रामाण्याः साक्षाद्भगवत्प्राप्त-
पादिका इति फलिष्यति तदर्थं प्रथमं जगतो ब्रह्मत्वं प्रतिपा-
द्यते एतदुपलब्धं चराचरं जगत् बृहदित्येवावयन्ति ब्रह्मविदो
वेदाश्च नन्वेतद्वनित्यानात्मदुःखात्मकं ब्रह्म तु तद्विपरीतमिति
युक्त्या बाधात् प्रत्यक्षविरोधाच्च कथं ब्रह्मत्वमिति चेत् तत्राह
अवशेषतयेति अवशिष्यत इत्यवशेषः तस्य भावः तस्मा
लोके यद्विशिष्यते तत्तस्यैव व्यपदेशः यथा काचादिसहिते
सुवर्णे यदेवावशिष्यते तस्यैव मूल्यादौ व्यपदेशः यथा वा-
घृताग्निः तण्डुलाग्निो वा दुग्धधान्यादिषु यदेवावशिष्यते
तत्त्वेनैव व्यवहारः क्रयविक्रयादिः तथा विकारसहिते जगति
विकारेष्वपगतेषु ब्रह्मेवावशिष्यते इति ब्रह्मत्वेनैव व्यपदिशन्ति
धाम्यमब्रह्मत्वेनैव नन्ववशेष एव कथं ब्रह्मणः निरवशेषतयापि
नाशसम्भवात् भद्याग्निना जले आवर्त्यमाने सर्वशोषे किञ्चिद्व्य-
शिष्यते तस्मात्कथं ब्रह्मेति चेत् तत्राह यत उद्यास्तमयाविति
यतो वा इमानि “त्यादि” भूतिषु ब्रह्मण एव जगदुत्पद्यते
ब्रह्मणि च लीयते अतो मृदादिदृष्टान्तेन ब्रह्मावशेषोऽङ्गीक-
र्तव्यः यथा सुवर्णे च लीने अवश्यं सुवर्णमेवावशिष्यते
अतः सुवर्णमेव कुण्डलमिति लोका जानन्ति ननु
जगत् उद्यास्तमयावेष न स्तः “जनी प्रादुर्भावे” इति
जननस्याविर्भावमात्मकत्वात् न शादर्शन इति नाशस्यादर्शनरूप-
त्वाच्च दर्शनादर्शनरूपत्वमाविर्भावतिरोभावरूपत्वं वा जगतोऽवग-
न्तव्यम् उत्पत्तिप्रलययोः न त्वसतः सत्ताध्वंसोऽवाङ्गीकर्तुं शक्य
इति चेत्तत्राह—विकृतेरिति । अस्तु धर्मिणो वार्त्ताविकाराः
सर्वे पूर्वमविद्यमाना एव आश्रयमाश्रित्य उत्पद्यन्त इत्यवग-
न्तव्यम् अन्यथा ते अविकृता एव स्युः ब्रह्मत्वात् अत उद्या-
स्तमयावेष विकारजातस्याङ्गीकर्तव्यौ तथा विकारेषु गतेषु
ब्रह्मेवावशिष्यत इति तत्र दृष्टान्तमाह—मृद्विति । यथा मृद-
वशिष्यते वषा वा पार्थिवमुपलब्धं मृदेव ननु मृदेव कथमेव-
शिष्यते कपालादीनामवशेषदर्शनाविति चेत्तत्राह अविकृता-

विति । अविकाराद्येतोः नहि विकृतं स्वरं भवति ततः कपाल-
स्यापि विकृतत्वाविकृता मृदेवावशिष्यते इत्यर्थः । कुण्डले
द्रव्यान्तरसम्बन्धोऽपि कदाचिद्भवेदिति मृदेव दृष्टान्तीः कृता
ननु, किमतो यद्येवम् एवमेतदित्याह—अतः श्रुतयो बभूवुरिति । श्रुतयो
वेदाः तद्दृष्टारो वा त्वय्येव मनोवचनाचरितं द्रुः यत्किञ्चि-
न्मनसा विभाष्य यत्किञ्चिद्वाचा अनूद्य तत्सर्वं त्वय्येव
विषये भवतीति त्वय्येव द्रुः मनस्तु मनोरथं भावयतीति
मिथ्याविषयमेव भवति तथा वागपि अत्यन्तासत्यमपि ज्ञान
मर्थे शब्दः करोतीति अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा
ध्यायतीति भूतेः यत्र वाङ्मनोविषयस्यापि ब्रह्मत्वं तत्र
कात्स्न्येनाभिध्यक्तस्य जगतः ब्रह्मत्वेकः सन्देह इत्यर्थः । तेन ब्रह्म-
विदा सर्वव्यवहारा ब्रह्मपरा एवेति न केनापि कर्मणा तेषां
लोप इति निश्चयति नन्वभस्यस्य कथं ब्रह्मत्वमिति चेत्त-
त्राह—कथमयथा भवन्ति इति यत्र कश्चित् स्थापितानि पदानि
भुवि कथमयथाभवन्ति भूमिं न व्यभिचरन्तीत्यर्थः । भूमा-
वैव पतन्ति भ्रमदपि स्वाकृता विषयः परमार्थतो भगवानेव
भवतीत्यर्थः । भ्रमप्रतीतिपदार्थानामपि ब्रह्मत्वात् तत्त्वेनैव तस्य
भानात् नहि ब्रह्मानिरिक्तो भासते तन्तुभ्यः पटरूपेणाविर्भावे
शुक्तिकायां वा रजतरूपेणाविर्भावे भगवदिच्छायां कश्चन पिशे-
याऽस्ति कार्यस्यापि प्रावरणास्य सुखस्य वा तुल्यत्वान् अतो
मूलभूतस्य सत्यत्वादित्यथा बुद्ध्यापि मनोवचनस्थापनं ब्रह्म
विषयमेव भवतीत्यर्थः—

सत्यो हरिः समस्तेषु भ्रमभातेऽपि स्थिरः ।

अतः सन्तः समस्तार्थे कृष्णमेव विजानते ॥ १५ ॥

भीमब्रह्मनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु च यूयं न केवलं मामेव परमेश्वरं बुध्ये अपि तु इन्द्रो
यातो ऽवसितस्य राजेति यातो जङ्गमस्य अवसितस्य स्थावरस्य
च इन्द्र एव राजेन्द्रमपि अग्निमूर्तादिनित्यमग्निपीतित्वं
तत्सत्त्वं जगत्कारणस्यैव परमेश्वरत्वनियमनादिन्द्रादीनां च
जगत्कारणत्वदर्शनात् त्वमेव सर्वजगत्कारणं परमेश्वर इन्द्रा-
दयस्तु त्वद्वत्तयत्किञ्चिद्व्यर्थं एतेत्याहुः । नृद्विति । एतदुपलब्धं
धोत्रनेत्रादिभिरवगतामन्द्रादिकं सर्वं नृद्वत्तयैव अवयन्ति जानन्ति
कुतः ? अवशेषतया ब्रह्मणस्तत्त्वेवावशिष्यमाणत्वेनेत्यर्थः अत्र
दृष्टान्तः वाशब्दः उपमार्थः । विकृतेर्धृदादेर्वा मृदि उद्यास्त
मयो तथैव यतस्त्वत्त एवोपादानकारणादस्य विश्वस्य उद्या-
स्तमयो भवतः तर्हि मम विकारित्वमायानं न अविकृतान्
विकारशून्यात् एतद्वद्भूतमेव यत्तवोपादानत्वेपि विकाराभावः
यदुक्तं गजेन्द्रेण “नमोनमनेऽभिलकारणाय निष्कार-
णायाद्भुतकारणायति व्याख्यास्यते च श्रीवरम्यमिभिः उपा-
दानत्वेपि मृदादिविकाराभाव इति अत एवेदमविक्रियमाण
एव मृजसि हरसि पासीति देवैरप्युक्तं वयमपि
ब्रूमः । यद्वा, प्रकृतेस्त्वच्छक्तित्वात्तस्या जगदुपादानत्वा—
देव तव जगदुपादानत्वं यदुक्तं त्वयैव प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः
पुरुषः परः सतो ऽभिध्यजकः कालो ब्रह्म तन्निर्वायं त्वहमिति
किंतु तस्याविकारित्वेऽपि न ते विकारित्वं तस्यास्त्वत्स्वरूप-
शक्त्याभावात् त्वत्स्वरूपस्य मायातीतत्वेन सर्वशास्त्रप्रसिद्धिः

भूमिद्विवनायचक्रवर्त्तितसाराधर्वादिनी ।

अतः कारणादयस्त्वय्येव मनोवचनाचरितं ध्यानकीर्तन-
परिचर्यां दधुः ननु पृथग्विकारोऽपिन्द्रादिव्यत्यर्थः । अत्र स्वस्वार्था-
न्तरायासः कथमयंति नृणां भूतलवर्त्तिनां पदानि यत्र कुत्रापि
दत्तानि निक्षिप्तानि भुवि कथमयथा भवन्ति अदत्तानि भवन्ति अतो
यथा मृत्पाषाणेषुकादिषु दत्तानि पदानि भुवं न व्यभिचरन्ति
तथैव यत् किमपि विकारजातं वदन्तो वेदास्त्वामेव सर्वकार-
रणं परमेष्ठिनं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । अत्र वाच्यारम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्याः भूतयः
अत्र सत्यशब्देन कारणमेव व्याख्यातं यदुक्तं भगवता—

“यदुपादाय पूर्वस्तुभाषो विकुरुते परम् ।

आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते” इति ॥

नतश्चास्याः भूतेरयमर्थः आरम्भणं विकारः कार्यो भवति
वाचा यस्य नामधेयं घटादिकं भवति मृत्तिकेत्येव सत्यं
कारणं भवतीति ॥ १५ ॥

भूमिचक्रवर्त्तितसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमनुचरेभिर्गम इत्यनेन “तत्समन्वयान्” इति सूत्रार्थं
त्युक्तस्तत्रानुपपत्तिशङ्कायां समाधत्त उत्तरश्लोकेन । ननु, वायु-
वैश्वेपिष्ठादेवता आकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता “हिरण्यगर्भः
समवर्ततामे शिव एव केवलम्” इत्यादिना वेदस्य विभक्तौ
मुख्यत्वं प्रसिद्धं कथं मद्वैकपरत्वमिति चेन्न तत्तच्छब्दयोग-
वृत्त्या तदन्तर्यामितया वा त्वमेव प्रतिपाद्यस इत्याह, एत-
दुपलब्धं वाक्यैकवृत्त्यान्यपरत्वेन प्रसिद्धं वाच्यकाशब्रह्म-
रुद्रेन्द्रादिसर्वं शब्दजातं बृहत् ब्रह्म त्वामेव भुतयोऽवयवमिति
निश्चिन्वन्ति । कुतः ? अवशेषतया अवगतः शेषो यस्मात् तस्य
भायस्तत्ता तथा पूर्णतया निरतिशयबृहत्त्वेनेति यावत् अनेन
ब्रह्मशब्दस्य निरुक्तिरुक्ता बृहि “बृहि बृहौ” इत्यादिनाः अथ
कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहति बृहयति चेतिभूतेः स्वरूपगुण-
शक्तिभिर्निरतिशयबृहत्त्वेत्यर्थः । तद्वैकस्या वस्तुजातस्य साति-
शयत्वेनापूर्णत्वात् तथाच भूतयः “यो वायौ तिष्ठन्न य आकाशे
तिष्ठन्न एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः” तमेव
भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, अन्तर्बहिश्च
तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः स ब्रह्मा स शिवः सेम्प्रः
सोऽक्षरः परमः स्वराट् यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः” इत्याद्याः
समन्वयाध्याये स्पष्टमेतत् व्याख्यातं निरुक्तिमुखेन प्रतिपाद्य
लक्षणमुखेन द्रढयति यतो विकृतेरुदयास्तमयो यतः कारणादि-
कृतेः कार्यस्याकाशादेः ब्रह्मरुद्रेन्द्रादेश्च जन्मप्रलयौ भवतः उप-
लक्षणञ्चैतत् जन्मस्थितिभङ्गा भवन्तीत्यर्थः “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” इत्यादिभूतेः नारायणात् ब्रह्मा जायते नारायणादुद्र-
इत्यादेश्च—

“यतः सर्वाणि भूतानि प्रभवन्ति युगाममे ।

यस्मिन् प्रलयं यान्ति पुनरेव युगचये ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

एष प्रकृतिरव्यक्तकर्ता चैव सनातनः ॥

परञ्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मादुद्धतमोऽव्ययः ।

बुद्धिर्मेनोमहद्वायुस्तेजोऽग्निः स मही च वा ॥

चतुर्विधञ्च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ।

चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः ॥

प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनञ्च युधिष्ठिरः ॥

इत्यादिस्मृतेषु “जन्माद्यस्ययत” इत्यादिन्यायाच्च । ननु, कथं ब्रह्मणः
सृष्ट्यादेरभ्युपगमः न तावदारम्भवादेन न्यायमतप्रवेशात् नापि
सङ्गातादिबौद्धसिद्धान्तापसेः नापि परिणामः कृत्स्नाशनिर-
वयवभूतिव्याकोपप्रसङ्गात् परिशेषाद्विवर्तनवाक्यमेनापि त्वया
अङ्गिकरणीयस्तथावास्माकमिष्टापत्तिरित्याशङ्कायां स्वयमात्मनिर्म-
कुरुत “आत्मकृतेः परिणामात्” इत्यादिशास्त्रोक्तं एवास्माकं वेदि-
कानां सिद्धान्तः । ननु, तथाप्युक्तदोषस्तदवस्थ एवेति चेत्-
त्राह, अविष्कृतात् विकारशून्यात् अप्रच्युतस्वरूपात् परिणामं
कथं निर्विकारनेति चेच्छृणु परिणामोऽत्र शक्तिविशेषः शक्ति-
विशेषेणैव तद्गतं विश्वं विस्तारयति तदुपसंहारेण च संहरति
ऊर्णनाभिरिव तन्तुसन्तानोपसंहारः तथा च भूतिः “यथोर्ज-
नाभिः सृजते गृह्यते च यथा सतः पुरुषात्केशखोमानि यथा
पृथिव्या ओषधयः सम्भवन्ति तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्”
इति “सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्
प्रतिष्ठाः” इति वाक्यानि विवर्तवाद्स्य निर्मूलतां द्योतयन्तीति
भावः । नच “वाच्यारम्भणं विकारो नामधेय” मित्यादिभूतिमूल-
त्वात् विवर्तवाद्ः प्रामाण्यकोऽयं न निषेधुं शक्य इति वाच्यं
तत्रैव विकारशब्दप्रयोगेण तस्य निरस्तत्वात् नहि विवर्त-
कार्यस्य विकारत्वं भवताभ्युपगम्यतेऽपि तु भ्रान्तत्वं तथाभूत-
प्रयोगस्य काव्यदर्शनाभिर्मूलत्वमेव सिद्ध्यति विवर्तवाद्स्य
अस्मत्पक्षेण—

“प्रकृतिं पुरुषं चापि प्रविद्यात्मेच्छया हरिः ।

क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ” ॥

इति विक्षेपपर्यायान्तरं क्षोभशब्दं कण्ठरवेणोच्चारितवा-
ग्भगवान् पराशरः तत्र दृष्टान्तः सृष्टिव घटादिवदित्यर्थः ।
अत एव ऋषयो मन्त्राभिमानिनो देवतास्त्वयि मनोवचना-
चरितं दधुः ध्यानपूर्वकं तव कीर्तनं श्रुतुः श्रयेत्त्वेन ज्ञेय-
त्वेन च प्रतिपादयामासुः एको देव इत्यादिमन्त्राश्च युक्तमेवैतत्
यतो यत्र कुत्रापि इच्छुकुञ्चप्रेङ्गनादिषु जनैर्दत्तानि पदानि पृथि-
व्यामदत्तानि कथं भवन्ति अत आकाशादीनपि कयाचिद्वि-
षयया प्रतिपादयन्तो वेदास्तत्तद्वद्वारा मुख्यविषयं सर्वा-
न्तर्यामिणं सर्वाधिष्ठानं सर्वधीप्रवर्तकं त्वामेव प्रतिपादयन्ति
सर्वेषां तथैव कार्यत्वात् नियम्यत्वादाभितत्वात् पारतम्येण
अनेन तत्समन्वयाधिकरणं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

प्रलयकालमे सृष्टमचेतनाचेतन विशिष्ट एक कारणं
ब्रह्म ही अवशेष रहता है इसीसे सृष्टिकाल में बहि ब्रह्म
देव मनुष्यादि नाम रूप सम्पन्न स्थूल चेतनाचेतन विशिष्ट
रूप से प्रकाशित होता है इसी कारण इससमय में चेतन
चेतन रूप से जो यह जगत् प्रतीत होता है सो ब्रह्म ही

इति तव सूर्यस्यधिपतेऽखिललोकमलक्षणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ।

किमुत पुनः स्वधाम विधुताशयकालगुणाः परम ! भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

हे इस प्रकार भुति प्रतिपादन करती है क्योंकि जिस कार्य की जिसते उत्पत्ति होती है जिस में लय होता है वह कार्य कारण रूप हि देखा जाता है जैसे विकार शून्य मृत्पिण्ड से उत्पन्न भौत उसी में लय होने वाली घटादि रूप मृत्पिण्ड का मृत्पिण्ड हि है उस से भिन्न नहि इसी प्रकार प्रलय काल में देव मनुष्यादि नाम रूप शून्य चेतनाचेतन विशिष्ट कारण रूप ब्रह्म से सृष्टि कालमें देव मनुष्यादि नाम रूप विभाग संपन्न स्थूल चेतनाचेतन विशिष्ट कार्य रूप ब्रह्म की उत्पत्ति होती है और प्रलय काल में उसी कारण रूप ब्रह्म में इस कार्य रूप प्रपञ्च शरीरक ब्रह्म का लय होता है इसी कारण उक्त कार्य रूपी उक्त कारण रूप ब्रह्म हि है उसते भिन्न नहि । अर्थात् प्रलयस्थ सूक्ष्म चेतनाचेतन विशिष्ट ब्रह्म हि सृष्टिस्थ स्थूल चेतनाचेतन विशिष्ट होकर प्रकाशित होरहा है इसी लिये परम कारण स्वरूप आपही के विषय में ऋषियों ने मन वचन चेष्टाओं को धारण किया है, अर्थात् ऋषियों ने आपका हि ध्यान आप की हि स्तुति और आपके हि अर्थ कर्म किया है क्योंकि आकाश में पाँव रखने पर पतन होनेसे निष्फल होजाता है और पृथिवी में पाँव रखने पर पतन की सम्भावना नहि इस लिये पाँव का धरना निष्फल नहि होता है इसी प्रकार संसार के विषयन के ध्यानादिक पतन के हेतु होने से निष्फल होते हैं और आप के विषय में ध्यानादिक संसार के निवृत्ति के हेतु होने से निष्फल नहीं होते । अथवा आप परम कारण हो इसी लिये वे दोनों मनके तात्पर्य का और चेतनाचेतन प्रतिपादक वचनों की प्रतिपादन रूप शक्ति का आप के हि विषयमें निश्चय किया है जैसे महल अथवा शय्या पर धरे भए मनुष्यों के पाँव पृथिवी पर नहि धरे भए कैसे होसकते हैं कदापि नहि होसकते क्योंकि महल का तथा शय्या का भारक तो पृथिवी हि है इस वास्ते कहें भी पाँव धरा जावे परन्तु वह पृथिवी पर हि धरा कहा जाता है, इसी प्रकार सब चेतनाचेतनके आप परम कारण और अन्तरात्मा शरीरी हो इस वास्ते “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादि वेद वचन आप का हि प्रतिपादन करते हैं ॥ १५ ॥

भीररस्वामिकृतभाषाटीका ।

त्वमेव सर्वनिगमगोचर इति सतां प्रवृत्त्या द्रढयति— इति शबेति । त्वमेव सर्वकारणत्वेन परमार्थ इति कृत्वा मो व्यधिपते ! त्रिगुणमायामृगीनर्तक ! सूरयो विवेकिनस्तवा-खिललोकमलक्षणकथामृताब्धि-सकलजनवृजिननिरसनहेतुं

कीर्तिसुधासिन्धुमवगाह्य निषेव्य तपांसि तपन्तीति तपांसि पापानि दुःखानि वा जहुस्त्यक्तवन्तः १०२३कथामात्रेण यदा पापत्यागस्तदा किमु वक्तव्यं ये पुनः स्वधामविधुता-शयकालगुणाः स्वधाज्ञा स्वरूपस्फुरणेनैव विधुतास्त्यक्ता आशयगुणा अन्तःकरणधर्मा रागादयः कालगुणा जरादयश्च येस्ते तथा हे परम ! तवाजस्रसुखानुभवमवगान्मानुभवं पदं स्वरूपं भजन्ति सेवन्ते तथाभूता दुःखानि त्यजन्तीति “तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवमिदं पापं कर्म न श्लिष्यते न कर्मणा लिप्यते पापकेन तस्मुक्तदुष्कृते विधुनुते पत-हवावनतपति किमहंसाधुनाकरविक्रमहृत्पापमकर-वम्” इत्यादिभुतेरित्यर्थः—

सकलवेदगणेरितसङ्गुणस्त्वमिति सर्वमनीषिजना रताः ।

त्वयि सुभद्रगुणभवणादिभिस्तव पदस्सरणेन गतकृमाः ॥

॥ १६ ॥

भीरारधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

सतां प्रवृत्त्या सदाचारेण उपकोशलं प्रति जाबालवचनं तद्यथेति एवमिदं यथोक्तब्रह्मज्ञानवति पापकेन धर्मो धर्म-लक्षणेन संसृतिहेतुत्वादुभयमेव पापकं विदुष इति तत्तदो-पास्यात्मसाक्षात्कारकाले विधुनुते तयोः परिपाकं त्यजती-त्यर्थः । एनं यथोक्तात्मविदं न तपति न संतापयति ह स्फुटं वाधेत्यवधारणं ॥ १६ ॥

भीकविष्णुडामणिचक्रवर्तिकृतान्वयबोधिनी ।

त्वमेव सर्वनिगमगोचर इति सतां प्रवृत्त्या द्रढयति, इतीति । मो व्यधिपते । त्रिगुणमायामृगीनर्तक ! त्वमेव सर्वकार-णत्वेन परमार्थ इति कृत्वा सूरयो विवेकिनः तवाखिललोक-मलक्षणकथामृताब्धिधमवगाह्य निषेव्य तपांसि पापानि दुःखानि वा जहुः त्यक्तवन्तः हे परम ! ये पुनः स्वधाम-विधुताशयकालगुणाः सन्तस्तव पदं स्वरूपं भजन्ति ते तथा-भूता दुःखानि त्यजन्ति इति किमु वक्तव्यम् । स्वधाज्ञा स्वरूपस्फुरणेन विधुतास्त्यक्ता आशयगुणा अन्तःकरणधर्मा-रागादयः कालगुणा जरादयश्च येस्ते तथा कथम्भूतपदम् अज-स्रसुखानुभवम् अत्र भुतिः शृणु तस्य ब्रह्मणी ज्ञानमाहात्म्यमि-त्युपकोशलं प्रति जाबालस्य वचनं यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेव विधि पापं कर्म न श्लिष्यते न कर्मणा लिप्यते पापकेन तस्मुक्तदुष्कृते विधुनुते एवं हवाव न तपति किमहं पापमकरवमिति अर्थश्च यथा पुष्करपलाशे पक्षपत्रे आपो जलानि न श्लिष्यन्ति न लगन्ति एवमेव विधि यथोक्तब्रह्मविधि पापं कर्म न श्लिष्यते तन्महिमानमाह पापकेन धर्मो धर्मलक्षणेन

भीमाविष्णुहामणिकवर्तिकृतान्वयबोधिनी ।

कर्मणा न निवृत्त्यते सम्बध्यते संसारहेतुत्वादुभयमेव पापपुण्ययोः
परिपाकं ज्ञानेन परित्यजतीत्यर्थः । इवावशम्बौ अवधार-
णार्थं आत्मभ्रमरणकाले अविद्युषां नरकपातादभयं भवति
तद्वयम् एनं यथाक्तमात्मविद् न तपति मोक्षजयति किं तद्वयं
तदाह किं कस्मात्पापं शोभनं कर्म अहं नाकरव न कृतवानस्मि
किं तस्मात्पापं निषिद्धं कर्माकरवकृतवानस्मीत्यादि भयमेनं
न तपतीति भक्तिः त्रिविधा कर्ममयी प्रेममयति ज्ञानमयीति
भक्तिपरं भुक्तिः स्वामिनां "सकलवेदगणैरितसद्गुणस्त्वमिति सर्व-
मनोविजनारताः । त्वयि सुभद्रगुणभ्रवणादीमिस्तव पदस्मरणेन
गतह्रमाः" सकलवेदगणैरीरिताः कथिताः सद्गुणा यस्य स
त्वं इति हेतोः हे सुभद्र ! सर्वमनीषिजना विवेकिः त्वयि
रता अनुरागयुक्ताः भवन्ति कथं भूताः तव पदमुभयत्र सम्बध्यते
तत्र गुणभ्रवणादिभिः तव पदस्मरणेन गतह्रमाः गतपरिभ्रमादि-
दुःखा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इतीत्यस्य टीकायां भुक्तिव्याख्या भृशु तस्य मयोक्त्यमा
नस्य ब्रह्मज्ञानस्य माहात्म्यमित्युपकोशलं प्रति जावालस्य
वचनं तद्यथेति पापकेन धर्माधर्मलक्षणेन संसारहेतुत्वादुभय-
मेव पापकं विदुष इति पूर्वं साधनान्तरनैरपेक्ष्येणैव विरजां
नदीं मनसैवात्येतीत्युक्तं तत्राशङ्कते । ननु, सुकृतमप्यस्ति
साहाय्यमस्य विरजोत्तारे इत्यत आह—तत्तत्र उपास्यात्म-
साक्षात्कारावसरे सुकृतदुष्कृते विधुनुते तयोः परिपाकं
ज्ञानेन त्यजतीत्यर्थः । स्वव्याख्यातु अथ शुद्धलीलातात्पर्येन
तत्रैव केवलं चरन्त्यः भूतयः तदेवमासां सर्वासां तत्रैव तात्पर्यं
श्रुत्वा लब्धसमयाः स्तुवन्ति इतीति हे ज्योतिषते ! ऊर्ध्वधो-
मध्यवर्त्तमानानां सर्वेषामधीश्वर यत एव सर्वासामेव श्रुतीनां
स्वामेव प्रतिपादयितुं तत्तद्विचारप्रयास इति हेतोस्तं परि-
त्यज्य सूर्यो विवेकिनः अखिलमलम् वासनापर्यन्तकर्म-
दोषस्य निरसनी या कथा सेवामुताधिः अपारपरमानन्दः
तव तमवगाह्य आविश्य तपांसि सधंसासारिकदुःखानि
जहुः तदेवं सति परम हे सर्वोत्कृष्ट ! किमुत वक्तव्यं ये
पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः आत्मारामतया जीवन्मुक्ता
अपि अजस्रसुखानुभवं प्रतिक्षणं सुखानुभवोल्लासकं पदं
स्वचरणारविन्दं भजन्ति ते तमवगाह्य तानि जहुरिति अपितु
तत्सुखेनात्मारामतासुखावेशमपि जहुरित्यर्थः । तदेवं स्वाभा-
विक एवातिशयित एव च लीलाप्रतिपादिकानां भुक्तीनां
भगवत्सम्बन्धो विवक्षितः अन्यथा तत्तज्ज्ञ स्यादिति अत्र मुख्याः
भुतयः "नैवाभ्यसेद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् यस्य
नाम महद्यशः शिष्यानुकं वीर्याणि प्रबोध्यः यः पार्थिवानि
विममे रजांसि" इत्यादिकाः कमिति क इत्यर्थः प्रबोध्यमित्य-
ङ्गमाभावशब्दान्सः प्रकर्षणावादीदित्यर्थः । अथ तत्पक्षस्थाः
ये सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षुषो ब्रह्मवादिनश्चेत्याद्या देवाः
लीलाभुक्तीनां सर्वोत्तमत्वं च—

यस्यां न मे पावनमङ्गकर्म
सृष्टिसितिप्राणनिरोधमस्य ॥

लीलावतारोत्तितजन्म वा स्वा

द्वन्द्व्यां गिरन्तां विभूबाह्व धीरः ॥

इत्येकादशात् सृष्ट्याद्यर्थं कर्म साक्षादीक्षणादिलीलेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमवर्धनसूरिकृतशुकपञ्चयम् ।

भगवत्कथाभ्रवणादीनां पापहरत्वमाह—इतीति । हे ज्योति-
षते ! जन्मस्थितिविनाशनिर्वाहक ! लोकस्य मलं पापं तत्क्षपण-
कथामृताधिम् अवगाह्य तपांसि जहुः आध्यात्मिकादितापानि
जहुः त्यक्तवन्तः किमुनर्ध्यानपरा इत्याहुः—किमुतेति स्वधाम
तेजः स्वज्ञानं तेन विधुताः आशयगुणा रागादिमनोवृत्तयः काल-
गुणा जरामरणादयश्च यैस्ते पद्यत इति पदं स्वरूपम् अज-
स्रसुखानुभवं नित्यज्ञानानन्दरूपं भजन्ति समाधिना साक्षात्कु-
र्वन्ति ॥ १६ ॥

भीमदीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत आह्वय इत्यादेः पूर्वयोजनायां कैमुत्यग्यायेन
भगवद्ज्ञानस्य सांसारिकतापनिवर्तकत्वमाहुः—इति तथेति ।
द्वितीययोजनायां कारणत्वसमनियतं मुमुक्षुपात्यत्वं कैमुत्यग्या-
येनाहुः । इतीति । ज्योतिषते ! इति सम्बोधनं जगज्जन्म-
स्थितिनाशनिर्वाहक इति हेनोरतः सूर्यो विवेकिनः तवाकि-
ललोकमलक्षपणकथामृताधि मखिलानां लोकानां जनाः श्रुतवतां
वदतां च मलं पापं क्षपयतीति नाशयतीति तथा सा कथै-
वामृतं तस्याधिभवगाह्यैव तपांसाध्यात्मिकादितापाद् जहुः
तत्पुनः किं पुनर्ध्यानपरा इत्याहुः । किमुतेति । हे परम ये
स्वधाम स्वतेजः स्वविषयकं ज्ञानं स्वशब्दः परमात्मपर-
स्तेन विधुता आशयगुणा रागादिमनोवृत्तयः कालगुणा
जरामरणादयश्च यैस्तेऽजस्रसुखानुभवं नित्यज्ञानानन्दात्मकं
पद्यत इति पदं स्वरूपं भजन्ति समाधिना साक्षात्कुर्वन्ति-
ते तपांसि विजहुरिति किमुनर्ध्यानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमनीवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवत्कथाभ्रवणादीनामेव पापापहत्वं यदि तदा
किं वक्तव्यं तद्व्यानपराः पापानि विधुन्वन्तीत्याह—इतीति ।
हे ज्योतिषते ! जन्मस्थितिविनाशनिर्वाहक तथा चोक्तं गीतः शम्भुः

"गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रमथः प्रलयः स्थानं निधानं वीजमव्ययम्" ॥

इतिलोकस्य मलं पापं तत्क्षपणरूपा तव कथैवावृताधि-
स्तमवगाह्य अत्यादरेण श्रुत्वा तपांसि आध्यात्मिकादितापानि
जहुरित्युक्तवन्तो यदिति तदा किमुनर्ध्यानपरा इत्याहुः—किमु-
तेति । स्वधाम तेजः स्वज्ञानं तेन विधुता दूरीकृता आशय-

श्रीभगिनाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

गुणा रागादिमनोबुल्यः कालगुणा जरामरणादयश्च येस्ते हे परम ! मा धरो यस्यास्त परमस्तत्सम्बुद्धो हे परम ! पश्यते इति पदं स्वरूपम भजस्तुतं नित्यज्ञानानन्दैकरूपं भजति समाधिना साक्षात्कुर्वन्ति ते संसारं तिरस्कुरुवन्तीति विष्णुकथं तदुक्तम् ।

“स्वरूपमुज्जास्त्राखिलसत्त्वधात्रि ।

समाधिनावाशनचनसंके ॥

त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन ।

कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धम्” ॥

इति ॥ १६ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याख्या ।

शिष्टाचारिणापि मुमुक्षुपास्यत्वं भगवतः कदाकुर्वन्ति, इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वजगत्कारणत्वेन त्वत्वेन मुमुक्षुपास्य इति कथा हे इत्यभिप्रेते ! उत्पत्तिस्थितविनाशानां निराहक ! मयवा भूभुवस्स्वलोकानां निराहकेति वा सप्तलोकानामुपलक्ष्यमेतत् अथवा त्रिगुणमायानियामक, सूर्यः ज्ञानिनः तव भक्तिलानं लोकानां मलस्य पापस्य क्षपणा विनाशिका या कथा सैवाऽमृताब्धिस्तमवगाह्य अत्यादरेण भूयैत्यर्थः । तपांसि आध्यत्मिकाधर्मात्मिकाधिदैविकाध्यानि तापत्रयाणि जहुः त्यक्तवन्तः अथवा कायकेशसाध्यानि तपांसि जहुः भगवत्कथाश्रवणकीर्तनस्य सर्वोत्कृष्टधर्मत्वेन सुकरत्वेन च तद्विद्वेषां तपसां तस्मान्मन्यूनत्वेन दुस्साध्यत्वेन च त्यक्तवन्त इत्यर्थः तदुक्तं सर्वधर्मेन श्रीमध्वेन—

एव मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यज्ञस्तथा पुण्डरीकाक्षं सर्वैर्वैश्वरम्सदा ॥

इति तैत्तिरीयापनिषदि च भगवद्गुणप्रतिपादकस्य तद्वाराधन-
विधिप्रतिपादकस्य वेदस्य च श्रवणकीर्तनस्य परमं तपोरूपत्वं प्रतिपादितं यथा आध्यायप्रवचन एवेति नाको मौद्गल्यः तद्धि तपस्तद्धि-तपः इति हेपरम ! सर्वधिक ! ये भक्ताः विधुना-
शयकालगुणाः सन्तः विधुनाः दूरीकृताः आशयस्यान्तः कर-
णस्य गुणाः कामक्रोधादयः मानावमानादयः काशगुणाः शीतोष्णादयः येस्ते तेषां शीतोष्णादीनां दूरीकरणं नाम तेषु प्राप्तेषु मनसि विकरराहित्यमेव एवम्भूतस्यैव भगवद्भजनाधिकार-
त्वात् तस्यैव परमात्मा प्रसन्नो भवति तदुक्तं श्रीगीतासु—

“जितात्मानः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः” ॥ इति

शीतोष्णसुखदुःखेषु मानावमानयोः जितात्मनः निर्विकारमनसः परमात्मा समाहितो भवति मनसि सम्यक्स्थितो भवतीत्यर्थः तथाच विधुनाशयकालगुणाः सन्तः भजस्तुतानुभवम भजण्डा-
नन्दानाकारं तव पदं ये भजन्ति सेवन्ते—

“अनन्याश्चित्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेममहाम्बहम्” ॥

[१५७]

इत्युक्तरीत्या ये उपासते ते पुनः स्वधाम स्वैव परमात्मनः धाम तेजो रूपं भजन्तीति प्राप्नुवन्तीति किं पुनः किं वक्तव्यमित्यर्थः । भजन्तीत्यस्य उभयत्रान्वयः प्राप्नुवन्तीत्यस्याऽद्या-
हारां वा भजस्तुतानुभवं ते पदं विधुनाशयकालगुणास्तन्तः ये भजन्ति प्राप्नुवन्तीति किम्पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । स्वधाम प्राप्नुवन्तीत्युक्ते मोक्षदशायां जायमानभगवत्स्वरूपप्राप्तिरचोच्यते तदुक्तं श्रीगीतोपनिषदि—

“यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम” इति ।

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥

न पुनश्चिन्ति महात्मानः संमिद्धिं परमां गताः” ॥

इतिच एतद्व्याख्याने अन्ययसौकर्यमर्थसौष्ठवञ्च वर्तते श्रीध-
रोपादिषु तु वक्तव्याध्याहारः क्लिष्टाश्रयः अर्थासौन्दर्यचास्ति तत् सहृदयसम्बन्धे अ० हे इत्यभिप्रेते ! इति सूरयः तवाखिल-
लोकमलक्ष्णकयामृताऽभ्यवगाह्य तपांसि जहुः, हे परम ! ये विधुनाशयकालगुणास्तन्तः भजस्तुतानुभवन्ते पदं भजन्ति ते स्वधाम भजन्तीति किम्पुन पुनः किं वक्तव्यम इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्यजन्ति तापं य उते भवत्कथा इति स्त मुक्ताः किमुने
स्वरूपगाः परावर्तेशे शपद् भजन्तः परं परानन्तमनारतम्
इति श्रुत्वा भूतिप्रधानस्य इति श्लोकस्यायमर्थः इति शब्दो हेत्यर्थः ।
पुनरवधारणार्थः पुनरप्रथमे प्रश्ने व्यावृत्तावधारणे इति हे
परम ! परावर्तेशे नेतवाजस्तुतानुभवम अनारतमजकसुखम्प-
रानन्दः अनुभवः ज्ञानं यस्य तत्तथा तत्पदं स्वरूपं भजन्ति अन-
न्याभयत्वात्स्वधामापरमः तेन विधुनाः आशयगुणा दुःखाद्याः
कालगुणा उत्पत्त्यादयो येस्ते मुक्ताः तपांसि तापाज्जहुरिति किमुने
पुनःवक्तव्यमेव हे इत्यभिप्रेते ! त्रिलोकीनाथ ! सूरयः दर्शनादिभाषा-
विचक्षणः आखिललोकस्य मलक्ष्णयतीति अखिललोकमलक्ष्णः
तं तव कयामृताब्धिम् अवगाह्यापि तपांसि जहुरिति यस्मादिति
शेषः ॥ ३ ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अथ शुद्धलीलातात्पर्येण श्रीभगवत्स्यैव केवलं चरन्त्यः
भुतयस्तदेवमासां सर्वासां तत्रैव तात्पर्यं भुत्वा लब्धसमयाः
स्तुयन्ति इति तव ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

इममेवार्थे पुनर्द्रष्टव्यस्य आहुः । इति तवेत्यादि । इति सर्वेश्व-
रत्वादिर्माहमवत्त्वेऽपि भूति कृताविर्भावतया परमकृपालुत्व-
हेतोः सूरयः परममहाभूतवा मुनयः हे अभिप्रेते ! त्रयाणां
ब्रह्म विष्णुमहेशानां पुण्याणां गुणानां वा गोकुलमपुराहा-
रकानां वा अभिप्रेते सर्वेश्वरेश्वरत्वम् अखिलमलक्ष्णगुणाः
कयास्ता एवामृताब्धिस्तम् अवगाह्य तपांसि जहुः त्वत्कथां
शृण्वन्त एव सन्ति तत्कृतानन्देन, तपःसु शुश्रूषेव तेषां

भीमज्जायन्तोऽस्वामिकृतबृहत्कर्मसम्भवे ।

जायते न तु नेषु पुनः प्रवृत्तिः हे परम ! भजन्सुखानुभवं
तत्र पदं चरणारविन्दं ये भजन्ति ते पुनः तत्र तपआदिवु
यज्जुगुप्सां कारिष्यन्ति तत् किमुतेति भावः । कीदृशाः स्वधार्मि
भ्रशरीरे विधुता आशयः कालो गुणा रजआद्यश्च यैस्ते
नैव शरीरेण प्राकृता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमज्जलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रकृतिप्रतिपादिकाः पुरुषप्रतिपादिकाश्च भुतयो निरु-
पिताः साधनप्रतिपादिकास्तु शास्त्रं उपासीतेत्याद्याः किम
हङ्गुप्रतिपादिकाः तद्द्वारा आत्मप्रतिपादिकावेत्यादिसन्देहे
निर्णयमाह—इति तव सूरय इति । “शास्त्रो दान्त उपरतस्तिष्ठुः
आत्मस्यैवात्मानं पश्येत्” इत्यादिभुतयः अहङ्कारमेव प्रतिपाद-
यन्ति अन्यथा जीवस्याकर्तृत्वाभावात् एकस्य कर्मकर्ममा-
वात् आत्मनः स्वप्रकाशकत्वाच्च यो ब्रह्मविदमात्मानं मन्यते
तस्याहङ्कारविषयं वाक्यार्थध्यानकर्तुः मनोव्यापारोऽनुद्यते शास्त्रं
इत्यापि मनश्चाञ्छल्यनिराकरणं प्रयत्नसाध्यमपि साहङ्कार-
स्यैव तत्कृत्यं न हि निरहङ्कारः शास्त्रो भवति दान्तो
वा अन्तःकरणाद्वाध्यासाभावात् नहि पुत्ररहितः पण्डित-
पुत्रवान् भवति, तस्मादेनासां भुतीनां न शमादिविधौ
तात्पर्यं किन्तु साहङ्कारस्य महान् क्लेश इति तत्क्लेशमनुद्य
निरभिमानस्य स्वत एवात्मस्फूर्तिरिति साधनभुतीनामपि
भगवत्परत्वमेव अस्मिन्नर्थे हेतुमाह, इत्येवं विनिश्चित्य सूर-
यस्तर्पांसि जहुरिति साधनक्लेशास्त्यक्तवन्त इत्यर्थः तर्हि कथं
मोक्षमिच्छिरिति चेत्तत्राह, अखिललोकमलक्षणकथामृताब्धिमा-
वगाहेति । ननु, कथावगाहनमात्रेणैव कथं कार्यसिद्धिस्तत्त-
वंशभागिनां देवानां प्रीत्यभावात् अतो विघ्नाभावाय तेषां
प्रीत्यर्थं साधनानुष्ठानमपि कर्तव्यमिति चेत्तत्राह । इयधिपत
इति । त्रयाणां लोकानामधिपतित्वेन तत्तत्कथावगाहनमात्रेणैव
तत्तत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । ननु, वेदे न शमादिविधयः प्रति-
पादिता इति अपेक्षाभावेऽपि विधिबलादपि शमादयः कर्तव्या
इति चेत्तत्राह, सूरय इति । ये अविद्याबन्तं तानेवोद्दिश्य
भुतिः शमादिकं विधेते न तु सूरान् अतः सूरयः परमा-
नन्दरूपं साधनं गृहीत्वा साधनदशायामेव कृतार्थाः सन्तः
दुःखसाधनेऽप्यो निवर्त्तन्त इति । ननु, विघांसोऽपि साधनेषु
प्रवर्त्तन्त इति चेत्तत्राह । तव सूरय इति । त्वदीयास्तु न
प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । इतीति पूर्वोक्तसर्वप्रत्यक्षपक्षेऽपि साधनादीनां
ब्रह्मत्वात् यदि सर्वमात्मैवाभूदितिन्यायेन साधननिवृत्ति-
र्युक्ता तस्मिन् पक्षे तूत्तरासङ्गतिः तापाभावात् तव च
पण्डिताः त्वञ्च त्रिलोकाधिपतिरिति तेषां निर्भयत्वमुक्तं भग-
वत्सम्बन्धिनामपहतपाप्मत्वात् य एव कथासु सम्बध्यते
तस्यैव पापं दूरीकरोतीत्यखिललोकमलक्षणत्वं तत्त्वस्यापि
सम्बध्यते, कथैव अमृताब्धिः कथायाः अमृतत्वं तव कथा-
मृतमित्यत्र निरूपितं कथायास्वाब्धित्वम् एकस्यां कथायां इवि-
क्षितायां ततो भगवद्दीयाः कथाः सहस्रं भवन्ति तत एवो-
त्पद्यन्ते यथैकस्य वाक्यस्य बुद्धिमतां सहस्राथस्य स्फूर्तिः

यथा कस्यचिद्ब्रह्मणम्—

यस्य कस्यापि पद्यस्य द्यतमर्थाद् प्रवचनमेव ।

हठादुक्तस्य तस्यैव सहस्रं सम्प्रवचनमेव ॥

एवं यस्य हृदये सहस्रशो भगवत्कथास्फूर्तिः स समुद्रो
विवक्षितः तत्रावगाहनं निरन्तरं येषां हृदये भगवत्कथान-
स्य स्फुरति तस्यैव निर्भूत्या पूर्णाः क्लेशान् जहुरित्युक्तम् एता-
दृशा एव गुरवो भवन्तीति अर्थ इवाव तव महिमा
समुद्रविषुवेत्यत्रापि गुरुपदेशलक्षणाधिप्रद्वर्णिता भवतु कथा-
मात्रमिति समुद्रावगाहनोक्तिर्न विरुध्यते सिद्धान्तान्तरात्
अत्र तापनिवृत्तिरात्यन्तिकी ततोऽपि क्लेशोक्तिर्न दोषाय ततः
प्रभृति साधनानीति विमर्शः अयं भगवत्स्फोटितस्य
साधनविचार उक्तः यः पुनः अपरोक्षे तिष्ठति वैकुण्ठस्य
इव उज्ज्व इव वा तस्य किं वक्तव्यमित्याह किमुतेति
प्रसङ्गादनगतमाहात्म्याः यथा यादवाः समागताः ते चर-
णसेवका अपि पुष्टिविवारेण कृतार्थाः मर्यादायामकृतार्था
उच्यन्ते । यथा यादवो नितरामिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह स्वधाम-
विधुताशयकालगुणा इति । स्वस्यैव धाम स्फूर्तिः तेनैव
विधुताः दूरीकृताः आशयगुणाः कालगुणाश्च यैः आशय-
गुणाः कामादयः कालगुणाः जरादयः गथा भगवत्कथेयाः
कालगुणाभावा निरूपितः तथा स्वस्फूर्त्यैव येषामाशयका-
लगुणानिबृतिः ते मुच्यः भगवत्सेवकाः मुक्तोपसृज्यो भग-
वान् इति । ननु किं तेषां भजनेनेत्याशङ्क्याह परमेति तेषा-
मप्युपसमः यथा तेषामपि फलं भवति तादृश इत्यर्थः । अत
एव ते भजन्सुखानुभवरूपं फलं भजन्ति अन्तर्धाम्यवता-
रादिकूपे पादपत्वमित्यन्तरेव तं ब्रह्मानन्दमनुभवन्तीत्यर्थः—

कथामन्त्योक्तिरुद्ध्याः साधनानि न कुर्वते ।

साक्षात् पादसंनिधौस्ते किं वाच्या महाशयाः ॥

॥ १६ ॥

भीमज्जिह्वनाथशकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

सर्वेश्वरत्वात्तत्रैवोपास्वत्वमिति सतां प्रवृत्त्या निश्चिन्वन्ति,
इतीति । हे इयधिपते ! ऊर्द्धाधामध्यवर्तिनां सर्वेषामभीश्वर इत्यतो
हेतोः सूरयो विवेकिनो अखिललोकमलस्य वासनापर्वन्त-
कर्मक्षेत्रस्य निरसनी कथैवामृतान्धिसमवगाह्य तर्पांसि
ज्ञानाङ्गतयः कृच्छ्राणि संसारिकसर्वदुःखानि वा जहुरिति
साधका उक्ताः किमुत किं पुनर्वक्तव्यं येस्वधाक्षा स्वप्रभावे-
नैव विधुता विभ्वन्ता आशयगुणा अन्तःकरणधर्मा रागा-
दयः कालगुणा जरादयश्च यैस्ते सिद्धभक्ताः हे परम ! ते एवं
भजन्सुखानुभवं यथा स्वात्तया भजन्ति ते तर्पांसि जहतीति
अत्र “विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्राबोचं यः पार्थिवानि विममे
रजांसि” इत्याद्यालीलाप्रतिपादिकाः कमिति क इत्यर्थः । प्रबोचं
प्रायोचदित्यर्थः “एको वशी सर्वगः कृष्ण ईश्वर एकोऽपि स्र-
वद्भुया योऽवभाति । तं पीठं येऽनु यजन्ति धीरस्तेषां सुखं
शाश्वतं नेतरेषाम्” इत्याद्या भजनप्रतिपादिकाः भुतयः ॥ १६ ॥

इतय इव श्वसन्त्यसुमृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयोऽण्डमसृजन् यवनुग्रहतः ।

पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः सत्सतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ १७ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“त्यजति तापं य इति भवत् कथा इति सा मुक्ताः किमुत कुरुपाः । परावरेणेशपदं भजन्तः परम्परानन्दमना-
रजन्तः” इतीन्द्रपुत्रमुत्तर्यमाह—स्पष्टोऽन्वयः केमुत्तम्यावध यतः
“सुगमविषयस्त्वमसीत्यतः सूर्यो विवेकिनः हे त्रिगुणनि-
यन्तः ! अखिललोकानां जनानां मलनाशकास्तव कथास्तदे-
वाभूताभिधंस्त्वमवगाह्य तर्पसि अध्यात्मादीनि जडः स्वधाम-
विधुताशयकालगुणाः स्वस्य तव धामाधिष्ठानं मन्दिरं प्रत्य-
गात्मस्वरूपं तद्विचारेण विधुताः कालगुणा जरादय आश-
यगुणा रागादयो यैस्ते जरादयो रागादयश्च प्रत्यगात्मनो
भवदीयाशस्य सत्यज्ञानात्मनो ममैते न भवन्ति प्रकृतिकार्य-
त्वादिति परामर्शपरायणाः आविष्कृतसत्यज्ञानापहनपाप्मत्वा-
दिगुणा इति भावः । यद्वा, स्वस्य जीवात्मनो धामाधिष्ठानं
भगवत्स्वरूपं तत्क्षणानेन विधुता इत्यादि पूर्ववत् हे परम !
शराचराभ्यामुत्कृष्टं पदं प्राप्यम् अजस्रसुखः सदानन्दः श्रीकृष्णः
स एवानुभवस्तन्तथा भगवद्वाक्यं “मामुपेत्यनु कौन्तेय पुन-
र्जन्म न विद्यते” इति विवशमनुभवज्ञापिकाः भुतयश्च
“यथापुष्करपलाशे आपो न क्षिप्यन्ते एवमेवम्विदि पापं
कर्म न क्षिप्यते न कर्मणा लिप्यते पापकेन तत्सुकुनदुष्कृते-
विधुनुते एवं ह वा न तपति किमहं साधुनाकरवम्”
इत्यादि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे अधिपते ! जगत्के उत्पत्ति पालन संहारक निर्वाह
करने वारे परेश्वर ! इसी कारण से विवेकीजनोंने आप के
अखिल लोकों के पापको नाश करने वारे कथा रूप
अमृत के समुद्र में स्नान कर संसार के तापनका त्याग
कर दिया है हे परम ! सर्वोत्तम निखिल कल्याण गुण
संपन्न सर्व व्यापक आपके स्वरूप के तत्त्व ज्ञान से जिन
के मन के राग लोभादि नष्ट होगए हैं और जिन के
बाल कृत जरा मरणादि नष्ट होगए हैं एतादृश ज्ञानीजन
जो आपके नित्यज्ञानानन्द स्वरूपको समाधि में साक्षात्
कार करने हैं वे संसार के तापनको त्याग करते हैं इस
में तो कहनाहि कहा है ॥ १६ ॥

भीमरुद्रस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

“असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्या-
मिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः” तथा ‘न वेदवेदी-
न्महती विनष्टिः ये तद्विदुरमुतास्ते भवन्त्येतेरे दुःस्वमेवोप-
यन्ती’ इत्याद्याः भुतयः पूर्वश्लोकोकोभयविधभजनहीनास्तिन्दन्ति,
इतय इवेति । असुभृतो नरा यदि ते अनुविधा अनुविधधी-
त्यनुविधा अनुवर्तिनो भक्ता इति यावत् तर्हि श्वसन्ति जीवन्ति
सकलजीवना भवन्ति इतरथा इतय इव भक्ता इव इत्या-
भासा इत्यर्थः । नन्वभक्तानामपि कामादिकलमस्येव न कार्य-
कारणानुप्रादकत्वेन जीवनहेतोस्तथाभजने कृतज्ञानां तदपि न
सिध्येदित्याशयेनाह, महदहमादय इति । महानहङ्कारादि-
र्येषां ते यदनुग्रहतो यस्यानुग्रहेशेन लब्धसामर्थ्याः सन्तोऽप्यहं
वेहं समष्टिप्यष्टिरूपं सृष्टवन्तस्तत्रापि पञ्चापि कोशानकमया-
दीनाविष्य तत्तदाकारः सन्त्यभेतयते स त्वं तदाह पुनरविष्य
इति पुरुषस्यान्नमयादेर्विधेय विधा आकारो यस्य स तथा
ननु, चिदेकरसस्य कथं तत्तदाकारतान आह—अन्वयोऽन्वति
अत्र एवमन्नमयादिष्वन्वतीत्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति एवं तर्हि
सत्त्वस्वमसङ्गतश्च कथं तत्राऽऽह चरमोऽन्नमयादिषु य इति
अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु यश्चरमो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छ-
त्वेनोक्तः स त्वमिति सम्बन्धः । ननु, तथाऽप्यन्नमयादिष्वन्वि-
तत्वेऽसङ्गतस्याहतिरेव तत्राऽऽह सत्सतः परं त्वमथ यदेष्व-
वशेषमृतमिति सत्सतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं इत्यतिरिक्तं
तत्साक्षिभूतम् अवशेषमवशिष्यत इत्यवशेषमवाप्यम् अथात एव
कृतं सत्यम् तर्हि किमर्थं तेष्वन्वय उक्तः शास्त्रान्द्रवच्छुद्ध-
स्वरूपलक्षणार्थम् तथाहि ‘सन्ना एव पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्ये-
वमेव शिरः’ इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मकर्मण पञ्चकोशानुपदिश्य
तस्य पुरुषविधनाऽन्वयं पुरुषविध इति पुनः पुनस्तदन्वि-
तत्वेनाऽऽलस्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति सर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूप-
णमित्यनवद्यम् ।

नरवपुःप्रतिपद्य यदि त्वयि भवणवर्णनसंस्तरणादिभिः ।

नरहरे ! न भजन्ति नृणामिदं इति यदुच्छ्वसितं विफलमततः ॥ १७ ॥

॥ १७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

श्रुतायसुर्या इति श्रीभगवद्वाहिर्मुक्ताः सर्व एवासुरास्तेषां
स्वभूतामेते असुर्याः सांसारिकाः लोकाः कर्मफलानि तथा-
चोक्तमाग्नेयविष्णुधर्मोत्तरयोः—

“इह भूतसर्गो लोकेस्मिन् देव आसुर एवच ।

विष्णुभक्तिपरां देव आसुरस्तद्विपर्ययः” इति ॥

अन्धेन निविडेन तमसाऽऽवृतेन तान् लोकान् प्रेत्य मृत्वा
आत्महनो भगवद्विमुखा अभिगच्छन्ति खद्यदि त्वं नाव-
दीर्णास्तीस्तदा ते महती जन्ममरणलक्षणा विनष्टिः दानि
भविष्यति उभयविधभजनं गुणभ्रवणकीर्त्तनरूपं भजनं अक्ष-
ण्डानुभवस्वरूपभजनं च तेन हीनात् इतरथा भक्तत्वाभावे
तदपि कामादिकलमपि तत्र च समष्टिप्यष्ट्यात्मकदेहेऽपि
तत्तदाकार अन्नमयाप्राणमयाद्याकारः तदाह—तत्तदाकारेण
चेतयितृत्वाह—पुरुषेति । तैत्तिरीयोपनिषदि “ब्रह्मविदां प्रति

भीराधारमणहासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

परम्"इत्याधिकृत्य भूयते "स वा एवपुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रातष्टा तदप्येवमेको भवति अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते" इत्यादि अन्नान्नसमयसमयनद्विकारस्वगादिकृत्यो कस्यने तन्मयस्तत्प्रचुरः पुरुषो देहकृतोऽन्नमयकोशः जलादिकायंस्तु-भ्याद्यपेक्षया पूर्णयोग्यकार्यस्य देहं आधिक्यात् प्राचुर्यं एव मयम् "विकाराणां दिति चेन्नप्राचुर्यात्" इति न्ययात् एवं हादित्वगणनायुप्रचुरः प्राणमयः पुरुषो प्राणमयकोशः एवं सङ्कल्पपाद्यामकाः तः करणवाचकमनःप्रचुरः पुरुषः मनोमयः कोपः एयं विज्ञानं जेतन्यं तत्प्रचुरो विज्ञानमयः पुरुषो विज्ञानमयः कोपः एवमानन्दप्रचुरः भीमगवानानन्दमय-कोषः एयं कोषपञ्चकं धेष्णवाः व्याचक्षते परस्य व्याख्यानं तु तज्ज्ञाप्य एव द्रष्टव्यं तच्च धीवैष्णवेः सर्वज्ञेनोपणीकृष्टिश्च बहुतरंगमशिमित्यलं तन्मन रजोधहनया प्रकृतमनुसरामः चिद्वैकरसस्य चिन्मात्रानन्दरूपस्य ब्रह्मणः तत्तदाकारता अन्न-मयाद्याकारता भवति अन्नमयादि प्रतीतौ अधिष्ठानतया नुगतोऽनुग्युतो भवतीत्यन्वयः । अतः अन्नमयाविश्वस्थित्वान् पुच्छत्वेन सर्वाधारत्वेनोक्त इति अन्नमयाद्याकारम्यवर्णनस्य निराकारपुच्छरूपप्रत्ययोधनपरतयास्तत्प्रतीत्यधिष्ठाननिराकार-ब्रह्मण एव वास्तव्यात्मन्यस्यमव्याहनमिति भावः । तथा अपि व्यापकत्वेन सत्यत्वे सत्यपि अत एव व्याप्यत्वादेव अस्तं सत्यमित्यत्राविद्यैव तत्तत्कल्प्यत इति शेषः । अतस्तेषां मिथ्यात्वेन वस्तुनस्तत्सङ्गाभावात् सङ्गतस्याहतिरिति भावः तस्यान्नमयादिः पुरुषविधतां पुरुषाकारतामनुलक्ष्यैकस्य अयं प्राणमयादि पुरुषविधः पुरुषाकारः इत्येवं पुनःपुनः प्रति-कोपकृषाद्विषयत्वम आलक्ष्य प्रदर्श्य तेषां निष्कृष्टार्थप्रदर्शक नरवपुर्गिति पद्ये त्वयि विषये श्रवणादिभिः साधनैः त्वां न भजन्तीति व्याख्येयम् न रमन्तीति पाठः सुगमः अनुवाचक-लक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिङ्गोऽङ्गत्वेनात् ज्ञापकात् विशेष-जिज्ञासा चैवैष्णवतोपणी दद्यात् ॥ २७ ॥

अथ कविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयवर्त्तिनी ।

पूर्वश्लोकोक्तमुभयविधभजनं कथामृतभ्रवणादिकम् अन्न-सुखानुभवरूपभजनम् इत्युभयविधभजनहीनास्मिन्वर्त्तित इत्यर्थः इति । अनुभूतो जीवा यदि ते तवानुविधा अनुवर्त्तिनो भक्ता भवन्ति सकलजीवना भवन्ति इतरथा इत्येव भक्ता इव वृथा भवन्ति भक्तानां कामादिकमपि न सिध्येदित्याशयेनाह 'मह-दहमिति । महदहमादयो यदनुभवत भवद्वैतमपिकृष्यं चासृजन् सुष्टवन्तः महानहङ्कारश्च आदिर्येषां ते अन्न अन्नरसम-यप्राणमय मनोमयविज्ञानमयानन्दमयानिति पञ्चकोशान् स्थूल-सूक्ष्मवेनाविश्य तरादकारः सन् यः जेतयते स त्वमित्याह— पुरुषविधमिति यः पुरुषविधः अन्नमयादि पुरुषाकारः यदन्नान्न अन्नमयादिपुरुषेभ्यः सत्त्वयः अन्नमयादिषु अन्नरसः ब्रह्म पुच्छत्वेनाक्तः सत्त्वं ननु' अन्नमयादिषु अधिस्तावेऽसङ्कल्पव्या-हतिरेव तत्राह भदभत इति सत्त्वतः स्थूलसूक्ष्मावन्नम-

यादेः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिभूतम् एवम्वाच्यम् अथ अन एव अन्नं सत्त्वं यज्जवति तत्त्वम् इति तर्हि कथं तेष्वन्वयः उक्तं शास्त्राच्चप्रवक्तुं स्वकपलक्षणार्थमित्याह— बालकं कश्चिद्विशयति वृक्षस्य शाखायां चन्द्रोऽस्तीति तद्वत् उभयविधभजनहीनास्मिन्दयति । भूतिः जनकं प्रति यादवकस्यः "असुर्या नाम ते लोका अधेन तमसाः वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचाग्मनो जनाः" इत्येव स्वतोय वि-स्तृत्यं न चैवदीमहती विनष्टिः ये तद्विदुरमृतास्ते भव-स्यधेनरे दुःखमेव यन्तीयाः अर्थः भगवद्विमुक्तः सर्वे मृताः तथाचोक्तमाश्रये—

"गौ भुतसर्गौ लोकेऽस्मिन्नेवभासुरएवच ।

विष्णुभक्तिपरो देव आसुरस्तद्विपर्ययः" इति ॥

तेषाम् असुर्यानां लोकाः कमफलान् अधेन तमसा परमा-त्माज्ञानेन वृताः ये केचन आत्महन्ता भगवद्विमुक्ताः प्रेत्य मृत्वा तान् लोकानभिगच्छन्ति अभक्तनिन्दापरेयं भूतिः इहैवति वयं हे इवसन्तलक्षिणः जानीमः त्वञ्चयदि नावेदीः तत्परमात्म-तत्त्वं न विदितवान्, तर्हि तव महती विनष्टिः हानिजन्म-मरणादिरूपा महती संसृतिः स्यात्कुतः ये तद्विदुः ते अमृताः जन्ममरणाद्विदुः साक्षिमुक्ताः परमानन्दरूपा भवन्ति इतरे भक्ताः दुःखमेव यन्ति प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः । उपदेसपरेयं भुतिः अथ अन्नरसमयादिषु पुरुषविधाः पञ्च क्रमेण लिखन्ते तैतिरीयो-पनिषदि "ब्रह्मविद्यामातिपरम्" इत्याधिकृत्याज्ञायते प्रथममन्न-समयपुरुषविधमाह स वा एव पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणपक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रातष्टेतिअर्थः अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते अन्नाद्दे पुरुषः सम्भूत इत्याहुः अन्नरसविकारः एव पुरुषो देहः स वै अन्नरसमयः अन्नरसविकारः तस्य इदं प्रसिद्धं शिर एव शिरः ननु प्राणमयादिष्वेव कल्प-नामयम् एवं पक्षादिषु योजना अयं दक्षिणो बाहुः दक्षिणः पक्षः अयं वामो बाहुर्उत्तरः पक्षः अयं मध्यमो देहभाग आत्मा अङ्गानां मध्ये होष आत्मेति भूतेः । इदं नाभेरधस्ताद्यादङ्गं तत्पुच्छमिध पुच्छम् अधोलम्बनसम्याम् तदेव प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्या मिति प्रतिष्ठा आश्रयम् इति । अथ प्राणमयं पुरुषमाह तस्माद्गौ एत-स्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तेनैव पूर्णं स वा एव पुरुषविधस्तस्य पुरुषविधता मन्वयं पुरुषविधस्तस्य प्राण एव शिरः व्यानो दक्षिणः पक्षः अपान उत्तरः पक्षः आकाश आत्मा पृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठा तत्तस्यैव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति अर्थः तस्मादन्नरसमयात्पुरुषादन्य अन्तरः तद्व्यन्तरस्य आत्मा प्राणमयो वर्त्तते प्राणो वायुस्तन्मयः तेन प्राणमयेन एवोऽन्नरसमयः पूर्णः वायुना इतिरिच इतिअर्थमयम् सवे एव प्राणमय आत्मा पुरुषविधः पुरुषाकारः कुतः तस्यान्नरसमय-स्यात्मनः पुरुषविधतामनुलक्ष्यैकस्य अयं प्राणमयोऽपि पुरुष-विधो भवति तद्वन्तर्वर्त्तित्वात् मूषा यन्निविकृष्टानुप्रतिमावत् तस्य प्राणमयस्य वायुविचारस्य प्राणशिरः मुक्तासिकादिभिः सरणवृत्तिविशेषः प्राणव्यानोव्यानवायुवृत्तिविशेषः दक्षिणपक्ष अपानोऽधो वायुः उत्तरः पक्षः आकाश आत्मा आकाशस्य वायुवृत्तिविशेषः समानाव्यो वायुः स आत्मा मध्यभागः पृथिवी तद्विमानिनी देवता तस्य पुच्छं प्रतिष्ठा आध्यात्मिकस्य

भीकविज्ञानमणिषकवार्तिकतः स्वयमोचिनी ।

प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् "सैषा पुरुषस्वापानमवष्ट-
भ्ये"तिभूतेः । अथवा उदानवृत्त्योर्गमनं गुरुत्वात्पतनं वा
स्याव शरीरस्य तस्मात्पृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठेति तस्येति शरीरे
अक्षमये भवः शरीरः य एव प्राणमयस्तस्याक्षमयस्य
शरीर आत्मा भवति अक्षमयात्प्राणमयः भेदश्च प्राणं देवो
अनुप्राणयति इति भूतेः । प्राणबलेन सेन्द्रियस्य देहस्य बलमिति
अथ मनोमयस्तेनैव पूर्णः सवा एव पुरुषविधः तस्य पुरु-
षविधतामन्वयं पुरुषविधः तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः
सामोत्तरपक्षः आदेश आत्मा अथर्वोत्तरपक्षः पुच्छं प्रतिष्ठा
तस्यैव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति अर्थः । तस्मात्प्राणमयादे-
तस्मादन्य अन्तरः आत्मा मनोमयः मनः सङ्ख्याविकल्पयामक-
अन्तर्करणं जन्म य मनोमयः सोऽयं प्राणमयस्याभ्यन्तरः आत्मा तेन
मनोमयेन प्राणमयः पूर्णः स एव पुरुषविधो भवति तस्य
प्राणमयस्य पुरुषविधतामनुलक्षीकृत्यायमपि पुरुषविधः तस्य
यजुरेव शिरः यजुर्वेदमन्त्रविशेषः तस्य शिरःप्रधानत्वात् यजुषां
हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना तथा ऋग्वेदमन्त्रविशेषः तस्य
दक्षिणः पक्षः सामवेदमन्त्रविशेषः उत्तरो वामपक्षः आदेशोऽक्षब्राह्मणं
वेदमन्त्रविशेष आत्मा अथर्वणा आङ्गिरसा इहा मन्त्रा ब्राह्मणं च
पुच्छं शान्तिपौष्टिकादिप्रतिष्ठा हेतुः कर्म प्रधानत्वात् प्रतिष्ठा
"य एवमनोमयः तस्य पूर्वऽस्य प्राणमयस्य शरीर आत्मा
भवति प्राणमयादस्य भेदत्वं ज्ञानसम्बन्धात् मनसा पश्यति
मनसा क्षुणोति" इत्यादि भूतेः (३) अथ विज्ञानमयपुरुषमाह—
"तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽभ्यन्तर आत्मा विज्ञानमयः
ज्ञेयः पूर्णः सवा एव पुरुषविधएव तस्य पुरुषविधतामन्वयं
पुरुषविधः तस्य अज्ञेयः शिरः ऋतं दक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरः
पक्षः योग आत्मा महपुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैव शरीर
आत्मा यः पूर्वस्येति । अर्थः तस्मान्मनोमयादन्योऽभ्यन्तर आत्मा
विज्ञानमयो भवति निश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तन्मयः "बुद्धि-
विज्ञानरूपिणी" इत्युक्तं । एव मनोमयस्तेन विज्ञानमयेन पूर्णः
स एव विज्ञानमयः पुरुषविधः तस्य मनोमयस्य पुरुषवि-
धतामनुलक्षीकृत्यायमपि पुरुषविधो भवति तस्य विज्ञान-
मयस्य भेदा एव शिरः ऋतं सुनुता वाणीदक्षिणपक्षः
सत्यं यथार्थभाषणमुत्तरः पक्षः योगो युक्तिः समाधानं
तस्यात्मा महः महत्त्वं पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वेषां कारणत्वात्
"कारणं हि कार्यार्ण प्रतिष्ठा" इत्युक्तं । य एव विज्ञानमयः भेदः
सूक्ष्मश्च मनोमयोहि वेदात्मक उक्तः वेदार्थनिश्चयात्मिका
बुद्धिर्विज्ञानं तन्मयः आत्मा विज्ञानमयः प्रमाणविज्ञानपूर्व
कोहि यथादिविस्तृत्यते "विज्ञानं यच्च तनुते" इतिभूतेः । निश्चय-
विज्ञानमतोहि पुंसः कर्त्तव्येष्वर्थेषु अपूर्वभ्रष्टोत्पद्यते सा
भेदा कर्त्तव्यकर्त्तव्यानां प्राथम्यात्तस्य शिर इव शिर इति ४
अक्षानन्दमयं पुरुषमाह— "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽभ्यन्तर
आत्माऽऽनन्दमयस्तेनैव पूर्णः सवा एव पुरुषविधएव तस्य पुरुष-
विधतामन्वयं पुरुषः तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः
पक्षः प्रमोदः उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा
तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति । अर्थः तस्माद्वि-
ज्ञानमयादन्य अन्तर अभ्यन्तर आत्मा आनन्दमयः अक्ष-
मयादीनां कार्यात्मना भविकारात् मयद् प्रत्ययाच्च आनन्द-

मयोपि कार्यात्मा वेदितव्यः आनन्दस्य विकार आनन्द मयः
शुद्धजीवः तेनानन्दमयेन एव विज्ञानमयः पूर्णस्यैव आनन्द-
मयः पुरुषविधः पुरुषाकारः कुतः ? तस्यविज्ञानमयस्य पुरु-
षविधतामनुलक्षीकृत्य पुरुषविधः तस्यानन्दमयस्य प्रिय-
मेव शिरःप्रिय इष्टस्त्रीपुत्रादिसम्बन्धेन प्राधान्यात् शिरइव-
शिरः मोदः प्रियवस्तु लाभनिमित्तो हर्षः मुक्तप्रसादरूपः
दक्षिणः पक्षः प्रमोदः स एव प्रकृष्टो हर्षः प्रहास्ययुक्तः
उत्तरो वामपक्षः आनन्दं सुखसामान्यं तस्यात्मा प्रियादीनां
सुखावयवानां तेषु तस्यानुस्यूतत्वात् आनन्द आत्मा एवं
चोत्कृष्टप्राणस्यानन्दमयस्यात्मनः ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा आभयः
यस्य शाखाचन्द्रवदन्तरतमत्त्वज्ञानार्थं अक्षमयादिपञ्चकोशः
उपन्यस्ताः तद्ब्रह्म सर्वेषामाभय इति पञ्चकोशाः (५) अक्षान्त-
र्यामिब्राह्मणं "यः प्राणमन्तरो यमयस्येव त आत्मान्तर्याम्य-
मृतः यो मनसि तिष्ठन्मनसोन्तरोयं मनो न वेद यस्य
प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरोयमयस्येव त आत्मान्तर्याम्यमृतः"
इति "त आत्मानि तिष्ठन्नात्मबोन्तरोय आत्मा न वेद यस्यात्मा
शरीरं यः आत्मानमन्तरो यमयस्येव त आत्मान्तर्याम्यमृतः"
इति अर्थस्तु प्रायेण लिखित अत्र तु अक्षमयादिषु यः
चरमः सत्त्वमित्यनेन भीकृष्ण एवोक्तः यनोन्तर्यामी स एव
यथोक्तं ब्रह्मस्तुतो भीशुकेन—

"कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमाक्षिलात्मनाम् ।

जगज्जिनाय सोऽप्यत्र देहीषा भानि मायया ॥

सर्वेषामपि भूतानां भावाद्यो भवति स्थितः ।

तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतस्तु कृत्याय ॥

इति रासक्रीडायां च गोपीनां च सर्वेषामपि देहिनां
"योन्तराश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहमाक्" इति तस्मात्तुगुण-
व्यवकीर्तनाचन्यादिभिर्निर्दग्धपञ्चकोशस्य सुखेन तत्प्राप्तिः सर्वं
त्रैलोक्यं

"अनिमिस्ता भागवती भक्तिः सिद्धिर्गरीयसी ।

जरयन्त्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥

इत्यादिभिः अथ ज्ञानेन तत्प्राप्तिप्रकारमुच्यते जीवात्मा द्विविधः
यस्तु विद्यायुक्तः सतु नित्यमुक्तः आनन्दमयः शुद्धः यस्त्व-
विद्यायुक्तः शुद्धस्य प्रतिबिम्बरूपः सतु नित्यबद्धो शुद्धश्चेति
अयमेवाक्षमयादिपञ्चकोशात्मकः सच्च तत्त्वकोशोत्थमुक्तदुःख-
रागद्वेषजराधृतिपपासाशोकमोहदिकमनुभवति यज्ज्ञानन्दमयत्व-
स्याविर्भवति तदपि स्वाभीष्टस्त्रीपुत्रादि दशनलाभाद्युपाधिनेव नत्वा-
त्मलाभेन सर्वेषामानन्दानुभूयस्थमेकं परमायनमिति भूतेः
अत एवात्माज्ञानाभावात्संस्मरणस्य प्रबोधस्तत्त्वमसीत्यादि
वाक्यैः क्रियते यदा देवादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिबुद्धस्तर्हि शुद्धा-
त्मना सहैकीभूयानन्दमयो भूत्वा पञ्चकोशाद्विद्याकार्यावसन्नः
सद् विद्योपाधिनापि निर्मुक्तो ब्रह्मैव भवतीति तदर्थपञ्च-
कोशा उपन्यस्ता इति दिक् अथ स्वामिचरणानां श्लोकः

नरवपुः प्रतिपद्य यदि त्वयि भवणवर्णनसंस्मरणादिभिः ।

नरहरे ! न रमन्त इदं नृणां इतवदुच्छ्रयसितं विफलमततः ॥

हे नरहरे ! ये नरा नरवपुः प्रतिपद्य प्राप्य यदि भवणादिभिः
त्वयि न रमन्ते ततः तर्हि तेषां नृणां उच्छ्रयसितं जीवनं
इतिवद्विफलं भवति इत्यर्थः । न भजन्ति नृणामिति पाठः
लेखकप्रमादः तथापि तस्य योजकेयं त्वयि त्वां न भजन्ति

भीमविष्णुदामाजिषकवर्तिकृतान्धयबोधिनी ।

किन्तु सप्तम्यां द्वितीयाकल्पनापौरुषेयस्यादयोऽयं चेति वा पाठः नरहरे न रमान्ति नृणामिदमिति विपूर्वस्य रमेः परस्मै यदि त्वं तथा न पूर्वादपि ज्ञेयम् अर्थस्य साम्यात् तथाहि अधर्माद्विरमति अधर्मे न करोति इत्यर्थः तद्वद्वर्णाप ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इतय इत्यस्य टीकायामसूर्या इति भीमगवद्वहिर्मुखाः सर्वे एवासुरास्तेषां मते असूर्याः सांसारिका लोकाः कर्मफलानि तथाचोक्तमात्रेण विष्णोर्भूमौ लरयोः—

“द्वौ भूतसगौ लोकेस्मिन्दैव आसुर एव च ।

विष्णुभक्तिपरो वैव आसुरस्तद्विपर्ययः” ॥ इति

“अन्धेन तमसा परमाहानेन तान् लोकान् प्रेत्य मृत्वाभिगच्छन्ति, आत्महनो भगवद्विमुखा इति अप एव ऋतं सत्यमित्यत्र अविद्यैव तत्कल्पयन् इति ज्ञेयः । अथ खड्याख्या तदेवं सामान्याकारेण सर्वभूतानां सम्बन्धस्तच्छुद्धभक्तिप्रतिपादनपर्यन्तो दर्शितः अथ तद्विशेषाणामपि दर्शयते तत्र काश्चित्पूर्वोक्तशुद्धभक्तिप्रतिपादकभृत्यनुगामिन्यः भृत्योन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्व्याख्ये पुष्पन्यस्तेनैव तत्र चरन्त्यः कश्चित्स्वानुगतभृतीश्चाभ्यास्तत्पर्यवसानत्वेन दर्शयन्त्यः स्तुवन्ति इत्येव इति असुभृतो जीवा यदि ते तवानुविधा भक्ता भवन्ति तदैव श्वसन्ति प्राणन्ति अन्यदा इत्यो भस्मा इव श्वसदाभासा एव समष्टिष्वष्टिजीवकरणानां महदादीनामनुग्राहकस्यापि तत्रोपेक्षणात् सर्वोपेक्षितत्वेन मृततुल्यत्वप्राप्तेरित्यर्थः । न केवलं सृष्टावेव तवानुग्राहकत्वं किन्तु स्मितावपीत्याहुः, पुरुषेति । अत्र तैत्तिरीयकोपनिषदि “ब्रह्मविदामोति परम्” इत्यधिकृत्य श्रूयते “सत्त्वा एव पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्यैव मेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति “अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते” इत्यादि “तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्त्योन्तर आत्मा प्राणमयस्तेनैव पूर्णः स वा एव पुरुषविधस्तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधस्तस्य प्राणमेव शिरां व्यानो दक्षिणः पक्षः अपान उत्तरः पक्षः आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति “प्राणं देवा अनुप्राणन्तीत्यादि “तस्यैव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्त्योऽन्तर आत्मा मनोमयस्तेनैव पूर्णः सत्त्वा एव पुरुषविध एव” इत्यादि पूर्ववत् “तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः आदेश आत्मा अधर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति, यतो वाचः” इत्यादि तस्यैव इत्यादि पूर्ववत् “तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्त्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयस्तेनैव पूर्णः सत्त्वा एव” इत्यादि “तस्य भजैव शिरः ऋग् दक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरः पक्षः योग आत्मा महः पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति “विज्ञानं यच्च तनुते” इत्यादि तस्यैव इत्यादि “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्त्योन्तर आत्मा आनन्दमयस्तेनैव पूर्णः सत्त्वा एव” इत्यादि तस्य प्रियमेव शिरो मोदो

दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा “तदप्येष श्लोको भवति असत्त्वेव स भवति असद्विज्ञेति वेद चेत्” इत्यादि “तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य” इत्यादि भीमवैष्णवभाष्यमतेन व्याख्या चेयं वैशब्दः प्रसिद्धो निश्चये वा एव मृज्जलाविपिण्डलक्षणः पुरुषः अन्नरसमयः अन्नरसो नामाश्चान्नरसधिकारस्तेन त्वगाक्षिपः सर्वोपि तद्विकारो लभ्यते तन्मयत्वं जलादिविकारश्लेष्माद्यपेक्षया तस्याधिक्यात् तत्प्राचुर्य एव. मयद् मयद् वै तत्रोभविमित्यनेन भवायामेव विकारविषयार्थं मयद् विधानात् छन्दसितु द्यच्च एव तद्विधानात् तत्प्रकृतत्वेन मयद्वितितु प्राचुर्य एव सर्वतस्तद्विधानात् विकारार्थोऽत्र न प्रकृति इति इदं प्रसिद्धं शिर एव शिरः नत्सरोत्तरमेव कल्पनामयम् एवं पक्षाद्विषयि व्याख्येयं पक्षो बाहु-रुत्तरां धामः अयं मध्यमो देहभाग आत्मा अज्ञानां मध्यं वेधामात्मेति धृतेः । इदमिति नाभेरधस्ताद्यदङ्गं तत्पुच्छमिव पुच्छम् अधो लब्धमसाम्यात् तदेव प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा आश्रयः तदेवं शास्त्राच्चन्द्रवदन्नरसमयत्वज्ञानार्थं लोकप्रसिद्धमात्मानमनूय तस्यान्तरमन्तरमात्मानं शास्त्रप्रसिद्धसाधनादिक्रमेण प्रवेशयन्प्राणमयादीनप्याह—तत्र मनसो धारणार्थं तदाधारप्राणो धार्य इति प्रथमं प्राणमयमाह—तस्मादिति । अन्तरस्तदपगमादन्नरसमयस्य धृतेः एवोन्नरसमयस्तेन पूर्णो वायुनेव इति सत्त्वं पुरुषविधः पुरुषाकारः कथं तस्य पूर्वस्यान्नरसमयस्य पुरुषविधतामेव लक्ष्यीकृत्य विशेषं बोधयितुमयमपि रूपककल्पितैः शिरः पक्षादिभिः पुरुषाकार एव वर्णयते इति तदेवं रूपकं दर्शयति तस्य प्राणमयस्य हृदिष्यप्राणवायुप्रचुरस्य प्राणं प्राणवायुरेव प्रथमधार्यत्वेन शिरः कल्पयते एवं साधनक्रमेणैव दक्षिणपक्षत्वादिक्रमो ज्ञेयः । उदानानिर्देशः प्राणनभिदोपासनात् आकाशः आकाशस्य वायुवृत्तिविशेषस्समानाख्यो वायुः प्राणवृत्त्यधिकारात् मध्यस्थत्वादितराः पर्यस्तवृत्तिरपेक्ष्यता अप्यक्षः पृथिवी तद्विमिमानोदेवता आध्यात्मिकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् सैषा पुरुषस्यापानमयपुण्येति धृत्यन्तरात् तस्य प्राणमयस्य एव “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः” इत्यत्रोपक्रमे प्रोक्त एवात्माशारीर आत्मा तद्वपशरीरान्तर्यामी कथम्भूतः यः पूर्वस्यान्नमयसस्यापि शारीर आत्मा एवं यः पूर्वस्य प्राणमयस्येत्यादिकमुत्तरत्रापि योज्यं “यज्जानन्दमयान्तेपि तस्यैव एव शारीर आत्मा” इति श्रूयते । तत्र तस्यापचारिकभेदनिर्देशो नानभ्यात्मत्वमेव बोधयति, नात्मान्तरं विज्ञानमयादन्त्योन्तर आत्मेति वदन्त्याप्रस्तावात् प्राणमयान्तोक्तेयः पूर्वस्येत्यत्रापरेरपि तथाभ्युपगमनीयत्वात् ततश्च तत्रैव पूर्वोक्त आनन्दमयतात्पर्यावसानविशेष आत्मैव तस्य शारीर आत्मेति योज्यम् एवं प्राणधारणया मनो वशीकृत्य तच्च मनो निष्कामकर्मात्मकतया धारणीयमिच्छाशयेन मनोमयमाह—मनः सकृत्पापी-त्पकमन्तःकरणं अस्य पूर्वस्मादन्तरत्वं ज्ञानसम्बन्धेन जडरूपाप्राणमयात् भेद्यतया यजुरित्यनियताक्षरपादावशेषो मन्त्रविशेषः तज्जातिवत्तो यजुःशब्दः तस्य शिरस्त्वं प्राधम्यात् यजुर्वाहि हविर्दीयते एवं ऋक्सामयोरपि वैशिष्ट्यं

अभिजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हेयम् । आदेशोऽत्र ब्राह्मण आदेशस्यविशेषाभिर्दिशति मध्वर्षणा
महिरसा इष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च शास्त्रादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधा-
नत्वपुच्छप्रतिष्ठा मनोमयाकृतं चैषां मनोवृत्तावाविर्भाव-
त्वेन तत् प्राचुर्यात् तद्विकारत्वेन पौरुषेयत्वापातः स्यात्
अत्र पारमार्थिकपदस्यैव प्रकृतत्वात् व्यावहारिकसङ्कल्पाद्या
रमकमनोमयत्वं न प्रयुज्यते प्राणधारणायाः पूर्वमेव हि त्यक्तं
तत् अत एव मनुष्याधिकारत्वात्मन्यशरीरमेवोक्तम एव
मुत्तरत्रापि तथैव विज्ञानमयमाह-अस्य पूर्वस्मादन्तरत्वं करण
रूपात्तस्मात्कतृरूपत्वेन भेदघात् भक्षा अभ्यात्मशास्त्राया-
र्थ्यप्रतीतिः कृतं शास्त्रार्थनिश्चिता बुद्धिः सत्यं तदर्थानुभव-
प्रयत्नः योगो युक्तिः समाधानम् आत्मा भक्षादीनामेतस्माच्च-
त्काराकृत्यान् महः तत्तत्सर्वप्रकाशहेतुत्वेनात्मतत्त्वं शुद्धजीव-
रूपं यस्यैव प्रसिद्धेन विज्ञानमयत्वमुच्यते “यो विज्ञाने तिष्ठन्
विज्ञानादन्तरोयं यस्य विज्ञानं शरीर”मिति जीवान्तर्यामिप्रति-
पादकभूतोः । अत्र स्थान एव यत्रात्मनि तिष्ठन्निष्ठादिभुक्त्यन्त-
रात् प्रतिष्ठा तेषां सर्वेषामाभयः तदेवं शुद्धजीवप्रत्यक्षमुप-
दिश्य तथा तथा लब्धान्तराणां पुनः सर्वान्तरतमत्वेन
तत्रैव पूर्वोपक्रान्तमुक्त्यात्मत्वं पर्यवसाययन् आनन्दमय-
मुपदिशति अस्य सर्वस्मादन्तरत्वं सर्वान्तर्यामिस्त्वात्
अत्र पूर्वपूर्वशास्त्रीयपरमार्थप्रक्रियैव लब्धा ननु व्यावहारिकी
ततो नेष्टुप्रदर्शनजानन्दादिकं । प्रियादिशब्दैर्याग्येयं
किन्त्वेकस्यैव परमानन्दरूपस्य ब्रह्मण उत्तरोत्तरोद्योत्कर्ष-
नारतम्यात् प्रियादीनां । चतुर्णां तत्तन्नामभेदः ।
आनन्दस्य तु सामान्यत्वेन प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयपचयो
हि भेदे इति न्यायेन ब्रह्मण आनन्दादिषु गुणेषु सर्वत्रोपा-
सनाशामादीयमानेषु प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः तेहि न गुणाः
किन्त्वेकस्याश्रमयादि क्रमेणोपासनाभूमिकारोहावस्थानां भेदे
अलु प्रियादिशब्दैस्तस्यैवानन्दमयस्य ब्रह्मण उद्योपचया-
पचयो विवक्षितावेति हि तत्रार्थ आनन्दस्य पूर्वपूर्वकमा-
नुसाशदात्मस्थानपतितत्वेनात्मत्वरूपकं ब्राह्मणस्तु सर्वोत्तरा-
दितत्वेनपुच्छत्वरूपकं सर्ववृहत्तमत्वेन ब्रह्मत्वमुक्तं पूर्ववत्सुखप-
र्यायशब्दानुक्तिरन्तरोक्तान्दशब्दव्यपदेश्यत्वमेवाभिप्रेति एतदेव
च परकाष्ठारूपत्वात् प्रियादिलक्षणात्तरात्तराधिकशुद्धस्वप्रकाशवि-
शेषाणामाभयत्वेन प्रतिष्ठा इदमेव च प्रियाद्याश्रयत्वेन “सोका-
मयत बहुस्याम्” इत्याद्यन्तरोक्तेस्तत्तदशेषशक्तिविशेषाश्रयत्वेन
च आनन्दमय आत्मेत्युच्यते । यत एव च ब्रह्मेति व्यपदि-
श्यते एव च “सोऽकामयत बहुस्वां प्रजायेयेति सतपो तप्यत-
स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत रसो वै सः” इत्यादिभिरभ्यस्तः
आत्मतया पुच्छतया च परिभाषितस्यानन्दस्य प्राचुर्यान्म-
यद् सोऽखण्डोपि परब्रह्मैव स्वप्रकाशविशेषाणां स्वशक्तीनां
चापृथग्वस्तुत्वात्प्रत्युत तत्तत्प्रकाशे प्रकाशाधिक्यात् भूतो च
“ब्रह्मविदामोति परम्” इति यद्ब्रह्मोपक्रान्तं तस्यैवात्मत्वं “तस्माद्वा
एतस्मात् आत्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यनेन दर्शयित्वा
तस्यात्मत्वस्य पर्यवसानमानन्दमय एव दर्शितम् अन्यानुक्तेः
ततश्च मकरणप्राप्तं यस्यैव ब्रह्मत्वं तद्व्याप्तेन निर्णयिते ततो
जीवस्तु सुतपां नासौ तदुक्तम् “आनन्दमयोभ्यासात्” (१-१-१३)

इत्यादिकमारभ्य “नेतरोनुपपन्नः” (१-१-१७) इत्यन्तेन विवक्षितवैष-
यस्यार्था भीरामानुजाचार्यादिमतेन भीभागवतसम्बन्धस्य
टीकायां कृतास्ति तदलमनिप्रसङ्गेन तदेतावन्ति तत्स्वरूपे भुक्ति
प्रतिपादिते स्थिते “यस्मात्भरमतीतोहम्” इत्यादि निजोक्ति
सम्बन्धेन स्वयं भगवदाख्यमूर्त्तब्रह्मण एवाखण्डस्यरूपशक्ति-
गुणरूपलीलादिपूर्णतया प्रतिष्ठापरकाष्ठारूपं स्वयमेव तु दर्शितं
भीगीतोपनिषत्सु—

“मां च यो ऽस्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्येतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च” ।

इति अस्यार्थः हि शब्दः प्राचीनार्थस्य हेतुता विवक्षया
अतो गुणान्तीतब्रह्मणवलक्षणप्राचीनार्थहेतुवचनेन अस्मिन् उप-
चारेण तच्छब्दस्यान्यार्थत्वमप्राकरणिकत्वात्कल्पत्वेन म्यून-
त्वादयोग्यत्वेन चायुक्तं किन्त्वेवमेव युक्तम् । ननु, त्वज्ज्ञत्वा कथं
निर्गुणधर्मत्वप्राप्तिः सातु सर्वोत्कृष्टतत्त्वानुभवेन भवेत् तत्राह-
ब्रह्मणोहीति हि यस्मात्परमप्रतिष्ठात्वेन प्रसिद्धं भूतो यद्ब्रह्म
यदेव आनन्दमयः तस्यापि स्वयं भगवदाख्यपरब्रह्ममूर्तिरयमहं
प्रतिष्ठा अत एवामृतस्य परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्याहं प्रतिष्ठा
तस्य लक्षणया स्वर्गादिपरत्वं धारयति अव्ययस्येति
तथा—

“काञ्चेन नष्टा वाणीयं प्रलये वेदसंज्ञिता ।

मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः” ॥

इत्येकादशोक्तेः शाश्वतस्य धर्मस्य भगवद्धर्मोक्तस्य सर्वपुरुषार्थ-
कमूलस्य परमसाधनस्याप्यहं प्रतिष्ठा तथा “नात्यन्तिक विग-
णयन्त्यपि ते प्रसादम्” इत्यादितृतीयोक्तेः एकान्तिकस्य सुखस्य
मत्प्रमरसलक्षणस्य परमातिपरमसाध्यस्याप्यहं प्रतिष्ठा अत एव
“रसो वै सः रसं ह्यवलम्बन्वानन्दीभवति” इति यद्दानन्दमयमधि-
कृत्योक्तं तच्चैतदपेक्षयैव ज्ञेयं “मल्लानामशानिः” इत्यादिदर्शितप्रम-
पाञ्चविध्येन रस्यमानत्वादिति । अतः सर्वस्यापि मद्धीनत्वा-
त्कैवल्यकामनया कृतेन मद्भजनेन ब्रह्मणि लीयमानो ब्रह्मधर्म-
मपि प्राप्नोति इत्यर्थः “यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तः-
रमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निर्जुनः
परमे साध्यमुपैति” इति श्रुतेः । अथ श्रीविष्णुपुराणमपि सप्र-
वृत्ते “शुभाश्रयः सच्चित्तस्य सर्वशस्य तथात्मनः” इति व्याख्यानं
च तत्रापि स्वामिभिः सर्वशस्यात्मनः परब्रह्मणोप्याश्रयः प्रतिष्ठा
तदुक्तं श्रीभगवता “ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहम्” इति तथा विष्णु-
धर्मोत्तरे नरकह्लादशीप्रभङ्गे श्रीविष्णुत्तये—

“आकाशादिषु शब्दादौ भ्रान्तादौ महदादिषु ।

प्रकृतौ पुरुषे चैव ब्रह्मण्यपि च सप्रभुः ॥

यथैक एव सर्वात्मा वासुदेवो व्यवास्थितः ।

तेन सत्येन मे पापं नरकासिप्रदं भयम् ॥

प्रजातु सुकृतस्यास्तु ममानुविद्यसञ्जयः” । इति

अत्र सर्वात्मशब्देन दुस्समाधानात्तरं च निरस्तं तत्रैव मासर्वा-
पूजाप्रसङ्गे—

“यथाकथुतस्त्वं परतः परस्मात्स ब्रह्मभूतात्परतः परात्मा ।

तथाकथुतस्त्वं कुरु यास्मिन् तन्ममापदं चापहराप्रमेय” ॥ इति

उत्तरशत्रुवन्धूपाख्याने च—

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

“यन्मयं ब्रह्मपरमं तद्वच्छकं च यन्मयम् ।

यन्मयं व्यक्तमप्येतन्नविध्यामि हि तन्मय ॥ इति

भुतिश्च पूर्वमुदाहृता “यस्य पृथिवीशरीरम्” इत्यादिः तस्मात् पुरुषविध इत्यस्य प्रकृतपञ्चाङ्गस्यायमर्थः अत्र महदादिपरिणामरूपे समष्टिद्वयिजीवदेहे जीवानामनुग्रहार्थमन्वयः प्रविष्टस्त्वं कथम्भूतः अक्षमयादिषु यश्चरमः पुरुषविधः पूर्वपूर्ववत्पुरुषरूपकेनानिरूपित आनन्दमयस्तद्रूपः प्राणनादिवेद्यानां परमानन्दात्त्व एव समुद्भव इति प्रसिद्धेस्तवानुग्राहकत्वं “कोष्ठेवाग्याकः प्राणायामदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” इति श्रुतेः । नन्वानन्दमयाक्यं ब्रह्म भवतु तादृशं नचाह तत् तस्य कल्पितशिर आदिरूपत्वात्तन्मतु साक्षात्तद्रूपत्वात् तत्राहुः एषु प्रतिष्ठास्तवाक्येषु यद्वशेषं वाक्यशेषावगम्यं रसो वै स इत्यादिना पञ्चविधमकिरसाभयत्वेन सूचितं “ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्” इति “यस्मात् क्षामतीतोहम्” इति च भीगीतांप्रतिष्ठाहो प्रसिद्धं सतः प्रियादेरसतोऽनमयादेव परं भेद्यं यत एव कृतं तत्तत्सर्वाभयकपं तत्तत्त्वमिति । श्रुतौ “इत्यसादधिकरणार्थं कप्रत्ययेन तच्छब्दस्य तदर्थत्वं गीतादिवाक्यैकवाक्यत्वाद्गम्यम् अत्र मुक्त्याः श्रुतयः “असत्त्वे स भवति असत्त्वोति-वेद्येदेतिब्रह्मेतिवेद्ये सन्तमेनं ततो विदुः यदाहोवैव एतस्मिन् हृदयेऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति यदाहोवैव एतस्मिन्नुद्गमस्तरे कुरुते अथ तस्य भयं भवति” इति उत उत अरमदपमपि अन्तरं व्यवधानं स्मरणविच्छेदमित्यर्थः—

“सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः सच विघ्नमः ।

यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवं न विन्दते ॥ इति

भीमिष्णुपुराणानुसारादित्यर्थः । अथ अभ्याः श्रुतयः—

“एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमारमणं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥”

इत्याद्याः “नित्या नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहुनां यो विदधाति कामान् तन्पीठगं येन यजति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्” इति भागोपालतापन्यायाश्च तदनुगताः श्रुतयस्तु दर्शिताः ॥ १७ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अथ भगवद्भजनविमुक्तानां जन्मवैध्यर्थमाह—इत्यर्थ इति । ते अनुविधाः तवानुविधायिनः त्वदाभयणयोग्यजन्मभाजोपि जीवाः असुभृतः असुतुपो यदि प्राप्तेऽप्यतर्पणपराः शब्दादिविषयपलाभेत् इत्यर्थ इव भवन्ति ते सकलपुरुषार्थहीनाः भवन्तीत्यर्थः । तच्छब्दनिर्दिष्टं भगवन्तं कारणत्वेन विशिनष्टि । महद्दहमादय इति । महद्दहकुरादयः पदार्थाः यदनुग्रहतः यस्तत्कल्पानुगृहीनास्तन्तोऽच्छं ब्रह्माच्छनोक्तमसृजन् त्यक्त्वात्वेन निर्माणकरणसमर्था भवन्ति इति भावः यद्वा, तस्य तेऽनुविधायिन इत्यर्थः । अथ सर्वाभरात्मात्वेन विशिनष्टि—पुरुषविधोऽन्वय इति । अक्षमयादिषु यः चरमः आनन्दमयमक्षमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमवानां अभ्ये यः चरमः

अन्तिमः स आनन्दमयः “तस्माद्वाच्येनाद्विज्ञानमवात् अन्वोऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः” इति श्रूयते । स पुरुषविधोऽन्वयः “स वा एष पुरुषविध एव” इत्यादिप्रकारेण शिरःपञ्चपुच्छादिरूप पुरुषप्रकारान्वयवान् वक्ष्युच्छादिरूपनामसम्बन्धवान् तस्य पुरुषप्रकारान्वयवतः “प्रियमेव शिरः मोदोदक्षिणः पञ्चः प्रमोद वत्सरः पञ्चः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” इति पुरुषविधविधत्वं हि निकृष्टे पञ्चमयादिषु अवशेषं पञ्चाभिर्दिष्टम् एषु संज्ञितेषु अवस्थितं वा अतः परं विद्विषात्मकप्रपञ्चलक्षणं तदसत् विद्विषादनुग्रहेणात् विद्विषाद्विषयसदसत्त्वमवाक्यम् इति निर्विकारं “तदनुग्रविषय सच्च त्वच्च सत्यममैव” इति हि श्रूयते । एवम्भूतं यत्तस्य तेऽनुविधाः भक्ताः ते जीवन्ति सफलजन्मानो भवन्तीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

भीमदीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवद्भजनविमुक्तानां जन्मवैध्यर्थमाह—इत्यर्थ इति । ते तवानुविधाः अनुविधायिनः त्वदाभयणयोग्यजन्मभाजोपीत्यर्थः । असुतुपोः त्वां विहाय केवले वाहि प्राप्तेऽप्यतर्पणपराः शब्दादिविषयपलाभेत् इत्यर्थ इव उच्यते इत्यर्थमभिव्यक्तिः ता वधा वासुदेवता उच्यते सति तद्वद्वयोच्छ्वासा इत्यर्थः । अनेनातच्छब्दो दधुरित्यादेरायोजनात् कथमयथाभवन्तीत्यादिसूचितमन्वयविषयध्यानादिमोक्षार्थं रूपीकृतम् । ननु, सति मम कारणात्वे तत्त्वमनियतमुमुक्षा-स्तत्त्वसिद्धिः कारणात्त्वमेव त्वनुपपन्नमचेतनस्य प्रधानत्वेव महद्दहकारादिरूपेण परिणामस्वभावस्य कारणत्वात् तथाहि चेतनमोग्यभूतस्य सत्त्वरजस्तमोमयस्य विकारावकितस्व जमद्रूपस्य वस्तुनः कारणभूतं वस्तु तत्त्वभावमेवेति युक्तं गुणसाम्यावस्य प्रधानं कारणमित्यत एव कार्यकारणवोर-नन्वत्त्वोपपादकमुदादिरुहान्तोपपत्तिरिति सत्यधिकरणपूर्वकपञ्चानुसारिणामाशङ्कानभिप्रेत्य परिहारमाहुः महद्दह्यादिना यदनुग्रहत इत्यन्तेन यस्य तवानुग्रहतः “तदेव तद्वद्वयो” इतीष्टात्मकसङ्कल्पावस्थसत्ताकाः वेदानुप्रतिष्ठाश्च महद्दहकुरादयः अयदमसृजन् अचेतनस्यैष्टात्मकानुग्रहासम्भवाच्च तस्य कारणत्वमिति भावः । नच इष्टिप्रतीक्षाः शाकव इतिवद्गी-णानुग्रहसम्भवः “चेतदारम्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा” इति कारणस्यात्मत्वभजनात्स्यादेतत् माभूत्प्रधानं कारणं जीवस्तु मनिमुमहेत्येव तस्यैष्टासङ्कल्पापरपर्यायानुग्रहसम्भवात् तथाहि “आत्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यात्मशब्देन कारणात्वं प्रकम्य तस्यात्मशब्दवाच्यस्य जीवातिरिक्तत्वज्ञानाद्युदासाय प्रति-पर्यायं “तस्यैव एव शरीर आत्मा” इति शरीरसम्बन्धमभिधा-यानन्दमयशब्देन कार्यकमयद्वयेन तदयानन्दरूपताज्ञाभि-धाय सोकामवतीति तस्यैष्टापूर्वकसङ्कितान्मायते इत्यानन्द-मयाधिकरणपूर्वपञ्चानुसारिणामाशङ्कानभिप्रेत्य परिजम्बुः पुरुष-विध इत्यादिना । अत्रानन्दवत्त्वाम् अक्षमयाद्यां भगवन्मोक्ष-विज्ञानमयानन्दमयेषु यश्चरम आनन्दमयः पुरुषविधः “स वा एष पुरुषविध एव” इत्यादिना पुरुषाकारत्वेन निकृष्टः

भीमहीरः यथाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

अन्वयः " तस्य प्रियमेव शिरः मोक्षो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आत्मन् आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा " इत्युक्तशिरःपक्षपुच्छादिरूपपुच्छप्रकारान्वयवात् स त्वमेव ननु प्रत्य-
गात्मेत्यर्थः । कुत इत्यतो विंशतिरिति यत् सद्विदिति सद्-
सत् चिद्विदात्मकप्रपञ्चाकारं यदित्यर्थः तत्सद्वा तदेवानु-
प्राप्यशब्दं तदनुप्रविश्य सत्त्वं त्यजामहम् इति असुहृद्विद्वि-
दनुप्रवेशेन तदनुभयारम्भकजगद्रूपेण भवनस्य चिद्विद्विद्विद्वि-
मिथेयत्वस्य च भूयमायास्य वस्तुमुक्तोभयवाच्यजीवासम्मा-
वितस्य त्वय्येव सम्भवादिति भावः । किञ्च यदतः चिद्वि-
दात्मकप्रपञ्चापरं विद्वत्त्वं निरुक्तानिरुक्तनिश्चयनिश्चयन-
विज्ञानाविज्ञानसत्यानुनशब्देः प्रकाशपुरुषो निर्दिश्य नदन्तरा-
त्मतया ननुप्रयेतुया भूयमायां यत्तज्जीवातिरिक्तस्त्वमेव
अथ यत्त्वमेवमयादिषु चतुर्षु संज्ञेभ्यश्चयनयोगमवस्थित-
मानन्दमयकम् भूतं निर्विकारं तत् त्वमेव एवमुक्तधर्मसमानाधि-
करणतया भूयमाणमीक्षितत्वात्मकानुगृहीतृत्वं जीवासम्मा-
वितं त्वय्येवोपपन्नमिति समुदावाभिप्रायः शारीरात्मत्वं च
सर्वशरीरके त्वय्येवोपपन्नमिति च भावः अत्र केचिद्वि-
दवादिपूषद्विद्यमानेषु यश्चरमो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छत्वे-
नोक्तः स त्वमिति सम्बन्धमाहुः तथा हि—

तय्येव ब्रह्मपुच्छं स्यात्प्रतिष्ठा हेतुरित्यतः ।
अतिरेकभूतेर्ब्रह्मविषयत्वप्रतीतिः ॥
श्लोकस्य वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मप्राधान्यनिश्चयात् ।
प्रियमोक्षारूपेण विदितस्य जनैः समैः ॥
इहानन्दमयस्यास्य शङ्कयाश्चात्र सङ्कतेः ।
सदसद्भावयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्च निरंशिनः ॥
अशित्वासङ्कतेर्निर्विकारस्य मयटात्र वै ।
विकारित्वाबोधनाच्च मयटो ह्यत्र सङ्कतेः ॥
तस्यैव एव शरीर आत्मेति च तदन्तरम् ।
आत्मानन्तरं कीर्त्यमानमानन्दमयस्तुनः ॥
ब्रह्मत्वं नावगमयेदित्यतः पुनरस्य हि ।
परे तस्मिन्निश्चयशुद्धे शोभ्यमानुपपत्तितः ॥
नानन्दमयशब्देन वाच्यं ब्रह्मेति निश्चितम् ।
पुच्छत्वेनैव यत्तत्र रूपितं तु तद्विद्यते ॥

इति तपुच्छम्—

कस्मिन् प्रकरणे ह्यत्र पूर्वमन्वयमयादिषु ।
स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वाधैवैस्तु निरूपणात् ॥
शिरः पक्षादिरूपेण पुरुषत्वस्य निश्चितम् ।
प्रियमोक्षादिभिः स्वस्मादभिज्ञैरेव रूपितः ॥
न मिथ्यते ब्रह्मणोऽत्र ह्यनन्दमयशब्दितः ।
तत्तदन्तरभूतस्य वस्तुनो बोधकस्य वै ॥
तस्यैव एव शरीर आत्मेत्यात्मपदस्य हि ।
आख्यातानन्दमये पर्ववस्तुना कीर्तनात् पुनः ॥
अन्यस्य ब्रह्मपर्यायस्यानन्दमयतत्त्वतः ।
ब्रह्मादिमयपर्यायवृत्तानां श्लोकरूपिणाम् ॥
नाक्यानां पक्षपुच्छादिमदर्थपरतः पुनः ।
पुच्छमात्रपरस्यास्य श्लोकस्यास्याप्यसङ्कतेः ॥
अनन्तरे श्लोकमयतेति वाक्याभ्युतेनसः ।

[१५५].

इतिशब्देन पुच्छस्तुबोधकेन तथा पुनः ।
प्रधानप्रकृतार्थस्य परामर्शनसाधुना ॥
अनन्तरस्यानन्दमयस्याशोभनसङ्कतेः ।
ब्रह्मणो व्यवधानेन तदुपस्थापनस्यते ॥
ब्रह्मण्यानन्दशब्दस्य आनन्दो ब्रह्म इत्यतः ।
भूतेः सम्प्रतिपन्नत्वादानन्दत्वापने क्षमात् ॥
आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य वाक्यतः ।
आनन्दानन्दमययोरेकार्थस्य प्रतीतिः ॥
आनन्दमयशब्देन परब्रह्मावबोधनात् ।
आनन्दोऽब्रह्मति व्यजनादिनि पर्यायतुल्यतः ॥
आनन्दमयतुल्यायां च ब्रह्मादानमन्तः परम् ।
प्रतीतार्थभूतेः पञ्चादुपपत्तरभावतः ॥
न पुच्छमेव ब्रह्मति किन्तु पुच्छवद्विष्यते ।
आभिन्नपक्षपुच्छादिपरप्रकरणस्य वै ॥
आनुगुण्येन पञ्चया च निर्देशस्य तथा पुनः ।
अंशांशित्वेनोपपत्तेर्व्यतिरेकस्य निश्चयात् ॥
आत्माब्रह्मानन्दमयशब्देरेकार्थबोधनात् ।
तेषामन्यत्रमेनापि श्लोकस्य ह्युपपत्तितः ॥
आनन्दस्यापरिच्छितेः पुच्छब्रह्मपदस्य हि ।
आनन्दमयवाच्यस्य प्रसिद्धेरप्यभावतः ।
सदसद्भावयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्च तथा पुनः ।
शङ्कयाः सम्भवादस्य रूपस्योपपत्तितः ॥
अंशांशित्वं तद्वानन्दमयशब्दगतस्य वै ।
मयटः आधिक्यत्वेन प्राचुर्यार्थेऽपि वा पुनः ॥
उपपत्तेर्विकारार्थकत्वाभावाच्च ब्रह्मणः ।
निर्विकारित्वनिर्वाहान्तरात्मत्ववादिनः ॥
तस्यैव एव शरीर आत्मेत्यस्याविरोधतः ।
तद्वत्त्वानुगुण्येन शोधनस्य निधेः पुनः ॥
प्रत्यगर्थस्य शोध्यत्वं संसृतेर्निवृत्ततया ॥
आनन्दमयशब्देन वाच्यस्य ब्रह्मणः तथा ॥
शोध्यत्वस्य प्रपञ्चाच्च साध्यस्य ह्युपपत्तितः ।
काव्यशान्तिरूपस्य न पुच्छं ब्रह्म वै मनम् ॥
अन्यदाऽऽनन्दमयतः स एव ब्रह्म तु स्थितम् ।
इति पुच्छब्रह्मवादिषुपक्षोऽप्यारह्यते ॥

॥ १७ ॥

श्रीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपका ।

अथ भगवद्भजनविमुक्तानां जन्मवैयर्थ्यमाह—इत्य इति ।
तेऽनुविधाः त्वदनुविधायिनः त्वदाभ्युपयोग्यजन्ममात्रोपि
असुभूतो यदि जन्तव इति शेषः । असुतुपः प्राणेश्चयतर्पण-
पराः शब्दादिविषयचपलाश्चेत् इत्य इव भवन्ति ते
सकलपुरुषार्थहीना भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तं शौनकेन—
“तरवः किं न जीवन्ति भस्माः किं न भवन्त्युत ।
न जादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥
अविद्वुरादोऽप्यहरेः सस्तुतः पुरुषः पशुः ।
न यत्कर्णपयोपेतो जातु नाम गदाभूतः ॥” इति
किञ्चास्तामिदं यद्विषयपरा व्यर्थभस्मा इति यतः केवलज्ञान-
यत्परास्तेपि व्यर्थभस्माः तथोक्तं ब्रह्मणा—

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो -

हृदयमिति ये केवलबोधलब्धये ।

तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते-

नाम्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ इति ॥

तच्छब्दनिर्विष्टं भगवन्तं कारणत्वेन विशिनष्टि-महद्ब्रह्मादयः इति । महद्ब्रह्मकारादयः पदार्थाः यदनुग्रहतः यत्सङ्कल्पानुगृहीताः सन्तोऽण्डं ब्रह्माण्डगोलकमसृजन्त्यादितवन्तः यद्वृत्तं तस्य तेनुविधायिन इत्यर्थः । पुनः सर्वात्मत्वेन विशिनष्टि-पुरुषविधान्धय इति । अन्नमयादिषु चरमः अन्नमयप्राणमयमनोमय-विज्ञानमयानां चरमः स आनन्दमयः "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्त्योन्तर आत्मानन्दमयः" इति श्रूयते अन्नमयादिकोशाकारः सन् चेतयितापि त्वमेवेत्याह-पुरुषविधान्धय इति । "सवा एव पुरुषविधएव" इत्यादिप्रकारेण शिरःपञ्चपुरुषादिरूप-पुरुषप्रकारान्वयवाद् "तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुरुषं प्रतिष्ठा" इति पुरुषविधत्वं हि निरूप्यते अथशब्द आनन्दत्वं यत् एषु अन्नमयादिषु पदेषु अवशेषं पञ्चान्निर्विष्टं एषूपसंहृतेष्वप्यवस्थितम् अतः परं चिद्विदात्मकप्रपञ्चविलक्षणं सदसदपि चिद्विदनुग्रवेशात् चिद्विदाचिसदसच्छब्दवाक्यं तर्हि विकारि किं नेत्याह ऋतं निर्विकारं "तदनुप्रविश्य सच्च त्यन्नाभवत्" एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा" इत्यादिभूतेः एवम्भूतं यत्सत् तेनुविधायिनोपि असुतृपञ्चेन इत्येव श्रवस्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

योगिरामानुजाचारीकृतसरलव्याख्या ।

अथ भगवन्नृजनविमुखानां जन्मवैयर्थ्यमित्याहुः- इत्येवेति । महद्ब्रह्मादयः महद्ब्रह्मकारादिरूपाः प्रकृतिविकाराः यदनुग्रहतः यस्यानुप्रवेशेन लब्धसामर्थ्याः सन्तः अण्ड-मसृजन् ब्रह्माण्डमसृजन् यः परमपुरुषः अन्नमयादिषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयआनन्दमयाख्येषु पञ्चसु कोशेषु अन्धयः अन्वेतीत्यन्धयः सर्वान्तरात्मस्वाकारेणानुप्रविष्टः अत्र अन्नमयादिपञ्चकोशेषु यः चरमः पञ्चमः आनन्द-याक्यः पुरुषविधः पुरुषस्य विधा इव विधा यस्य सः पुरुषप्रकारः आनन्दमयाक्यस्य स्वभावतो पुरुषसदृशशिराः पञ्चाद्यकाररहितत्वेपि अन्नमयादीनां पुरुषाकारस्योक्तत्वेन तत् प्रकरणात् आनन्दमयस्य निरवयवस्यापि पुरुषाकृतिमत्त्वं कृपितं ननु वास्तविकं आनन्दमयाधिकरणे शङ्करभाष्येपि तथैवोक्तम् तथा च पुरुषविध इत्युक्ते भुत्वा पुरुषाकारत्वेन कृपित इत्यर्थः श्रीधरीश्याख्याने तु अन्नमयादिषु यश्चरमः इत्युक्ते ब्रह्मपुरुषं प्रतिष्ठा इति भुत्पुकरित्या पुरुष-त्वाकारेण कृपितः परमात्मा आनन्दमयादन्यः इति व्याख्यातं तद्व्यन्तासङ्गतं ब्रह्मणः आनन्दमयादन्धत्वस्य प्रकरणविरु-द्धत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्च अतः आनन्दमयाक्यस्यैव ब्रह्मत्वं चरमपुरुषविधत्वञ्च एवमेव शङ्कररामानुजभाष्यादिषु व्याख्यातं अतो विलम्बमयादधिकं न लिख्यते यत् परं ब्रह्म सद-सत् कार्यकारणरूपं चिद्विदात्मकं वा " तत्सङ्गा तद्वा-

नुप्राविशत् ' तदनुप्रविश्य सच्च त्यन्नाभवत्' इति भुतेः यत् ब्रह्म अतः परं चिद्विद्विलक्षणं-

"यस्मात्क्षरमततोहमक्षरादपि शोचतमः ।

ततोऽपि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इत्युकरित्या चिद्विद्विलक्षणपुरुषोत्तमस्वरूपमित्यर्थः । 'अनेन " इहैकत्वं जगत्कृत्स्नं पश्याय सच्चराचरम् " इत्युक्तेत्या जगद्विशिष्टशुद्धब्रह्मस्वरूपमुक्तं भवति इहैकत्वमित्युक्ते यस्मिन् प्रवेशे जगन्नास्ति तत् शुद्धब्रह्मचिद्विदित्यनेन तदनुप्रविश्य सच्च त्यन्नाभवदिति भुत्पुक्तसदसदनुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपमुक्तं भवति-अथ प्रलयादनन्तरम् एषु चिद्विदात्मकसङ्गपदार्थेषु अन्नमयादिषु वा अवशेषम् अवशिष्टं सर्वेषु नश्यत्तु अविनाशि-त्वेन स्थितामित्यर्थः-

"समं सर्वेषु भूतेषु समवस्थितमीश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥

इति भगवद्वचनात् अविनाशित्वादेव श्रुतम् सत्यस्वरूपं एव-म्भूतम् यद्ब्रह्मस्वरूपं तस्य ते असुभूतः प्राणिनः अनुविधाः अनुविधतीत्यनुविधाः अनुसरणशीलाः भक्ता इति यावत् अयदि न यदि ते भक्ताः न भवन्ति यदीत्यर्थः तदा इत्येव श्रवस्ति भक्ता इव श्रवस्ति निरर्थक-श्वासाः भवस्तीत्यर्थः अन्यथा त्वद्भजनशीलाः यदि तदा सफलजीवना एवेत्यर्थसिद्धम् असुभूतोऽयदि तेऽनुविधाः इत्यत्र असुभूतः अयदीति पदच्छेदः असुभूतोऽयदीत्यत्र अकारस्य असुभूतो इत्यत्र तकारोत्तरे ओकारस्य पूर्व-रूपस्यैकदेशो बोध्यः "अस्यादभावे स्वल्पाय" इति विश्वः । श्रीधरी-न्तु एतद्वाक्यस्य क्लृप्तान्वयः लक्षणा अध्याहारश्च कृतः अथ श्लोकस्य चतुर्थपादे श्रीधरीश्याख्यायामेवं पाठः प्रक्षिप्तः सदसतः परं त्वमथेति अत्र सदसतः इति पदम् त्वमथेत्यत्र त्वमितिपदं च प्रक्षिप्तमसङ्गतं च अस्य श्लोकस्य पादचतुष्टयेपि नगणजगणभगणाः आदितः क्रमशः सन्ति-अतः सदसतः परं त्वमथेति पाठे जगणभगणयोर्हानिर्भवति-अतः कन्दोभङ्गो दोषः अस्य श्लोकस्यैवमन्धयः महद्ब्रह्मादयः यदनुग्रहतः अण्डमसृजन् अन्नमयादिषु यः चरमः पुरुषविधः अत्र यः अन्धयः अन्नमयादिषु अन्त-र्यामितयानुगत इत्यर्थः । यत् ब्रह्मसदसत् सदसत्स्वरूपाम-त्यर्थः । यत् अतः परं यत् ब्रह्म प्रपञ्चाद्विलक्षणमित्यर्थः । अथ यत् एष्ववशेषम् अतः एतादृशस्य ते असुभूतः अनुविधाः अयदि अनुसरणशीलाः न यदीत्यर्थः तदा इत्येव श्रवस्ति निरर्थकश्वासाभवन्ति अन्यथातु अनुसरणशीलाः यदि सफ-लजीवना एवेति भावः इत्यन्वयार्थः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयभजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"अनिशमनुभ्वसन्त्यसुखीभूतितात्तव रिपवो इतिवत्तमसि-प्रविष्टाः तव गुणप्रथनाः परिहाय तमः पर्याप्ति ते पद-मज्जमनन्तसुखम्" इति पैङ्गिभुत्पुक्तस्य इत्येव श्रवस्ति श्लोक-स्यायं भावः । महद्ब्रह्मादयः ब्रह्मरूपाद्यभिमानानि मह-द्ब्रह्मकारादितत्त्वानि यस्यानुप्रवेशलक्षणांनुग्रहतो ब्रह्माण्ड-

भीमजीवजतीर्यकृतपदरक्षावली ।

मनुजं तस्यात्यन्तोपकारकस्य ते तव यद्यसुहृदः सर्वमिध्यात्वा-
दादिनः तर्हि ते इतयः कारुशालायामभिधमननिमित्तचर्म-
विशेषा इवोच्छसन्ति तमासि प्रविष्टाः दुःखभराक्रान्तत्वा-
द्दिनप्रमाणवला दीर्घश्वासं कुर्वन्ति अत्र चरमासममध्यमा-
दिषु चरमा मानुष्योत्तमाः उत्तमा इन्द्रादिदेवाः मध्यमाः
ऋषिगन्धर्वाः आदिः मुक्तसमुदाये प्रथमो ब्रह्मा एषु पुरुषेषु
वस्तुवाजसम् ऋतमेकप्रकारं नित्यमिति यावत् अनन्तसुखम्
अविशेषं विषयविशेषनिमित्तक्षणभङ्गसुखमन्तरेण स्वरूपभूता
परिमितानन्दपूर्णं सदसतः परं प्रथयेत् जानाति शिष्या-
दिषुपदिष्य प्रख्यापयति च सः पुरुषविधस्य जीवदेहगतत्वेन
तदाकारस्य तवान्वयः अनुकूला प्राप्तिर्यस्य तथा—

असक्तोर्देहपुण्यजीववद्देहगोपि यत्

अथवा पुम्बिधात्त्वात्पुम्बिधः पुरुषोत्तमः ॥ इति

वचनात् तादृशं त्वामाप्नोतीत्यर्थः प्रथयतीति प्रथनः ॥ १७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं सामान्याकारेण सर्वभूतीनां समन्वयस्तच्छुद्धभक्ति-
प्रतिपादनपञ्चमो दर्शितः । अथ तद्विशेषाणामपि दर्शयते ।
तत्र काश्चित् पूर्वोक्तशुद्धभक्तिप्रतिपादकभूत्यनुगामिन्यः भूतयो
ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वाभ्यां पुष्पन्त्यस्तेनैव तत्र चरन्त्यः स्वानु-
गतभूतिभ्यान्वास्तत्पर्यवसानत्वेन । दर्शयन्त्यः स्तुवन्ति इतय
इति ॥ १७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अतस्त्वत्पदाब्जे ये न भजन्ति ते केवलं जीवच्छवा
इत्याहुः—इतय इवेत्यादि । यदि ते तव अनुविधा अनुक्षणं
सेवां विदधन् इत्यनुविधाः तदा असुभूतः सार्थकमसूत्र
विधित्वात्यर्थः अन्यथा इतय इव भस्मा इव श्वसन्ति जीव-
च्छवा इत्यर्थः । यदनुग्रहतः यस्यानुग्रहात् महद्दहमाद्यः
अपडे असृजन् सच्च पुरुषविधः पुरुष इति विधा संज्ञा
यस्य स नारायणोपि अत्र त्वयि अन्वयः अनुग्रहत इति
अनुगत इत्यर्थः त्वयि विषये अनुगतवत् यः पुरुषविधो
नारायणः अन्नमयादिषु पञ्चकोशेषु चरमः न केवलं तथा
सदसतः परं स्थूलसूक्ष्मतः कार्यकारणतः परम्पारे इत्यर्थः
अथ अतो नारायणादपि त्वमिति यद्वस्तु तदेषु नारायणा-
दिषु पुरुषेषु प्रतिपादेषु अवशेषं अवशिष्यत इत्यवशेषः
तत् अत एव ऋतं सत्यं यद्वा इति यदुक्तं तद्वत्
सत्यम् ॥ १७ ॥

भीमब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं साधनविधीनां निर्णयमुक्त्वा ये देवान्तरोपासनादि-

विधयः कर्मविधयो वा तेषां निर्णयो निरूप्यते, सूत्रात्मको
महानिति तेषां किङ्कुरणं विधिसामर्थ्यात् नियोगन्यायेना-
होस्वित्कामनायां सत्यामभ्यनुत्तमात्रं क्रियते आहोस्वि-
न्निवेधार्थमनुवाद् इति अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यादिषु
तेषां निर्णयार्थमाह—इतय इव श्वसन्तीति । ये लौकिकाः
कामनया प्रवृत्ताः तदर्थं भुतिव्यर्धेति साधनसम्बन्धमात्र-
सार्थकत्वेपि इतरवैयर्थ्यापत्तेः नियोगपरतया तत्करणं मन्यन्ते
ते उभयेपि इतय इव श्वसन्ति एकं प्राणपोषकाः तत्पो-
षार्थं भूयुक्तं कुर्वन्ति अत्र केवललौकिकाः प्रकरणेनैव
निषिद्धाः अत एव नोच्यन्ते ब्रह्मविद्यामेव विचारविषय-
त्वात् वैदिकाः सर्वे एव ब्रह्मवादिनो भवन्तीति कामना-
परत्वं विधिपरत्वं वा ये मन्यन्ते वेदानां ते निन्दन्ते प्राण-
पोषका इति प्राणोपाधिप्रस्ता इति च इतयो हि अतन्ता-
नेव सर्वानेव धातुं तप्तान् कुर्वन्ति अतस्ते परताप-
कर्तारः बहिर्मुखाः समर्थाः सन्तः अन्यानेव पीडयन्तीति
सुतरां पशुघातकाः “यो नः शपादघपतः” यो नः सपञ्चः
“यो मां द्वेष्टि जातवेदः” इत्यादिभूतिभिः अलौकिकप्रकारेणापि
सर्वोपद्रवकर्तारः ते मृतप्राया एव इहामुत्रार्थफलरहिताः
परोपद्रवार्थमेव जीवन्तीत्यर्थः । ये पुनः “यज्ञेन यज्ञमयजन्”
इति प्रकारेण यज्ञादिभिः त्वदावरणत्वेन देवान्तरोपासनां
च कुर्वन्ति ते त्वदनुविधाः ये त्वदनुविधाः अनुविदधन्ती-
त्यनुविधाः अनुवर्तिनो भक्ताः ते एवासुभूतः सफलप्राणाः
न तैः परोपद्रवः सम्भवतीति किञ्च ये पूर्वोक्ताः तेषां दूष-
णान्तरमुच्यते महद्दहमाद्य इति “कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः” इति
भगवदाख्याया महदादिभिः कृते ब्रह्माण्डे तत्र स्थित्वा तैरेव
निष्पादितं शरीरम्परिगृह्य तेषां तत्स्वामिनो वा ये अनु-
विधानं न कुर्वन्ति ते कृतघ्नाः अथ च ये भगवत्सेवकाः
तेषां सर्वभावेन भजनं युक्तमिति वक्तुं महदाद्यापि भग-
वत्सेवार्थं भगवत्क्रीडाभाण्डं ब्रह्माण्डं ससृजुरिति निरूपितं
करणेपि तेषां न म्रतः सामर्थ्यं किन्तु यदनुग्रहादेव अतो
भगवच्छेषक्या देवान्तरभजने न कोपि दोष इत्यपि सूचितं
प्रकारान्तरेणाप्युभयेषां निन्दास्तुती निरूप्यते— पुरुष-
विधोन्वयोत्र चरमोन्नमयादिषु य इति । अत्र देहे पुरुषविधो-
न्वयः यश्च भगवान् अन्नमयादिषु चरमः यथा भाण्ड-
कर्तारः प्रथमतः आकृतिं कृत्वा पञ्चाङ्गात् पूरयन्ति अन्यथा
पूरितभागडनिर्माणं न भवति तादृशो देहः अन्येतु घटा-
दयः कृतिसाध्याः ततोऽत्र देहे कश्चित् आन्तरो वर्तते य
एवम्विधः यदुपरि समागताः अन्नरसादयो भवन्ति अन्यथा
अस्मोत्कर इव राशौभूताः स्युः अतो योऽन्तः स्थितः प्रत्यहं
तादृग्भावं संपादयति सोऽत्यन्तं मान्यो भवति “तस्य पुरुष-
विधतां अन्वयं पुरुषविधः” इति भूतो तस्य भगवतः पुरुष-
प्रकारमेव लक्ष्मीकृत्य अयमन्नमयादिः पुरुषविध इति अस्व
पुरुषविधत्वं भगवदन्वयेनैव निरूपितं पुरुषविधस्त्वन्वयः
ब्रह्मन्यायेन समागत इत्यर्थः नन्वन्नमयान्वय एव भगवतो
भवतु को विशेष इति चेत्तत्राह—अन्नमयादिषु यश्चरम
इति । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु चरमानन्दमयः
सतु सर्वान्तरः आनन्दमयत्वादेव न तस्य प्रयोजनमयन्दास्ति ।
अन्वयं च तापेक्ष्यत इति सूचितं भूतस्थितो ह्याकारसमर्पको

भीमविरचनार्थकृतसुबोधिनी ।

भवति तस्य पुरुषविधनामित्यत्र प्रकृतः वृत्त्या तेनोच्यते तस्यैव पूर्वोक्तत्वात् पूर्वोक्त एव हि परामृश्यते सवा एव पुरुषविध एवेति पूर्ववाक्य अयमिति सर्वत्रात्रमय एव ग्राह्यः अतस्तोक्तो वा ननु पूर्वपुरुषविधत्वेनोत्तरस्य पुरुषविधत्वमिति कदाचिदपि मन्तव्यं भगवांश्चानन्दमयः अत्र कश्चित् कोश-प्रतिपादकाः स्वार्थं शोकप्रतिपादका एव आनन्दमयस्य त्यागे शोकस्यैवावशेषात् मयदुःखानुपपत्तिश्च सूत्रकारेणैव परिहृता प्राप्नुवदिति "अवच्छेदसि" (४-३-१५०) इति व्याकरणोपि विकारे आनन्दशब्दात् इयञ्चः मयद्विधानाभावात् तस्मात्माकारप्रत्ययदेवा देव कश्चिन्नाया व्याख्याना ग्रहणपदभ्रष्टया वा ग्रहणपुच्छं प्रति हेति आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन ग्रहणनिरूपणात् हेतुकातिव्यकथने पुच्छत्वं परमात्मन इति सिद्धान्तापरिहानात् अन्यथा ज्ञान-भक्तिमार्गयोरैककलत्वं न स्यात् भगवच्छरणस्याग्रहत्वात् इत्यलं विस्मरेण माय्ये विस्तरस्योक्तत्वात् अतः योन्तः स्थित आनन्दं संपादयति पुरुषत्वं चैतादृशं ये न मन्यन्ते ते कृतग्रा-इति किं वक्तव्यम् यं वा भजन्ते तेषां युक्तमिति वा किं वक्तव्यमित्यर्थः किञ्च यत्किञ्चिज्जगति कार्यं तस्य सर्वस्य त्वमेव निष्पत्ता तदाह सत्सतः परं त्वमिति तस्य सत्सतः कार्यकारणयोः परं नियन्तृत्वेन विचारितं ब्रह्म त्वमेवेत्यर्थः किञ्च न केवलं नियामकत्वमात्रं किन्तु भिन्नप्रक्रमेण भेदं परिहृत्य एतद्रूपत्वेनैवोत्तरमुच्यते यदेष्ववशेषमिति अवशि-ष्यत इत्यवशेषः एतत्पूर्वमुपपादितं यथा सर्ववस्तुष्वयं भगवानवशिष्यत इति अतः पर्यवसानन्यायेन तस्यैवानुसरणं कर्तव्यं सर्वत्र नान्यस्य नश्वरस्येति हेतुरुक्तः उभयत्रापि किञ्च यदेषु श्रुतं तद्भगवानेवेत्यर्थः अवशेषमात्रेण न कार्यं सेत्स्यति तस्यापि कालान्तरे नाशसम्भवात् घृतादिवत् अतो हेत्वन्तरमुच्यते ततमिति एवं पञ्चहेतवो निरूपिताः स्तुतो निर्वाहः च—

"कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णीतः पञ्चया बुधैः

शरदिदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्यदः, ॥

॥४॥ १७ ॥

भीमविरचनार्थकृतसाराधर्षिणी ।

पूर्वोक्तोक्तभजनव्यतिरेके जनाः कीदृशाः स्युरित्यपेक्षावा-माहुः—इत्यत्र इवेति । ते जनाः इत्यत्र इव श्वसन्ति त्वंज्ञाते-हीनत्वेन मृतकलाधर्म्याभिप्राणत्वेपि भक्षा इव वृथा-आसा इत्यर्थः । यदि तु ते तव अनुविधा अनु विदध-त्यानुकूल्यं कुर्वन्तीत्यनुचरा भक्ता इति यावत् तदैवाप्तु-भूतः प्राणधारिणो जीवन्तो नरा उच्यन्ते इत्यर्थः नन्वभजता-मपि सूक्ष्मः स्थूलश्च देहो जीवन्नेव इत्येते ननु अग्र्यमाण-स्तत्राहुः महद्दहमाद्यश्चिन्ताहङ्कारबुद्धिमनःभोवृचधुरादयो बहव्यारम्भकाः यदनुग्रहतः यद्भजनप्राप्तानुग्रहादेव अण्ड-वमष्टिष्यदृशरीरम् अवृजन् "नमाम ते देव पदारविन्दं प्रपन्न-तापोपशमातपत्रम्" इत्यादि वृत्तीयोक्तेस्ते चिन्ताहङ्कारादयो भजन् प्रवृत्ता एव दृष्टाः अतो येषां चित्तभोगादयो नैव भजने

प्रवर्तन्ते ते देहा नैव चित्तभोगादिमन्तोऽत एव देहा मासा एव मृता एवेति भावः । नन्वहं कीदृशाकारः यं मां ते भजेर-चित्यत आहुः—पुरुषविधः पुरुषस्य विधेय विधा आकारो यस्य सः तस्मादेवम्भूतो भगवानेव त्वं सर्वभूतेषु परमात्मा सर्व-वृहत्तमानन्दरूपं ब्रह्म च भवसीत्याहुः, अन्नमयादिषु अन्नमय-प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः स्थूलदेहप्राणान्तःकरण-जीवपरमात्मानः क्रमेण वस्तिपुच्छपृथिवीपुच्छाथर्वाहिरःपुच्छ-महःपुच्छब्रह्मपुच्छा ये पञ्च पुरुषाः श्रुतास्तुकास्तेषु मध्ये यश्चरमः आनन्दमयः सत्त्वमिति सम्बन्धः । ननु तद्वज्र-मयाद्याः किमहं न भवामि तत्र विशिष्यति अन्नमयोत्र अत्र येष्वन्नमयादिषु अन्वेति अनुप्रविशतीत्यन्वर्थः सत्त्वं तव कारणत्वाद्भक्तमयादीनां तु त्वत्कार्यत्वादेतेऽपि त्वमेव भवसि किन्तु न स्वरूपेण स्वरूपेण तु त्वमानन्दमय एव सर्वकारणं परमात्मेत्यर्थः । किञ्च यत् येषु सर्वेष्वपि मध्ये अवशेषं परम-चरमं रसो वै स इति भुत्वा रसत्वेन प्रतिपादितं स्त्रीणां स्मरौ मूर्तिमानिति भीमागवते विवृतं सत्सतः परम् अन्न-मयादिस्थूलसूक्ष्मसर्वविलक्षणं यद्वा सतः सर्वभेदावानन्दमया-दसतस्ततोपि निकृष्टाद्विज्ञानमयादेव परममन्यत् योसौ जाग्रद-अप्नसुषुप्तिमतीत्य तुयोतीतो गोपाल इति श्रीगोपालतापनी-भूयुक्तं ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठादमिति गीतास्पष्टी कृतं सर्वोक्तदं कृष्णस्वरूपं वस्तु तदपि श्रुतं अस्माभिः भूतिभिस्तपः प्राप्त-गोपीस्वरूपाभिः प्राप्तमनुभूतं वा अर्सेर्गत्यर्थत्वाद्ब्रह्मार्थानां च प्राप्यर्थत्वाद्ब्रह्मार्थत्वाच्च अत्र—

असूर्यानामतेलोका अन्धेन तमसावृत्ताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥

इत्याद्याः भक्त्यभावे दोषप्रतिपादिकाः असूर्याः—

द्वौ भूतमर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।

विष्णुभक्तिपरो देव आसुरस्तद्विपर्ययः ॥

इत्याग्नेयविष्णुधर्मोक्तेरसुराणां विष्णुभक्तिहीनानां प्राप्य इत्यर्थः "नित्यां नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति" कामान् । तं पीठगं येन यजन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्" इत्याद्या भक्तिसत्त्वे गुणप्रतिपादिकाः भूतयः सत्त्वा एव पुरुषोऽन्नरसमयस्तत्त्वेदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अग्रमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्येवमन्नमयप्राणमयमनोमय-विज्ञानमयपुरुषनिरूपणानन्तरं पञ्चम आनन्दमयो निरूपितो यथा "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादम्योऽन्तर्मात्मा आनन्दमयस्तस्य प्रिय-मेव शिरो मोक्षो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति तैत्तिरीयकभूतिजीवात्मपरमात्मब्रह्मप्रतिपा-दिकाः अत्र "यो विद्वानेतिष्ठत् विद्वानान्तरो यस्य विद्वानं शरीर-मिति जीवान्तर्यामिप्रतिपादकभूतेरात्मनि तिष्ठन्निति भूत्यन्तर-वाचा विज्ञानमयो जीवात्मेवोक्तस्तदनन्तरोक्त आनन्दमयः सर्वा-न्तर्यामी परमात्मेव परमोपास्य इति वैष्णवमते व्याख्या ततोश्च पुत्रवर्धनजानन्दादिकं प्रियादिकं प्रियादिष्वर्धनं व्याक्येयं किमवे-कस्यैव परमानन्दरूपस्य परमात्मन आनन्दोदयोत्कर्षतारतम्यादेव प्रियादीनां चतुर्णां तत्तन्नामभेदः ब्रह्मणस्तु सर्वतोपि बृहत्तमानन्द-त्वादानन्दप्रतिष्ठात्वं प्रतिष्ठायेतऽस्यामिति प्रतिष्ठा आभयः "ब्रह्म-णोहि प्रतिष्ठाह" इत्युक्तेः "रसो वै सः" इति सर्वोक्तिमभ्युक्तोक्त-मस्यापि प्रतिष्ठात्वात् कृष्णः सर्ववृहत्तमानन्दस्तद्विचरूपो

उदरमुपसते य ऋषिर्वर्मसु कूर्पदृशः परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।

तत उदमावनन्त तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥१८॥

१ श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

गोष्ठलताप्रणीभूत्या तुरीयादपि विलक्षणत्वेन प्रतिपादितः प्रेमरस-
मयवपुस्त्वेषु परमावधिकृतः "विद्वन्महामिदं कृष्णमेकाग्र्येन स्थितो
जगत्" इत्युक्तेरन्तर्याम्यान्मयः खलु यद्येक एवांशः अत-
एव प्रेक्षावच्छिरोमणीनां भूतानां कृष्णत्वोपासना बृहद्भामने
इहा प्राप्तिश्च गृहीत्वेन "स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजद्वय" इति पदेन
वक्ष्यते अतो भगवत्स्वरूपेणपि मध्ये कृष्णमेव सर्वोत्कृष्टतया
भूतिभिः प्रतिपादितमवधार्य नारदः श्रीनारायणस्यापि पुरास्वनो
"नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये" इत्युच्चारयन् कृष्ण-
मेव ब्रह्मरूपिण्यते ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तमदीपः ।

एतदेवान्वयव्यतिरेकेण हृदयति-यदि तेऽनुविधान्तव गुणस्त्व-
नादिना त्वानुयायिनस्तर्हि असुभृतः प्राणवन्त इत्यन्वयोक्तिः व्यति-
रेकमाह—अन्यथा इत्येव श्वसन्ति अग्निज्वालनसाधन-
भूतैर्मैव प्राणहीना इव श्वसन्ति यथा तच्छसनमपि पर-
तापायैव तद्रूपेणां जीवनमपीति जीवन्मृता इत्यर्थः । तथा च
वैष्णो भूतिः "अनिशमनुश्वसन्त्यसुखोद्भिरितास्तव रिपवो हति
वसमसि प्रतिष्ठाः तव गुणपुण्याः परिहाय तमः प्रयान्ति
पदमजस्रमनन्तसुखम्" इति । भारते सभाष्येणि नारदवचनम्—

"कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये नराः ।

जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सम्भाष्याः ॥ ॥ ॥ ॥

इति अनेन तेषां सम्भाषणादिकर्ता तत् गीतं ब्रजतीत्यर्थः
स्मृतः चेतनाचेतनवस्तुजातं त्वच्छक्तैव कार्यकरणे सामर्थ्य-
वदित्याह—महद्ब्रह्मादयस्तदभिमानिन्यो देवताः यदनुग्रहतः
यस्य तव तेषां तत्त्वानां तृतीयस्कन्धोक्तेन स्तोत्रेण प्रसन्नस्य
अनुग्रहोन्मुखस्यानुग्रहतः शक्तिप्रदानेनाण्डमसृजन् उपलक्षणं
चेतत् कामीष्टमप्राप्नुवन्नित्यर्थः । शक्तिप्रदातृत्वेनोक्ता सर्वो-
त्कृष्टत्वेन स्तौति योऽन्नमयादिषु अन्नमयो भूत्वा चरमः आनन्द
मयस्त्वंमासि मयद्रूपत्ययकथनेन प्रतीतं विकारार्थं वारयति
अद्वयतः परं स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परमत्यन्तोत्कृष्टं धनी-
भूतानन्दमिति यावत् यस्मादेवहृद्द्वारादिषु लीयमानेषु अव-
शेषं तेषामभिभूतम् अत एव श्रुतं सत्यम् अप्रच्युतस्वरूपं तथाच
श्रुत्याभ्यासः "आनन्दाख्येव अद्विमानि भूतानि जायन्ते
आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयस्यन्तिस्वीवशन्ति" इत्यादि
अनेन आनन्दमयोभ्यासात् इत्यधिकरणं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

आपके आश्रय के योग्य-अनुयायि जन्म पाय कर भी

[१६०]

जो आपको छोड़कर बरि विषय भोगसे प्राण इन्द्रियों की
वृत्ति करने में लग रहे हैं, वे तो प्राणी, चर्म की धौकनी
के समान इत्यादि भास लेते हैं जिस आपके अनुग्रह से
महत्त्व अहंकार तत्त्व से आवि लेकर आकाशादि पञ्चभूत
तथा वृत्तके सूक्ष्म प्रपञ्चरूप और एकाग्र इन्द्रिय इन सबने
मिलकर ब्रह्माण्ड को उत्पन्न किया शरीर प्राण मन विज्ञान
आनन्द मय इनमे पुरुषाकार रूपसे जिसका निरूपण किया
गया है और पुरुषाकार धर्म का जिसमें सम्बन्ध है
एतादृश जो सत्य का आनन्द मय स्वरूप है वह आपदि
हो जीवात्मा नहि और जो उद चेतन से परे है सो भी
आपदि हो जीवात्मा नहि है और शरीर प्राण मन विज्ञान
मय जीव स्वरूप इन सब के लय होनेपर जो निर्बिकार
आनन्द स्वरूपी अवशिष्ट रहजाता है वह भी आपदि हो
जीवात्मा नहि है ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाधर्षिका ।

एवं तावत्सर्वात्मके परमेश्वरे सर्वभूतिसमन्वयेन सङ्ग-
जनीयत्वमुक्त्याऽभक्तनिन्दया च तदेव हृदीकृत्येदानीमनन्तगा-
महिमनि प्रथमं तावदुपाध्यालम्बनमुपासनमुदरं ब्रह्मणि
शार्कराक्षा उपासते इदं ब्रह्मत्वारुणयो ब्रह्मा है वता इन
ऊर्ध्वन्तर्वेदोदसर्पच्छिरोऽध्यत "इत्याद्याः भूतयो विदधनी-
त्याह—उदरमुपासत इति । ऋषिर्वर्मसु ऋषीणां सम्प्रदाय-
मार्गेषु ये कूर्पदृशस्ते उदरालम्बनं मणिपूरकत्वं ब्रह्मोपासने
ध्यायन्ति शार्कराक्षा इति भूतिपदस्य प्रतिपदं कूर्पदृश इति
कूर्प शर्करा रजो विद्यते दृक्वक्षिषु येषां ते तथा रजः-
पिहितदृष्टयः स्थूलदृष्टयः इति यावत् उदरस्य हृदयापेक्षया
स्थूलत्वात् यद्वा कूर्प सूक्ष्मं सूक्ष्मदृश इत्यर्थः । तद्वा हृदयस्य
सूक्ष्ममेवाऽऽलक्ष्य तत्प्रवेशाय प्रथममुदरमुपासत इति
भाष्यः । आरुणयस्तु साक्षाद्दृश्यं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते
हृदयविशेषणं परिसरपद्धतिमिति परितः सरन्ति प्रसर्पन्तीति
परिसरा नाख्यस्तासां पद्धतिं मार्गं प्रसरणस्थानमिच्छर्थः
विशेषणस्य फलमाह—तत इति । ततो हृदयात् मो अनन्त !
तव धामोपलब्धिस्थानं सुषुम्नाय परमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं
शिरो मूर्ध्नां प्रत्युदगानुदसर्पत् मूलाधारादारभ्य हृदयमध्या-
ङ्गस्तरन्ध्रं प्रत्युदगतमित्यर्थः । कथम्भूतं धाम यत्समेत्य
पुनरिह कृतान्तमुखे मृत्युमुखे संसारे न पतन्ति तथा च
भूतिः "शतं चैका च हृदयस्य नाख्यस्तासां मूर्ध्नामभिनिः-
सृतेका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विश्वगम्या उत्क्रमणे
भवन्ति" इति ॥ १८ ॥

उदरादिषु यः पुंसां चिन्तितो मुनिवर्मभिः ।

इति मृत्युभयं देवो हृदयं तमुपासहे ॥ ५ ॥

श्रीराधारमणहासगोस्वामिकृतरीपिकादीपिनी ।

अथ पूर्वोक्तश्लोकचतुष्टयस्यार्थमनुवदन् उदरमित्यस्या-
भासं रक्षयति—एवं तावदिति । तत्र सर्वात्मके इति हृद्-
पलम्बस्यानुवादः परमेश्वर इति जयजयेत्यस्य सर्वभुति-
सम्बन्धेनेति निगमोनुचरेदित्यस्य अतः क्रमयो दधुरित्यस्य च
सम्बन्धनीयत्वमिति इति तत्र सूर्य इत्यस्यानुवादः अभक्तनिन्द-
येति इत्यस्य इवेत्यस्येति । नचावयवं किञ्चिदपि तदेव सम्भज-
नीयत्वमेव उदरं वैश्वानररूपेण ब्रह्मणाधिष्ठितत्वाल्लक्षणया
वैश्वानरोपाधिकं ब्रह्मेत्यर्थः । शर्कराक्षस्यापत्यानि शार्कराक्षा
ऋषय इदं तत्त्वं दहराकाशस्य ब्रह्म अरुणस्यापत्यान्यारुण्य
ऋषय उपासते ता ते उदर इदं ब्रह्मा ब्रह्मणी एव ह स्फुटं
निपातरूपहृदयो वाक्पूरणे उभयत्र ओ स्नाने डादेशच्छा-
न्वसः ता इ ऊर्ध्वं चेत्येव पाठः । इत इति तु लेखकप्रमाद
एव तत्र ब्रह्म पुनः सुषुम्नानाडीरूपेणांशुभागे चोदसर्पदग-
च्छन् तद्गोर्ध्वमुग्रस्य शिरोऽभ्यत आभितवत् तत्र चधुरादि-
ज्ञानेन्द्रियाणां प्रकाशात् ब्रह्ममासिसाधनब्रह्मरन्ध्राधारत्वाच्च
ब्रह्मोपासकानां स्थूलदृष्टिवकथनमश्लीलमित्यस्वरसाद्यद्वेति पद्यति-
मित्यजहल्लिङ्गमिति हृदयविशेषणत्वेऽपि न यत्त्वं परिसर-
पद्यतिमिति वाच्ये ह्रस्वोच्चापो संज्ञाच्छब्दसंज्ञा बहुलमिति सूत्रेण
ह्रस्वच्छान्वसः शतं चैका एकोत्तरं शतमित्यर्थः । तासां मध्ये
एका सुषुम्नास्या मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रता विष्वक्कनानागतयः अन्या-
माज्यः उत्क्रमणे प्राणोत्क्रमणे संसारगमनद्वारभूता भवन्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृतान्वयबोधिनी ।

एवं तावत्सर्वात्मके परमेश्वरे सर्वभुतिसमन्वयेन सद्भज-
नीयत्वमुक्त्वा अभक्तनिन्दया च तदेव हृदीकृत्येदानीमनवगाह्य
महिमनि प्रथमं तावद्युपाध्यात्मलम्बनमुपासने भूतयो विदधि-
तीत्याह—उदरमिति । ये कूर्पदशः स्थूलदृष्टयः ते ऋषिचर्मसु
ऋषीणां सम्प्रदायमार्गेषु उदरं उदरालम्बनमणिपूरस्य ब्रह्म
उपासने ध्यायन्ति आरुण्यस्तु हृदयं साक्षाद्दृश्यं दहरं सूक्ष्म-
मेव ब्रह्म उपासने कथंभूतं हृदयं परिसरपद्यतिः परितः सरन्ति
प्रसराः नाज्यः तासां पद्यति मार्गप्रसरणस्याप्रमित्यर्थः विशेषण-
फलमाह—तत इति । हे अनन्त तव भ्राम त्वदुपलब्धित्वान्न
सुषुम्नास्य परमं भ्रेष्ठं ज्योतिर्मयं ततो हृदयाच्छिरो मूर्ध्नि
प्रति उदगात् उदसर्पत मूलाधारमारुह्य हृदयमध्याब्राह्म
रन्ध्रं प्रत्युद्गतमित्यर्थः । किन्तु यद्वाम समेत्य प्राप्य पुनरिह कृतां-
तमुक्तं संसारेणापतन्तीतिवत् उपाध्यालम्बनमुपासनमाह
भुतिः उदरं ब्रह्मेति शर्कराक्षा उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुण्यो
ब्रह्मा हेव त ऊर्ध्वं चोदसर्पत ताच्छिरोभूतयतेत्यादि अर्थः
वैश्वानरभूतेन ब्रह्मणाधिष्ठितत्वाद्दहरं ब्रह्मेति शर्कराक्षस्यापत्यानि
शार्कराक्षाः ऋषय उपासते अरुणस्यापत्यानि आरुण्य ऋषयः
हृदये उदरावृष्टेः प्रदशं पञ्चब्रह्मोपलब्धित्वान्त्वात् ब्रह्मेत्युपासते
ब्रह्मा हेवता हस्फुटं ताते उदरोरसी ब्रह्मा ब्रह्मणी एव ते
उदरोसी एव भवतः इत्यर्थः ब्रह्मा ता इति प्रथमाद्विवच-
नात्तं परं क्षान्दसत्त्वदाकारः तद्ब्रह्म ऊर्ध्वत्वेचोदसर्पत ऊर्ध्व-
मुक्तं मय गच्छत् शिरो भूयते अभितवत् शिरासि चधुः भोत्रा-

दीनि करणानि स्वस्वस्थाने पृथक् निक्षिप्य दर्शनादिव्यापार-
कारयित्वाचास्त इत्यर्थः तत उदगादनन्तेत्यत्र भुतिः शतं
चैका च हृदयस्य नाज्यस्तासां मूर्ध्निमभिनिस्तुतेका तयोर्ध्वमा
यन्नमृतत्वमेति विष्वग्गत्या उत्क्रमणे भवन्ति इति अर्थः एकोत्तर-
शतं नाज्यो हृदयस्य सम्बन्धिनो भवन्ति तासां मध्ये एका-
नाडी ऊर्ध्वमभिनिस्तुता तथा ऊर्ध्वं आसमस्तादयन् गच्छन्
उपासक अमृतत्वं मोक्षमेवेति अन्या नाज्यः विष्वक्कनाना गतिय-
स्तियं कसर्पण्यः उत्क्रमणे संसारगमनद्वारं भवन्ति वसेमि
इति ॥ श्रीस्वामिनां श्लोकः ॥ उदरादिषु यः पुंसां चिन्ततो मुनि-
वत्समिः । इति मृत्युभयं देवो हृदयं तमुपास्महे ॥ सुगमम् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीबगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उदरमित्यादि टीकायामुदरं ब्रह्मेत्यादिभूतो वैश्वानरभूतेन
ब्रह्मणाधिष्ठितत्वादिति भावः । हृदयं ब्रह्मेति ब्रह्मण उपलब्धि-
स्तान्त्वात् ब्रह्मा हेवेति ब्रह्मा ह एवेति च्छेदः ब्रह्मा ब्रह्मणी एवेति
समुदायार्थः ह स्फुटं ता इह इति शब्दो य वाक्पूरणे ताते इत्यर्थः
उभयत्र ओ स्नाने डादेशच्छान्वसः उदरासी ते ब्रह्मणी एवेति
समुदायार्थः पुनरपि ऊर्ध्वत्वेच उदसर्पत तद्ब्रह्म ऊर्ध्वमुद्विष्य-
शिरोभ्यत आभितवत् तत्र चधुः भोत्रादीनां महेन्द्रियाणां
प्रकाशात् शतमिति विष्वक्कनाना गतयः अन्याः संसारगमन-
द्वारभूता इत्यर्थः अथ स्वस्याख्या तदेवं तासु भुतिषु तत्र स-
न्वितासु ताभिः स्पष्टमप्रस्तुताः काश्चिदन्याः भूतयोपि स्वेष्टां
तदनुगतिमेव दर्शयन्ति तत्र च प्रथमं क्रमसोपानतया पाञ्च-
वर्णनमयं पूर्वोक्तभुतिसाम्याल्लुभावसराः क्रममुक्तिवत्सर्वशक-
योगोपदेष्टु भूतयः स्तुवन्ति उदरमिति उदरं तत्त्वितवैश्वानरान्तर्ग-
मिममन्नरसादिप्रवर्त्तनया क्रियाशक्तिदायकं—

“अहं वैश्वानरोभूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पञ्चाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

इति श्रीगीतोपनिषद्ग्रन्थः हृदयं तत्त्वितजीवान्तर्यामिणं पुण्यादि-
प्रवर्त्तनया ज्ञानशक्तिदायकं “महान प्रभुर्वै पुरुषः सर्वस्यैव
प्रवर्त्तकः अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्नरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः
इतिभूतेः अन्यस्यैः क्रमस्तु द्वितीयस्कन्धोक्तोक्तैः एवं व्यष्टिमारभ्य
व्याख्यातं समष्टिमारभ्यत्येवं ज्ञेयं उदरं नयस्तलं वैराजस्य
नाभिषिशिष्टोदरं नभस्तलं नाभिसरोगृणन्तीति द्वितीयोक्तेः
हृदये स्वर्गकूपं वैराजस्योरःस्थलं उरःस्थलं ज्योतिरर्नाकमाहु-
रिति तत्रैवोक्तेः किम्भूतं परिसरपद्यति त्वज्जिह्वप्रापकमित्यर्थः
दहरं दुर्गमं ततस्तस्मादुपासनद्वयात् नव धाम सुषुम्नास्य
कर्तुंभूतं सुषुम्नया ब्रह्मपयेन शोचिषेति द्वितीयोक्तेराधि-
दैविकी च सुषुम्णा ज्योतिर्मयी वर्तते शिरः परमकुर्मभूतमुद-
सर्पत् शिरो ब्रह्मलोकः सत्यञ्च शीर्षाणि सहस्रशीर्षाः इति
तत्रैवोक्तेः ततोपि परमं भ्रेष्ठं वैकुण्ठपुरं प्रविशन्तीत्यर्थः । तथा
सुषुम्नयोपासकाः श्रीवैकुण्ठं ब्रजन्तीति भावः यद्वैकुण्ठपुरं
सुमेल्य नावसेन्त उपासकाः भुतयस्तु दर्शिता एव ॥ १८ ॥

सुरक्षितशुक्लपक्षीयम् ।

शरीरान्तस्थानभेदेन उपासनाभेदाद् विवक्ष्यन् भगवदुपासकानां मोक्षफलमाह—उदरमिति । ऋषिचर्मसु ज्ञानमार्गेषु निष्ठिताः आरुण्यः अरुणवंश्याः ऋषयस्तु साक्षात् हृदयस्य त्वाम् उपासते कूर्पदशः सूक्ष्मदशः उदरमुपासते उदरस्य वैश्वानररूपं त्वामुपासते परिसरस्यत्वाम् आत्मेति परिसरपञ्चतिः सुषुम्णामार्गान्तः उपासते अनुसम्बधते हृदयं हृदयगतं दहरं दहरपरिमाणत्वात् दहराकाशशब्दवाच्यं त्वाम् उपासते । हे अनन्त ! ततः पञ्चतेः शिर उदगात् भ्रूमध्यगतं त्वामुपासते पुनरिह यत् सङ्गं कृत्वा कृतान्तमुखं मृत्युमुखे न पतन्तीत्यर्थः । “शतश्रेका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्ध्नामभिनिःसृतेका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगभ्या उत्क्रमणे भवति” इति भूतिः ॥ १८ ॥

भीमश्रीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

अस्तु कारणत्वेन उपास्यत्वं के के कुत्र कुत्र कथं क्वमुपासते कीदृशं च फलमित्यपेक्षायामुपासनभेदानभिधाय सर्वेषामप्युपासकानां मोक्षफलत्वमाहुः—उदरमिति । ऋषिचर्मसु वेदान्तविहितेषु उपासनामार्गेषु ये कूर्पदशः सूक्ष्ममतयः तत्र केचिदारुण्यः अरुणवंश्यास्तदनुयायिनो दहरविद्यानिष्ठाः इति यावत् हृदयं हृदयगतं दहरं दहरशब्दवाच्यं हृदयपुण्डरीकान्तर्गताकाशरूपं त्वामुपासते केचिन्नु वैश्वानरविद्यानिष्ठाः उदरं उदरस्थं जाठराग्निशरीरकं त्वाम् उपासते केचिन्नु परिसरपञ्चतिं परितः सरति व्याप्नोतीति तथा सुषुम्णाख्या नाडी सैव पञ्चतिर्मांसं सुषुम्णामार्गस्थं त्वाम् उपासन इत्यर्थः । सुषुम्णायाः हृदयादारभ्य शिरःपर्यन्तव्याप्तेः तदभिप्रायेण परिसरपञ्चतिमित्युक्तं तदेव स्पष्टयितुं परिसरपञ्चतिं विशिष्यति ततः हृदयादारभ्येत्यर्थः । हे अनन्त ! यत् तव परमं धाम उपासनस्थानं शिरोभूमयं तत्पर्यन्तं न्युदगादूर्ध्वमाक्रमत् “शतं श्रेका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्ध्नामभिनिःसृतेका” इति भूत्यर्थोत्राभिसंहितः तव धाम शिरः परमं इत्यनेन शिरोपि त्वदुपासनस्थानमित्युक्तं भवति “एष देवपथो ब्रह्मपथः तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति” । एतेन प्रतिपाद्यमाना इमं मानवमावर्त्तनावर्त्तन्त इत्यादि भूत्यर्थमभिप्रेत्य विशिष्यन्ति यन्मध्यनाडीवर्त्म शिरो वा सर्वेष्वुपासकाः समेत्य प्राप्य पुनरिह प्रकृतिमण्डले कृतान्तमुखे मृत्युमुखे संसारे न पतन्ति यदिति वर्त्ताभिप्रायको नपुंसकनिर्देशः ॥ १८ ॥

भीमिवाससुरकृततत्त्वदीपिका ।

अथ शरीरान्तस्थानभेदेनोपासनाभेदान् विवक्ष्यन् भगवदुपासकानां मोक्षफलमाह—उदरमिति । ऋषिचर्मसु ज्ञानमार्गेषु निष्ठा आरुण्यः अरुणवंश्या ऋषयः कूर्पदशः सूक्ष्मदशः उदरमुपासते उदरस्थं वैश्वानररूपं त्वामुपासते तथा

च सूत्रकारः ‘वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् (१-२-५) तदुक्तं भगवतैव—

“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाभितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पञ्चाम्यन्नं चतुर्विधम्” ॥ इति

हृदयं हृदयायतनं त्वामुपासते दहरपरिमाणत्वाद्दहराकाशशब्दवाच्यं तथा च सूत्रं “दहर उत्तरेभ्यः (१-१-३) इति दहराकाशः परं ब्रह्म कुनः उत्तरेभ्योपहनपाप्मत्वादिपरमात्मासाधारणधर्मैर्भवा हंतुम्य इति सूत्रार्थः पारं सरस्यस्यामात्मेति परिसरपञ्चतिः सुषुम्णामार्गस्तामुपासते अनुसम्बधते ततो हृदयायतनतात् तव धाम प्राप्तिस्थानं शिरो मूर्ध्नामभिनिःसृतेका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगभ्या उत्क्रमणे भवति” इति । स्मृतिरपि—

“ऊर्ध्वमेकं स्थितं तेषां यो भित्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति पराङ्गतिम् ॥

इति ॥ १८ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्या ।

अथ उपासना भेदानाहुः—उदरमिति । ऋषिचर्मसु ऋषीणां सम्प्रदायमार्गेषु ये कूर्पदशः कूर्पेण शंकर्या रजसा युक्ताः दशः इष्टयः येषां ते स्थूलदृष्टयः इत्यर्थः । ते उदरं उदरे मणिपूरकाख्यचक्रस्य ब्रह्मोपासनं ध्यायन्ति उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वात् तदुपासकानां स्थूलदृष्टित्वम् आरुणस्य सूर्यस्य ऋषयो सम्प्रदायोपदेशसम्बन्धिनः विवक्ष्यान् मनस्ये प्राहेति गीतायचनात् तन्मन्त्रदायवंशजा इत्यर्थः । “अथवा योगिनामेव कुले भवति भीमता” इति च भगवदुक्तेः परिसरपञ्चतिं परिसरस्य समीपदेशस्य पञ्चतिः परिसरपञ्चतिः समीपदेशसम्बन्धिमार्गः पञ्चरूपं हृदयस्थं दहरं दहराख्यं परमात्मानं “दहर उत्तरेभ्यः” इति सूत्रप्रतिपादिनं उपासते भजन्ति परिसरपञ्चतिमिति दहराख्यस्य भगवतः विशेषणं परिसरः समीपः पथतिमार्गरूपः इत्यर्थः । “सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः” इत्युक्तत्वात् भगवतः समीपवृत्तित्वं बोध्यं पर्यन्तभूः परिसरः इत्यमरः हृदये उपास्यमानस्य परमात्मनः शीघ्रं मोक्षप्रापकत्वात् समीपमार्गयेन कपिनः “अहं स्मरामि ब्रह्मकं जयामि परमां गतिम्” इति वराहवचनात् उदराद्युपासनस्य स्थूलत्वेन दूरमार्गः विलम्बेन कार्यजनकत्वात् हे उत सर्वदोषरहित भगवन् स सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदितः तस्योदिति नाम इति श्रुतेः अगात् न गच्छनीत्यगः तस्मात् निश्चलादित्यर्थः । एवम्भूतात् ततः पूर्वोक्तहृदयस्य भगवदुपासनाद्येताः उदित्यस्य अगादित्यस्य विशेषणत्वं वा तदा उदगात् अत्यन्तनिश्चलाद्युपासनादित्यर्थः । यद्वा उत अगात् उन्नतसंसारवृक्षात् हे अनन्त ! त्रिविधपरिच्छेदरहित ! हे भगवन् तव धाम शिरः तव धाम्नां वासुदेवसङ्घर्षेणप्रदुष्ता-

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याया ।

ऽनिरुद्धरूपचतुर्विधं ह्यहमूर्त्यादीनां यानि धामानि वास-
स्थानानि क्षीराब्ध्यादीनि तेषां शिरः शिराभूतं सर्वधामा-
मुपरि स्थितमित्यर्थः । अत एव परमं परं उत्कृष्टं नास्ति
यस्मान्न परमं सर्वस्थानादुत्कृष्टं वैकुण्ठाख्यं समेत्य प्राप्य
अथवा तव धाम शिरः तव धामनां स्वरूपाणां बाह्यदेव-
सङ्घर्षेण प्रयुज्जनादिस्वरूपाणां शिरःप्रधानरूपं सर्वोपरि-
स्थितमिति यावत् "आदित्यवर्णं तमसः परमा" इति भुतेः
एवम्भूतं परमं सर्वोत्कृष्टं सर्वकारणकारणं भगवत्स्वरूपं
"शिराभूतं शिराभूतं धामा" इत्यमरः "तद्विष्णोः परमं पदं
नदा पश्यन्ति सूर्यः विषाधं चक्षुरागतं" इति भुतेः तथा
च एतद्वशं भगवतः स्थानं भगवतः स्वरूपं वा परमा धाम
शिरः इति प्रतिपादितं समेत्य प्राप्य पूर्वोक्तद्वारामुपास-
नात् भगवन्तं प्राप्येत्यर्थः "सैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समु-
त्थाय परं जातिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति
भुतेः मुमुक्षुपासकानां प्राप्य भगवत्स्वरूपमुक्तं भवति यत्
प्रसिद्धं पूर्वोक्तं परमं धाम शिरः उपेत्य पुनः कृतान्तमुक्ते
कालस्य मुक्ते मुमुक्षुमुक्ते वा न पतन्ति "मामुपत्य तु कौन्तेय
पुनर्जन्म न विद्यते" "यत्तत्त्वा न निवर्तन्ते तज्ज्ञान परमं
मम" इति भगवदुक्तेः अस्यैवमन्वयसङ्ग्रहार्थः ऋषिवर्त्मसु
ऋषीणां सम्प्रदायमार्गेषु ये कूर्पदशाः रजोगुणदृष्टयः ते
उदरमुपासते मणिपूरकाख्यचक्रपरमात्मानमुपासते अरु-
णयः तद्वज्रशः हृदयस्थं परिसरपद्मं समीपमार्गभूतं
मोक्षप्रापकं दहरं दहराख्यं परमात्मानमुपासते हे अनन्त उद-
गात् अत्यन्तनिष्ठत्वात् ततः दहरोपासनात् यदा उदगात्
उत् उत्कृष्टात् अगात् संसाररूपवृक्षात् शरीररूपवृक्षात् परमं
धाम उपेत्य अस्माच्छरीरात्समुत्थाय "परं ज्योतिरूपसम्पद्य"
इति भुतेः "ममानं हृत् परित्यज्य जाते" इति भुतेः यत् परमं
सर्वाधिकं तव धाम शिरः स्थानश्रेष्ठं वा उपेत्य प्राप्य पुनः
कृतान्तमुक्ते न पतन्तीत्यन्वयार्थः ॥ १८ ॥

भूमिजीवितोऽर्थकृतपदरत्नावली ।

"तं प्रपदाभ्यां प्रापयत ब्रह्मेण पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्राप-
यत ब्रह्मेण पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते शफाः
सुरा इत्यन्येषां पशूनां तदूर्ध्वमुदसर्पता ऊरु अभवतामुरु-
गृणीहीत्यब्रवीत्तुदरमभवदुर्वेवम कुर्वित्यब्रवीत्तुदरोर्ध्वमुदरं
ब्रह्मेति शार्कराज्ञा उपासते हृदयं ब्रह्मेत्याहुण्यो ब्रह्मा हे य
ता ई ऊर्ध्वं स्वेवोदसर्पत्तच्छिरो भयत यच्छिरो भयत
नच्छिरो भवत्तच्छिरसः शिरस्त्व ता पताः शीर्षच्छिः
श्रिताश्चक्षुःभोगं मनोवाक्प्राणः भयन्तेऽस्मिच्छ्रयोय एव
मेतच्छिरसः शिरस्त्वन्वेद" इत्यादिभुतेः । कस्मिन् बहुमुत्क्रान्ते
उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति
सप्राणमसृजत इति भुतेः "प्राण एवैनमुप्रविशति प्राणमितरा
देवता न प्राणादपरः परममुप्रविशति प्राण एवैनमु-
प्रुक्तेः प्रविशति प्राणमितरा देवता न प्राणादपरः परम-
मुप्रुक्तेः प्राणमितरादेवताप्राणादपरः परममुप्रविशति प्राण एवैन-

मनुप्रविशति प्राण एवैनमन्वानन्वी भवति अन्विमिरातदेवता न
प्राणदपरः परमन्वानन्वीभवति तस्मादाहुः प्राणः पश्यति" इति
हिरण्यनाभभूतेऽर्थप्रतिनिधिरुद्रमुपासत इति तस्वामिप्रायः
शार्करा ध्रुवपाषाणे सुसूक्ष्मे कण्डिते गुडे" इति—

शार्करातु सित्तमेदेः शृङ्गेदेवात्पकपाकयोः ।

शार्करं तत्र देवेषु सित्तयाः शकले गुडे ॥

इति च । अतः शार्कराज्ञाः सुसूक्ष्मदृष्टयः तेषु कथाः । शार्के-
राज्ञाः त एव वर्त्मनि ब्रह्मणि सुसूक्ष्मदृष्टयः हरेरविसेवाद् विज्ञान-
स्तोषार्हियत्वात् प्राणं प्रत्युत्पृष्टिणीत्यब्रवीदिति वर्धनादुदरमात्रक
ब्रह्मोपासते उदरं पूर्णं ब्रह्म उद्गतः अरः पश्चिच्छेदो यस्य
तदुदरं पूर्णमित्येकार्थत्वात् यस्माच्चक्षणयो हृदयमात्तु हृदय-
मात्रकं ब्रह्मोपासते यस्माच्चतरे प्राणोक्तेवाद्योः हृद-
माकाशादप्यतिसूक्ष्मं परिसरो मुख्यप्राणः पश्यतिर्मात्रोक्तस्य
स तथा परिसरस्य पश्यतिर्वा तदुपासने तद्ब्रह्म ततः
हृदः नन्दनपथा ब्रह्मनाडीद्वारा शिरःप्रत्युदगात् अथ यत्प-
रमं ब्रह्म पुनरिह हृदयादिषु स्थितं उपेत्य तत्समीपमु-
पेत्य कृतान्तमुक्ते संसारे न पतन्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥

भूमिजीवितोऽर्थकृतकमसम्बन्धः ।

तदेवं तासु भुतिषु ताभिः स्पष्टमस्तुताः भुतबोऽपि
स्वेषां तद्भुतगतिमेव वर्णयन्ति । तत्र प्रथमं कमलोपासनात्
वज्रोत्पत्तिर्नमस्कृतसाम्याल्लब्ध्यावसरः कमलुकिर्बर्त्मदृष्ट्योगा-
पदेषुः भुतयः स्तुवन्ति उदरमिति ॥ १८ ॥

भूमिजीवितोऽर्थकृतकमसम्बन्धः ।

एवं भजनाभजनयोरभिनन्दानन्दे निरूप्य भजनस्यावश्य-
कत्वे किं ब्रह्म उपासितव्यं किं श्रीकृष्णो भगवानिति
सम्बन्धे निस्सन्देहतां दर्शयन्त्य आहुः—उदरमित्यादि । हे अनन्त ।
ऋषयो भक्तास्तेषां वर्त्मसु ये कूर्पदशाः सुसूक्ष्मदृष्टयः ते तव
परिसरपद्मं कीडाख्यानम् उपासते अस्तु दूरतस्तव विग्रहः
यदा ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां धानिनां वर्त्मसु अभ्यासमार्गेषु
ये कूर्पाः कर्पराशास्तामिव पश्यन्तीति तथा तज्ज्ञापि केचित्
उदरं मध्यवर्तिस्त्वात् तव जन्ममलत्वात् वा उदरं मूत्रा-
मित्यर्थः । केचित् हृदयं वृन्दावनं तत्कीदृशं भगवन्मोक्ष
अवगो रामस्तस्य समूहः आरुणं तस्य वा प्राप्तिः तथा
उदन्तीति आरुणयोत् अनुरागवृन्दाप्राप्तिमेदुरमित्यर्थः । कुतः
कीदृशं अहं न ह्रियते न प्राप्यते इति अहं सुराव-
मित्यर्थः यदा न विद्यते हरो हरणं यस्य शाश्वतमित्यर्थः
केचित् शिरः द्वारकाकपं कीदृशं परा मा लक्ष्मीर्वज्र मतः
कारणात्तव धाम स्थानं कीडाख्यानं उदगात् उपासकानामुपा-
समार्थमुदगादित्यर्थः । यज्ज्ञान समेत्य पुनः इह कृतान्त-
मुक्ते न पतन्ति यदा हे अनन्त । ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृष्टयः इति
पक्षद्वयमेव पूर्ववत् ते तदुदरमुपासते प्राणे यतः चित्तवृ-
त्तयः यत्र च सात्त्वा बलवन् येन बलमेव शान्तेस्तत्त्वज्ञान-
मत ऐश्वर्यकाव्यप्रकाशकस्तुदरमेव उदरमेव । अन्विमिरा

भीमश्रीवर्णोत्थामिकतद्वृत्तकर्मसम्बन्धः ।

आरुणयोऽनुरक्तः परिसरपञ्चति परिसरे वृन्दावने पर्यन्ते पञ्चतिभिर्हृदयस्य तं चरणमित्यर्थः तत्रापि केचित् हृदयं वक्षःस्थलं कीदृशं अद्वयं उच्चैस्तरं विलासि वा अरुणो रागः तस्यापत्यमिव अरुणिः ते अतस्ते धाम भीविग्रहं उदगात् प्रादुर्बभूव उपासकानामिति पूर्ववत् कीदृशं धाम परमं शिरः प्रायं यदुर्गं किञ्चिन्नास्ति यत्समेत्य पुनरिह कृतान्तमुक्ते न पतन्तीत्यर्थः अथवा तव धाम तव भीविग्रहम् उपासते तत्र केचित् उदरं केचित् हृदयमित्यादि अत एव उदगात् प्रादुर्बभूव उपासनायमेव त्वदाविर्भाव इत्यर्थः ॥ १८ ॥

भीमश्रुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं देवतान्तरकर्मन्तरविधीनां निर्णयमुक्त्वा भगवदुपासकानामेव बहुविधानां तारतम्येन कलमिष्यमाह—उदरमुपासत इति । भगवदुपासकास्त्रिविधाः कर्मिणो योगिनो ज्ञानिनश्चेति तत्र ज्ञानिनः श्रेष्ठाः अन्ये तु अथममभ्यसा इति एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुविधा विध्वतोमुखमिति वाक्याद्भगवद्भजनं बहुधा सम्भवति केचिदिदं पद्यं योगपरत्वेनैव योजयन्ति तच्छ्रुति निर्णये विरुद्धमिव प्रतिभाति ऋषिचर्मसु वेदोक्तमार्गेषु ये उदरमुपासते कर्मोपासत इत्यर्थः । वेदस्योदरं कर्म इति उदरपर्यं वसानाच्च उदरशब्दस्योभयथापि लक्षणा मणिपूरचक्रपरत्वे कर्मपरत्वे वा वृष्णां चक्राणामत्र निरूपणात् प्राप्याभावश्च पञ्चात्मकविचारेति उदरं सोमो भवति निश्चयं चोदरपदं शिरो दारपरायणा लोके निन्दिता भवन्तीति ते कूर्पदशः स्थूल-दृढवः शर्कराः कूर्पशब्देनोच्यते अतिस्थूलदृढ इति अर्थः कूर्पापेक्षया न्यूनं न पश्यन्ति अथवा कच्छपपृष्ठं कूर्पे तत्र रेखा कारा भवन्ति ता दृष्टिवन्निरूप्यन्ते तेन किमपि न पश्यन्तीत्युक्तं भवति एवं अतीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त इति वचनात् निष्ठा भूयत इति एवं प्रथमस्थितानुक्त्वा मध्यमावाह—परिसरपञ्चति हृदयमिति । परितः सरन्ति इति परिसरा नाख्यः तासां पञ्चतिर्मागो हृदयं अनेन तत्र स्थिताः योगाभ्यासेनाद्यञ्जुं सर्वानेव मार्गात् शोधयन्ति एव योगिनः हृदये भगवद्विस्तृताः निरुक्ताः ते आरुणयः अरुण-वक्षप्रकाशशयुक्ताः अरुणस्य पुत्र आरुणिः दहरमिति अल्पकिञ्चलमिति केचित् दहरशब्दोऽल्पवाचको वेदे निरुक्तः दहरं वै सापराज्यां दोहाज्यां दुह इति अल्पप्रकाशाः स्वरूपं चोपासत इत्यर्थः एवं सर्वात्मकस्य भगवतः केचन उदरं केचन हृदयं चोपासते कर्मयोगी गीतायां योगप्रशंसानु-योगशास्त्रत्वात् बहिर्मुखोद्देश्यत्वाद्वा तर्हि मुख्याः क इति जिज्ञासायामाह—तत् उदगादिति । तव धाम शिरः परमं “तदाहु उदरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं विष्णोर्धाम” इति वाक्यात् भगवतो ब्रह्मणि स्थानानि तेष्वप्युदरं परमं अक्षरपदप्रयोगादेव परमत्वं ज्ञातव्यम् अतस्तेष्वुक्त्यात् कालादपि शिरः ऊर्ध्वमेवावगात् तस्यैवाधिभौतिकं रूपं ब्रह्मलोक इति तस्य शिरस्त्वं भूवोत्कतस्तस्योत्कर्षमाह—पुनरिहयत्समेत्येति । यत् भग-

वत्कल्पं प्राप्य प्राणिनः कृतान्तमुक्ते न पतन्ति “मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते” इति अतो ज्ञानिन एवोत्कृष्टा इत्यर्थः—

कर्मरूपं हरिं केचित्सेवन्ते योगरूपिणम् ।

तेभ्योऽप्यक्षररूपस्य सेवकाः सम्मताः सताम् ॥ १८ ॥

भीमश्रुवर्णनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्थदर्शिनी ।

तदेवमिति तव सूरय इति श्लोकद्वयेन भक्तानां भगवद्विषयिकां भक्तिमुक्ता योगिनां परमात्मविषयकं योगमाहुः उदरमिति—

“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पञ्चाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

इति श्रीगीतोक्तोदरस्य उदरस्यैश्वानरास्तप्यमिणे क्रिया-शक्तिदायकं ये उपासते ते ऋषिचर्मसु ऋषीणां सम्प्रदाय-मार्गेषु कूर्पदशः कूर्प शर्करा रजो दध्नु अक्षिषु येषां ते रजः-पिहितदृढयः स्थूलदृढ इति यावत् उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वात् यद्वा कूर्प सूक्ष्मं सूक्ष्मदृढ इत्यर्थः । तदा हृदय-स्थं सूक्ष्ममेवालक्ष्य तत्प्रवेशाय प्रथममुदरमुपासत इति भावः । आरुणयस्तु हृदयं हृदयस्थितजीवान्तर्यामिणः बुद्ध्यादिप्रवर्तनया ज्ञानशक्तिदायकं दहरं दुर्ज्ञेयत्वात् सूक्ष्मं परितः सरन्ति प्रसर्पन्तीति परिसरा नाख्यतासां पञ्चति मार्गं प्रसरणस्यानमिति हृदयविशेषणं विशेषणस्य फलमाहुः—तत इति । ततो हृदयात् भो अनन्त ! तव चरमात्मना धाम उपलब्धि-स्थानं ज्योतिर्मयं शिरः प्रति उदगात् उदसर्पत् मूलाधारा-दारभ्य हृदयमध्याङ्गद्वारं प्रायुज्जतमित्यर्थः । धामैव लक्षण-गतं बभूवेति वस्तुतः यत् समेत्य शिरस्त्वं परमं धाम प्राप्य पुनरिह कृतान्तमुक्ते संसारे न पतन्ति अत्र उदरं ब्रह्मेति शर्कराणां उपासते इति हृदयं ब्रह्मेत्यारुणय इति “महात् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्वैव पुवर्तकः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः” इति “शतं चैका च हृदयस्य नाख्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्तैतका तयोर्धुमायन्नमृतत्वमेति विश्वहृन्मया उत्क्रमणे भवन्ति” इति भूतवः ॥ १८ ॥

भीमश्रुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्साधनमाह—ऋषिचर्मसु ऋष्युपासनसम्प्रदायेषु ये कूर्पदशः शर्कराख्याः शर्कराः क्षुद्रपापाणे सूक्ष्मे च कण्डिते गुडे” इति कोशात् सूक्ष्मदृढयः ते उदरं उन्नत अरः परिकेदोयस्यात्तदुदरम् अप-रिच्छिन्नं ब्रह्म उपासते “उदरं ब्रह्मेति शर्कराख्याः” इति भूतेः ये चारुणयस्ते हृदयं वृचयते इति हृदयं वृचवच्छिन्नं ब्रह्मो-पासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणय इति भूतेः कथम्भूतं दहराख्यम् इत ऊर्ध्वत्वेनोदसर्पत् तच्छिरोऽभ्यत इति शेषवाक्यार्थेनाह हे भगवन्त ! तव धाम ततो हृदयादेरुदगात् ऊर्ध्वमुदसर्पत् ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्तिमित्यर्थः । कथम्भूतं परिसरपञ्चति परिसरन्ति पञ्चतयः सम्प्र-

स्वकृतविचित्रयानिषु विशिष्टिव हेतुतया तरतमतभकास्त्वनलवत्स्वकृतानुवृत्तः ।

अथ वितथास्वमूर्त्तवितथं तव धाम समं विरजधियोऽन्वयन्त्यभिपिपन्यन् एकरसम् ॥१६॥

भूमिचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दायाः यस्मात्तथा सर्वसम्प्रदायमूलं सम्प्रदायप्राप्यं फलं तत्र हेतुः
यत्समुपेत्य कृतान्तमुखे संसारे न पतन्तीति न पुनराव-
र्तते इत्यर्थः । “तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ‘नसपुनरावर्तते’ इत्या-
दिभूतेः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

वेदान्त मे जिनका विधान किया गया एतादृश उपासना
मार्गोंमे जिनकी सूक्ष्म दृष्टिहै ऐसे अरुण ऋषि के वशके
जो उपासक जनहै वे निज हृदय कमल के मध्य अति-
सूक्ष्म प्रकाशमान आकाशरूप आपकी उपासना करते हैं,
और कोई एक उपासकजन निज उदरस्थ जाठराग्नि रूप
को उपासना करते हैं तथा कोई एक उपासकजन व्यापक सुषु-
म्णा नाडी रूपमार्ग में स्थित आपकी उपासना करते हैं
वह सुषुम्णा नाडी रूपमार्ग हृदय से लेकर शिर पर्यन्त
व्याप्त होरहा है हे अनन्त आपकी उपासना का धाम उक-
नाडी रूप मार्ग को अथवा मस्तक को उपासक अनन्त समय
मे प्राप्त होकर फिर इस मृत्यु मुक्त संसार मे नहि पड़ते-
हैं ॥ १८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववदुरादिसम्बन्धे तदनु-
प्रविष्टस्य च तारतम्ये सति केन विशेषेणोपास्यत्वमितिमा-
माशङ्क्य परिहरन्त्यः “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मा कूर्माभ्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता
केवलो निर्गुणश्च” इत्याद्याः श्रुतयः स्तुवन्तीत्याह—स्वकृत-
विचित्रयोनिरिति । स्वयस्कृतासूक्ष्मनीचमध्यमासु योनिष्वभि-
व्यक्तिस्त्वानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतयोपादानतया प्रागेव
विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशासम्भवादिशक्तिव वर्तमानस्तरत-
मतो न्यूनाधिकभावेन चकास्ति अवभाससे स्वकृता योनी-
रनुकरोतीति स्वकृतानुकृतिरनलवत् अभिर्यथा स्वतस्तारतम्य-
हीनोऽपि काष्ठानुसारेण तथा तथा प्रकाशते तद्वत् अथातो
वितथासु मिथ्याभूतास्त्वेषु योनिष्ववितथं सत्यं यतः स
मम विशेषमतः सत्यं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मल-
मतयोऽन्वयन्ति जानन्ति नु इति पृथक्पदं वा अत्र हेतुः
अभिपिपन्यव इति अमितो विगतव्यवहाराः “पण व्यव-
हारे” इत्यस्य रूपं पण्युरिति ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता
इत्यर्थः । अविशेषत्वादेवैकरसं सम्मात्रमतस्ततोपाधिकृततार-
तम्याभावादप्रयुतैर्भयस्योपास्यत्वमितिभावः ॥ १६ ॥

स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविचारितम् ।

सर्वानुस्यूतसम्मात्रं भगवन्तं भजामहे ॥ ६ ॥

भीमभारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

तदनुप्रविष्टस्य हृदयोदरादिप्रविष्टस्य । तारतम्यं हृदयाद्युपाधि-
गतन्यूनाधिकतयोपाहितस्य ब्रह्मणोऽपि न्यूनाधिकत्वे सती-
त्यर्थः । एक उपाधिभेदेऽपि आश्रित्यशक्त्या भेदश्चक्ष्यः अतो
देवः सर्वोपास्यभूतत्वे हेतुः आकाशवत् सर्वव्यापी साक्षीसा-
क्षादृष्टा स्वतो जडस्यापीश्वरस्य नित्यज्ञानयोगाद्भूत्वमिति तार्किक-
मतं निराकरोते चेता ज्ञानस्वरूपः केवलः शुद्धो यतो निर्गुणः
प्राकृतगुणश्चक्ष्यः अतो वस्तुतस्तारतम्यस्यैव तथा भावादेव
यथाधिष्ठानरज्जुसत्तया सङ्क्रासमानासु मिथ्याभूतासु सप-
भूदलनाम्बुधारासु अनुगता रज्जुरेव सत्या तथा मिथ्याभूता-
स्त्वेषु सत्यमित्यर्थः । अत्र निर्मलमतित्वे ज्ञाने वा अतो व्याप-
कत्वेन सर्वत्र सरवात् ॥ १६ ॥

भीमविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववदुरादिसम्बन्धे तदनुप्रवि-
ष्टस्य च तारतम्ये सति केन विशेषेणोपास्यत्वमितिमा-
माशङ्क्य परिहरन्त्यः—स्वकृतेति । पूर्वतोऽनन्त इति पदं प्रवर्तते
भो अनन्त ! स्वकृतविचित्रयोनिसु कार्यं कृतानु उच्चनीचमध्यमासु
योनिषु वेहेषु हेतुतया उपादानतया विशिष्टिव तरतमतो
न्यूनाधिकभावेन त्वं चकास्ति अवभाससे कथंभूतः स्वकृतानु-
कृतीः स्वकृता योनीच मध्यमासु योनिरनुकरोतीति तथा
इत्यर्थः । कथंन समासस्तु स्वकृतानु योनिषु अनुकृतिः अनु-
करणं यस्य अनलवत् अभिर्यथा स्वतस्तारतम्यहीनोपि काष्ठा-
नुसारेण तथा भासते तद्वत् अथ अतःकारणाद्विरजधिवः
निर्मलमतयः वितथासु मिथ्याभूतासु अमेषु तव धाम स्वरूपं
अन्वयन्ति जानन्तीति नु इति पृथक् पदं वा नु यन्तीति
भवन्ति कथंभूतं धाम अवितथं सत्यं समम् अविशेषणम् “एक-
रसं सम्मात्रं विरजधियः कथंभूताः ? अभिपण्यवः अमितो विगता
पण्यवो व्यवहारा येषां ते “पण व्यवहारे” इत्यस्य रूपं पण्यु-
रिति ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः । अविशेषत्वादेवै-
करसं सम्मात्रं अतस्ततोपाधिकृततारतम्याभावादप्रयुतै-
र्भयस्योपास्यत्वमिति भावः भ्रुतिः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कूर्माभ्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी
चेता केवलो निर्गुणश्च” इति स्वरूपनिरूपणपर्येयं सुगमं स्वाभिर्मा
स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविचारितं सर्वानुस्यूतं सम्मात्रं भग-
वन्तं भजामहे भगवन्तं वयं भजामहे कथंभूतं कार्येषु वेहेषु तार-
तम्यविचारितं तारतम्यं भावस्तारतम्यं न्यूनातिरिक्तत्वं तेन वि-
-

भीकवि

प्रकाशितकृताऽन्वयबोधिनी ।

जितं अत एव सर्वानुस्यूतं सम्मात्रं सर्वानभिप्रायैव स्थितं सम्मात्र-
मेकरसं सर्वानुस्यूतम् सम्मात्रं चेति ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वकृतेति तैरवतारितमेव स्वेनैव कृताः अचिन्त्यशक्त्या
स्वस्थाविकृतस्यापि परिणामरूपा निष्पादितरूपाश्चेत्यर्थः
विचित्रयोनयो ब्रह्मादिष्वावराताः हेतुतया प्रयोजकतया
अन्तर्यामितयेत्यर्थः । तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविशदित्यादि भूतेः अत्रैव
शब्दप्रयोगो विभोर्मुख्यप्रवेशासम्भवात् तरतमतश्चकारस्ति
तारतम्येन स्वशक्तिं तत्र तत्र प्रकाशयति तत्र हेतुः स्वकृ-
तानुकृतिः यावत्कार्यमुपादत्ते तावतीमेव तत्र शक्तिं प्रका-
शयतीत्यर्थः अनलो यथा यावत्स्फुलिक्काविकमुपादत्ते तावती-
मेव तत्र शक्तिं प्रकाशयति तद्वत् स्वतस्तु तत्राप्यनन्त-
शक्तित्वाऽस्येवेति भावः । तथैवाहुः—अथेति । “विकारावर्ति-
ष्व तथाहि दर्शयति” इति न्यायात् वितथत्वं नश्वरत्वम् अन्यसैः
भूतयश्च तद्दर्शिता एव ॥ १६ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कार्यान्तःप्रविष्टस्यापि निर्दोषतया परमप्राप्यत्वमाह—
स्वकृतेति । स्वकृतविचित्रयोन्योनिषु हेतुतया विशन्निव तरत-
मतश्चकारस्तीत्यन्वयः । विचित्रयोन्योनिषु विचित्रा उत्पत्तयो
येषां तेषु देवादियोन्योनिषु विशन् जीवान्तरात्मतया तिष्ठन्
तरतमतः अल्पत्वमहत्त्वादियुक्तत्वेन चकारस्ति प्रकाशमे किम्भूत-
स्त्वं सुकृतानुकृतिः स्वेन त्वया कृतेषु महदाकार्येषु
अनु पश्चात् कृतिः प्रेरणा यस्य असौ कार्यपरिणामानु-
कारी अथ वितथासु संहतास्त्वमूषु योनिषु तव धामावि-
तथम् असंहतं समम् एकरसम् कार्यानुप्रवेशतारतम्यरहि-
तम् अविच्छिन्नानन्दं तव धाम स्वरूपं विरजधियः निर्मल-
धियः अन्वयन्ति उपासते अभिविद्यन्ति प्राप्नुवन्ति
चेत्यर्थः । “पण व्यवहारे” इत्यस्य रूपं पण्युरिति तार-
तम्याभावे दृष्टान्तः अनलवत् यथा अनलः अग्निः काष्ठगत-
हस्वत्वदीर्घत्वतारतम्यरहितः ॥ १६ ॥

भीमद्वीरराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपासनस्नानमुपासनस्नानप्रसङ्गात्परमात्मनोऽशुचिदेह-
सम्बन्धः उक्तः अथैवं कार्यान्तःप्रविष्टस्यापि तस्य निर्दोषतया परम-
प्राप्यत्वमाहुः—स्वकृतेति हेतुतया सर्वोपादानत्वेन स्वेन
त्वया कृताः निर्मिताः विचित्राः योनयो, देहाः येषां तेषु
देवमनुष्यादिविचित्रमवकृतशरीरेषु जीवेशित्यर्थः विशन्
अनन्तरात्मतया विशन् यद्वा देवादिशरीरेष्वेव उपासकानुब्र-
ह्मोपासनायै विशन् तिष्ठन्निवशब्दोऽनतिरिक्तार्थः विशजे-
चेत्यर्थः । तरतमतः ज्ञानाल्पत्वमहत्त्वादिविभागेन स्वकृतानुकृतिः
स्वकृताः योनीरनुकरोतीति तथा हृद्यादिकार्यपरिमाणोत्पात्ति-

विनाशाद्यनुकारी चकारस्तीत्यर्थः अनलवत् यथाऽग्निः स्वतः
तारतम्यहीनोपि तृणकाष्ठानुसारेण तथा प्रकाशते तद्वत्
अथ यद्यप्येवमथापीत्यर्थः । अमूषु योनिषु वितथास्वविद्यमा-
नासु उपसंहृतासु इत्यर्थः अवितथमनुपसंहृतं कुतः सम-
मेकरूपं कार्यानुप्रवेशकृतकार्यगतदोषसंस्पर्शरहितं नत्कुतः
एकरसम् अविच्छिन्नानन्दं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मल-
मतयः अनुनयन्ति उपासते अभिविद्यन्ति प्राप्नुवन्ति चेत्यर्थः
अन्वयन्त्यभिधेयवत् एकरसम् इति पाठान्तरं तद्वा
अभिधेयवत्तयः विविधत्वद्वगुणवादात्मकस्तुतिशुकाः अन्वयन्ति
अवगच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति यावत् अत्र—

सर्वज्ञः सर्वदेहकृ सर्वज्ञानशक्तिबलविमान् ।

अन्यूनध्याप्यवृद्धिश्च स्वाधीनोऽनादिमान्धर्मा ॥

रूपतन्म्रीभयकोधकामादिभिरसंयुतः ।

निरवद्यः परः प्राप्तिर्निरधिष्ठोक्षरकमः ॥

इत्यादि स्मृत्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ १९ ॥

भीमोनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ कार्यान्तःप्रविष्टस्यापि निर्दोषतया परमप्राप्यत्वमाह
स्वकृतेति । स्वकृतविचित्रयोन्योनिषु स्वेनैव कृता विचित्रयोनयः
उत्पत्तयो येषां तेषु देवादिशरीरेषु विशन्निव पूर्वमेव सर्वान्त-
रात्मतया विद्यमानत्वात्कार्यरूपविद्विचित्रियन्तुतया अनुप्रवे-
शात् विशन्निवेत्युक्तं तदनुप्रविष्टय सच्च त्वन्नाभवदितिभूतेः
हेतुतया जीवान्तरात्मतया तिष्ठन् तरतमतः अल्पत्वमहत्त्वादि-
युक्तश्चकारस्ति प्रकाशसे कीदृशत्वं स्वकृतानुकृतिः स्वकार्यमनु
करोतीति स्वकृतानुकृतिः स्वकार्यपरिणामानुकारीत्यर्थः । अथ तासु
वितथासु उपसंहृतासु अवितथम् असंहृतं सत् कार्यानुप्रवेशतारत-
म्यरहितम् एकरसम् अनवच्छिन्नानन्दं तव धाम स्वरूपं विरजधियः
अन्वयन्ति उपासते अभिविद्यन्ति प्राप्नुवन्तिचेत्यर्थः । “पण-
व्यवहारे” इत्यस्य रूपं पण्युरिति ॥ १६ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरस्वाध्याय्याख्या ।

ईश्वरस्य सर्वानुप्रवेशेपि तद्वत्तदोपैरसंसृष्टत्वमाहुः—स्वकृतेति ।
स्वकृतेषु स्वेनैव निर्मितेषु विचित्रेषु उच्चनीचादिभावेन ज्ञाना-
रूपेषु योनिषु देवमनुष्यादिशरीरेषु हेतुतया उपादानकारण-
त्वेन हेतुना विशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव पूर्वमेव स्थितस्य
यथार्थानुप्रवेशासंभवात् विशन्निवेत्युक्तम् अनलवत् स्वकृता-
नुकृतिः स्वकृताः देवमनुष्यादियोनारनुकरोतीति अनुकृतिः
एवंभूतस्सह तरतमतः उत्कृष्टापकृष्टभावेन चकारस्ति भाससे
यथा वह्नेः स्वभासतः स्थूलदीर्घवक्त्रतुल्यवाद्यभावेपि स्वा-
भयद्रव्योपाधिना स्थूलदीर्घवक्त्रतुल्यवाद्यभावे तथा ईश्वरस्यापि
स्वनिर्मितदेवमनुष्यादिशरीरानुप्रवेशकृतं देवमनुष्याद्याकाररूप-
तारतम्यापत्तिरिति भावः । अथ अनन्तरं अमूषु देवमनुष्यादि
योनिषु वितथासु पूर्वाकारं परित्यज्योत्तरोत्तरविकारं प्राप्नु-
वतीषु विनष्टास्त्वित्यर्थः । अवितथं विकाररहितं पूर्वाकारं परि-
त्यज्य आकारान्तरप्राप्तिश्च्यमित्यर्थः । अत एव समं न्यूना-

योगिरामानुजाचार्यकृतसरकाव्याख्या ।

धिकमाश्रितम् एकरूपं तव धाम स्वरूपं अभिविपण्य वः ।
अभितः सर्वदेशकालावस्थासु विपण्यवः विशेषेण भगवत्सो-
पराः सन्तः “पणव्यवहारे स्तुतौ च” इति धातोः रूपं
अथवा अभितः सर्वतः विगतः पण्यव्यवहारः येषां ते भग-
वज्जनानुपयुक्तसर्वव्यवहाररहिताः इत्यर्थः—

“सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुकं वशी ।

नवहारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन्” ॥ इति

भगवदुक्तेः एवम्भूताः विरजधियो निर्मलज्ञानाः अव्ययमि-
जानमि भजन्तीति भावः । ज्ञानस्य भक्तिप्रधानकत्वात् भक्ति-
रिहाभिधीयते “भोक्तव्यो भक्तव्यो निधिध्यासितव्यः” इति
श्रुतेः स्वकृतविचित्रयोनिषु हेतुतया विशिष्टं मनस्यव-
स्वकृतानुकृतिः ततममभकास्ति अथासु वितथासु अवितथं
समं एकरसं तव धाम विरजधियः अभिविपण्यवः सन्तः
अव्ययन्तीत्यव्ययः ॥ १९ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“यो जीवद्योनिषु भात्यनन्तो मूढैस्तमोगैर्भरताधिगम्यः
निचाय्य तं शाश्वतमात्मसंस्थं तद्विच्छिन्नोत्पन्नव्यधुर्महान्तः”
इति कमठभुत्यर्थप्राहिणः स्वकृतविचित्रेतिशोकास्यार्थं उच्यते
स्वकृतविचित्रयोनिषु स्वनिर्मितसुरनरादिनामाविधशरीरेषु
विशिष्टं विशिष्टं जीवस्तद्वद्वानां यत्स्वं चकास्ति कथ-
मिव अनलघत् स्वकृतानुकृतिः यथाऽनलः स्वकृतस्वानुकृति-
र्यस्य स तथा स्वकृतद्वारोद्देशपनयने गच्छन् तत्स्थापने
तिष्ठन् अनुवर्तते एवं स्वकृतशरीरादिष्वनुवर्तते तद्वतः
सन्नित्यर्थः । ज्ञानिमतमाह—हेतुतयेति । सर्वहेतुतया भरतेन
मे ज्ञानात्मके विष्णो रतेन वायुना मतः ज्ञातः—

“रतत्वाद्भारमके विष्णावथवापि जगज्जृतेः ।

भरतो वायुरद्विष्टो भारती तत्सरस्वती ॥

इतिस्मृतेः वितथासु अन्यथा भवन्तीषु अशाश्वतीष्वपि सम्मा-
वितास्वसम्मावितास्वपि अमृषु योनिषु अवितथास्वेन
अनन्यथा भूत्वेव शाश्वतत्वेन उरविधं बहुविधं तिष्ठन्तं
निकटधियः त्वत्समीपस्थबुद्धयः महातस्ते तव त्वामभि-
विपण्य मनसा ऽभिगम्य मनसि नयन्ति ध्यायन्तीत्यर्थः—

या निवेद्याङ्गयो जीवस्त्वज्ञाना तद्वदेव तु ।

प्रकाशते परो देवस्तेन यात्यधरं तमः ॥

सर्वहेतुनयैवेशं प्राणो जानाति तत्त्वतः ।

तेन चासौ परो देवस्तत्परं याति केशवम् ॥

इन्द्राननयनेत्यभिर्येष्वानीयते सह ।

एवं देहगतो विष्णुः सह गच्छेन्निकेच्छया ॥

अशाश्वतेषु देहेषु शाश्वते बहुधा स्थितम् ।

निचाय्यमनसा सन्तो जानन्ति निकटेच्छवः ॥

इत्यादितन्मागवते सिद्धोऽयमर्थः ॥ १९ ॥

भीमज्जागवतमिदं कृतम् ।

स्वकृतेति अत्र टीकाकारैव गम्या ॥ १९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकृतम् ।

ननु, भोः ममाप्युदरादिसम्भ- जीवन सह को भेद
इत्याशङ्क्याहुः—स्वकृतविचित्रेत्यादि अथ भो भगवन् !
सर्वकारणकारणं तव धाम मूर्तिः वितासु असुषु विचि-
त्रासु योनिषु वितथासु प्राकृतत्वात् अवश्येन ज्ञायमानासु
अवितथं वस्तुभूतं समं सर्वदा तुल्यावत् सन्तं वयसि
केशोरे इत्युक्तेः विरजधियो निर्मलबुद्धयो क्ता अनुपमि
अनुभजन्ते यतोऽमी अभिविपण्यवः सर्वतो ध्वन विशेषेण
पण्यवः स्तुत्याः “पण व्यवहारे स्तुतौ च” इति भीणादिको
युष्मद्युप्रभृतिवत् कीदृशं धाम एकरसं सान्द्रं नराकृति-
प्रकृत्वात् ननु मां सर्वाभ्यर्च्योभिणमाहुः—धीन्तर्क्यामित्वे
कथं मूर्तिमत्त्वं मे इत्याशङ्क्याहुः—स्वकृत्येत्यहम् । ततममो
मध्यमात्तमादिभावेन स्वेन त्वयैव कृतासु विचित्रासु नाना-
प्रकारासु योनिषु स्वकृतानुकृतिनारायणोविशिववर्तते इति
शेषः स्वस्य तव कृतेऽनुकृतिरनुकारो यस्य तदाद्यावताहः
तथाचोकम् “अवाप नारायण आदिदेवः” इति तर्हि कस्ता-
वदहं किं वा करोमीत्याशङ्क्याहुः—हेतुतया सर्वकारण-
कारणत्वेन चकास्ति ज्ञातसे न तु त्वं तासु विशिष्टवर्तसे
अनलघत्सर्वप्रकाशक इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

एवमुपासनामेवे निर्णयमुक्ता अनुप्रवेशभूतीन् निर्णयमाह
स्वकृतविचित्रयोनिष्विति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इत्य-
ह प्रविष्ट आनन्तामेव इत्यादिभूतिषु प्रवेशः इत्ये “गुहां”
प्रतिष्ठावात्मानौ हि तदशनात्” (१-२-११) इति न्यायेनपि निर्णीतः
स च प्रवेशः सर्वथा बहिः स्थितस्य आहोस्विदन्तरे ऽवस्थितस्य
प्रकाशे लोकास्तत्र पश्यन्तीति लोकप्रतीतिमभित्य प्रवे-
शोन्वयत इति भवति विचारः तत्र बहिःस्थितः प्रवेशो
आत्मस्वविरोधः अद्वैतविरोधश्च निरवयववशाद्व्यक्रोपस्य
प्रवेशेपि उभयो प्रवेशोभ्यायेन निरूपितः कश्चित् प्रविष्टस्य
जीवब्रह्मभावः पूर्वं तु भेदे कारणाभावादतो देवविजैतव्यं
किं बहिःस्थितः प्रविशति उभौ वा प्रविशत भूति एतद्वत्
क्रमेण श्लोकद्वयेन निर्णयं करिष्यति स्वेनैव कृतेऽनु विचित्र-
योनिषु भगवान् हेतुतया तत्र स्थित एव विशिष्टं चकास्ति
अनेन दृष्टानुवादिका प्रवेशभूतिरिति निरूपितं कर्त्तुं कार-
णस्यानुप्रवेशः पृथक् वसत इति कथं च अस्या तत्र
प्रतीतिर्न स्यात् इति अत उभयं सङ्गप्रहार्यं इत्युक्तत्वात्
परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयादिति भागव-
तोपि कारणस्य कार्यप्रवेश उक्तः अतो हेतुतया उपादान-
त्वेन स्थितोपि पुनः प्रविशति एवं प्रवेशमुक्त्वा “स च
त्यजामवद” इत्यादिभिः प्रविष्टस्य वैलक्षण्यभूतेः तस्यापि

अभिहितमन्त्राचार्यकृतसुबोधिनी ।

निर्णयमाह तत्तमन्त्राकास्तीति देवतियैरनुष्ठानादिभावेन राज-
सावित्र्यावेन च नन्वेक एवास्तःकरणप्रविष्टः कथं नाना
भासते तत्राह—अनलवदिति । अनेन जीवकृतं वैलक्षण्यमिति
पक्षो निराकृतः भगवांस्त्वन्तर्यामी सर्वत्रैकाधिप एव जीव-
वैलक्षण्येन देवादिभेद इति यथाभिः सर्वत्र काष्ठेषु स्थित
एव पुनस्तत्र प्रविशन् वर्णभेदं स्थूलसूक्ष्मभेदं दीर्घवका-
दिकं च तनुते नत्वन्त्येन तस्य वैलक्षण्यमित्यर्थः । ननु दृष्टा-
न्तमात्रमुक्तं नतूपपत्तिरिति चेत्तत्राह स्वकृतानुकृतिरिति
सर्वत्र भगवाद् स्वकृतमनुकरोति यथा शिक्षकः शिष्यविद्या-
मनुकरोति एवं जगद्रूपेण भगवान् क्रीडितुं सर्वत्रानु-
प्रविष्टः तत्तद्रूपो जात इत्युक्तं तथा सति ये दोषास्तान्
वारयति—अयेति । अमृषु वितथास्वपि अवितथं तव धाम
पाञ्चभौतिकानां वितथत्वं स्वस्य चावितथत्वे हेतुमाह—
सममिति विषमाः पृथिव्यादयः उत्तरोत्तरदशगुणत्वात्
प्रवेशे तेषां न समता सम्भवति कठिनविरलाभयवत्वेन
वैषम्यावश्यं भावात् आकाशस्याप्यनित्यत्वात् वैषम्यमेव परं
सूक्ष्मत्वात् तथा कलयितुं न शक्यते भगवांस्तु सम एव
सर्वत्र प्रविष्टः निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति ज्ञानादितारतम्यं
तु जीवनिष्ठमित्युत्तररश्मोके वक्ष्यते सर्वसमत्वमत्र विवक्षितं
यत्र प्रविशति तत्समो भूत्वा तत्र प्रविशति “समः
प्लुविनसजो नागेन समो मशकेन” इत्यादिश्रुतेः भगवत्-
स्तुत्यांशप्रवेशे तु सर्वसमत्वं नोपपद्येत नन्वेवं सति कथं
समता न प्रतीयते अन्यथा भगवत्कार्येषु अपि वैषम्य-
प्रतीतिर्न स्यात् भगवत्कार्याणि च योस्तः प्रविश्य मम वाच-
मिमां प्रसुप्तामित्यादिना निरूपितानि तत्राह विरजधियो-
ऽभ्यन्तीति मे विरजधियः रजोगुणरहिताः ब्रह्मदृष्टयः त
एव तद्वैलक्षण्यं जानन्ति यथा यो रजपरीक्षकः स एव
कुत्रिमं सहजं च जानाति अनु भगवत्स्वरूपमन्वयन्ति जान-
न्तीत्यर्थः । ननु तेषामेव तदभिज्ञाने को हेतुस्तत्राह—अभि-
विषयवदिति । अभितः सर्वतः इह लोके परलोके च गन्-
विषययुक्ताः सर्वव्यवहारानीताः यो हि यदभ्यासं करोति
स तं पश्यति यथा व्यवहारनिपुणाः तैलादिना पदार्थसमतां
विषमतां वा जानन्ति तथा ये व्यवहारं परित्यज्य सर्वथा
ब्रह्मानुचिन्तकाः ते सर्वत्र ब्रह्मेव पश्यन्ति ननु निकारजातं
तच्च सममेव ननु ब्रह्मेव पश्यन्तु नाम सममेव पश्यन्तीत्यत्र को
हेतुः ब्रह्मसममेवेति चेत् एतदेव विचार्यते समं विषमं वेति
यस्मात् समतायां हेतुरतिरिक्तो वक्तव्य इति चेत्तत्राह—
एकरसमिति । रसस्त्वनुभगवन्मयः सर्वत्रैव तेषां रतिः समा
अन्यथा अनुभवविरोधे दृष्टिः समा न स्यात् लोके रस-
वैलक्षण्यमिहाः विलक्षणरसेषु पदार्थेषु तुल्यरूपेष्वपि विषम-
दृष्टय एव भवन्ति ब्राह्मणे पुलकसेलेन इति वाक्ये सम-
दृष्टेर्निरूपितत्वात् अतो भगवान् सर्वसम एव सर्वानुस्यूतः
प्रविष्ट इति जगद्रूपेण प्रविश्य क्रीडन्नपि निर्दुष्ट इति निरू-
पितम् ॥ १९ ॥

सर्वत्र भगवांस्तुल्यः सर्वदोषविर्जितः ।

कीदार्थमनुकुर्वन् हि सर्वत्रैव विराजते ॥ ६ ॥

अभिहितमन्त्राचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु परमात्मनः प्रतिदेहगतत्वेन बहुत्वाद्देहनारतम्येन तार-
तम्याच्च जीवसाम्ये सति कथमुपास्यत्वमित्यत आह—स्वकृतानु-
स्वसृष्टास्तु विचित्रास्तु विविधास्तु योनिषु स्वाभिव्यक्तित्वानेव
देवादिदेहेषु हेतुतया प्रयोजकतया अन्तर्यामित्येत्यर्थः । तत्-
सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः विशाश्रिवेति मुख्यप्रवेशासम्भ-
वादिशब्दः तत्तमन्त्राकास्ति तारतम्येन तत्र तत्र
स्वशक्तिं प्रकाशयन्ति तदेवाहुः—स्वकृतानु प्रत्यादिस्थाप-
रान्तयोनिषु अनुकृतिस्तदनुकृपशक्तिप्रकाशा यस्य सः
अनलवत् अप्रिथगा उत्सुकादिषु तदनुकृपामेव स्वशक्ति-
मुपादत्ते तद्वत् अथ वितथास्तु विनष्टास्तु अमृषु योनिषु
अवितथमनन्तरं परमसत्यं तव धाम स्वरूपं सममविशेषं
विरजधियो निर्मलमतयः अनुयन्ति जानन्ति ते एव के
अभि सर्वतो भावेन विषयवशो विगतव्यवहाराः “पणव्यव-
हारे” इत्यस्य रूपं पण्युरिति पेहिकामुष्मिककर्मफलशून्या
इत्यर्थः । एकरसं केवलानन्दास्वास्वरूपम् अतस्तस्य सर्वकार-
णत्वात् स्वातन्त्र्यादुपाधिकृततारतम्याभावाद्प्रच्युतेऽभ्यन्त्या-
न्तोपास्यत्वमिति भावः । अत्र तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशन्” इति
“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः
सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च” इत्याद्याः
श्रुतयः ॥ १९ ॥

अभिहितमन्त्राचार्यकृतसुबोधिनी ।

इद्वत्तत्वेन तत्सम्बन्धप्रतीतिं वारयन्तीभ्वरं स्तौति—
“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः
सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च”
इति अथर्वणमन्त्रः स्वकृतविचित्रयानिषु स्वीयया ऽचिन्त्यया
स्वाभाविकया शक्त्या रक्षितास्तु विचित्रास्तु नानाविधास्तु
प्रत्यादिस्थावरान्तास्तु योनिषु विशाश्रिव तारतम्यहीनोऽपि
सर्वान्तर्यामी स्वकृतानुकृतिः सन् तत्तमन्त्राकास्ति अक्षैः
प्रतीयसे स्वेन कृता योनीरनुकरोतीति तथा तत्तत्र दृष्टान्तः
अनलवत् काष्ठादिसम्बन्धप्रतिवेति विशाश्रिवेत्यत्रेशब्दस्य
सार्थकतामाह—हेतुतया कारणत्वेन विद्यमानतया तथा च
द्वितीयोपपत्तिः—

यथा महान्ति भूतानि भूतेषु चावेष्यन्तु ।

प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्यहम् ॥ इति

अथ अतो हेतोः वितथास्तु च्युतस्वभावास्वस्थिरास्वमृषु
तव धामावितथम् अप्रच्युतस्वभावं यथार्थं वस्तु अत एव
समं समत्वादेवेकरसं निर्विकारं विरजधियः शुद्धसत्त्वास्त-
त्राप्यभिविषयवः सर्वतो निर्वेदतः यन्ति प्राप्नुवन्ति नु
निश्चितम् ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

निर्मल बुद्धियुत ज्ञानी जन आपक स्वरूपको अविनाशि

स्वकृतपुरेष्वादीनामभिरन्तरसंवरणं तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोऽशकृतम् ।

इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेऽङ्गिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

दोषरहित विच्छेद शून्य आनन्द रूप से उपासना करते हैं और प्राप्त होते हैं ॥ यदि अर्धयत्यभिपिण्ययणकरसं इस प्रकार का पाठ होयतो सर्व प्रकार नाना भांति से आपकी स्तुति करने वारे निर्बल बुद्धि युत ज्ञानी जन, जन आपके उक्त स्वरूप को प्राप्त होते हैं ऐसा अर्थ जानना ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपि च कुतोन्वयमाशङ्का स्याद्भगवतो देहाद्युपाधिकृत-
दोषप्रसङ्ग इति यतोऽविद्याकामकर्मभिः संसरतो जीवस्यापि भग-
वन्नाथं लक्षणया बोधयन्त्यस्तं दोषं निवेद्ययन्ति "स यश्चायं पुरुषे
यश्चासावादित्ये स एकः तत्त्वमसि" इत्याद्याः भुतयः ननु कत्व-
वेत्याऽऽत्मनः स्तुतिरिषमीश्वरत्वेन क्रियते न तु तस्यैश्वरत्वं
बोध्यते नैतद्युज्यते यतस्तत्र "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे
तथा गुरौ । तस्यैते कथिताः श्रुत्याः प्रकाशान्ते महात्मनः" इत्याद्याः
भुतयः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजनमुपायं वदन्तीत्याह—
स्वकृतपुरेष्वादि । स्वकर्मोपाजितेषु पुरुषु देहेष्वादीषु नरादिषु
भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषमखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याभ्यस्य पूर्णस्य
तवांशकृतं वदन्ति अंश इवांशः कृत इव कृतः त्वद्रूपं
वदन्तीत्यर्थः । ननु कार्यकारणसंबन्धतस्तु कृत एवम्भूतत्वं तच्चाह
अबहिरन्तरसंवरणमिति । बहिः कार्यमन्तरं कारणम् वस्तुत-
स्तदावरणशून्यम् तयोरसत्त्वादित्यर्थः । इत्येवं नृगतिं नृजीवस्य
गतिं तत्त्वं विविच्य विशोध्य कवयोन्यथेवं न प्राप्यत इति
जानन्तो निगमावपनं निगमोक्तकर्मणामावपनमासमन्तादुप्य-
तेऽस्मिन्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मापणविषयमित्यर्थः । यत्रापि-
तानि कर्माणि मुक्तिफलं फलन्ति तं भवतोऽङ्गिमभवं
भवनिवर्तकं विश्वसिताः कृतविश्वासाः उपासतेऽर्चन-
वन्नादिभिः सेवन्ते भुवीति मर्त्यलोके इदमेवोचितमिति
दर्शयन्ति ॥ २० ॥

त्वदंशस्य ममेशान त्वन्मायाकृतबन्धनम् ।

त्वदङ्गिसेवामादिष्व परानन्द निवर्तय ॥ १९ ॥

श्रीधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

लक्षणया पूर्वोक्तजहद्वजहल्लक्षणया तं देहाद्युपाधिकृतं दोषं
यश्चायं पुरुषे देहे प्रत्यगात्मा जीवः यश्चासावादित्ये ध्येयः
सदा सवितुमण्डलमध्यवर्तीत्यादिनोपास्यत्वेनोक्तः परमेश्वरः
सर्वभूतस्वरूपलक्षणया एकः एवं तत्त्वमसीत्यर्थेवार्थ उक्तः । तत्र
मीमांसकः शङ्कने-नन्विति । क्रमवर्धस्य यज्ञाङ्गरूपस्य यजमानात्मनः
इयं ईश्वरमेवैकपा स्तुतिर्यथावदेवेन क्रियते न तु तस्य वास्तव-

श्वरत्वं बोध्यते यथा भादित्यो यूपः प्रस्तरोऽयं यजमानः
इत्यादिगुणवादरूपार्थवादेन यूपोदीनामादित्यादिरूपत्वेन स्तुति-
रित्येतत्पर्यन्तं पूर्वपक्षः, समाधत्ते, नैतदिति । एतत् उप-
निषदा अर्थवादत्वेन स्तुतिमात्रपरत्वं न युज्यते न सङ्गच्छते
यतो हेतोस्तत्र जीवस्यैश्वरामदेन ब्रह्मात्मैक्यज्ञाने एते तत्त्व-
मसीत्याद्युक्त्वा अर्था जीवब्रह्मैक्यादयः जीवब्रह्माभेदोक्तः
स्तुतिमात्रत्वे तदभेदज्ञानार्थ उपायोक्तिः न 'सङ्गच्छते नहि
यूपमादित्यभेदोक्तौ कश्चन उपायः केचिदुक्तः तस्मादुपनिषदा-
क्यानि नार्थवादरूपाणि किन्तु आर्थपरत्वेनैक्यबोधकाग्रेष्व
विधिशेषत्वाभावादिति भावः । अन्यथा भगवद्भजनं विना
इदमेक्यज्ञानं "सर्वोऽसामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम्"
इत्युक्तोः ॥ २० ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

अपि च कुतोन्वयमाशङ्का स्यात् भगवतो देहाद्युपाधि-
कृतदोषप्रसङ्ग इति यतो विद्याकामकर्मभिः संसरतो जीव-
स्यापि भगवन्नाथं लक्षणया बोधयन्त्यस्तं दोषं निवेद्ययन्ति
अतः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजन उपायं वदन्तीत्याहुः
स्वकृतपुरेष्वादि । अमीषु स्वकृतपुरेषु स्वकर्मोपाजितेषु देहेषु भोक्तृ-
त्वेन वर्तमानं पुरुषं जीवम् अखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याभ्यस्य
पूर्णस्य तव अंशकृतं त्वत्स्वरूपं वदन्ति अंश इवांशः कृत
इव कृतः मायोपाधिः तथा सम्पादितं त्वत्स्वरूपं इत्यर्थः । ननु
कार्यकारणसम्बन्धतस्तु कृत एवम्भूतत्वं तच्चाह—अबहि-
रन्तरसंवरणं बहिः कार्यम् अन्तरं कारणं वस्तुतस्तदा-
वरणं शून्यं तयोरसत्त्वादित्यर्थः । इति एवं नृगतिं नृः जीवस्य
गतिं विविच्य विशोध्य कवयो विश्वसिताः कृतविश्वासाः
सन्तः भुवि भवतोऽङ्गि चरणमुपासते अर्चनवन्नादिभिः
सेवन्ते कथम्भूतमङ्गिमभवं भवनिवर्तकं पुनश्च निगमा-
वपनं आ समन्तादुप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मापण-
विषयमित्यर्थः । यत्रापितानि कर्माणि मोक्षफलं फलन्तीति तात्प-
र्यार्थः । भुवीति मर्त्यलोके इदमेवोचितमिति भावः । भवा-
धनाय बोधयन्त्यस्तं दोषं निवेद्ययन्तीत्यत्र भुतयः "स यश्चायं
पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः अरे अयमात्मानन्तरो
बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति तत्त्वमसीत्याद्याः अर्थः
परमे व्योम्नि आकाशादिअज्ञमयान्तं कार्यं सृष्ट्वा तदेवानु-
प्रविष्टो यः स एवायं पुरुषः अर्कः यश्चासावादित्ये वर्तते स
एव भवति अयमात्मा अनन्तरः अन्तश्शून्यः अबाह्यः बाह्य-
शून्यः कृत्स्नः पूर्णः ज्ञानघनः ज्ञानरूप इति तत्त्वम-
सीति पूर्वमेव व्याख्यातं ननु कत्वर्थस्यात्मनः स्तुतिरियं
मीश्वरत्वेन क्रियते न तु तस्य ईश्वरत्वं बोध्यते नैतद्यु-
ज्यते यतो भगवद्भक्तियुक्तस्यैव कथितार्थाः श्रुत्याः एवार्थाः
तस्यैव महात्मनः प्रकाशान्ते यथावत्स्फुरन्ति नान्यस्येत्यर्थः

भीकविष्णुसामणिकवर्तितकृताऽन्वयबोधिनी ।

यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मविद्यार्थमिदं वतागुरुविषया निरुपाधिभक्तिः कर्तव्येति दर्शितं पुरुषमंशकृतमित्यत्र भुक्तिः गोपालतापनीये "ब्रह्मणोऽभूतस्तथेतरो भोक्ते"ति नारदपञ्चरात्रे प्राधानिकसर्गमुक्त्वा शुद्धसर्गकथने "यत्तदस्थन्तु चिद्रूपं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतम् । रजितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते । इति श्रीगीतासु "ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः समातनः" इत्यादिकं सुगमं भवतोऽङ्गिमुपासत इत्यत्र भुक्तिः "चरणं पवित्रं विततं पुराणं तेन पूतस्तरति पुष्कृतानि तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः अतिपाप्मानमरार्तिं तरेम लोकस्य द्वारमार्चिमत्पवित्रं ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महत्सद्वृत्तस्य धारा बहुधा बोहमानं चरणं नोलोके सुधितां ददातु" इति अर्थः श्रीकृष्णस्य कृतत्रिविकारा-रूपस्य चरणं याचमानाः (शुद्धः) येन पातक्यपि पूनः पवित्रः स न पुष्कृतानि पापानि तरति तच्चरणं पवित्रं पवित्रकरं विततं विस्तीर्णं भूर्भुवःस्तरतिकस्य वर्त्तमानं पुराणं सनातनं तेन चरणेनारार्तिं घेरिणं पाप्मानं वयमतिशयेन तरेम कथम्भूतेन शुद्धेन स्वयम्भूदस्यार्ज्यजलधौतेन पुनश्च पवित्रेण पवित्रकारकेण पूतेन निर्मलेन तच्चरणं लोके सुधितां सुधाधारां ददातु तारकादित्वादितश्च प्रत्ययः कथम्भूतं लोकस्य वैकुण्ठलोकस्य अचिन्मद्दीपवह्दारं भ्राजमानं न केवलमेतावत् अपिच महत्सत्तमः ब्रह्मणेजो मण्डलगतस्युक्तं अत एव लोके बहुधा प्रकाराः । अमृतस्य धाराः धर्मार्थकाममोक्षरूपं भक्तिकामधेनुरिष भक्तेभ्यो बोहमानम् एवम्भूतं चरणं भजाम इत्यर्थः । भक्तिपरेयं भुक्तिः अथ स्वाभिना—

तदंशस्य ममेशानं त्वन्मायाकृतबन्धनम् ।

त्वदाङ्गिसेवामादिश्य परानन्दनिवर्त्तय ॥ २० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सकृतपुरेष्ठित्यस्य टीकायां तस्येश्वरत्वं बोध्यते इत्यस्यायं विशेषः अतो जीव एव तदीश्वरत्वेन स्तूयते इति स यश्चायमित्यादिषाकथनेभ्यश्चायं पदार्थान्तरं न कल्पनीयमिति तत्राह नैतद्युज्यत इति कृतावतारस्येत्युत्तररक्तोकाभिप्रायेण कृतावतारत्वेन शास्त्रप्रसिद्धस्तदानीन्तनानुभवसिद्धौ इति भावः । अत्र त्वम्ये वदन्ति यदि खेश्वरो नाम कश्चित्स्वतः सिद्धः स्यात्तदा जीवस्य स्वत्वायैव तदभेदनिर्देशो घटते यदितु जीवाविद्याकल्पितः स्यात्तदा जीवैः कथं नोपलभ्यते सत्याञ्जानुपलब्धौ तस्य किं निर्देशनाभेदनिर्देशेन चेति अथ क्वच्यथा तदेवमन्तर्यामिन्त्वांशपि भगवतः शुद्धवर्णनेन तत्पराणां भुक्तीनां वचनं भुत्वा स्वानुगृहीतानां जीवतत्त्वानुवादिनीनां भुक्तीनामपि तत्रैव तात्पर्यं काश्चिदुक्त्याः भुक्तयो दर्शयन्ति सकृतपुरेषु पूर्वोक्तेष्वेव वर्त्तमानं पुरुषं जीवसमूहं त्वसो भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन वा या वदन्ति तास्तत्वांशेनैव कृतं सिद्धं वदन्ति तथाभिप्रायेणैव वर्णयन्ति नाम्यथेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽभूतस्तथेतरो भोक्ता भवतीति श्रीगोपाक्षतापनीभूतेः ननु कथमपरिच्छेदस्यांशत्वं तथा ममै-

वांशो जीवल्लोके जीवभूतः समातनः" इति श्रीगीतोपनिषदुक्तं "ह्यसुपर्णा सयुजासक्ताया" इत्यादिभ्युक्तं च नित्यत्वं स्यात् अत्राहुः अखिलशक्तिभूत इति विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा । अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीयाशक्तिरिष्यते" ॥ इति श्रीविष्णुपुराणोक्तानुसारेण—

"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरंयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं ध्याय्यते जगत् ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥

अहं कृत्स्नस्य जगनः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

ममः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" ॥ इति

श्रीभगवतः प्रकृतिद्वयतत्कार्यसाधकत्वसूचनया दर्शितस्वरूपशक्तिपद्व्यस्तश्रीगीतोपनिषदनुसारेण च या अखिलास्त्रिविधाः शक्तयः कार्यमात्रगम्यास्त्रिविध्यप्रभावाः ताः धरांस यस्त्वं तस्य तव तादृश्यः शक्तयः एव तत्तद्गोप विनैव तत्तदुत्पद्यं-सम्पाद्यस्यो नित्यमेव वर्त्तन्त इति स्थिते तव तादृशशक्त्यात्मकजीववृन्दरूपांशो नित्यमेव वर्त्तन्त इत्यर्थः । ननु तर्हि श्रीमत्स्यदेवादिष्वेवैश्वर्यमेवास्य युज्येत तदभावे महदादि-वन्मायिकत्वमेव वा तत्राहुः—अवहितरन्तरसम्भरणमिति ! न विद्यते बहिर्मायिकत्वे अन्तस्तत्त्वान्तररूपस्वरूपत्वे च अन्तस्भरणं व्याप्तिर्यस्य तथाभूतमित्यर्थः । श्रीविष्णुपुराणादावन्तरालपाठात् मार्त्तण्डमण्डलच्छायायोरन्तरालवर्त्तिमयूखपरमाणुवृन्दमिवेति भावः । अतो मण्डलस्थानीयस्य भगवत एव स्वल्पशक्त्येकिकमया-विर्भावविशेषः स्वात्स्वांशत्वं श्रीमत्स्यदेवादीनां रश्मिस्थानीय-त्वादिभिर्भांशत्वं जीवानामिति तत्त्ववादिनः अत्र तदुदाहृतं महा-वाराहवचनञ्च—

"स्वांशश्चाथ विभिर्भांश इति द्वेधांश इष्यते ।

अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथास्थितिः ॥

तदेव नाणुमात्रोपि भेदः स्वांशंशिनोः क्वचित् ।

विभिर्भांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सामर्थ्यमात्रयुक्" ॥ इति अत इदमेवं व्याचक्षेत न विद्यते बहिः क्रियाशक्तिः अतर्हीन-शक्तिर्वाऽसम्भरणमसकृत्स्नत्वं सर्वव्यापकत्वं यस्य तमिति अत-इच्छायया सूर्यमण्डलमिव भगवत्स्वांशश्रीमत्स्यदेवादिमांशया-त्रियते रश्मिस्थानयो विभिर्भांशा जीवत्वात्रियते यथांशं श्रीविष्णु-पुराणेशक्तित्रयकथनानन्तरमेव "यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा तारतम्येन वर्त्तते" इति यया पूर्वोक्ताविद्याकर्मसंज्ञया अविद्याकर्मभृत्त्रियस्यास्सा अविद्याकर्मातमास्त्रीमायेत्यर्थः यथोक्तं श्रीनारदपञ्चरात्रे प्राधानिकसर्गमुक्त्वा शुद्धसर्गकथने—

"यत्तदस्थन्तु चिद्रूपं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतम् ।

रजितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते ॥ इति ॥

अतः एवांशकृतमिति अंशश्चासौ कृतः मायोपाधिनया स्वस्पा-दित्येति तमित्ययमेवार्थः । विवक्षितमेवाहुः—इतीति । पूर्वोक्त-प्रकारान्तरेण जीवस्य गतिं त्वदंशलक्षणं तत्त्वं विविच्य विव्हा-सिता जातविभवासा ये कथयो विवेकिनस्ते भ(ग)वतोऽधिष्ठाक-पस्याङ्गिमुपासते विनांशभजनमंशस्य तुच्छतापत्तेः नन्वन्यपि सन्ति केषाञ्चित्केषांश्चिन्तयेत्पुपास्यन्तां तत्राहुः निगमाः सर्वे-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वेदाः आ समन्तादुप्यन्ते समन्विताः क्रियन्ते यस्मिन्तादृश-
त्वात् सर्ववेदार्थत्वात्मेव सर्वोत्तमजनीयः सर्वोत्तमपुरुषार्थ-
श्चेत्यर्थः । ननु सावयवत्वेनान्यतुल्यत्वात्कथं तादृशत्वं तत्राहुः
निगमावपनत्वादेव न विद्यते भवो जन्म यस्य तं नित्य-
मित्यर्थः । न विद्यते भवो यस्मादिति विग्रहेऽपि कैमुत्येन तस्मि-
न्नपि भुवीनि पृथिव्यां तादृशसाधकप्राप्त्यर्थविवक्षयोक्तम् अत्र
सुख्याः भुतयः—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

यो योनिं योनिमधिनिष्ठत्वेकां यस्मिन्निदं सञ्जरीचरति सर्वन्त-
मीशानं परं देवमीदं विचार्यमां शान्तिमत्यन्तमेति" इत्याद्याः
तदनुगताश्च सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्याद्याः चरणं पवित्रं
विततं पुराणमित्याद्याश्च ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चायम् ।

तावदुपासकस्य जीवस्य परेण सम्बन्धमाह-स्वरूपेति ।
स्वशब्दो भगवद्वाची पुरेषु शरीरेषु बहिरन्तरसम्भरणं स्वरू-
पतो धर्मतश्च ज्ञानस्वरूपं । यद्वा शरीरेष्वन्तर्यहिम्नं प्रसृतज्ञानं
पुरुषं नाम जीवम् अखिलशक्तिभूतस्त्वयं अंशकृतं विशेषणतया
अंशकृतं पुरुषसमष्टिर्विभक्तं वदन्ति । यद्वा तदधीनत्वे सति
तत्सदृशत्वं ज्ञानानन्दाकारत्वेन किम्भूतं बहिरन्तरसम्भरणं
स्वेन भगवता कृतेषु पुरेषु रक्षितेषु बहिरन्तरसम्भरणं धर्म-
भूतज्ञानेन अन्तर्बहिरसम्भरणं सर्वत्र प्रसृतज्ञानमिति पूर्वोक्त-
प्रकारेण नृगतिं नुः जीवस्य गतिं तत्त्वं विविच्याविष्य
विचार्य भवतोऽङ्गि चरणम् उपासते स्वेयन्ते किम्भूतमङ्गिम् ?
निगमावपनं ज्ञानोत्पादकम् अतः अभवं भवनिवर्त्तकं किम्भूतः
कथयः भुवि संसारे निम्बसिताः प्राणायामपराः उपासका
इत्यर्थः । विम्बसिता इति पाठे कृतविम्बासाः अनन्यपराः
उपासत इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"परमं भजन्ति ये पद्मजसुखानुभवम् उदरमुपासते
अवितथं तव धाम समम् एकरसम्" इत्युदरादिस्नानविशेषाधि-
ष्ठानकविषयात्मस्वरूपोपासकानां तत्प्रामाण्यं अथ दिव्य-
विग्रहोपासकानामपि तत्सामान्यप्राप्तिरूपं फलमित्यभिप्रेत्य
तदुपासकाश्च केचित्सन्तीत्याहुः—स्वरूपतुल्येति । अमूषु
देवमनुष्यादिषु स्वेन त्वया कृतेषु पुरेषु त्वाभिवासाभूतेषु देवेषु
सन्तमिति शेषः अखिलशक्तिभूतः आखिलाः शक्तीः आश्चर्यशक्तीः
धरतीति तथा तस्य तवांशकृतमंशेन सङ्कल्पात्मकज्ञानेन कृतं
कल्पितमुपासकमन्तरितः अन्तर्बहिर्देवरादिमन्तर्बहिर्देव्यासिद्धि-
मित्यर्थः । अनेन विग्रहस्यापि पुरान्तरवर्त्तमानप्रयुक्तपरिच्छिन्नत्वशङ्का
स्यादृष्टिः असम्भरणं सङ्कोचकहेतुराहितं पुरुषं पुरुषाकारं विग्रहं
वदन्ति वेदान्ता इति शेषः । "अङ्गुष्ठमात्रो रक्षितुल्यरूपः अङ्गुष्ठ-

मात्रः पुरुषो मय्य आत्मनि तिष्ठति अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्त-
रात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः" इत्याद्याः वेदान्ताः ।
प्रतिपाद्यन्तीत्यर्थः । इतीत्यम्भूतं तव पुरुषं तथा नृगतिं नृजन्म-
त्वद्वाराधनोपयुक्तमिदं नृजन्मेति च विविच्य विचारपूर्वकं निश्चित्य
भुवि भूमौ केचित्कथयो विवेकिनः निम्बसिताः प्राणायामपराः
जितप्राणन्द्रिया इत्यर्थः । तवाङ्गमुपासते कथम्भूतं निगमावपनं
निगमानां वेदानामावपनं क्षेत्रं प्रतिपादनविषयमिति यावत् ।
निगमस्य ज्ञानस्यावपनम् आसमन्तादुप्यन्तेऽनेनेत्यावपनम् उत्पादकं
"तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं । वदामि बुद्धियोगं
तम्" इति भगवदुक्तेः अभवं न भवः संसारो यस्मात्सेव्यना-
नात् भुवि विम्बसिता इति पाठान्तरं तदा 'मोक्षविषयीति
दृढविम्बासयुक्ताः उपासत इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीभीमिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ तावदुपासकस्य परेण सम्बन्धमाह-स्वरूपेति । स्वशब्दो
भगवद्वाची स्वरूपतुल्येति शरीरेषु बहिरन्तरसम्भरणं स्वरूपतो धर्म-
तश्च ज्ञानस्वरूपं यद्वा शरीरस्यान्तर्बहिर्भ्यः प्रसृतज्ञानं पुरुषं जीवम्
अखिलशक्तिभूतस्त्वयं अंशकृतं विशेषणतया अंशकृतं पुरुष-
समष्टिर्विभक्तं वदन्तीति तथाच सूत्रं "अंशं नानाव्यपदेशाद्
न्यथाचापि दासकितवादिष्वमधीयत एके" इति व्याख्यात-
मिदं सूत्रं वेदान्तदीपे श्रीभाष्यकारैः तथा हि नानाव्यपदेशाद्
देकत्वव्यपदेशाच्च परमात्मनः सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वमिरवद्यत्व-
भूतेरन्तर्बोधाधिसम्बन्धाद्यनुपपत्तेर्जीवशब्दस्य जीवशरीरकपरमा-
त्मवाचित्वेन तत्त्वमस्यमात्मा । ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्य-
मुख्यत्वात् शरीरशरीरिणोर्विशेषणविशेष्यभूतयोः स्वरूप-
भावभेदेनच भेदभूतेर्मुख्यत्वाच्च परमात्मांशो जीवः जीव-
शरीरत्वञ्च परमात्मनां यस्यात्मा शरीरमित्यादिभूतिसिद्धे
ब्रह्मदासा ब्रह्मदाया इत्यादि दासकितवादिष्वमधीयत एके
शास्त्रिनः सर्वजीवव्यापित्वाद्भेदोपदेशस्य तत्रत्यादरः
प्रतीयते इत्यर्थः इति तथा च भगवताप्युक्तं "ममैवांशे जीव-
लोके जीवभूतः सनातनः" इति अतएव जीवस्य सोपाधिक-
ब्रह्मांशत्वं न सम्भवतीति इति नृगतिं नृजीवस्य गतिं तत्त्वं
विविच्य अविष्य निगमावपनं निगमस्तत्त्वज्ञानं तदुत्पादकं
भयतोऽङ्गि निम्बसिताः प्राणायामपराः उपासते ध्यायन्तीत्यर्थः ।
विम्बसिता इतिपाठे कृष्णे विम्बासा अनन्यपराः उपासत
इत्यर्थः ॥ २० ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाध्याख्या ।

त्वम्भरणकमलभजनेनैव मुक्तिरिति निश्चित्य ज्ञानिनः स्वभ-
रणमुपासन्ते इत्याहुः—स्वरूपेति । अमीषु बुद्धीन्द्रियमनःप्राज्ञान-
लोकानामसृज्यभूतियुक्तरीत्या चेतनानां तत्तत्कर्मानुगुणं भग-
वता निर्मितेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु स्थितमिति शेषः । अखिरन्त-
रसम्भरणं बाह्ये अन्तरे च आवरणरहितं ज्ञानिकाकारत्वेन
वाङ्माभ्यन्तरे एकरूपमित्यर्थः । विज्ञानघन एव प्रज्ञानघनः

योगिराजानुजाचार्यकृतसरलाख्याया ।

मन्त्रे, बाह्ये च कस्नोरसधन एवेतिभूतेः अखिलशक्तिभूतः सर्वशक्तिधारिणः तव ईश्वरत्वांशकृतमंशस्वरूपं वदन्ति सूर्य इति एवम्प्रकारेण नृगतिं पुरुषस्य गतिं भवाब्धौ देवमनुष्यादि-शरीरेषु संसरणं विविच्य विचार्य ज्ञानस्वरूपस्य चेतनस्य ज्ञानावरणेन तापत्रयावगतिः भगवद्वर्चितमायानिबन्धना माया-निवृत्तिरूपमोक्षप्राप्तिश्च भगवद्वरणोपासनासाध्या इति निश्चि-त्यायवा इति नृगतिं पूर्वोक्तनानायोगेषु भ्रमतः भगवदंशभू-तस्य चेतनस्य गतिं संसारबन्धं दूरीकृत्य मोक्षप्राप्तिसाधक-मुपायं विविच्य विचार्य उपासनानुगृहीतः भगवानेव मोक्ष-प्रापकोपायदातविचार्यैत्यर्थः आश्वितस्सहि युक्तात्मा मामे-वानुत्तमाकृतिम् इति भगवदुक्तेः भुवि कवयः ज्ञानिनः विश्वसिता-स्सन्तः भगवदङ्गिभजनेनैव संसारनिवृत्तिर्नान्ययेति विश्वास-वन्तः "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति भगव-दुक्तेः निगमावपनं निगमोक्तकर्मणां "भोतव्यो मन्व्यो निधिध्या-सितव्यः" इत्यादिनिगमोक्तभ्रवणादीनां भगवदाराधनरूपयज्ञादीनां "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते यत्त-पस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदपणम्" इत्यादिभुतिस्मृत्यादिभिः भगवतः सर्वकर्माध्यक्षत्वेन प्रतिपादनात् निगमोक्तकर्मणां मोक्षफलप्राप्त्यर्थं समर्पणविषयम् अतएवाभवं नास्ति भवो यस्मादुपास्यमानादित्यभवं भवतः मोक्षप्रदस्य तवाङ्गिमुपा-सते अर्चनवन्दनादिभिः सेवन्ते इत्यर्थः अस्मांश्च स्व-कृतपुरेषु स्थितम् अबहिरन्तरसम्भरणं पुरुषम् अखिलशक्तिभूतः तव वदः इति शेषः वदन्ति इति नृगतिं विविच्य भुवि कवयः विश्वसितास्सन्तः निगमावपनम् अभवं भवतः अङ्गिमुपासते इत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सू० ॥ प्रक्रमधरसत्कृतं सर्वेषु पुरुषेषु सर्वोत्तु सुधीषु स्थित्वा त्वां तु बहिरन्तरसम्भरणेपि । तव पुरुष वदन्त्याखिलशक्ति-भूतः स्वकृतम् ॥ ७—२०१२१ ॥

निषुसीदगणपते गणेषु स्वामाहुर्विप्रतमं कवीनां न ऋते त्वत्कियते किञ्चनारेमहामर्कं मधवं चित्रमर्च्येत्यादिभुत्यभि-प्रायगर्मस्य प्रक्रमवदित्यस्य श्लोकस्यायमर्थः सर्वेषु पुरुषेषु सर्वधीषु सर्वेन्द्रियेषु च स्थित्वा श्रीब्रह्मादिषु प्रक्रमवत्प्र-कृतमयुक्तत्वेन स्वसत्कृतं स्वात्मनैव सत्कृतं त्वां वदन्ति किञ्च हे पुरुष अण्डाद्यन्तर्बहिश्च असम्भरणे असदमङ्गलं चरणं कर्म यस्यासावसम्भरणः तस्मिन् पापाचारे स्थित्वा पापाचार-मपि स्वात्मनः पूजात्वेनैव कारयन्ते त्वां वदन्ति तु शब्देन यथाकरणं तस्याधोगत्यर्थमिति सूचयति किञ्च हुना तत्सर्वं तव स्वकृतम् अनन्यापेक्षया स्वयैव कृतं वदन्ति कुत इति तत्राह—अखिलेति । सर्वपुरुषेन्द्रियशक्तिप्रकृत्वात् भुतिश्लोकयोः सर्वत्रैकार्थत्वाभावेनैकतन्त्रियतत्त्वयोतगाय ज्ञायते—

श्रीमत्सकृदपुर्वेषु कृमात्स्वित्वा जनार्दनः ।

स्वात्मानमर्चयत्यज्ञा बहिरन्तरसत्कृतम् ॥

[२६१]

अनन्तामधमाचारो हरिदृष्ट्यात्मपूजनम् ।

तस्याऽधोगमनायेति भुतिराहाखिलक्रियम् ॥

इत्यादिना त्रिपादांशं श्लोकः ॥ २१-२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदेवमन्तर्यामिन्त्वांशेऽपि भगवः शुद्धवर्णनेन तत्पराणां भुतीनां वचनं श्रुत्वा स्वाङ्गगृहीतानां भुतीनामपि तत्रैव तात्पर्यं काचिदप्या दर्शयति । स्वकृतपुरेभ्य इति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसम्बन्धः ।

ननु सर्वास्तर्क्यामी नारायण एव "भवप नारायण आदि-देवः" इत्युक्तेरिति सत्यमेव किन्त्वसावादिदेवत्वात् कथं तस्य हेतुरहमित्याशङ्क्याहुः—स्वकृतपुरेभ्य इति । स्वकृतानि स्वतः-सिद्धानि यानि पुराणि गोकुलमथुराद्वारकाख्यानि पुराणि तेषु अमीषु अबहिरन्तरं सम्भरणं यथा भवति बाह्यान्तर-सङ्गोपनाभावपूर्वकम् अखिलशक्तिभूतः अखिलाः श्रीराधाप्रभृ-तसो गोप्यः श्रीरक्तिमणीप्रभृतयो महिष्यश्च याः शक्तयस्ताः भरतीति तस्य तव श्रीकृष्णस्य अंशकृतं पुरुषं नारायणं वदन्ति ब्रह्मादयो सुरादयश्च नारायणोऽङ्ग नरभूजलापणादि-त्युक्तेः इति विविच्य विचार्य कवयो ब्रह्मादयो भवतोऽङ्गि उपासते किम्भूताः निगमावपनं यथा भवति तथा विश्व-सिताः सन्तः निगमेषु वेदेषु आ सम्यक् वपनं यथा भव-तीति निगमानामयमेवार्थ इति कृत्वा कृतविश्वासा इत्यर्थः कीदृशम् अङ्गि नृगतिं सर्वलोकैकशरणम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबाधिनी ।

एवं प्रवेशप्रसङ्गेन भगवतो दोषान् परिहृत्य द्वयोः प्रविश्य भुतत्वात् द्वितीयस्य का वाचंति शङ्कां वारयितुमाह स्वकृतपुरेभ्य इति । भगवत्कृतत्वेनैव देवतार्थानुष्यादिशरीरेषु भगवदंशः पुरुषो जीवः बहिरन्तः संसरणरहित एव तत्कृत गुणदेपरहित एव अंशेन कृत इति विषयः भवति अय-मर्थः जीवो नाम भगवताभ्यंशः अन्यन्त विरलात्मा स सर्वेषु पुरेषु प्रविशन् अन्तर्यामिन्तन्मयगुणपूर्ण एव तिष्ठति तेन स्वभावतः सोप्यविषय एव तथाप्यंशेन विषयभावा-पन्नेन निर्गोहितानन्देन कृत इति स्वानन्दापेक्षार्थं पुरेषु प्र-वर्तने तत्रच सुखमप्राप्नुवन् विषय इव भवति इयानेवार्थोऽत्र निर्णीतो भगवति जीवे च धैर्यक्षय्यहेतुः भगवान् स्वानन्द-पूर्णः कस्मादप्यानन्दं न वाञ्छति जीवस्तु निरोहितानन्द इति यतः कुतश्चिदानन्दमपेक्षते तेन विषय इव भवतीति अंशकृतत्वेन चायमर्थः सूचितः एवं जीववैलक्षण्यं ये न जानन्ति ते न भगवन्तं भजन्ते न त्वन्त्यः इत्याह इति नृगतिं विविच्येति । आनन्दार्थमेव जीवस्य प्रवृत्तिः अनन्दश्च भगवत्येवास्ति नान्यत्र "को ह्येवाभ्यात् कः प्राण्यात् यदेव आकाश

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

आनन्दो न स्यात् एव ह्यवानन्द्याति" इति श्रुतेः यत्र जीवाना-
मेवानन्दस्तिरोहितः तत्र जडानामानन्दगन्धोपि नास्ति परं
मरीचिकावत् अत्यन्तनिजलभूमौ यथा जलप्रतीतिभ्रान्तानाम्
एव स्रक्कन्दनादिष्वपि आनन्दोऽस्तीति भास्यति लोकः सर्वो
हि स्वस्मिन् विद्यमानं प्रयच्छति न त्वविद्यमानम् अतः पण्डिता
इममर्थं ज्ञात्वा भगवत एवाङ्गमुपासन् आनन्दानधि ननु
परमानन्दो भगवति भवतु नाम स्वर्गाद्यानन्दस्त्वन्यथापि
भवत्यतीत्याशङ्क्याहानगमाः आ समन्तादुप्यन्ते अस्मिन्नङ्गा-
धिति "सर्वेवेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेः वेदानां प्रतिपाद्यो
भगवदङ्गिरेव स च फलसाधनरूपः अतो यागा अपि चरण-
रूपाः स्त्रीर्गोपीति मुख्यः सिद्धान्तः अस्त्ववानन्दस्यान्यानि
मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः तथा सत्येव एवानन्दयतीत्येवकारोपि
सङ्गच्छते अतो वेदास्तथापि भगवच्चरणारविश्वदाद्वयत्र नानन्द
इत्यर्थः नन्वस्याप्युत्पत्त्याविना विरुद्धधर्मसमवायात् जीववदान-
न्दस्तिरोभावो भविष्यतीति चेत्तत्राह अभवमिति कदाचित्तु-
स्यादिरहितं प्रत्युत अन्येषामपि तन्निवर्तकमित्यर्थः । स्वर्गोदौ
सामग्रीदर्शनात् विशेषादर्शनाच्च आनन्दशङ्कापि भवेत् भुवि तु
सम्भावनापि नास्तीत्याह भुवि विश्वसिता इति । तीर्थादिसम्भा-
वनया वा शुद्धान्तःकरणाः सन्तः भूमौ भगवति विश्वासं
कुर्वन्ति अन्यत्र भोगाभिनिवेशात् न विश्वासो जायत
इत्यर्थः ॥ २० ॥

गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं जगद्यतः ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवेः सेव्यः सुखार्थिभिः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

परमात्मानमुपास्य निरूप्य जीवात्मानं तदुपासकं च
तदंशतुल्यत्वेन निरूपयन्ति-स्वकृतेति । स्वकर्मोपाजितेषु पुरेषु
अग्नीषु नरदेहादिषु पुरुषं भोक्तृत्वेन यत्नमानं जीवं ज्ञात्वा
एकवचनम् अस्मिन्शक्तिभूतमव अंशकृतं अंशमिव कृतं वदन्ति
वस्तुतस्तद्व्यशक्तित्वेन प्रसिद्धमपि ॐ अंशतुल्यं वदन्तीत्यर्थः
यदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे "विष्णुशक्तिः परा प्राक्का क्षेत्रज्ञाभ्या
तथा परा" इति गीतापुत्रे "प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूताम्"
इति ॥ श्रीनारदपञ्चरात्रे—

यत्तदस्य तु चिद्रूपं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतम् ।

रजितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते ॥

अयं तस्य तद्व्यशक्तित्वेन "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः
मनातनः" इति भगवद्वचनात्—

स्वांशश्चाथ विभिर्जांश इति द्वेधांश इष्यते ।

अंशानां यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः ॥

तदेव नाणुमात्रेण भेदः स्वांशांशिनोः क्वचित् ।

विभिर्जांशोऽल्पशक्तिस्स्यात् किञ्चित् सामर्थ्यमात्रयुक् ।

इति महावराहवचनाच्चांशतुल्यत्वं कीदृशं न विद्यते बहिर्बहिरङ्ग
मायाशक्त्या अन्तरेणान्तरङ्गनिष्ठत्वाच्च सम्यग्भरणं सर्वथा
स्वीयत्वेन स्वीकारो यस्य तं यथा न विद्यते बहिरन्तश्च

असम्भरणमनावरणं यस्य तं स्थूलसूक्ष्मोपाधिनां मायया बहि-
रन्तरावृतमित्यर्थः । इति एवं नृगतिं नृजीवस्य गतिं
तादृश्यं मायाबन्धनावस्थत्वं वा विविच्य विज्ञातव्यं
निगमावपनं निगमो वेदस्तद्रूपे क्षेत्रे आ सम्यक्तया वपनं यस्य
तथाभूतम् अङ्घ्रिं भगवच्चरणकल्पतरुम् अभयं भवबन्धनिवर्तकं भुवि
स्थित्वा उपासते विश्वसिताः "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते" इति भगवद्वाचि कृतविश्वासाः अत्र ब्रह्मणोऽंशभूत-
स्तथेतरो भोक्ता भवतीति द्वौ सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोऽंशभूत-
स्तथेतरो भोक्ता भवति अन्योहि साक्षी भवतीति भोक्तारो
वृक्षधर्मं तिष्ठत इति मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे स्थितो
ऽथवायोर्ध्वं प्रतिमां प्रति स मे प्रियतरो भुवर्धितगोपालताप-
न्याद्याः श्रुतयः प्रतिमां प्रति प्रतिमायामित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईश्वरस्वरूपमनूय जीवस्वरूपं कथयन् वैदिकानिष्ठां निरूप-
यति-स्वकृतपुरेष्वमीषु बहिरन्तसम्भरणं भुतयो वदन्ति प्रति-
पादयन्ति अन्तर्यामित्वेनान्तः सर्वाधिष्ठानत्वेन च बहिस्तथा-
प्यसम्भरणं तत्सम्बन्धाद्यनायुतं तत्र हेतुः पुरुषं पूर्णम्
"यो जीवद्योनिषु भात्यनन्तो मूढैस्तमोर्देभिरताधिगम्य निचाप्य
तं चाश्वत्थमात्मसंख्यं तद्विच्छयात्मन्यदधुमं हान्तः" इति
कमठभूतिः अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् एव त आत्मा-
ऽन्तर्ध्याम्यमृतः" इत्यारण्यकेन नियम्यः सः कस्यापि स सर्वस्य
नियामकः इति कमठभूतिः । एको देव इत्यादिनानुवादः
एवभूतस्याखिलशक्तिभूतस्तथांशकृतम् अंशेन शक्तिरूपेण कृतं
भिन्नं "कृतिं छेदने" इत्यस्माज्जातोः विज्ञानात्मा सं वदन्तीति
सम्बन्धः तथाच भुतयः अंशो ह्येष परस्य योयं पुमानुत्प-
द्यते च सिध्यते च नाना ह्येनं व्यपदिशन्तीति पाराशर्यायण-
भूतिः अंशो ह्येष परस्य भिन्नं ह्येनमभिधीयत इत्यग्निवेदमका-
भूतिः । "अंशो नाना व्यपदेशात्" इति पारमार्थे सूत्रं "ममै-
वांशो जीवलोके" इत्यादिभगवदुक्तेश्च अन्यत्र चाभेदेनापि
भुतयः प्रतिपादयन्ति । "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मकितवाः"
इत्यादिका यापणभूतिः तत्त्वमसीत्यादिश्च "क्षेत्रज्ञश्चापि मां
विद्धि" इत्यादिस्मृतिश्च इति हेतोरुभयविधवाक्यप्रामाण्यात् उक्त-
प्रकारेण भिन्नाभिन्नरूपां नृगतिं प्रत्यगात्मरूपां विविच्य
देहादिभ्यो विभक्तीकृत्य कथयो विवेकिनो विवेचनकुशलाः
ननु कुतर्कनिष्ठा भगवत्पराङ्मुखाः तत्प्राप्तये भवतोऽङ्घ्रिमुपा-
सते किं व्यवहारहृष्ट्या न भुवि विश्वसिताः इदमेव प्राप्यं
प्रापकं चेति विश्वासयुक्ताः सन्तः निगमावपनं निगमोक्त-
पुरुषार्थानां क्षेत्रं पुरुषार्थचतुष्टयदातारमित्यर्थः अत एव अभयं
भगवन्वचनं भवसम्बन्धशून्यामित्यर्थः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

आप के रचे भए आप के निवासरूप शरीरों में विराज-
मान अखिल शक्ति धारि आपने अपने सङ्कल्पसे जिसका
स्वीकार किया सर्वत्र व्याप्त होने में समर्थ आवरण

दुरवगमोऽत्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः ।

न परिलपन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥ २१ ॥

भाषा टीका

रक्षित एतादृश पुरुषाकार दिव्य रूप को वेदान्त गण प्रति पादन करने हैं आप 'के उस दिव्यरूप को आराधनीय भाव से चिन्तन कर तथा इसी प्रकार आपके आराधन के योग्य मुख्य जन्म हे इस का भि विचार कर इस भूमि में कोई एक विवेकी जन जितेन्द्रिय होकर आपके चरणारविन्दकी उपासना करते हैं वह चरणारविन्द वेदों के प्रति पादन करने का भूमि रूप है अर्थात् वह चरणारविन्द वेद प्रति पादित है अथवा वह चरणार विन्द उपासक जनो को ज्ञानका उत्पादक है और संसार का निवर्त्तक है यदि विश्वसिताः ऐसा पाठ होय तो विश्वास युत विवेकी जन इस प्रकार का अर्थ जानना ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भक्तिरूपसाधनमिति वचनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गुरुकरोति-दुरवगमेति । ओ ईश्वर ! दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मतत्त्वं तस्य निगमाय ज्ञापनाय तवात्ततनोराविष्कृतमूर्ते-श्चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः चरितमेव महामृताब्धिस्तस्मिन् परिवर्त्तो विगाहस्तेन परिश्रमणाः परिवर्त्तनार्थः श्रमणं श्रमः गतश्रमा इत्यर्थः । अपवर्गमपि केचित् परिलपन्ति नेच्छन्ति कुतोऽन्यदिन्द्रपदादि केचिदित्येवमभूता भक्तिरसिका विरला इति दर्शयन्ति न केवलमन्यत्रेच्छन्ति किन्तु तेनैव सुखेन पूर्णाः सन्तः पूर्वसिद्धं गृहादिसुखमप्युपेक्षन्त इत्याह-तव चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहा इति । तव चरणसरोजहंसा इव रममाणा ये भक्तास्तेषां कुल तेन सङ्गस्तेन विसृष्टा गृहास्ते तथा अनेन भवणकीर्त्तने दर्शिते भुक्तिश्च मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति यथाऽह "ये सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षुषो ब्रह्मवादिनश्च" इति व्याख्यानं च सर्वैर्भोग्यकृद्भिर्नृसिंहना-पिन्यां मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते इति ॥ २१ ॥

त्वत्कथामृतपाथोधौ विहरन्तो महामुदः ।

कुर्वन्ति कृतिनः केचित्चतुर्वर्गं तृणोपमम् ॥ २२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

अन्यस्यैक्यज्ञात्रस्य साधनमेव भक्तिर्न तु स्वतः परम-पुरुषार्थफलरूपा इति वचनं पूर्वश्लोककथं प्रनीतमनुचितमेव मन्वानो विचारयन् भुक्तिगणो भक्तिं गुरुकरोति मोक्षादप्यधिकपञ्चमपुरुषार्थरूपत्वेन स्थापयतीत्यर्थः । अल्पसाधनमिति तु लेखकपञ्चम एव महानिति सालोक्यादीनां तन्त्रान्तर्भावात् तेनैव चरितामृतावगाहनरूपेणैव सुखेन अनेन श्लोकेन भवण

कीर्त्तन इति चतुष्पष्टयज्ञानामुपलक्षणं भुक्तिर्नृसिंहनापनीरूपा तत्र देवा विषयिणः ब्रह्मणि वदन्ते प्रकाशन्ते इति मुक्ता व्याख्याता इति विषयिमुमुक्षुमुक्तसेव्यत्वं दर्शितम् ॥ २१ ॥

श्रीकविचूडामणिकवरीकृताऽन्यवर्धोधिनी ॥

भक्तेरन्यसाधनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गुरुकरोति दुरवगमेति । ओ ईश्वर ! केचित् विरलाः भक्तिरसिकाः दुरवगमात्म-तत्त्वनिगमाय दुर्बोधात्मनस्वस्य ज्ञापनाय आत्मतनोराविष्कृत-मूर्तेस्तव चरितमहामृताब्धिपरिश्रमणाः सन्तः अपवर्गमपि न परिलपन्ति नेच्छन्ति । कुतोऽन्यदिन्द्रपदादिकं चरितमेव माहा-ऽमृताब्धिस्तस्मिन् परिवर्त्तो विगाहस्तेन परिश्रमणाः गतश्रमाः परि-वर्त्तनार्थः श्रमणं श्रमः न केवलमन्यत्रेच्छन्ति किन्तु गृहादि-सुखमप्युपेक्षन्ते इत्याह-तव चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः तव चरणसरोजहंसा इव रममाणा ये भक्तास्तेषां कुलेन सह यः सङ्गस्तेन विसृष्टात्यक्तगृहा येन अनेन भवणकीर्त्तने दर्शिते भुक्तिश्च मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति यथाह "ये सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षुषो ब्रह्मवादिनश्च" इति अर्थः सर्वे देवाः ये परमेश्वरं नमन्ति तथा मुमुक्षुषो ब्रह्मवादिनश्च ये नमन्ति अथ देवाः पृथिव्यन्तरिक्षनाकब्रह्मलोकनिवासिनः ये भग-वद्भक्ताः ते सर्वे देवाः संसारविजिगीप्सत्वात् मोक्षशालिन्वाश्च तेषां मध्ये द्विविधा उपासकाः मुमुक्षुषः संसारान्मोक्षकामाः ब्रह्मवादनशीलाः ब्रह्मवादिनः मुक्ताः इत्यर्थः । एते सर्वे नमन्ति भजन्ते इति व्याख्यानं च सर्वैर्भोग्यकृद्भिर्नृसिंहना-पिन्यां मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते । इति स्वामिनां—

त्वत्कथामृतपाथोधौ विहरन्तो महामुदः ।

कुर्वन्ति कृतिनः केचित् चतुर्वर्गं तृणोपमम् ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवनेपिणी ।

तच्छ्रुत्वा लब्धनिजभावोद्दीपनः श्रवणोपनिषदायाः साक्षा-देव तन्माधुर्यं वर्णयन्ति-दुरवगमेति । हे ईश्वर ! सर्वोपरि विरा-जमानवैभव ! केचित् विरलप्रचाराः अपवर्गमपि परि सर्वतो भावेनैकांशनापि न लपन्ति किमुतान्यत्र कथमभूतास्ते तत्राहुः दुरवगमं सर्वोपाचरपरमगोलाकादिवैकुण्ठवर्धारत्वेन दुर्बोधि-यत् आत्मनस्तव तत्त्वं स्वरूपगुणलीलादियाथार्थं तस्य निगमाय निगमनाय अनुभावनाय आत्मतनोः प्रपञ्चे समानीतनिज-विग्रहस्य तव चरितरूपे महामृताब्धौ यदि महामृताब्धिः कश्चि-द्वर्त्तति तदा साधारणजनबोधनाय तेन रूप्येत त्रेपात् स्वतस्त्व-मृतानां सालोक्यादिमात्मानन्दानां तदन्तर्भावित्वात्तदीयमहासमुद्र-तुल्ये यः परिवर्त्तः मुहुरवगाहोऽनुभवः तेनानुवर्त्तक-तयैव गतसंसारश्रमाय इत्यर्थः । ननु बहवोपि तच्चरितं शृण्वन्ति तथापि न तादृशत्वमिति केषाञ्चित्तादृशत्वे किङ्कारण-

भीमजीवनोन्नामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मित्याशङ्क्य परमरहस्यतया सर्वान्त एव तद्व्यञ्जयन्ति—
चरणेति । इत्साः परमतस्वानुमाधिनस्तेष्वपि चरणसम्बन्धिनो
मुक्तानामपि सिद्धानामित्यादिशास्त्रे तच्चरणसम्बन्धेन लोके
ऽपि सरोजसम्बन्धेन इत्सानामुत्कर्षो वर्ण्यते इति परमोक्त्याः
ये तन्माधुरीसमास्वादिस्फुटतमोक्षानन्दाः तेषां कुलं शिष्यो-
पशिष्यादिकपं तदेकस्यापि प्रसङ्गेन विस्तृष्टं त्यक्तमात्रं गृहं
वैस्तेपि किमुत तत्र चिरं प्रवृत्ताः किमुततरां तादृशहंसानां
शिष्यादयः किमुततमां स्वयमेव तादृशहंसा इत्यर्थः । अत्र
मुक्त्वाः भूतवः “चरणं पवित्रं विततं पुराणं तेन पूतस्त-
रति बुद्धयस्तानि तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः अतिपाप्मान-
मरातिन्तरेण लोकस्य द्वारमार्चिमञ्जुजमानं महस्वत् अमृ-
तस्य धारा बहुधादोहमानं चरणं लोके सुधितां ददातु
औतस्तत्” इत्याद्याः अमृतस्य धारा बहुधादोहमानमिति
चरितमहामृताभिधिमस्वमुक्तं भक्त्या चरणवर्णनं तदुप-
लक्षणत्वेन भीमगवन्तमेव बोधयन्तीति भुक्त्यर्थं तदनुगताः
भूतयस्तु ये सर्वे देवा नमन्तीत्याद्याः अत्र देवा विषयिणः
ततश्च मुमुक्षव इत्यत उत्तरपाठाद्ब्रह्मवादिशास्त्रेण क्रमोक्त्य-
दृष्ट्या तदुपदेशारो मुक्ता एव लभ्यन्ते ब्रह्मणि वदन्ति प्रका-
शन्ते इति अत्र भीमश्वाचार्यधृताः भूतयश्च मुक्ताद्येनमुपा-
सते मुक्तानामपि भक्तिर्हि परमानन्दरूपिणीत्याद्याः तथा च
ब्रह्मसूत्रं “मुक्तोपसृज्यव्यपदेशात्” इति ॥ २१ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अवताराणां भक्तिवर्जकत्वमाह—दुरवगमेति । भो ईश्वर !
सर्वनियन्तः । दुरवगमात्मनस्त्वनिगमाय दुरवगमं दुर्बोधं यदात्म
तत्त्वं तस्य निगमाय ज्ञानप्रवर्त्तनाय आसत्तनोः आविष्कृता
भूतिः येन तस्य तव चरितमेव महामृताभिधः महामुद्रः
तस्मिन् परिवर्त्तेन आधत्तेन परिवर्त्तेन गतः परिभ्रमो येषां
ते तथोक्ताः अपवर्गमपि कैवल्यं मोक्षमपि भक्तिरसिका
न वाञ्छन्ति कुतोऽप्यान् कालविधुतम् इन्द्रादिपद्मिनि
भावः । कीदृशस्तव चरणसरोजहंसकुलसङ्गविस्तृष्टगृहाः त्वच-
रणकमले हंसा इव सममाणा ये भक्ताः तेषां कुलं वृन्दं
तेन यः समागमः तेन विस्तृष्टाः त्यक्ताः गृहाः ये तथाभूताः
त्यक्तगार्हस्थ्यः ॥ २१ ॥

भीमदीरराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

केचित्तुभयविभ्रमयुपासनं विहाय केवलं त्वङ्गुणानुभवामृत-
पानसुखिताः मोक्षमपि नेच्छन्तीत्याहुः—दुरवगमेति । दुरवगमं
दुःखेनाप्यवनन्तुमशक्यं यदात्मनस्तव तत्त्वं याथात्म्यं तस्य
निगमाय प्रकाशनायासा उपासा तनुः रामकृष्णादिकृपा येन
तस्य तव चरितमेव महामृताभिधः तस्मिन् परिवर्त्तेनावगाहनेन
परिभ्रमणः परितः वर्त्तनेन परिविधुताः भ्रमाः आध्यात्मिकादितापाः
मेषां ते हे ईश्वर ! ते तत्र चरणसरोजसम्बन्धिनो हंसाः

भागवताः तत्कुलसङ्गेन विस्तृष्टाः त्यक्ताः गृहाः हे देहाद्यनुरागाः
वैस्तेऽपवर्गं मोक्षसुखमपि न परिलभन्ति न काङ्क्षन्ति ॥ २१ ॥

भीमदीरराधवाचार्यकृततत्त्वदोषिका ।

अथ भगवद्वताराणां भगवत्भक्तिवर्जकत्वमाह—दुरवगमेति ।
हे ईश्वर चिद्विचित्रियन्तः ! दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मतत्त्वं तस्य
निगमाय ज्ञानप्रवर्त्तनाय आसत्तनोः आविष्कृतमस्यादिमृतेस्तव
चरितमेव महामृताभिधः सुधानिधिस्तस्मिन् परिवर्त्तोऽवगाहनेन
परिभ्रमणा विगतभ्रमाः ईदृशास्त्वङ्गकाः केचिद्विरलाः अपवर्गं मोक्ष-
मपि न परिलभन्ति नेच्छन्ति तथा च भगवद्वर्त्तनं—

“नैकात्म्यां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ।

येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य समाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥ इति

कथंभूतास्ते चरणसरोजयाहंसा इव सममाणा यतयत्नेषां
कुलं तस्य सङ्गलेन विस्तृष्टगृहाः त्यक्तगार्हस्थ्यः तथाच
वक्ष्यते भुक्तिः “वधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखं न
पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथ” इति ॥ २१ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

त्वदीयपरमभक्ताः त्वत्कथामृतसेवनपराः मुक्तिमपि
नाभिलषन्तीत्याहुः—दुरवगमेति । भो ईश्वर शास्त्रोपदेशादिना
सर्वधेतननियमनकारिन् दुःखेनाप्यवनन्तुमशक्यं दुरवगमं दुर्बोधं
यदात्मतत्त्वं आत्मनः भगवत्तत्त्वं स्वरूपं तस्य निगमाय
बोधाय चेतनानामितियावत् आसत्तनोः आविष्कृतममकृष्णा-
द्यवतारस्य तव ज्ञानशक्त्यायनन्तकल्याणगुणाकरस्य चरित-
महामृताभिधपरिवर्त्तपरिभ्रमणाः चरितमेव महामृताभिधः
तस्मिन् परिवर्त्तः सर्वतस्त्वितिः साच भवणमनननिधिष्या-
सनरूपा अधीतिबोधाचरणप्रचारणरूपा च ब्रह्मवित्त ब्रह्मणि
स्थितः इत्युक्ते यथा तच्छृवणादिकारीत्यर्थो भवति तद्वत्
तथा च तत्तत्पाठवृत्ते तच्छृवणादौ या स्थितिः तत्र परि-
भ्रमणाः कृतपरिभ्रमाः महाविश्वासभ्रमाभ्यां भगवच्चरिते एकै-
काक्षरस्य विचित्रनानार्थकानां भवणमननादौ परिवृत्ते स्थितौ
कृतपरिभ्रमा इत्यर्थः । अथवा परिवर्त्तः अवगाहः प्रत्यक्ष-
रस्य सम्यगर्थविचाररूपः तस्मिन् कृतपरिभ्रमा इत्यर्थः । तनु
भगवच्चरितामृतस्यानुभवे प्रयासश्चेत् प्रयासस्य दुःखहेतु-
त्वेन तत्र प्रवृत्तिः कस्यापि न भवेदिति चेन्न सुखरूपाण्य-
मर्थानामनुभवे जायमानस्य परिभ्रमस्यापि सुखवत् प्रिय-
त्वेन तादृचपरिभ्रमविशिष्टसुखपदार्थानुभवेषु प्रवृत्तेर्बोधाभा-
वात् अत एव पुरुषार्थप्रयोजकं परिभ्रममर्थयन्ति श्लाघ-
यन्ति च महाकवयः यथावा गुरुकुलकृष्ण मुरारिः कवि-
रित्यत्रापि क्लेशः श्लाघितः श्रीजयदेवेनापि श्रीकृष्णस्य शृङ्गार-
रसानुभवे परिभ्रमइलाधितः यथा गीतगोविन्दे “व्यक्ता-
नुरागमिव जेलद्वन्द्वजेदस्वेदाभुपूर”मित्यनेन भगवतः शृङ्गार-
रसानुभवे परिभ्रमो वर्णितः तथा तत्रैव अथ कान्तरतिः
श्लाघितमपि मण्डनवाङ्मना इत्यत्रापि शृङ्गारे परिभ्रमो वर्णितः
तथा प्रकृतेषु भगवत्कथामृतरसानुभवे परिभ्रमस्य सुखरूपः

योऽस्मिन्मानुजाचार्यकृतसरस्वत्याख्या ।

स्वेन प्रार्थनीयइत्यादिनीयश्च शृङ्गारानुभवं परिभ्रमयत् इत्येवं विस्तरात् किञ्च चरितमहामृताधिपरिभ्रमणाः इत्यस्यार्थपर-
मस्मारयो भावः भगवच्चरितामृतस्य महाविश्वरूपत्वेन तस्या-
परिमितत्वात् यावन्मनसागोचरानन्त्यादिभगवद्गुणवर्णनविशि-
ष्टत्वेन तादृशभगवच्चरितस्य सम्पूर्णानुभवं प्रत्यादीनामप्यश-
क्यत्वात् प्रत्यादिभिरपि यावच्छाक्त यावत्परिभ्रमं तावदनु-
भवनीयत्वेन सूरभिः प्रतिपादितत्वेन सर्वेषामपि भगवद्-
गुणानां चरितानां चानुभवं परिभ्रमा भवत्येव तथापि याव-
च्छक्ति यावत्परिभ्रममभक्ताः आहरणानुभवस्येव तथापि याव-
च्छक्ति भगवच्चरितस्य लेशस्याप्यनुभवो महानन्दजनकत्वेन
परमपुरुषार्थरूपाण्येवेति बोद्धव्यं एतदभिप्रायेणैव परिवृत्तपरि-
भ्रमणाः इत्युक्तम् अस्मिन्नर्थे प्रमाणानि वक्ष्यन्ते तदुक्तं श्रीया-
मुनाचार्यैः—

“यद्वाभमावाधि यथामति वाप्यशक्तः,
स्ताम्बेष्वमेव कलु तेपि सदा स्तुवन्तः ।
वेदाभ्युत्थुस्तुमुखाश्च महार्णवान्तः—
कोमज्जतरणकुलाचलयोर्विशेषः ॥

इति श्रीरामायणे च—

“चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।
एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥

इति, वेदे च “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसा सह आनन्दं
ब्रह्मणोविद्वाज्जिभेति कदाचनेति” इत्यादिप्रमाणैर्भगवद्गुण-
चरितानाञ्च वर्णने वेदानामप्यशक्यत्वात् अतः भक्तैरपि याव-
च्छक्ति यावत्परिभ्रमं वर्णनीयं भवतीत्यर्थः सूचितं परि-
वृत्तपरिभ्रमणैः इत्यनेनेति मन्तव्यं इममर्थमविचार्यायेषु व्या-
ख्यानेषु परिभ्रमणाः इत्यस्य क्लृप्तकल्पनार्थः कृतः सच
सहृदयसम्बन्धः अत एव विशिष्टमहदानन्दकरचरितस्य तव
चरणसरोजहंसकुलसङ्गविस्तृष्टगृहाः चरणसरोजयोः हंसाः
चरणसरोजयोः हंसवद्रममाणा भक्ता इत्यर्थः । तेषां कुलं
समूहः तेन सङ्गः कथाभ्रवणकीर्तनादिना सह स्थितिरूपः
सम्बन्धः तेन विस्तृष्टाः गृहाः येस्ते त्यक्तगृहाः एवम्भूता-
स्सन्तः एकस्त्वादुनभुज्जीतेतिरित्या भगवत्कथामृतानुभवे
एकस्य विशेषस्मारकाभावात् । बोध्यन्तः परस्परमित्युक्त-
प्रकारेण परस्परबोधनादिना कथामृतानुभवस्य महदानन्द-
करत्वात् तदर्थं महतां सङ्गकरणे गृहादीनां प्रतिबन्धकत्वात्
गृहादीन् परित्यजन्तीति भावः । एवम्भूताः केचन कतिपयाः
भक्ताः यद्यप्येवाः तव बहवस्सन्ति किन्तु कतिपया
एवातः एतादृशाः भक्ताः दुर्लभाः इत्यर्थः । तदुक्तं
भगवता—

“बहुनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवस्सर्वमिति समहात्मासुदुर्लभः ॥ इति

कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः इति च तथाच एवम्भूताः भक्ताः अप-
वर्गमपि न परिलपन्ति नेच्छन्ति स्वर्गादिकं नेच्छन्तीति किं
वक्तव्यमिति भावः । हे ईश्वर दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायास्तनो-
स्तव चरितमहामृताधिपरिवर्त्तपरिभ्रमणाः ते चरणसरोजहंस-

कुलसङ्गविस्तृष्टगृहाः केचित् अपवर्गमपि न परिलपन्तीत्य-
वयः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयधनजनीर्थकृतपदवत्तावली ।

मू० ॥ इति विस्तृष्टानि कथयो निगमावपनं गज्जन् उपासने भव-
मप्यविनिश्चयिताः । दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायास्तनोस्तव
महामृताधिपरिवर्त्तपरिभ्रमणाः ॥ ८ ॥ २२ ॥

“यिमप्यवेदाधिभ्रमतिभ्रमेण ज्ञात्या पेशं मु-यो विमुक्ताः
मृशन्ति यज्ञैश्च यजन्ति नित्यमुपासने घेदफलप्रदं तम्” इति
कुशिकभूतिरूपस्य इति विस्तृष्टान्तीति श्लोकस्यायमर्थः प्राणिनो
भवमप्यं निनिश्चयिता इति यतोऽतः कथयो विस्तृष्टान्तीति
सामान्येनाक्तं विशिष्टाणि—निगमेति । हे दुरवगमात्मतत्त्व दुर्ज्ञेय-
निजस्वरूप ! चरितलक्षणमहामृताधिः पविर्त्तनेन मयमेव परि-
भ्रमणाः “चर गतिभ्रमणयोः” इत्यतस्त्वत्तत्त्वावगातहेतुर्वेदश्चरित-
शब्देनोच्यते स एव महामुद्रः तस्य परिवर्त्तनं परिलोचनं
मथनमितियावत् तेन परिभ्रमता इति यतः अतो भवमप्या-
द्विनिश्चयिताः मुक्ताः निगमानामावपनं स्थानं निगमानां ततो-
भिव्यक्तेस्तत एव फलप्रदत्वादिप्रयत्नाच्च निगमावपनं त्वां
विस्तृष्टं यद्वादिभिर्यजन्ते उपासने सजातीयविज्ञानीयप्रत्य-
यानन्तरितत्वेन ध्यायन्ति कीदृशः निगमाविषयेषु आद्यत-
याज्यनतः यिस्तुतयाज्यनोव्यापार इत्यनेन घेदेनैव विज्ञातभगव-
त्तत्त्वा इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तच्छुद्धा लब्धनिजभावोदीपनाभरणोपनिषदाद्याः साक्षादेव
तन्माधुर्यं वर्णयन्ति—दुरवगमेति । अ त्तत्त्वं स्वीयस्वरूपगुणलीला-
रहस्यम् आस्ता जगत्याकृष्टा प्रकटिता तनुयन्त तस्य । परिभ्रमणाः
भ्रमवर्जिताः चरणसरोजयोर्मे हंसाः श्रीशुकादयस्तेषां कुलं
शिष्योपशिष्यपरम्परा तस्य सङ्गमात्रेण विस्तृष्टमात्रं गृहं येस्ते-
ऽपि । किमुन तेषां हंसानां कुलं ते वा स्थयमित्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतगृहक्रमसन्दर्भः ।

ननु, अङ्गिभ्रमं नाम किं अङ्गिर्गतिर्ज्ञानं किं वा अङ्गिमेव
चरणारविन्दम् अहिगताधित्यस्माद्भावमाधनः करणमाधनो
वाङ्मिश्र इत्याशङ्क्य स्पष्टमाहुः दुरवगमात्मतत्त्वेत्यादि । हे ईश्वर !
काचिद्विरला अपवर्गं केवल्यमपि न परिलपन्ति ते के इत्याहुः ।
चरणसरोजोति ते तव चरणसरोजयोर्मे हंसास्तीत्यसिनो
महाभागवतास्तेषां यत् कुलं समूहस्य सङ्गेन विस्तृष्टा गृहाः
येमहदुपदेशेन त्यक्तसमाराः ननु तेषामुपदेशमात्रत्यक्तगृहत्व-
मेव पुरुषार्थाः कथं नान्यत् किञ्चिदस्तीत्याशङ्क्याहुः—चरि-
तेत्यादि । तव यच्चरितं धृन्वावनविलामादिलीला तदेवापरो-
ऽमृताधिः तत्र यः परिवर्त्तोऽवगाहस्तत्र परिगतं भ्रमणं भ्रमः

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

संसारकेशो येषां परिवर्जनार्थः । तव कीदृशस्य दुरवगमं
तुर्वोधं यत् आत्मतत्त्वं सच्चिदानन्दघनत्वनित्यलीलादिकम्
तस्य निगमाय सुखबोधाय आत्मा आविर्भाविता तनु-
मूर्तिर्येन अथवा हे दुरधिगमात्मतत्त्वं हे निगमाय निग-
मानां वेदानां अयं शुभावहोविधिः आयश्चाश्रयवेदाश्रयइति वा
तव कीदृशस्य आत्मा दोष्यामालिङ्गनेन गृहीताः तनवः श्री-
रुक्मिणीप्रभृतीनां शरीराणि येन शयानं सह शक्तिभिरित्युक्तैः
एवम्भूतस्य तवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रवेशभूमिप्रसङ्गविचारेण जीवानां स्वरूपमुक्त्वा तेषा-
मानन्दाकाङ्क्षायां भगवत्सेवैव कर्तव्येति विनिश्चित्य तत्रा-
सम्भावानाविपरीतभावनाव्युदासार्थं भगवत्यपि कदाचिदानन्दो
न भवेदिति को वा भगवान् यः पूर्णानन्द इति च सन्देह-
द्वयं वारयितुमाह—दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेति । भगवत्यान-
न्दोऽस्ति नवेति शङ्कापि न कर्तव्या नापि को वा भगवा-
निति नापि जीवयत् जनने आनन्दतिरोभावः शङ्कनीयः
यतोऽवतीर्णस्य कृष्णस्य चरित्रमात्रश्रवणेपि तादृश आनन्दो
जायते येन विचारकाः अपवर्गमपि परमानन्दप्रापकं न परि-
लपन्ति कदाचिदपि न वाञ्छन्ति न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम
व्याघातात् एतस्याप्यभिज्ञापकमन्यदस्तीत्याह चरणसरोजहंसकुल-
सङ्गविसृष्टगृहा इति । गृहे हि महत्सुखं भवति तस्मिन् विद्यमानं
तदपि परित्यजन्ति यदि भगवति सहस्रांशेनाप्यानन्दसन्देहो
भवेत् तर्हि विद्यमानं कोवा त्यजेत् अतो भगवति आनन्दे कोपि
सन्देहो न कर्तव्य इत्यर्थः । अवतारोपि भगवतो ज्ञानार्थ इति
विपरीताधेतां वदन् संव्यवहार्यस्यापि पूर्णानन्दत्वमिति स्थाप-
यति दुरवगमो यः आत्मा केनापि ज्ञातुमशक्यः यः चक्षु-
ष्मात्र पश्यति तत्रोपायः कठिनः यः स्वात्मानमेव न जानाति
तं कोवा बोधयेत् तथापि न बुध्यते स्वात्मा एवं सति
कीदृशोऽयमात्मेति भगवति सन्देहः तस्य च तत्त्वमतिदुर्ज्ञेयं
किं रूपं तस्य परमार्थभूतमिति एतादृशस्य ज्ञानं यदि लोके
प्रसिद्धं स्यात् तदेतावता कालेन सर्वे मुक्ताः स्युः अत आत्म-
तत्त्वज्ञानार्थं लोकावगते कारणं नास्तीति भगवानाविर्भूतः नितरां
गमोज्ञानं देहप्रदणमज्ञानकार्यं भगवतश्चैव सद्गुणचरितम् अज्ञान-
कार्यसदृशं गृह्णन् प्रकटीकुर्वन् सर्वेषां ज्ञानं सम्पादयतीति
अतोऽद्भुतकर्मणो भगवतश्चरित्रमेव महानमृताधिधर्महस्त्वं लोक-
सिद्धसमुद्रापेक्षयाप्याधिकमिति अयं समुद्रः कथञ्चित् शोष-
पानं बन्धनमुल्लङ्घनं वा प्राप्नोति सतु न केनाप्येतत्कर्तुं
शक्य इति अविद्यत्वं तूपादिनितेव अमृतत्वं च तत्र परि-
वर्त्तनं परिवर्त्तनं बहुधा आलोडनं तदर्थं परितः श्रमो येषां
तेषां तादृशचरित्रालोडने सामर्थ्यं भवति ते महारसपान-
मत्ता इव स्वयं प्राप्ते केनचिद्दीयमानं वा अपवर्गं न गृह्णन्तीति
किं वक्तव्यं बहुधा प्ररोचनायामपि तेषामिच्छा नोत्पद्यत
इत्यर्थः ईश्वरेति सम्बोधनात् त्वया दीयमानमपि न गृह्णन्ति
इति सूचितं ननु परमानन्दस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् कथा-

समुद्रे अवगाहनकृशाधिक्यात् किमित्यपवर्गं न वाञ्छन्तीति
चेत्तत्राह—ते चरणेति । यथा लोके एकाकी यथा रसा-
भुवनं करोति तदपेक्षया सर्वैर्योग्यैः सह रसानुभवः सुखा-
धिक्यहेतुर्भवति एवं परमानन्दोपि ते ते चरणसरोजैकाभ्याः
ये हंसाः तेषां कुले समूहः तेषां सङ्गार्थं विसृष्टं गृह्णन्त्ये तैः
सह परमानन्दः बहुधा भोक्तव्य इति मोक्षापेक्षयापि भुग-
वत्कथाभवनरसोऽधिको निरूपितः गृहस्य प्रतिबन्धकत्वात्
भगवत्सेवकानाञ्च सम्मत्यभावात्त्यागः ॥ २१ ॥

कृष्णे हरौ भगवति परमानन्दसागरः ।

वर्त्तते नात्र सन्देहः कथा तत्र नियामिका ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

भगवद्विषयकस्य भक्तियोगस्य सर्वोत्कर्षः स्वामिधेयत्वञ्च
द्योतयितुं तमेव पुनरप्यभ्यस्यन्ति—दुरवगमेति चतुर्भिः । हे
ईश्वर! दुरवगमं जीवैर्ज्ञातुमशक्यं यदात्मतत्त्वं स्वीयरूपगुण-
लीलाकूपैश्वर्यमाधुर्यं तस्य निगमाय ज्ञापनायासतनो-
राविष्कृतश्रीमूर्त्तस्तव चरितान्येव महामृताध्यक्षेपु ये परि-
वर्त्तास्तरङ्गमिषुजास्तेषु निमज्जनोन्मज्जनोत्थं परिभ्रमणमति-
श्रमो येषां ते केचिद्विरलप्रचारा भक्ताः अपवर्गं मोक्षसुख-
मपि नेच्छन्ति किमुत त्रैवर्गिकसुखं किन्तु तदेव त्वच्चरित-
महामृताधिधतरङ्गेषु निमज्जनोन्मज्जनपरिभ्रमसुखमेवेति भावः
यथा विषयलम्पटाः परमसुकुमाराः भ्रमलेशासहना अपि
साम्प्रयोगिकं परिभ्रममेव सर्वसुखाधिकं सुखं मन्यन्ते
तथैव त्वद्भक्तास्त्वलीलाकथामाधुर्यपानोत्थं नर्त्तनकीर्तन-
क्रोशनमिथःपादतलप्रपतनमूर्च्छनप्रबोधनहाहाकरणरोदनप्रवणा-
दिपरिश्रममेव परमं सुखं मानयन्तो ब्रह्मास्वादसुखं पशूनां
तृणचर्वणसुखमिव मन्यन्ते तद्वत् श्रीस्वामिचरणैरपि “स्वत्क-
थामृतपाथोद्यौ विहरन्तो महामुदः । कुर्वन्ति कृतिनः केचि-
च्चतुर्वर्गं तृणोपमम्” ॥ इति तत्सुखप्राप्तिकारणं वदन्त्यो विशिष्टमूर्तिं
ते तव चरणसरोजमाधुर्यस्वादिनां हंसा ये परमभान-
वतास्तेषां कुलस्य भङ्गेन विसृष्टं गृहं स्त्रीपुत्रादिसङ्गसुखं
येस्ते भूतिश्च मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति एतादृशं—यं सर्वं
देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च व्याख्यातं च सर्वज्ञै-
र्भाष्यकृद्भिः मुक्ता अपि लीलया विप्रहं कृत्वा भगवन्तं भजन्ते
इति अत्र मध्वाचार्यधृताः अन्याः धृतयश्च मुक्ताश्चेतमुपासते
मुक्तानामपि भक्तिर्हि परमानन्दरूपिणीत्याद्याः अमृतस्य धारा
बहुधा नोदमानं चरणं लोके सुधितां दधातु ईतत्सत्त्वं
इत्याद्याश्च ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भक्तिरेवेन, नयति भक्तिरेवेन दर्शयति । “भक्तिवशाः पुरुषो
भक्तिरेव भूयसी” इति माठरभूतिभक्तेर्दीयस्त्वं तन्निष्ठानां च
निःस्पृहत्वं द्योतयन्ती स्तौति—हेदुरवगम ! दुःप्राप आत्मतत्त्व-
निगमाय आत्मनः स्वस्य भगवतः स्वरूपज्ञापनाय आसत्तनो-
राविष्कृतसदानन्दविग्रहस्य चरितकथा एव महामृताधि-

त्वदनुपपन्नं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरांत तथोन्मुखं त्वयि हितं प्रिय आत्मनि च ।

न वेत रमन्त्यहं असदुपासनयाऽऽत्महनो यदनुशया भ्रमन्त्युरुभयं कुशरीरभृतः ॥ २२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सहायतौऽवगाहनं आपानस्यानीभूतेन भवणादिना सेवनं तेन परिभ्रमणं येषां ते तथामृतभ्रवणाद्यभिनिवेशेन त्यक्तव्यवहार-तत्फलरागादिदोषात्मकभ्रमा इति यावत् यद्वा परिभ्रमणाः परिकर्षेण तदुक्त्यामरूपं भ्रवणं येषां ते यद्वा अन्य-साधनानि जन्मकोटिभिः कृत्वा चरमजन्मनि तव कथामृता-ग्निमवगाहनं प्राप्य विश्रामवन्तः निवृत्तसाधना इत्यर्थः । तदुक्तम्—

“जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।

नाराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥” इति

एतदेव फलेच्छाभावेन दृढयति । न परिलपन्तीति । अपिशब्देन कैमुत्यन्यायमाह—यद्यप्यवगमपि नेच्छन्ति त्रिवर्गस्य का वार्तित्यर्थः । वनु नैतन्नियमो विषयिणां मुमुक्षाभावेऽपि भोगाभिलाषदृश-नादित्याशङ्क्याह—तव चरणसरोजहंसकुलमङ्गलविस्तृष्टगृहा इति । तव चरणसरोजाश्च ते हंसाश्च यथा सरसां वियोगे पद्मानि शुष्यन्ति तथा तव चरणवियोगे तेषां प्राणधारणं दुष्कर-मित्येतत्तात्पर्यात्मकोपमागर्भितविशेषणं तेषां कुलं समूह-सत्सङ्गेन विस्तृष्टस्वकाः स्वतः प्राप्तभोगसपन्ना गृहाश्च यैस्ते एवभूतानां भगवच्चरणशरणैकाभयानामस्यन्तदौलभ्यं दर्शयति केचिदिति तथाचोक्तं षष्ठे—

“मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥”

इति ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

दुःखसे भी जानिवेको अशक्य एतादृश आपने तत्व के अर्थ राम कृष्णादि दिव्यावतार तनुधारि आप के प्रति मानुष चरित्र रूप अगाध अमृत समुद्र में स्नान करने से जिन के संसार नापनि भ्रष्ट होगए हैं हे ईश्वर आप के चरणारविन्द के मकरन्द को लेने वारे हंस रूपी भागवतन के समूह के सङ्ग करनेमे जिनोने देह गेहादि कौका त्यागकर दिया है एतादृश कोई क हानी जन अप ने स्वार्थ के लिये मोक्ष सुख की कांक्षाभी न हि करते हैं ॥ २१ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

“आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यन्ति कश्चन न तं विदधति य इमा जजानान्यधुष्माकमन्तरं बभूव नीहारेण प्रावृता जलन्या-वासुत्प उक्थशासन्नरन्ति” इत्याद्याः भुतयोऽनुक्रोशस्यो जग-

दात्मनीश्वरे रतिमुपदिशन्तीत्याह—त्वदनुपपन्नमिति । त्वदनुपपन्नि-त्वात्स्वस्वोपायिकमिदं कुलायं कौ पृथिव्यां लीयत इति कुलायं शरीरमात्मसुहृत्प्रियवत् आत्मा च सहस्र प्रियश्च तद्वच्चरति स्वाधीनतया वर्तत इत्यर्थः । तथा ऽपि त्वयि उन्मुखं हिते प्रिये आत्मनि च अप्यर्थे चकारः एवभूते सुखेऽपि त्वयि बताहो कष्टं न रमन्ति न सख्यादिना भजन्ति अस-दुपासनया देहाद्युपलानेन आत्महनः प्रमादिनः कुतः यदनु-शयाः यस्यामसदुपासनायामनुशयो वासना येषां ते कुशरीर-भृतः सन्त उरुभये संसारे भ्रमन्ति परिवर्तन्ते अत आत्महन इति भावः ॥ २२ ॥

त्वय्यात्मनि जगन्नाथे मन्मनो रमतामिह ।

कदा ममेदं जन्म मानुषं सम्भविष्यति ॥ ९ ॥

भीरधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

भुतो अस्य परमात्मनः आराममधिष्ठानं जगद्रूपं सर्वे पश्यन्ति तमा रामकर्त्तारं परमात्मानं कश्चन कोपि न पश्यति न विदधति न जानीथ इमा इमानि भूतानि जजान जन-यति अतः कारणान्यधुष्माकमन्तरं व्यवधानं बभूव यतो भवन्तो नीहारेणाविद्यया प्रावृता अवगुण्डिताः जलन्याः जल्प-प्रवृत्तास्तार्किका इत्यर्थः । असुत्पः प्राणनर्पणपराः विषयिणश्च उक्थानां शासितारः कर्मोपदेशकाः यज्वानः चरन्ति संस-रन्तीत्यर्थः । रमन्ति रमन्ते ॥ २२ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

विषयिणो बहिर्मुखान्प्रत्यनुक्रोशस्यो जगदात्मनि ईश्वरे रतिमुपदिशन्ति इत्याह—त्वदनुपपन्नमिति । कौ पृथिव्यां लीयते इति कुलायं शरीरं त्वदनुपपन्नं तव सेव्यायोग्यम आत्मसुहृत्प्रि-यवच्चरति स्वाधीनतया वर्तते तथापि असदुपासनया देहा-द्युपलानेन आत्महनः प्रमादिनो जना आत्मानं त्वयि न रमन्ति सख्यात्मनिवेदनादिना न भजन्ति यत अहं कष्टं पन्थानमुनगतम अनुपपन्न आत्मवत् अहङ्कारास्पदत्वान् सुदृढत्वं विषयार्पणहितकारित्यात् प्रियवत् इतस्ततः प्रीतिविषयत्वात् देहस्त्वेवमाचरति तथापि त्वयि न रमन्ति इति कष्टं कुतः यदनुशयाः कुशरीरभृतः सन्तः उरुभये संसारे भ्रमन्ति अत एवात्महन इति भावः । अस्यामसदुपासनायां यः अनुशयो वासना येषां ते यदनुशयाः त्वयि कथंभूते उन्मुखे भजनमात्रेण संसारादुद्धर्तुमुद्यमे हिते पितृयत्कारिण प्रिये मनोनुकूले सख्यौ एवभूते सुखसेव्ये आत्मनि त्वयि न रमन्ति इति कष्टं आहुः भुतयः ता यथा “आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यन्ति कश्चन न तं विदधति य इमा जजानान्यधुष्माकमन्तरं बभूव

भीकविष्णुदामणिचक्रयसिंहकृतान्वयबोधिनी ।

नीहारेण प्रायुता जल्प्याश्वासुतुप उक्थशासन्नरन्ति" इति अर्थः
अस्यात्मनः आरामं आरमनं ग्रामं नगरं स्त्रियं पुत्रमन्नाद्य-
मित्यादिवासनाङ्कं आकीर्णं सर्वं पश्यति तमात्मानं कश्चन
कश्चिदपि न पश्यति अहो भाग्यहीनता लोकस्येति लोकं
प्रत्यनुक्लेशनं दर्शितं अत्यन्तविविक्तस्वपञ्चोतिरात्मा स्वमादौ
मवतीत्यर्थः । अनुक्लेशपरेण विश्वकर्मा मनुष्याणां हितमुपादिशति
न त मिति तं यूयं न विदध न जानीथ य इमाः इमानि भूतानि
जजान जनयामास अनो युष्माकं तस्य च अन्यत् महदन्तरं बभूव स
पुरुषो जनकः यूयं जन्म्याः यदि ज्ञात्वाऽऽत्मनस्त्वं सत्येनोपास्यथ तदा
न संसृतिः स्यादित्यभिप्रायः उपदेशपरेण श्रुतिः एवं प्रत्यक्ष-
मुक्त्वा परोक्षमभिनयेन दर्शयन्नाह—नीहारेण ये च जल्प्याः
जल्पप्रवृत्ताः तार्किकाः ये चासुतुपः असूनेव तर्पयन्त्यसुतुपो
विषयिणः ये च उक्थशासन् उक्थानां शासितारो यज्वानः
नीहारेणाऽविद्यया आवृताः सन्तश्चरन्ति संसारे भ्रमन्तीति
सन्निपादपदेशपरेण "मसूयानामते लोकाः" इत्यादि ज्ञातव्यम् अथ-
व्यामिनां—

त्वय्यात्मनि जगन्नाथे भ्रमनो रमतामिह ।

कदा भवेदश जन्म मानुषं सम्भविष्यति ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

त्वदनुपथमित्यस्य टीकायां भूतौ आराममधिष्ठानं जगद्गुरुं
विदध जानीथ इमा इमानि भूतानि जजान जनयति अन्ययुष्माक-
मन्तरं बभूव अतः कारणाद्युष्माकं तस्य च महदन्तर-
मित्यर्थः । नीहारेणाविद्यया जल्प्याः जल्पप्रवृत्तास्तार्किकाः इत्यर्थः
असुतुपः विषयिणश्च उक्थशासो यज्वानः उत्कथानि हि
यज्ञे शस्यन्ते चरन्ति संसरन्तीति अथ स्वव्याख्यातदेवं
पूर्ववत्तदीयशुद्धतेरेव सर्वतः प्रकर्षं ताभ्यः भुत्वाऽऽरास्त-
दनुगताः भुतयो व्यतिरेकेण पुण्यन्त्यः स्तुवन्ति त्वदिति
पन्थानमनुगतम् अनुपथं जीवरूपत्वं दशमसम्बन्धपरंपराया-
मनुगतमित्यर्थः । तथाभूतमेव सरिति परमात्मनस्तत्र
सम्बन्धपरमस्यैव इदं जडे कुलायं नश्वरं शरीरमात्मा-
दिवश्चरति भाति तत्तद्रूपतया स्फुरणेन रतिविषयतया प्रती-
यत इत्यर्थः । मृतशरीरं तत्तद्ज्ञानाभावादिति भावः । तत्रा-
त्मवत्त्वमहङ्काररूपत्वात् सुहृदस्त्वं तस्मिन् विषयसमर्पणलक्षणे
हितकारित्वात् प्रियवत्त्वं ततस्ततः प्रीतिविषयत्वात् किं चात्म-
वत्त्वादेव तद्युगलवत्त्वमिति ज्ञेयम् एवं यत्सम्बन्धपरं
परमैव तस्मिन्तत्तद्ज्ञानादिति विषयत्वं तस्मिन्परमात्मत्वान्-
साक्षात्स्वयमेव तत्तद्रूपं विशेषतः उन्मुखं स्वप्रकाशत्वात् स्वतः
एव तत्तदनुसन्धानस्य कर्त्तारं कारयितरि च ननु जडत्वा-
द्देहयत्त्वभाववति त्वयि तथा तत्तदनुपथयापि न रमन्ति रतिं
न कुर्यन्तीत्यहो आश्चर्यं अतः कष्टं चेत्यर्थः । नाप्याश्चर्यमिदं
मिति स्वयं हेतुं च विन्यस्यान्ति अतस्तस्य कुलायस्य
तत्सम्बन्धानां चासनामुपासनया शुभययति तस्माद्युक्तमेवैत-

दित्याहुः—यदिति । तेरेव व्याख्यानं । तत्र भुत्वास्तदर्शिता एव
हेयाः अन्याश्च "मसूय्या" नाम ते लोकाः" इत्याद्याः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भगवदाभयणं शरीरस्य फलम् अन्यथा कुत्सितभगव-
द्विमुक्तदेहयोगात् संसरन्तीत्याह—त्वदनुपथमिति । "कुलायं
नीडमस्त्रियम्" इति कोशात् कुलायं नीडतुल्यं शरीरं त्वद-
नुपथं त्वदाराधनादिप्रवणं चेत् आत्मानं सुहृच्च प्रियश्च
तद्वच्चरति आत्मादितुल्यरूपात् स्वाधीनतया वर्धत इत्यर्थः
तथापि असदुपासनया शब्दादिविषयसेवया जीवमहनः आत्म-
घातिनः पुरुषास्त्वयि न रमन्ति न रमन्ते इत्यन्वयः कीदृशे
त्वयित्वाहा, तथोत्सुके यथावस्थितानुकूलानन्दे प्रिये हित-
रूपे आत्मनि एवम्भूते सुखे त्वयि वत कष्टम् अहो
आश्चर्यं विषयादिसेवनया शिञ्जोदराद्युपासनया स्वतन्त्रा-
भिमानेन आत्मानं नरके पातयन्तीत्यर्थः । कुतो यदनुपथाः
यस्मिन् शब्दादौ विषयेऽनुशयवन्तः सन्तापवन्तः उरभयं
संसारं बहुदुःखपूर्णं संसारं भ्रमन्ति नात्मानं कुशरीरभूतः
नश्वरं शरीरं देहं अहमित्यभिभावयन्तः तारयन्तीत्यर्थः । अतः
शब्दादेः उपासनयेव त्वयि न रमन्ते इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

भीमद्वीपराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मृगतिं विचिन्त्येत्यनेन नृदेहस्य भगवत्सेवोपयुक्तत्वमभि-
प्रेतं तदेव स्पष्टयन्त्यस्तथैव सति तस्य साफल्यम् अन्यथा तु
न साफल्यं प्रत्युतानर्थहेतुत्वं चेत्त्याहुः—त्वदनुपथमिति । कुलायं
नीडतुल्यम् इदं नृशरीरं त्वदनुपथं त्वदनुपथं त्वदाराधनप्रवणं
चेत्यर्थः । तस्मात्तदादिवचनं आत्मादिभिस्तुल्यं स्यादित्यर्थः । तथा-
प्यसदुपासनया शब्दादिविषयसेवया हेतुभूतया आत्महनः आत्म-
घातिनः विषयसेवयाः अन्ततः स्वावस्थापादकतयाऽऽत्मनोऽसं-
यतापादकत्वात् तत्सेवापराः आत्मघातिन एवेति भावः । त्वय्यहो
न रमन्ते अहो निरतिशयगुणवदिदं शरीरं प्राप्यपि त्वां
न भजन्ति इति खेदः कथम्भूतं यथोन्मुखं यथावस्थितोत्कूला-
नन्देऽत एव प्रियेऽत एव च हिते उन्मुखे इति पाठे ईषा-
नुकूल्यं त्वयि भिमुखी भवितुम् उच्यत इत्यर्थः । कुतस्तां प्रति जिघृक्षे
इत्यत आहुः—यद्यस्मादनुशयाः प्रतिजन्म भुक्तावाशिष्टोक्त-
रोत्तरदेहनिमित्तकर्मयुक्ताः उरु बहु भयं यस्मिन्तस्मिन्संसारं भ्रमन्ति
अतस्ते कुशरीरभूतः कुत्सितदेहभाजः केवलं शोच्या एवेति
भावः । भुक्तावाशिष्टं कर्मानुशयः स एवामस्तीत्यर्थः आद्य
च ॥ २२ ॥

श्रीभीमनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवदाभयणमेव शरीरफलं अन्यथा कुत्सितदेह-
योगात्संसरन्तीत्याह—त्वदनुपथमिति । कुलायं नीडतुल्यं
शरीरं त्वदनुपथं त्वदाराधनादिप्रवणं चेदात्मसुहृत्प्रियवच्चरति
आत्मादितुल्यं स्यादित्यर्थः । अहो वत इति खेदे तथापि

भक्तिमीनिवासधरिक्ततत्त्वदीपिका ।

असदुपासनाया शब्दादिसेवया आत्महनः आत्मघातिनः पुरुषाः
त्वयि न रमन्ति न रमन्ते परस्मैपदमार्थं त्वदाराधनादिकं न कुर्वन्ती-
त्यर्थः । कीदृशो त्वयीत्यत आह—यथोन्मुखे यथावस्थितोत्कृला-
नये प्रिये हितरूपे यदनुशयाः यस्मिन् शब्दादावनुशयवन्तः
अनुशयो भुक्तशेषस्तद्वन्तः सन्तापवन्त इति यावत् अत
एव कुशरीरभूतः उदभये संसारे भ्रमन्ति तथाचैकादशे
वक्ष्यते—

य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।

न भजत्यवजानन्ति क्षान्तात् भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥ इति

अथ शब्दादौ तैरुपासनं ये च त्वयि रमन्ते इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाध्याख्या ।

सर्वाधिकं सर्वप्रदमपि भगवन्तं ये न भजन्ति ते अधः
वतन्तीत्याहुः—त्वदनुपथमिति । अनुसृतः पन्था येन तदनुपथं
तदनुपथं तदनुपथं तदनुवर्त्तित्वत्सेवोपधिकमित्यर्थः कुलाय
वक्षिणां गृहमिव स्वेच्छानुरूपम् आत्मनः नीडरूपमित्यर्थः । इदं
शरीरं कर्तृपदमेतत् आत्मसुहृत्प्रियवत् आत्मसुहृत् प्रियाणा-
मिव आत्मसुहृत्प्रियवत् स्वस्यात्मा जीवात्मा सुहृत् मित्रं प्रियाः
हिताश्च यथा स्वस्यात्यन्तानुकूलः स्ववशे वर्त्तन्ते तथा शरीर-
मपि स्वानुकूलं स्वाधीनं सत् चरति वर्त्तते इत्यर्थः ।
भगवदुपासनार्थं सर्वानुकूलं शरीरं वर्त्तत इति भावः ।
यथा शरीरं सर्वानुकूलं तथा भगवानपि सर्वानुकूलो-
स्ताति सूचयति हिते यथा मातृपित्रादयः हितकर्तारः
तथा हि तस्य भयसः कर्ता भगवानित्यर्थः प्रिये प्रियः यथा
आपदिप्राप्तायामापनिवारको भवति तथेश्वरोपि चेतनाना-
मापनिवारक इत्यर्थः । आत्मनि आत्मा यथा शरीरस्य धारकः
प्रोषको भवति तथा भगवानपि सर्वचेतनानामन्तरात्मत्वेन
स्वर्षां धारकपोषकः इत्यर्थः । एवं सर्वोपकारके त्वयि पर-
मममि वर्त्तमानं सति सर्वरक्षकं सर्वप्रदं सुलभं भग-
वन्तं परित्यज्य असदुपासनया असतां दुष्टानां धनिनां देहे-
न्मिवादीनां वा विषयाणां वा अथवा रजस्तमोगुणप्रचुराणा-
मिन्द्रादिदेवतान्तराणां उपासनया करणेनात्महनः आत्मानं
हन्तीत्यात्महनः स्वात्मघातिनः आत्मनोऽपतनकारिणः इत्यर्थः
तैस्तैः परस्मैपदमार्थं प्रपद्यन्ते न्यदेवताः । न मां दुष्कृतिनो मूढाः
प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥ अन्तवक्तुफलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥
इत्यादिचर्चनैर्भगवन्तं विहायैतरोपासकानामन्ते दुर्गेतिप्राप्तिकथ-
नात् ये जनाः न रमन्ति पूर्वोक्तप्रियादिकूपे त्वयि न रमन्ति भव-
णादिना न भजन्तीत्यर्थः । अहो वतात्यन्तावधुनमिदं यतः भगवद्-
भजनाव सर्वानुकूलं शरीरमपि वर्त्तते सर्वेश्वरः सर्वरक्षकः
सर्वविधोपकारकः , सर्वफलप्रदः यथाद्यैर्मियद्रव्याजनादि
कावक्लेशमन्तरा भवणादिमात्राराध्यः एतादृशभगवन्तं परि-
त्यज्याधोमतिहेतुभूतं बहुक्लेशसाध्यं बहुप्रमादयुक्तम् अस-
दुपासनं कुर्वन्ति यथा वा उत्तमाङ्गना मनोरमं सर्वगुणो-
पेतं शरीरं प्राप्य सर्वगुणोपेतं सर्वसुखदं सार्वभौमं पतिं
परित्यज्य दुर्भेगं किरातं यथा भजति तथेति भावः । तदुक्तं

[२६५]

मुकुन्दमाज्ञायां ॥ नाथे नः पुरुषोत्तमे भिजगतामेकाधिपे
चेतसा सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति । यं
कश्चित्पुरुषाद्यमं कतिपयप्राप्तेषामलपार्थं सेवयै मृगयामहे
नरमहो मूका वराका वयम् ॥ इति आत्महननप्रकारं दर्शयन्ति यद्विनि
यदनुशयाः यस्यामन्नुपासनायामनु चारम्भारं शयः शयने
निद्रारूपेण स्थितिः येषां ते यदनुशयाः यथाशयानस्य सद्-
सद्भिवकं नास्ति तथा सद्सद्भिवकं विना निरन्तरमसदुपास-
नायामेव वर्त्तमानाः इति भावः यथा यदनुशयाः यस्याः अस-
दुपासनायाः अनुशयः वासना येषां असदुपासनायुक्ता इत्यर्थः
कुशरीरभूतः भगवद्भजनहीनत्वात् कुशरीरमेव विभ्रम्यतीति
कुशरीरभूतः इत्येवमवस्थान्तरात्कुलत्वात् उदभये महामये
संसारे जन्ममरणविदुःखप्रदे इत्यर्थः भ्रमन्ति किमिकीटज-
शूलनरादियोनित्वित्यर्थः । त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्-
प्रियवच्चरति तथाहि ते प्रिये आत्मनि त्वयि उन्मुखे सति अस-
दुपासनयाऽऽत्महनः त्वयि न रमन्ति महो वत यदनुशयाः कुशरीर-
भूतः उदभये भ्रमन्तीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ न परिलभन्ति केचिदपंगमपीश्वरं ते चरणसरोजहंस
कुलसङ्घविस्तृष्टगृहाः । त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्र-
यवच्चरन्ति तथोन्मुखास्त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च ॥९—२३॥

"न किञ्चिदभिवाञ्छन्ति यतः सुसहाश्रयाः प्रेष्टव्यमणस्याप्यै
प्रियवद्देह दृष्टयः" इत्यर्थोक्तकस्य न परिलभन्तीत्यस्यायम्भावः
ईश्वरेत्यनेन भुक्त्यन्तरमप्राप्त्यनुकूलं लक्षयति केचिद्यतः किञ्चि-
दप्यगलक्षणमुपासनाफलमपि न परिलभन्ति न वाञ्छन्ति तत्र
निमित्तमाह—चरणेति । चरणसरोजसेविना हंसानां सन्ध्यासिनां
कुलस्य समूहस्य सङ्गेन सेवालक्षणेन विस्तृष्टगृहाः गृह्णन्ति त्यक्तुं न
मुञ्चन्तीति गृहाः भार्यापुत्रादयो विस्तृष्टाः सन्त्यक्ताः यैस्ते अनेन
सुसदाश्रया इति विवृतं किञ्च त्वदनुपथं त्वन्मार्गानुकूलमार्गं त्वप्रा-
प्त्यनुसारित्वादित्दमात्मनः अस्य सुहृदनिमित्तबन्धुभूतं कुलाय
शरीरं प्रियवच्चिच्छरीरवच्चरन्ति पश्यन्ति प्रियं सर्वतः प्रिय-
तमे आत्मनि सर्वोदानकर्तारि त्वयि तथा हिते तत्तत्प्राप्ता-
पत्परिहारेण उन्मुखाः अभिमुखाः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

तदेव पूर्ववत् तदीयरतेरेव सर्वतः प्रकर्षं ताभ्यः भुत्वा
अपरास्तदनुगतभुतयो इतिरेकेण पुष्पमयः स्तुषान्ति-
त्वदिति ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसम्बर्धः ।

एवं मोक्षनैरपेक्ष्येण चरणारविन्दं भजतो ऽभिनन्द्य भजन्-
विमुक्तान् निन्दन्त्य आहुः—त्वदनुपथमित्यादि । हे भगवन् ! इदं

भीमजीवगोस्वामिकृतसुहृत्कृतसन्धर्मः ।

कुलाय शरीरं कुलाय नीडं तदाकारत्वाच्चक्षपदेशः यद्वा इदं शरीरं कीदृशं कुले परम्परा तेन भवति संसरति कुलाय तत् यथा आत्मवत् सुहृत् प्रियवत् चरति भजति अर्थाजनः जातावेकवचनं तथा स्वयि शरीरभृतो जना न रमन्ति न रमन्ते यत केदे अहो आश्चर्यं स्वयि कीदृशे त्वदनुपपत्तं यथा स्वात् तथा उन्मुक्ते स्वयि अनुगतः पन्था यथा भवति तथा उन्मुक्ते मयि सर्वे चरन्तु अहमेवानुगतः स्वयमुपगतः पन्था इति उन्मुक्ते अथवा इदं कीदृशं त्वदनुपपत्तं त्वज्जनमकृत्वा तदेव भजतीत्यर्थः । पुनः कीदृशे हिते अनुकुले भवतः प्रिये यतः आत्मनि यत् हितं प्रियम् आत्मा च न भवति तत् हितादि वञ्चति यत् हितादि भजति तत्र भजतीत्यहो आश्चर्यं ननु तदेव कुतः इत्याहुः—आत्महनः आत्मघ्नाः तथैव कुतः तत्राहुः अन्तुपासनया असतः संसारस्य कुजनस्य वा कीदृशाः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायाम् अनुशयो वाचना येषां तथाभूताः सन्तः उरुभये संसारचक्रे भ्रमन्ति अतएव कुशरीरभृतः ॥ २२ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधेनी ।

एवं जीवानां परमानन्देच्छुनां भगवानेव सेव्य इति निरूप्य तत्सिद्ध्यर्थं तत्प्रतिबन्धकं विशेषतो निर्दिशति—त्वदनुपपत्तिमिति । स्वाभिलषितस्यैव प्रतिबन्धकत्वं नाभ्येषामिति वक्तुम् अभ्येषां प्रतिबन्धकतां निराकरोति तत्र प्रथमं शरीरप्रतिबन्धकता निराक्रियते शरीरे हि सर्वदोषदुष्टम् असमर्थं आलस्ययुक्तञ्च अतो भगवज्जने इदं प्रतिबन्धकं भविष्यतीति शङ्का निराक्रियते तत्र अनुपपत्तयः अनुगुणं सेवकरूपं सर्वेन्द्रिययुक्तं बलविवेकादियुक्तञ्च इन्द्रियवत्स्वमेवाधिकारिविशेषणमिति तादृशं चेत् अहन्ताममता दृढा वास्यात् तदा भगवदर्थं व्यापृतं न कुर्यादिति तदर्थमाह—कुलायमिति । कुलायः पक्षिणां नीडं पक्षयोः समागतयोः तत्र ने न तिष्ठन्ति शरीरं पुत्रादिभ्यश्च भिन्नं तथा येः स्वशरीरं ज्ञातमस्ति केवलमिदं गृहरूपं तत्राप्यविवेकिनामेव हितकारीन्द्रियादिभ्योपि भिन्नं विवेके जाते सर्वदा त्यक्त्यमिति यैरवगतं तत्रापि स्वीदेहश्चेत् सेवकदेहो वा भिन्नस्वभावेन द्वेविदेहो वा भवेत् तदा कार्यं न सिध्यतीत्यत आह आत्मसुहृत्प्रियवच्चरतीति आत्मवत् सुहृद्वत् प्रियवच्चेति आत्मा स्नाधीनो भवति तेनास्व स्वीदेहवत् सेवकदेहवद्वा न भवतीति निरूपितं तत्र पराधीनं तथापि धर्मकार्येष्वेव सदसद्विष्णुः न क्षमं भवेत् तथापि कार्यं न सेत्स्यति तदर्थमाह सुहृद्वत् मित्रवत् मित्रं हि स्वस्य हितमेव करोति तथेदमपि धर्मकार्येदिसमर्थं किञ्च प्रियो यथा स्नेहाविषयो भवति एवं अहमात्रं न तु महापातकयुक्तमिव द्विष्टं च यदालादिदेहवत् मनः प्रीडाजनकम् एवं देहस्य प्रतिबन्धकता निवारिता कदाचिज्जनीयो भगवान् प्रतिबन्धं कुर्यात् तदा का गतिरिति चेत्—प्रीडा—तथोन्मुक्ते स्वयि हिते प्रिय आत्मनि चेति भगवन्नपि ब्राह्मणादिदेहमुत्पाद्य स्वसेवार्थं कदा मस्तेषां करिष्यतीत्युन्मुक्तेऽस्ति किञ्च हितकारी यदा तस्य देहस्य विघातकं

किञ्चिदापताति । अन्तर्भावः तदा पाकयति सुहृत्कृतमेतत् तथा भगवान् प्रियः प्रीतिविषयः बहिः प्रियकार्ये कुर्वन् कश्चित् विज्ञो भवति आत्मावाच्य देहस्य सर्वेषामात्मा आहृष्यक इति एवंसाधने सेव्येवानुगुणे यो न सेवते तत्र हेतुः असदुपासनयेति । असतामुपासनया दुष्टसङ्गात् भजन्तीत्यर्थः । उपासनापदेन च बाह्यदेवताः परिगृहीताः तेषामपि सकृदपि सङ्गे भगवज्जर्जं नश्यतीति दाहितं नन्वसत्सङ्गं सर्वपुरुषैर्येनाशकं किमिति कुर्वन्ति इत्याशङ्क्याह—आत्महन इति । ते पूर्वकृतपापात् आत्महनो जाताः यद्वासात् असत्सङ्गः तेषां जात इति असतामिन्द्रियाणां वा उपासना ततः किमत आह यदनुशयाः यस्मिन्नसत्सङ्गे अनुशययुक्ताः वासनायुक्ताः उरुभये संसारे कुशरीरं प्राप्य अनेकजन्मसु परिभ्रमन्ति वक्तु कदाचिदपि सुखलेशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः—

“ असत्सङ्गे न कर्त्तव्यो भक्तिमार्गस्य बाधकः ।

देहे ह्यनुगुणे कृष्णे नेन्द्रियाणां प्रियं चरेत् ” ॥

एवं भगवज्जन्ममेव जीवानामवश्यं कर्त्तव्यमिति निरूपितं तत्र ॥ २२ ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसाराधेर्दिशिनी ।

विस्तृष्टगृहा इत्युक्तमतो गृहासकान् भक्तियोगमकुर्वतो जीवान् योचन्ति त्वदनुपपत्तं तत्र पन्थानं भक्तियोगमनुगतं भोत्ररसनादिमत्वात् त्वच्छृण्वणकर्त्तानाद्युपयोगि कुलाय जीवात्मपक्षिणो नीडं यद्वा कुं पृथिवीं लीयते त्रिभ्यतीति कर्मण्यश्च कुलाय शरीरमिदम् आत्मा च सुहृत् प्रियश्च तद्वत् चरति भाति मृतशरीरे आत्मादिमानादर्शनात्, वत्सम्बन्धेनैव आत्मादिवदिदं भाति तस्मिन्स्वयि कृपालुत्वादुन्मुक्ते सौहार्दवत्त्वादेव हिते हितकारिणि देहजीवाभ्यां सकाशादप्यति-प्रीतिविषयत्वात् प्रिये आत्मनि परमात्मनि परमसुसेव्येपि यत अहो कष्टं न रमन्ति दास्यादिना न भजन्ति असदुपासनया असत्सङ्गादप्यनाध्यापनादिलक्षणाभ्यासेन यद्वा पुत्रकलत्रैः देहगेहाशुपलालनेन आत्महनः आत्मघातिनः कुतः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायाम् अनुशयो वासना येषां ते कुशरीरभृतः शृगालादियोनिगताः सन्तः उरुभये संसारे भ्रमन्ति परि-वर्तन्ते अत आत्महनः इतिभावः अत्र आरामस्य पदं कश्चित् न तं पश्यति कश्चन न तं विदधाय य इमा जन्मान्मन्तु युष्माकमन्तरं बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्याश्चासुतुप उक्त्व-शासन्भरन्ति” इति अर्थश्च अस्य परमेश्वरस्य आराममिच्छायां घटपटादिमयं जगदेव प्रहयन्ति अरे जल्प्या जल्पवरास्तापिकाः न तं विदधाय यूयं तं न जानीध्वे य इमा इमानि भूतानि जन्मान् ससर्जं मन्यन्तु ज्येभ्यो मूर्तेभ्योऽन्यः युष्माकमन्तरं बभूव वपश्चः परमाणुकारणवादिभ्यः सकाशादन्तर्भूतो बभूव यतो बभूव नीहारेण अविद्यया प्रकर्षणेवावृता अत एवासुतुपः स्वप्राणांस्तदैवस्य इतस्ततः उक्त्वशासः कर्मप्रवर्त्तकां भ्रमन्तीति असूयन् नास्ते ते लोका अग्रेण तमसा कृताः तस्मिन् प्रेत्याभिगच्छन्ति हे केचात्महनो जानाः” इत्याद्याः ॥ २२ ॥

निभूतमेकमनोऽक्षद्वययोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तद्वयोऽपि ययुः स्मरणात् ।

सिख उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषकधियो वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिपरोजसुधाः ॥ २३ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रुत्वाकमेव भक्तैरुक्तं व्यतिरेकमुक्तेन इतीकुरु तद्विमुक्ता-
जिह्वतिः । वक्ष्येऽहं कुलायस्य आत्मनः स्वस्य सुहृत् प्रियवचरति
वक्ष्येऽहं भवति तथापि त्वदुक्तं आत्मनि जीवे “सकृदेव प्र-
वाचः तथास्मी” इत्यादि मामेकं शरणं ब्रज तेषामहं समुत्तरे-
त्यदि कल्पति प्रफलनाय त्वयि भीमगवति मित्रे प्रसन्ने सति
त्वदुक्तं तत्कानुक्तं चरति कथम्भूतं त्वयि हिते । सुहृदि
“सर्वस्य शरणं सुहृत्” इति श्रुतेः ब्रह्मेव त इति कथयता । चेहं
प्राप्तं सती श्रुतिराह न रमन्ति त्वज्जले न प्रवर्तत इति तत्र
हेतुनिमित्तविशेषणम् आत्महृत् आत्मनो घृतः संस्तरणं तत्परा-
कमुक्ताः सन्तः विषयोऽमुक्ता इत्यर्थः । वक्ष्यति वैकाशे भीमग-
वान् स्वयमेव-

“ नृदेहमाद्यं सुकर्म सुदुर्लभं-

प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।

मयाऽनुकूलेन न भवत्येति

पुमाभवादिभं न तरेत्स आत्महा” ॥ इति

तत्र हेतुमाह असदुपासनयेति असतामस्तत्प्राणामनीश्वराणां
मायां कृतेश्वर्यवताम् उपासनया तथाच श्रुतिः “योऽन्यां
देवतामुपास्ते अन्यो सावन्मोऽहमस्मीति न सवेद यथा पशुः”
इत्यादिछान्दोग्ये अस्यार्थः यः पुमान् भीमगवतः सर्वेश्वरा-
च्छात्रयोः सकाशादन्यां देवतां ब्रह्मरुद्रादिरूपम् उपास्ते असौ
ब्रह्मरुद्रादिः अन्य ईश्वरोऽहमन्यो जीव इति भावनया स
न वेद तेषां सर्वेश्वरत्वशास्त्रयोनिस्वमायानियन्तृत्वाद्यभावेन
मायिकेश्वर्यवत्त्वेऽपि मोक्षदातृत्वाभावात् मायानिधारणस्य च
भावानियन्त्रधीनत्वादिति “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति
ते” इतिवचनात् भगवतो निरतिशयैश्वर्यादौ शास्त्रमेव प्रमाणं
“तमीश्वरोर्णा परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च देवतं । पतिं
पतीनां परमं परस्नाहिद्वाम् देवं भुवनेशमीश्वरं । न तस्य कार्यं
कारणं च विद्यते न तस्मिन्नाश्रयधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्ति-
र्विशिष्टैव भूयते, आमायिकी ज्ञानबलक्रिया च । सकारं कार-
णाभिप्रायः न तस्य कश्चिज्ज्ञानिता न चाधिपः । एको ह वै
नारायणः आसीत् ब्रह्मा नेशानः । नारायणात् ब्रह्मा जायते नारा-
यणरुद्रः” इत्यादिभुक्तिकदम्बः अन्येषां मायिकेश्वर्यं सातिशय-
त्वेनापि तदेव प्रमाणं “जीवेशावाभासेन करोति माया आविष्टा
च कथमेव भवति” इत्यादिभुतेः अस्या अयमर्थः क्षेत्रज्ञानां सर्वेषां
मपि भगवतो ब्रह्मणश्चिच्छास्त्रेणाधिकोपदेष्टेऽपि ज्ञानादितारतम्य-
प्रकाशात्मकेन मायाभासेन पुण्यादिरूपकर्मलक्षणाभासेन च स्वभा-
वेन जीवेशो जीव मनुष्यादि ईशं ब्रह्मरुद्रेन्द्रादि करोति भास-
यति ज्ञानशक्त्या ऐश्वर्योपचारेण तच्च भुक्त्येवोच्यते “आत्मनि
भूते भूतं भूतं भवति” इत्यादि ऐश्वर्यतारतम्येनापीश्वरत्वमुप-
चर्यते जीवानामेव पुण्यतारम्येन ब्रह्माद्यलोकपदवीं प्राप्तानां
भुक्तेश्वरादिशब्दैरुच्यमानत्वात् अन्यथा “भजोहोको जुषमाणो-
ऽनुशेते” इत्यादि “प्रकृतिं पुरुषं चैव चिद्व्यनादि उभावापि” इत्यादि-

शास्त्रविरोधात् तस्माज्जीवानामेव मायिकेश्वर्यादितारतम्य-
विभागः मायाविद्ये स्वयमेव भवत इति ब्रह्मणोऽनादित्वेन
तच्छक्तीनामप्यनादित्वात् न चेश्वराभावे मायासतासम्भवः
“सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय” इत्यादिसर्व-
वेदविदुक्तत्वात् केचित्तु जीवेशाशङ्कौ व्यष्टिसमाष्टिवाचकौ
इति वदन्ति तद्विषयं तथाचेश्वरोपासनाभावे मोक्षभावाः ।
शिवेनैव हरिश्चो घण्टाकर्णं प्रति कथमेवोपदिष्टः तदेवाह
आनुभवं घण्टाकर्णः—

“ भहं कैलासमिलयमासाद्य वृषभध्वजम् ।

आराध्य तं महादेवमस्तुभं सततं शिवम् ॥

ततः प्रसन्नो मामाह वृणीष्वेति भरं हरः ।

ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसाक्षिण्यै ॥

मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः ।

मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः ॥

तस्माद्भवा च वद्रीं तन्नाराध्य जनार्दनम् ।

मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दाश्वरनारायणधमे ॥

इत्यादि । एतच्च भारतसन्दर्भे निपुणमुक्तं रुद्रादीनां मायिकै-
श्वर्ये राजधर्मे देवस्थानवाक्यमपि प्रमाणम्—

“महादेवः सर्वयज्ञं महात्मा ब्रुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव ।

विश्वालोकाम्नाप्यविष्टश्च कीर्त्यो विराजते घृतिमान् कृतियासाः ॥

इत्यादि । असदुपासनस्य कलमाह—यदनुशया इति । यस्याम-
सदुपासनायाम् अनुशयो वासना येषां ते उरभये संसारे
भ्रमन्ति कथम्भूताः कुशरीरभूतः ग्रामशुकरभोगणादियोगि-
गच्छतः सन्तस्तस्माच्चिरतिशयस्वाभाविकीज्ञानक्रियादिशक्तिमती
भगवतोऽन्यस्योपासनया न संसारनिवृत्तिर्गति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

माया टांका ।

जीवरूप पक्षी के घुसला तुल्य यह मनुष्य शरीर यदि
आपके आराधन रूप सम्मान के अनुकूल होजावे अर्थात्
आप के आराधन में लगजावे तो यह शरीर अनुकूल
आत्मा के सुहृद के प्रिय के तुल्य होजावेगा तथापि
यथा कथञ्चित् किसी निमित्त मात्र लेकर जीव के सम्मुख
होने वाले जीवके हितकारी जीवके प्रिय जीव के आत्मा
आप के विषय में संसार के विषय सेवा करने से
आत्म घाती संसारी जीवन हिरमण करते हैं यह प्रतिज्ञा
की जाती है प्रतिजन्म में कर्म के भोग को भोग करने से
अवशेष कर्म से सम्पन्न होकर भ्रान सुकरादि निमित्त
शरीर धारी होकर वे संसारी जीव बहु भयंकर इस
संसार में भ्रमते हैं ॥ २२ ॥

भीमरुद्रस्वामिकृतभाषायांटीपिका ।

इदानीम् “आत्मा च आरे द्रष्टव्यः” आत्मनो मन्त्रव्यो निदि-

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ध्यासितव्यः" इत्याद्याः भुक्तयो ध्यानमङ्गलानोपदिशन्तीत्याह निभृतमरुमनोऽहं योगयुज इति । मरुत्प्राणो मनश्चाक्षणि इन्द्रियाणि च निभृतानि संयमितानि येस्ते च हृदं योगं युजन्ति ते हृदयोगयुजस्ते तथाभूताः मुनयो इति यत्तत्त्वमुपासते तदेवार्थोऽपि तव स्मरणायुः प्रापुः स्त्रियोऽपि कामतः उरोगेन्द्रभोगभुजदण्डविषकाधियः अहोन्द्रदेहसदृशयोर्भुजदण्डयोर्विषका धीर्यासां ताः परिच्छिन्नहृदयः समदृशः सममपरिच्छिन्नं त्वां मध्यस्थो वयं भुक्त्यभिमानिन्यो देवता अपि ते समा एव कृपाविषयतया अङ्गितरोजसुधाः अङ्गितरोजं सुष्ठु ध्यातव्यः अयं भावः इत्यभूतस्तव स्मरणानुभावः योगिनस्त्वां ह्यालम्बनमुपासते याश्च वयं त्वां समं पश्यामो याश्च स्त्रियः कामतः परिच्छिन्नं ध्यायन्ति चेव द्वेवेण सर्वानपि सांस्वामेव प्रापयतीति ॥२३॥

स्मरणस्मरणं प्रेम्णा तव देव सुदुर्लभम् ।

यथाकथञ्चिद्बृहदे मम भूयादहर्निशम् ॥ १० ॥

श्रीराधारमणशासगोस्वामिकृतटीपिकादीपिनी ।

आत्मा वा अरे इति वै निश्चये अरे मैत्रेयि आत्मा श्रीभगवान् द्रष्टव्यस्तात्कार्तव्यः आत्मसाक्षात्कारस्य साधनान्याह भोतव्य इति श्रीगुरोस्सकाशात् उपक्रमोपसंहारादिभिस्तात्पर्यलिङ्गैस्तात्पर्येणावधारयितव्यः मन्तव्यस्तदनुकूलेनानुमानेनासम्भावना त्रिपरीतभावनानिवृत्तये स्वयं पुनर्विचारणीयः निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्येय इति यत्तत्त्वमस्यगाविर्भावलक्षणं निर्विशेषं ब्रह्म इति मुनय उपासन् तदेवार्थोऽपि तव श्रीकृष्णरूपस्य भयद्वेषाभ्यां स्मरणमात्रप्रभावाद्भयद्वेषजनितायं हित्वा ययुः प्रापुर्गतिर्यः । कामात् द्वेषदित्यारभ्यावेदं तद्वचं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः इत्युक्तेः स्वामिटीकायामेव तद्गुणत्रयस्य विशेषजिज्ञासाच्छेदनीवैष्णवतोषणी दृष्ट्या ॥ २३ ॥

श्रीकविशूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयवोधिनी ॥

इदानीं ध्यानमङ्गलानोपदिशन्तीत्याह—निभृतेति । मुनयो यत्परं तत्त्वं इति उपासते तद्वर्योऽपि स्मरणायुः स्त्रियो गोपिकाद्यास्तदेव ययुः वयमपि तदेव यास्यामः अतो वयं च ते च सर्वे तव समाः कृपाविषयतया इत्यन्वयः । मुनयः कथम्भूताः निभृतमरुमनोऽक्षाणि येस्ते निभृतमरुमनोऽक्षाश्च ते हृदयोगयुजश्चेति ते हृदयोगं युजन्तीति हृदयोगयुजः स्त्रियः कथम्भूताः उरोगेन्द्रभोगभुजदण्डविषकाधियः उदगेन्द्रोऽनन्तस्तस्य भोगसदृशयोर्भुजदण्डयोर्मध्ये विषका धीर्यासां ताः वयं कीदृशाः समदृशः सममपरिच्छिन्नं पश्यन्तीति तथा पुनश्च अङ्गितरोजसुधाः अङ्गितरोजं सुष्ठु दधति धरन्ति "कुधाङ्गधारणपोषणयोः" इत्यस्मात् सुधा इति अत्र स्वामिस्मरणाः अयं भावः इत्यभूतस्तव स्मरणानुभावः ये योगिनस्त्वां

ह्यालम्बनमुपासते याश्च स्त्रियः कामतः परिच्छिन्नं ध्यायन्ति ये च वैरिणो द्वेवेण ध्यायन्ति याश्च भुक्त्यभिमानिन्यो देवताः वयं त्वां समं पश्यामः सर्वानपि सांस्वामेव प्रापयति तव स्मरणानुभावः इति ध्यानविषये भुक्तिः कजायां मैत्रेयी प्रत्याह याश्च वक्तव्यः "नवा अरे सर्वस्य कामाय सर्वे प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामय सर्वे प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः भोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दर्शनेन भवणेन यस्यविद्यमानेनैव सर्वं विदितम् इति अर्थः अरे मैत्रेयि ! सर्वस्य पतिस्त्रीपुत्रधनादिवस्तुमात्रस्य कामाय सर्वे प्रियं भवति स आत्मा त्वया द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः भोतव्यः पूर्वमाचार्यतः आगमतश्च पञ्चान्मन्तव्यः तर्कादिना ततो निदिध्यासितव्यः निश्चयेन ध्यातव्यः एवमात्मनो दर्शनेन सर्वस्य दर्शनं भवति एवं योग्यं मत्वा मननेन इवमपि उपदेशपरा एतदुक्तं द्वितीये शुक्रेण तस्यात्मनो दर्शनेन सर्वस्य दर्शनं भवति एवं योग्यम्—

"तस्मात् भारत सर्वात्मा भगवान् हरेर्दीश्वरः ।

भोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छ्रुताऽभयम्" ॥

इति तथा पाप्मे शिववाच्यं "स्मर्तव्यः सततं, विष्णुर्विज्ञः सर्वे न जातु चित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्थुरेतयोरेव किङ्कराः" इति । अत्रैवं ज्ञातव्यं यद्यपि भगवत्प्रसादो गोपीनामसाधारणोऽस्ति—

"नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः—

स्वयं विना नलिनगन्धद्वयं कुतोऽभ्याः ।

रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठः—

लब्धाधिषां य उदगाद्भजवत्पुण्यानाम् ॥

इत्यादिभिरुक्तः तथाप्यत्र तन्मध्यपतितस्तद्गृहणेन शृङ्गते इति न्यायात् मुन्यादीनां मध्ये कथितानां गोपीनामपि श्रीकृष्णस्मरणजन्यब्रह्मानन्दसुखसाम्यं भवतु नाम किन्तु भजनादसुखाधिक्यमस्त्वेव निदर्शनम्—

"अहल्या प्रौपदी सीता तारा मन्वोदरी तथा ।

पञ्चकन्याः स्मरेन्निश्च सुप्रभातं दिनेदिने ॥

एताः पञ्चकन्याः नित्यं दिनेदिने स्मरेन्निश्च तद्दिने सुप्रभाते भवतीत्यर्थः । अहल्यादीनां मध्ये श्रीसीतापि पठिता एतावताभिः सह सीतायाः किं साम्यं भवति किन्तु कन्याः स्मरणफलदातृत्वेन साम्यमुक्तं सीता तु साक्षात्कर्म्याः अहल्याद्यास्तद्वशा एवेति तथा कर्मादौ पञ्चदेवतापूजाविधौ गणेशादीनां मध्ये विष्णुरप्येको उक्तः एतावता विष्णुना नेवां किं साम्यं मन्तव्यं किन्तु कर्मफलदातृत्वेन कर्मोक्त्याव समत्वमन्यदा तु विष्णुरीश्वरः गणेशाद्यास्तद्वशा एवेति दिक् अथ स्वामिनां—

स्मरणस्मरणं प्रेम्णा तव देव सुदुर्लभम् ।

यथाकथञ्चिद्बृहदे मम भूयादहर्निशम् ॥

सुगमम् ॥ २३ ॥

भीकुजीवनेस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निभूतेत्यस्य टीकादर्शितभूतो प्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः अथ
साधनान्याह-भोतव्य इति । भोतव्यो गुरोः सकाशादुपक्रमा-
दिभित्तात्पर्येणावधारयितव्यः मन्तव्यस्तदनुकूलतर्केणासम्भाव-
नाविपरीतभावनानिवारणाय स्वयं पुनर्विचारणीयः निदिध्यासि-
त्युक्तं निश्चयेन ध्यातव्य इति अत्राऽज्ञानद्वयव्यादिभेदं तत्र
सामान्याकारनिदिध्यासमहिमातिशयदर्शित्या टीकायां वैधं विवे-
कनीयं यत्र पूर्वोक्तगम्यामर्थाऽपि वाक्यभेदः समर्थितः यत्रैकं
वाक्यं ययुरिति पर्यवसानमगम्यसु समा इति पर्यवसानं
यत्र वाक्यार्थयोजनायामपि इत्यपिशब्दो मुन्यादियुगले
द्वितीयस्यायोग्यत्वविवक्षया लब्धः तच्चारिशब्दसम्बन्धाद्युक्त-
मेव स्वयादियुगले वयमपीत्यपिशब्दस्तु तथा लब्धुं न युज्यते
अत एव भूतिस्वादिशेषतस्तत्समदृक्त्वाच्च तस्मादप्याहृत्य स्त्रिय
इत्यप्याप्यसौ योजितः तच्च स्त्रीशब्दसम्बन्धाद्युक्तमेव भूतानां
स्वपिशब्दः भूत्यादिस्वाद्योग्यतामेव व्यनक्ति इति तेषा-
मभिप्रायः किन्तु वयमपीति वस्तुनयोपि इत्यप्याहृत्यापि नाशेयं
पूर्वोक्तकमरीत्या तस्या एव योग्यतया च वयमपि स्त्रियो-
पीत्येव वक्तव्यमभरयोपि स्त्रियोपीत्येतावतैव योग्यायोग्यत्वे
लब्धे पुनराधिकमपि द्वयं वयमपीत्यत्रापरस्मानपतितत्वं च
सोढव्यं भावार्थे तु चार्थ एवापिशब्दो योजितो युगल-
मङ्गल कृतः स्वदर्शितक्रमेणैवायोग्यता च दर्शिता किन्तु तत्रापि
योगिनां प्रागेव वयमिति योज्यं तत्रात्येनैवापिशब्देन तत्तत्सिद्धौ
द्वितीयस्त्वावस्थात्सोढव्यः किञ्च भावार्थे चतुर्णामपि साम्यं
वस्तुप्रभावज्ञानया समतत्त्वापत्त्या दर्शितं वाक्यान्तत्तरयुग-
लस्य कृपाविषयतया यदि च कृपाविषयतयैवोत्तरणावयवः
तत्र च “चरणस्मरणं प्रेम्णा तव देवसुदुर्लभम्” इत्यनेन श्रीभग-
वदाकारनिदिध्यासनमहिमातिशयं दर्शयिष्यमाणायां टीकायां
वाक्यार्थस्वादिशेष्य विविच्यते निभूतेत्यादिलक्षणा मुनयः
भूतिमनवशीलत्वात्परिच्छिन्नदृष्टयो इति यद्व्याख्यं तत्स्वरूपं
स्वामुपासते तदेवाप्यपि श्रीभगवदाकारस्य तव स्मरणप्रभावा-
च्चयुः अपीति यद्यपि ते परिच्छिन्नदृष्टयः भूतिविमुक्ताः श्रीभग-
वद्भूतवद्भिरोधिनश्च तथापि ब्रह्मणि लब्धं प्राप्नुमन्वस्तु तदु-
पासीना इवास्त इत्यर्थः । किन्त्वत्र प्रतिकल्पं तादृशकाला-
मयतदवतारसमयस्य न भूतान् भविष्यन्श्च मुनिरिपुरुषानन्या-
नन्याद् जीवान्सर्वानेवोद्दिश्य भूतीनां प्रलयात् स्तुवतीनां
वचनमिदं ततश्च तदा तदा ते ते मुनयो यावद्ब्रह्मार्थं तत्स्व-
मुपासीनास्तित्वास्ति तावत्तत्पर्यः स्वन तत्प्राप्तिमतीनां कुर्वन्तीति
पर्यवसितं तदेवमेकं वाक्यं साध्यतया समाप्य वाक्या-
स्मरणार्थान्तरं दर्शयत्य आहुः—उरगेन्द्र इत्यादिलक्षण-
स्वात्परिच्छिन्नदृष्टयः स्त्रियांपि सुष्ठु चरणसरोजधारयितृत्वेपि
समदृक्त्वात्परिच्छिन्नदृष्टयो वयमपि कृपाविषयतया समा-
जाता इति शेषः । अत्र स्त्रियोपीत्यपिर्ध्यातव्यं तत्र पूर्वो-
पिर्ध्यातव्यताय मुत्तरोपिः योग्यतायामिति गम्यते पूर्वो-
पयोग्यतायोजनावमेव ह्यपिर्ध्यातव्यः यद्यपि स्त्रियां न योग्या
वयस्तु यं व्याख्यायि श्रीभगवदाकारस्य तव स्मरणप्रभावेण
भक्त्याऽपरमयोग्यतामपि साम्यं प्राप्ता इत्यर्थः । अरिब-
धापि भूत्यभिप्रायिनीनां ब्रह्मण्यलयाद्युत्तरति नास्वेतीतिवाक्य-
मेदं एवात्र मत्तः किन्त्वत्र पूर्वोक्तगतबोध्यताऽयोग्यतयोः क्रम-

वैपरीत्यं स्त्रिय इत्यप्याप्येरेधाहर्णं पूर्वापरार्थयोर्वाक्यद्वय-
तया भेदनञ्च स्वमिद्वान्तानुरोधेन सोढव्यमभास्मा वा इत्यत्र
भूतो तु निदिध्यासनं श्रीभगवदाकारविषयमेव मत्तं तथा भूत्या
वाक्यस्याऽऽकाध्यमवयमप्युपगम्यमिति तदेवं वाक्यार्थ-
व्यगते भावार्थश्च विविच्यते यद्यपि वाक्यार्थो योग्यतायोग्य-
तयोरेवापिशब्दाः प्रतिपद्यन्ते तथाऽऽरिबन्धमात्रेण मुन्यादीनां न
प्रतिपद्यते तथापि प्राप्स्यन्त्येवेति सम्भाव्य तव स्मरणानु-
भावो मुन्यादीनप्यरीतिवत् त्वां प्रापयन्तीत्युक्तम एतदर्थमेव पुनस्त-
एवापिशब्दाश्च शब्दार्थत्वेन विपरिणमिताः अतस्तथा वा त-
एते चशब्दा निर्दिष्टाः किन्तु सर्वगुणानां भूतीनामेव प्रथम-
पाठो गम्यते भूतीनामपरिच्छिन्नदृष्टिस्वाङ्गधारणैव मुन्या-
चरणसरोजधारणः तु तदङ्गत्वेनेति मुनीनां तदनुगतानामपि
ब्रह्मैकान्तत्वादप्रतः पाठो युक्त इत्यासाक्षेदात्तां तच्चेति तदा
तथा हेतुना ब्रह्मसरोजं सुष्ठु धारयत्यस्य इति ताः सकामाः
वयं भक्ता जन एव कृपाप्राप्तिवैयर्थ्यादप्यस्माकं योग्यता-
वेति भावः । किन्तु ब्रह्मधारणायामपरिच्छिन्नार्थं कथमिति
विचार्य भुजङ्गद्विषयकधीभिः साध्यात् तत्र चार्थवैक-
वाक्यत्वाय समाः सत्याः स्त्रियो वयश्च तदेव तर्ह्ययमिति
योज्यं समाशब्दस्य चावैयर्थ्यमपिशब्दवदेव हेयं कृपाविष-
तया समा इत्यर्थत्वेन भिद्यत एव वाक्यं तावत्तैवाकाङ्क्षा-
परिसमाप्तेः तदेवं यद्वाक्यार्थोद्भावाद्यो विलक्षणो दर्शितस्व-
भौष्टिसिद्धान्तानुरोधेनेवेति हेयं स्वव्याख्यायान्तु अथ श्रीगो-
पालतापनीप्रभृतयः श्रीकृष्णैकपरा गाम्भीर्येण सर्वान्ते-
स्तांतुकामनया स्विता अपि तासां नानान्यप्रकारेणैव तत्पर्य-
वसानतां भूत्या समुत्कण्ठां सम्बरीतुमशक्ताः सेष्यमिव
साक्षात्दीपमहिमानं सर्वं तदाविर्भावोत्कृष्टतया वर्णयन्ति
तत्राप्यनन्तरोक्तमवलम्ब्येवमुद्भावयन्ति कथमहो साधारणं
वर्णयते तदिदमसाधारणं भूयतां यतो निभूतेति । अत्र चत्वारो
गणा वर्णयन्ते तत्र च प्रत्यङ्गं प्रतियुग्ममपिशब्दान्तं तेन च
युग्मयोः पार्थक्यं स्वस्वयुग्मे च पूर्वैभ्य उत्तरेषां न्यूनत्वं
बोधयन्ति स्पष्टतया प्राप्तञ्च तत्पूर्वयुग्मात् तस्माद्वयमर्थः
स्वतो मुनयः यत्नतो निभूतेत्यादिलक्षणयोग्यताऽतो इति
शुद्धान्तःकरणे यन्निर्दिशेषाविर्भावकल्पं सविशेषाविर्भावब्रह्मार्थं
तत्स्वमुपासते अनुभवन्ति प्राप्स्यन्ति तु चिरादेव तदे-
वारयः पूर्वोक्ततत्त्वविपरीतस्वभावतया नित्यमेव महानरक-
योग्या अपि स्मरणान् महापराधमयादपि स्मरणमात्रात्तेभ्यः
प्रथममेव ययुः प्रापुः तत्र लीना बभूवुरित्यर्थः । अहो अस्तु
तावत्तव सर्वायनारावतारिभ्यो विलक्षणः स्वदेष्टुष्टुमुक्ति-
दानलक्षणो महिमा तत्प्रेयसीनामप्यसहकृत्यलक्षणः भूयता-
मित्याहुः—स्त्रिय इति । स्त्रियस्तव नित्यप्रेयस्यः श्रीराधादयो यत्
यास्तदाद्ब्रह्मसरोजसुधास्तदीयस्पर्शमाधुष्याणि इति यत्ते सुजात-
चरणाम्बुकुहमित्यादिर्वात्या साक्षाद्व्यस्येवोपासते भजन्ते
बहुत्वमपरिच्छिन्नवैशिष्ट्यापेक्षया तथाचोक्तं बादरायणि-
नाप्यनुमाद्यस्वयमनूक्षिते गोप्यस्तपः किमचरन्तित्यादौ मञ्जु-
रत्नान्वनं असमोर्द्धं अनुसर्वाभिनयमिति ता एव सुधा वय-
मपि आसामहो इत्यादौ भेदमुक्तुं पदवर्षां भूतिभिर्विमुक्ता-
मिति न्यायेन तादृशत्वायोग्या अपि ययिम तत्रावि समाः
श्रीभगवद्भजगोपीत्वप्राप्त्या कावच्युद्देन तनुस्वरूपाः सत्यः

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्त्रियः कगम्भूताः उरगेन्द्रश्चादिलभणाः गोप्यस्तपः किम-
चरन्निष्ठादेः एताः परं तनुभूत इत्यादौ नायं भ्रियोक्त उ-
नितान्तरतेः प्रसाद इत्यादेभ्यः अनुसारेण सर्वबुद्धिभमाधुन्यानुम-
बोद्धीपितमहाभावा इत्यर्थः । तस्य मन्त्रमन्त्रावतारः भी-
विकुण्ठास्तुतापि परमहंसमहामुनीनामन्त्रेषणीयचरण इति
तुनीयस्कन्धे दर्शित इति भावः । तां कथं ययिथ
तत्राहुः समदशः तज्ज्ञानानुगतभावाः सत्य इत्यर्थः
तदेवमहो भस्मदिष्टैव तस्यास्य सर्वोत्कृष्टस्वभावता तादृक्-
परिकरताश्च दृश्यतामिति भावः । अत्र भुजशब्दस्तासां राग-
विशेषप्राधान्यविवक्षया आङ्गनाम्बस्तु चेषां भक्तिमात्रविवक्षया
देव्येनोक्तइत्युपलक्षणमेव भीमज्जागवतपरब्रह्मविग्रहस्येति हेयम्
इतिहासश्चात्र दृष्टव्यमने—

“अज्ञानममयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः ।
तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥
खिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा ।
तुष्टोस्मि भूत भोः प्राज्ञा वरं यन्मनसोऽपि तत् ॥

भुतय ऊचुः ।

कम्बर्पकोटिलावणे त्यपि दृष्टे मनीति नः ।
कामिनीभावमासाद्य स्मरन्भुक्त्वा न संशयः ॥
यथात्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।
भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनि नस्तथा ।

भीमगवानुच ।

आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।

कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥ इति
तास्वैव परममुक्याया गायत्र्या अपि तद्रूपेण तत्प्राप्तिः
पाञ्चसम्मत्या रासपञ्चाध्याय्यां दर्शितास्ति अत्र मुक्याः भुतयः
अपृतः पूतोभवति यं मां स्मृत्वा अवती व्रती भवति यमां
स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवति यं मां स्मृत्वा प्रभोत्री
भोत्री भवति यं मां स्मृत्वेति साक्षाच्छ्रीकृष्णवचनरूपाः ॥२३॥

भीमसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रतिकूलानामपि भगवत्स्मरणमुत्तारकमिति कथयन्ति
इदं दृष्टं त्वामनु य उपासते तान् विशिनष्टि—निभूतमरु-
म्भनोऽक्षद्वययोगयुजः मरुत् प्राणवायुश्च मनश्चाक्ष्णाणि इन्द्रि-
याणि च तानि निभूतानि यैस्ते निभूतमरुम्भनोऽक्षाः ते दृढं
स्मरन्तयोऽं युजन्तीति स्मरणात् त्वत्स्मरणात् अरयोपि त्वां ययु-
रिति ययस्मात् त्वां मुनयः उपासते इत्यन्वयः स्त्रियः गोप्यः
कामतः कमनीयमूर्ति त्वां मनसि निधाय त्वां प्रापुः किम्भूताः
उरगेन्द्रभोगभुजः पण्डविषकधियः उरगेन्द्रभोगतुल्ये तव भुज-
दण्डे विशेषेण सकधियः त्वां प्रापुः वयं देवाः समाः पञ्च-
पातरहिततया प्रमाणभूताः परमरूपास्तव समा तुल्या
समाना दृष्टियैषां ते तव अक्षसरोजमेव सुधा येषां
वे तावज्जिमेव भोग्यतया प्रकाशयाम इत्यर्थः ॥ २३ ॥

भीमजीररावचाचार्यकृतभागवतचन्द्राग्रिका ।

आस्तां त्वयि न रमन्त इत्यहो वत त्वयि द्वेषादिक-
मपि न कुर्युर्धतस्त्वयि विश्वक्षणविषये तस्यापि त्वैवाप्ति-
साधनत्वादिति सदृष्टान्तं सोदाहरणं सोपपादनं चाहुः
निभूतेति । मरुतः प्राणाः मनश्चाक्ष्णाणि इन्द्रियाणि च निभूतानि स्व-
मितानि मरुतादीनि यैस्ते च दृढमविषाद्यं योगमुपासनमप्य-
युजत इति तथा ते मुनयः इदि यत्स्वरूपमुपासते तदेवारयः
शत्रवोऽपि स्मरणादपीति पूर्वकस्मरणाद्ययुः प्रापुः तथा स्त्रियः
गोप्योऽपि उरगेन्द्रस्य अहोन्द्रस्य देहसदृशयोर्भुजदण्डयोर्विशेषेण
सक्ता धीर्यासां तास्तदेव ययुरित्यन्वयः । विषयक्य विलक्षणत्वा-
दिति भावः । किं बहुना वयं वेदाभिमानिनो देवा अम्यक्षिप्तरोज-
मेव सुधा तद्वद्भोग्यं येषां ते त्वत्स्मरणसरोजप्रकाशका वयमपी-
त्यर्थः । यद्वा अक्षिप्तरोजं सुष्ठु धयन्ति पिबन्ति अनुभवन्तीति
यावत् “अद् पाने” इति धातोरुपमिदं त्वयि प्रमाणतया त्वदन्त-
रङ्गभूतास्त्वरूपपादिप्रकाशका वयमपीत्यर्थः । ते तव समा-
स्तुल्याः मुनिभूतय इव त्वामेव विषयभूतं तात्पर्यतोऽर्थ-
तश्च प्राप्नुम इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिष्यति—समदशं
इति । समा इत्यस्य अनादतनिम्नोक्तभावस्य वैषम्यनैर्घ-
यः दिपरिहाराय व्याजमात्रावलम्बितः सर्वाङ्गजिग्रहोस्तव
सर्वेपि तुल्यकस्या इति भावः ॥ २३ ॥

भीभीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवत्प्रतिकूलानामपि भगवत्स्मरणं संसारोत्तारक-
मित्याह—निभूतेति । इदं दृष्टं त्वां मुनयः उपासते तान्
विशिनष्टि—निभूतानि वशीकृतानि मरुत्प्राणः मनश्च अक्षा-
णीन्द्रियाणि च यैस्ते च ते दृढयोगं युजन्ति दृढयोगयुजः वशी-
कृतप्राणमनइन्द्रियत्वात् दृढयोगयुज इत्यर्थः । स्मरणात् द्वेष-
बुद्ध्या तत्स्मरणादरयोपि त्वां ययुरिति यत् यस्मात्सस्मात्सर्वा
मुनय उपासते इत्यन्वयः । स्त्रियो गोप्य अपि कामेन उरगेन्द्र-
भोगभुजदण्डविषकाधियः भोगीन्द्रशरीरतुल्ययोर्भुजदण्डयो-
र्विषका धीर्यासां ता अपि त्वां ययुरिति तथाचोक्तं सप्तमे
नारदेन—

“गोप्यः कामाङ्गयात्कसो द्वेषाद्वैद्यादयो नृपाः ।

सम्बन्धादुष्णयः कोहायूयं मक्ष्यावयं विभो ॥ इति

वयं वेदाः समाः पञ्चपातरहिततया प्रमाणभूताः समदशः
समाना दृष्टिर्यासां भूतीनां ता अपि तवाक्षिप्तरोजमेव सुधा-
भोग्यः यासां तास्तवाक्षिमेव भोग्यतया प्रकाशयाम
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्या ।

ज्ञानभक्तिरागद्वेषादिष्वन्यतमेनापि भगवन्तं स्मरन्तो मर्ष-
वन्तमेव प्राप्नुवन्तीत्याह—निभूतेति । निभूतमरुम्भनोऽक्षद्वय-
योगयुजः । मरुत्प्राणा मनः अक्षाणीन्द्रियाणि च निभूतानि स्व-
मितानि निषक्कीकृतानि यैस्ते च ते दृढं दृढीभूतं योगं

यो विदुमानुजाचार्यकृतसरसाध्यायः ।

बुद्धन्तीति हृदयोगयुजः एवम्भूताः मुनयः यत् भगवत्स्वरूपं
हृदि उपासते ध्यायन्ति तदेव भगवत्स्वरूपं हृदि उपासते
ध्यायन्ति तदेव भगवत्स्वरूपं अरयोपि तच्च स्मरणात्
ययुः प्रापुः अरयोपीत्यनेन मुनयोपि प्रापुरित्यर्थः तथा उरगे-
न्द्रशेषः तस्य भोगः कायः तत्सदृशभुजदण्डयोर्वैयक्त्याऽऽसक्ता
वीर्यासां ताः स्त्रियः गोप्यः विज्ञानशून्या इत्यर्थः तथा अक्षि-
सरोजे भगवत्स्वरूपकमले सुष्ठु धारयन्ति वर्णयन्तीति चाऽक्षि-
सरोजसुधाः ध्यानादिना धारयन्त्यो वयमपि भुत्यमिमानिन्युः
विशेषज्ञाः देवताः अपि अपीत्यनेन विज्ञानरहिता गोप्योऽपि
इत्यर्थः समदृशः समदर्शनस्तं समाः स्त्रियः गोप्यः भुत्यश्च
समाः तुल्यकृपाविषया यथा मुनयः अरयश्च समाः तथा
गोप्यः भुत्यश्च तच्च समाः इति भावः निभृतमकम्भनो हृद-
योगयुजो मुनयः हृदि यदुपासते तदरयोपि स्मरणाद्ययुः
उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषयकधियः स्त्रियः अक्षिसरोजसुधाः वय-
मपि सगदृशः ते समाः इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सू० ॥ न च रमन्त्यहो असदुपासनयात्महो यदनुशयाः
अमत्यभवाः कुशरीरभृतः । निभृतमोक्षद्वययोगयुजो हृदयं
मुनय उपासते तदरयोपि ययुः स्मरणात् ॥ १०—२४ ॥

असुर्यानां ते लोका अन्धेन तमसा हताः तांस्ते
प्रेत्यामिगच्छन्ति ये केचात्महो जनाः” इति भुतिसूचिता-
मिप्रायस्य न च रमन्त्यस्यायमर्थः असदुपासनयाऽन्यथोपास-
नया ब्रह्माहमित्याद्युपासनया आत्महनः आत्मानं प्रन्तो जनाः
असुर्यान् सुहृदरमणरुपत्वादसुरप्राप्तत्वाच्च नित्यनिरतिशयदुःखा-
भिरस्तसमस्तसुखान् लोकान् अनुवृत्तीत्येतच्च च रमन्त्यहो इत्य-
नेन लक्ष्यते सुखलक्षणा रतिरिव नास्तीति न किन्तु नित्य-
दुःखमनुभवन्ति च अहो आश्चर्यम् अन्यथोपासकानामनर्थ-
परम्परा किञ्च यदनुशयाः यस्मिन्ननुशयो येषां ते तथा यत्रा-
नुशयानास्तमस्यैव भ्रमन्तीत्यर्थः । कुतोत्राह—अभवा इति ।
तत्र उत्थाय पुनर्जन्मवर्जिताः जन्माभावेन देहाभावे दुःख-
भोगाभाव इति तत्राह कुशरीरभृत इति । नित्यदुःखभोग-
साधनं कुतस्तं निन्द्यं शरीरं विघ्नतीति न केवलं भगवत्-
द्वेषिणामेतादृशलोकाप्राप्तिः अपितु तद्भक्तद्वेषिणामपि तल्लोका-
वाप्तिरिति भावेनाह—निभृतेत्यादिना । निभृतं परिपूर्णं मोक्षार्थं
हृदयं ज्ञानं यस्य स निभृतमोक्षहृदयो घायुः तेन योगेन
नियोगेन युजो युक्ताः नियमिताः सन्तः ये मुनयो ज्ञानिनः
हृदयनात् हृदयं भगवन्मुपासते तेषां मुनीनामरयो द्वेषि-
णोपि तदेव धीनारायणद्वेषिप्राप्यन्तमो ययुरित्यन्वयः—

नित्यदुःखसम्पूर्णं निरस्तानन्दमवययम् ।

तमायान्यन्यथा ज्ञानात् द्वेषाद्वा हरिसंभवे ॥ इति

हरिसंभवे हरिभक्तजने—

निभृतो मोक्षविराणस्तद्योगास्तत्तत्सादृतः ।

ज्ञानान्तं परमं देयं नान्यथा तु कथञ्चन ॥ इति ।
स्मरणादिशुचरल्लोकावधि ॥ १०—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्तुः ।

अथ श्रीगोपालतापन्यां भुनयः श्रीकृष्णैकपरागार्भ्यैव सर्वांस्ते
स्तोतुकामनया स्त्रिया एतासां नायप्रकारेणैव तत्पर्यवसा-
नता भूत्वां सम्भर्तुमशक्ताः स्वर्धमिव साक्षात्तदीयमहिमानं
सर्वादाविर्भाषोक्तुं तया वर्णयति तच्चाप्यनन्तरोक्तमवलम्ब्येदमुज्झा-
वयति । कथमहो साधारणं वर्णयते । तदेवमसाधारणं भूयतां
यतो निभृता । इतिहासश्चात्र हृदयामने “ब्रह्मानन्दमयो लोको
व्यपी वैकुण्ठमं द्विनः । तल्लोकवासो तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः पगात्परः ।
चिरं स्तुत्वा तनस्तुष्टः परोक्षं प्राह तां गिरा । तुष्टोऽस्मि
भूत भोः प्राज्ञा वरं यं मनसेत्सितं । भुनय ऊचुः । यथा
त्वल्लोकवासिन्यः कामतश्चेन गांपकाः । भजन्ति रमणं मत्स्य-
चिकीर्षांजनि नस्तथा । श्रीभगवानुवाच । आगामिनि विरिञ्ची
तु ज्ञाने सुष्ठुपर्यमादरात् । कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो
अविष्यथ” इति एवं गायत्र्या अपि गोपिकात्प्राप्तिः वाक्ते
सुष्ठुवयदे कथितानि अत्र गोपालतापनी भुनयः । अपूतः
पूतो भवति यं मां स्मृत्वा भवती ब्रवी भवति यं मां स्मृत्वा
निष्कामः सकामो भवति यं मां स्मृत्वा भवती भवती भवति
यं मां स्मृत्वा ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्तुः ।

ननु मोक्ष एव पुरुषार्थः तन्निरपेक्षतया मन्त्ररूपभजन-
मेव कार्यं तदकरणे कुशरीरीभूत्वाऽऽमहत्पादिना निन्दा च
कृता पूर्वपूर्वस्त्रोकाभ्यां तद्वयमतिस्वः मैवम् अनुभववाधादि-
त्याहुः—निभृतेत्यादि । निभृतानि यमितानि मरुतः प्राणाः मनः
अक्षानि इन्द्रियाणि येन्ते च ते हृदयोगयुजश्चेति बहुमीदृगर्भः
कर्मधारयः एवम्भूता ये मुनयः ते यत्कैवल्यम् उपासते आका-
ङ्क्षन्ति तच्च अरयः शिशुपालादयोपि वैरानुबन्धेन यत्स्मरणं
तस्मादपि हेतोर्नयुः प्रापुः अतः कैवल्यं तावत् न तुल्यं
यद्विग्रहद्वेषिण एव प्राप्नुवन्ति तच्च स्मरणारविन्दरतिरेव
तुल्यं तच्च वयमेव प्रमाणं यतो ब्रह्मोपासनामवलम्ब्य-
स्वस्वरूपरस्यत्यर्थं भुतिक्रमपहाय ब्रजे गोपाङ्गनाभावमासा-
दिता इत्याहुः स्त्रिय इत्यदि वयमपि भुतयोपि तच्च उरगेन्द्र-
भोगवत् यत्तः कोमलो यो भुजदण्डस्तत्र विषयकधियः सत्यः
स्त्रियो भूत्वा अक्षिसरोजं सुष्ठु दधतीति अक्षिसरोजं
सुधा अभवाः इत्यर्थः । ते इत्युभयत्र योज्यं कथम्भूतस्य
समदृशः नित्यसिद्धास्तु गोपाङ्गनास्तु यथा अनुरक्त आत्मीः
तथा ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र केन प्रकारेण भगवान् भजनीय इति विशेषजिज्ञा-
सायां निर्णयार्थमाह—निभृतमकम्भनो हृदयोगयुज इति । तस्मात्
केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेदिति भगवत्स्वरूपपरतैव
प्रयोजिका ननु प्राकरविशेषः प्रयोजक इति वक्तुं मर्यादामार्गेण
निषिद्धमार्गेण पुष्टिमार्गेण प्रवर्तकमार्गेण वा ये भगवदुपासकाः ते
सर्वे भगवद्विचारेण समा एव साधारणधर्मस्य प्रयोजकस्य सर्वव

भीमप्रणवतसुबोधनी ।

विद्यमानत्वात् तत्र विहितमर्यादामात्रेण ये वसन्ते तान् प्रथमतो निर्दिशति नितरां श्रुतः मरुद्वायुः मनः अक्षाणि च प्राणाशाम-
प्रत्याहारोऽध्यानश्चाक्षेप एव त्रिभिः कृत्वा इदयोगयुजः योगेन निरन्तरम्भगवन्तिकाः हृदि भगवन्तं मानसपूजादिना उपा-
सते भगवति हृदं मनः स्थापयन्ति तदेव भगवत्स्वरूपं तद्वर्योपि स्मरणाद्युः सर्वात्मना यत्रैव मनो निविशते तदेव प्राप्नुवन्तीति निहितामां निविशन्तां च तुल्यैव गतिरुक्ता अनेन भगवति प्रमेयबलमेव मुख्यं न प्रमाणबल-
मित्यपि सूचितम् उभयेषामेवाम् अन्तर्मुखाता वसन्त इति बहि-
र्मुखात्प्याह - स्त्रिय इति । उरगेन्द्रस्य शेषस्य भोग इव काय इव यो बाहू तत्र च विषक्ता धीर्यासां तादृशो बोध्यः अतिबहिर्मुखाः ययं च भुतयः अन्तर्मुखाः सर्वादरणीयाः एवं पुरुषाः स्त्रियश्च सर्वे एव ते समाः यतो भगवान् समदृक् सर्वानेव स्वीयान् समत्वेन मन्यते साधारणं तेषां धर्ममाह अङ्गिसरोजं सुप्तं धारयन्तीति मुनीनां चरणधारणं स्पष्टं श्रेणिनां तु मारणार्थं समायातीति भावनया चरणदर्शनमेव हृदं भवति समागमनमेव तेषां माधनीयमिति गोपिकाना-
मपि तथा अभिसारप्रेप्सुनां वयञ्च भुतयः सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्तीति—

सर्वे एव हरेर्मक्तास्तुल्या यान्मन्यते हरिः ।

अतः कृष्णो यथास्मीयान् मन्यते भजनन्तया ॥ २३ ॥

भीमप्रिद्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भगवत्स्वरूपेणपि मध्ये भीकृष्णस्य तद्विषयकसर्वविल-
क्षणभक्तियोगस्य च सर्वोत्कर्षं धत्तुं प्रथमं ब्रह्मावयवकं ज्ञान-
योगमपकर्षकत्वात् निश्चिपस्य आहुः—निभूतैः संयमितैर्मन्म-
नोक्षेयै हृदो निश्चलो योगस्तं युज्यतीति ते तथाभूता मुनयो हृदि परमशुद्धे ब्रह्माकारीभूते यद्ब्रह्मस्वरूपमुपासते तद्वयः कृष्णावतारसमयगताः असुरा अपि अग्निभाषमयादपि स्मर-
णात् ययुः अहो कृष्णाकारस्य माहात्म्यं तादृशा अपि मुनयो-
ऽपरिच्छिन्नदृष्टयोपि यावद्ब्रह्मकेवल्यमुपासीना एव तिष्ठन्ति तन्मध्य एव कंसादधोऽसुराः पारिच्छिन्नदर्शिनः पागात्म-
त्वाद्दुष्टचित्ता अपि अग्निभाषवत्त्वात् कृष्णाङ्गसङ्गमाधुन्यस्या-
परोक्षानुभवराहिता अपि केवलतदाकारमात्रस्मरणात् तदेव ब्रह्म प्राप्यैव स्थिताः मुनयस्तु न जानीमहे कियता कालेन तत्प्राप्स्यन्तीति भावः एवञ्च तच्छत्रुगणप्राप्तं ब्रह्मरसास्वाद् मुनयो यत्नेन प्राप्नुवन्तीति पूर्वार्द्धेनोक्त्वा तन्मित्रगणप्राप्तं प्रेमरसास्वाद् वयं भुतयो यत्नेन प्राप्नुम इत्याहुः—स्त्रियो ब्रजदेव्य उरगेन्द्रस्य भोगो देहस्तत्सदृशयात्त्वदीयभुजश्चण्डयो-
रतिरागेणैव विषक्ता धीर्यासां नाः हृदि स्ववचःस्थले वसे सुजातचरणाम्बुरुहं सन्निधित्युक्तिरित्या अङ्गिसरो-
जयोषाः सुधा उपासते सेवन्ते अनुभवन्तीति यावत् ता एव वयं भुतयोपि ययिमः समाः तपसा गोपीवप्राप्त्या तत्पुण्यरूपाः सन्तः कथं प्राप्नुनेति तत्राहुः समदृशाः सम-
दृशवः तासां वस्मिन् कर्मणि वद्विस्तस्मिन्नेव कर्मणि तद्वत्-

गत्या हृदि वदामा इत्यर्थः । अत्र अत्वारो भूषा वर्णितास्तत्र पूर्वार्द्धगतौ मुनिगणदेवगणौ यथा समप्राप्तौ तथेवोत्तरार्द्ध-
गतौ गोपीगणभूतिगणौ समप्राप्तौ पृथक् पृथग्विशिष्टाभ्या-
मवगम्यते इतिहासश्चात्र बृहद्भामने उत्तरस्थाने किले—

“ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः ।

तल्लोकवासी तत्रस्थेः स्तुतो वेदेः परात्परः ॥

चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा ।

तुष्टोऽस्मि ब्रत भोः प्राज्ञा वरं यन्मनसीप्सितम् ॥

भुतयऊचुः ।

यथा तल्लोकवासिभ्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।

भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाऽजनि नक्तया ॥

भीमगवानुवाच ।

तुल्यमो तुष्टंश्चैव युष्माकं स मनोरथः ।

अयामुमादितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हति ॥

आगामिनि विरञ्चौ तु जाने सृष्ट्यर्थमुच्यते ।

कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्या भविष्यथ ॥

पृथिव्यां मारने क्षेत्रे माधुरं मम मण्डले ।

बुन्दावने भविष्यामि प्रेयाम्भो रासमण्डले ॥

आरधयेण सुजेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम् ।

मयि सम्प्राप्य सर्वोपि कृतकृत्या भविष्यथ ॥

ब्रह्मावाच ।

श्रुत्वैतच्चिन्तयन्त्यस्ता रूपं भगवताश्चिरम् ।

उत्कालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हरिं गताः ॥ इति

अत्र आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः भोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
तव्यः” इति अर्थश्च द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः अर्थः साधनान्याह
भोतव्यः श्रीगुरोर्मुखादुपकमादिभिस्तात्पर्येणावधारयितव्यः
मन्तव्यः असम्भावनाविपरीतभावनानिवारणाय स्वयं पुन-
र्विचारणीयः निदिध्यासितव्यो निश्चयनं ध्यातव्य इति अत्र
ज्ञानानां मते सविशेषनिर्विशेषमेवैपि निर्विशेष एव तात्पर्यं
वैष्णवानां मते तु अप्राकृतविशिष्टविधिविशेषवति श्रीमन्-
वदाकार एव “यमेवैव दृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विदुष्यते
तनुं काम” इति श्रुतेः कल्याणगुणमयतनुमानात्मा श्रीभगवान्
द्रष्टव्यः तस्य साधनान्याह—भोतव्य इति । श्रीगुरोर्मुखात्
तन्मन्त्रध्वनं मन्त्रमयवपुष इति क्रमदीपिकाद्युक्तेस्तन्मन्त्रस्य
तत्स्वरूपत्वोक्तेः मन्तव्य इति मन्त्रशब्दार्थयोः सम्यक्ज्ञान-
लक्षणं स्मरणं निदिध्यासितव्य इति निर्वर्णनं तु निश्चयं
दर्शनालोकनेक्षणम्” इत्यमरोक्तेः निश्चयं दर्शनं तस्यैव निदि-
ध्यासम् मन्त्रार्थसम्यक्मननपूर्वकजपाभ्यासात् स्वदेवः स
विद्वत्तस्य इत्यर्थः । विद्वद्भाष्यासात् द्रष्टव्यः इति वेदानां काम-
भावेच्छायां तु यं मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवतीति
कृष्णोक्तिरूपा गोपालतापनीश्रुतिः ब्रजस्त्रीजनसम्भूतभूतिश्री
ब्रह्मसङ्गतः इति च अर्थश्च ब्रजस्त्रीजनेषु सम्भूता बृहद्भामनः
पुराणदृष्टतपोमिरूपका याः भुतयस्ताभ्यो हेतुभ्यः ताः प्रत्येति
वा कृष्णो ब्रह्मसङ्गतः मातृवदाङ्गसङ्कोऽभूत् ॥ २३ ॥

क इह ह्यनु वेद बतावरजन्मलयोऽप्रसरं यत उद्गाहविष्यमनु देवगणा उभये ।

, तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शस्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ २४ ॥

भीमवृकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

● जनीश्वरोपासनया, संसरन्तीत्युक्तम् इदानीमात्मा वा अरे ब्रह्मः ओतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽवबुध्यः स विजिज्ञासितव्य इति “मथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादिशास्त्रं भगवत्-ध्यानस्यैव संसारनिवृत्तयेऽसाधारणकारणत्वं प्रतिपादयन् वाक्यज्ञानान्मोक्षं प्रलयतां पक्षश्च निष्प्रमाणत्वं दर्शयति निभूतानि मन्त्रादीनि दृढयोगेन समाधौ युक्तानि च यैस्ते विषयेभ्यः उपरम्यपरमात्मप्रवणमन आदिकरणका मुनयो इति यत् वस्तु ध्यायन्ति तदेवार्योपि मिथ्यावासुदेव-शिष्यपालादयोपि तव स्मरणाद्युः प्रापुः अहो ध्यानस्य माहा-त्म्यमिति दृढ्यतनूहः पराशरोप्याह चतुर्थांशे तच्च रूपमुकुल पद्मदलामलाक्षमित्यरभ्य भगवानिहकीर्तिनः संस्मृत्य ब्रह्मा-नुबन्धेनाप्यविलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्य-ग्भक्तिप्रतेति दृढकेन तथाच स्त्रियः उरगेन्द्रभोगसदृशयो-र्जुजद्वयैर्विषका धीर्यासां तास्तद्वत् तत्त्वं कामदृष्ट्या प्रापुः वतेन सर्वज्ञत्वादिसाविदानन्दादिगुणस्वरूपादिज्ञानाभावेपि भग-वत एकदेशध्यानमात्रस्यापि संसारनिवारणे भगवत्प्राप्तौ च निरपेक्षत्वे दर्शितं तथा च वक्ष्यति “मत्कामा रमणं जारम-त्वरूपविदोऽबलाः । ब्रह्म मां परमं प्राप्नुवन्ति तथा वयमपि मन्त्रा-भिमानिन्यो देवताः समदशस्तव सर्वेपि चतुःप्रकारेणोकाः अधिकारिणः समाः मोक्षानन्दमाज इत्यर्थः । कथम्भूताः तवा-ङ्गितरोजं सुषु भारयन्त्यो ध्यायमाना इत्यर्थः । वाक्यज्ञानान्मो-क्षाङ्गीकारेति प्रसङ्गे दुर्वारः तथाहि जन्मद्वित्रिणः पुंसो भोजनाच्छादनादिविहिनस्य वाक्योक्तकल्पतरुकामधेनुचिन्ताम-र्षादिभिर्दोषैर्निवृत्तिः निगटं कुहूशर्वैर्वास्तमो वाग्विसर्जित-भानोर्निवृत्तं च स्यात् तथाच क्षुभया पीडितस्य चतुर्विध भोजनकथनात् क्षुभाहानिश्चलं विस्तरेण तस्मात्सर्वशक्ते-मीया तद्गुणतस्तत्त्वध्वगधशून्यस्य ब्रह्मणस्तथैव ज्ञानाख्यानाभ्य-परीयाचबाहुप्रहयुक्तात् संसारनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

जिनो मे प्राण मन इन्द्रियों को विषयन ते रोके हैं और दृढ उपासना को करने वारे हैं ऐसे मुनि जन निज हृदय में जिस आपके स्वरूप की असुर राक्षस शत्रु जन भी ब्रेन के विना स्मरण करने से प्राप्त हो गए हैं, तथा आपके भेष्ट भुजङ्ग देह सदृश भुज दण्डों में जिन की बुद्धि अत्यन्त आसक्त हुई एतादृश गोपी जन भी आप के उसी स्वरूप को प्राप्त हो गई तथा आपके चरणारविन्द को जलुत के तुल्य मानने वारे अथवा आपके चरणार विन्द को सम्यक् प्रकार अनुभव करने वारे मूर्तिमान हम “वेद” रूपी देवता भी, आप को मुनि जन आदि के समान

[२६७]

हैं, अर्थात् जैसे मुनि जन आदि आप को प्राप्त भए हैं । तैसे ही हम सब मूर्तिमान वेद भी, तात्पर्य से तथा वास्तविक अर्थ से आप को ही प्राप्त भए हैं, क्योंकि अपनी प्राप्ति में आप नीच ऊँच भाव का आदर नहीं करते हो, विषमता और निर्दय भाव के केवल व्याज मात्र का अवलम्बन कर आप समदर्शी हो इस वास्ते सब के ऊपर अनुग्रह करने की ही आप को इच्छा रहती है इस लिये आप की दृष्टि में सब ही तुल्य हैं ॥ २३ ॥

भीमवृकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपिका ।

“यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” को अन्ता वेद क इह प्रबोचत कुत आजाता कुत इयं विस्तृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाया को वेद यत भावभूव भवेज-देकं मनसो जवीयो नेतद्देवा आमुबन् पूर्वमर्शत् तस्यावतोऽ-न्यानत्येति तिष्ठत्स्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति” इत्याद्याः - भुतयो भगवत्तत्त्वं दुर्बलं वदन्त्यो भक्तिमेवोत्तरीकृत्य स्तुवन्तीत्याह—क इह नु वेदेति । वत अहो भगवन्निह जगत्प्रसरं पूर्वसिद्धं त्वामवरजन्मलयोऽर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान् को नु पुमांश्चेद जानाति ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावश्यस्य आर्वाचनित्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह—यत उद्गादिति । यतस्त्वत्त ऋषिर्ब्रह्मा उत्पन्नायं ब्रह्माणमनु उभये आध्यात्मिकाधिदैविकाः देवगणा उत्पन्नास्ततोऽप्यर्वाचीनाः सर्वे यदा नु भवान् सर्व-मवकृष्योपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा अनुशायिनां जीवानां ज्ञानसाधने नास्ति यतस्तदा न सरस्थूलमाकाशादि न चासद् सूक्ष्मं महदादि नचोभयं सदसज्ज्यामारब्धं शरीरम् नच कालजवस्तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यम् एवं सति तत्र तदा न किमपीन्द्रियप्राणाद्यपि न च ज्ञापकं शास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाकृष्टिगतानां देहाद्युपाधिकृतान्तराणां न कालवशेन च मलिनसंस्वानां तावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं तथाच भुतिः “न न विदाथ य इमा जजनाभ्यद्युष्माकमन्तरं बभूव” इत्याद्याः यदा नु प्रलयसमये न बह्वन्तरमस्ति तदाऽपि साधनाभावात् भगव-ज्ज्ञानसामर्थ्यम् अतस्त्वदेकशरणतया भवणकीर्तनादिभक्तिरेव सुकरेति ॥ २४ ॥

काहं बुद्ध्यादिसंरुद्धः ॐ च भूमग्महस्तव ।

दीनबन्धो दयासिन्धो भक्ति मे नृदरे दिश ॥ ११ ॥

भीमवृकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपिकादीपिनी ।

यतो निर्विशेषब्रह्मणः सकाशाद्वाचो वाचकशब्दा अप्राप्य मुख्यया वृत्त्याऽप्रकाश्यैव निवर्त्तन्ते अन्ता प्रबोचतः प्रबोचत प्रबोचत इयं विविधा आकाशादिरूपा सृष्टिः कुतः कस्मा-जाता कुतः कस्माद्याता अति प्राप्तेत्यपि को वेद न कोपीत्यर्थः

भारधारमणदासगोस्वामिकृतवैष्णवतौषणी ।

अस्य सर्वस्यैव देवादिप्रेयस्यस्य विश्वस्य विसर्जनेन सृष्ट्या हेतुना देवा अपि अर्वाक् अर्वाचीनाः अथेत्यर्थे अथाशब्दः आकारान्तः अत इत्यर्थः । अनेजत् स्वस्वरूपाचलनरहितं मनसोपि वेगवत्तरं मनः प्राप्यस्थाने पूर्वमेव सत्त्वात्तदगोचरमित्यर्थः । देवा इन्द्रियाणि मर्शपूर्वमेव गतमित्यर्थः । सर्वागोचरत्वादेवेति भावः । तिष्ठत् स्थिरमपि तस्मिन् परमात्मचेतन्ये इति तदाभ्यवत्वेन वर्तमानस्तत्त्वमित्यर्थः । स मातरिश्वा सूत्राख्यो वायुः अपस्तम्बत् प्रवाहापन्नाः सर्वेषां जीवानां भाजनगमनादिलक्षणस्तत्त्व-वेष्टा दधाति सम्पादयतीत्यर्थः । आध्यात्मिका इन्द्रियाधिष्ठितारः आधिदैविकाः लोकाधिष्ठितारः तं विद्वाद्येत्यादिभूति-व्याख्यातचरी यतो ज्ञानं पुष्टम् अतः ॥ २४ ॥

भीमविष्णुदामणिकृतवैष्णवतौषणी ।

यतो ध्यानज्ञानरूपमयकामसम्बन्धोद्भवमभिपराणां विषमं स्त्रभावकर्मणां सर्वेषां स्वरसायुज्यमेकमेव फलं स्यादतस्तत्र तत्त्वं तुर्विद्येयं वदन्त्यो भक्तिमवोदरीकुर्वन्ति इत्याह—क इहेति । वन अहो भगवन्निह जगति अग्रसरं पूर्वसिद्धं त्वाम् अवरजमलयः अर्वाचीनोत्पत्तिविनाशवान् को नु पुमान् वेद जानाति न कोपि ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावन्यथास्यार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह यत इति यतस्त्वत्तः ऋषि-ब्रह्मा उद्गातुत्पन्नः यं ब्रह्माणमनु पश्चादुभये आध्यात्मिका-ऽऽधिदैविका देवगणाः उत्पन्नाः अतः सर्वे अर्वाचीनाः यदातु भवान् सर्वमवकुर्व्य उपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा न सत्स्थूल-माकाशादि नचासत्सूक्ष्मं महदादि न च उभयं सत्सद्गुणामारब्धं शरीरं न च कालजवः तस्मिन्निभूतकालवैषम्यम् एषं सति तत्र तदा किमपि इन्द्रियप्राणादिकमपि न च ज्ञापकं शास्त्रमपि एतत् सर्वं किमपि न स्यात् स्वामिचरणाः अयमभिप्रायः अर्वाक्-सृष्टिगतानां देहाद्युपाधिकृतान्तराणां कालवशेन मलिनसत्त्वानां नतावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं यदातु प्रलयसमये न बह्वन्तरमस्ति तदापि ज्ञानसाधनाभावात् भगवद्ज्ञानम् अतस्त्वदेकशरणतया भवणकीर्तनादिभक्तिरेव सुकरं । भगवत्तत्त्वं तुर्विद्येय-माहुः भुतयः “यतो ज्वाषो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेति” को अद्या वेद इह प्राबोचत्कुत आयाता इयं विस्मृष्टिः अर्वादेवा अस्य विसर्जने नाथा को वेद यत आबभूव अनेजदेकं मनसो जर्वायो नैनद्देवा आपुवन् पूर्वमर्शत् तदावतोऽन्याद् अत्येति तिष्ठत्-तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति” इत्याद्याः आसामर्थे ब्रह्मकाशनाय सर्वथा प्रयोज्यमाना अपि वाचः मनसा सह यत् अप्राप्य यतो यस्माच्चिद्विकल्पात् भी अद्वयानन्दात्मनो निवर्त्तन्ते तद्ब्रह्म आनन्दं विद्वान् जानन् कुतश्चन निमित्तात् न विभेतीति । अतस्तत्त्वमाहात्म्यपरं परमात्मनो तुर्विद्ये-यत्वे भुवन्तरमुदाहरति को अद्या वेदेति तं परमात्मानं अद्या साक्षात् को वेद को जानाति इह कः प्राबोचत् वदति इयं विस्मृष्टिः विविधा सृष्टिः कुतो जाता कुतः कस्मादायाता ननु हि हरण्यगर्भाः स्रजाशास्त्रादिरूपयते नैत्याह अर्वादेवाः अर्वाचीना ब्रह्मादिदेवाः अस्य जगती विसर्जने न समर्थः ।

इत्यर्थः । तदर्थं तत्त्वं अर्वा इत्यादीनि अथेत्यर्थे निपातः अद्या तं को वेद यत एतत्सर्वं आबभूवेति तुर्विद्येय-प्रतिपादनपरं ननु यदि कोपि न वेद कथं तर्हि संसार-निवृत्तिः तदर्थं तत्स्वरूपमनिर्वचनीयत्वेनाह—अनेजदिति । तत्पर-मात्मतरवमनेजत्स्वरूपाचलनरहितम् एकमद्वितीयं मनसो जर्वायः मनसोपि वेगवत्तरं यत्र मनोधावति तत्र कुत्र पूर्वमेव तद्वर्तते इत्यर्थः । एतत्परमात्मैतत्त्वं देवाश्चन्द्रादीनि इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा नापुवन्प्राप्ताः तत्र हेतुः यस्माद् मनसोपि पूर्वमर्शत् पूर्वमेव गच्छत् तस्मिन् स्थित्वा स्थिरतरमपि धावतोऽन्यत् वागिन्द्रियानत्येति अतिक्रम्य गच्छति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नपः प्राणिनां वेदालक्षणां कर्माणि दधाति धारयतीति यः सर्वप्राणभृत् क्रियात्मकः यदीधियाणि कार्यकारणजातानि यस्मिन्नातानि प्रोतानि च ये सूत्रसंज्ञः वायुर्गौतमसूत्रम् इत्यादिभिरुक्तः सर्वस्य जगती विधारयिता स मातरिश्वा वायुरिति ज्ञातव्यम् अनिर्वचनपरं यत् स्वामिनां काहं बुद्ध्यादि संरुद्धः कश्च भूमन्महस्तव । दीनबन्धा दयासिन्धो भक्ति मे नृहरे दिश ॥

अत्यन्ताघटने क हौ हे भूमन् परिच्छिन्नप्राणैर्बुद्ध्यादि-संरुद्धः अहं क तव महः स्वरूपे वागाद्यगोचरं कं त्वद्-ज्ञाने अत्यन्तासम्भावना अतो हे नृहरे मदी भक्तिं दिशं देहि ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषणी ।

क इह न्वित्यस्य टीकायां भुतो प्रबोचत् प्राबोचत् अथे-त्यर्थे अथाशब्दमाकारान्तः अनेजत् स्वस्वरूपाचलनरहितं मनसोपि जववत्तरं यत्र यत्र तदावति तत्र तत्र तदगो-चरत्वात् देवा इन्द्रियाणि मर्शत् पूर्वमेव गतमित्यर्थः । सर्वा-गोचरत्वादेवेति भावः । तिष्ठत् स्थिरमपि तस्मिन्परमात्म-चेतन्ये इति तदाभ्यवत्वेन वर्तमानः सत्त्वित्यर्थः । स मातरिश्वा सूत्राख्यो वायुः अपस्तम्बप्रवाहापन्नाः सर्वेषां सर्ववेष्टा दधाति सम्पादयतीति ॥ स्वव्याख्यायां तु अथ काश्चित्तुयस्तदेवाहुः मोदमानासद्ज्ञाने स्वदोषं परिहरन्ति—क इह जगतीति । इह जगति तदानीं तदभावेपीदं शब्देनोक्तिः पूर्वसंस्कारात् ता हि तदधिष्ठिता एव भुतय इति नु सभूमं वितर्के न कोपि वेदेत्यर्थः । तत्र हेतुः अग्रसरं सर्वेषां जन्मादेर्ज्ञानादेर्भागोचर एव वर्तमानं तत्र च हेतुः यत् ऋषिर्निश्वासेन सर्ववेदप्रवर्तकः कारणाण्यव-शायी उद्गात् “आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य” इति द्वितीयाह “यस्यांशांशांशभागेन विश्वस्तित्यप्ययोदयाः” इति श्रीकृष्णं कृष्णी-कृत्य दशमादेव च यमृषिमनु उभये इन्द्रियाधिष्ठितारो ब्रह्म-लोकाधिष्ठितारश्च देवगणा ब्रह्मादयो जाता इति “एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः तस्मादेवेते व्यजायन्त” इति श्रुतेः तस्मात्तेभ्योप्यवरजन्मलयस्तु को वेद सुतरामेव कश्चन न वेदेत्यर्थः । एवं स्थितिसमये शास्त्रे प्रवर्तमानेप्यभव-शाक्त्या तद्वद्वानं यदा तु प्रलयसमये स्वस्तावकं साक्षं स्वलोक एव नित्वा भवान् जगत्कार्यं प्रत्यनवधानं करोति तर्हि ज्ञानमात्राभावात्सुतरामेव तेषां तद्वद्वानमित्यस्तु—सर्वमिह । कालजवस्तद्व्यापारः सृष्ट्यादिरूपः अत्र भुतयस्यैव-द्वितीयाः ॥ २४ ॥

• जय शास्त्रं विना भगवतो दुरधिगमत्वमाह क इहेति । वत इत्या
 श्रयैरे भगवन् भवत्सम्पन्नः आदिच्छिः पञ्चाशं मलयभागी , क
 इह कोके प्रथमच्छुष्टेः पूर्वभास्विनं र्या येव आनाति यतः सकाशात्
 कश्चिर्ब्रह्मा उद्गाह्यातः यमनु उमवे देवगणाः प्रश्रुतिमिष्टाः
 कर्मभावना इन्द्रादयः निवृत्तिमिष्टा ब्रह्माभावनाः सनकादयश्च

हसि ॥ २४ ॥

भगवद्ज्ञानस्य तुर्ह्ययत्वात् भक्तिरेव समाभ्यणीयेकादः
क इहेति । यदा तु यस्मिन् काले भवान् सर्वं प्रपञ्चं ब्रह्म
कृष्य उपभङ्ग्य शयीति शयनं कुर्वीत तर्हि तदा तत्र
सत् चेतनः न आसीत् न चासदासीत् अन्धेतनं नासीत्
न चोभयं सदसदात्मकप्रपञ्चो वा नासीत् न च कालस्य जवो
निर्भेदकलामुद्भूतादिः न च शास्त्रं वेदपुराणादि न किमपि
अन्यद्वस्तु नासीत् "नासदासीन्नो सदासीन्नदानाम्" इति श्रुतेः
"तदनु प्रविश्य सच्च त्यन्नाभयत्" इति श्रुतेश्च भगवदनुग्रह-
ज्ञानान्तरमेव सदसच्चद्वयवाक्यस्य वस्तुत्यभिज्ञिः सृष्टेरादौ
तु यतः परमात्मनः सकाशात् ऋषिः ब्रह्मा उद्गागवुत्पन्नः
यमनु ब्रह्मानन्तरम् उभये निवृत्तिनिष्ठाः सनकादयः
प्रवृत्तिनिष्ठाः परीक्षयादयश्च देवाः उत्पन्नाः अतः ते ब्रह्मादि-
जगत्कारणं अप्रसरं सृष्टेः पूर्वसिद्धं त्वां इह जगति अवत-
जम्गलयः अर्वाचीनोत्पत्तिविनाशयान् 'पुरुषः कानु वेद
जानाति नु इति वितर्के न कोपि जानानीत्यर्थः । एत इति
आश्चर्ये अतः भगवतः ज्ञानस्य दुष्प्राप्यत्वात् भक्तिरेव समा-
भ्यणीयेति भावः । इह लोके यतः ऋषिरुद्गात् यमनु
उभये देवगणाः उद्गुः अप्रमरं ते कानु वेद वत यदा
मवान् सर्वमब्रह्म शयीत तर्हि सत् नासीत् अभ्यन्न नासीत्
उभये च नासीत् कालजवश्च नासीत् तत्र किमपि नासीत्
इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

मू० ॥ स्वपुरागतप्रवाजुरोगैन्द्रभागवत्प्रविवक्षितो वयमपि
 ते समा समदशोऽक्षिसराजमुधाम । क इह वेद नु वक्तुमपेत
 जन्मकरो यत उदगाहविरनु वेषगणा उभये ॥ ११-२५ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

“एवं वेद्य नापरस्ते स्वरूपं न नित्यवाङ्मोगप्रियस्य कुतो ब्रह्मा प्राप्तलोकश्च देवास्तथा माता जनिमस्तो यतो-
स्मात्” इति साङ्गतिभृत्यर्थभूतस्वायमर्थः हे स्मरणात् स्वनु-
राग ! सुष्ठु अनुरागः केहो वक्ष्ये तं तथा तस्य सम्बुद्धिः स्वनुरागेति स्मरणादेव अनुरक्त इत्यर्थः
यत्तच्च सच्चिदानन्दक्षणं तत्ते स्वरूपं भवान्बेदनाभ्यो वेत्ति
अनेन एवं वेद्य नापरस्ते स्वरूपमिति विवृतं भवत्यो मत्स्व-
रूपं विवृति हीति तत्राहुः उरोग्रेति । उरसा गच्छन्ती-
त्युरगाः तेषामिन्द्रः उरगेन्द्रस्य भोग एव इत्युक्तं हि -
मित्रवका धीयस्य स तथा तस्य ते तत्र अस्मिन्नरोजसुधा-
सुविद्य वयं नित्यवाचोपि समा समदृशः सर्वमाहात्म्यस्य
वेदैरपि वक्तुमशक्यत्वादसमदृशः मद्राव्योपमितज्ञानाभावाः
वेदान्मयमाहात्म्यस्यापि वेदैरेव गम्यत्वात्समदृशः तुल्यज्ञानाः
अत इह जगति अन्यः कोनु पुमान् माहात्म्यं वक्तुं वेद
अमुना नित्यवाङ्मोगप्रियस्य कुत इत्येतद्विदुतं को ह्यस्मान्
वेदान् त्वां चर्ते अपेक्षजन्मलयः उत्पत्तिनाशरहितः यत-
स्त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा उद्गातुपन्नः अतो जन्मादिरहितो न
भवति देवगणा अपि उक्तगुणा नेत्याहुः ब्रह्मणोन्मन्तरम्
उभये प्राप्तपदाः प्राप्यपदाश्च देवगणाः अनेन कुतो न ब्रह्मा-
प्राप्तलोकाश्च देवास्तथाप्राप्ताजनिमस्तो यतोस्मादिति भुति-
व्योच्यता—

महिम्नः सर्वशोनुकेर्वेदाश्चासमदर्शिनः ।

तस्यापि वेदगम्यत्वात्तथैव समदर्शिनः ॥

इति वाक्यज्ञानुद्घातम् ॥ ११ ॥ २५ ॥

भीमस्त्रीवगोस्थामिकृतकमसम्बर्धः ।

अथ काश्चित् भुतयस्तदेवानुमोदमानाः तद्ज्ञाने स्वदेव्यं
परिहरन्ति क इह नु वेदेति । ऋषिरत्र नारायणः कारणार्ण-
वशास्त्री उभये देवगणाः इन्द्रियाधिष्ठातारो ब्रह्मलोकाधिष्ठातारश्च
“एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानस्तस्मादेवेते व्यजा-
यन्त” इतिभुतेः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयनाथकवार्तिककृतसाराधर्शिनी ।

एवं भक्तानां तुल्यता निरूपिता तत्र शास्त्रविरोध-
माशङ्क्य परिहरति—क इह नु वेदेति । ननु “ज्ञानीप्रियतमो
ऽतो मे ज्ञानेनासौ विमर्शि मां चतुर्विधा भजन्ते मामित्यु-
पक्रम्य तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इति ज्ञानिनः
प्रशंसाभयणान्मुनीनां स्त्रीणां द्विष्टानां भुतानाञ्च कथं तुल्य-
तेति चेत्तत्राह—क इह नु वेदेति । इयं ज्ञानप्रशंसा यो जाना-
मीति मन्थते तद्वद्विमाभित्य निरूपिता न तु परमार्थतः
कश्चिज्ज्ञानाति तत्र हेतुः इहास्मिन् संसारे कोवा भग-
वन्तं जानाति यतो वयमपि न जानीमः अत एव भुतिः
“यस्यामतं तस्य मतं यस्य न वेद सः” इति ननु कथमज्ञानं
ब्रह्मणस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह—अप्रसरत्सर्वप्रमाणात् पूर्व-
मेव सिद्धं ज्ञाता च भवरजन्मलयः मन्थम एवोत्पद्य

गतः भगवान् प्रथमतः एव सुष्टिमुत्पाद्य विरोधितो जातः
मध्ये सुष्टौ जीवा उत्पन्नाः भान्ताश्च पश्चात्प्रवयार्थं समा-
यास्यति यदि वा अयं प्रथमतः एव स्मितः स्वात् सुख-
पर्यन्तं वा तिष्ठेत् तदा सुष्टेर्व्यवधायकत्वाभावात् भग-
वन्तं जानीयात् “न तं विदाम्य य इमा अजानान्मु-
मुक्षुः कर्मभरं बभूव” इति भुतेः अतः सुष्टेः व्यवधायकत्वात्
कश्चित् सद्योत्पन्नो भगवन्तं ज्ञातुं शक्यः ननु प्रवृत्ति-
मन्तरं व्यवधायकत्वाभावात् कथं न ज्ञायत इति चेत् तत्राह
तर्हि न सन्न चासदिति यर्हि भगवान् सर्वमेवावकुल्य
शयीत तर्हि ज्ञानसामग्री कापि नास्ति प्रथमतो न सत्
सत्त्वाज्ञाता नासत् ज्ञापकमिन्द्रियाधिकार्यं वा हेतुभूतं नाप्यु-
भयम् इन्द्रियसन्निकर्षः व्यापारो वा उभौ यतीत्युभयं सद्-
सदात्मक मनो वा “नासदासीन्नो सदासीत्सदानीम्” इति मन्त्र-
व्याख्याने उभयात्मकं मनो निरूपितं तथैवाग्निरहस्ये उभ-
यात्मकं मनो निरूपितं केचिदुभयात्मकं जगत्स्यादुः मन-
सैवानुद्घृत्यमिति प्रयोजकस्य मनसो निषेधः काव-
वेगोपि मात्रकारादिनियामकः सत्त्वगुणप्रेरको वा यो ज्ञान-
मुत्पादयति नवा किमपि शास्त्रं वेदपुराणादि यतः सर्वमव-
कुल्य शयनं करोति अतो ज्ञानसामग्याः सर्वस्या एवाभा-
वात् कस्यापि नापरोक्षं भगवज्ज्ञानमित्यर्थः । कदाचिज्ज्ञानव-
त्साक्षात्कारस्तु तावन्मात्रा ज्ञापको नाशेषविशेषकं बोधयति भव-
तारे तु मर्यादावादी आनन्दमयं देहं मन्थते आत्मसाक्षात्कारं
तु न भगवद्वैभवपरिज्ञानं योगजधर्मजानतत्वाच्च स्वप्रवच तत्त्व
वस्तुनियामकत्वं प्रमाणसंवादस्तु नानाविधानुभवात् न निर्वि-
चिकित्सं ज्ञानमुपपादयति तस्मात्सुष्टिदृश्यां प्रलयदृशायां वा
सर्वथा ज्ञानसामग्यभावात् कोपि ज्ञाता प्रशंसा तु प्रव-
र्तिका यथाकथञ्चित् चित्तशुद्धये प्रवर्तयति ततः शुद्धो
भगवज्ज्ञानं कुर्यादितिभावः ॥

ज्ञानमानो भ्रान्तिमूलस्ततः कृष्णं भजेद्बुधः ।

प्रवर्तकं ज्ञानकाण्डं चित्तशुद्धये यतो भवेत् ॥

॥ २४ ॥

भीमद्विजयनाथकवार्तिककृतसाराधर्शिनी ।

तस्माद्भक्तिरेव सर्वभेदा सुघटा च भक्तिविषयस्य तच्च
ज्ञानं सदैव पुष्टंमित्याहुः—क इहेति । अत भवो भगवन् ! इह
जगति अप्रसरं पूर्वसिद्धं त्वाम् भवरजन्मलयः अर्थाचीनो-
त्पत्तिनाशवान् कोनु पुमान् वेद सत्यकथा जानाति यत-
स्त्वत्तः ऋषिर्बेदः वेदशुद्धानि उत्पत्तेरिति भुतिमुख्यमेवेत्याहुः
सत्त यत् किञ्चिन्मात्रतत्त्वज्ञापकं प्रथममुद्गात् प्रादुर्बभूव
वेदेवम् हु उभये देवाः इन्द्रियाधिष्ठातारो दिग्वाताकादयः
ब्रह्मलोकाधिष्ठातारो ब्रह्मादयश्च उद्गुः तस्मात्तेभ्योप्यवर-
जन्मलयस्तु सुतरामेव न वेदेत्यर्थः । यदा तु भवान् सर्व-
मवकुल्य उपसंहृत्य शयीत तदा न सत् स्थूलमाकाशादि न
चासत् सूक्ष्मं महदादि न बोभयं सत्तत्त्वार्थां प्रारब्धं शरीरं
न च कालजवः तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यं न किमपि

जनिममृतः सतो मृतिमुतास्मनि ये च भिदां विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः ।

त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकता त्वयि न ततः परत्र स भवेदबोधरसे ॥ २५ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिका ।

इन्द्रियमाणाद्यपि न च आपकं शास्त्रमपि अयमभिप्रायः सृष्टि-
समये देहाद्युपाधिकृतबुद्ध्यवधाने सत्यपि आपकशास्त्रस-
त्वात् साधनसम्भवाच्च वरं यत् किञ्चिद्विज्ञानं सम्भवे-
दपि प्रलयसमयेषु बहुतरङ्गवधानाभावेऽपि शास्त्राभावात्
साधनाभावाच्च न किञ्चित्प्रमाणमपि स्वज्ञानमतस्त्वज्ज्ञानाग्रहं
परित्यज्य तन्मूर्खकिरेव कर्तुं युज्यत इति अत्र को भद्रा वेद
क इह प्रवोचत् कुत आयाताः कुत इयं विसृष्टिः अर्वा-
ग्देवाः अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत् आबभूवेत्याद्याः
अर्थश्च भद्रा साक्षात् को जानाति नापि कश्चित् आप-
यितेत्याहुः—कः प्रवोचत् (प्रवोचत्) अस्य विसर्जनेन एतत्कर्तृक-
विविधसंस्था एव देवा अर्वाक् अववञ्जिति [अयेत्यर्थे] अथा
आदस्तः तस्मात् य इयं विश्वमाबभूव तं को वेदेति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य भगवतः सविशेषनिर्देशोपलक्षणं ज्ञानं दुर्लभं तत्
स्वरूपगुणशक्तिनामित्याशूयत्वादित्याह— “यतो वाक्चा निव-
र्त्तते अप्राप्यमनसा सह को भद्रा वेद क इह प्रवोचत् कुत
आयाता कुत इयं विसृष्टिः ‘विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः
पार्थिवानि विममे रजांसि’ न ते विष्णोर्जायमानो न जातः”
इत्यादिभूतिगुणैः बत इति हर्षे सम्बोधनं वा इह लोके
अमसरम् अनाद्यनन्तमीश्वरेश्वरं देवदेवं त्वां को वेद न कोपी-
त्यर्थः । तस्य स्मृतः सिद्धौ ह्यन्येषामर्वाचीनत्वे प्रमाणमाह—यतस्त्वत्तः
अविर्भवा जातः “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्” इति भूतेः “वेदो
वा एतस्य निःश्वसितं यद्वेदः” इति भूतेः यं ब्रह्माणम् अनु-
पश्चादुभये आध्यात्मिकाधिदैविका देवगणा जाताः संहारकाले
अत्यन्तसूक्ष्मावरणं गता अपि त्वां न विदुरित्याह—यदा त्वज्जैदं
सर्वमवकृष्य शयीत तदा न सत्स्थूलं न चासत्सूक्ष्मं न च
कालजवः क्षांभकारणम् उभयमिन्द्रियगणं किमिति शास्त्रं आपकं
न आस कुतो ज्ञानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सृष्टि के पहले सूक्ष्म जीवमाया युत होकर कारण रूप
से वर्तमान आप को वेद शास्त्र के बिना कोनसा पुरुष इस
लोक में जानता है कोई भी नहीं जानता क्योंकि आप सब
के पहले रहने वाले और इस संसार में जो जीवमात्र हैं
वह आपके पश्चात् उत्पत्ति नाश द्वारा इस कारण पश्चात्
होने द्वारा जीव सब से पहले रहने वाले आप को कैसे
जानसकता है लोकमें भी यह प्रत्यक्ष है कि जो जिस के
पश्चात् उत्पन्न होकर मरनेद्वारा है वह अपने जन्म के पहले
रहने को नहीं जानसकता यदि जानेगा तो उसके इतिहास

[२६८]

को श्रवण कर जानेगा इसी प्रकार सब के पहले रहने वाले
परमात्मा को पश्चात् होने वाले जीव नहीं जान सकते
यदि जानेंगे तो वेद शास्त्र के श्रवण करने से ही जान
सकते हैं आगे इस बात का प्रति पादन करने हैं कि
सबही जीव परमात्मा के पश्चात् जन्म मरण भागी हैं
हे परमेश्वर ! आप से ब्रह्मा उत्पन्न भया उस के पश्चात्
निवृत्तिर्धर्मान्तर सनकादिक और प्रवृत्ति मार्ग निष्ठ
मरीच आदि प्रजाति यह दो प्रकार के देव गण उत्पन्न
भय और मनुष्यादिक तो उन से भी पश्चात् उत्पन्न भय
हैं आगे भूति इस बातको प्रति पादन करती हैं कि पर-
मात्मा सब से प्रथम रहता है हे परमेश्वर ! जिस काल
में आप वेद शास्त्र को समेट कर भिज हृदय में स्थापन
कर के शयन करते हो तब सृष्टि के पूर्वकाल में यह
देव मनुष्यादि शरीर धारी चेतन नहीं रहा और महाबादि
तत्त्व रूप अचेतन भी नहीं रहा तथा चेतना चेतन मिश्रित
यह प्रपञ्च भी नहीं रहा और कालका वेग भी नहीं रहा
बहुत कनरे से क्या है उस काल में कुछ भी नहीं रहा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इतोऽपि ज्ञानं न सुशकम् उपदिशतामपि भ्रमबाहुल्या-
दित्याह—जनिममृत इति । असतो जगतो जनिमुत्पीन ये
वैशेषिकादयो वदन्ति असत एव ब्रह्मत्वस्यात्पत्तिं ये च
पातञ्जलादयः सत एवैकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य नाशं मोक्षं
वदन्ति ये नैयायिकाः उतापि ये च सांख्यादयः आत्मनि
भिदां भेदश्च ये मीमांसका विपणं कर्मफलव्यवहारमृतं सत्यं
स्मरन्ति वदन्ति ते सर्वे आरुपितैरापितैर्भ्रमैरेवोपदिशन्ति
न तत्त्वदृष्ट्या ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येति’ अनिशया शोचन्ति मुह्यमानाः अविद्यायान्तरे
वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डित मय्यमानाः जहन्मयमानाः
परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽऽन्याः । एकमेवाद्वि-
तीयं ब्रह्म “एक एव हि भूतान्मा भूते भूते व्यपस्थितः । एकधा
बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” इत्यादिभूतिविरोधात् किञ्च
वस्तुतः पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सर्वमिदं सङ्गच्छेत नतु तदस्ती-
त्याह—त्रिगुणमयः पुमानिति । भिदा यदबोधकता त्वयि
त्रिगुणमयः पुमानित्यनेन हेतुना या भिदा उपलक्षणमेतद्वि-
दादि सा यस्मात्त्वयि विषयं अबोधकता त्वद्विषयाज्ञान-
विजृम्भिता तर्हि किमज्ञानमस्ति वस्तुतः पुंसि नैवेत्याह ततः
अबोधोऽपरत्र परे सङ्गोऽबोधरसे ज्ञानघने सः अबोधो न
भवेन्न सम्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

“मिथ्यातर्कलुक्केशरितमहावादान्धकारान्तर—

भ्राम्यन्मन्दमन्दमन्दमहिमस्त्वज्ज्ञानवर्त्मः स्फुटम् ।

श्रीमन्माधव वामन त्रिनयन श्रीपङ्कज श्रीपते—

गोविन्देति मुदावदन्मधुपते मुकुः कदा व्यामहम् ॥ १२ ॥

भीराधारमणदासंगोऽस्माभिरुक्तदीपिकादीपिनी ।

वैशेषिकाः कणादाः परमाण्वादिष्वसत एव द्रव्यकादे-
रुत्पत्तिं वदन्ति तेषां मते प्रागभावस्य निमित्तकारणत्वाभ्यु-
पगमात् साङ्ख्यवेदान्तिनौ सत्कार्यवादिनौ तु उत्पत्तेः पूर्वे-
मपि सूक्ष्मरूपत्वेन कार्यस्य कारणे सत्त्वमुपगच्छन्ति कुलालादि-
कारकेण तु कार्यस्य स्थूलतयोत्पादनमात्रं क्रियत इति यथा
ताम्रेऽसंज्ञेव सुवर्णभ्रमत्काररसायनप्रयोगेणोत्पद्यते तथा जीवे-
ऽसत एव ब्रह्मत्वस्य योगादिनोत्पत्तिं येन पातञ्जलादयः
स्मरन्ति पातञ्जला योगतन्त्रवेत्तारः एकविंशतीति षड्विन्द्वयाणि
षड्विषयः षड्विषयाः सुखदुःखे शरीरश्चेति येन सांख्या-
दयः आत्मनि भेदं पञ्चविंशतितत्त्वानां प्रतिज्ञेनैव पुरुषस्य
बहुत्वं वदन्ति तत्राक्तं तैरेव जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमा-
द्युपपत्त्युत्पत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेति ।
सत्यं नित्यं मीमांसकमते कर्मफलस्य नित्यत्वोपगमात् सृष्टि-
प्रलयानुपगमाच्च एवं पञ्चानामीपि शास्त्राणामनुवादं कृत्वा
षष्ठेन वेदान्तशास्त्रेणापवदति ते सर्वे इत्यादिना अग्रे सृष्टेः पूर्वं
इदं नामरूपात्मकं जगत् सदेव सूक्ष्मरूपेण सत्तादात्म्यात्
सदेवासीदित्यसत्कार्यवादिनो वैशेषिका निरस्ताः ब्रह्मैवसत्-
इत्यज्ञानस्वरूपस्यैवाज्ञानेनावरणमात्रं तस्माज्ज्ञानात्पूर्वमपि
सदेव ब्रह्म आवरणापगमे स्वस्वरूपं ब्रह्मैवाप्नोति इति ब्रह्म-
त्वात्सत्त्ववादिनो निरस्ताः अनीशा माया तथा मुह्यमानः
शोचति दुःखी भवति इति मायिकमज्ञानकारिणतमेकमेव
दुःखं न वस्तुतस्तदिति दुःखसत्यत्ववादिनो गौतमीया निरस्ताः
अविद्यायां कर्मरूपायाऽन्तरे मध्ये वर्त्तमानाः धीरा इति
स्वयमात्मानं पण्डितं मन्यमानाः जङ्गम्यमानाः दुःखैरत्यर्थं
पीड्यमानाः मूढाः कर्मजडाः परियन्ति संसारे परिभ्रमन्ति
जङ्गम्यमाना इति हर्षनेर्यङ्ग अज्ञासस्य नुक् अज्ञासाच्चेत्पुनर-
ज्जण्डं कुर्वन्तु ततः शान्त्यु यलोपभूत्येवं साधुः एवं कर्म-
फलस्य सत्यत्ववादिनो मीमांसका निरस्ताः एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्मेत्यादिना भेदवादिनो निरीश्वरसांख्यादयो निरस्ताः
आत्मभेदस्य सर्वमतसम्मतत्वादान्ते तत्परिहार इति क्रम-
भङ्गे विनिगमकं सर्वमिदं मतपञ्चकं पुरुषस्य वस्तुतास्त्रि-
गुणमयत्वे सङ्गच्छेत अयम्भावः त्रिगुणमयेहि जीवं गुण-
परिणामरूपा दृष्टवशादेवासतोपि वस्तुनः उत्पत्तिः इति
कणादमते सङ्गच्छेत वस्तुतस्त्रिगुणमयेहि ब्रह्मत्वात्सत्त्व-
सम्भवात् पातञ्जलमतमपि तथा वस्तुतस्त्रिगुणमयस्यैवैक-
विंशतिदुःखसङ्गाव इति नैयायिकमतं सङ्गच्छेत एवं सांख्य-
मतेपि प्रकृतिगुणसंनिधानादेव पुरुषस्य कर्तृत्वं गुणपरिणाम-
रूपादृष्टवशादेव पुरुषस्य नानात्वसाध्यासिद्धिरिति तस्य
त्रिगुणमयत्व एव तन्मतसङ्गतिस्तदुक्तं तैरेव तस्मात्तत्त्व-
संयोगाद्वेतनं चेतनावदिधर्म्मि गुणकर्तृत्वं च तथा कर्त्तृत्वं
भवत्युदासीन इति एवं त्रिगुणमयस्यैव जीवस्य वास्तवकर्म-
फलभागस्त्वस्त्ववति न निर्गुणस्येति तस्य त्रिगुणमयत्वं सत्येव
मीमांसकमतसङ्गतिरिति ननु तदस्ति वस्तुतस्त्रिगुणमयत्वमनु-
नास्ति एतद्विदिति पदं मतचतुष्टयस्योपलक्षणम् हे त्रिनयन
त्रिलोक्याः नयनवत्प्रकाशक हे त्रिलोकनायकेति वा षष्ठे
तथा सम्बुद्धोक्तेः भिया प्रेमसम्पत्त्या भक्तानां शं सुखं करो-
तीति तथा ॥ २५ ॥

भीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ॥

इतोपि ज्ञानं न सुशक्यं उपदिशतामपि भ्रमबाहुल्यादि-
त्याह—जनिमसत इति । मे वैशेषिकादयः असतो जगतः जनि-
मुत्पत्तिं वदन्ति ये च पातञ्जलादयः असत
एव ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिं वदन्ति ये च नैयायिकः सत एकवि-
ंशतिप्रकारस्य दुःखस्य नाशो मोक्षं वदन्ति उत अपि ये च
सांख्यादयः आत्मनि भिदां भेदं वदन्ति येन मीमांसकाः
विषणं कर्मफलव्यवहारम श्रुतं सत्यं स्मरन्ति ते सर्वे भार-
पितैरारोपितैर्भ्रमैरेवोपदिशन्ति न तत्त्वदृष्ट्या सर्वभूतिविरो-
धात् किञ्च पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सति सर्वमिदं सङ्गच्छते
ननु तदस्तीत्याह—त्रिगुणमय इति । त्रिगुणमयः पुमान्निष्पन्न-
हेतुना या भिदा सा दस्माच्च त्वयि विषये अबाधकृता
त्वद्विषयाज्ञानविजृम्भिता तर्हि किमज्ञानमस्ति वस्तुतः पुंसि
नैवेत्याह ततः प्रबोधात्परत्र परे असङ्गे अवबोधरसे ज्ञान-
धने पुंसि अबोधो न भवेत् न सम्भवतीत्यर्थः । एकविंशति
दुःखानि यथा षड्विन्द्वयाणि षड्विषयाः षड्वर्ग्यः सुखं दुःखं
शरीरं च तत्रभोत्रं चक्षुर्घ्राणां त्वक्कूरसना मनः एता-
नीन्द्रियाणि शब्दो रूपरसश्च रसो रसः सङ्कुत्पादिरते
विषयाः

बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसस्तथा ।

शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्युः षड्वर्ग्यः ॥

एते उर्मयः सुखं शरीरमित्येकविंशतिदुःखानि एतेषां मतं सर्व-
भूतिविरुद्धं तद्यथा भूतिः “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” व्याख्यातं
भाष्यकृद्भिः हे सौम्य श्वेतकेतो इदं नामरूपविकृतं जगत्
अग्रे जगदुत्पत्तेः प्राक् सत् एवासीत् सत् अस्तिनामात्रं वस्तु
सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतं एकं निरञ्जनं नित्यं निरवयवं यतो
वेदान्तेभ्यः अवगम्य तत्तदात्म्यापन्नमित्यर्थः । जनेन असङ्गादः
परिहृतः सतोमृतिमित्यत्र भूतिः “अथ यो आत्मकामो निष्कामः
प्राप्तकामः आप्तकामो ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति यदा सर्वे प्रमु-
च्यन्ते कामायेऽस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योमृतो भवत्वत्र
ब्रह्मसमुद्भूते इति अर्थः सकामस्य गतिमुक्त्वा निष्कामस्य
गतिमाह यस्तु अकामः नास्ति कामो यस्य सः निष्कामः
निर्गताः सर्वे कामाः यस्मात् सः आप्तकामः प्राप्ताः कामाः
येन सः पूर्णकामः इत्यर्थः आत्मकामः आत्मैव कामो यस्य
सः एवम्भूतः सन् आत्मानं निर्विशेषम् अद्वैतं चिद्रूपं ज्योतिः
स्वभावं पश्यति स यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते तथापि इह
ब्रह्मैव सन् शरीरपातोत्तरकालं ब्रह्माप्येति प्राप्नोति अस्यार्थ-
द्योतकं यदा सर्वे इति पद्यं सुगमं अनेन एकविंशतिदुःख-
नाशो मोक्षः इति मतं निरस्तं मीमांसामतं निराकरोति
भूतिः “समानवृक्षे पुरुषो निमग्नो ह्यनीशया शोचति मुह्यमानः
अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः
जङ्गम्यमानाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथाग्धाः
अस्यार्थः समानवृक्षे देहे निमग्नो निरुद्धाभिमानः पुरुषः
अनीशा माया तथा मुह्यमानः शोचति सन्तप्यते अनेकै-
रनर्थप्रकारैर्भ्रान्तुमाप्नोति इत्यर्थः । किञ्च अविद्यायामिति
अविद्यायामन्तरे मध्ये वर्त्तमानाः अविबेकप्रायाः
स्वयं वयमेव धीराः धीमन्तः पण्डिताः इति मन्यमानाः जरा-
रोगाद्यनेकानर्थैः जङ्गम्यमानाः अत्यर्थं हन्यमानाः परिबन्धि

भीकविबुद्धामणिचक्रवर्तिनकृताऽन्वयबोधिनी ।

अमन्ति खयं मूढाः मूढैरेवोपदिष्टाः क्षमन्तीत्यत्र दृष्टान्तः अन्धेनेति कर्मफलनिष्ठापरं इदानीं नाना आत्मपक्षं निराकरोति भूतिः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन "एक एवास्ति भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ अर्थः एकं स्वजातीयस्वेतनवस्त्वन्तररहितम् आद्वैतीयं विजातीयाऽस्वेतनद्रव्यान्तररहितं इह किञ्चन नानावस्तु नास्ति एकं ब्रह्मैव नन्वेकत्वप्रतिभाष इत्यत आह—एक इति । एक एव परमेश्वरः भूतेभूते सर्वेषु भूतेषु व्यवस्थितः तत्र उपाधेरकत्वं एकधैव दृश्यते तत्र दृष्टान्तः जलचन्द्रवत् । अथवा बहुयोजनव्यापके जलहरे उपाधेर्बहुत्वं बहुधैव दृश्यते प्रतिबिम्बितभ्रष्टः एकधैव दृश्यते घटशरावादिषु प्रतिबिम्बितस्तु बहुधा तद्वत् एतावता सांख्यादिमतं स्पष्टमेव निराकृतमिति भ्रष्टप्रतिपादनपरं यथ स्वामिनाम्—

"मिथ्यातर्कसुकर्कशेतिमहा वादान्धकारान्तरे—

भ्राम्यन्मन्मन्नेरमन्मन्महिमस्त्वद्विज्ञानवर्त्मस्फुटम् ॥

भ्राम्यन्माधववामनात्रिनयनभागकुरभीपते—

गोविन्देति मुदा वदन्मधुपते मुक्तः कदा स्यामहम् ॥

• मिथ्या तर्केण सुकर्कशे यथास्यास्यति यो महावादान्धकारस्तस्यान्तरे भ्राम्यतो मन्मतेः हे अमन्मन्तिमन् त्वज्ज्ञानस्य वर्त्मा स्फुटं भवति अत्र भ्राम्यन्माधवेत्यादीनि नामानि वदन् संसारात् कदाऽहं मुक्तः स्यां भवेयं शिवनामान्यपि विष्णोर्नामानि भवन्तीतिवर्णाश्रमधर्मपराङ्मुखापयतुमत्र त्रिनयनादिना प्रोक्तं नामापराधश्रवणाच्च यथातं श्रीसनत्कुमारेण—

"सतां निन्दा नास्ति प्रथममपराधं वितनुते—

यतः स्याति यातं कथमुप सहते तद्विगर्हं ॥

शिवस्य श्रीविष्णोर् इह गुणनामादिसकलम् ।

धियोभिन्नं पश्येत् सखलु हरिनामाहितकरः ।

इत्यादिकं वर्णाश्रमाचारधर्मपराणां ब्रह्ममपराधः भगवदेकशरणां नामपराणां तु नास्तीति तेनैवोक्तं नानापराधांस्तरति नास्ति एव सदा जयादिति श्रीगोविन्दपदारविन्दशरणाः शुद्धा भवन्तीति दिक् ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनिमसत इत्यस्य टीकायाम् एकविंशतीति पडिन्द्रियाणि षड्बुद्धयः षड्विषयाः सुखं दुःखं शरीरज्ञेति श्रुतौ सदेवेति सत्तादात्म्येनैवेत्यर्थः । ब्रह्मैव सन्नित्यज्ञानरूपतदाधरणापराधात् अनीशया मायया जडुन्यमानाः परित्यज्यते दुःखैरत्यन्तं पीड्यमाना भ्रमन्ति—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

इति पूर्णवाक्यमिति ॥ स्वव्याख्यायां तु अथ तदेवानुमोदमानाः काश्चिदपारिशिष्यप्रमाणेनैव तत्र चरन्त्यः सर्वगुणं मन्यानामपि तदज्ञानं दर्शयन्ति जनिमिति । आत्मनि सर्वास्मिन् जीवे भिदां अतन्त्रस्विति परमात्मन एकस्यामननात् किञ्च त्वयि परमात्मनि येनाबोधेन त्वद्यन्यथाज्ञानेन कृता त्रिगुणमयः पुमान् जीव इति भिदा भेदः केनचित्प्रमथ्यते स एव

स्वयमबोधस्त्वयि न सम्भवति किमुत तज्ज्ञेत्यर्थः । यस्मान्नतः परत्र प्रत्यग्रूपे तद्विषयत्वाभ्यस्तबोरयोग्यइत्यर्थः । तत्र हेतुः अवबोधरसे सखल्वबोधस्य पुनरवबोधैकरसः कथमिव यत्त्वान्तिमिरमिष तेजोमालिनं विषयमाभ्यं वा करोत्वित्यर्थः । तस्मात्तवाचित्यशक्तिर्वैभवस्याज्ञानादेव ते तथोत्प्रेक्षन्त इति भावः । शेषं टीकाभिप्रायम् अत्र जनिमसत इत्यस्य परिहाराय सदेवसौम्येदमत्र आसादिति सतो मृतिरित्यस्य यत्प्रत्यक्षाभाषशान्तीति यथोदके शुद्धमुदकमात्मिकं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवाते गौतमेति समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशयाशोचति मुह्यमानः इति च आत्मनि भिदमित्यस्य एको देव इत्यादौ सर्वभूतान्तरात्मेति एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति च विषण्मृतं स्मरन्तीत्यस्य यथेह कर्म (चि) जितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्य (चि) जितो लोकः क्षीयते इति त्रिगुणमय इत्यादेः आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति अस्मिन्मयशक्तिरस्य परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते मायां तु प्रकृतिं विद्यामायिकं तु महेश्वरमित्यादि श्रुतीरखलम्ब्य धृतयोप्येताः नैवा तर्केण मतिरपनया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्टा अविद्यायामन्तरे वत्तमाना वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः जडुन्यमानाः परित्यजन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः इत्याद्याः जलचन्द्रवत्स्वदृष्टान्तोऽयमनेकधात्वमात्रांशे प्रतिबिम्बितुल्यत्वाच्च तु प्रतिबिम्बित्वादेव अभुवदप्रहणान् ० " (३-२-१९) वृजिहास-भाक्त्वामन्तर्भावोभयसामञ्जस्यादेव दर्शनाच्च " (३-२-२०) इति न्यायेन ॥ २५ ॥

भीतुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

उक्तार्थविरुद्धनार्किकसिद्धान्तानामज्ञानमूलत्वं भगवद्ज्ञानवर्ता तादृशप्रभाभावं चाह—जनिमिति । असतो द्रव्यस्य जनि सत्तायोगं सतश्च द्रव्यस्य पञ्चात्मृति नाशं स्मरन्तीत्यस्यार्थवाद् उक्तः । आत्मनि ये च भिदां स्थूलत्वकृशमनुष्यत्वादिरूपां स्मरन्ति कर्मफलस्यैव नित्यत्वाद्वा इदमुक्तं विषण्णं कर्मफलं पुत्रादिव्यवहारम् श्रुतं निदुष्टं स्वाभाविकं च ये वदन्ति तैः आरुतिः युक्त्याभासैः उपदिशन्ति इति मतान्तरव्युत्पत्तिर्नास्तीत्यनुपपन्नः । त्रिगुणमयः गुणैः सत्त्वादिभिः कार्यध्यायमिति त्रिगुणगणः प्रकृतिः पुमान् जीवः इति भिदा अत्रह्यात्मकतया स्थितिभेद इति साङ्ख्यमतमुक्तम् । ततः परत्र प्रकृतिपुरुषाभ्यां परस्मिन् ज्ञानस्वरूपं त्वयि साक्षात्कृते तर्काभासमूला न भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागधनचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तद्विरुद्धमसत्कार्यवाद् विरुद्धवाद्प्रसङ्गान्मतान्तराणि चानूय दूषयन्ति—जनिमिति । असतो द्रव्यस्य जनिमुत्पत्तिं सत्तायोगमिति यावत् सतश्च द्रव्यस्य पञ्चात्मृति नाशश्च ये तार्किकाः स्मरन्ति इत्यसत्कार्यवाद्वाऽनूदितः उनेति पक्षान्तरे आत्मनि भिदां स्थूलत्वकृशीत्वमनुष्यत्वमृगत्वादिरूपां

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भिदां येकेष्वस्मरन्तीति चार्वाकमतानुवादः ते हि देहमेवात्मानं मन्यन्ते विपक्षे देवमनुष्ययोरन्योन्योपकारभावजनितं बाणिज्यफल-
तुल्यं स्वगादफलमक्रान्तं सत्यं ये मीमांसकाः स्मरन्तीति
कर्मफलनित्यत्वादानुवादः न केवलं स्मरन्ति किन्तु ते तार्किका-
दयः आकृषितैरारोपितैर्युक्त्याभासैरुपादिशन्ति च तमारुपितैः-
शतपाठे तं स्वमतानिष्ठं युक्त्याभासैरुपादिशन्ति चेत्सर्व-
तथा पुमान् त्रिगुणमयः सत्त्वादिगुणत्रयप्रचुरोर्जीव एव न
तु तदतिरिक्तईश्वराख्य इति निरीश्वरसाङ्ख्यमतानुवादः तत्र
साधारणं दूषणमाहुः—इतीत्यादिना । इति भिदा इत्यभूतो
मतभेद इत्यर्थः । यद्वाधकृता यस्य तद्वाधोभकृता याथाव्याख्यान-
प्रयुक्ता चित्रचित्रि शेषवद्रूपस्य सत एव द्रव्यस्य जगदात्मकस्थू-
लावस्थाकूपकार्यतायोगित्वं पूर्वपूर्वसंस्थानत्यागमिकां मृतिमा-
कृतिविधादिभिः कर्मफलस्य तारतम्यमतएवानित्यत्वं ब्रह्म ज्ञान-
फलस्य नित्यत्वं जीवासम्भावितसार्वज्ञस्यसङ्कल्पत्वकरणाधिप-
त्वादिष्वभावं परमात्मानं देवमनुष्यादिवेदविलक्षणं प्रत्य-
गात्मानं व्याजाननाम् इत्थं मतभेदः प्रवृत्त इत्यर्थः । ननु बुद्धि-
शास्त्रान्तरादिभेदात्कार्यकारणयोर्भेदः अत एवान्नदेव कार्यमपूर्व-
मुत्पद्यत इति युक्तं किञ्च कारणमेव चेत्कार्यं कारकव्यापारेणैव
सर्वस्य सर्वदा सत्त्वेन कार्यस्य नित्यानित्यविभागश्च न
स्यात् अथ कार्यं सदैव पूर्वमनभिष्यक्तं कारकव्यापारेण
अभिव्यज्यते अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वं नित्यानित्यविभाग-
श्चोच्येत तदसत् अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनुरूपेक्ष्यत्वे
ऽनवस्थानादपेक्षत्वे कार्यस्य नित्योपलब्धिप्रसङ्गात् तदुत्प-
त्त्युपगमे ऽसत्कार्येवाप्रसङ्गात् अतोऽसत् कार्यस्य उत्पत्ति-
हेतुत्वेनैव कारकव्यापारार्थवत्त्वमतश्च सत्कार्येवादासिद्धिः
नन्वसत्कार्येवादिनोपि कारकव्यापारो नोपपद्यते प्रागुत्पत्तेः
कार्यस्यासत्त्वात्कार्यादन्यत्र कारकव्यापारेण भवितव्यं तत्रा-
भ्युत्पत्तिशेषात्तन्नुगतकारकव्यापारेण घटोत्पत्तिरपि प्रसज्येत नैवं
युक्त्योत्पादनशक्तं यत्कारणं तद्वत्कारकव्यापारेण तत्का-
योत्पत्तिरिति अत्रोच्यते सत एव मृत्पिण्डादेर्द्रव्यस्य-
संस्थानाभ्युत्पत्त्युपगमे 'बुद्धिशास्त्रान्तराद्युत्पत्तेन तावन्मात्रेणा-
सत्कार्येवाप्रसङ्गः तत्तदवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दा-
स्तानि तानि च कार्याणीति द्रव्यस्य तत्तदवस्थनायाः कारक-
व्यापारायत्वात् तन्वार्थवत्त्वोपपत्तिः अभिव्यक्त्यनुबन्धीति
चोच्यते न स्यादप्युपगमादेव परिहृताः उत्पत्त्युपगमोपि
सत्कार्येवाद्वा न विरुध्यते सत एवोत्पत्तेः ननु विप्रतिपक्ष-
मिदमभिधीयते पूर्वमेव सत्तदुत्पद्यते चेतीति चेन्न द्रव्यस्यो-
त्पत्तिसंस्थानयोगोहि पूर्वपूर्वसंस्थानसंस्थितस्य विनाशः स्वावस्थि-
तस्य तत्पत्तिः अतः सर्वावस्थस्य द्रव्यस्य सत्त्वात्सत्कार्य-
ेवाद्वा न विरुध्यते संस्थानस्यासतः उत्पत्तावसत्कार्य-
सङ्ग इति चेत् असत्कार्येवादिनोप्युत्पत्तेरनुत्पत्तिमत्त्वे सत्कार्य-
ेवाप्रसङ्गः उत्पत्तिमत्त्वेनानवस्था अस्माकं व्यवस्थानाम् उत्पत्ति-
स्थानीयानां पृथक्प्रतिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वादेवस्थावत एव उत्प-
त्त्यादिकं सर्वं निरवस्थमिति एवं ममायं देहः शिरसि
मे दृष्टं पादे मे वेदनेम्यपरोक्षमेव देहात्मनो व्यतिरेकप्रतीतिः
“नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” इत्यादिशास्त्राच्च तदवगतेः
“पुमान् देवो न नरः” इत्यादिना देवत्वादिपतिषेधत्वात्माना भिदा-

वाद्वा ऽज्ञानमूलः “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते
एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते नास्त्यकृतः कृतं”
इत्यादि श्रुतेः “दाद्यायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत” इत्यादिसिद्धि-
ना च कर्मफलानित्यत्वावगतेस्तत्तत्त्वत्वाद्योप्यज्ञानमूलः “यः
सर्वज्ञः सर्ववित् । सत्यकामः सत्यमकुलः । परास्य शक्ति-
र्विविधैव भूयते आभाषिकी ज्ञानवलक्रियाच्च “करणाधिपतिषो-
नचाभ्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः” इत्यादीनि बहुप्रमथि-
नीश्वरेऽप्यगन्तव्यानि इत्यमेवां वादानामज्ञानमूलत्वमुक्तम् अथ
भयवज्ज्ञानवतां तादृशप्रमाभावमाहुः—त्वयीति । ततः पूर्व-
प्रस्तुतमदसच्छब्दाद्यप्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्र परस्मिन्विलक्षण
इत्यावत् । अवबोधरसे ज्ञानस्वरूपे त्वयि यथावद्विज्ञाते सतीति
शेषः । स अवबोधः तन्मूर्खोवाद्भेदश्च नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथोक्तार्थविरुद्धतार्किकादिसिद्धान्तानामज्ञानमूलत्वं भग-
वज्ज्ञानवतां तादृशप्रमाभावमाहुः—जनिमिति । असतो द्रव्यस्य जनि-
सत्तायोगं सतश्च द्रव्यस्य पञ्चाभ्युत्ति नाशं स्मरन्तीत्यसत्कार्येवाद्
उक्तः सत्त्वाज्ञानमूलः सूत्रकारव्यासादिसिद्धान्तविरोधात् “तद्यथेह
तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत” इत्यादिश्रुतिवाक्यै-
रव्याकृतद्रव्यस्यैव नामरूपमात्रव्याकरणात्—

“नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टान्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति गीतास्मृतिविरोधाच्च तथा च सूत्रं “तद्वन्नित्यत्वमारम्भण-
शब्दादिभ्यः” (२-१-१६) इति तस्मात्कारणात्ब्रह्मणो-
ऽनित्यत्वं कार्यस्य जगतः कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिवाक्येभ्य इति सूत्रार्थः अतः
कारणभूतमुद्रव्यस्यैव घटाद्यवस्थाप्राप्तिः कार्यमिति व्यपदि-
श्यते कार्यवस्थाप्रहाणमेव कारणावस्थं द्रव्यमिति ये च
चार्वाकाः आत्मनि भिदां स्थूलत्वकृशत्वमनुप्यत्वादिकृपां स्मरन्ति-
तदप्यज्ञानमूलं कुतः आत्मनः स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपत्वात् स्थूल-
त्वादीनां जडपदार्थधर्मत्वाच्च “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः” इत्यादि-
श्रुतेः कर्मफलस्यैव नित्यत्वाद्वा इदमुक्तविषणं व्यवहारादिकं
कर्मफलम् कृतं सत्यमिति स्मरन्ति तेऽप्यज्ञाः “तद्यथेह कर्मचितो
लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते इत्यादि
श्रुतेस्तत्त्वानित्यत्वध्वनात् अनन्ते सर्वे आर्वापितैर्युक्त्याभासै-
रुपादिशन्तीति । मतान्तरेष्वप्युपादिशन्तीत्यनुबन्धः त्रिगुणमयः
पुमानिति भिदा त्रिगुणमयः प्रकृतिपदार्थः पुमान् जीव इति
भिदा अब्रह्मात्मकतया खनिष्ठभेद इति साङ्ख्यमतमुक्तं तदपि
भ्रममूलं कुतः “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सर्वं वै हरेस्तनुः” इत्यादि
श्रुतिस्मृतिभिसंयोज्यब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनान् अतस्ततः परत्र
प्रकृतिपुरुषाभ्यां परस्मिन् अवबोधैकरसे ज्ञानस्वरूपे त्वयि
साक्षात्कृते सति तर्काभासमूला एता न ह्यभ्यवन्तीत्यर्थः २५ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्या ।

शास्त्राविरुद्धादिनां मनानि दूरीकरोति—जनिमिति ।
असतः अविद्यमानस्य पदार्थस्य जनिमुत्पत्तिं तथा सतः

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाध्यायः ।

विद्यमानस्य मूर्ति विनाशश्च ये नैव्यायिकाः स्मरन्ति तथा
आत्मनि जीवेषु जात्यैकवचनं भिदां भेदं जीवेषु प्रत्येकं
न्यूनाधिकाकृतिमत्त्वं तत्तत् शरीरसमपरिणामरूपं ये चार्वाकाः
स्मरन्ति तथा ये मीमांसकाः विषणं देवमनुष्याणां परस्पर-
व्यवहारकं “देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः”
इत्युक्त्वात् तादृशकर्मफलव्यवहारम् ऋते सत्यं नित्यमिति
वाच्यं स्मरन्ति जानन्तीत्यर्थः । ते पूर्वोक्ताः नैव्यायिक-
चार्वाकमीमांसकाः आरुपितैरेवोपदिशन्ति ते स्वयं यथा
जानन्ति तथैवोपदिशन्तीत्यर्थः । सदेव सौम्येदमत्र आसीत्
नासतो विद्यते भावो नाभावा विद्यते सतः इत्यादि-
वचनैः । असतः उत्पत्तेः सतः विनाशस्य च निराकृतत्वात् असतः
उत्पत्तिं सतः विनाशश्च वृत्तां नैव्यायिकानां भ्रान्तत्वं
बोधं समस्तसर्वेषु भूतेषु न शस्तु न विनश्यति” इत्यादिवचनै-
रन्यूनाधिकदेहेषु वर्तमानस्यापि जीवस्य न्यूनाधिक-
भावस्य निराकृतत्वाद् जीवस्य न्यूनाधिकरूपत्ववा-
दिनां चार्वाकाणां भ्रान्तत्वं बोध्यं तथा क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोके विशन्तीत्यादिवचनैः कर्मफलस्य नित्यत्वस्य
विराकृतत्वात् कर्मफलस्य नित्यत्ववादिनां मीमांसकानां भ्रम-
वत्त्वं बोध्यं तथा पुमान् ब्रह्माण्डाभिमानी परमपुरुषो
नारायणः त्रिगुणमयः सर्व्वरजस्तमोगुणयुक्तः इति हेतोः
या भिदा-भेदः सा अबोधकृता भगवत्स्वरूपज्ञानाभावकल्पितः
भगवान् त्रिगुणाशयस्सन् रजोगुणविशिष्टः सृष्टिं करोति
सर्व्वगुणविशिष्टः रक्षणं करोति तमोगुणविशिष्टः विनाशं
करोतीति सर्व्वाद्विगुणभेदेन भेदः यः हरिहरब्रह्मरूपभेदः
स्मार्तादिभिः प्रतिपादितः यद्वा पुमान्निश्चरोपि त्रिगुणमयः
त्रिगुणप्रचुरः, जीवसजातीयः नातिरिक्तः इति निरीश्वर-
साङ्ग्यैः या भिदा भेदः उपनिषत्प्रतिपाद्यमानेश्वराद्भेदरूपः
प्रतिपादिता सेत्यर्थः । यत् यस्मात्कारणात् अबोधकृता सा
अज्ञानकृतेत्यर्थः —

“यस्मात् स्मरन्तीति हेतुमत्परादपि चोत्तमः ।

ततो ऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” ॥

इत्यादिवचनैः भगवतः प्रकृतिपुरुषधिलक्षणत्वेन त्रिगुणातीत-
त्वात् निस्त्रैगुण्यो भवानुक्त्युक्तेश्च अतः सगुणत्रयप्रयुक्तः
इतिभेदः ततः गुणत्रययुक्तप्रकृतैः परस्य “आदित्यवर्णं तमसः
परस्तात्” इतिभूतेः । अवबोधरसे ज्ञानस्वरूपे यस्सर्व्वज्ञस्सर्व्ववित्
इतिवचनात् त्वयि एतादृशपरमात्मनि सः त्रिगुणमयः
इतिभेदः न भवेत् ये असतः जनिं सतः मूर्तिं च स्मरन्ति
उत ये आत्मनि भिदाश्च ये स्मरन्ति ये विषणमृते स्मरन्ति
ते आरुपितैरुपदिशन्ति पुमान् त्रिगुणमय इति या भिदा
तदबोधकृता ततः परब्राह्मणबोधरसे त्वयि सः न भवेत्
इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

भीमज्जीवगोस्थामिकृतकमसम्बन्धः ।

सू० ॥ तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न
तत्र शास्त्रमपकृष्य शयीत यदा । जनिमसतः सतो मूर्तिमजा-
त्मनि ये च भिदां विषणमृते स्मरन्त्युपविशध्वनिमाद-
वतः ॥ १२—२६ ॥

[२६६]

“नासदासीन्नो सदासीन्नानीं नासीद्भूजो नो व्योमापरो
यत् किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नभः किमासीद्बह्वं गभीरम्”
इत्यादिभृत्यार्णवपुत्रस्य तर्हि न सन्न चासदित्यस्य श्लोकस्य
भावः कथ्यते यदा भवान् प्रलये शास्त्रम् अध्यापकपरम्परा-
प्राप्तं वेदमपकृष्य आत्मनि निधाय शयीत अध्येषभावे
शास्त्रप्रवृत्त्यभावात् तर्हि तदा सत्स्थूलमण्डादिकं नासीत्
असत्सूक्ष्मं महदादिकञ्च नासीत् उभयम् अप्रिरापञ्च न च
कालजवः जरायापादकलक्षणः किं बहुना तत्र किमपि
वस्तु नासीदित्यर्थः । हे भज ! असतः सूक्ष्मरूपात् त्वत्तः
सतः स्थूलरूपस्य जगतः परमेश्वरपर्यन्तं यथाक्रमं जनिं
मूर्तिं च सर्वस्मात्परमात्मनि भिदां भेदं च विषणो व्यवहारः
त्वत्सेवालक्षणधने दत्ते सुखपदार्थलक्षणफलं देयमिति सङ्कल्प-
लक्षण इत्यतः फलं लक्ष्यते—विशिष्टफलापेक्षामृते ये
स्मरन्ति तेषां ध्वनिम् उपाविश वाचि सन्निहितत्वेन तदुक्त-
विद्यया ज्ञातुं शक्योसीत्यर्थः । तत्रेयं भावमाहुः आरुवतः
वेदादिभिः स्तुयतो वायोः प्रसादात्तथा स्मरन्ति नाम्यथे-
त्यर्थः—

“सर्व्ववेदादिरूपेण प्राणस्यारुवतः सदा ।

प्रसादाद्यं विजानन्ति सूक्ष्मात्स्थूलजनिं क्रमात् ॥

मूर्तिञ्च सर्व्वजीवादेरीशस्य व्यतिरिक्तताम् ।

जानन्ति ये निराकाङ्क्षास्तेषां वाचि जनार्दनः ॥

इति ।

“सूक्ष्माणि महदादीनि स्थूलान्यण्डादिकानि च ।

उभयस्यैवाग्निरापञ्च न किञ्चित्प्रलयेऽभवत् ॥

इतिवचनादस्य श्लोकस्यायमेवार्थः । न सत्सत्त्वैलक्षणार्थ
इति ॥ २६ ॥

भीमज्जीवगोस्थामिकृतकमसम्बन्धः ।

अथ देवानुमादमानाः काश्चित् पारिशेष्यप्रमाणे तत्र
चरन्त्यः सर्व्वगुणं मय्यानामपि तदज्ञानं दर्शयन्ति—जनिमिति ।
आत्मनि सर्व्वेस्मिन् भिदां स्वतन्त्रां स्थितिं परमात्मन एक-
स्यामननात् । किञ्च त्वयि परमात्मनि येनावबोधेनावस्था-
ज्ञानेन कृता त्रिगुणमयः पुमान् जीव इति भिदा भेदः कैश्चि-
न्मन्यन्ते स एव स्वयमबोधस्तयि न सम्भवति किमुत तज्जि-
वेत्यर्थः । ये यस्मात्ततः पर एतद्विषयत्वाभ्यस्तव्योरप्योग्य इत्यर्थः ।
तत्र हेतुः अवबोधरसे ॥ २५ ॥

भीमज्जीवगोस्थामिकृतकमसम्बन्धः ।

उत अपि केचित्साङ्ख्या आत्मभिदां स्मरन्ति विषणं
कर्मफलम् ऋतं सत्यमिति केचिन्मीमांसकाः स्मरन्ति ते सर्व्वे
आरुपितैः स्वस्वमत्यनुसारेण कृतेरारोपैवोपदिशन्ति ननु तत्त्वतः
किमपि केपि निर्णेतुं शक्नुवन्ति अतस्तत्र तस्यविचारणे ते
ज्ञान्ता एव ननु कथममी ज्ञान्ताः पुरुषममी जानन्त्येव तज्ज्ञा-
नेनेव मज्ज्ञानमित्याहुः—त्रिगुणमयः पुमानित्यादि । यत् यद्यपि
पुरुष इतिभिदा अबोधकृता अज्ञानकृता पुरुषोपि त्वदंश एव
अतस्तदभिज्ञ एव तथापि स त्रिगुणमयः ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मक-

भीमज्जागवतोऽस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

त्वात् एक एव त्वन्तु निर्गुण एव तेन ततः पुरुषात्परे त्वयि शास्त्रकृतम् अवबोधो वादे न भवेत् न भवितुमर्हति कीदृशो त्वयि अवबोधरसे ज्ञानानन्दधने ॥ २५ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं ज्ञानकाण्डस्यापि भगवद्भजनपरत्वं निरूप्य येऽन्ये वादिनः भगवद्भजनं न सहन्ते अन्यथा च शास्त्रं वदन्ति तादृशवधिति-जनिमसत इति द्वाभ्याम् । ते प्रतिकूलाः द्विविधाः अर्द्धवैनाशिकाः सर्ववैनाशिकाश्च तत्र प्रथममर्द्धवैनाशिका-जिराकरोति ते चत्वारो वादिनः नैयायिकाः वैशेषिकाः मीमांसकाः साङ्ख्यैकदेशिनश्चेति तन्मतं हसन्य इव भूतयो निरूपयन्ति तत्र नैयायिकाः अमत एव घटादेः जनिं वदन्ति असंश्वे पञ्चाङ्गननेन सद्भवतीति एतदसङ्गतं सत्तायाः सम्बन्धस्य च नित्यत्वे कथं घटस्यासत्त्वं स्यात् सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधात् नाप्यसत्त्वस्य जातित्वं तत्समवायोऽङ्गीक्रियते येन कालव्यवस्थया घट उभयं प्राप्नुयात् अतः केवलमदर्शनमात्रेणासत्त्वं वदन्तो भ्रान्ता एव नैयायिकाः एवं सति भक्तिमार्गो विरुध्यते भगवत्कृपादीनां नित्यत्वे भजनेन कृपा न स्यात् इच्छादीनामपि नित्यत्वादिच्छया स्वतारो न स्यात् परमानन्दस्य च सुखत्वेनानित्यत्वात् पूर्णानन्दो भगवान् स्यात् अत इदं मतं निराक्रियते वैशेषिकादयस्तु सतो मृतिमाहुः—सङ्कलतेः सञ्ज्ञे पञ्चान्निग्रहे तथा सति तस्याग्रे परलोकचिन्ता न कर्त्तव्या सङ्कलितस्यैव देवदत्तशब्दवाच्यत्वात् बाह्यानां मुख्योऽर्थः सिद्धान्तः भोगव्यवस्था तु तादृशान्येव तानि भूतानि स्वभावादेव भवन्ति एतत्पक्षे तु ज्ञानशक्त्यादिमार्गः सर्व एव तिलापः कृतः अत एतज्जिराकर्त्तव्यं सङ्कलतादिप्रियवर्गसहित आत्मा उत्क्रामति उत्क्रामन्तं स्थितं वापीति वाक्यात् ब्रह्मविदामनुभवोऽस्त्येव जातिस्मरणानामपि लोके सम्भवान् अन्यथा तेषामप्यहिंसादिविधिर्नार्थः स्यात् ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्याच्च सम्बाधित्वेनापि तन्मतं व्यर्थं स्यात् अनन्तं नामनिष्ठुनेः अर्थो-भयत्वभ्रवणाच्च नित्यसिद्धोः देवतारूपो वा आधिदैविको वा देवदत्तशब्दवाच्यः एतदुपपादितं चतुर्थे कर्मनिर्णये देह-व्योपलक्षकत्वमेव ननु विशेषणत्वमिति यथाऽवस्थान्तरेण पाकादिस्वाधनमुत्पाद्य पुनरन्यावस्थापन्नः पुनरन्वञ्जोऽङ्गं करोतीति सिद्धं नामकरणञ्च तत्रत्यात्मन एव ननु देहसहितस्यैव शास्त्री-यत्वात् केशादिवस्त्रादिवद्वा देहस्यापि सहभावमात्रत्वात् अतः सतः आत्मनः मुख्यसङ्कलनस्य वा परलोकाद्यन्यथानुपपत्त्या न मृतिः तस्मिन् सति पूर्वोक्तन्यायेन भक्तिमार्गः सेतस्यति मीमांसकादयः आत्मनां जीवानां भेदमङ्गीकुर्वन्ति आत्मनि ईश्वरे यद्वादिरूपे वा तथा सत्येक ईश्वरपक्षो न सङ्गच्छते अन्यथा एकक्षेत्रीश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः स कथं विषमं जीवेभ्यः फलं दद्यात् कुतो वा विषमं कर्म कारयेत् कारयिष्यन्वा वैषम्यभेदपृण्ये वा कथं न प्राप्नुयात् तस्मादीश्वर एव नास्ति कर्मातिरिक्तः सत्त्वानेक इति प्रतिनियते कर्मैव कर्त्तव्यमिति मन्यन्ते तन्मतमपि निराकर्त्तव्यं

अन्यथेश्वराभावे कस्य प्रणिधानं न स्यात् तेष्वारोपादेव तथा मन्यन्ते कर्मकुर्वाणाः फलं प्राप्नुवन्ति दातारन्तु न पश्यन्तीति अन्याधीने फले अवश्यं दातुरपेक्षा स्वाभावा-जन्यफलेषु राजभित्तिनिर्माणविषु तथा दशनात् न हि यागः स्वर्गं पाकं मोदनमिव साधयति येनेश्वरापेक्षा न स्यात् स्वर्गश्च ब्रह्माण्डाधिपत्यधीनो लोकात्मकः सुखसाधनाभ्यपि तदधीनानि अन्यथा तदाङ्गीमेव स्वर्गः कुतो न भवेत् अत ईश्वरे अवश्याङ्गीकर्त्तव्ये एकेनैव महाराजवत् कार्यसिद्धौ प्रतिनियतेश्वरकल्पना व्यर्थगौरवात् जीवानान्तु भेदः नात्रोद्दिष्ट इति प्रतिभाति एकवचनप्रयोगात् प्रकृतानुपयोगाच्च जीवभेदः प्रत्युत भक्तिसाधकः ननु बाधकः सोपि बहुधा निराकृतो निराकरिष्यते च अन्ये पुनः साङ्ख्यैकदेशिनो योगिनश्च कर्मफलं नित्यं मन्यन्ते—

योगेन साधितो योर्थः स नित्यो हि निगद्यते ।

वैदिकेनाव्यभ्यासमा लोकाः स्यान्नित्यकर्मणा ॥

तस्मिन्नपि पक्षे नेश्वरप्रयोजनं स्वसाध्यैव कार्यसिद्धेः तदपि निराकर्त्तव्यम् आरोपैरेव प्रशंसावाचकशब्दानां सत्यत्वारोपकबुद्धौ च तत्सम्भवात् अपामसोमममृता अभूमेति सोम-प्रशंसा वाक्यम् अक्षयं ह चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतमिति तु सुकृतप्रशंसा तस्माद्भूमिसिद्धान्ता एत इति नेतृवाक्यानु-रोधेन पूर्वोक्तसिद्धान्ते दूषणमाशङ्कनीयमिति भावः । ननु भक्ति-मार्गोपि त्वदुक्तन्यायेन न सङ्गच्छते विष्णुर्हि सेव्यः शिषो ब्रह्मा वा एते गुणाभिमानिनः प्रतिनियतकार्यकर्त्तारः स्वस्वाधीनमेव स्व-भक्ताय कार्यं कुर्वन्ति अतस्त्रिगुणमयोऽयं पुरुषः नारायणो ब्रह्माण्डाभिमानो गुणैः कृत्वा सत्त्वरजस्तमोभिः भिन्नस्सङ्ग-पाधिभेदेन जीवेन वा स्थित्वादिकं करोतीति अल्पदातृत्वात् किं भक्तिमार्गेणापि गुणमयत्वाच्च सोपि तिराहितानन्द इति राजकैवकवद्व्यापधावनमपेक्षते दृश्यते च तथा पुराणे लोके चेति यत्सार्त्तानां मतं तदपि निराकर्त्तव्यम् अन्यथा पूर्वोक्त-मार्गो न सिद्ध्यति त्रिगुणमयः पुमानिति यो भजनीयभेदः सोपि यदवबोधकृतः भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव जायते ये स्म प्रसिद्धा आर्त्ताः स्मार्त्तशब्दवाच्याः ते यमाचक्षते सावेका भगवद्विभूतिः ननु तावन्मात्रो भगवान् भक्तिमार्ग-प्रतिपाद्यः किन्तु पुरुषोत्तम इति बहुधा निरूपितं ननु पुरुषोत्तमत्वपक्षेपि यद्यज्ञानं स्यात् मूलभूतस्त तदा स दोष-स्तद्वत्त्वः अत एव केचिन्मूलभूतमेव ब्रह्म अज्ञाताभयो विषयश्चेत्याहुः—आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवला पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि चोच्चर इति अयमपि पक्षो निराकर्त्तव्यः अन्यथा भक्ति-मार्गः परमार्थपर्यवसायी न स्यात् अतो निषेधति—त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरस इति । त्वयि पुरुषोत्तमे स अवबोधः कथमपि न प्रवर्त्तते तत्र हेतुद्वयं ततः परत्रेति अवबोधरस इति च “आदित्यवर्णं तमसी परस्तात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति स्वप्रकाशशिद्धान्ते-त्यादिभुतिसहस्रैः अज्ञानसम्बन्धः निराक्रियते ज्ञानस्यापि यो रसः परमानुभवरूपः स एवात्मा स्वरूपो यस्येति अतो मतान्तराणां भ्रान्तिमूलत्वात् निर्दुष्टत्वाच्च भगवन्मार्गस्य भग-वान् सेव्य इति सिद्धम् ॥

भीमवृक्षभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तिः ।

न तद्विरोधात्कृष्णाख्ये परं ब्रह्म त्यजेदुधः ॥ २५ ॥

भीमवृक्षभाचार्यकृतसाराधर्शनि ।

न केवलं भगवत्सत्त्वैव तत्त्वं बुद्धेयमपितु विदुषामेकमस्या-
भावात् परमपुरुषार्थतया जीवात्मनोपि तत्त्वतो ज्ञानं
प्रायो दुःशर्कमित्याहुः—जनिमसत इति । असत एव ब्रह्मत्वस्या-
त्पत्तिं मोक्षं च पातज्जलादयो वदन्ति षड्विंशत्याणि पङ्-
चदशः षड्विधयाः सुखं दुःखं शरीरश्लेष्केकविंशतिप्रकारस्य
दुःखस्य सत एव मृतिं नाशं मोक्षं वदन्ति ये नैयायिकाः
उत अपि आत्मनि गुणमयात्मनि भिदां तस्य अगुणमयात्म-
वतामेव मोक्षं वदन्ति ये साङ्ख्यद्वयः विषणं व्यवहारं कर्म-
फलं स्वर्गाद्येव कृतं सत्यं परमपुरुषार्थं स्मरन्ति वदन्ति ये
च मीमांसकास्ते सर्वे आरुपितैः आरुपितैरेवोपदिशन्ति न
तत्त्वदृष्ट्या यतः पुरुषस्य जीवात्मनस्त्रिगुणमयत्वे सर्वमिदं
सङ्गच्छेत नतु तदस्ति सतु वस्तुतो निर्गुण एवेति द्योतयन्त्यः
आहुः—त्रिगुणमयः पुमान् जीव इति । या भिदा जीवस्य
त्रिगुणमयत्वरूपो यो भेद इत्यर्थः । सा यत् यस्मान् अयोध-
कृता या-त्वंदीया अविद्याशक्तिस्तत्कल्पितैव नतु वस्तुत इत्यर्थः
साच जीवात्मन्येव प्रभवति नतु त्वयि परमात्मनीत्याहुः—स
अयोधस्त्वयि न जीवस्यैवाविद्या आवरणं प्रतीत नतु तत्त्वं-
त्यर्थः । कुतः ततः परत्र तत्र मायातीतत्वादविद्यायाश्च माया-
वृत्तिस्वात्स्ववियम्यत्वाच्चेति भावः । कीदृशे अवबोधरसे सम्पूर्ण-
चिदेकरसे , यथान्धकारस्तेजःपुञ्जं सूर्यमावरीतुमसमर्थस्तेजः
कर्म स्वर्णरजतादिकं स्वभ्यातं करोत्येवेति भावः “अत्र अविद्याया-
मन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितभ्रम्यमानाः जह्वन्त्य-
मानाः परित्यजन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः” इत्याद्याः
अर्थश्च पण्डितं मन्थमानाः पण्डितं मन्थ्याः जह्वन्त्यमानावाद्-
विषयैरित्यर्थः पीड्यमानाः परित्यजन्ति भ्रमन्ति ॥ २५ ॥

भीमवृक्षकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव
भवतीति श्रुतेः ईश्वरकल्पानां ब्रह्मरुद्रादीनां क्षेत्रज्ञानां साति-
शब्दजन्मत्वादिप्रतिपादनपरत्वमधिज्ञाय भ्रान्तिवशेनान्यथा-
कल्पमानानां कलौ भविष्यतां स्वबुद्ध्यात्प्रेक्षितं सिद्धान्तमनूय
निरस्यति ये केचित् असत ईश्वरस्य जीवस्य चेति तन्त्र
पाठेनोभयपरत्वं मायाविद्याभ्यां जनिं स्मरन्ति सतस्तस्यैवा-
त्रापि तत्र एव ज्ञानकाले मृतिं अभावं स्मरन्तीति सर्वत्रा
नुपज्जते आत्मनि ब्रह्मणि भिदां सगुणनिर्गुणाध्यस्तोपहित-
ध्येयत्वेयादिलक्षणञ्च विषणं पश्यते निर्णीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पणं
प्रमाणं विगतं पणं वेदलक्षणं यस्मात्तद्विषणं प्रमाणशून्यं ते सर्वे
जगत्सृष्ट्यादिव्यापारशून्यं वा वस्तु कृतं परमार्थं स्मरन्ति
आरुपितैः भ्रान्तिभिरुपदिशन्ति न तत्त्वं जानन्ति कुतोऽप्यदनात्
तथाहि न तावज्जीवेशयोर्जन्मनाशौ सम्भवतः अजत्वादनन्त-

त्वाच्च तथाच भूतयः “आवजाधीयानीशो अजं भुवं । सर्वतत्त्वे-
र्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः” अजो ह्येको
नुपमाणोमुच्यते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्वाम वेदाह
मेतमजरं पुराणं त एते वाचिदात्मानोऽविनष्टाः परऽउच्योति-
निर्विशत्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचन” इत्या-
दिकाः—

न त्वेषाहं जातु भासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥

इति भगवदुक्तेः ईश्वरस्य सर्वजनकत्वं सुप्रसिद्धं स एवैक उद्भवे
सम्भवे च एव देवो विश्वकर्मा महात्मा विद्याविद्ये ईशते
यस्तु सान्यः न तस्य कश्चित्परिरस्ति लोके न तस्य
कश्चिज्जनिता न चाधिपः सकारणं करणाधिपाधिपः” इत्यादि
भ्रुतिभिः सर्वकारणत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वकर्तृत्वसर्वाधिपत्वादि-
प्रतिपादनपूर्वकान्यकार्यत्वादन्यनियम्यत्वात्यकर्मत्वात्यपात्यत्वा—
दीनां डिण्डिमघोषेण निषेधात् इदमत्र चिन्तनीयं जीवे-
श्वरो अनादीवाऽवीचीना वा ? आद्यं तत्र सिद्धान्तहानिः
आभासेन करोतीत्यत्र कृत्रो धातोः कर्मधासिद्धेः अनाद्यो-
र्जन्मानुपपत्तेश्च तद्वह्नीकारे वाक्यमूकत्वप्रसङ्गात् द्वितीये
अजत्वप्रतिपादकशास्त्रव्याकांशान्—

जीवो ब्रह्मविशुद्धाविद्विभागस्थनयोर्द्वयोः ।

अविद्यातन्त्रितोर्योगः पञ्चस्माकमनाद्यः ॥

इति सम्प्रदायविरोधेनाप्रसिद्धान्ताच्च किञ्च जीवस्य जन्मनाशा-
भ्युपगमे कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः अपिच मायाऽविद्ययोः
स्वयमेव भवतीति प्रमाणादनादित्वस्वातन्त्र्यत्वसर्वनियन्तृत्वादी-
नामप्यवश्यं स्वीकार्यं तथात्वे च ब्रह्मण्यतिप्रसङ्गेन जह-
त्वादि स्वरूपहानिप्रसङ्गेः जहत्वादीनां स्वानन्त्यादिसामा-
नाधिकरण्याभ्युपगमे च घटादावतिव्याप्तिमेवाश्नापि जह-
त्वाविशेषात् कालकर्मसंस्कारप्रागभावादयोपीश्वराद्युत्पादकाः
स्युरिति भावः मायाऽविद्याभ्यामीश्वरादेर्जन्मसन्निभितं वा निर्मितं
वा आद्ये तत्र निमित्तस्याप्रसिद्धत्वात् द्वितीये मुक्तानामीप
तत्प्रसङ्गात् निर्निमित्तत्वस्य च तत्रापि सत्त्वात् तस्माच्च
कथमपीश्वरजीवयोर्जन्मनाशकथनावकाश इति नापि सर्वत्र
स्वाभाविकाविन्त्यनन्तशक्तौ अजजन्मादिकारणे ब्रह्मणि भेद-
कथनावकाशः नेह नानास्ति किञ्चन भूत्याः समृद्यु-
माप्नोति य इह नानेव पश्यति द्वितीयाहं भयं भवति” इत्यादिना
कारणान्तरनिषेधात् नापि वैदिकप्रमाणशून्यत्वं तत्त्वं शश-
शृङ्गुतुल्यत्वात् सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तन्मयीपनिषद्
पुरुषं पृच्छामः तत्त पदं सङ्गमहणं प्रवामीत्यादिभ्रुतिव्याको-
पात् इत्यादिवृषणकदम्बविषय्या आह त्रिगुणमयः पुमा-
निति त्रिगुणाया मायाया विकारभूतः पुरुष इति उप-
लक्षणं चैतत् उक्तपरामर्शस्य इति भेदापूर्वोक्तपक्षस्य भेद-
प्रकारः त्वयि पुरुषोत्तम मायानियन्तरि अयोधकृता तेषां
नास्तिकानां स्वात्प्रेक्षितमिदं तत्त्वादिनामयोधेनाज्ञानेन भ्राष्ट्या
कृता कल्पिता भास्कर उलूकस्तमोवत् आरुपितेत्यर्थः । अत-
स्त्वयि स न भवेत् तेषामारोपो न सम्भवति तत्र हेतु-
गर्भितं विशेषणं ततः परत्रेति ततो मायादिद्या तत्कार्ये-
जन्मादितस्त्वयमेव परस्मिन् अत्यन्तवेलक्ष्ण्ययति अत
एवावबोधरसे अवबोधभासी रसश्च तस्मिन् न हि सूर्ये

सदिव मनस्त्रिवृत्तयि विभात्यसदामनुजादत्समिन्मृशन्त्यशेषमिदमात्मतयाऽऽत्मविद् ॥

न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदाऽऽत्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तमस्तत्कार्यावरणं तत्सम्बन्धश्च सम्भवति तथाच भुतिः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः नस्वत्समांस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेष्वप्रतिमप्रभाव इति भगवद्गीतायाञ्च ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

ज्ञान के शीर्षके तथा आकाश पुष्पके समान अविद्यमान कार्य की उत्पत्ति और विद्यमान वस्तु के नाश को जो न्यायमतवादी मानते हैं और देह को ही आत्मा मानने वाले नास्तिकजन आत्मा में स्थूलपना कृष्णपना मनुष्यपना पशुपना आदि भेद मानते हैं तथा देवता और मनुष्यों के परस्पर उपकार भाव से उत्पन्न व्यापार फल के तुल्य स्वर्गादि फल को जो मीमांसक मतवादी नित्य मानते हैं केवल मानते हैं किन्तु वेद विरुद्ध कृतकों से अपने शिष्यनके अर्थ उपदेश भी करते हैं इसी प्रकार सत्त्वरज तम इन तीनगुणों से प्रचुर जीवहि चेतनस्वरूप है इससे निश्च कोई ईश्वर नहीं है इस प्रकार जो कविमतमत वादी मानते हैं आपके विषय में जीवों को यथावत् ज्ञान के न होने से इस प्रकार के मत भेद लोक में प्रवृत्त हो रहे हैं जीवमाया से परे ज्ञानानन्द स्वरूप आपको यथावत् जानने पर उपरोक्त अज्ञान और अज्ञान से आया जो मत भेद यह दोनों हि नहीं ठहर सकते ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

ननु, यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हि प्रपञ्चजातं पुरुषश्च पृथक् नास्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि तयोः सत्त्वेन प्रतीतिरत आह—सदिव मन इति । मनो मनोमात्रविलासितामिदं त्रिगुणात्मकं प्रपञ्चजातमसदेव सदिव विभाति कथमिति चेत्तत्राह—स्वयीति । स्वयधितिष्ठाने अधिष्ठानसत्त्वात् सत्त्वप्रतीयत इत्यर्थः । न केवलमिदं द्वारात्पदं किन्त्वामनुजात् मनुजः पुरुषः अभिविधावाकारः पुरुषमभिव्याप्येति पुरुषस्यापि पृथक् सत्त्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलासितेत्यर्थः तथा च भुतिः “असतो धिर्मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तदा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किञ्च” इति मत्वात्मविदामपि विश्वं सदेव स्फुरत्यतः कथमस्तस्यादत्त आह—सदिवमृशन्तीति । आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मतया सवमिन्मृशन्ति सदिति जानन्ति आत्मकार्यत्वाच्च पृथगित्यर्थः । तथाहि यदुपादानकं यत्कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते चेति लोकाचारेण दर्शयति नहि विकृतिमिति कनकार्थिनः कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं न हि त्यजन्ति कुतः तदात्मतया कनकरूपत्वेन अतः स्वकृतमिदं विश्वम् अनुप्रविष्टं पुरुषरूपम् आत्मतयावसितं निश्चितम् इदं विश्वं मनोविलासितमित्यत्र भुतिः “असतो धिर्मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तदा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किञ्च” इति अर्थः असतः अद्याकृतात्परमेष्ठरात् अधि अधिकं समष्टिरूपं मन असृजतं यत्कर्मकर्त्तरि प्रयोगः अनायासे सुख्यमानस्वात्मकयन्मृशित्यर्थः । पश्यते ओद्गमः स्वयमेवेत्यादित्यत्र तच्च मनः प्रजापतिं ब्रह्मणमसृजतं स च प्रजा असृजत् तत्तस्मात् यदिदं इदं ज्ञानं किञ्चन वस्तु तत्त्वमस्येव मनोमात्रावधे अद्याकृते एव परमं

कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं कनकार्थिनो न त्यजन्ति अत्र हेतुः तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः । अतः स्वकृतमिदं विश्वमनुप्रविष्टं च पुरुषरूपमात्मतयावसितं निश्चितम् ॥ २६ ॥

यत्सत्त्वतः सदा भाति जगदेतदसत्ततः ।

सदाभासमस्यस्मिन् भगवन्तं भजाम, तम् ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

प्रपञ्चजातं प्रपञ्चसंघट्टः तथा च भुतिः प्रपञ्चपुरुषयोः पृथक् प्रतीतेर्मायिकत्वे प्रमाणं भुतिः असत् इति “असत्तदा इदमत्र भासीदिति भूतेरसतो ब्रह्मणो निमित्तात् अधि न विद्यते धीर्यसादित्यज्ञानमेव भवोरूपेण व्यवर्त्ततेत्यर्थः । तच्च समष्ट्यात्मकं मनः प्रजापतिं तदभिमानिनं ब्रह्मणं व्यक्तमकरोदित्यर्थः । तत्तस्माद्यदिदं इदं ज्ञानं किञ्च किञ्च तदिदं सर्वं मनस्येव समष्ट्यात्मके परमं यथा स्वाद्यथा प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण स्थितं मनोमात्रविलासितमित्यर्थः । तन्मैव रूपेण उपादानकारणरूपेणैव अत्र त्यागाभावे हेतुः अस्मिन् मिथ्याभूते प्रपञ्चे सद्रूपेण भासमानम् ॥ २६ ॥

श्रीकविशङ्कराचार्यकृतवर्तिकृतान्वयबोधिनी ।

ननु, यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हि इदं प्रपञ्चजातं पुरुषश्च पृथक् नास्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि तयोः सत्त्वेन प्रतीतिरत आह—सदिव मन इति । इदं त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं प्रपञ्चजातं मनः मनोमात्रविलासितम् असदेव स्वयि सदिव भाति आमनुजात् मनुजं पुरुषमभिव्याप्य पुरुषस्य पृथक् सत्त्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलासितेत्यर्थः । आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वम् आत्मतया सवमिन्मृशन्ति सदिति जानन्ति आत्मकार्यत्वाच्च पृथगित्यर्थः । तथाहि यदुपादानकं यत्कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते चेति लोकाचारेण दर्शयति नहि विकृतिमिति कनकार्थिनः कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं न हि त्यजन्ति कुतः तदात्मतया कनकरूपत्वेन अतः स्वकृतमिदं विश्वम् अनुप्रविष्टं पुरुषरूपम् आत्मतयावसितं निश्चितम् इदं विश्वं मनोविलासितमित्यत्र भुतिः “असतो धिर्मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तदा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किञ्च” इति अर्थः असतः अद्याकृतात्परमेष्ठरात् अधि अधिकं समष्टिरूपं मन असृजतं यत्कर्मकर्त्तरि प्रयोगः अनायासे सुख्यमानस्वात्मकयन्मृशित्यर्थः । पश्यते ओद्गमः स्वयमेवेत्यादित्यत्र तच्च मनः प्रजापतिं ब्रह्मणमसृजतं स च प्रजा असृजत् तत्तस्मात् यदिदं इदं ज्ञानं किञ्चन वस्तु तत्त्वमस्येव मनोमात्रावधे अद्याकृते एव परमं

भीमविष्णुदामणिचक्रवर्तिनताऽन्वयबोधिनी ।

यथा भवति तथा प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण स्थितमित्यर्थः । सुष्टिपरेण स्वामिनां —

यत्सत्त्वतः सदा भाति जगदेतदसत्त्वतः ।

सदाभासमसत्त्वास्मिन् भगवन्तं भजाम तम् ।

एतत् जगत्त्वतः असत् यत् असत् सत्त्वतः सत्तां प्राप्य सत्त्वमभाति तं भगवन्तं वयं भजाम कथम्भूतम् अस्मिन्नसति जगति सदाभासं प्रकाशमानम् ॥ २६ ॥

भीमस्त्रीबोश्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सदिवेत्यस्य टीकायां भुतौ “असत्ता इदमत्र आसीत्” इतिभूतेरसतो ब्रह्मणो निमित्तत्वात् अधि न विद्यते धीर्यस्या-दित्यज्ञानमेव मनोरूपेण व्यवसंतेत्यर्थः । तच्च समग्रधर्मकं मनः प्रजापति तदभिमानिनं ब्रह्माणं व्यक्रमकरोदित्यर्थः स्वमते स्थिरं व्याख्या । अत्रासतोधिमनोऽसृज्यतेत्यादिभूतिरसि वशासच्छब्देन सच्छब्दप्रसिद्धकार्यपरम्परातिरिक्तं सर्वकारणं भीमगवानुच्यते अमग्र्यपदेशादितिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-शेषः इति श्यायात् अधि मनःशब्देन सर्वाधिकारितद्वि-मेष मनः ततश्चासत् इत्यसता तेन असृज्यतेति तदर्थं व्यापास्यामास इत्यर्थः । अथ पुनरेव नारायणः सोम्य कामं मनसा ध्यायेत् तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटारस्वेदोऽपनत् ता इमाः प्रनताप तासु नेजां हिरण्यमण्डं तत्र ब्रह्मा जनु-मुंकोऽजायते” इतिभूतेः एतमर्थमज्ञातुः कस्यचित्पूर्वपक्षमाशङ्क्य समाधत्ते तत्राशङ्का ननु भूत्या शून्यमेव प्रथममुपदिष्टं तदनन्तरं मनो विज्ञानपरम्परा ततोऽसत् एव पर्यवसा-नेपि स्थितिः श्यात् तथा मनसः प्रधानत्वात्तर्क एव सर्वत्र ज्ञाने हेतुः भूतेस्तु तत्कल्पितत्वात्तदनन्तरमेव कथं पुनः भूत्या तत्तद्वृत्त्यते इति समाधानन्तु सदिवेति त्रिवृत् उत्पत्तितो गुणत्रये वर्तमानं मनस्त्वयि असत् प्रवर्तमान-ञ्च तदा सदिष यथार्थदर्शीव प्रतीयते वस्तुविचारत्वय-थार्थदर्शयैवेत्यर्थः । तर्काप्रतिष्ठानादिनिभाषः । यत् एवात्मविदः सर्वमूलस्वरूपस्य तव वेत्तारो येतु जीवमभिव्याप्याशेषमिदं सद्रूपत्वेनानुगतं त्वामेव पश्यन्ति तच्चात्मतया सर्वमूलस्वरूप-तया यथा पादो—

“चेतना तु द्विधा प्रोक्ता जीव आत्मेति च प्रभो ।

जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मेकस्तु जनार्दनः ।

इतरेष्व्वात्मशब्दस्तु मोपचारोऽभिधीयते ॥ इति

तदेवार्थान्तरन्यायेन बोधयन्ति—न हीति । कनकस्य विकृतिं कटककुण्डलदिकं कनकवर्णिजोहि न त्यजन्ति तत्र हेतुः तदात्मतया तदनुगततन्मात्रदृष्ट्येति उभयत्र साम्यं योज-यन्ति—स्वकृतमिति । स्वेन कृतं स्वेनाप्यनुगतञ्चेति उपसंहरन्ति त(स्मा)दात्मतया तत्स्वरूपतयैव निश्चितमिति तस्मात् शून्यस्य कारणत्वं न वा मनसः प्राधान्यं किन्तु तवैव तत्तदिति त्व-ज्ञानरूपायाः भूतेरेव मुख्यं प्रामाण्यमितिभावः । अत्र भुतब्र-ह्म “यत्त्वविज्ञानवाद् भवता युक्तेन मनसा सदा । तस्ये-न्द्रियान्यवस्थानि बुद्ध्या इवसारथेः । यस्तु विज्ञानवाग्भवति

युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वक्ष्यामि सदा इव सारथेः । यत्त्वविज्ञानवाग्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पद-माप्नोति संसारं चाधिगच्छति । यस्तु विज्ञानवाग्भवति समनस्कः सदा शुचिः सतु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते । विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवाजरः सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पदम् । इन्द्रियेभ्यः पराहर्षा अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परममव्यक्त-मव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषाच्च परं । किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिः “इत्याद्याः औपनिषद्ः पुरुषः इत्याद्याश्च ॥ २६ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

विश्वस्य भगवदात्मकत्वाग्रहणं मनोदोषात् मनसि शुद्धे भगवदात्मकतया प्रतीयमानं विश्वमुपादेयं स्यादित्याह— सदिवेति । आमुनुजात् मनुष्यपर्यन्तात् मनुष्यपर्यन्तानां देहिनां त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं सदिष सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं मनसि कार्यकरमिव प्रतीयमानमपि त्वयि असज्जाति कार्य-करं न भाति त्वां न प्रकाशयति अथशब्दः पश्चात्तरे विशुद्धे-वत्प्रकाशनक्षमे मनसीत्यर्थः । आत्मविदः अशेषं न जगदिति परमात्मतया विमृशन्ति हि आत्मशब्दः परमात्मपरः अजया-त्मना च चरत इत्युक्तप्रकारेण चिद्विद्विदिष्टं कारणं परं ब्रह्मैव कार्यवत्स जगद्रूपेण स्थितमिति विमृशन्ति ब्रह्मात्म-कत्वेन जगतो हेयत्वाभावे दृष्टान्तमाह—नहि त्यजन्ति कार्या-वस्थायापि कनकस्य न व्यतिरेकात् जगदुपादेयत्वमित्याह— स्वकृतमिति । स्वकृतं जगत्त्वेन परमात्मनानुप्रविष्टं व्याप्तं “तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति भूतिः । अतः इदं जगदात्म-तया रूपितं परमात्मशब्दाच्च वस्तुवन्तरगते तया सुख-रूपमित्यर्थः । “तदात्मानं स्वयमकुर्वत यद्वैतःसुकृतं रसो वै सः” इति भूतिः ॥ २६ ॥

भीमस्त्रीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

किमबोधनिदानमित्यपेक्षायां मनोदोष एवेति किं तज्जि-हृत्तिनिदानमित्यपेक्षायां भगवदुपासनात्मकयोग एवेति विशु-द्धान्तःकरणास्तु सर्वमिदं जगद्भगवदात्मतया सूक्ष्म चिद-चिद्विदिष्टभगवत्कार्यतया च तदन्यदेव पश्यन्ति इति ध्वन्यः सत्-कारणवादरूपदूषणपरिहारपूर्वकमसत्कारणवादासाधारणानुप-पत्तिमाहुः—सदिवेति । आमुनुजान्मनुजपर्यन्तान्मनुष्यपर्यन्तानां देहिनामित्यर्थः । त्रिगुणात्मकं मनः सदिष सत्त्वमर्थक्रिया-कारित्वं कार्यकरमिव प्रतीयमानमपि त्वय्यसज्जानि कार्यकरं न भवति चिद्विदात्मकजगद्विदिष्टं तदात्मानं त्वां न प्रका-शयतीत्यर्थः । आत्मानं त्वां विदम्युपासत इत्यात्मविदः त्वदुपासनात्मकयोगपरिशुद्धान्तःकरणास्तु अशेषं कृत्स्नमिदं जगदात्मतया आत्मशब्दः परमात्मपरः “अजयाऽऽत्मना च चरतः” इत्युक्तप्रकारेण सदिमृशन्ति सच्छब्दवाच्यसूक्ष्म-चिद्विद्विदिष्टं कारणं ब्रह्मैव कार्यजगद्रूपेणावस्थित-वत्ततोऽनन्यादित्येवमुपास्यपरब्रह्मविशेषणतया उपास्यकोट्य-न्तर्गतत्वाजगदुपादेयमेव पश्यन्तीत्यर्थः । ब्रह्मात्मकत्वेन

श्रीमद्गीतराधाचार्यकृतमानवतन्त्रचन्द्रिका ।

जगतो हेतुत्वाभावे दृष्टान्तमाहुः—नहीति । कनकस्य विकृतिं विकारं कटकमुकुटादिकं न हि त्यजन्ति किन्तु तदात्मकतया प्रकृतिभूतकनकान्यतया उपाददत एवेति शेषः । कार्यावस्थायामपि कनकाव्यतिरेकादिति भावः । यदि कार्यकारणादन्यत् तदा कनकस्य विकृतिं त्यजेयुरिति असत्कार्यवादेऽनुपपत्तिरभिसंहिता एवं जगदुपादेयमेवेत्याहुः—स्वकृतमिति । स्वरूपपरिणामशब्दाभ्यामवस्थमनुप्रवेशोक्तिः अनेन स्वरूपेणैव प्रणोद्वारः स्वशब्दः परमात्मपरः स्वकृतं जगत् तेन परमात्मनोऽनुप्रविष्टं व्याप्तं “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति हि भूतिः अत इदं जगदात्मतयाऽवसितमुपास्य परमात्मशब्दवाच्यवस्त्वन्तर्गततया सुखरूपं निश्चितमित्यर्थः । तदात्मानं स्वयमकुत यद्वैतसुकृतं रसो वै रसः” इति भूतिः । यद्वा आत्मतयाऽन्तःप्रविष्टं धारकतया अन्तः प्रविष्टं धारकत्वं हि आत्मशब्दार्थः तेन अवसितं व्याप्तम् अनेनाकाशवच्च तूर्णी व्याप्तिः किन्तु धारकतयेत्युक्तम् अनेनेदं सदभिमृशन्तीत्युक्तं सामानाधिकरण्यां शरीरात्मभावनिबन्धनमिति फलितम् ॥ २६ ॥

श्रीभीमिनाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ विश्वस्य भगवदात्मकत्वाग्रहणं मनोदोषाद्भवति मनसि शुद्धे तु भगवदात्मतया प्रतीयमानं विश्वमुपादेयं स्यादित्याह—सदिवेति । आत्मनुजात् मनुजमभिव्याप्य मनुष्यपर्यन्तानां देहिनां त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं मनः सदिव सत्त्वमर्थाक्रियाकारित्वं कार्यकरमिव प्रतीयमानमपि त्वयि असद्भाति कार्यकरं न भाति विषयाविष्टत्वात् न प्रकाशयतीत्यर्थः । तदुक्तं “विषयाविष्टचित्तानां विष्णवावेशः सुदूरतः । वाङ्मनी दिग्गतं वस्तु ब्रजैर्नर्त्री किमायुयात्” इति अथशब्दः पञ्चाक्षरे विशुद्धे त्वत्प्रकाशनक्षमे मनसीत्यर्थः । मनसा तु विशुद्धेन दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सुखमया सुखमर्शभिभिरिति श्रुतेः आत्मविद्वस्तु अक्षेपं जगदात्मतया अत्रात्मशब्दः परमात्मपरः परमात्मतया विमृशन्ति अजया आत्मना च चरत इत्युक्तप्रकारेण चिद्विच्छिन्नादि कारणं परं ब्रह्मेव कार्यावस्थमिति निश्चिन्वन्ति चिद्विच्छिन्नीरक्ततयाऽवसितं त्वामेवाध्यवस्यन्तीत्यर्थः । परमात्मात्मकत्वेन जगतो हेतुत्वाभावे दृष्टान्तमाह न हि विकृतिमिति कटकमुकुटादिभिः कार्यावस्थामपि कनकं न त्यजन्ति कुतः तदात्मकतया कनकात्मकत्वात्कटादेः कार्यावस्थायामपि कनकस्य न व्यतिरेकाज्जगदुपादेयत्वमित्याह अकृतमिति । स्वशब्दोपि परमात्मपरः अकृतं जगदिदं तेन परमात्मनोऽनुप्रविष्टं व्याप्तं स्वरूपपरिणामादिव्यावृत्त्यर्थं प्रवेशोक्तिः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति भूतेः अत इदं जगदात्मतया कृतं परमात्मशब्दवाच्यवस्त्वन्तर्गततया सुखरूपं चिद्विदात्मकं जगत् भगवच्छरीरत्वेनोपादेयमित्यर्थः । भगवच्छरीरत्वमुपस्थात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरोयमयति यस्याव्यक्तं शरीरं तत्सर्वं वै हरेस्तनुः इति भूतिस्मृतिसिद्धम् अतस्तदात्मकत्वेन सुखरूपम् अत्रात्मकत्वेन दुःखरूपमित्यर्थः । तदात्मानं स्वयमकुत तद्वैतसुकृतं रसो वै रसः रसं होवायं लब्धवान्दी भवति” इति भूतिरपि तदानन्दलाभेनानन्दित्वं प्रतिपादयतीति ॥ २६ ॥

योगिरामाजुआचार्यकृतसरस्वत्याख्या ।

जगदुपादकत्वेन जगत्कारणत्वेनैवेत्याहुः—आत्मनुजात् मनुष्यपर्यन्तं त्रिवृत् गुणत्रयवेहितम् अत एवासत् असाधुचक्रत्वात् विषयाभिनिविष्टत्वात् अज्ञत्वाच्चेत्यर्थः । एवम्भूतं मनः त्वयि स्थितं यदि सदिव चेतनसदृशं चेतनवत् त्रिगुणरहितं रागादिरहितं सत् विभाति प्रकाशते निर्मलं सुखमोक्षापयोगज्ञानजनकं भवतीत्यर्थः । भवति स्थितस्य मनसः मोक्षकारणत्वं दृश्यते बन्धाय विषयासङ्गीमोक्षाय परमात्मनः इत्यादिष्वचनात् आत्मविदः ज्ञानिनः अक्षेपमिदं प्रपञ्चम् आत्मतया परमात्मस्वरूपत्वेन आत्मोपादानकत्वादित्यर्थः । सदभिमृशन्ति सदिति ज्ञानमिति सच्छब्दाच्चमगवत्स्वरूपं ज्ञानमतीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तमाहुः यथा कनकार्थिनो जनाः कनकस्य विकृतिं कटककुण्डलादिकं तदात्मतया कनकस्वरूपत्वेन हेतुना न त्यजन्ति हि न परित्यजन्ति किन्तु परिगृह्यन्त्येव तथा अकृतं उपादानभूतेन ज्ञेयं कृतं इदं विश्वं आत्मतयोपादानभूतमगवत्स्वरूपत्वेन प्रकारेणानुप्रविष्टं भगवता व्याप्तं यथा घटशरादादिकार्यं स्तोपादानभूतमुपादानुप्रविष्टं तथा उपादानभूतेन भगवता कारणत्वाकारेणैव जगदनुप्रविष्टमित्यर्थः इदं विधेयविशेषणम् एवं प्रकारेणावस्थितं ज्ञातं ज्ञानिभिरित्यर्थः “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” इत्यादिभिः जगतः ईश्वराभिज्ञत्वं सर्वसम्मतमेव अत्र हि आत्मतयाऽऽत्मविदः इत्यत्र कनकस्य तदात्मतयेत्यत्र आत्मतयावसितमित्यत्र आत्मतयेत्यस्य ज्ञानत्रयोक्तस्य समानप्रकरणदृष्टान्तादियुक्तत्वेन ज्ञानत्रयेऽपि आत्यतयेत्यस्य समानार्थः उच्यते आत्मनुजात् त्रिवृत् असत् मनः त्वयि सदिव विभाति आत्मविदः अक्षेपमिदं आत्मतया सदभिमृशन्ति तदात्मतया कनकस्य विकृतिं न त्यजन्ति हि अकृतमिदमगवत्स्वरूपानुप्रविष्टमवस्थितं इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ त्रिगुणमयः पुमानिति यदबोधकता त्वयि ननु अवेत्तदबोधरसे । सदिवमनस्त्रिवृत्तयि भवत्यसतां मनुजान्देविशुद्धाभ्युपगम्यमासीत्तयाऽऽत्मविदः ॥ २६—२३ ॥

सत्त्वादिकं देहमयो मनश्च सत्त्वादिष्वञ्च वदन्त्यसन्तः परं पुमांसं न सुरास्तुतेर्हि जीवाः सुदृष्टाः परमार्थरूपाः इति भूत्यर्थोपनिबन्धस्य त्रिगुणमय इत्यस्यायमर्थः । पुमात् जीवास्त्रिगुणमयः सत्त्वादिगुणवद् इति जीवस्यापि त्रिगुणवद्भूता अबोधकता अज्ञानकृता यतस्तस्मादबोधरसे त्वयीति सप्तमी वक्तव्यं त्रिवृत्त्रिगुणात्मकं मनः त्वयि तथापि सदिव विद्यत इत्यर्थः । असतां पक्षो भवति ननु सतां सतां पक्षस्त्वयमित्याहुः—मनुजादय इति । आत्मविदः सत्त्वक परमात्मतस्त्वज्ञानिनः मनुजानामादयो देवाः भवतस्त्रिगुणातीतत्वाद्भवानेव परमानन्दस्वद्वयमिदमक्षेपं जीवजातेः सत्त्वतया स्थितमित्येव विमृशन्ति जानन्ति—

“त्रिगुण्यदेहेन्द्रियकामा सुस्तस्मान्ते हरिम्
त्रिगुणातीतमीशमममूर्ते सुखं सुराः ।

धीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

जानन्ति गुणवत्त्वाजीवानां कृतकशः ।

अनर्तस्य प्रसादेन तेषामासिधिनानाम् ॥

इति चैतन्यविशेषे ॥ १३ ॥ २७ ॥

धीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

स जलु बोधस्त्वं पुनरबोधेकरसः कथमिव सत्तां
विमिरमिव तेजोमलिनं विषयमाभयं वा करोष्वित्यर्थः ।
तस्मात्तवाधिमन्यशक्तियैमद्वयत्वाद्वा तथोत्प्रेक्ष्यते इति भावः
दोषं दीकाभिप्राये । अथासत्तामिमतोऽसृज्यतेत्यादि भुतिरस्ति ।
तत्रासत्त्वज्ञेन सत्त्वज्ञप्रसिद्धकार्यपरम्परातिरिक्तं सर्व-
कारणं भीमगवानुच्यते असत्त्वज्ञपदेशादित्येव धर्मास्तरेण
वाक्यद्वेषादिति न्यायात् । अधिमनश्शब्देन समष्टिमनोऽधि-
कादी अनिदृश एवोच्यते तस्य सृष्टिश्च प्रादुर्भावनेष तद-
वेदविबक्षायां तु सर्वाधिकाधिकारी तदीयमन एवेतेनोच्यते
असृज्यत तदर्थं व्याख्यायामासेत्यर्थः । अथ पुनरेव नारायण सोऽन्य
कामं मनसा ध्यायेत् तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात् स्वेदो
ऽपतत् ता इमा प्रतताप तास्तु तेजो हिरण्यमण्डं तत्र ब्रह्मा चतु-
र्भुजोऽजायतेति भुतेः । एतदर्थमज्ञातुः कस्यचित् पूर्वपक्ष-
माशङ्क्य समादधते । तत्राकुशाः । ननु भुत्वा शून्यमेव प्रथम-
मुपदिष्टं तदनन्तरं मनोविज्ञानपरम्परा । ततोऽसत् एव पर्य-
वसाने स्थितिः स्यात् । तथा मनसः प्रधानत्वात्तत्त्वं एव सर्वत्र
ज्ञाने हेतुः भुतेस्तु तत्कल्पितत्वात् तदनन्तरमेव कथं पुनः
भुत्वा तत्तदुच्यते इति समाधानन्तु सदिब ॥ २६ ॥

धीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

न केवलं त्वमेव निर्गुणः अपितु तव धाम पार्षदादयश्च
निर्गुणाः यतः स्वयमेवोक्तं निर्गुणं मद्वाभयमित्यादि अतस्त-
देव सत्यमिति तत्प्रकारमाहुः—सदिब मन इत्यादि । इदं विश्वं
मनः मनःकल्पितत्वात् अत आमुज्जात् आपुरवात् पुरुषं मर्या-
दीकृत्य भावप्रयोज्याविषयोः पुरुषं त्वत्त्वासर्वमिदं त्रिवृत्
निर्गुणात्मकम् अतोऽसदपि सदिब भाति सदेव भाति इव
एवार्थः कथं भवतीत्याहुः—स्वयि त्वद्विषयकं यदि भवतीत्यर्थः
त्वत्सम्बन्धेन असदपि विश्वं सदिब भाति किम्पुनः सत्
नित्यभूतं यत्तव लोकादि तस्य नित्यत्वे कारणमाहुः—अशेषं न
विद्यते दोषो यस्य ननु, क एवमलोकादेः सत्यतां वदन्तीत्याहुः—
आत्मानं भवन्तं विदन्तीत्यात्मविदः कया बुद्ध्या वदन्तीत्याहुः आत्म
तया त्वत्स्वरूपतया त्वल्लोकादिकं त्वत्स्वरूपमेव ज्ञेयं विदन्ति
अत्मानं यत्तद्ब्रह्म परमं विदुरिति तवैवोक्तेः अत उक्तं न यत्र
काकोनिमिषां परप्रभुरित्यादि आत्मतयेति यदुक्तं तद्वद्व्याप्तेन
कृपयन्ति नदीत्यादि कनकविकृतिं कुण्डलादिकनकार्थिनो न
सृजन्ति कुत इत्याहुः तदात्मतया तदपि कुण्डलादिकनकमेव
आकारमात्रेणैव विकृतत्वं ननु विकृतिः एतेन त्वं कुण्ड-
कपञ्च नित्याविकृत एव जनान्मत्त्वात् तव लोकाच्च घनाघना-

नम्बत्वेन न विकृतमपि पार्षदादितवगुणमङ्गगुणायाकारे-
णैव अतः त्वत्सम्बन्धादसदपि सदिब भासते यत्तु नित्यसत्
तत्सदेवेति तात्पर्यार्थः ॥ २६ ॥

धीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

एवं सिद्धान्तान्तराणि परिहृत्य भक्तिमार्गे स्थापितेति जग-
त्कर्तृत्वसर्वाभयत्वादिधर्माणां माहात्म्यार्थमङ्गीकरणो तद्वतो दोषः
प्रसज्येत तत्र परस्सहस्रवृणानां सम्भवेपि वृषणद्वयं मुख्यं
जगदाभयत्वेन जगत्सम्बन्धिदोषसाहः उपादानत्वाच्च भग-
वत्येव भवति जीवस्य च भगवत्त्वं कामक्रोधादिसर्वं दोषाः
भगवति भवन्ति एतदुभयपरिहारार्थमाह—सदिब मन इति ।
आदौ जीवभावे यानि वृषणानि तानि परिह्रियन्ते मनस
एव ते दोषाः ननु जीवस्य तत्त्वात्तदेव विशेषतो निरूप-
यितुं न शक्यत इति नासदासीनो सदासीदिति भवत्स-
त्तादृशं रूपं सदासदात्मकमिति तत्रापि तस्यासत्त्वं सद्ब्रह्म
सर्वत्र भगवन्तु भागन्तुकमिति भुत्वादिना जायत इति सदिबे-
त्युपमया निरूपितं तस्योभयात्मकत्वे हेतुमाह—त्रिवृदिति । गुण-
त्रयवेष्टितं तत्र सत्त्वांशे सत्त्वं भवति अंशद्वये त्वत्सम्ब-
न्धमिति एतादृशस्य प्रकाशः न जीवसम्बन्धात् किन्तु त्वत्त्वेव
विभाति मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वश-
मन्विष्याय मीम्नोपि देवः सहसः सदीयानिति भुतिः
मनसो माहात्म्यमाह—न ह्येतन्माहात्म्यं जीवाभयत्वे घटते
नम्बस्तु भगवदाभयत्वेनैव तस्य माहात्म्यं तथापि तद्दोष-
सम्बन्धः स्यादेवेति चेत्तत्राह—आमनुज्जादिति । मनुष्य-
पर्यन्तमेव परिभ्रमणे तस्य मनसः स स्वभावः तृणसम्ब-
मारुह्य महत्स्वपर्यन्तं जीवगणाः तत्र मनुष्यो मध्यस्थः
मनश्च सर्वेषामर्थे भगवता नियुक्तं सर्वत्र परिभ्रमति
यथा तस्य परिभ्रमणं सम्भवति तथांशभेदाः सामर्थ्ये वा कल्प
नीयम् उत्पत्तौ तस्यैकत्वप्रतिपादनात् अतो मनुष्यपर्यन्तमेव
यावत् परिभ्रमति तावत् असत् सदिब प्रतिभाति । अग्रतु सदिब
कश्चिदसदिब प्रतिभाति तस्मात्कामादिदोषाणां मनो-
मूलत्वात् मनसश्च तत्त्वाभाविकं न भवतीति न तद्दोषेण
भगवति दोषः द्वितीयं परिहरति सर्वमिमृशन्तीति अभि-
मर्शो ज्ञानम् आत्मविदोऽत्यन्तं प्रमाणभूताः इदमशेषं जगत्
सर्वं नानाप्रकारेण भ्रान्तदृष्ट्या भासमानमपि आत्मतयैव
सदेवेत्यभिमृशन्ति सर्वे ब्रह्मेत्येव जानन्ति मनसोऽप्यत्र दोषः
परिहृतः यथेन्द्रजालिकस्य अन्यथाप्रदर्शनसामर्थ्ये गुणः ननु
दोषो भवति तथापि मनसापि कामादिभासनं गुण एव
कौतुकार्थत्वात् वस्तुतस्तु ब्रह्मेव आत्मविद् इति वचनात्
तेषां ज्ञानमात्मनि पर्यवसितम् अत आत्मा परमार्थसत्यः स
एव यदि सर्वं कथमसत्यता माशङ्क्येतेत्यर्थः । तथापि युक्ति-
र्वक्तव्येति चेत्तत्राह—नहि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदा-
त्मतयेति । कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं कनकार्थिनो वणिजः
किं त्यजन्ति अपितु गृह्यन्त्येव तत्रापि हेतुस्तदात्मतयेति ।
कनकात्मतया ननु कनकमुपादानमिति मध्ये द्रव्यान्तरापुरिते

श्रीमद्भगवान्पुनरुक्तं सुबोधिनी ।

विकृते कनकतया ग्रहणे युक्तं जगत् जडोपादानकं जीव-
सामग्र्या पूरितं कथं भगवानिति चेत्तत्राह—सकृन्मनु-
प्रविष्टमिदमिति । केनैव कृतम् आत्मोपादानकं स आत्मानं
स्वयंकुरुतेति भूतेः स्वेनैव चानुप्राप्यं तत् सृष्ट्वा तदेवानु-
प्रापिशत् इति अतो जगत्तत्रस्थिता च सामग्री भगवानिति ।
इदं सर्वमात्मनयेवावसितं ततः सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात् कस्य
दोषः कुत्र भवेत् मतान्तर एव दोषाणां दोषत्वं ब्रह्मवादे
न ब्रह्मत्वमेवेति सर्वमविरुद्धम् ॥ २६ ॥

जीवानां ब्रह्मरूपत्वाद्दोषा अपि च मानसाः ।

जगच्च सकलं ब्रह्म ततो दोषः कथं ह्यसौ ॥ २७ ॥

श्रीमद्भिवदनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अत्र त्रिगुणमयः पुमानिति भिदेत्यत्र ज्ञानिनां मते जीवा-
त्मनि त्रिगुणमयत्वेन भिदा परमात्मनः सकलान्नेदोऽज्ञान-
कल्पित एव ज्ञानेन तु तस्मिन्ज्ञाने नष्टे सति भेदे च तिरो-
हिते स परमात्मेव भवति अतो जीवात्मा नाम परमात्मनो
न पृथग्यस्तुरूप इति तत्त्वं बन्धमोक्षोत्पन्नविजृम्भितात्मेव
किञ्चैवमिदंकारारूपं विश्वमपि ततः पृथक्प्रतीतमज्ञानादेवे-
त्याहुः—सद्विवेति । इदमशेषं त्रिष्टुत त्रिगुणात्मकं प्रपञ्चजातम्
आमनुजात् मनुजः पुरुषो जीवस्तमप्यभिध्याप्य सद्विच-
नत् सत् यतो मनः मनोमात्रविलसितमित्यर्थः । तथाच भूतिः
“असतोऽधिमनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत् प्रजापतिः
प्रजा असृजत् तद्वा इदं मनस्वेव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किञ्च”
इति अर्थश्च असद्वा इदमप्र आसीदिति भूतेरसतो ब्रह्मणो निमि-
त्तात् अधि न विद्यते धीर्यस्मादित्यज्ञानमेव मनोरूपेण व्यव-
र्त्ततेत्यर्थः तच्च समष्ट्यात्मकं मनः प्रजापतिं तदभिमानिनम्
असृजत् । व्यक्तमकरोदित्यर्थः न त्वात्मविदामपि विश्वं सदेव
स्फुरति अतः कथमसत्त्वात् आहुः सत अभिमृशन्ति
सदिति जानन्ति आत्मकार्यत्वाच्च ततः पृथगित्यर्थः । तथाहि
यनुपादानकं यतः कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते
उपादीयते चेति लोकाचारेण दर्शयन्ति नहि विकृतमिति ।
कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं कनकार्थिनो न त्यजन्ति तत्र
हेतुः तदात्मतया कनैकरूपत्वेनेत्यर्थः । अतः स्वकृतमिदं विश्वं
तदनुप्रविष्टं पुरुषस्वरूपश्च आत्मतयेव अवसितं निश्चितं
ज्ञानिभिः एतदेवापरोक्षज्ञानं संसारबन्धमोक्षकमिति भावः ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शक्तिशक्तिमतोः कार्यकारणयोश्च भिन्नाभिन्नत्वं स्पष्टयति
आमनुजात् मनुर्मन्त्रोमनुः स्वार्थंभुवो वा जायतेऽस्मादिति
मनुजो ब्रह्मा चतुर्मुखपर्यन्तं चेत्तत्रजातपर्यन्तं प्रति त्रिष्टुत
गुणमयं मनः सद्विच स्वतन्त्रतुल्यमपि त्वयि विषये असत् ।
अस्वतन्त्रं विभाति क्षेत्रज्ञानां वशीकरणे सामर्थ्यवदपि त्वद्व-
शीकरणेऽसामर्थ्यवत् त्वच्चियम्यमायाकार्यत्वादिति भावः । आत्म-
विदस्तु त्वयि मनः त्वद्विषयकं मनः सदेवाभिमृशन्ति तच्च प्राप्ति-

साधनत्वात् सत्कार्यत्वाद्वा न केवलमेतावदेव सदाभिमृशन्ति
किं त्विदमशेषं वस्तुजातमपि कृतः आत्मतया संप्रपतया ।
तथाच भूतिः सम्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सप्र-
विष्टाः सर्वे सत्त्विदे ब्रह्म” इत्यादि तत्र दृष्टान्तमाह—कनकार्थिनः
कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं कनकार्थिनो न त्यजन्ति तत्र
हेतुः तदात्मतया कनकार्थकत्वात् किञ्च युक्तमेवेतत् । यतः
स्वकृतं स्वेन सृष्टम् इदं जडजातं तदनुप्रविष्टञ्च विज्ञानात्म-
स्वरूपं च तदात्मतयाऽवसितं शास्त्रेण व्यासादिभिरिति शेषः
तथाच भूतिः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्चमत्वा सर्वे प्रोक्तं त्रिविधं
ब्रह्मेतत् तत्त्वमासीत्यादि असाधारणधर्मेभिर्मनसि साधारणै-
रभिन्नमिति निश्चितमिति भावः ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

अनुप्य पर्यन्त देहधारी जीवो का सत्वरजतम तीनगुण
युग मन संसार के वस्तुओं का प्रकाश करने से सफल
कार्य करने वाले के समान प्रतीत होताभी है तथापि आप
के विषयमें तो यह मन असत हि प्रतीत होता है क्योंकि
जीवमाया विशिष्ट आप को प्रकाश नहि करता यह भाव है
मलीनमन संसार के मलीन वस्तुओं का हि प्रकाश करता
है आपका प्रकाश नहि करता आप का प्रकाश तो शुद्धमन
करता है और आप की उपासना से जिनके मन शुद्ध हो
गए हैं ऐसे आत्मज्ञानी पुरुष तो चेतना चेतन मिश्रित
इस निश्चल जगत्को परमात्म भाव से सत् हि देखते हैं
क्योंकि सूक्ष्म चेतना चेतन विशिष्ट कारण ब्रह्माहि स्थूल
चेतना चेतन कार्य रूप प्रपञ्च का आत्मा होकर स्थित है
इस वास्ते परमात्मा से पृथक् होकर कुछ भी नहीं है
किन्तु पावत चेतना चेतन सब जगत परमात्मा का
शरीर होने से उपासनीय परमात्मा के अन्तर्गत है इस
रीति से इस प्रपञ्च को परमात्म रूप देखते हैं लोक में
भी सुवर्ण के कार्य कटक मुकुटादि भूषणों का त्याग
नहि करते किन्तु कारण स्वरूप सुवर्ण रूप होने से उन
का स्वीकार हि करते हैं इसी प्रकार परमात्मा का रक्षा
भया जगत परमात्म भाव से निश्चित किया गया है
क्योंकि प्रलय काल में सूक्ष्म चेतना चेतन विशिष्ट
कारण ब्रह्माहि सृष्टि काल में स्थूल चेतना चेतन कार्य
रूप जगत का आत्मा होकर स्थित है सब जगत उस
के अन्तर्गत है इस वास्ते कार्य, कारण रूप निश्चल
प्रपञ्च का आत्मा ब्रह्माहि है इस प्रकार इस प्रपञ्च में
ब्रह्म भाव निश्चय किया गया है ॥ २६ ॥

तव पीडये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निष्कृतिः ।

परिवयसे पशूनिश्च गिरा विबुधानपि तांस्त्वपि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः ॥ २७ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनु, "सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादिभूतिभिरेवम्-
अस्य भगवतः प्रतिपादनात्तज्ज्ञानं सुकरमेवेति कृतं भक्त्या
अत आह—तव परि ये चरन्तीति तवेति कर्मणिषष्ठी त्वां ये
पश्यन्ति इति "हन्तसि व्यवहितान्" इति यच्छब्देन व्यवधान-
मदोषः केन रूपेण अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलानि सत्त्वानि
निकेतो यस्य स तथा तस्य भावस्तथा तथा सर्वभूता-
वासतयेत्यर्थः । उत एव अविगणय्य तिरस्कृत्य त एव
निष्कृतेर्देव्योः शिरो मूर्धानं पदा पादेनाक्रमन्ति मृत्योर्मूर्ध्नि
पदं दधति तं तरन्ति मुच्यन्त इत्यर्थः । ये पुनर्विमुखा अभक्ता-
स्तान् गिरा वाचा पशूनिश्च विबुधान्पिबुधोऽपि परि-
वयसे ब्रह्मासि कृतः त्वयि कृतसौहृदाः त्वयि कृतं
सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितं पुनन्ति पवित्रयन्ति आत्मान-
मन्यातमीति शेषः । न्तरे तथाच भुतिः 'तस्य वाक्-
तन्तिर्वाग्मानिदामानि तस्यैव वाचा तस्या नामभिर्दामभिः सर्वं नित-
मिति अयमभिप्रायः सत्यमेवभूतमात्मानं भुतयः प्रतिपाद-
यन्ति तत्र च यद्यपि यस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्प-
द्यते तथाऽप्यसम्भावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वान्मलिनान्चक्षु-
परोक्षमिव भवतीति नापरोक्षसंसारध्मनिवृत्तिसमर्थं
भगवत्परिचर्यया तु सम्यगमलचित्तानां तत्प्रसादेन लब्धा-
परोक्षज्ञानानामुत्पन्न एव करकलितो मोक्ष इति तथाच
भुतयः 'देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे यमेवैव
हृदये तेन लब्धः यस्य देवे परा भक्तिः' इत्यादयः ॥ २७ ॥

अप्यनु तापैः प्रयत्नस्तु पर्वतादप्यनु तीर्थानि पठन्तु चागमाद् ।
'अप्यनु यागैर्विचक्षन्तु वादैर्हरिं विना नैव मूर्ति तरन्ति ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकादीपिनी ।

नेहेति पूर्व-मनसैवानुदृष्टव्यमित्युक्तं तत्र इह दर्शनविषये
ब्रह्मणि सजातीयविजातीयभेदयुक्तं यज्ज्ञानाचस्तु भासते तत्
किञ्चनकिमपि बहून्तो नास्ति किन्तु कल्पितमेव सर्वं भ्रमसत इत्यर्थः
इह ब्रह्मणि नानेव भेदयुक्तमिव यच्चेतनाचतनयुक्तं विश्वं
तस्यो बहून्मया पश्यति स मृत्योरनन्तरं मृत्युं जन्ममरणवि-
परस्परारूपं संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवम्भूतस्य निर्विशेष-
ब्रह्मरूपस्य तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं सुकरमेवेति हेतोः कृतम् अलं
भक्त्येवतः शङ्कान्त आह वेदः तव परीतिवाक् तस्तीति चाक्षेप
वेदकया तन्निर्मेहारज्जुः सत्संयुक्तान् ब्राह्मणमहिनामानि
दामानिश्च मन्त्रवचनरज्जवः यथा वणिजां वृषाः तन्त्या दामभि-
श्च वृक्षान्ते लब्धेभ्यश्च विधिविधेयकृपया दीर्घरज्जुद्वययुगा
वेदकया अमृतमुद्वैर्ब्राह्मणादिनामभिश्चेद् सर्वं जगत् सितं
वर्धे ब्राह्मणस्त्वमेव वदामीति कुत क्षत्रियस्त्वं यज्ज्ञाद्विजय-
मित्राद्यावया सम्बद्धमित्यर्थः । एवम्भूतं निर्विशेषब्रह्मरूपं

[२७१]

तत्रच प्रतिपादनेतु तथापि ज्ञानस्यापरोक्षतयोत्पन्नत्वो-
भयसम्भावनासन्देहकृपा विपरीतभाषनाः शुकपादिवाक्यै-
परीत्यचिन्तनं ताभ्यां तिरस्कृतत्वाद्वाङ्मयस्य ज्ञानस्येति
शेषः । नापरोक्षज्ञानसमर्थमित्यस्यायमर्थः स्वोत्पन्नोपि ब्रह्मि-
मन्त्रादिभिस्तिरस्कृतश्चेन्न दाहसमर्थो भवति सति तूत्तमके
भवत्येव तथा वेदान्तवाक्यैर्जातमपि ज्ञानमभयसम्भावनादिभि-
स्तिरस्कृतं सन्नापरोक्षध्मनिवृत्तिसमर्थं भवति सत्यान्तुतेज-
स्वादीयायां भगवत्परिचर्ययायां तत्प्रसादेन अमर्त्यवृत्ति-
समर्थं भवत्येवेति वाचस्पत्यादिसम्मत्या शुकज्ञानिनः
परास्ता इति । देहान्त इति य इह स्वातुमपेक्षते सर्वैश्वर्यं
ददाति यत्र कुत्रापि ध्रियेन देहान्ते देवः परमज्ञतारकं
व्याचष्टे येनामृतीभूत्वा सांमृतत्वञ्च गच्छतीति श्रीनृसिंह-
पूर्वतापस्यां शुकम अयमर्थः यस्तु श्रीनृसिंहोपासकः सर्वो-
त्कर्षेणात्र स्वातुमपेक्षते तस्मै स नृसिंहः सर्वैश्वर्यं ददाति
स च यत्र कुत्रापि मगधमरुदेशेपि ध्रियेन तस्मै देवो नृसिंहो
देहान्त एव तारकमोक्षारप्रतिपाद्यं परमब्रह्म व्याचष्टे उप-
दिशति अत्राद्वैतशुक्लां भाष्यम कामिनं प्रकृत्य देहान्त
इति विशेषणोपादानं कामित्वेन प्रागनधिकारात् निष्का-
मस्य त्वर्वागपि देवः परमब्रह्म तारकं व्याचष्टे इति येनो-
पदिष्टेनोक्षारप्रतिपाद्येन भगवताऽधिगतेनामृतीभूत्वा देहाधु-
पाधेर्विमुच्य स भोता कैवल्यमाप्नोतीति ॥ २७ ॥

श्रीकविशुद्धामणिचक्रवर्तिनृताऽप्ययवोक्षिणी ॥

ननु "सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म मनसैवानुदृष्टव्यं नेह नानास्ति
किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादि
भुतिभिः एवम्भूतस्य भगवतः प्रतिपादनात्तज्ज्ञानं सुकरमेवेति
कृतं किम्भक्ता अत आह—तव परीति । येऽखिलसत्त्वनिकेततया
सर्वभूतावासतया तव त्वां परिचरन्ति त एवाविगणय्य तिरस्कृत्य
शिरो पदा पादेन क्रमन्ति मृत्युमतिमुच्छेदं कृत्वा तरन्तीत्यर्थः ।
ये पुनर्विमुखास्ते नात्मा अभक्तान्नाद् विबुधानपि विबुधोपि
गिरा वाचा परिवयसे ब्रह्मासि कृतः त्वयि कृतसौहृदाः
भक्ताः खलु निश्चितम् आत्मानं अन्याश्च पुनन्ति ये विमुखा-
स्ते नात्मानमपि पुनन्तीति उत एवार्थः तवेति कर्मणि-
षष्ठी परि ये चरन्तीति "हन्तसि व्यवहितान्" इति यच्छब्देन
व्यवधानमदोषः स्वामिचरणाः अयमभिप्रायः सत्यमेवभूत-
मात्मानं भुतयः प्रतिपादयन्ति इति तत्र च यद्यपि यस्तुनो
ऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथाऽप्यसम्भावनाविपरीत-
भावनातिरस्कृतत्वान्मलिनान्चक्षुःपरोक्षमिव भवति इति
नापरोक्षसंसारध्मनिवृत्तिसमर्थं भगवत्परिचर्यया तु सम्यक्
अमलचित्तानां तत्प्रसादेन लब्धापरोक्षज्ञानानामुत्पन्न एव
करकलितो मोक्ष इति अभक्ताद् ब्रह्मातीत्यत्र भुतिः "तस्य वाक्-
तन्तिर्वाग्मानि दामानि तदस्यैव वाचा तस्या नामभिर्दामभिः" अर्थः

श्रीकविचूडामणिकवर्षिकृतान्वयबोधिनी ।

तस्मिन् रज्जुः धागेव तन्तिरेव तन्तिः सत्संयुक्तानि नामानि दामानीव तत्ततः अत्येवमस्य वाचा तस्या नामभिर्दामानीयैः सर्वमशेषं सितं बद्धम् अमुकस्त्वमेव कुर्वित्याह्वया बद्धमित्यर्थः अभक्त-
बन्धनपरेयं भक्तानामयत्नतः संसारतण्डलित्यत्र भुक्तिः श्रीनृसिंह-
तापिण्यां य इह स्वातुमपेक्षते सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि
प्रियत देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनामृतीभूत्वा
सोऽमृतत्वं गच्छतीति अर्धं य उपसक्त इह लोके स्वातुमपे-
क्षते इच्छति तस्मै सर्वैश्वर्यं ददाति देवः श्रीनृसिंहः स यत्र
कुत्रापि कौकट्यं लच्छदेशावपि प्रियत तस्य देहान्ते तु तारकं
व्याचष्टे परं ब्रह्म तारः प्रणवः तत्र त्र्यं तारकं सामाङ्गप्रणवे व्याख्यातं
परं ब्रह्म कथयतीत्यर्थः येन परब्रह्मकथनेन अमृती भूत्वा
संभोता अमृतत्वं कैवल्यं प्राप्नोति भुव्यन्तरं "नायमात्मा प्रवचनेन
लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति
अर्थः अयमात्मा प्रवचनादिभिः न लभ्यः न लभ्यते किन्तु यमा-
त्मानमेव उपसक्तो वृणुते ऽनन्यभावेन भजते तेन वरणेनैव स
आत्मा लभ्यो नान्यसाधनान्तरेण यद्वा यमेव भक्तं भक्त्या परितुष्टं
एव आत्मा वृणुते आत्मसात्कर्तुमिच्छति तेनैव एव लभ्यते
नान्योरीति भक्तमोक्षपरेयं ज्ञामिनां—

तपन्तु तापैः प्रपतन्तु पर्वता—

वदन्तु तीर्थानि पठन्तु चागमान् ॥

यजन्तु यागेर्विधवदन्तु योगै—

हरिभिर्ना नैव मृति तरन्ति ॥

सुगमम् ॥ २७—१४ ॥

श्रीमद्भागीश्वरामिहृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र परीत्यस्य टीकायां भुतिव्याख्या नेहेति पूर्वं मन-
सैवानुग्रहव्याप्त्युक्तं; तत्राहुः—दर्शनविषये ब्रह्मणि नाना नास्ति
किञ्चन किञ्चिदपीत्यर्थः वाक्यतन्तीति तन्ती रज्जुः धागेव
तन्तिरेव तन्तिः तत्संयुक्तानि नामानि दामानीव सितम् अमुक-
स्त्वमेव करिष्यसित्याह्वया बद्धमित्यर्थः । देहान्त इति य
इह स्वातुमपेक्षते सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि प्रियत
देहान्ते देवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे येनामृतीभूत्वा सोऽमृ-
तत्वं गच्छतीति श्रीनृसिंहनापण्यां युक्तम् अयं स्वव्याख्या
नच्छुत्वा काश्चिदभ्याः भुतयः भक्तिपराः आहुः किन्तेन कच्छसाधेन
त्वत्प्रमशून्येन ज्ञानेन तत्कलभूतं परमप्रेममयं त्वत्परिचरणमेव श्रेयः
यतस्तवेति अखिलसत्त्वानिकेततया सर्वाश्रयतया सर्वगुणा-
कराखण्डशुद्धसत्त्वाश्रयतया वा सर्वान्तस्करणाभिनिवेशारूप-
तया वा हेतुना ततः परागप्रेम्णा कृतत्वात् तदेव तेषां
यद्यपि परमपुरुषार्थः तथाप्यपवर्गभ्रानुपाङ्गिकतया त्वत्प्रसा-
देन निर्बोध एव स्यात् पूर्वोक्तज्ञानसाधकानां तु त्वन्माया-
मयविधिनिषेधलक्षणगिरा स्वाभाविकबन्धो नापयात्येवेत्याहुः—
त उतेति पादद्वयेन । उत अपि ते मृत्योः शिरोऽप्यविगणय्य
अननुसन्धायैव पदा क्रमन्ति मुख्यन्त इत्यर्थः । अवगणय्येति-
पाठः कश्चित् विबुधानपि भुतिविनिर्णीतपूर्वोक्तज्ञानानपि
तान् परिचयसे यतस्त्वयि कृतं सौहृदं तादृशप्रेमसेवेच्छा
तद्युक्ता एवात्मानं परं पुनरिति न तु ये ततो विमुक्तास्त

इति तदुक्तं भवः सति भक्तिमुदत्तत्वादि भुतवत्त्वं कृतं यथा
पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः कृष्णोत्तरे,
परमे व्योमन् यस्मिन्नेवा अधिविश्वे निषेदुः कस्तं नवेद
किमुच्चा करिष्यति य इति द्विदुस्तमे समासत इत्याद्याः कृतं
प्रीत्या सेवमानं सन्तं पश्यति तदास्य महिमानं च पश्यत्य-
नुभवति इति अनेन प्रकारेण वीतशोको भवति कुत्र परमे
व्योमान् परव्योमाभिधे महावैकुण्ठे कीदृशे अक्षरे निर्विकल्पे
यत क्वच इति क्वचः सम्बन्धिनि तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः यस्मिन्
परमव्योम्नि देवाः पार्षदादयः इत् इत्यमिति भुति-
पदार्थः अग्रेच जुष्टमेव दर्शयति यो देवानाभिधिपो पार्श्व-
लोका अधिभिताः य ईशोऽपि पदवत्तुपदस्तस्मै देवाय इविषा
विधेम" इति ॥ २७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

एवं भगवत्पराणां प्रभावं भगवद्भिमुक्तानामपकर्षं चाह-
तवेति । अखिलसत्त्वानां जन्तूनां निकेततया तथाविधसम्ब-
न्धानुसन्धानेन ये तव त्वां परिचरन्ति सेवन्ति जानन्ति ते
निश्च्युतेः मृत्योरपि शिरः अधिगणय्य अनादृत्य पदा क्रमन्ति
पादेनाक्रमन्ति अविबुधान् अज्ञानविषयान् पशूनिव परिचरसे
कृपाया रक्षसि गिरा उपदेशेनामानित्वादिना रक्षसीत्यर्थः ।
पुनरिति लोकमिति शेषः परिचयसे इति पाठे तान् गिरा वाचा
पशूनिव विबुधान् पण्डितानपि परिचयसे ब्रह्मासी-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्विदमात्मविदः सद्भिर्मृशन्तु ततः किमत आहुः—तत्र
परीति । इत्यभिदं सद्भिर्मृशन्त एव मृत्युं तरन्तीति भावः
तथा हि अखिलसत्त्वानां सर्वेषां जन्तूनां निकेततया ये तव परिचरन्ति
अखिलान्तरात्मत्वेन त्वां सेवन्ते उपासत इति यावत् त उत तः परं
निश्च्युतमृत्योः शिरो मूर्खानमविगणय्य अनादृत्य पदा पादेन
आक्रमन्ति मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दधन्ति (तरन्ति) ततो मुख्यन्त इत्यर्थः
तर्हीत्यमनभिर्मृशतां का गतिरित्यत आहुः परिचयसे इति
अविबुधानितिच्छेदः अविबुधः सार्वार्थ्यब्रह्मोपासनरहितान्
गिरा शास्त्रात्मकसम्यगुपदेशेन परिचयसे "अयपये" त्यादिवृण्वक-
परितस्य चयतेवीगतिव्याप्त्योरित्यस्य यद्यन्तस्य वा इदं रूपं
(गत्यर्था बुध्यर्था बोधयसीत्यर्थः) अस्य गत्यर्थस्य ज्ञानार्थ-
कत्वात् बोधयसीत्यर्थः । यद्वा परिचयसे गमयसि सम्मार्गं
नयसीत्यर्थः । पशूनिव यथा दुर्बमान् पशूनासिकासुजा-
विभिः सम्यक् शिचयन्ति तद्वत् शास्त्रात् स्वामित्यभूतं ज्ञात्वा
क्रमेणोपासीनाः मुख्यन्त इति भावः परिचयसे इति लक्ष्मण्यन-
पुरुषेण निरतिशयकृपावत्त्वं सर्वानुजिघृक्षुत्वञ्च सूचितं
तर्हि शास्त्रानधिकारिणां का गतिरित्यत आहुः—तानिति ।
ये त्वयि न विमुक्ताः वैमुख्यरहिताः अत एव कृतं सौहृदं
येन त्वज्ज्वालात्मानं अज्ञानं शास्त्राधिकाररहितानपि पुनरिति कृतं
भागवतसेवया तेषां मुख्यन्त इति भावः ।) येषां सत्सेवापि न
रोचते तेषामभ्योतिरेवेति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

जीमीनवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथैव भगवत्पराणां प्रभावं भगवद्विमुक्तानां आपकर्षमाह तथेति । अखिलसत्त्वानां जन्तूनां निकेततया तथाविधानुसन्धानेन ये तव त्वां कर्मणिपट्टी परिचरन्ति सेवन्ते जानन्तीति यावत् “हृन्दासि व्यवहिताश्च” इति सूत्रेण यच्छब्दव्यवधानेपि द्वावः तथाच गीतायां ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः इति ते उताप्यर्थे मृत्योरपि शिरः अधिगणय्य भनादस्य पदा कमन्ति पादेनाकमन्ति तथा च वक्ष्यति शुको देवानां भृत्यगण वाक्येन—

“त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः—

खीकोर्विलङ्घयपरमं व्रजताम्पवन्ते ।

नाम्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान्—

अथे पदं त्वमविता यदि विप्रमूर्खः । इति ॥

अविबुधान् अज्ञानं पशूनिव परिचर्यसे कृपया रक्षसि गिरा अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिराजवमित्याद्युपदेशेन रक्षसी-त्यर्थः । त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति लोकमितिशेषः तथाच भगवत्परायमेकादशे “वाग्गद्गद्गद्गते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हंसति कचिच्च । विलज्ज उग्रादयति नृत्यते च मज्जकियुक्तो भुवनं पुनाति” इति न ये विमुक्ता आत्मानमपि पुनन्ति कुतो लोकमिति तदुक्तं सप्तमे प्रह्लादेन—

विप्रादि बह्वगुणयुतादरविन्दनाम्—

पादारविन्दविमुक्तात् भवचं वरिष्ठम् ॥

मम्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थः—

प्राणं पुनाति सकुलं न तु भूरिमानः । इति ॥ २७ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

ज्ञानिभ्योपि भगवद्भक्ताः एव परमोक्तृष्टाः इत्याहुः— ये भक्ताः अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलानि देवमनुष्यपशु-वक्ष्यादीनि सत्त्वानि प्राणिनो निकेतः वासस्थानं यस्य सः तस्य भावः निकेतता तथा सर्वप्राणिनां हृदयवसिष्ठ-प्रकारेण ते इति कर्मणिपट्टी त्वां परिचरन्ति भजन्ति सर्व-प्राणिनां भगवद्वासस्थानत्वेन तेषु द्वेषरहिताः सर्वव्यापकं त्वां ये भजन्तीत्यर्थः । ते भक्ताः अधिगणय्य तिरस्कृत्य निर्झृतेः मृत्योः शिरः मस्तकं पदा पादेनाकमन्ति मृत्युं तरन्तीत्यर्थः । उतेति निश्चयार्थः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम येस्ते खलु इति निश्चयं पुनन्ति तादृशभक्ताः खलु खानु-वर्तिनोपि भक्तिमार्गमुपदिश्य सर्वपापं दूरीकृत्य मुक्ति-बोध्यान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ये तु परमात्मनि विमुक्ताः ते न पुन-न्येव स्वयं तरितुमर्हन्तः इति न्यायेन स्वयमेव मलिनाः कथमन्याद् पुनन्तीत्यर्थः तान् त्वद्भजनविमुखान् विबुधानपि सर्वशास्त्रज्ञानपि त्वङ्गिरा वेदरूपवाण्या पशूनिव वयसे तत्तत् कर्मसेव बभ्रासि यथा पशवः यत्र निबद्धाः तस्मादन्यत्र गन्तुं न शक्नुवन्ति तथा भगवद्विमुक्ताः अपि त्रैगुण्य-वैषम्यवैषम्याभ्यां स्वस्वप्रकृत्यनुगुणराजसतामसकर्मस्वेव विश्वा-वृण्वन्तो तत्रैव निबद्धाः भवन्तीति भावः । यामिमां पुष्पिणीं तां प्रहृष्टव्यविपश्चितः इत्यादिवचनमत्रानुसन्धेयं भगवद्-भजनं विनाम्यत्कर्मादिकं मोक्षसाधनं न भवतीति भावः

तदुक्तं यथा—

तपन्तु तापैः प्रपतन्तु पर्वता-

दृष्टन्तु तीर्थानि पठन्तु खागमान् ।

यजन्तु यागैर्विध्वन्तु वादे—

हरिं विना नैव मूर्तिं तरन्ति ॥

ये अखिलसत्त्वनिकेततया तव परिचरन्ति ते निर्झृतेः शिरः अधिगणय्य पदा कमन्त्युत त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति ये विमुक्ताः ते न पुनन्ति विबुधानपि तान् पशूनिव गिरा परिचर्यसे इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

भीमद्विजयभजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

मू० ॥ न हि विकृतं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्मृत-मनुप्रविष्ट इदमात्मतया रसितम् । तव ये परिचरन्त्यखिल-तत्त्वनिकेततया ननु ते पदाकमन्त्यधिगणय्य शिरा निर्झृतेः ॥

“सर्वेग ये प्रपश्यन्ति ब्रह्मानन्दमजास्वरम् एकमेवाद्वयं मिलं निर्झृतेस्ते शिरोगताः” इतिभृत्येन प्रथितस्य न हि विकृतमि-त्यस्य श्लोकस्यायं भावः । यथा कनकस्य विकृतं विविधकृतं कुण्डलादिरूपं कनकं विना परित्यक्तुं न शक्यते नेदं कनकं सर्वमिति तत्र हेतुः तदात्मतयेति । कनकस्वरूपत्वेन प्रमाण-सिद्धत्वात् तथा स्मृतमिदं जगदनुप्रविष्टो भवामूलरूपं विना परित्यक्तुं न शक्यः तत्र हेतुरात्मतयेति एकस्वरूप-त्वात् कीदृशं जगत्प्रविष्टः रसितं लसितम् आत्मना प्रकाशितं जगत्प्रविष्टस्तस्मात्सर्वगतो विष्णुरिति ज्ञातव्य इति तात्पर्यार्थः एवंविधज्ञानेन किं प्रयोजनं तदाह तथेति ये तव अखिल-तत्त्वानि सर्वप्राणीः अधिष्ठानतया निकेतनानि अधिष्ठानतया आभयो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तथा स्वरूपं ज्ञात्वा परिचरन्ति पूजयन्ति यद्वा अखिलतत्त्वानां निकेततया ते ज्ञानिनः श्रुतात्मकब्रह्मप्राप्तिधिरुद्धत्वाभिर्ज्ञेताभ्यस्य संसारस्य शिरः स्फुटं पदा कमन्ति ननु किङ्कृत्वा अधिगणय्य संसारमिति शेषः आचार्यैरत्र या याः भृतयोऽध्यन्तृपरम्परासिद्धास्तास्ता एवा-दाह्वियन्ते न त्वन्याः स्नाकप्रत्ययार्थं तत्र भृत्युक्ताधिकार्ये पुरा-णानि चोपात्तानि—

“यथैव कुण्डलं त्यक्त्वा नादातुं कनकांशकम् ।

तस्यैव तदवस्थत्वात्केवलभेदतः स्फुटम् ।

एवं सुगसुरनरेष्वास्थितो भगवान् हरिः ।

नैव भेदेन मन्तव्यो जीवभेदं तु सत्यपि ॥

ये तथाभिन्नमोक्षं पश्यन्ति परमर्षयः ।

श्रुतप्रामिधिरुद्धत्वात्संसारनिर्झृतेः शिरः ॥

अधिगणय्य पदाकम्य वृण्वन् निबध्यं ययुः । इति ॥

गारुड ॥ २८ ॥

भीमजीयगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तच्छ्रुत्वा काश्चिद्व्या भक्तिपराः भृतय आहुः किन्तेन कृच्छ्रसाध्येन त्वत्प्रेमशून्येन ज्ञानेन तत्फलभूतं परमप्रेममयं तत्परिचरणाभेदं भयः यतस्तव परिचरन्तीति ॥ २७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिहोक्तं ब्रह्मसूत्रम् ।

त्वहीयस्य सत्यस्यमुक्ता त्वहीयताया एकान्तभक्तपरत्वे प्रतिपादिते त्वद्भजनमेव सर्वोत्तममिति निर्णय पुनर्भजन-
मेवाभिनन्द्य आहुः—तव परीत्यादि । तव चरणारविन्दं ये
परिचरन्ति तवेति द्वितीयायं वृत्ति ते उत निश्चितम् अखिल-
सत्त्वभक्तितया अखिलप्राप्याभ्यस्तया विशिष्टाः सन्तः विशेष-
ण्ये सुखीया ते अखिलगणस्य अविच्छेदेन निर्मुक्तमृत्योः शिरः
पद्म आक्रमन्ति ये पुनर्भजन्ति त्वयि विष्णुसत्त्वात् विष्णु-
धामपि देवानपि किंपुनर्भजन्तु गिरा स्वर्गकामोऽक्षिप्तो-
मेन यजदित्यादिकया घोररूपया वाचा पाशभूतया परि-
चर्यसे ; सर्वतोभावेन यन्नाति घोरतन्तुसन्ताने पशुनिव
पशवो ; यथा पाशेन बध्यन्ते त्वयि कुनसैवदास्तु जलु
निश्चितं पुनन्ति परानपि पवित्रयन्ति भजन्तस्तु मृत्युशिर
आक्रमन्ति कृतप्रमानस्तु सर्वानेव पवित्रयन्ति ननु त्वद्भ-
जतोपि पवित्रयन्त्युर्नेत्याहुः—नये विमुक्ताः ये त्वयि विष्णुका-
साह तेपि न पवित्रयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिहोक्तं ब्रह्मसूत्रम् ।

एवं भगवति दोषान् परिहृत्य भक्तिमार्गे भगवान्
निर्मुक्तो निरूपितः इदानीं फलतो दोषं परिहरन्त्यः भक्तानां
दोषं निराकुर्वन्ति तस्य ये परिचरन्ति उत त एव निर्मुक्ते-
मृत्योः शिरः पदा आक्रमन्ति तत्रापि नाहानात् किन्तु
ज्ञात्वैवावगणय्य अमेन भगवतो दानं तिष्ठतु सेवा-
भात्रेणैव मृत्योर्जयो भवतीति उक्तं सर्वस्यापि द्वयमभीष्टं दुःख-
हानिः सुखावाप्तिश्चेति तत्र सुखं भगवत्सेव सिद्ध्यति नान्य-
येति निरूपितं दुःखहानिरपि भगवत्सेवयैव नान्यथेति निरु-
प्यते दुःखानामवधिर्मृत्युः स कर्मानुसारेण प्राणिभ्यो दुःखं
प्रचलति सर्वकर्मापेक्षयापि दुःखदातुरवशां महाश्वातिक्रमः
शिरसोमदनरूपः बद्धेव दुःखं प्रचलति तदपि चेतयां भगव-
द्भजनसाधने ततः कुतस्तेषां दुःखं स्पष्टमेव मृत्योर्मुक्ति-
पददानं भुवं निरूपितं ये हि निरन्तरं सेवां कुर्वन्ति ते
सेवार्थं वैकुण्ठेऽप्येव्यन्त इति वेदान्तरादिनिर्माणे कदाचित्
सत्कारनाशां विलम्बश्च भवेदिति तदेव शरीरं गृहीत्वा
ते सेवार्थं मृतं गच्छन्ति तदा मध्ये प्रतिबन्धकत्वेन मृत्यु-
भेदायाति तदा तं दृष्ट्वा अभीता एव तस्यावगणनां कृत्वा
अराहो निःश्रेणिकामिष तच्छिरस आक्रमणं कुर्वन्ति मृत्योः
शिरो महासाहसानि तेषां करणं शिरसोऽधिराहणम् आध-
भौतिकव्यवस्थया आध्यात्मिके तु देहदेहाहकवैदिकादिधर्मान्
सर्वानुल्लङ्घ्य विरुद्धानपि कृत्वा भगवत्सेवां कुर्वन्ति इत्यर्थः ।
सेवार्थां विशेषमाह—अखिलसत्त्वभक्तितयेति । बहिर्मुखानां सेवा
निवारिता अखिलसत्त्वेषु निकेतः स्थानं यस्य सर्वत्र भग-
वानस्तीति ज्ञात्वा सर्वोपरोधेन ये परिचरन्तीत्यर्थः सर्वं
तद्विषयमीक्ष्यध्वमेवं वस्तोषितां ह्यभावितां वाक्यात्
तथा दर्शनमपि तोषहेतुर्भवति अन्यथा दोषभवणाच्च कुरुते-
र्वादिहम्बनं भस्मय्येव जुहोति स इत्यादिवत् तवेति
वृत्त्या त्वत्सम्बन्धिनं पदार्थं यं कश्चन परिचरन्ति परं
सर्वार्थभाषोपेक्ष्यते मृत्योः स मृत्युमापाप्नोति य इह जानेव

पश्यति इति भेददर्शकं तस्य मृत्युप्राप्तमवश्यम् ननु सर्वाति-
क्रमे कथं दोषो न स्यात् तेषां वा क्रोधः प्रमदस्वप्नाणां
तत्राहुः परिचर्यसे इति तान् प्रविशानपि विष्णुभावं वद-
न्ति परिचर्यसे वभ्रासि यत्र स्वस्वामी मृत्योरपि भेदात्
देवान् वभ्राति तत्र तत्सेवकानां मृत्योरवगणनायां वा
शङ्केत्यर्थः किञ्च गिरा भगवान् वभ्राति साक्षात् स्वयमेव
तत्सेवका एव कुर्वन्ति यथा राजाज्ञया राजसेवका कृत-
स्तेषां तदतिक्रमः अभ्यासप्राप्त इति न शङ्कामुत्पादयति
किञ्च पशुनिवेति यथा पशवः शकटादिषु योजनार्थं निरु-
प्यन्ते तत्र सेवका एव निरूपकाः तान् भगवत्सेवार्थां
योजयन्ति अतः सेवां प्राप्य कृतार्था एव ते भविष्यन्तीति
न तेषांकोपि मनःकुशः अनः सेवकानां देवापेक्षयाप्यु-
त्कर्षो निरूपितः ननु तथापि सेवकानामभयार्थत्वात् निश्चि-
तत्वमशुद्धत्वं च स्वीदित्याशङ्क्याह—त्वयि कृतसौहृदा इति
त्वय्येव च कृतसौहृदाः जगत्पुनन्ति ननु तपस्विनोऽन्ये वा
धार्मिकाः यतस्त्वयि विमुक्ताः अयमर्थः शुद्धिर्द्विधा दोष-
निर्हरणात्मिका गुणाधारकर्त्री च तत्र गुणानामुत्कर्षः भग-
वत्सेवावधिः “यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्प्राप्तिक्रमा सर्वैर्गुणैस्तत्र-
समासते पुरा” इत्यत्र निरूपितं दोषानामवधिर्भगवद्भवता—

“प्रसूहत्यासहस्रस्य पापं शान्तेत्यश्नन ।

न पुनस्तद्वद्वाने कल्पकोटिशतैरपि ॥

इति वाक्यात् ततश्च ये गुणवन्तो भवन्ति तैरेव गुणलेशैः
निवर्तितदोषाभासाश्च त एवान्येषां दोषान् दूरीकृत्य गुणा-
धाने समर्था भवन्ति ननु ये दोषपूर्णस्तद्देशेरेव निवर्तित
सर्वगुणाः ते शुद्धिं कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अद्विवति प्रमा-
णम् ॥ २७ ॥

सर्वथा सर्वतः शुद्धा भक्ता एव न चापरे ।

अतः शुद्धिमभीप्सद्भिः सेव्या भक्ता न चापरे ॥ २८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिहोक्तं ब्रह्मसूत्रम् ।

पूर्वस्मिन् श्लोकद्वये परमपुरुषार्थनिरूपणमधिकृत्य अक्ष-
रुत्पत्तिवादिनः सद्भिनाशवादिनः सत्त्वभेदवादिनः विषय-
वादिनः चित्तवादिनः इत्येवं पञ्चवादिन उक्ताः अत्र श्लोके
तु परिचर्ययादिन उच्यन्ते एषां वैष्णवानां मते जीवाः
जलु चित्कणः अल्पबोल्पव्यापीऽक्षतन्त्रो निर्गुण एव तस्य
संसारदुःखनिवृत्तये भगवत्प्राप्तये च भक्तिरेव घटते नान्य-
न्यो ज्ञानादिकः कोऽप्युपायः—

“देवी शेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति ॥

भक्त्याहमेकया प्राप्ता इति च भगवदुक्तेस्तद्विरोधोपायो दुर-
गमात्मेत्याश्रममुक्तेश्च सेवोपेयः परमपुरुषार्थ इति वैष्णव-
मतस्यैव सर्वमतं मध्यं भेद्यत्वं प्रतिपादयन्त्यो वैष्णवानेवो-
त्कर्षयन्त्योऽभ्यासं सर्वानेव वादिन आक्षिपन्ति—तवेति । द्विती-
यायं स्वां ये परिचरन्ति “कृत्वासि व्यवहिताश्च” इति मन्त्रेण
व्यधानमदोषः अक्षिप्तानां लोकाणां सत्त्वं अक्षय्यमेव निरूपितं
आभयो येषां तेऽक्षय्यसत्त्वमेकतासिचो भावसत्त्वा तपोम-

भीमविद्वन्नाथकवर्षिकृतसारायंदर्शिनी ।

कक्षिताः सत्यं होवेदं विश्वमसृजतेति माध्वभाष्यप्रमाणितभूतेः प्रधानपुण्यां नरदेव सत्यकृदिति सप्तमोक्तेः द्वैतप्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति मतमाश्रित्य वर्त्तमाना इत्यर्थः । श्लेषेण क्लृप्तं निकृष्टमगुणं अक्षिलं भेष्टं शुद्धं यन् सत्त्वं तदेव निकेतो वैकुण्ठादिष्वङ्गेषु सत्तया उपलब्धितं त्वामित्यर्थः । ते उत ते एव आदिगणस्य तिरस्कृत्य निर्गतेभ्यः शिरः पदा आक्रमन्ति अवहेलामात्रेणैव संसारं तरन्तीत्यर्थः । ननु पूर्वं वादिकोपि भुङ्क्तेष्वानाद्युपायेन तरन्त्येव तत्र नेत्याहुः परिवयसे इति । गिरा तच्चुम्मतप्रतिपादिकया वेदवाच्यं "असतो मनोऽधिसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत्" इत्यादिकया रज्ज्वा तान् विशिष्टबुधान् दार्शनिकानां पशुनिष बध्नांसि न च सोपपत्तिकं वस्तुमपारयन्तो वैष्णवा एव न ज्ञानवन्त इति वाक्यम् यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः "इति भूतेस्त एव सम्बद्धं ज्ञानवन्तो हेयाः तस्मात्त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितं पुनान्तं स्वयं भूताः अन्यानपि स्वोपदेशान् पवित्रयन्तीत्यर्थः ये विमुक्ताः अभक्तास्ते तु न अत्र "नित्यो नित्यानां ज्ञेयनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् न पीठगं येन यजन्ति विप्रास्तेषां मित्रिः शाश्वती नेतरेवाम्" इति "जुष्टं यदापश्यत्यन्ममीशमहिमानमिति वीत शोकः ऋचोक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधिविभ्रं निषेकुः" इत्याद्याः अर्थश्च यदा स्वेन जुष्टं प्रीत्या सेव्यमानं पश्यति तदास्य महिमानं च पश्यत्यनुभवति इति अनेन प्रकारेण वीतशोको जितमृत्युर्भवति कुत्र परमे व्योमन् परमव्योमभिधे महावैकुण्ठे अक्षरे नित्यरूपे ऋच इति ऋचस्त्वम्भिधानं तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः यस्मिन् देवाः पार्षदाः विश्वे सर्वे अधिनिषेदुरधिकृताः ॥ २७ ॥

भीमचक्रकद्वेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्भक्ता ह्यनन्यशरणा एव तत्प्रसादेन तरन्तीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्यन्त्यो वाक्यध्वन्यामुक्तिं जल्पन्त्योऽज्ञानं परिहसन्ति भुतयः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विदुः यमेवैव वृजुते तेन लभ्यः तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादात्प्रहिमानमीशं तपःप्रभावाद्देव प्रसादाच्च ब्रह्महृत्वेताभ्यसरोऽथ विद्वानित्याद्यः ये जनास्तवेति कर्मणिपट्टी त्वां परिहरन्ति सेवन्ते अखिलसत्त्वानिकेततया सर्वसत्त्वाधिष्ठानतया ब्रह्मा अखिलसत्त्वान्तर्गतामितया उभयथापि नारायणं त्वां ये पूजयन्ति ते एव निर्ऋतेः शिरः पदा आक्रमन्ति ताडयन्ति शुण्डीकुर्वन्तीत्यर्थः तथा च भुक्तिः सर्वमेवं प्रपश्यन्ति ब्रह्मानन्दमजाक्षरम् एकमेवाद्वयं नित्यं निर्ऋतेस्ते शिरोगताः "इति अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह अभक्तास्तु विबुधानपि भवणादौ कुशलानपि कालरूपस्त्वं गिरा वयं कुशला इति तेषां गिरा ब्रह्मासि तत्र दृष्टान्तः पशुनिष यथा क्रोशतोपि पशुन पशुघ्नाः वध्नांसि तथा वेदवाक्योच्चारणकुशलानपि परिवयसे इत्यर्थः तत्राच भुक्तिः वयति गा इव यः सुरादिकांस्तम्भनसो जगदनुग्रहं शुण्धयो न परे इत्यादि ननु तर्हि ओतव्य इत्यादि भुतेष्वप्यप्यपत्तिरिति चेन्न भुत्वापि भगवत् पराङ्मुखस्य तत्र कृपा-

कटाक्षेणानवलोकितस्य भगवत्स्वरूपादिप्रकाशाभावेन ससारा-निवृत्तेर्हेतोः तत्रैव निदिध्यासितस्य इति वाक्यशेषे ध्यानात् भवणादेः ध्यानसापेक्षत्वेन सार्धक्यमेव अत्र तु शृण्वन्तोपि बहव इत्यस्मिन् वाक्ये स्पष्ट एव कण्ठरवेण पठित इत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति त्वयि कृतसौहृदाः खनिवत्यवधारणे पुनर्नि ये विमुक्ताः भवणादिसाधनैर्लोकदृष्टौ युक्ता अपि न पुनस्त्यात्मानं कुतोऽन्यमिति अनेन भगवत्प्रसादस्य निरपेक्षत्वं तद्व्यसाधनजातस्य तत्प्रसादसापेक्षत्वं च दर्शितं मन्तव्यम् आह च भगवान् समस्तजानः—

नेन सामान्यको वापि न यजुंष्यविचक्षणम् ।

त्रायन्ते कर्मणः पापान् ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥

न छन्दाः सि वृजिनासारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानं नीडे शकुन्ता इव जातपक्षाः छन्दास्थेन प्रजहन्त्यन्तकाले अविचक्षणं वाक्यार्थोदौ कुशलमपि भगवत्पराङ्मुखं एषा बुद्धिमतां बुद्धिमनीषा च मनीषिणाम् । यत्सत्यमनृते नेहमत्येनाप्नोति मामृतम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुकर्मन्तम्" इत्यादि भगवदुक्तं प्रज्ञाहीनं अत एव मायाविनं भगवति कपटाचारिणं ममाविद्याकील्पनेनियन्ता भगवानीश्वरः ननु वस्तुतां मदन्त्योस्ति किञ्चाहमेवेश्वर इति निष्ठालक्षणा माया विद्यते तस्य तं तथा च श्रीभगवानाह स्वयमेव—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

ईश्वरोऽहमहम्भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥

इत्यादिना एवम्भूतं स्वतन्त्रवादिनं वेदचतुष्टयवाक्यानि न हि पुनन्ति अथवादशङ्कान् निरासयति नतं मिथ्येति किन्तु अन्तकाले प्राणत्यागसमये एवं वाक्यकौशल्यज्ञापकं त्यजन्ति तत्र दृष्टान्तः नीटमित्यादि इति स्मृत्यर्थः ॥ २७—२४ ॥

भाषा टीका ।

अन्तरात्मा होने से परमात्मा अखिल प्राणियों का आधार है इस भावना से जो आपकी उपासना करने हैं वे हि मृत्यु के मस्तक का अनादर कर निज चरण से उसके शिरको द्वाय देते हैं अर्थात् मृत्यु के शिर पर चरण धरकर संसार समुद्र को तिरजाने हैं और उपरोक्त भावना से जो उपासना नहीं करते उनको जैसे वैलों की नासिका में नाथ डालकर उनकी शिक्षा करते हैं तैसे हि आप वेद वाणी से बोध कराने हैं इस वास्ते वे शास्त्राधिकारी जन आपका शास्त्र द्वारा जानकर क्रमसे उपासना करते भए संसार से छूटजाते हैं और जो आपसे विमुख नहीं हैं आपके विषय में जिन्होंने भक्ति करी है एतादृश उपासक जन जिनको वेदशास्त्र में अधिकार नहीं है उनके भी अपने सहवास से पवित्र कर देते हैं अर्थात् वेदशास्त्र के अधिकार शून्य श्री शुद्ध आदि कभी वेद शास्त्राधिकारि परमात्मा के भक्त की सेवा करने से संसार से छूटजाते हैं ॥ २७ ॥

(१) त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्रहन्ति समदन्त्यजया ऽनिमिषाः ।

वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ १८ ॥

भीमधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका

ननु यद्यखिलसत्त्वनिर्देनत्वेन भवतः सेव्यत्वमुच्यते तर्हि तत्करणसम्बन्धात्कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रसज्येयाताम् न वस्तुतः स्तथात्वमिति चेत्तर्हि जीवानामपि तत्तुल्यत्वमिति केन विशेषेण पुनः सेव्यसेवकत्वमितीमामाशङ्कां परिहरत्यः 'अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरन्त्यं पुरुषं पुराणम्' ॥ इत्याद्याः श्रुतयः स्तुवन्तीत्याह—त्वमकरण इति । करणसम्बन्धरहित एवाखिलकारकशक्तिधरः अखिलानां प्राणिनां यानि कारकाणीन्द्रियाणि तेषां शक्तीर्धारयति तथा कुतः स्वराट् यतः खेनैव राजसे दीप्यसे नहि स्वतःसिद्धज्ञानशक्तेरिन्द्रियापेक्षेत्यर्थः अतस्तव बलिमुद्रहन्ति पूजां कुर्वन्ति अजया अविद्यया सहितास्तया वृता इत्यर्थः । अनिमिषा देवा इन्द्रादयस्तपूज्या विश्वसृजो ब्रह्मादयोऽपि यथा सत्त्विका एव किङ्कराः स्वामिने सेवन्ते तथाऽविद्यायुक्ता देवादयस्त्वामिति लोकोक्तिः समदन्ति च मनुष्यैर्देवं हृदयकव्यादिलक्षणं बलिं भक्षयन्ति अत्र दृष्टान्तः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति यथा वर्षभुजः खण्डमण्डलपतयोऽखिलक्षितिपतेर्महामण्डलेश्वरस्य स्वप्रजादत्त बलिभुजो बलिमुद्रहन्ति तद्वदिति कथं बलिं वहन्ति तदाह विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिता इति त्वत्तो भीताः सन्तो यस्मिन् कर्मणि नियुक्तास्ते तत्कुर्वन्तीति त्वदाज्ञापालनमेव बल्युद्रहनमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः "भीषास्माद्वातः पवते भीषादेति सूर्यः भीषास्माद्वाग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । २८ ॥

अनिन्द्रियोऽपि यो देवः सर्वकारकशक्तिधृक् ।

सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वसेव्यः नमामि तम् ॥ १५ ॥

भीमाधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

तथात्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वं तदास्तवकसंस्थभोक्तृत्वरहितं जीवानामपि तुल्यमीश्वरसममेवेति हेतोः केनोत्कर्षणेभ्यस्त्वसेव्यत्वं केनचापकर्षेण जीवस्य सेवकत्वमित्यर्थः । अपाणीति यथा जीवः पाणिपादायुपाध्यासकस्तथान्तर्यामिरूपेण पाण्याद्युपाधौ प्रविद्यमानासक्त इत्यर्थः । जवनः वेगवान् व्यापकत्वाद्देवसम्बन्धोऽपि अन्येषां वेगशक्तिसम्पादकत्वाद्देवशक्तिमानित्यर्थः । गृहीता सर्वस्य धारकः अन्येषां धारणशक्तिप्रदश्चेति इतर कर्मेन्द्रियोपलक्षणं तथा चक्षुरादि ज्ञानेन्द्रियशून्योऽपि पश्यति स्वरूपज्ञानेन सार्वत्रिकं सार्वत्रिकमपि वस्तु पश्यतीत्यर्थः । एवं शृणोतीत्यपि वेद्यं वेद्यं सार्वत्रिकं सार्वत्रिकमपि सर्वं जडवस्तु स ईश्वरो वेत्ति स्वरूपज्ञानेन पश्यतीत्यर्थः । सर्वस्य जडत्वाज्जीवस्य च तत् प्रकाश्यत्वात्तस्य वेत्ता नास्ति तं पुराणं पुरापि नरं सनातनमित्यर्थः "अन्त्यं भेदं पुरुषं पुरुषोत्तममित्यर्थः । तदुक्तं गीतायां । यस्मात् क्षरमती-

तोहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति । यतस्तत्त्वोपास्यत्वप्रयोजकोऽन्तर्यामिस्त्वस्य प्रकाशत्वादिलक्षणो महान् विशेषोऽस्ति अतः उपासकास्तव बलिमुद्रहन्ति । अत्र इन्द्रादीनामीश्वर बलिवहने स्वप्रजादत्तबल्यहने च दृष्टान्त इति तदाह । तस्मिन् बलिवहने प्रकारमाहृत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । आज्ञापालने प्रमाणं स्तुतिरित्यर्थः । भीषेति भीषेत्यर्थः पवते वातीति ॥ २८ ॥

भीमविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

ननु, यद्यखिलसत्त्वनिर्देनत्वेन भगवतः सेव्यत्वमुच्यते तर्हि तत्करणसम्बन्धात् कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रसज्येयातां न वस्तुतः तथात्वमिति चेत्तर्हि जीवानामपि तत्तुल्यत्वमिति केन विशेषेण पुनः सेव्यसेवकत्वमितीमामाशङ्कां परिहरन्त्यः स्तुवन्तीत्याह त्वमकरण इति । करणानीन्द्रियाणि करणसम्बन्धरहितोऽपि अखिलकारकशक्तिधरोऽपि अखिलानां प्राणिनां यानि कारकाणि इन्द्रियाणि तेषां शक्तीर्धारयति प्रवर्तयतीति तथा कुतः स्वराट् खेनैव राजसे नहि स्वतः सिद्धज्ञानशक्तेरिन्द्रियापेक्षेत्यर्थः अतो हेतोरनिमिषा इन्द्रादिदेवाः विश्वसृजा ब्रह्मादयोऽपि अजया अविद्यया युक्ताः सन्तः तव बलिमुद्रहन्ति पूजां कुर्वन्ति मनुष्यैर्देवं हृदयकव्यादिलक्षणं बलिं स्वयं समदन्ति भक्षयन्ति च अत्र दृष्टान्तः वर्षभुज इति । यथा वर्षभुजः खण्डमण्डलपतयः अखिलक्षितिपतेः महामण्डलेश्वरस्य प्रजादत्तं बलिं कर्तुमुद्रहन्ति स्वयमदन्ति च तद्वत् कथं बलिं वहन्ति च तत्राह विदधतीति । यत्र कर्मणि येऽधिकृता नियुक्ताः तत्र ते स्वितः भवतश्चकितास्त्वत्तो भीताः सन्तस्तत्कर्म विदधति कुर्वन्ति त्वदाज्ञापालनमेव बलिवहनमित्यर्थः त्वमकरण इत्यत्र श्रुतिः "अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः सर्वस्यवेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरन्त्यं पुरुषं पुराणमिति सुगमं अखिलकारकशक्तिधर इत्यस्य श्रुतिः "प्राणस्य प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुः रुतश्चात्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुस्तेतिचक्यब्रह्मपुराणमध्यम" इति पुरुषस्यातर्क्यशक्तिवक्तृत्वनपरेयं भवतश्चकिता इत्यस्य श्रुतिः "भीषास्माद्वातः पवते भीषादेति सूर्यः भीषास्माद्वाग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति" अर्थः अस्मादीश्वराज्ञाभीषा वायुः पवते वातीत्यर्थः तथा सूर्य उदेति अग्निर्ज्वलति इन्द्रो वृष्ट्यादिना पालयति मृत्युः कालवशं प्राप्तानेव प्राणिनां नश्य सर्वत्र धावति यद्यापि पञ्चानामग्रहणं तथापि तत्तत्क्षिणानेव ब्रह्मादीनामपि ग्रहणं ज्ञेयं सर्वेश्वरस्यैववदरेयं स्वामिनां—

अनिन्द्रियोऽपि यो देवः सर्वकारकशक्तिधृक् ।

सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वसेव्यः नमामि तम् ॥

तं नमामि सः कः अनिन्द्रियोऽपि यः सर्वकारकशक्तिधृक् सर्वेषां कारकाणामिन्द्रियाणां शक्तीर्धारयति तथा तम् ॥ २८—१५ ॥

(१) त्वमकरणः इति वीर० पाठः ।

भीमस्त्रीरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वमकरण इत्यस्य टीकायां अपाणीति यथा जीवस्त-
दुपाधावासकस्तथा अन्तर्यामिन्त्वेन तत्र प्रविष्टाप्यनात्मक इत्यर्थः
एवमुत्तरत्रापि जवनः विभुत्वाज्जवासम्भवेऽपि तच्छक्तिधारकत्वात्
तच्छक्तिसामित्यर्थः । प्रहीता सर्वधारकत्वात् धारणाशक्ति
हेतुत्वाच्च पश्यति स्वरूपज्ञानेन सार्वदिकं सार्वत्रिकमपि पश्य
तीत्यर्थः । एवं शृणोतीत्यपि भीषेति भीत्यर्थः पवते घातीति स्वल्पा-
वयायाम् अनुभवास्तदेष पुष्पन्त्य भाहुः—स्वमिति । भकरणः
सुदृष्टादौ कुलालादिष्वप्युक्तसाधनरहितो ऽत एव-
कियारहितश्च ब्रह्मादजीवेन्द्रियप्रवर्त्तनलीलायां तदिन्द्रियसम्बन्ध-
रहितः स्वतः स्थितो तद्वृत्त्यगिन्द्रियरहितोऽपि त्वं स्वरूप-
तत्त्वस्वरूपकरणपराज्ञातिप्रमतिपरमशक्तितया प्रादुर्भाव-
भेदेन सङ्ख्यातज्ञानतया अखिलानि यानि कारकाणि कर-
णानि तानि तथा सर्वतः पाणिपादौ तद्वितिन्यायेन कदा-
चित्तत्र तत्र तादृशानिजकरणप्राकट्यरहितोऽपि तत्तदर्थं तत्त-
च्छक्त्यधीरसि विभक्तिं तथा यथा योग्यास्तत्तदशाभासां-
स्तत्र तत्र प्रापयसि चेति तथाभूत इत्यर्थः । कथं स्वराट्
अखिल्यशक्तिमयेन खेनेव तथा तथा राजसे इति अतो जीव-
करणानामिव तव करणानां तदधीनप्रकाशत्वाभावात् प्रत्युत
तत्करणानां तदधीनत्वादिनिमिषा ब्रह्मादयस्तव बलिमुद्रहन्ति
सन्मुच्येते तेषामधिकारिणी माया च तथेत्याहुः भज-
येति सहाये तृतीया शेषं तैर्वाक्यातम अतः साधुक्तं पूर्वाभिः
तव परित्यज्यतीति भावः श्रुतयश्चात्र न तस्य कार्यमि-
त्याद्यनुगता एव अपाणिपादौ इत्याद्याः ॥ २८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

भगवतः सर्वप्रशान्तुस्वमुच्यते—स्वमकरण इति । त्वरकरण
इति पाठे हे विभो ! त्वरं शीघ्रं सङ्कल्पमात्रेण करोतीति
त्वरकरणः स्वराट् स्वतन्त्रः अखिलकारकशक्तिधर निमित्तोपा-
दानादिसर्वकारकशक्तिधरः शमदाय्या दुःखप्रशमनादयिन्या
अजाशब्दाभिहितया प्रकृत्या परतन्त्रा अनिमिषाः देवास्तव
बलिमुद्रहन्ति, वर्षभुजः भारतादिष्वर्षभोकारः विश्वसृजः
प्राजापत्यादयो देवाः यत्र पदे येऽधिकृताः तत्र स्थिता ते भव-
दाकाभीताः बलिमुद्रहन्तीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

भीमस्त्रीरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, सर्वकारणत्वात्तदन्यत्वेनाभिमुशन्त एव सृष्ट्याः
शिरः पादेनाक्रमन्तीति सत्यं यदि कारणत्वोपास्यत्वनियत
सार्वभृत्सर्वशक्तिस्वरूपत्वादिगुणपौष्कल्यं स्यादित्यपेक्षायां
तत्पौष्कल्यमाहुः—स्वमिति । अरं शीघ्रं सङ्कल्पमात्रेण करोतीत्यर-
करः सङ्कल्पमात्रपरिहृतविश्वः जगत्सर्गापादकसङ्कल्पमात्मक
ज्ञानाधर इति यावत् अनेन सार्वभृत् फलितं स्वमकरण इति
पाठे करणात्तद्विज्ञानरहितः पश्यत्यचभूः स शृणोतीत्यर्कः न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते इति हि श्रुतिः कार्यं शरीरं करणम्
इन्द्रियञ्च न विद्यते प्राकृतशरीरेन्द्रियतदायत्तज्ञानरहितः नित्य-
निरुपाधिकसार्वभृत् इति तदर्थः सार्वभृत्स्य निरुपाधिकस्व-

स्फुरणाय स्वराडित्युक्तं स्वराट् स्वतन्त्रः भकर्मवद्वयः कर्म-
वद्वयानां प्रेरकश्च स्वातन्त्र्यस्य सप्रतियोगिकत्वात् अखिलकारक-
शक्तिधरः । निमित्तोपादानकारणसम्प्रदानोपादानाधिकारणा-
त्मकानि कारकाणि तच्छक्तीश्च धरतीति तथा सकलकारक-
तच्छक्त्यनिर्वाहक इत्यर्थः । अथ परत्वमाहुः—तथेत्यादिना । अजया
अजाशब्दाभिधया प्रकृत्या सहिता इति शेषः प्रकृतिपरतन्त्राः
अनिमिषा देवाः वायुसूर्याग्नीन्द्रादयः विश्वसृजः प्राजापत्यश्च
ये ये यत्र यत्र व्यपारेऽधिकृतास्ते सर्वे भवतश्चकिताः भीताः सन्तः
तव बलिं स्वस्वाधिकारानुवर्त्तनात्मिकां पूजामुद्रहन्ति विद-
धति समदग्तिं त्वया इत्तान् भोगाननुभवन्ति च यथा वर्ष-
भुजो भारतादिष्वर्षभोकारः अखिलक्षितिपतेः सार्वभौमस्य बलिं
विदधति तद्वत् “अत्र भीषास्माह्वानः पवते भीषोदेति सूर्यः
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च सृष्ट्युर्धोवति पञ्चमः” इति भयादस्याभित्तपति
भयापति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च सृष्ट्युर्धोवति पञ्चमः
यदि किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निस्तुनं महज्जयं वज्रमुद्यतं
य एतद्वदुरमृतास्ते भवन्ति” इति ध्रुवर्षोनुसन्धेयः प्राणशब्द-
निर्दिष्टं परमात्मनि स्थितानां सर्वेषां ततो निस्तुनानां तस्मात्सृजत
महभयनिमित्तमेज्जनं कम्पनमस्ति तच्छासनानिष्कौ किं
भविष्यतीति महतो भयादजादिषोद्यतात् कृत्स्नं जगत्कम्पते
इति तदर्थः महज्जयं वज्रमुद्यतमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा ॥ २८ ॥

भीभीनिषाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवतः सर्वप्रशान्तुस्वमाह— त्वरकरण इति वि-
ज्ञातः कारकाणि भवन्तीति न्यायादिसाकार्यात्मकत्वेऽपि लघु-
अथवा कृत्यलघुदोषदुर्लभमिति बहुलग्रहणात्कर्त्तव्यलघुद् हे विभो
त्वरं शीघ्रं सङ्कल्पमात्रेण करोतीति त्वरकरणः तदैवत
बहुल्यां प्रजायेयेति तत्तेजासृजनेत्यादिभुनेः तथा च वेण्यां
पुराणे पराशरेणोक्तं—

“समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोऽभूतसर्गः ।

इच्छागृहीताभिमतोऽखेदः संसाधिता शेषजगद्धितोऽसौ ॥

इति स्वमकरण इति पाठे तु प्राकृतकरणरहितः “आदित्यवर्ण
तमसः परस्तादिति श्रुतेः सत्त्वादयो न सन्तीति यत्र च
प्राकृतं गुणाः” इति स्मृतश्च स्वराट् स्वतन्त्रः सर्वस्य वशी
सर्वस्येशानः इत्यादिभुनेः अखिलकारकशक्तिधरः निमित्तो-
पादानादिसर्वकारकशक्तिधरः अनन्तशक्तित्वात् “परास्य शक्ति-
र्विविधैव भूयते स्वाभाषिकी” इत्यादिभुनेः । शमदाय्या दुःख-
प्रशमनादयिन्या अजाशब्दाभिहितया प्रकृत्या परतन्त्राः दुःख-
प्रशमनादयित्वं तु प्रकृतिपरिणामभूतशरीरद्वारा भगवद्वारा-
धनोपयोगतया इति तथा परवशा अनिमिषा देवास्तव बलि-
मुद्रहन्ति त्वदाज्ञां परिपालयन्ति अखिलक्षितिपतेश्चक्रवर्तिनः
वर्षभुजः भारतादिष्वर्षभोकार इय विश्वसृजः प्राजापत्या-
दयो देवाः यत्र यास्मिन् पदे ये अधिकृताः स्थापितास्तत्र
स्थितास्ते भवदाकाभीता बलिमुद्रहन्तीत्यन्वयः त्वदाज्ञापरि-
पालनमेव बहुमुद्रहन् न त्वन्यत् अयातसमस्तकामत्वात्
“भीषास्माह्वानः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषादिन्द्रश्चेन्द्रश्च
सृष्ट्युर्धोवति पञ्चमः” इत्यादिभुनेः उपहृदिताच्चेयं श्रुतिस्तृतीये
भगवता कपिलेन—

भीमिनिवासश्चिरकृतसर्वदीपिका ।

मज्जयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मज्जयात् ।

वर्षतीक्ष्णो दहत्यग्निमृत्युर्धावति मज्जयात् ॥

इति ॥ २८ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याया ।

ब्रह्मादयोऽपि त्वां भजन्ति त्वदाज्ञां पालयन्ति खेत्याहुः
त्वमिति—त्वमकरणः देहेन्द्रियादिरहितः अखिलकारकशक्ति-
धरः देहेन्द्रियादिरहितत्वेऽपि सर्वकार्यकरणसमर्थः इत्यर्थः
अपाणिपादो जघनो गृहीता पश्यत्यन्धश्चक्षुस्समृणोत्यकर्णः स योऽसि
वेद्यं न च तस्य वेत्ता तत्रादुरप्रथं पुरुषं पुराणं" इति
श्रुतेः परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञान
बलक्रियाश्च तच्च भुतिः यतः स्वराद् स्वेनैव राजते
दीप्यते इति स्वराद् स्वतस्सिद्धज्ञानशक्तिमाह अतः इन्द्रि-
यादीनां नापेक्षेत्यर्थः । अतः अजया प्रकृत्या दारपुत्रादि-
विभवादिरूपया सहिता अनिमिषाः देवाः इन्द्रादयः विश्व-
सृजः ब्रह्मादयोऽपि वर्षभुजः मण्डलाधिपतयः अखिलक्षिति-
पतेरिव सर्वभूमीश्वरस्यैव तव सर्वनियामकस्य तव बलि
आज्ञापरिपालनरूपां पूजां उद्वहन्ति शिरसि धारयन्ति आद-
रेण कुर्वन्तीत्यर्थः समदन्ति च मनुजैर्दत्तं द्रव्यकव्यादि-
रूपं बलिं स्वयमपि भक्षयन्ति कथं बलिमुद्वहन्ति तत्स्व-
रूपमाह यत्रेति यत्र यस्मिन् कर्मणि ये इन्द्रादयः अधि-
कृताः नियुक्ताः भवतस्सकाशात् चकिता भीतास्सन्तः
तश्चाहन्ति कार्यं कुर्वन्ति त्वदाज्ञापालनमेव बलमुद्वहन्मित्यर्थः
तथाच भुतिः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः इति त्वमकरणः
अखिलकारकशक्तिधरः स्वराद् अजया सहिताः अनिमिषाः
विश्वसृजश्च वर्षभुजः अखिलक्षितिपतेरिव तव बलिमुद्व-
हन्ति समदन्ति च ये तु यत्राधिकृताः ते भवतश्चकितास्सन्तः
तत्सिद्धयति इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ परिवयसे पशूनिव गिराविबुधानपि तांस्त्वयि
दृढसौहृदा ननु पुनन्ति न ते विमुखाः । त्वमेकः स्वराड्बलि-
लकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्ति च येऽनिमिषाः
॥ १५ ॥ २८ ॥

परिवयस इति श्लोकस्यार्थ भावः ये ते देवास्त्वत्पादैकाभया-
स्ताम्विबुधानपि गिरा वैदिकवाचा परिवयसे परितो
बभ्रासि वेदोक्तकर्मानुष्ठानेन प्रवर्त्तयस इत्यर्थः । " वय
वर्धने " इति धातोः कानिच दाक्षा पशूनिव त्वयि दृढ-
सौहृदाः गाढबद्धज्ञेहपाशाः पुरुषाः पुनन्ति ननु जगदिति
शेषः ते तव विमुखाः द्वेषिणां न पुनन्ति प्रत्युत मली-
मसं कुर्वन्तीति शेषः । अनेन वयति गा इव याः सुरा-
दिर्कास्तन्मनसो जगत्पुनन् शुचयो न परे इति विदुतं
कुतः शुद्धिरपि त्वयितेत्यत्राहुः—त्वमिति । अखिलकारक-

शक्तिधरः परिपूर्णकर्तृकारयितृशक्तिधरस्तमेक एव नाम्न्यः कुतः
स्वराद् चकवर्ती अस्मत्स्वामी किमस्मान्नाहोपयसीति प्रतीक्ष्य
सर्वदा विदुतनयनत्वात् ये अनिमिषाः देवास्ते तव बलि-
मुद्वहन्ति मनुजैर्दीयमानं सम्यगदन्ति च अनेन स एक
ईशः परिपूर्णशक्तिर्बलिहरा इतरे स्युः सुराः सुविनश्ये-
तत्त्व्याख्यातं समभेदे स्ममीचीनसुष्ठु पूजासुखेऽपि वेति भावः
तत्रतत्र पुराणवाक्योदाहरणेनैतच्छ्रुत्यर्थत्वेन श्लोको प्रविष्ट इति
निदृश्यते सा भुतिरपि प्रमाणीक्रियते ॥ २९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

भुतयश्च "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमशिमस्य महिमानमिति
वीतशोकः ऋचोऽक्षरे परमेव्योमन् यस्मिन् देवा अधिविष्टे
निषेदुः । यस्तं वेदं किमुवा करिष्यति य इत् तद्विदन्त
इमे समासते इत्याद्याः अन्य स्वस्माज्जीवात्महाविलक्षणं जुष्टं
प्रीत्या सेवमानमीशं पश्यति तदास्य महिमानञ्च पश्यत्यनु-
भवति । इति अनेन प्रकारेण वीतशोको भवति कुत्र परमे
व्योमन् परव्योमभिधे महावैकुण्ठे । कीदृशे अक्षरे नित्यरूपे
यत् ऋच इति ऋक्सम्बन्धिनि तत्प्रतिपाद्ये इत्यर्थः । यस्मिन्
परमेव्योमि देवाः पार्षदादयः इत् इत्थमिति भुतिपदार्थः ।
अग्रे च जुष्टत्वमेव दर्शयति । यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका
अधिधिताः । य ईशो द्विपदश्चतुर्पदस्तस्मै देवार्थं इविषा
विधेमिति अन्यास्तदेव पुष्पन्त्य आहुः त्वमकरणः ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

त्वयि बद्धसौहृदा इति त्वच्छब्दार्थं विवृण्वते त्वमकरण
इत्यादि । त्वं भक्तिष्णः अकरणः करणं कृतिः क्रिया अक्रिय
इत्यर्थः तर्हि जगत्कर्त्ता क इत्याहुः—आत्मनः कारकशक्तिधरः
अखिलेषु ब्रह्मादिषु या कारिकाशक्तिस्तां धरतीति तथा अगम्-
कृत्वादिशक्ति तेषु प्रकाशयन् स्वयमुदात्तस्य इत्यर्थः । ननु तेषु
स्वकर्तृतादिनिक्षिप्य स्वयमुदासीनदशया स्थितस्य किं लुब्ध-
मधिकमित्याहुः—स्वराद् स्वैः प्रियगोष्ठीगरिष्ठैः सह राजत इति
स्वराद् उक्तं पुरेव "जग्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरन्नायैष्वमिषः
स्वराद्" इति आनन्दलीलामन्तरङ्गां हित्वा बहिरङ्गां सुखादि
लीलां किमिति स्वयं करिष्यसि सा तु परद्वारापि कारयितुं
शक्यते ननु ते यदि जगत्कर्तृत्वादिमन्तस्तदा किमीशित्वार्थं
ममेत्याहुः—तव बलिमित्यादि । ते अनिमिषा देवाः ब्रह्मादयो
विश्वसृजः तव बलिं उद्वहन्ति तुभ्यं पूजां प्रापयन्ति अन्ये-
र्दत्तं बलिं च अदन्ति अजया तवैव मायया विशिष्टाः त्वन्तु
ऽयाऽस्पृष्टः तत्र दृष्टान्तमाहुः—वर्षभुज इत्यादि यथा अखिल-
क्षितिपतेः सार्वभौममहाराजस्य बलिम् वर्षभुजः जगदमण्डले-
द्वराः ब्रह्माद्याः कथम्भूताः भवतः सकाशाचकिताः भीताः
तथापि ये यत्र अधिकृतास्ते तद्विदधति त्वदज्ञा एव तत्तत्
कुर्वत इत्यर्थः । यज्जयाद्वाति वातोऽयंमित्यादि ॥ २८ ॥

श्रीमद्भुक्तार्थकृतसुबोधिनी ।

एवं भजनीयदोषाद् भक्तदोषान् परिहृत्य भजने स्थिरकृतेपि प्राप्तीति कथं भजनमाशङ्क्य निराकरोति—स्वमकरण इति । ननु भगवानवतारे इन्द्रियवान् प्रतीयते तानि चेन्द्रियाणि नाभ्यर्थं कृतानि भवन्ति तथा सत्यधर्मत्वं तत्कार्यबाधश्च स्यात् नापि भुक्तानां जीवानां न्यायसिद्धास्त इव तानि स्वीकर्तुं शक्यानि बाह्यानां सम्पद्यत इत्यादिभुनिभिः स्वयम्भवात् बागशिरभवदिति आधिदैविकभाषायां तस्माद्वैदिकेरेव तादृशः सिद्धास्तः भोक्तुं शक्यः अतः ईश्वरस्य इन्द्रियाणि नक्षियताति नित्यानि जीवानामवष्टेया कृतानि सर्वथा तानीन्द्रियाणि भगवदीयानि भगवदर्थमेव कृतानि प्रतिनियतानीति मन्तव्यं ततस्तैः सह स्वाभाविको वा आध्यात्मिका वा सम्बन्धो धक्तव्यः ततस्तद्वारा दाससम्भव इति चेत्तत्राह—स्वमकरण इति । तत्र करणानांन्द्रियाणि कथमपि न सन्तीत्यर्थः । ननु, तथास्तु कथमिन्द्रियकार्याणि इति चेत्तत्राह—स्वराडिति । खेनैव राजते सर्वसमर्थं स्वरूपमेव तस्य अन्वयैन्द्रियाणां तत्सामर्थ्यं कृतः आगच्छेत् मूलभूतेन्द्रियकल्पनायां स्वदेवविरोधः किञ्च अखिलकारकशक्तिधरस्त्वं सर्वेषां कारकाणां वण्णामप्याधारादिशक्तयः तेषां शब्दाभ्यस्त्यात् अनित्यत्वात् जातिवशितशक्तिमत्त्वे कार्यान्तरानुदयात् सर्वशक्तिमत्त्वे एकैनैव सर्वकार्यसम्भवात् शुद्धब्रह्मत्वापत्तेः अनेककृतिवैयर्थ्याच्च सर्वाः शक्तीः कारकाणां भगवानेव सर्वदा विभर्ति तत्तद्वत्सरे तां तां तत्रस्वापयतीति च मन्तव्यम् । अस्मिन्नर्थेऽभ्यधानुपपात्तिरूपं हेतुमाह—तत्र बलिमुद्रहन्ति सम दम्बजयानिमिषा इति । यदि अनिमिषाणां स्वतः शक्तिः स्यात् स्वाधीना वा तदा भगवते बलिं दृष्ट्वा तच्छेषं स्वयं न पृथीयुः सुष्टौ तथा प्रार्थना च भूयते यावद्बलिं तेऽजह-राम काल इति वाक्ये किञ्च अजया व्याप्तास्ते प्रकृत्या वशीकृताः कथं स्वतन्त्रा भवेयुः लोके हि अजारक्षका अपि । कामिने सेवां कुर्वन्ति अजामात्रपरिग्रहा वा एते अत्यल्पाः । वनेन्द्रियस्वामिनामप्येषा गतिः तथेन्द्रियशक्तयः कथमिन्द्रियेषु स्वात्मन्तीत्यर्थः । एतदल्पानां कृतमृत्याशङ्क्य विश्वसृजां महतामप्येतदिति ज्ञापयितुम् अल्पान्तररूपं दृष्टान्तमाहुः वर्षभुजोऽखिलक्षितपतेरिवेति नववर्षाणि जम्बूद्वीपे तथाप्येषु सप्त सप्तवर्षाणि तत्रैकैकोऽधिपतिर्भवति ते सार्वभौमस्य सेवां कुर्वन्ति स्वनिर्वाहार्थं तथैकैकेन्द्रियस्वामिनः सर्वसङ्घाताधिपतेः सेवां कुर्वन्ति नाप्येते अप्रयोजकाः किन्तु विश्वसृजः किञ्च वर्षाधिपतयः कदाचित्स्वतन्त्रा अपि भवन्ति एते तु केवलं स्वधीना एवेत्याहुः—विदधति । यत्र येत्वधिकृता इति सुतरां भगवतः सकाशाद्गृहिताः सन्तः तथा तथा कुर्वन्ति अन्यथा अनभिप्रेतेन वर्तेरन्—

दुर्गन्धेदुष्टशब्दे च विरसे च भवानके ।

करस्पर्शे दुःखपुञ्जे वर्तन्ते ज्ञानि यज्ञवात् ॥

सुतरां मलोत्सर्गादौ लोकनिद्रिते अधिकारं न पृथीयुः ॥

सुवर्णप्रतिमेवास्ते सर्वानन्दमयोऽधिराद् ।

सर्वसेव्यो नियता च निर्दुष्टः सर्वथैव हि ॥२८॥

श्रीमद्भुक्तार्थकृतसाराधर्शिनी ।

तस्मादस्वतन्त्रेरीशितव्येऽधिस्त्वमेव स्वतन्त्र ईश्वरः सेव्य इति चेन्मेष नेत्रभोजभुजादिमत्त्वादहमपि जीव इव करणपर-तन्त्र इत्यतः कुतो मे स्वातन्त्र्यमैश्वर्यं वेत्यत आहुः—स्वम् अक-रणः आहङ्कारिकमनोनेत्रभोजादिरहितः तर्हीमानि मनेत्रभोजा-दीनि कृतमस्यामि तत्राहुः स्वराट् स्वैः स्वस्वरूपभूतैरेव नेत्र-भोजादीन्द्रियैः राजसे इति स्वराट् अनप्य अखिलकारक-शक्तिधरः खिलानि तुच्छानि प्राकृतानीत्यर्थः । अखिलानि खिल-मिच्छानि खिदानन्दमयस्वरूपभूतानीन्द्रियाणि शक्तीः चक्षुष-अधुत भोजस्य भोजम् इतिभुनेः प्राकृतेन्द्रियशक्तीश्च धर-तीति तथा सः न त्वं प्राकृतेन्द्रियः नाप्यानिन्द्रियः किन्तु परास्वस्वरूपशक्तिमयेन्द्रियः प्रत्युत शक्तिमयेन्द्रियः प्रत्युत प्राकृतेन्द्रियेष्वपि भवणादिशक्त्याधायक इत्यर्थः “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समन्वाध्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्बुधैव भूतये स्वाभाविकी ज्ञानबल-क्रियाश्च” इतिभुतेः महेश्वर्यमाहुः तत्र बलिं पूजापहारम् अनिमिषाः ब्रह्माद्या देवा उग्रहन्ति प्रापयन्ति तुभ्यं समर्पयन्तीत्यर्थः अजया सहेति या तेषामधिकारिणी अद्वजा माया सापि बलि-हारिणीत्यर्थः समदन्ति च मनुष्यैर्दत्तं इत्यकस्याहि-लभणं त्वत्प्रसादाद्भक्षयन्ति च अत्र दृष्टान्तः वर्षभुजोऽखिल क्षितिपतेरिवेति । यथा वर्षभुजः खण्डमण्डलपतयः अखिलक्षिति-पतेः समलमण्डलेऽश्वरस्य बलिमुद्रहन्ति प्रजाभिर्दत्तं बलि-मदन्ति च तद्वत् कीदृशाभूत्वेत्यत आहुः—यत्र कर्माणि ये अधिकृता नियुक्तास्ते तत्कर्माणि त्यक्तश्रिता भीना एव सन्तो विदधति अत्र “मीषास्माद्वातः पवते मीषांदेति सूर्यः मीषा-स्मादग्निश्चेन्द्रश्च सूर्युर्धावति पञ्चमः” इत्याद्याः मीषा मीषा पवते वाति ॥ २८ ॥

श्रीमद्भुक्तार्थकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तत्र परिचारका मृत्युं तस्मात्पुण्यं कर्म इदानीं भगवतः करण-पारतन्त्र्यस्यैव स्वाभाविकशक्तिमत्त्वं सर्वनियन्तृत्वञ्चाह—स्वं पूर्वोक्तलक्षणः सर्वकारणभूतोऽकरणः करणमायाकार्यैः प्राकृतेः सून्यः तथाच श्रुतिः “अपणिपादोजतनोगुहीतो पश्यत्यखण्डः स शृणोत्यकर्णः सरोक्षि घेयं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरन्यं पुरुषं पुराणम् इति स्वराट् स्वैः स्वाभाविकैः शक्तिज्ञानान-न्दादिभिर्गुणैः राजते इति स्वराट् “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च विदधति” इतिभुतेः तत्र हेतुगर्भितविशेषणम् अखिलकारकशक्तिधरः अखिलस्य क्षेत्रज्ञातस्य कारकाणां शक्तिं धारयति प्रवर्तयति तथा सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविचर्जितं सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् वशी सर्वस्य लोकस्य स्वावरस्य च” इत्यादिभुतेः हे अजय ! वैदिकेऽपि भक्तिपराङ्मुखैः साधनैस्तत् सम्पन्नैः साधकैर्वा न जीयते इति तथा नाहं वेदैर्न तपसा भक्त्या स्वमन्यया शक्य ! इत्यन्वयव्यतिरेकमुक्तेन भग-वदुक्तेः अनिमिषा इन्द्रादयस्तेषामपि पूज्या विश्वसृजो ब्रह्मा-दयः तत्र बलिमुद्रहन्ति तेपि प्रजया दत्तं भागं स्वयमदन्ति

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्पनिमित्तयुजो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्तततः ।

न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवेद्वियत इवापदस्य तव शून्यतुलां दधतः ॥२९॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथाच भुतिः “स एक ईशः परिपूर्णशक्तिर्बलिहरा इतरे स्युः”
इत्यादि तत्र दृष्टान्तः अखिलक्षितिपतेभ्यः कवर्तिनो वर्षभुजः मण्ड-
लेभ्यः इव खण्डाधीशाः सार्वभौमस्य यद्गुणेशाद्याः कुर्वते
तेन शक्तिं त्वं मुक्तिदो बन्धदोतो मत्तो नस्त्यं हानदो ऽका-
नदब्धासि विष्णो इति भुतेः बलिवहनप्रकारमाह यत्र यस्मिन्
अधिकारे भवनाऽधिकृतास्तदेव विदधति सम्पादयन्ति तत्रापि
न तेषां स्वातन्त्र्यमित्याह भवतश्चकिताः भीताः सन्तस्तव नियोगं
पालयन्तीत्यर्थः ॥ २८—१५ ॥

भाषा टीका ।

जगत् की सृष्टि आदि करने में खतः सिद्धिमान के
सिवाय अन्य साधन रहित कर्म पारवश्य रहित अखिल
कारकन की शक्ति के धारक आप हो और माया के
परवश होकर माया सहित वर्तमान पवन सूर्य अग्नि
इन्द्रादि देवता तथा ब्रह्मादिक प्रजापति जिनका जिस कार्य
करने में अधिकार है वे सब आघने भयभीत होकर अपने
अधिकार के अनुगुण वर्त्ताव करने से आपकी पूजा
करते हैं जैसे एक २ खण्ड के राजा लोग चक्रवर्त्ति महा
राजते भयभीत होकर अपने २ अधिकार के अनुगुण वर्त्ताव
करने से चक्रवर्त्ति महाराज की पूजा करते हैं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेवं करणप्रवर्त्तकमीश्वरं करणपरतन्त्रा नरा भजन्तीत्यु-
क्तं न केवलमित्येव कारणं तत उत्पन्नत्वेनापि तत्परतन्त्रत्वा-
दिनि वदन्ति “यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाव्युष्मन्त्येवमेवास्मा-
दात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि
सर्वे एत आत्मनो व्युष्मन्ति” इत्याद्याः भुतय इत्याह—स्थिरचर-
जातय इति । हे विभुक्त नित्यमुक्त ! यदि तवाजया मायया विहरो
विहारः क्रीडा भवति तदा स्थिरचरजातयः स्थिराश्च चराश्च
जातयो जात्वा लिङ्गता देहा येषां ते जीवाः स्युर्भवेयुः कथं-
भूतस्य ततोऽजातः परस्य दूरे वर्तमानस्यासङ्गस्येत्यर्थः । कथं
विहारः उदीक्षया ईक्षणलेशेन ननु, मयि लीनानां जीवानां
कथं जन्म स्यात्तत्राऽऽह—उत्पनिमित्तयुज इति । ईक्षयैवोत्पत्त्या-
त्थितान्याविभूतानि निमित्तानि कर्माणि तद्युक्तानि लिङ्गशरी-
राणि वा तैर्युज्यन्त इति तथा ननु, किं निमित्तात्थानेन मदि-
च्छयैव भवन्तु न त्वयि वेपम्याभावाद्द्विषमसुष्टययोगादित्याह-
परमस्येति । तव परमस्योत्तमस्य परमकारणिकस्य वियत
इवाकाशसदृशस्य समस्येत्यर्थः । कश्चिदपरः स्वीयः परोऽस्वीय-
श्च न भवेत् न सम्भवतीत्यर्थः “असद्वा इदमप्र आसीत्
ततो वै सदजायत” इत्यादिभ्युत्था शून्यपूर्वकत्वमिव प्रतीयते

तदर्थं पुनर्विशिनष्टि—सून्यतुलां दधतः सून्यसाम्यं भजत इत्येव
दधयितुं पुनर्विशिनष्टि—अपदस्येति । नः पद्यत इत्यपदस्य
वाङ्मनस्योरगोचरस्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

स्वदीक्षुणवशबोभमायाबोधितकर्मभिः ।

जातान् संसरतः सिद्धान्तद्वारे पथि न पितः ॥२९॥

श्रीराधारमणशसगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

तदेवं पूर्वोक्तार्थप्रकारेण इयदेव करणप्रवर्त्तकत्वमेव ततः
ईश्वरात् तत्परतन्त्रत्वादीश्वराधीनत्वादपि ईश्वरं भजन्तीति
यथाग्निरित्याद्याः भुतयो वदन्तीत्याह—वेद इति यजिना
भुतो प्राणा इन्द्रियाणि लोकाः कर्मफलानि देवा इन्द्रि-
याणां लोकानाञ्चाधिष्ठातारः भूतानि ब्रह्मादिस्वावरान्त-
शरीराणि आत्मा न उपाधिसम्बन्धेन जनितो यः कर्तृत्वादि-
विशेषत्वेन ज्ञायमानस्वरूपाः जीवा व्युष्मन्ति जायन्ते ईक्षण-
लेशेन सृष्टीच्छारूपेण असद्वेत्यत्र पूर्वपक्षे सृष्टेः पूर्वं शून्य-
मेवासीत्ततः शून्यादेव सज्जगदजायत इत्येव शून्यपूर्वकत्व
प्रतीयते तदर्थं शून्यपूर्वकत्वप्रतीतिनिवृत्त्यर्थं मशकार्यो धूम
इतिवत् अर्थशब्दो निवृत्तिपरः सिद्धान्ते तु सृष्टेः पूर्वं इदं
विश्वम् असद्व्याकृतनामरूपं ब्रह्मेवासीत्ततो ब्रह्मणः सद्भा-
कृतनामरूपं जगदजायतेत्यर्थः ॥ २९ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतसम्प्रवोधिनी ॥

तदेवं करणप्रवर्त्तकमीश्वरं करणपरतन्त्रा नरा भजन्तीत्यु-
क्तं न केवलमित्येव कारणं तत उत्पन्नत्वेनापि तत्परतन्त्रत्वा-
दिति वदन्तीत्याह—स्थिरचरजातय इति । हे विभुक्त नित्य-
मुक्त यदि यदा भजया मायया सह उदी-
क्षया कटाक्षेण तव विहारः विहारो भवति तदा स्थिर-
चरजातयो जीवाः स्युर्भवेयुः स्थिरजातयश्चरजातयः जाति-
संस्कारं का लिङ्गता देहा येषां कथम्भूताः उत्पनिमित्त-
युजः ईक्षयैव उत्पानि आविभूतानि निमित्तानि कर्माणि
तद्युक्तानि लिङ्गशरीराणि वा तैर्युज्यन्त इति उत्प-
निमित्तयुजः तव कथम्भूतस्य ततः परस्य भजतः परस्य
दूरे वर्तमानस्य अत ईक्षया विहारः ननु किं निमित्तो-
त्थानेन मदिच्छयैव भवन्तु नन्वपि वेपम्याभावाद्द्विषमसुष्टे-
रयोगादित्याह—नहीति । हि यस्मात्परमस्य परमकारणिकस्य
वियत इह आकाशसदृशस्य समस्येत्यर्थः । तव कश्चिदपरः
आत्मीयः पर अनात्मीयश्च न भवेत् न सम्भवतीत्यर्थः
“असद्वा इदमप्र आसीत्ततो वै सदजायत” इत्यादिभ्युत्था
शून्यपूर्वकत्वमिव प्रतीयते तदर्थं पुनर्विशिनष्टि पुनः कथम्भू-
तस्य शून्यतुलां दधतः शून्यसाम्यं भजतः पुनश्च अपदस्य
न पद्यते इति अपदः तस्य वाङ्मनस्योरगोचरस्य एवम्भूतस्य

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र वैष्णव्याभावात् ईक्ष्येव उत्थनिमित्तयुजो जीवाः भवन्तीति विरचयितव्यः स्युरित्यस्य भूतिः "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा-
भ्युत्पद्यन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे देवाः सर्वाणि
भूतानि एत आत्मनोऽयुत्पद्यन्ति अर्थः पूर्वमात्मातिरिक्तं वस्तुस्तरं
नस्तीति त्र्युक्तं तदुत्पत्तयत् तत्र दृष्टान्तः यथा एककपादेकस्मादेभ्यः
सकाशात् क्षुद्राः मत्पप्रमाणा विस्फुलिङ्गा आग्निकणा विविधाः
उत्पद्यन्ति उत्पद्यन्ति एवमस्मादात्मनः विज्ञानमयस्य प्राक्
प्रतिषेधात् यत्स्वरूपं तस्मादेत आत्मनो जीवाः भ्युत्पद्यन्ति
उपाधिसम्पर्कजनितविशेषप्रतिबुध्यमाना आत्मन इत्यर्थः । इय-
मपि केवलात्मसृष्टिपरा स्वामिनी—

त्वदीक्षणवशतोभमायाबोधितकर्मभिः ।

जाताम् संसरतः स्निह्यन्मृदुरे पाहि नः पितः ॥

ओ नृदुरे पितः नोऽस्मान् पाहि कथम्भूतान् तव ईक्षण-
वशेन सिख्वाकयेण यः शोभस्तेन मायया बोधितैः कर्मभिः
जानान् ॥ २९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्विरत्यस्य दीकायां भूतो प्राणा इन्द्रियाणि लोकाः कर्म-
फलानि देवा इन्द्रियाणां लोकानां चाधिष्ठातारः भूतानि ब्रह्मादि
स्वावरजस्तानि आत्मन उपाधिसम्पर्कजनितविशेषप्रतिबुद्ध्या
जानात्मान इति । स्वव्याख्यायान्तु तदेवं करणप्रवर्तकः परमो-
त्कृष्टगुणः श्रीभगवांस्तदधीनकरणपरतन्त्रैः स्वल्पगुणैर्जीवैर्भज-
नीय इति सदाचार्येण पूर्वाभिर्हीकृतं तत्र परा शक्तिश्च वशिना
तथैवाभ्याः भूतयोऽभिप्रयन्ति यतो न केवलमियदेव
कारणं तत् उत्पन्नत्वमपीत्याहुः—स्विरिति । हे विमुक्त प्रकृत्यादि-
सङ्गातीत यदि तव विहरः प्रपञ्चगतभक्तवृन्दसुखार्थं प्रपञ्चे
तत्तदवतारैर्विहारो दृष्टः स्यात्तत्तत्तदनन्तरम् उदीक्षया प्रकृति-
कीर्तिसिद्धभक्तोद्देशितानोत्कृष्टया त्वबुदीक्षया उत्थानि प्रकृति-
क्षोभेणोत्थितानि यानि निमित्तानि कर्माणि तैर्युक्ताः स्विचर-
जातयः उद्भूततत्तज्जातिसंस्कारसूक्ष्मदेहाः सर्वे एव जीवाः
उत्पद्यन्ति स्वाविर्भावमनुवन्ति कीदृशोद्यया भजया प्रकृति-
क्षोभात् प्राचीनत्वात् स्वभावासिद्धयैवेत्यर्थः । तथैव व्याख्यातं
भाष्यकृद्भिः "ईक्षनेनांशम्" (१-१-५) इत्यत्र कथम्भूतस्य तव परस्य
सर्वविलक्षणस्वरूपतत्त्वकैकस्य ननु, येः सह विहारोच्छा-
तेषामेवोद्बोधो यथा स्यात्तथैव कुतो नेष्टे तत्राहुः नहीति ।
परमेस्वेति परमत्वात् प्राकृतधर्मैवावतारानाद्वरहितस्येत्यर्थः ।
अत एव न कश्चिदपरः परश्च भवेत् अन्यत्र रागद्वेषाभावेन
तत्सङ्कोचनादित्यर्थः ।

"समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्" ॥

इति भीमजीवोक्तः मज्जकानां विनाशार्थं करोमि विविधाः क्रियाः
इति पांशोक्तश्च तर्हि कथं तेषु न भजन्ति येन तव विहारहेतवः
स्युः तत्राहुः शून्यतुलां दधतः वियत इवापदस्येति सर्व-
नोर्ध्वरस्येत्यर्थः । अथ भावः यद्यपि वियत्तलु वस्त्वेष तथापि
न केनाप्यदमहीतुं शक्यते तद्वद्गहनशक्त्याभावात् एवं सर्वा
यावरस्वरूपगुणो भवानपि भक्त्यभावादिति तस्मान्नकोभ्यो

मक्तिर्भावेति च भूतयश्च स एवेति यथाज्ञेः क्षुद्राः इत्यादि
भक्षरात्परतः पर इति असद्वा इदमप्रभासीदिति न सम्भवे
तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैव इति "यमेवैष
वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाह" इति

मद्रूपमद्रये ब्रह्म मध्याद्यन्तविवर्जितम् ।

स्वप्रभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानानि चाव्ययम् ॥

इत्याद्याः ॥ २९ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

सर्ववैतनैरवर्जनीयसम्बन्धविशेषानुभावेन हेयप्रत्यनीकतया
च तव कटाक्षोद्देश मोक्ष इत्याह—स्विचरेति । स्वावरजज्ज-
संस्थानाः सर्वे प्राणिनः भजयोऽर्थनिमित्तयुजः प्रकृतिकार्य-
दुःखनिमित्तयुजः प्रकृतिकार्यदुःखनिमित्तशरीरयुक्ताः विरहो
यदि कदाचित् प्रकृतिमोक्षः सम्भवति चेत् परमस्य
तव उदीक्षया त्वत्कटाक्षामोक्षः सिद्धयतीत्यर्थः । ततो विमुक्त
प्रकृतेर्हेयात् विशेषेण मुक्तं मोक्षप्रदानं हेतुमाह—नहि कश्चित्
तथापरोस्तीति सर्वात्मना स्वशरीरभूतत्वात् अभ्यो नास्ति अतः
सर्वरक्तस्त्वमित्यर्थः । कीदृशस्य तवेत्यत्राह—परस्येति । परस्वम्
उत्पत्तिकालात् पूर्वत्वम् अपरत्वं पश्चाद्भावित्वं परमस्येति परमः
अत एव स्वयं कश्चिदपरः पश्चाद्भावी न भवतीत्यर्थः ॥ अत्रयस्यैव
आलाकादयस्त्वाज्जमाद्यवस्थात्रयरोहितस्य तव सर्वव्यापिनेऽपि
वियत इव आकाशस्यैव शून्यतुलां दधतः धारयतः व्याप्य-
गतदोषस्वशांभावेनाविद्यमानतुल्यस्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

भीमजीवराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं कथयानगुणपौकल्यमुक्तं तर्हि किं हेया अपि
गुणाः सन्तीत्यपेक्षायां तेन सन्तीति वदस्यः कथमवर्ज-
नीयप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिरित्यपेक्षायां हेयप्रत्यनीकभगवत्कटाक्षा-
देवेत्याहुः—स्विरिति । स्वावरजज्जमसंस्थानाः सर्वे प्राणिनः भज-
योऽर्थनिमित्तयुजः प्रकृतिकार्यदुःखनिमित्तशरीरयुक्ताः स्युः सर्वेषा-
मजासम्बन्धोऽवर्जनीय इति भावः । ततस्तत्र केपाञ्चि-
देवभूतानां विरहो यदि कदाचित्प्रकृतिमोक्षः सम्भवति
चेत्परस्य तव उदीक्षया कटाक्षोद्देश मोक्षः स्यादित्यर्थः ।
उपायनिष्पत्तिस्त्वत्कटाक्षमूलेवेति भावः । नन्ववर्जनीयप्रकृति-
सम्बन्धेषु काञ्चित्तत्स्याजयन् अहं किं वैषम्यनैर्घृण्यादि-
हेयगुण इत्यतः सम्बोधयन्ति—विमुक्तेति । हेयाद्विशेषेण मुक्त-
हेयप्रतिभट इत्यर्थः । एतदेव विशदीकुर्वन्ति—नहीति । परमस्य
पर उत्कृष्टः कारुणिको मा न विद्यते यस्मात्तस्य परम-
कारुणिकस्य तव कश्चिदपरः करुणाविषयः परस्तदविषयश्च
नास्ति सर्वात्मनां शरीरभूतत्वाद्दृष्टणीयो नास्त्यतः सर्व-
रक्तस्त्वमतो न वैषम्यादिहेयसम्भाषणापि तथापि व्याज-
मात्रावलम्बित्वात् सर्वांमात्रयसीति भावः । न केवलं वैषम्य-
नैर्घृण्यरूपहेयाभाव एवापितु सर्वे हेयगुणा न सन्तीत्यभि-
प्रायेण सहृष्टान्ते विशिष्यन्ति—वियत इत्यादिना । वियत
इवाकाशस्यैवापदस्यात्मानस्य हेयानाभयस्य यथा सर्वत्र
व्याप्य स्थितस्याप्याकाशस्यैव व्याप्यगतदोषाभावात्तत्त्वं तत्र-
ज्ज्ञेयानाभयस्येत्यर्थः । अत एव शून्यतुलां शून्योपमां दधतः

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

सर्वेऽप्यपि नोपि व्याप्यगतदोषरूपशोभावेनाविद्यमानतुल्यत्वेत्यर्थः विहर उदीक्षयेति पाठान्तरं तदाऽयमर्थः ननु यद्यहमकरण-स्तर्हि जगत्कष्टावाद्यनुपपत्तिः स्वराजो जगत्पारापानु-पपत्तिश्च सकरणानां कर्मवद्वयानाञ्च कर्तृत्वव्यापारवत्त्वादि-दर्शनादित्यत आहु—स्मिरेति । यदि यदा विहरः विहारः विहीक्षित्वेति इत्यर्थः तदा परस्य प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणस्य तयोदीक्षया “ बहुभ्याम् ” इत्युक्तसङ्कल्पमात्रेणैवाजायाः प्रकृतेः सकाशादुत्थायुद्दिनानि निमित्तानि देहनिमित्तानि बुद्ध्याभिव्यादीनि तैरुज्यन्ते इति तथा स्मिरेज्जगतयः स्मिरेज्जगत्प्रसंख्यानाः सर्वे प्राणिनः स्युः उदीक्षयेत्यनेन कर्माणयत्कर्तृत्वव्युदासः विहरः इत्यनेन कर्मायत्तव्यापारवत्त्वमुदासः अत एव जगत्सर्गरूप-व्यापारस्य जीवव्यापारवत्त्वमुदासः निमित्तार्थव्युदासश्च फलिनः तत्र हेतुत्वेन सम्बोधयन्ति—विमुक्तेति । अस्व यथोक्त एवार्थः जीवानामनु असर्ववत्त्वासर्वशक्तित्वात्सर्वसङ्कल्पवत्त्वादिहेयास्पद-त्वाच्च सङ्कल्पमात्रेण घटादिकर्तृत्वमिति भावः । कस्माद्वि-मोहाक्षिता इत्यत आहुः—ततः यतएवं ततः परमस्य सर्वो-क्तस्य परः पूर्वभावी उदीक्षिता नास्ति परमकारणत्वा-दिति भावः । अत एवापरः कार्यभूतः कश्चिदपि नास्ति सर्वस्य स्वकार्यत्वादिनि भावः । यद्वाऽपरेऽप्योऽशीरभूतः कश्चिदपि नास्ति सर्वस्य स्वकार्यमकृतव्यवस्थितिभावः तर्हि व्याप्यगत-दोषप्रसक्तिरित्यनः सहाय्यं विशिष्टान्तं विद्यत इवेत्यादि-यथोक्त एवार्थः ॥ २६ ॥

श्रीश्रीनिवाससूक्तितत्त्वदीपिका ।

अथ सर्वचेतनैरवर्जनीयं सम्बन्धविशेषानुमयेन हेयप्रत्यनी-कतयाच तथ कटाक्षदेव मोक्ष इत्याह—स्मिरेज्जगतयः स्मिरेज्जगत्प्रसंख्यानाः सर्वे जन्तवः भजयोर्धामनिमित्तयुजः प्रकृति-कार्यसुखदुःखनिमित्तयुजः प्रकृतिकार्यसुखदुःखनिमित्तशरीर-युक्तः स्युः एवमजयोर्धामनिमित्तयुजां तेषां विरहो यदि कदाचित्प्रकृतिमोक्षः सम्भवति चेत् परस्य बोदीक्षयवत्कटा-क्षाभोहाः तथा च भूतिः नायमात्माप्रवृत्तेन लभ्यो न मेधया न बहुना भूतेन इति यमेवैव वृणुते तेन लब्ध इतितदुक्तं मोक्षधर्म—

“जायमानं तु पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।

सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्मोक्षार्थचिन्तकः ” ॥ इति

अन्ये ब्रह्मादयस्तु कर्मवद्वया अतस्ते मोक्षप्रदाने असमर्थाः तथाचोक्तं देवेभ्युक्तं प्रति—

“घरं वृणांश्च भद्रंते ज्ञाते कैवल्यमय नः ।

एक एवैश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्ययः ” ॥ इति

ब्रह्मादीनां कर्मवद्वयमुक्तं शौनकेन—

“आप्रहस्तस्त्वपर्यस्ता जगदस्तव्यवस्थिताः ।

प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशाच्चरितिनः ॥ इति

स्वस्तु ततोऽजानो विमुक्त एव तन्नियामकत्वात् नन्वेवं यदि कल्पविमोक्षं इदामि कदाचिच्छेति तदा मम वैषम्यादि-दोषप्रसक्तिः स्वादत्त आह न हि परमस्येति अथमाशयः सत्यं

सर्वत्र समोपि न हि तं चापरोक्षीति प्राणीत्वार्थं लक्षरीर-भूतत्वाद्युक्तो नास्ति अतः सर्वरसकत्वमित्यर्थस्तथापि आनु-कूल्यमात्रेणाज्ञातसुकृतलेशं व्याजीकृत्य मोक्षं इदासीति अतस्तव वैषम्यादिशेषो नास्त्येवेति कीदृशस्य तवेत्यत्राह परस्येति परत्वं कालपूर्वत्वम् अपरत्वं पश्चाद्भाविस्त्वं परागत्वेति मा-परो यस्मात्सः परमः सर्वोक्तस्येत्यर्थः । तथा च मंगल-वाक्यम्—

“यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके धेवे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ” ॥ इति

अतस्त्वत्तः परः पूर्वभावी नास्त्येव अत एव इयं कस्याचिद्-परः पश्चाद्भावी न भवतीत्यर्थः । वियतइवापदस्येति इयमेव स्पर्शरहितस्य अत्र यस्य एवं कालकल्पत्वाज्जन्माद्यवत्त्वात्परहितस्य सर्वव्यापिनोऽपि व्याप्यगतदोषरूपशोभावेनाविद्यमानतुल्यत्वेत्यर्थः तथाच गीतोपनिषदि—

“यथा ऽऽकाशास्त्वितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महाद् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥

इति ॥ २६ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाध्याख्या ।

भगवत्सर्वकारणत्वेति तद्दोषैरसंस्पृष्टत्वमाहुः—स्मिरेति । हे विमुक्त मायावशवर्तिस्वरहित परस्य चेतनाचेतनाद्विलक्षणस्य तव यदि स्मृष्टिसमये ततः मायया सह तत्सेवसाधविभ-क्तिकत्वाच्च तृतीयावोभ्या विहरः विहारः ईप्सितः तदा उदी-क्षया तवेक्षणमात्रेण भजया मायया कारणीभूतया उत्थ-निमित्तयुजः उत्थमुत्पन्नं यन्निमित्तं त्रिगुणसंसर्गरूपं तेन युज्यन्ते इति उत्थनिमित्तयुजः एवंभूताः स्मिरेज्जगतयः स्मिरेज्जगतयो-र्जातिवैषां ते स्मिरेज्जगतयोरजातिविशिष्टशरीरेणः इत्यर्थः स्युः जायन्ते चेतनानामुत्पन्ननिमित्तव्यापारजगत्प्रयोगिप्राप्ती माया, जगत्त्रिगुणसम्बन्ध एव कारणमित्यर्थः कारणं गुणसंगोस सदसद्योनिजन्मसु इति भगवद्वचनात् अतः चेतनानां विषम-मृष्टी भगवतः कारणत्वाभावात् न वैषम्यनैर्घृण्यादि दोष इत्यर्थः । अत्र योगिनः एवं वर्णयन्ति आत्मारामस्यापि भग-वतः यदा मायया सह विहारेच्छा भवति तदा स्मिरेज्जग-भेदाः स्वयमेवोत्पद्यन्ते यथा वर्षाकाले जीवाः नहि वर्ज्यं सर्वेणाधिकं किमपि कार्यं जीवानामुत्पत्त्यर्थं करोति तथापि विचित्राः जीवाः तत्कालवशात्स्वयमेवोत्पद्यन्ते तथा भगवानपि केवल एव विहरति ततः विहारेच्छायामुद्गतायां सः का- इति तेन कालेन प्रकृत्यादिशक्यः प्रेरिता भवन्ति यथ राजनि निर्गते सेवकाः अप्रेरिता अपि तत्तत्कार्येषु प्रवर्तन्ते तत्समयानुसारेण तथा ईश्वरे क्रीडायां प्रवृत्ते त्वद्विहारकार-एव गुणबोभं कृतवाद् भवति तेन विचित्रमृष्टिः यथा प्र-लाप्रावृत्ते, स्फुटिङ्गा इव जीवाः भगवत्सकाशाविस्तरादि-ततः कालेन भ्रुक्याः गुणाः साक्षात्परस्परया वा सर्वकार्य-जातमुत्पादयन्ति ततः ते जीवाः भगवत्सकाशाभिर्गताः प्रकृति-मुपगृह्य यत्र कुत्र चिरकामवशाद्वानं वा कर्म वा निमि-समाभित्य नानाविधयोनीन् प्राप्नुवन्ति यथा विस्फुटिङ्गा

सर्वभूतानामनुभावोऽस्माकमस्ति ॥

अथ विनाः वायुमात्रं ते न यतः कुनश्चिज्जीवमानाः
एतादि पानताः महत्स्वरूपं प्राप्नुवन्ति जले पानताः निर्वायाः
अवाप्ति भूमी पानताः मध्यमभावेन तिष्ठन्ति नत्वत्र
वृक्षभूतः वाहः कर्माप विस्फुलिङ्गं काचयोजयति तथा भग-
वान्नि जांच न नियोजयतीति निरूपयन्ति अतः मायया
उच्यताः जीवाः स्वतः एवात्मनः कर्मादिनिमित्तं पुञ्जन्ति इति
विहार एव तत्र निमित्तमात्रं नत्वाभ्युत्थनं तत्र निमित्त-
मिति तत्त्वस्य सृष्टेः भगवन् एव निमित्तत्वाङ्गीकारे
अनवतः वैचर्याभावात् विषमसृष्टकं कार्यं न स्यात् "कारणं
सृष्टकञ्चोभ्यः सवसयानिजम्भसु" इति च भगवन्नेवोक्तत्वात्
अतः प्रकृतसंस्तुतगुणयैवममेव विषमसृष्टेः निमित्तमित्या-
क्षेपमाह नहीत । परमस्य परमकारणिकस्य तत्र कश्चि-
दपरः स्वीयः परः अस्वीयश्च न भवेद् नास्ति येन
विषमसृष्टिस्त्यादिति शेषः ननु तर्हि व्यापकस्य ब्रह्मणः
सृष्टिगतदोषमन्वयस्त्यादिति दोषमाशङ्क्य परिहरति विषयत
इति आकाशस्य व्यापकस्य व्याप्यगतदोषानाभयस्य तत्र
हेतुः शून्यतुलां दधतः शून्यसाम्यं दधतः अतिसूक्ष्मस्ये-
त्यर्थः । यथाऽग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिङ्गाः व्युत्थरन्त्येवमवाक्सा-
दारमनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि
भूतानि सर्वे एत आत्मानो व्युत्थरन्त्याद्याः भुनक्तोऽत्रा-
नुसन्धेयाः हे विमुक्त परस्य यदि ततः विहारः तदा उदो-
क्षया भजयोरपि निमित्तयुजः स्विच्छरजानयः स्युः हि पर-
मस्य विषयत इवापदस्य शून्यतुलां दधतः तवापरः परस्य
कश्चिदेदित्यन्वयः ॥ २९ ॥

अथ विनाः वायुमात्रं ते न यतः कुनश्चिज्जीवमानाः ।

॥ २९ ॥ सर्वभूतानामनुभावोऽस्माकमस्ति विदधति यत्र
वे त्वधिकृता भवनइच्छिताः । स्विच्छरजानयः स्युरतये स्थि-
मिच्छुजा विरह उदीक्षयेद्यदि परस्य विमुक्तस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥

सर्वभूत इत्यत्र स्तोत्रकार्यं भावः ये यत्र यस्मिन् पदे
त्वधिकृताः अधिकारं प्राप्ताः विश्वसृजस्ते भवतइच्छिताः
भीताः तत्र स्तिवा भवतो विदधति बलिमिति शेषः कस्मे के
इव सर्वभूतः जयदेशाः अकिलक्षितिपतश्चक्रवर्तिन इव यदि
पुष्पी विमुक्ताः सम्भो यस्मात्स विमुक्तः सन् तस्य विमुक्त-
स्य परस्य सकाशान् विरहे मुक्तौ उदीक्षयेत् परमात्मन
एव मुक्तिरिति पश्येत् "तमेव विद्वानमृत इह भवति नाम्न्यः
पन्थाऽवनाय विद्यते" इति भुने । हे भज ! तर्हि ये स्विच्छरजानयः
स्विच्छरजानयः चरन्त्येव जातिर्येषां ते तथा ते अनिमित्तयुजः स्युः अ-
परमात्मा निमित्तं युक्त योगो संसारस्य येषां ते तथा भग-
वन्निर्वाणादेव संसारजाय इत्यर्थः मुक्तेस्तन्निवृत्तत्वाद्वाच्येति तद-
र्थेति इति भावः । कण्ठाधीशाः सर्वभौमस्य यद्विज्ञेयशायाः
उच्येते तेऽनुशासि त्वं मुक्तिदो बन्धदो एतो मतो नस्तव
भावोऽज्ञानद्वयासि विष्णो इति शाण्डिल्यभुनेः—

आत्मानं मुक्तिदं विष्णुं यदि पुन उदीक्षयेत् ।

मुक्तवत्तया बन्धवत्त एवेति सेस्त्याते ॥

[२९७]

इति स्मृत्यनुपदीतस्तोत्रकार्यमुपवर्ततीति ॥ २९—३० ॥

अथ विनाः वायुमात्रं ते न यतः कुनश्चिज्जीवमानाः ।

अतः साधूकं पूर्वाभितव परि वे चरन्तीनिभाषः ।
अनयश्चात्र न तस्य कार्यमित्याद्यगता एव "अपानिपादः"
इत्याद्याः तदेवं करणपूर्वकः परमोक्तगुणः भोगमवाप्त-
धीनकरणः परतन्त्रः अगुणैर्विर्मजनीय इति सदाचारेण
पूर्वाभिर्दोक्तं तत्र परा शक्तिश्च दर्शिता । तत्रैवान्याः भुनक्तो
अभिमन्यते । यतो न केवलमियदेव कारणं तत् उत्पत्त्य-
मपीत्याहुः—स्थिरचरेति ॥ २९ ॥

अथ विनाः वायुमात्रं ते न यतः कुनश्चिज्जीवमानाः ।

सर्व एव त्वधिकृताः सर्व एव तुभ्य बलिमुद्वहन्ति
सर्व एव भवतो भये विदधति एषु स्वपरभावस्तत्र नास्ती-
त्येवाहुः—स्विच्छरजानय इत्यादि । स्विच्छरजानयश्चरजानयश्च मा-
त्रमस्तम्भपर्यन्ताः प्राणिनः भजया भजयेव सम्पादिना भजये-
नेषां कारणमिति त्वर्थः । ननु भजा तावज्जडा कथमस्यास्तत्पुत्वा-
दने कर्तृत्वमित्याहुः हे ततो विमुक्त भजातो विमुक्त ! विहारे
विहारे तां प्रति या ते उदीक्षा इक्षुपातः तथा ते इत्यर्थापत्त्या
इयं कथमभूतस्य तत्र उदयनिमित्तयुजः उल्लिखतीति उदये
यत्निमित्तं सर्वकारणता तज्जुयः अत एव परस्परपरस्पर-
यदि एवं तदा परमस्य सर्वोक्तस्य तत्र न हि कश्चिदपरः
आत्मीयः न कश्चित्परः अनात्मीयः भवेत् परस्परया सर्वेषां
त्वदुद्भवत्वात् तस्यैव शून्यतुलां शून्योपमां दधतः अपदस्य
निरालम्बनस्य विषयत आकाशस्य यथा दूरं दूरतरं दूरतमश्च
अल्पमल्पतरमल्पतमश्च समुत्पत्तये अगसमूर्धं प्रति साम्यं
सर्वस्यैव निरालम्बनत्वादिना साम्यं तथा तवापि यथाशक्ति
भजतः प्रतिसाम्यमेव न वैषम्यमिति भावः ॥ २९ ॥

अथ विनाः वायुमात्रं ते न यतः कुनश्चिज्जीवमानाः ।

एवं धर्मधर्मिकारणं भजनार्थं दोषाभावमुक्त्वा कार्य-
द्वारा प्राप्ते दोष निराकुर्वन्ति—स्विच्छरजानयः स्युरिति
ननु, यदि भगवान् पूर्णानन्दः सर्वदोषावयर्जितः तर्हि किमर्थं
तदंशाः नानाविधा योनिं प्राप्नुवन्ति अनो ज्ञायते भगवानेव
तानुत्पादयति स्नाहतापेम् अन्यथा त्वामुत्पत्तिं घटेतेति चेत्
तत्रोच्यते यदि तत्र विहारः विहारः आनन्देन कीडा यथा
राक्षः अगृहे रममाणस्यापि तदानन्दोपेक्षात् बहिर्गमनेच्छा
भवति तथा भगवतोपि कदाचिद्ब्रह्मरः तदा स्विच्छरजानयः
स्वावरजकमभेदाः अयमवोत्पद्यन्ते यथा वर्षाकाले जीवाः नहि
पञ्चम्यः वर्षणादधिकं किञ्चित्कार्यं करोति जीवानामुत्पत्त्यर्थं
तथा भगवानपि केवल एव विहरति ततश्चेष्टायामुद्गतायां
स काष्ठ इति तेन प्रकृत्यादिशक्यः प्रारिता भवन्ति यथा
राजनि निर्मते सेवका अपेरिता अपि कार्येषु प्रवर्तन्ते तथा
कालो गुणबोमं कृतवान् तथा प्रबलाक्षौ उद्भूते विस्फुलिङ्गा
इव जीवाः अपि निस्सरन्ति ततः, काष्ठेन क्षुब्धा गुणाः

भीमशङ्करभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साक्षात्परंपरया च सर्वमेव कार्यजातमुत्पादयति ततस्ते जीवा भगवतः सकाशात् निर्गताः प्रकृतिमुपगूह्य यत्र कश्चित् काम-
यशान् निमित्तं कर्म भक्षणं वा समाभित्य नानाविधयोनिः प्राप्नुवन्ति यथा विस्फुलिङ्गाः अग्नेर्निर्गताः वायुमालिङ्ग्य तेन यतः कुम्भिन् नीरमनाः तृणादिषु पतित्वा उद्भवं प्राप्नुवन्ति जले पतित्वा निर्वाया भवन्ति भूमौ पतित्वा मध्यभावेन तिष्ठन्ति नम्वत्र मूलभूतो वह्निः कमपि विस्फुलिङ्गं कश्चिद्योज-
यति तथेदमपि निरूपयति अत्रया प्रकृत्या उत्तिष्ठाः सत्यः तयोस्थिते कर्मादिनिमित्तं युञ्जत इति विहार एव तत्र निमित्तं केवलक्रियाशक्तेर्निमित्तत्वमाशङ्क्य ज्ञानशाक्तत्वमप्याहुः उदीक्ष्येति यदा उद्भवा ईशा भवन्ति तथा सहितश्च विहारः ज्ञान-
पूर्विका कीडत्यर्थः ननु, विहारोऽप्यजया भवतु तथा सति प्रकारान्तरेणापि होयः स्यादत आह—परस्येति । अजायाः परो नियामकः ननु, भार्यैव तथा मोहोऽस्तु आसक्तिर्वा तस्यां हेतवो विमुक्तं तया सह सम्बन्ध एव नास्ति यतः सा किञ्चिदपि कार्यं कुर्यात् यथा राज्ञः प्रेरकाः धृष्टाः दास्यो न भवन्ति कापि विहारे ननु, मा भवतु प्रकृतिः गुणाः काला वा भव्या एवान्तरङ्गाः शक्तयस्तप्रेरिका भवन्तु ताभिरेव होय सम्बन्धः स्यादत आह—न हि परमस्येति । परमस्यातिपरस्य अनरादप्यग्रे स्त्रितस्य लोकवार्तानभिन्नस्य कश्चिदपि पदार्थः अपरः हीनः पर उत्कृष्टो वा न भवेत् विहारार्थमेव राज-
दृष्टान्तः ननु प्रेरणार्थः न प्रेरयति कस्यचित् यस्य प्रयों विषयो भवति यथान्तःकरणं चक्षुःश्रोत्रं बोधनार्थं ततोऽभ-
शादिक्रियार्थं तत्रान्तरङ्गः सामग्रीसम्पादकः प्रेरको वा भवति यस्तु केवल एवानन्दकः सर्वसम्बन्धरहितो भवति तं कर्षात्प्रेरको भवेत् तत्र भगवतः सामान्य-
भावमाह सामग्री पञ्चविधा स्वरूपं स्थानं विशेषाकृतिः उत्कर्षोपकर्षभावपक्षाः पदार्थाश्च ते केपि भगवति न सन्ति यतः सर्वेभ्यः परमः उत्कर्षोपकर्षभावरहितः सर्वविलक्षणः अत एव तस्य कोपि नावरः न परश्च नकारद्वयं पृथगेव निर्दिशति सर्वनिवेधानां स्वगत्सिद्धयर्थं अपदश्च स्थानरहि-
नोऽपि भवति चकारात्सामग्रीरहितश्च ननु पदार्थः सर्वोपि साधारणो भवतीति कथमयं निराधार इति चेत्तत्र दृष्टान्त-
माह—वियत इवेति । आकाशसदृशस्य कयापि क्रियया अव्या-
पृतस्य अनेन सर्वविशेषरहित उक्तः स्वरूपमपि न कस्य चित्प्रत्यक्षमित्याह—शून्यतुलां दधत इति । शून्यवादशून्यदासाय तुलापट्टम् एतदेवाहुः असङ्गोऽयं पुरुषः अरूपमस्पर्श-
मित्यादि श्रुतयः केवलमस्तित्येषांपलम्ब्यः अत एतादृशं कोषा जानीयात् यतः प्रेरयेत्—

सर्वाभावविनिर्मुक्तः पूर्णः कीडार्थमुद्भूतः ।

निमित्तं तं समाभित्य जायन्ते जीवराशयः ॥

एवं जीवानां नानाविधयोनिस्त्वन्धेन प्राप्तो होयः परिहृतः ॥ २९ ॥

भीमशङ्करभाचार्यकृतसाराध्यायिनी ।

परमेश्वरलोपात्तत्वे स्थानऽयमेश्वर्यश्च कारणमुक्त्वा जीवानामपि तदुपासकत्वे तदुत्पत्तत्वात् सत्पारतन्त्र्यमनेश्वर्यं

च कारणमाहुः—किरेति । हे विमुक्त ! यदि तव अजया मायया सह उदीक्षया उद्भवेन ईक्षणमेव कदाचित्केन विहारः विहारः कीडा भवति तदा स्त्रितचरजातयः विराज्य चराज्य जातयः जात्यालिङ्गिता देहा येषां ते जीवाः स्युः कथंभू-
तस्य ततोऽजातः परस्य दूरं वर्तमानस्य असङ्गस्येत्यर्थः । ननु मयि लीनानां पुनः कथं जन्म स्यात्तत्राहुः—उद्यमिन्नियुजः ईक्ष्यैव उत्थानि उत्थितानि निमित्तानि कर्माणि तैस्तैः तदुक्तानि लिङ्गशरीराणि च तैर्युज्यन्त इति ते तथेति कार्यापाधीनां लयादेव जीवानां लीनत्वं तेषां जन्ममेव जन्म व्यवहृयत इति भावः । एवं च कर्मनियम्यत्वव्यव-
मनेश्वर्यत्वमुक्तं ननु किं निमित्तोत्थानेन मदिच्छ्यैव भवन्तु न त्वयि वैषम्याभावाद्निवमस्येदयोगादित्योहुः—परमस्य निर्दोषपुरुषोत्तमस्य कश्चिदपरः आत्मीयः परोऽनात्मीयश्च न भवेत् न सम्भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः वियत इवापदस्य आकाशवर्षिलेपत्वाद्वैषम्यानास्पक्षेत्यर्थः । नचात्र आकाश-
तुल्यस्त्वमपि त्वाकाशमेव त्वत्तुल्यमित्याहुः—शून्यस्याकाश-
स्यापि तुलामुपमान्दधतः अत्र भुतयः “यथाग्नेः धृष्टा-
विस्फुलिङ्गा स्युश्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे दवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मनो स्यु-
रन्ती”त्याद्याः ॥ २९ ॥

भीमशङ्करकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवतः करणापारतन्त्र्यादानुत्तत्वा भोग्यात्मकस्य कृत्स्नस्य जगतः कारणत्वमपि तस्यैवेत्याहुः—हे विमुक्त नित्यमुक्त ! यदि यत्र सृष्टिसमये अजया मायया सह तव उदीक्षया ईक्षणमेव कृत्वा विहारः कीडा स्यात् “तदेक्षत बहुस्याम्” इति श्रुतेः तत ईक्ष-
णत एव हेतोः स्त्रितचरजातयः स्युः भवन्तु स्वावरजजमा जायन्त इत्यर्थः । मायासम्बन्धवारणार्थं विशिनष्टि परस्य चरा-
चराश्रयागुत्कृष्टस्यासङ्गस्येत्यर्थः । अक्षरात्परतः परः “इतिभूतेः वैषम्यं वारयति उत्थानमिन्नियुजः आविर्भूतैर्निमित्तैरनादिकर्म-
संस्कारादिभिर्युक्ताः कर्मेसापेक्षमेव तेषां जन्म भवत ईक्षणं चेत्यर्थः । किं कर्मपारतन्त्र्यं ममेति चेन्न परमस्य परान् कर्मादीन् मातीति तथा तस्य स्वतन्त्रस्येशानः “ससारव्यवस्थितिर्मोक्षहेतुः न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम्” इत्यादिश्रुतेः एवमभूतस्य तव परः उत्कृष्टः अपरो निकृष्टश्च न भवेत् वियत इव ब्राह्मण-
चाण्डालयोर्बाह्याभ्यन्तरे वर्तमानस्याप्याकाशस्य यथा न तयो-
रुत्कर्षोपकर्षोऽप्यां सम्बन्धस्तद्वत्तथापि यथा मेघो वर्षत उत्कृष्टा-
पकृष्टबीजानुसारेणाकुरमुत्पादयन्न वैषम्यं भजते तथा तत्कर्माजु-
सारेण तेषां कर्मफलसंज्ञकजन्मादिभोगदानेन तत्रापि न वैषम्य-
मित्यर्थः । अनेन “फलमत उपपत्तेः [३-२-३७] इत्यधिकारणं व्यख्यातं दृष्टान्तसाम्ये विशेषणम् अपदस्य इयत्तावा-॥ ३७ ॥ विषयस्य तत्र हेतुः शून्यतुलां दधतः निरतिशयसूक्ष्मस्येत्यर्थः । “भगोरणीयात्” इति श्रुतेः ॥ २९-३६ ॥

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ।

अजनि च यन्मयं तदविमुख्य निपन्तु भवेत्सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

आधार अङ्गमजाति युत सवहि प्राणी माया से उत्पन्न भुक्तभोग के निमित्त शरीर युक्त होते हैं उन प्राणियों के मध्य में किसी प्राणी का यदि माया से मोक्ष होवे तो हे विमुक्त आप के कृपा कटाक्ष से ही मोक्ष होता है अथवा जब आप को विहार करने की इच्छा होती है तब आप के सङ्कल्प मात्र से माया से उत्पन्न भुक्त भोग के निमित्त देह बुद्धि इन्द्रियों से युक्त हो जाते हैं सवहि प्राणी परम कृपा सम्पन्न आप को अपना परायो कोई भी नहीं है क्योंकि सवहि जीव आप के शरीर होने से आप की दृष्टि में सवहि समान है इसी से आप की कृपा के पात्र सवहि प्राणी हैं और जीव माया के दोष भी आप में नहीं है जैसे आकाश सर्वत्र व्याप्त हो रहा है तथापि व्याप्य वस्तु के दोषों का आधार आकाश नहीं होता तैसे ही आप सर्वत्र व्याप्त हो रहे हो तथापि व्याप्य रूप चेतना चेतन के दोषों का आधार आप नहीं हो इसी कारण चेतना चेतन में अविद्यमान उपमा को आप धारण करने हो कि मानों आप चेतना चेतन में व्याप्त ही नहीं हो ॥ २९ ॥

अधिरस्वामिकृतभावाधदीपिका ।

एवं तावत्परमात्मनः सकाशाद्विद्याकृतकार्योपाधय-
स्तद्देश एव जीवा जाताः संसरन्तो भजन्तीत्युक्तम् तत्र
यथैकाद्विद्या तदा जीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः
अथ नानाविद्यास्तर्हि तस्यैवांशान्तरेण संसारानपगमादनिर्मोक्ष
इत्यादितर्कबलेन वस्तुतः एव नानात्मानस्तत्र च तेषा-
मङ्गलत्वे देहव्यापिचैतन्यं न स्यात् देहपरिमाणत्वे च मध्यम-
परिमाणानां सावयवत्वेनानित्यत्वं स्यात् अतः सर्वगता
नित्याच्चेति केचन मन्यन्ते तत्र न तावदुक्तदोषप्रसङ्गः अविद्या-
भेदेन तच्छक्तिभेदेन वा बहुमुक्तव्यवस्थासम्भवात् ईश्वरस्य
तु न केनाप्यंशेन संसारशङ्कृत्युक्तमेव प्रसिद्धं चात्मैक्यं सर्व-
भूतिषु किञ्च इमं पक्षमन्तर्यामिग्राह्यमपि न सहन इत्याह
अपरिमिता इति वस्तुतः एवानन्ता ध्रुवास्तैव रूपेण नित्याः
सर्वगतास्तनुभृतो जीवा यदि स्युस्तर्हि तेषां समत्वा-
च्छास्यता न घटन इति कृत्वा हे ध्रुव नियमो निय-
मं त्वया न स्यादितरथा तु घटेन कथम् यन्मयमुपा-
धितो अधिकारप्रायं यज्जीवावयवमजनि जानं तत्तस्य स्व-
धिकारस्य नियन्तु नियामकं भवेत् अविमुख्य कारणतयाऽपि
मज्ज्य किं तत् सममनुस्यूतम् ननु किं यत्तच्छक्तिर्जायते
केदुष्कृतामिदं तदित्यत् आह अनुजानतां यदमतमिति
जानीम इति वदतां यदमतमविज्ञानप्रायम् अविषयत्वात्
तथाच भूति 'यस्यामतं मतं तस्य मतं यत् न वेद सः भा-
वार्थं विजानतां विज्ञातमविज्ञानताम् अवचनेनैव भोवाच

सह पूर्णा बभूव' इत्यादिः किञ्च मतस्य ज्ञातस्य पुष्ट-
तया दोषध्वनान् तथाच भूतिः "यदि मन्यसे सुवेदेति
वहमेवापि नूनं त्वं वेत्थ वक्षणां रूपं यदस्य त्वं यदस्य
देवेषु" इत्यादि तस्याद्यत्तच्छब्दावयवोत्पत्त्यर्थे किमपि सर्वानु-
स्यूतत्वेन समं नियन्तुभवेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

अन्तर्गता सर्वलोकस्य गीतः भ्रुवा युक्ता वैद्यमेवावलेखः ।
यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नृभिः भीमन्तं तं चतसेवावलम्बे ॥ ३१ ॥

भ्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

तद्देश एव परमांशा एव संसरन्तो भजन्ति संसारात्
मोक्षार्थं भजन्तीत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तार्थे सर्वमोक्षप्रसङ्गः कश्चित्
वदति कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः । अथ यदि
तथैव समष्ट्युपाधिराश्वरस्यैव बहुजीवरूपेणांशेन अनिमोक्ष-
प्रसङ्ग इत्यस्यायमर्थः । यथा अनेकघटावच्छिन्न एक एवाकाशः
एकघटनशेन तद्गतताकाशस्य एकोऽपि अन्धेन घटोपाधि-
नावच्छिन्न एव तिष्ठति तथा एकजीवमुक्तो जीवांतरात्मक-
पक्षत्वेन समष्ट्युपाधिराश्वरोऽपि बहु एव तिष्ठतीति सर्वो-
शेप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः न हि पटैकदेशस्य दृश्यत्वे पटो न दृश्य इति
व्यवस्थायितेन च हस्तपादादौ बहु निगडैर्निबद्धः एकदेशान्मुक्तये
ऽपि मुक्त इति व्यवस्थायितेन तर्कबलेन तर्कोऽनिवृत्तप्रसङ्गः युक्त्या-
त्मकस्तद्वलेन तत्र च नानात्वपक्षे च केचन कारणादयः तत्र
काणादमते तावद्दि वाक्यालङ्कारे उक्तौ यो वेदास्तद्वक्त्रो सर्व-
मुक्तिप्रसङ्गनिर्मोक्षरूपौ दीपो तयोः प्रसङ्गः प्रातिनास्तीत्यर्थः
तत्र सर्वमुक्तिप्रसङ्गदोषं द्विधा व्यवस्थया परिहरति—अविद्या
भेदेनेति । अविद्याशब्देन विद्याकार्यं देहिन्द्रियादिकं लक्ष्यते तेन
देहाद्युपाधिभेदेन प्रज्ञाप्रतिबिम्बानां नानात्वात् पश्योपाधि-
ज्ञानेन नष्टतस्यैव प्रतिबिम्बस्य बिम्बेन सर्वकथं नान्यस्येति तस्यैव
मोक्षो नान्येषां प्रतिबिम्बस्यानीयानां जीवानामितं न सर्व-
मुक्तिप्रसङ्गः तदुक्तमभिधेः ।

"यथैकास्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वेसम्प्रयुज्यन्ते तथा जीवाः सुखादिभिः" इति

अस्याञ्च व्यवस्थायाम् अविद्यायाः नानात्वमननगौरवमतः
पक्षान्तरमाह—तच्छक्तिभेदेनेति । तथा च यत्र सत्त्वात्मिका
शक्तिरविद्या या प्रकाशते तत्र मोक्षः स्फुरति यत्र राजसी
तामसीच शक्तिस्तु उज्ज्वलति तत्र वन्धः प्रतीयते तदुक्तं गीतायां
"देवी सम्प्रद्विमांसाय निबन्धायास्तुरीया मता" इत्यादि इति सर्व-
मुक्तिप्रसङ्गदोषं परिहृत्यानिर्मोक्षप्रसङ्गं परिहरति ईश्वरस्येति । सम-
ष्ट्युपाधेरङ्गघटनस्यैव श्वरत्वात्तस्य च विद्याशक्तिप्रधानत्वाच्च
केनाप्यंशेन संसारशङ्कृत्यर्थः । इत्युक्तमेव सकृदाविषयशोभि-
धित्यादी स्वमकरणः स्वरादित्यादी चैत्युपपादितमेव स्वयम् । पूर्वोक्त-
व्यवस्थाचामन एकेय एव सम्भवतीत्याशङ्क्य तत्र प्रमाणमाह—
प्रसिद्धं चेति सर्वभूतेषु "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः नह नानासि
किञ्चन यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अतो भिन्ना बहुषैकोऽनु-

भीमाधारमणहासगोस्वामिर्कृतशीपिकादीपिनी ।

अथानु उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रध्वजमजोयमात्मा एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् । इत्यादिभूतिषु एव त्रैलोक्यादिर्ये स्वसिद्धान्तेन तार्किकदूषणं पारहृत्य प्रत्युत तर्किकमनं दूषयन् स्वसिद्धान्तं त्रैलोक्यादौ व्यञ्जयति किञ्चित् इमे पक्षं तार्किकाद्युक्तं जीवानामनन्तत्वनित्यव्यापकत्वं पक्षं कर्म-भूतस्य अन्तर्यामिप्राधान्यं कर्तुं अन्तर्यामिप्रतिपादकः प्रयोगात् अदिरनुष्ठानविधायकममुदाहृत्य न सहते इति तेषां जीवा-नाम् असमस्याप्रापकत्वेन चेभ्यस्तुल्यत्वात् शाश्वता तत्कर्तृक नियम्यता इतरथा अस्मदभिमतपक्षान्तरे तु यद्विकारप्रायं स्वयेश्वरविद्याधिष्ठानस्थानीयस्य कार्यप्रायं तस्मिन् तस्य प्रतीत्येव न घटतः कार्यत्वाभावात्प्रायमित्युक्तम् तद्विश्वरूपं ब्रह्म बहिष्स्थानीयं तस्य विस्फुल्लिङ्गस्थानीयं स्वविकारस्य स्वकार्यस्य जीवस्य तथाच भूतिनिर्दिष्टगत्वे प्रमाणं भूतिः दृश्येति । यस्यानुभवज्ञानिनः प्रत्याप्तं ज्ञातं न भवतीति मति र्भवति तस्यैव मनं अविषयत्वेनेव ज्ञानस्य सिद्धान्तितत्वात् यस्य तु ब्रह्म मनं ज्ञातं भवतीति निश्चयः सन् नैव वेदः । विज्ञानतां जानीम इति वदतां यद्ब्रह्माविज्ञातम् अवचनेनेति वेदान्तमधीत्यागतं पुत्रं पिता पृष्टवान् प्रत्यक् ब्रह्म त्वं ज्ञात-वाचवेति तत्रोत्तरमिदमिति ज्ञेयं वक्ता पुत्रोऽवचनेनेव वचना-भावेनेव उत्तरं लक्षणाया ददौ वाञ्छानमोऽमोचरं ब्रह्मतीति स पिता ब्रह्मानुभवसूचकमुखनेप्रविकसालिलिङ्गेन तुष्टः तूष्णीं बभूवेति यद्दि भवं सुवेदति त्वं मन्यसे तर्हि अस्याध्यात्मा-पाधिपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणोरूपं त्वं न्यूनं दृष्टम् अल्पमेव वेदथ । यद्देवेष्वस्याभिदैश्वर्यतोपाधिपरिच्छिन्नं रूपं तदपि त्वं दृष्टमल्पमेव वेदथेत्यहं मन्ये इति यस्मात् सर्वथा दुर्ज्ञेयं ज्ञानं च दोषस्तस्मादित्यर्थः । श्लोके युक्त्वा तार्किकमतखण्डन-मस्यासूक्तोक्तयति ॥ ३० ॥

भीकविचूडामणिचक्रधार्मिकताऽन्वयबोधिनी ।

स्वामिचरणानाम् एव तावत् परमात्मनः सकाशादविद्याकृत-कार्योपाधयः तदंशा एव जीवा जाताः संसरतो भजन्तार्युक्तं तत्र यद्येकाऽविद्या तदाजीवस्याप्येकत्वादंक्रमकौ सर्वमुक्ति-प्रसङ्गः अथ नानाऽविद्यास्तर्हि तस्यैवांशान्तरेण संसारान-पगमादनिर्मोक्ष इत्यादि तर्कबलेन घटत एव नानात्मनः तत्र च तेरागमुत्वे देहव्यापिचैतन्यं न स्यात् देहपरि-णामत्वेव मध्यमपरिमाणानां सावयवध्वनानित्यत्वं स्यात् अतो (नाना)सर्वगतानित्याच्चेति केचन मन्यन्ते तत्र न तावदुक्तं दोषप्रसङ्गः अविद्याभेदेन तच्छक्तिभेदेन वा बहुमुक्तव्यवस्थामभवात् ईश्वरस्य तु न केना-प्यंशेन संसारशङ्कयुक्तमेव प्रसिद्धं चात्म्यैक्यं सर्वभूतिषु किञ्चिन् पक्षमन्तर्यामिप्राधान्यमपि न सहते इत्याह अपरि-मिता इति । ग्रन्थायः सङ्केपेण लिख्यते अत्र तार्किका दूष-यन्ति यद्येका अविद्या जीवाप्येकविधः तथा वदोति तर्हि तस्यैव ईश्वरस्यैव अंशान्तरेण जीवरूपं शोभनं कृत्वा संसारा-नपगमात् संसारनिवृत्त्यभावादिनिर्मोक्षः स्यात् एकधा

अविद्याया मुक्तो जीवः पुण्यनरया बद्धः इयं निर्लोकः एवं च सति अनुर्थपुरुषार्थो भावः स्यादित्यादिनर्कबलेन नाना-आत्मनः स्वाप्यते सर्वगतत्वमाह - तेषाम् आत्मनामस्तत्त्वं सूक्ष्मत्वे देहस्य स्थूलत्वे सर्वव्यापि चैतन्यं न स्यात् जीवपरि-माणमुक्तं श्रुत्या "आराग्रमात्रो ह्यपरो हि देहः" इति । सुख-न्तर "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः सुखदुःखरुलैकभुक्" इति सूक्ष्माणामग्रह जीवः इत्येकादशो भगवदुक्तेः एवम्भूतसूक्ष्मस्थूलदेहकपदेष्टे पिपी-लिकादिस्पर्शजैतन्यं कथं स्यात् तस्मात्सर्वगता इति नित्यत्वं साधयामि—देहे इति । देहपरिमाणत्वे च देहस्य मध्यमं दृश्यं दशाङ्गुलपरिमाणम् "अन्यानिष्ठदशाङ्गुलम्" इति श्रुतेः इदमपरिमाणानाम् आत्मनां सावयवत्वादिनित्यत्वं स्यात् तस्मात्परिमाणानामावाप्तिरित्या इति अत एवात्मनो नानासर्वगत-जीवरूपेणैव नित्याच्चेति केचन तार्किका मन्यन्ते एतन्मते निराकृत्यं सिद्धान्तं करोति तत्र न तावदित्यादिन्य तत्र बन्धमोक्षप्रसङ्गे उक्तदोषप्रसङ्गो नास्ति कुतः अविद्याभेदे च अविद्याया बन्धः विद्याया मोक्षः अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते" इति श्रुतेः एकादशो च—

"विद्याविद्ये मम तन् विद्युद्वैव शरीरिणाम् ।

बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया तेविनिर्मिते ॥" इति

तच्छक्तिभेदेन भवती अविद्यायाः क्रियाशक्त्या बन्धः विद्यायाः ज्ञानशक्त्या मोक्षः श्रुतिश्च काममयोयं पुरुषः सत्यकामो भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म करोति यत्कर्म कुरुते तदभि-सम्पद्यते" इति "तमेव विदित्वाऽमृतमेति नान्यः पन्था दिद्यतेऽयनाय" इति इतीश्वरस्य बन्धमोक्षव्यवस्थामुक्त्वा आशानस्तु बन्धशङ्का निराकरोति ईश्वरस्येति समप्रभुपाथे-रक्षाण्डित्यस्येश्वरत्वात् तस्य विद्याशक्तिप्रधानत्वात् केनाप्यं-शनं न समारशङ्क्येत्यर्थः । एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यावस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इत्यादि सर्वभूतिषु अत्येक्यं प्रसिद्धमस्त्येव कुतो नानात्वं किञ्च जीवस्य कुतः स्वातन्त्र्यम् अन्तर्यामिसम्भवात् अत इमे तार्किकाणां पक्षं नाना जीवाः स्वतन्त्राः नित्याः सर्वगता इति मतम् अन्तर्यामिप्राधान्यायां वेदो न सहते इत्याह अपरिमिता इति हे भूष । तनुभूता जीवाः यदि अपरिमिताः अनन्ताः ध्रुवाः तेनैव रूपेण नित्याः सर्वगताश्च स्युः तर्हि तेषां सम-त्वात् शाश्वता न घटते इति कृत्वा त्वया निर्यमो नियमनं न स्यात् इतरथा घटते कथम् अजनि च यन्मयं तद्विमुक्त्य-नियन्तुमवेदिति यन्मयम् उपाधितो यद्विकारप्रायं जीवाक्यम् अजानं ज्ञातं तद्विमुक्त्य कारणतया अपरित्यज्य तस्य स्व-विकारस्य नियन्तुनियमकं भवेत् तथा यत् अग्रिमं विस्फु-लिङ्गं ज्ञातं तदग्रत्वं कर्तुं विस्फुलिङ्गं स्वकार्ये अपरित्यज्य स्वरूपं शोभनं च सर्वोऽप्यप्येव नियन्तुप्रवर्तकं भवेत् कार्याभावे कारणस्य प्रवृत्त्यभावात्तत्र किं तत् समम् अनु-स्यूतं तद्वर्जयति समं काश्चिदप्यंशेन तुल्यं घटतन्तरं ज्ञात्वा तद्ब्रह्म अनुजानतां जानीम इति वदतां यत् अन्तर्याम्यादौ-तद्गत् परमकारणं वस्तु अमृतं अविज्ञानप्रायम् अविद्यवर्तमानं मतपुष्टनया मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषप्रवणत्वात् तस्मात् यत्तच्छब्ददोषोऽयं अतर्क्य किमपि सर्वानुस्यूतत्वेन विवक्ष्य

अविद्यामणिचक्रवर्तिनः कृताऽन्वयवोधिनी ॥

अविद्यामणिचक्रवर्तिनः कृताऽन्वयवोधिनी ॥
यदेवेत्यर्थः । तथा च भुक्तिः यस्यामृतं मृतं यस्य मृतं यस्य
न वेद सः अविद्यातः विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् अवचनेनैव
प्रोक्तम् । स ह तूर्णी बभूव "इत्यादि अर्थः यस्य ब्रह्मविदः
अमृतमविज्ञातम् अविदितं ब्रह्मति मृतं तस्मै मृतं ब्रह्म सम्यक्
ज्ञातमिति यस्य पुनर्मृतं मया ब्रह्मज्ञानमिति स न वेदेव मृत एव
विज्ञानतां जानीम इति कथं मृतं अविज्ञातमज्ञातमेव अविज्ञानतां
न जानीम इति वदतां विज्ञातमिति निर्वर्तनवचनेनेति
वेदान्तशास्त्रमधीत्य गुरुकुलादागतं पुत्रं पिता पृष्टवान् प्रत्यक्
ब्रह्मत्वं ज्ञातवानवेति । अविशेषे प्रत्यक् ब्रह्मणि
ब्रह्ममनुसिद्धेति गुणादेरभावात् ब्रह्मविशेषप्रदातकमुक्तकान्त्या-
दिना तदभिनयं कृत्वा अवचनेनैव प्रोक्तम् प्रत्यक् ब्रह्म मयाऽनु-
भूतमिति सूचितवान् स पिता तूर्णी बभूव ब्रह्मात्मतत्त्वमयं
ज्ञातवानिति निश्चयं जगामेत्यर्थः । मृतपुष्टत्वे भुक्तिः "यदि
मन्वसे सुवेदेति दहमेवापि नूनं वेत्थब्रह्मणो रूपं यदस्य
वेदेषु इति अर्थः यदि कदाचिदस्य ब्रह्मणो यद्रूपम् अहं
सुवेदेति मन्वसे तर्हि दहं स्वरूपमेवापित्वं न वेत्थ न जानी-
यत केवलमतावद अपितु अध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य
ब्रह्मणो वेदेषु यद्रूपं गीतं तदपि त्वं दहमेव वेत्थेति
मन्वेहं वस्तु निरुपाधिभूयास्यं ब्रह्म न तत् सुवेद्यमित्यभि-
प्रायः मृतकवदनपरेयं भुक्तिः अन्तर्यामिब्राह्मणं "बः पृथिव्यां
तिष्ठन्तित्यादिकं प्रागेव लिखितम् अथ खामिनाम्—

अन्तर्यन्तासर्वलोकस्य गतिः भुत्याप्युक्ता चैव मेवावसेयः ।
यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्गोसहः भीमन्तं तं चेतसैवावलम्बे ॥
आश्रयमिदं कं यः सर्वलोकस्य अन्तर्यन्ता अन्तर्यामी श्रुत्या
गीतः युक्त्या च एवमेवासेयोनिहितः तम् ॥३०-१७॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवेषणवतोधिनी ।

अपरिमिता इत्यस्य टीकायामेकैकांशस्य बन्धमोक्षौ स्याप-
यित्वा सर्वशोष्यनिर्मासप्रसङ्गस्य सिद्धान्तमाह—इष्टव्यं त्विति ।
समं ह्युपाधिरूपतत्त्वस्यैव भवत्वात्तस्य च विद्याशक्तिप्रधानत्वा-
दित्यर्थः । भूतो तु अवचनेनेति वेदान्तमधीत्यागतं पुत्रं पिता पृष्ट-
वान् प्रत्यक् ब्रह्मत्वं ज्ञातवान् नवेति तत्रोत्तरमिदमिति ज्ञेयं
दहमित्यल्पमेवेत्यर्थः । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण सम्बन्धः
न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणोरूपं त्वं दहमरूपं
वेत्थ तदप्यधिदेवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणोरूपं
तदपि त्वं दहमरूपं वेत्थेति मन्वेऽहमिति अथ स्व-
व्याख्यायां तदेव भगवन्नक्तिप्रतिपादनोपयोगार्थमेव वयमप्येव
जीवस्वरूपं निरुपायाम इत्यन्या आहुः अपरीति । अत्रैके वदन्ति
एकमेव सर्वव्यापि चैतन्यमेकस्या एवाविद्याया रजस्तमः
प्रधानादिसिद्धोपाधित्वेनान्तर्जीवायते सत्त्वप्रधानमूलविद्योपा-
धित्वेन तु परमेश्वरायते इति अपरेतु वदन्ति तदस्य
अविद्यायाः शुद्धचैतन्याभ्यत्वासम्भवात् तन्मूलपक्षान्तराणाञ्च
तत् एव निरस्तत्वात् तस्मादेवं मन्व्यम् ईश्वरवत् स्वत एव
विद्या । अनन्ता नित्या विभवश्च जीवा इति तत्राप्रे कृतैः
सिद्धैश्च अण्डविध्यम् इति मनसि कृत्यान्तत्वं नित्य-
त्वं यदि शब्दात् पूर्वपाठेन स्वीकुर्वत्यस्तदुत्तर—

[२७५]

पाठेन विभुत्वं परि हरति इ भूय सर्वाभ्य उभयसम्भवावन्ता
नित्याश्च जीवा यदि सर्वगताः भवन्ति तर्हि जीवानां
त्वच्छास्यतेति चो नियमः शास्त्रनिर्णयः स न स्यात् इत्याप्य-
त्वाभावात् इतरथा विभुत्वाभावेन तु तन्नियमो न स्यादिति
न किन्तु स्वादेवेत्यर्थः । इत्याप्यत्वात् किञ्च त्वतो न कश्चित्
पदार्थः स्वतन्त्राऽस्ति सर्वेषां त्वयैकात्म्यभवेनात् एकविद्या-
नेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च विशेषतो जीवानां त्वतो
जन्मापि भूयते तत एव त्वद्व्याप्यत्वात्त्वच्छास्यत्वं तेषा-
मित्याहुः—अजनिचेति यदग्न्यादिमयं स्फूर्तिरङ्गादिकमजनि
जातं तदग्न्यादिकमेव कर्तृस्फूर्तिरङ्गादि(क)स्वकार्यमात्रमुच्य
स्वरूपांशेन शक्त्यंशेनैव वा सर्वाः इत्याप्येव नियमप्रव-
क्तं भवेत् तदभावे तत्प्रवृत्त्यभावात् किञ्च समं कश्चि-
दप्येव तुल्यं वस्त्वन्तरमनुजानतां यत्किञ्चित्था वदति तत्रा-
नुकामपि वदतां यदन्तर्याम्यास्यं तद्रूपं परमकारणं वस्तु
अमृतमज्ञातं तत्र हेतुः मृतस्य तस्य पुष्टतया दशयि-
स्यमाणभूतित्यक्तयति तस्माद्भूतित्वादिमपरमाणुवृत्त्यवत्तुभूतः
नित्यतटस्थशरूपविद्युत्परमाणवोप्ययस्कास्तादिवत्त्वप्रभावाविशेष-
रूपेण गुणेन गुणाहेति न्यायसिद्धेन स्वशरीरमलम्बमपि जेतु-
यन्ति तस्य महानज आत्मेति महद्व्यपदेशश्च प्राक्तन्येव
यत्किञ्चित्दुर्गुणसारत्वादेव लोके महारक्षादिशब्दप्रयोगवत्
तदेवमेव शास्त्रशासकत्वे सिद्धे सेवकत्वमपि सिद्धयतीति
पूर्वापरदर्शिता भक्तिः सिद्धयतीति भावः । अत्र भीगीतोपनि-
षदः—

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमे रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत" इति

भीमगवतुष्टयसम्बाद्धं महतां च महानहमिति महत्त्वस्य
स्वरूपपरिमाणानन्तर्येणोक्तत्वात् नथैव जीवस्यापि परिमा-
णोक्तौ सूक्ष्माणामप्यहं जीव इति अत एव विष्णुधर्मोत्तर-
वालाप्रशतशो भागः कल्पितो यः सहस्रधा तस्यापि शतशो
भागो जीव इत्यभिधीयते "इति भूतयश्च वालाप्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इत्याद्याः एको देवः सर्वभूतेषु
गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्याद्याः न तत्समभ्याभ्यधि-
कश्च दृश्यते इत्याद्याश्च अत्र विशेषावधारस्तु भीभागवतसं-
न्दर्भे परमात्मसन्दर्भतटीकयाईदृश्यः ॥ ३० ॥

भीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

अथ जीवानाम् अणुत्वं परम्य तदन्तः प्रविश्य नियन्त्र-
णाह—अपरिमिता इति । अपरिमिताः असङ्ख्येयाः जीवाः
सर्वगताश्चन् भूवाः अस्पन्दाः स्युः उत्क्रान्तिगत्या गतिः
श्रुतिविरोधः स्यात् तनुभूत इति सर्वेषां शरीरसम्बन्धेन
सर्वशरीराचरितपुण्यपापानां सर्वसाधारणत्वेन व्यवस्थित-
कलदानायोगात् शासनं नोपपद्यते इतरथा असर्वगतत्वे
अध्वत्वे स्पन्दनवत्त्वे अणुत्वे अध्वतास्पन्दनवत्त्वम् उत्क्रान्ति-
गत्या गतयश्चोपपद्यन्ते इत्यर्थः । शासनोपपत्तिः स्फुट-
त्वादनमिहिता यद्वा इतरथा शासनीयत्वे अध्वतास्पन्दन-
वत्त्वम् अणुत्वं स्वीकार्यमित्यर्थः । प्रशासनं चान्तःप्रविश्ये-
त्याह—अजनिचेति । यन्मयम् अजनि व्यापकेन प्रचुरं जग-

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपदीयम् ।

वज्रमि तद्गुणं अविमुक्तं नियाम्यत्वमविमुक्तं अन्तःस्थित-
त्वेन नियन्तुत्वमिति समजानतां सम्यगजानतां यन्मतं
मतदुष्टतया दुष्टमतत्वात् अमतम् अनभिमतमित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

स्विरचरजातयः स्युरित्यनेन मराचरात्मकस्थूलसूक्ष्मशरी-
रास्तःप्रवेशयोग्यं जीवानां स्वाभाविकमणुस्वरूपत्वं सूचितं
तद्विकृतं जीवस्वरूपविभुत्ववाद् दृश्यमिति—अपरिमिता इति । हे
भूव ! तनुभूतो जीवाः अपरिमिताः असङ्ख्येयाः भूवाः नित्या
अन्ते यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यता सर्वेषां तुल्यत्वात्पर-
मात्मना जीवान्तेण वा शास्यता नियाम्यता नोपपद्यते
इतीत्यं नियमः उत्क्रान्तिगत्या गत्यादिविषयः नित्यं भूयमाणो
नोपपद्यते उत्क्रान्तिस्तावच्छ्रूयते “तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्का-
मति चक्षुषो वा श्रुत्वा वाऽप्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः” इति
गतिरपि “ये वै केवात्माहोकारप्रययित चन्द्रमसमेव ते सर्वे
गच्छन्ति” इति आगतिरपि “तस्माहोकारपुनरेत्यस्मैलोक्य कर्मणे”
इति इतरथा भणुत्वे तु शास्यता नियमाद्य उपपद्यन्ते इत्यर्थः ।
वद्यपि शरीरविभोगरूपत्वेन उत्क्रान्तिः शरीरस्वित्वात्पारम्यः
कथञ्चिदुपपद्यते गत्या गतीतु न कथञ्चिदुपपद्यते अन्ते
स्वात्मनैव सम्पाद्ये इत्यभिप्रायेण नियमशब्दः प्रयुक्तः तथाच
कारारकं सूत्रं “स्वात्मना चोत्तरयोः” इति अशब्दोपधारणे
तनुभूत इत्यनेन सर्वेषां सर्वशरीरसम्बन्धाविशेषात्सर्वशरी-
रानुचरपुण्यपापानां सर्वसाधारणत्वेन व्यक्त्वितफलादाना-
वोणाच्छासनं नोपपद्यत इत्यात्मविभुत्ववादेऽनुपपत्तिरुच्चा-
दिता अपरिमिता इत्यनेन जीवैक्यवाच्यगुदासः तत्र बन्ध-
मोक्षशिक्षाचार्यवत्त्वादिभ्यस्त्वानुपपत्तिरुच्यते नमिषेत् नन्व-
शुक्लपदेऽपि जीवानां परमात्मशास्यता किं भूत्यादीनां
राजा शास्यते वेत्यपेक्षायामन्तः प्रविश्येवेत्याहुः—अजनि-
वेति । यन्मयमजनि व्यापकेन येन प्रचुरं जगदजनि जातं
तद्गुणं अविमुक्त्यान्तःस्थितैव नियन्तु (न्ता) इति सम्यगजानतां
यन्मतं तस्य मतस्य दुष्टत्वादमतगमनमितं प्रामाणिकानामिति
शेषः । सममनुजानतामिति पाठान्तरं तदा समग्रः सर्व-
पर्यायः समं सर्वं तज्जगदविमुक्त्य अन्तःस्थितैव नियन्तुत्वमु-
जानतां प्रामाणिकानां यदमतमनभिमतं तदनादरणीयम् । इत्य-
व्याहारः कुतस्तस्य मतस्य दुष्टतया प्रमाणविरुद्धतयेत्यर्थः
जगदजनीति प्रकृतिपुरुषात्मकजगदुत्पत्तिरुक्ता ॥ ३० ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ जीवानामणुत्वं परमात्मनस्तद्वन्तः प्रविश्य नियन्तुत्वं
वाह—अपरिमिता इति । अपरिमिता असङ्ख्येयास्तनुभूतो जीवाः
यदिचेत् सर्वगता भूवा अस्पन्दाः स्युस्तर्हि उत्क्रान्तिगत्या
गतभूमिबिरोधापत्तिः स्यात् तथा च सूत्रकारः “उत्क्रान्ति
गत्या गतीनाम्” [२-३-२०] इतिभूतेरित्यर्थः तेन प्रद्योतेनैव
आत्मा निष्कामति वैवैकेवात्माहोकारप्रययित चन्द्रमसमेव

सर्वे गच्छन्ति तस्माहोकारपुनरेत्यास्मै लोकाय कर्मणे इत्यादि-
गत्या गतीनां भूतेरणुरेव जीवः प्रतिपादितः तनुभूत इति
सर्वेषां शरीरसम्बन्धेन सर्वशरीराचारिणपुण्यपापानां सर्व-
साधारणत्वेन व्यक्त्वितफलादानायोगात् शासनमपि नोपपद्यते
इत्याह—तर्हि न जगसितेति क्त्वा नियमो नियमनं नृ स्यात्
हे भूव हेवप्रतिभट इतरथास्पन्दनवत्त्वे अणुत्वे उत्क्रान्ति-
गत्या गतयश्चोपपद्यन्ते शासनमपि उपपद्यते इत्यर्थः । यद्वा
इतरथा शासनीयत्वे उत्क्रान्तिगत्या गत्यविरोधात् अणुत्वात्स्प-
न्दनत्वं अणुत्वञ्च स्वीकार्यमित्यर्थः । शासनञ्चाप्युक्तःप्रविश्येवेत्याह
अजनिवेति । यन्मयमजनि व्यापकेन येन प्रचुरं जगदजनि
जातं तद्गुणं अविमुक्त्य नियाम्यम् अविमुक्त्य अन्तःस्थितत्वेन
नियन्तु भवेत् “ अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादि
भूतेरनियन्तुत्वं स्यादित्यर्थः । इति समजानतां सम्यगजानतां
यन्मतं निश्चितं तन्मतदुष्टतया दुष्टमतत्वादमतं अनभिमत
अस्माकमिति शेष इत्यर्थः ॥ ३० ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाध्याख्या ।

जीवानां नियाम्यस्वरूपत्वमीश्वरस्य नियन्तुत्वं चाहुः—हे
भूव नित्यस्वरूप नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानां मिति भूतेः
अपरिमिताः असङ्ख्येयाः भूवाः नित्याः एवम्बिभक्तानुभूतो
जीवाः सर्वगताः सर्वव्यापका यदि तर्हि तदा न शास्यता
नियाम्यत्वं नोपपद्यते न नियमः उत्क्रान्तिगत्या गतादिविषयः
नियमश्चभूयमाणः नोपपद्यते जीवस्य विभुत्वे ईश्वरसाम्यत्वेन
तस्य नियाम्यत्वासम्भवात् जीवस्य सर्वगतत्वेन उत्क्रान्ति-
गत्या गतादीनाञ्चासम्भवादित्यर्थः । इति पूर्वोक्तं शास्यत्वाभाव-
नियमाभावद्वयं इतरथा जीवानामणुत्वे शास्यत्वाभावकवदोषः
नियमाभावदोषश्च न भवति शास्यत्वाभावनियमाभावकवदोष-
वारणय जीवानामणुत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः मतदुष्टतया मतस्य
सामान्यबुद्धिविषयस्य दुष्टतया दुष्टत्वभ्रवणात् तथाच भूतिः
यादिमन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूप
मिति अनुजानतामपि वयं जानीम एव ब्रह्मेति वदतामपि
यत् ब्रह्म स्वरूपं अमतं अविज्ञातप्रायं याथावर्त्यस्वरूपस्य दुर्ब-
त्वात् यन्मयं यद्विकारप्रायं यत्प्रचुरं वा व्यापकेन येन प्रचुरं
विकारप्राचुर्यार्थयोश्च मयटः विधानात् समं सर्वज्ञत्वं अत्र
सममितिसर्वपर्यायकं अजनि जातं तत् जगदुपादानभूतं जग-
द्व्यापकरूपं वा ब्रह्म तदन्तरिक्षातिमविमुक्त्यापरित्यज्य अन्तःस्थि-
त्वेवेत्यर्थः नियन्तुनियामकं भवेत् अन्तः प्रविष्टश्चास्मा जनाना-
मिति भूतेः हे भूव अपरिमिताः भूवास्तनुभूतस्त्वसर्वगता
यदि तर्हि शास्यता न नियमः इति इतरथा न मतदुष्टतया
अनुजानतां यदमतं यन्मयं सममजनि तदविमुक्त्य नियन्तु-
भवेदित्यन्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भज्यञ्जलीधृतपदरत्नावली ।

मू० न हि परमस्य कश्चिदपरो न परस्य भवेद्व्यवस्तु इत्याह
यस्य च शून्यतुल्यसम्बन्धतः । अपरिमिताभूवास्तनुभूतो यदि
सर्वगतो न हि न शास्यतेति निबन्धो भुवते च तथा ॥ १७७३१॥

श्रीमद्भगवद्गीतातीर्थकृतपरमार्थटीका ।

न. हि परमस्येति श्लोकस्यायं भावः अनात्माणां परस्य उत्तमस्य सर्वं सम्बन्धतः यस्य परमस्य ते तव कश्चिदपरः स्वतन्त्रो न भवेत् हे भूयन्त ! समानवर्जितं यस्य अत्र जीव समुदायि व्ययतः सर्वं जानतः सर्वज्ञस्येत्यर्थः “अयं गतौ” इति श्रुतिः गत्यर्थानां अनाद्यत्वात् इव यथा प्राणस्य नापरः स्वतन्त्रो नास्ति त्वमेव स्वतन्त्रः हे सर्वपूर्णं यदि ततः तस्मात् स्वतन्त्रः तदा प्राणधीरस्यो या त्वां विना प्राणास्तनुभूतो जीवाः भूवा प्राणाधीनाः जीवाः कियन्तः सन्तीत्यर्थः । तर्हि सत्यं ते अपरिमिताः असङ्ख्याताः नन्वेवं चेत् “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिभूतिवाक्यविरोध इति तत्राह— नहीति । भूतेरयं नियमोर्धो जीवानां शास्यता अधीनता- नैत्यर्थार्थं न हि किन्तु जगतमेवस्य ईश्वरान्तरस्यानन्तस्य च निषेधो नियमः तत्र किं प्रमाणमत्राह— भुवत इति अनोप्यदासं नेह नास्ति किञ्चन न तत्समभ्याभ्यधिकञ्च दृश्यते” इत्यादि भूतिस्मृतयस्तथा भुवते च तव स्वतन्त्रो नापरो यद्वन्न प्राणा- आत्मस्तुल्यशून्यस्य सन्धिन् प्राणाधीना अमिता जीवसङ्ख्याः प्राणोऽवशते प्रकृतिश्च भूमन् इति भूतिरनेन गृहीता “स्वतन्त्रो नापरः कश्चिदप्यनोः प्राणपतेः प्रभोः” इत्यादिस्मृतेः भूतिरपि अत्यार्थस्यः ॥१७॥ ३१॥

श्रीमद्भगवद्गीतातीर्थकृतपरमार्थटीका ।

तदेवं भगवद्भक्तिप्रतिपादनोपयोगार्थमेवं वयमप्येव जीव- कल्पं निकल्पाम इत्यस्या आहुः—अपरिमिताः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतातीर्थकृतपरमार्थटीका ।

ननु त्विरन्तरजातीनां मद्दिहारे मदीक्षया अजयानिमित्त- भूतयोत्पन्नत्वमुक्तं तत्कथं सङ्गच्छतां यतोऽपरिमिताः जीवाः सर्वे भूवाः अतः स्वतन्त्राश्च कुतो वा तेषां मद्देशत्वं मदीक्षितत्वं ज्ञेयमशङ्क्याहुः—अपरिमिता इत्यादि । हे भूव नित्या यदि तनुभूतो भूवास्तदा तव भुवत्वे तेषामपि च भुवत्वे साध्यात् शास्यताः न घटते इति कृत्वा नियमो निय- मर्ग न स्यात् येऽपरिमिता अनन्ताः सर्वगताः व्यापका भूवा नित्या भवन्ति तेषां को नियन्ता इतरथा अन्यथा यदि अपरिमितादयो न भवन्ति तदैव नियमनं स्यात् केवलमित्येव न अपितु अपरिमितया एव जीवास्त्वदंश- त्वात् अहं बहुस्यामिति बहुशब्दोऽपरिमितपरः तेन त्वदंशाः भूवाः सर्वगताश्च तथापि तेषां शास्यतैव ततो नियमनं चेत्त्याहुः—अजनीत्यादि प्रकारः पञ्चान्तरं सूचयति यज्जी- वाक्यं वस्तु यन्मयम् अजनि यदंशत्वेन यन्मयं जातं तत् अंशिकं वस्तु नियन्तु भवेत् अविमुक्त्य कारणत्वमविहाय यतः समं अंशत्वेन समं अविबद्धशमित्यर्थः अतो अंशाना- मधीनं नियन्ता भवतीति भावः । ननु स एवतावत् कलत्रिकव्यतामित्याहुः—अनुजानतां जानीम इवि वदनां यत् अमृतं अनिर्वचनीयं वस्तु अमृतम् अविहातमृतं चेतको दोष इत्याहुः मतनुवदवा मतं यत् तद्वदुदम अतस्त्वं ज्ञेयो

न भवसि यो ज्ञेयो न भवसि स एवांशीति त्वदंशास्तु जीवा नैवतद्वत्कथं मद्देशा न भवन्ति जीवाः यतः “ममै- वांशो जीवल्लोके जीवल्लोकः सनातनः” इति तवैवांशिकः अत- स्त्वमेवामृतः त्वमेवांशी अतो नियन्ता च ननु जीवः उक्तः प्रकारा परिमित भूवादिमत्तापि न स्वतन्त्रा इति वाक्यार्थः ॥३०॥

श्रीमद्भगवद्गीतातीर्थकृतपरमार्थटीका ।

अधुना प्रसङ्गात् भगवतो माहात्म्यसिद्धयर्थं जीवानां भग- वदधीनत्वं स्थापयितुं स्वात्मस्यपक्षमनूय निराकुर्वन्ति—अपरि- मितं भूवा इति । जीवानां व्यापकत्वं स्वकृतो भगवन्नियमो न भवेयुः भोगमोक्षदुःखाभावाय तदपेक्षाव्यापकत्वेन भवि- स्यतीत्येव वक्तव्यम् अतो यदि भीत एव न्यायः विष्कु- लिङ्गरूपः अङ्गीक्रियते तदैव नियमनियामकभावो भवति न स्वात्पक्षे व्यापकत्वं तदर्थं व्यापकता निराक्रियते केवलं नैव्यायिकादयः जीव व्यापकं मन्यन्ते तेषामवसा- शयः नित्यः अणुव्यापको वा भवति नवावान्तरपरिमाण- वान् अवान्तरपरिमाणमनित्यत्वेन व्याप्तम् अणुपरिमाणत्वे सर्व- शरीरव्याप्यत्वेन व्यापकत्वं न स्यात् किञ्च देशान्तरे वत् प्रथमसंज्ञायाद्योत्पद्यते तत्रास्त्वदृष्टकारणत्वेन वक्तव्यम् अत उत्पत्तिदेशे अदृष्टवशात्संयोगः कारणं वर्तते इत्यात्मानो व्यापकत्वसिद्धिः तेन आत्मनो देशपरिच्छेदरहिताः भूवा इति कालपरिच्छेदरहिताः यद्यात्मा अनित्यः स्यात् अनि- मोक्षः स्यात् व्यापकस्यानित्यत्वमसिद्धं किञ्च सर्वगतास्ते सर्वत्र तेषां सकलमूर्तद्रव्यसंयोगो वक्तव्यः अन्यथा भोग- साधना यतो निद्रव्याणि न भवेयुः न ज्ञानाद् संसारे- कश्चित्पदार्थः कस्यचित् भवतीति सिद्धम् एवमात्मनः परिच्छेदव्यापकः सकलमूर्तद्रव्यसंयोगश्च अवश्यमङ्गीकर्तव्य इति तन्मतमनूय परिहरति तनुभूतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमः अत्र शासनं न कर्मनिमित्तं तनु यमादिकार्यं किन्तु दासस्वामिवत् निवामकभावः व्यापकत्वं जीवानां दासत्वं न स्यादित्यर्थः । तथा सति नेश्वरश्च सेत्स्यति इति प्रयोजनाभावात् सर्वत्रात्मनः कारणत्वेन विद्य- मानत्वात् स्वभोगत्वेनैव संप्रापयितुं शक्यते अदृष्टनियाम- कस्तु कर्मैव भोगत्वदृष्टनियमः कर्मप्रयत्ननियम्यम् अतो जीवार्थ- मीश्वरापेक्षाभावात् नेश्वरोपि सेत्स्यतीति नियमनियामक- भावो दूरे यच्छून्य एवमाहुः नियमनियामकभावो न सेत्स्यतीति तासामयमभिप्रायः भोगनियामकः परमेश्वर एव अन्यथा भोगनियमो न स्यात् दृश्यते च भोगनियमः बहुषु विद्यमानेषु एकस्मिन् शरीरे सर्वेषामेव सम्बन्धस्य तुल्यत्वात् एकशरीरे आम्नफले भक्षितं कथमेकस्यैव सुखं भवेत् तददृष्टेन जनितामात्रं चेतस्यैव तददृष्टं नान्यस्येऽभ्यन्त- को नियमः आत्मसंयोगस्य तुल्यत्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नावा- मपि तुल्यत्वापत्तिः नचेश्वरव्यतिरेकेण कश्चिदप्यो निवाम- कोऽस्ति येन प्रतिनियतभोगदर्शनस्य नियमः सिद्धयद् ईश्वरे तु नियामकेङ्गीक्रियमाणे तु एकएव भुङ्क्ते नान्य इति ईश्वरनियमनात् नियमः सङ्गच्छते नथा अदृष्टेऽपि अतोऽवश्यं भोगनियमार्थम् ईश्वरो नियामको वक्तव्यः तच्च व्यापक-

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिन्या ।

तेन सङ्गच्छते महत्त्वेन तस्याभिमानात् तुल्यत्वाच्च न भग-
वन्ते मन्यते ईश्वरेणैव चैत्राणाः सेतस्यति प्रतिनियनः तर्हि
व्यापकता न वक्तव्या अणुपरिमाणस्य आवेदव्यापित्वेन
गुणः सम्भवति गन्धवत् आभयाविच्छेद एव गन्धस्य युक्तो
हृदयनात् यत्र निरुद्धोत्पत्तिर्गुण्यते भवत्या आभयमपि
परित्यज्य पत्रपुष्पादिबन्धन गच्छन्तीत्येव मन्तव्यं वायोरग्न्य-
बाह्यमसंख्यं यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धोवातीति
श्रुतेः अवयवगतिकल्पना तु योजनगन्धायां बाधिता—

“वायवः एकतो गन्धः पुष्पाणां सन्निधौ भवत् ।

एकस्मिन्नपि तत्पुष्पे तथाप्राणमतेन हि ॥

तस्माद्गन्धवत्तन्मपि सर्वदेहव्यापि तिष्ठति कोके च
परिच्छिन्न एव नियमनियामकभावः ननु नियामकोप्यप-
रिच्छिन्नोऽनु को दोष इति चेत्तत्राह हे भूवेति ये निश्चलः
स व्यापक एव भवति प्रकारान्तरेण भवतस्तु भूमादा-
वपि न दृश्यते इति ईश्वरो व्यापक एव “तस्मिन्नाकाश
ओतप्रोतश्च” इति श्रुतेः आकाशमात्रोत्पत्त्यापि दृष्ट इति नापुनरेत-
च्छ्रुतेरिति चेत् न इतराधिकारात् इति न्यायाच्च इतरथा जीवस्य
व्यापकत्वे भगवतः अणुत्वे एकदेशस्याप्यन्यथात्वे वा नियम-
नियामकभावो नापपद्यत इति भावः । नन्वत्र न काचित्
हृदीपपत्तिः व्यापकत्वमप्यस्तु नियम्यत्वमप्यस्तु को दोषः
अत्रेवमपि बाळकानां सिंहेन महागजो नियम्यते सुस्मे-
रमपि राज्ञा सर्वलोका नियम्यन्ते सुस्मेणाप्यग्निजणेन सर्वे
बुद्धा दृष्टान्त इति न स्थूलपरिमाणवान् नियामकः नास्ति सूक्ष्म-
परिमाणवान् नियम्य इति अतो धर्म्य आग्रह अजनि च
वर्ण्यं तद्विमुक्त्य नियन्तुमर्हति यत् यन्मयमजनि तद-
विमुक्त्य तद्व्यक्त्वा नियन्तु किं भवेत् अपितु न भवे-
देवेत्यर्थः । बाध्यबाधकभावो दाहदाहकभावश्चाग्न्यः नियम्य-
नियामकभावस्त्वग्न्यः राज्योत्पत्त्याः प्रजाः राज्यमया भवन्ति
राज्यं च राजोक्तमिति राजमया एव प्रजाः तथा जीवा
अपि भगवन्मया व्यापकाश्चेत् कथमपि न तन्मया भवन्ति
निश्चितास्य विद्यमानेपि अप्रयोजकत्वं वदन् साहसी भवति
तस्मात्तन्मयास्यानुपपत्त्या न व्यापकत्वं जीवस्येति सिद्धं
ननु वेदान्तिनापि आत्मैकत्वं वदन्तः निश्चयनियामकभावं
नाङ्गीकुर्वन्ति सर्वत्र ० तुल्यदर्शनात् अतो वेदान्ते नियम्य-
नियामकभावो नास्तीति ये वदन्ति तदनुच परिहरन्ति
सममनुजानतां यदमतमिति ये सर्वत्र ब्रह्म सममनुजा-
नन्ति—

ब्राह्मणे पुलकसे सेने ब्राह्मण्येकं स्फुलिङ्गके ।

अक्षरं क्षरकं चैव समदृक् पण्डिता मतः ॥ इति

ब्रह्मविद्ः समदृश इति तेषामप्येतदनुमतं तेषां नियम्य-
नियामकभावमङ्गीकुर्वन्त्येव अन्यथा भगवान् मुक्तोपपत्त्यो व
स्यात् चतुर्विधा भजन्ते मामिति ज्ञानिनोपि भजनभव-
नाच्च नन्वस्त्वनियम्यता ज्ञानमार्गे को दोष इति चेत्त-
त्राह— मतदुष्टव्येति । मते ब्रह्मवादे अयमर्थो दुष्ट इति “एव
सर्वेश्वरः एव लोकपालः एव भूताधिपतिः” इति सर्वत्रो-
क्तवस्तु भगवत्सं नियामकत्वमवगन्तुं “एतस्यैवाक्षरस्य प्रधा-
नं नास्ति चावाप्यधिषी विद्यते तिष्ठतः” इत्यादिभिः श्रुतिभिः

एवमेव प्रशासने दृश्यते “एकं प्रशासकम्” [१-१०] इति न्यायेन
च निर्णीतः नस्मद्भागवतः प्रशासने सर्वव्यापिसंमतं तच्च व्याप-
कत्वेन घटते अतस्त्वत्त्वमज्जगदिति ॥३०॥

नियन्ता जीवस्तत्त्व हरिलोनायको मतः ।

जीवा न व्यापकाः कापि चिन्मया ज्ञानिन्तं मताः ॥३१॥

श्रीमद्भगवत्पाठकप्रसिद्धतत्साक्षीयदर्शनी ।

अत्र स्मिन्वदतिजीवतत्त्वविचारवादानां तानाविधान्येव
मतानि तत्र यथेकेवाविद्या एक प्रव जीव इति मते तद्विमुक्त्यो
सर्वमुक्तिप्रसङ्गः यदि च नाना अविद्यास्तर्हि तस्यैवाविद्यात्वेन
संसारानपगमादनिर्मोक्षस्तस्यादृष्ट एवात्मनस्तत्र तेवाप्यनुप-
माणत्वं देहव्यापित्वेन न स्यात् देहमात्रव्यापित्वे मन्मथ-
परिमाणत्वे नानित्यत्वं स्यात् तस्मात्सर्वगता नित्याश्च ननु जन्मा-
स्तत्र न तावदुक्तदोषप्रसङ्गः अविद्याभेदेन तच्छक्तित्वेन वा
बहुमुक्त्यवस्थासम्भवादित्येतन्मतमप्यन्ये न वदन्त इति तन्मत-
मनुवदन्ति अपरिमिताः असङ्ख्या एव तनुभूतो जीवा
यदि भूवा नित्या एव ननु त्वज्जन्मा सर्वगता एव च स्यु-
स्तर्हि तेषां त्वत्साम्राज्यं द्याव्यतेति निवमो न स्यात्
जीवास्त्वच्छासनीया एवेत्यवधारणं सर्वशास्त्रमतिपादितं न
घटत इत्यर्थः । हे भुव हे नित्यस्वरूप ! नेतरथा इतरथा तेषां
त्वज्जन्मत्वे सति जन्मत्वाद्देवासर्वगतत्वे च सति त्वच्छास्त्र-
त्वमिमांशो न स्यात् किन्तु त्वच्छास्त्रत्वेन घटन इत्यर्थः । कथं
यन्मयं यत्कार्यं जीवानां वस्तुजनि तत् किञ्च ब्रह्म तेषां
जीवानां नियन्तृशास्त्र भवेदेव किं कृत्वा तद्विमुक्त्य कारण
तथा तान् जीवान् अपरित्यज्य तद्गुणैव किं तत्राहुः समं
यत् सर्वान् जीवान् प्रति अन्तर्यामिन्वादीनं समं तुल्यनिर्णयः । ननु
किं यत्तच्छ्रद्धायात्वे चेदुक्तवत्तन्निर्दिष्टं तदिति तत्राहुः अनु-
जानतां यदमतमिति जानीम इति वदतां यत् ब्रह्म अमरं
अकालमप्रायं किञ्च मतस्य कालस्य दुष्टतया दोषभवनाच्च अथ
भुतयः यस्यामतं तस्य मते मतं यस्य न वेद सः अवि-
ज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता “मिति अवचनेनैव प्रोक्ता-
चेति सह तूष्णीं बभूवेति यदि मन्यसे सुवेदेति ब्रह्मणेवापि
नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं तदस्य देवेभ्यस्तापाः अर्ध-
श्च अस्य ब्रह्मणो यद्रूपं तत् यदि सुवेद सुवेदीति मन्वसे तर्हि
त्वं दध्मेव वेत्थेत्यन्वयः । यदस्य देवेभ्यश्चिदेवादिभ्यो रूपं त्वं मन्वसे
तदप्यल्पमेवेति पूर्वणैवाश्रयः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदानीं विद्वानात्मनः सङ्ख्यापरिमाणवैविध्यं परिहरन्ति
भुतयः हे भुव ! शाश्वत वाङ्मयवक्त्रे तनुभूतोऽपरिमित-
असङ्ख्याका अनेनैकजीववादिमुक्तं पिपास्य तेन तपोप्राप्त्य-
भेदेन व्यवहारेऽनेकत्वमिदमेवेति चेन्नब्रह्म—भुवा इति ।
स्वाभाविकारूपव्यापिधर्मवतोऽनाद्यनन्ताः अनेनोपाधिकदेव-
वादिनां जिज्ञा प्रोदिता तथा च भुतयः “वावी वापवा-
वीशानीषी अजो होको जुषमाणो ऽधुवेते अजात्येना मु-
मोगामजोऽन्वः नित्यो नित्यानां वेतव्येतनानाम्” इत्यादिनां
नानाव्यपदेशात् [१-३-४२] इति न्यायाच्च साङ्ख्यविवादे निश्चयः

न घटत् उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोरुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।

स्थायि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे सरित इवार्णवे मधुानं जित्युरशेषरसाः ॥ ३१ ॥

भीमकण्टकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परिमाणं निर्धारयन्त्यः साङ्ख्यनैयायिकादीनां वक्ते धृष्टीः कुर्वन्ति श्रुतयः यदि सर्वगतता इति यदि विभुपरिमाणकाः स्युः तर्हि तव शास्त्रता नेति कृत्वा नियमां नियमनं शास्त्रं न स्मत् अन्तःप्रविष्टः शास्त्रा जनानां य आत्मानं तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मानं वेद यस्यात्माशरीरं य आत्मान-मन्तरो यमत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः "इत्यादिनिर्णयो न ह्येदित्यर्थः । इतरथाऽयुपरिमाणकत्वे तु समञ्जसं तथा "अशु-द्धिर्वा आत्मा चेतसा वेदितव्यः बालाग्रशतभागस्य शतभा-कल्पितस्य च । भामो जीवः स विवेकस्त्वान्मन्याय कल्पते इतिभूतिप्रोक्तस्य जीवस्य शास्त्रार्थं भगवतः शास्त्रत्वं घटते न तर्हि देहव्यापित्वेन न स्यान्नितरां शिरा पादादि-गवस्तुषाद्यनुभव इति चेन्न स्वासाधारणधर्मभूतज्ञानव्याप्त्या न विरोधाशङ्काः न च प्रकाशस्याभयं विहायान्यत्र गम-नास्तम्भ इति वाच्यं प्रदीपप्रभायाः प्रदीपं विना वह्निं विनोष्ण्यादेः पुष्पं विना गन्धादेः धर्मिणं विना जाति-समवायादेर्वर्तमानस्य सुप्रसिद्धत्वात् नात्र तर्कमात्रस्य प्रमा-णत्वम् अपितु भूतिरपि अशुतश्चक्षुरः प्रकाशो व्याप्त एव-मेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याप्तो वै पुरुष इत्यादि दृष्टान्त-सहकृतभगवद्वाक्यमपि—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

इति मणिमुष्ण्यादौ परिकल्प्ये विभुपरिमाणकप्रभालक्षण-गुणवत्त्वस्य प्रत्यक्षप्रमाणोचरत्वात् न च मण्यादीनामवयवा-एव प्रभावेनोच्यन्ते इति शङ्कनीयं तथात्वे प्रव्यनाशप्रस-ङ्गात् तथा च घालमीकिनापि प्रभाप्रभाघतोर्भेदो दर्शितः "रामेण सङ्गता सीता भास्करेण प्रभा यथा" इति सुन्दरकाण्डे ऐतच्छ्रुत्वा सिद्धान्तज्ञानद्वयां विस्तृतं व्याख्यातं भगवच्छरणे दैवाचार्यैः एतदेव स्पष्टयति यन्मये यद्विकारम् अजनि तत्का-रणत्वमविमुक्त्य' नियन्तुमश्रेदिति व्याप्तिः किं तन्नियन्तृस्वरूपं तत्राह—सर्वस्य ब्रह्मादिस्वावरात्मन्यर्वामित्वेव्यप्रकृत्युत-पाङ्गुण्यं तर्हि बाहिरभाषत्वादियत्तायुक्तमिति चेत्तत्राहुः—अनुजानतां प्रज्ञाभिमानिनां भगवतः स्वरूपगुणशक्त्याविषु तर्कबलेनेयत्तां परिभाष्यमानानाममतम् अज्ञातं कुतः मतमुच्य-तथा मतस्येयत्ताज्ञानस्य ज्ञातुर्वा दोषभ्रवणेन तथाहि यस्यामतं मतं तस्य मतं यस्य न वेद सः भविष्यति विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतामित्यादिभूतयः ॥ ३०—३७ ॥

भाषा टीका ।

हे भूव ! निश्चल स्वरूप असंख्यात नित्य शरीरधारी जीव यदि विभुस्वरूप होइ तो विभुस्वरूप परमात्मा के सुख होने से उन को परमात्मा से नियमन करना नहि

[२७६]

घटिसकता तथा जीवन का शरीर ने निकसना परलोक में जाना वहाँ से आना यह धृतियों में सुना जाना है विभुमान यह नियम भी नाहि घटिसकता है और जीवन को अनुमान में उनका परमात्मा से नियम न करना शरीर ते निकसना परलोक जाना वहाँ से आना यह नियम घटि सकता है और सबव्यापक परमात्मा से प्रचुर यह जगत् इस ते उत्पन्न भया है वह पञ्च इस सब जगत् को नहि छोड़कर अन्तर्यामि रूप से सब के भीतर स्थित होकर सबका नियन्ता होता है इस प्रकार तत्त्व ज्ञानियों के मत से जो विरुद्ध मत है यह बुद्ध है इह वास्तं अनादरणीय है ॥ ३० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाधर्मापका ।

ननु, यदि च परमात्मनो जीवा जायन्त इति निश्चि-नियम्यभाव उच्यते तथा सति जीवानामनित्यत्वप्रसङ्गं प्रति-दिनं कृतनाशकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात् किञ्च तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपज्ञानैव स्यात् न चैतच्छ्रुतम् स्वप्रकाशा-नन्दात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमादित्या-शङ्कयोपाधिजन्मनैव जीवानां जन्मोच्यते न स्वतः अघटना-दित्याह—न घटत इति । तत्र किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वा भागे जीवानां जडत्वापत्तिः द्वितीये पुरुषस्य विकारित्वप्रसङ्गः अत एव न तृतीय इत्याशयेनोक्तं प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवा न घटत इति ध्रुवाऽजत्वप्रतिपादना-दपीत्याह—अजयोरिति । तथा च धृतिः 'प्रजांमर्कां लोहित-शुक्लकृष्णां बर्हिं प्रजां जनयन्तां सरूपाम् अजोक्ष्णको ज्ञपमाणाऽनुशतं जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽभ्यः' इति उभययुजातु भवन्ति उभयश्च तद्युज्यत इति युक्सम्बन्धं परस्पराध्यत्ममिति यावत् तेनासुभृतः प्राणायुपाधयो जीवा जायन्त इत्यर्थः । जलबुद्बुद-वदिति यथा केवलेन जलेनानिलेन वा जलबुद्बुदा न भवन्ति किन्तु मिलिताभ्यां तद्वत् तत्र यथाऽनिलो निर्मितं जलमुपादानमेवमप्रापि प्रकृतिनिर्मितं पुरुष उपादानम् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । सोऽकामयत बहूस्यां प्रजायेयति यथाऽग्नेः श्रुताः विस्फुलिङ्गा व्युच्छरन्त्यथ-मेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एवाऽऽत्मानो व्युच्छरन्ति' इत्यादिभूतिषु चेतनाचनन-प्रपञ्चस्य परमात्मोपादानत्वभ्रवणात् न च विकारित्वम् परिणामा-नङ्गीकारात् केचित्पुनः परिणाममङ्गीकृत्याऽऽत्मनोऽविचारभिया विपरीतं निमित्तोपादानभावमिच्छन्ति सर्वथा तावत्प्रकृतिपुरुष-कयात् मङ्गतीति सिद्धम् 'तदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अजामेकाम-विनाशीधारोऽयमात्मा' इत्यादिभूतिबलादुत्पत्तिभ्रवणाच्च जीवानामा-पाधिकमेव जन्म न वस्तुन इत्युक्तम् उपाधिलयेन परमात्मनि-पुनलयेभ्रवणादीप न वास्तवं जन्मेत्याह—स्थायि त इति । ज्ञा-कारणात्मनि त इमे जीवाः तत इति यतो न वास्तवं ज-तस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिः सह निर्मित-

भीमप्रवचनमिदं तन्मात्रादीपिका ।

कीना मधुः तत्र सुषुप्तिप्रलययोर्नैव भुवःशेषरसा इव लीयन्ते
यथा मधुनि सत्कलकुसुमरसाविशेषोऽनुपलभ्यमाना
अपि सामान्येनापलभ्यन्ते एवं स्वापादी विशेषमात्रलयाकार-
णस्य विद्यमानत्वात्सामान्यतो वर्तन्ते मुक्तौ तु कारणस्यापि
लयादिविपरमे निरुपाधौ सरित इनाणवे लीयन्ते इति
विवेकः तथाच धुनयः यथा सौम्य मधु मधुकृतोनिस्तिष्ठति
नानात्वयानां वृक्षाणां रसात्मसमवहारमेकतां सङ्गमयति ते
तथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुष्याह वृक्षस्य रसात्म्यमुष्याह
वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव कलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति
स्वस्य न विदुः सति सम्प्रदायमहे इति "यथा नद्याः स्वम्मानाः
समुद्भूतस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथाविद्याकामरूपास्त्रिभुवः
परात्परं पुरुषमुपैति दिग्गम्" इत्याद्याः ॥ ३१ ॥

अस्मिन्नुपलियमपि यज्जाति विभं लयादौ—

जीवापने गुरुकठनया कवलत्मावबोधे ॥

अत्यन्तास्तं प्रजति सहसा सिन्धुवत्सिन्धुमध्ये—

मध्ये विस्तं त्रिभुवनगुरुं भावये तं नृसिंहम् ॥ ३८ ॥

भीमप्रवचनमिदं तन्मात्रादीपिकादीपिनी ।

नन्विद्याद्याभासे तथा सति जीवानां जन्माङ्गीकरे
सति प्रतिदिनं ब्रह्मण इति शेषः । कृतनाशाऽकृताभ्यागम-
प्रसङ्ग इति पूर्वकल्पे जातानां जीवानां मृतत्वेन तद्गनपुण्य-
पापयोर्भोगाभावात्कृतयोः पुण्यपापयोर्नाशः भाविकल्पे अनित्य-
माप्ततां नवीनानां जीवानां तैरकृतयोः पुण्यपापयोर्भोग-
रूपेणतभ्यागमः प्राप्तेस्तल्लक्षणस्य दोषस्य प्रसङ्गः प्रप्लि-
वित्यर्थः । तदा यत्र जीवानां वास्तवे जन्ममरणे तदेत्यर्थः ।
एतत् स्वरूपतोनेमोक्षत्वम् उपाधिजन्मनाऽनाविजन्माह-
वमान्तःकरणोपाधिजन्मना नन्वतस्वरूपान्नजन्म न सङ्ग-
च्छन्ते इति तत्र जीवानां जन्माङ्गीकारमते भाषे प्रकृते-
जीवरूपेणोपाधिपक्षे द्वितीये पुरुषस्य जीवरूपेणोपाधिपक्षे
अन एव पञ्चमे जीवजडत्वपुरुषयिकारित्वप्रसङ्गादेव न तृतीयः
प्रकृतिपुरुषयोर्द्वयोर्मिलित्वापि न जीवरूपेणोपाधिः तथाच
भुतिः प्रकृतिपुरुषयोरजन्मे प्रमाणं भुतिः अज्ज्ञानं जायत इति
मूलप्रकृतिं लोहितशुक्लकृष्णां रजस्वमस्स्वामिकां बह्वीः नाना
प्रकाराः स्वरूपाः रजः आद्यारिमिकाः प्रजाः अनयस्मीं सृजन्मीं
तामेकोऽजो जीवरूपः जुषमाणः शब्दादितत्कार्यविषयभोगेन ज्ञेयमा-
नोऽनुवीते निरन्तरं मुह्यति अन्योऽजः परमात्मा तु भुक्तभोगां
भुक्तो जीवरूपेणाजेन भोगो यस्यां तामेतां जहानि कदाप्यस्यां
नामज्ज्ञानीत्यर्थः "मायां व्युत्स्य विच्छत्ता कैवल्ये स्थित
आत्मनि" इत्युक्तेः उभयं प्रकृतिपुरुषरूपं परस्परपक्षे अवि-
द्ययोः परस्परमात्रोपेतमित्यर्थः । तेन कारणोपाधिना जीवेन असु-
भूतः प्राणादिकार्योपाधयो जीवा जायन्ते इत्यर्थः । कौटिल्यो-
पाधिद्वारेण जीवानां जन्माङ्गीकारान्न न वस्तुना विकारित्वमिति
तामर्थं बह्विदृशान्मनु योगमात्रादिवैयः तथाच प्राणाद्युपाधि-
रूपस्य लिङ्गस्य प्रलयेऽपि संस्काररूपेण सत एव प्रादुर्भावान्न
तत्र पुण्यपापादेः सत्त्वात् कृतनाशाऽकृताभ्यागमप्रसङ्गादिना

इति भावः तत्र सुषुप्त्यादिकल्पवचनस्य कारणोपाधिभावाः
तथाच धुनयः पृथक्कल्पद्वयान्नलयाविवेके प्रमाणं धुनयः मधु-
कृतो मधुमयिकाः मिलित्वापि निष्पादयन्ति नानात्वयानां
नानाजातीयानां नानादिकालमवानाश्च समवहारमेकीकृत्य
एकतां मधुकपतां सङ्गमयन्ति प्रापयन्ति तत्र मधुकरावत्त्वायो
कथं विवेकं न लभन्ते इत्यपेक्षया प्रकारमाह—अमुष्येत्यादि ।
न लभन्ते न जानन्ति मधुनि पृथक् पृथक् रसानाम्भानं
पुरुषनिष्ठं वृक्षरसेष्वापितमित्युपचारोक्तिरियं सम्पद्येति सुषुप्ति
प्रलययोः सति ब्रह्मणि सम्प्रदाय एकभूय सति ब्रह्मणि
सम्प्रदायमेव ययम् ऐक्यं प्राप्ता इति न विदुरिति यथा नद्य
इति मुक्तवस्थाविषया भुतिः स्थम्मानाः स्वस्यः परात्पृथी-
कादभरात्परं दिव्य पुरुषं यथोक्तलक्ष्यमिति ज्ञयादौ कथं
सुषुप्तां च विभं सजीवं निष्ठं देहादि परिमन् ब्रह्मणि विभं
यदपि प्राप्नुवदपि भाति सूक्ष्मरूपेण भात्येव सूक्ष्मनवा प्रलये
सुषुप्तां च ब्रह्मणि विभस्य सङ्गादे हेतुः उपदिशि स्वरूपे
जागरणकाले च पुनरपि स्थूलतयोपपन्नं भवेदित्यर्थः । सङ्गा-
दये तु पुनर्नोपपद्ये इति भावः । गुरुकठनयानु केचके शुद्धे
आत्मनि ज्ञानस्वरूपे अत्यन्तास्तं निरवशेषं लयं यजति प्राप्नोति
निरुपाधिब्रह्मैव भवति इत्यर्थः । मध्ये विस्तमिति "पारे मध्ये वदता
वा" (२-१-१८) इत्यव्ययीभावसमानः ॥ ३१ ॥

भीमप्रवचनमिदं तन्मात्रादीपिकादीपिनी ।

ननु, यदि च परमात्मनो जीवाः जायन्ते इति निबन्ध-
नियम्यमात्र उच्यते तथासति जीवानामनित्यत्वप्रसङ्गेन प्रति-
दिनं कृतनाशाऽकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात् किञ्च तदा मोक्षो
नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् न, चेन्न युक्तं स-
प्रकाशान्तरात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षाभावात्
पराभादित्याशङ्क्य उपाधिजन्मनेन जीवानां जन्म उच्यते, न
स्वनः अघटमानादित्याह—न घटन इति । सङ्गयोर्जन्मवि-
तयोः प्रकृतिपुरुषयोरकृतयोः जन्म न विद्यते उभययुक्ता तु,
परस्परपक्षेणोपाधिरूपः प्राणाद्युपाधयो जीवा भवन्ति जन्ममते
जलबुद्बुदवत् यथा जलवायुभ्यां मिलित्वाभ्यां बुद्बुदः
जायन्ते तद्वत् उभयश्च तद्युज्यते इति उभययुक्तं स्वस्वरूपं
परस्परपक्षेणोपाधिनि यावत् प्रकृतिनिमित्तं पुरुष उपाधि-
कश्चित् प्रकृतिरूपादानं पुरुषो निमित्तकारणम् इति वक्तव्यं
सर्वथा तावत् प्रकृतिपुरुषयोरान्न भवतीति सिद्धं वदन्ति
अथवा जीवानामोपाधिकं जन्म न स्वन इत्युक्तं वदन्ति
अथवा परमात्मनि पुनर्लभ्यप्रवणदपि न वास्तवे जन्मस्य
त्वयि त इति यत्र न वास्तवं जन्म ततः तस्मात् त इति
वा विविचिनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिसिः स हि स्व-
कारणात्मनि लिङ्गः कृतिवत्तुः तत्र सुषुप्तिप्रलययोर्द्वयो-
दृष्टान्तः अगोचरता मधुनि यथा लिङ्गयुतया यथा मधुनि
सत्कलकुसुमरसाः विशेषतोऽनुपलभ्यमाना अपि सामान्येन मधु-
त्वेनोपलभ्यते एवं स्वापादी विशेषमात्रलस्य लयात् कारणस्य
विद्यमानत्वात्सामान्यतो वर्तन्ते मुक्तौ तु कारणस्य वि-
लये दृष्टान्तः सरित इति यथा सरितो नद्याः अर्णवे लिङ्ग-
तथा त्वयि परमे निरुपाधौ लिङ्गयुतेति विवेकः अहम्

श्रीकृष्णसूक्तः। अथिदमनायर्निहताऽन्वयबोधिनी ।

आद्यभूते किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वा इति वक्ष्यमर्थं पक्षे प्रकृतेर्जडत्वाजीवनां जडत्वा-
पक्षिः द्वितीये पुरुषस्य विकाररूपप्रसङ्गः तृतीयो उभयो-
रजत्वाज्ज्याभावाः तस्मादुभयोर्योगेन परस्परार्थस्तेन जीवाना-
मद्भवः इति प्रकृतिपुरुषयोरजत्वप्रतिपादने भूतिः भजा-
नेर्जीवोदितशुक्लहृष्णां बद्धीः प्रजा जनयन्ती सकृदां भजो
क्षेत्रे जुषमाणो नरोत्तमः जगत्स्येना भुक्तभोगामजोऽम्यः इति
सुवनं न जायते इत्यजां मूलप्रकृतित्वात् भजः पुरुषः एक-
वचनः सौमनी जीवाः भजां जुषमाणः सेवमानः अनुशेते
विरुद्धः सुखसि मय्यो भजः परमात्मा एवमात्मनो जहाति
सर्वभूतानां भुक्तभोगां पुरुषरूपेण भुक्तः भोगो परमात्मा
सर्वे पूर्व प्रकृतौ पुरुषस्तु वीर्यं विद्मिन्वात् तद्वीर्यं प्रकृते-
र्जीवमद्वयत्वं जगत्स्येना माह—भुक्तभोगामिति । । बन्ध-
कोटिर्निर्गन्तव्येभ्यः अत्र प्रकृतेर्निर्मितकारणं पुरुष उपानान-
कारणम् अत्र भूतिः “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः
सम्भवाद्वायुः वायोरग्निः मग्नेरापोऽद्भवः पृथिवी पृथिव्या
सौमन्यः सौमन्येभ्योऽद्भवः अस्मात्पुरुषः” इति सृष्टिपरेष्वमर्थात्मनः
इति सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं यत्तस्मादात्मशब्दाख्यात-
सुगममन्वत् सृष्टिपरश्रुत्यन्तरं लोकाग्रयत् बहुलां प्रजा-
वेद्य यथाग्नेः भूमाः विष्णुलिङ्गा इत्युच्यते एवमेवास्मा-
दात्मनः सर्वैः प्राणाः सर्वलोकाः सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि सर्वे एवात्मानो व्युत्पद्यन्ति इत्यादि-
भूतिषु चेतसाचेतनप्रपञ्चस्य परमात्मापादान्तराध्वजात् न च
विद्वादिष्वं परिणामानुकीकारात् कश्चित्पुनः परिणाममङ्गी-
कृत्यात्मनो विकारमिया विपरीतं प्रकृतिरूपादानं पुरुषां
निमित्तमिति मय्यन्ते सर्वथा नास्ति प्रकृतिपुरुषैक्यात् भव-
न्तीति सिद्धं मधु मधुनि सिल्युत्त्यत्र भूतिः यथा सौम्य
मधुकृतो मधु निनिष्ठान्न नानाव्ययानां वृक्षाणां रसान्
सुमनसहृदमेकतां सङ्गमयान्ते ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते
अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽसि-
हृत्वेमेव कस्य साम्येमाः सर्वाः प्रजास्त्विति सम्पद्य न विदुः
कस्मिन् सत्त्वायामहं इति अर्थश्च यत् पृच्छसि अहम्यहनि
सत् सत्पद्य न विदुः सत्त्वसम्पन्नाः स इति शृणु तत्र दृष्टान्तं
हैः सौम्य भ्रूतकृता यथा लोकं मधुकृतो मधु मधुभाक्षिका
मधुनिः सिद्धन्ति युक्तव्य निष्पादयन्ति तत्प्रकारमाह नानाव्य-
यानां नानाव्ययानां नानास्थानोद्भवानां नानाव्ययानां नाना-
जगत्सत्त्वानां वृक्षाणां रसान् समबहारे समबहस्य एकतां
गन्तवन्ति मधुस्त्वमापादयन्ति यथा ते रसाः तत्र मधुनि
किमेकं न लभन्ते अमुष्य वृक्षस्य रसोऽस्मीति एवमेव इमाः
सर्वे प्रजा सति भीमारायणे सम्पन्ना न विदुः सुबुक्तिकाले
मद्वसत्त्वयवोऽहं अहं एव तास्त्विति सम्पद्यामहे इति सापाधि-
कवदेयं सरित इवार्णवे इत्यत्र भूतिः यथा नद्यः स्यन्दमानाः
समुद्रेऽन्तं गच्छन्ति नामकं विहाय तथा विद्वान् नाम-
रसास्त्वियुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” इति अर्थः यथा
स्यन्दमाना गच्छन्त्यो नद्यः नामरूपे विहाय त्यक्त्वा समुद्रे-
वङ्क गच्छन्ते अद्वयं यान्ति एवं विद्वान् ज्ञानो नाम-
रूपे त्यक्त्वा परात्परं सुस्मात् प्रकृतिपुरुषादपि परं दिव्यं

यगोक्तमर्थं बुद्धमुपैति 'निष्पाधिलयपर्यं भृत्यन्तरं च
दिग्गजनीकारैर्बुद्धीनि यथाशक्ते शुद्धमुद्रकमासिकं तादृशेन भवति
एवं मुनेर्विज्ञाननां आत्मा भवति हे गौतम एवम्विज्ञानतो
मुनेरात्मवेदाग्ने शुद्धः सन्ननियुक्तः सन्न ब्रह्मणि नियुक्तः ब्रह्म-
वेति यथा स्वामिनाम्—

"यस्मिन्नुद्युष्टिलमथपि गङ्गाति विश्वम लयादौ—
जीवोपेतं गुरुकण्ठया केवलारमावबोधे ।

अत्यन्तान्तं मञ्जनि सहसा सिन्धुवत् भिद्युमप्ये -
मध्ये खितम् त्रिभुवनगुणं भाषये तं वृषिहम् ॥

तं नृसिंहं मध्ये चित्तस्थ मध्ये भावये चिन्तयामि' पारे मध्ये
 वष्टयावा" इति समासः । न कं यस्मिन् जीवोपेतं जीवसमेतं
 विश्वं उच्यते उच्यते यस्मिन् विद्यमानं यत् गच्छतु
 यस्मिन् भासते प्रकाशने तं लघादी सुषुप्तप्रलयादिषु
 एव भाति गुरुकठणया तु केवलमाभावबोधे सति यस्मिन्
 अत्यन्तान्तमपुनरावाप्तं व्रजति तं तत्र दृष्टान्तः सिन्धुवनं
 नदीवनं सिन्धुमध्ये समुद्रमध्ये यथा सिन्धुर्नदीसमुद्रं
 अत्यन्तान्नं व्रजति तद्वत् सर्वा नद्यो गङ्गार्या पतन्ति सैव
 समुद्रे प्रविशतीत्येकयथानम् ॥ ३१ ॥

धर्मजीवगोस्वामिहृतवैष्णवतोषिणी ।

न घटत इत्यप्य टीकायाम् उपाधिजन्मनैवेति तज्जन्मनो-
प्यभाविप्रवाहो मन्मथ इति भावः । परम्पराम्राष्ट्रसमित्यत्रि-
पथा परम्परम्राष्ट्रापितमित्यर्थः । तेन कारणोपाधिना जीवेन
अनुभूतः कार्योपाधय इति यावत् अत एव न विकारित्वं
बुद्धरहस्यमनु संयोगमात्रादो ज्ञेयः भूतो लोहितेति रजःपञ्च-
तमभास्मिकमित्यर्थः । सरूपाः रज आधास्मिकाः अनुशोते निरन्तरं
मुह्यति जहात्वेनां अर्था न मरुतनीत्यर्थः । भुक्तो भोगा यस्याः जीव-
रूपेण भजैवेति शेषः । अन्यः परमात्मनि आश्रित भूतो निश्चिन्तयति
निष्पाद्ययति नामात्ययनां नामागनिनामाश्रिकालानां । यथा तत्रै-
त्यादिकमौपचारिकोक्तिः सत्पाद्येति सुषुप्तिप्रलययोः यथा नय
इति मुत्तवक्ष्यायां पराम्पूर्वोक्तदृष्टरात्परं विध्यं पुरुषं यथोक्त-
लक्षणमिति स्वध्याक्यायाम्नु अथ पूर्वोक्तमजनि च यन्मयमिति
ध्यायभाषा जीवानां तद्व्याप्यत्वेन व्याप्यस्य सत्त्वगुणाः
काश्चिदस्याश्च श्रुतयसत्तात्पर्येणैव जतप्रत्ये व्यापयति न
घटत इति अयमर्थः कार्यलक्षणं सत्तु विविधम अनन्यथाभिज्ञ-
नियतपञ्चाङ्गादित्वं पराम्भयव्यतिरेकानुकारित्वञ्चेति तत्र
पूर्वं रहस्यादावग्रामं आभयसमानकालत्वं न प्रतीयमान-
त्वान् भवतु वा साक्षो वस्तुनि रहस्यादेकलक्षणमादित्वं
अपवादो तु न सम्भवत्येव अगोचरं च परमपुरुषस्य
व्यतिरेकामावाज्ञेयं ततो जीपस्य तादृश्यत्वात्पक्षेणो
जन्मासम्भवे नोपाधित एव जन्मस्यपि तद्व्याप्यस्य सिद्धयति
यथा प्रकृतेस्त्रिगुणामकगोचरि जीवस्योद्भवो न घटते कुतः
अजयोः अजामकामित्यादि भूतो द्वयोः पक्षेन प्रमित्ययो-
नीभरवदनाद्योः रित्यर्थः । प्रकृति पुरुषजैव विज्ञनाशी इत्या-
वपीति स्वध्याक्यादेः ततश्चाजनि च यन्मयमिति यदुक्तं
तत्तु परमेश्वरव्याप्यत्वेनोपाधिजन्मनि तत्तादात्म्यापेक्ष-
यत्वेत्याहुः—उभययुजेति । उभयं प्रकृतिपुरुषरूपं युनक्ति व्याप्ति-

भीमजीगवतोऽस्मिन्कृतवैष्णवतोषिणी ।

तीत्युभययुक्तं त्वदंशः परमपुरुषः तेन तच्छक्तिद्वयविशि-
ष्टेन हेतुना असुभूतः सांघाधिकावस्थतया ते जीवा जायन्ते
यथा जलवायुविशिष्टेनाकाशेन बुद्बुदा इत्यर्थः तथापि त्वदु-
पादानम्—

प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ।

सतोऽभिप्रेत्यजकः कालो ब्रह्म तद्व्रित्तं त्वदम् ॥

इत्येकादशीयभीमगवदुक्तन्यायेन लब्धशक्तिमतः सकाशा-
च्छक्तेरनन्यत्वेन एवं स्वरूपतोऽपित्वद्वयव्यत्यमेव तेषां स्मि-
मिति तथाच श्रीविष्णुपुराणे—

प्रधानश्च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ।

विष्णुशक्त्या महाबुद्धे हृतौ संभवधर्मिणः ॥

इति यत एवं तन आत्यन्तिकारूपेण किमुत प्राकृताख्ये
प्रलये तेषां त्वयि प्रवेश एवत्याहुः त्वयीति अत्र यथा
सरितामशेषरसानाञ्च तत्तद्गुणनास्त्रामेव नाशः नतु तत्तत्क-
पस्य नाप्यभेदत्वं पृथक् तत्तदंशसम्भवात् तथा तेषामपि
त्वयीत्यपि ज्ञापितम् अत्र पूर्वार्थे भूतयः हस्तेमास्त्रिओदेवता-
भनेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपेभ्याकरवाणि" इत्याद्याः उत्तराज्ज-
ययासौभ्य मधुकृत इत्याद्याः ॥ ३१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चायम् ।

एवं नियमात् तदनुपपत्तिः परिहृता नित्यस्योत्पत्त्यनुप-
पत्तिः परिहरति । न घटत इति । यद्यपि अजत्वात् प्रकृतिः पुरुषस्य
च नोत्पत्तिस्तथापि विद्यमानानामेवाप्यवयवानां परस्पर-
संयोगात् बुद्बुदोत्पत्तिवत् उभययुजात् प्रकृतिपुरु-
षयोः संयोगात् तनुभूतो भवन्ति देवमनुष्यादिशरीरविशिष्ट-
रूपेणोत्पत्तिर्युज्यत इत्यर्थः । तर्हि कथं ब्रह्मणः कार्यत्वमित्य-
ब्रह्म - त्वयीति । विविधनामगुणः विविधनामरूपभाजः सर्वे
पदार्थाः ततः परमे सर्वान्तरात्मनि त्वयि वसन्ते अर्णवे
सरित इव रससङ्कलसम्पादिते मधुनि तत्तत्पुष्पगतमकरन्दलेशा
इव त्वयि प्रलयकाले निलिल्युरित्यर्थः । चिद्विच्छिन्नरीरब्रह्म-
स्थाने अर्णवो मधु च ॥ ३१ ॥

भीमजीगराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

ननु, प्रकृतिपुरुषयोर्मित्ययोः उत्तयनुपपत्तिरत आहुः—
न घटत इति । यद्यप्यजत्वात्प्रकृतः पुरुषस्य च नोत्पत्तिः तथा
ऽपि विद्यमानानामेवाप्या[नाम]वयवानां वायुप्रेरितानां परस्पर-
संयोगाज्जले बुद्बुदोत्पत्तिवत् उभययुजा प्रकृतिपुरुषयोः संयोगेनासु-
भूतः प्राणिनः विविधैर्नामभिः रूपैश्चोपलब्धनाः त्वय्याधार-
भूते भवन्ति देवमनुष्यादिशरीरविशिष्टरूपेणोत्पत्तिर्युज्यत
इत्यर्थः । ततस्त इमेऽसुभूतः परमे त्वयि निलिल्युः प्रलयदशायां
नामरूपे विहाय त्वय्यावमकतामापुरित्यर्थः । यथा सरितः अर्णवे
यथा च मधुनि मासुकेऽशेषा रसाः मकरन्दास्तद्वत् द्रव्यस्या-
सरोत्तरसंस्नानयोगो हि पूर्वपूर्वसंस्नानसंस्मितस्य विनाशः स्वाव-
स्था वक्ष्यतस्य तत्पत्तिः अतोवस्थानामनित्यत्वेऽपि अवस्थाभ्यस्य

द्रव्यस्य नित्यत्वाच्च (एव) पूर्वोत्तरावस्थात्यागोपादानात्मकाविना-
शोत्पत्त्यविरोध इति भावः । अत्रार्णवादिस्थानीयं चिद्विच्छि-
न्निदं ब्रह्म ॥ ३१ ॥

भीमजीगवतसूरिकृततत्त्वदीपिका ।

एवं नियमात्तदनुपपत्तिः परिहृता अथ नित्यस्योत्पत्त्यनुपपत्ति-
परिहरति—न घटत इति । यद्यपि प्रकृतिपुरुषयोः स्मृत उद्भवः
उत्पत्तिर्न घटते नोपपद्यते कुतः तयोरजत्वभवनात् अजा-
मेकामजो ह्येक इत्यादिभूतस्तथापि विद्यमानानामेवावयवानां
परस्परसंयोगात् बुद्बुदोत्पत्तिवत् उभययुजा प्रकृतिपुरुषयोः संयो-
गात् असुभूतस्तनुभूतो भवन्ति देवमनुष्यादिशरीरविशिष्टरूपे-
णोत्पत्तिर्युज्यत इत्यर्थः । तदुक्तं वैष्णवे "यथा सक्तो जले बातो
विभर्त्तिकणिका इति । शक्तिः सापि तथा विष्णोः प्रधान-
पुरुषात्मनः" इति अत्राभिप्रेत्यादिना उभयं च तद्युज्यते इति उभय-
युक्तसम्बन्धं परस्पराध्यस्तमिति तेनासुभूतः प्राणाद्युपाधयो जीवा
जायन्ते इत्युक्तं तदयुक्तं कथमित्युक्ते अभ्यासो नामा तस्मिन् तज्ज्ञानं
यथा शुक्तिरजतादि तत्र चेतनस्यैवाध्यासो दृष्टो ननु
जडस्य अतः परस्पराध्यस्तमित्यसङ्गतं किञ्च स अध्यास
अज्ञानोपाधिना भवतीति उपाधिः कथ्येति वक्तव्यं एक निर्वि-
शेषचिन्मात्रस्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणः उत जीवस्येति न ताव-
जीवस्य तस्याध्यस्तकार्यत्वात् न हि शुक्तौ रजताध्यासो रजत-
स्यैवेति वक्तुं शक्यं किन्तु द्रष्टुमेवेति अतो रजतस्याभीयस्य
जीवस्याध्यासो न सम्भवति नापि ब्रह्मणस्तस्य प्रकाशैकस्वरूप-
स्याध्यासासम्भवात् तथा च भगवत्पादैः शेषाद्यतारूपभी-
भाष्यकारैर्यदि मन्वीत उपाधुपहितं ब्रह्म जीवः स चायु-
परिमाणः अणुत्वं चावच्छेदकस्य मनसोऽणुत्वात् सचाव-
च्छेदोऽनादिरेवमुपाधुपहितेश्च सम्बध्यमाना वापा अनुपहिते
ब्रह्मणि न सम्बध्यन्ते इति मिथ्यावादिनः पक्षमुपन्यस्य अयं
प्रष्टव्यः किमुपाधिना छिन्नो ब्रह्मण्डो जीव उताछिन्न-
एवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषः अथोपाधिसंयुक्तं
ब्रह्मस्वरूपमुतोपाधिसंयुक्तं चेतनान्तरमथोपाधिरेवेति पञ्च-
विकल्पात् कृत्वा अचञ्छेदत्वाद्ब्रह्मणः प्रथमः कल्पो न कल्पते
आदिमत्वं च जीवस्य स्यात् एकस्य सतो द्वैधीकरणं
हि ज्ञेयं द्वितीये कल्पे ब्रह्मण एव प्रदेशविशेषे उपाधि-
सम्बन्धादोपाधिका दोषास्तस्यैव स्युः उपाधौ गच्छत्युपा-
धिना स्वसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्षणयोगादनुक्षणमुपाधिसंयुक्तब्रह्म-
प्रदेशभेदात् क्षणक्षणे बन्धमोक्षौ च स्याताम् आकर्षणेना-
च्छिन्नत्वात्कृत्वास्य ब्रह्मण आकर्षणं स्यात् निरस्य व्यापिन
आकर्षणं न सम्भवतीति चेत्तद्युपाधिरेव गच्छतीति पूर्वाह
एव दोषः स्यात् अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गे सर्वेषां
जीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेनैकत्वप्रतिसन्धानं स्यात् प्रदेशभेदाद्-
प्रतिसङ्गानेकैकस्यापि स्वोपाधौ गच्छति सति प्रतिसन्धाने न स्यात्
तर्नायेतु कल्पे ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसम्बन्धेन जीवत्वापातात् तद-
तिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धिः स्यात् सर्वेषु च देहेष्वेक एव जीवः
स्यात् तर्हि तु कल्पे ब्रह्मणोऽप्य एव जीव इति जीवभेद-
स्योपाधिकत्वं परित्यक्तं स्यात् चरमे तु चावोक्तपक्ष एव
परिगृहीताः स्यादित्यादिना तिलशः क्षण्डितमिति किञ्च

भीमीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

सृष्टेः पूर्वं सन्मार्गं ब्रह्मैव सृष्ट्युत्तरकाले नानाजीवरूपेण जातमिति भवतोऽभिमतं तथासति सृष्टिपण्डस्य घटशरा-
वाविरूपेण परिणतस्यैव ब्रह्मैव जीवरूपेण परिणतमिति जीवस्योत्पत्तिमन्वयमनित्यत्वं स्वरूपहानिश्चेत्येवंरूपा देवाः
परपुत्रे उद्धादितास्त्वन्मतेपि प्रसक्तास्तेषां परिहारो दुःशक
इति अतः पूर्वकर्मापेक्षेभ्यरेक्षया प्रकृतिपुरुषयोः संयोगात्तनु-
भृतो जायन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यमिति तथा च भगवद्वाक्यम्—

“मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।

इतिजगद्योनिभूता प्रकृतिर्ब्रह्मशब्दाच्चा तस्यां चेतनाख्यं
गर्भं दधामि संयोजयामि ततो भूतानामुद्भव इत्यर्थः इति
प्रकृतिपुरुषसंयोगादेव जगदुद्भवश्चेत्तर्हि कथं ब्रह्मणः कारणत्व-
मित्यत्राह—त्वथीति । विविधनामगुणाः विविधनामरूप-
भाजः सर्वे पदार्थास्ततः परमे प्रकृतिपुरुषाभ्यां परस्मिन्
सर्वान्तरात्मनि त्वयि वर्तन्ते अर्णवे सरित इव रत्नसङ्घ-
सम्पादितं मधुनि तत्कृतपुष्पगतमकरन्दलेशा इव च त्वयि
प्रलयकाले निलिल्लुरित्यर्थः । चिद्विचिद्वरीरब्रह्मस्थाने अर्णवो
मधु च अत्रापि मुक्तौ तु कारणस्यापि क्षयात्त्वयि परमे
निरुपाधौ सरित इवार्णवे लीयन्ते इति विवेकः यथा नद्यः
स्थन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वा-
न्नामरूपास्त्रिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” इतिभूति-
रपि मोक्षविषया उपन्यस्ता तदप्ययुक्तं कथमितिचेदित्थं
भुतिस्त्वावत् जीवब्रह्मणोर्मोक्षं स्वरूपैक्यं न घटति तस्याः पर-
ब्रह्मसाम्यविषयत्वात् निरञ्जनः परमं सम्यमुपैति मम साधर्म्य-
मागताः” इत्यादिभूतिस्मृत्यनुरोधाच्च अन्यच्च नदीदृष्टान्तोपि
न सङ्गच्छते स्वरूपैक्ये तत्र नदीजलसमुद्रजलयोरैक्याभावात्
किन्तु तत्र इयं गङ्गा इयं यमुना इति नामरूपे न स्तः
जलस्य तु चारमधुररूपेण भेद एवेति अत एव साम्ये
स्वरसतया दृष्टान्तानुकूल्यादिति तथा च पूर्णानन्दचक्रवर्ति-
कारिकाः—

— नानारसा मधुनि भिन्नतया तरूणां-

सन्ति त्रिदोषहरणं कथमन्यथा स्यात् ।

जीवास्तथा भगवति प्रलये विलीना-

नैक्यं गताः खलु यतः पृथगेव सृष्टौ ॥

नदीसमुद्रयोर्भेदः शुद्धोदलवणोदयोः ।

तथा जीवेश्वरो भिन्नो विलक्षणगुणान्वितो ॥

अथ समुद्रे मिलिताः समन्तान्नेक्यं गता भिन्नतया न भान्ति ।

क्षारोदशुद्धोदकयोर्भिन्नेदावास्ते तयोर्वास्तव एव भेदः ।

इति भूतौ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहुनां यो
विदधाति कामान् प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विज्ञानादी उभावपि
इत्यादिभूतिस्मृतिभिर्नित्यत्वादिप्रतिपादनात् चिद्विचिदाश्वराणां
स्वरूपभेद एवेति अभेदभूतीनां सर्वे खल्विदं ब्रह्म तत्त्व-
मुष्णीत्यादीनां तु सर्वस्य चिद्विदात्मकस्य परमात्मशरीर-
तया सामानाधिकरण्यतया च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वप्रति-
पादनाद्विरोध इत्येवं दैवंदृष्टमुद्गरविघातेनेति ॥ ३१ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाध्याक्या ।

अजयोः प्रकृतिपुरुषयोः कृथमुत्पत्तिरित्यत्राहुः—न घटत इति ।
अजयोः न जायेते इत्यजौ तयोः जन्मरहितयोः प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवः
जन्म न घटने तथापि उभययुजा उभययोर्युक्त उभय-
युक् तेन उभययोगेन जलबुद्बुदवत् असुभृतः प्राणिनः
विविधनामगुणैर्विविधैर्नामभिः रूपेभ्योपलब्धिताः त्वयि आधार-
भूते त्वयि भवन्ति जायन्ते शुद्धयोः प्रकृतिपुरुषयोरुत्प-
त्त्यसम्भवेपि देवमनुष्यादिशरीराविशिष्टस्वरूपणोत्पत्तिरविरुद्धे-
त्यर्थः ते पूर्वोक्ताः इमे प्राणिनः ततः प्रलयदशायां परमे
प्रकृतिपुरुषाभ्यां परे ब्रह्मणि अर्णवे सागरे सरित इव
मधुनि अशेषरसा इव तत्तत्पुष्पगतमकरन्दलेशा इव निलिल्लुः
नामरूपे विहाय साम्यमापुरित्यर्थः अत्राचार्याः एवं वदन्ति
अर्णवसरितदृष्टान्तेन च जीवानां ब्रह्मणि नैकस्वरूपतावासिरूपो
लयः प्रतिपादितो भवति किन्तु नामरूपविभागानर्हसाम्यतापत्ति-
रूप एव लयः प्रतिपादितो भवतीति तथा च—

नद्यस्समुद्रे मिलितास्समन्तान्नेक्यङ्गता भिन्नतयैव भान्ति ।

क्षारोदशुद्धोदकयोर्भिन्नेदावास्ते तयोर्वास्तव एव भेदः ॥

इत्यादि यथा निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति मम साधर्म्य-
मागताः इत्यादि भूतिस्मृतिभिः मोक्षदशायां जीवानामीश्वर-
साम्यतापत्तेरेव प्रतिपादनात् अजयोः प्रकृतिपुरुषयोः उद्भवः
न घटते तथापि उभययुजा जलबुद्बुदवत् असुभृतः विविध-
नामगुणैस्त्वाय भवन्ति ततः ते इमे परमे सरितः अर्णवे
इव अशेषरसाः मधुनि इव लिल्लुः इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अजन परिमुच्यतेऽत्र भवात्सततात्सममनुजानता ततमनन्त
मदृष्टतया । न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोरुद्भव
युजोर्भेदस्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ॥ १८—३२ ॥

मुच्यते तत्त्वसम्बुद्धाचार्याणां पुरुषो भवात् एतावेव स्वतो
बद्धो परमः प्रकृतितथेति कलापश्रुत्यर्थे तथा—

देशतः कालतश्चैव समव्याप्तावजावुभौ ।

ताभ्यामुभययोगाभ्यां जायन्ते पुरुषाः परे ॥ इति

कौटिल्यश्रुत्यर्थतया च प्रथितस्याजनपरिमुच्यते इत्यस्यायं
भावः । हे अजन लोकविलक्षण ! जन्मरहितेति वा समम् एक-
प्रकारतया तत् व्याप्तम् अनन्तमदृष्टतया निर्दोषत्वेन अनुजानता
सम्यक् ज्ञानवताऽऽचार्येण उपदिष्टमार्गेण अत्र जगति ज्ञानवान्
पुरुषः सततात्सन्ततमज्ञानकल्पिताद्भवात्संसारोपरिमुच्यते
सम्यक् मुक्तो भवति कथमनुजानतेति तत्राह—नेति ।
अजशब्दस्य अनेकवृत्तित्वेनानिश्चय इत्यतः प्रकृति—
पुरुषयोरिति तयोरुद्भव उत्पत्तिर्न घटत इति यतस्ततः
प्रकृतिपुरुषो घनाऽन्यो बन्धरहितो न विद्यते मुख्यतो-
ऽजशब्दप्रवृत्तिनिमित्तान्यथानुपपत्त्या न घटत इत्युक्तं भवति
तदुभययोः प्रकृतिपुरुषयोर्युजोर्योगयोरसुभृतो जीवा भवन्ति
देशतः कालतश्च यत्र परमस्तत्र प्रकृतिर्यत्र प्रकृतित्तत्र परमः
इत्युभययुजोः तत्र दृष्टान्तः जलबुद्बुदवत् जलबुद्बुदनि
यथोत्पद्यन्ते तथेति—

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
सम्यग्ज्ञानवदाचार्यान्मुच्यते पुरुषो भवात् ।
‘द्वावेव नित्यमुक्तौ तु परमः प्रकृतिस्तथा ॥’ इति
स्मृतेः ॥ १८-३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अथ पूर्वोक्तमजनि च यत् । यमिति व्याचक्षाणा जीवानां
तद्व्याप्यत्वमेव आप्यन्त्यस्तदनुगताः काश्चिदन्याः भृतयस्तात्
पर्य्येणैव स्वतात्पर्यं ज्ञापयन्ति न घटने ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

ननु, प्रकृतिपुरुषाभ्यां जीवानां समुद्भवः कथं तेषां
मदंशत्वं भवतु वा तेषां मदंशत्वं मत्पापदेः सह वा तेषां
कथं न साम्यं तेषां मदंशा इत्याशङ्क्याहुः—न घटत उद्भवः
इत्यादिप्रकृतिपुरुषयोरिति पञ्चम्यर्थेपट्टी ताभ्यां सकाशात्
नव पार्षदादीनाम् उद्भवो न घटते कीदृशयोः अजयोः पुरुष-
श्च तवांशत्वादेव अजः प्रकृतिश्च अजा “अजामेकाम्”
इत्यादिनोक्तेः एवम्भूतयोरपि पुरुष उपादानकारणं अजा
निमित्तकारणम अयं तु प्रकारः खलु जीवानामेव यत्र उभय-
युजा प्रकृतिपुरुषयोगेन असुभृतो जीवा एव भवन्ति ये
जीवाः जलबुद्बुदवत् क्षणभङ्गुराः त्वत्परिकरास्तु नित्य-
भूतास्तेन तेः समं कथं जीवानां साम्यं यतः प्रकृतिपुरुष-
योगस्य प्रागपि तेषां ते परिजनानामस्तित्वश्रवणात् “
न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुराश्चिताः”
इति मायायाः प्रकृतेस्तत्राभावात् तर्हि कुतो तेषां ह्यावर्भाव
इति पुनराहुः—त्वयि न इम इति । त इमे तव परि-
जनास्ततो हेतोस्त्वय्येव कीदृशे त्वयि परमे परा उत्कृष्टा
मा शोभा यस्य तस्मिन् पुनः कीदृशे मधुनि मधुवन्मधुरे ते
कीदृशाः अशेषरसा अशेषा रसाऽनुरागो येषां तर्हि किं
‘मयि कैवल्यं प्राप्ता एव ते वर्तन्ते नेत्याहुः—सारत इवा-
णव इति । विविधनामगुणैर्युक्ताः सत्योहि सरिनोणवे निलिल्यु-
स्तथा सरितो हि इयं गङ्गा इयं यमुका इयं नर्मदा
इत्यादि नामानि नृत्यजन्ति अस्या अयं गुणः एतस्यायं
गुण इत्यादिगुणाश्च न त्यजन्ति “अथ च एकदेशेनैवा-
णवे लीयन्ते लीनतायां च तत्तदाकारेण पृथग्विधा एव
तथा ते परिजना इन्द्रियवृत्तिमिस्त्वयि प्रविशन्ति नामगुणैः
पृथक् वर्तन्त एव अतस्त्वयित्युच्यते त्वदेकनिष्ठत्वादिना
न्ययित्युपचर्य्यते तेनामी प्रकृतिपुरुषोद्भवा न भवन्ति न
चानित्या भवन्ति अतो नैषां जीवसाम्यमिति स्थितम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोरिति तदात्मकता
तदा घटते यत् यद्रूपेणविभक्तुमर्हति जीवास्तु विस्फुलिङ्ग-
म्यायेन भवन्तीति तदात्मकता युक्ता सङ्घातस्तु न प्रकृत्यात्मको
नापि पुरुषात्मकः नाप्युभयात्मकः उभयोरप्यजनत्वेन कार्य-

विर्भावभावात् तदाह न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरिति तर्हि
कथं सङ्घातोत्पत्तिरिति चेत्तत्राह उभययुजा भवत्यसुभृत इति ।
उभययुजा उभययोगेन प्रकृतिपुरुषसम्बन्धेनासुभृतः सङ्घाताः
देवतियेगादयः भवन्ति ननु यत् केवलाभ्यां न जायते तत्तत्-
संयोगेसति कथं जायते इति तत्राह जलबुद्बुदवदिति न केवलं
जलेन वायुना वा बुद्बुदा जायन्ते उभययोगेन जायन्त इति
तथा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन सङ्घाता जायन्ते इति न काचित्पु-
पत्तिः किमतो यद्येवं एवमेतदित्याह त्वयि न इम इति । ते
असुभृतः इमे परिदृश्यमानाः सर्वे कारणाः त्वय्येव अयमाभिप्रायः
अजयोः संयोगो नेष्यते उभयोरप्यजत्वेन व्यापकत्वेन च क्रियाव-
त्त्वाभावात् संयोगाभावः तादृशयोः संयोगः अघटमानः सन्
भगवद्रूपो वा भगवता वा सिद्धो भवति अङ्गुलकर्मा भग-
वानेव भवतीति अतो भगवदात्मकत्वेन सर्वेषां सङ्घातानां
अतो भगवत्येव ने सर्वे पर्यवसिता भवन्ति नान्यत्रेति निर्णयः
किञ्च विविधनामगुणैरिति एकरूपाश्चेत्सङ्घाता भवेयुः तदा
कथञ्चित् प्रकृतिपुरुषात्मकतापि कल्पेत तन्नु नास्ति किन्तु
विविधानि नामानि रूपाणि गुणाश्च परस्परविवक्षणाः सर्वेषां
भवन्ति अतस्तेर्हायते भगवत एव भवन्ति अचिन्त्यशक्तिरनन्त-
मूर्त्तिश्च भगवानेवेति नन्वर्वाचीनयोरपि प्रकृतिपुरुषयोः
कथं नानन्तशक्तित्वेनाशङ्क्याह—परस्येति । परस्येव ते धर्माः
नान्यस्येति सिद्धान्तादित्यर्थः किञ्च त एव तदात्मका भवन्ति
ये यत्रैकतामापद्यन्ते यथा सर्वाः सरितः अर्णवे भवन्ति
अर्णवादेव मेघद्वारा उत्पद्यन्ते अर्णवे च प्रविशन्ति ततोणवस्य
जलात्मकस्य तद्योपि जलात्मकालदात्मिका भवन्ति ननु पर्व-
तात्मिका भूम्यात्मिका वा अतः सञ्चिदात्मिका एते सञ्चि-
दात्मके भगवति एव प्रतिष्ठिता भवितुमर्हन्ति नान्यत्रेत्यर्थः
ननु यदि भगवदात्मकत्वं विश्वं भवेत् तर्हि भगवति विश्वं
प्रतीयेत यस्य यस्य भगवत्साक्षात्कारी भवति तस्य तस्यानुभवे
विश्वस्फूर्तिः स्यात् ततश्चानीक्षापि प्रसज्येतेति चेत्तत्राह—
मधुनिलिल्युरशेषरसा इति यथा अशेषरसाः मधुनि लीनाः
भवन्ति तथापि भिन्नतया न प्रतीयन्ते अयतमुकः पुष्पस्य
रसोऽयममुकः पुरुषस्य रस इति किन्त्वेकतामापन्ना मधुत्वेनैव
प्रतीयन्ते तथा भगवत्यपि सर्वे सुक्ष्मरूपेण तिष्ठन्ति ननु
भिन्नतया प्रतीयन्त इत्यर्थः ॥

नामरूपप्रपञ्चं हि देवतियेन्द्रात्मकम् ।

कृष्णाद्येव समुद्भूतं लीनं तत्रैव तन्मयम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

एतन्मतमप्यन्ये दूषयन्तो दृष्टाः तथाहि ननु यदि पर-
मात्मनो जीवा जायन्त इत्युच्यते तथासति जीवानामनि-
त्यत्वप्रसङ्गेन प्रतिदिने कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात्
किञ्च तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरिव स्यात् तस्य
स्वरूपं तु ब्रह्मेव तस्मात् यथा अनवच्छिन्नमाकाशमेव
घटावच्छिन्नं भवेत् घटभङ्गे सति तन्महाकाशमेव एवं
मेवाविद्यकापाधेभङ्गे एव मोक्षस्तज्जन्मत्येव सति जन्म
जीवानामुच्यते ननु खत इति ये वदन्ति तन्मतमनुवदन्त्यः
स्तुवन्ति न घटत इति तत्र किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात्

भीमविद्वधनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुरुषस्य वा उभयोर्वा आद्ये जीवानां जडत्वापात्तिरिति पुनरुक्तं पुरुषस्य विकारित्वप्रसङ्गः अतएव न तृतीयः इत्याशयेनोक्तं प्रकृतपुरुषयो-
रुद्भवां न घटत इति श्रुत्या अजत्वप्रतिपादनादपीत्याहुः-अजयोरिति
तथाप्यु श्रुतिः "अजामेकां लोहितशुक्रकृष्णां बह्वीः प्रजाः
सृष्टमाणां सरूपाः अजो ह्येको ज्ञपमाणोऽनुशेते जहात्येनां
भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति अर्थश्च लोहितशुक्रकृष्णां रजः-
सस्वतमःस्वरूपां सरूपाः रज आद्यात्मिकाः अनुशेते निर-
न्तरं मुह्यति । जहात्येनाम् अस्यां नासज्जनीत्यर्थः भुक्तभोगां
भुक्तो भोगो यस्यां जीवरूपेणाजेन ताम् अन्यः परमात्मेति
तस्मादुभयस्य प्रकृतेः पुरुषस्य च युजा योगेनैव तनुभूतः
प्राणादिमहदुपाधयो जायन्ते इत्यर्थः । जलबुद्बुदवदिति यथा
केवलेन जलेनानिलेन वा जलबुद्बुदा न भवन्ति किन्तु
ताभ्यां मिलिताभ्यामेव तद्वत् तस्माज्जीवानामुपाधिजन्मैव
जन्म न स्वत इत्युक्तं उपाधिलयेनैव पुनर्ब्रह्मणि लयध्वणादपि
न वास्तवं जन्मेत्याहुः-त्वयीति । त इमे जीवाः तत इति
यतो न वास्तवं जन्म तस्माद्विविधनामगुणैः सहितास्त्वयि
लिल्युर्लीना बभूवुः तेषां लयां द्विविधः तत्र मुक्तौ स्थूल-
सूक्ष्माण् कार्योपाधीनामविद्यायाः कारणोपाधेश्च लय-
दात्यन्तिको लयः तत्र दृष्टान्तः सरितो नद्यः अर्णवे लीना
इव सुषुप्तिप्रलययोस्तु कार्योपाधीनामेव लयः ननु कार-
णस्याविद्यायाः अतस्तत्र विशेषमात्रस्यैव लयः सामान्यन्तु
वर्तत एव तत्र दृष्टान्तः मधुनि अशेषरसाः सकलकुसुम-
रसाः विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्यतः उपलक्ष्यन्ते
एव अत्र भूतयः यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्ते गच्छन्ति नाम-
रूपे विहाय तथा विद्याज्ञामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति
दिव्यम् इति यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां
वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथान तत्र विवेकं
लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसो
ऽस्मीत्येवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्यन्ते विदुः
सति सम्पद्यामहे इत्याद्याः अर्थश्च निस्तिष्ठन्ति निष्पादयन्ति
नानात्ययानां नानाविधपरिणतिमतां रसान् समवहारं समाहृत्य
एकतां रसम् एकसतामित्यर्थः यथा नद्य इत्याद्या मुक्ति-
व्यञ्जिका यथा सौम्येत्याद्या भूतिः प्रलयव्यञ्जिका ॥ ३१ ॥

भीमचक्रुदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु भुवा इत्यादिनाऽनाद्यनन्तत्वं प्रतिपादितं स्थिरचर-
जातयः स्युरित्यादिना जन्माप्युक्तमेव उभयथात्वाभ्युपगमे
वक्तव्यं व्याघातः स्यात् न केवलमेतावदेव दूषणं किन्तु
जन्माङ्गीकारेऽजत्वनाशेन कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गोपीति
चेन्न भगवतोऽशभूतानां क्षेत्रज्ञानामनाद्यनन्तत्वेऽपि देहजन्मना
जन्मोक्तेरप्यविरुद्धत्वादित्याहुः-प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवा जन्म न
घटते न सम्भवति कुतः उभयोरजत्वादित्यर्थः अजामेकां
लोहितशुक्रकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् अजो ह्येको
ज्ञपमाणोऽनु शेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इत्यादिभूतेः
तर्हि तस्माद्वा प्रतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः इत्यादिना
"यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्थरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे

प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवै-
तस्मादात्मनो व्युत्थरन्ति" इत्यादिना च कथमुभयोरपि जन्मोक्त-
रत आहुः उभययुजेति उभयस्यानादिसिद्धिलिङ्गत्वं प्रत्यक्-
चेतनस्य च योगेन हेतुना अनुभूतो भवन्ति स्थूलशरीर-
योग एव जन्मेत्युपचर्यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जलबुद्बुद-
वत् यथा जलमात्रस्य न बुद्बुदरूपेण जन्म किन्तु वायु-
संयोगादेव बुद्बुदा भवन्ति तद्वत्त्रापि जीवात्मनो जन्मा-
भावेऽपि देहयोगाज्जन्माकिरति भावः । किञ्च कर्मात्मिका-
विद्यानिवृत्त्या पुनरपि भगवत्प्राप्तिमाहुः-त्वयि सर्वज्ञे सर्व-
शक्तौ भगवति इमे तनुभूतो जडवर्गश्चाकाशादयः विविध-
नामगुणैः सह देवदत्तादिनामानि गुणा वर्णाश्रमधर्माः
शमोदमस्तपश्चौचमित्यादिनाष्टादशाध्याये भगवतोक्तस्तेः
सह लिल्युः पृथक्त्वेऽपि पृथग्ग्रहणानर्हतां प्रापुरित्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः सरित इवार्णवे अशेषरसा इव मधुनि यथा सरितः
समुद्रे प्राप्य पृथग्ग्रहणानर्हाः तिष्ठन्ति यथाचाशेषवृक्षाणां रसाः
मधु प्राप्य तथैव तिष्ठन्ति तथा तनुभूतोऽपि भगवन्ते प्राप्या-
त्यन्तपृथग्ग्रहणानर्हतां भजन्तीति भावः । ननु यदिपृथग्-
ग्रहणान्ति तर्हि कुतो भेदसम्भावनेति चेन्न मधुनि रस-
विशेषवैचित्र्यस्य दृश्यमानत्वात् जलेऽपि जलान्तरसंयोगाद्वि-
दर्शनात् ननु समुद्रे वृद्धिर्न दृश्यते इति चेत्सत्यं तस्य
निरतिशयत्वेन नैवं सामान्याद्वृद्धिर्दृश्यतेऽल्पेन तत्राप्यनुमानात्
समुद्रस्याप्यल्पजलानां तरङ्गात्मनामप्यत्र नदीषु संयुक्तानां रस-
भेदस्य दर्शनात् तत्रापि भेदस्य वर्तमानत्वात् तथाहि
भूतयः । "यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां
वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां सङ्गमयन्ति ते तथा न
विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य
रसोऽस्मीत्येव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य-
न्ते विदुः सति सम्पद्यामहे" इति यथा नद्यः स्यन्दमानाः
समुद्रेऽस्ते गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्याज्ञामरूपादि-
मुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इति अयमर्थः
यथाचाशेषवृक्षाणां रसा मधु प्राप्य स्वस्य नामरूपाभ्यां विमुक्ताः
मधुनो नामरूपे साधारणे भजन्ति यथाच नद्यः समुद्रे प्राप्य स्व-
नामरूपाभ्यां अमुका नदी चर्मण्वतीत्यादिनामनीलजला इत्यादि-
रूपे ताभ्यां विमुक्ताः विमुक्ताः सत्यः समुद्रसाधारणनामरूपे
भजन्ति तथा विद्यानापि स्वस्य देहाद्यभिमतस्य नामरूपाभ्यां
देवदत्तादिदेवतित्यगादिभ्यां विमुक्तो भगवतो ग्रहणः साधा-
रणनामरूपे सत्यं ज्ञानमिति भूत्युक्तं सत्यज्ञानादिनाम आदित्य-
वर्णं तमसः परस्तादित्यादिभूत्युक्ताप्राकृतरूपञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ।
तदेवाह-दिव्यमिति प्रकाशात्मकमित्यर्थः । एतच्च प्रश्नोपनि-
षद् स्पष्टमेव यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रे
प्राप्यास्ते गच्छन्ति भिद्येन तामां नामरूपे समुद्र इत्येवोच्यते
एवमेवास्य परिद्रष्टुमिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं
प्राप्यास्ते गच्छन्ति भिद्येन तामां नामरूपे पुरुष एवोच्यते"
इत्यादि कथंभूते त्वयि परमे परमैदमन्त्रैर्मयिने इति परम-
स्तस्मिन् अनेन वेदस्यापि जन्मादिकारणत्वं व्याख्यातम् एतेन
जीवसाहचर्य्योक्तेन प्रकृतेरपि स्वरूपतोऽजत्वं कार्यात्मना
प्रपञ्चरूपेण जन्मादिमत्त्वं ज्ञातव्यम् अजामेकामित्युक्तत्वादिति
भावः ॥ ३१ ॥ १८ ॥

नृषु तव मायया भ्रमंममीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम् ।
कथमनुवर्त्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटः सृजति मुहुर्धनेमिरभवच्छरणेषु भयम् ॥३२॥

भाषा टीका ।

यद्यपि जीव माया दोनो अत्मा हैं इस कारण इनकी स्वतः उत्पत्ति नहि घटितकर्ता तथापि जैसे विद्यमान जलके भागों का पवनकी प्रेरणा से परस्परसे संयोग होकर बुदबुदा उत्पन्न हुआ जाता है तैसीही जीवों कर्म को निमित्त कर परमात्माके सङ्कुलसे जीव माया के परस्पर संयोग से प्रलयकालिक जीव माय विशिष्ट सवा धार आप के बीचमे देव मनुष्यादि विविधनाम और आकार सम्पन्न प्राणी उत्पन्न होजाते हैं अर्थात् महदादितत्त्व रूपसे परिणाम होनाहि माया की उत्पत्ति है और देव मनुष्यादि नामरूप की प्राप्ति हि जीव की उत्पत्ति है और जीव माया दोनो स्वतः स्वरूप से नित्य हैं और जैसे समुद्र में अनेक नदियाँ मिल-रहीं हैं तथा मधु में जैसे अनेक;वनस्पति के रस मिल रहे हैं तैसे हि प्रलय काल में देव मनुष्यादि स्थूल नामरूप का परित्याग कर जीव और महदादि स्थूल नामरूप का परित्याग कर माया ए दोनो सूक्ष्म रूपसे आपके बीच में लय को प्राप्त होजाते हैं ॥ ३१ ॥

धीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नन्वेवं तावत्परमेश्वराज्जीवा जायन्ते तद्वशेन च कर्माणि कुर्वन्ति पुनस्तत्र लीयन्ते इति संसारचक्रे परिभ्रमणमुक्त-
मिदानीं तन्निवृत्तये "परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च उपस्थाय प्रथमजामृतस्याऽऽत्मनात्मान-
मभिसम्बिवेश" इत्याशाः भगवदनुवृत्तिं विदधतीत्याह—नृषु तव माययेति । नृषु जीवेष्वमीषु तव मायया भ्रममुक्तलक्षण-
मवगत्य ज्ञात्वा सुधियो भृशं त्वय्यभवे भवनिवर्त्तके भावं स्वभावमनुवृत्तिं दधति कुर्वन्ति कीदृशं भ्रमम् अनुप्रभवं
अनुप्रभवम् यस्मिन् भ्रमे ततः किमत आह कथमिति अनुवर्त्तमानानां त्वमेव शरणं भजतां भवभयं संसारभयं
कथं भवेत् न कथञ्चिदपीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्तव भ्रुकुटिर्भूभङ्ग-
रूपस्त्रिणैमित्तिका नेयम् इवावच्छेदाः शीतोष्णवर्षाः काला यस्य सम्बत्सरात्मकस्य कालस्य सः अभवच्छरणेषु न भवान्
शरणं रक्षिता येषां तेष्वेव भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति अत एवभूतं संसारमाकलय्य तन्निवृत्तये सुधियस्त्वयि
भावं दधतीति ॥ ३२ ॥

संसारचक्रकचैर्विदीर्णमुदीर्णनानाभवतापतप्तम् ।

कथञ्चिदापन्नमिह प्रपन्नं त्वमुद्धर धीनृहरे नृलोकम् ॥३२॥

धीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

भूतानि परीत्य चराचरशरीराणि अनित्यत्वेन ज्ञात्वा
इदं लोकान् सर्गादीनिपि कर्मकृतत्वेनानित्यतया ज्ञात्वा दिशः

प्रदिश इति ऐहिकभोगा एवाक्ताः तानप्यनित्यान् ज्ञात्वा प्रथ-
मजां प्रथमं जातां प्रथमप्रश्वासोद्भवां त्रयीलक्षणाम् उपस्थाय
विचार्य विश्वस्य वा ऋतस्य धीविष्णोः आत्मानं स्वरूपम्
आत्मना मनसाऽभिसम्बिवेश आश्रितवानिति उक्तलक्षणं
जन्मादिरूपसंसारप्रदम् अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपं तत अनुवृत्ति-
करणात् किं तदीयपद्ये आपन्नं विपद्भूतम् ॥ ३२ ॥

धीकविचूडामणिचक्रवर्त्तितुताऽन्वयवोधिनी ॥

एवं तावत् परमेश्वरात् जीवा जायन्ते तद्वशेन च
कर्माणि कुर्वन्ति पुनस्तत्र लीयन्ते इति संसारचक्रे भ्रमणम्
उक्तम् इदानीं तन्निवृत्तये भवदनुवृत्तिं विदधतीत्याह—नृषु तवेति ।
अमीषु नृषु तव मायया भ्रमं भ्रमणम् अवगत्य ज्ञात्वा सुधियः
त्वयि भावमनुवृत्तिं विदधति कुर्वन्ति त्वयि कथम्भूते अभवे
भवनिवर्त्तके भ्रमं कथम्भूतम् अनुप्रभवं अनुप्रभवम् जन्म
यस्मिन् तं ततः किमत आह—कथमिति । अनुव-
र्त्ततां त्वमेव शरणं गतानां भवभयं संसारभयं
कथम्भवेत् न कथञ्चिदपि कुतः यत् यस्मात्तव भ्रुकुटिः
भूभङ्गरूपस्त्रिणैमित्तिकाः कालः अभवच्छरणेषु भयं जन्ममरणादि-
लक्षणं सृजति करोति नतु त्वच्छरणागतेषु न भवान् शरणं
रक्षिता येषां ते अभवच्छरणाः त्रिणैमित्तिकाः त्रिणैः नेमय
इवावच्छेदाः शीतोष्णवर्षकालाः यस्य सम्बत्सरात्मकस्य
कालस्य सः अत एवभूतं संसारमाकलय्य तन्निवृत्तये
सुधियस्त्वयि भावं दधतीति अत्र भूतिः "परीत्य भूतानि
परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च उपस्थाय प्रथमजा-
मृतस्यात्मनात्मानमभिसम्बिवेश" इति अर्थः स मुनिः भूतादि
प्राणिनः परीत्य संसारचक्रे भ्रमन्तीति ज्ञात्वा लोकान् सर्गा-
दीन् क्षयिण्युत्वेन परीत्य ज्ञात्वा सर्वा दिशो विदिशश्च दुःख-
मयत्वेन परीत्य ऋतस्य विष्णोः प्रथमजां वाचं त्रयीलक्षणां
उपस्थाय त्रय्युक्तनैष्कर्म्यमासेव्य आत्मना सर्वतो विरक्तं
मनसा आत्मन परमात्मानं भगवन्तम् अभिसम्बिवेश गत-
वान् व्याख्यान्तरं पूर्वैः कृतं सर्वेषु भूतेषु अहमास्मि सर्वाणि भूतानि
मयि सन्तीति ज्ञात्वा ऋतस्य प्रथमजां वाचं उपस्थाय वाच-
सज्जानोत्पासं तावत् आत्मना शुद्धेन त्वंपदार्थेन आत्मानं
तत्पदार्थं परमात्मानम् अभिसम्बिवेश ऐक्यं गतवानिति
स्वामिनां—

संसारचक्र कचैर्विदीर्ण—

मुदीर्णनानाभवतापतप्तम् ।

कथञ्चिदापन्नमिह प्रपन्नं

त्वमुद्धर धीनृहरे नृलोकम् ॥

भो नृहरे ! नृलोकं त्वं समुद्धर कथम्भूतं संसारचक्रकचैः
विदीर्णम् संसारचक्रमेव क्रकचं करणं काष्ठविदीर्णास्त्रिशेष-
स्तेन विदीर्णं अत एव उदीर्णनानाभवतापतप्तं उदीर्णकृतं
गोनाध्यात्मादिभूतापैस्तप्तम् अत आपन्नमापदस्तं इह संसारे

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वामिकृतवैष्णवतोषिणी भाष्योद्घेन त्वां प्रपन्नं शरणगतम् ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वामिकृतवैष्णवतोषिणी भाष्योद्घेन त्वां प्रपन्नं शरणगतम् ॥ ३२ ॥
प्रवीकृष्टानाम् कृतस्य भीमजीवः आत्मना मनसा आत्मानं
कृष्टम् अभिसंवेष्टेन अभित्तवानिति ॥ अथ कृत्याख्या
तदेवं पूर्वोक्तानुसारेण लब्धावसराः भवभयानिधत्तकता-
कृष्टे तस्मिन् भक्तितात्पर्यकाः काश्चिद्व्याख्याः भुतयः स्तुवन्ति
वृत्तिरिति । सीधारणजीवानां यथा मायया भ्रमो भवति सैव
स्वप्नकसङ्गजातसदृशानां भक्तिमाधुर्बानुभवेन तां त्यक्तुं न
शक्नुवन्तीत्यर्थः । हेतुमवति भ्रममय्यात्मनो भयहेतुत्वं त्वां
तु तन्निवर्तकत्वं बुद्धेतिभावः । तत्रापि तु अनुवृत्तिः प्रभव
वृत्तालो यस्य तादृशो भावं यद्वा प्रतिजन्मवत् तं दधानं
पश्येयमिति परममाधुर्बानुभवेन नां त्यक्तुं न शक्नुवन्ती-
त्यर्थः । यथोक्तं भीमजीवपुराणे "सा हानिस्तन्महच्छिद्रम्"
इति नाथ योनिस्सहस्रेष्वित्यादि नैव जनो जातु कथञ्चन
ईशादी विहातुमिच्छेन्नर सप्रहो जन इति भीमजीवगते च
तर्हि किं यस्माद्भवमयाङ्गकिर्जातः तदपि तिष्ठत् नहीत्याहुः—
कथमिति । संसारिदृशायां तन्माधुर्बानुभवेन तद्वन्धवनात्
भवहेतुनां किञ्चित्कुरुमशक्तत्वाद्वा तदनीनदशावाप्तुं भव-
कारणावामपि नाशादितिभावः । तत्र कैमुत्येनाहुः—
तवेति ।—

सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वदा तस्मै दद्याम्येतद्भक्तं मम ॥

इति श्रीरामायणे श्रीराघवेन्द्रप्रतिज्ञानुसारेण दद्याम्येतद्भक्तं
हरेरित्यत्र तादृशगरुडपुराणोक्तानुसारेण च शरणगतमात्रे-
णुपि भयमावादिष्यते । त्रिनेमिरिति भूतभविष्यद्वर्तमाना-
न्मन्त्रवेनेति अत्र भुतयः परीत्येत्याद्या एव तत्र प्रथ-
मजा—

कालेन नष्टा वाणीयं प्रलये वेदसंज्ञिता ।

मयादौ ब्रह्मणे प्राक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥

इत्येकादशानुसारेण भक्तिप्रतिपादिकाय कृतस्य स्वयं भगवतो
वाणीमिति व्याख्येयं यद्वा तादृशमोक्षप्रस्तावमसहिष्णवः
काश्चिद्व्याख्या आहुः—वृत्तिरिति । अमीषु पूर्वोक्तेषु मुक्तिसाधकेषु
स्वप्नकिसुखानवधानरूपं स्वमायाहेतुकममवगत्येत्यादिव्याख्येयं
भुतवस्तु पूर्वपूर्वानुसारेणान्वेषणीयाः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वामिकृतवैष्णवतोषिणी भाष्योद्घेन त्वां प्रपन्नं शरणगतम् ॥ ३२ ॥
अथ जगत्कारणे त्वयि भक्तिमतां न भयमित्याह—नृपु
तवेति । तव मायया त्वदीयया प्रकृत्या भ्रमम् अहङ्कारमम-
काररूपं भावं भक्तिं प्रपत्तिं वा अनुवर्ततां त्वामनुवर्त-
मानाः कावः स तवेव भुक्कुटीस्थानीयः अमरचरणेषु त्वचर-
णेषु भवेत् ॥ ३२ ॥

[१७८]

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तर्हि उत्पत्तिविनाशाद्यात्मकसंसारनिवृत्त्यनुवृत्त्योः किं निदान-
मित्यपेक्षार्या त्वत्प्रकृतवभावावेवेत्याहुः—वृत्तिरिति । अनुवृत्तः
प्रभवः संसरो यस्मात्प्रममीषु नृषु तव मायया त्वदीयया प्रकृत्या
भ्रमं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानादिरूपमवमृष्य अयमेव
संस्तुतिहेतुरिति निश्चित्य सुभियः त्वयि भूते भागभक्तिं
विदधति अनुवर्ततां त्वां भजतां भवभयं संस्तुतिभवे
कथं भवेत् न भवेदेवेत्यर्थः । कुतः यत् यस्माद्भवच्छ-
रणेषु न भवान् शरणं येषां ते तेष्वेव तव भुक्कुटीः
भ्रमररूपः त्रिणामः तिष्ठो नेमगः शीतोष्णवर्षकालातिपकाः
यस्य सः सम्प्रसारकः कालः (इत्यर्थः) भयं संस्तुतिभवे सृजति
अमरचरणेषु इतिपाठे न भवतश्चरणं येषां तेषु उपायो-
पेयभावेन भवतश्चरणमनाधितेषु इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथैवं जगत्कारणे त्वयि भक्तिमतां न भयमित्याह—
नृपु तवेति । हे भगवन् गुरोः सकाशात्—

गुकारस्त्वधकारः स्य'गुकारस्तजिरोधकः ।

अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरोरित्यभिधीयते ॥

इत्युक्तप्रकारेण शब्दब्रह्मणि परब्रह्मणि निष्ठा तत्त्वव्या-
भिदाद्गुरोस्तत्र मायया त्वदीयया प्रकृत्या अमीषु नृषु मनु-
ष्येषु भ्रमं स्वतन्त्रात्मभ्रमं देहात्मभ्रमं तत्प्रयुक्ताहङ्कारममकार-
रूपश्चावगम्य ज्ञात्वा सुभियों विवेकिनस्त्वयि सर्वस्वामिनि
सर्वाधारे सर्वनियन्तरे ह्यवप्रत्यनीके कल्याणगुणाकरे भव-
निवर्तके भावम् अनुप्रभवम् अनुक्षणं प्रीतिरूपां भक्तिं विदधति
कुर्वन्तीत्यर्थः तथाचैकादशे भगवद्भवनं—

निष्किञ्चना मय्यनुकलेचतसः—

शान्ता महान्मोक्षिलजीववत्सलाः ।

कामैरनालधधियो जुवन्मिनय—

से नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ।

इति इत्यभूता मद्रका एव मम नैरपेक्ष्यं सुखं विदुर्नाम्ये
इत्यर्थः । अत एव त्वय्यनुवर्तनां त्वामनुवर्तमानानां सेवमानानां
भवभयं संसारभयं कथं भवति तदुक्तं सिद्धेभ्यस्तुभ्यं अयं त्वत्क-
थामृतपीयूषमद्यां मनोधारणः क्लृप्तवावाप्रिदग्धः सुवासो
वगाहो न सस्मार दावं न निष्कामति ब्रह्मसम्पन्नवन्त
इति त्रिनेमिः कालः स तवेव भुक्कुटीस्थानीयः अमरचर-
णेषु त्वचरणानाधितेषु स्वतन्त्रात्मभ्रमदेहात्मभ्रमयुक्तेषु—

ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ।

आक्योऽभिजनवानस्मि कान्यांस्तु सदशोमया ॥

इत्युक्तानुरूपभावेण भयं सृजति तथा च वद्वगीतं
चतुर्थं—

प्रमत्तमुचैरितिकृत्यचित्तया प्रवृत्तलोभं विषयेषु ललासम् ।

त्वमप्रमत्तः सहस्राभिपद्यसे धुल्लोलहानोऽहिरिवाणुमन्तकः ।

इति ॥ ३२ ॥

योगिरामाज्याचार्यकृतसरकाव्याख्या ।

आनादिसाधनस्य पुष्करत्वात् भगवद्भजनस्य सुकर-
त्वेन तत्रैव संसारनिवृत्तिर्नाम्येत्यत्र सदाचारं प्रमाणयन्ति
नृत्तिरिति । अमीषु नृषु जीवेषु तत्र मायया भृशं दुस्तरं
भ्रमं वेदाद्यान्माभिमानलक्षणं ब्रह्म निर्गुणमेवेति सगुणमेवेति
च इन्द्रशक्त्यादयः ब्रह्मेत्यादि रूपज्ञं भ्रममवगत्य ज्ञात्वा
सुधिया विवेकिनः अभवे नास्ति भवः यस्माद्भवः तस्मिन्
स्वाभिनानां जन्ममरणदिलक्षणभयनिवर्त्तक इत्यर्थः । त्वयि
इत्यत्र अनुप्रसवम् अनुक्षणं प्रकर्षणं जायमानं वर्द्धमानं भावं
अवर्णकीर्तनादिना मनोवृत्तिं कथयति स्थापयन्ति धृते
यस्माद्भवच्छरणेषु न भवान् शरणं रक्षकः येषां तेषु
त्वत्भजनविमुखत्वस्यार्थः । तेष्वेव तत्र मुकुटिः सुभङ्गकपः
त्रिणैमिः तिला नमय इवावच्छेदकाः शीतोष्णवर्षाकाला-
त्मकाः यस्य सम्यक्सारात्मकस्य सः काष्ठः भयं जन्ममरणादि-
जन्मं मुहुः वारम्बारं सृजति करोति अतः अनुवर्त्ततां
त्वामेवानुवर्त्तमानानां भजमानानां भवभयं संसारभयं कथं
स्यात् न कथाश्चिदप्यित्यर्थः । अमीषु नृषु तत्र मायया भृशं
भ्रममवगत्य सुधियः अभवे त्वयि अनुप्रसवं भावं दधति
वत् तत्र मुकुटिः त्रिणैमिः भववच्छरणेषु भयं सृजति
अतः अनुवर्त्ततां भवभयं कथं स्यात् इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भीमजीवजयजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू०॥ त्वयि त इमे ततो विबुधानामगुणाः परमेऽमृत इवा-
र्षेव मधुनि लिल्युरशेषरसाः । नृषु तत्रमायया स्वगतया कुशलं
त्वयि सुधिर्भोगं भद्रमनुधातु मनुप्रभवः । कथमनुवर्त्तिनां भव-
भयं तत्र मुकुटी सृजति मुहुर्दृष्टात् ॥ २२ ॥ ३३ ॥

"यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेदं भुव-
नानि विश्वा यो देवानां नामधा एक एव तं सम्प्रभं भुव-
नायस्यन्यात अयाजन्तद्रविणं समस्मा ज्ञपयः पूर्वं जनि-
तारो न भूता असूतैस्तैरजसि निषत्ते वे भूतानि समकृण्व-
न्निमानि" इत्यादिश्रुतेः—

ब्रह्मेन्द्रादिसत्त्वज्ञां येषंभूता गुणा मृताः ।

पूर्वादिदृष्टवद्रष्टवप्रमुखास्त इरेः सदा ॥ इति

"अतस्तु सर्वनामासौ सर्वकर्ता च केशवः" इत्यादिस्मृतीनां
वार्थत्वेन सम्बन्धस्य त्वयि त इम इति श्लोकव्यायं भावं मधुनि
मिधिर्युरितिवक्तव्ये मधुनिलिल्युरिति पाठो गाथाभङ्गमयात्
समाने लोप इति न्यायाच्च कृतः ततो इति पाठोपि
वैलक्षण्यज्ञापनाकाकारि तत तात पितरित्यर्थः ततैति तति"ति
भुतिः अ उ आनन्दपूर्णत्वाद्नामा सर्वसादृक्त्वाद्दु-
नामा—

"आनन्दत्वाद्नामासादृक्त्वादुनामकः ।

एतन्नामद्वयं विष्णोर्ज्ञात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

इति स्मृतेः तयोः सन्धिः ओ इत्यनेन नामोर्नामिनश्चाभेदः "उनामः
सम्बुद्धिरसूचि वे गुणाः भूताः सुधिकक्षाश्च देवे सन्ति" इत्यादिभूतौ
प्रतीतास्त इमे विबुधानामगुणाः विबुधाना-
मिन्द्रादीनां नामाभ्यर्थाः परमेश्वर्यादिगुणाः अमृते नित्यमुक्ते

परमे त्वयि विहितः विज्ञातस्तथा जितः कश्चित् के इव मधु
न्यर्णवे मकरन्दमधुलक्षणसमुद्रे अशेषपुष्परसा इव बलोऽपि
गुणाकरो भवान् अतो नृषु सुधियः निधीरणे सन्नि-
वृतां मध्ये सम्यक् ज्ञानिनः स्वगतया सुहृत्वेनवर्गगत्य
मायया स्वेच्छया त्वयि भेदं समस्तादभ्यो विशिष्टगुण
पर इति भेददर्शनलक्षणं कुशलमनुविधानुमनुप्रभवः । सम्यक्
समग्रोः अनेन ब्रह्मनिर्नां तिलीनाः ज्ञानिनामभिप्रेक्ष्यः गुण
इत्यतस्तेषां सुखावो दक्षित इति तदुक्तम्—

"अन्याविज्ञातया विष्णोः शक्त्यैव कुशलं ज्ञातः ।

कुर्वन्ति कुशलेषु भवेद्वर्त्तमानमेव तु ।

पूर्णान्वाहिसम्पत्तिं विष्णोर्ज्ञात्वेतरेषु च ।

तद्वपेक्ष्य विष्णुमाज्ञानं तज्जेद्वर्त्तमानम् ॥

अनाद्यनृतो भवार्थं स्वभावः परजिज्ञयोः ।

सुता वा परतो वा ऽपि न कदाचित्प्रणयति ॥

एवं ज्ञानवतां विष्णुर्बहुजन्म न दास्यति ।

अनुवर्त्तयिष्यन्त्या स हि सर्वेश्वरः प्रभुः ॥

इति अनेन कथमनुवर्त्तिनां भवभयं तत्र मुकुटी सृजति मुहु-
र्दृष्टात् इत्यतस्तेषां विदितः तथाहि यथा तत्र मधुनि सत्त्व-
सामध्ये तथा अनुकूलभूतत्वप्रसादादनुवर्त्तिनां मुहुर्दृष्टात्
सर्वमानानां तत्र मुकुटी भवभयं कथं सृजति न कदा-
चित् प्रत्युत निर्मूलयतीत्यर्थः—

यः पाता जनिताश्चैव कल्पको नित्यपोषकः ।

प्रापकः सर्वदेवानां पदानां पुरुषोत्तमः ।

सर्वदेवाभिधावाक्यो भूतभग्यभवत्प्रभुः ।

विचार्यः सर्वदेवेशैस्तं ब्रह्माद्या यजन्ति च ॥

त्रिगुणात्मककारणार्थ्यापि न यजन्ति तम् ।

यतः पूर्णेशश्चैव तेषां यजनमिष्यते ॥

अतः सर्वेश्वरो विष्णुरेक एव महागुणः ।

इत्यनेन ब्रह्मादीनामक्षणद्वगुणत्वं ज्ञातव्येन सर्वकर्तृत्वसिद्धि-
दिक दूरतोऽपहस्तितमिति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भारः ।

तदेवं पूर्वोक्तानुसारेण ब्रह्मावसरा भवभयनिवर्त्तकता-
लक्षणे तस्मिन् भक्तितात्पर्यवराः कामिद्वयाः सुतयः ह्युक्तौ
नृषु तवेति ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भारः ।

अत एव सुधियो जनास्त्वज्जनेन त्वत्पार्षदत्वं प्रार्थयन्ते
इत्याहुः—नृषु तत्र माययात्यादि । नृषु उक्तप्रकारेण
प्रकृतिपुरुषोद्भवत्वाज्जलदुद्बुदायमानेषु अमीषु अनुवर्त्तन्तु तत्र
मायया भ्रममवगतमवगत्य सुधियो जनास्त्वयि अनुप्रसवं भव-
जन्म भावं प्रमाणं भृशं कथयति कीदृशो त्वयि अभवे न विवर्त्त-
नं विप्रते भवः संसारो यस्मात् पार्षदत्वं प्राप्य न कुर्वन्ति
संहरणमिति भावः । अतस्तेषां भवभयं न प्रवर्त्तते इत्यादि
कथमित्यादि । तेषां भवभयं कथमनुवर्त्ततां तदनुवर्त्तके योऽर्थो
नास्ति यत् यस्मात् तत्र मुकुटिः काष्ठः भववच्छरणेषु भयं

भीमप्रह्लादाचार्यकृतसुबोधिनी ।

युजति न तु भवच्छरणेषु तत्रापि मुहुः कीदृशः त्रिनेमिः
भुक्तमविष्यद्वर्तमानाक्ष्यः ॥ ३२ ॥

भीमप्रह्लादाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं निश्चयत्वाय भगवद्वात्मकता प्रत्येकसमुदायाभ्यां जीव
सङ्गानयोर्निरूपिता तेनावश्यं भजनीयत्वं निरूपितम् एवं भज
नीयत्वे जातेपि भजार्थं प्रवृत्तावपि भक्त्युन्मुक्तान् कालक्षेत्र-
क्षेत्रे तदा भजनं कथं सिद्ध्यति शङ्कान् निराकर्तुमाह-
मुहुः तत्र माययेति । भगवान् सृष्ट्यादौ कालं मायाञ्च सृष्ट-
वाक् ये मायया मुधा भविष्यन्ति तान् कालो प्रसिष्यति
वेदुः खोकात् भगवन्मायाप्रस्तान् ततः कावेन प्रस्तानालोक्य
वाचस्पतिः निस्तारे च भगवद्भजनमेव गतिरिति ये भगवन्तं
लेखन्ते तेषां पुनर्मायाभोहः सर्वथा सङ्गच्छते ततः काल-
क्षेत्रमायोपि सिद्धः यदि कथं चिद्भक्तिमार्गे विषयाणां विष-
याकारत्वात् कदाचिन्मोहः स्वावपि तथापि कालप्राप्तो न भवेत्
उक्तं हेतुः कथमनुवर्तनां भवभयमिति तत्रापि हेतुः यस्मात्
कालप्राप्तं तत्रैव मुहुः अभवच्छरणेषु भयं सृजति अतो
भक्तिमार्गस्य सर्वथा कालनाशकत्वं मनुष्याधिकारित्वाच्छा-
स्त्रस्य कर्माधिकारादभ्येषां भोगदेहितात् मनुष्यशरीरानन्तर-
मेव पुनर्नानाविधयोनिसम्बन्धः “सर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुन-
रस्य” इतिवाक्यात् अतो नृणां भ्रममित्युक्तम् अतो ये सुधियः
स्वयमपि नरत्वं प्राप्ताः यदि प्रमत्ता भवेयुः तदा पुनः काल-
क्षेत्रेण हीनमुत्तमत्वं वा प्राप्ताः कृतार्था न भविष्याम इति
निस्तारार्थं यतमानाः तादृशं गुरुमेव भजन्ते सच्च गुरुभगवा-
नेव भगवानेव वा गुरुः शाक्तिद्वयं तत्रैव जातमिति प्रवर्त-
कत्वं भजनीयत्वं च ननु, यो यच्छब्दः स एव स इति
श्रुत्यादेन कालान्तरे तत्त्वं सिद्ध्यति सोपि चेतुनरुत्पद्यते तदा
को विशेष इति शङ्कायामाह—अभव इति । भिन्नगुरुपक्षेति
भगवद्गीतस्य तस्यापि भवः ननु कियत्प्रभृतिभगवद्भजनं कर्त्तव्य-
मिति चेत्तत्राह—अनुप्रभवमिति प्रकृतोभवोबुद्धिसहितं जन्म
यदैव भगवति सवुद्धिर्भवति तत आरभ्यैव भगवति भावः
कालेन प्रवर्तते अनुवृत्तिश्च कर्त्तव्यः कालो हि बाह्यः न
केवलमात्मनेन भावेन पीड्यते निवर्तते अपितु पीडयत्येव
अत एव जानिनामान्तरभक्तानां बहिर्मुक्तान् क्लेशः सच्च जल
भरते वर्णितः तेन क्लिष्टाः कदाचिन्मुग्धा अपि भवेयुरिति
प्रथमत एव बाह्याप्यनुवृत्तिः कर्त्तव्या एवं बाह्याभ्यन्तर-
भेदेनानुवर्त्तमानान् वस्तुतः सेवकभूतान् जीवान् कामात्सेवा
मकुर्वतः शिक्षार्थमेव दण्डं कुर्वन्तः कालः कथं भयं तेषां
कुर्वन् इत्याह कालस्य भूतत्वं पूर्वं वर्णितं ननु कालेन
नश्ये इत्युक्तं कर्त्तव्यः ततो लौकिकभयवत्सोप्यल्पमिति कथं
भजनं सिद्ध्यति शङ्कायाह—मुहुरिति । ननु कालो न दृश्यते
इत्याह हि लोको विभ्यति अत आह—त्रिनेमिरिति सम्भ-
वत्तत्त्विकः प्रत्यक्ष एव कालः यस्य शीतातपनर्वास्यात्मने
तेनैव सङ्कोके प्रकटीकुर्वन् स्वपराक्रमं ज्ञापयतीत्यर्थः । न विद्यते
नवान् छरणं येषां ये यथा मां प्रपद्यन्ते इति शरणार्थेन न

कीदृशतः इत्यर्थः ।

मुष्णं पुनर्गतिमालोक्य ये सेवन्ते दहताः ।

कुष्णं तद्भुङ्कुटिः कालो न तान् हन्ति कदाचन ॥ ३३ ॥

भीमप्रह्लादाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं नानामतान्यनूय दूषयन्त्यो वैष्णवमतमेव स्थापयन्ति मुहु
विद्वन्मानिषु अर्माषु पूर्वश्लोकद्वयार्थावगमिषु नानावादिषु
भ्रमवमगत्य भ्रातृत्वे नानामतकल्पनं ज्ञात्वा त्वयि अभवे भव-
निवर्त्तके भावं दास्यस्यस्यदिकमेव केवलम् अनुभवं अनु प्रति-
क्षणं प्रभवमुल्लासो यस्य तं यद्वा प्रतिजन्मेव दधति कुर्वन्ति
यथोक्तं वैष्णवे—

नाथयोनिमहोषु येषु येषु भ्रमाभ्यस्य ।

तत्र तत्राभ्युता भुक्तिरयुतास्तु दृढा त्वयि ॥ इति
ननु तर्हि त्वंपदार्थतत्पदार्थयोर्ज्ञानाभावात् संसारे ज्ञेया-
भावाच्च तेषां संसारस्तु नैव निवर्त्तत तत्राहुः कथमिति भवभय
तेषां कथमनुवर्त्तताम् अनुवृत्तं भवतु त्वत्वात्पारम्पर्याभावेन
तस्यापगमात् किन्तु निष्कामत्वादिशयात् भजनात्पदैव
स्वेषु तेषां संसारित्वाभिमानः यत् यस्मात्तव भुक्तिर्भुक्-
रूपः त्रिनेमिस्तुणः तीक्ष्णधारः कालः अभवच्छरणेषु त्वत्वा-
रणापत्तिरहितेष्वेव भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति यत्तु
त्वयैव—

सकृदेव प्रवक्तो वसन्तास्मीति च वाचते ।

अभयं सर्वथा तस्मै ददास्येतद्भुते मम ॥ इति

द्वितीया गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ इति

अयं भावः अन्येषां वादिनामिषु परमतप्रपञ्चेन स्वमत-
स्थापने च नात्याग्रहः अत्याग्रहस्तु त्यज्जन एव वैष्णवानां
तत्र च न केवामपि वादिनां विप्रतिपत्तिरिति तन्मतमेव
सर्वथाकार्यसार्थं विचित्ररूपगुणशीलामहोदधी त्वयि कृष्ण-
रामादिसत्वरूपे ज्ञास्यबुद्धिं स्वेषुपासकबुद्धिरित्येव तेषां तत्प-
दार्थत्वेपदार्थयोर्ज्ञानं सूर्योपमस्य भगवतो बाह्यप्रभोपमाः
जीवाः अत एव ततो भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेनापि व्यपदिश्यन्ते
सूक्ष्माणामप्यहं जीव इति भगवदुक्तं “ऊयोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविदेश” इति षालाप्र-
शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः
इति आराधमात्रोद्योरोपि दृष्ट इत्यादिश्रुतिभ्यश्च तेषां पर-
माणुपरिमाणत्वमेव तदपि सम्पूर्णदेहव्यापिशक्तिमत्त्वं तु जडि-
तस्य महामणेर्महोषधक्षण्डस्य च शिरस्युरसि वा धृतस्य
सम्पूर्णदेहपुष्टीकरिण्युशक्तिमत्त्वमिव नासमञ्जसं स्वर्गनरक-
नानायोनिषु गमनं च तेषामुपाधिपारवर्त्यादेव यदुक्तं प्राण-
मधिकृत्यवृत्ता त्रयेण येन संसरन्ते पुमानिति तेषां बहुत्वं
नित्यत्वं च नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां
यो विदधाति कामानिनिधुत्या प्रतिपादितं समुदितानां तेषां
भगवन्तत्त्वशक्तिर्वैकल्पिकत्वं ज्ञेयं तेन मेघोपमया अविवक्षा
आवृता बद्धजीवा एके अन्ये भक्तिमज्जानेन तदावरणो-
मुक्ता मुक्तजीवाः अन्ये केवलया प्रभावीभूतया वा भक्त्या

इन जीवों में आपकी माया से वेह में आत्मज्ञान और आत्मा में स्वप्न पने का भ्रम यह दो प्रकार का भ्रम हि संसार का हेतु है इसी के होने के पश्चात् संसार होता है इस प्रकार का निश्चय कर दिवेली जन आप के विषय में अति भक्ति करते हैं इसी से आप के भजन करने वारेन को किसी प्रकार संसार ते भय नहि होता क्योंकि आप का झकुटि बिलास रूप और शीत उष्ण वर्षा तीन पृथी युत पताइश यह कालक आप का भजन नहि करने वारे प्राणियो में हि वारंवार भय उत्पन्न करता है आप के शरणागत सज्जन पुरुषों को भय नहि करता कारण कि आप के भक्तजन संसार से मुक्त होजाते हैं मुकि भुमि पर मपद में काल का कुल बध नहि लखता ॥ ३२ ॥

विजितहृषीकवायुभिरवान्तमनस्तुरगं य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायविदः ।

व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं वणिजः^(१) इवाज सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥ ३३ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

स च भगवति भावो मनोनियमे सति भवति सोऽपि गुरुप-
सदनमिति गुरुपसदनं विदधति "तद्विज्ञानार्थं च गुरुमेवाभि-
वक्ष्येत्समित्पाणिः भोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । आचार्यवान् पुरुषो वेद नैषा
तर्केण मतिरपनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रष्टु" इत्याद्याः
भूतव इत्याह—विजितहृषीकवायुभिरिति । विजितानि हृषीकाणि
इन्द्रियाणि वायुश्च प्राणो वैस्नेरप्यवन्मनस्तुरगमद्वान्त-
मद्वान्तं मन एव तुरगो दुर्दमत्वासास्वात् ये यन्तुं नियन्तु
यतन्ति प्रयतन्ते अतिलोलमतिचञ्चलं गुरोश्चरणं समवहाय
अनाभित्य ते उपायेषु विद्यन्ते क्लृप्त्यन्तोऽप्युपायविदः सन्तो
व्यसनशतान्विताः बहुव्यसनकुलाः इह संसारसमुद्रे सन्ति
तिष्ठन्ति दुःखमेव प्राप्नुवन्तोत्यर्थः । हे अज अकृतकर्णधरा
अक्षीकृतनाविका वणिजो यथा तद्वद् गुरुणोपदर्शितभगव-
ज्जनसुखानुभूतो तु स्वत एव मनो निश्चलं भवति नान्य-
वेति भावः ॥ ३३ ॥

यदा परानन्दगुरो भवत्पदे पदं मनो मे भगवैल्लभेत ।

तदा निरस्ताखिलसाधनभ्रमः भयेय सौख्यं भवतः कृपातः ॥ ३४ ॥

भीमरस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

भावो भुवृत्तिः सोऽपि मनोनियमोपि तद्विज्ञानार्थं
तस्यात्मतत्त्वस्याभवार्थं समित्पाणिः गृहीतकाष्ठमारुहस्तः
भोत्रियमध्यवनभुतार्थसम्पन्नम् अन्यथा शिष्यस्य सम्बद्ध
व्युदासो न स्यात् ब्रह्मनिष्ठम् अनुभवेन ब्रह्मणि पाङ्क्तम् अन्यथा
शिष्ये सञ्चारशक्तिर्न स्यादिति एषा उपनिषत्प्रभवा तर्केण
स्वीकृतप्रसिद्धा नापनेया न बाधनीया अन्येनोपनिषदेन
आचार्येण प्रोक्तोपदिष्टा सुज्ञानाय शोभनानुभवार्थैव भवति
हे प्रेष्ठ प्रियतममिति नाचिकेतसम्प्रति यमस्य सम्बोधनं तस्मात्
गुरुपदेशप्रभावेन भक्तिमाहात्म्यावगतयो सुखानुभूतिस्तस्यां
स्वत एव मनोनिश्चलं भवति" इति गुरुपसदनपरं भुतिः
स्वामिनां—

तानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि विजितो वायुश्च प्राणो वैस्ने
उपायेषु विद्यन्ति क्लृप्त्यन्ति इत्युपायविदः अद्वान्तमद्वान्तं
मन एव तुरगस्तं दुर्दमत्वासास्वात् गुरुणोपदर्शितभगवज्जन-
सुखानुभूतो तु स्वत एव मनो निश्चलं भवति नान्यपेति भावः
वैराग्यपूर्वकं गुरुपसदनं विदधति भुतिः "परीक्ष्य लोकान्
कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान् नास्त्य दन्तः कृतेन तद्विज्ञानार्थं
स गुरुमवाभिगच्छेत्समित्पाणिः भोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् आचार्यवान्
पुरुषो वेद नैषा तर्केण मतिरपनेया प्रोक्ता अन्येनैव सुज्ञा-
नाय प्रेष्ठेति अर्थः ब्राह्मणजातिविशिष्टः कर्मचितान् संसार-
गतिभूतां लोकान् परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानागमैः सर्वतो
वाथात्म्येनावधार्य निर्वेदं वैराग्यमायान् कुर्यात् ब्राह्मणग्रहणं
ब्रह्मविद्याधिकारिषु प्राधान्यात् वैराग्यप्रकारं दर्शयति इह
संसारे कश्चिदपि पदार्थः अकृतो नास्ति अतः किं कृतेन
कर्मणा आयासहर्षलेन इत्येव निर्विण्णो विद्वज्जनप्राप्य नित्यं
पदं यत्तद्विज्ञानार्थं स ब्राह्मणः समित्पाणिः गृहीतकाष्ठ-
मारुहस्तो गुरुमेवाभिगच्छेत् कथम्भूतं गुरुं भोत्रियम् अध्य-
यनधुतार्थसम्पन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वाणि कर्माणि केवले
ब्रह्मणि निष्ठा यस्य तं ननु विद्वान् स्वयमेव जानातु नेत्याह
"आचार्यवान् पुरुषो वेद नान्य इति यदा तु आत्मनि
उत्पन्ना आगमप्रतिपाद्यात्ममतिः एषा तर्केण खदुष्या
अभ्युहन्मात्रेण नापनेया न हस्तस्या किन्तु सेयं मतिः
अभ्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्येण प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति
हे प्रेष्ठ प्रियतममिति नाचिकेतसम्प्रति यमस्य सम्बोधनं तस्मात्
गुरुपदेशप्रभावेन भक्तिमाहात्म्यावगतयो सुखानुभूतिस्तस्यां
स्वत एव मनोनिश्चलं भवति" इति गुरुपसदनपरं भुतिः
स्वामिनां—

यदा परानन्दगुरो भवत्पदे पदं मनो मे भगवैल्लभेत ।

तदा निरस्ताखिलसाधनभ्रमः भयेय सौख्यं भवतः कृपातः ॥

भो भगवन् परानन्दगुरो मे मम मनो भवत्पदे यदा पदं
स्थानं लभेत तदा भवतः कृपातः निरस्ताऽखिलसाधनभ्रमः
सन् सौख्यं भयेय प्राप्नुयां निरस्ता स्यका खिलानां साधनानां
भ्रमो येन सः ॥ ३३ ॥

भीमरस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

स च भगवति भावो मनोनियमे सति भवति सोऽपि
गुरुपसदनमिति गुरुपसदनं विदधति इत्याह—विजितेति
भो अज ये गुरोश्चरणं समवहाय स्वप्त्वा विजितहृषीक-
वायुभिः साधकतमैः अतिलोलं चञ्चलं अद्वान्तं मनस्तुरगं
यन्तुं नियमयितुं यतन्ति यत्नं कुर्वन्ति ते उपायविदः
सन्तः इह संसारसमुद्रे सन्ति तिष्ठन्ति दुःखमेव प्राप्नु-
वन्ति इत्यर्थः कथम्भूताः व्यसनशतान्विताः बहुव्यसना-
कुलाः अकृतकर्णधरा वणिजो यथा जलधौ सन्ति विजि-

भीमरस्वामिकृतवैष्णवत्रोपिनी ।

विजितेत्यस्य टीकायां भूतो समित्पाणिः गृहीतकाष्ठमार-
ुहस्तः भोत्रियमध्यवनभुतार्थसम्पन्नम् एषा उपनिषत्प्रभवा अभ्येन
ओपनिषदेनाचार्येण हे प्रेष्ठ प्रियतममिति नाचिकेतं संलक्ष्य
यमसम्बोधनं तद्व्याख्यायां गुरुणोपदर्शितेत्यादौ गुरुपदेश-
प्रभावेन भक्तिमाहात्म्यावगतयो सुखानुभूतिस्तस्यां सत्यां
स्वत एव मनो निश्चलं भवति ततोऽवतारिकोकाभावपर्याय-

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वोक्तानुवृत्तिः स्वत एव प्रवर्तत इत्यर्थः । स्वव्याख्यायां तु तच्छ्रुत्वाऽप्याऽभुतयः आहुः—वयमित्यत एव भीगुरु चरणाभयं प्रशंसामः सर्वगुरुत्वस्य त्वदुपदेष्टुगुरुत्व एव विभान्तेः तत्प्रभावं विना त्वज्जावालिजेऽस्य साध्यस्तु संसारध्वंस-मिदं केवलमनोनिरोधोऽपि न स्यात् युजानामामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः अक्षीणमासनं राजभूयते कश्चिदुत्थित-मिति न्यायेन त्वज्ज्ञस्यभावात्तदसिद्धेः यतो विजितेति हे अज ! जीववज्जन्ममात्रेण सुकरं यत्प्रत्यक्षत्वं त्वत्तीतेत्यर्थः ये तादृशस्य गुरोभरणं समवहाय ईषदप्यनाभित्य यतः स्वत एवानिलोलं तदनाभयेणादान्तं दमनाद्यव्यञ्ज मनस्तदेव तुरगन्तं विजितहृषीकेशायुभिः प्राणैरिन्द्रियैश्च विजितैः क्रियमाणैर्नियन्तुं प्रयतन्ते ते तु तद्विजयागणेषु किञ्चिन्माणा एव भवन्ति यतस्तत्प्रभावं विना व्यसनशतांशिता भवन्ति मनः साधनबाह्ये सत्यपि धनिजः स्यान्निष्ठाः जलधावकर्णधरा इव संसारजलधावेव तिष्ठन्ति भन्तु तत्पार-परमानन्दरीपायमानं त्वां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः भुतयस्तु तद्विज्ञानार्थमित्याद्या एव ॥ ३३ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

आचार्यसेवाधिरहितानामुक्तभगवद्भजनालभमाह—विजि—
तेति । हृषीकं ब्राह्मिन्द्रियं यतन्ति यतन्ते येत्वकृतकर्णधराः
अलम्बकर्णधराः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

कुतस्तर्हि मयि भाव इत्यपेक्षायां मनोनिग्रहादेव वैरा-
ग्यात्मकात् सच्च गुरुपासनादेव न तूपायान्तरेऽय इत्यभि-
प्रेत्याहुः—विजितेति । अतिचञ्चलमत एव विजितानि हृषी-
काणीन्द्रियाणि वायवः प्राणाश्च येस्तेरप्यदान्तं दुर्निग्रहं
मन एव तुरगमर्थं ये पुरुषाः यन्तुं नियन्तुं गुरोभरणं
विहाय उपायान्तरेषु क्लिश्यन्तो यतन्ते यत्नं कुर्वन्ति ते व्यसन-
शतान्विताः घटुव्यसनाकुलाः इह संसारसागरे मसज्जनि सङ्गच्छन्ते
संनिविशन्ते दुःखमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हे अज अकृतकर्णधराः
अलम्बकर्णधरा धनिजो यथा जलधौ मज्जन्ति तद्वत् ॥ ३३ ॥

श्रीभीमिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथाचार्यसेवाधिरहितानामुक्तभगवद्भजनालभमाह— अजित
इति । गुरोभरणं अपहाय अनाभित्य तद्विज्ञानार्थं संशुक्रमे-
वाभिगच्छेत्समित्पाणिः भोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् आचार्यवान्
पुरुषो वेद इत्यादिभूयुक्ताचार्यसमाभयणमकृत्वा गुरुशब्दार्थं
उक्त आचार्यशब्दार्थस्तु—

आविनोति हि शास्त्रार्थानाचारे आपयिष्यति ।

अयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्योऽव्ययते ॥

इति अजितहृषीकेशायुभिः न जितानि हृषीकाणाम्प्राणायामाण्युः
प्राणश्च येस्ते तेरदाम्बु दुर्दमत्वसाम्यान्मन एव तुरगन्तमिह

संसारे यन्तु नियमयितुं यत्नन्ति यतन्ते कादृशम् अतिचञ्चलं
चञ्चलं तदुक्तं गीतायां “चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि
बभ्रवद्बुद्धयम्” इति हे अज ! ते व्यसनशतान्विताः । भूकूपविह-
वाद्येन्द्रियनियमनोपायभूतशमादिसम्पदभावादनैकव्यसनेराकुलाः
नक्षियमने असमर्थाः केवलमुपायविदः उत्तरोत्तरकृशमाजः
सन्तः इह संसारे एव सन्ति तिष्ठन्ति के इव अजयौ
अकृतकर्णधरा अलम्बकर्णधरा धनिजः कर्णसारं विना
अयमेव समुद्रपारं न क्षमन्ते तेषां जीवविलसमाभयेन विना
संसारसमुद्रपारकूपे मौलं न लभन्ति इत्यर्थः । तेषां च अना-
धता एकादशै—

तृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं मूढं सुकल्पं सुदुर्लभं च ।

मयातु कुलेन न भवेत्तेरितं पुमान् भवादिभ्यं न तेरेत्स आत्मिह ॥
इति विजितहृषीकेशायुभिरित्यपि पाठस्तत्र ईदृशैरप्यभि-
वादिभिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरस्वाध्याय्या ।

सच्च भगवति भावो मनसः निरोधेन भवति सच्चि-
रोधश्च गुरुपासनादेव भवति तद्विज्ञानं सुदुष्करं एवे-
त्याहुः—विजितेति । हे अज ! जन्मादिग्रहितं हे भगवद् !
विजित हृषीकेशायुभिः विजितानि धर्माकृतानि हृषीकाणि
इन्द्रियोणि वायुः प्राणाश्च येस्ते योगिमिरपि भिदन्तिमन-
स्तुरगम् अदान्तमवमितं वशीकर्तुंमशक्यमित्यर्थः । मनस्तु गुरुं नव
एव तुरगं दुर्दमत्वसाम्यात् अदान्तमेवे हेतुमाहुः अतिलोल-
मिति अतिचञ्चलं गुरोभरणमवहायाचार्यचरणावनाभित्य
ये जनाः ते यन्तुं वशीकर्तुं यतन्ति प्रयतन्ते ते जनाः
उपायविदः उपायेषु किञ्चन्ते क्लिश्यन्तीति उपायविदः
तथा व्यसनशतान्विताः दुःखशतेन युक्तास्सन्तः तिष्ठन्ति
संसारपुच्छे निमग्ना भवन्तीत्यर्थः । तत्र हृष्टान्माहुः अकृत-
कर्णधराः अस्वीकृतनादिकाः धनिजो यथा जलधौ निर्मिष्ट
भवन्ति तथेति सद्गुरुपदेशितभगवद्भजनसुखानुभवे संत-
एव मनो निञ्चलं भवति नान्यथेति भावः । अत्रैव औषधी-
देवाविद्याविदितोसाभिष्टे प्राप आचार्यवान् पुरुषो वेद नैवा
तर्केण मतिरपनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ इत्यर्थः
भुतयः अनुसन्धेयाः हे अज ! अतिलोलम् अत एव विजित-
हृषीकेशायुभिरप्यदान्तमनस्तुरगं ये गुरोभरणं विहाय यन्तुं
यतन्ति । ते उपायविदः व्यसनशतान्वितास्सन्तः इह जलधौ
अकृतकर्णधराः धनिज इव सन्ति इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भजवज्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इह भगवद्वर्णेषु सुजातिभूवो जितहृषीकेशायुभिरुदासिर्मह-
सुरगैः । य इह यन्त्यनतिलोलमुपायविदो व्यसनशतान्विता-
मपहाय गुरोभरणम् ॥ २०—३४ ॥

यस्य देवे परा माकियथा देवे तथा गुरो तस्यैतेकवि-
तद्विधाः प्रकाशन्ते महात्मन इतिभूतेः—

देवा अपि सुबोभावा यतन्ते सर्वसाधनैः ।

पुत्रदारादिभिः साधि नीकुसेमताहि सध्वनी ॥

भीमविष्णोर्वचनार्थकृतपदरत्नावली ।

गुरोरनुग्रहकृते साधने न हरेः प्रियम् ।

गुरुपदेशानु हरिं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥

इति स्तुत्यनुगृहीतायाः भुतेः अभिप्रायगमस्य इह भवधारणेऽपि-
त्वादिभ्योऽप्यस्य मयमभिसन्धिः हेऽजित भक्तभक्त्या वशी-
कृतः ॥

अथो विष्णोर्वायोश्च भक्त्या तत्प्रतीतिसाधनम् ।

अनदीशयोः कुतोद्योः सर्वशक्त्योर्बलाजय ॥

इति वचनात् भक्तिलक्षणसाधनसामान्या विष्णोः प्रसादो जयो
नाम हे हरे य इह संसारे व्यसनशताब्धितारं गुरोर्भरणमप-
हृदि हृषीकेशायुमिकृदात्महृत्पुनः कर्मणि यतन्तीत्यन्वयः
अस्मिन्नां शतमर्षादिधर्मसमशानाधिः तं तारयतीति यः
तं वचनं त्वत्कृतोयस्त्वित्यादिलक्षणोपेतस्य गुरोर्भरणमिति
सर्वह लक्ष्यते तां सेवां त्यक्त्वा उदात्तः सारथिः रथोपरि
जीर्णैर्वापुःशतः सारथिमतः "इति वचनात् वायुरेवोदात्तो
येषां तं तथा पृथक्पदत्वं कान्दसं हृषीकाण्येव महान्तस्तुरगाः
नैस्तुरगाः महादेशाभाविच्छान्दसः ॥ ३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

तच्छ्रुत्वाऽभ्याः भुतय आहुः—वयमित एव भीगुरुचरणा-
भयं प्रशंसामः सर्वगुरुत्वस्य त्वदुपदेष्टुगुरुत्व एव विभान्तेः
तत्प्रभावं विनाप्रभावासिद्धेः । साप्यस्तु संसारध्वंसनिदानं
केवलमनोनिरोधोऽपि न स्यात् । युजानानामभक्तानां प्राणा-
वाग्मादिभिर्मनः । अर्क्षिणवासनं राजन् इदयते कश्चिदुत्थितम्
इति न्यायेन त्वद्भक्त्यभावात्तदसिद्धेः यतो विजितेति ॥ ३३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्प्रसम्बन्धः ।

सिद्धं त्वयि भावो विना गुरुपसक्तिं न परिणामसुरसः
स्यादित्याहुः—विजितहृषीकेत्यादि । गुरोस्त्वज्ञावोपदेशकस्य चरणं
समवहाय त्वत्कृतं गुरुमकृत्वास्वयमेव यथा भूतं विजितैर्हृषीके-
षांयुमिः प्राणैश्च ये अद्वान्तं मनस्तुरगम अतिशालं यन्तुं
निश्चयं यतन्ते व्यसनशतान्विताः सन्त उपायसिद्धः सन्ति
इह संसारे क इव भक्तकर्मधरा इव कुत्र जलधौ सुग-
मम् ॥ ३३ ॥

भीमहनुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सिद्धं भजनमुपपाद्य योगादिना भजनं न कार्यसाधकं
योगोपायवदिति स्वतन्त्रमेव भक्तिमार्गानुसारेण भजनं
कर्तव्यमित्यभिप्रायेण योगपक्षं निन्दति—विजितहृषीकेशायुमि-
रिति पूर्वश्लोके गुरुद्वारा भजनं निरूपितं तदेव फल-
पदैवेत्यादि पूर्वोक्तं सर्वथा न कस्यापि सेतव्यमिति स्वतः
प्रदर्शयन् सर्वसः प्रतिबन्धकत्वात् मनो ह्यस्तत् भगवता
हन्वन्त्येकः सर्वभक्तप्रसादपुत्रयेव किं योगेन साधनेनेव

कृताश्चैवात् अतो लौकिका इव योगिनोपि संसार एव
परिभ्रमन्ति न कृतार्थी भवन्तीति निरूप्यते ननु योगमार्गः
कथं कृत इति चेदुच्यते—

“अणिमादिसुखार्था ये ये चात्यन्तबहिर्मुखाः ।

क्लेशकार्यरता ये च नार्थं योग उच्यते ॥

परम्परासाधनं वा फलार्थं वा निरूपितः ।

योगः साक्षात् मोक्षाय निषेधाद्यासम्पन्नः ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः प्रशंसार्थं फलभूतिः ।

अतः स्वतन्त्रयोगस्य निषेधायेदमुच्यते ॥

विशेषेण जिज्ञानि हृषीकार्णान्द्रयाणि वायुश्च येः भजेन
प्रत्याहारपर्यन्तं सिध्यतीति निरूपितं भगवन्त्या योगाङ्गेषु प्राय-
मिकेषु सिध्यमानेषु प्रवर्तमानस्य शब्दो ह्यात् अतो बोध्यते
पञ्चाङ्गान्येव सेतव्यमिति नाधिकानीनि बोधयति मनसो
निग्रहशक्यत्वे हेतुमाह—अद्वान्तेति । अभावत एव अद्वान्तं
प्रतिनियतेन्द्रियपक्षे येषां मनः अभावतो दान्तं सात्त्विक-
प्रकृतिः तेषां योगः सिध्येत्पीति ज्ञापितं येषां त्वद्वान्त-
मेव मनः तदपि तुरगकपं तस्मिन्नाकटो जीवो भवति
मनोविलासाकाङ्क्षी तस्य त्वद्वान्त एव निग्रह इति ज्ञापितं
अथ च इह लोकांनुसारेणैव स्थिताः यन्तुं वाञ्छन्ति ननु
तुरगोपि कथं सिध्यिष्यते तद्वन्मनोनियमनमपि भवि-
ष्यतीति । चेत्तत्राह—अतिलोलमिति । प्रयत्नेन गृहीतुमेवा-
शक्यं ननुक्तं यतो यतो निस्सरति मनश्चलमस्मिरमिति
अचलस्यापि निग्रहे साधनमुक्तमिति चेत्तत्राह—उपाय-
सिद्ध इति उपाय एव अर्थं प्राप्नुवन्ति योगशास्त्रे ततः पूर्वं
पञ्चाङ्गानि निरूपितानि ताभ्यं मनसोनिचाञ्चल्यं साध-
यितुमशक्यानि न हि विचिन्ते मनस्वसनं सिध्यति समा-
दिकं वा अतः सर्वथाऽद्वान्तं योगारम्भ एव न कर्तव्यः
किञ्च महता कालेन यमादिस्वाधनानुष्ठानेन चित्तशुद्धौ
सत्यां कदाचित्साधनान्तरं सिध्येदपि तदपि नास्तीत्याह—
व्यसनशताब्धिता इति । उत्पन्नस्य प्राणनो विक्षिप्तमनसः
प्रतिक्षणमनेकानि व्यसनानि भवन्ति ननु प्रथमं व्यसन-
निराकरणाय साधनान्तरं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—समप-
हायगुरोर्भरणमिति आदौ व्यसनापगमे गुरुरेवैकं साधनं
एतत्सर्वं गुरो भक्त्येति वाक्यात् सम्यक् त्यागः साध-
नत्वेनापि गुरुमेवायां तु तेनैव कृताञ्छब्दान् वागो इवैव
इति भावः । ततस्तेषामुपयुक्तमाह—वणिज इवाजसन्तीति
सांयात्रिकाः कर्णधारमप्यकृत्वा जलधात्रेण विद्यमाना भवन्ति
न तु कार्येण्यसिद्धे गृहमागच्छन्ति जलधिरवाचनं महान्
क्लेशः सूचितः तथा योगे शरीरसाधनं कृत्वा स्थितः
महान्तं क्लेशमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अद्वान्ते मनसि ज्ञाते योगार्थं न यनेद्विषयः ।

गुरुसेवापरो भूत्वा भक्तिमेव सहाय्यमेव ॥ ३३ ॥

भीमविष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

ननु च तैरपि भजने मनोनिश्चलीकरणार्थमष्टाङ्गयोगः
अवबुध्य एव मैव तेषां भीगुरुचरणद्वयभक्त्यैव मनोनेत्रस्य-
मनायासेनैव भवेत् यदुक्तं सर्वश्रेष्ठं, गुरो भक्त्या पुरुषो

स्वजनसुताश्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत् आत्मनि सर्वरसे ।

इति सवजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति कोन्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ ३४ ॥

भीमाद्वधनायकवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

ह्यजसा जयेदिति गुरुभक्तिं विना तु मनोजयार्थका अपि
यांगा अकिञ्चिदकरा एवेत्याहुः विजितैरपि हृषीकेशिन्द्रियैर्वायुभिः
प्राणैः अदान्तः अमासदमनः मन एव तुरगस्ते यन्तुं नियन्तुं ये
यतन्ति प्रयतन्ते ते गुरोश्चरणं चरणपरिचरणं समवहाय विहाय
उपायविदः अन्येषूपायेषु खिद्यमानाः सन्तः व्यसनशतान्विता
बहुविपत्तयाकुला इह संसारमिन्धो सन्ति तिष्ठन्ति हे अज
अकृतकर्णधरा अस्वीकृतनाविकाः घणिज इव अत्र भुनक्तुः
तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः भोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं
आचार्यवान् पुरुषो वेद" इति वस्व देवे परा भक्तिर्वेदा देवे
तथा गुरो तस्यैते कथिताह्वयाः प्रकाशन्ते महात्मनः"
इत्याद्याः ॥ ३३ ॥

भीमच्छुकवेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वोक्तो भगवति भावो गुर्वनुग्रहमृते न सम्भवति तदर्थं
गुरुपसद्वत् विदधति तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् समित्-
पाणिः भोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् आचार्यवान् पुरुषो वेद नैवामति-
स्तर्केणापनेया प्रोक्ता ऽन्येनैव सुज्ञातायप्रेष्टा आचार्यदेवो
भव तस्मै स विद्वान्पुलस्ताव सम्यक् प्रशान्तचित्ताय
शमाश्विताय येनाक्षरं परमं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो
ब्रह्मविद्यां यस्य देवे पराभक्तिर्वेदादेवे तथागुरो तस्यैते
कथिताह्वयाः प्रकाशन्ते महात्मनः इत्याद्याः भुनक्तुः विजि-
तानि नियमितानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि वायुश्च प्राणो
यैस्तेष्वदान्तमनस्तुरगम् अवश्यं मनोरूपमध्वं निरतिशय-
व्याश्रित्य उपमानं निबन्तुं यतन्ति वशीकर्तुं यज्ञपरायणा
भवन्ति गुरोश्चरणं समवहाय अनाश्रित्य असाधारणं साधनं
विहाय साधारणसाधनपरा इत्यर्थः । कीदृशं मनः अतिलोभं
अत्यन्तचञ्चलं ते उपायविदः उपायेषु आस्ताः सन्तो व्यस-
नानां शनैर्वर्तिता इह जन्मादिवुः आत्मके संसारे सन्ति वर्तन्ते
नित्यसंसारिणा भवन्ति हे अज ! अकृतकर्णधरा अस्वीकृत-
नाविका घणिज इवेति मज्जने दृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

प्राण इन्द्रियन के जीतने वारे योगि जनो से जिसका
दमन नहि होसकता एतादृश अतिचञ्चल मनरूपी तुरङ्ग
के नियमन करने को जो गुरुन के चरण को छोड़कर
अन्य साधनो में क्लेश करते हुए यज्ञ करते हैं हे अज वे
अनेक दुःखों से व्याकुल होकर संसार में हि डूबते हैं
जैसे नाव के खंड मलाह को छोड़ कर समुद्र के तिरने
को यज्ञ करने वारे समुद्र में डूब जाते हैं तैसे हि उप-
रोक्त प्राणी भी संसार समुद्र में डूब जाते हैं ॥ ३३ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वैदमन्त्रात्
नास्त्यकृतः कृतेन' तथा 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेऽस्य
हृदि भिताः अथमर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्याद्या
वैराग्यमङ्गं विदधतीत्याह—स्वजनसुतेति । आत्मा देहः धाम
गृहम् असुः प्राणः स्वजनादिभिः किम् 'सर्वेऽसे सर्वे रसाः
सुखानि विद्यन्ते यस्मिन्नास्मिन्स्त्वयि परमानन्दे प्रतस्यैवान्ध-
स्वान्वा नि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति भुतेः । अयतस्त्वां
सेवमानस्य पुंस आत्मनि सति नृणां तुच्छैरतैः किं क उप-
यांग इति सत् सत्यं परमार्थसुखमजानतामत एव मिथुनतः
स्त्रिया मिथुनीभूय रतये मायासुखाय चरतां प्रवर्तमानानां
कर्मणिषट्पथो अजानतश्चरतः पुरुषान् कोन्विहः सुखयत्या-
नन्दयति न कोपीत्यर्थः । इह संसारे कथम्भूते स्वविहते स्वतः
एव नश्वरे स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे पाठान्तरे तु
कोन्विहस्वयैतद्विशेषणद्वयम् अतस्त्वज्ञानमेवोचितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

मज्जता हि भवान् साक्षात्परमानन्दोच्छिद्यः ।

आत्मैव किमतः कृत्यं तुच्छदारसुतादिभिः ॥ २१ ॥

भीमभारमणशासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

लोकान् भोगान् परीत्यानित्यतया ज्ञात्वा परीक्ष्येति पाठेपि
स एवार्थः निर्वैदं वैराग्यम् अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन
कर्मणा न स्यात् अल्प विदुषः प्रमुच्यन्ते नश्यन्ति अथ तदा मर्त्यो
ऽमृतो भुक्तो भवति अत्रैव जन्मनि ब्रह्म प्राप्नोति अत ब्रह्मैव भवति
एव परमार्थसुखाज्ञानादेव स्वविहतेः स्वनिरस्तभग इति
पाठान्तरम् अतः यतो विषयसेवनेन किमपि सुख-
मतः ॥ ३४ ॥

भीमविष्णुभारमणिकृतवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

भक्तैर्वैराग्यमङ्गं विदधतीत्याह—स्वजनेति । इह संसारे
त्वयि सति स्वजनसुतादिभिः एतैस्तुच्छैर्नृणां किं कः उप-
योगः कथम्भूते त्वयि सर्वरसे सर्वे रसाः सुखानि विद्यन्ते
यस्मिन् परमानन्दे पुनश्च अयत् आत्मनि अयतस्त्वां सेव-
मानस्य पुंस आत्मनि आत्मरूपे एवम्भूते त्वयि स्थिते
स्वजनादिभिः किं इति सत् सत्यमजानतां अत एव मिथु-
नतां रतये चरतां नृणां को नु अर्थः सुखयति न कोपि
स्त्रिया मिथुनीभूय रतये मायासुखाय चरतां प्रवर्तमानाना-
मित्यर्थः कर्मणि षष्ठी इह कथम्भूते स्वविहते । स्वत
एव गतसारे अतस्त्वज्ञानमेवोचितमिति स्वजनेति आत्मा
देहः धाम गृहं असुः प्राणः इति ज्ञेयं स्वविहतेः स्वनि-
रस्तभगः इति पाठे को नु इत्यस्य विशेषणं वैराग्यप्रति-
पादनत्वे भुतिः " परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो

अथ विष्णुसंनिधौ कृतान्द्वयवैशिष्ट्यम् ।

निवेद्यमानं नास्त्यकृतः कृतम्" पूर्वलिखितायाः भूतेः
पूर्वादिभिर्ब्रह्म तथा " यदा सर्वे प्रमथ्यन्ते कामायेस्यां
हविः क्षिप्ता अथ मर्यादो भवत्यत्र ब्रह्म समस्तुने" इति
अर्थः भूय विदुषो ब्रह्मात्मकं ये कामाः वासनाकृतं
हविः अनासि क्षिप्ताः ते सर्वे यदा प्रमथ्यन्ते अर्थात्तन्मर-
मस्तुः असुतो भवति, तत्र अत्रैव दोषनिर्वाणवत्सर्वव्यवस्था
पश्यात् ब्रह्म समस्तुने ब्रह्मैव भवतीति कामास्तु मनस्यैव
क्षिप्ता मत्वास्तानि तथा च भूतिः कामः सङ्कल्पे विवित्ता
अर्थात् ५ भूता, धृतराष्ट्रतद्विषयिणीरेत्येतत्सर्वं मन एवमेव
स्वयं सर्वरसे परमात्मन् इत्यत्र पूर्वाभूतिर्लिक्यते " यदा
सर्वो मनुष्याणां राजः समुद्रो भवत्यन्वेषामधिपतिः सर्व-
मौनुष्यकर्मिण्यैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दो
वे शतं मनुष्याणामानन्दः स एकः पितृलोकः आनन्दोऽथ
वे शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दः स एको गन्धर्वलोकः
आनन्दोऽथ वे शतं गन्धर्वलोकानामानन्दः स एकः कर्म-
देवानामानन्दो वे कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्तेऽथ वे शतं
कर्मदेवानामानन्दः स एकः अजानदेवानामानन्दोऽथ वे शत-
माजानदेवानामानन्दः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो
ऽथ वे शतं प्रजापतिलोक आनन्दः स एको ब्रह्मण
आनन्दोऽप्येष एव परम आनन्दो वे शेषे परमानन्द
एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति" इति अर्थस्तु
सुगमः अथ स्वामिनां—

भजनो हि भगवत्सङ्गात्परमानन्दविद्धनः ।

आत्मैव किमतः कृत्यं तुच्छद्वारादिभिः ॥

परमानन्दविद्धनो भवानिह यस्माद्भजतो जनस्य साक्षात्-
स्मैव भवति अतः तुच्छद्वारादिभिः किं कृत्यं भवति ॥ ३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णववैशिष्ट्यम् ।

अत एव वयमन्यासर्कि निन्दाम इत्यपरा आहुः—अजनेति ।
अथतो भजत आत्मनि सर्वेषां परमस्वरूपत्वेनावगतत्वाभि-
रुपाधिपरमवैश्वर्येण स्फुरतीत्यर्थः । न केवलं सामान्यतस्तादृशी-
स्फूर्तिः किन्तु विशेषतः सर्वे परममेममया रसाः शान्तादयो
यस्मात् तस्मिन्मिथुनत इति ल्यब्लोपे पञ्चम्य मिथुनीभूयैत्यर्थः ।
अन्वयैः भूतवस्तु भूतत्वस्य तु नाशासि विसर्जनं त्वारभ्य नवां
वदे पातुः कामाधिपतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय एतिः प्रियो
भवतीत्युपक्रम्य न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वे प्रियं भवतीत्या-
त्मा वा अरे ब्रह्मेव्यः भोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्या-
त्मनो वा अरे दर्शनेन भवणेन मत्या विज्ञानेद् ब्रह्म तं पराद्वा-
चोन्मआत्मनो ब्रह्म वेद वेदं तं परादित्याद्याः तदेव साधारणा-
त्मनो निरुपाधिश्रियत्वेन परमात्मैव परमनिरुपाधिश्रिय इति स
एव ब्रह्म इति भुतिवाक्यार्थः सर्वविज्ञानस्य प्रतिष्ठास्यमान-
त्वात् कृष्णमेवमवेहि त्वमात्मानमकिलात्मनामितिभी-
शुभेकम् ॥ ३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतशुक्लपदीयम् ।

भगवत्प्रवणानां सुखान्तरैरपेक्ष्य भगवद्भिमुक्तानां सुख-
दुर्लभत्वमाह—अजनेति । धाम गृह धरा भूमिः सर्वरसे
सर्वविधसुगमे लब्धजाननाम अर्थनस्वमजाननां अपिहिते
प्रकृतिसम्बन्धेन तिरोहिते अत एव निरस्तभगे ज्ञानेभ्योपि
ज्ञाने स्वरूपे सति इह संसारोऽसंवरूपे सति कः सुख-
यतीत्यन्वयः । नन्वेव स्वपिहिते इति पाठे नन्वात्मा
चिदानन्दरूपः तर्हि विषयांसङ्गपि किं तथा न प्रतीयते
तत्राह—स्वोपहिते भजनेनादृतं अत एव सुनिरस्तभगे सु-
निरस्ता भगी आनन्दस्वरूपो यस्य तस्मिन् अतस्त्वज्जन-
मवाचितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभगवत्प्रवणवैशिष्ट्यम् ।

ननु, मयि भूता भावं विदधतु ततः किमित्यपेक्षायां
निरतिशयानन्दजलधिमज्ञानां । वैश्विकसुखान्तरैरपेक्ष-
मित्यपेक्षायां सुखं विषयिभ्यः पानतुल्यमित्यभिप्रेत्याहुः—
अजनेति । सर्वरसे सर्वविधसुखमय आत्मनि च स्वयं
"रसो वै सः रसं ह्येषां लब्धवानन्दीभवति को ह्येषान्यात्माः
प्राक्कायेदेव आकाश आनन्दो न स्वात्" इत्युक्तोत्था निरति-
शयसुखस्वरूपे तदागदे च प्रियतमे त्वयि सति विद्यमाने
नृणां भवतः नृणां मध्य कस्याश्चिदुक्तविधं त्वां भजतः पुंसः
स्वजनादिभिः किं न किञ्चिदपि सुखं इत्यर्थः आत्मा देहः धाम
गृह धरा भूमिः असुः प्राणः रणशब्दो वाहनोपलब्धकः इतीत्यं
सन् निरतिशयपुरुषार्थभूतस्वस्वरूपमजाननाम् अत एव
रतये रतिमुक्तार्थे मेधुननभानां मिथुनीभूय वर्तमानानां
स्वपिहिते स्वप्रकृतिसम्बन्धेन तिरोहिते ऽत एव निरस्तभगे स्वसा-
धारणा निरस्ता भगाः ज्ञानेभ्योपि नः यस्य तस्मिन् स्वरूपे
सतीह लोके कोऽपि अर्थकामेयं सुखयति अर्थकामाभ्यन्तरो न कोपि
सुखयतीत्यर्थः । स्वविहितस्वनिरस्तभगे इति पाठान्तरं तदा
स्वावहतिः स्वयाधारध्यानुभवविज्ञानस्तेन स्वनिरस्तस्मात्मा
विकलानन्दस्वरूपे सतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतनन्दवैशिष्ट्यम् ।

अथ भगवत्प्रवणानां सुखान्तरैरपेक्ष्य भगवद्भिमुक्तानां सुख-
दुर्लभत्वमाह—अजनेति । आत्मा देहः धाम गृह धरा भूमिः असुः
प्राणः हे भगवन् ! आत्मनि सर्वरसे सर्वविधसुखमय आनन्द-
कन्दे भवतः पुरुषस्य स्वव्यात्मभूते सति स्वजनादिभिः किं
प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । नृणामिति द्वितीयाये वहुी
नृन् कोऽर्थः सुखयति न कोपीत्यर्थः । कथम्भूतानां नृणां निजा-
त्मैव सुखरूप इत्येवमजाननां तत्त्वज्ञानमजानतामित्यर्थः ।
अत एव मिथुननो योनिता मिथुनीभूय रतये चरतां पुःका-
त्मके विषयसुखे वर्तमानानां तापत्रयदग्धदेहानां अन्ते
काळाजगतांलिनीतमाङ्गनाम् आधिष्ठाधिकुटकोटिप्रहारजर्ज-
रिताङ्गानां विषयपाशघातगणध्वमकरकेतनेतलतो विकृष्य-
मानानां कोन्धिति शु वितर्के इह क्षुसारे मरकरूपे कोऽर्थः

श्रीनिवाससुरिकृततैत्तिरीयिका।

सुखयति भ्रातृप्यजानतां चरतामिति द्वितीयाधे वृष्टयो
अजानतश्चरतो नृः कः सुखयतीति तथा भगवाक्य—
मेकादशे—

भक्ष्यर्पितात्मनः सङ्गनिरपेक्षस्य सर्वतः ।

भयात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनाम् ॥

इति कीदृशे संसारे स्वविहते स्वत एव नभरे स्वर्गिहते
इति पाठेन नृणां चिदानन्दरूपसिद्धिं विषयात्मनां किं
तथा न मत्तीयने तत्राह स्वर्गिहते भवानेनायुते तदुक्तं
भगवता भवानेनायुते ज्ञानं तेन मुह्यति जन्तव इति अत
एव सुनिरस्तभगे सुप्त आनन्देन निरन्ते भग आत्मना ज्ञाना-
नन्दैर्भवा यस्मिन् तथाभूते अतस्त्वज्जनमेव निरुपाधिक-
सुखकरं अतस्तदेवम् कर्तुमुचितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याया।

भगवन्माध्विनः संसारस्य तुच्छत्वेनानुपादेयत्वमाहुः
अजनेन । सर्वरसे सर्वे रसाः विद्यन्ते यस्मिन् सः परमानन्द-
रूपे नृणामात्मनि सर्वव्यवधानात्मनरात्मभूते त्वयि परमा-
त्मनि विद्यमानं त्वानि भयतः एवंभूतं त्वां सेवमानस्य पुंसः
स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरधेः स्वजनाः बन्धुमित्रा-
दयः सुताः आत्मा देहः दायाः कलत्राणि धनं धाम गृहं
धरा भूमिः असुः प्राणः रथः यानाद्यपलभणम् एतैः किं तुच्छैः
किं प्रयोजनं इति इत्थं सज्जानतां निरतिशयपुरुषार्थरूपं
त्वत्सकपमतानतां अतएव मिथुनतः स्त्रिया मिथुनीभूय रतये
सुखाय चरतां गृहेषु वनेमानानां इति कर्मणि वष्ट्यौ वर्त-
मानान् इह संसारे स्वविहते स्वतएव नभरे स्वनिरस्तभगः
स्वतएव निरस्तः गतः भगः ज्ञानैर्भवादिभ्यस्य सः एवंभूतः
कोनु स्वजनादिः को वा सुखयति न कोपीत्यर्थः । स्वविहते
स्वनिरस्तभगे इति सप्तम्यन्तपाठेनानुपपन्नं इहेत्यस्य संसा-
रस्य विशेषणं सर्वरसे नृणामात्मनि त्वयिसति भयतः स्वजन-
सुतात्मदारधनधामधरासुरधेः किं इति सज्जानतां
मिथुनतो रतये चरतां इह स्वविहते स्वनिरस्तभगः कोनु
सुखयतीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयभजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मू० ॥ वणिज इषोऽष्टसन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ स्वजनसुतात्म-
दारधनधामधराः । सुखशान्तिमति त्वयि हि सन्ति न तानि
नृणां विभव उद्यति भयत आत्मनि सर्वरसे ॥ ३५ ॥

तैस्त उच्छ्रमसि निःश्वस्यतीत्यन्वयः । अत्र इहान्तः
जलधौकृतकर्णधराः अकृतकर्णधराः कर्णधारे यस्ते तथा
वणिजः सांयात्रिका इत्यर्थः यतमानाः कीदृशाः स्वजनसुतात्म-
दारधनधामधराः स्वजनसुतात्मभरणोपेताः आत्मा देहः
धाम गृहं जिनहृषीक इत्येकं वा पञ्च उक्तमेव विवरणं
ये च देयकल्पाः पुरुषाः भवधारणेषु भवविषयसु कर्मसुसुजात-
भुक् सुप्तु ज्ञातत्मानाः उत्तमयोग्यतायुक्ताः हृषीकलक्षणवायु-

सारथियुक्ततुरगैरमतिक्रान्तं बुद्धिचाक्षस्य विना निष्कामत्वे
यन्ति ते स्वजनादियुक्ता उच्छ्रमसि भक्तं स्वसि
प्राप्तिं जीवन्तीत्यर्थः । अस्मात्प्राप्ते इति धातुः किं कृत्य
गुराक्षरजमपहाय हानं त्यागमपाकृत्य गुरुक्षरजनिषेकं
कृत्यत्यर्थः । नास्त्यकृतः कृतेनेति भगवत्कृतो भगवानेव कर्तृ-
धारा येषां ते तथा देवानुकूलकणधारा इत्यर्थः । तेषां
विदः सुयोगकाः किन्तु नृणां यानि विहितानि साधनानि
सुखशान्तिमति त्वयि सुखस्यापि सुखं सुखं दुःखमिव
राहित्यसुखमित्यर्थः । तस्यान्तमति पूर्तिमति पूर्णसुखे इत्यर्थः
यस्मिन्स्थायं न सन्ति हि गुरुभावात् तस्याद्विभवे विगत
संसारं देहाभमानरहितं जीवन्मुक्तं गुरादुपनि उपदिष्टां
साधनजानमुपदिशति सति सर्वरसे सर्वस्वात्सारभूते आत्मनि
परमात्मानं भयत एव तत्साधनवर्धस्वं तस्मात्तिज्जनकत्वे
अर्हादि विषयीकरोतीत्यर्थः —

“वृणवत्यङ्गुलो वस्तु तालास्योदशतालकः ।

दशपददेशकः सप्तपदो हलचतुष्टयः ॥

कमलत्रयाङ्गुलश्च वाग्मी सप्तद्वयजितः ।

वासुदेवैकशरणां गुरुत्तियुच्यते बुधेः ॥

गुरुलक्षणसम्पूर्णः मान्वादेकश्चतुर्मुखः ।

ततःशेषेन्द्रवह्वाद्याः क्रमादेव प्रकीर्तिताः ॥

इत्यादिवाक्यमत्र प्रमाणम्—

वेवा योग्यतया जाता विष्णुगात्राभुजाभयाः ।

तथापि साधनेस्तेषां तस्मात्तिज्जनमुपहाय ॥

इति च ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अतएव वयमप्यभ्यासकिं निन्दाम इत्यपरा जगुः ।
स्वजनेति ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

गुरुपदेशो हि संसारे वैराग्यं जनयित्वा त्वयि भावमृत्पा-
दयतित्याहुः — स्वजनसुतेत्यादि । भयतः सेवमानस्य जनस्य
आत्मनि परमसुखं सर्वरसे सर्वसुखस्वरूपे त्वयि सति
नृणां स्वजनादिभिः किं न किमपीत्यर्थः । त्वयि सति नित्य
इति वा स्वजनादयस्तु अनित्याः इति हि सत्यमेव संवेत-
दजानताम् एतत्सत्यत्वेनाज्ञात्वा मिथुनतो मिथुनीभूय रतये चरतां
इह लोके कोनु सुखयति सुखं करोति न कोपीत्यर्थः । येन
सत्यमिति ज्ञात्वा त्वां भजन्ते तान् सर्वे सुखयतीत्यर्थः । इह
किम्भूते स्वविहते स्वेनेव विहते स्वेनेव निरस्तभगे प्रव-
मान्तपाठे क इत्यस्य विशेषणम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भजने प्रकारान्तरं निराकृत्य वैराग्यमोहापेगमात्रभावे
भक्तिर्नोत्पद्यतीति वैराग्यमुपदिशन्त्य अहुः — स्वजनसुतामेति ।
स्वजनानां प्रयोजनमावश्यकं तदर्थं स्वजनानामवेका

भीमश्चिद्विनाशककवसिंकृतसारार्थद्वितीया ।

कर्मस्यैव । अपेक्षापरित्यागस्तु स्वात्मव्यतिरेकेण न भवति नतो ज्ञानोत्तरमेव वैराग्यं स पक्षः प्रकृते नोपपद्यते हे अतः प्रयोजनमङ्गीकृत्यैव साधनान्तरेण तत्संस्त्यनीति पूर्वसिद्धसाधनान्येव निराकुर्वन्ति यथा कथाञ्चिच्छुकांसिद्ध साधननिवृत्तौ प्रयोजनं भगवता क्रियमाणमलौकिकमेव भव-
तीति मुख्यतुल्यमेवेतदपि वैराग्यं स्वजनानामिह लोके उपयोगः ऐहिकप्रतिष्ठादिलेखेव सिध्यति इति सुतस्य पर-
लोकोपयोगः आत्मनो देहस्य तु परलोकफलसाधककर्मकर-
णार्थमैहिकमोक्षार्थं चोपयोगः दाराणां बाधककामनिवृत्त्यर्थं सुखार्थं च जतो धनधामधराः धनगृहभूमयः सुखस्त्विति निर्बाहकाः एत एवासवः प्राणभूताः एतद्विधाने प्राणा-
स्त्वज्जतीति अश्वरथैरिति वा पाठः गतिसाधनान्येतानि सुखकराणि अश्वविधाभ्येतानि यावन्तं उपकारं करिष्यान्ति स सर्वोप्युपकारकोटिशुणितो भगवता क्रियते यदि सुख-
मेवापेक्ष्यते तदा स्वयमेव सुखं प्रयच्छति यदिसाधनपुरः-
सरमपेक्ष्यते तदा ह्यलौकिकानि साधनान्यपि प्रयच्छन्तीति भावः शुणामिति काममयत्वं विवेकवत्त्वं च प्रतिपादितं ननु कदाचिद्भगवान् कुर्यात्तदाका गतिरिति चेत्तत्राह—अथत आत्मनीति । यस्त्वाभ्यते तस्यात्मत्वेनैव प्रकाशते यथा स्वस्थ हितं स्वयं कराति तथा भगवानपि करोतीत्यर्थः ननु विषयाभेदभगवान् दद्यात् ततोपक्षितपरित्यागे किं कारण मिति चेत्तत्राह—सर्वरत्नइति । सर्वे रत्नाः कीर्त्यादयो भग-
वत्त्वेव भवन्ति एते च रत्नाः प्रकृष्टा एव न तु मधुनी-
बाभ्यक्ता ननु किमत्र युक्तं भगवति विद्यमानाः रत्नाः किं भोक्तव्याः स्वसिद्धाविति तत्रावश्यकत्वात्साधनत्वा-
ज्जायोदिभिः सदैव भगवज्जननं कर्त्तव्यं न तु सर्वपरित्याग-
नेति चेत्तत्राह—इति सज्जनानामिति । अत्र पूर्वोक्तो न भगवान् स्वजनाश्च समनया निरूपिता किन्त्वेन दुःखराः
भ्रमादेव सुखाभाससम्पादकाः भगवांस्तु निर्दोषानन्द-
सम्पादक इति एवं धैर्यक्षणे ज्ञाते सम्येह एव नोपपद्यते अतो धैर्यक्षणेनार्थं सुतादीनां स्वरूपं निरूपयन्ति इत्येवं प्रकारेण सत्परमार्थतत्त्वं ये न जानन्ति स्वजनादेभ्योयतश्च तारतम्यं रतये च मिथुनतश्चरन्ति प्राभ्यसुखाय सर्वत्र मिथुनीभूय अरन्ति यथा स्वोपवेशनार्थं कश्चित् स्थूलं मण्डकं नयति पथिकः तथेमे निविष्टार्थमात्ररत्यर्थं सर्वथा भृङ्गलावडा इव तथा सह चरन्ति एवमति-
क्षिप्तानां को धार्थः सुखयेत् न ह्यत्यन्तपीडितं विषयाः सुख-
यस्ति स्वजनानां तु सुखजनितवार्त्तापि दूरे साधनान्तरे-
णापि भगवतापि तेषां सुखं न भवतीत्यर्थः । नु इति चित्तकं अस्माभिः सर्वमन्विष्टं तादृशस्य कापि न सुखदातोप-
लब्धः किञ्च कश्चित्सुखं वास्यनीति शङ्का न कस्यस्या यतोमस्मिन् जगति स्वत एव विहते पतितगृह इव विज्ञाणं वत्रापि निरस्तमगे उत्कृष्टपदार्थरहिते शून्ये अमेध्यादियुक्त इव को वा सुखदाताऽपि तादृशे स्थाने सुखं ददातीत्यर्थः अत्र परित्यागावस्था अधिकरणत्वेन विवक्षिता जगत्प्रभेदि भगवत्स्वैवकः यत्र कचिदपि सेवमानो वैकुण्ठे एव सेवते न ह्यु-
ज्जमतीति ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

पुत्रादीन् सत्परित्यज्य कृष्णः सेव्यो न ते सह ।
तत्सुखं भगवान् दाता ते तु क्षिप्तं दुःखदाः ॥ ३४ ॥

भीमश्चिद्विनाशककवसिंकृतसारार्थद्वितीया ।

तदैव योगाद्यभिभा केवलेव भक्तिर्वैष्णवानामियुक्तम् इदानीं सा कलु कामनाभ्यन्तरितेव भवितुमर्हतीत्युपपादयति-स्वजनेति । पुनां मध्ये भयतस्त्वा सेवमानस्य जनस्य त्वयि सति आत्मनि परमात्मनि त्वय्यवश्यप्राप्तये सति स्वजनादिभिः किं स्वजनाः स्वीयसेवकजनाः सुता गुणवन्तः पुत्राः आमा सुन्दरं शरीरं दाराः सुन्दर्यः कामिण्यः धनानि स्वर्णरत्नादि-
सम्पदः धामानि दिव्यदिव्या गृहाः धरा भूयसां पृथ्वी असवः शारीरबन्धानि रथात्तुपलभिता हस्त्यश्वादयः एतेः कामिनेः किं फलमित्यर्थः । त्वयि कीदृशे सर्वे रत्नाः आनन्दा यत्र तस्मिन् एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीनि भूतः इति सत् सत्यं परमार्थसुखमजानताम अत एव मिथुनतः मिथुनीभूय रतये रत्यर्थं चरतां जनानाम् इह संसारे कोटु मयेः स्वजनादिकः सुखयति सुखदायको भवतीत्यर्थः । ननु कथमर्थस्य सुखरत्नाभावस्तत्राह—स्वविहृतः स्वत एव विहृतः कालप्रसत्त्वाज्ज्वर इत्यर्थः । तथा स्वनिरस्तभगः उत्पत्तिसमय-
मारभ्यैव स्वत एव माहात्म्यरहितः “भगं श्रीमानमाहात्म्य-
वीर्ययज्ञाकीर्तिपु” इत्यमरः परिणामद्वितीयाः साधुभि विगीतत्वावितिभावः स्वविहते स्वयि स्वभगे इति समन्यतपादे इहेत्यस्य विशेषणद्वयम् अत्र भूतयः भक्तिरस्य भजनं तादृशमुत्र उपाधिनेराद्येनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमित्याद्या उपाधिः सकामत्वम् ॥ ३४ ॥

भीमश्चिद्विनाशककवसिंकृतसारार्थद्वितीया ।

गुरुपन्नतो वैराग्यस्य कारणत्वात्तदेव विदधति—परीक्ष्य लोकान्कर्मक्षितान् ब्राह्मणो निर्वेदमापान् मास्त्यकृतः कृतेन सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य इति धिताः अथ गत्योऽभूतो भयत्यत्र ब्रह्मसमन्विते इत्याद्याः भूतयः पुनां मध्ये त्वां भयतः पुंसः त्वय्यात्मन्यन्तर्धामिनि भगवति पुरुषार्थचतुष्टयदातरि विद्यमाने सति स्वजनादिभिः किं कार्यं न । कर्त्तव्यमित्यर्थः । कथम्भूते सर्वरसे अपरिच्छिन्नपरमानन्दे “रसो वै सः रसं शेषाद्य लब्धवानन्दी भवति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप-
जीवन्ति इत्यादि भूतेः क्षिप्तानामिभूमितानां काचादिभिर्न किञ्चित् प्रयोजनं यथा तद्वत् इति सज्जनानां एवंभूतपरमानन्दस्वरूपं सर्वत्र सद्रूपं त्वामजानताम् अत एव मिथुनतो रतये चरतां क्षिया मिथुनीभूय प्राभ्यसुखायान्द्रयप्रीतये चरतां कर्मणि पृष्ठयो अजाजनतश्चरतो जनान् कोणः सुखयति आनन्दयति इह भजनहीने यथाश्रमधर्मे तथाचोक्तं प्रथमे भीमारेदेन कार्यार्थं आनोऽभजतां स्वधर्मतः मर्धस्य विशेषणद्वये स्वे-
नैव परिणामादिवर्त्तेन विहृतः स्वरूपेणैव जडत्वादिना निरस्तसारः ॥ ३४ ॥

मुनि पुरुपुण्यतीर्थसंन्यास्यो विमवास्त उत भवत्पदाम्बुजहृदोऽध्वनिर्द्विजनाः ।
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखं न पुनरुपासते पुरुषसहस्रावसथान् ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

सर्व प्रकार निरवधिक आनन्द स्वरूप सब ने अन्तरात्मा आप के विद्यमान रहने पर मनुष्यों के मध्य जो कोई आप का भजन करने बारा मनुष्य है उसको अपने कुटुम्बी पुत्र-देह स्त्री धन गृह भूमि प्राण रथ आदि बाहन इत्यादि संसार के पदार्थों से कुछ भी सुख नहि होता इस प्रकार निरवधिक परमानन्द स्वरूप अन्य को नहि जानते हैं इसी से स्त्री सुख के अर्थ स्त्री पुरुष रूप मिथुन होकर वर्तमान संसारि जीवों को अपने यथावत् अनुभव के विधान होने से आत्मा के स्वाभाविक देखने का निरास होने पर असत् आप आत्मा के विद्यमान रहने पर भी संसार के पदार्थों के मध्य में कोई भी पदार्थ सुखी नहि कर सकता ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

एवं गुरुपदेशेन तत्त्वमवगम्य सारासाराविवेकेन च सर्वतो निर्विद्य तदेव महत्सङ्गेनोपपत्तिभिः सम्बन्धवधारयितुं तीर्थ-सदनानि मुनयः पर्यटन्तीति भोक्तव्य इत्यादि भृत्य-साह-भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानीति । ते उक्तलक्षणा श्रवणं विमदा निरहङ्कारा यतो भवत्पदाम्बुजहृदः भवतः पदाम्बुजं हृदि येषां तेऽतः जयमेवाधभिर्द्विजजलं येषां ते उत अपि तथाविधा अपि पुरुषाणि बहूनि पुण्यानि तीर्थानि सदनानि च क्षेत्राणि ताम्येवापासते सेवन्ते प्रायस्तत्रैव महत्सङ्गे भवतीति अथवा पुरु अधिकं भगवज्जननलक्षणं पुण्यं येषां तानि च तानि तीर्थानि च गुरो महान्त इत्यर्थः । तेषां सदनान्याभ-माह यथाहामरासिंहः "निपानागमयोस्तीर्थभुविषुदे जले गुरौ" इति न पुनः पुरुषसारहरावसथानुपासते पुरुषाणां सारं विवेकरूपेण धेयं । शान्तिप्रमुखं हरतीति तथा ते च ते भाव-सथा गृहास्तान् न च तेषां गृहादिभक्तुरितस्तुकापेक्षेत्याह दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखं इति । सकृदपि त्वयि ये मनो दधतीति तेऽपि गृहाद्यासका न भवन्ति किमुनरेवम्भूता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुञ्चजङ्गतदङ्गसङ्गमनिर्घं त्वामेव सञ्चितयन्—

सन्तः सन्ति यतो यतो गतमवास्तानाभमानावसद् ।

नित्यं तन्मुक्पङ्कजाः क्षिणलित्यरपुण्यगामासुत-

कोतःसंभवसंस्तुतो नरहरे न स्यामहं देहभृद् ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतटीपिकादीपिनी ।

तीर्थानि गङ्गादीनि सदनानि हुंदावनादीनि क्षेत्राणि तत्रैव तीर्थसदनेष्वेव पूर्वार्थे प्रकृतमहत्सङ्गस्यापवादोपल-ब्धिर्नस्त्वभिप्रायोऽप्येवेति तेषां महत्सङ्गताव दधन्तुः

विमदं वादिविशेषणविशिष्टाः अङ्गं हारीरं तदङ्गानि सुख-कलत्रादीनि तेषु सङ्गमासक्तिं मुञ्चन्ति विमदस्यैवाभिप्रायः यतो यत इत्यादि पुरुषतीर्थसदनानीत्यभिप्रायः नित्य-तन्मुक्तेत्यादिकमुपासत इत्यस्य शिष्टं फलोपदेयपरमित्यु-क्तमेवम् ॥ ३५ ॥

श्रीकविशङ्कराचार्यकृतवसिष्ठतात्पर्यटीपिका ।

एवं गुरुपदेशेन तत्त्वमवगम्य सारासाराविवेकेन सर्वतो निर्विद्य तदेव महत्सङ्गेनोपपत्तिभिः सम्बन्धवधारयितुं तीर्थ-सदनानि मुनयः पर्यटन्तीत्याहुः भुवीति । ये मुनयः पुरु-पुण्यतीर्थसदनानि भुवि उपासते सेवन्ते ते न पुनः पुरुष-सारहरावसथान् उपासते पुरुषाणां सारं विवेकरूपेण-शान्तिप्रमुखं हरतीति तथा ते च भावसथा गृहास्तान् पुरुषाणि बहूनि तीर्थानि सदनानि क्षेत्राणि तापि बहू-तीर्थानि गुरो महान्तस्तेषां सदनानि आभवीन् "निपा-नागमयोस्तीर्थभुविषुदे जले गुरौ" इत्यमरः तीर्थपदेन सुख-रूप्यते कथम्भूता श्रवणं विमदा निरहङ्काराः यतो भव-त्पदाम्बुजहृदः भवत्पदाम्बुजं हृदि येषां ते अतः स्वमेव-अधभिर्द्विजजलाः अधभिर्द्विजजलं येषां ते उत अपि तथा-विधा अपि तीर्थानि उपासते न च तेषां गृहादिभक्त-कुरितस्तुकापेक्षास्तीत्याह दधतीति नित्यसुखं आत्मनि त्वयि सकृदपि मनो ये दधति तेषु पुरुषसारहरावसथान् उपा-सते किमुत मुनयः इति यदर्थमनना ये मुनयः पर्यटन्ति तथाह भूतिः "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः भोक्तव्यो मन्तव्यः" इत्यादि तथा "तदा एतद्वचं गान्धेयं द्रष्टुं श्रुतं भोक्तव्यं मन्तव्यं विहातुं नान्यदास्ति" इत्यादि अर्थः हे गार्गी-तदेतद्वचं ब्रह्म ज्ञेयं द्रष्टुं स्वयं सर्वेषां द्रष्टुं तथा अश्रुतं श्रुतं अमृतं अमतिविषयं ज्ञेयं मन्तुं अविहातं स्वयं विहातुं अनाश्रयन् किञ्चदपि वस्तु द्रष्टुं श्रान्तिं नास्तीति एतन्म-नार्थं पर्यटन्तीति स्वामिना मुञ्चजङ्गतदङ्गसङ्गमनिर्घं त्वामेव सञ्चितयन्तः सन्ति यतो यतो गतमवास्तानाभमानावसन्-मावसद् । नित्यं तन्मुक्पङ्कजाः क्षिणलित्यरपुण्यगामासुत-कोतःसंभवसंस्तुतो नरहरे न स्यामहं देहभृद् ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छ्रीबगोस्वामिकृतवसिष्ठतात्पर्यटीपिका ।

तदेवात्माः सदाचारेण दधयन्ति-भुवीति । ये श्रवणः सर्व-वेदायतस्वज्ञानस्तः त्वयि सकृदपि मनो दधति ते पुनः स्व-नादिमया पुरुषसारहरावसथान् नोपासते तेषु न स्व-कीदृशे त्वयि आत्मनि परमात्मनि अत एव निरवधिक-

भीमजीविनोऽपि कृतवैश्वतोषिणी ।

प्रसादपदवाचित्यसुखे निरवधिसुखस्वरूपे कथम्भूताः सन्तः
भवत्पदाम्बुजद्वयः तद्वधान्नच्छिन्नतत्त्वपूर्णतः सन्तः ततः
अधमिद्वन्द्विजलास्ततः ततः स्वयमेव भुवि पुरुषपुण्यतीर्थ-
सदनानि सन्तः उत अपि तथापि विमदा विगतगर्वाः
सन्तः इति यद्वा तादृशा अपि विगतगर्वास्ततः तादृ-
शावसथान् नोपासते सत्सम्बन्धेनैतेपि तीर्थत्वमापन्ना इति
तत्र न तिष्ठति किन्तु भुवि वर्त्तमानानि पुरुषपुण्यतीर्थ-
सदनान्येवोपासते इति उभयथापि तीर्थपादत्वान्नैति भावः ।
एवं तीर्थमहिमभूतीरपि सन्महिमप्रतिपादकेषु पर्यवसाययन्ति
भुवतस्तथा—

“मिषते हृदयमग्निमिषते सर्वसंज्ञायाः ।

हीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्नुदे परावरे ॥

तत्त्ववर्त्तमानो नमः परमर्षिभ्य इत्याद्याः ॥ ३५ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भगवद्भक्तानां प्रभावमाह—भुवीति । पुरुषपुण्यतीर्थसदनानि
उपासते इत्याहुःप्याम्बयः । भवत्पदाम्बुजद्वयः भवत्पदाम्बुज-
न्यस्तद्वयः अधमिद्वन्द्विजलाः भगवद्भक्तानां पादोदकमपि
उपासन्ति इत्यर्थः । दधति विदधति नित्यसुखे नित्यानन्दनिधौ
पुरुषसारहरावसथान् न उ ते पुरुषाणां सारो ज्ञानवैरा-
ग्यादिस्तद्वयहरात् गृहान् न सेवन्ते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भीमद्वीरराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रमण्डिका ।

नित्यसुखमाप्तं सर्वरसं मामाधयन्ते ते किं मिथुनो
व चरन्तीत्याहुः—भुवीति । ये स्वयं नित्यसुखस्वरूपे
अस्मिन्नि स सक्तुपि मनो दधति ते पुनः पुरुषाणां सारं
ज्ञानवैराग्यादिरूपं हरन्तीति तथा तानावसथान् गृहान्
नोपासते न सेवन्ते न गृहेषु मिथुननक्षरन्तीत्यर्थः । अपितु
भुवि पुरुषार्थं पुण्यानि तीर्थानि गङ्गादीनि सदनानि चेन्नाणि
उपासते तीर्थान्यपि तीर्थीकर्तुं पुण्यक्षेत्राण्यपि निर-
तिशयपुण्यावस्थानि कर्तुं ताम्युपासन् इति भावः तत्र हेतु-
त्वेन तान् विदधति ऋणः द्रष्टारः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्य-
विद् इत्यर्थः । अत एव विमदाः वेदाभिमानस्तन्त्राभिमानादि-
कषाद्वन्द्विजलाः उतापिच भवनः पदाम्बुजं हृदि येषां ते भवतः
पदाम्बुजं हृदि येषां ते भवनः पदाम्बुजे हृत् येषां ते इति वा अत
एवाहं मिद्वन्तीति तथा तान्यद्विजलानि येषां ते अनेन भग-
वद्भक्तानां वादस्पर्शोपि पावन इत्यभिप्रेतम् आत्मनीत्यनेन
कृष्णस्य चिद्विदात्मकप्रपञ्चरूपकार्यस्य तच्छरीरत्वमतएव
परमार्थव्यापिनेतः नहि मिथ्याभूतं किञ्चित्कस्यचिच्छरीरभूतं
कृष्णमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भीमजीविनसुरिकृततत्त्वदीपिका ।

अर्थः भगवद्भक्तानां प्रभावमाह—भुवीति । ये ऋणः स्व-
[३५]

वर्त्तिनो विमदा वेदादिष्वहङ्काररहितास्ते उत तेपि भुवि पुरु-
षपुण्यतीर्थसदनान्युपासन्ते इत्याहुःप्याम्बयः पुरुषपुण्यतीर्थसदना-
नीति पुरुषपुण्यरूपं पादतीर्थं गङ्गादि यस्य स पुरुषपुण्यतीर्थो
हरिः तदुक्तं “यच्छौचनिसुनसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन वृद्धिं
विधूनेन शिवः शिवोभूत्” इति तस्य सदनानि मन्दिराणि
भगवद्भक्तानामित्यर्थः तथाचोक्तं भगवदेन गङ्गां प्रति

साधवो न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः ।

हरन्त्येवं तेऽङ्गसङ्गासेष्वास्ते क्षयमिद्वरिः । इति

तथा भगवद्भक्त्यं पुत्रासं प्रति “ये दारागारपुत्रासान्
प्राणान् वित्तमिमं परं । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तु-
मुत्सहे” इति ये स्वयं नित्यसुखे नित्यानन्दनिधौ आत्मनि
जीवान्तरात्मनि सक्तुपि मनो दधति निदधति तेपि पुरुषसार-
हरावसथान् पुरुषाणां सारो ज्ञानवैराग्यादि तद्वयहरात् न
उपासते न सेवन्ते किं पुनः सर्वकाले तन्निष्ठा ऋण इत्यर्थः
कथम्भूतास्ते भवत्पदाम्बुजद्वयः भवत्पदाम्बुजे हृदि येषां ते
भवत्पदाम्बुजन्यस्तद्वय इति यावत् पुनः कीदृशाः अधमिद्व-
न्द्विजलाः अधमिद्वन्द्विजले येषां तेषां भगवद्भक्तानां पादोदक-
मपि उपासन्ति इत्यर्थः । ईदृशप्रभावयुक्तानामेष सङ्गः संसार-
निवर्त्तक इति तथाच तृतीये भगवद्भक्त्यं देवहृतिं प्रति—

प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कथयो विभुः ।

स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥

इति ॥ ३५ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाश्याख्या ।

भगवद्भजनपराः भजनप्रतिबन्धकान् गृहान् सेवन्ते तद-
नुकूलान् पुण्यतीर्थादीनेषु सेवन्ते इत्याहुः—भुवीति । ते भग-
वद्भजनमाहात्म्येन प्रसिद्धाः ऋणः ज्ञानिनः भवत्पदाम्बुज-
द्वयो भवतः मोक्षप्रदस्य पदाम्बुजं चरणकमले हृदि येषां
ते अत एवाधमिद्वन्द्विजलाः स्वयमेवाधमिद्वन्द्विजलानां पाप-
हरम् अद्विजले चरणोदकं येषां ते उत इत्यप्यर्थः उत तथापि
स्वयमेव जगत्पञ्चना आप विमदाः कुलधनविद्यासम्बन्धि-
मद्वयहरिताः सन्तः भुवि धरायां पुरुषपुण्यतीर्थसदनानि
पुरुषाणि बहूनि पुण्यानि पुण्योत्पादकानि तीर्थानि गङ्गादीनि
सदनानि भगवत्सन्मानानि धर्म्मार्थादीनि चेन्नाणि तान्यवो-
पासन्ते सेवन्ते प्रायः तत्रैव महत्सङ्गमैः पुनः भगवति
मनोनिवेशनानन्तरं पुरुषसारहरावसथान् पुरुषाणां सारं
सारभूतं विज्ञानं “तद्गुणसारत्वाद्यप्येषः” इति सूत्रवचनात्
तं हरन्तीति तथा ते भावसथाः गृहाः तान् नोपासते नैव
सेवन्ते ते गृहान्नोपासन्ते इत्यत्र किम्पुनर्न्यायं हृष्टान्त-
माहुः दधतीति ये किञ्चित् किञ्चित् भगवदुपासनाभ्यासपराः
आत्मनि अन्तरात्मभूते नित्यसुखे नित्यानन्दरूपे स्वयं भग-
वति सक्तुपि सक्तुकारोपि ये मनो निवेशयन्ति तेपि पुरुष-
सारहरावसथान् न सेवन्ते किम्पुनः ऋणः न सेवन्ते
इत्यत्र वक्तव्यमित्यर्थः । ते ऋणः भवत्पदाम्बुजद्वयो अत
एवाधमिद्वन्द्विजला उत विमदाः भुवि पुरुषपुण्यतीर्थसदनानि
उपासते पुनः पुरुषसारहरावसथान् नोपासते ये आत्मनि

श्रीश्रीनिवाससुन्दरकृततत्त्वशीपिका ।

नित्यसुखे, त्वयि सकृदपि प्रभो व्रथति नेऽपि पुनरवसारहराव-
स्थान् नोपासते ऋषयः नोपासते इति किमुनः इत्य-
न्वयः ॥ ३५ ॥

भीमस्त्रियजयस्वजतीर्थकृतपदरत्न। वली ।

इति सद्जानतां मिथुननोरतये ऋतां सुखयति कोन्वि-
हाय विजने स्वनिरस्तमगे । भुवि पुण्यतीर्थमदनादृषयो निधि
शम्यतस्त्वानुभवतः पदाम्बुजं हृदाशमिव दधति । सकृन्मन-
सवि विदात्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासतं पुरुषसारहराव-
सथम् ॥ ३६-२२ ॥

ब्रह्मा ज्ञावेति लोकप्रवृत्तिप्रवर्ततां कोनो मोक्षं ददाति
अतो ब्रह्मोपायते साधुधीरा नाहम्भावस्तेषु रुद्राधियासः "इति
श्रुतेः । "महाभाग्यं तु केवल्यमन्त्रानां क प्रदास्यति । अतः
सन्तो विजानन्ति हरिं नेत्यनहङ्कुताः । इतिस्मृत्यर्थसङ्गाहिण्या
अर्थरूपस्य इतिस्मदजानतामित्यस्य स्थाकस्यायमर्थः इतिशब्द-
प्रकारवचनः इति लोके दृश्यमानप्रकारेण सङ्ख्या अजानतां
ब्रह्माज्ञानिनां मिथुनतः स्त्रीपुंसभावेन रतये प्राग्यधर्माय चरतां
प्रवर्तमानानां कोनो पुरुषः अथ इह विजने भोक्षविषये सुखयति न
कोपि मोक्षं ददातीत्यर्थः । कीदृशे विजने स्थानिरस्तभगे सुषु अनिरस्तः
भग पेथर्व्या दिगुणो यास्मन् स तथा नस्मिन् यतस्त्वदज्ञानिनां
परमानन्दलक्षणमाक्षभावः अतः भुवि स्थाने पुण्यं शुद्धिकर
तीर्थं शास्त्रमेव सदनं शरणं येषां ते तथा ते ऋषयो
देवाः द्ययः त्यामेव सन्तं ज्ञान्वा भवतः पद्माम्बुजं हृदा निधि-
शक्तिः । कीदृशं अद्यभिदं पापनाशनं किञ्च मनोमननसमर्थ-
मन्तःकरणं नित्यसुखे चिदात्मनि त्वयि दधति च अत्र
प्रधानसाधनमाहुः हे पुरुषसार पुरुषोत्तम पुनश्च पश्चात्
हरस्य रुद्रस्यायसयम् अहङ्कारं सङ्खदपि नोपासत न कुर्वन्ति
इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ३६ ॥

भूमिजीवगोस्यामिकृतकामसम्बर्धः ।

तदेवाभ्याः सदाचारेण दृढयन्ति भुवि—पुरुपुण्येति ॥ ३५ ॥

धूमिजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

गुरुवस्तु द्वेषा भवन्ति वीक्षामुरवः शिक्षामुरवश्च आपास्तु
मदनिर्भक्तं गुरुम् इत्यादिनावश्यक्यमाणाः द्वितीये तु भागवतास्तेषां
मुपासनेन प्रथमं कार्य्येति सदाचारं दर्शयन्ति - भुवि पुर्व्वंत्यादि ।
ऋषयोपि विमदाः सन्तः पुरुपुण्यतीर्थसदनानि क्षेत्राणि
उपासने सन्तु तावत्प्रवृत्तमात्राः पुरुपुण्या भगवद्भक्तान्
एव तीर्थानि गुरुवः तीर्थं स्वर्षिजुष्टप्रल गुरावित्यनुशासनं
तेषां सदनानि यद्वा पुरुणि पुण्यानि तीर्थानि सदनानि
क्षेत्राणि यद्वा पुरुपुण्यतीर्थानां सदनं गतिर्येषु तानि वृक्षा-
यनमधुराहारकाव्यानि तेषु तेषु महाभागवताः प्रायशः
सन्तीति तांमुपास्यानीत्यर्थः । ते प्रसिद्धा अपि उतशब्दो-
च्यर्थः ते के इत्याहुः—ये भवत्पादान्भुजसुहृदा पृष्टीतस्यु-

कषो बहुमीहिर्वा अघमिदक्खिज्जलं येष्वां दधम्भूतास्त्वपि
मनो दधति अघषा ये त्वयि सकृत् एकवारमपि मनो
दधति ते अघमिदक्खिज्जलाः त्वयि कीदृशं आत्मनि परममुद्दि
नित्यसुखं नित्यं सुखं यस्मात् तेन पुनः पुनरुपसारहरावसपात्र
न, उपासत इति द्विरावर्त्तनीयम् अथवा सकृदपि ये त्वयि
मनो दधति ते पुनरुपसारहरान् गृह्णन् न उपासते किमुप-
सर्गपदाम्भुजमुद्देशोऽघमिदं खिज्जलाः ते तु पुनरुपण्यतीर्थानि गच्छन्ति
त्वत्स्वरूपाणि यत ऋषयः ऋषिरिति ख्याताः अभ्येतु ऋषयो
न भवन्ति विमदाः विगतां महो येभ्यः यद्दर्शनादभ्येषामपि
मदो पार्तीति भावः ॥ ३५ ॥

भीमवत्सुभाषायंकृतसुषोधिनी ।

एष सर्वपरित्यागेन भगवद्भजनं कर्त्तव्यमिति निकृतिं
तत्र प्रथमं किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां कमं निरूपयन्
आहुः—भुवि पुरुषुष्यतीर्थसदनानीति । आदौ भूमिसमाभ-
यणं कर्त्तव्यं भूमिर्हि भगवद्वरणाविम्बरूपा तत्र मञ्जक-
पादुकाविपरित्यागेन भूमावेश निरन्तरं तिष्ठत अनेन सर्व
एव भोगा व्यावर्तिताः ततस्तीर्थाभ्रयणं कर्त्तव्यं विशेषतः
श्ररणारविम्बरूपसूत्र्यर्थं गङ्गा सर्वतीर्थानां मुक्त्या श्रवणा-
रविम्ब एव तिष्ठतीति गङ्गातीरे श्ररणारविम्बे स्फूर्तिः
आधिदैविकपक्षे आवेशपक्षे च स्फुटा तत्रापि पुरुषुष्यामि
तीर्थानि सेव्यानि कुव्वेत्रादीनि न केवलं तांश्चैव
तीर्थानि सेव्यानि किन्तु गुरुरूपाण्यपीत्याह तीर्थसदनानीति
तीर्थानां गुरुणां सदनानि गृहाणि भुवि वर्तन्ते भतस्त्वानि
सेव्यानीत्यर्थः । ननु के ते इत्याकाङ्क्षायामाह ज्ञवय इति
ते हि मन्त्रप्रधारः तदुच्चारका शौकिकप्रकारं जानन्ति
भतस्तेषु गाथा मन्त्राद्यशौकिकं भगवद्भजनसाधनं शिक्ष-
णीयमित्यर्थः । ननु तेषु कां विशेष इति चञ्चलाह—विमदा
इति । मदा गर्वः येन स्वपरज्ञानं न भवति अनेन कृषीर्णां
अभिज्ञानमपि निरूपितं ननु केवलं मदाभावे सात्विकाः
कर्मिणोपि सेव्या भवन्तुः देवतान्तरोपासका वा तत्राह
ते पुनः भवत्पदाम्बुजहृदो भवन्ति तेषामन्तर्बहिर्माहात्म्यं
निरूप्यते भन्तस्तेषां हृदये भगवान् भवति भक्तिमार्ग-
प्रकारेण बहिष्म ते भगवदाज्ञाकारिणो भवन्ति—
सर्वलोकोपकारार्थं कृष्णेन सहिताम्बु ते ।

परिब्रमन्ति लोकानां निस्ताराय महायशाः ॥

अत एव सर्वेषामर्थं भिनसति यद्विजलं तादृशं चेत् तत्-
 लक्षणारविन्दजलेन पापक्षयः तनुपदेशेन तन्मध्यस्थभगव-
 न्धारणारविन्दं सक्रमातीति सूचितं ननु तत्सेवायां कृतार्थं
 भगवति च हृदये निषिद्धे यदि शीघ्रमेव देहपातो भवेद्य
 तदा न काश्चिच्चिन्ता यदि विलम्बसादा कालादिना बुद्धि-
 म्रेश पुनर्गुहासक्तिः स्यात् ततः कृतं सर्वं व्यर्थं भवेदित्या-
 शाङ्क्याह—इदमिति सकृन्मन इति । ये गुरुपदेशादिना स्वभि-
 सकृदपि मनो दधति यथा कामिनां जीविवेशे सकृदिति
 तत्सर्वथा अननुभूय न निवर्तते तथा स्नेहे जाते भगव-
 द्रसाभिनिवेशे यदा भगवति स्थितं भवति तादृशः कदा-
 चिदपि गुह्यं न लेखते अदृष्टपूर्वं लेखेणापि दृष्टपूर्वका न

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति कच कच मृषा न तथोभययुक् ।

व्यवहृतये विकल्प इवितोऽन्धपरम्परया भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान ॥ ३६ ॥

भीमबलभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

सर्वत एवेत्यर्थः । ननु, तादृशः पूर्णार्थः गृहेषु समागतः
अगन्तव्यं न त्यजति गृहे सत्तागते का दोष इति चेत्तत्राह—
पुनर्वारं हरावसथानिति विवेकधैर्यादिकं पूर्वावस्थां च सर्व-
मेव गृहा हरन्तीत्यर्थः ॥

परिभ्रमन् तीर्थानिष्टो गुरुलब्धहरिस्मृतिः ।

न सेवते गृहान् पुष्टान् सज्जमांस्तनाशकान् ॥ ३५ ॥

भीमविरचनायस्कवार्तिकतसारार्थदर्शिनी ।

— अत एव सज्जनसुतात्मदारगृहास्त्यक्त्वा साधवो भजना-
दुत्थितेषु तीर्थेषु वसन्तीत्याहुः—भुवि पुरुपुण्यानि तीर्थानि च सद-
नानि भगवत्प्राप्तानि च क्लृप्तानि भक्ता अधिवसन्तीतिशेषः । विमदाः
विगतगर्वाः उत यतस्ते भवत्पदाम्बुजहृदः मनसि त्वरप-
दाम्बुजं दधानाः अत एव अद्य भिन्दन्ति अङ्गिः । अलानि येषां
ते तादृशः कदापि सज्जनसुतात्मदारगृहाभोगानन्ते इति
किं वक्तव्यं ये जनाः सकृदपि स्वयि नित्यसुखमयस्वरूपे
मनो दधति तेषु पुनः पुरुषाणां चारं विवेकधैर्यान्त्या-
दिकं हरन्तीति तथाभूतान् आवसथान् गृहान् नोपासते
अत्र भुतयः सकाश्या मेरोः शृङ्गे यथा साधुः । भवन्ति
यथा निष्काश्याः सकाश्याश्च भूगोलचक्रे सप्तपुत्र्यो भवन्ति
सासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरीहीति—

मथुरायां स्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदा मे भविष्यति ।

चित्स्वरूपं परऽज्योतिः स्वरूपं रूपवर्जितम् ॥

इदा मां संसरन् ब्रह्मन् मत्पदं याति निश्चितम् ॥

इति श्रीगोपालतापन्यः ॥ ३५ ॥

भीमबलुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तीर्थवासादेरपि परम्परया परमार्थपरत्वात्तदेव प्रतिपाद-
यन्ति “मथुरायां विशेषेण मां श्यायन्मांक्षमभुते” इत्यादि-
भुतयः । अथयः पुरीः पुण्यतीर्थसदनानि उपासते सेवन्ते
पुरीः भीमथुरादीः पुण्यतीर्थानि गङ्गादीनि सदनानि
हृन्दावनादीनि कथम्भूताः विमदाः जातिविद्याद्यहङ्कारहानाः
वच हेतुः भवत्पदाम्बुजहृदः भवत्परमाम्बुजं हृदि येषाम् अनन्य-
चरणाभ्याः एतत्फलगर्भितविशेषणमाह अद्यांभदाङ्गजलः
अद्यांभदाङ्गजलं, येषां ते मङ्गलियुक्तो भुवनं पुनानीति
योगवद्वाक्यात् युक्तमेवेतत् इत्याहुः य आत्मनि भगवति
स्वयि सकृदपि मनो दधते ते हरावसथान् कदाचिद्विना-
समांकांश्च भूतान् क्रोधादङ्गारादीन् नोपासते न सेवन्ते तद्वक्तो
न भगवन्तीत्यर्थः । हे पुरुषसार हे पुरुषोत्तम कथम्भूते नित्यसुखे
व्यवहृतये विकल्प इतिवाच्यत—

कविर्भूवाचकः शब्दो णञ् निर्गुणवाचकः ।

तयोरेक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति निर्बचनात् सदान्दम् प्राप्तानां न पुनर्दुःखरूपे गृहादौ
प्रवृत्तिसंभावनापीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

नित्यसुख स्वरूप सर्वात्मनात्मा आप के विषय में जो
एक बार भी मनकी धारणा करते हैं वे विवेकी जन
फिर पुरुष के ज्ञान वैराग्यादि सार धनको नाश करने
वारे गृहान का सेवन नहि करते हैं, किन्तु पृथिवी में
अनेक गंगादि तीर्थन का तथा अयोध्या मथुरा आदि
पुण्य क्षेत्रों का सेवन करते हैं वे महात्मा जन जीवात्मा
और परमात्मा के तत्व का साक्षात् करने वारे होते हैं
और वेह में आत्माभिमान आदि मद रहित होते हैं और
आप के चरणारविन्द को सदा निज हृदय में धारण करते
हैं और उन के चरण के जल संसारि जीवों के पापन
का नाश करते हैं ॥ ३५ ॥

भीमविरचयामिहृतभाषार्थदीपिका ।

मन्वाद्यायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतवर्धानाम् तज्ज्ञानां
क्रियार्थेन सम्बन्ध इति तत्र तत्र जैमिनिना वेद्य क्रिया-
पर्यायभिधानादुपनिषदामपि तदेष युक्तम् यथोक्तं तन्म-
वार्तिककृता ‘एतेन क्रयार्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकाङ्क्षं
व्याख्यातम्’ इति न “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
अचक्षुरश्रोत्रम्” इत्येवताद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् न तद्वितीय-
परमानन्दरूपस्य कर्माङ्गत्वं युज्यते अननुमतश्चेत्तद्वार्तिककृतः
कथम्—

सर्वत्रय हि विज्ञानं संस्कारध्वेन गम्यते ।

पराङ्मात्रमविज्ञानाद्व्यवस्थेयधर्मायनाम् ॥

इति तेनैवाकत्वात् एतदर्थमेव मननाय मुनयः पर्यटन्ती-
त्युक्तम् तत्र तावत् । द्वैतस्य सत्यत्वे भवेदप्येवं तदेव तु न
सम्भवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां मननेन तत्त्वावधारणप्रकारमाह
सत इदमुत्थितं सदिति । चेदिति इदं विध्यं धर्मि सदिति साच्यो
धर्मः सत उत्पन्नत्वाद्धेतुः यद्यत उत्पन्नं तत्तदात्मकमेव
हृदम् यथा कनकादुत्पन्नं कुण्डलादि तदात्मकं । न ह्यदिति
तत्र यदि सद्भेदः साध्यते तदाऽपादानत्वनिर्देशेनैव भेद-
प्रतीतिर्विच्छेदो हेतुरित्याह ननु तर्कहतमिति ननु नाभेद-
साधयामः किन्तु तदुत्पन्नत्वेन कुण्डलादिवज्भेदं प्रतिबन्ध-
यामः तत्राभेद एव स्यादित्याशङ्क्यानेकान्तिकत्वेन दूषयति
व्यभिचरति कचेति । पितृपुत्रादिषु मुहुरद्वयप्रपञ्चसादिषु च तथा

मीमांसाधरमणदासगोस्वामिकृतटीपिकादीपिनी ।
 तस्यैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वात्समाप्तापादानकत्वकपो हेतुजगति
 स्वकपासिद्ध इति । जगतो मिथ्यात्वमेव युक्तमिति भावः
 अत्रापि विश्वस्मिन्नपि एवभूतस्याज्ञानयुक्तोपादानजातस्य अतः
 अज्ञानयुक्तोपादानकार्यस्य मिथ्यात्वात् सदुपादानत्वं समाप्तापा-
 दानत्वमसिद्धं स्वकपासिद्धं जगति गत्वे समाप्तापादानकत्वस्य
 हेतोरसत्त्वाजगतो मिथ्यात्वमेवेत्यर्थः । मूलेन तथोभययुक्
 इत्यस्यावमन्वयः । उभाभ्यां सदविद्याकारणाभ्यां युक्तमिदं विश्वं
 तथा रज्जुसर्पादेव तस्मात् सत्यं नति निगमनम् पुनर्मीमांसकः शङ्कते
 नन्विति अनेन सदुपादानकत्वेन हेतुना अर्थक्रियाकारित्वादिति
 अर्थः प्रयोजनम् उद्काहरणादि तस्य क्रियानिर्वाहस्तकारित्वात् न
 ब्रह्मेतित्यादिव्यतिरेकव्याप्तिनिर्देशनं न यत् सत्यं न तत् एव-
 मर्थक्रियाकारि व्यवहारापादकमपि न यथा शुक्तिरज्ज्तादि
 व्यतिरेकस्य चेद् लक्षणं साध्याभावे हेत्वभावां व्यतिरेकः
 अव्यवस्थामिधेयं यर्थक्रियाकारि तत्सत्यं यथाह-दृश्यरज्जुतं
 तत्राह-तस्मिन् पूर्वपक्षे वेदः समाधानमाह-कूटं छलनान्तः
 पिहितपित्तं कार्यं दशमासादिपरिमितम् आपणं रजतसर्प-
 मुद्रादि आदिना अप्राज्ञानादिवरिग्रहः तेनापि व्यवहारदर्शनात्
 पुनर्मीमांसकः शङ्कते नन्विति एकत्र हट्टविलादीं सत्तां
 वर्तमानस्य रजतसर्पादेः अन्यत्र शुक्तिरज्ज्तादौ आगोपोष्य
 वसायो भ्रमः अत्यन्तासत्त्वे सर्वथा मिथ्यात्वे भट्टवार्तिकस्याय-
 मर्थः असत् सर्वथा मिथ्याभूतं काप्यदृष्टं खपुष्पत्वं भव-
 त्तुनि शशशृङ्गादौ अधिष्ठाने कथमध्यस्यते आरोपयितुं
 शक्यते न कथमपीत्यर्थः । तर्हि कथमध्यस्यते तत्राह-
 प्रज्ञातेति प्रज्ञातोभूतां गुणो रूपादिः सत्ता च सद्भावो यस्य
 रज्ज्तादेस्तत्प्रज्ञातगुणसत्ताक एव शुक्तिकादौ दोषमज्ञावेऽप्यारो-
 प्येत दूरत्वादिदोषाभावेतु नाप्यारोप्येत प्रज्ञातगुणसत्ताक-
 मेष वस्तु तथाभूते वस्तुन्येवारोप्यतेति नियममद्वयं आरो-
 प्येत एवेति तु नियमो नास्तीत्यर्थः । संस्कारज-यो भ्रम इति
 संस्कारो हि स्वोत्पत्त्यर्थं पूर्वमनुभवमात्रमपेक्षते न तदनुभवस्य
 सत्यत्वमसत्यत्वं वा तस्मादेव हेतोः संस्कारजन्यो भ्रमः
 अजनकसंस्कारनिष्पत्त्ये । पूर्वानुभवस्मृतिरूपज्ञानमात्रमपेक्षते
 नतु वस्तुनः पूर्वप्रतीतिविषयस्य सत्यत्वमपेक्षते प्रतीतो सत्यां
 भ्रमात्मके ज्ञाने सति वस्तुनः भ्रमविषयस्य सत्यत्वाभावेन
 भ्रमव्यतिरेकस्य भ्रमाभाषस्याऽदर्शनाद्यतः संस्कारमात्रस्यैव
 भ्रमजनकत्वं न वस्तु सत्यस्य अतो भ्रमस्यानादित्वात् तेन
 च मिथ्याभूतेनापि विश्वेन व्यवहारः सेत्स्यतीत्यप्रयोजको हेतुः
 अर्थक्रियाकारित्वादिति हेतुस्तावद्विश्वस्मिन्नस्ति सत्यत्वं साध्यं
 मास्तु इत्यस्य तर्कस्यानुकूलत्वाभावादप्रयोजकः साध्यनिश्चयस्य
 प्रयोजककारणं न भवतीत्यर्थः । पुनः शङ्कते नन्विति चतुर्षु
 चतुर्षु मासेषु क्रियन्ते इति चातुर्मास्यानि प्रायुक्तानि वैश्व-
 देवादीनि तैरिष्टवानिति चातुर्मास्ययाजी तस्य चातुर्मास्य-
 याजिनः सुकृतं तत्कर्मजं अर्गादिफलं भोगकालाभ्यां हेतुमशक्यं
 प्रलयाऽनष्टपुण्यमादिति भावः अपामेति सोमरसं यक्षुषु
 पिबाम पानेन चासुताः नाशरहिताः जातास्मेति क्रमेण भोग्य-
 भोक्तृत्वमित्यवप्रतिपादिके श्रुता लक्षणयेति चातुर्मास्यया-
 जिनस्तु कृतमव्ययमिति वाक्येऽक्षयपदस्यामृतपदस्य च
 बागप्राशस्येऽजहलक्षणतया प्राशस्यमात्रं वेदोऽस्मिन्नेति कुतो

विश्वेकवाक्यत्वात् चातुर्मास्येन यजेतेत्येवं रूपेण विधिनैकवाक्य-
 त्वात् यतश्चातुर्मास्ययागः प्रशस्तोऽतश्चातुर्मास्ययागेनैवं भावयेदित्येवं
 विश्वेकवाक्यताहेतुहेतुमद्वाक्येन गम्या अर्थवादानां प्रीतिस्थे
 लक्षणसार्थपरित्यागेनैव विधिवाक्यान्वयस्य मीमांसकैः
 रज्जुपेनत्वात् अन्यथा स्वार्थयोगेन प्राशस्यमात्रे लक्षणया
 विश्वेकवाक्यत्वानङ्गीकारे वाक्यभेदसंज्ञकशेषप्रसङ्गान् लोको-
 हेतानेकविधाने वाक्यभेदः एकं चातुर्मास्ययागजानतस्पर्गादि-
 फलमुद्दिश्य तन्नामा यागो विधीयते तस्य फलस्य नित्यत्वञ्च
 विधीयते इत्युभयविधाने सुरद्वे वाक्यभेदः सच वाक्य-
 मतत्वात्मानहान् दोषः लक्षणं तु पदगतत्वादपदोपपत्त्या
 तद्वरमव्ययपदस्य प्राशस्यमात्रलक्षणया प्रशस्तयागमात्रम् एक-
 कर्मफलोद्देशेन विधीयते इत्येकस्यैव विधानाच्च वाक्यभेदः
 तदुक्तं भगवता जैमिनिना विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यस्यैव
 विधीनां स्युरितिव्याख्यातमिदं पूर्वं ननु वेदान्ते मन्त्रार्थ-
 वादानां देवताधिकरणे “भावन्तु वादरायणः (१-३ ३२) इत्यत्र कार्य-
 प्रामाण्यमुपपादितमित्याशङ्क्याह-तद्यथेति । तयोर्द्वयोर्लोकयोर्मध्ये
 कर्मणा चितः सम्पादितः ऐहिको लोको मांगो यथा क्षीयते
 एवममुत्र स्वर्गोऽपि पुण्येनापूर्वेण चितः साधितो भीमः
 क्षीयत इति दृष्टान्तपोषितानुमानगर्भितश्रुत्यन्तरविरोधाच्च अत्र
 प्रयोगः स्वर्गः भविष्युः पुण्यकर्मसम्पादितत्वात् कृष्यादिकर्म
 सम्पादितसस्यादिवत् यतः कर्मफलनित्यत्वप्रतिपादकं वाक्यं
 स्तुतिमात्रमतः इदं स्वर्गादिफलस्य नित्यत्वम् एतेनैवं विश्वस्य
 मिथ्यात्वप्रतिपादनेनैव अन्यपरत्वम् अप्यारोपपरत्वं सतोपि
 भवतः उद्धृतं जातं भुवनं विश्वं सन्नेव सत्यायाः स्रजः
 उत्पन्नः सर्प इव कूटकनकं कृत्रिमस्वर्णमपि कार्यं कुर्वत
 व्यवहारापादकं भवत्येव वेदोपि एव परः मुख्यार्थपरो न
 भवति शिष्टे स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

श्रीकविशूडामणिचक्रवर्तिकृताऽभ्ययबोधिनी ।

अत्रादौ स्वामिचरणलिखितं मीमांसासूत्रादिकं लिख्यते
 नन्वाज्ञायस्य क्रियापरत्वादानर्थक्यमतदर्शनां तद्वृत्तानां क्रिया-
 र्थेन समाज्ञाय इति तत्र तत्र जैमिनिना वदस्य क्रिया-
 परत्वाभिधानादुपनिषदामपि तदेव युक्तं यथोक्तं तन्वा-
 वास्तिककृता एतेन कृत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैरर्थास्य
 व्याख्यातमिति न एकेन एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म विज्ञानमानन्दस्य
 अचक्षुरभोत्रम् इत्येवं तद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् न द्वितीय-
 परमानन्दरूपस्य कर्मोक्तत्वं युज्यते अनुमतं चेत्तत् वास्तिक-
 कृतः कथं सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते प्राज्ञ-
 आत्मविज्ञानादन्यत्वेत्यवधार्यतामिति तेनैवोक्तत्वात् एत-
 दर्थमेव मननाय मुनयः पर्यटन्तीत्युक्तं तत्र तावत् द्वैतस्य
 सत्यत्वे भवेदप्येवं तदेव न सम्भवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां भ्रम-
 नेन तत्संवाधधारणप्रकारमाह-सतइति । अस्य व्याख्यालक्ष-
 पेण क्रियते आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां
 तस्मादनित्यत्वमुच्यते इति पूर्वपक्षसूत्रम् अस्यार्थः चोदना-
 लक्षणोऽर्थो धर्म इत्युपक्रमात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति मन्त्रे
 परामर्शात् “तद्वृत्तानां क्रियार्थेन समाज्ञाय” इत्युपसंहारात्

भीकविप्राडाभाणिचक्रवर्तिनकृताऽन्वयबोधिनी ।

आज्ञास्य क्रियार्थत्वमवगतं ततश्चायमर्थः आज्ञास्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् वक्रादिक्रियापरत्वात् “अनर्थानामाक्रि-
याणीनां वेदानामानर्थक्यमनर्थता सोऽरोदीत् तद्रूपस्य कद्रव्यं
प्रजापतिरात्मनो वषामुशक्षित् देवा वै देवयजनमध्य-
कस्युयं दिशो न प्रजानन्” इत्येवमादीनामानर्थक्यं धर्मो-
चमिकर्पाथप्रतिपादकपुराहित्यं तस्मादेवं जानीयकं वाक्य-
ज्ञातमनित्यमुच्यते अनित्यमिदं न पुनरनित्यमेव अपौरुषे-
वत्त्वेन तद्विरासात् एवमादिवाक्यानामक्रियार्थत्वं तु रोदनं
कृत्वाज्ञानदिगज्ञानादिरूपासिद्धार्थबोधकत्वेनेति बांजस्यम् अस्य
सिद्धास्तसूत्रमाह—तज्ज्ञानां क्रियार्थत्वेन समाज्ञायाऽर्थस्य
तद्विमित्तत्वात्” इति सूत्रं अस्यार्थः तत्तेषु पदार्थेषु रोदन-
कृत्वाज्ञानदिगज्ञानादिषु भूतानां वर्तमानानां पदार्थां
करोदीदित्यादीनां क्रियार्थेन पदेन यजेत्यादीनां समाज्ञायः
कद्रुकारणं सम्बन्ध इत्यर्थः । कुतः अर्थस्य पदार्थस्य तद्वि-
मिक्तत्वात् वाक्यार्थप्रत्ययनिमित्तत्वात् पदानि तावत्स्वार्थो-
चमिद्वधति पश्चात् पदार्था आकाङ्क्षा योग्यतासन्निधिमन्वा-
ज्ञाकर्मार्थमवगमयति अत आकाङ्क्षादिमहिम्ना रोदनादि-
भूक्यपानां कृषाद्विष्येकवाक्यता कल्पनीयेति तस्माद्यथा
कृषि आदेशेन क्रिया कर्त्तव्येत्यर्थः । कल्पते इत्यादि सूत्र-
मीमांसायां तत्र तत्र जैमिनिना वेदस्य क्रियापरत्वाभि-
धानात्कथनात् उपनिषदामपि क्रियापरत्वमेव युक्तं यथोक्तं
तन्त्रवार्तिककृता एतेन कर्त्तव्यकर्तृप्रतिपादनोपनिषदां
नैरकाङ्क्षमिति अस्यार्थः कर्त्तव्यः यज्ञाङ्गभूतो यः कर्त्ता
वज्रमानः तस्य प्रतिपादनं तत्त्वमस्यादिवाक्यैरश्वरभेदेन
स्तुत्यत्वेन निरूपणं तेन उपनिषदां नैरकाङ्क्षसार्थकत्वम् उप-
निषद्भिर्यजमानः स्तूयते न तु निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यते इति
मावः । तदेवं वेदस्य क्रियापरत्वाभिधानमुपनिषदां नैरकाङ्क्षं
ईश्वरस्य कर्माङ्गत्वमित्यादिकं किमपि न भवति इत्याह—
नेतीति । “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म विज्ञानमानन्दमित्यादिभिः
भूतिभिः तदुक्ताद्विपरीतस्यात्मनः प्रतिपादनात् नहि आङ्-
गीयपदमानन्दरूपस्यात्मनः कर्माङ्गत्वं युज्यते अनो न भव-
तीत्यर्थः । कथं तर्हि वार्तिककृता तथा व्याख्यातं सत्यं
एतत्तस्यानुमतं, न भवति तथा हि सर्वत्रैव हि विज्ञानं
संस्कारत्वेन गम्यते पराङ्गात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यता-
मिति तेनैवोक्तत्वात् अस्यार्थः असंसार्यात्मज्ञानं विना हि
सर्वत्र विज्ञानं यत्किञ्चित् विविधज्ञानज्ञानं संस्कारत्वेन
वासनात्वेन गम्यते ज्ञायते पराङ्गं गम्यते परेषां कर्मणा-
मङ्गं पराङ्गं ज्ञानं प्राक् कृतस्यानुप्रवर्त्तकः संस्कारः जात-
मात्रस्य स्तनपानाद्विज्ञानं संस्कारवशादेव जायते औपनिषदं
परमात्मज्ञानं तु गुरुपदेशं विना न भवतीति तात्पर्यम्
एतदर्थं मननाय मुनयः पर्यटन्तीत्युक्तं तत्र तावत् द्वैतस्य
सत्यत्वे अवेदप्येवं तदेव न सम्भवति इति प्रश्नांशराभ्यां
मन्त्रेण तत्वावधारणप्रकारमाह—सत इति । इदं विश्वं सतः
परमेश्वरादुत्थितमतः सतः यदुत्पन्नं तत्तदात्मकमेव दृष्टं
यथा कनकादुत्पन्नं कुण्डलादिकं तद्वत् एतद्भवति ननु
यो वादिह । इति चेत्तर्हि तर्कहतं तत्र यदि सत्ता सदा-
भेदः साध्यते तदा अपादानत्वनिर्देशेनैव भेदप्रतीतिर्विच्छेदो-

हेतुरिति तर्कैव हतः ननु भेदे साधयामः किन्तु तदुत्पत्त्यत्वेन भेदं
प्रतिषेधामः यथा कनकादुत्पन्नं कुण्डलं कनकमेव भवति
ब्राह्मणादुत्पन्नो ब्राह्मण एव स्यात् तद्वत्प्राप्यभेद एव स्यात्
एवं स्यात् एवञ्चेत् अनेकान्तकत्वेन दूषयति व्यभिचारति-
कचति पितृपुत्रादिषु मुद्राघटध्वंसादिषु व्यभिचारवद्-
नात् पितुर्निमित्तादुत्पन्नः पुत्रः पितरि स्थिते पुत्रकृष्णमर-
णादिव्यभिचारः तथा मृत्तिकायां स्थितायां मुद्गरपातात्
घटध्वंशो व्यभिचारः एवं मृत्तमिच्छात् जातस्य जगतो
नाशादिव्यभिचारः अनो नैकान्तिकत्वमिति ननु तदु-
त्पन्नं नाम तदुत्पादानत्वे ननु तास्मिन् यथा मृत्पिण्डः
मादाय घटो भवति घटस्य मुद्गरपादानत्वेन भूतो नैका-
न्तिकत्वं भवति एतद्दूषयति—कच मृपति । कच कुत्रचित्
रज्जुसर्पादौ तदुत्पादनत्वं मृषा मिथ्या भवति यथा गुणो-
पादानस्य फणिनो न गुणत्वं किन्तु मिथ्यात्वं गुणो रज्जुः
रज्जुमुत्पादाय फणी भवति नहि फणिनो रज्जुत्वमस्ति
मिथ्यात्वमेव अन्यथा कुण्डलादिष्वेवमप्रसङ्गं स्यात् अतः पुन-
रनैकान्तिकत्वमेव ननु तत्र केवलं गुणमात्रं फणिनः उपा-
दानं न भवति किन्तु अविद्यायुक्तं तथाभूतत्वावस्तुत्वा-
युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमिति एवं चेत्तर्हि भ्रमापि तदुत्प-
मिति दूषयति—न तथोभययुगिति । उभाभ्याम् उपादान-
कारणाभ्यां सद्यविद्याभ्यां युनर्त्तति उभययुक् उभय-
युजापि इदं जगज्ज तथा न सन् कुतः तयोर्भयोरुपा-
दानत्वं हि परस्परव्यस्तत्वेनैव घटव्यम् अतस्तस्य च
मिथ्यात्वं सर्ववादिप्रमिद्वमेव तस्मादत्रापि अविद्यायुक्तत्वेन
सतः उपादानत्वम् एवभूतस्य न घटव्यं घटतुः सत्यत्वम्
अतः सतुत्पादानत्वमसिद्धमिति हेतोः न घटतु सत्त्वं प्रप-
ञ्चयेति ननु माभूदनेन हेतुना प्रपञ्चस्य सर्वं हेतुवत्त-
रेण साधयामः तथाहि सदिदम् अर्थक्रियाकारित्वात् न
यदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमिति अस्यार्थः इदं जगत्
सत्यत्वम् अर्थक्रियाकारित्वात् यत् एवं सत्त्वं न भवति तदेवं
मर्थक्रियाकारि न भवति यथा शुक्तिरजतमिति अर्थक्रिया-
कारि न भवति तद्वदिति एतद्दूषयति—व्यवहृत्य इति ।
व्यवहृतये विकल्प इतिताऽन्धपरम्परया अन्धपरम्परया
विकल्पो भ्रमः सद्यवधाराय अर्थक्रियाधर्म इति । इह
एतत्कूटकापोपणादिनापि क्वचित् व्यवहारदर्शनात् अत्र कूटं
ताम्रमुद्रादिकं कार्पणं वराटकः कर्पाकः इति पर्यायः
अयं भावः संस्कारजस्यो भ्रमः संस्कारनिद्रये पूर्वप्रतीति-
मात्रमपेक्षते न घटतुसत्त्वं प्रतीतो सत्यां घटतु सत्त्वाभा-
वेन भ्रमव्यतिरेकादर्शनात् अनोऽनादित्वात् पूर्वपूर्वभ्रमदृष्ट-
स्यान्तरात्तरः भावोपो अधिप्यति इति अन्धपरम्परा-
न्यायेन व्यवहारः सत्यस्यतीत्यप्रयोजको हेतुरिति ननु अवश्यं
ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति अशाममोमममृता
अभूम” इत्यादि भूतिभिः कर्मफलस्य नित्यत्वप्रतिपादनाद्-
सत्त्वं न घटतु न हि नित्यं घटतु असद्भवति तस्मात्
वेदप्रतिपादितत्वात् द्वैतं सदेवेत्याशङ्क्याह—भ्रमयति भारती
त उरुवृत्तिभिरुपजडानिति । हे भगवन् ! ते तव भारती
वेदलक्षणा वाणी उरुवृत्तिभिरुपजडमिर्गोर्णालक्षणलक्षणादि-
वृत्तिभिः वक्ष्यजडा कर्मभ्रमाभाराक्रीतमग्धमतीन् भ्रमयति

भीकविबुद्धामभिषेकवर्तिष्ठताऽन्वयबोधिनी ॥

मोहयति भयं भावः न हि वेदः कर्मफलस्य नित्यत्व-
मभिप्रेति किन्तु ब्रह्मण्यया प्राशस्त्यमात्रे विध्यकवाक्यत्वात्
तद्यथेह कर्मजिनो लोकः क्षीयते एवमेवामुपुत्रण्याजतो
लोकः क्षीयत इति न्यायोपहितभुत्यन्तरविरोधाच्च अतः
कर्मजज्ञानात् इदं भ्रममात्रमिति अथ तेषां गतागतप्रकारं
पुण्यफलक्षयप्रकारं दर्शयति श्रुतिः अथ ये यत्नेन ज्ञानेन
तपसा लोकान् जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्राग्नि-
रात्रेपक्षीयमाणपक्ष्मपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षि-
णादित्यपतिमासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं प्राप्याक्षं
भवन्ति तान्त्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायत्वापक्षी-
यस्वत्येवमेतान्त्र भक्षयन्ति तेषां पक्षा तत् पर्यवस्ये-
ममाकाशमभिनिष्पद्यन्ते आकाशाद्रायुर्वायोर्दृष्टिर्दृष्टेः पृथिव्या
प्राप्याक्षं भवति एवमेवाउपरि वर्त्तन्ते इति सुगमोर्थः धूम-
मभिसम्भवन्ति प्रथमं धूमाभिमानिनीं देवतां प्रप्नुवन्ति
एवमुत्तरोत्र ज्ञेयः अपक्षीयमाणपक्षं कृष्णपक्षं यान् दक्षि-
णादित्य पति तान् षण्मासान् कर्कादिचापास्तानित्यर्थः ।
अक्षं देवानामक्षं तत्रस्था देवा यथा चन्द्रं चन्द्रादमृतं
पिबन्ति तथा तान् भक्षयन्ति तेभ्यः पुण्यफलमक्षं भक्ष-
यन्तीत्यर्थः । तेषां तत्पुण्यं यदापर्यवस्येति नाशं गच्छति तदा
सामलोकात् इममाकाशमभिनिष्पद्यन्ते प्राप्नुवन्ति पृथिव्यां
प्राप्य मनुष्यादीनामक्षं भवति इति अक्षान् वाप्यरूपेण
चरिणातान् पुनर्जायन्ते इति शेषार्थः प्रवृत्तिमार्गपरेयम् अथ
स्वामिनी—

उद्भूतं भवतः सतोपि भुवनं सन्नेव सर्पञ्जः—

कुर्वन् कार्यमपीह कूटकनकं वेदोपि नैवं परः ॥

अद्वैतं तव सत्परं तु परमानन्दं पदं तन्मुदा—

वन्दे सुन्दरमिन्दिरानुत हरे मामुञ्ज मामानतम् ॥

सतोपि भवतः सकाशादुद्भूतं भुवनं न सत् यथा अजो
ममकातः उद्भूतः सर्पो न सत् तद्वत् कार्यं व्यवहारं
कुर्वन्पि सत् न कूटकनकमिव वेदोपि एवं परः कर्म-
फलप्रतिपादनपरो न भवति अद्वैतपरमानन्दपर एव हे
इन्दिरानुत ! इन्दिरा लक्ष्मीः तथा नुत स्तुतस्य सम्बोधनं
हरे तव तस्मात् तव पदं मुदा वन्दे अन्यत्पष्टम् ॥ ३६ ॥

भीमज्ज्ञानगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सत इदमित्यस्य टीकायां आज्ञायस्येति पूर्ववच्चक्षु-
तज्ज्ञानामिति सिद्धान्तसूत्रे तत्र प्रथमसूत्रस्य तस्मादनित्य-
मुच्यत इतिशेषः । अर्थश्च सोरोदीत्यदरोदीत् तद्वद्रस्य कद्रत्वं
प्रजापतिरात्मनो यपामुदक्षिन्त देवा वै देवयजन-
मध्यवसायविशो न प्राजानन् इत्येवमादीनामतदर्शानां पुरुषा-
क्षाधीनत्वेन विधौ पर्यवसाययितुमशक्यानामानर्थक्यं स्यात्
यत आज्ञायस्य क्रियामात्रार्थे(त्वं) तां विना फलासिद्धेः
तस्मादेव जातीय वाक्यजातमनित्यमुच्यते धर्माधर्मप्रामेति-
रूपमित्यकार्थक्यकृत्वाभावात् ननु स्वतोप्यनित्यत्वम् अपौदकेय-
त्वात् अथ तज्ज्ञानामिति सिद्धान्तसूत्रस्य तु अर्थश्च तच्चि-

मिन्नत्वादिति शेषः । अर्थश्च तेष्वेव पदार्थेषु मृदाणां वर्तमानानां
पदार्थानां क्रियाद्येन कार्याद्येन समाकाशः समुत्थारणं संश्लेष-
इत्यर्थः । किथैव सर्वेषामर्थानां निमित्तं फलमिति चेन्नो-
क्रियायां तथा तथाविधा बभूवुः तस्मात्सर्वैरपि यथावत्तत्वावेदीन
कर्त्तव्या सेति भट्टवास्तिके प्रज्ञानो गुणो कर्त्तुं संज्ञा च धृष्टेति
विग्रहः पुनः श्रुतौ चातुर्मास्याजिन इति चातुर्मा-
सासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि प्रायुक्तानि वैश्वदेवादीनि
तेरिष्टवान् तस्यां तस्याप्याद्यां न तथोभययुगिति शिर-
आलन एव नञ् संज्ञकृते स्वस्याप्यायास्तु ननु कथमावसथानां
पुरुषसारहरत्वं विश्वस्यापि संज्ञकृते निर्दिष्टत्वात् सच्चि-
दानन्दधनात् त्वत्त उचितत्वेन स्वर्णतद्विकारवस्तुदेकरूपत्वात्
तदुचितत्वमुक्तं भवते "यनो वा इमानि भूतानि जायन्ते"
इत्यादौ अतो नारोपितत्वमपि मन्तव्यं जनघातोर्वैवर्त्तं प्रवो-
गाप्रसिद्धेः यदि वा युक्त्यन्तरेण गोणीवृत्तिनारोप्य तन्मन्तव्यं तदा
विवर्त्तवादे द्वैतमात्रस्य मिथ्यात्वात्पदामुञ्जह इत्यर्थः
न घटते तस्यापि द्वैतत्वापातात् तस्य तु मीक्षाव्यधिकपुरु-
षार्थत्वमुक्तं न परिलपन्ति केचिद्विस्थादौ ततो युक्त्यन्तरे
चावश्यं ज्ञेयं तदेतदाशङ्क्य न तदेकरूपत्वं न नारोपितत्वं
किन्तु नभरादिकपत्वमिति वदन्त्यः पूर्वोक्तमेव तात्पर्यं
जेवामपि दर्शयन्ति सत इति तत्र स्वमते पूर्वपक्षमनुयात्यन्ता-
भेदे निषेधयन्ति सतः सदेव सौम्येवमत्र आसीदिति सङ्के-
धेन कारणतया निर्दिष्टत्वात्सच्चिदानन्दरूपात् त्वत्त उचितं
जानमिदं विश्वं सत् तादृशत्वादभिज्ञमिति चेत् तत्र घटते
नु वितर्कं तर्कहन्तं हि तत् अथादाननिर्देशेन स्वर्णतद्विकारादौ
कारणत्वकार्यत्वरूपावस्थाभेददर्शनेन च भेदप्राप्तेः नच सतो
अगतादशो विकारः सर्वविरोधादेवेत्यर्थः । तस्माच्चिन्ता-
मण्यादेर्नापदार्थवदेव तस्मात्तदुचितमिति स्थिते तद्वदेव
ततो विश्वस्य वैलक्षण्यमित्याहुः व्यभिचरति कचेति । ततः
सम्यक् त्वत्तमानुगतेन सच्चिदानन्दरूपत्वं विश्वस्येति स्थितं
ननु तर्हि न कथं रज्जुसर्पादिवच्चिन्तकपमेवास्तां तत्राहुः कर्त्तु-
रज्ज्वादौ सर्पादिकं मृषा आरोपितमेव ननु तस्मादुचितं
विश्वस्य तदुचितत्वमेव धर्मीकृतं तच्च शास्त्रे भूयत इत्यर्थः ।
ननु शास्त्रमप्युचितत्वमारोप्यैव वदतु तत्राहुः न तथोभय-
युगिति । सतु न तथा आरोप्यारोपकाश्यां युज्यते अविषय-
त्वादित्यर्थः । यद्वा तत्रैव विवर्त्तो न्याय्यः यदध्यारोपाववा-
विषयांशयुग्मवति यथा रज्जुरज्जुत्वव्यञ्जकविशेषांशे तितरेहि-
सामान्यांशे च ब्रकटे सर्वत्वाध्यारोपमाह स्यात् पुनर्विशेषांशे
व्यक्तेत्वपवादमाह स्यात् नत्वेकस्मिन्नेवांशे विश्ववर्ति-
तु नाशभेदस्वीकार इति । किञ्च जलादिमय-जगदिदं न
प्रातीतिकमात्रसत्ताकं यथा स्वं वाचदर्थक्रियाकारित्वात् यच्चैव
तच्चैव यथा मरीचिकाजलादि एवमाहुः विवर्त्तः कूटकन-
काविकपोर्यस्तु न तथा किन्तु कथविकयादिलक्षणव्यवहार-
मात्रायेष्टः ननु रसायनादिप्रयोगाय दानतः पुण्याक्षं वा कञ्च
व्यवहारो न तदभिज्ञेऽपि किं त्वन्मध्यपरम्परयैव स्यादिति यद्वा व्यञ्ज-
हृत्सिद्धये विवर्त्तवादः कल्पनादिसिद्धिदानपरम्परयैवेष्टः
अद्वैतमङ्गमयात् सचेत् शेष एव यथोक्तं शास्त्रिकमोक्ष-
विज्ञानवादनिराकरणे । अनादित्वेव्यवहारपरम्परयावैवमाप्रति-
ष्ठेयानवकायव्यवहारकीर्तिनी स्थात् । नाभिमावसिद्धिर्निमित्तं

अभिधीयमानाधिकृतवैयर्थ्यविधिः ।

यत्तु सति यथेदं सुखं केन कीर्तयति प्रसे कश्चिदाह
अभिधीयमानेति अनेन कथं परिचितमिति पुनराह तन्नाम्न
परिचितं तेन च कथमित्याह केनाप्यपरमाण्वेतेत्यनवस्था-
परम्परयापि न सिद्धेऽप्यवहारः किन्तु तत्राप्यपरम्परया
वैयर्थ्यं चक्षुःमात्रं सर्वोद्विग्नवर्तका भवति तदेव सिद्धयति
यथा च तत्र सर्वेष्वपि चक्षुःमात्रं एव व्यवहारसाधकत्वं तथा
कश्चिद्विद्वदप्ये वस्तुनि सत्ये सत्येवावधारणेन व्यवहारः
सिद्धयति तदेवानुसन्धाय प्रवृत्तेः तद्विना भ्रमादशङ्कयासंभ-
प्रयोगश्च अगुत्परम्परामसिद्धम् अनादिसिद्धव्यवह-
वक्ष्यमसिद्धं प्रथ्यं तन्नामादिसिद्धं यथा शुक्तिरजतादीति
किञ्च कुत्रापि वस्तुनः कल्पना न दृश्यते वस्तुतादीनां
कल्पयितुमशक्यत्वात् किन्तु सम्बन्धकल्पनेन दृश्यते तेष्व-
मिथ्याशब्देनोच्यते यथा शुक्लादी रजतादेः यथा अपाम-
लोमेष्वुता अमूमेत्यादि भूत्यवस्थेन पुनरतीत्यवधारितः प्रत्यु-
निष्ठते तान् प्रत्याहुः भ्रमयतीति उक्त्याप्यमन्त्रविशेषान्
यथा दृश्यते तदादिभिर्जडान् भूतेनापि सुष्ठ्यादिकमङ्गीकृतं
अस्तीतिहासपुराणप्रामाण्यात् सुष्ठुप्रत्ययवपीष्येते इति तस्मा-
द्विधमिदं न च सविदान्तरूपं न च विवर्तकं किन्तु
नञ्चरादिकपमेवेति चिन्तं भूतयश्च यथोर्णनामिः सुजते यथा
वृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति यथासतः पुरुषात् केश-
लोमीनि तथाभ्रारसम्भवतीह विश्वमित्याद्याः भ्रमाक्षरशब्दा-
द्वितीयकस्य वैलक्षण्यं च दर्शितवत्यः ॥ ३६ ॥

अभिधीयमानसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

उक्तकार्यसत्तापत्तिक्षेपेण कार्यमिथ्यात्ववाद् चोद्यमुक्तेन
प्रस्तुत्य प्रतिक्षिपति-सत इदमिति । सत उत्थितमिदं सति
तर्कहते सत उत्पत्तिवैयर्थ्यादिति चोद्यमिदं ननुशब्देन
सुख्यते परिहरति क इयमिचरतीति कार्ये सदित्ययमर्थः ।
क इयमिचरति न कश्चिदपि व्यभिचार इत्यर्थः । अप्रामार्थ-
शुक्तिरजतादी व्यभिचार इत्यत्राह-कश्च मृषेति । क मृषा
न कश्चित् कार्यं मृषा अप्रामाणीयसुष्ठुत्वात् मृषात्वं शुक्ली
रजतसम्प्राप्यत्वं मृषात्वमित्यभिप्रायः । पञ्जीकरणप्रक्रियया
सर्वत्र सत्यत्वं निर्वाह्यं सत उत्पत्तिवैयर्थ्ये परिहरति-
न तथोभययुगिति । व्यभिचारित इत्यनुषङ्गः । कश्चिदपि मृसु-
वर्णादिद्रव्ये उभयावस्थादर्शनं न व्यभिचरति । कार्यत्वकारणत्व-
रूपवत्त्वावदेव मृसुवर्णादिकं सर्वे सर्वदा दृश्यते अतः
सतोऽवस्थान्तरप्राप्तिः सफलेत्यर्थः । अवस्थाविकल्पश्च व्यव-
हृतये उद्वाहकत्वाद्यर्थव्यवहृतये इति इष्टः कार्यमिथ्यात्व-
विषया त्वज्ञाती अन्धपरम्परयाऽऽगता अन्धपरम्परया उक्त-
जडांश्च अडाकारकर्मपरम्परया जडांश्च अतस्त्वविदो भ्रमयतीति
माहः ॥ ३६ ॥

अभिधीयमानाधिकृतवैयर्थ्यविधिः ।

इत्ये कार्येण सत्तापत्तिक्षेपेण कार्यमिथ्यात्ववाद् चोद्यमुक्तेन
प्रस्तुत्य प्रति-

[२८३]

क्षिपति-सत इदमिति । सत इत्यादिना तर्कहते इत्यन्तेन
कार्यमिथ्यात्ववादिमतानुवादः व्यभिचरतीत्यादिना तत्र-
तिक्षेप इति विभागः तथाहि सतः परमार्थभूतात् परमा-
द्वयः सत्तापत्तिक्षेप इत्युक्तसत्परमार्थभूतं सत्यमिति
यावत् ननु नैतेषुकमित्यर्थः । कुतः यत्तत्कहेतमिति चेत्
यद्यपि यद्यस्मादुत्पन्नं तत्तदात्मकमेव यथा मृदिरण्यादेरुत्प-
घटमुकुटादिकार्यं तथापि चेतनात्पुरुषाज्जातानां केशवत्तन्म-
वत्तलोत्पन्नवैयर्थ्यदर्शनादेवेतनादौमयाज्जातानां वृक्षिकाणां
चेतनत्वदर्शनाच्च कार्यकारणयोः साक्षरवैयर्थ्याप्यभावात् पर-
मार्थसम्प्राप्यपरमार्थगततुरगादीनां तथा परमार्थशुक्ति-
यकलात् अपरमार्थरजतस्य चोत्पत्तिदर्शनाच्च सतदुत्पत्ति-
वैयर्थ्याच्च कार्ये सदित्येतत्तर्कहेतमतः कार्ये मिथ्येवेति चेद-
ित्यर्थः । तर्कज्ञानयुक्तिः का पुनर्युक्तिरिति चेदुच्यते सु-
प्रथमात्रस्यानुवर्तमानत्वं तदतिरिक्तस्य च मानत्वं रज्जुसर्पादिव-
द्यनुवर्तमानस्याधिष्ठानभूतस्य रज्ज्वादेस्तत्त्वताप्यनुवर्तमान-
स्य सर्पाभूदनलाम्बुधारादेस्तत्त्वता इहा तथा अनुवर्तमान-
अधिष्ठानभूतं मृद्वप्येव सत्यं व्यावर्तमानास्तु घटशरावादी-
ऽस्त्यभूताः तथा निर्विशेषसम्प्राप्यसर्वाधिष्ठानभूताऽऽज्ञानो-
द्भूतादिव्यवहारालम्बनः कृत्स्नः प्रपञ्चो मिथ्या कारणभूतं
सम्प्राप्यं प्रक्षेप सत्यं किञ्च सत आत्मनो विनाशा-
योगादसतः शशविषाणादेरुपलब्ध्यभावाद् उपलब्धिविनाशयोगे
कार्ये सदसत्त्वमनिर्वचनीयमिति गम्यते अनिर्वचनीयञ्च
शुक्तिकारजतादिवन्मृषेव तस्य चानिर्वचनीयत्वं प्रतीति-
बाधार्थ्यां सिद्धं प्रतीयते हि प्रपञ्चः प्रत्यक्षेण "येतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत् सत्यं । नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः समुत्प-
माप्रोति य इह नानेव पश्यति । यत्र हि जेतमिव भवति
तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मेया भूतस्कन-
कं पश्येत् इन्द्रो मायामिः पुरुष इत्येते" इत्यादिभिर्वैयर्थ्य-
बोध्यते चेति ननु तर्कहेतमिति पाठान्तरं तदा ननु सत उत्पन्न-
इदं सति चेत् तर्कहेतं इत्यन्वयः इत्यमनूदितं कार्य-
मिथ्यात्वपक्षं प्रतिक्षिपति-व्यभिचरतीत्यादिना । कार्ये सदित्य-
मर्थः । कश्च व्यभिचरति कश्चेति काकुः न कश्चिद्व्यभिचार
इत्यर्थः । केशपुरुषादिवपि अचेतनांश्च एव कार्यकारणभावा-
दिति भावः । तथापि स्वप्राये शुक्तिकारजतादी मिथ्यात्वेन
व्याभिचार इत्यत्राह-कश्च मृषेति । कश्च मृषा न कश्चि-
दपि कार्यं मृषेत्यर्थः । अप्रामाणीयमपीत्युत्पत्त्यात् मृषात्वं
शुक्ली रजतसम्प्राप्यव्यवधारणान्ना न मृषात्वमित्यभिप्रायः
सत उत्पन्नवैयर्थ्ये परिहरति-न तथोभययुगिति । व्यभि-
चरतीत्यनुषङ्गः कश्चिदपि मृसुवर्णादिद्रव्ये उभयावस्थान-
दर्शनाच्च व्यभिचरति कार्यत्वकारणत्वरूपावस्थावदेव मृसु-
वर्णादिकं दृश्यते अतः सतोऽवस्थान्तरप्राप्तिः सफलेत्यर्थः ।
विकल्पो घटरशरावाद्यवस्थामेदः सच्च व्यवहृतये घटेन
जलमाहरेत्यादिकाप्यपूर्वकव्यवहारार्थमिति तः इष्टः यथा-
नन्वसत्त्वेन प्रतीयेत सत्त्वेन बाध्यत प्रतीयेत बाध्यते
च शुक्तिकारजतवत्प्रपञ्चकं कार्यमतः सदसत्त्वमनिर्व-
चनीयं कार्यं मृषेवेत्यत आहुः-न तथोभययुगिति । तथा
तथाभूतमनिर्वचनीयमुभययुक्तसत्त्वविकल्पत्वमर्थवैयर्थ्ययोगिकपक्ष-
स नास्त्येवेत्यर्थः । ननु शुक्लादिषु रज्ज्वादिप्रतीतेः प्रतीति-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतं भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 कालेपि तस्मात्सीति बाधेन आम्बलान्यथाभानायोगाच्च सवसदनिर्व-
 चनीयमपूर्वमेवेवं रजतं दोषवशात्प्रतीयते इति कल्पनायमिति चेन्न
 तत्कल्पनायामप्यन्यस्यान्यथाभानस्यावर्जनीयत्वादन्यथाभानाम्युप-
 गमादेव स्याति प्रवृत्तिबाधप्रमत्त्वानामुपपत्तेरत्यन्तापरिहृष्टाकारणक-
 वस्तुकल्पनायोगात् कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयं न तदानीमनिर्व-
 चनीयमिति प्रतीयते अपि तु परमार्थरजतमित्येवानिर्वचनीयमित्येव
 प्रतीतेः चेन्नान्तिबाधयोः प्रवृत्तेरप्यनुपपत्तिरतोऽन्यस्यान्यथा-
 भानविरहे प्रतीतिप्रवृत्तिबाधप्रमत्त्वानामनुपपत्तेः तस्या-
 परिहृष्टत्वाच्च शुक्लादिवरेव रजताद्याकारेणावभासत इति
 भवताऽप्युपपत्तयं किञ्चानिर्वचनीयमपूर्वं रजतमत्र जात-
 मिति वदता तस्य जन्मकारणं वक्तव्यं न तावत्प्रतीतिः
 तस्यालक्ष्यत्वेन ननुपपत्तेः प्रागात्मलाभायोगात्तदवभा-
 सात्ता तदुत्पाद्य तदेव विपयीकरातीति [चन्द्र] महतामिदमुपपादनम-
 अर्थाद्विद्यादिगतो दोषः तत्र तस्य पुरुषाभ्यवस्थेनाथगतस्य
 कार्यस्य उत्पादकत्वयोगात् नापीन्द्रियाणि तेषां ज्ञानकरण-
 त्वात् नापि बुद्धानीन्द्रियाणि तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव
 विशेषकरत्वाद्नादिमिथ्याज्ञानोपादानत्वमनवस्थाद्विदोषनिरस्ते
 किञ्चापूर्वमनिर्वचनीयमिदं वस्तुजाते रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां
 कथमिदं विषयीक्रियते न घटादिबुद्धिशब्दाभ्यां रजतादि-
 सादृश्यादिति चेत्तर्हि तत्सदृशमित्येव प्रतीतिज्ञेयौ स्यातां
 रजतवशादिजातीयाभावादिति चेत्सापि किं परमार्थभूता उतापर-
 मार्थभूता न तावत् परमार्थभूता तस्याः अपरमार्थावयवायोगाज्जा-
 प्यपरमार्थभूता परमार्थान्वयायोगात् अपरमार्थे परमार्थबुद्धिशब्द-
 योर्निर्वाहकत्वायोगाच्च यत्पुनरुक्तं रज्ज्वादिवन्मृण्माणस्य कार-
 णस्यानुवर्त्तमानत्वात्परमार्थे संपादनामिदं घटशराद्यादिकार्याणां
 मिथोऽव्यावर्त्तमानत्वात्परमार्थेऽप्येवं सम्प्राप्तस्य ब्रह्माणुवर्त्तमान-
 त्वात् परमार्थम् अहङ्कारादिव्यवहारालम्बनाः सर्वे पदार्थाः
 मिथोऽव्यावर्त्तमानत्वात् एव बाधितत्वात्परमार्था इति तत्तुच्छं
 द्वयोर्ज्ञानवैरोधे हि बाध्यबाधकभावः बाधितस्यैव व्यावृत्तिः
 अत्र घटपटादिषु देशकालभेदेन विरोध एव नास्ति यस्मिन्
 देशे यस्मिन् काले यस्य सञ्जावः प्रतिपन्नः तस्मिन् देशे
 तस्मिन् काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत् विरोधाद्बलवतो
 बाधकत्वं बाधितस्यैव व्यावृत्तिः देशान्तरकालान्तरसम्बन्धि-
 तयाऽनुभूतस्यान्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ न विरोध इति
 कथमत्र बाध्यबाधकभावः अन्यत्र निवृत्तस्य अन्यत्र वृत्ति-
 र्वाक्यमुच्यते रज्जुसर्पादिषु तु न देशकालसम्बन्धितयैवा-
 भावप्रतीतिर्विरोधे बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरदृष्टस्य
 देशकालान्तरव्यावर्त्तमानत्वं मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति न व्याव-
 र्त्तमानत्वमात्रं परमार्थ्यं हेतुः यत्पुनरनुवर्त्तमानत्वात्परमार्थ इति
 तत्सिद्धिमेवेति न साधनमर्हेति अतो न सम्प्राप्तमेव वस्तु सत-
 उत्पत्तिवैयर्थ्यं परिहरति-व्यवृत्तये विकल्प इति । अस्य
 यथोक्त एवार्थः अतः सतोऽवस्थान्तरमोक्षः सफलेत्यर्थः । ननु
 तर्कहृतत्वाभावेपि नेहानेत्यदि भुतिरेव कार्यमिथ्यात्वं प्रमापयती-
 त्यत आहुः-भ्रमयतीत्यादिना । ते तव भारती घाम्पा" नेहाना" इत्यादिभुतिः
 उक्तवृत्तिमिरुक्तजडान्धपरम्परया भ्रमयतीति सम्बन्धः उक्तजडाः कर्मजडा अन्यादिपापवासनाद्विषाशेषशे-
 षीकास्तानवस्थाः न केवलं कार्यमिथ्यात्वबोधनात्किञ्च नेह

मानेत्यादि तदुत्पादकादिति । कमिन् । अत्रात्मकवस्तु-
 वस्तुनिषेधबोधनात्मिका । ब्रह्मरूपे । नेहमनुभूयामिदं ।
 निषेधादिबोधनाद्यात्मिकाश्च ब्रह्मो वृत्तयः सन्ति एवम् । तदर्थ-
 बुभुत्सवोऽप्युक्तजडास्तद्विपरीताश्च तत्र ये कर्मजडास्तान्
 प्रथमबुभुत्सुकुक्षिपरिकल्पितकार्यमिथ्यात्वकारणसत्यत्वात्परत्वादि-
 रूपबुद्धिसिद्धिः प्रथमप्रतिपत्तुकुक्षुधनुवर्त्तिनां कर्मजडानामनु-
 परम्परया कार्यमिथ्यात्वभ्रमं जनयति औपनिषदपरमुक्त-
 वरणीयताहेतुविशेषगुणविशिष्टानान्तु । अत्रात्मकवस्तुत्वबु-
 निषेधादिविषया प्रमिति जनयतीति किमस्मादिति चेन्न
 मिति ॥ ३६ ॥

श्रीश्रीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ न हि विकृतिरत्यजन्ति कनकस्य तद्वत्प्रतया वभयमुजा
 भवन्त्यनुभूत इत्याद्युक्तकार्यसत्ताप्रतिषेधेण कार्यमिथ्यात्वबु-
 द्धौद्यमुत्तेजस्तत्त्व प्रतिक्षिपति । सत इवमिति । सत उत्पत्तिमि-
 जगत्सादीनिचैतर्कहृतं कुतः सत उत्पत्तिवैयर्थ्यात् न
 सत उत्पत्तिः संघटते असत एव घटादेरुत्पत्तिदर्शनादिति बोध-
 ननुशब्देन सूच्यते परिहरति व्याभिचरतीति । कार्ये सहित्ययमर्थः
 क इयमिचरति न कापि व्यभिचार इत्यर्थः । कारणावस्था-
 मृत्सुवर्णादिकमेव घटकण्डलादिकांयावन्तं दृश्यते अतो
 जगत्कार्यमिथ्यात्वबुद्धिर्भवत्यतः ननु स्वप्नपदार्थेषु शुक्तिरजता-
 दिषु च व्यभिचार इति चेन्नत्याह-कच मृषेति । क मृषा न
 कापि कार्ये मृषा तत्रापि स्वप्नपदार्थानां तत्तत्पुरुषानुमाख्यानां
 तत्तत्कालावसानानामाश्रयसृष्टत्वाच्च व्यभिचारः तयाच
 श्रीभाष्ये स्वप्नविषया भुतिः न तत्र रथा न रथयोगा न
 पथानोभवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते इत्यदि
 स हि कर्तैत्यन्तं श्रीभाष्यकौरुपन्यस्य यद्यपि सकलतर-
 पुरुषानुभाव्यतया तदानीं न भवन्त्यथापि तत्तत्पुरुषमात्रानु-
 भाव्यतया तथाविधार्थानीश्वरः सृजते साहिकर्ता तस्य सत्त्वं
 सकृदप्यव्यावर्त्तकस्तथाविधं कर्तृत्वं सम्भवतीत्यर्थः य एषु
 सुप्तेषु जागर्ति कामं पुरुषो निर्दिष्टः तदेव शुक्तं तद्वत्
 तदेवामृतमुच्यते तस्मिन्लोकाः सुताः सर्वे तदुभात्येति कञ्च-
 नेति सूत्रकारोपि सन्ध्ये सृष्टिराह हि निर्मातारञ्चैव पुत्रा-
 द्यञ्चेति सूत्रद्वयेन आत्मेऽप्यर्थेषु जीवस्य सृष्टत्वमाशङ्क्य
 मायामात्रान्तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यादिना न जीवस्य
 सकृदप्यव्यावर्त्तकसृष्टत्वमुपपद्यते जीवस्य आभासिकसत्यसकृद-
 त्वाच्च कृत्स्नस्य संसारदशायामनभिव्यक्तस्वरूपत्वादीश्वरस्यैव
 तत्तत्पुरुषानुभाव्यतया आश्रयभूता सृष्टिरिव तस्मिन्लोकाः
 भिताः सर्वे तदुभात्येति कञ्चनेति परमात्मैव सृष्टेयव-
 षगम्यते इति निपुणतरं व्याख्यातमिति किञ्च यदि जीवः
 स्वप्नपदार्थानां स्रष्टा तर्हि शुभानामेवार्थानां स्रष्टा सवेत्ता-
 शुभानामिति अत ईश्वर एव स्रष्टेति न त्वेश्वरसृष्टिर्भवेति
 चकतुं शक्यत इति शुक्तिरजताद्यापि न स्वरूपेण मिथ्यात्वं
 पञ्चीकरणप्रक्रियत्वात्तत्रापि तेजोऽस्य विद्यमानत्वात् यथाचै-
 सर्वविज्ञानमिति ब्रह्मविदां मतमिति सर्वविज्ञानस्याभिपुष्टेः अत्यन्त-
 प्रतिपादनाच्च ज्ञानस्य सत्यत्वे तद्विषयस्यापि सत्यत्वं
 भवत्यनेवाङ्गीकार्यमिति तथा च त्रैलोक्ये पुराणे

अथर्ववेदसूत्रम् ।

तदेतदस्य नित्यं जगत्सुनिवराजितम् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ इति

अथर्ववेदसूत्रम् । तस्माद्गामस्य रूपोऽयं सत्यं सत्यमिदं जगत् ॥ इति किञ्च तत्त्वनिर्णयेऽपि नन्वशेषविशेष-
प्रत्यक्षीकविशेषात् प्रतीय परमार्थभूतं तदतिरोक्तिनामाविधिवानुसृत्य-
तत्कृतज्ञानादि सर्वं तन्मित्रेण परिकल्पितं मिथ्याभूतं सदेव
सौम्येदमप्र भासीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मादिभूतिभिर्भिन्नां
ब्रह्म सत्यं तदस्य सर्वं मिथ्येत्यभिधानात्कूटस्थनित्यचैतन्य-
मात्रे ब्रह्मवानाद्यविधया तिरोहितं स्वगतनानात्वं पश्यतीति-
वेत्तव्यं नित्यमुक्ताज्जणैकरसस्य प्रकाशमात्रस्वरूपस्य निर-
शस्य तिरोधानासम्भवात् प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधाने
स्वरूपनाशप्रसङ्गः तिरोधाने नामभस्तुस्वरूपे विद्यमाने तत्-
प्रकाशनिवृत्ति प्रकाश एव वस्तु स्वरूपमित्यङ्गीकारे तिरोधानाभावः
स्वरूपनाशो वा स्यात् न च वाक्यं स्वरूपप्रकाशस्य नित्य-
स्यैव तद्विशेषमात्रमविद्यातिरोहितमिति विकल्पासह्यत्वात् तद्वि-
ज्ञेयं किं स्वरूपान्निरिकृतं वा अननिरिकृते प्रागुक्तद्वेष-
सद्वत् एव अतिरिक्तत्वे सविशेषत्वप्रसङ्ग इत्यादिना स-
मिहं प्रपञ्चिमिति अतः सदिद्येत्यादि भूतेरयमर्थः इदं विभक्त-
नामरूपवद्वत्वावस्थापक्षं जगदग्रे सृष्टेः प्रागेकमेवाविभक्त-
नामरूपतया एकत्वावस्थापक्षमेवाद्वितीयम् अधिष्ठानान्तरशून्यं
च सदेवासीदित्यर्थः । मूलमनाधारमित्यादिभिरेक्यार्थात् एवमेव
श्रीमाय्ये श्रीमाय्यकारैरयमर्थो निर्णीतः तथाहि सर्वदा चिदधि-
ष्ठस्तुशरीरतयाऽन्तरप्रकारं ब्रह्म तत्कदाचिच्छस्माद्विभक्तनामरूपव्यप-
देशानर्हातिसूक्ष्मदशापञ्चविधश्चिद्वस्तुशरीरं तिष्ठति तत्कारणा-
वस्थे ब्रह्म कदाचिच्छ विभक्तनामरूपस्थूलचिद्विद्वस्तुशरीरं
तत्र कार्यावस्थे तत्र कारणावस्थे कार्यावस्थापक्षावधि-
दशस्य कारणावस्थायां शब्दादिविहीनस्य भाग्यत्वाय शब्दादि-
मस्या स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति चिदशस्य च
कर्मविशेषफलभोक्तृत्वाय तदनुकूलानविकासरूपविकारो भवति
उभयप्रकाराविशिष्टे नियन्त्रे तद्वस्थतदुभयविशिष्टानुरूप-
विकारो भवति कारणावस्थायाः अवस्थान्तरापरिकरूपो
विकारः प्रकारद्वयं प्रकारिणि च समानः अत एकस्या-
वस्थान्तरापरिकरूपविकारापेक्षया येनाभूतं भूतमित्येकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय भूदादिदृष्टान्तो यथा सौम्येकेनेत्यादिना
निर्दिष्ट इति सिद्धान्तितमिति न च कार्यावस्थे ब्रह्मणि
तदवस्थापरिविकारप्रसङ्गः प्रकारभूतचिद्विद्वस्तु गतत्वा-
दपुनरप्यस्वरूपपरिणामादेः ब्रह्म तु स्थूलसूक्ष्मावस्थाविद्विद्वस्तु-
शरीरं कार्यकारणोभयावस्थावस्थितमपि सर्वदा निरस्तनिखिल-
दोषमयं सत्यसकलपक्षादिकल्याणगुणाकरमेवावतिष्ठते यथा
मनुष्यशरीरस्य बालत्वादयः शरीर एव तिष्ठन्ति ननु शरी-
रिणि आत्मनि तद्वदिति निरवयमिति इदानीमुत्पत्तिवैधर्म्ये
परिहरति न तथाभययुगिति व्यभिचरतीत्यनुषङ्गः कश्चिदपि
मृत्युवर्णादिद्रव्ये उभयावस्थादर्शनं न व्यभिचरति कारणत्व-
कार्यत्वपक्षावस्था यदेव मृत्युवर्णादिकं दृश्यते अतः सतो-
वस्थान्तरप्राप्तिः सफलेत्यर्थः । तर्ह्यवस्थाविकल्पः किमर्थमिति
चेत् तद्वदकाहरणार्थव्यवहृतये अवस्थाविकल्प इति तः इष्टः
अतः कार्यविकल्पावस्था स्वप्नरती अन्तरपरवत्वाऽऽगता अन्त-

परम्परा अजाकारकमपरा उच्यते अजा कर्मजान् अतएव-
विदो जगदयनि तथा च पाप्मे शङ्करेणैवोक्तं पार्वती प्रति—

“ मायावादमसत्कालं प्रसक्तं बौद्धमुच्यते ।

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

अपार्थे भुतिवाक्यानां दशयन् लोकगहितम् ।

कर्मस्वरूपतयस्त्वमत्र वै प्रतिपाद्यते ॥

सर्वकर्मपरिस्रष्टुं वैकर्म्यं तदुच्यते ।

परेशजोवचारेक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते ॥

ब्रह्मणोऽप्य परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।

सर्वस्य जगतोऽप्यत्र माह्वार्थं कलौ युगे ॥

अपार्थे वै महाशास्त्रे मायावदमवैदिकम् ।

मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् ॥ इति

अतस्तत्प्रामाण्यैर्निर्भयसार्थिभिरनादरणीयमित्यलमतिपण्डिते-
नेति ॥ ३६ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

गृहस्थाधमसाधनाभूतकर्मणः उपादेयत्वं कथं वा नादशकर्मोप-
योगिगार्हस्थ्यस्य उपादेयत्वं तथा च भुतिः “ न कर्मणा न प्रजया
धमेन त्यागेनैकनामृतत्वमानशुः इति एवं त्रयीधर्ममनुप्रपञ्चा-
गतागतं कामकामा लभन्ते इति भगवद्वचनात् तस्मात्
सर्वेषामपि कर्मणाम् भूभुवादिलोकप्राप्तेरेव फलत्वात् जगतः
असद्रूपत्वे स्थापिते तत्साधनाभूतकर्मणः असद्रूपत्वं ज्ञयमेव
सिध्यतीति जगतः असद्रूपत्वमस्मिन् श्लोके निरूप्यते तत्र
च जगतः सत्यत्ववादी पूर्वपक्षी तदुक्तः जगतः सत्यत्व-
स्थापकानुमानप्रयोगः सत इदमुत्पत्तिं सद्वितीत्यन्तं तदुपरि-
तत्त्वण्डनपूर्वकं जगतः असद्रूपत्वानिरूपणमिति अभ्य-
श्लोकस्य इयमेव सङ्गतिः परमरमणीया सतः इति इदमिति
विश्वं पक्षः सद्विति सत्यरूपधर्मसाध्यः सतः सद्रूपाव-
विश्वं पक्षः सद्विति सत्यरूपधर्मसाध्यः सतः इति इदमिति
ईश्वरसकाशात् उत्थितमुत्पन्नं तथाच सतः उत्पन्नत्वादिति
हेतुः इति चेत् एवं वदसि चेदित्यन्तं पूर्वपक्षयुक्त्यस्त-
अनुमानप्रयोगानुवादः तर्कहतमित्यनेन तत्त्वण्डनं ननु इति
आक्षेपे तर्कहतं तर्केण त्वदुक्तानुमाननिरासकेन प्रतिकूलतर्केण
हन्तं निरस्तम् अतः त्वदुक्तमनुमानमसङ्गमिति भावः तर्कश्च
युक्तयुक्तविचारणरूपः सचेद्यभिधः कार्यकारणयोर्विजाता-
यत्वस्य बहुशां दृश्यमानत्वात् सतः उत्पन्नत्वरूपहेतुरस्तु
सत्यरूपसाध्यः मास्तु इति प्रतिकूलशङ्काजनकतर्कः नादश-
तर्केण हन्तमित्युक्तं तादृशशङ्कानिवर्तकस्य अनुकूलतर्कस्य
वास्तविकस्याभावात् हन्तं त्वदुक्तानुमानमित्यर्थः कार्यकारण-
योर्विजातीयत्वं च गोमयवृक्षकादिषु प्रमिष्टम् अचेतनात्
गोमयात् सचेतनं वृक्षिकमुत्पद्यते तथा सचेतनात् शरीरात्
अचेतनानि नखदन्तरोमाणि उत्पद्यन्ते अतः कार्यकारणयो-
रसजातीयत्वमियमा नास्तीति भावः दावान्तरमाह व्यभिचर-
तीति व्यभिचरति त्वदुक्तः सदुत्पन्नत्वहेतुः सत्याभाववत्पदा-
र्थेषु तिष्ठति कुत्र व्यभिचरतीत्यत्राह—कचकचेति । तत्र
तत्र बहुषु स्थलेष्वित्यर्थः व्यभिचरदृष्टान्तो यथा सतः अङ्ग-
राजात् असत् वेनः उत्पन्नः सतः श्रीकृष्णात् असद्रूपा-
यादवाः उत्पन्नाः भूमादवेन तेषां प्रतिपादितत्वात् सद्रूपात्

यज्जीवन्मयीं प्रवदन्ति तर्कलोकेश्वरो, वचनं सत्यमिति
नास्तीदानीं मरणे शोभस्विष्यत्, सुखं ततो हि विपुलं कवेरिति
भूत्समाप्तकस्य स्मृत्यनुसृष्टीत्यतः इदमन्वयो वक्तिता चेदुक्तिः
सोक्तस्यैव तात्पर्यतः इदं जगत्तत्तात्पर्यं वाचाबले इति भाष्य
सोत्पत्तिरिति, अनीत्यर्थमिति, अयि नार्हितमस्य ज्ञानं, अत आह
मतिहिनसि, अतः कथमस्य मतिः १ ते, जगत्तत्तात्पर्यमिति भाष्ये

भीमजीवगोस्वामिकृतपदरत्नावली ।

न मत्तोऽन्य इभरभेतनत्वादित्यादिकैर्वदन्ति चेदथो तस्मात्
कुतः 'सर्वोत्तमना एतदपि वचनं भगवत्प्रेरणेत्येवगन्तव्यं तर्हि
तर्कः प्रामाणिकः स्यादिति तत्राह नन्विति तर्काव्यभिचरान्ति
नन्वित्यन्वयः अत्र व्यभिचारित्वं पञ्चधर्मत्वादिलक्षणाभावः
तद्यु हि विशिष्टपक्षीकारस्य सिद्धान्ताविरुद्धत्वादनुरूपपक्षः
निर्विरोधेभरपक्षीकारे, हेतोरसिद्धिरित्यादिवृषणमुपेक्ष्याचार्यैः
कात्यायन्यापदिष्टत्वं प्रादुर्गं वेदोक्तो जीवव्यतिरिक्तेभरो न
तर्करूपनेतुं शक्यः यतस्तर्काव्यभिचारिण इति "अनभ्रजन्या
अभिचाकशीति" इति श्रुतेः जीवोभरौ विरुद्धधर्माक्रान्तत्वेन भिन्नौ
जायातपवदित्यादेशं वृषणान्तरमाह कश्चिदिति अभेदस्य
सिद्धावसिद्धौ च तर्कस्य विशेषानापादकत्वेनाप्रयोजकत्वात्
अपिपासोः पयःपानवत् भोजनस्येष्टसाधनत्वतर्कोज्वरितादौ
भूमिभार्यत्वेन व्यर्थश्च सर्वशरीरसमवेतसुखदुःखानुसन्धात्वेन
कायपरिमाणो जीव इति क्षणकवर्शनपरिकल्पितस्तर्कोपि
— इत्येव अनुसारात्स्य कर्मादिवशाद्भस्यादिशरीरप्राप्तौ विका-
रित्वापत्तेः ननु तर्हि तर्कभ्यः किं प्रयोजनमत्राह तत इति
यतो दुष्टास्तनोभयद्वयवहितये भयबुद्धीनां बुद्धिव्यवधानाय-
तर्का भवन्ति ननु धीराणां विदुषां ननु किमिति प्रवृत्ता
इति तत्राह विकल्प इति विनिर्बधे पृथग्भावं इतिवचनात्
विकल्पो वेदविरुद्धकल्पना जगतो मिथ्यात्वं जीवस्य प्रमाणो-
भेदो जगतः क्षणिकं पङ्गुण ईश्वर इत्यादिलक्षणान्धपर-
म्पर्यैवान्वहमुपितः प्रवर्तितः "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धः"
इति श्रुतिः अन्धपरम्परायाश्च कोऽयलम्ब इति तत्राह भ्रमतीति
भारती वेदवाणी च भ्रमति बहुधा वक्ति तात्पर्यार्थावबोध-
कुशलानवानुद्दिश्येतिशेषः । इति यस्मात्तस्मादन्धपरम्परा—

बह्वक्तिरन्यथा कृतिः परिवृत्तिश्च कथ्यते ।

भ्राम इत्येव विद्वद्भिस्तथा चक्रकमणं कवित् ।

इत्यतो भ्रमस्य बह्वक्तित्वं सिद्धं वेदस्य बहुधोक्तेः किं कारण-
मत्राह तथोर्विति उरुशब्देनानन्तत्वं वृत्तिशब्देन गुणकर्माणि
विवक्ष्यन्ते भवतो गुणकर्मणामनन्तत्वात्तानि वक्तुमृदजवा
त्वरवती वेदवाणी अतो वेदेषु बहुधा वचनात्तदर्थनिर्णय-
शक्यभावात् योग्यतावशाद्विपरीतप्रतीतेश्च विरुद्धकल्पनायुक्ता
अन्धपरम्पराः स्मुराणाम् ॥ २३—३७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं तीर्थमहिमभुतीरपि सन्महिमप्रतिपादकेषु क्षेत्रेषु पर्य-
वसाययन्ति श्रुतयश्च । मिथ्यते हृदयप्रान्निहिरयन्ते सर्व-
क्षेत्राः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराचरे ।
नमः परमर्षिभ्यो नमः परमर्षिभ्य इत्याद्याः । ननु कथमाव-
सधानां पुरुषसारहरत्वं विश्वस्य सच्चिदानन्दधनात् त्वत्त
उत्थितत्वेन स्वार्थतद्विकारवत्तदेककपत्वात् । तदुत्थितत्वञ्च
पूज्यते । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादौ अतो
गारोपितत्वमपि मन्तव्यं, जनभातोः विवर्त्तं प्रयोगासिद्धेः ।
यदि वा गौर्णावृत्तिमारोप्य युक्त्यन्तरेण मन्यते तदा विवर्त्त-
वादेऽज्ञेयमात्रस्य मिथ्यात्वात् पदाम्बुजहृदमिति न घटते
तस्यापि हेयत्वापत्तात् तस्य तु मात्वाप्यधिकपुरुषार्थत्व-

[२८४]

मुक्तं न परिवर्त्यति केचिदित्यादौ ततो युक्त्यन्तरं चावश्यं
हेयं । तदेतदाशङ्क्य न तदेककपत्वं नवारोपितत्वं किन्तु
नभरारादकपत्वंमिति वदन्त्यः पूर्वोक्तमेव शेषामपि दर्शयन्ति
सत इदमुत्थितम् ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नन्वर्थवादोऽयं यत् मन्त्रणसुहृदोऽभिज्ञाहति मेवमित्याहुः
सत इदमुत्थितमित्यादि इदं भगवद्भक्तमाहात्म्यं सतः सत्याव-
त्ततः सकाशादेव उत्थितं त्वन्महिम्नैव तेषां महिमा अतः सत्
इति मतं चेत् चेतयतीति तथा सर्वा एव न प्रबोधयति
तु भो भगवन् तर्कहतं यो यज्ञकः स एव सनादबोध-
मर्चयेदिति सतर्कः तथातेनैव प्रकारेण कच न व्यभिचरति
कच कुत्रापि मतेन मृषा नकार उभयत्र योज्यः उभययुक्
उभयं भेदाभेदौ तद्युक्तौति तथा उपासकत्वेन भेदः महिम्ना
अभेदः तत्र ये विकल्पयन्ति ते अन्धः एवेत्याहुः—व्यव-
हृत्य इत्यादि । अन्धपरम्पराया हि विकल्प इतिनः इष्टः किमर्थं
व्यवहृत्य व्यवहाराय व्यवहारं दृष्टुमर्थः । उपास्योपासकभाव
एव व्यवहारः कथं ते विकल्पयन्ति भवत्य इव मज्जनमा-
हात्म्यं कथं नानुवदन्तीत्याहुः—भ्रमयतीत्यादि । ते तत्र
भारती उरुशक्तिभिर्विशिष्टा उक्थजडान् तान् भ्रमयति
कर्मभ्रमावतन्तु तव भक्ता न तथाद्रियन्ते तेन न एव
विकल्पयन्तीति भावः । तेन कर्मप्रतिपादिकया तव भारत्येव
श्रान्ताः ॥ ३६ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं सर्वप्रकारैः भगवद्भजनं निरूप्य सम्यग्ज्ञानानुसारेण
स्विकृत्य भजनीयनिर्धारार्थं यतमानाः सच्चिदानन्दो भग-
वान् भजनीय इतिवक्तुं लोके सच्चिदानन्दा एकप्र
सान्तीति किं वक्तव्यं प्रत्येकमपि कचिदपि धर्मा
सन्तीति कथनार्थं बहुभिः श्लोकैर्वाक्यामैकैकस्य लोके ज
सर्वं चेतनेऽस्तिस्त्वं स्वर्गादावानन्दत्वं च नास्तीति नि
कुर्वन्ति तत्र प्रथमं द्वाभ्यां जगति सत्त्वं निराक्रियते अन्यथा
भगवानेव सच्चिद्यो नोपपत्तं भजनीयनिर्धारं गौणस्य
स्याप्रयोजकत्वात् ज्ञानार्थं दोषाभावात् वा तदुपयोगः अस-
त्वेव वा पूर्व नाशो निरूपितः सत्त्वेव वा कृतार्थता च यदि
जगत्पि सत्त्वं स्यात् तदा तत्रापि भजनं भवेत् भजनं
वा दोषो न स्यादिति तदवश्यं निराकर्त्तव्यं तत्र जगतः
ये सर्वं वदन्ति तन्मतं वादमुद्रया निराकुर्वन्ति तत्रैव
संशयः यदस्य जगतः सत्त्वमुच्यते तर्हि प्रतीत्यनुरोधान्
आहोस्वित्त्व व्यवस्थापकं कारणमस्ति आहोस्वित्त्वं प्रमाण-
मस्तीति आशङ्क्य निराकुर्वन्ति प्रथमतः कारणवादस्य सत्त्व-
मिति पक्षो निराक्रियते तदा जगतः सत्त्वं अनुमानात्संभ्रमति
तत्र पूर्वपक्षे अनुमानं इदं जगतः सदेव सत उत्पन्नत्वात्
यो यादृशानुत्पद्यते स तादृश एव भवति यथा युष्माकं
दुत्पन्नं कुण्डलं सुवर्णमेष भवति तथा ब्रह्मणोऽप्युत्पन्नं
सदेव कथयसतः सज्जायेतति भुत्वा सतः कारणत्वं

धीमन्त्रलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मपि सदेव भवतीति निरूपितं तद्वृषयति इति चेन्निति वृषणे प्रमाणं वृषणमाह—नु इति । वितर्कं भनेन तर्कबाध उक्तः यतः पूर्वपक्षिणापि व्याप्तिबलं प्राप्तेन तर्कैव पदार्थो निर्णीयते तर्कः शङ्कावधारेण तदेवाह—तर्कहतमिति । अयमर्थः यज्जगति सर्वं साध्यते तर्क कारणसत्त्वेन कार्यं समायातीत्युच्यते आहोस्विदारम्भन्यायेन कार्यं सत्त्वान्नरं ज्ञयते तत्र नाद्यः पक्षः साधीयान् यतस्तर्कैव हन्यते यदि कारणसत्त्वं कार्यं समागच्छेत् कारणमसत्स्यात् स्वनाश आशङ्कमानं कार्यमपि न जनयेत् अतः स्वसत्त्वनाशशङ्का भगवान् जगदपि न कुर्यात् नापि सत्त्वलक्षणो गुणः कश्चित् कारणे स्थितः कार्यं समागत इति आद्योः सम्प्रतिपक्षिरस्ति तस्माद्बहुतर्कपराहन्त्यात् न कारणसत्त्वं कार्यं समायातीत्यर्थः अथ द्वितीयः पक्षः सत्त्वान्तरमारभ्य इति तदप्यसत् व्यभिचारित्वात् सतोपपन्नादेन असन्नेव जातः न च वक्तव्यं तत्रासम्बन्धः सङ्घाते स्थित इति तथासति तावन्मात्रमेव कार्येण्यसत्स्यात् ननु स्वभावादिः अतिरिक्तोपि ननु बीजे स एव सत्त्वान्त इति चेत्तर्हि नतः पृथराविर्भावो न स्यात् तस्मात्कार्यकारणयोर्बलक्षण्यात् न कारणसत्त्वेन नियमेन कार्यसत्त्वमुत्पाद्यते ननु न कारणमात्रं कार्यं सत्त्वमुत्पादयति किन्तु समवायिकारणमेव बीजन्तु निमित्तकारणं तत्र योनिदोषगुणभूतमापि बलवता बोधेण तिरोहितं । समवायि कारणन्तु तरादवयवा मित्रा एवेति न व्यभिचार इति चेत्तत्राह—कच सृजति शुक्तिकातां भ्रान्तप्रतिपन्नं रजतमुत्पाद्यते शुक्तिकायाः सत्त्वेपि न तत्सत्त्वं भवति शुक्तिकाभयत्वात्तद्रजतस्य शुक्तिकैव समवायिकारणं तस्माद्व्यभिचारः सिद्धः ननु न केवलाशुक्तिसन्निपादानं किन्तु दोषसहिता चाकचक्याददोषाद्विशेषादशनसहकृताद्रजतं जायते ननु केवलाभयत्वात् ननु तथापि एकांशेन रजतं सत्त्वं स्यात् ननु सर्वथा असत्त्वं तदाह नेति ननु सन्देहो दोषयशात्तत्र तिरोहित इति चेत्तर्हि प्रकृतेपि तथा प्रतीयतां मनोदोषेण जगद्व्यथा प्रतीयत इति अभ्यथा जगत् सन्निदानम्दरूपेण कथं न भासत किञ्च न केवलं ब्रह्मकारणवाद एव सर्वत्र वक्तव्यः किन्तु प्रकृतिपुरुषकारणवादोपि अत उभययोगाज्जगत् सदसदात्मकं न केवलं सदित्यर्थः । एवं हेतुं स्वरूपासिद्ध्याव्यवहारेण च वृषयित्वा हेत्वन्तरमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति—व्यवहृतये विकल्प इति इति । इदं जनसत्त्वसत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मवदित्यनुमानं तदपि वृषयन्ति अयं विकल्पो विशिष्टकल्पना जगतः सत्त्वरूपा प्रतीतिकी ननु परमार्थरूपा व्यवहारमात्रत्वेनापि प्रतीतिसिद्धौ वास्तवसत्त्वकल्पनायां प्रयोजनाभावात् नन्वनादिरयं संसारः सर्वथाश्चात्र सद्वृद्धिः अतो ज्ञायते सदेवेति तत्राह—अन्धपरम्परयेति । अन्धपरम्परयापि परम्परा नवात्र चक्षुःपरम्परयेति प्रमाणमस्ति प्रयुक्तं महतां बुद्ध्या असदेवेदमित्याभासते ननु वेदानुलोभाज्जगतः सत्त्वमङ्गीक्रियते तत्राह भ्रमयति भारतीति भारती वेदरूपा तद्दीया वाणी उक्थपराज्जगत्कर्मजडां भ्रमयति भ्रामणप्रकारस्तु द्वितीयस्कन्धे निरूपितः वेदोपि ब्रह्मगतमेव सर्वमाह लोकः परं भ्रामयति जगद्भवमिति क्रिया-

सक्ताः पदार्थाद् न विचारयन्तीति उक्थजडा इकाः ॥ ३६ ॥

सद्वृद्ध्या सर्वथा सज्जिनं सेव्यमकिलं जगत् ॥

भ्रान्त्या सद्वृद्धिरेति सन्तं कृष्णं भजेद्बुधः ॥ ३७ ॥

धीमन्त्रिद्विधनायचक्रवर्त्तकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वावनधानां पुरुषसारहरत्त्वसारप्रवृत्ताः प्राक् के इमे निन्वास्तुकी न हि मरीचिकाजलमिदं विरलं सुरसं नेत्युच्यते इत्यसत्कार्यवादिमताभ्युपगमाभिः भ्रुतिभिः सहसत्कार्यवादिमताभ्युपगमाभिः भ्रुतयः सम्बन्धन्ते सत इति । एवं विश्वं सत उचितमिति सत् ननु स्वतः सत् यथा कारणगतमेव सर्वं स नष्ट इत्यत्र घटनिष्ठतया भासते तद्वदित्यर्थः । तत्र सतः कारणत्वं कार्यभेदः साध्यते यदि तदा अपादाननिर्देशेनैव भेदप्रतीतिर्विच्छेदो हेतुरित्यत आह—ननु तर्कहतमिति चिज्जडयोर्भेदस्य सर्वप्रमाणबाधितत्वादिति भावः । ननु नाभेदं साधयामः किन्तु तदुत्पन्नत्वेन कुण्डलादिवज्जैवं प्रतिषेधामः नहि कारणसत्तातिरिक्ता कापि कार्यस्य सत्त्वेत्यत आह—व्यभिचरति कश्च कचेति पितृपुत्रादिषु भेदस्यैव दर्शनात् ननु यथा शुक्तिसत्तातिरिक्तसत्त्वरूपस्य नास्ति तथा अधिष्ठानरूपपरमेश्वरसत्तातिरिक्ता सत्ता प्रपञ्चस्य नास्तीत्यत आह—नेति । यथा शुक्तिरूप्यादि मृषा तथेदं विश्वं मृषा न भवति किन्तु सत्यम् उभययुक् कारणकार्ययोरुभयस्मिन् युज्यत इत्युभययुक् तत् सत्यमिति भ्रुत्युक्तं सत्यम् उभयत्रास्तीत्यर्थः किन्तु कारणस्य सत्त्वं साबिकालकं कार्यस्य सर्वं कैश्चित्काविकं तथा ह्येति । कार्यस्य सत्यत्वं विना व्यवहारोपि न सिध्यतीत्याह व्यवहृतये व्यवहारसिद्ध्यर्थं विकल्पः कार्यम् इति इष्टः सच सत्य एव सत्येनैव घटादिना व्यवहरणादिसिद्धेः असत्ता घटादिना जलाहरणाद्य सिद्धेः ननु कूटकार्वाण्यदिनादि व्यवहारसिद्धिर्द्वयत इत्यत आह अन्धपरम्परयेति सा सिद्धिरन्धपरम्परयेव ननु विज्ञपरम्परया न हि भ्रान्तानामिह विज्ञानां कूटकार्वाण्यदयोः क्रियावक्र्यादिव्यवहारः सिध्यति न च तेरसायनप्रयोगः नापि पुरयायिनां तद्वानादिकं सम्भवेत् तस्माज्जगद्विदं सत्यमेव विज्ञानां नाद्वैतात्त्रेयादीनामप्यर्थक्रियाकारित्वात् न यदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमित्यनुशानेनैव जगत् सत्यमेव किन्तु नन्वस्वत्वादनित्यं यत् कर्मिणः अल्पपामसोमममृता अभूम इत्यादिभिर्वेदवाक्यैः कर्मफलस्य नित्यत्वप्रतिपादनात् नित्यमेव न कदाचिदानीदृशं जगदिति भ्रुवते सृष्टिप्रलयौ च न मन्यन्ते तन्मतमसदित्याहुः भ्रमयतीति हे भगवन् ! तत्र भारती वेदवक्षणा उक्थुर्त्तिर्भवेद्दीप्तिर्बुध्यलक्षणाद्विद्वत्तिरुक्थजडां कर्मभ्रमाज्जात्याकान्तमतीन् भ्रमयति मोहयति अयं भावः न हि वेदः कर्मफलस्य नित्यत्वमभिप्रेति किन्तु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रं विद्येकवाक्यत्वात् अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् तत् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुरयाजतो लोकः क्षीयते इति न्यायोक्त्युद्धृतभुत्यन्तराधिरोधाच्च अतः कर्मजडानामिदं भ्रममात्रमिति अत्र भ्रुतयः “यथोर्णनाभिः सृजते यथा पृथिव्यामौषधः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात् केशखोमानि तथाश्मराव सम्भवतीह विश्वम्” इत्याद्याः ब्रह्मवृत्तवादाद्वान्तिकक

भीमस्त्रिकुण्डलकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कारणस्य निष्पत्त्यं कार्पस्यतु सत्यत्वमेव ननु यिस्थात्यं नापि निरवस्थमिति वैष्णवानां मतमेवोक्तं भुतिभिः ॥ ३६ ॥

भीमस्त्रिकुण्डलकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदेवं पूर्वोक्तं भुतिषाक्यानां सिद्धान्ते स्वोत्प्रेक्षिततत्त्व-
बलेनाम्यथाकल्पमानानां चादनिरसनपूर्वकं निर्णीयते इदं जगत्
सत् कुतः सत् उचितं सतो ब्रह्मण उचितत्वात् सत् कार्य-
त्वात् कटककुण्डलादिवदितिसिद्धान्तः तथाचाकं नहि
विकृतिं त्यजति कनकस्यतद्वत्तया किन्तु सवमिभृशमिति
इत्यादिना संदेह सोऽयमप्र आसीत् तदैक्षत बहुस्यां प्रजा-
येय सोऽसृजत् नारायणाज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि
च कं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी नाराय-
णात् ब्रह्मा जायते नारायणात् रुद्रो जायते नारायणात् ब्राह्म-
दित्याः "इत्यादिभुतेः—

"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ॥

इत्यादिस्मृतेषु वैदिकसिद्धान्तप्रसहमानः शङ्कते ननु तर्क-
हृतमिति चेदिति यदि तेश्वरं जगत् मिथ्या न स्यात्तदा
द्वैतसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः स्यादित्यादिभिस्तर्कैर्हृतमिति चेत्तत्राह-
कच कच व्यभिचरतीति तर्कस्य तर्कैरेव यत्र तत्र व्यभि-
चरितत्वात् तथा हि अर्थापत्तिप्रमाणकब्रह्माद्वैतविषयकोऽयं भवतां
सिद्धान्तः सद्वा मिथ्या वा सत्ये द्वैतापत्तिः अन्ये सिद्धान्तबाधेन
जगतः सत्यत्वं अपिच पूर्वोक्तसिद्धान्ते किं प्रमाणं शास्त्रमिति
चेत्तत्प्रमाणरूपं शास्त्रं सत्यं वा मिथ्या वा आद्येऽद्वैतप्रतिष्ठा-
भङ्गः द्वितीये च सम्प्रदायस्य तत्प्रवर्तकाचार्याणाञ्च सत्यत्वं
मिथ्यात्वं वा प्रथमे द्वैतापत्तिः अन्ये सिद्धान्तस्य
शशष्टङ्गनाडनोपमानत्वं यथा शशष्टङ्गस्य मिथ्यात्वेन
तत्ताडनस्य सुतरां तत्ता तथा प्रवर्तकानां मिथ्या-
त्वेन तत्प्रवर्तयत्वेन तेषां सिद्धान्तस्य सुतरां तत्तुल्यतेति ननु
व्यवहारे सर्वमस्माभिरप्युपगम्यते व्यवहारस्याविद्याकल्पितत्वेन
तन्निवृत्त्याऽद्वैतसिद्धौ न कापि हानिरिति चेत्तत्र पृच्छयते
भवतां मतेऽविद्याकृतद्वैताभ्युपगमेऽविद्याया ब्रह्मणाऽभिन्नत्वं
भिन्नत्वं वा आद्ये ब्रह्मणाऽविद्यात्वे सति तत्प्रवृत्तात् मोक्षेऽप्यविद्या-
निवृत्तिर्न स्यात् द्वितीये द्वैतापत्तिद्वारा उभयथापि पाशा-
रज्जुरित्यलं तर्कः किञ्च तर्काणां शास्त्रादपि व्यभिचारः प्रसिद्धः
तथैहि नैवा मतिस्तर्केणापनेया इत्यादिभुतेः तर्काप्रतिष्ठानात्
इति पारमार्थसूत्रात् अचिन्त्याः खलु ये भावा नानास्तर्केण
योजयेत् इत्यौषधरूपमनुवचनाच्च अस्माकं तु वैदिकानां न
तथेत्याहुः न तथोभययुक्तमृदा उभययुक् भुतिस्मृतियुक्तः
सिद्धान्तस्तथा मृदा न स्यात् यथा तर्कस्य मृदात्वं तथा न
वैदिकस्येति भावः तथा च भुतिः "यथोर्णनाभिः सृजते
गुह्ये च यथासतः पुरुषाकेशलामानि यथा पृथिव्या ओष-
ध्याः सम्भवन्ति तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वं सम्मूलाः
सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति ननु जगतः
सत्कार्यत्वं भवतु परन्तु कार्यस्य सत्यत्वे किं प्रमाणमिति
चेत् भुतिस्मृती एवास्माकं प्रमाणं तथाहि उद्भूतलोकां शाक

एषोऽवस्थस्सनातनः इति भुतेः उद्भूतमयश्चाक्षमवस्थं
प्रादुरभ्यस्य इति भगवदुक्तेर्य ननु समातनाऽऽव्ययप-
दयोरेनादिवाचकत्वेनाविद्यादेरेनादित्वमभीष्टमेव तथाचानादि-
सान्तर्यं तल्लक्षणमस्माभिः प्रतिपाद्यत एवेति चेन्नया सति
अनाद्यविद्यादेर्भाष्यमप्यकामेनापि त्वया स्वीकार्यं प्राप्तं
एवञ्च तन्नाशे न कापि निगमना ननु प्रागभावदृष्टान्तेनानु-
मानस्येवानादिसान्तर्यं निगमनार्थमिति चेन्न प्रागभावस्याभा-
वरूपत्वेन भावसाधनदृष्टान्तविकलत्वात् अलं विस्तरेण अन्यत्र
रूपे कण्ठरवेण वक्ति भूतिः अथैनमाहुः सत्यकमेति सत्यं
होषेद् विश्वमसौ सृजते अथैनमाहुः नित्यकमेति नित्यं
होषायं कुरुते इत्यादिः ननु अस्त्यप्रसिद्धतमस्य कथं प्रलापः
क्रियते तत्राहुः व्यवहृतये विकल्प इति अस्मान्नाशास्त्रा-
चार्यसंस्कारवर्जितानां बुद्धिप्रशय विकल्पः तर्कबलेन विशिष्ट-
निरीश्वरवाक्यकल्पनया इष्ट एव यथामन्दबुद्धिर्गणिजामप्र एव
कूटप्रव्यव्यवहारो न शुद्धचक्षुष्मतां तथाऽज्ञानामेव निरीश्वर-
प्रशान वैदिकसम्प्रदायिनामिति नन्वप्रामाण्यस्य कथं प्रवृत्ति-
स्तत्राहुः अन्धपरम्परया अन्धपरम्परान्यायेन प्रवृत्तिरिति
शेषः तथाच भूतिः अधिचारायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः
पण्डितं मन्यमानाः जहृन्मयाना अपिपयन्मृदा अन्धेर्नीयमाना
यथाम्ना इति तत्र कारणमाहुः भ्रमयतीति । ते नञ् भारती
उरुहृतिभिर्गौणिलक्षणादिभिः स्वोत्प्रेक्षिताभिरुक्तजडाद् ईश्वर-
पराङ्मुखो न निरीश्वरवादिनस्तर्काभिनिवेशेन जडाभूतान् दुरा-
ग्रहेणोन्मत्तान् भ्रमयति तेषु वचोऽपरिजानानेषां तदैश्वर-
यादौ भ्रान्तिसदनुगामिनां सुतरां भ्रम इति
भावः ॥ ३६-२३ ॥

मापा टिका ।

इस दृष्टान्त में जोर मृत्तिका के कार्य हैं उनमें केवल
मृत्तिका का मात्र हि वर्तमान रहती है और घटादि कार्य
का परस्पर में अभाव होजाना है जैसे एक मृत्तिका से हि
घड़ा भया घड़ा का नाश होकर उसी मृत्तिका से सराव
भया उस का भी नाश होकर कालान्तर में उसी मृत्तिका
से ईंट होगई इस वाले मृत्तिका तो सर्वत्र वर्तमान रहती
है और घाटिकादि कार्य का अभाव होजाना है इस वाले
मृत्तिका हि सत्य है और घटादि कार्य मिथ्या है इसी
प्रकार परब्रह्म से उत्पन्न यह प्रपञ्च मिथ्या है क्योंकि
कारण स्वरूप, ब्रह्म तो सर्वत्र कार्य में एक रूप वर्तमान
है और प्रपञ्च रूप कार्य की उसी अधिष्ठान स्वरूप ब्रह्म में
निवृत्ति होती है इस वाले ब्रह्म सत्य और जगत् मिथ्या
है और सर्वत्र यह भी नियम नहि है कि जो जिस से उत्पन्न
होता है वह निज कारण स्वरूप हि होवे जैसे मृत्तिका से
उत्पन्न घटादि मृत्तिका स्वरूप होने हैं क्योंकि जेतन पुरुष
से उत्पन्न केश नख दन्त अचेदन देखे जाने हैं और अचेतन
गावर से उत्पन्न बलि चेतन देखे जाने हैं पेपर और भी
अनेक दृष्टान्त है इस वाले सत्य स्वरूप ब्रह्म से उत्पन्न
जगत् को सत्य कहना उपरोक्त तर्क रूप युक्ति से बाधित
है मत एव ब्रह्महि सत्य है और ब्रह्म से उत्पन्न जगत्

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनु मितमन्तरा स्वधि विभाति मृषैकरसे ।
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमिष्यवयन्पनुधाः ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

असत्य है इस मतका आप हि भुति जगडन करती है कि सत्य स्वरूप ब्रह्म से उत्पन्न जगत् सत्य हि है असत्य नहि क्योंकि मिथा का यह स्वरूप है कि जिस देश में जिस काल में जिस का सङ्गाव प्रतीत हो उसी देश में उसी काल में उस का अभाव प्रतीत होजावे तो वह वस्तु मिथ्या होता है जैसे रज्जु देश में रात्रि काल में किसी को इस प्रकार कार का भ्रम भया कि यह सर्प है उसी पुरुष को उसी रज्जु में उसी रात्रि काल में रज्जु के देखने से यह यथार्थ ज्ञान होता है कि यह रज्जु है सर्प नहि इस प्रकार की प्रतीति होने से सर्प मिथ्या ठहरता है, और दृष्टान्त में मृत्तिका देश और दिव आदि काल में यह प्रतीति होती है कि यह घट है फिर उसी मृत्ति कामे और उसी काल में यह प्रतीति नहि होती चि यह घड़ा नहि किन्तु सर्व दायहि यथार्थ ज्ञान रहता है कियह घड़ा है, इस वास्ते मृत्तिका और उसी के कार्य घटादि वस्तु से बने सत्यहै' क्योंकि वह मृत्तिकाहि जलादि लाने प्रयोजन के वास्ते घटादि नाम रूप बाला हांगया है इसी प्रकार प्रलयस्थ सूक्ष्मचेतनायतन विशिष्ट कारण रूप ब्रह्महि सृष्टि-काल में स्थूल चेतनायतन विशिष्ट कार्य रूपसे परिणत होगया है परन्तु दृष्टान्त से दृष्टान्त में इतना विशेष है कि ब्रह्मका स्वरूप से परिणामनहि किन्तु चेतनायतन द्वारा परिणाम है' और जोजिस से उत्पन्न होताहै यह कारण स्वरूपहि होताहै यह नियम सर्वत्र देखा जाता है इस का कहुंभी बाध नहि है' क्योंकि दृष्टान्त में पुरुष के अचेतन शरीर सेहि अचेतन केश नख दन्तों की उत्पत्ति होती है चेतन से नहि होती और अचेतन गोषसे बीजू के अचेतन शरीर की हिउत्पत्ति होती है चेतन की नहि होती क्योंकि चेतन स्वरूप आत्मानित्य है उस की उत्पत्ति घटि नहि सकती' इस वास्ते सूक्ष्म चेतनायतन विशिष्ट कारण स्वरूप ब्रह्म से उत्पन्न स्थूल चेतनायतन विशिष्ट कार्य रूप ब्रह्म उस कारण स्वरूप ब्रह्महि है इसी से परमात्मा के लीला आदि व्यवहार के अर्थ यह प्रपञ्च सत्यस्वरूपहि मान्योगयो है' परन्तु पुण्य पाप रूप कर्म परवश जडजीवों को मन्धपरम्परा से आप की वेद रूपा घाणी अनेक प्रकार प्रति पादन शाकि करके भ्रमाय रहीहै अर्थात् आप की भक्ति शुभ्य जीवों को वेद के विपरीतहि अर्थ प्रतीत होते हैं ॥ ३६ ॥

भीधारस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेवं प्रपञ्चस्य सत्यं साधकं नास्तीत्युक्तम् इदानीमसत्ये

सृष्टिप्रलयभूतयः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्यास्तन्मूलं चानुमानं प्रमाणमित्याह—न यदिदमिति । यद्यस्मादिदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं न आस नाऽऽसीत् तदेव सौम्येदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिभूतेः न च मिथनाप्रलयादनु अगन्तरं भविष्यद्भविष्यति "नासद्वासीको सद्वासीचदानीम्" इत्यादिभूतेः अतः कारणादन्तरामयेऽप्येकरसे केबले स्वधि मृषा मिथ्यारूपमेव विभातीति सिद्धे निश्चितम् अत एवमतः भूत्या द्रविणजातिविकल्पपथैर्द्रविण-जातीनां द्रव्यमात्राणां मृद्भोदकाष्ठावसकपाणां विकल्पाः भेदा घटकण्डलादयस्तेषां पन्थानो मार्गाः प्रकारास्तैरुपमीयते सदृशतया निरूप्यते यथा तत्र कार्यकाराणां नाम-धेयमात्रताकारणं मुदाद्येव तु सत्यं तथा ऽत्राप्याकाशादीनां नाममात्रता ब्रह्मेव सत्यम् तथाच भूतिः 'यथा सौम्येकेन मृत्पिण्डने सर्वे मृगमयं विहातं भवति वायारम्भे विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यं यथा एकेन लोहमणिना सर्वे लोह-मयं विहातं स्यात् यथा एकेन नखनिष्कन्नेन सुर्वे काष्ठा-यसम्' इत्यादि तस्मादस्य सत्ये प्रमाणाभावात्सत्येप्रमाणस्य विद्यमानत्वाद्रितथमनोविलासमृतं सत्यमिति ये अभयमिति जानन्ति तेऽपुधाः अत्रा इत्यर्थः । अत्रैवं प्रयोगः विवादाध्या-सितं न सत् आद्यन्तयोरविद्यमानत्वात्कारित्वाद्दृश्यत्वाच्च शुक्तिरजतादिष्वत् इत्यन्वये दृष्टान्तः आत्मवच्छेतिव्यतिरेके दृष्टान्तः ॥ ३७ ॥

मुकुटकुण्डलककुणकिङ्किणीपरिणतं कनकं परमार्थतः ।

महदहङ्कृतिकप्रमुखं तथा नरहरेर्न परं परमार्थतः ॥ ३४ ॥

भीधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

साधकं प्रमाणं तन्मूलं ताः भूतयो मुखं कारणं सत्यं तत्तन्मूलं अनुमानमपि प्रमाणमित्याह—वेदः तदानीं प्रकृतेऽस्तकारणं महदादि सत्कार्यं पृथिव्यादि अतः कारणा-दाद्यन्तयोरविद्यमानत्वात् यत एवं मिथ्यारूपत्वेन निश्चितम् अतः तत्र दृष्टान्ते कार्यकाराणां कार्यरूपा ये आकारास्तैरपिषेष्टाः घटादयस्तेषां अत्रापि दृष्टान्तिकेपि तथा च कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्य सत्यत्वे प्रमाणं भूतिः विकारो घटादिः यतो वाचैव केवलमारभ्यते व्यवहियते तथायुतं नामैव नाममात्रं मिथ्येत्यर्थः मृत्तिकैव सत्यं वस्तु इति एवमेव सिद्धान्तोस्तीत्यर्थः । लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन लोहमयः सुवर्ण-कार्यं कुण्डलादि एतच्छुभ्यन्तरमुत्तरभुत्यन्तरं वायार-म्भणमित्यादिकं च ज्ञेयं किन्तु लोहमित्येव सत्यमिति यद्यु-यथं वाक्यशेषो ज्ञेयः अत्र विश्वस्य मिथ्यात्वे एवं प्रयोगः इत्यनुमानस्योच्चारणं आत्मवच्छेति व्यतिरेके दृष्टान्तव्यति-रेकव्याप्तिश्चेयं साध्याभावे हेत्वभावा व्यतिरेकः अतः सत्य इति न किन्तु सत्यमेव तदाद्यन्तयोरविद्यमानं दृश्यं विकारि

श्रीश्रीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

विज्ञोहि भवार्थं भुत्वभिप्रायस्य अत्रोपनिषद्वाक्याविवरण-
कथनं विषयवाक्यदीपिकायां श्रीरङ्गरामानुजमुनिभिर्वाक्या-
लेखं भुक्तिः तथा हि उपक्रमे उत तमादेशमप्राप्त्यो येनाभूतं
सुखं भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति अत्रान्यज्ञानेनान्यज्ञाना
कर्मभावेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासम्भवमन्वानभ्योदयति कथं
तु भवति स आदेशो भवतीति हे भगवः ईदृशआदेशः कथं
भवतीत्यर्थः । उपादानोपादेययोरेकद्रव्यत्वे तद्भवतीत्यभिप्राये-
लोचनमाह—यथासौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्यात् यथोपादानभूते मृत्पिण्डे ज्ञाते तदुपादेयघटशरावादिकं
भुक्तिः भवति* तद्वदित्यर्थः नैवाविकरीत्या असद्वेषटादिकं
मृत्पिण्डेनोत्पद्यते अतः उपादानोपादेययोर्भेदात् मृत्पिण्डे ज्ञाते
सर्वसुखभागानां ज्ञातत्वं सम्भवतीति मन्वानं प्रत्याह वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं आरम्भ्यते
स्पृशते इत्यारम्भणं कर्मणि ल्युट् तेनैव मृद्व्येन घटशरावादि-
भूषणो विकारो घटशरावादिनामधेयं च स्पृशते इत्यर्थः
आरम्भणशब्दस्य पुनपुनसर्काङ्गविकारनामधेयविशेषणत्वेपि
नपुंसकैकशेषेण आरम्भणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः मृद्व-
व्येन विकारनामधेये कस्यै प्रयोजनाय स्पृश्यते इत्यत्राह वाचंति
प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया तृतीया वाक्यच्छब्दभाजहल्लक्षणया
वागाविव्यवहारपरः ततश्च वाक् पूर्वकहानादिव्यवहारार्थं
मृत्पिण्डेव नामरूपे स्पृश्यते मृत्पिण्ड एव नामरूपभग्न-
वतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि मृत्पिण्डमृन्मयाभेददर्शने वाचारम्भणं
विकार इत्येतावन्मात्रेणापि सिध्यति न नामधेयस्यापि
स्पृश्यत्वं वक्तव्यं तथापि संज्ञाभेदादुपादानोपादेययोर्भेद-
शङ्का स्यात्तत्रोदासाय नामापि मृद्व्येन स्पृश्यते इत्युक्तिरपेक्षि-
तेति द्रष्टव्यं कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वे प्रमाणमाह मृत्तिकेत्येव-
सत्यमिति मृन्मयं घटादिकं मृत्तिकेत्येव प्रमाण—
प्रतिपक्षं न तद्विज्ञत्वेनेत्यर्थः यथा सौम्यैकेन लोहमणिना
सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यं लोहमणिः सुवर्णपिण्डविशेषः यथा सौम्यै-
केन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्पायसमिधज्ञानं स्यात् वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यं नखनि-
कृन्तनशब्देन कृष्णायसपिण्डो लक्ष्यते शिष्टं पूर्ववत् एवं
स आदेशो भवतीति मयोक्त आदेशो मृत्पिण्डादितुल्य
इत्यर्थ इति आदेशशब्दोपि तैरेव व्याख्यातः तथाहि प्रकृ-
त्यर्थः । शासनं प्रसिद्धिप्राप्त्युक्तं अन्यथा आरम्भणभङ्गात्
आहूतपूर्वविशतिर्नियोक्तप्रयोजनवचनः उपपूर्वस्तु नियोज्य-
प्रयोजनवचन इति न्यासकारः नियोक्तिर प्रयोजनं यस्य
तत्कार्यस्य वाचक इत्यर्थः । किञ्चोपदेष्टव्यत्वं लौकिकालौकिक-
धर्मब्रह्मभागाद्येसाधारणं प्रशासितृत्वंतु ब्रह्मणोऽसाधारणं
“अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-
सने गार्गि” इत्यादिभिर्निर्गुणाधिकप्रशासनस्य ब्रह्मासाधारण-
त्वव्यवभात्तं घञ् प्रत्ययस्य करणे व्युत्पन्नत्वं विवक्षातः कार-
काणां प्रवृत्तिरितिशाब्दोक्तन्यायेन कर्त्तव्येन कारणान्तर-
नैरपेक्षयेन साधकतमत्वविवक्षया तथा प्रयोग उपपद्यते “अकस्मिन्
कादके संज्ञावाम्” (३-३-१९) इति सूत्रस्य प्रयोजनं कारणत्वविव-
क्षया विना कर्त्तव्यसाधुत्वेन प्रयोगनिवृत्तिः उपदेशपक्षे

प्रत्ययस्वारस्यमर्थानौचित्यञ्च प्रशासनपक्षे प्रत्ययस्वारस्येपि
प्रधानभूतप्रकृत्यर्थस्वारस्यमर्थौचित्यञ्चेति वैषम्यं अतः प्रशा-
सनमेवादेशशब्दाभिधेयमिति स्वी. सु. युक्तमिति * येनाभूतं
भुतं भवतीत्यत्र कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति आत्मनिखल्यरे दृष्टं भुते मते विज्ञाते इदं सर्वं
विवृतं भवतीति मुण्डकबृहदारण्यकवाक्यानुसारेण येन भूतेन
मनेन विज्ञातेनाभूतममतमविज्ञानं भूतं मते विज्ञातं भवतीति
येनाभूतमिति वाक्यस्य पर्यवसितार्थः । ब्रह्मस्वरूपसत्तामात्रस्था-
भूतत्वाद्विहेतुत्वाभावादिति द्रष्टव्यं अवस्थाविशिष्टतया अभूतं
स्वरूपेण भूतं भवतीत्यर्थः अत्र विज्ञातशब्दो निदिध्यासनपरः
श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्य इति क्रमप्रत्यभिज्ञानादिति
द्रष्टव्यमिति तस्मात्कार्यसत्यत्वे प्रमाणभूयस्त्वात् असत्यत्वे
प्रमाणाभावाच्च न कुटुम्बाभिमतं मिथ्यात्वं प्रामाणिक्यमिति
प्रतिप्रयोगश्च विधादाध्यासितं कार्यं सत् आद्यन्तयोर्विद्यमान-
त्वात् मृत्सुर्वणादिवदिति ॥ ३७ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

प्रपञ्चत्वानित्यत्वरूपासत्त्वे “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
इत्याद्याः भूतयः तन्मूलमनुमानञ्च प्रमाणमित्याहुः न
यद्विदमिति । यद्यस्मादिदं विश्वं अग्रे सृष्टेः पूर्वं न आस-
नासीत् सदेव सौम्यैकमत्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवात्र
आसीत् इतिभूतः निधनात् प्रलयात् अनु अनन्तरं न भव-
विष्यत् न भावयति नासदासीत् सदासीत्तदानीमित्यादि
भूतेः अतः कारणादन्तरासृष्टिप्रलयकालयोर्मध्येणैक रसे विकार-
राहित्यादेकरूपे त्वयि सृष्टा अमत्यस्वरूपमेव विभाति इति
भितं निश्चिनम् असत्त्वासत्यमिदंमृत्पाशब्दानामेकार्थकत्वात्
अत्र मृत्पाशब्दो असत्यत्वपरः जगतः असत्यशब्दावाच्यत्वं
विशिष्टाद्वैतभाष्ये प्रतिपादितमतस्तन्मतेष्ववरोधः यतः एवं
रूपमतः भूत्वाद्रविणजानिविकल्पपक्षेः द्रविणजानीतां द्रव्य-
मात्राणाम् सूक्तगककाष्णायसरूपाणाम् विकल्पाः भेदाः
घटकुण्डलादयः तेषां पन्थानो मार्गाः प्रकाशः तैरुपमी-
यते सदृशतया निरूप्यते यथा तत्र कार्याकाराणां नाम-
धेयमात्राकारणं तु मृदाद्येव सत्यम् तथात्रापि आकाशा-
दीनां नाममात्रता ब्रह्मेव सत्यम् तथात्र भूतिः यथासौम्यै-
केन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं
विकारो नामधेयम् मृत्तिकेत्येव सत्यम् यथा एकेन लोह-
मणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् यथा एकेन नखनिकृन्त-
नेन सर्वं कार्पायसमित्यादिनस्मादस्य जगतः सत्त्वं प्रमाणा-
ऽभावात् असत्त्वं प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् वितथमनो-
विलासं मनसो भ्रान्त्या कल्पितम् मनसो यादृशभ्रान्त-
भवति तादृशकारण भासते इत्यर्थः । यथा रज्जुसर्पभृ-
लानामुधारादिकरण यस्य यादृशभ्रान्तमवति तस्य तथैव
भासते तथात्र इदमनिष्टं शुद्धमनुग्रहं स्वीयं परकीयञ्चेति
यो यथा मनुते तस्य तथैव भासते स्वभावतस्तु इष्टानिष्टादि-
रूपत्वं नास्त्येव स्वभावत एव इष्टानिष्टस्वरूपत्वे सर्वेषामेवेष-
त्वाद्याकारण भासते अतः मनोविलासितम् मनःकल्पनानुरूपं
वितथमसत्यं च सत् मनोविलासञ्चेतिनित्यमनो विलास एव-

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याया ।

इदं विद्मः अमुधाः अन्नाः ऋतमिति सत्यमिति अवयमिति
जानन्ति यस्यादिवं अग्नेनास निधनादनु न भविष्यत् अन्तरा
एकरसे त्वयि मृषा विभातीति मितम् अनः द्रविणजाति-
विकल्पपथैः उपमीयते तस्माद्विषयमनोविलासं इदममुधाः कृत-
मित्यवयतीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न यदिदमप्र आसनभविष्यदतो निधनादनिमित्तकमन्तरात्त्वयि
विभाति मृषैकरसे । अनउपगीयनेद्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथ-
मनोविलासमिदमित्यवयन्ति मुधाः ॥ २४-३८ ॥

जीवस्येश्वरत्वे बाधकमाह—नेति । इदमीश्वरत्वमग्रे उत्पत्तेः
पूर्वं जीवेषु गर्भस्थेषु नास नास्ति न भविष्यत् यदि गर्भस्य
इदो भवत्तर्हि उत्तरप्रापि अभविष्यत् नच तथेति यस्या-
दतो निधनात्प्रमरणादनन्तरमपि नरकादिगमनाज विद्यत
इत्यर्थः । ननु अस्येशोहमिति किमिमिहा प्रतीतिरत्राह
अनिमित्तकमिति अः विष्णुर्निमित्तं यस्य तत् अनिमित्तकं
अगवविमित्तकमेव तस्य जन्ममरणयोरन्तरामध्ये त्वयि जीवे
कृष्वेवेश्वरत्वं भाति नतु वस्तुतः त्वं जीवः कुतः एकरसे
प्रधानसारे न च वस्तुतः जीवः सर्वोत्तमसारः मृषैव तथा
मन्यते अतो भ्रान्तिरेव तथाज्ञाने प्रयोजकेत्याह—अत इति
क्तो जीवः सर्वसारो न भूयादतो द्रविणजातिविकल्पपथै-
र्जीव उपगीयत इत्यन्वयः । भ्रान्त्या जीवो द्रविणवान् अमि-
जातिमानित्यादिसाक्षिविरुद्धकल्पनामार्गैः कथ्यते अहैरिति
कथं विद्वद्भिस्तु भवानेव द्रविणादिमानिर्युच्यते कुतः
यतस्तपोदमाद्याः अभिजन्मकारणभूताः गुणाश्च भवत एव
कथमेतदिति तत्राह—वितथेति । यतोभिजात्यादिगुणास्तत्र
मुमुषाः अत इदं जीवस्येश्वरत्वं बुधास्तत्त्वज्ञानिनो वितथ-
मनोविलासं मिथ्यामनोविकारमित्यवयन्ति जानन्ति—

गुणा एवाभिजात्याख्यास्तद्ज्ञानेवाभिजातिमान् ।

अतोभिजात्यवान्विष्णुस्तद्वन् तूपचारतः ॥

इति वचनात्—

ये जगत्प्रबन्धस्यजीवाद्येष्वेशवर्जितम् ।

तेषामपि तु तां वाचमीश एव इवात्यजः ।

नच नर्कैर्मवेदीशो जीवोवेदविरोधतः ॥

इत्यादिस्मृत्यर्थत्वेन भुत्यन्तरमप्युक्तम् ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु तर्हि कथं न हि विकृते अजन्तीत्युक्तम् ।
तत्राग्याः सिद्धान्तान्यस्यः पूर्वार्थमेव दृढयन्ति न यदिदम् ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृततृहृत्क्रमसन्दर्भः ।

न केवलं त्वत्परिजनाः एव त्वदभिधाः अपि तु तत्र बुधा-
वनादि धामकल्पमपि तथेत्याहुः न यदिदमित्यादि इदं तत्र

बुधावनमधुराहारकोविदोऽपि यत् तत्र बुधाः प्रपञ्चवत् न
नभ्यरत्न अत्र नास अग्रे सुदोः प्रगपि आसीत् न भविष्यत्
नहं भूत्वा पुनर्भविष्यतीति न अतः कारणान् निष्कर्ष्य अत्र
प्रलयादपि अमु पञ्चात् भावेत्यर्थः । सुद्विप्रलयेर्मध्येऽपि मित्रं
चितं कुत इत्याहुः एकरसे एकावस्थे त्वयि विभाति चेत्
यथा स्वमेवकरसस्तथा तत्र अमापि । अहमेवास्येकमे
इत्यादिना यथा त्वं त्रैकादिके सिद्धस्तथा तदपि तवैव
एतच्च एतद्विकृतावयं मन्त्रमापि अहं अतोऽस्यापि वैका-
लिकीसिद्धिरिति वस्तुत्वानिमित्तत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्ति अत
उपमीयत इत्यादि द्रविणजातीनां द्रव्यप्रकाराणां मृकवत्त्वं
दीनां ये विकल्पा मेवाः ब्रह्मकुण्डादयः आकारास्ते वस्तुतः
मृकनकाद्येव तेन त्वया सह तत्र लोकाणांकारमावर्तय
मेवो न वस्तुतः इति एवं प्रकारेण कृतं तत्र बुधावनादिकं
लोकं अमुधाः कुतर्कपराः वितथमनोमिलाप वितथोक्तमनोऽभिव्यक्त
मदनित्यो यः प्रपञ्चः तमिष अवयमिति बुधास्तु
केवलमिष मुर्तिमदित्याद्येव जानन्तीति मयः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु जगतः सत्यत्वं मांस्तु तेन विशेषतः सेवमाणा
न सेविष्यन्ते ये तु पुनः स्वभावतः सेव्ये तेषां निवेधनं
केन वा सिद्ध्येत् सत्त्ववत् असत्त्वव्यापि जगत्प्रभावादि
यथा सत्त्वमस्य साधयितुं न शक्यं तथा असत्त्वमपि
तैरेव हेतुभिः तस्याजगत् सत्त्ववत्त्वमेवास्तु ततस्तत्
सेवायां न गुणो नापि दोषः ततो जगत्परित्यागः कथं
सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह न यदिदमप्र भावेति यद्यसत्त्व-
साधकमत्र न भवेत् तदैव वक्तुं शक्येतापि असत्त्व-
साधकस्तु वर्तते इदं जगदसत्त्वादाचित्कत्वात् यदैव तदैव
यथा ब्रह्मेति केवलव्यतिरेकी हेतुरस्तीति निरूपयति नय-
दिति कादाचित्कत्वमेव निरूप्यते यद्यस्मादिवजगदग्रेऽसत्त्वेः पूर्वनाश-
नवा अतोनिधनात् प्रलयानन्तरञ्च न भविष्यति अतोमन्ये कदाचि-
देव जातं तेन भावते असदिति यदि सत् तद्वत्कालक-
वेपि भवति न हि सत् कदाचिदसत्प्रवृत्तिः अन्यथा कदा-
चिद्वदोपि पटः स्यात् तस्मादान्तरालिकत्वात् असत्त्वजगत् न
त्वमेव हेतुना सत्त्वाभाव एव सेत्स्यति न त्वसत्त्वं ज्यति-
रेकेभापि तदभाव एव साध्यत्वेन तु धर्मान्तरमिति केन-
त्राह—अनुमितमन्तरात्त्वयि विभाति भुषेति । इदं जन्ममन्त्र-
भाति तत्र हेतुत्ववीति यदि कसिन् विद्यमाने अतिरिक्तो
भासते तत्त्वेन तन्मिष्येति सिद्धं यथा शुक्रिकायां रजस-
तत्त्वया सर्वमिदं ब्रह्म भुत्या ब्रह्मविद्भिर्ब्रह्म निर्णीतं तथापि
यद्यन्यथा भासते जगत्त्वेन तन्मिष्येव भवितुमर्हतीत्यर्थः । हेतु-
न्तरमप्याह—अनुमितमन्तरेति । प्रत्यक्षेण रजसं न वदन्ते
इन्द्रियायैसर्गिकवैषम्यं शुक्तिविचयत्वात् न हि रजसेन सह
सर्गिकवैषम्यं सतोरेव संयोगात् सत्त्वप्रकोपे पुनश्च
इन्द्रियाणां बुद्धिजन्मतत्त्वप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणं दृष्टं तु
तद्वन्तरं बुद्ध्या जन्मते विषयीक्रियते च तत्र सां बुद्धि-
रेव कारणं तेन ज्ञानकरवर्गं ज्ञानमनुमानमिति रजस-
मनुमिति विषयं भवति किञ्च अन्तरा विभाति इन्द्रिया-

भीमश्चकभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्येवमेषां भाति तन्मृषा तथा ऽत्रापि प्रमाद्वैतस्य ब्रह्म-
वैतस्यैवमेषां जगत् भातीति यावदेतयोर्न सत्यम् परीक्षा
साधनप्रतिभासते अतोन्तरेण विभाति एतस्मिन्नुभयस्मिन् विचा-
रिते तत्त्वमसीति वाक्ये अवगते पञ्चास्तस्यैव ब्रह्मैव भासते
किञ्च एकरसे त्वयि यजानामकारेण भासते तन्मृषैवति
कृतस्यैव पथैकस्मिन् चन्द्रे द्वैतप्रतीतिर्ज्ञान्या ननु तथा-
व्यसत्यं कथं सत्यमिति नञ्भासतः प्रतीतिरस्तीति चेदत आह
अत उपमयिष्ठ इति असत्सादृश्याजगदसद्वित्युपमीयने यथा
द्रविणजातिविकल्पमार्गैः पदार्थाः उपमीयन्ते यथा गोसदृशो
गव्य इति वाक्यं श्रुत्वा गरव्ये गव्यं पश्यन् सादृश्यं
ब्रह्मैवभासतं स्मृत्वा तद्वये पश्यन् गवयोऽं गोसदृश-
त्वादिति मन्यते द्रविणानां गवादीनां या जातिः गोत्वा-
द्विज्ञासां विकल्पोऽन्तरमेव स एवोपमाने मार्गः अन्यथा
निरित्येव प्रतीयेत एतस्मादेव विशेषाच्चानुमानविषयता वदितु-
मन्यसादी सधैरेव जातिरेव सादृश्यज्ञानस्तु भिन्नजानीयं
प्रापयति तथा ये असन्तो दृष्टाः ते विचारो क्रियमाणे न
असम्भवन्तीत्येतद्धर्मसाम्याजगदसद्वेति निश्चीयते भानन्तु
ज्ञानादुक्त्यापि भवतीति नासत्त्वं निराकरोति सत्त्वमपि
भासते असत्त्वमपि भासते परं विचारसहिष्णुगुणशुक्-
प्रमाणेन सज्ञासते विचारासहिष्णुदोषसहितकरणेनासीदिति
विशेषः भन्तु वेदिकानां महतामपि जगति सद्बुद्धिः अन्य-
थाऽस्यासत्त्वं कैर्वाभावात् विभ्रमेण सर्वं व्यवहारा न
अवेद्युः तस्मात्सत्त्वं सदसद्विलक्षणत्वं वा वक्तव्यमिति चेत्-
आह—वितथमनोविलासमिति इदं जगत्सर्वं वितथमेव मिथ्या-
भूतमेव यतो मनोविलासं यो हि जगति मनसा यद्यथा
मन्यते तं प्रति तत्तथा प्रतिभाति इष्टं द्विष्टं शुद्धमशुद्ध-
मात्मीयं परकीयं चेति नहि निसर्गतः जगति कश्चित्
पदार्थः एवम्भूतोऽस्ति यः सर्वान् प्रति प्रियो भवति अतो
मनोविलासकृतमेवैतदिति मनोरथवन्मिथ्याभूतमेव एतादृशमपि
ये सत्यमिति मन्यन्ते ते अबुधाः न पण्डिताः विचार-
रहिता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कपुष्पादिसमत्वादि मिथ्याभूतं जगद्यतः ।

अविष्टानाञ्च सज्ञानं तं कृष्णं नियतं भजेत् ॥ ३८ ॥

भीमश्चिद्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

इदमेवार्थं आत्मार्यादिमताभ्युपगम्यः श्रुतयः स्पष्टतया
जीवपरसिद्धमाहुः—वेति । यद्विदं प्रसिद्धं विभ्रं तत् अग्रे सूष्टेः
आहुः नासत् नासीत् अतः अस्माज्जायिनः प्रख्यात् अनु-
ब्रह्मात् न भविष्यत् न भविष्यति किन्तु अन्तरा मध्य एव
निर्गम्य प्रमाणविषयीभूतं विभाति कुत्र भुवति परामृषतीति
शुभः जगदेव सुजातीनि परामर्षवाद् यः परमेश्वरसस्मिन्
त्वयि किञ्च प्रागभावध्वंसवत्त्वादित् यस्माच्चित्त्यत्वेन न प्रमितम्
अतो द्रविणजातीनां मृतसुखणीदीनां विकल्पा भेदा घटकुड-
कादयः तेषां पन्थानो मार्गः प्रकारास्तैरुपमीयते तत्सदृश-
तया सत्यत्वेनैव ननु शुक्तिरजतज्जुसर्पादिप्रकारैर्मिथ्या-
त्वेन विकल्पत इत्यर्थः । अत एव विभातीति विद्विष्टमानार्थं

[३८९]

विशब्दः प्रयुक्तः किञ्च तथापि वितथमनोविलासमिति
मिथ्येति ये विनीतज्ञानिनः वेद्यं श्रुते सार्वकालिकसत्ताक-
मिदमिति विनीतकर्मिणोऽवयमिति जानन्ति ते बहुधाः अप-
ण्डिताः ॥ ३७ ॥

भीमश्चकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदानीं जगत्कारणभूते ब्रह्मणि परमेश्वरे विकारादि-
शङ्का निराक्रियते इदं जगत्कारणभूतत्वात्कारणविद्या-
तत्कारण्यरागाभिनिवेशादि यद्यस्मात्सृष्टेः पूर्वं त्वयि नास्ति
नासीत् अतो निश्चयान्ननु अतोऽस्य विभ्रस्य प्रलयानन्तरमपि
न भविष्यन्न भविष्यति तथाच भुक्तिः “यः सर्वज्ञः सर्ववित्
यस्य ज्ञानमयं तपः” इत्यादि—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चाजुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥

इति भगवदुक्तेः मध्येपि नैव कुतः तेषां विकारादीनां
जडाभिमानवतः क्षेत्रज्ञस्य धर्मत्वादित्याहुः—एकरसे अ-
व्युत्पन्नस्वरूपगुणशून्यो स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियावति भूतेः
ननु “यं देवं देवकीदेवी वसुदेवादर्जाजनत्” इत्यादिशास्त्रस्य
जन्मादौ प्रमाणत्वात्कथं निर्विकारत्वं तत्राहुः—मृषेति ।
अज्ञानां त्वत्तः परास्मूखानां त्वयि विकारादि मृषा भाति
प्रतीयते न च तत्प्रतिपादकपूर्वोक्तवाक्यविरोधः शङ्कनीयः
तस्यत्वाविर्भावादिपरत्वाच्च बाधः किञ्च जन्मकारणीभूत-
कर्मणो भावात् कथं तदुद्भवः सम्भावनीय इत्येतत् ख्य-
मेव भगवता प्रतिपादितम् अजोपि सन्नवययात्मा भूतानामी-
श्वरोपि सन्नित्यादि अजायमानो बहुधा विजायते इति
भुनेः एतत्तत्त्वं स्वरूपमस्माभिरेव भुतिभिर्मितं निर्णीतं न
तर्काद्यवकाशः “य आत्माऽपहतपाप्मा” इत्यादिभिः अत एव
व्यतिरेकदृष्टान्तैर्द्रविणजानिविकल्पपथैर्विषयप्रकारैर्हर्षशोकादिना
प्रणमन्ति न तथा भवानिति भावः ननु रामकृष्णादि-
प्रादुर्भावे क्षत्रियत्वादिजात्यादिरपि सुदुर्लभः तथाचांकसिद्धात-
भग इति चेत्तत्राहुः—वितथमिति । मूलप्रमाणहीनम् अज्ञानं
मनोविलासमात्रं त्वयि जात्यादिजीवधर्मे येऽबुधाः पावण्ड-
निष्ठास्ते श्रुतमिति मन्यन्ते न वेदिकसम्प्रदायानुकूलाः
सूर्ये तमः कालत्रयेपि न दृष्टिभुतिगोचरं तद्वदित्यर्थः । अथ
चैवं योजना इदं भूतभौतिकं कार्यम् अग्रे सूष्टेः प्राक् त्वयि
साक्षात्नासीत्तपि प्रलयानन्तरं भविष्यति यद्यस्मादेवं तस्मा-
दन्तरा मध्येपि त्वयि मृषैव भाति अयथायमेव प्रतीयते
कुतः प्रकृतिकार्यस्य काष्ठत्रयेपि स्वरूपरूपाणां प्रकृतावेव
निष्ठत्वात् कार्यस्य कारणे स्थितिः नियमाच्च बीजेश्वरादिभ्यः
तथाच भुक्तिः “नेह नानास्मि किञ्चन” इत्यादि ब्रह्मणि कार्य-
सम्बन्धाभावं द्योतयितुं विशिनष्टि—एकरसे जगत्कारण-
तत्सम्बन्धादिशून्ये अतएव इदं द्रविणजातिविकल्पपथैरुपमीयते
द्रव्यस्य ये विकल्पाः परिणामादयो जगत्स्य विकल्पा साङ्गो-
नानात्वादयस्तेषां प्रकारैरनित्यत्वापरिणामित्वादिभिस्तुल्यतया
निरूप्यते यथा द्रव्यजातयो नियतस्वरूपाभावतया परि-
णामादियुक्ता अनित्याश्च तथैवमपीत्यर्थः । ननु यदि परि-
णामादिमत्त्वं तद्वत्त्वमपि समीचीनमिति चेत्तत्राहुः—अतः

त यदजया त्वजामनुशपीत गुणांश्च जुषन् भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ।
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमातभगो महसि महीयसे ऽष्टगुणिते ऽपरिमेयभगः ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वस्तुभावकपदार्थं ये वितथं मिथ्या मनोबिलासं मनो-
मात्रकल्पितमित्येवमवयन्ति निश्चिन्वन्ति तेऽबुधा मूर्खाः
तथाच भूमिः असत्यमाहुर्जगदेतद्वाः शक्तिं हरेर्न विदुर्न
परं हि यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक् सृष्टात्त्वभूत् सत्यकर्ममहात्मा
इति —

“असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदादुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥

इति भगवदुक्तेष्वप्यतिरेकेषु वितथत्वं निविध्यते अना-
द्यन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्तते नात्र विचार्यमस्ति न चान्यथा
कापि च कस्यचेममभूत् पुरा नापि तथा ‘अविध्यत्’ इति
श्रुत्या ऊर्ध्वमूलमधःशास्त्रमन्वयं प्रादुरव्ययम् इत्यादिस्मृते
ष्वपि नापि मनोमात्रविलसितमिदं ईश्वरसृष्टत्वात् “तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः एतस्माज्जायते प्राणः
सत्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजा नारायणाज्जायते प्राण
आनन्दाख्येव कश्चिमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिभूतिप्रति-
पादितत्वात् अत्र केचिज्जगदभावं प्रतिपादयन्ति ते विवेक-
कुशलैः सर्वतोपेक्षयाः उक्तशास्त्रविरोधात् मोघज्ञानाविचेतस
इति भगवतैवोपेक्ष्यत्वेनोक्तत्वात् असत्कार्यवादाभ्युपगमे
बौद्धमतविशेषाच्चेत्यलं विस्तरेण ॥ ३७-३८ ॥

भाषाटीका ।

फिरमी प्रपञ्च को मिथ्या मानने वारा कहता है कि
जिस कारण से यह जगत् सृष्टिके पहले भी नहि रहा
और प्रलय के अनन्तर भी नहि होगा इसीसे मध्य में
एक रस आप पर ब्रह्म स्वरूप आधार में यह जगत्
मिथ्याहि प्रतीत होता है यह निश्चय हि पागया है
इसी से भूतियों में मृत्तिका आदि द्रव्य के कार्य घटादि
को के दृष्टान्त मार्गी से प्रपञ्चको घटादिकों के तुल्य निरु-
पण किया गया है इस पर भूति कहती है कि उपरोक्त
कु युक्तियों से प्रपञ्च को मिथ्या वर्णन करना यह उनका
वृथाहि मन का विलास है क्योंकि उपरोक्त प्रकार से
प्रपञ्चका बाध नहि दीखता किन्तु नाश दीखता है नाश
मान वस्तु मिथ्या नहि होता मिथ्या तो वह होता है
कि जिसका किसी काल में सञ्ज्ञा न होवे जैसे आकाश
में पुष्प शश के शीङ्ग वगैरह का पुत्र आदिका कभी
सञ्ज्ञा नहि है इस लिये जगत् का मिथ्या पना सत्य है
ऐसा कहने वारे अविवेकी हैं ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु यदि प्रपञ्चो नाम नास्त्येव तदाऽसत्ता तेन न चान्यथा

सम्बन्धगन्धोऽपि तर्हि किमपराजं जीवेन नतो ऽयं संसृष्टि
किम्वा बहुपुण्यमीश्वरस्य यतो नित्यमुक्तः किं विषयं च
तदा कर्मकाण्डमित्यपेक्षायां जीवेश्वरविशेषं “द्रासुपर्णां ब्रह्म
सकाया समानं बृक्षं परिप्लव्जते तयोरन्यः पिप्पलं क्वाह-
त्यनञ्जमन्यो अभिजाकशीति । अजामकां लोहितशुक्लकुम्भाय”
इत्याद्याः वदन्तीत्याह—स यदजयेति । सतु जीवो वदन्त्याह
अजया मायया अजामविद्यामनुशर्याताऽऽलङ्घ्यते गुणांश्च
देहेन्द्रियादीन् जुषन् सेवमानः आत्मनया ऽष्टवर्षस्तद्वत्
तदनन्तरं सरूपतां तद्वर्मयोगश्च जुषन् अपेतभगः पिप्पलक-
न्वादिगुणः सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति तद्विषयमेव
च कर्मकाण्डमिति भावः त्वमुत त्वमुत जहासि तामजं
मायाम ननु सा मय्येवास्ति कथं त्यागस्तत्राह महिरिव त्वम-
मिति । अयं भावः यथा भुजङ्गः स्वगतमपि कम्पुकं शुक्-
बुद्ध्या नाभिमन्यते तथात्वमजाम नहि निरन्तराहादि-
सम्बन्धकामधेनुवृन्दपतेरजया कृत्यमिति तामुपेक्ष्य इति कुहः
एनत्तदाह आत्मभगो नित्यप्राप्तैश्वर्यः महसि परमैश्वर्येऽष्ट-
गुणितेऽणिमाद्यष्टविभूतिमति महीयसे पूज्यसे विराजसे कथं
भूतः अपरिमेयभगोऽपरिमितैश्वर्यः नान्येषामिष देशकावादि-
परिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमैश्वर्यमपितु परिपूर्णस्वरूपाबुद्धि-
त्वादपरिमितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नृत्यन्ती तव वीक्षणाङ्गणगता कालत्वभाषादेभि—

भावात् सस्वरजस्तमोगुणमयानुष्मीलयन्ती बह्वन् ॥

मामाक्रम्य पदा शिरस्यतिभरं सम्मर्दयन्त्यातुरं—

माया ते शरणं गतोऽस्मि नृदरे त्वामेव तां वारय ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

यतः अपराधात् पुनश्च यतो बहुपुण्यात् यदा प्रपञ्चो
नास्त्येव तदा कर्मकाण्डं किं विषयं को विषयोऽधिकारी
यस्य तर्हि विषयं वेति द्वावित्यर्थः । सुपर्णां पक्षिणी पक्षि-
त्वं नानावृक्षरूपदेहलोकारपरित्यागात् तत्रैकस्य भोक्तृत्वेन
अन्यस्य भोजयितृत्वेनेति वेयम् सयुजा संयुक्ती मिथो व्यभि-
चारच्युत्यावित्यर्थः । समानमेकं बृक्षं दृश्यते छिद्यते इति
नश्वरत्वेन सुकपुःकादिबहुफलवस्त्वेन पापपुण्यादि बहुवीज-
वस्त्वेन च बृक्षसदृशं देहं परिप्लव्जते भोक्तृत्वेन नियन्तृ-
त्वेन चाधिष्ठितवन्तावित्यर्थः । तयोरन्येऽन्यो जीवः पिप्पलं
कर्मफलम् अन्यो नित्यमुक्तो जीवात्तर्यामीश्वरः अभिजाक-
शीति साक्षितया प्रकाशते तदनन्तरमप्यासानन्तरं तद्वि-
षयमेव वेति स संसारं प्राप्नो जीवो विषयोऽधिकारी यस्य
तथाभूतमेव कर्मकाण्डमिति ॥ ३८ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्यवबोधिनी ।

ननु यदि प्रपञ्चो नाम नास्त्येव तदाऽसत्ता तेन न चान्यथा

भीमविष्णुसामविष्णुकवर्तितकृतान्वयबोधिनी ।

वैतन्त्यस्य सम्बन्धगन्धोपि नास्ति तर्हि किमपराजं जीवेन
वतोऽसौ नित्यवयः संसरति किम्वा बहुपुण्यमीश्वरस्य यतो
नित्यमुक्तः किं विषयं च तदा कर्मकाण्डमित्यपेक्षायां जीवे-
श्वरविशेषमाह—स यदजयेति । स तु जीवः यतः यस्मादजया
मात्मा अजाम् अविद्यामनुशयीत आलिङ्ग्य ततो गुणाश्च
देहेन्द्रियादीन् जुषन् सेवमानः तदनु तदनन्तरं सरूपतां
तद्धर्मयोगं च जुषन् अपेक्षभगः पिहितानन्दादिगुणः सन्
मृत्यु संसारं भजति प्राप्नोति तद्विषयमेव कर्मकाण्ड-
मितिभावः त्वमुत त्वन्तु तामजा मायां गुणबुद्ध्या नाभिमन्यसे
कृत एतत्तदाह आत्तभगो आत्तभगो महसि महीयसेऽह
गुणिते अणिमाद्यध्वितिमिति महसि परमेश्वरं महीयसे
पूज्यसे विराजसे कथम्भूतत्वं अपरिमेयभगः अपरिमेयानि
अपरिमितानि भगानि ऐश्वर्याणि यस्य सः अपरिमितैश्वर्यं
इत्यर्थः न ह्यभ्येष्टाभिष देशकाद्यादिपरिच्छिन्नं तदाहगुणित-
मैश्वर्यम् अपितु परिपूर्णस्वरूपानुबन्धित्वादपरिमितमिति अतो
जीवेश्वरयोर्महान् विशेषः अत्र भुतिः “ह्य सुपर्णा सयुजा
सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वा-
द्वक्ष्यनभ्रमन्यो अभिचाकशीति । अजामेकां लोहितशुक्रकृष्णा-
मित्यादि अर्थः ह्य द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ सयुजौ सखाया
सखायौ इति प्रतिपदानि ज्ञातव्यानि द्वौ सुपर्णौ शोभनगमनौ
सयुजौ बिम्बाभावेन सदा संयुक्तौ सखायौ नित्योपकारको पकार्य-
त्वेन वर्त्तमानौ समानं एकमेव वृक्षं देहं परिषस्वजाते पारिष्वक्त-
वन्तौ नियामकनियम्याद्युपाधिमत्त्वेन परिगृह्य वर्त्तते तयोर्द्वयोर्मध्ये
अन्यः प्रतिबिम्बभूतो जीवः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु विविधं
विषयास्वादनं यथा भवति तथा उपभुङ्क्ते तस्मादन्यो
बिम्बभूतः परमात्मेश्वरः पिप्पलमनभ्रमभिचाकशीति स्वप्र-
काशाक्षयवृद्धसिमात्ररूपेणास्ते इत्यर्थः । अत्र सुपर्णत्वं पक्षित्वं
तयोर्नाशजाड्यानस्त्रीकारपरित्यागसाम्यात् अजामेकमित्यादि-
र्वाभ्याप्रागेव कृता । अथस्वामिनाम्—

नृत्यन्ती तव वीक्षणाङ्गुणगता कालस्रभावावादिभि—

र्मावान्सत्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयन्ती बहून् ॥

भामाकम्य पदा शिरस्यतिभरम् सम्मर्ह्यन्त्यातुरं ।

मायां ते शरणं गतोऽसि नृदरे त्वामेव तां वारय ॥

भो नृदरे त्वामेव शरणं गतोऽसि तां मायां वारय का सा माया ?
त्वां किङ्करोति इत्यत आह ते तव माया तव वीक्षणाङ्गुण-
गता नृत्यन्ती कालस्रभावादिभिर्गुणमयान् भावानु-
न्मीलयन्ती सती मां शिरसि पदा पादेनाकम्य अतिभरं यथा
स्यात्तथा सम्मर्ह्यन्ती तवैव माया तां त्वमेव निवार-
येति ॥ ३८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स यदित्यस्य टीकायां भुतौ हेतिद्वयित्यर्थः । एवमुक्त-
वापि सुपर्णत्वं पक्षित्वं तच्च नानाधिष्ठानस्त्रीकारपरित्याग-
सम्बन्धतः तत्रैकस्य भोक्तृत्वेनान्यस्य भोजयितृत्वेनैतद्वयं
अनुजैति संयुक्तौ मिथो अभिचारस्यावित्यर्थः । पिप्पलं

कर्म फलमिति कथाकथायां तु अथ भीमजीवस्य प्रधा-
नास्तुष्टवमेव जीववैलक्षण्येन दर्शयन्त्यः काश्चित्तदनुगताः
स्तुवन्ति किञ्च ननु भवतु जगतो महैलक्षण्यं नाशजाड्या-
दितः जीवस्य त्वनाशविद्रूपत्वात् सालक्षण्यमेव तर्हि कथं
ममेव भजनीयत्वं पूर्वाभिर्द्दशितं 'इत्यादाकृत्य तदर्थमेव जीवे-
श्वरस्वरूपवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्त्यः स्तुवन्ति स यदजयाविति
तैरेवस्याख्यातं तत्र कञ्चुको जीर्णत्वगिति जहामि नाभिम-
न्यसे इत्येव च इवावययं तथाच पिहितानन्दादिगुणत्वेन
स्वतोपि जीवस्य सविशेषत्वं प्राप्तं तच्च युक्तमिदं शाखादिभि-
पतद्विवरणं च भीमागवतसम्बन्धतद्दीकयोर्द्वयं यदा मजीको
यद्यस्मादजया मायया अजां रूपान्नामनु लक्ष्मीकृत्य शशी-
त मुष्टानं तत्तस्मात् अपेतस्वरूपसामर्थ्यः सन् सरूपतां
मयाकार्योपाधिसाधर्म्यं भजन् गुणान् विषयांश्च भजन्
अनुमृत्युं संसारं भजति इति अन्वयः तत्रैकनोपाधिना
स्वात्मन् स्थितेन कस्यचित्स्पर्शः कस्यचित्तेति सामर्थ्यवैलक्ष-
ण्यत्वात्स्वरूपवैलक्षण्यमवगम्यते तच्च ब्रह्मस्तवे दर्शितमस्ति
अत्र भुतयो ह्यसुपर्णस्याद्याः ॥ ३८ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रकृत्यन्तरवस्थाने तुल्येपि जीवस्य तत्परवशात् परस्य
तदभावात्वं चाह—स यदजयेति । सरूपन स्थूलत्वादि-
धर्मताम् अपेक्षभगः अपेक्षानैश्वर्योदिः जहासि नियमेन तत्पर-
तन्त्रतया सम्बन्धरहितोभीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

ननु भगवत इव तेषामपि नित्यत्वेकरसत्त्वप्रकृतित्वाद्य-
विशेषोपि कथं तेषां तत्सम्भावना तव तत्सम्भावनाया अप्यभाव
इत्याशङ्क्यायां प्रकृतिवदयत्त्वतद्व्यभाषाभ्याम् एवेत्याहुः—स यदिति ।
स जीवा यद्यस्मादजया त्वस्मायया मोहित इति शेषः । अजां
प्रकृतिपरिणामात्मिकां देवमनुष्यादिमूर्तिमनुशयीतां आलिङ्गति
विमर्तीति यावत् ततो गुणान् शब्दादिविषयान् जुषन् सेव-
मानः सरूपतां सूक्ष्मत्वादिस्थूलत्वादिदेहधर्मतां भजति देहा-
त्माभिमानो भवतीत्यर्थः तदनु तदनन्तरं मृत्युं मरणं भजति
प्राप्नोति इत्थं जन्ममरणादिरूपसंस्तुतिभाक्त्यादपतो भगो
ज्ञानैश्वर्यादिर्यस्य तथाभूत इव भवति त्वमुत त्वं तु अहिः सर्पः
त्वत्वं कञ्चुकं इव तामजां जहासि नियमेन तत्परतन्त्रतया
सम्बन्धरहितोऽसि अहिदृष्टान्तस्यागमात्राभिप्रायकः अत
एवातः नित्यं परिगृहीतः भगो येन तथा-
भूतः—

“देवैर्यस्य समग्रस्य धीर्यस्य यशसः धियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पणामभग इतिरणा ॥

इति भगवद्दर्शयोऽवगन्तव्यः अथापि किं जीवदेवाहमपि
परिच्छिन्नभगः नेत्याहुः अपरिमेयभगः अपरिच्छिन्नैश्वर्योदि-
माह अहगुणितेऽपहतपाप्मत्वाद्याद्यो गुणाः तेऽस्य नित्यं
सजाता इत्यहगुणितं तारकादिस्वाहितं च तस्मिन्निष्ठाविमृता-

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पहतपाप्मत्वादिगुणकाष्टयुक्ते महस्यपरिच्छिन्ने स्वयं प्रकाश-
रूपे महीयसे महसि स्मिता पूज्यसे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रीश्रीनिवाससूक्तितत्त्वदीपिका ।

अथ जीवेश्वरयोः प्रकृत्यन्तरवस्थाने तुल्ये तयोः को विशेषः
किं विषयो विधिमिवेधविधिरित्यत्र जीवस्य तत्परवशात् परस्य
तदभावात् आह स यदजयेति । स तु जीवः यद्यस्मादजया भग-
वद्दीनवा मायया अजां प्रकृतिं अनुशयीत आलिङ्ग्य ततो
गुणांश्च देहेन्द्रियादीन् जुषन् सेवमानः स्थूलोद्भवाद्-
भित्वात्मतया अभ्यस्यन् सरूपतां स्थूलत्वादिसंभवेतां भजति
तदनु तदनन्तरं अपेतभगः सकृद्विद्वानैश्वर्यादिः मृत्युं
संसारं भजति प्राप्नोति तद्विषयमेव विधिमिवेधरूपो विधि-
रिति भावः त्वमुत त्वन्तु तामजां प्रकृतिशब्दवाच्यो जहासि
तिरस्कृत्य वर्त्तसे इत्यर्थः । ननु सा मच्छरीरतया मय्येव वर्त्तते
कथं त्यागस्तत्राह अहिरिच त्वचमिति अयं भावः यथा
भुजङ्गः स्वगतमपि कञ्चुकं गुणबुद्धानामभिमन्यते तथा त्वम-
प्यजां स्वगतामपि न स्वप्रयोजनतया मन्यसे न हि निर-
न्तराहारी सम्बित्कामधेनुवृन्दपतेरजया किमपि कृत्यमस्ति
अतस्तामुपेक्ष्य वर्त्तसे त्वमिति तत् कुतः आत्तभगः नित्य-
प्राप्तज्ञानाद्यैश्वर्योऽस्ति अत एव महसि परमोत्कृष्टैश्वर्ये अष्ट-
गुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमहीयसे पूज्यसे कथम्भूतत्वं अप-
रिमेयभगः अनवच्छिन्नानन्तैश्वर्यः न हान्येषामिव देशकालादि-
परिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमैश्वर्यमस्ति अपितु पूर्णस्वरूपानुव-
र्धित्वात्परिमितं स्वाभाविकं चेति परास्य शक्ति-
र्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेतिभूतेः अतो
महद्वैषम्यमीश्वरजीवयोस्तथा च भुतयः काङ्क्षो द्वाषजावीश
नीचो द्वास्तुपर्णो सयुजा सखायास्तमानं हृत् परिषस्वजाते
तयोरभ्यः पिप्पलं स्वाह्वयनभ्रजन्त्यो ऽभिष्ठाकशीति अजामकां
लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपां प्रधानक्षेत्र-
क्षपतिर्गुणेशः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम् इत्याद्याः ॥ ३८ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरवाख्याख्या ।

द्वास्तुपर्णाविति भुक्त्युक्तम् जीवात्रिलक्षणम् भगवत्स्वरूप-
माहुः—स इति । यद्यस्मात् सः जीवः अजया त्वम्मायया
मोहित इति शेषः । अत एव तु अजां प्रकृतिपरिणामात्मिकां
देवमनुष्यादिमूर्त्तम् अनुशयीत आलिङ्ग्य विभर्तीति यावत्
ततः तत्सरूपतां भजति देवमनुष्यादिदेहात्माभिमानं करोति
तदनु तत्पश्चात् गुणान् शब्दादीन् विषयांश्च जुषन् सेव-
मानः अपेतभगः तिरोहितज्ञानैश्वर्यान्न्वादिगुणस्वरूपं मृत्युं
संसारं भजति प्राप्नोति त्वमुत त्वन्तु महिः भुजङ्गः त्वच-
मिव कञ्चुकमिव तामजां जहासि यथा भुजङ्गः स्वगत-
मपि कञ्चुकम् बुद्ध्या नाभिमन्यते तथा त्वमजामुपेक्षसे इत्यर्थः
तत्र हेतुमाहुः—आसेति । आत्तभगः नित्यप्राप्तज्ञानादिगुणः
ज्ञानादिगुणवत्त्व जीवज्ञानमन्यस्तास्यत आह—अपरिमेयभगः

इति ते तु परिच्छिन्नैश्वर्यवन्तः त्वन्तर्परिच्छिन्नैश्वर्यः मह-
गुणिते अणिमाद्यष्टविभूतियुक्ते अपहतपाप्मत्वादिगुणयुक्ते
वा महसि तेजोऽरूपे स्वपरमानन्दस्वरूपे महीयसे पूज्यसे
विराजसे अनन्याभयो भवसीतिभावः यद्यस्मात् सः अज-
यातु अजामनुशयीत ततः तत्सरूपतां भजति तदनुगुणाद्
जुषन् अपेतभगः मृत्युं भजति त्वमुत तामहित्वचमिव अहासि
आत्तभगः अपरिमेयभगः त्वमष्टगुणिते महसि महीयसे इत्य-
न्वयः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्द्विजयश्वजतीयैकतपदरत्नावली ।

उद्गात्पुमाननुगीतगुणांश्च जुषन् भजति सरूपतां तदनु
त्वमुत जहासि जिहासि तां । अहिरिच त्वचम्परमात्तमणीं
महसि महीयसे ऽष्टगुणोऽपरिमेयभगः ॥ २५-३९ ॥

स्मरन् ब्रह्मगुणान्नित्यं मुक्तो ब्रह्मसरूपताम् ।

भुमगां प्रकृतिं त्यक्त्वा इत्या चान्यां दुरन्ध्रवाम् ॥

याति तच्च परेशानात्सहि पूज्यो य पूजकः ।

तस्यैकस्य स्वतन्त्रत्वात्स चानन्तगुणो विभुः ॥

इति भुक्त्युक्तस्य उद्गात्पुमानित्यस्यायमर्थः अनुशयो
विकल्पायः भुक्तिश्चनुगीतगुणान् चशब्दात्तच्च कर्माणि च
जुषन् तदनुगुणस्मरणमनु उद्गात्संसारादिति शेषः । अस्मात्
संसारात्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तच्च सरूपतां च भजति कश्चित्
सायुज्यं कश्चित्सारूप्यं कश्चित्सालोक्यञ्च यद्वा गुणस्मरण-
मनुगुणाननुकूलान् प्रातरादिकालविशेषान् जुषन् यथावत्
पुमान् परमेण त्वयात्तभगां अपहतप्रयत्नलक्षणैशक्तिं प्राप्ति-
स्त्विकीं पूर्वोक्तां द्विविधां नीचां तां प्रकृतिं जहाति त्यजति
जिहाति हन्ति च तदुभयमपि त्वमेव जहास्युत जिहासि
च उत त्यागवधयोः समुच्चयार्थः जिहाति रावणं सङ्गृहे राघवः
परमात्मविविति च—

स्वातन्त्र्यात्प्रकृतित्यागकर्त्ता नारायणः परः ।

यद्यप्येषा जीवसंस्थाहस्ताच्च भगवान् प्रभुः ॥

इति च किञ्च महसि असुरजनमोहनाय शिवादीन् पूज-
यसि महीयसे च सुरजनेन पूज्यसे च अणिमाद्यष्टगुणः
व्याप्तगुणो वा ब्रह्मव्याप्ताविति धातुः अपरिमेयभगः जुषेव-
परमैश्वर्यादिगुणः ॥ ३९ ॥

श्रीमत्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अथ श्रीमद्गीतेश्वरस्य प्रधानास्पृष्टत्ववैलक्षण्यं दर्शयित्वा
काश्चित्तदनुगताः स्तुवन्ति—किञ्चानुभवतु जगतो महद्वैश्वर्यं
नाशजाज्यादित जीवस्यत्वंनाशादिवृत्तत्वात् साक्ष्यैवमेव
ततः कथं भवेत् भजनीयत्वं पूर्वोक्तिः दर्शितं इत्याद्यङ्ग-
तदर्थमेव जीवेश्वररूपवैलक्षण्यं प्रतिपादयत्यः स्तुवन्ति । स
यदजयात्मजामिति ॥ ३८ ॥

श्रीमत्जीवगोस्वामिकृततद्द्वैतक्रमसम्बन्धः ।

एवं श्रीकृष्णकोकिल निजस्वभावमन्मथयुक्तवाक्पुण्यः

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

स्वार्थदानां जीवतिरिक्तत्वं दर्शयत्यो जीवमिरूपणं कुर्वन्ति
स यदजयेत्यादि । स जीवः यत् यस्मात् अजया तव मायया
अजां अविद्यां अनुशयीत न केवलं अविद्यां गुणादींश्च
तत्कृतान् धर्मांश्च अनुशयीत स्वीचकार पूर्वकियामनु-
वर्ततेति युगपत् सेवमानो भक्तस्तु भजति अर्थान् भवन्ते
तेषां तेनाविद्यासम्बन्धो नास्ति तदनु भजनानन्तरं सक-
पतां भजति रूपं शुद्धचेतस्यत्वं तेन सह वर्तमानस्तथा
तस्य भावः शुद्धचेतस्यत्वमासाद्य त्वं भजतीत्यर्थः । उक्तं च
वधामिना हेममलं जहाति ध्यातं पुनः स्वम्भजते च रूपं
इत्यादि सत्तु जीवः तदनु अजानुशयनावनु मृत्युं भजति
कुतः अपेतभगः त्वद्भजनमात्रपास्तसौभगः ननु कथं भजन
परोऽजया नवाप्यत इत्याहुः—त्वमुतेत्यादि । त्वमुत त्वन्तु तां
अजां जहासि हापयसि अन्तर्भूतपर्ययः भजनात् स्वयमेव
भजतो जनात् जहतीं अजां त्वं हापयसि अनुकूलः सन्
त्वाजयसि अहिरिव त्वत्वं वस्तुतस्त्वहि स्वयमेव त्वक् प्रथ-
मतो जहाति यिथिलभावेन पश्चादहस्त्यत्रति कालस्तत्रानु-
कूलो भवति अहि स्थानीयो भक्तस्त्वक्स्थानीया अविद्या-
कालस्थानीयस्त्व कालस्यानुकूलत्वात् त्वं कीदृशः आत्तभगः
आत्तमाहात्म्यः तथैव ते माहात्म्यं यद्भजतः प्रत्यनुकूलो
भवति अतः स्वमहसि महीयसे ब्रह्मस्वरूपे तेजसि मही-
यसे भासि तर्हि निर्विशेषब्रह्माहं नेत्याहुः अष्टगुणितेऽणि
ब्रह्महमहैश्वर्येऽपरिमेयभगः अन्यो योगी तु अष्टगुणित-
वैभवेऽपरिमेयभग एव भवति त्वन्तु न तथा इदमेव भग-
वत्त्वं त्वेति वाक्यार्थः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं द्वाभ्यां भजनार्थमग्नय सत्यत्वं निराकृत्य तत्त्वेन
ज्ञत्यत्वे तदेव भजनीयमिति सर्वशो विचार्य द्वाभ्यां चिदंशं
विचारयन्ति—स यदजयेति । चित्सेव्येति पक्षेऽपि भगवानेव
सेव्यो ननु जीवाः स्वरूपस्थितो हि सेव्यः जीवास्तु स्वरूपात्
प्रच्युताः तत्र हेतुमाह स एव भगवद्रूपोऽपि जीवः यदा
यद्यस्मात्कारणत्वं वा अजया भगवन्मायया कृत्वा अजामविद्यां
प्रकृतिं वा अनुशयीत तामनुसृत्य जीवभावं प्राप्नुयात् तदा
तस्या गुणान् जुषन् स्वानन्दं परित्यजन् जडेभ्यः आनन्दं
प्राप्स्यामीति यदा जडानुभवं करोति तदा स्वयमपि स्व-
चित्तस्य परित्यज्य सकपतां भजति जडभावं प्राप्नोतीत्यर्थः एव-
मविद्यासम्बन्धादानन्दाद्यधिदंशोप्यपगच्छति केवलं जडता-
मापाद्यते जडत्वापास्यता पूर्वमेव निषिद्धा ननु जडभावं को
दोषः रक्षादेर्महतोऽपि जडभावात् तत्राह तदनुमृत्युमपेतभग
इति । कालो हि जडान् गुणान् क्षोभयति अन्नप्रायांश्च भक्ष-
यति तथा एनमपि कालो भक्षयतीति तदनु जडतामनुमृत्यु-
मपि प्राप्नोति नाप्येतावदेवानिष्टं यथा राजा बाधजीवं
सुखं जीवति अन्ते मृत्युं प्राप्नोति ततोऽप्यस्य जीवस्याधिकं
दुःखमित्याह अपेता भगा ऐश्वर्यादिभाष्यानि यस्य एवं
कोहप्रायो मृत्युप्रसन्नो यो जातः स कथं सेव्यो भवेदित्यर्थः
ननु भगवतोऽपि मायासम्बन्धोऽस्ति मम माया दुरत्ययेति

[३८७]

वाक्यात् ततः सोऽपि तथाभवेदित्याद्युपाह—त्वमुत जहासि
तामिति । त्वन्तु तां मोहितां जहासि जहात्येतां भुक्तभोगा-
मजाम्भ्यः” इति भूतेः इदमेव जीवोऽहलक्ष्येय एतन्मूलक-
मन्यदाह आत्तभग इति ऐश्वर्यादिभगाश्च स्वीकृता एव
भवन्ति नाशकारणाभावात् ननु तथा सह स किमीरितः
स्वितः ताभ्येऽज्येत विशिष्टं तस्य स्वरूपमेवापगच्छेदिति कथं
तां जहात्तत्राह—अहिरिव त्वत्त्वमिति । सर्पाः कालेन कृत्वा
जीर्यन्तो मन्थन्ते ततः कसर्णीरस्तेषां मुख्यः काद्रवेयः
कांक्षिन्मन्त्रान् भूमिर्भूमेत्यादीन् दृष्ट्वा तेः सर्वे सर्पाः
जरातो विमोचिताः ततः सर्वे सर्पा जीर्णास्तनूरुपाभूत
तथा भगवानपि सहजसम्बन्धापि त्वभूतां भक्त्यैव एव
स्वैश्वर्येण स्वितपूर्वावस्थां जहातीत्यर्थः । ननु सर्पाणां त्वक्-
परित्यागेऽपि न कोऽपि विशेषो जायते तथा भगवतां हि
मायाप्रदणपरित्यागावस्थयोः कोऽपि विशेषो न स्यात् ततः
परित्यागो व्यर्थ इति चेत्तत्राह—महसि महीयसे इति । महसि
पूर्णे तेजोऽरूपे अष्टैश्वर्यसहिते महीयसे विराजसे सत्यं तस्यां
विद्यमानायाम् अविद्यमानायां वा कोऽप्युपचयो वा सर्वदैव स्वक-
पालन्ये परमप्रकाशमाने अष्टैश्वर्ययुक्ते विराजस्येव तथापि
लोकदृष्ट्या तत्सम्बन्धे दोषप्रतिभाने एतदुच्यते तां जहा-
सीति वस्तुतस्तु ताः सर्वा भगवत्येव वर्तन्ते न ताभिः
कापि क्षतिः पृथग्भूतानामेव नाभिरनिष्टभ्रवणात् त्वन्तु अप-
रिमेयभगः मानुं योगादि क्रियया निवर्त्यन्ते अमेयास्तु
क्रियाशक्त्यापि किं नष्टा भवेयुः तस्मात्—

सर्वसामुप्यमाहात्म्यः सर्वदोषविषर्जितः ।

भगवानेव सेव्यो हि न तु जीवाः कदाचन ॥

इत्यर्थः—

कालादित्युपपन्नता न सेव्या मुक्तिमिच्छता ।

दोषव्याजनशक्तो हि सेव्यो दाता गुणस्य च ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवमिदं नारायणस्य मायिकगुणमयस्य जगतः सत्यत्वमुक्त्वा
तद्वर्तिनो जीवस्य चिद्रूपस्यापि मायाप्रसत्त्वादेव तथा गुण-
मयतो रूपमनुत्तमत्वमित्याहुः—सत्तु जीवः यत् यस्मात्
अजया अविद्याया अजां मायां अनुशयीत आलिंगित उपाधि-
लितो भवेदित्यर्थः । अत एव गुणानां देहेन्द्रियादींश्च जुषन्
सकपतां तत्समाधर्म्यं भजति तदनु तदनन्तरं अपेत-
भगः पिहितानन्दादिगुणः सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति
ननु चिद्रूपत्वाविशेषादहमपि कथमविद्याऽऽलिंगितो न भवेय-
मिति चेत्त मेव जीवः कलु चित्कणः त्वन्तु चिन्महापुङ्गवः
ताम्रपिच्छलस्वर्णादितेन एव तमसा आहृतं भवेन्नतु
सुव्यतेज इत्याहुः त्वमुत त्वपुनस्त्वं जहासि अयमर्थः । माया-
शक्तिर्हि तव स्वरूपभूतयोगमायायां तथा तद्विभूतिरेव यदुक्तं
नारदपञ्चरात्रे भुतिविद्यासम्बन्धे—

अस्या आवरिका शक्तिर्महामायाऽखिलेश्वरी ।

यथा मुग्धं जगत् सर्वं सर्वं देहामिमामिनः ॥ इति

सा मशभूता तथा स्वस्वरूपत्वेनानभिमान्यमाना स्वतः पृथक्-
कृत्य स्वका भवति सैव बहिरङ्गा माया शक्तिरित्यु-

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि मतोऽस्मृतकण्ठमणिः ।
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन्ननपगतान्तकादनधिकृतपदाञ्जवतः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

च्यते तत्र इष्टान्तः अहिरिष त्वत्त्वं अहिर्यया स्वतः पृथक्कृत्य
त्यक्तां त्वत्त्वं कञ्चुकास्थां स्वस्वरूपत्वेन नैवाभिमन्यते तथैव
तां त्वं जहासि यत आत्तभगः नित्यप्राप्तैश्वर्यः एतदेवोक्त-
पाषण्यावेनाहुः—महानि परमैश्वर्यं अष्टगुणिते स्वतःसिद्धाणि-
माद्यष्टविभूतिमति महीयसे पूज्यसे कथम्भूतः अपरिमेयभगः
अपरिमितैश्वर्यः महान्ययामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं तवैश्वर्यं
अपि तु स्वकृपानुबन्धित्वात्परिमितमित्यर्थः । अत्र भुतयः अजो-
ष्टको जुषमाणोऽनुशेते जहास्येनां भुक्तभोगामजोन्यः” इत्याद्याः ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रकारान्तरेण जीवेश्वरयोर्बैलक्षण्यमाहुः— इहा सुपर्णा
सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यन्ते तयोरन्यः पिप्पलं
स्याद्वत्यनश्नन्त्योऽभिचाकसीति ज्ञात्वा द्वावजातीयशानीशावि-
त्यादि भुतयः यद्यदा स जीवात्मा ऽजया हेतुभूतया ऽपेत-
भगः अपेत आहतो भगो भगवदीयषाङ्गुण्यं यस्य तथा-
भूतो भवति तदेवाजामविद्यां अनुशयीत स्वाज्ञानसङ्कुचे-
नान्याभिनिविष्टः तद्गुणानविद्याकाय्यभूतान् देहादींश्च जुष-
न्महद्भारविषयीकुर्वन् तदनु सरूपतां सुखदुःखजनमादिरूपतां
च जुषन् अहं सुखहं जातो मरिष्य इत्याद्यनुकुर्वन् तद-
नुमृत्य भजते निरनिशयप्रमदतां प्राप्नोति प्रमादं वै मृत्यु-
महं ब्रवीमीति सनस्तुजातः किञ्च त्वमुतेति ईश्वरस्यात्य-
न्तवैलक्षण्यद्योतक उतशब्दः त्वन्तु तां जहासि अनादर-
विषये इष्टान्तः अहिरिष त्वत्त्वमिति तत्र हेतुः आत्तभगः
नित्यप्राप्तस्वाभाविकास्त्वान्तैश्वर्यः अत एव महसि सर्वै-
रभिपूज्योऽष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमति स्वासाधारणैश्वर्यं
महीयसे ब्रह्मरुद्रादिभिरीश्वरकल्पैः पूज्यसे बलिं हरजि-
श्चिरलोकपात्रैः किरीटकोटीडितपादपीठः । स्वयमीश्वराणां
श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठ इत्यादि वचनात् तदेवैश्वर्यस्य
सातिशयत्वं वारयति अपरिमेयभगः अपरिमेय इत्यपरि-
च्छेदश्च भगोऽचित्यमैश्वर्यं यस्य सः तमीश्वराणां परमं
महेश्वरं तं देवतानां परमं च देवतं न तत्समस्याभ्यधि-
कञ्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैश्च भूयते स्वाभाविकी
ज्ञानबलक्रियाश्च इत्याभिभूतेः नत्वात्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव इति स्मृतं ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

यह जीव जिस कारण से आपकी माया से मोहित
होकर माया का कार्य देव मनुष्यादि मूर्ति धारण कर
रहता है इसी से संसार के विषयन का सेवन करके
देह के तुल्य धर्म को प्राप्त होजाता है अर्थात् देह को

हि आत्मा मानने लगता है उस के अनन्तर मरण को
प्राप्त होजाता है इस प्रकार जन्म मरणदि भागी होने
से इस के स्वाभाविक ज्ञान ऐश्वर्यादि मानो नष्ट होजाए
इस प्रकारका यह जीव होजाता है हे परमेश्वर ! आपतो
जैसे सर्प कांचली जोड़ देता है तैसे ही उस माया को
छोड़ देते हो अर्थात् आप माया के परमेश्वर नहि हो
इसी से ज्ञान शक्ति बल ऐश्वर्य वीर्य तेज रूप ऐश्वर्य
का नित्य स्वीकार कर आप रहते हो और आप का उप-
रोक्त ऐश्वर्य नित्य निरवाधि है तादृश ऐश्वर्य सम्पन्न
होकर सदा पाप रहित जरा रहित मरण रहित ३ शोक
रहित ४ भोजनेच्छा रहित ५ जलपानेच्छा रहित ६ सत्य काम
सत्य सकल्प ८ रूप अष्ट गुण सम्पन्न अनन्त स्वतःप्रकाश
मान स्वरूप में स्थित होकर आप पूजित होते है ॥ ३८ ॥

अधिरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं तावदुक्तसाधनकदम्बेन ये भगवन्तं भजन्ति ते
मृत्युं तरन्ति इतरे संसरन्तीत्युक्तम् इदानीं ये ब्रूहिः कङ्क
परित्यज्य भगवन्मार्गे प्रवृत्ता अपि कथञ्चिदन्तर्वाणां
शिनः कामाक्ष मुञ्चन्ति ते न भगवन्तं प्राप्नुवन्ति न चैव
सुखं लभन्ते केवलं कुयोनीरेव प्राप्नुवन्ति तान् शोचन् कामाक्ष्यः
कामयते मन्यमानः सकर्मभिर्जायते तत्र तत्र” इत्यादि-
भृत्यर्थमाह—यदि न समुद्धरन्तीति । हे भगवन् ! ये यतयो
हृदि स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानिष्ठासना यदि न
समुद्धरन्ति नोत्पाटयन्ति तेषामसतां भवान् हृदि गतोऽपि
दुरधिगमो दुष्प्रापः कथम् अस्मृतकण्ठमणिर्विस्मृतो यः
कण्ठमणिस्तत्तुल्यः स यथा कण्ठे वर्तमानोऽप्यस्मृतक-
ण्ठे द्वाप्राप्त इव भवति तद्वदिति न केवलमेतावद्विस्मृतप-
योगिनामिन्द्रियतर्पणपराणां योगच्छब्दनामुभयतोऽप्यसुखमिहा-
मुत्र च दुःखमेव तदाह अनपगतान्तकादुनिर्वृत्ताम्बुयोः
लोकाराधनधनाज्जनादिक्लेशाङ्गैर्गवैश्वप्राकट्यभयाङ्गैश्च ताव-
दुःखम् भवत ईश्वरादपि दुःखम् कथम्भूतात् अनधिकृतं
पदात् अनधिकृतं पदं स्वरूपं यस्य तस्मात् त्वत्स्वरूपप्राप्त्य-
भावावविद्यावक्षिण्यत्वेन प्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिबन्धनत्वदृष्ट-
रूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

दम्भन्यासमिषेण वञ्चितजनं भोगैकचित्तातुरं—

सम्मुह्यन्तमहर्निशं विरचितोद्योगह्रमेराकुलम् ॥

आबालाङ्गुनमहमहजनतासम्माननासम्भवं—

दीनानाथ दयानिधान परमानन्द प्रभो पाहि माय ॥ २६ ॥

श्रीरामचन्द्रमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

भुतो कामान् विषयान्मन्यमानस्तदुपान् विस्तार्य काम-
मितैरेव कामैर्दम्यधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयकपेक्षह जायते भाषि-

भीराधारमणदासगोखामिकृतदीपिकादीपिनी ।

शब्दात्पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः इति एतावत् भवत अप्राप्तिमात्रत्वेन तदाह लोक-
द्वयेपि दुःखमाह लोकाराधनेन धनार्जनादिहेतुभ्यो भोगवैभव-
प्राप्त्यभयश्चेत्येतद्वत् मृत्युरूपमेवेति मृत्युशब्देन द्वयं व्याख्यातम्
अपि यदी भगवत्स्वरूपाहानं तद्वन्तो विषया अधिकारिणो येषां
निजधर्माणां तेषां भगवत्स्वरूपेन तेन हेतुना प्राप्ता ये निजाः
स्वस्ववर्णाधर्मधर्मास्तेषामतिक्रमो दम्भन्यासामिमानेनोद्धरणं निब-
न्धने कारणं यस्य एवम्भूतो यत्त्वद्वन्द्वरूपो नरकस्तस्य प्राप्तेः
वरलोके पितुः कथित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीकविचूडामणिकवरीकृताऽम्बयबोधिनी ॥

एवं तावदुक्तसाधनकदम्बेन ये भगवन्तं भजन्ति ते मृत्युं
तरेन्ति इतरे संसरन्तीत्युक्तम् इदानीं ये बहिः सङ्गं परित्यज्य
भगवन्मार्गे प्रवृत्ता अपि कणश्चिदन्तर्वाप्ताग्निः कामाश्चमुञ्चन्ति
ते भगवन्तं न प्राप्नुवन्ति नचेह सुखं लभन्ते केवलं कुयानीरेव
प्राप्नुवन्तीति ताव् शोचन्माह-यदि नेति । हे भगवन् ! ये यतयः
कुम्भ्यासिनः, हृदि स्थिताः कामजटाः कामवासनाः यदि न
समुद्धरन्ति गोत्याययन्ति तेषामसतां हृदि गतोपि भगवान् पुराधि-
गमः दुष्प्रापः कथं अस्मृतं कण्ठमणिः अस्मृतः विस्मृतः कण्ठे
स्थितो यो मणिस्तुल्योऽसि स यथा कण्ठे वर्त्तमानोऽपि विस्मृत-
श्चेद्वासा इव भवति तद्वत् न केवलमेतावत् किन्तु असुतृप-
योधिनामुभयतोऽप्यसुखं असुतृपाणामिन्द्रियतर्पणपराणां योगच्छ-
लेन स्थितानामुभयत इहामुत्र च असुखं भवदुःखमेव भवति तदाह
अनपगतान्तकात् अनिवृत्तात् अन्तकात् मृत्योर्हेतोर्लोकाराधन-
धनार्जनादिहेतुशब्दात् भोगवैभवप्राप्त्यभयश्चेह दुःखं भवत
ईश्वरादपि परत्र दुःखं कथम्भूतात् अनधिकदपदात् अन-
धिकदमप्राप्तं पदं स्वरूपं यस्य तस्मात् स्वस्वरूपप्राप्त्य-
भावात् अविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिबन्धनात्
कण्ठरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः । यदि न समुद्धरन्ति
यतयः इत्यत्र भूतिः “कामान्यः कामयते मय्यमानः कामभि-
र्जायते तत्र तत्र पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे-
प्रविलीयन्ति कामाः” इति अर्थः मुमुक्षोः कामत्यागएवप्रधानसाधन-
मिति स्वीकृतिः कामादृष्टां दृष्टेष्वेव विषयात् यः कामयते मय्य-
मानः, तद्वृणान् चिन्तयानः सः तैः कामभिः कामैः सह जायते
यत्र तत्र विषयप्राप्तिनिमित्तकामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति
तत्र तत्रैव विषयेषु तैरेव कामैर्वैष्टितो जायत इत्यर्थः । कृता-
त्मनस्तु इहैव सर्वे कामाः प्रविलीयन्ति विलयं गच्छन्ति
कथम्भूतस्य पर्याप्तकामस्य परमार्थतत्त्वबिज्ञानात् परि समन्ततः
भीमगवद्गीतासु च—

आपूर्वमनमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति तद्वत् ।

यद्वाक्यामाहं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ इति
ननु अयमात्मनः कृतात्मा अयं कामीति कथं जायते तज्ज्ञान-
माह, भूतिः, आत्मानं यः चेद्विजानीयादयमस्मीतिपुरुषः
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेदिति अर्थश्च
सर्वविशेषान्परहङ्कम्मा देहादिष्वतिरिक्तोयमहमस्मीति आत्मानं
यः पुरुषश्चेति, यदि विजानीयात्सर्वं स किमिच्छन् किमा-

त्मातिरिक्तवत्स्वस्तरमसि तर्हिच्छन् कस्य कामाय आत्मनो
प्यतिरिक्तस्य कस्य वस्तुनः शरीरमनुसञ्ज्वरेत् शरीरोपा-
धिकृतसुखदुःखरागद्वेषभयामिमानादिभिः सम्तप्तो भवेत् स्वार्थात्
अशेषेति तस्मादात्मज्ञानविमूढानां विषयासक्तचित्तानां कु-
योगिनाम् उभयतो दुःखमित्युक्तम् अथ स्वामिचरणानां भवेत्तत्
ज्ञातव्यं स्वयं परमहंसपर्यभो निवृत्तसमस्तमायागुणेष्विन्द्रियव्यापा-
राऽनवरतभगवद्गुणस्मरणकीर्तनादिभिः निदिध्यासितपरमात्म-
तत्त्वोपि कस्य सम्भ्यासित्वात् कुसम्भ्यासिनां दोषानात्मन्या-
राऽप्य परमानन्दं श्रीकृष्णं प्रार्थयन्माह दम्भन्यासंति—

दम्भन्यासमिवेण वञ्चितजनं भागैकचित्तातुरं-
समुद्यन्तमहर्निशं विराचितोद्योगकृमैराकुलम् ॥

आह्वालङ्घिनमहमहजनतासम्माननालम्बम् ।

दीनानाथ दयानिधान परमानन्द प्रभो पाहि माम् ॥

भो प्रभो परमानन्द ! मां पाहि मां कथम्भूतं दम्भन्यास-
मिवेण वञ्चितजनं दम्भेन यो न्यासस्तस्य मिवेण छलेन वञ्चित-
जना येन दम्भन्यासत्वात् भागैकचित्तातुरं भागेषु एकया
चित्तयाऽऽतुरं दुःखितं अत एवाहर्निशं मुह्यन्तं मोहं प्राप्नु-
वन्तं यतो विरचितोद्योगकृमैराकुलं विराचितो य उद्योगः
मठनिर्माणादिध्यापरस्तत्र यः कृमः इतस्ततोऽधनाद्यर्थपरिधम-
स्तेनाकुलमवशम् अतः अहं अतस्तवाह्वालङ्घिनं बाधज्जीव-
मक्षिहन्त्रं जुहोति शान्तोदाप्त इत्याद्याह्नां विलङ्घ्य कृत-
सन्ध्यासं तत्रापि सन्ध्यासधर्मं परित्यज्य भोगाशक्तवत्त्वाद्वा-
ह्वालङ्घिनमिति, तत्कुतः यत अहं जनतासम्माननालम्बम्
अहानां जनतानां जनसमूहानां सम्माननाभिः सम्कारैः
सम्यक् मदे यस्य तं एवम्भूतं मां हे दीनानाथ पाहि
इति एतेन एवम्भूतं जनं समुद्धर्तुं श्रीकृष्ण एव प्रभुर्भवतीति
दर्शितम् ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीयोगाखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यदित्यस्य टीकायां श्रुतौ कामान् विषयान् मन्यमानस्तद्-
गुणान् चिन्तयन् कामभित्तेरेव कामधर्माधर्मप्रधानहेतुभि-
र्विषयेच्छाकुर्यः सह जायते आदिशब्दात्पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु
इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामा इति तेषां व्याख्येयं लोकाराध-
नेत्यादेरेतद्वत् मृत्युरूपमेवेति भावः । अथ स्वदयाख्यायां
तदेवं स्वतन्त्रतमत्त्वार्थमेवाप्यपरम्यमीपदपि अयं न सहाम इत्य-
(न्या)ज्ञानयोगमिश्रभक्तिप्रतिपादकभूतय आहः—यदीति । यतयो
निर्जितव्याहारेन्द्रियाः सम्भ्यासिनोऽपि यदि हृदि स्थिताः काम-
वासनाः समस्ता एव नान्मूलयन्ति तर्हि तेषामसतामुत्तमाव-
स्थानप्राप्त्यां हृदि गतो ज्ञानविजयार्थं मनस्याश्रितोऽपि भवान्
दुरधिगमो यथा कथाश्चिदेव स्मृतिविषयः स्यात् नाभिगवत्त-
च्चित्तत्वात् ननु परमदुर्लभोऽपि केनापि भाग्येन प्राप्तश्चेत् क-
इव तादृशं स्यात्तत्राहुः—अस्मृतेति । कण्ठे परितितोऽपि महामणिः
कामाद्यामक्ति(स)मये विस्मृतो दृश्यते इत्यर्थः । योऽस्यान्द्रिय-
तर्पणतन्पराधेयां योगिनां योगमिच्छत्यं त्यदुपायनाप्रवृत्ताना-
मप्युभयतोऽप्यसुखं ततोऽनपगतान्तकात् मृत्युपरस्परामयसंसार-
दाध्यात्मिकादिदुःखं न अधिगतं नात्मोद्भूतकृतं पदं चरणार-

भीमङ्गीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विन्दे यस्य तस्माद्भक्तस्तूपेक्षाकूपमिति भुतयस्तु तद्विदिता
एव ॥ ३९ ॥

भीमसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

भगवत्प्रावण्ये सत्यपि कामहतानामनर्थमाह—यदि नेति ।
न समुद्धरन्ति संसारमिति शेषः । कण्ठस्थोप्यस्मर्यमाणो
मणिरिव त्वं हृद्गतोपि न ज्ञायसे इत्यर्थः । असुतृपयोगिनां
प्राणेश्वरतर्पणपराणां योगिनां न सुखम् उभयत इह लोके
परलोके चेत्यर्थः । अनधिकृष्टपदात् अनधिकृष्टपदत्वात्
भावप्रधानो निर्देशः ॥ ३८ ॥

भीमङ्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रबन्धिका ।

इत्थमपेतमगस्य पुनस्तत्प्राप्तौ किं निदानमित्यपेक्षाया-
मनर्थप्रयोजनं त्वदुपासनमेवेत्यभिप्रेत्य तावद्भगवत्प्रावण्ये
सत्यपि कामहतानामनर्थमाह—यदीति । यतयः मनः प्रणि-
धानशीला अपि यदि हृदि स्थिताः कामजटाः कामानां
मूलाणि वासना इति यावत् न समुद्धरन्ति नोत्पादयन्ति
तर्हि तेभ्यमसतां हृदिगतः स्थितोपि त्वं दुरधिगमः दुर्बलः
अस्मृतकण्ठमणिः कण्ठे स्थितोप्यस्मर्यमाणो मणिरिव स यथा-
कण्ठे वर्त्तमानोप्यस्मृतश्चेद्वातप्राय एव हि भवति किञ्च
हे भगवन् ! तेषाम असुतृपयोगिनां प्राणेश्वरतर्पणपराणां योगिना-
मुभयतोप्यसुखं इहामुत्रचासुखं दुःखमेव तदेवाह—अन-
पगतान्तकादनिवृत्तान्मृत्योः इह भोगपौष्कल्येभ्यः मरणभयजं
दुःखमस्त्येवेति भावः । परलोके त्वनधिकृष्टपदाद्भवतः सका-
शाद्दुःखमनधिकृष्टम् अप्राप्तं पदं स्वत्त्वात् येन तस्माद्भावप्रधानो
निर्देशः अप्राप्तस्वत्पदत्वात् स्वत्पदाप्राप्तेरिति यावत् भवतः निज-
धर्मातिलङ्घिनां शास्तुर्यमरूपास्त्वसौ दुःखमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

भीभीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवत्प्रावण्ये सत्यपि विषयासक्तचित्तानां महतामप्यनर्थ-
माह—यदि नेति हे भगवन् ! यतयो बलनशीला अपि यदि
न समुद्धरन्ति संसारमिति शेषः कथम्भूताः हृदि कामजटाः
विषयवासनावासितचित्ता इत्यर्थः । तदा तेषां हृदि गतोपि
त्वं असुतृपयोगिनामिन्द्रियपोषणपराणामत एवासतां विषया-
विष्टचित्तनामस्मृतकण्ठस्थोप्यस्मर्यमाणो मणिरिव दुरधिगमो
दुष्प्राप्यः न ज्ञायसे तैरित्यर्थः अतस्तेषां दाम्भिकानां विषया-
मिहासेन योगच्छाना जगद्भक्तानामुभयतः इह लोके परे
च न सुखं तदुक्तं प्रह्लादेन—

“मौनव्रतभुततपोप्यथनक्षधर्म—

व्याख्यारहोजपसामधयमापवर्ण्याः ॥

प्रायः परं पुरुष ते त्वजितेन्द्रियाणां—

वाप्सो भवन्त्यत नवात्र तु दाम्भिकानाम्” इति ॥

तथा अभियुक्तेरप्युक्तं—

“हरति परधनं निहन्ति जन्तून्—

वदति तथा ऽनृतनिधुरावयम् ॥

भीमजननतदुर्मेदस्य पुंसः—

कलुषमतेर्हृदि तस्य नास्त्यमन्तः ॥

रागाविदूषिते चित्ते न हृदि मधुसूदनः ।

न वज्राति रतिं हंसः कदाचित्कर्दमाभ्रमसि” इति ॥

ऊभयत्र सुखाभावे हेतुमाह अनपगतान्तकादनधिकृष्टपदाद्भवत
इति । लोकरजनपुर्वकधनार्जनक्षेशात् स्वमेहस्वलज्जया भोग-
प्रसिद्धभावाच्च इह लोके तावत्सुखं नास्ति न दुःखनिवृत्तिनापग-
तोन्तको मृत्युस्तस्मात् निष्कापट्यभगवद्भक्तानामावेन भवतो
ऽनधिकृष्टपदात् अनधिकृष्टपदत्वात् भावप्रधानो निर्देशः भगवत्
पदाप्राप्तेरित्यर्थः । यदि न समुद्धरन्तीति पाठे हृदि कामजटा
न समुद्धरन्ति नोत्पादयन्ति चेत्तदा तेषां दुरधिगम इत्यर्थः
तथा सति विभक्तिपरिणामः हृदयादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

भगवत्प्रावण्ये सत्यपि कामहतानामनर्थमाह—यदीति ।
हे भगवन् ! ये यतयः मन इन्द्रियादिप्रणिधानशीलाः हृदि
स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वासनाः न समुद्धरन्ति
नोत्पादयन्ति यदि तेषामसतां कामवासनादुद्धान्तःकरणानाम्
हृदि गतोपि हृदिस्थितोपि भगवान् अस्मृतकण्ठमणिरिव विस्मृतो
यः कण्ठस्थमणिरिव हृत् दुरधिगमः दुर्बलः सः यथा कण्ठे
वर्त्तमानोपि अस्मृतश्चेद्वातप्राय एव भवति तद्वदिति अनर्थान्तर-
माह—असुतृपेति असुतृपयोगिनां योगच्छाना इन्द्रियतर्पण-
पराणाम् अनपगतान्तकात् अनिवृत्तात् मृत्योः तथा अनधि-
कृष्टपदात् अनधिकृष्टं अप्राप्तं पदं स्वरूपं स्थानं वा यस्य तस्मात्
योगच्छैस्तेरप्राप्तस्वरूपादित्यर्थः । एवम्भूताद्भवतः सकाशात्
उभयतोऽपि इहामुत्रचासुखं दुःखमेव भवतीति शेषः । अन-
पगतान्तकादिह लोके दुःखम् अनधिकृष्टपदात् भवतस्सका-
शात् परलोके दुःखमित्यर्थः । अन्तकादिह लोके मरणदुःखं
दुःखं भवति अनधिकृष्टपदादीभिरात् निजधर्मातिक्रमणनिमित्त-
मगवद्दण्डनरूपनरकप्राप्तिरूपं दुःखं परलोके भवतीति भावः
हे भगवन् ! ये यतयः हृदि स्थिताः कामजटाः न समुद्ध-
रन्ति यदि तेषामसतां हृदि गतोपि भगवान् अस्मृतकण्ठ-
मणिरिव दुरधिगमः असुतृपयोगिनां अनपगतान्तकात् अन-
धिकृष्टपदात् भवतश्चोभयतोप्यसुखं भवतीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

भीमद्विजयचञ्चलीर्यकृतपदरत्नावली ।

यदि न समुद्धरन्ति यततोपि हृदि कामजटानुरधिगमो-
ऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः । असुतृपयोगिनामभयो भग-
वन्नपगतान्तकादनधिकृष्टपदाद्भवतः ॥ ३९-४० ॥

यदि न समुद्धरन्तीत्यस्यायमर्थः । यदि यतयोपि हृदि काम-
जटात् जडशरीराविष्टकामात् न समुद्धरन्ति सन्धश्च नोद्-
च्छन्ति नोत्थिता भवन्ति विषयकामाः स्फुरित्यर्थः । तर्हि हृदि
गतोपि तेषामसतामप्रच्छन्नकर्मणां पुत्रां दुरधिगमो दुर्बलः

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मृतकण्ठमणिरिति लुप्तोपमा विस्मृतकण्ठमणिः पुरुषो यथा कण्ठस्थितं मणिं न जानाति तथेत्यर्थः । अनेन स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति तत्कर्मकुर्वते तदभिसम्पद्यते इति तु काम-इमान् इत्येतद्विदुतं हे भगवन् ! अनुत्तमयोगिनां अनुत्पत्तानां विष्णुलम्बुद्धिं प्राप्तानां निष्कामानामित्यर्थः । निष्कामिणी-जानां पुंसां भवतोऽनीनादनधिकदृष्टत्वात् अनाकटवैकुण्ठादि-प्राप्तानां ज्ञानामनवगतादृष्टातादन्तकात् कालादिलक्षणादभ्यो-ऽभ्यप्रदः पूर्वानन्दादिलक्षणां मुक्तिं ददातीत्यर्थः । इन्द्रिया-भिमानिदेवानां, विबोधाभावलक्षणाञ्च अमुना च यथा काम-वमानो यो कामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सद् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिव्याख्यान-मस्याः श्रुतेः विशेषार्थः—

निविष्टकामयुक्तानामसतां तु विशेषतः ।

तुह्येयो भगवान्विष्णुर्हृदिस्थोऽस्मृतहारवत् ॥

इत्यादिवाक्यादेव अवगन्तव्यः इवाञ्च ऋषयश्चैव सुमत्तया कामिनोऽपि तु इत्यादिना कामित्वे यतित्वमप्रयोजकमित्यु-क्तम् ॥ २६—४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं तद् सन्ततभक्त्यर्थमेवान्वयीषदपि वयं न सहाम इत्यन्याः ज्ञानयोगप्रतिपादकश्रुतय आहुः । यदि न समुद्धर-न्तीति । यतयो निर्जितबहिरिन्द्रियाः सम्न्यासिनोऽपि यदि हृदि कामवासनाः समस्ता एव नोन्मूलयन्ति तर्हि तेषां सतामुत्तमावस्थामप्राप्तानां हृदिगतोद्धानसिद्ध्यर्थं मनस्याभितो-ऽपि भवान् दुरधिगमो यथा कथञ्चिदेव स्मृतिविषयः स्यात् तामिरावृत्तत्वात् ननु परमदुर्लभोऽपि भाव्येन लब्धश्चेत् क-इव तादृशः स्यात् तत्राहुः—अस्मृतेति । कण्ठपरिहितोऽपि भवामणिः कामाद्यासक्ति समये विस्मृतो दृश्यते इत्यर्थः । येत्विन्द्रिय-तर्पणवत्परास्तेषां योगिनां योगसिद्ध्यर्थः । त्वदुपासनाप्रवृत्ताना-मप्युभयतोऽप्यसुखं तत्रानपगतान्तकान्मृत्युपरम्परा संसारा-दाध्यात्मिकादिवृत्तं तत्त्वधिगतं नात्मोन्मुक्तीकृतं पदं चरणा-रविन्दं यस्य तस्माज्जवतस्तूपेक्षारूपमिति । श्रुतयस्तु तद्वर्तिता-एव तच्छ्रुत्वा तदेकपरायणाः सोल्लासममीष्टं स्पष्टयन्ति ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अतस्त्वङ्गका एव मायां तरन्ति उक्तं च भगवतैव मामेव वें प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति अन्यथा यतयोपि नोत्थाहुः यदीत्याहुः यतयो ज्ञानमार्गे यक्षशीलायदि त्वज्ज-जनेन हृदि कामजटा न समुद्धरन्ति नोन्मूलयेयुः तदा तेषां हृदि गतोपि त्वं दुरधिगमः दुष्प्रापः तत्र दृष्टान्तः अस्मृतकण्ठमणिः अस्मृतकण्ठमणिर्यथा कण्ठे स्थितोपि दुर-धिगम एव समासगालुप्तोपमा अतः अनुत्तमयोगिनां त्वज्जजनविमुक्ततया ये अस्तेन तर्पयन्ति तेषां उभयत इहामुक् च असुखं भजतां त्वमवैव सुखं हे भगवन् !

[१८८]

कुतोऽसुखं तत्राहुः अनपगतान्तकात् अनपगतो योऽन्तकः कालस्तस्मात् कीदृशात् भवतोऽनधिकदृष्टत्वात् भवतो हेतोः अनधिकदं पदं येन त्वं यस्य सहायस्तत्र कांक्षः पदं कर्तुं न शक्नोति अतो भजतामुभयतः सुखमिति भावः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसुबोधिनी ।

ननु भगवत्सेवापेक्षया जीवभजनमेव मुख्यं जीवे भग-वानप्यस्ति जीवोप्यस्ति अतः सांशोभगवांस्तत्र वर्तत इति तं परित्यज्य निरंशः केवलः कथं सेव्य इति चेत्तत्राहुः यदि न समुद्धरन्तीति । यत्रांशः प्रकटः भगवांश्च प्रकटः तत्र तथैव अत एव पूर्वं पुरुषेणैव भगवद्वाराधनमुक्तं यत्र पुनः स्वरूपे जडतामापन्नं भगवांश्च सर्वथा न प्रकटः तत्र किं स्यात् न हि काष्ठे वह्निरस्तीति शीतनिवृत्त्यर्थं मोहार्थं वा काष्ठं सेव्यते तस्मादप्रकटभगवत्स्वरूपाः सर्वथैव न सेव्याः ननु कथं हृदि विद्यमानः स्वप्रकाशो भगवान् न प्रकाशते तत्राह यतयोपि यदि हृदि क्षिताः कामजटाः न समुद्धरन्ति तर्हि तेषामपि दुरधिगमः यथा निष्का-तोपरि वृक्षेष्वारोपितेषु तन्मूलनव्यतिरेकेण यथाक्षाता उद्धा-टयितुं न शक्यन्ते एवमन्तःस्थितो भगवान् मायाजव-निकाच्छ्रयः तदुपरि अधिपत्या आच्छादितः ततो वासना-कामक्रोधादिदृष्टेः सर्वथालुप्ताभिमानः कथं दृश्यते तत्राप्य-सतां देहाभिमानिनां ननु तथापि, वस्तुसामर्थ्यात् तत्र भगवानस्तीति फलं भविष्यतीति चेत्तत्राह अस्मृतकण्ठ-मणिरिति न स्मृतश्चासौ कण्ठमणिश्च तद्रूपो भगवानित्यर्थः यथा कण्ठमणिः कण्ठस्थितोपि तं न सुखयति प्रत्युत विस्मृत्या स्वरूपमात्रे स्मृते दुःखमेव प्रयच्छति तथा भग-वानपि तमेव न सुखयति तत्पूजकं कुतः सुखयेत् प्रत्युत यतीनां परमदुःखदोषो जातः यथा विस्मृतमणस्तद्वन्वेषण-परस्य दुःखं भवति तथा आत्मान्वेषणार्थं सर्वस्वपरि-त्यागं कृत्वा गतानां यतीनां परमदुःखदो भवति एतद्वा-मरणान्तं परित्यागधर्मपरिपालकानां यतु पुनः बहिरात्मा-पक्षम्भाभावात् अतिदुःखसाधनेः क्लिष्टाः यथाकथञ्चित् प्राण-पोषणं कुर्वन्ति ते ह्यसुखाः पूर्वं योगिनश्च असुतर्पणार्थ-मेव योगिनो वा कृतेन सर्वेणापि जीवनमेव सम्पाद-यन्तीत्यर्थः । तेषामुभयतोऽप्यसुखं तदुभयं निर्दिशन्ति अन-पगतान्तकाज्जवतश्चेति धर्मपरित्यागाद्यमसहितः कालोपि तेष्यो दुःखं प्रयच्छति नरकं मृत्युञ्ज प्रयच्छतीत्यर्थः अस्मृत्वा भग-वांश्च दुःखं प्रयच्छति तेन जीवनवशायामपि दुःखं ननु भगवान् कथं दुःखं प्रयच्छेत् अप्राप्तः परं भवेदित्याद्य-दुःपाह अनधिकदृष्टत्वादिति अनधिकदं पदं यथेति, भगव-त्पदं तैर्नारुदमिति श्रिताकुलाः क्लिश्यन्तीत्यर्थः—

जीवेषु भगवानात्मा सच्छिन्नत्वेन तत्र न ।

भजनं सर्वथा कार्यं ततोऽप्यत्रैव पूजयेत् ॥ ३९ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसारावर्धनी ।

तदेवं श्लोकत्रयेण प्रतिपादितमावस्थायानां पुरुषसत्ता-

त्वद्वगमी न वेति भवदुःस्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयास्तर्हि देहभृतां च गिरः ।
अनुयुगमन्वहं सगुण गीतपरम्परया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ ४० ॥

भीमद्विषयनाथकवार्तिकतसारार्थदीशिनी ।

हरत्वं तत्र ये क्लृपयः उक्तास्ते द्विविधाः निर्गुणब्रह्मोपासकाः
ज्ञानिपदवाच्याः सगुणब्रह्मोपासकाः भक्तपदवाच्याश्च ते
यदि विमदाः सदाचारान्युसृजन्ते ते उभये एव कृतायाः यदि
तु पुराचाराः स्युस्तदा तेषां का गतिरित्यपेक्षायामाहुर्वदीति
ब्रह्मणे । हे भगवन् ! यतयः सम्प्राप्तिसिद्धिं निर्गुणब्रह्मोपासकाः
इति स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वासनाः यदि न
समुद्धरन्ति नोत्पादयन्ति तदा तेषाम् असतां भवान् इति
गतापि दुरधिगमां दुःप्रापः कथं अस्मृतकण्ठमणिः विस्मृतो
यः कण्ठमणिस्तत्तुल्यः स यथा कण्ठे वर्तमानोऽप्यस्मृतभेद-
प्राप्त इव भवति तद्वदिति न केवलमेतावदेव किन्तु तेषा-
मसुतृपायोगानामिन्द्रियतर्पणपराणां योगच्छानामुभयतो-
प्यसुखम् इहामुत्रच दुःखमेव तत्रैहिकं दुःखमाहुः—अनपगतो
ऽनिवृत्तो योऽन्तकस्तस्मात् लोकाराधनादिक्लेशधनार्जनादि-
क्लेशविषयभोगाच्छादनादिक्लेशरूपस्युत्पत्तिरित्यात् प्राप्तादित्यर्थः
पारात्रिकं दुःखमाहुर्न अधिकृतं पदं स्वरूपं यस्य तथाभूतात्
भवतः सकाशात् यत् दुःखं तत् त्वत्स्वरूपप्राप्त्यभावात् प्रत्युत
त्वद्वत्तनरकपातनातिशयाच्चेत्यर्थः । अत्र भुतयः कामान् यः
कामयते मन्यमानः सकामभिर्जायते तत्र तत्रेत्याद्याः मन्य-
मानः मननपरायणोऽपि यतिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदानीं पूर्वोक्तस्वरूपाङ्गवतः पराङ्मुखानां वान्ताशिनां
निष्ठाभाहुः भुतयः कामान् यः कामयते मन्यमानः स कर्मभि-
र्जायते तत्रतत्रेत्याद्याः एवं सर्वभूतानां पतितानां पावने तवैव
सामर्थ्यं शीलञ्चेति कृपामाविष्कारयन्त्यः सम्बोधयन्ति—हे
भगवन्निति ये यतयः यतिवेषादिदम्बकाः योगच्छाना मुण्ड-
शिरस्काः इति कामजटा न समुद्धरन्ति अन्तर्भोगवासनां न
मुञ्चन्ति तेषामसतां इति गतापि भगवान् दुरधिरगमः
दुःप्राप्यः तत्र दृष्टान्तगर्भितं विशेषणं अस्मृतकण्ठमणिः अस्मृतः
कण्ठे वर्तमानो मणिर्यथा तद्वदित्यर्थः न केवलमियमेव दुःखं किन्तु
अपरमपीत्याह—असुतृपेति । असुतृपाणामिन्द्रियतृप्तिकामानां
योगच्छानपरिच्छानां विषयाच्छादितबुद्धीनामुभयतोऽपि दुःखमेव
भवतः अनपगतान्तकात् अनिवृत्तकालरूपात् परलोके भयम् अनधि-
रुदपदात् अप्राप्तभोगसाधनादस्मिन्नोके ऽपि दुःखमेवेति उभ-
यत्र सुखाभावे सति कुतस्तरां संसारनिवृत्तिसाधनगन्धस्था-
शापीति भावः ॥ ३९—४० ॥

भाषा टीका ।

यत्न शील योगिजन निज हृदय में स्थित विषय वासना
को यदि नहीं उखाड़ते हैं तो जस कण्ठ में स्थित भी है

मणि परन्तु उसके स्मरण न होने से अप्राप्त के हि समान है
तैसे ही आप उन असत् पुरुषोंके हृदय में स्थित हो तबपि
उनको दुःख से भी प्राप्ति के योग्य आप नहीं हो इतना ही
नहीं है किन्तु प्राण इन्द्रियों की तृप्ति करने में परायण
कुर्यागियो को इस लोक में तथा परलोक में दुःखहि
होता है सुख नहीं होता क्योंकि इस लोक में तो नहीं
निवृत्त भय मृत्यु से मरण के भयते दुःख हि रहता है
और आप के पदकी प्राप्ति न होने से परलोक में कर्मा-
नुसार दण्ड देने वारे यम रूप आप ते दुःख हि
होता है ॥ ३९ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, यतेन किमपि कृत्यमस्ति प्रारब्धमेव सुखोपभोगेनाप-
श्यते अतः किमिति बुधा श्रव्यते उभयतोऽप्यसुखमिति
भूयते च “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते
नो कनीयान्” इत्यादि तत्राह त्वद्वगमीति हे सगुण ब्रह्मगुणैश्वर्य-
युक्त ! त्वद्वगमी त्वज्ज्ञानवात् भवदुःस्थशुभाशुभयोर्भवतः कर्म-
फलदातुरीश्वरादेतोरुत्थयोरविर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीन-
पुण्यापुण्यकर्मणोः फलभूतान् गुणविगुणान्वयान् सुखदुःख-
सम्बन्धान् वेत्ति नानुमन्धसे तर्हि तदानीं च देहभृतां देहाभिमानीनां
प्रवृत्तिनिवृत्तिकरीर्गिरो विधिनिषेधलक्षणा न वृत्ति विगतदेहाभि-
मानतया कार्याकार्यबोधभावात् नियुज्यते इत्यर्थः । युक्तश्चेत्तत् यतः
कारणान्मनुजैरन्वहं श्रवणभृतः अनुदिनं श्रवणेन चेतसि धृत-
स्त्वं तेषामपवर्गगतिरपवर्गरूपा गतिर्भवसि कथं श्रवणभृतः
अनुयुगं प्रतियुगं या गीतपरम्परा उपदेशसन्ततिस्तथा सत्-
सम्प्रदायानुसारेणेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ये तावत्स्वहानिनो न
तेषां कर्माधिकारशङ्काऽपि ये चानवरतं त्वत्कथाश्रवणादि-
निष्ठात्तेषामप्यासन्नभवत्पदानां न विधिनिषेधबाधः इतरेषाम्नु
योगच्छानेन्द्रियलाजसानामुभयतोऽप्यसुखमिति ॥ ४० ॥
अवगमं तव मे दिश माधव स्फुरति यत्न सुखसुखसंक्रमः ।
श्रवणवर्णनभावमयापि वा न हि भवामि यथाविधि किङ्करः ॥ ४१ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकादीपिनी ।

अतः प्रारब्धमात्रभोगेन यतरेष्वकृत्याभावात् ब्राह्म-
णस्य ब्रह्मविदः एष स्वस्वरूपानुभवलक्षणः महिमा माहात्म्यं
नित्यं एकरूपं अविकृतोस्ति यतः पुण्यकर्मणा न वर्धते
पापकर्मणा च कनीयान् क्षीणो न भवतीति तर्हि तदानीं
त्वदनुभवकालेन, नियोज्यते विधिना न प्रवर्धते निर्व-
धेन च न निवर्त्यते एतत् सुखदुःखाद्यज्ञानं युक्तञ्च युक्त-
मेव तव अवगमं त्वदनुभवरूपं ज्ञानं मे मया दिश देहि
यद्यतः अवगमात् ॥ ४० ॥

भीकविशुद्धामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

ननु यतेन किमपि कृत्यमस्ति प्रारब्धमेव सुखोपभोगेना-
क्षिप्यते अतः किमिति वृथा शक्यते सः उभयताप्यसुखमिति
तत्राह-स्वद्वगमीति । मो सगुण बह्वर्णौभवेयुक्त त्वद्वगमी
त्वद्वगमीत्युक्तः भवदुःखशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयात्तद्वग-
माह-संघते तर्हि देहभूतां च गिरः न वेति भवतः कर्म-
फलवतुरीश्वराज्येतराविभूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीन-
पुण्यपापकर्मणाः फलभूतान् गुणविगुणान्वयानुसूतुः स-
म्बन्धात् वेति तर्हि तदानीं देहभूतां देहाभिमानिनां प्रवृ-
त्तिनिवृत्तिकरीः विधिनिषेधलक्षणा गिरः न वेति विगत-
देहाभिमानतया कार्याकार्यबाधाभावात् न युज्यत इत्यर्थः । युक्तं
चेतद्विद्याह-अनुयुगमिति । यतः कारणानुयुगं गीतपरम्परया
सत्सम्प्रदायानुसारेण उपदेशधारणया भवणेन चेतसि धृतः
अपवर्गरूपा गतिरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति एतावत्तत्त्वज्ञानिनः
न तेषां कार्याधिकारशङ्कापि ये चानवरतं त्वत्कथाभवणादि-
निष्ठाः न तेषामप्यासन्नभवत्पदानां विधिनिषेधबाध इत-
रेषां योगच्छब्दना इन्द्रियलालनलालसानामुभयताप्यसुख-
मिति त्वद्वगमीत्यत्र भ्रुतिः एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न कर्मणा वर्द्धते नो कनोयान् न गैव स्यात् पदविनाश-
दित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति अर्थः ब्राह्मणस्य
ब्रह्मविदः एषः महिमा माहात्म्यं नित्यः अतः कर्मणाशु-
भेन न वर्द्धते वृद्धि न याति तथाऽशुभेन कर्मणा ना-
कनोयास्य क्षीयते अन्ये तु महिमानः कर्मकृताः अनित्याः अतस्तं
महिमानं विदित्वा यम्येव परमात्मनः पदवित् स्वरूप-
वित् स्यात् स पापकेन शुभाशुभलक्षणेन कर्मणा ज्ञानाज्ञान-
कृतेन न क्षिप्यते इति ततः किमपि आह भ्रुतिः नैनं पाप्मा
पापो न तरति नातिक्रामति पतिसर्वं पाप्मानं तपति
विषमो रजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवतीति अर्थः एतं ब्रह्मविदं
पाप्मा पापो न तरति नातिक्रामति स तु सर्वं भूतं
भवत् भविष्यत्पापं तरति अतिक्रम्य वर्त्तते एवं योज्यं न
तपति न तापयति स तु सर्वं तपति भस्मसात्करोति सुगम-
मम्यत् स्वामिनां —

अवगमं तव मे दिश माधव —

स्फुरति यत्सुखासुखसङ्गमः ॥

अवर्णवर्णनभायमथापि वा —

नहि भवामि यथाविधि किङ्करः ॥

अवगमं ज्ञानं सुगममम्यत् ॥ ४०-२७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवबोधिनी ।

तच्छ्रुत्वा तदेकपरायणाः सोल्लासमभीष्टं स्पष्टयन्ति-त्वदिति ।
त्वद्याचार्यानुभवीतु भवदुःखयोर्भवद्वक्तृप्रभावेन ह्यानुमसमर्थयो-
रपि साधनबाहुल्याय तद्वद्विरक्षिपुणा भवतेव तदा-
भास्येन स्थापितयोः शुभाशुभयोः प्रारब्धरूपयोर्गुण-
विगुणौ सुखदुःखे तयोरेवया अनुवृत्तयस्ताव वेति ते सति
न वेति न जानात्यपि यदा तावदेति तदा देहभूतां
देहाभिमानिनां विधिनिषेधरूपास्तु गिरः सुतरां न वेतीत्यर्थः यद्वा

देहभूतां गिरः स्वस्तुतिनिन्दाकृपाश्च न वेति इति अथवा
भवत् उज्ज्वल उज्ज्वल उज्ज्वल उज्ज्वल देहभूतां तयोर्जायमानोत्थि-
तयोर्देहभूताः कियमाणयोः कृतयोर्गतिरित्याद्यत् तयोः शुभाशुभयोः
पुण्यपापयोः गुणविगुणान्वयान् गुणदोषसम्बन्धान् न वेति कः
किङ्करोतीति कृतवान् वा अतः अतो वा भद्राभद्रा किं जानं तत्सर्वं
न जानातीत्यर्थः । तर्हि तेषां स्तुतिनिन्दा कृपाव्यविषयिकाः
गिरश्च न वेति त्वदनुभवानन्वाविष्टत्वादेवेत्यर्थः । तर्हि किं करो-
तीत्यपेक्षया तत्सम्प्रदायप्रवर्तकमहाजनदृष्टान्तेन दर्श-
यन्ति अनुयुगमिति यतोऽवगमाज्ज्ञेयोः स्वभक्त्योऽवशस्त्वं मनुजैः
भीक्ष्ण्यभुवमनुतुल्यैः प्राणिभिरनुयुगं न चाप्यम्यहं गुण-
गीतपरम्परया भवणद्वारा चेतसि धृतो भवसि तदुक्तं तृतीये
भीमनुमुहिर्य —

अयातयामास्तत्त्वासद्व यामाः स्वान्तरयापनाः ।

भृगवता ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो भुवतः कथाः ॥ इति ॥

तत्रहेतुः अपवर्गस्यापि गतिराभयोद्देशमपवादस्त्वं परमपुढ-
वाद्येत्वादेवेति भावः । तदेवं यावत्स्वच्छवणादेरेवभूतस्माह-
मानम् जानन्ति तावदेव साधनान्तरे प्रवर्तन्ते इति च तावत्-
कर्माणि कुर्वन्तित्यादिः अथवा कथं तादृशं मद्वगमिस्त्वं स्यात्
तत्र तथैव सदाचारं दर्शयान्त अनुयुगमन्वहमिति सर्वदेवेत्यर्थः
यत इति पदार्थमित्यर्थः अतः पूर्ववत्साधनं साधनस्य दीर्घत्वमिति
भावः भुतयस्तु तद्वर्तिता एव ॥ ४० ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भगवत्पदाप्राप्तेः भगवज्ज्ञानवर्ता सम्पत्तिमाह- त्वद्वगम-
मिति । भवदुःखयोः संसारोऽथयोः शुभाशुभयोः पुण्या-
पुण्ययोर्गुणविगुणान्वयात् देहभूतां गिरश्च स्तुतिनिन्दावाक्यानि
त्वदनुगमी त्वदनुभववान् न वेति मनुजैः सहाम्मकुल-
गीतपरम्परया भवणभूतः भोत्रेणावगतः चेतसि धृतः त्वं
तेषाम् अपवर्गगतिः अपवर्गरूपा गतिर्मेवसि सत्सम्प्रदाया-
नुसारेण गीतः ॥ ४० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथानन्यप्रयोजनानां भगवज्ज्ञानानां नृभयतः सुखमेवेत्याहुः-
त्वद्वगमीति । त्वामवगच्छतीति त्वद्वगमी त्वद्यथात्म्यज्ञानवान्
“आर्त्तो जिह्वासुरार्थार्थी ज्ञानीच” इत्युक्तेषु तुरीय इत्यर्थः भवतीति
भवः संसारः तस्मिन्नुत्थयोरुपस्थितयोः फलजननाय समुत्थितयो-
रित्यर्थः । तयोः शुभाशुभयोः पुण्यपापकर्मयोः कर्मणो-
र्गुणविगुणान्वयान् फलभूतसुखदुःखसम्बन्धास्तर्हि तदानीं
देहभूतां गिरः स्तुतिनिन्दावाक्यान्वापि न वेति मानुसंघते
कुतः यतस्त्वमपवर्गगतिः तस्य देहाज्ज्ञेयसाधनभूतः
अनेन परलोके सुखमुक्तमहं तु मनुजैस्त्वावकैः सहानुयुगं
प्रतिगुगमनुवर्त्तिन्या सगुणगीतपरम्परया सगुणज्ञानतत्त्वज्ञान-
गुणयुक्तस्य तव गीतपरम्परया कथामृतपरम्परयाऽन्वहम् भवण-
भूतः भवणेन चेतसि धृतः यतस्त्वत्कथामृतपानमसत्ततो
न वेतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीश्रीनिवाससुखिततस्वदोषिका ।

अथ भगवद्भक्तानां सम्पत्तिमाह—त्वद्वगमीति । हे सगुण निरुपाधिकानां दिव्यगुणैर्भवेयुक्त ! यत्त्वद्वगमी त्वज्ज्ञानवान् भगवदादिशब्दाभ्यां हेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरः परमात्मैव सर्वशेषी सर्वोत्पादकः सर्वपालकः सर्वसंहर्ता सर्वोधार-
क्षिद्विच्छिन्नीरिति ज्ञानवानित्यर्थः । भवदुत्पत्त्युभाभ्यामयोद्वेति द्वितीयायै वृद्धी चेत्तानां स्वस्वकर्मानुगुणफलदातुर्भवतस्तत्र सङ्कुल्येन संसारोत्थो शुभाशुभौ सुखदुःखौ न वेति नानु-
सन्धत्ते तर्हि किमुत गुणविगुणान्वयाः गिरः स्तुतिनिन्दा-
प्रयुक्तवाक्यानि न वेत्तीति —

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः ॥

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ।

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥

वाचैव वाचिकं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ।

हरिर्दुःखानि भोक्तव्यो हितबुद्ध्या करोति हि ॥

चाराग्रिशस्त्रकर्माणि पुत्रस्य च पिता यथा ॥ इत्यादि प्रमाणानुसन्धानात् वेत्तीति भावः कुतो न वेत्तीत्यत आह—यतः यस्मात्कारणान्मनुजैस्त्वज्ज्ञैरेव प्रतिदिनं त्वं भवणभूतः भवणद्वारा चेत्तसि धृतत्वं तेषां स्वभक्तानाम् अपवर्गगतिरपवर्गरूपा गतिर्भवति कथं भवणभूतः इत्य-
पेक्षायामाह—अनुयुगमिति । अनुयुगं प्रतियुगं या गीतपरम्परा तथा सत्सम्प्रदायानुसारेणेत्यर्थः । तथाच भगवतैवोक्तम्—

भाषिता मद्रतप्राणा बोधयन्तः परम्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

तेषां सतनयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

इदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ इति

तथा तृतीयं कपिलवाक्यम्—

विस्तृत्य सर्वान्गान्ध्रामेधं विश्वतो मुखम् ।

भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान्भूत्योरतिपारये ॥ इति

अतस्त्वद्वगमी शुभाशुभौ न वेत्तीति सुष्ठूक्तमिति ॥ ४० ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्या ।

अनन्यप्रयोजनानां भगवद्भक्तानामुभयत्रापि सुखमेवेत्याहुः त्वद्वगमीति । त्वामवगच्छतीति त्वद्वगमी त्वद्यथार्थज्ञानवान् ज्ञानी त्वामैव मे मतमित्युक्तः तर्हि तदा ज्ञानदशायाम् भवदुत्पत्त्युभाभ्यामयोः भवतः कर्मफलदातुरीश्वरादेतोः उत्थितयोः फलजननायोपस्थितयोः शुभाशुभयोः प्राचीनशुभाशुभाऽशुभात्म-
ककर्मणोः गुणविगुणान्वयान् सुखदुःखसम्बन्धान् न वेति नानु-
सन्धत्ते दुःखेष्वनुद्विग्नमनास्सुखेषु विगतस्पृहः इत्युक्तीत्या-
मुखदुःखयोर्मिथिकारो भवतीत्यर्थः । तथा देहभूताम् देहात्माभि-
मानिनाम् गिरः निन्दास्तुतिवाक्यानि यद्वा प्रवृत्तिनिवृत्ति-
कारीणि विधिविधेयकृपाणि वाक्यानि न वेति गतदेहाद्यभिमान-
तया कार्यकार्यादिवोधाभावात् नियुज्यत इत्यर्थः । युक्तञ्चेत्त-
द्यतः अनुयुगं प्रतियुगं वा सगुणस्य तत्र उपदेशपरम्परा-
तया सत्सम्प्रदायानुसारेण मनुजैरेवम्भूम्भुदिनं भवणेन भूतः
चेत्तसि धृतत्वं तेषामपवर्गगतिः मोक्षसाधनं भवति

पतयुक्तं भवति मोक्षप्रदं त्वां भवणमननादिभिः ।
इदि धारयन्ति योजनमित्यर्थः । तदुक्तं श्रीमन्—
वता—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यापभयः ॥ इति

त्वद्वगमी तदा भवदुत्पत्त्युभाभ्यामयोर्गुणविगुणान्वयं देहभूतां गिरश्च न वेति यतः अनुयुगं सगुणगीतपरम्परया मनुजै-
रेवम्भूम्भुद्वयं अपवर्गगतिर्भवतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

५० ॥ तद्वगमार्थसिद्धासितयोगुणविगुणयोर्न हि देहभूतां सगिरः । अनुयुगुराह हंसकुलगीतपरम्परया न तुषावरणा इव रज्जसि वान्ति ॥ वयसा सह यत्कृतयत्त्वयि सफलं पतन्ति न पतन्ति बन्धनाः ॥ २७-४१ ॥

सकलभुतिस्मृतिभावसङ्ग्रहात्मनस्तद्वगमार्थसिद्धासितार्थ-
रित्त्वयायं भावः देहभूतां जीवानां सगिरः गिरा वाक्वा-
सहिताः श्रोत्रादयः गुणविगुणयोस्तद्वगमार्थसिद्धासितार्थो-
नानुयुगुर्ह्यन्वयः द्वितीयायै वृद्धी गुणरूपा श्रीः विगुणो-
निर्गुणो विष्णुस्तौ पूर्वं प्रस्तुतो विष्णुस्तच्छब्देन परामुच्यते
तस्य हरेरवगमो यस्याः सा तद्वगमा तथा भिन्नाऽर्ध्वते
वायते सम्यगित्यर्थः । परमस्तेन सिता यद्वा सर्वदा तद्व-
गमेव वर्तते इति श्रीः असितोऽवधो नित्यमुक्तो विष्णुस्तौ
श्रीश्रीधरो नानुयुगः आनुकूल्येन यथाश्वितरूपगुणविषय-
त्वेन न प्रापुः तद्विषयीकरणोपायमाह—अत्र जीव-
राशौ हंसकुलगीतपरम्परयेति हंसानां ब्राह्मणानां कुलेन
गीतस्य उपदिष्टस्य परम्परया इन्द्रियाण्यनुपयुज्य
भूतयश्चानुयुगुराहसङ्ग्रहानाम् कर्तव्यं अत्र रज्जसीति रज्ज-
शब्दोपादानाद्भजोगुणप्रधाना मनुष्या उपलक्ष्यन्ते तुषा भाव-
रणं कवचं येषां ते तुषावरणाः तुषावरणास्तत्पुलपदार्थाः
रज्जसीव यथा धूलौ वान्ति न स्पृशन्तीत्यर्थः । तथाच
भुतयः वयसा महता कालेन सह रज्जोरूपा मनुष्या भवन्ति
प्राप्तफलाजकुर्वन्तीति यदतो ब्रह्मन्तीति बन्धनाः विधिविधेय-
रूपेण पुरुषं ब्रह्मन्त्यः भुतयः सात्त्विकानामर्थं त्वयि सफलं
पतन्ति त्वद्वगुणगणान् प्रकाश्य त्वदुपासकानां पुरुषार्थ-
हेतवो भवन्ति राजसानां बुद्धिध्यामोहकत्वेन त्वयि न पतन्ति
पुरुषार्थहेतवो न स्युरित्यर्थः । अनेन—

जानाति प्रकृतिर्विष्णुं हेयो विष्णुश्च निर्गुणः ।

तावुभौ न विजानन्ति श्रुते ब्रह्मपरंपरा ॥

इति महोपनिषद्विबुता—

अन्ये सर्वे भिया यद्वा श्रीवद्वा विष्णुनैव तु ।

बन्धश्च विष्णुतन्मत्वं मुक्तानाञ्च भिद्यस्तथा ॥

इत्यादि गार्हपत्याचार्योपि सङ्ग्रहीतः ॥ २७-४१ ॥

श्रीमन्नरसिंहोत्तममिश्रकृतमन्त्रमः ।

त्वदिति—त्वदावाक्यानुसारेण मनुजैरेवम्भुद्वयं अपवर्गगतिः भवति

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

उत्पत्तिरित्यत्र । देहभूतां तयोः जायमानोत्पत्तयोर्देहवज्रिः
क्रियमाणकृतयोरिति यावत् । तयोः शुभाशुभयोः पुण्यपापयोः
गुणविगुणान्वयात् गुणदोषसम्बन्धात् न वेत्ति कः किं करोति
कृतवान् वा ततो वा भद्राभद्रं किं जातं तत् सर्वं न
जानातीत्यर्थः । तर्हि तेषां स्तुतिनिन्दारूपाः स्वविषयिकाः
गिरश्च न वेत्ति । त्वद्भुवनान्दाविष्टत्वादेवेति वेत्यर्थः । तर्हि
किं करोति तत्रादुत्पत्त्युगमिति । यतो ऽवगमादेतोः स्वभक्त्येक-
वचनत्वं मनुजैः श्रीस्वायम्भुवमनुजैः प्राणिभिरनुयुगं तत्रा-
प्यन्वहं गुणगीतपरम्परया भवणद्वारा वेत्तसि धृतो भवसि ।
तदुक्तं तृतीये भीमनुमोहोद्दिश्य । अयातनामास्तस्यासन् यामाः
क्षान्तरयापनाः । शुण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः
कथाः ॥ इति । तत्र हेतुः अपवर्गस्यापि गतिराभयो दशम-
पदार्थत्वमिति ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

इममेवार्थे पुनः प्रपञ्चयन् आहुः—त्वद्वगमीत्यादि । त्वाम्
अपमन्तुं शीलं यस्य तव उपगमो यथार्थज्ञानं नित्यलक्षि-
सन्निधानम्विप्रहृत्वादिज्ञानं वर्त्तने यस्येति नित्ययोगे इह वा
त्वदेकान्तभक्त इति यावत् भवतः भवच्छक्तिरूपादेवात् उत्पद्योः
शुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयात् न वेत्ति तस्य शुभाशुभ-
जनकप्रारब्धाभावात् तर्हि तदा देहभूतां प्राकृतदेहिनां गिरश्च
न जानाति अतः प्राकृतदेहिवाचापि न तस्य कर्णगोचरः
अथवा तर्हि तदा तत् इतियावत् देहभूतां गिरो वार्त्तापि तत्र
नास्तीति नकार एवानुवर्त्तनीयः तद्विदं युक्तमेवेत्याहुः—यत्-
स्त्वं मनुजैर्यैः कैश्चिदेव जनैः भवणभृतः धुनमात्र एव सन्
अपवर्गगतिर्भवसीति शेषः । स पुनस्त्वद्वगमी अनुयुगं कल्प-
कल्पम् अनु तत्रापि अन्वहं गुणगीतपरम्परया गुणगानपरम्परया
विशिष्टः अतस्तस्य शुभाशुभजनकप्रारब्धाभाव इति यत्
तत्किञ्चिन्नमित्यर्थः । अनुयुगमिति नित्यत्वात् ॥ ४० ॥

भीमब्रह्मभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

एवं विदंशा न पूज्या इति निरूप्य लौकिका आनन्दा
अपि न सेव्याः किन्तु भगवदानन्द एव सेव्य इति निरूप-
यति ब्राह्मणम् त्वद्वगमीति । स्वभावत एव स्मृत्यादिषु सर्वं
एव आनन्दा निषिद्धाः यथेह साधारणस्त्रियो न सेव्या-
स्तथाऽऽप्सरसोपि यथात्र कालादिनियमव्यतिरेकेण भोगेषु
शुण्वमानेषु सर्वभूतिस्मृतिविरोधो भवति एवं स्वर्गलोक-
ेष्वपि ज्ञातव्यं यथात्रापकीर्तिस्तथा तत्रापि अतः स एव
शुभानुभवो निषिद्धः ततो निषिद्धाचरणे सर्वथा दुःख-
मिति सर्वमेव सुखं दुःखानुविष्टम् अतः कथं सेव्यं स्यात्
भगवदानन्दस्तु सर्वैः सेव्यः न तत्र पूर्वोक्ता दोषाः सम्भ-
वन्ति यतोऽत्रैव भगवत्स्वरूपज्ञाने भोगादिनापि न दुःख-
निन्दाविन्दादयो भवन्ति तदाह त्वद्वगमी त्वत्स्वरू-
पमिहः भवदुःखशुभाशुभयोस्त्वविमिश्रं प्राप्तसुखदुःखयोः यदि
शुण्वविगुणान्वयात् वेद यथा परमस्त्रिग्वे जाते तदर्थं
[२८९]

हिंसापि कामिनी न हेशं बुध्यते यथावा राजसेवकः
कस्तूर्यादिना राजोन्नत्तने स्वयं लिप्तोपि न सुखं न मन्यते
एवं भगवतो महावेभवं सह सेवकत्वेनानुभवं कुर्वन्पि तत्सुखं
न मन्यते यथा सेवार्थं महदपि दुःखं प्राप्नुवन् तदपि न मन्यते
यदि तदा विधिनिषेधाच्चिन्तापकीर्त्यादिप्रतिपादकवाक्या-
न्यपि न प्राप्नोति वस्तुतस्तानि वाक्यानि देहभूतां भवन्ति
अत इह लोक एव भगवत्सम्बन्धे तस्य सर्वोपद्रवनिर्मुक्ति-
रुक्ता अन्यस्य तु साधारणेपि सुखदुःखानुभवे रागद्वे-
षयोर्जायमानत्वात् प्राणिनां सम्बन्धिविधिनिषेधवाक्यामपि
तस्य भवन्तीति स्पष्ट एव भगवत्सम्बन्ध एव सुखं नाम्येति
स्पष्टं ननु कथं वा त्वद्वगमी सुखदुःखयोः रागद्वेषौ न
प्राप्नोति कथं वा तस्यापकीर्त्यादिकं न भवति इत्याशङ्क्या-
माहुः अनुयुगमन्वहमिति । मनुजैरन्वहमनुयुगमन्वहं त्वं भवण-
भृतः यतस्त्वमपवर्गगतिः अयमर्थः भगवद्गुणानुभवणं
नित्यं कर्मदेशकालविशेषनियमाभावात् यत्कालोपाधिना प्रवर्त्तते
तत्सर्वं कार्यं कर्मेति पूर्वमेवोक्तं अतो भगवतः गुणातीतपरम्परा-
गुणानां यानि गीतानि व्यासादिभिः कृतानि तेषां
परम्परया त्वच्छ्रवणद्वारा भगवान् विवेकेः धृतः तेनाम्ब-
निषेधादिकं न शृणोति भगवतैव भवणस्य पूरितत्वात्
नित्यकर्मणा भगवता च सर्वपापक्षयात् तदुक्तं—
जनकमपकीर्त्यादिकं प्राप्नोति यतो भगवान् मोक्षद इति मोक्षदस्य
सिद्ध एव सर्वदेवाय धर्म इति न काल धर्मा बाधन्ते भगवाञ्च स
प्रसिद्धः भक्तहितकर्ता मनुजैः सर्वैरेव भगवान् धृत इति भगवत्से-
वका भगवद्देव्यं प्राप्ता इति न कापि निन्दा करिष्यतीति
अतो भगवत्सेवक एव निर्दोषसुखभोक्ता न त्वन्य इति
निरूपितम्—

सुखसेवापरो यस्तु स आनन्दं हरिं भजेत् ।

अन्यथा सुखसम्प्रेप्सुः सर्वथा दुःखमाप्नुयात् ॥ ४० ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

येतु ऋषयो भक्ताः दुराचारास्ते यतय इव मोभयञ्चो-
न्नताः किन्तु कृतार्था एवेत्याहुः—त्वद्वगमी त्वां भजनीयत्वं
अवगन्तुं शीलं यस्य स भवदुःखशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयात्
न वेत्ति भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रापात्रैराह्येनामुष्मिन्नः—
कल्पनमेतदेव नैक्यमिति श्रुतेभक्तस्य भजने सत्यं नैक्यं
जानेपि ये शुभाशुभे दृश्येते ते खलु न कर्मफलं किन्तु
भवदुःख एव स्वभक्तियोगस्य रहस्यत्वरक्षणार्थं बहि-
र्मुखमतोत्क्राताभाषार्थं च भक्तोत्कण्ठावर्जनार्थं वा भवतैव
कल्पिते स्वभक्त्यपराधफले एव वा ते भवता कर्मफले इव दर्शिते
इति भावः । तयोर्गुणविगुणान्वयात् गुणदोषसम्बन्धात् न
वेत्ति अयं भक्तो दयालुः क्षमाशीलः वदाम्यः इत्यादि—
गुणानामन्वयात् अयं भक्तो विषयासक्तो धनलुब्धो
दन्मीत्यादिदोषानामप्यन्वयाच्च लोकेदृकात् स्वस्वज्ञ
जानाति नाधिकमनुसन्धत्ते इत्यर्थः । तर्हि तस्मिन्स्तस्मिन्
समये देहभूतां मनुष्यणामुत्तमाधमानां गिरश्च स्तुतिनिन्दावत्ती-
र्थाश्च नानुसन्धत्ते माममी जना मिष्ट्या गुणदृष्ट्यैव
स्तुवन्ति चेत् स्तुवन्तु माममी जनाः विषयासक्त्यादीन्
अपि सत्यानेव दृष्ट्वा निन्दन्ति चेदेतदुचितमेव निन्दन्तिवति

धुपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः ।
स्व इव रजांसि वान्ति वयसा यच्छ्रुतयस्त्वपि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भिक्षुनायकवार्तिकसाराधर्शदिशिनी ।

मनसि विमृशतीति भावः । तत्र हेतुः अनुयुगं युगे युगे
अवतीर्णस्य त्वेत्यर्थः । अन्वहमहमहनि मनुजैः सगुणस्य
अप्राकृतगुणसिन्धोस्तव गीतपरम्परा तादृशनामगुणसङ्घातन-
प्रवाहः तथा त्वं भवणभूतः तत्कर्णयोः परिपूर्णः सन्
अपवर्गगतिः पञ्चमस्कन्धगद्यदृष्ट्या प्रेमभक्तिप्रदः अपकृष्टाः
वर्गाश्चरारोपि यतस्तथाभूता वा गतिर्भवसीत्यर्थः । अत्र
भुतयः "तेरहं पूजनीयो वै भद्रकृष्णनिवासिभिः तद्धर्म-
गतिहीना ये तस्यां मयि परायणाः कश्चिना प्रसिता येवै
तेषां तस्यामवस्थितिः यथा त्वं सहपुत्रैश्च यथा रुद्रो गणैः
सह यथा श्रियाभिर्युक्ताहं तथा भक्तो मम प्रियः इति
श्रीगोपालतापिः तद्धर्मगतिहीना इति कलिना प्रस्ता इति दुराचा-
रत्वव्यञ्जकं तस्यां मथुरायां तदेवं दुराचारत्वं सति द्रव्यरूपास-
कयोर्मध्ये—

यस्त्वसंयतपद्मवर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ।

ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥

सुरानात्मानमात्मस्थं निहनुते माञ्च धर्महा ।

अविपककणायोऽस्मादमुष्माञ्च विहीयते ॥

इतिभगवता यतिर्निन्दितः—

अपिचेत् सुदुराचारो भजने मामनन्यभाक् ।

साधुरेव समन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ इति

स्वभक्तोऽभिनिन्दितो यथा तथैव स्वस्तवान्ते भुतिभिरपि
तदनुवर्त्तनेभिस्समवादीति ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नन्वेवमहिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानित्यादि
भुतिभिः स्तुत्यानां यतीनां न गुणदोषभाक्त्वं किमिति निन्दे-
त्याशङ्क्य न वयं यतीन्निन्दामः किन्त्वस्तुत्पाणामिति तव
भ्रान्तिवारणाय तल्लक्षणमाहुः—तव भगवतो ब्रह्मणः परमे-
श्वरस्यावगमो ज्ञानं जगत्कारणत्वशास्त्रयोनित्वसर्वनिश्चयत्व-
स्वप्रकाशत्वाद्विगुणवतो ज्ञानं विद्यतेऽस्येति त्वद्वगमी ज्ञातोवा
इमानि भूतानि जायन्ते सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति यः सर्वज्ञः सर्व-
विद् सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्
इत्यादिभूतेः भवदुत्पत्तुमाशुभयोगुणविगुणान्वयाज वेत्ति
भवतः परमेश्वरादाविर्भूतयोरनादिपुण्यापुण्यकर्मणो गुण-
विगुणान्वयान् सुखदुःखात्मकफलसम्बन्धाज जानाति नास्य
तत्स्फूर्तिरिति भावः । यद्येवं तर्हि बहूनां गिरो निन्दास्तुति-
लक्षणा न वेत्ति इति का कथा नचात्रानुपपत्तिशङ्कागन्ध-
इत्याहुः—यद्यस्मान्मनुजैरनुयुगं तत्रान्वहम अग्युच्छिन्नसम्प्रदायं
यथा स्यात्तथा भवणभूतत्वं भवणमार्गेण इति प्रवेद्य
ध्यातृत्वं सर्वज्ञो भगवान् तेषां ध्यातृणामपवर्गगतिर्मेवासि
अपवर्गस्य गतिर्मोक्षमार्गः तत्प्रापको दातेति यावत् कथंस्या-

शङ्कावैदिकत्वव्यावृत्त्यर्थं सम्प्रदायस्वरूपमाहुः । सगुणगीतपरं-
परयेति । सगुणस्य स्वाभाविकास्मिन्पदगुणाद्विगुणवत्त्व-
गीते गानं ध्येयमेवतया कीर्तनं यस्यां स्व वासो परम्परावेति
तथा मच्छिष्यैः सनकादिभिरित्यादित्ययमेव सामिमानवाक्येन
श्रीभगवतोद्भवं प्रति वक्ष्यमाणयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

आप कौ यद्यर्थ जानने बारा भक्तजन संसार में उत्पन्न
पुण्य पाप के फल सुखदुःखों के सम्बन्धन को नहि जानता
और उस काल में देहधारी अज्ञानी जीवों की कही भई
निन्दा स्तुति वाणीयों का भी अनुसन्धान नहि करता औ-
कि उनका मुक्ति देने वारे आप हो इस से उनको परलोक
में मुक्ति सुख की प्राप्ति है और इस लोक में सर्व युग में रहने
वारी अनन्त कल्याण सम्पन्न आप की कथा सुनने के वर-
म्परा से आप के भक्तजन मनुष्यों के साथ आप की कथा
के भवण करने से उन्होंने अपने मन में आप को धारण
किया है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्वद्वगमी न वेत्ति सुखदुःखेन च विधिनिषेधावित्युक्तं तत्र
ननु कथमवगन्तुं शक्यते दुरधिगमत्वस्योक्तत्वादित्येवमाशङ्क्य
सत्यमेवमनवगमाहमीहसोऽवाक्यमनागाचरत्वादविषयत्वाद-
विषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् यदुर्ध्वं गार्गि दिवो यदूर्ध्वं
पृथिव्या यदन्तरा यवापृथिवी इमे यद्भूतं भवञ्च भविष्यञ्च
इत्यादिभूतिप्रतिपादितमपरिमितं महिमानमाहुः—धुपतय एतेति
हे भगवन्ते अन्ते धुपतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयो
न ययुर्न प्रापुः तत्कुतः यदन्तवद्भूतं तत्किमपि त्वं न भवसि
आस्तां धुपतयो न ययुरिति यद्यस्मात्स्वमप्यात्मनोऽन्तं न यासि
कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वाऽत आह—अनन्ततया अन्तां-
भावेन न हि शशविषाणाज्ञानं सार्वज्ञ्यं तद्व्याप्तिर्वा शक्ति-
वैभवं विहन्ति अन्तत्वमेवाह—यदन्तरेति । यस्य तत्त्वान्तरा
मध्ये ननु अहो सावरणा उत्तरोत्तरं दशगुणसप्तावरणयुक्ताः
अष्टनिचया ब्रह्माण्डसमूहा वान्ति परिस्रमन्ति वयसा काल-
चक्रेण खे रजांसि च सह एकदैव ननु पर्यायेण हि यस्मादेक-
मतः भुतयस्त्वपि फलन्ति तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यन्ति ननु
साक्षाद्दन्त्ययमेतावानिति सगुणस्य गुणानन्त्याभिगुणस्त्व-
चागोचरत्वाद कथं तर्ह्यपदार्थं तात्पर्यमिति तत्र विधि-
मुखवाक्ये भवेदयं नियमः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमिति निषेध-
मुने तु नायं नियम इत्याह—अतन्निरसनेनेति । अन्येदेव
तद्विदितावधौ अविदितावधि अन्यत्र धर्माद्व्यप्राधर्माद्व्यप्रा-
स्मात् कृताकृतात् अस्थूलमनण्वित्यादिविपकारेण लक्षणया च तस्या-
मसीत्यादयः पर्यवस्यन्ति नच वाक्यं निषेधैः शून्यमेव वाक्ये

भीषरस्वामिकृतभावादीपिका ।

इति यतो भवविधनाः भवति त्वयि निधनं समाप्तिर्यासां
तस्मै नमः । नहि निरवधिनिषेधः सम्भवत्यतोऽवधिभूते त्वयि
फलस्तीत्यर्थः— ॥ ४१—४२ ॥

पुपतयो विदुरन्तमनन्त ते—

न च भवाञ्च गिरः भुतिमौलयः ॥

त्वयि फलन्ति यतो नम इत्यतो—

जयजयेति भजे तव तत्पदम् ॥ २८ ॥

भीषधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

आभासे तत्र इत्युक्तौ शङ्के नन्वित्यादि अधिष्यत्वेनैव
कृतमिति ब्रह्म चागादिविषयं न भवतीति ज्ञानमेव ब्रह्मणो
कृतमिति यदुक्तमिति गार्गी प्रति याज्ञवल्क्यस्योक्तिः हे गार्गी
यद्ब्रह्म दिवः उर्ध्वं उडकटाहभागादप्यूर्ध्वं वर्तते एवं पृथिव्या अधस्तना
ब्रह्माण्डकटाहदाप्यधो वर्तते यद्ब्रह्म इमे द्यावापृथिवी अनया-
र्षीवापृथिव्योरन्तरा मध्येऽस्ति यद्भूतमतीतं यद्भवद्वर्तमानं यच्च
भविष्यत् तत्सर्वं यदायत्तं वर्तते यद्ब्रह्म इति अनन्ततय
त्युपलक्षणत्वाभिर्गुणस्य चेति व्याख्यातं भूतौ अविदितादधि
अव्याकृतादुपरि अनादीत्यर्थः । अन्यत्रानि धर्माधर्मोऽप्यु-
क्ताकृतात् कार्यकारणभ्यां भिन्नं यत् अन्यत्र भूताच्च भव्या
च्च यत्तत् पश्यन्ति तद्वदेति भुतिर्येषः । अस्थूलमित्यादिका
त्वीहरी “ अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छाय-
मनमोऽवायनाकाशमसङ्क्रमसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमगमनो-
ऽतोऽजस्कमप्राणमसुखमात्रमनन्तमयाहम् ” इत्यादि तत्रालोहित-
मात्रं गुणरहितं अस्नेहं वारिगुणरहितं अमात्र
मनंशं सर्वविशेषरहितमित्यर्थः । घटाऽस्ति घटाऽस्तीत्यादि
मुखेन वर्तमानं वाक्यं विधिमुखवाक्यं नास्तीति व्यतिरेक-
मुखेन वर्तमानं वाक्यं निषेधमुखवाक्यं । हे अनन्त पुपतयो
ब्रह्मादयस्तेऽन्ते न विदुः भवानपि स्वस्यान्तं न याति भुति
मौलयः भुतिशिरोभूषणभूताः गिरः उपनिपदाऽपि तेऽन्ते
न विदुः यतो नम इति नमस्कारोपलक्षितया भक्त्यैव त्वयि
फलन्ति तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यन्ति अतो जय जयेति प्रकारेण
तव तव प्रसिद्धं पदं चरणं स्वरूपं वा अहं भजे ॥ ४१ ॥

भीकविष्णुडामणिकवर्षिकृताऽन्वयबोधिनी ॥

त्वद्वगमी सुखदुःखे न वेत्ति न च विधिनिषेधावित्युक्तं
तत्र ननु कथमवगन्तुं शक्यते दुरधिगमत्वस्योक्तत्वादित्या-
शङ्क्य सत्यमेवमनवगाह्यमहिम्ना ऽवायनासागोचरत्वाद्-
विषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् भुतिप्रतिपादितमपरिमित-
महिमानमाह—पुपतय इति । ननु भो भगवन् ते तव अन्तं
पुपतयः स्वर्गलोकपतयो ब्रह्मादयो न ययुः न प्रापुर्वेव
त्वमेपि आत्मनोऽन्ते न यासि कुतः अनन्ततया अन्ताभावेन
नहि अपुष्पशशिषाणादेरज्ञानं अप्राप्तिर्वा शक्तिर्वाभवं
विहन्ति अनन्तत्वमेवाह—यदन्तरेति । यद्यस्य तव अन्तरा
मध्ये साधारणाः सप्तावरणसहिता अण्डनिचयाः ब्रह्माण्ड-

समुदाः सह एकैव वयसा कालचक्रेण वान्ति परिभ्रमन्ति
खे आकाशे रजसीष यतः यस्मादेवमतः भुतयो निश्चिनम्
अतश्चिरसनेन त्वयि फलन्ति निषेधमुखेन तात्पर्यवृत्त्या
पर्यवस्यन्ति ननु साक्षादयमेतावानिति वदन्ति सगुणस्व
गुणानन्त्याभिर्गुणस्यागोचरत्वात् न च वाक्यं निषेधैः शून्य-
मेव ज्ञाप्यते इति यतो भवविधनाः भवति त्वयि निधनं
समाप्तिर्यासान्ताः नहि निरवधिनिषेधः सम्भवति अतोऽव-
धिभूते त्वयि फलन्तीत्यर्थः । अपरिमितमहिमानमाह भुतिः
सहोवाच यदुर्ध्वं गार्गी यदूर्ध्वं पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवी इमे च यद्भूतं च भवच्च भविष्यन्तेत्याचक्षते आकाशे
तदोतम्प्रोतश्चेति अर्थः सह याज्ञवल्क्य उवाच हे गार्गी !
त्वयोक्तं यत् ऊर्ध्वं उपरि दिवः अण्डकपालाद्यधोऽर्धं अपः पृथि-
व्या अधोऽण्डकपालात् यस्मान्तरा मध्ये द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यो-
रण्डकपालयोर्मध्ये द्यावापृथिवी यद्भूतमतीतं भवच्च वर्तमानं
भविष्यच्च भवितव्यं तच्च यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रमाकाशे
भानं प्रोतञ्च यत्र व्याकृतं सूत्रात्मकं जगत् अव्याकृताकाशे
ब्रह्मरूपं वस्तुमात्रे त्रिष्यपि कालेषु वर्तते इत्यर्थः । अनन्त-
पर्यं भुतिः अतश्चिरसनेनेत्यत्र भुतिः अन्यदेव ताद्विदिता-
दधो अविदितादधि अन्यत्र धर्माधर्मप्राधर्म्यस्यात्
कृताकृतात् अन्यत्र भूतात् भव्याच्च यत्पद्यासि तद्वदेति
अर्थः तद्वस्तु विदितात् ज्ञातात् वस्तुनाऽप्यन्तं पृथगेव भवेत्
तर्हि अव्यक्तिकमज्ञानं प्राप्तमत आह अथो अविदितादधि अगो-
प्यर्थे अविदितादज्ञानादपि वस्तुनाऽधि उपरि वर्तते उपर्यर्थे-
लक्षणया अर्थद्वयार्थः । यच्च यस्मादुपरि भवति तच्च तस्मादप्य-
दिति प्रसिद्धं धर्मात् शास्त्रीयात् अन्यत्र तथा अधर्मा-
दन्यत्र तथा कृतं कार्यम् अकृतं कारणं तस्मादन्यत्र भूतादीनि-
कान्तकालात् भव्याद्विषयिनः चकाराद्वर्तमानाच्च अन्यत्र
यदीदृशं वस्तु सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यन्ति जानासि
तद्वदिति यमे प्रति नाचिकेतसः प्रश्नः अथैव भुत्यन्तरं
यस्मिन्नाकाशे सर्वमोतं प्रोतं स कस्मिन्नु खल्वकाशे भानञ्च
प्रोतश्चेति गार्गी प्रश्ने याज्ञवल्क्यो वदतीत्याह सहोवाचैतद्वै तद-
च्चरं गार्गी ब्राह्मणा अभवदन्ति अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलो-
हितमजहमच्छायमनमोऽवायनाकाशमसङ्क्रमसमगन्धमचक्षु-
ष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतोऽजस्कमप्राणमसुखमात्रमनन्तमयाहम् न
तद्वदन्ति किञ्चन न तद्वदन्ति कश्चन इति यो वा एतद्वदन्तं
गार्ग्यविदित्वाऽस्सालोकात् प्रैति सकृपणोय य एतद्वदन्तं
विदित्वाऽस्सालोकात् प्रैति स ब्राह्मणः ” इति सुगमत्वाच्च
व्याख्यायते हे गार्गी ! यदेतत् कथितं तत् अन्तरं परमपरब्रह्म
ब्राह्मणा ब्रह्मावहः अभवदन्ति तत्राह— अस्थूल-
मित्यादि । अलोहितम् अग्नेः गुणं जोहितः अपाक्कणः ऊहः
ताभ्यामन्यत् सर्वथाप्यनिर्हृत्यलाञ्छित्वा तद्वदन्ते अछायां तर्हि
तमो न अतमः अमुखमद्वारं मीयते येन तस्मात् मात्राकूपे
तदस्य नास्तीत्यमात्रं किद्वदन्तरं नास्ति अनन्तरं तर्हि बाह्यं
न अबाह्यमिति अतश्चिरसनेन ब्राह्मणाभ्यन्तरं वदन्ति तद्वदन्तं
किञ्चन वस्तु नास्तीति नोपभृक्ते कश्चन कोपि पुमान्
तस्माद्वदन्ति नानुभवति सुगममन्यत् स्वामिनाम्—

पुपतयो विदुरन्तमनन्त ते—

न च भवाञ्च गिरः भुतिमौलयः ॥

भीकविच्छ्रुतामणिचक्रवर्तिनः कृताऽन्वयबोधिनी ।

अथि फलन्ति यतो नम इत्यतो—

जयजयेति भजे तव तत्पदम् ॥

हे अनन्त ते नवान्नं पुपतयो न च भवान्वेति न च भूमिभूलयो गिरो विदुः किन्तु यतस्ता गिरस्त्वयि नमो जयजयेत्युक्त्वा फलन्ति अतोऽहं त्वत्पदं नमो जयजयेति भवन्मभजे ॥ ४१ ॥

भूमिज्ञानगोष्ठाभिहितवैष्णवतोषिणी ।

पुपतय इत्यस्य टीकायाम् अनन्ततयेत्युल्लङ्घनत्वाभिर्गुणस्य चेति व्याख्यातं श्रुतो अविदितावधीति अव्याकृतात्पुपतिर अनादीत्यर्थः । कृताकृताकार्यकारणाभ्याम् अस्थूलमित्यादि-कापीदृशी “अस्थूलमनण्वहस्त्वमर्धमलोहितमस्त्रं हम्छायमतमोऽव्यवनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमभोत्रमनागमनोऽनेज—स्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यम्” इत्योद तत्रालोहित माग्नेय-गुणरहितम् अस्त्रं चरितगुणरहितं अमात्रमनेशं सर्वं विशेषरहितमित्यर्थः । अव्याख्यायान्तु तदेवं (भु)स्तुतौ संक्षेपदर्शित-त्वजानिजायाः सर्वविधश्रुतीमुख्यया लक्षणया च इत्या-तस्वरूपनिरूपणद्वारा तस्वरूपवैभवनिरूपणद्वारा च तत्र चरन्तीरपि पर्याप्तमनामुपवीर्युद्धा लब्धसमयास्तथैव स्वेषां तत्र चरणं युक्तमित्युपसंहरण्यः काश्चिदुपक्रमश्रुतीनां सम्भावेनाहुः—पुपतय इति । अनादिकालपरम्परासम्बन्धि-नोऽनन्तब्रह्माण्डसम्बन्धिनश्च नात्र ब्रह्मरुद्रादयो त्वं सर्वकाल-देशव्यापकोऽपि अनन्ततयेति पुपतय इत्यस्य चान्ताप्राप्तौ हेतुः इदमेव टीकायां यदन्तरेत्यादिना पूर्वत्रापि योजितं यस्य तत्रांशनाविभूतस्य कारणान्येव शायिरूपस्यापि अन्तरा एकैकरोमकूपमध्ये ब्रह्माण्डनिचया असङ्ख्यया वान्ति सृष्ट्यादौ लब्धप्राकट्या निष्कामन्ति प्रलयादौ लब्धप्राकट्याः प्रविशन्ति चेत्यर्थः । गद्याक्षे परमाणव इवेति भावः । वयसा तेषां परिच्छेदकेन कालचक्रेण सह इति देशकालानन्त्यं दर्शितं तच्च स्वरूपवैभवाभ्यामेव तत्तदीयतत्तत्सर्वाभ्यवत्वात् यद्यस्मा-दान्त्यादेतोः श्रुतयोपयतिभिरसनेन अनन्तावनन्तवैभवाच्च त्वत्तोऽन्येषां शान्तानां शान्तवैभवानाञ्च अनुबोद्धपूर्वकत्वागेन भवत्येवानन्तेऽनन्तवैभवं पाराप्राप्त्या निधनं समामिर्यासां तथा-भूताः सत्यः सर्वा अपि श्रुतयः फलन्ति सफला भवन्ति अनन्तपुरु-षार्थप्राप्त्या सार्थका जायन्ते एवमुक्तं भवति यस्माच्छ्रुतयः सर्व-वाक्यान्वयेन त्वय्येव सार्थका जायन्ते तस्मात्तासामेकदेश-वाक्यरूपस्तत्तदनुयादौपि तत्तन्निरसनपूर्वकत्वपददेशवाक्यार्थ-पर्यवसान एव अतन्निरसनवाक्यमपि त्वद्वधिकमेव साक्षात् त्वदुपदेशवाक्यमपि तथैव अतन्निरसनपूर्वकमेवेति लक्ष्यो वा वाच्यो वा भवसि अस्मदेकप्रमाणेन सर्वथैवाप्राकृतानन्त-स्वरूपतद्वैभवतया निर्णयमानस्त्वमस्माकं परमपुरुषार्थोऽसि एतदे-षोक्तमुपक्रमवाक्येपि जयजयजह्यजामित्यादीति तत्रानन्तत्वस्य प्रतिपादिकाः श्रुतयोपि यतो वाचो निवर्तन्ते इत्याद्याः सर्व-ब्रह्माण्डाद्याभ्यवत्स्य यदुद्धर्षं गार्गि दिव इत्याद्याः सर्व-कालाभ्यवत्स्य सर्वे निमेषा जहरे विद्युतः पुरुषादधि इत्याद्याः सर्वे भूतार्थरूपस्य सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति

इत्याद्याः अतन्निरसनपूर्वकभूतार्थत्वस्य न तस्य कार्यमित्याद्याः अतन्निरसनन्तु प्रथमतस्तत्तत् द्विविधं साक्षा-दुक्त्या तात्पर्यवृत्त्याचेति तथा न तस्य कार्यमित्यादिकुम्भो-यातोऽवसितस्य राक्षा सर्वे कल्पिन् ब्रह्मेत्यादिषु च तत्पुन-श्चतुर्विधं शान्तस्वरूपनिरसनं स्वाभाविकानान्तगुणत्वेन प्राकृत-नियतशान्तवैभवानिरसनं शान्तफलसाधनसाध्यत्वानिरसनं शान्त-सम्बन्धेनानुजुमार्गमयतत्प्रतिपादननिरसनञ्च तत्राद्यम् अन्व-देव तद्विदितादित्यादौ द्वितीयं अस्थूलमनण्वित्यादौ न तस्य कार्य-मित्यादौ च तृतीयं अन्यत्र धर्मादन्वयाधर्मादित्यादौ चतुर्थे नैवा तर्केण मतिरपनेया नैवाभ्यसेद्वद्वन् शब्दाग्राह्यो विच्छा-पनं हि तत् इत्यादाविति इति एवम् एतच्छ्रुतकृमात्मानुशासनं जीवहितोपदेश सर्वमूलस्वरूपस्वयं भगवत्सम्भाष्युपदेशं वा आ सम्यक् भूत्वा अथ अत एव आद्यमना जीवस्य गतिं गन्तं तादृशभगवतो ज्ञानप्रकारं वा ज्ञात्वा भगवद्वैभववर्धनस्य तादृशस्वभावत्वादपूर्ववदनुभूय सिद्धा अपि किं वा पूर्वेभ्यो-रथाः सन्तः ॥ ४१ ॥

भूमिज्ञानसुरिकृतशुकपदीयम् ।

भगवतो माहात्म्यस्यापरिच्छेद्यत्वमाह—पुपतय इति । पुपतयः इन्द्रादयः अन्तम् अवधि यदन्तरा यस्मान्तं के वयसा पक्षिभिः सह रजांसि इव यदन्तरा सावरणा भण्डानि च धावन्ति सञ्चरन्ति भ्रमन्ति भवन्निधनाः स्वपर्यवसा-यिन्यः श्रुतयः अतन्निरसनेन फलन्ति सफलानि भवन्ति समस्तचेतनसाक्षात्निरसनेन त्वद्वैवल्लक्षणं बोधयन्ती—त्यर्थः ॥ ४१ ॥

भूमिज्ञानराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं यथामति संस्तुत्याथ त्वन्माहात्म्यस्यापरिच्छि-न्नत्वात्साकल्येन स्तोतुं नाशक्नुम इति निगमयन्ति—पुप-तय इति । पुपतयः स्वर्गादिलोकपतयः महेंद्रब्रह्मादिव एव ते तवान्तं स्वरूपस्वभावपारं न ययुः न जानीयुरित्यर्थः । किम्पुन-मनुजादय इति भावः । किं बहुना त्वमपि न यासि कुतः अनन्ततया स्वरूपस्वभावयोरपरिच्छिन्नतया न चेताम्रता तव सर्ववैभवभङ्गः यथावस्थितवस्तुविषयज्ञानस्यैव सर्व-हृत्वावहत्वात् अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नस्वज्ञानस्याहृत्वा-वहत्वाच्चेति भावः । महिम्नोऽपरिच्छिन्नत्वमेव प्रतिपादयन्ति यदन्तरेत्यादिना । यस्य त्वामन्तरा मध्ये एकैकस्मिन् रोमकूपे सावरणाः सप्तभिरावणैरुल्लिखिताः भण्डानां ब्रह्माण्डानां निचयाः समूहाः वान्ति सञ्चरन्ति यथा के भाकाशे रजांसि इव-सेति जात्यभिप्रायमेकवचनं पक्षिभिः सह वान्ति तद्वत् यद्यस्मादेवं हि ततः श्रुतयः पारोक्ष्यनिर्देशाः स्तुतेरभ्यगतत्वा-भिप्रायकः त्वद्यत्तन्निरसनेन तस्मात्पारमहिम्नस्त्वत्तोम्यत्प्रकृति-पुरुषादिवस्तु तन्निरसनेन तत्साक्षात्प्रतिषेधेन तत्पूर्वक-मित्यर्थः । भवन्निधनाः भवन्ति निधनं निष्ठा पर्यवसानमिति वाच्यं तद्यासां ताः शब्दवृत्त्या तात्पर्यवृत्त्या च प्रकृतपुरुषसाक्षात्-

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

निरसनेन तद्विलक्षणं त्वां बोधयन्तीत्यर्थः । फलंति सफला भवन्ति कृतार्थानिभवंतीत्यर्थः । समस्तचेतनाचेतनसाजात्यनिरसनेन तद्वै-
लक्षण्यमात्रं बोधयन्ति नतु साकल्येन त्वत्स्वरूपस्वभावादिकं
बोधयितुं शक्नुवन्तीति भावः ॥ ४१ ॥

भीभीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवतः परमात्मनो माहृत्यस्यापरिच्छेद्यत्वमाह
युपतय इति । हे भगवन् ! ते अन्तर्भवन्ति युपतयो ब्रह्मादयोपि
न ययुः न प्रापुः तथा च ब्रह्मवाक्यं नारदं प्रति “ नास्तं विदामह-
ममी मुनयोऽप्राप्ते मावावलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरेये । गायन् गुणान्
इच्छन्तानन आदिदेवः शेषोऽधुनापि समवस्थति नास्व पारम् ” ॥
इति किञ्चास्तां ते युपतयो न ययुरिति वतस्त एव न ययुरिति
न मूढो वयम् किन्तु त्वमपि स्वस्मान्तं न यासि तथाचोक्तं
भगवता स्वैवोक्तं विभूतुपदेशे—

संख्यां परमाणूनां कालेन क्रियते प्रया ।

न तथा मे विभूतीनां सृजताण्डानि कोटिशः ॥ इति

न चैतावता सर्वज्ञताहानिः नत अनन्तस्थानस्तत्वेन ज्ञातत्वात्
यद्यनन्तत्वास्यान्तत्वेन जानाति तदा सर्वज्ञताहानिः स्यात्
अतो यथावद्वस्तुज्ञानात्तव न सर्वज्ञत्वं गतमिति तद्वानन्त-
त्वं प्रतिपादयति कुतो यत् यस्मात् यदन्तराण्डानिचयाननु
सावरणा इति यस्य तवांतरा मध्ये रोमकूपेष्वाति यायन्
नन्वित्याभ्यर्थे सावरणा उत्तरोत्तरदशगुणितसमावरणैरावृता
अण्डनिचया ब्रह्माण्डसमूहाः वयसा पक्षिभिः सह काबलन वा
के आकाशे रज्ज्वांश्च बान्ति परिभ्रमन्ति यदा भगवदुदर-
गतब्राण्डानां संख्या नास्ति तदा तद्वताविभूतीनां संख्या
नास्तीति किं वक्तव्यमिति भावः । हि यन् एवम् अत एव
भूतयस्त्वप्यतन्निरसनेन त्वय्येव फलंति सफलीभवन्ति समस्त-
चेतनाचेतनसाजात्या सह निरसनेन त्वद्वैलक्षण्यं बोधयन्ती-
त्यर्थः । अत एव भवन्ति भवत्येव निधने पर्यवसानं यामां
ताः तथाच भूतयः भोक्ता भोक्ष्यं प्रेरितारज्ज् मत्वा प्रधान-
क्षेत्रपतिगुणेशः अजामर्का लोहितशुक्लकृष्णां तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाङ्गस्यनभ्रज्ज्योऽभिचाकशीति यस्यात्मा शरीरं य आत्मान-
मन्तरो यमते यस्य पृथिवी शरीरं बस्याक्षरं शरीरम् एव
सर्वभूताम्तरात्मावहतपाप्मेत्याद्याः तथा—

ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषोऽयं परमात्मनः ।

स्वत्वादयो नमन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।

यस्मात् सूरमतीतोऽमरश्चापि चोत्तमः ।

अनोस्त्रि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेणो ।

इत्याद्याः स्मृतयश्चेति अतः कथं चरन्ति साक्षात् भूतयः
अदसतः परे इति विष्णुरातप्रभस्य चिद्विद्वस्तुशरीरकस्य
परं ब्रह्मणः अक्षपतो गुणतो विप्रहृतज्ञानस्यादिति वेदस्तुतिं
अस्माकीकृत्य श्रीशुक्लाचार्यैश्चिद्विद्वस्तुविशिष्टे ब्रह्मणि साक्षात्प्रति-
पादयितुमशक्यत्वाच्चिद्विद्वत्प्राप्तां भूतीनां तत्प्रतिपादकत्वं सद्धारकं
अस्मद्वतीति प्रत्युत्तरं दसमिति पर्यवसितोर्थः इति ।

[२६०]

अत्रेवं तत्त्वम् “ उपक्रमोपसंहारावध्यासोपवृत्ता फलम् । अर्थवाधो-
पपत्तीश्च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ” ॥ इत्युक्तप्रकारेण षड्विधनात्पर्य-
लिङ्गेन सर्वैरपि प्रामाणिकैस्तत्त्वं निश्चीयते तत्र वेदस्तुतो
तावदुपक्रमे अयज्यजज्ञाजामित्यस्मिन् श्लोके अजामिति पदेन
प्रकृतेः स्वरूपं अजजगदोक्तसामित्यनेन जीवानां अजयाऽऽत्मना च
चरतोनुचरेभिर्गम इत्यनेन वाक्येन ईश्वरस्य च परस्परस्वरूप-
भेद एव प्रतिपादितः पुनः भूतीनामीश्वरस्य च प्रतिपाद्यप्रति-
पादकसम्बन्धोप्युक्तः तथोपसंहारेपि युपतय इत्यनेन पदेन
जीवानां अण्डनिचया इत्यनेन ब्रह्माण्डरूपविकारकारणभूत
प्रकृतेः त्वमपि त्वयीति पदाभ्यामीश्वरस्य च स्वरूपभेद एवोक्तः
अध्यासोपि तथैव भूयते तथाहि बृहदुपलब्धमित्यादिना
सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टं कारणभूतं ब्रह्मैव स्थूलचिद्विद्विशिष्टं
कार्यावयवमिति सदृष्टान्तेनोक्तं तद्वन्तरं इति तत्र सूर्य
इत्यनेन जीवानां स्वरूपं द्यधिपतेरित्यनेन प्रकृतेरीश्वरस्य च
स्वरूपमुक्तं तद्वन्तरं इत्यत्र असुभूत इति पदेन
जीवस्वरूपं महद्दहमादय इत्यनेन प्रकृतिस्वरूपं ते पुरुषविधा-
न्वयः चरमः सदसदतः परमशेषं श्रुतमित्येतैः परस्वरूप-
मुक्तं तद्वन्तरम् उदरमुपासत इत्यस्मिन् उपासत इत्युपासक-
कथनेन चेतनस्वरूपं उदरं हृदयं दहरमित्येतैः पदैः पर-
स्वरूपं पदानामर्थस्तु पूर्वमेवोक्तः कृतान्तमुखे इत्यनेनाभित-
स्वरूपमुक्तं ततः परं स्वकृतेत्यत्र स्वशब्देन परस्य योभि-
ष्वित्यनेन प्रकृतेः विरजधिय इति चेतनानां स्वरूपमुक्तं ततः
परं स्वकृतपुरेष्ठित्यत्रापि स्वशब्देन अखिलशक्तिभूत इत्य-
नेन भवत इत्यनेनच परस्य पुरेष्ठित्यनेनाचितः बहि-
रन्तसम्बरणमित्यनेन पुरुषम् अंशकृतं न इत्येतैश्चितः
स्वरूपमुक्तं ततश्च दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेत्यत्र तव इत्यनेन
ईश्वरपदेन च परमात्मनः परिश्रमणा इत्युपासकत्ववाचकेन चेत-
नानां ते सशरीरत्वेन प्रकृतेरपि स्वरूपभेद एवोक्तः ततः
उत्तरत्र त्वदनुपपत्तिमित्यत्र त्वयि हिने प्रिये इत्यादिपदेषु पर-
मात्मस्वरूपं न वत रमन्ति आत्महन इत्यादिपदैश्चेतनानां स्वरूपं
असदुपासनया इति पदेन प्रकृतेः स्वरूपजावत् वेदः ततः
परं निभूत इत्यात्रापि निभूतमरुमनोबृहदयोगयुज इत्यनेन
प्रकृतेः बृहदयोगयुजः मुनयः अरयः स्त्रियः वयमित्येतैः पदैः
चेतनानां हृदयं ते इति पदाभ्यां परस्य च स्वरूपमुक्तं तत-
श्च क इह नु वेद इत्यात्रापि अग्रसरमित्यनेनैश्वर उक्तः श्रुति-
देवा इत्यनेन जीवा उक्ताः कालजव इत्यनेनाचितः स्वरूपमुक्तं
ततश्च जनिमित्यत्र सदसद्वृद्धेन त्रिगुणमय इत्यनेन च कार्य-
कारणरूपायाः प्रकृतेः आत्मानि ये च पुमानित्येतैः पदैर्जीवस्य
जात्यभिप्रायेण कवचं त्वयीति पदेन च परस्य स्वरूपमवा-
दीत् ये तद्वन्तरं तव परितोऽप्यनन्तरं सद्विष मन इत्यत्र
अशेषमिदमित्यनेन चिद्विद्वत्स्वरूपमुक्तं त्वयीति पदेन परस्व-
रूपं आत्मवित् इत्यनेन जीवा उक्ताः चरन्तीत्यत्राप्यखिलसत्त्वनिके-
तनया इत्यनेन चिद्विद्वत्स्वरूपं जगत् भगवच्छरीरमिति निर्णीतं
ततोऽप्यनन्तरं त्वरकरण इत्यत्राखिलकारकशक्तिधरस्तव भवत्
इत्येतैः परस्वरूपं अजया इत्यादिस्वरूपं विश्वभूजः अधिकृता-
क्षकिता इत्येतैस्तु जीवानां स्वरूपमभाणि ततश्च शिरश्चरजा-
तय इत्यत्र शिरश्चरजातय इत्यनेन चिद्विद्वत्स्वरूपं परस्य
परमस्य तव इत्येतैश्च परमात्मस्वरूपमुक्तं तद्वन्तरं अपरि-

श्रीश्रीनिवाससूक्तितत्त्वदीपिका ।

मिता इत्यत्रापि तनुभूत इत्यनेन चिद्विहितोः स्वरूपं शासितानि नियन्तुमर्हदित्यनेन चेश्वरस्वरूपं व्याजहार ततोऽप्यमन्तरं न घटत उक्तं इत्यत्र प्रकृतिपुरुषयोरजयोरित्यनेन चिद्विहितोः स्वरूपं त्वयि परमे इति पदाभ्यामीश्वरस्योक्तं तदनन्तरं नृषु त्वत्स्यत्रापि नृषु तव मायया इत्यादिभिश्चिद्विहीश्वराणां परस्परस्वरूपभेदं पुनः स्वाभितानाञ्जामयभयदानेन परस्य स्वतन्त्रत्वं चोक्तम् तत उत्तरास्मिन् अजित इषीकवायुभिरित्यत्र इषीकवायुभिरित्यनेन प्रकृतिरुक्ता उपायस्त्रिदः व्यसनशताश्विता इत्याभ्यां जीवा उक्ता अज इति पदेन परमात्मोक्तः ततः परस्मिन् स्वजनसुतात्मदार इत्यत्र त्वयीत्यादिपदैरीश्वरस्वरूपं नृणाभित्यादिपदैः जीवानां स्वरूपं इह इतिपदेन संसृत्तिकारणभूतप्रकृतेः स्वरूपमुक्तं भवति तदनन्तरं भुवि पुरुषपुण्यतीर्थसदनानीत्यत्र ऋषय इत्यादिपदैश्चेतनानां मन इत्युपलक्षणेन प्रकृतेः त्वयि नित्यसुखे इति पदाभ्यामीश्वरस्य च स्वरूपमवोचत् तत उत्तरत्र सत इहमित्यत्रेदमित्यनेन चिद्विदात्मविश्वस्योद्घाटनेन मिथ्यावादप्रस्तावपूर्वकप्रतिशेषेनाप्रकृतेः स्वरूपं ते इत्यनेन च परस्वरूपं उक्त्यजडानित्यनेन पदेन जीवा उक्ताः ततश्च न यदिमित्यत्रापि इहमित्यनेन चेतनचितनमिधं जगन्निर्दिश्य त्वयि एकरसे इत्याभ्यां पदाभ्यां भगवत्स्वरूपमवदत् तदनन्तरं सयदजयेत्यत्र अजया इत्यनेन प्रकृतिरुक्ता स अनुशयीत जुषन् अपेतभग इत्येतैः पदैर्जीवा उक्ताः त्वं आत्तभगः अपरिमेयभग इत्येतैः पदैः पर उक्तः तदनन्तरमपि यदि न समुत्तरन्मीत्यत्र कामजडा इत्यनेन वासनारूपायाः प्रकृतेः स्वरूपं असतां असुतुपयोगिनामिति पदाभ्यां चेतनानां स्वरूपं भगवन् भवत इति पदाभ्यां परमात्मनः स्वरूपं व्याजहः तत उत्तरत्र त्वद्वगमीत्यस्मिन् त्वद्वगमीत्यनेनैश्वरजीवावुक्तौ शुभाशुभयोरित्यनेनाचित्स्वरूपमुक्तं तदनन्तरं द्युपतय इत्यनेन जीवा उक्ताः त्वमित्यनेन त्वयीति पदेन चेश्वर उक्तः अण्डनिचया इत्यनेन तत्कारणरूपा प्रकृतिरुक्ता इति अपूर्वतानामप्रमाणान्तराप्राप्तिः नहि चिद्विच्छिन्नरीरकं परं ब्रह्म शास्त्रं विना प्राप्यते तथा च सूत्रकारः शास्त्रयोनित्वादिति अतश्चिद्विच्छिन्नरीराणां परस्परं स्वरूपभेदः शास्त्रेणैव ज्ञायते फलमपि परमसाम्यरूपो मोक्षः सोऽपि पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखं मुनय उपासते तद्वर्योपि ययुः स्मरणात् त उत पदा क्रमन्यविगणय्यशिरोनिष्ठतेः विरह उदीक्षया यदि परस्य विमुक्तततः कथमनुवर्त्ततां भवभयं गीतपरम्परया श्रवणभूतो यतस्त्वमपमर्गगतिरित्यादिभिस्तत्र तत्रोक्तः अथैवास्तु त्रिविधः तथा चोक्तम्—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारि ते ।

भूतार्थवादस्तज्ज्ञानार्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति

अत्र तु निभूतमरुगानोक्षदृढयो मनुजो हृदयमित्यस्मिन् श्लोके यस्मात्कारणाद्वर्योपि स्मरणात् द्वेषेणापि तव स्मरणं कुर्वन्तस्त्वां ययुः प्रापुरिति भूतार्थवादमुक्त्वा अनन्तस्मान्मुनयस्वामुपासते इत्युपपत्तिरुक्तेति अतोऽत्र पञ्चिधतात्पर्यलिङ्गं चिद्विच्छिन्नरीरं परं ब्रह्मैव प्रतिपादितं श्रुतिभिरिति न कचिदपि निर्विशेषकूटस्थिन्मात्रप्रतिपत्तिरिति अमेव श्रीमान्नु सर्वं अद्विदं ब्रह्म आत्मैवेदं सर्वं तत्त्वमसीत्या-

दीनां समानाधिकरणतया चिद्विच्छिन्नरीरके ब्रह्मणि तात्पर्यं यथा देवदत्तः इयामो युवा लोहिनाक्ष इति इयामत्वादिः विशिष्टएक एव तद्वदिति निर्गुणभूतयोपि ब्रह्मणि हेयगुणराहित्यं प्रतिपादयन्ति निष्कलं निष्कियं शान्तमित्याद्याः अन्यथा निरुपाधिकसर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकानां यः सर्वज्ञः सर्वविद् परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च यस्य ज्ञानमयं तपः विज्ञातारमित्यादिभूतानां विरोधः स्यादिति ॥ ४१ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

एवं भगवन्तं यथामति स्तुत्वा त्वन्माहात्म्यस्यापरिच्छिन्नत्वेन साकल्येन स्तोतुं न शक्नुम इति निगमयन्ति द्युपतय इति । द्युपतयः स्वर्गादिलोकपालाः महेन्द्रब्रह्मादयः ते अपरिच्छिन्नमहिम्नलवान्ते स्वरूपस्वभावयोरन्तं पारं न ययुर्न प्रापुः आस्तां ब्रह्मादीनां वार्तां त्वमपि सर्वज्ञस्त्वमपि त्वन्महिम्नोऽन्तं न यासि न जानासि तत्र हेतुमाहुः—अनन्ततयेति अन्ताभावेन नच तर्हि कथं सर्वज्ञतेति शङ्क्ये अनन्तस्यानन्ततया ज्ञानमेव सर्वज्ञत्वावहं तस्य परिच्छिन्नतया ज्ञानस्याज्ञत्वाद्वृहत्त्वादिति भावः अन्यथा स्थितस्यान्यथाज्ञानमेव हि अज्ञत्वापादकं अनन्तत्वेमधोपपादयन्ति यदन्तरेति यस्य तदात्तरामध्ये सावरणाः उक्तोत्तरं वदगुणपृथिव्यादिसमावरणयुक्ताः अण्डनिचयाः ब्रह्माण्डसमूहाः वयसा काक्षेन निमित्तन सह एकदैव ननु पर्यायेण वाति भ्रमति नन्विति आश्चर्यं तत्र दृष्टान्तमाहुः—खे माकाशे वयसा यायुनेति त्रेणार्थः रजांसि यथा परिभ्रमन्ति तथेति यत् यस्मात्कारणात् अवाङ्मानसगोचरमहिमवत्त्वात् भूतयः वेदाः अतन्निरसनेन न तत् अतत् परमात्मभिन्नं प्रकृतिपुरुषतत्त्वभावरूपञ्च भगवदन्धं वस्तु तान्निधनाः भवति निधनं समाप्तिः यासां ताः शब्दधृत्त्या च प्रकृतिपुरुषसाजात्यविरसेनेन तद्विलक्षणं त्वां बोधयन्त्यः सत्यः त्वयि फलन्ति सफलाः भवन्ति कृतार्था भवन्ति तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यन्तीत्यर्थः नन्वयमेतावान् एतावद्गुण इति साक्षात्प्रतिपादयन्ति तथा च भूतयः अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादपि अन्यत्र धर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् अस्थूलमनण्वित्यादयः द्युपतयोपि अनन्ततया ते अन्तं नैव ययुः त्वमपि अन्तं न यासि यतः यदन्तराः सावरणाः अण्डनिचयाः खे रजांसीव वयसा सह वाति ननु हि यस्मात् भूतयः अतन्निरसनेन भवन्निधनाः सत्यः त्वयि फलन्तीत्यन्वयः ॥ २८—४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासन्तम् ।

सनन्दनमयानसुः सिद्धाज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥

इतिशब्द आदिष्वचनः एवमादि भुत्वा गीतमात्मानुशासनं ब्रह्मज्ञानभूत्य भुत्वा इदिकृत्वा आत्मनः परमात्मनो गतिं स्वरूपमिति ज्ञात्वा ॥ ४२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

ननु स्तुतो सङ्केपदर्शिननिजानिजायाः सर्वविधभृतामुत्पत्त्या
ब्रह्मणो ह्यस्या तत्स्वरूपानिरूपणद्वारा तत्स्वरूपवैभवनिरूपणद्वारा च
तत्र चरन्तीरपि पर्याप्तमनाभुवतीदृष्टा लब्धसमया साप्येव
वेदां तत्र चरणयुक्तमित्युपसंहरन्त्यः काश्चिदुपक्रमभूतानां
तस्मिन्नेनाहुः—युपतय इति ॥ ४१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

हे नाथ ! तर्हि त्वन्महिमा न कोपि जानीयादित्युपसंहरन्ति
युपतय इत्यादि । युपतयो ब्रह्मादयो देवाः ते तव अन्तं
न ययुः किं बहुना त्वमपि ते अन्तं न यासीः तर्हि किमह-
मसर्वज्ञः नेत्याहुः—अनन्ततया अनन्तस्यान्ताज्ञानेन न सर्वज्ञत्व-
ज्ञानः अनन्ततामेवाहुः यत् यस्य तवांशरूपस्य सङ्घ-
शिरसः श्रीनारायणस्य अन्तरा मध्ये अण्डनिचया ब्रह्माण्ड-
समूहाः साचरणा एव वान्ति संचरन्ति ननु भोः भीकृष्ण
कस्मिन् क इव के रजांसीव अतस्त्वमनन्त एव वयसा
कालचक्रेण सह यत् यस्मात् भुतयो वयं त्वयि अतस्त्रि-
रसनेन निद्रानिरासेन फलमि पर्यवस्यन्ति तज्जागरणम्
अतस्त्रिद्रा कथम्भूताः भुतयः भवन्निधनाः तत्रिद्रया भवत
सम्पत्त्यमग्नं निधनमिव निधनमप्रकाशो यासां त्वयि जाग-
रितेऽस्माकमुत्साहः स्यादिति जागृहीतिभावः अथवा भवा-
नेव निःशेषं धनं यासाम् अतस्तव जागरणमेवास्माकं भयं
इति ॥ ४१—४५ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च तदेव सुखं सेव्यं यदश्वरं न भवति सुतरां
देशकालापरिच्छिन्नं न सेव्यमिति वक्तुं भगवदानन्दस्य देश-
कालापरिच्छेदमाह—युपतयः एव ते न ययुरिति युपतयः
स्वंगपतयो देवेन्द्रादयः ते सुखतारतम्यं जानन्ति तेपि भग-
वतः स्वरूपानन्दस्य अन्तं न ययुः ब्रह्मानन्दपर्यन्तस्यापि
शतसङ्ख्यया आनन्दपरिमाणस्य ज्ञातत्वादानन्दमयस्यैव पर-
मतो न ज्ञायते नन्वन्तोऽस्तिचेत्किमज्ञानेन ज्ञातो वाऽज्ञा-
तोर्वा विद्यमानः स्वसमाप्तौ दुःखानुभवं कारयत्येवेत्याश-
ङ्क्याह—अनन्ततयेति । विद्यमाने अन्ते यदि न जानीयु-
स्तदेवेदं दूषणं तेषामसार्थञ्च तदेव तु नास्ति किञ्च त्वमपि
न वेत्सि नापि सर्वज्ञो भगवान् कथं न जानातीति मन्तव्यं
विद्यमानस्यैवाज्ञानं सार्वज्ञप्रतिबन्धकं न त्वविद्यमानस्य एवं
कालापरिच्छेदमुक्त्वा देशापरिच्छेदमाह—यदन्तराण्डनिचया-
ननु साचरणा इति । यस्य भगवतः अन्तः मध्ये अण्ड-
निचया अण्डसमूहा अन्तरा अण्डनिचया वा तेपि साचरणाः
प्रकृतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरं दशगुणावरणयुक्ताः अनेकैकस्य ब्रह्मा-
यदाधिपतेः ब्रह्मानन्दो गणित इति भगवदानन्दस्य अनन्तज्ञा-
समर्थिता ननु तथापि ब्रह्माण्डानां सङ्ख्यावस्त्वे आनन्दस्य
नापपद्यत इति चेत्तत्राह—अ इव रजांसी वाच्छतीति

यथा आलार्करहिमेषु कोटिशो रेणव उत्पतन्ति एवं भग-
वद्रोमकूपेषु ब्रह्माण्डानि इति केचित् वस्तुतस्तु एकं रोम-
कूपस्थानं अतिविशालमाकाशवत् तत्र यथा भूरेणवः कोटिशो
वान्ति तथा ब्रह्माण्डानि परिभ्रमन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि कालो
महान् भविष्यतीत्याशङ्क्याह—वयसा सहेति । काला अपि
तत्र कोटिशः परिभ्रमन्तीत्यर्थः वायुष्मानीया वा कालः ननु
तथापि प्रमाणेन परिच्छेदो भविष्यति अनन्तादिशब्दाच्या-
दित्याह—यदन्तराभुतयोपि यद्यस्माद्धानि ब्रह्माण्डानस्येव
वेदानन्त्यमपि तेनैकस्यैव ब्रह्माण्डस्य वार्त्तामको वेदो वद-
तीति न वेदैरपि परिच्छेदं शक्यते ननु एवं सति सर्व-
प्रमाणानामगम्ये भगवति तादृशानन्दे किं प्रमाणमिति चेत्त-
त्राह—त्वयि हि फलन्तीति । भुतय एव प्रमाणं पर्यवसान-
पृथ्या ननु वाच्यवृत्त्या यथा अनन्तवृत्ताभूलमिति तत उच्य-
स्वित्वाप्यपि फलानि भूमायैव पतन्ति एवं सर्वे वेदाः स्वस्व-
रीत्या स्वशक्यं माहात्म्यं भगवतो वदन्ति तानि ज्ञातानि
फलान्युच्यन्ते तेषां कापि पर्यवसानाभावात् भगवत्येव
पतन्ति पर्यवसिता भवन्ति एवमनन्तवृत्ताणाम् अनन्तानि
फलानि भूमौ पतन्त्यपि भूमेः महत्त्वांशमपि न पूर-
यन्तीति मेरुसर्षपन्यायेनार्थान् भगवन्माहात्म्यं ज्ञापयन्तीत्यर्थः ।
एवं विधिमुक्त्वा भगवत्स्वरूपबोधकत्वमुक्त्वा निषेधमुख-
नापि भगवद्बोधकत्वमाहुः—अतस्त्रिरसनेन भवन्निधना इति
यत्किञ्चिद्वैप्रतिपाद्यं न तत्सर्वमनूय योऽस्मात् सर्वस्मात् पर
इति भगवतः तदतिरिक्ततां बोधयन्ति न तदभ्राति कथन
यतो वाचो निवर्त्तन्ते इत्यादिभूतिमहस्यः प्रतिपाद्यपदार्थ-
निषेधकैः निषेधस्य साधयित्वे पर्यवसानाभावात् पदार्थस्य
चावधिभूतस्य परिज्ञानाभावात् वाचकशक्तौ कुण्डलायां
अप्रमाणभावमिव प्राप्नुवन्तः भगवत्येव निधने प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
तस्मादेतादृशः परमानन्दः कृष्ण एव सत्या नान्य इति
सर्वेषां वेदानां पर्यवसितोर्थ इति सूचितं वेदाश्च तमेव
बोधयन्ति एवं ज्ञातुं भगवता बुद्धिरुपाद्यते इति सूक्ष्मे
चिकित्सा सर्वे वेदा एवं भगवन्तं प्रतिपादयन्तीति जानीया-
दिति अनिर्देश्यपि ब्रह्मणि गुणवृत्तीनामपि साक्षात्प्रतिपादन-
मिति निरूपितम् अत्र सर्वत्र भूतयो मूलभूताः स्वयं द्रष्टव्याः
विधादधिषयाश्च अतिविस्तरशङ्कया न लिखिताः एवं भूतिभिः
प्रतिपादितोर्थः गूढोऽप्युपनिषद्ः—

कृष्णानन्दः परमानन्दो नान्यानन्दस्तथाविधः ।

वेदा अपि न तच्छक्ताः प्रतिपादयितुं स्वतः ॥ ४१ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

तद्वत् सच्चिदानन्दमहासमुद्रस्य स्तुतिमिषेण तत्त्वं निरूप-
यितुं प्रवृत्ताः भुतयः इयन्नामप्राप्य परावृत्तान्त्र स्वासामर्थ्य-
मभिव्यञ्जयन्त्यः स्तुतिमुपसंहरन्ति—युपतयः इति । स्वर्गादिलोक-
पतयो ब्रह्माद्या अपि ते तवान्ते न ययुः न प्रापुः तत्र वयं
काः ननु यूयं तेभ्यः सकाशादपि सूक्ष्मदर्शिन्योऽन्तं प्राप्यथ
माविरमत तत्राहुः त्वमपि तवान्ते न यासि आसतां कुरे
तावदन्ये इति भावः । कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वा तत्राहुः—

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

अनन्ततया अन्ताभायेन नहि शशविषाणाङ्गानं सार्वभौमं तद्व्याप्ति-
र्वा शक्तिवैभवं विवृण्वति अनन्तस्वमेवैवाहुः यदन्तरेति यस्य
तव अन्तरा मध्ये ननु अहो सावर्णा उत्तरोत्तरं दशगुण-
प्राप्तावरणयुक्ता अण्डनिख्याः ब्रह्माण्डसमूहाः वान्ति परि-
भ्रमन्ति वयसा कालचक्रेण के रजांसीव सह एकदैव ननु
पर्यायेण यद्यस्मादेवं तस्मात् त्वयि विषये भुतयोऽस्मदाद्याः
फलन्ति त्वां स्वविषयीकृत्य सफला भवन्ति त्वत्स्वविक्रप-
णासामर्थ्येपि भुतयः खलु भगवद्विषयिन्य इति प्रथयैवास्माकं
स्वाफल्यमभूदिति भावः । कथमेवमतिविषयता भवयेति तत्राहुः—
अतश्चिरसनेन भवविधाना इति । ब्रह्मतत्त्वपरमात्मतत्त्वभगवत्-
स्त्वानि समासेनाकत्वा पुनर्व्यासेन विवरीतव्यानां तेषां मध्ये
यद्ब्रह्म तस्मिन्सत्पदार्थे प्रथमं निरूपयितव्यं आद्यावत्तत्त्विरसने
कार्यं तत्र एतत् पदार्थो माया मायिकवस्तुनि चेत्यत्रा-
व्यभ्यापतन्तो नानावादाः समाहिता एव यथा मणिखेत्रे
मृत्पाषाणजलादिषु दूरीकृतेष्वेव मणिलाभस्तथैवातत्पदा-
र्थेषु दूरीकृतेष्वेव ब्रह्मलाभः अतोऽत्र मायिकवस्तुनां निरस-
नेनैव भवत् वर्तमानं निधनं मरणं यासां ताः वयं सृष्टि-
कावमारभ्य प्रलयकालपर्यन्तमपि अतद्वस्तुनां आवरणज-
मानां प्रयेकं जानिष्यतिगुणकर्मणामेतावती सङ्ख्येतिगण-
यितुमप्यशक्यत्वात् तत्त्विरसनानन्तरं ब्रह्मपरमात्मभगव-
त्त्वानि ततोऽप्यनिर्गुणानि ततोऽप्यनन्तानि कथं विवृत्य
निरूपयितुं प्रभवेमेति भावः । तस्मात् यदि त्वत्कृपां वयं
लभेमहि अन्यो वा कश्चनापि लभेत नदैव दुर्गममपि तत्त्वं
सुगमं भवेदिति प्रथम एव श्लोके अखिलशक्त्यवबोधकते इति
तदनन्तरमपि तव परिये चरन्तीत्यत्र नृपु तव माययेत्य-
त्रापि बुद्धीन्द्रियेत्यत्रापि व्यञ्जितमेव अत्रातश्चिरसने भुतय
अस्थूलमननुब्रह्मस्वमर्धमलोहितमस्नेहमच्छायमनमोऽवाच्यना-
काशमसङ्गमरसमगन्धमक्षुब्धमध्वात्रमघागमनोऽतेजस्कमप्राण-
मसुखममात्रमनन्तरमबाह्यामित्याद्याः ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदानीं श्रीभगवतोपरिमितैश्वर्यं प्रतिपाद्योपसंहरन्ति भुतयः
य ऊर्ध्वं गार्गि दिवो यद्वाक् पृथिव्या यदन्तराद्या पृथिवी इमेयत्
भूतं च भवच्च भविष्यच्च कोऽस्मा वेद यतः आद्यभूव योऽस्माध्यक्षः
परमे व्योमन् सोऽहं वेद यद्विवा न वेद न तस्य काश्चित्पति-
रस्ति लोके न वेदिता नैव च तस्य लिङ्गम् "इत्याद्याः सुपतयो
ब्रह्मरुद्रेन्द्रादयो लोकपालास्तव सर्वेश्वरस्यान्तं न ययुः
भवत् स्वरूपगुणशक्तिनाम्नामन्तमियत्तां न प्रापुः न तं विष्णो
जीयमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप विष्णोर्नुकं
वीर्याणि प्रदाय चः पार्थिवानि विममे रजांसि इत्यादिभूतिभ्यः
मान्तु वेद न कश्चनेति भगवदुक्तेषु अस्तां ब्रह्मादीनां
वार्ता त्वमपि कस्यान्तं न वेत्सि तर्हि पूर्वोक्तसर्ववत्त्वादीनां
हाने रक्षत्याद्यापतेषु निन्दैव भवतीभिः कियते इति चेत्तत्राहुः
अनन्ततयेति । अन्तस्थात्यन्ताभावतया शशविषाणताडनक्षताद-
र्शने गगनकुसुमगन्धाम्रणे च न चक्षुर्वाग्वोर्हानिर्यथा तद्वत्

तथाभूतस्यैश्वर्यशेषगन्धस्य दिग्दर्शनेनानन्तत्वं लक्ष्यमस्ति यद-
न्तरा यस्य भगवत् अत्यल्पैकदशविधे च सावरेणा उत्तरोत्तरः
दशगुणसप्तावरणयुक्ताः तथा च—

"एते सप्त मया लोका मैत्रेय कथितास्तव ।
पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैव विस्तारः ॥
एतदण्डकटाहेन तिर्यग्गुणमधस्तथा ।
कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥
दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डञ्च तद्वृतम् ॥
सन्ध्याम्बुपरिधानोसौ बन्धिना वेष्टितो बहिः ।
बहिश्च वायुना वायुमैत्रेव नभसा वृतः ॥
भूतादिना भमः सोऽपि महता परिवेष्टितः ।
दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै ॥
महान्तञ्च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।
अनन्तस्य न तत्त्वान्तः संस्थानं चापि विद्यते ॥
तदनन्तमसङ्ख्यातप्रमाणं चापि वै यतः ।
हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने ॥

इत्यादि वैष्णवे पराशरोक्तिः अण्डनिख्याः उक्तप्रकाराणां
ब्रह्माण्डानां समूहाः । वयसा वान्ति त्वत्कालरूपया शक्त्या
प्रेरिताः परिभ्रमन्ति तत्र दृष्टान्तः के रजांसीव आकाशे
परमाणव इव ननु कालभेदेनैतत् सङ्गच्छत इति चेत्तत्राहुः
सहेति एकदेवैत्यर्थः । तदेवाह श्रीपराशरः—

अण्डानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।

ईशानां तथा तत्र कोटिकांदिशतानि च ॥

इति रामायणंपि सुन्दरकाण्डे त्रिजटावाक्यम् —

साण्डं सर्वं त्रिभुवनं सर्वतः सचराचरम् ।

सर्वं प्रसृतं मया दृष्टं रामेणाह्निष्टकारिणा ॥

इति यस्मादेवमपरिमितैश्वर्यस्त्वमसि अतः भुतयस्त्वय्येव फलन्ति
त्वयि समन्वययन्तीत्यर्थः । कानिचित् "सर्वज्ञानमनन्तं ब्रह्म यः
सर्वज्ञः सर्वविद् इत्यादीनि वाक्यानि मुख्यया वृत्त्या स्वरूप-
प्रतिपादनेन 'कानिचिदस्थूलमनृषित्यादीनि चातश्चिरसनेन'
स्वरूपतरपदार्थस्य स्वरूपत्वनिषेधेन आकाशो नामरूपयो-
र्निर्वहितस्यादीनि कल्याण्यत्र प्रसिद्धान्यपि योगेन त्वयि सम-
न्वययन्तीत्यर्थः । त्वय्येव फलन्तीति को नियम इति चेत्तत्राहुः
भवविधाना भवेत्येव सर्वज्ञे सर्वकारणकारणे अयं कारणसूत्रे
निधानमवस्थानं यासां ता भवविषयका एव सर्वाः भुतय
इत्यर्थः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदेभ्य सर्वैरहमेव वेद्यः
इत्यादिशास्त्रवचनात् एतच्च समन्वयाध्याये निपुणं प्रपञ्चितं
विस्तरभयादुपरम्यते ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

स्वर्ग आदि लोकन के पति ब्रह्मा शिव इन्द्र आदि हि
आप के अन्त को नहि प्राप्त भए फिर 'मनुष्यादिक नहि
पार पावते हैं इस में तो कहना हि का है बहुत कहने में
कदा है आप का स्वरूप रूपगुण विभूति अनन्त है इस
वास्ते आप भी अपने अन्त को नहि प्राप्त होते प्रथम तो
आप की विभूति हि अनन्त है स्वरूप रूप गुणो को क्या

श्रीभगवानुवाच ।

इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् ।

सनन्दनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥

इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषदसः ।

समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥

भाषा टीका ।

हि क्या है क्योंकि पृथिवी जल तेज पवन आकाश अहं-
कार यह तत्त्व रूप सात आवरण धारे ब्रह्माण्डन के समूह
आप के एक २ रोमरूप में इस प्रकार समत है कि जैसे
आकाश में पक्षियों सहित पृथिवी की रज उड़ी डोलती है
इस प्रकार अपार महिमा सम्पन्न आप हो इसी से आप
समिन्न जीव माया के सजाति मात्र का आप के वीच में
निवेश कर जीव माया से विलक्षण आप को प्रतिपादन
करने वाली सफल होती है अर्थात् परमात्मा जीव के सजाति
नहि आप के सजाति किन्तु उन दोनों से विलक्षण
पुरुषोत्तम है केवल इतना मात्र हि भुति प्रतिपादन करती
है और परमात्मा का इतना हि स्वरूप इतने हि रूप इतने
हि गुण इतनी हि विभूति है इस प्रकार परिच्छेद करके
प्रतिपादन करने में वेद समर्थ नहि हैं ॥ ४१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषदस इति सर्वभुतिपुराणरहस्य-
तात्पर्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्रीधरमणदासगोष्ठाभिकृतदीपिकादीपिनी ।

इति एवमप्युक्तम् आत्मानुशासनं परब्रह्मसम्बन्ध-
पदेशम् आसम्पत् भुत्वा अथ अनप्य आत्मनो ब्रह्मणः गतिं
सकृपं ज्ञात्वा सिद्धाः पूर्णमनोरथाः सन्तः सनन्दन-
मानर्चुः ॥ ४२ ॥

इति अर्थ रसशब्दस्य तात्पर्यमिति व्याख्या समुद्धृतः गुरु-
कृताश्रयस्ताभ्य एव भुतिभ्य इतिशेषः विशेषजिज्ञासाचच्छ्री-
वैष्णवतोषिणी - इत्या ॥ ४३ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः इत्यनेन प्रकारोक्तमेतदात्मा-
नुशासनमाभ्युक्तं आत्मनो गतिं ज्ञात्वा सनन्दनमानर्चुः पूजया-
माहूः ॥ ४२ ॥

अथोपायां समाप्तायानां वेदानां पुराणानामुपनिषदामिति-
रसतात्पर्यपूर्वजातैः सनकादिभिः समुद्धृतः व्योमयानैः

[१११]

व्योमाकाशस्तेन यानं गमनं येषां ते ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतवैष्णवतोषिणी ।

॥ ४२ ॥

इत्येवंसमाम्नायादिरसः पूर्वजातैः सर्वादी ब्रह्मणः प्रादुर्भूत-
त्वात्सर्वतः भेद्यनैरित्यर्थः । अतो व्योमयानैः सर्वज्ञानसत्त्वा
चराङ्गैः अत एव महात्मभिरुदारमतिभिः तैः सम्यगुद्धृतः
गुरुकृताश्रयस्ताभ्य एव भुतिभ्य इति शेषः । इति योग्यता दर्शिता
अत्र समाप्तायः सामान्यत उक्तः पुराणञ्च तदुपलक्षणत्वेनेतिहासश्च
तत्रयं च वक्ष्यमाणावशिष्टत्वेन कर्मोपासनारूपं द्विविधमेव ब्राह्मम्
उपनिषत्तु तत्र तत्र छान्दोगादि श्रीभगवद्गीतादिरूपो ज्ञानभागः
पुराणस्य मध्ये पाठस्तदभेदविषयता यथोक्तम् इतिहासपुराणानि
पञ्चमो वेद उच्यते यद्वाङ्मनानीतिहासपुराणानीति स्वाध्या
योपदेशश्चतुः एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चसित-
मेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोयथाङ्गिरस इतिहासपुराणम्
इत्यादितः सोऽदृत्यभूतेः ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं साम-
वेदमाधर्वणं चतुर्थमिति हासं पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति
छान्दोग्योपनिषदि एतदेवानुयते पुराणेषु इतिहासपुराणानि
पञ्चमोवेद उच्यते इत्यादिना तथाप्यत्र सूत्राधिकारो
भगवन्नामादाविव विधिवलादवलभ्यते कौथुमशास्त्रातश्च तेषां
रसः पिबत भागवतं रसयित्वादिदृष्ट्या भगवन्नाक्तिरसमयन्ता-
त्पर्यं तच्च त्रिविधं प्रत्येकवाक्यगतं अवान्तरप्रकरणगतं
महाप्रकरणगतञ्च तत्राद्योः पूर्वपूर्वं दर्शितं अन्यस्य तु
उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती च
लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इत्यनुसारेण षड्विधैर्लिङ्गैः तच्च सर्व-
वेदाद्यन्तस्थितस्य सूत्राद्यनुवादेन दर्शितपरमार्थस्य प्रणवस्या-
र्थप्रकाशकेनाप्रसिद्धानां प्रसिद्धानामपि भुतीनामैकाग्र्येन
मूलपथैरेवोदाह्रियते यथा जयजयेति गुपतय इत्युपक्रमोप-
संहारयोरैक्येन स यदजया त्वजामित्यादिभिरभ्यासेन अनु-
चरेन्नगमः भूतयस्त्वयि हि फलन्तीत्याभ्यासपूर्वतया न परि-
लयन्ति केचिदित्यादिभिः फलेन त्वमकरणः स्वर्गादित्यादिभिरर्थ-
वादेन इतय इव भवसन्त्यनुभूत इत्यादिभिरुपपत्त्या यथोक्त-
ब्रह्मणः श्रीभगवानेव विवक्षित इति अस्य श्रीकृष्णत्वन्तु
पूर्वोक्तयुक्ता ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

इति वेदस्तुतिम् आभुत्वा आत्मनो गतिम् आत्म-
तत्त्वम् ॥ ४२ ॥

भीमदशसुरिकृतशुकपदीयम् ।

इति सर्वभुतिपुराणरहस्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिक ।

इत्थं भुतिगीतिसम्वादेन सनन्दनेनोक्तमुत्तरमवधार्य तं बभूमेनिरे इत्याह भगवात्पारायणः—इतीति । इति भुक्त्युक्तप्रकारेणैव निश्चितं सनन्दनेनोक्तमात्मानुशासनम् आत्मा अनुशिष्यते येन आत्मानुशासनमुत्तरमाभुत्य ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पुत्राः मरीच्यादयः सिद्धाः आत्मनः परमात्मनो गतिं प्रकारं याथात्म्यं ज्ञात्वा निश्चितयाथ सनन्दनमानन्दः ॥ ४२ ॥

इतीति सर्वभुतिपुराणोपनिषत्तात्पर्यमेवं समुद्धृतम् इतिप्रकृतं वेदस्तुतिप्रशंसा ॥ ४३ ॥

भीमनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

इति सर्वशास्त्रसाराथ्यवेदस्तुतिम् आभुत्य एकाग्रमनसा भुत्वा आत्मनो गतिं सिद्धिचिच्छरीरकपरमात्मतत्त्वं ज्ञात्वा सनन्दनमानन्दः प्रणिपातपुरस्सरं पूजयामासुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति सर्वभुतिस्मृतिपुराणेतिहासरहस्यतात्पर्यमित्यर्थः । स्पष्टमभ्युत् ॥ ४३ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

आत्माऽनुशिष्यते शिष्यने निरूप्यते येन तदात्मानुशासनं आत्मनः परमात्मनः गतिं प्रकारम् स्वरूपम् ॥ ४२ ॥

व्योमवानैः सर्वनिरपेक्षतयाकाशचारिभिः ॥ ४३ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्योमायनमहात्मभिः ब्रह्माभयेपूतभिः तैः पूर्वजैः सनकादिभिः अशेषाणां स्मृतीनां आम्नायानां पुराणानामुपनिषदां च रसः सार इति समुद्धृतः ॥ ४३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आत्मानुशासनं जीवहितोपदेशं सर्वमूलस्वरूपस्वयम्भगवत्सम्बन्धुपदेशं वा आत्मनो जीवस्य गतिर्गम्यं तादृशभगवतो ज्ञानप्रकारं वा ज्ञात्वा यथा स्वयमवधारितवन्तस्तथैवावधार्येत्यर्थः । समाप्तायादीनां रसः भगवद्भक्तिरसमयं तात्पर्यम् अथ सर्वभुतितात्पर्यं स्वयं भगवति भोक्तृणां एवावधार्यं सन्तोषात्प्रपन्नजिह्वदेवाभेदेन तद्वतारं स्वगुरुं श्रीनारायणं नमस्यति नम इति ॥ ४२—५० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

इत्येवं भुतिगीतायाः सङ्क्षेपेण निरूपितः अर्थराशिः समुद्धोऽहि यथाऽऽकृत्या निरूप्यते भुतिभिदकानि वाक्यानि सनन्दनो नुवादमात्रं कृतवान् ततो व्याख्यानव्यतिरेकेण तदर्थव्यगतिरस्ति न वेति सन्दिह्य औत्पत्तिकमनीषयैतत् ज्ञायत इति ज्ञापयितुं तस्यावबोधमाह—इत्येतदिति । नारदं प्रति नारायणकृप्यं भोतारो ब्रह्मणः पुत्राः सम्पूर्णभुतिगीतायाः सङ्क्षेपेणार्थम् आहुः आत्मानुशासनमिति आत्मनां जीवानामनुशासनमुपदेशः भगवानेव सेव्य एवेति च एतावानेव भुतिगीतार्थः स तेषां हृदये समागत इति गुरोः पूजनं कृतवन्त इत्याह—सनन्दनमिति । अथेति भिन्नप्रक्रमेण पूर्वं सर्वे समाः स्थिताः तुल्यभुततपः शीलाः इतिवाक्यात् इदानीं तु भुतिगीतारूपोऽर्थः तेनैव विशेषपतो ज्ञायत इति प्रवचनाधिकारे दत्ते यत्सर्वेन ज्ञायते तदेव वक्तव्यमिति इदमुपाख्यानमुक्तवान् यदि तेषामयमर्थो न ज्ञातः स्यात् विशेषाकारेण तदा भुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चिदिति न्यायेन विशेषाज्ञानात् विशेषतः पूजां न कुर्युः अतोऽवश्यं अपूर्वः जनवासिनामपि दुर्लभः केवलमिदानीमेव प्रकट इति ज्ञापितं ततः सिद्धाश्च जाताः नातः परं भोतव्यमस्ति पूर्वमपि तैरात्मा जातः परं तस्य गतिरेतादृशी केवलं भगवानेव सेव्यो नान्योऽस्त्युपाय इति इदानीमेव ज्ञातवन्तः सिद्धा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

नारदस्याग्रैव जिज्ञासोऽपन्ना एतादृशोऽर्थोऽप्यपि भविष्यतीति तत्राह—इत्येषोऽसमाज्ञायेति—

अर्थः स्थलत्रयं गूढः पुराणोपनिषद्वृत्तौ ।

सर्वतः सारमेतच्च समुद्धृतमिहोच्यते ॥

अतो नान्योऽस्ति सारांश इति वक्तुं निरूपयति अशेषाः सर्वे एव वेदाः पुराणानि उपनिषदश्च तेषां निर्गमनेनायमर्थो निर्गलित इति रसः स पूर्वं तत्रैव स्थितः पश्चात्पूर्वजातिर्व्योमयानैः सनकादिभिस्ततः समुद्धृत्य पृथक् स्थापितः नन्वेतत्समुद्धारे किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राह—महात्मभिरिति न महान्तसे सर्वोपकारकाः ॥ ४३ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

इत्येतदष्टाविंशत्या वेदस्तवश्लोकैः सुखीन्द्रियमनःप्राणानिति ब्रह्मोपनिषद्विवरणमयमात्मानुशासनं आत्मनः स्वयं गतिं प्राप्य भगवत्प्रेमाणम् ॥ ४२—४३ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अशेषसमाज्ञायेति अशेषवेदपुराणादीनां सारः ॥ ४३—४५ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार भुतियों के से वाद को लेकर सङ्क्षेप के कहे हुए परमात्मा के उपदेश को भवण कर ब्रह्मा के पुत्र सनकादिक सिद्ध और मरीचि आदि प्रजापति परमात्मा

त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद भ्रष्टयाऽऽत्मानुशासनम् ।

धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं स ऋषिणादिष्टं गृहीत्वा भ्रष्टयाऽऽत्मवान् ।

पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ॥ ४५ ॥

भाषा टीका ।

के कर्म का निश्चय कर के अनन्तर सनन्दन की पूजा करते
मए ॥ ४२ ॥

सब से पहले उत्पन्न और आकाशचारी सनंदादि
महत्माओं ने कर्मकांड की सब भृतियों उप-
निषद् भृतियों का और इतिहास पुराणों का तात्पर्य
इस प्रकार उद्धृत किया है ॥ ४३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाधदीपिका ।

ब्रह्मदायादेति ब्रह्मैव दायमिवायत्नप्राप्यमस्तिसेवते इति तथा
ब्रह्मपुत्रेति वा ॥ ४४ ॥

पूर्णः कृतकृत्यः श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धारयन् वीर-
व्रतो नैष्ठिकः ॥ ४५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

धारयन् इति मुखेच कामानां धर्जनं निवारकं भर्जन-
मिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ४४ ॥

स्वगुरुणा स ऋषिणेति च पाठद्वयं आत्मवान् श्रीभगव-
न्निष्ठः स्वगुरुणा श्रीनारायणेन ॥ ४५ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ॥

हे ब्रह्मदायाद ! ब्रह्मपुत्र त्वं चैतदात्मानुशासनं भ्रष्टया
धारयन् कामं यथेष्टं गां पृथ्वीं चर विचर कथम्भूतं नृणां
कामानां भर्जनं कामकर्मवासनानां दाहकं ब्रह्मदायादेति
ब्रह्मैव दायमिवायत्नप्राप्यमस्ति सेवते इति तथा यथा
सनकादयो ब्रह्मदायादा ब्रह्मणः पुत्राश्च भवन्ति तथा त्वमपि
अत एतद्गृहीत्वा चरेति ॥ ४४ ॥

स मुनिर्नारदः ऋषिणा एवमादिष्टं भ्रष्टया गृहीत्वाह—
कथम्भूतः पूर्णः कृतकृत्यः इदानीं मननेन पूर्णोभूदित्यर्थः ।
श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धरतीति तथा वीरव्रतो
नैष्ठिकः ॥ ४५ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मदायादेति योग्यब्रह्मपुत्रोक्त्यापि योग्यतोका धारयन् इति
मुखे च कामं यथेष्टं गां चर पृथिव्यां परिभ्रमेत्यर्थः । किमर्थं
नृणां कामानां धर्जनं निवारणरूपं भर्जनमिति पाठेऽपि स
एवार्थः एतच्छ्रवणेन श्रीभगवत्कृत्युत्पत्त्या नृणां कामा विन-
श्यन्तु एतदर्थमपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

यतो वीरव्रतो नैष्ठिकब्रह्मचारित्वाविक्षिप्तचित्तः अतः श्रुत-
धरः सकृच्छ्रवणमात्रेण शब्दतत्त्वज्ञः यतश्च मुनिर्मेनमशीलः
आत्मवान् श्रीभगवत्पुत्रश्च अतस्तत्त्वज्ञानार्थतोऽपि भ्रष्टया निश्च-
यात्मिकया बुद्ध्या स्वगुरुणा श्रीनारायणेनादिष्टं गृहीत्वा पूर्णः
प्राप्तस्वमनोरथपूर्तिः सन्नाह स ऋषिणेति पाठः कश्चित् राज-
भिति तद्विभीष्टमुत्तरयित्वा प्रोत्साहयति ॥ ४५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ब्रह्मदायादेति ब्रह्मैव दायमिव अयत्नप्राप्यम् अस्तिसेवते
इति वा ब्रह्मपुत्र इति वा ॥ ४४ ॥

पूर्णः कृतकृत्यः श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धारयन् वीराणा-
मिव व्रतं यस्य सः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वमिति हे ब्रह्मदायाद ! ब्रह्मपुत्र दायभोक्तृत्वात्पुत्रस्य तस्मिन्
दायादशब्दः उपलभ्यते एतदात्मानुशासनं नृणां ये कामा-
स्तेषां भर्जनं दाहकं श्रुतिस्मरणं धारयन् कामं यथेष्टं गां
भूमिं तदुपलक्षितान् लोकान् चर पर्यट ॥ ४४ ॥

कथमेतत्स्वयाधिगतं इत्यपेक्षायां तद्वक्तुं प्रसूति मुनिः अतुभिः
एवमिति । गुरुणा वदर्याभमवासिना श्रीनारायणेनादिष्टमुप-
दिष्टं भ्रष्टया गृहीत्वा तस्मिन्निवहितमनाः पूर्णः विदुस्संशयत्वात्पूर्व-
मनाः श्रुतं यथाश्रुतं धरतीति तथाभूतः वीराणां जितेन्द्रियाणां
व्रतं यस्य सः नैष्ठिको नारदः हे राजन् ! गुरुं श्रीनारायणं
प्राह ॥ ४५ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

ब्रह्मदायादेति ब्रह्मैव दायमिवायत्नप्राप्यम् अस्ति सेवते इति
वा ब्रह्मपुत्रेति वा ॥ ४४ ॥

नारद उवाच ।

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये ।

यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥ ४६ ॥

इत्याद्यमृषिमानस्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ।

ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्विपायनस्य मे ॥ ४७ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

पूर्णः कृतकृत्यः भूतधरः भूतमर्थं धारयन् वीराणामिव
व्रतं यस्य स नैष्ठिक इत्यर्थः मुनिर्नारदः ॥ ४५ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरस्वत्याख्या ।

भर्जने निवर्त्तकम् ॥ ४४ ॥

वीरव्रतो नैष्ठिको जितेन्द्रियः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मतावली ।

ब्रह्मदायाद् ब्रह्मपुत्र नारद काम्यानां निधनं नाशकरं यद्वा
कामानामभिष्टानां फलानां निधनं कुलं गृहं वा निधनं
स्त्री कुले नाशे निस्त्रिंशे क्रूरखड्गयोरितियादवः ॥ ४४ ॥

पूर्णः स्वतस्तुतः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भुतिगीताया माहात्म्यमुक्त्वा नारदे विशेषमुप-
दिशति 'त्वञ्चैनं ब्रह्मदायादेति ब्रह्मणः पुत्रो ब्रह्मदायादो
भवति अत्र तु ब्रह्मण्येव दायं प्राप्तवानिति विशेषतो वचनम्
अधिकारनिरूपणार्थं वा यस्तु ब्रह्मणि दायमाक् तस्य हृदये
अयमर्थः स्फुरति अतः भज्या आत्मानुशासनं तत्वात्यन्ताप-
देशरूपम् अतो धारयन् इयमर्थं सर्वदा विचारयेन् गां चर
सर्वत्र परिभ्रमणं कुर्वन् परित्यागेनैवास्य शास्त्रार्थस्य सम्भवात्
आत्मानुशासनेनैव निरन्तरं भगवत्स्मरणं प्राप्तं नारदस्य
सिद्धमप्यस्ति एकमेव बाधकं महतां भगवत्स्मरणं काम इति
कश्चिन्महान् तस्य न कामनिर्जय इति वाक्यात् तस्यैतत्काम-
भर्जनसाधनं कामानामिति बहुवचनं सर्वाकाङ्क्षानिवर्त्तकमिदं
मिति सूचयति नृणामिति मनुष्याणां विशेषतो हितकारी
इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥अयमुपदेशो नारदस्य हृदये समायात इति ज्ञापयितुं तस्य
कथामाह—एवं स गुरुणादिष्ट इति । यद्यपि बहुन्येव व्याख्या-
नानि भूतानि तथाप्यत्र विशेषतः भज्यावान् जातः आत्म-
वानिस्वधिकारी पूर्ण इति तस्यार्थावबोधो जात इति सूचितं
भूतधर इति भवणमात्रेणैव शब्दतोऽर्थतश्च धारयतीति नित्य-
स्मरणमुक्तम् अस्यासापेक्षाश्च निवारिता राज्ञिति अयमर्थो
प्राप्त इति बोधनार्थं सोऽर्थस्तेन इति ज्ञात इति ज्ञापयितुंगुरुं प्रति किञ्चिदाह—यतो वीरव्रतः वीरवत् व्रतं यस्येति
वीरः सकृदेव कार्यं करोति ननु विलम्बं सहते इति एवं
क्रियाद्यत्त्याधिक्यमुक्त्वा ज्ञानशक्त्याधिक्यमाह मुनिरिति ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विभवाथर्वकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्रह्मदायाद् ब्रह्मात्मज ॥ ४४ ॥

भूतधरः भूतमर्थं मनसि धारयन् वीरव्रतः वीरवत् व्रतं
प्रतिष्ठा यस्य सः ॥ ४५ ॥

भाषा टीका ।

हे ब्रह्मदायाद् नारद मनुष्यों के सब विषयका नाश
करनेवाले परमात्मा के इस उपदेश को मन में भज्नासे
धारण कर आप अपनी इच्छानुसार लोकन में विचरते
रहो ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हे राजन्! इस प्रकार नारायण ऋषि के उपदेश किये
तत्त्व को भज्ना से गृहण कर समाहित मन वारे शुकन
से भवण किए अर्थ को धारण करने वारे ज्ञान भक्ति से
परिपूर्ण जितेन्द्रियों के व्रतको धारण करने नारद जी निज-
गुरु नारायण ऋषि जी के प्रति बोले ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नम इति श्रीकृष्णावतारतया नारायणं नमस्यति—उत्तं
हि 'एतेचांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति' ॥ ४६ ॥
साक्षात्पितुरिति योनिव्यवधानं विना जनकस्य अंश
मथनावसरे कथञ्चिद्गणौ रेतः पतितं ममन्थ व्यासस्तदैव
तत उत्पन्नः शुक इति हि वदन्ति ॥ ४७—४९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

कृष्णावतारतयेति कृष्णस्यावतारः कृष्णावतारस्य भावं
सत्ता तथा कलाः शास्त्रीर्धत्ते ॥ ४६ ॥
तदैव रेतोमथनकाल एव ततः मथिताद्वेतसः ॥ ४७ ॥

श्रीकविशूडामणिकवर्षिकृताऽन्वयबोधिनी ।

सर्वोः भुतयस्तावत् श्रीकृष्णमेव स्तुवन्तीति ज्ञात्वा सप्रेम श्रीकृष्णवतारतया श्रीनारायणं प्रणमति—नम इति । तस्मै श्रीकृष्णाय नम इति कोसौ यः सर्वभूतानामभवाय संसार-निवृत्तये उशतीः कमनीयाः कलाः भवतारान् धत्ते तस्मै उक्तं हि एतेचांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् इति ॥ ४६ ॥

इत्यनेन कुशकेन ऋषिमानस्य महात्मनस्ताच्छिष्यांश्चानस्य ततो मे मम साक्षात्पितृव्यासस्याभ्रममगात् साक्षात्पितुरिति योनिव्यवधानं विना जनकस्य अग्निमयनावसरे कथञ्चिद्-रूपो पतिते रेतो ममस्य व्यासः तदेव तत उत्पन्नः शुक्र इति वदन्ति ॥ ४७ ॥

श्रीमन्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तस्मिनोरथपूर्तिमेव दर्शयितुमाह श्रीनारद उवाचेति । अथ सर्वभूतितात्पर्यं स्वयं भगवति श्रीकृष्ण एवावधार्य सन्तोषा-त्तद्रूपनिजैष्टदेवाभेदेन तदवतारं खगुलं श्रीनारायणमपि नमस्यति—नम इति । तुभ्यमित्यनुक्त्वा तस्मा इत्युक्तिरेतमेव तन्नामन्तर्भवयति नतु तमप्रेति तस्यैवावतारित्वं व्यक्तं भग-वते कृष्णायेति तत्र कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति प्रमाणयति अहो तादृशस्यापि तस्य परमनीचेष्वापि जीवेषु महाकृपालुत्व-मितिव्यञ्जयन्नाह अमला सर्वमलविशोधनी कीर्तिः अहो वकीयमित्यादिरूपा कृपालुत्वपर्यवसायिनी ख्यातिर्यस्य तस्मै युक्तं च तद्वित्याह, य इति । सर्वभूतानां पूतनापर्यन्तसत्त्वाना-मभवाय संसारनिवृत्तये कलाः शक्तीर्धत्ते न केवलं तन्मा-त्राय अपितु सर्वभूतानामुशतीः कमनीयाः प्रेमवर्जनीभ्येत्यर्थः धत्ते इति वर्तमानप्रयोगेण स्वनमस्काराभ्यस्य तस्य नित्यत्वमपि स्पष्टीकृतम् ॥ ४६ ॥

साक्षाद्व्यवाहितं तदानीं तेनास्मितमाभ्रमं प्रक्षयैवसे तु श्रीशुकजन्मकथेयं श्रीद्वैपायनपत्न्या उदरे जातः श्रीशुकदेवो बहूनि वर्षाणि, बोगबलेन स्थितः पित्रा मुहुः प्रार्थितोऽपि न निष्कान्तवानुक्रुवांश्च कथं निष्कामाणि निष्काममात्रेण श्री-भगवन्मायाव्याप्तो भविष्यामि इति तच्छ्रुत्वा तदुपदेशेन द्वारकां गत्वा द्वैपायनेनानीतः स्वयं भगवान् श्रीकृष्णस्तमुवाच तव मातेयं दुःखिताऽस्ति कथं न निष्कामसीति तच्छ्रुत्वा तेन प्रार्थितं यदि भवता माया दूरीक्रियते तदाह निष्कामाणीति भगवता तथाङ्गीकृतेऽसौ निष्कान्त एव प्रवर्जितवा—मिति ॥ ४७ ॥

श्रीशुद्धश्रीनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ममवाच अपवर्गाय कलाः मूर्तीः ॥ ४६—४९ ॥

श्रीमद्भीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—नम इति । कृष्णाय सर्वलोकसुखकराय तदुप-युक्ता अमला भक्तमेषया मूर्तिर्यस्य तस्मै तुभ्यं नमः केन-कारणेन कृष्ण इत्यतस्ते विशिनष्टिय इति यः भगवान् सर्वभूताना-मभवायापवर्गाय उशतीः कमनीयाः निर्मला इति यावत् कलाः विद्याः धत्तेऽपेक्षितविद्योपदेशेन सुखकर इति भावः ॥ ४६ ॥

इतीत्यमाद्यमूर्तिं नारायणममलमन्तःकरणं येषां तांस्तस्य शिष्यांश्चानस्य प्रणागपूर्वकमाप्रणापृच्छयसाक्षात् स्वयं द्वैपायनस्या-भ्रममगाज्जगाम ॥ ४७ ॥

श्रीश्रीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

अभवाय अपवर्गाय कलाः मूर्तीः उशतीः कमनीयाः यो धत्ते तस्मै कृष्णायेति कर्षत्यरीनपि खपद् प्रतीति कृष्णः अथवा स्वगुणैर्वात्सल्यादिभिः कर्षति आकर्षति वशीकरोति भक्तानिति कृष्णः श्रीनारायणः तथा च भारते—

“एष नारायणः साक्षात् श्रीरार्णवनिर्केतनः ।

नागपर्यङ्कुमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम् ॥

इतिश्रुत् कैश्चित् नम इति कृष्णावतारतया नारायणं नमस्यति उक्तं हि एतेचांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति तत्त्वमतिविज्ञाभितं प्रमाणान्तरविरोधात् तथाच न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यतीति ब्रह्मदत्तधरवाल्मीकिरामा-यणे—

“व्यक्तमेव महायोगी परमात्मा सनातनः ।

अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥

तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ।

श्रीवत्सवक्षाः नित्यश्रीः जयः शाश्वतो ध्रुवः ॥

मानुषं वपुरास्याय विष्णुः सत्यपराक्रमः ।

भवाक्षारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः ।

एकभृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपञ्जितम् ॥

सीता लक्ष्मीः भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ।

अभ्यस्य मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम् ॥

इत्यादीनि बहूनि प्रमाणानि श्रीरामचन्द्रस्यैव परत्वं प्रतिपाद-यन्ति एवमेव नृसिंहवामनाद्यवताराणां श्रीकृष्णांशत्वं न कापि श्रुतं एतेचांशकला इत्यस्य त्वयमर्थः—

“मनवो मनुपुत्राश्च ऋषयश्च महौजसः ।

एतेचांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥

इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगयुगे ॥

इत्यत्र मन्वादयः श्रीकृष्णस्यांशकला एवेन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृड-यन्ति कृष्णस्तु भगवान् स्वयमेवावतीर्य मृडयतीत्यर्थः तथाच भगवद्वाक्यम्—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

इति ॥ ४८ ॥

साक्षात्पितुरिति योनिव्यवधानं विना जनकस्य अग्नि-मयनावसरे अरुणो पतिते रेतस्तदेव तत उत्पन्नः शुक्र इति

श्रीनिवाससुरिकृततत्त्वदीपिका ।

वदन्त्याचार्याः अथवा व्यासस्य भार्या अरणिरिति प्रसिद्धिः
अथवा मत्पितुर्द्वैपायनस्य साक्षादाश्रममगात् वदरीवृक्षैः
सहितं साक्षात्कीयमाश्रममगदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्या ।

अभवाय संसारनिरसनाय उदातीः रमणीयाः कलाः
मूर्त्तिः धत्ते ॥ ४६ ॥

महामनाः आनन्दितचित्तो नारदः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

सर्वभूतानां धाता भूतिपोषणयोः कर्ता यः सर्वभूताना-
मिति प्रस्तुतास्ते जीवाः यस्य तव कलाः प्रतिवि-
यांशाः ॥ ४६ ॥

ऋषिऋषत्वादपिः ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसम्बन्धः ।

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायेत्यादि कृष्णायति कृष्णनमस्का-
रेणैव कृष्णपरैव भूतिस्तुतीर्यमुपपद्यते ॥ ४६-५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वगुरुं नमस्यति—नमस्तस्मै भगवत इति । नारायणस्य स्वरूपं
कृष्णः कृष्ण एव नारायणरूपेणावतीर्ण इति कृष्णो मूलं
भवति यद्यपि लोकं नारायणस्यैवांशः कृष्ण इति प्रसिद्धिः
“ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागता” इति वाक्यात् तथापि
भूतिगीतशिष्या विपरीतं ज्ञातवान् तत्र हि स्त्रिय उरु-
गेन्द्रभोगभुजदण्डविपकथिय इति भूतितुल्या निरूपिताः
नाहस्यः कृष्ण एव भवन्ति गोपिकाद्याः नाभ्यावतारेष्विति
स एव भजनीयः भूतिगीतासु निरूपित इति ज्ञातवान्—

माहात्म्यं बहुधा ज्ञात्वा जीवानाञ्च गतिं पराम् ।

सर्वं त्यक्त्वा विधायैतन्नित्यं कृष्णं स्मरन्धरेत् ॥

एतावानेवोपायानार्थ इति ज्ञात्वा कृष्णमेव नमस्यति अथ-
तारेण दोषप्रतिभानं वारयति अमलमूर्त्तय इति अमलेषु वा
मूर्त्तिर्यस्येति भगवत्प्राप्त्युपायो वा निरूपितः नम्रयं साक्षात्
गुरुनारायणस्य चावतारः तं प्रत्यक्षं विहाय तस्मा इति
परोक्षः कृष्णं कथं नमस्कृत इति चेत्तत्राह—यो धत्ते
सर्वभूतानामिति । स एव भगवानसदादि सर्वभूतमोक्षार्थं
उदातीः कलाः धत्ते ॥ ४६ ॥

स एवैतद्रूपेणासदुद्धाराय समागतः तथा सत्यं मुख-
भूतो न भवतीति तस्यैवायमुपकार इति स एव नमस्कृत
इति अर्थः ननु गुरुनमस्कारः कर्त्तव्यः स कथं न कृत इति
चेत्तत्राह—इत्याद्यमृपिमाद्वयेति इत्येव सः नमस्कृतः यतः

स आद्यो ऋषिः स्वस्वरूपं जानाति कृष्णोहमिति तदि-
क्ष तं जानाति यतो महात्मानः वस्तुस्वरूपं जानन्ति ननु
बहिर्मुखा इत्यर्थः । केवलपरमतरव्युदासाय व्यासस्य-
माह—ततोऽगादाश्रममिति । यद्यपि व्यासस्य बह्व्येष
स्थानानि सन्ति तथापि साक्षात् देवस्थानं ननु व्यासः साक्षात्
भगवान् कथं स्वतो न ज्ञातवांस्तत्राह—द्वैपायनस्य वेत्ति ।
ततस्तेन सभाजितः महता पूजितः सन् आसनञ्च तद्वत्
गृहीत्वा नारायणमुखाकुतं यद्गूढं तैर्द्वर्णयामास ततः
परम्परया प्राप्तं मया ऽपि ते वर्णितं इति ॥ एत-
द्विचारप्रकारेणैव यथा निर्गुणे मनः प्रविशति तथा कर्त्तव्यं
भगवता चेत्तादृशी बुद्धित्वयि कृता तदा तथा मनः प्रवे-
श्यतीति भावः । एतदर्थानवबोध्यात् पृष्टमन्यदुत्तरं चान्यदुत्तरा-
निति न मन्तव्यमित्येतदर्थमाह—यः प्रभः सोऽस्मान् प्रति
त्वया कृतः तस्यैवैतदुत्तरमिति वेदास्तु निर्गुणं प्रतिपादयन्ति
तत्केन प्रकारेणेति सन्देहे अनेनैव प्रकारेण प्रतिपादयन्तीति
ज्ञातवतः निर्गुणेपि ब्रह्मणि मनश्चरेत् श्रीशुकोपि भूतिगीता-
प्रतिपाद्यमर्थं पुनः स्वयं सङ्क्षेपेणाह प्रतिपत्तिः सौकर्याय योऽस्यो-
त्प्रेक्षक इति माहात्म्यं ज्ञात्वा भगवन्तं भजेदिति अर्थद्वयं
भूतिगीतार्थः माहात्म्यं भजनञ्चेति तत्र भजनप्रतिपादिकाः
सर्वा एककृत्याह ध्यायेदजस्रमिति अन्तर्भगवन्तं स्थापयित्वा
तत्र सेवाकुर्यादिति अर्थः तस्य फलत्वायाह—अजस्रं मुख-
रूपं सर्वदुःखहृत्तरं चेति तत्र भगवतो माहात्म्यं गूणकूर्ष दोषा
भावकपञ्च ॥ ४७-४८ ॥

श्रीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराध्यायेनी ।

वेदस्तुत्यर्थतात्पर्यं निर्द्धार्य सप्रतिष्ठमेव श्रीकृष्णस्यैव सर्वो-
त्कर्षमाभिव्यज्यति—नमस्तस्मै इति अत्र मार्गेषु ज्ञानयोगभक्तिषु
मध्ये भक्तिरेव भेदा उपासकेषु ज्ञानप्रभृतिषु भक्त एव भेदः
उपास्येषु ब्रह्मस्वरूपादिषु भगवानेव भेदः इति सकलभूतिः
वाक्यैरेव निर्द्धारितं भगवत्यपि सदसतः परं त्वमथ यदेव-
वशपमृतमिति स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डेति वाक्याभ्यां कृष्णं
एव भेदो निश्चित इत्यभिप्रायैव साक्षादपरोक्षस्य श्रीनारायण-
स्यापि नमस्तुभ्यं नारायणायेत्यप्रयुज्य नमस्तस्मै कृष्णायेत्युच्चे-
रुच्चारयामास अमला असुरेभ्योपि मोक्षप्रदत्वावधिद्या-
मालिन्यनिवर्त्तिका कीर्त्तिरेव यस्य तस्मै ननु किं तमेव नमस्करोषि
पुरःसन्तं श्रीनारायणं स्वगुरुं मां नैव प्रणमसि तत्राह य-
इति अभवाय भवनिवर्त्तये उदातीः कमनीयाः कलाः भव-
द्विभानवतारान् धत्ते इति तन्मस्कारेणैव त्वन्मस्कारोऽप्यभू-
दिति भावः श्लोकोयमदोषसमाज्ञायपुराणोपनिषत्समुद्रमथनोत्थ-
वेदस्तवामृतादपि सारभूत आकृष्टः श्रीनारदन तथा च
भूतिः तस्मात्कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसयुक्तं मजेत्तं
यजेदित्यन्तस्तदिति श्रीगोपालतापनी ॥ ४६ ॥

इतिशब्दः प्रकारे समाप्तौ वा इति प्रकारेणैव आद्यम्-
अजस्रं आनतो भूत्वा यद्वा इति कृष्णप्रणामसमाप्तौ वृत्तायां
आद्यं तमृपिमानस्य ततो नारायणाभवात् ॥ ४७ ॥

सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ।

तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥

इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।

यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥ ४९ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनारदः श्रीमन्नारायणोपदिष्टं वेदविषयं स्नानुभवेन शक्ति—नम इति । कृष्णाय सदानन्दघनाय भगवते स्नाभाविका-
खित्यान्तं भगं विद्यतऽस्य तस्मै स्नाभाविकी ज्ञानबल-
क्रियाचेति श्रुतेः तथाच वेष्णवे—

“शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वसन्ते ।

मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥

इति भगवत्कीर्तये अमला जगत्पावनी कीर्तयेत्यस्य तस्मै
देव विष्णोति यो भूतानां संसारनिवृत्तये मोक्षप्रदानायो-
पसीः कला लीलावताराख्याः धत्ते इत्यनेन प्रथमस्कन्धोक्तस्य
श्रीकृष्णस्तुः भगवान् स्वयं इत्यस्योपसंहारो ज्ञापितः ॥ ४६-४९ ॥

भाषा टीका ।

सब लोक को सुख देने वाले नित्यनिर्दोष निरवधि
ज्ञानादि ऐश्वर्य संपन्न अप्राकृत शुद्ध सत्वगुण प्रचुर मूर्ति
हुत आपके अर्थ मेरा प्रणाम होइ जोकि आप सब
प्राणियों को मोक्ष के अर्थ प्रकाशमान विद्या को धारण
करते हो ॥ ४६ ॥

इस प्रकार पृथक् आपि नारायण को और उनके शिष्यन
को प्रणाम कर उद्धार बुद्धि नारदजी साक्षात् आप हि
हमारे पिता व्यासजी के आश्रम को जाते भए ॥ ४७ ॥

श्रीनारायणसंगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

तच्छ्रुतीनां ब्रह्मणि पर्यवसानम् ॥ ४८ ॥

उपसंहरति—इतीति । यद्यः प्रश्नस्त्वया कृतः इति असिन्प्रश्ने
एतदुत्तरं मया वर्णितं किमित्यपेक्षायामाह—यथेति । यथा सगु-
णालम्बनेन प्रकारेण चरन्तीनां श्रुतीनां द्वारा निर्गुणे ब्रह्मणि
मनोऽपि चरेत्प्रचरेत् किमुत श्रुतं इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीकविशूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयशोधिनी ।

भगवता व्याख्येन सभाजितः सत्कृतो नारदः श्रीनारायण-
मुखात् यत् श्रुतं तत्तस्मै वर्णयामास ॥ ४८ ॥

हे राजन्! त्वया नोक्तान् यः प्रश्नः कृत इत्येतद्वर्णितं यथा-
निर्गुणेऽपि ब्रह्मणि मनश्चरेत्प्रविशति तथा वर्णितम् ॥ ४९ ॥

भीमजीयगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवता श्रीनैपायनेन भगवच्छब्दनिर्देशेन सनकादिवत्तस्यापि
तद्विज्ञानादिसामर्थ्येऽपि तच्छ्रवणं सूचितं तस्मिन् स्वभ-
क्तिश्च ॥ ४८ ॥

उपसंहरति—इतीति । नोक्तान् प्रति यः प्रश्नः कृत-
इत्यत्र एतद्वर्णितं तदेतदिति पाठे तत्र किमित्यपेक्षायामाह
यथेति यथा भगवत्वाच्यलम्बनेन चरन्तीनां श्रुतीनां द्वारा
मनोऽपि चरेत् प्रविशेत् किमुत श्रुतं इत्यर्थः । एता हि तपु-
समन्वयादिति न्यायेन तदेकपर्यवसानतया पूर्वं दर्शिताः
“शब्दब्रह्मपरब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू” इति न्यायेन तदेक-
रूपत्वात्तादृशभुतयश्च यथोक्तं स्वयं भगवति श्रीकृष्णे श्रुतीः
विनापि शक्तिप्रागल्भ्यं निभूतमरुन्मनोऽप्येत्यादी तदर्थोऽपि यथुः
स्मरणात् इत्यत्र ॥ ४९ ॥

श्रीमद्वीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सभाजित इति । ततो भगवता नैपायनेन सभाजितः पूजितः कृतः
आसनस्य परिग्रहो येन सः तस्मै नैपायनस्य नारायणस्य मुखाच्छ्रुतं
निर्गतं श्रुतिस्मृत्यात्मकं चोचो वर्णयामास उपदिदेशेत्यर्थः सन्तु
महामुपादिष्टवान् इति तु प्रसिद्धत्वात्प्रोक्तम् ॥ ४८ ॥

एवञ्च त्वत्प्रश्नोत्तरमुक्तं इत्याह—तदिति । हे राजन् नोक्तान्
प्रति यः प्रश्नः त्वया कृतः तत्तत्रप्रश्ने एतच्छ्रुतिश्रवणार्णितम्
उत्तरत्वेन कथितमित्यर्थः येनोपवर्णितनानिर्देश्ये निर्गुणेऽपि
ब्रह्मणि भुतयश्चरेद्युगिति मनश्चरेत्प्रविशति संशयं मनो भये-
दित्यर्थः ॥ ४९ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृतनवतत्त्वदीपिका ।

सभाजित इति स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

ब्रह्मणि बृहद्गुणविशिष्टे अनिर्देश्ये चिदचिद्वस्तुसजातीय-
त्वेन वक्तुमशक्ये निर्गुणे हेयप्रतिभे ईदृशे ब्रह्मणि यथा मन-
श्चरेत् तं विषयीकुर्यात् मनसा तु विगुञ्जनेत्यादिश्रुतेर्विशुद्ध-
मनोप्राप्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याख्या ।

सभाजितः पूजितः ॥ ४८ ॥

अत्र निर्गुणत्वं प्राकृतगुणपारतन्त्र्यराहित्यं स्वाभाविकगुणानां
मूले स्पष्टोक्तं; अनिर्देश्यत्वं च साकृदेन निरूपणाशक्यत्वं

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो-

यः सृष्ट्वदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः ।

यं सम्पद्य जहात्यजामनुशयी सुतः कुलायं यथा-

तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणो दशमस्कन्धे उत्तरार्धे

श्रीनारदनारायणसम्वादे श्रुतिस्तुतिर्नाम

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरस्वाख्या ।

मनश्चरेदित्युत्तरन्तु मनःपूर्वरूपं बागुत्तररूपमिति श्रुतेः
वाक्मनसयोः पूर्वोत्तरयोरभेदाभिप्रायेणेति हेयम् ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र नारदेन व्यासाय कथाकथनं स्तुत्यर्थं ननु ज्ञाप-
नाय—

कथाः कथयतीशस्य व्यासस्यान्ते स नारदः ।

स्तुत्यर्थं तस्य देवस्य ज्ञापनाय ननु कश्चित् ।

इत्यादि ॥ ४८ ॥

त्वया यः प्रश्नः कृतः तत्प्रश्नवचनमुद्दिश्यैतत्परिहारवचनं
वर्णितं येन वर्णितप्रकरणानिर्देश्ये निर्गुणे ब्रह्मणि मनश्चरेत्
तथेति ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

भगवता व्यासेन तस्यै व्यासाय ॥ ४८ ॥

यथा भगवत्प्रसादोत्थभक्तिप्रभावेनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

भाषाटीका ।

श्रीव्यास भगवान् से पूजित होकर आसन को स्वी-
कार कर नारदजी' जो नारायण के मुखसे भवण किया
रहा उसको व्यासजी के अर्थ वर्णन करते भए ॥ ४८ ॥

हे राजन् । हमारे प्रति आपने जो प्रश्न किया रहा उस
का उत्तर इस प्रकार वर्णन किया गया देव मनुष्यादि
वत् निर्देश के अयोग्य माणिक गुण रहित ब्रह्मके विषय
में जैसे भुति वर्तती है तैसेही मनभी परमात्मा के विषय
में वर्तित सकता है ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

समस्तवेदस्तुत्यर्थं सङ्गृह्यानुसारयति--योऽस्योत्प्रेक्षक

इति । योऽस्य विश्वस्योत्प्रेक्षकः एवमेतदनुशायिनां समस्तपुरुषार्थ-
सिद्धये सृष्टिस्थितिप्रलयादिप्रापणीयमित्यालोचक इत्यर्थः
अनेन निमित्तत्वमुक्तं एवमालोक्यास्यादिमध्यनिधने आदि-
जन्म मध्यः पालनं निधनमन्तः एतेषु कर्मसु यो वर्तते
अनेनोपादानत्वमुक्तम् ननु प्रकृतिपुरुषयोरुपादाननिमित्तत्वे
प्रसिद्धे सत्यम् तयोरपि तत् एवोद्भूतत्वात्प्रमूलकारणं च
एवेत्याह--योऽव्यक्तजीवेश्वर इति प्रवेशनियमने दर्शयति--
इति । पूर्वोक्तप्रकारेणैवं सृष्ट्वा यदर्थमेतत्सृष्टं तेन ऋषिणा सृष्टे
कार्येऽहमिति दर्शनात् ऋषिजीवस्तेन सहानुप्रविष्टः पुरः
शरीराणि तस्य भोगायतनानि चक्रे ताः पुरः शास्ति तस्य
भोगं वदत्परिपालयति उपासकस्य च कैवल्यरूपो भवती-
त्याह--यं सम्पद्येति । यं सम्पद्य प्राप्यानुशयी अन्वनु दण्ड-
वत्प्रणामैश्चरणमूलं शेते इति तथा स जीवोऽजां कार्यकारण-
रूपामधियां त्यजति ननु ब्रह्म सम्पन्नस्यापि जीवस्य तत्स-
म्बन्धो दृश्यतेऽत आह--सुतः कुलायं यथेति अयं भावः
यथा सुतं शरीरवन्तमन्ये पश्यन्ति सन्तु नात्मानं तथा
पश्यति एवं जीवन्मुक्तमन्यन्ते देहवन्तं पश्यन्ति सन्तु न
किञ्चित्पश्यन्तीति तं हरिमज्जमनवरतं ध्यायेत् किमित्यत
आह--अभयं न भयं यस्माद्भयनिवर्तकमित्यर्थः कुत एतत्
कैवल्यनिरस्तयोनिं कैवल्येनाप्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्त-
तिरस्कृता योनिर्मूलकारणं माया येन तम् ॥ ५० ॥

सर्वभुतिशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजम् ।

भोगयोगप्रदं धन्वं माधवं कर्मिण्ययोः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायां

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

सङ्गृह्य सङ्क्षिप्य अनुशायिनामनुशय उपाधिस्तद्वताम्
अनेन उत्प्रेक्षक इति विशेषणेन एतेषु जन्मादिकर्मसु अनेन
जन्मादिवु वर्ततेन तयोरपि प्रकृतिपुरुषयोरपि तत् एव
हरेरेव यदर्थं जीवार्थं ऋच्छति कार्यं देहादिकमहमिति ज्ञानाति-
अभिमत्यत इति ऋषिजीवस्तेन सह सर्वासां सुतीनां
शिरोरत्नानुत्थामिरुपनिषद्भिर्नीराजिते पदाम्बुजे यस्य तं

भीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

कर्मिणी भजनेन भोगपदं नम्रस्य योगप्रदं ददामि बुद्धियोगं तं
पयान्ति ते इतिगीतोक्तेः ॥ ५० ॥

गोवर्धनोपलालस्य पुत्रः भुत्यर्थसम्भवम् ।
राधारमणदासोऽयं व्याख्यानमकरोमुदा ।
कृष्णगोविन्दमित्रेण राधारमणसेविना ।
राधारमणदासिन दीपिकादीपनं कृतम् ॥

श्रीकृष्णायनमः ॥

इति भीमागवते दशमस्कन्धे भुतिस्तुतौ
भाषार्थदीपिकाया व्याख्याने दीपिकादीपने ।
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ॥

समस्तवेदस्तुत्यर्थं सङ्ग्रहानुसारयति योऽस्योत्प्रेक्षकेति तं हरि-
यज्ञं ध्यायेत् कोसौ हरिस्तमाह योऽस्योत्प्रेक्षकः अस्य
विश्वस्य उत्प्रेक्षकः जीवानामेवमिदं करिष्यामीत्यालोचकस्तम्
इदं विश्वं सृष्ट्वा ऋषिणा जीवेन सह अनुप्रविश्य पुरः
शरीराणि चक्रे ताः पुरः शास्ति तस्य भोगं ददात्पालयति
यस्तम् अनुशयी जीवः यं सम्पद्य प्राप्य अजामविद्यां जहाति
तं अत्र हृष्टान्तः सुप्तः कुलायं यथा यथा सुप्तः पुरुषः कुलायं शरीरं
न पश्यति एवं जीवन्मुक्तमप्यन्ये देहवन्ते पश्यन्ति सन्तु न
किञ्चित् पश्यतीति केवल्यनिरस्तयोनिं केवल्येनाप्रकयुतस्वरूपा-
वस्थानेन निरस्ता तिरस्कृता योनिर्मूलकाणं माया येन तम्
अमयं भवनिवर्त्तकं एवभूतं हरिं ध्यायेदिति यास्योत्प्रेक्षक
इत्यादिभुतिः “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहुनां यो
विद्धाति कामान् तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां पर-
मन्तु दैवतं तमात्मन् येन पश्यन्ति भीरास्तेषां शान्तिः
शान्तिः नेतरेषाम्” इति सुगमोर्थः सर्वेश्वरपरेयं ऋषिणेति
सृष्टेकार्यं सोहमिति दर्शनात् ऋषिर्जीवः तथा च भुतिः
“आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनो ऽप-
श्यत् सोहमस्मीत्येवव्याहरत्तनाहं नामाभवत् तस्मादप्येतर्हामग्र-
तोहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रभूत इति अर्थश्च अग्रं
सृष्टे कार्यं प्रथमपुरुषविधः पुरुषाकारो जीवात्मा एव
आसीत् स अनु अनन्तरं सर्वतो वीक्ष्यात्मनः स्वसादन्यन्ना-
पश्यत् सोऽहमस्मीति प्रथमं व्याहरत् उक्त्वात् ततः कार-
णाहं नामाऽभवत् तस्मात्कारणादेतर्हिदानीमपि केनाप्या-
मश्रितः सज्जमे प्रथमं अहमपि त्वेवमुक्ताधानन्तरमन्यन्नामा
भूते कस्त्वमित्युक्तः अहममुकोस्मीति वकीति सुप्तः कुलायं
पथेत्यत्र भुतिः “तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वको न बाह्यं
किञ्चन वेदनान्तरमेवायं पुरुषः प्राङ्नात्मना सम्परिष्वको
न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति सुगमोर्थः स सम्भोग-
काले मरणकाले वा प्रिययालिङ्गितः प्राङ्गेन सुषुप्तिसाक्षिणा
विशुद्धात्मना परिष्वक्तः एकीभूतः अथ भीस्वामिचर-
णानाम्—

सर्वभुतिशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजम् ।
भोगयोगप्रदं वन्दे भाषार्थं कर्मिण्योः ॥

[११६]

भीमाध्वमहं वन्दे कथम्भूतं सर्वभुतिशिरोरत्ननीराजितं निमं
कनीकृतं पादाम्बुजं यस्य तं पुनश्च कर्मिण्योभोगप्रदं
नम्राणां भक्तानां भक्तियोगप्रदमित्यर्थः ॥ ५० ॥

वृन्दारण्यनिकुञ्जः कविचूडामणिर्द्विजः ।

भुतिस्तुतिभुतिऽव्याख्यामकरोत्सर्वसम्मतम् ॥

ननु भीमगवत्तस्य भुतेषु दुर्विज्ञेयमर्थं कथं ज्ञातवानसि
सत्यं भीमचरणारविन्ददक्षितमार्गेणेत्याह—

हरिणा भीधराख्येन रक्षितां भावदीपिकाम् ।

पृच्छन् भक्तजडोप्येते परमार्थं नमत्सरी ॥

अन्यथा यथोपदिष्टं गुरुणा बुद्धौ भीमन्दसुनुना ।

तथैव कृतवानसि न मे दोषानु वा गुणाः ॥

इति भीमज्जागवते दशमस्कन्धे श्रीकविचूडामणिचक्रवर्ति-

चिरचिन्तायाम् अन्वयबोधिनीयां

टीकायां सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीकृष्णायनमः ।

श्रीसनाननजीघोस्वामिकृतपृहस्तोषिणी ।

श्रीकृष्णायनमः ।

अहो पश्यन्तु दाढर्यं मे साहसञ्च सुबुद्धयः ।

प्रवर्त्तयं महत्कृत्यं व्याख्यानेपि भुतिस्तुतः ॥

स्वस्यायोग्येऽप्यशक्येऽर्थे कः प्रवर्त्तयं बुद्धिमान् ।

महत्तमकृपामत्तं विना मां सुदुराग्रहम् ॥

वन्दे तं परमात्मानमाध्ययन् चरितं प्रभुम् ।

बलात्प्रवर्त्तयं यद्यो मां नीचमूर्खप्रयोजने ॥

भीधरस्वामिपादास्तात् प्रपद्ये दीनवत्सलान् ।

निजोन्निष्ठप्रसादेन ये पुष्पात्याश्रितं जनम् ॥

वन्दे चैतन्यदेवं तं तत्तद्व्याख्याविशेषतः ।

यो ऽस्फोरयन्मे श्लाकार्णान् भीधरस्वाम्यदीपितान् ॥

भीमज्जागवतं नमि यस्यैकस्य प्रभावतः ।

वैष्णवानां कृपां विन्दन् मूर्खोऽपि स्वाद्विशारदः ॥

नमामीमं हरद्वन्द्वयं गोवर्धनं गिरिम् ।

यदाभ्यवलादाशां बुल्लभायेऽप्यहं दधे ॥

विष्णुनामसर्वैश्वर्यप्रकटनेन विश्वव्यापकेन भीमगवता रातो
जीवयित्वा भीयुर्धिष्ठिरादिभ्यो दत्तः किं वा आदत्तः स्वीकृत
इति तस्य माहात्म्यभरः सूचितः अत उवाचेति तस्य
तादृशप्रश्नो युक्त एवेति भावः । सन्मार्गमादिश्य स्वस्मिन्
स्वभक्तौ ब्रह्माणं चामूर्त्तं स्वस्वरूपं वेदानां प्रवृत्तिप्रकार-
व्याख्ययोपदिश्येत्युक्तम् तत्र भीमगवति तदुक्तौ च तत्त-
न्माहात्म्यवर्णनादिना वेदानां प्रवृत्तिं सङ्गतां ब्रह्मण्यसङ्गतां
मन्यमानः पृच्छति—ब्रह्मज्ञिति । वेदस्वरूपत्वात्वं तद्वैश्व-
वेति भावः । अनेर्देये स्वरूपक्रियाजातिगुणैर्निर्देष्टुमशक्ये
निर्गुणे गुणोऽग्न्यादीनामुष्णतादिवत् सहजधर्मस्तेन रहिते
गुणेषु तत्तत्स्वभावक्रियाजात्यादिषु वृत्तिर्यासां ताः यद्वा
निर्गुणे त्रिगुणातीने गुणवृत्तयः गुणत्रयाभ्रयइत्यर्थः । तथा च
गीतासु “त्रैगुण्यविपया वेदाः” इति अत्र एव सदसतः
परे स्थूलसूक्ष्मव्यतिरिक्ते भुतयः उपनिपल्लवणाः कथं चरन्ति
वर्त्तन्ते । साक्षादिति तात्पर्यवृत्तिरपि निरस्तेषु नत्प्रकारं
वदेति शेषः । तत्रायमभिप्रायः । जीवानां मोक्षार्थं प्रभु-

• एवावस्थायां एवान्ते सम्पद्यन्ते ॥

भीमज्ञानतन्त्रीवर्णनोक्तमित्युक्तं तदुक्तं विष्णुः ।

शुद्धादीनस्तु ज्ञानमोक्षस्तु ज्ञानेनैव ज्ञानञ्च महावाक्याद्य-
र्थोपधारणात् तच्च प्रकारान्तरेणावष्टमानं जहदजहत्स्वार्थ-
लक्षणयैव स्यादिति महावाक्यादि भुतीनां ब्रह्मणि वृत्तिः
सम्भवेदित्युत्तरमुक्तं कैवम् । अथवा सतां वेदानां मार्गं
स्वस्मिन् कृष्णाक्षये परब्रह्मणि साक्षात् प्रवृत्तिप्रकारमादिश्य
भीमगवान् द्वारवतीमगादित्युक्तं तत्र राजा बुभुक्षुः पृच्छति-
ब्रह्मभिति । ब्रह्मणि परब्रह्मणि श्रीकृष्णे श्रीगोपालतापन्यादि
भुतिषु श्रीकृष्णस्य परब्रह्मत्वं प्रसिद्धमेव । तथा “यन्मित्रं
परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्” इत्यत्रैव विरिञ्चिनां ब्रह्म-
त्वादेव अनिर्देश्ये शब्दगोचरे शब्दरूपाः भुतयः कथं चरन्ति
तथा निर्गुणे गुणानां सत्त्वरजस्तमसां सम्बन्धरहिते तथा
ह्यत्रैव वक्ष्यते—

“हरिर्हि निर्गुणस्साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ।

स सर्वद्वगुपप्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत्” ॥ इति

ताः कथम्भूताः गुणवृत्तयः गुणेषु प्रकृतिगुणेषु सत्त्वादिषु
तत्कार्येषु च वृत्तिर्योसां ताः ननु गुणात्मनः तेषां गुणान्
विमातुमित्यादिष्वचनैः कृष्णस्य सगुणत्वमेव बोद्धव्यं कथ-
मसौ निर्गुण इति चेन्न सर्वेषामेव श्रीकृष्णगुणानां चिच्छाकि-
विलासत्वेन श्रीभगवत्स्वरूप एव पर्यवसानाभिर्गुणत्वमेव
तथाच प्रथमस्कन्धे श्रीभरण्युक्तौ “एते चान्येच भगवन्नित्या
यत्र महागुणाः” इति गुणा अप्राकृता एव नित्याः स्युः तथा-
चैकादशे—

“मां भजन्ति गुणास्सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।

सुहृदं प्रियमात्मानं साम्याः सङ्गादयो गुणाः” ॥ इति ।

निर्गुणं प्रकृतिगुणैरसंस्पृष्टमेव मां गुणा भजन्ति कथम्भूतास्ते
भगुणाः गुणपरिणामरूपा न स्युरिति । ननु तर्हि लक्षणया
भुतयस्तत्र चरन्ति तत्राह साक्षादिति लक्षणया चरन्तु
नाम साक्ष्यामुक्त्या कुर्या केन प्रकारेण चरन्तीति ननु
हिरण्यगर्भे पुरुषे च चरन्त्यः भुतयस्तदभिज्ञत्वात् तास्मिन्
कृष्ण एव चरन्ति यदेष हिरण्यगर्भे नैर्गुण्यसन्निकृष्टत्वात्
निर्गुणवदेव पुरुषश्च प्रकृत्यभिष्ठाता स्वेच्छया स्वीकृतगुण-
त्वात् निर्गुण एवेति चेत्तत्राह सदसतः पर इति । सत्
कार्ये हिरण्यगर्भादिकृपम् असत् कारणम् पुरुषादिकृपं ततः
परे नितरास्तुक्छे कृष्णे हिरण्यगर्भादिषु चरन्त्योपि भुतयः
कृष्णे चरितुं न शक्नुवन्ति तस्य ब्रह्मानन्दधनस्वरूपत्वात् तथा-
ऽत्रैव श्रीदेवर्षिनोक्तम् “विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंख्यया समाप्त-
सर्वार्थममोघवाञ्छितम्” इति श्रीगीतासु च स्वयमेव श्रीभग-
वतोक्तम्—

“ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च” ॥ इति ।

ब्रह्मानन्दधनरूपोहमित्यस्यार्थः । यद्वा परे इति ब्रह्मणीत्यस्य
विशेषणं परे ब्रह्मणि श्रीकृष्णे सदसतः कार्यकारणस्य सम्ब-
न्धिन्यः भुतय इति भुतगोचरत्वमेव श्रीकृष्णस्य श्री-
मनुजवेनोक्तं “मेज्जुर्मुकुन्दपदवीं भुतिभिर्विमृश्याम्” इति ।
यत्पश्येति भुतिभिर्विमृश्याम् स कथं सतां गोचरः स्या-
दिति ॥ १ ॥

अत्र समाधत्ते-बुद्धीति । जनानां महाप्रकये सिद्धम्

लीनानां भावार्थे विषयभोगार्थे यद्वा श्रीवन्ते गुणाः पार्वणि
गुणातीतानि चाभिरिति भावाः भुतयस्तर्ह्ये तद्वारणार्थः
तद्वारणादिकं किमर्थमिति तदाह—भवार्थम् भङ्ग्युत्पाद्ये
लोकाद्यैर्भव्यप्राप्त्यर्थम् आत्मने स्वस्वरूपप्राप्त्यर्थे मोक्षार्थ-
मित्यर्थः । अकल्पनाय भजनाय निर्गुणो भवपात्र इत्याहुः
भजनस्य निर्गुणत्वेन कल्पनातीतत्वात् यद्वा आत्मने स्व-
कृष्णस्य प्राप्त्यर्थे स्वप्राप्त्युपायमाह कल्पनायेति भक्तेः कल्प-
नाय विधानायेत्यर्थः । भक्तैवाहं लक्ष्यः स्याम नाम्नोपाये-
नेति भावः । तथा हि श्रीभगवत्तैवेकादशस्कन्धे वक्ष्यते
“भक्त्याहमेकया प्राह्यः” इति श्रीगीतासु च “पुरुषः स परः
पार्थ भक्त्या लक्ष्यस्त्वनन्यथा” इति अतोऽधोऽवृत्त्यादवाङ्मा-
नसगोचराणि श्रीभगवान् भक्तिं कुर्वन्ति जने भक्तिजन्मेनैव
प्रसादेन तत्र स्वशक्तिं सङ्गम्य बाह्यमष्टमानामपि चक्षुरादि-
गोचरतां प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य भक्त्यैव भुतयः कृष्णे
चरन्ति नाम्न्येति प्रथमं सङ्केपेणोत्तरं दत्त्वा श्रीसनन्दन-
मुखेन यथा शयानं सम्प्राजमिति दृष्टान्ति तेन पश्येन भुतीनां
भक्तिं वर्णयता श्रीशुकेन पूर्वं नारदकृतस्यैवास्य प्रश्नस्य
विस्तरेणोत्तरतया भुतिगोचरताहेतुः श्रीभगवन्माहात्म्यभरप्रति-
पादिका भुतिस्तुतिरेवोपस्थिता तथा च स्तुत्यारम्भे कश्चिद-
जयात्मना च चरतोनुचरभिगमः इत्यनुचरणं वक्ष्यते अयं
भावः । भुतयस्त्रिविधाः कर्मपराः ज्ञानपराः श्रीभगवत्परास्तेति ।
तत्र कर्मपराः त्रैगुण्यविषयत्वात् कृष्णे चरितुं न शक्नुवन्ति
ज्ञानपराश्च लक्षणया भगवत्स्वरूपविशेषे चरन्त्योऽमुत्राऽ-
पूर्या साक्षात्तमेव दिदृक्षुः तन्निरसनद्वारा भगवन्तं मृगयन्ते
तदपेक्ष्यैवोक्तम् “अद्यापि यत्पद्वरजः भुतिमृग्यमेव”
इति श्रीभगवत्परास्तु श्रीनारायणोपनिषत्प्राकृतापिनीप्रमुखाः
भक्तिविशेषेण साक्षादेव श्रीभगवति चरन्त्यमुं प्राप्नुवन्ति ।
तथा तदनुगतानां आगमपुराणादीनां पदवाक्यानि तत्र
चरन्तीति अत एव रासक्रीडाप्रसङ्गे कथितं “मनोरथान्तं
भुतयो यथा ययुः” इति । अस्यार्थः । कर्मकाण्डादिभुतयः
परमेष्ठ्वरमपश्यन्त्यस्तत्कामाद्यनुबन्धैरपूर्णा भवन्ति भगवत्प-
रास्तु तं लब्ध्वा मनोरथान्तं पूर्णकामतां गच्छन्तीति । तथा
हि बृहद्भामने—

“ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः ।

तल्लोकवासी तत्रत्यैः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥

चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा ।

तुष्टोसि भूत मोः प्राज्ञाः वरं यन्मनसीप्सितम् ॥

भुतय ऊचुः ॥

यथा तल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।

भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनि मत्तथा ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

आगामिनि विरिञ्चो तु जाते सुष्ठ्वर्थमुद्यते ।

कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ” ॥ इति

शुद्धमकानामेव सदृश्यो भवतीत्यस्मिन्नर्थे मोक्षधर्मे नास-
यणीयोपाख्याने बहुराजाभ्यमेव श्रीध्यादिवाक्येव प्रमाणं
तथाहि—

“प्रीतस्ततोऽस्य भगवान् देवदेवस्सनातनः ।

साक्षात् दृष्टवामाह सादृश्येन केनचित् ॥

असिवाततजीवगोस्वामिकृतवृहन्नोषिणी ।

स्वयं माणमुपादाय पुरोडाशं गृहीतवान् ।

अद्वयतद्वतो भागो देवेन हरिमेधसा ॥

वृहस्पतिस्ततः कुक्षः सुचमुद्यम्य कोपितः ॥

उपलक्षणाद्व्या तात्पर्येण मुख्यया इत्या वा ब्रह्मसमीपे निष्पत्तिरिति श्रितत्वा वसेत इत्युपनिषत् अत एव ब्राह्मी ब्रह्मपरा पूर्वजैः भीष्मकादिभिर्भूता इति न्यस्ता नित्यमभ्य-
स्ता वा अकिञ्चनः भीमगवदर्थं त्यकाशेषपरिग्रहः सन्
वेमं भक्तियोगं "सङ्गच्छीनो ह्ययं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतो-
मयः" इत्युक्तं गच्छेत् प्राप्नोतीति ॥ २-३ ॥

अत्र भुत्तानां ब्रह्मपरत्वे वर्तयिष्यामि श्रितमतीतामपि
ब्रह्मसंयित्वे वर्णयिष्यामीत्यर्थः । गायामेव विशिष्यन् तस्या
उत्पत्तिप्रकारमाह—नारदस्येति । संवादे प्रभोत्तराभ्यामन्योन्यं
संभाषालक्षणम् श्रुतेरिति भीष्मकुण्डभरक्षीराधिशायिनो-
ऽभीष्टस्यैव चकाराभ्यां द्वयोरपि सम्वादे प्राधान्यं बोधयति
अभ्यसैव्याख्यात यद्वा नारायणः भुतिस्तुतः भीमगवान्
अभ्यस्वेनाभ्यतो यस्यां तां अत एव वर्णयिष्यामि ॥ ४ ॥

ननु तयोः सम्वादः कदा कुत्र कथं वाऽभूदित्यपेक्षायामाह—
यद्वेति चतुर्भिः । कस्मिंश्चित्प्रसादावसरे किं वाऽऽत्मनः
अवधोस्तुक्तकाले ययौ लोकान् सर्वमुवनानि पर्यटन् परि-
क्रमन् किमर्थं भगवत्प्रियः भीमगवन्माहात्म्यमवधुन आ-
जायमित्यर्थः । तदुक्तं प्रथमस्कन्धे—

"अहो देवर्षिभ्योऽयं यः कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः ।

गायमाद्यजिद् तस्या रमयत्यातुरं जगत् ॥" इति

अत एव सनातनम् आद्यमुपि यद्वा ऋषिकुपं सनातनं भगवन्तं
ब्रूतुम् ॥ ५ ॥

ऋषित्वकारणं वदन् तदीयकारुण्यभरमाह—य इति ।
अस्मिन् कर्मक्षेत्रतया सर्वलोकसेव्यत्वेन प्रसिद्धे यथोक्तं पञ्चम-
स्कन्धे देवैः "अहो अमीभिः किमकारि शोभनम्" इत्यादि
यद्वा भवदर्थेऽधिष्ठित इति तस्य सौभाग्यं सूचयति वै
प्रसिद्धौ क्षेमाय अमवाय स्वस्तये च सुखाय यद्वा देहि-
कामुष्मिकमङ्गलायेति क्रमेण पदद्वयार्थः अतो धर्मादिभि-
रुपेतं शुक्तं शमो भगवन्निष्ठचित्तता लोकशिक्षार्थतानि स्वय-
मेवास्मिन् इत्यर्थः । तच्च मोक्षधर्मे नारायणीये व्यक्तमेव उर्मा-
दीनां यथोक्तं श्रेष्ठ्यम् आकल्पात् श्रीब्रह्मदेवप्रथममारभ्य ॥
तत्र निजाधर्मे उपविष्टमिति धर्माधर्मेवैवगन्वरादित्येन वरः
प्रकाशसर उक्तः ऋषिभिः परीतमिति प्रयोगेश्वराणां समा-
मन्ये । कुतश्चात् प्रभस्य सर्वसम्मतत्वेन माहात्म्यमभिप्रेतं
कुतश्च हे महावशजति त्वत्प्रभस्य भीमरदप्रभेन साम्यं
युक्तमेवेति । तमुत्साहयति भगवान् सर्वज्ञः महाद्यालुर्वा
भृण्वत्किमिति वक्ष्यमाणब्रह्मवादस्य सर्वसम्मतत्वे तेषाञ्च
तत्कृष्णोत्सुक्यादिकमभिप्रेतम् इवमिति सदा तस्य इति
वर्तमानत्वादिना प्रत्यक्षत्वादिकं सूचयति यो ब्रह्मवादः
पुरा जनलोकेऽभवत् इवमिति वा ब्रह्मणो वादः प्रभो-
त्तरात्प्रसक्तस्वनिर्द्धारलक्षणः स च वादो, विवदतमह-
मिति । भीमगवद्वचनाद्विद्वत्पण्डितजन्मवादानां मध्ये तन्महा-
विभूतित्वेनोत्तमः तच्च सर्वं भीष्माभिप्रायैस्तत्रैव व्याख्यातं
अनेककारणम् अथ प्रबोध्यमानः जनस्तपस्सत्यनिवासिनो

जनाः इत्याद्युक्त्वा सकारान्तोपि कश्चित् ॥ स्वायम्भुव हे ब्रह्म-
पुत्र नारद ! अतस्तवापि तैस्तह ब्रह्मसन्ततकृष्णणे वा बोध-
ताऽस्त्येवेति भावः । पुरा कल्पादौ मानसानां श्रीब्रह्ममनो-
जातानामिति महाविशुद्धत्वमुक्तम् अनो मुनीनां ज्ञानपराणां
किं ताः भीमगवद्वचननिष्ठानाम् अतएव ऊर्ध्वरेनसां वैदिक-
ब्रह्मचारिणामित्यर्थः । इति तेषां ब्रह्मसन्तयोग्यतास्तथा तत्र जन-
लोके ह स्पुटम् अनु ते स्वः पश्चात् पृच्छति इति तत्पश्चा-
दयं प्रभस्यं विना न केनापि कृतोस्तीति भावः । भुतं
शास्त्राभ्यासः तपः श्रितैकाग्रता शीलं शान्त्यादिभ्यः ।
प्रवचनं प्रवक्तारं एकं भीसनभूतं अपरं भीसनकाव्यः
स्वशब्देन विश्वस्य तदधीनत्वमुक्तम् अत आपीय जलपानादि-
वदनायासेनात्मान्तर्निधायेत्यर्थः । शक्तिभिः त्रिगुणतत्कार्यमहा-
विभिः किम्वा विद्याविद्यादिभिस्तह शयानं तासां तद्वाची
स्वकार्यं प्रवृत्त्यभावात् अन्यसैव्याख्यातं यद्वा शक्तिभिः
भीष्मभ्यादिभिः सह शेषपर्यङ्के शयानं निद्रालीलां भजन्ते
तस्य लिङ्गमाहात्म्यप्रतिपादकैः वाक्यैः तच्च तासां सहज-
तद्वाद्यादिति दृष्टान्तेनाह—यथेति । अनुजीविनः सेवकाः इति
तस्य प्रसादविशेषार्थमिति योजनञ्च सूचितम् ॥ ६-१३ ॥

अजित हे मायानाभिभूता ! अनुचरेदिति निगमस्य तत्से-
वकत्वं सूचितमेव वयमिति वक्तव्यं निगम इति स्वजाति
कथनं परमदेव्येनातिनम्रताबोधनार्थम् अन्यसैव्याख्यातं
यद्वा अजां मायां जहि निश्शेषतया अपसारय ननु सर्व-
गुणेनोपकृतीयं किमित्यपसायां ? तत्राह—दायति । दायेराव-
रणविक्षेपप्रभावादिभिर्गृहीत आक्रान्तो गुणः सर्वलक्षणो
यस्मात् ननु तथापि कासाञ्जिलीलानां हेतुरियं नापसरयितुं
शक्ता तत्राहुः—त्वमसीति । आत्मना स्वरूपभूतया चिच्छत्वा
त्वं प्राप्तसकलमभुरलीलादिपरमेश्वर्योसि किं ते माययेति
नन्वेवभूतसर्वाद्भुतचिच्छक्तिविलासं मामनुभवितुं जीवाः कुतो
मङ्गकिं न कुर्युः ? तत्राहुः—अगति । शक्तिप्रदानरूपं तदनुग्रहं
विना जिवास्तत्प्रकाशशक्त्यावित्यर्थः । ननु सर्वशक्तिभिरहं
क्रीडामिति कुतो ज्ञानं तत्राहुः—कश्चिदिति । सृष्टिलीलायां
मायया पुरुषरूपेण चरन्तं कश्चिद्विशुद्धानन्दलीलया आत्मना
चिच्छत्वा श्रीनारायणादिरूपेण चरन्तं त्वां निगमः संवेतेति
त्वत्सेवकत्वं ज्ञानमिति भावः ॥ १४ ॥

अवयम ऋषयः यत इति पञ्चम्यन्तत्वेपि मृदीति दृष्टान्ते
सामान्यतत्त्वमयमात्रापेक्षया मनोवचनाचरितं तच्छ्रुतीनां तद्वत्
कृत्वेनात्मन एव वा अन्यसैव्याख्यातं यद्वा ननु इन्द्रादीना-
मपि माहात्म्यवर्णनादिना तानपि वेदेऽनुसरेदेव तत्राहुः—
वृहदिति । तेषां त्वदीयत्वेन तद्वर्णनं एव पर्यवस्येदिति भावः
येवं समानम् अथवा एतत् मन्त्रिधेरुपलब्धं त्वदनुचरणलक्षणे
वृहत् महद्वस्तु जानन्ति मद्दिधाः इति तस्य दौर्लभ्यं सूच-
यन्त्या माहात्म्यविशेषमाहुः—अनशेषतया अनश्वरतया हेतुना
प्रकृतादेव यतो यस्मात् त्वदनुचरणात् त्वज्जनात् सकाशा-
द्विकृतेः प्रपञ्चस्योदयास्तमयो भवतः विधिहरो त्वज्जनेनैव
सृष्टिप्रलयसमर्थावित्यर्थः । यथा मृदि विकृतेः घटादेरुदयास्त-
मयो इति दृष्टान्तेन विधिहरयोत्त्वत्र यत् किञ्चिन्निमित्त-
मात्रत्वं मजनकृतसामर्थ्यमेव मुख्यो हेतुः यद्वा भजनाद्विकृतेः
सञ्चारिसात्त्विकभावादेर्निवेदोत्सुक्यादिकैः कल्पपुलकादि-

असिनामनजीवगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

रूपविकारस्य उत्पत्तिलयौ ऋषयस्त्वत्पूजनाहात्म्यचमत्का-
रात् ऋषयस्ते मनोवचनाचरितं ह्यन्वैक्यं मनोवाक्कर्मणि
त्वत्पदेव दधुरपयामासुः न च कथाञ्चित् कदापि तत्र वैकल्यं
स्यादित्याहुः—भुवि सर्वापणयोग्यस्थाने त्वयि नृणां नृभिः
जीवेर्वैताम्यपि तानि पदानि वस्तूनि व्यवसाया वा कथन
मयथा व्यर्थानि भवन्ति अत एव दधुः ॥ १५ ॥

यतस्त्वमृषीणां त्रिविधक्रियाविषयः इति हेतोः इयधि-
पते हे मनोवाक्कायकर्मेश्वर ! अबिलशब्दस्य लोकविशेष-
णत्वे अधिकारापेक्षा निरस्ता मलविशेषणत्वे सवासनाशेष-
णपस्य पक्षान्तरे समुद्युक्तस्य क्षपणमभिप्रेतम् अङ्गिरूपकम्
स्वरूपमात्रपेक्षया अवगाह्य सुष्ठेत्यर्थः । तल्लेशसम्पर्कमात्रे-
णैव सर्वदुःखत्यागसिद्धेः यद्वा समास्वाद्य तन्महामाधुर्येण
तस्यागाशक्त्या स्वभावतद्वाङ्मूल्यस्यैव वा प्रवृत्तेः पुनर्वाक्या-
लङ्कारैः अन्यसैव्याख्यातं यतस्त्वज्जनमेव सर्वसारमिति हेनो
स्वस्वधास्त्रा त्वत्क्रियाप्रभावेण विधुताशयकालगुणाः तत्रापि
पदे त्वत्प्रियस्थानं श्रीमथुरामण्डलं किम्भूतम् अजस्रसुखस्यानु-
भवो यस्मात् तत् अखण्डसुखानुभवरूपं वा ये भजन्ते
सेवन्ते तेषांसि जहुरिति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तथाहि
पाशे—

“अहो मथुरी धन्या वैकुण्ठा गरीयसी ।

खणमेकनिवासेन हरी भक्तिः प्रजायते” ॥ इति

यद्वा स्वधास्त्रा भवद्दीयमथुरामण्डले विधुताशयकालगुणाः
जीवन्मुक्ताः ते तेषांसि जहुरिति किं वक्तव्यं तथा च
सौरपुराणे—

“अस्तीह मथुरानाम त्रिषु लोकेषु विधुता ।

पावनेन नरस्त स्यामुच्यन्ते जन्मवन्धनात् ॥

यद्वा पदे स्वरूपं घनदयामोज्ज्वलपूर्णानन्दं भीविप्रदं मूर्त्ता-
मूर्त्तयोर्भेदस्वरूपयोर्मूर्त्तस्यैव सर्वथा भेदश्चात् ॥ १६ ॥

इतयो लोहकाराद्युपकरणचर्मकोशविशेषाः आदिशब्दादि-
प्रियतदधिष्ठातृत्वतादयः एषु अजमयादिषु यद्वशोऽयं ब्रह्म-
तत्त्वम् अन्यसैव्याख्यातं तत्रोत्तरपक्षेऽर्थवशाद्वाख्यातं यद्वा
विशुद्धवैष्णवसम्प्रदायानुसारेण व्याख्यायते भक्तिमाहात्म्य-
मेवामकमिन्द्रापूर्वकं दर्शयन्ति—इतय इति । ये इतय इव
असदाभासा अपि असुभृता जीवाः यदि तेऽनुविधाः
त्वत्क्रास्ते भवन्ति तदेव भवन्ति प्राणन्ति तेषामेव जीजनं
जीवनमुच्यते नरन्येषां समष्टिर्वापिजीवदेहकारणानां मह-
दादीनामनुपादकस्यापि तद्योपेक्षणाजीववदाभासत्वप्राप्ते इति
तुल्यत्वमेव युक्तमिति भावः । न केवलं जगत्कारणमहदाद्यनु-
प्राप्तत्वेन तद्योपास्यत्वं किन्तु सर्वदा परमोपकारित्वेन
तद्योपासमोर्ध्वपरमैश्वर्यस्वभावेन चेत्याहुः—पुरुषेति । अजमया-
दिषु अजमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु पञ्चस्वात्मसु
मध्ये यश्चरमः स आनन्दमयः त्वमेवासि आद्यानां त्रया-
णाम् आद्यत्वं तत्राऽऽत्माध्यासेन कथम्भूतः अत्र एषु अज-
मयादिषु जीवानामुपकारार्थं अन्ययः प्राणादिवेशानां परमा-
नन्ददेव त्वत्तः समुद्भव इति भुतिप्रसिद्धेस्तद्योपकारित्वे तत्र
अजमय आत्मा देह एव प्राणमयः पञ्चदशप्राणरूपोऽजमया-

इतरङ्गः यदपगमाम्भूतिः स्यात् ततो जडरूपात् प्राणमनो-
मय आत्माऽन्तरङ्गः तस्य चित्सम्बन्धेन ज्ञानसामर्थ्यात् तस्मात्
कारणरूपात् विज्ञानमय आत्मा जीवोऽन्तरङ्गः तस्य कथ-
त्वेन सर्वतः भेदश्चात् पुनः कथम्भूतत्वं पुरुषविधः पुरुष-
स्याजमयादेः विधेव विधा शिरःपक्षादिकथनप्रकारो यद्य
यद्वा पुरुषाणां चतुर्णामजमयादीनां विधा विधानं ज्ञाना
यस्मात् तथाभूत आनन्दमयः पञ्चमः आत्मा त्वमसि तथाहि
पारमर्ष सूत्रम् “आनन्दमयोऽभ्यासात्” (१-१-१३) इति
सर्वथा प्रकृतिगन्धास्पृश्यः परिच्छेदातीतः परमानन्दो विव-
क्षितः श्रीरामानुजादिभिः सर्ववैदार्थविवेकाभिज्ञैः अस्वार्थस्यैव
निरूपितत्वाद्वा विरोधो नाशङ्क्यः इत्यानन्दमयमानन्दप्रचुर
इति मयद् प्राचुर्यार्थत्वेपि प्रकाशप्रचुरो रविरिति त्वत्
तद्विरोध्यान्तराप्रवेष्टात् नानन्दैकस्वरूपताहानिः यद्वा ब्रह्म-
मोहादिरूपानन्दविशेषप्रकाशेभ्यश्चानन्दरूपप्रकाशस्यैव प्राचुर्या-
त्सङ्गतमेव किं वा स्वरूपार्थं मयद् सन्तु जीवन्मुक्तसेवकगुरु-
जनवयस्यप्रेयसीरूपेषु पञ्चविधेषूपपासकेषु ब्रह्म मोदप्रमोदप्रियानन्द-
स्वरूपेण पुच्छदक्षिणपक्षोत्तरपक्षशिर आत्मतया निरूपितेन
पञ्चभा प्रकाशते पूर्वेषामजममयादीनां चतुर्णामुक्तिस्तु
शास्त्राच्चन्द्रन्यायेनोपलक्षणार्था तत्र भेदश्चरित्या तावदार्थिक-
क्रमेण व्याख्यायते तथाहि त्रिविधा जीवन्मुक्ताः एकै भक्ति-
शून्याः स्वस्वरूपैकनिष्ठाः आत्मारामाः परे श्रीभगवत्कृपा-
लक्ष्मशान्तरतित्वात्माहता आत्मारामना सुखाः शान्तभक्ताः
ेषु त्रिविधेषु उपासकेषु प्रायः स्वाभेदेन यशस्य प्राकट्यं तादृश-
प्रकाश एव ब्रह्म तत्राद्येषु तावत् द्वैतेषु स्वस्वरूपनिर्विशेषं चिद्रूप-
मेव ब्रह्म प्रकाशते द्वितीयेषु तु चिद्रूपं मूर्त्तं परं ब्रह्म
घनाघनत्वविशेषाविवेकेन द्वयोर्भेदेनैक्यादस्य पृथक्त्वेन
निर्देशः तस्य च निर्विशेषत्वेन आदिविशेषाभावादनुत्तमाङ्ग-
तया पुच्छत्वं पुच्छमेधेर्द्वं प्रतिष्ठा मोहादीनामाधारः यद्यपि
सर्वेषामानन्दमय एव प्रतिष्ठा तथापि तयोर्विशेषं सविशेषयो-
र्वस्तुत एक्याभिप्रायेण तथोक्तम् अथ अन्यनाधिकनामान्या-
स्त्रिविधाः उच्यन्ते तथात्मानमतिन्यूनतया जानन्तः श्रीभग-
वन्ते सर्वोत्कर्षे पदत्वात् सर्वाधिकत्वेन जानन्त एक वे
तमुपासते तेषुभयगौरवादिनक्षेत्रेषु परमाधिदैवततया स्फुरन्तं
परममिष्टं उत्तरोत्तररूपरूपादिनं प्रीतिरतेः प्रकर्षप्रमाणमनुभवस्तु
तादृशचमत्कारकृद्दानन्दरूपत्वेन श्रीभगवतः प्रकाश-
विशेषो मोदः तस्य पुच्छतोर्वैशिष्ट्यादाक्षिणपक्षत्वं वे लालक-
त्वं पालत्वादिना आत्मनमधिकतया जानन्तो लाल्यत्वेनानुप्रा-
प्तत्वादिना श्रीभगवन्तं न्यूनं जानन्त एवोपसेवन्ते ते ब्रजे-
श्वरीप्रभृतयो गुरुजनाः तेषु पुत्रादिभावेनोपासिनेषु परमानु-
प्राप्ततया स्फुरन्तं वात्सल्यरतेः प्रकर्षं प्रेमविशेषमनुभवस्तु
तादृशपरमानन्दरूपत्वेन श्रीभगवतः प्रकाशविशेषः प्रमोदः
पूर्वतोस्य भेदशानुत्तरस्य भेदपार्थक्याद्वा एव प्रशब्दः वेतु
सहशयनासनक्रीडादिषु जयपराजयादिषु च निर्विशेषत्वेन
श्रीभगवता तुल्यमन्याः स्वात्मना श्रीभगवन्तं चान्यूनार्थिकं
मन्यमाना उपासते तेतु श्रीवामादयो वयस्याः तेषु भयगौरवज्ञानं
प्रादृशित्येषु परमस्वादिहमेजीभावादिपूर्णं परमप्रणयितया प्राप्नुम-
वन्तं सख्यवतः प्रकर्षप्रेमवरमनुभवस्तु तादृशभावानुसारेण
परमप्रेमास्पदत्वेन श्रीभगवतः प्रकाशविशेषः प्रियशब्दस्त्वपदेऽयः ।

भीमनातनजीवगोस्वामीकृतबृहत्सोपिणी ।

तस्य पर्वतः भैष्ठ्याच्छिरस्त्वं चतुर्विधा निरूपिताः पञ्चमाः
उपासकजनाः निरूप्यन्ते चेत् परमकास्तत्त्वेन कन्दर्पकोटिरभ्य-
त्वेन स्वात्मकोटिप्रियतया च भीमगवन्मुपासन्ते ते प्रियसी-
र्षा भजदेवीप्रभृतयः तेषु सन्ततमसमाध्वमाधुरीभरपूर्णमनु-
रागशिशि सदास्वादयस्तु तादृशमहाभावानुगुण्येन परमप्रेष्टत्वेन
भीमगवतः प्रकाशविशेषः आनन्दः तस्यामोहादिभ्यः भैष्ठ्या-
दात्मत्वं एवं स्थिते तत्र प्रथमं ब्रह्मत्वमाहुः—सदिति । एषु
पञ्चप्रकाशेषु मध्ये एवं एवं सदसतः परं सत् स्थूलम्
अक्षमयाक्षित्रयं असत् सूक्ष्मं विज्ञानमयं रूपं जीवाख्यं तथाः
परं ब्रह्मासि तथा पञ्चसु मध्ये ब्रह्मत्वे निरूपिते यत् अक्ष-
शेष अवशिष्टं मोहादिवचतुष्टयं तच्च त्वमसि तत्र रहिमस्या-
नीयं ब्रह्मस्वरूपममूर्तैः प्रकाशरूपं परब्रह्मरूपं तथा मोहादि-
चतुष्टयञ्च मूर्तं इत्येवशाश्वतप्रीतवत्सलप्रियोज्ज्वलानां पञ्चानां
मुक्धारसानां विषयभूत एकोपि भीमगवानुपासकभेदेन पञ्च
श्लोकः । किन्तु निरुपमपरमसाम्प्रानन्दरूपत्वेनानुभवानुक्तस्वरू-
पोऽयं रस एव भगवान् तथाह्यानन्दमयाधिकारं भुक्तिश्च
“रसो वैसः रसं ह्यवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति” इति प्रोक्त-
मेवार्थं किञ्चिद्विशेषार्थमनुवदन् उपसंहरति ऋतमिति ।
भृत्युक्तप्रतिष्ठाप्यानीयमिदं आनन्दमयत्वरूपम् ऋतं प्रतिष्ठा
सर्वेषां मूर्त्तामूर्त्तानां प्रकाशानां तदेकस्वरूपत्वादिदमवानन्द-
मयं तद्रूपं भीमगवद्गीतादिषु परमनिगूढापदेशे दृष्टसर्वो-
परि प्रतिष्ठाभवत्वेन सर्वप्रतिष्ठाकूपमित्यर्थः । तथाहि सगुणान्
समतीत्येतान् ब्रह्म शून्यायकल्पते” इत्यस्यानन्तरं—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठापमृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च” ॥ इति

अर्थः ब्रह्मविद्भिः स्वस्वरूपेण शाश्वतभक्तैस्तु ब्रह्मघनत्वेनो-
पास्यस्य भूत्या पुच्छत्वेनोक्तस्य ब्रह्मणः सर्वव्यापकस्यापि
‘इयामोज्ज्वलसर्वानन्दकदम्बमूर्त्तिरेषोऽहं प्रतिष्ठा तथा च ब्रह्म-
संहितायामादिपुरुषरहस्यस्तोत्रे—

“अस्य प्रभाप्रभवतो जगदण्डकोटि—

कोटिष्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नम् ॥

तद्ब्रह्म निष्कलमनन्तमशेषभूतं—

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ इति

तथा परमाभीष्टदेवतत्वेन सेवमानैः परमाराध्यस्य शाश्व-
तस्य धर्मस्य प्रीतिभक्तितयाख्यातस्य प्रीतिभक्तिप्रकाशत्वात्
भीमगवानेवोपचारेण शाश्वतधर्मरूपप्रीतिभक्तितथोक्त इत्य-
शेषः तस्य मोक्षस्य मुक्तं प्रकाशं विशेषस्याहं प्रतिष्ठा प्रोक्तेनामुना
मोक्षरूपेण सेवकेष्वहं प्रतिष्ठितो भवामीति तथा गुरुजनैः
प्रगाढवात्सल्यविषयत्वेनानुशील्यमानस्य अमृतस्याव्ययस्य
सदैकरूपमाभ्युपसारस्वरूपस्य प्रमोदाख्य मत्प्रकाशविशेषस्याहं
प्रतिष्ठा परमाचित्यसर्वैश्वर्यभरपूर्णरत्नजगदनुग्राहकाख्यं पूज्येषु
परमानुग्राह्येनैव प्रमोदरूपेण प्रतिष्ठितो भवसीत्यर्थः । पूर्वोक्तक्रमेण
सेवकगणानन्तरमेवां निर्देशोचित्येपि गीतासु, शान्तभकान्द-
स्तरनिर्देशः पूज्यत्वेनोभयेषां साम्यात् तथा परमप्रियजनैः
परमप्रेयसीगणैः चानुशील्यमानस्य सुखस्यैकान्तिकस्य पर-
मात्मस्थान्तिकसुखरूपस्य प्रियशब्दानन्दशब्दाभ्यां भूत्या व्यप-

देशस्य सर्वोत्तममत्प्रकाशविशेषस्याहं प्रतिष्ठा परप्रेष्टेषु परम-
प्रेयसीषु च सर्वोत्कृष्टतया प्रतिष्ठितो भवामीति पञ्चमस्य
परमरहस्यत्वाद्गुरुस्वोपदेष्टव्याच्च तदुभयमेवाविविक्ततया
युगपत्सूचितं केचित्तु श्रीपुरुषोत्तमो महावैकुण्ठनाथः आनन्द-
पदवाक्यः तस्य चत्वारो व्यूहाः प्रियमाद्वप्रमोदानन्दशब्द-
व्यपदेष्टव्याः तस्यामूर्त्तं स्वरूपं ब्रह्मत्वाद् ॥ १७ ॥

वर्तमानि ज्ञानमार्गाः आरुणयः अरुणवर्ण्याः सूक्ष्मदृष्टाः
इति भावः । अनन्त हे अपरिच्छिन्नेति धातोऽप्यपरिच्छिन्नत्व-
मभिप्रेतम् इह अस्मिन् सदा सर्वानुभूयमानानन्तदुःखमये
सम्यक् एव योगाभ्यासादिना नितरां लब्ध्वा अन्यसर्वव्या-
प्यातं यद्वा भक्तिमाहात्म्यमेव दर्शयन्त्योऽधिकारिभेदेन
स्थूलसूक्ष्मोपासनयोः फलमाहुः—उदरमिति । उदरं स्थूल-
दृष्टुपास्यत्वात् स्थूलं ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिविराडादिकं इदं
सूक्ष्ममन्तर्यामिरूपम् अतो उदरं दुर्गं अत एव परिसर-
पद्धतिं त्वभितकमार्गं यद्वा उदरं नभस्स्थलरूपं वैराजस्य
नाभिविशिष्टोदरं “नभस्थलं नाभिसरो गृणन्ति” इति द्वितीय-
स्कन्धोक्तेः इदं स्वर्गरूपं वैराजस्योरः स्थलम् उदरस्थलं
उदरस्थलं ज्योतिरनीकमस्येति तत्रैवोक्तेः किम्भूतं परिसर-
पद्धतिं त्वभितकप्रापकमित्यर्थः । उदरं गहनं ततस्तस्मादुपासना
द्वयात् तव धाम सुपुञ्जाख्यं कर्तुंभूतं “सुपुञ्जया ब्रह्मपथेन
शोचिषा” इति द्वितीयस्कन्धोक्तेः आधिर्द्वीकी सुपुञ्जा
ज्योतिर्मयी वर्तन्ते शिरः परमं कर्मभूतम् उदगात् उदसर्पत्
शिरो ब्रह्मलोकः सत्यं च शीर्षाणि सहस्रशीर्ष इत्युक्तेः ततो-
ऽपि परमं भेष्टं वैकुण्ठपुरं प्रविशतीत्यर्थः । तेनापासकाः
वैकुण्ठं प्रजन्तीतिभावः । अतो यत् सुपुञ्जाख्यं समेत्य नाव-
र्त्तन्ते उपासका अथवा उदरं समुद्रं “कुक्षिस्समुद्राः”
इत्युक्तेः समुद्रोपलभितं समुद्रशयिनमित्यर्थः । इदं ज्योति-
रनीकं स्वर्गस्वाविष्णुपदं ज्योतिषामनीकं चक्रं यत्रेति
विष्णुपदाधारत्वात् ज्योतिश्चक्रस्य तेन विष्णुपदोपलब्धितं
विष्णुमित्यर्थः कथम्भूतं परिसरपद्धतिं भजमानेषु स्वप्राप्नु-
पायसम्पादनेनात्मोपलम्भकं स्वस्यैव साधनरूपत्वात् ततः
तस्मात् आत्मशब्दवाच्याविष्णोः उदक् ऊर्ध्वं तव धाम
वैकुण्ठाख्यं आधिकुण्ठपुरविशिष्टमहानारायणमित्यर्थः । इयमङ्गा-
धिकारिण उपासकाः सत इति पूर्वैणान्वयः । तत्राधिकारि-
णामनुक्तिः सर्वोत्कृष्टत्वेन परमरहस्यत्वात् कथम्भूत शिरः
सर्वोपरितनत्वेन सर्वेषां लोकानां समुकरूपं अतः परमं सर्वथा
सर्वत उत्कृष्टं किम्वा परा सर्वोत्कृष्टं परा सर्वोत्कृष्टा या
लक्ष्मीर्यस्यिन् तं वच्च स्वरूपं त्रयम् उतैव उपास्यतल उपासकाः
पुनः संसारं न पतन्तीति ॥ १८ ॥

हेतुर्नियोजकः तत्तया अन्तर्यामिन्त्वेनेत्यर्थः । प्रवेति । बाह-
रपि वर्त्तमानत्वात् तारतम्येन चकासने हेतुः—स्वेति । तत्त-
द्योनितारतम्यानुसारादित्यर्थः । सात्त्विकेषु भगवतोऽधिकः
प्रकाशः राजसेषु स्वल्पः तामसेषु स्वल्पतरः इति तत्तद्भा-
वानुसारेण तारतम्यं व्यक्तमेव स्वशब्दद्वयेन स्वेच्छयैव
लीलया प्रवेशानुकृतिश्चेति जीवतो वैलक्षण्यमुक्तं वितपास्व-
वितथं सत्यत्वात् समं विषमासु वर्त्तमानमपि तारतम्यहीनं
धामरूपं नु निश्चितं यस्मिन् जानन्ति अमृत्त्वेव प्राप्नुवन्ती वा
एकरसं अधिकारं यद्वा न केवलं प्रपञ्चाद्विरेव त्वं विरा-

श्रीसनातनजीवगोस्वामीकृतबृहत्सोपनिषी ।

असे किमु प्रपञ्चात्तरपीत्याहुः—स्वेति । स्वयं कृतासु विवि-
धासु सात्त्विकादिभेदेन बहुविधासु योनिषु मत्स्यकूर्मवराह-
इत्यक्षत्रदेवविप्रादिषु विशक्तिषु इत्येकनधिकर्यं हेतुतया
स्वातन्त्र्येण प्राविशत् तारतम्येन चकारस्मिहजामग्न्या-
दिषु सर्वे शक्तीनामनाविष्कारात् श्रीपृथिव्यादिपञ्चाविष्कारात्
तारतम्यं यथा अनलः कश्चिदल्पः कश्चित्स एव महानमः
तथा यथोपयोगमेव शक्ताविष्कारात् स्वकृतानुकृतिः स्वकृ-
तानां मत्स्यादिजातीनाम् अनु सादृश्येन कृतिर्यस्य “यथात्
सादृश्ययोरनु” इत्यमरः । तत्तज्जात्यनुकूपकिय इत्यर्थः ।
ननु यदि तत्तज्जातीयनिर्विशेषः स्वयं तत्तद्रूपोहमिति
कथं ध्यायेत् तत्राह—अथेति । प्रवेशानन्तरमेव अमृषु चित-
यासु अनित्यासु जातिषु वर्तमानं तव धाम श्रीमूर्तिं कथम्भूतम् ?
अवितथं तत्तज्जातिप्रादुर्भावेनापि तत्समवस्तत्वेनैव सत्यं
विशुद्धबुद्धयो जानन्ति तत्र हेतुः समं सशोभम् एकरसं
भेदक्राडं चेति यथोक्तं यमलाभ्याम्—

“यस्यावतागं ज्ञायन्ते शरीरिण्यशरीणः ।

तैस्तैस्तुल्यानिशयैर्वीर्यैर्दृष्टिष्वसङ्गैः ॥ इति

आवपन्ययः सर्थथा विगनयवहाराः परमार्थदर्शिनो भक्ताः इति
यावत् इदं ज्ञानं हेतुः ॥ १९ ॥

पुरेषु स्थिरचरदेहेषु वर्तमानत्वात् पुरुषं तर्वांशकृतं तदा-
खित्वशक्तेरंशेन सामान्यचिच्छक्तिवृत्तिविशेषेण कृतं विशिष्टं
चिदनु जीवं वदन्तीत्यर्थः । अतो न विद्यते बहिः क्रिया-
शक्तौ अन्तश्च ज्ञानशक्तावसञ्चरणं परिच्छेदाभावो यस्य
तं परिच्छिन्नक्रियाज्ञानशक्तिकमित्यर्थः । तथा च महा-
वराहः—

“स्वांशदन्वायो विभिर्भांश इति द्वेधांश इत्यने ।

आंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत् स्वरूपं यथा स्थितिः ॥

तदेव नाणुमात्राणि भेदः स्वांशांशिनोः कश्चित् ।

विभिर्भांशोऽल्पशक्तिरस्यान् किञ्चित्सामर्थ्यमात्रमुक् ॥ इति
तत्र स्वांशोऽवतारः विभिर्भांशो जीव इति अखिलाः सृष्ट्या
दिशक्तीर्धरतीति तथा तस्येति जीवैः अत्यन्तयैलक्षण्यं
इत्येवं नृगतिं भिन्नाभिन्नं जीवतत्वं कथयो विवेकिनः निगमा-
वपनं सर्वकर्माप्यणपूर्वकमित्यर्थः । भुवि वर्तमानमिति श्री-
पृथ्वावमविहारि श्रीकृष्णपदाब्जाभिप्रायेण यद्वा स्वयमावि-
ष्कृतेषु पुरेषु भवेत्तद्वीपमहाकालादिषु सन्तं पुरुषं श्रीनारा-
यणादिरूपं तर्वांशकृतं त्वच्छिन्नत्वाविर्भावितं तवावतार-
विशेषमित्यर्थः । इति सर्वत्र प्राकट्याज्ञेनोः कथया भवतोऽङ्गि
नृगतिं नृणां गम्य विचार्य यद्वा स्वकृतेषु पुरेषु वैकुण्ठविशेषेषु
समष्टिव्यष्टिदेहेषु च स्थितं पुरुषम्—

एकन्तु महतः सृष्टं द्वितीयन्तव्यङ्गसंस्थितम् ।

तृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥

इत्युक्तं पुरुषत्रयं तर्वांशकृतम् अंशेन चिच्छक्त्या प्रकटितं
वदन्ति शास्त्रज्ञाः अखिलाः शक्तीर्या या लीला संविदाद्या
धरतीति तस्य कथम्भूतं पुरुषत्रयम् ? अबहिरन्तरमन्तरणं
श्रीविग्रहज्ञानयोरपनिच्छिन्नं इति हेतोः नृपु जीवेष्वपि
तत्र गतिम् अन्तर्यामितया प्राप्तिं विविच्य शास्त्रानुभवाभ्यां
निदिश्य विध्वंसितास्तन्तः कथयो विवेकिनः भुवि दृश्यमाने

भवतोऽङ्गि सैवन्ते कथम्भूतम् ? निगमद्वयम् सर्वदेवाना-
माभयवस्तु पुनः कथम्भूतम् ? अभयं संसारव्यसकम् ॥ २० ॥

अभवमित्युक्तं तर्हि किं मोक्षार्थमुपास्यते ? केवाहुः—दुर-
वगमेति । अचिन्त्यं यत् आत्मनस्तत्वं तत्त्वं तत्त्वं एकस्या-
प्यनेकत्वं निर्विशेषस्यापि समत्कारि बहुविधत्ववत्त्वं यत्तुर्भुजा-
दिमूर्तैरप्यपरीक्षितस्त्वं चेत्यादिलक्षणं किम्वा सच्चिदानन्द-
धनमधुरमधुरकपगुणलीलादिमत्त्वं तस्य निगमाय अनेकेषु
ज्ञापनाय आत्तनोरिति श्रीकृष्णस्य प्राकट्याभिप्रायेण यत्-
स्यैव मधुरमधुरानन्ताभ्यर्कीलत्वेन चरित्रस्य महाभूताण्यत्त्वं
चरित्त्यानुपाङ्गिकत्वेन संसारभ्रमणे भ्रमध्वंसः सूचित एव ।
अपिशब्दश्चतुर्ष्वेषु तस्य भेदयात् तथापि परिहासेपि न
लपन्ति दुःखाभावमात्रत्वेन तुच्छसुखत्वात्भक्तिरसविधातकथ-
त्वाच्च हेतुः ईश्वरेति त्वद्भक्तिप्रभावेणैव तेषां तादृशत्वमिति
भावः । अन्यैर्न्याय्यान् यद्वा चक्षितमहामृताब्धिः परित्यज्य
मेव तस्मिन्सरोजहंसकुलमङ्गलिसुष्टुष्टुहा इति - तदेकरसत्व-
मुक्तं चरणसरोजहंसा एकान्तिनो भगवन्प्रियाः तत्सङ्ग एव
मोक्षतुच्छतापादकः यत् उक्तं “तुलया मलवेनापि न स्वर्गं
नापुनर्भवं भगवत्सङ्गसङ्गस्य” इति ॥ २१ ॥

श्रीभगवत्पदाब्जाभ्यन्तरेव परमात्यन्तिकपुरुषार्थं प्रकाशयेन
रतिमुपदिशन्ति—त्वदिति । कुलायमिति नभश्चरत्वं सूचितम् इदं
मानुष्यं तस्यैव बहुपार्थिवत्वेन प्रायः कौ लयात् यद्वा इदं
मानुष्यं तस्यैव बहुपार्थिवत्वेन प्रायः कौ लयात् यद्वा इदं
प्रत्यक्षमेवावमादिष्वचरन्ति तत्रात्मेति प्रायस्तास्मिन् लोकानाम्
आत्मत्वाध्यासात् सुहृत्तममस्वातिशयात् किं वा आत्मनः सुहृ-
दिति जन्मसम्बन्धात् हिनाचरणाद्वा प्रियमिति पुत्रादिभ्यो-
प्यधिकस्नेहविषयत्वात् निजच्छाकारित्वाद्वा यतिप्रत्ययस्त्व-
विचारेण तादृशत्वाभावात् तथा तथापि किं वा तथा तेहा-
निर्वचनीयप्रकारेण अस्य सर्वैरप्यन्वयः उन्मुखे अभिमुखे
सहजनित्यरूपार्णवत्वात् हिते निरुपाधिबन्धो प्रिये प्रीति-
विषये प्रीतिकारिणि वा आत्मनि परमात्मनि आंशत्वेनात्म-
नोप्यन्त्यन्तप्रिये किं वा चेतयितार सत्कर्मसु प्रवर्तकैर्गुरावित्यर्थः
एवमुभयथा रतेः साधनस्य च महायोग्यतां तथापि न
रमन्ते तत्र हेतुः असदुपासनयाऽऽत्महनः इति । अथवा कुत्सितो
लापः भस्मादिरूपत्वेन विनाशो यस्य तदिदं देहं त्वदपथं
त्वद्भक्तिमार्गानुवर्तिचञ्चलमिति तर्हि चात्मसुहृदादिवर्षाचरति
किञ्च त्वमण्युस्सुखादिः स्याः तथापि त्वयि भवणकीर्तनादिना
न रमन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं तत्र विमुक्तानां संसारक्रमणमुक्त्वा तदुपासकानां तत्प्रति-
माहुः—निभृतेति । मुनयो मननशीलाः यन्महदुपासते पशुष्व-
नद्वयोऽपि द्वेपेण स्मृतिमात्रतो ययुः किञ्च स्थियो एवं
किम्वा मथुरापुरस्थियः तत्र उरगेति सौन्दर्यमितिस्त्वानुभावेना-
सक्तधीत्यात् भावविशेष उक्तः तथासमदृशः अन्तर्यामित्वेन
समदृष्ट्याभक्ताः यद्वा समं सलक्ष्मीकं हृदि पर्यवन्तः सालोक्यभाज
इत्यर्थः । तथा अङ्गिसरोजसुधाः विशुद्धभक्तिनिष्ठाः किं वा संवा-
हनादिना साक्षात् सेवमादिना अपि तव कर्माः सुखाः
एतेषां सर्वेषां प्राप्यस्यैक्यात् तत्र यद्यपि द्वेविधा भक्त्या
च प्राप्यस्यैक्यं न स्यात् तथापि ब्रह्मरूपस्य श्रीमन्मन्त्र-
रूपस्य च भेदविषयता तथोक्तं यद्वा पूर्वमुक्ता द्विविधा

ते इयं त्वत्सम्बन्धिः प्रमेयरजातं अशेषमेव सद्भिर्मृशन्ति

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

मात्मतया' ध्यानादात्म्यापन्नतया सदेवानुभवन्तीत्यर्थः । श्रीमदेकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्याये ज्ञानं मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतं । तथा मन्त्रिकेतन्तु निर्गुणं तथा निर्गुणो मन्त्रपात्रयः इत्यादेना सर्वेषां स्वसम्बन्धिनां श्रीभगवता नैर्गुण्यस्यापादितत्वात् यत् प्राकृतस्यापि स्पर्शमणः स्पर्शमात्रादेव लोहमपि सुवर्णी भवति किमुताप्राकृताचिन्त्यानन्तशक्तेः श्रीभगवतः सम्बन्धेनेति एतदेवाह—नहि विकृतिमिति । तदेवावधारणार्थमनुवदति—स्वकृतेनेति । स्वैरन्तैः कृतं स्वभक्तसम्बन्धीत्यर्थः । आत्मतया श्रीभगवत्तादात्म्यापन्नतया अनुप्रविष्टमित्यर्थः । अष्टमिषमिषमिषमिति यथा आत्मविद्वत्स्वज्ञकाः इदं विभ्वं अशेषमेव सत्यमनुभवन्ति सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य सदसद्रूपत्वात् स्वज्ञत्वा अस्यासद्रूपत्वं विलीने सत्यरूपतामेवानुभवन्ति अतः सत्यतानुभवेनैव तानि तानि गन्धपुष्पपूषदीपसद्व्यादीनि वस्तूनि प्रभवे निजाभोष्टदेवताय तुभ्यं समर्पयन्तीति इदमेव हृदयन्ति—नहीति । भवनापि भक्तकृतं आत्मतया प्रियतयाऽनुप्रविष्टं सुष्ठु स्वीकृतमिति अस्माभिर्निश्चितम् ॥ २६ ॥

अखिलसर्वनिकेतनयां प्राप्ततया सकलसत्यगुणनियामकतया पुरुषावनारो यः स्थितिकर्ता विष्णुस्तत्तयेत्यर्थः । परिचरन्ति भजन्ति उत आप तेपि आक्रमन्ति किं पुनर्वृन्दावनादिविहारिभ्रीकृष्णरूपत्वेन ये परिचरन्ति ते मृत्युमाक्रामन्तीति तत्राविगणयन्ति तस्यानायास सिद्धत्वेनानुषङ्गित्वमभिप्रैत तान् कर्मण्येष पुरुषार्थबुद्ध्या त्वय्यभक्तान् गिरा विधिनिषेधलक्षणया वाकृतत्वा पविष्यसे विबुधानपि सुबुद्धीनापि अनेन भक्तानां विधिनिषेधाधानत्वं निरस्तं यथा त्वयि कृतसौहृदास्तु पुनन्ति यत् विमुक्तास्ते न पुनन्ति यत्तान् पविष्यसे इति योग्यं अतस्ते मुहुः संसारदुःखं लभन्ते इति भावः । अथवा पशुनिष पशुवद्विधान् मूर्खान् गिरा पविष्यसे कर्मजडानित्यर्थः । तानपि त्वयि कृतसौहृदाः पुनन्ति ॥ २७ ॥

अकारणः प्राकृतजीवेन्द्रियसम्बन्धरहितः प्राकृताप्राकृतयो-यौगासम्भवात् तथाप्यखिलकारकशक्तिधरः कुतः स्वराद् स्वशक्तिविशेषेण स्वयं राजत इति तथा सः सम्बन्धाभावेपि त्वच्छक्तिप्रभावेणैव सर्वजीवेन्द्रियशक्तिप्रवृत्तेरित्यर्थः । अन्यसैव्याख्यातं यथा करणं कर्म घटादिनिर्माणं कुलालीदे-रिव व्यापारः तद्रहित एवात्राखिलानां कारकाणां सृष्टि हेतूनां महदादीनां शक्तिधरः सृष्ट्यादिसामर्थ्यप्रवर्त्तकः इच्छा मात्रेणैव तत् सिद्धः यतः स्वराद् अन्यनैरपेक्ष्येण स्वशक्त्या स्वयमेव राजसीत्यर्थः । इति सर्वे जीवाः त्वद्धांना एवेति भावः । यथा जीवेन्द्रियवद्विन्द्रियरहितः चिदानन्दधनविग्रहत्वात् श्रीभगवति देहदेहाविभागवद्विन्द्रियेन्द्रियविभागोपि नास्तीत्यर्थः । अपाणिपाद् इत्यादि श्रुतेः अखिलानां ब्रह्मादीनां यानि कारणानि तेभ्योपि शक्तिदर्शनभवणादिसामर्थ्यो-त्कर्षा धरन्तीति कारणानामपृथक्त्वेपि सर्वातिशायिकरण-सामर्थ्योत्कर्ष इत्यर्थः । अत एव स्वराद् केचित्तु वैष्णवा-स्तस्य देहेन्द्रियादेः पार्थक्यं मन्यन्ते बह्युद्भवादेव सम्यक्

सुखमदमि भुजन्ति अनिमिषाः श्रीब्रह्मरुद्रादयो (देवाः न च बह्युद्भवेन शमदमेन च वर्षभुजामिव सन्नाजका-शाभिभयतया क्षणमपि स्वातन्त्र्यसुखमित्याहुः—विश्वेश्वरः श्री ब्रह्मादयः चकिता इत्यनेन सदा सशङ्कत्वमुक्तम् ॥ २८ ॥

हे विमुकेति नित्यमायाकार्यसङ्गराहित्यं तत्र च विश्वेन मुक्तजीवेभ्योपि वैलक्षण्यं सूचितं सत्यनित्यसर्वेश्वर्यवत् विमुक्तत्वमवाभिव्यज्यति—परस्येति । हि निश्चितं स्थिरचर जातयः स्थिराः स्थावराः चरा जङ्गमाः जातयो भाविन्यो येषां ते परमेश्वरात् जीवबुद्धानां प्रादुर्भावो महदादीनां च संगः स्यात् विरिञ्चेस्तु स्थिरचराणां विसर्ग इति तत एव तैव्याख्यातं जीवा भवेयुरिति ननु विहारोपि किमर्थं तत्राहुः विमुकेति । हे परमस्वातन्त्र्येति तत्रैव हेतुः परस्य परमेश्वरस्येति अतस्तवाभिप्रायः केन ज्ञातुं शक्यतमित्यर्थः । अन्यसैव्या-ख्यातम् यथा यदिस्थिरचरजातयो विविधा जीवाः तयोदी-क्षया इच्छया भवेयुः । ततोऽजया तवविहारः स्यात् विविध-विहारार्थमेव तव विसर्ग इत्यर्थः ननु तर्हि किमह माया-कार्यवासक्तत्वादित्यत आहुः—परस्येति । मायासङ्गरहितस्य यतो विमुक्त हे नित्यमुक्त ननु यदि नित्यमुक्त एवाह तर्हि कथं देवासुरादिषु मैत्रावेरादिकं मम इक्ष्यते इत्यत आहुः नहीति । कुत्रापि तवानुग्रहनिग्रहादिकं न स्यात् तवावेवत्वा-ज्जनैः केवलं जयपराजयादयो दुःखिनः ततः कथं तथा भूता जीवाः मया सृजराजित्यत आहुः—उत्थनिमिषेति । स्थिर त्वचरत्वयोर्निमित्तानि कर्माणि तेषु सन्त्येव तानि तवेक्षया केवलमुत्तिष्ठन्ति ननु तेषां तान्यनादीनि दुष्कर्माययपनीय कथं ते सुखिन एव क्रियन् इत्यत आहुः—नहीति । पर-मस्य अविषमस्य कश्चिदुपकार्यः कश्चिदुपकार्यश्च न स्यात् कथंभूतस्य अपदस्य तैस्तेजीवेरकृतप्रतिपत्तेः अतस्तेषु वियत इव शून्यतुलां दधतः कदाचिदपि तच्छ्रुतिपथमप्य-नारोहतइत्यर्थः अयमर्थः भक्तेतरेषु सामान्यजीवेषु कर्मानुसा-रेण फलप्रयच्छतस्तव साम्यमेव भक्तेषु तु प्रारब्धमपि क्षपयतो वैषम्यमपि साम्याशिरसि विराजमानत्वात् शोभेव ॥ २९ ॥

न तु मोकानां जीवानां किं स्वरूपमित्यपेक्षायां प्रथमं परमतव्याक्षेपेण तेषां स्वरूपमाहुः—अपरिमिता इति । अस-ङ्ख्याः प्रति प्रतिमहाकल्पं कोटिशो मुख्यमानेषु अपि जीवेषु अनादिना कालेनापि तेषां बाहुल्याभावस्यादर्शनात् भुवाः वैष्णवानां मते नित्य एव स्युः भक्त्या तेषामविद्योपाधिषु लिङ्गदेहादिषु लनेषु विशुद्धविदेहाविर्भावात् किन्तु अमन्ता भुवाश्च यदि सर्वगता व्यापकाः स्युः ततस्त्वया साम्याच्छा-स्यता न स्यात् इतरथा उक्तात् व्यापकत्वावेरव्यप्रकारेण तमेवाहुः—अजनीति । यन्मयं यद्वह्निमयं विस्फुलिक्कादिकं अजनि तद्वह्निरूपे अविमुच्य स्वीयतया स्वीकृत्य तस्य विस्फुलिक्का-देर्नियामकं भवेत् यस्यावृत्तिविशेषस्तत्प्रसादेन पारिषद्गणे अतिमातु कालप्रधानजीवादिषु वर्त्तते इत्यतः सामान्य-च्छिद्यकिवृत्तिविशिष्टाः बह्विस्फुलिक्का इव महाप्रलयस्थान्ते परमात्मलक्षणमहाचेतन्यरूपाह्लासुदेवाधिप-पाना अनाद्यविद्या-भाजो जीवा अपि व्यापकं यान्तीति श्रीभगवन्नित्यस्या एवामी ननु श्री विष्णुर्भोत्तरे—

भीमनृतनजीवगोस्वामिकृतवृहसोविणी ।

“ कल्पानां जनसाम्येहि मुक्तिर्नैवोपपद्यते ।

कदाचिदपि धर्मज्ञ तत्र पृच्छामि कारणम् ॥

एकैकस्मिन्ने मुक्तिं कल्पे कल्पे गते द्विज ।

अभविष्यज्जगच्छून्यं कालस्यादेरभावतः” ॥

इति भीमजने पृष्ठो मार्कण्डेयः प्राह —

“ जीवस्थानस्य सर्गेण नरे मुक्तिमुपागते ।

अविम्व्यशक्तिर्भगवान् जगत्पूरयते सदा ॥

ब्रह्मणासह मुच्यन्ते ब्रह्मलोकमुपागताः ।

सुउच्यन्ते च महाकल्पे तद्विधायापरं जनाः ॥

सर्वे जीवप्रमाणाः स्युः सर्वे कल्पास्तथा नृप ।

इति जीवानां सर्गध्वनात् कथं तेऽनादयः उच्यते सत्यं
कूदीभूतकर्मकदम्बा अप्यनुपलित कर्मभोगत्वात् भगवन्माया-
शक्तिविशेषगद्गर एवानन्ताः कालः * जवानां गणा लीना
वर्त्तन्ते तेषां मध्ये केषाञ्चित्तत्र तत्र कल्पप्रादुर्भावमेव सर्गः
ननु नूतनजीवसृष्टिरिति सर्ववादिनां सम्मतम् वैष्णवसिद्धान्ते
तेषु भगव एव आराधनाप्रत्ययेन भुत्वा प्रतिपादनात् तथा
“सूक्ष्माणामप्यहं जीवः” इति भीमगवद्वचनात्—

“ वांलाप्रशतशो भागः कल्पितो यः सहस्रधा ।

तस्यापि शतशो भागो जीव इत्यभिधीयते ॥

इति भीमिष्णुधर्मोत्तरवचनाच्च तेषामणुत्वेपि देहव्यापिचैतन्यं
सम्भवेदेव यथा गृहैकदेशस्योपि दीपः सर्वं गृहं तेजसा
व्याप्नोति तथायमणुरपि चेतनालक्षणेन स्वप्रभावविशेषेण सर्व-
देहं चेतयति यथा अयस्कान्तः स्वसज्जितं लोहं चालय-
तीति तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—

“ अणुमात्रोप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति ।

यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविप्रुषः” ॥ इति

किन्तु यद्यपि सामान्यतः सर्वजीवानां स्वरूपमिदमुक्तम्
तथापि भक्तिप्रभावेणाविभूतालौकिकशक्तीनां भगवन्प्रियाणां
स्वरूपं सर्वतो विलक्षणमेव तेहि भक्तैकप्रियतयेव
भीमगवन्तमनुभवन्ति तदितरेषु सर्वत्र समतयैवेति
निन्दति—सममिति । प्रियेषु प्रियतरेषु च भीमगवन्तं
भगवन्तुजानतां यद्वा जीवानां नियम्यत्वात्सत्त्वां सममनुजानतां
मतस्तु, ज्ञानस्य दुष्टतया तत् अमतम् अज्ञानमेवेत्यर्थः । यद्वा
ननु भवन्तु वे जीवाः तस्य नियम्याः रुद्रादयस्तु तत्समा-
प्येयत आहुः—सममिति । रुद्रादीनापि त्वां समं तुल्य-
मिति ॥ ३० ॥

ननु विद्वच्चरकातय इत्यादिना शक्तिसम्बन्धान्मसो
जीवानां जन्मोक्तम् तत्र किं मत्प्रकृतेरंशस्य जीवरूपेण जन्म
अद्वयतारस्य पुरुषस्य वेत्याशङ्क्य निराकरोति—न घटत इति ।
तत्र हेतुः अजयोरिति । ननु ततः कथमेते स्युरित्यपेक्षया
माहुः—अजयेति । उभयस्य प्रकृतिपुरुषयोर्व्यस्य युजा योगेन
योगसाधत् प्रकृतो पुरुषस्त्वरूपस्तेन विमृषाः जीवाः प्रादु-
र्भवन्ति तयोयोगस्य स्वाभाविकप्रभावादुच्यन्त इत्यर्थः । यद्वा
यस्य प्रकृतिपुरुषरूपं युनक्ति निबोजयति इति उभययुक्

सामान्यविच्छक्तिः तथा च भीमिष्णुपुराणे—

“ प्रधानञ्च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ।

विष्णुशक्त्या महाबुद्धेः वृत्तौ संभवधर्मिणा” ॥

यद्वा उभयस्य जीवाभिजाभिन्नत्वस्य युक् योगः समाधानं
यथा सा उभययुक् सामान्यविच्छक्तिः तथा तु भवस्येव
अतस्तत्त्वदीयशाक्तविलसितत्वात् त्वसो भिजाभिजाभेति
भावः । विच्छक्तिविशिष्टचित्कणत्वात् जीवस्य तत्रानुरूपो
दहान्तः जलेति । यथा बुद्बुदा वायुविशिष्टत्वात् जला-
द्भिजा एव जलरूपत्वादभिजाभेति तदुपलक्षणं यथा सूर्य-
तत्किरणकणादयमेति अतस्ततो नात्यन्तभिन्नत्वात् त्वयि
लयावशेषं प्राप्नुयुरित्याहुः—त्वयीति । परमे परमकारणे सरिता-
मर्णवे लयेनात्यन्तभेदाभावमाशङ्क्य दृष्टान्तात्तरमाहुः—मधुनीति ।
मोक्षेण तेषां भगवति लये सत्यपि पृथक् सत्ता भात्येव अतो
लिङ्गदेहादिसर्वेषां भिद्यतात् मुक्त्या लीनानामपि भीमगवदि-
च्छया पुनः कल्याणदेहभाक्त्वं सिद्धयेत् तच्च ब्रह्माण्डपुराणादौ
भीमगवति लीनस्यापि भीमहादस्य तादृशत्वोक्त्या व्यक-
मेव यद्वा ननु लक्ष्मीसहितस्य मम तत्रतत्र जन्मना जीवैः
साम्यं किं न स्यात्? तत्राहुः” नेति । प्रकृतिपुरुषयोर्लक्ष्मी-
नारायणयोरुद्भवः जीववदुत्पत्तिर्न घटत एव यतः अजयोः
जीववत्त्वं जायेथ किन्तु लालया स्वयमेव प्रादुर्भवथ इत्यर्थः ।
असुभूतो जीवा एव उभययुजा मातापितृयोगेन भवन्ति
उत्पद्यन्ते बुद्बुदा यथा वायुजलयोगेन युवयोः प्रादुर्भावोप्येषां
संसारध्वंसायैवेत्याहुः—त्वयीति । युवयोर्विधिवैर्नामभिगुणैश्च
नाम्नां गुणैरेतुलीनैरितिवा अशेषरसाः अशेषो रसो येषु
तथाभूताः सन्तः त्वयि मधुनि महामधुररसरूपे निलिङ्ग्युः
इत्यतीतनिर्देशस्तन्निर्धारविषयक्या ध्रुवमत्यन्तसंयोगं प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । शेषं समानम् ॥ ३१ ॥

अहो भगवन् । तैः कृतोऽयं मोक्षस्वीकारोऽपि सुधीभ्य-
स्त्वङ्गकेभ्यो न रोचत इत्याहुः—नृप्ति । अमीषु मुक्तेषु
नृषु तव मायया भ्रमस्त्वङ्गकिमहानन्वाग्धित्यागेन सर्वोत्त-
मतया मोक्षसुखस्यापि भक्तिसुखे एवान्तर्भावोऽभिप्रेतः कृपादि-
प्रबोजनस्य सम्प्लुतोदक इव तथाच गीतासु “यावानर्थे
उद्वपाने सर्वतः सम्प्लुतोदकः” इत्यादि अनुप्रभवं प्रतिजन्म
भक्तिरसिकतया मोक्षस्वीकारेण जन्मप्रहणात् ननु तर्हि जन्म-
मरणादि ना संसारदुःखं स्यादेव तत्राहुः कथमिति । तेषु
संसारभयं कथमनुवर्त्तता भक्तौ प्रवृत्तं पुनः कथमायात्वि-
त्यर्थः । तत्र हेतुः तथेत्यादि । अमवधारणेऽस्ति त्वच्छरणा-
गतेष्वपि कालमयं नास्ति भावं कुर्वन्तु च तत् कथं स्यात्
अतो भक्तिवासनाभरानुहस्या सदा सुखिनां तेषां गर्भवासा-
द्यस्फुर्त्या कथञ्चिदपि दुःखस्पर्शोऽपि न स्यादेवेति यद्वा
शुद्धबुद्धयस्तु त्वयि भक्तिं कुर्वन्ति कथम्भूतं प्रभवः प्रकृतो
भवः अभ्युदयः त्वत्प्रसादरूपः यस्मात् तं ननु भक्तानामपि
जन्म भूयते तस्मिन् सति कथं संसृतिभयनिवृत्तिरित्यतः
आहुः—कथमिति । अनुवृत्तिमात्रं कुर्वतामपि भवभयं नास्ति
किं पुनर्भावं दधताम् अत एव भीमहादेन प्रार्थितम् ‘नाथ
योनिसहस्रेषु येषु येषु’ इत्यादि अस्तुतावदनुवर्त्तिनां शर-
णागतानामपि तावत्कालमयं नास्ति इत्याहुः—तथेति । तथा

असनाततजीवगोस्वामिकृतबुद्धनोषिणी ।

भीरावदेन्द्रवचनं “सकृदेव * प्रपन्नो यस्तवासीति च याचते” इत्यादि ॥ ३२ ॥

ननु किं मङ्गलत्वा स्वयमेव योगशास्त्रमवेक्ष्य तन्निरूपितैरुपायैः सुधीर्भिर्निस्तरिष्यते इत्यत आहुः—विजितेति । विजितहृषीकेशायुभिरपि योगिभिर्योऽद्वान्तो मनस्तुरगस्तमिति स्वशक्त्यनियम्यत्वं सूचितम् यतोऽतिबालं गुरोर्भरणभयणं धिना केनाप्यदमितं मनस्तुरगं ये गुरोर्भरणं सम्यगवहाय नियतं यतन्ते संशयेन कथञ्चिदाभयणेनापि संसारार्णवतरणं सूचयति उपायविदत्वाद्वा हेतुः, हे अजेति । यतस्त्वं प्राणायामादिभिर्न प्रकटो भवसि किन्तु गुरोः परमभागवतत्वात् त्वत्पादाभयणेनैवति भावः । वणिजः सायात्रिकाः कर्णधरः कर्णधारः इह अस्मिन् लोके व्यसनशताम्बिताः सन्ति भवन्ति बहुलसाधनसङ्गावेपि एकाभावेन बहुव्यसनप्राप्तौ वृष्टान्तः जलधातुकृतकर्णधरा वणिज इवेति ॥ ३३ ॥

स्वजना बान्धवाः यद्वा स्वाः ज्ञातयः जनाः भृत्याः सुताः अपत्यानि दाराः कलत्रं केवलं ते त्वद्वेक्षणप्रयासमात्रमित्यर्थः । रथ इत्युपलक्षणे बाहनादिविभूतीनां भयतो जनस्य सर्वरसे सर्वसुखरूपे किम्बा सर्वे रसाः सान्द्रपरमानन्दाः यस्मात् तस्मिन्त्ययि सति एतैः स्वजनानि किं कोऽर्थः अपि तु न कोपीत्यर्थः । तत्र हेतुः स्वस्यादिपदद्वयम् अनेन नभ्वरतया शोकावहत्वं वर्तमानेति तत्तुल्यतया तत्त्वतः सुखराहित्यं चोक्तम् समस्यन्तपाठेपि स एवार्थः । अन्यस्यैव्याख्यातम् तत्र चार्थो वस्तिवत्यर्थः । यद्वा ननु कथं व्यसनशतान्बिताः सन्त्युच्यते स्वस्ववैभवेन नृणां सुखित्वमनेन व्यसनित्वाभावादित्यत आहुः—स्वजनेति । आत्मा यज्ञः शरीरादिपालनप्रयत्नः सुरयः शोभनरथः नृणाम् आत्मनि सर्वजीवानाम् अन्तर्यामिरूपे यद्वा नृणां सवजानतामित्युच्यते णान्वयः । इत्येतत् सत् तत्त्वं मिथुनतः मिथुनभावात् रतये स्त्रीसम्भोगाय अर्थः पदार्थः ॥ ३४ ॥

अधुना वैराग्यसिद्धये सत्सङ्गार्थं महातीर्थसवामुपदिशन्ति—भुवीति । प्रायः पृथिव्यामेव तादृशतीर्थोदिसङ्गात् ऋषयः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञा विप्राः अतो विमदाः अत एव भवत्पदाम्बुजहृदः आत्मनि स्वतः प्रेष्टे नित्यसुखरूपे च किं वा अतो नित्यम् अव्याहतं सुखं यस्मात् तस्मिन् पुनरिति वाक्यालङ्कारे किं वा तीर्थोदिसेवनात् पश्चात् अन्यसैव्याख्याते यद्वा ते महाभागवता ऋषयः भूमण्डले पुरुपुण्यतीर्थसदनानि महापुण्यहेतुतीर्थरूपाणि सदनानि आश्रमाश्च अर्थात् महापुण्यार्थिनः दधति पापणार्थोऽत्रधाधातुः पुण्यमिति नृपजनसङ्गमालिन्यनिरासेन सम्बर्जयन्तीत्यर्थः । पापणे सामर्थ्यमाहुः—भवत्पदाम्बुजहृदः तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि “स्वान्तःस्थेन गदाभूता” इत्युक्तेः अत एवाधमिदङ्गिजलाः विमदाः सर्वाभिमानशून्याः यद्वा भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानि दधति धारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । ऋषिजुष्टजलादीनामेव तीर्थत्वात् येच सकृदपि स्वयि मनो दधति तेषां पुरुषाणां सारं शान्तिं ज्ञानादिकं हरन्तीति पुरुषसारहराः ते च ते आवसधाञ्च नृपप्रतिभूतीनामालयाः तातोपासते तत्र न गच्छ-

* प्रपन्नो ॥

न्तीत्यर्थः । किमुत भवत्पदाम्बुजहृदः यद्वा पुरुषसार हे पुरुषोत्तम ! हरावसधान् कद्रव्यालयाद् न सेवन्ते कद्रमभिर-सेवां न कुर्वन्तीत्यर्थः । किमुत प्राकृतवैवतनृपादीनां ननु भीरुद्वेगेन भीविष्णोः भेदे कृते शास्त्रे दोषः भूयते तथाच पुराणवचनम्—

“यो वै विष्णुः स वै कद्रः स हरिर्यस्तु कद्रकः ।

भेदकृत्तरकं याति यावदाभूतसम्पुषम्” ॥ इत्यादि

बहुलं न कृते भेदे गुणाश्च यथा भवेव—

“त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै मिहाम् ।

सर्वभूतात्मनां ब्रह्म स शान्तिमधिगच्छति” ॥ इति

सत्यं तो दोषगुणो त्रैगुण्यधर्मनिष्ठतया वैष्णवदीक्षारहितेषु साम्येनैव देवत्रयं जानातु वैदिकेषु स्मार्त्तविषु च विद्वेद्यौ ननु परमभागवतेषु एकान्तिषु तथाच पञ्चपुराणादिषु—

“यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिवैदेतैः ।

समत्वेनैव वीक्षेत स पापघ्नी भवेत् सदा” ॥

इत्यादीनि बहूनि वचनानि एतदेवाष्टाशीतितमाध्यायस्यैव शृङ्गासुरोपाख्याने सारस्वतमुन्युपाख्याने च भीविष्णोः सर्वोतिशायिमहिमनिरूपणात् स्फुटीभवित्यति—भीविष्णुधर्मोत्तरेण लिङ्गस्फोटनसिद्धोपाख्यानमेवात्र प्रमाणं तथाहि—विष्वक्सेननामानमेकान्तिनं प्रति प्रामाध्यक्षपुत्रवचनम्—

“देवकर्मण्यशक्तिर्मे तात पूजय शङ्करम् ।

देवतायतनं गत्वा यत्र तात प्रतिष्ठितम् ॥

लिङ्गमस्ति सुरेशस्व महादेवस्य निर्मलम् ।

एतदुक्तः प्रत्युवाच वयमेकान्तिनः भूताः ॥

चतुरात्मा हरिः पूज्यः प्रादुर्भावं गतोऽथवा ।

पूजयामश्च नैवान्यं तस्मात् त्वं गच्छ मा चिरम्” ॥

इत्यादि । ततो प्रामाध्यक्षपुत्रे तस्य विष्वक्सेनस्य शिरश्चेतुमुद्युते लिङ्गं स्फोटयित्वा निर्गतेन भीनृसिद्धेन परिवारस्य प्रामाध्यक्षपुत्रस्य शिरांसि क्षिप्रानीति किन्तु वैष्णवानां यथा शम्भुरित्यत्रैवोक्तत्वादस्मिन्नेकान्तिभिरपि प्रणादिभिरादरः कर्तव्यः निन्दा तु सर्वथा परिहर्तव्या ।

“यो मां समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः ।

विनिन्दद् देवमीशानं स याति नरकं भुवम्” ॥

इत्यादिपुराणवचनेभ्य इति ॥ ३५ ॥

वैराग्यार्थं तीर्थसेवनमुक्तं तेष्ववैराग्यादिकं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे घटेनेति सन्यायं तदुपपादयन्ति—सत इति । इदं विद्वं सत् सत्यं तत्र हेतुः एतः सत्यात् त्वदवतारविशेषादुत्थितं सत्यादुत्पन्नं सत्यमेव इदमेव यथा ऊर्णनामादुत्पन्नं तन्तुजालकमिति चेत् ननु भोः तर्कहतं युक्तिबाधितमिदं तदेवाह—व्यभिचरति क्वचिदिति । सत्यादैन्द्रजालिकादुत्पन्ने पदार्थे व्यभिचारः मुहूर्त्तान्तरे विलयनात् नन्वत्र निमित्तकारणोत्पन्ने व्यभिचार उक्तः । ऊर्णनामिदृष्टान्तेननु उपादानोत्पन्नं दर्शितं तत्राहुः—क्वचमृयति । मरीचिकोपादाने जलेमिध्यात्वमेव ननु तत्र । ज्ञान-यन्मादेव मरीचिकायां जलत्वं प्रतीयते इह तदभावात् शून्यत्वमेव इति चेन्न नेह युक्तमित्यर्थः । इत्यपि तथा तथात्वमेवाहुः—उभययुगिति । मायासम्बन्धेन पुरुषादुत्पन्नत्वात् मायिकात्थनासत्यमेव ननु मरीचिकाजलदृष्टान्तेनासत्यत्वं साध्यते

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

दृष्टुं तस्य सादृश्ये सति प्रवर्तते तेनानयोः बहुवैसादृश्यात्
दृष्टान्तो नोपपद्यते विश्वं हि विविधान्तवैवित्रीभिर्विलक्षणं
• न तथा मरीचिकाद्युपादानं जलादिकमित्यत आहुः—व्यवहृतय
इति । विकल्पो विविधकल्पना शतमप्यन्धानां पश्यन्तीत्यन्ध-
परम्परान्यायेन व्यवहारार्थम् इवितः प्राप्तः “इष गतो”
इत्यस्मात् ननु तर्हि कथं वेदार्थज्ञाः पण्डिताः अपि व्यव-
हारमात्रार्थेषु कर्मस्वाशक्त्या दृश्यन्ते तत्राहुः—भ्रमयतीति ।
यद्वा इदं सत्यं सत उत्पितत्वात् उभयो युक्तिबाधितमिति
चेत् न कश्च इयमिच्छति कश्च मृषा न स्यात् तथा अनेन
प्रकारेण उभययुक् उभये न सत्तासत्तालक्षणेन युज्यत इति
सदसद्रूपमित्यर्थः । प्रायः सद्रूपमेव कचिदसत् प्रतिभासते
इति तथाहि जीवे मुख्यमाने तस्य भूतपञ्चकादि सङ्घाते
आत्माद्यध्यासोऽसद्रूपत्वावश्यमेव भूतपञ्चकादिकान्तु सद्रूप-
त्वावशिष्यते चेति सदसद्रूपत्वं प्रपञ्चस्य ननु तर्हि कथं
केचित् प्रवाहसातत्यरूपत्वेनैव नित्यत्वात् सत्यं मन्यन्ते
केचित् क्षणिकं केचित् मिथ्याभूतमपि प्रातीतिकसत्तयैव
सत्यमिति चेत्तत्राहुः—व्यवहृतये केवललौकिककृत्यनिर्वेदाय
अन्धपरम्परया विकल्पः कृतः श्रुत्यादितात्पर्याङ्गानादन्धत्वं
तदेव विशदयन्ती भ्रमयतीति उक्त्यजडान् ।
निजदुराग्रहरक्षाव्यप्रतया पूर्वापरपरामर्शशून्यात् भारती
सरस्वतीं देवीं तेषां हृदि तथा बहुधा वृत्तनैः स्फुरन्ती इतः
अस्मिन् अर्थे भ्रमयतीति वैष्णवानां सम्मतस्तु सिद्धान्तः
सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयात्मविद् इत्यत्र लिखितः सत्
कार्यवादिना वैष्णवविशेषाः परमाभीष्टदेवतात् परमाचिन्त्य-
शक्तेराविर्भूतत्वात् सदैव विवृति न च भीमवतो विकारित्व
शङ्का यत् प्राकृतस्यापि चिन्तामण्यादेः स्वर्णरत्नादिप्रसवेप्य-
विकारित्वेन अचिन्त्यशक्तित्वं दृश्यते ततः किमुत अप्राकृता-
चिन्त्यानन्तशक्तेः भीमवतः तथाच श्रीविष्णुपुराणे—

“सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः कारणं तरोः ।

तथैव परिणामेव विद्वदस्य भगवान् हरिः ॥ इति

तथापि विवर्त्तवादिनः तथा वैनाशिकादयश्चासदेव ववृति
तन्नासद्रूपत्वं भीमवत एवासम्मतं तस्यासुरपक्षायत्वेनोपेक्षा-
कक्षानिश्चितत्वात् तथाहि तस्य वृत्तनं गीतासु “असत्यम-
प्रतिष्ठं ते जगदादुरनीश्वरम्” इति तत्र केषांचित् भगवदे-
श्वर्यस्याप्यविद्याकल्पितमात्रत्वेनैव स्वीकारात् तथोक्तं भीमव-
वदाहया तत्सङ्कोपनपरैर्भगवज्जिः श्रीशङ्करपादपक्षैः शारीक-
अण्ये तदेवमविद्यात्मकोपाधिकपरिच्छेदापेक्षमेवैश्वरस्यैश्वरत्वं
सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतः इति केषाञ्चित्तु
साङ्ख्यवैनाशिकादीनामिद्वरस्यास्वीकारात् अनीश्वरत्वमिति किन्तु
कचित्तुवैराग्यार्थमेव विद्वदस्यासत्यत्वं प्रतिपाद्यते यथा जीवः
सर्वे मिथ्येति ज्ञानेन सर्वत्रानसक्तोभूत्वा भीमवद्भजनोन्मुख-
स्यादिति ॥ ३६ ॥

• एतत्पूर्वोक्तमेव विशदयन्ति इदं विश्वं सृष्टेः पूर्वं त्वयि
धीमत्वात् न आस पृथक् नासीदित्यर्थः । लयस्य साम्नि-
त्वात् पृथक्नभविष्यति । अतोन्तरा मध्ये एकरसे चिदने
त्वयि यद्विभाति विभिन्नतया भाति तन्मृषा अत इदं विद्या-
स्यापन्नत्वात् द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणजातयः सुवर्ण-

रजतादयः तादृिकल्पपथैः कटकाकिरीटकुण्डलादिभिरुपमीयते
तानि यथा सुवर्णादितादात्म्यापन्नत्वात् तद्रूपण्येव तथेह
विश्वमपि इति अतो हेतोः क्रतमेवेदं अबुधा मनोविलास-
मवयान्त यद्वा ननु ते पाषण्डादयः शास्त्रयुक्त्यैव वदन्ति
तत् कथमन्धत्वं तेषाम् ? तत्राहुः इदं जैनजङ्गमस्लेकज्ञादि-
शास्त्रं भ्रमे कृतयुगादौ यस्मात्प्रासीत् निधनादनु कलिकना
करिष्यमाणात् पाषण्डिनां निधनादनन्तरं च न भविष्यति
अतः अन्तरा मध्ये द्वापरान्तकलिसम्बन्धिनि काले त्वयि
त्वद्विषये तेषां मितं मानं ज्ञानमिति यावत् मृषा विभाति
एकरसे एकरसिन् वेद् एव समाहात्म्यबोधकत्वात् रसो
यस्य अनो द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणस्य स्वर्गादेर्जातये
जन्मने निजये धूर्त्तधातुवादिनां ये विकल्पाः नानौषध्यादिभिः
विषधकल्पनाः तेषां पाणभिमार्गैरुपमीयते तथा तेषां विविध-
कल्पना मृषा धातुवादेन विज्ञाशाहताशान्तस्य दुर्मतेरिति
प्रसिद्धेः तथेतेषां शास्त्रमपीति ननु तर्हि कथं सुबुद्धिमाया
अपि तत्पथानुवर्त्तितया तत्र सुषु विश्वस्ता दृश्यन्ते
तत्राहुः—वितर्धन्ति । मनोविलासं निर्मूलम् अबुधा एव ननु
सुबुद्धय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं प्रपञ्चस्य मिथ्यारूपत्वेपि निजदुर्वासनया मायिक-
विषयभोगाभिविवेचने जीवा विविधदुःखं प्राप्नोतीत्याहुः—
स इति । यथा अजया ननु मायया बहिरङ्गशक्त्या कथं
चिद्रूपस्य मन्त्रशस्य तस्येदृशोऽनर्थः सम्भवेत् मायोपेक्षके
त्वयि तद्वैपरीत्येनानर्थस्य मायिकाशक्त्यंकहेतुकत्वावगमादिति
व्यतिरेकमुखेनाहुः—त्वमिति । जहासि उपेक्षसे नाद्रियस
इत्यर्थः स्वकीयाया अपि दोषावहत्वात् त्यागे दृष्टान्तः,
अहिरिवेति । अतो मायासम्बन्धेन महादोषं मायोपेक्षया
महागुणं च विचार्य मिथ्याभूतेपि मायिकावयवभोगादौ
कथमपि बुधैरासक्तिर्नैव कार्येति तात्पर्यम् । अन्यत्वेऽर्थाव्या-
तम् । यद्वा यत् यस्मात् अनुशयीत भोमार्थमनुवर्त्तते तत्
तस्मात् गुणान् विषयान् जुपन् अपेतभगः ध्वस्तनिजज्ञान-
रसन किं वा त्वज्जक्तिभाग्यराहितः सरूपतां प्रपञ्चातीनोपि
प्रपञ्चसाध्यम् अतोऽनु वारं वारं मृत्युञ्ज भजति यद्वा
प्रपञ्चास्यासद्रूपत्वेपि मिथ्यैव जीवो दुःखं प्राप्नोतीत्याहुः—
स इति । हे अज ! जीववज्जन्मरहितः सुजीवः अजाम् अवि-
यातु प्राप्नोतु नाम यत् यस्मात् गुणान् जुपन् जापितुं हेतो
शतृप्रत्ययः । तामनु शयीत तत्र परमासक्तिं कुर्वीत तदनु
सरूपतां जन्मेत्यर्थः । ननु प्रपञ्चमध्ये कृतावतारस्य ममापि
तत्सम्बन्धे सम्भावनास्तु तत्राहुः त्वमुत त्वन्तु नाम
अविद्याय आविद्यकसृष्टिं जहासि कूरतः पारहरामि अहिरिव
कञ्चुकं यथा त्वत्के कञ्चुके सपौ दशमपि नापयान तथा
त्वम् आविद्यकसृष्टावित्यर्थः किन्तु वैकुण्ठलोकं त्वं सदा
रमयस इत्याह महर्षीति परमचिन्प्रकाशरूपं ब्रह्मतादात्म्या-
पन्नं वैकुण्ठलोके अष्टगुणिने अष्टैश्वर्यपूर्णं आसभगः प्रकटित-
सर्वैश्वर्यः महीयसे शोभसे ननु सत्त्वलोकादिविभूतिवत्तदैश्वर्य-
स्यापि गुणविलासनाऽस्तु तत्राहुः—अपामेयभग इति । तदै-
श्वर्यस्यानन्त्यात् सर्वगुणानीतमेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति विषयमाया महानर्थावहत्वेऽपि यतयः कृतसंन्यासाः
अपि न तस्यैव निःशेषमुद्धरन्ति हृदि गतः सामान्येन

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्संविणी ।

तत्रैषां अन्तर्यामितया स्वस्य च इति वर्त्तमानोपि स्वस्मिन् । सन्मानस्याप्यप्राप्तये इष्टान्तः, अस्मृतेति । हे भगवन्निति । तस्मैभ्यस्तथा तवाङ्गालङ्कारादिना तेषां तदुचितमेवेति उभयत्र दुःखमेवाहुः—अनपगतं । अनपगतः सन्त्यासेन निवृत्त्यु-
न्मुक्तोपि विकल्पाचरणेनानपयातो योऽन्तको यमस्तस्मात् अनुन्न
नरकपातादि दुःखं तथा भवतः संसारात् कथम्भूतात् अन-
धिकतपदात् अनधिकृतानि भल्लानि पदानि वारिष्ठ्यतभोग-
वस्तुनि यत्र तस्मात् भोगेच्छायामुत्कटायामपि लोकनिन्दा-
शङ्कया भोगार्थमुद्यमाकरणादिहापि दुःखमिति ॥ ३९ ॥

एतच्चाशेषं त्वद्भक्तविषयकमेव त्वद्भक्तस्य तु देवापतित-
विषयभोगेनापि न कुत्रापि दुःखं किन्तु सर्वत्रैव महत्सुख-
मित्याहुः—स्वद्वगमीति । सर्वथा सर्वोत्कृष्टतया वस्तुना जानाति
स इत्यर्थः । किं वा तवागमो ध्यानादिलक्षणः यद्वा अस-
म्भावनादेनिरासकयुक्त्या स्फोरणं तद्वा भवदुत्थयोर्धि-
नविनोदार्थं भवदिच्छयोद्भूतयोरिति विशेषणं गुणवि-
गुणान्वयावेदने हेत्वन्तरमपि हेतुम भक्तरीश्वरेच्छायाः परि-
पास्यत्वात् गभीरभक्तवात्सल्यजातत्वादत एव प्रीत्यानुमोद्य-
त्वाच्च कथं भक्त इत्यपेक्षावामाहुः—अनुयुगमिति । प्रतियुग-
मन्वहं च मनुजैः सर्वमनुष्येन्द्राभूतैर्वा गीतपरम्परा तन्मा-
हात्म्यसम्बन्धिगीतश्रेणी तथा त्वं भवणभूतः ते परिपूर्णं
भूतः सदैव भुत इत्यर्थः । हे सगुणेति ! तच्च त्वत्कारुण्य-
प्रभावादेवेति भावः । किं वा हे सर्वसद्गुणार्णवेति गीतप-
रम्पराया अपि तादृशत्वमभिप्रेतम् । न च तस्य त्वां विना
किञ्चिदप्यत् साम्यमित्याहुः—अपवर्गगतिः अपवर्गस्यापि
गतिराभयः किं वा अपवर्गेण गतिर्गम्योपि स्वमेवेत्यर्थः ।
अन्यस्यैव्याख्यातं यद्वा भवदुत्थयोर्भवदिच्छोद्भूतयोः शुभाशुभ-
योः सदसत्कर्मणोगुणदोषसम्बन्धान् न वेति न मन्यत
नापेक्षत इत्यर्थः । तत्र भवदुत्थेत्येष एव हेतुः यथा नियु-
क्तोऽसि तथा करोमि इति सर्वत्रेश्वरेच्छामननात् अतस्तर्हि
तद्भक्तिप्रवृत्तिकाल एव देहभूतां गिरो न वेति तत्रानधिका-
रात् तथा चाकं श्रीभगवता—

“तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्वेद्येत यावता ।

मत्कथा भवणादौ वा भज्या यावन्न जायते” ॥ इति
अत एवोक्तकरभाजनेन “देवार्थभूतास्तनुणां पितृणाम्”
इत्यादि सगुणा सर्वसद्गुणालङ्कृता या गीतपरम्परा तथा
यद्वा त्वद्भक्तस्तु सदा परमात्मन्तुल्यं भग्न एवेत्याहुः—स्वद-
वगमी त्वयि भग्नमनाः परमभक्तः भवदुत्थशुभाशुभयोः
भवत् जायमानं उर्यं उत्थितश्च तयोः जायमानोत्थितयोः
देहभूतां देहभृज्भिः क्रियमाणकृतयोरिति यावत् शुभाशुभयोः
पुण्यपापयोः गुणविगुणान्वयान् गुणदोषसम्बन्धान् न वेति
कः किं करोति कृतवान् वा ततो वा भद्राभद्रं किं जातं
तत् सर्वं न जानातीत्यर्थः । तर्हि तेषां स्वावगमका गिरश्च
न वेति किञ्च यैर्मनुजैः युगे युगे सगुणा त्वदीयगुणसहिता
या गीतपरम्परा तथा भवणभूतः कर्णयोर्भूतस्त्वं तेषां अप-
वर्गगतिः प्राप्त्युपायो यस्य तथाभूतस्त्वं भवसि संसारचं-
सेन निजसामीप्यप्रदो भवसीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवमनन्तमहिम्नो भगवतो महात्सवं वर्णयन्त्यः शक्तिरहिता

इव तथैव स्तुतिमुपसंहरन्ति—युपतय इति । एते अपि युपतयैपि
ते अन्तं त्वम्महात्म्यावधि यस्य श्रीचतुर्भुजमूर्तेस्तवः अन्तरा
एकरोमकूपमध्ये सह वान्ति तथा चोक्तं षष्ठे चित्रकेतुना—

“क्षित्वादिभिरेषाकिलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैरण्डकोशः ।

यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिसङ्गमः” ॥ इति
एवं परिच्छिन्नत्वेप्यपरिच्छिन्नत्वमपरिच्छिन्नत्वेपि परिच्छिन्नत्व-
मित्येवं परमदुर्वितर्कस्वरूपत्वेनानन्तमाहात्म्यमरत्वमेव दर्शितम्
व्यसेति काव्यस्य नित्यत्वेन सदा तेषां परिभ्रमणं सूचितम्
यच्छब्दस्य पूर्वैर्गैवान्वयः तच्च तैरपि व्याख्यातमेव यद्यस्मात्
त्वमपीत्यादि अतश्चिरसनेन त्वद्भयतिरिक्तनिवारणमात्रद्वारा
अन्यस्यैव्याख्यातं यद्वा हि अतो हेतोः मद्भिधाः, भूतयोः त्वयि
फलमिति त्वद्भजनेन त्वां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । एवं परब्रह्मणि
कथं भूतयश्चरन्तीत्यस्य प्रश्नोत्तरमन्तेऽप्यायुक्तमिति ज्ञानकाण्ड-
भूतवस्तु अतश्चिरसनेन भवविधना भवन्ति ब्रह्मरूपे निधनं
पर्यवसानं यासां ताः यद्वा स्तेष्वेकान्ते प्रार्थितमिदं यद्यस्मात्
देहस्य त्वम्महिमा अतः भूतयो मद्भिधाः भवानेव निवरा
धने यासां तथाभूताः सत्यः अतश्चिरसनेन अन्यसर्वपरित्या-
गेन त्वयि फलमिति सफलमनोरथा भवन्ति यद्वा अकारो
विष्णुः अहो विष्णो ! तस्यासम्पन्नोरथस्य निरसनेन निराकृ-
णेन भवत् सद्यो जायमाने निधनम् मरणं यासां तथाभूता
भविष्यन्तीति । वयमित्यनुक्तिर्लज्जाविना ततश्च श्रीभगवत्कृपया
काले श्रीनन्दगोकले अत्र गोप्यस्ता बभूवुरित्युपाख्यानं सुप्र-
सिद्धमेव ॥ ४१ ॥

यद्वा श्रीकृष्णे कथं भूतयश्चरन्तीति प्रश्नस्य भक्त्यैव चर-
न्तीत्युत्तरमुक्तम् तदेव कृष्णैकपरत्वमाह—स्वसृष्टमिति ।
शक्तिभिः शक्तिरूपाभिः पराङ्गनात्वेन वर्त्तमानाभिः श्रीराधा-
चन्द्रवत्यादिभिः सह शयानं निकुञ्जादौ निद्रां भजन्तं परम-
पुरुषोत्तमं श्रीकृष्णं किं कृत्वा शयानं स्वसृष्टम् इदं धर्ममयीवाद्
वर्त्म आपीय ताभिः सह शयनेन समाच्छाद्य तदन्ते तस्या
निशायाः शेषं भूतयो गोपीभावं प्राप्ताः बोधयामासुः जागरयामासुः
कैः तद्विज्ञैः बोधोचितैर्वचोभिरित्यर्थः । यथेति इष्टान्तितं परं
सुसङ्गतमेव ॥

जयजयेति माङ्गल्ये हे अजित ! अजां निद्रां जहि अही-
त्यर्थः । ननु ममैका लीलेयं किमिति हेया ? अनाहुः, दोषेति
दोषेण चरणाभूतलीलावलोकनाभिर्भावकुरेण यद्वा दोषेण
ब्रजप्रामाणिकजनागशङ्कालक्षणेन गृहीतो गुणो लीलात्वरूपो
यस्यां गृहीतस्तिरस्कृतो गुणो लीलात्वरूपो यस्यास्तां निद्रा-
लीलातो जाग्रदलीलायाः सर्वसुखकरत्वेन वैशिष्ट्यादित्यर्थः ।
ननु भवतु लीलात्वे गौणताभ्याः किन्तु विभ्रामसुखकारीयं
हातुं न युज्यते तत्राहुः, त्वमसीति । स्वस्वरूपेणैव स्वप्राप्त-
सर्वानन्दोऽसि ननु यद्यहं स्वस्वरूपानन्देनैवानन्दीत्युच्यते तर्हि
दुन्दावनस्य हुमलतादयो भ्रमरमयूरमृगादयश्च ममानन्दो-
त्कर्षणकुर्वतीति युष्माकमभिप्रेतमित्याशङ्क्याहुः—अगजगदो-
कसां हुमाविभ्रमरादीनाम् अकिञ्चिदशक्त्यवबोधकं हे निज-
नन्दुहेतुतत्त्वसर्वसामर्थ्यप्रकाशक ! त्वत्कृपावलोकनाद्यनाभ्यस्तोपि
परमदुःकेन लीनशक्त्यस्युरिति भावः । अतः भवतु कृपा-
वलोकनं तेषां शक्तिं बोधयित्वा तानानन्दयद् तद्वारा आत्मान-
मानन्दयेत्यर्थः । न मया कथं दुन्दावो दुन्दावनस्था आनन्दयद्

भीसनात्मैर्जीविगोस्वामीकृतवृहत्सोविणी ।

तद्वद्वारा आत्मानमानन्दयेत्यर्थः । नन्वेकेन मया कथं वृन्दो वृन्दा-
इतीत्या आनन्दनीया इत्याहुः—कचिदिति । वत्सवत्सपालहरण
पद्योनिमोहनादौ रासकीडादौ च अजया बहुरूपतामिव तन्वया
चिच्छत्त्वा चरतश्चरन्तः सर्वे पाश्वे विचरन्तः तेषां कचिच्च
गोष्वनोद्धारणादौ आत्मना एकेनैव स्वरूपेण चरन्तं निगमः
भुतिः प्रतिपादयेत् तथा च तापिनीभुतिः “एको वशी
सर्वगः कृष्ण ईश एकोपि सन्न बहुधा यो ऽवभाति” इति ।
यद्वा वनु म(पु)त् प्रेयस्यावपि किस्मिदानीं वृन्दावनजीवबद्ध-
व्यानन्दे नहि नहि इत्याहुः ते इति । ते राधाचन्द्रावत्यौ
राधालब्धे वा कचित् अन्तर्लीलायां अजया । निद्रया द्वारा
कचिज्जाग्रत्लीलायां आत्मना तव स्वरूपभूतया चिच्छत्त्वा
तथा च भुतिः “तेभ्यन्नयोगानुगतं च पश्यन् देवात्मभूतां
स्वगुणैर्निगूढाम्” इति सर्वत्र चरतः समीपे चरन्त्या वानन्दत
इत्यर्थः । स्वप्ने जाग्रति च ताभ्यां सह सदा वृन्दावने विहा-
राद् ननु मम स्वात्मिकविहारः कथमन्यवेद्यः स्यात्तत्राहुः
निगमो मद्भिषयः अनुचरेत् सेवेत स्वप्ने विभामसहचरत्वा-
न्माहृतां यद्वा निगमो गोपीरूपो मद्भिषयः परिचरेत् निद्राव-
सरे त्वदङ्गे पुलकादिसौष्ठवेन विहारं जानीयादित्यर्थः । अत्र
बहूनां वृत्तत्वात् काश्चिदाहुरिति सर्वपद्येषु श्रेयम् तथापि
कचित् सकृतिः कार्यो ॥ क ॥

ननु—को विशन्तवृन्दावने यत्र मे सदा विहारः इत्यन
आहुः—वृहदिति । उपलब्धे दृष्टे एतत् वृन्दावनादिकं वृहत्
ब्रह्मैव अवयन्ति अनुभवन्ति महाभागवताः कथम् अवशप-
तया प्रलयप्यवश्यशिश्यमाणत्वेन यमः वृन्दावनात् विकृतेषु
विकृतिवत् प्रतीयमानस्य पुष्पफलादेरुदयास्तमयौ प्राहु-
र्भावौ नन्वायान्तं तर्हि विकारित्वं तत्राहुः अविकृतात्
पुष्पादेहेतुत्वेपि विकारशून्यात् प्राकृतेपि कल्पतरुः स्वर्णरत्न-
कुलं प्रसुवन्नप्यविकारी दृश्यते किमुत चिद्रूपं श्रीवृन्दावनम्
तच्च स्वर्णरत्नादिकुलं सत्यमेव तथापि विकारशून्यादेवास्मात्
प्रादुर्भवत् पुष्पादिकं सदैव किन्तु प्रादुर्भावतिराभावाभ्यां
विभूतीवत् प्रतीयत इत्यर्थः । मृदिवा वाशब्दार्थं वृन्दा-
वनादिमृत्तिकायां च विवृत्तेस्तृणादिरूपाया उदयास्तमयौ अवि-
कृताविति लिङ्गादिविपरिणामेन मृदित्यस्य च विशेषणं श्रेयम् तथा
वैशरसि पक्षे तिष्ठति तथा भूम्याहि तिष्ठतीति किञ्च वृन्दावनस्य
कृष्णवनत्वेन भूम्या प्रतिपादितत्वात् कृष्णवने नित्यानन्दवनमित्य-
र्थः । यतस्त्वद्विलासाधारस्य वृन्दावनादिकस्यापि ईदृशं महात्मम्
अतः श्रवणो नारदादयः मनश्चरणं च आचरितञ्च दैहिकचेष्टातत्त्व-
प्येष दधुः ननु कचिदन्यत्र ननु तर्हि मदघताराः किमुपास्या-
नस्युः तत्राहुः कथमिति । भुवि दत्तपदानि यथा स्वर्प-
पाषाणादिभूपरिणामेन व्यभिचरन्ति तथा त्वद्भजनन्तवाधताराय
कचिस्त्वद्वतारभजनं च त्वद्भजनाय स्यादित्यर्थः । तव सर्वा-
वताराविर्भावपदत्वाद् यद्वा श्रवणोऽत्र शृङ्गस्वरूपा मद्भिधा
गोप्यः शेषं पूर्ववत् यद्वा त्वयि तु अयि इति पदद्वयं अयि भगवन् !
कथयस्तु देवतापतर्यामिहाः अतः अत्र वृन्दावने सार्व
विभक्तिकस्तस्य मनोवचनाचरितं दधुः मनो वधुर्ध्यानेन वचनं
दधुस्तवादिना आचरितं दैहिक चेष्टां दधुः सर्वतः पर्यटनादिना
ननु वृन्दादिकं ब्रह्मेत्युक्तं ब्रह्मप्रविष्टानामावृत्तिर्न भूयते वृन्दावन-

[२९६]

प्रविष्टानाम्पु ततो निष्कान्तिर्विषयभोगश्च दृश्यते तत् कथं तद्व-
दतामित्यत आहुः—कथमिति । भुवि वृन्दावनभूमौ न्यस्तानि
पदानि कथं व्यर्थानि भवन्ति अतस्तेपि सर्वानर्थक्षपणैर्न त्वत्प-
दाब्जमेव प्राप्नुयुरिति भावः ॥ ख ॥

इति निखिलस्वरूपेभ्यस्तत्वात्कर्पाज्ञेतोः यद्वा यतस्त्वद्वृन्दा
वनस्यापि ईदृशो महिमा इति हताः व्यधिपते त्रयाणां
त्रिविधानां मुनिचरीनित्यप्रियाणां गोपीकुलानां प्राणनाथ !
देवीनामनुकिर्नित्यप्रियाणामशङ्कयात् खिललोकमलक्षपणकथा-
भृतांश्च खिलानि तपोयोगोपासनादिभिरप्यहृतानि ग्रहर्तु-
मशक्यानि दुष्प्राग्धादीनि भक्तिप्रतिबन्धकानि त्वदपरा-
धादीनि वा तेषां क्षपणीपरमश्मत्कारिरासलीलादिकथा
सैवामृतं तस्यार्द्धं अवगाह्य तत्र निमज्ज्य सूरयो महाभाग-
वताः तपांसि स्वधर्मान् ज्ञानमार्गादिगतिपरिभ्रमान् हे परम !
सर्वोत्कृष्ट ! अजस्रसुखानुभवं यथा स्यात्तथा ये तव पदं
पदारविन्दं सेवन्ते पादसेवायाः सर्वविधभजनास्पदत्वात्
तथा सर्वेषां सन्तापहरत्वात् आह्लादनत्वाच्च धाम्नां विधत्स्व
तत्थांशेभ्यरे लीयन्ते अपुनरावर्त्तितया नश्यन्तीति स्वधाम
विधुताशयाः तथाभूताः कालगुणाः येषां तत्र कालो मृत्युः
गुणाः प्रकृतिगुणाः ते तपांसि जहुरिति किमुत घक्तव्य-
मिति ॥ ग ॥

एवं भक्तिनिश्चयान् प्रशस्य तद्विहीनानां गिरमसत्रयाजिनो
द्विजानाकांशस्यः तत्प्रियजनप्रीणनं प्रार्थयन्ते इत्येति ।
ते केन प्रसिद्धाः असुभृतः प्राणिनः दीक्षितत्वब्राह्मणत्वादे-
रनुक्त्या केवलमसुभृत्त्वेन निर्देशः परमकोपार्थेनाह अमून
प्राणानेष विभर्त्ति पुष्पान्ति न तु त्वां विन्दन्तीत्यपीत्यर्थः ।
यदि यद्यपि अनुविधाः अनु अनन्तरं विधा बन्धविधयां
येषां तादृशाः तथापि त्वत्पार्थनाभङ्गात् इत्येव श्वसन्ति
ननु मम गोपनन्दस्य प्रार्थनाभङ्गात् को नाम दोषः तत्राहुः—
महदिति । यदनुग्रहात् यदीयांशपुरुषानुग्रहात् यद्वा
यस्य गोपालवेषस्यानुग्रहात् महान् ब्रह्मा अहमादयो
मद्भिधाव्यभेद्यर्थः । तथा च तापनी भुतिः ।
“गोपवेषो मे पुरस्तादाविर्बभूव ततः प्रणता मयानुकुले नहृदा
मह्यमष्टादशाक्षरध्वरूपं सृष्ट्यं दत्त्वाऽन्तर्हितः पुनः सिसृक्षा
मे प्रादुरभूत्स्वचरं भविष्यज्जगद्रूपं प्राकाशत” इत्याद्याः प्रस्तु-
तावत् प्राकनमैश्वर्यं तथा आधुनिका वैजसम्पदेव लोकोत्तरे-
त्याहुः हे पुरुषविभो खम्ब्र यद्वा पुरुषाणां ब्रह्मविष्णुक-
र्माणां विधां प्रकाशक यच्च त्वं असमयादिषु अत्र प्रचुराश-
कृतादिषु कुटीभूतचतुर्विधाजगदालिगोषज्जनादिष्वित्यर्थः ।
आदिशब्देन बहुविधगौरसादिप्रचुरेषु बहुवचनेन नन्वाश्वरा-
दिकं च संगृह्णन्ति अत्र एषु अन्वयः कृतासक्तिः स न
रमते इति रसः स्वभक्तदत्तत्वेन परमप्रीत्याऽप्रादीन्यास्त्रादयन्
रमस इत्यर्थः । एषभूतमपि त्वां येऽप्राप्रदानेनावहेलयाञ्जुः
ते इत्येव श्वसन्ति अथ अतः क्रीडापरत्वात् एषु गोवर्ज-
नन्दीश्वरादिषु सत् वर्त्तमानं यत् गोष्ठं तत् अव रक्ष प्रीण-
येति वा कथम्भूत असतः परमदुर्जनस्य कंसादेः परं वैरि-
भूतं तेन वैरितया निश्चिनामित्यर्थः । अतस्त्वान्निद्रया तत्कृतोप-
द्रवशङ्कापि स्यात् पुनः किम्भूतम् ? शेषं शेषिणस्तव यद्यष्ट-
विनियोगार्हम्—

श्रीसनातनजीवगोस्वामीकृतबृहत्सोषिणी ।

ईश्वरेण प्रियं सर्वं यथेष्टं विनियुज्यते ।

यथेष्टविनियोगार्हं शेषशब्देन कथ्यते ॥

इति श्रीवैष्णवाः शेषं किं भूतं कृतं सत्यस्वरूपम् ॥ घ ॥

अथ काश्चित् माधुर घनद्वयस्य सर्वतः श्रेष्ठं कथयन्त्यः
श्लोकमेव गोष्ठमाहात्म्यमनुप्याभूयान्ताः—उद्धरामिति । ऋषि-
वर्त्मसु ऋषिबोध्यभक्तिमार्गेषु ये कूर्पदशः सूक्ष्मदृष्टो वसि-
ष्ठत्याः वसिष्ठादीनां मधुपुरे आभ्रमदर्शनात् ते माधुरमण्ड-
लस्य उद्धरम् उद्धरस्थानीयं मधुवनमुपासते मधुवनस्य मुख्य-
भूतपुरीसमाभयत्वेनान्तरं गत्वा तथा त्वदीयजन्मसाधनत्वाच्च
उद्धरत्वम् आरुणयोऽनुरागिणस्तु हृदयं वृन्दावनमुपासते
हृदयं हि श्रीभगवदायासः अतो भगवदायासत्वाद् वृन्दावनस्य हृद-
यत्वं तथाहि तापिनी भुक्तिः “तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्द-
विग्रहं पञ्चपरं वृन्दावनसुरभूरुहमलासीनं सततम्” इत्यादि
कथम्भूतं परिसरपञ्चमिति परितः सरस्तीति परिसरा निर्वरादयः
तेषां पञ्चमिति आनतस्थानमित्यर्थः । तेन सुधाहेतुत्वं सूचितम्
वह्नं कुञ्जादिभिर्गह्वरं हे अनन्त ततस्तदनन्तरं शिरः शिरो-
भूतं परमभेष्टमिति यावत् नन्वीश्वरमभिव्याप्य बद्धा ततस्त-
स्मिन् शिरः नन्वीश्वरशुद्धरूपं तव धाम निवासस्थानं उद्-
गात् परमं सर्वतोत्कृष्टं तथाच भुक्तिः “तवास्वास्तन्युग्रमिग-
मध्ये यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयामः अत्राह तदुगायस्य
विष्णुः परमं पदमवभातिभूरि” इति । अस्या अर्थः तानि
वास्तुनि गृहाणि स्त्रोचितस्थानानि वामध्ये प्रातये उग्रामि
कामयामहे तानि कानि यत्र येषु वास्तुषु भूरि शृङ्गाः गावः
अयामः सर्वसुखदाः अब वास्तुषु अह स्पुष्टं तत् अनिर्वचनीयं
पदं गृहं उरुगायस्य विष्णोः सर्वकामवर्षणस्य भूरि यथा
स्वास्तथाऽवभाति सदा नित्यतया वर्त्तते यत्तव धाम यम्
एव अर्वाचीनजना अपि कृतान्तमुखे देवमुखे न पतन्ति
दैववशमा न भवन्तीत्यर्थः ॥ कृतान्तो यमसिद्धान्तदेवाकुशल-
कर्मस्वित्यर्थः ॥ छ ॥

वृन्दावनादिप्रसङ्गेन काश्चिद्वत्सवत्सापाहरणे श्री भगवतः
सततसत्तद्रूपतामुद्दिश्यन्त्या भक्त्येकगम्यतामाहुः—स्वकृतेति ।
स्वकृतासु कीदार्थमत्र स्वयमाविर्भावितासु विविधैरासु बहुविधासु
वत्सपादिरूपासु योनिषु आकृतिषु हेतुतया उपादानत्वेन
विशब्धिव तत्तद्रूपां भवन्ति श्रीमज्जन्मन्दनस्य पृथक्त्वेन
तथैवस्थानादिवयस्यरूपत्वेन च तथा च कामनातारतम्यं अन-
लवत् यथा अग्निः काष्ठादीनां न्यूनाधिकत्वेन न्यूनाधिकस्तथा
तत्तत्कृतीनां सादृश्येन त्वमपीत्यर्थः । ननु मायया तत्तद्रूपा-
गतास्तु नेत्याहुः—स्वकृतेति । स्वकृतासु न कृता अनुकृति
मायया तद्रूपविडम्बनं येन स तथा ननु न भवतु मायि
कत्वं तेषां किन्तु चिद्रूपविग्रहमायैव ते जीवविशेषा आवि-
ष्कृता इत्यस्तु कथमहमेव तत्तद्रूप इत्युच्यते इत्यत आहुः
अथेति तद्रूपताविष्कारानन्तरमेव अमुषु वत्सपाद्याकृतिषु
वितपासु अतत्प्रकारासु सर्वत्र तु त्वद्रूप लक्षणहीनास्व-
पीत्यर्थः । अभिविषणवः अभितः विशेषेण पणायन्ते स्तुवन्ति
सेवते इत्याभिविषणवः परमभक्तास्तव धाम श्रीमूर्तिं अवि-
तथमबाधितं तत्तत्कृतिभिरनाच्छन्नं जानन्ति तत्तद्रूपस्त्वमे-
वासीति परिचिन्वन्तीत्यर्थः । तत्र जिह्वं सममिति मा परमं

शोभा तत्सहितम् एकरसञ्च मुख्यरसं तत्तद्साधारणलीला
रसिकमित्यर्थः ॥ च ॥

न केवलं गोकुलाविष्कृतवत्सपादिरूपं स्वस्वरूपतया
परिचिन्वन्ति । किन्तु तत्रत्राविष्कृतं तत्तद्रूपमपीत्याहुः—
स्वकृतेति । स्वकृतेषु पुरेषु निवासेषु बहिरिकाभमलीलावल-
पाण्डुरङ्गाख्येषु सन्तं पुरुषं पुरुषत्रयं नारायणजगन्नाथ
विह्वलस्वरूपं तयांशकृत् गोकुलं तस्यांशावतारविशेषमित्यर्थः ।
अबहिरन्तरसम्भरणं यथा स्यात् सुप्रकटमेव वदन्तीत्यर्थः ।
अथवा स्वकृतेषु पुरेषु स्वेभक्तैः कृतेषु वृहन्नवृन्दावननन्दी-
श्वरादिस्थितमजपुर्षु पुरुषं बलदेवप्रद्युम्नानिरुद्धरूपं व्यूहत्रय-
लक्षणं तत् तयांशकृते अंशेन आविर्भातं तथाहि भुक्तिः
“तत्र हि रामस्य राममूर्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्तिः अनिरु-
द्धस्यानिरुद्धमूर्तिः” इति । कथम्भूतम् ? अबहिरन्तरसम्भर-
णम् न विद्यते बहिः सुव्यक्तलीलायां अन्तरे अबहिलीलायां
सम्भरणं अनभिव्यक्तिः सहावस्थानाभावो यस्य तत्र श्री
बलदेवस्य बहिलीलायां सदावस्थानाभावो नास्ति किन्तु
सहचरत्वमेव प्रद्युम्नानिरुद्धयोः सुव्यक्तमजलीलानुगुणाभावात्
अबहिलीलायां सम्भरणं नास्ति किन्तु व्रजजनादृश्यतायामन-
भिव्यक्तिर्गत्यर्थः यद्वा पुरुषं बलदेवमेव कथम्भूतं स्वकृतपु-
रेश्वमीश्वरबहिरन्तरसम्भरणम् बहुच तत्र तत्र प्रसिद्धत्वाद्-
दृष्टं न विद्यते बहिर्वेनशैलादिषु अन्तरेषु च व्रजगृहादिषु
सम्भरणं यस्य अखिलशक्तिभूतः अनन्यसाधारणसर्वशक्तीः
सम्प्रति प्रकटयतः इति परमेश्वर्याजंतोः कवयः सर्वज्ञाः
ब्रह्मरुद्रादयः भुवि श्रीमाधुरभूमौ विराजमानस्य भवतः
नृगतिं मनुष्यलीलां विविच्य सर्वोत्कर्षपदत्वेन विमुह्य
विभ्रसिताः अत्रैव लब्धाविश्वासाः अङ्गि श्रीमत्पादपद्ममुपा-
सते कथम्भूतं निगमावपनं सर्वश्रुतीनां तात्पर्यविशे-
षम् ॥ छ ॥

अतस्त्वद्भक्तेरेव सर्वोत्कृष्टत्वात्स्वत्कृतानामनन्यनिष्ठता युक्ते-
त्याहुः—दुरवगमेति । वित्तत्वेपि परिच्छिन्नत्वम् अजत्वेपि
जनिमत्वं निरुपमैश्वर्यभरत्वेपि मलाधनादिकार्यस्य वत्त्वमि-
त्यादि दुरवगमत्वं वरितानि दामवन्धनः स्वीकारगोवर्जनादि-
रासक्रीडादीनि चरणसंरोजहंसकुलसङ्गविष्टगृहाः सत्यप्रता-
दयः तथाहि पांशु काशिकमाहात्म्ये सत्यव्रतवचनम् “वरं
देवमोक्षं न मोक्षावधिवा न चान्यद्गुणे त्वदेरचाक्षरीह” इति
अत्र सोपज्ञस्तुतिश्च श्रीमदानन्दतीर्थपादपद्मैः “प्रमाणिता
सर्वदेवमुपासीतयावतिमुक्तिमुक्ता अपि ह्यनमुपासते”
इति ॥ ज ॥

एवमसमोद्धमक्तिमाहात्म्ये प्रस्तुते काश्चिच्छ्रुतयः काश्चि-
द्यादवानपि भक्तिहीनानालोच्य तान् शोचन्त्या आहुः—त्वदनु-
पथमिति । इदमपरोक्षं स्वात्मनामहमदेवाविनाभावेन सम्भ-
न्धम् अर्थाच्छरीरमित्यर्थः । अत एव आत्मसुहृत्प्रियवचरति
आत्मनः स्वस्य सुहृत् प्रियवत् परमानुकूलत्वेन वर्तते इत्यर्थः ।
कुलायं कुलं त्वत्प्रभवयदुकुलं अयत् जन्मना समेतीति
यदुकुलोद्भवमित्यर्थः । अत एव त्वदनुपथं यादवत्वानुपथं
सेवाचितं वत कष्टं अहो आश्चर्यं तथा तथापि प्रसेनशत-
धन्वाद्यस्त्वयि रतिं न कुर्वन्ति त्वयि कथम्भूते उन्मुखे स्व-
बान्धवत्वात् तद्भजनापेक्षको आत्मनि स्वविषये हिते प्रियेव

भीमनातुनजीवगोस्वामिकृतवृहत्सोषिणी ।

असतो धनादेरुपासनया आत्महनः आत्मघातिनः यदनुकया
इह धनादौ अनुशयोवासना येषां तेषां ते कुशरीरभृतः त्वत्-
भजनाभावात् कुत्सितदेहं पुष्पन्तः उरुभये महति त्रासे घ्नन्ति
त्वत्सु धनप्राणादिनाशशङ्कया सदा भये मग्ना वसन्त इत्यर्थः ।
यथा "वृषमयात्मजाद्विश्वतो भवात्" इत्यादौ भविष्यमपि
सूचितम् तद्वदत्रापि ॥२५॥

काश्चिच्छूनयो गाढानन्दप्रकर्षकृतेन चापलेन मुखरीकृताः
भीमगवति स्त्रियमेव भावमाधुर्यसारप्रदर्शनाय भक्तिहीनानां
प्राप्यमाहुः—निभृतेति । यद्वत् उपासने उपासनया प्राप्नुवन्ति
अरयोप्यग्रामहादयस्तदेव प्रापुः स्त्रियस्तु गोपिकाः ते तवा-
क्लिसरोजसुधाः पादपद्मकरन्दमकरन्दानमन्नानुगागधुरीरित्यर्थः
तत्र हेतुः उरगेति । आसामसमोद्धृत्वन्माधुर्यमग्नत्वात्तदेवो-
चितमिति भावः वयमपि भूतयस्त्वदाक्लिसरोजसुधा ययिम
कथम्भूताः समाः गोपीभिस्तुल्यास्तत्सखीत्वं प्राप्ताः अतः
एव समदशः सजातीयभावाः मुनीनामराणाञ्च प्राप्यस्ये
कृत्वादिति ॥ अ ॥

गोपीनां प्रसङ्गे तासां महामोहनस्वप्नेषोर्माधुर्यवर्णनेन
कृष्णं स्तुवन्ति—क इहेति । नु भो भगवन् ! अग्रसर अग्र
पुरतः शम्बरूपेण सरति गच्छतीति अग्रसरो वेषुः तत्र इह
अखिलभुवने अवरजमलयः अवरस्य प्राकृतस्य जन्मनो लया
यस्य सैः प्रत्यासन्नचिद्रूपं देहलाभ इत्यर्थः । तादृशां को
वेद वत आश्चर्यं यतः वेषोः ऋषिमन्त्रः मोहनान्तरूपा
नाद् इत्यर्थः । उद्गात् स्वगमेवाभ्युत्थितः उदन्तीनि वा
कृष्णस्य वंशी कदाचित् स्वयमपि शब्दायते इति हि प्रमादः
यमनु यं वेषुनादमहामन्त्रमनु उत ये तत्रैके अधिकारिणो
ब्रह्मरुद्रादयः अन्ये श्रीगण्डविष्वक्सेनादयो वैकुण्ठशान्त्यपरि-
पदाः इति द्विविधा देवगणाः उद्गुः वृन्दावनेर्षार गगने
उदयं चक्रुः यद्वातु शान्तं गान्धर्वविद्याशास्त्रम् अवकृष्य
सुमानीय स्वस्मिन् समावेश्य तत्र वदधरविश्वे शयीत
परमाशक्त्या निवेश्य भवेत् वेषवधरयोः नामाग्रहणं मोह
शङ्कया तर्हि न मप्रियजनकुलं तस्य परमानन्देन मोहात् न
च असद्विद्वेषिकुलं तस्य केनाप्यनिर्वचनीयेन महाशोभकरिणा
भावेन मोहात् यद्वा महात्रासेन मोहात् यथा जगत् प्रका-
शिकापि आनुदीप्तिरुलूकानामन्धं करणी नचोभयं भक्तिद्वे-
षरहितं मध्यस्थं ज्ञानिकर्मिकुलं चेत्यर्थः । यद्वा न सत् चेत-
नकुलं तस्य मोहेन जाड्यातिशयात् न च असत् अचेतनकुलं
पार्श्वणादि तस्य द्रवभावापत्तेः न च उभयं वस्तुतः चेतन-
मपि जडत्वेन प्रतीयमानं तरुलतादि तस्य पुलकमधुधाराक-
म्पाद्युद्भवेन वैलक्षण्याविषयात् नच कालजवः कालस्यापि
संप्रुत्वात् मूर्च्छादीनां गत्यभावात् कालस्तम्भोनुमेयः । नचान्यत्
किमपि नदीमरुदादीनां घटनादि कामत्यर्थः । सर्वमेवजगत् वेणुना-
दसम्भ्रमांस्तुभौ मज्जतीत्यर्थः । तथाच भुतिः "यावीरवी कन्या
चित्र आयुस्सरस्वता वीरपत्नीभियन्द्राः या वीरवी तन्यतुरे-
कपाद्जो दिवी भर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः इत्यादि ॥ २ ॥

अथ कैश्चिद्वैश्वर्जनोद्धरणादिलीलां सूचयन्त्यः स्तुवन्ति—इदि
चिन्तयन्ति न केवलं स्मरन्त्येव उपदिशन्ति सर्वत्र प्रकटयन्ति
च तथा सतो गोकुलस्य मृति इति तन्गोष्ठजिघासयेत्यु-

क्तत्वात् किञ्च आत्मनि त्वयि भिदां भीडगदीश्वराङ्गिस्तत्त्वं
सामान्यमनुप्यदृष्टित्वमित्यर्थः । तथा "एकमिन्द्रेण" वाचाल-
म्बालिशं सुगन्धम्" इत्यादि । विषणं व्यवहारमात्रं शत्रुध्व-
जोत्थापनादिना शत्रुमहं कृतं नित्यं ते आरुपितैः स्वबुद्ध्या-
रोपितैः स्वबुद्ध्या निरुपितैर्वा राजानैरनदेवाहः त्रिगुणैरतदे-
वाहः त्रिगुणैरति अस्तुतावत् सम्मान्यस्य हाण्डस्य यद्यस्मात्
कृष्णस्त्रिगुणमयः प्रकृत्यधिष्ठाता पुरुष इति भिदापि लीला-
पुरुषोत्तमाद्व्यत्यक्त्यनेषां कृता अज्ञानाद्यजाभिना कथ-
म्भूते त्वयि ततः पुरुषात् परत्र अत एवावयोधरसे अत-
स्त्वयि गोवर्जनोद्धरणेन वज्रपालके स इन्द्रस्य सङ्कल्पो न
कुर्यात् भग्नस्तम्भो हनोद्यमः इत्युक्तत्वात् तथाच भुतिः
"जजान एव व्यवधानस्पृथः प्रापश्यद्गीरो अभिपोष्य रणे
अवृद्धदद्विनिवपययाविददमुज्जाश्रकं स्वपश्य या पृथुम्"
इति ॥ ४ ॥

अथान्याः काश्चिद्वैश्वर्जनस्यरूपप्रियस्थानकथनप्रसङ्गेन सर्व-
स्यैव भगवत्प्रियस्थानस्य सत्यताप्रतिपादनेन तं स्तुवन्ति—
सदिवेति । सामनुजात् मनुष्यमभिधाय स्वधरपर्यन्तं अस-
दपि मन इवास्थिरमपि त्रिवृत् तापत्रयवृत्तमपि सदिव सर्वो-
चममिव विभाति तत्र हेतुः, त्वयीति । त्वयि सति त्वय्यत्रा-
यतीर्णे इति शेषो वा तवावतारादित्यर्थः । ननु मर्त्यभुव-
नान्तर्वर्त्तिमधुराहारकादिस्थानमपि किं स्वत्वसादित्युच्यते नेत्याहुः—
सदिति । आत्मविदः आत्मनि त्वां जानन्तः इदम् अशेषं
मधुराहारकादिकं तवस्थानं सत् सत्यं जानन्ति तत्र हेतुः
आत्मतया चिद्रूपतया हेतुना चित्तादात्म्यापन्नत्वादित्यर्थः ।
तत्र निदर्शनं महीति । अतः स्वकृते स्वयमेवाविर्भावितं
इदं त्वदायस्थानं आत्मतया निश्चितं तत्रापि अचिन्त्याद्भुत-
शक्तिना त्वया अनुप्रायष्टे निरन्तरं कृतप्रवेशम् त्वद्विस्था-
स्पदमिति यावत् तथाहि तापनी भुतिः "प्राप्य मधुरां पुरीं
रम्यां ब्रह्मादिभेषिताम् । शङ्खचक्रगदाशाङ्कगोचरां मूलला-
दिभिः । यत्रासौ संस्थितः कृष्णः त्रिगिहस्तुता समन्वितः"
इत्यादि ॥ ५ ॥

ननु कंसाद्वयेन येन निलीय वरुणो मे कियममनि-
स्तुतिः कियते इत्याशङ्क्य कंसात्तं त्वयि तावद्भगवन्तु आधा-
रणा अपि त्वत्संबन्धका मृत्योरपि न विषयनीत्याहुः—नवेति ।
अखिलसत्त्वनिकेतं हे सम्पूर्णसत्त्वसत्त्वार्थ ! तया प्रसिद्धया
त्वत्प्रेयस्या सह त्वां ये ये कन्यजनाः परिचरन्ति न उत
पतन्तीति मृत्योरपि न विषयनीत्याहुः—तत्र को वराकः त्वयि
कंस इत्यर्थः । तर्हि स्वरूपमिष्टाः किमिति यां न भजेरन् ?
इत्यत आहुः—परिवयस इति गिरा मोदोत्कर्षप्रतिपादकवैद-
रूपतया तथा च वेदः येनाहं नामृतः स्यां किमहं नेन कुर्याम्
इत्यादि खलु निश्चितं त्वयि कृतसौहृदाः पुत्रिणादी-
प्रभृतयो भुवनानि पुनन्ते येतु विमुखायाङ्गिक विप्रादयः ते
नात्मानमपात्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीभगवतोऽवश्यमेवताप्रतिपादनाय ब्रह्मादीनामपि सेव्य-
तायमाहुः—त्वमिति । अजय हे अन्यकर्त्तकजपरहित ! हे
अजितेत्यर्थः । त्वम् अकण्ठः क्रियारहितः ननु विविधश्रीडां
कुर्वन्नहं कथमक्रियः तत्राहुः—खराद् स्नेन स्वकपभृतचिच्छ-
किचिलासेन रासक्रीडादिना राजसे त्वं प्राकृतक्रियाधुर्य

श्रीसनातनजीयगोस्वामिकृतवृद्धसोषिणी ।

इत्यर्थः । कथं तर्हि जगत्सृष्ट्यादिकं कुर्वन्तीत्यर्थः । अतो विश्वसृजो ब्रह्माद्याः अनिमिषाश्चेन्द्रचन्द्रादयस्तत्र बलिमुद्धहन्ति-
सेवां कुर्वन्ति तत्र ब्रह्मेन्द्रादीनां गोविन्दनामाभिषेकादि-
नाञ्च सेवा पयनस्य मन्दरवायुरूपवात्यनुकूलमित्याद्युक्तप्रका-
रेण चन्द्रस्य रासविहारादौ सम्पूर्णमण्डलतया सहोदयेन
अन्वेषां च वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमान इत्याद्युक्तेन
प्रकारेण सा ज्ञेया तथात्वकृतेन दुर्गामहादुष्टासुरदमनेन यक्षा-
दिषु निर्विघ्नं बलिं च समदन्ति तत्र दृष्टान्तः वर्षभुज इति
किञ्च न केवलं स्वस्वदेहेनैव ते भजन्ति किन्तु निजनिजै-
श्वर्यार्पणेन चेत्याहुः विदधतीति । यत्र यास्यन् ऐन्द्रद्यौभ्ये
ये इन्द्रादयोभिकृताः सम्भ्रान्तास्सन्तः तनैश्वर्येण भवतो
विदधति सेवागिति शेषः । तथाह्रैवोक्तम्—

“यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ।

सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरो भूमिगते नृप !” ॥

इति ॥ ७ ॥

नातीवान्तरङ्गानामधिकारिभक्तानां सेवामुक्त्वा अरमाङ्गानां
बुन्दावनवासिनां सेवामाहुः—स्मरन्ति । विमुक्त हे विमुक्त-
चित्त ! हे महायद्वान्यशेखरेत्यर्थः । परस्य पुरुषोत्तमस्य तव
अजया योगनिद्रयापि हेतुभूतया यदि विहारः किं पुनर्लीला-
शक्त्या ततो बुन्दावनस्य स्मिरचरजातयः स्मिराश्च चराश्च
जातयश्च सजातयः तास्तव उदीक्षया साभिलाषावलोकनेन
उत्थानमित्थयुजः स्युः उत्था प्रकटा निमित्ता विहारकार-
णानां युक्त योगां यासु तथाभूता भवेयुः । तत्र स्मिरेषु
लतादुर्मादिषु विहारनिमित्तानि पुष्पकोरकपल्लवादीनि चरषु
मयूरभृङ्गकोकिलादिषु शिखण्डमधुरकृजितादीनि स्वजाति
भीदामप्रभृतिषु व्रजसुन्दराषु च तत्तदुचितवेषभूषणवैदग्ध्य-
नर्मादीनीति ज्ञेयम् इति बहिर्विहार इवान्तर्विहारेपि
सर्वेषां भजनमुक्तं तत्र यदि विहार इत्यनेनान्तर्लीलायां
सर्वविहारः कादाचित्क एवेति ध्वनति प्रेयसीभिर्विहारस्तु
सार्धदिकः सतु ते कचिदजयत्यनेन पूर्वं समर्थितः यद्वा
अजया लीलाशक्त्या शयं समानं प्रियजनेषु श्रीभगवतो
भाषमुक्त्वा सामान्यजनेषु विद्वेषिषु च क्रमेण साम्यम-
स्फूर्तिं चाहुर्नहीति परमस्य तव साम्येषु पुण्यपापकारिषु
मध्ये कश्चिदपरो मित्रं हि निश्चिन्तं न भवेत् परः शत्रुश्च
न भवेत् पक्षपातं विना कर्मानुसारण स्वर्गनरकारिरूपं
फलं ददासीत्यर्थः । अत एवास्पदस्य तेषां चक्षुराद्यविषमस्य
वियत इव यथा वाद सदृश्यं वियति भ्रान्त्या नीलमाकाश-
मितिबुद्धिः स्यात् तथा तथाभासमात्रे विद्विषां त्वद्वबुद्धि-
रिति भावः । यद्वा व्रजवासिजनेषु श्रीभगवतो भावमभि-
व्यज्य तस्यैवात्कर्षाय परमैश्वर्यमाहुः, नहीति । परमस्य अस-
मोक्षस्वातन्त्र्यादिवैभवं अपदस्य मन आद्यगोचरस्य अत-
एव वियत इव शुन्यमादृश्यं दधतः स्वेच्छां विना परम-
शुद्धदयानामपि ब्रह्मरुद्रादीनां महासमभावपि क्षणमपि
मनागस्य स्फुरत इत्यर्थः । तथा च बृहद्भामने रुद्रवच-
नम्—

“कुतस्समाधिस्तं द्रष्टुं सहस्रं परिवत्सराद् ।

महो बत नम औन्तादूरादूरतरो हरिः” ॥ इति

अत एव निरतिशयैश्वर्यपरिपूर्णत्वात्तत्र न कुत्रापि परापर-
बुद्धिः एवम्भूतस्यापि तव व्रजवासिषु तादृक् प्रमोद्रेक-
इत्यहो चित्रमिति भावः ॥ त ॥

अनु व्रजवासिषु मत्प्रेमा कथं ज्ञातः तेषां सर्वेषां
पुत्रत्वस्वीकारात् इति चेन्न ते खलु जीवा एव भवन्तु
किमिति तद्रूपा इत्युच्यते अपरिमिता इति । वत्सवत्सपाला-
दिषु ब्रह्मणा इतेषु ये केपि अपरिमिताः असङ्ख्याः ध्रुवा नित्याः
सर्वगता व्यापकाः प्रादुर्भूताः ते यदि तैनुभूतो जीवाः स्युः
तर्हि हे भुव त्वया सह तेषां सर्वथा साम्यात् शीलता न
स्यात् इति नियमनं त्वदिच्छेकमयता न स्यात् इतरथा
तेषां तादृशजीवत्वं विना सम्भवदित्यर्थः । तदेकाहुः, अज-
नीति । यन्मयं यस्य तव स्वरूपभूतं वत्सपालादिरूपं अजनि
प्रादुर्भूतं तत् तव स्वरूपं वत्सपालादिरूपस्य निजरूपत्वेन
नियन्तुप्रादुर्भावादिषु समर्थं भवेत् तस्मात् त्वद्रूपा एव ते
ननु जीवा इत्यर्थः । यद्यपीयं लीला पूर्वं स्वरूपविचित्रयोनि
स्थित्यत्रोद्दिष्टा तथापि परममाधुर्यात् पुनरुच्यते इति अदोषः ।
ननु ब्रह्मरुद्रादीनां मत्साम्यात् एते तद्रूपाः किं न स्यु-
रित्यत आहुः—सममिति । त्वत्सममन्यमनुजानतां यत् मते तस्य
तुष्टतया तदमतमेव ब्रह्मरुद्रादिभिस्तवाभेदेपि परमैश्वर्यादि-
परमवैसादृश्यमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः “न तस्य कार्यं करणे च
विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” इति ॥ य ॥

अनु यस्य मम स्वरूपभूतास्ते वत्सपालादय उक्ताः सोऽहं
प्रेयसीसहितः किं स्वरूपः परे ममप्रियजना वा किं रूपाः ।
इत्यपेक्षायां प्रियजनसहितयोर्भगवत्प्रेयसीश्रीभगवतोः स्वं-
रूपमाहुः—नेति । अयमुद्भवः युवयोः प्रादुर्भावः प्रकृतिपुरुषयो-
रिति न घटते राधामाधवावेव युवां प्रकृतिपुरुषयोर्न
भवथ इत्यर्थः । तथा च ऋक्परिशिष्टे “राधया माधवो
देवो माधवेनैव राधिका विभ्राजन्ते जनश्चा” अघटने हेतुः
रजयो सजयोरित्यर्थः । रजशब्दां इकारान्तोप्यस्ति ततोऽशी
आदित्वाच्चप्रत्ययः अतो ह्यादिनी राधापुरुषोत्तमावेव युवा-
मित्युक्तम् नन्वावयोरेव केवलं प्रकृतिपुरुषत्वविरासेन मतिप्र-
याणां व्रजलोकादीनां किं प्रकृतिपुरुषात्मकतां वदन्ति भजत्यः
इत्याशङ्क्याहुः—उभयेति । उभयं चिच्छक्तिलीलाशक्तिश्चेति
शक्तिद्वयं ननु प्रकृतिपुरुषरूपं “परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते
स्वाभाषिकी ज्ञानबलक्रिया च” इति श्रुतः । तस्य युजायोगेन
सम्बन्धेन असुभूतो व्रजवासिप्रभृतयो भवेत् प्रियजना भवन्ति
प्रादुर्भवेयुः अयं भावः विविधा नित्यासिद्धरूपाः गोविन्दप्रिय-
जनाः एके विमलोत्कर्षणीत्याद्याः शक्यः तथाष्टासु द्रवेषु
पूज्यमानाः रुक्मिणीप्रभृतयः तथा कृष्णकपराग्रण्यः साध्य
नामदेवे विशेषादयश्च सदा चिच्छक्तिविलासकपि तत्परमैश्वर्यं
वर्त्तन्ते श्रीभगवदिच्छया कदाचिदेव व्रजे तद्भासिनामदृश्यतया
प्रादुर्भवेयुः अन्ये भीदामाद्यास्तथा व्रजदेवीप्रभृतयश्च एते लीला-
शक्तिमाधुरीरूपे व्रजविलासे सदा विराजन्ते एवं साधन-
सिद्धाभयो द्विविधाः ये मधुरैश्वर्यशालिनीं सार्धदिकतत्सकृति
मिच्छतः चिच्छक्तिप्रधानत्वेन गोविन्दमुपासते ते व्रजे प्रायः प्रकटी-
न स्युः किन्तु परमैश्वर्य एव सदा वर्त्तन्ते येतु लीलाशक्ति
प्रधानत्वेन ते खलु व्रज एव सम्भवन्तस्तेन सह सदा
कीडयन्ति तत्राद्यावाऽस्तु इति ते परोक्षत्वेन वर्त्तमानाश्चिच्छक्ति-

भीमनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्सोषिणी ।

सम्बन्धिनः ततः कादाचित्कबहिः क्रीडानन्तरं त्वयि त्वदे-
र्द्वये परमैश्वर्यस्य तादात्म्यापन्नत्वात् त्वयित्युक्तम् निलित्युः
मिलीनाः स्युरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जलबुद्बुदवत् जल-
बुद्बुदा इव मजे तदा तेषामदृश्यत्वात् इमे प्रत्ययत्वेन वस्तु-
मान् ब्रजवासिजनाः मधु मधुरं यथा स्वात्तथात्वमिति
हीनाः कथम्भूते विविधनामगुणैः परमे विविधानि तन्मन-
कर्मगुणोपाधानि नामानि ब्रजैन्द्रनन्दनगोवर्द्धनधर्मभक्तवात्स-
ल्यादीनि विविधा गुणाः सौन्दर्यमाधुर्यवैदग्ध्यप्रियम्बुता-
दयः तैः परमे सर्वोत्तमे प्रेम्णा त्वन्नामरूपगुणादिवु मिलीना
वर्तन्त इत्यर्थः । सरित इवार्णव इति दृष्टान्तेन प्रेष्टे प्रेयसी-
भावेन मज्जनं बोधितम् कथम्भूताः अशोपरसाः सम्पूर्ण-
रसास्वादनपरा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रियजनप्रसङ्गेन दीक्षितपत्नीनामपि भावमाहुः—नृष्विति ।
पुंसु पतिष्विति यावत् अत्र त्वयि मनुष्यदृष्टिरूपां भ्रान्ति
सृष्टमस्यर्थे ज्ञात्वा भवे प्रपञ्चमध्ये सुखियो याज्ञिकभार्याः
त्वयि भावं दधति कथम्भूतं भावम् ? अनुभवम् । अनुभवमेव
प्रकृतः स्वाभीष्टसाधकत्वेन भेष्टो भवो जन्म तस्मात्तथाभूतं
ननु दिदृक्षवां ब्रजमथ कंसाज्जीता न चावल्लव इति विप्राणां
मपि मयि भक्तिर्जातैव ननु किमिति ते भ्रान्ता इत्युच्यते
इत्याद्यङ्गमाहुः—कथमिति । अनु वर्ततां तवानुवृत्तिं कुर्वन्ती
जनानां भवभयं भवात् कालाग्निकरादपि भयं कथं यद्यस्मात्
तव अकुटिर्मन्युरूपो हरः त्रिनेमिः त्रिनेत्र इत्यर्थः । अभव-
च्छरणेषु तवाभकेष्वेव मुहुः प्रतिप्रलयं भयं सृजति ।
भक्तास्तु प्रलयपि निर्भयाः भक्त्यभावात् कंसाज्जीता इति
भावः ॥ ७ ॥

कर्मनिष्ठानामभक्तानां प्रसङ्गेन केवलशुष्कज्ञाने योगिनोपि
निन्दन्ति—विजितेति । अज हे जीवजन्मरहित ! गुरोः
ब्रह्मादीनामप्युपदेशकस्य तव “तथा हि तापनी श्रुतिः असा-
वत वरतं मेध्यतः स्तुतः पराजितो ते सोऽवबुध्यत गोपवेपो
मै पुरस्तादाविर्बभूव ततः प्रणतो मयाऽनुकूलं दृष्ट्वा मया-
मष्टादशाणि स्वरूपं सुष्टये दत्त्वाऽन्तर्हित इति चरणपद्मं सम-
बधाय सम्यग्दरतस्त्वङ्गका ये योगिनः प्रत्याहारप्राणायामादिना
विजितैरपि इन्द्रियप्राणैर्मनोवशीकर्तुं प्रयत्नं कुर्वन्ति ते
साधनक्लिष्टाः सन्तः इह संसारसमुद्रे व्यसनशतान्विताः
वर्तन्ते तथाप्युक्तं तेषामसौ क्लेश एव शिष्यन्ते नान्यत् इत्यादि
शेषं सुसङ्गतमेव ॥ ८ ॥

ब्रजवासिनां गुणवर्णने तावद्वृत्ताः पुनरपि तेषामेव भाव-
माहुः—स्वजनेति । त्वयि आत्मनि प्रिये यद्वा आत्मनि स्व-
विषये ब्रजवासिजनविषये इत्यर्थः । सर्वरसे सम्पूर्णपरमा-
नन्दरूपे सति विराजमाने नृणां ब्रजवासिनां स्वजनसुता-
त्मदारधनधामेति द्वन्द्वैकत्वं किं भूयते किं करातीत्यर्थः ।
अपि तु न किञ्चिदपि कथम्भूतं धराभ्य गिरयो गोष्ठ्यभयण-
नदीश्वरादयः असबभ्य प्राणाः रथाश्च भेष्टशकटानि तैः
‘विशिष्टम् एवामात्मार्यमैतैः कृत्यं नास्ति किन्तु भवदर्थमेव
तत् सर्वमिति भावः । तथा ब्रह्मणाप्युक्तं “यद्दामार्थमुद्वे-
गिवात्सलनयप्राणाशयात्स्वकृते” इति । इति एवंविधं त्वज्जनं
सत् सत्त्वमजानतो जनान् कोऽन्वर्थः सुखयति त्वज्जनमन्त-

[२६७]

रेणान्यत् किमपि सुखं नास्ति विषयसुखस्य प्राप्तविरसत्वात्-
श्वरत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अहोऽहोऽहोऽहो लभन्त इत्युक्तम् त्वङ्गकाः त्वयित्यप्रिया-
रूपं परमप्रमवर्द्धनं माधुरमण्डलमेव सेवन्त इत्याहुः—
भुवीति । भुवि पुरुषपुण्यतीर्थसदनानि विभ्रान्त्यादीनि सद्-
नानि च श्रीकृष्णजन्मगृहादीनि यद्वा पुरुष सर्वतोधिकं
भवज्जनलक्षणं पुण्यं तस्मात्तत्तत् पुरुषपुण्यं तच्च तीर्थं च
मथुराख्यं तथा च पादं—

“अन्येषु पुण्यतीर्थेषु मुक्तिरेव महाफलम् ।

मुक्तैः प्रार्थया हरेर्भक्तिमंथुरायान्तु लभ्यते ॥ इति

तत्र सदनानि आभमानं ते प्रभिज्ञाः ऋषयः श्रीनारदादयः
तत् भवत्पदाम्बुजहृदयः सदा हृदि भवत्पादपद्ममनुभवन्तोपि
उपासने इत्युत्तरणाम्बयः इतिमथुराया माधुरी दर्शिता तथा
च माधुरखण्डे नारदवाक्यम्—

“तस्मिन् वृन्दावने पुण्यं गोविन्दस्य निकेतनम् ।

तत्सेवकसमाकीर्णं तत्रैव स्थाप्यते मया ॥ इति

किंवा पुरुषपुण्यः कृतपुण्यपूजाः महाभाग्यवन्तः श्रीनन्दमज्जौ-
कसो गोपादयः तथाचात्रैवोक्तम् “सांख्यं विजयैः कृतपुण्य-
पूजाः महाभाग्यवन्तः श्रीनन्दमज्जौकसाम्” इत्यादि । तेषां तीर्थानि
गोकुलजलपानार्थं भीयमुनाघटान् सदनानि च श्रीमज्ज-
गृहादीनि यतः भवतः पदं स्थानं मथुराख्यं तदेव मण्डलाकार-
तया सकलतापहरत्वादिना च पद्मसादृश्यादम्बुजं मथुरा-
मण्डलस्य पद्माकारत्वेन शास्त्रे कथितत्वात् तस्मिन् जितभावां
येषां ते कथम्भूताः आत्मभिदङ्गिजलाः आत्मभिदत्तव अङ्गुष्ठा-
जलं येषु ते तादृशानां तु नेदं चित्रं किन्तु त्वयि ब्रजैन्द्र-
नन्दने ये सकृदपि मनो दधति कथम्भूतं आत्मनि नित्य-
सुखं मनोधाक्यरूपे स्वास्मिन् विषये नित्यसुखे इति व्यधि-
करणे सतस्यो स्वात्मानं प्रति स्मृतिमात्रेण नित्यपरमानन्द-
प्रदे तेपि पादकार्तिकमाहात्म्योक्ताः सत्यव्रतादयः पुरुषसार-
हरावसधानोपासने किन्तु वृन्दावनमेव ये त्वय्यभक्ताः याज्ञिक-
द्विजादयस्त एव गृहालका इति भावः ॥ १० ॥

ननु—

“माधुरा मम पूज्या हि माधुरा मम वल्लभा ।

माधुरं परितुष्टं वै तुष्टोहं नात्र संशयः” ॥

इति श्रीमहावराहदेवोक्त्या माधुराणां मङ्गलत्वानुकूलोत्पन्नं
दीक्षितब्राह्मणकुलं भक्तमेवेति चेदुच्यते तदाकर्ण्यतामित्याहुः—
सत इति । इदं दीक्षितद्विजकुलं सत् मङ्गलमाधुरकुलोत्पन्न-
त्वात् यथा मङ्गलपराशरकुलोत्पन्नः शुक्ल इति चेत् तर्हि
तर्कहन् युक्तिशून्यमिदं व्यभिचारादित्याहुः व्यभिचरति कश्चि-
दिति । कर्णादौ व्यभिचारः मत्प्रियसुग्रीवजनकात् परम-
भक्तात् स्यादुत्पन्नस्यापि कर्णस्य दुष्टतादर्शनात् कचित्
सदुत्पन्नस्य मृपात्वं च दृश्यत इति आहुः—कश्चिदिति ।
अन्तर्निगूढदुष्टभाव एव यद्वाः खर्वतः साधुताप्रकटनेन सर्वैः
साधुत्वेन ज्ञातेपि मृया साधुरेव साधुतायाः, कृत्रिमत्वात्
यथा द्वैपायनादुत्पन्नोपि धृतराष्ट्रः ननु ईश्वरस्य विधि-
कोनु विधुनोत्यस्यथा पुमान् । भूमेभोरावताराय यदोः कुले
इति तदुक्तेः कथमभक्तो धृतराष्ट्र इत्यत आहुः—न तथेति ।
यथा श्रीविदुरादयस्त्वयि भक्तास्तथा नायं निगूढधूर्तभाव-

अभक्तानां हृदय अभक्तानां वर्णनस्य अभिनवतस्तुतौ पर्य-
वसानात् सिद्धान् साधकांश्च भक्तान् वर्णयन्ति—त्वद्वग्-
मिति । त्वामात्मकोटेरपि प्रेष्टुं जानन् प्रेमभरेण त्वयि कर्तव्य-
वृन्दान्दिपादनसौन्दर्यरसादिमधुरविषिधलीलाशालिनिमग्न-
चित्त इत्यर्थः । भवदाधिर्भूतपुण्यपापयोः फलरूपसुकुटुम्ब-
सम्बन्धात् वेत्ति तदा प्रेमाधिभक्तजनैः देहिनामन्येषां कर्म-
पराणां भो इदं कुरु भो इदं मा कथाः इत्यादि लक्षणाः
गिरश्च न वेत्ति त्वद्व्यतिरिक्तसम्बेदनाभावात् इति सिद्धा-
नुक्ता साधकानाहुः, अनुयुगमिति । युगाः सौन्दर्यमाधुर्यं
भक्तव्यासल्यवैदग्ध्यादयः तैः महिते प्रतियुगमनुवर्त्तमाना-
या गीतपरम्परा गोविन्दावितुल्या गन्नावली तथा । अनुजैः
प्रत्यहं भवणेषु भूतः सन् मोक्षस्य प्रभुरपि त्वं यतः
मीढतः इतीति शेषः भवणं प्रियद्वारा इदं वक्ष्ये इत्यर्थः ॥८॥

भीसनान्तर्जीवगोस्वामिकृतबृहत्सोषिणी ।

भक्तानामेवभूतोपि त्वं ब्रह्मलोकाद्यधीश्वराणामप्यविज्ञात-
पीरोसीति भीमगवम्प्रहिमवर्णनेनैवोपसंहरन्ति । सुपतय इति ।
सुपतयो ब्रह्मरुद्रशकादयोपि तवान्तं नैव ययुः वत्सपाकादि-
हरणाद्यवसरे रासकीडाद्युत्सवे च तव गैभवात् न प्रापु-
रिङ्गि अनन्ततया तासां त्वम्भूतीनां पाशं युगपद्ब्रह्माण्डकोटि-
दर्शनात् तथा कोटिसङ्ख्यमजसुन्दरीणां प्रत्येकं पाशं वसित्वेन
च त्वद्वैभवस्यान्ताभावेन त्वमपि तदानीमात्मवैभवं चिह्निलासपर्य-
वसानं न लब्धावानसीति तस्य तव अन्तरा त्वत्सोमविवराणां मध्ये
सावरणा ब्रह्माण्डसमूहाः द्विपराङ्कालवक्रेण सह धूर्णन्ति
तथा ब्रह्माण्डयुक्तम् “इदं विधाविगणिताण्डपुरानुचर्या वाता-
श्वरोमविवरस्य” इति । अतोऽपारिच्छिन्नत्वात् ज्ञानकाण्ड-
अतयोऽतन्निरसनेन त्वयि फलान्ति लक्षणवा त्वयि पर्यवस्यन्ति
वयस्तु प्रेमनिष्ठत्वाद्भवद्वक्परायणतया भवन्निधनास्तन्मात्र-
मन्नात्मानः स्वां विनाऽन्यत्र जाभीम इत्यर्थः । तस्मादस्मत्कृपया
त्वं जाग्रहीनि ॥ ४१ ॥

इति एवमीदृशं वा एते पूर्वोक्ताः भीसनकादयः एतदिति
पाठे पाठान्तरे एतच्छ्रुत्युक्तं आत्मानुशासनं जीवहितोपदेशं आ-
ख्यम्भुत्वा तथाऽत एवात्मनो हरेर्गतिं ज्ञात्वा सिद्धा
अपि योगेन किंवा पूर्णमनोरथाः सन्तः ॥ ४२ ॥

इति अयं रसः मधुरसारभागः सम्यगुद्धतः प्रकटितः
आकृष्य गृहीतो वा यतः पूर्वजातैः सर्वोदो भीमब्रह्मणः प्रादु-
र्भूतैः सर्वज्येष्ठैः भीमगवतश्चतारैरित्यर्थः । अतो व्योमवातेः
सर्वत्राणासक्त्या चरन्निरपि किं वा सिद्धेः अत एव महा-
त्पमिः उदारमतिभिः चतुरत्वन्तु हे ब्रह्मदायादिति ब्रह्मपुत्रत्वेन
तवापि तैः साभ्यादत्र योग्यताऽस्तीति भावः । धारयन् इति
मुञ्चेच्च कामं यथेच्छं गां चर पृथग्यां भ्रमेत्यर्थः । किमर्थम्?
गुणां मनुष्याणां कामा विषयभोगादीच्छास्तासां वर्जने निवा-
र्य पाठान्तरेऽपि स एवार्थः । एतच्छ्रवणेन भीमगवद्भक्त्यु-
त्पत्त्या नृणां कामा विनश्यन्ति एतदर्थमित्यर्थः । चशब्दो-
क्तोऽयं तेषां विशेषः एवमित्थमनेन आदिष्टं प्रयोजनं गुरु-
णेति पूर्वत एव तस्य भीनारायणशिष्यत्वात् किं वाऽधुना
तादृशोपदेशात् भद्रया गृहीत्वा आमित्यादरेण स्वीकृत्य
यद्वा-उपदिष्टमात्मानुशासनं शिक्षित्वा यत आत्मवान् बुद्धि-
मान् किञ्च मुनिर्मननशीलः यतो वीरव्रतः अतः श्रुतधरः
पूर्णश्च सन् हे राजभिति परमगुरुत्वेनात्मनोऽपि धन्यतां
सूचयति यद्वा राजमानस्सन् अग्न्यैवैवार्थक्यातम् ॥ ४३-४५ ॥

भीकृष्णबुद्ध्या माहात्म्यविशेषसम्पत्त्या भीनारायणं नितरां
प्रीणयन्नमति—नम इति । प्रत्यक्षेपि परोक्षोक्तिरत्यन्तगौरवान्
यद्वा अवतारी भीकृष्णं प्रति नत्यैव तस्य सा सम्पद्यते
सन्तोषश्चेति भीकृष्णमेव मत्स्या प्रणमति—भक्तिः साक्षात्
परमेश्वराय तत्रापि कृष्णाय निजैश्वर्यैश्वर्यप्रकटनेन सर्व-
विज्ञाकर्षकाय अत एवामलकीर्तये । भगवत्त्वमेवाह—य इति
सर्वभूतानामित्यधिकारापेक्षा निरस्ता अभवाय संसारदुःख-
निवर्तये कलाः कृपाणि नारायणाद्यवतारानित्यर्थः । कथ-
म्भूताः उदासीः जगन्मङ्गलाः इति सुखप्रापकैः चोक्तम्
यद्वा कमलकीर्तिस्त्वमेवाह—य इति । कलाः रासकीडादिवैदर्घ्या-
वर्णं पुष्पाति ॥ ४६ ॥

इत्येवमाम्भ्य पृष्ट्वा अनुज्ञा प्राप्तेत्यर्थः । पाठान्तरे स्पष्टं
तस्य शिष्यान् कलापप्रामवासेप्रमुखाद् भीमब्रह्मपुत्रेणापि तेन
तेषामाम्भ्ये हेतुः महात्मनः तदेकभक्तिपरानित्यर्थः । ततः
तत्पश्चादेवेति परमो विनय उक्तः यद्वा तिष्ठेत् भीनारद-
इति शेषः । अग्न्यैवैवैवार्थक्यातं यद्वा साक्षात् प्रकटं सुप्रसिद्धमाभ्यं
वदयार्थं तत्सम्बन्धेनैव भीनारायणत्वक्यातः ॥ ४७ ॥

भगवता भीक्षेपायनेन भगवच्छब्देन तु तस्यापि तद्विज्ञा-
नादिसामर्थ्यं सूचितं तस्मै भगवते इति तस्य भीनारद-
शिष्यतापि सूचिता ॥ ४८ ॥

नः अस्मान् प्रति यः प्रः प्रः कृतः इत्यत्र एतद्वर्णितं
पाठान्तरेपि तत्तव किमित्यपेक्षायामाह—यथेति । मनश्चरेत्
श्रुतिद्वारा विसं प्रविशतीत्यर्थः । यद्वा मानयति ज्ञापयतीति
मनो वेदः हे राजभितिदृशं प्रश्नं कर्तुं त्वमेवाहसि एत-
दुत्तरपात्रं च त्वमेवेति भावः । तस्य तादृशप्रश्नविषयत्वेना-
त्मनो बहुमानाह इति बहुत्वमिति ॥ ४९ ॥

अतः सर्वथा भीमगवत् प्रेम्णा भजेदिति सर्वभूतिस्तुति-
फलितमित्यशेषसमाप्तायेत्याद्युक्तं निरूपयन् कृपाभरेण भक्त्यु-
पेक्षेण वा लोकान् उपविशति—य इति । अस्योत्प्रेक्षक
इत्यादिना जगत्कारणत्वं योऽव्यक्तजीवेश्वरः इति परमेश्वरत्वं
चः सुष्ठेत्यादिना सहजकारण्यं यमित्यादिना भक्तवात्सल्यं
केवलयाय मोक्षसुखाय निरस्ता योनिजीवानामविद्या येन तं
यद्वा केचला एकान्तिनः तेषां भावः केवल्यं प्रेमभक्तिसत्त्व
निरस्ताम् अस्तरादितां सदा प्रकाशमानां कारणं पदमेवेति
परमपदवाच्यत्वादिकं चोक्तं हरिमिति परमसौन्दर्यादिना
मनोहरत्वमपि सूचितम् एषा यथोत्तरं ज्ञानहेतुत्वे भेद्यम्
अतोऽजसं ध्यायेत् यद्वा प्रेम्णा भजेदित्यर्थः । प्रेमभजनस्यैव
सदा स्वतोऽप्यनकारित्वान् किंवा सदा ध्यानेनैव प्रेमसम्पत्त्या
तस्वैव परमापेक्षवादिति ॥ ५० ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे दशमस्कन्धे

भीसनान्तर्जीवगोस्वामिकृत-

बृहत्सोषिण्या टीकायां

समाशीनि-

तमाध्यायः ॥ ८७ ॥

भीकृष्णाय नमः ॥ हरिः ओम् ।

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

योऽस्योत्प्रेक्षकः आदिमध्यानिधन इति त्रिष्वपि कालेषु
परमसाभित्वमुक्तं योऽव्यक्तजीवेश्वर इति कारणान्तर्यामित्वं
तन्निजशक्तिद्वयद्वारेण चेतना(चेतन)सर्गोपादानत्वं च यः स्व-
मिति सृष्ट्युपलक्षितत्वेन समर्पितप्रलयकर्तृत्वम् अनुप्रविश्यति
प्रवेशलीलासम्पत्त्यन्तर्यामित्वं चक्षेयम् अविना ब्रह्मणा द्वारभूतेन
पुरं व्यष्टिशरीराणि च चक्रे इति विसर्गकर्तृत्वं ताः शक्तिवैति
व्यष्ट्यन्तर्यामित्वं तदेवं मायावैभवप्रवर्तकत्वेन तस्य अक्षय-
शक्तिं दर्शयित्वा तदुच्छेदकत्वेनापि दर्शयति च सम्पद्येति
अजां मायावृत्तिविधायाम् अनुशर्या सांपाधिजीवं इति मोक्षन-
लीलादर्शिता तदेवं यथाक्रमतटलक्षणैः स्वकृपशक्तिवैभ-
वतया तं व्यज्य स्यादापि व्यज्यति तन्निति तन्न हरिमिति

भीमजीवगोष्ठाभिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रसिद्धाज्ञा प्रसिद्धस्वरूपत्वमभिहितं यं सम्पद्येत्तदा स्मिन्ने
स्वतस्तु सुतरामेव कैवल्येन शुद्धशक्तिवैभवैकाभयशुद्धस्वरूपत्वेन
निरस्ता नित्यमेव दूरे क्षिता योनिजगत्कारणं माया यस्मात्त-
मिति च एवमेवम्भूतः स ए परमशुद्धस्वरूपत्वात्तादृशपरम-
शक्तिवाञ्छीवहितार्थतत्त्वकर्तृत्वावगतपरमकारण्यत्वात् ध्यानादि-
भक्तियोग्य इति चाक्यार्थः अत्र मायावैभवमनूय निरस-
नात् शुद्धशक्तिविलासवैभवपुरःसरभीमगवतस्यापनासस्य च
ध्यानोपलब्धितभक्तिसाध्यत्वव्यञ्जनाद्व्यानादेश वेदोपदेशसापेक्ष-
त्वात् प्राक्कीनस्त्वनेकार्थ्यं दर्शितं तत्त्वद्विशेषणं च द्रष्टव्यं एतत्ता-
त्पर्यकमेव जम्माद्यस्य यत् इत्यादिकम् अत्र सर्गो विगर्भेष्ट्यादिकं
चेति ॥ ५० ॥

इति भीमझागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोष्ठाभिकृतवैष्णवतोषिण्यां
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

आत्मैक्षिकः स्वयमेवात्मनां साक्षात्कर्त्ता यदा आत्मनां शुभा-
शुभसाक्षी ऋषिणा चतुर्मुखेन सह संहिताश्रमे प्रावर्त्तयत्
अनुशयी कर्मवद्भ्यः कैवल्यनिरस्तयोनिं संसारिणां मोक्ष-
प्रदानेन निरस्तः योनिं निरस्तयोनिप्रभवदुःखं वितीर्य पर्यायं
कहिंचित् कदाचित् ॥ ५० ॥

इति भीमझागवतश्चाख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रशेषसमाज्ञायपुराणोपनिषद्म इत्युक्तं कोसौ समा-
ज्ञायादीनां रसः यः श्रुतिगीत्या समुद्भूत इत्यपेक्षा-
याम्—

आलोक्ष्यसर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

इत्युक्तरीत्या जगद्भयविभवव्यलीलः सर्वान्तरात्मा बन्धमोक्षदो
भगवानुपास्य इत्येव एवेति वक्तुं स्रष्टृत्वाद्युपयुक्तगुणैर्भगवन्तं
विशिष्यस्तत्त्वानं विधत्ते योस्येति अस्य जगतः आदिमध्य-
निधने सृष्टिस्थितिलये निमित्ते उत्प्रेक्षकः “तदैक्षत बहुस्याम
इत्युक्तविधेक्षिता यच्छब्दानां कैवल्यनिरस्तयोनिमित्यनेन
सम्बन्धः यश्च अत्यक्तजीवयोः प्रकृतिपुरुषयोः कारणावस्थयो-
रीश्वरः अस्तः प्रविश्य नियन्ता अनेन कारणावस्थायां सूक्ष्म-
भिविचित्रैशिष्ट्य तस्यैवोपादानत्वं तदुपयुक्तं सर्वशक्तिवञ्च
फलितम् उत्प्रेक्षक इत्यनेन निमित्तात्वं तदुपयुक्तं सार्वभौम्यञ्च
यश्च इदं महद्वादिपृथिव्यन्तसमष्टितत्त्वजातं सृष्ट्वा ऋषिणा
चतुर्मुखेन जीवितानुप्रविश्य जीवद्वारा अनुप्रविष्टेत्यर्थः । पुरः
शरीराणि चक्रे निर्ममे तदस्ताः पुरः शास्त्रि नियमयति

पूरुषाद्वात्र सजीवदेवादिशरीरपरः ऋषिणा चक्रे पुरःसंहिता
इतिपाठान्तरं तदा पुरः प्रथमं ऋषिणा चतुर्मुखेन संहिताः
वेदसंहिताश्रमे प्रावर्त्तयदित्यर्थः । अनेन हितकृत्वम् उक्तं
शास्त्रप्रवर्त्तनं हि हितार्थम् अनुशयो भुक्तावशिष्टं कर्म सोऽस्वास्ती-
त्यनुशयी कर्मवद्भ्यो जीवः यं सम्पद्याज्जां जहाति प्रकृतिसम्बन्धं
त्यजति आविर्भूतगुणाष्टको भवति मुक्तोभवतीति यस्मिन्
तथाच भूयते “परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते”
इति तत्र दृष्टान्तः सुप्तः कुलायं यथेति यथा शकुनिर्भीष्टे
कञ्चित्कालं सुप्तः तद्विहायोद्गीयते तद्वदजायां क्षितौऽनुशयी
जीवो यं सम्पद्य तां जहातीत्यर्थः । कैवल्यनिरस्तयोनिं संसा-
रिणां मोक्षप्रदानेन निरस्तायोनिप्रभवदुःखं येन तं न विधत्ते
भयं यस्मात् हरिमाभिभवात्संहर्तुं तमजस्रं नित्यं ध्याये-
दिति ॥ ५० ॥

इति भीमझागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीभीमनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

समस्तवेदस्तुत्यर्थं सङ्गृह्यानुसारयति—योऽस्यात्मैक्षिक इति ।
तं हरिं अजस्रं ध्यायेदिति तं कम् ? यः अस्य विश्वस्य आदि-
मध्यनिधने उत्पत्तिस्थितिसंहारेषु आत्मैक्षिकः स्वयमेवात्मना
साक्षात्कर्त्ता निमित्तान्तरानपेक्षः “तदैक्षत तत्तेजोसुजत” इत्यादि-
भूतः । यदा आत्मैक्षिकः आत्मनां शुभाशुभसाक्षी तथाचोक्त-
मष्टमे गजेन्द्रेण—

क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वोध्यक्षाय साक्षिणे ।

पुरुषायाम्मूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥ इति
ननु प्रकृतिपुरुषयोः परस्परार्थासाज्जगदुत्पत्तिं वदन्ति साङ्गुचा
इति तत्राह—योऽध्यक्तजीवेश्वरः प्रकृतिपुरुषयोरपि नियन्ता
हेत्वन्तरमाह यः ऋषिणा चतुर्मुखेन सह पुरः पूर्वं संहिताः
श्रमे प्रावर्त्तयदित्यर्थः । ननु अन्येपि ध्येया उक्ताः किमर्थं
हरिरेव ध्येय इत्यत आह यं सम्पद्य ज्ञात्वा गत्वर्थोक्ते
ज्ञानार्थो इत्युक्तेः अथवा यं सम्पद्य शरणं प्राप्य अनुशयी
कर्मवद्भ्यो जीवः अजां स्थूलसूक्ष्मरूपां प्रकृतिं जहाति
त्यजति कथं सुप्तः कुलायं यथेति यथा सुषुप्तौ जाग्रत्स्वानु-
भूतसुखदुःखाभावादानन्दप्राप्तिस्तद्वदित्यर्थः । तदेवाह कैवल्य-
निरस्तयोनिमिति संसारिणां मोक्षप्रदानेन निरस्तायोनिः
संसारो येन तमिति । नहि अन्यस्य कस्यचिदपि मोक्षप्रदाने
शक्तिरास्ति कुतः इति चेत्तेषामविद्यान्तर्गतत्वात् तथा भीशौन-
केनोक्तम्—

आम्रहस्तम्भपर्यन्ता जगदन्तर्ध्ववस्थिताः ।

प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ।

यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः ॥ इति

अतः स एव मोक्षप्रदः तदुक्तं वैवैर्मुचुकुन्मं प्रति—

वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य भः ।

एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्ययः ॥ इति

आलोक्ष्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ इति

भीभीविद्यासुरिकृततत्त्वदीपिका ।

अतः स एव ध्येयो मोक्षप्रदाताचेति तमेव हि
व्याचक्षेति शुकाचार्याभिप्राय इति किञ्चात्र भीशुकोक्तयोरुप-
क्रमोपसंहाररूपयोरपि श्लोकयोस्तत्त्वत्रयमेव प्रतीयते न कचि-
त्सम्प्रतिमिति तथाहि उपक्रमे तावत् बुद्धीन्द्रियमनःप्राणा-
नित्यमपि पदेन प्रकृतेः स्वरूपमुक्तं जनानामिति जीवानां
स्वरूपं प्रभुरितीश्वरस्य चेति नहि तद्वितराभावे तस्य प्रभुत्वं
सम्भवति उपसंहारेपि बोध्यकजीवेश्वर इत्यनेनैवोक्तमिति
अतः सम्प्राप्तस्य ब्रह्मणः प्रमाणाभावात् चिद्विद्यीश्वराणां
स्वरूपमेव सामानाधिकरण्याभावे प्रमाणसङ्गात् व्यास-
शराशरीरानां चिद्विच्छरीरकं तद्विलक्षणमेव परं ब्रह्मेत्य-
जितस्य यत्तु कश्चित् श्रुतौ सम्प्राप्तं भवते तत्तु माययाज-
ज्ञां व्यवस्थेते ब्रह्मणि न पुनः सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिवादिक-
मपि स्वाभाविकी ज्ञानविक्रियाचेति अत्राप्यतः सर्वं
विरचयामि—

चिद्विद्यापकं ब्रह्म तद्याध्वगुणवर्जितम् ।

देवैर्गुणैश्च राक्षसाङ्गिर्गुणं हि तदुच्यते ॥

अप्रमेयमनाद्यन्तमप्राकृतगुणार्णवम् ।

भुतिसूत्रपुराणादौ निश्चितं मुनिभिः स्फुटम् ॥

तथा भीमाप्ये समुदाहृतं ।

अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्तु नात्मनो भवेत् ॥

अहं बुद्ध्या परागर्वात् प्रत्यगर्थो भिद्यते ।

निरस्ताजिलदुःखोदमनस्तानन्दमाक् स्वराट् ॥

भवेयमिति मोक्षार्थो भवणादौ प्रवर्तते ।

अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति ॥

अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ।

मयि नष्टेपि मत्तोन्म्या काचिद्वृत्तिरवाप्तिता ॥

इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति ।

स्वसम्बन्धितया ह्यस्य सत्तापि वृत्तितादि च ॥

स्वसम्बन्धविद्येने तु वृत्तिरेव न सिध्यति ।

छेत्तुच्छेद्यस्य चाभावे छेदनादेरसिद्धिवत् ॥

अतोहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति निश्चितम् ।

विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति भुतिः ॥

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति च स्मृतिः ।

ज्ञेत एवेत्यतो नात्मा वृत्तिमात्रमिति स्थितिः ॥

एवं प्रमाणैः प्रबलैर्निरस्तं मायिनिदिष्टतम् ।

तत्त्वत्रयात्मकं विश्वं चिद्विच्छेदिसंयुतम् ॥

औपाधिकं ब्रह्मैके वञ्चितं तैरिदं जगत् ।

प्रामाणिकैरतो प्राद्यं वैदिकैर्न कदाचन ॥

इति ॥ ५० ॥

भीमोवर्द्धनवासिनो गुणनिधेर्भूर्त्तैर्हि साक्षादरे-

भीमदेहदोशिकस्य करुणापीयूषतत्त्वार्थवित् ॥

भीरुकाधिपपादपद्मभुजः स्यात्वासदासाभिधः ।

तेनेयं रचिता हरेर्गुणपुना व्याख्या हि वेदस्तुतेः ॥

बाष्पात्मयक्षीरान्धिमन्त्रमा निष्कलङ्कः ।

सौम्यं भीमकुटाचार्यः सन्निधत्तां सदा इदि ॥

[३२८]

इति भीमद्भागवते दशमस्कन्धे

भीमोवर्द्धनकृतवासभीवेदुटाचार्यदासदासेन

भीमिदासदासेन विरचिता वेदस्तुतिव्याख्यायां

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

भीमते रामानुजाय नमः ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

समस्तवेदस्मृत्यर्थे सङ्गृह्यामुस्त्वारचति—योंस्येति । यः
परमपुरुषः अस्य विश्वस्य आदिमध्यनिधने सुष्टिस्थिति
प्रलयेषु करणीयेषु उत्प्रेक्षकः सकृत्पुरुषेणकारी स ऐतत् बहुस्यां
प्रजायतेति भुतेः अनन जगत्कारणत्वमुक्तं ननु प्रकृतिपुरुषो
हि जगदुपादानविभक्तिकारणीभूतो कथं भवन्तः कारणत्व-
मुच्यते इति चेन्न तयोरपि तत् एवोद्भूतत्वात् मूलकारणं स
एवेत्याह योऽव्यक्तजीवेश्वरः इति अन्तः प्रवेशनियमने दर्शयति
यः इदं विश्वं सृष्ट्वा ऋषिणा जीवेनानुप्रविश्य पुरः शरी-
राणि पृथिव्यादीनि सूत्राणि चक्रे यस्य पृथिवीशरीरं यस्यापः
शरीरमित्यादिभुतेः ततः ता पृथिव्यादिष्वेवाणि शरीराणीति
यावत् शास्ति निवमवति यः पृथिवीमन्तरोयमयतीति
भुतेः अनुशयी शयान इव शरीरात्मविवेकराहित्येन शरीर-
रूपप्रकृतिपरिष्वक्तो जीवः “अजो ह्येको जुषमाणो नु शेते
इतिभुतेः यं सम्पद्य यं परमात्मनं शरणं गत्वा अजां मायां
जहानि मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरान्ति ते इति वचनात्
मायां कथं त्यजतीत्यत आह सुप्तः पुरुषः कुलायं गृहमिव
यथा गृहे सुप्तः पुरुषः पश्यतां अत्यक्तगृह इव भाति सतु
परित्यक्तगृहाभिमाना एव एवंभगत्प्रपन्नाः अपरित्यक्तगृहाद्य-
भिमाना इव दृश्यन्ते ते तु जीवन्मुक्तत्वेन परित्यक्तगृहाद्य-
भिमाना एव अभिमानत्याग एव हि त्यागः यथा राज्ये
स्थितस्यापि अभिमानत्यागेन त्यक्तराज्यत्वव्यवहारः तद्वत्
कैवल्यनिरस्तयोनिः कैवल्येन प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्वाप्रयुत-
स्वभावेन निरस्ता निरस्कृता योनिः कारणं अविद्या येन तं
अभयं नास्ति भयं यस्माद्भयं स्वाभिमानां भयनिवर्तकं हरिं
स्वाभितानामशेषपपाहारिणं तं भगवन्तं अजस्रं सर्वदा
ध्यायेत् ॥ ५० ॥

योगिरामानुजार्येण भीमदासवासिना ।

व्याख्यावेदस्तुतेरेषा भीकृष्णचरणेऽर्पिता ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

योगिरामानुजाचार्यकृतसरला-

व्याख्यायां

सप्ताशीति-

तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

भीकृष्णायनमः ॥

भीमद्विजयचञ्चलीर्यकृतपदरत्नावली ।

उपासनार्थं खलक्षणैर्लक्षयति—योहीति । आत्मा जगदादि-
मध्यनिधनानि उत्पत्तिस्थितिसेहाराः यस्मात्स तथा यस्मात्त्यक्त-
जीवयोः प्रकृतिचेतनयोरीश्वरः यस्मैदं सृष्ट्यानुप्रविष्टः यद्वच्च
ऋषिणा ऋषिकृपेण पुराणसंहितां चक्रे अनुशयी जीवः यं पुनः

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सम्पद्य प्राप्य अजां बन्धकशक्तिं जहाति सुप्तः कुलायं
शरीराद्वावभिमानं च यथा त्यजति तं कैवल्यनिरस्तयोनिं
समाधिकाभावेन निराकृतकारणं तं हरिं अजस्रं निरन्तरं
ध्यायेदित्यन्वयः ॥ ५० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

(भीमद्विजयध्वजतीर्थतीत्या चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥)

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धे

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र गुणरूपं द्वादशधा निरूपयति यो भगवान् अस्य
सर्वस्यापि जगतः उत्प्रेक्षकः ऊर्ध्वं प्रेक्षते कथमेते जीवसङ्गा
निस्तीर्णा भविष्यन्तीति विचार्य एवं भविष्यन्तीति तेषां हि
चिन्तयतीत्यर्थः । अयमेको भजनीयगुण अविश्यकत्वाय गुणत्रयमाह—
अस्य जगतः आदिमध्यावसानरूपः एवं चतुष्टयमेकं सृष्टिकारणरूपं
माहात्म्यत्रयमाह यः अत्यक्त प्रकृतिः जीवः पुरुषः ईश्वरः
कालो नियन्ता त्रितयरूप इत्यर्थः पूर्वं सप्तगुणाः
निरूपिताः अवशिष्टान् पञ्चगुणानाह यो भगवानिदं सृष्टे-
त्येकम् अनुप्रवेशो द्वितीयः ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा ब्रह्मायडमध्ये प्रविष्ट
इत्यर्थः । ततो ऋषिणा वेदेन मुख्यजीवेन वा सहितो जात
इत्यर्थः ततो देवतिर्यगादि पुरः चक्रे चतुर्थोयं शास्ति ता
इति पञ्चमः दोषत्रयाभावमाह यं सम्पद्येति जीवा अपि
यं प्राप्य मनसा भावनयापि लब्ध्वा अजां जहाति अविद्यां
दूरीकुर्वन्ति ननु स्मरणेनैवं तर्हि मुक्ताः स्युस्तथा सति
पुनर्देहग्रहणं न स्यात् तत्राह सुप्तः कुलायं यथेति नहि
सर्वात्मना अज्ञापरित्यागः किन्त्वेवं भगवतो माहात्म्यं निरु-
प्यते यत्सम्बन्धमात्रेणैव अजां सकार्या पुरुषो जहाति सर्वथा
न स्मरन्तीत्यर्थः । यथा सुप्तः पुरुषः शरीरं न स्मरति एवं
परं परस्यापि दोषाभावो निरुक्तः साक्षाद्वाह कैवल्येन केवल-
भावेन निरस्ता योनिः कारणभूता येनेति सर्वमेव भगवा-
निति योनिरधिका कुतः स्यात् अभयमिति तृतीयो दोषो
निवार्यते स्वयं भयरहितः सर्वेषामपि भयनिवर्त्तक इति एवं

निर्दोषपूर्णगुणरूपो भगवानिति स्वत एव परमानन्दं प्रयच्छति
तुःखञ्च दूरीकरोतीति तमेव सर्वोपि भजेदित्यर्थः ॥ ५० ॥

इति भीमज्जागवतसुबोधिनीं भीमद्वल्लभमणभट्टात्मजभीमद्वल्लभ-

दीक्षितधिरञ्जितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे

अष्टत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३८ ॥ ८७ ॥

भीमद्विज्जनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

समस्तवेदस्तुत्यर्थं सङ्गृह्यानुस्मारयति—य एव भव्य
विश्वस्य उत्प्रेक्षकः मय्यनुशायिनां जीवानां कर्मिणां कर्म-
प्रोद्बोध्य कर्मफलस्य साधनार्थं भोगार्थं च तथा ज्ञानिनां
ज्ञानफलस्य सायुज्यस्य साधनार्थं तथा भक्तानां भक्ति
फलस्य प्रेमवत्पारिवर्तव्यस्य साधनार्थं बुद्धीन्द्रियादिकं सृष्ट्वा
एवमेवं तत्रतत्र प्रेरयिष्यामीत्याद्योचक इत्यर्थः त्रैकालिकं
सत्त्वमाह—अस्य विश्वस्यादिमभ्यनिधनेषु च एव वर्तते
इति विश्वसृष्टेः पूर्वं विश्वमध्ये विश्वनाशेपि (य) तदुक्तं भगवतेव
“ब्रह्मेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योव-
शिष्येत सोऽस्यहम्” ॥ इति सर्वकारणत्वं सर्वानेयमृत्वं चाह
योऽव्यक्तेति सर्वं जगदिदं ब्रह्मण्य तयोर्मोयाजीवयोरपि
य एवेश्वरः कारणं नियन्ता च तयोस्तच्छक्तिवृच्छकीनां
च शक्तिमतोऽनन्यत्वादव्यक्तजीवावपि स एवेत्यतस्तस्यैवापा-
दानत्वं निमित्तत्वं नियन्तृत्वञ्च सिद्धं प्रवेशविसर्गावपि
करोतीत्याह—य एवेदं सृष्ट्वा अनुप्रविश्य ऋषिणा ब्रह्मणा
पुरः देवमनुष्यतिर्यगादिशरीराणि चक्रे तथा ऋषिणेति ऋषे-
रिव निर्लेपत्वाहपरिन्तर्यामी तेन स्वस्वरूपभूतांशेन ताः पुरः
शास्ति यद्भक्त्यैव जीवः संसारं तरतीत्याह यं सम्पद्य प्रपद्य
अनुशयी अविद्याभ्रिष्टो जीवः अन्धनुदण्डवत् प्रणामेश्वरज-
मूले शेते इति स्वामिचरणाः अजां कार्यकारणरूपा माया
त्यजति ननु भगवत्प्रपन्नस्यापि मायिकं शरीरं दृश्यत
एव तत्राह सुप्तो जनः कुलायं स्वशरीरं जहाति यथा
वर्त्तमानमपि तच्चानुसन्धत्ते तद्वदिति भगवत्प्रपन्नानां शरी-
राभिमानत्याग एवाविद्यात्याग उच्यते इत्यर्थः कश्चित्द्वयागस्तु
सम्यक्प्रपत्यभावमूलक एव ज्ञेयः । किञ्च साधननिरपेक्ष-
मपि तस्य कश्चित् संसारनिस्तारकत्वमाह—कैवल्येति । कैवल्यस्य
भावः कैवल्यमेकाकित्वं तेन जीवानुष्ठितमोक्षसाधनं विना
भूतेनापि निरस्ता दूरीकृता योनिर्जीवाविद्या येन तं यमिह
निरीक्ष्य हतागताः स्वरूपमिति भीमोक्तेरध्वककेद्यादीना-
मन्येषाञ्च मोक्षसाधनं विनापि मोक्षदर्शनादिति भावः ।
विशेषणनानेन स्वयं भगवान् श्रीकृष्णो घोषितः हरि
स्वमाधुर्येण प्रेमवतां मनोहारकं तम् अभयं यथा स्यात्तथेति
स्त्रीयकर्मकालकूटविविधवादिभ्यो भयं परित्यज्यैव निरन्तरं
ध्यायेदिति विधिरुक्तः—

हे भक्ताद्वैतयज्ञज्ञालक्ष्मी रौति यो मनाक् ।

प्रसादं लभतां यस्माद्विशिष्टः श्रेष्ठनाथति ॥

इति चञ्चली चञ्चला वाला जडाधीर्यस्य स पदे चञ्चलबालधीः
पुरुषो यस्य सः बाह्वस्तस्तु बालधीरित्यमरः इति विश्वनाथपद-

भीमश्चिद्विनायकवर्तितकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्तुतिः ॥ ५० ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

सप्ताशीतितमोऽध्यायो दशमोऽजनिस्कृतः ॥ ५७ ॥

०

भीमचक्रकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वभूतिसमन्वितार्थस्योपसंहारात्मकेनैकेनैव श्लोकेन सञ्चि-
नोति भीशुकः—य इति । योऽस्योत्प्रेक्षकः जीवानां सर्वपुरुषार्थं
सिद्धये विभक्त्य सृष्टिस्थितिलयादिप्रापणीयत्वेनालोचकः स
प्रेक्षत बहुसां प्रजायेयेति भूतेः यस्यास्यादिमध्यनिधने
वर्तमानो व्यभिचारिसत्ताक इति तत्रादौ कारणत्वेन मध्ये
चाभयत्वेन अन्ते ह्यधिष्ठितेति विवेकः सर्वलोकामोक्षते
ईक्षिनीभिः य एवैक उद्भवे सम्भवे च य एतद्विदुरमृतास्तं
मवन्तीत्यादिमन्त्रः किञ्चाव्यक्तजीवेश्वरः प्रकृतिजीवयोर्नियन्ता
पुरुषोत्तमः प्रधानत्वेन पतिर्गुणाय इति मन्त्रः—

यस्मात् क्षरमतीबोहमसुरादपि चोत्तमः ।

अतोस्मि लोके वेदे च प्रथिनः पुरुषोत्तमः ॥

इतिभगवदुक्तेष्वप्यमर्थः चिदचिच्छक्तिमत्स्वरूपतो निर्वि-
कारः शक्तितो विकृतः विभक्त्य अभिन्ननिमित्तोपादानहेतु-
रिति यच्च ऋषिणा चतुर्मुखरूपेणैव सृष्टान्तर्यामिसर्ववृत्त-
रूपेण च शास्त्रे जीवस्य भोगं सम्पादयन् स्वयं पालयतीत्यर्थः
“अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इत्यादिभूतेः शरणापन्नानान्तु
गतिरेवेत्याह—यं सम्पद्य प्राप्य अनुशयनशीलः परिचर्या-
परायणो जीवात्मा अजां जहाति मामुपेत्य तु कौन्तेय पुन-
र्जन्म न विद्यते इति भगवदुक्तेः न स पुनरावर्तते इति
भूतेः अनावृत्तिः शब्दादितिचरमन्यायाच्च इतः पूर्वञ्च
प्रपञ्चस्यापि प्रारब्धकर्मसम्बन्धतया सर्वथा प्रकृतिसम्बन्धा-
निवृत्तौ सत्यामपि नेतरपामिव तत् तन्त्रत्वेन संसरणं किन्तु
तद्दुःखसुखादिभोगवत्त्वस्यान्यदृष्टयैव तथाभातम् आत्मनो
स्वातन्त्र्यकर्तृत्वादिलक्षणस्यावरणस्य भङ्गेन भगवत्प्रयोज्यत्व-
ज्ञानवत्त्वादित्येतदर्थं बुद्धौ निधाव एतत् देहपातात् प्राक्
तस्य वर्तने निदर्शनमाह—सुप्तः कुलाय यथा । यथा सुप्तः
स्थूलशरीरं त्यजति तद्वत् यावच्छरीरसम्पात अनभि-
निविष्टो वर्तते इति भावः । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे
अथ सम्पत्स्य इति श्रुतेः तं परमेश्वरं ध्यायेदिति विधिः
निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः कथम्भूतं कैवल्यनिरस्तयोनिम्

निरस्ता योनिः कारणं यस्य सः कारणशून्यः कैवल्यभासो
निरस्तयोनिश्चेति तथा “न तस्य कश्चित् जनिता न चाधिपः
केवलो निर्गुणश्च” इत्यादिभूतेः अभयं “न भयं यस्मात् संसार-
रूपभयनाशकं संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः इतिभूतेः अजकं
शाश्वतं क्रियाविशेषणं हरि स्मृतिमात्रेण सर्वपापनिवर्तकं
तथाचाह—भीपराशरः—

अपि पापप्रयुक्तोपि ध्यायन्निमित्तमच्युतम् ।

भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः ॥ इति

अत्र चाभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनेन समन्वयाध्या-
याविरोधाध्यायार्थः सङ्गृहीतः अजकं ध्यायेदित्यनेन साध-
नाऽध्यायार्थः सम्पद्य जहात्वाभिमित्यनेन फलाध्यायार्थश्चेति
सम्पूर्णा चतुरध्यायिनी ब्रह्ममी मांसा भीशुकैकस्मिन् श्लोके
व्याख्याता इति भावः ॥ ५० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमचक्रकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्ताशीतितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५७ ॥

भाषा टीका ।

जो इस जगत्के सृष्टि पालन संहार के निमित्त सङ्कल्प
करने बारा है और जो जीव माया का निबन्धन करने
बारा है और जो महाब्रह्म तत्त्व को उत्पन्न कर चतुर्मुख
जीव के द्वारा प्रवेश कर देव मनुष्यादि शरीरों को निर्माण
कर ने बारा जो सब जीवों को नियमन करने बारा
और जैसे पक्षी घुँसला में कुछ काल पर्यन्त शयन कर
पश्चात् उसको छोड़ कर उड़ जाता है तैसे यह कर्म
प्रवृत्त जीव अनादि कालसे माया रूपी घुँसला में शयन
शयन कर पश्चात् उपासना से जिस को प्राप्त होकर
माया को छोड़ देता है एतादृश पर ब्रह्म हरि का निर-
न्तर ध्यान करना हि कल्याण का साधन है क्योंकि मोक्ष
प्रदान करने से सर्व योनियों का निरास करने बारा
परमात्मा है इसी से उस के आश्रयण करने से जीव को
फिर संसार से भय नहि होता ॥ ५० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें सप्तमोऽध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ५७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

इति श्रुतिस्तुतिस्तमाप्ता ।

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ।

—*—

राजोवाच ।

देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् ।

प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम् ॥ १ ॥

एतदेवितुमिच्छामः सन्देहोऽत्र महान् हि नः ।

विरुद्धशीलयोः प्रभोर्विरुद्धा भजतां गतिः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

शिवः शक्तियुतः शश्वन्निलिङ्गो गुणसम्प्लुतः ।

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३ ॥

ततो विकारा अभवन् षोडशामीषु कञ्चन ।

उपधावन् विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अष्टाशीतितमे विष्णुभक्तः कैवल्यमश्नुते ।

ततोऽर्चादेवभक्तस्तु विभूतिमितिवर्ण्यते ॥

हरिर्भजताम्मुक्तिद इत्युक्तमभयं ध्यायेदजस्रं हरिमिति तत्र
युक्ते—देवासुरेति । अशिवमवधारितभोगम् भोजा भोगिनः
लक्ष्म्याः पतिं सर्वभोगयुक्तम् ॥ १-२ ॥

अन्योन्योपमर्देन तमसस्त्रैविध्यान्निलिङ्गः त्रिखण्डत्वमाह—वैका-
रिक इति । अहमहङ्कार इति ॥ ३ ॥

विकारा मन इन्द्रियभूतरूपाः षोडशेतीन्द्रियदेवानामभेद-
विषयस्या कञ्चन यत्किञ्चिद्विकारोपाधिकं भजन्नुपाध्यनुकूपाणां
विभूतीनां स्वरूपं प्राप्नोतीति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं सर्वथा श्रीकृष्णस्योत्कर्षमाकर्षणीयं काञ्चिदसन्तुष्टान्
केवलत्रिदेवीमात्रदृष्टान् ऐहिककामिनः शैवान् कटाक्षविषयीकेषु
रूपया शिष्यैश्च पृच्छति—देवेति ब्रह्म्याम् । अशिवम् अस्मीकृत-
धनभोगं लक्ष्म्याः पतिं तत्तदधिष्ठायाः साक्षादेव पतिरूपं
धनिनो भोजार्हं भवन्ति प्राय इति प्रायिकत्वात्तयोः कदा-
चिद्व्यभिचारद्वेषेदुपाधिविशेषस्तत्र कारणमनुमेयमिति तेन स्वदे-
हापगम इति भावः ॥ १ ॥

एतदिति । अत्र किं कारणं तदित्यर्थः । इच्छामाह इति बहुत्वं

तत्र वृत्तमानानां शैवानां तेषां सकटाक्षसङ्गहात् अत्र पूर्वोक्तविरोधे
तमेव भ्यजयति—विरुद्धेति । विरुद्धं शालं क्रमाद्भोगत्यागस्वीकार-
लक्ष्णः स्वभावो ययोस्तयोः प्रभवोरिति कर्मणि षष्ठी तौ भजतां
विरुद्ध । तत्तत्स्वभावविपर्यया क्रमाद्वनभोगप्राप्तितत्त्वाशङ्कानागतिः
फलम् अतः श्रीशिवभक्तानां साक्षाद्वनादिविभूतिदर्शनादरेः
पत्न्यपि लक्ष्मीः श्रीशिवस्याधीनेति तस्यैवोत्कर्षो घटतेति भावः ।
साक्षात्तथायुक्तस्तु सङ्कोचादेवेति शेषम् ॥ २ ॥

तत्र—“युजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विभं पुरुष-
रूपेण परिपाति त्रिशक्तिभूक्” ॥ इत्यादिकस्य द्वितीयादौ श्रीकृष्ण-
युक्तस्यानुसारेण शास्त्रान्तरविषयत्वं सर्ववेदेतिज्ञास्येदं
सारश्रीभागवतसिद्धान्तं वदन्तत्र आस्तां तावत्पूर्वोक्तस्य
भगवद्गीकृष्णमाहात्म्यं तद्व्याख्यापि(तद्व्याख्यादित्येन)तद्व्याख्यादित्येन
कृतगुणाधिष्ठातृलीलस्यापि श्रीविष्णोर्वैलक्षण्यं भूयतामिति
बोधयस्तस्मात्तद्व्यवहारेण शिवविष्णोरुपाधिधर्मयुक्तत्वा(सद्व्युक्तत्वे
निर्दिष्टं प्रतिविम्बवन्म्यूनाधिकशक्तिव्यञ्जनया आपर्षत्तदु-
त्प्रेक्षितगुण एव दोषत्वं दोष एव च गुणत्वं प्रतिपादयन्तेन
तद्विधानामतिमूर्खत्वं व्यञ्जयन्माह—शिव इति । यावद्व्याप-
समाप्तिः । तत्रैव शिवस्योपाधिधर्मयुक्तत्वं तर्ह्येतादृशविभूति-
हेतुत्वम् । योजयति ब्रह्म्याम् । शश्वन्निलिङ्गयुतः क्रमेणाविर्भव-
प्रथमतस्तत्त्वान्नित्यमेव शक्त्या गुणसाम्यावका प्रकृतिरूपोपाधिनां
युक्तः गुणक्षोभे सति त्रिलिङ्गो गुणत्रयोपाधिः प्रकटैव
सन्निर्गुणैः सम्प्लुतश्च ननु तम उपाधित्वमेव तस्य भूयते
कथं तत्तदुपाधित्वं तन्माह—वैकारिक इति । अहमन्तत्त्वं हि

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

तत्तद्वृत्तेण त्रिधा स च तदधिष्ठानेत्यर्थः । मुख्यतया नास्तीति नाम
अन्यत्रुणव्यं गौणतया त्वात् एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु भवत्वेवं सोपाधिरसौ प्रस्तुते किमायातं तत्राह—
ततः इति । ततस्तेन भगवत्प्रतिनिधिरूपेणाधिष्ठितादहनत्वात्
षोडशविकारा ये अभवन् अमोषु विकारेषु मध्ये सर्वासां
विभूतीनां सम्बन्धे किञ्चन उपाधावन् तदुपाधिकत्वेन
तदुपासीनो गतिं प्राप्य फलं लभते इति ॥ ४ ॥

भीमसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

॥ १-२ ॥

त्रिलिङ्गः वक्ष्यमाणाधिष्ठेयत्रैविध्यात् त्रिलिङ्गः वैकारिकः
इति त्रिविधाहङ्काररूप इत्यर्थः । अहंशऽध्यात्मं अहं कर्तव्य-
मधिभूतं कद्रस्तत्राधिदेवतं मितिभूतः आत्म इत्यहङ्काररूप-
मात्रं विवक्षितं अमोषु षोडशसु कञ्चन उपधावनविकारा-
भिमानिदेषु कञ्चन इन्द्रादिकं भजत इत्यर्थः ॥ ३-४ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“य सत्त्वय जहात्यजाम् । स केवल्यनिरस्तयोनिरम्” इति जगत्कारण-
त्वाद्विष्णुमोक्षदत्वमपि हरेरेवासाधारणो धर्म इत्युक्तम् अनेन
रुद्रादीनां न मोक्षदत्वं किन्त्वर्थकामादिप्रदत्वमिति सूचितं
तत्र सन्निधानः पृच्छति राजा—देवासुरमनुष्येभ्यः ।
देवादीनां मध्ये ये जनाः अशिष्यममङ्गलरूपमापि शिवं भजन्ति
ते प्रायशः प्रायेण धनिनः आख्या भवन्ति भोजा इति
पठि भोगिनो भवन्ति इत्यर्थः । हे प्रह्वन् ! लक्ष्म्याः पतिं
हरिं तु ये भजन्ति ननु नाख्याः लक्ष्म्याः पति इत्यनेन
विपरीतमिदमित्यभिप्रेतं लक्ष्मीपतिभक्तैरेवाकीर्तयितव्यमित्यभि-
प्रायः ॥ १ ॥

एतदिति । एतद्विपरीत्यनिदानम् चेदितुं इच्छामः अत्र वैपरीत्ये
नोऽस्माकं महान् सन्देहो वर्तते विरुद्धं शलिं स्वभावां ययोस्तयोः
यन्मोहेरिहयोः कर्मणिपट्टी तौ भजतां गतिः फलं विरुद्धा
विषुद्वीत्यर्थः एकस्वभावो भजतां कथं विसदृशं फलमिति
शङ्क्यर्थः ॥ २ ॥

एकस्वभावतैव नास्ति तत्कुतः फलम् एकरूपं स्यादिति
परिहरति—शिव इत्यादिभिस्त्रिभिः । शिवः शक्त्योमया युक्तः
शब्दश्च सदा । त्रिलिङ्गः वक्ष्यमाणाधिष्ठेयत्रैविध्यात् त्रिलिङ्गः
त्रिविधाहङ्कारप्रचुरमूर्तिः गुणेन तमोगुणेन सम्भूतः तमः
स्वभाव इत्यर्थः अधिष्ठेयस्य त्रैविध्यमेवाह वैकारिक इति अह-
महङ्कारः वैकारिमेवेन त्रिधा ॥ ३ ॥

ततस्त्रिविधाहङ्कारात्षोडश विकाराः एकादशेन्द्रियाणि
पञ्चभूतानि स तन्मात्राणि इति षोडशविकारा जाता
इत्यर्थः । तत्र तामसाहङ्कारास्तन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि
वैकारिकानि एकादशेन्द्रियाणि राजसाहङ्कारस्तन्मयोरनु-
ब्राह्म इति विवेकः । त्रिविधोऽप्यहङ्कारो रुद्राधिष्ठेय इत्यर्थः
“अहङ्कारोऽप्यात्ममहं कर्षयमाधिभूतं कद्रस्तत्राधिदेवतम्” इति

[१२६]

हि भूतिः अस्त्वेवं ततः किमत आह—अमीष्विति । अमीष्वह-
ङ्काराद्विकाराधिदैवेषु रुद्रदिग्भिमानिनामार्कप्रवेतोऽश्विबह्वीन्द्रो-
पेन्द्रमित्रप्रजापत्यादिषु मध्ये कञ्चनान्यतममधिदेवतम् उपधावन्
भजन्पुरुषः सर्वासां विभूतीनां ऐश्वर्याणाम् गतिं प्रकारमभूतं
नानाविधानि तत्तदधिदेवतं दातुं शक्यान्ऐश्वर्याणि प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

शिवं भजन्तामस्मान्यतमं विष्णुं निषेवमाणः सात्त्विक
एव शिवस्याप्यन्यापरिहार्यापत्तिस्समुक्त्तिः सिकरो नारायणः
किमुतेरपामित्यर्थसारं वृकासुराख्यायिकया ख्यापयति तत्र
राजा आख्यायिकामुत्थापयितुं—पृच्छति देवासुरेति । दिग्-
स्वरत्वेन लोकदृष्ट्वा शिवगणद्वयप्रतिबिम्बं निर्धनं वा
“शिवो लोके पश्यामे हरे काले शिवे जले” इत्यतः पश्याम-
राहित्येन निर्धनत्वं लक्ष्यते अशिष्यमकीलं अनर्गलं सर्वस्व-
प्रदमित्यर्थः । लक्ष्मीपतिमित्यनेन धनित्वमुपलक्षयति तथापि
तद्भक्ता धनिनो न भवन्ति ॥ १ ॥

एतद्विनिर्वाधनित्वसम्बन्धे तन्निरासप्रबलं घटने तदभावे
व्यर्थ इत्यत्राह—सन्देह इति । नचायमौपचारिक इत्याह—
महानिति । सन्देहबीजात्तरमाह, विरुद्धेति । इमंशाने
पिशाचगणेः परिभूतत्वेनाटनशीलं रुद्रस्य इन्द्रादिदेवैः
परीतत्वेनावस्थानं हरेः असुरादीनामपि वर्दानेच्छवत्त्वेन
गतिवत्माध्वत्वं ईशानस्य देवादीनां समुद्धिचिकीर्षुत्वेन
हरेः तथाचाह प्रश्नोः समर्थयोर्विषये महानत्माकं सन्दे-
होऽस्ति हि यस्यात्तन्निरासनप्रयासः सार्थक इत्यर्थः ॥ २ ॥

जीवानां त्रैविध्यं केनाप्यनभिभूतं प्रमतिं देवासुरमनुष्ये-
ष्वित्यनेन सूचितं तत्र शिवः स्वल्पसंपृक्तसत्त्वेन बहुलेन
तमसा रजसा स्पृष्टत्वेन तदनुरूपस्वभावत्वेन हरिनियतप्रकृति-
व्यञ्जत्वेन तत्तत्प्राणिभ्यभावसेयानुगुणफलदानकल्मसेनाश
इव तादृशं फलं वितरति हरिस्तु स्वाधीनसत्त्वादिगुणत्वेन
तत्प्रवर्तकत्वेन तन्लक्ष्यनुपहनशक्तित्वेन प्रकृतिपरत्वेन तन्नि-
र्मितशरीररहितत्वेन तत्स्वभावेन कूटस्थत्वेन नित्यनिर्दोषज्ञाना-
नन्दतनुत्वेन स्वसेयकेभ्यः स्वानुगुणं फलं प्रयच्छतीति भावेन
परिहरति शिव इत्यादिना शक्तियुतः प्रकृतिसम्बन्धः अत
एव शब्दन् त्रीणि लिङ्गानि वैकारिकादीनि यस्य स तथा
ननु प्रकृतेरेकत्वेन भस्मभ्यर्धनकविध्यमयोचितं न त्रैविध्यम्
अन्यथा चानुविध्यं किं न स्यादित्यत उक्तं गुणसम्भूत इति
गुणानां त्रिविधासत्सम्बन्धेन त्रित्वं युक्तं न चानुविध्यादिकं
सूचितं त्रैविध्यं स्पष्टयति वैकारिक इति अहं अहङ्कारात्मको
रुद्रः ॥ ३ ॥

ततः अहङ्कारात् षोडशविकारा अभवन्निशेषः पञ्च-
भूतानि दशेन्द्रियाणि एकं मनः ननु किमायातं प्रकृत इति
तत्राह—अमीष्विति । यो भूतानां मध्ये अमीषु पञ्चस्वाका-
शाद्विषयिष्ठानप्रकारेषु निधाय शिवमुपाधावन् स्वमानां
भवति सपुरुषस्तस्यासर्वासां विभूतीनां गतिं सेवानुसारेण
फलमनुते अत्र ग्रन्थबाहुल्यभयात् विशेषविशदीकरणदुपर-
म्यते ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं तत्त्वविचारेण कृष्णमेव निर्धार्योपास्यविचारेणापि निर्धारयन् श्रीकृष्णांशविशेषस्य श्रीविष्णोर्माहात्म्येन निरूपयति—भीराजोवाचेत्यादिना । अशिवं अस्वीकृतधनभागं शिवम् ॥ १-५ ॥

श्रीमजीवगोस्वामीकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-८ ॥

भीमउल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कृष्णस्य मूलस्य सन्निधानस्य भक्षयः ।
निवारितोऽनैपत्तेन यन् कृष्णः परः स्मृतः ॥
व्यवहारस्तथा च कृष्णं पर्ययमानतः ।
सर्वेन्द्रियाणां प्राप्तात्वं भूतानान्तु यथोदितम् ॥
भजनीयगुणत्वञ्च सन्देहः कश्चिदुद्भूतः ।
तन्निवारयितुं प्रश्नः पुनराज्ञा निरूप्यते ॥
पूर्वाध्यायो यशोक्त्यैव श्रियं चायमुदीरितः ।
अतः श्रियं सदा कृष्णे नित्यामाहाव्ययां कञ्चित् ॥
तथाऽऽनन्दो न सर्वत्र तथा श्रीरपि देवता ।
तथात्वं दूषणं लोके भ्रान्तयुद्ध्या निरूपितम् ॥
अत्रोत्र भजनीयार्थं लक्ष्मीनिर्णय उच्यते ।
एकोनचत्वारिंशे च तत्प्रसङ्गात्कथान्तरम् ।
शिवान्नसर्वदेवानां दातृत्वमविचारितः ॥
विचारेण तु दातृत्वं कृष्णस्यैव विशेषतः ।
अविचारितत्वेनैव स्वयं दातापि नश्यति ॥
सम्पदानस्य का वासा तस्माच्छ्रीशो न तत्प्रदः ।
तुष्टैव श्रीरन्यगता शुद्धा कृष्णेकतत्परा ।
कृष्णमेव ततोवाञ्छेन्न श्रियं बुद्धिमान् कञ्चित् ॥

पूर्वध्याये परब्रह्मरूपे भगवति प्रमाणविषयदोषान् परिहृत्य प्रमेयविषये भगवद्दोषपरिहारार्थमध्यायान्तरमारभते तत्र राजा भगवति दातृत्वे सन्निधानः अदातृत्वस्य च लोके निन्द्या-भयणात् निर्णयार्थं पृच्छति—देवासुरमनुष्येष्विति ब्रह्म्याम् । त्रिविधा जीवाः उपासनसमर्थाः तेषां भगवदुपासने विधीयते अन्योपासनव्यावृत्तिपूर्वकं तत्रान्येषामिहिकदातृत्वं कथं व्यावृत्तिः स्यात् इति महादेवं उपक्षिप्यते त्रिविधेषु जीवेषु यं अशिवं लक्ष्मीकृतशोभाहरतं नाम्ना शिवं कल्याणरूपं वा ये भजन्ति ते प्रायेण धनिनः ज्ञानार्थिनस्तु ततो धनं न वाञ्छन्ति इति प्रायेणोक्तं भोजा भोक्तारश्च दानभोगक्षमं धनं शिवः प्रयच्छतीति यदि भगवानपि प्रयच्छेत् ततोक्तं दूषणं न सङ्गच्छतीति प्रकृते निषेधनि नतु लक्ष्म्याः पतिमिति विद्यते लक्ष्मीः स्वयं परतुःसहता च ये लक्ष्मीपतिमुपासते ते न धनिनो न वा भोजा इत्यर्थः । शुणानां तारतम्यमत्र विचार्यत इति

तुल्यता ॥ १ ॥

नन्वेवमेव स्वभाव इति चेत्तत्राह—एतद्वेदितुमिच्छाम इति । एतदत्रत्यसन्देहनिवर्त्तकं यतोत्र भावः सन्देहः हि युक्तश्चायं मर्थः भक्तत्वाद्भजनीयगुणसन्देहो वारणीय इति नोऽस्माकं सर्वेषामेव यतोत्र कौतुकाविष्टानामपि सन्देहनिवृत्त्यर्थं प्रयत्न इति ज्ञापायतुमाह—विदुषां शालयोः प्रश्नोर्वरितः । एको तस्मिन् संहितः अपरो विहीनः तत्सेवकस्तु । वक्षमीरहितः संहित-भेति यस्य हि यद्रोचते स स्वभक्ताय प्रयच्छति प्रकृते तु तदभाव इत्यर्थः । अत्र सन्निवृत्तः प्रष्टव्यः, शिवः कथं स्वयं न भुङ्क्ते कथं प्रयच्छतीति अत्र किं विषया राज्यादयः उत्कृष्टाः आहोस्विदपकृष्टा इति उत्कृष्टाभेत् शिवः कथं स्वयं न भुङ्क्ते अपकृष्टाभेत् कथं प्रयच्छतीति तत्रोत्तरमपकृष्टा एवेति अतस्तस्य भोगाभावः समर्थितः तादृशं कथं ददातीति चेत् उपासकानामेव दोषादिति वक्तुं ये धनार्थं शिवमुपासते ते साहकुाराः सन्तः अहङ्काराभिमानिनमेव शिवमुपासते नतु शैवतन्त्रसिद्धं सदाशिवत्वा साधारणत्वात् ज्ञानाधिकाराभावाच्च ॥ २ ॥

अतस्तान् प्रति शिवस्मादृश एवेति तन्निरूपयति—शिवः शक्तियुत इति । अहङ्काराभिमानेपि शिवस्य तद्वदृशत्वे हेतुः शक्तियुत इति यत्तया युक्तो विचरति घोरया भगवान् भव इति वाक्यात् प्रलयकर्त्री शक्तिं यदि शिवः शान्तात्मा क्षणमपि परित्यजेत् तदा सा प्रलयं कुर्यात् यदि वा कण्ठे कालकूटं न स्थापयेत् तदा सर्ववस्तुनां दोषस्याधिकं रूपमिति तत्परित्यागे सर्ववस्तुषु दोषोद्भवे सर्वो-प्यन्नादिभक्षणेन म्रियते यदि वा सर्पाश्च धारयेत् तदा सर्व एव पुरुषाः कुण्डलिनी व्याप्ता तथैव हुताः स्युः तदा धिदैविकाभिन्नरुध्य स्थापयतीति न कुण्डलिनीकमाप हन्तीति सूचितं एवमग्रेभारणं अन्यथा सर्वं दहेदिति एवं चन्द्रमसोपि अन्यथा सर्वं शीणं कुर्यादिति वस्त्राणां सर्वदेयतामयत्वाच्च बाध-कत्वमिति न तद्वारणं शार्दूलचर्म तु मृत्योर्वा एव वर्णो यच्छा-दुलमिति धुनेः प्राणिनां मृत्युनिवारणार्थं विभर्त्सि गङ्गाश्च विभर्त्सि सापि स्पर्शमात्रेणैव पूर्वदेहं दोषरूपं निवर्त्य भव-वदीयं देहं सम्पादयति जटाश्च विभर्त्सि अम्बया वायुना हुता मेघाः गच्छेयुः एव न त्वागस्य वृष्टिं कुर्युः एवं सर्वेषां प्रयोजनानि शैवतन्त्रे निरूपितानि निर्दोषपूर्णगुणविग्रहप्रस्तावे एवं परमरूपालुरपि उपासकानुरोधेन त्रिलिङ्गो जातः ततो गुणैरपि सत्स्वरजसामोभिः सम्बन्धितः नतु तस्य त्रिलिङ्गत्वे वा गुणवैष्टन्ये वा को हेतुरिति चेत्तत्राह—वैकारिकस्तैजसश्चेति । वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः अहमहङ्कारः तद्विद्यता जाता इति तस्य त्रिलिङ्गत्वाद्गुणसम्बन्धत्वाच्च स्वयं चापि तथा जातः ततः संहिता शक्तिः पुरुषसम्बन्धाम् ॥ ३ ॥

प्रलयकर्तृत्वं परित्यज्य सृष्टिं कृतवतीत्याह—ततो विकारा अभवन्नि । भूतानांन्द्रियाणि च विकाराः षोडश महादेवः षोडश रूपो जात इत्यर्थः षोडशकलायं पुरुष इति श्रुतेः । तमोमीषु भगवन्मूर्तिषु कश्चनापि महादेवं उपाधावद् सत्कीसा-मकविभूतीनां गतिमश्नुते यतः स विभूतिपतिः ऐश्वर्या-प्यक्षयरूपाणि कृत्वा विभर्त्सति अनेन तस्य विभूत्यभावो निराकृतः एवं महादेवे दोषं निराकृत्य भक्तानुरोधेन विकार-

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

रजाते प्रयच्छतीति निरूपितं भगवति च वार्ता प्रष्टव्यः
किं लक्ष्मीरूपा विषयाः उत्तमा अधमावेति उत्तमत्वे कथं
न प्रयच्छति अधमत्वे कथं स्वयं भुङ्क्त इति सन्देहः तत्र
हिष्ठोद्दः पूर्वपक्षोक्तं प्रकारं धारयति लक्ष्मीरूपविषया
उत्तमाः अनो भगवान् विभर्त्तानि युक्तं दोषरूपपक्षस्थापनार्थं
भगवता शिवरूपमेव कृतमिति नात्र पुनस्तत्पूर्वपक्षाः समा-
यान्ति ॥ ४ ॥

भीमप्रिधनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टाशीतितमं विष्णुरेव सेव्यः स निगुणः ।
सगुणस्तु वृकाच्छम्भुः स्वभक्तादाप सङ्कटम् ॥
निर्गुणो विष्णुतज्जक्तो मिथोऽवाप्तमदौ सदा ।
सगुणेऽपि मिथः क्लेशो महेश्वरकुर्यादयम् ॥

ब्रह्मपरमात्मभगवत्स्वरूपेषु मध्ये भगवत्स्वरूपस्यैव तदु-
पासकस्य च भूतिवाक्यैरेव सर्वोत्कर्षमुक्त्वा इदानीं सांख्य-
भाष्यायेन ब्रह्मविष्णुरुद्रेष्वपि मध्ये विष्णोरेव सर्वोत्कर्षात्
तस्यैव ज्ञेयत्वमाह—ननु ध्यायेदजस्रं हरिमिति । त्वं हरि-
भजनमेव विद्धानि तदपि हरिभजने दारिद्र्यमाशङ्क्य
किमिह हरमेव सर्वं भजन्तीति पृच्छति—देवति । अशिवं
विताभस्मकपालपात्रादियोगाद्बहिर्द्देशिजनैरमङ्गलत्वेन प्रतीय-
मानं भोजा भोगवस्तु ते भवन्ति नत्विति लक्ष्म्याः
पति भजन्तस्तु न धनिनो नापि भोगवस्तो भवन्ति कुतः
इत्यर्थः ॥ १ ॥

विरुद्धेति । भिक्षुकं शिवं भजन्तः सम्पन्नाः स्युः लक्ष्मी-
पति विष्णुं भजन्तस्तु भिक्षवो भवन्तीति वैपरीत्यमनुचित-
मिति भावः ॥ २ ॥

शक्त्या मायया युतः संसृष्टः गुणैः सम्बृतः अस्मान्
कृपया स्वीकृतिं दत्तत्वात् त्रिलङ्काः त्रिगुणमयः ननु जीव
इव तैर्बन्धादय इति भावः । त्रिगुणमयत्वं विवृणोति वैकारिक
इति अहं त्रिधेति अहङ्कारात्मकः स एवं त्रिविधो भवत्येव-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

विकारः षोडशेति इन्द्रियाणां देवानाञ्चाभेदात्तानि दश
मय एकं भूतानि पञ्चेति षोडश अर्माषु मध्ये किञ्चनेति
औपस्थ्यं जैह्वं मानसं वा सुखमुद्दिश्य उपधावन् शिवं भजन्
सर्वसामेव विभूतीनां सम्पत्तीनां गतिं स्वरूपं प्राप्नोति तेषां
परस्परसापेक्षत्वादेव प्राप्तावपि सर्वविषयसुखानि प्राप्नोती-
त्यर्थः । तत् सुख एव सर्वसम्पत्तीनां पर्याप्तैर्भजननारतम्यात्
तत्तारतम्यं प्राप्नोति अतः शिवस्य गुणमयत्वात् सम्पदामपि
त्रिगुणमयत्वात्तज्जने तत्प्राप्तिरिति नत्वदुक्तो विरोध इति
भाष्यः ॥ ४ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्यायाभ्ये च सम्पद्य जहात्यजामनुशयीत्यनेन भगवान्
ब्राह्मदेव एव स्वानुवर्तिनां कार्यकारणरूपप्रकृतिसम्बन्ध

निवारयति ननु प्राकृतपदार्थज्ञानेन स्वानुगान्धेयसारे भिपति
किन्तु स्वप्राप्तिवृत्तेण मोक्षं वृत्तीत्युक्तं तद्वै पुनः भीशुक-
मुक्तेन इदीकारयितुं पृच्छति देवासुरेति अशिवं तामसं निर्भोगं
ये भजन्ति ते प्रायो धनिनो भोजाः भोगिनः लक्ष्म्याः
पति परमेश्वर्याधिष्ठायाः भिधः पति हरि सर्वज्ञेयहतीरं
ये भजन्ति तेनु प्रायः धनिनो भोजा नैत्यन्वयः ॥ १-२ ॥

शक्तियुतः उमापतिः शिवः गुणेन तमोगुणेन सम्बृतः
तदभिष्टेयस्याहङ्कारस्य त्रिविधत्वात् त्रिविधाहङ्कारमयमूर्तिः
अहङ्कारस्य त्रिविधमाह—वैकारिक इत्यादिना अहङ्कारस्य रुद्रा-
धिष्ठितत्वमाह भूतः अहङ्कारोऽप्यात्ममहङ्कारणमाधिभूतं रुद्र-
स्तप्राधिष्टेयमिति ॥ ३ ॥

ततः शिवाधिष्ठिताहङ्कारात् एकादशेन्द्रियाणि पञ्चभूता-
नीति षोडशविकारा अभवन् अर्माषु विकारेषु कञ्चन यत्कि-
ञ्चिद्विकारं शिवहृष्टयोपधावन् भजन् सर्वसामं तत्तद्विकारा-
नुरूपाणां विभूतीनामेश्वर्याणां गतिं स्वरूपमभ्युते प्राप्नोति धनी
भोजश्च भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

देव असुर मनुष्यो के मध्य में कोई अमङ्गलिक वेष
धारि शिवका भजन करते हैं वे बहुत कर धनी तथा संसार के
भोग भागी होते हैं और लक्ष्मी पति हरि के भजन करने वाले
बहुधा धनी भागी नहीं होते ॥ १ ॥

इम में हम को महान् सन्देह है इस लिये हम इस
के जानि चेकी इच्छा करने हैं परस्पर विरुद्ध स्वभाव वाले
फलधने में समर्थ हार हर दोनोंन के भजन करने वालेन
को फलभी परस्पर विरुद्ध हि होता है ॥ २ ॥

भीशुक उवाच ।

उमा रूप शक्ति सम्पन्न शिवजी सदा त्रिविध अहङ्कार
से प्रचुर मूर्तिमान् और तमो गुण स्वभाव वाले हैं
सात्विक राजस ताप स यह तीन प्रकार का अह-
ङ्कार है ॥ ३ ॥

उस में सात्विक अङ्कार से एकादश इन्द्रिय उत्पन्न
भई हैं और तामस अहङ्कार से लुप्त रूप सहित आकाश
पवन तेज जल पृथिवी पञ्च भूत उत्पन्न भए हैं और
अहङ्कार का अधिष्ठाता देवता महर्देव है इस प्रकार
अहङ्कार और अहङ्कार से उत्पन्न इन्द्रिय आदि विकार इन
के अधिष्ठाता रुद्र पवन सूर्य वरुण अश्विनी कुमार अग्नि
इन्द्र उपेन्द्र मित्र प्रजाति आदि देवताओंके मध्यमे किसी
एक देवता का भजन करने वाला पुरुष भर्जनीय देवता
के स्वभावानुगुण सर्वहि ऐश्वर्यों के प्रकार को प्राप्त हो
जाता है अर्थात् उपरोक्त शिवादि देवता सांसारिक नाना
विधऐश्वर्य के देने में समर्थ हैं इस लिये उन के भजन
करने वाले पुरुष संसार के सर्वहि ऐश्वर्य को प्राप्त हो-
जाते हैं ॥ ४ ॥

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।

स सर्वद्वगुणद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ५ ॥

निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः ।

शृण्वन् भगवतो धर्मानपृच्छद्विदमच्युतम् ॥ ६ ॥

भीधरस्यामिकृतभावार्थदीपिका ।

उपद्रष्टा साक्षात् सन् यतः सर्वदृक् सर्वं पश्यति अतः
प्रकृतेः पर इति अत्रेदं तत्त्वम्—

वस्तुनो गुणसम्बन्धे रूपद्वयमिदं पश्यते ।

तद्वर्मायोगयोगाभ्यां विम्बवत्प्रतिबिम्बवत् ॥

गुणः सत्त्वाद्यः शान्तघोरमूढाः स्वभावतः ।

विष्णुब्रह्मशिवानाञ्च गुणयन्तृस्वरूपिणाम् ॥

नातिभेदा भवेद्भेदो गुणधर्मैरिहांशतः ।

सत्त्वस्य शांत्या नो ऽजातु विष्णोर्विश्वेपमूढते ॥

रजस्तमोगुणाभ्यान्तु भवेतां ब्रह्मरुद्रयोः ।

गुणोपमर्दतो भूयस्तदंशानाञ्च भिन्नता ॥

अतः समप्रसवस्य विष्णोर्मोक्षकरी मतिः ।

अंशतो भूतिहेतुश्च तथा ऽऽनन्दमयी स्वतः ॥

अंशतस्तारतम्येन ब्रह्मरुद्रादिसेविनाम् ।

विभूतयो भवन्त्येव शनैर्मोक्षोप्यनंशतः ॥

इदमेवाभिप्रेत्य तत्रतत्रोच्यते श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनो-
नृणां स्मुरिति तथा सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिरिति तथा सत्त्वं
तत्तीर्थसाधनमिति तथा “त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति
धं भिदाभ” इति तथा “नते मय्यच्युते ऽजं च भिदा-
मण्वपि चक्षते” इत्यादि एवञ्च सति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।
तत्र ब्रह्मकान्तु कलहो मोहमात्रमिति ॥ ५-७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ भीविष्णोरुपाधिराहित्यं दर्शयन्सादृशपरमपुरुषार्थहेतुत्वं
स्थापयति—हरिर्हि । हि प्रसिद्धो हेतो वा प्रकृतेरुपाधितः
परं तद्वर्मेरस्पृष्टः अत एव निर्गुणोऽपि कुतस्त्रिलिङ्गत्वादिक-
मिति भावः । तत्र हेतुः साक्षादेव पुरुष ईश्वरः नतु अति-
विम्बवत्प्रवधानेनेत्यर्थः । अतो विद्याविद्ये मम तनू इति-
यत् तनुशब्दोपादानात् कुत्रचित्सत्त्वशक्तित्वध्वनमपि प्रेक्षादि-
मात्रेणोपकारित्वादिति भावः । अत एव सर्वेषां शिव-
ब्रह्मादीनां दृक् ज्ञानं यस्मात्तथाभूतः सन् उपद्रष्टा तदादि साक्षी
भवति अतस्तं भजन्निर्गुणो भवेत् गुणातीतफलभाग्यभवति
अतो यस्यालक्ष्याः पतिरसौ सापि स्वरूपभूतैव शक्तिर्नतु
शिवाद्यदीना प्रतीत्यप्राकृतावभूति स्वरूपस्यैव यथैव
वक्ष्यते यतः शान्तिर्यतोऽभयं धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैरा-
ग्यञ्च तदन्वितम् । ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्याद्यशब्दात्प्रमत्तापहम् ॥
इति । अतो गुणो वा दापो वा विद्याप्यतामिति
भावः ॥ ५ ॥

न केवलं तस्य स्वभावोऽयं किन्तु विचारश्चेति तद्योग्यं
तद्वाक्यमयमितिहासमुपक्षिपति—निवृत्तेष्विति । समाप्तेषु इति
नानामतमुनिसभायां भीमगवतैव निर्णीतमस्तीति प्रसिद्ध-
मपीदमिति भावः तदेवं शास्त्रान्तरविरोधस्य दीर्घत्वं
दर्शितम् राजा युधिष्ठिरः युष्मत्पितामह इति तादृशभगवत्वा-
त्मीयपौत्रत्वेन तस्य प्रोत्साहनार्थमत्र प्रश्ने योग्यताव्यञ्जनार्थञ्च
अत एव गौरवाद्युष्मदित्युक्तं भगवत्तत्त्वादेव भागवतधर्माद्
शृण्वन् इदं त्वत्पृष्टमेव तदेवञ्च द्वयोर्माहात्म्यमुक्तम् अच्युत-
मिति सर्वैश्वर्येण भक्तवद्भ्यस्तद्विदग्गुणैर्न परिपूर्णं किं वा
तस्य गृहे सदा वर्तमानमिति भावः ॥ ६ ॥

भीमदर्शनस्मरितशुकपक्षीयम् ।

उपद्रष्टा सर्वज्ञत्वाद्गुणदोषानुमता ॥ ५-१० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिर्हि । निर्गुणः सत्त्वादिप्राकृतगुणवक्ष्यतारहितः
साक्षाद्भगवान् समप्रज्ञानैश्वर्यादिप्राङ्गुण्यपूर्णः प्रकृतेः भूमिरापो-
नलोधायुः अपरेयमिदमन्याम् इति श्लोकद्वयीक्तोभयविधायः
प्रकृतेर्विलक्षणः सर्वदृक् सर्वज्ञः अत एवोपद्रष्टा गुणदोषानु-
मन्ता रुद्रादयस्तु कविपरीतस्वभावा इति भावः । हि यस्मादेवं
तस्मात् तं भजन्निर्गुणो भवेत्प्राकृतगुणसम्बन्धरहितो मुक्तो
भवेदित्यर्थः । अयं भावः ब्रह्मरुद्रादीनां रजस्तमः प्रभुरस्वभावत्वा-
द्गुणवक्ष्यत्वाद्प्राङ्गुण्यपूर्णत्वाज्जीवत्वाद्सर्वज्ञत्वाच्च न मोक्ष-
प्रदाने ; सामर्थ्यं किं तु स्वशक्त्यनुसारेणार्थकामादिप्रदान
एव भगवत्तस्तु यद्यपि चतुर्विधपुरुषार्थप्रदं त्वशक्तिरस्त्वैव
तथापि स भगवान् सर्वज्ञः परमकारुणिको यद्यहं स्व-
भक्ताय त्रैवर्गिकफलं प्रयच्छेयं तर्ह्ययं तदन्ते पुनः पुनर्याचमानो
मां नित्यदरिद्र एवावतिष्ठते अतस्तमनुगृह्णामीत्यालोच्य
प्रायशः स्वभक्तेभ्यो मुक्तिमेव प्रयच्छतीति कस्मै चिद्विषय-
त्रैवर्गिकमपि प्रयच्छतीति ॥ ५ ॥

न केवलमयं त्वत्प्रभस्य परिहारोऽस्मद्बुद्धिकल्पितः किन्तु
भगवतैवोक्त इति वक्तुं प्रस्तौति निर्गुणेषु परिसमाप्तेषु सत्सु
राजा युधिष्ठिरः भगवतः भीकृष्णात्सकाशार्द्धमात्रं शृण्वन्त-
मच्युतं प्रतीदं त्वत्पृष्टमपृच्छत् ॥ ६ ॥

द्विजयश्वजताथकृतपदरत्नावली ।

तुल्येन सत्त्वादिगुणराहित्यमेव नतु ज्ञानादिगुणराहित्यं

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विवक्ष्यते तथात्वे सर्वदृगित्याद्यनुपपन्नं स्यात् हरिरित्यन्तरम-
नन्तकालीनं फलं ददाति रुद्रस्त्वनित्यं दुःखोदकं ददातीत्यादि-
विशेषं वा दर्शयति उपद्रष्टा साक्षी सर्वेभ्यो द्रष्टृभ्यो-
ऽधिकद्रष्टा नान्यो वा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेतिभूतेः ॥ ५ ॥

अथ धनित्वं फलं ददातीत्यस्य कथं परिहार आगतः तं
बहुमुपक्रमते—निवृत्तेष्विति ॥ ६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

न केवलं तस्य स्वभावोऽयं किञ्च विचारश्चेति तद्योग्यं
तद्वाक्यमितिहासमुपदिप्रति—निवृत्तेष्विति । अतो मामित्यस्य
पूर्वाहं तद्रूपेति । कथञ्चूतं । तत्तस्मात्प्रसिद्धात् प्रकृतोऽपि
परमो अतः सूक्ष्मं दुर्बलं चिद्रूपा मात्रा शक्तिरस्य तं ।
अथ अनन्तं च यत् कं परमानन्दस्त्वस्वरूपम् ॥ ६—२६ ॥

भीमद्विजयशास्त्रार्थकृतसुबोधिनी ।

‘तत्र’ अनेभ्यः कथं न प्रयच्छतीति आशङ्कयामाह—
हरिरिति । प्रयच्छत्येव ननु दुःखरूपात् यथा हरिर्गजेश्चाय
पूर्वावस्थास्थितदेहभार्यैश्चर्यादिकं त्याजयित्वा परमानन्द-
रूपात् तानेव दत्तवान् युक्तध्यायमर्थः । ननु शिववत् कथं
न प्रयच्छतीति चेत्तत्राह—निर्गुण इति । गुणार्थं तदेव रूपं
जातमिति तेनैव रूपेण तत्कार्यं सिद्ध्यतीति स्वयं गुणातीतः
अत्र रूपे गुणग्रहणे प्रयोजनं नास्तीत्याह—साक्षात्पुरुष इति ।
अथ सर्वेषामुपसक्तानामात्मा अतस्तत्तत्तमेव विचारयति
नृणां सनाधिराधं करोति किञ्च अस्य तादृशी कापि शक्ति-
र्नास्ति बहुरोधात्तां परिगृह्य सगुणो भवेत् ननु पुरुषत्वात्
प्रकृतिरापातीति चेत् अत आह—प्रकृतेः पर इति । ननु तथापि
अनेके ह्येवं दृष्टा कथं न सम्पाद्यतीति चेत्तत्राह स सर्व-
व्यपिति । सः प्रसिद्धः आत्मा हितकारी सर्वस्यापि सर्वं
पश्यति किञ्च अन्तर्यामित्वात्प्रकटेऽपि स्थितः पश्यति ततो
बहिः यद्विना कार्यं न भवतीति जानाति तदेव तत्प्रयच्छतीति
भावः । अतः एवैतादृशं परमाविलक्षणं भजन् स्वयमपि निर्गुण
एव भवेत् गुणप्रयोजनाभावात् भगवांश्च तेनैव रूपेण प्रकट
इति न भक्तोपेक्षते नापि भगवान् प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रत्युत दोषरूपात् विषयान् अनेकेषु पश्यन् अपहरतीति
विष्णुपास्यानमाह—निवृत्तेष्वश्वमेधेष्विति । अश्वमेधत्रयं कृत्वा
पश्चादन्ते धर्मैश्च विहितत्वात् भगवान् धर्मान् शृण्वन्
भगवान् भक्तानां सम्पदो न वर्जयतीति तत्र समिदधानः
इममेवार्थम् अकृतमपृच्छत् सच भगवान् तत्रैव स्थितः स्व-
धर्मान् शृणोतीति, प्रीतः सन् गुह्यमपि सिद्धान्तं शुश्रूषवे
प्रकृत्वा निःशङ्कतामाह—ननु व्यासाद्योपि भगवद्रूपा-
स्तिसृजन्तीति अतः क एवमुक्तवानित्याशङ्क्याह—नृणां निःश्रेय-
साधीनेति व्यासस्यापि शास्त्रद्वारा निःश्रेयसाधकत्वमाशङ्क्य
अप्येवतीति इति रामव्यासस्यार्थं पूर्वपदम् ॥ ६—७ ॥

भीमद्विजयनाथकवसिंकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृतो निर्गुणः यतः प्रकृतेः परः अत एव गुणानति-
कम्य अतः अतो गुणातीतस्य भजनात् कथं गुणमयीं
सम्पदं प्राप्नुयुरिति भावः । सर्वेषां एवादीनामपि ज्ञानं यतः
स इति तं भजत् ज्ञानचक्षुः प्राप्नोति ननु सम्पदुद्भूतमज्ञा-
नान्ध्यामिति भावः । उपद्रष्टा गुणलेपाभावाद्वादीनामन्येन केवलं
साक्षीति तं भजन्नापि गुणलेपरहितो निर्गुणो भवेत् अत
एवाम् वक्ष्यते यतः शान्तिर्यतोऽभयं धर्मः साक्षात् यतो ज्ञानं
वैराग्यञ्च तदन्वितामित्यादि ॥ ५—७ ॥

भीमरुद्रकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिस्तु निर्गुणः समस्तप्राकृतगुणरहितः केवलो निर्गुण-
श्चेति भूतेः यतः पुरुषः पूर्णः भगवाद् समस्तस्वभाविक-
बहुगुणभेदिः आभाविकी ज्ञानव्यक्रियाच्च”इति भूतेः प्रकृति-
रिति जातवैकल्यचक्षुः परापरप्रकृतिभ्यां परः विलक्षणवक्ष्य-
वश्वनाभ्यां जीवमायाभ्यामन्यः तयोर्नियन्तेत्यर्थः । अक्षरात्परतः
परः प्रधानक्षेत्रपतिरित्यादिभूतेः—

“यस्मात् क्षरमतीताहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽसि लोके वेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इति स्मृतेश्च सर्वदृक् सर्वज्ञः उपद्रष्टा साक्षी किम्वदुना य एव
साक्षात्सर्वरूपः सर्वात्मा तं भजन् निर्गुणो निर्वधनः मुक्त
एव भवेदित्यर्थः । सम्राकृतं धनादिकं तुच्छं प्रायो न ददा-
तीति भावः ॥ ५—७ ॥

माया टीका ।

इस प्रकार शिवादि देवता मायिकसत्त्वादि गुणों से
के परवश है और भी हरितो माया के गुणों से रहित है
तथा साक्षात् जीव माया से परे है सब का अन्तरात्मा
पुरुष है सर्वज्ञ है इसी से गुण दोष को जान ने वारा
है और शिवादि देवता इस से विपरीत है इस लिये
लक्ष्मी पति का भजन कर ने वारा आया के गुणों से
रहित होकर संसार से छूट जाता है इस का भाव यह
है कि परमात्मा से भिन्न शिवादि देवतानकों केवल सांसा-
रिक फल देने में शक्ति है मोक्ष देने की शक्ति नहि
इस वास्ते उन के भक्तों को संसार का ऐश्वर्य हि
अधिक मिलता है और परमात्मा निज भक्तों को हित बुद्धि
में ऐश्वर्य का सङ्कोच कर मोक्ष देते हैं इस वास्ते उन
के भक्त बहुधा धनी नहि होने ॥ ५ ॥

अश्वमेध यज्ञों के समाप्ति होने पर आप के पिता-
महाराजा युधिष्ठिर भगवान् से धर्मनको सुनतेर आप ने
जो पूछा है इसी को भी कृष्ण के प्रति पूछते
भय ॥ ६ ॥

स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः ।

नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुक्षे ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ।

ततोऽधनं त्यजंत्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्याहमनुगृह्णामीति अयमर्थः यो विषयान् परिजिहीषुरपि कथञ्चिद्विद्यमानेषु विषयेषु सज्जते क्लिश्यति च तस्य विषयापहार एवानुग्रह इति यथा श्रुत्वा धृवादीनामैश्वर्य-विरोधात् अथवा प्रथमं विभूतीः कामानुरूपं कृत्वा शनैर्विषय-भोगावसाने तस्य निर्वैद्यमुपाय हरिष्यामि परमानुग्रहं कर्तुमिति तदुक्तं भगवतैव 'नमस्त्वावेशिताधियां काम' कामाय कल्पते इति दुःखदुःखितमिति दुःखादनु पुनर्दुःखितमिव प्रतीय-मानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाधिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आहेत्यत्र हेतुः प्रीतः स्वभावन एव तत्रापि शुश्रूषवे-श्रोतुमिच्छवे किंवा यतो भक्ताय ननु तत्रापि निजोत्कर्षं तादृशविनयादिसद्गुणगणार्णवो वक्तुं नाहंति तत्राहुः—यः प्रभुः स्वतश्च एव सन् नृणामित्यादिलक्षणं निजोत्कर्षता-प्रकाशनं विना स्वभक्त्यभ्युपगमा लोकाणां मङ्गलासिद्धिरित्यर्थः । तदेवमपि यस्तादृशं तदुपदेशं न गृह्णीत तस्यैव दोर्भाग्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अथ किमाहेत्येपेक्षायां सतु तेन देवासुरेत्यादिना प्रष्ट-स्योत्तरं सस्मितं तदभिप्रायविपरीतमेवाहेत्याह—श्रीभगवानु-वाचेति । यमुपासकमनुगृह्णामीति यन्तु कामयमानं नानुगृह्णामि किन्तु यदभिरुचिमात्रमापाततः सम्पादयामि तस्मा एव धनं ददामीति भावः । हरिष्य इति लृट्प्रयोगोऽक्षमायाम् अन-वकल्पसमर्थेणोरकिम्पृसेऽपीति स्मरणात् तद्धनदर्शनाक्षमापूर्वकं हरामीत्यर्थः । शनैरिति । सहसा हरणे तस्य सर्वाच्छादकः क्षोभ एव स्याच्छनैर्हरणे तु क्रमेण धनादुदासीनीभूतः सत्सिद्धे-रिति स्यादित्यभिप्रेत्येति भावः । ततः किं तत्राह—ततः इति शनैरित्यस्य त्यजन्तीत्यनेनाप्यन्वयः अत एव दुःखेति वीप्सा च क्रमाद्वारिष्यातिशयप्राप्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । स पृष्ठो भगवान् श्रोतुं इच्छवे तस्मै युधिष्ठिराय प्रीतः प्रह—तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि—नृणां इति । निःश्रे-यसार्थाय निरतिशयपुरुषार्थप्रदानं तस्माधनप्रापनायत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्येति यामित्यर्थः फलेणः शेषविवक्षया पठ्ठी ननु धनापहारो नानुग्रहः प्रत्युत निग्रह एव स्यादत आह

तत इति । अधनमितिच्छेदः ततो धनापहारादधनमिच्छनमत एव दुःखपराप्राप्तमस्य ये स्वजनास्ते त्यजन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भूमारहरणात् प्रवृत्तेन धर्मकथनं कोपयुज्यत इत्यग्राह-नृणामिति अनेन न केवलमवतारप्रयोजनं भूमारहरणमपितु नृणां संसारनिर्मूलनलक्षणनिःश्रेयसञ्ज्ञेत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

अनुग्रहं कर्तुं शनैः यावत् यावत्प्रेम वर्धते तादृशापह-रिष्ये धनस्य मवहेतुत्वादेतच्छरणं तत्फलमाह तत इति अस्याधनस्य स्वजनाः दुःखदुःखितं दुःखातिशयोपेतं एवमधनं त्यजन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवानाह—यस्याहमनुगृह्णामीति । केवलं यमनुगृह्णामि ननु ततोऽन्यत्र नीत्वा भक्तेः संयोज्य कृतार्थमेव मुक्त्य-करामि न तत्र हरणादिप्रयासः यस्य तु सम्बन्धिनः सर्वा-नेवानुगृह्णामि सर्वापकारित्वात्तस्य धनं हरिष्ये विप्रवचनेल्लृ-तत्रापि शनैः यद्यल्पं ह्वियमाणे विवेको भवेत् तं नहरिष्यामीति ज्ञापयन् ननु धने हते किं स्यादत आह अतोऽधनं तस्य जनाः सम्बन्धिनस्त्यजन्ति तत्र हेतुः दुःखदुःखितमिति अधनत्वेऽपि समर्थञ्चेन्न त्यजन्ति तदीया दुःखिताः तेभ्योऽप्यय-मित्यन्तं दुःखितः इति तेभ्यश्चेदजादिकं वाञ्छन्तीत्यर्थः । सर्वथा अप्रवृत्तस्यैव व्यस्था बीजसंस्कारश्च यस्य जातः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुःखात् धनविगमजन्यादपि पुनर्दुःखितं स्वजनकर्तृक-त्यागात् दुःखमिदं भगवद्वत्त्वात् तस्य न कर्मफलं सुखमपि भगवत्कृतानां न कर्मफलं किन्तु भक्तेरनुसंहितं फलमिति प्रथमस्कन्धे धर्मस्य ह्यापवर्गस्यत्यत्र भीष्मोकादपि प्रति-पादितं भक्तानां भक्तिमात्रे प्रवृत्त एपापारब्धकूटबीजप्रारब्ध-कर्मणां क्रमेण नाश उत्पलसहस्रदलमेदवदिति भक्तिशास्त्र-मतं तथाच श्रुतिर्गोपालतापनी भक्तिरस्य भजनं तदिदामु-त्रोपाधिनैराक्ष्येनामुष्मिन्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम् इति

स यदा वितथोद्योगो निर्निष्णः स्याद्धनेहया ।

मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहम् ॥ ९ ॥

तद्गृह्य परमं सुक्ष्मं चिन्मात्रं सदनन्तकम् ।

⊙ (विज्ञायात्मतया धीरः संसारात् परिमुच्यते)

अतो मां सुदुराराध्यं हित्वाऽन्यान् भजते जनः ॥ १० ॥

धर्मविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराध्यायी ।

अर्थः उपनिषद्भिराद्येन कामनाराहित्येन मनःकल्पनम् कृष्णं मनसादिसर्वेन्द्रियविनियोगो यस्तद्वत् भजनम् एतदेव भजन-
मेव नैष्कर्म्यमिति भवति हि तात्पर्यात्ताच्छ्रुत्वा भक्तः सामा-
नाधिकारययाज्ञजने प्रवृत्ते एव भक्तानां नैष्कर्म्यं सर्वकर्म-
भ्रंशो भवति देहस्थितिस्तु भजनाधिक्यतत्फलप्रतिपादकभग-
वद्विस्तृत्यशक्तेरेवेति येतु प्रारब्धे फले इव सुखदुःखे दृश्येते
ते भगवद्भक्ते एव यदुक्तं श्रुतिभिर्भवदुत्थशुभाशुभयोरिति भक्त-
वत्सलो भगवान् भक्तेभ्यः कथं दुःखं ददातीति चेत् सत्यं
पुत्रवत्सलोपि पितापुत्रेभ्यो भोगदुर्गकरणेनाप्ययनादिकृच्छ्रं
यद्वाति तद्भासत्ये स एव जानाति ननु तदानीं तत्पुत्रा
अपीति न च प्रहृदध्ववादिव्यो भोगलभ्यासिसुखमात्रदानात्
साधकेभ्य एव हितार्थिना भगवता दुःखं दीयत इति वाच्यं
किञ्च शिरोमणीनां युधिष्ठिरादीनामपि यत्र धर्मसुतो राजस्यत्र
सुहृत्कृष्णस्ततो विपदिति भीष्मोक्तो दुःखश्रवणात् तस्मात्प्र-
ह्लास्य कर्हिचिद्राजन् पुमान् वेदविभित्सतीति भीष्मोक्तस्तस्य
विभित्सितं सपत्न्यं भक्तवत्सलो वेदं नान्य इति सिद्धान्तः
किञ्चित्त्र समाहितं यत्तदपि तत्रैव दृश्यं ननु च
सकर्मोत्थयोभगवदुत्थयोश्च सुखदुःखयोर्भोग्यत्वेन तुल्य-
त्वात् को विशेषः उच्येत कर्मोत्थानां सुखदुःखानां भोगे-
नापि तद्विजं तिष्ठत्येव तद्वतां नरकपातश्च कर्मतारतम्यवतां
सुखदुःखतारतम्यश्चेति त्रितयं भवेत् भगवदुत्थानां तु भग-
वद्विच्छेदव बीजं साच प्रयोजनपर्यन्तैव न तदुत्तरा जिह्वा-
वकि भगवद्गुणनामधेयमित्यादि यमोक्तस्तद्वतां न नरक-
पातः भगवतः स्नेहपात्रत्वात् नदुःखातिशयश्चेति कर्मोत्थ-
भगवदुत्थयोः शत्रुकृतमात्रकृतनाडनोत्थयोरिव दुःखयोर्विषामृ-
तयोरेव कुतस्तुल्यतेति विवेचनीयं ननु च सर्वसमर्पणस्य
भगवतो भक्तदुःखदानं विना किं तत् प्रयोजनं न सिध्येत
सत्यं लीलानिधेस्तस्यैव सिध्येदेष भक्तियोगस्वरहस्य स्वरश्चापि
नानान्यमतानामुत्सृज्यात्माभावात् भक्तोत्कण्ठ्यादिवर्जनार्थश्च
कचित् प्रियेभ्यो दुःखदानमपि तत्सुखोदकमेव यथा नय-
नाभ्यां कटुतराञ्जनदानमिति तथाहि यदि भक्ताः सदा
सुखिन एव कृताः स्युस्तदा परित्राणाय साधूनां विनाशाय
च दुष्कृतमितिगीतौकनिमित्ताभावः सति कृष्णरामाद्यवतारा
अपि न स्युः यदिच न स्युस्तदा रासादिजीलामृतसिन्धो
भक्तानां खलनं कथं स्यादिति ननु च साधु दुःखत्राणा-
त्मकनिमित्तं विनापि तस्यावतारे को दोषः स्यात् सत्यं भो

धर्मस्त्वं न रसाभिज्ञोसि धूयतां यामिन्यां सत्यामेव सत्यो-
दयः शोभते प्रीत्यै सत्येव शान्तिराम्भः सुखद्व शान्ति सत्य-
वोष्णाभ्यः तमस्यैव दीपः शोभते ननु प्रकाशे श्रुत्वाऽपि सत्या-
मेवाभ्यमति स्नादु भवतीत्यलमतिविस्तरेण ॥ ८ ॥

धर्मच्छुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तमनुग्रहामि कम यस्य धनं हरिष्ये ततः धनहरणान-
न्तरमधनं स्वमनास्त्वजन्ति भजनकण्ठदधनादिवियोगहेतुरेको
मदनुग्रह इत्यर्थः ॥ ९ ॥

भाषाटीका ।

मनुष्यो के कल्याणार्थे जिस ने पदकुल में अवतार लिया
वह सर्वशक्ति कृष्ण भगवान् प्रसन्न होकर उपरोक्त अर्थ के
श्रवण करने की इच्छा वारे राजा युधिष्ठिर के अर्थ उपरोक्त
प्रश्न का उत्तर कहते भए ॥ ७ ॥

धर्मभगवानुवाच ।

जिस के ऊपर मैं अनुग्रह करता हूँ उस के धन को
धीरे-धीरे नाश करता जाऊँ धन नाश होने के अनन्तर उस
के बन्धुज उस अति दुःखी को छोड़ देते हैं ॥ ८ ॥

धर्मभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

स पुनर्बन्धुनामाग्रहेण धनेहया प्रवृत्तोऽपि गदनुग्रहेण यदा
निष्फलोद्यमो निर्धियणः स्यात्तदा मदनुग्रहमिति ममासाधारण-
मनुग्रहम् ॥ ९ ॥

तमेवाऽऽह—तद्वदिति । अतः पश्चादपि मोक्षमरोच्यन् अस्या-
सक्तो जन इत्यर्थः ॥ १०—११ ॥

धर्मजीवितोस्वामिकृतवैष्णवमोषिणी ।

ततोपि किं तत्राह—सहति सायंकेन । निर्धियणो धिरक्तः
ततश्च दीनदयया मत्परैर्जनैः कृतं मैत्रं हितं यस्य तस्य मद-

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नुग्रहं ममाभिरुचितमनुग्रहं करिष्ये अत्र तु तदुपयोगो
“वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” इति स्मरणान् शीघ्रमेव करोमी-
त्यर्थः । तदेवं सवासनान् प्रत्येवोक्तं ननु निर्वासनान् भीमत्-
प्रह्लादादीन् प्रतीति कथ्यते तेभ्यो राज्यादिदानस्तु तन्महिम-
व्यञ्जनार्थमेव असाधारणतत्प्राप्तेस्तथाप्यनासक्तैश्च अनुग्रहस्य
तादृशत्वमेव ब्रह्मसाम्भवेन व्यञ्जयति तदिति । तदनिर्वचनीय-
वस्तुस्वरूपं यतो ब्रह्म सर्वतो बृहत्तमं परमं सर्वत उत्कृष्टं दुर्लभं
दुर्लभञ्च सत् अनादिभक्तपरम्परास्नादित एव सिद्धं अनन्तर-
मुत्तरकालेऽप्यपरिच्छेदं सर्वत्र हेतुः चिन्मात्रं चिद्व्यक्तिविलास-
मिति विज्ञायेत्यर्थपदमधिकमसाम्प्रदायिकं तत्रानुग्रहफलत्वेन
सर्वतस्त्वस्य भगवता सामान्यतयेव निर्देशः कृतः तद्विशेषतया तु
ज्ञेयः अत इत्यर्थकम् अतो धनाप्राप्तेर्हेतोः जनः साधारणः ननु
यस्याहमनुगृह्णामीत्युक्तमिदं अकामः सर्वकामो वा इत्युक्त-
रीत्या च त्वमपि धनं ददासि तर्हि कथमन्यान् भजते
तत्राह— सुदुराराध्यमिति तस्याराधनतत्त्वज्ञानाच्छ्रीभगवतश्च
सुविचारैरेव फलदातृत्वात् इति भावः । तथोक्तं तृतीये—

तं सुकाराध्यमृजुभिरनन्यधरणैर्नृभिः ।

कृतज्ञः कोऽनु सेवेत दुराराध्यमस्माधुभिः ॥ इति ।

अथवा तदज्ञानस्य हेतुत्वमेव व्यञ्जयन् स्वविशेषणत्वेन तद्गुह्य-
त्वादिकं पूर्वाह्णमुक्तं तस्माद्गुह्यतोऽपि परमं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा-
मित्यादिप्रसिद्धम् अतः सूक्ष्मं दुर्लभं यतस्मिन्नस्वरूपं ब्रह्म च
मात्रा अंशो यस्य यद्वा चिद्रूपा मात्रा शक्तियस्य तं सच
अनन्तं च कं परमानन्दस्तत्स्वरूपमिति ॥ ९-१० ॥

भीमज्जीवराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽप्ययं महाप्रियह इत्यत आह—स इति । वितथोद्योगः
व्यर्थोद्योगः निर्जनस्य सर्वोप्युद्योगो व्यर्थ एवेति भावः । अत एव
निर्विण्णो भवेत् तदाऽनीहया निराशया वैषयिकं सुखं सर्वथा
मम दुर्लभम् इत्येवं तत्राशामपोह्येति भावः । मत्परैर्मजूकैः
सह कृतं मैत्रं यस्य तस्य मदनुग्रहं करिष्ये मद्साधारणो-
ऽनुग्रहः मदनुग्रहः तमतो तमपौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥

तमेवानुग्रहं दर्शयति—तस्मा इति । तस्मै मत्परैः कृतमैत्राय
यद्गुह्यं तदर्थयामीति शेषः । असावेव मदनुग्रह इति भावः ।
कथम्भूतं ब्रह्म परं प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणं सूक्ष्मं सर्वान्तः-
प्रवेशयोग्यं चिन्मात्रं ज्ञानस्वरूपमात्रं मात्रशब्देन कचिदपि जडत्व-
व्यावृत्तिः अनन्तकं त्रिविधपरिच्छेदव्यञ्जकं सत्यज्ञानादि-
वाक्यार्थ उपक्षितः अतस्नावहः स्नावहत्वात्सुदुराराध्यं मोहित्वा
“हि गतौ” गत्यर्थानुदयार्थाः ज्ञात्वेत्यर्थः । अन्यान् रुद्रादींस्तावत्
सुखदानं ततस्तु दुःखदानं स्वयमपि दुःखितान् ज्ञात्वा केवलं सुखदा
नित्यं बुद्ध्वा भजत इत्यर्थः ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततो धनाभावात्स एवा धनेहया वितथोद्योगो निर्विण्णः
स्वाप्तश्च मत्परैः कृतमैत्रस्य तस्यानुग्रहं मुक्तिरक्षणं करिष्ये

इत्यन्वयः ॥ ९ ॥

यतोऽहं भजमानस्य धनं हरिष्यमि अतस्तत्परमं ब्रह्म वेदान्त-
वेद्यं सूक्ष्मं नित्याद्यक्तं चिन्मात्रं प्रकृतिप्राकृतवैकृतज्ञानशून्यं
सत्प्रशस्तं अनन्तकं अन्तत्रयवर्जितं सुदुराराध्यं मां
हित्वा अन्यान् भजते परं ब्रह्मत्वादयः सुदुराराध्यत्वे
हेतवः ॥ १० ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसम्भ्रमः ।

मत्परेरित्यादि करिष्ये मदनुग्रहमिति मम अनुग्रहो यस्मिन्
स मदनुग्रहस्तं प्रज्ञकं करिष्यामीत्यर्थः । अन्यथा यस्याहमनु-
गृह्णामीत्यनेन पूर्वमेवानुग्रहोक्तोक्तदोषः स्यात् ॥ ६ ॥

मत्परः सह कृतमैत्रत्वस्यानन्तरं भक्तत्वकृतौ सत्यां यद्ग-
वति तदाह—तद्गुह्येति साधेन । अतः कारणात् मां सुदुराराध्यं
सुकाराध्यं दुःकाराध्यञ्च ब्रह्मात्परम्यमाणः शब्दः प्रत्येक-
मभिसम्बध्यते हित्वाभ्यान् देवाद् भजते मोक्षाकाङ्क्षिणां दुर्लभं
प्रेमाकाङ्क्षिणां दुर्लभं मोक्षप्रदत्वेन दुर्लभं प्रेमप्रदत्वेन दुर्लभं
उभयत्वेन विशेषणं विशेष्यञ्च तत्र मोक्षप्रदतया सुखमत्वे
विशेषणं तद्गुह्येति परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं चिदेकात्मकं सर्व-
सत्तामात्रं अनन्तकं व्यापकं प्रेमप्रदतया दुर्लभत्वे पेतानि
तद्यथा तद्गुह्यं परमं तत्प्रसिद्धं यद्गुह्यं निर्विशेषं निष्क्रियं
ततोऽपि परा उत्कृष्टा मा शोभा यस्य सूक्ष्मं सुष्ठु शोभना
श्मा यस्मात् धरणी भारापहरकं सुशब्दस्य दीर्घत्वमात्रं पाणिनीय
सूत्रवसदित्यादिवत् चिन्मात्रं चित् चैतन्यमात्राणां किमस्य
सर्वान्तकं सतां भक्तानाम् अनन्तं कं यस्मात् इति मा
मित्यस्य विशेषणानि इति मोक्षतोऽपि प्रेमणो दुर्लभत्वं
दर्शितम् ॥ १०—४० ॥

भीमद्विजयभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, बन्धुपरित्यागे किं स्यादत आह—स यद्वा वितथोद्योग
इति । यदा स त्यक्तबन्धुस्तदा धनमुपाज्यं बन्धून् वशी-
करिष्यामीति निश्चित्य धनार्थं यतते ततस्तस्य धनवञ्चन-
कारणमपि नाशयामीत्याह—वितथोद्योग इति । वितथाः
उद्योगाः धनार्जनोपाया यस्य तदा केवलधनेहया उपाय-
रहितया क्लिष्टः सन् निर्विण्णोभवति त्रिको भवति तदा
योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति मत्परैः कृतमैत्रो भवति तदा
मत् मत् एव स्तुत एवाहमनुग्रहं करिष्ये ॥ ६ ॥

कोऽनुग्रह इति चेत्तत्राह—तद्गुह्येति ममानुग्रहो ब्रह्मभावः
पञ्चामृतसेवया सर्वसुखमिति अत्रायं क्रमः सेवकैः सह
मैत्र्या सेवकसमानव्यसनत्वे सेवकनुदयता ततस्तेमया ज्ञानेन
वा तस्य ज्ञानोदयः ततो ज्ञानपूर्णः केवलं यः मां भजते
शब्दब्रह्मव्यवृत्त्यर्थः परमं कायव्यावृत्त्यर्थं सूक्ष्मं सुष्ठु-
व्यावृत्त्यर्थं चिन्मात्रम् असजीवभावव्यावृत्त्यर्थम् अनन्तमिति एवं
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यल्लक्षणमुक्तं तत्सर्वं करोमीत्यर्थः नन्वेवं-
कृतो कः पुरुषार्थः सिध्येत् कथं ज्ञानमेव प्रथमतो मोपदिश्यते
सत्यम् अन्यदपि प्रयोजनमस्तीत्याह—अतो मां सुदुराराध्य-

ततस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराण्यभियोद्धताः ।

मत्ताः प्रमत्ता वरदान् विस्मरन्त्यवजानते ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

●शापप्रसादयोरिशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

सद्यः शापप्रसादोऽङ्ग शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः ॥ १२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मिति खयं न प्रयच्छति अितमपि हरति मुक्तिमेव प्रयच्छतीति नवैहिकं प्रार्थ्यमानमपि इति दुराराध्यता अतएव वैहिकाः मां हित्वा अन्धान् भजन्ते अन्धया मङ्गला नाना-विधाः पुष्टाः शिष्टा अपि भवेयुरिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तथा कल्पमित्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवार्तिकतसारार्थदर्शिनी ।

करिष्ये मधुनुग्रहमिति द्वितीयोऽयमनुग्रहोऽसाधारणो भक्ति-रसामृतवर्षा यदर्थमेव मे प्रथमोऽनुग्रहो दुःखमन्तापफलो भूदिति भावः । अत एवानुग्रहं करिष्ये इत्यप्रयुज्य मधुनुग्रहमिति मामिवानुग्रहं करिष्ये इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत एवानुग्रहं स्वतुल्यत्वेन विशिनष्टि-तद्व्यति । बृह-त्तमत्वात् बहिरङ्गलोकदुर्लभ्यत्वाच्च ब्रह्मतुल्यं परमं सर्वो-त्कृष्टं अनुग्रहस्य भक्तस्याप्यगम्यत्वात् सूक्ष्मं प्रमत्तानु-भाषकत्वात् चिन्मात्रं प्राकृतसुखराहित्यात् मात्रपदप्रयोगः सत् सर्वकालसत्ताकम् अनन्तकं नास्त्यन्तकमर्थं यत् इत्यननुसंहितफलरूपः संसारक्षयश्चोक्तः कच्चिदत्र विद्यावे-त्येवमधिकं तद्व्याप्यमिति श्रीवैष्णवतोषणी व्याव-हारिकसुखविनाशकत्वात् सुदुराराध्यम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स यदा वितथोद्योगः अत एव निर्विण्णः स्यात्तदा तस्य मत्परैः कृतमैत्रस्य मत्परसेवया लब्धमद्विषयकज्ञानभक्तिरहस्य मधुनुग्रहं मधुसाधारणमनुग्रहं द्वितीयमनुग्रहं करिष्ये तं मुक्तं करिष्ये इत्यर्थः ॥ ८ ॥

मुक्तिमेवाह—तत्तस्मै संसारात् निर्विण्णाय मद्विषयकज्ञान-भक्तिसम्पन्नाय ब्रह्म दद्यामीतिशेषः परमं । परमात्मानं सूक्ष्मं प्रकृतिकालकर्मोद्योगाद्यम् चित्तजीवो मात्रा कला अंशो यस्य तद्विशिष्टरूपं चिन्मात्रम् सत् सत्यत्वज्ञानत्वादिगुणयुक्तम् अमृतकं त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् अतः मायामोहितानां निर्वि-ण्णत्वभक्तमित्रत्वाद्यसम्भवादेतोः मां दुराराध्यं तादृशैः दुरा-राध्यं हित्वा अन्धं 'वद्रादिकं भजते ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

फिर धन के वास्ते जो कुछ उद्योग करता है वह सब उद्योग उस का निष्फल होजाता है इस वास्ते धन के स्वापार से विरक्त होजाता है विरक्त होने पर मेरे भक्तों के साथ वह मित्रता करता है तब उस के विषय अनुग्रह करता हु ॥ ९ ॥

यहि अनुग्रह करताहु कि उस के अर्थ स्वरूप गुण कर के सब से बड़ा सर्वोत्तम सर्वान्तर्यामि ज्ञान स्वरूप सर्व काल में विद्यमान अनन्त एतादृश अपने स्वरूप को देताहु इसी कारण भक्तों को दुराध्य जान कर मोको छोड़ कर वह जन के बल संसार के ऐश्वर्य को देने अन्य देवतान का भजन करता है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमोक्षार्थदीपिका ।

एतदेवेतिहासेन स्पष्टयितुमाह शापप्रसादयोरिति ब्रह्मा चेत्यन्वयः ॥ १२-१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तच्च तेषां भजनं प्राप्ते फले वैपरीत्यायैव स्यादित्याह तत इति । आशुतोषेभ्यः विश्वारं विनेष तुष्यद्भ्योऽन्येभ्यः उद्धताः अतिक्रान्तमर्यादाः मत्ता गर्विताः प्रमत्ताभानवहिताः सन्तः वरदानपि तान् कालेन विस्मरन्त्येव कथञ्चित्स्वरूपेऽप्यव-जानते च ॥ ११ ॥

श्रीभगवदुक्तरीत्या तेषामाशुतोषताप्राप्तविचारत्वं तथापि श्रीभगवदाभयबलेन सर्वसिद्धिं श्रीभगवतस्तु सुदुराराध्यता-प्राप्तसुविचारत्वं तेषां श्रीभगवदाभय(मूलानां)भूतानां महाङ्गीकार-ज्ञेतिहासेन दर्शयितुमुपम्यस्यति-शापति । शापे प्रसादे वरदाने च ईशाः समर्थाः आदिशब्दादिन्द्रादयः अङ्ग भो राजन् ! इतिमत्यमेवेदमितिभावः । अच्युत इति निजतत्त्वगुणव्युतिराहि-त्यात् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

मत्ताः गर्विताः प्रमत्ताः अनवहिताः ॥ ११-१३ ॥

भीमशङ्गीरराधवाच्यकृतभगवत्तन्त्रचन्द्रिका ।

तत इति । ततो भजनानन्तरं ते भक्ताः आशु तुष्यन्तीति अशुतोषाः तेभ्यो रुद्रादिभ्यः सकाशात् अनेनात्मनि चिरात्तोषत्वं सूचितं लब्धं राज्यं यैस्तं श्रिया सम्पदा उद्भूताः उत्पथाः मत्ताः गर्विताः प्रमत्ता अनवहिताश्च वरदान्देवानेव विस्मरन्त्य-
यजानतेऽवस्थां कुर्वन्ति च इत्थं स्वोक्तपरिहारो भगवदुक्त्वा सम्वादितः ॥ ११ ॥

अथ “अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोपि भयङ्करः । क्षणे रुष्टः क्षणे तुष्टः” इति न्यायेन देवतान्तराणामव्यवस्थितचित्तानां भजनमात्रमघातायैव पर्यवस्यतीतीहासेन स्पष्टयितुमाह—कोपेति यद्यपि ब्रह्मादयः सर्वे देवाः कोपप्रसादयोर्निर्ग्रहानुग्रहयोः द्वास्तथाप्यहं हे राजन् ! शिवो ब्रह्मा च सद्य एव शापः प्रसादश्च यस्य तथाभूतः अच्युतस्तु नैवम्विधः किन्त्व-
नुग्रहेकस्यभावः क्वचिन्निग्रहोप्यन्ततो वरेणैव तुल्य इति भावः ॥ १२ ॥

भीमशङ्गजयध्वजतीर्थकृतपद्वरज्ञावली ।

अन्योपासकास्ते मद्भयानतस्तान् देवानपि जहतीति भावे-
नाह—तत इति । यतो मामवज्ञायाम्यानुपासते अत एव दोषात् ॥ ११ ॥

देवेषु के शापप्रसादसमर्थान्त्रापि सद्यः शापप्रसादाः क
इति तत्राह शापेति ॥ १२ ॥

भीमशङ्गभाचार्यकृतसुशोधिनी ।

अन्योऽप्येवञ्चेद को विशेष इत्यंत आह—तत इति । सर्वे वाह्या आशुतोषाः यथा यथा सूक्ष्मो बाह्यः तथा तथा शीघ्रं परितुष्यतीति लोकसिद्धोऽयमर्थः ततस्तेभ्यो राज्यादिकं लब्ध्वा राज्यश्रिया उद्धताः सन्तः आदौ मत्ता भवन्ति स्वा-
त्मानमेव न जानन्ति ततः प्रमत्ताः असावधानाः सन्तः धर्मादिकार्येषु विमुक्ता भवन्ति तत उपजीव्यान्पि न गण-
यन्तीत्याह—वरदानं विस्मरन्तीति स्मरन्त्येव न अथ यदि प्रमादात्स्वयेमव स्मृतिपथाकटा भवेयुः वरदास्तथाप्यवज्जन्ते तस्मादग्रे अनर्थः पर्यवस्यतीति भगवान् प्रथमत एव निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

आस्तां धनादिवास्तां शापप्रसादावेव भगवान्न करोति आत्म-
त्वात् दानवार्त्ता दूर इति निरूपयितुमुपाख्यानान्तरमारभते शापप्रसादयोरिति । अत्यन्तापराधेपि कृते भगवान् शापं न प्रयच्छति यथा शिशुपालाय आत्मत्वं तत्र हेतुः अत्यन्त-
सेवायां वरमपि न प्रयच्छति सुखरूपत्वं तत्र हेतुः नहि कामिनी उपभोगेन सेव्यमाना कदाचिदपि वरं प्रयच्छति तस्माद्भगवत्स्वैव परमपुरुषार्थरूपेति नन्वसमर्थो भविष्यतीति चेत्तत्राह—शापप्रसादयोः ब्रह्मशिवादयः सर्वे एव ईशाः आदि-
शब्देन दुर्गागणेशादयोपि सामर्थ्येपि विद्यमाने सद्यः शाप-

प्रसादः शिवो ब्रह्मा च अत्रैकस्य द्वाकारस्य लोपश्छान्दसः
अङ्गेति पाठे अन्यथा तु शापप्रसादवस्तु शिवो ब्रह्मस्येव
अच्युतस्तु नैवम्विधः सहि पुरुषस्य स्वरूपं भावि अत्रै
कार्ये विचार्यैव शापं वरं वा प्रयच्छति नत्वन्यथा ॥ १२ ॥

भीमशङ्गनाथचक्रवर्तिकृतसारायंशशिनी ।

प्रमत्ताः परामर्शशुन्धाः ॥ ११—१५ ॥

भीमशङ्गकदेवकृतसिद्धान्तप्रहपि ।

उद्धता उत्पथाः मत्ताः अनवहिताः प्रमत्ता युक्तायुक्त-
विवेकरहिताः वरदानं विस्मरन्ति अवजानन्ते अवस्थां कुर्वन्ति
कृतज्ञा भवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

वासुदेवेतरप्रसादस्यानर्थहेतुभूतस्य सुलभत्वं वासुदेव-
प्रसादस्यामृतहेतुभूतस्य च दुर्लभत्वमाह शापप्रसादयो-
रिति ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

अनन्तर शीघ्रं प्रसन्न होने वारे अन्य देवतानते प्राप्त
भई राज्य सम्पत्ति से दुर्भर्ग गामी गर्वयुक्त असावधान
होकर जिन देवतानते अपने को राज्य सम्पत्ति मिली
उन हि को भूलकर वे अवज्ञजन उन इष्ट देवन का अपमान
करने लगते हैं ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हे राजन् ! ब्रह्मा विष्णु शिव आदि देवता शाप और
अनुग्रह करने में समर्थ हैं उन में ब्रह्मा और शिव ए दोनों
शीघ्र हि शाप देवते हैं और शीघ्र हि प्रसन्न भी हो जाते
हैं परन्तु विष्णु भगवान् ऐसे नहि हैं किन्तु उनका तो
केवल कृपा करने का हि स्वभाव है और किसी
को दण्ड भी देते हैं उस का फल अनुग्रह हि
होता है ॥ १२ ॥

अत्र बोदाहरन्तीममितिहासं (१)पुरातनम् ।
 वृकासुराय गिरिशो वरं दत्त्वाऽऽप सङ्कटम् ॥ १३ ॥
 वृको नामाऽसुरः पुत्रः शकुनेः पथि नारदम् ।
 दृष्ट्वाऽऽशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥ १४ ॥
 स आह देवं गिरिशमुपाधावाशु सिध्यति ।
 योऽल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु तुष्यति कुप्यति ॥ १५ ॥
 दशास्यबाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्वन्दिनोरिव ।
 ऐश्वर्यमतुलं दत्त्वा तत आप सुसङ्कटम् ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शकुनेः पुत्रः ॥ १४—१५ ॥

सुसङ्कटमाप कैलासोत्पादनं पुरपालनं च ॥ १५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुराविदः पूर्ववृत्तान्तद्वारा पौराणिका इत्यर्थः । पुरातनमिति काचित्कम् ॥ १३ ॥

पथि दृष्टेति बुद्धिपूर्वकत्वाभावेनैव ततश्च सङ्गमेन तस्य दुष्टत्वं तत्रैवापुच्छति इति सद्यवसायानभिहतत्वं च दर्शितं त्रिषु ब्रह्मादिषु मध्ये आशुतोषम् ॥ १४ ॥

आशु उपाधाव ततश्च सिध्यति समीप एव सेत्स्यासि-
 सिद्धे स्पष्टार्थो भविष्यतीत्यर्थः अल्पाभ्यामिति अल्पगुणेन तुष्यति
 अल्पदोषेण कुप्यति चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वेवञ्च तर्हि विभेमिचेति नाशङ्क्यं यतो वराहवधवरस्य
 तत्र न किञ्चित्कर्तुमसौ शक्यतीति दृष्टान्तद्वारा दर्शयति
 दशेति । वन्दिनोरिव स्तुवतोः सकामत्वात् अत्र बाणासुरात्
 सुसङ्कटप्राप्तिः स्वेन युद्धप्रार्थनारूपा भीमगवता सह
 युद्धादिदुःखरूपाश्च ज्ञेया प्राचीनकल्पानुसारेणैवमुदाह-
 तम् ॥ १६ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

त्रिषु देवेषु आशुतोषं पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १४—१५ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्रेति । सद्यः शापप्रसादत्वे निदर्शनतयेतिहासमुदाह-
 रन्तीत्यर्थः । कोसावित्यतस्तं वर्णयति—वृकासुरायेति । सङ्कटं
 दुःखमवापेत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं तदित्यतो विस्तरतो वर्णयति—वृक इति । शकुनेः पुत्रः
 त्रिषु देवेषु मध्ये शीघ्रसन्तोषं पप्रच्छ यतः स दुर्मतिः ॥ १४ ॥

स नारदः आदिदेश शशंस किमिति गिरिशमुपाधाव
 भज स आशु तुष्यति किञ्च स इति स गिरिः ॥ १५ ॥

तथाहि दशास्यबाणयोः राघवबाणासुरयोरिव स्तुवतो-
 रतुलमैश्वर्यं दत्त्वा ताभ्यां सकाशादेव सङ्कटं कैलासोत्पादन-
 पुरपालनात्मकं दुःखमवापेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपद्मराघवी ।

शिवः सद्यः शापप्रसाद इत्येतत्कथमित्यत्र इतिहासं वक्ति
 अत्रेति ॥ १३—१६ ॥

भीमबलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

अत्राविचारदानं वक्तुम् उपाध्यायमुपलक्षितम्—अत्राचार्या-
 रन्तीममिति । इयमपि परमतभाषा अन आह—पुराविद इति ।
 अविचारदानस्य सङ्केपेण फलमाह—वृकासुरायेति । गिरिशो
 महादेवः स्वयमेव वरं दत्त्वा पश्चात्सङ्कटं परमङ्गलं प्राप्त-
 वान् ॥ १३ ॥

कथमित्याकाङ्क्षायां सर्वमेव वृत्तान्तमाह—वृको नामेति ।
 कर्मणापि वृक इति तस्य वृक एव नाम शकुनेः हिरण्याक्ष-
 पुत्रस्य पुत्रः सहि दुरात्मा सर्वान् मूलानो नाशयिष्यामीति
 विचार्य तेषां मूलभूतात्मय इति तन्निराकरणव्यतिरेकेण
 निराकर्तुमशक्य इति तेनैकस्यापि वाक्यं सर्वे मन्यन्त
 इति तत्कृतोपायेन ते मारणीया इति निश्चित्य तेषामन्यतम-
 प्रसादे एवमर्थे साधयिष्यामीति । तदभिज्ञं नारदं पप्रच्छ
 सोऽपि नारदो देवसूत्रकर्ता पथि देवगत्या मिश्रितः त्रयाणां
 मध्ये क आशुतोष इति पृष्टः सन् गिरिशमादिदेश सञ्च
 दुर्मतिवृकः नहि नारदः कदाचिदपि देवनाशोपायं उपदे-
 श्यति नाप्यहः एवं ज्ञात्वापि पृष्टवानपि दुर्मतिरेव नारदस्य

इत्यादिष्टस्तमसुर उपाधावस्वगात्रतः ।

केदार आत्मक्रव्येण जुह्वानोऽग्निमुखं हरम् ॥ १७ ॥

देवोपस्तब्धिमप्राप्य निर्वेदास्तसमेऽहानि ।

शिराऽवृश्चस्वधितिना तत्तीर्थं क्लिप्तमूर्धजम् ॥ १८ ॥

तदा महाकारुणिकः सधूर्जटिर्यथा वयं चाग्निरिवोत्थितोऽनघात् ।

निगृह्य दोर्भ्यां भुजयोर्न्यवारयत्तत्स्पर्शनामूय उपस्कृताकृतिः ॥ १९ ॥

तमाह चाङ्गाक्षमलं वृणीष्व मे यथाऽभिकामं वितरामि ते वरम् ।

प्रीयेय तोयेन नृणां प्रपद्यतामहो त्वयाऽऽत्म्य भृशमर्द्यते वृथा ॥ २० ॥

भूमिजलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वाक्यं उपाधाव आशु सिध्यतीति सेवां कुरु शीघ्रमेव कल-
सिद्धिर्मेविष्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सोऽप्याभ्यामिति । स
शिवः अन्त्याभ्यामेव गुणदोषाभ्यामिदमेव गुणेन तुष्यति मरुपे-
नापि दोषेण कुर्वन्ति ॥ १४—१५ ॥

त्वदभिलषितं जानामीति ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह—दशाक्ष-
बाणयोस्तुष्ट इति । का तेषामुपासनेत्याकाङ्क्षायां माह—स्तुवतो
रिति । स्तोत्रमात्रेणैव सन्तुष्टस्तदपि स्तोत्रं नैव भक्त्या
किन्तु जिघृक्षयेति वक्तुं दृष्टान्तमाह, वन्दिनोरिवेति । यथा
वैतालिकाः स्तुवन्ति ततस्तयोरैश्वर्यमतुलं दत्त्वा ततः
स्वदत्तैश्चैव सङ्कटमाप तयोः पुरपालो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भूमिद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुसङ्कटं क्रमेण कैलासोत्पाटनं पुरपालनं च ॥ १६ ॥

भूमिचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वासुदेवेनरेवामाशुतोषत्वं तद्भजनस्यानर्थहेतुत्वमितिहासेन
स्फुटीकरोति—अत्रैवेति ॥ १३—१४—१५ ॥

यश्च सुतुष्टः ऐश्वर्यं दत्त्वापि ततः ताभ्यां सकाशात्
सुसङ्कटमनिदुःखं कैलासोत्पाटनं पुरपालनं चाप ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस विषय में प्राचीन इतिहास को दृष्टान्त रूप से
श्रुति जन कहते हैं वृकासुर को वरदान देकर महादेवजी
सङ्कट को प्राप्त होगए रहे ॥ १३ ॥

शकुनिका पुत्र वृकनाम असुर दुर्बुद्धिने मार्ग में
नारदजी को देख कर तीनों देवनों में जल्दी प्रसन्न होजाने
बारे को पूछा ॥ १४ ॥

नारदजी बोले कि तू महादेवजी का पूजन कर शीघ्र-
ही तू सिद्ध होजावेगा क्योंकि जो महादेवजी कोदेहि

गुण से शीघ्र प्रसन्न होजाते हैं और कोदेहि अपराध से
शीघ्रहि क्रोध होजाते हैं ॥ १५ ॥

बन्दी जनों के तुल्यस्तुति करने वाले राजा और
वाणासुर को ऊपर शीघ्रहि प्रसन्न होकर उन को प्रत्यक्ष
ऐश्वर्य देकर महादेवजी प्रति सङ्कट को प्राप्त हो
गए ॥ १६ ॥

अधिरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

स्वगात्रत उपाधावत् कथम् आत्मक्रव्येण क्षमासेन जुह्वान
इति ॥ १७ ॥

अयुश्चच्छेत्तुमुद्यतः ॥ १८ ॥

मूर्तिमानग्निरिव देदीप्यमानः वयमधुनातना यथाकिञ्चि-
दुःखेन मर्तुकामं वारयामस्तद्वदिति स च उपस्कृताकृतिः
परिपूर्णदेहाभवत् तं न्यवारयदेवमाह च ॥ १९ ॥

तोयेनापि भजतां प्रीतः स्यां त्वया तु देहो वृथापीक्यत
इति ॥ २०—२१ ॥

भूमिजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमुभयोस्तोष्यतोषकयोरारजसत्वं दर्शयित्वा धर्मोभिरत्वं
दर्शयति—इतीति आभ्यां । केदाराख्ये शिवक्षेत्रे अग्निर्मुखं
यस्येति सर्वदेवानामग्निमुक्त्वाचमुद्दिश्यामौ होमं कुर्वन्नि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

देवस्य निजाराध्यस्य शिवस्योपलब्धिं समीपे प्राप्तिं दर्शनं
वा निर्वेदात् दुःखात् स्वाधितिना कङ्गेन परश्वधेन वा तत्त्व
तीर्थेन आ सर्वतः क्लिप्ता आर्द्रा मूर्धजा यस्मिन् तत् नित्यं
त्रिवर्णपरत्वात् किंवा छेदनार्थं सद्यः क्षमात् ॥ १८ ॥

त्रिलिङ्गत्वात्सर्वगुणोदयमप्याह—तदेति । सद्य एव सत्वे-
त्यन्वयः दुष्टेपि कारुण्योदयात् महाकारुणिकः यथा वयमिति
जहद्वृणया साधारणजनप्राप्तिः तद्दृष्टान्तत्वश्च महाकारुणिकः
तयेश्वरत्वत्यागेन लौकिकसादयप्राप्तेः ॥ १९ ॥

अङ्गेति सलालनसम्बोधनम् अलं आशिरश्छेदनेन प्रबोजनं
नास्तीत्यर्थः । वीप्सा वैयम्बात् मे भक्तो यथा निकामं स्वाधिके-

भीमज्जिविगोस्वामिकृतवैष्णवत्रोषिणी ।

कृत्वा नुस्तारेण अभिकाममिति वा पाठः वरमित्युभयतोऽप्यन्वयः
अहो केदे ॥ २० ॥

भीमदृशं न सुखितशुकपक्षीयम् ।

अद्यते हि द्यते ॥ २०-२४ ॥

भीमदृशं राघवाचार्यकृतभागवतखण्डव्याख्या ।

इतीति । इत्यमादिष्टोऽसुरः सुष्ठु मन्त्रितः प्रचोदितश्च तं
गिरिशमेघोपाधावदाराधितवान् खगात्रत इति पाठे स्वदेहेन
खदेहमांसहोमेनाराधितवानिति यावत् आत्मनः खस्य
कस्य मांसं तेन हविषाऽग्निमुत्सृज्य हरं जुह्वा-
नोपि ॥ १७ ॥

देवस्य हरस्योपलब्धिं दृष्टुमप्राप्य सप्तमेऽहनि (दिवसे)
हिजा भार्गवा मूर्धजाः केशाः वस्त्रिस्तदात्मनः शिरः स्वधि-
तिनाऽवृक्षच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । स्वधितिः पशुपुरोडाशादि-
च्छेदनार्थः सङ्घविशेषः ॥ १८ ॥

तदेति । स धूर्जटिः रुद्रः मूर्तिमानग्निरिव देदीप्यमानोऽग्ने-
रुत्थितः स्वोभ्यां तद्गुत्रयोः प्रगृह्य न्यवारयत्तस्य धूर्जटेः
स्पर्शमात्रभावात्पुनरुपस्कृता निर्वृणा आकृतिः शरीरं यस्य तथा
भूयो बभूवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

तमिति । तं वृकासुरमाहूय किमिति अङ्ग हे वृक ! अलमलं
होमेनेति शेषः यथा निकामं यथेच्छं वरं वृणीष्व तुभ्यं
वितरामि प्रयच्छामि तोयेनापि प्रपद्यतां भजतां
नृणां प्रीतः स्यां त्वया तु वृथा आत्मा देहो भृशमर्दितः
पीडितः ॥ २०-२७ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अग्निमुखमुद्दिश्य जुह्वन्निच्छान्दसः जुह्वन् होमं
कुर्वन् ॥ १७ ॥

देवोपलब्धिं देवदर्शनम् अस्तिना शिरोहर्तुकामोऽभूत् ॥ १८ ॥

करचरणाद्यवयवी उपाकृताकृतिः उत्पन्नस्वरूपः ॥ १९ ॥

यथा निकामं नितरां काममनतिक्रम्य नृणां यत्प्रियतमं
वस्तु स जीवः जीवनं प्राणधारणं तेन जीवेन प्रपद्यता
प्रपन्नो भवतु भवानिति शेषः केनेत्यत उक्तं शिवेन मयेति
किञ्च अहो सुधाहरणतत्परः अनेन पूर्वमायुः परीक्षित
पञ्चाङ्गुलममदिशेदितिवचनात् जीवनं सर्वस्मादभीष्टमित्युक्तं
भवति किञ्चात इति तत्राह—अहो इति । आत्मा शरीरम्
अद्यते हि द्यते अहो यस्मात्तस्मात् ॥ २० ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वहितं भुत्वा तथाकृतवानित्याह—इत्यादिष्ट इति ।
तं महादेवः अहो यः स उपाधावत् उपाधावनेत्याह—स्व-

गात्रतः स्वशरीरादेव स्वस्य कस्य मांसमुत्सृज्य अग्नौ महा-
देवं मन्त्रेण भावयित्वा केशां अतिशुद्धे हिमाक्षये अग्निमुखं
क्रुद्धेणोपाधावदित्यनेन महादेवोद्देशेन स्वमांसमुत्सृज्योदिति
ज्ञापितम् एवं सप्तदिनपर्यन्तं कृतवान् महादेवः वृकोपि
भगवत्प्रतीक्षया सप्तदिवसानङ्गीकृतवान् नतो भगवान् न फलदो
जात इति निश्चित्य देवस्योपलब्धिं प्राप्य सप्तमेऽहनि मरणं वा
फलं वा साधयिष्यामीति निश्चित्य स्वधितिना शिरः अवृक्ष्य
सङ्घच्छेदपूर्वकं तथा कृतवानिति ज्ञापयितुमाह—तर्त्तार्थं हि मूर्धजाः
तत्र केशारोहकतीर्थं प्रविश्य यस्मिन् पीते उदरे लिङ्गानि
भवन्ति तेन हिजा मूर्धजाः केशा यस्य ॥ १७-१८ ॥

एवं तस्य साहसं दृष्ट्वा महादेवो मूलकारणाच्छ्रुतमनाः
प्रसन्नो जात इत्याह—तदा महाकारुणिक इति । परतुःखं
दृष्ट्वा वो दुःखितो भवति स कारुणिक इति भगवांस्तु
परमकारुणिकः दुःखोत्पत्तिसम्भावनायामपि दुःखितो भवति
तत्र हेतुभूतं विशयणमाह—स धूर्जटिरिति । इमं शाने वृथा
मृताम् दृष्ट्वा दुःखितः तत्पांसुषु लोटनात्सरवर्णा जटा जाता
इति यथाऽऽह्वयमिति आहूवाह्वानं भागच्छ रुद्र इमं वस्त्रि
गृहाण आहृत्य पदैव शीघ्रमागच्छेत्याह्वानं कृतं तथैव
समागतः सन्देहाभावाय प्रत्यक्षदृष्टे दृष्टान्तीकरोति अग्निरि-
वेति । स्वकारात्मानसाह्वानं समाधनेनैव समागत इति ज्ञापितं
तदा भगवानालिङ्गनेन निष्पीड्य न्यवारयत् शिरच्छेदनं न
कर्त्तव्यमिति नन्वेवञ्चेदयथा प्रथमं गात्रच्छेद एव कथं न
निवारित इति चेत्तत्राह—तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिरिति
महादेवस्य स्पर्शमात्रेण भूयः उपस्कृता पूर्ववत् पुष्टा आकृति-
र्देहो यस्य तत्स्पर्शमात्रेणैव पूर्ववज्जात इत्यर्थः । एवं सति तस्य
प्रत्यापत्तिरुक्ता ॥ १९ ॥

अधिकं दातुमाह—तमाहेति । वचनेनापि निराकृतवानि-
त्यर्थः । तदेव वचनमाह—हे अङ्ग अलमलमिति मे मत्तो
वृणीष्व यथाभिकामं यथेच्छं ते तुभ्यं वरं वितरामि
दास्यामि ननु किमिति दास्यतीति चेत्तत्राह—यतः प्रीये
प्रीतो भवामि प्रीतावेव किं कारणमिति चेत्तत्राह—नृणां
प्रपद्यतामिति येन कारणेन प्रपन्ना भवन्ति प्राणिनस्ततः तेन
कारणेन प्रीय इत्यर्थः प्रपत्तिः प्रीतिहेतुर्निरूपिता ननु प्रति-
पत्तिमात्रेण कथं वाञ्छितं दास्यस्यिष्यादक्यामाह—अहो
इति न होनादशी प्रतिपत्तिः क्वचित् दृष्टा वर्तते अत
आश्चर्यरूपत्वात् प्रीत इत्यर्थः । एवं प्रमादानन्तरमपि क्लेशं
कुर्वन् वृथैवात्मा त्वया परितप्यते आत्मा देहो वृथैव अहं
प्राप्यते आत्मपदेन आत्महानमपुरुषार्थ इति च ज्ञापितं त्वयैव
केवलमेवं क्रियते न त्वम्येनेति ॥ २० ॥

भीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

खगात्रतः सकाशात् आत्मक्रयेण आत्मनैव छिन्नेन
मांसेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अवृक्ष्यत् छेत्तुमुद्यत सुधितिना खङ्गेन तर्त्तार्थ एव
आहिजाः सम्यगाद्रीभूता मूर्धजाः य-य तन् ॥ १८ ॥

वयमधुना यातना यथा दुःखेन मर्त्तुकामे जलं वारयाम-
स्तद्वत् सख उपस्कृताकृतिः परिपूर्णदेहोभूत् ॥ १९ ॥

देवं स वध्रे पापीयान् वरं भूतभयावहम् ।
 यस्य यस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स त्रियतामिति ॥ २१ ॥
 तच्छ्रुत्वा भगवान्मुद्रो दुर्मना इव भारत ! ।
 ओमिति प्रहसंस्तस्मै ददेऽहेरमृतं यथा ॥ २२ ॥
 इत्युक्तः सोऽसुरो नूनं गौरीहरणलासतः ।
 स तद्वरपरीक्षार्थं शम्भोर्मूर्ध्नि किलासुरः ।
 स्वहस्तं धातुमारेभे सोऽविभ्यत्स्वकृताच्छिवः ॥ २३ ॥
 तेनोपसृष्टः सन्त्रस्तः पराधावन् सवपेधुः ।
 यावदन्तं विवो भूमेः काष्ठानामुदगादुदक् ॥ २४ ॥

भीमश्रृंगवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अलमलं शिरश्छेदेनेत्यर्थः ॥ २०—२२ ॥

भीमश्रृंगकद्वेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मक्रव्येण स्त्रमांसेन जुह्वानः स्वगात्रतः सार्वविभाक्कि-
 कस्तसिः स्वकीयेर्गात्रैः स्तुत्यादिपरैर्वागादिभिश्च तं गिरिशम्
 उपाधावदाराधितवान् ॥ १७ ॥

स्वधितिना स्वङ्गेन अवृध्यन् छेत्तुमुद्यतः ॥ १८ ॥

वयं यथाभक्तं मर्तुकामं निवारयामस्तद्वन् न्यवारयत् सच
 तस्य स्पर्शानात् उपस्कृता परिपूर्णा आकृतिर्यस्य स तथा
 अभवत् ॥ १९ ॥

अङ्गं हे वृक अलमलं शिरश्छेदेन अहन्तु प्रपद्यतामु-
 पासकानां तोयेनापि प्रीयेय प्रीतः स्याम् त्वयातु आत्मा देहः
 वृथा अर्घ्यते पीड्यते ॥ २०—२३ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार नारदजी के उपदेश को प्राप्त भया वृकासुर
 केदारतीर्थ में निज शरीर से मांस को काट २ कर अपने
 मांस कृपी हविष्य से हवन करने अग्नि मुखी महादेवजी
 का आराधन करता भया ॥ १७ ॥

इस प्रकार छै दिन पर्यन्त हवन करने महादेव के
 दर्शन को नहि प्राप्त होकर सातवें दिवस वैराग्य होने से
 केदारतीर्थ में ज्ञान कर उस तीर्थ के जल से भीजे हुए
 केश युत मस्तक को छुरी से काटने को वृकासुर तयार
 भया ॥ १८ ॥

उसी समय महा करुणावान् वह महादेवजी मानो
 अग्नि कुंड से मूर्त्तिमान् अग्नि उठता हो इस प्रकार प्रका-
 शमान होकर अपने दोनों भुजान से उस को दोनों भुजान
 में गह कर मस्तक काटने से निवारण करते भय जैसे

किसी प्रकार के दुःख से मरने को तैयार होने वाले
 किसी प्राणी को हम सब निवारण करते हैं महादेवजी के
 स्पर्श होने से उस के शरीर में सब घाव भर कर फिर
 ज्यों के त्यों उस के अंग होगए ॥ १८ ॥

फिर वृकासुर के प्रति महादेवजी बोले कि हे वृक !
 तु मस्तक छेदन मतना कर तू अपने मनोवांछित वर को
 मोसे मांग तेरे वर का मैं दूंगा जल मात्र समर्पण कर
 कर भजन करने मनुष्यों के ऊपर मैं प्रसन्न होता हूँ
 फिर तू तो वृथाहि अपने देह को अत्यंत खेद करता है
 बड़ा आश्चर्य है ॥ २० ॥

भीमश्रृंगस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दातुमनर्हमपि दत्तवान् सर्पाय क्षीरमिव ॥ २२—२३ ॥

उपसृष्टोऽनुगतः सन् उदगादधावत् उदगुत्तरतः ॥ २४ ॥

भीमश्रृंगवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवात् सर्वसद्वरप्रदादपि भीशिवात् देवमिति वा. पाठः
 तादृशवरणे हेतुः पापीयानिति यस्य यस्येति वीप्सया तस्य
 सकृद्वचः निवारयति देवादिकं सर्वमेव परामृशति च ॥ २१ ॥

तच्छ्रवणात् दुर्मनाः दुःखितचित्त इवेति भीमगवत्स-
 त्प्रतीकारसम्भावनया दोर्मनस्य हासात् तत्र हेतुः मगवान्
 सर्वज्ञ इति तस्य दुर्मनित्वेन प्रहसन् अमृतत्वक्षाम्यं वरत्व-
 मात्रांशे हे भारतेति भरतवंशबीजभूतो भवान् यथा भीमग-
 वता रक्षितस्तथा तज्ज्ञयाजगद्रक्षिष्यत इति भवता कापि-
 चिन्ता न कार्येति भावः ॥ २२ ॥

किल वार्त्तायां स्मृतात् स्वयं दत्तवरात् अभिषेक् मयं
 प्रातः अभिष्यदिति पाठश्छान्दसः ततश्च पराङ्मुखोऽधावदिति
 हेयं शिव इत्यस्मिन्नोभेवाञ्च सर्वभूतानां मङ्गलच्छुरिति
 भावः ॥ २३ ॥

धुप्रभृतीनामस्तमवार्धि यावत्पराधावन् पलायमानः

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सन् पराधावदिति पाठे वाक्यभेदः उद्गति श्वेतद्वीपजिग-
मिषया ॥ २४ ॥

● श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवादिति । स' पापीयान् वृकः देवादद्राज्जन्मयावहं
वरं वृत्तवान्, वरमेव दर्शयति—यस्येति । यस्य यस्य शीर्ष्येहङ्करं
धात्ये स त्रियतामित्येवस्विधं भूतभयावहमिति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

तदिति । हे भारत ! स्वाणुः शिवः तद्वरणं भुत्वा तावत्-
दुर्मना इव दुःखितमना भूत्वा इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः प्रसभं
बलात् तस्मै ओमित्यङ्गीकृत्य ददे दत्तवान् यथा ऽहेः स्पर्शस्यामृतं
क्षीरं तद्वत् ॥ २२ ॥

सइति । सोऽसुरः वरस्य परीक्षार्थं किमयं वरः सत्य उत-
मिष्यावेति परीक्षार्थमित्यर्थः स शिवः स्वकृतादपराधात्स्व-
यमविभ्यत् ॥ २३ ॥

तेनासुरेणोपसृष्टोऽनुगतः सशम्भुर्जातवेपथुः कम्पितगात्रः
वक्तुः पराधावत् सोऽपि पृष्टतोन्वधावदित्यनुकम्पि योज्यम् ॥ २४ ॥

● श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मजावली ।

ओमित्युक्त्वा प्रहसन् आत्मनो दैन्यमप्रकाशयन् ॥ २२ ॥

अविभक्तं भीतवान् ॥ २३ ॥

उपसृष्टः उपद्रुतः दिव्योन्तमवसानं यावदस्मि भूमेः काष्ठानां
विचरणाम् अवसानञ्च यावत् भुवो ध्रुमधःस्थलं पानालं च
यत्तत्तावत्पर्यन्तं पराधायत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पेवं स्वाभिलषितं सिद्धमिति वरं याचितवानित्याह—देवं
स वर इति । नन्वत्र न स्वस्य सुखं नापि दुःखाभावः किमि-
त्येवं प्रार्थयति इति चेत्तत्राह—पापीयानिति । पापमेव निर-
न्तरं कर्तुं वाञ्छति । वधादिरूपं पापं क्लेशेनैव सिद्ध्यतीति
अक्लेशार्थं मारणजनितदोषसम्पादनाय तादृशं वरं याचितवा-
नित्यर्थः वरश्च अत्रणमात्रेणैव भूतानां भयमावहति वरस्य
स्वरूपमाह—यस्य यस्य करं शीर्षिण इति । स्थापनमात्रेणैव
प्रयत्नान्तरद्वयतिरेकेणापि स त्रियतामिति ॥ २१ ॥

ततो महादेवस्य शङ्का उत्पन्नेत्याह—तच्छ्रुत्वेति । यतो रुद्रः
प्राणिनो दुःखं दृष्ट्वा रोदिति इति ततो दुर्मना इव जानः
ततः किं कर्त्तव्यमिति विचार्य वरे दत्ते किं भविष्यतीत्यग्रिमं
विचारितवान् ततो भगवान् परमेश्वरेणार्थं वञ्चयित्वा मारणीय
इति अग्रिमं सूत्रं विचारितवान् ततः ओमिति नथैवास्त्विति प्रह-
सन्नाह अम्याजिष्टं विचारयन् त्वमेव मारिष्यासीति भारतेति विश्वा-
सार्थं सम्बोधनं ननु 'वानमात्रेणैव स्थानिष्टं करिष्यतीति
किमिहात्वा दत्तवानित्याह—अहेरमृतं यथेति अहेरिव पापः
पोषकस्याप्यनर्थक्यमिति स्नानिष्टं ज्ञात्वापि दत्तवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

ततो यज्ज्ञातं तदाह स तद्वरपरीक्षार्थमिति । किलेति
महतोनिष्टं न वक्तव्यमिति न करिष्यतीति शङ्कां धारयति
असुर इति अतः स्वहस्तं धातुमारमे उद्योगं कृतवानिति तत-
स्तस्योद्योगं ज्ञात्वा अधिदेवः देवानामधिपतिरपि शिषः अधि-
भेत् भीतवान् शिवत्वात् परमार्थतो भयं न भविष्यती-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

ततः पलायित इत्याह तेनोपसृष्टमिति तेन वृकेण उप-
सृष्टः निकटे समागतः तदा सन्वस्रो जातः ततोऽत्यन्त-
मधावत् ततः कम्पमानोऽपि जातः ततः दिवः यावदन्तं
भूमेः यावत्काष्ठानामपि पूर्वभूमे निर्गमः ततोर्वाक् ततो
दिक्चतुष्टये गत्वा व्याधुष पश्चादुदङ्गिषां प्रति गतः तस्य
क्षेदार्थं तावत् परिभ्रमणम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवार्तिककृतसाराधर्शिनी ।

स्वकृतात् स्वतन्त्रवरात् अविभक्तं भयं प्राप्तः अविभ्यदिति-
पाठः आर्पः ॥ २३ ॥

तेनासुरेण उपसृष्टः अनुद्रुतः पराधायन् पलायमानः
सन् दिवो भूमेः काष्ठानाञ्च यावदन्तं अन्तर्पर्यन्तं उद्गात्
उत्कर्षणागात् अधायत् उदक् उत्तरतो दिशः सका-
शात् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतस्मिञ्ज्ञानप्रदीपः ।

तेन वृकेन उपसृष्टः अनुगतः पराधायन् पलायमानः
सन् उदक् उत्तरतः उद्गात् पुनः दिवो भूमेः काष्ठानाञ्च
यावदन्तं अन्तर्पर्यन्तमुद्गात् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

उस पापी ने महादेवजी के प्रति प्राणियों के भयंकर
वर को मागा क्योंकि जिस २ के मस्तक पर मैं अपना
हस्त धरो वह मर जावे यह वर माग्य ॥ २१ ॥

हे भारत ! भगवान् रुद्र उस वचन को सुन कर
उदासीन मन के समान सर्प को जैसे दूध देते हैं ऐसा
मान कर हैंसते भए वरको अंगीकार कर उस के अर्थ
देते भए ॥ २२ ॥

इस प्रकार महादेवजीने उस को कहा तब तो वह
असुर गौरी के हरण करने में निश्चय लालसा धारा होकर
उस वर की परीक्षा करने के अर्थ वह असुर शम्भू के
मस्तक परहि अपने हस्त धरने का आरंभ करता भया
तब तो वह शिवजी अपने किए वरदान से आपहि भय
करते भए ॥ २३ ॥

हस्त धरने के वास्ते वह असुर महादेवजी के पास
पहुँचा महादेवजी भयभीत होगये उनका शरीर कांपने लगा
भूमिका और स्वर्गका जहाँ तक अन्त है तहाँ तक

अज्ञानन्तः प्रतिविधिं तूष्णीमासन् सुरेश्वराः ।
 ततो वैकुण्ठमगमद्भास्वरं तमसः परम् ॥ २५ ॥
 यत्र नारायणः साक्षान्यासिनां परमा गतिः ।
 शान्तानां न्यस्तदण्डानां यतो नावर्त्तते गतः ॥ २६ ॥
 तं तथाव्यसनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनादनः ।
 दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वा वटुको योगमायया ॥ २७ ॥
 मेखलाजिनदण्डाक्षैस्तेजसाऽग्निरिव ज्वलन् ।
 अभिवादयामास च तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

महादेवजी धावमे भए भावते २ दिवान के मध्य में उत्तर
 की तरफ जाते भए ॥ २४ ॥

भीमस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वैकुण्ठं श्वेतद्वीपम् ॥ २५-२६ ॥

तं वृकासुरम् तथाव्यसनं तादृग्यसनं यस्य तम् वृजि-
 नार्दनो दुःखहन्ता दूरत एव दृष्ट्वा मेखलादिभिरुपलक्षितः
 प्रत्युदियात्सामुखमागतः ॥ २७-२८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रतिविधिं तत्प्रतीकारं सुरेश्वराः श्रीब्रह्मादयः अगम-
 च्छ्रीशिवः भास्वरं सदा स्वयमेव प्रकाशमानं कुतः तमसः
 प्रकृतेः परं महावैकुण्ठावतारस्य श्वेतद्वीपाख्यस्यास्य पृथिवी-
 गतत्वेऽपि ततः परत्वं भीमवत्तदेव विकारवर्त्तिच तथाहि
 दर्शयतीति न्यायेन ॥ २५ ॥

तत्रैव हेतुमाह—यत्रेति । साक्षाद्वर्त्तते न्यासिनां भगवदर्थे
 स्यक्ताशेषाणां अतः शान्तानां रागद्वेषादिरहितानां भगवन्निष्ठ-
 चित्तानां वा अत एव न्यस्तदण्डानां हिंसारहितानां परमा
 सर्वोत्तमा गतिः प्राप्यः अत एव यतो यत्र गतो नावर्त्तते
 पुनः संसारे न पतति अनावृत्तिः शब्दादितिन्यायेन ॥ २६ ॥

तमिति सार्धकम् । व्यसनं क्रोधजदोषाभिनिवेशो वा भग-
 वानिति तत्तत्सर्ववृत्तान्तकत्वस्य वक्ष्यमाणतत्तच्छक्तिमत्त्वस्य च
 वृजिनार्दन इति श्रीशिवस्यापि दुःखमोचनस्याभिप्रायेण दूरा-
 दिति भीमवैकुण्ठादितिरित्यर्थः । प्रति तदभिमुखत उदियाद्य
 आधिभूत इत्यर्थः । योगमायया स्त्रभक्तिविशेषेण वटुको
 बालप्रह्लादचारी भूत्वा अक्षं अभ्रमाला तत्र वटुकत्वमादरक्षेद्भयोरुद-
 यार्थं तत्र च तेजसेति दृष्टिमात्रेणैव तद्विख्याद्यभिभवः उक्तः
 तस्मिन्नादरोत्पत्त्यतिशयश्च ॥ २७ ॥

अभिलिख्यते । तत्र वृकासुरं अभिवादयामास आशिषं मुच्यते ।

तमात्मानमभिवादयामासेत्यर्थः । विनीतवदिति तत्त्वतो विनया-
 भावात् ॥ २८ ॥

भीमदशमस्कन्दशुक्लपञ्चीकम् ।

वैकुण्ठं विष्णुलोकं नतु परमस्थानं मुक्तप्राप्यम् ॥ २५ ॥
 यतः नाराणात् यत इति पदस्य देशपरत्वेऽपि विष्णु-
 गतानां श्वेतद्वीपवासिनां पुनर्जन्माभाव इत्यविरोधः ॥ २६-२८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रश्चन्द्रिका ।

काष्ठानां दिशां च यावदन्ते उदगात् उत्तरतः अगात्
 ऊर्ध्वमगच्छत्वा उदक् ऊर्ध्वमञ्चन् ॥ २५ ॥

अज्ञानन्त इति । सुरेश्वराश्चतुर्मुखेन्द्रादयः प्रतिविधिं प्रति-
 क्रियामज्ञानन्तः ततः वैकुण्ठमण्डान्तर्वर्त्तिनं कश्चिद्विष्णुलोकं नतु
 परमस्थानं मुक्तप्राप्यं भास्वरं प्रकाशवद्भूतं तमसः परं
 प्रकृतिकार्यरहितं यत्र वैकुण्ठं गतिः प्राप्यः न्यस्तदण्डानां
 भूतद्रोहरहितानां सर्वभूतसुहृदां इत्यर्थः । गतो यतो नावर्त्तते
 भीमवैष्णुलोकगतानां श्वेतद्वीपवासिनां च पुनर्जन्माभावात् तं
 वैकुण्ठमगमदिति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

तमिति । तं वृकासुरं तथा तादृशं व्यसनं दुःखं यस्य तं
 रुद्रं च दृष्ट्वा वृजिनार्दनो दुःखापहारी भगवान्योगमायया
 आत्मीयाश्चर्यशक्त्या वटुको भूत्वा मेखलादिभिरुपलक्षितः तेजसा
 विग्रहकन्याऽग्निरिव ज्वलन् दूरादेव प्रत्युदियादभिसमुत्तमा-
 जगाम ॥ २७ ॥

कुशपाणिः पवित्रपाणिरभिवादयामासाहचेति शेषः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तल्लोकवासिनः शून्यप्रायाः किमत्राह अज्ञानन्त इति, प्रवि-
 विधिं प्रतिक्रियाम् ॥ २५-२६ ॥

वारको बालप्रह्लादचारी ॥ २७-२८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शाकुनेय ! भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः ।

क्षणं विश्रम्यतां पुंस आत्माऽयं सर्वकामधुक् ॥ २९ ॥

श्रीमद्गीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

दूरादिति । भवैकुण्ठाददित्यर्थः । प्रति तदभिमुखत उदियात् आभिर्भूत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अभिवाद्यामासेति अभिवादनमुद्रावस्थानेनाभिवादनं कार-
यामासेत्यर्थः ॥ २८-४० ॥

श्रीमद्वल्गुभाचारकृतसुबोधिनी ।

ननु तत्रत्यैः कथं महादेवसाहाय्यं न कृतमिति चेत्त-
त्राह—अजानन्तः प्रतिविधिमिति । दुरेश्वरा अपि तूष्णीमेव
स्थिताः ततो महादेशो वैकुण्ठमागमत् इदं वैकुण्ठस्थानं
बद्री नारायणपर्वतपश्चिमभागस्थं प्रसिद्धमेव तत्रतस्यापि
मूलवैकुण्ठधर्मसम्बन्धमाह—भास्वरं तमसः परमिति । वैकुण्ठा-
वेश्यात् तत्रापि भास्वरत्वं प्रकृतेः परत्वं तर्हि वैकुण्ठ-
ज्ञानमित्याकाङ्क्षायामाह—यत्र नारायणः साक्षादिति । नारायणो
बद्रीनाथः साक्षात्सन्ध्यासिनां परमा गतिः वैणवदण्डा
दिधारणेन परमहंसत्वात् साक्षात्सन्ध्यासिनां आधारभूतो भवति
सजातीयत्वाच्च किञ्च शान्तानां स्वस्वदण्डानाम् अन्तर्बहिःसाधन-
शुक्लानां विशेषतः परमा गतिः तत्रापि पूर्ववदेव भविष्यती-
त्याशङ्क्याह—यतो नावर्त्तते गत इति । यत्र गतस्ततो नावर्त्तते
अनेन वृत्तापि नावर्त्तिष्यत इति सूचितं ततो यज्जातं तदाह
तं तथाव्यसनं हृष्टेति अशक्यं हरिरेवास्तीति भगवतैव
तत्कर्तव्यमिति भगवान् यतो वृजिनार्दनः सर्वदुःखनाशकः
अतो महादेवस्यापि दुःखं दूरीकरिष्यामीति दूरादेव प्रत्युदि-
ष्यात् । आभिमुख्येन गतः ननु कुर्यात् कथं गत इत्याशङ्क्याह
योगमायया वटुको भूवेति अल्पो वटुर्वटुकः अतिभूक्ष्म-
प्रज्ञाचारीभूत्वा पूर्वविद्यां स्मृत्वा मायैव देखा मारणीया
इति योगमवाकृतत्वात् मोहमेव प्राप्स्यति नतूपद्रवं करिष्यति
इति । प्रत्युद्गतः ॥ २५-२७ ॥

भगवतो वेषं वर्णयन् वाक्यैर्मोहितवानित्याह—मेखलाजिन-
दण्डाक्षैरिति । मेखला मौञ्जी अजिनमुत्तरीयं दण्डः पलाशः
अक्षमाला जपार्थं एतैः कृत्वा अन्तःस्त्रितेन तेजसा च
साक्षादग्निरिव सर्वप्राणिनामधृष्यः ज्वलन् देशीप्यमानः कुश-
पाभिर्भूत्वा तं हिरण्याक्षपात्रं अतिभ्रात्रियं विनीतवदभिवा-
द्यामास अभिवादनेन तस्य आयुर्दत्तवान् कुशैस्तपुष्यं मेख-
लादिभिश्चतुर्विधपुरुषार्थान् तेजसा तत्तेजः अक्षितुल्यतया
तद्गतवलादिकम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

दुरेश्वरा ब्रह्माद्याः तमसः प्रकृतेः फल्गु ॥ २५-२६ ॥

[३०३]

प्रत्युदियात् सम्मुखमागतः ॥ २७ ॥

अभिवाद्यामास आशिषं ब्रुवन् एवं नमस्कारयामास यद्वा
अभिवाद्यामासेति अस्माकं ब्रह्मदर्शिनां सर्वभूताभ्येवाभिवाद्यानि
मवांसु शाकुनेः पुत्रो हानी तपस्वी मम घटोरभिवाद्य एवेति
घातयामास ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्गुदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैकुण्ठं भवनं त्रिपादिकं विष्णुलोकं तमसः परं प्राकृत-
पदार्थविलक्षणम् ॥ २९ ॥तं वृत्तं तथा नादशं व्यसनं दुःखं यस्य तं रुद्रं च
दूरादेव दृष्ट्वा वृजिनं दुःखमर्हति नाशयतीति तथा सः ।
प्रत्युदियात् वृत्तसम्मुखमागताम् ॥ २६-२७ ॥मेखलादिभिः उपलक्षितः तं वृत्तं अभिवाद्यामास अपूज्य-
स्य अभिवादनरूपया पूजया आयुरादिकं दत्तवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

माया टीका ।

प्रज्ञादिकं देवता महादेवजी को असुर ते वचने का
उचाय नहि जान कर सब खुप चाप रह गए तब तो
ब्रह्माण्ड के हि अन्तर्गत माया से परे प्रकाशमान वैकुण्ठ
को महादेवजी गए ॥ २५ ॥जिस वैकुण्ठ में प्राणियों के द्रोह से रहित शान्त स्वरूप
सर्व धर्म त्यागी महात्मा पुरुषों के परम फल साक्षात्
नारायण विराजते हैं जिस वैकुण्ठ में जाय कर फिर इस
संसार में नहि लौटता है ॥ २६ ॥भक्तन के दुःख निवृत्त करने वारे वैकुण्ठ पति भगवान्
महा दुःख सम्पन्न महादेवजी को देख कर अपने सङ्कल्प
से ब्रह्मचारी का वेष बना कर दूर सेहि महादेवजी के
सम्मुख आते भए ॥ २७ ॥मूज का कटि सूत्र मृग छाला ढाक का ढंड धारण
किये हस्त में कुशा लिये तेज से अग्नि के समान प्रकाश
मान श्रीमन्नारायण विनय पूर्वक महादेवजी के प्रति प्रणाम
करते भए और वृत्तासुर के प्रति बोलते भए ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपका ।

व्यक्तं निश्चितम् किं किमर्थम् आत्मा देहः सर्वपुरुषार्थ-
हेतुः अतो मापीडयेति ॥ २९ ॥

यां नः श्रवणायालं युष्मद्वयसितं विभो ।

भण्यतां प्रायशः पुम्भिर्धृतैः स्वार्थान् समीहते ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवता पृष्ठो वचसाऽमृतवर्षिणा ।

गतक्लमोऽब्रवीत्तस्मै यथापूर्वमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥

श्रीमगवानुवाच ।

एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्धाभिमाहि ।

यो दक्षशापात्पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् ॥ ३२ ॥

भीमरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

प्रायशः पुम्भिर्धृतैर्भवान् स्वार्थान् समीहते साधयितु-
मिच्छति अथवा जनः पुम्भिः सहायैः स्वकार्याणि साधयति
अतो नः कथ्यतामिति ॥ ३०—३१ ॥

पैशाच्यं पिशाचानामिष वृत्तिम् ॥ ३२—३३ ॥

भीमङ्गीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शाकुनेय ! हे शाकुनिनन्दनेति पितृनः परिचिततया विश्वा-
सनार्थं तत्सन्तोषणार्थञ्च भवामिति त्वादरक्षापनार्थं ननु न
विभ्रामसमयाऽयं तत्राह पुंस इति । यस्य कस्यापि पुरुषस्य
अयं निजभाग्यप्राप्तः किं पुनर्महापुरुषस्य तवेत्यर्थः ।
अन्यस्यैः यद्वा पुंसस्तव अयं सर्वसुखणवान् देहः सर्व-
पामन्येषामपि कामधुक् मनोरथपूरकः ॥ २८ ॥

विभ्रान्तं—प्रत्याह यदीति । अलं योग्यं युष्मदित्यादरात् नः
इति तद्विश्वासनार्थमात्मनो गौरवाय विभो हे सर्वं कर्तुं सम-
र्थेति त्वद्यवसितं सेत्स्येवेति अन्यस्यैः तत्र धृतैः वशीकृतै-
रित्यर्थः । अत एव पुरुषाद्याग्रेति महापुरुषस्यान्यपुरुषद्वारा
स्वार्थसाधनं किल योग्यमिति भावः । टीकायां प्रायशो धृतैः
सहायैरिति पदत्रयमध्याहृतमेव पाठान्तरे तु धृतैरित्यस्य
टीका पतिता ज्ञेया ॥ ३० ॥

अमृतमिष वर्षितुं शीलं यस्येति तात्पर्येणोऽन्यथोक्तत्वेपि
स्वरूपगुणो न हीयत इति भावः । तेन गतक्लमः भमापगमेन
प्रीतः सन् ॥ ३१ ॥

प्रेतपिशाचराडिति पैशाच्यस्यैव गौरवं व्यक्तत्वं वा
द्योतयति ॥ ३२ ॥

भीमवर्धनमरिक्तशुकपक्षीयम् ।

स्वार्थः स्वप्रयोजनं पुम्भिः पुरुषैः साधयितुमीहते भवा-
निच्छयः ॥ ३०—३१ ॥

भीमङ्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह द्वाभ्याम् । शाकुनेः सुतं व्यक्तं नूनमयमात्मा
देहः पुंसः सर्वान् कामान् बोधयति तथाभूतः किं किमर्थं
दूरमागतः अहो भ्रान्तस्त्वमतो मायासयेति भावः ॥ २९ ॥

यदीति । युष्मद्यवसितं यदि नोऽस्माकं भवणायां भोक्तुं
योग्यं तर्हि हे प्रभो भण्यताम् उच्यतां पुमान् स्वार्थं विवर्तिषितं
स्वप्रयोजनं पुम्भिराप्यैः सह समीहते आलोच्य करोत्यतो
भण्यतां इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवमिति । तस्मै भगवते अब्रवीत् कथयामास ॥ ३१ ॥

एवमुक्तः प्राह भगवान्—एवं चेदिति । अहं हे शुक !
तद्वाक्यं रुद्रवचः वरदानात्मकं न श्रद्धाभिमाहि न विद्वत्सिमः
तत्र हेतुत्वेन रुद्रं विशिनष्टि—यः रुद्रः दक्षशापात् पिशाचतां
प्राप्तः प्रेतानां पिशाचानां च राडधिपतिर्बभूव नहि पिशाचं
बधो विश्वसनीयमिति भावः ॥ ३२ ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

आत्मा शरीरम् ॥ २९ ॥

पुम्भिरर्थितम् ॥ ३०—३१ ॥

तस्य रुद्रस्य वाक्यं पैशाच्यं कर्म दमशानीदनलक्षणम्
॥ ३२—३३ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं सर्वे हत्वा वाक्येन बुद्धिं मोहयति—शाकुनेयेति द्वाभ्याम् ।
हे शाकुनेः पुत्र ! भवान् व्यक्तं भ्रान्तः प्रवेददर्शनात् अनेन
दुःखानुवादेन कुञ्जलमिवापृच्छत् किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह
किं दूरमागत इति किं भावता दूरे समागतं प्रयोजना-
भावार्थमागमनमित्यर्थः प्रश्नो वा अस्तु यदर्थं तदर्थं रुद्र-
दाभमे क्षणे विभ्रंयतां ननु शीघ्रं स्वार्थं कर्तव्यमिति चेत्त-
त्राह पुंसां स्वतन्त्राणां प्राणिनामयमात्मा देहः सर्वकामधुक्
भवेण देहः पतिष्यतीति प्रतिभाति गतेषु देहे किं कार्यं

यदि वस्तुविश्रम्भो दानवेन्द्र ! जनदुरो ।
 तर्ह्यङ्गाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतपिताम् ॥ ३३ ॥
 यद्यसत्यं वचः शम्भोः कथाञ्जानवर्षभ ।
 तदैनं जह्यसद्वाचं न यद्वक्ताऽनृतं पुनः ॥ ३४ ॥
 इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः स सुपशैलः ।
 भिन्नधीर्विस्मृतः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्व्यधात् ॥ ३५ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सेस्यतीति अतः कार्यं परित्यज्य शरीररक्षार्थं विश्रामः कर्तव्य इति भावः ॥ २६ ॥

किञ्च कार्यप्रतापशं नैनेतादृक्कः भ्रमो जात इति पृच्छति यदि नः भवणायालमिति । गुप्तं चेन्न वक्तव्यम् असकृद्वचनाय बोधयन्ते तदा युष्मद्व्यवसितं एवं प्रयत्नेन कर्तुमभीष्टं भवतां पुरुषव्याप्तिस्तुत्या सम्बोधनं कथनार्थं ननुक्तं भविष्यतीति चेत्तत्राह—पुम्भिः स्वार्थान् समीहत इति । सर्वोपि पुरुषः स्वभिन्नेः पुरुषैः स्वकार्यं साधयतीत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

एवमाहुस्वा विनयवचनेनैव तेषां प्रापितः भगवद्वाक्यसामर्थ्यादेक गातभ्रमो भूत्वा स्वाभिप्रायं स्वकृतं च भगवानिति कुत्वा तस्मै अब्रवीत् यथापूर्वं नारदप्रभप्रभृति अनुष्ठितं तपस्यादि ज्ञातार्थं एव भगवाननन्तविश्रस्तं कृत्वा पञ्चाम्बुजं गृहीष्यतीति निश्चित्य महादेवमोक्षार्थमुपायमाह— एवं चेदिति । अस्माभिर्ज्ञातं किञ्चित्कार्यान्तरं महदस्तीति एवञ्च महादेववाक्यपरीक्षामात्रं कर्तव्यं चेत् तदा मयापि उपाय उच्यते यदि महाकथं विश्वासस्तदा तद्वाक्यं न किञ्चिद्विषयतीत्यर्थः अनेन दत्तोपि वरः भगवता निषिद्ध इति भवति तथा सति न तस्य मरणं न वा लोके अनिष्टं नवा महादेवस्य पीडा यदि वृकोऽङ्गीकुर्यात् एवं निश्चित्याह—न वयं भद्रीमहीति । ननु महानयं महादेवः कथमभक्ष्य इति चेत्तत्राह, यो दक्षशापात्पैशाच्यमिति । पूर्वं दक्षः शापं ददौ देवैः सह भगवं न लभतां देवगणेषु अधमश्च भवतु तत्र पिशाचा एव अधमाः अतः पैशाच्यं प्राप्तः दृश्यतेच पैशाच्यं स्वशापादिषु परिभ्रमणात् किञ्च प्रेतपिशाचराट् स्वभावतोपि प्रेतानां पिशाचानां राजा पिशाचराजः पिशाच एव भवति अतस्तत्त्वमपि चेत् मद्बुद्ध्या गृहीतमङ्गीकरिष्यसि तदा तस्य दत्तो वरः मिथ्याभूत इति अनङ्गीकृत्य निश्चितो भव ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतशारार्थदर्शिनी ।

आत्मा देहः सर्वकामप्रपूरकः अतस्तमभिष्टव भवेण मा पीडय ॥ २९ ॥

धृतेः पुम्भिः स्वसहायीकृतैः (यकथं) पुरुषैः स्वार्थान् सजी-
 हते साधयति तेन मां प्रति स्वव्यवसितमुच्यतां यथा मयापि ब्रह्मतेजोवलेनापि तत्र साहाय्यं कर्तुं शक्यं स्यादिति भावः ॥ ३०-३३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे शाकुनेय ! किं किमर्थं दूरमागतः व्यक्तं निश्चितं भवान् भान्तः अतः क्षणं विश्रम्यताम् यतः पुंसः आत्मा देहः सर्वकामधुक् पीडितुं योग्यो नैत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रायशः मन्त्रित्वेन धृतेः पुम्भिः स्वार्थान् स्वकार्याणि समीहते साधयति ज्ञान इति शेषः यदि नः भवणायालं युष्मद्व्यवसितं तर्हि भण्यताम् ॥ ३०-३२ ॥

भाषाटीका ।

श्रीभगवानुवाच ।

हे शाकुनि पुत्र ! तू निश्चय कर भ्रम को प्राप्त होगया है तू किस गयोजन के वास्ते इननी दूर आया इस वास्ते एक क्षण मात्र पर्यन्त तू विश्राम कर क्योंकि पुरुष का यह शरीर सब मनोरथ का पूर्ण करने वाला है इस वास्ते इस को पीडा मतना देवे ॥ २९ ॥

हैं विभो ! आपने जिस का निश्चय किया है वह यदि हमारे भवण करने के योग्य हो इतने कहि एगा क्योंकि लोक में सहाय मानि कर अङ्गीकार किए पुरुषों के साथ हि प्रायः कर अपने प्रयोजनों को साधता है ॥ ३० ॥

श्रीशुक्र उवाच ।

इस प्रकार भगवान ने अमृत सहस्र वर्षा करने वाले वचन में जब उसको पूछा तब परिभ्रम से निवृत्त होकर जिन् प्रकार आप ने पहिले अनुष्ठानिक पारहा उसी प्रकार भगवान के अर्थ वृत्ता सुरु करना भया ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदि महादेव ने इस प्रकार का वर दिया है तो हम तो उस के वचन में विश्वास नहि करने हैं क्योंकि वह महादेव दक्ष के शापने पिशाच भाव को प्राप्त हो गया है और प्रेत पिशाचों का राजा है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यथा वक्ता वदति ॥ ३४ ॥

चित्रेभ्रामकैः सुपेशलैरतिरम्यैः भिन्नधीर्भ्रंशितमतिः ॥ ३५-३६ ॥

अथापतन्निगिरा वज्राहत इव क्षणात् ।

जयशब्दो नमः शब्दः साधुशब्दोऽभवद्विवे ॥ ३६ ॥

भीमजीधिशोस्वामिकृतवैष्णवनांविणी ।

जगद्गुराविति तत्त[या]या भवन्तिः प्रतीत इत्यर्थः । अपि एव स्वशिरस्येव आश्रितपाठः कथित् प्रतीयतां तद्वाक्यस्य अभिधत्वात् मद्राक्यस्य निधत्वात् वा ज्ञायताम् ॥ ३३ ॥

शम्भोरिति । तदेतत्पर्वणं सुखेन वर्तमानस्वेति स्वज्ञाना-
तस्याधुना तु सुखं न भविष्यतीति बोधनाय कथञ्चिद-
पीति तदेकांशस्यापि विघातेनेत्यर्थः । यद्वा कथञ्चिदप्येनं
जहीत्येवम् । तदन्ते तत्पश्चात् यद्वा स्वकपाथोऽन्तशब्दः तदानी-
मेवेत्यर्थः । तदेनमिति पाठः कथित् । न वदिति वधात्यभ्यात्
वधनाभावात् हे दानवर्षमेति ! तत्र एवं जज्ञोष्येवेति
भावः ॥ ३४ ॥

चित्रैश्चानुरीचोमतो मोहनमन्त्ररूपतश्च विज्ञाप्य
ज्ञानमैकैरित्यर्थः । विनयादिना सुपेक्षलेभ्य तैर्मिमा अन्वयात्वं गता
धीर्यस्य सः विस्मृतः भीमजीधिशोस्वानुसन्धानरहितः सन्नि-
त्यर्थः । सर्वत्र मूलकारणम् कुमतिरिति ॥ ३५ ॥

अथानन्तरमन्त्रमेवासाध यद्वा क्षणादभवद्विति परेणा-
न्वयः तं क्षणमतिक्रम्येत्यर्थः तस्मात्सदाभीनेर्देवादिभिः तन्म-
रणानिर्धारणार्थं जयशब्दादी क्षणं विकल्पात् जवेत्युल्लासस्य
जयशब्दं नम इति भक्तेः साधिविति विस्मयस्य ॥ ३६ ॥

भीमजीधिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदीति । हे दानवर्ष ! जगद्गुरौ जगद्गुरुतया त्वद-
भिमानविषये तत्र रुद्रे वदि वो युष्माकं विस्मृता विश्वासस्तर्हि
अङ्ग हे वृक ! स्वस्य शिरसि न्यस्य निधाय प्रतीयतां प्रतीक्य-
ताम् ॥ ३३ ॥

हे दानवर्ष ! वदि शम्भोः वचः कथञ्चिदसत्यं स्यात्तर्हि
तदन्ते तदनन्तरमक्षयनमनृतवाचं रुद्रं जहि माशय अन्यथा
रुद्रः पुनस्तथाऽनृतं वक्ता वक्ष्यति त्वामिवान्यानपि अनृतं वद-
न्यञ्जयिष्यत्यतस्तं जहीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इत्थमिति । चित्रैर्ज्ञानमैकैः स्मरणेन पेशलैरतिरम्यैर्वचोभिर्मिमाभी-
र्ज्ञातमिति कुमतिरसुरः विस्मृतः स्वशिरसि स्वहस्तं न्यधा-
द्वितवान् ॥ ३५ ॥

अथ निजानानन्तरमेव वज्रेणाहत इव भिन्नं शिरो यस्य
सः क्षणादपतत् जयशब्द इति स्पष्टार्थः ॥ ३६ ॥

भीमज्ञानभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अथ यदि तव विश्वासः तदा मनुकप्रकारेण परीक्षा
कर्तव्येत्याह—यदि वस्तुन विभम्भ इति । व इति गौरवार्थं
वदुवचनं हे दानवर्षेति सम्बोधनञ्च एवं पुरस्कृतः क्षमा-
हास्यमेव स्मरति ननु परमाहास्यमिति विश्वासे हेतुमाह

जगद्गुराविति । तर्हि विश्वासे किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह तर्ह्य-
नेति मद्रिश्वासे तव जीवनं वा भविष्यति महादेवविश्वासे
तु नाशमेव यास्यतीति भावः । अङ्गेति सम्बोधनं विश्वासाय
आशु शीघ्रमेव विचारमकृत्वा स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रती-
क्यतां सत्यं वा मिथ्या वेति सत्यत्वे तस्य परित्या उत्तमेव
भविष्यति ॥ ३३ ॥

अन्यत्वेतु दण्डं करिष्यामीत्याह—यद्यसत्यमिति । कथ-
ञ्चिदपि केनाप्येनं यस्य यस्येति वीप्सवा अन्वयेवमिमेतः
स्वात् मया वा नाङ्गीकृतमिति तदा असत्यं भवति दानवर्ष-
मेति पूर्ववदपराधम्यतिरेकेण मारयितुं न शक्य इति अस्-
त्वावत्वेनापराधे जाते तदन्ते अपराधागते असद्वाचं जहि
तथा लति तव वधदोषाणि नास्तीत्याह—न वदकानृतं
पुनरिति वचस्मात् पुनरयमनृतं न वक्ता यद्दोषात्पुरुषोभो
यति अनेन तद्वधस्तस्य हि भव इति तत्पक्ष उक्तः ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह—इत्थमिति । भगवतश्चित्रैर्वचोभिरिति
दृष्टादृष्टप्रकारेण वचनेन मोहकत्वमुक्तं स्वरूपतोपि मोहकत्व
माह सुपेक्षलेरिति यथा कश्चित् रूपविशेषे मुह्यति एवं
भगवद्वाक्यसौन्दर्येणापि मुग्धः स्वतो मित्रधीभूत्वा भगवद्वाक्य-
मनृतमपि भविष्यतीत्यपि पक्षः तद्वद्वे स्फुरितः अतः
पक्षद्वये बुद्धिर्व्यापृतेति भिन्नत्वं ननु द्वितीयपक्षं स्वक्रिया-
व्याघातः यदि महादेववाक्यं श्रुतांशोनाप्यनृतं स्यात् स्वयः
मेतादृशं ह्येवं कथं कुर्यात् ततश्च कथं तस्य बुद्धिभेदो जात
इति चेत्तत्राह विस्मृत इति पूर्वभावं विस्मृतत्वाद् विस्मित
इति वा भगवद्वाक्यात् न वयं भद्रधीमहीति कथमकवा-
निति अतः क्षणीण्येव हस्तं व्यधात् ननु पाक्षिकोपि दोषः
परिहरणीय इति द्वितीये क्षणाश्लक्षणा महादोष इति
कथमेवमङ्गीकृतवाननिति चेत्तत्राह—कुमतिरिति ॥ ३५ ॥

ततो यज्जातं तदाह—अथापतद्विति । भिन्नं शिरो यस्य
तादृशो भूत्वा भूमावपतत् अथेति भिन्नप्रक्रमः न भगव-
द्वाक्यानुसारेण तद्वाक्यानुतत्वं नापि सम्बेदः किन्तु सत्यमेव
जातमिति ननु भगवान् भक्तवत्सलः किमित्येवं कृतवानित्या-
शङ्क्याह—वज्राहत इवेति । वज्रेणाहतः पर्यत इव तूष्णीम्भूतो
वा जगदपकारित्वात् मारित इत्यर्थः । ततो भगवदनुभावं दृष्ट्वा
जयशब्दः महादेवो मोक्षित इति नमःशब्दः भगवतो मोहक-
वाक्यानि स्मृत्वा साधुशब्दः ॥ ३६ ॥

भीमज्ञानभाचार्यकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

यत् यथा न वक्ता कापि योगबलेनोत्पाद्यापि न वदि-
ष्यति ॥ ३४ ॥

विस्मृतः विस्मृतियुक्तः ॥ ३५—३६—३७—३८ ॥

मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हने पापे वृकासुरे ।
 देवर्षिपितृगन्धर्वा मोचितः सङ्कटाच्छिवः ॥ ३७ ॥
 मुक्तं गिरिशमम्पाह भगवान् पुरुषोत्तमः ।
 अहो वेव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ॥ ३८ ॥
 हतः को नु महत्तरीश जन्तुर्वै कृतकिल्बिषः ।
 क्षेमी स्यात् किमु विश्वेशे कृतागस्को जगद्गुरौ ॥ ३९ ॥

य एवमव्याकृतशक्युदन्वतः परस्य मात्तात्परमात्मना हरेः ।

गिरित्रमोक्षं कथयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथाऽरिभिः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे

रुद्रमोक्षणं नाम

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रहृषिः ।

यत् यथा इदं पुनर्न वका वदित्वति ॥ ३४ ॥

चित्रैरुद्धतैः सुपेशलैः रम्यावयवैः भिज्जधीः श्रुतिबुद्धिः
 ॥ ३५—३९ ॥

भाषा टीका ।

हे दानवेन्द्र ! यदि जगत्पूज्य महादेव के बीच में आपको
 विश्वास हो तो प्रथम अपने शिर पर अपने हस्त को धर
 वृ परीक्षा करलेओ ॥ ३३ ॥

हे दानवर्षभ यदि महादेव का वचन किसी प्रकार
 असत्य हो तो इस मिथ्या वादी को तू मारदेओ जिससे
 यह महादेव फिर मिथ्या न बोले ॥ ३४ ॥

भगवान् के ऐसे २ चित्र विचित्र अति मनोहर वचनों
 से श्रद्धा बुद्धि होने से वरदान के अर्थ को भूल कर
 क्रुमति वृकासुर ने अपना हस्तको अपने शिर पर धर
 दिया ॥ ३५ ॥

अनंतर उड़ी क्षण में मानो वज्र से हत होकर मस्तक
 भिज्ज हो गिर पड़ा उस के मरने पर स्वर्ग में जय २
 कार नमस्कार धन्यवाद होते भए ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किमु वक्तव्यं विश्वेशे त्वयि कृतागस्कः कृतापराध
 इति ॥ ३९ ॥

अव्याकृतशक्युदन्वतो

[३०४]

बाह्यनसागोचरशक्तिसमुद्रस्य

गिरित्रमोक्षं शिवमोक्षणरूपं चरितम् संसृतिभिर्नानायोगि-
 सञ्चारेः ॥ ४० ॥

भक्तसङ्कुटमालोक्य कृपापूर्णहृदयभुजः ।

गिरित्रं चित्रवाक्यान् मोक्षयामास केशवः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जयशब्दे हेतुमोचितो भगवतेति यद्वा एव मोक्षित
 इत्युपसंहारः ॥ ३७ ॥

मुक्तमित्यर्थकम् एत्येककुण्डान्तर्निष्ठस्य स्थितं तं सङ्कल्प वक्ष्य-
 माणतादृशोक्तौ हेतुः भगवानपि पुरुषोत्तमः विनयादिभिः
 पुरुषगुणैस्तेभ्यः सर्वेभ्यः उत्तमः ॥ ३८ ॥

अहो इति साङ्गिकं अहो आश्चर्यं देव हे जगत्पूज्य ! तत्र
 हेतुः महादेव हे सर्वध्रेष्टेति स्वेनयं पाप्मना ननु मयेत्यर्थः
 हे ईशोति तमपि त्वं स्वयमेव हन्तुं शक्तोपि केवलं निजारा-
 धनापेक्षयापेक्षितवानित्यर्थः किल्बिषमपराधम् ॥ ३९ ॥

श्रीशिवस्य सङ्कुटान्मोचनेन साक्षात् श्रीभगवन्माहात्म्यमिदं
 नासम्भवं यतस्तस्यैतच्छ्रितकथनेनापि सर्वेषां सर्वसंसारदुःखा-
 द्विमुक्तिर्भवतीत्याह—य इति । अधिकारापेक्षा निरस्ता यः काञ्चि-
 दित्यर्थः एवमीदृशम् अव्याकृतानां प्रपञ्चानीतानां शक्तीनां
 स्वरूपशक्तिवृत्तीनां नदीरूपाणां समुद्रस्य सर्वसमावेशाभावस्य
 साक्षात्परस्य निरूपाधिकतया स्वयं परमेश्वरस्य ननु शिवा-
 दिवत्सोपाधिकतया तत्प्रतिरूपत्वेनैव तद्रूपस्येत्यर्थः । यतः पर-
 मात्मनः तेषामपि मूलस्वरूपतया सर्वशक्तिप्रवर्तकस्येत्यर्थः ।
 अत एव हरेः तत्सर्वकार्यकशक्तितया तन्नाश इत्यर्थः । एव

भूमिजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निष्कामस्य कथनादिफलमुक्त्वा समस्याप्याह—तथेति । समुच्चये
एतच्च कामिलोकोचनार्थं यद्वा कथं संसृतिभिर्विमुच्यते
तदाह तेनाप्रयासन प्रकारेणरिभिः पङ्क्तिर्विशेषेण समूलतया
मुच्यते इति ॥ ४० ॥

इति भूमिज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भूमिजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भ्रासुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

इति भूमिज्ञागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
भ्रासुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भूमिजीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवादयः पुष्पवर्षाणि मुमुक्षुः इत्थं शिवः सङ्कटात् युक्त्या
उपायेन मोक्षितः ॥ ३७ ॥

ततो भगवान् गिरिशमभ्येत्य प्राह—तदेवाह—अहो
पापोयं वृकासुरः स्वनेष पाप्मना पापेन हतः किल ॥ ३८ ॥

हे ईश ! महत्सु कृतकिल्बिषः कृतापराधः को वा
जन्तुः क्षेमी स्यात्किमुत जगद्गुरौ जगद्धितकारिणि विश्वेशे
त्वयि कृतापराधः क्षेमी स्यादिति महादेवत्वं शतविविधैश्चरत्वं
जगद्गुरुत्वव्यपदेशास्तदन्तरात्मभूतस्वात्माभिप्रायापन्नाः ॥ ३९ ॥

प्रकृतेतिहासप्रवचनश्रवणादिफलमाह—य इति । एवमित्थं
वाङ्मनसावेद्यविशिष्टविचित्रानन्तशक्तिपरस्य प्रकृतिपुरुष-
विलक्षणस्यान्तःप्रवेशनियमनव्याप्यगतबोधास्पृशैर्लोकत्रयधार-
कस्य आभितर्हिहरस्य भगवतो गिरित्रकर्ममोक्षप्रतिपादक-
मितिहासं यः पुमान् कथयेद्यो वा शृणोति स संसृतिभिः
संसारिकदुःखैश्च शत्रुभिश्च मुच्यते ॥ ४० ॥

इति भूमिज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भूमिजीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भूमिज्ञागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

जगद्गुरौ जगद्धितकारिणे ॥ ३९ ॥

आख्यायिकाकथनादिफलमाह—य इति । अव्याकृतमित्य-
शक्तिसमुद्रस्य संसृतिभिः पुत्रमित्रादिबन्धनलक्षणाभिः ॥ ४० ॥

इति भूमिज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भूमिज्ञागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

(भूमिज्ञागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे ॥ ८२ ॥)

भूमिजीवगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

इति भूमिज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भूमिजीवगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धे
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भूमिजीवगोस्वामिकृतवृहत्कर्मसम्बन्धः ।
इति भूमिज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भूमिजीवगोस्वामिकृतवृहत्कर्मसम्बन्धे
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भूमिज्ञागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

एवं त्रिविधः शब्दो दिव्यभयत सात्त्विकराजसतामसानां
द्वितीति देवानामोदनेन वञ्चनेन मारणं महादेव निन्दा स्वयं
न मन्यते इत्यन्यथा वचनञ्च न दोषाय भवतीति सूचितं
कायिकमाह—मुमुक्षुः पुष्पवर्षाणीति । देवर्षिपितृगन्धर्वाः
सर्वे एव देवगणाः नन्वत्र किं भगवच्चरित्रं जातमित्यशङ्कया
माह—मोक्षितः सङ्कटाच्छिव इति स्वस्याजराभरत्वं स्व-
वाक्येन विरुध्यते इति तन्मध्ये पतितो महादेवः सङ्कटे पतितः
यत्रैव पञ्चदशमपि विरुद्धं तत्सङ्कटस्थानमिति वदति लोकः
इतो व्याघ्रस्ततो दरीतिवत् ॥ ३७ ॥

ततो भगवान् महादेवस्य लज्जया खेदो भविष्यतीति
तन्नेवारणार्थं महादेवं स्तौतीत्याह मुक्तं गिरिशमभ्याहेति
पुरुषोत्तमत्वाद्बहुल्यातिशयः ततो न केनापि कर्मणा न्यूनो भव-
तीति सूचितं भगवतस्तोत्रमाह अहो देवमाहादेवेति अमरत्वं
सर्वपूज्यत्वं च वदन् तस्य सृष्ट्युत्पत्त्यावनामेव निराकृतत्वाद्
उपकारेण स कदाचित् व्याप्तो भवेदिति तन्निराकरणार्थम् अन्य-
थैव तन्मरणं निरूपयति—पापोयमिति । अयं केवलपापकृप-
यतः स्वनेष पाप्मना हतः किञ्च सर्व पापमेकत्र ईश्वरा-
वज्ञाचैकत्रेति तत्कृतवानित्याह—कोनु महत्सु कृतकिल्बिषः
क्षेमीस्यात् महादेवस्यैकैकप्यपकारकर्त्ता न क्षेमं प्राप्नोति
ईशेति सम्बोधनात् भवानेव हन्तीति सूचितम् ॥ ३८—३९ ॥

मतान्तरत्वादस्य चरित्रस्य प्रकृतोपयोगित्वं कैमुतिकन्यायेन
वदन् चरित्रभयनादेः फलमाह—य एवमिति । अव्याकृतीनां शक्तीनां
उद्वान् समुद्रो भगवान् तेनानन्तशक्तेश्चरित्राणामात्मत्वं
सूचितं तस्यैकमेतत् गिरित्रमोक्षलक्षणं चरित्रं न केवलं न
केवलं शक्तिसम्बन्धादेव भगवच्चरित्रं किन्तु गुणातीतस्यापि
चरित्रानन्त्यमस्तीत्याह—परस्येति । प्रकृतेरपि नियन्तुः भगवान्
चरित्रकरणेन महानित्येव न किन्तु सर्वेषामात्मापीत्याह—परमात्मन
इति । एवं प्रकारत्रयेण न हितमेव करोतीत्येव न किन्तु हरेः
किन्तु सर्वेषां दुःखमपि दूरीकरोति शास्त्रदृष्ट्या सर्वेषामपि
परमात्मत्वमस्तीत्याशङ्क्याह, साक्षादिति । वृद्धाद्विद्विजस्य मोक्षं
ननु लोकेतिहासोऽयं तं यः शृणोति कथयेद्वा भावयति वा
संसारबन्धनैरपि मुच्यते अज्ञानवासनाभिः कामादिभिः शत्रुभि-
र्वा महद्गुणनिवर्त्तनद्वारा सर्वान् मोक्षयति क्षीयिष्येति

भीमहलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अकूटान्मोक्षितः तदा तच्चरित्रं महादेवादप्यधिकं संसारात्
शत्रुभ्यो वा न मोक्षयेदिति भगवतो विवेकनिधेः भीमस्लाव-
दानस्वरूपं निरूपितं लोकानां दाता महादेवः तेनानर्थं
जाते तस्यापि मोक्षदो भगवानिति ॥ ४० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तराखण्डविवरणे
एकोनचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३६ ॥ ८८ ॥

भीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अहो देवेति भो अपरिणामदर्शिनं कञ्चुबुद्धे ! एवं बुद्धेभ्यो
वरो न देयः स्वयं यन्मरिष्यासि तदपि न परामृशन्ति
त्वामहमरक्षमपरस्मिन् दिने किं भविष्यतीत्युपालम्भो यत्नः
एतत् खलु भगवत एव महत्तत्त्वमज्ञाधारणमिति दर्शि-
तम् ॥ ३६ ॥

अव्याकृतानां प्रपञ्चातीतानां शक्तीनां स्वरूपशक्तिवृत्तीनां
नदीरूपाणामुदन्वतः समुद्रस्य ॥ ४० ॥

इति साराधर्षिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

• अष्टाशीतितमोऽध्यायः दशमस्कन्धे सङ्गतः ॥ ८८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अव्याकृतशक्त्युदन्वतः स्वाभाविकनित्यानन्तशक्तिसमुद्रस्य
“परास्व शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानवृत्तिक्रियाश्च”
इत्यादिभूतेः गिरिभ्रमोच्चं शिवमोक्षनात्मकं चेषितम् संसृतिभिः
देवसनुष्यतिर्य्यङ्गादिजन्मभिः अरिभिः कामक्रोधादिभिश्च

विमुच्यते ४० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे ।

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टाशीतितमोऽध्यायप्रकाशः ॥ ८८ ॥

भाषा टीका ।

पापी वृकासुर के मरने पर देवशक्ति पितृ गर्भव जन
भगवान् के ऊपर पुष्पन की रक्षा करने भए इस प्रकार
भगवान् ने शिव सङ्कट में छुड़ाया ॥ ३७ ॥

सङ्कट में छूटे भए शिव के प्रति पुरुषोत्तम भगवान्
बोले कि हे देव ! महादेव यह पापी अपने पाप सेहि मर
गयो ॥ ३८ ॥

हे ईश ! महात्मान के विषय में अपराध करने वारा
कोई भी प्राणी सुखी नहि होसकता फिर जगत्पूज्य
विश्वेश्वर आप के विषय में अपराध करने वारा सुखी न
होई इस में तो कहनाहि क्या है ॥ ३९ ॥

इस प्रकार अवाकृत स्वतः सिद्ध अनन्त शक्तियों समुद्र
जीव माया से परे भक्तन के सङ्कट हरन करने वारे
साक्षात् परमात्मा के इस शिव संकट मोक्षारत्र को जो
कहता है अथवा सुनता है वह नाना प्रकार की योनियों
के भ्रमण से छूट जाता है तथा संसार के देने वारे का
मादि शत्रुओं से छूट जाता है ॥ ४० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तराखण्ड में अष्टासी अध्यायकी

भाषाटीका समाप्त ॥ ८८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

—०००—

एकोनवतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सन्नमामत ।

वितर्कः समभूतेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥ १ ॥

तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ।

तज्ज्ञप्त्यै प्रपयामासुः सोऽभ्यगाद्रहणः सभाम् ॥ २ ॥

न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्त्वपरीक्षया ।

तस्मै चुक्रोध भगवान् प्रज्वलन् स्वेन तेजसा ॥ ३ ॥

स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः ।

आशीशमद्यथा वह्निं स्वयोन्या वारिणाऽऽत्मभूः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नवाशीनितमे देवः को महानिति संशये ।

परीक्ष्य विष्णोरुत्कर्षं मृनिभ्याऽऽवर्णयद्भृगुः ॥

इतिहासान्तरमाह—सरस्वत्या इति ॥ १—३ ॥

स्वयोन्यः स्वस्यैव रूपान्तरेणाभिव्यक्तिसत्त्वानेन स्वकार्येणेत्यर्थः । तेन यथा कश्चिद्ब्रह्मि शमयति तथा स्वकार्येण पुत्रेण निमित्तेन क्रोधं शमयामासेत्यर्थः ॥ ४—१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवं सोपाधिकरूपादाशुतोषकोपाच्छुद्धस्वरूपतयोदकशुद्धा-
ङ्गीकारमयपरमार्थदातृविचारतया च श्रीब्रह्मणोरुत्कर्षमुक्त्वा पर-
मापराधेपि धिनयपूर्वकपरमाङ्गीकारमयकरुणया च चदंस्त-
त्प्रसङ्गे ब्रह्मणोपि दर्शयति—सरस्वत्या इत्यादि आसत इति
लट् सदा सत्रपरत्वेनाद्यापि सन्तीत्युपचारात् इति तेषां
कर्माविष्टत्वमनिर्णये हेतुरुक्तः को महानिति विचारो वितर्कः
सम्यक् शास्त्रनर्कविचारेणाभूत् ॥ १ ॥

भृगुमिति महर्षीणां भृगुरहमिति महिम्ना तस्यैव योग्य-
त्वादिति भावः ब्रह्मसुतमिति तदभिमानाक्रान्तचित्तत्वेन तत्रा-
सङ्काचश्च तस्य दर्शितः ब्रह्मणि स्वस्य लाल्यत्वस्य शिवे
प्रातृत्वस्य ब्रह्मण्यदेवे भीविष्णौ तु ब्राह्मणत्वस्यातिशयस्फूर्तेः
अत एव सोपि तज्ज्ञप्त्यै तस्य महत्त्वस्य ज्ञापनाय अभितत्तदाभि-
मुख्येन अभयं यथा स्यात्तथाच अगात् गतः ॥ २ ॥

यतो न तस्मा इत्यादि सत्त्वं महत्त्वापरपार्थ्यायमुत्कृष्टत्वं
तस्य परीक्षया हेतुना प्रह्वणं प्रणमंस्तोत्रञ्च न चक्रे एव-

मुत्तरत्रापि भगवान् जगत्सृष्ट्यादिना सर्वपूज्यः श्रीब्रह्मेत्यर्थः
क्रोधविकारभरमाह स्नेहासाधारणतेजसा प्रकर्षेण ज्वल-
न्मिति ॥ ३ ॥

आत्मनि मनसि आत्मना स्वयमेव क्षमापणां विनैवेत्यर्थः
अशीशमतु शमयामास यतः प्रभुर्विचारसमर्थः तत्र हेतुः
आत्मनः श्रीहरः सकाशाद्भवतीति तथा सः विचारमेवाह
स्वयोन्या स्वकार्यत्वात्स्वामिव्यक्तिसत्त्वानेन तद्रूपत्वेन पुत्रोप-
मिति भावेनेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः यथा कथञ्चिद्धारिणा वह्निं
शमयतीति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १—५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतमागधतन्त्रचन्द्रिका ।

इत्थं मोक्षप्रदत्वसर्वशक्तित्वादिभिर्भगवतः सर्वोत्कृष्टत्वं
प्रदर्शितं किं बहुना ब्रह्मर्षिभिरेव भगवतः परत्वं निर्णीतं
इत्यभिप्रेत्य तद्विषयकं इतिहासान्तरं प्रस्तौति एकोनवतित-
मेन—सरस्वत्या इति । हे राजन् ! सरस्वत्याः नद्यास्तटे सन्न-
मासते सन्नानुष्ठानार्थमुपविशिशुरित्यर्थः । अधीशेषु इन्द्रादिभ्यो-
धिकेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रेष्वपि को महानभ्यधिक इति तेषा-
मृषीणां वितर्को विवाद्ः समभूत् यद्यप्याधिगतपरावरतत्वं
विदीं न वितर्कस्तथापि लोकान् प्राहयितुमभूदित्यर्थः । यद्वे-
दानीं इव तदापि रुद्रादिपरत्वाभिमानिनां दुर्वासःप्रभृतीनां
सत्त्वादितर्को बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥

भीमजीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

• तस्यैति तस्य महत्त्वस्य जिज्ञासया ते क्रपयः हे नृप ! ब्रह्मण-
भृगुमुखाय सुतं भृगुं तज्ज्ञप्त्यै महत्त्वं वेत्तुं इत्यर्थः प्रेषया-
मासुः स भृगुस्तावद्ब्रह्मणभृगुमुखाय सभामभ्यगात् ॥ २ ॥

• स्वपरीक्षार्थं तस्मै ब्रह्मणे स्तोत्रं न कृतवान् ततस्तस्मै
भृगवे भगवान् ब्रह्मा युकोध ॥ ३ ॥

स इति । स ब्रह्माऽऽत्मजाय भृगवे आत्मनि मनस्युत्थितं
मन्युं क्रोधमात्मना विवेकात्मिकया बुद्ध्याऽशामयत् यथा
स्त्रियोभ्या स्वस्यैव स्वरूपान्तरेणाभिषक्तिस्थानेन स्वकार्येणेति
यावत् तेन चारिणा यथा कश्चिद्बहिः शमयति तथा स्व-
कार्येण पुत्रेण निमित्तेन क्रोधं शमयामासेत्यर्थः । यद्वा
स्वस्याभ्योनिररणिस्तथा उत्थितं वह्निं जलेन कश्चिच्छमयति
तथा भृगोरुत्पत्तिस्थानभूतात् स्वस्मात्तदुत्थितं क्रोधं बुद्ध्या
ऽशामयदित्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विष्णोः समोऽधिकोस्तीति संशयनिरासाय तस्य भक्तायु
कम्पित्वप्रकटनाय च मुमुक्षुभिः क्षमागुण एवापाद्यस्तत्प्रसादः
जनक इति द्यातनाय च तस्मिन्निर्दिशयमक्तिजननाय चास्या-
भ्यायस्य प्रारम्भः तत्रादी मुनीनां सत्रसमये जिज्ञासाप्रकारं
वक्ति-सरस्वत्या इति । वितर्को जिज्ञासा त्रिषु ब्रह्मादिषु
अधीशेषु अधिकेश्वरेषु च महानुत्तमः ॥ १ ॥

तस्याधिकस्य वा इत्यनेन लोकसंशयनिर्गसाय मन्दाधिकारिणां
बुद्धिनिवृत्तयाय न स्वार्थं परिज्ञातवेदान्तार्थत्वात्स्वेपामिति निर्धार-
यति ॥ २-३ ॥

• आत्मनः स्वस्यात्मनि मनस्यात्मजाय भृगवे उत्थितं
मन्युमशीशमत् शान्तं कृतवान् प्रभुः समर्थः प्रभुः भृगोः
पितृत्वेन स्वामी ॥ ४ ॥

• भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-५७ ॥

भीमब्रह्मशाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं वाक्यसन्देहः कृष्णस्य विनिवारितः ।
अनेनैव महत्त्वं अहो निर्धारितं मयैव ॥
कृथापि स्पष्टमध्याये चत्वारिंशे निरूप्यते ।
महात्म्यं द्विविधं लोके प्रमाणाच्च प्रमेयम् ॥

[३०५]

वेदानां मूलरूपेण प्रथमं विनिरूप्यते ।

द्वितीयश्च प्रमेयेण हरिणेयं निरूपितम् ॥

हानशक्तिश्च पूर्णात्र क्रियापर्यवसायिनी ।

मूलत्वात्सर्वसहनं जनकस्यैव रूप्यते ॥

यद्वा गुणा भगवतश्चत्वारो विनिरूपिताः ।

तदावशिष्टद्वितीयं स्वयमेवावच्छेदकः ॥

महत्त्वलक्षणज्ञानशक्तिनिरूपणार्थं शुकः स्वयमेव पूर्वमिद-
निरणयरूपां कथामारभते—सरस्वत्यास्त इति । सरस्वतीतीर्थं
पूर्वं क्रपयः सत्रं कुर्वाणा जाताः देशाधिकारिकर्मणां प्रासङ्गि-
कानामुत्कर्षो निरूपितः तदा तेषां कर्मफलसमर्पणार्थं जिज्ञासा
उत्पन्ना क कर्मफलं समर्पणीयमिति ततः पितृत्वात् ब्रह्मण
समर्पणीयमिति केचित् यज्ञात्मकत्वात् विष्णोः समर्पणीय-
मिति चरे ज्ञानोपदेष्टृत्वात् गुरो महादेवे समर्पणीयमित्यपरे
ततः प्रयोजकाणां त्रयाणां एकशेषनिरणयं कर्तुमशक्यं इति
महत्त्वं व्यवस्थापितं प्रयोजकत्वेन तच्च महत्त्वं सद्गुणभेदतीति
सद्गुणानां मध्ये सर्वावस्थासु क्षोभाभावो महानिति कोवा
क्षोभ्य इति विचारार्थं महत्त्वमाधनाय वितर्को जात इत्याह—
वितर्कः समभूदिति । वितर्कशरीरमाह—त्रिविधोऽपि को
महान् इति ॥ १ ॥

तर्हि एतन्महत्त्वं कथं ज्ञानमिति जिज्ञासायां विचारे-
णैव तत्ज्ञानं भवतीति निश्चित्य विचारार्थं प्रत्यक्षमेव प्रमाण-
मङ्गीकृतवन्तः ततः प्रत्यक्षसम्वादी योर्थः स एव निर्णायक
इति तदर्थं प्रवृत्ता इत्याह—तस्य जिज्ञासयेति । सर्वेषां
ब्रह्मशक्तिः ज्ञानात्मिका महत्त्वाद्भृगौ समारोपिता तदा भृगुः
साक्षात् परब्रह्माविष्टो जातः ततो विस्मृतदेहसम्बन्धः
अधोऽभ्यपरीक्षार्थं सर्वैर्ब्राह्मणैः प्रेषितः आदौ ब्रह्मसभा-
मगात् स चेदक्षोभ्यः स्यात् पितापि भवति पूर्वं यावन्तः
समायान्ति ते नमस्कृत्य स्तुत्या अयतिष्ठन्ते भृगुस्तु ते
गुणं न कृतवान् अनेन मानमी अयज्ञा सूचिता ननु कस्यैव
न कथं कृतवान् तत्राह—सत्त्वपरीक्षयेति । ब्रह्मशब्दवाच्योऽपि
तस्य सत्त्वं विवेकधेयादिकं परीक्षणीयमिति अतः स्वभावतः
अकरणं न भवतीति न तस्य दोषः प्राप्तसंघापरित्यागो
द्वेषमूलमिदं स्मृतमिति न्यायाद्ब्रह्मणः क्रोधो जात इत्याह,
तस्मै चुक्रोधेति ननु ब्राह्मणः सोऽपि महान् तत्राह, भगवा-
निति । नान्यद् तत्रापि तुल्यं प्रज्वलति चेदगर्भस्यात्
ब्रह्मतेजसा प्रज्वलन्नास्ते भृगावप्येवमस्तीति चेत् तत्राह,
दूषेन तेजसेति । भृगौ तु ब्राह्मणेः स्वस्वतेजः स्थापयामिति
विशेषः ॥ २-३ ॥

ततः सहजकृत्रिमयोः रूपं तुल्यमिति ब्रह्मास्त्रयोरिव स्वन
एव तेजः शान्तमित्याह—स आत्मन्युत्थितमिति । आत्मज्ञोऽपि
स्वनः उत्पन्नः मन्युरपि अतस्तुल्यबलत्वेन कलहः परं
भविष्यतीति एतावन्मात्रं विचार्य आत्मनेव स्वेनैव स्वतेजः
अशीशमत् एवं करणं सामर्थ्यं प्रभुरिति एतच्च ब्रह्मणो
मनोरथमात्रं वस्तुतस्तु भृगुतेजसैव तच्छान्तमिति वक्तुं
दृष्टान्तमाह, स्वयोभ्या चारिणो यथा वह्निं कश्चिच्छमयति
बह्नेरेवात्पन्नेन जलेन अग्रेगप इति भुतः कारणेन कार्यनाशः
प्रायेण सर्वत्र स्वतो धर्मतो वा ॥ ४ ॥

ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः ।
 परिरब्धुं समारभे उत्थाय आतरम् मुदा ॥ ५ ॥
 नैच्छत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह ।
 शूलमुद्यम्य तं हन्तुमारभे तिग्मबोचनः ॥ ६ ॥
 पतित्वा पादयोर्देवी सान्त्वयामास तं गिरा ।
 अथो जगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ॥ ७ ॥
 शवानं श्रिय उत्सङ्गे पदा वक्षस्यताडयत् ।
 तत उत्थाय भगवान् सह लक्ष्म्या सतां गतिः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्शनी ।

नवाशीतितमे विष्णोः श्रेष्ठ्यं भृगुपरीक्षया
 त्रिषु तत्रापि विप्रार्भाहतेः कृष्णस्य भूमतः ॥

विष्णोरेव सर्वोत्कर्षात् सेव्यत्वे इतिहासान्तरमाह—सर-
 स्ख्या इति ॥ १ ॥

तज्ज्ञते स अभ्यगादित्यन्वयः प्रह्वं नति सत्वस्य मह-
 त्वस्य तज्ज्ञतोः सत्वगुणस्य वा परीक्षार्थम् ॥ ३ ॥

आत्मजाय आत्मजं तं हन्तुमित्यर्थः । स्वयोन्या स्वं वह्निरेव
 योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य तेन वारिणा स्त्रीत्वमपि वारिणा
 बह्निकार्येण यथा वह्निं शमयति तथा स्वकार्येण पुत्रेण
 निमित्तेन स्वाकारीभूतं क्रोधं शमयामास यद्वा स्वस्य बह्ने-
 र्योन्या कारणेन वारिणेव क्रोधस्य कारणेनात्मनैव क्रोधं
 शमयामास अशुयोनिः कृपीटयोनिरित्यादि बह्निनामदर्शनात्
 कश्चिज्जलादपि बहिर्जायत इति प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्याये मोक्षप्रदत्वं श्रीविष्णोरेवेत्युक्तमस्मिन्नध्याये तत्र
 कारणत्वेन भृगुवादिमहर्षिनिश्चितं तच्छ्रेष्ठ्यं वर्णयति—सरस्ख्या
 इति सत्रं बहुकर्तृकं यागं कर्तुमासत उपविशुः तेषां त्रिषु
 ब्रह्मविष्णुरुद्रेषु को महानिति वितर्को विवादः सम-
 भूत् ॥ १ ॥

ते ऋषयः तस्य महत्त्वस्य जिज्ञासया भृगुं प्रेषयामीशुः
 स भृगुरपि तज्ज्ञत्वे महत्त्वज्ञानार्थं ब्रह्मणः सभामभ्यगादित्य-
 न्वयः ॥ २ ॥

प्रह्वं नति स्तोत्रं च न ऋके ओन्तत्सदितिनिर्देशो
 ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः इति स्मृतेः सतो ब्रह्मणो भावः सत्त्वं
 तत्परीक्षार्थम् ॥ ३ ॥

स ब्रह्मा आत्मजाय आत्मजं हन्तुम् आत्मनि उत्थितं
 मय्युमात्मनैव अशीशमच्छयामास यथा प्रभुः सूर्यः स्वयोन्या
 वारिणा स्वप्रवर्तितवृष्ट्या यद्वा रि तेन निदाघसन्तापक्यं
 घातं स्वप्रजानाशकरं शमयति, तद्वत् तमोभितरजआप्सुतो

ब्रह्मा नरं ब्रह्मेति भावः ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

हे राजन् ! सरस्वती नदी के तीर पर एक समय सत्र
 नाम यज्ञ के अनुष्ठानार्थं ऋषिजन मिलकर बैठते भए
 उन ऋषियों को यह तर्कना भई कि ब्रह्मा विष्णु महेश
 इन तीनों के मध्य में सब से बड़ा देव कौन है ॥ १ ॥

हे नृप ! उस महत्त्व के जानिबे की इच्छा कर उन
 ऋषियों ने साक्षात् ब्रह्माजी के पुत्र भृगु महर्षि को तीनों
 देवों के पास वह भृगु महर्षि महत्त्व के निश्चय के लिये
 पहले ब्रह्मा की सभा में गया ॥ २ ॥

जायकर ब्रह्मा में सत्व गुण है अथवा नहि है इस
 की परीक्षा के अर्थ भृगु ने ब्रह्मा के न तो प्रणाम किया
 और न स्तुति करी अनंतर ब्रह्माजी अपनी अवज्ञा समझ
 कर अपने क्रोध रूप तेज से प्रज्वलित होकर भृगु के ऊपर
 क्रोध करते भए ॥ ३ ॥

निज पुत्र के ऊपर मन में उत्पन्न क्रोध का समर्थ
 ब्रह्माजी ने निज बुद्धि से इस प्रकार शमन कर दिया
 कि जैसे अग्नि ते उत्पन्न जल से अग्नि को शमन कर
 देते हैं ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवं ब्रह्मणः सत्त्वबाध्यं रजोर्दशितं शिवस्य तमोबाध्यं
 सत्त्वं सत्त्वबाध्यं तमश्च दर्शयति तत इति सार्धब्रह्मार्थः । देवो
 जगत्पूज्यः यतो महेश्वरः सर्वाहङ्काराद्विष्ठातृत्वादितिभावः
 तथापि मुदा परिरब्धुं सम्यक् बाहुप्रसारादिना रेभे यतो-
 भ्रातरम्भ्रातृत्वेनाङ्गीकृतम् ॥ ५ ॥

उत्पथगः इमंशानभसादिधारणेन पाषण्डमार्गे प्राप्नोतीति
 वदंस्तत्परिरम्भणं नेच्छदित्यर्थः । ततश्चुकोप तदेवाह शूलमिति ।
 तिग्मलोचन इति क्रोधासेनाग्निप्रसरणाभिप्रायेण ॥ ६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पतित्वेत्येकम् । गिरां सामपूर्वकसन्ध्यायोक्त्या वैकुण्ठं प्रपञ्चान्त
विकुण्ठासुतनिर्मितं विष्णुलोकविशेषम् एवं भवति वैकुण्ठ इति
वक्ष्यमाणान्—

परनीविकुण्ठासुभ्रस्व वैकुण्ठः सुगसत्तमैः ।

तयोः स कलया जह वैकुण्ठा भगवान् स्वयम् ॥

वैकुण्ठा निर्मिता येन लोको लोकनमस्कृतः ।

इत्यष्टमस्कन्धाख्य ॥ ७ ॥

अथ उत्सङ्गे शयानमिति तयोस्तदागमनाह्वाने हेतुः मिथः प्रेमा-
वृत्तज्ञानत्वात् तदेवं तदानीं तादृशदारुणकर्मणोत्पन्नायोग्यत्वमुत्तरो-
त्तरमविनयाधिक्यञ्च तस्योक्तं वैष्णवत्वत्वेतदुत्तरकाखे तादृश-
भगवद्गुणेनैव जातमिति हेतुं तथापि तस्य तत्र गमनं भीमग-
वतो लोककृतार्थस्वगुणव्यञ्जनेच्छयैवेति च ततस्तस्मात्तादृशा-
नन्तरं ते दृष्टव्यः सहसा सम्भ्रमेण लक्ष्म्या सहोत्थाय स्व-
तत्त्वादिति स्वस्वदेन तत्पश्य परमधिष्ण्यत्वं सूचयति ततो-
प्यवरुह्य आश्रित्यस्य यथापेक्षं सर्वैरप्यन्वयः उत्थानादौ हेतुः
सतां साधूनां गतिः सद्गमाश्रयः तत्रैव हेतुर्भगवान् सर्वसद्ग-
ण्युक्त इति यद्वा भगवान् साक्षात्परमेष्ठिनोपि ॥ ८ ॥

• भीमदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

चुकोपेति उक्तोवैकुण्ठशब्दः पूर्ववत् ॥ ६—१४ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति स भृगुः कैलासं जगाम तं भृगुं परिरब्धुमा-
लिङ्गितुम् ॥ ५ ॥

नैच्छदिति । त्वमुत्पथगः इति वदन् परिरम्भेण नैच्छदि-
क्ष्यर्थः । देवा रदः तस्मै चुकोप किञ्च तक्षिण दृष्टिः सन् शूल-
मुद्यम्य तं भृगुं हन्तुमारब्धवान् ॥ ६ ॥

पतित्वेति । देवी गिरा सान्त्वयित्वा तं रदम् अथेति वैकुण्ठ-
शब्दः पूर्ववद्विष्णुलोकपरः अग्रे लक्ष्म्याः उत्सङ्गे शयानं
वक्षसि पादेनीताडयत् तत इति सतां गतिरिति हेतुगर्भम्
॥ ७—८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महेश्वर इति साङ्केतिकं नाम अन्वार्थाङ्गीकारे प्राकृतानुप-
पत्तेः स्मृतं भवेति भ्रातृशब्दप्रयोगाच्च ॥ ५ ॥

इमं शानवासित्वेनाशुभाचार इति मत्वा ॥ ६—८ ॥

• भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ॥

वैकुण्ठं प्रपञ्चान्तर्वर्तिवैकुण्ठासुतनिर्मितं विष्णुलोकविशे-
षम् ॥ ७ ॥

शयानमिति तादृशदारुणकर्मणोत्पत्त्या योग्यत्वमविनया-

धिक्यं च तस्योक्तं वैष्णवत्वे त्वेतदुत्तरकाखे तादृशभगवत्
गुणेनैव जातमिति हेतुम् । तथापि तस्य तत्र गमनं भीमग-
वतो लोककृतार्थस्वगुणव्यञ्जनेच्छयैवेति च ॥ ८—१५ ॥

भीमद्विजयराघवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तस्य क्षोभ दृष्ट्वा अयं महाप्रभ भवतीति निश्चित्य
महादेवा लोकानां हानोपदेशा कदाचिदेव भविष्यतीति तत्
जिज्ञासार्थं भगवन्तं भोगाविष्टं मत्वा तं परित्यज्य प्रथमतः
कैलासमगमन् तस्य भ्रातृत्वेन तुल्यत्वात् तृष्णो भावा न
क्षोभक इति वाचनिकोपग्राहः कृत इति वक्तुं तस्य प्रसङ्ग-
माह—सते देवो महेश्वर इति । तुल्यत्वेपि तस्य तेजो
दृष्ट्वा वैवापि हानशक्तियुक्तोप ऐश्वर्ययुक्तोपि सम्माननार्थं
परिरब्धुं समारंभे तत्राप्युत्थाय तत्रापि मुदा अनेन मानसः
कार्यिकः ऐन्द्रियकश्च पुरस्कार उक्तः ॥ ५ ॥

अतिक्रममाह—नैच्छदिति । इच्छाभावो मानसः तेन सहि-
तवाचनिकमाह, त्वमुत्पथगोसीति । एवं वाचनिकानतिक्रमं जाते
देवत्वात् स्वच्छन्दचारित्वं न दोषायति चुकोप हेत्याश्चर्ये
ज्ञानिनः कथमेवं क्रोध इति ततः पूर्वापेक्षया अयं दण्डाण्य-
धिको जात इत्याह, शूलमुद्यम्येति तिग्मानि लोचनानि
यस्येति हानशक्तिरोगभावः ॥ ६ ॥

तदा पार्वतीज्ञानशक्तिः तत्स्वरूपं ज्ञात्वा स्वक्रियया
तद्वृण्डे प्रतिबन्धरूपा ज्ञानेत्याह—पतित्वा पादयोः इति । गिरा
जिज्ञासाप्रवृत्तकूपया एवं तत्तद्गुणपुरःसरं उभयोः स्थाने
गत्वा स्वरूपेणैव भिन्नप्रक्रमेण विष्णोः स्थाने गत इत्याह,
अथाजगामेति सहि जामाता भृगोभिवति लक्ष्म्यापतिः अतो
द्वारपालैररुह्य एव अथ उत्सङ्गे शयानं परमेष्ठिनं अन्यन्ता-
तिक्रमं पूर्वापेक्षयापि कुर्वणः वक्षसि पशु अताडयत् स हि
परीक्षार्थमागतः विलम्बं न सहते भगवांश्च शोने शयाने
न कोप्यस्मादन्यः अतिक्रमो भवति अतः प्रबोधनमतिक्रमञ्च
सहैव कृतवान् अयं कार्यिकोऽतिक्रमन्तत्रापि महान् देश-
कालावस्थासंनिधकरणक्रियाफलानां पणामपि दृष्टवान् यदि
भगवान् गुणेः प्रत्येकेन मिलितेन भगवान् स्यात् तदा
क्षोभं प्राप्नुयादेव भगवांस्तु स्वभावतोऽपि भगवान् मूलभूतः
अतः सहजान् स्वपद्मगुणान् तत्र प्रकाशयामासेत्याह—तत
उत्थायेति चतुर्भिः मानसान् पद्मगुणान् आर्द्रा ततः काये
सुखं स्थितान् ततो वाचनिकानाह, पूर्णतो भगवान् हरिः
प्रथमं भ्रष्टाभ्यत्वाय मानसान् पद्मगुणानाह—यतो भगवान्
अत ऐश्वर्यविरुद्धं मारणानन्तरमुत्थानं कृतवान् तत्रापि
सह लक्ष्म्या वीर्यविरुद्धमेतत् न हि सामर्थ्यं विद्यमाने
कश्चित् सुखं परित्यजति यदा विरुद्धं चेतत् यतः सतां
गतिः एवं सति सन्तः कथं भजेरन् अपकर्षक्यापनात्
स्वतत्त्वाद्बद्धोति भीविरुद्धं तस्या शोभायाविरोधानात्
आश्रित्य विकलतया घिराधः समर्पितः ननामेति हान-
विरुद्धं हीनो हि नमस्करोति तत्रापि शिरसा शिरो हि ब्रह्मा-
दीनामपि स्थानं वैराग्यविरुद्धमेतत् मुनिमिति मुनित्वादयं
क्रोधं करिष्यतीति तदभावापेक्षा न विरुद्धता इति कार्यिक-

स्वतल्पाद्वरुह्याथ ननाम शिरसा मुनिम् ।
 आह ते स्वागतं ब्रह्मन्निषीदात्रामने क्षणम् ।
 अजानतामागतान् वः क्षन्तुमर्हण नः प्रभो ॥ ६ ॥
 अतीव कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ।
 इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन् स्वेन पाणिना ॥ १० ॥
 पुनीहि सह लोकं मां लोकपालांश्च महतान् ।
 पादोदेकेन भवतस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥ ११ ॥
 अद्याहं भगवँलक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनम् ।
 वत्स्यत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः ॥ १२ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवद्धर्मविरुद्धानाह, आहति । ते स्वागतं कुशलेनागमनं किं कृतमिति कुशलप्रश्नः समतामापादयन् पेश्वर्यविरुद्धो भवति ब्रह्मज्ञानं तस्योत्कर्षेण सम्बोधनं वीर्यविरुद्धं अत्रासने क्षणं निषीदेति प्रार्थना कीर्त्तिविरुद्धा क्षणमित्यति-
 दैन्यात् श्रीविरुद्धा च अजानतामागतान् इति स्पष्टो ज्ञान-
 विरोधः नापराधं क्षन्तुमर्हथेति अपराधभमापनं सापेक्ष्यत्वं
 शापयतीति वैराग्यविरुद्धं प्रभो इति सम्बोधनम् ॥ ७-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

एवं ब्रह्मण्यवहारूपं मानसमपराधं कृत्वा तत्र रजोगुणं
 दृष्ट्वा तं परीक्षया वस्तुतस्त्वनुत्तीर्णं ज्ञात्वा ततोपि भेदे महेश्वरे
 मानसादिकं वाञ्छिकमपराधमकरोदित्याह—तत्र इति
 ज्ञाभ्याम् ॥ ५-७ ॥

महेश्वरे तमोगुणं दृष्ट्वा तदर्द्धभूतायां पार्वत्यां सत्व-
 गुणञ्च दृष्ट्वा तमपि परीक्षया वस्तुतस्त्वनुत्तीर्णं दृष्ट्वा ततो-
 प्यतिशेष्टे विष्णौ वाञ्छिकाद्व्यधिकं कायिकमपराधमकरोदित्याह
 अथो इति पुरुषपर्यङ्कोपरि शयानमपि तत्रापि अभियः स्व-
 पत्न्या उत्सङ्गे तत्रापि वक्षसि तत्रापि पदा नतु दृष्ट्वादिने-
 त्यपराधपराधार्थः कृत इति भावः ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हन्तुं आरंभे इति भ्रातृविषयकस्नेहेन रजोमूलेन परिरब्धुं
 प्रवृत्तोपि त्वमस्युत्पथग इति प्रतिकूलवचनमात्रभ्रवणेन तमो-
 ज्ञेयं क्रोधेन ते भ्रातरं हन्तुं प्रवृत्तः रजोमिथितेन तमसा
 वृता हर इत्यर्थः । देवी सान्त्वयामासेति पतिप्रकृतिनिरोधाच-
 रणेन तज्जातुरस्त्राण्येकेन रजसा वृता भवानीति द्योत्यते ॥ ६ ॥
 अभिय उत्सङ्गं शयानमित्यनेन रजस्तमोभिभूतेषु तादृशी
 क्षमा कदाचिदपि लेशतोपि न सम्भवतीति द्योत्यते ॥ ७ ॥

सह लक्ष्म्येत्यनेन लक्ष्मीः पतिस्त्वभावतीति गम्यते तत्र
 उत्थाय इत्यादिना भवत्पादहतांहस इत्यनेन ग्रन्थेन विष्णुः
 क्रमात्सत्वगुणवश्यइति नैषांच्यते यतः सत्वावृताः प्रत्युत्थानादिना
 गुवादीन् पूजयन्ति नतु पादत्राणावलम्बितं भृत्यम् तस्मा-
 दनेन ग्रन्थेन प्रकृतितद्गुणादावृतनिखिलजीवनियन्तुः सर्वात्मनः
 सर्वेश्वरस्याचिरस्यचेष्टितस्य श्रीविष्णोः सर्वदोषवर्जित्वसर्वश्रेष्ठत्व-
 व्यापनाय स्वभक्तभक्तिमत्त्वं प्रतिपाद्यते अहं भक्तपराधीनः ह्यस-
 तन्त्र इव द्विज भगवान् भक्तभक्तिमानित्युक्तिः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

अनंतर भृगुजी वहां से कैलास में गए वहां महा-
 देवजी उठ कर भ्राता भृगु से मोह के साथ मिलने को
 तयार भए ॥ ५ ॥

अनंतर तुम चिता भस्मादि धारण करने वारा होके
 से उत्पथगामी हो हमको मतना खोइ इस प्रकार कह
 कर भृगुने महादेव से मिलने को नहि चाहा भृगु के
 वचन को सुन कर महादेवजी ने क्रोध किया ॥ ६ ॥

क्रोध से क्रूर नेत्र वारा होकर महादेवजी त्रिशूल
 लेकर भृगु के मारने को तयार भए तब तो पार्वतीजीने
 महादेवजी के चरणों में दण्डवत् कर मधुरवाणी से उन-
 को प्रसन्न कर लिए ॥ ७ ॥

अनंतर जहां श्रीजनार्दन देव विराजते हैं उस समय
 वैकुण्ठ में भृगुजी पहुंचे वहां लक्ष्मीजी के अंक में भगवा-
 द शयन करते रहे उन की छाती में भृगुने अपने पावन से
 लात मारी ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तीर्थकारिणा तीर्थत्वनिमित्तेन ॥ ११-१२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ते. स्वया सुखेनागतं किमित्यर्थः । यद्वा तव स्वागतं शोभनमानमनं प्रसन्नं हे वेदस्वरूपेति परमपूज्यत्वं सूचयति । अत्र मत्तत्परूपे किम्वा विप्रायार्थं पृथक्स्वापिते किम्वा मया-
पिते अस्मिन्नासने एवञ्च स्वयमेव सत्वरमासनमानीतमिति ज्ञेयं
ननु श्रिया अभिगमनादिना न सम्मानितोहमित्यासने न स्वीकरा-
मीति चेत्तत्राह अजज्ञतामिति वो युष्मान् बहुत्वं गौरवात्
नोऽस्माकमिति लक्ष्म्याद्यपेक्षया ॥ ६-१० ॥

सुणोपवेशे प्रयोजनं च मम सुखमेवेत्येवमतिस्तुत्या
प्रतिपादयति—पुनीहि इति आश्रयम् । सह लोकं श्रीवैकुण्ठ-
लोकेन चतुर्दशभुवन्याच सहितं लोकपालान् भीमस्वरुद्रा-
दीन् मद्रतान् मयि वर्त्तमानानित्यर्थः । तस्य विश्वोदरत्वात्तेषां
तद्वशात्वाद्वा भगवन् हे परमपूज्य ! अतः क्षणमुपविष्टस्य
ते पादौ प्रक्षाल्य तज्जलं धारयामीति भावः ॥ ११ ॥

ननु मनोदुःखभरेण मया महापराधः कृतः लज्जया कथ-
मत्रोपवेश्यमित्याशङ्क्य महाननुग्रह एव भवता कृत इत्याह
अथेति । एकान्तं परमं भाजनमाश्रयः तत्र च त्वमेव समर्थो-
त्यिहस भगवन् हे सर्वशक्तियुकेति अतो भूतिर्लक्ष्मीर्मे
वत्सास सदा वत्स्वतीत्यर्थः । तदेतुमेवाभिव्यजयति भवदिति
तदेवमासिन् श्रीवैकुण्ठासुते लक्ष्मीरेवाप्येतदनन्तरमेव
भवत्यतीति गम्यते ॥ १२ ॥

भीमश्रीरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतः सतत्पदाश्रयकृत् मुनिं भृगुं शिरसा ननामाह च
किमिति । हे ब्रह्मन् ! ते स्वया स्वागतं कुशलमागतं खलु अत्रा-
स्मिन् आसने क्षणं निषीद् उपविश हे प्रभो ! युष्माना-
गतानजानतामोऽस्माकमपराधमिति शेषः क्षन्तुमर्हस्य ॥ ६-१० ॥

पुनीहीति । सह लोकं सवैकुण्ठं मां मद्रतान् मद्रादेशित-
विष्णुन् मद्रायां इति वा लोकपालांश्च हे भगवन् ! पादोदकेन-
पुनीहि कथम्भूतेन तीर्थानां गङ्गादीनामपि तीर्थकारिणा
पवित्रकारिणा ॥ ११ ॥

अथेति । हे भगवन्मयाधुनाऽहं लक्ष्म्या एकान्तभाजनं
नियताश्रय आसं तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिष्यन्नाह—भवतः
पादेन पादताडनेन हतमहः पापं यस्य तस्य ममोरसि विभूति-
लक्ष्मीर्वसत्यनपायितया वर्त्तिष्यतीति ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मवली ।

ते तुभ्यं निषीदोपविश आगसमपराधम् ॥ ९-१० ॥

अहमेव गतं गतिः आश्रयो येषां ते मद्रतास्तान् तीर्थ-
कारिणा शुद्धिकारिणा तीर्थं शास्त्रेष्वात्मसि पावने इति
पादवः ॥ ११ ॥

असुरजनमोहनार्थमाह—अथेति । अद्याहं लक्ष्म्याः श्रिय
एकान्तेन नियमेन भाजनं पात्रमासं भूतिर्लक्ष्मीः भूतिः
भीजन्मभङ्गस्थितिश्च नित्यकृतवासापि अद्यप्रभृति वत्स्यति
स्पष्टवासां करिष्यति भवता नित्यशक्तेन पादेन शानेन हतं

[३०६]

नष्टम् अहो यस्मिन्सत्तथा नित्यमसाशानात्मकत्वेन दोषरहित-
मिति वा तस्मिन्निति तथा वाच्यार्थः कथा यानि
वाक्यार्थाः ॥ १२ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वगुणात् भगवांस्तत्र स्थापयतीति सूचयति, अमानी मानदो
भगवानिति परीक्षायां निर्णयः सिद्धो भविष्यतीति पूर्व
वचसा स्वापकर्षे स्थापितवान् अपराधकर्तुः स्तोत्रञ्च यच्च-
क्षेव कार्यकान् पूर्ववद्विरुद्धात् प्रतिपादयति—पुनीहीति
द्विध्याम् परमपवित्ररूपे भगवान् पाविष्ये परमैश्वर्यं प्राप्तः अत
एव नक्षोदकरूपायां गङ्गायां आश्रया पाविष्यं स्थापितवान्
अन्यथा कथं शास्त्रनिषिद्धं पाविष्यं भवेत् तद्विरुद्धमेतत्
पुनीहि मामिति लोकसहितत्वेन सुतरां स्वस्यापाविष्यत्वापनं
विरुद्धं भगवान् स्वधर्मान् तत्र स्थापयित्वा तज्जमान् स्वयं
गृहीत्वा सर्वमेवमाह अन्यथा ब्राह्मणस्य नाशो भवेत् प्रमेय-
बलेन सम्मार्गे एव नाशितः स्यात् तथा महति राजद्रोहे कृते राज-
कीयास्तत्राययेयुरेव सचेद्राजा तमपराधकर्तारं स्वसिंहासने
निवेशयेत् तदा बाधकाः सर्वे साधका भूत्वा न पीडां
कुर्युः अन्यथा यथा कथञ्चिदपि तत्राशयेयुरेव अतो भगवानेव
प्रघट्टकेन स्तोत्रं करोति स्वधर्मान् स्थापयितुं तुल्यत्वाभावात्
च तज्जमान् गृह्णाति मोहिक्तेषां लीला हीनत्वप्रतिपादिका
ज्ञातव्या अनिर्देश्यं स्थापयन् वीर्यविरुद्धमाह मद्रतान् लोक-
पालांश्च पुनीहीति स्वस्मिन् विद्यमानानां तस्य सम्बन्धाभावात्
एव पावने नरे तत्रापि पादोदकेन पावने सुतरां कीर्ति-
विरुद्धं तीर्थानां तीर्थकारिणेति गङ्गादीनामप्यनेनैव तीर्थत्व-
मिति महतुक्तं तस्य पावनकृतत्वं निरूपितं लक्ष्मीविरुद्धमाह
अद्याहं भगवान् लक्ष्म्या अस्मैकान्तभाजनमिति अस्मिन्ना
भगवति लक्ष्मीराधिदैविकी इयं चाधिभौतिकी सापि नित्या
लक्ष्मीस्वरूपेण स्वस्वरूपेण चैतद्विरुद्धत्वेन ज्ञानविरुद्धमाह
वत्स्यत्यु रसिमे भूतिगति नहि क्रियाशक्तेर्ज्ञानपूर्णे तिष्ठति
तत्राप्यन्तरङ्गाभूत्वा वत्स्यतीत्याशंसनात् धैर्याधरोधोपि भय-
त्पादहनाहस इति त्वत्स्वरूपविन्दसम्बन्धेन स्वस्य पापक्षय-
कथनं धर्मिविरुद्धमपि एवं सर्वभास्मानं तत्र स्थापयित्वा
तदीयं स्वस्मिन् गृहीत्वा तपोकृत्वा अनेनैव तस्य प्राय-
श्चित्तमप्युपदिष्टं यदा कदाचिदपि मत्स्वरूपसेवां करिष्यसि
तदा तव पापक्षयो भविष्यतीति ॥ १०-१२ ॥

भीमद्विद्वनायकवार्तिककृतसाराधर्शदीशिनी ।

विष्णौ तावानपराधः सत्त्वगुणद्विष्टतया कृतः यस्तुतस्तु
तत्र विष्णौ शुद्धसत्त्वमेव दृष्टं ननु सत्त्वमपित्याह—नन
इति चतुर्भिः । सह लक्ष्म्येति लक्ष्म्या अपीति तादृशसम-
येऽपि तादृशविवेकेप्यागन्तरि स्वाकायलोकनसम्भविष्णावपि
तस्मिन्मुनौ न कोपगन्धोऽस्तीति सत्त्वगुणधर्मप्रियतमार्त्तसाभि-
प्रायस्त्वेन तत्स्वरूपकारदर्शनेपि नान्तःकोप इति शुद्धसत्त्वधर्मः
सतां गतिरिति वैकुण्ठानामपराधानामपि तादृश्यमेव ॥ ९ ॥

तत्रा अभिगमनाश्रुत्यानादिना मत्सम्माननाकरणात्तदेव-

[वच० पाठः] (श्रीवत्समिति मामाहि जायतां पादलक्षणः ।)

श्रीशुक उवाच ।

एवं ब्रुवाणे वैकुण्ठे भृगुस्तन्मन्द्रया गिरा ।
निर्वृतस्तर्पितस्तूर्णीं भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ १३ ॥
पुनश्च सन्नमाव्रण्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
स्वानुभूतमशेषेण राजन् भृगुरवर्णयत् ॥ १४ ॥
तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ।
भूयांसं भद्रधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोऽभयम् ॥ १५ ॥
धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यञ्च तदन्वितम् ।
ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममहापदम् ॥ १६ ॥

भीमद्विष्वनाथचक्रवर्तिकृतसारीयर्चिनी ।

मासनं न स्वीकरोमीति चेत् सत्यं मन्महापराधः खल्वभूदेव
तत्र त्वत्कृपैव मे गतिरित्याह-अज्ञानतामिति ॥ १० ॥

यदि चेमे महापराधमपि क्षान्तवानेवासि तर्हि देहि
पादोदकमित्याह-पुनीहीति । तीर्थानां गङ्गादीनामपि तीर्थत्व-
कारिणेति एतत् प्राप्त्यैव गङ्गादीनि तीर्थान्यभूवन्नित्यर्थः ।
अत्र भृगुकृते एतावत्पराधे क्षमैव सत्वगुणधर्मः प्रत्युत
स्वपराधित्वमननेन तत्प्रसादनं यदेतत्तुल्यसत्वधर्मो
ज्ञेयः ॥ ११ ॥

ननु च तृतीयं त्वत्प्रियायै प्रेमवत्यै लक्ष्म्यै च दुःखं
द्वानस्य ममाकल्पं नरकेष्वेव वासो भविष्यति यद्य-
पामरविप्रस्य महापापिनो ममापवित्रपादस्त्वद्वक्षसि लग्न इत्य-
नुतापजर्जरे सति तस्मिन् भो मुने कृपासिन्धो आवयोस्त्व-
परममुत्सवमेव कृतवानसीत्याह-अयेति ॥ १२ ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तीर्थानामपि तीर्थकारिणा पवित्रत्वकारिणा ॥ ११-१२ ॥

मापा टीका ।

अनन्तर सत् पुरुषो के गति भगवान् लक्ष्मी सहित
उठ कर अपनी शय्यासे नीचे उतर कर भृगु को मल्लक
से प्रणाम करते भए ॥ ९ ॥

और बोले कि हे ब्रह्मन् ! धन्य आपका आगमन भया
इस आसनपर थोड़ा क्षण मात्र आप बैठिएगा हे प्रभो
आए भए आपको नहि जानने वारे हमारे अपराध को
आप क्षमा कीजिएगा ॥ १० ॥

तीर्थेन को भी पवित्र कर ने वारे आप के चरणोंक

से वैकुण्ठ लोक सहित मोर्छे आप पवित्र कीजिएगा और
मेरे आभित लोकपालन को पवित्र कीजिएगा ॥ ११ ॥

हे तात ! हे महा मुने ! आप के चरण अत्यन्त कोमल
हे वज्र के समान कठिन वल्लभ के स्पर्श होने से इन
मेपीडा हुई होगी इस प्रकार कह कर निज हस्त से इन
विप्रके दोनों चरण को सम्मर्दन करते बोले ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य मन्द्रया गम्भीरया गिरा निर्वृतस्तूर्णीं बभूवेषि
शेषः ॥ १३-१४ ॥

विस्मिता अपराधातिरेकेऽपि निर्विकारित्वेन भूयांसं
भद्रधुः महत्तमं निश्चितवन्तः यतो यस्मिन् ॥ १५ ॥

वैराग्यञ्च चतुर्विधमिति पाठे तच्चातुर्विध्यमेवं प्रष्टव्यम्
विषयास्त्यक्तुमशक्नुवतोपि सम्मानेच्छात्याग आद्यं वैराग्यम्
विषयाणां मध्ये लवणादिव्यतिरेकेणापि वृत्तिर्द्वितीयम् तथा
वृत्तावपि मनसि रागद्वेषित्येन बाह्येन्द्रियैरेव विषयसेवनं
तृतीयम् तत्राप्यौदासीन्यं चतुर्थम् यथाऽहुः-

‘वैराग्यमाद्यं यतमानसंक्ष-
कचिद्विरागो व्यतिरेकसंज्ञः ॥
एकेन्द्रियाख्यं हृदि रागसौख्यं-
तस्याप्यभावस्तु वशीकृताख्यम् ॥
इति ॥ १६-१८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

‘वैकुण्ठे भीमकुण्ठनन्दने निर्वृतः स्वकचित्तः’ यतस्तर्पितः
प्रीणितः अतो भक्त्या सादरप्रेम्णा बाष्पकण्ठत्वात्तदुद्भूत-
कण्ठस्तदीयस्वरो यस्य सः तादृशः सः श्रुलोचनो
बभूव ॥ १३ ॥

अहो भगवन्निब्रमित्याश्रयेणाभुषोचनोपि भगवान्माहात्म्यं
 ज्ञात्वा निर्णयकथनाद्यमागत इत्याह पुनः स्वसत्त्वमात्रज्येति
 मुनीनां ब्रह्मवादिनामिति ज्ञानाक्रियार्थेदिष्टं तेन विश्वासे
 ज्ञानं च भविष्यतीति अतो निःशङ्कं अशेषप्रकारेण खानु-
 भूतमवर्णयत् उपसंहारे भृगुपदं तस्य वैष्णवत्वं कथापयति
 ततोपि किम्पुनः सन्देहस्ततो न वेति शङ्काम्युदात्तस्यार्थकं

मुनीनां न्यस्तदण्डानां शान्तानां समचेतसाम् ।

अकिञ्चनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिम् ॥ १७ ॥

सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः ।

भजन्यनाशिषः शान्ता यं वा निपुणबुद्धयः ॥ १८ ॥

भीमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निस्सन्देहं क्यापयितुमाह तन्निशम्येति आदौ भगवच्चिरि-
भ्रवणाद्विस्मिताः अल्पोत्कर्षज्ञानार्थं प्रवृत्ताः परमोत्कर्षं
ज्ञानयन्त इति ततो मुक्तसंशयाः भगवानेव महानिति
निश्चयात् एवमपि सति भूयांसो विष्णुमेव महानिति
पदार्थं भ्रष्टां कृतयन्तः येन पुनः पितृत्वेन अन्यत्रापि भ्रष्टा-
युक्तास्तेषामभ्याभिनिविष्टानां प्रमाणमपि बोधमितुमसमर्थ-
मिति ते स्वसेव्यसदृशमेव भगवन्तं ज्ञातवन्त इति तद्व्युदासार्थं
भूयांस इत्युक्तं सम्मार्गे भगवानेवोत्कृष्टो मत्तव्य इति
क्यापयितुं सम्मार्गोपयोगिनः सर्वानेव गुणान् भगवत्याह
यतः शान्तिरिति तच्छीर्षसाधनमिहान्तेन आदौ सम्मार्गे
गुणक्षोभनिवृत्तिरपेक्ष्यते ततो भगवज्जमाः मार्गरक्षाचेति
तत्रापि षट्गुणा भगवांश्च वक्तव्यः एवं षोडशकलो भगवान्
मार्गे निरुक्तो भविष्यति शान्तिरान्तरो धर्मः इन्द्रियाणां
रजोगुणक्षोभाभावः अनेन भवति यतः अभयं भयाभावः
सत्त्वबोभनिवृत्तिः धर्मस्त्वामसाभावः ततो भगवज्जमाः यस्मात्
सर्वेषां प्राणिनां साक्षात् ज्ञानं निरुपाधिकं
वैराग्यञ्च तद्विधमेव व्याप्नोतिभिर्युभयत्र विशेषणं ज्ञानं
वैराग्येच प्राणिनां पीडा सम्भवतीति तदर्थमेतदुक्तं व्याभावात्
हि भगवाननुनमुपविदेश वैराग्ये च स्वर्कायानां पीडा लोक-
सिद्धा तदन्वितमिति कचिर्पाठः तदा ज्ञानसहितं वैराग्यं
नतु मर्कटवैराग्यमिति अर्थः यतो भगवतः सकाशात् अष्टधा
ऐश्वर्यं भवति अणिमादिप्रभेदभिन्नं च शब्दं भवति आत्मान्तः-
करणस्य मलं दूरीकरणीति यशसो विशेषणम् अनेनास्तप्रका-
रेण नटविट्वादिभ्यो ज्ञानेन यद्यशस्तद्व्यावृत्त्युक्तं श्रीः वीर्यञ्च
प्रकृते तथा नोपयुज्यत इति व्यायां वीर्यस्यान्तर्भावो अष्टधा
ऐश्वर्यं श्रियाञ्च मन्यते ॥ १४—१६ ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्द्दर्शिनी ।

मन्द्रया गम्भीरया तूष्णीमित्यभ्युक्तकण्ठत्वेन स्तुत्य-
सामर्थ्यात् अत्र भगवल्लीलाविनादसुखधारनस्तिनस्य भृगोरे-
तत्कर्मेया नापराधा वाच्य इति प्राञ्चः ॥ १३—१५ ॥

साक्षाज्जर्मः भवणकीर्तनादिलक्षणो यतः साक्षात्पदस्य
सर्वत्राव्यात् ज्ञानं भगवदनुभवः तदन्वितमित्यस्य ज्ञाने-
त्यन्वयात् भाक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरिति त्रिकस्य यौगपद्य-
मेकादशोक्तमिवात्रापि दृष्टव्यं चतुर्विधमिति पाठे चतु-
र्वर्गोपेक्षालक्षणमेव चतुर्विधवैराग्यं नतु शुद्धं अष्टऐश्वर्य-
मिति भक्तेरनुसंहितं फलं यदुक्तं भीकपिलदेवेन अथो-

विभूतिं मम माययाचितामैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तं । अयं
भागवतीं वास्पृहयन्ति भद्रां परस्यमे तेदनुवते हि लोके । इति
यशश्चोतुर्जनस्यात्मनो मनसो मलं मत्सरमपहन्तीति तत् ॥ १६ ॥

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्व विष्णोः मन्द्रया गम्भीरया गिरा निर्वृतः सुखितः
तमेव सर्वभेद्यमवधार्य लब्धपरमानन्द इत्यर्थः लब्धमनोरथ-
त्वेन तर्पितश्च भक्त्युत्कण्ठः अधुलोचनः सन्, तूष्णीं बभूवेति
शेषः ॥ १३...१४ ॥

भूयांसं महत्तमं परं ब्रह्म ब्रह्मविद्यबोरपि जनकं तथोक्तं
विष्णुपुराणे ब्रह्मणैव—

यस्य प्रसादाद्ब्रह्मकृतस्य भूतप्रजासृष्टिकरोत्तकारी ।

क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्तात् ॥
इति भद्रघुः ॥ १५ ॥

यतः श्रीकृष्णात् सेवयात्साक्षाज्जर्मः तज्ज्ञातः ज्ञानं तस्व-
रूपादिविषयकं तदितरस्मिन् च वैराग्यं तदन्वितं तज्ज्ञात्वा-
पत्तिविक्षणं मोक्षञ्च अष्टधा अणिमादिकम् ऐश्वर्यञ्च आत्ममला-
पहं यशश्च भवति यच्छब्दानां त्रिविधाकृतयस्तस्येत्यनेन
सम्बन्धः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! इस काल में लक्ष्मी का एकान्त निर्वास
में होगया क्योंकि आप के धरणस्पर्श होनेसे मेरे सब
पाप नष्ट हो गए इसी से मेरे वक्षकाल में लक्ष्मी नित्य
निवास करेगी ॥ १३ ॥

भीशुक उवाच ।

इस प्रकार भगवान् के कहने उन की गम्भीर बाणी से
सुखी और तृप्त होकर प्रेम से भृगु का कण्ठ रुक गया
नेत्रों आंशु बहने लगे इस दशा को प्राप्त होकर भृगुजी
चुपचाप होगए ॥ १४ ॥

हे राजन् वेद वादी मुनीन के सत्र में पुनः भाव कर
तीनों देवन का जो वृत्तान्त आप ने देखा उस को भृगु
महर्षी वर्णन करते भए ॥ १५ ॥

भृगु के वर्णित वृत्तान्त को भवण कर आश्चर्य युक्त
सन्देह निवृत्त होकर मुनिजन भीविष्णुहि सच से अधिक
हैं इस विषय में विश्वास करते भए क्योंकि जिस में
स्वाभाविक शान्ति आदि गुण और जिस की कृपासे जीव
को प्रभय यद् प्राप्त होता है वीह अधिक है ॥ १६ ॥

त्रिविधाकृतयस्तस्य राक्षसा असुराः सुगः ।

गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तत्तीर्थसाधनम् ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सारस्वता विप्रा नृणां मंशयनुनये ।

पुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्वृत्तिं गताः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तस्य भगवत एव यद्यपि त्रिविधा आकृतयः तच्चासु सरस्वमेव तीर्थसाधनं पुरुषार्थहेतुः ॥ १९ ॥

इत्थं निश्चित्य सरस्वतीतीरवासिनो विप्रा हरिसेवया मुक्तिं प्राप्नुवन्ति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवमैश्वर्यप्रदत्वेप्यनुपद्रवहेतुत्वान्मुनीनामित्यादि प्रथमतो मननशीलानां ततो भगवच्छिन्तनार्थं परिष्कृतमहादोषात्मक-भूतद्वेषणां ततो भगवच्छिन्तनया यदुच्छालाभतुष्टानां ततो भगवदेकस्पृहत्वेनान्यत्र स्वर्गापवर्गनरकेषु तुल्यदर्शिनां अत एव भगवन्तं विनान्यत्र ममताशून्यानां अत एव प्रोज्झित-कृतवानामिति क्रमेणार्थः ॥ १७ ॥

एवमप्राकृतशुद्धसत्त्वात्मकवैभवत्वेपि प्राकृतसत्त्वे यस्यानु-ब्रह्मदृष्टिरिति तत्रैव गुणविशेषं दर्शयति मूर्तिरिव मूर्ति-रधिष्ठानं प्रिया कृपादृष्टयोग्या तन्मयेष्वपि विशेषतो ब्राह्मणा इष्टदेवतावद्वाराध्यमानाः तादृशगुणाकृष्टत्वादेव ये वा यच्च निपुणबुद्धयो भजन्ति यद्यप्यनाशिपः शान्ताः सर्वत्र रागद्वेष-रहिता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

सत्त्वं प्रिया मूर्तिरित्युक्तं तत्रान्या वा का मूर्तय इत्यपे-क्षायां विविच्य त्रिविधा आह—त्रीति । तत्र राक्षसा-स्तामस्यः असुरा राजस्यः सुगः सात्त्विकाः तत्तुदुपलक्षणत्वे-नान्येपि तत्तद्रूपा ज्ञेयाः ननु मायानासक्तस्य तस्य मायिक-सत्त्वगुणे कथं रतिस्तत्राह—सत्त्वं अस्तु तस्य भगवतो यस्तीर्थ-साधनमस्तद्वृत्तिप्रतिपादकशब्दं तस्य साधनमवगमद्वारभूतं भवति परस्परया भक्तिसम्बन्धादेवेति भावः ॥ १९ ॥

तदेवं तेषां निर्णयमनूय स्वयमेवाहेत्याह—श्रीशुक उवा-चेति । इत्थं निश्चित्येति तैर्न्यास्यान्तं तच्च नृणां मंशयनुनये निश्चित्येति योज्यं तदेवं शास्त्रद्वारा तु ते स्वयं निश्चिनयन्तः एवेति गम्यते तद्वृत्तिं गताः तमुपलब्धवन्तः यद्वा तच्चा-न्येषां नृणां संशयनाशाय जातमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुनीनामिति । व्यस्तदण्डानां भूतद्रोहरहितानां समचेतसां

[३०७]

सर्वात्मग्रहबुद्धीनामाकिञ्चनानां प्रयोजनान्तररहितानां परोपकार-शीलानां ये परमां गतिं प्राप्यमाहुः ॥ १७ ॥

सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तमोभ्यामननुविद्धं शुद्धसत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः शरीरं यस्य चेष्टदेवताः ब्राह्मणा अनाशिपः निष्कामाः शान्ताः जितेन्द्रियाः निपुणा बुद्धिर्धैर्या ते ये भजन्ति ॥ १८ ॥

त्रिविधेति । तस्यैतन्मभूतस्य निःसमाभ्यधिकस्य गुणिन्या सत्त्वा-दित्रिगुणमय्या मायया सृष्टा राक्षसा असुराः सुगश्चेति त्रिविधा अप्याकृतयः तस्यैव शरीरभूता इत्यर्थः । तत्र देवाः सत्त्वप्रचुराः असुरास्तु रजःप्रचुराः राक्षसास्तमःप्रचुराः देवादिषु त्रिष्व-प्यासुरमानुषदेवसम्पत्तिभिरभिजाताः सन्त्येवेति भगवद्गीता-सूक्तं एवञ्च सर्वेप्येते नोपास्या इति भावः तथाचोक्तं शौन-केन—

“आग्रहस्तम्भपर्यन्ता जगदन्तर्ध्वस्थिताः ।

प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशावर्तिनः ॥

यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः ।

अविद्यान्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः ।

पञ्चादुद्भूतबोधाश्च ध्यानेनैवोपकारकाः ।

नैसर्गिकान् वैशोध्यस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥

तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेवबोधयत्” ।

इति एतदेवाह—सत्त्वं तत्तीर्थसाधनमिति यत्सत्त्वं शुद्धसत्त्व-मयं भगवच्छरीरं तदेव तीर्थसाधनं उपास्यमानं सन्निश्चय-प्रकृतिसम्बन्धक्षणद्वारा आत्मशुद्धिसाधनमित्यर्थः ॥ १९ ॥

इत्थं इति सारस्वताः सरस्वतीतीरवासिनो विप्राः नृणां संशयनिवृत्तये इत्थं निश्चित्य परमपुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्वृत्तिं मुक्तिं प्राप्ताः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीधकृतपदज्ञावली ।

यस्य हरेः सत्त्वगुणः प्रियामूर्तिः प्रेष्टप्रतिमा यस्य ब्राह्मणाः अनाशिपो निष्कामाः ॥ १८ ॥

तत्र तेषु गुणेषु सत्त्वं नाम गुणः आर्यं सर्वपूज्यं भीर्हृदि दर्शयतीत्यर्थः ॥ १९—२० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुयोधिनी ।

एवं भगवतः सकाशात् प्राणिनामेव भवतीति निरूप्य

भूमिज्ञानशास्त्रार्थकृतसुबोधिनी ।

मार्गानुस्तरिणि भगवति मार्गसिद्ध्यर्थं गुणानाह—मुनीनामिति त्रिभिः । यस्तु भगवान् पद्मगुणयुक्तानामपि परमा गतिः फलरूप इत्यर्थः आहुरिति प्रमाणं परमत्वं यतो नावर्तते यस्यादमे गन्तव्यं च नास्ति पद्मगुणान् मुनीनां वर्णयति तेषामेव भगवान् फलमिति ज्ञानार्थं मननं ज्ञानसिद्धिः दृष्टव्यासो वैराग्यं शान्तिः कीर्तिः समचित्तता श्रीः अकिञ्चनानामिति धीर्यं सम्भवति अपेक्षयाञ्च तदग्रहणात् साधूनामिति सदाचाराणां अनेनैश्वर्यं निरूपितम् ॥ १७ ॥

लौकिकसामान्यावैदिकत्वसम्पादनात् एवं फलरूपता एको गुणः सन्मार्गं साधनात्कर्ममाह सत्त्वं यस्य प्रियामूर्तिरिति सत्त्वगुणएव भगवान्निरूपकः सत्त्वोत्पादका अपि तत्र सुलभा इत्याह ब्राह्मणास्त्वष्टदेवता इति यस्य भगवतः इष्टदेवता ब्राह्मणाः अनेन प्रमाणप्रतिबन्धकता निवारिता किञ्च यस्मिन् मार्गे गुणत्रययुक्ता भवन्ति अनाशिषः फलाकाङ्क्षाहरिताः शान्ताः साधनदोषरहिताः निपुणबुद्धयः विवेकज्ञानयुक्ता इति साध्योत्कर्षः वेत्यनादरे भगवद्भजने निपुणा बुद्धिर्नास्त्यन्तं प्रयोजकेति ॥ १८ ॥

एवं गुणचतुष्टयं निरूपितं ब्रह्ममाह त्रिविधाकृतय इति भगवतः आकृतयो रूपाणि त्रिविधानि तानि गणयति राक्षसास्त्रासनाः असुरा राजसाः सात्विकाः सुराः अनेन सर्वरूपो भगवानिति सर्वत्र भगवद्बुद्धिरैको गुणः तत्रापि सत्त्वं तीर्थानां पवित्रहेतूनां साधनमिति इदं वैराग्यस्थानीयं ततः पूर्वं भजनं श्रीः ब्राह्मणाः कीर्तिः सत्त्वं बलं गतिरैश्वर्यमिति यस्यादिति भगवानिति धर्मी निर्देष्टः तस्मात् कृष्ण एव महान् सर्वप्रकारेणैति निरूपितम् ॥ १९ ॥

एतत्प्रासाङ्गिकमुक्त्वा निर्णयकर्तृणां किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह इत्थं सारस्वता विप्रा इति । सारस्वतीतीरस्था मुनयः प्रमाणोत्कर्षमापन्नाः वाक्यमात्रेण नृणां संशयो न गच्छतीति संशयनिवृत्त्यर्थं स्वयं भजनं कृत्वा ततस्तथैव सेवया गन्तु योग्यं भगवन्तं गताः—

भक्तौवतुष्टिप्रभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् ।

स एव मुक्तिदाता च भक्तिसत्त्वैवकारणम् ॥ इति

वाक्यात् ॥ २० ॥

भूमिज्ञानशास्त्रार्थकृतसाराधर्शनी ।

मुनीनामिति । अत्र मुनिशान्तसाधव एकैकविशेषणयुक्ता मुमुक्षुमुक्तभक्ता ज्ञेयाः ॥ १७ ॥

तस्य त्रिगुणातीतत्वेपि सत्त्वं प्रिया मूर्तिः सात्विकलोकाः प्रिया इत्यर्थः । तत्रापि ब्राह्मणाः प्रियतराः इष्टदेवतुल्यत्वेनादरणीयाः यस्या यमेव ये भजन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु निर्गुणस्य तस्य गुणे कथं प्रीतिः सम्भवेत्तत्र तस्यौदासीन्यमेवाचिन्तं तत्राह त्रिविधा यद्यपि तस्यैव सम्यक्तया कृतयः सृज्याः तत्तदपि सत्त्वं तीर्थसाधनं पुरुषार्थहेतुरिति भीष्माभि-

चरणाः जगत्पालकस्य कृपाकौस्तुभ्य जीवहितदृष्ट्येव सत्त्वं प्रियवद्भासमानत्वादेव प्रियं ननु धस्तुत इति गुणेष्वौदासीन्यमेव ॥ १९ ॥

संशयनुत्तये संशयापनोदनाय प्रवृत्ताः ॥ २० ॥

भूमिज्ञानकदेवकृतसिद्धान्तप्रकीर्णः ।

गम्यते अनयेति करणव्युत्पत्त्या गम्यते प्राप्यते इति कर्मव्युत्पत्त्या यं नतिमुपायोपेयमाहुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः यत्र सत्त्वगुणस्तत्र यस्यो पलब्धिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

यस्य तत्तदन्तर्यामिनो यद्यपि राक्षसाः तामसाः असुरा राजसाः सुराः सात्विकाः इति त्रिविधा आकृतयः शरीराणि तथापि सत्त्वं सात्विकी आकृतिः तस्य विष्णोरुपासनाकूपं यत्तीर्थं तत्साधनतदुपाय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सारस्वताः विप्राः एवं नृणामुपासकानां संशयनुत्तये त्रिषु देवेषु कः महानिति सन्देहनिवृत्त्यर्थं बभूवुरित्यर्थः । न केवलं परसंशयनिवृत्त्यर्थमेव ते बभूवुरपितु पुरुषार्थः पुरुषोत्तमस्य पदाम्भोजसेवया तद्गतिं तस्य पदं गताः प्राप्ताः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जिसने धर्म प्रवृत्त होता है जिसने साक्षात्परमात्म ज्ञान तथा ज्ञान युत वैराग्य होता है जिसने अणिमा महिमा आदि आठ प्रकार का ऐश्वर्य मिलता भक्त जनो के मनके मख को नाश करने वारा जिस का पवित्र यश है ॥ १७ ॥

प्राणियों के द्राह को त्याग करने बारे शान्ति युत वैराग्य सन्पन्न धर्म शील मुनिजनो के जिस विष्णु की परमगति कहते हैं ॥ १८ ॥

जिस विष्णु की अप्रा कृत सुख सत्त्व मय प्रिय मूर्ति है जिस के ब्राह्मण इष्ट देववत् पूज्य हैं निष्काम शान्ति युत निपुण बुद्धि मन्त जिस का भजन करते हैं ॥ १९ ॥

यद्यपि भगवान्की त्रिगुण माया से उत्पन्न राक्षस असुर सुर ये तीन प्रकार की उर्सी की मूर्ति हैं तथापि शुद्ध सत्त्व मयी मूर्तिहि मोक्षका साधन है ॥ २० ॥

सुत उवाच ।

इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्धपीयूषं भवभयमित्परस्य पुंसः ॥

सुश्लोक्यं श्रवणपुटैः पिवत्यभीक्ष्णं पान्थोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति ॥२१॥

श्रीशुक उवाच ।

एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः ।

जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भागत ॥ २२ ॥

विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः ।

इदं प्रावाच विप्रपत्नातुरो दीनमानसः ॥ २३ ॥

ब्रह्मद्विषः शर्ठाधयो लुब्धस्य विषयात्मनः ।

क्षत्रवन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोऽर्भकः ॥ २४ ॥

अधीरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यासनन्दनस्य सुखपङ्कजादुद्गतं गन्धयुक्तपीयूषतुल्यं
द्वरेः प्रशस्तं यशो यः संसारी सेवते स मुक्तो भव-
तीति ॥ २१ ॥

सत्त्वोक्तलक्षणो भगवान् कृष्ण एवेति दर्शयितुमाख्यानात्
रमाह—एकदेति ॥ २२—२४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

तदेतच्छास्त्रविदामपि महासंशयापनादनं श्रीगुरुचरणोप-
देशं परमसन्तुष्टः श्लाघते तेनान्यानप्यनीव भज्यापयति इतीति
पूर्वप्रकारकमेतत्पूर्वोक्तं मुनितनयेति साक्षादुभयनामाग्रहणं
भक्त्युद्देकात् तदास्यपक्षस्य गन्धः सौख्यमिवानुभवनीय
आमोदविशेषो यत्र तादृशं पीयूषतुल्यञ्च तदेतत्स्वतः पुरुषा-
र्थत्वं तत्र आनुपङ्गिकतया जरामरणाद्यात्मकभवभयच्छेदकञ्च
सुश्लोकमिति समुत्पद्येयमीभावः सुशोभनः श्लोकः कीर्ति-
र्यत्र तदेतद्वारितं वा भवणपुटेरिति बहुत्वं तच्छ्रवणाय बहु-
लीकृतत्वादिष्व पान्थः संसारपाथिकः अध्वपरिश्रमं जहाति
तद्वानन्देन प्राचीनदुःखविस्मृतेः ततः परे भ्रमणाभावाच्चेति
तदेवं भीमागवतेन भीविष्णोरिव सर्वोत्कर्षे स्पष्टे शास्त्रान्त-
रेषु भीविष्णुशिवयोर्भेदमनने दोषो यच्छ्रूयते तदनेकान्तिवैष्णव-
शास्त्रत्वादेनेकान्तिवैष्णवपरमेष्ठ तद्विपरीते हि भूयते वैष्णव-
शास्त्रे यथा पाश्चादौ—

यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिवैवतेः ।

समत्वेनैव वीक्षते स पापण्डो भवेद्बुधम् ॥

इत्यादौ तथाच विष्णुधर्मोत्तरान्ते लिङ्गस्फोटननृसिंहोपाख्यानं
विष्वक्सेननामा विप्रः कश्चिच्छेदकान्तविष्णुभक्त आसीत् तस्य
पृथिवीं भ्रष्टतो देवात्केनचिद्गामाध्यक्षपुत्रेणमिलनमभूत् तयोः
सङ्गुपाशेयं—

देवकर्मण्यशक्तिर्मे नात पूजय शङ्करम् ।

देवतायतनं गत्वा यत्र नात प्रतिष्ठितम् ॥

लिङ्गमस्मि सुरेशस्य महादेवस्य निर्मलम् ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच वयमेकार्त्तनः भूताः ॥

चतुरात्मा हरिः पूज्यः प्रादुर्भाषद्भक्तोऽथवा ।

पूजयधामभ्र नैवान्यं तस्मात्त्वं गच्छ माचिरम् ॥

इत्यादिका ततो प्रामाध्यक्षपुत्रे तस्य विष्वक्सेनस्य शिर-
च्छेत्तुमुद्यते तच्छेतेन मृत्युमनभीप्सन् स इदं विचारयामास
भवतु तत्रैव गच्छाम इति ततो लिङ्गममीषं गत्वा तस्मिन्
धिष्ठाने नृसिंहाय नमः इति पुष्पाञ्जलीं चित्तिमे तच्छ्रुत्या
पुनः शिरश्छेत्तुमुद्यतस्य ताल्लिङ्गं स्फोटयत्वा निर्गतेन श्रीनृ-
सिंहेन सपरिचारस्य प्रामाध्यक्षपुत्रस्य शिरांसि छिन्नानीति
तदेतदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन “शिवशालोपु तद्वाह्यं भगवच्छा-
स्त्रयोगि भू” इति श्रीहरिचंशापि—

हरिरेव सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वमश्रयैः ।

विष्णुमन्त्रं जप्त्वा विप्राः पठध्वं ध्यानं केशवम् ॥

इति यन्म भीमागवतमथ—

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वे भिद्राम ।

सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमाप्नोति गच्छति ॥

इत्यादि तत् खलु भीविष्णोः सकाशात् अन्यास्त्रान्तस्यापेक्ष-
यैव तदुक्तं श्रीब्रह्मणा—

सृजामि तन्निष्करोद्द्वे हरो हरति तद्वदः ।

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिभृक् ॥ इति

अत्रैवोक्तं भीमकृपणेन ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः
कलायाः इति यत्पादनिःसृतसरिप्रवगादकेन तीर्थेन मूर्ध्नि
चिह्नेन शिवः शिवोऽभूत् इति एतद्विप्रस्यैवोक्तं पाशेपि
शिवस्य भीविष्णोर्ये इह गुणनामादि सकलं धियाभिन्न
पश्येत्स खलु हरिनामाहितकरः इति अत्र भीविष्णुनेति
सृतीयाया अनिर्देशादत्रैव भीमाद्यानाञ्च भीमतः सर्वशक्ति-

श्रीमद्गीर्णोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

युताद्विष्णोः सर्वव्यापकत्वेन तन्नाशस्तस्माद्यः शिवस्य गुणना
मादिसकलं धिया भिन्नं स्तन्यं पश्येदित्यर्थः । अतो मार्क-
डेयं प्रति श्रीशिववाक्यं ज्ञेयमेव—

न ते मय्यव्युत्तेयेन भिन्नमण्वपि चक्षते ।

नाम्नभ (जन) परस्यापि तद्युष्मान् वयमीमहि ॥

इति तत्तेष्वपि सर्वसमदृष्टियो वयं युष्मानेव ईमहि प्रिय-
त्वेन जानीम इति—

अथ भागवता यूयं प्रियाः स्व भगवान् ज्ञया ।

न मद्भागवतानाञ्च प्रयान्त्योस्मि कर्हिचिन् ॥

इति चतुर्थे तस्यैवोक्तेः अत एवापि नन्पूर्व—

नैवेच्छत्याशिवः कापि ब्रह्मर्षिर्मेवमप्युत ।

भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽवश्ये ॥ इति

शिवोक्तमहिमभक्त्या भगवति समाधिस्थस्य तस्य देव्यै महि-
मदर्शनार्थं हृदि छलेन स्वयं शिवे प्रविष्टे विरतिजाता
यथोक्तं किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतोमुनिरिति तच्चा-
न्यथा न सम्भवतीति अतः श्रीविष्णवेव सर्वोत्कर्षे सिद्धे
श्रीविष्णवेनमाणकण्डेयादेवत्तदीयत्वेनैव वैष्णवेः स आदर-
णीयः वैष्णवानां यथा शम्भुरिति द्वादशान्तवचनात्परम-
वैष्णवत्वेनतु सुतरां नत एवोक्तं आदिपारादे—

जन्मान्तरसहस्रेण समाराध्यवृषध्वजम् ।

वैष्णवत्वं लभेद्धीमान् सर्वपापक्षये सति ॥

इति निन्दादिकन्तु सर्वथा परिहर्षव्यम्—

यो मां समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः ।

वितन्दन् देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवम् ॥

इत्यादिश्रीभगवत्पाक्यादिभ्यः अत्र श्रुतयः यं कामयेतमुग्रं
कृणोमि तं ब्रह्माणं तं सुमेधां यम योनिश्चन्तरिति महाशक्ति-
वचने मध्ये वामनमासानं निश्चिन्ता उपासत इति तैत्तिरी-
योपनिषदि अत्रजापकशनमेकमथर्थाङ्गिरसशिखाध्यापकेन
तत्समं अथर्थाङ्गिरसशिखाध्यापकशनमेकं मन्त्रराजाध्यापकेन
तत्सममिति श्रीनृसिंहतापन्यां तदेतच्छ्रीभागवतसन्दर्भपरमा-
त्मसन्दर्भमकिलसन्दर्भेषु विस्तृतमस्तीत्यलमतिविस्तरेण ॥ २१ ॥

इत्थमुक्तः श्रीविष्णोः कर्तृत्वं स्वयं भगवतिः श्रीकृष्ण एव
पर्यवस्यतीत्याशयेन स्वाक्षात्तन्माहात्म्यमेव विशेषतो निरूप-
यितुं प्रसङ्गान्तरमारभते—एकदेति । तुशब्दः पूर्वोक्ताद्विशेषाये-
च्छया किल प्रसिद्धी सर्वत्र सुविख्यातमेवैतदित्यर्थः अतो
भगवन्निवासेपि तदसम्भावितमिति न मन्तव्यमिति
भावः ॥ २२ ॥

यस्य पत्नी सा स विप्रः राज्ञ उग्रमेनस्य द्वारि प्रोवाच
सकाकु चुक्रंशेत्यर्थः कथं विलपन् विलापं कुर्वन् यत
आतुरः शोकपीडितः अत एव दीगमानसो दुःखित-
नितः ॥ २३ ॥

ब्रह्म वेदः ब्राह्मणज्ञानिर्घा तद्वेष्टीति तथा ब्राह्मणमरणे-
ष्वोदासीन्यादिति भावः यतः शठाधीयस्व तस्य तत्र हेतुः विष-
येषु आत्मा मनो यस्य तस्य तत्रापि हेतुः स्ववन्धोः क्षत्रि-
याधमभ्य ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रकृतेतिहासश्रवणफलमाह सूतः—इतीति । मुनेर्देवायनस्य
यस्तनयः शुक्लस्यास्यपञ्च मुखपञ्च तस्य गन्धो यस्मिन्
स्तर्पीयूषममृतमेतद्भगवतः परत्वप्रकाशकेतिहासात्मकं भयं
संस्तुतिभयं भिनत्तीति तथा सुश्लोक्यं बहुमन्तव्यं प्रसिद्धा-
मृतं तु नैव विधमितिभावः अभीक्ष्णं पुनः पुनः कर्ममुदेः
श्रोत्रचपकैः पिवन्पान्थः संसाराध्वगः, अध्वभ्रमणपरिभ्रमं
प्रकृतिमण्डलपरिभ्रमणजं भ्रमज्जहाति मुक्तो भवती—
त्यर्थः ॥ २१ ॥

अत्र केचिदध्यायं समापयन्ति अथ योसाधुकविषयः
परमपुरुषः स एव श्रीकृष्ण इति दर्शयितुमितिहासान्तरं
प्रस्तौति एकदेत्यादिना । विप्रस्य कस्मचित्पत्न्याः कुमारो हे
भारत जातमात्रस्तदैव भुवं स्पृष्ट्वा ममार ॥ २२ ॥

विप्र इति । स विप्रः राजद्वारे उपाधय निधायेदं वक्ष्य-
माणं प्रोवाच ॥ २३ ॥

इवमिति विवक्षितमेवाह द्वाभ्यां—ब्रह्मर्षि इति । ब्रह्म
ब्राह्मणान् वेष्टीति यथा तस्य शठस्य मुखेस्तेवधीयस्व
लुब्धस्य निपादतुल्यस्वाजितेन्द्रियस्य क्षत्रवन्धोः क्षत्रिया-
भासस्य राज्ञः कर्मदोषात् दुर्व्यापारदोषान्ममार्मेकः पञ्चत्वं
मरणं प्राप्तः मयितुन कश्चिदपि इति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीशुक उवाच ।

कदाचिद्वाजिमेधेन यदुमुद्यम्य केशवः ।
महीं प्रदक्षिणीकर्तुं प्राहिणोत्प्रोक्षितं हयम् ॥ १ ॥
हार्दिक्यं कृतवर्मणयुयुधानञ्च सात्यकिम् ।
चारुदेष्णं सुदेष्णञ्च प्रयुञ्ज सायमेव च ॥ २ ॥
अंशुमन्तं सुभानुञ्च बहुसैन्याञ्च ब्रह्मवान् ।
रक्षणायै तुरङ्गस्य प्राहिणोद्यदुनन्दनः ॥ ३ ॥
ते वै प्रदक्षिणं कृत्वा यसुधां प्रोक्षितं हयम् ।
उपानिन्युरर्धाघेण कालेन भरतर्षभ ॥ ४ ॥
यद्युकामं हरिं श्रुत्वा हयमेधेन भारत ।
आजगमुर्ध्वंघृतपसो मुनयः संशितव्रताः ॥ ५ ॥
होतारञ्च तथाध्वर्युमुद्रातारञ्च केशवः ।
कल्पयित्वा यथान्यायं यथान्यायं ऋत्विजः ॥ ६ ॥
ऋषिभिर्ब्राह्मणः अष्टैर्यज्ञविद्याविचक्षणैः ।
दीक्षां प्रपदे भगवान् कृतपुण्याहमङ्गलः ॥ ७ ॥
तमुपास्तुं महीपाला नानाजनपदेश्वराः ।
आजगमुर्ध्वंघृतपसोः किरीटमुकुटोज्ज्वलाः ॥ ८ ॥
पाण्डवाञ्च महीपाला यज्ञवशानमिच्छवः ।
आहूतावासुदेवेन द्वारकामाययुर्नृप ॥ ९ ॥
तस्मिन्तथा वर्त्तमाने हयमेधेन महोत्सवे ।
आसंस्तुता द्विजा भोज्यवत्प्रगोभूमिकाञ्जनैः ॥ १० ॥
दीक्षां प्रविश्य गोविन्दः कामैर्लपयति द्विजान् ।
भुञ्जानेषु द्विजान्येषु प्रत्यगृह्णन्तु वाञ्छितम् ॥ ११ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आसीनेषु यथायोग भूपाखण्डेषु समस्तः ।
वदन्तु मा शब्द इति ध्वजध्वजपाणिषु ॥ १२ ॥

तृणमूलधरः कश्चिद्वाहणोऽभ्येत्य सत्वरः ।
सुकोश आसं उद्वाहुर्यद्वाटमुले स्थितः ॥ १३ ॥

धृत्वाभमकण्ठः शुष्कास्यो गलदापाकुलक्षणः ।

लोकसंप्रदायाभ्युपगम्यकरणमन्यासाध्यमृतविप्रपुत्रानयन-
माहात्म्यञ्च निरूपयत्यस्मिन्ध्याये तत्रादौ हयस्य प्रदक्षिणाप्रकारं
वक्ति कदाचिदिति उद्यम्य उद्योगं विधाय ॥ १-२ ॥

वहवः क्षेप्याः सेनानायका येषां ते तथा तान् यदु-
च्यतेति यदुत्तमः ॥ ३-४ ॥

हयमेधनाभ्युपगम्य दीर्घकालं तपो येषां ते तथा ॥ ५-७ ॥

उपास्तुं निवेदितुं किरिदैः सुवर्णैश्चोज्ज्वलाः ॥ ८-११ ॥

वेप्रेण कर्कराः कर्कशाः पाणयो वेषां ते तथा तेषु ॥ १२ ॥

तृणमूलधरः तृणानां मूलं चूडां धारयतीति तृणमूलं यद्वि-
च धारयतीति वा ॥ १३ ॥

॥ १३-२४ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमुपाख्यानस्य फलपर्यन्ततामुक्त्वा तस्य च फलं सर्व-
दैव ज्ञापयितुं सुतः फलधुनिमाह-इत्येतदिति । इतीति कथा-
समाप्तिः एतदित्यनुवादः यतः कुतश्चिदपि श्रुतं भगवच्चरित्रं
कार्यं साधयत्येव फलरूपता तु साधारणानामपि भक्तमुल-
्लेखणादेव भगवन्तं ज्ञापयितुं विशेषणं मुनितनयास्यपद्म-
गन्धपीयूषमिति मुनितनयत्वेनाप्यथा ज्ञानं निवर्त्तयति आस्य-
पद्ममिति पाने क्लेशाभाव उक्तः अधः स्थितपद्मे तु निस्सतासम्पा-
दनं क्लेशा इति गन्धयुक्तं पीयूषमिति भक्तिरसालोदितं चरित्र-
मुक्तं अनेन स्तुतः पुरुषार्थता निरूपिता साधकत्वमप्याह-
भयभयभिरिति । संसारभयं निवर्त्तयति भयपदं भयस्यानि-
वर्त्यत्वं ज्ञापयति कीर्त्तयेत् एतत्साधकत्वे हेतुमाह, परस्व पुंस
इति नहि प्रकृतिमध्यस्थितस्य चरित्रमेतादृशं भवतीति
शब्दतोऽप्युक्तं तामाह, सुश्लोकमिति । शोभनाः श्लोका
व्यासादिकृता यस्मिन् भवणपुटैरित्युत्तमिषतर्कपुटैरिति बहु-
वचनेन वरत्वेन प्राप्तेः विधत्स्वकर्णायुतमिति वाक्यात् एवं
यः भूत्वा अभीक्ष्णं पिबति तस्य साधनवशास्त्वितोपि क्लेशो
निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं प्रमाणबलेन भगवतो ज्ञानशक्तिर्निरूपिता
प्रमेयबलेन निरूपयितुमुपाख्यानान्तरमारभते शुकः स्वय-
मेव-एकदेति । इतीदृशानीत्यन्तेन । प्रमेयबलेन पूर्व-
पक्षे कालस्यापि बलं निरूपणीयं ततो न देशादीनां बलेन
सह-विरोधः एते, दशबीलारूपाः प्राणरूपा वा निर्गुणया
भक्त्या सह भक्तिरूपा वा येषां अर्थे भगवान् गच्छतीति
तेजसाः प्रत्यापत्तिरपि कर्तव्येति भगवतो गमनमित्येके अनि-
वर्त्तयित्वा भर्तुनेन सह गमनं भर्तुने सर्वदेवतानामस्माणि
[१०८]

धर्म्मस्त इति तत्सामर्थ्ये निराकृते सर्वेषामेव सामर्थ्ये निरा-
कृतं भवतीति ज्ञापयितुं तत्कथा एकदा यस्मिन् काले
भगवतः स्वसामर्थ्यप्रदर्शनेच्छा तु शब्दो वैकुण्ठे कथमेव-
मिति शङ्कायावृत्त्यर्थः कस्यापि चिद्विप्रपत्न्याः कुमारकः पुत्रः
जातमात्र एव तदानीं कालो भूमौ तिष्ठतीति भूमिस्पर्श-
मात्रेणैव मृतः किलेति प्रसिद्ध्या शुकः स्वदोषं परिहरति भार-
तेति विश्वासार्यम् ॥ २२ ॥

ततो ब्राह्मणः अभूतपूर्वोऽयमर्थ इति भगवता कालस्य
पूर्वं भोगोपि व्यावर्त्तित इति विद्यमानेपि भगवति यत्पुत्र-
मरणं तच्छम्भुकन्यायेन जातमिति प्रत्यापत्तिर्भविष्यतीति राज-
दोषेणैवमिति तान् ज्ञापयन् बालकं गृहीत्वा राजद्वारं गत
इत्याह-विप्रो गृहीत्वेति । उपचारश्चावृत्त्यर्थं मृतकमिति
राजद्वारं ज्ञापयित्वेति विचारार्थं शब्दाहकस्य वचनं उप-
धाय इदं प्रोवाच्यत्याह-विलपकिति । कृत्रिमज्ञानमुदासाय
बाह्यो भाव उक्तः दीनमानस इत्यान्तरः ॥ २३ ॥

बोधनार्थमाह-ब्रह्मद्विष इति ज्ञाभ्यां । प्रकृताप्रकृतभेदात्
द्वारकायां तादृशो राजा मृग्यते तादृशो ऽयमुत्पलेनो न भव-
तीति तादृशः प्रायेण भविष्यतीति आशयेनाह-राज्ञो दोष
त्रयं महत् ब्रह्मद्वेषो जडबुद्धिः लोभश्चेति विषयात्मकता च
चतुर्थः साधारणः चतुर्विधेऽपि प्रावेणायं राजा ब्रह्मद्वेषेण
तस्य धर्माभावः शठबुद्ध्या नार्थः लोभाच्च कामः विषयासक्त्या
न मोक्ष इति स राजा सर्वपुरुषार्थवञ्चितो भवति तादृशस्य
कर्माणि तस्य पुरुषार्थाभावात् तत्रापकारं कर्तुं समर्थानि
मनुपरि पतितानीत्याह, पञ्चत्वं मे गतोर्भक्त इति चतुष्टु-
स एव गतः तस्यैव पञ्चत्वं स्वप्नबन्धुत्वाद्वा न भविष्य-
तीति ब्राह्मणस्तदीया इति तेषु पतति ॥ २४ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पद्मगन्धपीयूषमित्युपाख्यानस्यास्य पीयूषत्वान्नध्वरो-
निवर्त्तकत्वं पद्मगन्धवत्त्वात् भक्तमधुकराकर्षकत्वञ्च ॥ २१ ॥
तद्वत् भगवत्पदं सर्वोत्कर्षमुक्त्वा भगवत्स्येपि कृष्णस्य
सर्वमहोत्कर्षं वक्तुं किमपि तच्चरितमाह-एकदेति ॥ २२-२३ ॥
क्षत्रबन्धोरिति मयि न कापि दोषः अतो राजदोषेणैव
मत्पुत्रो मृतः ॥ २४-२५ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुश्लोकं सुयशः ॥ २१ ॥
सच्च सर्वभेषुः पुरुषः भीकृष्ण एवेति दाढ्यार्थमिति दासा-
न्तरमाह एकदेति ॥ २२-२३-२४-२५ ॥

भाषाटीका ।

सरस्वती के तीर निवासी ऋषिजन मनुष्यों के सम्बन्ध
निवृत्ति के अर्थ इस प्रकार विष्णु भगवान् के महत्त्व का

हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेन्द्रियम् ।
 प्रजा भजन्त्यः सीदन्ति दरिद्रा नित्यदुःखिताः ॥ २५ ॥
 एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च ।
 विसृज्य स नृपद्वारि तां गाथां समगायत ॥ २६ ॥
 तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवान्तिके ।
 परेते नवमे बाले ब्राह्मणं समभाषत ॥ २७ ॥
 किं म्निद्रह्यंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः ।
 राजन्यबन्धुरेते वै ब्राह्मणाः सन्नमानते ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

निर्णय कर परम पुरुष के चरणारविन्द की सेवा कर
 मुक्ति को प्राप्त होगए ॥ २१ ॥

सुत उवाच ।

इस प्रकार जिसका पहले वर्णन किया गया तथा
 संसार भय का भेदन करने वारा और व्यास मुनि के
 पुत्र शुकदेवजी के मुख कमल की सुगंध मिश्रित अमृतके
 समान प्रशंसा के योग्य परम पुरुषनाथपण के पतादश
 महत्त्व को संसार मार्ग में वर्तमान जो कोई निज कर्ण
 रूप दोनान से निरंतर पान करता है वह संसार मार्ग के
 भ्रमण करने से परिभ्रम को छोड़ देता है ॥ २२ ॥

भीशुक उवाच ।

हे भारत ! अनंतर एक समय द्वारका में विप्र की
 स्त्री का बालक जन्म लेनेहि भूमि का स्पर्श कर मर गया
 इस प्रकार का एक इतिहास है ॥ २३ ॥

पुत्र के मरण से दुःखित मन वारा व्याकुल चित्त वह
 ब्राह्मण मरे हुए बालक को लेकर राजा उग्रसेन के
 दरवाजे पर उस को रख कर बिलाप करता भया यह
 बोला ॥ २४ ॥

भीधरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ब्रह्मद्विष इत्यादिकां तां गाथां वाक्यम् मयि न काञ्चि-
 दोषोऽतो राजदोषेणैव मत्पुत्रा म्रियन्त इति वारम्बारं श्रुको-
 शेत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥

ब्रह्मन् ! किं स्थितिः किमर्थं कृथा रोदिति यतस्त्वन्निवासे
 धनुर्धरमात्रोऽपि राजन्यबन्धुरपि नास्ति ब्रह्मण्यस्य तु का
 वार्ता एते तु सन्ने याग इव ब्राह्मणा मिलिता भवितुमर्हन्ती-
 त्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

राजदोषेणात्मनो बालकमरणे शास्त्रं प्रमाणयति हिंसति ।

हिंसाविहारस्वे हेतुः दुःशीलं दुष्टकभावं तत्र च हेतुः
 अजितेन्द्रियं भजन्त्यः सीदन्ति कीदृशाः दरिद्राः नित्यं दुःखिता-
 ष्वपि विविधशोकाकांताः सत्यः ॥ २५ ॥

तुच्च तृताये च चकारादन्वमपि नवमानं विप्रर्षि-
 रिति तस्य स्वतो दोषाभावेचादेर्यच्च योग्यत्वं दर्शितं तं
 गाथामिति तस्याभिधेयत्वेन ब्रह्मद्विष इत्यादिका तत्परोषकत्वेन
 हिंसत्यादिका ज्ञेया ॥ २६ ॥

केशवस्येवाग्निके वर्तमानस्तां गाथाम् उपश्रुत्य पारदपर्वणेन
 श्रुत्वा ब्राह्मणमुपेत्य सम्यक् साध्वामनमुच्चरन्वाच ॥ २७ ॥

ब्रह्मद्विषादि सगौरवसम्बोधनं तस्य सान्त्वनार्थं विश्वासना-
 र्थञ्च तत्रत्यानां तदुपेक्षादोषव्यजनार्थञ्च राजन्यबन्धुरपि किमुत
 राजन्य इत्यर्थः वै उत्प्रेक्षायाम् ॥ २८ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

द्वितीयं तृतीयपर्यायम् ॥ २६ ॥

कर्हिचित् कदाचित् ॥ २७—४० ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशेखरिका ।

सुत्रबन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोर्भकः इत्युक्तं तदेव
 दृढीकरोति हिंसैव विहारो यस्य तं दुष्टं शीलं वृत्तिर्यस्य
 तमजितेन्द्रियं नृपं भजन्त्यः प्रजाः सीदन्ति दुःकृष्यन्ति नित्यं
 दरिद्रा दुःखिताश्च भवन्ति ॥ २५ ॥

एवमिति । एवमेवचाष्टकत्वः स विप्रो नृपद्वारि मृतकं
 विसृज्य तां गाथां ब्रह्मद्विष इत्यादिवाक्यमगायत प्रोवाच ॥ २६ ॥
 तामिति । परेते मृते सति नवमे बाले पूर्ववद्विप्रेण गीतां
 तां गाथां श्रुत्वा ॥ २७ ॥

भाषणमेवाह—किं स्थितिः । विभिः, हेब्रह्मन् इह
 त्वन्निवासभूते पुरे धनुर्धरःकोऽपि नास्ति किं सित् धनुर्धर-
 मात्रो राजन्यबन्धुरपि नास्ति किमित्यर्थः । ब्रह्मण्यो नाक्ये-
 वेति भावः । एते तु सन्नमानसते ये ब्राह्मणाः सन्नयागे ब्राह्मणा
 इव मिलिताः अनादिभिर्युक्ताः सुकमासत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

- इत्युक्त्वा सपुनश्चैव चुक्रोश भृशदुःखितः ॥
- तदाकर्णार्जुनो मानी समुत्थाय वरासनात् ।
- अपृच्छत्स्वयमासाद्य ब्राह्मणं केशवान्तिकात् ॥
- किमासन्नर्मका ब्रह्मंस्तव केनास्मि दुःखितः ।
- ब्रूहि तत्स्वमशेषेण त्वामद्य सुखयाम्यहम् ॥
- इत्युक्तो ब्राह्मणः प्राह जातो जातोऽर्मको मम ।
- मीयते तात केनापि तत्क्षणे सूतिका गृहात् ॥
- हिसाविहारादिकर्मयुक्तं नृपतिं भजन्त्यः सीदति ॥ २५ ॥
- द्वितीयं द्विवारं तृतीयं त्रिवारं पुनश्चतुर्वारम् ॥ २६-२७ ॥
- केनापि पुंसा मीयते । ० ॥

किमाहेत्यत्राह किं ब्राह्मणेति । इह त्वन्निवासस्थाने धनुर्धरो नास्ति किमित्यब्रवीत् धनुर्धरेण किं कार्यमत्राह राजन्यबन्धो-रिति एते ब्राह्मणा राजन्यबन्धोर्हेतोः सत्रमासते वै ॥ २८ ॥

भीमबलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

- ननु पुरोहितविषयमेतत् गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति वाक्यात् साधारणश्च ब्राह्मणत्वं तादृशः कथं दुःखी जात इति चेत्-त्राह—हिंसाविहारमिति । राज्ञो महान् त्रिदोषः सर्वानेव व्यभ्रंति राज्यस्थितान् निषिद्धस्य कर्त्ता विहितस्याकर्त्ता दुष्ट-पोषकश्चेति दोषत्रयं क्रमेणाह—हिसायांमेघ विहारो यस्य दुष्टं कृत्तिं यस्य न जितानीन्द्रियाणि येनेति तादृशं नृपतिं भजन्त्यः प्रजाः क्रमेण तत्तद्दोषं प्राप्नुवन्ति आदायवसाद-हिसाफलं मृतप्राया भवन्तीत्यर्थः दुःशीलत्वात् धर्माभावात् द्विष्टा भवन्तीत्यर्थः ततः शत्रुजयाभावात् नित्यदुःखिताः एवमुपदेशार्थमुक्त्वा बालकं गृहीत्वा गच्छति ॥ २५ ॥
- एवमेकवारकथामुक्त्वा पर्यायान्तरेष्वप्युपदिशति एवं द्वितीयमिति । द्वितीयमप्येवमेव बालकमानीयैव वदति ततो लोकानां प्रतीतिर्जातेति पश्चात् षट् पुत्रा नानीताः परं स्वयमेवागत्य वाक्यं वदति तृतीयं तु तत्रैव त्यक्तवानिति लक्ष्यते द्वारकायां भगवान् मुख्यः स तूर्णीं तिष्ठति तत्रत्याः सर्वे एव तूर्णीं तिष्ठन्ति यथा कायिकोपराधः ब्राह्मणस्य सोद्विग्नः एवञ्चाचनिकोपीति यथा ब्रह्मविचारार्थं प्रवृत्तस्य वथेति ब्राह्मणः कार्यं तथात्रापि भगवता नीयन्त इति तूर्णीं भार्यः ॥ २६ ॥

ततो भिन्नस्वभावः जीवभावमेवापन्न इति द्वारकायामपि गतो लौकिकबुद्ध्याऽऽविष्टः साभिमानः किञ्चिदुवाचेत्याह—ताम-र्जुन इति । केशवान्तिक एवोपविश्य उपभृत्य ब्राह्मणं समभाष-तेति सम्बन्धः भगवान् भक्तार्थमेव सर्वं करोतीति ज्ञापयितुं तत्र विलम्बाभावात् परेते नववे बाल इत्युक्तं गुणानां कार्यं जाते अहङ्कारदेवता असहमाना तथा प्रोवाच इतीव पुत्रा मर्यादायामेकस्यां दशाक्यां पुत्रानाधेहीति श्रुतेः अत एक एवा-वशिष्यते अतो विलम्बमकृत्वा ब्राह्मणं समभाषत अर्जुनो-प्येव मन्थते मृत्युरेन नयतीति समुत्पुत्राहृष्टस्त्रिषोर्भिन्नं तनु-पपादितं वत्स ब्रह्मचर्यं च उमे भवत मोदनः मृत्युर्यसो-

पसेवामित्यत्र तुल्यव्यसनस्वामित्रत्वं तत्रोभौ स्वधर्मपरौ मृग्येते ननु जानिमात्रपराविति तदाह राजन्यबन्धोर्हेतेति एतेनोत्तमाः क्षत्रियाः एतेषां पूर्वजाः परं राजन्या स्थिता इत्यर्थः ननु ब्राह्मणानामेष दोषः कुतो न भवतीत्याकाङ्क्षाया-माह, ब्राह्मणास्तु सत्रमासते एव अतः अलौकिकदोषेणन बालकानां मरणं किन्तु क्षत्रियाणां दोषेणेत्याह, धनदारात्मजा-युक्ता इति । धनदारात्मजैः सर्वथा अपेक्षितैः अयुक्ताः रहिता एकाकिन इत्यर्थः यत्र ब्राह्मणाः एवं दुःखं प्राप्नुवन्ति ते वै निश्चयेन राजन्या नष्टा एव राजन्येषेण कृत्वा लोकेभ्यो ऽन्नं प्राप्य जीवन्तीत्यसुम्भरा ब्राह्मणभेदरक्षितो भवेत् सोम्यं रक्षयेत् नत्वात्मानं स पालयितुं शक्तः तथा सति क्षत्रियनिर्माणं व्यर्थं स्यात् अतो ह्यन्यान्वमात्मानं ब्रह्म-क्षत्रञ्च रक्षतस्तन्नाणायान्क्षत्र्यास्मानिति च तस्मादवश्यमत्र क्षत्रियेण रक्षा कर्त्तव्या अतोहं करिष्यामीत्याह, अहमिति धां स्त्रीपुरुषयोः तस्मिन् रक्षिते उभयोरुपकार इति तस्मै दया-वत्त्वं सूचयितुमाह, दीनयोरिति । ननु त्वयाक्ये को विश्वास इति चेत्तत्राह, अनिस्तीर्णप्रतिज्ञ इति । नन्वाग्नप्रवेशे किं स्यात् बालकस्तु न जीविष्यत्येवेत्याशयेनाह, हतकल्मष इति । तदा तस्य पापं न भवति क्षत्रिवदेहस्य परित्यागात् तदा ब्राह्मणस्तमुपदिशति अहं मत्वा मित्रत्वात् ॥ २७-३० ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

- तां ब्रह्मद्विप इत्यादिकां गाथाम् ॥ २६-२७ ॥
- राजन्यबन्धुरिति निकृष्टः क्षत्रियोपि किं नास्ति ब्रह्मण्यस्य का वर्त्तते गर्वात् तत्रत्यान् प्रतिकटाक्षः ननु राजन्या अत्र सङ्कटे वद किं कर्त्तुमर्हन्ति तत्र तर्ज्ज्यादर्शयन्नाह—एते ब्राह्मणाः अत्र सत्रयागमासते कुर्वन्त्येव तत्किलपाठ्यमाना इमे एव नाशमर्हन्तीति वक्रोक्तिः ॥ २८ ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

- तां गाथां ब्रह्मद्विप इत्यादिवाक्यम् ॥ २६-२७ ॥
- धनुर्धरः राजन्यबन्धुः निकृष्टक्षत्रियोपि किं विन्नास्ति एते राजन्यनामकाः वै निश्चितं सत्रमासते यागमुद्दिश्य तिष्ठन्ति ॥ २८ ॥

माया टीका ।

ब्राह्मणों के साथ द्वेष करने वारे शठ बुद्धि खोभी विष-यन में मनवारे क्षत्रियों में अधम इस राजा के दोषने मेरा पुत्र मरण को प्राप्त होगया ॥ २९ ॥

प्राणियों की हिंसा हि जिस का विहार, दुष्ट शील स्वभाववारा, इन्द्रियों को नहि जीतने वारा ऐसे राजा की सेवा करने वारी प्रजा, दरिद्री निष्ठ दुखी होकर हंश हि पावती है ॥ २६ ॥

धनदारात्मजापृक्ता यत्र शोचन्ति ब्राह्मणाः ।

ते वै राजन्यवेपेण नटा जीवन्त्यसुम्भराः ॥ २९ ॥

अहं प्रजां वां भगवन्नक्षिष्ये दीनयोरिह ।

अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच ।

सङ्कर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः ।

अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवन्ति यत् ॥ ३१ ॥

तत्कथं नु भवान् कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः ।

विकीर्णसि त्वं बालिश्यात्तत्र श्रद्धमहे वयम् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

इसी प्रकार दूसरे तीसरे मरे बालक को राजा के दर-
बाजे पर धरकर वह ब्राह्मण उसी गाथा का गान करता
भया कि जिस को पहले कह भाए हे ॥ २७ ॥

किसी समय जब मैं बाबक के मरने पर राजा के
समीप में स्थित श्रीकृष्ण के पास में स्थित अर्जुन उस
गाथा को सुनकर उस ब्राह्मण के प्रति बोला ॥ २८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेवाह—धनदारात्मजापृक्ता यत्रेति धनादिभिर्विमुक्ताः
सन्तो यत्र येषु जावत्सु राजन्येषु शोचन्ति ते जीविकां
सम्पादयन्ति ॥ २९ ॥

हतकल्मष इति अग्निप्रवेशेन ब्राह्मणविलापश्रवणपातका-
त्पूतो भवेयमित्यर्थः । अहतकल्मष इति वा ॥ ३०—३१ ॥

न भद्धमहे ने सम्प्रतीमः ॥ ३२—३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवर्णवर्तोषणी ।

किम्वा परमनीचत्वेनैव वितर्क्या इत्याह—धनेति धनादीनां
यथोत्तरं श्रेष्ठ्यम् ॥ २९ ॥

वां युवयोरिति महाशोकेन ब्राह्मण्या अपि तत्रागमनात्
किं वा तस्या सहस्रहो दुःखाव्यजनार्थं अन्यत्तैः यद्वा अग्नि-
प्रवेशे प्रयोजनमाह हतकल्मष इति स्थामिति शेषः ॥ ३० ॥

सङ्कर्षण इति युग्मकम् तत्र सङ्कर्षणादिचतुर्णां नाम
व्युत्पत्त्यै स्पष्टमहिमसासाभ्येप्युत्तरयोर्विशेषणदानेन पूर्वाभ्यां
साभ्यमभिप्रेति यत् मत्पत्यरक्षणकर्म कर्म त्रातुं निर्विघ्नीकर्तुं
न शक्नुवन्ति नात्सहन्ते तत्कालु जगदीश्वरैस्तैरपि दुष्करं
कर्म भवान् कथन्तु त्रातुं शक्नोति तस्माद्बालिश्यादेव त्वं

तविकीर्णसि तत् एव वयं न भद्धमहे ॥ ३१—३२ ॥

भीमजीवरात्रवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रिका ।

यत्र येषु जीवत्सु ब्राह्मणाः धनदारात्मजैः अयुक्ताः एवं शोचन्ति
ते वै राजन्यरूपेण क्षत्रियवेपेण नटा इव असुम्भरा स्त्राणपोषणपन्नाः
जीवन्ति ते जीवच्छ्रवणाया इति भावः ॥ २९ ॥

अहमिति । दीनयोर्वा युवयोः प्रजां जानिष्यमाणं पुत्रमहम्
इहैव स्थित्वा रक्षिष्ये यद्यहमनिस्तीर्णप्रतिज्ञः अनिष्पादित-
प्रतिज्ञः स्यां तर्ह्यग्निं प्रवेक्ष्ये ततो हतकल्मषः ब्राह्मणविलाप-
श्रवणपातकादनृतभाषणाच्च पातकात्मुक्तो भवेयं अपहत-
कल्मष इति वा च्छेः । यद्यनिस्तीर्णप्रतिज्ञस्तर्ह्यनिरस्तपापस्तदपनो-
दनाय प्रवेक्ष्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवमुक्तः प्राह विप्रः सङ्कर्षण इति द्वाभ्याम् सङ्कर्षणो बलदेवः
वासुदेवः कृष्णः धन्विनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नः न विद्यते प्रतिरथः
समवजो यस्य सोऽनिरुद्धश्चेत्येते यन्मदपत्यं त्रातुं न
शक्नुवन्ति ॥ ३१ ॥

इत्यमुक्तः प्राहार्जुनं तज्जगदीश्वरैः अपि कर्तुमशक्यं मत्-
पत्यप्राणात्मकं कर्म कथं भवान् कर्तुं शक्नोति यतस्त्वं बालि-
श्याद्वह्नाभ्योर्व्याह्रा विकीर्णसि तत्तस्माद्वयं न भद्धमहे नबिश्च
सिमः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राजापि स एव भेयानितरो दुःखहेतुरित्याह—धनदारेति ।
यत्र बहिमन् देशे राजन्यवेपेणासुम्भरा नरा जीवन्ति तस्मिन्
देशे स्थितास्ते भृत्या राजा भरणीयाः ब्राह्मणाः धनदारा-
त्मजैः सह शोचन्तीत्यन्वयः यद्वा यत्र येषु राजसु सत्सु
ब्राह्मणा धनादिभिः सह शोचन्ति ते राजन्यवेपेण नटा
एव जीवन्ति नतु सङ्ख्याः कुतः अस्तु सुराः क्षाणपोषण-

अर्जुन उवाच ।

नाहं सङ्कर्षणो ब्रह्मन् कृष्णः कार्त्तिकेव च ।
अहं वा अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः ॥ ३३ ॥
मावमंस्था मम ब्रह्मन् वीर्यं त्र्यम्बकतोपणम् ।
मृत्युं विजित्य प्रथमे आनेष्ये ते प्रजां प्रभो ॥ ३४ ॥
एवं विश्रम्भितो विप्रः फाल्गुनेन परन्तप ।
जगाम स्वयहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ॥ ३५ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्त्रावली ।

परावणा वै यस्मात्तस्माद्दीनयोर्युधयोः अहत कलमयः मिथ्याप्रति-
वृत्त्यात् ॥ २९-३० ॥

तत्रार्जुनस्याहङ्काराविष्करणाय ब्राह्मणो धृति-सङ्कर्षण-
इति । सङ्कर्षणादयत्नात् न शक्नुवन्ति यद्यस्मात्तस्माज्जयन्ती-
भ्यर्द्धुं कर्म कथं चिकीर्षन्ति बालिशो बालमूर्खयोरिति
वचनात् बालिहयात् आत्मशक्त्यनभिमानात् इह कर्मणि तथं
वाक्यं न भद्भम्हे ॥ ३१-३२ ॥

भीमव्रतभावायकृतसुबोधिनी ।

सङ्कर्षणो वासुदेव इति चतुर्भूति भगवन्तं सर्वथा स्वभा-
वतोपि रक्तं निर्दिशति-सङ्कर्षण इति । धृतिनां धर इति
लौकिकमपि सामर्थ्यं सूचितं पूर्वयोस्तु सामर्थ्यं दृष्टचरं
अनिरुद्धत्वप्रतिरथः न केनापि रुद्ध इति सार्थकता तस्य
निरूपिता एवं मिलिता अपि अस्मत्पुत्रं प्राप्तुं न शक्नुवन्ति
यस्मात्कारणात् अस्ति किञ्चित् कारणं येन तेषां न शक्नु-
वन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सावता किमित्यत आह-नत्कथमिति । एते जगदीश्वराः
भगवद्वर्तमानत्वात् असाध्यं बाल एव वदतीति त्वं बालिशः
अतस्तव वाक्यं न भद्भम्हे अर्जुनस्त्वेवं मन्यते चतुर्भूति-
भगवान् प्रान्नियतकार्यकर्ता तदंशोपि तत्रैव निविशते यस्तु
तदंशोऽपि भूत्वा विशेषकार्यार्थं उत्पन्नः स एवं कर्तुं शक्नो-
तीति ॥ ३२ ॥

भीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अत्रत्यानां राजन्यबन्धुरत्वे प्रमाणं शृण्वत्याह-धनादिभि-
र्युक्ता विद्युक्ताः यत्र येषु जीवन्तु शोचन्ति ॥ २६ ॥

यामिति महाशोकं ब्राह्मण्या अपि जैनवत्यालत्रात्म-
नात् न निस्तीर्णा किन्तु भग्नैव प्रतिष्ठा यस्य तथाभूतश्चे-
द्दे त्वां अग्निं प्रवेक्ष्यामीति तत एव हतकलमयः प्रतिष्ठाभङ्ग-
लक्षणदोषरहितः स्यात् ॥ ३०-३१ ॥

[३०-६]

न भद्भम्हे न विश्वसिमः ॥ ३२ ॥

अमिच्छुकदेवकृत्तसिद्धान्तप्रदीपः ।

किं बहुना यत्र येषु सत्तु धनादिभिः पृक्ता विद्युक्ताः
ब्राह्मणाः शोचन्ति ते असुम्भराः नटा एव राजन्यवेपेण
जीवन्ति ॥ २९ ॥

तद्विनिर्दिष्टप्रतिष्ठासदा अग्निं प्रवेक्ष्ये ततः हतकलमयः
प्रतिष्ठाया अपालनेन भविष्यति यत्पानकं तद्विमुक्तो भविष्या-
मीत्यर्थः ॥ ३०-३४ ॥

भाषा टीका ।

हे ब्राह्मण ! तू वृथा रुदन क्यों करता है क्यों कि जहां
तू रहता है इस द्वार का मैं धनुषधारी कोई उत्तम
क्षत्रिय नहीं है इसकी कर्पाह क्या है किन्तु कोई अधम
क्षत्रियभी नहीं है और द्वारका निवासी जिनने यदुवशी
है एसवन्तों समाज में मिले हुए ब्राह्मणों के समान घेठे
हुए हैं ॥ २९ ॥

जिन क्षत्रियों के जीवनें २ धन स्त्री पुत्रों से वियोग को
प्राप्त ब्राह्मण शोच करने हैं वे क्षत्रियों के वेप से नटों
के समान अपने प्राणों का पोषण कर केवल जीयते
मात्र है ॥ ३० ॥

हे भगवन् ! दीन स्त्री पुरुष आप दोनों के बालकको
इहां वर्तमान में रक्षा करूंगा यदि मैं इस प्रतिष्ठा का
निस्तार न करूंगा तो अग्नि में प्रवेश कर जाऊंगा अग्नि में
जलने से मैं पापते छूट जाऊंगा ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

मेरे पुत्रकी रक्षा करने का बलदेवजी समर्थ नहीं
अर्द्धकृष्ण समर्थ नहीं धनुषधारियों में अग्र प्रयुक्त समर्थ
नहीं जिस के समान दूसरा वीर नहीं पतादश अनिरुद्ध
भी समर्थ नहीं ॥ ३२ ॥

अधिरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं प्रीतिवादेर्विश्रम्भितो विश्वसं प्रापितः निशामयन्
शृण्वन् ॥ ३५-३६ ॥

प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः ।

पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥

श्रीमन्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतांषिणी ।

सङ्कर्षण इति गर्भसङ्कर्षणस्य कृष्णश्चेति सुहृदामत्वमाश्रया-
भिप्रायेण नञः पुनः प्रयोगो निषेधदाकार्यार्थं कार्ष्णिरेवच
प्रयुक्तोपि अत्यन्तावज्ञया अनिरुद्धस्य नामापि न प्रस्तु-
तम् ॥ ३३ ॥

इयम्बकस्य किरात[त्त्व]च्छन्नस्तोषणं तत्तुल्यतया प्रीतिकरं
तथा भारताख्यानात् अथ विप्राश्वासनार्थं प्रतिजानीते मृत्यु-
मिति प्रधने रणमध्वं विशेषेण मारणादिना ज्मिन्वा प्रजाः
सर्वानपि पुत्रान् न केवलमेतां प्रजामिति पाठो बहुत्र
श्रीमदर्जुनस्वापीदृशी गर्वोक्तिर्ब्रह्मवयदेवस्य विप्रोपेक्षया सख्येन
क्रोधभवमनोदुःखविशेषोत्पत्तेः तेन तदुपेक्षाच्च द्विजात्मजा
मे युववादिर्दृष्टुनेति भामहकालपुराधिपवक्ष्यमाणानुसारेण
तदुत्कण्ठाप्रतिपालनाय तत उभयमपि समञ्जसम् ॥ ३४ ॥

निशामयन् पश्यन् अनुभवन् शृण्वन्निति यावत् परन्तप
हे शत्रुनाशनेति त्वदेतादृशत्वकारणस्य त्वत्पितामहस्य तस्योक्तौ
वीर्य्ये वा विप्रस्य विभक्तसो युक्त एवेति भावः ॥ ३५ ॥

प्रसूतिकाल इत्यनेन तदर्थं द्वारकायामेकादशमर्जुनस्य
वासो ज्ञेयः आतुरो भयपीडितः सन्नाह—रात्रावर्जुनान्ति-
कमागत्येतिशेषः । एवमग्रेपि ताद्विप्रगृहं गतः सन्निति शेषः
तथाच हरिवंशेऽर्जुनवाक्ये “गतेऽर्जुरात्रसमये ब्राह्मणो भय-
विह्वलः । उपागम्य भयादस्मानिदं घचनमब्रवीदित्यादि—

मुहुर्त्तेन वर्यं प्रामं तं प्राप्य भरतर्षभ ।

विभ्रान्तवाहनाः सर्वे निवासायोपसंस्थिताः ॥

इतिच ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युक्तः प्राहार्जुनः “नाहमिति द्वाभ्याम् कार्ष्णिः कृष्णस्या-
पत्यं पुमान् प्रयुक्तः चकारादनिरुद्धश्च न भवामि किन्तु तेभ्यो-
प्यतिशयितशक्तिर्जुनोऽहं यस्य अर्जुनस्य गाण्डीवं नाम धनु-
रस्ति ॥ ३३ ॥

हे ब्रह्मन् ! मम वीर्यं मावमंस्याः अवहेलने माकार्षीः
तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि इयम्बको रुद्रः सन्तुष्यते ऽनेनेति
तथा तम् अतो हे प्रभो ! मृत्युमपि युक्ते विजित्य तव
प्रजामानेष्ये ॥ ३४ ॥

एवमिति । इत्थं फाल्गुनेनार्जुनेन विश्वम्भिनः विश्वासं
प्रापितः विप्रः प्रीतः स्वगृहं जगाम ततो हे परन्तप !
पार्थस्य वीर्यं निशामयन्नास्ते इति शेषः ॥ ३५ ॥

प्रसूतीति । भार्यायाः प्रसूतिकाले आसन्ने सति तदा
द्विजसत्तमः आतुरः सन्नर्जुनं प्रतीत्यमाह—कथं मम प्रजां

मृत्योः पाहि पाहीति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति विश्वम्भयित्वां तं कृष्णमाहार्जुनो नृप ।
अनुष्ठां देहि भगवन् ब्राह्मणार्थं प्रयास्यतः ॥ क ॥
यजतां वाजिमेधेन भवानेभिर्महात्मभिः ।
इति प्रयन्तं वीमत्सुमनुष्ठां प्रेक्षुनच्युतः ॥ ख ॥
षडतूणं च गाण्डीवं स्मयमानोऽब्रवीद्वचः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहमेवागमिष्यामि न त्वया शक्यतेऽर्जुन ।
तमसाधारणं भूतं मन्त्रे येन हतोभक्तः ॥ ग ॥

अर्जुन उवाच ।

सङ्कोकपालो देवेन्द्रः स्त्राण्डवो विजितो मया ।
किसतरूपी युक्तेन तापितश्चाप्रियम्बकः ॥ घ ॥
निवातकवचाश्चैव वामयेनापि दुर्जयाः ।
मयैवनिहताः सङ्क्षेपेहिरण्यपुर्यासिनः ॥ ङ ॥
तेभ्योऽधिकतरं भूतं किं नु दानवसूदन ।
विभीष्यसि मां कस्मादनुष्ठां देहि साम्प्रतम् ॥ च ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तः प्रदक्षौ कृष्णस्त्वनुष्ठां सद्यस्ताचिने ।
निर्ययी यक्षशाखायाः सङ्गृहीत शरासनः ॥ छ ॥
रथमास्थाय विपुले समुच्छ्रितकपिध्वजम् ।
अग्रे ब्राह्मणमारोप्यतस्त्राममभितो ययौ ॥ ज ॥
तत्रगत्वा प्रविष्टायां तत्पत्न्यां सूतिकागृहम् ।
ब्राह्मणं प्राह वीमत्सुरवरोप्य रथान्तरूप ॥ झ ॥

अर्जुन उवाच ।

याहि स्वभवनं ब्रह्मन्नभयं तव सर्वतः ।
दक्षं मयाऽद्य तज्जीतां पत्नीमादधासयाशु ते ॥ अ ॥
प्रोवाचद्रुतमध्येत्य पार्थ शस्त्रभृतां वरम् ।
एहि पाथे महाबाहो यत्तो भव भद्रयुधां वर ॥
अत्र पूर्वकृतनां हि पौरुषाणां निदर्शनम् ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तो रथमारुह्य सज्यं कृत्वा तु गाण्डिवम् ।
त्वरन् जगाम बभित्सुः सूतिका भवनान्तिकम् ॥
ब्रह्मणोपि प्रविष्ट्याह मुहुर्त्तं सूतिकागृहे ॥

अत्रार्जुनः स्वगर्भमुद्वलयति अर्जुन इति धनञ्जयरणे रणे
इति श्रुतिप्रसिद्धेः अहं धनञ्जयो नाम प्रख्यातः धनुष्मत्ता
चेदृशीत्याह—गाण्डीवमिति ॥ ३३ ॥

स उपस्पृश्य शुच्यम्भो नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
 दिव्यान्यस्त्राणि संस्मृत्य सण्यं गाण्डीवमादेवे ॥ ३७ ॥
 न्यरुणत्सूतिकागारं शरैर्नानाऽस्त्रयोजितैः ।
 तिर्यगूर्ध्वमघः पार्थश्चकार शरपञ्जरम् ॥ ३८ ॥
 ततः कुमारः सज्जातो विप्रपत्न्याः रुदन् मुहुः ।
 सद्योऽदनर्शमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ ३९ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मावर्मणा अवमानं न कुरु मृत्युं यमम् ॥ ३४-३५ ॥

ततः किं फलितमत्राह—इतीति ॥ क ॥

तत्र कृष्णोहङ्कुरिणो देवप्रसादो न स्वादिति भाववान-
 जुं न निवारयामास चकि इतीति वञ्चनं पृष्ठवस्त्राणि-
 रम् ॥ क ॥

अल्पकार्त्तव्येनोत्सृज्यमानं किमर्थमित्यत्राह—तमसाधारण-
 मिति भूतं देवयोनिम् ॥ ग ॥

अञ्जुनः स्वगर्वमुद्वलयति सलोकपाल इति ॥ घ-ङ ॥

भूतं देवयोनिम् ॥ च-छ ॥

अभित उद्दिश्य ॥ ज-झ ॥

युधाम्वर युध्यन्तीति युधो बोधास्तेषां वर पौरुषाणां
 पुरुषपराक्रमाणां निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ ३६-३७ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतो निवेधति—नाहं सङ्कुर्येण इति । जगदीश्वरत्वमप्रयो-
 जकं प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् कार्ष्णिः प्रयुज्यः
 चेत्यनन्तरः स्वस्यानिरुद्धांशान्नान्न साक्षात्प्रियं करोति
 अन्यथा अनृतवादी स्यात् अहं निश्चयेन अञ्जुनः येन गावः
 प्रत्यानीताः मम सासाधारणं साधनं कार्यं चेत्याह—गाण्डीवं
 वै यस्य धनुरिति साधनोत्कर्षो निरूपितः इयमेवतोपण-
 मिति कार्योत्कर्षः नहि मृत्युञ्जयः नह्यन्येन मृत्युञ्जेतुं शक्यः
 सोऽपि चेन्मद्वीरेण तुष्यति तदा मम मृत्युञ्जयः कः सन्देह
 इति भावः यदि मृत्युः प्रार्थितश्चेत् दास्यति तदा न कार्त्तिक-
 चिन्ता यदि वा फलहं करिष्यति तथापि प्रभवे मृत्युं
 विजित्य ते प्रजां आनेष्ये यताहं प्रभुः ॥ ३३-३४ ॥

एवं सोपपत्त्या निरूपणे ब्राह्मणस्य विश्वासो जात इत्याह
 एवं विश्रम्भित इति विश्रम्भो विश्वासः यतो ऽयं विप्रः
 विप्राः पश्चिममुख्य इति परगतेति विश्वासार्थं सम्बोधनं फाल्गुन-
 पदं लोके विद्युर्जीवारकत्वेन प्रसिद्धमिति तद्वाच्यः कथं
 मृत्युं न निवारयेदिति विश्वासः ततो ग्राममध्ये सर्वत्र
 पार्थवीर्यं भावयन् स्वगृहं गतः ततो स्वर्पपर्यन्तं प्रीतिः
 क्षितः ॥ ३५ ॥

ततो व्यजातं तदाह—प्रसूतिकाञ्च आसन्न इति । द्विज-

सप्तमो महान् अन्यथा शान्तिं दद्यात् मृत्योः सकाशान्
 प्रजां पाहि आतुर इति शरीरेपि देयं प्रतिभातीत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मदर्शिनी ।

गाण्डीवमिच्छि तज्जनुर्दर्शयति ॥ ३३-३५ ॥

प्रसूतिकाञ्च इति तदर्थमेकादशमञ्जनस्य द्वारकायामेव वासः
 स्वपुत्रादेव गर्भपूतिं ज्ञात्वा पुनस्तत्रागमो वा द्वेषः आनन्दा-
 न्नुनमिति भार्यावचनाद्वान्नावागम्याह—पाहीति ॥ ३६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्रम्भितः विश्वासं नातः पार्थवीर्यं निशामयन् शृण्वन्
 स्वगृहमगात् ॥ ३५-३६ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार जगदीश्वरों से जो कर्म दुष्कर है, उसके
 करने को तुम कैसे समर्थ होसकते हो, इस बात केवल
 मूर्खपने से उस दुष्कर कर्म करने का इच्छा करता है,
 इस लिये हम तेरे कहने का विश्वास नहि करते ॥ ३३ ॥

अञ्जुन उवाच ।

हे ब्रह्मन् ! मैं बलदेव नहि हों मैं कृष्ण नहि हों, मैं
 प्रसन्न नहि हों मैं अनिरुद्ध नहि हों, अतएव पराक्रम वारा
 मैं प्रसिद्ध अञ्जुन हों जि मेरा गाण्डीव धनुष है ॥ ३४ ॥

आप मेरे पराक्रम का अपमान मतना करो क्योंकि मेरा
 पराक्रम महादेव को प्रसन्न करने वारा है । हे प्रभो !
 संग्राम में मृत्यु को भी जीत कर आप के पुत्र को
 लाऊंगा ॥ ३५ ॥

हे परन्तप ! इस प्रकार अञ्जुन से विश्वास को प्राप्त भया
 ब्राह्मण प्रसन्न होकर अञ्जुन के पराक्रम को सुनाना भया
 अपने गृह को चला गया ॥ ३६ ॥

भीमरस्यामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ब्राह्मणोपेक्षकत्वेन कृष्णावकथा महेश्वरं नमस्कृत्य ॥ ३७ ॥

तदाह विप्रो विजयं विनिन्दन् कृष्णसन्निधौ ।

मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्धे क्लीबकथनम् ॥ ४० ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न्यरुणदावृतवान् तदेवाऽऽह तिर्यगूर्ध्वमिति ॥ ३८ ॥

अदर्शनमापेदे देहोपि नावशिष्ट इत्यर्थः ॥ ३९-४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सोऽर्जुनः नमस्कृत्य महेश्वरमिति श्रीभगवद्वक्त्रायां शिव-
भजनमार्कटिकरमिति द्योतितम् ॥ ३७ ॥

नानास्त्रैग्रहास्त्रादिविधानैर्योजितैः प्रयुक्तैः ॥ ३८ ॥

विहासना आकाशमार्गेणादर्शनमापेदे तथाच तत्रैव—

अथाकाशे पुनर्वाचमशौष बालकस्य वै ।

हुहेति क्रियमाणस्य नच पश्यामि राक्षसम् ॥

इति ॥ ३९ ॥

तदा ततः विजयामिति सर्वविजयशीलस्य तस्य निन्दात्वमिति
दुःसहेति भावः ॥ ४० ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

स इति । सोऽर्जुनः शुचिशस्त्रमण्डु जलम् उपस्पृश्याच्च ॥ ३७ ॥

न्यरुणदावृतवान् तदेवाह तिर्यगूर्ध्वमिति ॥ ३८ ॥

तत इति । विप्रपत्न्याः सञ्जातः कुमारो रुद्रेण मृतः
अदर्शनमापेदे देहोपि नावशिष्टः इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदेति । अतो मम मौढ्यं पश्यत योहं क्लीबस्य पण्ड-
स्यार्जुनस्य कथनं प्रगल्भभाषणं श्रद्धे विज्ञग्धवानस्म्यतोहं
मूढः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सूतिकागारं सूतिकागृहं शरीरन्यरुणत् आवृतवान् ॥ ३८ ॥

भगवदुपस्पृशितस्य साधनबाहुल्येन किं फलमिति भावेन्नाह-
तत इति ॥ ३९ ॥

ततन्तरं किमभूदित्यत्राह—तदेति । अथार्जुनं विनिन्दति
तदेति ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

ततोऽर्जुनस्य रक्षाप्रकारमाह—स उपस्पृशेति । अर्जुनो महा-
देवबलेन सर्वं करिष्यामीति सर्वदेवाविष्टस्य करोति उप-
स्पृशेति देवतासाभिधायं शुच्यम् इति मन्त्रपूतं देवताप्रार्थ-
नार्थं नमस्कारः दिव्यास्त्राणां सर्वेषां संस्मरणं सर्वेषां सर्व-
सम्बन्धार्थं सत्यं आरुढं प्रत्यक्षं गाण्डीवमाह इति तस्य

दृष्टानामग्नीनिरूपिता नाना ब्रह्मास्त्रयोजितैः शरीरैरिति देवता-
न्तरप्रवेशाय ततः सर्वतः शरपञ्जरं चकार ततः पञ्जराध्य
एव कुमारः सञ्जातः विप्रपत्न्याः सकाशात् भूमिस्पर्शा-
भावात् कठिनमार्गेण यच्छामीति सञ्चोऽदर्शनमापेदे सशरीर
एव आकाशमार्गेण गतः आकाशं भित्त्वा कालं मायां च
भगवत्स्थाने गत्वा भगवता सह लोकालोकात्परभागे आवि-
र्भूत इत्यर्थः । तदा भार्यया वृत्तान्ते कथिते भगवत्सन्निधाने
समागत्य अर्जुनं विशेषेण निन्दन् चोभजनकं वाक्यमाह—
साक्षाद्भां निन्दति अर्जुनो निर्विष्टः अहमेव भ्रान्तः तत्कथ-
मित्याकाङ्क्षायामाह मौढ्यं पश्यत ममैव योहं क्लीबस्य
कथनं श्रद्धे यदि तस्मिन् शौर्यसम्भावनापि स्यात् तर्हि
तत्र क्लीबत्वं न भवेत् ॥ ३९-४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्शिनी ।

महेश्वरं न तु कृष्णमिति तत्र सख्यादेव ब्राह्मणोपेक्षकत्व-
दोपदेशनात् ॥ ३७-३८ ॥

सशरीरमिति । कृष्णेच्छया विना दिव्यास्त्राणि तानि सं मह-
ेश्वरश्चालकस्य शरीरमपि रक्षितुं नाशकमिति भावः ॥ ३९ ॥

कृष्णसन्निधाविति स्वगृहान्तिके रहसि तन्निन्दते रसालाभा-
दिति भावः ॥ ४० ॥

भीमचक्रकदम्बकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महेश्वरं नमस्कृत्य चक्ष्यमाणहेतुना गीतोपदेशाभावेन तदानीं
श्रीकृष्णतत्त्वज्ञानाभावात् ॥ ३७ ॥

न्यरुणत् आवृतवान् ॥ ३८-४० ॥

भाषाटीका ।

जब श्री का प्रसव काल समीप आयो तब व्याकुल
हो कर ब्राह्मण अर्जुन से बोला कि भजा को मृत्युते रक्षा
करो ॥ ३७ ॥

वह अर्जुन पवित्रजल का आचमन कर और महादेव
का प्रणामकर तथा दिव्य अस्त्रों का स्मरण कर प्रतिष्ठा
चढ़े हुए गांडीव धनुष को लेता भया ॥ ३८ ॥

अनंतर नानाप्रकार के मर्षों से युक्तकिण बाणों से नीचे
ऊपर तिरछे चारों तरफ बाणों का पंचर करदिया अर्जुन
ने और उस पंजर से सूति का गृह को चारों तरफ से
रोक दिया ॥ ३९ ॥

अनंतर विप्र की श्री के कुमार उत्पन्नभया और वह
वारंवार रुदन करत उसी क्षण में आकाश मार्ग से शरी
सहित अर्द्ध को प्राप्त होगया ॥ ४० ॥

न प्रद्युम्ना नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ।
 यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्तदवितेश्वरः ॥ ४१ ॥
 धिगर्जुनं मृपावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः ।
 दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीपति दुर्मतिः ॥ ४२ ॥
 एवं शपति विप्रर्षी विद्यामास्थाय फाल्गुनः ।
 ययी संयमनीमाशु यत्रास्ते भगवान् यमः ॥ ४३ ॥
 विप्रापत्यमचक्ष्णस्तत एन्द्रीमगात् पुरीम् ।
 आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वारुणीमथ ॥
 रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यानुदायुधः ॥ ४४ ॥
 ततोऽलम्बद्विजसुतो ह्यनिस्तर्णप्रतिश्रुतः ।
 आग्न विवक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥ ४५ ॥
 दर्शये द्विजसूनुंस्ते माऽवज्ञात्मानमात्मना ।
 ये ते नः कीर्त्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयिष्यन्ति ॥ ४६ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्य प्रजाः तत्तत्र ॥ ४१—४४ ॥

प्रत्युक्तो धारितः उपपत्तिभिः प्रतिषेधं कुर्वता ॥ ४५ ॥

मावज्ञ माऽवजानीहि ये निन्दन्ति त एव मनुष्या नः
 कीर्त्तिं स्थापयिष्यन्ति निमलां करिष्यन्ति पाठान्तरं तु छन्दो-
 भङ्गभयादागन्तुकमिति ॥ ४६—४७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

यस्य यं तस्याविताऽन्यः क ईश्वरोऽस्ति तेषां चतुर्णामेका-
 त्मत्वाद्द्वितीयेभ्यो भावादन्यो नास्तेष्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

दैवेन प्रारब्धकर्मणा ईश्वरेच्छया वा उपसृष्टं हतं गौर्यात्
 मूर्खत्वात् न केवलं मूर्खः दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिरपीत्यर्थः । नाहं सङ्क-
 र्पण इत्याद्युक्तेः ॥ ४२ ॥

भगवान् भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिवेसा तद्दालकनयनेऽस्ति
 योग्य इत्यर्थः । अत एवादौ तत्रैव गमनमिति भावः । ४३ ॥

विप्रेतिसार्जकम् । अचक्ष्णः अपश्यन्निति विद्याबलादवग-
 तस्य तद्रूपस्यादृष्टः सौम्यामुत्तरदिग्दर्शिसामपुरांसि वारुण-
 वायव्यपुरीक्षयातिक्रमेण प्राक् तस्याङ्गमनं सर्वद्रष्टुः सर्वदेश-
 भ्रमणशीलस्य तस्य निजादिपुरुषस्य पृच्छेच्छया ततश्च मया
 नं दृष्टं तथाप्यन्विष्यतामित्युक्तेः पश्चाच्छक्तमणं वायव्यां वारुणी-
 मपि ऐशान्यामगमनञ्च कश्चिदुणा भीतिवैतं तज्जयनासम्भ-
 वात् धिष्ण्यानि भीमश्लाघिष्यानानि उदायुधः उद्यतशस्त्राज
 इत्यस्य पूर्वैरप्यन्वयः ॥ ४४ ॥

ततस्तेष्वलम्बद्विजसुतः सन् हि निश्चितं प्रतिषेधता निवार-

[३१०]

यता तन्मुमूर्षां प्रातिकूल्येनोक्तः ॥ ४५ ॥

दर्शय इति । समाश्वासनार्थं सामीप्ये वसन्मानस्य नोऽस्मा-
 कमिति सख्येनात्मना सह तस्याभेदं द्योतयन्नाश्वासयति
 विमलां प्रतिज्ञाहान्यादिसर्वदोषराहतां मनुष्या इति देवाद्यो
 विदन्त्येव केवलं तत्त्वाज्ञानेन मनुष्या एवाज्ञात्वा निन्दका
 आग्न नः कीर्त्तिं स्थापयिष्यन्तीत्यर्थः । गिर्यसखमहास्वां कान्त-
 र्येण जानभगवद्वाग्धिकावेशात् कवेरपि छन्दोभङ्गः यने
 हकीर्त्तिं विमलां मनुष्या स्थापयन्ति न इति तु पाठान्तरं
 अन्यत्वेः बद्धा ये त इति सर्वेष्वेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भीमदर्शनेनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

यस्य यम् अवेता रत्नकः ॥ ४१—४६ ॥

भीमहरीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रद्युम्नाद्य एव यत्परित्रातुं न शेकुः न प्रबभूवुः
 मत्पत्यमवितुं त्रातुं को वा ईश्वरः समर्थः ॥ ४१ ॥

अतोऽर्जुनं धिक् स निन्द्य इत्यर्थः । “उभयवैतसोः” इति
 द्वितीया तत्र हेतुमृया वदतीति तथा तमात्मस्तुतिशाल-
 म्यास्य धनुर्गण्डोवमपि धिक् तत्र हेतुयोऽर्जुनः दुष्टा मात-
 र्यस्य स तथाभूतस्मन् दैवोपसादितं लोकान्तरप्रापितं मौढ्यादा-
 निनीषत्यानेतुमिच्छतीति ॥ ४२ ॥

एवमिति । एवं विप्रर्षी शपति निन्दति सति स फाल्गुनोऽर्जुनः
 विद्यां सर्वलोकसञ्ज्ञागवहां योगविद्यामाधित्य तावत्संयमनां
 यमपुरीं प्रति ययौ यत्रसंयमन्यां भगवान् यम आस्ते नां
 इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र विषयापत्यमचक्षाणोऽपश्यन् एवं क्रमेणैन्द्रयात्रिपुरी-
स्तत्र तत्राचक्षाणो ययौ यास्या पुरी संयमस्या अन्येव यम-
स्यैव सम्बन्धिनीदक्षिणादिक्त्वा रसातलं पातालं नाकपृष्ठं
नाकस्य खर्गस्य पृष्ठम् उपरितनं लोकं किं बहुना सर्वांश्च
लोकान्वायुवचचार ॥ ४४ ॥

ततस्तत्र सर्वत्राप्यलब्धो द्विजसुतो येन सः अत एवानि-
स्तीर्णप्रतिज्ञः अत एवाग्निं प्रवेष्टुम् इच्छुः प्रतिषेधता सामेक्तिभिः
प्रतिषेधकुर्वता भीकृष्णेन प्रत्युक्तो निवारितः ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधपूर्वकनिवारणप्रकारमेवाह—दर्शय इति । द्विजस्य
सूत्रेण तुभ्यं दर्शये दर्शयिष्यामि आत्मनः स्वस्यावहानं मा
कृथाः एवञ्चेत्त्वामलां कीर्तिम् एते मनुष्याः स्थापयन्ति
निश्चलां करिष्यन्ति दूषयन्तीति पाठान्तरं तदात्मनोऽहं माकृथा
भेत्कीर्तिं दूषयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य ममार्थकं परित्रातुं न शक्नुः सोऽहं कृष्णस्य सन्निधौ
यस्य तव विकथनं श्रद्धां त्वां धिक् आत्मश्लाघिनः
स्वस्य तव धनुश्च धिक् तदधिकेश्वरः तेभ्यः प्रशुन्नादिभ्यो-
ऽधिकेश्वरश्च कः ॥ ४१ ॥

किमित्येव निन्दन्तीति तत्राह—दैवेति । दैवेनोपसृष्टयो-
रपद्रुतयोरारवयोः पुत्रमानिनीयति आनेतुमिच्छति ॥ ४२ ॥

विद्यां मनुष्यागम्यगमसामर्थ्यकराम् ॥ ४३ ॥

नैर्करीं निष्क्रेमिष्यमानां दिशं सौम्यं सोमस्य वावर्ध्यां
वायोः वारुणीं वरुणस्य ॥ ४४ ॥

अनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः असाधितप्रतिज्ञः प्रत्युक्तः नेत्युक्तः
प्रतिषेधता निषेधं कुर्वता कथं नेत्युक्त इति तत्राह—दर्शय
इति । आत्मनैव स्वयं आत्मानं मावधीर्मा हिंसीः सन्धिरार्यः
एतेन पुत्रादानादिना त्वन्निमित्तेन मानुष्यं मनुष्यलोकस्थां
यथास्यात्तथा ईश्वरादपि महानुत्तमः ॥ ४५—४८ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्ब्रह्मीयानामप्यसाध्यं तत् क्लीबः कथं कुर्यात् इत्याह—न
प्रशुन्न इति । यदि धनदानेन पुत्रा रक्षितुं शक्याः स्युः तर्हि
प्रशुन्नः पालयेत् यदि बल्लेन तदाऽनिरुद्धः यदि रथयुत्पादनेन
तदा रामः यदि सृष्टिप्रलयाभ्यां तदा केशवः एतेषां पुरे
वासात् शक्तौ सत्यां पालनमावश्यकं यदेतैरप्यशक्यपरिपालनं
तेन ज्ञायते कश्चिदस्य एवोपायो नास्तीति तथा सति कोन्य-
ज्रातुमधोऽश्वरः धर्मेण चेदृच्छा तर्हि मय्येव रक्षितः स्यादिति
चत्वारो गणिताः एषं साधनपञ्चकरहितोपि अर्जुनः यद्वाक्ष्य-
मुक्तवान् तेनार्जुनं धिक् यतो मृषावादमिति तस्य धनुरपि
अनुः ज्याहपतां ननु धनुषः कोऽपराध इति चेत्तत्राह आत्म-
श्लाघिन इति य आत्मानं वृथैव श्लाघते ननु शूराः प्रति-
ज्ञानतः ततः कदाचित् प्रतिज्ञा पूरिता भवति कदा-

चित्कनैतावता प्रतिज्ञाकर्तुर्दोष इति चेत्तत्राह—दैवेनोपसृष्टमिति
आनिनीयति आनेतुमिच्छति सन्दिग्धेऽर्थे प्रतिज्ञा युक्ता ननु
निश्चित इति भावः । एवमप्रतिज्ञां कुर्वन् दुर्मतिः ॥ ४१—४२ ॥

ततो यज्ज्ञातं तत्राह—एवं शपतीति । विद्यामास्याय देवानां
विद्यामैच्छिकगतिप्रदां ततः फाल्गुनः अतिनिर्मयः संयमिनी
यमस्य पुरं ययौ संयमिनी यातनाभूमिरूपा यमराजधर्मीच
भवति तत्र द्वारकायां ब्राह्मणगृहे उत्पन्नः यातनास्थाने न
गमिष्यतीति निमित्तं यत्रास्ते भगवान् यम इत्युक्तं ततस्त-
त्राप्यहं पूर्वादिक्रमेण दशदिशः अन्विष्टाः सौम्या उत्तरा
दिक् रसातलं अधः नाकपृष्ठमुपरि अन्वानि गन्धर्वादीनां
स्थानानि तस्य सर्वत्र निर्भयतया गमने हेतुः उदायुध
इति ॥ ४३—४४ ॥

ततः किं कृतवान् इत्याकाङ्क्षायामाह—तत इति ॥ न लब्धो
द्विजसुतो येन अत एव न निस्तीर्णं प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञा यत्र
ततो द्वितीयां प्रतिज्ञां कर्तुमुद्यतः अग्निं विविधुः तामपि
प्रतिज्ञां कर्तुं न शक्नुः इत्याह कृष्णेन प्रत्युक्त इति अग्निं
प्रवेशं प्रतिषेधता प्रत्युक्तः प्रतिकूलतया उक्तः ॥ ४५ ॥

तदेव भगवद्वचनमाह—दर्शये द्विजसूनुं इति । ब्राह्मणपुत्रां
स्तुभ्यं दर्शयिष्यामीति ततो हेतोः आत्मनैव स्वस्यां हं मा
कृथाः अपकीर्तिशङ्कया तव मरणं तन्मृतेः अधिकाप्यपकीर्ति-
भविष्यति मनुक्तप्रकारेण चेज्जीविष्यसि तर्ह्येतेन जीवनेन ते
कीर्तिं विपुलामपि मनुष्याः स्थापयिष्यन्तीत्यर्थः । मनुष्यमिदं
दृष्टपराः न परमार्थं जानन्ति अतः पुत्रजनयनं दृष्ट्वा कीर्ति-
मेव वक्ष्यन्तीत्यर्थः एवमुक्त्वा भगवान् अप्रतिहतः सर्वज्ञः
तेनैव सह स्वस्य गरुडध्वजं रथं दिव्यं आधिदैविकरूपं
स्वभावतो वा अलौकिकं पश्चिमां दिशमभिप्रस्थितः ॥ ४६—४७ ॥

भीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शशिनी ।

यस्य यम् ॥ ४१—४३ ॥

सौम्यामुत्तरदिग्धर्शिनीं चन्द्रपुरीं पेशाम्यामगमनं खगुण-
शिवेन तज्जयनासम्भवमननात् ॥ ४४ ॥

प्रत्युक्तः वारितः प्रतिषेधं कुर्वता ॥ ४५ ॥

मावह मावजानीहि ननु मावहार्य लोका मां स्थापय
निन्दिष्यन्ति तत्राह—ये निन्दिष्यन्ति ते एव नः आचर्योः
कीर्तिं स्थापयिष्यन्ति यद्वा येनेपि मनुष्याः आचर्योः कीर्ति-
मेव स्थापयिष्यन्ति येनेह कीर्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयन्ति
न इति पाठान्तरं छन्दोभङ्गमयादागन्तुकमिति स्वामिचरणाः
॥ ४६—४८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य यं परित्रातुं प्रशुन्नो न शशाक अनिदको न
शशाक नचान्य उग्रसेनादिः शशाक तं परित्रातुं क ईश्वरः
समर्थः न कोपि भगवत्प्रभावं संस्मृत्याह—केशवः अविधेति
पदयोजना ॥ ४१ ॥

इति सम्भाष्य भगवानर्जुनेन महेश्वरः ।
 दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ॥ ४७ ॥
 सप्तद्वीपान् सप्तसिन्धून् सप्तमत्सगिरिनिथ ।
 लोकालोकं तथाऽतीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥ ४८ ॥
 तत्राश्वाः शैव्यसुप्रविमेघपुष्पबलाहकाः ।
 तमसि भ्रष्टगतयो बभ्रुवर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥
 तान् दृष्ट्वा भगवान् कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः ।
 सहस्रादित्यमङ्गाशं स्वचक्रं प्राहिणोत्पुरः ॥ ५० ॥
 तमः सुघोरं गहनं कृतं महत् विदारयद्भूगिरेणा रोचिषा ।
 मनोजवं निर्विविशे सुदशैर्गुणच्युतो रामशर्मा यथा चमूः ॥ ५१ ॥
 द्वारण चक्रानुपथेन तत्तमःपरं परं ज्योतिरनन्तपारम् ।
 समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताक्षोऽपिबध्नेऽक्षिणी उभे ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वैषोपसृष्टं देवेन लोकान्तरं नीतम् ॥ ४२-४५ ॥

माऽवह माऽवजानीहि ॥ ४६ ॥

भाषा टीका ।

• तबतो वह ब्राह्मण श्रीकृष्ण सन्निधि में अर्जुन की निन्दा करता बोला कि मेरे मूर्खपने को सब कोई देखो मैंने नपुंसक अर्जुन के मिथ्या संभाषण में विश्वास कर लिया ॥ ४१ ॥

• जिस की रक्षा करने को प्रद्युम्न समर्थ नहि भया अनिरुद्ध समर्थ नहि भया बलदेवजी समर्थ नहि श्रीकृष्ण समर्थ नहि भय जब एहि समर्थ नहि भय फिर अन्य कौनसा ईश्वर है कि जो रक्षा करे ॥ ४२ ॥

• इस वास्ते मिथ्यावादी अर्जुन को धिक्कार है और अपनी बर्बाद करने वाले इस अर्जुन के गांडीव धनुष को भी धिक्कार है ईश्वरने जिसको अन्य पड़ुचा दिया उस को जो यह बुर्गति अर्जुन मूर्खपने से लाने की इच्छा करता है ॥ ४३ ॥

• इस प्रकार जब ब्राह्मण निन्दा करने लगा तब अर्जुन दिव्य विद्या कोषा का धारण कर जहां भगवान् यमराज रहते हैं उस यमराज पुरी को शीघ्रहि जाता भया ॥ ४४ ॥

• वहां ब्राह्मण की संतान को नहि देखत तब तो वहां से अर्जुन इन्द्र की पुरी को गया इसी प्रकार अग्नि की पुरी को, नैऋत की पुरी को, चन्द्रमा की पुरी को, वायु की पुरी को, वरुण की पुरी को, अनन्तर रसातल में, स्वर्ग में,

और भी जहां जाने की गम नहि है, उन ब्रह्मादिकों के स्थानों में भी आयुध उठाये अर्जुन गया ॥ ४५ ॥

जब सर्वत्र खोज करने से भी अर्जुन को ब्राह्मण का पुत्र न मिला तब जो प्रतिज्ञा करी हि उस का निस्तार किया नहि इस लिये अर्जुन ने अग्नि में प्रवेश करने की इच्छा केली उस समय युक्तियों से निवारण करने वाले श्रीकृष्ण ने अर्जुन को निवारण करदिया ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तसप्तसङ्ख्या गिरयो येषु द्वीपेषु तान् ॥ ४८-५० ॥

कृतमिति प्रकृतिपरिणामरूपं नालोकाभावमात्रम् ॥ ५१ ॥

चक्रानुपथेन चक्रमनुगतेन द्वारेण तत्तमःपरं तस्मात्तमः परं दूरे वर्तमानं श्रेष्ठं भागवतं ज्योतिः समश्नुवानं व्याधु-
 वत्प्रसमीक्ष्य प्रताडिताक्षो नेत्रे न्यमीलयदिति ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवनामिणी ।

सम्यक् प्रतिष्ठापूर्वकं भाषित्वा भगवान् अत एवेश्वरः इच्छा-
 मात्रेण बालाद्यानयनसमर्थोपि दिव्याश्वं रथमेवास्त्राय अधिष्ठाय
 प्रतीचीं दिशमेवाविशदित्यर्जुनवत्तत्कौतुकार्थं ततोऽप्यधिका नर-
 वीरवर्यलीला चमत्कारिदिव्याविधेय प्रकाशिता नत्वैश्वर्यमपि
 भाषितम् अत एव परमदेशलीलस्य स्वाभिर्भाष्यविशेषस्याग्र यद्वा-
 जलित्वादिकमपि प्रपञ्चायतव्यं साक्षात्कुण्डाशगतानामप्य-
 श्वानां तमसि भ्रष्टगतिर्वादिक् चक्रादिर्नैव तदादिप्रतिकारश्चेति
 ज्ञेयं दिव्यं स्वरथमिति पाठः कश्चित् ॥ ४७ ॥

च अपि ससिन्धून् सप्तसमुद्रसहितानपि सप्तसिन्धूनिति
 पाठः स्पष्टः अथानन्तरं लोकालोकपर्वतश्च ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आश्रयेण सम्बोधयति हे भरतर्षभेति ॥ ४९ ॥

तान् तथाभूतान् यतो भगवानतो योऽगश्चरश्चरः तथाभूतोपि पूर्ववच्चक्रनामकमन्त्रमेव प्राहिणोत् ननु स्वतेज आदिकं प्रकटयामासेत्यर्थः ॥ ५० ॥

गहनं निबिडं महत् घनतश्च यथास्यास्तथा कृतं परमे-
श्वरेणैव स्रग्गादितं तमोभूमिगतमित्यर्थः । तथाकं हरिवंशं पङ्कभूतं हि निमिरं स्वर्गाद्वायनेऽनघ इत्यादि ॥ ५१ ॥

तच्छक्रानुपधेनैव द्वारेण सप्तावरणभेदेन तमसः प्रकृतेः परं पारभूतं तत् वेदान्तादिप्रसिद्धं परं परब्रह्मभूतं भाग-
वतं ज्योतिः प्रसमीक्ष्य चिच्छक्तिमयतया साक्षात्तत्त्वतः दृष्ट्वा परममेवाह अनन्तेति । तत्रैव हेतुः सम्यगनुवानं सदा सर्वव्या-
पकं तत्रादर्शनन्तु मायावृत्तदृष्टिवादेवेतिभावः तथा च हरिवंशं भीमवर्जुनवाक्यं

“तत्स्तेजःप्रवृत्तिमपश्यं तत्तदम्बरे ।

सर्वलोकं समाविश्य स्थितं पुरुषविग्रहम्” इति ॥

तत्परितसमाप्तौ तत्प्रभानन्तरं श्रीकृष्णोपदेशश्च—

“ब्रह्मतेजोमयं दिव्यं महद्यद्दृष्टवानसि ।

अहं स भरतभ्रष्ट मत्तेजस्तत्सनातनम् ॥

प्रकृतिः सा मम परा व्यकाव्यका सनातनी ।

तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुस्तमाः ॥

सा साङ्ख्यानां गतिः पार्थ योगिनाञ्च तपस्विनाम् ।

तत्परे परमे ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥

गमैव तद्वनन्तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत” इति ।

अत्राहं स इति तेजस्तेजस्विनोर्भेदविषयतया प्रकृतिः सा मम परेति तत्तेजस्तेजस्वरूपशक्तिकरत्वात् परेति मायातीतत्वात् व्यकाव्यकत्वेन सर्वमूलत्वात् अत एव तामित्यादि ममेवेत्ये-
वकारस्तन्मध्यस्थेनाऽभुञ्जन स्वाभेदापेक्षयेति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

इतीति । सम्भाष्य सम्भाषणेन प्रनिबोधयन् भगवान्महे-
श्वरः श्रीकृष्णाऽर्जुनेन सह स्वकीयं रथमारुह्य पश्चिमां दिश-
माविशत् ॥ ४७ ॥

सप्तद्वीपानिति । सप्तसप्तगिरयो येषु तान् द्वीपान् ततो लोका-
लोकं पर्वतमतीत्य सुमहर्षिबिडं तमोऽधकारं विवेश ॥ ४८ ॥

तत्र तमसि स्नेह्याद्याऽऽश्वाः प्रतिहतगतयो बभूवुः हे
भरतर्षभ ॥ ४९ ॥

तानिति । तान् स्रष्टृगतीन्श्चान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णः स्वचक्रं
सुदर्शनं पुरोऽश्वानां पुरतः प्राहिणोत्प्रायुक्त्वा ॥ ५० ॥

तम इति । गहने दुष्प्रवेशं सुघोरं भयङ्करं महद्वारं कृतं
भगवन्तं सृष्टं तमो भूरितरेण बहुनरेण स्वतेजसा विदार-
यन्मनोजवं सुदर्शनं विवेश यथा रामस्य दाशरथेः
शरो गुणान्मौर्व्याद्व्युतः खम् राघवसेनां विवेश
तद्वत् ॥ ५१ ॥

द्वारेणेति चक्रानुपधेन चक्रमनुगतेन द्वारेण तस्मात्तमसः

परं दूरे वर्त्तमानं भागवतमनन्तपारं ज्योतिः समनुवानं
प्राप्नुवच्चक्रं प्रसमीक्ष्य काल्पानोऽर्जुनः प्रताडिते प्रतिहते
अक्षिणी दृष्टी यस्य सः उमे अप्यक्षिणी पिदधे न्यमीळः
यत् ॥ ५२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नवली ।

गगनं छादयतीति गगनच्छदं गुणव्युतः मौर्व्यामुक्तः ५१ ॥

चक्रानुपधे सुदर्शनगतानुकूलमार्गे कृतद्वारेण समनुवानं
गच्छन्तं यदूतमं प्रसमीक्ष्य अक्षिणी पिदधे इत्यन्वयः । अनन्त-
पारं अन्तपारवर्जितम् ॥ ५२ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो बहुदूरे गत इत्याह—सप्तद्वीपानिति । जम्बूद्वीपदि-
सप्तद्वीपान् लवणादीनि सप्तसमुद्रान् प्रत्येकं द्वीपेषु सप्तसप्त-
गिरिन् मर्षादापर्वतान् उल्लङ्घ्य यथ सर्वांस्ते सुवर्णभूम्य-
नन्तरं लोकालोकपर्वतमप्यतीत्य तत्परभागे यत्तमः तत्प्रविष्ट-
वान् ॥ ४८ ॥

तत्र तमसो माहात्म्यमाह—तत्राश्वा इति । भगवत्तत्त्वा-
रोपि प्रसिद्धा अश्वास्तमसि स्रष्टृगतयो बभूवुः विश्वासार्यं
सम्बोधनं तदा भगवान् अश्वानां तद्गमनं दृष्ट्वा ‘महायोगी-
श्वराणां ब्रह्मादीनामपि ईश्वरः समर्थः सर्वथा गन्तव्यमेवेति
निश्चित्य सहस्रादित्वसङ्काशं स्वचक्रं सुदर्शनमप्रे प्राहि-
णोत् ॥ ४९-५० ॥

तत्तत्संज्ञान्धकारे सुदर्शनस्य गतिमाह—सुघोरं तम-
विदारयन् निर्विविश इति सम्बन्धः तमसः स्पर्शोपि
निराकरणार्थं कठिन इति वक्तुं सुघोरत्वमुक्तं अतिभया-
नकमित्यर्थः । गहनमतिगम्भीरं महत्कृतं आलोकापेक्षयापि
अधिकपरिमाणतो बलाच्च आगमनप्रतिषेधार्थं वा महत्कृतं
नन्वेतादृशमन्धकारं कथं दूरीकृत्य निर्विशेस्तत्राह—भूरितरेण
रोचिषति । ततोऽप्याधिकेन तेजसा ननु भूयान् देशे वर्त्तते
इति गमनेपि यावज्जन्म स्यात् ततो व्यर्थः प्रयासः इति
चेत्तत्राह मनोजवमिति ननु गन्तव्यदेशः कस्मिन् भोग
वर्त्तन इति सुदर्शनस्य ज्ञानाभावात् तस्य कथमप्रे तद्देश-
गमनमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—गुणव्युत इति । यथा दाशरथेः
बाणः यद्देशमादिश्य त्यज्यते तमेव देशं प्राप्नोति अचेतनोपि
चेतनवत् प्रेरणा गतिसामर्थ्यात् रेखाभात्रमपि नान्यत्र
गच्छति तथा यवैव भगवान् सुदर्शनं प्रक्षिप्तवान् तदा
तद्देशसम्मुखमेव विक्षेपेति यथा शरः गुणाद्विमोक्तमेवापेक्षते
तथाचक्रमपि हस्ताद्विमोक्तमेवापेक्षते इदं देशगमनार्थं नान्यदि-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥

ततः चक्रेणैव मार्गः कृतः इति तेनैव मार्गेण रथो गतः
इत्याह द्वारेणेति । चक्रानुपधेन द्वारेण चक्रनिर्मितमार्गेणैव
तादृशमपि तमः कर्मपरमुत्कृष्टं ज्योतिर्यस्य तादृशं सुदर्शनं परं
ब्रह्म तेजोरूपमनन्तपारमित्युभय विशेषणं तमस्तेजश्च उभयं
सम्यगनुवानं अत्रपञ्चाङ्गात्तेन तमसा तेजसा च स्यात् रथं

ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्वता बलीयसैजदृहदुर्भिभूषणम् ।

तत्राद्भुतं वै भवनं युमत्तमं ध्राजन्मणिस्तम्भसहस्रशोभितम् ॥ ५३ ॥

तस्मिन् महाभीममनन्तमद्भुतं सहस्रमूर्धन्यफणामणियुभिः ।

विभ्राजमानं दिगुणोत्पलेक्षणं सिताचलाभं शितिकण्ठाजिह्वम् ॥ ५४ ॥

भीमबलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इह फाल्गुनः विद्युन्निवारकोपि प्रकर्षेण ताडिताक्षो विद्युता प्रतिहताश्च इव भीतो जात इत्यर्थः । अगाधे मार्गे गच्छन् अग्रे पश्चाच्च रथदर्शनार्थञ्च चलदृष्टिः उभयोस्तुल्यत्वं दृष्ट्वा महाअन्धकारे विद्युर्भीष मायात् अक्षिणी अपिदधे मुद्रितवान् अनेन अर्जुनस्य ज्ञानगमनेशकुपि परिहृता ॥ ५२ ॥

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तमसि स्रष्टगतय इति वैकुण्ठायानामश्वानाङ्गुणातीताना-
मपि तेषां यत्तमसिस्रष्टगतित्वं तद्गवतो नरलीलत्ववत्तथा-
मप्यश्वलीलत्वमर्जुनादीनां द्रष्टृभूतृणां चमत्कारपोषणार्थमेव
ज्ञेयम् ॥ ४६-५० ॥

गहनं निविडं कृतं प्रकृतिपरिणामरूपम् ॥ ५१ ॥

चक्रानुपथेन चक्रमनुगतेन द्वारेणैति चक्रेणैव सप्तावरण-
भेदो ज्ञेयः यत्तदनन्तरं गच्छन् फाल्गुनः तमः परं तमसः
प्रकृतेः परं प्रकृत्यावरणादृष्टमात् परमित्यर्थः । परं श्रेष्ठं चिन्मयं
ज्यातः समभुवानमतिव्यापकं वीक्ष्य तेन प्रताडिताक्षो नेत्रे
म्यमीलयत् तथाच हरिवंशे एतच्चरितसमाप्तौ—

“ब्रह्मतेजोमयं दिव्यं महत्स्यदृष्टवानसि ।

अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्तत्सन्नातनम् ॥

अकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता सनातनी ।

तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविक्रमाः ॥

सा साङ्गयानां गतिः पार्थ योगिनाञ्च तपस्विनाम् ।

तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥

ममैव तदनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत ॥ इति ।

अत्र मत्तेज इति तद्ब्रह्म मत्तेजोपि अहं स इति सोऽहमेव
तद्ब्रह्मतेजस्तेजस्विनोरभेदात् प्रकृतिः सा मम परेति
तच्चिन्मयं ब्रह्म ममैव स्वरूपशक्तिः परेति मायातीता व्यक्ता
चिन्मयनेत्रप्राज्ञा अन्यथा अव्यक्तैत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिष्टानां तु का कथा येते ये केचिदपि मनुष्या नोऽस्माकं
कीर्तिं आपयिष्यन्ति ॥ ४७ ॥

सप्तसप्त पञ्चमस्कन्धसिद्धाः गिरयो येषु तान् सप्तद्वीपान्
सुमहत् इति निविडम् तमोऽन्धकारम् ॥ ४८-४९ ॥

[१११]

पुरः अश्वानामग्रतः प्राहिणोत्प्रायुङ्क्त ॥ ५० ॥

सुघोरम् अतिभयङ्करम् गहनं दुर्गमम् महाभिविडम् कृतं
भगवतेव सृष्टम् न त्वालोकाभावमात्रम् रामस्य दाशरथेः शरः
यथा चमू राक्षससेनाः विवेश तद्वत् ॥ ५१ ॥

चक्रानुपथेन चक्रमनुगतेन द्वारेण चिद्रेण तमसः परं
तस्मात्तमसः परे दूरे वर्तमानं परं श्रेष्ठं समभुवानं व्याप्नुवत्
अनन्तपारं ज्योतिः फाल्गुनः प्रसमीक्ष्य प्रताडिताक्षो नेत्रे
म्यमीलयत् ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

और श्रीकृष्ण ने समझाया कि अपने से अपनी अवस्था
तुम तकरे ब्राह्मण पुत्रों को मैं तेरे अर्थ दर्शाया दूंगा और
जो तेरी निन्दा करते हैं वेहि हमारे मनुष्य तेरो विमल कीर्ति
को स्थिर करदेवेंगे ॥ ४७ ॥

इस प्रकार सम्भाषण कर निरवाधि ज्ञानादि गुण सम्पन्न
सर्व नियन्ता श्रीकृष्णचन्द्र अर्जुन सहित अपने दिव्य रथ
पर विराजमान होकर पश्चिम दिशा में गए ॥ ४८ ॥

सात सात मर्यादा पर्वत चारों ओर सातों द्वीपों को
सातों समुद्रों को तथा लोकालोक पर्वत को उत्तुंग
कर अति सघन अन्धकार में प्रवेश करते भए ॥ ४९ ॥

हे भरतर्षभ ! भगवान् के शैव्य सुग्रीव मेघपुष्प बला-
हक चारों ओर उस अन्धकार में गति से स्रष्ट
होगए ॥ ५० ॥

महायोगेश्वरों के भी ईश्वर सर्व प्रकार के उपायों में
समर्थ श्रीकृष्ण भगवान् उन घोंडेन को नहि चलने देख
कर हजार सूर्यों के सदृश प्रकाश युन अपने सुदर्शन चक्रों
रथ के आगे कर देते भए ॥ ५१ ॥

गम्भीरः अति भयंकर माया कृत अपार अन्धकार को
अपने अत्यन्त तेज से विदीर्ण करत् मन के समान वेग
युत सुदर्शन चक्र इस प्रकार प्रवेश करना भया कि जैसे
शार्ङ्ग धनुष की प्रतिज्ञासे छूटा रामचन्द्रजी का बाण रावण
की सेना में प्रविष्ट भया ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एजन्त उच्चगन्तो बृहन्तो महान्त ऊर्मयो भूषणं यस्य
तत् तत्र सलिले भवनं महाकालपुरम् युमत्तमं युतिमस्तु
श्रेष्ठम् ॥ ५३ ॥

ददर्श तज्जोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमम् ।
 सान्द्राम्बुदाभं सुपिशङ्गवाससं प्रसन्नवक्त्रं रुचिरायतेक्षणम् ॥ ५५ ॥
 महामणिव्राताकिरीटकुण्डलप्रभापरिचितसहस्रकुन्तलम् ।
 प्रलम्बचार्धपृष्ठभुजं सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्म्या वनमालयावृतम् ॥ ५६ ॥
 सुनन्दनन्दप्रमुखैः स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ।
 पुष्ट्या श्रिया कीर्त्यजयाऽखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमाणां परमेष्ठिनां पतिम् ॥ ५७ ॥
 ववन्द आत्मानमनन्तमच्युतो जिष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः ।
 तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभुर्वद्धाञ्जली सस्मितमूर्जया गिरा ॥ ५८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सहस्रं मूर्ध्नि भवाः फणास्तासु मणयस्तेषां घुतिभिः
 द्विसहस्रनैरुजितं स्फटिकगिरिस्फुटशम् शितिकण्ठजिह्वम्
 कण्ठाश्च जिह्वाश्च कण्ठजिह्वाः शितयो नीलाः कण्ठजिह्वाः
 यस्य तम् ॥ ५४ ॥

तज्जोगसुखासनं तस्यानन्तस्य भोगो देहः सुखकरमासनं
 यस्य तम् ॥ ५५ ॥

महान्तो मणिव्राता येषु तेषां किरीटकुण्डलानां प्रभा
 तया परिक्षिताः सर्वतः स्फुरन्तः सहस्रमपरिमिताः कुन्तला
 यस्य तम् ॥ ५६ ॥

कीर्त्यजया कीर्तिसहितया भजया अखिलर्द्धिभिरणिमादि-
 विभूतिभिर्मूर्तिधराभिः ॥ ५७ ॥

ऊर्जया ऊर्जितया गिरा ॥ ५८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततस्तत्रैव वर्तमानं सलिलं विरजानदीरूपं प्रधानपरम-
 व्योम्नोरन्तरे विरजानदीतिपाशोत्तरस्त्रयङ्गम् प्रविष्टः फाल्गुन
 इति पूर्वतोनुषङ्गीयान्ममस्वता हेतुना अद्भुतं स्वर्गलोकातीतं
 वै प्रसिद्धौ घुमत्तममिति पूर्वोक्तनेजसाप्याधिक्यमभिप्रेतं
 तत्रैव हेतुः भ्राजतां सदा स्वयमेव प्रकाशमानानां मणिमव-
 स्तम्भानां सहस्रेण शोभितम् एव भवनस्यातिविस्तारश्चोक्तः
 तैरुद्दिष्टं महाकाल[रूप]पुरुषेण मृत्युञ्जयतन्त्रालुभ्यते चतः—

ब्रह्माण्डस्योद्भूतो देवि ब्रह्मणः सदनं महत् ।
 तदूर्ध्वं देवि विष्णुनां तदूर्ध्वं रुद्ररूपिणाम् ।
 तदूर्ध्वं महाविष्णोर्महादेव्यास्तदूर्ध्वं गम् ।
 कालातिकालयोश्चाथ परमानन्द्यास्ततः ॥
 पारे पुरी महादेव्याः कालः सर्वभणवहः ।
 ततः श्रीब्रह्मपीयूषवारिधिर्नित्यनूतनः ॥
 तस्य तीरे महाकालः सर्वप्रादुरूपधृक् ।
 तस्यान्तरे समुद्रासीरक्षणीपः शिवाह्वयः ॥

इत्यादि—

ध्यायेत्तत्र परमन्दं रामोपाख्यं परं महत् ।

स्वर्गद्वन्द्ववाचने रम्ये मोहयन्तमनारतम् ॥

वल्लवीवल्लभं कृष्णं गोपकन्यासहस्रशः ।

इत्येवमन्तं बहुविस्तृतमस्ति ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति चतुष्कं । महान् फणादिभिरपरिचितो भोगो
 देहो यस्य तम् अतोऽद्भुतं लोकातीतं इति कारणाण्यवशादर्थः
 शेषादिषु विशेष उक्तः सहस्रशब्दोन्नासङ्गपरः मूर्धन्याः
 मूर्धनि भवाः विशेषेण तज्जवनादप्याधिक्येन भ्राजमा-
 नम् ॥ ५४ ॥

ददर्श फाल्गुन इत्येव प्रकरणस्य तस्यैव चमत्कृतेर्वर्णनार्थ-
 त्वात् तस्य भोग एव सुखकरमासनं यस्य तज्ज ददर्श
 विभुं स्वतेजसा तत्तत्सर्वव्यापकं यतो महान् अपरिचितोऽनु-
 भावः प्रभावो यस्य ते कुतः पुरुषेषु त्रिषुत्तमः श्रीविष्णु-
 स्तेभ्य उक्तमां गर्भोद्देश्यादिपुरुषो वा तस्मादप्युत्तमं
 सान्द्रंति सान्द्रं तैर्व्याख्यातम् ॥ ५५—५६ ॥

स्त्रैः असाधारणैः पार्षदैः मूर्तिधरैः स्वमस्तकोपरि तत्तच्चिह्न-
 शोभितदेहैः निजैः आभाधिकैरायुधैः आदिशब्देन शङ्खनादा-
 खङ्गचर्मेशरचापपाशाः अष्टभुजत्वात् श्रीर्महादेवी पुष्ट्याद्याः
 शक्तयो मूर्तिमस्य एव परमेष्ठिनां पतिं त्रिपरार्द्धान्तं मुक्तानां
 ब्रह्मणां तत्र कूटीभूतानां पतिं मुक्तिप्रदत्वात्तस्य पदस्य ॥ ५७ ॥

आत्मानमिति । श्रीगोवर्द्धनपूजायां “तस्मै नमो प्रज्ञानैः सह
 चक्रेऽत्मनाऽऽत्मने” इति वल्लीलाकौतुकमात्रार्थं तत्तदिति ज्ञापितम्
 अनन्तमित्यपरिचितं ज्ञतेजोमयत्वादिना अच्युत इति तत्रापि स्वयं
 भगवत्त्वेन तत्रापि व्यापकत्वादित्युतिरहितः स्त्रीयनरलीलाद्युति-
 रहितोपीत्यर्थः । जिष्णुस्तु तादृशोपि तस्य दर्शनाज्जातसाध्वसः
 सन् ववन्दे तावज्जीकृतात्मनरलीलौ भीकृष्णोऽसौ ब्रह्माक्षरादीन्
 प्रति तादृशवैभवानि कदाचिदेव प्रकाशयति—गोवर्द्धनपूजन-
 लीलायामिव सदा तु कौतुकेन सतावद्वीकृतात्मनरलील
 एव तदनुसारेणाङ्गुनाद्या अपीति भावः । स तु भूमा श्रीगोव-
 र्द्धनबलिभुग्वत्ततोपि दर्शितात्ममहस्वः तत्सहायाश्च तादृशा
 इत्याह—परमेष्ठिनां प्रभुरिति । अत ऊर्जया श्रीकृष्णेच्छानुसारे-
 णैवाङ्गुनस्य स्ववाङ्गादराद्युत्पत्तये ऊर्जितया सम्रागलम्बयेत्यर्थः ।
 सस्मितमिति स्वप्रसादम्यजनार्थम् ॥ ५८ ॥

श्रीमद्गीरायवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत् इति । तत्समसः परतो जलं प्रविष्टः कथम्भूतः बलीयसा प्रक्ष-
पेन नभस्वता वायुना एजन्तः उच्चलन्तः बृहन्तः ऊर्मयस्तरङ्गाः
तैर्भौवणं भूषणमिति पाठान्तरं तदा ऊर्मय एव भूषणं यस्य
तथाभूतं तत्र जलस्याधस्तादद्भुतं भवनं प्रविष्ट इत्यनुपङ्गः
कथम्भूतं शुभ्रतमं शुभ्रिमच्छ्रेष्ठं भ्राजतां मणिमयस्तम्भानां
सहस्रेणोपशोभितम् ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् भवने तं प्रासिद्धमनन्ताख्यं महान्तर्महि-
ददर्शेत्युत्तरेण सम्बन्धः कथम्भूतमद्भुतं विस्मयनीयं सहस्रं मूर्खानः
फणाः तेषु भवास्तेषां महतां मणीनां शुभ्रिर्विसिभिर्विशेषेण भ्राजमानं
द्विगुणैः त्रिसहस्रसङ्ख्यायैरीक्षितैरुत्तममुद्रं सिताचलः स्पष्टिकपर्वतः
तस्याऽऽभा इवाभा यस्य तं शितिः नीलः कण्ठो जिह्वाश्च यस्य
तं इति ॥ ५४ ॥

ददर्शेति । तस्यानन्तस्य भोगः शरीरमेव सुखासनं यस्य तं
विभुं भगवन्तं ददर्श कथम्भूतं महाननुभावः प्रभावां यस्य तं
पुरुषोत्तमानां ब्रह्मादीनामप्युत्तमं सान्द्रस्याम्बुदस्येवाभा यस्य
शोभने पिशङ्गे वाससी यस्य प्रसन्नं वक्रं च यस्य रुचिरे
सुन्दरे आयतेक्षणे यस्य तम् ॥ ५५ ॥

महास्तो मणिप्राता येषु तेषां किरीटकुण्डलानां प्रभया परि-
क्षिताः सर्वतः स्फुरन्तः अनन्ताः कुन्तलाः यस्य तं प्रलम्बा
दीर्घाश्चरवो बभ्रुलाञ्छाष्टौ भुजा यस्य शोभनः कोस्तुभो
नस्य भीवत्सं लक्ष्म चिन्हं यस्य तं वनमाश्रया
अवकृतञ्च ॥ ५६ ॥

• सुगन्धनादिभिः पापदैर्विग्रहधरैश्चक्रादिभिः स्वासाधारणै-
रायुधैश्च पुष्ट्यादिभिः शक्तिभिः मूर्तिमतीभिसयाऽखिलार्थिभि-
रणिमादिभिः सेव्यमानं परमेष्ठिनां ब्रह्मादीनां पतिम् ॥ ५७ ॥

वचन् इति अजं हेयप्रतिभटं स्वस्मादनन्यं तमच्युतो वचन्
ननाम तथा जिष्णुरजुनश्च तस्य भगवतो दर्शनेन जातं
साध्वसं भक्तिपूर्वकभयं यस्य सः वचन्दे ततो बद्धाञ्जली
तौ कृष्णार्जुनौ प्रति परमेष्ठिनां पतिः प्रभुभगवान् ऊर्जितया
गम्भीरया गिरा प्राह ॥ ५८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

ततः सलिलं प्रविश्य गतो भवनं ददर्शेत्यन्वयः बलीयसा
नभस्वता वायुना एजद्भिः कम्पमानैर्बृहद्भिर्कूर्मिभिः नरैर्भौवणं
तत्र सलिले ॥ ५३ ॥

तस्मिन् भवने अनन्तं ददर्शं सिताम्बरामं हवेताकाशवत्
शोभमानं शितिः नीलः कण्ठो यस्य सः शितिकण्ठः जिह्वगः
नम्रगात्रस्तम् ॥ ५४ ॥

तस्यानन्तस्य भोगे सुखमासनं यस्य स तथा तद्भोगसुखा-
सनः तम् ॥ ५५-५६ ॥

परमेष्ठिनां ब्रह्मणां पतिम् ॥ ५७ ॥

अच्युतः कृष्णः विष्णुरजुनः ॥ ५८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ददर्शं तद्भोगसुखासनमित्यादिप्रकरणम् ॥ ५५ ॥

एतद्वाक्यव्याख्यानान्तरप्रघटके ॥ ५६-६६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

वचन् आत्मानमित्यादि । अच्युतः श्रीकृष्णः आत्मानं ब्रह्म
मूर्तिविशेषम् अंशमिति यावत् कीदृशम् अनन्तं अनन्तरहितं अंश-
त्वेऽपि तथात्वं स्वाभाविकमेव जिष्णुश्च वचन्दे कीदृशः तद्दर्शन-
जातसम्भ्रमः तस्य श्रीकृष्णकृतनमस्कारस्य दर्शनेन जातं
साध्वसं यस्य अयं सर्वेश्वरेश्वरः कथममुमेशकृपिणं नमस्क-
रोतीति विस्मयं कृत्वा वचन् इत्यत्र साध्वसशब्दो विस्मय-
वाची साधुः असः असन्नीतिर्यत्र चमत्कार इत्यर्थः । स भूमा
नारायणः परमेष्ठिनां योगीन्द्राणां प्रभुः तौ आह बद्धाञ्जली
इति श्रीकृष्णस्यापि बद्धाञ्जलित्वं कौतुकपरं स्वांशं प्रति
सम्मानाधिक्यं स्वस्यैव यथा गोवर्धनोद्धरणलीलायां मूर्त्य-
न्तरमाविर्भाव्य तद्वदनादिना कौतुकप्रकटनम् ॥ ५८ ॥

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवद्विच्छया ब्रह्माण्डमतिक्रम्य आधरणे जले
रथः प्रविष्ट इत्याह--ततः प्रविष्टाविति । तदा जलमध्ये रथे
प्रविष्टे रथस्थावपि जले प्रविष्टौ तस्मात्तलं वर्णयति बलीयसा
नभस्वता एजदिति महावायुना कम्पमानम् अत एव बृह-
कूर्मिभिः स्थलनरैर्विशेषेण भौषणं भयानकम् अनेन अर्जुनस्य
मनसाप्यगम्यो देश इति सूचितम् एतादृशजलमध्ये एकं गृह-
मस्ति तत्रप्रविष्टाविति वक्तुं तद्गृहं वर्णयति यत्राद्भुतं वै
भवनमिति । शुभ्रतममर्तितेजोयुक्तं स्वतेजसैव प्रकाशमानं
सूर्यादीनां प्रकाशकानामभावात् भ्राजन्तो ये मणिस्तम्भा-
स्तेषां सहस्रेण शोभितम् अनेनैव सर्वोत्कर्षो भवनस्य
वर्णितः ॥ ५३ ॥

तमध्ये एकः शेषं दृष्टवानित्याह--तस्मिन् महाभीममिति ।
सलिलं प्रविष्टौ गृहमपि प्रविष्टौ तैनां भगवान् कृष्णः
तस्मिन् महाभीममनन्तं ददर्शं तद्भोगसुखासनं भगवन्तमपि
ददर्शेति सम्बन्धः सर्वमर्जुनस्य भयोत्पादनार्थम् आश्चर्योत्पाद-
नार्थञ्च वर्णनं महाभीममिति भयानकसर्वविशेषं अद्भुतं
कदाप्यदृष्टपूर्वम् एवं स्वरूपभूतं गुणत्रयमुक्त्वा विशेषतो वर्ण-
यति सहस्रसङ्ख्यायुक्तेषु मूर्खेषु यानि रत्नानि तानि मूर्ख-
न्यानि फणानां सम्बन्धिनो मणयः फणामणयः फणाशब्दः
अकारान्तः मूर्खेभ्यः फणामणीनां शुभिः कान्तिभिः कृष्ण-
विशेषेण भ्राजमानम् अन्यथा तस्यादर्शने तथा भयं न भवे-
दिति दर्शनापाय उक्तः यदर्थमेतदुक्तं तदाह, द्विगुणानी-
क्षणानि सहस्रद्वयमितानि चक्षुषि तेनोत्पन्नमतिक्रूरं तादृश-
स्यापि महत्त्वमाह, सिताचलाभमिति । सिताचलः श्वेत-
पर्वतः कैलासो वा हिमालयो वा तत्सदृशमिति नीलवर्णः
कण्ठो जिह्वा च यस्य नीलकण्ठो नीलजिह्वश्चेत्यर्थः । महादेवरय

भीमद्भागवतसुबोधिनी।

तदाधिदैविकं रूपं तेन जिह्वायां मृग्युः कण्ठे कालकूट इति उभयोर्नीलं रूपं वर्णितम् एतादृशे अतिभयानके सर्पशरीरे सुखासीने भगवन्तं दृष्ट्वा ननु सर्वे स्थितः कथं सुखेन तिष्ठतीति आह, विभुमिति । लोकानामेव स भवानकः ननु तस्यापि नियामकस्येत्यर्थः । किञ्च महानुभावं महाननुभावो यस्येति तादृशोऽपि क्रूरः भवत्स्वित्वा भगवदनुभावेन अति श्रुतिरित्यर्थः । तत्र स्थितं भगवन्तं वर्णयति पुरुषोत्तमोत्तममिति आदिभिः पुरुषोत्तमा ये सर्वे पुरुषस्वतिसुन्दराः सर्वलक्षणसम्पन्नाः तेभ्योऽप्युत्तमः सौन्दर्यमुत्तमा रूपमाह, साम्प्राम्बुदाभमिति । अतिनिविडो बोधमम्बुदस्तद्वत् आभा काम्निर्गस्येति नीलमेघव्यामम् इदं भगवतः सहजं रूपमिति सत्त्वगुणेन वा पर्यवसानेन वा इन्द्रियाणां दर्शनसामर्थ्याभावेन वा शृङ्गारेण वा कामेन वा आनन्दस्वभावेन वा भगवदुच्यते वा लक्ष्मीरुच्यते वा तादृशस्त्वैव सहजत्वेन वा नीलरूपो भगवानिति ज्ञातव्यं सुष्ठु पिशङ्गं पीतवर्णं वासो यस्य एवं रूपवस्त्रयोः परब्रह्मशब्दब्रह्मता निरूपिता एवं प्रमेयप्रमाणे निरूप्य साधनं भक्तिं निरूपयति—प्रसन्नं वक्त्रं यस्य ज्ञानविज्ञाने साधनान्तरं निरूपयति रुचिरे आयेते ईक्षणे यस्येति ॥ ५४-५५ ॥

एवं सर्वसाधनसहितं भगवन्तं निरूप्य फलत्वाय प्रथमर्तो बहिः शोभामाह—महामणिमिति । महामणिनां समूहः येषु तादृशाः किरीटकुण्डलमुकुटादयः तेषां प्रभाभिः परितः क्षिप्ताः सहस्रं कुन्तला यस्य कुन्तलानां मध्ये रत्नानां मध्ये तेजः प्रवेशात् नीलमणिस्त्वितपदकवत् भगवति उपरिभागो वर्णितः मध्यभागं वर्णयति प्रकर्षेण लम्बाः चारवः अष्ट भुजा यस्य जानुपर्यन्तं लम्बाः तादृशा अपि न केनाप्यंशेन धिक्कृताः ये भगवतः अष्टौ गुणा अणिमादिप्रकृतिरूपाः तेषां मूलभूता ये योगाः क्रियाशक्तिरूपाः तेषामाधारभूताः भगवतो बाहवः कौस्तुभसहितः कण्ठभागः भीमत्स एव लक्ष्म निहं यस्य वनमालया च वृत इति जीवमायाकीर्त्य उक्ताः ॥ ५६ ॥

भगवद्वलम्बा एव भगवत्स्वरूपमुक्त्वा एकाकी कदाचिद्भगवान् तत्र तिष्ठतीति शङ्कां वारयितुं सुन्दरादीन् पार्षदप्रवरान् वर्णयति—सुनन्दनन्दप्रमुखैरिति । स्वपापैरेरनिरुद्धसंवेकः एतेर्निषेद्यमाणमिति सम्बन्धः मूर्त्तिधराश्चक्रादयः आधिदैविकाः—

चक्रं शङ्खस्तथा खड्गः खर्म शार्ङ्गं गदा तथा ।

बाणः पद्मं तथान्यानि मुशलाद्याधुधानि हि ॥

मूर्त्तिमन्तो हरेः पार्श्वे तिष्ठन्ति परितः सदा ।

निजायुधान्यनिरुद्धायुधानि ततः पुष्ट्यादिशक्त्यभ्युत्थोऽनिरुद्धस्य वर्णयन्ते पुष्टिः श्रीः कीर्तिः अज्ञा प्रकृतिरिति अखिलः अक्षयः धनधान्यादिसम्पत्तीनामाधिदैविकरूपाणि तैः सर्वैरेव निषेद्यमाणं एतावतापि साधारणमेवैश्वर्यमायातीति असाधारणब्रह्माण्डकोट्यैश्वर्यार्थमाह—परमेष्ठिनां पतिः एकैकस्य ब्रह्माण्डस्यैकैकः परमेष्ठी तादृशानां सहस्राणां पतिः ॥ ५७ ॥

तादृशं सांशस्य मूलभूतं दृष्ट्वा भगवता लोकशिखार्थं

यत् कृतं तदाह—वचन्द इति । आत्मानमेव भगवान् कृष्णो वचन्दे ननु मूर्त्तिभेदस्य प्रत्यक्षतो दर्शनात् कथमात्मत्वमत आह, अनन्तमिति । अनन्तमूर्त्तिभगवान् एक इत्यर्थः तर्हि खण्डशोनन्तता स्यादत आह, अच्युत इति । स्वरूपाय केनापि प्रकारेण न च्युतः जिष्णुरर्जुनश्च भगवद्दर्शनेन जातसाध्वसः वचन्द इति सम्बन्धः चकारात्तस्यापि भगवान् आत्मा ततो भगवान् अनिरुद्धः किञ्चिदुक्तवानित्याह तावाहेति भूमा वो वै वाचो भूमा तं न्यर्तुदमित्यत्र वाक्सम्बन्धिनं भूमानमुद्दिश्य न्यर्तुदत्वं विधीयते अनिरुद्धो हि मानसः पुरुष इति शङ्कात्मकत्वं तस्य सिद्धमिति अनिरुद्धमिति अनिरुद्धस्य प्रभुत्वमिति परमेष्ठिनां प्रभुरिति ब्रह्माण्डे समागच्छति तं प्रति तस्याङ्गा, खलतीति पुत्राणां नयनं निर्भयतया तथा कथने च हेतुरुक्तः ब्रह्माङ्गली कृष्णार्जुनौ अर्जुनं वञ्चयितुं भगवानपि तथानाट्यं करोति अत एव कृष्णो भूमा च सर्वथैक इति अर्जुनादङ्कारगङ्गार्थमेव निरोधमव्यपातात् प्रपञ्चविस्मृत्यर्थं तस्य करोतीति सूचितम् ऊर्जया गिरा लोकसिद्धवाक्वापेक्षयापि महत्त्वा यथाकथञ्चित् कौतुकं वक्तव्यमिति किञ्चिदाह—द्विजात्मजा मीति सन्धिरार्थः अर्जुनं प्रति सम्बोधनं वा मदीधर्वादिनां वापायतुं द्यामुच्ययानत्वात् परम्परया स्यात्सामञ्जसाच्च द्विजशब्दस्य च ब्राह्मणपरत्वेऽपि न दोषः युवयोर्दिदृक्षुणेति प्रयोजनं तयोर्महत्वात् साक्षादाकर्षणं न सम्भवति अतो द्विजात्मजा एव मया समानीताः ननु आवाङ्मो किमर्थं वा तव दिदृक्षा तत्राह—द्विजधर्मगुणाय अवतीर्णी मम कलाविस्मय युवयोः स्वरूपं मम कलायावतारः अतः अहादिदृष्ट्वा कलावतारस्य प्रयोजनं द्विजधर्मगुणाय इति एको द्विजगुणाय अपरो धर्मगुणाय इति उभयमुभयत्र वा अनिरुद्धस्य धर्मरक्षा प्रयोजनमिति द्विजैः स्वभावत एव धर्मः कर्त्तव्यः तत्रावयोः किं कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह—भूमेर्भारूपान् असुरान् हत्वेति त्वरया इहेतुं प्रागच्छन्तं मे मम अस्ति समापे अनेनेदानीं स्थितिर्निषिद्धा ॥ ५८-५९ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्त्तिकृतसारांशदर्शिनी।

सलिलमिति कारणार्णवोक्तम् एजन्त उच्छलन्तो बृहदुर्मय एव भूषण यस्य तत् अद्भुतं भवनमिति महाकालपुरमिति भीष्ममिचरणास्तम् मृग्युज्जयतन्वात् ज्ञेयम्

ब्रह्माण्डस्योर्ध्वतो देवि ब्रह्मणः सदनं महत् ।

तदूर्ध्वं देवि विष्णूनां तदूर्ध्वं रुद्ररूपिणाम् ॥

तदूर्ध्वं महाविष्णोर्महादेव्यास्तदूर्ध्वं गम् ।

पारे पुरि महादेव्याः कालः सर्वभयापहः ।

ततः भीमद्विधनायचक्रवर्त्तिकृतसारांशदर्शितः ।

तस्य तीरे महाकालः सर्वप्राहकरूपधृक् ॥

इति अत्र ब्रह्मणः सदनं सत्यलोकः विष्णूनां विष्णुलोकः रुद्राणां वैकुण्ठः रुद्ररूपिणामित्यङ्गारावर्णस्थो रुद्रलोकः महाविष्णोरिति महत्तत्त्वावरणस्थो महाविष्णुलोकः महादेव्या इति प्रकृत्यावरणस्थो महादेवलोकः प्रह्लादीयूषवारिधिः कारणार्णवः महाकालः परव्योमलो महावैकुण्ठमायसस्यैव ।

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

कारणीजवज्रलान्तर्गतं भवनं महाकालपुरं फाल्गुनो ददर्शति
पूर्वस्योत्तरस्य चानुचक्रः तद्वर्णयति धुमन्तं धुतिमस्तु भेषम ॥ ५३ ॥

तस्मिन् भवने प्रथमं महाभोगमनन्तं ददर्श सितचलः
केलास्तद्वदामं शितयो नीलाः कण्ठा जिह्वाश्च यस्य तं शितो-
भवलमेवकावित्यमरः ॥ ५४ ॥

तस्यानन्तस्य भोगो देहपत्र सुखकरमासनं यस्य तं
त्रिषु पुरुषेषु तमो महत्तमश्च तस्मादपीति पुरुषोत्तमोत्तमं
॥ ५५-५६ ॥

चक्रादिभिर्मूर्तिभैरैरिति स्वस्वमस्तकोपरि तत्तच्चिह्नयुक्तैः ॥ ५७ ॥

आत्मानं वचन् इति गोवर्द्धनपूजार्थं तस्मै नमो ब्रजजनैः
सह चक्रैर्मनात्मने इति वल्लोलाकौतुकमात्रार्थमेव भवन्त
मित्यात्मनोऽसङ्ख्यस्वरूपेणानन्यात् सोप्यष्टभुज एक आत्मेत्यर्थः ।
अच्युत नरलीलत्वच्युतिरहित इति वन्दने हेतुदत्तः कृष्णस्यास्य
नरलीलस्वरूपार्थमेव सोऽष्टभुज ईश्वरलील एतदंशोपि तं न-
वन्दितवानितिभावः जातमाध्वसः प्राप्तसम्भ्रम इति कृष्णा-
दप्ययमधिकैश्वर्यवानिति लब्धप्रतीतिक इत्यर्थः । भूमति गोवर्द्धन-
पूजाप्राप्तिः यः कृष्णस्व इव कृष्णादप्याधिक्येन दर्शितात्म-
महत्त्व इत्यर्थः । परमेष्ठिनां कोटिब्रह्माण्डस्वचतुर्मुखानां
ऊर्जया प्रगल्भयेति श्रीकृष्णमिप्रायानुरूपया तयैवाजुनं मोह-
यितुमिति भावः । सस्मितमिति त्वदभिप्रायेणैव त्वदंशोऽप्यहं
स्वैश्वर्याधिक्यं स्ववाक्येन प्रकटीकरोमि वस्तुतस्तु तस्मिन्नेव
वाक्ये तत्रैव रूपगुणेश्वर्याधिक्यं मन्दिशिवश्च द्योतयामि पश्य
मेवातुर्यं त्वयापि पश्चाज्जुनाय स्वतस्त्वमवश्यंहाव्यमिति स्मितेन
प्रार्थनाच द्योतिता ॥ ५८ ॥

श्रीमच्छुक्लदवेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तनूनमसः परतो सलिलं प्रविष्टः अच्युतः तत्र भवनं
तस्मिन्ननन्तं तद्भोगप्रसूतामनं विभुञ्ज ददर्श तज्ज्वात्मानं स्वमूर्ति-
भूतं वचन् दे जिष्णुश्च वचन् तौ भूमापि आहेति वण्णामन्वयः
सलिलं विशिनष्टि एजन्तः उच्चलन्तः बृहन्तो महान्तः
ऊर्ध्वो भूषणं यस्य तत् तत्र सलिले धुमन्तं धुतिमस्तु
भेषं भवनम् ॥ ५३ ॥

अद्भुतं विस्मापनीयम् सहस्रमूर्तिभवाः कणाः तांसु
ये मणयस्तेषां धुमिर्दीप्तिभिर्विभ्राजमानम् द्विगुणैर्गणैर्द्विसहस्र-
नेत्रैरुद्वेगमुग्रम् * सितचलस्य स्फटिकगिरेरामेवामा यस्य
तम् शितयो नीलाः कण्ठाजिह्वाः यस्य तम् ॥ ५४ ॥

तद्भोगप्रसूतामनम् तद्भोगः अनन्तदेहः सुखासनं यस्य
तम् पुरुषोत्तमेभ्यः ब्रह्मादिभ्योप्युत्तमं तेषां पूज्य-
मित्यर्थः ॥ ५५ ॥

* महान्तः अमोल्याः मणिवाताः येषु तेषां किरीटकुण्ड-
लानां प्रभया दीप्य परिमिताः सर्वतः स्फुरन्तः सहस्र-
परिमिताः कुन्तला यस्य तम् प्रलम्बाः चारवः अष्टौ भुजा
यस्य तम् ॥ ५६ ॥

[११२]

कीर्तिसहिता अत्रा तथा अखिलाभिः' पूर्णस्वरूपाभिः
श्रुतिभिः अणिमादिमहाविभूतिभिः परमेष्ठिनां ब्रह्मादी-
नाम् ॥ ५७ ॥

अच्युतः सर्वदाऽऽखण्डस्वरूपगुणविग्रहः श्रीकृष्णः आत्मानं
स्वमूर्तिभूतं भूमानं अनन्तं च वचन् दे नताम यथा गोवर्द्धन-
पूजने तस्मै नमो ब्रजजनैः सहचक्रैर्मनाऽऽत्मने इति नमश्चकार
तद्वत् तद्दर्शनजातसाध्वसः उत्पन्नसम्भ्रमः जिष्णुश्च वचन् दे ॥ ५८ ॥

भाषाटीका ।

सुदर्शन चक्र से आवरणों का भेद न होने से ब्रह्माण्ड
में छिड़ होगया इस प्रकार चक्र के पाछे मार्ग होता गया
उसी मार्ग से उस अन्धकार के दूर वर्तमान और जिस
के पार का अन्त नहीं सर्वत्र व्यापक सब से भेष्ट एता-
दृश भयवान् के तेज को देखकर अजुन के दोनों नेत्रों में
आकर्षण होगया तब तो भय से अजुन ने दोनों नेत्र
मूढ़ किए ॥ ५३ ॥

उस अन्धकार से परे प्रचण्ड पवन से ऊपर को
उछलती हुई तरङ्गों से भयङ्कर अप्राकृत जल में अजुन
सहित श्रीकृष्ण भगवान् प्राविष्ट हांगए अनन्तर उस जल
के नीचे अति प्रकाशमान आश्चर्य रूप प्रकाशमान मणियों
के हजारहों स्वभान से शोभायमान सङ्कर्षण भगवान् के
दिश्य भुवन में श्रीकृष्ण महाराज पहुँचे ॥ ५४ ॥

उस महावैकुण्ठ लोक में अति भयंकर आश्चर्यरूप
हजार मस्तकन में हजार फणों की मणियों की कान्तियों
से प्रकाशमान अतिभयंकर दो हजार रक्त नेत्र युत स्फटिक
पर्वत की कान्ति समान कान्तियुत नीले कण्ठ और जिह्वाओं
से युत एतादृश शेषजी का दर्शन श्रीकृष्ण और अजुन
ने किया ॥ ५५ ॥

शेषजी का शरीर हि आनन्द कारी जिनका सिंहासन
है सर्व व्यापक अनन्त गरुड विश्वकृष्ण आदि पुरुषोत्तमो
से भी उत्तम, सवन मेघ के समान कान्ति युत शोभायमान
पीताम्बर धारण किये प्रसन्न मुखारविन्द युत विशाल नेत्र
युत ॥ ५६ ॥

अमोल मणियों के समुदाय जटित किरीट कुण्डलन
की कान्ति स्फुरायमान अनन्त कुन्तल युत लम्बायमान
मनोहर अष्ट भुजा धारी सुन्दर कौस्तुभ मणि धारण
किये भीवत्स बिन्दु की शोभा से तथा वनमाका से
युत ॥ ५७ ॥

सुनन्दन आदि अपने पार्श्व जिनकी सेवा करतेहैं
मर्त्या या नचक्रादि निज आयुध जिनकी सेवा करतेहैं
श्रीदेवी जिनकी सेवा करतेहैं कान्ति सहित मूर्तिमान
माया जिनकी सेवा करतेहैं तथा अणि या महि या पादि
अखिल सिद्ध जिनकी सेवा करतेहैं अनेक ब्रह्माण्डनके
अनेक ब्रह्मानिके स्वामी ॥ ५८ ॥

द्विजात्मजा मे युवगोर्दिदृक्षुणा मयीवनीता भुवि धर्मगुप्तये ।
 कलावतीर्णाविवनेर्भगसुरान् हत्वेह भूपस्त्वरयेतमन्ति मे ॥ ५६ ॥
 पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषी ।
 धर्ममाचरतां स्थित्यै ऋषभौ लोकसङ्ग्रहम् ॥ ६० ॥
 इत्यादिष्टौ भगवता तौ कृष्णौ परमिष्ठिना ।
 ओमित्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारकान् ॥ ६१ ॥
 न्यवर्ततां स्वकं धाम सम्प्रहृष्टौ यथागतम् ।
 विप्राय ददतुः पुत्रान् यथारूपं यथावयः ॥ ६२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मे कलावतीर्णाविविति संबोधनम् शीघ्रं मे अन्ति सका-
 शमिनमागच्छतम् ॥ ५६ ॥

आचरमाचरतम् इदं भारतयुद्धात्पूर्वमेव कृतमपि भैष्ठ्य-
 कथनप्रस्थावेनात्रोक्तम् ॥ ६०—६६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथापि तस्य मुखात्तयोः स्वतोप्याधिकं माहात्म्यमुद्रतमिति
 तादृशं तडाक्यमेवाह—द्विजैति हे धर्मगुप्तये । कलावतीर्णो धर्मस्य
 ब्राह्मणत्वदिगुणयै रक्षणाय कलाभिः सर्वाभिः शक्तिभिर्युक्तावे-
 वावतीर्णीं सर्वांशसम्बलितं तथा प्रकटौ मध्यपदलोपी समासः
 युवयोर्युवां दिदृक्षुणा मया मे मम भुवि धाम्नि द्विजात्मजा उपनीता
 आनीताः एवमेव वक्ष्यतेऽर्जुनेन तत्तत्त्वे पृष्टे श्रीकृष्णेनापि श्रीहरि-
 षो मद्दर्शनार्थं ते बाला इतास्तेन महात्मना । विप्रार्थमेभ्यते
 कृष्णो मत्समीपं नचान्यथेति । तदेतच्च नापूर्वं—

यन्मर्त्यबीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् ।

विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्जः परम्पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥

इति तृतीयेपि श्रीमदुद्धवोक्तेः तदेवं यद्यपि तत्र तस्य
 स्पृह्यालुत्वं तथा सर्वत्रापि करतलमणिवत्सर्वदर्शित्वं
 सर्वाकर्षित्वञ्च तथापि तेन स्वेच्छया निकटमागत्य दर्शन-
 दानं विना स तं द्रष्टुं न शक्नोतीति कष्टकल्पनयेव तत्सम्पा-
 दितवानिति च शक्त्याधिक्यमप्यायातं किमुत सौन्दर्यमि-
 गुणाधिक्यमिति स्थितं हरिंशब्दादत्रत्ययं विशेषः यः सत्त्व-
 ज्ञेन प्रत्यपि तथा तस्य दिदृक्षेति युक्तं चेत्तत्—

ययोरारमसमं विस्रं जन्मैश्वर्याकुतिर्भवः ।

नयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः कञ्चित् ॥

इतिन्यायेन तदुक्तं विष्णुधर्मै श्रीकृष्णेनैव ते प्रति—

यस्त्वां वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु ।

अभेदेनात्मनो वीक्षा त्वामहं पाण्डुनन्दन ॥

इतिप्रस्तुतपद्यावशेषो व्याख्यायते नन्वेवमपि जातमधुनातु
 किं कस्यैव तत्राह, भूयः पुनरपि अवशिष्टानवनेर्भगसुरान्
 हत्वा मे मम अन्ति अन्तिकाय समीपमागन्तुं त्वरयेत् त्वर-

यत् शीघ्रं प्रस्थापयत् मोचयतमित्यर्थः । तस्मात्तो मुक्तगन्ध-
 त्वेन हरिवंशोक्तत्वात् अन्तीत्यव्ययाच्चतुर्थ्या लुक् चतुर्थीच
 क्रियार्थोपपदस्यच कर्मणि स्थानिन इति स्मरेणात् एषोभ्यो
 व्रजतीतिवत् त्वरयेतमिति हेतुर्निजन्तस्य त्वरोक्तिरिति कप-
 व्याख्यातान्तक्रियार्थोरेककर्मत्वञ्च कटङ्कत्वा प्रस्थापयेतिवत्
 अर्थास्तरे मे कलावतीर्णाविविति व्यवहितान्वयः 'तथा त्वर-
 येतमिति सोपसर्गमेव प्रयुज्येत स्वनिकटप्रापणादेशे तथा
 व्यवहारात् आस्तान्तावदस्मन्मते श्रीकृष्णस्य स्वयं भूगवस्त्वं
 नित्यलीलितवच्चेति ॥ ५९ ॥

नन्वावां सर्वतः परिपूर्णौ कथं ब्रह्मण्यत्वादिधर्मतत्परौ
 स्यावेत्याद्युक्त्यै केवलं करुणया धर्मस्थापनार्थमेवेति सिद्धान्त
 यन्नुदाहरणं दर्शयति—पूर्णेति । युवामृषभौ सर्वाविर्भावभेदा
 वपि तत एव पूर्णकामावपि स्थित्यै सर्वपालनाय लोक-
 संग्रहं धर्ममाचरतां मध्ये नरनारायणावृषी तौ युवयोर्विभूति-
 रूपावशावित्यर्थः । वक्ष्यतेऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्णेनैव विभूति-
 प्रसङ्गे नारायणो मुनीनां चेति अतस्तावपि यदि तादृशी
 तदा किमुत साक्षाद्भवन्ताविति भावः । अत्र आचरतमि-
 त्यर्थे सत्त्वाचरतामिति न प्रसिद्धमित्यपि तथा न व्याख्यात-
 मिति द्वयं किञ्च मदन्तिकमागच्छतमिति नरनारायणी
 भूत्वा धर्ममाचरतमिति पारम्परिकविराधश्च द्वयः ॥ ६० ॥

इतीति सार्द्धकम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेण गोवर्द्धनमखण्डाला-
 विशेषसम्पादनाभिप्रायेण आदिष्टौ आदिष्टावदेमुद्रयोक्तौ तत्र
 भगवदादिशब्दः स्पष्टैश्वर्यादिव्यपेक्षया कृष्णशब्दश्च अर्थ-
 भगवति कृषिर्भूवाचकः शब्द इत्यादिप्रामाण्येन परब्रह्मत्वा-
 पेक्षया श्रीमदुद्धवेऽपि तत्सनामत्वेन निर्देशः पूर्ववत्समशील-
 त्वापेक्षया उभयत्र तादृशत्वेपि नराकृतिपरब्रह्मत्वादिप्रसिद्ध्या
 नरलीलावित्यर्थः । स्वकं धामेति यथा तस्य तजित्यै धाम
 तथास्य च द्वारकाख्यमिति भावः । वक्ष्यते होकादशान्ते
 नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदन इति सम्प्रहृष्टावित्य-
 ज्ञेनस्याभीष्टसिद्धेः श्रीभगवस्तु तत एवेति तथागतमिति पूर्व-
 व्युत्क्रमेण ज्योतिरादिभेदक्रमादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

विप्रार्थेत्यर्थकम् यथारूपं तत्पित्रादिदृष्टकृपात्मिकमेनेत्यर्थः ।
 तत्र योग्यतामाह प्रभू पुर्णदृष्टनासमर्थी इत्यर्जुनस्यापि तादृशत्व-
 व्यक्तम् ॥ ६२ ॥

भीमजीराधवाच्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

कस्मिन्नेवाह द्वाभ्याम् द्विजात्मजा इति । युवयोर्बुधां दिदृक्षुणा द्रष्टुमिच्छता मया द्विजात्मजा उपनीताः मद्भक्तिकं प्रापिताः किमाव-
बोर्दशनेनेत्यत आह धर्मगुप्तये भुवि कलया अवतीर्णौ कलावतीर्णौ-
विस्तिष्ठन्त्येनोक्तं कृष्णस्तु भगवान् स्वयं इत्युपक्रमे पूर्णवतार-
त्वोक्तैः अतो मदवतारत्वान्मम दिदृक्षा जातेति भावः । अजुनस्य
नराशत्वप्रसिद्धिमुपजीव्येत्यमुक्तं नरस्य नारायणांशवतारत्वात्
अवनेः भूमेर्भारायितानसुरान् हत्वा भूयस्त्वरया मे ममान्तिकं
समीपं दत्तमगच्छतं "इणगतो इत्यस्य रूपम् ॥ ५९ ॥

किञ्च पूर्णकामाविति युवां पूर्वं नरनारायणावृषीभूत्वेति
शेषः ऋषभौ भेष्टौ हेतुगर्भमिवम् । अतः पूर्णकामावपि स्थित्यै
जगद्रक्षणार्थं लोकसंग्रहं धर्मेमाचरतुराचरितवन्तौ लोकोर्वा-
चीनोजनः सङ्गृह्यते प्रवर्त्यतेनेनेति तथा तं अत्र यद्यदा चरति
भेष्ट इत्यादिगतावचनार्थं उपक्षिप्तः ॥ ६० ॥

इतीति भगवतो परमेष्ठिना इत्यमादिष्टौ तौ कृष्णौ भीकृ-
ष्णाञ्जुना ओमिते तदाज्ञामङ्गीकृत्य भूमान् भगवन्तं प्रणम्य
द्विजपुत्रानादाय सम्प्रहृष्टौ धाम स्मृहं प्रति यथागतं स्व-
सत्तामाजगमतुः । विप्रयति यथारूपानतिक्रान्तस्वपूर्वरूपान्
प्रभू कृष्णाञ्जुनौ ददतुः ॥ ६१—६२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

युवयोः कृष्णाञ्जुनयोः ॥ ५९ ॥

अगतः स्थित्यै लोकसङ्गृहं धर्मम् ॥ ६० ॥

कृष्णौ यदुत्तमाञ्जुनौ आनन्दभूमानं पूर्णानन्दम् ॥ ६१ ॥

प्रसूयतां प्रसवं गच्छतां रूपं यथा प्रसूतिकाले यद्रूपं तादृशं
रूपं दधानान् ॥ ६२ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

द्विजात्मजा इत्यादि । द्विजात्मजाः मया उपनीताः कुतः
दिदृक्षुणा कुत्र दिदृक्षुस्त्वभवत् इत्याशङ्क्य नेदप्रकटयति
युवयोर्मध्ये भुवि ममोत्पत्तिस्थले भीकृष्णे दिदृक्षुस्त्वमित्यर्थः
मवत्यस्मादिति भूः अपादाने किप् तथा च अहं सर्वस्य
प्रभव इति भीमुखोक्तेः ननु दिदृक्षुश्चेत् तत्रैव कथं नगाः
तत्राह—धर्मगुप्तये धर्मरक्षायै कुत्र धर्मरक्षेत्याह, कलावतीर्णौ
कलानामस्मदादीनामधतीर्णैरवतारो यस्मात् तस्मिन् भीकृष्णे
एतस्मिन् या धर्मगुप्तिः तदर्थं अहञ्चेत्तत्र गत्वा द्रक्ष्ये
तदा द्विजबालानामस्मिन् तदानयनप्रकारेण तत्कृतप्रयत्नेन
नचास्य धर्मोऽयमभविष्यत् अत एवा धर्मरक्षाऽस्य भूया-
दिति मया तत्र न गतं अथवा दिदृक्षुत्वे हेतुः धर्मगुप्तये
इति भवो हि भविष्यति दिदृक्षतीत्येव एव धर्मः अतः वरं
कृतार्थोस्मि तद्वदुना अवनेर्भारायमाणानसुरान् हत्वा अन्ति मे
धर्मे कर्मणि स्वधाम गमने त्वरयेतं स्वरां कुरुतं इह
भूमौ भूयः प्रकृष्टं यथा भवति तथाहत्वेत्यनुपङ्गः ॥ ५९ ॥
नन्वाज्ञां नारायणौ त्वमादिनारायणः कथमावयोर्दिदृक्षुरासि

तत्राह—पूर्णकामावपीत्यादि अपि सम्बोधने भो भगवान्
भीकृष्ण । युवां पूर्णकामौ ईश्वरौ यद्यपि भीकृष्ण एवेश्वरः
तथापि तत्संस्थित्येनायमञ्जुनोपि मे त्वत्सदृशः तथात्र यावान्
क्षेहस्तावान् आत्मानं विना नान्यत्र भवति तेन तुल्यं मे
द्वयोर्दिदृक्षुस्त्वमिति युवामिति द्विवचने तर्हि नरनारायणौ
कानित्याह, नरनारायणावृषी मुनीभूत्वा लोकसंग्रहं धर्मं
आचरतां कीदृशौ स्थित्यै स्थितिमर्थ्यादा तन्निमित्तम् ऋषभौ भेष्टौ
यद्वा स्थित्यै लोकसंग्रहं धर्मं आचरतां मुनीनां दृष्ट्यभौ
ऋष्यवतारौ अर्णोक्तवैव उक्तञ्चतुर्थधर्मकलासंगं नरनारा-
यणावृषी इति अन्यथा एतेचांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
स्वयमित्युक्तस्यासङ्गतिः ॥ ६०—६१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

न केवलं धर्मरक्षैव कर्तव्या अपितु धर्मः प्रवर्तनीय
इत्याह—पूर्णकामाविति । स्वतो धर्मप्रयोजनाभावेपि करणा-
वश्यं कर्तव्या पूर्णकामत्वं धर्मकरणसामर्थ्यं निःस्पृहत्वं च
हेतुः नरनारायणावृषीति नरनारायणात् पूर्णकामत्वं ऋषि-
त्वाद्धर्मकरणसामर्थ्यमिति तथापि "प्रबोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि
प्रवर्तते" इति प्रयोजनं चकव्यमितिवेत्तत्राह स्थिताव-
निरुद्धः पादक इति जगतः स्थित्यर्थं धर्मकरणं ननु नारा-
यणेनैव स्थितिः सम्पाद्यत इति भूभारहरणार्थमेव समागतयोः
किं धर्मेणेत्यत आह—लोकसङ्गृहमिति ॥ ६० ॥

ततो यज्जातं तत्राह—इत्यादिष्टाविति । उभयोः कृष्णनामन्वं
समानांशत्वाय ननु भगवान् कथं भगवन्तमाज्ञापयति तत्राह
परमेष्ठिनेति स्वयं भगवान् ब्रह्माण्डरक्षार्थं प्रहृष्ट अतः स्वांशान्
सर्वानेव तथा बोधयति अतः स्वस्य रूपं तथैवेति ओमिते
तदुक्तं स्वीकृत्य भूमानं भगवन्तं आनन्दय यदर्थं गतो तान्
बालकानादाय स्वकं धाम द्वारकां न्यवसन्तां व्याधुय समा-
गतौ ततो निःशङ्कौ प्रहृष्टौ गमनमार्गेणैव समागतौ इत्यत्र लीला
अन्यैः समहतां हीनताञ्च बोधयति नतः प्रतिज्ञालिभ्यर्थं
विप्राय ददतुः पुत्रान् एकं प्राप्तिनां रक्षार्थं सन् एव च
दत्ता इति महत्वं यथारूपं रूपमनतिक्रम्य रूपशब्देन वयः
स्वभावादिकमपि जन्मकालीनं गृह्यते यथा यथायत्नं अन्यूना-
तिरिक्तं सान्दीपिनिपुत्रवक्ष्यामपि व्यवस्था ननु कथमेवं प्रतिज्ञाय
गतौ तत्राह प्रभू इति तत्राकरणे वा हेतुः एवमुभयोश्च-
रित्रमुक्त्वा तुल्यत्वमाशङ्क्य परिहरति निशम्येति अजुनस्तु
यावद्गत्वा समागतः तावत्किमपि न ज्ञातवान् पश्चाद्भगवता
स्वरूपं निरूपिते पश्चात् तद्वेषणं धाम ज्ञातवान् ॥ ६१—६२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

युवयोर्बो मे कलया अवतीर्णौविति सम्बोधनं शीघ्रं मे
अन्ति समीपं इतः आगच्छन्मित्यञ्जुनमोहप्रयोजकोऽयं वास्त-
वार्थस्तु हं कलावतीर्णौ कलाभिः स्वशक्तिभिः सहैवावतीर्णौ
भूयः पुनरपि युवां अवनेर्भारान् असुरान् हत्वा मे अन्ति ममा-
न्तिके तान् प्रस्थापयितुं त्वरयेतं पथपन्तालिङ्गिरूपं अन्तीत्य

निशाम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।
 यत्किञ्चित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितम् ॥ ६३ ॥
 इतीदृशान्यनेकानि वीर्याणीह प्रदर्शयन् ।
 बुभुजे विषयान् ग्राम्पानां च चास्यूजितैर्मखैः ॥ ६४ ॥
 प्रववर्षाखिलान् कामान् प्रजासु ब्राह्मणादिषु ।
 यथाकालं यथैवेन्द्रो भगवान् श्रेष्ठयमास्थितः ॥ ६५ ॥
 हवा नृपानधर्मिष्ठान् घातयित्वाऽर्जुनादभिः ।
 अञ्जसा वर्तयामास धर्मं धर्मसुतादिभिः ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे

द्विजकुमारानयनं नाम

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिनः कृतसाराधर्षिणी ।

व्ययञ्चतुष्टयन्तं अत्रागत्य ते मुक्ता भवन्ति तितिक्षासो मुक्तगम्यत्वेन
 हरिर्बंशोक्तत्वात् द्वितीयस्कन्धेऽपि क्रममुक्तिस्तौ अष्टावरणभेदा-
 नन्तरमेव मोक्षभवणात् ॥ ५९ ॥

आचरतां आचरतम् ॥ ६०—६२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युवयोर्बुधां दिदृक्षुणा मया द्विजात्मजाः उपनीताः स्वनि-
 कटे नीताः धर्मगुणैः कलाभिः, स्वशक्तिभिः सह भुवि
 अवनीर्णी अवनेमरासुरान् हत्वा भूयः पुनः युवां मे अन्ति
 सकाशमितमागच्छतम् असुरान् हत्वेत्युक्त्वा नाहं सङ्कर्षणो
 ब्रह्मन् न कृष्ण इत्याद्यञ्जुनोक्त्वा च कनिषयासुरवधाद्रीतो-
 पदेशाच्च पूर्वमियं लीला कृतेति गम्यते ॥ ५६ ॥

सिख्यै लोकरक्षणार्थं धर्ममाचरताम् आचरतम् ॥ ६०—६२ ॥

भाषा टीका ।

अपार महिमा सम्पन्न और श्रीकृष्ण के हि दूसरे, 'इप
 एतादृश भूमा पुरुष को श्रीकृष्ण ने प्रणाम किया तथा
 उनके दर्शन से सम्पन्न, युत अर्जुन ने भी प्रणाम किया
 अनेक ब्रह्माण के स्वाधी अपार महिमा न सम्पन्न पर
 वैकुण्ठ नाथ गम्भीर बाणी से अञ्जलि बांधे खड़े श्री-
 कृष्ण अर्जुन दोनों के प्रति मन्दहासपूर्वक
 बोले ॥ ५९ ॥

आप दोनों के दर्शन की मोको इच्छा भई इस वास्ते
 मैंने हि ब्रह्माण के पुत्र अपने समीप में मगा लिए हैं धर्म
 की रक्षा के अर्थ कला सहित तुम दोनों ने भूमि में
 अवतार लिया इस वास्ते भूमि के मार असुरों का संहार

कर । फिर शशि हि इहां मेरे समीप में दीनो अपि
 जावो ॥ ६० ॥

आप दोनों नर नारायण ऋषी यद्यपि परिपूर्ण काम
 हो तथा श्रेष्ठ पुरुष हो तथापि जैसे संसारीजन धर्म में
 प्रसन्न होइ इस के लिये आप दोनों धर्म का आचरण भी
 करना ॥ ६१ ॥

इस प्रकार जब पर वैकुण्ठनाथ भगवान् ने दोनों को आह्वां
 तव उन की आज्ञा को अङ्गीकार कर और भूमा पुरुष को
 प्रणाम कर ब्रह्माण के पुत्र को लेकर ॥ ६२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
 एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एतच्चरितस्य फलितमाह—वैष्णवं धाम महाकाळपुराणं
 तदीयपुरं तदीयप्रभावं वा निशाम्य निशाम्य दृष्ट्वा परमविस्मि-
 तोपि पुंसां सर्वेषामेव जीवानामीश्वरप्रादुर्भावानां च यत्कि-
 ञ्चित्पौरुषं शक्तिस्तत्कृष्णस्यैवानुकम्पितं कृपा सम्पादितं मेने
 तादृशेनापि तेन तस्यावसरप्रार्थनात् स्वस्य च द्विजात्मजामे-
 युवयोर्दिदृक्षुणेत्यादिद्वयेन तादृशतयोक्तः यदा पूर्वोक्तप्रकारेण
 तत्पर्यंतव्यापकतया विष्णुः श्रीकृष्णः तस्य धाम प्रभावं
 तद्रतं स्वगतञ्च निशाम्य द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणेत्यादिना
 तन्मुकेन तच्छ्रुत्वेत्यादि हरिर्बंशोप्यञ्जुने तत्तत्त्वं पृष्टवति श्रीकृष्णः
 सर्वं तन्महापुरुषपर्यन्तं स्वस्यैव वैभवं तथा आपितिमिति
 तत्रैव दृश्यं तदेतद्व्याख्याकारैर्मूलमेतेषां शक्यं पुंस कृष्णस्तु

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान्स्वयमित्येव प्रथमस्कन्धतृतीयाध्याये सर्वभगवदाविर्भाव-
रूपे तस्य परिभाषारूपत्वात् सूत्रयते विवरणीयार्थः
सङ्क्षेपेण दृश्यतेत्येन तद्विस्तृतं तत्र चानयमे नियमकारिणी
परिभाषापि शास्त्रारम्भे सकृद्वैष्णव्यानां सर्वमेव व्याप्नोति
तस्मात्तदधीनान्यधेतदाख्यानवाक्यान्यपि तथा श्रीभागवतस्य
संबन्धेतिहाससंभूतत्वादन्यशास्त्रवृत्तान्यापि प्रतिष्ठावाक्यमात्रस्या
न्यत्रापि सर्वोपमर्दकत्वं दृश्यते यथा आत्मनि विज्ञाते सर्वं
मिदं विज्ञातम्भवतीत्यादिवाक्यमाकाशादीनामनुत्पत्तिवाक्य-
मन्यथयति किञ्च भुतिलिङ्गवाक्यान्वायप्रकरणसमाख्यनां पारदौ-
र्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति पूर्वमीमांसानिर्णयः भुत्यादिवलीयस्त्वाच्च
न बाधेत्युत्तरमीमांसासम्मतितश्च तत्र साक्षाच्छब्देनोपदेशः भुतिः
यथा एतेषांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति
अन्यानि तु श्रीकृष्णसम्बन्धे विवृतानि तेषां परपरं पुर्वलं
अर्थस्य दूरदूरप्रतीतेरिति सर्वश्रीभगवतोपदेशप्रवृत्तस्य भगवतः
श्रीसूतस्य सर्वानिर्णयार्थं साक्षात्स्वयं भगवच्छब्देनोपदेशोऽयं सर्वतो
वतावानेवेति इत्यमेव सर्वत्रैव तैरिदमेव वाक्यं प्रमाणीक्रियते
लीलायाश्च ज्ञानाकौतुकिनः श्रीभगवतो लाघवदर्शनं न तत्प्र-
माणकं गोवर्द्धनबलिभुषणेपि नास्मादावपि लघुतया व्यवहारा-
दिति च श्रिते साध्वेवोपपन्नस्तम् इत्यमुक्तं श्रीविष्णोस्तत्कर्षः
स्वयं भगवति श्रीकृष्ण एव पर्यवस्यतीति तथैव हि तेषा-
मनुपपत्त्यासः सङ्गच्छते स चोक्तलक्षणोभगवान् श्रीकृष्णएवेति
दिक् ॥ ६३ ॥

अथैतत्प्रसङ्गेनान्यान्यपि तस्मिन्नाभि स्मृत्वा साक्ष्यग्रन्थाह
तानिच सर्वाणि विवक्षाजपि श्रीपरीक्षदायुःस्वतापतासङ्कोचं न
सङ्कोचमुपसंहरन्नेवचाह इतीतिभिभिः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ईदृ-
शानि पूर्वोक्ततुल्यानि वीर्याणि अद्भुतकर्मणि इह लोके प्रक-
र्षेण दर्शयन् प्रकटयन्नपि लीलायां ग्राम्यान् लौकिकानपि
सर्वान् विषयान् बुभुजे तथैवेति अत्युज्जितैः परमोद्भूतैः ॥ ६४ ॥
प्रकर्षेण घर्षे अविच्छेदेन पूरयामास कामान् दृष्टार्थान्
आदिशद्वादन्यजा अपि ज्ञेयाः तच्च यथाकालं अवसरोच्चिनं
तत्रापि बाहुल्ये दृष्टान्तः यथेति इन्द्रो यथाजलानि वर्षति
तथैवेत्यर्थः । यतो भगवान् परिपूर्णश्चर्यादिः यत एव
च सर्वोवतारावतारिभ्यः । श्रेष्ठ्यमाप्सितः मित्यमेव तत्प्राप्त
इति ॥ ६५ ॥

स्वयं हत्वा अर्जुनादिभिर्घातयित्वा च धर्मं स्वभक्तिपर्यन्तं
वर्त्तयामास प्रावर्त्तयत् एवं भगवतः श्रीकृष्णस्य सर्वसुख-
कर्तृत्वं स्मृत्वा, क्षणं रुदितवानिति ज्ञेयं टीकायामिदं निश्चयं
वीर्ये इयम्भक्तोपणमित्यर्जुनेनोक्तत्वाद्यप्यज्ञानवासानन्तरमेवा-
र्जुनस्य तदिव चरितं लभ्यते तथापि तदनन्तराभिमन्युविवाह-
परिचिदाधानयोरन्तराले काचबाहुल्यमुपलभ्यते तदन्तरान्त-
राच्चार्जुनस्य द्वारकागमनं सम्भाव्यत इति ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपञ्चायम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपञ्चायम्
एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निशम्येति । विष्णोः सम्बन्धि धाम स्थानं निशम्य
इष्टा पुंसां यत्किञ्चित्पौरुषमस्ति तत्सर्वं कृष्णानुकम्पितं श्री-
कृष्णकृपालमधमेवेति मेने शब्दः स्नेहपौरुषं नृष्विति गीमं
दृष्टान्तमुक्तेन निश्चितवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

इतीति । ईदृशानि अतिदेवमानुषाणि चरित्राणि दर्शयन्-
स्त्रिलेश्वरो भगवान् ग्राम्यान्विषयान् भोगान् बुभुजे
अस्त्रिलेश्वर इत्यनेन भोगप्रयुक्तकर्मवद्वयत्वं व्युत्पद्य ऊर्जितैः
पुष्कलवृक्षिणैर्मन्त्रैर्यज्ञैरीजे इष्टवान् ॥ ६४ ॥

प्रवर्षेति । ब्राह्मणा आदिर्योसां तासु प्रजासखिलान-
मिलिखितान् कामान् प्रवर्षयं यधेन्द्रो यथाकालं वर्षेत्तुमन-
कस्य वर्षति तथा भगवानपि श्रेष्ठ्यं परत्वमाप्नोति कामान्
वर्षय ॥ ६५ ॥

हत्वेति । कांश्चिद्धर्मिष्ठान् स्वयं हत्वा कांश्चिद्वर्जुनादिभिर्घात-
यित्वा धर्मसुतादिभिः युधिष्ठिरादिभिरञ्जसया ऋजुमार्गेण
सुक्तेन वा धर्मं वर्णाभ्याद्यनुगुणं प्रवर्त्तयामास ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तथा प्रविश्य गोविन्दो यज्ञवाटं पुनः स्वयम् ।
पूर्णं पुरोहितैर्धर्मैर्भक्तिवर्गिभिः क्षत्रियधर्मैः ॥ क ॥
प्रायश्चित्तस्तु चलने दीक्षायां य उदाहृतः ।
न चकार यथान्यायं ब्राह्मणैरनुमोदितः ॥ न ॥
समाप्य यज्ञम्विधिवत्तर्पयित्वा धर्मोत्तिष्ठान् ।
ऋत्विग्भ्यः पूजयित्वा न्यानुर्वाञ्छ कुरुसत्तम ॥ ग ॥

यमुनायां महानद्यां कृत्वाऽयभूथमञ्जनं ।
विजहार यथाकामं महर्षिभिर्यदूकृतम् ॥ घ ॥
पुंसां यत्किञ्चित्पौरुषं कृष्णानुकम्पितं मेने ॥ ६३—६६—क ॥
दीक्षायां मध्ये चलने तत उत्थाय गमने प्रायश्चित्तमुद्दिश्य
यः कर्मविशेष उदाहृतः तं चकार ॥ ख—ग ॥
अवभृथनिमित्तमञ्जनम् ॥ घ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावल्याः ॥ १०० ॥)

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

भीमब्रह्मभार्यकृतसुबोधिनी ।

तदाह—निशम्येति । परमविस्मयं प्राप्तः विष्णोरेतादृशं स्थानमिति स हि जानाति यथेन्द्रादीनां स्थानं तथा विष्णोरपीति पश्यान्मेरुसर्पयोरिवान्तरं ज्ञात्वा अत्यन्तं विस्मितः नन्वेतावता किमर्जुनस्य सम्पन्नमित्याकाङ्क्षायामाह—यत्किञ्चित् पौरुषमिति । स्वतः करणेऽहङ्कारो भवति अतो यत्किञ्चित्पूर्वं कृतवान् तद्वन्त्यत्कृतं तत्सर्वं कृष्णानुकम्पितमेव मेने एवं निरोधे नन्वप्रभृति अर्जुनान्ता निरुद्धाः फल्गुनां ताश्चावेशाः अतस्तस्मिन् निरुद्धे निरोधान्तरस्य वक्तव्यत्वाभावात् ॥ ६३ ॥

उक्तमात्रपरत्वं दूरीकर्तुं प्रकारमतिदिशति इतीहद्वयान्यनेकानीति । ज्ञानरूपाणि निरोधरूपाणि वा वीर्याण्यलौकिकसामर्थ्यानि इह भूमौ माहात्म्यार्थेण स्वासत्त्वर्थे प्रदर्शयन् प्राम्यान् विषयान् बुभुजे अन्यथा लोकसमानधर्माभावे नायं न भवेत् विश्वासश्च न भवेत् सर्वमुक्तिश्च स्यात् अतो लौकिकं वैदिकञ्च लोकयत् कृतवान् तदाह, प्राम्यान् विषयान् बुभुजे अत्यूर्जितैर्मलैश्च ईजेति पञ्चगोपयेन्तं सर्वा-नेव यज्ञान् कृतवानिति प्रसिद्धः दानमपि यज्ञसदृशं इति तस्यापि लोके उत्कर्षहेतुत्वात् विशेषेणाह, प्रवचर्षाखिलान् कामानिति प्राणिमात्रस्य कामनां पूरेतवान् विशेषतो ब्राह्मणादिषु तत्रापि यथाकामं यावता तासां कामः पूर्णो भवति एतत्पूरणाभावे तदानीन्तना लोकाः सर्वे नष्टा एव भवेयुः इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह, यथेवेन्द्र इति सर्वे प्राणिनः अक्षरेण जीवन्ति तद्वत् दृष्टयधीनं ततः पर्जन्यइवेत् क्षणमात्रमप्युदासीनः स्यात् तदा प्राणिनः नष्टा एव भवेयुः तथैव भगवानित्यर्थः भजनार्थं पर्जन्याद्विशेषमाह, भगवान् श्रेष्ठ्यमास्थित इति । सर्वतः श्रेष्ठ्यं ज्ञापयन्नेव अखिलान् कामान् प्रवचर्षं येन कृतार्थता भवति एवं प्रजापालनमुक्त्वा विशेषतः स्वावतारकृत्यमुपसंहरन् आह—हत्वा नृपानधर्मिष्ठानिति । नृपाणां धर्मे न दोषायति ज्ञापयितुं विशेषणं ते नृपाः कंसादयः अर्जुनादिभिः भीष्माजुनभीमादिभिः कादिचत् घातयित्वा दुर्योधनादीन् ततो निःकण्टकभूमौ अजसा साम-स्येन धर्मं प्रवर्त्तयामास तत्र हेतवो युधिष्ठिरादयः भगवतः करणद्वयं दुष्टनिवारणो अर्जुनादिः धर्मकरणं युधिष्ठिरादिरिति ६४—६६ ॥

इति भीमज्जागवतसुबोधिण्यां भीमब्रह्मभार्यकृतसुबोधिण्यां
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तराखण्डविवरणे
अत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४० ॥ ८९ ॥

भीमद्विद्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिणी ।

परमाविस्मित इति प्रथममात्यन्तिकमहेश्वर्यदर्शनेनाहो ताव-
दहं पाण्डुपुत्रो मर्त्योऽपि कृष्णप्रसादादेव सर्वमूलभूतं परमे-
श्वरमिमपश्यमिति विस्मितः यतः क्षणं परामुद्रयाहो तेन कथं
युधयोर्दिदक्षुणेत्युक्तं सर्वादिपरमेश्वरस्य तस्य स्वांशेकृष्णे-
दिदक्षा कथं सम्भवेत् सम्भवतु वा सा कदाचित्की किन्तु
दिदक्षनेत्यनुक्त्वादिदक्षुणेत्युक्तं ताच्छील्यप्रत्ययेन दिदक्षायाः
सार्वदिकत्वं बुध्यते भवतु वा सार्वदिकी दिदक्षा द्वारकास्थं कृष्णं
विभुत्वात् स्वसृज्य विश्वस्य करामलकतुल्यत्वाच्च तत्र स्थित्यैव
कथं न पश्यति मास्तु वा विभुत्वं विप्रापत्याहरणार्थं प्रति-
वर्षं रक्षां गच्छत्येव तत्रैव तैलिकताम्बूलकादिभिः परि-
दृश्यमानं कृष्णं कथं न पश्यति कृष्णस्येच्छां विना कृष्ण-
दर्शनं न भवेदिति चेन्मास्तु कृष्णदर्शनं ब्रह्मण्यदेवो भूत्वापि
ब्राह्मणं प्रतिवर्षं कथं दुःखयति तन्मन्ये कृष्णदर्शनोत्कण्ठं
त्यक्तुमपि न शक्नोति यदर्थमकृत्यमपि कुरुते करोत्यकृत्यमपि
तदर्थं किन्तु विप्रापत्याहरणार्थं कमपि सेवकं किं न प्रहिणोति
स्वयं कथं याति तन्मन्ये द्वारकात्तदाहरणमप्यन्यैर्दुःखाकं
तस्मात् कृष्णनगरस्थं विप्रं तथा दुःखयामि यथा तत्तदु-
क्तं सोढुमसमर्थः कृष्णो मया दर्शनं वास्यतीति तदाभिप्रायो
ऽवगम्यते अत एवाभ्यामिस्वरूपेण तेनैव प्रेरितो मुखरो विप्रः
कृष्णसन्निधावेवागत्य प्रतिबालकनाशान्ते तां गाथां गायति
तस्मात् ततोऽप्यस्य कृष्णस्यैव पारमेश्वर्यमधिकमनुमीयत इति
विभाव्य परमविस्मितः ततश्च कृष्णमेव पृष्ट्वा तत्त्वमत्राधारया-
मिति विमृश्याजुर्जनेन पृष्टे सति कृष्णेनोक्तं यथा हरिर्बन्धो महर्षी-
नार्थं ते बाला हतास्तेन महात्मना । विप्रार्थमेत्येते कृष्णो
मत्समीपं न चान्यथेति । मया तु विप्रार्थमपि न गतं तत्समीपं
किन्तु सकृद्युक्तं प्राणरक्षार्थमेव यदि विप्रार्थमहमगमिष्यं तदा
प्रथमबालहरणानन्तरमेव खल्वगमिष्यं नवमे बाले हते सत्येव
यस्मादगमं तस्मान्नस्यानुरोधात् किन्तु त्वदनुरोधादेवेति सर्वन्तत्वं
कृष्णमुक्त्वा भुत्वाऽर्जुनो यत् किञ्चित्पौरुषं पुसां परमयो-
मनाथपर्यन्तानामपि पुरुषाणां तत्सर्वं कृष्णानुकम्पितं कृष्णाः
नुकंपासम्पादितमेव मेने इत्येवं वेदस्तवमारभ्येव तत्कथा-
पर्यन्तमत्र दशमस्कन्धान्ते दशमस्याभयनत्वस्य कृष्णस्यैव सर्वो-
त्कर्षविवरणमभूदिति ज्ञेयम् इदन्तु भारतयुद्धात्पूर्वमेव कृत-
मपि भैरवकथनप्रस्तोत्रनामोक्तमिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ६३—६६ ॥

इति साराधर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

ऊनवतितमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८९ ॥

भीमचक्रुदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

पार्थः पृथायाः भीकृष्णकृपापात्रभूनायाः पुत्रः स्वयं च
नरावतारः वैष्णवं विष्णोः भीकृष्णस्यैव धाम स्थानं भूमाकथं
स्वरूपञ्च निशम्य दृष्ट्वा विस्मितः भट्टभुजेन कृपावतरेण विप्र-

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हारकान् दत्तान् मम प्राणरक्षणार्थम् आनीय अभिमानिनो
मेऽभिमानयिष्येकस्य पुन सखित्वेच वर्गते —

नाहं सङ्कुर्वेणो ब्रह्मण कृष्णः काष्णिरेव च ।

• अहं वै अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः ॥

इत्येवविकृत्यमानमपि मामतिस्निग्धस्वभावत्वाजतिरश्चकार
अहो एवम्भूतोय भक्तपत्सलः इत्येवं विस्मयं ग्रामः सन्
पुत्रां यत्किञ्चित्पौरुषं तत्सर्वं कृष्णानुकम्पितं कृष्णप्रसाद-
लब्धं मेनिरे कृष्णस्यैव सर्वपौरुषहंतृत्वात् ॥ ६३-६६ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकोनवतिताम्राध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८९ ॥

भाषा टीका ।

भीकृष्ण अर्जुन दोनो अति हर्षित होकर जैसे गमन
किया तैसेहि निज धाम द्वारका में लौट आए अनंतर
जैस्म रूप जैसी उमरि के बालक रहे उसी प्रकार के
बालकन को ब्राह्मण के अर्थ देते भए ॥ ६३ ॥

वैष्णव धाम को देख कर अति आश्चर्य युत होकर
अर्जुन पुरुषों का जो कुछ प्रभाव है वह भीकृष्ण की
कृपा से ही प्राप्त होता है ऐसा मानता भया ॥ ६४ ॥

इस प्रकार ऐसे २ अनेक पराक्रमन को इस लोक में
दर्शावत् भीकृष्ण भगवान् संसार के विषयों का भोग
करते भए और परिपूर्ण दक्षिणा युत यज्ञों से देवतान का
पूजन करते भए ॥ ६५ ॥

श्रेष्ठ पद में विराजमान भीकृष्ण भगवान् ब्राह्मण आदि
प्रजाओं में समय २ पर उन के सकल वांछित विषयन की
वर्षा करते भए जैसे समय २ पर इन्द्र वर्षा करता
है बहुत से अधर्मी राजान को आप मार कर ओर
बहुत सेना को अर्जुन से वध कराय कर धर्म पुत्र युधि-
ष्ठिर आदि पुरुषों से परिभ्रम के विनाहि धर्म की प्रवृत्ति
कराते भए ॥ ६६ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धे मे

उत्तरार्द्धे नवासी अध्यायकी

भाषाटीका समाप्त ॥ ८८ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे एकोनवति तमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ।

—७७७७७७—

श्रीशुक उवाच ।

सुखं स्वपुण्यां निवसन् द्वारकायां श्रियः पतिः ।
 सर्वसम्पत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुङ्गवैः ॥ १ ॥
 स्त्रीभिश्चोत्तमवेपारिर्नवयौवनकान्तिभिः ।
 कन्दुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तीभिस्तडिद्विभुभिः ॥ २ ॥
 नित्यं सङ्कुलमार्गायां मदच्युज्जिमतङ्गैः ।
 खलङ्कृतैर्भटैश्चै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ ३ ॥
 उद्यानोपवनाढ्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ।
 निविशद्भृङ्गविहगैर्नादितायां समन्ततः ॥ ४ ॥
 रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ।
 तावद्विचित्ररूपोसौ तद्गृहेषु महर्द्धिषु ॥ ५ ॥
 प्राक्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदाम्भोजरेणुभिः ।
 वासितामलतोयेषु कूजाद्विजकुलेषु च ॥ ६ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाष्यदीपिका ।

चरमेतु पुनः प्रोक्ता कृष्णलीला समासतः ।

यदुपशंसन्तानामानन्त्यञ्च सकारणम् ॥

धीकृष्णविभूतिं समासेन दर्शयति—सुखं स्वपुण्यामिति ।
 सर्वसम्पदादिविशिष्टायाम् श्रियःपतिः षोडशसाहस्रपत्नीनामेक-
 वल्लभः संस्तासां गृहेषु रेमे इत्यन्वयः ॥ १-५ ॥
 गदविशेषणं प्राक्फुल्लेत्यादि श्लोकेन ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नतश्च चित्तं समाधाय गमासौ परमसुखमयं लीला-
 विशेषं स्वरत्नाद्—सुखमित्यादिना स्त्रिय इत्यन्तेन । तत्रार्थं यद्वं
 स्वस्य स्वयं भगवतः पुण्यां इति स्वाभाविकता स्वलीला-
 सुखनिवासयोग्यता चोक्ता अतएव नितरां वसन्निति वैकु-
 ण्ठादिभ्योऽप्याधिक्यम् अतस्तदीयासाधारणलक्ष्म्या रुक्मिणीरू-
 पाया अपि तथैव तत्र वास इत्याह—श्रियःपतिरिति । अत-
 एव सर्वाभिस्तादृशलीलायोग्याभिः सम्पद्भिः समृद्धायां
 एवमुत्तरोत्तरत्रापि वैशिष्ट्यमेवोक्तम् नवं नित्यमेव पूर्वपूर्वता

विलक्षणं यौवनं कान्तिश्च यासां ताभिः एवं वेपथयः-
 कान्तीरुक्त्वा वैदग्ध्यादिकमाह—कन्दुकेति आदिशब्दाद्रीत-
 नृत्यादयः तत्र चेतस्ततः कन्दुकादिक्रीडया खलन्तीनां तडि-
 तामिव द्यौः शोभा यासां ताभिः एवमुत्तरीणां सम्पदमुक्त्वा-
 बाह्यं वदन् सदा चतुरङ्गसेनासेवितव्यमाह, नित्यमिति ।
 सङ्कुलाः सङ्कुलीनां मार्गा यस्यास्तस्यां अलङ्कृतैरित्यस्य मत-
 ङ्गजादिभिः सर्वैरप्यन्वयः तत्रापि रथैः कनकोज्ज्वलैः सौवर्ण-
 चित्रप्रभैः अधुना तद्वाह्यमप्याह—उद्यानेति । नादितायामिति
 भृङ्गादिभिर्हेतुभिः सञ्जातनादायामित्यर्थः रेमे बहुधा चिक्रीड
 कथं तदाह, षोडशेति एकोपि वल्लभः सन् युगपत्प्रीति-
 दानपूर्वकमिति भावः । नच तदसम्भाव्यं तस्य शक्तिविशेषा-
 दित्याह, तावन्तीति । रूपाण्येकस्यैव विग्रहस्य सर्वत्र स्फुर-
 णानि चित्रं बतैतदेकेन वपुषेत्यादि श्रीनारादोक्तैः अतएवोक्तं
 श्रीहरिवंशे जलक्रीडाप्रसङ्गे—

अहमिष्टा मया सार्द्धं जले वसति केशव ।

इति ता मेनिरे सर्वा मुदा नारायणस्त्रियः ॥

सर्वाः सुरताचिह्नाङ्गणः सर्वाः सुरततर्पिताः ।

मानमूढश्च ताः सर्वा गोविन्दबहुमानजम् ।

अहमिष्टाहमिष्टेति स्निग्धे परिजने तदा ।

नारायणस्त्रियः सर्वा मुदा शंक्ताधिरे शुभाः ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

किञ्च—

एकार्पितमनोदृष्ट्योर्नृणां तावत्कुरङ्गनाः।

नारायणेन देवेन तर्पमाणमनोरथाः॥

शिरांसि गर्वितान्यूहः सर्वा निरवशेषतः।

बालभ्यङ्गेऽवमयं बहन्त्यस्त्रासदृशनाः॥ इति

महत्वास्तादृशमपि पुण्यामुत्कृष्टा ऋद्धयो येषु तेषु कङ्कारं
स्त्रीगान्धिकं उत्पलकुमदयोः श्वेतरक्तत्वेन भेदः॥ १-६॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १-१६॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्रिका।

अथ भगवतः भीष्मस्य खपत्नीभिः सह क्रीडाप्रकारं तासां
वस्त्रिजनुरागातिशयं पुत्रपौत्रादिसन्ततीः प्रकृतस्कन्धार्थभ्रवणादि-
कलञ्च, वर्णयति नवतितमेन सुखं स्वपुण्यामित्यादिना।
धियः पतिरित्यस्य रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः
इत्युपरिष्ठात्सम्बन्धः वृष्णिपुङ्गवैः स्त्रीभिश्च जुष्टायां सेवितायां
इति सम्बन्धः॥ १॥

कथम्भूताभिः नवयौवनेन कान्तिर्वासां ताभिः तडिता
मिषद्यौर्ध्वतिर्यासां ताभिः॥ २॥

नित्यमितिसङ्कुलाः सङ्कीर्णाः मार्गा यस्यां द्वारकायां इति
पूर्वेण सम्बन्धः मन्वन्तुर्निर्मदजलस्राविभिः मतङ्गजैर्गजैः सुष्ठु-
लङ्कृतैर्भटैः कनकेनोज्ज्वलैर्यथा॥ ३॥

किञ्च उद्यानैरुपवनैश्चाख्यायां कथम्भूतैः पुष्पिता ये
द्रुमास्तेषां राजिषु पङ्क्तिषु निर्विश्रान्तो भृङ्गानां निवहाः
समूहाः येषु तैः नादितायां इत्यस्य मतङ्गजादिभिरिति शेषः
यद्वा निर्विश्रान्तं भृङ्गानां निविष्टैर्नादितायाम्॥ ४॥

रेम इति। षोडशसहस्रपत्नीनामेकएव वल्लभः पतिस्सन्
तावन्ति षोडशसहस्राणि कृपाणि भूर्भविभ्राणः तासां
गृहेषु रेम इति सम्बन्धः कथम्भूतेषु महत्याः ऋद्धयः भोग्य
भोगोपकरणादिसमृद्धयः येषु॥ ५॥

मोत्कुलानां उत्पलानां रेणुभिर्वासितान्यमलानि तोयानि
येषु तेषु कूजन्ति द्विजानां पक्षिणां कुलानि समूहा येषु
तेषु॥ ६॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपद्मस्नावली।

अनेनाध्यायद्वयेन गृहस्यधर्मानुकरणलक्षणं हरेः सन्निधाना-
त्सर्वतीर्थोत्तमत्वं द्वारकायाश्च कथ्यते तत्र प्रथमं द्वारकापुरं
वर्णयति सुखमिति॥ १॥

इत्येषु धनिनां योग्येषु समुपगतगृहेषु लोभेषु सुधाधव-
लितेषु चतसृषु॥ २-३॥

निर्विश्रान्तः मिथ उपभुञ्जतेः भृङ्गविहङ्गैः नादितायां

[३१४]

घोषवत्कृतायाम्॥ ४-५॥

वासितामखतोयेषु परिमलीकृतजलेषु॥ ६॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः।

॥ १-७॥

भीमजीवगोस्वामिकृतपृहत्कमसन्दर्भः।

॥ १-४॥

रेमे षोडशेत्यादि षोडशसहस्र कृपाणि विभ्रवपि पत्नी-
नां मध्ये एकवल्लभः एकस्त्रासी वल्लभश्चेति तथा एक एव सम-
षोडशसहस्रं भासमानो रेम इत्यर्थः। ननु काय व्यूहेन
काव्यव्यूहस्तु सामान्ययोगिनामेव सम्भवति अथन्तु योगेश्वरेश्वरः
एक एव षोडशसहस्रेषु रमितवाद् नैतत्तर्कसहमित्यपि न
व्यापकत्वात्तस्य वषुपः परिछिन्नत्वेपि व्यापकत्वमिति॥ ५-६॥

भीमवल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं सर्वान् समुद्रस्य श्रीडत्तस्माकमीश्वरः।

क्रीडायां प्राप्तसंसारस्त्रीणामपि निवार्यते॥

ज्ञानं निरूप्य वैराग्यं निरूपयितुमुद्यतः।

अद्भुतत्वाच्चरित्रस्य रागलीला निरूप्यते॥

स्मार्थं रतिः पूर्वमेव भगवत्स्वाभिरुपिता।

स्त्रीणांस्तु रागसम्प्राप्तिस्ततोऽत्र निवार्यते॥

एकवचनारिषेध्याये भक्तानां सुखसिद्धये।

परमोत्सवलीलां हि भीशुको वर्णयन्मुदा॥

पूर्वाध्याये सर्वलोकार्थं चरित्रमुक्तमुपसंहृतम् इदानीं भक्तानां
भगवति मनस्वैर्यागं परमानन्दलीलां निरूपयति—सुखं ख-
पुण्यामिति। स्वभावतोऽपि सर्वचिन्ताभावः स्वपुण्या भवति
तत्रापि द्वारकायां धियःपतिरिति विलाससाधनसम्पत्तिरुक्ता
लौकिकीमपि संपत्तिमाह, सर्वसम्पत्समृद्धायामिति। कदा-
चित्साधारणोपद्रवसम्भावनायामपि न स्वप्रयत्नोऽपेक्ष्यते वृष्णि-
भेष्टैरेवं तान्नवृत्तिसम्भवात् असाधारणानां पूर्वमेव निवृत्त-
त्वान्मुख्यभोगसाधनानि निर्दिशति स्त्रीभिश्च जुष्टायामिति
पुरुषश्चेतन्यात्मकः काममयः इन्द्रियाणि तत्तदुन्नयितृत्तकानि
प्रवृत्त्यर्थं तेभ्यः सुखदानज्ञानतर्कायकं तत्रात्मकम् स्त्रीभिरेष
पूर्यते तत्र स्त्रीणां पण्डित्यसुखदातृत्वाय विशेषणानि उत्तम-
वेषाभिरित्यादीनि अलौकिकवेषेण मनोदृष्टिप्रीतिः नवयौवन-
कान्तिभिरिति स्पर्शरसयोः हर्म्येषु कन्दुकादिभिः क्रीडन्तीभि-
रिति शब्दघ्राणयोः चित्तचक्षुषोः वा तदा आद्येन व्यत्यासः
अनेन विभावा अनुभावाभ्युक्ताः॥ १-९॥

तद्विद्युभिरिति। इतरागविस्मरणं धर्मादिकलङ्घनं वा
तासां निरूपितम् एवं सर्वपुरुषार्थरूपां स्त्रियः भगवदर्थे निरु-
पिताः साधारणानां नागरीणां वा वर्णनं ततः केवलभोग-
स्यानत्वे गन्धर्वादिविमानघट लोकोत्कर्षस्तथा न भविष्यतीति

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सेनां वर्णयति—नित्यं सकुलमार्गायामिति । आश्रयन्मार्गजैः सर्वदेव सकुला मार्गा बस्याः ततो भटा अपि खलङ्कृता प्रभारथाश्च एवं चत्वार्यङ्गानि उत्कृष्टानि निरूपितानि ॥ ३ ॥

एवं शौर्यसिद्धयर्थं सेनां विरूप्य भोगसिद्ध्यर्थमुद्यतानि निरूपयति उद्यानं पुष्पप्रधानं उपवनं फलप्रधानं तैराख्या सम्पन्ना कोमालायां गन्धोत्कर्षमुक्त्वा शब्दोत्कर्षमाह— पुष्पितदुमराजिषु निविशन्तो ये भृङ्गाः विहङ्गाश्च तैर्नादि तायां राजिपदेन एकस्यां पङ्क्तौ एकजातीया एव विहगाः विद्यन्तीति ज्ञापितं अन्यथा विजातीयशब्दसादुर्बं कोलाहलः स्वात्सम्यक्त इति पूर्वोक्ताः सर्वत्र ज्ञातव्याः तादृशस्थाने षोडशसहस्राणाम् एक एव बल्लभो रेमे सर्वोसामेकप्रैव जेहः षोडशविकारेषु प्रतिविकारं मनसः सहस्रधा सुखसिद्ध्यर्थं षोडशसहस्राणि तावतीनामपि धर्मसाधकत्वमपीत्याह, पत्नीनामिति । ननु भगवान् स्वकामनापूर्यर्थं न प्रवृत्तः किन्तु स्त्रीणां कामनापूर्यर्थं तदेवं प्रकारे सर्वथा कामो न पूर्यते एकगुणस्यापि कामस्य पूर्यर्थं बहुषोपेक्ष्यन्ते अष्टगुणकामानाम्नु कथमेकेन पूर्तिः तथापि बह्वीनामेक इति दोषं व्यावर्त्तयितुमाह, तावन्ति विभ्रद्रूपाणीति यावत्सः स्त्रियः तावन्ति रूपाणि कृत्वा रेमे तासां कामनापूर्यर्थमेव तानि रूपाणि जातानीति एकस्याः कामः अष्टगुणोपेक्षेन पूर्यते तदर्थमेव प्राकट्यात् सर्वोसामेकत्र रमणे मात्सर्यकृतः क्लेशो भवेत् तदर्थमाह, तद्गुहेषु महर्जिषु इति तासामेव गुहेषु सर्वसमृद्धियुक्तेषु एकैकं हर्म्यं एकस्यै दत्त्वा तत्र सर्वसमृद्धि सम्पाद्य स्वयमेकरूपेण तत्र प्रविष्टः सम्भग्यावता सुखस्फूर्तिं भवति तथा रेमे इत्यर्थः ॥ ४—५ ॥

एवं प्रत्येकरमणमुक्त्वा गृहस्थतुल्यता जातेति विशेषरमणकथनार्थं समुदायनापि रमणमाह—प्रोत्कुल्लेति सप्तभिः । प्रकर्वेणोत्कुल्लाः जलपुष्पजातयः कटारकुमुदान्भोजजातयः सन्ध्याशत्रिदिनविकासयुक्ताः तासां रेणुभिः वासितानि यान्यमलतोयानि तद्युक्तेषु भगवान् रेमे इति सम्बन्धः कूजतां द्विजानां कुलानि यत्र गन्धसम्पत्तिः शब्दसम्पत्तिश्च तत्रोक्ता स्पर्शरसौ तत्र सहजौ रूपन्तु सिद्धमेव अत्राग्नेौ विगाह्य विजहार जलक्रीडां कृतवान् ननु जलक्रीडायाः कौपयोग इति चेत्तत्राह महोदय इति महानऽयुदयो यस्य तेनैव कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथापि शोभामाह कुचकुङ्कुमैरालिनाङ्ग इति दूरीकरणार्थं वा जलावगाहनं तत्रत्यरसस्व स्वरूपमाह योजितां परिरन्ध इति योजितां सम्बन्धी ताभिश्च परिरन्ध इत्यर्थः ॥ ६—७ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नवतिष्ठमे जलकेलौ महिषीणां प्रेमवैचित्र्यी ।

बादवगणनाशक्तिर्बीजानां नित्यताचोक्ता ॥ १ ॥

अथ मधुरेण समापयेदितिन्यायेन कृष्णस्य जलविहारं वर्णयन् प्रथममुद्दीपनत्वेन नगररामणीयकमाह—सुखमित्यादिना । तद्गुहेषु तासां गुहेषु रेमे इत्यन्वयः गुहेषु रमणमक्त्वा जलेषु

रमणमाह प्रोत्कुल्लेति वासितान्यमलानि यानि तोयानि तेभ्यस्त्वर्थः ॥ १—६ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संक्षेपतः श्रीकृष्णलीलां माधवीनां श्रीकृष्णे परमिर्किं तथा तासां सुखं यदुवंशप्रसूतानामास्वत्वं श्रीकृष्णलीलाभवणादिफलञ्च नवतितमेनाध्यायेन वर्णयति—सुखमिति । धियः पतिः स्वपुत्र्यौ सुखं निवसन् षोडशसाहस्रपत्नीनामेकबल्लभसद्गुहेषु रेमे इति पञ्चमनान्वयः ॥ १ ॥

स्त्रीभिश्च जुष्टायामिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २—५ ॥

गृहे रमणमुक्तमुपवनादिगतजलाशयक्रीडामाह प्रोत्कुल्लेति प्रोत्कुल्लानामुत्पलादीनां रेणुभिः वासितानि यान्यमलानि जलानि तेषु कूजन्ति द्विजकुलानि पक्षिसमूहा येषु तेषु रेमे ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

सर्वं सम्पदाओं से परिपूर्ण और अनेक यदुवंशियों से सेवित एतादृश निज द्वारकापुरी में सुख पूर्वक निवास करते लक्ष्मीपति रमण करते भए ॥ १ ॥

उत्तम वेष धारी नवीन यौवन की कांति धारी गैह आदि से महलन के ऊपर क्रीडा करने धारी विजली के समान कंधमाट धारी स्त्रियों से सेवित ॥ २ ॥

महं सुचक्षुः हस्तियों से नित्यं प्रति जिस के मार्ग परिपूर्ण सुन्दर अलङ्कार किये शूरवीरों से अश्वन से सुवर्ण से उज्ज्वल रथन से नित्यं प्रति जिस के मार्ग परिपूर्ण ॥ ३ ॥

पुष्पवाटिका और बागन से सम्पन्न पुष्पित वृक्षों पक्षियों में निरन्तर प्रवेश करने धारे भृङ्ग और पक्षियों की जिस में चारों तरफ से गुजार हो रही है ॥ ४ ॥

एतादृश द्वारकापुरी में निवास करते खोरह हजार एक सो आठ पक्षियों के एक हि प्रिय और जितनी स्त्रियों उतने हि विचित्र दिव्य रूपधारी वह श्रीकृष्ण भगवान् ॥ ५ ॥

महासमृद्धि युत और प्रफुलित रक्त कमल कटहार कुमोद्भूतकमलों ने पुष्पन की रेणुओं से वासित निर्मलजल सम्पन्न बावड़ी पुष्करणीयुत गुजार करने धारे पक्षियों के समूहयुत उन पत्नीयों के एतादृश महलों में उनके साथ रमण करते ॥ ६ ॥

विजहार विनाह्याम्भो हृदिनीषु महोदयः ।

कुचकुङ्कुमलिसाङ्गः परिरब्धश्च योषिताम् ॥ ७ ॥

उपगीयमानो गन्धर्वैर्मृदङ्गवर्णवानकान् ।

वादयन्निर्मुदा वीणां सुतमागधवन्दिभिः ॥ ८ ॥

सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स्म रेचकैः ।

प्रतिसिञ्चन्विचिक्रीडे यत्नीभिर्यत्नराडिब ॥ ९ ॥

ताः क्लिन्नवस्त्रविधृतोरुकुचप्रदेशाः सिञ्चन्त्य उद्धृतवृहत्कवरप्रसूनाः ।

कान्तं स्म रेचकजिहीरपयोपगुह्य जातस्मरोत्सवत्सद्वदना विरेजुः ॥ १० ॥

भीमरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

यथा हृदिनीषु चाम्भो विगाह्य विजहार महानुदयो वैभवं
यस्य सः योषितां कुचकुङ्कुमैर्लिसाङ्गः वतस्ताभिः परिरब्धः ॥ ७ ॥
सुतमागधवन्दिभिर्धोपगीयमानः ॥ ८-९ ॥

ताः क्लिन्नवस्त्राः अत एव विधृतोरुकुचप्रदेशाः उद्धृतानि
विस्मृतानि वृहत्कवरैभ्यः प्रसूनानि यासां ताः जातेन स्मरेण
व उत्सवस्तेन लसन्ति वदनानि यासां ताः ॥ १० ॥

भीमस्त्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विजहारेति । तैर्वाक्यान्तं यद्वा सुखमित्यादिकं पञ्चकमेव
प्रोत्फुल्लेति युग्मकम् । वासितेष्वामलेषु च तोपेषु च विजहार तत्प्र-
विगाह्यति हृदिनीष्वित्युपलक्षणं भीमरिवशोक्तानुसारेण साग-
रेपि खेवं महोदय इति जलक्रीडापकरणवर्गसम्पत्तिरपि महती
सूचिता सा चोक्ता तत्रैव—

काश्चित्काष्ठमयैस्तेरुः प्लवैः सर्वाङ्गशोभनाः ।

क्रौञ्चवर्हिणनागानामाकारसदृशोस्त्रियः ॥

मकराकृतिभिश्चान्या मीनाभैरपि चापराः ।

बहुपाकृतिधरैः पुल्पुवुश्चापराः स्त्रियः ॥

किञ्च—

नौभिर्गृहप्रकाशाभिश्चिक्रीडुरपराजिताः ।

स्नातानुलिसा मुदिताः सायाह्वेन्धकवृणयः ॥

आयताश्चतुरास्त्रश्च वृणाश्च स्वस्तिकास्तथा ।

प्रासादानां पु कौरव्य विहिताविश्वकर्मणा ।

किञ्च—

मध्यमोज्यानि पेयानि चोष्यं खेहं तथैव च ।

बहुप्रकारं मनसा ध्यातं तेषां भवत्युत ॥

किञ्च—

नारायणाक्षयः वृक्षाः पुष्पाणि मुमुक्षुर्भृशम् ।

ऋतवश्चानुरुपाणि विहावसि गतास्तथा ॥

बभौ मनोहरो वातो रतिखेदहरः सुखः ।

कपोनिः सर्वपुष्पाणां मृकश्चन्दनशैत्यभृशः ॥

शीतोष्णमिच्छतां तत्र बभूव वसुधापते ।

वासुदेवप्रसादेन भौमानां क्रीडतां तदा ॥

किञ्च—

उवाह सर्वगन्धाङ्गो स्वच्छं वीर महोदधि ।

तोयञ्चालवर्णं वीर वासुदेवस्य शासनात् ॥

गुल्फदधे जानुदधमूर्ध्वप्रं तथैव च ॥

नारीणां स्तनदधं च जलं समभिकांक्षितम् ॥ इत्यादि ॥ ७ ॥

उपेति युग्मकं । गीतगानोपकरणत्वेन गन्धर्वैर्मृदङ्गादीन् वाद-
यद्भिः सुतादिभिस्तु पुराणागानाद्युपकरणत्वेन वीणाभिर्लक्ष्यं एते
च जलं परितः पटप्राकाराद्वर्हिण्याः रेचकजलक्षेपकयन्त्रविशेषैः
विविधं चिक्रीडे चिक्रीड अच्युत इति सर्वोर्मा प्रत्येकं पार्श्वस्थित्यभि-
प्रायेण तत्र धाष्टव्यांशे दृष्टान्तः पक्षीभिरिति यक्षराट् कुबेरः ॥ ८-९ ॥

ततश्च ता अधिकमशोभन्तेत्याह ता इति कान्तं सिञ्चन्त्यः
स्मेति विस्मये जिहीरपया तन्मिषेणेत्यर्थः उत्सवः कमप्युत्कर्षं
प्राप्तवत्सितं उत्सवेति पाठः कश्चिन् ॥ १० ॥

भीमस्त्रीवराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विजहारेति । हृदिनीष्वम्भो विगाह्य विजहार कथम्भूतः
महानुदयो वैभवं यस्य सः योषितां योषिभिः परिर-
ब्धः कुचोहेतावत्त एव कुङ्कुमेन लिप्तमङ्गं वसो यस्य
सः ॥ ७ ॥

किञ्चोपगीयमान इति । सूताः पौराणिकाः सायनाः
व्यावलीपाठकाः कथम्भूतैर्वीणादीन्वाद्ययज्ञिः ॥ ८ ॥

सेव्यमान इति । नाभिर्योपिज्ञिः सेवनेः जलभर्जनः हस-
न्तीभिः सेव्यमानः स्वयमपि ताः प्रतिपिञ्चन् यक्षाभिः यक्षराट्
कुबेर इव चिक्रीडे पिक्रीडितवान् ॥ ९ ॥

ता इति । क्लिन्नानि सिक्तानि वस्त्राणि यासां ताः
अत एव विधृतोरुकुचप्रदेशाः ताश्च उद्धृतानि विस्म-
ृतानि वृहत्कवरैभ्यः प्रसूनानि यासां ताः योषिताः
कान्तं भगवन्तं सिञ्चन्त्यः स्वसेचनजिहीर्षुतया स्वशब्दः कान्त-
परः तत्स्थ सेचनपीरहारेच्छया तमेयोपगुह्यालिङ्ग्य तेन
जातेन स्मरेण उत्सवः उत्कृष्टहासः तेन लसन्ति वदनानि यासां
ता विरेजुः ॥ १० ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपहरणावली ।

हादिनीह नदीषु खयेषितामिति षष्ठी तृतीयार्थे ॥ ७ ॥

वीणा इति द्वितीया ॥ ८ ॥

रेचकैः जलप्रक्षेपणचर्मपात्रैः शक्तिभिर्भार्यादिभिः सह ॥ ९ ॥

क्लिन्नान्वाग्नाणि वस्त्राणि यासां ताः विवृता ऊरुप्रदेशाः
कुचप्रदेशाश्च यासां ताः बृहन्ति कवराणि बृहत्कवराणि
उद्धृतानि उन्मुक्तानि बृहत्कवरपूरितानि प्रसूनानि यासां ताः
कान्तस्य कमनायस्य कृष्णस्य चेतनजिह्वया विस्रव शीकरणे-
च्छया उपगूढनक्रियया जातेनार्धभूतेन स्मरोत्सयेन उत्कृष्टेन
मन्दकितेन लसन्ति वदनानि यासां ताः ॥ १० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

गन्धर्वादयः पटप्राकाराद्वहिः स्थिताः हेदाः ॥ ८—११ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

ताः क्लिन्नवस्त्रादि उद्धृतेषु उद्धृतेषु बृहत्सु कवरेषु
प्रसूनानि यासां जलक्षेदनमिया उद्धृत्य वस्त्रा वे कवरास्तेष्वि-
त्यर्थः । कान्तं भीकृष्णं उपगुह्य वामिरापीत्यरेचकयन्त्रं तस्य
जिह्वया रेजुः ननु जहुः विजह्वीर्यया रमणाभिनयनमेव शकु-
रित्यर्थः ॥ १०—१३ ॥

भीमहृदभाषार्थकृतसुषेधिनी ।

तदा प्राकाराद्वहिः स्थितैः रसोत्पादनार्थं गानस्त्रीवादिकं
कर्तव्यं तदपि कृतवानित्याह—उपगीयमानो गन्धर्वैरिति उपगानं
तन्नामगीतानां गानं वाद्यमप्याह मृदङ्गपणवानकान् वीणाश्च
वाद्यज्झिरिति अन्येषामपि प्रशंसामाह सूतमागधवन्दिभिरिति
एवं बहिरुद्गीपनादिकमुक्त्वा स्त्रीणां खेरलीलामाह—सिच्यमानो
व्युत्सलाभिरितिः अच्युतत्वात् बह्वीभिरपि न भगवतः कामस्य
कापि हानिरिति रेचकैः चर्मवन्निर्मितैः स्त्रभावतोपि हास्य
जयाह्ला उभयथापि तासां परमसन्तोष उक्तः अत्यन्तं स्पष्टः
कामः ईश्वरस्य निरूपयितुं अनुचितेति स्तोत्राह, ताः प्रति
सिञ्चन् विशेषेण चिकीर्षे यक्षाः कामरसकलहे निर्गुणाः
तथा स्त्रीणां भगवतश्चेति एकदेशप्रसिद्धिः माहात्म्यं सूचय-
तीति अयुक्तोपि कुबेरयाक्षिणीनां दृष्टान्तभावो निरूप्यते
यथा समुद्र इव गाम्भीर्यं धैर्येण हिमवानिवेति वाक्यानि
॥ ८—३ ॥

ततस्तासां रसामिनिवेशेन विस्मृतदेहानां कर्मलीलामाह—
ताः क्लिन्नवस्त्रेति । क्लिन्नवस्त्रेण कृत्वा विवृता उद्धाटिताः ऊरु-
कुचप्रदेशा यासां तादृशोपि सिञ्चन्त्यः उद्धृतानि बृहत्कव-
रेभ्यः प्रसूनानि यासां यथा ताः प्रसूनार्थं भगवत्समीप-
माश्रयन्ति तथा भगवान् विवृतावयवा अपि सिञ्चन् एव
मासका जाताः तदा केद्यपाशेभ्यः पुष्पाणि गृहीतवानित्यर्थः

अनेन रेचकाम्बपि गृहीतवानिति लक्ष्यते ततो भगवान् उच्च-
हस्तः पुष्परचकानि गृहीत्वा यदा स्थितः तदा रेचकजिह्वी-
र्यया कान्तमुपगूह्य मध्ये जातस्मरेण य उत्सव आसीत्
परमानन्दस्तेन लसद्दनाः सत्यः मध्ये नीलमणेः परितः पद्म-
रागाणीव विरेजुः ॥ १० ॥

भीमविजयनाथचक्रवीरकृतसाराधर्शिनी ।

तडागादितोयसामान्येषु रमणमुक्त्वा नदीषु रमणमाह
विजह्वारेति परिरब्धश्च अर्धास्ताभिः ॥ ७—८ ॥

रेचकैर्जलक्षेपकयन्त्रविशेषैः यक्षीभिरिति धाव्यर्थे दृष्टान्तः ॥ ९ ॥
उद्धृतानि विस्रस्तानि बृहत् कवरेभ्यः प्रसूनानि यासां
ताः ॥ १० ॥

भीमकुचकुचवेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नदीषु विहारमाह—विजह्वारेति । पञ्चभिः महोदधेः महा-
उद्बो यस्माज्जतां स मङ्गमनोरथपूरकः शिष्यः पतिः इति-
नीषु नदीषु अम्भो विगाह्य विजहार योषितां कुचकुचमैलि-
ताङ्गः यस्मात्ताभिः परिरब्धः ॥ ७—८ ॥

रेचकैः जलप्रक्षेपकयन्त्रैः ॥ ९ ॥

क्लिन्नानि आग्नाणि वस्त्राणि यासां ता अतः विवृता
ऊरुकुचप्रदेशा यासां ताश्च उद्धृतानि विस्रस्तानि बृहत्कवर-
वत्प्रसूनानि यासां ताः कान्तं भीकृष्णं सिञ्चन्त्यः स्मरेष-
कस्यजिह्वीर्यतया हरणेच्छया तमेवोपगूह्य जातेन स्मरेण यः
उत्सवः तेन विलसन्ति वदनानि यासां ता विरेजुः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

महान् ऐश्वर्य सम्पन्न और स्त्रीयों के कुचकुचमाले
वर्चित अङ्गवारे स्त्रीयों से आलङ्कित हुए भीकृष्ण पुष्क-
रिणीयों में गल का विलोडन कर स्त्रीयों के साथ विहार
करते भए ॥ ७ ॥

मृदङ्ग पणव आन के वीणा आदि वाजेन के बजायवे वारे
गन्धर्व और सूत मागध वन्दी जनों से समीप में अिनका गान
होरहा है ॥ ८ ॥

इसती हुई उन स्त्रीयों से पिचकारीन करके भीजते
भीकृष्ण भी उनको भिजावत जैसे यक्षणीये के साथ कुबेर
विहार करता है तैसे ही उन स्त्रीयों के साथ आप भी
विहार करते भए ॥ ९ ॥

बल्लन के भीजने से उनके ऊर कुचा आदि अङ्ग दीजने
लगे तथा उनके शिर के शेषन के बड़े २ चूडाते पुष्प
विखिर गए उत्पन्न कामदेव के उत्साह से जिन के वदन
शोभायमान होरहे हैं प्यारे कांत के ऊपर पिचकारी छोड
रही हैं एतादृश वे स्त्रीजन प्यारे की पिचकारीन ने की
इच्छा करके कांत से लिपट कर वशीशोभा को प्राप्त होती
भई ॥ १० ॥

कृष्णस्तु तस्तनविषजितकुङ्कुमस्रक्क्रीडाभिषङ्गधुतकुन्तलवृन्दबन्धः ।
 सिञ्चन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिषिच्यमानो रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥११॥
 नटानां नर्तकीनाञ्च गीतवाद्योपजीविनाम् ।
 क्रीडावङ्कारवासांसि कृष्णोऽदात्तस्य च स्त्रियः ॥ १२ ॥
 कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः ।
 नर्मक्ष्वेत्तिपरिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृता धियः ॥ १३ ॥
 ऊचुर्मुकुन्दैकधियो गिर उन्मत्तवज्रजडम् ।
 चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥ १४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

* तासां स्तनेभ्यो विषजितकुङ्कुमा स्रग्यस्य क्रीडाया अभि-
 षङ्गेणाभिनिवेशेन धुतः कम्पितः कुन्तलवृन्दबन्धो यस्य
 सः ॥ ११—१३ ॥

* मुकुन्दैकधियः समाहिता इव क्षणमगिरः सत्यः पुनस्तमेवेशं
 चिन्तयन्त्यो जडं यथा भवति तथा यानि वाक्यानि ऊचुस्तानि
 मे मग्ना गदतः शृण्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भीमगवांस्तु परमानन्दं प्रापेत्याह कृष्णस्त्विति । तुशब्दो
 विशेषे तमेव दर्शयति तदित्यादिविशेषणैः जलक्रीडायां स्नन-
 कुङ्कुमलेपोपायेपि तद्विषजितस्रक्त्वं प्रागेव स्रजि संलग्नत्वेन
 तदानीमपि तस्यानपगमात् सिञ्चन्त्यस्ता मुहुरित्यस्योभयतोऽप्य-
 श्वयः परीतः युवतिभिरेव वेष्टितः स्वच्छन्दतया जलक्रीडासुखे
 हृष्टान्तः करेणुभिरिवेति ॥ ११ ॥

अतो नर्तकादीनप्यानन्दयित्वाह—नटानामिति पण्यश्च-
 त्तुर्थापु स्त्रियश्चाहुः ॥ १२ ॥

तत्रैवाश्चर्यविशेषं वक्तुमाह—कृष्णस्येति द्वाभ्याम् एवं
 पूर्वोक्तप्रकारेण विहरतः कदाचिद्गृहे कदाचिज्जले च क्रीडतः
 कृष्णस्य गत्यादिभिः स्त्रीणां स्वभावत एवोलङ्घितविचार-
 प्रेम्णाभिभयोहताः स्ववशीकृताः तत्र श्वेलीस्तनालमनादि(भिः)
 गत्यादीनां बधोत्तरं धीहरणेभ्यस्तं किल वात्स्यायाम् इदमाश्चर्य-
 वृत्तं भूयतामित्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्र कदाचिदुन्मत्तवत् पुस्तूरादिविद्विषाचिन्ता इव तत्रै-
 वागिरः मोहमात्स्याक्षुणं निद्राणा इव च तूर्णी स्थिताः सत्यः
 अरविन्दाक्षं परोक्षमपरोक्षं वा स्थितं चिन्तयन्त्यः परोक्ष-
 तया भाषयन्त्यो जडं विचारवृत्त्यं यथा स्यात्तथोचुः स्न-
 इव प्रलेपुः उन्मादेपि तच्चिन्तने हेतुः मुकुन्दे निजसर्वसुख-
 विमोक्षके तस्मिन्नेव एका अव्यभिचारिणी धीयांसां ताः
 तत्रापरोक्षत्वपक्षे भीमगवांस्तु तच्छ्रवणकौतुकाय तत्र तूर्णी
 स्थिता इति शेषं वैचित्र्यविप्रबन्धायो हि भाषायां मुक्ताफलादौ

[३१५]

वोपदेवादिभिः स्वीकृतः वर्णितश्च भीमर्षमिभादिभि-
 रिति ॥ १४ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृष्णस्त्विति । तासां स्तनेभ्यो विषजिता कुङ्कुमुस्रग्यस्य सः
 क्रीडावामभिषङ्गेणाभिनिवेशेन धुतः कम्पितः कुन्तलवृन्दबन्धो
 यस्य सः स्रग्यं मुहुः सिञ्चन् युवतिभिः परिषिच्यमानश्च
 करेणुभिर्गजीभिः परिषृतो गजराडिव रेजे ॥ ११ ॥

नटानामिति । गीतवाद्योपजीवतीति तथा तेषां नटादीनां
 नटादिव्यः क्रीडार्थं येलङ्काराभूषणानि वासांसि च तानि प्रादात्प्र-
 यच्छन् तथा तस्य स्त्रियोपि नर्तकीभ्यः प्रायच्छन् ॥ १२ ॥

कृष्णस्योते कर्त्तरिषष्ठी गत्यादिभिरेव विहरता कृष्णेन
 स्त्रीणां धियः हृताः ॥ १३ ॥

अत एव मुकुन्दपदैकस्मिन् धीयांसां तास्तमरविन्दाक्षं
 चिन्तयन्त्यस्तत्साभिध्याभावश्चायामिति शेषः अगिर इति-
 च्छेदः क्षणमगिरः धृतमौना इत्यर्थः । तत उन्मत्त इव जडं
 यथातथा यानि वाक्यान्ऊचुस्तानि सम्यगादृतः कथयतो मत्तः
 शृणु ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तासां स्तनेभ्यः विषजितानि स्रक्क्रान्तानि कुङ्कुमानि
 तस्तनविषजितकुङ्कुमानि तैर्मिभा स्रग्यस्य स तथा कुन्तलेः
 सह वृत्तमानः सकुन्तलः क्रीडायामतिसङ्गतभायं सकुन्तल-
 च्छकुन्दमन्धश्च तथा कुन्दपुष्पवत् गन्धो यस्य स तथा सिञ्चन्
 जलमिति शेषः ॥ ११—१३ ॥

गृहेषु तासामनिवार्यंभरो निरस्तसाम्यातिशयो व्यवस्थितः ।
 रेमे रमामिर्निजसौख्यसम्प्लुतो यथेतरो मार्हकमेधिकांश्च-
 रन् ॥ क ॥

इत्थं रमापतिमवाप्य पनि स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोपि पदवीं न
 विदुर्यदीयाम् । भेजुमुदाऽविरतमेधितयानुरागहासावलोकनव-
 सङ्गमलज्जयेव ॥ ख ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनेवार्य इत्यस्य विवरणमीश्वर इति । रमाभीरामाभि-
लक्ष्मीसन्निधानयुक्तभिर्वा निजसौख्यसम्प्लुतः स्वरूपानन्द-
समुद्रमग्नः गार्हकमेधिकान् गृहस्थाभ्रमयोग्यधर्माभ्यर्त्तुं कुर्वन् ॥ क ॥

नवसङ्गमे वा लज्जा सैव क्षिता तथा अनुरागादि-
युक्तया ॥ ख ॥

[अत्र धिजयध्वजरीत्या अधिकाशतमोऽध्यायस्समाप्यते अग्रे
सप्त विंशतिश्लोकावधि श्लोका न विद्यन्ते, अष्टाविंशति श्लोकमा-
रभ्य व्यधिकाशततमाध्यायत्वेन पठ्यते च]

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कृष्णस्वैवं विहरत इत्यादि ॥ १३-२४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ऊचुरित्यादि उन्मत्तवत् उन्मत्ता इव जडं यथा भवति
तथा ऊचुः मुकुन्दे एका एकाप्रा धीर्यामां अथवा पूर्वं
अगिरः सखः जडं यथा भवति तथा क्षितः पश्चात् ऊचुः
तत्र कल्यादिचिद्विनेपि रात्रिशेषमग्नः तत्रैव कल्यादिचत् कृष्ण-
पक्षमग्नः कल्यादिचिदकालेपि जलदागममग्न इत्यादि असति
धिप्रलम्भेपि धिप्रलम्भवद्बुरागसागरस्योन्मथ्यादतायां समी-
पस्थमपि धीकृष्णमालिङ्गतीनां तथा भाषणादुन्मत्तता सा तु
वैचित्र्याक्यभावव्यञ्जिका नतून्माद्वैचित्र्यं यथा सम्मोहेपि
धियोगाभगादोत्कण्ठानवस्थितः । असन्मथं यदाच्छेदं तद्वैचित्र्यं
प्रकीर्त्यते तनु अतिशयप्रेमवैह्वल्यम् ॥ १४ ॥

भीमशुलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तासां सुखार्थमतिक्रमेपि तासां सौन्दर्यमेव भग-
वतोपि सुखमेव जातमित्याह—कृष्णस्त्विति । तासां स्तनेषु
विषजितं कुङ्कुमं तद्युक्ता स्रक् माला यस्य तादृशो जातः
ततः क्रीडायां योऽभिपङ्क्तः आसक्तिस्तेन धुता मुक्ताः कुन्तल-
वृन्दानां बन्धाः यस्य नानाविधकौतुकार्थं कृत इति प्रतिभाति
यथा तासामवयवप्राकट्यं तथा भगवतोपि कुङ्कुमसम्बन्धः केश-
विमोक्तश्च एवं तुल्यतया स्वयं स्निध्यन् अविचारार्थं तादृश-
दशायुक्ताभिः परिपिच्यमानः रेमे अमर्यादया रमणं प्रतिपाद-
यन् गोपीश्वर एष्टान्तमाह करेणुभिरिवेभपतिरिति करेणुभि-
र्वेष्टितो यथा गजेन्द्रो भवति ॥ ११ ॥

एवं समुद्रायवर्णनमुक्त्वा एतस्या लीलायाः षड्गुणवत्त्वं
प्रतिपाद्य तत्रोपजीविनां दानेन तदुपसंहरति नटानां नर्त-
कीनाञ्छति गीतनालानुसारेण ये नृत्यन्ति ते नटाः केशलनृत्ये
रसाभिनयद्वयः नर्तक्यः नटा एव स्त्रीपुरुषा वा चकारात्तत्स-
म्बन्धिभ्योपि भगवान् दत्तवान् गीतवाद्योपास्त्रीविनोभ्ये
क्रीडासाधनानि अलङ्काराः वासांसि च क्रीडार्थमेव वा
योलङ्कारः तदर्थञ्च यानि वासांसि तानि कामशास्त्रे निरूपि-

तानि सर्वाणि कालान्तरोपभोगार्थं न अप्रयुज्यन्ति किन्तु
धन्विभ्यः अदात्तं भगवान् दत्तवान् तथा तत्प्रक्रियो-
प्यदुः एवं साधारणासाधारणलला निरूपिताः ॥ १२ ॥

एतन्निरूपणस्य लौकिकफलव्याप्यार्थं फलान्तरमाह—
कृष्णस्वैवं विहरत इति । एवं सामान्यविशेषप्रकारेण त्रिंश-
द्वर्तो विहारं कुर्वन्तः सत्तुर्विधैर्भावैः स्त्रीणामन्तःकरणचतुष्टयं
हृतमित्याह भावो गतिः सम्मुखमागमनं तत आद्यापः
ततो जाते धाम्बैधकामकलाभिराणि ततो भावप्रकाशकानि
स्मितानि ततः कायकादिधिलासाः ततः नर्मपरिहासोक्तिः
स्वेलिः क्रीडा मानसी परिष्वङ्गाः द्वादशविधालिङ्गानि
अष्टविधानि वा एवं सर्वप्रकारैः स्त्रीणां धियः अन्तःकरणानि
हृतानि किलेति प्रसिद्धिः पूर्ववत् एतानि प्रपञ्चविस्मृतौ
साधनान्येव जातानि नतु प्रपञ्चे भावहावसाधकानी-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

अस्मिन्नर्थे प्रमाणत्वेन तासां वाक्यानि निरूपयितुमाह—
ऊचुर्मुकुन्दैकधिय इति । प्रपञ्चं विस्मृत्य काव्यमपि विस्मृत्य
मुकुन्दे मोक्षदातयेव एका धीर्यामां तादृश्यो भूत्वा गिरः
ऊचुः यथा स्मृदयक्यापिकाः तर्हि प्रस्तावदामिव तासां
वाक्यानि भवन्तीत्याद्युक्ताह—उन्मत्तवदिति । 'अन्मथ्यानि
वाक्यानि उन्मत्तगन्धर्वगृहीतः तथा भगवद्गृहीताः नतु
लौकिकाः स्त्रियाः तत्रापि जडं यथा भवति अचेतना-
दिषु चेतनं रमारोपात् नतु केवलप्रपञ्चविस्मृतिः जगति जड-
वन्निन्दाहेतुरत आह चिन्तयन्त्योऽरविन्दसमिति अनेन
पूर्णां हेतुः सिद्ध इत्युक्तं भवति तानि निरोधार्थं गदतः कथ-
यतो मे मत्तः शृणु कदाचित्प्राकृतत्वशङ्कां स्यात् तदर्थं सर्वथा
भ्रान्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

तासां स्तनेभ्यो विषजितकुङ्कुमा स्रक् यस्य सः ॥ ११ ॥
नटानामिति चतुर्थ्यर्थं पठ्यः ॥ १२-१३ ॥

उन्मत्तवत् हृतबुद्धित्वात् धूस्तुरादिविषिष्टाचिन्ता इव
अरविन्दाक्षममपरोक्षमपि परोक्षतया चिन्तयन्त्यो जडं विचार-
शून्यं यथा स्यात्तथा यान्युच्यन्तानि मे मत्तः शृणु इयं
प्रेम्णः षष्ठी भूमिका अनुरागभेदः प्रेमवैचित्र्याक्यस्तल्लक्षण-
मुज्ज्वलनीलमणायुक्तम् यथा "प्रियस्य सन्निकर्षेपि प्रेमोत्कर्ष-
स्वभावतः । या विस्त्रेपधियासिस्तत् प्रेमवैचित्र्यमुच्यते"
इति ॥ १४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धाभतप्रदीपः ।

कृष्णस्तु करेणुभिः गजीभिः परीतः नभपतिः गजपति-
रिव युवतिभिः परिसिच्यमानः स्वयं मुहुः सिञ्चत् रेजे,
कथम्भूतः तत्स्वनेभ्यः विषजितकुङ्कुमाः 'स्रजो' यस्य सः
क्रीडायां य अभिपङ्क्तः अभिनिवेशः तेन धुतः कम्पितः
कुन्तलवृन्दबन्धो यस्य सः ॥ ११ ॥

गीतैर्वाद्यैश्चोपजीवन्तीति ते तथा तेषां नटादीनां नटा-

महिष्य ऊचुः ।

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरोगुप्तबोधः ।

वयमिव सखि काञ्चद्वाढनिभिन्नचेता नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १५ ॥

नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धुत्वं रोरवीषि करुणं वत चक्रवाकि ।

दीप्त्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां किं वा स्रजं स्पृहयसे कवरेण वोढुम् ॥ १६ ॥

भो भोः सदा निष्ठनसे उदन्वन्नलब्धनिद्राऽधिगतप्रजागरः ।

किम्वा मुकुन्दापहतात्मजाञ्जनः प्राप्तां दशां त्वं च भता दुःखयाम् ॥ १७ ॥

त्वं मक्ष्मणा बलवताऽसि गृहीत इन्दो क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोपि ।

कश्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा वयं त्वं विस्मृत्य भो स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥ १८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

किम्बः क्रीडार्थान् यान्यलङ्कारवासांसि तानि ॥ १२ ॥

• इताः कृष्णेकविषयाः यम्युः ॥ १३ ॥

मुकुन्द एकस्मिन् धीमो वासान्ताः अस्त्रिभावेपि तमे-
वारविन्दाक्षं चिन्तयन्त्यः अनपह क्षणमनिरः धृतनौनाः
भूषी तत उन्मत्त इव जडं विवेकशून्यं यथा भवति
तथैव यानि वाक्यानि ऊचुः तानि मे मत्तो गदतः
शृणु ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

आलिङ्गन करनेसे स्त्रीनके कुचान के कुकुम से लिप्त
बनमाला धारण किये क्रीडा में आसक्ति होनेसे जिसके कुन्तल
समूह का वन्धन खुल गया वारम्बार पिचकारी से स्त्रीन
को भिजोइ रहे हैं और स्त्रीजन उनको भिजोइ रही हैं
पताइश भीकृष्णचन्द्र भी जैसे हस्तिनियों से युक्त होकर हस्ती
रमण करते हैं नैसेहि स्त्रीयों के साथ रमण करते
भए ॥ ११ ॥

नटन के लिये तथा नृत्य करने वारी वेद्यान के लिये
और नाने बजाने करजी विकरने वारेन के लिये क्रीडा के
अर्थ धारण किये वस्त्र भूषण भीकृष्ण ने देदीए और उनकी
स्त्रीयों नेभी वस्त्र भूषण नटादिकों के लिये देदीये ॥ १२ ॥

इस प्रकार विहार करने वारे भीकृष्ण के गति अलाप
देखने मन्द हास क्रीडार्थ हास्य वचन आलिङ्गन इत्यादि
खेडान से स्त्रियोंकी बुझिहरी गई ॥ १३ ॥

केवल एक भीकृष्ण के विषय मेहि तदाकारवादि
वारी कमल नेत्र भीकृष्ण का चिन्तवन करतीर स्त्रीयोंने
खणमात्र मौन होकर उन्मत्तकी भाई उड की भाई जा
वचन उच्चारण किए हैं उने में कहता हों तुम भवण
करो ॥ १४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ईश्वरः भीकृष्णः स्वपिति त्वन्तु निद्राभङ्गं कुर्वती विल-
पसि न शेषे न स्वपिति तदनुचितमित्यर्थः अथवा नापराध-
स्तवापीत्याशयेनाऽऽहुः—नलिननयनस्य भगवतो हासेन सहित-
मुदरं यल्लक्षितं तेन काञ्चद्वाढनिभिन्नचेतास्त्वमिति ॥ १५ ॥

नक्तं रात्रावदृष्टबन्धुः सती रोरवीषि किम्वा नैतावत्-
अपितु वयमिव स्पृहयसे ॥ १६ ॥

अलब्धनिद्रः सदा निष्ठनसे क्रांशमि किम्वा अस्माभिः
प्राप्तां दशां त्वमपि गतोऽसि अहो कष्टं यथा वयं मम्भो-
गेन मुकुन्दापहृतकुचकुङ्कुमादिलाञ्छनास्तथा त्वमपि यतोऽपहृत-
भीकौस्तुभादेलाञ्छनो लक्ष्यसे ॥ १७ ॥

मुकुन्दगदितानि रदस्यानि विस्मृत्य तदेकचित्तया
कश्चित्त्वं क्षीणोऽसि वयमिव स्थगितगीस्तनुवाक् इह इन्द्रो नस्त-
थैवापलक्ष्यसे ॥ १८ ॥

भीमर्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवभाषाटीका ।

तत्र सर्वासामेवैकजातीयभावत्वात्कुर्याद्विद्याकृश्रवणेन
वक्ष्यमाणायाचो जाता इत्याह—आमहिष्य ऊचुरिति । तत्र
स्वभावत एव क्वर्त्तौ कुरर्त्तुः प्रत्याहुः—हे कुररि ! जगति
त्वमेवैका वीतनिद्रा सती न ज्ञेयं शयनेच्छामपि न कुदृष
इत्यर्थः । यतो धिलपसि उच्चैः परिवेषनामेव कुरुषे ईश्वरो-
ऽस्माकं पतिस्तु रात्र्यान्तदन्वेषणशक्तिविरोधित्यां गुप्तबोधः कुत्रा-
प्याच्छन्नः सन् शोने यद्वा जगतीत्यर्त्तवात्रैवान्वयः कुत्रापीत्यर्थः
तस्मादिदमनुमीमह इत्याहुः—वयमिवेति । तस्मात् हे सखि सादृश्यात्
सख्यं प्राप्तः युक्तमेव मघदमिति तथोच्चैर्विक्रपायमस्मात्स्वाप
साविध्याय स्यादात भावः ॥ १५ ॥

तस्या अप्यधिकमार्त्तनादं चक्रवाक्याः श्रुत्वा तथैवाहुः
नेत्रे इति । वन्धुः प्रियतमः करुणं यथा स्यात्तथा रोरवीषि
भृशमात्तनादं तनापि वन खेदे अस्मत्समैव त्वमपीति भावः ।
अहो वत ईदृश आत्तनादः स्वपत्यदर्शनमात्रेण न स्यात् किन्तु

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवेषणवतापणा ।

भीमगवति भावविशेषेणेवेति पञ्चाशत्तरमाहुः—दास्यमिति वय-
मिव दास्यं गता दासीसती अच्युतस्य सदा सर्वगुणरूपादि-
परिपूर्णस्य भगवतः पादाभ्यां जुष्टामुपभुक्तां वरणोपवर्णाकृतां
घोदुं स्पृहयसे स्पृहयसि भावविशेषण परम्परयापि तत्करणद्वारा
कामवस इत्यर्थः । पादशब्दोत्र पातिप्रत्योक्षितभक्त्या भीमग-
वत्स्पृष्टनामात्रं तु तात्पर्यं यद्वा वयमिव दास्यं गतासती तां
तथा घोदुं स्पृहयसीति कान्ता भूत्वा तदुचितसौभाग्यमिच्छ-
सीत्यर्थः । स्पष्टतयाऽनुकिस्नु शालीन्याद् यथोक्तं यद्वपस्मीभिः
“प्राप्ता वयं तुलसिदामपदावचष्टुम् केशैर्निबोधुम्” इति ॥ १६ ॥

तस्या अप्यधिकतरमाक्रोशन्तं समुद्रं तथैवाहुः—भो इति ।
भीमगवन्महाविभूतित्वेन सादरसम्बोधनं वीप्सातिशेदात्
अलम्बनिद्रत्यादेवाधिगतः अधिकं प्राप्तः प्रकृष्टो जागरो येन
तथाभूतः सन् किं निद्रनसे अस्माकं केनापि ह्येन भवतुनाम
तत्तद् भवतु तद्विनापि कथमिति भावः । क्षणं विमृश्याहुः
किं वेति मुकुन्देन सर्वदुःखविमोचकेनापि अपहृतं आत्म-
लाञ्छनं स्वभाषसिद्धस्यैव्यगामीर्य्यादिरूपलक्षणं यस्य तथा-
भूतः सन् त्वञ्च अस्मद्विषयस्त्वमपि दुरत्ययामननिकर्म्यां
वशां तदप्राप्तदुरवस्थां गतोसि हा कष्टमिति भावः ॥ १७ ॥

नन्वहो यद्यप्येते तिर्यग्गद्याः समुद्रान्तास्तन्नावादुत्तरोत्तरा-
धिक्येन क्रोशन्ति तर्ह्ययं सर्वसद्गुणसम्पन्नमाः कथं मौनी
वर्षते ज्ञानञ्जदमपीति भङ्गीपूर्वकमाहुः—भो इन्दो त्वं बलवता
सुधामूर्तेरपि तत्र पराभवात् प्रशस्तबलेन यश्मणा निगृहीतोसि
यतः क्षीणा हीनः सन् निजा यावत्पोषीधितयस्नाभिः पूर्णि-
मायामपि तमो न क्षीणोपि सूर्यवत् क्षयं प्रापयितुं न
शक्नोषियथा वयं भूमिकुन्दाविरहेण क्षीणा निजदुःखहरणेप्यसमर्था-
स्तथा त्वमपीत्यहो त्वय्यधिककष्टमेवेति भावः । क्षणं परामृश्ये-
षाहुः कश्चिदिति । किंवा मुकुन्दस्य गदितानि विश्लेषारम्भे
समयवन्धादीनि विस्मृत्य तद्विरहभयमागलभ्येनापस्मृत्य तद्वि-
क्षयनैव क्षीणस्तन् तमो न क्षीणोपि यतो वयमिव त्वं
स्मगितगीञ्च नोस्माभिरुपलक्ष्यसे कुर्य्यादिवदाक्रोशनादेतत् प्रश्ने
पुनरादानादिति भावः ॥ १८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षयम् ।

भो भो इति । तथा वयं मुकुन्दाहृतलाञ्छनाः तदपहृत्या-
म्भावादिगुणः स्मगितगीः स्मगितबुद्धिः अपियमितिपदम्
॥ १७—५० ॥

भीमज्जीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कानि पुनस्तानीत्यत्राह—कुररीत्यादिना । इतीदृशेनेत्यतः
प्राक्तेन ॥ तत्रैकस्या वाक्यमाह हे कुररि. अस्मिन् जगति राऽय-
मीश्वरः कृष्णः प्रसन्न [गुप्त] बोधः विलुप्तबाह्यविषयज्ञानः सद्गुण-
स्वपिति श्रुतेः स्वन्तु विगतनिद्रा सती विलपसि ननु शेषे न
स्वपिषि अनुचितं तन्निद्राभङ्गं करोषीति भावः । अथवा

नापराधस्तवापीत्याशयेनाहुः—नलिननयनस्य हासनेन सहितः
मुदारं यल्लिलयेक्षितं तेन हे सखि वयमिव त्वमपि गाढं
यथा तथा निर्मिन्नं चित्तं यस्यास्सा कश्चित्कमिति.
प्रश्नः ॥ १५ ॥

अन्यस्या वाक्यमाह—नेत्र इति । एवमप्येपि हेयं हे चक्र-
वाकि ! नक्तं रात्रौ अहृष्टबन्धुरदृष्टपतिः सती नेत्रे निर्मल-
यसि किं किम्बा कवणं यथा तथा रोरवीषि बतेति चेदे-
ऽध्ययं नैतावदपितु वयमिव दास्यं प्राप्ता सती अच्युतपादेन
जुष्टां सेवितां स्रजं कवरेण घोदुं स्पृहयसे किम्बा ॥ १६ ॥

कश्चिदुद्वन्वन्तं प्रत्याह—भोभो इति । हे उद्वन्वन् सैमुद्र ! अलब्ध-
निद्रः अधिगतप्रजागरश्चसदा निद्रनसे नितरां ध्वनसि ध्वन-
शब्दे इतिधातुः किम्बास्माभः प्राप्तां दुरलभ्यदशामवस्थां त्वमपि
गतोसि अहो कष्टं वया वयं स भोगेन मुकुन्दापहतकुचं
कुकुमाद्यात्मलाञ्छनास्तथा त्वमपि यतोपहतभीकौस्तुभुदिलाञ्छनो
लक्ष्यसे अतस्त्वां पृच्छामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्वमिति । हे इन्दो ! त्वं बलवता बक्ष्मणा क्षत्ररोगेण
नितरां गृहीतः अत एव क्षीणः सन्स्रकास्तिभिः तमोन्धकारं
न क्षीणोपि न विनाशयसि किं यथा वयं तथात्वमपि
मुकुन्दगदितानि रहस्यानि विस्मृत्य तदेकचित्ततया स्मगितगीः
सन्धवाङ् सन्नोस्माभिरुपलक्ष्यसे ॥ १८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ॥

तदेवाह—कुररीत्यादि । सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवन्नावमात्मनः
इत्यादि दिशा आत्मनो भगवति यो भावस्तं सर्वभूतेषु
पश्यन्तीनां प्रणयरशनया धृताङ्गपद्म इत्यादिना विम्रियमाणां
उत्तमभागवतदशामारुढानां महिषीणां पृथक्पृथक् भासमान-
मिदं हे कुररि ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपिति त्वं विलपसि केयं
ते रीतिः तन्निद्राभङ्गं भयं न करोषि ननु स्वप्नं कथमसौ
मद्विलापं श्रोष्यतीत्याह—अनुतबोधः निद्रायामपि अनुतः प्रकटो
बोधो यस्य अतः श्रोष्यत्येव ततोमाविलपेति शेषः अथवा
किमिति त्वमाक्षिप्यसे हे सखि वयमिव धित्व मय्येवाङ्गं तत्
वीतनिद्रा कथं ज्ञातमित्याह—न शेषे नस्वपिषि तस्य कारण
माह—नलिननयनेत्यादि । वयं यथा तस्य हासोदारलीलेक्षितेन
निर्मिन्नचित्ताः सत्यो वीतनिद्राभूत्वा न शयामहे तथा
त्वमपीति ॥ १५ ॥

प्रशुनाच हे सखि ! कुर्येव प्रलपतु कथमियं चक्रवाकी
रौतीत्याह—नेत्र इत्यादि । हे चक्रवाकि त्वं किमिति रोरवीषि
तवापीश्वरनिद्राभङ्गमयथास्ति आजातव्ययमिव दास्यं
गता सती अच्युतपादजुष्टां स्रजं कवरेण घोदुं स्पृहयसे तद्युक्त-
मेवेदं तेसमाकृष्टं अतएव नेत्रे मीलयसि ध्यायसि नत्वाहं
चक्रवाकादर्शनेन रोरवीषि तवापीश्वरनिद्राभङ्गमयथा तत्
मित्यत्राशङ्क्य इत्याह न अहृष्टबन्धुरेव भवति अस्यां पुरि-
कस्याप्यभीष्टविच्छेदो नास्ति ईश्वरस्य. प्रमोवास्तथापि यदैव
रोरवीषि तेन यदनुमितं तदेव सत्यमिति भावः ॥ १६ ॥

त्वाहशीनां लीलादेर्यथाभावेसमुचितमेवेतत्कथनत्वं अयन्तु
वेगभीरोपि समुद्रः कथं स्तनतीति काश्चिदपराऽऽह भो भो

अमिजीवोस्वामिकृतहृत्कमसन्धर्मः।

इत्यादि हे उद्वन्व जलधे ! सदैव निघ्नसे ईश्वरनिद्राभङ्गभयं किङ्करये स्वयमखन्धनिद्रः निद्रां च न यासि आह्वानं किंवा मुकुन्दपद्मतामलाञ्जनः सन्नधिगतप्रजागरो भूत्वा त्वं च दूरस्थयां दशां गतः प्राप्ता स्वयमेवोत्पन्ना मुकुन्देन अपहृता य आत्मा मनः स एव लाञ्छनम् उद्वेगचिह्नं यस्य तदुचितमेवैतदिति शेषः ॥ १७ ॥

अबतु आत्मापहरणादस्य तथाविधा दशा इन्दुः कथं स्वीयमाणः आस्त इत्यादिदुःखं काचिदपराऽऽह-त्वं यस्मिन्नेत्यादि । हे इन्द्रो बलवता ज्येष्ठमणा जीण इव कथं दीधितिभिलया न क्षिणोपि यस्मादाधितो जनो यथा किमपि कर्तुं न शक्नोति तद्वत् कोऽयं आह्वानं कञ्चित् भो यथा वयं मुकुन्दगदितानि विस्मृत्य मुकुन्देन रहसि यदुक्तं तस्मिन्मृत्यु सगितमिरस्तथा त्वमपि स्थगितगीर्णोऽस्माभिरुपलब्धसे तत्स्मरणे ध्यायन् क्षीप्रोसि वयं यथा अग्रे आनन्देन विस्मृतं पश्चात्तदनुस्मरणे क्षीणाः स्वस्तथा त्वमपि तद्युक्तमेवैतत् ॥ १८ ॥

अमिद्रुभाचार्यकृतसुबोधिनी

तान्याह-दशभिः । कुररीति —

कुररी चक्रवाकोऽधिभ्रमद्रमा मलयानिलः ।

मेघकोकिलकल्यद्रि नक्षत्रो हंस एव च ॥

दशधा भगवत्स्नेहैरुक्ताः स्त्रीभिः स्वभावतः ।

मनसैर्विरोधानमुक्तौ चोक्तं पूर्णवत् ॥

यदि केपि विरोधानं वाक्यैरेव निरूपितम् ।

विद्यमानेपि सम्भोगः सौख्यवैधि विशेषतः ॥

तत्सङ्गलालसाः प्रोक्ता दृढात्मिकप्रतिज्ञा ।

आत्मकिङ्करीकार्यादिविनिद्रादिनिवृत्तये ॥

स्वधर्मान् स्वप्रियञ्चापि कल्पयित्वाश्लेषे हि ।

बहिस्तत्त्वजिरीक्ष्येनं प्रलपन्त्यस्तथा जगुः ॥

अथमं स्वामिलितलीलानन्तरं भगवति शयनलीलायामार-
भ्यायं बहिरास्त्राभाविक्तं कुररीविलापं भूत्वा राजभूमावा-
यन्ना महिष्यः कुररीविलापेन भगवत्प्रबोधमाशङ्कमानाः
स्वकामलीलां परित्यज्य भगवति परमस्नेहेन निद्राभङ्गो मा-
भयविविधं कुररीनिवारणार्थं प्रवृत्ताः दुःखितां कुररीं दृष्ट्वा
आश्वासनार्थं सम्बोधनं कुर्वन्त्य ऊचुः हे कुररीति भग-
वद्व्यतिरिक्तं सर्वं जगत् स्त्रीरूपमेवेति ताः पश्यन्ति अत-
एव सर्वासां भगवानेवैकपत्निरिति अतो या काचित् दुःखं
प्राप्नोति कुत्र भगवद्विरह एव हेतुः अन्यदुःखं भगवत्तैव
दूरीक्रियते इति । अत इयमपि स्त्री भगवद्विरहाकुला भगवता
सम्भोगार्थमानीय कटाक्षविशेषैर्हृता अतो विलापं करोतीति
निश्चित्य तां प्रस्थादुः-हे कुररी अस्माभिर्ज्ञानं त्वं कोणादल-
करोषि तदयुक्तमिति निवारयितुमागताः त्वं किं विलपसि
हा कहमित्यर्थः । विलापो निवारयितुं न शक्यते कारणदुःखस्य
सङ्ख्यमात्रत्वात् वेदनावदितिभावः । निद्राभावशयनाभावो
समुत्पन्नतया अनुभवन्ति त्वं किं वीतनिद्रा नापि शयनमपि

करोषि निद्राभावं कश्चित् पतित्वा तिष्ठति तद्वन्नि तव
नास्तीत्यर्थः—

यदा वेहेतिचिन्ता स्यात् धानुषेयममेव वा ।

भयादिना विशेषेण तदा निद्रा न जायते ॥

भगवान् पुराराध्यः कथं वदयो भविष्यन्तः महतीति-
चिन्ता—

यदाङ्गेषु समस्तेषु तापो निवृत्तिरेव वा ।

तदैकत्र जनः स्थातुं न शक्नोति कथञ्चन ॥

तापश्च विरहात् एतावपि स्वधर्मो तर्हि असत्तुःखं भग-
वति निवेद्यमिष्यति चेत् तत्राहुः—स्वापितीति । अथ च स्वापः
विहितकाले तस्मादावश्यकत्वात् निवेद्युं शक्यः तदाह—
राज्यामिति । ननु भगवान् गतनिद्रः परब्रह्मरूपः कथं निद्रां
प्राप्नोतीति चेत् तत्राहुः—जगतीति । सर्वत्र जगति भवानेष
क्षेते गच्छन्त्यो निद्रासुखभोक्ता भवति । सर्वेषां प्राणिनां
सुखार्थं वा जगति जगन्निमित्तं निद्रां विस्तारयतीत्यर्थः ।
तर्हि तन्निद्रया बोधार्थं स्वीकृतया स्वात्मापि मुह्येत आह—
अगुप्तबोध इति । निद्रायामपि न गुप्तो बोधो यस्य तर्हि
कथं तत्प्राप्यते इत्याशङ्कयामाहुः—ईश्वर इति ईश्वरोपि
लीलाया सुप्तो बोधयितुमशक्यः तस्मादस्माभिः सत्प्रेमोत्पन्ना
दुःखं दूरीकर्तव्याहुः—वयमिवेति । हे सखि ! तुल्यव्यसने
कञ्चिदिति कापप्रश्नं गाढनिर्मिषञ्चेता इति दुःखानुसारेण
हेतुं महान्तं कल्पयन्ति पीडा कामकृतवेति कामः पुष्पायुध
इति भगवत्प्रभमपि नलिनमुच्यते नन्वविक्रमिन्तं पुष्पं किं
करिष्यतीत्याशङ्क्याह—नलिनसदृशे नयने यो हाससाहस इति
ननु हृदये वेधव्यतिरेकेण पीडा न भवतीत्याशङ्क्याह—ईक्षणे
नेति । ईक्षणे तीक्ष्णबाणस्यानीयं ननु तथापि दयया न मार-
यिष्यतीति चेत्तत्राह—उदारंति । अत ऊर्ध्वं आग यन्म उद्गता
या दाराः अतः स्वयं पीडितः अग्न्यापि पीडयिष्यति किञ्च
लीलायुक्तं निरीक्षणं कीदृशायामासक्तो न कस्यापि सुखं
विचारयति अतस्तेन गाढं यथा भवति तथा निर्मिषं ज्ञान-
शक्तिः क्रियाशक्तिर्भक्तियोगस्तथैव च । मायायमवकालो न
सतां हितकरीतया । पञ्चैतं हरिस्तम्बदाः यस्यान्तर्हृदये खदा ।
विराजन्ते स्वभक्तेषु भक्तो निवृत्त उच्यते ॥ १५ ॥

एवं तस्मा दुःखं अनुवादेन शमीकृतं अन्याः पुनः राज-
ससान्विक्रयः चक्रवाकं पूर्ववत्निवारयितुं प्रवृत्ता आहुः नञ्
निमीलयसीति । तासामवयवविशेषेण खेलनार्थं चक्रवाकौ
स्थापिताविति मत्वा तौ प्रभुं काचिच्चक्रवाकौ समागता
ततस्त्नां निकटे दृष्ट्वा सापि रोदन्तीति विचार्य तस्या अपि
दुःखं दूरीकर्तुं क्लेशमनुभवन्ति निद्राभावेपि कश्चिन्नेत्रं निर्मलं
तिष्ठति त्वन्तु तदपि न करोषीति किमिति निमीलयतीति
प्रश्नः नक्तमिति निमीलनसंवायं काल इति निरूपितं स्थास्थे
सति निमीलतिप्राणी त्वञ्चादृष्टवन्तुः मम भर्ता कथं नत इति तन्
द्रष्टुं न निमीलनं करोषि अतएव त्वं रोदन्तीति अत्यन्तं शब्दं करोषि
करुणं यथा भवति तथा व्रतति खेदे तत्रेदानीं द्वितीयमपि
तथैवागतं चक्रवाकमुपलभ्य प्रायेणयं भक्ता भर्ता त्वम्या
वर्तत वेति इयं भगवता दासी भवति ततो दिनान्ते तेषां
कृत्वा यथा दास्यो जाताः तथेयमात्रं सेवाफलं वाञ्छन्ति तत्र
फलं प्रसादरूपं प्रसादश्च स्वचरणसमर्पितमालाञ्जेत् प्रयच्छति

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् सेवां स्वीकृतवान् इति निश्चित्य तां भक्ति-
रूपां मालां शिरसि कृत्वा कृतार्थतामाप्नोते इत्यत्र तत्र
प्राप्तवती अतस्तत्कामनया खेदं करोमीत्याहुः—वयमिव
अच्युतपादजुष्टां कृजं कवरेण वोदुमिच्छति कवरादयः
स्वधर्मा राजसतामस्यस्तु समुद्रध्वनिं भुत्वा तामपि पूर्व-
वत्सम्बोधयन्ति द्विरुक्तिः श्रवणार्थम् ॥ १६ ॥

त्वं यत् सदा निष्ठनसे स्तनशब्दे नितरां शब्दं करोषि
तेन ज्ञायते रात्रौ त्वमपि न शेषे तत्र शयनाभावे हेतुः हे
उदन्वक्ति यस्तु जलवाद् भवति स शीतार्थो भवति अत एव
अलम्बविद्रः न कुतश्चित् ते न निद्रा प्राप्ता प्रत्युत प्रकृष्टजागर
एव प्राप्तः यत्र हि जलस्निग्धति तत्र लक्ष्याः उत्सर्ग रमणं न
भवतीति इन्द्रश्चेन्द्राणी च न तनस्तत्र भोगं कुर्वतः अत-
स्तादर्थ्याभावाद् प्रजागर एव प्राप्तः ननु निद्रा ते न प्राप्ता
ननु तथाप्याक्रोशे का हेतुस्तत्राहुः—किम्वा ह्यकुम्बेति । पूर्व
यथा भगवान् अस्मद्वृद्धये शेते एवं समुद्रेऽपि शेषपर्वकु-
शवानः स्थितः तत इदानीमभावतीर्णस्तिष्ठति तथैवास्म-
द्वृद्ध्याश्च तिरोहितः अत एव सर्वस्वे गते आक्रोशो युक्त एव
मुकुम्बेन मोक्षदात्रा अपहृतं आत्मन इव लाञ्छनं चिह्नं यस्य
अनो मोक्षोऽपि नास्ति संशयोऽपि नास्ति अत उभयापहृतया
अस्माभिर्यो दशा प्राप्ता तां दशां त्वमपि गतोसि एवं दुःख-
मनूय न दुःखं पश्यसि सहेति न्यायेन पण्डितं प्रकारान्त-
रेणापि परिहरन्ति दुस्तयामिति इयं दशा अस्माकमिव तवापि
नित्यैव जाता अतोऽस्य प्रतीकाराभावात् दुःखं न कर्तव्यमिति
भावः ॥ १७ ॥

तामसनामस्यस्तु कालं शपन्त्यः रात्रिश्चेदपगच्छति तदा
अस्माकं दुःखनिवृत्तिरिति निश्चित्य चन्द्रास्तमये प्रातःकालो
भवतीति चन्द्रस्य गतौ दक्षदृष्टयः उद्योतिषां गतिरदृश्येति
शनेच्छलति न चलतीति वा निश्चित्य अतिकामेनाम्हा इव
जाताः सर्वे तमसा व्याप्तं पश्यन्त आहुः—त्वं यक्षणेति ।
यक्ष्मा क्षयरोगः सोऽपि चलवान् दक्षशापात् प्राप्त इति अत
एव तेन गृहीतः अनो न चलसीति युक्तम् इदं त्वत्प्राप्त्यर्थं
यतननिजदीधितिभिस्तपः क्षिणोऽपि अत्रास्मदनुभवं एव प्रमाणं
एवं चन्द्रमसि क्षोपमनूय प्रायेणास्यायं दावः न स्वाभाविक
इति निश्चित्योभयत्र हेतुं कल्पयन्ति—कश्चिदिति । मुकुन्दो
मोक्षोपदेशार्थं कानिचिद्वाक्यानि उक्तवान् इति तानि कुल-
मानि मत्वा विस्मृत्य पञ्चात्परमचिन्तया स्थगितगीर्जातः
मुखाद्वाक्यमपि न निस्सरति चन्द्रमसो वाक्यमेव गोत्वात्
किरणरूपे इन्द्रियरूपत्वेन चरणरूपत्वञ्च तदभावादुभयमपि
तव न जायते शीघ्रं गमनमन्धकारदूरीकरणञ्च भो इति
सम्बोधनं प्रश्नार्थं अस्माभिरुच्यमानमेवं भवतीति नवेति
भवतीभिः कथं ज्ञात इति चेत् तत्राहुः, एवं नोऽस्माभिरुपलक्ष्य-
सन्ति ॥ १८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकृष्णार्कितसाराथदर्शिनी ।

ततश्च आत्मनो भावमुन्मादवशात् प्रायः सर्वत्र पश्यन्त्यः

कुर्यादानीनाहुर्दशभिः । हे कुररि यस्य विरहेण त्वं विलपसि
वीतनिद्रा गतनिद्रा सती सतु त्वयि प्रेमशून्यः ईश्वरोऽस्माकं
पतिः स्वपिति अतस्त्वद्विलाप न शृणोति तत एव त्वद्विलाप-
श्रवणोत्था कृपाप्यस्य सम्भवेत् न यतस्त्वत्सङ्गं कुर्यात् किं
युष्माभिः सह स्वपिति नहि नहि गुप्तबोधः अस्माभिरज्ञातनुस्व
एव अगत्यस्मिन् कापि रात्र्यां तदन्वेषणविरोधिन्यां शेते
अतस्त्वं वा किङ्करिष्यसि यत् वा किं कुर्मः इति भावः
शिवशिव त्वं पञ्चजातिरपि हे सखि वयमिव गाढनिर्विद्र-
क्षेता अभूवद्वयमेवमेतत्सङ्गां भवत्विति निर्वन्धं, त्यक्तुं किं
न शक्नोषीति । भावः निर्वन्धे तु हेतुर्नलितेत्यादि ॥ १५ ॥

अदृष्टबन्धुः किमदृष्टस्वभर्तृकासि अहो वत ईदृशं आर्तनादः
स्वापत्यादर्शनेन सम्भवेदिति पञ्चात्परमाहुः दास्यं गता
इति ॥ १६ ॥

भो उदन्वन् गाम्भीर्यं परित्यज्यातितरललोकं इव निष्ठनसे
शब्दायसे निर्निद्रः सन्नुषेः फूट्कृत्य रोदिषि अत्र कारणं यद्
अथवा अलङ्कारण कथनेन ज्ञातमस्माभिरित्याहुः किम्बेति चेत्
सम्भोगमिषेणापहृतास्मत्कुङ्कुमहारमात्राकः सञ्चारः तथैव त्वमपि
तेनैवापहृतभीकौस्तुभादिलाञ्छनः ॥ १७ ॥

त्वं यक्षणेति । अथवा नेदं कारणं कारणन्तु ज्ञानमस्माभि-
रित्याहुः—मुकुन्दनदितानि विस्मृत्येति । तस्य विस्मृतेपरममे तेन
यः कल्पवधिसमयः सचाटु सचदृशपथमुक्तस्तत्र तदानीं
वैकुण्ठातिशयास्त्वया मनो न दक्षमत इदानीं तानि मुकुन्दगदि-
तानि विस्मृत्य माहानुतापादेव स्थगितगीर्णोऽस्माभिरुपलक्ष्यसे
कुर्यादिवदाक्रोशनादेतत्प्रश्नेऽप्युत्तरादानादिति भावः । यथा
वयमिति वयमपि तद्विस्मृतास्तथातद्वचनविस्मरणोत्थानुतापाद
स्थगितगिरो विधीर्याम इति भावः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

हे कुररि ! ईश्वरः श्रीकृष्णः प्रपन्नभवनञ्जनः जगति ईदृशं
मनुष्यलोके गुप्तबोधः गूढबोधः रात्र्यां स्वपिति शेते अत्र
कश्चिद्विलापहेतुर्नास्तीति भावः तथापि त्वं वीतनिद्रा
सती विलपसि न शेषे न स्वपिषीत्यतिचित्रम् अथवा नैत-
च्चित्रम् नाल्लनयनस्य हासेन सहितमुद्गारं यल्लीलोक्षितं तेन
वयमिव गाढनिर्विद्रक्षेताकचित् त्वमसि ॥ १५ ॥

हे चक्रवाकि नेत्रे न मीलयसि वत अहो कष्टं कष्टं
यथा तथा रोदवीषि च यतो नक्तं रात्रौ अदृष्टबन्धुः न
दृष्टः बन्धुः पतिर्यथा सा पतिवियुक्तेत्यर्थः । किम्वा वयमिव
दास्यं गता सती अच्युतपादेन जुष्टां सेवितां कृजं कवरेण
वोदुं स्पृहयसे ॥ १६ ॥

भो भो उदन्वन् समुद्र ! सदा सर्वदा स्वभावादेव अल-
म्बनिद्रः अधिगतप्रजागरः त्वं निष्ठनसे एतद्वद्वे शब्दं करोमि
किम्वा मुकुन्दापहृतसर्वस्वाभिः अस्माभिः प्राप्तां दशां मुकुम्ब-
कचिन्ततां त्वमपि मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः मुकुन्दापहृतभी-
कौस्तुभादिसर्वस्वः गतः प्राप्तः ॥ १७ ॥

हे इन्दो ! त्वं यक्षणा गृहीतोसि अतः क्षीणः सन् तमो

किं त्वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ।

गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयति नः स्मरम् ॥ १६ ॥

ॐ मुग्धे ध्यायसि किं यद्वाण पुरतः कुन्द विकासोन्मुखं—

किं कुन्दं न ममामुना सुमनसः कीदृग्विधास्त्वप्रियाः ॥

पुन्नागं मृगये सखि श्रुतिशिरोभूषाविशेषावितं—

गावोप्युज्झितसुनमासत तदामोदप्रकर्षोन्मुखाः ॥ ० ॥

मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनं श्रविस्ताङ्गं वयमिव भवान् प्यायति प्रेमवद्धः ।

अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधोवाष्पधाराः स्मृत्वास्मृत्वा विसृजति मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः ॥ २० ॥

प्रियरावपदानि भाषते मृतसञ्जीविकया ऽनया गिरा ।

करवाणि किमय ते प्रियं वद मे वलितकण्ठ कोकिल ॥ २१ ॥

ॐ शुकराज माय यदुदेवसत्कथां कुर्मस्तवाङ्ग पयसोपसेचनम् ।

विरहाग्निस्तहदयेष्वलं रभारमणाभिधानसुधया च सिञ्च नः ॥ ० ॥

न चलसि न वदस्युधारबुद्धे क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ।

अपि बत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकरद्वेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न विष्णोपि कश्चित् किंवा यथा वयं तद्वस्त्वमपि मुकुन्दगदि-
तानि रहस्यानि विस्मृत्य तदेकचिन्तया च्छिणोसि मा इन्द्रो !
यतो नोस्माभिः अगितगीस्तन्धवाक् च त्वं तथैवोपल-
भ्यसे ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

हे कुरुरि इस जगतमे ज्ञानको गुप्त कर श्रीकृष्ण भग-
वान् स्वप्निमें सोयरहे और तू निद्रा रहित विलाप करतीहे
सूती नहींहे तोको यह निद्रा भङ्ग करना उचित नहि
अथवा तेरो अपराध नहि हे सखि हमारी वार्हे कमलनेत्र
श्रीकृष्णके हसनि सहित उदार लीला पूर्वक देखनेसे क्या
तेरो चिन्तभी अत्यन्त भिन्न होगयाहे ॥ १५ ॥

हे चक्रवाक तू रात्रिमें नेत्रमीचताहे और दूसरीको
करण जैसे होइ तेसे बारम्बार रोइ रहाहे सो क्या तोको
पतिका दर्शन नहि भया अथवा हमारी तरह दास्यको
प्राप्त होकर श्रीकृष्णके चरणसे मर्दितमालाको जडामें धारण
करनेसे तू बाछा करतीहे इसीसे तू व्यग्र चिन्त होरही
हे ॥ १६ ॥

हेवै समुद्र निद्राको नहीं प्राप्त होकर जागरणको प्राप्त

होकर तू सदा प्रकारता रहताहे सोक्या जिस मोह दशा
हमें प्राप्त भईहे उसी दशाको तू भी प्राप्त होगया सम्भोग
करनेसे जैसे हमारे कुङ्कुमादि चिन्ह कृष्णने हरि लियाहे
तेसेहि तेरेगी कौस्तुभा चिन्ह उसने हरि लियेहे तू एसा
लक्ष्यो परेहे ॥ १७ ॥

हे अन्द्र बलवान् कई रोगने तू प्रस लियाहे इसीसे
कलाक्षीण होकर अपनी किरणोंसे तू अन्धकारका नाश
नहि करताहे क्या हमारी नार्हे मुकुन्दके कहे वचनोको
भूलकर केवल उसीकी चिन्तासे घाणी बन्द होकर तू
अितहे उसी प्रकारसे हमको दीक्ष पड़ताहे ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

अप्रियाचरणं विना स्मरोदीरणेन व्यथा जनने हे मलयानिल ।
तवावुचिन्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

मेघेति । आतपातिहरणादिसाम्यात्त्वं यादवेन्द्रस्य नूनं दयितः
सखाऽसि अतो भवांस्तं ध्यायति ध्याने लिङ्गान्याहुः अत्युत्-
कण्ठ इत्यादि अहो किमिति त्वया तेन सख्यं कृतं यतो
दुःखदस्तत्प्रसङ्ग इति ॥ २० ॥

हे कोकिल ! मे प्रियरावस्य प्रियम्बुद्धस्य श्रीकृष्णस्य पदानीव
पदानि शब्दास्त्वं मृतान् सञ्जीवयतीति तथा तथाऽनया
कौमलया गिरा वलितकण्ठ रमणीयकण्ठ मे कथय किं तव
प्रियं करवाणीति ॥ २१ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे क्षितिधर त्वं न वदसि न चलसि अतो नूनं महान्त-
मर्थं चिन्तयसे वत तर्हि अपि किं यथा स्तनैर्विधत्तुं वयं
कामयामहे तथा त्वं स्तनतुल्यैः शृङ्गैर्वीर्यं कामयसे। आभिति-
चेत्तर्हि तवाप्यस्मद्वत्त्वा भविष्यतीति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतांषिणी ।

रात्रिशेषे मृदुवहन् सरोदीपनं मलयवातं स्तुतिव्याजेन
निन्दन्त्य आहुः—किन्धिति । तत्र स्तुतिर्यथा हे मलयानिल-
मलयस्य परमायतः श्रीमद्वनस्पतिवासस्य व्यवहारतज्ज-
न्मनाकरस्यानिल ते तव प्रियमस्माभिर्तु अहो किमाचरितं
यतो गोविन्दस्य पृथिव्याभारहरणावपृथिव्यामवतीर्णस्यैवार्थः
तस्यापाङ्गेन निर्भेदकत्वात् वाणरूपेण निःशेषेण भिन्ने इति
जीवाधारकोशे स्मरं स्मृतिं चेतन्यमीरयसि पुनः प्रवेशयसि
यद्वा स्मरं काममपीरयसि किमुत चेतन्यमिति भावः यद्वा
अस्मिन् त्वयेरणाभिजातुमवाञ्छा स्मरस्य बहुत्वमवगम्यते
ततस्तन्निर्भेदत्वात् स्मृतकत्वं प्राप्ते इति बहुव्रीहिसंज्ञितं
तद्रूपवद्भीरयसां वदसि तस्मात् किमवाचरितमित्यादि अथ
निश्चा यथा हे तादृश ! अस्माभिरेव तवाप्रियं किमाचरितं
तद्वदेत्यर्थः । नु वितर्के विचारेणापि नास्मद्वृत्तिगोचरस्तद्वि-
त्यर्थः कथं तद्वाह-तादृशगोविन्द्यापाङ्गनिर्भेदप्यस्माकं तादृशो-
त्थादि तादृशं स्मरमीरयसि तन्नु विनाप्यप्रियाचरणमन्यहन्तस्य
तत्रापि प्रियमाणस्यदहानं तादृशस्य तव नोचिनं तथा क्षण-
विलम्बासहृत्परमन्त्रापत्यञ्जति भावः । यद्वा तादृशेपि इति
काममीरयसि अहो तव मूर्खत्वं कृथा विडम्बनकृतत्वं चेति-
भावः ॥ १६ ॥

अथ समुद्रान्तिके वर्षन्तं मेघं श्रीभगवद्विरहास्यां वदन्तं
मत्वा तत्सारूप्यदर्शनप्राप्तेनाकृत्रिमसौहृद्येनाहुः—मेघेति । नूनं
चित्तं इति सर्वत्र वाक्ये योज्यं हे मेघ त्वं यादवेन्द्रस्य नूनं
दयितः प्रियसखोऽसि यतः हे श्रीमन् प्रातस्तत्सारूप्यलक्ष्मीक-
ततः किं तत्राहुः प्रातस्तत्सारूप्यादपि भवद्विजादिलक्षणलक्ष्मीक-
ममुं भवान् नूनं ध्यायति ननु प्रागे पर्यन्तफले फलस्य वा
भ्यूनत्वं किन्तुद्वानेन तत्राहुः प्रेमवद् इति तच्छ्रीमूर्तेस्तथा
अभावो यथा तत्र प्रेमैव ज्ञायते नोदासीन्यं नचेत्येति भावः ।
तत्रोभयत्रापि दृष्टान्तः वयमिवेति यस्मात्त्वं प्रेमवद्भूतस्मात्
नूनमत्युत्कण्ठेन निर्वेदादिनानाभावशबलचित्तोप्यसि तत्राभि-
हेतुः अस्माद्विधेति । प्रेमवद्भूतासाहृदयान्त्वानुभवेन ज्ञायस-
इत्यर्थः । यद्वा अत्युत्कण्ठत्वेन लक्षण शबलहृदयः शबलं वैवर्ण्येन
नानावर्णं हृदय मध्यभागो यस्य तथाभूतामीति तच्च युक्त-
मित्याहुः अजद्विधेति अहो नूनमत एव ते स्मृत्वा स्मृत्वा
वृष्टिरूपा वप्पधारण मुहुः सृजसि सर्वत्र विकिरसि युक्तञ्च
तत्तदित्याहुः दुःखं इति प्रसङ्ग भासकिः प्रस्तावभाष-
णा ॥ २० ॥

अथ राश्यवसाने कूजन्तं कोकिलं पृथ्वत् स्तुतिनिन्दा-
भ्यामाहुः—प्रियराचेति तत्र स्तुतिः हे कोकिल पञ्चमगान-
प्रसिद्ध तत्रापि वदितः प्रियेणैव शिक्षाविशेषादल्लगुकृतः कण्ठो

यस्य हे तथाविध प्रियस्य राव इव रावः पञ्चमस्वरो यत्र
तादृशानि पदानि गीतनिवन्ताम् सन्तान् भाषसे । मया
प्रियस्य रावः शिक्षावचनं येषु तादृशानि पदानि दृष्ट्यानुरूपात्
शब्दान् भाषसे । ततस्तत्तत्कथ्यबोधनेन तद्विरहमृतान् सम्भग-
जीवयतीति तथा तथा गिरा हेतुना किं प्रियं करवाणि तस्मै
मह्यं वद । कृपया ज्ञापय अत्रैकवचनं प्रत्येकमपि तत्सम्पत्ता-
विवक्षया पृथगुक्तेः अथ निन्दा हे चञ्चलकण्ठ कोकिल मृत-
सञ्जीविकया तथा गिरा हेतुना प्रियस्य रावः शिक्षा यत्र
तादृशानि पदानि भाषसे । मया तद्विरहासद्विष्णुत्वपुञ्जाव-
नाम्भरणमेव वरं मन्यते तन्नु स इव त्वमप्यापुततोऽमृताय-
मानवचनेन मध्ये मध्ये विघ्राहयन् दुःखं पवासीदिति भावः
तस्माच्चवाप्रियं तुण्डत्रोदनादिकमन्त्रापरार्थे किं करवाणि तस्व-
मेव वद स्वदण्डविशेषं स्वबन्धवानुमन्वस्व अन्यथाऽपराधस्यो-
न भवेदिति भावः ॥ २१ ॥

महाशिरं रात्रौ प्रायः शयितसर्वजन्तुत्वार्त्तार्थी क्षितं
चारुणोदये भीरवतकं दृष्ट्वाहुः—नेति । हे क्षितिधर वदपि
पञ्चाशशस्कोटियोजनविस्तीर्णं पृथ्वीं भरसि तथापि न चलसि
न च पदसि तस्मादेव हे उदारबुद्धे महाशिर तदेव दर्शयन्त
कमपि महान्तमर्थं पुरुषार्थं चिन्तयसे चिन्तयसि कामयसे
इति तत्रापि सशङ्कमाहुः अपि प्रश्ने वत खेदे सच्च मर्हाणो
मतभेदान्नानाविध इति तत्रदेवज्ञासम्पूज्यस्य अशुरस्य । यो
नन्दनः प्रधानपुत्रोऽस्त्यतिरित्यर्थः । आर्यपुत्र इति वत् स्पष्टतया
अनुकिलेज्जया तस्य वसु परमधनरूपमङ्गि ययमिव स्तनैर्विधत्तु-
स्वयं नारीयमाणः सतीकृतैः शृङ्गैरालिङ्गितुं किं कामयसे
अदि कामयसे तदास्माकमिव तथापि बुद्धिहीनत्वं स्वप्राण-
मात्रेपि धारणासामर्थ्यं भयभ्यतीत्यर्थः । सनानां बहुत्वनिर्देशस्तु
तस्य लोभातिशयं द्योतयति अत्र वसुदेवपदयोर्भिन्नकम-
तया प्रयुक्तयोरप्येकत्र सम्भाषेन अशुरनामोच्चारणप्रमाद-
उन्मादोक्त्वा न दापायेति ज्ञेयं टीकायां न चलसि न वदस्व
नयोव्युत्कमनिर्देशः प्रायो लेखकप्रमादिति ॥ २२ ॥

श्रीमञ्जीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं वेति । हे मलयानिल ! ते तुभ्यमस्माभिः किंवाऽप्रिय-
माचरितं कृतं वतस्त्वं गोविन्दस्यापाङ्गेनिराग्निभेदे नोस्मात्
इति इदं स्मरं काममीरयसि अप्रियाचरणं विना स्मरोदी-
पेन व्यथाजननं तवानुचितमित्यर्थः ॥ १६ ॥

काञ्चित्प्रियमन्वेषयन्ती पुष्पाप्यन्वेषयन्तीमिवालस्य कस्य
अधुत्तरप्रत्युत्तररूपं वाक्यमाह—मुग्धेति । हे मुग्धे ! किं ज्ञायसि
पुरतः क्षितं विकासोन्मुखं कुन्दजगृहाण एवमुक्ता प्राह, किं
कुन्देन ममामुनेति । अमुना वर्णरहितेन कुन्देन किं न किञ्चि-
दपि प्रयोजनं किन्तु मुकुन्देमेवान्वेषयन्तीमित्याभिसन्धिः ।
पुनः प्राह, त्वाप्रियाः सुमनसः पुष्पाणि । कीदृशविधा इति
सा पुनः प्राह, पुष्पाणि मृगये सखि ! श्रुतिशिरोभूष-
यित्कमिति हे सखि श्रुतिशिरोभूषाविशेषायितं ओजस्ये
शिरसि च भूषणविशेषवदाचरन्तं पुष्पाणि मृगये श्रुतिशिरस-
वदान्तेषु भूषाविशेषायितं पुष्पाणिपुरुषभेदं मृगये इत्यभिसन्धि-
ननु किम्बह्वीषु सुमनस्तु सतीषु विशेषेण पुष्पाणामेव मृगया

श्रीमद्गीतराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यत्राह गाधोपीति । उज्जितं गलितं मूनं पुष्पागं कुसुमं तदा मोदप्रकर्षेण उन्मुखा आसत मृगयन्त्याऽवतिष्ठन्ते पशवोऽप्येवं किम्पुनरहमिति भावः पक्षान्तरे गाधः वेदान्तवाचोपि उज्जितमूनं त्यक्तजन्मानमजमित्यर्थः पुरुषभेदे तदामोदप्रकर्षेण तत्कल्याणगुणप्रकर्षे उन्मुखाः प्रतिपादनान्मुखाः औन्मुख्यता-मात्रमेव तासां ननु कात्स्न्येन तत्प्रतिपादनमानस्यादिति भावः आसत कंबूलं मृगयन्त्यः समासत इत्यर्थः ॥ ० ॥

मेधेति । हे मेघ त्वं यादवेन्द्रस्य यदुत्तमस्य त्वं दयितः प्रियोसि नूनं आतपार्तिहरणादिसाम्बात्वा तत्सखमालक्ष्ये इति भावः । अतो भवान् वयमिव भीवत्साङ्गं तद्विषयप्रेम्णा बद्धो निश्चलो ध्यायति किं ध्यानलिङ्गान्याह—अत्युत्कण्ठमित्यादि अस्मद्विधः वयमिवेत्यर्थः । अत्युत्कण्ठं यथातथा सजलहृदयः बाष्पधाराः सृजसि मुञ्चसि शुक्लैतदित्याह दुःखदस्तम् प्रसङ्ग इति ॥ २० ॥

प्रियेति । हे कोकिल प्रियरावस्य प्रियवदस्य श्रीकृष्णस्य पदानीवपदानि शब्दान् भाषसे मृताम् सर्जावयतीति तथा कोमलया गिरा वलितकण्ठ रमणीयकण्ठ मे कथय किं तेऽद्य प्रियं करवाणि इति ॥ २१ ॥

शुकराजेति । शुकराज । यदुदेवस्य सत्कर्षां गाय कथय “नेहाहं” लटो मध्यमैकवचनम् अङ्ग हे शुक तव पयसा क्षीरेण उपमेचनमभिषेकं कुर्मः त्वञ्चोऽस्माकं विरहाग्निना तृतेषु हृदयेषु रमारमणस्य लक्ष्मीकान्तस्याभिधानसुधया कथा-मृतेनालं नितरां सिञ्च ॥ ० ॥

न चलसीति । हे क्षितिधर ! त्वं न चलसि न वदसि च किन्तु महान्तमर्थं चिन्तयसे तर्हि किम्वयं यथा स्तनै-र्वसुदेवनन्दनस्य श्रीकृष्णभ्यामग्निं विधर्तुं कामयामहे तथा त्वमपि स्तनतुल्यैः शृङ्गैर्द्वैतं कामयसे किम् ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

काचित्तत्रैव समये मेधुरं वहन्तमनिलमभिमृश्य तद्वाचि-तेन सास्यमाह—किम्वाचरितमस्माभिरिति । हे मलयानिल अस्मा-मिस्ते किमप्रियमाचरितं न किमपीति चेत् कथमेवं पीड-यसीत्याह गोविन्दापाङ्गनिर्मिञ्चे किं स्मरं ईरयसि प्रेरयसि क्षेत्रजमीररसमिवेति शेषः असूयाव्यभिचारी ॥ १९ ॥

तत्रैव काचिन्मेघमालोक्यैव निगदति—मेघ भीमक्षित्यादि हे मेघ भीमन् भयिक ! त्वं यादवेन्द्रस्य दयितोसि मित्रमसि सावर्ण्यात् भीमरवाच्च स भीमान् लक्ष्मिवान् त्वमपि शोभा-वानित्यर्थः । नूनं मध्ये वयमिव भवानपि भीवत्साङ्गं प्रेमबद्धः सन् ध्यायसि प्रेमबद्धत्वं व्याकरोति अपीत्यादि अपि सम्भावनायां उत्कण्ठं उत्कण्ठावान् उद्ग्रीवो वा शबल-वृद्धो नानाभावशाबल्यवहितमनाभूत्वा बाष्पधारां विस्मृ-जसि मुहुः अस्मद्विधः अस्मत्सदृशः साहस्ये विधप्रत्ययः किङ्कुत्वा स्मृत्वा तत् प्रेमानुक्षणस्मरणेन वक्षितमेवैतत्

[३१७]

कथामित्याह दुःखदस्तम्प्रसङ्गः तत्प्रस्तावमात्रमपि दुःखं किमुत निरन्तरानुस्मरणमिति ॥ २० ॥

तत्रैव काचित्प्रिकरवमाकर्षे प्रियमाणाह प्रियरावेल्यादि हे कोकिल अद्य किं ते प्रियं करवाणि वद कथमकाण्डे नः प्रियं भवत्या कार्यमित्याह हे प्रियराव प्रियस्य राव इव रावो यस्य स तथा हे तथाभूत मृतसर्जाविकया मृतसर्जाविभ्या मनया गिरा पदानि भाषसे यद्वा प्रियस्य श्रीकृष्णस्य राव यत्पदानीरयसे कमेव पदं हे वलितकण्ठ सजलकण्ठः ॥ २१ ॥

तत्रैव काचित् रैवतमनुस्मृत्य निगदति—न चलसीत्यादि । हे उदारबुद्धे ! क्षितिधर न चलसि न वदसि कोऽर्थः आं ज्ञातं महान्तं अर्थं प्रोजनं किमपि चिन्तयसे तदेव महीत्याह अपिबनेत्यादि अपि सम्भावने वत केदे वसुदेव-नन्दनाङ्गि स्तनैः स्तनप्रायैः शिखरैर्विधर्तुं कामयसे वयमिव वयं यथा स्तनैर्वोदुं कामयमाना निरन्तरं कमप्यर्थं चिन्तयामः त्वं पुरुषो भूत्वाऽपि स्त्रीभावमासाद्य कामयस इति निगवः ॥ २२ ॥

श्रीमद्भुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तामसराजस्यः कामेन पीडिताः मलयानिलं शपस्य आहुः—किम्वाचरितमस्माभिरिति । हे मलयानिल ! तुभ्य-मस्माभिः किम्वा अप्रियमाचरितं मलयानिलस्य शीतलस्य अप्रियमुष्णत्वापादकं यदा भगवता सह स्थितं तदा स्व-हृदयचन्दनादिभिः त्वमस्माभिरिति शीतलः कृतः यत्पुनरि-कथं त्वमप्यकारं करोषि कोऽप्यकारः कृत इति चेत् आहुः— गोविन्दस्य अपाङ्गेनैव स्मृतं निर्मिष्टं हृदये स्मरं प्रेरयसि यथा कश्चित् फोटर अग्निं प्रयच्छति तेन सर्वाणि वृक्षाः आर्द्राणि दग्धो भवेत् तथा त्वमस्मान् करोषीत्यर्थः । गोविन्द-पदेन गोकुलगतस्य भगवतो लीला स्मृता अतएव महत् दुःखं आतमिति सूचितम् ॥ १९ ॥

तामससात्विक्यस्तु मेघे भगवत्पदशं दृष्ट्वा चन्द्रायव-धायको जात इति क्षणं क्षेप्यं प्राप्ता इव तं स्तुत्वा आत्-स्वधमारोपेण तमपि दुःखितं कल्पयित्वा तत्तदुःखापनोदनं साध्येन कुर्वन्ति अथ यदि साम्प्रतं वयं तमा इति तत्र रोपस्तथापि मलयानिलः सर्पादिभिर्ग्रस्तः समायाति तादृशस्य केनाप्यकारः कल्प्य इति सूचितं मेघ आत्मधिति मेघे परम-शोभाविशुद्धाविकृपा वर्तते इति धीमान् भवति तादृ-तं सम्भावयन्ति त्वं भगवतः दयितोसि इयामत्वापीनन्दन-त्वात् प्राणिभ्यो जीवनदायकत्वात् तापहारकत्वाच्च अत एव दयितः ननु तर्ह्यहं सुखां युष्मानपि सुखयुक्ताव कारिणामी-त्याशङ्क्याहुः—भीवन्त्य एवाङ्गं चिह्नं यस्येति ग्राहणास्त-यानि-क्रमं कुर्वन्तीति चिन्तया तुल्यमित्यर्थः । यथास्माकं धीयस्ते लक्ष्मीस्तिष्ठन्तीति साम्प्रतं तथा सदा पितोऽस्माङ्गणयतीति दुःखं तस्मादकस्यैव धीवत्तमस्य उभयोः दुःखे निमित्तत्व-मिति वयमिवेत्युक्तं विस्मरणं क्रियतामित्याहुः प्रेमवद्ध इति प्रेम्णा अन्नःकरणं यद्वा विस्मृतुमशक्यः । नन्वहं सुखी

भीमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रथमं मयि भवतीमिः के दृष्टा इत्याकाङ्क्षायामाहुः—
कण्ठ इति । पञ्चविधः श्लेशस्त्वद्युपलभ्यते आदा-
तातिशयस्त्वयि मानसः शब्दबलद्वय इति शब्दबलं
तत्कर्मणि वाच्यत्वेनोपस्थिते इदं यस्येति अत एव
यथातमपि गर्जनं न्यवारयति अतोऽस्मद्विधः धूसरो गति-
वेच्छायश्च जातः उपर्यासीनं दृष्ट्वा यदन्ति एतस्य सर्व-
मिति नियामकं दुःखमाहुः—वाष्पधाराविस्तृजसीति पुनःपुनः
शब्दवर्णं जायते इति स्मृत्वा स्मृत्वाकं पुनःपुनः स्मरणं
दुःखदं नन्वस्माभिः कोपराधः कृतः येनास्माकं दुःखं
वात्स्यायकमाहुः—दुःखदस्तत्प्रसङ्ग इति तस्य प्रसङ्गमाश्र-
यं दुःखहेतुः प्रकटः सङ्गः सुतरामेव अग्न्याऽस्माभिर्वा
कोपराधः कृतः जगति च कोप्येतादृशो न दृश्यते यो भगवत्
स्वस्थं प्राप्य क्षणं वा क्षणं भवति इदं दूषणं प्रसङ्गा-
मिति अननुभूतो न जानातीति न बाधकत्वम् ॥ २० ॥

सात्विकसात्विकयो निरूपयन्ति प्रियरावपदानि भाषसे
ताः कोकिलशब्दं भूत्वा भगवानस्मानाकारयतीति
परमानन्दभनुभूय एतादृशं सुखमस्मभ्यं कोकिलवाक्या-
मिति तं स्तुवन्ति प्रियस्यराव इव रावो (य)स्य हे प्रियरावेति
मन्त्रास्तन्मन्त्रोस्मिन् वर्तते इति त्वया सह आलापेन न
शब्दं दूषणमस्ति ननु कथमेतद्व्यगतं भगवद्वाक्यमेतन्न
भवेत् किन्तु कोकिलवाक्यमिति तत्राहुः पदानि भाषसे
इति तदुच्चारिते वाक्यार्थो नागम्य इति न तदुच्चारि-
तस्य वाक्यत्वं किन्तु भगवदुक्तपदानि सादृश्यात्पदत्वं तर्ह्य-
तद्वशात्प्राण्याः कोपयोग इति चेत्तत्राहुः—मृतसञ्जाविकयाऽनया
तिरति पूर्वं भगवद्विरहेण मृतप्राया जाताः यदि क्षणमयं
शब्दो न भूता इत्याह तदा मृता एव भवाम इति इयं वाणी
मृतजीवि० अनया कृत्वा उपलक्षिताय किं प्रियं करवाम
प्रापकारेणापि तस्याहेतुत्वाद्वा तृतीया तत्रैका विशेषतो
भवति मे वदेति । मम ज्ञाने एकान्ते कथय चोरोदं
दाम्यामीति भावः । परं त्वया एतादृशः शब्दः पुनः पुन-
रन्य इति अभिप्रायेणाहुः—वर्णितकण्ठेति । वर्णितः कण्ठो
यस्य शब्दोच्चारणार्थं प्रयत्नं करोषि परं न वदसीति कथन-
मात्रार्थं सम्बोधने कोकिलेति सम्बोधनम् ॥ २१ ॥

तस्य शब्दप्राधान्यत्वाय सात्विकराजस्याह—न चलसि न
वदसीति । अयमपि पर्वतः भगवच्चरणारविन्दधारणाश्रको
नयतीति निर्णयते तादृशोपि यन्नामोच्चारणं न करोति अतस्तत्र
हारणं पद इति—अन्तर्त्वं निवारयन्त्येव हे उदारकुजे इति
उक्तत्वा ज्ञेयस्येति तस्य बुद्धिरेव विचारयति किं नामोच्चार-
णेन आश्रयमात्रेणैव कृतार्थता भविष्यति तयोपायः कर्तव्यः
येन विश्वमेव कृतार्थं भवतीति विचारयति अतः सर्व एव
पुरुषार्थयुक्ता भवन्तिवति बुद्धिरुद्धारा भवति अत एव महा-
न्तमर्थं चिन्तयसे अतो मनो निश्चलमिति कायोपि वागपि
निश्चला तदाह—न चलसि न वदसीति अस्य सौबुद्धेय उप-
पाक्षिरस्तीत्याहुः—अपिबतेति वसुदेवनन्दस्येव अङ्गिरेतादृशो-
भवति तमेकापि चिन्तयन् विश्वं मोचयितुं शक्नोति अतो-
ऽङ्गिचिन्तनमेव प्रायेण त्वामभिलषितं नन्वेतत्कथं ज्ञायते नहि
साधारणोपि इममर्थं जानातीति चेत्तत्राहुः—वयमिव कामयस

इति । अस्माकमप्येवैव कामना जनोपरि भगवच्चरणः स्थाप-
नीय इति इदं शयाने भगवति अस्माकं पादमम्भहेन
सिद्धयति भवतु त्वत्पुत्रिः प्रमणे स्तनाः प्रत्यस्तभागाः, पर्व-
तस्य विशेषेण साधारणसम्बन्धावौ तस्य च सात्विकभावो-
द्वेकेण प्रस्तरादिषु चरणाकृतिधारणे तथा गमायां एतावान्
विशेष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हे मलयानिल ते किं अप्रियं वैर । अस्माभिराचरितं
वदस्मिन् विपत्समये त्वं वैरपरिशोधनं करोषीत्याहुः गोवि-
न्देति ॥ १९ ॥

व्यथितः सखा त्वमसि प्रेमवद्धः प्रेम्णा प्राप्तबन्धनः सख-
ते ध्यायति भीवत्साङ्गमिति तस्य च वर्णेन साम्नेपि तस्य
भविताङ्गोऽधिक इति तत्र तवाशक्तिकारणमवगतमिति भावः ।
शब्दबलद्वयः विषादमलिनचेताः वृष्टिमिवेण वाष्पधाराः
विस्तृजसि वृष्टिमिवेण रोदिवि अहो किमिति त्वया तत्रासक्तिः
कृता यतस्तत्प्रसङ्गोपि दुःखद एव ॥ २० ॥

हे प्रियराव कोकिल अनया गिरा पदानि अस्मद्विरह-
दुःखप्राणान्येव भाषसे “पदं व्यवसितप्राणस्थानलक्ष्मिनिवस्तुषु”
इत्यमरः वर्णितः वर्णितः कण्ठो येन हे तादृश अत्र विरहे
कोकिलशब्दस्य दुःखत्वात् प्रियरावेत्यस्याः सर्व एव
विपरीतलक्षणया वक्रोक्त्य एव तेन स्वच्छन्देन मां उवाच-
यतस्तस्य किं प्रियं करवाणि तुण्डमेव धस्यामीति
भावः ॥ २१ ॥

हे क्षितिधर रैवतकपर्वत नूनं त्वं महान्तमर्थं स्वामी-
भिसत्तं चिन्तयसि अपि वतेति [वत] इदं वा तवामीभिसत्त-
त्यर्थः । वयं यथा स्तनैर्धर्तुं कामयामहे तथा त्वं स्तनैः किं
वोढुं कामयसे भोमिति चेत्तर्हि तवाप्यस्मद्वचना भविष्यतीति
भावः ॥ २२ ॥

भीमङ्गुकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे मलयानिल ! ते तुभ्यं अप्रियमस्माभिः किम्यच्चरि-
तत्पुष्टिं गोविन्दापाङ्गेर्नितरां भिन्ने नोस्माकं इति स्मरं व्यथ्य
जनकं काममीरयसि ॥ १६ ॥

हे मेघ हे भीमन् त्वं इयामत्वेन विद्युच्चरत्वेन तपस्वरत्वेन
इयामसुन्दरस्य पीतपद्मादिभूयुक्तस्य त्रिविधतापहरस्य सखदे-
वस्य नूनं व्यथितः प्रियासि भवान् प्रेमवद्धः वयमिव
भीवत्साङ्गं ध्यायति यतः अस्माद्विधः वयमिव अत्युत्कण्ठः
शब्दबलद्वयस्सन् तमेव स्मृत्वा स्मृत्वा वाष्पधाराः महुः विस्तृजसि
एवमवस्थापादकत्वात्तत्प्रसङ्गो दुःखदः ॥ २० ॥

मृतान्मजीवयसीति तथा तथा अनया कोमलमेव मृता हि
वर्णितकण्ठं त्वं प्रियरावस्य प्रियमवश्यं श्रीकृष्णस्य पदानीन
पदानि शब्दान् भाषसे अतः ते किं प्रियं करवाणि तन्मे
कथय आदिश ॥ २१ ॥

शुष्यद्भवाः करशिता वत सिन्धुपत्न्यः--

मम्प्रत्यपास्तकमलधिय इष्टभर्तुः ।

यद्द्वयं यदुपतेः प्रणयावलोक-

मप्राप्य मुष्टहृदया पुरु कर्शिताः स्म ॥ २३ ॥

हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूयाद् शौरेः कथां

दूतं त्वां नु विदाम कश्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ।

किम्वा नभ्रलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भजामो वयं-

क्षौद्रालापय कामवं धियमृते सेवैकनिष्ठा स्त्रियाम् ॥ २४ ॥

भीमकृष्णदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

हे क्षितिधर हे उदारबुद्धे त्वं महान्तमर्थं कमपि चिन्त-
यसे वतः न चलसि नवदसि अपि किं वा वयमिव
बहुवेचनम्बुद्धाः स्तनेर्विधर्तुं कामयसे वत इति खेदे
महो कहं त्वमसि भीकृष्णन लोकव्यवहारात् चालितो-
सीति भावः ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

हे मलयानिल हमने तेरा क्या विचार किया क्योंकि
गोविन्द के कटाक्षों से प्रथमहि हमारा हृदय अत्यंत विहीर्ण
होरहा है इस के ऊपर हमारे हृदय में तू कामको प्रेरणा
करता है ॥ २२ ॥

हे भीमनन्दे ! तू निश्चय कर भीकृष्ण को प्रति प्यारो
है इसी से हमारी नाई प्रेम से बंध कर तू भीवत्स
किन्हीं धार्मिक भीकृष्ण का ध्यान करता है हमारी नाई
कति उरसाह युक्त होने से प्रेम से भीजा बिच धारा
होकर उस कृष्ण का वारंवार स्मरण कर के वारंवार तू
अंशु की धारा छोड़ रहा है उस का प्रसंग इसी प्रकार
जुझा रहा है ॥ २० ॥

हे मनोहरकण्ठ ! वारे कोइल प्रिय वचन बोलने वारे
कृष्ण के पवन को तू मेरे को जियाने वारी इस वाणी
बोल रही है हे प्रिय ! भोले वारे इस समय हम तेरा क्या
प्रिय करें ॥ २१ ॥

हे पर्वत ! हे महाबुद्धे ! तू न चलता है और न कुछ
कहता है इस से मालूम होता है कि तू किसी महान्
अर्थ का चिन्तन करता है यदि ऐसा है तो वसुदेव
जन्मन के धरण को स्तनों से धारण करें कि जैसे हम
बाँछा करती है तैसेहि तूभी निज शिखरों से धारण कर
के बाँछा करता है ॥ २२ ॥

भीमरत्नाभिर्कृतभावार्थदीपिका ।

भोः सिन्धुपत्न्यो नद्यः सम्प्रति श्रीप्रे सिन्धुदेवद्वारा
अस्तवृष्ट्या सुष्माजानन्दयति वत अहो कहम् अतः शुष्यन्ते
इवा यासां ताः अपमत्कमलशोभाः कृशाश्च वयं यथा प्रिय-
तमस्य भर्तुर्मधुपतेः स्म प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

तदेव देवादागतं हंसं दूतं कल्पयित्वाऽऽहुः—हंसेति ।
नोभ्यान् प्रति पुरा रहस्युक्तं किम्वा चलसौहृदः स्मरति
स्मृत्यैव मां प्रस्थापितवानात् चेदन आहुः हे क्षौद्र क्षुद्रस्य
दूतं कस्मात्तं वयं भजामः कामार्थमाह्वयति सुष्मानाते
चेदत आहुः महो तर्हि तमालापयाऽकारय ओमिति गच्छन्तमिव
तं पुनराहुः यास्मान्बन्धयित्वा एककिनी सेवते तां धियमृते
तमेवाऽलापय सा तदेकनिष्ठा कथं परिहर्तुं शक्यत इतिचेदन
आहुः स्त्रियाम् जातावकवचनम् अस्मासु स्त्रीषु मध्ये किं
सेवैक निष्ठा ननु वयमित्यर्थः । पाठान्तरे तु मधु तद-
न्मधुरालापमात्रं यस्य तमकामद्वरतिप्रबं भिदमृते
कस्माद्भजामः किन्त्वनाहताऽपि सती पुनः पुनः शैव भजतु
यतोऽस्माद्वयो मानिन्यः स्त्रिय एकनिष्ठा एकत्रैव स्वसम्मान-
सिद्धी निष्ठा यासामिति ॥ २४-२५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ निदाघे क्षुद्रा नदीदूरतो दृष्ट्वा नाभ्य मुक्तिं तदा तदा
पूर्वपूर्ववदसम्बोध्य मिथ आहुः—शुष्यदिति वत निश्चयं चेदं
वा सिन्धोरपि पत्न्यः एताः सम्प्रति अपेक्षितं त्वत्पुत्र-
भिर्वा जाताः तथा शुष्यन्तो इवास्तद्रूपहृदयाः तासां
तथाभूताश्च जाताः किं कृत्वा इष्टो भर्ता च यः सिन्धुपत्न्य
प्रणयावलोकं विरहात्मना निदाघेनैव विच्छिदनादप्राप्य गदहो
अस्मत्सादृश्यमेता अपि गता इति म्लानमुखमाहुः, यद्द्वय-
मिति ततः पुरुकर्शिता इति पुरुशब्देनापेतमुखभीतिवन्तमा-
वितम् ॥ २३ ॥

प्रातरागतं हंसं दूतं मत्वाहुः—हे हंसेति ! स्वागतमिति !
सुष्ठु आगतं किमित्यर्थः । यद्वा सुदृक्चरे यत् स्वयमागतं
वच्छोभनामेत्यर्थः ततश्चास्यतामुपविश्यतां पयः क्षीरं पिब पयः

भूमिजीवगोष्ठाभिकृतवैभवंतोषिणी ।

मात्रिभ्योऽपि सम्मात्र्य प्रायेण्यते इति अनेति सादरसम्बो-
धने किं वास्माकमङ्गुल्य हे परमात्मीयेत्यर्थः । शीरेः शूरस्य
पञ्च केनापि सर्वेषां भाग्येन आश्रयस्मद्गुरुः कथां समुदा-
चारं इति तच्च युक्तमेवेत्याहुः, तु निश्चितं त्वा त्वां नूनं
विदाम विद्वदिति तत्रादौ कुशलं पृच्छन्ति कश्चिदिति अस्ति
सुखं अजितः प्रेम्णा न केनचिदपि वशीकृत इत्यर्थः । इत्यन्त-
रीर्षाभिप्रेयः ननु देवो भवतीनां विरहेणासौ कथं सुख-
माप्स्यति चेत् तर्हि पुरा पूर्वमनुनपादिसमये नः प्रत्युक्तं
वा स्मरति किम्वेत्येकपदमेव वा सङ्गमङ्गुल्य किम्वि-
दित्वा ब्रह्मा पुरोक्तं नोऽस्मात् वा किं स्मरति ननु तदेक-
पदं पुनराह कृतबोऽसौ स्मरत्येवेति चेत्तत्र न विद्म-
म इत्याहुः, बलसौहृदः मरिचयेमेति । ननु तत्तत्प्रिय-
माः स्थिरसौहृदोऽसौ युष्माद् किञ्च कामवते तत्र समान-
गद्गः, तमिति । ननु तद्विरहात्तः कामदोषो भवतीति
पमेति चेत्तर्हि तमवैवाकापय मत्र तद्वितास्तत्वेनाश्रयः प्राप्त-
त्वात् साक्षात्पुनरुदितुर्मममहं शङ्क्यं मन्वत् तवैकनि-
पेति एकस्मिन्नेव निष्ठा इदमिदं ता वस्याः सेति काकूकिः
सुखमाप्स्यति अत्र यथा युष्माकमाह्वयादित्यर्थः । ब्रह्मा युष्मा-
निति केचनेकेकमम इति ॥ २४ ॥

भूमिजीवगोष्ठाभिकृतवैभवंतोषिणी ।

युष्माद्वयं इति । हे सिन्धुपत्न्यः नयः यद्यथा वयं
यदुपतेः प्रणयावलोकाप्रमाण्य तेन मुद्यान्वपहतानि इदवानि
आत्मा ताव उक्तं नितरां कथिताः स्म तथा युयमपि
संयते प्रीप्ते युष्मन्तो इदा यासां ताः अपगतकमलशो-
भः इत्यर्थः ननुः सिन्धोः प्रणयावलोकाप्रमाण्य कथिता
तव इत्यर्थः वतेति केदे प्रत्ययम् ॥ २३ ॥

इह प्रत्याह—इति । हे हंस ! आस्वताम् वयविद्यतां पयः
शीरे विष अङ्ग हे हंस ! शीरेः श्रीकृष्णस्य कथां वासी
इति इति विद्वदिति तत्रादौ कुशलं पृच्छन्ति कश्चिदिति अस्ति
सुखं अजितः प्रेम्णा न केनचिदपि वशीकृत इत्यर्थः । इत्यन्त-
रीर्षाभिप्रेयः ननु देवो भवतीनां विरहेणासौ कथं सुख-
माप्स्यति चेत् तर्हि पुरा पूर्वमनुनपादिसमये नः प्रत्युक्तं
वा स्मरति किम्वेत्येकपदमेव वा सङ्गमङ्गुल्य किम्वि-
दित्वा ब्रह्मा पुरोक्तं नोऽस्मात् वा किं स्मरति ननु तदेक-
पदं पुनराह कृतबोऽसौ स्मरत्येवेति चेत्तत्र न विद्म-
म इत्याहुः, बलसौहृदः मरिचयेमेति । ननु तत्तत्प्रिय-
माः स्थिरसौहृदोऽसौ युष्माद् किञ्च कामवते तत्र समान-
गद्गः, तमिति । ननु तद्विरहात्तः कामदोषो भवतीति
पमेति चेत्तर्हि तमवैवाकापय मत्र तद्वितास्तत्वेनाश्रयः प्राप्त-
त्वात् साक्षात्पुनरुदितुर्मममहं शङ्क्यं मन्वत् तवैकनि-
पेति एकस्मिन्नेव निष्ठा इदमिदं ता वस्याः सेति काकूकिः
सुखमाप्स्यति अत्र यथा युष्माकमाह्वयादित्यर्थः । ब्रह्मा युष्मा-
निति केचनेकेकमम इति ॥ २४ ॥

भूमिजीवगोष्ठाभिकृतवैभवंतोषिणी ।

ननु नो नयः विद्वदिति प्रावमयोपि पुरुषः सैवपि यद्वि-
द्वदिति कामयते कौशलेनुरीकृत्य वक्षसि कर्तुमभिलषति
तदनु विद्वदिति सिन्धोः अपरः वदीरहां पुरीषां वास्वन्ति

तव किञ्चिन्मिच्छतिः शुष्मकृता इत्यादिः । पतः नो सिन्धु-
पत्न्यः महाजनपुहिर्यः इत्यन्तः, श्रीकृष्णस्य सिन्धुसामुद्र-
पतिमार्ग इत्यमर्त्ता तु वो नूनं श्रीकृष्ण एव अतस्तस्य ननु-
पतेः प्रणयावलोकां भगवन् मुहुरदयाः पुरकथिताः किञ्चा
अत्यन्तकृता मयस्यस्मिति वयं शुष्मकृता शुष्मद इत्युच्य-
इदो गाभीरतरं इदं यासां अत एव कथिताः किञ्चाः केद-
लिङ्गमाह सम्प्रति इदानीं अपेताः कमकृता कमकृतायाणां
मुक्तानां भिवो यासां का इवेत्याह यद्वयं काः वयं वया
शुष्मन्मनसो म्ळानानाः किञ्चा पुर कथायेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्रैव कश्चित् पुरतः समागच्छन्तं इसमलोकाद-इत्ये-
त्यादि । हे हंस ! आगतं सुखेनागतं आस्वतां पयि पयि
पयः शीरं पय ननु कथमकावते भवि तवावमादर इत्याह,
इति इति । हे अङ्ग ! शीरेः कथां इति तत्कथामहं न
जनामि कथं इवामित्याह, इतिमित्यादि । नूनो त्वां वृत्तं
विदाम कथं वृत्तं यवास्मि किं वक्तव्यं इतित्याह, कश्चिद-
ित्यादि । अजितः कश्चित्कति आस्ते आत्मा इति यद्यपि पुरा
वक्तं तथापि भूवो वदेति भावः किञ्चा किञ्च नोऽस्मात्
स्मरति नन्वत्र कः सन्वेहः इत्याह—बलसौहृदः मरिचयेमाह—
स्मरत्येव तस्माद्वयन्तं मज्जतेत्याह, कस्मात् भजामो वयं ननु के-
वापराध इत्याह—सौम्याकापे सौहृदं मनु तत्र त्र आकाप एव यत्स्व ननु
मनुराद्यं तत्रापि अकामदं अनभिलषितमहं ननु श्रीप्यै मिल्यमनु
मज्जते तं प्रति कथमेव पदवमाविष्यो भवत्य इत्याह—भिवन्तं
भिवं विना तत्रादौ इत्येवतामित्यर्थः । श्रीसावत् तस्य दोषं
न पश्यसि अकार्यमात्रसाधिका सैव शिवसावदस्मादस्य
एकनिष्ठाः एकस्मिन् प्रेम्ण्येव निष्ठा यासां अतः श्रीप्रे-
माणं कथन्तेन प्रकारेण भजाम इत्यस्या व्यभिचारी-
भावः ॥ २४ ॥

भूमिजीवगोष्ठाभिकृतवैभवंतोषिणी ।

सात्विकतामस्य आहुः—शुष्मकृता इति कीडापर्वतानां
या नयः ता अन्तःपुरे जिताः पूर्वं भगवज्जनाः वशीकृत-
ततः क्रमेण क्षीणतायां निदाये इदानीमपि शोषो जायते
एतद्विरूपणं स्वस्वातिष्ठत्यवधारणार्थं वतेति केदे विद्वद-
कान्ततरं कथमपि गमिष्यतीति ननु कथा उपपत्त्या ननु
पृथगन्ते कोपि चमो भगवदीयस्तास्तु नास्ति तत्राह सिन्धुपत्न्य-
इति । सिन्धोः समुद्रादोरपि पत्न्यो भूत्वा वयंताः परम-
क्षीणाः तथा वयमपि कोदिमृदावधाधिपतेरानन्दसुखैः पत्न्योऽपि
परमवेदं प्राप्नुवाम इति निरूपयितुं तासां कथा शरीर-
रूपेपि यदि विस्ता न भवेत् तदाप्यन्ततो गत्वा मुक्तवैभवं
न स्वात् तदपि नास्तीति आपयितुमाहुः—सम्प्रत्येतकम-
भिय इति एकान्तःकरणरूपेण कुतो जायत इत्याकाङ्क्षायां
स्वमेव हेतुं कथयन्ति इत्यमर्त्युपपत्तेः । प्रवीणावलोका-
मप्राप्येति इष्टाप्राप्त्या मनसि हेतुः सम्बन्धकद्वयमप्राप्यकृत-
यद्यपि नदीनां मर्त्ता समुद्रोऽसौ तथापि न नद इहः अ-
वांस्तु सर्वपतिरिति इदोमर्त्ताभवति अत्र मर्त्तपदं परिपाठ-
पदे इष्टान्ते व्यावृत्त्यप्रसिद्धेः ब्रह्मवैव इत्यस्य मर्त्तः आश्रय-
मेव प्रणयावलोको नास्तीति शुष्मकृतावैव कथिताः सवादीयता

श्रीभरस्वामिकृतभाषादीपिका ।

एव श्रीकृष्णः आत्मा यस्य तदेतदात्म तस्य भावः ऐतदात्म्यम
प्रतिपद्ये भावनिर्देशः । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति श्रुतेः । अत्र
हिः आत्मनेति, हे सभ्याः । आत्माभयोऽभ्यन्तरपक्षः स्वयमजः
विष्णुस्तद्व्यवस्थितिं हन्ति चेति ॥ २१ ॥

किञ्च विविधानीति यस्याधेयस्याऽनुग्रहेण विविधानि
त्वाणि तपोयोगादीनि जनयन् कुर्वन् यद्यसाद्य सर्वोऽपि
जनो धर्मादिलक्षणं श्रेयं ईहते साध्यति कर्माणि तत्फलानि
व यदधीनानीत्यर्थः ॥ २२—२३ ॥

श्रीमजीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषणी ।

हि एव अच्युतः सदा सर्वगुणपरिपूर्णः श्रीकृष्ण एव
महति तदेव दर्शयन्नाह—भगवान् स्वाभाविकसमग्रैश्वर्यादि-
वान् किञ्च सात्वता भागवता एव नावतमवतः पूज्या
भवन्ति तेषामपि पतिः किञ्चा तथापि सात्वतां यादवानां
शक्तिरिति स्वयं भगवानित्यर्थः । किञ्च एव इति ये प्रसिद्धो
ये देवतादयो यत्र तेष्वेव एव एतच्छक्तिय तेषां देवानित्य-
मित्यर्थः । आदिशब्दाच्छ्रीमोमेणाप्रपूजायां निर्दिष्टा आत्मा
श्रीदेवोति तथाच सभापर्वणि—

"आचार्यमृत्विजश्चैव संयुक्तं ययुष्टिर ।

ज्ञातकञ्च प्रियं प्राहुः पश्योर्हान् नृप तथा ॥ इति

शिवमन्त्रेण शान्तान्तरविधानमेवानुयात्र तु साक्षाद्भूते
स्वयं भगवति न तु तत्प्रथमतो युज्यत इत्यादि-
तम् ॥ २४ ॥

तत्रैव हेतुमाह—यदिति । यः श्रीकृष्ण एव आत्मा
इमीनां ततो मण्डलमिव मूलं मरूपे यस्य ॥ २५ ॥ त्रिभु-
वदोऽतः सुतरां कवचधेयादि कवचाभ्यामन्यायश्च यदा-
त्मकः अतो मोक्षादिभावनं च सर्वं तदर्थमेवेत्याह—साध्य-
मिति । यत्परो ब्रह्मार्थः ॥ २० ॥

एकशब्देन भजार्तीयसहाय्यम आर्त्तार्थशमनेन विजार्तीय-
सहाय्यम एव शब्देन तत्रतत्रासम्भानाञ्च निराकरोति अतः
ऐतदात्म्यमिति सिद्धं तदेव दर्शयति—आत्मनेति । स्वरूप-
सिद्धतादशात्किञ्चैव स्वरूपेणैवेत्यर्थः । अत एवान्यनिरपेक्षः अत
एव स्वयमात्र इति अत्यन्तः यद्वा विश्वस्य तदात्मकत्वमेव
विवृणोति एक इति ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णस्य कृपयेव सर्वेषां सर्वाणि कर्माणि तत्फलानि
सिद्ध्यन्तीति तदर्थमप्यग्रहिर्तुं युज्यत इत्याह—विवि-
धानीति । इह कर्मभूमे आदिशब्देन अर्थादिभ्यं तद्वक्तृ-
त्वमयी यद्वा यद्वैद्यया यदर्थमित्यर्थः "तमेतमात्मानं यदनु-
बन्धनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसानाशकेन"
इत्यादिश्रुतेः ॥ २२ ॥

युज्यते इति—तस्मादिति । नहते सर्वात्मकाय सर्वभूताय
वैद्यया । अतश्च एवमिति अतोऽत्र कस्यापि विप्रतिपक्षि-
न्यादिति भावः ॥ २३ ॥

[१५५]

उपसंहृत्यापि तर्हि किं स्यादित्यपेक्षायामुक्त्या पुनः
रक्तानुवादेनाह—सर्वेति । अत्र सर्वभूतात्मभूतत्वं स्वरूपमः
अनन्यदर्शित्वं ज्ञानतः शान्तत्वं ततो विशेषाभावात् पूर्णं
त्वन्तु ततस्तत एवेति अथ च तत्र तत्रोक्तादानपात्रगुणा
एव दर्शिताः तथा सर्वभूतानामात्मभूतायापि अनन्यदर्शिन-
भक्तासक्ताय शान्ताय निरीहाय सर्वपूर्णयेति श्लेषेण परमा-
श्रयगुणोपि दर्शितः अतो दत्तस्यानन्यमिच्छता मत्सा यद-
देयमिति ॥ २४ ॥

भासुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अच्युतः परब्रह्म नारायणत्वात् भगवान्—

"बालकालिबलैश्चैव वीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विना ह्यर्थगुणादिभिः" ॥

इति वचनात् शक्तिनेतोभ्यां जातस्यानिरुद्धशुद्धस्यावता-
त्वात् भगवान् "वासुदेवपरा वेदः" "नारायणपरा वेदः"
इत्युपक्रमोक्तस्याभ्यासमाह—यदात्मकमिति ॥ २९—३० ॥

अतो नारायणः एकः नामरूपधिमकविद्विर्दिष्टः
सृष्टेः पूर्वकावे न अङ्गिनीयः असहायः इह स्फुटनामङ्ग-
विभक्तविद्वाद्भूय जगत् ऐतदात्म्यम एतदात्मकं सर्व-
दात्माश्रयः निवर्त्तिताश्च स्वसङ्कुलेन सृष्ट्यादि करोति ॥ ३१ ॥
ईहते लोकाभिरुद्धये ॥ २२—२६ ॥

श्रीमतीरद्वयवाचायकृतभाषावतचन्द्रान्तिका ।

तदेवाह—महतीति । श्रुत्येव श्रेष्ठस्योक्तिमहर्षिमहर्षि-
तत्र हेतुभेदेन विशिनष्टि—सात्वतां ब्रह्मविदां पूर्वकत्वाय-
नादीनां पतिः स्वामी किञ्च "तप वै सर्वो देवताः"
इत्यादि एव भावात् इत्यादि । सर्वदेवताः शरीरत्वाभावा-
निबन्धनमिदं सामानाधिकरण्यं "न आत्मा प्रकृत्यन्या देवताः"
इति श्रुतेरिति भावः देशः "तमे यजत" इत्युक्तमिधः काला-
वसन्तादिः भवति यज्ञोपयुक्त्यादिशब्दो यज्ञतानन्विगर्त-
सङ्ग्राहकः ॥ २७ ॥

यदिति । देशादयो विप्रान्ता इत्येतद्विषये सर्वे यदात्मक्यो
भगवानात्मा यस्य तथाभूतं कतव्यं साङ्ख्ये प्रत्यक्षाभ्यासा-
त्स्यानुचितने योगः परमात्मोपासना तत्तदेव स भगवान् परा
निर्वाहको यस्य तथाभूतम् ॥ २८ ॥

किञ्चाहुनेत्याह—एकीति । इदं चिदात्मकं जगदेतदात्म्यम् एव
भगवानात्मा अन्तरात्मा यस्य तथाभूतं स्वार्थे यत्र "एक एवाहि-
नीयोऽसौ" आसीदिति शेषः "रुदेदेभ्य आसीत्" "एतमेवाहि-
नीयम्" इतिवद्वयं निर्देशः अविभक्तनामरूपविद्विर्दिष्टाद-
एकशब्दः निमित्तान्तरयुदासार्थः अङ्गिनीयशब्दः एक इत्य-
नेन कारणावच्छिन्नचित्तोन्नादात्मकत्वमुक्तम् ऐतदात्म्यस्य इत्य-
नेन कार्यावस्थायोः पञ्चभूतोऽसावात्मा स्वयमाश्रय आधारा यस्य
यः आत्मनोपकरणभूतेन सर्वात्ममाश्रयार्थोऽनृजस्यपि रक्षति
हन्ति संहरति । एतमप्यजः स्वशरीरभूतचिद्विद्वतोऽप्य

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीमद्भागवतम् ।

न्यायिकारहितः "ब्रह्मयन् ब्रह्म स कृत् आसीत्" इतिभूतधोऽनुसूचितः ॥ २१ ॥

एवंभूतधोसौ किमिवस्मदादिवच्छेदत आह—विधि-
धानीते । यदपेक्षया यस्य लोकसापेक्षया अनुजिह्वया धर्मादि-
लक्षणः धर्मादिरूपम् आदिशब्दः काममोक्षसंसाहकः सर्वं श्रेयः
अप्यहम् "लक्षणहेत्वाः" इतिशब्दादेशः सम्पाद्ययितुमित्यर्थः । विधि-
धाभि कर्माणि इहते वेष्टते यत् यस्मादेवं तस्मादित्युत्तरेण
संस्थः ॥ २२ ॥

तस्मादिति । महते सर्वोक्त्या कृष्णाय दीयतां प्रियताम्
एवमेतत्कृष्णाय दीयते चेत्सर्वभूतानामात्मनोऽनुसूचितं ननु-
मानं कृतं भवेत् सर्वान्तरात्मन्नादिति भावः ॥ २३ ॥

एतदेव व्यञ्जयन् पुनर्हेतुतया विशिष्टाह—सर्वभूतानामात्म-
न्तत्त्वभूतायानुपानन्यदर्शने अन्यत् स्वस्मात्पुनर्भूतं पश्यन्तिय-
न्दर्शनी ततो नमसमासः तस्मै सर्वगणारकायैत्यर्थः । इतरेष्वन्य-
र्शिनः न हि तेषामन्यतमाय दत्तामतिरेयो दत्तं भवताति
भावः । शान्ताय रागद्वेषादिरहिताय इतरेष्वशान्ताः न हि तेषां
दत्तमन्यतमाय दत्तमितरे सहन्त इति भावः । पूर्णाय स्वभा-
वतोऽवाप्तसमस्तकामाय नित्यसन्तोषिणे इति यावत् । नहि-
भसन्तोषिणे दत्तमन्यतं भवताति भावः । अतो दत्तस्य दानस्यानन्यं
कलानन्त्यम् इच्छता कल्पयमानं उक्तविधाय कृष्णायैव
देयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भागवतम् ।

गन्धयुतः गुणतः स्वरूपता वा न क्षीयः श्रेष्ठं गुणज्यो-
यमेयमपूजनं गुणाः श्रुताः सुविस्मया देवैः सन्तीत्यादि
श्रुतिवाक्यं हि ना सूचयति सात्वन्तः तत्प्रणतार एतेषां
पतिः स्वामी गतिश्च इदं साप्रपूजायोग्यत्वे लिङ्गम्
इन्द्रो वै सर्वेषां श्रेष्ठः "अग्निर्देवानां मुखम्" इत्यादिः
इन्द्रादिषु सत्त्वस्य कथं सम्भवो भवतीति तत्राह एव
वा इति । यो देवानामाभि श्रुति वा इत्यनेन गृह्यति प्रवे-
नमपि तदधीनसन्नाकमित्याह—यदिति ॥ २५ ॥

किञ्चनसर्वमपि उद्यामामस्याह यदात्मकमिति । तात्-
यान्त्वककं करोति भवत्व इति साक्ष्यं यथार्थज्ञानं योगः
कर्मलक्षणः यः परो विपयो यस्य स तथा ॥ २० ॥

उपमंहरति—एव इति । एतदात्मनो दे सत्त्वाः एतदात्म-
विचरणमाप्तेति उक्तार्थसमर्थनं सूजतीत्यादि ॥ २१ ॥

फलहेतुस्मात्प्रायश्चित्तं याम्यतन इत्याह—यवयमिति ॥ २२ ॥

एतत्पूजो सर्वे श्रुताः स्यादिति भावेनाह एवमेति सत्सा-
न्त्वस्मात्प्रायश्चित्तं न पश्यन्तीत्यनन्यदर्शो तस्मै देवैः सह
वर्तन् इति सहदेवो देवप्रतापि प्रायः भारते तद्वचनादपूजा-
दानाद्युक्तेः ॥ २३—२४ ॥

आदौ साध्ये निर्विशति—अहंकारयुतः भ्रष्टमिति । तत्र
हेतुर्भगवानिति भगवत्त्वं व्यासादिष्वप्यस्तीत्याशङ्क्याह कारवतां
पतिरिति श्रेष्ठे हि कार्यार्थं भगवद्वापुस्त्वनिमित्तप्रपञ्च-
देशार्थमित्यर्थः केनचिद्देशनाश्रयिणाः कृष्णस्तु वैष्णवानां
पतिरिति कालगृहे समागतान् कालं ब्रह्मयिक्ता ननुमानस
इति मर्थादारुणां पतिस्त्वात्समागतः अतो भगवद्विष्णवे
कालसम्बन्धिना न तं जानन्ति तस्मादयमप्यभिचारी इतुः पूर्ण-
भगवत्त्वमिति ननु तथापि प्रकरणानुरोधेन एवार्थनिर्णयः
कस्तव्यः प्रकरणमत्र देवानां प्रीतिः यथे विभूतारिति-
धाक्यात् नहि यत्सेवकेभ्यो देयं तत् स्वामिनो दातुं शक्यते
लोकाः स्वामिदशनेपि न सेवकेभ्यो प्रयच्छन्तीत्याशङ्क्या-
माह—एव वै देवताः सर्वा इति यदि सर्वे देवाः प्रीणिनीयाः
तवास्मानापेक्षया स्वरूपमुत्तममिति यावतीर्षे देवताः यस्यास्ति
भक्तिर्भगवत्त्वकिञ्चनेतिवाक्यानुरोधे परित्यज्य साक्षात्सर्व-
देवताकूपं भगवन्तमेव पूजयन्निबल्यर्थः । वै निश्चये नेति उपधार-
व्यावृत्तिका यथाग्निः सर्वदेवताः "आपोवैसर्वादेवताः"
इति तत्र तत्रोपाख्याने सर्वदेवत्वं तेषां शोणभावत्वेन निर-
पितं यथा "देवास्तुराः सर्वता आसन् ते देवा विश्वतोऽग्नि-
प्राविशन् तस्मादाहुरग्निःसर्वा देवताः" इति तस्मादित्यपि अपः
प्राविशत् सन्निहीयतमोपः प्राविशदिति एवं केनचिदभिच-
नेव सर्वेषां सर्वदेवतारूपत्वं शोणमेव स्वमायत्त इव भग-
वान् सर्वदेवतारूपः कदाचित्तत्त्वमात्रमेवमवस्थिति पदे त
एव देवा अत्र पूज्याः "इन्द्रादयो वाहयः" इत्यादिवाक्यान्
आधिदेविका एव यशमाज एव ननु तथापि कस्मिंश्चि-
द्देशे कस्मिंश्चित्काले तत्र प्रवर्तमानस्य यागस्य क्षत्रीणां
तदधीनः तद्देशतत्कालमिमानो देवतैश्च प्रणयन्वासात्
पूजामर्हतात्याशङ्क्याह—देशे कालेपि ननु तथापि शोण-
योग्येन सम्बन्धयत इति प्राकृता धनादयः वदार्थः सर्व-
साक्षाद्भगवते दातुं शक्याः लोकेपि विप्राय गुरुत्वं स्वतन्त्रे
न हि शूद्रः स्वकन्यां प्रयच्छति किन्तु शूद्रायेवाधमायापि
दातुं चाच्छन्तीत्याशङ्क्यामाह—धनान् इति आदिशब्देन
वस्त्राभरणानि गवाद्यधोव्यन्ते ॥ २६ ॥

एवं ब्रह्मत्त्वमङ्गीकृत्य तस्मिन् दाने समर्पितं ब्रह्मत्वं तु
नाशयति यदात्मकमिदं विश्वमिति विश्वस्यैतदात्मत्वे
यजोदाप्रमाणेन केवलं लौकिकात्मत्वे ब्रह्मत्वमिति वेदार्थकपत्त-
मप्याह—कृतवत्त्वत्वात्मका इति कर्तुना तथात्मकत्वे बरा
तावद्यतार एव प्रमाणे सर्ववत्त्वत्वं प्रकटयन् तेन रूपेण
प्रादुर्भूतो भगवान् सर्वमङ्गीकृत्य इति अग्निः प्रीतिः कर्त्त-
व्यति प्रकरणपक्षेप्याह अग्निरिति "अयमेवाग्निः ब्रह्मं तर्हि
अग्निः" इति श्रुतेः तादृश एव च होमः यज्ञत्वाय आहुतीर्न
भगवत्त्वमाह आहुतय इति मन्त्राभिमानिनी देवता प्रकरण-
धनान्मुष्येत्याशङ्क्याह—मन्त्रा इति । तथापि साक्षात्पुनरेव
यो महात् भवति स एव आदौ अनुसूत्या किञ्चित्कालमपि
त्याशङ्क्यामाह "सांख्यं यामस्य यत्पद" इति वेदादीनि वक्ष-
शास्त्राणि तत्र ब्रह्मत्ववत्त्वे च सिद्धे वेदार्थः सिद्धः सांख्य-

अर्हति ह्यच्युतः श्रेष्ठं भगवान् सात्वतां पतिः ।

एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १९ ॥

गदात्मकमिदं विश्वं ऋतवश्च यदात्मकाः ।

अग्निराहुतयो मन्त्राः साङ्ख्यं योगश्च यत्परः ॥ २० ॥

एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् ।

आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ २१ ॥

विविधानीह कर्माणि जनयन् यद्वेक्षया ।

ईहते यदयं सर्वः श्रेयो धर्मावलक्षणम् ॥ २२ ॥

तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणम् ।

एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ २३ ॥

सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ।

देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

वरुणस्य राजसूयं यथासन्निति शेषः ॥ १३—१५ ॥

अविस्मिता इति । कृष्णभक्त्याभ्यः किमसम्भ्रममिति भावः ॥ १६ ॥

सुत्येहनि सोमाभिषेचदिने ॥ १७ ॥

सदस्येषु मध्ये अग्न्याहर्णम् अथपूजा तस्याहं योग्यम् अनेका-
न्यात् योग्यानां बहुत्वेनानिश्चयात् सभासदोऽल्पज्ञा एव
नतु बहुभास्ते तु ब्रह्मरूपैरुपायनादयो वयमधुना न पृष्टाः कथं
ब्रह्मे किञ्चिन्प्राप्तिकसर्वपरीक्षाप्राचीन्यविख्यातः सहदेवोत्र
पूजायामधिकृत एव धर्मेन सचेन्नभवात् वक्तुं दैवान् जानीयाद्वा
तदा वयमपृष्टा अपि वक्ष्यामह एवेति मनसि निश्चय्य तूष्णी-
मेव तत्र धर्मेन स्मरन्त ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

श्रीमत्कृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूरा पूर्णकाले वरुणस्य यथानया उपकरण आसन्निति
शेषः ॥ १३—१६ ॥

सुत्ये अहनि सोमाभिषेचदिने अपूजयत् पूजयितुमुद्युक्त-
वान् ॥ १७ ॥

अग्न्याहर्णाहम् विमृशामोपि नाप्यगच्छन् न ज्ञातवन्तः
कुतः अनेकाभ्याम् एकस्मिन् अन्तः भद्रत्वेन पर्यवसानं
यस्य तदेकान्ते ज्ञाने तस्य भावः ऐकान्त्यं तद्भावो नैकान्त्यं
नस्यात् तदा सहदेवः साङ्ख्यः यद्वर्णीयं श्रीव्यासादीनां
नादृशज्ञानवतां तूष्णीभाषः सहदेवस्यैव श्रीव्यासाद्याद्या तत्रा-
धिकृतत्वात् ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

पहले वरुण के राजसूय यज्ञ में जैसे पात्रआदि सुवर्णके
रहो इसी प्रकार युधिष्ठिर के यज्ञ में भी यज्ञके पात्र आदि
सुवर्ण के रहे ॥ १३ ॥

ब्रह्मा महोदध सहित तथा निज समूह सहित एन्द्रादि
लोकपाल और सिद्धगन्धर्व विद्याधर बडे २ नाग ॥ १४ ॥

मुनिजन यक्ष राक्षस पक्षी किन्नर कारण तथा बुलाए
भए राजा लोग राजान स्त्री ॥ १५ ॥

वे सध पाण्डु के पुत्र राजा युधिष्ठिर के यज्ञ में आबने
भए और वे सध आचार्यको प्राप्त भए भी कृष्ण के भक्त
राजा के राजसूय यज्ञ को सर्व प्रकार स्वयं मानने
भए ॥ १६ ॥

देवतान के सदृश तेज वारे ऋत्विज लोग विधि के
अनुसार राजसूय यज्ञ से राजा यजन कराते भए जैसे देवताओं
ने पहले वरुण को यज्ञ कराते रहे ॥ १७ ॥

सोम के अभिषेच दिवसमें राजा युधिष्ठिर साथधाम
होकर यज्ञके कराने वारे ऋत्विजन के तथा पूजा के
योग्य अन्य सभापनीन के पूजन करने का आरम्भ करते
भए ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

साङ्ख्यं ज्ञानं योग उपासना ॥ २० ॥

ननु, साङ्ख्यं केवलपरं योगः सविशेषणपरः कथमुभयोरेक-
परत्वं तत्राऽऽह—एक एवाद्वितीयोऽसावतः साङ्ख्यस्यैतत्परत्वं
युक्तम् विशेषणभूतस्य सर्वोपपन्नस्य तन्मयत्वात्सविशेषण-
विषयस्व योगस्यापि युक्तमद्वितीयपरत्वमित्याह—येतदात्म्यमिति

द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गौतमोऽसिः ।
 वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कव्यश्चितः ॥ ७ ॥
 विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ।
 पैलः पराशरो गर्गो वैशम्पायन एव च ॥ ८ ॥
 अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः ।
 वीतिहोत्रो मधुच्छन्दा वाग्सेनोऽकृतघ्नः ॥ ९ ॥
 उपहृतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकपादयः ।
 धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामातः ॥ १० ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शुद्रा यज्ञविद्वक्षवः ।
 तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप ॥ ११ ॥
 ततस्ते देवयजनं ब्राह्मणाः स्वर्णलाङ्गलैः ।
 कृष्ट्वा तत्र यथाग्नायं दीक्षयाञ्चक्रिरे नृपम् ॥ १२ ॥

भीमरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

तानाह—द्वैपायन इति त्रिभिः ॥ ७—८ ॥

अकृतघ्नान्तामेतानृषिगुणप्रदादिभेदेन वसे ॥ ९ ॥

अन्ये चोपहृता यज्ञदिदृश्वस्तत्रेयुरित्यन्वयः ॥ १०—११ ॥

देवयजनं यज्ञभूमि कृष्ट्वा कर्षणादिभिः संशोध्य दीक्षाया-
 ञ्चक्रिरे दीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवनेषिणी ।

द्वैपेति त्रिकम् । द्वैपायनादीनां मुख्यत्वादेन एव कृताः
 अत्राप्ये इत्येवकारार्थः अकारः प्रत्येकमुक्तसमूहये तत्र सर्व-
 गुणो भूया द्वैपायनः तथा च समापर्वणि स्वयं “ब्रह्मत्यमक-
 पोत तत्र सत्यवतीसुतः” इत्यादि ॥ ७—८ ॥

इषेति युग्मकम् । अन्ये च ऋषयः द्रोणद्वयश्च तथा तेनो-
 केन भीष्मकानुमोदनप्रकारेणैव इतिनापुरे भीमकुलं प्रेष्य
 उपहृताः आमन्त्रिताः आदिगुणद्वाराहिकसोमदत्तादयः महा-
 मतिरिति ऐदिकपदलौकिकसर्वधर्मविदित्यर्थः । तथा च तत्रैव
 “सर्वं ज्ञयकरश्चासीद्विदुरः सर्वधर्मवित्” इति ब्राह्मणाज्ञानञ्च
 यद्यपि तत्रैव भीयुषिष्ठिराज्ञया भीमहृदेववाक्यम्—

आमन्त्रयस्व राज्येषु ब्राह्मणान् चित्रियानपि ।

विपश्च मान्वाद् यूद्राञ्च सत्त्वानानयतेति च ॥

इति ॥ १०—११ ॥

कृष्ट्वा तत्र यथाग्नायं वैदिकविष्णुसारेण अस्थोभयनोप्यन्वयः ॥ १२ ॥

[१६७]

भीमजीवगोस्वामिकृतभागवतवन्द्यवन्दिका ।

तानेव निर्दिशति—द्वैपायन इति त्रिभिः । अकृतघ्नान् तान्
 ऋषिगुणप्रदादिभेदेन वसे इति सम्बन्धः ॥ ७—८ ॥

उपहृता इति अन्ये च द्रोणादयः उपहृतास्तेनो यत्र
 द्रष्टुमिच्छन्तः तत्रेयुराजमुत्तिष्ठन्त्ययः ॥ १०—११ ॥

तत इति । देवयजनं देवा इत्यन्ते ऽस्मिन्निति तत्रैव भूमिं स्पर्शमयं
 लाङ्गलैर्हलैः कृष्ट्वा कर्षणादिभिः संशोध्य नृपं युष्माकं दीक्षासंस्कार-
 युक्तमकुर्वन् ॥ १२ ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपहृताः मुनयः यथान्ये अनुपहृता अपि तत्राजसुः यत्र
 द्रोणादयोऽप्युपहृताः ॥ १०—११ ॥

यत्र यज्ञकरणमभीष्टतमे तदेवयजनं स्वर्णलाङ्गलैः सुग-
 मयद्भलैः कृष्ट्वा कर्षणादिभिः संशोध्य शाकं कृत्वा तत्र यथाग्न्याय
 नृपं दीक्षयाञ्चक्रिरेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

भीमविष्णुनाथकवचसिंहकृतसारांशदीपिका ।

देवयजनं यज्ञभूमि कृष्ट्वा कर्षणादिभिः संशोध्य दीक्षाया-
 ञ्चक्रिरे दीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तानिर्दिशति—द्वैपायन इति त्रिभिः ॥ ७—८ ॥

अग्रे उपहृताः यज्ञदिदृश्वस्तत्रेयुरिति द्वयोरन्वयः ॥ १०—११ ॥

हेमाः किलोपकरणा वरुणस्य यथा पुरा ।
 इन्द्रादयो लोकपाला विगिञ्चभवसंयुताः ॥ १३ ॥
 सगणाः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
 मुनयो यक्षरक्षांसि खगकिन्नरचारणाः ॥ १४ ॥
 राजानश्च समाहूता राजपत्न्यश्च सर्वशः ।
 राजभूयं समीयुः स्म राज्ञः पाण्डुसुतस्य वै ॥ १५ ॥
 मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः ।
 अयाजयन् महाराजं याजका देववर्चसः ।
 राजसूपेन विधिवत्प्राचेतसमिवामराः ॥ १६ ॥
 सुत्येऽहन्यवनीपालो याजकान् सदसस्पतीन् ।
 अपूजयन् महाभागान् यथावत् सुसमाहितः ॥ १७ ॥
 सदस्याग्न्यार्हणार्हं वै विमृशन्तः सभासदः ।
 नाभ्यगच्छन्नेकन्यात् सहदेवस्तदाऽब्रवीत् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवा इत्यन्ते यत्र तदेवयजनं यस्य स्वलं कृत्वा कर्णा-
 दिना शोभयित्वा ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

व्यास परब्राह्मण सुमन्तु गौतम असित वशिष्ठ ज्यनक
 कृष्णय मधेय कश्यप त्रित ॥ ७ ॥

शिवाग्नेत्र वामदेव सुमति जैमिनि क्रतु पित पराशर
 अथर्व कश्यप धौम्य परशुराम भार्गव अस्मिन् वीति
 दास मधुच्छन्दा नीलसेन प्रकृतव्रण इतने ऋषियों यत्र कर्णने
 वाग ऋषियज वरण क्रिय गए रहे ॥ ८-११ ॥

हे नृप ! इनके सिवाय अन्य भी बुलाए गए द्रोणाचार्य
 भीष्म कृपाचार्य से आदि लेकर तथा पुत्रन संहित धृतराष्ट्र
 महा बुद्धिमान विदुर ॥ १० ॥

ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र तथा सब राजा लोग और
 राजान के पत्निय लोग ए सब यज्ञ के वंशान करने की इच्छा
 करते आयेन गए ॥ ११ ॥

उसके पश्चात ये ब्राह्मण लोग सुवर्ण हलन करके यह
 भूमि को जीत कर वहां विधि के अनुसार राजा युधिष्ठिर
 को वीक्षा करने गए ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

उपकरणा उपकाराः वरुणस्य राजसूये यथा आसक्ति-
 शयः किं इन्द्रादयो देवगणाः ॥ १३-१४ ॥

ये च राजादयः समाहूतास्तत्र समीयुः स्म ते सर्वे श्रीकृष्ण-
 भक्तस्य पाण्डुसुतस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य राजसूयमविस्मिताः-
 सन्तः सूपपन्नं सुपपन्नं मेनिरे इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

याजका ऋषियजः ॥ १६ ॥

सुत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ १७ ॥

अग्न्यार्हणमप्रपूजा तस्यार्हं योग्यम् अनेकान्यायोपानां
 बहुत्वेनैकस्यानिध्यात् ॥ १८-१९ ॥

श्रीमच्छ्रीशङ्करास्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हेमा इत्यङ्कम् । उपकरणा उपकरणानि यज्ञयात्रादीनि किल
 निश्चये अवामम्भावनां माकुर्वित्यर्थः । इन्द्रानि त्रिकम् चिरिञ्चि-
 मजाभ्यां संयुता इति तथोक्तेषु यथा प्राधान्यम् ॥ १३ ॥

तथा सगणा इत्यत्र सगणानामपि सूचिते गणाः श्रीमक-
 डादयो वैकुण्ठसायंदाः मुनयः आत्मारामाः श्रीसनकादयः
 जनाः श्रीगरुडपुत्रादयः चकारात् ब्राह्मणादयश्च सम्यक्
 स्वसगुणप्रदर्शनादिना ईयः स्म हर्षे नै निश्चये प्रमते हेतुः
 पाण्डुसुतस्य मुनरूपेण स्वन तथाशोचिस्तारकस्येत्यर्थः ।
 तथापि कृष्णस्य स्वयं भगवतो भक्तस्येति अत एवाविस्मिता
 आश्चर्य्यबुद्धिरहिताः देवाश्चिके वचो दीधितिर्देवा नृव्यासा-
 दयः मध्यपदलोपीसमासः अमराः देवर्षयः दृष्टान्तोऽर्थे
 प्राचीना सा परिपाटी यथाऽन्यत्र श्रुतास्ति तथैवात्र ज्ञेयति
 सङ्केपार्थो दर्शितः ॥ १४-१६ ॥

सदसस्पतीश्च समाभेष्टाश्च यतो महामाणाश्च परमपुण्यवतः
 यथावत्सद्योग्यमेवापूजयत् यतः अवनीपालः दिग्विजयादिना
 पृथ्वीपतिः सुसमाहितः अजादिविजयेति ॥ १७ ॥

श्रीमद्विष्णुस्वामीर्हृत्पदस्नावली ।

नामनस्युपायम् । आत्मागत्या कृपणानामनुशासनं दुर्मोहप्रवृत्ति-
यानेन ॥ ३ ॥

प्रमाणम् । हरेरनुशासनादिप्रवृत्तिः स्वप्रयोजनोद्देश-
सर्वकल्याणार्थवत् इति तत्राह— इति । तेजः प्रभा-
वद्वयं प्रभा कर्मभिः शुभाशुभलक्षणैः कर्मणा वर्धते मां
हनीयान् इति धृतेः । एकस्यापि सम्पत्तिकसम्पत्ताये नो किं न
प्राप्तमिति तत्राह— अद्वितीयस्येति । अस्यापि पत्रिच्छिन्नत्वे
रूपमिति मन्दाशङ्कं परिहरति— ब्रह्मण इति । बहिष्कृत्याऽस्तु
मन्तः परिक्षिप्त इति तत्राह— परमात्मन इति । आत्मनो
जन्माधारत्वेन पूर्णत्वेन मयिमात्रस्य परमात्मनः इत्यर्थः । रवेः
भ्यां मन्दाप्यत्वादिविशेषः बालोपाधिको न स्वाभाविक
एव भूतत्वेन निदर्शने हरेस्तुक्विशेषणसामर्थ्यात्सोऽपि नैव
भगवत्युक्तव्यम् ॥ ४ ॥

हरेरद्वितीयत्वं विष्णुसर्वोपायनाह— न चेति । हे अजित !
मायव लक्ष्मोपने ! ते तव भक्तानां पुत्रादौ ममेति देहादा
तद्विमिति देहान्तरे त्यमिति तदीयभवादी तवेति नानाभी-
तिस्तु अत्राहः सर्वेश्वरसत्तां पश्यतामिदमिच्छते वर्तते
कीदृशी नानार्थः यथा पत्न्यां संस्काररहितानां बुद्धिबैकल्या
विशेषप्रकारा स्वार्थं तद्धितः ॥ ५ ॥

याद्विषये यद्वक्त्रणयोग्ये युक्तान्कालोक्तव्यायवेदिनः ॥ ६-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-३ ॥

अथ यद्यमोक्तुस्तव स्वार्थमेवेदं कर्म यतो नहीति ।
न च त्वदीयानामस्माकं स्वाभिमानमयमेतत् ॥ ४ ॥

यतो न वै इति । तस्मात्तव कृपेव कारणमस्माकञ्च भक्तिर-
विति यद्यपि मेनिरे कृपणभक्तस्य सूत्रपञ्चमित्युक्तं तथाप्यनेका-
भ्यादिति यदुच्यते तत्र खलु ब्राह्मणत्वादि व्यावहारमाभित्येव
वैषम्यम् ॥ ५-४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृद्धक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-५८ ॥

श्रीमद्विष्णुस्वामीर्हृत्पदस्नावली ।

पञ्चावेषो निरुद्धस्य राज्ञो धर्मो निरूप्यते ।
प्रतिबन्धविहीनस्य प्रेमगद्गदचेतसः ॥
आधिदैविकयज्ञोपि धर्मैव विनिरूप्यते ।
तत्रापि बाधकं कृष्णो न्ययाद्यद्वितीयते ॥
मोचनदेव राज्ञो हि तत्सेवात्र निरूपिता ।
ब्रह्मण्यन्त्यामागधस्य ब्राह्मणेष्वत्र संशयः ॥
जनः सर्वत्र ऋषयो निरूप्यन्ते स्वनामतः ।
आधिदैविकयज्ञस्य सर्वोप्युत्कर्षवद्वयते ॥

अध्यात्मिकस्तु तच्छेषः प्रधानार्थो यतः परः ।

पुण्यायां भक्त्यान्वृणो जात इति निरूपितम् इदानीं
मादृशस्य मनोरथसिद्धिर्निरूप्यते आदौ स भक्तो जात इति
वक्तुं पूर्वमाज्ञापनेन भक्तविरुद्धकारिभूत्वा साम्प्रतं तत्परि-
हारं कर्तव्यमिति निरूप्यते पञ्चभिः । तत्र श्लेषपरिहारार्थं
प्रथममुपममाह— एवं युधिष्ठिर इति । स्वधर्मनिष्ठो महान् भग-
वदपकारं भूत्वा भक्तभगवन्माहात्म्यः विभोः स्वामिनः
कृष्णस्य भक्तिरूपं स्वस्विक्रानुभावं प्राप्य नारदादिमुखतः
स्ताम्रिद्वारं भूत्वा कृतार्थतां प्राप्तेति प्रीतस्सन् पूर्ववत्स्वाप-
राधनिवृत्त्यर्थं तं भगवन्तं प्रति किञ्चिदप्रार्थयितुं ॥ १ ॥

आदौ भगवन्माहात्म्यमाह— यस्म्युरिति । प्रेलाप्यगुरुषः
प्रेलाप्ये उपदेष्टारः आज्ञापकाः ब्रह्मादयः वेदोक्तप्रयोगा या
सर्वं च लोकाः प्राणिनो भूतानि भूतानि भूतानि भूतानि इन्द्रादि-
संहिताः एवं वेदलोकापराः भगवन्तः अनुशासनं स्वस्या-
नधिकारित्वेन तुल्यं लब्ध्वा शिरसा वहन्ति अन्यादरेण
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

किमतो यद्येवं तदाह— भगवाननरविन्दोऽह इति । सर्वेश्वरः
पुरुषोत्तमो भगवान् भक्तान्कल्याणमर्थमविदात्तः दृष्टान्ताया
यनकर्ता जातः पताहशः दीनानां शोचयानां तत्रापीशमानिनां
दोषयुक्तानाम् अनुशासनं स्वयं धत्ते तत्तत्पदमानुषलीलाप्रद-
शीलापेक्षयापि अत्यन्तविद्वन्मनुकरणं दीनानुशासनकरणस्या-
युक्तत्वं स्थापयित्वा भयुक्तं करोतीत्यप्युक्तमिति ॥ ३ ॥

भूमेऽपि तद्युक्तमिति निरूपयति— भक्तकर्म्यति । यदि बह्वो
भवन्त्यात्मानः तदा गौणप्रधानभावे अन्यधर्माधरणं निमित्तं
भवति एकत्वेत् यद्यन्यस्याप्यधमाहस्य उत्तमाङ्गं सेवां करो-
नीति यथा पादप्रक्षालनं हस्तेन क्रियते तथा न विरोध
इति भगवत् एव जगत्प्रेमस्य सत्त्वाच्च विरोधः युक्तिस्तु
हि सावधान्या निरूपिता किञ्च यत्र प्रेममिष भवति तत्र
अन्योन्यहीनभावं मन्यन् अद्वितीयो भगवानेव सर्वत्र जगति-
वर्तन इति न भगवति विधिद्वयवर्णनामिह— आद्वितीयस्येति ।
किञ्च जीवानामप्ये धर्मः यत्कार्यप्रेरणं कार्यकारणञ्चेति ननु
प्रमाणः शुद्धस्य लीलयाप्यधर्मस्वीकारेण क उक्तवर्णनार्थः
इत्याह— ब्रह्मण इति । किञ्च सर्वेषां नियन्ता भगवान् ब्र-
ह्मात्मा प्रेरकः सर्वानेव यथासुखं सर्वत्र प्रेरयति तत्र कि-
मुत्कर्षमपवर्गं वा सर्वस्यापि भगवत्प्रतिष्ठात्वाविशेषात् अन्य-
धर्मसम्बन्धेपि न काचित् इति । यथा आकाशे अस्त्रतमः
प्रकाशः तद्वद्वयतीत्याशयेनाह परमात्मन इति अत एव
कर्मभिः स्वकीयैः कर्मरूपस्य परकाष्ठापक्षस्य निर्लेपस्य नेत्रो
न वा यज्जेते न वा हसते अलौकिकत्वात् दृष्टान्तमाह यथा
स्वेरिति उक्तनीचत्वानि किरणानां सम्बन्धेपि न काचिन्न्यु-
नता सर्वग्रहसम्बन्धेन न काच्युदयास्तमयो ॥ ४ ॥

तन्मय सति कथं भगवाह सर्वेश्वरसमोऽह मन्यन् तेन
हीनमात्रं तथा सति जीवानामपकर्षपुञ्जा नाशो भवि-
ष्यतीति चेन् नहि प्रकृत्येपि तथेत्याह आयासाह— नयं ते जित-
भक्तमामिति । हे अजित ! कस्याप्यवकाशात् भक्तानां ममाह-
मिति स्वाभिमानः कदाचिदपि स्वोत्कर्षकथापको भवति
उत्कर्षस्तु जीवानां पाञ्चभौतिकदेहयुक्तानां लक्ष्मीकृत एव

एक ही बुझिहारे ऐसा कहकर, श्री कृष्ण से नमस्कार
पाकर यह के योग्य बल्लभ काय में वेदव्यास कहके अपने
अभिषेक ब्राह्मणों का करण करके, गये । १३ ।

RAMAKRISHNA BINDING WORKS
344, North Park Road, K. J. Somaiya
Mumbai - 400 004